TÜRK
ANSİKLOPEDİSİ

CİLD XX

MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ — ANKARA 1972

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ
KURULU

Kurul Başkanı	: Dr. Fethî TEVETOĞLU.
Redaktörler	: Prof. Dr. Hasan EREN, Başredaktör; A. Nihad AKAY.
İdâre İşleri	: Perihan ÇELEBİ, Şûbe Müdürü; Mustafa ONARLIOĞLU, Mehmed KONAY.
Teknik İşler	: Neclâ AKTAN, Câzibe KURT; Gülsel OLCAYTU; Zeki DİLEK.
Harita - Grafik	: Şâduman BAZMAN.
Harita - Klişe	: Millî Eğitim Basımevi Müdürlüğü (İSTANBUL).

YİRMİNCİ CİLDİN YAZILARINI HAZIRLAYANLAR

Te'lif :

A. Nihad AKAY, Dr. Âbidin ARA, Hüseyin Nihâl ATSIZ, Doç. Dr. Ergun BOZKURT, Fahrettin DAĞDELEN, Lûtfî DALAMANLI, Ecz. Uğur DERMAN, Haydar Ali DİRİÖZ, Doç. Dr. Muammer DİZER, Emekli Amiral Vehbi Ziya DÜMER, Ziyad EBÜZZİYA, Yük. Müh. Enver EDİGER, Prof. Dr. Nusret EKİN, Emekli Korgeneral Cemal ENGİNSOY, Refik EPİKMAN, Prof. Dr. Enis ERDİK, Prof. Dr. Hasan EREN, Prof. Dr. Nihad ERİM, Nuri ERSOY, Dr. Emel ESİN, Prof. Dr. Semavî EYİCE, Prof. Dr. Z. Fahri FINDIKOĞLU, Abdülbâkî GÖLPINARLI, Dr. Tuncer GÜLENSOY, Yük. Müh. Ali HAYDAROĞLU, Dr. Baymirza HAYİT, Dr. Sezai HAZER, Prof. Dr. Âfet İNAN, Ziya İSHAN, Prof. Dr. Reşat İZBIRAK, Âtıf KAHRAMAN, Prof. Dr. İlhami KARAYALÇIN, Nusret KARCIOĞLU, Prof Dr. Sevinç KAROL, Dr. Hasan KEMAHLI, Prof. Dr. Firuzan KINAL, Prof. Dr. Kılıç KÖKTEN, Dr. Orhan KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. Ercümend KURAN, Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT, Doç. Dr. Yaşar KUTLUAY, Kenan OKAN, Nevzer OKAN, Dr. Vedad ÖRS, Yılmaz ÖZTUNA, Prof. Dr. Ercümend PALABIYIKOĞLU, İsmet PARMAKSIZOĞLU, Prof. Dr. Ârif T. PAYASLIOĞLU, Nejdet SANÇAR, Prof. Dr. Celâl SARAÇ, Dr. Selahaddin SAYAR, M. Necâti SEPETÇİOĞLU, Zeki SOFUOĞLU, Fevziye Abdullah TANSEL, Prof. Dr. Ahmed TEMİR, Dr. Fethî TEVETOĞLU, Prof. Dr. İsmail TUNALI, Prof. Dr. Mubahat TÜRKER KÜYEL, M. Şâkir ÜLKÜTAŞIR, Dr. Turgut VARDAR, Özgür YEĞENOĞLU, Prof. Dr. Tâlip YÜCEL.

Tercüme :

Yağmur ATSIZ, Prof. Dr. Hasan EREN, Ziya İSHAN, Dr. Vedad ÖRS, Dr. Fethî TEVETOĞLU.

İ

İBRAHİM PAŞA, Makbûl (Parga 1495 - 1536), Kanunî Sultan Süleyman (1520 - 1566) ın 2. vezîr - i âzâmı. Osmanlı târihinin en ünlü sadrâzamlarından biridir. Korfu Adası'nın karşısında bulunan Parga kasabasında doğmuştur. Babası en kuvvetli rivayete göre Cenevizli İtalyan bir gemici yahut gemi sahibi balıkçıdır. Türk korsanlarının eline geçmiş, küçük bir çocuk iken Manisa'ya götürülüp çok zengin, yaşlı bir Türk hanımına satılmıştır. Çocuğa İbrahim adını veren bu hanım, onu oğlu gibi yetiştirmiş, tahsil ve terbiye ettirmiş, Türkçeden başka Arapça ve Farsça öğrenmesini de sağlamıştır. İtalyanca, Hırvatça, Rumca gibi batı dillerini de konuşan İbrahim, musiki ve edebiyata istidat göstermiş, iyi kemençe çalmasını öğrenmiştir. Delikanlılık çağında, Manisa'da sancak beyi bulunan Veliaht - Şehzâde Süleyman (Kanunî) bir gün şehirde gezerken İbrahim'in kemençesini işitmiş, beğenmiş ve kendisiyle görüşmek istemiştir. Son derece zeki, terbiyeli ve bilgili olan İbrahim, veliahdın gözüne girmekte gecikmemiş, sık sık Manisa Sarayı'na dâvet edilmiş, Şehzâde Süleyman'ın hususî meclislerinde ayrılmaz bir arkadaşı olmuştur. Bunu gören sahibesi, kölesini azad etmiştir. Genç İbrahim, Manisa Sarayı'nda yüksek bir mevkie getirilmiş, Sultan Süleyman'ın teveccühünü hiçbir zaman kaybetmemiştir. Kanunî padişah olunca, İbrahim'i Enderûn - ı Hümâyûn'un en yüksek memuru olan hâsodabaşı yapmıştır. Bu tesadüfler silsilesi ve müstesna bir talih, İtalyan asıllı bir köleyi, bu şekilde 28 yaşında iktidara getirmiş, İbrahim Ağa, 27 Haziran 1523'te, emekliye sevk edilen Pîrî Mehmed Paşa'nın yerine vezîr - i âzâm yapılmıştır. Bu tâyin, kanuna aykırı sayılmıştır. Zira vezîr - i âzâmlar, daima vezirler içinden seçilirlerdi.

Türk târihinin en haşmetli çağındaki uzun iktidarı ve çok büyük nüfûz ve debdebesi ile İ. P.'ya Makbûl, ölümünden sonra Maktûl denmiştir. Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa hariç Osmanlı târihinin en genç sadrâzamı olduğu sanılmaktadır. Hâsodabaşılığı sıfatıyla Belgrad ve Rodos sefer - i hümâyûnlarına katılan paşa, bundan sonra devletin idaresini eline almış, bilhassa diplomaside büyük kudret göstermiştir.

Vezir Hâin Ahmed Paşa'nın Mısır'da devlete isyânı üzerine İ. P., 22 Mayıs 1524'te yapılan ve padişahın da katıldığı muhteşem düğününden sonra, Mısır'a gitmiş ve Kahire'de önemli ıslahat yapmıştır. Kanunî'nin en ünlü 3. sefer - i hümâyûnuna da katılmıştır. 29 Ağustos 1526 Mohaç (Mac. Mohács) Meydan Muharebesi'nde bulunmuştur. Kanunî ile Budapeşte'ye girmiştir. 1529'daki 4. sefer - i hümâyûna da katılmıştır. 27 Eylûl'den 16 Ekim'e kadar devam eden Viyana'nın ilk muhasarasında faaliyet göstermiştir. 1532'de Almanya üzerine yapılan 5. sefer - i hümâyûna da iştirak etmiştir. 11 Eylûl'de padişahla beraber Avusturya'da Graz şehrine girmiştir. 22 Haziran 1533 İstanbul Muahedesi'nin bütün safhalarını büyük başarıyla müzakere etmiş ve Alman diplomasisine baş eğdirmiştir. Bu muahedeye göre, Avusturya arşidukası (sonradan imparator) ve Bohemya kralı V. Karl'ın tek erkek kardeşi Ferdinand, protokolde vezîr - i âzâm İ. P. ile eşit sayılıyordu.

1534 Ocağında, kapdân - ı deryâ tâyin edilen Barbaros Hayreddin Paşa'yı Haleb'de kabûl etmiştir. Bu sırada, 21 Ekim 1533'ten beri, İran seferi için İstanbul'dan ayrılmış bulunuyordu. 13 Temmuz 1534'te Osmanlı ordusunun başında Tebriz'e girmiştir. 28 Kasım'da da Bağdad fethedilmiştir. Bu suretle Kanunî'nin 6. sefer - i hümâyûnunda da bulunmuş ve bu seferin ilk safhasında, padişah henüz İstanbul'dan hareket etmeden önce müstakillen hareket etmiştir. Fakat bu sefer boyunca bâzı hatalarda bulunmuştur.

Bu suretle İ. P., Kanunî'nin 13 sefer - i hümâyûnundan ilk 6'sına katılmış bulunuyordu. Diplomatik faaliyetler dışında, iç işlerle de ilgilenmiştir. 1527 bahar ve yazında Orta Anadolu'ya gitmiş ve Safevî tahrikiyle çıkan isyanları bastırmıştır. 28 Mart 1529'da kendisine Kanunî tarafından serasker (başkumandan) sıfat ve görevi, üstelik Rumeli Beylerbeyliği, yâni devletin Avrupa'daki hemen bütün topraklarının askerî umumî vâliliği verilmiştir. Bu sıfatlar, görülmemiş ve görülmeyecek teveccüh işaretleriydi. İ. P.'nın debdebe ve gururu son derecede artmış, o zaman At Meydanı denen Sultan Ahmed Meydanı'ndaki Topkapı Sarayı'nın bir yavrusu olan muhteşem İ. P. Sarayı'nda, Avrupa hükümdarlarını imrendirecek bir haşmet içinde yaşamaya başlamıştır. Mehter takımı ile beraber 6 tuğ ve 7 sancak taşıma hakkı alan (önceden 4 sancaktı) paşanın yıllık 2 milyon akça olan tahsisâtı da 3 milyon akça (45 milyon TL) ya çıkarılmıştı. Padişah ihsanları ve ganimet hisseleri, bu gelirinin dışında kalıyordu. Avusturya - Bohemya hükümdarına varıncaya kadar haraç alıyordu. Bu haraçlar, muahedelerle tesbit edilmiş resmî gelirlerdi.

13 Mart 1535'te Bağdad'da iken başdefterdâr İskender Çelebî'yi haksız olarak idam ettirmesi, İ. P.'nın talihinin alçalmaya başladığını işaret eden târihtir. Vezîr - i âzâmın düşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyıldaki en önemli dahilî meselelerinden biridir. Bu derece nüfûz kazanmış bir devlet adamının kendisini hiç yoktan akıl almaz salâhiyet derecelerine kadar yükselten Kanunî Sultan Süleyman tarafından henüz 41 yaşında olduğu halde idam ettirilmesi, uzun vâdeli bir meseledir. Bu olayın sebepleri üzerinde çok tartışılmıştır. İ. P., Osmanlı târihinin en gözde vezîridir. Kanunî kendisine kardeşim; Doğu Türk hâkanı Abdullah Han Sultan İbrahim; Kral Ferdinand sayın kardeşim; onun ağabeyi İmparator - Kral V. Karl kuzenim diye hitâp ediyor, o ise V. Karl'a sevgili dostum hitâbıyla mektup yazıyordu. Hayatını okumaktan pek hoşlandığı Caesar'ın öldürüldüğü 15 Mart günü katledilmesindeki tesadüfe Hammer işaret etmektedir.

Irâkayn seferinde yaptığı askerî ve stratejik hatalar ve İskender Çelebî'yi idam ettirmek gibi zulümler, kendisinin gözden düşmesine sebep olmuşsa da, mahvını hazır-

layan olaylar başkadır. Mahvını, bu sıralarda büyük nüfûz kazanan Hurrem Haseki Sultan hazırlamış ve çevresindeki devlet ve harem adamları ile bu iş için yıllar boyu çok ince şekilde çalışmıştır. 12 yıl, 8 ay, 18 gün vezîr - i âzâmlık, ilâveten 6 yıl, 11 ay, 18 gün seraskerlik yapan paşanın idamı yoluna gidilememiş, 14 Mart'ı 15 Mart'a bağlayan gece Topkapı Sarayı'na mûtâd olduğu üzere davet edilmiş, geceyi geçirmek için odasına çekilmiş, Cellât Kara Ali, paşayı bu odada geceleyin gizlice kement atarak boğmuştur.

İ. P., belki iyi bir asker ve kumandan değildi. Fakat orta çapta bir devlet adamı, çok parlak bir diplomattı. Kültürlü ve açık fikirli, fakat çok mağrurdu. Baş döndürücü yükselmesini tamamen hazmettiği söylenemez. Çünkü kendisini Türkiye hakanı ile eşit görmeye gidecek derecede çılgınlık eseri göstermiştir. Halbuki meselâ Barbaros ve birçok emsâli gibi kendi kendini yetiştirmiş bir adam da değildi; Kanunî'nin yarattığı bir devlet adamı idi. Parlak diplomasisi inkâr edilemezse de, bu diplomasiyi yürütecek bütün vasıtalara sahip olduğunu da derhal hatırlamak lâzımdır. Zira bu çağda Osmanlı devleti, târihte Türklerin eriştikleri gücün zirvesinde bulunuyordu.

Irâkayn seferinde padişahı beklemeden geniş çapta harekâta girişmesi ve şuna buna lûzumsuz yere 80 000 duka (60 milyon TL) ihsân ederek hazineyi zarara sokması, hele İskender Çelebî gibi bir şahsiyeti kıskançlık yüzünden öldürtmesi, İ. P.'nın sonunu hazırladı. Ama başını yiyen hâdise, Hurrem Haseki Sultan'ın oğullarından birini Kanunî'den sonra tahta oturtmak noktasındaki sâbit fikri ve bu sâbit fikrini yıllar boyunca bıkıp usanmadan çok ince bir entrika ile yürütmesi olmuştur. İ. P., meşrû veliahdı, Şehzâde Mustafa'yı tutuyordu. Hurrem'in, ortada meşrû veliaht dururken, İ. P. gibi çok zeki, çok nüfûzlu bir şahsiyeti, kendi oğulları lehine kazanmasına imkân yoktu. Hurrem'in, Kanunî'yi paşa aleyhinde ne şekilde kışkırttığının tafsilâtı bilinmemektedir.

İ. P., Irâkayn seferinden döndükten 67 gün sonra hayatını kaybetmiştir. Yerine Ayas Mehmed Paşa, vezîr - i âzâm olmuştur.

İ. P. gibi bir şahsiyetin hiç beklenmeyen düşmesi, memlekette, Avrupa ve Asya'da da büyük yankılar yapmıştır. Mehmed Bey adındaki oğlu pek genç öldüğü için, büyük serveti hazîneye alınmıştır. Bu servet içinde, İmparator Büyük Karl (768 - 814) ve Papa VII. Clemens (1378 - 1394) in taçlarında bulunmuş çok büyük bir yakutla bir pırlanta da vardı. İ. P. yalnız pırlantayı 60 000 dukaya (45 milyon TL) satın almıştı. — Yılmaz Öztuna

İBRAHİM PAŞA, Nevşehirli Damad (Nevşehir [Muşkara] 1670? - İstanbul 30 Eylûl 1730), sadrâzam, Lâle Devri'nin yaratıcısı olan Türk devlet adamı. Ezdin voyvodası Ali Ağa'nın oğludur. Annesi Fatma Hanım'dır. 1689'da İstanbul'a gelmiş ve Saray - ı Hümâyûn'a kapılanmaya muvaffak olmuştur. Sarayın evkaf kâtipliğine yükselmiş ve Şehzâde Ahmed'in maiyetine girmiştir. Müstakbel III. Ahmed'in büyük sevgisini kazanmıştır. 1703'te III. Ahmed tahta geçince dârüssaâde ağası yazıcısı olmuş ve 6 yıl bu görevde kalmıştır. Padişahın başlıca has müşavirlerinden biri olmuştur. 1709'da Haremeyn (Mekke ve Medîne) muhâsebeciliği ile saraydan ayrılmıştır. Birkaç yıl Edirne'de oturmuştur. 1715 Mora seferine katılmıştır. Mora'nın tahrîrine memur edilmiş, 1716'da Petrovaradin (Mac. Pétervárad, Alm. Peterwardein) seferinde de bulunmuştur. Edirne'ye döndükten bir süre sonra, 3 Ekim 1716'da vezirliğe, sonra sadâret kaymakamlığına yükselmiştir. 18 Şubat 1717'de III. Ahmed'in 12,5 yaşındaki büyük kızı Fatma Sultan'la evlenerek damad - ı şehrîyârî olmuştur. Sadâret kaymakamı sıfatıyle 1 yıl, 7 ay, 7 gün devleti idâre ettikten sonra 9 Mayıs 1718'de sadârete getirilmiştir. Osmanlı târihinin en büyük salâhiyetlerle devleti idâre etmiş sadrâzamlarından biri sıfatıyla imparatorluğun mukadderâtına hâkim olmuştur.

21 Temmuz 1718'de Almanya ve Venedik'le Pasarofça Muahedesi yapılarak savaşa son verilmiştir. Bu suretle Lâle Devri (b. bk.) başlamıştır. Nevşehirli Dâmâd İ. P.'nın sadâret devresine (12 yıl, 4 ay, 22 gün) Lâle Devri denmektedir. Bu devir, III. Ahmed'in saltanatı (1703 - 1730) nın ikinci devresini içine almaktadır.

İ. P., iktidar yıllarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme târihinde büyük bir safha teşkil eden pek çok medenî hamlelerde bulunmuştur (bk. LÂLE DEVRİ). Bu suretle Osmanlı târihinin en büyük sadrâzamlarından biri olarak, gerçek bir dehâ sahibi devlet adamı sıfatıyla târihe geçmiştir. Orta Anadolu'nun adı duyulmamış bir köyünde doğan, İstanbul'a gelen, tahsil eden ve görgüsünü artıran, hemen Şehzâde Ahmed'in dikkatini çeken ve teveccühünü kazanan İ. P., fevkalâde zekâsı ve dürüstlüğü, vatanseverliği ve sulhperverliği ile yükselmiş, III. Ahmed'in kelimenin tam mânâsıyla itimadını kazanmıştır. Büyük bir entellektüel olmamakla beraber, zamanın kültür hayatına faal şekilde katılmış, şiir yazmış, beste bestelemiştir. *Ağır Çenber Mâhûr Beste*'si ile *Ağır Hafîf Hümâyûn Kâr*'ının notaları elimizdedir. San'at, şiir, musikî, mimarî ve ilmi büyük bir sevgiyle korumuştur. İ. P. Osmanlı târihinin en imarcı şahsiyetlerinden biridir. İstanbul başta olmak üzere inşâ ettirdiği eserlerin listesini burada vermek imkânsızdır. Doğduğu Muşkara köyünü Nevşehir hâline getirerek imarcılığını Anadolu coğrafyasında değişiklik yapacak derecede ileri götürmüştür. Nevşehir'de bugün bir heykeli dikilmiştir. Avrupa medeniyetinin büyük hamleler yaptığını ve bâzı sahalarda doğu medeniyetini geçtiğini kavramış, birçok batı yeniliğini Türkiye'ye sokmuştur.

İ. P., Patrona İhtilâli (b. bk.) sonunda hayatını kaybetmiştir. Her ikisi de dâmâdı olan kapdân - ı deryâ Vezir Kaymak Mustafa Paşa ve sadâret kethudâsı Vezir Mehmed Paşa ile beraber idam edilmiştir. Nevşehirlizâdeler günümüze kadar gelmişlerdir.

İ. P. ve Nevşehirlizâdeler, Şehzâdebaşı'ndaki türbelerinde gömülüdürler. — Yılmaz Öztuna

İBRAHİM PAŞA, Melek (Biyogr.): bk. MELEK İBRAHİM PAŞA.

İBRAHİM PAŞA, Sarhoş (Biyogr.): bk. SARHOŞ İBRAHİM PAŞA.

İBRAHİM PAŞA (Çandarlı) CÂMİİ, İstanbul'da, Üniversite merkez binâsının Haliç tarafında, Uzunçarşı denilen semtte bir câmi. Kurucusu, Çandarlılar âilesinden ve Halil Paşa'nın oğlu, sadrâzam İbrahim Paşa'dır. İ. P. C., bir medrese ile birlikte H. 883 (1478) te yapılmıştır. Muntazam kesme taş duvarlı, dikdörtgen plânlı büyük bir yapı olmakla beraber, üstü kubbe ile değil, ahşap bir çatı ile örtülüdür. Minaresi 1894 depreminde yıkılmış ve yeniden yapılmış, fakat 1911 Mercan yangınında yanan câmi, uzun süre harabe hâlinde durduktan sonra,

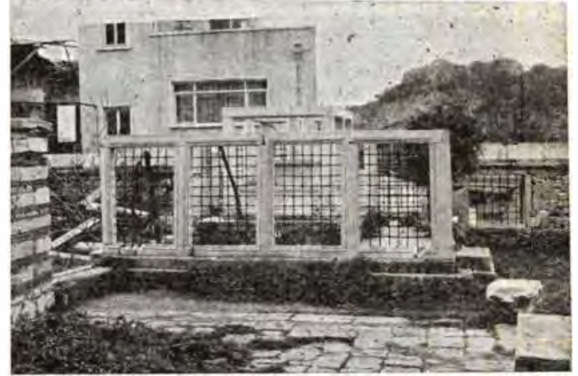
İBRAHİM PAŞA (Çandarlı) CÂMİİ

son yıllarda onarılarak tekrar ibadete açılmıştır. Bu câmi ile medrese, mektep ve çeşme de yaptıran İbrahim Paşa, ayrıca Saraçhanebaşı'nda büyük bir çifte hamam da inşâ ettirmişti. Mimarî değerinin büyük olmasına rağmen, bu güzel Türk eseri, şuursuz bir şehircilik anlayışının kurbanı olarak, 1942'de Atatürk Bulvarı'nın açılışı sırasında yıktırılmıştır. İbrahim Paşa'nın ayrıca Edirne'de, bugün hiçbir izi kalmayan bir zâviye - imareti, İznik'te bir câmii ve Kastamonu'da bir medresesi de vardı. — Semavi Eyice

İBRAHİM PAŞA (Hadım. Tavaşi) CÂMİİ, İstanbul'da, Silivrikapısı semtinde önemli bir san'at eseri. Avlu kapılarından ikisi ile esas cümle kapısı üstündeki târih kitabelerine göre H. 958 (1551) yılında yapılmıştır. Kurucusu, Kanunî Sultan Süleyman devrinde Anadolu beylerbeyi ve kubbe veziri olan Hadım veyâ Tavaşi lâkabı ile diğerlerinden ayırt edilen İbrahim Paşa'dır. Mimar Sinan'ın eserlerini bildiren ve çeşitli redaksiyonları günümüze kadar gelen *Tezkire*'lerde adı açık surette belirtildiğine göre, İ. P. C., bu büyük Türk mimarının eserlerindendir. 1763 depreminde büyük zarar görmüş, bu arada minaresi yıkılmış ise de, müezzin mahfelindeki H. 1177 (1763 - 1764) târihinden anlaşıldığına göre derhal onarılmıştır. Muntazam taş ve tuğla dizileri hâlinde yapılmış olan câmi, geniş bir sahayı çeviren bir avlu duvarının içindedir. Ortadaki daha yüksek beş kubbe ile örtülü son cemaat yerini tâkip eden esas mekânı tek kubbe ile örtülüdür. Bu kubbenin geçişi, köşe trompları ile sağlanmıştır. Mekânı genişletmek ve aynı zamanda tek kubbenin baskısını karşılayabilmek için, giriş duvarının iç tarafı ile iki yan duvarda, ileri taşan payeler arasında küçük bölmeler meydana getirilmiştir. İ. P. C., Türk dinî mimarisinde, basit ve iddiasız bir tipin temsilcisi olmakla beraber ahenkli nisbetleri, sâde ve sakin çizgileri ile güzel ve zarif bir eserdir. İ. P. C., mimarîsinin sâdeliği yanısıra, ölçülü ve zevkli bir süsleme ile zenginleştirilmiştir. Stalaktitli muhteşem bir kapı nişinin içindeki cümle kapısının, geçmeli ve sedef kakmalı kapı kanatları, XVI. yüzyıl Türk ağaç işçiliğinin güzel ve değerli örneklerindendir. Son cemaat yerinin pencereleri üstünde ve mihrap alınlığında ise Türk çini san'atının parlak çağına işaret eden, ender rastlanır özelliklere sahip çini panolar bulunmaktadır. Mermerden işlenmiş olan müezzin mahfeli ile minber de taş oyma işçiliğinin güzel örnekleridir. İ. P. C.'nin yanında olan kurucusunun türbesi yıkılmış ve yetersiz bir tâmir görmüştür. İçindeki lâhdin taşlarında kitabe bulunmamaktadır. Haziredeki mezarların en eskisi H. 1148 (1735) târihli olduğuna göre, bunlar nisbeten geç bir devirde eserin etrafını sarmağa başlamışlardır. Kitabelerde mahlâsı okunan şâir Kandî ise Bursa'lıdır ve H. 962 (1554 - 1555) de ölmüştür. Evvelce etrafında ulu ağaçların gölgelediği geniş bir avlu bulunan bu güzel ve değerli san'at eseri, uzun süre bakımsız bırakılmış, ağaçların çoğu kesildikten başka etrafı ve avlusu da parazit binâlar ile sarılmıştır. İ. P. C.'nin yakınında aynı kurucunun yaptırdığı mektep ile çifte hamam da yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. İ. P. C.'nin,

İBRAHİM PAŞA (Hadım) CÂMİİ

İBRAHİM PAŞA (Hadım) TÜRBESİ

Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde, H. 968 (1560 - 1561) târihli uzun bir vakfiyesi vardır ki, bundan eserin etrafındaki binâlar ve evkafı hakkında geniş bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Bu vakfiyeden, aynı İbrahim Paşa'nın, İsakapısı denilen yerde bir mescid, medrese ve mektepten ibaret diğer bir küçük külliyesi ile Davud Paşa semtinde bir mektebi ve Yenikapı dışında bir kuyusu olduğu öğrenilmektedir. Bütün bu hayratının bakımı için İbrahim Paşa, Rumeli'de pek çok akar ve yer vakfetmiştir. Silivrikapı'daki İ. P. C. hakkında kısa bir monografi A. Erdoğan tarafından «Vakıflar Dergisi» nde yayınlanmıştır (1938).

İbrahim Paşa, câmiinin yanına veyâ yakınına bir medrese yaptırtmamış, bunu şehrin başka bir köşesinde kurdurmayı tercih ederek, Cerrahpaşa semtinde, İsakapısı (veyâ Ese Kapısı) denilen yerdeki bir Bizans şapeli harabesinin yanını uygun görmüştür. Çok harap durumdaki şapel mescid hâline getirilirken, yine Mimar Sinan tarafından, buraya arazinin topografya özelliklerine çok güzel uyan ufak fakat son derecede zarif bir medrese inşâ edilmiştir. İtinalı taş ve tuğla işçiliğine, plânının değişik düzenine ve dershâne kısmındaki alçı kabartma süslerine rağmen 1894 depreminden sonra kendi haline bırakılan bu değerli san'at eseri bugün çok harap durumdadır. Yanındaki Bizans şapelinden çevrilmiş mescidin ise artık sâdece iki duvarı kalmıştır. — **Semavi Eyice**

İBRAHİM PAŞA (Kaptan) KÜLLİYESİ, İstanbul'da, Beyazıt semtinde, Üniversite Kütüphânesi yanında câmi, mektep, sebil ve hamamdan ibaret küçük bir külliye. Kurucusu Çorlulu Ali Paşa'nın kethüdalığından yetişerek, iki defa kaptan-ı derya olan Tripoliçalı Hacı İbrahim Paşa'dır. Câmiin kapısı üstündeki Arapça kitabeden anlaşıldığına göre H. 1119 (1708) Zilhicce'sinde yapılmıştır. İ. P. K.'nin etrafını taş ve tuğla sıraları hâlinde örülmüş bir duvar çevreler. Türk san'atının klâsik devrinin son eserlerinden olan câmi, 17 X 14 m ölçüsünde küçük bir yapı olup, hazire duvarı gibi, taş ve tuğla dizileri halinde inşâ edilmiş ve üstü ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Yanında, taştan bir minaresi vardır. Hazire duvarının bir köşesini süsleyen sebil ise, klâsik devir sebil mimarîsinin son örneklerindendir. Güzel nisbetlere sahip, sâde ve zarif bir eser olan sebilin, stalaktitli başlıklara sahip sütunların ayırdığı pencerelerinde bronz şebekeler vardır. Pencere kemerlerinin yukarısında ise, mermere kabartma olarak işlenmiş şâir Ferdî'nin uzun bir kasidesinde, kurucu medhedilmektedir. Uzun süre çok harap durumda kalan bu değerli sebil, 1944'te tâmir edilerek saçağı yeniden yapılmış, şebekeleri de yerlerine takılmıştır. Külliyenin Süleymaniye tarafında az ilerisinde olan hamam, II. Mahmud devrinde Takvimhâne matbaası yapılmış, sonra burası bir okul (rüşdiye) hâline getirilmiştir. 1889'da dilsiz okuluna çevrilen yapı, 1894 depreminden zarar gördüğünden, uzun süre harap kalmış, nihâyet 1912'de tamamen yıktırılarak yerine Mimar Kemaleddin Bey, Medresetü'l-kuzat adı verilen binayı yapmıştır ki, burası 1925'te Üniversite Kütüphânesi hâline getirilmiştir. — Semavi Eyice

İBRAHİM PAŞA (Kaptan) KÜLLİYESİ

İBRAHİM PAŞA (Nevşehirli Damad) KÜLLİYESİ, İstanbul'da, Şehzâdebaşı semtinde, XVIII. yüzyıl başında yapılmış câmi, kütüphâne, çeşme, sebil, darülhadis medresesi ve çarşıdan ibaret bir yapı topluluğu. Kurucusu III. Ahmed devrinin tanınmış sadrâzamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (b. bk.)'dır. *Nusretnâme*'den öğrenildiğine göre, 14 Receb 1132 (1720) günü törenle açılışı yapılan bu külliye Yeniçeri kışlasının karşısında ve şehrin her devirde en hareketli ana caddesinin kenarında bulunuyordu. İbrahim Paşa burasını hem kendi hem de eşi Fatma Sultan adına inşâ ettirmişti. Şadırvanlı bir avlunun etrafında bir darülhadis medresesinin hücreleri sıralanır. Son yıllarda burası onarılmış olmakla beraber, bu târihî eserden faydalanan müesseseler tarafından mimarî bütünlük ve güzelliğini bozan ekler yapılmıştır. Burada ayrıca minareli ve kubbeli

İBRAHİM PAŞA (Nevşehirli) KÜLLİYESİ: Çeşme ve sebil

küçük bir câmi bulunmaktadır. Külliyenin bir köşesindeki sebil, Türk yapı ve süsleme san'atının en güzel örneklerinden biri olarak tanınmaktadır. Bu küçük ve zarif anıtın bronzdan şebekeleri vardır. Sebilin bütün yüzü, yatay şeritler hâlinde zengin bir süsleme ile kaplanmıştır. Lâle Devri'nin özelliği olarak, bunlar arasında batılı motifler, eski Türk motifleri ile birlikte kullanılmış ve klâsik devrin prensiplerine aykırı olarak, eski ölçülü bezemenin yerini kalabalık bir tezyinat almıştır. Fakat buna rağmen sebil gözü rahatsız etmez. Frizlerde, batı san'atından alınmış dal kıvrımları, Türk stalaktitleri, stilize motifler ve yazılar kabartma olarak mermere işlenmiştir. Bunlar esasında ayrıca renkli zemin üzerinde altın yaldızla belirtilmişti. Sebilin yanında aynı derecede zengin süslemeli bir de çeşme bulunmaktadır. Sebilden itibaren külliyenin dış duvarı boyunca uzanan hazire, caddeden sütunlu, kemerli bir duvarla ayrılmış olup, sütunların aralarındaki geniş bronz şebekeler bu duvara ve caddeye özel bir güzellik vermektedir. Ayaklanma sırasında İbrahim Paşa'nın parçalanan vücudunun bulunabilen parçaları sonraları buraya gömülmüştür. Esasında bu yapı adasının Beyazıt'a doğru devamı, İ. P. K.'nin evkafı olan bir dizi dükkâna sahip bulunuyordu. İbrahim Paşa karşı sırada da böyle bir dükkân dizisi yaptırmıştı. İ. P. K.'nin yanındaki dükkânlar bugün ilk şekillerini çok kaybetmiş bir halde kısmen durmaktadır. Külliye ilk yapıldığında, bu dükkânların önlerinde sütunlu ve kemerli bir revak uzanıyor ve yaya kaldırımı bu direkli galerinin içinden geçiyordu. Bu direkli cadde, İlk Çağ'dan beri Akdeniz bölgesi memleketlerinde her devirde tatbik edilen bir şehircilik prensipinin Türk devrindeki benzeri olarak özel bir değere sahip olduktan başka, Direklerarası adı ile de İstanbul târih, folklor ve şehir hayatına girmişti. Caddenin bu yüzyıl başlarında genişletilmesi sırasında, dükkânların önlerindeki bu direkler ortadan kaldırılmıştır. İ. P. K.'nin vakfiyeleri (M. Aktepe: «Târih Dergisi») İ. P. K.'nin vakıf şartlarını belirttikten başka, buradaki dükkânların ilk yapılışlarındaki külliye tarafında 37, karşıda ise 45 göz olmak üzere doğru sayılarını da vermektedir.

Nevşehirli İbrahim Paşa kendi adına, şimdiki Ankara Caddesi kenarında, caddenin aşağıdan gelirken sola kıvrıldığı yerde, sağ taraftaki yapıların arkasında büyük bir medrese yaptırtmıştı. Bunun Acımusluk (şimdi Cemal Nadir) Sokağı tarafındaki cephesi karşısında bir tek hamamı vardı. Hamam yıkılmış, yerine matbaa ve gazete idarehâneleri yapılmıştır. Medrese ise özel mülkiyete geçirilerek,

İBRAHİM PAŞA (Nevşehirli) KÜLLİYESİ

«Vakit» müessesesi tarafından tanınmaz bir hâle getirilmiştir. Buradaki matbaa, atelye ve işhanlarının içinde ve arasında bu târihî eserin sütun, kubbeli hücre v. b. gibi yapı unsurlarını henüz teşhis etmek mümkündür. İbrahim Paşa biraz daha aşağıda, Büyük Postahâne'nin arkasındaki cadde üzerinde de kendi hayratı olarak bir mektep ile bir sebil ve çeşme yaptırtmıştı. Onarılmak üzere 1910 yılına doğru yıkılan bu mektep ve sebil, uzun süre harabe halinde durduktan sonra 1969'da son kalıntıları da ortadan kaldırılarak yerine bir işhanı yapılmıştır.

İbrahim Paşa, esas büyük külliyesini memleketi olan Nevşehir'de yaptırtmış, ayrıca Ürgüp köylerinde ve İzmir'de pek çok eser bırakmıştır. İstanbul'da da başkalarının hayratlarını tamir ve ihya ettirdiği gibi, pek çok saray ve kasır, İstanbul ve Üsküdar'da, Boğaziçi kıyılarında çeşmeler yaptırmıştır. Bunlardan bilhassa Ortaköy'deki H. 1136 (1723 - 1724) ile Fâtih semtinin aşağısında, Ortacami yanındaki H. 1143 (1730) târihli çeşmeler san'at bakımından değerlidir. Bu sonuncunun ince bir zevk mahsulü olan mermer cephesindeki işlemeler arasında kitabenin bitirilmeden kalmış olması her halde kurucusunun feci sonu ile ilgili olsa gerektir. İbrahim Paşa'nın İstanbul'daki hayır eserlerine gelir sağlamak üzere Anadolu ve Rumeli'de pek çok evkaf bıraktıktan başka, bir de büyük bir han yaptırttığı bilinmektedir. Çuhacılar Hanı olarak adlandırılan bu güzel ve gösterişli yapı, pek fazla harap olmadan günümüze kadar gelebilmişttir. Nuruosmaniye Câmii'nin yarım yuvarlak şadırvan avlusunun önünde, sokak aşırı bulunmaktadır. Türk ticaret hanları mimarîsinin, XVIII. yüzyıl başlarındaki son klâsik üslûplu abidevî örneklerinden biri olarak özel bir değere sahiptir. — Semavi Eyice

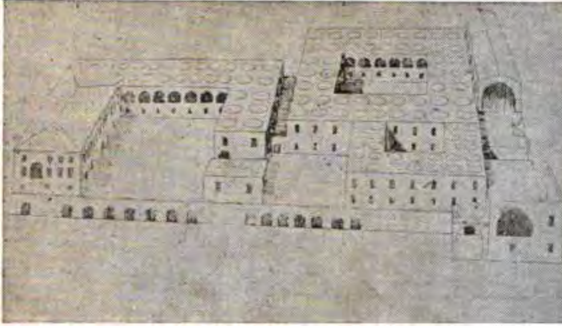
İBRAHİM PAŞA (Makbûl) SARAYI, İstanbul'da, Sultan Ahmed Meydanı kenarında bir sadrâzam sarayı. Sarayın Kanunî Sultan Süleyman devri vezir - i âzâmı Pargalı İbrahim Paşa (b. bk.) tarafından yaptırıldığı bilinir. Topkapı Sarayı arşivindeki, İstanbul Emini Ömer Ağa tarafından padişaha gönderilen H. 927 (1520) târihli bir yazıdan, sarayın, mevcud bir konağın önemli değişiklikler, eklemeler ve tamirler yapılmak suretiyle meydana getirildiği anlaşılmaktadır. İçinde bir kule ve çardağı, köşk, hazine odası, hamam, kiler, mutfaklar, divanhane, hassa evleri, ahır v. b. gibi kısımları bulunan bu yapı, çok kısa bir süre içinde tamamlanmıştı. Nitekim 1521'de seferden dönen padişah burada ağırlanmıştı. Sadrazamlığa yükselen İbrahim Paşa'nın muhteşem düğünü, 1524'te burada yapılmıştır. 23 Recep 931 (1525) gecesi bir ayaklanmada, şehrin başka saray ve konakları ile beraber buraya da tecavüz edilerek, kapı ve pencereleri parçalanmıştır. Sarayını tamir ettiren İbrahim Paşa, Budin seferi ganimeti olarak getirdiği heykelleri 1526'da bunun önüne diktirmiş ve düşmanlarının tenkit ve alaylarını böylece üzerine çekmiştir. Şehzadelerin 21 Şevval 936 (1531) da yapılan sünnet düğünü için, İ. P. S. önüne, meydana bakan bir kasır yapılmış ve Kanunî bir ay süren eğlenceleri buradan seyretmişti. İbrahim Paşa'nın 1536'da idamı üzerine İ. P. S.'na devletçe el konulmuştur. Sarayın bir kısmı içoğlanlarına tahsis edilmiş, diğer bir kısmı, başta sadrâzamlar olmak üzere hatırlı kişilere tahsis edilmeğe başlanmıştır. 1571 - 1572'de Mimar Sinan tarafından tamir edilen sarayda, 1582'de Feridun Bey ile Ayşe Sultan'ın düğünleri yapılmış, 1585'te yeniden bir tamir gördükten sonra, İbrahim Paşa'ya tahsis edilerek onun

İBRAHİM PAŞA (Makbûl) SARAYI: Kalıntıların bugünkü durumu

Fatma Sultan ile düğünü de burada yapılmıştır. İbrahim Paşa'nın 1601'de ölümü üzerine, At Meydanı Sarayı da denilen İ. P. S., bu defa Gevherhan Sultan ile kocası Recep Paşa'ya verilmiştir. 1645'te Girit fâtihi Yusuf Paşa'ya geçen İ. P. S., onun az sonra idamı üzerine, Fazlı Paşa'ya tahsis edilmiş, hattâ bu yüzden onun adı ile de anılmıştır. Sultan İbrahim, İ. P. S.'nı 1648'de gözdelerinden Telli Haseki'ye vermiş ve hattâ bu vesile ile meydana bakan kubbeli bir salonunu tamamen kürkler ile kaplatmıştır. İ. P. S., H. 1062 (1652) Zilhiccesinde yanmış, 1720'ye doğru, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (b. bk.) tarafından tamir ettirilmiş veyâ yeni bir binâ yaptırılmış ise de, H. 1154 (1741 - 1742) de tekrar yanması üzerine artık bir daha tamir edilmemiştir. Yapımına 1749'da başlanan Nuruosmaniye Câmii'nin temel hafriyatından çıkan toprak, İ. P. S.'nın harabesi ve çevresine döküldüğünden, bu büyük yapının kalıntıları da ortadan yok olmuştur.

İ. P. S., Sultan Ahmed Meydanı'na kadar dayanmakla beraber, yanında başka saraylar ile Mehterhâne ve Mehterhâne kasrı da bulunuyordu. Bu sonuncu yapıların İ. P. S. ile ilgisi pek açık olarak bilinmez. Hattâ, 1553'te Rüstem Paşa'nın kardeşi Kapdan - ı Derya Sinan Paşa'nın burada yaptırdığı sarayın da yeri tam olarak anlaşılamamaktadır. Mehterhâne ve kasrı, 1808'e kadar durmuş, Alemdar Vak'ası'nda yanmış ise de, Mehterhâne kasrı II. Mahmud tarafından yeniden yapılarak H. 1231 (1816) de inşaatı tamamlanmıştır. Sonraları, Defterhâne hâline getirilen bu binâların arasında Tapu Dâiresi de inşâ edilmiştir. Aralarında belki bir de eski kervansaray bulunan bu biribirine girift, plân

İBRAHİM PAŞA SARAYI: S. Çetintaş'a göre restitüsyonu

düzenleri ve mimarileri iyice çapraşık bir hal almış olan yapıların bir kısmı 1939'a kadar cezaevi olarak kullanılıyor, bir kısmı ise orduya âid bulunuyordu. Burada yeni bir Adliye Sarayı'nın yapılmasının uygun görülmesi ve bunun için de eski binâların yıkılması kararlaştırıldığında, mevcut eski yapıların adı meselesi tartışmalara yol açmıştır. Bâzılarına göre, Sultan Ahmed Meydanı kenarında sıralanan bu eski yapılar, yüzyıllar boyunca çok değişen, kısmen bozulan İ. P. S.'nın kalıntılarından başka bir şey değildir. Bâzılarına göre ise, İ. P. S.'nın meydana bakan dar bir yüzü vardı ve saray, arkaya doğru uzanıyordu. Bugün ayakta duran yapılar onun değil, Çadır Mehterhânesi ile Mehterhâne kasrının ve belki de bir kervansarayın kalıntılarıdır. İ. P. S.'ndan ise, arkadaki sahada, mahalle içinde

İBRAHİM PAŞA SARAYI: Önündeki köşkten Sultan Ahmed Meydanı'ndaki eğlenceleri seyreden padişah (XVI. yüzyıl minyatürü)

sâdece bâzı şekilsiz duvar parçaları ile bir hamam harabesi kalmıştır. Yeterli ve ciddî bir inceleme yapılmadığından, ayakta duran yapıların mahiyetleri ve o târihteki binâlar ile münasebetleri açık surette ortaya konulamadan yıkıma başlanmış ve birbirine bitişik büyük bir yapı topluluğu teşkil eden bu mimarî manzumesinin bir kanadı yıkılıp kaldırılmıştır.

İ. P. S.'nı kulesi ile gösteren basit bir resmi, Nasuhe's-Silâhî'nin İstanbul'u tasvir eden minyatüründe bulunmaktadır. 1533'te İstanbul'a gelen Flaman C. D. Schepper de hâtırâtında sarayı kısaca târif etmekte, kesme taştan bir yapı olduğunu söyleyerek İtalyan tarzında olduğuna işaret etmektedir. Meydana açılan bir kapısı vardı ve arka arkaya iki iç avluya sahip bulunuyordu. XVI. yüzyıla âid *Surnâme* minyatürlerinde de kasrın meydana bakan cephesi görülür. XVIII ve XIX. yüzyılda batılı ressamlar tarafından Sultan Ahmed Meydanı'nın resimleri yapıldığında, Sultan Ahmed Câmii karşısında belirtilen kuleli ve ön cephesinin altında revak olan yapının İ. P. S. ile ilgisi pek anlaşılamaz. Meydanın bir kenarında Adliye Sarayı ile meydan arasında kalan sahayı kaplayan büyük yapı topluluğunun içinde İ. P. S.'ndan kalan parçaların bulunup bulunmadığı tesbite muhtaçtır. Firuz Ağa Câmii tarafındaki kısımların sarayla bir ilgileri olmadığı muhakkak olmakla beraber, aksi taraftaki binâ blokunun içinde İ. P. S.'ndan kalmış parçaların bulunması mümkündür. Son yıllarda Üçler Sokağı'na komşu olan tarafın tâmirine başlanmış ve burasının, Türk Eserleri Müzesi'nin bir bölümü yapılmak üzere gerekli projeler hazırlanmıştır. — Semavi Eyice

İBRAHİM PEYGAMBER, *Tevrat*, *İncil* ve *Kur'ân*'da, kitap dînlerinin en büyük peygamberlerinden biri. *Tevrat*'ta İ. P. özellikle kendi soyuna hitâp etmekte, *İncil*'de Hıristiyanların önderi olarak gözükmekte, *Kur'ân*'da ise, hümanist anlamda bir hüviyette, bütün insanlığı mânen yükselmeğe dâvet etmektedir. Son elli yıldan beri, İ. P.'in yaşadığı rivâyet edilen illerde yapılan arkeolojik araştırmalar onun çevresi hakkında fikir vermektedir ve M. Ö. tahminen II. binyılın başında yaşadığını göstermektedir.

Tevrat ve İncil'de İbrahim Peygamber: *Tevrat*'a göre İ. P.'in soyunun vatanı Kildânî'lerin şehri Ur idi. Sumer medeniyetinin bu merkezinde, Türkçe ile ilgileri olduğu sanılan bir dil M. Ö. 2000 yılına kadar konuşulmuş ve ondan sonra da yazıtlarda bu dilin hâtırası kalmıştır. Ancak M. Ö. aş. yu. 2000 yılında Sumer topraklarını istilâ eden Sâmî ırktan göçebeler, Sumerliler ile karışmış ve ırk ve dil değişmiştir. *Tevrat*, İ. P.'i Sâmoğullarından sayar. Asıl adı Abram ve babasının adı Terah idi. Terah, oğulları ile Harrân'a göç etti. El-Şaddai (Dağda tecellî eden ilâh, Kadir-i mutlak) adı ile anılan ve Allah mefhûmuna tekabül eden Yahve, İ.'e tevhîd dînini Harrân'da vahyeder. Tevhîd dîninin kurulabilmesi için İ., putperest olan milletinden ayrılmalıdır. 75 yaşında iken âilesi ile beraber göçebe çoban hayatını seçerek Ken'ân ili (Fenike ve Filistin) ve Mısır arasındaki çöllerde yaşamağa başlar. Yaşadığı yerlerde, Ken'ân ilinde Mamré'de (Halîlü'r-Rahmân, Kudüs'un 40 km güney-batısı) Yahve'ye mihrâp binâ eder ve Biru's-Seb'a'da (güney Filistin) bir orman yetiştirir. Bu yerlerde yaşarken, İ.'in mahallî hükümdarlar ile münazaaları, hattâ bir Filistin Meliki ile muharebesi olur. Fakat bu çatışmalar dinî değil, âilevî sebeplerdendir. İ., 90 yaşına varınca Yahve, ona peygamberlik mertebesi ve misak teklif eder. Çocuğu olmayan İ.'in, çöllerin kumları kadar sayısız soyu yetişecek-

İBRAHİM PEYGAMBER: Thabir Dağı üzerinde İbrahim İsmail'i kurban etmek isterken, bir meleğin bedel olarak bir koç getirdiğini gösteren Türk kitab resmi (Türk - İslâm Eserleri Müzesi, 1583 târihli Türkçe *Zübdetü't - tevârih* yazmasından)

tir. İ. ve soyu tevhîd dinine sâdık kalmağa ahdedeceklerdir. Abram'ın adı değişerek İ. (İbrânî dilinde «mübarek ata» anlamına Abraham) olur. İ. soyunun bir işareti sünnetli bulunmaktır. Dünyanın bütün milletleri ondan feyz alacaktır.

İ.'in aynı zamanda karısı bulunan üvey kızkardeşi Sâre kısır bir kadındır ve câriyesi Mısırlı Hacer'i İ.'e odalık olarak teklif eder. İ.'in ilk oğlu İsmail, Hacer'den doğar. İsmail, Kedar milleti (Araplar) nin ceddi olacaktır. Bundan sonra ihtiyar olmasına rağmen, Sâre de Yahudilerin ceddi olacak İshak'ı dünyaya getirir. Sâre, Hacer'i ve oğlunu istememektedir. İ. bundan müteessirdir, fakat kendisine vahy gelerek, câriyenin oğlundan da büyük bir millet yetişeceği haber verilir. Bir testi su ve bir ekmek kendisine verilerek, çocuğu kucağında çöle sürülen Hacer, Mısır yolunda El - paran sahrâsına varır. Hâcer ve çocuğu susuzluktan ölmek üzere iken bu çocuğun soyundan büyük bir millet çıkacağı Yahve tarafından Hacer'e vahyedilir ve bir mucize ile yerden su fışkırır. Hacer ve oğlu çöldeki mucizevî suyun yanında yerleşirler. Hicaz'da asgarî VII. yüzyıldan beri bilinen rivâyete göre, Hacer ve çocuğunun yerleştikleri, sahra Kâbe'nin yanı ve fışkıran su Zemzem'dir (bk. HAC). Daha sonra, İ.'in fedakârlık derecesini tecrübe için Yahve, İ.'e tek oğlu İshak'ı kurban etmeyi telkin eder. İ.'in hangi oğlunu kurban etmeğe teşebbüs ettiği meselesi hakkında, Yahudîler ile IX. yüzyıl Müslüman müfessirleri arasında münakaşa vardır (*Kurân*'da kurban edilmek istenen oğlun adı verilmemiştir). Müslüman müfessirleri *Tevrat*'ın tek oğlu tâbiri üzerinde durmakta ve İshak adının *Tevrat*'ta tasrihinin, çok tekerrür ettiği şekilde, hahamların gayreti ile yapılan bir ilâve olduğunu sanmaktadırlar. *Tevrat*'ta, oğlunu kurban etmek isteyen İ., Moriah Dağı'na gider. Moriah Dağı'nın yeri de bilinmemekte ve Yahudîler bunun Kudüs'te olduğunu tahmin etmektedirler. IX. yüzyıldan kalan Hicaz rivayetine göre, Moriah Dağı, Mekke yanındaki Thabir Dağı'dır (bk. MEKKE). Moriah Dağı'nda, kurban edilecek çocuğun hayatı, Yahve tarafından bağışlanarak bir kurbanlık koç bedel verilir.

Sâre, 127 yaşında, Mamré ilinde ölünce (Halîlü'r-Rahmân), İ., Macpela Mağarası'nı satın alarak Sâre, kendisi ve âilesi için mezarlık ittihâz eder. *Genesis*'in XXV. kısmında, İ. başka kadın ile evlenip ondan da evlâdı olmaktadır. İ. 175 yaşında ölünce o da oğulları İsmail ve İshak tarafından Macpela Mağarası'na gömüldü.

Tevrat'taki İ. soyu tâbiri, *İncil*'de ele alınmaktadır. *İncil*'e göre, İsa, ancak Yahudîlerin İ. soyu sayılmasını doğru bulmamış ve İsâ'ya inanan herkesin İ. soyu olduğunu telkin etmiştir. Böylece, hangi ırktan olursa olsun, bütün Hıristiyanlar, kıyamette İ.'e kavuşacaktır.

Kur'ân'da İbrahim: *Kur'an* âyetlerinde, İ.'in şahsiyeti, bütün insanlık çapındaki mânâsını almıştır: İ. ne Yahudî, ne Hıristiyandı; Hakka yönelmiş (hanîf) ve teslim olmuştu (müslim) ve müşriklerden değildi. Böylece, İslâmiyet de yalnız, Hazret - i Muhammed'in dini değil, ezelden beri var olan tevhîd dini olarak anlatılmaktadır. İ. soyunun Kelîmetullah'a (Allahın sözüne) vefâ ve muhafaza borcu tasrih edilmekle beraber, Allah ile Misak'a dâvet olunanlar, yalnız İ. soyu ve peygamberler değil, bütün insaniyettir. Bu husûsu, İ. soyundan olan Peygamber, hac merasimi esnasında, İ. soyundan rahiplerden ayrılıp, bütün halk ile birlikte Hacca giderek de ifâde etmişti (bk. HAC). İ. soyunun husûsiyeti lâğvedilmekle, İslâmiyette rahiplik de kalkmış oldu. Tevhîd dininin bütün sâlikleri «İ.'in milleti» dir. Sünnet olmak âdetinden de *Kur'ân*'da bahis yoktur. Allah ile insan arasındaki «misak», *Kur'ân*'da bilhassa mânevî veche alır. İ.'in vefâ gösterdiği şunlardı: Hiç bir mükellef başkasının yükünü taşımaz. Ve insanın kendi gayretinden başka hüvviyeti yoktur. Ve onun (insanın) şâhidi olan Allah vardır. İleride insan, vâdedilen mükâfata erecektir. Ve hakikî müntehâ Rabbine doğrudur.

Tevrat'ta anlatılan İ.'in muhacereti de *Kur'ân*'da hem maddî hem manevî bir göçtür. *Kur'ân* âyetlerinde mükerreren İ. şöyle der: «Ben Rabbime doğru muhâcirim.» Risaletine inanmayan milletinden «berî olmuş» ve ayrılmak zorunda kalmıştır. *Kur'ân* âyetlerinde İ.'in doğduğu çevre hakkında *Tevrat*'ta bulunmayan bilgiler de vardır. İ.'in milletinin ve babasının ibâdet ettikleri ve İ.'in kırdığı putlar yıldız, ay, güneş'in müşahhas şekilleridir. İ.'in yaşadığı rivayet edilen Ur ve Harrân'da gök cirmleri ibâdetleri mevcut olduğu arkeolojik kazılar ve yazıtlar ile de anlaşılmıştır. *Kur'ân*'da İ.'in ateşe atılışı menkıbesi ve bir hükümdar ile münakaşası (Nemrûd adı *Kur'ân*'da yoktur ve müfessirlerin ilâvesidir) da ideolojik bir mahiyettedir: Müstebit hükümdar kendisini ölüm ve hayat veren bir mabûd gibi göstermekte ve İ. ise bir insanın putlaşmasına karşı durmaktadır. Böylece, *Kur'ân*'ın bu âyetinde insanların birbirine eş olduğu fikrinin ilk müdafilerindendir. İ. ile babası Azar arasındaki anlaşmazlığa ve ayrılığa rağmen, İ.'in babasına karşı dinmeyen sevgisi, *Kur'ân*'da, İ.'in dâima babası için dua etmesi ile ifade edilir. Vatanından ve babasından ayrılmayı, çocuğunu kurban etmeyi kabûl edecek kadar fedakâr olan İ., «halîm ve yumuşak gönüllü», aynı zamanda «rüşd» (doğruluk) sâhibi ve «arınmış» bir kişidir. Allah ona el - Halîl (= dost) adını verir.

İ.'in diğer hayat safhalarının bâzısı da *Kur'ân*'da yer almaktadır. Ancak, *Tevrat*'ta olduğu gibi şahsî teferruât üzerinde durulmamakta ve ekseriyeti ile dinî veche tebarüz ettirilmektedir. Hâcer ve çocuğunun çölde ızdırabı ve Zemzem suyunun fışkırması menkıbesi, *Kur'ân*'da değil, Hazret - i Muhammed'in anlattığı bir hadîste yer alır ve *Tevrat*'ın rivayetine mümasildir, ancak olayın yeri Kâbe olarak tasrih edilir (bk. HAC). *Kur'ân*'ın belki bir âyeti Hâcer ile İsmail'in yerleştiği çölün Mekke olduğuna îma eder: «Rabbimiz, zürriyetimden bir kısmını çorak bir vâdîye yerleştirdim.»

Kur'ân'ın İ. konusunda naklettiği ve *Tevrat*'ta bulunmayan başlıca olay, İ. tarafından, Tevhîd dininin timsâli ve tek ve mânevî ilâha dünyada ilk yapılan mâbed olarak, Kâbe'nin binâsı ve bütün insan nesillerinin bu timsâli ziyarete dâvet edilmesidir (bk. HAC). Louis Massignon gibi Hıristiyan ilâhiyatçıları, *Kur'ân*'ın İ.'e verdiği hümanist veche üzerinde durarak, bu âyetler etrafında üç kitap dinlerinin birbirine yaklaşarak bir «İ. dini» tasavvur edilmesini mümkün sanmışlardı.

İbrahim makamları: İ.'in yaşadığı illerde, kendisine atfedilen «makam»lar ve bunların etrafında teessüs etmiş âbideler mevcuddur. İ. «makam» larının başlıcaları arasında, memleketimizin sınırları içinde Harran ve Urfa gelir. Harran'da kalıntıları mevcud olan câmiin son Emevî halîfesi II. Mervan'ın 744'te Harran'ı merkez ittihâz ettiği zaman yapılmış olması mümkündür. R. Creswell'e göre Harran Câmii'nin bâzı kısımları Diyarbakır'da XI. yüzyılda hüküm süren Türklerden İnaloğulları devri üslûbunu hatırlatır. Salâhaddîn Eyyubî (1138 - 1193) devrinden bir tecdid kitâbesi de bulunmuş, Urfa'da, Birket İbrahim havuzunun güney - batı köşesindeki minarenin târihi 1211'dir ve kuzey - doğu uçtaki Abdurrahmân Medresesi'nin devri ise XVII. yüzyıl etrafında sanılmaktadır.

Sâre'nin ve İ.'in gömüldükleri Macpela Mağarası üzerine binâ edilen Halilü'r - Rahmân Câmii, Herodes (M. Ö. 72 - 4) devrinden bir kalenin temelleri üzerinde yükselir. İ.'in türbesi kısmı IX. yüzyıldan kaldığı sanılır. Buradan bir delikten aşağıya bakılınca Macpela Mağarası'nın karanlıkları gözükür, fakat oraya inmek yasaktır. Haçlıların 1115'te İ.'in mezarı üzerine yaptığı kiliseden de kalıntılar vardır. Binânın başlıca kısmını 1331'de Türk neslinden Mısır ve Suriye Memlûk hükümdârı Nâsır b. Kalaun yaptırmıştır. Yavuz Selim, Halilü'r - Rahmân Câmii'ni ziyâret ve tâmir ettirmiştir. Câmii'nin son tâmîri II. Mahmud devrindedir.

İ.'in İslâm indinde en âlî makamı, *Kur'ân*'da anılan ve her Müslümanın namaza durması gereken Makam - ı İ., Kâbe'dedir. — Emel Esin

İBRAHİM SÂFÎ PEHLİVAN (Söğütlü, Yenipazar, Bulgaristan 1865 - Söğütlü 1919), Türkiye'de yağlı, Avrupa'da greko - romen stilindeki güreşleriyle tanınmış Türk güreşçisi. Doğduğu bölgenin geleneğine göre güreşe küçük yaşında yağlı güreşle başlamıştır. Kurtdereli Mehmed Pehlivan ile iki defa karşılaşmıştır. Birincide yenmiş, ikincide yenilmiştir. Bursa Yenişehri'nde Edhem Bey'in yaptırdığı iki güreşte de Kuru Rüstem Pehlivan'ı yenmiştir.

Greko - romen güreşini, 1899 Dünya şampiyonluğunu kazanan Kara Ahmed Pehlivan'dan öğrenmiştir. İlk defa 1897 yılında, çırağı Madaralı Ahmed ile Avrupa'ya gitmiştir. Paris'te, daha sonra da Cenevre sergisi için düzenlenen güreş müsabakalarında güreşmiştir.

1901 yılında Hayrabolu'da yapılan ve Hançoğlu Halil, Kadrancı Halil, Sevindikli Kara Mustafa, Göçerlerli İbrahim, Paçalı Salim ve Madaralı Ahmed pehlivanların bulunduğu güreşlerde kendisine kimse çıkmadığı için çırağı Madaralı Ahmed ile baş ödülü kazanmıştır. Bu güreşlerden sonra yine çırağı Ahmed ile birlikte İtalya'ya gitmiştir.

Sultan Abdülhamid'in bir yabancı misafirine Türk güreşini göstermek istemesi üzerine Yıldız Sarayı'na dâvet edilerek huzur güreşi yapmıştır. Bu güreşte İ. S. P., Adalı Halil ile, Kara Ahmed Madaralı Ahmed ile, Şumnulu Mestan da Edhem pehlivanla güreştirilmiştir.

1905 yılı Hayrabolu ve Çorlu panayırlarında baş ödülü alan İ. S. P., 6 Kasım 1905 târihinde Casino de Paris'de başlayan Dünya şampiyonluğu müsabakalarına, Şumnulu Tevfik Ali ve Tahir pehlivanlarla beraber katılmıştır. Bu müsabakalarda hasımlarını en çabuk yenen güreşçi olarak Fransız basınının ilgisini çekmiştir.

İ. S. P., finallerden önce, İspanyalı Chorela'yı 13, Fransız Peyrouse le Lion de Valence'ı 9 sâniyede yenmiş ve bu güreşçi bayılmıştır. Belçikalı Carlos Wanders'i 9 sâniyede ve Tevfik Ali Pehlivan'ı da 7 dakika 48 sâniyede yenerek finallere girme hakkını kazanmıştır.

Final müsabakalarında greko - romen oyunlarını iyi bilmemesi sebebiyle karşılaştığı Danimarkalı Petersen, Avusturyalı Jes Smejkal ve Fransız Laurent le Beaucairois gibi dünyanın en ünlü greko - romen güreşçileri karşısında başarılı güreşler çıkaramamıştır.

Dünya şampiyonluğu müsabakalarından sonra, Toulon, Béziers ve Liège gibi şehirlerde düzenlenen güreş müsabakalarına katılmıştır. — Âtıf Kahraman

İBRAHİM SARIM PAŞA, Mektûbî (İstanbul 1801 - İstanbul 1854), Abdülmecid devri devlet adamlarından ve Sadrâzam. Ayasofya türbedarlarından Hâfız Mustafa Efendi'nin oğludur. Bir süre öğrenim gördükten sonra Dîvân - ı Hümâyûn Kalemi'ne devamla san'at kitâbeti tahsiline başlayan İ., az sonra Mühimme - i Nüvisan silkine girmiş, 1822'de Hâcegân rütbesini kazanarak Âmedi Hulefâlığına intikal etmiştir. Âmedi - i Dîvân - ı Hümâyûn bulunan Mustafa Reşid Paşa'nın 1832'de Mısır'a gidişinde onun yerine vekil kalan İ., aynı zamanda hocalık yapmış, bâzı vüzerâ kapı kethüdâlığına da nasbolunmuştur. Önce Beylikçi - i Dîvân - ı Hümâyûn vekâletine tâyin edilen İ., 1837'de asil olmuştur. İngiltere kralı IV. William'ın ölümü üzerine Kraliçe Victoria'nın tahta çıkmasında başsağlığı dilemek ve tebrik için ve Mustafa Reşid Paşa'nın yerine Londra sefiri olmak üzere İ., büyükelçilik unvânı ve Hâriciye müsteşarlık pâyesi ile 1837'de Londra'ya gitmiştir. 1838'de kraliçenin taç giyme töreninde bulunan Ahmed Fethi Paşa'dan sonra ikinci defa büyükelçi olan İ., 12 Ağustos 1838'de Londra'dan İstanbul'a dönüşünde Dahiliye Müsteşarlığına tâyin edilmiş, Umûr - u Nâfia Riyaseti vazifesini de üzerine almıştır. 1 Temmuz 1839'da Abdülmecid'in tahta oturmasında memuriyetinde bırakılan İ., sonra azlolunmuş ve aynı yıl fevkalâde murahhas ve büyükelçi unvânı ile Tahran'a yollanmıştır. Bir yıl sonra yurda dönmüş ve Sayda eyâleti defterdarlığına tâyin olunmuşsa da, sıhhî sebeple istifa etmiş, 1841'de Meclis - i Vâlây - ı Ahkâm - ı Adliye âzâsı, Ticaret Nâzırı ve kısa bir süre sonra da Hâriciye Nâzırı olmuştur.

1843'te azlolunarak yine Meclis - i Vâlây - ı Ahkâm - ı Adliye âzâlığına ve 1844'te tekrar Londra sefirliğine tâyin edilen, sonra da Paris sefâretine değiştirilince vazifeye başlamayan İ., ikinci defa Ticaret Nâzırı olmuş, Ziraat Nâzırlığı görevi de kendisine verilmiştir. 1846'da İstanbul Emtia Gümrüğü Nâzırı, Sadâret Müsteşârı ve 1847'de vezir rütbesi ile Maliye Nezâretine ve 1848'de Meclis - i Vâlâ Riyâseti'ne tâyin edilen İ., 29 Nisan 1848'de Sadrâzam olmuştur. Sadârette ancak üç ay on üç gün kalarak 11/12 Ağustos 1848'de azledilen İ., 1849'da Bursa ve 1853'te Trabzon valiliğine tâyin olunmuştur. 1853'te azledilerek İstanbul'a gelmiştir.

İBRAHİM ŞEVKİ (XVIII - XIX. yüzyıl), Türk hattatı. İsmail Zühdî (İkinci) (b. bk.) den sülüs - nesih yazılarını öğrenen İ. Ş.'nin birçok eserleri ve öğrencileri vardır.

Bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Şumnu (b. bk.) da, bilhassa XIX. yüzyıl başlarında, san'at kudretleri çok az olmakla beraber, geçimlerini yazdıkları ve tezhip ettikleri *Kur'ân - ı Kerîm*'lerden sağlayan mahallî bir hattat ve müzehhipler zümresi teşekkül etmiştir. Matbaalarda Mushaf basılması âdet olmadan önce, bütün bir yıl, hazırladıkları yazma Mushafları, Ramazan ayı girmeden İstanbul'a getirirler ve eserleriyle bu şehrin orta tabaka halkının *Kur'ân - ı Kerîm* ihtiyacını karşılamaya çalışırlardı. Kendisi de hattat olan II. Mahmud, onların bu gayretinden çok hoşlandığı için, Şumnu'da hat san'atının gelişmesini sağlamak üzere, İ. Ş.'yi görevlendirmiştir. Orada ne kadar kaldığı bilinmeyen hattatımızın, ölüm yeri ve târihi de belli değildir. — Uğur Derman

İBRAHİM TALİ (Biyogr.): bk. ÖNGÖREN, İbrahim Tali.

İBRAHİM TEMO, İbrahim Murâd (İstruga [Sırp. Struga] 1865 - İzvar, Romanya 1939), askerî doktor, politikacı ve komitacı. İttihad ve Terakki Cemiyeti (b. bk.)'nin ilk dört Askerî Tıbbiye'li kurucusundan biri, hattâ birincisi (1/1 numaralısı) olmakla tanınan İ. T., Arnavutluğun Mat ilçesinden Mustafaoğlu Murad Ağa'nın oğludur. İlk öğrenimini doğduğu nahiyede yaptıktan, Türkçe, Arapça ve Fransızca öğrendikten sonra, anne ve babasının isteği dışında İstanbul'a gelen İ. T., birçok zorlukları yenerek Ahırkapı'daki Tıp İ'dâdisi ile Kuleli Askerî Tıbbiye İ'dâdisi'nde (1884 - 1888) öğrenimini tamamlamış ve 1888'de Gülhâne Tıp Fakültesi'ne geçmiştir. 1892'de Askerî Tıbbiye'den diploma aldıktan sonra 1893'te Gülhâne (b. bk.) de iki yıl sürecek göz ihtisası yapmağa başlamıştır. 1 Mayıs 1305 (1889)'te Sarayburnu'nda, Gülhâne bahçesinde, arkadaşları Diyarbakırlı İshak Sükûtî, Çerkez Mehmed Reşid ve Arapgirli Abdullah Cevdet ile ellerini birleştirip yemin ederek hürriyet için mücadele edecek gizli İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni kuranların başında bulunan İ. T., daha öğrenci iken birkaç defa tutuklanmıştır. Bu gizli kuruluş içinde devam eden ve çok gelişen siyâsî faâliyetlerinden ve istibdat aleyhine yazdığı iki beyitin ele geçmesinden ötürü 1895'te Romanya'ya kaçmak zorunda kalan İ. T., ihtisasını orada tamamlayarak Romanya'da doktorluk yapmak izni almış, bir yandan da tam bir komitacı olarak siyâsî faâliyetlerine devam etmiştir. 1896'dan itibaren İttihad ve Terakki'nin Romanya'da Köstence - Mecidiye şûbesini kuran, Bulgaristan'da Rusçuk, Dobruca, Şumnu, Filibe, Sofya, Kızanlık ve Vidin şûbelerinin açılmasını başaran ve «Hareket» gazetesini yayınlayan İ. T., 1899'da Arnavut istiklâli için çalışan Naçu Efendi'nin başkanlığındaki Drita (Işık) Cemiyeti ve Ohri'li İbrahim Naci (Derviş Hima) ile ve Paris, Cenevre ve Kahire'deki İttihadcı ve komitacılarla devamlı iş birliği sağlamıştır. İşkodra ve Tiran'da cemiyetin çalışmalarına hız kazandıran İ. T., 15 Aralık 1898'de arkadaşları Şefik, Kadri ve Ebulmukbil ile şirket kurarak Bükreş'te çıkardığı «Saday - i Millet» ile ve Jön Türklerin her taraftaki gazete, dergi ve propagandalarını dâima destekleyerek, çevresindeki siyâsî faâliyetlerin mihveri ve öncüsü olmak istemiştir. 1901'de Viyana'ya, 1902'de Paris'e gidip arkadaşları ile görüşen ve en yakın arkadaşı Doktor Abdullah Cevdet'in 1 Eylûl 1904'te Cenevre'de çıkarmaya başladığı «İctihad» (b. bk.) adlı yayın organına ve diğerlerine, seyrek de olsa, yazı yardımından geri kalmayan İ. T., hürriyet ilânından az önce Mısır'a gitmiş, Türkiye'de 1908 Meşrûtiyet İnkılâbı olur olmaz da İstanbul'a dönmüştür. Fakat İttihadcıların tutumu ile ümitleri boşa çıkan İ. T., Dahiliye Nazırı Talât Bey'in yardımı ile bir süre Dârülaceze müdürü ve Beyoğlu sağlık müfettişi olarak vazife görmüş ise de, muhalefet yapmak üzere tekrar politika sahnesine çıkmıştır. Bu sırada, 1906 - 1907 yıllarında kurulmuş bulunan Selâmet - i Umûmiye Klübü'ndeki gençlerden de faydalanarak, Türkiye'de ilk demokrat parti sayılan Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka - i İbad)'nı 6 Şubat 1909'da resmen kurmuştur. İdâre heyeti reisi sıfatı ile partinin 1910'a kadarki ve 1911'deki faâliyet devrelerinde İttihadcılardan ilgi görmediği için «Cemiyetin eski programına aykırı hareket eden o günkü hükûmet ricâlini beğenmemesi sebebi ile ve fırkadan uzaklaşan Türk'ten gayrı olanları başka yollara sapmaktan önlemek gayesi ile» İttihad ve Terakki iktidarına karşı çıkan İ. T., bu yeni partisi ile de başarı sağlayamadığını ve durumun tehlikeli olduğunu görünce, 5 Aralık 1911'den sonra partinin Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası'na katılmasına karar verilmesi üzerine, tekrar Romanya'ya dönmek zorunda kalmıştır.

İBRAHİM TEMO

Balkan Harbi'nde Romen Kızıl Haç heyetiyle İstanbul'a ve Arnavutluğa gelen İ. T., I. Dünya Harbi sonunda Paris'te toplanan Müttefikler Konferansı'na Arnavutluk sınırlarının düzeltilmesi için Romanya'daki Arnavutların temsilcisi olarak katılmıştır.

Dobrucalı Müslümanlar arasındaki eski şöhretinden faydalanan İ. T., Başbakan Mareşal Averescu'nun Ahali Partisi'ne girerek Pazarcık teşkilâtını düzenlemiş ve 1920'de Romanya Senatosu'na üye seçilmiştir. İ. T.'nun, 1935'te Dobruca doktorları tarafından düzenlenen bir jübile ile, 70. doğum yılı kutlanmıştır. İ. T., 1936'da Yıldız'da toplanan Balkanlar İttihadı Tıp Kongresi'ne katılan Romen heyeti arasında son bir defa İstanbul'a gelmiş, Bursa'yı da ziyâret etmiştir. *Âile Tabibi* adlı kitabı ile *Tegaddi ve devam - ı hayat*; *Kuduz hastalığı üzerine bir tez* risâlelerini İstanbul'da yayınlamış bulunan İ. T., Romanya'da *Türkçe Alfabe*; *Türkçe-Rumence mükâleme*; *Tabâbet-i avam dersleri*; *Atatürk'ü niçin severim?* [İzvor, 1937]; *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin teşekkülü ve hidemât - ı vataniye ve İnkılâb - ı millîye dâir hâtırâtım* [Mecidiye, 1939] adlı eserlerini bastırmıştır. — Fethî Tevetoğlu

İBRAHİM VEFÂ EFENDİ, Ferâizîzâde Kolağası (Bursa 1871? - Yemen 1903), Türk bestekârı. Avukat Ferâizîzâde Sâlih Efendi'nin oğludur. Harbiye'yi bitirip subay çıktıktan sonra mülâzım - ı sânî olarak Şam'a tâyin edilmiştir. Orada Ûdî Selim'den musikî öğrenmiştir. Kolağası iken Yemen'de Şehâre muharebesinde şehid olmuştur. Âheng - i tarab ve Gülşen - i vefâ adlarıyla kendinden başka hiçbir bestekâr tarafından kullanılmayan iki makam yapmıştır. 76 eser bestelemiştir.

İBRAHİM TENNÛRÎ (ölm. Kayseri H. 1482), sufî ve şâir. Babası Hüseyin Sivaslı, annesi Amasyalıdır. Âilesi, Sarrâfzâdeler diye tanınmıştır. Sivas'ta yahut Amasya'da doğmuş, Konya'da tahsil etmiş, sonra Kayseri'ye giderek Hond Hâtun Medresesi'ne müderris olmuş, fakat bu medresede müderrislik edeceklerin Hanefî mezhebinden olmaları, vâkıfın şartlarından bulunduğu, kendisi ise Şâfiî olduğu için müderrisliği bırakmıştır. *Ku'ran* okurken yahut güzel bir ses duyunca kendisini kaybetmesi, hattâ düşüp bayılması, aynı zamanda tasavvufa da merak sarması yüzünden, o vakit Beypazarı'nda bulunan ve hem tasavvufta, hem tıpta ün kazanmış olan Akşemseddin'le buluşmak üzere oraya gitmiştir. Akşemseddin, Beypazarı'ndan Göynük'e gitmiş olduğundan İ. T. de oraya gitmiş, şeyhle buluşmuştur. Şeyh, kendisine müracaat edenlerin dertlerini dinleyip her birine ilâçlar vererek tavsiyelerde bulunduktan sonra sıra İ. T.'ye gelince derdini sormuş, İ. T.'den: «Benim gönlüm hasta» sözünü duyunca onunla ayrıca görüşmek lüzûmunu söylemiştir. İ. T., Akşemseddin'e intisap etmiş, tarikat usûlünce halvete girmiş, nihayet ondan hilâfet almış, Kayseri'ye giderek orada bir tekke kurmuş, halkı irşâda başlamıştır. Bir kere pek şiddetli bir kabza uğramış, yere kazdırdığı bir çukurda ateş yaktırıp üstüne bir tandır koyup onun üstüne oturmuş, bir kebeye bürünüp iyice terlemiş, gönül sıkıntısından bu suretle kurtulmuştur. Bundan sonra, kendisine intisap edenleri de kızgın tandıra oturtmak, bir şeyle bürümek, onlara testi testi su içirerek terletmek suretiyle teslîke başlamış, bu münasebetle Tennûrî diye anılmıştır (Lâmiî, *Nafahât* terc., İstanbul 1289, 688 - 690). Üç oğlu, iki kızı olmuş, H. 1482 yılının güz mevsiminde Kayseri'de vefât etmiştir. Şiirde Âşık mahlâsını kullanan İ. T.'nin 5 059 beyitlik, mefâîlün mefâîlün feûlün vezninde ve mesnevî tarzında *Gülzâr* ve *Gülzâr - ı Mâ'nevî* adında bir risâlesi ve şiirleri vardır. Sadeddin Nüzhet Ergun'un, *Türk Şâirleri*'ne aldığı şiirlerinden bir tânesi Yunus Emre'nindir (122 - 127. s.).

İ. T., *Gülzâr*'ı, Sultan Muhammed b. Murad b. Muhammed'in, yâni Fâtih'in zamanında yazdığını (İstanbul, Süleymaniye K. Esad Ef. Kitapları, No. 1639, s. 12) eserinin adının *Gülzâr* olduğunu (s. 10), H. 857 Saferînin yarısında tamamladığını (s. 388) açıklar ve eserin baş tarafında, zamanın kutbunun, «Hidayet nûru Şems'ül-Hakk ve'd - Din», yâni Akşemseddin olduğunu da bildirerek mürşidinin adını anar (s. 8).

İ. T., *Gülzâr*'da, tevhîd, namaz, abdest, oruç, zekât, hac gibi bedenî, mâlî - bedenî ibâdetlerle nikâh, hayvan kesmek, vakıf, alışveriş, şehâdet, vekâlet, dâvâ, ıkrar, sulh, mudâraba, rehin, hibe v. b. gibi muâmelâta âid şer'i hükümleri, hattâ zinâ, had v. b. gibi ahkâmı, tasavvufa tatbik ederek bunların bâtınî te'villerini bildirir; fakat hiçbir sûretle de Bâtınî hükümler vermez ve şeriatın zâhirinden ayrılmaz. Bunlardan başka, çeng, def, nay, küfr, şâhid, yâni güzel, zünnâr... gibi mecazları da tasavvufî bir surette izah etmektedir. Özellikle bu son kısımda Mahmûd - ı Şebüsteri (b. bk.) nin *Gülşen - i râz*'ından âdetâ Türkçeye çeviriler yapmaktadır. Bahis başlarına âyetler ve hadisler alan İ. T. kitabında Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden de yer yer, âdeta Türkçe tercümeler yapmakta, istişhatlarda bulunmaktadır. Melâmiyye - i Hamzaviyyeden Reisü'l - küttâb ve *Mesnevî* şârihi Sarı Abdullah (b. bk.) *Semeratü'l - Fuâd fi'l - Mebde'i ve'l - Maâd*'ında *Gülzâr*'dan bâzı kere Âşık mahlâsını da ihtiva eden şiirler alarak İ. T.'nin ve *Gülzâr*'ının uzun süre ve özellikle Hamzavîler arasındaki ün ve tesirini göstermektedir (Meselâ bk. İstanbul, Mat. Amire, 1288, s. 152; üçüncü şiir; *Gülzâr* s. 59, 2. beyit, *Semerat*, s. 203 - 204; 38. beyit, *Gülzâr*, s. 15 - 17). — Abdülbâki Gölpınarlı

İBRAHİM(OF), Alimcan [Galimcan] (Sultanmurad köyü, İdil - Ural 13 Mart 1887 - Kazan 21 Ocak 1938), Kazanlı yazar. 1917 ihtilâli sırasında ve ondan sonra birçok içtimaî ve siyasî olaylara aktif olarak karışmakla da ün kazanan İ., ilk tahsilini köyünde yapmış, sonra Orenburg'da Veli Molla Medresesi'nde okumuş, 1906'da da Ufa'ya giderek 1909'a kadar Medrese'ye devam etmiş 1909'da Kazan'a gelip yerleşmiştir. « El - Islah » gazetesinde çıkan *Zeki şekirtning medreseden kuvıluvı* (Zeki öğrencinin medreseden kovulması) adlı hikâyesiyle yazı hayatına atılmış, ölümüne kadar pek çok hikâye, roman, dil ve edebiyat konuları üzerine ders kitapları, edebî ve içtimaî - siyasî konular üzerine yazı ve broşürler yayınlamıştır. En önemli eserleri şunlardır: *Denizde*, *Ateşi sönmüş cehennem*, *Genç kalpler* (roman), *Bizim günler* (roman), *Kazak kızı* (roman), *Tatar sarfı*, *Tatar nahvi* (ders kitabı), *Tatar medeniyeti nasıl bir yoldan gidecek*, *Derin damarlar* (roman) v. b.

ALİMCAN İBRAHİM(OF)

İ., 1913'te Kazan'da «Ang» dergisinin sekreteri olmuş ve *San'at albümü*'nü çıkarmıştır. 1914 - 1918'lerde Ufa Medresesi'nde öğretmenlik, 1917'de de «İrik» (Hürriyet) ve «Bizning Yul» (Bizim yolumuz) gazetelerinin sekreterliğini yapmıştır. 1918'de Petersburg'a giderek, Mullanur (Molla Nur) Vahid ile birlikte, Milletler Komiserliği'nde Müslüman Halklar Bürosunun kurulmasına iştirak etmiş, 1918 yılı sonunda Kazan'a dönerek «Bizning Yul» ve «Megarif» (Maarif) dergilerinin yazı kadrosuna katılmıştır.

1927'de Kırım'da Yalta'ya gidip yerleşmiştir. 1928'de edebî hizmetinin 20. yıl jübilesi yapılmış, 1932'de kendisine «Sovyet hizmet kahramanı» unvanı verilmiştir.

İ., 1917 ihtilâlinde Bolşeviklerin üstün geleceğini anlayınca o tarafı tutmuşsa da, bunu «milletin varlığını koruyabilmek için mecburiyet altında yaptığı» anlaşılmaktadır. Birçok millî meselelerde hükûmet kararlarına karşı çıkan İ., bu tutumu yüzünden birkaç defa tövbe etmek zorunda kalmıştır. Bu olaylardan en önemlileri, Kazan - Tatar kültürünün kardeş Türk kolları ile ortak yolda gelişmesini istemesi, Bakû Türkoloji kongresinde [1926] Rus alfabesinin kabulüne ve Ruslaştırmaya bir basamak olacağını bildiği için her Türk boyu için ayırıcı bir metodla Moskova'nın hazırlattığı Lâtin harflerinin kabulüne karşı çıkarak Türk dünyasında kültür ve dil birliğini sağlaması bakımından Arap alfabesini savunması ve İslâm dünyasında sınıflar olmadığı fikrini ileri süren Sultan Galiev (b.bk.) e meyletmesi v. b. gibi konulardır. Bu tutumundan dolayı 1936'da hapsedilerek Kazan zindanlarında ölmüştür. — Ahmed Temir

İBRAİL (resmî adı: **Brăila**), Romanya'da, Tuna Irmağı üzerinde, Galaţi şehrinin güneyinde bir şehir ve

ilman. Nüfûsu 144 623 (1968) tür. Romanya'nın en büyük hububat ihraç limanı olan İ.'de büyük silolar ve değirmenler vardır. İ., makine, çimento ve konserve fabrikaları ile gelişmiş bir sanayi merkezi haline gelmiştir. Vagon fabrikası ve gemi inşaat tezgâhları da vardır. İ. yakınlarında, kamıştan selüloz üreten bir kombina kurulmuştur.

İBRANÎ'LER, Sâmi kavimlerinden biri. Aşağı Mesopotamya'dan gelmiş olan bu göçebe veyâ yarı göçebe kavim, boylara ayrılmıştı ve boyların başında da bir başkan bulunuyordu. Bu başkanlardan biri Ken'an'da, Hebron çevresindeki Mambre'ye yerleşmişti (M. Ö. aş. yu. 1850). Ken'an bölgesi verimli olmakla beraber, doğu devletlerinin birbiriyle temas hâlinde bulundukları stratejik ve tehlikeli bir bölge idi. Yakub'un zamanında Mesopotamya'dan yeni bir İ.'ler kitlesi daha gelmiştir. Bu kitle İzrael sülâlesinin nüvesi olmuştur. Bundan az bir zaman sonra bâzı İ.'ler, Mısır'ı istilâ eden Hyksoslarla birlikte hareket etmişler ve Gessen (Nil deltasının doğusu) bölgesinde yerleşmişlerdir. İbranî Yusuf, Firavunun veziri olunca İ.'ler bir zaman için refaha kavuşmuşlar, fakat sonra Mısırlıların köleleri hâline gelmişlerdir. İ.'ler Musa'nın idaresinde Mısır'ı terk etmişlerdir (M. Ö. XV veyâ XVIII. yüzyıl). Bu harekete, çıkış (Exodus) adı verilir. Uzun zaman Sina ve Negev'in çöllük bölgelerinde göçebelik hayatı sürmüş ve burada millî müessese ve geleneklerini kurmuşlardır. Musa, Yahve ile bir ittifak yapmış ve bütün boylara âid kanunları hazırlamıştır. Musa'nın ölümünden sonra İ.'ler, İbrahim'in memleketine tekrar yerleşmeye çalışmışlar ve bu memlekete Arz-ı Mev'ud (adanmış ülke) adını vermişlerdir. O zamanlar bu memleket birtakım milletlerin işgali altında idi. Fetih, herkesten önce Yeşu'nun eseri olmuştur. Bu zat, Hâkim adını alan liderlerin birincisidir. Yeşu, Ürdün nehrinin her iki kıyısında uzanan toprakları işgal ederek bunları 12 kabile arasında taksim etmiş, 13. olan Levi kabilesine ise ancak dağınık mal ve gelirler ayırmıştır. Yeşu'nun halefleri olan Hâkimler, bu toprakların işgaline tedricen devam etmişler (M. Ö. 1185 - 1035) ve deniz kıyısında yerleşmiş olup İ.'leri denize yaklaştırmayan Filistinlilerle çarpışmışlardır. Sonradan bir monarşi kurulmuş ve başına Saul seçilmiştir. Fakat Saul, Filistinlilerce mağlûp edilmiş (Gelboe, M. Ö. 1010 veyâ 1000) ve bu zat ölünce, krallık İsrail ve Yehuda olarak ikiye bölünmüştür. Yehuda kabileleri, kral olarak, Saul'un oğlu İşbaal'ı reddederek onun yerine Davud'u seçmişlerdir. İşbaal'ın ölümünden sonra iki krallık tekrar aynı kralın idaresinde birleşmiş, fakat tek bir devlet haline girmemiştir. Yeruşalem (Kudüs) her iki krallığın da hem dinî hem siyasî merkezi olmuştur. Davud, güçlü bir monarşinin unsurlarını meydana getirerek, kraliyet meclisini, idareyi, devlet memurlarını ve orduyu tanzim etmiştir. Fakat iki krallığı tam olarak birleştirmeyi başaramamıştır. Süleyman'ın idare süresi (M. Ö. aş. yu. 970 - 931) İ.'lerin en kuvvetli oldukları bir devredir. Mâbedin inşâsı ve Şeba kraliçesinin ziyareti bu yıllarda vuku bulmuştur. Fakat bu idare zamanında birtakım isyan hareketleri olmuş, İsrail kabileleri tekrar birbirlerinden ayrılarak Yehuda ve İsrail krallıkları M. Ö. aş. yu. 931'den 722'ye kadar ayrı kalmıştır. İsrail daha nüfûzlu olmakla beraber, topraklarında bulunan putperestliğe bağlı kültlerin etkisiyle Yehudiye'nin gösterdiği dinî ittihada benzer bir durum göstermemiş, dâima iç ihtilâller ve dış harblerin yıkıcı etkisinde kalmıştır. Gerek Şamlı Aramîlere gerek Yehudiye krallığına karşı savaşmıştır. Yehudiye ile olan anlaşmazlıklar sonunda İsrail'in başkenti Samaria, Yehudiye'nin müttefikleri olarak gelen Asur kralları tarafından muhasara ve zaptedilmiştir. Kral Sargon, İsrail krallığını ilhak ederek halkının bir kısmını sürmüştür (722). M. Ö. 586'ya kadar bağımsız kalmış olan Yehudiye krallığı, Kral Ezekias [Hizkiyyâh] (715 - 686) zamanında, İşaya'nın yardımiyle parlak bir devir yaşamıştır. Ezekias, Mısırla ittifak yapmış, Asurluların taarruzuna uğramış ve Sennacherib tarafından Yeruşalem de muhasara edilmiş (701), memleket dar bir kuşak haline getirilmiştir. Asurlular 622'de Babilliler tarafından ezilince, Yehudiye Asurluların vasiliğinden kurtulmuştur. Fakat Kral Yosiyas, Megiddo'da Mısırlılara karşı yaptığı bir savaş (609) ta ölmüş, ülkesi de Mısırlılar tarafından ilhak edilmiştir. Birkaç yıl sonra da Babilliler ülkeyi istilâ ve ilhak etmişlerdir. Yehudiyeliler, iki defa isyana kalkıştıktan sonra, Babillilerin ülkesine sürülmüşler (M. Ö. 586 - 581), Yeruşalem ise yağma edilerek, mâbed yıkılmıştır. Sürgünlük devresinde (M. Ö. 586 - 538), İ.'ler topluluğu birliğini muhafaza etmiş ve geçirdiği ağır ahlâkî buhrana rağmen, kurtuluş ümidini kaybetmemiştir. 20 - 30 yıl süren ıztıraplardan sonra, bu kurtulma gayreti sayesinde İ.'ler yığın hâlinde tekrar yurtlarına kavuşmuşlardır. Artık bir İ. devleti mevcut olmamakla beraber, Yeruşalem'de bir dinî topluluk tekrar kurulmuş ve İ.'ler Perslerin önderlikleri altında Başrahibin idâresinde yaşamışlardır. Mâbed, M. Ö. 515'te tekrar ibadete açılmıştır. Nehemias ve ondan sonra Esdras (398) Musa'nın kanununu ihya etmiştir.

Hellenistik devirde Büyük İskender ve ondan sonra Seleukoslular Filistin'i Yunanlılaştırmaya çalışmışlardır. IV. Antiokhos Epiphanes'in idaresinde İ.'lere karşı takibat şiddetlenmiş, mâbed yağma ve Yeruşalem zaptedilmiştir (M. Ö. 169 - 167). Neticede Makkabîler isyanı patlak vermiş ve İ.'ler 164'te dinî bağımsızlıklarına, 143'te de siyasî bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Yohannes Hyrkan ve halefleri güçlü bir devlet kurmuşlardır. Asmone hanedanı adını taşıyan yeni hanedanın kralları siyasî ve dinî kuvveti ellerinde toplamışlardır. O yıllarda felsefî ve dinî ayrılıklar baş göstermiş ve bunların neticesinde Saddusi ve Feresi akımları ve Ölü Deniz'in Essen'li toplulukları meydana gelmiştir.

Yeruşalem 63'te Romalıların eline geçmiş ve kral unvanı 40'ta Romalıların himayesinde bulunan Edom'lu Herodes'e verilmiştir. Herodes ölünce (M. Ö. 4) krallığı parçalanmış ve M. S. 6 yılından itibâren Romalı vâlilerin idaresine verilmiştir. Bununla beraber Herodes'in torunları olan I. Herodes Agrippa (M. S. 41 - 44) ve II. Herodes Agrippa (M. S. 50 - aş. yu. 93)'ya zahirî bir otorite bırakılmıştır. İsa'nın 30'da Sanhedrin tarafından ölüme mahkûm edilerek, Pontius Pilatus'un emriyle çarmıha gerilmesi olayından sonra iki önemli isyan çıkmıştır: M. S. 66'da başlayan isyan, Yeruşalem'in 70'te Titus tarafından zaptı ile sona ermiş, 132 - 135 isyanı da, İmparator Hadrianus'un Yeruşalem'i bir Roma sömürgesi hâline getirmek kararından sonra çıkmış ve Bar - Kokheba tarafından idare edilmiştir. Artık kölelikten kurtulan İ.'ler, tekrar sürgüne gitmek zorunda kalmışlardır.

İbranîlerin eski edebiyatı: Yahudilerin Kitâb-ı Mukaddesi (İncil) denilen eserler koleksiyonunun dili *Kitâb-ı Mukaddes* İbrancası adını taşır. Yunanca Iōsēpos Phlabios adı ile bilinen Yahudi târihçisi, önce İbranca yazmış olduğu eserini Yunancaya tercüme ederek *Peri tou Joudaïkou polemou* (Yahudiler harbine dâir) adı altında yaymıştır (M. S. I. yüzyıl). I. yüzyılın sonlarında İskenderiyeli Philōn, Eflâtun felsefesinden ilham alarak *Kitâb-ı Mukaddes*'i alegorik şekilde tefsire çalışmıştır.

Talmud adındaki eser İ.'lerin sözlü ve yazılı geleneklerini ihtiva eder. M. S. II. yüzyılda Yehudiye'de ve Babilonya'da kaleme alınmıştır. Orta Çağ'da İ.'lerin kültür merkezleri çoğalmıştır. Bunların önemlileri Granada (Gırnata), Toledo ve Fas'tır. Şâir Samuel ibn Nagdila (Ha - Nagid; 993 - 1055) Granada'da yaşamıştır. En büyük İ. şâirlerden biri sayılan Yuda ben Samuel Ha Levi (aş. yu. 1080 - 1140) Toledo'da yaşamıştır. Fas'ta yaşamış olan Yuda ben David (XI. yüzyıl) adındaki gramerci İbrancayı ıslah eden kişidir.

1743'te o zamana kadar kesin bir şekilde dinî olarak devam eden İ. edebiyatı, İtalyalı İ. şâiri Khagim Luzzato (1707 - 1747) nun bir şiirinin neşriyle modern bir edebiyat şeklini almıştır. Bu yeni İ. edebiyatı, Almanyalı Yahudilerin kullandıkları ve bir Alman lehçesi olan Yidiş dilinde yazılı edebiyatla paralel olarak gelişmiştir. Yidiş'i hakikî bir dil hâline getiren yazar Elizah Bochar (1466 - 1548) dır.

İbranî san'atı: Canlıları tasvir etme yasağı İ.'lerde plastik san'atların gelişmesini önlemiştir. Diaspora (Yeruşalem'in Titus tarafından tahribinden sonraki dağılma devresi) da mevcut san'at eserlerinin kaybına sebep olmuştur. Buna rağmen 1932'de, Dura - Europos havrasının freskleri keşfedilmiştir (III. yüzyıl). Bu fresklerden çok daha eski olan kalıntılar (çanak - çömlek, madalya, fildişinden süsler) İ. san'atının gelişmesini tâkip etmek imkânını verir. Komşu milletlerin san'atları İ.'lerin san'atında yüzyıllar boyunca etkiler bırakmıştır. Önce Hellenistik nüfûz, sonra Yunan - Roma nüfûzu şehircilikte, mimarlıkta ve ölümle ilgili san'at eserlerinde te'sirini gösterir. Bununla beraber dekoratif motifler tipik olarak İ. karakterini taşımağa devam eder. En eski zamanlardan beri hiç değişmeyen bu motifler şunlardır: Yehuda aslanı, nar, hurma ağacı (palmier), asma, yedi kollu şamdan (menorah) ve *Kitab - ı Mukaddes*'ten alınmış sahneler.

İsa'dan sonraki devrede Bizans ve İslâmiyetin te'sirleri belirir. Yahudiler eski zaman san'atının statizmini harekete getirmekte büyük bir rol oynamışlardır. XIX. yüzyıldan başlayarak Yahudi san'atkârları batı san'atında önemli bir yer almışlardır (Pissarro, Liebermann, Israels ve XX. yüzyılda ressam olarak: Modigliani, Chagall, Soutine, Pascin, Kikoïne, Pougny, Mané - Katz ile heykeltraş olarak Chana Orloff, Lipschitz, Zadkine). Paris, Kassel ve Yeruşalem'de (Betzabel Müzesi) Yahudi san'atı müzeleri kurulmuştur.

İbranî musikisi: Melope (bir metnin ahenkli bir şekilde okunması) ve ses kompozisyonlarını içine alır. Bunların hepsi Havra kültüne mahsustur. Bu kompozisyonlar arasında gerek dar anlamda eski geleneksel şarkılar, gerek sonradan yazılmış ve âyini idâre eden haham, koro, org ve orkestraya mahsus parçalar bulunur. Havra geleneğinden çok zengin bir folklor çıkmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu Yahudi geleneği dinî ve dünyevî kompozisyonlara ilham kaynağı olmuştur.

İBRET, Tanzimat devrinde, batı anlamında çıkan bir gazeteden beklenilen vazifeyi yerine getiren, Türkiye'nin ilk basın organı. 28 Nisan 1871 (15 Nisan 1287) de çıkan ilk nüshasından, hükûmet tarafından ilgası târihi olan 6 Nisan 1873 (21 Mart 1289) e kadar 2 yılı dolduran hayatında sadece 218 nüsha çıkabilmiş, malî güçlükler yüzünden üç defa, hükûmet karariyle de beş defa olmak üzere sekiz defa kapanmıştır. Temelli olarak yasaklanmasına kadar, Abdülaziz devri hükûmetlerinin 4 tatil kararıyle kapalı kaldığı günlerin yekûnu 247'dir.

İ., bu süre içinde İskender Bey, Ahmed Midhat Efendi, Namık Kemal - Ebüzziya Tevfik ve arkadaşları grupu olmak üzere üç defa idareci değiştirmiş, basın târihinde başlı başına bir devir açma niteliğini Namık Kemal ve arkadaşları idaresinde kazanmıştır (14 Haziran 1872, 6 Nisan 1873).

İ. gazetesi, Aleksan Sarafyan adında bir Ermeni vatandaşı tarafından ilk defa 20 Aralık 1869 (7 Aralık 1286) da «Kevkeb - i Şarkî» adı ile kadınlara mahsus haftalık mecmua - gazete halinde çıkarılmıştır. Bu gazete 40 sayı kadar çıktıktan sonra tutunamadığı için kapanmış, Sarafyan gazetesini, «İbret nüma - i âlem» adı altında haftalık mizahî gazete olarak tekrar çıkarmıştır (28 Nisan 1871, 15 Nisan 1287). Sarafyan'ın gazeteciliğe olan bütün merakına rağmen, Türkçeye lâyıkıyle vakıf olamaması, gazetesini başkalarının idaresine bırakmasına yol açtığından, gazete, İskender Bey adında bir zatın sorumluluk ve idaresine bırakılmıştır. İ., ilk nüshasında mesleğini şu satırlarla açıklamıştır: «Kötü âdetleri müstehza edip onun mazarratını güldürücü bahislerle ahaliye göstermekten ibarettir.» Bir zaman haftada iki, sonra üç ve daha sonra tekrar iki defa çıkmış, mâlî güçlükler yüzünden iki kere neşrine ara vermiştir. Nihayet gazetenin başına Ahmed Midhat Efendi getirilmiştir (9 Şubat 1872, 27 Ocak 1287). İ. bu devresinde 58 sayı çıkabilmiş, beş defa matbaa değiştirmiş, ismindeki «nüma - i âlem» kelimelerini de kaldırmış (40. sayı, 1 Aralık 1871, 18 Kasım 1287), sadece «İbret» olarak kalmıştır.

Ahmed Midhat Efendi idaresi İ.'in ikinci devresidir. Ahmed Midhat Efendi gazeteye çeki düzen vermiş, ebadını muhafaza etmekle beraber, Türkiye'de ilk defa dört sütun üzerine sahife tertip etmiş, fiatını 1 kuruştan 20 paraya indirmiş, gazetenin neşrini Bâb - ı - âlî'de bugünkü Yeni Postahâne karşısında Vlora Hanı altındaki matbaasına almış, baskı ve tertibi düzeltmiş, şeklen batı gazetelerine benzetmiş, Cuma ve Pazar hariç, haftada beş gün üzerine ilk nüshasını 9 Şubat 1872 (27 Ocak 1287) de çıkarmıştır. Gazete yine 1'den başlayarak numara almıştır. İskender Bey sorumlu müdür olarak gazetede kalmıştır. Ancak Ahmed Midhat Efendi'nin bütün gayretine rağmen gazete, adını tanıtmayı başarmakla beraber tutunamamış, malî sıkıntıdan 4 gün çıkmamış, nihayet Ahmed Midhat Efendi'nin yazılarının şiddetli sayılması yüzünden 28. sayısında iki ay süre ile hükûmetçe kapatılmıştır (24 Mart 1872, 11 Mart 1288). Ahmed Midhat Efendi'nin İ. idaresi sadece 45 gün sürmüş, gazete yalnız 28 sayı basılmıştır.

Bu sırada yurt dışına kaçarak, Abdülaziz aleyhine hürriyet mücadelesini sürdüren ve Londra'da «Hürriyet» (b. bk.) gazetesini çıkaran Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensubu Namık Kemal ve arkadaşları affa uğrayarak İstanbul'a gelmiş bulunuyorlardı. Kemal ve cemiyet mensubu üç mücadele arkadaşı, Sarafyan ile anlaşarak İ.'in çıkarılmasını üzerlerine aldılar. Namık Kemal başkanlığında Ebüzziya Tevfik, Nuri Menapirzâde, Reşad Kayazâde'den kurulu heyet, İ.'in iki aylık kapanma cezası bitince, 14 Haziran 1872 (6 Haziran 1288) de gazeteyi çıkardılar. Bu sırada İstanbul'da sadece 5 gazete («Basiret», «Ruzname-i Ceride - i Havadis», «Hakayiki'l - Vakayi», «Diyojen», «Letayif - i Asar») çıkıyordu ki, bunlar ne muhteva ne de şekil bakımından batı anlamında gazete denecek vasıfta değildiler. İ.'in Türk basın ve fikir târihinde oynadığı büyük rol bu devreye rastlar.

Gazete, Ebüzziya'nın İstanbul, Sultan Hamamı'nda Yeni Geçit'te açtığı Tasvir - i Efkâr Matbaası'na nakledilmiş, Kemal'in ve Ebüzziya Tevfik'in gazetecilik kudretleri ve Londra'da «Hürriyet» i çıkararak gazetecilikte tecrübe sahibi olan Reşad ve Nuri'nin himmet ve gayretleriyle İ. hem şekil hem muhteva bakımından Türkiye'nin gazete adına lâyık ilk neşir organı olmuştur. İ. dörder sütunlu dört sahife halinde, Cuma ve Pazar günleri hariç haftada beş defa çıkmış, 1 kuruş fiyatla satılmıştır. Mâlî idare işlerini Namık Kemal'in üvey dayısı Mahir yürütmüş, başmuharrirliği Namık Kemal yapmış, gazete yazı idaresini Ebüzziya Tevfik yönetmiş, iktisadî yazıları Nuri, dış icmalleri Reşad yazmış, Sarafyan da sorumlu müdürlüğü kabul etmiştir.

Namık Kemal'in, gazetenin ilk sayısında mesleğini takdim yazısında şu sözler vardır: «İtikadımızca gazetelerin en büyük vazifesi halkımıza siyasî kaidelere, medenî ilerleyişlere dâir bilgi vermektir. Havadis vermekte de kusur etmeyeceğiz.»

İ., o zamana kadar görülmemiş ve alışılmamış bir muhteva ile çıkmıştı. Gazete siyasî, kültürel, iktisadî, mâlî makaleler, dış icmal yazıları yayınlıyor, okurlarına bilgi verecek konulara değiniyor, yurt ve dünya haberlerini tefsir ederek bildiriyor, kitap, tiyatro eleştirmeleri yapıyor, ilk defa borsa cetveli neşrediyor, piyasa haberleri koyuyordu. Hükûmetin bozuk icraatıra şiddetle hücum edildiği gibi, yabancı basın ile Türkiye'de yabancı dilde çıkan basında aleyhimize görülen yayınlara da lâyık oldukları sert cevapları veriyor, yalan ve iftiraları açığa vuruyordu. Gazetenin sadece bir başyazara sahip olmadığını göstermek için Ebüzziya Tevfik, Nuri ve Reşad beyler de sık sık başyazı yazıyorlardı. Bunların hücum ve eleştirmeleri de Kemal'den aşağı kalmıyordu. İ., bir anda Türkiye'de baskı rekorunu kırmıştı. 1. sayısını 3 000 basan gazete, üç haftada 19. sayısında 12 000 baskıyı bulmuştu (Bu rakamın o zaman için değeri, o târihten 75 yıl sonra, 1945'te en çok baskı yapan gazetemizin sadece 12 000 basıldığını karşılaştırmakla takdir edilebilir).

Ancak, o sırada Sultan Abdülaziz, kendisini, Tanzimat fermanının öngördüğü gibi «hükûmet idâre eden adam» değil, «devlet idâre eden adam» halinde tutmağa uğraşan Âli ve Fuad paşalardan kurtulmuş, sadrâzamlığa getirdiği Mahmud Nedim Paşa (Rus dostluğu yüzünden halkın Nedimof diye adlandırdırdığı kimse)'nın yıkıcı telkinleriyle hükûmet idâresini de ele alarak istibdadını günden güne artırmış, Tanzimat'tan beri 32 yıldır riayet olunan insan haklarının, yâni muhakeme edilmeden adam sürmemek hakkının kaldırılmasını sağlamış ve muhakemesiz devlet ricalinin sürgünlere gönderilmesine başlanmıştır. Mahmud Nedim Paşa İ.'in neşriyatına daha fazla tahammül edememiş, gazetenin 19. nüshasında Namık Kemal'in *Garez marazdır* yazısını bahâne ederek, Hünkâr'ın fermanı ile İ.'i 4 ay süre ile kapattırıp dört yazarını da Anadolu'da memuriyetlere tâyin ettirerek İstanbul'dan uzaklaştırmıştır. Namık Kemal Gelibolu'ya mutasarrıf, Tevfik (Ebüzziya) İzmir Mahkeme - i Kebire - i Merkeziye'ye başkâtip, Nuri Menapirzâde Ankara'ya mektupçu, Reşad Kayazâde ise Bilecik'e kaymakam atanmıştır.

Kapanışından 80 gün sonra, o sırada sadrâzam bulunan Midhat Paşa'nın ricalarıyle, Abdülaziz'den İ.'in neşrine müsaade fermanı çıkmış, gazete 1 Ekim 1872 (18 Eylül 1288) de tekrar yayına başlamıştır. Ancak, bu zamana kadar memuriyetine gitmeyen Namık Kemal de, yine aynı Midhat Paşa'nın emriyle, gazetenin neşrinden sadece bir hafta önce, Gelibolu'ya sürgün memurluğuna yollanmıştı (27 Eylûl 1872, 14 Eylûl 1288). Ebüzziya ise, Midhat Paşa'nın, Mahmud Nedim Paşa'nın icad etmiş olduğu Mahkeme - i Kebire - i Merkeziye'leri ilga etmesi üzerine, memuriyetsiz kalmakla sürgüne gitmekten kurtulmuş, daha sonra da Midhat Paşa dördünün de sürgünlüklerini affettirmiş, ancak memurluklarını kaldırmamıştır. Bundan istifade eden Nuri, Ankara mektupçuluğundan istifa edip İstanbul'a dönmüş, Reşad ise vazifesine devam etmiştir.

Ebüzziya, matbaasıyle birlikte gazeteyi de İstanbul'da Beyoğlunda İstiklâl Caddesinde (o zaman adı Uzun Yol) Hacopulo Pasajında 13 numarada Ahmed Midhat Efendi'nin açtığı matbaanın bir kısmına taşımış ve İ.'in bütün yükünü üzerine almıştır. Namık Kemal, Gelibolu'dan arasıra imzasız başmakaleler, Reşad ve Nuri beyler de fırsat buldukça imzasız yazılar göndermişlerdir.

Namık Kemal, Gelibolu mutasarrıflığından Abdülaziz iradesiyle azledilip İstanbul'a dönünceye kadar (26 Aralık 1872, 13 Aralık 1288) gazetede, başmakale dahil hiçbir yazıya imza atılmamıştır. Kemal, dönüşünde, 82. nüshadan sonra başmakalelerinde Kemal, B. M. (Baş Muharrir) rumuzunu kullanmış, 97. nüshadan sonra Kemal, 103. sayıda «kalemini dilenci değneği etmek istemeyen Erbab - ı Kalem» ve 105. sayıda da «Hey'eti Tahririye» imzasını kullanmıştır. Bu tatil ve memuriyet sürgünlerine uğramış olmak, gazete yazarlarının yazılarındaki şiddeti durdurmamış, 110. nüshada Kemal'in (hükûmetten müsaade almadan basmış olduğu) *Evrak - ı perişan* kitabının yasaklanmasını ve bu tarz uygulamayı şiddetle tenkid eden yazısını bahâne eden hükûmet, İ.'i tekrar bir ay kapatmıştır.

Gazete, 111. nüshasını 6 Mart 1873 (22 Şubat 1288) te çıkarmış, ancak, bundan sonra olaylar büyük bir süratle gelişerek İ. temelli ilga edilmek cezasına uğramış ve yazarları üç yıl kale zindanlarında hapsedilmek suretiyle sürgünlere gönderilmiştir.

Olayların gelişmesi, Güllü Agop'un İstanbul'da Gedik Paşa Tiyatrosunu açmasıyle başlar. Devrin hürriyet mücahitleri, yazdıkları piyeslerle bu tiyatroda mücadelelerini sürdürmek ve halkı uyarmak yolunu aramışlardı. İstanbul'a gelen Nuri Menapirzade, Âli Bey ve Kemal Bey'le beraber tiyatronun «edebî hey'et» inde vazife almıştır. Güllü Agop'un tiyatrosunda Ebüzziya Tevfik'in *Ecel - i kaza* piyesi 28 Aralık 1872'de, Ahmed Midhat Efendi'nin *Eyvah* piyesi 30 Mart 1873'te, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* piyesi 2/3 Nisan 1873'te oynanmıştır. Halk bu piyesi büyük tezahüratla karşılamış, oyundan sonra yazar lehine yapılan büyük gösteri sokağa taşmış, kalabalık bir grup, «var olsun Kemal - i millet» ve piyeste geçen «murad» kelimesine dayanılarak ve Şehzâde Murad Efendi'yi kasdederek «Allah muradımızı versin» bağrışmalarıyle gece yarısı İ. idarehanesine gelmişler, Kemal'i istemişler, onu bulamayınca da bir teşekkür mektubu yazıp gazeteye bırakmışlardır. Sarafyan olayı başmakale sütununda imzasıyle anlatmış ve mektubu da «Var olsun Kemal - i millet» başlığı ile bir gün sonra neşretmiştir (130. sayı, 4 Nisan 1873, 22 Mart 1289). Aynı gün Ahmed Midhat Efendi'nin matbuat nizamını tenkid eden bir yazısı çıkmış ve yazıda geçen «millet - i metbua» deyimi hükûmeti kuşkulandırmıştır. Gazetede Menapirzâde Nuri'nin ve Bereketzâde İsmail Hakkı (genç bir ilmiye talebesi) nın, Kemal'in piyesini överek eleştiren birer yazıları çıkmıştır (5 Nisan

1873, 23 Mart 1289). *Vatan* piyesi 2. defa 5/6 Nisan 1873 (23/24 Mart 1289) te oynanmış ve yine tiyatro içinde büyük tezahürat yapılmıştır.

Hükûmet 6 Nisan 1873 (24 Mart 1289) te İ.'in imtiyazının feshine karar vermiş ve bu karar o sırada matbuat idâresinin başında bulunan, Kemal ve arkadaşlarının yakın dostu, Sadullah (Paşa) imzasıyle gazeteye tebliğ edilmiştir. Kemal bu resmî tezkereyi *Umuma Veda İbret* başlıklı bir el ilânı şeklinde on binlerce bastırarak, 7 Nisan 1873 (25 Mart 1289) te dağıtmak suretiyle halka duyurmuştur. Olay bu kadarla da kalmamış, hükûmet İ.'in başlıca yazarlarından Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik, Ahmed Midhat, Menapirzâde Nuri, Bereketzâde İsmail Hakkı ve Aleksan Sarafyan'ın tevkiflerine karar vermiş (genç bir ilmiye talebesi olan İsmail Hakkı'nın suçu Kemal'le birlikte Midhat Paşa'yı ziyarete gitmiş olması ve *Vatan* piyesini över yazı yazmasıdır) ve hepsini 7 Nisan 1873 (25 Mart 1289) Pazar günü tevkifle hapsettirmiştir. Aleksan Sarafyan bir gün sonra serbest bırakılmış, diğerleri 9 Nisan 1873'te sürgüne gönderilmiştir. Namık Kemal Kıbrıs'ta Magosa kalesine, Ebüzziya Tevfik ve Ahmed Midhat Rodos kalesine, Nuri Menapirzâde ve İsmail Hakkı Bereketzâde de Akkâ kalesine kalebent olarak zindan hapsine gönderilmişler, Sultan Abdülaziz'in hal'ine kadar (30 Mayıs 1876) bu yerlerde 3 yıl sürgün kalmışlardır.

İ.'in bu devresinde çıkan en önemli makaleler: Namık Kemal'in *İstikbal* (1. sayı), *Reddiye* (9. s.), *İttihad-ı İslâm* (11. s.), *Maarif* (15. s.), *Garez marazdır* (19. s.), *Terakki* (45. s.), *Tezyid-i varidat* (91-93. s.), *Türkçe matbuat* (94. s.). Ebüzziya Tevfik'in *Vazifeşinaslık* (5. s.), *Şarkta matbuat* (11. s.), *Mektepsizlik* (15. s.), *Adalet* (21. s.), Reşad Kayazâde'nin *Kızlar* (16. s.), *İstikraz* (19. s.), Nuri Menapirzade'nin *Askerlik* (6. s.), *Batıl mezhepler* (10. s.), Ahmed Midhat'ın *Matbuat Nizamnamesi* (130. s.).

Yine bu süre içinde gazete aleyhine hükûmetçe davalar açılmıştır. Bunların en önemlisi Kemal'in Reji İdaresi aleyhine yazdığı makale (26. s.) den dolayı Sadrâzam Midhat Paşa emriyle olmuştur.

İ.'in neşriyatında ve mücadelesindeki gaye, her an çökme tehlikesi gösteren imparatorluğu yaşatmaktır. Bunun için bozuk ekonomik düzeni yoluna sokmak, ahlâk sukutunu önlemek, politik birliği sağlamak, imparatorlukta Osmanlılık fikrini korumak, İslâm ve Türk askerine hariçten vaki hücumları delilleriyle çürütmek, iftiraları ortaya koymak gibi konular üzerinde durmuştur.

«Gazete bu gayeye ulaşmış, ağır başlı, ciddî, vakur ve hürriyet mücadelesinin en mühim önderi olmuştur. Londra'da çıkan ve hürriyet mücadelesinin alemdarı olan «Hürriyet» gazetesinden çok daha ciddî, şiddetli ve kuvvetli yazılarıyle halkı uyarmıştır.» (Süleyman Nazif, *Namık Kemal*).

Şekil bakımından da İ. hakkında «Sâlname-i Hadika» (1873, H. 1190) da Ebüzziya Tevfik şu satırları yazmıştır: «İ.'in el'an zinet-i mefhareti olan şekli iltibas eylemesi matbuatça bir devir hükmünü almıştır.» — Ziyad Ebüzziya

İBRET, Esma (İstanbul 1780 - İstanbul ?), Türk kadın hattatı. Serhasekiyan-ı Hassa Ahmed Efendi'nin kızıdır. Hat üstadı Mahmud Celâleddin (b. bk.) tarafından yetiştirilen İ. Hanım, daha 15 yaşında iken yazdığı *Hilye-i Saadet* (b. bk.) ile takdîr toplamış ve kendisine icâzet (bk. HATTAT) verildiği esnâda, ibret alınmaya değer istidadı dolayısıyle adına İ. ilâve edilmiştir. Sonradan hocası Mahmud Celâleddin'le evlenen İ., kadın hattatlarımız içinde en ziyâde başarı gösterenidir. Sağlam bir üslûp ile yazdığı sülüs-nesih kıt'aları, hilyeleri, delâilleri vardır. Eyüp'teki Şeyh Murad dergâhında Mahmud Celâleddin'in yanına defnedildiği söylenmektedir. — Uğur Derman

E. İBRET: Sülüs - nesih kıt'ası

İBRİKGAGALI (Cochlearius cancrophagus), Balıkçılgiller familyasından bir kuş türü. Güney Amerika'da yaşayan bu kuşun gagası kalındır ve ensesinde bir parça siyah tüy vardır.

İBRİKDÂR, genellikle Türk saraylarında padişah veyâ sultanın en yakın hizmetlilerinden biri. Bu görev, Selçuklu saraylarında taştdâr veyâ abdâr adıyle adlandırılmakta idi. Bu görevin sahipleri, padişahın elini yıkadığı, abdest aldığı zaman ona leğen, ibrik tutan saray mensubu idiler. Selçuklu devletlerinde politikaya sıkça karıştıkları için bu devir vekayinâmelerinde adları sık sık anılmaktadır. Bunlardan bâzıları daha sonra devlet kuracak kadar nüfuz sahibi olmuşlardır. Bunlara örnek olarak, kölelikten yetişen Enuştigin gösterilebilir. Efendisi tarafından Hive vâliliğine tâyin edilen bu zat, kısa bir zaman içinde Hârezmşahlar devletini kurmuştur.

Osmanlı sarayında ise, taştdâr unvanının İ. şeklinde yayıldığını, bu hizmetin sahibinin padişahın leğen, ibrik hizmetine baktığını, hükümdarın elini yıkadığı zaman suyunu döken kişi olduğunu, içeceği zaman da su verdiğini, padişahın yolculuklarında ibrik, abdest ve su kaplarını korumakla görevli bulunduğunu görüyoruz. Hasodalılar zümresine dahil bulunan İ., geçimini sağlayan ödenekler dışında yılda iki kere 100 altın bahşiş almakta idi. İ.'ların Hasodalıların eskilerinden, yâni kıdemlilerinden olduğu, derece itibariyle de peşkir gulâmından sonra yer aldıkları görülmektedir.

IBSEN [*ipsin*], **Henrik** (Skien 1828 - Oslo 1906), Norveçli şâir ve tiyatro yazarı. Bir tüccarın oğlu olan I., Grimstad'da eczacı olarak çalışmış, öğrenim için gittiği başkentte P. Botten Hansen ve A. O. Vinje ile beraber «Andhrimner» adlı bir haftalık dergi çıkarmış (1851) ve ihtilâlci hareketlere katılmıştır. 1851 yılında tiyatro müdürü ve sahne yazarı olarak Bergen'e çağrılmış, 1852'de Kopenhag ve Dresden'a bir tetkik gezisi yaparak, bu şehirlerde sahne tekniği ve tiyatro yazarlığı öğrenmiştir. 1857'de Millî Ti-

yatro'yu idare etmek için Oslo'ya dâvet edilen I.'ın burada geçirdiği günler (1857-1864), hayatının en karanlık günleri olmuş, maddî sıkıntı içinde kıvranırken, yazdığı dramların hiç de iyi karşılanmadığını görmek ıztırabını çekmiştir. 1864'te Norveç'i terk etmiş, kısa geziler dışında, 1891'e kadar Dresden, München ve İtalya'da yaşamıştır.

H. IBSEN

Eserlerinde önceleri romantik bir üslûpla millî - târihî konuları işlemiştir. Büyük fikir dramları arasında *Brand* (ad) [1866; Türkçe çev. 1945] da aşırı bir idealistin başarısızlığının mukadder olduğunu gösterir. *Peer Gynt* (ad) [1867], Norveçlilerin romantik çılgınlığını ve hayalperestliğini alay konusu yapar. *Kejser og Galilaeer* (Kayser ve Celileli) [1888] de eski zaman ruhunu Hıristiyan ruhu ile karşılaştırarak bir üçüncü devlet fikrini kabul eder. İnsan hayatının üzerine dayandığı yalanların bütün şekillerini, evlilik ile sevgi arasındaki münasebeti, kadına bir bağımsız kişilik olarak değer biçme fikrini tekrar tekrar işlediği, sosyal dramlarıyla milletlerarası büyük bir ün kazanan I.'ın maksadı, yalnız bir tezin savunulması değil, aynı zamanda insan ve insan mukadderatını tasvir etmektir. I.'ın piyeslerindeki dramatik hareket, piyesin başlamasından önce vuku bulmuş olup sonuçlarını tedricen açıkladığı olaylardan ibarettir. Dil ve aksiyon, özellikle I.'ın son dramlarında, sembolizm yolu ile maddî dünyanın mânevî dünya ile olan bağlantılarına işaret eder ve neticede hakikî şahsiyetler ikinci bir mânâya sahip olurlar ve I.'ın bize anlattığı hikâyeler muammalara, alaca karanlığa doğru kayar. I.'ın san'at hayatının ikinci yarısı, gerek Orta ve Batı Avrupa'da, gerek Skandinavya'da, tabiî bilimlerde ve sosyolojideki tenkit havasının te'siriyle natüralizmin fikir akımlarına hâkim olduğu bir zaman olmuştur. I.'ın dramlarında ortaya attığı sosyal ve ahlâkî sorular çoğu zaman cevapsız kalır; fakat bu soruları ortaya atmakta gösterdiği güç ve bunları ifade etmek için kullandığı insan ve insan mukadderatı tabloları, XIX. yüzyılın sonlarında sarsıcı tesirler husûle getirmiştir.

Eserlerinden bâzıları şunlardır: *Samfundets stötter* (Topluluğun destekleri) [1877]; *Et dukkehjem* (Bir bebek evi) [1880; Türkçe çev. 1942]; *Gengangere* (Hortlaklar) [1881]; *En folkefiende* (Bir halk düşmanı) [1882]; *Vildanden* (Yaban ördeği) [1884; Türkçe çev. 1944]; *Hedda Gabler* (kadın adı) [1890; Türkçe çev. 1944]; *Når vi døde vågner* (Biz ölüler uyandığımızda) [1899]; *Bygmester Solness* (Yapı ustası Solness) [1892; Türkçe çev. 1946].

İBŞİHÎ (1388-1446 ?), Mısırlı Arap edibi. 10 yaşlarında iken *Kur'an*'ı hıfzetmiş, daha sonra fıkıh ve nahiv öğrenimi yapmıştır. 1412'de Hacca gittikten sonra Kahire'de Celâleddin Bulkinî'nin derslerine devam etmiştir. Edebiyat üzerinde de ciddî çalışmaları vardır. Bâzı eserleri batı dillerine çevrilmiştir.

İCAR: bk. KİRALAMA.

İCARE, belli bir menfaatı belli bir bedel karşılığında satma veyâ alma. Kiraya verme veyâ kiralama gibi. İ.'de esas gaye menfaattır. Bu, bir bey'i (satış) dir. Bu bakımdan birçok bey'i hükümleri İ.'ye de uygulanır. İ.'nin, hakkında akit yapılan konuya göre çeşitleri vardır.

İCÂZET, ilmî ve tasavvufî terim. İcâze, İ., izin mânâsına gelen Arapça bir sözdür. İcâzet - nâme, bu sözden Farsça kaidesince yapılan bir terkiptir ve izin verildiğini tespit eden yazılı kâğıda denir.

İlmiyyede İ., icâzetli bir âlimin derslerine uzunca bir müddet devâm edenin dileği, yahut da âlimin, onda gördüğü liyâkat üzerine verilir. İcâzet - nâme, Allah'a hamd - ü senâ, Hz. Peygamber'e, öbür peygamberlere, Hz. Muhammed'in soyuna - sopuna ve sahâbesine salât - ü selâmla başlar, ondan sonra, bilgi hakkındaki âyetleri, meselâ bilenle bilmeyenin bir olmayacağını bildiren âyetle (XXXIX, 9), «Rabbim, ilmimi arttır» demeyi emreden âyet (XX, 114) anılır, Hz. Peygamber'in bilgiyi, beşikten mezara dek aramayı, bilginlerin, peygamberlerin vârisleri olduğuna dâir hadisleri (*Câmi'us - Sagıyr*; Mısır 1321; C. II, s. 58), meşhur âlimlerin ilim hakkındaki sözleri nakledilir; ondan sonra icâzet - nâmeyi veren kendi adıyla babasının adını zikredip icâzet - nâme verilen zâtın adını, babasının adını ve şöhretini anıp kendisinden okuduğu tefsîr, hadîs, kelâm, belâgat, usûl ve fürû, nahiv, sarf, mantık, hikmet ve âdâb ile diğer bilgileri bellediği bildirildikten sonra kendisini duadan unutmaması şart koşulur; ondan sonra da icâzet - nâmeyi veren, hocalarının adlarını anar; en meşhurundan başlayıp hocadan hocaya, hangi mezhepten ise, o mezhebin imâmına kadar bütün adlar anılır; ondan sonra da o imâmın, Hz. Peygamber'e kadar bilgideki sohbet, tederrüs ve İ. zinciri nakledilir. Üstâd, hadiste de okuduğu kitapları zikreder; icâzet - nâmeyi Kelime - i Tevhîd, Salavât ve duâ ile bitirir. Bâzı icâzet - nâmeler, icâzet - nâmeyi verenin ve verilenin, babalarının adları, icâzet - nâmenin veriliş târihi, icâzet - nâmeyi verenin yazısıyla yazılıp mühürlenerek başlar, ondan sonra yukarıda bildirilen zincir anılır. Tefsîr, hadîs gibi bilgileri, yahut bütün dersleri, padişahların yaptırdıkları «Salâtin» adıyla anılan câmilerden birinin medresesinde okutmak üzere verilen «ders - i âmlık» İ.'leri de aynı tarzda tanzim edilirdi. Ayrıca bir kitabı, meselâ *Delâil'ül - Hayrât*'ı okumak, okutmak, okumaya İ. vermek için de icâzet - nâme verilirdi. Bütün bu icâzet - nâmeler Arapça yazılırdı. İcâzet - nâmeleri, nesih yazıyla zamanın meşhur hattatlarına yazdırmak, tezhîb ettirmek de bir teâmüldü; yalnız icâzet - nâmeyi verenin ve kendisine verilenin ad yerleri açık bırakılır, buraları, icâzet - nâmeyi veren, kendi elyazısıyla yazardı. İcâzet - nâmeli hocaya «mücâz» icâzet - nâme verene «mücîz» denir; hocanın liyakat ve kudreti, icâzet - nâme verdiği devrelerin sayısıyla ölçülürdü (İcâzet - nâme suretlerinin fotoğrafyaları için bk. Ord. Prof. Ebü'l - Ulâ Mardin: *Huzur Dersleri*; C. II - III.; Prof. Dr. İsmet Sungurbey tarafından önsöz ve eklerle hazırlanmıştır. İstanbul Üniv. Hukuk Fakültesi Yayın. İst. İsmail Akgün Mat. 1966. Metinler Arapça olduğundan 760. sahifeden itibâren 645 sahifeye kadar). Dinî kitap yazanlardan, yazdıkları kitabı okutmak için dileyenlere, hattâ isim zikretmeden İ. verenler de olmuştur (bk. İslâm Ansiklopedisi; I. Goldzıher: *İcâzet*; cüz. 50; İst. M. Eğ. Basımevi - 1951; s. 920 - 921).

Şia'da ictihad kapanmamış olduğundan, ilmî kifâyeti görülen bir âlime, müctehidlerden biri, ictihad İ.'i verir ve bu zât müctehidlik derecesine yükselir. Dinin fürûunda, yâni bedenî, mâlî - bedenî ibâdetlerle muâmelât kısmında, münâkahât ve müfârakaatta, adaleti ve ilmi hakkında ya-

kıyni olan, yahut adâletine ve ilmine, ilimde en üstün olduğuna âdil kişilerin şehâdeti üzerine kendisini taklid câiz olur (bk. İCTİHÂD). Herhangi bir müctehid bir zâtın, bir veyâ birkaç kitabı dolayısıyla, kendisinden tahsil görmese bile o zâta ictihad İ.'i verebilir. Ayrıca, meselâ hadis rivâyeti için, yahut ictihadla rivâyeti cem'eden icâzet - nâmelerin verildiği de vardır; bu icâzeler de aş. yu. hamd - ü senâ, salât - ü selâm'dan sonra aynı tarzda ve Arapça yazılır (bk. Muhammed Alî Müderris: *Rayhânatü'l Edeb fî Terâcim'il-ma'rûfîne bi'l - Künyeti ev'il - lakab yâ Küney - u Alkaab*; c. VI, Tebriz - 1333 Şemsî Hicrî; s. 18 - 29).

Tarîkatlerde de birisine şeyhlik, yahut halifelik vermeye «İ. vermek» İ. alan kişiye «icâzetli», şeyhe verilen ve şeyhliğini ispât eden yazılı ve mühürlü kâğıda «icâzet - nâme», «meşihat - nâme», halifelik İ.'ine ise «hilâfet - nâme», yahut «hilâfet icâzet - nâmesi» denir. Bu icâzet - nâmelerde ve bilhassa hilâfet - nâmelerde de hocalık İ.'i gibi silsile, tarîkât pîrine, ondan da Hz. Ali vâsıtasıyla, Hz. Peygamber'e ulaştırılır. Hilâfet - nâmelerin Mevlevîlerde, son zamana dek, daha ziyâde Farsça hâkimdir. 796 Recebi'nin son günü (1384), Emir Âdil Çelebi tarafından Niğde'ye şeyh tâyin edilen Ahî Muhammed oğlu Ahî Ahmed'in oğlu Hacı İbrâhim'e verilen şeyhlik İ.'i Farsçadır (A. Gölpınarlı: *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*; İst. İnkılâp K. 1953; tercemesi; s. 398). Abdürrahman Çelebi oğlu Abdülhalim Çelebi (1090 H. 1679) tarafından 1072 Cümâde'l-ûlâ başlarında (1661) Ali Dede adında birine verilen şeyhlik icâzet - nâmesiyse Türkçedir (aynı kitap; s. 399 Fotoğrafyası, sondaki fotoğrafyaların 31. s. dedir). Hilâfet - nâmeler, Farsça yazılır ve mutlaka Pîr'e Pîr'den de Hz. Peygamber'e kadar tarîkat zincirini ihtiva ederdi. Çok defa ki, son zamanlarda umûmî bir hâl almış, teâmül olmuştu; başa, hilâfet verenin adı yazılır, sonunda da şâhidlerin adları, mühür veyâ imzâları bulunurdu. 931 Rebîülâhırının ortalarında (1525) Ârif Çelebi oğlu Muhammed oğlu Alî tarafından Konyalı Mûsâ oğlu İlyas oğlu derviş Yusuf'a verilmiş bir hilâfet - nâme var ki bunda, Yûsuf b. İlyas'ın da, Dîvâne Mehmed Çelebi oğlu Hızırşah Çelebi'ye hilâfet verdiği zikredilmekte, bu bakımdan Hızırşah Çelebi'ye verildiği anlaşılmaktadır; pek ağdalı ve ilmî terkiplerle Farsça yazılmış olan bu hilâfet - nâme, şimdilik, Mevlevîlik târihinde en eski hilâfet - nâme örneğidir sanıyoruz (Mevlânâ Müzesi Arşivi; No. 92; A. Gölpınarlı: *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*; İst. İnkilâp K. 1963, s. 137 - 141. Fotoğrafyası; s. 167 - 186). Tarîkatlerde, şeyhlik ve halîfelik icâzet - nâmesi, şeyh ve halîfe ölünce onunla gömüldüğü için bize kalanlar, ancak bir tesâdüf eseri sayılabilir. Son zamanlarda, Melâmî - Hamzavîler tarafından kutub tanınan Seyyid Abdülkadir - i Belhî'nin babası ve Eyup Nişancısı'nda Şeyh Murâd - ı Nakş - bendî dergâhı şeyhi ve Mesnevî - hanı, «Yenâbî'ul - Mevedde» sahibi Seyyid Süleymân - ı Belhî'ye (1294 H. 1877) verilen Mevlevî hilâfet - nâmesi buna nazaran hayli muhtasar olmakla beraber gene Farsçadır ve bu hilâfet - nâme, cüz'î farklarla son zamana kadar verilen hilâfet - nâmelerin aynıdır (*Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*; s. 400 - 406). Mevlevîlerde, şeyhlik icâzet - nâmesinde, «Mesnevî - hanlık», yâni mukabele (b. bk.) günlerinde Mesnevî takriri de şart koşulurdu. Mesnevî takrîr eden şeyh, dersine devam edenler için de kabiliyetli gördüğüne Mesnevî - hanlık İ.'i ve destar, yânî sikkesinin üstüne sarık sarmasına da izin verirdi. (Mesnevî - hanlık İ.'i örneği için «*Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*'e bk. s. 407 - 408). Osmanoğullarının Islâhât devri sayacağımız XVII - XVIII. yüzyıllarda «Dârü'l - Mesnevî denen Mesnevî okutmaya mahsus yerler açılmış, medrese ve câmilerde de Mesnevî okutulmaya başlanmıştı. Mesnevî - han, dersine devam edenlerden kabiliyetlilere Mesnevî - hanlık İ. verirdi (Dârü'l - Mesnevîler için Osman Ergin'in *Maarif Târihi*'ne bk. c. I, İst. 1939; s. 133 - 135).

Elimizde kalan Bektaşî icâzet - nâmeleri, hamd ve salat - ü selâmdan sonra, silsile zikredilmeksizin pek muhtasar olarak Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır (Johon Kingsley Bırge P. H. D.: *The Bektashi order of Dervishes*; Hartford Seminary Press, Hartford, Conn, U. S. A. 1937. 250. s. deki fotoğrafya).

İ. sözü, izin manâsına geldiği için tarikat ehli ve bilhassa Mevlevî ve Bektaşîlerde, «gelmek irâdet, gitmek icâzet» sözü, bir atasözü olarak söylene gelmiştir. Bir dergâha, yahut büyük tanınan birini ziyârete giden, kendi dileğiyle oradan kalkıp müsaade isteyerek gidemez; şeyh, yahut o büyük kişi, gitmesini söyler, müsaade ona âiddir; bu sözle, bu gelenek anlatılmış olur.

Ayrıca halk arasında, istediğini yapan kişiye de «icâzetli» der; İcâzetli deli deyimi de bu meâldedir. — Abdülbâki Gölpınarlı

ICHTHYOL (Ecz.): bk. İHTAMOL.

ICHTHYOSAURIA (Zoo.): bk. İHTİYOZOR'LAR.

ICHTHYOSIS (Fr. Ichthyose), derinin kuruluğu ve pullanması ile târif edilen bir hastalık. Kuruluk derideki yağ ve ter bezleri salgısının azalması veyâ hiç olmaması sonucudur. Derideki boynuzlaşma vetiresinin anormalliği de pullanmaya sebep olur. Görünüşü balık derisini andırdığından bu isim verilmiştir.

I. dominant vasıfta irsî bir hastalıktır. Nadir olarak doğuştan mevcut olup, ekseri ilk yaşlarda kendini göstererek hayat boyunca sürer.

Uzun süreli A vitamini tedavisi ve dıştan salisilik asitli vazelin (% 0,5) kullanılması hastaları geçici olarak rahatlatır.

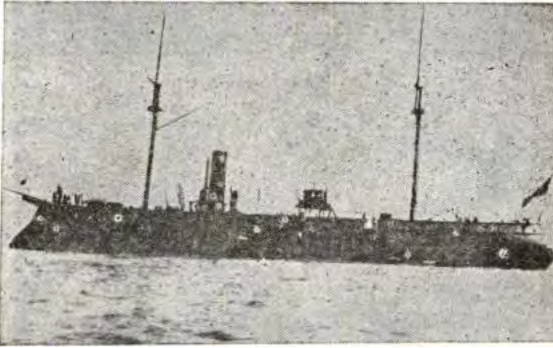
İCÎ (1281? - 1355), İslâm filozofu ve kelâm bilgini. Çağının en büyük bilginlerinden okuyarak ilimde derinleşmiş, müderrislik ve kadılık yapmıştır. Gittiği Şebenkâre'de, son Şebenkâre meliki Ardaşir, kendisini yakalatıp hapse attırmıştır. Bâzı kayıtlara göre bu hapis sırasında ölmüştür.

Daha hayatta iken ilim alanındaki ünü bütün İslâm âlemine yayılmış, çeşitli konularda pek çok eser yazmıştır. Bunlar arasında en önemlisi *El - Mavâkif fi'ilmü'l - kelâm*' dır. Bu eser Ezher'de ve Tunus medreselerinin ihtisas sınıflarında hâlâ ders kitabı olarak okutulmakta, yeni kelâm ilminin en sistemli ve en mükemmel kitabı sayılmaktadır.

İCLÂLİYE ZIRHLI KORVETİ, bahriye kadrosunda yarım yüzyıldan fazla bir süre hizmet görmüş ilk Türk zırhlı filosuna dahil bir gemi. 1870 yılında Avusturya'ya ısmarlanan ve Trieste tezgâhlarında inşa edilen bu korvet 2 266 tonluk, 65 m uzunluğunda, 13 m genişliğinde olup 5,3 m su çekiyordu. Bir pervaneli olan geminin 1 800 beygir kuvvetinde makinesi ve 12 mil sür'ati vardı. Silâh olarak her biri 12,5 ton ağırlığında ağızdan dolma iki 22,8 lik Armstrong top; üç adet 17,7 cm lik ve her bir 6'şar ton ağırlığında ağızdan dolma Armstrong top ile sekiz tane küçük top taşıyordu. Daha sonraları gemiye bir de 15 cm lik Krupp topu konuldu. 1904 yılındaki onarım sırasında ağızdan dolma toplar çıkarılarak yerlerine 4 tane

15 cm lik, 6 tane 7,5 cm lik, 10 tane 5,7 cm lik, iki tane 4,7 cm lik seri ateşli Krupp topu monte edilerek korvetin ateş kudreti çoğaltılmıştır.

İ., 1877 Türk - Rus Harbi'nde Karadeniz zırhlı filosuna bağlı bulunuyordu. Filonun diğer bâzı zırhlı gemileri ile birlikte Sulina limanında yatarken 29 Mayıs 1877 gecesi Rusların torpido hücumlarını püskürtmeğe muvaffak olmuştur. Hücuma geçen üsteğmen Puşkin kumandasındaki Rus botu batırılmış ve kumandanıyla birlikte dört erden mürekkep personeli esir alınmıştır. Yüzbaşı Makarov kumandasındaki «Konstantin» vapuru ise atılan mermilerden hasara uğramış ve karaya düşerek buradan müşkülâtla kurtularak uzaklaşabilmiştir. İ., 7 Temmuz 1877 târihinde Rus sahillerindeki harekâtta bulunmak ve bu arada Sivastopol'u bombardıman etmek üzere denize açılan Karadeniz Kumandanı Hasan Hüsnü Paşa kumandasındaki filoda vazife almıştır. 1877 Nisan'ından 1878 Şubat ayı sonuna kadar devam eden ve Edirne Muahedesi'yle sona eren harb süresinde İ. gemisi Karadeniz zırhlı filosu içinde aldığı çeşitli vazifeleri başarı ile yapmış, II. Abdülhamid'in saltanatı süresince donanmanın diğer gemileri gibi Haliç'te bağlı kalmıştır. Meşrutiyeti mütaakıp «Utarit» gemisinin yerine Beşiktaş önündeki istasyonerlik vazifesi kısa bir süre için İ. gemisine verilmiştir.

İCLÂLİYE ZIRHLI KORVETİ

Balkan Harbi'nde İ. gemisi, toplarından faydalanılmak üzere yeni teşekkül eden Marmara müfrezesine dahil edilmiştir. Bu müfrezenin kumandanı Deniz Albayı Kadri Bey forsunu Büyük Çekmece'de İ.'ye çekmiştir. İ., 6 Şubat 1913 günü Bulgar bataryaları üzerine ateş açarak ve bu ateşi geceye kadar devam ettirerek Türk birliklerini Bulgar topçu ateşinden korumuştur. İ.'nin devamlı topçu atışları karşısında Bulgarlar, bulundukları yerleri terk ederek geri çekilmişlerdir. İ.'nin Kumburgaz, Çöplüce, Bigados bölgelerindeki düşman mevzilerini bombardımanı mütarekeye kadar devam etmiştir. Donanmanın kara birliklerine yardım ve destek harekâtında bu ihtiyar ve gazi geminin de şeref payı vardır.

İCLÎ, VIII. yüzyılın başlarında yaşamış olan bir yalancı peygamber. Kendisinin gökte bulunduğunu, yeryüzüne Allah tarafından gönderilmiş ve Allah'ın kendisine eli ile temas etmiş olduğunu iddia ederdi. İ.'nin iddiası olan peygamberlik şu esaslara dayanmakta idi: İslâm şeriatı mensuh (hükümsüz, hükmü kaldırılmış) tur. İslâm akideleri mecâzî olarak kabul edilmelidir. Bu akideyi çevreye yayabilmek için ona karşı olanları ve düşmanları öldürmek ve karıları ile mallarına el koymak câizdir.

Bu yalancı peygamber, 738 - 744 yılları arasında Irak valiliği yapmış olan Yusuf b. Ömer tarafından idam edilmiştir. Ölüm yılı kesin olarak belli değildir.

İCMA (Ar. = ittifak, birleşme), İslâm hukukunun ve diğer İslâmî prensiplerin dört esas dayanağı (*Kur'an*, sünnet, icrâ, kıyas) ndan biri. İ., bir asır (devir) da bulunan, İslâm müctehidlerinin, yâni zekâ ve ilmî dirayeti sâyesinde şahsî bir kanaata varma kabiliyeti gösteren kişilerin dinle ilgili her meselede ittifakını ifade eder. Bu birleşme dinî bir meclis kanalı ile değil, kendiliğinden, âdeta otomatik bir şekilde elde edilir. Böylece tesbit edilen her mesele, şeriat ahkâmına dahil olur ve onu kabul etmemek küfr sayılırdı. Her ittifak, gerek o zaman için, gerek mütaakıp zamanlarda bir hüccet teşkil ediyordu. Avamın ittifakı İ. sayılmaz; çünkü avam, İ.'ın dayanacağı delilleri bilemez ve anlayamaz.

İ., yalnız bir kısım şer'î hükümlerde, ibadetlerde ve hukukî meselelere âid hususlarda mümkündür. İtikada taallûk eden meselelerde İ. olmaz. İ.'da esas olan o devrin müctehidlerinin ittifakıdır. Fakat bu ittifaka katılmayan bâzı kimseler olabilir. Bu, İ.'a mânî değildir. Yapılan bütün İ.'larda *Kur'an* âyetlerinin ve hadislerin anlamları araştırılır ve yalnız onlara dayanılır.

Kur'an ve hadislerde İ. üzerine birçok ifadelere rastlanmaktadır. Bunlardan şu iki hadis en önemlileridir: «Benim ümmetim hatâ üzerinde birleşmez», «Müslümanların güzel gördüğü şey Allah nazarında da güzeldir.»

İCMA - I ÜMMET, eski hukukta kullanılan bir terim. Bu anlamda yalnız icma (b. bk.) terimi de kullanılır.

İCMAL DEFTERİ, para işlerine âid hesapların toplu olarak kaydedildikleri deftere verilen ad.

İCRÂ, hukukta, iki ayrı kavramı ifade etmek üzere kullanılan bir terim. Devleti vücuda getiren üç kuvvet (yasama, yürütme, yargı) ten ikincisine İ. dendiği gibi, mahkemelerce verilen ilâmların veyâ idârî mercilerce alınan kararların hükümlerinin yerine getirilmesine de İ. denir.

Anayasamızın 6. maddesi, birinci anlamda yürütme kelimesini kullanır. Bu maddeye göre, «yürütme görevi, kanunlar çerçevesinde Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirilir». 1924 târihli Teşkilât - ı Esasiye Kanunu'muzun 7. maddesinde, Bakanlar Kurulu deyimi yerine «İ. Vekilleri Heyeti» denmiş olmasının sebebi budur.

Mahkeme ilâmlarının ve icrâî kararların hükümlerinin yerine getirilmesi de İ. kelimesi ile ifade olunmaktadır. Burada söz konusu olan cebrî İ.'dır.

Hukuken bir borcu yerine getirmekle yükümlü olan borçlu, ya inkâr veyâ ihmal sebebiyle üzerine düşeni yapmayabilir. Bu durumda kişinin, hakkını yine kendisinin zorla alması (ihkak - ı hak) söz konusu olamayacağından, bu işin devletçe yapılması, kişi hakkının borçludan devlet gücü ile, yâni zorla alınarak alacaklı olan hak sahibine verilmesi gerekir. İşte, buna cebrî İ. veyâ kısaca İ. denmektedir.

İ. işlerini yürüten yargı organına İ. dâiresi denir. İ. ve İflâs Kanunu'nun 1. maddesi «her asliye mahkemesinin yargı çevresinde yeteri kadar İ. dâiresi» bulunacağı; 3. maddesi ise «İ. ve iflâs işlerinin bir dâirede birleştirilebileceği» hükmünü ihtivâ eder.

İ. dâiresince borçluya gönderilen emre İ. emri, İ. dâiresinde çalışan memura İ. memuru, İ. ile ilgili muamelelere yapılan itiraz ve şikâyetleri inceleyen ve karara bağlayan hâkime de İ. hâkimi denir. İ. ve İflâs Kanunu'nun 4. maddesinde zikrolunan tetkik mercii, İ. hâkiminin veyâ reisinin vazife gördüğü bir yargı makamıdır.

İCRÂ ENCÜMENİ, 1920 yılında hükûmet kuruluncaya kadar Meclisin içinden seçilen 7 kişilik bir heyete verilen ad.

İCRÂ VEKİLLERİ HEYETİ: bk. BAKANLAR KURULU.

İCTİHAD, fıkıh bilginlerinin şer'î bir müşkili İslâm esaslarına uygun bir şekilde halletmek için bütün güç ve imkânlariyle çalışmaları. İ.'ın gayesi, İslâm dinine göre hakikat olan hususa mümkün olduğu kadar yaklaşabilmektir. İ. etmeye yetkili kimseler bu gayeye ancak vahye müstenid şer'î deliller vasıtasiyle vâsıl olabilirler. Aynı zamanda mantıkî delillerden de yararlanılır.

İ., ister yeni ve bilinmeyen meseleye âid olsun, ister bilinen bir meselenin başka bir şekilde halline matuf bulunsun, İslâmiyetin bütün devirlerinde bir kanun yapma vasıtası olarak telâkki edilmiş, dâima yeni yeni çözüm şekilleri ve yolları meydana getirilmiştir. Böylece de İslâm hukukunda emsal vücuda getirerek onun zenginleşmesini sağlamıştır.

İ., hiç bir zaman hatadan sâlim sayılmaz, dâimâ bir zandan, yâni hatalı olması mümkün bir reyden ibarettir. Fakat bir hadise istinaden, müctehid hatasından sorumlu tutulmaz. Yalnız, müctehid nass'lara, yâni *Kur'an*'a, sünnete ve varsa icma-ı ümmet (b. bk.) e muhalif İ. edemez.

Bu konuda önemli bir husus daha vardır. O da İ. kapısı kapalı mıdır, değil midir? sorusudur. Bu mesele yüzyıllar boyu tartışma konusu olmuş ve hâlâ da olmaktadır. Fakat gerçek şudur ki, insan ve cemiyetle ilgili olan hiç bir şeyin sınırları çizilip dondurulamaz. Bu, insan tabiatı ile de bağdaşmayan bir davranış olur.

İCTİHAD, Abdullah Cevdet (b. bk.) tarafından 1 Eylûl 19'4'te Cenevre'de kurulan İ. Basımevi'nde Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanmaya başlanmış ilmî, edebî ve iktisâdî fikir dergisi. Kendisini: «Ayda bir defa neşrolunur, Mecmua-i Osmaniye ve İslâmiyedir» diye takdim eden ve 2. sayısı üç aylık bir gecikme ile Ocak 1905'te çıkan İ., Cenevre'de 8, Cenevre ve Kahire'de (9-12 ve 1-2 olmak üzere) 6 ve tamamen Kahire'de 23. numaraya kadar 9 sayı yayımlanmış ve 24. sayıdan (1911) sonuncu (358.) sayısına kadar (1 Aralık 1932) İstanbul'da Şehremâneti karşısındaki İ. Evi'nde çıkmıştır.

Başta derginin kurucu ve sahibi Abdullah Cevdet olmak üzere, Avrupa'da tahsilde veyâ firarda bulunan sal tanat düşmanı gençlerin, hürriyetsever aydınların, parçalanan Osmanlı devletinden ayılmış veyâ ayrılacak, Müslüman olan ve olmayan azınlık istiklâlcilerinin çeşitli renk ve yöndeki yazıları İ.'da toplanmıştır. Avrupa'daki fikir ve san'at akımlarına da geniş yer veren İ.'da daha ilk sayılardan itibaren bir yanda Rusya Müslümanlarından, dış Türklerden bahsedildiği, öte yandan azınlık hak ve istiklâli savunuculuğu ile imparatorluğun parçalanmasına kadar varan bölücü düşünce ve propagandalara yer verildiği görülmektedir. İ.'ın üçüncü cildinden sonra Abdülhak Hâmid, Süleyman Nazif, Hüseyinzâde Ali, Cenap Şahabeddin, Fâik Âlî, Ayın Nâdir, Mustafa Âsım, Hâşim Nâhid, Aynîzâde Hasan Tahsin, Ali Kâmi, Peyami Safa, Ömer Fevzi, Safvet Örfî, Feyzullah Sâcid, Kozanoğlu Cenap Muhiddin, İsmail Hâmi, Yusuf Ziya, Kılıçzâde Hakkı, Ali Rıza Seyfi, Mahmud Sâdık, Florinalı Nâzım, Celâl Nuri, İbrahim Temo, Bedirhanpaşaoğlu Abdurrahman, Kâmuran Âlî Bedirhan'dan M. Kohen ve Parvüs'e; Rıza Tevfik, Şevket Aziz (Kansu), Ziynetullah

İ C T İ H A D

Nûşirevan ve Mustafa Subhi'ye kadar pek çok ve değişik yollardaki edip, şâir ve fikir adamından ibâret san'at, fikir ve ideoloji bakımından çok renkli ve çok yönlü bir yazı kadrosunun bulunduğu görülmektedir. Türkiye'de çıktığı sıralarda İ.'ın «İştihad» (90-92.)», «Âlem» (110.), «İşhad» (111-116.) adları ile yayımına devam etmek zorunda kaldığı ve 127. sayıdan (30 Ocak 1914) sonra dört yıl ara vererek 1 Kasım 1918'de (128.) «İştihad eski İctihad» diye tekrar yayımlanan dergide Avrupa klâsik sanat ve fikir eserleri ve bunların yaratıcıları hakkındaki biyografiler yanında, Ankara'da ve bütün Türkiye'de radyo istasyonları kurulması (İbrahim Temo, 182.); Lâtin alfabesinin kabul edilmesi (Kılıçzâde Hakkı, 155.); bir Türk Akademisi teşkili (İsmail Hâmi, 193 ve 198.) gibi yeni, orijinal, ileri düşünce ve tekliflerin; bolşeviklik ve komünizm aleyhinde şiddetli yazıların; Atatürk inkılâbının müsbet karşılandığını belirten makalelerin yer aldığı görüldüğü gibi, Ömer Seyfeddin, Enis Behiç v.b. Türkçü yazar ve şâirlerin yazıları da bulunan bu dergide, açıktan açığa Kürtçülük, bölücülük, azınlık propagandası, din ve milliyet düşmanlığı, Türkçülük aleyhtarlığı yapıldığına, Ziya Gökalp'le onun öncülük ettiği millî akıma hücum edildiğine de rastlanmaktadır.

Abdullah Cevdet'in ölümüyle son sayısı (358, Aralık 1932) hâtırasına tahsis edilerek kapanan İ.'ın 28 yıllık zengin koleksiyonu, içinde menfi, bölücü, bölgeci, zararlı bâzı yazılar da bulunmasına rağmen, Türk fikir ve san'at akımlarının, Avrupalılaşma, modernleşme ve inkılâp hareketlerinin, istibdat ve mutlakıyet rejimi ile mücadelenin târih ve gelişimini tesbit, karşılaştırma bakımından ihmal olunamayacak önemli kaynaklardan biridir. — Fethî Tevetoğlu

İÇ AKKAN (Fr. Endolymphe), iç kulak dehlizinde bulunan ve otolit (kulak kemikçiği) leri yüzdüren albüminli bir sıvı. Buna Fransızca perilymphe adı da verilir.

İÇ ASALAK (Fr. Endoparasite), hayvan veyâ bitki organizmasının çeşitli dokularının içinde yaşayan asalak. Bunun aksi dış asalak (Fr. ectoparasite) tır.

Bu İ. A.'lar bitki iseler endofit (Fr. endophyte), hayvan iseler entozoer (Fr. entozoaire) adını alırlar. Kanda bulunan İ. A.'lara ise hematozoer (Fr. hématozoaire) adı verilir.

İ. A. olan hayvanlar ya bedenin dışarısı ile temasta bulunan boşluklarında (sindirim borusu, sidik torbası, solunum sistemi) veyâ genel boşlukta yaşarlar. Dokuların içerisine sokulmaları da mümkündür (tenya, trişin gibi). İ. A. olarak en tanınmış böcekler, östrid (Fr. œstride) ve gasterofil (Fr. gastérophile)'lerdir.

İÇ AYA BUDU (Fr. Hypothénar), el ayasının iç kısmında, küçük parmağı hareket ettiren üç kısa kasın teşkil ettiği şişkinlik. Bu kaslar şu fennî adları taşır: Brevis flexor (kısa bükücü); brevis adductor (kısa yaklaştırıcı) ve opponens (karşılaştırıcı). İ. A. B.'nun aksi, yâni dış aya budu, el ayasının dış kısmında baş parmağı hareket ettiren kasların teşkil ettiği şişkinliktir (Fr. thénar).

İÇ BAŞKALAŞIM [Jeol.] (Fr. Endomorphisme), endojen (Fr. endogène) bir kayanın (bk. İÇ GÜÇLER), arasından geçtiği başka bir kaya ile temas ettiği noktalarda görülen bünye değişmesi. İçine alan (Fr. encaissante) kaya, endojen kayanın bünyesine te'sir etmiştir.

Bunun aksi dış başkalaşım (Fr. exomorphisme) olup, içine alan kayanın, onun içine giren endojen kayanın te'siriyle değişmesini ifâde eder.

İÇ DERİ [Bot., Embriyoloji] (Fr. Endoblaste veyâ endoderme), bitkilerde kökün kabuğunun en derin hücre tabakası. Topraktan emilen sıvılar, orta silindire girip kaba besisuyunu teşkil etmeden önce, İ. D. arasından geçer ve süzülürler.

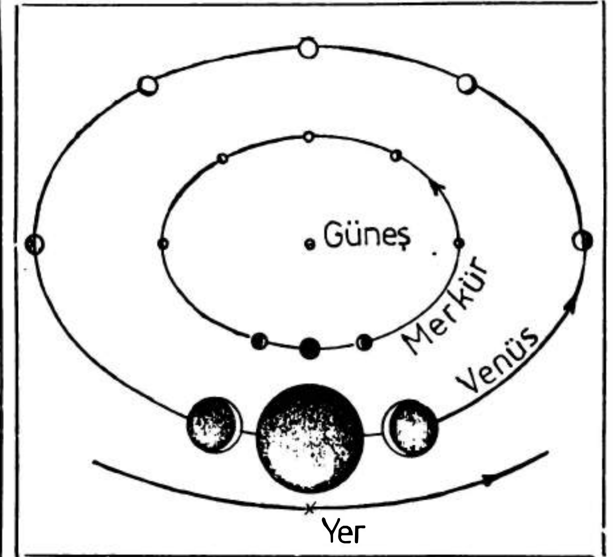
Gastrula (embriyonun üçüncü gelişme safhası) en içteki tabaka veyâ yaprağı. İ. D. sindirme borusunun, solunum sisteminin ve ciğer, pankreas, mide ve bağırsak bezleri, tiroid, paratiroid, timus gibi yardımcı bezlerin epitel unsurlarını meydana getirir.

İÇ ENERJİ (Fr. Énergie interne; İng. Internal energy), bir cisimde moleküllerin titreşim veyâ intikal enerjisi, molekülleri kuran atomların ve onların elektronlarının kinetik ve potansiyel enerji ve cismin genişlemesiyle moleküller arasındaki ortalama uzaklıkların artmasına karşılık olan potansiyel enerjilerin toplamı olan bir enerji (bk. KİNETİK ENERJİ, POTANSİYEL ENERJİ). Çeşitli maddelerin ısı sığalarının farklı olması, ısınma ısıları (öz ısı) nın, sıcaklık mutlak sıfıra yaklaştıkça azalması İ. E. ile ilgilidir (bk. ISI SIĞASI, ISINMA ISISI). Bir cisim bir fizikî halden başka bir fizikî hale geçince İ. E.'de bir değişme olur. Katıların ve sıvıların sıcaklıkla genişlemelerinin çok küçük olması sebebiyle dış atmosfere karşı yapılan genişleme işi ve moleküllerarası uzaklık artması potansiyel enerjileri ihmal edilebilir.

Termodinamiğin birinci kanununa göre İ. E.'deki bir değişme, cisim tarafından alınan ısı ile cisim tarafından yapılan işin farkına eşit olur: $\Delta U = \Delta Q - \Delta W$. Burada ΔU = cismin İ. E.'sindeki değişme, ΔQ = alınan ısı ve ΔW = yapılan iştir. Bk. TERMODİNAMİK.

İÇ GEÇİŞME [Fiz.] (Fr. Endosmose; Yun. *endon* = içeride, içeriye doğru; *osmos* = itiş), sıvı veyâ gazların, hayvanî veyâ bitkisel zarlar (deri, kâğıt tabakası, kauçuk gibi) ın arasından sızma olayı. Bu olay Nollet tarafından görülmüş, sonradan Dutrochet tarafından incelenmiştir. İki cismin arasına bir zar gerilirse, bu zarın arasından bir akış hâsıl olur. İki sıvıdan biri saf su, öbürü içinde bir madde eritilmiş su ise, zarın iki tarafındaki basınç farkına göre, saf su öteki tarafa sızar. Fransızcada buna endosmose adı verilmiştir. Genel olarak, bu geçişle beraber öbür yönde de bir geçiş başlar. Buna Fransızca exosmose adı verilir. Bâzı zarlar ancak bir geçişe meydan verir. Van't Hoff (1852 - 1911), bu zarları osmotik basınç konusundaki araştırmalarda kullanmıştır.

İÇ GEZEGENLER, yörüngeleri Yer yörüngesi ile Güneş arasında kalan gezegenlere verilen ad. Güneş çevresinde dolanan gezegenlerin yörüngelerinin bâzıları Yer yörüngesi ile Güneş arasında, bâzıları da dışarıda kalır. Bunlardan birincisine İ. G. denir. Merkür ile Venüs İ. G.'dendir. Yörüngeleri Yer ile Güneş arasında olduklarından Ay gibi safhalar gösterirler. Ay'ın görünen toplam parlaklığı dolunay safhasında en büyük olduğu halde, İ. G. dördün safhasında en büyük görünen parlaklığa erişirler. Çünkü dolun safhasında İ. G. Yer'den en uzak noktadadır.

İÇ GEZEGENLER: Yörüngeleri ve Yer'den gözlenen evreleri

Yer ile İ. G.'in her biri Güneş çevresinde, değişik yörüngelerde, farklı yörünge hızı ve dolanma dönem (periyod) i ile dolanmaktadırlar. Bu yüzden İ. G., belli zamanlarda Güneş ile aynı doğrultuya gelirler. Bu gelişlerden Güneş ile bizim aramızda olanına astronomide alt kavuşum, Güneş'in arkasında olanına da üst kavuşum denir. Bu iki konumda da gezegen Güneş ile birlikte doğar ve birlikte batar.

Yer'den Güneş'e ve gezegenlere bakan iki doğrultu arasındaki açı da gözlemler bakımından önemlidir. Bu açıya uzanım denir. İ. G.'de uzanım (= U) her zaman dar açıdır. Merkür'ün uzanımı U = 0° ile 28°, Venüs'ün uzanımı ise U = 0° ile 45° arasında değişir. İ. G.'den herhangi biri herhangi bir zamanda doğu uzanımında ise (gezegen Güneş'in doğu yanında bulunuyorsa), bu târihte gezegen Güneş battıktan daha sonra batacaktır. Onun için biz onu batı ufkunda görürüz. Halk dilinde buna akşam

yıldızı denir. Gezegen batı uzanımında ise, bu durumda o bir sabah yıldızıdır ve biz onu Güneş doğmadan önce doğu ufkunda görürüz. Gezegenler, her zaman gökyüzünün aynı bölgesinde, yâni aynı takımyıldızda görülmezler. Yörüngelerinin tutulum düzlemine eğikliği az olduğundan, görünen hareketlerinde tutulum çemberindeki takımyıldızlar bölgesinde görülürler. Ancak, bu bölgede kimi zaman ilerler, sonra geri döner ve bir ilmik çizdikten sonra önceki hareketini sürdürürler. Görünen hareketlerindeki bu türlü gezinti yapmaları, Yer ve onların gerçek dolanımlarının tabiî bir görünüşüdür. Bir gezegenin Güneş'e art ardına iki defa kavuşması için geçen zamana kavuşum dönemi ($= P_K$), yörüngesi üzerinde bir defa dolanması için geçen zamana da dolanma dönemi ($= P_d$) denir. İ. G.'de bu iki dönem arasında:

$$\frac{1}{P_d} - \frac{1}{365.25} = \frac{1}{P_K}$$

bağıntısı vardır. Burada P_d ve P_K ortalama gün birimindedir. Gözlemlerle ancak P_K değeri kolayca bulunur. P_K bilinirse, gezegenin dolanma dönemi bu denklemden hesaplanır. Meselâ Venüs için $P_K = 584$ gün bulunmuşsa, bu denklemde $P_d = 224.71$ gün olur.

İki büyük iç gezegenle ilgili çeşitli sayı değerleri aşağıdaki çizelgede verilmiştir. Bu değerler onların yörünge hareketleri, fizik özellikleri hakkında genel bilgi edinmeğe yeterli olacaktır.

İÇ GÜÇLER [Jeol.] (Fr. Phénomènes endogènes), kaynağı yerin içinde olup yeryüzünde çeşitli te'sirler yapan güçler. İ. G. genel olarak yapıcı olup, dış güçlerin genel olarak yıkıcı işlemesine malzeme verir. Dış güçler (Fr. phénomènes exogènes) güneş ısısı, rüzgârlar, yağmur suları gibi yeryüzünün dışında doğan ve yerin kabuğunu kemiren güçlerdir. Fransızca endogène (Yun. *endon* = içeride; *genos* = doğuş, menşe) sıfatı Türkçeye «içten gelen» olarak çevrilebilir. Meselâ petrografide içten gelen kayalar (Fr. roches endogènes), onları teşkil eden maddenin tam olarak veyâ kısmen doğrudan doğruya yer kabuğunun derinlerinden yeryüzüne yükselmiş kayalardır, bazalt ve granit gibi. Fizyolojide bu terim organizmanın içerisinden gelen maddeleri târif eder. Bunun aksi «dıştan gelen» (exogène) olup, organizmanın beslendiği maddelerden gelen unsurları ifâde eder.

İÇ HAZİNE: Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmud devrine kadar Birûn Hazinesi ve Enderun Hazinesi olmak üzere iki hazine vardı. Birûn Hazinesi hükûmete, Enderun Hazinesi ise padişahlara âiddi. Birun Hazinesine Dış Hazine denildiği gibi, Enderun Hazinesine de İ. H. adı verilirdi. Enderun Hazinesine Hazine - i Hümâyûn da denirdi.

İ. H.'de eski padişahlar devrinde savaş karşılığı olarak saklanılan para ile değerli eşya bulunurdu. Bu hazinede saklanan değerli eşya ise mânevî değeri olan Emanât - ı Mukaddese (b. bk.) ve maddî değeri olan eşyalar olmak üzere iki çeşitti.

Her yıl sonunda Birûn Hazinesi'nde, yâni Dış Hazine'de kalan fazla para, Enderun Hazinesi'ne, yâni İ. H.'ye verilirdi. Kanunî Sultan Süleyman devrinde İ. H. mevcut parayı almadığı için Vezir - i - âzam Rüstem Paşa zamanında bu hazinenin bir şubesi olarak Yedikule mahzenlerinde yeni bir hazine kurulmuştur. Bk. HAZİNE - İ HÜMÂYÛN.

	Merkür	Venüs
a = Gezegenin Güneş'e ortalama uzaklığı	0.3871 gök birimi (1) 57.91×10^6 km	0.7233 gök birimi (1) 108.21×10^6 km
P_d = Dolanma dönemi	87.97 gün 0.2408 yıl	224.70 0.6152 yıl
P_K = Kavuşum dönemi	115.88 gün	583.92 gün
V = Ortalama yörünge hızı	47.9 km sn^{-1}	35.0 km sn^{-1}
e = Yörüngenin dış merkezliği	0.2056	0.0068
i = Yörüngenin tutulum düzlemine eğikliği	7°00′14″	3°23′39″
R = Yarı çapı	2420 km 0.379 R yer	6200 km 0.972 R yer
M = Kütle	0.056 M yer 3.333×10^{26} gr	0.82 M yer 4.870×10^{27} gr
P = Eksenine göre dönme dönemi	59 gün	243 gün
= Ekvatorun yörünge düzlemi eğimi	?	23°
g = Ekvatorun çekim ivmesi	380 cm sn^{-2} 0.39 g yer	869 cm sn^{-2} 0.89 g yer
m = Maksimum görünür parklaklığı	—1.9 kadir	—4.4 kadir
v = Kaçma hızı	4.3 km sn^{-1}	10.3 km sn^{-1}

(1) Gök birimi = Yer - Güneş uzaklığı = 149.6×10^6 km

İÇ KAPLAR TABAKA (Fr. Endothélium; Yun. *endo* = içeride; *thēlē* = meme), damar ve serosaların iç duvarlarını kaplayan, yassı ve birbirine bağlı hücrelerden yapılmış tabaka. Bu, içeride akan bir ortamın veyâ birbiriyle temas halinde iki organın kaymasını kolaylaştırır.

İÇ KULAK (Anat.): bk. KULAK.

İÇ MONOLOG [Psikoloji] (Fr. Monologue intérieur, endophasie), V. Egger ve başka psikologlara göre, bir insanın kendisiyle daimî bir şekilde ve çoğu zaman hiç farkına varmaksızın konuşması. Bu konuşma, bilinç (şuûr) in akışını teşkil eder.

İÇ OĞLANI, Osmanlı İmparatorluğu zamanında, saray hizmetine alınıp devletin çeşitli makamlarına aday olarak yetiştirilen gençlere verilen ad. İlk defa Yıldırım Bayezid zamanında, devşirmeler arasından seçilmek suretiyle meydana getirilmiş ve bilâhare bu husus, çıkarılan bir kanunla yeni bir esasa bağlanmıştır.

Devşirmelerin içinden bizzat padişah ve kapı ağası tarafından seçilenler Edirne Sarayı, Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı'na gönderilirdi. Bunların, diğer yetkili kimseler tarafından yeniden muayene ve seçimleri yapılır ve maksada uygun olanları, kendileri için ayrılmış yerlerde ciddî bir eğitim ve öğretime tâbi tutulurdu.

İÇ ORGAN ASKISI (Fr. Epiploon; Yun. *epiploos* = yüzen), karnın içinde bulunan iki organ arasında uzanan periton katları. Başlıca iç organ askıları şunlardır: Küçük İ. O. A., mideden karaciğere uzanır ve pediculus hepaticus (karaciğer ayağı) u içine alır. Büyük İ. O. A. ise mideden colon transversus (enine kalınbağırsak) a gider.

İÇ PLAZMA (Fr. Endoplasme; Yun. *endon* = içeride; *plasma* = yapılış), Tek hücreli varlıkların bedenini teşkil eden hücrenin iç veyâ orta kısmı.

İÇ SALGI BEZLERİ (Fr. Glandes endocrines; Yun. *endon* = içeriye, *krinein* = salgılamak), salgıları organizmanın içinde kalan ve doğrudan doğruya kana karışan bezler. İ. S. B. hücresinin sivri kutbu (pôle apical) kılcal damarlarına doğru dönmüştür. Halbuki dış salgı bezleri (Fr. glandes exocrines) nde salgı kanalına doğru dönmüştür. Karaciğerin salgı hücreleri ve bâzı başka salgı hücreleri hem iç, hem dış salgı yaptıklarından, bir yanları kılcal damarlarına, bir yanları da safra salgı kanalına doğru dönmüş bulunur.

İÇ SOLUNUM (Fizyol.): bk. SOLUNUM.

İÇ YANMALI MOTORLAR (Fr. Moteur à combustion interne; İng. Internal combustion engines), enerjisini içinde yanan bir yakıtın sağladığı motor veyâ makine (bk. ISI MAKİNELERİ). Bu enerji, bir pistonla kapalı bir silindir içindeki yakıtın kontrollu bir tarzda yakılması ile doğrudan doğruya mekanik işe çevrilir. Bu motorlar, çok zaman, benzin yakan benzin motorları veyâ mazot yahut ağır yağ yakan Diesel motorlarıdır (bk. DIESEL: Diesel motoru). İ. Y. M. iki ve dört zamanlı olabilir. Pistonlu İ. Y. M.'da işlem periyodiktir. Önce yakıt + hava karışımı silindir içine emilir, sıkıştırılır, yakılır, genişler ve dışarı atılır. Bu motorlar Otto çevrimine göre çalışırlar. Diesel motorlarının çizdiği diesel çevrimi otto çevriminden farklıdır. Çünkü diesel motorlarında emme (alma) zamanında silindire yalnız hava emilir ve bu hava adyabatik olarak 35 - 40 atmosfere kadar sıkıştırılır, sıcaklığı 500 - 550°C ye yükselir. Sıkıştırma sonunda silindir içine mazot püskürtülür ve mazot bu kızgın hava içinde ateş alır, motor çalışmaya başlar.

İÇ YÜREK ZARI (Anat.): bk. KALB.

İÇEL, eski çağların Taşlık Kilikya (Tracheia Cilicia) sına, yâni Alâiye (Al'anya), Lâmas Çayı ve Toroslarla Akdeniz arasında uzanan bölgeye Konya Selçukluları'nın verdiği ad; merkezi Mersin olan bir il. Selçukluların Taşlık Kilikya'ya bu adı vermelerinde bölgenin dağlık kısımlarına girilmesinin arz ettiği güçlük rol oynamıştır.

Göksu Irmağı'nın batısındaki kısmına Taşeli denen bu bölge, XV. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girmiş, Karaman Eyâleti'ne bağlı bir sancak olmuştur. Sancağın merkezi önce Silifke, daha sonra Ermenak idi. Silifke, Ermenak, Gülnar, Mut ve Anamur kazaları, XIX. yüzyıl sonlarına kadar İ. sancağına bağlı kalmıştır. XVI. yüzyıl başlarında Yavuz Sultan Selim'in Osmanlı ülkesine kattığı Mersin ve Tarsus sancakları, İ. idarî teşkilâtının dışında kalıyordu. XIX. yüzyıl sonlarına doğru İ. ile Mersin - Tarsus sancakları, Adana vilâyetine bağlanmıştır. Mersin 1915'te müstakil mutasarrıflık, 1924'de vilâyet haline getirilmiştir. Konya'ya verilen Ermenak dışındaki İ. topraklarının 1933'te Mersin vilâyetine katılmasiyle yeni bir İ. vilâyeti teşkil edilmiştir. Bugün merkezi Mersin olan bu il, doğuda Seyhan Irmağı aşağı çığırı, batıda Anıtlı (Kaladıran) Çayı, kuzeyde Bolkar Dağlarıyle Akdeniz arasında yer alır. Yüzölçümü 15 853 km² dir. Nüfusun % 60'ı ovalarda toplanmıştır.

Ovaların en genişi ve en önemlisi, Seyhan deltasının batı kesimine isabet eden Yenice ve Tarsus ovalarıdır. Evvelce Tarsus'un deniz kıyısında bir liman olması, her iki ovanın yakın bir tarihte denizden kazanılmış olduğunu ortaya koyar. Bir zamanlar Tarsus'a kadar sokulmuş bulunan denizin doldurulmasında, Berdan Çayı'ndan ziyade, Seyhan ile Ceyhan'ın payı vardır. Berdan'ın, dağlardan daha az alüvyon taşıması sebebiyle bu kesimde dolma faaliyeti çok yavaş seyretmiş ve bundan dolayı küçük gemiler, XIX. yüzyıl başlarına kadar Tarsus'a ulaşma imkânını bulabilmişlerdir.

Tarsus ovası batıya doğru gidildikçe daralır. Denizle ekseri travertenden yapılı dağ eteği arasında genişliği birkaç km yi aşmayan bu alüvyal düzlükler fasılaya uğramadan Lâmas Çayı'nın biraz ötesine kadar uzanır. Daha batıda en geniş ova Göksu deltasına tekabül eder. Bu deltada, ya deniz seviyesinin alçalması veyâ karanın bir miktar yükselmesi sonunda 5 m lik bir kıyı taraçası meydana gelmiştir. Göksu deltası ile Anamur arasındaki derelerin ağzında, irili ufaklı, fakat daima denize dik bir burun halinde ilerlemiş sırtların araladığı yalı ovaları yer alır.

İ.'in delta ovaları ve kıyıları, târih öncesi çağlardan beri insanları çekmiştir. Mersin'in kuzey - batısına düşen Yümüktepe, Tarsus yakınında, eskiden tanınmış bir liman durumunda olan Gözlükule hüyükleri, buna tanıklık eder. 1937'den beri kazılara sahne olan Yümüktepe'de Cilâlı Taş devrine âid kültür katı, insanların bu bölgeye M. Ö. 4000 - 5000 yıllarında yerleştiklerini gösterir. Komşu dağlık bölgede yaşayan halkın saldırılarına karşı surlarla çevrilmiş bulunan Yümüktepe'nin sâkinleri, İç Anadolu ile ticarî ilişkiler kurmuşlardır.

Verimli ovalarla kıyıya yakın seyreden Akdeniz gemicilerince lodos fırtınalarında sığınak olarak kullanılan küçük koylar, cazibelerini eski çağlardan beri kaybetmemişlerdir. Nitekim vaktiyle üç sıra surun kuşattığı Tarsus, İlk Çağ'ın en önemli şehirlerinden biriydi. Bu liman şehrinde oturanların sayısı, Milâd yıllarında 100 bine yakındı. Tarsus, büyük liman olma vasfını Orta Çağ'da kaybetmiştir.

İç kısımlarla hemen hemen hiç bağlantısı olmayan kıyı halkı, geçimlerini denizden sağlamak zorunda kalmışlar, fırsat düştükçe de korsanlık yapmışlardır. Suriye ve Mısır'dan Yunanistan ve İtalya'ya giderken Kıbrıs adasına uğrayan gemiler, İ. kıyılarının açıklarını işlek bir deniz yolu haline getirmişlerdir. Bölge kıyıları, korsanların ganimetlerini sakladıkları depolar ve bu kârlı ticaretin inşasına imkân verdiği şatolarla bezenmişti. M. Ö. 700 yılında Rodos'luların Soli adıyla kurdukları Viranşehir, korsan yuvalarından biriydi. Romalı kumandan Pompeius, Soli'yi korsanlardan temizlemiş, aynı yerde kendi adına kurduğu Pompeiopolis şehri, bu türlü ganimetlerden yoksun kalınca harap olmaya yüz tutmuş ve 525 yılındaki büyük bir depremde yıkılıp gitmiştir.

Erdemli - Silifke arasında küçük bir adayla karşı yakasına yerleşmiş bulunan Kızkalesi (Korykos), M. Ö. IV. yüzyılda bir Yunan koloni şehri olarak kurulmuştu. Bizanslılar zamanında, Kıbrıs ile Mısır'a halı ve özellikle zeytin yağı ihraç eden bir limandı. Bu kale, 1448'de Karamanoğulları tarafından alınarak onarılmıştır.

Büyük İskender'in kumandanlarından Seleukos Nikator zamanında Taşlık Kilikya'nın başşehri olan Silifke, önemini Roma ve Osmanlı devirlerinde de muhafaza etmiştir. Haçlı orduları kumandanı I. Friedrich Barbarossa'nın boğulduğu Göksu üzerine inşa edilmiş 6 gözlü taş köprü, şehrin bir kısmıyle birlikte yanmış saraylar, Romalıların Silifke'ye verdiği önemin işaretleridir.

M. Ö. 612'de bir Yunan koloni şehri olarak kurulan Aydıncık (Gilindire) M. S. III. yüzyılda kalesi Romalılarca yapılıp 1230'da Karamanoğullarınca onarılan ve Mamuriye adı verilen eski Anamur (Anemourion), Fenikelilerce iskân edilmişti. Şehir iki surla çevrilmişti ve Pompeiopolis'ten Aspendos'a giden tarihî kıyı yolu Anamorium'dan geçmekteydi.

Bunlardan geçimini korsanlığa bağlamış olan Viranşehir, Eski Çağlarda korsanlığın yanısıra ticaretle uğraşan Kızkalesi ile eski Anamur, Akdeniz'in ticarî bakımdan değerini kaybettiği Yeni Çağ başlarına kadar varlıklarını muhafaza edebilmişlerdir. Bugün 78 000 nüfuslu Tarsus, önce Gülek, daha sonra Çakıt demiryolu boğazları, nüfusu 15 000'e yaklaşan Silifke, son yıllarda her mevsim geçilebilir asfalt yol haline getirilmiş, Akdeniz kıyılarını Gülek'ten daha kısa bir yolla Karaman ve dolayısıyle İç Anadolu'ya bağlayan, tarihî önemi haiz eski yol Aydıncık Gökırmak vadisine bağlantıları sayesinde bugüne ulaşabilmişlerdir.

1840'ta Tarsus'a bağlı Gökeli nahiyesinin bir köyü olan ve adını bir Türkmen aşiretinden alan Mersin, özellikle 1886'da işletmeye açılan Tarsus - Mersin demiryolu ile son yıllarda inşası sona eren modern ve büyük liman sayesinde hızla gelişerek 114 bini geçen nüfusuyla tarihî bütün iskân yerlerini gölgede bırakmıştır.

İ.'in, kışları ılık, yazları kurak ve sıcak geçen iklimi, sulanabilir kısımlarda çok çeşitli tarım çalışmalarına imkân vermiştir. Bununla beraber, Lâmas Çayı'nın doğusu ile batısında yetiştirilen ürün çeşitleri ve miktarları farklılıklar arz eder.

Lâmas'ın doğusunda kalan ovalar, ilin başlıca sebze, pamuk, tahıl ve erik, kiraz, narenciye gibi meyvelerini yetiştirir. Bu bölümde turfanda sebzecilik 30 - 35 yıl kadar önce Tarsus ve Mersin kasabaları etrafında başlamış, zamanla, yüksekliği 100 m yi aşmayan akarsu boyları ve kıyı ovası köylerine yayılmıştır.

Üretilen sebzelerin başında domates (186 725 ton) gelir. Onu patlıcan, dolmalık biber, salatalık ve sivri biber takip eder. Ankara, İstanbul gibi büyük şehirlerin sebze ihtiyacını geniş ölçüde karşılayan doğu bölümü, il pamuğunun % 90'ını, pamukla münavebeli ekilen tahılın % 70'ini yetiştirir. Bu kısım, İ.'in belli başlı narenciye, erik (il üretiminin % 56'sını verir) ve kiraz (il üretiminin % 96'sını verir) üretim alanıdır. Ancak, Bolkar Dağları'nın yüksek kısımlarına sokulmuş dereler boyunca kışın soğuk havanın aşağılara inmesi yüzünden, ısı düşmesine karşı biraz daha dayanıklı portakalın tutunmasına imkân vermiştir. Tarsus ve Mersin'de domatesin diğer turfanda bölgelerden daha geç olgunlaşmasının sebebi de, tesirini ilkbaharın bir kısmında sürdüren bu dağ rüzgârlarıdır. Asıl turfanda sebzecilik, Mersin'in batısında gelişmiştir. Turfanda domates, salatalık ve fasulye daha çok bu kısımda elde edilir. En erken turfanda sebze Mersin'in batısında yetişir. Bu sebeple, Erdemli'de son turfanda domates ekimi yapılabilmektedir. Mersin'in aş. yu. 10 km batısından itibaren soğuğa karşı daha hassas olan limon, portakalın yerine geçer. Erdemli'de narenciye alanlarının % 90'ı limon ağaçlarıyle kaplanmıştır. Burada sınırlı alanlı muz bahçelerine de rastlanır. Yılda çift ürün alınan ovalar kuşağında, ilin, Mersin (114 binden fazla nüfuslu), Tarsus gibi en kalabalık şehirleri bulunur ve ortalama nüfus sıklığı 60 (İ. merkezinde 58, Yenice'de 59) ile 90 (Kazanlı bucağı) arasında oynar.

Lâmas Çayı batısında kalan ovaların birbirinden ayrı küçük lekeler halinde oluşu, üretim değerlerindeki düşüşü izah eder. Bu bölümün yakın zamanlara kadar muntazam yollardan yoksun olması, büyük pazarlara uzaklığı, halkı, çabuk bozulan sebzeden çok, daha dayanıklı bakla ve ovaların geçirimli toprağından hoşlanan yer fıstığı ekimine sevk etmiştir. İl yer fıstığının % 95'i batı bölümünde elde edilir. İl baklasının % 67'si buradan çıkar. Bakla ekiminde söz sahibi ilçeler Anamur, Gülnar ve Silifke'dir. En erken Silifke'de yetişir. Mamafih bu bölümde kara yolları yapıldıkça sebze ekimi de genişlemektedir. Göksu deltası ile dağların temas alanında (Tekir, Burunucu, Gülümpaşalı) ticarî maksatlarla sebze ekimine başlanmıştır. Aydıncık deresinin sulamaya elverişli hale getirilmesiyle 1969'dan beri turfanda sebzecilikte dikkate değer bir ilerleme sağlanmıştır. Anamur ve kısmen Gülnar'ın sulanabilir alçak kısımlarında muz ve portakal bahçeleri, her geçen gün biraz daha genişlemektedir. Üretimin daha çok bakla ve yer fıstığına inhisar etmesine ilâve olarak, gelir getirici turfanda sebze ekimine yeni teşebbüs edilmesi ve nihayet yalı ovalarının büyük bir yer kaplamaması, nüfus sıklığının doğu bölümünden daha düşük olmasına yol açmıştır.

Yerine göre daralan veyâ genişleyen ovaların gerisinde, hattâ yer yer kıyı çizgisinden itibaren yükselmeye başlayan dağlık kısım, ilin kuzey sınırlarında 2 000 m ye ulaşır. Gerçekte burası, derinliği gittikçe artan kanyon biçimli vâdilerle yarılmış (Lâmas kanyonu 800 m derinlikte), ma-

sayı andıran bir platodan başka bir şey değildir. Zemini, III. Zamanın 2. yarısına âid, yüzlerce m kalınlığında kalkerlerden yapılı platoya düzlüğünü veren şey, bu depoların teşekkülünü takiben bölgenin bütünüyle yükselmesi, şiddetli bir aşındırmayla aşıntı sathı haline gelmesidir.

Kuzeye ilerledikçe yüksekliği artan platonun 900 m ye kadarki kısımları, maki çalılariyle örtülüdür. Bunların üstünde 1 500 m ye kadarki kuşak, kızıl çamlarla kaplıdır. 900 - 1 000 m kuşağının ekime elverişli yerlerini tahıl tarlaları ve bağlar işgal eder. 1 000 m civarında denizden yaya olarak bir günlük mesafedeki (20 - 30 km) yerleşme noktalarının bâzıları, yazın sıcaktan bunalmış yalı halkının serinlemeye çıktıkları sayfiye yerleridir. Tarsusluların Namrun'u, Mersinlilerin Gözne ve Fındıkpınarı, Erdemlilerin çıktıkları Güzeloluk, Pınarbaşı gibi yaylalar bunlar arasında tanınmış olanlarıdır.

1 000 m nin ötesinde, büyük köyler gözden kaybolur ve yerleşme noktalarını ayıran mesafeler uzar. Karaçam, sedir ve köknarlara rastlanan bu kuşakta, hususiyle platonun 1 500 m üstünde kalan kısımları (Bolkar Dağı - Mut -Karaman şosesi arası; Gülnar'ın kuzey - doğusundaki Koyrak Dağı; daha batıda Alıç Dağı) suları geçirirken erimeleri sebebiyle tamamen kuru, halkın *kepir*, *koyak*, *tava* adını taktığı binlerce tepe, bunlar arasına sıkışmış dairevî veyâ eliptik çukurlarla delik deşik olmuştur. Halen hüküm süren iklim şartları, bu ölçüde erimelere ve geniş karst çukurlarının oluşumuna elverişli olmadığına göre, bunların, yakın jeolojik devirlerdeki sıcak ve yağışlı bir iklim altında teşekkül ettikleri düşünülebilir. İ.'in iç kısımları, yâni Taşeli, bir taş çölünden farksızdır.

Halkımızın *koyak*, *tava* adını verdiği, tabanı killi ve kırmızı toprakla örtülü dairevî veyâ eliptik çukurlar, 1 - 2 aileden fazlasını besleyecek durumda değildir. Bu sebeple iki odalı taş evlerden yapılı köyler, sayıları 5 - 6'yı bulan mahalleler halindedir. Tava'larda biraz arpa ekimi yapabilen ve çevrede hayvanlarını otlatan halkın bir kısmı, geçimini sağlamak için orman işlerinde çalışmak zorunda kalır. Bölge ormanları, târih devirleri boyunca, Akdeniz'in gemici kavimleri tarafından ticaret ve savaş filoları inşa etmek amacıyle işletilmiştir. Bugün de tahtacıların kesip kıyıya taşıdıkları tomruklar, Doğu Akdeniz'in ormandan mahrum memleketlerine ihraç edilmektedir. Koyak ve tavalar bölgesi son derece ıssızdır ve nüfûs sıklığı 6 - 8 arasında değişir.

Gerçekte tavalar ve koyaklar diyarı, yüzyıllardan beri mevsimlerin seyrine göre yalı ile yayla arasında, hayvanları ile birlikte dolaşan göçebe ve yarı göçebelerin uğrak yerleridir. Mart ortalarında yalıları terk eden sürü sahipleri, belirli mahallerde konaklayarak Nisan'da yaylalara çıkar; havalar serinleyince belirli yollardan kışlaklara inerler. Göçebelik, XVI. yüzyıldan itibâren eski değerini kaybetmeye başlamış ve 1584 târihli İ. Sancağı Kanunnamesi'ne göre, bura yörükleinden bir kısmı Teke, Alanya, Tarsus ve Adana köylerine rleşmişlerdir.

Taşeli platosuna gömülmüş başlıca akarsu Göksu'dur. Göksü'nun mütenazır çeperlerinde, yakın zamanlara kadar barınak veyâ sığınak vazifesini görmüş sayısız mağaralar vardır. Bu ırmak, esas itibariyle tabiî bir yoldur ve bu yolu korumak üzere inşa edilen kalelerden bâzıları zamanla iskân merkezleri haline gelmiştir. Eski Çağlarda kurulan Mut bunlardan biridir. Selçuklular devrinde hayli inkişaf gösteren Mut (bugün nüfusu 10 000) Fâtih tarafından Osmanlı ülkesine katılmıştır.

Göksu vâdisi, aynı zamanda verimli bir tarım alanıdır. Kasaba çevresinde geniş bağlar ve kayısı bahçeleri uzanır. İ. kayısısının en büyük kısmı (598 ton) Mut'ta yetişir. Mut, üzüm üretiminde (29 978 ton) ikinci yeri tutar. Nihayet Mut, platolarından elde ettiği buğday (32 475 ton) ve beslediği koyun (62 400 baş) bakımından İ.'in öbür ilçelerini geride bırakmıştır. Bk. MERSİN. — Tâlip Yücel

İÇEN KAĞAN (734 - 741), Doğu Gök Türk Kağanlarından biri. Zâhirî de olsa bütün Türklerin büyük kağanı olarak tanınmıştır. Bilge Kağan (bk. BİLGE HAN) ın oğludur ve 735'te dikilen Bilge Kağan Anıtı bunun ağzından yazılmıştır.

Sinologlar, adını *İ - jen* şeklinde kaydetmişlerdir. Gök Türkçede *j* ve *c* harfleri olmadığına göre, bunun *İçen* olması muhtemeldir.

7 yıllık kağanlığı sırasında büyük devlette boylar ve uluslar arasındaki geçimi sağladığı gibi, üç defa elçi gönderdiği Çin'le de barış içinde yaşayarak ticaretle milleti zengin etmiş, Türk târihinde görülmedik bir hâdise olarak yedi yıllık kağanlığında savaş olmamıştır. — Nihâl Atsız

İÇERİDEN EVLENME (Fr. Endogamie; Yun. *endon* = içeriden; *gamos*=evlenme), bir kabilenin üyeleri için, kabilenin içerisinde evlenme zoru. Bunun aksi dışarıdan evlenme (Fr. exogamie) olup, bu sosyal kanun çeşitli kabile ve hattâ ayrı ırklar arasında evlenmeyi teşvik eder.

İ. E., dışardan evlenmeye nazaran daha az yaygındır. İ. E.'nin neticesi, bir grupun teknik özelliklerini muhafaza etmektir. Tehlikesi, Yakın akraba arasındaki çiftleşmeler gibi, yavrularda resesif hastalıkların meydana çıkmasını kolaylaştırmasıdır. Bk. EVLENME ve EVLİLİK.

İÇGÜDÜ (eski ter. Sevk - i tabiî; Fr. ve İng. Instinct; Lât. *instinctus* < *instinguere* = tahrik etmek) [Psikoloji], genel anlamı ile, organizmanın hayatî ihtiyaçlarından doğan ve geçmişteki bir tecrübeye dayanmayan bir davranışla kendini belli eden, doğuştan mevcut bir eğilim.

Klâsik olarak, kuşların yuva kurması, civcivlerin yumurtadan çıkışlarından pek az sonra her gördükleri küçük cisme gaga atmaları, hayvanların çiftleşme biçimleri ve kuşların göçü gibi davranışları İ. sayılır. Bu davranışlar, bir böceğin yaşama tecrübesiyle değişmeyecek kadar sâbit ve hemen hemen tamamiyle otomatik ve birçok kuşların ötüşlerinde olduğu gibi ancak kısmen yaradılıştan mevcut olabilir. İnsanlar da dahil olmak üzere üst hayvanlarda bu davranışlar, cinsiyet konusunda olduğu gibi içdürtüler (*impulses*, *drives*) şeklini de alabilir.

Bâzı psikoloji bilginleri insanların İ. davranışlarını, nefsin korunması, cinsiyet, düşmanlık, toplum halinde yaşama İ.'leri gibi birbirine te'sir etmeleriyle meydana getirdikleri bir muhasala olarak açıklamaya çalışmışlardır. Konunun bu biçimde ele alınması gerek bu açıklama tarzının sonsuz bir İ.'ler listesine ihtiyaç göstermesi, gerek matürasyon (temrin ve öğrenme ile meydana gelen gelişmeden ayrı olarak, kişinin büyüme süresince meydana gelen biyo-

lojik gelişmesi) ve motivasyon (kişinin bir düşünce, bir ihtiyaç, bir heyecan veyâ organik bir durum tarafından tahrik edilmesi) gibi önemli iki sebebe hemen hemen hiç önem vermemesiyle rağbetten düşmüştür.

Sigismund Freud (b. bk.), insanların davranış şekillerini iki büyük İ.'nün meydana getirdiği görüşünü savunmuştur. Bunlar *Eros*, yâni yaratıcı olarak ne varsa hepsini içine alan hayat İ.'sü ile *Thanatos*, yâni ölüme ve yok olmaya götüren İ.'ler, içdürtülerdir. İ.'leri bu şekilde iki zıt kutupta toplamanın tarif ve açıklama bakımından bir değeri olabilirse de, yaratma ile yok etme çoğu zaman birbirini tamamlayan ve dolayısıyle birlikte yürüyen olaylardır. Nitekim bir oyma sanatçısının bir eser yaratabilmesi için ilkin bir ağacı kesip yok etmesi gerekir.

İ.'ye dayanan bâzı olaylar organizmadaki kimyevî iç durumlarla dış uyarıcıların özel kombinezonlarına bağlıdır. Kuşların göçü, yalnız organizmadaki özel beslenme ve hormon üretimi durumları ile dışarıdaki ışık ve ısı şartları bir araya gelince meydana gelir. Tırtılların koza örmesi de, özel iç salgılama mekanizması ile tırtıl türüne te'sir eden dış uyarıcıların aynı zamanda çalışmalariyle meydana gelir.

Son zamanlarda, İ.'yü sağlam bir târife bağlama meselesi, hayvanları tabiî çevrelerinde ve kendi aralarındaki münasebetleri içinde inceleyen etolojistlerce bir çözüme ulaştırılmıştır. Bu araştırıcılar, belirli bir türe te'sir eden dış uyarıcıların o türde standartlaşmış tepkiler veyâ bir hayvanın düşmanını gördüğü zaman ona saldıracak yerde yeri eşelemesi gibi ersatz tepkiler yarattığını göstermişlerdir. Bütün bir davranışlar sistemi, belirli bir türe has ve doğuştan mevcut vasıflar olabilir. Fakat bizzat etolojistler, hayvanların yaşadıkları çevrenin gereklerine uygun hale gelmiş davranışlarını İ.'ye dayanan ve sonradan öğrenilmiş davranışlar olarak ikiye ayırmaktan çekiniyorlar. Genel kullanılışı ile İ., doğuştan mevcut veyâ sonradan tecrübe ile öğrenilmiş bir tepkiyi anlatır.

İÇ - İL: İslâm hukukuna göre, dünya Dârü'l - İslâm ve Dârü'l - cihad veyâ Dârü'l - harb olmak üzere ikiye ayrılır. Dârü'l - cihad'ı Dârü'l - İslâm haline getirmek bütün Müslümanların görevidir. Bk. CİHAD. Osmanlı İmparatorluğu'nda Dârü'l - cihad hükümleri İslâm hukukunun ilkelerine bağlı kalmakla beraber yerli geleneklere göre birtakım özellikler de kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda halk arasında ve kanunlarda, gazavatnâmeler gibi halkı cihada teşvik eden eserlerde Dârü'l - cihad ve Dârü'l - harb terimleri yerine daha çok Serhadd - i İslâm (b. bk.) terimi kullanılmıştır. Dârü'l - İslâm terimi de halk arasında ve kanunlarda İç - il (veyâ İç - el) terimiyle karşılanmıştır.

İÇİNG KATUN, Çin'in kısa ömürlü Suy hanedanı (580 - 619) prenseslerinden olup sırasıyla tahta geçen dört Doğu Gök Türk kağanına zevcelik etmiş ve Türk târihinde çok uğursuz rol oynamış bir kadın. Kağan zevcesi olduğuna göre Türk usulünce katun unvanını almış olması icap eder. İlk kocası Türe Kağan'dır.

Devletin büyük kağanı Tunga Turan Kağan (588 - 600) zamanında Çinliler, Türklerin arasına nifak sokmak için bu büyük kağanın Çinli bir prensesle evlenmek isteğine red cevabı verdikleri halde, ülkenin kuzeyini idâre eden Türe Kağan'a Çinli bir prenses vererek onun dostluğunu kazanmışlardı. Böylece Çin'in isteği olmuş, büyük ve küçük kağanlar arasına nifak sokulmuştu. Bunun üzerine Tunga Turan Kağan, Çin'in kuzeyini yakıp yıktığı gibi, Türe Kağan'ı da yenerek üç beş kişiyle Çin'e sığınmaya mecbur etmiş ve burada Çinli zevcesi ölen Türe Kağan'a yeniden bir prenses, yani İ. K. verilmişti.

Tunga Turan Kağan'ın 600 yılında bir suikastla ölmesi, yerine büyük kağan olarak geçen Bilge Tardu Kağan (600 - 603) ın Çin'le başarılı bir savaşı sırasında Çinliler tarafından zehirlenen sular dolayısıyle binlerce insan ve hayvan kaybetmesini semavî bir âfet sayarak çekilmesi üzerine Türe Kağan, 603 - 609 arasında büyük kağan olmuştur.

607'de İ. K.'la birlikte Çin'e giderek imparatoru ve imparatoriçeyi ziyaret etmiştir. İmparator ve imparatoriçe bu ziyareti iâde etmişlerdi. İki seferde de taraflar birbirlerine büyük hediyeler vermişlerdir. Dostluk pek ilerlemiştir. 609'da kağan, Çin'i ikinci ziyaretinde hastalanıp ölmüştür.

Kağanın oğlu, Çıbı Kağan unvanı ile tahta çıkmıştır (609 - 619) ve Türklerdeki bir geleneğe uyarak üvey anası olan İ. K.'la evlenmiştir.

Çıbı Kağan, Çin'in hilekârlığını anlamıştı. Çin'e karşı büyük bir kin duyuyordu. Kuzeyde bir gösteri şeklinde teftişe çıkan Çin imparatorunu yakalamak için tertibat almışken, zevcesi İ. K. bunu imparatora bildirerek onu tutsaklıktan kurtarmıştır. İmparator güneye doğru kaçmaya başlamışsa da, Çıbı Kağan ordusu onu kovalamış ve Şensi'de onu kuşatmıştı (615). İmparator ümitsizlikle ağlıyor ve son bir gayret göstermeleri için subaylarını kucaklıyordu. Bundan da bir şey çıkmadığını görüp teslim olmaya hazırlanırken son çare olarak yine kağanın zevcesi İ. K.'a baş vurmuştur. Bu hain kadın, Türk ülkesinin kuzeyinde isyan çıkmış olduğu söylentisini yayarak kağanı kandırmayı başarmıştır. Kağan, hayâlî isyanı bastırmak için bütün ordusuyla kuzeye çekilince Çin kurtulmuştur.

Fakat kağan, Suy hanedanına karşı Çin'de yeni bir hanedan kurmak isteyen Tang prensi ile birleşerek Suy hanedanının yıkılmasını sağlamıştır (619). Ancak, Tang prensi imparator olup, evvelce Türklere vadettiği malları vermeyince Çıbı Kağan, Çin'e akın etmiş ve Kuzey Çin'de ölmüştür.

Yerine kardeşi Çuluk Kağan (619 - 621) geçmiştir. Geleneğe göre o da İ. K.'la evlenmiştir. Bu yeni kağan, Suy hanedanını Çin'de yeniden tahta geçirmek için yaptığı yürüyüş sırasında İ. K. tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Bunu ya millî bir duygu ile yâhut da kağan, İ. K.'un kardeşi Prens Şen - king yerine başka birisini Çin tahtına geçirmek istediği için yapmıştır.

Çuluk Kağan'ın yerine küçük kardeşi Bağatur Şad geçerek Kara Kağan unvanını almıştır (621 - 630). Türk geleneğince o da İ. K.'la evlenmiştir. İ. K. bu kağanı zehirlemediyse de, yalanları ve aldatmacalarıyla onu yanlış yola sürükleyerek devletin zayıflamasının ve 630'da kağanın Çin'e tutsak düşmesinin zeminini hazırlamıştır. Kağan tutsak düştükten sonra 634'te kederden ölmüştür. İ. K.'un ne olduğu belli değildir. — Nihâl Atsız

İÇİŞLERİ BAKANLIĞI, devletin içişlerini yürüten bakanlık. Dahiliye (emniyet - i umumiye, posta ve telgraf) işlerini görmek üzere 1920 târihli kanunla kurulmuştur.

Kuruluş amacı, memleketin genel asayiş ve güvenliğini sağlamak, sınırlarda ve gümrük bölgelerindeki kaçakçılığı önlemek, halkın kamu hizmetlerinden kolaylıkla,

sür'atle ve eşit şartlarla faydalanmaları için Türkiye'yi merkezî kuruluş bakımından coğrafya durumuna, ekonomik şartlara ve hizmetlerin icaplarına göre idârî teşkilât kademelerine ayırmak, vatandaşın nüfûs kayıtlarını düzenlemek, muhafaza etmek, şahsî hal değişikliklerinin tespit ve tescilini yapmak, yurdun sivil savunma hizmet ve faaliyetlerini düzenleyip yürütmek, mahallî idârelerin merkezle karşılıklı bağ ve görevlerini düzenleyerek il özel idârelerini, belediye ve köyleri demokratik esaslara uygun şekilde teşkilâtlandırmak ve bunları, yapacakları görevlerle orantılı gelir kaynaklarına sahip kılmaktır.

İ. B.'nın teşkilâtı şu şekilde kurulmuştur:

Bakanlık Merkez Teşkilâtı: Bakan; Müsteşar ve muavinleri; Özel Kalem Müdürlüğü; Tetkik Kurulu Başkanlığı; Teftiş Kurulu Başkanlığı; Hukuk Müşavirliği; Mahallî İdâreler Genel Müdürlüğü; İller İdâresi Genel Müdürlüğü; Nüfûs İşleri Genel Müdürlüğü; Özlük İşleri Genel Müdürlüğü; Kâğıt İşleri Müdürlüğü; Gereç Müdürlüğü; Muhasebe Müdürlüğü; Emniyet Genel Müdürlüğü; Jandarma Genel Komutanlığı, Sivil Savunma İdâresi Başkanlığı.

Merkez teşkilâtına bağlı dairelerin görevleri şunlardır:

Tetkik Kurulu Başkanlığı: Genel ve mahallî idârelerle ilgili konu ve meseleler hakkında incelemeler yapmak; yabancı memleketlerdeki idârî mevzuat ve tatbikatı incelemek; iştigal konularıyle ilgili yayınları takip etmek; kanun ve tüzüklerin tadile muhtaç cihetleri hakkında teklifte bulunmak; başka bakanlıklarca hazırlanan kanun ve tüzük tasarıları hakkında mütalâa yürütmek; genel veyâ mahallî idârelerle ilgili konu ve meseleler hakkında mütalâa bildirmek; inceleme ve araştırmaları ve «Türk İdare Dergisi» ni yayınlamak.

Teftiş Kurulu Başkanlığı: Merkez ve illerde İ. B. teşkilâtına bağlı bulunan bütün daire, özel idâre, belediye ve köylerle bunlara bağlı teşkilât, müessese ve işletmelerin işlerini teftiş, tetkik ve tahkik etmek.

Mahallî İdâreler Genel Müdürlüğü: Mahallî idâreler üzerindeki idârî vesayet denetimi ile ilgili kanunî muameleleri yapmak; özel idâre, belediye ve köylerin demokratik

Cumhuriyetin ilânından bugüne kadarki İçişleri Bakanları:

1.	Câmi BAYKUT	3 Mayıs 1920 — 16 Temmuz 1920
2.	Hakkı Behiç BAYIŞ	17 Temmuz 1920 — 3 Eylûl 1920
3.	Nâzım ÖZTELLİ, RESMOR	4 Eylûl 1920 — 5 Eylûl 1920
4.	Refet BELE	6 Eylûl 1920 — 20 Nisan 1920
5.	M. Atâ ATAY	21 Nisan 1921 — 19 Haziran 1921
6.	Refet BELE	20 Haziran 1921 — 9 Ekim 1921
7.	Ali Fethi OKYAR	10 Ekim 1921 — 29 Ekim 1923
8.	Ferid TEK	30 Ekim 1923 — 20 Mayıs 1924
9.	Recep PEKER	21 Mayıs 1924 - 5 Ocak 1925
10.	Mehmed Cemil UYBADIN	6 Ocak 1925 — 1 Kasım 1927
11.	Şükrü KAYA	2 Kasım 1927 — 10 Kasım 1938
12.	Dr. Refik SAYDAM	11 Kasım 1938 — 25 Ocak 1939
13.	Faik ÖZTRAK	26 Ocak 1939 — 6 Mayıs 1942
14.	Dr. Fikri TÜZER	7 Mayıs 1942 — 16 Ağustos 1942
15.	Recep PEKER	17 Ağustos 1942 - 20 Mayıs 1943
16.	Hilmi URAN	21 Mayıs 1943 — 6 Ağustos 1946
17.	Şükrü SÖKMENSÜER	7 Ağustos 1946 — 10 Eylûl 1947
18.	Münir Hüsrev GÖLE	11 Eylûl 1947 — 16 Ocak 1949
19.	Mehmed Emin ERİŞİRGİL	17 Ocak 1949 — 22 Mayıs 1950
20.	İbrahim Rükneddin NASUHİOĞLU	23 Mayıs 1950 — 9 Mart 1951
21.	Halil ÖZYÖRÜK	10 Mart 1951 — 21 Ekim 1951
22.	Fevzi Lûtfi KARAOSMANOĞLU	22 Ekim 1951 — 3 Ağustos 1952
23.	Edhem MENDERES	4 Ağustos 1952 — 17 Mayıs 1954
24.	Dr. Namık GEDİK	18 Mayıs 1954 — 9 Eylûl 1955
25.	Edhem MENDERES	10 Eylûl 1955 — 23 Aralık 1956
26.	Dr. Namık GEDİK	24 Aralık 1956 — 27 Mayıs 1960
27.	Muharrem İhsan KIZILOĞLU	27 Mayıs 1960 — 5 Şubat 1961
28.	Nâsır ZEYTİNOĞLU	6 Şubat 1961 — 19 Kasım 1961
29.	Ahmed TOPALOĞLU	20 Kasım 1961 — 25 Haziran 1962
30.	Sâhir KURUTLUOĞLU	26 Haziran 1962 — 16 Ekim 1962
31.	Hıfzı Oğuz BEKATA	17 Ekim 1962 — 18 Ekim 1963
32.	İlyas SEÇKİN	19 Ekim 1963 — 25 Aralık 1963
33.	Orhan ÖZTRAK	26 Aralık 1963 — 19 Şubat 1965
34.	İsmail Hakkı AKDOĞAN	20 Şubat 1965 — 30 Temmuz 1965
35.	İzzet GENER	31 Temmuz 1965 — 26 Ekim 1965
36.	Dr. Faruk SÜKAN	27 Ekim 1965 — 30 Temmuz 1969
37.	Prof. Dr. Ragıp ÜNER	30 Temmuz 1969 — 3 Kasım 1969
38.	Haldun MENTEŞEOĞLU	3 Kasım 1969 — 26 Mart 1971
39.	Hamdi ÖMEROĞLU	27 Mart 1971

esaslara uygun şekilde teşkilâtlanmaları ve yapacakları hizmetlerle orantılı gelir kaynaklarına sahip kılmak; gerekli kanun, tüzük ve yönetmelik tasarılarını hazırlamak; mahallî idârelerle ilgili istatistik bilgileri toplamak.

İller İdâresi Genel Müdürlüğü: Memleketin iç siyasetine ve illerin genel ve özel durumlarına âid bilgileri toplamak; İl İdâresi Kanununun uygulanmasını, merasim, şikâyet ve müracaatlarla ilgili işleri takip etmek: yalnız kendi dâiresini veyâ bakanlığı başka bakanlıklarla birlikte ilgilendiren işleri yürütmek; genel durum raporlarını incelemek.

Nüfus İşleri Genel Müdürlüğü: Genel nüfus yazımlariyle Türk vatandaşlarının medenî hâl sicillerini tutmak; doğum, evlenme, boşanma, ölüm, tanıma, evlât edinme gibi şahsî hâl değişikliklerini takip ve tescil etmek; yer değiştirme işlerini kütüklere geçirmek; vatandaşlık ve iskân mevzuatına göre göçmenlerle yabancılardan gerekli şartları taşıyanları Türk vatandaşlığına almak; vatandaşlıktan çıkma ve çıkarılma, çeşitli milletlerarası antlaşma ve sözleşmelere uygun olarak vatandaşlık anlaşmazlıklarını çözme işlerini yürütmek; taşra nüfûs teşkilâtının kadro işleriyle basılı defter ve evrakını sağlamak.

Sivil Savunma İdâresi Başkanlığı: Genel olarak bütün yurdu içine alan sivil savunma teşkilâtının kurulması, eğitim, donatım ve yönetimi tedbirlerini aldırmak; bölgeler arası yardımlaşma ve iş birliği gibi sivil savunma hizmet ve faaliyetlerinin maksada uygun bir şekilde plânlanmasını, gerçekleştirilmesini ve yürütülmesini sağlamak.

Emniyet Genel Müdürlüğü: Yurdun (polis bölgesinde) genel güvenliğini ve âmmenin istirahatini sağlamak; âmme ve şahıs tasarruf emniyetini ve konut dokunulmazlığı ile halkın can, ırz ve malını koruyucu tedbirler almak; trafik zabıtası teşkilâtı vasıtasıyla karayolları üzerinde trafiği düzenlemek ve kontrol etmek; kayıt ve tescile tâbi taşıtların fennî muayenesini yaptırmak; şoför ve sürücülere ehliyet vermek; zabıtaya doğrudan doğruya veyâ genel zabıta sıfatıyle görev veren mevzuatı uygulamak; devletin siyasî emniyetiyle ilgili işleri görmek; adlî zabıta hizmetini yürütmek.

Jandarma Genel Komutanlığı: Genel güvenliği koruyacak tedbirleri almak; kanun, tüzük ve yönetmelik hükümlerine dayanan hükûmet emirlerini yerine getirmek; sınır, kıyı ve karasularının muhafaza ve güvenliğini sağlamak ve gümrük bölgesinde kaçakçılığı men, takip ve tahkik etmek; ceza ve tevkif evlerinin dış güvenliğini korumak; seferde bir kısım kuvvetleriyle yurt savunmasına katılmak.

Özel Kalem Müdürlüğü, Hukuk Müşavirliği, Özlük İşleri Genel Müdürlüğü, Kâğıt İşleri, Gereç ve Muhasebe müdürlükleri her bakanlıktaki benzerlerinin gördüğü işleri yaparlar.

İÇKİ, çeşitli bitki tanelerinin veyâ meyvelerinin su içinde veyâ kendi özsuları ile mayalandırılmasiyle üretilen ve içinde en az yüzde yarım oranında alkol bulunan içecek. İ.'lerdeki alkol, kimyadaki alkoller grupunun etil alkol adiyle bilinen ve formülü C_2H_5OH olan üyesidir. Alkollü İ.'ler ya sadece mayalandırma ile veyâ ilkin mayalandırma ve sonra da damıtma yolu ile elde edilir. Sadece mayalandırma ile üretilen İ.'ler genel olarak bira ile çeşitli şaraplardan ibaret olup alkol dereceleri düşüktür. Bunlardan bira, malt denilen çimlendirilmiş arpanın mayalandırılmasiyle elde edilir. Bu İ.'deki etil alkol, belirli maya türlerinin mayalama sonucu malt şekerlerinden türer. Biranın acımsı tadı, şerbetçi otu (Humulus lupulus)'nun dişi organlı kuru kozalaklarını öğütüp katmakla sağlanır. İçinde % 3 - 6 oranında alkol bulunan birada bâzı proteinler, mineraller ve karbon dioksit de bulunur. Şarap da bir mayalandırma ürünü olup üzüm, böğürtlen, elma veyâ başka meyvelerden yapılır. Şarapların çoğunda alkol en çok % 12 kadar olursa da, Porto ve Malaga şarapları gibi bâzı özel türlerde ayrıca alkol katma yolu ile bu oran %'20 ye kadar çıkarılır. Millî nitelikteki şaraplar arasında, Fransızların sidr (Fr. *cidre*) denilen elma şarabını ve Orta Asya Türklerinin kısrak sütünden yaptıkları kımız (b. bk.) ı zikretmek gerekir. Bira ile şarap, yemeklerde iştahı açmak veyâ hafifçe keyiflenmek için ölçülü miktarlarda içildikleri zaman İ. sayılmazlar.

İspirtolu İ.'ler adı altında toplanan kuvvetli İ.'ler, ham maddeleri olan tanelerin veyâ meyvelerin mayalandırılmasından elde edilen ürünün ayrıca damıtılmasiyle hazırlanır. Bunların başlıcaları: Üzüm, incir veyâ armuttan yapılıp anason veyâ sakızla çeşnilendirilen rakı; İskoçya ve İrlanda'da çoğu zaman filizlendirilmiş arpadan, Amerika Birleşik Devletleri'nde ise genellikle çavdar, mısır veyâ darıdan yapılan viski (İng. *whisky* veyâ *whiskey* = hayat suyu); şarabın damıtılmasiyle elde edilen kanyak veyâ konyak (Fr. *cognac*; İng. *brandy*); şeker kamışından yapılan rom (İng. *rum*); maddeleri ardıç yemişi ve çavdar olan cin (İng. *gin*); genel olarak çavdarla yapılan votka (Rus. *vodka* = küçük su); pelin otu (Artemisia absinthium) ve anasonla hazırlanan apsent (Fr. *absinthe*)'tir. Bu kuvvetli veyâ sert içkilerin alkol dereceleri %'50 yi bulur.

İ.'lerdeki etil alkol herhangi bir sindirim işlemine bağlı olmaksızın küçük bir bölümü ile mideden, geriye kalan bölümü ile de ince bağırsaklardan doğrudan doğruya kana karışır. Karaciğere varınca orada, te'sir bakımından etil alkolden daha zehirli olan asetaldehid'e dönüşür. Bu dönüşüm olur olmaz hemen karaciğerden çıkan asetaldehid kan tarafından vücudun çeşitli dokularına taşınır ve oralarda parçalanarak zararsız bir madde olan asetik asid hâlini alır. Bu asid de sonunda karbon dioksid ve su hâlinde ayrışır. Alkolün küçük bir bölümü, değişikliğe uğramaksızın solunum, idrar ve terleme yolu ile vücuttan dışarıya atılır,

Vücudun çeşitli bölümleri üzerine alkolün belirli te'sirleri vardır. Alkol, tükrüğün ve mide sularının akışını ve idrarı arttırır, kan damarlarını genişletir, kalbin atışını hızlandırır, kan basıncını yükseltir. Sürekli olarak çok alkol alan kimselerde özellikle çok ağır bir karaciğer hastalığı olan siroz (*cirrhosis*) meydana gelebilir. Alkol derecesi yüksek olan rakı ve viski gibi sert İ.'ler, ağız, boğaz, nefes borusu ve midenin mukozalarını tahriş eder. Bu çeşit İ.'ler sık sık alınırsa, buraların dokuları tahriş edilip ciddî hasara uğrayabilir.

Yüksek enerjili bir besin olan alkolün doğrudan doğruya kana karışması sebebiyle İ. kullanan bir kimse öteki besinlerini kısmayacak olursa, mutlaka semirir.

Vücudun alkolden en çok zarar gören bölümü beyindir. Bu sıvı, beynin çeşitli kesimlerinin çalışmalarını yavaşlatan bir çökertme tesiri yapar. Kandaki alkol yoğunluğu ortalama olarak binde beşi bulduğu zaman bu yoğunluk beynin önlemeleri kontrol eden kesimini çökertir ve kişinin nefis disiplini yok olur; yoğunluk binde ona eriştiğinde beynin hareketleri kontrol eden kesimi çöküntüye uğrar; yoğunluk binde yirmiye kadar yükselince heyecanlara bağlı

hareketleri düzenleyen orta beyinin kontrolü bozulur. Yoğunlaşmanın daha yüksek bir dereceye varması duyuların işleyişini belirgin bir şekilde bozar; bundan da yüksek bir yoğunluk kişiyi komaya sokar. Alkol yoğunluğunun yüzde altı veyâ yediyi bulmasiyle birlikte kalbin atışını ve solunumu yöneten merkezler felce uğrar ve bunun ardından genellikle ölüm gelir.

İÇKİ ALEYHTARLIĞI: bk. YEŞİLAY.

İÇKİN (Fr. Immanent), felsefede aşkın (Fr. transcendant) kavramının karşıtı olarak kullanılan bir terim. Bu terim «içinde bulunan, bir şeyin dışına çıkmayan» anlamına gelir. Bk. AŞKIN.

İÇLİ, Dr. Salâhaddin (doğ. İstanbul 1923), Türk şarkı bestekârı. İbrahim İçli ile Zekiye İçli'nin oğludur. 1949'da İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirmiştir. Şimdi Samatya İşçi Sigortaları Hastahânesi'nde hekimdir. Amatör hânende Şerif İçli (b. bk.) ile hem baba, hem anne tarafından kardeş çocuğu olan babasından, Ş. İçli'den, S. Pınar'dan, E. Karadeniz'den, 1942'den itibâren Üniversite Korosu şefi E. Berker'den ve onun yerine geçen Dr. N. Atlığ'dan musikî öğrenmiştir. 30 kadar şarkı bestelemiş, amcasının üslûbunda yaptığı eserlerde daha az başarılı olmuştur.

İÇLİ, Şerif (Beşiktaş, İstanbul 1899 - İstanbul 1956), Türk şarkı bestekârı. Hacı Mehmed Efendi ve Şöhret Hanım'ın oğludur. Neyzen İhsan Bey'in Beşiktaş Musikî Klubü'ne çocuk yaşında 1914'te devama başlamıştır. Memur olarak çalışmış, sonra Ankara Radyosu'na geçmiştir. Hakkı Derman'la birlikte fasıl programları düzenlemiştir. Yine Derman'la beraber 1947'de radyodan istifa edip İstanbul'a gelmiş, piyasada çalmış, İstanbul Radyosu'nda çalışmıştır. İstanbul Radyosu'nda kalb krizinden ölmüştür. İyi bir ûdî olan İ., nota yazmaya meraklıydı. Elyazısı ile yazdığı fasıl repertuarları Ankara Radyosu'ndadır.

Ş. İÇLİ

İ., devrinin en sevilen bestekârları arasında yer alır. Şevki Bey'in üslûbunu takip etmiş, güzel şarkılar bırakmıştır. Her zaman yaşamaya lâyık eserleri arasında *Nevâ Yürük Semâî, Hüseynî Şarkı, Hüzzam Şarkı, Karcığar Şarkı* v. b. anılabilir. 71 parça[S] eser bırakmıtır.

İÇLİ KÖFTE: bk. KÖFTE.

İÇMECE: bk. KAPLICA.

İÇMELER: bk. KAPLICA.

İÇTİMAİYAT: bk. SOSYOLOJİ.

İDADİ, Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerinde, orta öğretim yapan okullar için kullanılan bir terim. Kendisinin üstünde bulunan herhangi bir okula öğrenci hazırlayan okullardır. Buna idadiye de denilirdi. Eskiden öğrenim dereceleri sıbyan, rüşdiye ve darülfünun adlariyle üç derece iken, Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında, 1869 târihli nizamname ile rüşdiyenin üstünde İ. okulları da açılmıştır. Değişik zamanlarda İ.'nin öğrenim derecesindeki yeri ve süresi de değişmiştir. Meselâ iptidaî ile rüşdiye arasında ve rüşdiyeye hazırlama kademesi olarak görüldüğü gibi, sultaniye'ye hazırlama sınıfları, yâni rüşdiyeden sonraki bir kademe olarak da görülmüştür. 1882 târihinden sonra ise rüşdiye üzerinde beş veyâ yedi yıllık öğrenim süreli, orta ve liseye tekabül eden İ.'ler de kurulmuştur.

IDAHO [*aydahou*] (Coğ.), Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey - batısında bir devlet. Yüzölçümü 216 413 km², nüfûsu 698 000, başşehri Boise'dir. Bölgenin iklimi yarı kurak olup, halkı hayvan yetiştirir. Mâden yatakları da vardır. I. 1890'dan beri Amerika Birleşik Devletleri'nin 43. eyaletidir.

İDALİON (Yun.; Lât. **Idalium,** bugünkü adı: **Dali**), [Coğ.], Kıbrıs adasının doğu bölgesinde, Yalias (İdalia) ırmağı üzerinde bir köy. İ.'da eski bir Afrodite tapınağı vardır.

İDAM, devletin adalet cihazınca ölüme mahkûm edilmiş suçlunun yok edilmesi. İ. usûlleri dünyanın çeşitli yerlerinde çeşitli devirlerde hüküm sürmüş olan inanışlara ve geleneklere göre değişmiştir. İ. hükümlüleri diri diri yakılmış, asılmış, diri diri derisi yüzülerek öldürülmüş, vahşi hayvanlara parçalattırılmış, kızgın yağa daldırılmış, çarmıha gerilmiş, suda boğulmuş, taş altında ezilmiş, alttan kazığa geçirilmiş, boğazı sıkılarak boğulmuş, ucu sivri bir direğe geçirilerek güneşe ve yırtıcı kuşların ve çeşitli böceklerin saldırısına mâruz bırakılmış, kollarından ve bacaklarından çektirilerek parçalanmış ve daha akla gelmeyecek nice usûllere baş vurularak işkence ile öldürülmüştür. Zamanımızda en yaygın olarak uygulanan usûller, asma, elektroküsyon denilen yüksek gerilimli elektrikle öldürme, gazla boğma, kurşuna dizme, baş kesme, vidaları sıkılarak daraltılan demir bir halka ile boğmadır.

Başlangıçta İ., toplumu kirleten cinayet lekesini temizlemek ve toplumu cinayet işleyen kişiden kurtararak tanrının veyâ tanrıların gazabını yatıştırmak amacını gütmüştür. Daha sonraları, fert iyiyi kötüden ayırt eden bir yaratık sayılmış ve cinayet işleyen kişinin toplum hayatına aykırı olan bu hareketinde serbest iradesiyle hareket ettiği düşünülerek İ. cezası bir öç alma veyâ misilleme vasıtası olarak kullanılmış ve bunun cinayetleri azaltacağına inanılmıştır.

İ. cezası cinayetlerin ancak pek küçük bir kısmına uygulanmakla beraber bu cezanın lehinde ve aleyhinde ileri sürülen düşünceler sürekli tartışmalara konu olmuştur. İ.'ın lehinde olanlar, bu ceza ile, cinayet işleyen kişinin toplum dışı edildiği ve dolayısıyle başka bir suç işlemesine imkân bırakılmadığı, ıslah kabul etmeyen bu gibi kişilerin yıllarca hapishânelerde yatarak devlete yük oldukları, İ. cezasının cinayet işlemeye niyet edenleri bu niyetlerinden vazgeçmeye zorlayacağı ve nihayet bir kaatili hayatı boyunca hapsetmektense öldürmenin daha insanca bir davranış olacağı düşüncesini savunmuşlardır.

İ. cezasına karşı olanlar ise, bu cezanın sadece ibret ten ders alanlara te'sir ettiğini, bundan yoksun olanları öldürmenin gereksiz olduğunu, müebbet hapis hükümlülerinin hapishânelerin en iyi konukları olduklarını, İ. cezasının

kaldırılmış bulunduğu ülkelerde insan öldürme fiilleri oranının bu cezaya bağlı kalmış ülkelerinkinin aşağı yukarı aynı olduğunu, öldürülmenin insanlığa sığmadığını, kimsenin bir insanın canını almaya hakkı bulunmadığını, mâsum kişilerin İ. edildiği adlî hata vak'aları görüldüğünü ve yanlışlık anlaşılıp İ. hükmünün bozulmasiyle ölenin diriltilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir.

Suçlunun cezalandırılmaktan çok ıslah edilmesi üzerinde durulmasından beri İ. cezalarının uygulanması derece derece azalmıştır. 1764'te genç İtalyan ekonomisti ve kriminolojisti Cesare Beccaia (1738 - 1794), *Tratto dei Delitti e delle Pene* (Suçlar ve cezalar üzerine...) adiyle yayınladığı eserde, ölüm cezasının meşru ve gerekli olmadığı görüşünü savunmuştur.

Bugün dünyada İ. cezası verilmesi gitgide azalmaktadır. Batı Avrupa ülkelerinin çoğunda ölüm cezası tamamen kaldırılmış bulunmaktadır.

İDÂRE (yeni ter. Yönetim), bir teşkilâtın amaçlarını gerçekleştirmesi için yapılan faaliyetlerin bütünü. Her teşkilât, belirli amaçları gerçekleştirmek üzere, belirli bir düzen içinde çalışan ve gerekli malzeme, araç, tesis, para ve bilgileri kullanan bir insan topluluğundan meydana gelir. Bu bakımdan teşkilât İ.'nin ayrılmaz bir parçasıdır. Bir teşkilât yoluyla başarılabilecek işlerde amaçların tesbiti, bu amaçları gerçekleştirmeye elverişli maddî imkânların ve personelin sağlanması, bunların çalışmalarını ve kullanılmalarını tesbit eden bir düzenin kurulması ve yürütülmesi, başka kuruluşlar ve genellikle toplumla gerekli münasebetlere girişilmesi, teşkilât amaçları ve düzeninin değişen şartlara uydurulması için yapılan inceleme, danışma, karar alma, uygulama, uygulattırma, temas kurma çalışmaları genellikle idârî faaliyetlerdir.

İ. en eski devirlerden beri toplum içinde önemli bir konu olarak düşünürlerin, sivil ve asker idârecilerin, politikacıların ve nihâyet geniş halk kütlelerinin dikkat ve ilgisini çekmiştir. Ancak, İ.'nin ilmî bir inceleme ve eğitim alanı teşkil etmesi nisbeten yakın târihlerde, özellikle son yüzyıl içinde gerçekleşmiştir. Böylece başlangıçta daha ziyade politika ve hukuk açısından üzerinde durulan teşkilât ve İ. meseleleri, zamanla çeşitli yönlerden ve çeşitli inceleme metotları ile ele alınarak geniş bir araştırma alanı haline gelmiştir.

Halen İ. konusunu bir bütün olarak ve her yönüyle içine alan sistematik bir teori, yâni geçerli bir bilgi örgüsü mevcut değildir. Bu alanda yapılagelen araştırmalarda İ. meseleleri farklı amaçlarla çeşitli açılardan ve çeşitli metotlarla incelenmektedir. Bu inceleme türleri ile bunlarda ele alınan başlıca noktalar şöyle özetlenebilir:

1. İ., bir teşkilât içinde ve çerçevesinde yer alan birtakım faaliyetleri içine aldığına göre, bu alana giren meseleler belirli teşkilât türlerinin özelliklerine göre incelenebilir. Bu bakımdan İ. «kamu yönetimi» ve «özel kuruluşlar yönetimi» diye iki bölüm halinde ayrılmaktadır. Kamu İ.'si genellikle devletin yürütme organına bağlı kuruluşların meselelerine eğilen bir bilgi dalıdır. Târihî olarak yurdumuzda kamu İ.'sine verilen önem sebebiyle bu konu büyük ölçüde dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu yüzden İ. terimi çoğu defa bu anlamda kullanılmaktadır. Buna karşılık, özel ticarî ve endüstriyel şirketlerle derneklerin meseleleri ayrı inceleme konusu yapılmaktadır. Ekonomik faaliyetlerde bulunan özel kuruluşların İ. meseleleri iş idâresi dalı içinde incelenmektedir. Bunlar yanında kamu iktisadî kuruluşları; milletlerarası teşekküller; eğitim, sağlık gibi belirli alanlarda faaliyet gösteren kurumlar da çoğu defa kendilerine has İ. konuları bakımından ele alınmaktadır.

2. İdârî faaliyetlerin içinde yürütüldüğü düzen, genellikle kanunlar, tüzükler, yönetmelikler, yetkili organlarca alınan kararlar ve uygulanması beklenen bir kurallar bütünü, yâni hukukî bir düzendir. Bu itibarla İ. konusu bu açıdan da incelenebilir. Bu tür incelemeler hukukî bir vasıf taşır ve daha ziyade İ.'de yetki, sorumluluk, görevler, haklar gibi konuları içine alır. Bu alanda kamu kuruluşlarıyla ilgili olarak kamu İ. hukuku, özel kuruluşlarla ilgili olarak da şirketler ve dernekler hukuku başlıca uzmanlık dallarıdır.

3. Bâzı düşünürler İ.'yi teşkilât içinde bir insan münasebetleri örgüsü olarak ele almışlardır. Bu durumda üzerinde durulan başlıca meseleler şunlardır: Bir teşkilât içinde çalışan insanlar ne gibi davranışlar göstermektedirler? Birbirleriyle ne gibi münasebetler kurmaktadırlar? Bu davranışlara ve münasebetlere yol açan sebepler nelerdir? Çeşitli davranış ve münasebetlerin, teşkilâtın çalışmaları ve amaçları üzerinde ne gibi te'sirleri olmaktadır? Bu düşünce şeklinde İ. meseleleri daha ziyade psikolojik ve sosyal yönden ele alınmakta ve insanların tutum ve davranışları, moral, liderlik, haberleşme, klikler, iş birliği ve çatışma gibi konular üzerinde durulmaktadır.

4. Bâzı araştırmalarda bir teşkilâtın yüksek kademesinde yer alan ve genellikle idâreci denilen görevlilerin, çalışmalarında özellikle hangi hususların önemli olduğu konusuna ağırlık verilmektedir. Başka bir deyimle, bir teşkilâtın amaçlarını gerçekleştirmesinde başlıca sorumluluğu taşıyan görevlilerin bu bakımdan ne gibi fonksiyonları vardır? Bunlar görevlerini yerine getirirken özellikle hangi hususlar üzerinde durmaktadırlar veyâ durmalıdırlar? Konuya bu açıdan bakanlar, genellikle İ.'de planlama, koordinasyon, kontrol, teşkilâtlandırma, uygun elemanları bulma ve bunları en yararlı olacakları yerlere yerleştirme gibi meseleleri ele almaktadırlar.

5. İ. bâzen de çeşitli tip kuruluşlardaki bâzı uzmanlık alanları açısından incelenmektedir. Personel İ.'si ve malî İ. ile özellikle ekonomik faaliyetlerde bulunan kuruluşlarda hemen daima rastlanan üretim ve pazarlama konuları bu bakış açısının başlıca örnekleridir.

İDÂRE: Ev idâresi

6. İ. meselelerinin ayrıntılı şekilde incelenmesine yol açan temel âmillerden biri, hattâ başlıcası İ.'de başarının hangi yollardan sağlanabileceğini ortaya koyma arzusudur. Ancak XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan yeni bir anlayış, İ.'de başarı kavramının açıklığa kavuşturulması, ölçülmesi ve başarı sağlayacak metotların araştırılması bakımından büyük gelişmeler göstermiştir. İ. konusuna bu bakış türünde, bir teşkilât amaçlarının tesbit edilen hedeflere göre ne ölçüde gerçekleştirilebildiği (etkenlik) ve kullanılan imkânlarla alınan sonuçlar arasındaki münasebet (verimlilik) konuları özel bir rol oynamaktadır. Zira kamu kuruluşlarının gittikçe genişleyen ve yeni yeni alanlara yayılan hizmetler görmek durumunda bulunuşları, kullanabilecek kaynakların sınırlılığı, bu konulara büyük önem kazandırmıştır. Özel kuruluşlarda da, kârları artırma veyâ maliyeti düşürme, millî ve milletlerarası plânda rekabet, işletmelerin gittikçe büyümesi aynı yönde te'sir göstermiştir. Bu şartlar altında İ. meselesi şöyle bir şekil almaktadır: Teşkilâtın müessiriyet ve verimliliğini artırmak için neler yapılabilir veyâ neler yapılmalıdır? Konuyu bu şekilde ele alanlar İ.'de teknik, teknolojik ve ekonomik konular üzerinde durmakta ve İ. meselelerini bu çerçeve içinde, özellikle matematik ve istatistik metotlarıyla belirtmeye ve çözmeye uğraşmaktadırlar. Uygulamalı matematik ve istatistik alanlarında bu amaçla önemli ilerlemeler sağlandığı gibi, elektronik beyinler alanında elde edilen büyük gelişmeler de İ. meselelerini bu açıdan araştıranlara geniş ölçüde yardımcı olmaktadır. Bu düşünce şeklinde İ.'de karar alma, alınacak kararları rasyonel esaslara dayandırmak amacı ile bilgi toplama (enformasyon), ölçme, toplanan bilgileri alternatif çözüm yolları ve bunların karşılıklı avantaj, mahzur ve riskleri bakımından analiz etme, teşkilât içinde çeşitli görevleri en süratli, en müessir ve en verimli şekilde gerçekleştirmenin yollarını arama gibi konular üzerinde özellikle durulmaktadır. Bu tür çalışmalar genellikle endüstri mühendisliği, İ. bilimi, sistem mühendisliği gibi inceleme ve uzmanlık dalları içinde toplanmaktadır.

İDÂRE HUKUKU, kamu hizmeti gören kuruluşların yapılarını, faaliyetlerini, bu kuruluşların özel kişilerle ve çalıştırdıkları personel ile münasebetlerini ve bu münasebetlerden çıkan anlaşmazlıkların çözüm şekil ve yollarını düzenleyen hukuk kurallarının bütünü ve bu kuralları sistematik olarak inceleyen hukuk dalı. Devletin yasama ve yargı kuruluş ve faaliyetleriyle ilgili hukuk kuralları İ. H.'nun dışındadır.

Kamu kuruluşlarının başlıca amaçları, kamu ihtiyaçlarını karşılamak ve kamu çıkarlarını korumaktır. Bunların teşkilât ve faaliyetlerini düzenleyen İ. H., bu bakımdan bir kamu hukuku dalıdır ve bu yönden özel hukuktan farklı bâzı temel prensiplere dayanır. Bu prensiplerin bir sonucu olarak, kamu kuruluşları ve yetkilileri, uygulanması ve uyulması mecburî kararlar alabilirler, idâre edilenlere bâzı mükellefiyetler yükleyebilirler ve aldıkları kararların uygulanmasında zor kullanabilirler. Ancak, bütün bunların, kanunlar çerçevesinde idâreye verilen yetkilere dayanması ve yine kanunlarda gösterilen şekiller ve sınırlar içinde kalması gerekir. İdârenin bu özellikleri gösteren yetkilerini kullanması yargı denetimine tâbidir. 1961 târihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 114. maddesine göre «idârenin hiçbir eylem ve işlemi, hiçbir halde, yargı mercilerinin denetimi dışında bırakılamaz.» Diğer yandan yine aynı maddede idârenin «kendi eylem ve işlemlerinden doğan zararı ödemekle yükümlü» olduğu da belirtilmiştir. Söz konusu yargı denetimi bâzı ülkelerde genel yargı organları tarafından yapılır. Bâzı ülkelerde ise bu amaçla özel yargı organları kurulmuştur. Türkiye'de bu ikinci sistem yürürlüktedir ve en yüksek idârî mahkeme Danıştaydır.

İ. H.'nun başlıca alanları şu şekilde özetlenebilir:

İdârî teşkilât: Devletin yürütme organına bağlı merkez kuruluşları; iktisadî devlet teşebbüsü niteliğindeki kurumlar; üniversiteler, TRT gibi özerk kuruluşlar; il, ilçe, bucak gibi taşra kuruluşları; il özel idareleri, belediyeler, köyler gibi yönetim kurumlarının hukukî yapıları, organları ve yetkileri.

Kamu personeli: Kamu kuruluşlarında çalışan personelin görevleri, ödevleri, hakları ve sorumlulukları.

Kamu malları: Kamu hizmetlerine ayrılan veyâ kamu kuruluşları tarafından kullanılan taşınabilir veyâ taşınmaz mallarla kamu alacak ve borçlarının tâbi olduğu hukukî düzen.

Kamu ile ilgili faaliyetler: Kamu düzeninin korunması için gerekli kolluk faaliyetleri ile eğitim, sağlık, bayındırlık gibi kamu hizmetlerinin görülmesi amacıyla devlet kuruluşlarınca girişilen çalışmaların hukukî düzeni.

İdârî yargı: İdârenin karar, işlem ve fiillerinden doğan anlaşmazlıkların yargı yoluyla denetimi ve çözümlenmesi; bu amaçla kurulmuş idârî yargı organlarının yapıları ve yetkileri; idârenin sorumluluğu.

İDÂRE MECLİSİ (yeni ter. Yönetim kurulu), bir teşekkülün idârî işlerinin yürütülmesinde genel kuruldan sonra en geniş yetkiye sahip bulunan ve teşekkülün genel kurulu tarafından seçilmiş üyelerden meydana gelen meclis.

İ. M., umumiyetle, anonim şirketlerin, bankaların ve kamu iktisadî kuruluşlarının yönetim işlerini yürüten, seçim veyâ tâyin yolu ile görevlendirilmiş başkan ve üyelerden meydana gelir. Anonim şirketlerde İ. M., «esas mukavele ile tâyin veyâ umumî heyetçe intihap olunan en az üç kişiden ibâret» tir. İ. M. üyelerinden her biri, üyelik süresince «itibarî kıymetleri esas sermayenin en az % 1'ine muadil miktarda hisse senetlerini şirkete tevdie mecburdur». İ. M. üyeleri, «esas mukavele ile tâyin edilmiş olsalar dahi, umumî heyet karariyle azlolunabilirler.»

İ. M., her yıl üyeleri arasından birini başkanlığa, bir diğerini de başkan vekilliğine seçer. «Anonim şirket, İ. M. tarafından temsil ve idâre olunur.»

Bankalar Kanunu ise «idâre meclislerinin beş kişiden az» olamayacağı ve banka umum müdürünün, İ. M.'nin tabiî azası olduğu hükmünü ihtivâ eder. Aynı kanunun 16. maddesine göre İ. M. üyeleri, şirket sermayesinin asgarî % 1'ini temsil eden hisse senedine sahip olmalı» ve bu hisse senetlerini «Merkez Bankası'na ve mümkün olmadığı hallerde Maliye Vekâleti'nin göstereceği bankalardan birine makbuz mukabilinde yatırmalı» dırlar. Diğer taraftan banka İ. M. başkan ve üyeleri, seçilmelerini mütaakıp bir hafta içinde, mahallî ticaret mahkemesi huzurunda banka işlerini dikkat ve dürüstlükle idâre edeceklerine dâir yemin etmekle mükelleftirler.

İDÂRE-İ ÖRFİYE (Ask.): bk. SIKIYÖNETİM.

İDÂRÎ MAHKEMELER, kamu kuruluşlarının karar, işlem ve fiilleri sebebiyle gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapılacak müracaatları inceleyerek karara bağlamak ve bu yoldan idâreyi yargı denetimine tâbi tutmak amacı ile kurulmuş özel yargı organları.

İdârenin yargı denetimi için, genel mahkemelerden ayrı İ. M. kurulması, kuvvetler ayrılığı prensipi, ihtisaslaşma ihtiyacı v. b. gibi sebeplerden ileri gelmiştir. Bununla birlikte, bir kısım ülkelerde idârenin yargı denetimi, genel mahkemeler kanalı ile yapılmaktadır.

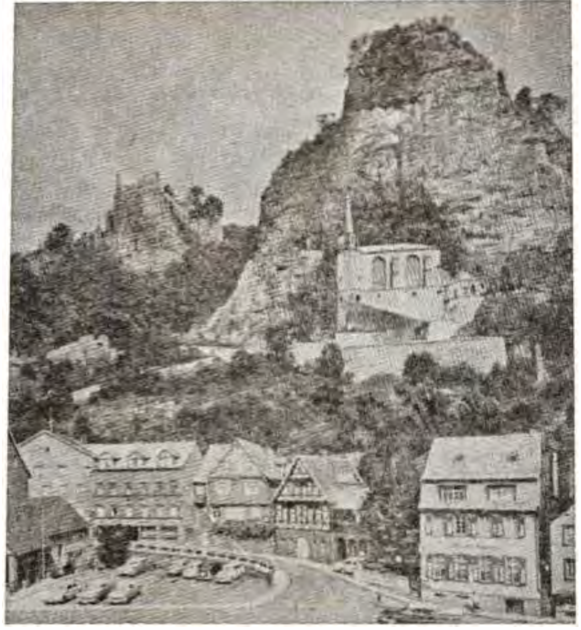
Türkiye'de İ. M., başta Danıştay olmak üzere vergi itiraz ve vergi temyiz komisyonlarından meydana gelmektedir. Ayrıca il ve ilçe idâre kurulları ile memur statüsünde bulunan kimselerin disiplin işlerinde yetkili kurullar da sahip bulundukları yargı yetkisi sebebiyle birer İ. M. sayılmaktadır. Diğer yandan Sayıştay da özel ve sınırlı ölçüde idârî yargı yetkisine sahiptir.

T. C. Anayasasının 140. maddesinde Danıştay'ın, «kanunların başka idârî yargı mercilerine bırakmadığı konularda ilk derece ve genel olarak bir üst derece idâre mahkemesi» olduğu belirtilmiştir. Bu duruma göre «kanunlarda ayrı bir idârî yargı mercii gösterilmemiş olan» bütün idârî uyuşmazlıklarda doğrudan doğruya Danıştay'da dâva açılabileceği gibi, diğer idârî yargı mercilerinden verilmiş olan kararlar da temyiz yoluyla Danıştay'ın denetimine tâbidir. Danıştay bir başkan ve üyelerle, baş kanun sözcüsü, kanun sözcüleri ve gerekli yardımcı personelden meydana gelir. Başkan ve üyelerle baş kanun sözcüsü, Anayasa Mahkemesi'nin asıl ve yedek üyelerinden meydana gelen kurulca seçilir.

Danıştay, dâireler halinde teşkilâtlanmıştır. Her dâire bir başkan ve dört üyeden kurulur. Ayrıca, özel önem taşıyan uyuşmazlıklara bakan bir Dâva Dâireleri Kurulu ve çeşitli dâirelerce verilen ve birbirine aykırı düşen kararlardı birlik sağlamakla görevli bir İçtihatları Birleştirme Kurulu vardır. Baş kanun sözcüsü ve kanun sözcüleri dâva dosyalarını inceleyerek düşüncelerini, konuyu karara bağlayacak olan dâireye bildirirler. İdârî uyuşmazlıkları ve dâvaları görmek ve çözümlemek yanında, Danıştay'ın, Bakanlar Kurulunca gönderilen kanun tasarıları hakkında düşüncesini bildirmek, tüzük tasarılarını ve imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerini incelemek gibi danışma ve yönetim niteliğinde görevleri de vardır. Bk. DANIŞTAY.

IDAR - OBERSTEIN, Almanya'nın Rheinland - Pfalz eyaletinde, Nahe ve Idarbach çayları arasında bir şehir. Nüfusu 30 200 (1969) dür. Pforzheim şehri ile beraber Almanya'nın en önemli kuyumculuk merkezlerinden biridir. Şehirdeki kayda değer kuruluşlar arasında bir lise, orta dereceli ticaret ve meslek ckulları, bir mücevher araştırma enstitüsü, sürekli bir mücevher sergisi ve çevre müzesi, deri, alüminyum ve alkollü içkiler imal eden fabrikaları vardır. I. O.'da değerli taş işlemeciliğinin çeşitli kolları gelişmiştir. Yurt dışına ihraç ettiği en önemli mamûller, etrafta ve şehirde bulunan metal ve mücevherat endüstrilerinin mallarıdır.

İDAS (Mit.), Messene'li bir kahraman, kral Aphareus ile Arene'nin oğlu, Lynkeus ve Pisos'un kardeşi. Evenos'un kızı Marpessa'ya âşık olmuş, bu kızı kendisine deniz tanrısı Poseidon'un vermiş olduğu uçan araba ile kaçırmıştır. Aynı kıza âşık olan Apollon'la Messene'de karşılaşan İ., onunla savaşa tutuşmuştur. İ., Zeus tarafından yıldırımla öldürülmüştür.

IDAR - OBERSTEIN: Kayalıklar içindeki kilise ve hisar kalıntıları

İDE (Fr. Idée; Yun. *idea* = kavram, fikir), metafizik terimi olarak Eflatun felsefesinde, bütün mevcut geçici ve mükemmel olmayan varlıkların, ölümsüz ve mükemmel fikrî örnekleri için kullanılır.

İDEA (Yun. *idein* = görme): felsefede genellikle şu iki anlamda kullanılır: 1. İ., öz (mahiyet), ilk - örnek anlamında. Meselâ Eflatun'a göre, İ.'lar, nesnelerin ölümsüz ve değişmez ilk - örnekleridir, kendi başına var olan, asıl gerçek olan varlıklardır. İ.'lar, dünya - üstü gerçeklikler olup, iyi İ.'sının altında kendine özgü bir evren teşkil ederler. İ.'lar duyular ile değil, yalnız akıl ile kavranırlar. Orta Çağ'a göre, İ.'lar tanrısal ruhta bulunan nesnelerin ilk - örnekleridir (formae exemplares) ve Tanrı nesneleri bu örneklere göre yaratır. Schopenhauer'a göre İ.'lar iradenin objektivation basamaklarıdır, fertlerin örnek biçimleri, nesnelerin ebedî biçimleri olup zaman ve mekân dışıdırlar. Onlar yeter sebep ülkesinin dışındadırlar. Ed. Husserl'e göre, İ., eidos, öz (mahiyet) ile aynı anlama gelir ve ideation ile kavranır; 2. İ., tasavvur, fikir ve kavram anlamında. Özellikle Descartes ve Locke'tan beri, İ., zihnin nesneler hakkında sahip olduğu tasavvur, fikir olarak anlaşılır. Descartes'a göre zihnimizde üç çeşit İ. (fikir) vardır: a. Doğuştan İ.'lar (ideae innatae); b. Duyu aracı ile bize dışardan gelen İ.'lar (ideae adventitiae); c. Hayal gücü ile insanın kendisinin meydana getirmiş olduğu İ.'lar (ideae a me ipso factae). Locke'a göre de ide'ler, zihinde bulunan tasavvur ve fikirlerdir. Yine Locke'a göre, insan zihni dünyaya boş bir levha (tabula rasa) olarak gelir, ancak deneylerimiz bu boş levhayı doldurur. Zihnimizde iki grup İ. vardır: Yalın İ. lar: zihin bunları meydana getirirken pasifdir. Bileşik İ.'lar: zihin bunları meydana getirirken aktifdir. D. Hume'a göre İ.'lar (ideas) canlı izlenimler (impressions) in canlılığını kaybetmiş kopyalarıdır, yâni hatırlama ve hayalgücü tasavvurlarıdır. Kant'a göre, İ. bir «salt akıl kavramı» olup, kaynağını yalnız akılda bulur ve deney imkânını aşar, duyuların bildirdiği dünyada onların bir karşılığı bulunmaz. Bundan ötürü İ.'lar veyâ salt akıl kavramları metafizikin alanını oluşturur. Metafizik'in de üç

İ.'si vardır: Tanrı, hürlük ve ölümsüzlük. Hegel'e göre İ., objektif kavramdır, objektif var olan akıldır. Hegel'e göre evren, İ.'nin belli bir ereğe doğru gelişmesidir. Bu gelişme diyalektik bir süreçtir. İ., ilkin kendi kendine (an sich) dir; ikinci basamakta kendini tabiatta gerçekleştirir ve kendinden başka şey (Anderssein) olur. Üçüncü basamakta bilinçli ve özgür olarak kendine döner.

İDEAL GAZ (Fr. Gaz idéal, gaz parfait; İng. Ideal gas, perfect gas): İ. G. kanunları (Boyle - Mariotte, Charles ve Gay - Lussac kanunları) na tam olarak uyan bir hayalî (teorik) gaz. Basit özelliklere sahiptir ve çok alçak basınçlar altında gerçek gazların çok yaklaştığı bir haldir. Hattâ âdi basınçlar altında helyum ve hidrojen İ. G.'a çok yaklaşır. İ. G.'ın (1) tam esnek moleküllerden yapılmış olduğu, (2) gaz moleküllerinin kapladığı hacmın ihmal edildiği, (3) moleküller arası çekim kuvvetlerinin (kohezyon veyâ van der Waals kuvvetleri) sıfır veyâ ihmal edilebilecek kadar küçük olduğu kabul edilir, (4) Moleküllerin birbirleri ile ve kabın yan yüzleri ile olan çarpışmaları mükemmelen esnektir. Alçak basınç altında ve sıvılaşma noktasının yukarısında bulunan bir gazın özelliklerinin ve davranışının İ. G.'a çok yaklaştığı kabul edilir. Eskiden daimî gazlar diye anılan oksijen, azot, hidrojen, karbon monoksit, nâdir (soy) gazlar ve hava, normal şartlar (0°C, 1 atmosfer) altında İ. G.'lar gibi göz önüne alınabilirler. 100°C yakınında atmosfer basıncı altındaki su buharı İ. G. hâlinden çok uzaktır.

İdeal gaz kanunları (Fr. Lois des gaz parfaits; İng. Ideal gas laws): Bir gazın fizikî halini niteleyen p (basınç), V (hacım) ve T (mutlak sıcaklık) değişkenlerine hal değişkenleri ve bu değişkenler arasındaki matematik bağıntılara gaz kanunları adı verilir.

1. Bir İ. G.'ın sıcaklığı sâbit tutulduğuna göre bu gazın basıncı ile hacmı arasındaki bağıntıya Boyle - Mariotte kanunu (b. bk.) adı verilir.

2. Bir İ. G.'ın basıncı sâbit tutulursa, bu gazın hacmı ile sıcaklığı arasındaki bağıntıya 1. Gay - Lussac kanunu adı verilir.

3. Bir İ. G.'ın hacmı sâbit tutulursa, bu gazın basıncı ile sıcaklığı arasındaki bağıntıya 2. Gay - Lussac veyâ Charles kanunu adı verilir. Bk. GAY - LUSSAC: Gay - Lussac kanunları.

4. Avogadro kaidesi (b. bk.).

İdeal gazların hal denklemi (Fr. Équation d'état des gaz parfaits; İng. Gas equation): Belli bir gaz miktarının basıncı ile hacmını mutlak sıcaklığa bağlayan bir denklem. Boyle - Mariotte kanunu ile Gay - Lussac kanunlarının birleştirilmesi ile elde edilen

$$PV = P_oV_o\ (1 + \alpha t)$$

denklemi, İ. G. hal denkleminin birinci şeklidir. Burada PV, herhangi bir şart altında göz önüne alınan gaz kütlesinin basıncı ile hacmının çarpımı; P_oV_o, bu gazın normal şartlar (0°C, 1 atmosfer) altındaki basıncı ile hacmının çarpımı; α, bütün İ. G.'lar için değeri 1/273,15 olan genişleme katsayısı ve t, celsius sıcaklığıdır. Mutlak sıcaklık T ile gösterildiğine göre $T = t + 273{,}15$ alınırsa, İ. G.'ların hal denklemi

$$PV = RT$$

şeklini alır. Burada $R = \frac{P_oV_o}{273{,}15}$ dir. 1 molekülgram gaz için R nin normal şartlar altındaki değerine genel gaz sâbiti adı verilir. $P_o = 13{,}595 \cdot 980{,}665 \cdot 76 = 1{,}013 \times 10^6$ bari (din/cm²), $V_o = 22\,421$ cm³ olduğundan genel gaz sâbitinin değeri $R = 8{,}314 \times 10^7$ erg/k° mol olur. Göz önüne aldığımız gazın kütlesi m ve molekül kütlesi M olursa, gazın mol sayısı $\frac{m}{M}$ R olacağından $PV = \frac{m}{M}$ RT olur.

İDEALİZM (Fr. Idéalisme), varlığın bütünlüğü içinde ide'lere, tinsel varlığa temel bir yer veren, var olanı ide, tinsel varlık veyâ bilinç ile belirlemek isteyen bir felsefe anlayışı.

I. *Metafizik idealizm.* Bu evren anlayışına göre, mutlak ve gerçek varlık ide'dir veyâ tinsel varlık veyâ akıl'dır. Nesneler dünyası, duyularımızla kavradığımız dünya, özü ide, tinsel varlık veyâ akıl olan bu mutlak varlığın bir görünüşü veyâ gelişmesidir. Ama bu ide, tinsel varlık farklı şekillerde kavranır ve bu farklı kavrayışlar da çeşitli metafizik idealist görüşleri meydana getirmiştir: a. Platonizm veyâ Neoplatonizm: Eflatun'a göre, gerçek varlık idea'lardır, idea'lar evrenidir. İçinde yaşanan, duyusal evren, idea'lar evreninin sâdece bir görünüşü, bir kopyasıdır. Plotinos'a göre de, nesneler dünyası nous (akıl) un kendi içinde kavradığı idea'lar evreni (cosmos noetos) nin bir türüm (emanatio) üdür. b. Skolastik'e göre, ilk varlık Tanrının tinsel varlığıdır. Bütün var olanlar Tanrının Ruhunda bulunan idea'lara, bu ilk örneklere göre meydana gelir. c. Alman idealizmi: Fichte, Schelling ve Hegel'in geliştirdiği bir anlayıştır. Fichte'ye göre, Ben, gerçek varlık ve gerçekliktir. Schelling, iç ve dış dünyayı, bir tinsel identite'nin, bir mutlağın iki kutbu olarak düşünür. Hegel, nesneleri, idea'nın, evren aklı (Geist)'nın gelişmesi olarak kavrar. d. Voluntarist idealizm: Schopenhauer'a göre, mutlak varlık, mutlak gerçeklik irade (Wille)'dir.

II. *Bilgi teorisi ile ilgili idealizm*: Bu anlayışa göre, dış dünya, nesneler dünyası, ancak bir süje için var olabilir; obje, süje'nin faaliyeti ile meydana gelir. Süje olmadan obje olamaz. Bu bakımdan dış dünya, algılayan, kavrayan, düşünen bir süje'nin bilinç içeriği olarak vardır. Ama bu kavrayan süje'nin ne olduğu hakkında farklı anlayışlar ortaya çıkmış ve bu da idealist bilgi anlayışlarını birbirinden ayırmıştır: a. Empirik - psikolojik idealizim: Bu anlayışa göre, obje'yi belirleyen süje, doğrudan doğruya tek tek kişilerin bilinçleridir, yâni duyumlayan ve algılayan bilinçtir. Bu anlayış için süje demek, tek kişinin bilinci demektir. Obje'ler, var olan şeyler, tek tek süjelerin birer bilinç içeriği olarak anlaşılır. Bu anlayışın tipik bir temsilcisi, «var olmak, algılanmış olmaktır» (esse est percipi) diyen Berkeley'dir. b. Kritik - transcendental idealizm: Kant'ın temsil ettiği bu görüşe göre, obje'yi belirleyen tek tek süje'ler olmayıp, apriori algı ve düşünme formları ile transcendental süje'dir. c. Lojik idealizm: Obje'yi belirleyen süje'yi, Yeni Kantçılıkta olduğu gibi, doğrudan doğruya düşünme formlarına sahip lojik bir süje olarak anlar. d. Pozitivist idealizm: Bu anlayışa göre de obje'yi meydana getiren süje'dir, ama süje, duyum komplekslerinden meydana gelen Ben'dir (E. Mach'ta olduğu gibi).

III. *Ethik idealizm*: Kişinin eylem ve davranışlarını, ideal'ler, üstün bâzı tinsel değerler yönünden belirlemek ister. Meselâ Eflatun'da bu, İyi idea'sıdır. Skolastik'te en yüksek iyi (summum bonum)'dir, Kant'ta kategorik imperatif'tir.

IV. *Estetik idealizm*'e göre, güzellik, nesneler dünyasında değil, ide'de, mutlak olanda bulunur. Bunun için sanatın görevi, gerçekliği (realiteyi) yansıtmak olmayıp,

gerçeği, idea'yı, mutlak olanı görünür kılmaktır. Eflatun, Plotinos, Schelling ve Schopenhauer böyle bir anlayıştadırlar. Meselâ Eflatun'a göre, gerçek güzellik, idea'lara özgüdür. Schelling'e göre, sonsuzun sonlu içindeki görünüşüdür. Hegel için de güzel, duyusal varlık içinde mutlak'ın görünmesidir. — İsmail Tunalı

İDEOGRAM (Fr. Idéogramme; Yun. *idea* = kavram, fikir; *gramma* = işaret), yazıda, bir obje'yi veyâ bu obje'nin resmi ile ilgili bir kavramı, bir sesi ifade eden grafik veyâ işaret. Bütün dillerde kullanılan rakamlar ve kimyadaki semboller birer İ.'dır. Sosyolojide değişen ve fonksiyon oranını gösteren doğum, ölüm, kendini öldürmeler, suçlar gibi bütün olaylar İ.'larla gösterilir.

İDEOLOJİ (Fr. Idéologie; Yun. *idea* = kavram, fikir; *logos* = bilim), «fikirler sistemi, fikirler bilgisi» anlamında kullanılan bir terim. Önceleri, siyasî meselelerde birtakım kablî fikirlerin incelenmesi anlamında (meselâ Comte Destutt de Tracy tarafından) kullanılan, hiçbir tefsiri kabul etmeyen mutlak rasyonalizm ile aynı rolü oynayan bu yeni terim, sonraları istihzacı bir anlayışın konusu olmuştur. Bâzı ansiklopediler «mücerret, boş ve mevhum fikir» leri de İ.'ye mal etmektedirler. Meselâ mantıkçı André Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la phlosophie*'sinde buna işaret etmektedir. İ. müspet anlamda kullanıldığı takdirde rölativist anlayışla karşılanmak şartıyle kabul edilebilir. Bu takdirde üzerinde durulan reel ile çatışırsa İ. bir kenara bırakılabilir ve adeta faraziye rolünü oynar.

XIX. yüzyılın 2. yarısında Marx ve Engels'in kendilerinden önceki sosyalist akımlara İ. adını verdikleri bilinir. Onlara göre, ilmî sosyalizm sosyal müesseseler içinde sadece iktisadî istihsal vasıtalarından ibâret olan bir ekonomik hâdiseyi alt yapı (Unterbau), onun gölgesi sayılan diğer kültürel müesseseleri ise üst yapı (Oberbau) sayar. İçtimaî değişmeler üst yapı ile ilgili fikirlerden değil, bu fikirlerin de temeli olan iktisadî hâdiselerin te'sirinden doğar. Felsefî yoldan yürüyerek İ.'yi kablîlikle, mutlak rasyonalizmle suçlayan Marxist telâkki, bu defa metafizik yolu ile aynı mutlak sonuca varıyor. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Marxist çığır hakkında yapılan tenkitler, XVIII. yüzyıl sonu ideologları hakkında yapılan tenkitlerden geri kalmamış, Marx ve Engels'le birlikte Ortodoks bütün Marxistler yeni ideologlar sırasına sokulmuştur. Bugünün ileri endüstri cemiyetlerinde Marxist İ.'nin sonundan her zaman bahsedilmektedir. Meselâ E. Shils, M. Lipset ve D. Bell'in araştırmaları, sosyal bilimler metodolojisi yönünden Comte de Tracy ile Karl Marx'ı aynı doktrin çizgisi üzerinde tasarlamaktadırlar. Hattâ bir bakıma umumiyetle İ.'ler kablî ve rasyonel birtakım fikirlerden hareket etmekte, yalnız realitenin şartlarına göre tashih ve tâdile maruz kalmaktadırlar. Halbuki Marxist İ., bir yandan 1917 Rus tecrübesinden önceki Rusya şartlarına aykırı olmasına rağmen, iradeci ve sonuç olarak müdahaleci bir İ.'nin vasıtalığını yapmış, henüz feodal yapıya sahip, kapitalizmin ilk basamağına bile atlamamış, ziraî yapılı bir cemiyette siyasî ve askerî bir müdahale ile gerçekleştirilmiş, bundan sonra da her türlü tenkide kapalı tutulmuştur. Sosyal bilimlerin, özellikle iktisadın ve iktisat sosyolojisinin aydınlatmaları, cemiyetleri doktrin duvarları arasında hapsedilen İ.'lerin tesirlerinden uzak tutabilir. Bu hususta ileri sürülen aydınlatmalar, içtimaî ve iktisadî siyasetlerin aksiyona yönelmeleri ve sosyal sınıflar arası dengesizlik ve adaletsizliklerin izalesi kaygılarını tâkipten hiçbir zaman geri kalmamalıdırlar.

Memleketimizde müspet bir anlam taşıyan İ. karşılığı olarak son yüzyılın başlangıcından itibaren *fikriyat* kelimesi kullanılmıştır. Herhangi bir mesele hakkındaki kablî ve nazarî fikirlerin bütünü için kullanılan bu karşılık, fikir çevrelerimizde hâlâ yaygındır. Fakat I. Dünya Harbi'nden sonra mahdut, II. Dünya Harbi'nden sonra da oldukça geniş çevrelerde, sol hedefli İ. için milletlerarası tâbir olduğu gibi kullanılmaktadır. — Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu

IDIARTE BORDA, Juan (Mercedes, Soriano, 1844-Montevideo 1897), Uruguay'lı siyaset adamı ve Cumhurbaşkanı (1894). Bir suikast sonunda 1897'de öldürülmüştür.

İDİKUT: 1. Eski Türklerde hükümdarlara verilen bir unvan. 2. Turfan şehri çevresinde bulunan İ. şehri için bk. TURFAN.

İDİL (Fr. Idylle; Idyllium; Yun. *eidullion* = küçük tablo), Yunan şiirinde kır hayatının doğurduğu erotik küçük manzumelere verilen ad. Yunan sanatında ilk zamanlarda etimolojik anlamına göre herhangi bir konuyu işleyen bir küçük tablo idi. Bu sebepten dolayı Theokritos'un toplu eserlerine bu ad verilmiştir. Bunların arasında destan parçaları, örf ve âdet tasvirleri, çoban şiirleri vardı. Bu şiirlerde çobanlar, çoğu zaman münavebe ile sevgililerini ve kırlardaki meşguliyetlerini bildirirlerdi. Theokritos'un çoban şiirleri, yüksek sayıları ve orijinalliklerinden dolayı, İ.'in asıl tipi haline gelmiş ve Bion (M. Ö. III. yüzyıl) un ve Moskhos (M. Ö. II. yüzyıl) un İ.'lerinin örneği olmuşlardır. Roma'da Virgilius, Theokritos'a nazaran daha az realizm ile, *Bucolicae* (Çoban şiirleri) adlı külliyatında, bu şiir türüne daha çok konvansiyonel bir zarafet vermiştir. M. S. I. yüzyılda yaşayan Calpurnius Siculus'un ve Ausonius (IV. yüzyıl) un İ.'lerinde ilhamın tabiîliğine rağmen, daha çok edebî konvansiyon bulunur. İ. Orta Çağ'da, pastourelle adını almış ve bir kır ilhamına dayanarak gelişmiştir. XVI. yüzyılda ise İtalyan Sannazzaro, Fransız Ronsard, R. Belleau. Desportes'un *Bergerie* (Ağıllar) lerinin ve Fransız Vauquelin de La Fresnaye'nin *Idylles*'lerinin ilhamı yine eski çağ şairlerinden gelir. Fransız Segrais (1658) nin *Eglogues*'larında ve Madame Deshoulières (1675) in aynı başlığı taşıyan şiirlerinde zarafet vardır; Fransız Fontenelle (1688) in şiirlerinde ise konvansiyon daha kuvvetlidir. İsviçreli Gessner (1756) in İ.'lerinin te'siriyle Fransa'da Léonard (1766) ve Berquin (1774) aşırı duyguculuğa düşmüşlerdir. Fransız Florian (*Galatée*, 1783)'da İ. daha renkli bir karakter almıştır. André Chénier, bunun aksine, *Idylles antiques* (Antik İ.'ler) başlıklı şiirlerinde, Yunan güzellik idealini tam olarak ifadeye muvaffak olmuştur; Leconte de Lisle ile Hérédia da aynı yolu tâkip etmişlerdir. Victor Hugo'nun *Légende des siècles* (Yüzyıllar destanı) inde bulunan *Groupe des Idylles* (İ.'ler grupu) başlıklı kısımda şair, bu edebî türün bütün geleneklerini bir tarafa bırakarak, ancak sevgi duygusunun yüzyıllar boyunca ifadesini hedef tutmuştur.

Dünya edebiyatında büyük yeri olan İ.'ler daha çok şu üç şâirin eseridir:

1. Theokritos (M. Ö. III. yüzyıl): Külliyatını teşkil eden kısa parçaların en çoğu Yunancanın Dor lehçesinde, birkaçı ise İon ve Eol lehçelerinde yazılmıştır. Theokritos'un yazdığı ileri sürülen otuz İ. şu parçalardan meydana gelmiştir: *Sevgi şarkıları*; *sahne diyalog ve monologları*; *kır hayatına dâir şiirler*; *mitolojiye âid bir düğün kasidesi*, *destanımsı hikâyeler*, *iki ilâhi*, *bir mektup*. Kuvvetli bir sanat, mükemmel bir realizm ve ince bir duygu, bu şiirlerin özelliklerini teşkil eder.

2. Gessner (1756) in *Idyllen* adlı eseri şâirane nesir olarak yazılmış küçük kelime resimleridir. Bunların konuları kır sahneleridir. Bu İ.'lerde çoban şiiri edebî türünün geleneklerinden birçoğu vardır. İsviçreli Gessner'in İ.'leri bütün Avrupa'da büyük bir etki yapmıştır.

3. Alfred Tennyson'un *Idylls of the King* (Kralın İ.'leri) adlı parçalarını epik - lirik şiirler teşkil eder. Efsanevî Kelt kralı Arthus'un etrafında toplanan bu şiirlerde Hıristiyanlık ideallerine büyük yer verilmiştir.

İDİL, Volga nehrinin Türkçe adı. İ., muhtelif Türk lehçelerinde İtil, Etil ve Edil biçimlerinde söylenmiştir. Bizans kaynaklarında Atil olarak geçer. Çuvaş lehçesinde ise Volga nehrine Atal (Adel) adı verilir. Kazan Türkçesindeki telâffuzuyla adı İ. şeklinde yerleşmiş olan bu nehrin, Kazan Türklerinin ülkesini baştan başa katetmesi ve Kazan Türklerinin daha hanlık devrinden beri hayatlarında çok büyük bir ekonomik faktör olması itibariyle, Kazan Türklerinin «öz nehirleri» olmuştur. Kama (b. bk.) nehrinin büyük koluna da Ak İ. (Rusça adı: Belaya) adı verilmiştir. Ak İ.'in bir koluna da Kara İ. denir.

Volga adı Finlerden gelmiştir; daha eski adı ise, yine Fince olan Rha'dır. Türkçe İ. veyâ Edil adı, Türklerin gelmeleri üzerine verilmiştir. Kelimenin aslı ve anlamı tespit edilememektedir. Her halde «su» (nehir, ırmak, çay) anlamına dayanmaktadır. Eserini 950 târihlerinde yazan Bizans imparatoru Konstantinos Porphyrogennetos tarafından Atil olarak gösterilen bu nehrin adını Kâşgarlı Mahmud *Divan - ü lûgati't - Türk*'te Edil diye kaydetmiş ve Kıpçak ilinde bir nehir olarak vasıflandırmıştır. Kâşgarlı İ. nehriyle ilgili şu mısraları da nakletmiştir: *Edil nehri aka turur - Kaya tübü kaka turur.* Anlaşılan Kıpçaklar arasında İ. nehri ile ilgili türküler ve deyimler yayılmıştı.

İ. nehri târih itibariyle tam bir Türk nehridir. İ. boyunda (Oka nehrinin Volga'ya karışmasından başlayarak) Milâdî târihlerden itibaren mütemadiyen Türk kavimleri gelip yerleşmişlerdir. Bilhassa İ.'in Kama nehri ile birleşmesi bu nehre ayrı bir özellik vermiş, Ural ve Batı Sibirya ülkelerinin Orta İ. boyuna bağlanmasını sağlamıştır. Bu bağlantı yalnız Ural ve Batı Sibirya'daki Türk (ve bâzen Fin - Ugor) kavimlerinin batıya, İ. boyuna gelmelerini kolaylaştırmakla kalmamış, aynı zamanda alışveriş için de çok elverişli imkânlar yaratmıştır. Volga nehri bugün nasıl Rusya'nın Avrupa bölümündeki ekonomik faaliyetinin en büyük can damarı ise, İ. nehri de VI. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın en büyük ticaret yolu olmuştur. Skandinavya ile Türkistan, İran ve Arap - İslâm ülkeleri arasında yapılan ticaret, İ. nehri yoluyle sağlanmıştır.

İ. boyunda yerleşmiş olan Türk kavimleri bu ticaret faaliyetinde büyük rol oynadıkları gibi, aynı zamanda Türkistan ve İslâm kültürü ile bağlantı kurmuşlar, medenî seviyelerini yükseltmişlerdir. Orta İ. boyuna gelip yerleşen Bulgarlar, bu bakımdan en açık bir örnek teşkil etmektedirler. 900 târihlerinde artık bir Müslüman ülkesi olmaya başlayan Bulgar ilinin İ. nehrine olan bağlantısı açıkça görülmektedir. Aynı şekilde İ. nehrinin ağzındaki Hazar kağanlığının başşehri olan İtil şehri (her halde adını bu nehirden almıştır), VIII - IX. yüzyıllardaki büyük gelişmesini ve devrin en önemli ticaret merkezi olmasını da özellikle İ. nehrine borçludur. İ., yalnız bir ticaret yolu değil, aynı zamanda balıkçılık bakımından da çok önemli bir nehir idi. Özellikle Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde pek çok balık avlandığı gibi, çok değerli havyar da elde edilirdi. Gerek Hazarların gerek Bulgarlar ve diğer Türk kavimleının İ. nehrindeki balıkçılıktan istifade ettikleri muhakkaktır.

İ. nehri Altın Ordu devrinde de önemini muhafaza etmiştir. Altın Ordu'nun başşehirleri (Eski ve Yeni Saray şehirleri), İ.'in aşağı kesiminde kurulmuşlardı. İbn Battuta, 1334 târihinde Yeni Saray'ı ziyaret ettiğinde buranın büyüklüğüne ve zenginliğine hayran kalmıştı. 1925'te yapılan kazılarda meydana çıkarılan zengin maddî kültür izleri, Saray şehrinin çok büyük bir ticaret ve medeniyet merkezi olduğunu göstermektedir. Kazan Hanlığı zamanında (1437 - 1552) İ. nehri, Kazan şehrinin ve Kazan hanlığının can damarını teşkil etmişti. Her yıl Temmuz ayında Kazan şehrinin bulunduğu yerde, İ. nehrinin adalarından birinde yapılan büyük panayıra, Türkistan, Kafkaslar, İran, Anadolu, Rusya ve hattâ Baltık memleketlerinden birçok tüccar gelir, büyük ölçüde alışveriş yapılırdı. Kazan Türklerinin özellikle kürk ticareti alanındaki bilgileri bu devirlerden kalmıştır.

İ. nehri Kazan Türklerinin Türkistan ve İslâm dünyasiyle bağlantılarını sağladığı cihetle İslâm medeniyeti buralarda derin kök salmış ve İ. boyu, 1552 - 1556'da Moskova Rusya'sının tahakkümü altına düştükten sonra bile bu karakterini muhafaza etmiştir.

İ. nehrine Osmanlı devletince de ilgi gösterilmiştir. Ancak, bu ilgi Osmanlı İmparatorluğunun sahip olduğu kudret ve haşmet ile mütenasip olmaktan uzaktır. İ. nehri ve İ. boyu, Osmanlı devletinin siyasî ve iktisadî emellerinin çok dışında kaldığı için buraların hâkimiyet altına alınması söz konusu olamazdı. Bununla beraber bu yolda bir defa teşebbüste bulunulmuştur. 1556'da Astrahan (Ejderhan) şehrinin Ruslar tarafından alınması üzerine, Türkistan ülkesinden, Astrahan ve Azak üzerinden İstanbul'a gelen hacı ve tüccarların yolu kapanmıştı. Bu defa Türkistan hanlıklarından bu yolun açılması için Osmanlı padişahına müracaatlar yapılmıştır. Kazan ilinden de Astrahan ve Kazan şehirlerinin Rus tahakkümünden kurtarılması için ricalar yapılmış, özellikle Astrahan şehrinin büyük bir gelir sağlayacağı da belirtilmiştir. Bundan başka, Hazar Denizi vasıtasiyle, bu sıralarda Osmanlı devleti için en büyük düşman sayılan İran'ın arkadan vurulmasının da mümkün olacağı sanılmıştır. Bunun üzerine 1569 yılında Astrahan şehri üzerine bir sefer açılmıştır. Bu seferin Don nehri ile İ. arasında bir kanal kazılmasına imkân vereceği dahi tasarlanmış olmalıdır. Fakat çok az kuvvetle ve beceriksiz olarak tertip edilen bu sefer, Türk kuvvetlerinin 1569 Eylûlünde Astrahan'a yaklaşmalarına rağmen başarısızlıkla sona ermiştir.

Bundan sonra Osmanlı devleti tarafından İ. boyunu ele geçirmek yolunda herhangi bir teşebbüse geçilmemiş ve Osmanlı padişahı da İ. nehrinin Moskova'nın elinde kalmasını kabul etmiştir.

Nitekim bu târihlerden itibaren İ. boyundaki Türk kavimleri, özellikle Nogaylar, Ruslar tarafından baskıya maruz kalmışlar ve İ. boyunu terk etmişlerdir. Ancak Orta İ. boyu ve Kazan ilinde, kalabalık bir Türk kütlesi tutunabilmiştir. Vaktiyle Türkler tarafından kurulan şehirler (Kazan, Tetiş, Sarıtav [Saratov], Astrahan) tamamiyle Ruslaştırılmış ve İ. nehri de bundan böyle Volga

adı ile bir Rus nehri hâline getirilmiş, Moskova Rusya'sının en büyük ekonomik can damarı vazifesini görmeğe başlamıştır. Mamafih Volga, Türkler arasında yine İ. adıyle anılmış, bu büyük nehrin bir «Türk nehri» olduğu hatırası canlı kalmıştır.

İDİL (eski adı: **Hazak**), Mardin iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 224 km², nüfusu 2 624 (1970) tür. Mardin ilinin doğu ucundaki İ., 1937 yılında ilçe haline getirilmiştir. İlçe toprakları güneyde Türkiye - Suriye sınırına kadar uzar. Kuzeyde Dicle ırmağına batıda ise Birav - Bakok dağlarına dayanır. 2 bucağı (Hakerli, Oyalı) ve 70 köyü vardır. Eskiden Hazak adıyla anılan ilçe merkezi, 1937'de İ.'e çevrilmiştir.

İ. ilçesinin arazisi Dicle nehri ile Habur ırmağı arasında bir su bölümü alanıdır. Ortalama 500 - 750 m yüksekliğindeki bu alan, her iki ırmağın kolları tarafından yarılmıştır.

İlçede kışlar ılık (Ocak 4,6°) geçer. Fakat yazlar (Ağustos ortalaması 28.6°) çok sıcaktır. Bu havalide sıcaklık 43,4° ye kadar yükselir. Yıllık yağış ortalaması 400 - 500 mm dir. 1 250 m ye varan dağlık yerlerde meşe, sakız, dişbudak gibi ağaçlar yetişir. İlçenin alçak kısımlarında step bitkileri yer alır. İ. topraklarında sulama olmadan da tahıl tarımı yapmak mümkündür. Tahıl arasında kuraklığa dayanıklı arpa (3 000 ton) başta gelir. Akarsu yataklarında, sulamayla nohut (238 ton) ve bir miktar pirinç (102 ton), bağlarından da üzüm (45 ton) elde edilir. İlçe stepleri, davarcılığın gelişmesine imkân sağlamıştır (90 bin koyun, 60 bin tiftik keçisi). Elde edilen tiftik, battaniye dokunmak üzere Siirt tüccarlarına satılır. İ.'de su ihtiyacı, kuyu ve sarnıçlardan sağlanan su ile karşılanır.

İDİL: Genel görünüş

İDİL: Cehennem deresi

İDİL - URAL, 1917 Rus İhtilâli sırasında Kazan Türkleri tarafından kullanılmış olan coğrafî ve siyasî bir tabir. Bununla Orta İdil (Volga) nehri ile Ural dağlarının güney kısmı arasındaki alan kasdedilmektedir. İ. - U. adının kapsamına giren yerler: (eski) Kazan vilâyeti ve (eski) Ufa vilâyeti; Orenburg vilâyetinin Ufa ve Samara vilâyetlerine bitişik batı kısmında Müslüman (Türk) ların yaşadığı saha; Perm vilâyetinin güney kısmında Tatarların yaşadığı saha; Vyatka vilâyetinin Ufa ve Kazan vilâyetlerine sınırdaş Çirmiş (Çeremis) lerle meskûn yerler; Simbir (bugünkü Ul'yanovsk) vilâyetinin Kazan vilâyetine sınırdaş olan yerlerde Müslümanların ve Çuvaşların yaşadıkları yerler; Samara (bugünkü Kuybışev) vilâyetinin Kazan ve Ufa vilâyetlerine sınırdaş bölgede Tatarların yaşadığı saha. Siyasî bakımdan ise buna Batı Sibirya'nın bir kısmı da dahildi. Bu bölge güneyde İdil nehri ile Yayık (Ural) nehirlerinin ağızlarına kadar uzanırdı.

Bu coğrafî sahanın özelliği, Rusya'nın en büyük ve ekonomik bakımdan en önemli olan iki nehrinin, İdil ile Kama (Çolman) nın, Kazan şehrinden 60 km güneyde birleşmeleridir. Her iki nehir de M. S. V. yüzyıldan itibaren çok önemli bir ticaret yolu rolünü oynamışlardı. İdil nehri ile Skandinavya'ya kadar uzanan ticaret yolu ve Ural dağları çevresine bağlanan Kama nehri buralarda eskiden beri yaşayan birçok Türk kavminin yurdu olmakla da önem kazanmıştır. Bulgar Hanlığı, Altın Ordu Devleti'nin bir kısmı ve Kazan Hanlığı hep İ. - U. topraklarında kurulmuştur. Bu topraklar en geç X. yüzyıldan beri İslâm dini ve kültürünün hâkim olduğu bir yer olarak tanınmıştır. 922'de Bağdad halifesinin Bulgar hanına gönderdiği bir elçi heyetinde kâtip sıfatıyle bulunan İbn Fadlan, İ. - U.'ın bu devirdeki durumunu tasvir eden bir eser bırakmıştır.

1917 - 1918'de İ. - U. sahasında İ. - U. Ştatları (b. bk.) adıyle bir «Türk - Tatar Devleti» kurulmak istenmişti. Bu devletin esas unsurunu, o târihlerde sayıları 5 - 6 milyonu bulan Kazan Türkleri teşkil edeceklerdi. Ayrıca, bu sahada veyâ bitişik yerlerde yaşayan ve aslen Türk olan Çuvaşlar (1 milyondan fazla), 500 bin kadar Çirmiş (Çeremis), 200 bin kadar Ar ve 100 bin kadar Mokşı'lar da bu devlete gireceklerdi. Rusya'da Bolşevikliğin yerleşmesiyle bu proje gerçekleştirilememiştir.

İDİL - URAL ŞTATLARI, 1917 Rus ihtilâli sırasında Kazan Türkleri tarafından İdil - Ural (b. bk.) alanında kurulması tasarlanan «muhtar» bir «devlet». «Ştat» sözü Amerika Birleşik Devletleri'ndeki «State»'ten (daha doğrusu Almanca «Staat) alınan bir tabirdir.

1917 Şubat İhtilâli'nden sonra Rusya'daki Müslüman Türk kavimleri arasında siyasî faaliyet birdenbire canlanmış ve birçok teşkilât kurulmuştur. Bunlardan çoğu dinî ve kültürel mahiyette olmakla beraber, siyasî karakterde olanları da vardı. Rusya'nın her yanında Müslümanlar kongreler yapmakta ve dileklerini öne sürmekte idiler. Bunlardan en büyüğü 1 - 11 Mayıs 1917 târihlerinde Moskova'da yapılan «Rusya Müslümanları Birinci Kongresi» olmuştur. 800 delegenin bir araya geldiği bu umûmî (ve

bu mahiyetteki ilk ve son) kongrede din ve maarif problemleri üzerinde durulmuş ve bu yolda birçok kararlar alınmıştır. Alimcan Barudi'nin müftü seçilmesi bunlardan birisi idi.

Kongrede siyasî konuda iki akım belirmiştir. Rusya'nın «federativ ve demokratik bir cumhuriyet» olması konusunda bütün delegeler aynı fikirde olmakla beraber, Türk - Müslüman kavimlerin idare şekilleri hakkında anlaşmazlık çıkmıştır. Başta tanınmış yazar ve «siyasetçi» lerden Ayaz İshakî (İdilli, b. bk.) olmak üzere Kazan Türkleri mümessillerinin çoğunluğu ve Kafkas Müslümanları (gayri Türk zümreler) «millî ve medenî muhtariyet» veyâ «ünitarist» adıyle bilinen esasları savunuyorlardı; buna göre Türk ve Müslüman ahali bulundukları yerlerde din ve maarif işlerini tam bir muhtariyetle ellerinde tutmakla yetinmek istediler. Halbuki başta Azerbaycan temsilcileri olmak üzere (onlara Türkistan ve Başkurt mümessilleri katılarak), millî bir «devlet» vasfını taşıyacak ve belli bir sahada teşekkül edecek « topraklı muhtariyet» veyâ «federalist» esaslarda bir düzen kurulması gerektiğini savunuyorlardı. Bu görüş oya konunca 446 lehte ve 271 aleyhte olmak üzere çoğunluk kazanmış ve kongrece kabul edilmiştir. Bu suretle «Moskova Kongresi» mucibince Rusya'daki Müslümanlar için «topraklı muhtariyet» prensipinin uygulanması gerekecekti. Mamafih Türk ahalinin çoğunluğa sahip olmadığı yerlerde, meselâ Orta İdil boyunda (Kazan Türkleri sahasında) «millî ve medenî muhtariyet» in uygulanmasına karşı gelinmeyecekti.

Kazan Türkleri, Orta İdil boyu ve Ural dağlarına yakın sahada, bâzı yerler müstesna, çoğunluk halinde değillerdi. Ancak gayri Rus kavimlerin, yâni Fin-Ugor olan Çirmiş (Çeremis) ve Arlar ile Türk asıllı olan Çuvaş ve Fin asıllı Mokşı'larla birleştikleri takdirde Ruslara nisbetle çoğunluk teşkil edebileceklerdi. İşte, bu cihet göz önünde tutularak Kazan Türklerinden birçoğu, Moskova Kongresi'nde «topraklı muhtariyet», yâni «federalist» görüşünü benimsemişlerdi. Mamafih Kazan ilinde ilk önce «millî ve medenî muhtariyet» prensipinin denenmesi cihetine gidilmiş ve Kazan'da aynı zamanda toplanan üç kongre (Rusya Müslümanları II. Kongresi, Ulema Kongresi, Askerî Şura Kongresi) nin 22 Temmuz - 4 Ağustos 1917 târihinde birlikte yaptıkları oturumda Kazan Türklerinin «millî ve medenî muhtariyet» leri ilân edilmiş ve hemen millî teşkilâtların kurulmasına başlanmıştır. Bunlardan en önemlisi Ufa şehrinde yapılacak olan «Millet Meclisi» ve bunun yasama organı olan «Millî İdare» nin teşkili olmuştur.

Beş milyon Kazan Türk'ünü (veyâ o zamanki tabirle «Türk - Tatar» ını) temsil eden bu «Millet Meclisi», 17 - 30 Kasım 1917'den 9 - 22 Ocak 1918 târihine kadar çalışmış ve Kazan Türklerinin «anayasa» ları ile millî mahiyette birçok karar çıkarmıştır. Bunlardan en önemlisi de Kazan Türklerinin «topraklı muhtariyet» esaslarına dayanan bir İ. - U. Ş.'nın kurulmasına âiddi. «Millet Meclisi» nin» 29 Kasım - 12 Aralık 1917 târihindeki oturumunda kabul edilen kararları aynen veriyoruz:

1. Rusya'nın idare şekli birleşmiş cumhuriyet (yâni federatif bir devlet) olacaktır.

2. Rusya «ştat» ları arasında: Ufa, Kazan, Orenburg vilâyetleri ve onlara bitişik diğer vilâyetlerin Türk - Tatarların yaşadıkları sahanın da katılması suretiyle bir «ştat» (Güney Ural - İdil boyu Ştatı) olması gerektir.

3. Bu daire içinde ayrı küçük «ştat» ların bulunmaması gerektir.

4. Tasarlanan bu «ştat» ın sınırlarını tesbit etmek, bu «ştat» ı gerçekleştirmek için gerekli hazırlıklarda bulunmak ve bu sahada yaşamakta olan Türk (Tatar) ve Türk olmayan kavimlerin de hakları tanınacağından bütün bu kavimlerin «Kurucu Meclisleri» nin toplantıya çağırılması lûzumlu görülmüştür.

5. Şimdiden, Millet Meclisi nezdinde bir «topraklı muhtariyet komisyonu» nun teşkili gerekmektedir.

6. Teşkili tasarlanan «ştat» ta yaşayan kavimlerin «Kurucu Meclisi» nin toplantıya çağrılması Millet Meclisinin hakkı olarak tanınmış ve «Topraklı Muhtariyet Komisyonu» nun bu «ştat» a âid gerekli lâyihayı kısa bir zamanda hazırlaması ve «İdil boyu güney Ural Ştatı» nın sınırlarını tesbit ve Millet Meclisi tarafından tasdik ettirmek ve bu «Komisyon» a tesbit edilen sınırlar içinde yaşayan bütün kavim ve milletler ile danışmak ve görüşmek vazifesi de verilmiştir.

7. Güney Ural - İdil boyunda yaşayan Türk - Tatarların «topraklı muhtariyet» kazanmaları işinde hepsinin birlikte hareket etmelerini temin maksadı ile bu hususta Başkurt Merkez Bürosu ve Kurultayı ile anlaşılması gerekmektedir. «Başkurt Kurultayı» ile anlaşmak işi topraklı muhtariyet komisyonuna verilmiştir.

8. Muhtariyet dahilindeki bütün vilâyetlerde Müslümanların bütün millî, medenî işlerindeki hâkimiyetin o vilâyetteki «Müslümanlar Vilâyet İdaresi» elinde olması teyit edilir ve bu müesseseye başka hiçbir müessesenin karışma hakkı olmadığı ilân olunur.

9. Bu karar, «Topraklı Muhtariyet» adına «Başkurt Şurası» na bildirilir.

10. İç Rusya Türk - Tatarlarının çoğunluğunu içine alan «İdil boyu - Güney Ural Ştatı» nın kurulmasının tamamlanmasını beklemeden ilân edilmiş olan «millî ve medenî muhtariyet» in gerçekleştirilmesi işinin devamı lûzumlu görülmüştür.

«Millet Meclisi» bu esaslar üzerinde hareket ederek, Meclis'in 7 - 20 Ocak 1918 târihinde, yâni dağılmasından iki gün önce, «İdil - Ural ülkesi Topraklı Muhtariyet Heyeti» nin teşkili ve çalışmalarına âid 17 madde halinde esaslar tesbit edilmiştir. Bu heyete sekiz kişi seçilmiştir; bunun başında, İ. - U. Ş.'nın esas hazırlayıcısı ve henüz Kazan Üniversitesi'nde (Târih - Filoloji Fakültesi'nde) öğrenci olan Alimcan Şeref olmak üzere sekiz kişi seçilmiştir (bunlar arasında Alimcan İbrahim ve Fatih Seyfi Kazan'lı gibi az sonra «Bolşevik oluveren» kimseler de vardı). Bu heyet Kazan'da çalışacaktı. Çünkü «İdil - Ural Ştatı» nın sınırlarını tesbit ve bu sahada yaşayan gayri Türk (Çirmiş, Ar, Mokşı) kavimlerle temas ve Türk asıllı Çuvaşları da bu «devlet»e girmeye ikna için, heyetin Kazan'da bulunması daha uygun olacaktı.

Heyetin esas görevi, en kısa bir zamanda böyle bir «devlet» in kurulması için gereken bütün etnik malzeme ve istatistikleri toplamak, Türk ve diğer kavimlerin mümessillerinin muvafakatlarını almak ve kararları Mayıs (1918) ta toplanacak olan «Millet Meclisi» ne arz etmekten ibaretti. «Meclis» in tasvip ve tasdikinden geçtikten sonra İ. - U. Ş.'nın ilânı yapılacaktı.

Halbuki bu «Topraklı Muhtariyet Heyeti» nin Kazan'a gitmesinden az sonra durum değişmiştir. Üyelerin birçoğu (başta Fatih Seyfi) Bolşeviklere mütemayildi. Bu sıralarda Kazan'da Bolşevik rejimi fiilen kurulmuş ve

Bolşevik propagandası hızlandırılmıştı. Zaten bir «Müslüman Sosyalist Komitesi» de vardı; Seyidaliev, Sultan Aliev, Kâmil Yakubov bunun en faal üyeleri idi. Bu komite artık tamamiyle Bolşevik prensiplerini benimsemişti; dolayısıyle «Topraklı Muhtariyet Heyeti» de İ. - U. Ş.'na âid tasarı ve malzemeden istifade ile, bunun «Sovyet esaslarına göre» kurulması yolunda faaliyete geçmişti.

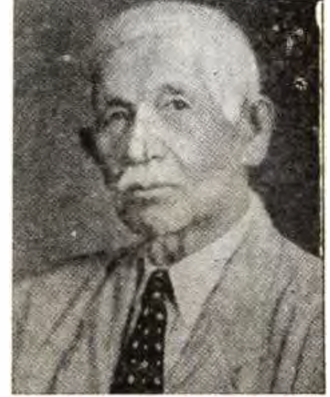
Lenin ve Stalin de Sovyet Rusya'nın «federalist» bir devlet olması görüşünü benimsemişlerdi; işte bu işe İdil-Ural ülkesinden, yâni Kazan Türkleriyle Başkurtların yaşadıkları yerlerden başlamak için mükemmel bir fırsat da zuhur etmiş bulunuyordu; elde hazır bir taslak ve malzeme de vardı. Stalin, Milliyetler Komiseri sıfatıyle, Kazan'daki Tatar Bolşeviklerine bu yolda talimat göndermiş ve Topraklı Muhtariyet Heyeti'nin çoğunluğu da bunu kabul etmişti. Lenin ve Stalin'in 3 aralık 1917'de neşrettikleri «Rusya Müslümanlarına Beyanname» de «Müslümanların kendi millî müesseselerini istedikleri gibi kurabilecekleri» temin ediliyordu. İ. - U. Ş.'nın ve «Sovyet esaslarına» dayanmakla beraber «millî bir devlet» olabileceği düşüncesine kapılanlar çok olmuştur.

Nitekim Alimcan Şeref 10 Mart 1918 tarihinde durumu Ufa'daki «Millî İdare» reisi Sadri Maksudî (Arsal, b. bk.) ye bildirmiş ve Topraklı Muhtariyet Heyeti'nin, tasarlanan İ. - U. Ş.'nın bir «Sovyet Sosyalist Cumhuriyet» olarak ilân edileceğini açıklamıştı. Sadri Maksudî tarafından Alimcan Şeref'e hemen bir telgraf çekilerek, «Heyet» in bu tarzdaki hareketi şiddetle protesto edilmiş ve «Heyet» «ihanet» le suçlanmıştır. «Heyet'in resmî sorumluluğundan başka millet ve târih karşısında da ciddî bir sorumluluk taşıdığı» belirtilmiş ve bundan vazgeçmeleri istenmiştir. Fakat «Heyet» in bu yoldaki hareketi önlenememiştir. Zaten bu sıralarda artık «Millî İdare» nin hiçbir dayanağı kalmamıştır. 28 Mart'ta, Kazan'daki son millî teşkilât («Bulak ardı Cumhuriyeti» adıyle bilinen teşkilât) da Brest-Litovsk barışının akdi (3 Mart 1918) üzerine geniş bir nefes almak imkânına kavuşan Bolşevik liderlerinin Moskova'dan Kazan'a gönderdikleri kızıl kıtalar tarafından dağıtılmıştır. 12 Nisan 1918 tarihinde ise Ufa'daki Millî İdare de Bolşevikler tarafından dağıtılmıştır. Bunun üzerine İ. - U. Ş.'nın 6 milyondan fazla Müslüman Türk ahali ile birkaç milyonluk Çirmiş, Çuvaş ve Ar kavimlerini içine alacak 10 milyona yakın bir «devlet» teşkili tasarısı gerçekleştirilememiştir.

Fakat Bolşevik liderleri böyle bir devlet kurma tasarısından yararlanmışlar, 24 Mart 1918 târihinde, aş. yu. aynı sınırlar içinde bir «Muhtar Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti» kurulacağını ilân etmişlerdir. Bu, esasında İ. - U. Ş.'nın (az bir değişiklikle ve ancak Kazan Türkleri ve Başkurtlardan teşekkül etmek üzere) «Sovyet» esaslarına göre tanziminden başka bir şey değildir. Fakat bu tasarı da gerçekleştirilmemiştir. Lenin ve Stalin, İdil-Ural sahasında 6 milyona yakın Türk-Tatar'dan müteşekkil bir «devlet» kurulmasını tehlikeli saymışlar, Çekoslovak ayaklanmasını ve iç harpleri bahane ederek bu tasarıdan vazgeçmişlerdi. Onun yerine çok daha küçük ölçüde ve ayrı ayrı iki «cumhuriyet» kurulmuştur: «Muhtar Sovyet Sosyalist Başkurt Cumhuriyeti» (Şubat 1920) ve «Muhtar Sovyet Sosyalist Tatar Cumhuriyeti» (Haziran 1920). Bu «cumhuriyet» lerle vaktiyle tasarlanan ve tamamiyle millî esaslara dayanan İ. - U. Ş. arasında en küçük bir benzerlik yoktur.

Sovyetler Birliği'nde çıkan târih yayınlarında İ. - U. Ş. tasarısı ve teşebbüsleri, şiddetli bir tenkid konusu olmuş ve bu tasarı «gerici sınıfın çıkarlarına hizmet edecek bir tasarı» olarak vasıflandırılmıştır. Milliyetçi yazarlar ise, bu İ. - U. Ş.'nın, Orta İdil boyu, Güney Ural sahası ve Batı Sibirya çevresi Türk-Müslüman ahalisinin millî ve medenî varlıklarını arzu ettikleri biçimde düzenleme ve geliştirmede en uygun bir hal çaresi olduğu görüşünü muhafaza etmektedirler. — Akdes Nimet Kurat

İDİLLİ, Ayaz İshakî (Yavşirma, Kazan 1878-Ankara 1954), İdil-Ural Türklerinin kültür ve edebiyatına yaptığı hizmetlerle Kuzey Türklerinin millî uyanış ve kurtuluş mücadelelerinde öncülük eden yazar, fikir adamı ve mücâhid. Yavşirma köyü imamının oğlu olan İ., 12 yaşına kadar babasının medresesinde okumuş, 1890'da Çistay ve 1893'te Kazan medreselerine devam etmiş, Arap grameri ve mantık öğrenmiştir. İ.'nin akrabalarından olup ölümü bu zamana rastlayan Şahâbeddin Mercanî (b. bk.)'nin eski öğrencilerinden Şeyhaddin Ağa, içinde Türkiyeli yazarların eserleri de bulunan zengin kütüphânesini ona vasiyet etmiştir. İ., Kazan'da Gallem Hazret'in öğrencisi olmuş, İslâm dünyası ahlâk ve târihi üzerinde, ileride edebî eserlerinde büyük izleri görülen, derin ve geniş bilgiler edinmiştir. Şahâbeddin Mercanî, Hüseyin Feyizhan ve Abdülkayyum Nâsırî gibi Kuzey Türklerinin hayatına millî eğitim ve pedagoji yolu ile yenilikler getiren ideolog, inkılâpçı fikir ve bilim adamlarının eser ve faaliyetlerini kendisine örnek alan İ., Kuzey Türklerinin kültür ve maarifte Avrupalılaşmasını hürriyete doğru ilk adım saymıştır. 1898'de yayınlanan *Taallümde Saadet* [1896-1898] adlı ilk eserini millî eğitim konularına ayıran İ., İdil-Ural Türklerinin edebiyât târihine bu yılda girmiştir. İ. bu kitabında Türkleri «uyku hâlinden uyanıp, medeniyet ve terakkiye ulaşmak» yoluna çağırmaktadır.

A. İ. İDİLLİ

1899'da Kazan'daki Tatar-Rus Mektebi'ne giren İ., İdil-Ural Türklerini Ruslaştırmak için kurulmuş olan bu okulda Rusça öğrenmek ve Rus klâsiklerini incelemekle birlikte, bir Türk milliyetçisi olarak yetişmiştir. Avrupalılaşma hareketiyle beraber Rusya'daki Türk ve Müslümanların millî şuurlarının uyanma ve gelişmesinde büyük bir rolü bulunan Gaspıralı İsmail Bey (b. bk.)'in İ. üzerindeki tesiri de derindir. Mercanî, Feyizhan ve Nâsırî tarafından başlatılan millî uyanış, Avrupalılaşma ve ilerleme hareketini İ., yazar olarak geliştirmiştir. 50'ye yakın eserinde, çıkardığı 10 kadar gazete ve dergide yayınlanmış yazılarında İ., yalnız milletinin hayatını tasvir ve yalnız hürriyeti terennüm etmekle kalmamış, insanların şuurunda hürriyet aşkını yaratmış ve bu hürriyete kavuşmanın yollarını göstermiştir.

İ., hürriyet uğrunda mücadele için üç merhale düşünmektedir:

1. Millî maarif [*Kıyamet* komedisi, *Taallümde Saadet*, *Üç hatun ile Tormuş* (Üç evlinin hayatı) dramı ve *Mulla Babay* romanı].

2. Rusya'da yaşayan bütün Türkler için eşit vatandaşlık hakları uğrunda mücadele [*Dulkın içinde* (Dalgaların darbesi) dramı ve *Üyge taba* (Eve doğru) romanı].

3. İdil - Ural Türklerinin bağımsız millî devlet hayatı uğrunda mücadele [*Uluğ Muhammed* romanı, *İki ut arasında* (İki ateş arasında) dramı, *Zindan* hikâyesi, *Tartışu* (Mücadele) dramı].

İ. kurduğu Şakirdlik adlı gizli öğrenci kuruluşu ile politika alanına girmiştir. Sonraları, radikal programlı millî bir merkez hâline gelen bu teşekkül, Hürriyet adını almıştır.

İ., sıra ile «Terakkî» [1901], «Hürriyet» [1902], «Tan yıldızı» [1905], «Tan» [1905], «Tayış» [1906], «İl» [29 Eylûl 1913], «Söz» [1916], «Mayak» [1918], «Millî yol» [1928] ve «Millî Bayrak» [Mukden 1935] gazete ve dergilerini çeşitli şehirlerde yayınlamış ve bu yüzden defalarca hapis yatmış ve sürgüne gönderilmiştir.

Rusya'daki Türk ve Müslümanların siyâsî liderleri, güçlerini birleştirmek için 15 - 28 Ağustos 1905'te Nijniy-Novgorod şehrinde Rusya Türklerinin birinci kongresini toplamışlardır. İ.'nin o zaman sosyalist temayül gösteren millî - radikal grupu da bu kongreye katılmış ve burada alınan kararla Ocak 1906'da Petersburg'da Bütün Rusya Müslümanlarının İttifakı adlı teşkilât kurulmuştur. İ., 1 - 11 Mayıs 1917'de Moskova'da toplanan Rusya Türkleri Birinci Kurultayı'nın çağrılmasında da rol almıştır.

Bu kurultayda kabul edilen Merkezî Millî Şurâ teşkili teklifi İ.'nindir. 22 Temmuz 1917'de Kazan'da toplanan müşterek kurultayda Millî Şurâ seçilmesi ve 20 Kasım 1917'de Ufa şehrinde Millet Meclisi toplanması faaliyetlerinde İ.'nin önemli rolü olmuştur.

Millî İdâre'de haricî - siyasî komisyonun başına getirilen İ.'nin faaliyeti uzun sürmemiştir. Muhtar İdil - Ural Cumhuriyeti kızıl kuvvetler tarafından işgal olununca, İ.'nin basımevi ve «İl» gazetesi Bolşeviklerin eline geçmiştir.

Bundan sonra gizli mücadele ve faaliyetine devam eden İ., 1918'de Çek kıt'aları İdil - Ural bölgelerini Bolşeviklerden temizleyince, yeniden Millî İdâre'yi Ufa'da harekete geçirmiş ve 1918 Ağustos'unda Kazan'da İdil - Ural Halk Ordusu kurulmasına önayak olmuştur.

Fakat Samara şehrindeki Rusya geçici hükûmetinin ve Çekler'in desteklediği Kolçak'ın hücum ve takibine uğrayan Millî İdâre kadrosu, fecî bir hâle düşmüşler, Sibirya'da Petropavlovsk şehrine göçmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra (1920) Bolşevikler İdil - Ural arazisine ve Çar topraklarına kesin olarak yerleşince İ., yurdunu terke mecbur kalmış, Versailles konferansında milletinin haklarını savunmak için Paris'e gelmiştir.

Göçmenlik hayatının güçlüklerine de karşı gelerek Mançurya, Kore, Japonya, Arabistan, Finlandiya ve Avrupa'ya yayılmış olan İdil - Ural Türklerinin birliğini sağlamaya çalışan İ., muhaceretteki Türkistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Kırım Türklerinin ve Ukrayna ile Beyaz Rusya'nın millî liderleriyle de iş birliği yapmış, bu milletlerin müstakil millî devletler kurmasına çalışan Varşova'daki Prométhée teşkilâtında da faal rol oynamıştır.

1939'da yapılan Rusya - Almanya anlaşması üzerine antibolşevik kurtuluş hareketlerinin koordinasyon merkezi olan Prométhée teşkilâtı üyelerinin Varşova'yı terke mecbur edilmeleri ve «Millî Yol» dergisinin Alman hükûmeti emriyle kapatılması üzerine İ., Türkiye'de yerleşmiş ve son gününe kadar İdil - Ural Türklerinin kurtuluşu için çalışmıştır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Dilençi kız* [roman, 1902 - 1903]; *Muallim* [dram, 1906 - 1907]; *Aldım - verdim* [dram, 1907 - 1908]; *Cemiyet* [komedi, 1909 - 1910]; *Züleyha* [trajedi, 1911 - 1917]; *Muallime* [dram, 1913 - 1915]; *Yolsuzlar* [dram, 1917]; *Jan Bayeviç* [komedi, 1923-1938]; *Otuz yıllığım* [hâtıralar, 1927]; *İdil - Ural târihî bilgiler* [1927]; *Tatar kızı* [roman, 1940]. — Fethî Tevetoğlu

İDİOFON (Fr. Idiophone) [Mus.], tel veyâ derisiz bütün musikî âletlerine verilen genel ad. Ksilofon, kastanyetler bu grup âletlerdendir.

İDİOSİNKRAZİ (Fr. Idiosyncrasie), insanın belirli bir zehire karşı gösterdiği olağanüstü hassasiyet. Bu hassasiyetin sebebi, çoğu zaman birbirini tâkip eden küçük zehirlenmelerden doğan anafilaksidir.

IDLEWILD [*aydlvayld*], New York banliyösünün bir semti. Dünyanın en büyük hava meydanı olan John F. Kennedy Hava Limanı bu semttedir. Meydan 1948'de açılmıştır.

İDOLA (Yun. *eidolon* = hayal, resim; Lât. idolum), hayaller, aldatıcı düşünceler. Bacon, *Novum organum* adlı eserinde, İ. sözünü «peşin yargılar ile bir konuyu iyi bilmeden onun hakkında fikir yürütme» anlamında kullanır. Bk. BACON. •

İDRÂK (Fel.): bk. ALGI.

İDRAR (eski ter. Bevil, yeni ter. Sidik), böbreklerde kandan süzülerek İ. torbasında toplanarak oradan İ. yolu ile dışarı boşaltılan sıvı. İ., böbrekte fonksiyon yapan, nefron adı verilen, biri damar (glomerülüs), diğeri epitelyal (tübülüs) ünite çalışmasıyle meydana gelir. İ.'ı yapan ve dışa atan sisteme İ. yolu sistemi denir. İ. yolu sisteminde İ.'ın yapılmasını sağlayan ve organizmaya yararsız, zararlı metabolizma artıklarını dışa atan böbrekler (normalde iki tane), böbrekte gelişmiş İ.'ı, İ. torbasına götüren, İ. borusu (üreter, halib), İ.'ı toplayan İ. torbası (sidik kesesi, mesâne), İ.'ı İ. torbasından dışarıya çıkaran İ. yolu (üretra, ihlil) bulunur.

Böbrekte İ., glomerülüs filtrasyonu, glomerülüs filtratının tübülüslerde aktif ve pasif reabsorpsiyonu, tübülüslerden bâzı maddelerin süzülmesi sonucu meydana gelir. Glomerüler safha primitif İ.'ı, tübüler safha definitif İ.'ı sağlar. Süzülme glomerüler kapiller basınç ile olur ve 60 mm civa (60 mm Hg) basıncından aşağı basınçta filtrasyon durur.

Tübülüslerde bir kısım maddeler geri emilir (reabsorpsiyon). Absorbe olan maddeleri ikiye ayırmak gerekir. Biri eşik olmayan maddelerdir, reabsorbe olmazlar (meselâ üre), diğeri eşik olan maddelerdir, kan plazmasındaki konsantrasyonlarına bağlı olarak reabsorbe olurlar, bunların bir kısmı maksimal tübüler reabsorpsiyona uğrar (meselâ asitürik, aminoasit, glikoz), diğeri ise glomerüler filtrat konsantrasyonuna bağlı olarak reabsorbe olur (meselâ bikarbonat iyonları).

Günde glomerülüslerden 180 - 190 litre filtrasyon olur, bunun % 98 - 99'u tübülüslerden reabsorbe olarak, 1 000 - 1 500 cc kadarı İ. şeklinde çıkar.

Böbreklerde gelişen İ., böbrek leğeni (pelvis) ne toplanır, buradan İ. borusu (üreter) geçer ve peristaltik akımla İ. torbasına akar, birikir. İ. torbasında biriken İ. 200 - 250 cc kadar olunca işeme refleksi uyanır. Sinirsel uyarı ile önce İ. kesesi boynundaki büzer (sfinkter) açılır, sonra üretradaki büzer gevşeyerek, İ. torbası kaslarının basıncı ile İ. üretradan hızla dışarı çıkar.

İ.'ın özellikleri: İ. açık sarı ve berrak renktedir. Reaksiyonu asit olup PH 4.6 - 8 arasındadır. Yenilen gıdaya uyarak bu reaksiyon değişir. Dansite (yoğunluk) si 1005 - 1030 arasındadır ve ortalama 1015 - 1025'tir. Ürometre ile ölçülür.

Kokusu kendine özgüdür, aromatik bir kokudur (uçucu yağ asitlerine bağlı), sıcak, soğuk ve durma ile bozulan İ. karbon asidi ve amonyağa değişir, sidik kokusu meydana çıkar.

İ.'ın donma derecesi (kriyoskopi) sıfır altında 1. 30 - 2.20'dir. İ.'da bâzı kimyevî maddeler bulunur: Klorür: 24 saatte 10 - 60 gr arasında bulunur, Kalsiyum: 0.006 - 0.2 gr arasındadır. Aminosit: İ. nitrojeninin % 1 - 2'si kadardır. Ürik asit: 0.4 - 1.0 gr arasında çıkar. Nonproteik nitrojen: 3 - 24 gr arasındadır. Kreatinin: 0.7 - 1.8 gr arasında bulunur, Kreatin: erkeklerde genellikle yoktur, kadınlarda (gebelikte yükselir) 1 - 180 mg, çocuklarda 10 - 15 mg kadardır. Glikoz: % 10 - 30 mg, İndikan: 4 - 20 mg, Koproporfirin 50 - 300 mikro gr, Sistin: eser miktarda bulunur. Aseton: normal İ.'da bulunmaz. Hippürik asit 0.7 gr kadardır. Keton cisimleri: 0.3 gr, Laktik asit: 0.05 - 0.2 gr, Fosfatlar: 0.7 - 1.5 gr arasındadır. Potasyum: 2.0 gr kadardır. Sodyum: 3.0 - 5.0 gr, Sülfatlar: 0.6 - 1.0 gr kadardır. Üre: 20 - 35 gr, Üre nitrojeni: 12 - 16 gr, Ürobilin: İ. da eser bulunur, Ürobilinojen: 1.0 - 3.5 gr dır. Üroporfirin: 10 mikro gr dan azdır (saatte). Üropepsinojen: 29 - 188 mikro gr kadardır.

İ.'da bâzı hormonlar da bulunur: Hidroksikortikosteroid: erkekte 10 - 20 mg, kadında 6 - 15 mg, çocukta ise 1 - 5 mg kadardır. Ketosteroid: erkekte 10 - 20 mg, kadında 6 - 15 mg, Östrojen: erkekte 5 - 15 mikro gr, kadında 5 - 50 mikro gr dır. ACTH: erkekte 1.0 - 3.1, kadında 1.0 - 8.2 enternasyonal üniteden az bulunur. Aldesteron diasetat: 6.0 mikro gr dan azdır. Katekolamin: % 16 mikro gr dan az bulunur. Dehidroizoandrosteron: 0.2 - 1.0 mg kadardır. Adrenalin - Noradranalin: 15 - 45 mikro gr, Hipofizer hormon: 4.75 - 7.5 mililitre/ünite kadardır. Pregnanedrol: 10 mg kadar, Pregnanetriol: 0.2 - 3.5 mg, Serotonin: 3 - 10 mg kadar bulunur.

İ.'da vitaminler de bulunur: Biotin: 20 - 50 mikro gr, Folikasit: 5 mikro gr dan azdır. Niasin: 20 - 50 mg, Pantotenikasit: 1.5 - 7.0 mg, Riboflavin: 0.4 - 0.8 mikro gr, Tiyamin: 100 - 300 mikro gr, C vitamini: 10 - 30 mg, E vitamini: eser bulunur.

İ. miktarında değişimler: Normal şahıs günde 1 - 1.5 litre İ. çıkarır. Bâzı etkenlerle bu miktar azalır veyâ çoğalır. Azalması oligüri, çoğalması poliüri ve çok az veyâ hiç çıkmaması anüri'dir.

Oligüri: Bunda günlük İ. miktarı azalmıştır. Böbrek hastalıkları (akut glomerulonefrit, nefroz, üremi), kalb yetmezliği, su kaybına yol açan haller (amel, kusma), ateşli hastalıklar, büyük kanamalar, şok halinde görülür.

Poliüri: Bedene serum verilmesi, fazla sıvı almak, İ. söktürücü ilâçlar, böbrek hastalıkları (kronik yaygın glomerulonefrit, piyelonefrit, nefroskleroz, tüberküloz), şekerli ve şekersiz diyabet, hipertiroidizm halinde poliüri görülür. Günde 3.5 - 10 litre arasında İ. çıkar. Özellikle ödemli hastalarda ödem çözülmesinde belirlidir.

Anüri: İ.'ın günlük miktarının çok azalması veyâ kesilmesidir. Böbrekler İ. yapmaz. Böbrek hastalıkları (akut yaygın glomerulonefrit, akut tübüler yetmezlik, ağır üremi), tansiyon düşüklüğü (60 - 70 mm Hg dan aşağı), taş, tümör ve diğer tıkayıcı etkenlerle böbreklerden aşağıya İ. akamaması gibi sebeplerle olur.

Renk: İ. açık sarı ve berraktır. Çok açık renk veyâ renksiz İ., şekerli ve şekersiz diyabet ile kronik böbrek yetmezliğinde görülür. Süt gibi İ., İ. yolu iltihabı, şilüri (ekseri filaryazis), yâni İ.'a lenf karışması ile olur. İ. bulanıklığı; cerahat, bâzı tuzlar, bakterilerle olur. Fosfatların çökmesine bağlı ise, İ.'a eklenen birkaç damla asitasetikle renk açılır. Üratlardan meydana gelmişse, ısıtmakla bulanıklık geçer. Cerahate bağlı bulanıklıkta, mikroskopta bol cerahat hücreleri görülür. Cerahatli İ. piyüri adını alır, İ. yolu enfeksiyonunu belirtir. İ.'da bol bakteri varsa, yine bulanıklık görülür; mikroskopta bakterileri bulmakla anlaşılır.

İ. kanlı veyâ koyu renkte olabilir. Bu kanama, hemoglobinüri, bâzı ilâçlar (fenolftalein, piramidon), kahverengi ve koyu renk İ. kanama (asit hematin), hemoglobinüri (paroksismal), yanlış kan verilmesi ile olur. Koyu İ. safra boyaları ile de görülür (sarılık, ikter).

Koku: Durmuş ve bozulmuş İ.'da amonyak kokusu meydana gelir. İ. yolları iltihabında, İ. tutulmasına bağlı hallerde İ.'ın kokusu sert ve fenadır.

İ.'daki maddelerde değişimler: Hemoglobin: Hemoglobinemide artar. Oksihemoglobin kırmızı ve methemoglobin kahve rengidir. Bilirubin: normalde bulunmaz, karaciğer hastalıklarında (sarılık, epidemik sarılık) pozitif bulunur. Ürobilinojen - ürobilin: normalde az bulunur. Tıkanma sarılığı, fazla antibiyotik kullanılmasında azalır, karaciğer hastalıklarında (hepatit, siroz, ikter ...), kurşun zehirlenmesinde artar. Alkapton cisimleri: Alkaptonüride artar. Porfinin: alkolizm, porfiri, bâzı kan hastalıklarında İ.'da fazla çıkar. İndikan: mide asidi azlığı, sarılık, anemi ve tifoda artar. Melanin: kaşeksi yapan haller, melanosarkomda artış görülür.

Albüminüri: Fizyolojik olarak üşütme ve gebelikte görülür. Renal albüminüri: Böbrek hastalıkları (glomerulonefrit, nefrotik sendrom, skleroz, diyabetik skleroz, piyelonefrit, tüberküloz), ortostatik albüminüri, travmalar, tümörlerle, arteritis nodoza ve ilâç kullanılması (örnek olarak salisilat) ile olur. Ekstrarenal albüminüri: Böbrek harici İ. yolu enfeksiyonu (sistit, prostatit, üretrit ...), İ. yolu taş ve tümörleri, kafa travması, epilepsi, ateşli hastalıklar sırasında bulunur. Bence - Jones albüminürisi: hakikî olanı mültipl miyelomada, yalancı olanı ise, lösemi, kemik iliği tümörleri, hipertiroidizm ve üremide görülür.

Üre: Normal İ.'da çıkan üre miktarı bâzı hastalıklarda artar. Böbrek hastalıkları (glomerulonefrit, böbrek yetmezliği, üremi) nda azalır, ateşli hastalıklar ve şekerli diyabette artar.

Aminoasit: Sistinüri, hepatit, siroz, C ve D vitamini avitaminozu, renal tübüler asidozda artar.

Ürikasit: Eksüdaların absorbsiyonunda, yüksek kalorili diyetlerde, gut hastalığı, ACTH ve steroid tedavisi sonucunda, glomerulonefrit, gebelik toksemisi, lösemide artar.

Kreatinin: Katabolizmayı artıran hastalıklarda artar, renal yetmezlik ve üremide azalır.

Amonyak: Ağır diyabet asidozu, karaciğer hastalıkları (siroz, toksik hepatit, sarı atrofi), fazla kusmalarda artar.

Glikozüri: Fazla şekerli madde almak, diyabet, sinirsel şok, böbrek hastalıkları (glomerulonefrit, skleroz, renal glikozüri), feokromositoma denilen böbreküstü bezi tümöründe artar.

Levülozüri: Diyabet mellitus ve pentozüride olur. Galaktozüri çocuklarda nadir görülen haldir. Laktozüri emzirme devresinde fizyolojiktir.

Kalsiyum: İ.'da kalsiyum şu hallerde artar: kemik iliği tümörleri, hiperkalsiüri, D hiper vitaminozu, böbrek taşı, kronik piyelorit. Alkalozis, hipotiroidizm, D vitamini yokluğu, raşitizmde azalır.

Klorürler: Transüda ve eksüdaların absorpsiyonu, fazla sıvı almak, pnömoni krizi, mide tümöründe artar. Ödemli hal, diyabet insipidüs, siroz, inatçı kusmalar ve steroid kullanılmasında azalır.

Fosfatlar: Fosfat bikalsik kristalleri İ.'da nokta şeklinde görülür. Bâzı hallerde İ. la çıkan fosfatlar artar; asidoz, alkaloz, hiperparatiroidizm, osteitisler, paratiroid hormon kullanılması, renal asidoz, rahitis, D vitamini yetmezliğinde azalır.

Sülfatlar: Benzin zehirlenmesi, sistinüri, tıkanma sarılığında artar ve renal yetmezlikte azalır.

Hippürikasit: Diyabet, ateşli hastalıkta artar, amiloid nefrozda azalır.

Katekolamin: Feokromositomada artar (normal 24 saatte 16 - 125 mikro gr).

İ.'da mikroskopik bulgular: Normal İ. santrifüje edilip elde edilen sedimentin mikroskopik muayenesinde epitel hücresi ve birkaç lökosit vardır. Fazla lökosit İ. yolu enfeksiyonunu gösterir. İ.'da silendr bulunması kronik bir enfeksiyon veyâ sklerozu gösterir. Hiyalin silendr şeffaf ve boru şeklindedir. Granülö silendr aynı görünümde olup içinde granülö tânecikler vardır. Epitelyal silendr böbrek hücrelerinden gelişir. Hemorajik silendr alyuvarlardan oluşur; lökositer silendr akyuvarların yaptığı silendr'dir. Silendrüri böbrek hastalıkları ve gut hastalığında görülür. Sistin sistinüride, hemosiderin hemolitik anemi, böbrek siderozisinde, lösin ve tirosin sarılık, eklampsi ve sarı atrofide görülür.

Oksalüri: Kalsiyum oksalat kristalleri mektup zarfı şeklinde görülür. Bâzı hallerde İ.'da oksalüri artar. taşları, sinirsel bozukluklar, oksalatlı gıdalar.

Fosfatüri: Fosfat bikalsik kristalleri İ.'da nokta şeklinde görülür. Bâzı hallerde İ.'la çıkan fosfatlar artar.

Ürik asit ve üratlar: İ.'da üratlar eşkenar dörtgen biçiminde görülür. Bâzı hastalıklarda üratlar artar (ateşli hastalıklar, gut hastalığı, İ. yolları taşları, metabolizma bozukluğu).

Hematüri: Normal İ.'da kan bulunmaz, böbrek hastalıkları (glomerulonefrit, taş, tümör, skleroz, tüberküloz, konjesyon, travma, fokal nefrit, enfarktüs), sistit, prostatit, kan hastalıkları ve kalb yetmezliği, İ.'la kan çıkmasına sebepolur.

İdrar muayenesi: İ., tahlil için kaynatılmış ve temiz bir kaba toplanır. Toplanan İ. 24 saatlik veyâ bir defalık İ.'lardır. İ.'ın tahlili taze iken yapılır. Sabahki ilk İ. tahlil için uygun değildir. Erkeklerde İ. ın bir kısmı yapıldıktan sonra kaba toplanır, böylece İ. yolundaki temizlenme yapılmış olur. İ. yapamayanlarda ise sonda ile almak uygundur. Kadınlarda İ.'ın sonda ile alınması, jenital akıntı ile karışmaması bakımından en iyi tarzdır. Çok ufak çocuklarda İ., İ. yolu ağzına kap tutmakla mümkün olur.

Toplanan İ.'ın renk, reaksiyon, miktar, dansite (15°de), albümin, glusid, bilirubin, ürobilin, ürobilinojen, aseton araştırılması yapılır. Sonra İ. santrifüje edilerek sedimentine bakılır. Sedimentin bakterileri havi olup olmadığı, boyalı veyâ boyasız mikroskop muayenesi, İ.'ı kültür vasatlarına ekmekle üretilmesi, lâboratuvar hayvanlarına aşılanması ile araştırılır. Aynı zamanda Papanicolau boyama tekniği ile İ. yollarında tümör hücresi aranır. İ. tahlili birçok hastalıkların tanımı bakımından çok önemlidir. — Salâhaddin Sayar

İDRİS, *Kur'an*'da iki yerde adı geçen ve hakkında birçok rivayetler bulunan bir peygamber. *Kur'an*'da âyetlerden birisinde: «Çok doğru bir insan ve nebi olduğu» belirtildikten sonra: «Biz onu yüce bir mevkie yükselttik» denilmektedir.

Müslüman yazarların hemen hepsi, İ.'in, *İncil*'deki efsanede ebedî hayata erişmiş olarak gösterilen Henoch olduğu fikrindedirler. *İncil*'deki Henoch dindar, çok uzun yaşamış ve göğe çekilmiştir. Müslüman Arap edebiyatında da İ. çok bilgili, ilk defa kalemi kullanan, yine ilk defa elbise dikip giyen kimsedir. Dindar bir adam olarak ilk defa ata binip Allah yolunda cihâda çıkan odur. Cebrâil'in ilk vahyi getirdiği peygamber de odur. Zühd ve takvâsı, meleklerin hem takdirlerine, hem de hayranlıklarına sebep olmuştur. Azrâil, İ.'i ziyaret etmek için Allah'dan müsaade dilemiştir.

İ. ile Azrâil arasında birçok münasebetlerden bahsedilir. Bunlardan birisi Azrâil'in, İ.'in isteği ile canını almasıdır. Bir saat kadar ruhundan ayrı kalan İ., sonra yeniden ruhuna kavuşmuştur. Cennete girmiş ve oradan çıkmak istememiştir. Allah da kendisine orada kalması için izin vermiştir. İ., Hızır ile birlikte ebedî hayata erişmiştir.

İDRİS I. (ölm. Ulîlî, Fas 792), Mağrib'de İdrisî sülâlesinin kurucusu. Alî âilesinin Hasanî dalından olan İ., kendini Mağrib'de imâm ilân etmiş, ilk Fas şehrini kurmuştur. Oğlu II. İdris (793 - 828) 11 yaşında Kuzey Fas Berberîlerinin hükümdarı ilân olunmuş, Fas'ta yeni bir şehir kurmuş ve Haricî hareketine karşı savaşmıştır. Bk. İDRİSÎ'LER.

İDRİS, Sunusî es - Said Muhammed İdris el - Senussî (doğ. Carabub vahası 1890), Libya kralı. Senusî hânedânının kurucusu Muhammed Ali ibn Senussî'nin torunudur. I. Dünya Harbi sırasında Senusîlerin başına geçmiş, 1920'de İtalya tarafından Cirenaica (Cyrenaica) emiri olarak tanınmıştır. İtalyanların Libya siyasetini kabul etmeyip İtalya ile bozuşan ve Mısır'a giden İ., II. Dünya Harbi'nde Müttefikleri desteklemiş ve 1949'da İngiltere tarafından tekrar Cirenaica emiri olarak ilân edilmiştir. 1950'de Libya kralı seçilmiş, Cirenaica, Fizan ve Trablusgarb'ın birleşerek Libya krallığı hâlini almasından sonra, 1951'de kral olarak tahta çıkmıştır. 1969'da dış ülkelerde seyahatte bulunduğu sırada tahtından indirilmiştir. Bk. LİBYA.

İDRİS DEDE EFENDİ, Neyzenbaşı (ölm. 1940?), Konya Mevlevî Dergâhının son neyzenbaşılarından. Dinî ve dindışı pek çok eser bestelemiş, fakat bu eserler yayınlanmamıştır. El yazısı ile 28 *âyin*'i notaya almıştır.

İDRİSÎ, Ebû Abdullah Muhammed el (Centa aş. yu. 1099 - Sicilya 1165 - 1166), Arap coğrafyacısı. Afrika'da halife ilân olunmuş, sonradan Sicilya kralı II. Ruggero'nun hizmetine geçmiştir. Dünyayı bir dâire biçiminde tasvir eden İ.'nin bu sistemi sonraki yüzyıllarda yapılan haritaların esasını teşkil etmiştir. Seyâhatnameler ve çeşitli ülkeleri tasvir eden eserler yayınlamıştır.

İDRÎS - İ BİTLÎSÎ (ölm. İstanbul 1520), târihçi ve devlet adamı. Bitlisli Şeyh Hüsameddin'in oğludur. Akkoyunlu Türkmenlerinin sultanı Uzun Hasan'ın oğlu Yakub'un divan hizmetinde bulunmuştur. Daha sonra II. Bayezid'in hizmetine girmiştir. *Heşt Behişt* adlı târihini onun emri ile kaleme almıştır. Yavuz Sultan Selim'in İran seferine katılmış ve Türk hükümdarı adına doğuda birçok yerleri zaptetmiştir. Mardin ve Musul'un fetihlerinde rolü büyüktür. Mısır'ın fethi için yapılan sefere de katılmış ve padişah için yazdığı bir kasidede, Mısır'ın idaresi hususunda kendisine bâzı öğütler vermiştir.

İlk sekiz Osmanlı sultanı için Farsça ve manzum olarak kaleme aldığı *Heşt Behişt* adlı târihi 80 000 beyittir. Eserin, «sekiz cennet» anlamına gelen adı, ilk sekiz Osmanlı padişahının zamanlarına âid oluşundandır. Bu eser Türkçeye çevrilmiştir.

İ. B.'nin edebiyat, hadis ve siyaset üzerine yazılmış eserleri de vardır. Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler de yazmıştır. Yazısının güzelliği de ünlüdür. Koca Mustafa Paşa Camii'nin kapısındaki târih onundur. Eyüp'teki İdris çeşmesi ile köşkü o yaptırmıştır. Karısı Zeynep Hatun ile birlikte orada gömülüdür.

İDRÎS - İ MUHTEFÎ, Hacı Ali Bey, Hamzavî kutbu, şâir. Hicrî X. yüzyılın sonlarında Bosna'da padişâha isyan suçundan dolayı tutulup İstanbul'a getirilen ve verilen fetvâ üzerine Süleymaniye'de Deveoğlu yokuşunda başı baltayla enseden kesilmek sûretiyle idâm edilen Hamza Balı'dan sonra Hamzavîler (Bayrâmî Melâmîleri) tarafından kutup tanınan ve Hâce Aliyyü'r - Rûmî, İmâm Aliyyü'r - Rûmî diye anılan Hacı Ali Bey, Tırhala'lıdır. Doğum yılını bilmiyoruz; ancak amcasının, Kanunî Süleyman'ın vezirlerinden Rüstem Paşa'nın (968 H. 1561) terzisi olduğuna, kendisinin de terzilik öğrendiğine, 955 (1548)'te İran seferine gidilirken Ankara'ya tâbi Kutluhan'da Ankaralı Hüsameddin'le buluştukları, Bayrâmî Melâmîlerinin muktedâsı olan Hüsameddin'in Ali Bey'i yanında alıkoyup terziliğine telmîhen İdris lâkabını verdiği düşünülürse, bu târihte gençlik çağında olduğu kabul edilse bile uzun ömürlü olduğu meydana çıkar.

İ. M., her halde Ankaralı Hüsameddin'in 964 sularında (1556) idâmından, bir başka rivayete göre de Ankara'da mahpusken ölümünden sonra İstanbul'a gelmiştir. Fütüvvet ehlince de sayılan ve özellikle peştamalcı esnafını temsil eden Ali Bey, Filibe, Sofya ve Belgrad'a gidip gelmek suretiyle ticarette bulunmuş, Sultan Selim civarında bir konak satın almış, son zamanlarında ise uzleti ihtiyar etmişti. Konağının altı büyük bir çarşı olup kendisine intisap edenler, oradaki dükkânları idare ederlerdi; ayrıca, Kırkçeşme'deki Peştamalcılar hanındaki esnaf da ona tâbi idi. Mensupları bile kendisini tanımazlar, ancak «kalbe bakıcı» denen rehberler kendisiyle temas ederler, Hamzavîliğe intisap edecekleri, ihvandan itibar sahibi kişilerin kefaletiyle ve sıkı bir tecrübeden geçirdikten sonra kabul ederlerdi. Bu yüzden Muhtefî lâkabıyla anılan ve bâzan da İdris Ali Sultan denen Hacı Ali Bey'i görmek büyük bir mazhariyet sayılırdı. İ. M.'nin katline fetvâ verildiği halde birkaç kere hacca da gitmiştir. Herkesin saygı ve sevgisini kazanmış olan Hacı Ali Bey'i mensuplarından onu tanıyanlar da gizlerlerdi. İ. M., 1024 yılı Rebiülevvelinin sonunda ölmüş, Kasımpaşa'da Tersane arkasında ve Ok Meydanı'nın altındaki Doy- mazdere kabristanına defnedilmiştir. Müstakil bir sofada yatan İ. M.'nin Kalender, İsmail ve Süleyman adlı üç oğlunun mezarlarının da bu sofada olduğunu Müstakimzâde yazıyorsa da, bunlardan yalnız İsmail'in taşı kalmıştır. Nazmizâde Muhammed (b. bk.) in *Hediyyetü'l - ihvan*'da Şemseddin - i Sîvâsî (b. bk.) nin kerametiyle İ. M.'nin yatağında öldürülmüş olarak bulunduğu hakkındaki rivayetiyle Evliyâ Çelebi'de aynı mahiyetteki rivâyet, tamamiyle uydurmadır.

Atâî, Sahn müderrislerinden Mustafa adlı birinin o vakit kassâm kâtibi olup İ. M.'nin terekesini tesbite memur olduğunu, evinin bir mahalle kadar geniş olduğunu, içinde sayısız adam bulunduğunu, bunların bir kısmını vezirler, bilginler ve ileri gelenlerin teşkil ettiğini, kıyafetlerini tebdil ederek hizmette bulunduklarını, terekeyi bir hafta kadar yazmaya çalıştığını, sonunda cins cins ayırıp tahmine göre yazdığını, yalnız elli altmış azad kağıdı kaydettiğini, kendisinden naklen *Şakayık Zeyli*'nde bildirir.

Müstakimzâde (bk. MÜSTAKİMZÂDE SÂDEDDİN SÜLEYMAN)'ye göre Bezcizâde Muhyî Muhammed (bk. MUHYİ MUHAMMED, BEZCİZÂDE), şâir Tıflî Ahmed (b. bk.), Vezir Habil Paşa (H. 1040, 1630), Sarı Abdullah (b. bk.), Şeyhülislâm Ebü'l - Meyâmin Mustafa (H. 1015, 1606), Şeyh Edebalı ahfâdından İznikli Fâzıl Ali (H. 1018, 1609) gibi birçok zevât, İ. M.'ye mensuptur.

İ. M.'nin aruzla yazılmış şiirleri de vardır; fakat onun en önemli eseri, Yunus Emre'nin şathiyyesi tarzında ve heceyle yazılmış on beş dörtlükten, yahut musammat olarak kabûl edilirse on beş beyitten meydana gelen ve heceyle yazılmış bulunan şathiyyesidir (bk. ŞATH, ŞATHİYYE). *Osmanlı Müellifleri*, bu şathiyyeye birçok meşâyih tarafından şerhler yazıldığını kaydediyorsa da, kimlerin yazdıklarını bildirmiyor. Hüseyin Vassaf, *Sefine - i Evliya*'sında, Nakşbendiyye şeyhlerinden La'lî Şermî'nin şerhinden bahsediyor. Bu şerh, İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Nazif Paşa kitapları arasında, 419 No. da kayıtlıdır ve şârihi La'lî Şermî değil, Ali Şermî'dir ve pek muhtasar bir şerhtir. Üsküdar Mevlevîhânesinin son şeyhi Ahmed Remzi'nin de bir şerhi (1944) olduğu gibi, bizim de gayr - i matbû bir şerhimiz vardır. — Abdülbaki Gölpınarlı

İDRİSÎ'LER, Fas'ta 789'dan 974'e kadar saltanat sürmüş Arap hânedânı. İlk hükümdar I. İdrîs b. Abdullah b. el - Hasan b. Alî b. Ebî - Tâlib, Hazret - i Alî'nin torununun torunudur. 789 - 793 arasında Fas krallığı yapmıştır. Kardeşi Süleyman'ın oğlu Muhammed, Tlemsen vâlisi olmuştur. Yerine geçen oğlu II. İdrîs (doğ. 739), 828'e kadar saltanat sürmüştür. 793'te, babasının ölümünden sonra doğup tahta geçmiştir. 804'te reşid ilân edilmiş, o zamana kadar sırasıyle Râşid, onun katli üzerine Behlûl ve sonra Hâlid Yezîd b. İlyâs niyâbet görevini yapmışlardır. II. İdris'in yerine büyük oğlu Muhammed geçmiştir. 836'ya kadar saltanat sürmüş, 28 yaşlarında ölmüştür. Yerine oğulları I. Alî ve sonra I. Yahyâ geçmiştir. I. Alî, 849 Şubat'ına kadar tahtta kalmış, 26 yaşlarında ölmüştür.

I. Yahyâ ise 860 yıllarına kadar takriben 11 yıl tahtta kalmış ve 35 yaşlarında ölmüştür. 859 yılında Fas şehrinde Karaviyyîn üniversitesini kurmuştur ki, bu dinî üniversite hâlâ yaşamaktadır. I. Yahyâ'yı oğlu II. Yahyâ tâkip etmiş ve halefi II. Alî'nin kızı ile evlenmiştir. 20 yaşlarında tahta geçen II. Yahyâ'nın ölüm târihi bilinmemektedir.

II. Alî, Emîr Ömer'in oğludur. Emîr Ömer'in diğer oğlu Ubeydullah'tan Hammûdî hânedânı türemiştir. Emîr Ömer'in diğer oğlu da İdris'tir. III. Yahyâ el-Mıkdâm ise, Emîr Kasim'in oğludur ve 904'e kadar saltanat sürmüştür. Kardeşi Muhammed'dir. IV. Yahyâ, İdrîs b. Ömer b. II. İdrîs'in oğludur. 922'ye kadar 18 yıl tahtta kalmıştır. I. el-Hasanü'l-Haccâm, Muhammed b. Kasim b. II. İdrîs'in oğludur. 3 yıllık bir saltanattan sonra 925'te öldürülmüştür. Yerine geçen kardeşi Künûn, 948'e kadar saltanat sürmüş, bu arada 925'ten itibâren birkaç yıl Miknâse emîri Mûsâ b. Ebi'l-Â'fiyye saltanat sürmüştür. Hükümdar Ebü'l-Iyş Ahmed, muhtemelen Künûn'un oğludur ve 954'e kadar 6 yıl tahtta kalmıştır. Yerine geçen kardeşi II. el-Hasan, 974'e kadar 20 yıl saltanat sürmüş, Endülüs Emevîler'i, Fas'ı İ.'lerden alarak hânedâna son vermişlerdir.

İ.'ler, önce Abbâsîler'e, sonra Endülüs Emevîleri'ne, 40 yıl da Fâtımîler'e tâbî olarak saltanat sürmüşlerdir. 808'e kadar başkentleri Cebel Zerhûn'un güney-batı yamacındaki Valîlî (Ulîlî) idi. Bu târihte II. İdrîs, Fas şehrini kurarak taht şehrini buraya nakletmiştir. İ.'ler, Şîî idiler. Fas şehri, İ.'ler devrinde 500 000 nüfûs ve 600 câmii ile dünyanın en büyük birkaç beldesinden biri hâline gelmiştir. — Yılmaz Öztuna

IFE güney-batı Nijerya'da, İbadan'ın doğusunda bir şehir. Nüfusu 130 100 (1963) dür. Eski Yoruba krallığı'nın dinî başkenti ve kültürel merkezi olan I., ruhanî başkanları Oni'lerin oturduğu yer olarak tanınmıştır. I. üniversitesi 1961'de kurulmuştur. Oni'lerin sarayında L. Frobenius (1910) ve başka araştırıcılar tarafından yapılan kazılarda arkeolojik bakımdan değerli eserler bulunmuştur.

IFE: Oni'nin evi

IFFLAND [*ifland*], **August Wilhelm** (Hannover 1759-Berlin 1814), Alman tiyatro oyuncusu, oyun yönetmeni ve sah- ne yazarı. Önce Ekhof'un Gotha Saray Tiyatrosu (Gothaer Hoftheater) mensuplarından iken oradan 1779 yılında Mannheim Millî Tiyatrosu'na geçmiştir. Buradaki başarılı çalışmaları ile çağının önemli karakter artistlerinden biri sıfatını kazanan I., 1796'da bu tiyatronun müdürlüğüne getirilmiş ve 1811'de de Berlin Millî Tiyatrosu (Berliner Nationaltheater) nun genel müdürlüğünü üzerine almıştır. En çok burjuva dramının eğlenceli veyâ dokunaklı kişilerini tasvirde başarı kazanmış bir sanat adamıdır. Oyun yönetmeni olarak ise komedi ve dramlar yanında trajediler sunmuştur ki bunlardan en çok sözü edileni Schiller'in *Jungfrau von Orleans* (Orléans bakiresi) adını taşıyan eseridir.

A. W. IFFLAND

I. sahne yazarı olarak 65 piyes kaleme almıştır. Bunlar teknik yönleri çok güçlü komedi ve dramlardır ki Kotzebue'nünkülerle beraber Goethe çağının en çok oynanan piyesleri arasına girerler.

En önemli eserleri şunlardır: *Fragmente über Menschendarstellung* (İnsan tasviri üzerine taslaklar) [1785]; *Almanach für Theater* (Tiyatro almanağı) [5 cild; 1806-1812]; *Neue dramatische Werke* (Yeni sahne eserleri) [2 cild; 1807-1809]; *Theorie der Schauspielkunst* (Sahne oyunculuğu teorisi) [2 cild, 1815].

İFHAM, 22 Eylûl 1912'de İstanbul'da Millî Meşrûtiyet Fırkası (b. bk.)'nın yayın organı olarak tanınmış fikir ve devlet adamı Ahmed Ferid (Tek, b. bk.) tarafından çıkarılan günlük siyasî gazete. Mesleğinin açıklandığı başyazıda «Kayı Han Türklerinin canlarını fedâ edercesine harcadıkları çabalar sonucu kurulmuş uazzam ve muhteşem eser» diye târif edilen Osmanlı Devleti'nin iki temel direği olarak Türklük ve İslâmlık konusu yer almıştır. Millî Meşrutiyet Fırkasının, İttihad ve Terakkî Cemiyeti tarafından danışıklı dövüş sûretiyle kurulduğu yolunda basında çıkan asılsız haberleri yalanlayan İ., İttihad ve Terakki iktidarı kadar Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası (b. bk.) na da basın yolu ile fikir mücadelesi açmıştır. 1913 Haziran'ında, Mahmud Şevket Paşa'yı şehid eden katiller için yayınladığı bir haber üzerine kapatılan İ.'ın başyazar ve sahibi Ahmed Ferid ile gazetenin müdürü Mustafa Subhi, tutuklanarak Sinop'a sürülmüşlerdir.

Yine Ahmed Ferid Bey'in sahip ve başyazarlığında İ.'ın ikinci yayın devresi 23 Temmuz 1919'da başlamıştır. Yusuf Kenan, Hüseyin Ragıb ve Hasan Vehbi beylerin mes'ul müdürlük ve Hüseyin Ragıb Bey'in zaman zaman başyazarlık yaptıkları İ., işgal altındaki İstanbul'da Millî Mücadele'yi ve Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'yı açıkça destekleyen millî bir organ olmuştur.

Birinci yayın devresinde Mustafa Subhi, ikinci devre-

افهام

İFHAM: 27 Temmuz 1919 târihli 5. sayısı

sinde ise Edhem Nejad (Nu. 163 ve 182, 12 Ocak ve 2 Şubat 1920) ve Sadreddin Celâl (Nu. 190,21 Subat 1920) gibi gelecek yılların aşırı komünistleri İ. kadrosuna sızmış görünüyorlarsa da, gazete, Ahmed Ferid, Müfide Ferid, millî şâir Mehmed Emin, Akçuraoğlu Yusuf, Hamdullah Subhî, Hüseyin Ragıb, Hâşim Nâhid ve billhassa Ömer Seyfeddin gibi Türkçülerin imza ve yazıları ile tam ve şuurlu bir milliyetçilik politikası izlemiştir. İ., manda savunucularını şiddetle yermiş ve Kuvvayi Milliye'nin Mustafa Kemal imzalı beyannâmesini (9 Ekim 1919), Mustafa Kemal Paşa'nın dikkate değer bir raporunu (19 Ekim 1919) ve bir bildirisini (20 Ekim 1919) yayınlamak ve her fırsatta Heyet-i Temsiliye'yi savunmak suretiyle Anadolu'ya yararlı hizmetler görmüştür.

Kurucuları başında, gazetenin başyazarı eski Nâfıa Nazırı Ahmed Ferid (Tek), Mehmed Emin (Yurdakul), Akçuraoğlu Yusuf ve Hamdullah Subhî (Tanrıöver) gibi ünlü Türkçülerin bulunduğu Millî Türk Fırkası (b. bk.)'nın beyannâmesini yayınlayarak (Nu. 81, 22 Ekim 1919) ve partinin İstanbul adaylarını (şâir Mehmed Emin, Doktor Adnan, Akçuraoğlu Yusuf, Ahmed Ferid, Prof. Mustafa Zühdü, İsmail Hakkı beyleri) ilân ederek 18 Aralık 1919'da yapılan genel seçim kampanyasında büyük faâliyet gösteren İ., 18 Ağustos 1919 târihinden başlayarak haftada bir verdiği edebî ilâvesi ile de Türk fikir ve sanat hayatına değerli katkılarda bulunmuştur. Ömer Seyfeddin, Mehmed Emin (Yurdakul), Orhan Seyfi (Orhon), Hamdullah Subhi (Tanrıöver), Rûşen Eşref (Ünaydın), Hâlid Fahri (Ozansoy), Şükûfe Nihal (Başar), Yusuf Ziya (Ortaç), Balhasanoğlu Necib Âsım (Yazıksız), İzzet Ulvi, Feyzullah Sâcid, Ahmed Refik, Ali Ekrem (Bolayır), Müfide Ferid (Tek), Fâzıl Ahmed (Aykaç), İbrahim Alâeddin (Gövsa), Fâlih Rıfkı (Atay), «İfham Edebî İlâvesi»'nin başlıca yazarları idiler.

İ., Ahmed Ferid Bey'in Ankara'ya geçmesi ile yayımına son vermişse de, başta Müfide Ferid Hanım ve Ahmed Ferid, Hüseyin Ragıb beyler olmak üzere yazarlarının önemli bir kısmı ile «Hâkimiyet-i Milliye» gazetesi kadrosuna geçmek suretiyle Millî Mücadele yolundaki hizmetlerini devam ettirmiştir. — Fethî Tevetoğlu

İFLÂS, kişinin borçlarını ödeyememesi (acz) hâlinin mahkeme kararı ile tesbit ve ilân olunması. İ.'ta İ. edenin, yâni borçlunun bütün mevcutlarının, alacaklıları lehine tasfiyesi söz konusu olmaktadır.

Türk Ticaret Kanunu'nun 20. maddesi «Tacirlerin her türlü borçlarından dolayı İ.'a tâbi oldukları» hükmünü ihtivâ eder. Tacirlerin İ.'a tâbi tutulmaları için borçlarının ticarî veyâ âdî olması konusunda fark gözetilmemiştir. Diğer taraftan, tacir olmayan âdî şahıs da «acz hâlinde bulunduğunu bildirerek yetkili mahkemeden İ.'ını isteyebilir.»

İ. ya âdî (doğrudan doğruya) veyâ taksiratlı veyâ hileli olarak vuku bulur. Borçlunun kusuru (ihmal ve tedbirsizliği) sebebiyle meydana gelen İ. taksiratlı İ., «alacaklılarını zarara sokmak kasdiyle» hileli muameleler sonucu meydana gelen İ. da hileli İ.'tır.

İ. edene müflis denir. Müflisin itibarının yerine gelmesi, âdî, taksiratlı ve hileli müflis bulunmasına göre değişir. «Bütün alacaklıların alacaklarını itfâ ettiğine (ödediğine) dair makbuz veyâ vesikaları» gösteren âdî müflis, «İ.'a karar veren mahkemeden itibarının yerine getirilmesini isteyebilir.» Taksiratlı müflisin itibarının yerine gelebilmesi için mahkemeye arzuhal ile müracattan önce «infazı lâzım gelen cezasını» çekmiş olması lâzımdır. Hileli müflisin itibarının yerine gelebilmesi, Ceza Muhakemeleri Usûlü Kanunu'nun «memnû (yasak) hakların iâdesine dâir» hükümlerine tâbidir.

İ. işlerini tâkip ve kontrol etmek üzere her asliye mahkemesinin yargı çevresinde, lüzumu kadar İ. dairesi bulunur. İcrâ ve İ. işleri bir dâirede birleştirilebilir. İcrâ hâkimi veyâ reisi tarafından temsil olunan tetkik mercii, İ. muameleleri ile ilgili olarak yapılan itiraz ve şikâyetleri inceler ve karara bağlar.

İ. edenin haczi mümkün mallarının, alacak ve borçlarının ve İ. kapanıncaya kadar kendisine intikal eden diğer bütün malların teşkil ettiği masaya İ. masası denir. Bu suretle, borçlunun bütün mevcutları, borçlarının ödenmesine tahsis edilmiş olur. Tetkik merciince tâyin olunan komiserin başkanlığı altında toplanan alacaklıların üçte ikisinin kabul etmesi halinde borçlu ile alacaklılar arasında meydana gelen uzlaşmaya konkordato denir. Tasdik edilen konkordato, bütün alacaklar için mecburîdir.

İFREN, Hicretin ilk üç yüzyılında Kuzey Afrika'da önemli rol oynamış bir Berber aşireti. Aşiretin ünlü reislerinden biri olan Ebû Kurra, Tlemsen civarında bir Berberî devleti kurmuştur. IX. yüzyılda İdrîsîlerin hâkimiyetini tanımak zorunda kalmış olan İ.'ler, 958'de Fâtımîlerle yaptıkları bir savaşı kaybettikten sonra dağılmışlardır. Bu olaydan sonra bâzı kolları İspanya'ya geçmiş, diğerleri de birtakım maceralardan sonra eriyip gitmişlerdir.

İFRİKİYYE, Arapların, Berberistan'ın doğu bölümüne verdikleri ad. Sınırları doğuda Barka, batıda Tanca olarak gösterilir. Kuzeyden güneye doğru ise, Akdeniz kıyılarından başlayarak Zencilerin ülkesinin başlangıcı olan yerlere kadar uzanır. İ. çeşitli istilâlar altında kalmıştır. Târihi XV. yüzyıldan sonra Tunus'un târihi ile birleşmiştir.

İFRİT, *Kur'an*'da cinler hakkında kullanılmış bir kelime. Hileci, kötülük ile ilgili meseleler hususunda «kurnaz» ve daha genel bir şekilde «hasmını alt eden, onu toza toprağa bulaştırıp işini başarı ile sonuca ulaştıran» anlamlarına gelir. Eski kaynaklarda, kötü yaradılışlı cinler veyâ özel bir sınıf cin anlamına kullanılmakta olduğu da kaydedilir. Modern Arapçada ise genellikle «kuvvetli, hain ve kurnaz» gibi anlamlarda kullanılır.

İFTAR, oruçlunun oruç açması, yâni belli süre bitince orucunu bozması. İ. vakti, güneşin batması ile başlar. Müslümanların evlerinde, güneşin batmasına yakın anlarda, sofralar hazırlanır, dua ve sena ile İ. vaktinin gelmesi beklenir. Vakit gelince de beklemeden hemen İ. yapılması, din bakımından makbul bir harekettir. Hattâ akşam namazı İ.'dan sonra kılınır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında, İstanbul ve diğer büyük şehirlerdeki devlet büyüklerinin ve zengin kimselerin konaklarında Ramazan ayı boyunca İ. sofraları kurulur, yoksul halka, eşe dosta ziyafetler verilirdi. Bu yapılanlar, gösterişten tamamiyle uzak olarak, İslâm kardeşliği ve insan sevgisinin gerçek ve samimî bir yaşanışına vesile olurdu.

İFTİHAR NİŞANI (Nişân-ı İftihar), ortasındaki oval levha üzerinde Sultan Abdülmecid'in çiçekli tuğrası bulunan 39 × 45 mm boyunda, değerli taşlarla bezenmiş, arka kapağı altından, düz bir nişan.

Birinci, ikinci ve üçüncü dereceleri vardır. Tuğranın çevresinde dört mm genişliğinde ve değerli taşlarla bezenmiş bir güneş çerçeve bulunmaktadır. Çerçevenin dışında etrafı sekiz mm genişliğinde yine değerli taşlarla süslü 32 tâne gümüşten şuâ hattı vardır. Bunların alt tarafları altın kaplamadır. İ. N. çemberinde 32 taş vardır. 16 uzun şua hattının her birinde 5'er, diğer 16 kısasında 3'er taş bulunmaktadır ki, bu nişandaki taşların toplamı 160 tânedir. Nişanın kırmızı kurdelesi 3 1/2 cm genişliğindedir; çizgileri yeşildir. İ. N.'nın tüzüğü yoktur. Göğsün sol tarafına takılır. Sâhibi ölünce takılmamak şartı ile, mirasçılarına intikal eder.

İFTİHAR NİŞANI (Büyük)

İFTİHAR NİŞANI (Küçük)

II. Abdülhamid devrinde (1876 - 1909) de bâzı zevâta İ. N. verildiği, devlet arşivlerinde bulunan kayıtlarından anlaşılmaktadır.

İ. N.'nın, 1839 yılında «atik iftihar» adı ile çıkarılmış, altın, gümüş ve bakırdan yapılmış madalyaları da vardır. 1853 ve 1858 yıllarında bu madalya altın ve gümüş olarak yeniden basılmıştır.

I. G. FARBENINDUSTRIE A. G. (Boya Sanayii Menfaat Birliği Anonim Ortaklığı), Almanya'nın bir zamanlar en büyük iktisadî kuruluşunu teşkil eden bir konsernin adı. 9 Aralık 1925 târihinde kurulmuş ve birçok firmanın birleşmesi sonunda meydana gelmiştir. Bu birleşmede en büyük rolü oynayanlar, Carl Duisburg ve Carl Bosch adlı iki kişidir.

1926 yılında firmanın ana sermayesi 1,1 milyar Reich markına yükseltilmiştir.

Birliğin çok önem verdiği konulardan biri, Orta ve Batı Almanya'daki kömür yataklarını ele geçirmek olmuştur ki bunda başarısı hemen hemen tamdı.

1929 yılından itibaren başlayan çalışmalar sonucunda birtakım Amerikan, Fransız ve İsviçre firmalarının da katılmasıyle Menfaat Birliği daha da güçlenmiş ve milletlerarası bir kartel halini almıştır. Hitler iktidara geçtikten sonra bile bâzı aksamalarla II. Dünya Harbi'nin başladığı târih (1939) e kadar süregelen kartel, 1945 yılı yazına kadar faaliyete devam etmiştir. O târihte artık Almanya dört işgal bölgesine ayrılmış bulunuyordu ve işgal kumandanlıkları kendi bölgelerinde bulunan ve Menfaat Birliği'nin doğrudan doğruya sahibi bulunmayıp sadece kontrol ettiği kuruluşlar da dahil olmak üzere bütün emvaline ve parasına el koymuşlardır. Bu emval ve paraların yarıdan fazlasını tutan bir kısmı Rus işgal bölgesinde, Polonyalılar tarafından zaptolunan bölgede ve Silezya'da bulunmaktaydı. Aynı tedbirler arasında firmanın Almanya dışındaki aş. yu. bir milyar Reich markı değerindeki yatırım ve tesisleri de haczediliyordu. Aynı yılın sonlarına doğru Menfaat Birliği'nin yönetim kadrolarında bulunanlara karşı da birtakım deliller toplanmağa başladı ki bunlar daha sonra görülen Nürnberg harp suçluları davasında iddianamenin bâzı maddelerini teşkil edeceklerdi.

Bu haciz ve sonra yeniden faaliyete geçiş ile ilgili olarak hazırlanan kanunlarda bir noktaya özellikle ağırlık verilmişti ki o da şuydu: Eski Menfaat Birliği'ni meydana getiren her bir ünite, tekrar çalışmağa başladıktan sonra artık eskiden olduğu gibi diğer birimlerle herhangi bir ilgi kurma yoluna gidemeyecek ve bağımsız kalacaktı. Bundan maksat Almanya'da yeni sanayi devlerinin ortaya çıkmasını önlemekti.

Bütün bu kontrol ve parçalama işlemleri Müttefikler tarafından 1952 yılına kadar kademeli şekilde sürdürülmüş ve aynı yıl Müttefikler Yüksek Komisyonu'nun 35 sayılı kanunu ile eski kuruluşun parçalanması yolundaki son adımlar atılmıştır. Parçalama ve bölme planının sonucu olarak birçok yeni firmalar doğmuştur.

IGLOO [*iglu*], bâzı Eskimoların içinde yaşadıkları kardan binâ. I. yoğunlaştırılmış kar bloklarını, dairevî bir plâna göre birbiri üzerine içeriden yerleştirilerek yapılır. Kubbe biçimindeki I.'yu yapan içten örerek tamamladığı için binâ iyice sağlamlaştıktan sonra açtığı kapıdan dışarı çıkar. I. geçici bir karakter taşır ve yalnız kışın av mevsiminde kullanılır.

I G L O O

IGNATIUS DE LOYOLA [İspanyolca adı: **Ignacio de Loyola**] (Loyola şatosu, Guipúzcoa 1491 - Roma 1556), Jesuitler tarikatının kurucusu. Bask asıllı Oñaz y Loyola ailesine bağlı olan I., sarayda tahsil görmüş ve 1518 - 1521 yıllarında İspanyol Navarra kral naibinin yanında subay olarak çalışmıştır. Dinî hayata karşı duyduğu bir aşkla, önce Montserrat'ta (1522) Devotio moderna (= modern sofuluk; XIV - XV. yüzyıllarda başlayan bir dinî reform hareketi; dua yerine başkalarına yardım, âyin yerine tefekkürü koyma eğilimi başlıca amacı idi) nın te'siri altında kalmış, sonradan da Manresa'da mistik tecrübeler geçirmiş (1523) ve neticede *Exercitia Spiritualia* (Ruh alıştırmaları) adlı eserinin plânını çizmiştir. Barcelona, Alcalá ve Salamanca'-(1524 - 1527) ve Paris'te (1528 - 1535) tahsiline devam da eden I., Magister Artium (sanatlar üstadı, bir nevi doktora) unvanını kazanmıştır. Hayatının bu devresinde Dominicusçularda ilâhiyat tahsil etmiş, ilk arkadaşlarını etrafına toplamış ve onlarla Montmartre'da 15 Ağustos

IGNATIUS DE LOYOLA

1534'de and içerek bir tarikatın temelini atmıştır. Papazlığı 1537'de Venedik'te elde etmiştir. I. ve arkadaşlarının Filistin'de girişmek istedikleri hacılık ve ruhanî yardım seferi yapılamayınca I., arkadaşlariyle beraber Roma'da yerleşmiş, 1540'ta Papanın tasvibiyle Jesuitler tarikatı kurulunca, I. da bu tarikatın önder (general)'i olmuştur. I. ölümüne kadar Roma'da kalmış ve hızla çoğalan Jesuitleri idâre etmiş, sosyal yardım kurumları ve okullar kurmuştur. 1609'da beatus (= mes'ut), 1622'de de sanctus (= aziz) ilân edilmiştir.

Mektup ve bildirileri, *Monumenta historica Societatis Jesu* (= İsa Birliği'nin târihî yazıları) da çıkmıştır. Bk. JESUİTLER.

İGNAT'EV, Nikolay Pavloviç (Petersburg 1832 - Petersburg 1908), Rus generali, devlet adamı ve Panslavist. Petersburg harb okulunda okumuş, Hassa Süvari Alayında subay olarak askerî hizmete başlamış, 1851'de Harb Akademisi'ni bitirmiş ve Hassa Askerî Kurmayı'nda görev almıştır. Kırım Harbi (1854 - 1855) esnasında Baltık Eyaletleri Dairesi Berg Kurmay Heyeti'nde çalışmıştır. 1856'da Londra'ya ataşemiliter olarak gönderilen İ., burada Çin, Hindistan ve İran işleriyle ilgilenmiş, «Türkiye işleri» üzerinde de durmuştur. 1856 - 1857'de Besarabya sınırı uzmanı olarak Paris'teki Rus elçisi Kiselev'e yardıma gönderilmiştir. 1857'de Balkanlar, Suriye ve Filistin'de bir gezi yaparak Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu konusunda da bilgi edinmiştir.

Kırım Harbi'nde Rusya'nın yenilmesi üzerine, İstanbul ve Boğazlar yolu kapatıldığından Ruslar Türkistan ve Uzak Doğu'ya yayılmağa başlamışlardı. Albay İ.'in başkanlığındaki bir heyet, 1858'de Türkistan'a, Hiva ve Buhara hanlıklarına gönderilmiştir. Zahiren Rus ticareti için imkânlar ve imtiyazlar elde etmek isteniyordu; gerçekte ise gelecekteki askerî harekât için bilgi toplamak amacı güdülüyordu. Rus heyeti Hive'de başarısızlığa uğramışsa da, Buhara emiri Nasrullah, İngiltere'ye kızgınlığı yüzünden, Ruslara bâzı ticaret imtiyazları tanımıştır.

İ. 1859 - 1860'ta Pekin'e gönderilmiştir. Bu sıralarda Rusya ile Çin arasındaki anlaşmazlık, Amur ve Ussuri nehirleri, Pasifik kıyısındaki saha konusunda idi. İ. bu anlaşmazlığı müzakere yolu ile halletmeğe uğraşacaktı. İ., bir yandan İngilizleri Çin'e hücuma kışkırtırken, bir yandan da Çinlileri İngilizlere karşı koruyacağını söylüyordu. Çin, Ussuri nehri ile Pasifik Okyanusu arasındak sahayı Rusya'ya bırakmayı kabul edince, İ. Rusya'nın Pasifik kıyısında Vladivostok (b. bk.) deniz üssünü kurmasını sağlamıştır.

İ. bu başarı üzerine generalliğe yükseltilmiş ve Çar'ın yaverleri arasına alınmıştır. Bunu mütaakip İ. «Türk işleri» ile uğraşmaya başlamış, 1861'de İstanbul'a gönderilmiştir. İ. diplomatik sahaya geçerek Hariciye Nezareti'nde Asya Dairesi Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Bu görevde 1861 - 1864 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ve «Doğu Meselesi» ile ilgilenmiştir. İ. Bulgarlar, Sırplar ve Karadağlılarla ilgili siyasetini Panslavizme bağlamış ve İstanbul'a elçi tayin edilince (1861), bu görüşlerini gerçekleştirmek için imkânlar elde etmiştir.

İ., elçi sıfatıyla İstanbul'a gelince Slavlar başta olmak üzere Rum ve Ermenilerin koruyucusu rolünü üzerine almıştır. İstanbul'da Fener Patrikhânesi, Bulgar, Sırp ve Karadağlılarla münasebet kurmuştur.

İstanbul'a gelmeden önce İ. diplomasi alanında tecrübe sahibi olmuş ve diplomasinin her şeyden önce yalan söylemeğe dayandığına inanmıştı. İstanbul'da yalanları dillerde dolaşmaya başlamış «Yalancı Paşa» adını kazanmıştı. Çok mahir ve kurnaz bir diplomat olan İ., her fırsatta Rusya'nın haşmetini göstermek istemiş ve İstanbul'da Rusya'nın nüfûzunu yükseltmeye çalışmıştır. Valide Sultan ve Hidiv İsmail'in İstanbul'daki adamı olan Yahudi Abram vasıtasıyle Sultan Abdülaziz ile münasebet kurmuş ve saraya tesir yollarını bulmuştur. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa da İ.'in tesiri altına girmiş ve onun sözüne göre hareket etmiştir.

1867'de İ.'in rütbesi büyük elçiliğe yükseltilince İstanbul'daki nüfûzu büsbütün artmıştır. 1867 Ağustos'unda, II. Aleksandr'ı Kırım'da, Livadia sarayında ziyarete giden Fuad Paşa, İ.'in telkiniyle Türk - Rus dostluğunun geliştirilmesi yollarını aramış olmalıdır. Fakat İ.'in «dostluk» faaliyeti tamamiyle yıkıcı idi ve yalnız Rus çıkarlarına hizmet etmekten ibaretti.

İ.'in tahriki ile Balkan Slavları arasında kaynaşmalar artmıştır. Rusya'dan gönderilen Panslavist ajanlar Bulgar, Sırp ve Karadağlılara para ve silâh getirmekte idiler. Fâkat İ. bu faaliyetlerini ustalıkla örtbas etmiştir.

İ.'in yıkıcı tahrikâtı 1877 - 1878 Rus - Türk Harbi'ne yol açmıştır. Bunun başlangıcı 1875'te çıkan Bosna isyanıdır. Bu isyanı Karadağ ayaklanması ve Sırbistan isyanı takip etmiştir. Rusya'dan birçok gönüllü «Slav kardeşler»e yardıma gelmişlerdir, bunlar arasında Taşkent «fatih»i General Çernyaev de vardı. Rus gönüllüleri ve Sırp ordusu korkunç bir bozguna uğramışsa da, Sırplar Rusya tarafından kurtarılmıştır. Bu defa, İ.'in telkiniyle Rusya yeni kışkırtmalara girişmiş, «Slavlarla meskûn yerlerde reformlar yapılması» nı istemiştir. Buna Avusturya ve Prusya da karışmış, bu suretle bir «Avrupa meselesi» yaratılmıştır. Rus Panslavistlerinin ve başta İ.'in kışkırtmaları üzerine çıkan Bulgar isyanı bastırılınca İngiltere'de ve diğer Avrupa memleketlerinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir kampanya açmıştır. Bu kampanyanın başında «Türk düşmanı» Gladstone (b. bk.) bulunuyordu. Fakat muhafazakâr lider Disraeli (Lord Beaconsfield) Osmanlı İmparatorluğunun korunmasını İngiltere'nin çıkarları için lûzumlu saydığından Gladstone'ın tahrikleri sonuç vermemiştir.

Rus tahrikleri karşısında Abdülaziz «Rus uşağı» diye bilinen Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'yı azletmek zorunda kalmıştır. Sadarete Mehmed Rüştü Paşa getirilmiştir. Bu defa, Mithad Paşa'nın başında bulunduğu anlaşılan bir komplo hareketi Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için çalışıyordu. İ. bunu öğrenmiş ve Abdülaziz'i şiddet tedbirleri almaya teşvik etmiştir, fakat padişah onun bu tavsiyelerine uymamıştır. Az sonra Abdülaziz tahttan feragate zorlanmış ve V. Murad'ın tahta geçmesini mütaakıp intihar etmiş veyâ öldürülmüştür.

II. Abdülhamid'in tahta çıkarılmasından sonra krizin gelişmesinde İ. baş rolü oynamıştır. Bosna'da ve diğer Slav ülkelerinde yapılması istenen «reform» lar dolayısıyla İstanbul'da yapılan ve Tersane Konferansı diye bilinen (23 Aralık 1876) büyük devletler mümessilleri toplantısında Osmanlı Devleti'ne en çok baskı yapmak isteyen İ. olmuştur. Tersane Konferansı, II. Abdülhamid'in Meşrutiyet idaresi ilân etmesiyle dağılmıştır. Fakat İ.'in ısrarı ile kriz gelişmiş, 1877 - 1878 Rus Harbi başlamıştır.

Bu savaşta, Gazi Osman Paşa (b. bk.) nın Plevne müdafaası Rusya'yı hezimete uğratacak bir şekilde gelişmiştir. Ancak bazı kumandanların yanlış hareketleri ve

Gazi Osman Paşa'ya vaktinde yardım edilmemesi yüzünden Plevne Rusların eline düşmüş, Ruslar Balkanları geçerek Edirne'ye kadar ilerlemişlerdir. Rusların esas gayeleri İstanbul'u ele geçirmekti. Fakat İngiliz donanmasının Marmara'ya girmesi ve Büyükada açıklarında demirlemesi üzerine Rus ilerlemesi Yeşilköy (Ayastefanos) de durmuştur. Barış görüşmeleri de burada yapılmıştır. Bu müzakereler tamamiyle Rus başdelegesi İ. tarafından idare edilmiştir. Ayastefanos Antlaşması (b. bk.) 3 Mart 1878'te imzalanmıştır. Bu muahede İ.'in tasarladığı plânları gerçekleştirmiş oluyordu.

İ., bu başarının mükâfatı olarak, Bulgar tahtına çar olarak geçirilmesini de tasarlamıştı. Fakat bu tasarısı gerçekleşmemiştir. Büyük devletler (başta İngiltere ve Avusturya), Rusya'nın Balkanlarda bu kadar nüfûz sahibi olmasını kabul etmemişler ve Bismarck'ın tavassutu ile yapılan Berlin Kongresi (1878) ile Ayastefanos Muahedesi birtakım tadillere uğramıştır. Berlin Kongresi'nden sonra İ.'in İstanbul elçiliğine son verilmiştir. Petersburg'a dönünce bir süre arka planda kalmış ve kendisine pasif bir görev verilmiştir.

II. Aleksandr'ın 1 Mart 1881'de bir bomba ile öldürülmesinden sonra tahta geçen III. Aleksandr, İ.'i 1881 Mayıs'ında İçişleri Bakanlığına tayin etmiştir. İ., Rusya'nın batı şehirlerinde Yahudi katliam ve yağmalarına karşı seyirci kalmıştır.

Panslavist olan İ., Slavofillerin bazı romantik görüşlerine kapılmış ve bir «meclis» çağrılması için bir proje hazırlamıştır. Bu «meclis», Rus halkının her zümresinden mümessilleri içine alacaktı. III. Aleksandr'ın bu projeyi tasvip ettiği anlaşılıyor; fakat Sinod başkanı Pobedonostsev meclis'te, «parlamento» nun başlangıcını görmüş ve İ.'in bakanlıktan uzaklaştırılmasını sağlamıştır. Kont İ., budefa Devlet Şurası üyeliğine atanmışsa da, bu görevi ciddiye almamıştır.

İ., en büyük «Türk düşmanı» olarak tanınmıştır. Onun siyasî ve askerî amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak, Balkanlardaki Slavları Rusya'nın «himaye» si altına almak ve hattâ Boğazlar ile İstanbul'u zaptetmekti.

İ.'in Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'na âid hâtıraları yayınlanmıştır: *San-Stefano, Zapiski Grafa N. P. İgnat'ev'a.* Diğer yazıları ise *Zapiski Grafa N. P. İgnat'eva. Jurnal* adı altında («İstoriçeskiy Vestnik», 1914, 1-7) çıkmıştır. — Akdes Nimet Kurat

İGOR BÖLÜĞÜ DESTANI (Rusça adı: *Slovo o Polku İgoreve*), Rusların «millî destan» ı olduğu ileri sürülen bir destan. Bu destanın konusunu Kiev Rusyası devri, Rus knezlerinin 1185 yılında Kuman (Kıpçak) lara karşı tertip ettikleri ve felâketle sona eren sefer teşkil etmektedir. Bu destanın seferden az sonra, adı kesin olarak tesbit edilemeyen bir halk şairi tarafından tanzim edildiği ve ağızdan ağıza dolaştıktan sonra yazıya geçirildiği ileri sürülmektedir.

İ. B. D.'nda 1185 seferi ve Rus knezlerin yenilgileri, esaretleri, özellikle Novgorod-Seversk knezi İgor'un başına gelenler, Kumanlardaki esareti ve bu sırada İgor'un karısının üzüntüleri, sefer esnasında Rus askelerinin kahramanlıkları, tabiat tasvirleri büyük bir ustalıkla ve çok şairane bir şekilde anlatılmıştır.

Bu destanın eski bir yazma dergisinde kalmış ve Rus asılzadelerinden Musin-Puşkin'in Moskova'daki kütüphanesinde muhafaza edilmiş olduğu söylenmektedir. Rus tarihçisi Karamzin bu yazmayı Musin-Puşkin kütüphanesinde bulmuş ve 1800 yılında neşretmişti. Fakat yazma, 1812'de Napoléon'un Moskova'yı işgali sırasındaki yangında, kütüphane ile birlikte yanmıştı; dolayısıyle destanın orijinal yazması muhafaza edilmediği gibi, başka bir kopyasına da rastlanmamıştır. Buna göre bu «Rus millî destanı» nın esas yazması, 1800'de Karamzin tarafından neşredilen matbu nüshaya münhasır kalıyor.

İ. B. D.'nın konusu 1185'te bazı Rus knezlerinin Kumanlara karşı yaptıkları sefere ve maruz kaldıkları felâkete aittir. 1184 yılında Ruslar, Kiev knezi başta olmak üzere Kumanlara karşı başarılı bir sefer yapmışlardı. Bu sefere katılmayan bazı Rus knezleri, başta Novgorod-Seversk knezi İgor olmak üzere 1185'te Kumanlara karşı yeni bir sefer açmışlardı. İgor, kardeşi Vsevolod'u ve diğer birkaç knezi de yanına aldıktan sonra, Çernigov knezinin hizmetindeki bir Türk zümresi olan Kovuy'ları (veyâ Karakalpakları) da alarak, Kumanları arayıp bulmak ve onların karargâhlarını dağıtmak, zengin ganimet almak ve bu suretle Ruslar arasında ününü yaymak maksadıyle 23 Nisan 1185 tarihinde Don boyuna doğru hareket etmiştir. O gün güneş tutulmuştu. Rus boyar (bey) ları bu olayı kötüye yormuşlar ve seferin felâketle sona ereceğini söylemişlerdi. İgor ise güneşin tutulmasına ve yapılan kötü yorumlara aldırmamış, «kaderde ne varsa, ona razıyız» diyerek sefere çıkmakta ısrar etmişti.

Knez İgor ve ona bağlı birlikler Donets ırmağını geçtikten sonra güneye doğru yol almışlardı. Kardeşi Vsevolod ise, Kursk'tan sonra Don ve Sal ırmakları yönünde yürümüştü. Rusların gelişini haber alan Kumanlar, Konçak ve diğer başbuğların idaresinde hemen harekete geçmişler ve Rusları karşılamağa hazırlanmışlardı. İlk karşılaşmada İgor'un kuvvetlerinin Kumanları yendiği, Kuman ordugâhını ele geçirerek çok ganimet aldıkları anlaşılıyor. Bunun üzerine cesaretleri artan Rus askerleri Kumanlara daha büyük bir darbe indirmek istemişlerdi.

Rusların gelmekte olduğu haberi bozkırlarda yayılmış ve Kuman boyları Ruslarla çarpışmak üzere toplanmışlardı.

İgor'un kuvvetleri Aşağı Don sahasındaki Kayalı ırmağına gelince her yandan Kumanlar tarafından sarılmışlardı. Mamafih Kumanlar önceleri yaklaşmamışlar, yalnız Ruslara ok atmakla yetinmişlerdi. Bu defa İgor'un kuvvetlerini Kayalı ırmağı kıyılarından atmışlar ve susuz bırakmışlardı. Kuman baskısı gittikçe artmış, çok kanlı bir savaş sonunda Ruslar korkunç bir yenilgiye uğramışlardı. Pek çok Rus askeri ve «Kovuy» (Karakalpak) lar öldürüldükten sonra, sefere katılan Rus knezleri de esir edilmişlerdi. Bu suretle Konçak (Kumanların başı) bir yıl önceki yenilginin öcünü almıştı. Esir düşen Rus knezlerini türlü Kuman başbuğları obalarına alıp götürmüşler ve fidye gelinceye kadar misafir etmişlerdi. İgor da yaralı olduğu halde «misafir» kaldığı Kuman başbuğu tarafından özel saygı görmüş, kendisine bakmak için adamlar tahsis edilmişti.

İgor'un ve yanındakilerin yenilmeleleri, dört beş Rus knezinin Kumanlara esir düşmesi, Ruslar arasında büyük yankılar yapmıştı. Özellikle İgor'un genç ve güzel karısı başta olmak üzere, Novgorod-Seversk knezliğinde büyük bir üzüntüye yol açmıştı. Çünkü böyle bir felâket Rus

yurdunda çoktan beri görülmemişti. Mamafih az sonra, İgor bir kolayını bularak, Kuman esaretinden kaçarak, kendi ülkesine dönmeğe muvaffak olmuştu.

İgor'un kaçışı konusunda Rus vekayinamesinde iki söylenti nakledilmiştir. Bunlara göre Lavor adlı bir Kuman, İgor'a birlikte kaçmayı teklif etmişti. İgor önce buna inanmamış, fakat Lavor'nu samimî olduğuna kanaat getirdikten sonra, bu teklifi kabul etmiş, kaçarak esaretten kurtulmuştu.

Rus vekayinamesinde knezlerin adları, Kuman başbuğlarının adları, yer adları (meselâ Kayalı suyu) nakledildiği gibi, çarpışmaların günü, Kumanlara âid birtakım karakterisitik kayıtlar, eski Rus târihine âid birtakım bilgiler ve birçok Kumanca sözler ve tâbirler de verilmiştir. Destanda, İgor'un sefere hazırlanması ve çıkışı anlatılmış, Kumanlarla ilk çarpışması hikâye edilmiş, Dnepr ve Don nehirleri ile bozkırların tasviri yapılmış, Kumanların bazı karakteritik cihetleri (meselâ «beyaz bayrakları›) hakkında bilgi verilmiş ve destan bir «edebî eser» hâline getirilmiştir. Bu destan, Karamzin'in neşrettiği şekliyle, gerçekten güzel bir eserdir. Destan «sahih» ise, eski Rus edebiyatının bir şaheseri olduğu kabul edilebilir.

Rus yazarları (ve onlara uyan Avrupa ve Amerika'daki Slavistlerden birçoğu) bu destana büyük bir değer vermişlerdir. Özellikle Sovyet yazarları bu «destan»ı sağlam bir tarihî kaynak olarak kabul etmektedirler. Oysa bazı batılı bilim adamları (ve Rus bilginleri), başta Fransız Slavisti André Mazon olmak üzere İ. B. D.'nın bu haliyle «uydurma» (sahte) bir eser olduğunu, II. Ekaterina zamanında, sırf onun yayılma siyasetine bir övgü olmak maksadıyle «uydurulduğunu» öne sürmüşler ve bu hususta ağır basan deliller ortaya koymuşlardır.

Bu görüşü benimseyenlere göre, İ. B. D.'nda bu devirde (yani 1185 lerde) herhangi bir Rus «halk şairi» nin asla bilemeyeceği birçok noktalar vardır. Roma imparatoru «Trayan» dan veyâ Kırım'daki Gotlar'dan bahsedilmesi gibi. Dil bakımından da destan bu devrin diline hiç benzemiyor; meselâ dil ve ifade, vekayinamelerden veyâ «Azizlerin hayatı» ndaki deyişten çok farklı, çok daha işlek ve «edebî» dir. Mazon'a (ve onu takip edenlere) göre, İ. B. D.'nın «uydurucu» su (veyâ «uydurucu» ları), vekayinamelerden 1185 yılı seferi ve İgor'un Kumanlardaki esareti olaylarını okuduktan başka, meselâ V. N. Tatişçev'in *İstoriya Rossiyskaya*'sını gözden geçirmişler ve bu devrin olayları ile daha eski devirleri öğrenmişlerdir. Ancak «destan» daki Türkçe sözler, tabirler konusu vuzuha kavuşmuş değildir (Son olarak S. E. Malov'un bu konuda yazmış olduğu yazı tatmin edici olmaktan uzaktır).

Bu suretle, Rusların «millî destan» ı olduğu iddia (ve Rus bilginlerinin çoğu tarafından kabul) edilen İ. B. D.'nın gerçek mahiyeti bugünkü hali ile meşküktür. Mazon'un söylediği gibi, bu hususta daha ciddî ve «Rus millî hissiyatından uzak» ilmî araştırmalar yapılması gerektiği anlaşılıyor.

Rus edebiyatı alanında bu «destan» üzerinde pek çok araştırmalar yapılmış, «destan» birçok defa neşredilmiştir. Bunlardan en önemlisi A. S. Orlov'un *Slovo o Polku İgorove* adlı eserdir [1946]. — Akdes Nimet Kurat

IGUAÇU, Iguassú veyâ **Iguazú**, Güney Amerika'nın en önemli nehirlerinden Paraná'nın kollarından biri. Uzunluğu 1 320 km dir. Güney Brezilya yaylasındaki Curitiba kasabasının yakınlarından çıkan I., aşağı kısımlarında Brezilya ile Arjantin arasındaki sınırı teşkil eder. Ancak Porto Amazonas ile Porto União adlı iki küçük nehir limanı arasındaki 175 km lik kesimde gemi ulaşımına elverişlidir. Paraná nehrine döküldüğü yerden 23 km geride, 23 ve 34 m yükseklikte iki kademeli bir çağlayanı vardır ki, bunlara I. Çağlayanları adı verilir.

Iguaçu Çağlayanları

IGUANODON, Dinosauruslar cinsinin soyu tükenmiş bir sürüngen türü. 8 m uzunluğunda ve 5 m yüksekliğinde olan bu sürüngenlerin fosillerine II. Devrin alt tebeşir tabakasında rastlanmıştır. Ön ayakları kısa olan I.'un arka ayakları üzerinde yürüdüğü anlaşılıyor. 1878'de Bernissart (Belçika) da 29 I. iskeleti bulunmuştur.

İĞDE (Elaeagnus angustifolia), İkiçeneklilerden İğdegillerin örnek bitkisi olan bir ağaç. Ilık iklimli ülkelerde yetişen bu ağaç, 10 - 12 m boy alır. Mızrak biçiminde olan yapraklarının üstü parlak yeşil, altı ise gümüşîdir. Haziran ayında sarı renkli ve güzel kokulu çiçekler açar. Zeytine benzeyen meyvesi ham iken serttir ve yeşil bir kabukla kaplıdır. Meyve olgunlaşınca kabuğu altın sarısı bir renk alır. Bu kabukla çekirdek arasındaki eti beyaz un halindedir. Aşılanmış olan sultanî İ. in meyveleri daha iri ve lezzetlidir.

İĞDE: Dalı ve meyvası

İ., soğuk ve sıcak yastıkta çelikle çoğaltılır. Yurdumuzun birçok yerlerinde ve özellikle İç Anadolu'da yetişen İ., kuraklığa dayanıklıdır. Kokusunun güzelliği dolayısıyle park ve bahçelerde yetiştirildiği gibi, yeşil çit teşkil etmek üzere bahçe, park gibi yerlerin etrafına da dikilir.

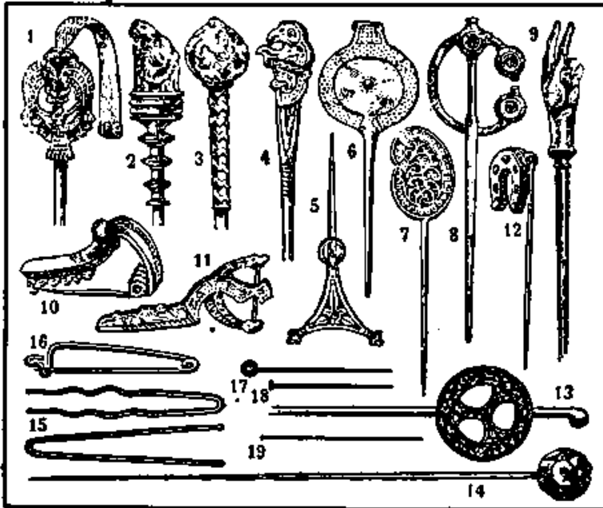
İĞDİŞ ETME (Fr. Castration), hayvan ve bitkilerde üreme için gereken organı kesip ayırma veyâ tahrip etme. İnsanlar için daha çok hadım etme (kastrasyon) terimi kullanılır.

İnsanlarda kastrasyon, geçmişte, çeşitli maksatlarla uygulanmıştır. Haremler için harem ağaları yetiştirmek, Roma'daki Capella Sistina için ince sesli ses sanatkârları sağlamak için İ. E. ameliyatı yapılmıştır.

Cinsî olgunluktan önce hadım edilen erkeklerde, operasyonun beden ve ruha etkileri çok derin olur. Olgunlaşmadan sonra ise, fizyolojik denge iyice kurulmuş olduğundan önemli bir sarsıntı geçirilmez. Hadımlaştırılmış erkek çocuk kadına benzeyişini muhafaza eder (ince deri, az gelişmiş kıl sistemi, ses perdesinin yüksekliği, ince ses, kas sisteminin az gelişmesi, kol ve bacak kemiklerinin narinliği, şişmanlığa eğilim). Olgun erkeklerde değişmeler çok daha az göre çarpar. Kadınlarda ovariektromi (Fr. ovariectomie = yumurtalıkların alınması), âdet kesilmesine benzer etkiler yaratır ve bir erkekleşme eğilimi göze çarpar. Kastrasyonun bu etkileri, cinsiyet bezleri ifrazatının gerek erkekte gerek kadında ikinci derecede cinsî karakterleri vücuda getirdiğini ispat eder. Hormonoterapi (Fr. hormonothérapie = hormonlarla tedavi), kastrasyonun etkilerini giderir.

Hayvanlarda gerek dişiler gerek erkekler iğdiş edilebilir. Erkekler üzerinde daha kolaydır. Dişilerde yumurtalıklarla yardımcı üreme organları, erkeklerde husyeler kesilir veyâ üreme organları tam olarak alınır yâhut burma (Fr. bistournage) denilen bir operasyon yolu ile husyeler ezilir ve gelişmelerine set çekilir. Bu operasyon erkek hayvanları daha sakin ve yumuşak kılar. Aynı zamanda etlerinin kalitesini iyileştirir ve hayvanın yağ bağlamasına yol açar. Atlar 18 aylık iken veyâ 2 yaşında iğdiş edilir. Erkek danalar eğer kasaplık iseler, 4 - 10 aylık iken, eğer çekim hayvanı olarak kullanılacak iseler, 1 yaşından sonra iğdiş edilirler. Domuzlarda gerek erkek gerek dişi hayvanlar çok genç yaşta (1 - 2 aylık iken) iğdiş edilirler. Horozlar gerek husyeleri kesilip koparılarak, gerek ibiğinin arkasına bir dişi hormon bezi aşılanarak iğdiş edilir. Bu son metod şimdi kanunen yasak edilmiştir.

İĞNE, iki kumaş veyâ kâğıdı birbirine tutturmaya, dikiş dikmeye ve süs olarak kullanmaya yarayan, bir ucu sivri, öbür ucu toplu, ince ve küçük maden (çelik, plâtin v. b.) den yapılmış tel parçası. Birçok çeşidi bulunan İ.'nin başlıcaları şunlardır: 1. Dikiş İ.'si (Fr. aiguille); 2. Toplu İ. (Fr. épingle); 3. Çengelli İ.; 4. Süs İ.'si (Fr. broche) saça, elbise veyâ kravat üzerine takılır; altın ve mücevherli, incili olabilir; 5. Kasnak İ.'si (Fr. chaînette), ucu çengelli tığla zincir şeklinde yapılan dikiş ve işlemelerde kullanılır; 6. Hekimlikte damara, deri altına, kas içine, bel kemiği, göğüs kemiği içine, göğüs, plevra ve karın boşluklarına ilâç enjekte etmek veyâ sıvı boşaltmak için kullanılan çeşitli şırınga İ.'leri.

İĞNE: Tuvalet İ.'leri: 1. Mykenai'de bulunan bir Yunan İ.'si; 2. Roma İ.'si; 3. Gallo - Romen İ.'si; 4. Meroving İ.'si; 5. Slav İ.'si; 6. Kelt İ.'si; 7. Arap İ.'si; 8. Skandinav İ.'si; 9. Uğur İ.'si (Napoli); Elbise İ.'leri: 10. Skandinav İ.'si; 11. Slav İ.'si; 12. Boyun bağı İ.'si; 13 Japon saç İ.'si; 14. Şapka İ.'si; Çeşitli İ.'ler: 15. Firkete; 16. Çengelli İ.; 17. Başlı İ.; 18. Toplu İ.; 19. İnce toplu İ.

İ., insanların târihte ilk kullanmaya başladıkları araçlardan biridir. Binlerce yıl önce yaşamış insanların balık kemiklerinden, taştan, demirden, tunçtan, altın ve gümüşten yaptıkları İ.'ler bugün yapılan kazılarda bulunup çıkarılmaktadır.

İĞNE BALIĞI (Fierasfer acus), Kemiklibalıklar (Teleostei) takımının İğne balığıgiller (b. bk.) familyasından bir balık türü. Rengi sarımtırak, üzeri kırmızı beneklidir. Karnında yüzgeci yoktur. Vücudu, ince ve ucu sivri kuyruk biçiminde uzamış olup çıplaktır. Deniz hıyarlarına ve su ciğerlerine gizlenir ve gündüzlerini orada geçirir. Deniz hıyarları, teneffüs ettiği havayı dışarı attığında İ. B. burnunu onun kloak (dışkı odası) na sokar ve deniz hıyarının içine girer. Atlas Okyanusu ve Akdeniz'de yaşar.

İĞNE BALIĞIGİLLER (Fierasferidae), Kemiklibalıklar takımının Benzemezomuzlular alttakımına giren bir familya. Karın yüzgeçleri bulunmayan bu familyanın vücutları da pulsuz olup, kuyruk gibi uzamıştır. Anüs gırtlağın altındadır.

İĞNE YAPRAKLI AĞAÇLAR: bk. KOZALAKLILAR.

İHALE (Maliye): bk. ARTIRMA, EKSİLTME VE İHALE.

İHAM, iki veyâ daha çok anlamı olan bir kelimenin en uzak anlamını söylemek isteyerek yapılan bir edebî sanat.

Kılma red kır atıver ya al bağışla bir kula

mısraında bu sanat oyununun tipik bir örneğini bulmak mümknüdür. «Kırıp atmak» ile «kır at»; «alıp bağışlamak» ile «al dondaki atı bağışlamak»; «bir kula» (insana) ile «kula dondaki at» anlamları burada birleştirilmiştir. Asıl anlam «ya kır ya al ya kula donda bir at bağışla» dır.

İHRAM, hac hali için kullanılan bir terim. Bu halde bulunan insana muhrim denilir. Ayrıca, bir insanın namaz sırasındaki hali anlamına da kullanılır. Hac sırasında Kâbe'ye girerken giyilen hiç dikişi olmayan özel elbiseye de İ. denir. Bu elbise iki parçadan ibarettir. Şeriatin emrine göre her iki parça beyaz olmalıdır.

Şeriat, İ'a girmek için çeşitli yerler tâyin etmiştir. Ancak umumiyetle hac sırasında kutsal topraklar sayılan bölgeye yaklaşılınca İ.'a girilir.

İHSAN BEY (İstanbul 1862 - İstanbul 1944), Türk heykelcisi. Sanayi - i Nefise - i Şahane'nin ilk öğrencilerindendir. Bu okulun kuruluşu sırasında heykel bölümü hocası olan Oskan Efendi'nin öğrencisidir. İ., okulu bitirince Paris'e gönderilmiş (1890), orada Delois ve Soldi'nin atelyelerinde çalışmış ve eserlerini Paris güzel sanatlar sergilerinde sergilemiştir (1893 ve 1894). İlk Türk heykelcisi olarak yurda dönünce mesleğiyle hayatını kazanmak zorunluğu karşısında bâzı görevler almış, küçük inşaat mütaahhitliği işlerinde ve Eski Eserler Müzesi'nin restorasyon kısmında çalışmıştır. Oskan Efendi'nin ölümü üzerine Sanayi-i

Nefise (Güzel Sanatlar Akademisi) okulunda öğretim üyeliğine getirilmiş, emekliliğine kadar (1933) bu okulda çalışmıştır. İ. birçok değerli öğrenci yetiştirmiştir. Türkiye'de heykelciliğin gelişmesinde bu elemanların büyük katkısı olmuştur.

İHSAN BEY

İ.'ın sanatında daha çok büstler yer almıştır. Natüralist bir görüşle işlenmiş eserlerinde, akademik ağırlığı olan tipik örnekler vermiştir. Çok ince ve titiz bir işçilik, eserlerininin başlıca özelliğini meydana getirmektedir. Çocuk ve kadın büstleri (Resim ve Heykel Müzesi, İstanbul) vardır.

İHSAN BEY: Büst (Resim ve Heykel Müzesi, İstanbul)

İHSAN BEY, Hattat Hâfız Mustafa (İstanbul 1871 - Edirnekapı, İstanbul 1937), Türk hattâtı ve müzisyeni. Posta ve Telgraf Nezareti muhasebe birinci mümeyyizi Mehmed Celâl Bey'in oğludur. Gülhâne Askerî Mektebi'ni bitirmiş, hâfız olmuş ve Orman Mektebi'ne gitmiştir. Orman Nezareti'nde, birinci belediye dâiresinde, askerî matbaada, Erkân - ı Harbiye - i Umumiye'de çalışmıştır. 1923'te emekliye ayrılmıştır. Sülüs, nesih ve celî öğrenmiştir. Hocalarının içinde Reîsülhattâtîn Kâmil Efendi vardır. Hâfız Tevfik Bey'den, Hâfız Yusuf Efendi'den, Hacı Fâik Bey'den, Bolahenk Nuri Bey'den ve akrabasından olan İsmail Hakkı Bey'den musiki meşk etmiştir. Şarkı besteleri vardır.

İHSAN BEY, Neyzen (1884 - 1935), Türk neyzeni. 1914'te Beşiktaş Musiki Klübü'nü kurmuş, Dâruttâlim - i Musiki'de çalışmış, birçok plâklara katılmıştır.

İHSAN RÂİF (Beyrut 1877 - Paris 1926), Türk kadın şâiri ve şarkı bestekârı. İbrahim Edhem Efendizade Vezir Köse Mehmed Râif Paşa (1836 - 1911) nın büyük kızıdır. Midhat Paşa'nın yakınlarından olan Râif Paşa, uzun süre taşrada görev almıştır. İ. R. babası Beyrut'ta mutasarrıfken doğmuştur. Düzenli bir öğrenim yapamayan İ. R., bütün bilgi ve kültürünü özel öğretmenlerle sağlamıştır. Bu arada Rıza Tevfik (Bölükbaşı) ten de ders almış, Tevfik Lâmi Bey'den Fransızca, piyano, batı ve Türk musikisi öğrenmiştir. Edebiyâta karşı hevesi erken uyanmıştır. Şiirle uğraşmaya başladığı yıllarda Rıza Tevfik'ten ders alıyordu. Bu bakımdan şiirleri dil ve üslûp bakımlarından Rıza Tevfik'e benzer. İ. R. daha çok lirik aşk şiirleri yazmıştır. Üç defa evlenen İ. R.'in ikinci kocası Şehabettin Süleyman (b. bk.) dır. Güzel sesli, güzel okuyan bir kadındı. Naaşı Paris'ten İstanbul'a getirilerek Rumeli Hisarı mezarlığına gömülmüştür. Hece ile yazmış olduğu şiirlerinin büyük bir kısmı dergilerde çıkmıştır. Sonradan şiirlerinin bir kısmını *Gözyaşları* [1914] adı altında toplamıştır. İ. R., çoğunun güfteleri de kendine âid olan 19 şarkı bestelemiştir.

İHSAN RÂİF

İHSANİYE, Afyon iline bağlı, toprakları Afyon - Kütahya demiryolunun iki yanında uzanan bir ilçe. Yüzölçümü 909 km², merkezi Eğret'tir. İ. arazisi bir yandan Porsuk, bir yandan Eber gölüne dökülen Akarçay'ın kolları tarafından yarılmış bir plato (1 250 - 1 500 m) dur. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın emrindeki Türk orduları Büyük Taaruzda Yunan ordusunu plato kuşağının bu bölümüne sıkıştırarak yok etmişti.

İ. bölgesinde kış ve yaz mevsimi kıyı bölgesine göre daha serindir. Bu yüzden, karla örtülü günler sayısı (İzmir'de 0,1 gün, Afyon'da 27,5 gün) artar, fakat içerilere doğru gidildikçe yağış (İzmir'de 704,4 mm, Afyon'da 466,9 mm) azalır. Yıllık yağış tutarı Eskişehir'deki seviye (379,5 mm) ye inmekle beraber, yağış rejimi bakımından

İHSANİYE: Genel görünüş

İHSANİYE: Döğer yakınında Arslanlıkaya

İç Anadolu ikliminin özelliğini taşır. Yılın en yağışlı mevsimi ilkbahardır (160 mm).

Isı ve yağış miktarlarının düşmesi dolayısıyle tabiî bitki örtüsünde de değişmeler olur. Kıyı bölgesindeki maki ve kızılçamların yerini karaçam ve daha yükseklerde meşe ile ardıç alır.

İlçe toprakları eskiden beri büyük yerleşmelere sahne olmuştuır. Döğer, Demisli, Leğen, Hayranveli köylerinde M. Ö. 1200 yılında bu havaliye yerleşmiş Phryg krallarına âid mezarlar, tanrıları için inşa ettikleri tapınaklar vardır. Phrygia şehirlerinden Metrepolis, Ayazini köyü yakınında bulunur. Bugünkü yerleşme merkezleri, II. Murad'ın Döğer'de ve Germiyan Oğulları'nın Eğret'te yaptırdığı kervansaraylardan anlaşılacağı üzere, Afyon'u Eskişehir'e bağlayan kervan yollarının geçtiği dağlık alan arasındaki plato kuşağına toplamıştır. İ. ilçesinin merkezi Eğret kasabası (1 590 nüfuslu), Afyon - Kütahya demiryolundan 3 km içeridedir.

İ.'de en çok buğday (18 500 ton) ve şeker pancarı (6 262 ton). yetiştirilir. İ. platolarında ise koyun (58 965 baş) ve tiftik keçisi (31 324 baş) beslenir. İlçede bağlar (üzüm üretimi 520 ton) ve özellikle vişne (170 ton) yetiştirilen bahçeler de vardır. Bağlar daha çok volkanik küllerle kaplı bölümlerdeki yerleşme noktaları çevresinde gelişmiştir.

Bu volkanik küller, kolay şekil verilmesinden sonra sertleştiğinden dolayı, öteden beri yapı taşı olarak kullanılmıştır. Ayazini köyünün volkanik tüflerinden Roma ve Osmanlı anıt ve mezarlarının yapımında yararlanılmıştır. Afyon'da, Gedik Ahmed Paşa Câmii ve bugün müze olarak kullanılan medresesinin taşları, Ayazini köyünden taşınmıştır.

İ. ilçesi, maden suyu ve kaplıcalar bakımından da zengindir. Demiryolu üzerinde, sıcaklık derecesi 22 santigrad olan ve karaciğer, safra kesesi ve idrar yolları hastalıkları için şifalı olan Gazlıgöl kaplıcası ve 1 km ötesindeki Afyonkarahisar maden suyu işletmeleri ile Ömerli ve Gecek kaplıcaları bunlar arasında sayılabilir.

İHTAMOL (Ichthammol, Ichtyol, Amonium sulfobituminat) (Kodeks), târih öncesi yaşamış deniz hayvanları kalıntılarından ibâret bulunan bitümlü kayaların kuru damıtılmasıyle elde edilip sulfonlaştırılmış ve sonra amonyakla tadil edilmiş, şurup kıvamında, özel ampiromatik kokulu, katranımsı bir sıvı. Su ve gliserin ile her orantıda, domuz yağı ve vazelin ile kolay karışır. Alkol, eter ve benzolde kısmen erir. İ., oldukça iyi bir antiseptiktir. Sürüldüğü yerde kan damarlarını daralştırır. Dokunun suyunu çeker ve derinin korne tabakasını çoğaltır. Tıpta, deri hastalıklarında kullanılır.

İHTİLÂL: bk. DEVRİM.

İHTİFALCİ MEHMED ZİYA (İstanbul 1865 - Eyüp, İstanbul 1927), Türk yazarı ve fikir adamı. Târih ve millî eserler üzerindeki araştırmaları ve özellikle millî törenler düzenlemekle ün kazanarak İhtifalci Ziya Bey diye anılan M. Z., Evkaf memurlarından Osman Vasfi Efendi'nin oğludur. Orta ve yüksek öğrenimini Galatasaray Sultanisi ile Sanayi - i Nefîse'de tamamlayan M. Z., çeşitli okullarda öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır. Maarif Nezâreti'nde şube müdürü iken emekli olan M. Z., İstanbul Muhipleri Cemiyeti ve Türk ve İslâm Eserleri Müzesi idâre heyeti üyelerindendi. Birçok millî konuların savunulmasında çalışmış, millî günler ve Türk büyükleri için törenler düzenlemiş bulunan M. Z.'nın dergi ve gazetelerde yayınlanmış târihî yazıları da vardır. Bâzı arkadaşları ile Fransızcadan dilimize *İbn - i Batuta Seyahatnâmesi*'ni de çeviren M. Z.'nın başlıca eserleri şunlardır: *Âlem - i İslâmiyet*: *Açe Târihi* [te'lif ve tercüme, 1900]; *Kariye câmi - i şerîfi* [1910]; *Yenikapı Mevlevîhânesi* [1913]; *İstanbul ve Boğaziçi* [I, 1920; II, 1928].

İHTİMALÎ HESAP: bk. İHTİMALLER HESABI.

İHTİMALLER HESABI: Günlük yaşayışımızda birtakım tesadüfler karşısında bâzan «bu, beklenmedik bir şeydi» veyâ «tahmin edilmezdi» deriz; bâzan da «beklenmekteydi» veyâ «bu, tahmin ediliyordu» deriz. Bu yargılarımızı sağ duyumuza dayandırırız. Fakat acaba, tesadüfleri belli bâzı kurallara bağlamak imkânı yok mudur ya da şansın bir ölçüsü belirtilemez mi?

Konuya açıklık kazandırmak için somut bâzı örnekler alalım. Yazı - tura oyununda oyuncuların kazanma şansı birbirine eşittir. Fakat oyuna şöyle bir kural konulduğunu düşünelim: Para arka arkaya 5 defa atıldığında 3 defa tura gelirse, oyunu A kazanacak ve B'den 15 lira alacak; para arka arkaya 4 defa atıldığında 2 defa tura gelirse, oyunu B kazanacak, A'dan 10 lira alacak. Bu oyunda her bir oyuncunun kazanma şansı hakkında ne söylenebilir?

XVII. yüzyılda Fransa'da kumar meraklısı Chevalier de Méré (b. bk.), matematikçi Blaise Pascal (b. bk.) den şu probleme bir çözüm bulmasını istemiştir: Kumar oyna-

yan iki oyuncudan herhangi biri belli miktarda puvan topladığı anda oyunu kazanmış olacaktır. Oyunculardan hiçbiri henüz bu puvanı temin edemediği halde elde olmayan bir sebeple oyunu bırakmak gerekmiştir. Ortaya konulan parayı oyuncular arasında nasıl pay etmek gerekir?

İşte bu tür düşünceler İ. H.'nın doğmasına yol açmıştır. İhtimaller teorisinin kuruluşunda Pascal ile Pierre de Fermat (b. bk.)'nın payları ortaktır. Teorinin temel ilkeleri, iki matematikçinin sürekli mektuplaşmaları sonucunda 1654 yılında ortaklaşa konulmuştur.

Yukarıda örnek olarak aldığımız her iki problemin çözümü, oyuncuların herhangi bir anda oyunu kazanma ihtimalini hesaplamakla mümkündür.

Bu hesaplara imkân veren ilkeler nelerdir ve bu teori nasıl kurulmuştur?

İhtimal ölçüsünün eski tanımı: Bir deneyin n tane *mümkün* sonucu var ve bu sonuçlardan ancak m tanesi ilgilendiğimiz bir E olayına *uygun* sonuçlar (E olayının olmasını) içeriyor ise, E olayının olması ihtimali, uygun sonuçlar sayısının mümkün sonuçlar sayısına oranı ile ölçülür, yâni E olayının ihtimal ölçüsüne P(E) diyecek olursak:

$$P(E) = \frac{m}{n} \text{ dir.}$$

Bu tanıma açıklık kazandırmak için şu örneği inceleyelim: Bir torbada 3 beyaz, 2 siyah, 5 kırmızı top vardır. Torbadan gelişigüzel çekilen bir topun beyaz çıkması ihtimalinin ölçüsü nedir?

Torbadan gelişigüzel çekilecek bir top için mümkün sonuçların sayısı $n = 10$'dur. Torbadan beyaz top çıkması olayına E dersek, E'yi içerecek uygun haller sayısı $m = 3$' tür. O halde, topun beyaz çıkması ihtimalinin ölçüsü 3/10'dur. Bunun gibi, topun siyah çıkması ihtimalinin ölçüsü 2/10, kırmızı çıkması ihtimalinin ölçüsü 5/10'dur.

İhtimal ölçüsü hakkında verilmiş olan bu tanımdan şu ilk sonuçlar çıkarılabilir:

1. $0 \leqq m \leqq n$ olduğu için $0 \leqq P(E) \leqq 1$'dir.

$m = 0$ hâlinde $P(E) = 0$'dır. Böyle, ihtimal ölçüsü *sıfır* olan bir olaya *imkânsız olay* adı verilir. Meselâ, içinde hiç yeşil top bulunmayan bir torbadan yeşil renkli top çekme olayı imkânsızdır.

$m = n$ halinde $P(E) = 1$'dir. Böyle bir olaya *kesin olay* denir Meselâ, içinde yalnız beyaz toplar bulunan bir torbadan çekilen topun beyaz çıkması kesin bir olaydır.

2. Bir E olayını içeren sonuçların sayısı m ise, E'yi içermeyen sonuçların sayısı $n - m$'dir. Bu sonuçların içerdiği olaya E'nin tersi denir ve $\bar{E}$ sembolü ile gösterilir. Bu $\bar{E}$ olayının ihtimal ölçüsü, tanım uyarınca

$$P(\bar{E}) = \frac{n-m}{n} = 1 - P(E)$$

veyâ

$$P(E) + P(\bar{E}) = 1\text{'dir.}$$

Meselâ, torbada yalnız 3 beyaz, 7 siyah top olsaydı, çekilen topun beyaz çıkması ihtimali 0.3 ve beyaz çıkmaması ihtimali $1 - 0.3 = 0.7$ dir.

3. Bir deneyin mümkün sonuçlarının her biri aynı ihtimal ölçüsüne sahipse, bu sonuçlara *eş olumlu sonuçlar* denir. Eş olumlu sonuçların her birinin ihtimal ölçüleri $p_i = \frac{1}{n}$ dir. Dolayısıyla

$$\sum_{1}^{n} p_i = 1\text{'dir.}$$

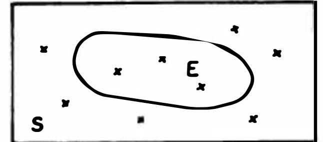
Sonuçların eş olumlu olmaması halinde de bu toplamın değeri yine 1'dir. Meselâ, torbadaki toplara 1'den 10'a kadar numara konulsaydı (renk farkı gözetilmeksizin) çekilen topun numarasının 1 olması ihtimali ile 2, 3, . . . , 10 olması ihtimalleri hep aynı 0.1 ölçüsüne sahip olacaktı. Dolayısıyla

$$\sum_{1}^{n} p_i = 0.1 + 0.1 + \ldots + 0.1 = 1\text{'dir.}$$

Bir olayın ihtimal ölçüsü için XVII. yüzyılda verilmiş olan tanım üç yüzyıl boyunca yeterli görülmüş ve ihtimal teorisinin geliştirilmesinde önemli bir imkân sağlamıştır. Fakat XX. yüzyıl matematiğinde ihtimal teorisine de modern bir yapı kazandırmak gereği duyulmuştur. İhtimal teorisine uygun bir matematik model, cümleler yardımı ile bulunmuştur.

İhtimaller teorisinin modern yapısı: İhtimaller teorisinin matematik modeli, *örnek uzayı* (İng. sample space) fikriyle başlamıştır. Bir deneyin mümkün olan bütün sonuçlarının cümlesine o deneyin örnek uzayı denir. Bu cümlenin elemanları aslında birer sonuçtur, ama birer nokta ile soyutlaştırılabilir. Böylece örnek uzayının bir geometrik gösterimi sağlanmış olur. Bu usûl büyük kolaylıklar sağlar. Meselâ atılan bir çift tavla zarının örnek uzayı 36 elemanlı bir cümledir ve bu cümlenin elemanları (x, y) şeklindeki ikililerdir. Burada x ve y $\in A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$ ve örnek uzayı $S = A^2$ dir.

S örnek uzayını meydana getiren sonuçlardan bâzıları, bir E cümlesini oluşturur. E cümlesi S cümlesinin bir alt cümlesidir veyâ S, E'yi kapsar, yâni $E \leqq S$'dir. İşte böyle S örnek uzayının E gibi bir alt cümlesine *olay* denir (Şek. 1).

(Şek. 1)

Yukarıdaki örnekte, $x + y = 7$ şartına uyan (x, y) ikililerinin cümlesi $E = \{(1, 6), (2, 5), (3, 4), (4, 3), (5, 2), (6, 1)\}$ olup, 36 elemanlı örnek uzayının bir alt cümlesidir. Başka bir deyimle E, iki zar toplamının 7 gelmesi olayıdır.

Bir S örnek uzayı tarafından kapsanan her E olayına, bu olayın ihtimal ölçüsü veyâ kısaca ihtimali adı verilen ve P(E) sembolü ile gösterilen bir sayı karşılık gelir ve P(E) fonksiyonu aşağıdaki aksiyomları sağlar:

Aksiyomlar: 1. $E_1 \leqq E_2$ ise $P(E_1) \leqq P(E_2)$ dir.

2. $E_1, E_2, \ldots, E_n, \ldots$ ikişer ikişer ayrık (ortak elemanları bulunmayan) olayların bir dizisi olsun. Eğer bu olayların her biri aynı E olayının alt cümleleri ise,

$$P(E) = P(E_1) + P(E_2) + \ldots + P(E_n) + \ldots$$

Her cümle kendi kendinin bir alt cümlesi olduğuna göre, S örnek uzayı da bir olaydır. Bu özel olaya kesin olay denir. Boş cümle ϕ her cümlenin alt cümlesi olduğu bilindiğine göre ϕ de bir olaydır. Bu olaya imkânsız olay denir.

3. $P(S) = 1$ ve $P(\phi) = 0$'dır. İhtimal ölçüsü 1 ve 0 olan başka hiçbir olay yoktur. Yukarıdaki aksiyomlarla

$$0 \leqq P(E) \leqq 1$$

olduğu sonucuna varılır.

Teorem: Elemanları sayısı $N(S)$ olan bir örnek uzayında sonuçlar eş olumlu ise, bu uzaya âid bir E olayının elemanları sayısı $N(E)$ ise, E olayının ihtimal ölçüsü

$$P(E) = \frac{N(E)}{N(S)} \text{ dir.}$$

İhtimallerin toplamı: *Teorem*: Örnek uzayı eş olumlu ise, $E_1 < S$ ve $E_2 < S$ olmak üzere $E_1 \vee E_2$ olayının ihtimal ölçüsü

$$P(E_1 \vee E_2) = P(E_1) + P(E_2) - P(E_1 \wedge E_2) \text{ dir.}$$

E_1 ile E_2 ayrık ise, yâni $E_1 \wedge E_2 = \phi$ ise, $P(E_1 \wedge E_2) = 0$ olup teorem 2. aksiyoma indirgenmiş olur.

$E = E_1 \vee E_2$ olayı, E_1 ile E_2 cümlesinin birleşimi olduğu için E_1 veyâ E_2 olayının olması, E olayının olmasını gerektirir.

$E_1 \wedge E_2$ olayı, E_1 ile E_2 nin ortak elemanlarının cümlesidir, dolayısıyla E_1 ve E_2 nin birlikte olması $E_1 \wedge E_2$ olayının olmasını gerektirir.

Bu teoremin uygulanışına âid bir örnek: 32'lik bir iskambil destesinden çekilen bir kartın karo veyâ onlu çıkması ihtimalinin ölçüsü nedir?

Çekilen bir kartın karo olması ihtimali 1/4, onlu olması ihtimali 1/8'dir. Kartın karo *ve* onlu (yâni karo onlusu) olması ihtimali 1/32'dir. Buna göre aranılan ihtimal

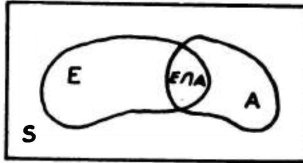
$$1/4 + 1/8 - 1/32 = 11/32\text{'dir.}$$

Şartlı ihtimal: S örnek uzayında E herhangi bir olay olsun. E olayı vuku bulmak şartıyla A olayının olmasını $A|E$ sembolü ile gösterelim. Bu olayın ihtimali A nın E ye göre ihtimali demektir. O halde, A nın E ye âid elemanları sayısı $(N(E \wedge A)$ ve E de sonuçlar eş olumlu ise

$$P(A|E) = \frac{N(E \wedge A)}{N(E)}$$

olup pay ve paydayı $N(S)$ ile bölmekle, aşağıdaki şartlı ihtimal formülü elde edilmiş olur (Şek. 2):

$$P(A|E) = \frac{P(E \wedge A)}{P(E)}$$

(Şek. 2)

Örnek: Atılan bir çift zarın toplamı 6 gelmek şartıyla zarlardan birinin 2 gelmesi ihtimalini hesaplayınız.

$x + y = 6$ şartına uyan (x, y) ikililerinin cümlesi

$$E = \{(1, 5), (2, 4), (3, 3), (4, 2), (5, 1)\}$$

dir. Zarlardan birinin 2 gelmesi halindeki ikililerin cümlesi

$$A = \{(x,y) | x = 2 \text{ veyâ } y = 2\}$$

olup E ile A nın ortak elemanlarının cümlesi $E \wedge A = \{(2, 4), (4, 2)\}$ dir. Bu duruma göre, $N(E \wedge A) = 2$ ve $N(E) = 5$ olup A nın E ye göre ihtimali (şartlı ihtimal) $P(A|E) = 2/5$ dir. Oysa A olayının S uzayına göre ihtimali, $N(A) = 11$, $N(S) = 36$ olduğuna göre $P(A) = 11/36$'dır.

Bağımlı ve bağımsız olaylar. İhtimallerin çarpımı: Bir B olayının S örnek uzayına göre ihtimali, A şartıyla B nin olması ihtimaline (A ya göre ihtimal) eşit değilse, A ile B olayları bağımlıdır denir, yâni A nın önceden olması B yi etkiler. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi. Böyle bağımlı iki olayın birlikte olması ihtimalinin ölçüsü şartlı ihtimal formülüne göre

$$P(A \wedge B) = P(A) \cdot P(B|A)$$

dır. Eğer B olayının S örnek uzayına göre ihtimali, A şartıyla B nin olması ihtimaline eşitse, yâni $P(B) = P(B|A)$ ise, bu iki olay birbirinden bağımsızdır, denir. Bağımsız iki olayın birlikte olması ihtimali, her birinin ihtimalleri çarpımına eşittir:

$$P(A \wedge B) \quad P(A) \cdot P(B)$$

İkişer ikişer bağımsız n olayın birlikte olması ihtimali, bunların her birinin ihtimalleri çarpımına eşittir:

$$p = p_1 \cdot p_2 \quad p_3 \cdots p_n$$

Özel olarak, bir x sonucunun ihtimali P ise ve bütün sonuçlar eş olumlu ise, n defa tekrar ed'len bir deneyden hep aynı x sonucunun çıkması ihtimali p^n dir. Meselâ arka arkaya n defa atılan paranın n defa tura gelmesi ihtimali $\frac{1}{2^n}$ dir. Paranın en az bir defa yazı gelmesi, hep tura gelmesi olayının tersidir; dolayısıyla n defa atışta en az bir defa yazı gelmesi ihtimali $1 - \frac{1}{2^n}$ dir.

Uçaktan bir yer hedefine atılan bombanın isabet ihtimalini p kabul edelim. Ters olayın, yâni isabet etmemesinin ihtimali $q = 1 - p$ olacaktır. Buna göre, n atışta en az bir defa isabet etmesi ihtimali $1 - q^n$ dir.

Teorem: $E_1, E_2, \ldots, E_n$ olayları aynı S örnek uzayına âid, ikişer ikişer ayrık olaylar ve bunların birleşimi de S uzayını vermiş olsun; A bu örnek uzaya âid herhangi bir olay ise, bunun ihtimali

$$P(A) = P(E_1) \; P(A|E_1) + P(E_2) \; P(A|E_2) + \cdots + P(E_n) \cdot P(A|E_n) \text{ dir.}$$

Bu teoremin bir uygulaması: Bir fabrikada üretilen malların % 50'si A, % 30'u B ve % 20'si C makinasında yapılmaktadır. Bu makinalardan çıkan mallardaki yapım hataları sırayla % 3, % 4, % 5'tir. Gelişigüzel alınan bir malın hatalı olması ihtimali ne kadardır?

Bir malın hatalı olması olayı X ve bu olayın ihtimali $P(X)$ olsun. Malın A, B, C makinalarında yapılmış olması ihtimalleri sırayla $P(A)$, $P(B)$, $P(C)$ olmak üzere

$$P(X) = P(A) \; P(X|A) + P(B) \; P(X|B) + P(C) \cdot P(X|C)$$

formülünde yerlerine konulursa:

$$P(X) = 0.50 \times 0.03 + 0.30 \times 0.04 \times 0.20 \times 0.05 \quad \% \; 3.7$$

Bayes teoremi: $E_1, E_2, \cdots, E_n$ olayları bir S örnek uzayına âid, yukarıdaki şartları taşıyan olaylar ve A da yine herhangi bir olay olsun. Her i için aşağıdaki eşitlik vardır:

$$P(E_i|\;) \; \frac{P(E_i) \; P(A|E_i)}{P(E_1)P(A|E_1) + P(E_2) \, P(A|E_2) \cdots + P(E_n) \; P(A|E_n)}$$

Bu teorem, bir A olayının olmasına çeşitli olaylar sebep oluyorsa, A olayının E_i den ileri gelmesinin ihtimalini hesaplamaya yarar.

Yukarıdaki örneğe dönelim: Gelişigüzel seçilen bir hatalı malın, meselâ A makinasında yapılmış olmasının ihtimali nedir?

Bu ihtimale $P(A|X)$ dersek:

$$P(A|X) = \frac{P(A) \; P(X|A)}{P(A) \; P(X|A) + P(B) \; P(X|B) + P(C) \; P(X|C)}$$

formülünde değerleri yerlerine koyarak:

$$P(A|X) = \frac{0.50 \times 0.30}{0.037}$$

bulunur. — Nuri Ersoy

İHTİMAN, Bulgaristan'da, Sofya çevre (okrîg)'sine bağlı bir kasaba. Nüfusu 9 953 (1962) tür. İ. ovasında yer alan bu kasaba Osmanlı hâkimiyetinin başlangıç yıllarında kurulmuştur. Türk devrinde seyyahlar bu kasabaya sık sık uğramışlardır. Kasabada el sanatları ve özellikle dokumacılık gelişmiştir. İ. çevresinde daha çok patates ve hububat yetiştirilir. Hayvancılık da gelişmiştir. Uluslararası Sofya - İstanbul kara ve demir yolları İ. ovasından geçer.

İHTİSAS MAHKEMELERİ, gerekli ihtisasa sahip hâkimlerden kurulu mahkemelere verilen ad. Medenî ülkelerde suçlu çocukları muhakeme etmek üzere kurulan çocuk mahkemeleri, işçi - işveren anlaşmazlıklarını hallermek maksadiyle kurulmuş iş mahkemeleri vardır. Memleketimizde, 5521 sayılı İş Mahkemeleri Kanunu gereğince kurulmuş ve işçi ve işveren temsilcilerinin üye olarak katıldıkları iş mahkemeleri, 5680 sayılı Basın Kanunu'nun 36. maddesi ile üç ceza hâkimiyle teşkil olunan toplu basın mahkemesi, kadastro ve tapulama mahkemeleri, İ. M.'dir. Bilim ve tekniğin gelişmesi, sosyal ve ekonomik hayatta yeni meseleler ve hadiselere vücut vermekte, bunların yarattığı anlaşmazlıkların ve suçların muhakemesi ise, ihtisaslaşmış mahkemeler kurulmasını gerekli kılmaktadır.

İHTİRA, genel olarak sanayi, teknik, ticaret ve tarım alanlarında yararlanmaya müsait olan, yeniden bulunan âlet, eser veyâ usul. Buluş, teknik veyâ sanayi alanlarında yapıldığı ve bu bakımdan toplumun maddî zenginliğini artırdığı, maddî ve teknik kolaylıklar sağladığı takdirde İ. sayılır. Maddî alanlarda teknik gelişmeler sağlayan bu yoldaki çalışmaları teşvik etmek üzere İ. sahipleri (muhteri)'ne birtakım imtiyazlar tanınır. Sanayi alanında yeni gelişmeler sağlayan İ. sahiplerine bu İ. veyâ keşiften bir süre yalnız kendisinin yararlanabilmesi için devlet tarafından İ. beratı (Fr. brevet d'invention, Alm. Patentrecht, Erfindungspatent, İng. patent, patent right) adıyle anılan bir belge verilir.

Sanayi alanındaki buluşları kanun yoluyle ilk defa himaye eden ülke, İngiltere olmuştur. 1623 yılında çıkarılan bir kanunla İ. sahiplerine 15 yıllık imtiyaz hakkı tanınmıştır. Teknik alanında büyük gelişmelerin gerçekleşmesi üzerine XIX. yüzyılda birçok ülkeler bu konuda birtakım tedbirler almışlardır. Fransa 1789 ihtilâlinde daha önce bu yolda verdiği birtakım imtiyazları kaldırmışsa da, 1791'de İ. sahiplerinin haklarını koruyan bir kanun çıkarmak durumunda kalmıştır. Bu kanun 1844 yılında yeni bir kanunla değiştirilmiş ve bugüne kadar birçok değişikliklerle muhafaza edilmiştir. Diğer ülkelerin kanunları daha sonraki târihlerde çıkmıştır.

Alâmet - i farika (b. bk.), telif hakkı gibi konularda olduğu üzere İ. beratları konusunda da milletlerarası anlaşmalar yapılmıştır. 1883 yılında sanayi mülkiyetinin himayesi için Paris'te bir anlaşma yapılmıştır. Sonradan birçok ülkelerin iltihakı ile genişleyen bu anlaşma birçok değişikliklere uğramıştır (1911 Washington, 1925 La Haye, 1934 Londra).

Türkiye'de bu konuda birçok nizamnâme ve tüzükler çıkmıştır. Bk. Ernest Hirş [Hirsch], *Fikrî ve sınaî haklar* [1948].

Bilim, fikir ve sanat alanlarındaki buluşlar İ. sayılmaz. Bu sebeple, büyük bilimsel buluşlar, fikir eserleri konusunda İ. beratı verilmez. Bu alanlardaki buluşlar başka hükümlere göre himaye edilir. Bk. TELİF HAKKI.

İHTİYAR HEYETİ, köylerle şehir ve kasaba mahallelerinde çeşitli hizmetlerin görülebilmesi için halkın seçtiği kimselerin meydana getirdiği küçük idarî birlik. Nüfûsu 1 000'den az olan köylerde bir muhtar, 4 asil, 4 yedek; nüfûsu 1 001'den 2 000'e kadar olan köylerde ise bir muhtar, 6 asil, 6 yedek üyeden teşekkül eden köy İ. H.'nde, bu seçilmiş üyelerden başka köy imamı, öğretmen ve başöğretmen de tabiî üye olarak bulunurlar. Şehir ve kasabalardaki mahalle İ. H. ise bir muhtarla 4 asil üyeden meydana gelir. Muhtar, İ. H.'nin başkanıdır.

Köy İ. H.'nin, köy işlerinin sıraya konulmasını ve bunların köylüye yaptırılmasını sağlamak, para ve imece suretiyle yapılacak işleri tâyin ve tesbit etmek, köyün sınırı içindeki sahipsiz araziden yer vermek ve köy adına arazi satın almak, köylünün imece ile çalıştırılacağı günleri kararlaştırmak, salma parasını tâyin ve tesbit ederek herkesin görebileceği bir yere asmak, köy korucularını seçerek kaymakamın tasdikine sunmak, muhtarın her ay vereceği hesabı incelemek ve köy bütçesini düzenlemek gibi idârî görevleri vardır. 10 liraya kadar ödünç para dâvâlarına bakmak, mecburî işleri yapmayanlara para cezası vermek de kazaî yetkileri içindedir. Mahallesindeki kimselerin tesbiti, evlenme, yer değiştirme, ölüm ve doğumların ihbarı da mahalle İ. H.'nin görevleri arasındadır. İ. H., bu görevleri yerine getirmekte il ve ilçe idâre kurullarına karşı sorumludur.

İHTİYARLIK SİGORTASI: bk. SİGORTA.

İHTİYOLOJİ (Fr. Ichtyologie), zoolojinin balıklarla ilgili bölümü. İ. alanında ilk araştırmalar Fransa da başlamıştır. XVI. yüzyılda Rondelet balıkların târihini yazmış, Linné ancak sistematik nomenklatürü düzeltmekle yetinmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında da, Lacépède balıkların gelişmesini izah eden bir târih yazmağa çalışmıştır. Fakat ancak Cuvier (1820)'den sonra balıklara âid tam bir eser vücuda gelebilmiştir. Cuvier, *Histoire des poissons* (Balıkların târihi) adlı eserinde bilinen bütün balık türlerini târif ve tasnif etmiştir. Bu eseri Cuvier'nin öğrencisi Valenciennes devam ettirmiş, fakat 22 cildine rağmen tamamlanmamıştır. Yine XIX. yüzyılda Muséum de Paris (Paris Müzesi)'ye bağlı birkaç bilgin büyük eserlerde balıkları incelemişlerdir. E. Blanchard, *Les poissons des eaux douces de France* (Fransa tatlı su balıkları) [1866], Dr. Moreau da *Histoire naturelle des poissons de France* (Fransa balıklarının tabiî târihi) [1881] adlı eserleri yayımlamışlardır. L. Vaillant derin sularda yaşayan balıkları incelemiştir. XX. yüzyılda İ. ile ilgili eserlerin çoğu Fransız, İngiliz, Amerikalı ve Almanlar tarafından yazılmıştır. Paris Müzesinde profesör olan Dr. Louis Roule, derin sularda yaşayan balıklar, göçmen balıklar, balık avı ve balık yetiştirilmesi ve balıkların genel biyolojisi alanlarında çalışmış ve şu eserleri yazmıştır: *Traité de la pisciculture et des pêches* (Balık yetiştirilmesi ve balık avcılığı) [1914]; *Les poissons et le monde vivant des eaux* (Balıklar ve suda yaşayan hayvanlar) [1926]. Paris Müzesi profesörlerinden Dr. J. Pellegrin, Afrika balıkları üzerinde durmuştur: *Les poissons du bassin du Tchad* (Çad havzası balıkları) [1914] ;*Les poissons de l'Afrique du Nord* (Kuzey Afrika balıkları) [1921]; *Les poissons de l'Afrique occidentale* (Batı Afrika balıkları) [1923]; *Les poissons du Congo belge* (Belçika Kongosu balıkları) [1928].

İHTİYOZORLAR (Ichtyosauria), Sürüngenler (Reptilia) sınıfının, ikinci jeolojik zamanda (Mesozoik) yaşa-

mış, fakat bugün soyu tükenmiş olan bir takımı. Vücutları balığa benzer ve kuyrukları da uzundur. 10 m boyundaki en büyük cinsi (Ichthyosaurus)'nin fosili 1811 yılında İngiltere'de bulunmuştur.

İHVÂNÜ'S - SAFÂ, felsefeye dayanan gizli bir cemiyet. «Temiz kardeşler ve vefalı dostlar, temizliği, vefâyı temsil ve teşhis eden kardeşler, dostlar» anlamına gelen İhvânü's - safâ ve Hullânü'l - vefa kısaltılarak İ. S. diye anılagelmiştir. Ali Büveyh'ten olup H. 380 (990) de ölen Samsâmü'd Devle, Ebû Hayyan - ı Tevhidî (*Keşfü'z - Zunun*'a göre ölm. H. 380)'den bu gizli cemiyetin en önemli uzvu olan Zeyd b. Rafâ'a'yı (H. 360, 971) ve inancını sormuş, o da Zeyd'in zekâsını övmüş, mezhebini açıklamadığını, uzun süre Basra'da oturduğunu, Mukaddesî diye tanınan Ebû Süleyman Muhammed b. Mu'şiri'l - Büstî, Ebü'l - Hasan Aliyy b. Haruni'z - Zencânî, Muhammed b. Ahmedi'n - Nehrcûrî ve El - Avfî ile bir araya gelip ilmî müzakerelerde bulunduklarını, şeriat hükümlerinin, dinî inançların felsefeden haberdar olmayan kişiler yüzünden bilgisizlikle bulandığı, ancak felsefeyle temizlenebileceği, insanın da şeriatı felsefeyle izah edebildikten sonra kemale ereceği kanaatine vardıklarını, bu yüzden gizli bir cemiyet kurduklarını, çeşitli bilgilere dâir ve özellikle felsefeye dayanan elli risale yazdıklarını bildirmişti. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Es'ad Efendi kitapları arasında 3638 Nu. da kayıtlı olan ve H. 686 (1287)'da Bağdad'da Bozorcmihr b. Muhammedi't - Tusî tarafından istinsah edilen nüshanın başında aynı adlar anılmakta ve İbn Şakir târihi'nden (İbn. Şâkir Muhammed, *Uyûnü't Tevârih*, Muhammed Ali Müderris, *Rayhânetü'l - Edeb fi Terâcimi'l - ma'rûfin bi'l - Künyeti ev'il - lakab yâ Küney - u Alkab*, VI, Tebriz, 1333 Şemsî - Hicrî; s. 37) naklen bu zavatın, Zeyd b. Rafâ'a'nın çevresinde toplandıkları, elli risale yazdıkları, adlarını gizledikleri, şeriatı ancak felsefeyle anlamanın mümkün olduğu kanaatini güttükleri, bâzıları da bu risalelerin Fâtımîler devrinde yazıldığını söyledikleri kaydedilmektedir (1. a - 2 b. Bu nüshanın 2. b - 3. a yapraklarında bu zevâtı temsil eden iki minyatür vardır).

İ. S.'nın bu suretle Hicretin IV. yüzyılında kurulduğunu biliyoruz; ancak bu gizli cemiyetin nüveleri H. II. yüzyılın sonlarına kadar gitmektedir. Risalelerde, yukarıda anılan kişilerin adlarına rastlamaktayız; H. III. yüzyılın meşhur filozofu olan ve Feylesûfü'l Arab diye anılan El - Kindî'den bahsedilmekteyse de, öğrencisi Ebû Meşer'in (H. 272, 885) adı geçmektedir. İ. S.'nın yazdıkları *Resâilü İhvâni's - Safâ* - Hind - İran ve Yunan felsefesine dayanmaktadır. Risalelerde Hermes, Fisagor (Pythagoras), Sokrat ve Eflatun'dan, mantık dolayısıyle de Aristo'dan bahsolunmaktadır. Devrine göre bir ansiklopedi mahiyeti arz eden bu risalelerde adetlerden, mahiyet ve kemiyetlerinden, hendeseden, nücum bilgisinden, müzikten, coğrafyadan, adedî ve hendesî nispetlerden ve teliflerinden, ilmî ve amelî sanayiden, ahlâktan, mantıktan, heyûlâ, suret ve mahiyetten, göklerden, âlem den, kavin ve fesâddan, erkân - ı erbaadan (dört unsur: hava, ateş, su ve toprak), cevvî hâdiselerden, tabiat ve erkân - ı erbaadaki keyfiyetten, maden, nebat ve hayvandan, ba's ve kıyametten, miraçtan, dinlerin teşriî hikmetlerinden, hattâ imandan, peygamberlikten, peygamberlerin halkla mecaz ve remiz yoluyla konuştuklarından, siyâset ve tedbirden, sihir, fal ve sâireden, hâsılı devrine göre her şeyden bahsedilmektedir. İlâhî risaleler arasında, altıncı risalede «İmam - ı Muntazar» dan (bk. MEHDİ), yâni gelmesi beklenen ve ilâhî adaleti yayacak olan İmam'dan bahsedilmesi, İ. S.'nın inançlarını belirtmesi bakımından pek önemlidir. Aynı bölümdeki dördüncü risale, bu cemiyet mensuplarının birbirleriyle yardımlaşmalarına dairdir. Baştaki fihristin sonunda, Ebû Süleyman'ın, bu risaleleri, ancak bilgi isteyenlerle hikmeti, yâni felsefeyi sevenlere gösterilmesini tavsiye ettiğini görüyoruz.

Bu risaleler, sonradan hukemâ denen İslâm filozoflarının fikirlerini özetleyen, bu bakımdan da onların meydana gelmesine sebep olan ve Hind - İran ve Yunan felsefesiyle İslâm inançlarını birleştirmeye çalışan esasları ihtiva etmektedir. Hukemânın «Birden ancak bir çıkar» cümlesiyle özetledikleri ve yaratışı, Tanrı iradesiyle kabul etmeyip yaratıcı kudretten zarûrî bir sudûr (= çıkış, zuhur ediş) olarak yorumlayan hukemânın telâkkilerini, bu risalelerde feyezan (= akış, zarûrî meydana geliş) olarak görmekteyiz. Yaratıcı kudretten, o kudretin aktif kabiliyeti (Akl - ı küll = Tüm akıl) meydana gelmiş, o da pasif bir kabiliyet olan Nefs - i küll (Tüm nefis) ü izhâr etmiştir. Bu ikisinden ilk madde, tabiat, cisimler, gökler, göklerin cisimleri olan yıldızlar var olmuştur. Göklerin dönüşü dört unsuru ve dört tabiatı (soğukluk, sıcaklık, yaşlık, kuruluk), dokuz gökle dört unsurun birleşmesi de maden, nebat ve hayvanı meydana getirmiştir. İnsan, canlıların en mütekâmilidir ve yaratıcı kudretin zatından feyezan eden Akl - ı küll'den insan suretine gelinceye dek bütün bu âlemlerden tekâmül yoluyla geçmiştir ki bu tekâmül süresi de LXX. sûrenin 4. âyetinin teviline göre elli bin yıldır (Nefsanî ve aklî 17 risalenin 7. si). Yine bu risaleler, insanı Âlem - i Sagıyr (= Küçük Âlem) olarak kabul etmekle beraber Âlem - i Kebir'i, yâni Büyük Âlem'î nefsinde, varlığında topladığını bildirmektedir (I. kısımdaki tabiî ve cismanî 17 risalenin «cesedin terkibine» dâir 9 ve insanın Âlem - i Kebir'i câmi olduğuna dâir 12. risaleleri).

İ. S.'ya göre yaratıcı kudret, bir an dahi yaratıcılıktan geri kalamaz; daha doğrusu Akl - ı küll'ün ondan feyezanı daimîdir. Öbür varlıklar da zuhûr eder durur; bir bakımdan âlem, yaratıcı kudrete göre hâdis (yâni sonradan meydana gelmiş) olmakla beraber, bu nisbete bakılmazsa, ezelî ve ebedîdir. Hukemâ, bu inancı, «Heykel - i âlem hâdis - i kadîmdir» cümlesiyle formüle etmişlerdir, aynı zamanda âlem ve âlemdekiler, her an yeniden yeniye var olmakta ve yokluğa gitmektedir ve oluş dâimîdir.

Özellikle yaratılışın zarurî oluşu, âlemin ezelî ve ebedî bulunuşu inançları dolayısıyla İslâm'a hiçbir suretle uymayan, fakat risaleleriyle yayılan İ. S. cemiyetinin kurduğu sistem, İsmâilîler tarafından hayatî bir şekle sokulmuş, mezhebin teşkilâtı bu sisteme uydurulmuştur ki bu, İ. S.'nın siyaset sahasındaki en önemli başarısıdır. İsmâilî olmasalar bile bu sistemi kabul eden «hukemâ» ise, tasavvufu bu inançlarla yoğurmuş, tasavvufta «Akl - ı kül», «Hakıykat - i Muhammediye» olarak kabul edilmiş, devir ve tekâmül, bütün sufîler tarafından benimsenmiş, tasavvufun ilk kuruluşundaki zâhitlik felsefenin şiddetle aleyhinde bulunan sufîlerin rağmine irfan ve felsefe neşesine bürünmüştür. Tahsilini doğuda genişleten Kurtubalı Ebü'l Hakem (H. 458, 1066), *Resâilü İhvâni's - Safâ*'yı Endülüs'e götürmüş, böylece bu inançlar, oralara kadar yayılmıştır. Bununla beraber Ehli Sünnetten İbni Teymiyye (H. 728, 1328), Şia - i İmâmiyye'den Munlâ Muhsin Feyz - i Kâşânî (H. 1091, 1681) *Resâilü İhvâni's - Safâ*'yı şiddetle tenkid

etmişlerdir (Munla Muhsin - i Feyz için bk. *Rayhânetü'l-edeb*, III, Tebriz H. 1369, Şemsî - Hicrî 1329, s. 238 - 246; İbni Teymiyye için bk. V, H. 1373, Şemsî - Hicrî 1332, s. 281 - 283).

Resâilü İhvâni's - Safâ'nın, İstanbul'da Atıf Efendi Kütüphanesinde 1681 No. da kayıtlı nüshası, en eski ve sağlam nüshalardan biridir. İkinci kısmın sekizinci risalesinin sonunda 577 yılı Receb'inin ilk gecesi (1181) yazıldığı (256 b), aynı kısmın tabiiyata âid on yedinci risalesinin sonunda 577 yılı Ramazan ayının onuncu gününden sonraki on gün içinde (1182) istinsah edildiği (322 a), dördüncü kısmın sonunda da Mevdûd b. Osman b. Ömeri't - Tabîbi'ş - Şirvânî tarafından 578 Safer'inin üçüncü günü (1182) Şamahı'da yazıldığı kaydedilmektedir (578 a). Güzel bir nesihle yazılmış olan bu nüshanın her risalesinin başında «elli bir risaleden» kaydiyle o kısma âid risalenin kaçıncı risale olduğu yazılarak bütün risalelerin elli bir olduğu bildirilmektedir.

Dervişler, özellikle aynı şeyhe mensup olanlar, birbirlerinden gıyâben bahsederlerken «İhvân - ı bâ safâ», tarikat mensubu olan birini aynı tarikattan olan birine tanıtırken «İhvân - ı bâ safâdan» derler. Bu terim, en çok Mevlevîler tarafından kullanılır. Bunda İ. S.'nın tesiri olmakla beraber, anlam bakımından «temiz kardeşler, tarikat ihvânı» kastedilmektedir. Mevlâna'nın «Bahr - ı Recez» de «A» kafiyesinde, dışarıda yol arkadaşlarım var, gönlümde iş erleri. Evde bir bölük dilber; hepsi de «İhvân - ı safâ sofrasında» meâlindeki beytinde geçen «İhvan - ı safâ» nın da İ. S. ile hiçbir ilgisi yoktur; ancak «temiz kardeşler, yol arkadaşları» anlamına gelmektedir (A. Gölpınarlı, *Dîvân - ı Kebîr tercemesi*. I. İstanbul, 1957. 50. s. beyit 436). — Abdülbaki Gölpınarlı

İHZAR MÜZEKKERESİ, ceza tâkibi sırasında adlî kaza organlarından celpname ile çağrılıp gelmeyenleri zorla getirmek yetkisini zabıta memurlarına veren ve aynı kaza organları tarafından verilen kanunî emir. Bk. CELPNAME.

IJ [*ey*] (Hollandaca: **Het Ij**), Ijsselmeer (eski Zuider Zee)'de bir körfez.

İK, Başkurdistan'da bir ırmak, Kama ırmağının sol kolu. Uzunluğu 538 km dir. Büyük Sırt'ın kollarından çıkan bu ırmak Başkurdistan'la Orenburg (Çkalov) bölge (oblast') si arasındaki sınırı tâkip eder ve Tataristan topraklarından geçerek Kama'ya dökülür. Suların bol olduğu mevsimlerde aşağı kesiminde gemi işletmeye elverişlidir.

İKARİA, Ege Denizi'nde Yunanistan'a bağlı bir ada. Yüzölçümü 255 km², nüfûsu 9 600 (1961) dür. Güney yamacı sarp olan bu adada radyumlu kaplıcalar vardır. Merkezi Hagios Kerykos'tur.

İKBÂL (IQBAL), Muhammed (Sialkot, Kuzey Pencab 1873 veyâ 1877 - Lahor 1938), Pakistanlı şâir ve düşünür. Anne ve babası Keşmir'lidir. 1895 - 1899 yılları arasında Lahor'da okumuştur. San'at kabiliyeti ile devrinin büyük şâirlerinin dikkatini çeken ve onların tavsiyelerine uyarak edebiyat hayatına atılan İ.'in ilk şiirleri 1901'de «Mahjân» dergisinde yayımlanmıştır. Lahor'da kolejde okurken öğretmenlerinden Sir Thomas Arnold'un dikkatini çekmiş ve onun yardımıyla Avrupa'da öğrenim görmüştür. Cambridge, Heidelberg ve München üniversitelerinde okuduktan ve 1907'de München Üniversitesi'nde *The Development of Metaphysics in Persia* (Metafiziğin İran'da gelişmesi) konusunda doktorasını verdikten sonra 1908'den itibaren Lahor'da Devlet Koleji'nde felsefe ve hukuk okutmuş ve aynı zamanda avukat olarak çalışmıştır. İ., Madras ve Haydarabad üniversitelerinde de İslâm felsefesi üzerine dersler vermiştir.

M. İ K B Â L

Doğu ve batı felsefelerini inceleyen ve fikir hayatında bu felsefelerin tesiri altına giren İ., Mevlânâ Celâleddin Rumî'yi üstad olarak kubul etmiştir. Hindistan'daki Müslümanların durumu, kendisine düşünce ve ilham kaynağı olmuştur. 1915'te yayınlanan *Asrar - i Hudî* (Benliğin sırları) adındaki destanında Nietzsche'nin ve Bergson'un tesirlerini görmek mümkündür. İ., insanlarda hayat iradesinin her şeyden güçlü olduğu düşüncesini savunarak, Eflatun felsefesine karşı savaşmıştır. Goethe'nin *West - östlicher Diwan* (Batı - doğu divanı) adlı eserine cevap olarak yazılmış olan *Payam - i Maşrik* [1922] adlı eserinin önsözünde, «Doğu, özellikle İslâm doğusu, yüzyıllarca süren uykusundan uyanmıştır. Fakat doğu milletleri, halkları, hayat anlayışları değişmedikçe ülkelerinde bir değişiklik olmayacağını anlamışlardır» diyordu. Bu eserdeki bir şiir *Mustafa Kemal Paşa'ya* adını taşımaktadır.

Pas çeh bayad kard, aye akvam - i şark (Ah, doğu halkları, şimdi ne yapmak gerekiyor?) [1936] adlı eserinde, doğunun geçmişteki ününün ve ruhunun kaybolup yerine cesedinin kaldığını ve geride kalanların, hayatın gerçek lezzetinden habersiz olduklarını anlatır. İslâm dünyasının problemleri hakkındaki düşüncelerini *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* (İslâmî fikirlerin yeniden bir araya getirilmesi) [1930] adı altında toplamıştır. Bu eserinde, İslâmiyetin, zamanın ihtiyaçlarına göre yenilenmesini istiyor ve «İslâmiyetin esasları, insanların münevverlik ve duygu dünyasının ifade edilmiş şekilleridir» diyordu. İ., eserlerinde İslâmiyetin gerileme sebeplerinden biri olarak, İslâm ictihadının hayata tatbik edilmemiş olduğunu göstermiştir.

M. İKBÂL: 1933'te Pencab Üniversitesi tarafından verilen fahrî edebiyat doktorluğu kıyafetiyle

İ., Hindistan'da Müslümanlar ile Hindular arasındaki kanlı savaşları görmüş ve buna bir çare aramıştır. En sonunda iki din arasındaki kavgaya bir son verebilmek için Müslümanların ayrı bir devlet kurması gerektiği inancına varmıştır. İ., 1930'da başkanlık ettiği Müslüman Birliği (Moslem League)'nin bir toplantısında, İngiltere hâkimiyeti altında bulunan Pencab, Kuzey - batı eyâletleri, Sind ve Belûcistan'ı içine alan toprak parçası üzerinde bir Müslüman devleti kurulması fikrini ortaya atmıştır. Bu fikir daha sonraları, adı geçen teşkilâtın siyasî programı olarak kabul edilmiştir. Muhammed Ali Cinna (b. bk., İng. Jinnah) bu devletin kurulması için çalışırken, İ. de bunun felsefesi ile uğraşmış ve bugünkü Pakistan devleti onun fikirlerine göre kurulmuştur.

Bugün Pakistan'da bir İ. Akademisi, İ. Merkezî Komitesi, Bazm - i İ. adlı edebî bir dernek vardır. Pakistan için millî bir sembol olan İ., dünyaca tanınmış bir şâirdir.

Diğer eserleri şunlardır: *Cavidnâme* [1932]; *Bang - i Darâ*; *Misâfir* [1934]; *Bâl - i Cibrâil* (Cebrâil'in kanadı) [1935]; *Zarb - i kalîm* [1936]; *Rumûz - i Behudî* (Bensizlik sembolü); *Armuğân - i Hicâz* [1938]; *Bakiyat - i İkbal* (Ordu dilinde şiirler). İ.'in şiirleri 11 cild olarak yayımlanmıştır. — Baymirza Hayit

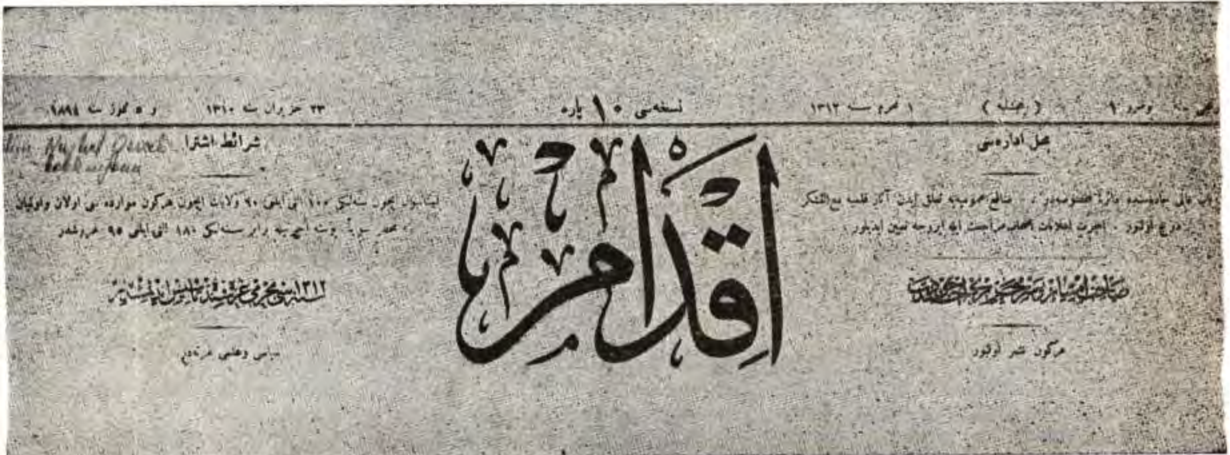
İKDAM, 5 Temmuz 1894'te sorumlu imtiyaz sâhibi ve başyazarı Ahmed Cevdet (b. bk.) tarafından çıkma müsaadesi alınan ve 31 Aralık 1928 târihine kadar (Nu. 11384) yayımlanan, Türk bilim, kültür ve politika hayatına, özellikle Türk nasyonalizmine, Türkçülüğe ve Millî Mücadele'ye uzun yıllar büyük hizmetler gören günlük «siyasî, ilmî Türk gazetesi». Mürettiplikten yetişme tahsilsiz bir teknisyen olan Ermeni Mihran'ın çıkardığı «Sabah» ın «Osmanlıcı» olarak Türk basınında başlıca sabah gazetesi mevkiine sahip bulunduğu bir sırada, batı bilimi, tekniği, metodu ve şuurlu bir Türkçülük ideali ile, Türklüğünü Osmanlılıktan üstün tutan Ahmed Cevdet'in, dayısı Osman Bey'den gördüğü para yardımı ile kurduğu ve Türk milletine «Türk gazetesi» olarak sunduğu İ., günün en değerli yazı kadrosunu bir araya getirmiştir.

Dil bakımından da her seviyedeki okuyucunun anlayacağı çok açık ve sâde bir Türkçe ile yazmanın ilk çığırını açan bu Türkçü gazete, kısa zamanda halk tarafından beğenilmiş ve çıkmakta olan diğer gazetelerden çok tutunmuştur.

Başlangıçta, bugün de Türkiye için büyük bir rakam sayılan 15 000 tirajla çıkan İ., bu sayıdan aşağı düşmemiş, 23 Temmuz 1908'de tirajını 40 000'e yükseltmiştir.

Zengin iç ve dış haberleri, ciddî, seviyeli ve o kadar da ilgi çekici olan makale, ilmî araştırma, musâhabe, hikâye ve roman tefrikaları ile okuyucularını gerçekten tatmin eden İ., ileride Türk basınında, bilim ve politika alanında, Servet - i Fünûn (b. bk.), Fecr - i Âtî (b. bk.) gibi edebî mekteplerde ve özellikle Türk Derneği (b. bk.), Türk Ocağı (b. bk.), Türk Yurdu (b. bk.) gibi kuruluşlarda ve Millî Mücadele'nin fikir ve kalem cephesinde öncülük, bayraktarlık edecek birçok değerli yazarları kadrosunda toplamış ve yetiştirmiştir. Türk milleti için demokratik rejim isteyen, rûhu ve gönlü Türk, düşünce ve görüşü batılı Ahmed Cevdet, İ.'ın ilk yıllarından başlayarak Ahmed Midhat Efendi (14 Ekim 1895 - 7 Aralık 1895, Nu. 439 - 493)'nin *Taaffüf* romanı, Recâizâde Ekrem Bey (30 Aralık 1895, Nu. 516 v. d.)'in *Sâim* romanı, Hüseyin Rahmi (13 Haziran 1897, Nu. 1043 v. d. 27 Temmuz 1897, Nu. 1086 v. d.)'nin *İffet* ve *Mutallâka* gibi romanları ve hikâyeleri, Ahmed Râsim (26 Eylül 1895, Nu. 421 v. b.)'in, Cenab Şehâbeddin (10 Ekim 1895, Nu. 435)'in, Uşâkîzâde Hâlid Ziyâ (23 Ocak 1897, Nu. 906 v. b.)'nın, Sâmi Paşazâde Sezâî (11 Şubat 1897, Nu. 924 v. b.)'nin hikâye ve musâhabeleri ve Abdullah Zühdü, Mustafa Reşid, Hasan Râif, Hüseyin Dâniş, İsmail Avni, Hüseyin Nazmi, Fâik Hilmi, Fatma Aliye Hanım, Sâmih Rifat, Fikri Lûtfi, Hüseyin Kâzım, Veled Çelebi (Bahâî), Ahmed Hikmet, Şehabeddin Süleyman, Hamdullah Subhî, Rauf Yektâ, M. Nuri Şeydâ, Salih Zeki, Ahmed Naim, Ali Riza Seyfi, Balhasanoğlu Necib Âsım, Ahmed Refik, Emîrî Efendi, Celâl Esad, Selim Sırrı, Halil Hâlid ve Ispartalı M. Hakkı'nın hikâye ve yazıları, Abdülhak Hâmid'in *Zeyneb* tefrikası (Nu. 5221) ve hâtıraları ile gazetenin edebî, ilmî değerini çok yükseltmiş, fikir ve ideoloji cephesini kuvvetlendirmiş, böylece okuyucuların ilgi ve faydasını artırmıştır.

II. Sultan Abdülhamid saltanatının son devresinde Türkiye'nin en önemli gazetesi hâline gelen İ., Ahmed Cevdet'in ve Ali Kemal'in yurt içinde iken veyâ daha çok siyâsî sebeplerle yurt dışına çıkarıldıkları sıralarda İsviçre, Avusturya, Almanya ve Fransa'dan yazılan başyazıları ve Doktor Rıza Nur, Fikri Lûtfi, Mâhir Said, Celâleddin Ârif, İsmail Hakkı, Mehmed Cavid ve hattâ Ebüzziya'nın, Prens Sabahaddin'in yazıları ile daima istibdada, zulme, cehalete, taassuba, ahlâksızlığa karşı mücadele açmış. Türk milletinin yüksek çıkarlarını, her türlü hak ve hürriyetlerini savunmuştur.

اقدام

İKDAM: 5 Temmuz 1894'te çıkan ilk sayısının başlığı

14 Mart 1910 târihinden itibaren «Nu. 1» diye ve «Yeni İkdam» adı ile çıkmaya başlayan gazete, 25 Şubat 1912 (Nu. 607) pazar gününe kadar Ahmed Cevdet'in sorumlu müdürlüğünde yayınına devam etmiş, 26 Şubat 1912 târihinde Ahmed Mâcid'in sorumlu müdürlüğünde «İktihâm» adı altında çıkmıştır.

İttihad ve Terakkî hükûmetlerinin idâresini şiddetle yeren İ., bir millî muhâlefetin kurulmasına destek ve yardımcı olmuş, İttihad ve Terakkî Umumî Kongresi başlıklı başyazısı (Yeni İkdam, 21 Mayıs 1911, N. 430) ve daha sonraki yazıları ile İ. kadrosunda yer alan Miralay Sâdık ve diğer İttihad ve Terakkî muhalifleri, 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası (b. bk.)'nı kurduklarında, bu yeni muhâlefet partisini desteklemiş, bir süre âdetâ bu partinin yayın organı olmuştur «İktihâm». adı ile 1 - 166 sayı çıkmış olan gazete, 10 Ağustos 1912 pazar günü yeniden İ. adıyle, üç yıl önce kapatıldığı zaman bırakılan numaradan başlayarak (5558 numara ile) yayımına devam etmiştir.

Bu târihten sonra, daha önce İ.'da imzâsız yazdığı başyazılarda Rıza Nur'un imzası da bulunuyor (N. 5563, 5567 v. b.), Rıza Tevfik Mustafa Sabri, Gümülcüneli İsmail'in de yazıları yer alıyordu.

İttihad ve Terakkî hükûmetince yurt dışına sürülmüş olan Ali Kemal, Paris'ten dönünce 5 Eylûl 1912 târihinde (Nu. 5583) yine İ.'da başyazılar yazmağa başlamış ve 1913 Eylûl'üne kadar İ.'da çalışmaya devam etmiştir. Ali Kemal'in bu târihlerde İ.'da çıkan yazıları, her bakımdan müsbet, değerli ve yararlı yazılardır.

1913 Mart'ından sonra başyazar ve yazarları arasında Necmeddin Sâdık, Selim Sırrı, Burhaneddin (Tepsi), Mahmud Sâdık, Ahmed Refik, Hüseyin Avni ve Ahmed Emin'in de yer aldığı İ.'da, 25 Mart 1913 târihli ve 5779 numaralı nüshada başlayan seri hâlindeki makaleleri ile ileride gazeteyi yönetecek olan Yakub Kadri'nin de imzası görülmeğe başlamıştır.

İ., daha ilk çıkışından başlayarak Türk milletinin diline, millî eğitimine, halkın, köylünün, gençliğin okumasına ve yetiştirilmesine, çeşitli bilim, kültür, spor (özellikle güreş) ve turizm alanlarında gelişmesine ve yükselmesine âid meseleleri yazılarına konu seçen yetkili bilim ve fikir adamlarının yazıları ile millî kültürümüze ve özellikle Türk milliyetçiliğine büyük ve başarılı hizmetler yapmıştır. Türkiye'de ilk rotatif makine ile çıkan ve 1913 Eylül'ünden itibaren klişe ve resimlerle de zenginleşen İ., «Türk dilinin sadeleştirilmesi, Türk köylüsünün kendi dilinde yazılanları anlayabilmesi, bizim için ilk önce lâzım olan terakki çarelerindendir.» (Yeni İkdam, Nu. 18, 31 Mart 1910) fikrini savunarak sâde dil akımının ilk bayraktarı olmuştur. Bayındırlıktan da önce memlekete maarifin lüzumlu bulunduğunu tam bir batı eğitim sistemi ile tavsiye eden Ahmed Cevdet, İ.'da «Marş-ı sultanî» yerine bir «Millî Marş» yazılması ve bestelenmesi konusunu da ele elmıştır (17 Şubat 1910, Nu. 5538). İşgal altındaki İstanbul'da Mütareke yıllarının acılarını belirten İ., Millî Mücadele'nin başlangıç ve devamında daima Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının yürüttükleri dâvayı desteklemiş ve Ankara'ya İstanbul'dan ilk muhabir gönderen «millîci» gazete olmuştur.

«İ. Kütüphanesi» adıyle kurduğu kitap dizisinde de Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türkî*'si, Bursalı Mehmed Tâhir'in *Türklerin ulûm ve fünûna hizmetleri*, *Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*, *Kemal Paşazâde Divânı*, *Muhâkemetü'l-lûgateyn* v. b. gibi Türk târih ve kültürünün başlıca kaynak kitaplarını yayımlayan İ.'ın 1 - 11353 sayılı eski harflerle ve 11354 - 11384 numara ile 1 Aralık 1928 - 31 Aralık 1928 târihleri arasında yeni harflerle çıkmış tam bir koleksiyonu İstanbul'da Millet Kütüphanesi'ndedir. Ahmed Cevdet Bey'in 27 Mayıs 1935'te Ankara'da ölümünden sonra Ali Naci Karacan tarafından çıkarılan «İkdam, Halk gazetesi» (12 Ocak - 13 Ağustos 1939, 210 sayı); Ebüzziyazâde Velid'in başyazarlığındaki «İkdam, Sabah Postası» (14 Ağustos - 31 Aralık 1939, 139 sayı) ve Edhem İzzet Benice'nin çıkardığı İ.'ın devamı Gece Postası (24 Mayıs 1961 târihine kadar) koleksiyonları ise Ankara'da Millî Kütüphane'de ve Meclis Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. — Fethî Tevetoğlu

İKDAMCI AHMED CEVDET (Biyogr.): bk. AHMED CEVDET.

İKEBANA (= canlı çiçek, *ikiru* = yaşamak; *hana* = çiçek), Japon çiçek düzenleme sanatı. Biçimler ve renklerden çok genel çizgilere dikkat edilen bu sanatta malzeme çok sade ve alelâde dallardan ibaret olabilir. Bunların ahenkli, akıcı bir dış çizgi meydana getirecek şekilde düzenlenmesi, çiçek ve goncaların veyâ bunlardan meydana gelen grupların biçim ve renklerine tercih edilir. Çizgilerin mükemmelliği yanında önem verilen diğer bir nokta da, seçilen düzenin, dalların tabiî büyümesini meydana çıkarması ve tabiatın bütün safhalarına karşı sevgi telkin etmesidir.

Asıl teması Japonların tabiat sevgisi olan İ.'da önemli bir unsur da, zamanın sembollerle ifadesidir: Tam açılmış çiçekler, tohum kılıfları ve kuru yapraklar geçmişi; yarı açılmış goncalar ve tam biçimlerini almış yapraklar şimdiki zamanı; henüz açılmamış goncalar da geleceği temsil eder. Mevsimler de şöyle sembolize edilir: İlkbahar, hayatiyet gösteren, gür bir şekilde fışkıran eğriler, yaz, dolu ve yayılan bir düzen; sonbahar, ince ve seyrelmiş bir düzen; kış, uykuyu ifade eden ve bir dereceye kadar kasvetli bir düzen.

Genel olarak İ. düzeni, üç üçgen biçiminde çiçek veyâ

İKEBANA: Geleneksel çiçek düzeni yapan bir Japon kadını

dal grupundan teşekkül eder. Ortada dikey bir grup yükselir; ikinci bir grup, dikey gruptan kaçar gibi görünür; üçüncü grup tepesi aşağıya dönmüş bir üçgen olup, ortadaki gruptan ters yönde uzaklaştığı izlenimini verir.

İ. çizgi, ahenk ve renge dayanarak bitkilerin gelişmesini tasvire çalışır. Çiçeklerin güzelliğine, rengine ve malzemenin çokluğuna büyük önem veren batılılardan farklı olarak, Japonlar her şeyden çok genel çizgilere dikkat ederler ve buna göre çiçeklere ilâve olarak sap, yaprak ve dalları da malzeme olarak kullanırlar.

Târihçe: İ.'nın 13 yüzyıllık bir târihçesi vardır. Başlangıçta gayesi, Japonların Buddhizme âid bâzı fikirlerini sembolize etmekti. M. S. VI. yüzyılda bir yenilik olarak

Buddhist tapınaklarının altarlarının her iki yanında, bronz vazolarda rikka (= duran çiçekler) denilen çiçek ve dal demetlerini düzenlemek âdet olmuştur. İ.'nın en eski şekli olan rikka düzeninde esas, vazonun ortasında, bir buçuk m yüksekliğinde bir çam, sedir, servi veyâ bambu'nun bulunmasıdır. Ortadaki ağaç ve çevresindeki çiçek ve dallar Buddhistlerde kâinatı sembolize eden kutsal Şumisen dağını temsil eder.

Son 50 yıl içinde yeni bir İ. üslûbu meydana gelmiştir. Moribana (*mori* = orman; *bana* = çiçek) adını taşıyan bu üslûp, kısmen Avrupa'nın etkisinden doğmuş olup ikenobo adını taşıyan, özellikle gergin ve sunî üslûp ile nageire üslûpunun tam gevşekliği arasında bir kaynaşmadır. Moribana, bir bahçe sahnesinin küçültülmüş görünüşünü tasvire çalışan tabiî bir ifadesidir. Yassı, sahan biçiminde vazolar özel olarak moribana için kullanılır.

İKİ AKCİĞERLİLER: bk. ÇİFT AKCİĞERLİLER.

İKİ BOYNUZLU KUŞ (Dichoceros bicornis), Boynuzlugagalıgiller (Bucerotidae) familyasından bir kuş türü. Gagası iri, öne doğru kıvrık ve testere dişlidir. Üst gagasının dibinde, dörtgene benzer biçimde, ortası bir olukla ikiye bölünmüş bir boynuz bulunur. Boynuzu sarı kırmızı, tüyleri ise kara ve çizgilidir. Uzunluğu 120 cm olan bu kuş, Hindistan'dan Sumatra'ya kadar uzanan bölgelerin ormanlarında ve dağlık alanlarında toplu halde yaşar.

İKİ ÇENEKLİ, oğulcuğunda iki çenek bulunan ve İki çenekliler (b. bk.) sınıfına giren bitkilere verilen ad. Bu bitkilerde yapraklar sık ve geniş, ağ biçiminde damarlıdır. Gövde uzun ve iyice dallanmış, kökün gelişmesiyle de bir kazık kök sistemi hasıl olmuştur. Çiçeklerinin bir kısmı, 4'lü, 5'li veyâ bu sayıların katları şeklinde dizilmiştir. Normal diziliş ise, 4 - 5 çanak yaprak, 4 - 5 taç yaprak ve 4 - 5 (8 - 10 veyâ daha çok) ercik ile bir veyâ daha çok dişi organdan meydana gelmiştir. Fakat bu dizilişin birçok çeşitleri ve anomalileri de vardır. Böyle bitkilerde taşıyıcı hücreler grupundan meydana gelen gövdenin taşıyıcı damar demetleri, gövde özünü, silindir veyâ halka biçiminde çevirir. Her bir demette su taşıyan doku ile gıda taşıyan doku arasında bulunan katman doku da ikinci derecede bitkinin büyümesini ve çapın artmasını sağlar.

İKİ ÇENEKLİLER, Çiçekli bitkilerin Kapalı tohumlular alt şubesinin bir sınıfı. 200 000'in üzerinde türü içine alan İ. Ç., 3 takıma ayrılır: 1. Taç yaprağı bitişik olanlar; 2. Taç yaprağı ayrı olanlar; 3. Taç yaprağı olmayanlar. Taç yaprağı bitişik olanlar, Patlıcangiller, Ballıbabagiller, Kabakgiller, Zeytingiller, Asmagiller, Birleşikgiller; taç yaprağı ayrı olanlar, Turpgiller, Maydanozgiller, Gülgiller, Turunçgiller, Baklagiller, Gelincikgiller, Ebegümecigiller, Ketengiller, taç yaprağı olmayanlar ise Ispanakgiller ve Dutgiller familyalarına ayrılır.

İKİ FAZLI (Fr. Diphasé), aynı frekansı ve aynı genliği olup, birbirine nazaran 1/4 periyod farkı gösteren iki alternatif elektrik akımına verilen ad.

İKİ HÖRGÜÇLÜ DEVE (Zoo.): bk. DEVE.

İKİ JEANNE'LER HARBİ, Fransa'nın eski bir eyâleti olan Bretagne'ın Fransa krallığı ile birleşmesi (1532) nden önceki târihinin bir faslı olan Bretagne Veraset Harbi (b. bk.)'ne verilen ad. Bretagne dukası III. Jean (idaresi: 1312 - 1341), yeğeni Jeanne'i Charles de Blois ile evlendirmiş ve Charles'i selefi olarak ilân etmiştir. III. Jean'ın kardeşi IV. Jean de Montfort ise 1341'de Charles'e karşı harb açmış ve İngiltere kralı III. Edward'ın yardımından yararlanmak için ona tâbi olmayı kabul etmiştir. Fransa kralı IV. Philippe de Valois (idaresi: 1328 - 1350) tarafından yenilerek eline esir düşen IV. Jean, dört yıl Louvre sarayında mahpus kalmıştır. Bu süre içinde karısı Jeanne de Flandre, kocası adına Kont Charles de Blois'nın karısı Jeanne de Flandre'a karşı harbe devam etmiştir. 23 yıl sürmüş olan bu harbe İ. J. H. denir. Guérande barışı (1365) ile sona eren harbde Charles ölmüş ve IV. Jean, Bretagne dukası olmuştur.

İKİ KANATLILAR (Diptera), Böcekler sınıfının Kanatlılar alt sınıfına giren bir takımı. İnce yapılı ve küçük vücutludurlar. Başlarının büyük kısmını kaplayan bir çift petek göz ve tepelerinde de üç nokta göz vardır. Ağız parçaları emici tiptendir ve sıvı hâlindeki yiyecekleri bir hortum aracılığıyle emerler. Bu hortum, bâzı türlerde kan emmek için başka hayvan ve insanları sokmaya yarar. İki çift kanattan arka kanatları uçma sırasında dengeyi, öndeki kanatlar ise uçmayı sağlar. Üç çift ayağı vardır. Uçlarında iki çengel, bunun altında ise tabana benzer iki yapışkan parça bulunur ve bu vantuzlarla çeşitli yüzeylerde tutunabilir ve yürüyebilirler. Dişilerinin arka ucunda, genellikle bir yumurtlama borusu bulunur.

Kan emici türlerin bâzıları, sivrisinek ve tatarcıklar gibi, insanlar ve hayvanlar arasında mikrop taşıyarak hastalığı bulaştırırlar; çoğunlukla da gece, alaca karanlıkta faaliyet gösterirler. İ. K.'dan bâzılarının çeşitli bulaşıcı tarım hastalıklarının yayılmasında da önemli etkileri vardır. Çürümüş organik maddeler, çiçekler ve kanla beslenen İ. K.'ın dünya üzerindeki yaşama alanları da çok geniştir.

İKİ OMURLULAR: bk. ÇİFT OMURLULAR.

İKİ ÖN DİŞLİLER (Diprododontia), Omurgalı hayvanlardan Memeliler (Mammalia) sınıfının Etenliler (Placentalia) bölümünün Keseliler (Marsupialia) takımına giren bir alt takımı. Hepsi otçul olup, alt çenelerinde 2, üst çenelerinde de 6 kesici dişleri vardır. Pleistosen döneminde (Buzul çağında) Avustralya'da geniş alanlara yayılmış olan İ. Ö. D.'in bâzıları tükenmiş olup, fosilleri Avustralya'da bulunmuştur. Bugün yaşayan türlerine de Avustralya'da rastlanır. Kangurugiller, Vombatgiller ve Kuskusgiller olmak üzere üç familyası vardır.

İKİ ÖN DİŞLİLER

İKİ SİCİLYA KRALLIĞI (İta. Regno delle Due Sicilie), güney İtalya'da 1442 - 1458 ve 1316 - 1861 yılları arasında hüküm sürmüş ve Aragon ve Sicilya adası kralı V. Alfonso tarafından kurulmuş olan bir krallık. V. Alfonso 1442 yılında Fransız Anjou dukalarına âid olup, Sicilya krallığı adı da verilen Napoli krallığını fethederek kendisine âid olan Sicilya ile birleştirmiştir. Önce Sicilya'da da hüküm sürmüş olan Anjou dukaları, Vespre Siciliane (Sicilya akşam duası) adı verilen ve 1282'de Fransızlara karşı girişilen katliamla buradan kovulduktan sonra, güney İtalya'da ikisi de Sicilya krallığı adını taşıyan bu

krallık meydana gelmiştir. Bunların biri Sicilya adasını içine alıyordu ve Aragonlulara âiddi; diğeri ise Anjou dukalarının elinde olup İtalya yarımadasının güneyinden ibaretti. Anjou'lu II. Jeanne 1437'te ölünce, Anjou'lularla Aragonlular arasındaki eski rekabet tekrar uyanmış ve neticede de V. Alfonso, Anjou'lu René'yi uzaklaştırarak (1442) İ. S. K.'nı birleştirmiştir. Bu iki krallık çok geçmeden 1458'de tekrar birbirinden ayrılmıştır. İ. S. K. resmen ancak 1816'da tekrar kurulmuş ve Bourbon'lu IV. Ferdinand'a verilmiştir. Bu devletin târihi, iki siyasî akımın tesirinde kalmıştır. Bu akımlardan biri Sicilya adası için muhtariyet talep ediyor, diğeri ise liberal bir yönetim istiyordu. I. Ferdinando ancak Avusturya'nın yardımiyle duruma hâkim olabilmiştir (1820 - 1821). II. Ferdinando idaresinde Palermo'da patlak veren Settimo ayaklanması, Sicilya adasının bağımsızlığının ilâniyle sona ermiştir (Nisan 1848). Fakat 1848 Mayıs'ında bir hükûmet darbesiyle yarımadada tekrar mutlakıyet kurulmuş, Sicilya da tekrar fethedilmiştir. 1859'da Garibaldi (b. bk.) önce Sicilya'yı, sonra da Napoli'yi kurtarmıştır. 1860'ta yapılan bir plebisitle İ. S. K.'nın toprakları İtalya'ya bağlanmıştır.

İKİ SOLUKLUGİLLER (Amphiumidae), Omurgalı hayvanların Amfibyumlar (Amphibia) sınıfının Kuyruklular (Urodela) takımına giren bir familyası. Vücutları ince ve 70 - 90 cm uzunluğundadır. Sırtları siyahımsı kahverengi üzerine yeşil parıltılı, karınları ise daha açık renklidir. İki çift, iki veyâ üç parmaklı ayakları vardır. Yılan balığına benzerler ve çoğunlukla Amerika Birleşik Devletleri'nin güney - doğusundaki bataklıklarda ve sularda yaşarlar. İki soluklu (Amphiuma means), en tanınmış bir türüdür.

İKİ ŞEKİLLİLER: bk. İKİ ŞEKİLLİLİK.

İKİ ŞEKİLLİLİK (Fr. Dimorphisme), birbirinden kolayca ayırdedilebilen iki olgun tipin aynı türde bulunması; daha geniş anlamda, bir bitkide iki tipte çiçek veyâ yaprağın bulunması. Cinsî İ. Ş., bir hayvan türünde erkek ve dişinin, tenasülün lüzum gösterdiğinden daha yüksek derecede farklı olmasına denir. Meselâ erkek geyiğin boynuzları, arslanın yelesi, tavus kuşunun kuyruğu bu hayvanların dişisinde bulunmaz. Daha başka İ. Ş.'ler de tesbit edilmiştir: Eğrelti otunda, sporofit ile gametofit birbirinden çok farklıdır. Bunun gibi, bâzı sabit deniz hayvanlarında, bu sabit şekilden doğan bir gezegen şekil vardır. Bâzı çekirgeler, yalnız yaşarken başka, grup halinde yaşarken başka görünüştedir.

İKİ TANRICILIK (Fr. Dithéisme), biri iyi, öbürü kötü olan iki tanrıya inanma. İran'da yaşayan imtiyazlı bir rahip grupu (mages) nun inancı tam bir İ. T.'tır. Bk. İKİCİLİK.

İKİ YAŞAYIŞLILAR (Amfibyumlar), Omurgalılar (Vertebrata) dalının hem karada, hem de suda yaşayan kurbağa ve semenderleri içine alan sınıfı. Bâzılarının vücudu uzun, bâzılarının ise kısadır. Başları iki yandan basık üçgen biçimli; gözleri, taş kovuklarında yaşayanların körelmiş, dışa doğru çıkık ve sarı irislidir; kulak kepçeleri ise yoktur. İ. Y.'dan semenderlerde kulak yapısı çok iptidaî, kurbağalarda ise oldukça gelişmiştir. Her iki çenelerinde de küçük ve sivri dişleri vardır. Yalnız kurbağalarda bu dişler üst çenede olup çok sertleşmiştir. Ayakları iki çifttir. Bunlardan öndeki çift, en çok 4, arkadaki çift ise 2 veyâ 5 parmaklıdır. Arka ayaklar kurbağalarda daha gelişmiş, hayvanın sıçramasına yararlı bir şekle gelmiştir; semenderlerde ise aynı uzunluktadır; bâzı İ. Y.'da ise hiç yoktur.

İ. Y.'ın iskeletleri tam gelişmemiştir ve kısmen kıkırdak yapısındadır. Solunumlarını ciğerleriyle yaparlar ve hava ağız yoluyla vücuda girer. Yavaş ve yetersiz olan solunumlarını havanın, derinin gözeneklerinden vücuda girmesiyle gidermeye çalışırlar. Bâzı semenderlerin solungaç ve akciğerleri yoktur; deri solunumu bunlarda büyük önem kazanmıştır. Derileri sert, çıplaktır. Bâzı İ. Y. düşmanlarından korunmak için sıvı da ifraz ederler, hattâ bu sıvı bâzı türlerde zehirlidir.

İ. Y. soğuk kanlı hayvanlardır. Dolaşım sistemi vasküler tiptendir. Kalbleri iki kulakçık, ve bir karıncıktan yapılmış olup üç gözlüdür. Sinir sistemleri omurilik, beyin ve beyincikten meydana gelmiştir.

İ. Y. yumurtlayarak çoğalırlar. Az olmakla beraber doğuran türleri de vardır. Yumurtalarını suya veyâ bol nemli yerlere bırakırlar. Önce arka, sonra da ön ayakları gelişir. İleri safhalara doğru kurbağalarda kuyruk küçülerek yok olur. Fakat semenderlerde başkalaşma bu kadar ayrıntılı değildir. İ. Y. meydana geldiklerinde bir su hayvanıyken, birtakım özelliklerinin kaybolmasıyla kara hayvanı olurlar.

Toprak altında veyâ bataklıklar içinde kış uykusuna yatan ve böceklerle beslenen İ. Y.'ın 2 500'ün üzerinde türü vardır. Bu sınıftaki hayvanlar, Afrika, Güney Amerika ve Asya'nın nemli tropikal bölgeleri başta olmak üzere dünyanın hemen her bölgesinde yaşarlar.

İ. Y.'dan kurbağaların yumurtaları, bâzı milletlerin lezzetli yiyecekleri arasındadır. Bâzı büyük semenderler, Çin ve Japon halkının, aksolotl'lar ise Meksika halkının başlıca besin kaynağıdır. Japonlar karakurbağaların derilerini işleyerek deri elde ederler.

İKİ YEDENLİ (Mus.): bk. FÜG.

İKİ YÖNLÜ KERTENKELEGİLLER (Amphisbaenidae), Omurgalı hayvanların Pullusürüngenler takımının Kertenkeleler alttakımına giren bir familyası. Ayakları bulunmayan, solucana benzeyen hayvanları içine alır. Bu hayvanların gözleri ve kulakları saklı, kuyrukları ise küttür. Bunlar sıcak tropikal ülkelerde toprak altında yaşarlar. İki yönlü kertenkele ve önayaklı kertenkele türleri tanınmıştır.

İKİCİLİK (Fr. Dualisme), maddenin ve ruhun mevcudiyetini iki ezelî ve ebedî prensip olarak kabul eden dinî, felsefî veyâ kozmogonik sistem. Felsefî İ., varlık probleminin bir çözüm tarzıdır. Varlığın madde ve ruhtan ibaret olduğunu iddia eder. Bunun aksi monizm (monisme = birlik) dir. Buna göre, varlık tek olup bir tek öz (substance) e dayanır. Bu öz, madde (maddeci monizm) veyâ ruh (ruhçu monizm) olabilir.

İ. sisteminin başlıca filozoflarından biri Descartes'tır. Monistlerin en tanınmış temsilcisi ise Spinoza'dır.
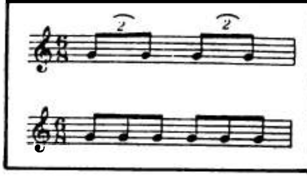
İ. felsefesinin esas problemi, esas olarak kurduğu birbirinden tam manâsiyle ayrı iki prensip arasındaki geçit ve münasebetler problemidir. Çünkü bu iki prensipin birbirine karışması İ. fikriyle kabil - i telif değildir. Öbür yönden, eğer bu iki prensipi birbirine bağlayacak üçüncü bir prensip farz edilirse, bu prensip öbür iki prensipten esas itibariyle farklı farz edilemez. Çünkü böyle bir fikir İ.'le bağdaşamaz. Bu üçüncü prensipin öbür iki prensipin bir karışımı olarak farz edilmesi de mümkün değildir. Çün-

kü çözülmek istenilen problemi çözülmüş farz etmekten gayrı bir şey olmaz ve yine aynı problemle karşı karşıya kalınır.

Dinî ve kozmogonik ikicilik: Tam bir dinî İ. İran'da hüküm sürmüştür. İran'da ortaya çıkan bir tarikat, dünyadaki kötülüğün biri iyi, biri de kötü olan, ezelî ve ebedî iki varlık arasındaki savaştan doğmuş olduğuna inanıyordu. Bu İ.'le Zaratustra (Zerdüşt) nın dininde de karşılaşılmaktadır. Bu inanç, Suriyeli din adamı ve şâir Bardesanes veyâ Bardaisan (154 - aş. yu. 223) ve Marcion (II. yüzyılda yaşamış olan bir Hıristiyan mistik) da bulunur. Manes (veyâ Mani, aş. yu. 216 - aş. yu. 276)'e göre Allah ruhları, iyiliği ve *Yeni Ahd*'i, Şeytan ise maddeyi, kötülüğü ve *Eski Ahd*'i yaratmıştı. Bu fikirler Manesçilik (manichéisme) adı altında batı dünyasında XII ve XIII. yüzyıllara kadar devam etmiş ve Fransa'nın güneyinde, Albi şehrinde kendini göstermiş olan «dinî sapıklık» ta yeniden ortaya çıkmıştır. Bk. ALBIGENSLER veyâ KATHARİSTLER.

İKİCİNSLİLİK: bk. ERDİŞİLİK.

İKİLEME (Fr. Duolet) [Musiki], üçlü bir ölçüde sürenin ikiye bölünmesi. Bunun ünitesi, bir noktalı değer olarak kalır.

İKİLEME

İKİNCİ DÜNYA HARBİ: bk. DÜNYA HARBİ, II.

İKİNCİ İNTERNASYONAL: bk. İNTERNASYONAL.

İKİLEM: bk. DİLEMMA.

İKİLİ BÖLÜ (Fr. Dichotomie), bir organın iki eş parçaya bölünmesi. Özel olarak bâzı ilkel bitkilerin tallus'unda görülür.

Hayvanların ve bitkilerin sınıflandırılmasında, çoğu zaman İ. B.'ye dayanan bir «anahtar» kullanılır, yâni birbirine zıt iki karaktere dayanılarak gruplar birbirinden ayrılır.

Mantık: Sofistlerin, hareketin imkânsızlığını ispat etmek için gösterdikleri delil. Bir cisim, belirli bir uzaklık boyunca ilerlemek için, önce bunun yarısını, bunun dörtte birini, bunun sekizde birini katetmelidir. Böylece cismin yerinden ayrılamayacağı ispat ediliyordu. Bu ve buna benzer delillerin yanlışlığı sonraki yüzyıllarda matematik yoluyle gösterilmiştir.

İKİNCİ KARLİST HARBİ: Carlos de Borbon [Don Carlos] (1788 - 1855), İspanya kralı IV. Carlos'un ikinci oğlu ve İspanya kralı VII. Fernando'nun kardeşi olup, 1808 Bayonne görüşmesinde Napoléon tarafından babası ve büyük kardeşiyle İspanya tahtından feragate zorlanmıştı. Napoléon 1814'te düşünce ve VII. Fernando İspanya tahtına çıkınca, mutlakıyet taraftarları Don Carlos'un etrafında toplanmışlar ve 1839'a kadar süren ve başarısızlıkla sonuçlanan bir iç harbinde savaşmışlardır. Buna I. Karlist Harbi adı verilir. Don Carlos'un aynı adı taşıyan büyük oğlu (1818 - 1861), 1845'te tekrar teşebbüse geçerek general Ramón Cabrera (1806 - 1877) nın yardımıyla Katalonya ve Aragón eyaletlerini isyana teşvik etmeye kalkmış, fakat İ. K. H. adını taşıyan bu teşebbüs de başarısızlığa uğramıştır (1849). Kendilerini meşru hanedan taraftarları olarak adlandıranlar, VI. Carlos (babası taraftarlarınca V. Carlos olarak adlandırılmıştı) liderlikten feragat edince, kardeşi Juan de Borbon'u lider olarak seçmişlerdir. Onun oğlu Madrid dukası Don Carlos (1848 - 1909; VII. Carlos adıyle anılmıştır) 1872'de bir isyan çıkarmış, fakat başarısız kalarak oğlu Don Jaime (1870 - 1931) lehine haklarından feragat etmiştir.

İKİNCİ İNÖNÜ MEYDAN MUHAREBESİ: bk. İSTİKLÂL HARBİ.

İKİNCİ KOSOVA SAVAŞI: bk. KOSOVA SAVAŞI, II.

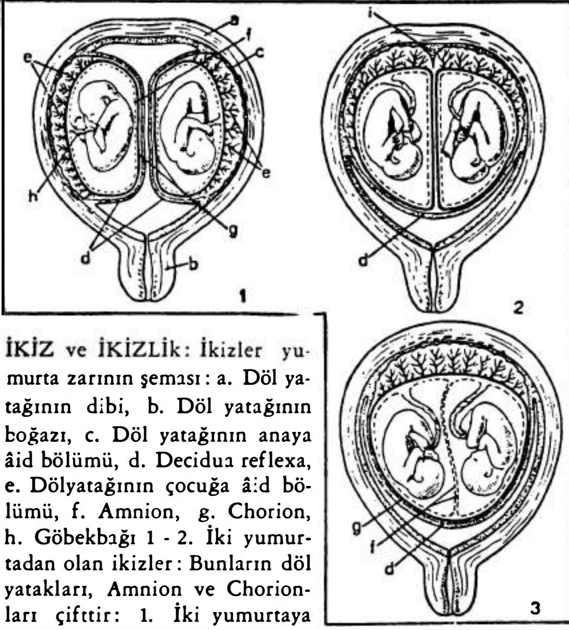
İKİNCİ MEŞRUTİYET: bk. MEŞRUTİYET.

İKİNCİL AĞIZLILAR (Deuterostomia), Çok hücreli hayvanların Sölumlular (Coelomata) alt bölümüne giren bir filumu. Bu hayvanların gelişmelerinde ya embriyonun ilk ağzı ergin hayvanın anüsü olur ve ağız ön uca yakın bir yerde ikincil olarak oluşur veyâ ilk ağız tamamiyle kapanır ve ergin hayvanda hem ağız, hem de anüs yeniden meydana gelir. Sindirim kanalları da tamamiyle iç deriden yapılmıştır. Derisidikenliler ve Kordalılar olmak üzere iki alt filuma ayrılır.

İKİZ ve İKİZLİK: Bir doğumda dünyaya gelen iki kardeşe verilen ad. İnsan cinsi için biyolojik bir ayrılık teşkil eden ve yüzde nisbeti bakımından ırk ve ülkeye göre değişiklik gösteren İ.'lik, insanlarda genellikle her 86 tek çocuk doğumuna karşılık bir İ. vak'asına rastlanır ki, yüzde 1,15'tir. Üçüzler 6 000'de bir, dördüzler ise 500 000'de bir doğumda görülürler. Skandinav memleketlerinde oldukça sık, Mongoloid ırktan insanlarda oldukça seyrek rastlanır. Belçika'da İ. doğum % 1,79; Finlanda'da % 1,65 olduğu halde, Japonya'da ancak % 0,69'dur ve genellikle iki yumurta İ.'idir.

İ.'ler, tek ve çift yumurta İ.'leri olarak iki çeşittir: a. İki ayrı yumurta İ.'leri, kardeş İ.'ler, yalancı İ.'ler (fraternal veyâ binovular, dizygotic = çift zigot'tan olma); b. Tek yumurta İ.'leri, gerçek İ.'ler (uniovular, monozygotic = tek zigot'tan olma). Bunlardan a grupundaki cinsten İ.'lere, b grupundan üç defa daha çok rastlanır. Fraternal İ.'ler, iki ayrı yumurtanın aynı zamanda iki ayrı sperm tarafından döllenmesi ile husule gelirler. Bu cins İ.'lere anne ve babadan çeşitli ve değişik ölçüde genetik hassalar, özellikler geçebileceği için, birbirlerine benzeyişleri, aynı ana - babanın diğer çocukları arasındaki benzerlik derecesinden fazla olmaz. Fraternal İ.'ler çok defa ayrı sekste olurlar; her ikisi de kız veya oğlan olsalar, yine fizik ve ruh yapılarındaki vasıflar kısmen değişiktir.

Birbirinin tıpkısı olan gerçek İ.'ler, tek yumurtanın döllenmesi ile meydana gelmiştir ki, embriyo (bk. AMBRİYON) da gelişmesinin başlangıç devresinde ikiye (veyâ üçe, dörde, beşe...) bölünme olmuştur. Tek yumurta, çift yumurta İ.'liğin, bâzan üçe, dörde veyâ beşe (Dionne gerçek beşizleri gibi), hattâ son rekor örneği ile dokuza kadar çıktığı görülmüştür. Sayısı ikiden çok İ.'ler için örnek olarak beşizler ele alınırsa, bunların teşekkül ihtimalleri değişiktir: 1. Tek yumurta beşe bölünmüştür. Bunlar gerçek beşizdir. Hepsi aynı, eş genetik vasıfları taşırlar. 2. İki yumurtadan biri dörde bölünmüştür (gerçek dördüzdür, hepsi aynı cinstir); öteki ise erkek veyâ kız kardeştir; veyâhut yumurtanın biri üçe, diğeri ikiye bölünmüştür (bir gerçek üçüz, bir gerçek İ.). 3. Üç yumurtadan biri üçe bölünmüştür (gerçek üçüzler); öteki ikisi de kız veyâ oğlan kardeştir. Üç yumurtadan ikisi ikiye bölünmüşse, o zaman da ikişer gerçek İ., bir tane de kız veyâ oğlan

İKİZ ve İKİZLİK: İkizler yumurta zarının şeması: a. Döl yatağının dibi, b. Döl yatağının boğazı, c. Döl yatağının anaya âid bölümü, d. Decidua reflexa, e. Dölyatağının çocuğa âid bölümü, f. Amnion, g. Chorion, h. Göbekbağı 1 - 2. İki yumurtadan olan ikizler: Bunların döl yatakları, Amnion ve Chorionları çifttir: 1. İki yumurtaya âidyataklar birbirinden çok uzaktır, bu sebepten dolayı döl yatakları tam olarak birbirinden bağımsız olup, her yumurtanın kendisine âid bir Decidua reflexa'sı vardır; 2. Yataklar birbirine yakın olup bu sebepten dolayı döl yatakları (i) birbirine yapışıktır. Ancak bir ayırıcı çeper vardır; bir ortak Decidua reflexa'ya sahiptirler; 3. Tek yumurtadan çıkmış ikizler: İki döl yatağı birleşmiş durumda olup hiçbir ayırıcı çeper yoktur; Chorion ortak, Amnion ise çifttir

kardeş vardır. 4. Dört yumurtadan olmuştur ve biri ikiye bölünmüştür. Bu durumda bir gerçek İ. vardır, öteki üçü kardeştir. 5. Bir arada gelişmiş beş yumurtadan olmuştur, bunlar yalancı beşizlerdir.

Tek yumurta İ.'leri mutlaka aynı cinsten (her ikisi de kız veyâ her ikisi de oğlan) olurlar. Diğer insanların patolojisinden farklı bir İ.'ler patolojisi olmamakla beraber, İ.'lerin psişik durumları ve kabiliyetleri, araştırma ve tartışma konusudur. İ.'ler arasındaki çok belirgin benzerlikler, yaşları ilerledikçe hafifler ve kişilikleri üzerinde çevrelerinin önemli tesiri görülür. Genellikle prematüre bebek sayılan İ.'lerde yaşama şansı, tek normal doğumlardaki bebeklere göre azdır. İ.'lerin sayıları üçüz, dördüz, beşiz . . . gibi arttıkça, İ. bebeklerin yaşama şansı da o derece azalır.

İKİZ ve İKİZLİK: Tek yumurta beşizi Dionne beşizleri (13 aylık)

Tek yumurtadan olma, dâima aynı cinsten ve her şeyleri ile birbirinin tıpkısı olan bitişik İ.'lerde (Siyamlı İ.'ler gibi) yaşama şansı daha da düşüktür.

İKİZ AKSAK, Türk musikisinde bir küçük usul. 12 zamanlı ve 8 darplıdır. Bir devr - i hindî ile bir Türk aksağının art arda getirilmesi suretiyle yapılmıştır. Özellikle Batı Anadolu'da, nadir bâzı oyun havalarında ve türkülerde tesadüf edilir. Usule, S. Arel bu adı vermiştir. 12 zamanlı olarak 7 darplı nîm çember ve 10 darplı firenkçîn usulleri de vardır. Bu usulü S. Arel, bâzı saz eserlerinde kullanmıştır.

İKİZDERE, Rize iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 898 km², nüfûsu 19 562 (1970), ilçe merkezinin nüfusu 2 809 (1970) dur. Güneyce adında bir bucağı ve 26 köyü vardır. Güneyce ilçesine bağlı bir bucak iken 1952 yılında ilçe merkezi İ.'ye nakledilmiş, Güneyce, ilkin köy ve 1955'te de bucak olmuştur.

Son derece ârızalı bir alan olan ilçe, Rize'nin batısında denize ulaşan İkizce deresinin kaynak kesimi ile Güneyce arasında kalan akaçlama alanında yer alır.

İ. çayı, Doğu Karadeniz dağlarının en yüksek kısımlarını teşkil eden Soğanlı - Tatos dağlarından çıkar. İlçenin doğu sınırına bitişik Verçenik (3 711 m) tepesinde küçük buzullar bulunur. 3 100 m yi aşan tepeleri bütün yıl karla örtülü olan bu dağlar, daha serin ve nemli bir iklimin hüküm sürdüğü IV. Zamanda, şiddetli bir buzullaşmaya sahne olmuşlardır. Sirklerden taşan buzullar, akarsu vadilerini takip ederek 2 000 m ye kadar inmişlerdir. Aygır, Aksu gibi göller, eski buz yataklarının sularla dolması sonucu meydana gelmiş sirk gölleridir. Dağ tepeleri orman örtüsünden mahrumdur. Buraları çiçekli alp çayırları bölgesi olarak arıcılık ve hayvancılığa elverişlidir. Kemer dağının kuzey yamacına sığınmış Ballıköy, balı ile ün almıştır. Rizeli arıcılar, doruk çizgisini aşmak üzere İ. çayını takip eden Erzurum yolundan da yararlanarak yazın kovanlarını Ovit yaylalarına çıkarırlar. Yazın nüfûsu artan yaylaların çoğu, tepeler eteğindeki 1 800 - 2 000 m lik aşınma satıhlarına toplanmıştır. Bunlardan bâzıları, kıyı kuşağı şehirlerinde oturan halkın yazlık yaylalarıdır. Bu yaylalarda tek sıralı dükkânlardan ibaret bir çarşı etrafında dağınık evler bulunur. Fakat çoğu, harçsız taştan yapılmış, 5 - 20 evlik obalar halindedir. Buzul vadilerinin tabanlariyle sirk göllerinin civarını seçmiş olan oba sakinleri, özellikle sığır (26 684 baş) beslerler.

İKİZDERE: İlçe merkezinin genel görünüşü

İKİZDERE: Kirazlı mahallesinin yolu

Orman, genellikle 2 000 m nin altında görülmeye başlar. 2 000 - 1 600 m ler arasında lâdin gibi iğne yapraklı, 1 600 - 1 250 m kuşağında ise karışık yapraklı ormanlar, sarp yamaçları örter. Bunların arasında, köyden yaylaya inip çıkarken yaylacıların birer ay kaldıkları mezraalar bulunur.

Tarım çalışmaları, bol yağışların meydana getirdiği sık bir akarsu şebekesiyle parçalanmış, kızılağaç, kestane, gürgen, kayın, meşe v. b. yayvan yapraklı ormanların örttüğü 750-1 250 m kuşağına inhisar eder. Güneyce çevresindeki çay alanları (121 dekar) bir yana, toprak örtüsünün aşınmadan korunabildiği dar alanlarda, özellikle mısır (1 330 ton), arpa (110 ton) ve fasulye (32 ton) yetiştirilir. Meyveler arasında armut (117 ton) ve elma (60 ton) başta gelir. Köy yakınlarındaki bağların yıllık üzüm üretimi 20 tondur.

İKİZDERE: Hidroelektrik santralının genel görünüşü

Ekim alanlarının yetersizliği karşısında halk orman işlerinde veyâ büyük şehirlerde de çalışır. İ.'de gurbetçilik yaygın halde olduğu için nüfûs azalmaktadır.

İKİZDERE: Hidroelektrik santralı cebrî borusu

Yazın eriyen kar suları ve her mevsim yağan yağmurların coşturduğu İ. çayı, eğim fazlalığının yol açtığı düzensiz rejimine rağmen, elektrik enerjisi üretimine elverişlidir. Cimil ve Çamlık derelerinin kavşak mahallinde 17 Mayıs 1955 târihli sözleşme ile inşasına başlanılan ve 37 milyon liraya mal olarak 11 Mayıs 1961 târihinde işletmeye açılan, her biri 5 500 Kw lık üç türbin, Trabzon - Hopa arasındaki tesislere enerji sağlamaktadır. Yeni birçok fabrika ve sanayi tesislerinin kurulması ile bu santraldan istihsal edilen enerji, ihtiyaca yetmeyecek hale gelmiştir. Bu bölgede yeni enerji tesisleri kurmak üzere etüdler yapılmaktadır. 1962 Mayıs ayından beri İ. hidroelektrik santralından enerji almakta olan Rize (Fener), İyidere ve Eskipazar çay fabrikalarının yıllık enerji masrafları, kendi dizel elektrojen grrupları ile çalıştıkları zamana göre yılda ortalama 1 000 000 lira daha ucuza gelmektedir. Bu suretle çay fabrika ve atelyelerinin yıllık tasarrufları 5,5 6 milyon liradır.

İlçe merkezi, Rize'yi Erzurum'a bağlayan yol üzerinde ve adını taşıyan akarsu kenarında, 7 mahalleli, dağınık bir iskân yeridir. Orta okulu, sağlık merkezi vardır. Erzurum yolunun 54 km lik Rize - İ. bölümü bütün yıl, İ.'den sonraki kısmı ise yalnız yazın ulaşıma açıktır. — Talip Yücel

İKİZLEME, eş veyâ yakın anlamlı iki kelimenin yan yana kullanılmasından meydana gelen kelime takımı. Anlamı pekiştirmek ve güçlendirmek, anlatım gücünü artırmak veyâ kavram fark ve inceliklerini belirtmek gibi amaçlarla kullanılan bu kelime takımları Türkçede geniş yer tutar: *çalı çırpı*, *çanak çömlek*, *çoluk çocuk*, *börtü böcek*, *ev bark*, *iş güç*, *kaç göç*, *pılı pırtı*, *toz toprak* . . . gibi.

Türkçede İ. bütün adlarda (ad, sıfat, zamir, zarf) ve fiillerde kullanılır. Türkçeye büyük bir özellik veren bu türlü kelime takımları, en eski çağlardan başlayarak bugüne kadar bütün diyalekt ve ağızlarda kullanılmıştır. Bk. HENDİADYOİN.

İKİZLER (Fr. Gémeaux) [Astr.], çok parlak ve birbirine çok yakın olan başlıca iki yıldızı ile göze çarpan burç. Bu yıldızlar Castor (Kastor) ve Pollux (Polluks) olup kadirleri aynı sırada 1.6 ve 1.2'dir. Bu iki yıldızı birbirine bağlayan çizgi, burcu teşkil eden takımyıldızların güney sınırı boyunca uzanan Saman Yoluna paraleldir. İ., hemen hemen düzgün bir dörtgen olarak Orion ile Büyük Ayı arasında uzanır. İ. burçların üçüncüsü olup, Hipparkhos'un zamanında bu adı taşıyan takımyıldızlarına rastlardı. Devinme olayı (Fr. précession) sonucunda bugün İ. takımyıldızları Yengeç (Cancer) burcuna rastlar. Güneş buraya yaz gün durumu (22 Haziran) nda girer.

İKLİM (Fr. Climat), ortalama meteorolojik şartların tamamına verilen ad. Ortalamalar, durmadan değişen, bu yüzden de karışık ve anlaşılması güç meteorolojik olayları sadeleştirmekle kalmaz, bu olaylarda göze çarpan çeşitli tesirlerin su üstüne çıkmasına yardım eder. Bu ortalamalar günlük, aylık, mevsimlik, yıllık ve uzun devreli olabilir ve bu süreler içinde yapılmış rasatlardan elde edilen değerlerin rasat sayısına bölünmesiyle bulunur. Ortalamaların bizi sağlam bir sonuca ulaştırabilmesi, uzun süreli, aynı devreye âid olmalarına, kesintisiz ve sık bir rasat şebekesine bağlıdır. Bununla beraber, birtakım hesaplar sonunda elde edilmiş olan bu soyut değerler, arızî fakat çok önemli meteorolojik olayları bertaraf ettikten başka, gerçek durumu da ortaya koymaktan uzaktırlar.

Atmosfer olayları, meteoroloji ve klimatolojinin konusudur. Meteoroloji, söz konusu olayları incelemekle yetinmez, matematiğin ve fizik bilimlerinin yardımıyla kanun ve prensiplerini elde etmeye çalışır. Klimatoloji ise daha çok İ. elemanlarını ve bu elemanların değişik tarzlarda bir araya gelmesiyle vücut bulmuş İ. tiplerini araştırır. İ. elemanlarının başlıcaları ise sıcaklık, basınç ve rüzgârlar, atmosferdeki su buharı ile yağıştır.

Yeryüzü'ndeki sıcaklığın kaynağı Güneş, daha doğrusu enerjinin dalga hareketleri şeklinde, mekân dahilindeki Güneş yayılması demek olan Güneş radyasyonudur. Güneş enerjisi bu yolla uzayı geçip Yeryüzü'ne ulaşırken, havadaki CO_2, ozon, özellikle troposferde (kutuplarda Yeryüzü'nden 8, ekvatorda 16 km yükseklikte) mevcut su buharı vasıtasıyla alıkonulur ve ışınların ihtiva ettiği enerji, kalorifik enerji haline gelir. Havanın toprak ve suyla temas sonucunda ısınması, bu kütlenin Yeryüzü ile temasa geçen küçük bir bölümünü ilgilendirdiği için önemli değildir.

Herhangi bir noktanın Güneş radyasyonlarıyla aldığı, santigrad (bunda suyun donma noktası 0° ye; 45. enlemde ve normal şartlar altındaki kaynama noktası 100° ye tekabül eder) veyâ Anglo - Sakson ülkelerindeki gibi Fahrenheit (donma noktası 32°, kaynama noktası 212°) ile ifade edilen hararet, yerin şekline, Yeryüzü'nün hareketlerine, atmosferin kalınlık ve berraklığına, coğrafî faktörlere (zeminin tabiatı, kara ve denizlerin dağılışı, yükselti) göre değişir. Gerçekten bir üzeyin aldığı ısı miktarı, ışınlarla bu yüzey arasındaki açıya bağlıdır. Açı ne kadar 90° ye yaklaşırsa, ısınma o derece fazla olur. Bu sebeple, Yeryüzü'nün Güneş'ten aldığı hararet miktarı ekvatordan kutuplara doğru azalır. Güneş'in yüksekliği, dolayısıyle ısınma ve sıcaklık, gündüzleri, saatlere göre değişir. Dünya'nın yörüngesi elips olduğuna göre, Dünya ile Güneş arasındaki uzaklık sabit değildir. Buna bağlı olarak, radyasyon şiddeti ile ısınma, muhtelif aylarda farklı şekildedir. Atmosferdeki tozlar bulanıklık katsayısını artırarak Güneş radyasyonunun zayıflamasına yol açar. Bu tozlardan büyük kısmının alt hava tabakalarında toplanması, radyasyonlara azamî zayıatı burada verdirir.

Sıcaklığın dağılışında sadece kozmik ve planeter faktörler söz konusu olsaydı, hergangi bir yerin yılın belirli bir devresinde sıcaklığını anlamak için coğrafî enlemini bilmek yeterdi. Matematik İ. ile gerçek İ. arasındaki büyük fark, meselenin sanıldığı kadar basit olmadığını ortaya koyar.

Yeryüzü'nün radyasyon muhasebesi yapılırken, onu teşkil eden satıhların oynadığı rolü hesaba katmak gerekir. Çünkü yansıtıldığından dolayı Yeryüzü'ne ancak bir kısmı ulaşabilen Güneş radyasyonlarının hepsi sıcaklık enerjisine dönemez. Yansıtma ne kadar az ise, bir cismin gelen enerjiyi alıkoyma kabiliyeti o kadar fazladır. Orman örtüsünün az yansıtmasına karşılık su, kar ve bulutların Güneş ışınlarını fazla yansıtması termik şartlar üzerine tesir eder. Nihayet sıcaklık, ısı terselmesi olayı dışında yükseltiyle azalır. Yükseltinin tesiri arızalı bölgelerde önem kazanır, hatta bâzan ön plâna geçer.

Yeryüzü'nde veyâ onun bir parçasında sıcaklığı aynı olan noktaları birleştirmek suretiyle (izoterm eğrileri) yıllık ve ekstrem aylar (yılın en sıcak ve en soğuk ayları) için yükseltinin tesirini izale etmek maksadıyla deniz seviyesine indirilmiş, bâzan da gerçek izoterm haritaları meydana getirilir. Böylece sıcaklığın dağılış tarzı ortaya konmuş olur.

Yeryüzün'de sıcaklık bakımından mevcut farklılıklar basınç dağılışı üzerine önemli tesirler yapar. Çünkü havanın fazla ısındığı yerler alçak basınç, soğuk olduğu yerler ise yüksek basınç olmaya mütemayildir.

Ağırlığı olan her cisim gibi, havanın da dayandığı zemine basıncı vardır. Havanın bu ağırlığı 45. enlemde ve deniz seviyesinde, 1 cm^2 lik satıh üzerinde 76 cm lik bir civa sütununun ağırlığına eşittir. Bu bakımdan 760 mm normal basınç olarak kabul edilmiş, alçak ve yüksek basınç sınırı olarak alınmıştır. 760 mm üstündekilere yüksek basınç, altındakilere de alçak basınç denmiştir. Fakat basıncın bir uzunluk ölçüsü olan mm ile ifadesi sakıncalı görülmekte, onun yerine milibar (mb) kullanılmaktadır. Çünkü kuvvet veyâ ağırlık birimi din'dir. Din, 1 gr lık bir kütleye saniyede 1 cm lik ivme veren sabit kuvvettir. Bir milyon dine 1 bar denir. Bar, atmosfer basıncına çok yakın olduğundan basınç farklarını daha iyi gösterebilmek için, barın binde biri olan milibar kullanılır. 45. enlemde, deniz seviyesinde ve 0° sıcaklıktaki atmosfer basıncı 1013,3 milibardır.

Basınç Yeryüzü'nden itibaren yükseldikçe hızla azalır. Bu bakımdan yükselti farkları fazla olan iki bölgeyi basınç bakımından mukayese etmek ve sonuçlar çıkarmak güçtür. Meselâ Rize ile Erzurum arasında, seviye ayrılığından ileri gelen basınç farkı, çok kuvvetli bir antisiklon ile siklon arasındaki farktan fazladır. Bundan dolayı basınç haritaları ya deniz seviyesine veyâ bir mukayese sathına irca edilir. Türkiye için en uygun mukayese sathı 1 500 m sathıdır.

Yıllık ortalama izobar (basıncı aynı olan noktaları birleştiren çizgi) haritaları kuzey ve güney yarımkürede 2 alçak, 2 yüksek basınç kuşağının varlığını ortaya koymaktadır. Mevsimlere göre kaymalar göstermekle beraber alçak basınç kuşakları ekvator (10°N) ve subpolar (60°N ve S) enlemlerdedir. Yüksek basınç kuşakları ise subtropikal enlemlerde bulunur (35°N ve 30°S).

Alçak ve yüksek basınçlar, atmosfer girdapları şeklinde tasavvur edilebilir. Siklonlar (alçak basınç) da hava hareketleri, kuzey yarımkürede saat ibresinin tersine, güney yarımkürede ise saat ibresi yönündedir. Antisiklonlar (yüksek basınç) da durum tam tersinedir.

Atmosferdeki basınç farkları rüzgârları doğurur. Rüzgâr yüksek basınçtan alçak basınca doğru, aradaki basınç farkı ne kadar fazla ise, o derece kuvvetli eser. Hava aksiyon merkezleri arasındaki basınç farkına basınç gradyanı denir. Rüzgâr Coriolis (koriolis), merkezkaç kuvveti, zemine temas yüzünden gradyan yönünde esemez.

Coriolis (koriolis), Yeryüzü'nün ekseni etrafında dönmesinden ileri gelen saptırıcı bir kuvvettir. Bu kuvvetin tesiriyle hareket halindeki cisimler kuzey yarımkürede sağa, güney yarımkürede sola sapar.

Rüzgâr yönünü değiştiren diğer bir kuvvet, merkezkaç kuvvetidir. Atmosferde dönen her hava kütlesi (siklon ve antisiklon merkezlerinde dönen hava kütleleri gibi), bu kuvvetin tesirine maruz kalır.

Zeminle temas, atmosferin alt tabakalarındaki rüzgârları etkiler. Temasın rolü deniz satıhlarında azalır, fakat arızalı bölgelerde önem kazanır ve rüzgârda sapmalar yapar.

Yeryüzü'ndeki büyük atmosfer aksiyon merkezlerinin doğurduğu rüzgârlar (alizeler, musonlar, batı rüzgârları) dışında, mahallî basınç farklılıklarından ileri gelen rüzgârlar da vardır. Kara ve denizlerin günlük farklı ısınma ve soğumasının yol açtığı maltemler gibi. Gündüzün serin olan deniz üzerinde basınç daha yüksek, sıcak olan karalarda düşüktür. Bu sebeple rüzgâr denizden karaya doğru eser. Geceleyin durum tersine döner. Yamaçlarla ovaların ısınma dereceleri farkından ileri gelen dağ maltemleriyle platolarda birikmiş soğuk ve ağır havanın vadileri takiben çok kere sakin ve orta şiddette aşağılara inmesiyle meydana gelen rüzgârlar bu kategoriye girer. Mahallî rüzgârlardan en dikkate değer olanları, kurak ve sıcak bir rüzgâr özelliği taşıyan fön (b. bk.)'dür. Kuzey Amerika'da chinook adı verilen fön, bâzan bir dağın iki yamacındaki basınç farkından, bâzan yüksek basınç alanındaki hava kütlelerinin, dağların dış yamaçları boyunca alçalması sırasında hava zerrelerinin birbiri üzerine yığılıp sürtünmesi sonucu ısınmasıyle meydana gelir.

İ.'in önemli bir unsuru da yağışlardır. Yağışların kaynağı su buharıdır. Havadaki su buharı miktarı hacim itibariyle hiçbir zaman havanın % 4'ünü aşmamasına rağmen yorgan gibi örttüğü Yeryüzü'nün çabuk ısınmasını ve çabuk soğumasını önlemesi itibariyle hava ve İ. şartları bakımından çok önemlidir. Atmosferdeki su buharının en büyük kısmı, buharlaşmanın kaynağı olan Yeryüzü'ne yakın kısmında toplanmıştır. Havadaki su buharı miktarı yükseltiye bağlı olarak hızla azalır. Azalma 5 000 m den itibaren hız kazanır. Bu seviyeden sonra su buharı itibariyle atmosfer birdenbire fakirleşir.

Atmosferdeki su buharını sağlayan en büyük kaynak okyanus satıhlarıdır. Bu satıhlarda buharlaşan suyun bir kısmı okyanuslara, bir kısmı da karalara düşer. Karalara yağan yağışlar da akarsular vasıtasıyla yine denizlere ulaşır veyâ bir kısmı buharlaşarak atmosfere döner.

Herhangi bir anda, havadaki su buharı miktarına nemlilik denir. Mutlak nem, havanın m^3 veyâ cm^3 başına taşıdığı su buharının gr cinsinden ağırlığını ifade eder. Buharlaşma imkânlariyle ilgili olduğundan dolayı mutlak nemlilik ekvatordan kutuplara, kıyılardan karalara, alçak yerlerden yükseklere doğru azalır. Nisbî nemlilik ise, belli sıcaklıktaki bir hava kütlesinin ihtiva ettiği su buharının aynı ısıdaki bir hava kütlesinin taşıyabileceği azamî su buharına oranıdır. Nisbî nemlilik, havanın doyma noktasından uzaklığını gösterir. Bu oran % 100 olursa, hava neme artık doymuş demektir. Genellikle ısı yükseldikçe nisbî nem azalır, azaldıkça da yükselir. Bu sebeple, en düşük nisbî nem değerleri yaz mevsiminin gündüzlerine isabet eder.

Havadaki su buharının sıvı veyâ katı halde suya çevrilmesine yoğunlaşma (tekâsüf) denir. Bunun için havanın doyma noktasına ulaşması şarttır. Hava soğudukça nem taşıma gücü azalarak yoğunlaşma noktasına yaklaşır. Aynı şey, havadaki su buharının artmasıyla da olur. Havanın doyma haline ulaşması, çeşitli sıcaklık derecelerinde kendini gösterir. Buna göre de su buharı ya sıvı halde (çiy, sis, ekseri bulutlar ve yağmur) veyâ katı halde (kırağı, kar, bâzı bulutlar) yoğunlaşır.

Çiy, Yeryüzü'nün, özellikle bitkilerin fazlaca soğumuş kısımlarına temas eden hava tabakalarındaki nemin 0° üzerinde doyma noktasına ulaşmasıyla meydana gelen su damlacıklarıdır. Hareketsiz ve açık bir gökyüzü çiy teşekkülünü kolaylaştırır. Yoğunlaşmanın 0° altında gerçekleşmesi halinde, buz billûrcuklarından ibaret kırağı teşekkül eder. Kırç, 0° üstündeki yoğunlaşmalardan ileri gelen su damlacıklarının soğumuş cisimlerle teması sırasında buz haline dönmesiyle meydana gelir. Sis ve bulutlar ise yoğunlaşmadan sonra havada kalan su damlacıklarıdır. Dolu, hızlı dikey hareketlerle büyük yüksekliklere çıkarak donan su damlacıklarıdır. Damlalar halinde yere düşen yağışlar yağmur, buz kristalleri halindekiler kardır.

Havada yüzen su damlacıkları ve buz parçalarından ibaret olan bulutların şekilleri, yoğunlaşmanın meydana geldiği yükseltiye ve ısı derecesine göre değişik olur.

Bulutlar, şekillerine göre tasnif edilir ve belirli bulut tipleri yine belirli yükseltilerde bulunur. En alt seviyeleri pamuk yığınına benzeyen kümülüs (cumulus, kümebulut; cumulo - nimbus, kümülo - nimbüs) ler işgal eder. 6 000 m ve daha yukarılarda, bir tülü andıran sirüsler (cirro - stratus, sirostratüs, tülbulut; cirro - cumulus, siro - kümülüs) bulunur. Ortada, stratüsler (strato - cumulus, stratokümülüs, nimbo - stratus) yer alır. Bk. BULUT.

Havaların soğuması, bulutlarda yağışlara yol açar. Yağmur ve kar şeklindeki yağışların devamı, miktarı ve şiddeti, havanın ihtiva ettiği su buharından başka, soğumanın derecesi, hızı ve mahiyetine bağlıdır. Menşelerine göre 3 yağış tipi vardır. Konveksiyon akımlarıyle yükselip soğuyarak doyma noktasına ulaşmadan doğan yağışlara konveksiyonal yağışlar adı verilir. Entertropikal ve mutedil bölgelerde yazları görülen bu çeşit yağışlar, genellikle sağanak halindedir. Orografik yağışları doğuran şey, hava kütlesinin dağ yamaçlarında yükselip soğumasıdır. Bu türlü yağışların bırakabilecekleri su miktarı, havanın nem bakımından zenginliğine ve dağların yükseltisine bağlıdır. Frontal yağışlar, özellikleri değişik hava kütleleri arasında vücut bulan cephelerde, yükselmelerin yol açtığı soğumaların eseridir. Yeryüzü'ndeki yağışların büyük kısmı frontaldir. Yeryüzü'ne düşen yıllık yağışın miktarında mahallî sebeplerin, arızaların, denizlerden uzaklığın rolü vardır.

Bir yerin hava kütleleri, cepheleri, barometrik depresyon yollarına göre yeri, mahallî sebep adı altında toplanır. Bu hususun önemli bir yeri vardır. Çünkü Yeryüzü'nün en bol (tropikler arası konverjans alanları) ve en az yağışlı (umumî atmosfer sirkülasyonu bakımından diverjans alanları olan subtropikal yüksek basınç kuşakları ve kutuplar bölgesi) alanlarının belirmesi mahallî sebeplerin eseridir.

Dağlar, hava kütlelerini yükselmeye zorladıklarından dolayı bulut teşekkülü ile yoğunlaşmayı kolaylaştırırlar. Dağlık alanların genel olarak çevrelerinden daha yağışlı olmaları bununla ilgilidir. Dağlık alanlarda yağış miktarının dağılışı ile bakı (maruziyet, Fr. exposition) şartları arasında bağlılık vardır. Dağların rüzgâra bakan yamaçları kuytu yerlerine göre daha yağışlıdır. Bunun sebebi, rüzgâra dönük yamaçlarda ha-

vanın yükselip soğuması, mukabil yamaçlarda alçalırken sür tünen hava zerrelerinin kızışması sonucu - yoğunlaşma noktasından uzaklaşmasıdır. Kuytu yamaçlara yağmur gölgesi denmesinin sebebi budur. Yükselti ile ısı düştüğünden dolayı dağlar da yükseldikçe yağış artar. Ancak, bu artış belli bir seviyeye ulastıktan sonra sona erer, yağış alçalmaya başlar. Bu kritik yükseltiye azamî yağışın üst sınırı denir. Azamî yağışın üst sınırı Himalaya'larda 1 000 - 1 500, Alp'lerde 2 000, Kafkasya ve Orta Asya'da 3 C00 m dir.

Hava kütlesi, nem kaynağı olan denizlerden uzaklaştıkça yağış azalır.

Yıllık yağış miktarının aylara ve mevsimlere göre dağılış tarzı, yağış re imi terimi ile ifade edilir. Yeryüzü'nde çeşitli yağış rejimi tipleri mevcuttur. Ekvatoral yağış rejimi tipinde yıl boyunca sağnak halinde yağmur yağar. Burada ekinokslara tekabül eden 2 yağış azamisi görülür. Ekvatordan tropiklere doğru kuraklık artar, tropik yağış rejimi tipinde hissedilir bir hal alır. Akdeniz rejiminde yağışlar soğuk mevsimdedir. Yazlar kurak geçer. Muson rejiminde, yaz musonu etkisindeki bölgeler yazın yağış alır. Diğer aylar hemen hemen kurak geçer. Fakat kış musonlarının hüküm sürdüğü bölgelerde azamî yağış sonbahar, kısmen kış başlarındadır. Orta kuşağın kontinental tipinde yağış azamisi yazındır. Bununla beraber sonbaha da, ilkbaharda, hattâ arızî olarak kışın da yağış kaydedilir. Orta kuşak oseanik tipinde bütün aylar yağışlı olmakla beraber azamî yağış sonbahar sonu ve kışa rastlar.

Modern klimatolojinin temeli, hava kütleleri ile bunların tahlilinden elde edilen bilgilere dayanır. Hava kütleleri tâbiri meteoroloji ve klimatolojiye XX. yüzyılda girmiş olup bununla atmosferin, sıcaklık ve nem bakımından yatay yönde yeknesaklık gösteren parçaları kastedilir. Böyle bir kütlenin teşekkülü için havanın, ısı ve nemi yeknesak olan geniş bir alan üzerinde yeterli bir süre ve sükûn halinde durması gerekir. Atmosfere âid büyük bir parçanın belirli özellikler kazanarak hava kütlesine çevrildiği alanlara menşe alanları adı verilir. Haraketli atmosfere sahip, ısı ve nemin kısa mesafelerde büyük değişmeler gösterdiği orta enlemler, genellikle menşe alanı olmaya pek elverişli değildirler. Kutup ve tropikler ise kararlı ısıları ve nemlilik şartları dolayısıyle Yeryüzü'nün başlıca menşe alanları halindedir.

Hava kütleleri yatay doğrultuda yer değiştirirler. O yüzden yer değiştiren bu hava kütleleri geçtikleri veya işgal ettikleri alanlara, kopup geldikleri alanların meteorolojik şartlarını naklederler. Bu durum halk dilinde soğuk dalgası veya sıcak dalgası gibi tâbirlerde ifadesini bulur. Hava kütleleri, ayrıca, üzerinden geçtikleri zeminin sıcaklık ve nemiyle değişikliğe uğrar. Meselâ güneye, yâni daha sıcak bölgelere doğru ilerleyen bu hava kütlesi, geçtiği zeminden daha soğuk olup alttan ısınır. Kuzeye ilerleyen tropikal menşeli hava kütlelerinde durum tersinedir.

Hava kütleleri menşe alanlarına göre tasnif edilirler. Bu bakımdan milletlerarası işaretlerle gösterilen 4 büyük hava kütlesi verdır. Arktik hava kütlesi A, kutup hava kütlesi P, tropikal menşeli olanlar E harfi ile belirtilir. Bunlar deniz ve kara ile ilgili olmak üzere tâlî tiplere ayrılırlar, menşe alanı deniz olan hava kütleleri m, kara olanlar isi C ile gösterilir. Kendisine nazaran daha soğuk bir zeminden geçen bir hava kütlesini anlatmak için W (= sıcak), daha sıcak bir hava kütlesini anlatacak için de K (= soğuk) harfleri eklenir. Meselâ m P K kısaltması ile kendinden daha sıcak bir zemin üzerinden geçen deniz menşeli kutup hava kütleleri anlatılmak istenir.

Farklı özellikteki bu hava kütleleri arasında sınırlar veya genişliği 10 - 100 km arasında değişen kuşaklar vardır ki, bunlara cephe denir. Haraket halinde, biri diğerine karışmayan farklı özellikteki iki sıvıda olduğu gibi, değişik özelliklere sahip hava kütleleri arasındaki sınırlar da eğimlidir. Bu sınır sathına diskontinüite (Fr. discontinuité) sathı adı verilir. Diskontinüite sathı boyunca kutup yönünden gelen soğuk ve kuru hava kütlesi, tropiklerden gelen sıcak ve nemli hava ile karşılaşır. Hafif olan sıcak hava kütlesi, soğuk ve ağır havanın meydana getirdiği kama üzerinde cephe sathı eğimini takiben yükselir. Cepheler ekseriya hareket halindedir. Cephelerin hareketi sonucunda bir alanın üzerine, soğuk havanın yerine sıcak hava gelirse, bu cepheye sıcak cephe, aksi cereyan ederse soğuk cephe denir. Yer değiştirmeyen cephe çizgisinin adı ise stasyoner cephe'dir. Soğuk cephenin daha hızlı hareket ederek sıcak cepheye kavuşması sonucu oklüzyon (Fr. occlusion) cephesi vücut bulur.

Memleketimiz İ.'i üzerinde etkili olan orta İ. kuşağındaki gezici barometre depresyonları, cephelere bağlı olarak meydana gelirler. Norveç meteoroloji okuluna göre, frontal siklonlar kutup cephesindeki dalgalanma hareketlerine bağlı olarak meydana gelir. Muayyen gelişme safhalarından geçerler. Frontal bir depresyon böyle bir ilk dalga hareketinin meydana gelişi ile teşekküle başlar. Pertürbasyon (Fr. perturbation) denilen bu dalgalanma ile önce hafif bir girinti meydana gelir. Bu girinti, hava akımlarıyla büyür ve siklona döner. Çünkü denge haline dönmeye çalışan hava, cephe boyundaki zayıf noktaya doğru ilerler. Siklonun merkezi, dalganın tepesine tekabül eder ve bir süre sonra da siklon dahilinde soğuk ve sıcak olmak üzere iki cephe teşekkül eder. Bu şekilde doğan bir siklon zamanla büyür, olgunlaşır ve nihayet ihtiyarlık safhasına ulaşır.

Hareket halindeki bu barometrik depresyonların frekansları ve tâkip ettikleri yollar mevsimlere göre değişir. Avrupa ve Akdeniz'de, frekansları kışın azamiye ulaşır. Bu durum Türkiye'nin yağış şartları üzerinde önemli bir rol oynar. Söz konusu frontal depresyonlar, güneşin zâhirî hareketine ayak uydurarak yazın daha kuzeyde, kışın ise daha güneyde seyrederler.

Hava şatlarının tahlili ve tahmini sinoptik haritalarla yapılır. Meteoroloji istasyonlarının aynı anda yaptıkları rasatların sonuçları haritaya işlendiği takdirde sinoptik haritalar elde edilir. Hava tahminleri ve analizlerine esas teşkil edecek sinoptik haritaların geniş alanları içine olması gerekir.

Bir yerin İ.'i hakkında fikir sahibi olmak için sadece oradaki sıcaklık, basınç, rüzgâr, nem, yağışın bilinmesi yeterli değildir. Bu elemanların bir arada göz önüne alınması şarttır. Çünkü İ., birbirleriyle ilgili bir olaylar sistemidir.

İ. kuşakları ve tipleri sayısız denecek kadar çoktur. İ. tasniflerinin amacı, çeşitli tiplerin ortak özelliklerini bir araya getirerek büyük gruplar teşkil etmektir.

En eski İ. kuşağı tasnifi, coğrafî enlem ile sıcaklık arasındaki münasebetlere dayanılarak yapılmıştır. Buna göre İ. kuşakları ekliptik düzlemin ekvator düzlemi üzerine olan eğimi (23°27′) esas alınarak çizilmiş tropiklerarası (23°27′ kuzey ve güney); tropikler kuşağı; tropiklerle kutup dâireleri arasına (66°33′) orta kuşak; kutup daireleri ile kutuplar arasına da kutup kuşağı denmiştir.

Sıcaklık esasına göre yapılan diğer bir tasnif Supan'ın tasnifidir ki, bu tasnifte Yeryüzü: 1. sıcak kuşak (yıllık ortalama sıcaklığı 20° ve daha yukarı olan yerler); 2. orta kuşak (yıllık ortalama sıcaklığı 20 - 10° arasında olan yerler); 3. soğuk kuşak (en sıcak ay ortalamasının 10° olan yerler) olmak üzere üçe ayrılır.

Bunların yanısıra yağış esas alınarak yapılmış İ. tasnifleri de vardır. Meselâ yağışı 0 - 250 mm arasında olan yerler kurak; 250 - 500 mm arasında olan yerler yarı kurak; 500 - 1 000 mm arasında olan yerler kısmen nemli; 1 000 - 2 000 mm arasında olan yerler nemli İ.; 2 000 mm den fazla yerler çok nemli İ. bölgesine dahil edilmiştir.

Bir yerin İ.'ini aksettirdiğinden dolayı bitki örtüsünü esas alan tasnifler de vardır. Buna göre hurma ağaçları ve muz tropik; incir ve mersin subtropik; geniş yapraklı ve her zaman yeşil ağaçlar sıcak; yapraklarını döken ağaçlar orta İ.; iğne yapraklılar soğuk İ.; yer ve taş yosunları kutup İ.'lerini karakterize ederler.

İ. tiplerinin ayrılmasında sıcaklık, yağış tutarı ve dağılışıyle birlikte tabiî bitki örtüsü münasebetlerine dayanan tasnifler (Köppen) de vardır. Bugün de çok kullanılan Köppen tasnifinde İ.'ler 5 esas kuşak ve 24 tipte toplanmaktadır. Büyük bitki topluluklarına göre ayrılan İ. kuşakları A, B, C, D, E harfleriyle ifade edilmektedir. Bu harflere 2, 3 ve bâzı hallerde 4. harfler eklenir. 2. harfler o yerdeki İ.'in yağış rejimini; 3. harfler sıcaklık karakterini; 4. harfler ise özel halleri gösterir.

Bütün İ. amilleri hesaba katılarak yapılan İ. tasnifi De Martonne'a âiddir. Ona göre, tasnifte ağır basması gereken İ. elemanı sıcaklıktır. Sonra yağış ve yağışla sıcaklık münasebetleri, bulutluluk, hava nemi ve yağmurlu günler ele alınmalıdır. De Martonne, Yeryüzü'nü sıcak, muson, çöl, subtropikal, orta kuşak, soğuk olmak üzere 6 İ. bölgesine ayırmış ve bunlara bağlı 16 İ. tipi tespit etmiştir.

Thorntwaite'in İ. tasnifinin temelini yağışla evapotranspirasyon (buharlaşma ve bitkilerin terlemesi) ve sıcaklıkla evapotranspirasyon arasındaki münasebetler teşkil eder. Buna göre yağışın evapotranspirasyondan fazla olduğu yerlerde toprak suya doymuş olduğundan bu türlü yerlerde su fazlalığı vardır. O halde İ. nemlidir. Yağışlar buharlaşmadan az olduğu takdirde toprak bitkilere muhtaç oldukları suyu sağlayamamaktadır, yâni buraların İ.'i kuraktır. Thornthwaite tasnifinde İ. tipleri, bu iki uç arasında oynar. Nemli İ.'leri 6 tipe, kurak İ.'leri 3 tipe ayırır. Ayrıca Thornthwaite, bunları sıcaklık - evapotranspirasyon; yağışın mevsimlere dağılışı ve sıcaklık rejimlerine göre kendi aralarında yeniden tasnife tâbi tutmuştur.

Bu tasnif herhangi bir alanın İ. özelliklerini iyi bir şekilde aksettirir ise de, uygulaması zordur ve pedagojik değildir.

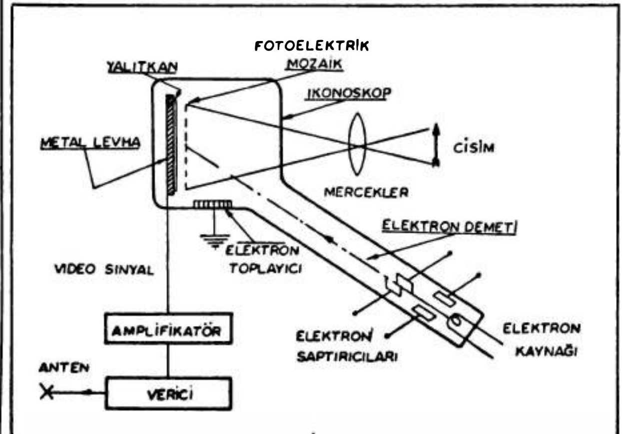
Nihayet son yıllarda İ. tipleri daha çok hava kütleleri ve radyasyon esas alınarak yapılmıştır (Alissow). Alissow, Yeryüzü'ndeki hava kütlelerinin menşe alanları ve bunların mevsimlik yer değiştirmelerine göre 7 büyük İ. kuşağı ayırmıştır. Fakat yapılmış olan bütün İ. tasnifleri, bu alanın uzmanlarını tatmin etmekten uzaktır.

İKON (Yun. *eikōn* = resim), Ortodoks kiliselerinde tahta levha üzerine yapılmış Meryem Anayı veyâ azizleri tasvir eden resim. Bizans sanatının bir kolu olan İ.'lar sanatı özel olarak Rusya'da XI. yüzyıldan itibaren yayılmıştır. Moskova'daki Tret'yakov galerisi çok zengin bir İ. koleksiyonuna sahiptir. Bk. İKONOKLAZM.

İKONOKLAZM (Yun. *eikōn* = resim; *klasis* = kırma), M. S. VIII - IX. yüzyıllarda Bizans'ta meydana gelen bir dinî hareket. Bu hareket, ikon (b. bk.) ların yapılmasını ve kiliselerde bunlara saygı gösterilmesini putperestlik diye yasak ediyordu. İmparator III. Leon (Isauria'lı Leon) (730) un idaresinde bu harekete resmiyet verilmiş, fakat Ortodokslar (özellikle keşişler) tarafından şiddetle reddedilmiştir. Ortodokslar V. Konstantinos ve V. Leon'un idarelerinde tâkip edilmişlerdir. Her ne kadar I ve II. Nikaia konsilleri tarafından hüküm giymiş ise de, Ortadoksluk ancak 843'te savaşı kazanmıştır.

İKONOMETRE (Fr. Iconomètre; Yun. *eikōn* = resim; *metron* = ölçü) [Fotogr.], resmi alınacak şeyin veyâ şeyler grupunun, istenilen formayı doldurmasını sağlamak için kullanılan bir gözleme aleti. Alet, bu maksatla odak uzaklığı (distance focale) nı tesbit eder.

İKONOSKOP (Fr. Iconoscope; İng. Iconoscope), televizyon vericisinde ışık pulslarını elektrik pulslarına çeviren bir resim alıcı plan. Buna elektronik kamera adı da verilmektedir (Şek. 1). Televizyonda verilen bir sahneyi (cismi, resmi) yayınlamak için, özel olarak, başarı kazanmış iki teknik kullanılır: 1. P. T. Farnsworth tarafından geliştirilmiş olan görüntü analizi (image dissector) tekniği. 2. V. Zworykin (Zvorıkin)'in geliştirmiş olduğu İ. tekniği. Televize edilecek resim, birbirlerinden elektrikçe tecrit edilmiş pek çok sayıda küçük foto elektrik hücreler (foto elektrik selüller) taşıyan ışığa karşı duyar bir mozaik (fotoelektrik mozaik) üzerine bir mercekle odaklanır. Bu duyar ekran (impüls levhası) ince bir mika levhasından ibaret olabilir. Bunun bir yüzünde ışığa karşı duyar rezyümlu gümüş taneciklerinden meydana gelmiş fotoelektrik mozaik bulunur. Bu taneciklerin çapları 10^{-4} cm mertebesinde veyâ bundan küçüktür. Bu mika levhanın öteki yüzünde ince bir metal kaplama vardır ve bu kaplama bir çıkış yahut toplayıcı elektrot işini görür. Yayınlanması istenilen optik görüntü ışığa karşı duyar olan bu fotoelektrik mozaik üzerine odaklanınca bu elemanlar, fotoelektrik olarak, elektronlar kaybederler. Yayınlanan elektronların sayısı bu duyar elemanlar üzerine düşen ışığın şiddetine bağlıdır. Bu elektronlar tüpün iç yüzündeki toplayıcı halkalar tarafından çekilirler. Buna göre her eleman arka levhaya göre pozitif olarak yüklenmiş olur. Yayınlanacak görüntünün mozaik üzerine odaklanmasında her fotoelektrik hücreden bir elektrik pulsu elde edilir. Böylece görüntünün o hücre üzerindeki ayrıntıları, karanlık veyâ aydınlık oluşuna göre, küçük veyâ büyük bir impülsiyon hasıl edecektir. Başka bir deyimle, parlak olarak aydınlanmış kısımlar karanlık olan kısımlardan daha fazla

İKONOSKOP: İkonoskopu gösteren televizyon vericisinin parçaları

pozitif olurlar. Sonuç, metal levha üzerinde görünmeyen bir görüntünün hasıl olmasıdır. Burada büyük bir negatif yük cisim üzerindeki parlak bir bölgeye ve daha küçük bir yük de cisimden gelen daha az ışıklı bir bölgeye karşılık olur. Bundan sonra yayınlanacak olan bu görüntü odaklanmış bir katot ışınları demeti ile ardısıra yatay çizgiler hâlinde taranır (Ankara televizyon vericisinde ayrı, yatay 625 tarama çizgisi ile saniyede 25 resim yayınlanmaktadır). Bu tarama işlemindeki elektron demeti mozaikin her elemanını nötürleştirir ve böylece metal levhaya bağlı dirençten bir akım geçmesine sebep olur. Bu akım, verilen eleman üzerindeki pozitif yük ile orantılıdır. Direncin uçları arasında husule gelen voltaj pulsu yahut video sinyali, en sonunda bir amplifikatör (yükselteç) ile yükseltilerek verici antenle yayınlanır.

Kısaca İ., flüoresan ekranı yerine fotoelektrik mozaik yerleştirilmiş olan bir katot ışınları tüpüdür. — Enis Erdik

İKRAH, akitte, taraflardan birinin irade beyanının zorlanması. Hususî hukukta tarafların serbest iradelerine büyük önem verilir. Bir akit yapacak olanların rızaları, kendi serbest iradeleri eseri olmalı; hata, hile ve İ.'tan ibaret bulunan fesat sebeplerinden uzak bulunmalıdır.

İ., tehdit ve korkutma suretiyle, aslında bir akde razı olmayanın rıza beyanına zorlanmasıdır. İ., âkitlerden biri veyâ üçüncü bir şahıs tarafından yapılabilir.

Bir tehdit, korkutma veya zorlamanın İ. sayılabilmesi için taraflardan veyâ yakın akrabalarından birinin «hayat veyâ şahıs veyâ namus yahut mallarının ağır ve derhal vuku bulacak bir tehlikeye maruz olduğuna kanaat getirmesi» gerekir. Önemli olan, bu kanaatin, İ. olunan kimsede ciddî surette hasıl olmasıdır. Bir hakkın veyâ kanundan doğan bir yetkinin kullanılacağının beyanı, bu beyanda bulunana aşırı bir menfaat sağlamıyorsa, İ. sayılmaz.

Borçlar Kanunumuzun 29 ve 30. maddelerinde yer alan İ., Medenî Kanunumuzda evlenmede nisbî butlan halleri zikrolunurken 118. maddede tehdit olarak geçmiştir. Ceza hukukunda da tehdit terimi kullanılır.

İ. ile akit yapan hakkında, bu akit lûzum ifade etmez. Ancak, İ. üçüncü bir şahıs tarafından yapılmış ve bundan da diğer âkit tarafın haberi yoksa, İ.'a maruz kalanın akdi feshetmesi halinde tazminat istemeye hakkı vardır.

İ. bir nisbî butlan sebebidir. Bundan dolayı, İ.'a maruz kalan, «korkunun zail olduğu târihten itibaren» bir yıl zarfında, akitle bağlı olmadığını diğer tarafa bildirmezse, akde icazet vermiş sayılır.

İKTÂ, kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların veyâ yerlerin, gelirleri nisbetinde vergilerini almak suretiyle kumandanlara, asker veyâ sivil erkâna terk ve tahsisi sistemine verilen ad. Bu sistem halifeler zamanından beri vardır ve çeşitli çağlarda çeşitli şekillerde uygulanmıştır. İ. sahibine mukta veyâ iktâdâr denilmiştir. Halifeler zamanındaki ilk şekil, Selçuklular ve Osmanlılar devrinde mükemmelleşerek çok daha başka bir hal almıştır.

Müslüman Arapların ilk fetihleri devrinde, zaptedilen yerler askerlerin mülkü kabul olunmuştu. Bu şekilde birtakım mahzurlar gören Halife Ömer, toprakları sahiplerinin elinde bırakarak, alınacak vergilerin hazine hesabına kaydedilmek suretiyle, askerlerin aylıklarına tahsis usulünü koymuştu. İşte İ., bu suretle ortaya çıkmıştır. İran'ın fethinde, Sasanî sülâlesine ve diğer kimselere âid olup fetih dolayısıyle sahipsiz kalan toprakların, hakları olan kimselere verilmesi ile bu çığır açılmıştır. İ. edilen bu toprakların sahiplerinin devlete verdikleri vergi, arazinin değerine göre değişik idi. Bu İ.'lar İslâmlığın menfaatine ve yurdun imarına hizmet etmek ve ayrıca düşmana zarar vermek esasına dayanıyordu. O ilk devirlere âid İ.'ların beytülmâle 7 000 000 dinarlık bir vergi sağladığı bilinmektedir.

Abbasîler devrinde askerlik hizmeti Türklerin eline geçince, İ.'lar, ilk zamanlara âid vasıflarını kaybetmeye başladı. Türkler zamanla, Abbasîlerin devlet işlerine hâkim olunca, ordu ihtiyaçları, hazineye âid vergilerin alınıp dağılması yerine, doğrudan doğruya arazi gelirine bağlandı. Az çok değişikliklerle bu usul, Selçuklu istilâsına kadar devam etmiştir.

Selçuklular, Türkiye devletini kurup büyük imparatorluklarını meydana getirdikten sonra, İ. müessesesi de değişikliklere uğramıştır. Selçuklular devrinde, eskiden Gök Türkler ve Karahanlılar zamanında da olduğu gibi, ele geçirilen ülkeler sülâle mensuplarının ortak malı sayılmıştır. Fakat hanedana yakınlıkları derecesine göre, Türkmen beylerinin de, sahip bulundukları topraklarda yarı bağımsız bir durumları vardı. Bu sebepten, Selçuklu hanedanı mensupları ve büyük Oğuz beyleri arasında yapılan ilk toprak bölüşmeleri, İslâmî İ. terimi ile ifade edilmemiştir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu kurulduktan sonra ise, yeni şartlara uygun askerî İ.'lar meydana getirilmesi zarurî oldu. Bu yeni İ. sisteminin kurucusu Nizamülmülk'tür. Nizamülmülk, toprakları, verilecek kimselerin derecelerine göre değerlendirmek suretiyle İ. ederek, arazinin daha mâmur kalmasını sağlamak istemiştir. Kaynaklara göre, Nizamülmülk, bu düşüncesinde yanılmamıştır. Nizamülmülk, Türk müesseseleri ile yerli müesseseleri çok iyi bilmenin verdiği bir imkânla, bunları, yeni şartlar ve zaruretlere göre birbirleriyle çok mükemmel bir şekilde bağdaştırarak büyük bir başarı kazanmıştır. Selçuklu devlet adamının, bu askerî İ.'ları kurarken yaptığı şey, eski Türklerin askerî ve idârî geleneklerini, kendi zamanının şartlarının gerektirdiği hususlara göre ayarlamasıdır. Bu güzel sistem, Selçuklu İmparatorluğunun her tarafında tamamiyle oturduktan sonra, yavaş yavaş etrafa da yayılmaya başlamıştır. Bu suretle Atabeyliklere, Harezmşahlara, biraz daha değişip gelişmek suretiyle Anadolu Selçuklularına ve bu yolla ve tımar (b. bk.) adı ile Osmanlılara gelmiştir. Bu sistem Musul Atabeyleri yolu ile Mısır'a, sonra Eyyûbîlere, Memlûklere, hattâ zamanla Hindistan'a kadar uzanmıştır.

Bu askerî İ.'ların bir sonucu olarak eski maaş sistemi de ortadan kalkmıştır. Çünkü ordunun büyük parçasını meydana getiren İ. sahipleri, hem kendi geçimlerini, hem de seferlerde lûzumlu olan erzak, silâh, at, çadır gibi şeyleri kendileri sağlamaya başlamışlardır. Savaşlarda yararlık gösteren askerler, kendilerine İ. verilmek suretiyle mükâfatlandırılır olmuşlardır.

Selçuklu hâkimiyetinin sona ermesiyle İ.'lar, Anadolu beyliklerinde muhafaza edilerek, Osmanoğulları Türkiye'sinde Osmanlı tımarını meydana getirmiştir. Selçuklu İ. sistemi Osmanlılarda çok daha gelişmiş ve yüzyıllar boyunca devam ederek Tanzimat'a kadar uzanmıştır.

İKTER (Tıp): bk. SARILIK.

İKTİDARSIZLIK (eski ter. Adem - i iktidar; Fr. Impuissance; İng. Impotence) [Fizyoloji], özellikle erkeklerin çiftleşme yeteneğinden yoksun bulunması. İ. durumunda, erkek kişide çiftleşme isteği devam ederse de, kamışın dikilme yeteneği yok olmuş bulunur. İktidarsızlığı *anaphrodisia*,

yâni çiftleşme isteği yokluğu ve kısırlık, yâni dölsüzlük ile karıştırmamak gerekir. Kişide İ. bulunmadığı halde kendisi kısır olabilir.

Sebepleri: 1. Kamışın doğuştan elverişsiz biçimde olması, kamışın yeterince gelişmemiş bulunması, uretranın, yâni siyekin iki yanındaki kovuklu cisimlerin kopması, sertleşmesi (*sclerosis*'i) veyâ gom (*gummis*) düğümcükleriyle tıkanması; 2. Erbezlerinin az çok eksikli olması veyâ ihtiyarlık sebebiyle, erbezlerinden birinin veyâ ikisinin birden yangılanması sebebiyle veyâ hadım edilme gibi bir seseple erbezlerinin yok olması; 3. Sinir dokularının bozulması (genel felç, kemik iliği yangılanması, tabes ve cüzzam hastalıkları); 4. Sinir yapılarında meydana gelen fonksiyon bozucu lezyon (patolojik başkalaşma) lar (*nevrasteni*: bunda kişi çiftleştiği gün veyâ ertesi gün kendinde bitkinlik derecesinde yorgunluk duyduğu için aynı işi tekrarlama isteği duymaz; *psikasteni*: bunda kişi, bir kimse ile veyâ bâzı şartlar dışında çiftleşme işini başaramayacağı yolunda sabit bir fikre kapılır; herhangi bir heyecan veyâ aşırı derecedeki bir çiftleşme isteği de bu kişileri dondurur); 5. İdrar yolları hastalıkları (kronik belsoğukluğu, siyeğin daralması, kronik prostat yangısı, varikosel, yâni sperma kordonundaki varissi ur); bütün bu hastalıklar sürekli bir eşey nevrastenisi yaratırlar; 6. Diyabet, yâni şeker hastalığı, albüminüri, yâni idrarda protein bulunması ve özellikle, aşırı derecede şişmanlık; 7. Ersuyunun gereğinden çok önce püskürtülmesi; 8. Anormal işlemler (kendi kendini eliyle tatmin etme); 9. Aşırı ölçüde beden çalışmaları. Normal yapılı bir erkekte İ. 65 yaş civarında oluşur.

Tedavisi: *Sağlığı koruma*: 1. Çiftleşmede imsak, fazla alkolden ve aşırı derecede beden ve ruh yorgunluklarından kaçınma; uzun uyku, açık hava kürü, bedeni işletme, geziler, eğlenceler; 2. *Fizyoterapi*: bel arkasına ve apış arasına masaj; omur ile apış üzerine 20 - 40 saniye süre ile soğuk su fışkırtma; arka bel ile apışa düz akımlı elektrik tedavisi uygulama; 3. *Besin*: beyin, deniz balıkları, yumurta, deniz kabukluları, karabiber, tarçın, Hint cevizi; 5. *İlâçlar*: 2 - 5 mg çinko fosfür; 10 - 20 damla cevz - i mukayyi (*strychnos nux vomica*) boyası; 1 - 3 gr striknin sülfat; 15 damla sıvı yohimbin ekstraktı; 0,5 - 1 gr sıvı akantea ekstraktı; 2 - 8 gr sıvı damyana ekstraktı; iğne ile veyâ implantasyon (deri altına gömme) yolu ile hormon verme; 6. *Cerrahî*: erbezi aşısı (Voronoff aşısı).

İKTİNOS (M. Ö. V. yüzyıl), Yunan mimarı. Bassai, Eleusis ve muhtemel olarak Olympia'da çalışmıştır. En büyük eseri Parthenon (b. bk.)'dur.

İKTİSADÎ COĞRAFYA: bk. COĞRAFYA.

İKTİSADÎ DEVLET TEŞEKKÜLLERİ, millî ekonomimize faydalı olmak, karma ekonomi kaidelerine ve ikisadî icaplara uygun olarak yönetilmek, kârlılık ve verimlilik anlayışı içinde çalışmak ve sermaye birikimine yardım edip daha fazla yatırım kaynağı yaratmak amacıyla kurulmuş bulunan kamu iktisadî teşebbüsleri. Bilim ve teknik alanındaki gelişmeler, ekonomiyi toplumun önemli faktörü hâline getirmiştir. Devletler, başlangıçta ekonominin önem kazanması karşısında uzun yıllar seyirci kalmışlardır. Fakat ekonominin sosyal düzeni te'siri altına alması ve sosyal politikaya vücut veren sonuçların birer birer ortaya çıkması karşısında devletler, ekonomiye yavaş yavaş müdahale etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Önceleri teşvik, himaye ve sosyal adalet tedbirleri niteliğindeki devlet müdahalesinin, daha sonra devletin bizzat ekonomide yer alması şeklinde tecelli ettiği görülür. Kapitalist düzende, diğer bir deyimle piyasa ekonomisine bağlı liberal ülkelerde dahi, ya devlet tarafından kurulan veyâ daha önce özel teşebbüslere âid iken devletleştirilen kurum ve işletmelerin varlığı, zamanımızda bir gerçek olarak ortadadır.

Diğer taraftan, ferde teşebbüs hakkı ve serbestliği tanımayan totaliter sosyalizme bağlı ülkelerde, devlet ülkenin tekmil ekonomisine hâkimdir ve tek müteşebbis (patron) durumundadır. İnsan temel hak ve hürriyetlerinin geri plâna itildiği, hattâ unutulduğu ve unutturulmaya çalışıldığı totaliter ülkelerle, millî ekonomiyi güçlendirme ve sosyal refah dengesini üstün seviyede ayakta tutma amacı güden liberal devletlerin ekonomi alanında teşebbüse geçmelerini aynı anlamda mütalâa etmeye ve yorumlamaya imkân görülemez.

Ekonomide geri kalmış ve gelişme çabasında olan ülkelerde de devletlerin, iktisadî kalkınmaya öncülük etmek veyâ iktisadî kalkınmayı bizzat gerçekleştirmek için çaba harcadıkları bir gerçektir. Bu ülkeler arasında, kendilerini doktrinlerin dar kalıpları içine sokanlar da, doktrinleri bir tarafa itip ülkelerine yararlı olacak yolları ve usulleri benimseyerek hür ve ileri seviyeli, müreffeh bir toplum yaratmayı tercih edenler de vardır.

Türkiye, uzun yüzyıllar imparatorluk düzeninde liberal ekonomi icaplarına riayet etmiş, fakat kapitülâsyonların yarattığı engellerin de tesiriyle Duraklama Devri'ni tâkip eden yıllarda güçlü bir ekonomiden mahrum kalmıştı. XIX. yüzyılı ve XX. yüzyılın ilk yıllarını kaplayan sürekli savaşlar da, memleketimizi harap ve güçsüz bırakmıştır. Cumhuriyet ilân olunduğu zaman, memleketimizde, millî bir ekonomi vücuda getirmeye yetecek ne sermaye ne teknoloji ne de personel mevcuttu.

Bu bakımdan iktisadî kalkınmada, devletin öncülük etmekle kalmayıp bizzat rol ve görev alması gerekli görülmüştür. Çünkü modern ekonomi, büyük sermayeye ve teknolojiye dayanan bir ekonomidir.

Bu alanda ilk adımlar 22 Nisan 1924'te 506 sayılı kanunla yabancılara âid bâzı demiryollarının satın alınarak devletçe işletilmeye başlanması, 1925'te eski reji idaresinin millîleştirilerek T. C. İnhisarlar (Tekel) İdaresi'nin kurulması, yine aynı yıl içinde, bugünku Sümerbank'ın çekirdeği olan Sanayi ve Maadin Bankası'nın vücuda getirilmesidir. Daha sonraları 1934'te, sanayi alanında yatırım, işletmecilik ve plânlama yapmak üzere Sümerbank (b. bk.), 1935'te de maden ve elektrik üretimiyle uğraşmak üzere Etibank (b. bk.) kurulmuştur.

1938 yılında, İ. D. T. için gerekli esasları ihtiva eden 3460 sayılı kanun kabul edilmiştir. Bununla beraber, gerek bu târihe kadar gerek bu târihten sonra özel kanunlara göre kurulmuş kamu iktisadî teşebbüsleri de mevcuttur.

Bu durum, önemsiz birtakım kanun değişiklikleriyle 1964 yılına kadar sürmüştür. 1964'te kabul edilen 440 sayılı İ. D. T. yle Müesseseleri ve İştirakleri Hakkında Kanun'la İ. D. T.'ne yeni bir düzen getirilmek istenmiştir. Bu teşekküllerin yeniden düzenlenmesi ile ilgili çalışmalar ise, zaman zaman devam etmiştir.

Anayasamız 40. maddesinde bir yandan çalışma, sözleşme ve özel teşebbüs hürriyetlerine yer vermiş, bir yandan da devlete iktisat alanında yapıcı, kurucu, planlayıcı

ve yürütücü görevler yüklemiştir. Bu bakımdan Türkiye liberal, fakat karma ekonomi düzenine bağlı bir memlekettir.

İ. D. T. kuruluş kanunları ile kamu hukuku, işletme hüviyetleri ve faaliyetleri itibariyle de özel hukuk hükümlerine tâbidirler. Bu husus, 440 sayılı kanunun 1. maddesinde «İ. D. T.; sermayelerinin yarısından fazlası tek başına veyâ birlikte devlete (genel ve katma bütçeli idarelere) ve İ. D. T.'ne âid olup iktisadî alanda ticarî esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan ve kuruluş kanunlarında bu kanuna tâbi olacakları belirtilen teşebbüslerdir» hükmüyle belirtilmiştir.

Sermayelerinin teşekkül tarzına göre şu bölümlere ayrılırlar:

1. *Sermayesinin tamamı devlete âid teşekküller*: Bunlar, Etibank, Sümerbank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Devlet Demiryolları gibi teşekküller olup sayıları halen 26'dır.

2. *Ortaklık şeklindeki teşekküller*: Bunların sermayelerine ya devlet ya İ. D. T. veyâ özel teşebbüsler ortaktırlar (Azot Sanayii, Denizcilik Bankası, Türkiye Halk Bankası gibi). Hukukî statüleri anonim şirket niteliğinde olan bu teşekküllerin bir kısmı özel kanunlarla, bir kısmı da Türk Ticaret Kanunu hükümlerine göre kurulmuş olup sayıları 50'yi aşmaktadır.

3. 440 sayılı kanunun adından da anlaşılacağı üzere, bir kısım kamu teşebbüsleri de devlet ve devlet iktisadî teşekküllerinin iştirakleri şeklinde tecelli etmektedir. İştiraklerin sayısı, halen 80'e yakındır.

İ. D. T., kendi bünyelerinde müessese ve işletmeleri vücuda getirmişlerdir. 440 sayılı kanunun uygulanması ile ilgili olarak 9 Ağustos 1966 târih ve 12370 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan tüzüğün 2. maddesi, İ. D. T.'ni sermayelerinin yarısından fazlası, a. tek başına devlete; b. bir veyâ birden fazla iktisadî devlet teşekkülüne; c. İ. D. T.'yle birlikte devlete âid olan teşebbüsler olarak tasnif etmiştir.

Aynı tüzüğün 3. maddesine göre «müesseseler, sermayesinin tamamı devlete âid İ. D. T. tarafından kendilerine bağlı olarak kurulan, tüzel kişiliği haiz işletme veyâ işletmeler grupudur.» (Etibank'ın Bakır ve Elektrik, Sümerbank'ın çeşitli sanayi müesseseleri gibi). Müesseseler, tüzel kişiliği hâizdirler.

Sözü geçen tüzüğün 4. maddesi ise, işletmeleri «teşekküllerin ve müesseselerin mal ve hizmet üretim birimleri» olarak târif etmektedir. (Makine Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Kırıkkale Mühimmat Fabrikası, Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri'nin Kok Fabrikaları, Denizcilik Bankası'nın Şehir Hatları İşletmesi gibi).

İ. D. T., tüzel kişiliğe sahip ve faaliyetlerinde özerktirler. Bu teşekküller, kanun ve tüzük hükümleri ile yönetim kurullarının kararları dahilinde genel müdürleri tarafından yönetilir. Yönetim kurullarına katılacak görevliler, genel müdür dahil, üçten fazla olamaz. Ayrıca, ilgili bakanlığın inhasıyle bir, Maliye Bakanlığı'nın inhasıyle bir olmak üzere Bakanlar Kurulu tarafından tâyin edilecek iki üye daha yönetim kuruluna katılır. Sanayi, tarım ve ulaştırma alanlarında çalışan İ. D. T.'nden geniş ölçüde işçi çalıştıranların yönetim kurullarında bir de işçi üye bulunur. Özel sermaye, hissesi % 15'i aştığı takdirde, yönetim kurulunda bir üye bulundurabilir. Tarım kredi kooperatifleri de Ziraat Bankası yönetim kuruluna bir üye ile katılır. İ. D. T. genel müdürleri ve genel müdür yardımcıları, ilgili bakanın inhası üzerine Bakanlar Kurulunca tâyin olunur. Genel müdür, yönetim kuruluna başkanlık eder.

İ. D. T., «genel muhasebe, devlet alım - satım ve ihaleleriyle devlet inşaatının tâbi bulunduğu mevzuat hükümlerine ve Sayıştay'ın denetimine tabi değildir.» Anayasamızın 127. maddesi, «kamu iktisadî teşebbüslerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce denetlenmesi kanunla düzenlenir» hükmünü ihtiva eder. Bu hükümde sözü edilen kanun, bunların denetimini Yüksek Denetleme Kurulu'na ve T. B. M. M.'ne bırakmıştır.

Ancak, sermayesinin tamamı devlete âid olan teşekküller yönetim kurulları üyelerinin ibra edilmesine karar vermek yetkisi Millet Meclisi'ne âid olduğu halde, sermayesinin yarısından fazlası devlete ve İ. D. T.'ne veyâ bunlardan birine âid olan ve Türk Ticaret Kanunu veyâ özel kanunları hükümlerine göre anonim şirket tarzında kurulan teşekküllerin yönetim kurulları üyelerinin ibra edilmesi yetkisi kendi genel kurullarına âiddir.

Yüksek Denetleme Kurulu'ndan intikal eden raporlar, önce T. B. M. M. Kamu İktisadî Teşebbüsleri Karma Komisyonu'nda görüşülür. Komisyonca düzenlenen rapor önce Cumhuriyet Senatosu'nda, sonra Millet Meclisi'nde müzakere olunur.

İKTİSAT (Fr. Economie): İ.'ın adına, konusuna ve târifine çok geç ve güç varılmıştır. İslâmî kültür çevresinde yapılan bilimleri sınıflama tablosu içinde biri medine'ye, ötekisi menzil'e âid iki bilim adına rastlanmaktadır: *İlm - i tedbir - i medine, ilm - i tedbir - i menzil.* Birincisi «polis, belde, şehir, medine» ile, ikincisi «ev» ile ilgili tedbirlerin bilimidir. İlk ekonomi kitabının sahibi Ksenophones (b. bk.), eserine aynı adı vermiş, üstadı Sokrat'a âid diyaloğunda onun ağzından şu aydınlatmayı eklemiştir: «Ev hanımı, evin ortak selâmeti için lâzım olan unsurun yarısını teşkil eder. Erkek faaliyeti ile elde ettiği kazancı eve getirir, kadın onu lâzım geldiği şekilde masrafa kullanır. Eğer bu kullanış yerinde ise ev mesut, aksi halde çökmeğe mahkûmdur.»

Böylece eski Yunan'ın «eve âid tedbir» (oikonomia)i, İslâm ve dolayısıyle Türk kültürüne sağlam, sözlük yönünden de doğru bir şekilde çevrilmiştir. Économie kelimesi batı kültür hayatında muhafaza edilmiş, yalnız anlam değiştirmiştir. Önce bir «medine, belde, polis» in, sonra da bir halkın, bir milletin ekonomisi için kullanılmıştır. Bununla beraber batı dünyasında «économie» ve «économie politique» ten önce «science de richesse» (= ilm - i servet ve servet edinme bilgisi) gibi tâbirler denenmiştir. Bizde de II. Meşrutiyetten önce bâzı karşılıklar kullanılmış, hatta Fransızca économie politique'i olduğu gibi Türkçe imlâ ile kullananlar görülmüştür. 1908'lerden sonra ekseriya ilm - i iktisat, sonraları sadece İ.'la yetinilmiştir. Bugünkü İ. yayınlarında ekonomi terimine de rastlanmaktadır.

İ., klâsikleşmiş bir târife göre, herhangi bir medeniyet veyâ kültür çevresinde fayda yaratma maksadı ile tabiat, sermaye ve emek unsurlarını bir araya getirerek üretime, hâsılanın mübadelesine, gelirin üretim faktörleri arasında paylaşılmasına ve nihayet tüketime yönelen, bütün bu ekonomik faaliyetleri sonuçları ile birlikte inceleyen bir bilimdir. Bu pek geniş ve çok etraflı, yalnız didaktik yönden faydalı târif yanında İ.'ı, Davenport'da görüldüğü gibi

«ekonomik olayları sadece fiyat bakımından inceleme» ile görevlendiren modern târifler de vardır. İ. metodolojisine de yer veren Ziya Gökalp'ın yaptığı târif ise şöyledir: «İ. ilminin vazifesi iktisadî şe'niyet (réalité économique) teki müesseseleri tetkik, muhtelif tezahüratı tarassut, bu müesseseleri diğer milletlerin müesseseleriyle mukayese, tezahüratı tasnif ve numunelere irca etmek suretiyle şe'niyeti meydana çıkarmaktan ibarettir.»

Son yarım yüzyılda İ.'ın sırf ekonomik anlaşılışına, sosyoloji, sosyal psikoloji, kültür antropolojisi gibi yeni bilim dallarından elde edilen tamamlayıcı bilgiler yardım etmektedir. XVIII. yüzyılın fert psikolojisinden, içgüdü (insiyak) ruhiyatından mülhem iktisadî adam (Homo oeconomicus) prensipine dayanan liberalizm ve endividüalizm akımı, bu tamamlayıcı bilgilerin ışığı altında artık kuvvetini kaybetmiştir. İngiltere'de Adam Smith (1723 - 1790) çığırı, yine İngiltere'de Adam Ferguson (1723 - 1816) la başlayan târihçi İ. okulu, İsviçre'de Simon de Sismondi (1773 - 1842), Fransa'da Saint - Simon (1765 - 1825) ve nihayet sosyolojinin isim babası Auguste Comte (1798 - 1857) ile olgunlaşan sosyolojik İ. görüşleri, sırf iktisadî olan, fakat iktisadî realiteye yabancı kalan Homo oeconomicus prensipini artık iktisadî doktrinler târihine mal etmektedir. Modern İ.'çılar şimdi dikkatlerini iş adamlarının, müteşebbislerin, bu arada tüketici zümrelerin davranışlarına tesir eden sosyal kuvvetlere yöneltmektedirler. Hele günümüzün gelişmemiş memleketler ekonomisini harekete geçirme imkânlarını araştıran gelişmiş memleketlerin İ.'çıları, Mc Cord Wright'ın dediği gibi, geniş behaviorist düşünce gütmektedirler. Gelişmemişlerde, hattâ gelişmişlerin geri kalmış bâzı bölgelerinde dinler ve başka kültürel faktörler, ekonomik gelişmenin nev'ine ve derecelerine derin surette tesir etmektedir. Bundan başka, gelişme potansiyelini harekete geçirecek siyasî ve idarî unsurlar hiçbir surette gözden uzak tutulmamalıdır.

Klasik İ. teorisi ve onun dayanağı olan Homo oeconomicus prensipi geçen yüzyılda yalnız Batı Avrupa için söz konusu iken, geri kalan dünyaya sadece merkantilist bir gözle bakılırken, bugün bir bakıma biraz ahlâkî gibi görünen bir dünya görüşü karşısındayız. Sanayileşmiş ve gelişmiş memleketlerde, gelişmemişleri inceleme ve yardımlaşma akımları görülmektedir. Gelişmiş ve gelişmemiş ekonomiler arasında bu münasebetin psikolojisi Homo oeconomicus ile değil, belki Homo socialis ile izah edilebilir. Mamafih böyle bir altrüizm işin içine a - ekonomik bir felsefe karıştırma sayılabilir. En doğrusu II. Dünya Harbi'nden sonra bir kıt'alar ve bölgelerarası iktisadî entegrasyon (tamamlama) vetiresinin zihinleri işgal etmeye başladığını düşünmektir. Belki de, gelişmişler kendi ekonomilerinin durumunu za'fa uğratmamak için gelişmemişleri de imkân ölçüsünde kendi çizgilerine doğru çekmeyi düşünmektedirler. Bundan dolayı gelişmişlerdeki İ. bilimi, bir yandan kendi ekonomilerinin seviyesini düşürmemeye çalışırken, öbür yandan gelişmemişlerin iktisadiyat ve içtimaiyatı için kaygılanmakta, araştırmalarında gelişmemişliğin problemlerine da yer ayırmaktadır.

Târihî ve sosyolojik çığırların Homo oeconomicus prensipini ekonomik mülâhazaların dışına çıkarmak ameliyesinde Karl Marx (b. bk.) ın da hizmeti vardır. Marx liberal ekonomiyi, dolayısıyle kapitalizmi târihî bir kategori saymıştır. Bu suretle, klasik İ.'ın mutlaklığından bizi kurtarmıştır. Sosyal sınıflar sosyolojisinde ayrı bir yeri olan Marx, Homo oeconomicus telâkkisini, gerek 1789 öncesi Fransa'nın ve bu arada batı dünyasının ikili, yâni aristokrasi ve ruhban sınıflar düzeni içine önce üçüncü tabaka (tiers états) olarak giren ve sonrasınıf durumuna geçerek gelişen burjuvazi için doğru bulmaktadır. Fakat bu geçici bir târih merhalesidir. Maddeci diyalektiğin bir sentezi olarak hüküm sürecek, sonra yerini bir başka merhaleye bırakacaktır. Bu vetire her türlü iradî tesirden uzak, iktisadî determinizmin tabiî sonucu olarak kendisini gösterecektir.

Böyle bir determinizmi, Fransız hukukçu ve sosyoloğu J. Barnave 1789 için ileri sürmüş, nihaî sentez olarak burjuvazinin hâkimiyeti ele geçireceğini, ferdî mülkiyet rejiminin her türlü kayıtlardan sıyrılarak teessüs edeceğini müjdelemişti. Bu defa Marx, burjuvaziyi iş başına getiren aynı iktisadî determinizmin bir zaman sonra proletaryayı burjuvazi yerine geçireceğini, bundan böyle son sentezin sosyal ahengi doğuracağını, zira üretim araçlarının artık kollektiviteye geçeceğini düşünmüştür.

Târihçi okul klâsik İ. karşısında yalnızca ekonomik olayların değişmeleriyle kalırken, Barnave ve Marx'ın bir noktada durakladıkları görülmektedir. Barnave, burjuvazi ile kapitalizmi, Marx ise proletarya ile kollektivizmi nihaî ekonomik merhale saymaktadırlar. Barnave'ın telâkkisi yalnız Fransa'yı hedef alırken Marx insanlık târihi için üniversel bir gidiş düşünmektedir. Bu felsefî fark istisna edilirse, metodoloji yönünden aynı Marxist muhakemenin Marx'tan önce Barnave tarafından yürütüldüğü görülmektedir.

Bugünkü İ., Barnave ile Marx'ı tıpkı Homo oeconomicus prensipi gibi artık târihe mal etmektedir. Tatbikat Barnavizm kadar Marksizmi mahkûm etmiş bulunmaktadır. Rölativist bir İ. her ekonomi doktrininde olduğu gibi, bu iki doktrinde de yalnız kendi zamanları için değil, belki her zaman ve yer için de üzerinde durulacak kısmî bâzı hakikat paylarının bulunduğunu teslim edebilir. Fakat metafizik bir karakter taşıyan mutlaklık vasfı bir sosyal bilim olan İ.'ın dâima dışında kalacaktır.

İKTİSAT VEKÂLETİ: bk. TİCARET BAKANLIĞI.

İL (eski ter. Vilâyet), bir memleketin, idarî taksimat bakımından en büyük bölümü. İ.'in kurulması, kaldırılması, merkezi ve sınırları kanunla tesbit edilir. İ.'de vâli, vâli muavini ile lûzumlu idârî şubeler çeşitli devlet hizmetlerinin en iyi bir şekilde yürütülmesini sağlar. Vâli, İ.'in genel idaresinden devlete karşı sorumlu ve bu işte vâli muavinleri kendisine yardımcıdırlar. Adlî işleri, bağımsız mahkemeler, yargıçlar ile savcılık teşkilâtı yürütür. Ayrıca İ. idare kurulu ve İ. genel meclisi vardır. Bunlardan birincisi, vâli veyâ vâli muavininin başkanlığı altında çeşitli şube müdürlerinden kurulmuştur; idârî ve istişarî görevleri vardır. İkincisi ise, vâlinin başkanlığı altında İ. halkının seçtiği kişilerden kurulmuştur; İ. özel idaresine mahsus gelir ve giderleri düzenler, denetler.

Memleketimizde 1933'te 57 İ., 351 ilçe, 76 bucak; 1947'de 63 İ., 419 ilçe, 939 bucak; bugün ise 3 Temmuz 1949 târih 5442 sayılı İller Kanunu hükümlerine göre kurulmuş ve yönetilmekte olan 67 İ., 572 ilçe ve 888 bucak vardır.

İL BİLGE KATUN, Gök Türk katun (imparatoriçe) u. Türk târihinin büyük şahsiyetlerinden İlteriş Kutluğ Kağan (b. bk.)'ın zevcesi ve Bilge Kağan'la Kül Tegin'in anasıdır.

İl Bilge ad olmayıp bütün eski Türklerde âdet olduğu üzere unvandır. *İl*, «devlet ve millet», *bilge* «bilgili» demek olduğuna göre bu üç kelimeli tamlama «ilin bilgili imparatoriçesi» anlamına gelmektedir. Türk soyundan bir prenses olduğu muhakkak olmakla beraber kimin kızı olduğu, doğum ve ölüm târihleri belli değildir.

Kül Tigin anıtından anlaşıldığına göre, İlteriş Kutluğ Kağan'ın ihtilâl bayrağını açtığı 681 yılında onunla evli bulunuyordu.

Bilge Kağan ağzından yazılıp 732'de dikilen Kül Tigin anıtında, Kül Tigin'i yetiştirmiş olması dolayısıyle kendisinden kısaca bahsolunmaktadır. Babası İlteriş Kutluğ Kağan öldüğü zaman 7 yaşında kalmış olan Kül Tigin'in «Umay gibi» olan o kadın tarafından yetiştirildiği ifade olunmuştur. Mübalâğaya hemen hiç yer verilmeyen Orhon yazıtlarında bu kadının şefkat Tanrıçası olan Umay'a benzetilmesi, meziyet ve faziletinin en büyük delilidir. — H. Nihâl Atsız

İL GENEL MECLİSİ, il halkı tarafından, ilçeler adına genel oyla seçilmiş kişilerden meydana gelen ve il özel idaresine âid çeşitli meseleleri görüşüp inceleyen meclis. Nüfusu 25 000'e kadar olan ilçelerden 1; 25 001'den 40 000'e kadar olanlardan 2; 40 0001'den 55 000'e kadar olanlardan 3; 55 001'den 70 000'e kadar olan ilçelerden de 4 üye seçilir ve bundan sonra artan her 25 000 kişi için 1 üye eklenir.

İ. G. M., 40 gün süre ile yılda bir defa valinin başkanlığında toplanır. Her olağan toplantı devresinde bir başkan yardımcısı, iki sekreter seçilir. Görüşülecek işlerin bitirilememesi halinde devre vali tarafından 15 gün uzatılır.

İ. G. M.'nin görevleri; il özel idaresinin hazırladığı il bütçesini inceleyip onaylamak, il komisyonunun ayrı ayrı ilçelerden olan üyelerini seçmek, çeşitli il kamu hizmetleri (yolların güzergâh tayini, bakımı, çeşitli okulların açılması, fidanlık yetiştirilmesi gibi) konusunda kararlar vermektir. Ayrıca, il bütçesinin 1/3'ünü geçmemek üzere istikraz yapmaya da karar verebilir. İ. G. M.'nce verilen kararların bir kısmı valinin, bir kısmı da hükûmet veyâ bakanlığın tasdiki ile kesinleşir.

İLÂHÎ, dinî Türk musikisinde en çok kullanılan biçim. Dindışı musikimizin şarkı (b. bk.) biçimine karşılıktır. Bu küçük biçimi «dinî şarkı» diye açıklamak mümkündür. Zemin + nakarat + miyân + nakarat şemasına veyâ bu şemanın az çok tâdiline göre bestelenir. Güfte, şarkıdaki gibi murabbâ, bâzan muhammes, müseddes, hattâ müsemmen olabilir.

İ. güfteleri dinî ve daha çok dinî - tasavvufîdir. Özellikle ünlü tarikat müntesiplerinin ve tasavvuf şâirlerinin şiirleri seçilir (başta Yunus olmak üzere Niyâzî, Nasûhî, Osman Şems, Derviş Osman, Eşrefoğlu, Hüdâyî, İbrahim Hakkı, Seyfullah v. b.). Bâzı İ.'ler, belirli bir tarikata âiddir (Kadirî, Rifâî, Nakşbendî, Halvetî, Gülşenî v. b.). Bunlar, o tarikatların dergâhlarında okunur. Ekserisinde o tarikatın inançları terennüm edilir ve tarikatın ulularını övülür. Bâzı İ.'ler, birbirine yakın, birbirinden çıkmış birkaç tarikata birden âiddir. Bâzıları umumîdir, sadece dinîdir. Bunlar eskiden dergâhlarda olduğu kadar mekteplerde, câmilerde de okunurdu. Cami İ.'leri, Şiî olmayan bütün tarikatların tekkelerinde belirli günlerde (bayramlar, kandiller, ramazan, dinî ve millî günler, âyin ve zikir günleri) okunurdu. Hicrî yılın her belirli ayında okumaya mahsus İ.'ler de vardır. Başta ramazan İ.'leri gelir. Yalnız ramazan başına veyâ sonuna, yahut kadir gecesine mahsus İ.'ler de bestelenmiştir. Sonra, hicrî yılın ilk ayı olan Muharrem İ.'leri gelir. 10 Muharrem Kerbelâ faciası için de İ.'ler ve mersiyeler bestelenmiştir. Diğer hicrî aylara âid de çok İ. vardır. İ. biçiminin şarkıdan ayrıldığı önemli bir özellik, yalnız küçük usullerle değil, büyük usullerle de bestelenmiş olmalarıdır. Sırasıyla en çok şu usuller kullanılmıştır: Düyek, Evsat, Sofyân, Evfer, Devr - i Hindî, büyük usullerden Muhammes, Devr - i Kebîr, Hafîf, Berefşân, Çenber v. b. Şarkı biçiminin Aksak'ı, İ. biçiminin Evfer'inden çıkmıştır. Bir eserde her iki usul de karışık olarak kullanılmakla beraber, gerçekte Aksak İ.'ler ve Evfer şarkılar, kolaylıkla sayılabilecek derecede azdır.

İ.'ler, koro hâlinde okunmak üzere yapılmışsa, cumhûr İ. adını alır. Solo İ.'lerin bâzı yerleri de cumhûr olabilir. Cumhûr İ.'lerde hemen daima Evsat usulü kullanılmıştır.

Bektaşî İ.'leri nefes (b. bk.) adıyle diğer İ.'lerden ayrılır. Durak Evferi usulü ile bestelenmiş, daha tantanalı İ.'lere durak denir. Nâat ve Tevşîh de, Peygamber vasfında yazılıp bestelenmiş İ.'lerdir.

İ., tasavvuf şiirimizde bir biçimin de adıdır. Bugün elimizde şarkı biçiminden sonra en çok İ. biçiminde eser vardır. Çoğu henüz yayınlanmamış olan bu İ.'ler, çeşitli koleksiyonlarda bulunmaktadır. Cumhuriyet devrinde bu biçim rağbetten düşmüştür. Fakat hâlâ İ. besteleyenler ve toplayanlar vardır. S. Arel, bu biçimde pek çok eserler bırakmıştır. Eskiden dindışı güfte mecmuaları gibi, İ. güfteleri toplayan «mecmû'a - i ilâhîyât» lar da düzenlenmiştir. Bu eserler, musiki târihimizin değerli kaynakları arasındadır ve birçoğunun sahibi meçhuldür. En ünlüsü, Müstakımzade Süleyman Sadeddin Efendi'nin tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde Esad Efendi Yazmaları arasında bulunan dergisidir.

İLÂHÎCİ, eskiden ilâhî okuyana verilen ad. Birçok ünlü müzisyenimiz, Dede Efendi'den Hacı Ârif Bey'e ve Dr. Suphi Ezgi'ye kadar, musiki hayatlarına İ.'cilik ve İ. başılıkla başlamışlardır. Mektebin en güzel sesli ve musikiye istidatlı çocuğu, İ. başı seçilirdi. Tekkelerde, ilâhi okumakla ün yapmış sanatkârlara da bu ad verilirdi.

İLÂHİYAT (Fr. Théologie), Allah ve ona bağlı kavramlar üzerinde duran, Allahın isimleri, sıfatları ve fiillerini inceleyen disiplinin adı. Buna göre klasik felsefe, dogma târihi, din felsefesi ve metafizik ile sıkı sıkıya ilgili bulunmaktadır. Allah ile ahireti konu olarak almış bulunduğuna göre, yapılan teemmüllerin tamamı metafizik alanda kalmaktadır. Din büyükleri, düşünürler ve filozoflar böylece aynı konuyu çeşitli yönleriyle ele almış olmaktadırlar.

İslâm düşünce târihinde İ. terimi kelâm (b. bk.) bilimine bağlı olarak geçmektedir. İslâm dininin itikadî yönünü ele alıp işleyen kelâm biliminin üç ana bahsi vardır ve İ. bunların birincisidir (diğerleri Nebeviyat ve Sem'iyattır). İ. bahsinde Allah ile ilgili hususlar ele alınıp işlenmektedir.

Memleketimizde İ. terimi son yıllarda dinî bilimlerin öğretildiği fakültenin adı olarak kullanılmaya başlanılmıştır.

Eğitim târihimizde gerek İ. gerek fakülte deyimlerinin çok yeni olduğu görülmektedir. Dinî bilimleri öğreten kurumların adı 1908 yılına kadar medresedir. O yıl Emrullah Efendi tarafından hazırlanan tasarı 1912 yılında kesin şeklini almış ve Darülfünunda bir Ulûm-i şer'iyye şubesi açılmıştır. 1919 yılında çıkarılan bir kanunla darülfûnuna muhtariyet verilirken Ulûm-i şer'iyye şubesi kapatılmış, meydan eski medreselere bırakılmıştır. Cumhuriyetin ilânından sonra Darülfünun yeniden muhtariyete kavuşurken, 21 Nisan 1924 yılında mevcutlara ilâve olarak İ. Medresesi de kanunun 1. maddesine konulmuştur. Kanunun 1. maddesi medrese demekte ise de, bu kanuna bağlı olarak hazırlanan yönetmelikte fakülte kelimesi kullanılmaktadır. 1933 yılında İstanbul Üniversitesinde yapılan reform sırasında İ. Fakültesi yeniden kapatılmıştır. 16 yıl sonra, İ. Fakültesi bu defa Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak 1949 yılında açılmıştır.

İLÂN, duyurulması, açıklanması, varlığından başkalarının haberdar edilmesi gereken herhangi bir şeyin sözle, resimle veyâ yazıyla bildirilmesi. İ. ticarî hayatın temel dayanaklarından ve vazgeçilmez unsurlarından biridir. Çağımızda, ayrıca bir meslek halinde gelişmiş olup, başlı başına bir sanat dalı olarak sanayileşmiştir.

İLÂN: 1454 yılına âid afiş şeklindeki ilk ilân

İnsanın yaradılışında var olan merak, tecessüs ve yenilik heyecanı gibi duygularına hitâp ettiği için faydalanma alanı da çok geniştir. XX. yüzyılın bütün imkânları ile beslenen İ.'ın renk ve sürat kazanması, ticarî hayatın dışında tesir gücünü gittikçe artırarak içtimaî hayatımızı düzenleyen belli başlı unsurların arasında önemli bir yer almasını sağlamıştır.

İLÂN: Topçu ikinci alayının mızıka takımı tarafından 1847 yılında verilmiş bir konser ilânı

İ.'ın insanlık târihi içindeki gelişmesi insanın cemiyet içindeki yeriyle birlikte cemiyetin gelişmesine uygun bir şekilde cereyan etmiştir. Bugün İ.'ın başlıca unsurları olan yazı, şekil, renk, ışık ve ses, âhenk içinde birleşmiştir.

Zamanla, özellikle yazının icadından sonra İ. ayrı bir kolaylık kazanmıştır. Daha çok ticaretin gelişmiş olması, kolaylık kazanan İ.'ın büsbütün güçlenmesine sebep oldu. Âsur'da, eski Mısır'da ve eski Yunan'da kil tabletlere, kolay yontulur taşlara kazılmış ve nakşedilmiş İ. metinleri mahiyetinde örneklere rastlanmıştır.

İLÂN: Hayvanların topallamaması için piyasaya sürülen barbut adlı bilek muhafazası ilânı («Şehbal» dergisi, 1914)

Matbaanın hızla gelişmesi, radyo, sinema ve televizyonun kitleleri çeken birer vasıta haline gelmesi, İ.'ın da hızla yayılmasını sağlamıştır. İ., târihî seyri içindeki değişmesiyle birlikte cemiyetin de değişmesine, gizliden veyâ açıktan değişmesine yol açmıştır.

İ.'ın Türk târihindeki yeri ve gelişmesi de, insanlık târihindeki yeri ve gelişmesinden farklı değildir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türkiye'de de İ., tabiî seyrinde gelişmiştir.

İ.'ın ilk şekli sözlüdür. Bundan önceki işaretlerle anlatılan şekline, İ.'ın gerektirdiği unsurlar bulunmasına rağmen bilinen anlamıyla İ. demek mümkün değildir. Sözlü İ.'ın vasıtası da tellâllar olmuştur.

İLÂN: El ve yüz çatlakları için piyasaya sürülen bir krem ilânı («Şehbal» dergisi)

1

2

İLÂN: Kore Harbi'nde Amerikalıların Kore askerlerine dağıttığı el ilânlarından biri: 1. Geçmişteki hayatınız, 2. Şimdiki durumunuz

Yazılı İ.'lar, matbaanın icadından sonra hemen her yerde görülmeğe başlamıştır. İlkin el İ.'ları hâlinde görülmüş; duvar İ.'ları, kitap İ.'ları ve gazete İ.'ları şeklinde yayılmıştır. İlk yazılı İ.'lar Âsur ve Babil kil tabletlerindeki tarifelerdir. Kâğıt üstünde, resimlendirilmiş ve el yazması olarak hazırlanmış bir yazılı İ. Fransa'da 1454 târihini taşır; kilise kapılarına asılmıştır ve yardım toplamakla ilgilidir. İngiltere'de 1480 yılında, o yıl çıkan bir kitabın el İ.'ına rastlanmıştır. İlk gazete İ.'ı ise Almanya'da 1525 yılında yayımlanmıştır.

Işıklı İ.'lar ise, İ.'ın bütün özellik ve unsurlarını (bazı hallerde ses unsuru hariç) ihtiva eder. Daha çok XX. yüzyılın ortalarına doğru görünmeye başlamıştır. Sinema, radyo ve televizyonun gelişmesinden sonra, başlangıçta noksan olan ses unsuruyla da zenginleştirilip mükemmel bir hâle getirilmiştir.

İLBASAN (Coğ.): bk. ELBASAN.

İLBİRE (Elvira), İspanya'da Gırnata (İsp. Granada) vilâyetinin Emevîler zamanındaki adı. Sierra de Elvira dağının eteğinde bulunan şehrin halkı, eski çağlardan beri orada yerleşmiş Suriyeli Araplardı. XI. yüzyılın başlarından itibaren, zamanla değerini kaybetmiş ve sonunda bir harabe haline gelmiştr.

İLÇE (eski ter. Kaza), idarî taksimat bakımından il (b. bk.) den sonra gelen daha küçük bölüm. İ.'nin kurulması, kaldırılması, merkezinin tesbiti, adının değiştirilmesi, başka ile bağlanması kanunla; sınırlarının, köylerinin ve bucaklarının değiştirilmesi ise İçişleri Bakanlığının kararı, Cumhurbaşkanının onayı ile olur. İ.'nin genel idaresinden kaymakam sorumlu olup, yazı işlerini tahrirat kâtibi, devlete âid para ve ödenek işlerini mal müdürü, il özel idare bütçesinin temsilciliğini ve tatbikçiliğini ise özel idare memuru yürütür. Güvenliğini jandarma bölük komutanlığı ile polis karakol amirliği sağlar. Kaymakamın başkanlığında toplanan tahrirat kâtibi, mal müdürü, hükûmet tabibi, millî eğitim memuru, tarım memuru ve veterinerden müteşekkil İ. idare kurulunun istişarî, tatbikî görev ve yetkileri vardır. Memleketimizde İ.'nin bulunduğu ilk idarî taksimat 22 Eylûl 1858'de yapılmıştır.

İLDENİZOĞULLARI, Azerbaycan Atabeğleri adıyle tanınmış bir Türk hânedanı. 1146'dan 1225'e kadar, önce Irak Selçuklularına, sonra Hârezmşahlar (b. bk.)'a tâbi olarak saltanat sürmüşlerdir. Başkentleri Kuzey Azerbaycan'da Gence şehri idi. Bk. AZERBAYCAN ATABEGLERİ.

İLDİKO, büyük Hun hükümdarı Attila (b. bk.) nın son karısı. Rhetor Priskos (b. bk.) a dayanan Jordanes (b. bk.) ve Theophanes (b. bk.) e göre, Hun hükümdarı onunla gerdeğe girdiği gece burun kanaması sonunda ölmüştür.

İ. adı tesadüfen Kriemhilda adının küçültme biçimi (Hildico) ne benzemektedir. Bu benzerlik Avrupa efsaneleriyle Hun destanları arasında bir bağlantı kurulmasına yol açmıştır.

ILE - DE - FRANCE [*il dö frãs*], Fransa'da eski bir il. Seine, Oise, Aisne ve Marne ırmaklarıyla çevrili olan bölge, ormanla kaplı tepeciklerle birbirlerinden ayrılmış ovalar ve platolardan meydana gelmiştir.

İLEK, Kazakistan'da bir ırmak. Uzunluğu aş. yu. 600 km dir. Mugocari dağlarının batı bölümünden çıkan İ. ırmağı Ural ırmağına dökülür.

İLEK: bk. İLİG.

İLEK HANLAR: bk. İLİG.

İLERİ, 1 Ocak 1918'den 2 Aralık 1924'e kadar İstanbul'da Celâl Nuri (İleri, b. bk.)'nin başyazar, sahip ve sorumlu müdürlüğünde çıkmış bir siyasî gazete. Baştan 394.

sayısına kadar 30 × 44 cm büyüklükte ve dört sahife olarak çıkan gazetenin adı «Âtî» iken, 12 Şubat 1919'da yayımlanan 395. sayıdan itibaren «İleri» diye çıkmaya başlamış ve kendiliğinden kapanıncaya kadar bu adını taşımıştır. İlk İ.'de, 11 Şubat 1919'da «Âtî»'nin yayımı kanunsuz tâtil edilmiştir iddiası ile, aynı gün Celâl Nuri'nin İstanbul Noterliği'ne verilmiş protesto yazısı yer almıştır. İttihad ve Terakkî Partisi ve hükûmetleri ile, bunların savunduğu fikir ve politikaya şiddetle muhalefet eden gazete sahibi ve başyazarı, zaman zaman yurt dışına çıkmaya mecbur edilmiş ve yazılarını Roma'dan göndermiştir. İlk sayılarından itibaren yazı kadrosunda: Celâl Nuri, Süleyman Nazif, Giritli Ahmed Sâkî, Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Afife Fikret, Abdülfeyyaz Tevfik, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Cevad Rüşdü, Rauf Yektâ, târihçi Mehmed Atâ, Ahmed Refik, Fâik Âlî, Samih Rifat, Tahsin Nâhid, Sâmi Paşazâde Sezâi, Fatma Aliye, Abdülhak Mihrünnisa, Soysallıoğlu Subhî, Kozanoğlu Cenab Muhiddin, Nezihe Muhiddin, Namdar Rahmi (Karatay), Doktor Abdülahad Nuri, Ercümend Ekrem (Talu), Subhî Nuri, Aka Gündüz, Nâmık İsmail, Rûşen Eşref (Ünaydın) gibi bâzı tanınmış kalemlerin de yer aldığı İ., İşgal Kuvvetleri'nin, Saltayın ve İttihad ve Terakkî hükûmetleri sansürlerinin baskısı altında kapanmamak için tâvizler vermek zorunda kalmıştır. Aylarca, Anadolu'daki millî hareketlerle ilgili haberlere hiç yer vermemiş; buna karşılık Sultan Vahîdeddin ve Damad Ferid Paşa lehindeki hümâyunnâmeleri yayınlamış, Yunan ordusuna âid haberleri vermiş, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin manda istemediğini yazmıştır. Celâl Nuri fırsat buldukça istibdad rejimine, manda teklifine muhalefet etmiş; Mustafa Kemal Paşa'yı ve başında bulunduğu millî hareketi övmüş; 1923 - 1924 yıllarındaki son devresinde ise tamamen Mustafa Kemal Paşa ve çevresini tutan, yeni muhalifleri kınayan ve yeren bir politikanın savunucusu olmuştur. İ., Lenin'in ölümü üzerine büyük ilgi gösteren bir yayın yapmış (Nu. 2131, 2132, 2136, 2137; 24, 25, 29, 30 Ocak 1924) ve Celâl Nuri'nin Meclis'teki konu ile ilgili önergesi üzerinde de önemle durmuştur (Nu. 2134; 27 Ocak 1924). Celâl Nuri Gelibolu'dan meb'us seçilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katıldıktan ve Ankara'ya yerleştikten sonra, İ.'nin başyazılarını bir süre Subhî Nuri yazmış ve nihayet gazete, adı kendisini çıkaranlara ileride soyadı olarak kalmak üzere kapanmıştır.

ايلرى

مبعوث اوله‌بيلمك ايچون ناموس واقتدار كافى دكلدر

İLERİ: 22 Ekim 1919 târihli 641. sayısı

İLERİ, Celâl Nuri (Gelibolu 1877 - İstanbul 1939), Türk gazetecisi, fikir ve politika adamı. Âyan Meclisi üyelerinden Giritli Nuri Bey'in oğludur. Anne tarafından Âbidin Paşa'nın torunu olan İ., ilk tahsilini babasının mutassarrıf ve vâli olarak bulunduğu şehirlerde gördükten sonra Galatasaray Lisesi'nde ve İstanbul Hukuk Fakültesi'nde okumuştur. Fransızca ve İngilizceye vâkıf bulunan İ., Avrupa'da birkaç defa incelemeler yapmıştır. Son Osmanlı Meclisi'ne Gelibolu meb'usu seçilmiş, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin I. döneminden V. dönemine kadar teşriî vazifesine devamla birçok hukukî meselelerde yararlı çalışmalar yapmış ve bu arada İzmir Meb'usu Yunus Nadi (Abalıoğlu)'nin başkan bulunduğu Kanûn - u Esâsî Encümeni'nde 1924 Anayasası'nın kaleme alınmasında raportörlük etmiştir.

C. N. İLERİ

«Le courrier d'Orient», «Le Jeune Turc» adlı Fransızca gazetelerde, «İkdam» ve kendi çıkardığı «Âti» ve «İleri» (b. bk.) gibi gazete ve dergilerde yazıları yayınlanmış bulunan İ.'nin Fransızca ve Türkçe olarak çıkmış kitapları da vardır. Eserlerinden başlıcaları şunlardır: *1327 senesinde Selânik'te mün'akit İttihat ve Terakki Kongresine takdim olunan muhtıradır* [1911]; *Şimal hâtıraları* [1914]; *Kendi nokta - i nazarından hukuk - i düvel* [1914]; *Mukadderât - î târihiyye* [1914]; *Târih - i tedenniyâtı - i Osmaniyye* [1914; 2. bas. genişletilmiş olarak ve Cenab Şehâbeddin, Süleyman Nazif ve Dr. Abdullah Cevdet'in takrizleri ile 1915]; *Kutup Musahabeleri* [1915]; *Kadınlarımız* [1915]; *İttihad - ı İslâm* [1915]; *Havâic - i Kanûniyyemiz* [1915]; *Târih - i istikbal* [3 c., 1915 - 1916]; *İlel - i ahlâkiyyemiz* [1916]; *Müslümanlara, Türklere hakaret, düşmanlara riâyet ve muhabbet* [1916]; *Perviz* [1916]; *Hâtemü'l - enbiyâ* [1916]; *Türkçemiz* [1917]; *Coğrafyâ - yi târihî, Mülk - i Rum* [1917]; *Harbden Sonra Türkleri yükseltelim* [1917]; *İttihâd - ı İslâm ve Almanya* [1917]; *Rum ve Bizans* [1917]; *Kara tehlike* [1918]; *Merhûme* [roman, 1918]; *Taç giyen millet* [1923]; *Türk inkılâbı* [1926].

İLERİ, Subhî Nuri (Gelibolu 1887 - İstanbul 1945), Türk yazarı ve profesörü. Âyan Âzâsından Giritli Mustafa Nuri Bey'in oğlu ve Celâl Nuri (b. bk.)'nin on yaş küçük, Sedad Nuri'nin bir yaş büyük kardeşi olan İ., İstanbul Hukuk Fakültesi'nde yüksek öğrenimine başlamış, Paris Siyasî Bilimler Akademisi'nde okumuş ve Paris Hukuk Fakültesi'nde doktora yapmıştır.

İstanbul Hukuk Fakültesi'nde öğretim görevi yapmış ve Yüksek Ticaret Okulu'nda profesör olarak çalışmıştır. Muhtelif zamanlarda gazetecilik mesleğine de katılan İ.'nin başlıca eserleri şunlardır: *Devletçilik ve kooperatifçilik* [1932]; *İki çift göz* [1932]; *Hususî haklar* [1934]; *Yasaların çatışması* [1934]; *Sèvres ve Lausanne* [1934]; *Günün hukukî ve içtimaî meseleleri* [1935]; *Günün iktisadî işleri* [1935]; *Güçler arası hukuku* [1936]; *Siyasî târih* [1940]; *Kooperatifler* [3. bas. 1945].

T. İLERİ

İLERİ, Tevfik (Hemşin 1911 - Ankara 1961), Türk politikacısı ve devlet adamı. Babası Hemşinli Hâfız Celâl Efendi, annesi Fatma Hanım'dır. İstanbul Gelenbevi Ortaokulu'nu bitirerek, 1927'de İstanbul Teknik Üniversitesi'ne giren İ., Teknik Üniversite Talebe Cemiyeti ve Millî Türk Talebe Birliği başkanı olarak İstanbul'daki öğrencilerin milliyetçilik hareketlerine önderlik etmiştir (1930 - 1933).

İ., öğrenciliğinde ve politika hayatında, başında bulunduğu kuruluşların görüş ve düşüncelerini konuşmaları ile belirten bir halk hatibi olarak ün yapmıştır. İ., Vagon Li ortaklığı memurlarının Türklerle ilişkilerinde yabancı dil kullanmalarını protesto etmek sûretiyle önlemek ve İstanbul'daki bâzı mağaza adlarının Türkçeleştirilmesini sağlamak üzere kampanyalar düzenlemiş (1932), Razgrat'ta Türk mezarlığının tecavüze uğraması ile galeyana gelen gençlere, İstanbul'daki Bulgar mezarlığına çelenk koydurarak Türke yaraşan asîl karşılığı verenlerin başında bulunmuştur (1933).

Teknik Üniversite'yi bitirdikten sonra Erzurum'da Karayolları Kontrol Mühendisliği, gönüllü öğretmenlik (1933 - 1937), Çanakkale'de (1937 - 1942), Samsun'da (1942 - 1946) nâfıa müdürlüğü ve 7. Bölge Müdürlüğü (1946 - 1950) görevlerinde bulunmuş, 1950 seçiminde Samsun'dan Demokrat Parti milletvekili seçilmiş ve kurulan hükûmette Ulaştırma Bakanlığı (Mayıs 1950 - Ağustos 1950) na getirilmiştir. Daha sonra Millî Eğitim Bakanlığı (Ağustos 1950 - Nisan 1953), Meclis başkan vekilliği (1953 - 1955), Millî Eğitim Bakanlığı (Nisan 1957 - Kasım 1957), Devlet Bakanlığı ve Başbakan yardımcılığı (Kasım 1957 - Ocak 1958), Bayındırlık Bakanlığı ve Millî Eğitim Bakan vekilliği (1958 - 1960) yapmıştır. 27 Mayıs 1960'ta tutuklanarak Yassıada'ya gönderilmiştir. Yassıada mahkemeleri sonunda idâma mahkûm olunmuşsa da, mahkûmiyeti müebbet hapse çevrilmiştir (1961).

Yassıada'dan Kayseri Cezaevi'ne nakledilen İ., hastalanması üzerine Ankara Hastahânesi'ne kaldırılmış ve bu hastahânede ölmüştür.

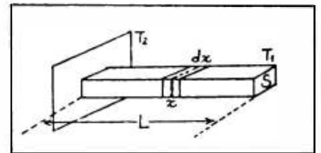
İ., memurluk ve politika hayatında dürüst, milliyetçi ve anti - komünist olarak tanınmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı sırasında Türk maârifinin millî bir yön kazanmasına, öğretmen ve sanatkârlara büyük ilgi göstererek onların meslekî meselelerinin çözümlenmesinde büyük gayret harcamıştır.

İlkokul öğretmenlerinin intibakı (1950), (1953 - 1956); Türk Sanat Târihi Enstitüsü'nün kurulması (1951); ilkokul öğretim programına din derslerinin alınması (1951); köy enstitüleri ile öğretmen okullarının aynı statü içinde birleştirilmesi; Türk Kültür Eserleri serisinin yayına başlaması (1951); bakanlıkça yayımlanan «İnönü Ansiklopedisi» nin «Türk Ansiklopedisi» olarak çıkarılması (Mart 1951); enstitü mezunu öğretmenlere öteki öğretmenlerin sahip oldukları hakların sağlanması (1952); imam - hatip okullarının açılması (1951 - 1952); Cumhur başkanlığı Filarmoni Orkestrası'nın üniversite (1952), ordu ve bölge (1959) konserleri vermeğe başlaması; Orkestra Kanunu'nun çıkarılması (1952); Öğretmen Okulu mezunlarına lise bitirme sınavlarına girme ve üniversiteye devam hakkının tanınması (1953); Devlet Tiyatro ve Operası elemanlarına âid kadro kanununun yeniden düzenlenmesi, Devlet Tiyatro ve Operasına Anadolu'da temsiller verme imkânının sağlanması (1957); İslâm enstitülerinin açılması (1959 - 1960) gibi konular onun bakanlığı sırasında sonuçlandırılmıştır.

İLETİM (Fr. Conduction; İng. Conduction), ısının yayılması için üç yoldan biri; ısının madde aracılığı ile bir yerden başka bir yere götürülme tarzı. Bu yolla ısı, bir madde içinde, sıcaklığı yüksek olan yerlerden sıcaklığı alçak olan yerlere doğru yayılır. Bu yayılmanın sebebi daha büyük kinetik enerjiye sahip olan atomlar veyâ moleküllerin daha az kinetik enerjiye sahip olanlarla etkileşmeleridir. Gazlarda ısı enerjisi, gaz moleküllerinin çarpışları ile yayılır. Kinetik enerjileri büyük olan moleküller küçük olanlara enerji aktarırlar. Sıvılardaki ısı İ.'i de esas olarak aynı işlemleri gerektirir. Katılarda ısı İ.'ine, serbest elektronların metal boyunca hareketlerinin de büyük katkısı vardır. En iyi elektrik iletkeni olan metaller, aynı zamanda en iyi ısı iletkenleridir (metallerde var olan serbest veyâ gevşek bağlı elektronlar sebebi ile). İ. sırasında bir madde İ.'i olmaz.

Metalik ısı İ.'ini nicel (kemmî) olarak göz önüne alırsak, İ. yoluyla nakledilen ısı miktarının büyük ölçüde iki sıcaklık arasındaki maddenin tabiatına bağlı olduğu görülür. Kötü iletkenler yahut iyi ısı yalıtkanları metal olmayan maddelerdir (kuru odun, keçe, deri ve cam). Mantar, testere tozu, asbest ve kaya taşları gibi gözenekli maddeler, ufak dağılımları ve hava delikleri sebebi ile en iyi ısı yalıtkanlarıdır.

Bir maddenin herhangi bir kesiti boyunc ailetilen ısı, göz önüne alınan noktadaki $\frac{T_2 - T_1}{dx} = \frac{dT}{dx}$ sıcaklık gredientine ve bu kesitin S yüzeyine tâbidir (Şek. 1). Çubuğun uç sıcaklıkları, $T_2 > T_1$ olmak üzere, T_2 ve T_1 olsun. Bütün çubuk boyunca ortalama sıcaklık gredienti $(T_2 - T_1)/L$ oranıdır ve x uzaklığındaki bir özel kesitte ise gredient dT/dx olur. Yüzeyi S olan bir kesitten geçen dQ/dt ısı akış hızı

(Şek. 1)
İLETİM: Uç sıcaklıkları $T_2 - T_1$ olan $(T_2 > T_1)$ bir çubuk boyunca ısı akışı

$$\frac{dQ}{dt} = - KS \frac{dT}{dx}$$

ile verilir. Burada orantılık katsayısı K, maddenin termik iletkenlik katsayısı adı verilen bir sabittir. K'nın birimi $cal \cdot cm^{-1} \cdot s^{-1} \cdot derece^{-1}$ dir. Çeşitli maddelerin termik iletkenlik katsayıları aşağıdaki çizelgede verilmiştir.

Adî sıcaklıklarda termik iletkenlik katsayıları

Madde	cal^{K} / cm s - c°	Madde	Cal^{K} / cm s - c°
Alüminyum	0,49	Çimento	0,0007
Pirinç	0,26	Mantar	0,0001
Bakır	0,92	Cam	0,0025
Demir	0,15	Buz	0,005
Kurşun	0,08	İpek	0,0001
Gümüş	0,98	Su	0,0013
Çelik	0,11	Hava	0,000057
	Kırmızı tuğla	0,0015	
	Cam yünü	0,0001	
	Tahta	0,0003 — 0,0001	

İLETKEN (Fr. Conducteur; İng. Conductor, conducting wire), elektrik akımını veyâ ısıyı geçiren maddeler. İ.'in karşıtı yalıtkan (b. bk.) dır. En iyi elektrik İ.'leri gümüş, bakır ve alüminyumdur. En iyi elektrik İ.'leri aynı zamanda en iyi ısı İ.'leridir. Genel olarak, metaller iyi İ.'dir; metal olmayan maddeler ise yalıtkandır. Asit, tuz ve bazların sulu çözeltileri de elektrik akımını iletir. Metallerde elektrik akımının iletilmesi serbest elektronların varlığı sebebiyle ve çözeltilerde ise iyon adı verilen yüklü parçacık veyâ grupların varlığı ile açıklanır. En kötü İ.'ler veyâ yalıtkanlar organik yağlar, mumlar, cam, kehribar ve kükürttür.

Endüstride, elektrik enerjisinin iletiminde en çok bakır ve alüminyum kullanılır. Bir İ.'in uzunluğu L, dik kesit yüzeyi S olursa, bu İ.'in elektrik direnci $R = \varrho \frac{L}{S}$ olur. Burada ϱ = iletken maddenin öz direncidir. Bk. ÖZDİRENÇ.

İLETKENLİK (Fr. Conductance, conductibilité; İng. Conductance), bir iletkenin elektrik direncinin tersi. Bir iletkenin direnci R olursa, iletkenliği 1/R olur. İ. birimi, direnç birimi ohm'un tersi olan mho'dur. Direnci 1 ohm olan bir iletkenin iletkenliği 1 mho olur (doğru akımda). Bir alternatif akım devresinin iletkenliği ise, onun direncinin impedansının kare köküne oranına eşittir. Bk. İMPEDANS.

ILFORD, Londra'nın bir banliyösü. Nüfusu 178 200 (1966) dür.

İLGAZİ, Anadolu'nun Oğuzlar eliyle açılmasından sonra güney - doğu Anadolu'da Diyarbakır (Âmid), Hasankeyf (Hısnıkeyfa) ve Silvan (Meyyafârıkin) bölgesinde kurulan Artukoğulları (b. bk.) beyliğinde hüküm süren iki beyin adı.

1. Artukoğlu İlgazi (1062 ? - 1108 - 1122). Anadolu'da Kayı boyunun kurmuş olduğu iki beylikten biri olan Artukoğulları beyliğinin (diğeri Osmanoğulları) kurucusu Eksük oğlu Artuk Bey'in ikinci oğlu olup, Necmeddin lâkabı ile şöhret bulmuştur. İ.'nin hayatının ilk safhası, babasının maiyetinde, onun mücadelelerine fiilen katılmak suretiyle geçmiştir. Olayların akışında İ.'nin adına ilk defa H. 477 (1085)'de Diyarbakır bölgesinin Mervânîlerin elinden alınması sırasında rastlanır. Büyük Selçuklu imparatorluğu veziri Fahrüddevle b. Cuheyr, Diyarbakır, Silvan ve çevresindeki şehir ve kalelerin açılışında, Artuk Bey ile oğulları Sökman ve İ.'nin gösterdikleri yararlık üzerine onlara bu bölgede geniş topraklar ikta etmişti. Ancak Cizre'nin (Ceziret İbn. Ömer) açılışında Artuk Bey'in Şerefüddevle Müslim'in kendisine teklif ettiği para ve mala tamâen kaçışını kolaylaştırması, Sultan Melikşah katında durumunu sarsmıştır. Bu yüzden Artuk Bey çocuklarını yanına alarak Şam Selçuklu sultanı Tacüddevle Tutuş'a iltica etmiştir. Tutuş tarafından iyi bir şekilde karşılanan Artuk Bey, kızını ona vermekle akrabalık kurmuş, bundan sonra ölünceye kadar Tutuş'un hizmetinde kalmıştır. 1087'de Kudüs'ün Fatımîlerden alınması üzerine Artuk Bey Kudüs valiliğine getirildiği gibi, oğulları Sökman ile İ. de onun hizmetine verilmişler, Artuk Bey'in 1091'de ölümünden sonra da iki kardeş Kudüs ve çevresinin yönetimini ellerinde tutmuşlardır. 1098'de Kudüs'ün Bedrü'l - Cemalî eliyle tekrar Fatımî hâkimiyetine geçmesi üzerine iki kardeş ilk yurt tuttukları topraklara çekilmişler, Sökman Urfa'da kalmış, İ. ise Irak'ta kendisine ikta edilen topraklara dönmüştür. Bu sırada Büyük Selçuklu tahtında bulunan Sultan Muhammed, Irak'a gelen bu Türkmen emirine büyük bir itimat göstererek onu imparatorluğunun en önemli görevlerinden biri olan Bağdad şahnalığına tâyin etmiş- (1101) tir. İ.'nin Bağdad valiliği dört yıl kadar sürmüştür. Valiliğinin ilk yılında yerli Araplarla Türkmenler arasında çıkan çatışmaları kolayca bastırmış ve otoritesini Hilâfet makamına ve erkânına kabul ettirmiştir. Bu arada kızlarından birini Tekiş b. Alparslan'ın oğullarından birine, Tutuş'tan dul kalan kız kardeşini de Enuştigin'in oğlu İnal Bey'e vermekle çevresi ile akrabalık bağlarını kuvvetlendirmiştir. Nitekim İnal Bey'in 1102'de Bağdad üzerinde giriştiği harekâtı bu yakınlık sayesinde durdurmuş, ona bir miktar para verdirerek Bağdad'ı kurtarmıştır. Bu arada Büyük Selçuklu tahtına ortak olan Berkyaruk, İ.'yi görevinden azlederek yerine Gümüştigin'i tayin etmişse de, İ. bu tayini tanımamış, Hılle emiri Sadaka ve kendi kardeşi Sökman'dan yardım alarak Gümüştigin'e mukavemet etmiştir. 497 Rebiyülahirinde (1103) Berkyaruk ile Sultan Muhammed arasında bir anlaşma yapılınca, İ. Bağdad'daki şahnalık görevini Berkyaruk adına yapmış, Berkyaruk'tan sonra onun oğlu Sultan Melikşah adına görevine devam etmiş ise de, bu hükümdarla araları açılarak 1105'te azledilmiştir. Bunun üzerine Tutuş'un oğlu Melik Rıdvan'ın maiyetine girmiştir. Bu sırada Sökman, Musul emiri Kerbuğa'nın hâkim olduğu şehirlerden Hasankeyf'i ele geçirdiği gibi, yeğeni Yakutî Mardin kalesini zaptetmiş, onun ölümünden sonra bu kale de Sökman'ın hükmüne girerek diğer yeğeni Ali, Cebeli Cûdi'ye, Belek b. Behram b. Artuk Bey ise, Irak - Horasan yoluna hâkim olarak Artuk oğulları Diyarbakır'dan Kerkük'e kadar olan sahaya yayılmış bulunuyorlardı. İ. ise Melik Rıdvan'ın maiyetinde Nusaybin kalesini kuşatmıştır. Ancak, az sonra her ikisinin arası açılmış, Melik Rıdvan, İ.'nin tevkifini emretmiş ise de, Türkmenler onun emrini dinlememişler, İ. de Melikin elinden kurtularak Nusaybin'e iltica etmiş, 1108'de Sökman'ın Karyeteyn'de ölümü üzerine Mardin'e yerleşmiş ve burada Artukoğulları devletinin İ. yahut Mardin kolunu kurmuştur. İ., Mardin'den başka Nusaybin'i de eline geçirmiş ve oraya oğlunu tayin etmiştir.

İ.'nin, beyliğinin ilk yıllarında kendi durumunu sağlamlaştırmak için Musul emir ve atabeyleriyle mücadele ettiğine şahit oluyoruz. 1111'de onun artık Selçuklu hükümdarları tarafından ileri gelen beylerden biri olarak tanındığını görüyoruz. Sultan Muhammed Haçlılara karşı Ermenşahlardan Sökman el - Kutbî ve Musul valisi Şerefeddin Mevdud'u görevlendirirken, Mardin emiri İ.'ye de hizmet vermişti. Haçlılara karşı teşkil edilen bu orduda Sökman ile İ., Urfa'yı kuşatmakla, Mevdud ise öncülükle

iş bölümü yapmışlardı. Ancak, Urfa mukavemet ettiğinden, iki komutan anlaşamamışlar ve Sökman İ.'nin yeğeni Belek'i tevkif etmiştir. Bunun üzerine İ., Sökman'a saldırmaya tevessül etmiş ise de, Sökman ölmüş olduğu halde Sökman'ın kuvvetleri İ.'yi püskürtmeye muvaffak olmuşlardır.

1113'te Haçlılara karşı hazırlanan diğer bir orduya İ. katılmamış, kendi yerine oğlu Ayaz'ı göndermiştir. Bu ordu Haçlıları Taberiye civarında yenilgiye uğratmış ise de, ordu komutanı Mevdud'un Şam'da bir batınî tarafından öldürülmesi üzerine Musul vâliliğine Büyük Sultan, Aksungur-i Bursukî'yi tâyin etmiş, bu da İ.'nin bölgedeki otoritesini sarsmıştır. Bu sebeple İ. 1114'te Haçlılara karşı düzenlenen sefere de katılmamış, yerine yine oğlu Ayaz'ı memur etmiştir. Bursukî kuvvetleri Urfa'yı kuşatmış, fakat bir sonuç alamamıştır. Samsat'a çekilen Bursukî, başarısızlığın yükünü İ.'nin sefere katılmayışına yüklemiş ve oğlu Ayaz'ı tevkif ettirmiştir. Durumun daha da bozulduğunu gören İ., Hasankeyf'e giderek yeğeni Davud'dan yardım talep etmiştir. Buradan aldığı takviye kuvvetleriyle Darâ civarında Kordis'te Bursukî'ye baskın vererek onu yenilgiye uğratmış ve Ayaz'ı kurtarmıştır. Ama, bu davranışının Büyük Sultan katında hâsıl edeceği gazabı da hesap ettiğinden, Şam hükümdarı Tuğtigin ile bir anlaşma yapmıştır. Diyarbakır bölgesinde dolaşan ve kendisine bağlı olan Türkmenleri alarak Suriye'ye geçmiştir. Tuğtigin de Emir Mevdud'un katlinden ötürü Büyük Sultanı gazaplandıracağından çekindiği için, bu iki Türk beyi Haçlılara müracaat ederek onlarla bir ittifak yapmışlardır. Kendi üzerlerine gelen Porsuk b. Porsuk'un karşısında Haçlılarla saf bağlamışlar, ancak iki taraf da Apamea ve Şeyzer'de karşı karşıya geldikleri halde savaşa tutuşmamışlardır. Bunun üzerine müttefiklerinden ayrılan İ., Eylûl 1115'te Elcezire'ye dönerken Rastan'da Humus hâkimi Kırcan b. Karaca (Hirhan) tarafından içki sofrasının başında iken, seher vakti baskına uğramış ve oğlu Ayaz'la birlikte esir düşerek Humus kalesine götürülmüştür. Bu haberi alan Tuğtigin onu kurtarmak üzere Humus önüne gelmiştir. Ayaz'ın rehin kalmasına karşılık İ., serbest bırakılmış, Bursuk'un birlikleri ise, Kefertâb'ı kuşatarak buradaki Haçlıları yenilgiye uğratmıştır. Bu bozgunu haber alan Antakya prensi Roussel karşı bir taarruzla Türkleri firara mecbur etmiş ve bu arada birçoğunu da esir alarak öldürtmüştür. Bu katliamda Türk ordugâhında mahpus bulunan Ayaz da öldürülmüştür. Bu sırada, Sultan Mahmud'un Büyük Selçuklu tahtına çıkması, İ.'nin durumunun düzelmesine imkân vermiş, kendisine güven geldiği kadar, Büyük Selçuklu imparatorluğunun politikasında sayılı emirlerden biri olacak derecede itibar kazanması da mümkün olmuştur. Aynı yılda Haleb'i Melik Rıdvan'ın oğlu Alparslan, ondan sonra da Sultan Şah adına idâre eden Lu'lu 1117'de öldürülmüş, bu olay Haleb üzerinde Türk emirlerinin, Aksungur-i Bursukî, Çökürmiş gibilerinin ihtiraslarının kabarmasına sebep olmuştur. Bu arada Melik Rıdvan'ın maiyetindeki subaylardan Yargac, şehri ele geçirmişse de, öte taraftan Haçlı baskınlarından korkan Halebliler, İ.'yi dâvet etmişlerdir. Bunun üzerine İ. Haleb'e gelerek şehri teslim almış ve vâliliğine oğlu Hüsameddin Temürtaş'ı bırakarak Mardin'e dönmüştür.

İ.'nin Haleb'e yerleşmesi ve Haçlılarla komşu duruma gelmesi onun derhal silâhlanmasını gerektiriyordu. Bunda tereddüt göstermeyen İ., Suriye hükümdarı Tuğtigin'in yardımını sağlamak üzere 1118'de Şam'a gelmiş ve onunla Haçlılara karşı bir ittifak yapmıştır. 1119 yılı Haziran'ında Haleb'e saldırıya kalkışan bir Haçlı ordusunu karşılamak üzere Danis'e gelen İ., burada müttefiki Tuğtigin'i beklerken Haçlıların yürüyüşlerine devam etmesi üzerine 28 Haziran'da Haçlı ordusunu çevirmiştir. Zamanın meşhur bilginlerinden Ebü'l-Fazl İbn el-Haşşab, Müslümanları savaşa teşci ederken, Dilmaç oğlu Doğanarslan emrindeki artçı birlikler Haçlılara arkadan saldırarak zaferi sağlamışlardır. Savaşta Haçlıların çoğu kılıçtan geçirilmiştir. Ölüler arasında Antakya prensi Roger de vardı. Zaferden sonra İ., Ertah kasabasını işgal ederek Doğanarslan ve Tuğtigin'le düşmanı Hısn el-Habe'ye kadar takip etmiştir. Bu arada Zerdane hakimi Robert de esir düşmüştür. İ., esir kontu Tuğtigin'e armağan etmiştir. Diğer esirler arasında Bohemond'un oğlu ile İmparator II. İoannes'in temsilcisi de bulunuyordu.

Bu zaferle ünü bir kat daha artan İ., Haleb'e bir kurtarıcı olarak dönmüştür. Şehre ve çevrenin yönetimine yeniden düzen verdikten sonra Mardin'e gelerek kızı Güher Hatun'u Hılle emiri Dübeys b. Sadaka ile evlendirmiştir. 1120 yılında Mardin ve çevresinde hüküm süren soğuklar, büyük baş hayvanların telef olmalarına sebep olduğundan İ., Emir Belek'i kuzey-doğu Anadolu'ya bir sefere memur etmiştir. Belek, Mengücük oğlu ile Trabzon dukası Konstantin Gabras'ı yenilgiye uğratarak ele geçirdiği sürülerle geriye dönmüştür. Bu sırada damadı Emir Dübeys, Büyük Sultana baş kaldırmış ve İ.'ye sığınmıştı. Sultan Mahmud ile İ.'nin arasını açacak gibi olan bu olayda Halife el-Müsterşid aracılık etmeye çalışmıştır. İ.'ye Dübeys'i himaye etmemesini telkin etmiş ise de, İ., Dübeys'i uzaklaştıramayacağını bildirmiştir. Aynı yılın yazında İ. yeniden Antakya dolaylarında gözükmüş ve Tuğtigin'le birleşmiştir. Ancak, Haçlılar Türk ordusuyla savaşa tutuşmaya cesaret edememişlerdir. Bunun üzerine Maarre, Cebel İbare, Cebel Sumnak ve Azaz'ı İ.'ye terk ederek barış yapmışlardır. 1121 yılında Abhaz ve Gürcülerin Melik Tuğrul'un topraklarına tecavüz etmeleri üzerine Büyük Sultan bunlara karşı İ.'yi görevlendirmiştir. O da damadı Emir Dübeys'i yanına alarak Gürcistan'a hareket etmiştir. Emrine verilen komutanlardan Tuğrul Bey ve Şemsü'd-devle b. Doğanarslan İ.'nin ordusu Tiflis önüne gelinceye kadar kendisine iltihak etmediğinden İ., Tiflis önünde ağır bir bozguna uğramış, Emir Dübeys bu savaşta şehit düşmüştür. Bu sırada Haleb vâliliğinde bulunan oğlu Şemsü'd-devle Süleyman da babasına baş kaldırmıştı. İ., süratle Haleb'e gelerek çoğu kendinin ve babası Artuk Bey'in yetiştirmeleri olan müşevvikleri ağır şekilde cezalandırmıştır. Oğlu Süleyman'ı öldürmemiş ise de, onun dehaletini, araya dostu Tuğtigin'in girmesine rağmen kabul etmemiştir. Büyük Sultan ise Gürcistan yenilgisinden müteessir olan İ.'nin gönlünü hoş etmek için Silvan kalesini de ona ikta etmiştir.

Böylece İ. çevresine kendisini kabul ettirmiş bulunuyordu. İşte bu sırada 3 Ekim 1122'de Silvan köylerinden Fuhul'de dinlenmekte iken ölmüştür. Cenazesi Silvan'da yaptırmış olduğu türbeye gömülmüştür. Öldüğü zaman yaşı 60 civarında bulunuyordu. Necmeddin İ., ilk önce Tuğtigin'in kızı İlhatun ile evlenmiştir. Daha sonra Haleb'e girince 1117'de Melik Rıdvan'ın kızı Ferhunde Hatun'la nişanlanmış ise de, evlenememiştir. Ölümünden sonra Ferhunde Hatun İ.'nin yeğeni Belek'le evlenmiştir. Ayaz, Temürtaş, Süleyman ve Ammar adlı oğulları ile Güher, Bezmi, Nasır ve Yümna adlı kızları olmuştur. Güher Hatun Hılle emiri Dübeys, Yümna ise Diyarbakır hâkimi

İlaldı ile evlenmişlerdir. Tekiş'in oğlunun aldığı kızının adı kesin olarak bilinmemektedir.

İ., Anadolu'da Türk milletinin yerleşmesinde rol oynayan ve Haçlılara karşı yürütülen savaşlarda Zengîlerden ve Selâhaddin-i Eyyubî'den önce ilk darbeleri indiren bir kahraman olarak hâtırasını yaşatmaktadır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bünyevî za'fı neticesi çevresindeki beylerle devamlı mücadele içinde bulunan, kudret ve kuvvetini Silvan'dan Haleb'e kadar uzanan sahada kabul ettiren sayılı cengâverlerden biridir. Türkmenler üzerinde büyük bir nüfûz tesis etmiş, verdiği sözü tutmakla tanınmış, cüretkâr ve muhteris bir şahsiyet olarak bilinmiştir. Kurduğu Mardin Artukoğulları devleti 1408 yılına kadar devam etmiştir.

İ., savaşçı olduğu kadar, bilime de önem veren bir hükümdardı. Zamanında yetişen bilginlerden Fahreddin-i Mardinî en tanınmışıdır. Özellikle tıp bilimlerinde ve İbn. Sina üzerindeki çalışmaları ile ün yapan bu bilginin en meşhur eseri *Şerhu Kasidet İbn. Sina*'dır.

2. Kudbeddin İlgazi (1176-1184), I. İ.'nin torunu Necmeddin Alpı'nın oğlu olup, annesi tarafından Ermenşahlardan II. Sökman'ın yeğenidir. Babasının ölümü üzerine 26 Haziran 1176'da Mardin, Silvan ve Ceylanpınar (Resülayn) şehir ve yörelerinde hükûmet etmeye başlamıştır. Kendisine muhalefet eden iki amcasını devamlı baskı altında tutarak en sonunda kendisine boyun eğmeye mecbur etmiştir. Bir ara Kızıltepe (Koçhisar-Düneyser) üzerinde de hâkimiyetini tesis etmiştir. Dayısı II. Sökman ve İzzeddin Mes'ud ile Selâhaddin-i Eyyubî'ye karşı bir ittifak meydana getirmişse de, Selâhaddin'in başarıları karşısında boyun eğmek, kızı Fulane Hatunu onun oğlu el-Melik el-Muiz ile evlendirmek ve ordularını Selâhaddin'in emrine vermek zorunda kalmıştır. En kudretli zamanında hâkimiyetini Bire (Birecik) ye kadar genişletmiştir. Dayısı Sökman'ın etkisi altında kaldığı söylenir. Savur kapısı yanında Raziye Hatun medresesine gömülmüştür. Fukarayı koruyan, iyi ahlâklı, faziletli bir hükümdar olarak tanınmıştır. Babası Alpı'nın başlattığı Mardin Ulu Camiini tamamlatmış ve para bastırmıştır. Yerini sırasıyle iki oğlu Hüsameddin Yölükarslan ile Nasıreddin Artukarslan almıştır.

İLHÂMÎ, III. Sultan Selim'in şiirlerinde kullandığı mahlâs. Hazret-i Peygamber'in Ravza-i mutahharalarında bulunan sekiz üstüvane üzerinde tezhip edilerek yazılmış ubudiyet manzûmesi na't-ı şerif, III. Sultan Selim'indir ve İ. takma adını taşır (III. Sultan Selim'in İstanbul Millet Kütüphanesi'ndeki yazma dîvânı. Ayrıca bk. Osmanlı Târih ve Edebiyat Mecmuası, 30 Eylûl 1335 (1919, 19: 416).

İLHANLI (Tar.): bk. İLHANLILAR.

İLHANLI'LAR, İran ve çevre ülkelerde saltanat süren bir Moğol-Türk imparatorluğu. Bu devletin imparatorlarına ilhan dendiği için, devlete de bu ad verilmiştir. İlk ilhan ve İ. devletinin kurucusu Hülegü (Hülâgû), Çingiz Han'ın küçük oğludur. Mengü (Möngge) Kağan, Kubilay Kağan ve Arık Buğa, Hülegü'nün ağabeyleridir. Hülegü, Buddhist'tir. İlhan'lar sonradan Müslüman olmuş ve Sünnî (Hanefî) mezhebini kabul etmişlerdir. Bu suretle hanedanın ve devletin Türkleşmesi tamamlanmıştır. Önce Moğol devleti olarak ortaya çıkan, İslâm dinini savunan Mısır-Suriye Türk Memlûkleri ile kıyasıya mücadeleye giren İ.'lar, Türk çevrenin kalabalığı ve kültür üstünlüğü ile Türkleşmişlerdir. Devlet 1 Ocak 1256'da kurulmuş ve 1344'e kadar 88 yıl sürmüştür. Bunun 51 yılı Müslüman ilhan'lar devridir (1282-1284 ve 1295-1344). 1265'ten 1307'ye kadar 42 yıl taht şehri, bir milyon nüfusuyle hemen hemen dünyanın en büyük şehri olan Tebriz idi. Daha önce gene Güney Azerbaycan'daki Meraga başkentlik yapmıştır (1 Ocak 1256'dan 8 Şubat 1265'e kadar). Sonra Ölceytü (b. bk.), yine aynı bölgede Sultaniye şehrini kurmuş ve burası da 9 yıl (1307'den 14 Aralık 1316'ya kadar) taht şehri olarak yine ekseriya Tebriz seçilmiştir. Önceleri Moğolca resmî dil iken sonraları Türkçe saray ve ordu dili olmuş, resmî yazışmalarda ise Farsça kullanılmıştır. İ.'lar, 1243 Kösedağ Muharebesi'nden beri Anadolu'da Moğol nüfûzu ve tesiri başladığı için aynı zamanda Anadolu Selçukluları'nın, yâni Türkiye devletinin de metbûu olmuşlar ve bu durum 1308'de Selçukoğulları düşünceye kadar devam etmiştir. 1308'den 1335'e kadar Anadolu'daki bütün Türk devletleri, yâni beylikler, ilhan'ları büyük metbûları olarak kabul etmişlerdir. Bunların arasında Osmanlı devleti de vardır. Bundan dolayı, kısa sürmesine rağmen İ. devleti, Türkiye târihi bakımından çok önemlidir. Mükemmel teşkilâtı ile İ. devleti Yakın Doğu Müslüman devletleri üzerinde derin tesirler bırakmıştır.

Hülegü'dan önceki Moğol cihan devletinin Yakın Doğu başkumandanları Çormagan Noyan (1231-1241) ile Baycu Noyan Bisiüt (1241-1256)'tür. ve Kösedağı'nı bu ikincisi kazanmıştır. Hülegü, Baycu'nun yerine geçmiş ve hanedan kurucusu olmuştur. Baycu Noyan. 1260'a doğru öldürülmüştür. Torunları Kotu Noyan ve Sülemiş Noyan adlı kardeşlerdir ki, Anadolu târihinde rol oynamışlardır. Kotu Noyan 1277'de Anadolu emîr-i leşkeri, yâni başkumandanı olmuş, Sülemiş ise 1299'da Anadolu'da tümen kumandanı olarak bulunmuş, aynı yılın 27 Eylûl'ünde Tebriz'de öldürülmüştür.

Hülegü, 8 Şubat 1265'teki ölümüne kadar tahtta kalmış, 48 yaşında ölmüş, Urmiye gölünde Şâhû adasına gömülmüştür. 13 kadınla evliydi. Bunlardan Yisünçin Hâtun, Abaka'nın ve Kutay Hâtun da Ahmed Tekūdâr'ın anneleridir. Hülegü'nün bıraktığı devlet, doğrudan doğruya veyâ tâbiiyet yoluyle, o zamanki dünyanın en ileri ve zengin ülkelerini, İran'ı, Ege ve Marmara bölgeleri dışında Anadolu'yu, Irak'ı içine alıyor, Suriye'ye, Arabistan'a, Kafkasya'ya, Türkistan ve Afganistan'a doğru taşıyordu.

Hülegü'nün yerine babası gibi Buddhist olan büyük oğlu Abaka geçmiş, 1 Nisan 1282'deki ölümüne kadar tahtta kalmıştır. Ertuğrul Gazi'nin ölüp yerine oğlu Osman Gazi'nin uç beyi olması, Abaka'nın son yıllarına rastlamaktadır. Abaka da Moğolistan'da doğmuş ve Şâhû adasına gömülmüştür. 10 kadınla evlenmiştir ki, biri Bizans prensesidir. Bunlardan Kaymış İkâci Hâtun, Argun'ın annesidir.

Abaka'nın yerine en küçük kardeşi Ahmed Tekūdâr ilhan olmuştur. Bu zât önce Hıristiyan iken, tahta geçince Müslüman olmuş ve Ahmed adını almıştır. Saltanatı 26 Temmuz 1284'e kadar sürmüştür. 16 Ağustos 1284'te öldürülmüştür. İki oğul ve bir kız bırakmış, kızının kızı ile Türkiye devleti başbakanı Muineddin Süleyman Pervane (b. bk.) evlenmiştir.

Hülegü'nün Abaka ve Ahmed arasındaki oğulları Yaşmut, Mengü Timur, Tebşin Oğul, Acay ve Kongurtay'dır. Bu sonuncusu 1277'den 1282'ye kadar Anadolu emîr-i leşkeri olmuş ve III. Gıyâseddin Keyhusrev'in kız kardeşi ile evlenmiştir.

Ahmed'in yerine Abaka'nın büyük oğlu Argun geçmiştir. 25 Ocak 1291'e kadar saltanat sürmüştür. O da Buddhist idi ve Sultaniye'de Sicâs'a gömülmüştür. 6 kadın-

la evliydi. Bunlardan Kuldak İkâci Hâtun, Gazan'ın ve Uruk (Orgo) Hâtun Kerait ise Ölceytü'nün anneleridir. Uruk Hâtun, 1305'ten 1319'da öldürülünceye kadar Anadolu emîr-i leşkeri olan Hıristiyan Erencen Noyan'ın kız kardeşidir.

Argun'un yerine geçen 5. ilhan, kardeşi Keyhatu'dur. 1289'dan 1291'e kadar Anadolu emîr-i leşkerliğinde bulunmuştur. 5 Mart 1295'te öldürülünceye kadar saltanat sürmüştür. Şehzâdelik adı İrinçin Turcı'dır. 7 kadınla evliydi. Oğuz adında bir kardeşi de vardır. Yerine Baydu geçmiştir ki, Hülegü'nün oğlu Turagay'ın büyük oğludur. 9 Ekim'de öldürülünceye kadar saltanat sürmüştür. 1295 Nisan'ında Müslüman dinini kabul etmiştir.

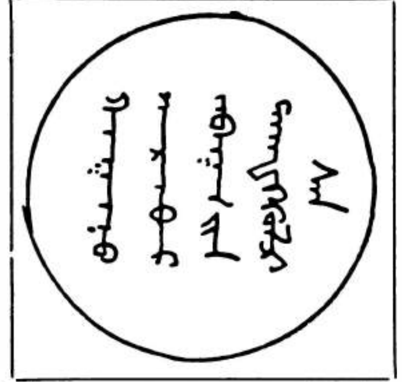
7. ilhan olan Gazan Mahmud, Argun'un büyük oğludur. Önce Buddhist iken 16 Haziran 1295'te kesin olarak Müslüman dinini kabul etmiştir. Fîrûzkûh'ta yapılan törenle din değiştirince, İ. imparatorluğu artık tamamiyle bir Müslüman Türk devleti hüviyetini almış ve Gazan, Mahmud adını takınmıştır. 17 Mayıs 1304'e kadar saltanat sürmüştür. Veliahd iken Horasan vâlisi idi. 8 kadınla evlenmiş, 2 kızı olmuştur. Yerine kardeşi Ölceytü geçmiştir. Öbür kardeşi Hülegü'nün kızı, III. Alâeddin Keykubâd ile evlenmiştir. 4 kız kardeşi de vardı.

Ölceytü, din ve mezhep değiştirmekle meşhurdur. Şehzâdeliğinde önce Buddhist, sonra Hıristiyan, 1289'da Nestûrî, sonra Müslüman olmuş ve Hudâbende Muhammed adını almıştır. Hanefî mezhebinden iken 1307'de Şâfiîliğe ve 1309'da Şiîliğe geçmiştir. 14 Aralık 1316'ya kadar saltanat sürmüştür. 35 yaşında ölmüş, Sultaniye'de Ölceytü Türbesi'ne gömülmüştür. Şehzâdelik adı Buğa Timur idi. Hıristiyanlık yıllarında da Nikola adını almıştır. Sanı Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn'dir. Biri Bizans prensesi olmak üzere 13 kadınla evlenmiştir. Bunlardan Hacı Hâtun, Ebû-Said Bahâdır'ın annesidir.

Alâüddin Ebû-Said Bahâdır, 30 Kasım 1335'e kadar tahtta kalmıştır. 30,5 yaşında ölmüştür. Sultaniye'de gömülmüştür. Şehzâdeliğinin son 3 yılını Horasan ve Mâveraünnehir vâlisi olarak geçirmiştir. 3 karısı vardı.

Ebû-Said Bahâdır Han'dan sonra devlete emîrler tahakküm etmeye başlamıştır. İ.'lar, şevketlerini kaybetmişler, Anadolu beylikleri bağımsızlıklarını kazanmışlardı. İlhan'lar, emîrlerin kuklası olarak birbirbirini takip etmeye başlamıştı. 10. ilhan, Muizzüddin Arpa Handır ki 1336 yılı başlarına kadar birkaç ay tahtta kalabilmiş ve öldürülmüştür. Hülegü'nün ağabeyi Arık Buğa'nın Müslüman oğlu Melik Timur'un oğlu Şaban'ın oğludur ve Satı Bey İl Hâtun'la evliydi. Ondan sonra Musa tahta geçmiştir. Baydu'nun oğlu Ali'nin oğludur. 1336'da birkaç ay saltanat sürmüş ve 10 Temmuz 1337'de öldürülmüştür. Sonra Muhammed tahta geçmiş ve 16 Temmuz 1338'de öldürülünceye kadar saltanat sürmüştür. Hülegü'nün oğullarından Mengü Timur'un oğlu Anbarcı'nın oğlu İl Timur'un oğlu Yol Kutluğ'un oğludur. Çingizlilerin Toğa Timur dalından Toğay Timur, 13. ilhan olmuş ve 1338'de birkaç ay saltanat sürmüştür. 1351'de ölmüştür. Sonra bir prenses, Ölceytü'nün kızı Satı Bey Han, il hâtun olmuştur. 1339 Haziranına kadar tahtta kalmış, feragat etmiştir. 1319'da Emir Çoban'la, 1335'te Arpa ile, 1339'da Süleyman'la evlenmiştir. Şâh-i Cihan Timur tahta çıkmıştır. 1341'de öldürülünceye kadar saltanat sürmüştür. Keyhatu'nun oğlu Alafrang'ın oğludur. Halefi Süleyman, 1344'e kadar tahtta kalmıştır. Satı Bey İl Hâtun'la evliydi. Hülegü'nün oğullarından Yaşmut'un oğlu Sükey'in oğlu Yusuf Şâh'ın oğludur. 17. ve sonuncu ilhan ise Enûşirvân'dır ve 1344'te birkaç ay tahtta kalmıştır. İ.'lara, başta Celâyirliler (b. bk.) olmak üzere, çeşitli devletler vâris olmuşlardır. — Yılmaz Öztuna

İlhanlı sanatı: İ. sanatının özelliği, İslâm sanatının diğer kollarına nisbeten, daha fazla İç ve Doğu Asya tesirleri aksettirmesidir. Gerçekten İ. devleti, Çin'den Anadolu'ya kadar uzanan Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak, doğudan gelen kültürel tesirlere açıktı. Başkentleri, arka arkaya Azerbaycan'da Meraga ile Tebriz ve Irak-ı Acem'de Sultaniye, İslâm medeniyetinin pek eskiden nüfûz ettiği, anıtlar meydana getirdiği ve İ.'lardan önce, son olarak Selçuklu medeniyetinin parladığı merkezlerdi. İ.'lar ise, İslâmiyete tamamiyle yabancı idiler. Şamanist bir çevreden yeni çıkmış, çoğunlukla Buddhist Türklerin tesiri altında, Buddha dinine girmişlerdi. Biraz da yine Öngüt Türkleri vâsıtası ile İç Asya Nestûrî Hıristiyanlığı tesirinde idiler. İlk devrede İ.'lar İç ve Doğu Asya kültürüne bağlı kalmışlardır. Reşidüddin Fazlullah'ın eserlerinden öğrenildiği gibi, ilk İ.'lar oğullarını okutmak için İç Asya'ya, çoğunlukla Türk soyundan bahşi (= Buddhist hoca) lerin yanına yollarlardı. Hindistan, Keşmir, Tibet ve Uyguristan (Turfan ve Tun-huang'daki Buddhist Uygur merkezleri) dan bahşiler, bilginler, müneccimler, sanatkârlar getirtmişlerdir. Bunlar eliyle çeşitli dinlerin ve

İLHANLI'LAR: H. 680'de (1281) Uygur yazısı ile Türkçe olarak Tebriz'de basılan Abaka han sikkesi

İLHANLI'LAR: Argun'un 1250 sıralarında Merv'de yaptırdığı Buddhist mâbedinde, pişmiş tuğladan yapılmış bir *apotropaïque* maske

İLHANLI'LAR: Tebriz'de Ali Şah câmi mescidi (1310)'nin 1850 sıralarında yapılan bir resmi. Bu binaya Erk adı da verilir

özellikle Buddha dininin mabetlerini İslâm illerinde yaptırmışlardır. Reşidüddin'in, İ.'ların eseri olarak kaydettiği muhtelif Buddhist mabetleri arasında Hülegü'nün Meraga'daki, Argun'un Tebriz'deki, Abaka, Argun ve Gazan'ın Horasan'daki mabetleri vardır. Bunlardan Argun'un 1250'de Merv'de yaptırdığı köşk civarındaki Buddhist mabedi 1950'de yapılan kazılarda meydana çıkmıştır.

İ.'ların İç ve Doğu Asya'dan getirttikleri sanatkârlar Moğol değildi. Çünkü bu devirde Moğollar henüz iptidaî bir safhada bulunuyorlardı. 1253'te Moğol İmparatorluğu'nu gezen Rubruck (Rubruquis) Moğolların ancak tös (kumaştan bebek biçiminde mabud ve ecdad tasviri) yapmayı bildiğini ve sanatkârların yabancı olduğunu söyler.

Moğollar üzerinde en derin kültürel tesir yapan millet Türklerdi. Bunun açık delili, bugüne kadar Moğolların Uygur harflerini kullanmakta olmalarıdır. Rubruck, Moğol İmparatorluğu'nun muhtelif kısımlarında Buddhist Türk rahiplerinin eseri olan mabed ve resimlerden bahseder. Yüan (Moğol sülâlesi) târihi de birçok Buddhist, Nestûrî, Hıristiyan (Öngüt) ve hattâ Müslüman Türk soyundan sanatkârların adını kaydeder. Bu sanatkârların İ. topraklarına da geldiği bilinmektedir. Z. V. Togan'ın yayınladığı vakıfnâmede Reşidüddin'in hizmetinde, hattatlık, musiki, resim, mücevhercilik, mimarlık, bahçe mimarlığı, su arkları (havuz ve şelâleler) tesisatı konularında uzman yirmi Türkün adı verilmiştir.

İLHANLI'LAR: İsfahan'da İmamzâde Rabia Hâtun türbesi (1310)'nin mihrabı

Tahran Müzesi'nde muhafaza edilen İ. yarlıkları Uygur yazısı ile ve çoğunlukla Türkçedir. Bâzı İ. sikkeleri, yine Uygur yazısı ile Türkçe ibâreler taşır.

Esasen İ.'lar, İslâm medeniyeti çerçevesinde Arap ve İran kültürüne girmekle beraber, özellikle Türkleşmişlerdir. New York'ta Morgan Library'deki bir yazma, «Türk, Arap ve Acem sultanlar sultanı Gazan Han» a ithaf edilmiştir. İ. eserlerinde sanat târihçileri Türk payını da anmaktadırlar.

Gazan'ın 1295'te İslâmiyeti kabulü üzerine, İ. topraklarında İslâmî olmayan mabedler, hattâ Gazan'ın babası Argun'un resmi olan Buddhist âbideler de yıktırılmıştır. Bahşiler memleketlerine dönmüşler veyâ İslâmiyeti kabul ederek İslâmî kültüre intıbak etmişlerdir.

İ.'larda İç ve Doğu Asya sanatının hâtıraları kaybolmamış, Selçuklu sanatının geleneği ile birleşerek, yeni bir İslâm sanatı üslûbu meydana gelmiştir.

1. *Mimarî*: İ. mimarîsi muhtelif kaynaklardan gelen unsurları birleştiren eklektik vecheli bir sanattı ve kendine vergi klasik bir üslûba varamıyordu. Kuvvetli ve âbidevî bir tesir yaratan bu mimarî, kale gibi câmiler, câmi veyâ kuleyi hatırlatan yüksek türbeler ve Uygur mimarîsinde çok görülen sekiz köşeli yapılar meydana getirmiştir. Bâzı tanınmış İslâm devri âbideleri şunlardır: Meraga'da rasathâne (1258); Tebriz'de Gazaniyye (1295 - 1305), Rab i - Reşidî (1300) ve Ali Şah câmi mescidi (1310); Sultaniye'de Ölceytü (1308) ve Çelebioğlu türbeleri (1330); Taht - i Süleyman'da köşk (1271); Verâmin'de câmi mescid (1321) ve

İLHANLI'LAR: Sultaniye'de Ölceytü türbesi (1305)

İLHANLI'LAR: Kum'da Künbed - i Sebz türbesi (1330)

daha erken türbeler; Kum ve İsfahan'da türbeler; Bakû'da Pîr Hasan tekkesi ile türbesi (1242) ve târihî câmi mescid (1378).

Herat'ta Ögedey (1229 - 1241) zamanında Uygurlar Buddhist mabedler yapmıştı. Böylece Herat'ta da İ. üslûbuna benzeyen eklektik vecheli birkaç âbide yapılmıştır (1307 târihli Gıyâsuddin Muhammed türbesi).

Anadolu'da ise Selçuklu devleti ve sanatı yaşamağa devam etmiştir. 1243'ten sonra ancak 50 yıl kadar Moğollar Anadolu'yu boyunduruk altına almışlardır. Buna göre Türkiye'de bir İ. üslûbundan bahsetmek mümkün değildir. Fakat İ. tesirleri mevcuttu. Kırşehir emiri Cacaoğlu Nureddin'in 1272 târihli Moğolca vakfiyesi, Ölceytü'nün karısının Erzurum'da 1310'da Yakutiye Medresesi'ni yaptırması İ. tesirlerinin işaretidir. Sivas'taki Güdük Minare (1347) gibi kuleye benzeyen türbelerde de İ. mimarîsinin tesirlerini görmek mümkündür. Her halde Türkiye mimarîsi ikinci derecede Selçuklu geleneğinden Osmanlı üslûbuna geçerken İ. tesirlerini de taşımıştır.

2. *Bahçeler*: İ. devrinde bahçe mimarîsi çok gelişmiştir. Reşidüddin, Gazan Han'ın 1301'de Tebriz'de yaptırdığı ve Moğolların kendi üslûbunda olduğu tasrih edilen bahçeyi anlatır. Bu bahçe Turfan Uygur sanatında ve özellikle Tun - huang devri (911 - 1036) nden kalma resimlerde görülen Buddhist cenneti plânında idi. Haçvarî düzülen su arkları bahçeyi dört eşit parçaya ayırıyordu. Havuzlar, şelâleler de bahçede yer alan unsurlardandı. Bu tarz

İLHANLI'LAR: Cend şehrinde Moğol devrinde yapılan saray bahçesi

bahçelere Farsçada Çihar - bağ adı verilmişti. Bu bahçe üslûbunun bir örneği Oğuz illerinde, Cend şehrinde yapılmıştır ki, Moğol devrinden kaldığı sanılmaktadır.

3. *Heykel, tezyinî sanatlar*: İ.'ların Buddhist mabedlerinde heykeller vardı.

Buddhist Argun'un eseri olan Merv'deki mabedin tezyinatı, Türkistan ve Çin Buddhist eserlerine çok yakındır. Pişmiş tuğladan yapılan maskeler ve Yüan ejderine benzeyen bir ejder biçimi dikkati çeker.

Yüan ejderi ve Çin ile Uygur tarzında efsanevî Humâ kuşu motifleri, Buddhist sanatının uğur timsali bulut, yine uğurlu sayılan düğüm, alevli cevher, uçuşan kuşak motifleri, Lotus çiçeği gibi unsurlar, İ. devri İslâm sanatına da nakledilmiştir. Bu motifler parlak renkli, yaldızlı çinilerde ve renksiz alçı kabartmalarında tekrarlanır. Mihraplarda Lotus çiçekleri, *Kur'an* âyetleri ile beraber yer alır. İ. tezyinî motifleri Osmanlı sanatına da tesir etmiştir.

4. *Resim*: Artukoğulları ve Selçuklular devrinde Bağdad'da teşekkül eden, fakat İran'da pek bilinmediği anlaşılan İslâmî resim sanatını İran'a İ.'lar getirmiştir. Bu gelişme yukarıda sözü geçen ve harap olan resimli Buddhist mabedlerin tesiri ile de meydana gelmiş olabilir. Topkapı'daki resim albümlerinde, İ. Buddhist devrinden olabilecek ve aynı yüzyıllarda Turfan'da Uygurların ve Tun - huang, Karakorum ve Karahoto'da çeşitli başka ırktan sanatkârların yaptıkları resimlere benzeyen birkaç kara kalem resim ve minyatür vardır.

İLHANLI'LAR: İlhanlı devrine âid bir resim (Bu resim Türk târihinin bir safhasını göstermektedir. 1025 sıralarında Selçuk'un oğulları, Gazneli Sultan Mahmud'a Selçukluların kuvvetini anlatmakta ve her biri bin veyâ on bin kişiyi temsil eden oklar göstermektedir) (*Reşidüdin târihi*, Topkapı Kütüphanesi, İstanbul)

Topkapı, Londra ve Edinburgh'de bulunan İ. devri *Reşidüddîn târihi* ve diğer yazmalarda muhtelif ressamların eserleri vardır. Çin târihi, Doğu Türk illeri, Tibet, Hindistan kısımlarına âid resimler, İç ve Doğu Asya üslûbunda veyâ ondan mülhemdir.

İslâmî İ. devrinden Türk eseri olan resimler de bilinmektedir. Taşkend Şarkiyat Enstitüsü'ndeki XIV. yüzyıl başından sanılan *Câmiü't - tevârîh* yazmasında, Uygur harfleriyle Türkçe yazılarla birlikte, bir kara kalem resim ve bir minyatür görülür. Bunlar da aynı yüzyıl Uygur Turfan eserlerine benzer.

İ. devri resim sanatı Selçuklu Bağdad okulunun üslûbundan da feyiz almıştır. Nadir eserlerde, belki Nestûrî Hıristiyanlıkla ilgili olarak, Bizans sanatının tesirleri de hissedilir.

İ. hizmetindeki sanatkârlar, ilk olarak, İslâmî figüratif dinî resimler yapmışlardır. İslâm peygamberinin hadislerinde dinî konuların tasvirinin, putperestliğe götürülmesi bakımından hoş görülmediği için, İ. devrine kadar figüratif İslâmî dinî resim yoktur. Ancak İslâmiyete yabancı olup yeni giren İ. muhitinde dinî resim tasavvur edilebilmiştir. Fakat bu tarz, eskiden Buddhist ve Manî dinî resim geleneğine alışık olan Türklerde, Timurlu ve Osmanlı devrinde tutunabilmiştir. Ahmed Musa gibi Uygur sanatı geleneğinde gözüken İ. hizmetindeki nakkaşların kurduğu figüratif İslâmî dinî resim geleneği Türk çevrelerinde yaşamıştır.

İLİ, Kazakistan'da ve Çin'de bir ırmak. Uzunluğu aş. yu. 1 400 km dir. Tiyenşan dağlarının orta bölümünden çıkan Tekes ve Kunges adlı kollarının birleşmesinden meydana gelen İ. ırmağı, Cetisu (b. bk.) topraklarından geçerek Balkaş gölüne dökülür. Balkaş gölü yakınında birkaç kola ayrılan ırmak, sık bir kamışlıkla kaplı uzun ve dar bir delta meydana getirmiştir. İ., Kulca (Çin) şehrinden başlayarak küçük teknelerin işletilmesine elverişlidir. Buzul ve karların erimesiyle beslenen İ. ırmağı Temmuz ve Ağustos aylarında kabarır. İ. ırmağı ve kolları üzerinde güçlü hidroelektrik santralları kurulmuştur.

İLİAS, Homeros (b. bk.)'un en önemli iki eserinden biri. Bu iki destan toplam olarak 28 000 mısrâdan meydana gelmiştir. Bunlardan ilk yazılmış olanı I.'tır.

Homeros bu eserinde on yıl süren Troia Savaşı'nın sadece bir kısmını hikâye etmektedir. Bu tarz eserlerde genellikle âdet olduğu üzere muharebe, teke tek vuruşma ve diğer kanlı olaylar da geniş bir yer tutmakla beraber Homeros'u asıl ilgilendiren ve destanına orijinallik kazandıran cephe, onun, olayların akışındaki beşerî yönle de yakından ilgilenmesidir. Bu büyük destanda Akhilleus'un öfkesine ön planda yer verilmiş, Troia Savaşı'nın genel bir tablosunun çizilmesinde de eşine az rastlanır bir ustalık gösterilmiştir. Homeros'un sanatkârâne ilgisini çeken diğer bir yön de düşenin, başarısızlığa uğrayanın kaderini tasvir edişindeki inceliktir.

İLİÇ, Erzincan iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 397 km², nüfusu 15 183 (1970), ilçe merkezinin nüfusu 1 157 (1970) dir. Armutlu ve Kuruçay adında iki bucağı ve 56 köyü vardır. Denizden yüksekliği 1 050 m dir. İ. toprakları güneyde Monzur dağlarının tepeleri ile kuzeyde Bağcığaz dereleri arasında uzanır. İlçe merkezi İ., Fırat'ın iki ana kolundan biri olan Karasu'yun dar ve geçilmeye elverişli kısmı yakınında kurulmuştur. Bu kısımda bir asma köprü Karasu'yun iki yakasını birbirine bağlar. 1938 yılında işletmeye açılan Erzincan demiryolu, Kemah boğazını aştıktan sonra batıya doğru ilerlemek için bu suyun açmış olduğu vadiyi takip eder. İ. kasabası, aynı adı taşıyan istasyonun 3 km güneyinde bulunur. 26 - 27 Aralık 1939 yer sarsıntısını çevresine nazaran hafif atlatan kasaba, çevredeki köylerin ziraî pazarı durumundadır. Kasabada dokumacılık yapılırsa da, bu, ancak ihtiyacın bir kısmını karşılamaktadır.

Alt kısımlarda meşe, yukarılara doğru gürgen, dişbudak ve iğne yapraklılardan müteşekkil ormanların 2 100 m ye kadar çıktığı bu arızalı bölgede sert bir iklim hüküm sürer. Kışları (Ocak ayı ısısı —3,7) İç Anadolu'dan daha soğuk, yazları daha sıcak (Ağustos 24,3) tır.

İ. ilçesinde halkın geçimi hayvancılıkla tahıl ekimine dayanır. İlçe topraklarında bugün en çok buğday (7 540 ton) ve arpa (1 700 ton) yetiştirilmektedir. İ.'te keçi sayısı (30 860 baş) koyun sayısına (33 177 baş) yaklaşmıştır. Halk geçimini tahıl ve hayvancılıktan sağlamakla beraber, dere

İLİÇ'ten bir görünüş

tabanlarının sulanabilen kısımlarında (1 300 ha) meyve ve sebze de yetiştirir. İ.'in meyve ve sebze bahçeleri Karasu; Armutlu ve Sarıkavak'inkiler Karabudak çayı vâdisindedir. Meyvelerden en çok zerdali (60 ton), üzüm (25 ton) ve vişne (20 ton), sebzelerden de en çok fasulye (120 ton) ve nohut (9 ton) yetiştirilir.

İ.'te çeşitli maden cevherlerine rastlanır. Çayyaka'daki linyitler, Küçük ve Büyük Armutlu'daki amyant, Güngören'deki kurşun cevherleri henüz işletilmemektedir. Akdoğdu demir cevherleri de bu durumdadır. İşletilen maden ocakları, yıllık üretimi 7 000 ton civarındaki Yakuplu demirleri ile Sabırlı - Bahçe ve Konukçu'daki manganezlerdir.

İlçe topraklarının arızalı olması, ulaşımı engellemektedir. İ. kara yoluyla yakın zamanda Erzincan'a bağlanabilmiştir. Kemaliye'nin durumu bu bakımdan daha kötüdür. Bağıştaş - Kemaliye arasındaki tehlikeli yoldan kaçınan yolcular, hattâ ticarî eşyaların bir kısmı, Bağıştaş istasyonu yakınında keleklere yüklenerek Karasu yoluyla Kemaliye'ye indirilmektedir. — Talip Yücel

İLİG, eski Türklerde (Uygurlar, Karahanlılar ve Selçuklular'da), hükümdarlar ile hükümdar âilelerine mensup tegin (prens) lere verilen bir unvan. Kelime, eski kaynaklarda, birbirinden farklı şekillerde yazılır. *Kutadgu Bilig*'de sık sık geçen bu kelimenin Göktürkler ve hattâ Hunlar zamanında da kullanıldığını ileri sürenler varsa da, «hükümdar» anlamına kullanıldığı bilinen ilk yer IX. yüzyıla âid bir Uygur kitabesidir. Karahanlı Satuk Buğra Han, başka unvanları ile birlikte İ. unvanını da kullanmıştır. Bu unvan onun torunları zamanında da devam etmiştir. Selçuklular devrinde ise, hükümdar unvanı olarak yabancı başka unvanlar kullanılmaya başlanınca, İ. ve kelimenin alp ile birleştirilmiş şekli olan alp İ. gibi unvanlar, yalnız prenslerin unvanı olarak kalmıştır.

İLİK: bk. KEMİK.

İLİK BALIĞI (Rhoedus aramus), Kemikli balıklar takımının Sazangiller familyasından, 8 - 10 cm uzunluğunda bir balık türü. Renklerinin güzelliğiyle bir akvaryum balığıdır. Yumurtalarını uzun yumurtlama borusuyla tatlı su midyelerinin solungaçları arasına döker. Erkek de spermatozoonlarını bunların yanına boşaltır ve döllenme midyenin içinde olur. Olgunlaşıp çatlayan yumurtalardan çıkan yavrular, bir süre bu emin yuvada barınırlar. Bu esnada, midyenin yavruları da İ. B.'nın solungaçlarına yapışır ve ilk gelişmelerini orada yaparlar. Gelişen yavrular 4 - 5 hafta sonra midyeyi terk ederler.

İ. B., Avrupa ve Türkiye göllerinde, değişik türleri de Asya ve Japonya göllerinde yaşar.

İLİM (yeni ter. Bilim), «eşyanın ve olayların düşünce yoluyle idrâki, kavranması» anlamına gelen Arapça bir kelime. *Kamûs* tercümesinde «bir şeyin hakikatini bilmek» diye târif edilmektedir. *İslâm Ansiklopedisi*'nde T. H. Weier, özellikle «sistemli fikrî faaliyette bulunma» karşılığı olarak kullanılmakta olduğunu belirtmektedir. Bizde, özellikle batı ile temasa gelindikten sonra, bu kelime, daha çok pozitif İ.'lerin (matematik, astronomi, fizik, kimya ile birlikte biyolojinin ve diğer tabiî İ.'lerin) karşılığı olarak, yine Arapça olan fen kelimesi ile tercüme edilmiştir. İ. kelimesinin, pozitif İ.'ler yönü için bizde sadece fen, bâzı batı ülkelerinde ise sadece sciences kelimesinin kullanılmasına devam olunmakla beraber, beşerî, sosyal ve iktisadî... konuların öğretim, inceleme ve araştırma yönleri için de kullanılmasının yerinde görüldüğü belirmiş bulunmaktadır.

İ.'in bir nevi kritiği demek olan bilgi teorisine göre: 1. Mevcut bilgiler, önce, âmiyane denilen seviyede, heterojen bir yığın teşkil ederler. Bunlar eşya ve olaylar hakkında parça parça edinilmiş bilgilerdir. İ.'i olmayan bir insan da yıldırımı ve onun meydana getirebileceği tahribatı bilir; düğmesini çevirince elektrik lâmbasının yanarak etrafı aydınlattığını görmüş, öğrenmiştir. Fakat ne yıldırımın sebebini ve bu suretle ondan korunma yolunu bilir, ne de elektrik lâmbasının nasıl işlediğine, niçin ışık verdiğine akıl erdirebilir. Bunlar, bağımsız ve biribiriyle irtibatlı birer konu olarak küllîlik niteliğinde ve ilmî seviyede bilgiler değildir, göre göre, parça parça edinilmiş bilgilerdir.

2. İnsanlar, târih öncesi devirlerden başlayarak, olayları görüp bunların tekrarlandıklarına şahit ola ola veyâ gözleyebildiklerine sürekli ve düzenli anlamlar verebilme imkânına kavuşarak, uzun yüzyıllardan sonra, kendileri doğrudan doğruya incelemeye koyulmak suretiyle nasıl ? ve niçin ? soruları şeklinde beliren tecessüslerini tatmin için bu âmiyane bilgilerden hareketle İ.'e doğru yükselmişlerdir. Başka bir deyimle, belirli birtakım nitelikleri esas tutmak suretiyle bu ilk bilgiler seviyesinden uzaklaşarak İ.'i, İ.'leri kurmuşlardır.

Bu niteliklerden ilki, az önce belirtilen İ.'in küllî olmasıdır. Başka başka yerlerde ve ayrı ayrı zamanlarda meydana geliş şekillerine göre olaylara bir anlam vermek, onlardan az çok kesin sonuçlar çıkarmak, âmiyane bilgiler seviyesinde kalındıkça mümkün olmadığı halde, İ.'de varılan sonuçlara karşı güven duyulur, çünkü ilmî bilgilerin bir kısmının, mantıkî kıyaslama yollarıyle doğruluklarına kanaat getirmek, yâni önceden vaz ve kabul edilmiş aksiyomatik prensiplerden hatasız olarak çıkarılabildiklerini göstermek, ispat etmek mümkün olduğu gibi, bir kısmını da az çok geliştirilmiş âletlerle gözleme tâbi tutarak, hattâ tecrübe ile tekrarlayarak doğrulamak mümkün olmaktadır.

İkinci bir fark, ilmî bilgilerde genellik bulunmasıdır. Bir İ.'e konu olan olayların nitelikleri arasında benzerlik ve ortaklık bulunanları bir arada mütalâa ederek genelleştirme yapılabilmektedir. Meselâ botanik, zooloji, mineraloji gibi bâzı İ.'lerde, sınıflandırma yoluyla, herhangi bir bitkinin, hayvanın veyâ mineralin bu sınıflardan hangisine âid olduğunu söylemek kolayca mümkün olmaktadır. Bu genelleştirmeden yararlanarak daha önemli ve mükemmel ifadeler olan kanunlara da varılabilmektedir. Vâkıa, âmiyane bilgiler seviyesinde iken de bâzı genelleştirmeler yapılabilirse de, bunlar çoğu zaman aralarında gerçek bir bağıntı bulunmayan olayları ve nesneleri birbirine karıştırmak tehlikesini doğurabilir ve mahiyetleri farklı bulunan bir kısım olayları ve nesneleri ortak bir sebebe bağlamak gibi yanlış sonuçlara götürebilir.

İlk âmiyane bilgilerin belirli bir usule göre edinildikleri söylenemez. Halbuki İ.'in hangisinde veyâ hangi bölümünde olursa olsun usul mutlaka temel meydana gelme unsuru olarak rol oynar. Matematik İ.'lerde tümden gelme denilen dedüksiyon (Fr. déduction), fizik ve kimya gibi tecrübî İ.'lerde tüme varım dediğimiz indüksiyon (Fr. induction), biyoloji ile tabiî ve sosyal İ.'lerde ise benzerlik yollariyle sınıflandırma gibi usullere uyulur.

Özet olarak İ., metotlu bir arayış ve inceleme, bir araya toplama ve sınıflandırma yoluyla tabiatta ve çevremizde gördüğümüz sayısız olayların ve bunların değişimleriyle birçok varlıkların idrâkini mümkün kılmaktadır. Sonuç olarak da, hem zihnimizin birçok duyularla ortaya çıkan kaos içinde bunalmasının önüne geçmekte hem de teknik uygulama imkânlarından yararlanmaya sebep olmaktadır.

Böylece olaylarının etkisi altında yaşadığımız âlemde her şey daimî bir oluş, akış, değişim ve kararsızlık içinde görünmektedir. İşte bu oluşları anlamak, duyularımızı bir düzene ve sıraya koymak, bir kelime ile içinden çıkılması zor fakat zarurî kaostan kurtulmak maksadıyla zihnin bir gayrette bulunması gerekmektedir. Bunun da ancak bu evrensel (alemşümûl) oluşum ve değişim âlemini hükmü altında bulundurduğuna kanaat getirdiğimiz düzenin ne olduğunu keşfetmekle mümkün olabileceği sonucuna varılmıştır. İşte bu arayışladır ki, önce sadece tabiat kanunları diye adlandırılan ve İ.'e vücut veren birtakım bağıntılar keşfedilmiştir.

Kanun fikri de, İ. bakımından, çok çeşitli yönleriyle kendini göstermekle beraber, bunların hepsi aynı prensipe

bağlanabilmektedir. Bu hususta Leibniz (1646 - 1716), özet olarak: «Hiç bir şey kendisini var eden bâriz bir sebep olmaksızın vukua gelmez» demektedir. Klâsik felsefe de bunu: «Her olayın ve her vak'anın bir sebebi ve bir sonucu vardır» suretinde ifade etmiştir. Francis Bacon (1561 - 1626) da olayların ve vak'aların tam ilmî olarak bilinmelerini, sebeplerinin bilinmesine bağlayan yönde bir açıklama yapmaktadır ve bu açıklamada sebepten maksat, en geniş anlamıyla tabiat kanunudur. Aristo (M. Ö. 384 - 322)'ya gelince, o, çok daha önce, bugünkü anlayışımıza ve tam gerçeğe uymayan bir görüşle: «İ., duyum organlarımızın bizi varlıklarından ve değişimlerinden haberdar kıldıkları nesnelerden ve olaylardan hareket ederek, zihnimizin bulabildiği kanunların ifadesiyle sonuca varır» demiştir.

Pozitif İ. medeniyetin en bâriz, en yüksek seviyede bir unsurdur. Pek erken doğmuş olmakla beraber, ancak dinden ve sanattan sonra, Mesopotamya ve Eski Mısır'ı içine alan Yakın Doğu'da ve temel kaynaklarına daha yeni yeni nüfûz edilmeye imkân hasıl olmuş bulunan Hind ve Çin'de gelişmeye başlamıştır. Önce pratik alanlarda yararlı olmuş, M. Ö. VII. yüzyıldan itibaren özellikle İonia okullarında, Atina'da (Eflatun'un Akademia'sıyle Aristo'nun Lykeion'unda), daha sonraki devirlerde ise İskenderiye Mouseion'unda rasyonel bir hüviyet kazanarak felsefeden ayrılmağa çalışmıştır.

Orta Çağ'ın VIII. yüzyıl ortalarına kadarki ilk devirlerinde bir duraklama, hattâ gerileme olmuş, 750'lerden sonra, özellikle Bağdad okulunun önderliğinde, büyük bir hızla, İlk Çağ'ların büyük mirası üzerinde pozitif İ. yeni baştan itibar gören bir varlık haline gelmiştir. Hemen aynı yüzyıllarda Endülüs'teki gelişmenin de bu konularda büyük önemini belirtmek yerinde olur.

XVI. yüzyıldan itibaren, özellikle Batı Avrupa'da çok geniş ölçüde bir yayılma, derinleşme ve genişleme gösteren çeşitli pozitif İ. konuları, hele XIX. yüzyıl sonlarından beri, târihteki eşi ve benzeri kaydedilmemiş yoğunlukta ve yepyeni bir istikamette bir yükselme devresine girmiştir. Fakat bu mesut gelişmenin bâzı teknik tatbikat alanında atom enerjisinden yararlanma yoluyla bir tahrip aracı olarak insanlık için tehlikelerle dolu bir geleceğin habercisi rolünü oynamaya başladığı da gözden kaçmamaktadır.

İ.'in geçirdiği târihî seyir içinde, art arda gelen çıkış ve inişler dikkatle takip olunursa anlaşılır ki, ilerleme faktörleri medeniyetin gelişmesini mümkün kılan pek kompleks sosyal ve târihî şartlardan farksızdır. Toplum yapısı, yerleşme yerindeki jeopolitik ve iktisadî durum, iklim şartları, toplumun fertleri veyâ zümreleri, sınıfları arasındaki huzur ve güven derecesi bu arada sayılabilecek en önemli faktörlerdir. Bu bakımdan gelecek için, İ.'de mutlaka sürekli bir ilerleme olabileceği görüşünü beslemeğe imkân yoktur. İnsanoğlunun elinden çıkma araçlarla var olan İ., bu araçların yok edilmiş bulunacağı veyâ sürekli sosyal huzursuzlukların sarstığı bölgelerde ve devirlerde geriler, hattâ belki büsbütün yok olabilir. Bu sonucu kabul etmek târihin de doğruladığı bir vâkıadır. Bu itibarla İ. târihini inceleyerek bu en önemli medeniyet unsurunun ilerleme ve gerileme sebepleri üzerinde köklü fikir edinmeye çalışmak her halde yararlı olacaktır.

Bu incelemenin yalnız târihî devri içine alacağını, yâni prehistorik (târih öncesi) devirlerle ilgilenilmeyeceğini belirtmek de zarurî görülmektedir. Târih öncesi teknik mahiyetteki âlet ve araç kalıntılarının, pozitif İ. bakımından ne dereceye kadar tatmin edici birer unsur sayılabileceğini kestirmek kolay değildir. Ancak yazı ile veyâ bâzı özel işaretlemelerle vak'aları ve bilgileri kayıt ve tesbit etmek imkânına varıldıktan sonradır ki az çok ilmî sayılabilecek bir bilgi merhalesine ulaşıldığı kabul edilmektedir. Bu da yazılı belgelerin var olmaya başladığı târihî devre için temel bir karakteristik teşkil eder. Bizi ilgilendirecek olan da bu merhaleden sonraki devrelerdir.

Bu devreler genel olarak iki büyük bölüme ayrılır: 1. İlk târihî çağlardan başlayarak, Orta Çağ'ı içine almak suretiyle, batı ilmî rönesansı için de başlangıç olarak kabul edilen XV. yüzyıl ortalarına kadarki devreler (Yakın ve Uzak Doğu; Eski Yunan ve Roma devri; Orta Çağ ve Rönesans). 2. XVI. yüzyıl başlarından zamanımıza kadar uzanan Modern ve Yeni Çağ.

Doğu medeniyetlerinde ilim: İlk merhale M. Ö. VII. yüzyıl başlarına kadar devam eder. Mesopotamya, Eski Mısır, Hind ve Çin en eski ve orijinal medeniyetlerin beşiği olmuşlardır. Bu bölgelerde yerleşik tarım merkezleri ve şehirler kurulmuş, bronz, demir, gümüş, altın işlenmiş, seramik yapılagelmiştir. Her bölge kendisine has bir çeşit yazı icat etmiş ve çok eskilerden beri bilinen majik (kehanet ve sihir) mahiyetinden az çok sıyrılarak İ. unsurlarına intikal edebilmiştir.

Eski Mısır'da ilim: Mesopotamya ile çağdaş olduğu bugün artık bütün ilgili İ. adamlarınca kabul edilen Eski Mısır'da medeniyetin M. Ö. 5000 yıllarına kadar çıktığı bilinmektedir. Kutsal sayılan Nil'in iki yanında tarıma elverişli bereketli topraklar üzerinde gelişen bu medeniyet, bıraktığı muazzam ehramların ve tapınakların da tanıklık ettiği üzere pek ileri bir İ. ve tekniğin eseridir. Nil'in taşmaları, bozulan arazi taksimatının yeniden düzenlenmesini gerektirdiğinden geometri doğmuş, ayrıca ekili toprakları sulamak için muntazam kanallar açılmasını mümkün kılan ince bir mühendislik tekniğinin ve mekanik İ.'inin doğmasına yol açmıştır. Pek erkenden teşekkül eden merkezî ve mutlak bir devletin başına geçen ve tanrı mertebesine çıkarılan hükümdarlara âileleri için kabir olarak inşâ edilen ehramlar, diğer büyük saraylarla tapınaklar ve buralara konulan çeşitli ve pek değerli ihtiyaç ve hâtıra eşyalarıyla anıt - heykeller, bu yüksek medeniyetin temelindeki pozitif İ. seviyesi hakkında bizi gereği gibi aydınlatmaktadırlar. Hiyeroglifik bir çeşit yazıyı icad eden Eski Mısır'da papirüs endüstrisi gelişmiş, mumya yapımı ve diğer güzellik, süs ve sağlık araçları ihtiyacı için hayli ileri bir tıp, kimya ve eczacılık bilgisinin var olmasını mümkün kılmıştır. Bu Eski Çağ Mısır'ında geometrinin yanı sıra, hesap yapma işlemlerinde de - Mesopotamya (Bâbil)'daki kadar olmasa bile - ciddî bir ilerleme olmuştur. Bir, on ve on'un katları için ayrı ayrı işaretler kullanan Mısırlılar, Romen rakamlarıyle yapılana benzer elemanter hesap işlemlerini yapıyor, hattâ bâzı adî kesirlerden kolaylıkla yararlanıyorlardı. Üçgen ve dörtgenlerin yüzölçümlerini, piramitlerin hacimlerini hesaplayabiliyorlardı. Yalnız yıldızlara kutsallık izâfe ederek onları canlı birer varlık gibi tasarlamışlar ve bu konuda Mesopotamya kâhin - bilginlerinin varmış oldukları yüksek seviyeye ulaşamamışlardır. Bununla beraber, gök olayları hakkında oldukça bilgi sahibi idiler. Periyodik olarak Ay'ın gösterdiği safhaları tâkip etmişler, özelikle Güneş hareketlerini dikkatle inceleyerek bir yıl içindeki yükselme ve alçalmalarını tesbit etmişler, coğrafî dört yön üzerinde hemen hemen kesin bilgi edinmişler, M. Ö. 4220 yılına

kadar çıkarılan bir takvimin kurucusu olmuşlardır. Bu takvime göre Eski Mısır'da, 12 aya bölünmüş 365 günlük güneş yılı kullanılıyordu. Arada bâzı periyodik düzeltmelere uğramakla beraber bu yıl hesabı 4000 yıl kadar muteber tutulmuş, ancak M. Ö. 48 - 47'de Iulius Caesar (101 - 44)'ın buraları Roma hâkimiyetine katmasından sonra tesis olunan ve Papa XIII. Gregorius tarafından 1582 yılında son bir düzeltmeye tâbi tutuluncaya kadar kullanılan Iulius takvimi bu eski Mısır takviminin yerini almıştır.

Sumer - Babil medeniyetinde ilim: Mesopotamya'da da, eski Mısır medeniyetiyle hemen hemen çağdaş pek parlak bir medeniyet meydana gelmiş ve gelişmiştir. Bu bölgenin ilk sâkinleri arasında bulunmamakla beraber, Sâmî ırktan olmadıkları kesinlikle anlaşılan Sumerlerle, onların kurdukları temel üzerinde medenî bir toplum hüviyetiyle târihe intikal eden Babillilerin, pişmiş tuğladan yapılma evler, tapınaklar ve saraylarla muntazam bir yerleşik hayat sürdükleri, İ.'in ve tekniğin var olmasını ve gelişmesini mümkün kılan bir ortam yarattıkları tesbit edilmiştir. Killi topraktan yapılma tabletler üzerine kendi icatları olan çivi yazısı (b. bk.) ile bilgilerini kayıt ve tesbit etmeğe de muvaffak olmuşlardır. Mesopotamya kâhin - bilginlerinin, bugün bir kısmı çözülerek batı dillerine çevrilmiş olan bu tabletler sayesinde bilgi derecelerine, özellikle matematik ve astronomi ile tarım ve diğer teknik alanlarındaki yüksek seviyelerine nüfûz edilebilmiş bulunulmaktadır. Bu suretle Mesopotamyalıların ölçme teknik ve hesaplarında, genellikle sayılama sisteminde ve yıldızlarla ilgili bilgilerde Eski Mısırlıları geçtikleri, hattâ cebir İ.'inin temelini kurdukları anlaşılmaktadır. Sayılamada 60'a kadar ondalık sistemini, daha büyük sayılar için de 60 tabanlı sistem demek olan sekzajezimal (altmışlık) sistemini kurarak kullanmışlar, çarpma, bölme, kare, kare kök ve küp kök cetvellerini düzenlemişlerdir. Yarıçap uzunluğunun dâire çevresini altı eşit kısma ayırdığını keşfetmiş, daireyi 360 dereceye bölmenin, özellikle gök mekaniği hesapları için yararlığını anlamışlardır. Bir günlük sürenin, bugün hâlâ saat adı altında kullandığımız, 24 eşit bölüme ayrılması usûlünü, bir saatlik sürenin 60 eşit bölüm halinde mütalâasının ve bunun her bir bölümünün de yine altmışlık usûle göre kesirlerini hesaplama yolunu kendilerine borçluyuz. M. Ö. 4700 yılına kadar çıkan bir varlığı olduğu kabul edilen Sumer - Babil takviminin esasında, yıl, art arda 29 ve 30 günlük 12 kamerî aya bölünmekte ve bu surette 354 günlük bir süre olarak hesaplanmaktadır. Bu bölümlenmenin, özellikle tarım işleri için önem taşıyan mevsimlere tam uygun düşmediğini, yâni güneş yılının 354 günden uzun olduğunu da anlamış oldukları için, her üç yılda bir, kamerî takvim hesabına tekabül eden yıla bir aylık bir süre eklenmesi usulünü de Mesopotamya İ.'inin önemli bir eseri saymak gerekir. Yalnız, bu bölge İ. adamları, insanların hareket ve faaliyetleri üzerinde yıldız hareketlerinin etkili olduklarını kabul etmek ve herkesin doğum gününün yıldızına tâbi bir baht ve tâlihe sahip bulunduğu görüşüne inanmak suretiyle astronomiyi bir kehânet İ.'i halinde mütalâa etmişlerdir. Hattâ, bu kâhin - bilginler, daha ileri giderek, devletlerin tâlih ve istikballerini de aynı görüş açısından bir değerlendirmeye tâbi görmekten kendilerini alamamışlardır. Fakat bu, astronomi İ.'inin ilerlemesine bir engel teşkil etmemiştir. Böylece, Güneş'in, Ay'ın ve o zamanlar gözlenebilmiş beş gezegenin hareketlerini, özel rasat âletleriyle incelemişler, hesaplamışlar, astrolojik tahmin ve kehânetlerine yardımcı bir unsur olarak takımyıldızlar kavramına tekabül eden taksimatı yapmışlar, Güneş ve Ay tutulmalarını tesbit ederek, bu gök olaylarını önceden hesaplayabilecek kadar ileri bir ilmî merhaleye yükselmişlerdir. Babil tabletlerinin bir kısmı da tıp ve eczacılık bilgileriyle birçok pratik ve teknik malûmata daha M. Ö. 2 - 3000 yıllarında bu bölge sâkinlerinin sahip olmuş bulunduklarını göstermektedir.

M. Ö. VII. yüzyıl ile M. S. VIII. yüzyıl arasında ilim: Bu devrenin ilk zamanlarında, İ., İonia kıyılarında, eski Mısır ve Mesopotamya'dan intikal edebilen temel bilgilerden yararlanmıştır. Bölgenin iklim ve tabiî servet bakımından pek elverişli oluşu, yerleşik bir medenî hayatı hayli önceden mümkün kılmış, zihnî faaliyet ve tecessüse elverişli bir ortam yaratmıştı. Babil kâhin - bilginlerinin tabletlerinden yararlandığı artık inkâr edilemeyen Miletoslu Thales, M. Ö. 585 yılında vukua gelen Güneş tutulmasını önceden haber verebilmişti. Kesin ve ince hesaplara dayanan bu astronomik bilgi, yıldız hareketlerini ve bu arada Ay ve Güneş'le ilgili olayları sadece ilâhî bir irade kaynağına bağlamakta olan halk çoğunluğunu derinden etkilemiştir. Aynı temel bilgi kaynaklarından - doğrudan doğruya ve dolaylı yoldan - yararlanan Thales, matematikte, üçgenleri ilgilendiren ölçme işlemlerini de göstermiş, kendi adını taşıyan teoremi ifade etmiştir. Hele eski Mısır ve Babil İ. adamlarının sadece sonuçları veren matematik bilgilerini dedüktif bir ispatlamaya tâbi tutması, özellikle dikkati çekici bir önem taşır. Çünkü bu suretle daha önceki çağlardan kalma bilgilerin rasyonel bir karaktere sahip olarak her türlü bâtıl inançların etkisinden kurtulmalarına yol açılmış oluyordu.

Thales'ten az sonra, yine İonialı bir filozof olan Pythagoras (b. bk.), aslı Sumer - Babil matematiğinde görülen, fakat Pythagoras teoremi diye bilinen ünlü hipotenüs karesi problemini açıklamıştır. Pythagoras okulu özellikle sayılar üzerinde çalışmış; tam, çift, tek, kare ve asal sayılara âid özellikleri tesbit ederek, meselâ, 1'den başlamak üzere göz önüne alınacak tek sayılardan müteşekkil her toplamın tam kare bir sayı olacağını bulmuş; müziğin ilmî yönden bir incelemesi demek olmak üzere, titreşen tellerle ilgili orantılık teorisini kurmuştur.

Bundan başka, İonia filozofları yıldızların hareketlerini veyâ şimşek, rüzgâr, bulut gibi atmosferik olayları sırf fizik bakımından ısı veyâ mekanik menşelere dayalı olarak izaha çalışmışlardır. Bununla da yetinmeyerek tecessüslerini ve İ.'i, aklî delillere dayandırarak, rasyonelleştirme yolundaki gayretlerin, eşyanın mahiyet ve tabiatı, kâinatın menşei gibi, bugün daha çok metafizik konular arasında yer alan meselelere de yöneltmekten kendilerini alamamışlardır. Kâinâtın ve üzerinde yaşadığımız dünyanın aslı nedir? Bunlar nasıl meydana gelmişlerdir? sorularının cevaplarını araştırmışlardır. Bu suretle toprak, su, hava ve ateşten ibaret dört unsur görüşüne varmışlar (Empedokles, M. Ö. 460 - 370) veyâ ortaya atomik yapı anlayışını atmışlardır (Demokritos, M. Ö. 460 - 370). Dünya'nın küre biçiminde olduğu teorisi de M. Ö. V. yüzyılda bu filozof İ. adamlarının bâzılarının temel görüşleri arasındadır. Pozitif İ. görüşüyle ilk coğrafyanın temeli de daha M. Ö. VI. yüzyılda Miletoslu Hekataios (550 - 475) tarafından atılmıştır. Hippokrates (M. Ö. 460 - 377)'in, çok daha sonraları da Calinos (M. S. 129 - 201)'un tıp ve anatomi üzerindeki eserleri bütün Orta Çağ boyunca itibarda tutulmuştur.

M. Ö. 450 - 300 yılları arasında Atina'nın İ.'de (ve tabiî felsefede) ön safa geçtiği görülmektedir. Eflatun (428 - 347)'un Akademia'sı ile Aristo (384 - 322)'nun Lykeion'u İ. ve felsefe merkezleri olmuşlardır. Büyük İskender (b. bk.)'in de hocası olan Aristo, İlk ve Orta çağların en büyük ansiklopedik ilmî siması hüviyetiyle İ. ve felsefe târihine geçmiştir. İskender'in ölümünden sonra, M. Ö. 300 târihlerinden itibaren kurulmaya başlayan İskenderiye Okulu (veyâ Müzesi)'nun da İ.'i ilerletmekte oynadığı büyük ve çok önemli role işaret etmek gerekir. Bu devirde geometri, Eukleides (M. Ö. III. yüzyıl)'in şahsında ve onun ünlü terkibî eseriyle klâsik ve âdetâ kesin şeklini almıştır. Bu arada orantılar hesabının, fonksiyon kavramının ve geometrik yer meseleleri ile bir nevi matematik analiz başlangıcının araştırma konuları arasına girdiği görülmektedir. Arkhimedes (M. Ö. 287 - 212) ile öğrencisi Apollonius (M. Ö. 260 - 200) un mekanik ve matematik alanlarındaki eserleri de büyük ölçüde zamanımıza kadar intikal etmiştir. Mekanikte ağırlık merkezi ve kaldıraç kavramiyle statik bölümünü kuran, katı cisimler (küre, silindir, koniler) geometrisini geliştiren, kendisinden sonra yetişen matematikçilerin elinde çok yararlı bir âlet olarak kullanılan limit kavramını belirten, hidrostatiğin temelini atan Arkhimedes'tir. Öğrencisi Apollonius da özellikle konikler (ellips, hiperbol ve parabol)in teorisiyle ün salmıştır.

İ.'in İskenderiye'deki gelişme devresinde ise mekanik tekniklerinde, yeraltı galerileri, oldukça büyük tonajlı gemi inşaatı gibi işlerde, savaş araçları yapımında, teorisine uygun olarak spiral vida, su tulumları, su saatleri yapımında ileri gidilmiştir. Heron'un pek maharetli otomatik âlet yapımı, hattâ küçük bir buhar türbini ile ilk bir reaksiyonlu motor modeli meydana getirme yolundaki başarıları târihin kaydettiği ciddî bir ileri merhaledir.

Çok ince taksimatlı madenî ölçü âletleri yapımında kaydedilen gelişme sayesinde astronomik rasatlarda köklü ilerlemeler olmuş, astronom Eratostenes (M. Ö. 284 - 192) Dünyanın çapını daha iyi bir yakınlıkla hesaplamaya muvaffak olmuş, Hipparkhos (M. S. II. yüzyıl) yıldızların bir kataloğunu vücuda getirmiş, hattâ bâzı ilk trigonometrik hesapları yaptığı kanaatını uyandıran temelli bir matematik bilgisine sahip olmuş, gezegenlerin hareketlerini açıklamaya ve hesaplamaya yarayacak şekilde, Dünya'yı ortada hareketsiz sayma esasına dayanan ve Kopernik (1473 - 1543) e kadar itibarda tutulan teoriyi kurarak Güneş ve Ay tutulma olaylarını ilmî bir teori sistemi içinde incelemiştir.

I. yüzyıldan itibaren Roma hâkimiyetine giren Mısır'da olsun veyâ bu yeni dünya devletinin diğer bölgelerinde olsun artık orijinal ilmî çalışmalara pek rastlanmaz olmuştur. Siyaset, hukuk ve savaş tekniğine dayanan Roma devrinde yalnız tatbikata önem verilmiş, eski Yunan bilginlerinin bıraktıkları eserlerin Lâtinceye çevrilmesiyle yetinilmiş ve ancak bu eserlere dayalı ikinci derecede bilgi mecmuaları meydana getirilmiştir.

Varro (M. Ö. 116 - 27) nun tarım üzerine, Seneca (M. S. 3 - 65) nın meteoroloji üzerine, Plinius (23 - 79) un târih - i tabiî ve tıp üzerine yazdıkları eserler bu cinstendir. Yakın Doğu'nun ünlü tabip Galenos veyâ Galliēnos (M. S. 131 - 201)u bu devrin yetiştirdiği belli başlı bilginlerdendir.

Bu arada İskenderiyeli Ptolemaios (Batlamyos) un Eratostenes'ten kalma astronomik temel bilgileri sistemleştirmiş ve Yakın Doğu İslâm İ. âleminde *El - Macesti* diye tanınmış olan eseri yazmış, hattâ ışığın aynalardaki yansıma olayı ile kırılması üzerine incelemelerde bulunmuştur.

Roma hâkimiyetinin 476 yılından itibaren sona ermesi ile başlayan Orta Çağ'ın ilk devri, VIII. yüzyıl ortalarına kadar, İ. yönünden hemen tam bir gerileme devridir. Sadece Eski Çağ'dan intikal eden ve ancak kilisenin müsaade edebildiği oranda manastırlardaki bâzı din adamlarınca devam ettirilen elementer seviyede bir İ. kırıntısı yaşayabilmiştir. O devirde Bizans adı altında bilinen ve Doğu Roma İmparatorluğunun merkezi olan İstanbul'da, kısa bir süre daha, eski Yunan'dan kalma İ. eserleri muhafaza edilebilmiş ve oradan, İslâm âlemine nakledilerek değerlendirilmiştir. Yalnız, bu arada, Hind V - VIII. yüzyıl ortaları arasında, Aryabhata, Varâhamira ve Brahmagupta gibi değerli İ. adamlarıyla, özellikle matematik alanında ileri ve yararlı bir gelenek kurmuştur. Meselâ ondalık sayılama sistemi ve sıfır kavramı ile bu matematiğin, az sonra İslâm dünyası İ. adamları üzerinde büyük bir tesiri olmuştur.

VIII. yüzyıl ortalarından Rönesans'a kadar ilim: VIII. yüzyıl ortalarından itibaren, özellikle matematiğin gelişme alanı olarak, hemen yalnız İslâm dünyasını görmekteyiz. Yeni Çağ pozitif İ.'lerinin doğmasına imkân hazırlamış olan Rönesans hareketleri zamanında tekrar büyük bir itibar kazanan eserler de, eski Yunan bilgin ve filozoflarının Arapça tercümelerinden Lâtinceye çevrilen matematik kitapları ve doğrudan doğruya Müslüman yazarlarının vücuda getirdikleri eserlerdir. Gerek Hind'in gerek İslâm İ. adamlarının matematik, astronomi, fizik, kimya, tabiî İ.'ler ve diğer teknik alanlardaki bilgi, görüş ve buluşları Batı Avrupa'ya Arapça yazılmış eserlerin aracılığı ile yayılmıştır ve buna, eski Yunan ve İskenderiye matematikçilerinin geometri, mekanik, astronomi, tıp ve teknik bilgileri de katılmıştır.

İçlerinde ilk aritmetik kitabını yazmış olan İbn - i Türke'l Ceylî (VIII. yüzyıl ortaları), cebire dair yazılmış ilk eser sayılan *Kitâbü'l - muhtasar fi - Hisâbi'l - Cebr ve'l - Mukabele*'si ile adını ebedîleştiren Muhammed bin - i Musâ el - Hârizmî (ölm. 835 veyâ 844), astronom El - Ferganî (ölm. 833), Belh'li Ebû - Ma'şar (ölm. 886), *El - Âsârü'l bâkıye ani'l - kurûni'l - hâliye* adlı eseri ile ün almış matematikçi, astronom ve hekim Hârizmli Türk Ebû'r - Reyhân Muhammed b. Ahmed'el Birûnî (973 - 1048), Meraga rasathanesini kurarak Zîc - i İlhânî'yi tertip eden Tûslu Nasîrü'd - din (1201 - 1274), Timur'un torunu ve *Zîc - i Cedîd - i Sultanî*'nin yazarı Muhammed Turagay Uluğ Bey (1408 - 1449) ve Kadızade Rumî ile Ali Kuşçu (ölm. 1474) gibi Türk İ. adamları da bulunan birçok bilgin matematikçiler bu çağda yetişmişlerdir.

Bunların yanı sıra, hiç olmazsa, modern kimyanın kurulmasına yol açan derin görüş ve tecrübeleriyle bütün Orta Çağ'ı etkisi altında bulunduran Câbir ibn - i Hayyân (VIII. yüzyıl ortaları), Eukleides'in eserlerini tercüme ve şerh ile tanınmış Sâbit bin - i Kurra (827 - 901), Heron'un mekanik üzerindeki eserlerinin mütercimi Kusta bin - i Luka (ölm. 912), büyük matematikçi El Nirîzî (ölm. 922), astronom El Bettânî (ölm. 929), ünlü tabip, fizikçi, kimyacı ve matematikçi Reyli Fahreddin Razî (865 - 925), Aristo'yu şerh eden ve musikinin fizik ve matematik bakımından teorisini inceleyen Türk filozofu Farâbî (ölm. 951), matematikçi Ebü'l - Vefa - Buzcanî (940 - 997), Hind İ. kaynaklarından da ilk yararlanan Hiveli El - Birûnî, kimya ve tıp üzerindeki büyük eseriyle ün salmış Türk filozofu İbn - i Sîna (980 - 1037), optik üzerindeki ciddî araştırmaları hâlâ değerini muhafaza eden Basralı mühendis İbn - i

Heysem (996 - 1020), özellikle cebir üzerindeki eserleriyle tanınan astronom matematikçi Ömer Hayyâm (1040 - 1131) gibi en ünlü pozitiv İ. adamlarının adlarını sıralamak gerekir. Fazla ayrıntıya gitmeden, Yakın Doğunun bu parlak ilmî gelişme devrinde az çok Hind menşeli olmakla beraber - temelli bir ondalık sayılama sisteminin kurulduğunu, Arap rakamları adı altında hâlâ kullandığımız rakamların icat ve inkişaf ettirildiğini, cebir'in ve müsellesât adı altında trigonometri'nin yerleştiğini, astronomi, fizik (mekanik), kimya ve tıpta çok ileri gidildiğini özellikle belirtmek gerekir.

XIII. yüzyıldan sonra Yakın Doğu İslâm dünyasında pozitif İ. duraklamış, sonra, XV. yüzyılın ilk yarısındaki Semerkand (Uluğ Beğ) okulu dışında bir hamle gösterememiştir.

Bu devirde İ., Arapçadan yapılan tercümelerle batıya intikal etmeğe başlar. İtalya'da Salerno Tıp okulunun yanı sıra Bologna, Paris, Oxford, Montpellier, Heidelberg üniversiteleri kurulur. Fakat henüz skolastik zihniyetten ve Aristo'nun ilmî hâkimiyetinden kurtulunmuş değildir. Yalnız, Roger Bacon (1214 - 1294) ve Oresme (1325 - 1382) gibi tecrübeci pozitif düşünür İ. adamları da yer yer yetişmeğe başlamıştır. Bu devirde yetişerek az çok orijinal eserler bırakabilmiş olanlar arasında özellikle *Liber Abaci* adlı kitabın yazarı, Pisalı Leonardo Fibonacci (doğ. aş. yu. 1180) yi anmak gerekir.

Rönesans devrinde ilim: Bu devrin ilk yıllarında yetişen ve daha çok Regiomontanus diye tanınan Johann Müller (1436 - 1476), İtalya ve Almanya'da başlayan Eski Yunan metinlerini asıllarından tercüme ve şerh etme çalışmaları arasında Ptolemaios'un *El - Macesti*'sini de Lâtinceye çevirerek şerh etmiştir. Rönesans, eski geometri geleneğinin tekrar canlanmasına ve matematiğin Avrupa'da yayılıp gelişmesine yardım etmiştir. Bu devrin ilk hatırlanacak şahsiyeti Fransız Viète (1540 - 1603) dir. Viète ikinci ve üçüncü derece denklemlerinin grafik metodla çözülmeleri üzerinde çalışmış, ileride Descartes (1596 - 1650) ın analitik geometriyi yaratmasına yardımcı hazırlığı yapmıştır. Küresel trigonometrinin astronomiye uygulanması yollarını araştıran ilk batılı müellif o sayılır.

XV. yüzyıl ortalarında icat edilen matbaa İ.'in kolayca yayılmasına hizmet etmiş, ayrıca Christophorus Columbus (1451 - 1506) tarafından Yeni Dünya'nın keşfi, botanik, tıp, anatomi ve fizyoloji alanlarında birçok yeni bilgilerin toplanarak gelişmesini mümkün kılmıştır. Antimon, eter... gibi yeni birçok maddelerin keşfi ve istihsal edilmesi, henüz el - kimya (alchimie) görüşü merhalesini aşamamış olmakla beraber kimyanın da daha ilmî bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Mekaniğin statik bölümü gelişmiş [Hollandalı Stevin (1548 - 1620)]; Polonyalı Kopernik (1473 - 1543) de astronomide bilinen inkılâbı yaparak «sabit bir güneşle kendi eksenleri etrafında dönen Dünya'nın ve gezegenlerin yörünge kanunları» nı bulmuştur. İngiliz filozof ve devlet adamı Francis Bacon (1561 - 1626) ise ileri sürdüğü yeni bir İ.'lerin sınıflandırılması ve tecrübî İ.'lerle ilgili indüktif araştırma görüşü ile Rönesans devrinin karakteristik bilgin hüviyetini ortaya koymuştur.

Yeni çağlar (1600 - 1880) ilmi: Bu devir İtalyan Galileo Galilei (1564 - 1642) ile başlar. Sarkaç, cisimlerin serbestçe ve bir eğik düzlem üzerinde düşmeleri, ataleti (kütlesi), yerçekimi, kuvvet alanının sabitliği ve ivme üzerindeki temel görüş ve hesaplariyle dinamiğin kurucusu Galilei, tecrübî fizik muamelelerini bir metod olarak İ.'e ilk tatbik eden bilgindir. Galilei, önce incelenmesi istenen olayı ölçülebilen unsurlarına ayırma, sonra bu elemanlar arasında fonksiyonel bir bağıntının varlığını farz ve kabul etme ve nihayet bunu tecrübe yoluyle doğrulamaya çalışma esasını kurmuştur. Bu metodu uygulayan Huygens (1629 - 1695) merkezden uzaklaştırıcı kuvvetleri incelemiş, Descartes ışığın kırılma kanununun sinüslü yeni ifadesini bulmuş, Torricelli (1608 - 1647), daha sonra da Pascal (1623 - 1662), atmosfer basıncını hesaplamışlardır.

Alman astronomu Kepler (1571 - 1630), gezegenlerin elliptik hareket kanunlarını bulmuş (1618), Newton (1643 - 1727) ünlü genel çekim kanununu ifade etmiş (1687) ve kuvvet = kütle × ivme formülüyle mekaniğin dinamik bahsinin yeni temelini atmıştır. Newton'la hemen aynı zamanda Leibniz (1646 - 1716) diferansiyel hesap kavramını matematiğe yerleştirmiştir.

XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl başlarında fizik hemen hemen Newton'un damgasını taşımıştır. Fakat bunun özellikle optikte girişim ve kırınım (difraksiyon) olaylarını izah bakımından hayli yanıltıcı olduğu görülmüş, ancak Ampère (1775 - 1836)'in hesabını yaptığı teori sayesinde bu çıkmazdan kurtulmak mümkün olarak dalga optiği kurulmuştur. Bu da Newton'un ışığı çok küçük tanecikler halinde tasavvuru yerine hipotetik bir esirin varlığını ve bunun dalgalı titreşimler yapmasını farz ve kabul etmek esasına dayanır. Bu arada sıvıların denge meseleleri, cisimlerin hal değiştirme olayları, ısı, akustik ve elektrik kanunları bulunmuş, fizikte Descartes'ın mekanist görüşünden sonra Newton'un da etkisi bir yana bırakılarak daha çok enerjetik görüş hâkim olmuş, matematik analiz bu görüşe uygun yönde hizmet gören diferensiyel denklemleriyle çok yararlı olmuştur. XIX. yüzyıl ortasından itibaren de Sadi Carnot (1796 - 1832), Joule (1818 - 1889) ve Clausius (1822 - 1889)'le termodinamik (b. bk.) kurulmuştur. Volta'nın 1802'deki keşfi (elektrik pili ve akımı) nden ve Oersted'in 1819 - 1820'de elektrik akımının magnetik etkisini bulmasından sonra, Ampère bu akımların karşılıklı tesirlerini inceleyerek elektromagnetik kanunlarını bulmuş, daha sonra Faraday (1791 - 1867) tarafından elektromagnetik indüksiyon olaylarının keşfiyle bunun endüstriye tatbikına yol açılmıştır. Maxwel (1831 - 1879)'in elektromagnetik dalga teorisini kurması da elde edilen bu temel bilgiler sayesinde olmuştur.

Diğer pozitif İ.'lere gelince, kimya, Lavoisier (1743 - 1794) ile, 1783 yıllarına rastlayan tecrübelerinin telkin ettiği temel kanunla kurularak, birleşik bir cismin basit denilen elementler tarafından meydana geldiği esasına göre gelişmiştir. Fiziğin ince ölçme usul ve araçlarının uygulanmasiyle 92 basit cisim keşfedilmiş, Rus bilgini Mendeleev (1834 - 1907) bunların periyodik sınıflama tablosunu vücuda getirmiş, bu suretle fizik ve kimyadaki ilerleme sayesinde üzerinde yaşadığımız dünyanın tabiatı ve mahal olduğu olayların mahiyet ve konularına daha iyi nüfûz etmek kabil olmuştur. Bu alanlardaki bütün gelişmeleri burada kaydetmeğe imkân yoktur. Yalnız organik kimyada sentez yoluyle yeni yeni maddeler yapılabilmesine yol açılması dolayısiyle, bugünkü teknik medeniyetin temel dayanağının bu iki İ. - fizik ve kimya - olduğunu söylemekle yetinilecektir.

Bu devrede, daha XVII. yüzyıldan beri, tabiî İ.'lerde de teşhis, özellik tesbiti ve sınıflandırma alanlarında esaslı ilerlemeler kaydedilmiş, bitki, hayvan ve mineral olarak

milyonlarca varlık incelenmiştir. 1740'ta Linné ile başlayan sınıflandırma faaliyetlerini 1774'te Jussieu devam ettirmiş; Cuvier (1769 - 1832) de 1816'da yeni bir metoda göre bu önemli çalışmaya katılmıştır. Bugünün modern sistematik botanik ve zoolojisi ile mineralojinin temeli bu suretle atılmıştır.

Mikroskop'un keşfi (XVII. yüzyıl) tabiî İ.'lere çok büyük bir yardımcı kazandırmış, bu suretle mikrop kavramı ve mikroskopik canlı, cansız cisimlerin varlığı keşfedilerek, Pasteur (1822 - 1895) tarafından yeni bir İ. dalı (bakteriyoloji) nın kurulmasına yol açılmıştır (1870). Organizmaların genel fonksiyonlarının İ.'i olan fizyoloji de fizik metod ve araçlarını benimseyerek gelişmiş, Harvey (1578 - 1657) tarafından kanın dolaşımının keşfedilmesi (1627), solunum olayının incelenmesi (Lavoisier); Réaumur (1683 - 1757) ve Claude Bernard (1813 - 1878) tarafından sindirim olayının tetkiki modern tıbbın temel meselelerine çözüm yolları bulunmasını mümkün kılmıştır. Canlı varlık türlerinin menşei ve evolüsyonu üzerinde Lamarck (1744 - 1829) yaşama şartlarına intibak teorisini (1809), Darwin (1809 - 1882) ise tabiî seleksiyon teorisini (1859) kurmuşlar, transformizm görüşü ile insanlar için diğer kavram varlıklarına dayanan bir menşe fikri ortaya atılmıştır. Canlı varlıklar (bitki veyâ hayvan) ın cinsiyet ve döllenme meselelerinin incelenmesi de bu arada ilerlemiştir.

XIX. yüzyıl süresince özellikle yüksek matematik alanlarında pek dikkate değer gelişmeler olmuş ve yeni görüşler ortaya atılmıştır: Riemann (1826 - 1866), Evariste Galois (1811 - 1832), Cauchy (1789 - 1857), Hamilton (1805 - 1865) ile cümleler ve gruplar teorisi gelişerek, matematik yüksek bir mücerretlik (abstraction) merhalesine ulaşmıştır.

Matematiğin hemen her bölümünde orijinal araştırmalar yaparak zamanının en büyük matematikçisi olarak tanınmış olan Lagrange (1736 - 1813) özellikle kısmî türevli denklemler üzerindeki çalışmalariyle ün almıştır. Büyük Fransız İhtilâli sırasında ağırlıklar ve ölçüler sisteminin reformu ile ilgili komisyona başkanlık etmiş, metre sisteminin kabul edilmesinde etkili çalışmaları olmuştur. Probabilite ve gök mekaniği üzerindeki büyük eserleriyle tanınan Laplace (1749 - 1827) ı da bu dönem matematikçileri arasında saymak lâzım gelir.

XVIII. yüzyıldan beri ihmale uğramış bulunan geometri, XIX. yüzyılda Gauss (1777 - 1855), Poinsot (1777 - 1859) ve Charles (1793 - 1880) ile yeni bir hız kazanarak gelişmiştir. Monge (1746 - 1818) un âdetâ yoktan var ettiği tasarı geometri bu devirde yayılmış ve uygulama alanı bulmuştur.

Poncelet (1788 - 1867) ile diğer bâzı matematikçiler transformasyon görüş ve prensipine dayanarak modern geometrinin temelini atmışlardır. Diğer taraftan fonksiyon kavramı genişletilerek, integral hesap yardımı ve yoliyle daha geniş bir alana kaydırılmıştır. Legendre (1752 - 1833) tarafından incelenmeğe başlanmış olan elliptik fonksiyonlar, Norveç'li Abel (1802 - 1829) in çalışmalariyle önem kazanmış, yine bu devirde matematiğe (kompleks de denilen) sanal kemiyetler kavramı girmiştir. XIX. yüzyılın 2. yarısı ile XX. yüzyılın ilk yıllarını dolduran Henri Poincaré (1854 - 1912) nin matematik, teorik fizik ve İ. felsefesi alanlarındaki eserlerinin adlarını saymak bile burada mümkün değildir. Alman matematikçisi Fuchs (1833 - 1902) un adiyle Fuchs fonksiyonları adını verdiği ifadeleri Poincaré keşfetmiştir.

Son olarak Euklidiyen olmayan geometrilerin doğuşunu söz konusu etmek gerekir. Klâsik geometrinin temelini teşkil eden ve Eukleides'ten beri bilinen postulatlardan hareket ve istifade edilmeyerek yeni ve orijinal temeller üzerine kurulmuş bulunan bu geometrileri icat edenlerin başında Rus âlimi Nikolay Lobaçevskiy (1793 - 1856) ile Macar Bólyai (1802 - 1860) ve Alman Riemann'ın adları gelir. Böylece XIX. yüzyıl matematiğinin en bâriz özelliği, daha çok felsefî bir mahiyet taşıması, yâni genel fikirlere ve sentezlere daha çok yer vermesidir, denilebilir. Bütün çalışmalar, fizikte de olduğu gibi, Galilei'den beri titizlikle muhafaza edilen determinizm prensipi üzerindeki güvene dayanıyordu ve Auguste Comte (1798 - 1857) un pozitivist felsefesiyle (1831) ahenkli bir bütün teşkil ediyordu. Sonuç olarak denilebilir ki 1880 târihlerinde bütün İ.'e pozitivist görüş hâkim bulunuyordu.

Çağımızda ilim: 1. Önce 1880'lerden günümüze kadar gelen bu devirde, biyolojinin pozitif İ. olma yolunda gelişmeler kaydedildiği ve Darwin'den beri biraz duraklayarak pek kesin bir sonuca vardırılamamış bulunan évolution (tekâmül, evrim) probleminin yeni bir görüşle tekrar ele alındığı görülmektedir. 1910'lardan sonra, canlı varlıkların her bir hücresi için karakteristik birer korpüskül mahiyetinde olan kromozom ve genlerin keşfi bu arada gerçekleşmiştir. Bu suretle irsiyet konusunda ileri bir adım atılmış, 1932'den itibaren genetik İ.'inin kurulması ile hayatiyet bakımından adaptasyon konusunun da aydınlatılmasına yol açılmıştır. Bununla beraber, cansız maddeden itibaren, sırf fiziko - şimik prosesüslerle, hayat muammasını çözmeğe doğru henüz pek sağlam adımlar atılmış olduğu da iddia edilmiş değildir.

2. Târihle psikoloji ve sosyoloji'nin, tam değilse bile büyük bir oranda pozitif İ.'ler arasında mütalâa edilmeleri yine bu son çeyrek yüzyıllık devrin kazançları arasında anılmak gerekir. Oysa daha geçen yüzyılın sonlarında, bunlara, sırf edebî veyâ sadece spekülâtif bir karakter tanınmakta idi.

3. Diğer taraftan, fizikle kimyada, her türlü tahmin ve tasavvuru aşan bir oranda, baş döndürücü gelişme ve ilerlemeler olmuştur. Auguste Comte ve özellikle Ernest Renan'ın pozitivist görüş ve kavrayışlarının çok büyük etkisi altında kalmış olan fizik ve kimya bilginleri, 1880 sıralarında, hemen artık her şeyin yapılmış, söylenebilecek her sözün söylenmiş ve mümkinat âleminde yeni keşfedilecek bir şey kalmamış bulunduğu yolunda bir tutum ve davranış içinde idiler. Bu bilginler, sadece tekniğin ilerlemesiyle, daha ince ve mükemmel araştırma imkân ve araçları elde edilecek ve bulunmuş olan vak'âların, gerçeklerin hesabında biraz daha ileri gidilebilecek sanıyorlardı.

Fakat 1887 yılında varlığından haber verilen herz dalgaları, 1893'te X ışınlarının Röntgen (1845 - 1923) tarafından keşfi, tabiî radyoaktifliğin, 1896'dan itibaren, önce H. Becquerel (1852 - 1908) tarafından uranyumda, daha sonra Pierre Curie (1859 - 1906) ve Madame Marie Curie (1867 - 1934) tarafından radyumda keşfedilmesi ve özelliklerinin incelenmesi, elektronun, negatif elektrik yüklü, hemen hemen kütlesiz subatomik bir parçacık olarak belirtilmesi, Rutherford (1871 - 1937) tarafından 1912'den itibaren yapılan ve 1919'da başarıya ulaşan atomların transmütasyonu, yâni bir elementi başka bir elemente çevirme üzerindeki araştırmalar, Planck (1858 - 1947) tarafından, 1900'-den itibaren kuanta teorisinin ortaya atılması ve enerji

tanecikleri halinde foton görüşünün sağlam bir destek bulması kabil olmuş, 1905'te Einstein (1879 - 1955) tarafından foto - elektrik olayının keşfi, klâsik fizik görüş ve konularını altüst etmiş, bu alanda yepyeni ufuklar açılmasına zemin hazırlamıştır. Bununla beraber, yeni zorluklarla da karşılaşılıyordu. Işığın elektromagnetik dalga teorisine dayalı fizikî optik yerine yeni hipotez ve teoriler konulması gerekiyordu. Acaba bu, tekrar Newton'un ışık taneciği hipotezine bir dönüş mü olacaktı? 1924'ten beri önce Louis-Victor de Broglie (doğ. 1892)'ın ve az sonra Schrödinger (1887 - 1961) in buldukları izah yolu bir nevi düalist görüş yolu oldu. Böylece yeni bir teori (dalga mekaniği) kuruldu. Arada özellikle Einstein'ın araştırmalariyle yeni bir izafiyet (relativité) görüşü, dar ve genişletilmiş şekliyle ortaya atılmıştır. 1905'ten sonra 1915 yılına kadar süren bu araştırma safhasında, H. Poincaré ile Lorentz (1853 - 1928) ve Michelson (1851 - 1931)'ın da büyük ölçüde hizmetleri bulunduğunu belirtmek yerinde olur. İşte bu arada, klâsik determinizm (muayyeniyet) prensipinin de, eleştirme konusu edilmeye başlanıldığını ve temelinden sarsılan fiziğin - genel olarak pozitif İ.'lerin - bu yeni meseleleri için yeni izah ve tefsir yolları aradığı görülmektedir.

Diğer taraftan, 1932 - 1933'te sun'î radyoaktifliğin, Irène ve Fredéric Joliot - Curie'ler tarafından keşfi üzerine atomik yapı üzerindeki araştırmalarla elektrondan müstakil olarak, proton ve nötronların da varlığına intikal edilmiş olması, atom çekirdeği enerjisi (nükleer enerji) nin kullanılabilir olmasına yol açan kütle - enerji eşdeğerliği ile ilgili ünlü Einstein ifadesinin, 1938'den itibaren, doğrulanma imkânını hazırlamış ve böylece, atom bombasının gerçekleşmesini mümkün kılmak suretiyle dünyamızın çehresini hemen tamamiyle değiştirmiş bulunmaktadır.

Gerçekten teorik fizikçiler, kendi aralarında, kısmen şüpheci, hattâ bâzan sırf matematik ve spekülâtif yeni görüşler ve izahlar arayadursunlar - bu teorilerin uygulayıcıları olarak, teknik uzmanlar ve mûcitler, son 80 yıl içinde, demiryolu, buharla işleyen makinalar ve elektrik telgrafı devrinden, elektrik motor ve dinamosuna, sessiz, sesli ve nihayet renkli sinemaya, telsiz - telgraf ve radyodan otomatik telefona, radardan televizyona kadar sayılamayacak kadar çok yenilikler, 1880'lerde tasavvur bile edilemezken, bugün birer realite olmuşlardır.

Ayrıca, mikroplu hastalıklardan korunma çareleri bakımından tıp, plastik sanayii ve diğer birçok sentetik maddelerin imâline imkân hazırlaması bakımından kimya, hele nükleer enerji ile otomatik hesap makinaları ve astronotik (uzay) araştırmalarına zemin hazırlayan füzeler öyle buluşlar ve imkânlardır ki, bunlar, çağımız insanlarının âdet, ahlâk, görüş, duyuş ve sonuç itibariyle yaşayış tarzları üzerinde inanılamayacak değişiklikler meydana getirmiş bulunmaktadır. Bütün bunlar teorik esasta ilerleyen İ.'in tatbikata ve pratik sahalara intikal etmesinden başka bir şey değildir. Bugün bu buluşlar önce hasbî ve hiçbir uygulama hedefi gözetmeden yapılan ilmî araştırmalarla mümkün olmaktadır ve tatbikatçıların da bu ilmî esasları belli bir ölçüde olsun bilmeleri gerekmektedir. Oysa XIX. yüzyıl dâhil, eski devirlerin teknik uzmanları bir nevi zanaatkârlık seviyesinden hareket ederek, icatlarını, karışık ilmî bilgilere ve derin hesaplara muhtaç olmayarak, sadece kendi zekâ ve maharetleriyle ve uzun bir geleneğin yığdığı malzeme üzerine dayanmak suretiyle gerçekleştiriyorlardı. Ayrıca, günümüz tekniğinin, atom ve hidrojen bombaları gibi korkunç tahrip araçlarının meydana çıkmasına da yol açtığı göz önüne getirilirse, insanlığın yeni birtakım çetin problemleri çözmekle karşı karşıya bulunduğu gerçeğinin dikkate alınması gerektiği üzerine önemle eğilmek zarurî görülür.

İlimlerin sınıflandırılması: Şimdiye kadar hep sadece İ.'den söz edilmiş ve İ., gayesi, hadefi dâima aynı olan ve bütün bölümleri devamlı bir süreklilik halinde biribirleriyle bağıntılı bulunan bir bütün olarak tasarlanmıştır. Fakat bu, nihayet, Aristo, Descartes, Leibniz gibi büyük İ. adamı düşünürlerin - zihnî bir cehitle - tasarladıkları ideal bir kavrama tekabül edebilmektedir. Gerçek, böyle ideal bir modele uymamakta, ondan çok uzakta bulunmaktadır. İ. bir zihnî tecrit kavramıdır. Realitede İ. değil, İ.'ler vardır. İ.'ler de biribirlerinden konular, görüş tarz ve açıları, metotları ile ayrılmakta, aralarında bâzan hiçbir zaman doldurulamayacak kadar derinlikte farklar ve boşluklar bulunmaktadır. Bizim yapabilmekte olduğumuz, sadece, bilgilerimizin bâzı bölümlerinde bir sıra, bir tertip ve düzen kurmaktır. Meselâ geometri bize şekil (biçim, forme) yönünde rehberlik etmekte; kimya cisimlerin birleşimlerindeki yönleri göstermekte; psikoloji ise bize fikrî ve ruhî olaylar karşısında yardımcı, bilgi verici olmaktadır. Fakat bu İ.'ler arasında nasıl bir sıra, bir tertip ve düzen bulunduğu hususu bu İ.'leri ilgilendirmemektedir.

Her şeyden önce, çeşitli İ.'ler arasında nasıl, ne gibi bir sıra ve düzen bulunduğu hususu üzerinde durmamız ve bunu açıklığa kavuşturmamız gerekir.

İ.'ler gelişerek birbirlerinden ayrı mütalâa edilmeğe başladıktan, birer özel bütün halinde açıklık kazanarak meydana geldikten sonra, bilginler, bunları sınıflara ayırmak, bir tertip ve düzene tâbi tutmak ihtiyacını duymuşlardır. Tabiatiyle, her İ.'in kendi bünyesi içinde bir tertip ve sıraya konulan bilgi unsurları çoğalarak daha bâriz hale geldikçe de, bu sınıflama gayretinde zorluklarla karşılaşılmıştır.

1. İlk sınıflama teşebbüsüne geçen bilgin düşünürün Aristo olduğunda birleşilmektedir. Aristo, İ. târihinin pozitif belgelerle tesbit ettiğine göre, M. Ö. V. binlerden itibaren teşekkül etmeye başlayan Yakın Doğu (Sumer - Babil ve eski Mısır) İ. ve tekniğinden intikal edebilen bilgileri rasyonelleştirmekte büyük emekleri bulunan ve kendi gayretleriyle buna yeni, orijinal bilgiler de katan İonia filozoflarının İ. ve felsefelerini âhenkli bir bütün halinde bir arada mütalâa ediyor, temel İ. olarak felsefenin varlığını kabul ediyor ve bunun konusu olarak da eşyanın zamanla değişen mahiyetini araştırıyordu. Aristo bu temele dayalı olarak ayrı üç İ. (kendi deyimi ile philosophia) bulunduğunu kabul ediyordu ve bunları, matematik, fizik ile tabiî İ.'lerden müteşekkil olarak, spekülâsyon anlamında teoritik, ahlâk'ı konu edinen pratik, nihayet estetik anlamında poetik (şiir, hitabet, edebiyat) diye adlandırıyordu.

Aristo'nun bu görüşünü şu açıklamaya yaklaştırabiliriz: İ. varlıklarından bilgi edindiğimiz birçok olayları ve değişimleri özel temeller üzerinde tertiplenmiş ve sınıflandırılmış olarak idraki mümkün kılar; bu olaylarla değişimleri özel temeller üzerinde tertiplenmiş ve sınıflandırılmış olarak idraki mümkün kılar; bu olaylarla değişimlerin kanunlarını bulmaya yarar. Fakat her İ., ancak kendi öz konusiyle meşgul olur; her biri olayları kendine has tertip ve sınıflama sınırı içinde mütalâa eder. Kâinatın bütüniyle ilgili genel meseleler hakkında bir fikir ileri sürmeğe imkân bulamaz. Oysa insan, âdetâ doğuştan, bu bütün üze-

rinde zihin yorar, düşünür. İ.'lerin sağladıkları bilgileri, dayandıkları prensiplerden daha genel prensiplerle mümkünse bir noktada birleştirmek eğilimini ve tecessüsünü gösterir. İşte bu çok geniş kapsamlı ihtiyacı felsefe temin ve tatmin eder ki, buna bugün metafizik diyoruz.

Stoisyenler, yâni felsefe târihinde Revakıyun diye önemli bir yer işgal eden Zenon (M. Ö. V. yüzyıl) okulu mensupları, İ.'i üç kısma ayırırlar: fizik, etik (ahlâk) ve mantık. Fakat Stoisyenler, bu üç İ.'i birbirine bağlayan temel üzerinde ısrarla dururlar; çünkü bunlardan hiçbirinin yalnız başına bir mükemmellik ifade edemeyeceği görüşündedirler ve «bütün İ.'ler bir bahçeye benzetilebilir» derler. Mantık bu bahçeyi dış etkilerden ve saldırılardan koruyan duvardır; fizik asıl bereketli olan toprak, yâni maddedir, yetişen meyveler de ahlâktır.

2. Bütün Orta Çağ, doğuda olsun batıda olsun, eski Yunan filozofları tarafından bu konuda ortaya atılan fikirler ve karşı görüşler üzerinde mütalâalar yürüterek felsefî spekülâsyonda bulunmakla geçmiştir. Bununla beraber Orta Çağ İslâm medeniyeti çerçevesi içinde, bu çeşit spekülâsyonlarla varılan bir sonucu belirtmek yerinde olacaktır. Kendine has yönleri bulunan ve esasında dayandığı teokratik temel pozitif İ.'lerde ilerlemeğe bir engel teşkil etmemiş olan bu medeniyet ortamında, İ. adamları, düşünürler, temelde Aristo'ya sadık kalarak, mevcut İ.'leri iki büyük kategoride topluyorlardı: a. Aklî ilimler; b. Naklî ilimler. Aklî denilen İ.'ler, nazarî hikmetle amelî hikmet diye iki grupa ayrılırdı. Bugünkü deyimle matematik, astronomi, asıl hikmet (yani fizik, genel olarak Aristo fiziği) ile kimya ve nebatat (botanik), hayvanat (zooloji), madeniyat (mineraloji) ı içine alan tabiî İ.'ler, coğrafya, aklî İ.'ler arasında sayılırdı.

Naklî İ.'ler ise, İslâm dininin esaslarına ve muamelât (hukuk) kısmına âid bilgileri edinmek üzere Arapçayı esas tuttuğundan, önce bu dilin gramer ve edebiyatıyla (yâni lûgat, iştikak, sarf, nahiv, bedi, beyan ... bölümleriyle) mantıkı içine alan alet İ.'leri ve şer'î İ.'ler diye ikiye ayrılıyordu. Fazla teferruatlı açıklamalara gitmeden şer'î İ.'ler de Kur'an, tefsîr, hadîs, fıkıh, usul - i fıkıh ve ferâiz, ... gibi bölümlerde gösteriliyordu. Yalnız, buna, bâzı ileri seviyeli mendreselerde İslâm dininin esas akaidi ile ilgili olarak, felsefî mahiyette sayılabilecek ilm - i kelâm'ın da katıldığını bilirtmek yerinde olur. Ayrıca, Kemaleddin Mehmed Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilen ünlü *Mevzuatü'l - Ulûm*'un yazarı Taşköprüzade Ahmed İsâmeddin Efendi (1495 - 1553) nin birçok bakımlardan değerli bir belge olan eserinde, çok daha fazla tafsilâta girerek yüzlerce İ. adı saydığını ve bunların konularını açıklamaya çalıştığını kaydetmek de gerekir.

3. Yeni zamanlarda ortaya atılan sınıflandırmaların çoğu bugün yalnız felsefe târihini ilgilendirecek niteliktedir. Meselâ Francis Becon'ınki, devrine göre, hayranlık uyandırmış bir hamle sayılabilirse de, bugün için bizi tatmin etmekten uzaktır. Bacon, İ.'in bir nevi planını yapmaya kalkışarak insan zekâsının ortaya koyabildiği her şeyin, bütün bilgilerin envanterini çıkarmaya teşebbüs etmiştir. Buna göre İ. esas olarak akla - delile, sebebe - dayanır. Kendi deyimiyle, şiirin hayâle ve târihin hâfızaya dayanması gibi. Tabiatiyle burada Bacon'ın târihten maksadı, İ.'lerin, deskriptif (tasvirî) olan ve belgelere dayanan kısmıdır. Târîh - i tabiî deyiminin esası da budur. Bu deyimin kapsamına, tabiatta maden (mineral), hayvan ve bitki (nebat) olarak rastlanan bütün varlıkların tasviri ve özelliklerinin tanıtılması gibi konuların girdiği bilinmektedir. Bacon'ın bu sınıflamasına göre, belgelerle tanıkların beyanına dayalı olan asıl târih ile bu tabiî İ.'ler, sadece tasvirî ve dokümanter niteliktedirler, sırf İ. ise eşyanın tabiat, mahiyet ve kanunlarını bulup açıklayıcı vasıfta olan bölgeyi kapsamı içine alır. Bu görüş, XVIII. yüzyılda Diderot (1713 - 1784) ile D'Alembert (1717 - 1783) tarafından yayınlanan büyük Fransız ansiklopedisi'nde, ansiklopedinin başlangıç bölümüne konulan İ.'leri sınıflandırma tablosunun esas kaynağını teşkil edecek bir önemde sayılmıştır.

Arada, Descartes (1596 - 1650) meseleyi başka açıdan mütalâa etmiştir. Kendisi, esasta, dedüktif bir akliyeci (rasyonalist) olmak dolayısiyle, her şeyden önce İ. ve ilmî metodun birliği prensipini göz önünden uzak tutmamak ve daima bu esasa dayanmak taraflısı idi. Bununla beraber, bu çok geniş anlamdaki dedüksiyon yoluyle temel prensiplerden hareket ederek derece derece olayların ayrıntılı teferruatına kadar varırken, İ.'lerin, yine birbirini takip eden gelişimi periyodlarını ve ayrılıklarını unutmamak gerektiğini de kabul ediyordu.

4. XIX. yüzyıl başlarında, daha çok fizikçi olarak tanınan Ampère (1773 - 1836) in, Paris'te, Collège de France'ın genel fizik profesörü olarak İ.'lerin felsefesi üzerine verdiği derslerle ortaya attığı bir sınıflandırma vardır ki, bugün hemen hemen unutulmuş gibi olmakla beraber, belki zamanına kadar ileri sürülmüş olanların en sistematik olanıdır. Bu sınıflandırmada, Ampère, ne yalnız zihnî ve ruhî melekelerimizin eğilimine uygun bir bölümlemeye yer vermiştir, ne de mevcut İ.'lerin basit bir sayımıyle yetinmiştir. Eleştirici bir görüşle, bilgilerimizin konularını hangi bakımlardan sıralayabileceğimizi araştırmıştır. Bu suretle dört ayrı görüş açısı tesbit etmiş ve bunu sınıflandırmanın temel anahtarı saymıştır.

a. Deskriptif (tasvirî) görüş: İlk bakışta göze çarparak dikkati çeken özelliklerine göre bir araya toplanabilen İ.'ler bu görüşe uygun düşenlerdir.

b. İlk bakış ve gözleyişle sezilerek meydana çıkarılamayan ve bu itibarla ilk sınıfta kendilerine yer verilmesi kabil olmayan bilgilerle ilgili İ.'lerdir. Bunlar birincilerden daha ileri bir zihnî gayret isteyenlerdir.

c. İlk iki sınıfa göre İ.'lerin konularında yer alan olay ve nesnelerdeki değişimlerin kanunlarını araştıran İ.'lerdir.

d. İki ve üçüncü gruplar arasındaki kapsam ve derece bağıntısına göre, üçüncü ile benzerlik yönünden irtibatlandırılan İ.'lerdir.

Ampère, bu sınıflandırma esasına göre İ.'lerin bir tablosunu, *Essai sur la philosophie des sciences* adlı eserinin baş tarafında, özet olarak şu şekilde düzenlemiştir:

A. **Kozmolojik ilimler:** I. *Metafizik*: 1. Aritmoloji: Aritmetik, analiz (veyâ) cebir, fonksiyonlar teorisi, probabilite; 2. Geometri; 3. Mekanik; 4. Uranoloji.

II. *Fizik*: 1. Genel fizik; 2. Teknoloji (teknik veyâ endüstriyel fizik); 3. Jeoloji; 4. Mineraloji.

III. *Tabiî ilimler*: 1. Botanik; 2. Tarım; 3. Zooloji; 4. Zootekni.

IV. *Tıp ilimleri*: 1. Tıbbî fizik; 2. Hijyen; 3. Nöroloji (ilm - i emraz); 4. Pratik tıp.

B. **Noolojik ilimler** (Fikriyat: felsefe, edebî, sosyal ilimler): I. *Felsefe*: 1. Psikoloji; 2. Metafizik; 3. Teorik ahlâk; 4. Pratik ahlâk.

II. *Âlet ilimleri*: 1. Lisaniyat (dil bilgisi); 2. Edebiyat; 3. Estetik; 4. Pedagoji.

III. *Etnoloji*: 1. Etnoloji; 2. Arkeoloji; 3. Târih; 4. Dinler târihi.

IV. *Siyasî ilimler*: 1. Hukuk; 2. Savaş bilgisi; 3. Sosyal ekonomi; 4. Siyaset (siyaset bilgisi).

Sadece bir özeti buraya alınan bu sınıflandırma tablosunda aritmoloji için yapıldığı gibi, her İ.'in de, Ampère tarafından dörtlü bir bölünmeye tâbi tutulması suretiyle, en az 128 çeşit İ.'in varlığı belirtilmiş bulunmaktadır. İlk bakışta bunda sunî bir özenti var gibi görünüyorsa da, ciddî bir inceleme sonunda, bu bölünmelerin ilgi çekici bir simetriye tekabül ettiği hemen fark edilmektedir. Daha sonraları bu simetrinin temelindeki ciddî görüşten yararlanılması buna delildir.

Bugün hâlâ hayatiyetini ve değerini büyük ölçüde muhafaza etmekte bulunan pozitif felsefe temeline dayalı sınıflandırmada, hem bir nevi simetri sezinlenmekte, hem de yeni iki unsurun göz önünde tutulduğu görülmektedir. Bu sınıflandırmayı pozitif felsefenin kurucusu Auguste Comte ortaya atmıştır. Bu sınıflandırma, çok basit bir prensipten hareket etmenin meziyetleriyle birlikte bâzı kaçınılmaz kusurları da beraberinde getirmektedir.

Auguste Comte, teferruata fazla yer vermeksizin, yalnız temel pozitif İ.'leri sınıflandırmıştır. Bunda dayandığı iki esastan biri İ.'lerin umumiyet (genellik) ve komplekslik dereceleridir. En çok genel olan İ. başa alınmakta, en kompleks olanı da sona konulmaktadır. Böylece matematik en genel ve çok mücerret, fakat en az kompleks İ. olma hüviyetiyle sınıflandırma tablosunun ilk sırasında yer almakta; konusu bakımından en az genel olduğu kabul edilen sosyoloji ise, en kompleks olayları incelediği dikkate alınarak, en son sıraya konulmuş bulunmaktadır. Konusu ister sayılardan ister geometrik boyutlardan ibaret bulunsun yalnız mücerret kemiyetler olan matematik, kendisinden sonraki sıralarda yer alan hiçbir İ.'e muhtaç olmayan, bâzan yalnız aksiyomatik kabullere dayanarak yalnız zihnî bir cihetle meydana gelen ve bu itibarla en az kompleks olan İ.'dir. Matematikten sonra, buna dayanan, fakat aynı zamanda bir gözleme İ.'i olan astronomi gelir. Onu, gözlemeye tecrübe (deney) yi de katmak ve madde üzerinde hasıl ettikleri özellik ve hal değiştirmelerinden hiç olmazsa geçici olan etkenleri de incelemek zorunda kaldığı için, ondan daha kompleks bulunan fizik takip eder. Fizikle birlikte, konusu yine madde olduğu halde daha kompleks bir merhale olan yapı değişimlerini ve birleşimlerini tetkik eden kimya ve nihayet derin bir konu kompleksliğini bünyelerinde taşıyan biyoloji ile sosyoloji, son sıralara alınarak, sınıflandırmada sadece altı İ.'le yetiniliyor.

Comte'un bu sınıflandırma tablosu şöyledir: 1. Matematik; 2. Astronomi (veyâ gök mekaniği); 3. Fizik; 4. Kimya; 5. Biyoloji; 6. Sosyoloji.

Bu sınıflandırmada ayrıca göze çarpan özellik, Comte'un, matematik dışında kalan bütün İ.'leri fizik genel adı altında toplaması; yalnız, 2, 3 ve 4. sıralardakilere inorganik fizik İ.'leri, 5 ve 6. sıralardakilere de organik fizik adını vermesidir. Tabiatiyle böyle bir adlandırmanın doğru olduğu söylenemez. Diğer taraftan Comte, bu sınıflandırmada târihî ve mantıkî bir sıralamaya riayet ederek bu tabloya aldığı İ.'ler arasında bir çeşit tâbiiyet bakımından bir hiyerarşi kurmuştur. En başa, diğerlerinden hiçbirine muhtaç olmayan, hepsinden bağımsız bir hüviyet arz eden matematiği almış, diğerleri için, kendinden öncekilerin verilerine muhtaç, fakat kendisinden sonrakilere göre bağımsız olma yolunda bir sıra gözetmiştir ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuştur. Bununla beraber, meşguliyet ve inceleme alanları ruhî ve manevî konular ve olaylar olan bilgi gruplarına sınıflandırmasında yer vermemek bakımından, Comte hayli tenkide uğramıştır. Vâkıa kendisinin yalnız pozitif İ.'leri dikkate aldığını ve İ.'lerin önce teolojik (dinî), bunun ardı sıra metafizik merhalelerden geçtikten sonra pozitiflik merhalesine ulaştıklarını kabul eden üç hal kanunu anlayışına sadık kaldığını öne sürmek kabilse de, sosyolojinin bu tanıma ne dereceye kadar sığdığını ve niçin sosyolojiye göre daha da pozitif bir karakterde olan, hattâ tecrübî bakımdan daha ön safta bulunması normal sayılan psikolojiyi bu tabloya almadığının açıklanması güçtür. Bu yönde ilk itirazı Herbert Spencer (1820 - 1903) yapmıştır. Spencer'a göre, İ.'lerin, konularındaki mücerretlik ve müşahhaslık derecelerine göre sınıflandırılması gerekir. Bu suretle, yine edebî ve manevî dediğimiz İ.'ler bir yana bırakılmış olarak, şu üç kategoride toplanmış on İ.'den ibaret bir tablo meydana gelmiştir:

I. Mücerret ilimler: 1. Mantık; 2. Matematik.

II. Yarı yarıya mücerret - müşahhas ilimler: 3. Mekanik; 4. Fizik; 5. Kimya.

III. Müşahhas ilimler: 6. Astronomi; 7. Jeoloji; 8. Biyoloji; 9. Psikoloji; 10. Sosyoloji.

Tabiatiyle, bu sınıflandırmada psikolojiye yer verilmesi, gerçekte bir âlet İ.'i olmakla beraber, mantık'ın eklenmesi ve mekanikle jeolojiye bağımsız birer hüviyet kazandırılması bakımından, Comte'unkine kıyasla, bir üstünlük bulunduğunu kabul etmemek mümkün değildir. Fakat bu sınıflandırma da eksiktir. Çünkü kanun İ.'lerini, yâni medenî kaideler ve muamelelerle ilgili olanları, olaylar ve belgeler İ.'i demek olan târihi ihtiva etmemektedir. Bu eksikleri dikkate alan Cournot (1801 - 1877) nun, *Essai sur les fondements de nos connaissances* adlı eserinde şemasını verdiği, Adrien Naville'in *Classification des sciences* adlı teziyle (1920) büyük ölçüde desteklediği sınıflandırma, şimdiye kadar söz konusu ettiğimiz prensipleri göz önüne almış ve bugünkü terminolojiye adapte edilerek hazırlanan aşağıdaki tablonun meydana getirilmesine yol açmıştır.

İlimlerin sınıflandırılması üzerine son görüşler: Şimdi, İ.'lerin hiç olmazsa az çok pozitif karakterde olanlarını belirli prensiplere göre bir sınıflandırmaya tâbi tutmanın önemini kabul eden çağdaş filozofların vardıkları -nispeten ortak- görüşte birleşen İ. felsefesi, İ.'leri şu üç ana grupta toplamaktadır:

1. grupta, önce yalnız dedüktif karakterde olan, bu itibarla herhangi bir tecrübî dayanağa ihtiyaç duymadan gelişmiş bulunan İ.'lerle araya cüzî bir oranda da olsa uzay (mekân) sezi (intuition) sini katmak dolayısıyle (geometri gibi) daha az nispette dedüktif sayılan İ.'ler, sonra da diğer bâzı tecübî veri ve kavramları işe karıştırmakla beraber konularını sırf dedüktif bir tarzda işleyen İ.'ler gelir. Bu gruptaki İ.'ler, bu sıraya göre, şunlardır: a. *Aritmetik* (sayılar teorisi veyâ teorik hesap); b. *Cebir*; c. *Analiz*; d. *Geometri*; e. *Rasyonel mekanik*; f. *Astronomi*.

Teorik seri	Kozmoloji târihî seri	Teknik - pratik seri
I. MATEMATİK		
Sayılar teorisi Probabilite Cebir Fonksiyonlar teorisi Geometri Rasyonel mekanik	Y o k	Hesap (Calcul karşılığı) Metroloji Jeodezi Endüstriyel mekanik Hidrolik Denizcilik
II. FİZİKÎ İLİMLER		
Fizik Fizikokimya Kimya	Astronomi Jeofizik Jeoloji Mineraloji	Takvim ilmi Mühendislik ilimler Sinaî fizik ve Sinaî kimya Mimarî Metalürji
III. BİYOLOJİK İLİMLER ve TÂRİH-İ TABİÎ		
Anatomi Fizyoloji Tecrübî psikoloji	Botanik Zooloji Antropoloji Etnoloji Lisaniyat (Dil bilgisi)	Ziraat (tarım) Hayvan besleme Tıbbî ilimler Pedagoji
IV. SİYASÎ ve SEMBOLİK İLİMLER		
Mantık Estetik Teoloji (İlâhiyat) Ahlâk	Filoloji Mitoloji	Gramer Hitabet, inşad Müzik Plâstik sanatlar
V. SİYASÎ İLİMLER ve TÂRİH		
Dinî, siyasî, idarî, hukukî ve askerî kuruluşlar teorisi Statistik İktisadiyat	Arkeoloji Kronoloji Beşerî coğrafya Târih (dinî, siyasî, askerî) Biyografya Bibliyografya	Yasama hukuku Hukukî ictihadlar Devletler hukuku Dinî, idarî, medenî hukuk Ticaret ve muhasebe ilimleri

2. grup İ.'ler, canlılık kavramını hesaba katmayan, yalnız maddeyi konu edinen ve indüktif karakterleri dedüksiyon eğilimlerinden çok üstün olan tabiat İ.'leri'dir. Bunlar birinci gruptakiler gibi sade mümkinat İ.'leri değil, bir de gerçek olan tabiatın bir bölümünün İ.'idirler ve sırasıyle fizik ve kimya'dan ibarettirler. Fakat fizikle kimya arasındaki sınır gittikçe zayıflayarak bâzı konularda bu sınır büsbütün silinir gibi olmaktadır. Bu münasebetle, araya, hemen bu son yarım yüzyıl içinde meydana gelip gelişen ve fizik metot ve araçlarıyle kimya olaylarını inceleme konusu yapan bir üçüncü İ. girmiş bulunmaktadır. Bu da *fizikokimya*'dır. Buna göre, tabiattaki cansız varlık olarak maddeyi, onun özelliklerini, dış etkenlerin tesiriyle mahal oldukları olayları ve bizzat maddenin kendi yapısıyle birleşim kanunlarını inceleyen bu grupta - bütün teknik ve pratik sonuç ve imkânlariyle - şu üç ilim bulunacak demektir: Fizik, kimya, fizikokimya.

Nihayet, üçüncü bir grupta ise, *biyo - psiko - sosyoloji* başlığı altında, birbirlerinden mantıkî olarak ayrılamaz diye kabul edilen, biyolojik, psikolojik ve sosyolojik karakterdeki bütün İ.'ler toplanır. Bunlar, aralarında ortak olan biyolojik karakterdeki vâkıaları incelerler ve fonksiyon (tâbiiyet) kavramiyle gaiyyet (finalité) prensipinden yararlanırlar.

Dikkati çeken nokta, bu son iki grupa giren bütün İ.'lerde: sırf teorik olmak; sâdece vâkıalarla ilgili bulunmak; bir de pratik (teknik ve sanat) yönlü olmak bakımlarından üçer ayrı bölümün göz önüne alınabileceği hususunun öngörülmüş olmasıdır. İşte, biraz fazlaca ayrıntılı muhteviyatiyle, bundan önceki paragrafta tesbit edilen tabloda, bütün bu görüş ve esaslar bir arada göz önünde bulundurulmuştur.

İlimde determinizm: Determinizm (muayyeniyet) prensipine göre her vâkıanın bir sebebi, illet (neden) i vardır ve aynı sebepler dâima aynı sonuçları meydana getirirler. Bu itibarla İ. - özellikle pozitif İ. - sınırları içinde mütalâa edilen bilgiler ve olaylar, zarurî ve genel birtakım kanunların hükmü altında demektirler.

İ.'lerde, olayların zaruretini, akıl ve muhakeme, ya mantıkî (rasyonel) denilen yolla tâyin eder veyâ sebep (neden, illet) arayarak bu sonuca ulaşır. Şu halde, iki nevi determinizmi birbirinden ayırt etmek yerinde olacaktır: Biri mantıkî (rasyonel), diğeri sebebe dayalı (illî, causal) determinizm. Bununla beraber, İ.'de, daha çok, olayların düzgün bir sıraya göre oluşlarının fizik (organik) zaruretine işaret olan bir determinizm söz konusu edilir; yoksa kaziye (önerme) lerin birbirinden zincirlemesine teselsülünün mantıkî zaruretini ifade için kullanılmaz.

Determinizm prensipi pek eski târihten beri mekanik, astronomi, fizik ve kimyayı ve bunlarla ilgili tatbikî İ.'leri hükmü altında tutmakta idi. Son zamanlarda, biyoloji için de buna yakın bir görüşün savunulmak istendiği belirmiştir. Psikoloji ile sosyoloji için ise, kompleksklikleri ve çok yönlü fonksiyonel konuları dolayısıyle, bu prensipin tam uyarlıkla hâkim bulunduğunu söylemeğe imkân görülememektedir.

Yalnız bu son yıllarda, her şeyden önce tecrübî temele dayalı olması gereken fizikte, özellikle mikrofizik olayları bakımından, pek sıkı ve dar bir determinizm prensipine mutlak bir güvenle bakılamayacağını gösteren emareler, işaretler belirmiş bulunduğunu da belirtmek gerekir. Bu da tecrübeyi yapanla ilgili bir görüş ve yorum meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerçekten, sonsuz küçükler âlemi olarak karşılaşılan submikroskopik olayların incelenmesinde, tecrübecinin - âlet ve aracının rolü büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü olayın seyrinde kendi şahsî müdahalesini tamamiyle ortadan kaldırabildiği kabul edilememektedir. Bu ise, teknik ilerlemelerle az çok giderilebilen sistematik ve ârızî hatalar sınırını çok aşan bir belirsizlik (incertutude) payının var olduğunu kabule sevk etmektedir. Meselâ, elektron gibi, elemanter - sübatomik - bir parçacığın belirli dış şartlardaki seyrinin incelenmesinde, yerinin, uzay koordinatlarının ve hızının aynı zamanda tam bir kesinlikle tayin edilmesinin, pratik yönden hiçbir güçlük arz etmeyebileceği sanılırsa da, âlet ve araçlarımız teknik ilerlemelere paralel olarak ne kadar mükemmel olurlarsa olsunlar, bu iki

büyüklüğü (kemiyeti) tam değerlerine istenildiği kadar yakın bir presizyonla elde etmenin asla mümkün olmadığını bugün kabul etmek zarurî görülmektedir. Öncülüğünü Heissenberg (doğ. 1901) in yaptığı bu görüş, âlet ve metotlarımız ne kadar ileri bir mükemmelliğe ulaşmış olurlarsa olsunlar, daha aşağısına inmenin mümkün olmayacağı, asgarî bir belirsizlik tortusunun daima baki kalacağı prensipini aksettirmektedir. Buna göre, parçacığın, elektronun, uzay içindeki yerini tayine âid presizyonun en iyi bir şekilde ıslah edilmesine karşılık, hız tayini üzerindeki presizyon derecesi azalmış olacaktır. Çünkü tecrübeyi ve gözlemeyi yapan, ölçülecek büyüklükler üzerinde, vasıtalı veyâ vasıtasız müdahalesiyle müessir bulunmakta, sonuçların hatalı çıkmasına sebep olmaktadır. Başka bir deyişle, daha aşağısına inmenin mümkün olamayacağı bir belirsizlik tortusunu yok etmek mümkün değildir. Uzun zaman bunun farkına varılamamasının ve âdeta mutlak bir muayyeniyete güvenilmiş bulunulmasının sebebi, beşerî mikyastaki ölçmelerde bütün hataların, ölçülecek kemiyetlerin değer mertebelerine kıyasla çok küçük bulunmaları olmuştur. Hele tecrübeci ve gözlemci mahir, metot ve âlet mükemmel oldukları oranda, bu mertebelerdeki hata paylarının dikkate alınmalarını gerektirmeyen bir sınırdan aşağıya düşürülmelerinin daima mümkün olacağı kanaati hâkim olmuştur. Subatomik varlıklar âlemindeki çalışma ve araştırmalarda ise böyle olmasının imkânını tasavvur etmek bugün mümkün görülmemektedir. Bu da İ.'de determinizm prensipinin mutlak bir anlayış ve görüş olarak kabulünü engellemektedir. — Celâl Saraç

İLİNEK (Fel.) (Osm. âraz; Fr. Accident), kendi başına bir varlığı olmayıp var olmak için dayanacak bir cevhere muhtaç olan şey (renk, sıcaklık v. b. gibi). Metafizikte, öz (künh, essence) karşıtı olarak kullanılan İ., bir şeyin kendisi değişmeden kaldığı halde gösterdiği dış değişiklik anlamını kapsar. Buna karşı öz, görünen dış değişikliğin altındaki değişmeden kalan kendilik anlamını taşır. İ.'in bir niteliğini temel nitelik olarak ele almak ve özü bu tek nitelikle ispat etmeğe İ. sofizmi (Fr. sophisme de l'accident) adı verilir.

İLK ÇAĞ, yazının icadından günümüze kadar geçen zamanın itibarî üç bölümünden ilki. Bütün târih bölümleri gibi, İ. Ç. târihi de zaman ve mekân kavramları ile bağlıdır. İ. Ç. târihinin mekânı, Akdeniz çevresi ve onunla siyasî ve kültürel münasebetlerde bulunan sahalardır. Bundan dolayıdır ki İ. Ç. târihine, eski Akdeniz medeniyetleri de denilir. Fakat bu saha geniş anlamda Cebelitârık'tan İndus vadisine kadar yayılır ve Mısır, Mesopotamya, İran, Anadolu, Hellas (Yunanistan) ve İtalya'yı içine alır. Bu geniş mekânın bütünlüğünü, üzerinde yaşayan kavimlerin birliği değil, aralarındaki ortak kültür sağlar. Bu kültür birliğinin omuriliği ise Akdeniz'dir. Fakat bütün Akdeniz medeniyetleri tek bir organ gibi, tekâmülünü aynı zamanda tamamlamamıştır. Bununla beraber İ. Ç. târihinde, İskender veyâ Caesar gibi büyük şahsiyetlarin kurmaya teşebbüs ettikleri üniversal devlet tamamiyle gerçekleşmemişse de, İskender'in doğu seferiyle yarattığı Hellenizm akımı, antik dünyanın birliğini fikir alanında, kısmen de olsa, gerçekleştirmiştir.

İ. Ç. târihinin zaman bakımından sınırlarına gelince, alt sınırın, yazısız kültürleri tetkik eden târih öncesi ile yazının başlangıcı arasına çizilmesi kesin ise de, İ. Ç. târihi ile Orta Çağ arasındaki çizgi münakaşalıdır. Daha çok kilise târihiyle meşgul olanlar, bu sınırı İznik (Nikaia) ruhanî meclisinin toplanması (325) veyâ Hunların batıyı istilâsı (375) veyâ 476'daki Germenlerin Batı Roma İmparatorluğunu yıkmalarıyla çizmek isterler. Fakat modern târih araştırmaları, bu sınırlama işinde daha çok antik devirlerle Orta Çağ'ın sosyal müesseselerinde ve düşünce tarzında yeni bir dünya görüşünün, yeni bir iktisat düzeninin kurulmasını göz önüne almaktadır. Bu gibi yeni fikir akımlarının olgunlaşması için VII. yüzyıla kadar bir zamanın geçmesi düşünülerek, İ. Ç. târihinin üst sınırının Hz. Muhammed'in 632'deki ölümünden sonra başlayan Arap istilâsı üst sınır olarak kabul edilmektedir. Fakat son yıllarda Kanadalı profesör Herbert Marshall Mc Luhn, siyasî toplumlara teknolojinin şekil verdiği, toplumların eriştiği medeniyet seviyesinin elde ettiği teknikle orantılı olduğu görüşüne dayanarak, insanlık târihini teknolojinin haber alma alanındaki etkisi açısından dörde ayırmaktadır: Ona göre, prehistorya tamamiyle konuşmaya dayanan kabile devletleri çağıdır. Homeros'la başlayan İ. Ç. târihi ise yazılı anlaşma devridir. Orta Çağ'a, matbaa çağı demekte, Yeni Çağ'ı ise eloktronik haberleşme devri olarak nitelendirmektedir.

İ. Ç. târihini Rönesansla başlayan humanizma akımları yaratmıştır, denilebilir. Klasik antikite (Yunan - Roma) medeniyetinin yarattığı sanat eserlerine ve fikir hareketlerine karşı duyulan bir hayranlıkla başlayan araştırma faaliyetleri, evvelâ arkeoloji bilimini meydana getirmiş, daha sonra XIX. yıldan itibaren de antik medeniyetlerin beşiği aranmaya yüz-başlanmıştır. Böylece Napoléon'un Mısır seferiyle Nil vadisindeki büyük Mısır medeniyetinin kendi dili ve yazısı ile bıraktığı belgelerin olduğu gibi, Mesopotamya'daki Sumer, Babil - Asur medeniyetlerinin çivi yazılı belgelerinin de dilleri ve yazıları çözülmüş, böylece İ. Ç. târihinin önünde eski medeniyetlerin kapısı açılarak, yeni bir dünya ile karşılaşılmıştır.

İ. Ç. târihinin kendine öz karakteri vardır. Bir defa, İ. Ç. târihi, arkeoloji, antropoloji, nümizmatik (meskükât), papiroloji bilimlerinin yardımı olmaksızın yazılamaz. İ. Ç. târihi devletleri bağımsız, küçük şehir devletlerinden meydana gelen teokratik monarşi rejimi ile idare olunuyorlardı. İ. Ç. da üniversal dinler henüz yayılmamıştı. Çivi yazısı hukuku vardı, fakat kölelik olağan kabul ediliyordu. İnsanlık hürriyeti, vatandaşlık hukuku ve halkın kendi kendini idare etmesi demek olan demokrasi gibi modern devlet anlayışı eski Yunan ve Roma'da idrak edilmişti.

İLK YARDIM, hastalık, zehirlenme, yanma, kırık çıkık ve diğer çeşitli kazalar sırasında doktor gelinceye veyâ hasta, yaralı hastahâneye kaldırılıncaya kadar yapılacak ilk bakım ve alınacak ilk tedbirler. Bir kazaya uğrayan kimseyi veyâ birdenbire hastalanan bir hastayı kendi haline bırakmak o şahsın ölümü ile sonuçlanabilir. Hayat kurtarıcı olan İ. Y., az çok tıbba uygun, bilgi ve tecrübeye dayanan bir şekilde yapılırsa, fayda sağlar; yanlış bir tutum ise kötü sonuçlar doğmasını ve ölümü çabuklaştırır.

İ. Y.'ı yapacak kimsenin her şeyden önce kazaya uğrayanın veyâ hastalananın durumunu iyi bilmesi gerekir. Bir kalb sektesi ile veyâ bayılarak yere düşen bir hastanın yerinden kıpırdatılmadan ayıltılması, arı, akrep sokması, yılan ısırması gibi vakalarda; bir kemiği kırılmış veyâ çıkmış olan kazaya uğramışın sarılmasında, fazla kan kaybeden bir yaralının kanını durdurmakta, suda boğulan, yan-

gında veyâ üzerine kaynar su kazanı devrilerek yanan bir çocuğun veyâ kimsenin, çok ilâç yutan, yanlış bir şey içen zehirlenmişin İ. Y.'ında neler yapılacağını bocalamadan, soğuk kanlılıkla bilmek ve yerine getirmek lâzımdır.

Ağrılar: Vücudun baş, kol, sırt, göğüs, bel, karın gibi bir yeri; göz, kulak, diş gibi bir organı birdenbire ağrıyabilir. Ağrı dindirici ilâçlar alarak, göz veyâ kulağa bir damla göz veyâ kulak damlası damlatarak dinlenmek faydalı sonuç sağlayabilir. Yalnız, ağrı böbrekler bölgesinde, göğüste, sırtta veyâ karında ise ve ağrı dindirici ilâçlarla geçmemişse, hemen doktora baş vurulmalıdır.

Akrep sokması: Akrebin soktuğu yer hemen alttan ve üstten bağlanıp, boğulmalı, parmaklar arasında kuvvetle sıkılarak ısırılan yerden zehirli kan dışarı akıtılmalıdır. Bu hareket birkaç kere tekrarlanmalı ve sokulan yere amonyak sürülmelidir.

Baş yarılması: Düşüp başı yarılan bir kimseyi hemen doktora götürmek lâzımdır. Yaralının burnu kanamıyorsa, yarası hafifse, rengi sararmamışsa, baygınlık hali görülmezse, tehlike yok demektir. Doktor gelinceye kadar yaralıya hiçbir yiyecek, içecek verilmez.

Bayılma: Bayılmak üzere olan bir kimse baş dönmesi, yüzün solması, nabız atışının yavaşlaması ve alın terlemesi ile rahatsızlık hisseder. Yavaşça bir iskemleye oturtulur, başı hafifçe öne eğilir ve kanın beyine gitmesi sağlanır. Bayılan kimse düz bir yere yatırılarak başı alçakta tutulur. Yakası, göğsü açılarak temiz hava almasına çalışılır. Kolonya, amonyak koklatılır. Hasta kendine gelince sıcak bir çay veyâ kahve içirilir. Uzun süren baygınlıklarda hemen doktor çağrılır.

Burun kanaması: Burun kanatları baş ve şahadet parmakları ile sıkıştırılıp birkaç dakika beklenir. Üst dudağın altına yumak biçiminde bir pamuk yerleştirilerek ve burun delikleri pamukla tampon edilerek kanama durdurulabilir. Kanama durmazsa, hasta bir sandalyeye oturtulur; burnun üzerine soğuk suya batırılmış bezler konur. Şiddetli burun kanamalarında doktor gelinceye kadar gazlı bezle burun delikleri tıkanır. Hafif kanamalarda burna tuzlu su çekmek kâfi gelir.

Çıkıklar: Yaralı, doktor gelinceye kadar oynatılmaz. Ağrısının azaltılması için soğuk suya batırılmış bezlerle kompres yapılır; yaralının üşütülmemesine dikkat olunur.

Donma: Karda donan kimse, önce serin bir yere yatırılıp üzerine battaniye örtülür. Soluğu kesilmişse sunî solunum yaptırılır. Vücudun muhtelif kısımları soğuk bezle ovuşturulur. Donmuş kimseyi sıcak bir yere sokup sıcak şeyler içirmek ateşe, sobaya tutmak çok zararlıdır. Vücudun donma ile katılaşmış yerleri yumuşamaya yüz tutunca, donmuş kimse yavaş yavaş ısıtılmaya başlanır. Soğuktan donmuş yerler mum rengini alır. Bu kısımlara el sürülmez. Donma tehlikesi geçiren kimse serin bir yerde dinlendirilmelidir.

Elektrik çarpması: İlk iş olarak akım kesilir. Elektrik çarpan kimseye el sürülmez. Tutmak gerekince, odun, kâğıt, lastik, deri gibi akım geçirmeyen maddelerden faydalanılır. Madenî ve ıslak eşyalar hiç kullanılmaz. Kazaya uğrayanı akıma kapıldığı yerden veyâ telden ayırmak için ucu kıvrık bir baston en iyi vâsıtadır. Doktor gelinceye kadar sunî solunum yapılması yararlıdır.

Gaz zehirlenmesi: Hava gazı v. b. gazlarla zehirlenenlerin başı yüksek tutularak yatırılması ve sunî solunum yaptırılması, bol oksijen koklatılması, vücudun ovulması yararlıdır. Başına buz koymak, tabanların altını fırçalamak da yararlıdır. Hasta baygın değilse bir fincan kahve içirilir. Üzerindeki gaz kokan elbise ve çamaşırlar hemen değiştirilir; pencereler açılır, temiz hava alması sağlanır. İçi gaz dolu odaya giren kurtarıcı da çok dikkatli olmalı, nefes almadan gaz musluğunu kapamalı, pencere ve kapıları açmalı, zehirlenen şahsı dışarı çıkarmalıdır.

Isırmalar: Kedi, köpek ısırmalarında hemen kuduz aşısı yaptırmak, ısırılan yer yüze yakınsa hemen doktora koşmak gerekir. Isırılan yer bol su ile yıkanıp hayvanın tükürüğü silinmeli, sonra bol tentürdiyot sürülmelidir. Böcek ısırma veyâ sokmasında bu yer bol karbonatlı su ile yıkanır. Arı sokmasında, amonyakla ıslatılmış pamuk veyâ bez yaranın üzerine konulur ve arının iğnesi çıkarılır. Yılan ısırmasında yaralı hareket ettirilmez, yatırılır. Yaranın üstünden kalınca bir bezle sıkıca sararak kan dolaşımı durdurulur. 20 dakikada bir sargı açılıp dolaşım sağlanır ve yeniden sıkıca sarılır. Yara şişince temiz bir kesecekle yara üzerine X şeklinde 1 cm derinliğinde bir kesinti yapılır ve zehirli kan buradan akıtılır. Hemen doktora baş vurulur ve yılan serumu yaptırılır.

Kesikler: Derin ve tehlikeli değilse, yara sabunlu sıcak su ile iyice temizlenir, yıkanır; üzerine oksijenli su emdirilmiş gazlı bez veyâ pamuk konur. Fazla kan akıyorsa, hemen doktora haber verilir. Gübre ve topraklı bir yere düşerek, kirli, paslı bir şeyle kesilerek hasıl olan kesiklerde tetanos aşısı yaptırmak şarttır.

Kırıklar: Yaralı hiç kıpırdatılmadan sıcak bir odada yatırılıp doktora haber verilir. Kırık bacakta ise yürünmez, o ayak üstüne basılmaz. Kırık kolda ise, bu kol bağlanıp boyuna asılır ve hemen doktora baş vurulur.

Kulakta yabancı cisim: Çocuklar kulaklarına düğme, fındık, fıstık, fasulye, nohut, leblebi, boncuk v. b. gibi yabancı bir cisim sokarlar. Kesinlikle bunların çıkarılmasına çalışılmalı, hemen doktora baş vurulmalıdır.

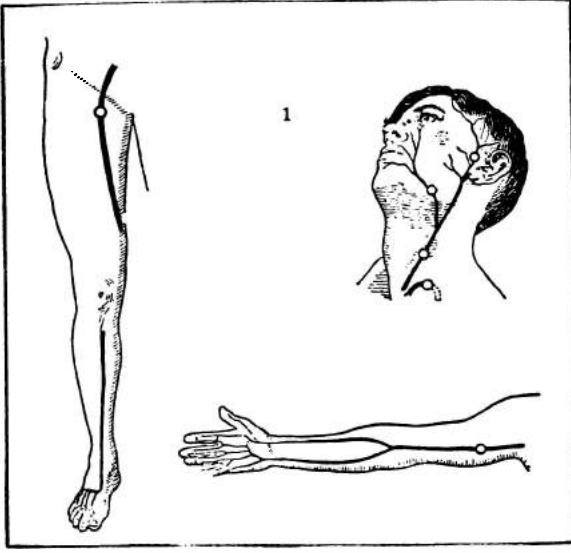
Yanıklar: Evde bir kaza sonu tutuşan kimse hemen halıya veyâ yorgana sarılarak alevler söndürülür. Yanık yerlere yanık merhemi sürülür. Vücudun çok yerinin yandığı vakalarda hasta temiz bir çarşafa sarılarak hemen doktora götürülür. Güneş yanıkları da, diğer yanıkların tedavisi gibi, yanık merhemleri kullanılarak iyileştirilir.

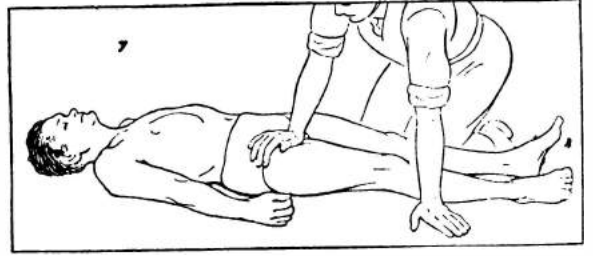
Zehirlenmeler: Hemen doktora haber verilir. Hastanın yediği, yuttuğu, içtiği zehir veyâ ilâcın kutusu, kabı saklanır ve doktora gösterilir. Doktor gelinceye kadar hastayı boğazına parmak sokarak kusturmak yararlıdır. Bir kaşık tuz, bir bardak sıcak suda karıştırılarak içilirse, hasta kusabilir. Gaz yağı içenleri kusturmak yararsızdır.

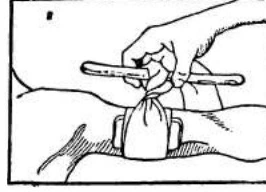
Zehirlenen hastaları en kısa zamanda kusturmak, midesini yıkatmak için doktora, hastahâneye yetiştirmek lâzımdır.

İ. Y. kutusunda bulunması gereken başlıca ilâç ve malzeme: Tentürdiyot, oksijenli su, pamuk, gazlı bez, amonyak, kolonya, kancalı iğne, dışarıdan vücuda sürülecek (% 70) alkol ve eter, ufak makas, plaster, yanık merhemi, burun merhemi, vazelin, termometre, sıcak su ve buz torbası, lâstik turnike, enjeksiyon takımı, aspirin, kinin, piramidon gibi ilâçlar.

Evde düzenlenecek İ. Y. dolabı, ulaşım vasıtalarında bulundurulacak İ. Y. kutusu veyâ çantası iyi tanzim edilmeli, ilâçlar ve malzemeler muntazam etiketlenmiş olmalıdır. Tentürdiyot ve dıştan sürülecek alkol gibi ilâçların şişeleri «zehirli» diye işaretlenmelidir.

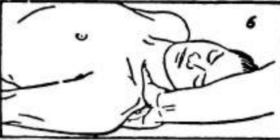

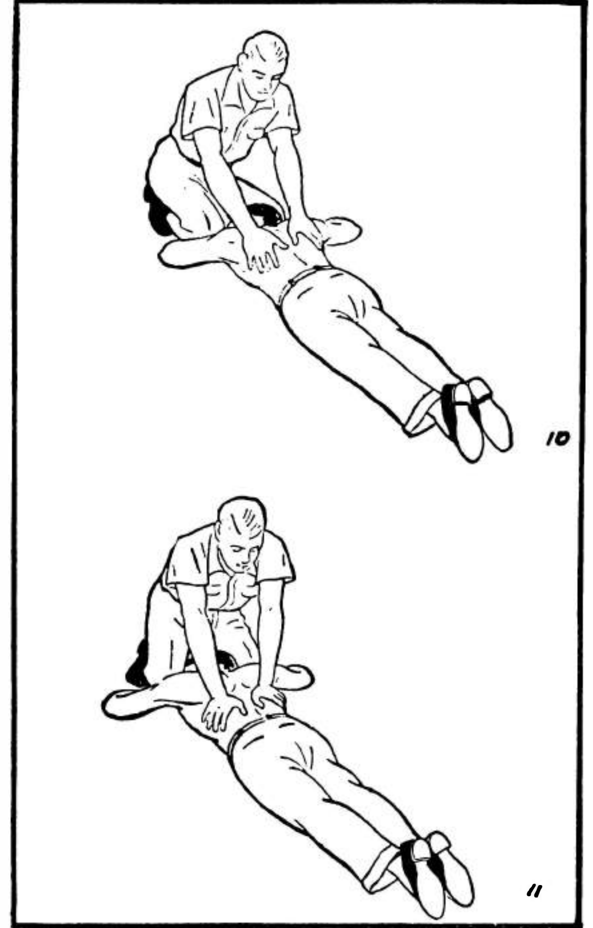

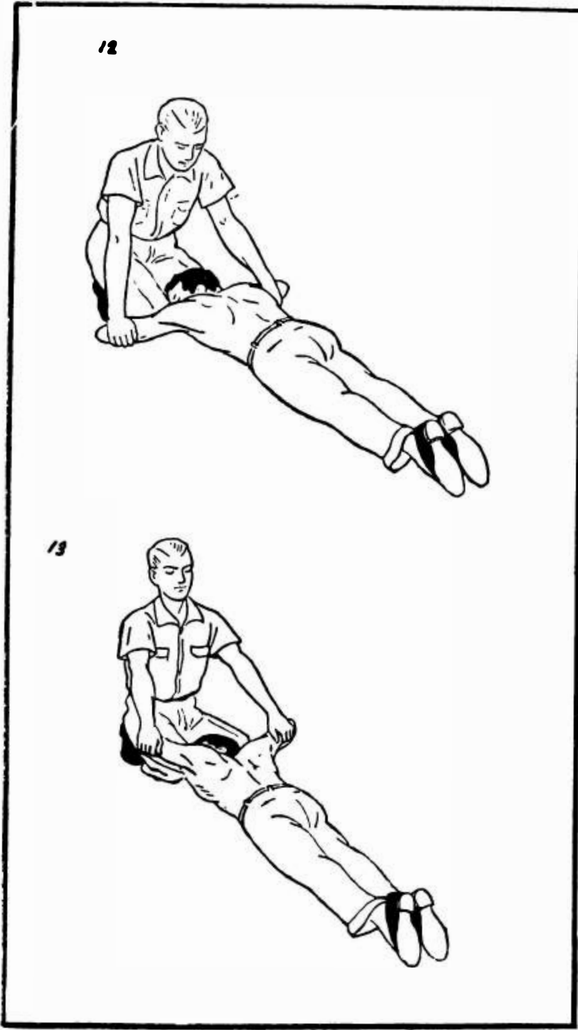

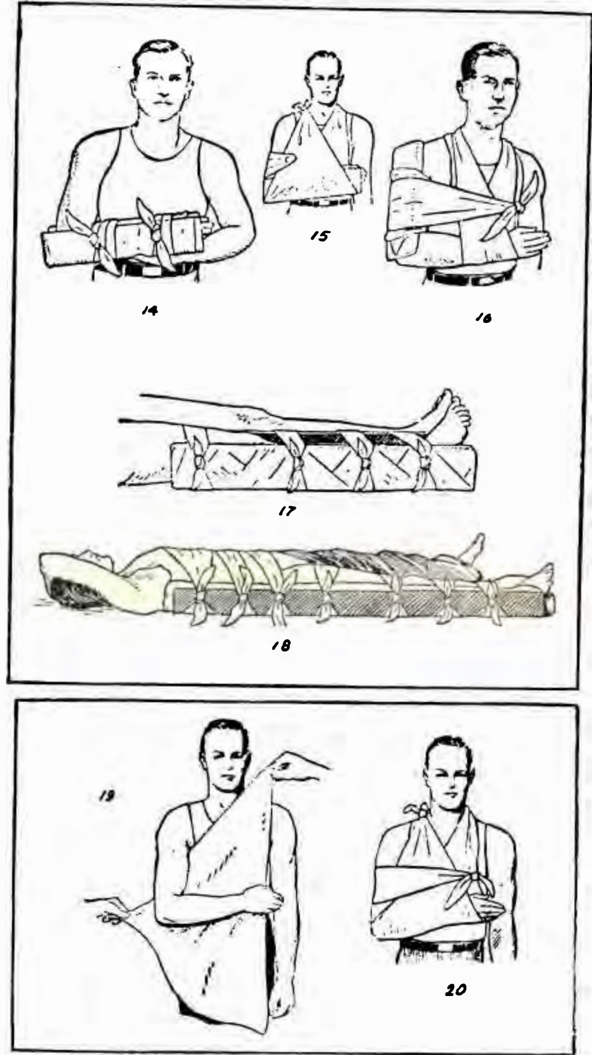

İLK YARDIM: 1. Atardamar kanamalarını durdurmak için üzerlerine basılacak başlıca altı nokta. Kalb ile yara arasında bulunan ve yaraya en yakın olan noktaya basılır; 2. Başın göz üstü bölgesindeki kanamalarda kulağın önündeki noktaya basılır; 3. Yanağın gözler altındaki bölgesinde olan kanamalarda çene kemiğinin yanındaki noktalara basılır; 4. Boyun veyâ boğaz kanamalarında başparmakla hastanın boyun arkasına basılır ve diğer parmaklarla nefes borusunun yanlarındaki oluklar tazyik edilir (Nefes borusunun üzerine basılmaması lâzımdır); 5. Kolun üçte ikisinde ve elde olan kanamalarda, dirsekle koltukaltı ortası iç taraftan başparmak ve diğer parmaklar arasında sıkıştırılır; 6. Kanama kolun üst bölümü ile koltukaltı ve omuz bölgesinde ise, başparmak veyâ diğer parmaklarla köprücük arkası çukuruna, birinci kaburga kemiği iç yüzüne doğru tazyik edilir; 7. Kanama kalça, bacak veyâ ayakta olursa inguinal boşluğun tam altı, elin bileğe yakın bölümü ile tazyik edilir; 8. Bir turnikenin kola tatbiki; 9. Lâstik emme âleti sıkılarak içindeki hava boşaltılır ve ağzı, zehirli kanı emmek için şak açılan yere tatbik edilir

İLK YARDIM: 10., 11., 12., 13. Boğulma vakalarında kazaya uğrayan kimse, karnı üzerine yatırılarak sun'î teneffüs yaptırılır; 14., 15., 16. Kol veyâ bilek kırıklarında atel kullanılması ve kolun boyuna asılması; 17., 18., Bacak ve kalça kırıklarında atel kullanılması; 19., 20. Üçköşe bezle kırık kolun boyuna asılması

İLKAR, Muzaffer (doğ. İstanbul 1910), Türk şarkı bestekârı. Babası Cemal Bey, annesi Şefika Hanım'dır. İ., ilk ve orta öğrenimini Beykoz ve Eyüp Sultan ilkokulları ile Kadıköy sultanîsinde yapmış, bu arada Kadıköy Şark Musikî Cemiyeti'ne girerek Ali Rifat, Dr. Hâmid, Kemal Niyazi beylerle Levon Hancıyan ve Asdikzâde Boğos efendilerden ders almıştır. Dârülelhân musikî cemiyetinin de üyesi olarak bütün meşklere katılmıştır. 1930 yılında İstanbul radyo şirketinin düzenlediği Türk musikîsi programlarına amatör sanatçı olarak katılan İ., 1938 yılında Ankara Radyosu'nun ilk açılışında burada görevlendirilmiştir. Nuri Halil Poyraz, Mes'ud Cemil Tel ve Rûşen Kam gibi Türk musikîsi hocaları ve Devlet Konservatuvarı'nın tanınmış öğretmenleri yönetiminde Radyo idâresinin plânladığı üç yıllık eğitimle İ., hem Türk, hem de batı müziği târihi ve nazariyatı üzerindeki bilgi ve görgüsünü geliştirmiştir. 1952 yılında Ankara Radyosu'nun Türk Müziği Yayınları şefliğine getirilen İ., 1964'te TRT'nin kuruluşunda da Türk Sanat ve Halk Müziği Yayınları müdürü olmuştur. 1941 yılından bu yana bestekârlığa başlamış bulunan İ.'ın çeşitli makamlarda yüz elliyi aşkın bestesi vardır. Bunlardan birçokları basılmış ve seksen kadarı radyo ve plâklarda yayınlanmıştır.

M. İLKAR

İLKBAHAR (Astr.): bk. MEVSİMLER.

İLKBAHAR NEZLESİ (Tıp): bk.BAHAR NEZLESİ.

İLKBAHAR NOKTASI, Güneş'in görünen yıllık hareketinde, gök ekvatoru ile tutulum (ekliptik) un kesim noktalarından biri. Güneş yaklaşık olarak 21 Martta bu noktaya gelir.

Yer merkezinde Yer'in dönme eksenine dik olan düzlemin gökküresiyle arakesiti gök ekvatorudur (Şek. 1'de

E′ γ E çemberi). Bir yıl boyunca Yer, Güneş çevresinde Kepler kanunları uyarınca bir elips yörüngede dolanır. Yer yörüngesinin A noktasında iken (Şek. 1) Güneş'i gökküresi üzerindeki G′ noktasında görürüz. Bunun gibi Yer B de iken Güneş'i G″ v. b. noktalarında görürüz. Güneş'in her gün gökyüzünün değişik noktalarında görünmesi onun yıllık görünen hareketidir.

(Şek. 1)
G: Güneş, A, B, C, . . . Yerin çeşitli konumları, T′ γ T tutulum E′ γ E gök eşleği γ *ilkbahar noktası*, ε = 23° 27′

Yıllık görünen hareketinde Güneş'in gökküresi üzerinde çizdiği çember tutulum çemberidir. Tutulum çemberi ile gök ekvator çemberi iki noktada kesişirler ve bu iki çember arasında yaklaşık olarak ε = 23°27′ lik açı vardır. Bunlardan Güneş'in 21 Martta geldiği noktaya (bu konumda Yer yörüngesinde C noktasındadır) İ. N. denir ve γ işareti ile gösterilir.

Güneş, Ay ve gezegenlerin çekim etkisi ile Yer'in dönme ekseninin gökküresinde yönelmiş olduğu P kuzey kutup noktası, tutulumun Q kutbu çevresinde 26 000 yılda küçük bir çember çizer. Bu, devinme (presesyon) ve üğrüm (nütasyon) olayıdır (Şek. 2).

P, meselâ belli bir yılın başlangıcında göğün kuzey kutbu, P_1 de bir yıl sonraki konumu olsun. Q tutulumun kutbudur. PP_1 yayı, kutbu Q olan bir küçük çember yayıdır. P durumuna karşı gelen gök ekvatoru E′ γ E, P_1 durumuna karşı geleni de $E'_1\ \gamma_1\ E_1$ dir. Ekvatorun bu düzenli değişmesinden ötürü İ. N. da düzenli olarak yer değiştirir. İ. N.'nın bu hareketi geri yönde (doğudan batıya) olur ve yıllık açı hızı 50″.2 kadardır.

(Şek. 2)
T′ γ T = tutulum, E′ γ E eşlek, P uçlak, P_1 bir yıl sonraki uçlak, γ, γ_1 *ilkbahar noktası*'nın değişik konumları

γ belli bir yıl için İ. N., γ_1 de bir yıl sonrası için aynı noktadır. Güneş'in γ ve γ_1 e geldikleri zamana, sözü edilen yıllar için ortalama ılım (ekinoks) ve bunlara karşı gelen gök ekvatorlarına da ortalama ekvator denir.

Devinme ve üğrümden ötürü gök ekvatorunun değişmesi, tutulumun ekvatora eğikliği olan ε açısını da değiştirir. ε nun değeri,

$$\varepsilon = 23°27'08''.26 - 46''.845\ T - 0''.0059\ T^2 + 0''.00181\ T^3$$

denklemi ile bellidir. Burada T, 1900 yılından beri geçen yüzyıl sayısıdır. Meselâ 1980 yılı için T = (1980 - 1900) /100 = 0.80 dir ve buna göre 1980 yılında ε = 22°26′30″.78 olmalıdır.

İLKKURŞUN (eski adı: **Hacıilyas**), Millî Mücadele'de Yunan kuvvetlerine karşı ilk savunma cephesinin kurulduğu ve ilk savaşın verildiği târihî yer. İ., Ödemiş'in 20 km kadar kuzeybatısında bir tepenin yamacında bir köydür. 30 Mayıs 1919 sabahı, Ali Orhan İlkkurşun'un kumandasında yedek subaylardan Ahmed Şükrü, Salih Vecdi, Selim Örsel, Selim Kayalar, Hâmid, Aziz, Şeref Osman, öğretmen Faik Nuri, Bezmi beylerle on kadar jandarmadan ibaret küçük bir kuvvet şafakla beraber Hacıilyas Tepesi'ni tutarak savunma tedbiri almışlardır. Öğle vakti, tren telgraf hattının Türkler tarafından kesilmesi üzerine, keşif için yola çıkan Derebaşı istasyon makas memuru Rum yakalanmış ve ondan Yunan askerlerinin trenle gelmekte oldukları öğrenilmiştir. Az sonra Yunan bayraklarıyle donatılmış tren görülünce, yapılacak ateş baskınının sivil halkı ve çoluk çocuğu da kıracağı düşünülerek Yunan kumandanına Rum makasçı ile şu haber gönderilmiştir: «Kendilerini tren içinde kıstırmak bizim için daha faydalıdır. Fakat bu arada mâsum kanı da akacaktır. Kumandan askerini indirsin, bir meydan harbi yapalım. Askerce dövüşelim.»

Önce asker indirilmiş, sonra tekrar trene bindirilmiş ve katar gerisin geri hareket etmiştir.

Ödemiş'teki mücahitlerin Yunan kumandanına Tire ve Bayındır'dan 48 saat içinde çekilmesi ihtarına rağmen, İzmir'den gönderilen inzibat taburları ile takviye edilen Yunanlılar hücum etmeyi daha elverişli bulmuşlardır. 31 Mayıs 1919 günü, başta Yüzbaşı Tahir Özerk ve arkadaşları olmak üzere, öğretmenler, zeybekler ve gönüllülerden kurulu mücahitlerle takviye gören bu savunma yerindeki Türk kuvvetleri 300 kişiyi bulmuştur. Poslumestan Efe komutasındaki 100 kadar atlı, cephede bir geçit resmi yapıp Ödemiş'e dönmüşler, Kayıkçının Molla Hüseyin Efe kuvvetleri ve zeybeklerden Ketendereli Mustafa çetesi keşif hizmetinde kullanılmıştır. 1 Haziran 1919 günü saat 8 sıralarında düşman Tire'den yola çıkardığı 2 bölük efzun ve 200'den fazla yerli Rum atlılardan ibaret kuvvetiyle müfrezemize saldırmış, çarpışma bir saat kadar sürmüştür. Gönüllüler soldaki tepelere ve Ödemiş'e doğru çekilmişler, düşman bunu bir manevra sanarak kuvvetlerimizi takip etmemiştir. Aynı gün saat 10'da düşmanın büyük takviye kuvvetleri ile dağınık düzende yaptığı yeni hücumda karşılıklı ateş bir saat sürmüş, fakat bu sırada Çerkez Hasan çetesinin ihanetle çekilmesi, Menderes yatağındaki söğüt ormanları yönünü düşmana açık bırakmış ve buradan kuşatma hareketi başlamıştır. Kumandan Tahir Özerk ve arkadaşları Balyanbolu ve Bozdağ istikametinde çekilmek zorunda kalmışlardır.

Hacıilyas köyü çarpışmasında Ketendereli Mustafa, Kayıkçının Hüseyin Efe kuvvetleri ve yedek subaylar büyük yararlıklar göstermişlerdir. Bu savaş üzerine Hacıilyas köyüne İ. adı verilmiştir. Hacıilyas savaşı, sonuç ne olursa olsun, çok üstün düşman kuvvetine bir avuç kahramanla karşı durmanın, yurt korunmasında silâhlı savunma hattı kurmanın ilk örneğidir. Direnişin başladığı tepeye aynı adı taşıyan bir de anıt dikilmiştir.

İLKOKUL, mecburî öğrenim çağında bulunan kız ve erkek çocukların ulusal amaçlara uygun olarak bedenî, zihnî ve ahlâkî gelişmelerine ve yetişmelerine hizmet eden temel eğitim ve öğretimi vermek amacıyle kurulmuş olan okul. Mecburî öğrenim yaşı 7 - 14'tür.

Öğretim süresi: Şehir ve köy İ.'larında en az 5 yıl, bağımsız eğitimli İ.'larda 3 yıl öğrenim yapılır. Azınlık İ.'larından Ermeni ve Musevi İ.'ları 5, Rum İ.'ları ise 6 yıllıktır. Şehir İ.'larında yılda 200, köy İ.'larında ise 180 günden az olmamak şartıyle okullar öğrenime açıktır. Okulların açılma ve kapanma târihleri illerde İlköğretim Kurulları'nca tesbit edilir.

Resmî İ.'larda öğrenim parasız, özel İ.'larda ise paralıdır.

İlkokul çeşitleri: İ.'ları öğretmen sayılarına göre bir, iki veyâ daha çok öğretmenli, bulundukları yere göre il - ilçe merkezi ve kasaba - köy, malî kaynaklara göre resmî ve özel olarak ayırmak mümkün olduğu gibi, derslik sayısına, öğretim şekline göre ve özel durumlarına göre de sınıflandırmak mümkündür.

İLKOKUL: Bir mahalle mektebi (Tanzimattan sonra)

1970 - 1971 öğretim yılında yurdumuzda 38 292 resmî, 169 özel, 2 körler, 9 sağırlar ve 41 yatılı bölge İ.'u bulunmaktadır.

Okul durumu: Cumhuriyetin ilânının ilk yıllarında (1923 - 1924) Türkiye'de 4 894 İ. vardı. 1970 - 1971 öğretim yılında ise okul sayısı 38 292'ye yükselmiştir. İ.'ların 3 455'i il ve ilçe merkezlerinde, 34 837'si ise kasaba - bucak ve köylerdedir. İ.'ların 13 167'si bir, 11 414'ü iki öğretmenlidir. Okulların 16 140'ı bir, 11 752'si iki dersliklidir. Okulların 28 513'ü normal, 9 707'si çift ve 72'si de üçlü öğretim yapmaktadır.

İLKOKUL: Dumlu nahiyesi ilkokulu (Erzurum, 1953)

İLKOKUL: Ilıca ilkokulu (Erzurum, 1953)

Öğrenci durumu: 1923 - 1924 öğretim yılında İ.'larda 273 107'si erkek, 62 954'ü kız olmak üzere 341 941 öğrenci okurken 1970 - 1971 yılında 2 874 485'i erkek, 2 117 571'i kız olmak üzere 4 992 056 öğrenci okumaktadır. Yine öğrencilerin 1 823 538'i il ve ilçe merkezlerinde, 3 168 518'i de kasaba - bucak ve köylerdedir.

1970 - 1971 öğretim yılında Türkiye'de 5 742 000 çocuğun 7 - 14 yaş grupu içinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Aynı yıl 5 007 556 çocuk okuma imkânlarından yararlanmakta ve 734 444 öğrenci okuldan mahrum bulunmaktadır. Okullaşma oranı % 87,2 dir. Okuma imkânlarından yararlanamayan çocuklar daha çok nüfusu 150'den daha az ve okul açılması rantabl olmayan yerleşme birimlerinde yaşamaktadır. Bu durumda olan çocuklara okuma imkânı sağlayabilmek için yatılı bölge okulları açılması yoluna gidilmektedir. Bugün 41 yatılı bölge okulunda 17 102 öğrenci okumaktadır.

Öğretmen durumu: Cumhuriyetin kuruluş yıllarında İ. öğretmeni bulma sıkıntısı çekilmekte idi. Öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere köy muallim mektepleri, eğitmen kursları ve köy enstitüleri gibi denemeler yapılmış, yedeksubay adayı elemanlardan öğretmen olarak yararlanma yoluna gidilmiştir. Plânlı dönem içinde öğretmen okulu açma yolu tercih edilmiş ve bu okulların kapasiteleri, öğretmen ihtiyacını karşılayacak duruma getirilmiştir. 1923 - 1924 öğretim yılında Türkiye'de 9 021'i erkek, 1 217'si kadın olmak üzere 10 238 İ. öğretmeni bulunuyordu. 1970 - 1971 öğretim yılında ise 90 028'i erkek, 44 588'i kadın olmak üzere 134 616 öğretmen bulunmaktadır. Bu öğretmenlerin 48 246'sı il ve ilçe merkezlerinde, 86 370'i de kasaba - bucak ve köylerde görev yapmaktadır.

İLKOKUL: Etlik Akşam Sanat Okulu içindeki ana okulu çalışmaları (Ankara, 1969)

İLKOKUL: Bir ilkokul çalışmaları (Ankara, 1953)

Bütçe durumu: Cumhuriyetin ilk yıllarında İ.'lar için ayrılan ödenekler kesin olarak tesbit edilmemiştir. 1928 - 1929 öğretim yılında İ.'lar için 12 943 575 TL ayrılmıştır. 1971 malî yılı içinde yalnız İ. yatırımları için 324 milyon lira ayrılmıştır.

Özel ilkokullar: Türkiye'deki özel İ.'ları, Türk, azınlık ve yabancı özel okullar olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Azınlık okullarıyle yabancı okullar Lausanne andlaşması hükümlerine göre öğretimlerine devam etmekte ve Türk millî eğitimi yöneticileri tarafından denetilmektedir.

Türk özel ilkokulları: 1924 - 1925 öğretim yılında 51 okulda 354 öğretmen görev yapmakta ve bu okullarda 3 229'u erkek, 1 716'sı kız olmak üzere 4 945 öğrenci okumakta idi. 1970 - 1971 öğretim yılında ise 83 özel Türk okulunda 708 öğretmen görev yapmakta ve 15 500 öğrenci okumaktadır.

İLKOKUL: Okullarda televizyon (Ankara, 1970)

Azınlık özel ilkokulları: 1924 - 1925 öğretim yılında 138 okulda 1 118 öğretmen görev yapmakta ve 21 004 öğrenci okumakta idi. 1970 - 1971 öğretim yılında okul sayısı 77'ye, öğretmen sayısı 532'ye ve öğrenci sayısı 7 914'e düşmüştür.

Yabancı özel ilkokulları: 1924 - 1925 öğretim yılında 87 okulda 824 öğretmen görev yapmakta ve 7 297 öğrenci okumakta idi. 1970 - 1971 öğretim yılında ise okul sayısı 9'a, öğretmen sayısı 51'e ve öğrenci sayısı ise 197'ye düşmüştür.

Gerek azınlık gerek yabancı okullarda okul, öğretmen ve öğrenci sayılarında azalmaların sebebi, öğrenci velilerinin çocuklarını resmî Türk okullarında okutmak istemeleridir. Bk. İLKÖĞRETİM.

İLKÖĞRETİM, okuma yazmayı ve insan için en gerekli bilgileri sağlayan öğretim. İ., çocuğun bir bütün olarak zihnî, sosyal ve estetik bakımlardan gelişmesini amaç bilir; toplumdaki iyi değerlere dayanarak bunları geliştirmeye çalışır.

7 yaşına basan ve henüz 14 yaşını bitirmemiş olan her Türk çocuğu resmî veyâ özel ilkokullarda İ.'ini yapmak zorundadır. İ. devlet okullarında parasızdır.

İlköğretim kurumları: Mecburî ve isteğe bağlı olmak üzere ikiye ayrılır. Mecburî olanlar: a. ilkokullar; b. yetiştirici ve tamamlayıcı sınıflar ve kurslar; c. özel öğretim kurumları ve gezici öğretmenliklerdir.

İsteğe bağlı olanlar: a. okul öncesi öğretim kurumları; b. tamamlayıcı sınıflar ve kurslardır.

Cumhuriyetin ilânından 1970 - 1971 öğretim yılına kadar İ.'de okul, öğretmen ve öğrenci sayılarında büyük gelişmeler olmuştur. Buna rağmen İ.'in Türkiye'de yüzde yüz gerçekleşmesi sağlanamamıştır. Mevcut istatistiklere göre: 1970 - 1971 öğretim yılında, Türkiyede 7 - 12 yaşlarındaki 5 742 000 çocuktan 734 444'ü okul ve öğretmen yokluğundan okutulamamaktadır. 1928 yılında yeni Türk alfabesinin kabulünün İ.'in gerçekleşmesinde büyük yardımı olmuştur.

Cumhuriyet devrinde ilköğretimin gelişimi:

Yıllar	İlkokul sayısı	Öğretmen sayısı	Öğrenci sayısı
1923 - 1924	4 894	10 238	341 941
1927 - 1928	5 812	12 501	425 997
1935 - 1936	6 112	13 858	669 344
1945 - 1946	13 890	26 428	1 342 892
1955 - 1956	19 122	43 721	1 996 202
1963 - 1964	27 615	74 957	3 549 952
1970 - 1971	38 292	134 616	5 007 556

Târihçe: İ. konusunda ilk olumlu teşebbüs Fâtih Sultan Mehmed zamanında yapılmıştır. O zamanın ilkokulları olan sıbyan mektepleri Fatih devrinde kurallara bağlanmıştır. Bu okulların çoğu taş binalarda olduğu için bunlara taş mektepler de denirdi. Cumhuriyet devrine kadar, başta sultanlar olmak üzere, devletin ileri gelenleri, varlıklı kimseler İstanbul'un her semtinde sıbyan mektepleri açmıştır. Sıbyan mektepleri, çocuklara *Kur'an* okutmak, namaz sûrelerini ve namaz kılmasını öğretmek, biraz da yazı yazdırmak gibi bir gaye ile kurulmuştur. Sıbyan mektepleri çok defa câmi dibinde veyâ yakınında bulunurdu.

İ. alanında ilk ciddî teşebbüs Tanzimat'tan önce II. Mahmud zamanında yapılmıştır. 1824 yılında çıkarılan bir ferman ile İstanbul'da İ. mecburiyeti konulmuştur. Bu mecburiyet 1826 yılında bütün Osmanlı ülkesi için kabul edilmiş ve zamanla büyük merkezlerden küçük yerleşme merkezlerine doğru yayılmıştır. 1846'da Mekâtib - i Umumiye Nezareti'nin kurulmasından sonra İ. düzene sokulmuştur. 1847'de bu okullar için ilk defa hazırlanmış olan program ve yönetmelik yayınlanmıştır. Buna göre, mecburî öğrenim süresi en az 4, en çok 7 yıl olarak tesbit edilmiştir.

İ. mecburiyetinin bütün yurda yayılması için 1863'te hükûmet bildirisi yayınlanmış, daha sonra da 1869 yılında yürürlüğe konan Maarif Nizamnâmesi kabul edilmiştir. Bu nizamnâme ile kızlar için 6 - 10, erkekler için 7 - 11 yaşları arasında okula devam mecburiyeti konulmuş, 4 yıllık ilkokullar için yeni kitaplar hazırlanmış ve bu okulların eğitim ve öğretim çalışmalarını düzenleyen bir program kabul edilmiştir.

İ. mecburiyeti 1876 Anayasa'sının 14. maddesi ile de teyit ve tekrar edilmiştir. Fakat bu anayasada İ.'in parasız olduğuna dâir herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.

1891'de yapılan ilkokul programına göre, şehir okulları 3 sınıfa indirilmiş, köy okulları 4 yıl olarak ayarlanmıştır. İ.'de en geniş ıslahat 1913 yılında yapılmıştır. Balkan Harbi'nin devamına rağmen kabul edilen kanun ile İ.'in mecburî ve parasız olması prensipi memleketimize de girmiştir. İ. 6 yıla çıkarılmış, programlar o zamana göre ileri bir anlayışla düzenlenmiş ve okullarda resim - iş, müzik derslerine yer verilmiştir.

Cumhuriyetin ilânından sonra İ. yeniden ele alınmıştır. 1924 târihli Tevhid - i Tedrisat Kanunu, Tanzimatla beraber İ.'de başlayan ikiliğe son vermiş ve medreseler kaldırılmış, eğitim ve öğretim işleri Millî Eğitim Bakanlığı'nda toplanmıştır. 1926 yılında çıkarılan Maarif Teşkilâtı'na Dâir Kanun'la ilkokulların hangi bütçelerden açılabileceği açıklığa kavuşturulmuş, aynı yıl hazırlanan yeni programlarla İ.'e toplu öğretim anlayışı girmiş, ayrıca karma eğitim uygulanmaya başlanmıştır. 1927 yılında, maarif vergisi ihdas edilmiş, böylece İ.'in en kısa zamanda gerçekleşmesi için çaba sarf edilmiştir. Sonradan bu kanunun uygulanmasından vazgeçilmiştir. İ.'in öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere önce iki köy muallim mektebi açılmış, sonra da 1936 yılında kabul edilen bir kanunla köy eğitmenleri yetiştirme yoluna gidilmiştir.

II. Dünya Harbi sırasında İ.'in gerçekleşmesi çabaları yeniden ön plâna çıkmış ve öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere köy enstitüleri açılmıştır. 1948 yılında kabul edilen müfredat programları ile köy ve şehir programlarındaki ayrılık azaltılmıştır. 1960 yılında İ. ve Eğitimi Kanunu kabul edilmiş ve İ.'in yayılması için imkânlar hazırlanmıştır. İ. özellikle plânlı dönemde büyük bir hızla köylere kadar yayılmıştır. İkinci Beş Yıllık Plân döneminde İ.'in yüzde yüz gerçekleşmesi hedef olarak tesbit edilmiştir. Bk. İLKOKUL.

İLLER BANKASI, kendi kanununa ve özel hukuk hükümlerine bağlı, tüzel kişiliği haiz bir kamu kuruluşu.

İ. B., ortakları olan mahallî idârelerin harita ve imar plânları; hidrolik ve termik elektrik üretim, iletim ve şebeke tesisleri; içme suyu, kanalizasyon, soğuk hava depoları; hal, sinema, hamam, mezbaha, otel, kaplıca ve belediye binaları gibi tesislerinin bilûmum proje ve yapımı için kredi sağlayan, genellikle bunlar için gerekli malzeme ve araçları yurt içinden ve dışından temin eden ve bütün bu işlerin yapılmasını üzerine almış bulunan bir kuruluştur. Banka ayrıca tüzüğünde belirtilen bankacılık işlemlerini de yapar. İ. B.'nın nüvesini, 1933 yılında 15 milyon lira nominal sermaye ile kurulan Belediyeler Bankası teşkil eder.

Kuruluşunu takip eden yıllarda daha çok bir finansman kurumu olarak çalışan Belediyeler Bankası, çalışmaların, özel idârelere, köylere ve bu idârelerin kuracakları birliklerle bunlara bağlı katma bütçeli idâre ve kurumlara da yayılması ve özellikle teknik eleman bulmada zorluk çeken bu kuruluşların, teknik yönden daha geniş bir biçimde desteklenmesi zaruretinin ortaya çıkması üzerine 23 Haziran 1945 târihinde yürürlüğe giren bir kanunla İ. B. haline getirilmiştir.

İ. B.'nın sermayesi başlangıçta 100 milyon lira olarak tesbit edilmiş, ancak, yurt ölçüsündeki hizmetlerinin çoğalmasıyla sermayesi zamanla artırılarak, 1968 yılında 1 milyar 200 milyon lirayı bulmuştur.

Bankanın organları: Genel kurul, müdürler kurulu, denetçiler ve genel müdürlüktür. Merkez teşkilâtında genel müdürün iki teknik ve bir idarî muavini vardır. Genel müdürlük müşavirleri, danışma kurulu, teftiş kurulu başkanlığı ve hukuk işleri müdürlüğü, genel müdürlüğün danışma organlarıdır. Ayrıca, yeteri kadar teknik ve idarî daire reislikleri vardır. Taşra teşkilâtı olarak, bütün Türkiye'yi çalışma alanı içine alan 15 bölge müdürlüğü bulunmaktadır.

ILLÉSHÁZY [*illêşhâzi*], **István** (1541 ? - Viyana 1609), Macar hatıra yazarı ve şairi. Zengin bir aileden gelen I., Türklere karşı girişilen 15 yıllık savaşa katılmıştır. Bu sırada yazmış olduğu hatıralar zengin gözlemlerle doludur. Viyana sarayının I.'ye karşı kovuşturmaya girişmesi üzerine 1603'te Polonya'ya sığınmış, daha sonra Bocskay ayaklanmasına katılmıştır. Hürriyet savaşından sonra tekrar Viyana sarayının hizmetine girmiştir. Büyük bir bilgi ve kültüre sahip olan I., humanist bir kişi olarak tanınmıştır. Eserleri 1863'te yayınlanmıştır (*Gróf Illésházy István följegyzései, 1592 - 1603* [Kont I. Illésházy'nin kayıtları]).

ILLINOIS [*ilinọy*(*s*)], Amerika Birleşik Devletleri'nde bir eyalet. Yüzölçümü 146 076 km², nüfusu 10 081 200 (1960), merkezi Springfield'dir. Nüfusun % 10'u zencidir. I., Mississippi ile Michigan gölünün güney kıyısı arasındaki bölgeyi içine alır. Verimli topraklarıyla Amerika Birleşik Devletleri'nin ziraî istihsalinde en büyük rol oynayan devletlerin biridir. I. arazisinin % 85'i tarıma ayrılmıştır. Bölgede petrol ve kömür de istihsal edilir. Endüstrisi çeşitli ve ileridir. Özellikle gıda maddeleri ve makine endüstrisi gelişmiştir. Nüfusun % 81'i şehirlerde yaşar. Bölgenin en büyük şehri ve en önemli endüstri merkezi Chicago'dur. Eyalet üniversitesi Urbana'dadır. Washington'daki kongreye I. iki senatör ve 24 milletvekili gönderir.

I., 1673'te L. Joliet ve J. Marquette tarafından keşfedilmiş ve 1720'den itibaren Fransızlar tarafından iskân edilmiştir. 1763'te İngiltere'ye, 1783'te de Nort - West Territory (Kuzey - batı toprakları) nin bir parçası olarak Amerika Birleşik Devletlerine verilmiştir. I., 1818'de Amerika Birleşik Devletlerinin 21. devleti olarak birliğe girmiştir.

ILLINOIS RIVER [*ilinọy*(*s*) *rịvör*], Amerika Birleşik Devletleri'nde Mississippi nehrinin bir kolu. Uzunluğu 440 km dir. Michigan gölünün güney - batısındaki Kankakee ve Des Plaines bölgesinden çıkar. Saint Louis'in yukarısında Mississippi'yle birleşir. Chicago'ya yakın bir yerde Illinois Waterway adını taşıyan bir kanalla Michigan gölüne bağlanır.

İLLUYANKA, Hititlerde Purullias (Bahar) bayramlarında okunan bir efsane. Hattuşaş (Boğazköy) belgeleri arasında bulunan İ. efsanesi, H. Zimmern tarafından Almancaya (1922), Sayce tarafından da (1922) İngilizceye çevrilmişti. Son olarak A. Goetze yeni bulunan parçaları da ekleyerek yeni bir tercümesini yapmıştır (1959).

İ. efsanesi Nerik şehrinde, göğün Fırtına tanrısının rahibi Killa'nın ağzından kaleme alınmıştır ve eski ve yeni olarak iki şekilde anlatılmaktadır. İ.'nın konusu, kahraman Fırtına tanrısının İ. adlı ejder yılanı öldürmesidir. Eski versiyona göre, İ. yılanı Kişkuişşa şehrinde Fırtına tanrısına saldırır. Bunun üzerine Fırtına tanrısı bütün tanrı-

ları yardıma çağırır. Tanrıça İnaras ejder yılanı öldürmek için bir plan tasarlar. Ziggaratta şehrine giderek Hupaşiya adlı bir adama bu işi teklif eder ve adamdan, «Benimle yatarsan, arzunu yaparım» cevabını alır. Beraber uyurlar, sonra tanrıça süslenir, çeşitli yemek ve içkilerle dolu bir ziyafet sofrası hazırlayıp İ. yılanını davet eder. Çocuklarıyle beraber gelen ve iyice sarhoş olan İ. Hupaşiya tarafından bağlanır, Fırtına tanrısı da gelerek onu öldürür.

Fakat gariptir ki efsane burada sona ermez. Tanrıça İnaras kayalıklar üzerinde bir ev kurarak Hupaşiya'yı buraya kapatır ve kendisi yokken pencereden bakmamasını, pencereyi açarsa, karısını ve çocuklarını göreceğini söyler ve gider. Hupaşiya 20 gün sonra pencereyi açar ve çocuklarını görür. İnaraş dönünce, «Beni evime bırak» diye yalvarmaya başlar.

İ. efsanesinin yeni anlatılışına göre ise, yılan İ., yendiği Fırtına tanrısının kalbini ve gözlerini çıkarır. Fırtına tanrısı fakir bir adamın kızıyle evlenir ve ondan bir oğlu olur. Bu çocuk büyüdüğünde yılan İ.'nın kızını alır. Fırtına tanrısı oğluna, karısının evinden kalbini ve gözlerini getirmesini söyler. Oğlu bunları getirince yerlerine takar ve tekrar İ. ile mücadelesine başlar. Fakat bu savaşta oğlu, İ. tarafında savaşacağını söyler. Bunun üzerine Fırtına tanrısı savaşta İ. yılanı ile beraber kendi oğlunu da öldürmek zorunda kalır.

Hititlerin İ. efsanesi eski doğu edebiyatında Sumerler zamanından beri mevcut olan «kahramanın ejderi öldürmesi» motifinin bir çeşididir. Sumerlerin Gilgameş destanında da Uruk şehrinin kahraman kralı, arkadaşı Enkidu ile birlikte Humbaba devini öldürür. Bu motifte ejder şeytanı, kötülüğü; kahraman tanrı kral ise iyiliği, mertliği temsil eder. Bu motif kilise tarihine St. George olarak geçmiştir.

Bu efsane bir Malatya rölyefi üzerinde ebedileştirilmiştir. Bu kabartmada sinematograf şeklinde arka arkaya tasvir edilmiş olan Fırtına tanrısının, vücudundan alevler saçan bir ejder yılanı öldürdüğü kabul edilmektedir. Fakat resme dikkat edilirse, iki tanrı figüründen soldaki biraz daha küçük nisbette yapılmıştır. Bunun için arkadaki küçük figürün, Fırtına tanrısının oğlu olması da mümkündür. Nitekim Gâvurkale anıtında da baba - oğul Fırtına tanrısı tasvir edilmiştir.

İLLÜZYONİZM, el çabukluğu ile birtakım şaşırtıcı oyunlar yapma sanatı. Bu sanata tarihin en eski zamanlarından beri rastlanır. XVII. yüzyılda hokkabazlar geleneksel repertuvarlarına yeni birkaç oyun katmışlar ve bunları fizik biliminin o zamanlarda çok rağbet görmesinden yararlanarak fizik deneyleri diye adlandırmışlardır. İ.'in esas oyunu bir nesnenin yok edilişi ve konulmuş olduğu sanılan yerden gayri bir yerde tekrar meydana çıkışı veyâ kaybolan nesne yerine başka bir şeyin ortaya çıkışıdır. Kullanılan malzeme de top, akçe, mendil, yumurta, iskambil kağıtları, tavşan, güvercindir. En çok sevilen ve maharetleriyle tarihte ad yapmış olan İ. sanatçıları arasında şunlar sayılabilir: Pinetti (1783), Bosco, Ledru (buna Comus adı verilirdi), Jules de Rovère, Torrini, Philippe Robert - Houdin, Robin, Moreau de Cazeneuve, E. Raynaldy, Thurston. İ.'in esası el çabukluğu olmakla beraber, sanatçı aynı zamanda psikoloji uzmanı olup, nesnelerin meydana çıkmaları ve yok olmalarıyla seyircileri eğlendirip hayrete düşürebilmeli, seyircilerin dikkatini bir noktada toplayıp başka bir noktadan uzaklaştırmasını bilmelidir. Bir nesnenin yok olması ve ansızın başka yerden tekrar meydana çıkması monoton olabilir. Bunun önüne geçmek için, sanatçı kimyaya, elektriğe, mekanik cihazlara baş vurur. Böylece suyu şarap yapar, dumanı bir bardakta toplar, sahnenin çeşitli noktaları arasında esrarengiz münasebetler kurar, otomatlar gösterir.

ILLYR'LER, Orta Avrupa'da Hind - Avrupa grupuna giren en önemli milletlerden biri. Eski zamanlarda şimdiki Dalmaçya, Bosna ve Arnavutluk topraklarında yaşarlardı. Bu sebeple, bu bölgeye Illyria adı verilmiştir. Avrupa'da en eski medeniyet çağının başlarında Rhein ırmağına kadar yayılarak oradaki Keltleri Fransa, İspanya ve Kuzey İtalya'ya kaçmağa zorlamışlardır. Adriya Denizi'nin her iki kıyısında konuşulmuş olan I. dili, Hind - Avrupa dilleri grupunun ayrı bir kolu idi. Eski dillerin en az bilinenlerinden olan bu dille yazılmış, ancak layıkıyle okunamamış birkaç yazıt vardır. Venetçe ve Messapça da aynı grupa giren dillerdir.

ILLYR - VENET DİLLERİ, Hind - Avrupa dilleri (b. bk.) nin eski kollarından biri. Balkan Yarımadası'nın kuzey - batı bölümünde ve Apennin Yarımadası'nda konuşulmuş olan bu kol, Hellen kolu ile İtalik diller arasında bir köprü rolünü oynamıştır.

Bu kolun en tanınmış üyesi Illyr dilidir. Illyr dili bir yandan Hellen'lerin ve özellikle Dor'ların, bir yandan da İtalik ve Germen kavimlerinin oturdukları yerlere kadar yayılmıştır.

Bu kolun ikinci üyesi, İtalya'nın Venezia bölgesinde konuşulmuş olan Venet dilidir.

Bu kolun üçüncü üyesi, M. Ö. VIII. yüzyılda Apennin Yarımadası'nın güney kısmı (Apulia ve Calabria) na kadar yayılmış olan Messap dilidir. Yer adlarının tanıklığına göre Illyr, Venet ve Messap dilleri, Yunancanın baskısı karşısında batıya doğru çekilmişlerdir.

ILLYÉS [*iyyēş*], **Gyula** (doğ. Rácegrespuszta 1902), Macar yazarı. I. Dünya Harbi'nden sonra Paris'te okumuş ve burada sürrealist çevrelerle temas kurmuştur. Macaristan'a döndükten sonra «Nyugat» dergisinde Mihály Babits'in yanında redaktör olarak çalışmıştır. Babits'in ölümü (1941) nden sonra I. bu dergiyi «Magyar Csillag» adı altında yayınlamaya devam etmiştir. 1944 yılında bu dergiye son verilmiştir. I. 1946 yılından beri Balaton gölü kıyısındaki Tihany'da yaşamaktadır. Lirik şair ve hikâye, deneme ve oyun yazarı olarak büyük bir ün yapmış olan I., eserlerinde Macar puszta (b. bk.) sının hayatını dile getirmiştir. Bellli başlı eserleri şunlardır: *Pusztâk nêpe* (Puszta halkı) [roman, 1937]; *Magyarok* (Macarlar) [1938]; *Külön vilâgban* (Ayrı bir dünyada) [şiirler, 1939]; *Mint a darvak* (Turnalar gibi) [roman, 1942]; *Hunok Parisban* (Hunlar Paris'te) [1946].

İLMEN, Süreyya (Süreyya Paşa; Podgoriçe [Podgorica], Karadağ 1874 - İstanbul 1955), Türk generali ve iş adamı. Son Serasker Mehmed Rıza Paşa'nın oğludur. Öğrenimini askerî okullarda tamamlayan İ., 1897'de Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile Harb Akademisi'nden mezun olmuştur. Uzun süre Genel Kurmay Başkanlığı kadrosunda çalışmış ve genç yaşta general olmuştur. 1908 Meşrutiye-

S. İLMEN

ti'nden sonra Genel Kurmay II. Şubesinde görevlendirilen İ., «Ceride-i Askeriye» de yazılar yazmış, askerî konularda kitap ve risalelerle *Askerî Ceb Takvimi*'ni yayınlamış, Türk Hava Kuvvetlerinin kuruluşuna hizmet etmiştir. Erzincan 31. Tümen komutanı iken istifa ederek ordudan ayrılan ve iş hayatına atılan İ., Balat'ta Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası'nı kurmuş, Kadıköy semtinde musiki, eğitim, sağlık ve spor hizmetlerine yararlı tesisler meydana getirmiştir. İstanbul'da, Maltepe'deki büyük işçi hastahanesi (Süreyya Paşa Sanatoryumu) onun adını taşımaktadır. 1927 yılında İstanbul'dan milletvekili seçilmiş bulunan İ., 1930'da siyasî hayattan çekilmiştir. Basılmış kitaplarından en önemlisi *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Târihi* [1947] dir.

İLMEN GÖLÜ, Sovyetler Birliği'nde, Novgorod şehrinin güneyinde bir göl. Uzunluğu 52, genişliği 40 km olup, yüzölçümü 1 100 km² dir.

İLMENİT (Fr. Fer titané), tabiî demir ve titan oksidi (Fe Ti O3). Romboedr biçiminde billûrlar teşkil eder.

İLMÎ EFENDİ, Mehmed (İstanbul 1839 - Üsküdar, İstanbul 1924), Türk hattatı. Hattat Ali Şükrü Efendi'nin oğludur. Büyük babası Mehmed, onun babası Ömer, onun babası Mehmed efendiler de, Trabzon'da yetişmiş mahallî hattatlardır. İ. E., babasından, sonra da Kazasker Mustafa İzzet Efendi (b. bk.) den sülüs-nesih yazılarını öğrenmişti. Vergi dairesindeki resmî vazifesinin dışında okullarda hat öğretmenliği yapmıştır. Güzel bir üslûpla yazdığı *Kur'an-ı Kerîm* ve kıtaları, celî sülüsle levhaları vardır. En fazla nesih hattında muvaffak olmuştur. İ. E., Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (b. bk.) in babasıdır ve Karacaahmed mezarlığında oğluyla birlikte metfundur. — Uğur Derman

M. İLMÎ EFENDİ

İL'MİNSKİY, Nikolay İvanoviç (1822-1891), Rus misyoneri ve Türkoloğu. Kazan İlâhiyat Akademisinde okumuş, daha sonra aynı akademide öğretim üyesi olarak görev almıştır. Rusya topraklarında yaşayan Türk asıllı kavimlerin ve özellikle Tatar ve Çuvaşların eğitim ve öğretimine önem vermiştir. İ., adı geçen kavimler arasında Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma çalışmalarının bu yoldan daha kolaylıkla yürütülebileceğini savunmuştur. Bu yolda çalışmak üzere misyonerliğe başlamış ve Tatarca, Arapça gibi dilleri öğrenmiştir. 1851-1854 yılları arasında Suriye, Filistin ve Mısır'da bir araştırma gezisi yapmış ve İslâmiyet ve Arap dili üzerinde çalışmıştır. 1858'de Kazan İlâhiyat Akademisi'nden ayrılan İ., 1861'de Kazan Üniversitesinde Türk-Tatar dili kürsüsü profesörlüğüne tayin edilmiştir. İ. çalışma arkadaşları ile birlikte Çuvaşlar, Tatarlar ve Yakutlar için Rus alfabesine dayanan birtakım yazı sistemleri meydana getirmiştir.

İLMİYE SINIFI: bk. ULEMÂ.

İLTERİŞ KUTLUĞ KAĞAN (asıl adı büyük bir ihtimalle **Kutluğ** = Kutlu; 681-693), Doğu Gök Türk kağanlarının en önemlilerinden biri ve Çin saldırısıyla 630'da yıkılarak Doğu Gök Türk ülkesinde hâkimiyetin Sırtarduşlar'a geçmesinden sonra Gök Türk hanedanını yine başa geçirmek için yapılan birçok başarısız teşebbüsün sonunda bunu başarabilen bir millî kahraman. Kara Kağan (619-630) soyundan gelmedir ve herhalde onun torunu veyâ torununun oğlu olacaktır.

681'de 17 kişiyle Gök Türk Devleti'ni diriltmek gibi cüretli bir teşebbüse giriştiği zaman kendisine ilk katılanlar arasında Bilge Tonyukuk gibi çok akıllı ve bilgili birisinin de bulunması Kutluğ'un işini kolaylaştırmıştır. Tanınmış bir tegin olduğu için yanına koşanlarla 70 kişi olduktan sonra adam toplamak için Çinliler'le çarpışmaya başlamış, hızla büyüyen maiyeti 700 kişi olunca bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Bilge Tonyukuk yazıtında bu 700 kişiden üçte ikisinin atlı, üçte birinin yaya olduğu açıklanır. O zamanki Türk ordusu hep atlılardan meydana geldiği için 700 kişinin üçte birinin yaya olması başlangıçta çok yoksul olduklarını gösterir.

5 000 kişi oldukları zaman devleti eski Türk türesine göre yeniden düzene koymuşdulardır. Yine eski geleneğe uyularak Kutluğ'a devleti ve milleti derleyip toparladığı için İlteriş Kağan unvanı verilmiştir.

İ. K. K. Doğu Gök Türk Kağanlığı'nı diriltmek için 12 yıllık kağanlığında 17'si Çinliler'e karşı olan 47 sefere çıkıp bunların 20'sinde savaşmıştır. Bu, kağanın durup dinlenmeden milleti için uğraştığını gösterir. Düşmanla çarpışılmayan seferler doyumluk toplandıktan sonra düşmanı beklemeden dönülen seferlerdir.

47 seferin 30'u eskiden devlete bağlı olup sonra Kara Kağan'ın 630'daki tutsaklığı ile kendi başlarına buyruk kesilen eski tabaaya, yâni Dokuz Oğuz, Otuz Tatar, Kırgız, Üç Kurıkan, Kıtay ve Tatabılar'a karşı yapılmış, bunlar devlete bağlanmıştır.

682'de Çin'e yapılan akınlar çok başarılı olmuş, millet zenginleşmiştir. 683'te Çin'e yine akın edilmiş, 684 ve 685'te yapılan akınlarda Çin orduları yenilmiştir. Çinliler pek büyük hazırlıktan sonra ancak 686'da İ. K. K.'ın akınlarını durdurabilmişlerdir. Türkler Gobi Çölü'nün kuzeyine çekilince, 200 000 kişilik büyük bir ordu gönderen Çinliler İ. K. K.'ı yok etmek istemişlerse de, Çin kumandanının beceriksizliği yüzünden başarı kazanamamışlardır.

690'da Batı Türkleri'ni de devlete katmak için yaptığı seferde Batı ülkesinin bir bölümünü almıştır. Büyük devlet kurucularından ve başbuğlardan ve büyük kusurları olmayan büyüklerdendir. Eski Türk yazıtlarında söylendiği gibi, azlık milleti çoğaltmış, yoksul milleti zengin etmiştir. Eşi İl Bilge Katun da fazilet timsali bir kadındı ki İ. K. K.'ın 8 ve 7 yaşında yetim kalan oğullarını büyütmüş, bunlardan küçüğü Kül Tegin (b. bk.) büyük kahraman ve kumandan olarak târihe geçmiştir. — Nihâl Atsız

İLTİHAP (Tıp): bk. APSE.

İLTUTMUŞ (1210-1236), Delhi hükümdarı. Kutbeddin Ayberk'in kölesi olan İ., daha sonra damadı olmuştur. Ayberg'in ölümü üzerine Delhi tahtına evlâtlığı Aram-Şah geçmiştir. Devlet ileri gelenlerinden bir kısmı İ.'a haber salıp Delhi tahtına kendisinin geçmesini istemişlerdi. Bunu haber alan Aram-Şah, İ.'u ortadan kaldırmak için ordusu ile üzerine yürümüştür. Fakat çarpışmayı İ. kazanmış ve

Aram - Şah'ı idam etmiştir. Ancak tahtı emniyete alabilmek için birkaç rakiple daha vuruşmak zorunda kalmıştır. Bu çarpışmalar sonunda çok geniş bir sahada rakipsiz bir duruma geçmiştir. Bu başarıları üzerine Bağdad halifesi de İ.'u tanımıştır.

İLVAİT, demir ve kalsiyumun tabiî hidrate silikati. Siyah kadife rengindedir. Lievrit adıyle de anılır. Bk. LİEVRİT.

İLYA (ölm. 1799), Rum asıllı bestekâr. Güfteleri kendine âid olan 5 güzel eseri elimizdedir.

İLYADA: bk. İLİAS.

İLYAS (Peygamber), Tevrat'ta Elia adıyla anılan peygamber. *Kur'an*'da iki yerde adı geçer. Hakkındaki bilgiye göre Kral Ahab ve karısı İzabel'in saltanatları devrinde yaşamış ve Ahab, İ.'ın yolundan gitmiştir. Fakat bir süre sonra Ahab'ın kendisinden yüz çevirmesine üzülen İ., Tanrı'dan, kendisine yağmurlara hükmedebilme gücünü vermesini istemiş ve bunun sonunda üç yıl süren bir kuraklık olmaya başlamıştır. Bu üç yılı gizlendiği bir yerde geçiren İ.'ı, Allah, bu merhametsizliği ile birçok hayata kıymış olmasından dolayı kınamıştır. İ. İsrailoğullarına: «Putlardan yardım isteyiniz, eğer bu niyazlarınız karşılıksız kalırsa, Allah'a iman ediniz» demiş, putlar duaları duymayınca İ.'ın Allah'a niyazı üzerine yağmur yağmıştır. Fakat İsrailoğulları buna rağmen imana gelmemişlerdir. Bu duruma çok üzülen İ., Allah'tan, kendisini, katına çağırmasını dilemiş ve ateşten bir at ile göğe yükselmiş, orada, Allah'ın emri ile şeklini değiştirip, tüyler ile örtülü, yarısı insan, yarısı melek bir varlık haline gelmiştir.

İLYAS BEY CÂMİİ, Aydın ili sınırları içinde, İlk Çağ'ın Miletos şehri harabeleri arasında yapılmış değerli bir Türk sanat eseri. Miletos, Menteşeoğulları beyliği idaresinde Balat adıyla bir Türk şehri olarak gelişmiştir. İ. B. C. nin kurucusu Menteşeoğlu İlyas Bey'dir. Beyliğine yeniden sahip olduktan sonra H. 806 Zilkade (= 1404 Mayıs'ı) sinde bu eseri yaptırmağa başlamıştır. Yaptıranın unvanları, adı, şeceresi, yapının başlama târihi, kapı üstündeki çok güzel hatlı, okunaklı kitabede belirtilmiştir. İ. B. C., eski Miletos'un yerini alan Türk ticaret ve sanat merkezi Balat'ın en önemli Türk eseridir. Yapısında eski binalardan devşirilmiş parçalar kullanılmış olmakla beraber, bunlar Türk sanatı prensiplerine uygun olarak işlenmiş ve her şeyi ile Türk olan bu yapıda yerlerini bulmuştur. İ. B. C., tek kubbenin örttüğü kare bir mekândan ibaret ufak bir eserdir. Dış cepheleri tamamiyle mermer kaplı olup, sağında tuğla bir minare yükselir. Giriş, Türk mimarlık târihinde eşsiz olan bir cephe düzeni ortasındadır. Burada büyük bir sivri kemerin içindeki satıh, iki sütunun yardımı ile üç açıklığa ayrılmış, bunlara da birer Bursa kemeri oturtulmuştur. Bu kemerlerden ortadakinin altında iki basamakla çıkılan giriş bulunmaktadır. Yanlardaki açıklıklar ise mermerden oyulmuş şebekeler ile kapatılmıştır. İ. B. C.'nin önünde bir soncemaatyeri revağı yoktur. Bu cephenin dışarı çıkıntı teşkil eden büyük bir sivri kemerin hâkimiyeti ile düzenlenmesi, Türk mimarisinin ana unsurlarından olan ve beraberlerinde doğudan gelen eyvanın, hiç değilse görünüşte belirtilmek istendiğini belli eder. Halbuki dışarıya bir eyvan gibi akseden mekân, içeride muntazam bir karedir ve bunun üstü sekiz kenarlı çifte kasnaklar üzerinde yükselen, kiremit kaplı bir kubbe ile örtülmüştür. Yapı kitlesinden taşan hiçbir unsur olmadığından, zarif süsler ile bezenmiş taş mihrap da duvar kalınlığı içinde oyulmuş bir niş halindedir. Minare giriş cephesi ile sağ (batı) duvarının köşesinde yükselir ve merdivenine cami içindeki bir kapıdan geçilir. İç duvarlar da belirli yüksekliğe kadar mermer kaplanmıştır. Kare mekândan kubbe yuvarlağına geçiş, içleri mukarnas dolgulu tromplar ile sağlanmıştır. Zarif dış süslemesi ve duvarlarının mermer kaplaması bakımından Evliya Çelebi'nin haklı olarak Selçuk'taki İsa Bey Camii (b. bk.) ne benzettiği İ. B. C., geçen yüzyıl içlerinde bakımsız kalarak son yıllarda iyice harap olmuştur. Yakın yıllarda tamir edilerek kurtarılmış ise de, bu tamirlerin tamamiyle başarılı olduğu söylenemez. Alman arkeologları tarafından yapılan araştırmaları tanıtan büyük *Milet* yayınlarının, Wulzinger, Wittek ve Sarre tarafından hazırlanan bir cildi (1935) İslâmî Milet'e ayrılmış ve bu cildde İ. B. C. etraflı surette incelenerek tanıtılmıştır. İ. B. C. Anadolu'da Türk sanatının, tek kubbeli camiler tipinin meydana getirdiği en dengeli ve güzel örneklerden biridir ve İznik'teki Yeşil Cami ile birlikte sanat târihinde özel bir yere sahiptir. — Semavî Eyice

İLYAS BEY CÂMİİ

İLYAS BEY (ölm. Belgrad 1602), III. Sultan Mehmed devri Reisü'lküttablarından. Sipahi olan İ., istidad ve başarısı sâyesinde Dîvân - ı Hümâyun kâtipleri arasında yer almış ve Vezir - i - âzam İbrahim Paşa (b. bk.)'nın tezkereciliğinde bulunduktan sonra, 1601 yılında riyâsete getirilmiştir. Daha sonra Vezir ve Serdâr - ı Ekrem olan Yemişçi Hasan Paşa (b. bk.) maiyetinde hizmet gören İ., Belgrad'da hastalanmış ve orada ölmüştür.

İLYAS EFENDİ, Hâfız Hızır (1800 ? - İstanbul 1864), Türk bilgini ve yazarı. Hâcegân - ı Dîvân - ı Hümâyûn'dan Mehmed Emin Şükûhî Efendi'nin 3. oğludur. Ağabeyleri Hekimbaşı Behçet Efendi ile Rumeli kazaskeri Hekimbaşı Reîsü'l - ulemâ şâir Abdülhak Molla'dır. Oğlu ünlü târihçi Tahran sefiri Hayrullah Efendi, Hayrullah Efendi'nin oğulları da Nasûhî Bey'le Abdülhak Hamid (Tarhan) ve kızından olma torunu Adliye Nâzırı İbrahim Bey'dir. Enderûn - ı Hümâyûn'da tahsil ve terbiye görüp görev almış, ilmi dolayısıyla müderrislikle çırağ edilmiştir. 1840'ta devriye mollası, 1845'te mahrec pâyesiyle Sofya kadısı olmuştur. 1857'de kazaskerlikten önceki son basamak olan İstanbul pâyesine yükselmiş, İstanbul müftülüğü yapmıştır. Sultan Mecid devrinde kurulan Encümen - i Dâniş (b. bk.)'e üye seçilmiştir. En önemli eseri *Târîh - i Enderûn*

(*Letâif-i Enderûn* veyâ *Letâif-i Vekaayî-i Enderûnîye*) [1859] dur. Eser târih bakımından olduğu kadar, özellikle musikî bakımından da büyük önem taşır.

İLYAS REİS, Oruç Reis'le Barbaros Hayreddin Paşa (b. bk.) nın küçük kardeşi. Doğum târihi belli değildir. Osmanlı Devleti timarlı sipahilerinden Eceabadlı Yakup Ağa'nın oğlu ve timarlı sipahi Abdullah Ağa'nın torunudur. Yâni soyca askerdir.

Fatih Sultan Mehmed çağında, Midilli adasının Cenevizlilerden alınışında (Eylûl 1462) bulunan Yakup Ağa, adada yerleşerek yerli bir kızla evlenmiş ve bu evlenmeden sırasıyla İshak, Oruç, Hızır ve İ. doğmuştur. En büyük kardeşleri olan Yusuf'un aynı anadan doğup doğmadığı belli değildir.

Büyük kardeş İshak, babasının Midilli adasında bulunan Banova köyündeki timarına sahip olduktan sonra üç küçük kardeş gemilerle o bölgede deniz ticaretine başlamışlardır ki devrin icaplarına göre bu gemiler aynı zamanda silâhlı tekneler olup korsanların kaynaştığı Akdeniz ve Ege Denizi'nde ticaretle birlikte korsanlık da yapıyorlardı.

İ.'ın reis, yâni müstakil gemi sahibi kaptan olmadığı tahmin olunabilir. Çünkü hayatı hakkındaki tek bilgi onu ağabeyi Oruç'un gemisinde çalışırken göstermektedir.

Kardeşler arasında en yiğidi olan Oruç Reis, kuvvetli korsan filoları olan Rodos şövalyelerinin yolu üzerinden Suriye'ye kadar gidip gelmekten çekinmiyordu. Bu seferlerin birinde, Trablusşam'a giderken Rodos şövalyelerinin gemilerine rastlayarak şiddetli bir savaş sonunda hem gemisini kaybetmiş, hem kendisi tutsak düşmüş, hem de küçük kardeşi İ. şehit olmuştur. Oruç'un sonradan kaçarak tutsaklıktan kurtulduğu bu deniz savaşı aş. yu. 1503-1506 yılları arasında olmuştur.

İMADEDDİN ZENGÎ: bk. ZENGÎ'LER.

İMADİYE, Irak'ta, Musul'un kuzeyinde bir şehir. Yüksek ve etrafı açık bir yerde bulunmasına rağmen, yazın korkunç derecede sıcak olur. Halk, yaz aylarında şehri bırakıp daha serin yerlere göç eder.

Şehir, uygun bir coğrafî mevkide bulunduğu için, uzun zaman bir ticaret merkezi olarak kalmıştır. İ. eskiden, soy kütüklerini Abbasîlere kadar çıkaran beyler tarafından idare olunurdu.

İMÂD-ŞÂHLAR, Orta Hindistan'da, Berar'da saltanat sürmüş Güney Dekkanlı Müslüman Hindli bir hânedan. İ. Ş. hanedanının resmî dili Farsça, mezhebi Sünnî-Hanefî'dir. Taht şehirleri Elliçpûr'dur. Bu krallık, Güney Hindistan Behmenî Türk imparatorluğunun yerine geçen beş devletten biridir. Hanedanın kurucusu Fethullah İmâdü'l-mülk, 1490'dan 1504'e kadar saltanat sürmüştür. 1490'da Behmenîler'in Berar vâlisi olmuş, saltanat kazanmıştır. Pek gençken ihtidâ eden Vicayanagarlı Brahman kastından bir Hindû olup, Türk subayı olarak Behmenî ordusunda yetişmiştir. Yerine geçen oğlu Alâüddin İmâd-Şah 1529'a kadar 25 yıl tahtta kalmıştır. Yerine onun oğlu Deryâ İmâd-Şah geçmiş ve 1560'a kadar saltanat sürmüştür. Son hükümdar Burhân İmâd-Şah bunun oğludur ve 1572'de öldürülünceye kadar 12 yıl tahtta kalmıştır. Saltanatı, veziri Tufâl Hân'ın vesâyetinde geçmiştir. 82 yıl devam eden İ. Ş. hanedanına Nizâm-Şahlar (b. bk.) son vermiştir.

İMÂDÜ'D-DEVLE (ölm. 949), Büveyhoğulları hanedanının ilk hükümdarı. İki kardeşin yardımı ile 934 yılında Şiraz'ı ele geçirip Fas hükümdarı olmuştur. Onun erkek evlât bırakmadan ölümü üzerine Rüknü'd-devle hanedan reisi olmuştur. Bk. BÜVEYHOĞULLARI.

İMÂDÜDDİN (Isfahan 1125-1201), Arap târihçisi ve edibi. Tanınmış bir âilenin oğludur. Çocukluğu Isfahan ve Kaşan'da geçmiş, Bağdad'da fıkıh öğrenimi yapmıştır. Vâsit'te nâipliği vardır. Suriye Eyyubîlerine baş vurup Sultan Nureddin'in kâtibi olmuş, sonra da adına yapılan medreseye müderris tâyin edilmiştir. Nureddin'in ölümünden sonra gözden düşmüş ve Musul'a gitmiştir.

Eserleri arasında en önemlisi, Arap şâirlerine âid antolojisidir. Târihî eserleri de vardır.

İMADÜ'L-HASENÎ, Mîr İmad (Kazvin, İran ?-Isfahan 1618), İran'ın ta'lik yazı üstadı. Asıl adı Mehmed olup, dedesi, devrinin münşîlerinden Mîr Hasan Ali, Hasenî lâkabını aldığından İ. H. olarak anılır. Babasının adı Hüseyin'dir ve soyca Hz. Hüseyin'e bağlı oldukları için nâdir olarak Hüseynî lâkabını kullandığı da görülür. İmad mahlâsını, devrin büyüklerinden İmadü'l-Mülk ile dostluğundan dolayı almıştır. İran'da nesta'lik, bizde ta'lik (b. bk.) denilen yazıyı, önce İsa Renknigâr'dan, sonra Malik-i Deylemî'den öğrenmiş, Mehmed Hüseyn-i Tebrizî'den de istifade etmiştir. Kendisinden daha önce bu yazıyı kaideleriyle ortaya koyan Mîr Ali'nin eserlerini inceleyerek - bizde Şeyh Hamdullah'ın Yakut yazılarından vücuda getirdiği şive gibi - kendine has bir yazı üslûbuna erişmiştir.

Bir hayli seyahat eden (Horasan, Herat, Şam...) İ. H.'nin İstanbul'a geldiği hususunda İran menşeli bir rivayet vardır. Eserlerinin, İstanbul'da fazlaca olması bu kanaati kuvvetlendirirse de, bizdeki kaynakların hiç biri bunu zikretmemektedir.

Hanefî mezhebine ve Nakşibendî tarikatına bağlı olan İ. H., İmam-ı Rabbanî'den Sofiyâne feyiz almıştır. Bu emsalsiz hat san'atkârı, mezhep ayrılığı yüzünden Şah Abbas'ın arzusuyla katlolunmuştur. Şehid edildiği zaman tahminen 65 yaşlarında imiş.

Yazı üslûbu, Buharalı Derviş Abdi adındaki bir Türk talebesi eliyle İstanbul'a gelerek yayılmış ve ta'lik hattatları bu silsileden zamanımıza kadar gelmiştir. Ancak, Yesarî Mehmed Es'ad Efendi'den itibaren Türk tavrı ta'lik ortaya çıkmıştır ki, bu da İ. H.'nin en güzel harflerinin seçilmesiyle meydana gelmiştir.

Ta'lik ve hurde (ince) ta'lik ile pek çok eser vermiştir. Kıt'alarına müze ve kütüphânelerimizde rastlanır. Bu kıt'aların en güzellerinden mürekkep bir murakka (= yazı albümü) İstanbul Üniversitesi Kütüphânesindedir.

İMAD'ÜL-HASENÎ'nin bir ta'lik kıt'ası

IMAGIST (İng. Image = resim), bir lirik şiir ekolü. 1920'de İngiliz yazarları Aldous Huxley ve Richard Aldington ve onlara katılan Amerikalı Ezra Pound ve Hilda Doolittle tarafından kurulmuştur. Bu şâirlerin karakteristik özelliği, dinleyicilere duygularını renk ve ahenk yolu ile doğrudan doğruya aktarmak idi.

İMÂLE, aslında kısa olan bir heceyi, arûz veznine uydurmak için, uzun okuma. İ., daha çok açık bir heceyi (*a*, *bu*) kapalı bir hece gibi uzatarak (*â*, *bû*) okumak şeklinde görülür. Daha az rastlanan ve ekseriya bir maksat için yapılan çeşidi de, kapalı bir heceyi (*aç*), birleşik bir hece (*âç - ı*) haline getirmektir.

Arap ve İran nazmında da İ. bulunmakla beraber, bu hata en çok Türk nazmında yapılmıştır. Bunun sebebi de Türkçenin arûza tam uygunluk göstermeyen yapısıdır.

İ. her zaman bir hata sayılmamalıdır, ifadeye ayrı bir canlılık, güzellik kazandırmak, mânayı kuvvetlendirmek için de İ. yapılmıştır.

Türk nazmını İ.'lerden temizlemekte Muallim Naci ve Tevfik Fikret'in büyük hizmetleri olmuş ve özellikle Mehmed Âkif ve Yahya Kemal bu işte büyük başarı göstermişlerdir.

İMAM, *Kur'an*'da yedi yerde geçen ve «yol gösterici, örnek, işaret» anlamlarına gelen bir kelime. Cemiyet hayatında ise İ., birbirinden farklı üç ayrı anlamda kullanılır:

Birincisi, cemaat ile namaz kıldıran kişidir. Bu anlamda İ.'lık bir rütbe veyâ bir san'at değildir. Bir insan, sadece, namazda İ.'lık yapmakta olduğu müddetçe İ.'dır. Namazın âdâp ve erkânını bilen her Müslüman cemaata İ.'lık yapabilir. Sünnîlerde İ., İslâmın en ileri seviyedeki bilginleri hakkında kullanılır. Şiîlerde ise İ. kelimesinin kullanılışı çok ve çeşitlidir. Bunlar arasında bütün Şiî mezheplerin anlaştıkları fikir, Ali'nin torunlarından birinin, İslâm âleminin en yüksek hâkimi olmasıdır.

İ.'lar, çok defa müezzinlik de yaptıkları ve *Kur'an* okudukları için, musikî ile ilgilenmişler, birçoğu musikî öğrenmişlerdi. Bu yüzden, bu zümre arasında sayısız müzisyen ve bestekâr yetişmiştir.

Padişah, şehzâde, sultan, sultanzâde gibi Osmanoğullarına mensup hanedan üyelerinin İ.'larına imam - ı sultanî denmiş, bâzan padişah İ.'ları hünkâr imamı diye ayrılmıştır. Bunların çoğu, Enderûn'dan yetişmiş ve musikî öğrenmiş kimselerdi.

İMAM MEHMED, Muhammedü'l - İmam (Tokat ? - İstanbul 1642), Türk hattatı. Hasan - ı Üsküdarî (b. bk.) nin öğrencisi olan İ. M., özellikle *Mushaf*'larıyla tanınmıştır. IV. Sultan Murad'ın emriyle yazdığı *Kur'an* Topkapı Sarayı Kütüphânesi'nde saklanmak suretiyle zamanımıza kadar gelmiş, fakat IV. Murad'la ilgili bir piyes münasebetiyle, teşhire konulduğu İstanbul Kültür Sarayı'nda 27 Kasım 1971 akşamı çıkan yangında yok olmuştur.

İ. M.'in yetiştirdikleri arasında Tophaneli Mahmud, Belgradlı Mehmed, Abdullah ibnü'l - Cezzar sayılabilir.

İMAM - ZÂDE MEHMED (İstanbul ? - İstanbul 1752), Türk hattatı. Babasının Beşiktaş camilerinden birinde imam olmasından dolayı İmam - zâde lâkabıyle anılır. Hüsnühattı, Yedikuleli Seyyid Abdullah'ın öğrencilerinden, Aralık İmamı adıyla tanınan Mehmed Efendi'den öğrenen İ. M., özellikle nesihte ustadır.

İMAM - I ÂZAM: bk. EBÛ HANİFE.

İMAM - I RABBÂNÎ (asıl adı: **Ahmed;** Serhend, Pencab 1671 - Serhend 1714), Nakşbendîye tarikatının Müceddedîye şubesinin tanınmış ulularından biri. Babası Sühreverdîye tarikatının Ceştîye şubesi şeyhlerinden Mahmud Abdülahad'dır. Mutasavvıf bir âilenin çocuğu olarak yetişmiş ve ilk tahsil ve terbiyesini babasından almıştır. Daha sonra Müceddedîye şubesinin kurucusu Şeyh Bâki Billah Kabulî'nin halifesi Şeyh Abdülbaki Kabulî'ye intisap etmiştir. Ayrıca Kadirî şeyhlerinden İskender - i Kuhenlî'den de feyiz almıştır. Soy itibariyle 28 kuşakta Hazreti Ömer'in torunu olmak hasebiyle Farukî, şeyhi Abdülbaki Kabulî'ye intisabından ötürü de Kabulî nispetleriyle tanınmaktadır. Ancak, hayatına âid harikulâde tavsifler dolayısıyla ve çok temiz ve sufiyâne bir hayat geçirmiş olmakla kendisine İ. R. unvanı verilmiştir. Ömrünü doğduğu belde olan ve XVII. yüzyıl Hindistan'ında önemli kültür ve politika merkezlerinden biri olan Serhend'de geçirmiştir. Mensup olduğu Nakşbendîye tarikatı veyâ Müceddedîye şubesinde ortaya koyduğu fikirler dolayısıyla Müceddid - i Elf - i sâni lâkabını almıştır. Ancak, bu unvan, onun dinde ve tarikatta tutumunda bir reform veyâ yenilik getirdiği anlamını taşımaz. Daha çok İslam dinî ahkâmına, özellikle Hind kültüründen intikal eden bid'atleri ve hurafeleri temizlemek ve dini, Selefiye görüşü içinde talim ve telkin etmek gayesinde olduğundan böyle bir unvanla tavsif edilmiştir.

İ. R., *Mektubât* veyâ *Mektubât - i Ahmediye* adlı eseriyle tanınmıştır. Çoğunlukla zamanın devlet adamlarına, nüfuzlu kişilerine müridlerini ve dervişlerini tavsiye ve takdim eden mektuplarının önemli özelliği, bu tavsiye ve takdimler arasında dinî ve tasavvufî görüşlerini muhataplarına açıklamış olmasıdır. Üç ciltten ibaret bulunan bu eser, 1 200 mektubu ihtiva eder. Eserin 3. cildi, oğlu ve halifesi Muhammed Ma'sum'un mektuplarını içine alır. *Mektubât*'ın tamamı 1744 târihinde Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 1861'de İstanbul'da yayınlanmıştır. Son zamanlarda ise, eserin 1. cildi M. Süleyman Teymuroğlu tarafından oldukça basit bir Türkçe ile bugünkü dilimize aktarılmıştır.

İ. R.'nin fikirleri ve telkinleri XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de kendisini hissettirmeye başlamıştır.

İMAN, kelâm ilminde Allah'a, peygamberine ve onun peygamberliğine inanma ve yine bu peygamberliğin muhtevasına inanıp güvenme. *Kur'an*'da İ., İslâm ile çok kere aynı anlamda kullanılmıştır. Fakat İ.'ın tefsiri konusunda bâzı farklar görülür. İ.'ı «içten sağlam bir inanç» diye anlayanlar olduğu gibi, buna «dil ile ikrar»ı ilâve edenler de vardır. Bâzıları da İ.'ın beş ana şartı olan «amel» leri de İ.'ın unsurları arasında saymışlardır.

İMANDRA veyâ **İNANDRA** Rusya'da, Kola Yarımadası'nda bir göl. Yüzölçümü 852 km² dir.

İMAR ve İSKÂN BAKANLIĞI, imar ve iskân işlerini yürüten bakanlık. 8 Kasım 1923 târihinde Mübadele İmar ve İskan Vekâleti adıyla kurulmuş, fakat 11 Aralık 1924'te kaldırılarak İskân Müdüriyet - i Umumiyesi haline getirilmiş ve görevlilerinin bir kısmı da Dahiliye Vekâleti'ne devredilmiştir. 9 Mayıs 1958 târihinde tekrar kurulan bakanlığa Türkiye Emlâk Kredi Bankası, İller Bankası, Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü ve Bayındırlık Bakanlığı'na verilmiş olan imar işleri bağlanmıştır. 1964'te şehir ve ka-

1

2

3

4

İMAR ve İSKÂN BAKANLIĞI: 1. Sosyal meskenler (Sincanköy, Ankara); 2. Takma evlerden meydana gelmiş bir köy; 3. Ahşap karkas binalarla yapılmış bir köy; 4. 28 Mart 1970 depreminde yıkılan Gediz'in yerine bakanlıkça yaptırılan Yeni Gediz ilçesi

Kuruluşundan beri bakan olan zatlar

1.	Medenî BERK	14 Mayıs 1958 — 11 Aralık 1959
2.	Hayrettin ERKMEN	11 Aralık 1959 — 30 Mayıs 1960
3.	Orhan KUBAT	30 Mayıs 1960 — 27 Ağustos 1960
4.	Fehmi YAVUZ	27 Ağustos 1960 — 2 Şubat 1961
5.	Rüştü ÖZAL	8 Şubat 1961 — 20 Kasım 1961
6.	Muhittin GÜVEN	20 Kasım 1961 — 27 Mayıs 1962
7.	Fahreddin Kerim GÖKAY	27 Mayıs 1962 — 5 Kasım 1963
8.	Hayri MUMCUOĞLU	5 Kasım 1963 — 25 Aralık 1963
9.	Celâleddin UZER	25 Aralık 1963 — 12 Aralık 1964
10.	Sadık KUTLAY	12 Aralık 1964 — 22 Şubat 1965
11.	Recai İSKENDEROĞLU	17 Nisan 1965 — 27 Ekim 1965
12.	Haldun MENTEŞOĞLU	27 Ekim 1965 — 3 Kasım 1969
13.	Hayreddin NAKİBOĞLU	3 Kasım 1969 — 26 Mart 1971
14.	Selâhaddin BABÜROĞLU	26 Mart 1971 —

sabalardaki iskân hizmetleri bu bakanlığa, diğer hizmetler ile Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü, Köy İşleri Bakanlığı'na verilmiştir.

Görevleri: İ. İ. B.'nın başlıca görevleri, Yurdun bölge, şehir, kasaba ve köylerinin harita ve imar plânlarını hazırlamak, imar için her türlü tedbirleri almak ve bunları tatbik etmek; özellikle bölge plânlama çalışmalarının ayrıntılarına inmek ve şehir plânının kuramadığ toplu bakışı kurmak; alan plânlaması, çevre düzeni plânlaması ve nazım imar plânı çalışmaları yapmak; memleketin bünyesine uygun mesken politikasının esaslarını tesbit etmek ve tatbikini sağlamak; memleket şart ve imkânlarına göre en lüzumlu ve faydalı yapı malzemesinin temini için bütün tedbirleri almak; bölge plânları için ilgili bakanlıklarla ortak etüdler yapmak; yurdun nüfusu kesif ve toprağı dar olan bölgelerini etüd etmek ve bu bölgelerde nüfus yoğunluğu, toprak yokluğu, darlığı veyâ verimsizliği yüzünden başka bölgelere nakillerini talep ve arzu edenlerle yabancı memleketlerden yurdumuza gelmiş veyâ gelecek göçmen ve mültecilerin iskânlarını sağlamak; gecekondu ıslah ve önleme bölgelerinin imar plânları ve bu bölgelere götürülecek yol, elektrik, su gibi hizmetlerle uğraşmak; arsa konusunu düzenlemek; âfetlerden önce ve sonra gerekli tedbirleri almaktır.

Bakanlığın merkez teşkilâtı Müsteşarlık, Plânlama, Danışma Kurulu, İller Bankası Genel Müdürlüğü, Plânlama ve İmar Genel Müdürlüğü, Belediye Teknik Hizmet Genel Müdürlüğü, Mesken Genel Müdürlüğü, Yapı Malzemesi Genel Müdürlüğü, Âfet İşleri Genel Müdürlüğü, Tetkik Kurulu Başkanlığı, Teftiş Kurulu Başkanlığı ve hukuk müşavirliğinden, taşra teşkilâtı da imar müdürlüklerinden meydana gelmiştir.

İMARET, Türk hayır yapılarından sosyal yardım müessesesi olarak kullanılanlara verilen ad. Başlarda ve her halde XVI. yüzyıl içlerine kadar İ. terimi geniş bir anlama sahipken sonraları gitgide çerçevesi daralarak, sosyal yardım yapılarından yalnız hayır için, içinde aş pişen ve bedava olarak dağıtılan yerleri ifade için kullanılır olmuştur. Böylece bugün İ. terimi aslî ve gerçek anlamının dışına çıkarak, yalnız hayır için yemek verilen *aşhane* karşılığı kullanılmaktadır. İ. terimi bazen karşılıksız yararlanılan yerler için de kullanılmaktadır.

İ.'in ilk şekli ve anlamı ile Türk vakıfları içindeki özel durumuna ilk olarak işaret eden Osman Nuri Ergin olmuş (1939) ve «bu geniş ve çok taraflı terimi yalnız aşevine tahsis etmek, öyle anlamak ve öyle anlatmak imaret sistemini kavramamış olmaktan başka bir şeye atfolunamaz» demiştir. Ergin, İ. teriminin yanlış tanındığına işaretle, bu yanlışlığı düzeltmek için büyük gayret sarf etmesine rağmen bu terimin ifade ettiği dinî yapıların gerçek hüviyetlerini açık ve tam olarak ortaya koyamamıştır. O da bütün hayır ve vakıf binaları, hattâ bir yeri güzelleştiren her çeşit eseri İ. terimi çerçevesi içine sokmuştur. İ.'in *îmar* kökünden gelen bir kelime olarak hayır yapılarının dışında kalan bazı mimarî eserleri belirtmede de kullanıldığı açıktır. Ancak, kitabe ve vakfiyelerinde sadece İ. olarak gösterilen yapılar, genellikle bir sosyal yardım müessesesi olarak kurulduklarından Türk medeniyetinde, sosyal hayatında ve tasavvufunda özel bir durumları vardır. Esasında kitabe ve çeşitli kaynaklardan, tehlikeli geçit yerlerini koruyan tesislere, zor aşılan boğazlarda sığınak olan yapılara, harap ve terk edilmiş yıkıntıları «şenlendirmek» üzere yerlerine kurulan tesislere, uzun yollar üzerinde ve şehirlerde, kasabalarda yolculara faydalı olan binalara İ. denildiği anlaşılıyor. Aslında *ribat*, hanıkah, zaviye gibi yapıların birer İ. oldukları çeşitli deliller ile öğrenilmektedir. Fetihlerle yeni topraklar kazanıldığında, Ahilerin, sofîlerin ve gezgin dervişler, özellikle erken Anadolu Türklüğünün çok önemli bir kuvvet unsuru olan gazi - erenlerin, nihayet gelip geçen (âyende ve revende) Müslümanların barındıkları, sığındıkları, yol yorgunluğunu giderdikleri bu İ.'ler esas görevlerini XVI. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Bu çağdan sonra İ.'lerin bir kısmı han ve kervansaray mahiyeti alırken, şehir içindekilerin bazıları cami, bazıları da medrese veyâ tekke görünüşü almıştır. Bu durum da İ. teriminin aslî manâsının kaybolmasına, unutulmasına yol açmıştır. Ancak bundan sonradır ki İ. adı sadece aş pişen ve dağıtılan yerin adı olmuş ve günümüze kadar da öylece gelmiştir. Aslında hayır için kurulan *aşhane* bir İ.'in parçası olmakla beraber kendi başına İ. değildir. Bu yüzden yanlış anlamayı önlemek için, geniş mânâlı bir tesis olan ve cami ile misafirhane (zâviye - hankâh - tabhane) birleşimi İ.'i, geç devirlerin aşhane - İ.'inden kesin ve açık olarak ayırmak lüzumlu olmaktadır.

Aslî şekli ile İ. tek bir yapı halinde olabileceği gibi, bunların geniş ve büyük bir manzume (veya külliye) teşkil edenleri de vardır. Tek yapı halindeki İ.'ler her halde XVI. yüzyıla kadar pek çok sayıda olmalı idi. Bunların çoğu sonradan cami veyâ tekke olarak adlandırıldıklarından esas yapılış gayelerini anlamak zorlaşmıştır. Fakat her şeye rağmen bir çoğuna halk tarafından bugün bile İ. camii denilmesi, ilk görevlerinin bir hatırası olarak ilgi çekicidir. Eski Türk mimarî geleneklerini yaşatan plânlara sahip olan bu yapılar ortada bir namaz mekânı ile buna iki yanında bitişik birer misafirhane odasından ibarettir. İçlerinde birer ocak bulunan ve dışarıya ayrıca kapıları da olan bu misafirhane odalarına *tabhane* deniliyordu. Hanıkah (veyâ zaviye) tipi bu İ. yapılarının çoğunda ve özellikle XV. yüzyıl sonlarına kadar yapılanlarında namaz mekânı ileriye alınarak aynı eksen üzerinde büyük kubbeli bir ön mekân daha yapılmıştı ki, burası kubbesinin tepesindeki aydınlık feneri ile bunun altındaki şadırvandan anlaşıldığına göre iç avlu geleneğini yaşatan bir avlu mekânı idi. Bu bakımdan da ibadet yeri hüviyetinde değildi. Sonraları, yanlardaki misafirhane odaları, orta mekân ile birleştirilerek, bu bölmeler de namaz yeri haline getirilmiştir. Anadolu ve Rumeli'nin pek çok yerinde böyle İ.'ler bulunmaktadır. Ankara (Karaca Bey İ.'i), İstanbul (Mahmud Paşa, Davud Paşa camileri), Bursa (Yeşil Câmi, Orhan Camii, Hudavendigâr Camii, Yıldırım Bayazıd Camii ve daha başkaları), İznik (Yakup Çelebi İ.'i, Nilüfer Hatun İ.'i), Edirne (Muradiye İ.'i), Tire (Yeşil İ.), Kütahya (Yakup Çelebi İ.'i), Geyve, Eski Bilecik, İnegöl (İshak Paşa), Kastamonu (İsmail B. İ.'i), Yenişehir (Postinpuş Baba zaviyesi), Trabzon (Büyük İ.) da ve daha başka birçok yerde örnekleri sayılabilir. Yalnız Vize'de İ. denilen tek kubbeli harap bir yapının bu tiplere uymadığı görülmekte, aslında ne olatak yapıldığı da bilinmemektedir. Bu çeşit küçük İ.'lerde konaklayanların yiyeceği aşın, tabhane odalarındaki ocaklarda veya dışarıda avlunun bir köşesindeki büyükçe bir ocakda hazırlandığına ihtimal verilir. Nitekim bu grupa giren yapılardan Edirne'de Yıldırım Bayezid İ.'inin avlusunda yıkıntı halinde büyük bir ocak görülmektedir. Bu İ.'lerden bugün hâlâ İ. olarak adlandırılanlardan bir kısmı İ. camileri ola-

rak ayrı maddeler halinde tanıtılmışlardır. Bir kısmı ise diğer adları (meselâ Ankara'da Karaca Bey İ.'i gibi) na ayrılan maddelerde yazılacaktır.

Büyük hayır tesisleri olan manzume veyâ külliyelerde ise misafirhane tabhaneleri ya camie bitişik olarak (İstanbul'da Bayezid, Sultan Selim, Edirne'de II. Bayezid külliyelerinde olduğu gibi) yapılmış veyâ başlıbaşına ayrı bir bina halinde (İstanbul'da Fatih ve Süleymaniye külliyelerinde olduğu gibi) kurulmuştur. Böyle çok geniş sahaya yayılan İ.'lerde gerek bu tabhanelerde kalanları gerek külliyenin diğer tesislerinden faydalananları doyurmak üzere, külliyenin sınırları içinde ayrıca bir de aşhane - İ. yapılmıştır. Bunlardan bugün yalnız Edirne'de II. Bayezid İ.'i - ninki ile İstanbul'da Süleymaniye İ.'ininkinin aşhanesi durmaktadır. Bu sonuncu şimdi Türk ve İslâm Eserleri Müzesi olarak kullanılmaktadır. Süleymaniye aşhane - İ.'i, ortası avlulu ve revaklı bir galeri arkasında uzanan mekânları ile bir medreseye benzemekte ise de, medreseden farklı tarafı, mekânların hücreler halinde değil, büyük, uzun koğuşlar biçiminde olmasıdır. Eski aşhaneden kalan hatıralar olarak büyük bir değirmen ile bir kantar burada korunmuştur. I. Abdülhamid'in Bahçekapı'da türbesi etrafında yaptırdığı büyük manzumenin de bir aşhane - İ.'i vardı. Bu çeşit yapıların en sonuncularından olan bu tarihî eser, yerine Dördüncü Vakıf Hanı yapılmak üzere tamamiyle yıktırılıp ortadan kaldırılmıştır.

Türk medeniyeti ve sanatı tarihinde İ.'in yeri hakkında henüz yeterli bir araştırma yapılmamıştır. O. N. Ergin'in *Türk şehirlerinde imaret sistemi* (İstanbul 1939) ile, S. Eyice'nin «İktisat Fakültesi Dergisi»'ndeki *Zaviyeler ve zaviyeli camiler* başlıklı yazısı bu yolda yapılmış ilk çalışmalardır. — Semavî Eyice

İMARET CÂMİİ, İstanbul'da Fetih'ten sonra camie çevrilen eski Bizans kiliselerinden biri. Fatih semtinin kuzeyindeki yamacın Haliç'e hakim bir noktasında bulunan İ. C.'ne Eski İmaret veya Kilise Camii de denilmektedir. İ. C. Bizans devrindeki Pantepoptes manastırının kilisesi olup, I. Aleksios (1081 - 1118) un annesi Anna Dalassena tarafından «her şeyi gören» (= pantepoptou) İsa'ya sunulmuştu. Manastırın esasının 1081 - 1090 yılları arasında kurulduğu ileri sürülebilir. Burada Ortodokslarca çok değerli dinî konulu bâzı yazmalara sahip bir kütüphane olduğu da bilinir. Fetih'ten sonra Türkleşen şehrin ilk ihtiyaçlarını karşılamak üzere Fatih Sultan Mehmed tarafından Pantepoptes manastır ve kilisesi imaret haline getirilerek kilise binası da bu arada mescide çevrilmiştir. Kilisenin, aşhane - imaretin yemekhanesi olduğu yolundaki iddia, imaret teriminin yanlış anlaşılmasından doğmuştur ve asılsızdır. Fatih'in Arapça ve Türkçe vakfiyelerinde Eski

İMARET CÂMİİ (İstanbul)

İmaret adıyla anılır ve hücrelerin kıble, kuzey ve batı taraflarında olduğu belirtilir ki, bunlar her halde eski manastırın kalıntıları olmalıdır. İ. C.'nin bu görevi ancak 15 yıl kadar, esas Fatih Külliyesinin 1463 - 1470 yılları arasında yapılıp tamamlanmasına kadar sürmüştür. Bundan sonra İ. C. Fatih Sultan Mehmed vakfı bir mahalle camii olarak görevine devam etmiştir. Türk devri boyunca İ. C.'nin tarihe geçmiş bir olaya sahne olduğu bilinmiyor. Yalnız XVI. yüzyılın 2. yarısında İ. C. duvarlarına bitişik evler yapılmasını önlemek üzere yazılan H. 980 (1572) tarihli bir fermanla, yapının etrafında beş zira - i mimarî (3 m 79) genişliğinde boşluk bırakılması istenmiştir. İ. C. büyük yangınlarda zarar görmüş, fakat 1918'de Haliç kıyısından başlayarak Fatih'e çıkan yangından kurtulmuştur. Sanatsız, bodur gövdeli minaresi, bilinmeyen bir sebepten yıktırılmış ve bu tarihî yapı son yıllarda garip bir şekilde kullanılmağa başlanmış, ayrıca etrafı, duvarlarının dibine kadar parsellenerek satıldığından, çepeçevre evler yapılarak kapıları dahi gizlenmiştir.

İ. C., Bizans mimarîsinde dört destekli, kapalı Yunan haçı plânlı yapılar tipine giren bir kilisedir. Avluyu takip eden üç bölümlü (ortası kubbeli) bir dış holü vardır. Bunu takip eden esas önholü (narthex) de üç bölümlü, fakat iki katlıdır. Esas mekân ise dört kolu eşit bir haç biçiminde olup, bunu meydana getiren ve büyük beşik tonozları taşıyan sütunlar, her halde yangın ve depremlerde zarar gördüklerinden, yerlerine taştan örme payeler yapılmıştır. Tam ortada pencereleri yüksek kasnaklı ve kiremit kaplı kubbe bulunmaktadır. Dış yüzünde nişler ile süslü olan apsis, ileri taşan bir çıkıntı teşkil eder. İki yanındaki yan apsisler ise, yonca biçiminde küçük şapeller halindedir. Yan cephelerin mahya hattının düz oluşu, binanın örtü sisteminin inişli çıkışlı kısımlarının düzletildiğini gösterir. Bu ufak değişikliğe ve bugünkü son derecede bakımsız haline rağmen İ. C. İstanbul'daki eski Bizans kiliseleri arasında, ilk mimarî düzenini en iyi koruyabilmiş eserlerdendir. Dış duvarlar muntazam taş ve tuğla işçiliği ile örülmüş, güney yan duvarında tuğladan bâzı süsler meydana getirilmiştir. İ. C.'nin iç duvarlarında Bizans devrine âid süsleme izleri görülmemektedir. Duvarların üst kısmında ve kubbe eteğindeki mermer kornişin dış yüzü oyma motifler ile zarif surette tezyin olunmuştur. Narthex üstündeki galeride de yassı iki pembe sütun dikkati çeker. İ. C.'nin Türk devrine âid kayda değer bir özelliği yoktur. Kitabesi, etrafında bir haziresi olmadığı gibi, mihrap, minber gibi kısımları da sanat değerine sahip değildir. Evvelce burası normal bir mahalle mescidi olarak kullanılırken, minberinde Fetih işareti iki sancak asılı durur ve imam minbere bir kılıçla çıkardı. İ. C.'nin plân ve rölöveleri, Gurlitt, Van Millingen ve Ebersolt tarafından yayınlanmıştır. — Semavi Eyice

İMARET CÂMİİ, Tekirdağ'ın İnecik bucağında XV. yüzyıla âid bir Türk mimarî eseri. Parçalanmış kitabesinden anlaşıldığı kadarı ile, II. Bayezid devrinde H. 904 (1498 - 1499) te târihî hüviyeti hakkında hiç bir şey bilinmeyen, Adalia (Antalya) mirlivası Hüseyin Bey (veyâ Paşa ?) tarafından yaptırılmıştır. Kurucusunun yarı yarıya kadar yıkık, güzel türbesi de İ. C.'nin yanındadır. Geçen yüzyılın sonlarında çöken İ. C., bugün çok harap bir haldedir. Evvelce beş kubbeli olan son cemaat yerini, büyük bir kubbe ile örtülü kare bir mekân örter. İki yanında ise daha ufak kubbeli tabhane odaları vardır. İ. C., tabhaneli za-

viye - camiler tipinin gelişmiş son örneklerinden biri olarak Türk mimarlık târihi bakımından dikkate değer bir eserdir. — Semavi Eyice

İMARET CÂMİİ, Selanik'te Türk devrinden kalma değerli bir mimarî eser. Bugün artık yıkılmış olan uzun ve zarif minaresinin gövdesindeki renkli süslerden dolayı halk arasında Alaca Minare Camii olarak da tanınıyordu. Vakfiyesi H. 892 (1486 - 1487) târihli olduğuna göre, bu târih etrafında yapılan İ. C.'nin kurucusu İnegöl'deki türbesinde gömülü olan İshak Paşa (b. bk.) dır. Aynı kurucunun İnegöl'deki hayratının çok yakın bir benzeri olan bu eser, çok bakımsız ve harap halde olmakla beraber henüz durmaktadır. Muntazam ve cephelere renkli bir görünüş veren taş ve tuğla dizileri ile yapılan İ. C.'nin önünde beş kubbeli bir son cemaat yeri vardır. İ. C. zaviye - cami denilen tipte olup, birbirini aynı eksen üzerinde takip eden

İMARET CÂMİİ (Selânik)

kubbeli iki mekândan, örtülü avlu geleneğini devam ettiren ilk kubbeli kısmın yanlarında misafirlere mahsus ikişer tabhâne odası bulunmaktadır. Bunlar da kubbeler ile örtülmüştür. Kapısı üstündeki kitabesi okunamaz halde idi (1953). — Semavi Eyice

İMARET CÂMİİ, Bulgaristan'da, Filibe (Bulg. Plovdiv) de XV. yüzyıla âid değerli bir Türk eseri. İ. C.'nin II. Murad'ın vezirlerinden Şahabeddin Paşa tarafından 1430'a doğru yaptırıldığı sanılmaktadır. Üzerinde kurucusunun adını ve yapıldığı târihi belirten bir kitabesi yoktur. Sadece sağ tarafında, kurucusuna âid şimdi harap küçük bir türbe vardır. Yapı, imaret adı verilen eserlerin çoğunda olduğu gibi, aynı eksen üzerinde sıralanan kubbeli iki mekândan ibaret olup, bunlardan kubbe ile örtülmüş avlu geleneğini devam ettiren ilk mekânın iki yanında misafir edilenlere mahsus tabhâne odaları bulunmaktadır. İ. C.'nin önünde payelere dayanan beş bölümlü bir son cemaat yeri vardır. Uzun yıllardır çok harap ve bakımsız bir halde olmakla beraber, 1966'da onarılmasına başlanmıştır. — Semavi Eyice

İMBAT RÜZGÂRI: bk. DENİZ YELİ.

İMECE, köy kanunu gereğince köy tarafından yapılması gereken işlerin bizzat köylülerce yapılması. Bu işler ya beden veyâ mal mükellefiyeti suretiyle yapılır. Beden mükellefiyetiyle yapılmasına İ., mal mükellefiyetiyle yapılmasına da salma (b. bk.) denir.

İMEK'LER, Kıpçaklara bağlı eski bir Türk boyu. Bu boyun adı kaynaklarda Yimek biçiminde de kaydedilmiştir. *İmek* ve *Yimek* biçimlerinin *Kimek* adından geldiği anlaşılıyor. Bk. KİMEK'LER.

IMHOOF - BLUMER, Friedrich (Winterthur 1838 - Winterthur 1920), İsviçreli madenî para (sikke) araştırıcısı. 20 000'i aşkın sikkeden meydana gelmiş bulunan özel koleksiyonunun en büyük bölümü son derece değerli eski Yunan paralarıydı ki, hepsi 1900 yılında Berlin Madenî Paralar Müzesi tarafından satın alınmıştır. Bu zengin koleksiyon muhtemel olarak 1945 yılında Rusların eline geçmiştir.

Kleinasiatische Münzen (Küçük Asya sikkeleri) [2 cild, 1901 - 1902] adlı eseriyle tanınmıştır. Bundan başka, Prusya Bilimler Akademisi tarafından yayınlanan *Die antiken Münzen Nordgriechenlands* (Kuzey Yunanistan'ın antik sikkeleri) [3 cild, 1899 - 1912] adlı eseri yönetmiştir.

İMHOTEP, Mısırlı mimar. Coser (Djoser) adındaki firavunun mimarı olup, ilk yapılan ehram (basamaklı Sakkarah ehramı) için ilk defa taş kullanmıştır. Yunanlılar onu Asklêpios ile bir tutarak tanrılaştırmışlardır.

İMİD'LER veyâ **İKİNCİ DERECEDE AMİD'LER,** amonyaktan iki hidrojen atomunun metaller tarafından yeri alınması yolu ile elde edilen bâzı kimyevî birleşimler. Elde edilen böyle birleşimlere metalimid adı da verilir. Meselâ çinko - imidi Zn NH. Metalin yerine, iki değerli asit radikalleri de geçebilir. Phthalimid İ.'ler, İmido - grupu =NH'i içine alırlar, fakat bu grup başka çeşit birleşimlerde de bulunabilir.

İMLÂ (yeni ter. Yazım; Fr. Orthographe), kelimelerin yazılışında kullanılması kabul edilen ortak yazı biçimi. Bir dildeki bütün seslerin ve ses özelliklerinin yazılabilmesi için, bu ses ve özellikleri karşılayacak işaretlerin çok iyi seçilmiş olmaları gerekir. Bir dilin alfabesi o dilin yapısına uygun olursa, en iyi İ. biçimi kendiliğinden doğar. Milletler İ.'larını yüzyıllar boyu geçirdikleri denemeler ve geliştirmeler sonunda elde etmişlerdir.

Batı dilleri içinde Almanca, İ.'sı en kolay olanıdır. Yalnız, birleşik kelimelerin çokluğu Almancanın kıvraklığını kaybettirmektedir. Fransızcanın İ.'sı, tarihî ve etimolojik mahiyeti dolayısıyle konuşma dilinde kullanılmayan sesleri gösterdiğinden ve taşıdığı sesliler yüzünden güç bir İ. şeklidir. İngiliz İ.'sında ise sesli ve sessiz harflerin birkaç ses değeri vardır. Bu ve başka özellikleriyle İngiliz İ.'sı da güç İ.'lar arasındadır.

En eski Türk İ.'sını Orhon kitabelerinde görmekteyiz. Bu alfabenin işaretleri çok olmakla beraber, o zamanki Türk dilinin bütün sesleri karşılanamamıştır. Bu yüzden Orhon kitabelerinde birtakım kelimelerin nasıl okunacağı bugün bile bilinmemektedir. Bu alfabede seslileri belirtmek üzere ancak dört işaret vardır. Bu sebeple *a*, *e*; *ı*, *i*; *o*, *u* ve *ö*, *ü* sesleri için ortak işaretler kullanılmış, kalın ve ince sesliler özel harflerle belirtil- memiştir. Buna göre, eski Türkçedeki 8 sesli 4 harfle yazılmıştır. Sesli harflerin azlığı ve bu harflerin kullanılışındaki düzensizlik, bu alfabede kullanılan sessiz harflerle bir dereceye kadar giderilmiştir.

Soğd alfabesinden alınmış olan Uygur alfabesinde ancak 18 işaret vardır. Uygur yazı sisteminde sesli harflerin sayısı çok azdır. *a* ve *e* sesleri için yalnız bir harf kullanıldığı gibi, *ı* ve *i* sesleri için de bir işaret vardır. Bunun gibi, *o*, *ö*, *u* ve *ü* sesleri için de yalnız bir harf kullanılır. Uygur yazmalarında bu bakımdan sağlam bir İ. meydana geldiği ileri sürülemez.

Uygur alfabesinde, pek az kullanılmış olan *h* harfini saymayacak olursak, 15 sessiz harf vardır. Bu harfler keli-

me başında, içinde ve sonunda frrklı biçimlerde yazılır. Birbirine yakın sesleri ayırdetmek için harflerin üzerlerine veyâ altlarına noktalar ilâve edilir. Ancak, bu noktalara bütün Uygur yazmalarında rastlanmamaktadır. Çünkü Uygur yazmalarının çoğunda *g*, *k* ve *h* sesleri için bir tek işaret kullanılmıştır. Yalnız *z* sesini *r*'den ayırdetmek için *z* işaretinin altına daima nokta konulmuştur. Bazı metinlerde *p* sesini belirtmek için *b* harfi üzerine bir nokta konulduğu gibi, *ş* harfini de *s* harfinden ayırmak için bu işaretin altına iki nokta ilâve edilmiştir. Bunun gibi, *n* harfini de *a*, *e* işaretinden ayırmak üzere bu harfin üzerine bir nokta konulmuştur. Ancak, harfleri birbirinden ayırdetmek için baş vurulan bu yollar bütün Uygur yazmalarında bir kural halini almamıştır.

Uygur yazı sisteminin dikkate değer özelliklerinden biri de bazı eklerini bağlı bulundukları kelimelerden ayrı yazılmasıdır. Ayrı yazılan eklerin başlıcaları isim çekimi ekleridir.

Uygur alfabesini Moğollar da almışlardır. Bu suretle Uygurcada kullanılan yazı kuralları Moğollar arasında da yayılmıştır.

Geniş Türk topluluklarının yüzyıllarca kullandıkları Arap alfabesinde sesli harflerin azlığı, Türkçenin seslerini karşılayabilmesi için hareke denen işaretlerin kullanılması mecburiyetini doğurmuştur.

1928 yılında kabul edilen Lâtin asıllı yeni Türk alfabesi, dilimize uygun düşen bir yazı sistemidir. Bu alfabede Türk dilinin İ.'sı 29 ses işaretine dayanmaktadır. Özellikle 8 ayrı sesli işaretin kabul edilmesi ile İ.'mızın önemli meselelerinden birisi halledilmiş sayılabilir. Buna rağmen, bugün henüz Türk İ.'sında kesin bir birlik sağlanmış değildir. Yeni Türk yazı sistemi fonetik esasına dayanmaktadır. Buna göre ortak kültür dilimizdeki her ses için özel bir işaret (harf) kullanılır.

Yabancı dillerin İ.'sında etimolojik esaslar da göz önünde tutulur. Bundan başka, geleneksel yazılış biçimlerini kullanan İ. sistemleri de vardır. Etimolojik ve geleneksel esaslara dayanan İ. sistemleri daha karışıktır. Lâtin sistemine dayanan yeni Türk alfabesinin kabulünden bu yana geçen süre içinde bir yazı geleneği meydana gelmemiştir. Bu bakımdan Türk İ.'sında geleneksel biçimler söz konusu değildir.

Yeni Türk alfabesinin kabulünden sonra İ.'mızı düzenlemek üzere Dil Encümeni tarafından bir *İmlâ lûgati* yayınlanmıştı. Daha sonra İ.'mızın kuralları, Türk Dil Kurumu'nun çıkarmış olduğu *İmlâ Kılavuzu* adlı eserle tesbit edilmiştir. Bu kılavuzun yeni baskısı *Yazım Kılavuzu* adı altında çıkmıştır. Türk Dil Kurumu'nun tesbit etmiş olduğu kurallar Millî Eğitim Bakanlığınca da kabul edilmiştir.

İMMANENT (Fr. Immanent): bk. İÇKİN.

IMMATERİALİZM (Fr. Immatérialisme) [Fel.], İrlandalı filozof George Berkeley (1685 - 1753) nin, ancak ruhların mevcut olduğuna dâir doktrinine verdiği ad. Berkeley, madde için, his ve idrak edilebilirlik (perceptibilité) den gayri bir varlık tanımaz.

İMMERMANN, Karl (Magdeburg 1796 - Düsseldorf 1840), Alman romancısı, oyun yazarı, rejisörü ve tiyatro müdürü. 1815 yılında Napoléon'a karşı girişilen savaşa gönüllü olarak katılmıştır. Hukuk tahsil etmiş, muhtelif yerlerde yıllarca yargıç olarak çalıştıktan sonra 1834'te Düsseldorf Tiyatrosu (Die Düsseldorfer Bühne) nun müdürlüğünü üzerine almıştır. Bu yönetmenlik görevi sırasında Düsseldorf sahne hayatına büyük bir canlılık ve incelik getiren I., bütün başarısına rağmen yeteri kadar ilgi görmeyince 1838'de tiyatroyu terk etmiş ve yine eski mesleğine dönmüştür.

K. IMMERMANN

Yazar olarak klasik örneklere bağlı kalan I., Goethe çağı ile realizm arasında sallanan bölünmüş bir şahsiyete sahiptir. Eserlerinde çağının şiiriyeti ile problematik muhtevası arasında bir denge kurma gayreti bütün ömrü boyunca sürüp gitmiştir. Oyun yazarı olarak çoğunlukla tarihî dram konularını tercih etmiş, bu tarzda da klasik örneklere ve hikâye geleneğine sadık kalmıştır.

Sanatçı daha çok mensur eserlerinde ve özellikle bâzı romanlarında sosyal kritiğe ve sosyal hicve önem vermiştir. Dikkate değer bir yönü ise, yine bâzı romanlarında, artık kapanmakta olan feodalite çağı ile yeni yeni güçlenmeye başlayan endüstri çağı arasındaki içtimaî ve beşerî çelişkileri ilgi çekici bir üslûpla dile getirmiş olmasıdır.

En önemli eserleri şunlardır: *Die Epigonen* (Epigonlar) [3 cild, 1836]; *Münchhausen* (bir Alman baronu) [4 cild, 1838 - 1839]; *Merlin* (ad) [1832]; *Cardenio und Celinde* (Cardenio ve Celinde) [1826]; *Trauerspiel in Tirol* (Tirol'deki facia) [1827]; *Kaiser Friedrich II* (İmparator II. Friedrich) [1828]; *Gedichte* (Şiirler) [1822]; *Neue Folge der Gedichte* (Yeni şiirler dizisi) [1830]; *Der im Irrgarten der Metrik umhertaumelnde Cavalier* (Nazım ölçüleri labiren- tinde düşe kalka dolaşan kavalye) [1829]; *Memorabilien* (Hatırlanmağa değer olaylar) [3 cild, 1840 - 1843].

IMMORALIZM (Fr. Immoralisme), genel anlamında bir ahlâk septisizmi, bütün ahlâk değerlerinin reddini, özel ve dar anlamında Fr. Nietzsche (b. bk.) nin temsil ettiği bir görüşü ifade eden bir terim. Nietzsche'ye göre, «yeni değer tabloları» ile yeni bir insan kültürü yaratılmalıdır. Eski kültür insanının çöküşünde en büyük suç, köle ahlâkı ile Hıristiyanlıktadır. Yeni ahlâk, efendi ahlâkı olacak ve geleneksel ahlâkın iyi ve kötüsünün ötesinde bulunacaktır. İşte bu iyi ve kötü değerleri ile geleneksel ahlâkın reddedilmesi İ.'dır. Bk. AHLÂK.

IMMUNISATION: bk. MUAFİYET.

İMOLA, İtalya'da, Bologna ili sınırları içinde ve Santerno ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 50 000'i biraz aşkındır. İ.'da bir kütüphane ve târihî bâzı koleksiyonlar vardır. 1187 - 1271 yılları arasında inşa edilmiş bulunan ve sanat târihi yönünden önemi olan katedral, XVIII. yüzyılda onarılmıştır.

İMPEDANS (Fr. Impédance; İng. Impedance), bir alternatif akım devresinde elektrik akımına karşı gelen toplam direnç. Bir alternatif akımın etkin potansiyel farkı V, etkin akım şiddeti I olursa, göz önüne alınan devrenin

İ.'ı, $Z = V/I$ olur. Bir alternatif akım elektrik devresinde seri bağlı R direnci, L selfi ve C sığasının bulunması genel hâlinde İ.'ın genel ifadesi $Z = \sqrt{R^2 + (X_L - X_C)^2}$ olur. Burada

$$X_L = \omega L = 2\pi f L, \quad X_C = \frac{1}{\omega C} = \frac{1}{2\pi f C} \text{ dir.} \quad f = \omega/2\pi$$

alternatif akımın frekansı, ω = açı frekansı yahut akımın çarpıntısıdır. İ.'ın birimi *ohm*'dur.

IMPERIA, İtalya'da Impero ırmağının denize döküldüğü yerde aynı adı taşıyan ilin idarî merkezi ve limanı olan bir şehir. Nüfusu 38 700 (1967) dür. Cenova körfezinin bu şehri aynı zamanda bir kış mevsimi dinlenme yeridir. Şehirde demir ve besin maddeleri endüstrileri kayda değer.

IMPERIAL (Coğ.), Güney Amerika'da Şili'nin Cautín eyaletinde, Araucano'ların topraklarında bir şehir. Bu bölge altın maden ocaklarıyle ün kazanmıştır. 1551'de Pedro de Valdivia tarafından kurulan bu şehir 1598'de Araucano'lar tarafından tahrip edilmiştir.

Şehir, Nueva (Yeni) I. adı altında yeniden kurulmuştur. Nüfusu 6 643 (1949) tür. Aynı adı taşıyan ve nüfusu 33 361 olan ilçenin başkentidir.

IMPERIAL CHEMICAL INDUSTRIES L T D. (kısaltılmış adı: **I. C. I.**) [*impiriöl kemikl indöstriz*], İngiltere'nin, merkezi Londra'da olan en büyük kimya firması ve endüstri teşebbüsü. Brunner, Mond and Company, United Alkali Company, Nobel Industries Ltd. ve British Dyestuffs Corporation firmalarının 1926'da birleşmeleriyle meydana gelmiştir. Firma bütün kimya maddelerini imal etmektedir. 1951'de, İngiltere'nin kimyevî madde ihracatının % 80'i bu firma mamulleri idi ve tesislerde 99 300 kişi çalışıyordu. Firmanın 1953'teki sermayesi 120 milyon sterlindi.

IMPHAL, Hindistan'da Manipur bölgesinin ticaret merkezi olan bir şehir. Nüfusu 67 700 (1966) dür.

IMPRESARIO (İta. Impresario; *impresa* = teşebbüs), bir sanatkârın işleri ve angajmanlariyle uğraşan kişi.

IMPROMTU [Fr. *ẽprõtü*] (Lât. *in promtu* = kolayca, irticalen), romantik çağda piyano için yazılan bâzı parçalara verilen ad. Biçim bakımından serbest olup hazırlıksız, irticalen icra edilmiş bir parçadır. Chopin, Liszt ve Fauré'nin I.'leri vardır.

İMPULS, bâzı dokularda, özellikle sinir ve kas telleri ile iletilen, çalışma veyâ köstekleme (inhibisyon) olarak beliren değişiklik.

İMPÜLSİYON (Fr. Impulsion; İng. Impulse), çok kısa bir süre etki eden bir kuvvet kavramı. Kuvvetin (sabit kuvvet için) değeri ile etki süresinin çarpımına eşittir. Bâzen İ.'a kuvvet çarpması adı da verilir. Kuvvet F ile ve etki süresi Δt ile gösterilirse:

$$p = \text{impülsiyon} = F \cdot \Delta t$$

olur. $F = \frac{\Delta v}{\Delta t}$ olduğundan $F \cdot \Delta t = m \cdot \Delta v$ olur. Buna göre, bir kuvvetin İ.'u momentumdaki değişmeye eşittir (m = cismin kütlesi, Δv = cismin hızındaki değişme). Bâzen İ. terimi yerine *impüls* terimi de kullanılır.

Ötelenme hareketi yerine bir dönme hareketi alınırsa, dönme hareketinde döndürücü kuvvetin dönme eksenine göre momenti (L) ile bu kuvvetin tesir süresi (Δt) nin çarpımına da açısal İ.'u adı verilir. Buna göre açısal İ. $L \cdot \Delta t$ olur. Ötelenme hareketine benzer tarzda, açısal İ., açısal momentumdaki değişmeye eşittir:

$$L \cdot \Delta t = I \cdot \Delta\omega$$

I = dönen cismin dönme eksenine göre eylemsizlik momenti, ω = açısal hızdır (bk. EYLEMSİZLİK MOMENTİ, MOMENT).

İMRAHOR, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve genellikle bütün İslâm devletlerinde saray ve hükümdarların binek ve ahırlarından sorumlu memura verilen ad; İstanbulda bir semt. İ. semti, Samatya'da, Altı Mermer mahallesinde olup, semte adını II. Bayezid devri mirahurlarından İlyas Bey vermiştir. Burada daha önce Bizans devrine âid bir kilisenin, bu zat tarafından câmie tahvili üzerine sözü edilen kilise, İ. Câmii adı ile tanınmış olduğundan semt de böylece adlandırılmıştır. İ. semti Osmanlı devri İstanbul'unda 1718 ve 1919 yıllarında iki büyük yangınla harap olmuştu. Semtte, XVII. yüzyılda Tavil Mehmet Efendi bir Bayramî, Şeyh Halil Efendi de bir Kâdirî tekkesi inşa etmişlerdi. Ayrıca bir hamam ve Fatma Sultan tarafından 1681'de yaptırılmış bir cephe çeşmesi de vardı.

İMRAHOR İLYAS BEY CÂMİİ, İstanbul'da Samatya ile Yedikule arasında, kiliseden çevrilmiş bir eski eser. Mirahur Câmii adı ile de tanınan İ. İ. B. C., bir cadde ile bir mahalleye de adını vermektedir. İstanbul'un Fetih'ten önceki devreye âid anıtlarının en eskilerinden biridir. Patrikios unvanına sahip ve 454'te de doğu konsülü olan Studios, 463'te kendi mülkü içinde İoannes Prodromos (Vaftizci Ioannes) adına bir kilise yaptırtmış, bunun yanında ayrıca bir de büyük manastır kurdurmuştur. Bu manastır ve kilise tarihte, kurucusunun adı ile Studios olarak tanınmıştır. Manastırın büyük şöhreti, sonraları aziz ilân edilen Teodoros Studites'in başkeşiş olması (798 - 826) ile başlar. İçinde 700 kişi barınan bu dinî müessese bu devirde kuvvetli bir teoloji merkezi haline getirilmiş, bütün Bizans devri boyunca burada hazırlanan, istinsah olunan akımı yazma kitaplar, minyatürler ve ikonolar ile çok geniş bir şöhrete erişmiştir. Theodoros ve keşişlerinin ikonoklazm akımı ile mücadeleleri ise kilise târihinde önemli bir yer tutar. Patriklerden III. Antonios (974 - 979), Aleksios (1025 - 1043) ve Dositheos (1191) da burada yetişmişti. Kilise ve dolayısıyle manastır, bâzı târihî olaylara da sahne olmuştur. Şehrin imparatorlara mahsus tören giriş yeri olan Altınkapı'dan içeri giren hükümdarların, kapının iç tarafında olan

İMRAHOR İLYAS BEY CÂMİİ

bu kilisede ibadet etmeleri usuldendi. Bizans tahtını I. Mikhael'in elinden zorla alan V. Leon (813 - 820) ile Lâtin idaresine son veren VIII. Mikhael (1261 - 1282), şehre Altınkapı'dan ilk girdiklerinde Tanrı'ya şükranlarını belirtmek üzere, önce burada ibadet etmişlerdi. Diğer taraftan X. yüzyıldan 1204'e kadar bütün saray halkı, 29 Ağustosta İoannes Prodromos yortusu günü burada toplanırdı. Yılın başka günlerinde de burada daha başka dinî törenler yapılırdı. Pek çok devlet ileri geleni ve tahtlarını bırakmak zorunda kalan üç imparator buraya sığınmıştı. Bunlardan İmparatoriçe Zoe'nin evlâtlığı olan V. Mikhael, bir halk ayaklanmasında (21 Nisan 1402), amcası Konstantinos ile saraydan kaçarak bu kiliseye sığınmış, fakat zorla dışarı sürüklenerek gözlerine mil çekilmiştir. Sıhhat ve ümidini kaybeden İsaakhios Komnenos 1059'da tahtını bırakarak buraya çekilmiş, basit bir keşiş hayatı ile son günlerini tamamlamıştır. VII. Mikhael de Nikephoros Botaniates karşısında 1078'de tahtını bırakmak zorunda kalınca burada keşiş olmuştur. Eski kilise ve yanındaki manastır, Lâtin istilâsı (1204 - 1261) sırasında harap olmuş, şehir 1261'de yeniden Bizans'ın başkenti olduktan sonra, İmprator II. Andronikos'un kardeşi Konstantinos Palaiologos tarafından 1293'te tamir ettirilmiş, özellikle kilise eski ihtişamına kavuşturulmuş, arazisinin etrafı kalın duvarlar ile çevrilmiştir. İmparator VIII. Ioannes Palaiologos tarafından 1380 - 1388 arasında burada bir synod toplanmıştır.

Fetih'ten ancak bir süre sonra bu büyük manastır ve kilisesi, II. Bayezid devri ricalinden İmrahor (aslı: Emir - ahur; Mirahur da denir) İlyas Bey tarafından zaviye ve cami haline getirilerek vakfedilmiştir. Fatih Sultan II. Mehmed'in sütannesi Daye Ümmü Gülsüm Hatun'un kızı Hundi Hatun'un kocası olan İlyas Bey'e H. 891 (1486) tarihli temliknâme ve vakfiyelerine göre Arnavutluk'ta Görice (Korçe) de Botoşine köyü temlik edilmişti. H. 910 (1504 - 1505) tarihli vakfiyesine göre İstanbul'daki camiden başka, Korçe'nin Piskopye köyünde, cami, imaret ve muallimhânesi olan İlyas Bey'in çeşitli evkafı arasında, İstanbul'da Langa semtinde bir hamam ile yedi dükkân, Yanya'da bir hamam ile dört değirmen sayılmaktadır. H. 915 (1509 - 1510) tarihli başka bir vakfiyesinden İlyas Bey'in ayrıca Çorlu'da da bir cami ve İstanbul ile Edirne'de mektepler yaptırttığı anlaşılıyor. İlyas Bey vakıflarına oğlu Mustafa Çelebi'yi mütevelli tayin etmiş, öldüğünde de Görice'deki camiinin yanına gömülmüştür.

İ. İ. B. C. bütün Türk devri boyunca şehrin büyük camilerinden biri olarak yaşamış, bu arada *Hadikatü'l - cevâmi*'den öğrenildiğine göre, Tatar mirzalarından Devlet Han tarafından zaviye haline getirilerek, tevliyetini evlâda şart etmiştir. Bu zaviyenin şeyhleri camiin avlusuna gömülmüştür. İ. İ. B. C.'ndeki tekke geçen yüzyıl sonlarına kadar faal olmuştur. Cami XVIII. yüzyılın 2. yarısında bir yangında harap olmuş ve tamir edilmiştir. H. 1219 (1804 - 1805)da III. Selim'in haremi haznedar ustalarından Narperver Usta tarafından tamir ettirildiğini bildiren bir tarih beyti vardır. H. 1236 (1820 - 1821) da Hassa başmimarı Mehmed Rasim'in tekrar tamir ettiği de bilinir. Bizans devrinde burası önemli bir yazma ve tezhip atelyesi olarak çalıştığı gibi, Türk devrinde de ünlü bâzı hattatların yetiştiği merkez olmuştur. Bu camiin imamı H. 1144 (1731 - 1732) te ölen Seyyid Abdullah Efendi, Süleyman, Seyyid Hüseyin, Seyyid Hasan ve Seyyid Abdulkadir gibi hattatları yetiştirmiştir. İ. İ. B. C., 1894 büyük depreminde zarar görmüş, çürüyen ahşap çatısı 1910'a doğru kısmen çökmüştür. Bir daha tamir edilmeyen bu eski ve büyük yapı o târihten bu yana gittikçe harap olarak şimdiki harabe halini almıştır. Rus Arkeoloji Enstitüsü, B. Pançenko'ya burada araştırmalar yaptırarak (1907) Bizans sanatı bakımından değerli bâzı plastik eserler, özellikle lâhit parçaları meydana çıkarmıştır. Bunlar şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir. Esas İ. İ. B. C. kullanılmaz hale girdiğinde eski *narthex*'i, sonraki son cemaat yerinin sol bölümü kapatılarak, hattâ minber de konularak ufak bir cami haline getirilmiştir. 50 yıl kadar burası, belki bütün İslâm âleminin en küçük camii olarak namaza açık kalmıştır. Son 15 yıl içinde biraz ufak tamirler yapılarak yapının daha fazla yıkılması önlenmiştir.

İ. İ. B. C. Hıristiyanlığın ilk devrinde yapılan *basilika*'ların Hellenistik tipinin başarılı bir örneğidir. Kuzey duvarı kısmen duran Bizans devrine âid avluyu takip eden narthex kısmı, avluya dört mermer sütunlu bir revak ile açılmaktadır. Evvelce bu narthex'in iki ucunda, yukarı katlara çıkışı sağlayan ahşap merdivenlerin bulunduğu anlaşılır. Sağda şerefeden yukarısı yıkık olan tuğladan bir minare yükselir. İçeri beş kapıdan geçilir. Mekân, yeşil breşten, her bir sırada yedişer tane olmak üzere iki sütun dizisi ile uzunlamasına üç nefe ayrılmıştır. Belki 1763 depreminde, belki de 1782 yangınında, sağdaki sütunlar parçalandıklarından, bu dizi tamamen kaldırılmıştır. Yerinde evvelce sütun taklidi boyanmış ahşap direklerin olduğu bilinir. Soldaki dizi sağlam bir halde durmaktadır. Yan neflerin üzerlerinde aslında ahşap galeriler olduğu kolaylıkla tahmin edilmektedir. 1910'a kadar, geç devirde yapılmış ahşap galeriler duruyorlardı. Dıştan üç cepheli bir çıkıntı teşkil eden apsisin üstündeki yarım yuvarlak kasnak, buradaki pencerelerin kemer biçimlerinden anlaşıldığına göre, Türk baroğu üslûbundadır ve böylece XVIII. yüzyıl sonu veyâ XIX. yüzyıl başında yapılmıştır. Aslında yapının üstünde belki kademeli şekilde yapılmış, kiremit örtülü bir ahşap çatı vardır. Türk devri tamirlerinde biraz değişik biçimlerde de olsa, ahşap çatı prensipi devam etmiştir. İ. İ. B. C.'nin mermer işçiliği, sütun başlıkları, pencere kemerleri, silmeler ve kornişleri çok önemlidir Bunlar V. yüzyıl taş işçiliğinin güzel örnekleridir. Eski kaynaklarda ihtişamı anlatılan, duvar ve apsis yarım kubbesini süsleyen mozayiklerden hiçbir şey kalmamıştır. Molozların arasında bulunan bâzı mozayik taneleri ile, şimdi Atina'da Benaki Müzesinde olan figürlü bir mozayik parçası, burada gerçekten bu çeşit süsleme olduğunun delilleridir. Bu tarihî eserin en ilgi çekici bir özelliği de, Lâtin istilasını takip eden devirde yapıldığı sanılan döşeme süslemesidir. Orta nefin geniş sathı, yuvarlak bir örgü motifine göre düzenlenmiş çerçeveler ile kare veyâ diktörtgen bölümlere ayrılmıştır. Çeşitli renkli taşların kesilmesi ve bâzı kısımlarda birbiri içine çakılması suretiyle meydana getirilen bu döşeme, yarım yüzyıldan beri dış tesirlere açık kaldığından mahvolmaktadır. İ. İ. B. C. harap olduktan sonra, orta nefin doğu ucunda, mihrabın önünde, evvelce sunak masasının durduğu yerde, içine birkaç basamakla inilen, haç biçiminde, eskiden mermer kaplı bir *confessio*, yâni bir rölik saklama hücresi bulunmuştur. X. yüzyılda bu kilisede İoannes'in olduğu söylenen bir baş vardır. Bu rölik Lâtin istilâsında Fransa'da Amiens'e götürülmüştür. İ. İ. B. C.'nin rölöveleri C. Gurlitt, A. van Milingen ve Traquair, J. Ebersolt ve A. Thiers tarafından yayınlanmıştır. Bizans

devrinde bir ucu Yedikule kapısına, diğer bir ucu ise denize kadar inen çok geniş bir araziye yayılan manastırdan bugün belirli iz olmamakla beraber İ. İ. B. C.'nin az ilerisinde bu manastıra âid çok güzel mimariye sahip 54 sütunlu bir su sarnıcı bulunmaktadır. Sarnıcın bir kenarına bitişik olarak apsisli ve içinde iki sütun bulunan bir de ayazma vardır ki, Bizans devrinin bir mimarî hüviyeti olan en eski ayazması sayılabilir. İ. İ. B. C.'nin avlusu, tekkenin son mensuplarından bir ihtiyar tarafından çiçekli bir bahçe halinde yarım yüzyıl bakılmış ve şehrin güzel bir köşesi olarak edebiyata geçmiştir. — Semavi Eyice

İMRAHOR KASRI, İstanbul'da, Kâğıthane deresi kıyısında bir kasır. İ. K., Lâle Devri (b. bk.) nde büyük bir ün kazanmış olan Sadabad sarayının, Haliç tarafının az aşağısında inşa edilmişti. Türk tarihi boyunca derenin iki yanındaki düzlük yılın bâzı aylarında sarayın Has Ahırındaki atların otlaması için kullanıldığından, buradaki ahırların yakınında eski bir tarihte yaptırılmıştı. İ. K.'nın bulunduğu yerin yakınında yükselen H. 998 (1589-1590) tarihli mermerden çok güzel bir çeşme, şâir Sâî Çelebi tarafından yazılan tarih manzumesinden anlaşıldığına göre bir mirahur tarafından yaptırılmıştır. İlk İmrahor veyâ Mirahur Kasrı'nın da bu sıralarda yapıldığına ihtimal verilebilir. XVIII. yüzyılda bâzı yabancı seyahatnâmelerde İ. K.'na Büyük İ. K. denilmektedir. Osmanlı tarihi boyunca bir önceki yıkılıp yerine bir başkası yaptırılmak suretiyle İ. K. hatırası ve adı yaşatılmıştı. Son olarak, geçen yüzyılın 2. yarısında Kâğıthane deresi kıyılarındaki saray ve diğer yapılar yenilenirken, her halde onları da yapan Hassa Kalfası Serkis Balyan tarafından bir defa daha yeni zevklere göre yapılmıştı. Ulu çınarlar ile çevrili, bir yanında dere, bir yanında ise Karaağaç tarafından gelen yolun sınırladığı düz bir saha üzerinde tamamiyle Avrupa mimarisi üslûbunda olarak inşa olunmuştu. Etrafındaki çayırlı güzel düzlük ise bir mesire ve teferrüc (gezme, seyir) yeri olmuştu ki buna da İmrahor (veyâ Mirahur) mesiresi deniyordu. Muntazam mermer rıhtımlı, demir parmaklıklı bir duvarla çevrili bir bahçe içinde olan İ. K., İsviçre villa (chalet) larını taklit eden bir üslûptaydı. Bu son İ. K., kâgir bir temel üzerine oturan ahşap iki kattan ve bir de çatı katından ibaretti. Dar yan cephelerinde dışarı taşan yarım yuvarlak çıkıntılarda yukarı çıkışı sağlayan merdivenler vardı. Dere ile yola bakan geniş taraflarında ise altta birer veranda, bunların üstlerinde ise balkonlar bulunuyordu. İ. K., XIX. yüzyılın 2. yarısında İstanbul'da

İMRAHOR KASRI: Yıkılmadan önce (Kâğıthâne, İstanbul)

İMRAHOR KASRI: Eski hali (Kâğıthâne, İstanbul)

hâkim olan zevki göstermesi bakımından ilgi çekici bir eser teşkil ediyordu. Osmanlı devrinin sonlarına kadar çekilen fotograflarda döşeli ve bakımlı olarak görülen bu kasır, sonra tamamiyle bakımsız bırakılmış ve 1940'a kadar harap bir halde durmuş ve bu târihten sonra tamamiyle yıktıralarak ortadan kaldırılmış, bir süre sonra da yerine askerî yapılar inşa olunmuştur. — Semavi Eyice

İMRALI, Armutlu yarımadası ucundan 20 km batıda, Marmara Denizi'nin küçük adalarından biri. Kuzey - güney doğrultusunda 6 km uzunluğa ve 3 km genişliğe sahip bu dar adanın yüzölçümü 10 km² dir.

Değirmen burnu - İncirli limanı arasına çekilecek bir çizginin kuzeyinde, volkanik kütle (liparit) damarlarıyle katedilen II. Zaman kalkerlerinden yapılı kısım, arızalı ve tepesi yüksektir. İ.'nın en yüksek yeri (217 m) olan Türk buradadır. Bu çizginin güneyinde ise, kil, killi kalker, kumtaşı ve çakıllardan müteşekkil, alçak ve tatlı eğimli III. Zaman arazisi uzanır.

İ.'yı Bizanslıların elinden Orhan Gazi'nin kumandanlarından kaptan Emir Ali almıştır. İ., adını bu kahramanın adından almaktadır.

Adada bulunan 3 Rum köyü, varlığını İstiklâl Harbi sonlarına kadar muhafaza etmişti. Bu köylerde oturan halk, soğan ekimi, bağ, zeytincilik, ipek böceği kozacılığı ve balıkçılıkla uğraşmaktaydı. Bu Rumlar, mübadele yoluyla ayrılınca, ada, 1935 yılına kadar boş kalmıştır. O tarihte Adliye Vekâleti, İ.'yı hükümlülerin tarım ve hayvancılık yapacakları bir ceza evi haline getirmiştir.

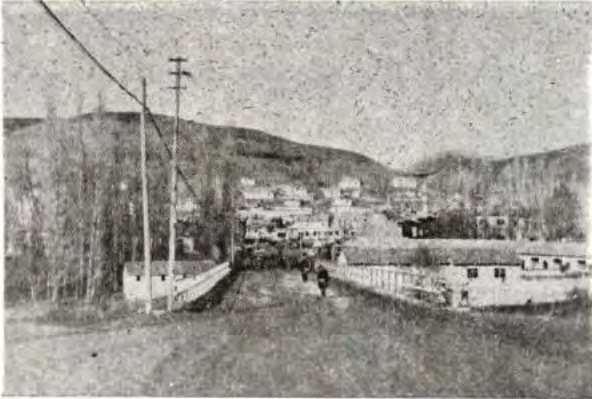
Bugün 1 000 hükümlüyü barındıracak tesislere sahip ve suçlularla adalet mensuplarından gayrısının ayak basamadığı bu adanın III. Zaman tortullarıyle kaplı güney bölümünde, tahıl tarımı yapılmakta, endüstri bitkileri (keten, ay çiçeği ve zeytin) yetiştirilmekte ve meyvecilik yapılmaktadır. Elde edilen mahsuller ile çevrede avlanan balıklar, adadaki konserve fabrikasına sevk edilmekte, çıkarılan zeytin yağının bir kısmı sabun yapımında kullanılmaktadır. İ.'da balıkçılığı geliştirmek gayesiyle bir de tekne yapan bir atelye kurulmuştur.

Tutukluların yetiştirdiği ürünlerle imal ettikleri eşyaları sergilemek için İstanbul'da iki mağaza açılmış (1947) ve bunlardan biri 1948'den beri satışa başlamıştır. — Talip Yücel

İMRANLI (eski adı: **Hamidâbad, Ümraniye**), Sivas iline bağlı, Kızılırmak havzasında bir ilçe. Yüzölçümü 1 229 km² dir. Yalnız bir bucağı olup 99 köyü vardır. İlçe merkezinin nüfusu 3 818 (1970) dir. Doğudan Kızıldağ (3 015 m), Alardıç ile Çengelli dağ (2 650 m), batıdan Lülükbaba (2 427 m) ve Çıralık dağlariyle çevrilmiştir.

İ.'nın da üzerinde bulunduğu Kızılırmak, farklı iki bölgenin sınırını teşkil eder. Irmağın kuzeyinde III. Zamanın 1. yarısına âid, volkanik kütlelerle aratabakalı kalkerlerden yapılı, Kızılırmağa karışan ve yataklarında ancak yağışlı mevsimde su bulunan derelerle parçalanmış bir plâto uzanır. Yüksekliği 1 800 - 2 400 m arasında oynayan plâtoda yıllık yağış tutarı ağaçların yetişmesine fırsat verecek seviyeye ulaşır. Ekim - Mayıs arasında yağışlar daha çok kar şeklindedir. Kar örtüsünün kalınlığı, ortalama olarak bir buçuk m ye yaklaşır. Bu bölüm kılkeçileri (15 292 baş) nin, yazın da koyunların otlağı durumundadır. Kuzey plâtolarında evvelce çobanların, bugün ise hayvancılığın yanı sıra, bir miktar tarımla uğraşan halkın barındığı mezraa adı verilen yerleşme merkezlerine rastlanır. Kışların şiddetli geçtiği bu kısımda tarım, daha çok mahfuz vâdi içlerine sığınmış köylerde yapılır. Arpa (2 000 ton) ve burçak (10 ton); erik (10 ton) ve vişne (8 ton), bu köylerin anılmaya değer ürünleridir.

Güneyde plâtolar biraz alçalır. Ortalama 1 600 - 1 700 m yükseklikteki bu bölümde III. Zamanın 2. yarısına âid,

İMRANLI: İlçeye girerken bir görünüş

pur (jips) ların da araya karıştığı renkleri alacalı, killi, kumlu, çakıllı depolar yaygındır. Purlarla kaplı bölgede karst olaylarının tesiriyle koni biçimli tepeler, nisbî derinlikleri 15 - 20 m ye varan düdenli koyak çukurları, tatlı ve acı su kaynakları bulunur. Kızılırmağa soldan karışan Acıçay'a acılığını veren bu pur taşlarıdır. Toprak, donmuş ve dalgalı bir denizi andırır. Koyakların tabanında buğday (9 400 ton) başlıca üründür. Plâto satıhlarında koyunlar (61 000 baş) yayılır.

İlçenin hayatî değer arz eden kısmı, Kızılırmak yatağıdır. Kızılırmak tabanının sulanabilir kısımlarında patates (750 ton) başlıca ürünü teşkil eder. Bu arada soğan ve nohut da yetiştirilir. Kızılırmak vadisi ilçenin en önemli sığır (18 141 baş) ve manda besleme alanıdır.

Kızılırmak, İç Anadolu'yu Doğu Anadolu'ya bağlayan ana yolun yararlandığı tabiî bir oluktur. 1944 yılında ilçe merkezi haline getirilen İ., bu ana yol üzerindedir. 1958'de öğretime başlayan bir ortaokulu, sağlık merkezi ve elektriği bulunan 570 haneli İ. kasabası gelişme yolundadır. Halkı tek katlı, çoğu düz ve toprak damlı, taş ve ahşap malzemeden inşâ edilmiş evlerde barınır. Kar kalınlığının fazlalığı sebebiyle son yıllarda ev çatıları kiremit ve çinko ile örtülmeye başlanmıştır.

İlçe merkezinin gün geçtikçe gelişmesine karşılık ilçe nüfusu (30 978 [1970]) Ankara ve İstanbul'a çalışmaya gidenler yüzünden gittikçe azalmaktadır. — Tâlip Yücel

İMRE veyâ **EMRE,** Yunus (b. bk.) un ve bâzı şâir ve sûfîlerin lâkabı. Bu sözün anlamı, çeşitli yorumlara yol açmıştır. *Emre*'nin Türkçe *imrenmek* kökünden geldiğinden şüphe yoktur. Bu kökün bir de *imremek* biçiminin olması gerekir. Türkçede zamanla ağız farkı olarak sözün başındaki *i*'ler, *e* olmuştur. Radloff, eski Osmanlıcada *emre* sözünün bulunduğunu bildirdiği gibi, Osmanlıcada «çok istemek, arzulamak» karşılığı *imrenmek* sözünü de alıyor. *Lûgat - i Çağatay* ve *Türkî - i Osmanî*'de Şeyh Süleyman, *imrez* sözünün «dilenen, beğenilen, makbûl, değer, lâyık, gönül verilen» anlamlarına geldiğini bildiriyor. Dil bilginlerince *im* kökünden gelen *imremek*, *imrenmek* «istemek, meyletmek, âşık olmak» anlamlarına gelir. Bâzı kere Emre'nin sonuna gelen *m*, «hacım, balım» sözlerinde olduğu gibi, mülkiyet *m*'sidir. Arapçada «gözün sürmesiz kalması, sürmesizlik yüzünden bozulup ağarması» anlamlarına *el - merh* ten gelen *el - emreh* sözü Taptuk (b. bk.) un ömrünün sonlarında görmez olduğu hakkındaki menkabenin meydana gelmesine ve bu menkabenin Yunus'la pek güzel bir tarzda bağlantısının vücut bulmasına sebep olmuştur.

Emre lâkabını ilk kullananın, bu lâkapla ilk anılanın kim olduğunu bilmiyorsak da, Taptuk Emre'yle Yunus Emre'den başka aynı çağda yaşayan ve bir şiirinden, Hacı Bektaş halîfesi Hacım Sultan'a mensup olduğu anlaşılan Said'e de Emre dendiğini, yazısından ve kâğıdından XIV. yüzyıla âid olduğunu anladığımız, Prof. H. Ritter'deki bir mecmuada 19 şiirinin başındaki kayıttan anlamaktayız. Salihli ile Kula arasındaki Emre köyünde Şeyh Emre de denen Alikim Emre'nin yattığını biliyoruz; Saruhan Bey'le oğlu İlyas Bey, Ömer Emre adlı bir azize vakıflar bağlamıştır; Ömer Emre'nin zâviyesi de vardır. Akşehir'de, yattığı yer H. 1310 (1892 - 1893) da tâmir edilen bir Kutbu'l - Aktâb Mevlânâ Gevher Emre vardır. Bir şiirinde, pîş - revlerinin Yunus, husrevlerinin de Âşık Paşa olduğunu söyleyen ve her ikisine de kavuştuğunu îmâ eden İsmail'in lâkabının da Ümmî değil, Emre olduğunu sanıyoruz; çünkü özellikle XVI. yüzyılda kullanılan ve siyâkati andıran yazıda *emre* kelimesinin sonundaki he = e , ondan önceki *r* harfiyle birleştirilerek yazıldığından, özellikle bu yazıyla uğraşmamış olanlar, kelimeyi *ümmî* okuyabilirler. Yunus'a bir nazîresi bulunan ve H. 910 (1504 - 1505) da ölen Yiğitbaşı Akhisarlı Halvetiyyeden Şemseddin Ahmed'in halîfesi Vehhab Ümmî'nin de Vehhab Emre diye anıldığını sanıyoruz. Kitapçı Raif Yelkenci'de bulunan ve XVI. yüzyılda tertiplendiği anlaşılan bir mecmuada, tamamıyle Yunus edasını taşıyan bir şiir, Tâlibî Emre'nindir ki bu şiir Konyalı Şeyh Vefa (b. bk.) nın kızına da atfedilmiştir. Oğlanlar şeyhi İbrahim (b. bk.) in tasavvufî sözlerinin, halîfesi Gaybî Sun'ullah tarafından zaptından meydana gelen *Sohbet - nâme*'de İbrahim'in «Alâmire makamında vahdet, büyük varlık tâbir eder ki . . .» sözleriyle *emre*'nin, «âşıklar» anlamına Arapça kuralıyla cemilendiğini de görüyoruz.

Esâsen XIII - XIV. yüzyıllarda tasavvufî zümreler, daha ziyade, mensup oldukları şeyhlerin adlarıyla anılıyorlar. Meselâ Mevlânâ mensuplarına Mevlevî, Sultan Veled, Ulu Ârif Çelebi, Emir Âbîd Çelebi mensuplarına Veledî, Ârifî,

Âbidî deniyor. Sarı Saltuk (b. bk.) mensuplarına Saltuklar, Saltuklular; Barak Baba mensuplarına Barakıy, Barakıyyûn, Baraklılar; Taptuk mensuplarına Taptuklar adı veriliyor. Bunlar arasında bir de Emreler zümresi var. Ancak XV. yüzyıldan sonra E. lâkabını kullananların bu zümreye mensup olmayıp bu lâkabı, daha çok Yunus'un tesiriyle aldıklarını söylemek gerektir. Ayrıca, Taptuk'un, Ankara'ya bağlı Nallıhan köylerinden Emrem köyünde yattığını, Bursa, Çorum, Eskişehir, Erzurum, Gümüşhâne, Kastamonu, Manisa ve Sivas illerine bağlı Emre, Emreli, Emirler, Emrecik, Emreküme, İmre, Emreler, Emre Sultan, Emre Hacılı adlı köylerin bulunduğunu da kaydedelim.

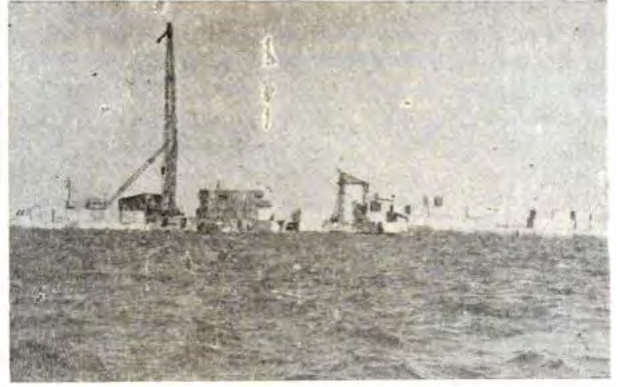
Özet olarak, Emre ve Emrelerin tasavvufta «uşşak, âşıklar» karşılığı kullanılmış bir terim olduğu ve bir süre bu Türkçe sözün de Ubbâd, Zühhâd, Şuttar, Ahrâr... gibi kullanıldığı açıktır. — Abdülbâki Gölpınarlı

İMRE (Emericus), Macar kralı, III. Béla'nın oğlu (1174 - 1204). 1184 yılında Hırvatistan ve Dalmaçya bölgelerinin yönetimini üzerine almıştır. III. Béla'nın ölümü (1196) üzerine Macar tahtına çıkmıştır. Bulgar asıllı Bogomilleri 1202'de yendikten sonra bir ara Bulgar kralı unvanını da kullanmıştır. Aynı yıl içinde Papa'dan Haçlı Seferi'ne çıkmak üzere emir almışsa da, Montferrat kontu Bonifatius kuvvetlerinin Papa'nın emrine rağmen Zara'yı alması ve Venediklilere teslim etmesi üzerine Haçlı Seferi'nden vazgeçmiştir. Ancak I., Bonifatius'un haçlılarının İstanbul'a saldırmalarına izin vermiştir. 1203'te Bogomiller Bosna'da tekrar Papa'nın emri altına girmeyi kabul etmişlerdir.

İMROZ (yeni adı: **Gökçeada**), Çanakkale Boğazı'nın kuzey-batısında 274 km² lik bir ada ve Çanakkale iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 274 km², nüfusu 22 698 [1970] dir. III. Zamanın güney-doğuya doğru eğimli, aşındırmaya karşı farklı mukavemet gösteren kütleleri (kil, kumtaşı) yle andezitlerden yapılı ada, aynı jeolojik devrin sonlarına doğru düzleşmiş ve daha sonra akarsularla yarılmıştır. Bu yarılma sırasında kolayca süprülmüş yumuşak killer üzerine sert kumtaşlarının bir kaş gibi oturduğu, dik alınları batıya dönük kuzeydoğu - güneybatı yönlü yar (kuesta)'lar teşekkül etmiştir. İ.'da birincisi Kuşburnu-İskele arasında, ikincisi Kaleköy - Çınarlı - Büyükdere kaynağı ve daha ötede Güllüdere'nin sol yakasında devam eden, nihayet Tuzgölü alüvyal ovasıyla Kefalo Yarımadası'nın temas sahasında beliren üç kuesta vardır.

İMROZ: Genel görünüş

İMROZ: Kuzu Limanı yapımı

Zeytin, pırnal meşesi, defne, hayıt, dere boylarındaki zakkumlarla yamaçları örten kızılçamlar, adada Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğünü gösterir. Fakat Akdeniz'de 900 m ye çıktığı halde burada 200 m yi aşamayan zeytin ağaçlarının zaman zaman donlardan zarar görmesi, değişik bir Akdeniz ikliminin varlığını ortaya koyar. İ.'da yazlar, İzmir'e nazaran daha yağışlı ve ortalama 3° daha serindir. İzmir'de nâdir olarak kar yağmasına karşılık, İ.'da ısı — 10° ye kadar düşebilir. Buna göre İ. iklimi daha belirli kışları, daha serin ve yağışlı yazları ile orta Ege ikliminden biraz farklıdır.

Kaleköy, adanın en geniş ekim alanı olup tabiî yol olan Büyükdere oluğuna hâkim bir mevkide bulunur. Kaleköy'de Venedik kalesi harabeleri vardır. Eski bir yerleşme yeri sayılan Dereköy de aynı tabiî yol üzerindedir. Adanın diğer yerleşme merkezleri, İ.'un 1456'da Türklerce zaptından sonra kurulmuştur. Bu devrede sağlanan emniyet sayesinde, o sırada ilçe merkezi olan Kaleköy surların dışına taşarak İskele mevkiine inmiştir. Diğer merkezler, Osmanlı idaresi zamanında gelişmiştir. Adanın doğu yarısında ziraat yapılabilir. Arazinin büyüklüğüne göre, 1 ilâ 15 - 20 haneli ve dam adı verilen mezraaları teşekkül imkânını bulmuştur. Halen İ. halkının bir kısmı yaz aylarını bu mezraalarda geçirir. Köy ve dam evleri, yağışların fazlalığı yüzünden dik ve kiremitli çatılı, yaz sıcaklarından korunmak için de kalın ve taştan duvarlıdır. Hayvancılığın ağır bastığı köylerde (Bademli, Tepeköy) alt katları ahır ve samanlık; zeytinciliğin başta geldiği köylerde ise zeytin deposu rolünü gören meskenler, Büyükdere oluğunda poyraz rüzgârına sırtlarını çevirdikleri halde, vâdi içine sıkıştığından dolayı yaz sıcaklarından rahatsız olan Dereköy'de durum tersinedir.

İlk Öğretmen Okulu'nun kurulması ve bâzı kuruluşların adaya nakli sebebiyle nüfus 1960'tan sonra 3 katından fazla artış göstermekle beraber, yerlilerin sayısı dış ülkelere ve özellikle kızların İstanbul'a ev ve otel işlerinde çalışmaya gitmeleri yüzünden durmadan azalmaktadır. Göçün sebebi, adada ortalama nüfûsun (km² başına 80) Türkiye ortalaması (41) ndan fazlalığıdır. Nüfus yoğunluğu, bağ ve zeytinliklerle tahılın geniş alanlara yayıldığı Büyükdere oluğunda 150'ye yaklaşır. Adanın köyleri daha çok bu olukta yer alır. Andezitler üzerindeki münferit ekim alanlarında sıklık hissedilir derecede azalır.

Adada 75 km² den ibaret tarım alanlarının büyük kısmını tahıl işgal eder. Tahıla önem verilmesi, yılın her mevsiminde fırtınalı denizin İ. ile Anadolu arasındaki bağlantıyı çok kere kesintiye uğratmasındandır. O yüzden İ.'lu, yiyeceğini emniyete almak istemiştir.

İMROZ DENİZ MUHAREBESİ
16/ARALIK/1912

İMROZ DENİZ MUHAREBESİ
20/ARALIK/1918

Alan bakımından tahılı zeytinlikler takip eder. 11,7 km² lik zeytinliklerin büyük kısmı Zeytinköy (5 km²), Tepeköy (3 km²), Dereköy (2,8 km²) dedir. Zeytinlikler taban suyunun yüzlek olduğu Çınarlı - Zeytinköy çizgisi kuzeyindeki bölgeden kaçınır. Elde edilen ortalama 1 000 ton zeytini işleyen 11 zeytin yağı imalâthanesi yılda 500 - 600 ton zeytin yağı üretir. Bunun bir kısmı İstanbul'a yollanır.

Bağlar mahallî ihtiyaca cevap verir. Elde edilen 1 000 - 1 200 ton üzümün bir kısmı taze olarak yenir veyâ şarap yapılır.

Subsekant oluklarda sakız cinsi koyun, dağlık kısımlarda kılkeçileri beslenir. Balıkesir, Çanakkale ve İstanbul tüccarlarına canlı hayvan satışı yapıldığı gibi, elde edilen sütlerden yapılan kaşar peyniri İstanbul'a da sevk edilir. Kaleköylüler daha çok süngercilikle geçinirler. Köye âid 22 süngerci motoru, çevreden 15 ton sünger çıkarır.

İ. köylerinin ekonomik merkezi, kıyıdan 5 km içeride bulunan ilçe merkezi Çınarlı (nüfusu 3 260) dır.

İMROZ DENİZ HAREKÂTI (1918): Çanakkale Boğazı dışındaki İngiliz karakol kuvvetlerini imha maksadıyle tertiplenmiş, «Yavuz» muharebe kruvazörünün mayın yaraları alması ve «Midilli» kruvazörünün de batması ile sonuçlanmış deniz harekâtı. 1917 yılı Aralık ayı başlarında Osmanlı İmparatorluğu genel karargâhı, Makedonya'da bulunan İtilâf Devletleri'ne âid iki tümenin Selânik limanı yolu ile Filistin'e sevk olunacağının haber alınması üzerine bu nakliyata denizaltı gemileri ile mâni olunmasını donanma kumandanından talep etmiş, Osmanlı donanmasına kumanda etmekte olan Alman amirali V. Rebeur Pascwitz ise emrinde faal denizaltı gemisi bulunmadığını, fakat Rusya ile mütareke imzalanmış olması sebebiyle donanma gemilerinin serbest kaldıklarını, «Yavuz» ve «Midilli» gemileri ile Selânik istikametinde bir akının mümkün olabileceğini cevaben genel karargâha bildirmiştir. Hazırlanan plân gereğince akına «Yavuz» ve «Midilli» gemileri ile «Muavenet - i Milliye», «Numune - i Hamiyet», «Basra» ve «Samsun» muhripleri ve UC 23 Alman mayın denizaltı gemisi katılacaktı. Su üstü gemileri, 20 Ocak 1918 gecesi saat 03,30 da Nağra'daki ağ maniasını ve boğaz mayın manialarını da geçip saat 05,41'de Seddülbahir'e varmışlardır. Muhripler civarda bulunması muhtemel düşman denizaltı gemilerini baskı altında tutmak ve gemilerin avdet seyirlerinde bunları denizaltı emniyetine almak üzere boğaz önünde emre hazır bırakılmıştır. «Yavuz» ve «Midilli» rotalarında ilerlerlerken saat 06,16'da «Yavuz», iskele tarafından bir mayına çarpmış ise de, İmroz'a doğru yoluna devam etmiştir. Uzaktan birtakım gemilerin batı istikametinde uzaklaştıkları görüldüğünden, «Midilli» bu gemiler üzerine gönderilmiştir. Saat 07,42'de «Yavuz» orta bataryası ile Kefalo burnu üzerindeki İngiliz telsiz ve işaret istasyonuna ateş açmış, burasını kısa zamanda tahrip etmiştir. Biraz sonra da Kefalo koyunda gördüğü gemilerden 2 000 tonluk bir gemiyi batırmıştır. «Midilli» de saat 07,40'ta İngilizlerin «Tigris» ve «Lizard» muhriplerine ateş açmış ise de, bu gemiler süratle atış menzili dışına çıkmışlardır. Bir süre sonra «Midilli» kıyıya yakın iki İngiliz monitorunu görerek bunları ateş altına almıştır. «Yavuz» da bu monitorları görünce büyük topları ile atışa katılmış ve 5 000 tonluk «Raglan», 800 tonluk «M 28» adlı monitorlar tahrip edilmiştir. Saat 08,05'te «Yavuz», Kefalo koyunda diğer bir gemiyi tahrip etmiştir. Bu bölgede başka bir hedefe rastlanmadığından Limni'nin Mondros limanına doğru yol verilmiştir. Bu sırada düşman muhrip ve denizaltıları görülmüş ve İngiliz uçakları da gemilere hücuma geçmişlerdir. Saat 8,31'de «Midilli» mayına çarpmış, dümeni ve kıç toplarından biri hasara uğramıştır. «Yavuz» bu gemiyi yedeğine almak istemiş, fakat her iki gemi de düşman mayın maniası içine düşmüşlerdir. İngiliz muhripleri «Midilli» ye yaklaşmak istemişler ise de, top ateşiyle uzaklaştırılmışlardır. «Yavuz», «Midilli» ye yardım manevrası yaparken saat 08,55'te bir mayına daha çarpmıştır. Rapor edilen mayınlardan kaçınmak için geri manevrası yapmakta olan «Midilli» saat 09,00'da tekrar iki mayına çarpmıştır. Kıç kazan ve iskele makine dâireleri su ile dolmuş ve gemi harekâttan uzak kalmıştır. Biraz sonra dördüncü bir mayın baş kazan dâiresi hizasında infilâk etmiş ve gemi süratle iskele tarafına yatmış, baş tarafı yukarı kalkmış ve batmıştır. Türk personelden 2 subay ve 36 er şehit olmuştur. «Midilli» nin batmasını müteâkıb denizdeki personeli kurtarmak üzere «Midilli» nin bulunduğu yere çağrılan muhripler, büyük tonajdaki İngiliz muhripleri tarafından top ateşiyle karşılanmışlardır. İngilizlerin şiddetli atışına rağmen «Midilli» ye 500 m kadar yaklaşan «Basra» muhribi kıç tarafından iki mermi isabeti almış, kıç bölmesi su ile dolmuş ve sunî sis yaparak çekilmiştir. Bu gemiyi tâkîb eden İngiliz muhripleri «Muavenet - i Milliye» muhribinin ve daha sonra da kıyı bataryalarının ateşiyle geri çekilmeğe mecbur tutulmuşlardır. Düşman denizaltı gemisi görüldüğü ihbarı üzerine «Yavuz», muhripleri yanına çağırarak bunlara denizaltı emniyeti almış ve boğaz ağzına doğru yol vermiştir. Avdet seyrinde İngiliz uçaklarının hücumlarına maruz kalmasına ve bir mayına daha çarpmasına rağmen saat 10,30 da boğazdan içeri girmiştir.

İMROZ DENİZ MUHAREBESİ (1912): 16 Aralık 1912 târihinde Türk ve Yunan donanmaları arasında meydana gelen ve Yunan donanmasının muharebe sahasını terk etmesiyle sonuçlanan deniz muharebesi.

16 Ekim 1912 târihinde başlayan Balkan Harbi'nde Osmanlı ordusunun Çatalca çizgisine çekilmesi üzerine ordunun bu çizgide tutunmasını ve İstanbul'un Bulgar işgalinden muhafazasını sağlamak üzere donanmaya, Karadeniz'de Terkos, Marmara'da Büyük Çekmece - Silivri bölgesinde destek ve koruma vazifesi verilmiş, bu sebeple Yunan donanması Ege adalarını kolaylıkla işgal etmişti. Limni adasının Mondros limanında üslenen ve Ege'de hâkimiyet kurmayı başaran Yunanlılar, Boğaz önü adalarını da işgal ederek Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almışlardı. Bulgar mütarekesinden sonra, Yunanlıların faaliyetleri ve politik baskılar karşısında Türk donanmasının Boğazdan çıkarak Yunanlılarla çarpışması bir zaruret olmuş ve donanma Çanakkale'ye gönderilmişti. Bu târihlerde Ege'de faaliyet gösteren Yunan donanması Amiral Konduriotis kumandasında, yeni yapılmış 23 mil süratinde «Averof» adlı bir zırhlı kruvazör, üç eski zırhlı, 14 muhrip, bir denizaltı gemisi ve müteaddit yardımcı gemiden müteşekkildi. Osmanlı donanması ise Albay Ramiz Bey kumandasında olmak üzere 4 eski zırhlı, bir kruvazör, 8 muhrip, 4 torpidobot ve bir kısım yardımcı gemiden meydana geliyordu. Bu donanma Türkiye - İtalya harbi süresince muharebeye hazır durumda Çanakkale'de tutulmuş ve fazla yıpranmıştı. Yunan donanması gerek sürat, gerek top, muhrip sayı ve tonajı bakımından Türk donanmasından üstün bir durumda idi.

Türk donanması 16 Aralık 1912 sabahı saat 07,00'de Çanakkale'den hareket etmiştir. Geceyi Boğaz açığında ve

denizde geçirmiş olan Yunan donanması ise aynı saatlerde İmroz Adası ile Gelibolu Yarımadası arasında ağır yolla kıbleye seyir ediyordu. Saat 08,15'te Boğaz ağzına gelen Türk muhripleri Yunan donanmasını görmüşlerdir. Saat 09,05'te Seddülbahir'e ulaşıldığı zaman Yunan donanması puruvası istikametinde ve 12 000 m mesafede, kıble rotasındaydı. Türk donanma kumandanı taktik üstünlüğü elde edebilmek için muharebeyi kuzey istikametinde kabul etmek üzere önce batıya, sonra karayele ve daha sonra da yıldıza rota değiştirmiştir. Yunan donanması da saat 09,39'da kuzeye dönmüş bulunuyordu. İlk ateş saat 09,40'ta 8 000 m mesafeden «Barbaros» ve «Turgut Reis» gemilerinden açılmış ve bu atışa biraz sonra «Asar - ı Tevfik» ve «Mesudiye» gemileri de katılmışlardır. «Mesudiye» nin iki mermisi «Averof» un baca ve gemi üst kısmında hasar yapmış, bir eri öldürmüş ve altı eri yaralamıştır. Aynı mermilerden iskele baş omuzluk topu da yara almıştır. Uzak mesafeden yapılan muharebenin aleyhe sonuçlanacağına kanaat getiren Yunan donanma kumandanı eski zırhlıların kumandasını komodora bırakarak «Averof» gemisine harekât serbestisi vermiştir. «Averof» süratini 20 mile çıkararak mesafeyi kısaltmak üzere rota değiştirmiştir. Mesafe 5 000 m ye inince gemilerin orta bataryaları da muharebeye iştirak etmişlerdir. Saat 10,15'te «Barbaros» a bir mermi isabet etmiş ve bir er şehit olmuştur. «Averof» süratinden faydalanarak Türk muharebe hattını T vaziyetine almağa çalışıyordu. Türk donanma kumandanı bu sırada gemilerine 180° lik dönüş emrini vermiştir. Bu manevra sırasında ateşe devam eden Türk gemileri saat 10,20'de «Averof» a üç isabet daha sağladılar. «Averof» ateş keserek 250° rotasına dönmüş ve diğer üç zırhlı ile birleşerek Mondros limanına yol vermiştir. Türk donanma kumandanı Ramiz Bey 11,30'da düşmanı muharebeye icbar için tekrar karayel rotasına dönmüş, fakat Yunanlılar muharebeye devam etmek istemediklerinden yollarına devam etmişlerdir. Türk donanması 20 dakika daha Yunanlılara doğru seyir etmiş ise de, gittikçe mesafe açıldığından Çanakkale'ye dönmeğe karar verilmiştir. Her iki donanma sonuç alamadan üslerine dönmüşlerdir. İ. D. M.'nde Türklerin atış kifayetleri Yunanlılardan daha iyi olmuş ve Yunan gemileri daha fazla isabete ve hasara maruz kalmışlardır.

İMRÜ'L - KAYS, Arap târih ve edebiyatında tanınmış üç kişinin adı: 1. (ölm. 328), Güney - batı Irak'ta kurulan Lahm devletinin bilinen ilk hükümdarı, Dussaud tarafından Safa (Havran) da keşfedilen mezar kitabesi, bugünkü Arap yazısının ilk örneğini teşkil etmekle büyük değer taşır.

2. (asıl adı: **Hunduc b. Hucr**), Arap edebiyatının tanınmış şâirlerinden biri. IV. yüzyılda Hadramut'tan kuzeye göç ederek Necd bölgesinde bir devlet kurmuş bulunan Kınde kabilesinin reisi Hucr Âkil el - Murar'ın torunudur. Kendisine İ. denilmesinde çesitli söylentiler vardır. Bâzı araştırıcılar Kays'ın tanrıça el - Menât'ın erkek karşılığı veyâ el - Menât'ın tapınağına verilen bir ad olması ihtimali üzerinde durarak İ.'ı bu tapınağın veyâ tanrının emrinde bir adam şeklinde açıklamaya çalışmışlardır. Ancak, bu tez henüz ispatlanmamıştır. Her halde İ., bu adı, kendisinden önce yaşamış bulunan Hıyre hükümdarı İ.'a duyduğu saygı ile almıştır. Gençliğinden itibaren şiirleriyle tanınmış, aşk maceraları ile ün yapmıştır. En son, üvey annesi olan Fatima binti'l - Ubeyd için söylediği gazeller, onun baba ocağından kovulmasına yol açmıştır. Bu sırada babasının Esed kabilesinin ayaklanması sonunda öldürülmüş olması, İ.'ta bir yandan öc alma, bir yandan da gasbedilen tahtını ve hukukunu kurtarma emellerinin doğmasına sebep olmuş, bu maksatla çevredeki kabilelerden yardım sağlamak için Suriye ile Irak arasında dolaşıp durmuştur. Bir ara, vefakârlığı ile Araplar arasında ün yapmış bulunan Teymâ emiri Yahudi Samuel b. Adiyâ'ya iltica etmiş, sonra Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki vassali Gassânî emiri el - Hâris'in tavsiyesi ile İstanbul'a gitmiştir. Bu şehirde bir süre kaldıktan sonra 530 - 540 yıllarında İustinianos tarafından Necd sınırı üzerindeki kabilelerin idaresine memur edilerek Phylarkhos unvaniyle Filistin'e dönmesine izin verilmiştir. Yolda, Ankara'da veyâ civarında ölmüştür. Bugün Ankara'da Bendderesi'ne inen yollardan birinde bir seki halinde bulunan toprak yığını, Arap mezarı adıyla anılmakta ve bu yerin İ.'ın mezarı olduğu söylenmektedir. Ayrıca, Elmadağ'da yine Arap mezarı adıyla anılan ve Selçuklu devri türbelerinden bir kalıntı olduğu görülen harabe de İ.'a mezar olarak atfolunmaktadır. Öte taraftan Arap yazarları arasında benimsenen söylentiye göre, İ., İstanbul'da İustinianos'un kızını aldatarak şerefini lekelediği için şehirden uzaklaştırılmış ve imparator ona zehirli bir gömlek giydirtmiş, bu yüzden vücudunda hasıl olan yaralar sonunda Ankara'da ölmüştür. Ancak, İ.'ın İstanbul'da bulunduğu yıllarda Kutsal Saray'da Arap yazarlarının tarifine uygun bir prensesin yaşamadığı da bir gerçektir.

İ., Arap şiirini belirli kurallara bağlayan ilk şâirdir. Özellikle kafiye konusunda kesin kuralları tesbit etmiş, şiirde kaside tarzını ortaya koymuş, Arap şiirine yeni bir ruh kazandırmıştır. Şiirlerindc aşk, kin ve gayz geniş ölçüde işlenen temalar olmuştur.

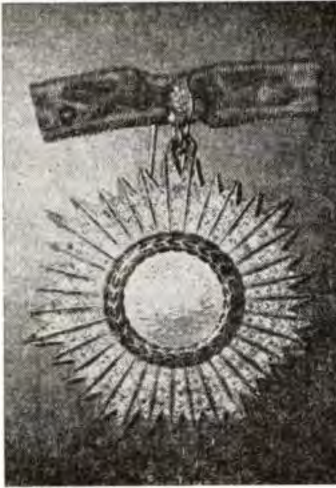
İ., Arap edebiyatı ile ilgilenen bütün çevrelerce incelenen bir şâirdir. Bu özelliğiyle büyük bir üne ulaşmıştır. Kasidelerinden biri *Muallakat* arasındadır. Doğulu edebiyat tetkikçilerinden Ebu Cafer Ahmed en - Nahhâs (ölm. 949 - 950), Ebu Ali İsmail el - Kalî (ölm. 967), Ebu Bekr el - Batalyosî (ölm. 809 - 810), İbn. el - Hatib el - Tebrizî (ölm. 1108 - 1109), Muhammed b. Mahmud el - Miskân (ölm. ?), Ebu Abdullah el - Huseyn ez - Zevzenî (ölm. 1093) ve Kemaleddin el - Demirî tarafından şerh edilmiş, bu şerhler arasında *Zevzenî Şerhi* en çok değer kazanmıştır. İ.'ın *Muallakat* arasında bulunan kasidesi Latince, İngilizce, İsveççe, Fransızca, Almanca ve Rusçaya tercüme edildiği gibi, Türkçeye de Şerafettin Yaltkaya tarafından çevrilmiştir. *Divan*'ı ise Paris (1837)'te, Londra (1870)'da, Bombay (1895)'da, İstanbul (1898)'da, Kahire (1865, 1889 ve 1906) de yayınlanmıştır.

3. **İ. b. Abbas,** Hazreti Peygamberin sahabelerinden. Kınde kabilesine mensuptur. Hadramut ve çevresinin İslâmiyete alınmasında yararlığı görülmüştür. Ancak, Peygamberin ölümü ile Kınde Arapları arasından çıkan yalancı peygamber el - Mukanna'ın zuhuru üzerine kabilenin irtidat etmesi karşısında Müslüman kalarak mürtedlerle çarpışmış, hattâ amcasını bu sebeple kendi eliyle öldürmüştür. Bu olay üzerine Küfe'ye göç ederek yerleşmiş ve bu şehirde ölmüştür.

İMTİHAN: bk. SINAV ve TEST.

İMTİYAZ NİŞANI (eski adı: **Nişan - ı imtiyaz**), Sultan Abdülmecid devrinde verilen değerli nişanlardan biri. Dereceleri bulunmamakla beraber, kıymetçe

daha ağırı ve daha hafifi olduğu anlaşılmaktadır. İ. N.'nın ortasında yuvarlak, dişli bir altın levha üzerinde Sultan Abdülmecid'in tuğrası vardır. Bu orta kısmın çevresinde kırmızı mineli defne dalından bir çelenk yer almıştır. Bu kısmın etrafında da değerli taşlarla süslü 35 tane ışın bulunmaktadır ki, İ. N. genel görünüşü ile güneş kursuna benzemektedir. İ. N.'nın tüzüğü olmadığı için kimlere verildiği bilinmiyorsa da, sahibinin ölümünde en büyük evlâda kaldığı ve ancak devletten izin alınarak mirasçılarca takılabildiği malûmdur. Kurdelesinin zemini kırmızı, sağ ve sol çizgileri sarı olan İ. N.'nın pırlanta ile süslü en değerlisi, 1841 yılında, Mısır meselesinin çözümündeki başarısı üzerine, padişahın eli ile Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın göğsüne takılmıştır.

İMTİYAZ NİŞANI

İMZA, bir yazının altına, kimin tarafından yazıldığını veyâ muhtevasının tasvip edildiğini belli etmek için yazılan adı veyâ konulan işaret. Mektup, beyanname ve benzer yazıların altına, bunların muhtevasının resmen tasdik edilmiş olduğunu göstermek maksadiyle İ. atmak veyâ bir işaret koymak âdet olmuştur. İ., bir addan ziyade, ayırt edici bir işarettir. Hıristiyanlar, İ. olarak bir istavroz çizmeyi âdet edinmişlerdir. Fakat bu işaretlerin birbirinden tefriki kolay olmadığına göre, kilise ileri gelenleri ve onlardan sonra imparatorlar, çizdikleri istavrozun içerisine adlarının harflerini ilâve etmeğe başladılar. Bu harfler adı meydana getiren sırada değil, estetik bakımdan en münasip gruplar hâlinde kullanılırdı. Bu yüzden işaretlerin okunması güçleşirdi. Bu sebepten dolayı, gün geçtikçe, tam adı yazdıktan sonra asıl İ.'yı teşkil eden istavrozu katmak âdet olmuştur.

İN (Fr. Grotte, Caverne; Alm. Höhle; İng. Cave), yeryüzünde özellikle tabiî olayların, karbon dioksitli suların kayalıkları eritmesinden ve lâvların boşluklarından meydana gelen çukur, boşluk.

Aslı Türkçe olan *in* (*yin*) kelimesi Türkistan'ın her yerinde, Anadolu'da olduğu gibi «hayvanların ve insanların sığındıkları yer» anlamında kullanılmaktadır.

İ.'lerin her ülkenin mitolojisinde birtakım korkunç söylentileri de vardır. İçlerinde yaşayan yabanî hayvanların, büyük göl ve akarsuların, insan ve hayvan biçimlerine benzetilen dikit (stalagmite) ve sarkıt (stalactite) ların korku yaratmakta rolleri büyüktür. Bu söylentiler prehistorik devirlere kadar uzanır. Buna rağmen insanlar bu sırları çözmek için her şeyi göze alarak yer içi derinliklerine inmeyi, kendilerine iş edinmişlerdir.

Prehistorya araştırmaları dışında, yalnız İ.'lerin biçimlerini turistik bakımdan inceleme merakı gün geçtikçe artmaktadır. Bu araştırmaların ilmî adı «spéléologie» dir. Bu türlü çalışmalar prehistoryaya yardımcı olurlar.

Prehistorik arkeolojide İ.'lerin toprak dolguları, mutfak kalıntıları, mezarlıkları, duvarları, her şeyi inceden inceye araştırılır. Stratigrafik, antropolojik, prehistorik ve paleontolojik verilerin çoğaltılmasına itina edilir. Speleoloji prehistoryanın yardımcı bir bilim dalıdır.

Toros sisteminin genel uzantısının kuzey ve güney yönlerinde, dağınık kalkerli bölgelerimizde, turizm ve prehistorya bakımından verimli 55 000 İ. vardır. Bütün prehistorik kültürleri tabakalar halinde vermesi, prehistorik arkeoloji, sanat ve paleontoloji bakımından Karain ve çevresindeki İ.'leri (Antalya) şimdilik geçerli birer kaynak olarak göstermek mümkündür. Türkiye'nin ilk fosil insanları da bu İ. dolgularında bulunmuştur.

Tabiî İ.'ler biçimleri ne olursa olsun, kaya sığınakları adı altında toplanmaktadır. Tam bir İ. yahut mağara olamamış, yalnız önlerinde ve kısmen içlerinde oturulduğu kazılarla anlaşılmış bulunan kaya oyuntularına say, kuytak, sokuntu adları da verilmektedir. Bunlar birer kayaaltı sığınak (abri sous - roche) tır.

Yer târihinde IV. Zamanın ilk devresi olan Pleistosen'de iklim bugünkü gibi değildi. Kuzey yarım küre

İN: Kaya sığınaklarının dağılışı

(Kuzey Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika) nin büyük bir kısmı Pleistosen'de vakit vakit kalın buzullar altında kalmıştır. Buzullar dışında kalmış olan yerlerde insanlar, hayvanlar, büyük tabiî olayların baskısından korunmak ve yerleşmek için elverişli İ.'lere sığınmışlardır. Buzul araları devirlerinde ise İ.'lerinden dışarı çıkarak, daha çok gezebilmişler, İ.'lerinin önlerinde oturabilmişlerdir. İ. olmayan yerlerde barınma gayreti devam etmiş ve insanlar çukur ev ve çadır iskânına yönelmişlerdir. — Kılıç Kökten

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (İstanbul 1870-İstanbul 1957), târih, biyografi ve monografi alanlarında eserler vermiş olan ve daha çok mahlâs olarak kullandığı İbnülemin adı ile tanınan Türk bilgini. Babası Osmanlı sadrâzamlarından *Télémaque* mütercimi Yusuf Kâmil Paşa (1808 - 1876) nın mühürdarlığında ve mutasarrıflıklarda bulunmuş olan Mühürdar Mehmed Emin Paşa (ölm. 1908), annesi Hamide Nergis Hanım'dır. Şehzade Rüşdiyesini bitirdikten sonra bir süre Mülkiye Mektebine devam eden, fakat rahatsızlığı sebebiyle bitiremeden ayrılan İ., daha çok özel hocalardan ders alarak, medrese derslerine devam ederek kendi kendini yetiştirmiştir. Trabzonlu hoca Hüsnü Efendi'den tefsir, hadîs ve İran edebiyatı, şâir Mehmed Âkif'in babası Fâtih ders - i âmlarından İpekli Hoca Tâhir Efendi'den Mehmed Âkif'le beraber Arapça ve akaid okumuş ve hattat Hasan Tahsin Efendi'den de hüsnühat öğrenmiştir. Yetişmesinde, bütün hayatının geçtiği «dârü'l - ilim», «dârü'l - Kemal» diye anılan baba evinin ve bu eve gidip gelen şâir, edip, mûsikişinas ve devlet ricalinin de payı büyük olmuştur.

İ. M. K. İNAL

Çok genç yaşta Sadaret Dâiresi İyalât - ı Mümtaze ve Muhtare kalemine memur tâyin edilen ve daha sonra Sadaret Mektubî Kalemi'ne ve bu göreve ilâve olarak Teftiş - i Islahat Komisyonu başkitabetine nakledilen İ., memuriyeti bilâhare İyalât - ı Mümtaze kalemine çevrilince görevinden ayrılmıştır. O sıralarda Namık Kemal'in *Cezmi* romanını taklit ederek yazdığı ve Selânik'te «Asır» gazetesinde tefrika edildikten sonra kitap olarak bastırdığı *Sabih* adlı eseri, «târihe müstenit hikâye değil, âdeta ihtilâlnâmedir. İntişarı efkâr - ı umumiyeyi teşvik eder» mealindeki bir jurnal üzerine toplattırılmıştır.

Tekrar Bâb - ı Âli'ye dönüp Sadaret Mektubî Kalemi ve İyalât - ı Mümtaze ve Muhtare Kalemi müdürlüklerinde bulunmuş, aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'in cülûsundan hal'ine kadar haricî ve dahilî vekayii ihtiva eden Yıldız Evrakı'nın tasnifine memur edilmiştir. Bu evrakın büyük bir kısmını görerek, târih ve siyasî olayları gerçek kaynaklarından tetkik etmek imkân ve fırsatına kavuşmuş ve bu suretle yazacağı eserler için bilgi edinmiştir.

I. Dünya Harbi sırasında İyalât - ı Mümtaze Müdürlüğü kaldırılınca, Müdevvenat - ı Kanuniye Müdürlüğü'ne getirilen İ.'a ayrıca «Takvim - i Vekayi» in idaresi de verilmiştir (1921). 1922 yılında Divân - ı Hümayun beylikçiliğine yükseldi ise de, aynı yıl (7 Teşrin - i sâni 1338) İstanbul hükûmetinin yıkılması üzerine, bütün memurlarla beraber Bâb - ı Âli'deki görevi sona ermiştir. Bundan sonra, 1924 yılında 8 ay kadar Düyûn - u Umûmiye'de çalışmış, 1924 - 1927 yılları arasında da Vesaik - i Târihiye Tasnif Heyeti başkanlığı yapmıştır. 1927'de Evkaf Nâzırı Hayri Efendi'nin emri ve İ.'ın büyük gayreti ile kurulmuş olan Evkaf - ı İslâmiye Müzesi (bugünkü adı: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi) (27 Nisan 1914) nin müdürlüğüne tâyin edilmiş ve emekli oluncaya kadar (1 Ağustos 1935) bu görevde kalmıştır.

İ., bu görevlerin dışında ayrıca Târih - i Osmanî Encümeni (Türk Târih Encümeni, Türk Târih Kurumu) azalığında (1923), Kütüphaneler Tasnif İşleri İlmî Müşavirliği ile İslâm Ansiklopedisi Müşavirliği'nde bulunmuştur. 1934'te Londra'da yapılan Milletlerarası Antropoloji ve Etnoloji Kongresi'ne, 1937'de New Yok'ta bir ilmî cemiyete ve 1938 yılında Kopenhag'da toplanan bir kongreye âzâ seçilmiştir. Aldığı nişanlar da şunlardır: Alman İmparatoru II. Wilhelm'den 2. rütbe «Aigle rouge»; Avusturya İmparatoru Karl'dan 2. rütbe Franz Josef; İran Şahı Ahmed Şah'tan 2. rütbe Şir - ü Hurşid.

1953 yılında hayatı boyunca topladığı çok sayıda yazmalardan, nadide eserlerden mürekkep çok değerli kütüphânesiyle yazı, levha ve resim koleksiyonunu, târihî eşyasını, 20 dosya tutarındaki büyük kısmı yayımlanmamış mühim vesikalarını İstanbul Üniversitesi'ne bağışlamıştır. (Bu kitaplar ve eşya ile İstanbul Üniversitesi merkez binâsında İbnülemin Mahmud Kemal Kütüphânesi kurulmuştur).

Ölümünden sonra, vasiyetnâmesi mucibince Mercan'daki târihî konağı «İbnülemin Mahmud Kemal Yurdu» adıyle anılmak ve olduğu gibi mamur olarak muhafaza edilmek şartiyle İstanbul İmam - Hatip Okulunun kuruluşundaki maksada tahsis olunmuş (binâ, vasiyetnâmeye rağmen yıktırılarak yerine bir iş hanı yaptırılmıştır), nakdî serveti de çeşitli hayır kurumlarına dağıtılmıştır.

87 yaşında iken ölen İ., Merkez Efendi Mezarlığına gömülmüştür.

XX. yüzyıl târih, edebiyat târihi ve biyografya sahalarında büyük yeri olan İ., çok genç yaşta basın hayatına girmiş, «Târih», «Tercüman - ı Hakikat», «Asır» ve «Mütalâa» gibi gazete ve dergilerde yıllarca dine, ahlâka, edebiyat ve târihe âid 5 - 6 büyük cild tutacak kadar yazı yazmıştır. Mehmed Âkif, Hüseyin Haşim, Ahmed Tevfik (kardeşi), Halil Edip ve diğer bâzı arkadaşlariyle beraber «Resimli Gazete» yi çıkarmış, «Asar - ı Müfide Kütüphânesi» ni kuran hey'ete katılmıştır. Şöhret kazanması bu kütüphâne neşriyatı arasında çıkan, Hersekli Ârif Hikmet (b. bk.) in, Leskofçalı Galib (b. bk.) in ve Şeyhülislâm Yahya (b. bk.) nın dîvânlarına yazdığı mukaddemelerle başlamıştır. Daha sonra çıkan eserleri, bu şöhreti daha da yaygınlaştırmış, adını batılı bilginlere de duyurmuştur.

Gerek baba evinde, gerek Bâb - ı Âli'deki yıllarında tanıdığı devlet büyüklerinden dinlediği siyasî ve târihî hâdiseleri kaydetmeyi, elinden geçen önemli vasikaların suretlerini çıkarıp saklamayı, içinde yaşadığı hâdiseleri günü gününe not etmeyi bir âdet haline getirmiş olması, bu notlardan ve vesikalardan faydalanarak yazdığı eserlerin değerini artırmış ve dolayısiyle bu eserlere «güvenilir bir kaynak» değeri kazandırmıştır. Esâsen yazı hayatında her şeyi dâima «tevsik etmek» istemiş, en basit bir meselede dahi «vesika» aramıştır. Bir vak'a için, kütüphânelerde günlerce incelemelerde bulunması ve hattâ bir ölüm târihinin doğrusunu tesbit edebilmek için mezarlıklarda dolaşıp mezar taşı araması, bu ilmî titizliğinin delilidir.

Hayret uyandıran kuvvetli bir hâfızanın, kendisini sohbette, nüktede bütün keskinliği ile belli eden bir zekânın, tenkidin, telmihlerin ve hattâ bâzan zarîf istihzaların, hiddetlerin izlerini taşıyan, ama hepsinin üstünde hakikatten ayrılmayan veyâ hakikati arayan bir «târih ahlâkı» nın hâkim olduğu eserlerinde, hâdiseler çok kere yazarın merkez olduğu bir dâire içinde şekillenir. Yetişmesi bakımından tamamiyle «şarklı» olan yazarı «garplı» yapan unsur, târihî hâdiseler karşısındaki bu «ilmî nâmus» anlayışıdır. Bu anlayış, kendine mahsus üslûbu, terkipli bir ifadesi ve eski imlâsı ile «eski» olan eserlerini de bu suretle «yeni» yapar.

İ., ilmî çalışmalarının yanında şiirle de uğraşmıştır. Bir şâir olan küçük kardeşi Mehmed Selim İnal'ın aksine, şiirde daha çok hicvi tercih eden İ., yaşadığı zamanı ve çevresindeki kişileri çeşitli yönlerinden ele alan bu şiir tarzında başarılı sayılır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Menafiü's-savm*; *Ahlâk*; *Ravzatü'l-kemal*; *Hulâsa-i ziraat*; *Hulâsa-i ticaret*; *Bir yetimin sergüzeşti* (hikâye Selânik'te «Mütalâa» gazetesinde tefrika edilmiş, kitap olarak basılmamıştır); *Rahşan* (hikâye, Selânik'te «Asır» gazetesinde tefrika edilmiş, kitap olarak basılmamıştır); *Sabih* (hikâye, Selânik'te «Asır» gazetesinde tefrika edildikten sonra kitap olarak basılmıştır); *Kemalü'l-İsme* (Sultan Abdülhamid'in kitapçılarından İsmet Efendi'nin biyografisi); *Kâmil Paşa'nın sadareti ve konak mes'elesi*; *Kemalü'l-'Hikme* (Hersekli Ârif Hikmet Bey'in biyografisi); *Tuhfetü'l-Hattatîn mukaddimesi* (Mustakimzâde'nin eseri tashih edilmiş ve başına 85 sayfalık bir mukaddime ilâve edilmiştir); *Menakıb-ı Hünerveran mukaddimesi* (müverrih Âli'nin eseri, birçok nüshalar karşılaştırılarak tashih edilmiş ve başına 133 sayfalık bir mukaddime eklenmiştir); *Dîvân-ı Hikmet Mukaddimesi* (Hersekli Ârif Hikmet'in biyografisi); *Dîvân-ı Galip mukaddimesi* (Leskofçalı Galip'in biyografisi); *Dîvân-ı Yahya mukaddimesi* (Şeyhülislâm Yahya'nın biyografisi); *Târihçe-i Evkaf* ve *Teracim-i Ahval-i Nüzzar* (Evkaf Nezareti ve evkaf nâzırları); *Osmanlı Devletinde Son Sadrâzamlar* [14 cüz; 4. bas. 1969]; *Son Asır Türk Şâirleri* (Fatin Tezkeresine zeyil) [12 cüz; 2. bas. 1970]; *Son Hattatlar* [1955]; *Hoş Sada, Son asır Türk Musikişinasları* [1958]. Bunların dışında basılmamış bâzı eserleri, hâtırâtı ve hicivleri vardır.

İNAL, el-Melikü'l Eşref Seyfeddin (ölm. 1460), Mısır ve Suriye Sultanı. 1453-1460 yılları arasında saltanat sürmüştür. Sultan Berkuk tarafından köle olarak alındıktan sonra, bu hükümdarın Memlûkler teşkilâtına girmiştir. Berkuk'un oğlu tarafından azad edildikten sonra Sultan Barsbay zamanında yüksek görevler almıştır. H. 831 yılında Gazze valiliğine getirilen İ., iki yıl sonra Barsbay'ın Amid (Diyarbekir) e karşı giriştiği seferde Sultana refakat etmiştir. Sultan Barsbay, İ.'ı Ruha (Urfa) şehri valiliğine tayin etmişse de, bu görevi kabul etmemiştir. Ancak, sultanın kendisine valilik maaşından başka bir binbaşılık timarı da tevcih etmesi üzerine valilik görevini kabullenmiştir. İki yıl sonra Kahire'ye çağrılan İ., H. 840'ta Safad'a vali olarak gönderilmiştir. Tahta çıkan Çakmak, İ.'ı Kahire'ye çağırtmış ve başdevaddarlığa getirmiştir (H. 864). İki yıl sonra ordu kumandanlığına tâyin edilen İ., Çakmak'ın oğlu olup babasının ölümünden sonra iktidarı elinde tutamayan Osman'ın yerine Sultan seçilmiştir. Memlûklerin isteklerini karşılayan İ.'ın devri, ana çizgileriyle mesut bir devir olmuştur. Para sistemini ıslah etmiş ve bozuk ayarlı gümüş sikke yerine daha iyi ayarda yeni paralar koymuştur. Dış siyaset alanında Sultan Akkoyunlu emirleri ve özellikle İstanbul fatihi II. Mehmed ile sıkı bir dostluk kurmuştur. Kilikya'daki kalelerinden birkaçını almış olan Karaman beyini buralardan çıkararak barışa zorlamıştır. İ.'ın ölümü (H. 865 [1460]) üzerine yerine geçen oğlu Ahmed ancak 4 ay 4 gün tahtta kalmıştır.

İNALCIK, Halil (doğ. İstanbul 26 Mayıs 1918), Türk târih bilgini. Babası Kırım göçmenlerinden tüccar Seyid Osman Nuri Bey, annesi Ayşe Bahriye Hanım'dır. İlk öğrenimini Ankara Gazi İlkokulu'nda ve orta öğrenimini Ankara ve Balıkesir Öğretmen okullarında tamamlayan İ., yüksek öğrenimini Ankara Üniversitesi Dil-Târih-Coğrafya Fakültesi'nde yaparak 1940'ta yeni Çağ târihi bölümünden me'zun olmuştur. Aynı fakültede *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* konulu tezi ile doktorasını da tamamlayan İ., 1940-1943 yıllarında asistanlık yaptığı bu fakültede doçent olmuştur (1943). 1943-1952 yıllarında Osmanlı müesseseleri târihi derslerini okutan İ., 1952'de profesörlüğe yükselmiştir. 1956 yılından beri Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Türk idârî Teşkilât Târihi ve Devrim Târihi derslerini okutan İ., bir buçuk yıl İngiltere'de araştırmalar yapmış, British Museum'da ve Londra Üniversitesi Doğu Dilleri Okulu'nda çalışmıştır. 1949-1950'de Profesör Paul Wittek'in seminerlerine devam eden ve 1953-1954 ders yılında New York'ta Columbia Üniversitesi'nde Osmanlı Târihi ve Türkiye Cumhuriyet Târihi üzerinde ders veren İ., 1956-1957'de Rockfeller bursu ile Harvard Üniversitesi'nde araştırmalar yapmıştır. 1967'de Amerika'da Princeton ve Pennsylvania üniversitelerinde Osmanlı Târihi okutan İ., 1971'de tekrar Pennsylvania Üniversitesinde Osmanlı Târihi ve Osmanlı müesseseleri üzerinde ders vermiştir.

H. İNALCIK

İ., çalışmalarını özellikle kültür ve müesseseler târihi konularında toplamıştır. İ.'ın otuz yıldır Osmanlı arşivlerinde yaptığı ilmî araştırmalar, bugüne kadar Türkçe, İngilizce ve Fransızca dergi ve ansiklopedilerde yer alan 150 kadar makalesi ile, dört Türkçe eserinde yayımlanmış bulunmaktadır. Yabancı üniversitelerdeki dersleri ve katıldığı kongre ve konferanslardaki tebliğleri ile Türk Târihi üzerinde yerleşmiş birçok yanlış görüşlerin düzelmesini sağlayan İ., 1970'te çıkan *Cambridge History of Islām*'daki Osmanlı târihi bölümünü yazmıştır. *Encyclopedia of Islām*'da Osmanlı Târihine âid maddelerin büyük bir kısmını yazan İ., *Encyclopaedia Britannica* v. b. gibi Batı ansiklopedilerinin ve yerli, yabancı ünlü ilim dergilerinin yazarları arasındadır; *Archivum Ottomanicum*'u kuran ve yayınlayan târihçilerden de biridir. Türk Târih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Milletlerarası Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Cemiyeti başkanı ve İngiltere Krallık Târih Cemiyeti muhâbir üyesi bulunan İ., İslâm ve Türk Ansiklopedilerine de birçok târih maddeleri

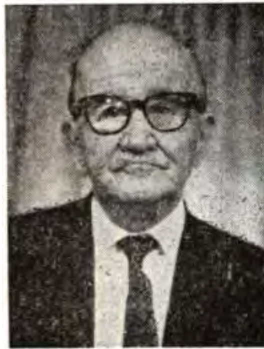
yazmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* [1943]; *Fâtih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar* [1954]; *Kanunnâme - i Sultânî ber mûceb - i örf - i Osmânî* [Dr. R. Anhegger ile beraber; 1956]; *The Ottoman Empire, State and Society* [London 1971].

İNALLAR (İnaloğulları, Diyâr - ı Bekr atabeyleri), Diyâr - ı Bekr ülkesini idare eden prensler. Hiçbir zaman müstakil olmayan bu Türk Selçuklu atabeyleri, 1095 yıllarından 1183'e kadar aşağı yukarı 88 yıl devam etmiştir. Mezhepleri Sünnî - Hanefî'dir. 1151'de Mardin - Meyyâfârikıyn melikine tâbî olmuşlardır. Emîr Sadr'ın bir yıl (1095 ? - 1096 ?) kadar süren atabeyliğinden sonra tahta, hânedâna adını veren kardeşi Emîr İnal Bey geçmiştir (1096 ? - 1098 ?). Dâima Büyük Selçuklulara tâbî olmuşlar, onların bir umumî valisi gibi hareket etmişlerdir. İnal Bey'i oğlu Emîr İbrahim (1098 ? - 1110), sonra onun oğlu Emîr Sâdüddevle İlaldı (1110 başları - 1142), sonra onun oğlu Emîr Cemâlüddin Şemsülmülûk Mahmud (1142 - 1183) tâkip etmişlerdir. Eyyûbîler, İ.'lar'a son vermişlerdir. İlaldı Bey, Artukoğlu Necmüddin İlgazî'nin kızı Yümnâ Hâtun'la, oğlu Mahmud Bey de 1148'de Hüsâmüddin Timurtaş'ın kızı Safiyye Hâtun'la evlenmişlerdir. Safiyye Hâtun, 1149'da öldürülmüştür. İlaldı Bey'in 32 ve oğlunun 41 yıllık saltanatları boyunca Nîsânoğulları âilesinden diktatör - vezirler hâkim olmuşlardır.

Nîsânoğlu Müeyyedüddin, 1140 yıllarından 1156'ya kadar aşağı yukarı 16 yıl diktatör - vezir sıfatıyle İ.'a hâkim olmuştur. Yerine oğlu Cemâlüddevle Kemâlüddin Ebü'l - Kasım Ali geçmiş ve 1179'a kadar 23 yıl diktatör - vezirlik yapmıştır. Kardeşi İzzüddevle Ebû - Nasr'dır. Ebü'l - Kasım, Bitlis emîri Dilmaçoğlu Fahrüddevle Devlet - Şâh'ın kız kardeşi ile 1162'de evlenmiştir. Oğlu Bahâüddin Mes'ud, 1183'e kadar 4 yıl, Nîsânoğulları'nın 3. diktatör - veziri sıfatıyle İ.'oğulları'na tahakküm etmiştir. Bu vezir âilesinin hükmü, 43 yıl kadar sürmüştür. — Yılmaz Öztuna

İNALLI: bk. EYNALLU.

İNAN, Abdülkadir (doğ. Çıgay köyü, Başkurdistan 29 Kasım 1889), Türk etnografya, folklor, dil ve târih bilgini. Göbek adı Fethülkadir olan İ., Başkurtların Ulu Katay boyunun Kazbörü (Gazi Börü) koluna mensup Süleyman'ın torunu, İmam Mustafa ve Zekiye Hâtun'un oğludur. İ., ilk öğrenimini Usûl - ü Cedîde okullarında yapmış, daha sonra Troitsk'te bulunan Resûliye okuluna 8 yıl ve yüksek bölümüne de 2 yıl devam ederek mezun olmuştur. İlk yazıları 1908'de Orenburg'da «Vakit» gazetesinde çıkan İ., 1914'te Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirmiştir.

A. İNAN

1915'te «Bütün Rusya Müslümanlarının Mahkeme - i Şer'iyesi» huzurunda din bilimlerinden imtihan vererek müderris unvan ve şahadetnâmesi alan İ., 1915 - 1923 yıllarında ortaokullarda görev almıştır. Abdurrahman Resûlî ve Hasan Ali Efendi'nin teşvikiyle 1910 yılından itibaren folklor alanında çalışan İ., eski Başkurt hayatından birçok folklor malzemesini, Başkurt kadınlarının söylediği, Ruslarla mücadele geleneklerini anlatan destan parçalarından ibaret, beşik ninnilerini derlemiş ve bizzat katılıp yaşadığı ve Mücadele Târihi'nden seçtiği etnolojik konuları da hikâyeler haline getirerek «Şûrâ» dergisinde yayınlamıştır (1913 - 1916). İ., yalnız Başkurt folkloru ile uğraşırken, 1914 yılında Zeki Velidî Togan (b. bk.)ın tavsiyesiyle Altay, Kazak - Kırgız, Özbek ve bütün Türk kavimlerinin folklor, etnografya ve özellikle millî destanları, millî gelenek ve dinleri üzerinde çalışmaya, şamanizm ve Manas Destanı (b. bk.) üzerinde araştırmalar yapmağa başlamıştır.

I. Dünya Harbi sırasında Başkurt ülkesinde öğretmenlik yapan İ., Bolşevik istilâ teşebbüsleri karşısında millî kurtuluş hareketlerine katılarak önemli hizmetler görmüştür.

1918'de çıkan «Başkurt» gazetesinde yazar olarak çalışan İ., 1919'da Başkurt Eğitim Bakanlığı'nın Tâlim ve Terbiye Kurulu üyeliğine tâyin edilmiştir. 1919 - 1920 yıllarında Petrograd (Leningrad) kitaplıklarında çalışarak, çeşitli ilmî eserleri ve Türklüğü ilgilendiren kitapları Başkurdistan'a getirmiştir.

İ., daha sonra Taşkent'te Kazak - Kırgız ortaokulunda Abdülkadir Cılkıbay (Yılkıbay) adıyla müdürlük ve öğretmenlik yapmış ve «Akyol» gazetesinde târih, etnografya ve folklorla ilgili yazılar yayınlamıştır.

Bir süre Yese şehrinde de çalışan İ., oradan Semerkand'a çağrılmış ve bu çevredeki kanlı istiklâl mücadelesi sonunda, Türkmenistan'daki komitenin yardımıyla Zeki Velidî ve İ., Asya'daki Türklerin yaşadığı çeşitli bölgeleri dolaştıktan sonra (1923), İran, Afganistan (1923), Hindistan (1924)'dan Avrupa'ya, Marsilya (1924)'ya geçmiş, Paris ve Berlin (1925)'de ilmî çalışmalarda bulunarak 1925 Temmuzunda İstanbul'a gelmişlerdir.

İ.'ın ilmî çalışmalarını takdir eden Fuad Köprülü, onu Türkiyat Enstitüsü'ne asistan olarak tâyin ettirmiş; *Dede Korkud Kitabı* ile ilgili etüdünü «Türkiyat Mecmuası» nda yayınlamıştır. Türkistanlı, Türkmen, İdil Oğlu ve Abdülkadir imzalarıyle yazılar yazan İ., 1927'de Zeki Velidî Togan ile «Yeni Türkistan» dergisini kurmuş ve yürütmüş, Mehmed Halid Bayrı, Ahmed Caferoğlu, İsmail Hikmet Ertaylan, Ahmed Kutsî Tecer, Rıdvan Nâfiz, Sadeddin Nüzhet Ergun gibi arkadaşları ile Halk Bilgisi Derneği'nin «Halk Bilgisi Haberleri» adlı yayın organını Kasım 1929'da çıkarmaya başlamışlardır.

Erzurum, Erzincan, Hasankale ve Gaziantep gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden folklor malzemesi toplamanın ilk öncülüğünü yapan İ.'ın raporu *Birinci İlmî Seyahate Âid Rapor* [1930] adıyla yayınlanmıştır.

1933 yılı başında Türk Dili Tetkik Cemiyeti Umumî Kâtibi Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Maarif Vekili Dr. Reşid Galip'in dâvetleriyle Ankara'ya çağırılan İ., 6 Şubat 1933'te Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nde ihtisas kâtibi olarak çalışmaya başlamıştır. 1933 güzünde Dolmabahçe'de Atatürk tarafından kabul edilen İ., 1934'te İlmî Komisyon ve Kılavuz Kolu çalışmaları üyesi olarak görevlendirilmiş ve bu sırada Atatürk'ün takdirlerini kazanmıştır.

1935 yılında Dil ve Târih - Coğrafya Fakültesi kurulurken, Atatürk İ.'ı çağırmış ve bu fakültede ona Doğu Türk Lehçeleri dersini verdirmiştir. 18 Ocak 1936'da göreve başlayan İ., 9 yıl profesörlük yapmış, fakat 1944 yılında profesörlük unvanı ve kadrosu kaldırılmıştır. Bununla beraber İ., okutman ve öğretim görevlisi olarak bu dersleri 1955'e kadar okutmuştur. Türk Dil Kurumu'nda başuzman olarak çalışmış ve 1961'de Diyânet İşleri Başkanlığı Müşavere Hey'et'inde ilmî eserleri incelemekle görevlendirilmiş 1946 Nisanından 1971 Ağustosuna kadar Türk Kül-

türünü Araştırma Enstitüsü'nde ilmî çalışmalarına devam etmiştir. İlim, kültür ve san'at dergilerimizde ve Türk Ansiklopedisi'nde, Türk târihi, etnografyası, folkloru ve dili üzerinde yazıları yayınlanan İ.'ın başlıca eserleri şunlardır: *Türkoloji Ders Hülâsaları* [1936]; *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı* [B. Ya. Vladimirtsov'dan, 1944]; *Târihte ve Bugün Şamanizm* [1954]; *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe tercümeleri üzerinde bir inceleme* [1961]; *Hurâfeler ve Menşe'leri* [1962]; *Makaleler ve İncelemeler* [1968].

İNAN, Âfet (doğ. Doyran, Selânik 1908), Türk târihçisi. Orman müfettişliği yapmış ve orman müdürlüklerinde bulunmuş, 1930 - 1939 yılları arasında da Bolu milletvekilliği yapmış olan İsmail Hakkı Uzmay'ın kızıdır. İlk öğrenimini 1920'de bitirmiş ve 1922 - 1923 öğretim yılında imtihan vererek Bursa Kız Öğretmen Okulu'nun 3. sınıfına kaydedilmiştir. 1925 yılında İzmir'de öğretmenliğe başlamıştır. Aynı yıl M. Kemal Atatürk ile tanışan İ., Atatürk tarafından Lausanne'a dil öğrenmeye gönderilmiştir. 1925 - 1927 yıllarında Lausanne'da, 1928 - 1929'da ise İstanbul Fransız Kız Lisesi'nde dil öğrenimine devam etmiş ve 1929 yılında Ankara Musiki Öğretmen Okulu'na tâyin edilmiştir. 1930'da, imtihana girerek orta öğretim târih öğretmenliği ehliyetnâmesi almış ve 1932 - 1935 yıllarında Ankara Kız Lisesi'nde târih öğretmenliği yapmıştır.

A. İNAN

1935'ten 1938'e kadar Cenevre Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Bilimler Fakültesi'nin Yakın ve Modern Çağlar Târih Bölümü'ne devam ederek 1938'de lisan ve 1939'da da doktora diplomasını almıştır. 1939'da Dil ve Târih - Coğrafya Fakültesi'nin târih bölümüne doçent vekili, 1942'de doçent ve 1950'de profesör olmuştur.

İ., Türk Ocağı kurultayında Aksaray delegesi olarak bulunduğu sırada Atatürk'ün direktif ve teşvikiyle bir «Türk Târih Heyeti» kurulmasını teklif etmiştir. Bu heyet Türk Ocağı içinde bir yıl çalışmış, 1931'de Türk Târihi Tetkik Cemiyeti (Türk Târih Kurumu) adı ile müstakil bir bilim cemiyeti olmuştur. İ. bu kurumun kurucu üyelerindendir. Bu kurum içinde, özellikle yurdumuzun arkeolojik eserlerinin ortaya çıkarılmasını desteklemiş, bu arkeolojik eserler ve Türk medeniyetine âid örnekler üzerinde incelemelerde bulunarak Avrupa'daki bilim cemiyetlerine ve milletlerarası kongrelere bildiriler vermiştir. Özellikle Türk medeniyeti, kadın hakları, Türkiye Cumhuriyeti devri ve Türk inkılâpları üzerinde çalışmış olan İ.'ın Atatürkle beraber çalıştığı yıllarda tutmuş olduğu notlar o devir târihimize bilgi vermesi bakımından önemli belgelerdir.

Başlıca eserleri şunlardır: *Türk Târihinin Ana hatları* (kollektif eser, Türk Târihi Tetkik Heyeti) [1930]; Türk Târihinin Ana hatları 87. sayfa. Metal kısmı (kollektif eser, Türk Târihi Tetkik Heyeti) [1931]; *Recherches sur les caractères Anthropologiques des populations de la Turquie* (Türkiye halkının antropolojik karakterleri ve Türkiye târihi) [1939, 1947]; *L'Anatolie, le pays de la «Race» Turque* (Türk ırkının ülkesi olan Anadolu) [1941]; *Aperçu Général sur l'histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman* (Türk - Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik târihine genel bir bakış) [1941]; *Atatürk hakkında konferanslar* [Enver Ziya Karal ile birlikte, 1946]; *Atatürk'ten hâtıralar* [1950]; *Türk Amirali Pirî Reis'in hayatı ve eserleri* Pirî Reis'in Amerika haritası (1513 - 1528) [1954]; *The Oldest Map of America, Drawn by Pirî Reis* (Amerika'nın en eski haritası; Pirî Reis tarafından çizilmiştir) [1954]; *Atatürk'ten hâtıralar* [1955]; *Eski Mısır Târih ve Medeniyeti* [1956]; *Mimar Koca Sinan* [1956]; *Herkesin bir dünyası var* [1958]; *Atatürk hakkında hâtıralar ve belgeler* [1968].

İNANÇ, Muallim Cevdet (Bolu 1883 - İstanbul 1935), Türk ilim adamı. Subaylıktan emekli olduktan sonra belediye ve evkafta memur olarak vazife görmüş olan Mehmed Said Efendi'nin oğludur. İlk öğrenimini Bolu'da, orta öğrenimini Kastamonu'da yaptıktan sonra 1901'de İstanbul'a gelerek Darülmuallimini Âliye Edebiyat Şubesini birincilikle bitirmiştir. Türkçenin bâzı lehçelerinden başka Farsça, Arapça, Almanca ve Fransızcayı da kendi gayreti ile öğrenen İ., 1908'den önce iki yıla yakın bulunduğu Bakû'da arkadaşları ile Türk - İslâm maarifinin gelişmesi için bir öğretmen okulunun açılmasını sağlamış, bu yolda büyük hizmetler görmüştür. Azerbaycan'dan İstanbul'a dönerken 4 - 5 ay kadar Avrupa'da araştırmalar yapmış, kısa bir süre Darüşşafaka'da on yıl kadar İstanbul Erkek Öğretmen Okulu'nda ve bâzı liselerde pedagoji, Türkçe, târih, Farsça, Arapça ve din dersleri okutmuştur. Son yıllarında Târihî vesikaları Tetkik Heyeti azalık ve reisliğinde bulunmuştur. *İbni Battuta'ya Zeyl* olan en büyük eseri Arapçadır. Bu eserden başka, zamanımıza *Üsûlü İnşa ve Muhabere Askeri Din Dersleri* eserleriyle *Şeyhname - Şarkın İlyadası* ve *Müdderris Ahmet Naim* adlı iki risalesi ve bir de önemli bir eseri sayılan *Târihî sözlük* yazmış, ancak bunun altı forması basılabilmiştir.

İ., kitaplarının bir kısmını İstanbul Erkek Öğretmen Okulu'na 500'ü yazmalardan müteşekkil 10 000 cildlik diğer kitaplarını da İstanbul Belediyesi'ne hediye etmiştir ki, bu kütüphane Beyazit'teki İnkılâp Müzesi'nde ayrı bir yer işgal etmektedir.

INARI GÖLÜ, Finlandiya'ya bağlı Laponya'da bir göl. Yüzölçümü 1 085 km² dir.

INAUDI, Giacomo (Roccabruna, Piemonte 1867 - Champigny - sur - Marne, Seine 1950), İtalya hesap uzmanı. Paris'te 1880'den sonra, büyük başarılar kazanmış, bilhassa 1892'de Bilimler Akademisi önünde, inanılması güç bir süratle kendine verilen hesapları çözmüştür.

İNCE, Refik Şevket (Midilli 1885 - İstanbul 1955), Türk hukukçusu ve devlet adamı. Ödemiş eşrafından Harputlu İnceoğlu Hâfız Mustafa Şevket Efendi'nin oğlu olan İ., ilk ve orta öğrenimini Eşme ve İzmir'de yapmış, yüksek öğrenimini ise 1911'de Selânik Hukuku Mektebi'nde tamamlamıştır. Beylerbeyi İhtiyat Zâbit Mektebi'nden teğmen rütbesiyle çıkarak Balkan Harbi'ne katılan ve bir tren kaza-

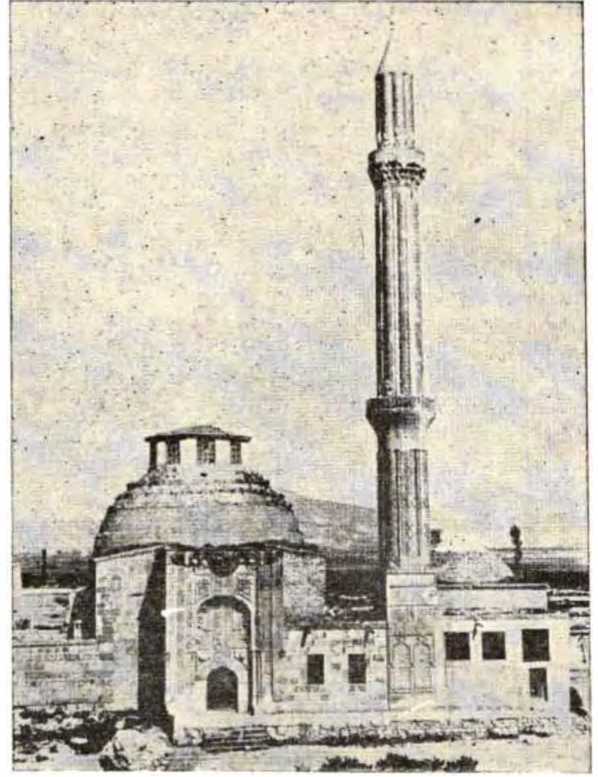

R. Ş. İNCE

sında sol kolundan sakatlanarak subaylık'an ayrılan İ., I. Dünya Harbi'nde Kolordu Hukuk Müşavirliği görevinde bulunmuş, Millî Mücadele'de Birinci Büyük Millet Meclisi'ne Saruhan mebusu seçilmiş (15 Nisan 1920) ve 19 Mayıs 1921 - 12 Temmuz 1922 târihleri arasında bir süre Adliye Vekilliği yapmıştır. Kastamonu bölgesindeki İstiklâl Mahkemesi'nin başkanlığını da yapan İ., II ve III. seçim dönemlerinde mebus olmayarak İzmir ve çevresinde Genel Meclis ve Belediye Meclisi üyeliklerinde çalışmış, avukatlık etmiştir.

IV, V ve VI. dönem seçimlerinde de Manisa'dan milletvekili seçilen İ., VII ve VIII. dönemlerde seçilmemiş, IX. dönemde ise hem İzmir, hem de Manisa'dan milletvekili seçilmiş ve Manisa'yı tercih etmiştir. İ., Türk Hukuk Kurumu'nun kurucularından biridir.

İNCE DONANMA, donanma'nın, ana kuvvetinden ayrı olarak nehirlerde veyâ sığ sularda harekâtta bulunmak, karaya asker çıkarmak, asker veyâ malzeme taşımak, muhabere ve keşif gibi hizmetleri görmek maksadı ile kullanılan uçurma, Varna beş çiftesi, aktarma, celiliye, brolik, kancabaş, işkampavya, şahtur, kırlangıç, firkate, ve kalite gibi küçük süratli, az su çeker teknelerden meydana getirilen birliklerin Osmanlı bahriyesindeki adı. Osmanlı donanmasının harekât maksadı ile Akdeniz'e çıkışlarında on kaliteden müteşekkil bir ince filonun Ege Denizi'nde karakolda bulunması usulden idi. İ. D. veyâ ince filo tâbiri Osmanlı bahriyesinde buhar devrinde de kullanılmış, hafif kruvazör, muhrip, torpitobot veyâ ganbotlardan meydana getirilmiş birliklere İ. D. denilmiştir. Balkan Harbi'nde «Hamidiye» ve «Mecidiye» kruvazörleri ile «Berk - i Satvet» torpido kruvazöründen meydana gelmiş ve bir özel görev için tertiplenmiş birliğe de donanma kumandanlığınca ince filo adı verilmiştir.

İNCE MİNÂRELİ MEDRESE, Konya'da XIII. yüzyılda yapılmış bir Selçuklu devri Türk eseri. İ. M. M.'nin kurucusu Sahip Ata (b. bk.) adıyla tanınan Vezir Fahreddin Ali'dir. İ. M. M., Alâeddin Tepesi denilen hüyüğün dibindeki düzlükte, içkale surlarının dışında, bu surların Sultan Kapısı'nın yakınında yapılmıştı. Eserin mimarının, Sahip Ata'nın birçok hayır yapısını meydana getiren Kelûk bin Abdullah (b. bk.) olduğu, kapı kemerinin yukarı kısmındaki iki madalyona işlenmiş yazılardan anlaşılmaktadır. İ. M. M.'nin târihini kesin olarak veren bir târih kitabesi yoktur. Ancak H. 679 (1280 - 1281) târihli bir vakfiyesinde H. 663 (= 1264 - 1265), 664 (1265 - 1266) ve 666 (1267 - 1268) târihlerinde vakfedilen arazi ve mülkler sayıldığına göre eserin de H. 663 (1264 - 1265) yılı etrafında yapılmış olacağına ihtimal verilmektedir. İ. M. M. esasında bir hadîs medresesi (darü'l - hadîs) ile buna bitişik olarak yapılan ufak bir mescidden meydana gelmiş bir külliye (veyâ manzume) dir. Bu iki elemanın arasında eserin bütününe adını veren aslında pek yüksek bir minâre yer almaktadır. XIX. yüzyıl sonlarına kadar esas görevine devam eden İ. M. M. H. 1293 (1876) ve H. 1317 (1899 - 1900) de ufak ölçüde tâmirler geçirmiştir. Fakat 27 Kasım 1901 günü minâreye düşen iki yıldırım bu eşsiz eserin yıkılmasına sebep olduğu gibi bu arada mescid de hayli zarar görmüştür. Bunu uzun bir bakımsızlık ve tahrip devresi takip etmiş, 1927'e doğru arkadaki bâzı evlerin önlerini ve manzaralarını açmak için mescid tamamiyle yıktırılmış,

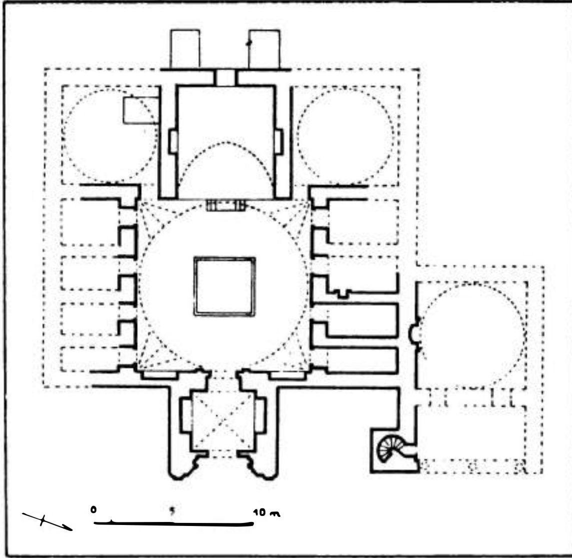
İNCE MİNÂRELİ MEDRESE (yıkılmadan önceki hâli)

hattâ 1929'da İ. M. M. de yıktırılma tehlikesi ile karşılaşmış ve yıllarca depo olarak kullanılmıştır. Atatürk, 22 Mart 1933 târihli bir yazısında, diğer bâzı benzerleri ile İ. M. M.'nin «derhal ve müsta'celen tâmire muhtaç» olduğuna işaretle «mütehassıs zevat nezaretiyle tâmirini» emretmiştir. İ. M. M. ancak 1954 yılında büyük ölçüde bir tamir görerek etrafı da düzene sokulmuş ve Konya Müzesi'nin Selçuklu devri taş ve ahşap eserler bölümü olarak 1956 yılından itibaren ziyarete açılmıştır.

Son yüzyıl içinde büyük ölçüde tahrip edilen bu çok değerli san'at eserinin birçok kısımları ortadan kalkmış olmasına rağmen önemi eksilmiş değildir. İ. M. M.'nin sağ tarafında (kuzeyinde) olan mescid kare küçük bir mekândan ibaret olup, üstü bir kubbe ile örtülü idi. Bugün bitişik olduğu medresenin duvarında sadece mihrap izi kalmıştır. Önünde, iki bölümlü ve iki sütunlu bir soncemaatyeri bulunuyordu. Aslında mescide âid olan minare ise soncemaatyerinin solunda (güneyinde) yükseliyor ve bu tarafı sınırlıyordu. Minârenin kürsüsü ile medresenin kapı çıkıntısı arasında, mektep olarak kullanılan bir mekân vardı. Sonradan eklendiği sanılan bu kısım yakın yıllarda ortadan kaldırılmıştır. Esas darü'l - hadîs'e geçit veren abidevî kapıdan, ileri taşkın olan kare bir giriş dehlizine girilir. Buradan da bir kapı, üzeri bir kubbe ile örtülü olan iç avluya açılmaktadır. Evvelce kubbesinin tepesinde bir aydınlık feneri bulunan ve zeminin ortasında da kare bir havuz olan bu kapalı avlu, böylece İ. M. M.'yi Selçuklu ve Beylikler sanatındaki avlusu kapalı medreseler grupuna bağlamaktadır. Çok daha ufak olması gereken aydınlık fenerinin yerini tutmak üzere XIX. yüzyılda kubbenin ortasına yapılan pencereli yüksek kasnaklı ahşap ve çok geniş çaplı aydınlık feneri bugün tamamen kaldırılmıştır. Kubbeli iç avlunun iki yan duvarında sıralanan şimdi örülü olan kapı-

lar evvelce iki tarafdaki dörderden sekiz hücreye geçişi sağlıyorlardı. Üzerleri evvelce tonozlu olan ve mazgal biçiminde dar pencerelerden hava alan bu hücrelerden hemen hepsi tahrib edilmiştir. Kapının karşısında, birkaç basamakla çıkılan ve mescid - dershane olan büyük eyvan bulunmaktadır. Esasında bu eyvanın iki tarafında kubbeli birer kare mekân daha vardı. Bunlar da tahrip edildiklerinden sadece iç avluya açılan kapıları ve bâzı duvar kalıntıları kalmıştır. Halbuki F. Sarre'nin 1910'da yayınladığı plânda, bütün bu unsurlar tamam olarak gösterilmiştir.

İ. M. M.'nin abidevî kapısı taş plâstik sanatı bakımından Anadolu'nun en değerli eserlerinden biri olarak kabul edilir. Ortalarında düğümlü üçer sütunçe ile geniş bir friz bu kapının en dış çerçevesini teşkil etmektedir. Bunun içinde, hafifçe içe kavisli bir satıhta islâmi hat san'atının başarılı örneklerinden sayılan ayetler uzanır. Bu yazının aslında yukarıda horizontal olarak da devam ettiğine ihtimal verilir. Çünkü hem âyetler eksik kalmakta hem de yazı

İNCE MİNÂRELİ MEDRESE (Plân)

burada yarım yuvarlak bir şerit halinde inmektedir. Böylece evvelce kapı saçağında da âyetin devam ettiği tahmin edilmektedir. Yazı şeridi, bir çift enli kurdelâ halinde aşağıya uzanmakta ve kapının sivri kemerinin üstünde bir madalyon gibi yuvarlak bir şekil meydana getirerek birbirlerine dolanmakta, nihayet uçları sivri kemerin iki üst kenarını sarmaktadır. Aslında bu şeridlerin uçlarının kapının iki yanında aşağıya kadar indiklerine, âyetlerin tamam olması bakımından ihtimal verilir. En dış tarafta sağdaki şeridin üzerinde *Besmele - i şerife* ile *Fetih sûresi* yazılmıştır. Saçakta sûre, 6. âyette bitmekte, ikiz kemerin solundaki sarkık şeridde 10. âyetin ortasından tekrar başlayarak aşağıda kapı kemeri solunda 13. âyette sona ermektedir. Kapı kemerinin sağından başlayan ikinci yazı ise *Yâsin sûresi*'nin 3. âyetinden başlayıp yukarı çıkmakta, saçakta kesilmekte ve sol kenarda aşağı inerek 31. âyette bitmektedir. En son uçta da belirli olarak bir kısım bozulmuş olduğundan aslında yazının 32. âyette son bulduğu anlaşılır. Ortada ve en yukarıdaki yarım yuvarlak çıkıntının iki tarafında çifte kemerler vardır. Bunların içlerine yerleştirilmiş madalyonlarda İ. M. M.'yi yapan sanatkâr Kelûk'un adı yer almıştır. Bunların aşağısındaki keskin köşeli kabartma şekillerin Kûfî yazı ile *Muhammed* adı olduğuna ihtimal verilmektedir. Dış çerçevelerden, gövdeleri tezyinatla bezenmiş sütunçeler ile ayrılan kapı nişinin içi de rumîler ile süslenmiştir. Nişin köşelerinin yukarı kısımlarında, yelpaze biçimindeki motiflerden yukarı doğru uzanan bitkisel bir süsleme görülmektedir. İ. M. M.'nin kapı süslemesi genellikle kumaş tesiri bırakan bir ifadeye sahiptir. Ayrıca burada yazının bir mimarî süs unsuru olarak hâkim bir yer aldığı da dikkati çekmektedir. Bu bakımdan İ. M. M. kapısı Dünya Sanatı'nda klâsik bir örnektir.

İ. M. M.'nin giriş dehlizi ile kapalı iç avlusu kubbesinde ve yan duvarlarında ise yer yer, bir çini süslemenin kalıntıları da görülmektedir. Kubbenin iç sathı bir kilim motifine göre bezenmiştir. Eteğinde de çepeçevre bir çini yazı frizi dolanır. Evvelce çinilerle kaplı olduğu bilinen yandaki mescid yıkılırken çinileri de mahvolmuştur. Minarenin kaidesinde taş plâstik, gövdesinde ise çini süsleme kullanılmıştır. Kürsünün cephesini grift ve düğümlü çifte niş meydana getiren bir çerçeve içindeki rumîler doldurmaktadır. Minarenin tuğla gövdesi, eski Türk minareleri geleneğine uygun olarak çubuklu ve yivlidir. Evvelce yüksekliği 50 - 55 m kadar olan bu minarenin iki şerefesi vardı ve gövdesi siyah, lâcivert, mavi çinilerle kilim motiflerine göre geometrik desenler ile kaplanmıştı. Aralara yerleştirilmiş, prizma şeklinde uçları dışarı taşkın koyu renkli çiniler, güneş altında pırıltılar yapıyordu. Bugün minarenin sadece alt şerefe başlangıcına kadar olan kısmı, yani üçte birinden de az bir parçası kalmıştır. İ. M. M. Selçuklu sanatının şaheserlerinden biridir. Mimarisi bakımından eski Türk yapı geleneklerine bağlı olduğu gibi, taş ve çini süslemesi bakımından da monotonluktan kaçınan, yeni şaşırtıcı görünüşler arayan XIII. yüzyıl Selçuklu sanat zevkini en iyi gösteren örneklerdendir. — Semavi Eyice

İNCEBARSAK: bk. BARSAKLAR.

İNCEBURUN, 42° 05′ 56 Kuzey enlemi; 34° 58′ Doğu boylamındaki İ., Sinop şehrinin kuzey - batısına isabet eder. Ayancık - Gerze arasında, ortalama 100 m yüksekliğe sahip Bozburun yarımadasının kuzey ucuna rastlayan ve Türkiye'nin en kuzey noktasını teşkil eden İ., II. Zamana âid bazalt - andezit lâvlarıyle, onu örten volkanik molozlardan (aglomera) yapılıdır. Kuzeye doğru dalan bu tabakalar, kıyı çizgisine dik bir yar halinde iner. Maki cinsinden çalılarla örtülü burunda, gemilere yol gösteren bir de deniz feneri vardır.

İNCESÂZ, Türk musikîsini, geleneksel şekilde icrâya mahsus topluluklardan, fasıl heyetlerinden birine verilen ad. İ., meydan faslı gibi köçekçeler çalıp okumaz. Küme faslı gibi kalabalık bir hey'et de değildir.

İNCESU, Kayseri iline bağlı bir ilçe. XIX. yüzyıl başlarında bucak iken, aynı yüzyılın sonlarına doğru Ankara'nın Kayseri sancağına bağlı bir ilçe olan İ., 920 km lik bir alan işgal eder. İlçenin sınırları Kızılırmak ve Kayseri ovasının sularını kaparak Kızılırmağa boşaltan Karasu'dan başlar. Güneyde, Karahisar ovasının kuzey kenarına kadar sokulur. Batıda Tekke Dağı; doğuda heybetli Erciyes, onu, komşu ilçelerden ayırır. Bu hudutlar içindeki arazi volkanik menşeli dağlar ve kraterler, platolar ile ovalar olmak üzere, 3 grup halinde toplanabilir.

Doğuda İlçe sınırlarına giren Göktepe (2 250 m), III. Zaman sonlarında beliren ve faaliyetine 2000 yıl öncesine kadar devam ettiği anlaşılan Erciyes'in parazit kraterlerinden birini teşkil eder. Teşekkülü uzunca süren Erciyes'in,

İNCESU: Genel görünüş

ana ve parazit konilerinden taşan lâvlar, aşağılara akmış, bâzan da patlamaların savurduğu toz (tüfler) ile ceviz büyüklüğünde volkanik taşlar (lapilli), 100 kilometre çapındaki bir alana yayılmıştır. Bu itibarla Göktepe ve Tekke Dağ (1830 m), bir pastanın hatlarını andıracak tarzda, lâv ve volkan küllerinin üst üste yığılmasiyle vücut bulmuşlardır. Aynı yapı, kendini, yükseltisi 1 200 m ye pek geçmeyen, seyrek ve cılız akarsularla yarılmış platolarda da gösterir. Bâzan lâvlar, beyaz renkli volkan külleri üzerinde, kalınlığı 50 - 60 m ye varan Kaş'lar meydana getirirler ve İ. civarında olduğu gibi kırıklar boyunca kademeler halinde alçalırlar. Bâzan da, lâv takkesi altından sıyrılan küller, geniş alanlara yayılır. İ. volkan külleri, Ürgüp civarına nazaran çok daha kalındır. Kısmen İ. sınırları içine de sokulan Kayseri (1 000 m) ve kapalı bir havza durumunda olan Karahisar (1 050 m) ovaları, Erciyes'in indifaını takiben kırılma ve çökmelerle meydana gelmişlerdir. Kalınlığı 5 - 10 m yi geçmeyen alüvyonlar ve yer yer sazlı bataklıklarla kaplı olan bu ovalar sathında toprak yumuşak ve tuzludur. Karahisar ovası kuzeyinde tuzlaların varlığı bundan ileri gelmektedir. Kayseri ve Karahisar ovaları arasında, her iki tarafa doğru eğimli ve üzerinde İ. kasabasının yer aldığı bir eşik bulunur. Doğu Anadolu'yu, Gülek Boğazı üzerinden Akdeniz kıyısına bağlayan tabiî bir yol, bu eşikten geçmek zorundadır. Bugün de demir ve karayolu aynı eşikten faydalanmaktadır. Kayseriye 33 kilometre uzaklıktaki İ. mevkii, evvelce, kervanlar için bir menzil mahalli idi. O yüzden, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1670 yılında, bu noktada kervanların dinlenebilecekleri ve güvenle kalabilecekleri büyük bir kervansaray inşa ettirmek ihtiyacını duymuştur. Kervansarayın yanına, kervancıların ibadetlerini yapacakları bir câmi ile, yıkanıp paklanacakları bir hamamı eklemeyi unutmamıştır. Adını, üzerinde bulunduğu akarsudan alan İ., bu suretle vadide kurulmuş ve bilhassa 1933'te Boğazköprü - Ulukışla demiryolunun tamamlanmasını takiben gelişerek, çoğu volkanik tüflerden (yonu taşı) inşa edilmiş, düz damlı 1250 haneli ve 7404 nüfuslu bir kasaba hâline gelmiştir. Demiryolu istasyonu, İ.'dan 800 m uzaktır.

İNCESU: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmış kervansarayın iç kısmından bir görünüş

Kış mevsiminde daha mahfuz olmasına rağmen İ. köyleri, yağışların (yıllık yağış tutarı 371,5 m m) yetersiz; tuzla ve kısmen sazlarla kaplı ovalardan kaçınarak, yağışın biraz daha arttığı platolarda, akarsu boylarını tercih etmişlerdir. Ovaların elverişli kısımları çavdar (7970 ton) ve arpa (2310 ton) ziraatine tahsis edilmiştir. Bataklık ve sazlık kısımlarında, daha ziyade, çekim hayvanı olarak kullanılan, sığır (22885 baş) beslenir. Verimli volkan külleriyle örtülü ve bağcılığın istediği çeşitli işleri yürütebilecek kadar kalabalık merkezler civarında, bağcılık başlıca meşgale hâlini alır. O yüzden bağlar, münhasıran İncesu etrafında toplanmıştır. Bağlardan yılda 4600 ton üzüm kesilir. Plato satıhları, daha ziyade buğday (4500 ton) alanlarıdır. Platoya gömülmüş dere yataklarında ise, patates (1440 ton), biraz nohut (230 ton) ile elma (155 ton) yetiştirilmektedir.

INCH [*inç*], İngiltere'de eskiden kullanılan bir uzunluk ölçüsü. 2,54 cm ye eşittir. Bir foot (ayak, kadem = 30,480 cm) un on ikide biri. I. çoğu zaman ikiye, dörde, sekize, bâzen de ona, yüze bölünürdü.

İNCİ (Fr. Perle; İta. Perla), kalkerden, sedef görünüşlü, hemen hemen yuvarlak bir çökelti. Bir merkez etrafında toplanan tabakalardan hasıl olup, bunlar ona karakteristik sedefimsi, yanar döner parıltısını verir. İ. istridyeleri denilen bâzı istridyelerde, kabuk ile manto (Fr. manteau) adını taşıyan kısım arasında hasıl olur Buna bir kum tanesinin, bir parazitin veyâ sunî olarak sokulmuş bir sedef parçasının hayvanı tahriş etmesi sebep olur. Süs için kullanılır.

İNCİ ÇİÇEĞİ (Bot.) [Lât. *Convallaria*], Zambakgillerden, çan biçiminde küçük beyaz çiçekler açan süs bitkisi. İ. Ç., sürüngen köksaplı, çokyıllık otsu bir bitkidir. Her birinde iki, üç yaprak bulunan bir veyâ birçok sapı vardır; saplardan kimisi çıplak, kimisi çiçekli olur. Küçük beyaz çiçekleri salkım hâlinde ve çok güzel kokuludur. Mutedil iklimli bölgelerin ormanlarında yaygın bir tek türü ve bunun birçok çeşidi vardır. Küçük İ. Ç., Zambakgillerden Malantheumum bifollum'un; Pampa İ. Ç. de, Patlıcangillerden Salpichroa organifolia'nın adıdır. Bâzı İ. Ç. türleri özellikle limonluklarda yetiştirilir. Eczacılıkta, İ. Ç.'nin çiçek açtığı zaman toplanan bütün bitkisi kullanılır. Bunun içinde iki heterozid vardır. Bunlardan biri olan konvallamarozid, İ. Ç.'nin kalb kuvvetlendirici ilâçlarda kullanılmasını sağlar.

İNCİL (Yun. *Evangelion* = iyi haber, müjde), İsa'nın hayat, faaliyet ve mucizelerini anlatan metinlerin adı. Bu kelimeyle, ilk Hıristiyanlar İsa'nın insanlara bildirisini, onları kötülük ve günahtan kurtarmağa ve selâmete götürmeğe geldiğine dair vaadini anlatmış ve adlandırmışlardır. II. yüzyıldan itibaren bu kelime, İsa'nın hayat ve öğretimine dair bütün yazılar için kullanılmıştır ki, bunların arasından seçilen 4 yazı, Hıristiyanlığa âid metinlerin

(Yeni Ahid) birinci kitabını teşkil etmiştir. İsa'nın havarileri veyâ bunlara yakın kimselerce yazılmış bu eserler Matta, Markos, Lukas ve Yoannes'e atfedilir. Bunların ilk üçü birbirine benzer ve aynı olayları aşağı yukarı aynı sırada anlatır. Bu sebepten dolayı Matta, Markos ve Lukas'a «sinoptik» İ.'ler (= bir bakışta görülebilen, yâni takip edilebilen) vasfı verilmiştir. Yoannes'in İ.'i ise olaylardan çok bunların tefsirine önem verdiğinden «sembolik» bir karakter taşır.

Bu dört İ.'in en eskisi Markos'unkidir. Matta ve Lukas bundan geniş ölçüde yararlanmışlardır. Bunun dışında başka yazılardan da yararlanmış oldukları muhakkaktır. Bir geleneğin doğru olup olmaması sorusu her halde filolojik ve târihî metotlarla kontrol edilmelidir. Bu bakımdan bilginlerin fikirleri birbirinden çok farklıdır. İsa'ya âid gelenek târihî ilgiye değil, imana ve özellikle İsa'nın (ölülerden) tekrar dirilmesi olayına olan imana dayanmaktadır. İ. yazarları bu imanın gerçeğe dayandığını ispat etmek isterler. Bu sebepten dolayı, yazılarında İsa'nın fizik tasvirine hiç yanaşmazlar, başka biyografik olaylar da onları pek ilgilendirmez. Maksatları, İsa'nın çektiği ıztırapları, ölümünü ve tekrar dirilişini uzun uzadıya anlatmaktır. Bu husus özellikle Yoannes İ.'i için variddir.

Bu İ.'in sinoptiklerden sonra M. Ö. 100'e doğru yazılmış olması muhtemeldir. Yoannes'in maksadı, İsa'nın hayatını birtakım sembollerle yorumlamaktadır.

Sözü geçen dört İ.'e kanonik (= kanuna uygun, resmî) vasfı verilmiş, bunların dışındaki İ.'e de apokrif (= gizli, resmî değil) denmiştir.

Türkçede yanlış olarak, Hıristiyanlığa âid bütün yazıları içine alan *Yeni Ahd*'e ve hattâ Yahudilerin *Eski Ahd*'ile Hıristiyanlara âid *Yeni Ahd*'in birleştirilmesinden meydana gelen *Kitabı Mukaddes*'e İ. denmiştir.

İNCİLİ ÇAVUŞ, Hicrî X. yüzyılın 2. yarısıyla XI. yüzyılın 1. yarısında (XVI - XVII) yaşayan, güldürücü fıkralarıyla halk tarafından da benimsenen bir zat. Mehmed Süreyya, *Sicill - i Osmânî yahut Tezkire - i Meşâhir - i Osmaniyye* adlı kitabında, adının Mehmed yahut Mustafa olduğunu, Dîvân - ı Hümâyun emektarlarından bulunduğunu, IV. Murad (saltanatı: 1623 - 1640) zamanında yaşadığını ve aynı padişahın zamanında öldüğünü, İstanbul'da, Sultanahmed'te Firuz Ağa Câmii'nin yakınında gömüldüğünü bildiriyor. Naîmâ, 1035 Şevval'inde (1626) İran'a Şah Abbas (ölm. H. 1038, 1628) a elçi olarak gönderilen İbrahim Çelebi ile Selâmçavuşu Mustafa Çavuş'un da gittiğini, İranlı esirlerin de Mustafa Çavuşla gönderildiğini kaydediyor (II, 380 - 388). İ. Ç.'un fıkraları içinde IV. Murad'ın adı da geçtiği cihetle Selâmçavuşu Mustafa, İncili olarak kabul ediliyor ve Ahmed Rif'at, *Lûgat - ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye*'de, onun, Şah Abbas'a elçilikle gittiğini yazıyor (İstanbul 1299; I, 337). Adının Mustafa Muhammed olduğu anlaşılan bu zatın, Kanunî Süleyman devrinde (saltanatı: 1520 - 1566) yaşayan Firuz Ağa olduğunu ve H. 918 (1512) de vefat edip Sultanahmed'te, yaptırdığı câmiin avlusuna gömüldüğünü söyleyenler de vardır (Süleyman Tevfik, *İncili Çavuş*, İstanbul 1923. Kaydedilen ölüm târihi Süleyman'ın devrinden öncedir). Sivaslı olduğu, padişah tarafından serpuşuna takılan inci yüzünden İncili lâkabını aldığı, Diyarbakır'ın İngi köyünde doğduğu da rivayetler arasındadır (İbrahim Hakkı Konyalı, *İncili Çavuş ve Fıkraları*; Târih Hazinesi; Yıl 1, sayı 2, Aralık 1950, 76 - 77 ve 102). Şemseddin Sami,

İNCİLİ ÇAVUŞ: Mezar taşı

Kamûs'ül - Al'lâm'da, 1020 (1611) de İran'a gönderilen elçiye refakat ettiğini bildiriyorsa da, bu takdirde onun İran'a gidişi IV. Murad zamanında olamaz (c. II, s. 1167). Esâsen elçi ile giden Mustafa Çavuş'un, İncili olduğu da şüphelidir, sanırız. Kayseri'de 1933 - 1934 yılında elimize İ. Ç.'un zamanın şeyhülislâmına hitaben yazılmış bir Arapça, bir de Türkçe iki risalesi geçmişti. Bir cildde bulunan bu iki küçük risalede, Hz. Muhammed'in adının, İncilde geçtiği bildiriliyordu; bu suretle İncili lâkabının, bu risaleler dolayısıyle «İncilî» olduğunu anlamıştık. Bu risaleleri muhtevî küçük cild, çalınan kitaplarımız arasında kaybolmuş ve İstanbul kütüphanelerinde de bu risaleler bulunamamıştır. Halk arasında yayılan fıkralarına nazaran hazır cevap, şakacı ve güldürücü bir zat olduğu anlaşılan İ. Ç., İstanbul'da Edirnekapısı mezarlığında, La'lî Çeşmesi biraz geçilince, Defterdar'a inen yola varılmadan sağ tarafta, biraz içeride medfundur. Üstüvanî mezar taşında dört satır olarak sülüs yazıyla şu kitâbe mahkûktur: «Merhum İncili - Mustafa Çavuş - rûhıyçûn - Fâtiha - Sene 1042». — Abdülbâki Gölpınarlı.

İNCİLİ KÖŞK, İstanbul'da, bugün Topkapı Sarayı denilen Saray - ı Cedîd'in Marmara kıyısındaki köşklerinden biri. Yapılmasına Fâtih II. Sultan Mehmed tarafından başlanarak gitgide genişletilen Yeni (= cedîd) Saray, şehrin Haliç girişi, Boğaziçi başlangıcı ve Marmara'ya hâkim ucunda kurulmakla beraber, kıyıda ve buradaki sur duvarlarının üstünde ve hemen bunların arkasında köşkler, kasırlar bâzı küçük saraylar da yapılmak suretiyle zenginleştirilmişti. Bunlardan İ. K., Marmara'ya bakan tarafta, Bizans devrinden kalan sur duvarlarının ve bu duvarların bir bur-

İNCİLİ KÖŞK (Yıkılmadan önceki hâli)

cunun üstünde ve önünde yapılmıştı. Köşkün temel kısmı, burcun önünde bir çıkıntı teşkil ediyor, esas bina bunun ve burcun üzerinde yükseliyordu. İ. K., XVI. yüzyıl sonlarında beş defa sadrâzam olan ve Yemen Fâtihi ünvaniyle tanınan Koca Sinan Paşa (ölm. H. 1004 = 1596) tarafından, ikinci defa bu makamı işgal ettiğinde, Sultan III. Murad'a hediye olarak yaptırılmıştır. Köşkün yapılması için Osmanlı devri Türk mimarlarının Sinan'dan sonraki büyük simalarından olan Başmimar Davud Ağa görevlendirilmişti. İ. K., sarayın binaları içinde en güzel ve en zengini idi. Yapılışında, içinin ve dışının süslenmesinde bir servet harcanmıştı. Adının da bu ihtişamdan dolayı verildiği sanılır. H. 998 (= 1590) de yapılan köşkün üzerinde altın yaldızlı bir alem vardı. İç duvarları en güzel İznik çinileri ile kaplanmış, duvar ve tavanları ile kubbesi altın yaldızlı nakışlarla bezenmişti. Mîmarisine uygun bir değer ve güzellikte de döşenen İ. K., Sinan Paşa tarafından, Sultan III. Murad'a büyük bir törenle teslim edilmiş, burada eğlenceler yapılmış, ayrıca Marmara'da kayık yarışları düzenlenmişti. Arkasındaki düzlükte ise cirid oyunları yapılıyordu. Köşk'ün denize doğru uzanan çıkmasını taşıyan cephede iki kemeri olan bodrum kısmında bu kemerlerin arasına da, devrin tanınmış şâirlerinden Sâi Çelebi'nin yazdığı manzum kitâbesi bu eseri yapan mimar Davud'un adını anan güzel bir çeşme yerleştirilmişti. Sultan III. Murad (1574 - 1595), İ. K.'ü çok sevmiş ve son günlerine kadar burada oturmuştur. Hattâ yakın bir gelecekte öleceğinin ilk belirtisini de burada duymuştur. Avrupa'dan İstanbul'a gönderilen elçilerin bâzıları Padişah tarafından İ. K.'te kabul ediliyordu. Uzun yıllardır bakımsız kalan köşk, bu sıralarda artık harap olmağa başlamıştı. Fakat daha bir süre ayakta kalmıştır. 1863'te Sarayburnu kıyı sarayları bir yangında kısmen yandıktan sonra hepsi ortadan kaldırılmış ve 1865'te Sirkeci demiryolu döşenirken, İ. K. de yıktırılarak yok edilmiştir.

İNCİLİ KÖŞK (Bugünkü hâli)

Fransız elçisi Comte de Choiseul - Gouffier'nin emrindeki rassamlara çizdirerek büyük bir albüm hâlinde yayınladığı kitabında, İ. K.'ün bir gravürü bulunmaktadır ki, aynı resim daha ufak ölçüde olarak Jouannin ve Van Gaver'in kitabında (1840) da tekrarlanmıştır. Bu resimde, surlara bitişik kâgir kemerlerin üzerine oturan ve T biçiminde kanatları olan, iki sıra pencereli, üstü ahşap çatılı köşk görülür. Tam ortasında ise kubbe bulunmakta, bunun etrafında sivri külâhlı ince dört baca yükselmektedir. III. Selim devrinde İstanbul'da yaşayan ressam Melling de 1819'da yayınlanan büyük albümündeki manzaralardan ikisinde (Bulgurlu [= Çamlıca] ve Kızkulesi'nden görünüşlerde) İ. K.'ü işaretlemiştir. Sarayburnu krokisinde de ayrıca köşkün tepeden görünüşü belirtilmiştir. Plân bakımından Kanlıca'daki Amcazâde Hüseyin Paşa yalısı divanhânesinin çok daha büyük ve muhteşem bir benzeri olan İ. K.'ün ortasında kubbeli büyük sofa bulunuyor, bundan üç istikâmete uzanan ahşap çatılı kollar, şahnişinler hâlinde dışarı taşıyorlardı. Bugün Topkapı Sarayı'nın alt tarafında ve sahil yolunun kenarında surlarda görülen muntazam kesme taştan yapılmış kalıntı, İ. K.'ün bir burca bitişik olan bodrumudur. Sura bitişik ayrıca iki kemer daha görülür ki bunlar da yan kanadı taşımak üzere yapılmışlardı. Mimar Davud Ağa'nın adını bildiren çeşme, ileri taşan çifte kemerin arasındadır. Bodrumun bitimine işaret eden konsollu bir saçak uzanmaktadır. Üstteki esas köşkten bugün hiçbir kalıntı görülememektedir. Zaten kalanları da hemen arkasından geçen demiryolu tahrip etmiş olmalıdır. Bugün ayakta olan bodrum kalıntısı, Osmanlı devri Türk yapı san'atının temiz işçilik ve âhenkli nisbetlerini belli eden bir güzelliktedir. 1960 - 1965 yılları arasında Topkapı Sarayı Müdürlüğü tarafından bu kalıntı tamir ettirilip, içi ve çevresi temizlenirken, moloz içinden köşkün iç süslemesine âid bâzı parçalar, özellikle XVI. yüzyıl İznik çinileri kırıkları bulunmuştur. I. Dünya Harbi'nin arkasından 1919 - 1922 yıllarında Fransız işgal kuvvetlerinin burada yaptıkları araştırmalar sırasında, İ. K.'ün bodrumunun içinde eski bir Bizans ayazmasının kalıntısı da tesbit edilmiştir. Sur duvarından pek az beride görülen Soter Kilisesi kalıntısı ile bağlantılı olduğu sanılan bu ayazmanın Soter Ayazması olduğu iddia edilmiştir. Yunan ayaklanmasına, 1821'e kadar Rumların bu ayazmayı muayyen günlerde ziyaret etmelerine izin verildiği ve hattâ Padişahın onları İ. K.'ten seyrettiği bâzı eski seyâhatnâmelerde anlatılır.

Sarayburnu'nun daha Sirkeci tarafında, kesinlikle tam yeri bilinmeyen bir noktasında da III. Selim tarafından yaptırılmış başka bir İ. K. daha vardı ki, buna Şevkiye veyâ Serdâb Köşkü de denilirdi. Bu da hiçbir iz bırakmadan kaybolmuştur. — Semavi Eyice

İNCİR (*Ficus carica*), Dutgillerden, tüylü yaprakları geniş ve dilimli bir ağaç. Yurdumuzda daha çok Batı Anadolu'da, Aydın, İzmir ve Denizli illerinde çok miktarda yetişen bu ağaç Akdeniz ülkelerinde, Irak ve İran'da ve California'da yetişmektedir. İ. ağacının ana yurdu Doğu Akdeniz kıyılarıdır.

İ. ağacının verdiği meyve, armut biçiminde olup kabukla örtülüdür. İ.'in olgunlaşması, yumuşamasından ve kabuğunda çatlaklıkların meydana gelmesinden anlaşılır. Olgun meyveler şeker bakımından zengindir.

İNCİR: Meyvesi ve dalı

İ.'lerin pek çok türleri vardır. Batı Anadolu'da yetişen kara yaprak, şeker İ.'i, mor İ., hem taze olarak yenir, hem de kurutulur. İstanbul çevresinde patlıcan ve kavak İ.'i gibi makbul türleri yetişmektedir.

İ.'ler olgunlaşınca toplanır. Toplanan İ.'ler güneş gören bir yerde hasırlar üzerine birbirlerine dokunmamak üzere serilirler. Geceleri çiğden korumak için üzerleri örtülür. 5 - 10 gün içinde İ.'lerin şişkinliği kaybolur.

Yurdumuzda kurutulmaya elverişli iyi cins İ. yetişmektedir. Ege bölgesinde Büyük Menderes vâdisinde geniş incirlikler vardır. Kuru İ.'ler işlenerek özel kutulara veyâ çuvallara doldurularak piyasaya sevk edilir. Kuru İ. yurdumuzun ihraç malları arasında önemli bir yer tutar.

İNCİR KUŞU (*Anthus pratensis*), Ötücükuşlar (Passeriformes) takımının Özötücüler (Oscines) üstfamilyasının Kuyruksallayangiller (Motacillidae) familyasından bir kuş türü. Uzunluğu 15 cm olur. Donuk renkli ve uzun kuyrukludur. Böcek, tohum v. b. yer. Avrupa'da çayır ve bataklıklarda yaşar. Göçücü bir kuş olup, Akdeniz ülkelerinde ve Anadolu'da kışlar.

İNCİRKÖYLÜ HASAN REFET PAŞA (1793-1901), Osmanlı müşirlerinden, sivil ve askerî sahada hizmetleri geçmiş bir devlet adamı. Aslen Kafkasyalıdır. Aile itibariyle Toga kabilesine mensuptur. Babası İslâm Bey, 1787 - 1791 Türk - Rus savaşı sonunda yurdunu terk ederek göçmüş ve Hasan, Türkiye'de dünyaya gelmiştir. Huzur mukarrir (b. bk.) lerinden olan eniştesi Şakir Efendinin delâletiyle Enderun - i hümâyuna alınan İ. H., III. Selim'in Osmanlı ordusunda giriştiği yenileştirme hareketinde padişahın emriyle Nizam - i cedid'e intisap etmiş ve yüzbaşı rütbesiyle nizamî ordunun ilk subaylarından biri olmuştur. Boğaz içinde İncirköyü'nde oturduğu için diğer Hasan beylerden ayırd edilmek üzere İncirköylü sanıyla tanınmıştır.

XIX. yüzyılın başında Osmanlı devletinde meydana gelen bütün dalgalanmalara rağmen nizamî ordunun bir elemanı olarak kalan İ. H., daha sonra Ağa Hüseyin Paşanın en güvendiği subaylardan biri olmuştur. Sırasıyla binbaşı ve miralay (albay) olmuş ve 1828 - 1829 Türk - Rus savaşı ile Mısırlı İbrahim Paşanın yürüyüşünü durdurmak üzere tertip edilen kuvvetlerle birlikte 1839'da Nizip savaşına katılmıştır. İzmir Redif alayı komutanlığında bulunuyor iken, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın dâveti üzerine Mısır ordusunda görev almış, 1840'ta Mısır yönetimine baş kaldıran Cebel - i Lübnan ahalisini takip etmek üzere Lübnan'a gönderilmiştir. Ancak, Mısır kuvvetlerinin Londra Andlaşmasına göre Suriye ve Filistin'i boşaltması üzerine Mısır'a dönmüştür. Daha sonra müfettişlik (idarî memuriyet) le Sudan'da görev almış ve ferikliğe terfi etmiştir. Sultan Aziz zamanında tekrar Osmanlı ordusu hizmetine girerek İstanbul'a dönmüş ve Teşrifatî - i askerî olmuştur. Sultan Aziz'in hal'i sırasında olaylara karışmadığı için mevkiini muhafaza etmiş ve 1887'de bu zamana kadar altı pâdişaha hizmet arzeylemiş olması ve oğlu Fuad Paşa'nın müşirliğe terfi etmiş bulunması göz önünde tutularak ona da müşirlik tevcih edilmiştir. 1901 yılında 108 yaşında olduğu halde İstanbul'da ölmüş ve Karaca Ahmed mezarlığına defnedilmiştir. Çocukları arasında en tanınmış olanı II. Abdülhamid devri devlet adamlarından Deli lâkabı ile ün yapan Müşir Fuad Paşa'dır.

INÇON [eski (Japonca) adı: **insen**; İng. Inchon], Kore'de Seul'un 24 mil batısında bir liman şehri. Çemulpo (Chemulpo) adıyla da anılmıştır. Güney Kore başkenti Seul'un limanıdır. Nüfusu 528 579 (1969 - 1970) dur. Bir burun üzerine kurulmuş olan şehrin çok güzel bir limanı ve tabiî bir manzarası vardır. Eskiden bir balıkçı köyü olan İ., ilk defa 1883'te bir ticaret limanı hâlini almış ve Japonların tesiriyle 1894 - 1905 yıllarında büyük gelişme göstermiştir.

İNDAMİNLER (Kim.), bir kimyevî birleşik: ($NH = C_6H_4 = N - C_6H_4 - NH_2$) İ. asitlere karşı o derece hassastırlar ki doğrudan doğruya boya olarak kullanılmalarına imkân yoktur. Fakat bâzı asitlere karşı dirençli boyaların hazırlanmasında rol oynar.

INDANTHREN (Fr. İndanthrène), bir grup mavi boyalara verilen genel ad. ($C_{28}H_{14}N_2O_4$) Amino - antrakinonları sudkostik (soude caustique) ile ısıtarak elde edilir.

İNDEKS (Lat. *index* = gösteren, işaret, liste) 1. Bir kitapta kullanılmış olan başlıca kelimelerin kitabın neresinde geçtiklerini alfabe sırasıyle gösteren liste.

2. Ahlâkî, dinî veyâ felsefî sebeplerden dolayı okunması Papa tarafından Katoliklere yasak edilen kitaplar listesi.

INDIANA [*indiyanö*], Amerika Birleşik Devletleri'nde bir eyalet. Merkezi Indianapolis'tir. Yüzölçümü 94 153 km², nüfusu 4 662 498 (1960) dir. Nüfusun 200 000 kadarı Zenci ve Mulattır. Esas itibariyle ovalık ve tepelik olan bölgede birçok ufak göl de bulunur. Arazinin % 50 si tarıma elverişlidir. Buğday ve mısır başta olmak üzere en çok tahıl tarımı yapılır. Sonra patates, tütün ve sebze türleri gelir. Hayvancılıkta bölge ekonomisinde önemli bir yer tutar.

Mâdencilik alanında kömür, petrol, yer gazı ve demir sayılabilir. Endüstrinin en gelişken kolları, demir ve çelik imâlâtı ile makine ve otomobil imâl eden fabrikalardır.

Bölgede son derece sık bir demiryolu şebekesi bulunur. Eyaletin başkenti Indianapolis'tir. Bloomington kasabasında bulunan 1824'te kurulmuş resmî üniversitesi bugün Amerika Birleşik Devletleri'nin en eski üniversitelerindendir.

1702 yılından beri Fransız ticaret kolonilerinin bulunduğu ve 1732 târihinden itibaren de ilk göçmenlerin gelmeye başladığı bölge, 1763'te Büyük Britanya İmparatorluğu'nun hükümranlığı altına geçmiştir. 1778'de ise Amerika Birleşik Devletleri'nin bir parçası olarak «Kuzey Batı Arazisi» nin bir bölümünü teşkil etmiştir. Bu durum 1800 yılına kadar sürmüştür. O târihte I., Kuzey - Batı arazisinden ayrılmış ve kendi başına bir «arazi» statüsü kazanmıştır. Bölgenin sınırlar itibariyle bugünkü son şeklini alması 1809 yılına rastlar.

I. Amerika Birleşik Devletleri'ne bir eyalet olarak 11 Aralık 1816'da katılmıştır. Eyalet Washington'da 2 senatör ve 11 milletvekili ile temsil edilir.

INDIANAPOLIS, Amerika Birleşik Devletleri'nin Indiana adındaki eyaletinin merkezi. Asıl şehrin nüfusu 510 000'i ve Büyük I.'in nüfusu ise 600 000'i aşkındır. 1820 târihinde kurulmaya başlanmış olan şehir 1940 - 1950 yılları arasında çok genişlemiş ve büyümüştür. I. bütün Indiana eyaletinin gerek idarî gerek ulaşım ve gerek

INDIANAPOLIS: Genel görünüş

iktisadî yönden önde gelen yerleşme noktasını teşkil eder. 340 kilisesi ve çok sayıda eğitim kuruluşu vardır. Endüstri bakımından şehirde orta büyüklükte pek çok fabrika, özellikle motor fabrikaları ve otomobil sanayii yan tesisleri bulunmaktadır.

INDİGO (İsp. *indigo* < Lat. *indicus* Hindistan'a âid, Hindli), mavi (çivit rengi) ye boyamak için kullanılan bir madde ve bunu veren (sap ve yapraklarında bulunur) bir çalı. Sıcak ülkelerde yetişen bu bitki indigofera cinsine âiddir. Bu renk, bilinen organik boyaların en eskisidir.

İNDİRGEME BÖLÜNMESİ (Fr. Mitose réductionnelle): gamet (Yun. Gamos) teşekkülü hadiselerinde vuku bulan ve kromozom sayısının yarıya inmesiyle neticelenen mitoz doğrudan doğruya üremeye hizmet eden hayvanî veyâ nebatî hücredir. Gametler erkek ve dişi olup, bir erkek gametin bir dişi gametle birleşmesinden döllenmiş bir yumurta hasıl olur. Her gamette kromozom sayısı yarıya inmiş olduğundan iki gamet'in birleşmesiyle kromozom sayısı tekrar normal sayısını bulur.

İNDİYUM (Kim.) [Fr. indium], alüminyumla benzerlikleri olan, atom numarası 49, atom ağırlığı İn = 114, 16 bulunan nadir element. 1863'te Richter tarafından Freiberg blendlerinde bulunmuştur. İ. adı tayfında bulunan değişik çivit mavisi (indigo) rengindeki ışık çizgisinden alınmıştır. Kurşundan daha yumuşak, daha kolay ezilen ve gümüş gibi parlak ve beyaz bir mâden olan İ.'un yoğunluğu 7,3'tür. 155° C'ta erir. Isıtılınca yanarak, alümine benzeyen İn O_3 trioksidini verir. İki seri tuzu olan İ.'un iki değerli olduğu İn Cl_2 ve üç değerli olduğu $\text{İn}_3\,Cl_3$; İn $(SO_4)_3$ formülündeki sülfatı bir sap meydana getirir.

İNDOGERMANİSTİK: bk. HİND - AVRUPA DİLLERİ.

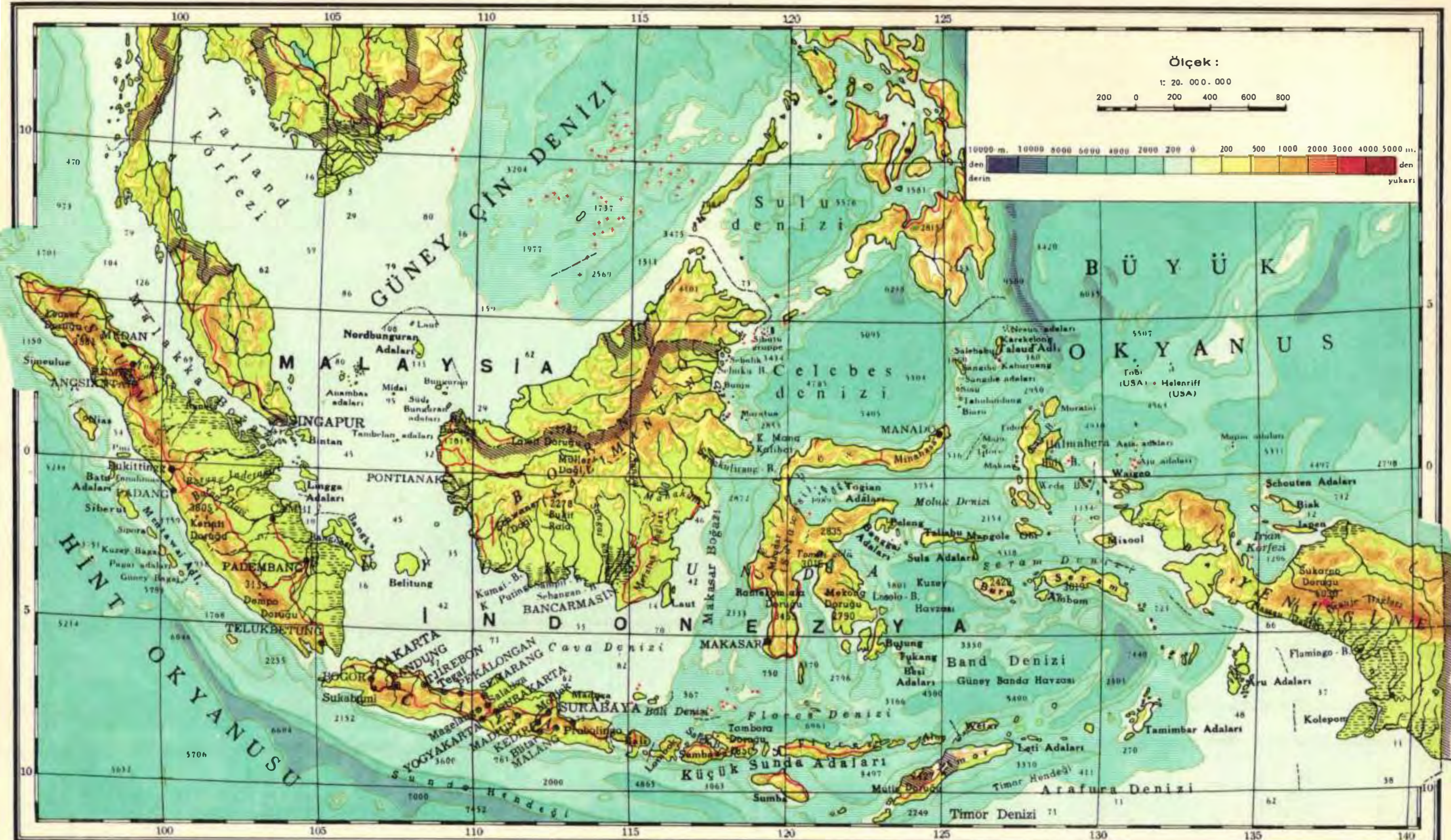
İNDOKSİL (Kim.) [Fr. İndoxyle], indoksilik asidden elde edilen, oksindolun izomeri olan, $C_8\,H_6\,N\,(OH)$ formülündeki hidroksilli indol türevi. Triptofan'ın çözünmesinden meydana gelen İ., Karaciğer tarafından zehirli olmayan türevler hâline getirilerek idrarla dışarı atılır. Bu yüzden idrarda bulunan İ. ve kükürt miktarı, bağırsaktaki kokuşmanın derecesini anlatır. İdrarla bol miktarda İ. çıkarmaya patolojide indoksilürü denir.

İNDOL (Kim.), formülü $C_8\,H_7\,N$ olan heterosiklik birleşik. İ., yasemin ve portakal çiçeği esanslarında, maden kömürü katranında, homologu stakol ile birlikte dışkı, cerahat gibi albüminoit maddelerin terkibinde bulunur.

İ., beyaz çivitin çinko tozu üzerinde damıtılmasıyle elde edilir. İyice sulandırılarak parfümcülükte kullanılan, İ., keskin - kötü kokulu, billurlaşmış beyaz bir maddedir. 52° C'ta erir, 245° C'ta kaynar. Tıpta bâzı bakterilerin metabolizma ürünlerinde bu birleşiği meydana çıkaran tepkime (teamül) sayesinde teşhis amacı ile kullanılır. Peptonlu ortamda kolibasili, İ. tepkimesi verir. Çivit ve izatin İ.'ün türevidirler.

İNDONEZYA, güney - doğu Asya'da, Çin Denizi ile Pasifik ve Hint Okyanusları ve Avustralya arasında yayılmış irili ufaklı 3 000 kadar adadan meydana gelmiş olan ülke. Yüzölçümü 1 488 346 km², nüfusu 100 milyon, başkenti Cakarta (eski adı: Batavia)'dır. İ. ile ortak kara sınırları olan ülkeler şunlardır: Kalimantan (eski adı: Borneo) adasının kuzey bölümündeki ve Malaysia Federasyonu'ndan olan Saravak ve Sabah devletleri; Tîmor adasının yarısını kaplayan Portekiz sömürgesi; Yeni Gine adasının doğu bölümünde ve Avustralya'nın idaresinde bulunan Yeni Gine toprakları ile Papua toprakları. İ.'ya en yakın olan öteki ülkeler ise kuzeyde Malaysia ile Filipinler, güneyde Avustralya'dır. İ.'yı meydana getiren başlıca adalar şunlardır: 1. Büyük Sunda (veyâ Soenda) adaları: Sumatra, Cava, Sulavesi (eski: Selebes) ve Kalimantan (eski: Borneo); 2. Küçük Sunda (veyâ Soenda) adaları: Bali, Lombok, Soembava, Flores, Timor'un güney - batı yarısı ve daha birçok küçük ada; 3. Moluku (eski: Molukka) adaları: Baru, Seram, Halmahera ve daha birçok küçük adalar; 4. Batı İrian (eski: Batı Yeni Gine).

İNDONEZYA

Ölçek :
1: 20. 000. 000
200 0 200 400 600 800
10000 m. den derin
5000 m. den yukarı
GÜNEY ÇİN DENİZİ
Tailand körfezi
Malakka Boğazı
MALAYSIA
İNDONEZYA
Sulu denizi
Celebes denizi
BÜYÜK OKYANUS
HİNT OKYANUSU
Cava Denizi
Bali Denizi
Flores Denizi
Band Denizi
Moluk Denizi
Seram Denizi
Arafura Denizi
Timor Denizi
Makasar Boğazı
Sunda Hendeği
Timor Hendeği
Küçük Sunda Adaları
Güney Banda Havzası
MEDAN
Simeulue
Nias
Batu Adaları
Siberut
PADANG
Bukittinggi
Mentawai Adl.
Kerinci Doruğu
PALEMBANG
Dempo Doruğu
TELUKBETUNG
SINGAPUR
Bintan
Lingga Adaları
Bangka
Belitung
Nordbunguran Adaları
Anambas adaları
Tambelan adaları
PONTIANAK
BORNEO
KALİMANTAN
BANCARMASİN
Laut
Kumai-B.
Sampit-B.
Schangan-B.
JAKARTA
BOGOR
Sukabumi
BANDUNG
CİREBON
Tegal
PEKALONGAN
SEMARANG
SURAKARTA
YOGYAKARTA
Magelang
MADİUN
KEDİRİ
Blitar
MALANG
SURABAYA
Madura
Probolinggo
Bali
Lombok
Sumbawa
Tambora Doruğu
Flores
Sumba
Timor
Alor
Wetar
Leti Adaları
MAKASAR
MANADO
Minahasa
Tomini Körfezi
Togian Adaları
Peleng
Banggai Adaları
Taliabu
Mangole
Sula Adaları
Buru
Seram
Ambon
Buton
Tukang Besi Adaları
Halmahera
Morotai
Waigeo
Misool
Talaud Adl.
Sangihe adaları
Schouten Adaları
Biak
Japen
İrian Körfezi
Sukarno Doruğu
YENİ GİNE
Aru Adaları
Tamimbar Adaları
Kolepom
Flamingo-B.
Mapia adaları
Asia adaları
Ayu adaları
Tobi (USA)
Helenriff (USA)

İNDONEZYA: Arma

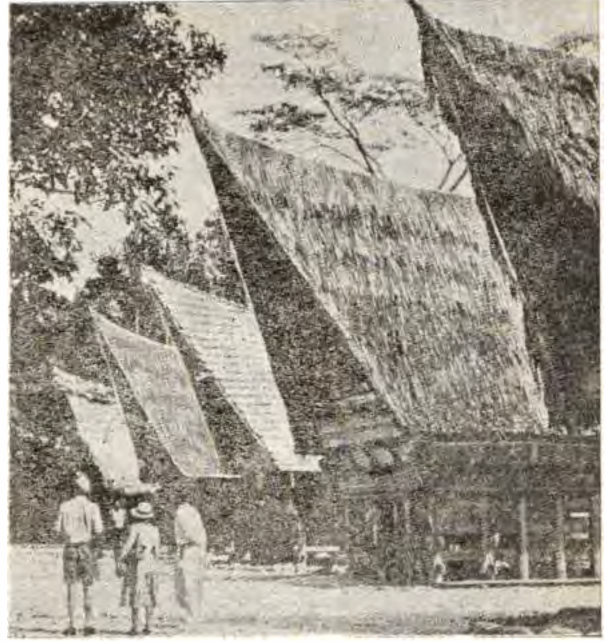
Ülkenin en büyük şehri Batı Cava'da bulunan ve nüfusu 3 milyonu aşkın olan başkent Cakarta (b. bk.) dır. Diğer büyük üç şehri Surabaya, Semarang ve Bandung da Cava adasındadır. Sumatra adasındaki başlıca şehirler: Medan, Padang ve Palembang'dır. Öteki önemli şehirler Kalimantan adasındaki Bandjermasin, Pontianak ve Balikpapan ile Sulavesi adasındaki Makassar ve Mandao'dur.

Jeoloji ve topografi: İ. takımadaları, eskiden Asya'yı Avustralya ile birleştiren toprakların bir bölümüdür. Bu köprü, muhtemel olarak Eosen devrinde meydana gelen büyük yer kabuğu hareketleri sonucunda kırılıp parçalanmıştır. Böylece, bu takımadalar bir bütün olarak, kısmen su altında kalmış bir kıta parçasını temsil ederler. Çeşitli adalara dağılmış durumda olup bugün birçoğu sönmüş bulunan 140 yanardağ, Kuaterner devrindeki volkanik püskürmelerin yaygınlığını göstermektedir. Volkan konilerinin en çok görüldüğü yer Cava'dır. Buradaki konilerin en önemlileri Semuru (12 060 kadem), Slamet (11 327 kadem), Sumbing (11 059 kadem), Lavu (10 712 kadem)'dur. Öteki önemli dağlar Sumatra'daki Kerintji (12 467 kadem) ve Dempo (10 364 kadem), Kalimantan'daki Raja (7 474 kadem), Sulavesi'deki Ratenkombola (11 286 kadem) ve Nokilalaki (10 863 kadem) dir.

Sumatra adası fizyografi bakımından, adanın uzunluğunca yayılan, aş. yu. paralel 4 büyük şeride bölünebilir. Adanın doğu kıyısı boyunca uzanan şeritte geniş, alçak ve hemen hemen düz ve yer yer bataklıklarla kaplı olan bir ova vardır. Bu ovadan geçen birçok küçük ırmak doğu kıyılarına doğru akar. Bu kıyı düzlüğünün iç tarafında, batıya doğru ilerledikçe yükseklikleri artan hafif meyilli alçak tepelerin bulunduğu şerit yer alır. Bu alçak tepeler bölgesinden daha içeride ve adanın batı kıyılarından pek uzak olmayan bir mesafede, birçok volkanik tepeler ve geniş kraterler taşıyan yüksek Barisan Sıradağları görülür. Barisan'ların bazı tepeleri deniz yüzeyinden 12 000 kadem yüksektedir.

Cava'da da fizyografik durum aş. yu. Sumatra'daki gibidir. Yalnız bu adadaki şeritler doğu - batı doğrultusundadır ve sayıları da beştir. Adanın kuzey kıyısının hemen iç tarafındaki alüvyonlu ova çok verimlidir. Onun güneyindeki şerit toprakları çoğunlukla kireçli bir alçak tepeler bölgesidir. Bu bölgenin güneyinde aralarında plâtoların ve havzaların bulunduğu bir volkanik tepeler şeridi yer alır. Adanın güney kıyısından pek uzakta olmayan dördüncü şeritte, yüksek sıradağlar uzanır. Güney kıyısı, sarp yamaçlarla kaplı dar bir şerit halindedir.

İNDONEZYA: Sumatra'da Palembang yağ depoları ve tasfiyehâne

İNDONEZYA: Sumatra'da Bataklara âid evler

Cava'nın doğusundaki Küçük Sunda (Soenda) adaları topografi bakımından, daha küçük ölçüde olmak üzere, Cava karakterindedir.

Kalimantan adası, birçok sıradağları ve plâtoları olan, fakat sıradağların tertibinde merkezî bir münasebet göstermeyen sarp arazili bir adadır. Buradaki sıradağların yüksekliği 3 000 ile 7 500 kadem arasında değişir. Kıyı bölgeleri düz ve alçak olup birçok bataklıklarla da kaplıdır. Irmaklar adanın orta bölgeleriyle kıyıları arasında ulaşımı sağlarlar. Bunların en büyükleri Kapoeas, Pemboeang, Mahakam, Mendavai ve Barito'dur.

Sulavesi adası ile Moluku adaları genellikle dağlıktır ve buralarda hâlâ faaliyette olan yanardağlar vardır.

Yeni Gine adasının batı bölümündeki İrian dağlık bir bölgedir. Adanın belkemiği durumunda olan sıradağların öteki sıradağlarla doğrudan bağlantısı yoktur. Genellikle kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda olan başlıca sıradağlar şunlardır: Charles Louis Dağları, Nassau Sıradağları (16 400 kadem), Oranje Dağları (15 312 kadem), Weijland Dağı (12 500 kadem), Otto Dağları (13 700 kadem) ve Owen Stanley Dağları (13 220 kadem). Adanın kuzey kıyısında en çok 10 500 kademe yükselen daha alçak sıradağlar, güney kıyısında da küçük tepeler yer alır. Bu adanın en büyük ırmakları Mamberamo, Sepik, Fly ve Digoel'dir.

İklim: İ. Ekvator çizgisinin iki yanında yer aldığı için yılda ortalama 3 m yi bulan yağışlar alır. Bâzı kesimlerde bu ortalama 6 m ye kadar yükselir. Yıl boyunca yüksek olan ısı derecesi ortalama 28° kadardır. Büyük yağışları yıl sonuna doğru kuzey - batı ve kuzey - doğu muson rüzgârları getirir; yıl ortasındaki güney - doğu veyâ güney - batı muson rüzgârları da oldukça yağış sağlarlar.

İNDONEZYA: Bali'de kurutulmak için serilmiş pirinç demetleri

Bitki örtüsü ve hayvanlar: İ. topraklarının % 70'i ormanlarla kaplıdır. Sumatra, Kalimantan ve Sulavesi adalariyle Moluku adalarının kuzey kesimleri baştan başa «yağmur ormanları» ile örtülüdür.

İ. hayvan çeşitleri bakımından çok zengindir. Ülkenin batı bölümünde yaşayan hayvanlar kıta Asya'sındakiler gibidir. Cava'nın doğu bölümü ile Kalimantan'daki hayvanlar daha çok Avustralya hayvanlarıdır. Batı İ. hayvanları arasında gergedan, kaplan, fil, yabanî Cava sığırı (banteng), tapir, panter, Malaya ayısı ve urangutan vardır. Ülkenin en doğu bölümündeki adalarda kanguru cinsinden keselilerin çeşitleri görülür. Batı adalarında iri gagalı gugukgillerden tavuğa kadar pek çok kuş çeşidi bulunur. Doğu İ.'da papağan ve ona benzeyen kokatu türleri pek boldur. Moluku adalariyle Batı İrian'da da uçma bilmeyen av kuşları ve türlü türlü cennet kuşları bulunur. Sürüngenler arasında timsah, 400 çeşit yılan ve yığınla kertenkele çeşidi görülür. Komodo ejderi denilen en büyük kertenkelelerin boyu 3,60 m yi bulur.

Ekonomi: İ. ekonomisinde başlıca rolü tarım oynar. En yaygın ve yoğun tarım çalışmaları Cava'da yapılır. İ. topraklarının yalnız onda biri ekilebilir. Ülke halkının başta gelen gıdası pirinçtir. Pirinç tarlaları, ekilebilen alanların beşte ikisini kaplarsa da, alınan ürün yine de yetersiz kalır. Pirinçten sonra gelen ürünler mısır, manyok (tapyoka), tatlı patates, yer elması, meyveler ve sebzelerdir. Ülkede geniş ölçüde yağlı tohumlar, Hindistan cevizi içi ve yer fıstığı üretimi de yapılır. Yağlı tohumlar ve bu arada hurma yağı veren bir çeşit palmiye (oil palm) özellikle Sumatra'da üretilir; manyok ürününün çoğu Sulavesi'de elde edilir. Şeker kamışı ekiminin hemen hemen tamamı Cava'da ve özellikle adanın kuzey kıyısı bölgelerinde yapılır. Bir zamanlar başta gelen bir şeker ihracatçısı olan İ. bu rolünü kaybetmiştir. Çayın çoğu Cava'da, kahve başlıca Sumatra'da, tütün ise hem Cava'da hem Sumatra'da yetiştirilir. En başta gelen ihraç maddesi olan kauçuk Sumatra'da üretilir. İ. kauçuk ihracında Malaysia'dan sonra ikinci gelir.

Yeraltı kaynakları bakımından son derecede zengin bir ülke olan İ. önemli bir petrol, kalay ve boksit üreticisi olduktan başka zengin manganez, bakır, altın, gümüş, çinko, kurşun, plâtin ve elmas yataklarına sahiptir. Petrol üretimi dünya üretiminin % 1.5'u kadardır. Petrol kuyuları Sumatra'da, Kalimantan'daki Tarakan, Balikpapan ve Tanjung'da ve Cava'daki Rembang ve Surabaya'dadır. Petrol tasfiyehâneleri Balikpapan'da, Sumatra'daki Palembang'da ve Cava'daki Tjepu ve Vonokromo'da kurulmuştur. İ. kalay üretiminde Malaysia, Çin ve Bolivya'dan sonra dördüncü gelir. Kalay madenleri Bangka, Belitung ve Singkep adalarındadır.

Besin ürünleri, oto - kamyon lâstikleri, tütün, çimento, kâğıt, cam, dokuma, kimyevî maddeler ve elektrik malzemesi gibi modern fabrikaların hepsi Cava adasındaki Cakarta, Surabaya, Bandoeng ve Bigor şehirlerinde toplanmıştır. Ülkede birkaç gemi tezgâhı ile otomobil montaj fabrikaları da vardır. Özel bir teknikle resimlenip boyanan dokumaların, seramik, deri, metal ve ağaç işlerinin yapıldığı el sanatları çok gelişmiştir.

Etnoloji, din ve dil: İ.'lıların büyük çoğunluğu Malaysia menşeli olmakla beraber aynı çoğunluk hayli değişik ırk tipleri gösterir. Cava ve Sumatra'nın iç bölümlerinde esmer, kısa boylu, geniş ve yassı yüzlü, düz veyâ dalgalı siyah saçlı Malaysia'lılar çoğunluktadır. Aynı adaların kıyı bölgelerinde yaşayan Malaysia'lılar ise daha çok Moğol tipindedirler. Batı İrian'ın Papua'ları ve Timor adasiyle en doğudaki öteki adalar halkı çok daha koyu renkli, kıvırcık ve dolaşık saçlı ve tam sakallıdır. Bâzı ucra yerlerde, Asya kıtası ırklarından olan daha ilkel tipli insanlara da rastlanır.

İ. halkının % 90'ından çoğu Müslümandır. Avrupalı misyonerlerin eseri olan 4,5 milyon Hıristiyan başlıca Kuzey Sumatra, Sulavesi, Ambon, Kalimantan ve Timor'da yaşarlar. Ucra köşelerde kalmış gruplarda animizm ve ecdada ibadet hâlâ en çok tutulan din şekilleridir. Birçok Cavalıda eski dinlerinin bir kısım prensiplerine bağlı kalma eğilimi çok kuvvetlidir. Bu gibilerin mezhebine Agama Cava (Cava dini) adı verilmiştir.

Papua'lar ve Moluku adalarının bâzı bölümlerinde yaşayanlar dışında bütün İ.'lılar Malezya - Polinezya dilleri konuşurlar. Başlıcaları Cava, Sudan ve Madura lehçeleri

İNDONEZYA: Cava'da şeker kamışı hasadı

1

5

2

6

3

7

4

İNDONEZYA: 1. Cakarta'da inşa edilen 20 000 kişilik İstiklâl Câmii; 2. Çurug barajı; 3. Tacum barajının bent kapağı; 4. Dayak orkestrası; 5. Doğu Cava'da bir dokuma fabrikasının iç görünüşü; 6. İndonezya Millî Bayramı'nın kutlama törenine katılan bir alay; 7. Bali adalı dansözler

İNDONEZYA: Cakarta'da bir sokak

olan Malezya - Polinezya dillerinin sayısı pek çok olmakla beraber, bunlar birbirine yakındır. İ. devletinin resmî dili, Malay ve Cava dillerine dayanan Bahasa - İndonesia'dır. Bk. İNDONEZYA DİLLERİ.

İ.'nın en zengin edebiyat geleneği, XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıl ortalarına kadar, Mataram İmparatorluğu devrinde zirvesine erişmiş olan Cava edebiyatı geleneğidir. Bu devirde pucangga denilen edebiyat adamları saraya bağlıydılar. Eserler, kroniklerden, efsanelerden, masallardan ve terbiyevî şiirlerden meydana geliyordu. Malay diliyle yazılan mensur eserler başlıca târih (sacara) ve masallar (hikâyat) dan ibaretti. Manzum eserler hikâye biçiminde (şaîr) veyâ dört mısralık lirik kıtalar (pantum) şeklinde düzülürdü.

Modern İ. edebiyatı, 1918 yılında hükûmetçe kurulan Balai Pustaka edebiyat kurumunun yardımiyle ortaya çıkmış, 1933'te ilk edebiyat dergisi olan «Pucangga Baru» yayımlanmaya başlamıştır. II. Dünya Harbi ve onu takip eden ihtilâl hareketi Angkatan Baru (Yeni kuşak) yu yaratmıştır. Bu kuşağın verdiği eserler yüksek bir yaratıcılık noktasına ulaşmış ve bugünkü yazarların işledikleri konulara ve güttükleri tarz ve üslûba gerekli zemini hazırlamıştır.

Târih: İ. adalarının târihi üzerine en eski bilgiler II. yüzyıldan kalmadır. Bu bilgiler Hind kültürü tesirinin bu bölgede bulunan küçük devletler üzerinde kendini derin bir şekilde hissettirmiş olduğunu gösterir. Hind ticaret gemilerinin Cava ve Sumatra adalarındaki site devletleriyle ticarî münasebetler kurmaları sonucunda bu devletler Sanskrit dilini, Hind kültürünü ve Hind devlet idaresi prensiplerini benimsemişler ve aristokrasi sınıfı da Buddhizm ve Hinduizm dinlerini kabul etmiştir.

VII. yüzyılda büyük İ. devletlerinin ilki olan Srivijaya kurulmuştur. Bu devletin başkenti bugün Güney Sumatra'da Palembang şehrinin bulunduğu yerde idi. İmparatorluk Sumatra, Cava, Malaya ve belki de Çin Hindi'nin bir bölümü üzerinde hâkimiyetini kurmuş, Hind ve Çin ile ticaret yapmıştır. Srivijaya'nın dini Buddhizm, dili Malay dili idi ve ekonomisi de geniş ölçüde deniz yolu ile yaptığı ticarete dayanırdı. Bu devlet XIII. yüzyıla kadar gelişerek yaşamış, ondan sonra yerini İ. adalarında başlıca siyasî kudret hâline gelen feodal Cava krallıklarına bırakmıştır.

Srivijaya devletinin hâkimiyeti döneminde Hindu Sanjaya sülâlesi ile Buddhist Sailendra sülâlesi Cava devletlerinin idaresini ele geçirmek için birbiriyle mücadele hâlinde bulunmuşlardır. X. yüzyılda Cava'da iktidar, merkezî Cava'dan Doğu Cava'ya geçmiştir. Doğu Cava'da kral Airlangga, Srivijaya ile olan bağlarını kopararak bağımsızlığını ilân etmiş ve İ.'nın doğu bölümü ile olan ticaretine hâkim olmuştur. Airlangga'nın ölümünden sonra Kediri Krallığı Cava'da iktidarın merkezi olmuş, XIII. yüzyılda da bu krallığın yerini Singosari devleti almıştır. Singosari devletinin son hükümdarı olan Kertanegara, İ. adalarının tamamını Moğol istilâsı tehlikesine karşı birlik hâlinde bulundurma gayreti içinde, Cava, Madura ve Bali üzerindeki kontrolünü pekiştirmiştir. Bu kralın ölümünden sonra başkent Majapahit olmuştur. Majapahit devleti, XIV. yüzyılda bütün İ. adalarını ve Malaya yarımadasını içine alacak büyük bir devlet kurma hedefini güden Gacak Mada'nın saltanat döneminde en yüksek satvetine ulaşmıştır.

İslâm dininin yayılışı: Majapahit devletinin zayıflamasının en büyük sebeplerinden biri İ.'da İslâm dininin yayılması olmuştur. Yeni dini getirenler, eskiden beri İ. adalarına gelip giden Hindistan'daki Gucarat'lı tacirlerdi. Kendileri de XIII. yüzyıl sonunda Müslüman olmuşlardı. XV. yüzyıl başında Malaya yarımadasındaki Malakka'da kurulan bir Müslüman devleti çok geçmeden güney - doğu Asya'nın ticaretini elinde tutan bir ülke hâlini aldı. Malakka'lı tacirler kendi dinlerinin bütün İ. adalarına yaydılar ve bu konuda özellikle Sumatra'da ve Cava'nın kuzey kıyısındaki şehirlerde başarı kazandılar ve böylelikle bu şehirler Hindu Majapahit devletinden ayrıldıklarını ilân ettiler. XVI. yüzyılda Majapahit İmparatorluğu'nun yıkılmasiyle birlikte Cava adasında Hindu tesiri ve kültürü de sona ermiştir. Yeni dini kabul etmek istemeyenler Bali adasına kaçmışlar ve böylece bu ada bir Hindu - Cava medeniyetinin merkezi olarak kalmıştır.

Avrupalıların gelmesi: XVI. yüzyılda, aynı zamanda, ilkin Doğu İ.'ya baharat almak amacıyle gelmiş olan Portekizliler bölgeye ayak basmışlardır. Bu tacirler Malakka devletini yendikten sonra Moluku adalarına yerleşmişlerdir. Yüzyılın sonunda, İspanyol - Portekiz hâkimiyetinden kurtulma gayretindeki Felemenkliler ile Hindistan ve İ. tica-

İNDONEZYA: Borneo'da kesilmeğe gönderilen kütükler

İNDONEZYA: Bir Bali mâbedinin iç avlu kapısında duran kadınlar

retini tekelleri altına alma amacını güden İngilizler bu bölgedeki İspanyol - Portekiz hâkimiyetine rakip olmuşlardır. Felemenkliler 1619'da Batavia'da kurdukları karargâhlarından harekete geçerek İngilizlerle Portekizlileri İ.'dan, Malaya'dan ve Seylan adasından kovmuşlar ve 1602'de Felemenk hükûmeti İ. adalariyle ticaret yapma imtiyazını Felemenk Doğu Hind Kumpanyasına vermiştir. Bu kumpanyanın elindeki imtiyaz fermanı ona hâkim bir siyasî kuvvet gibi davranma hakkını tanıyordu. Merkezî ve Doğu Cava'daki Mataram krallığının toprakları, 1704 - 1707, 1719 - 1722 ve 1749 - 1757 Cava Savaşları sırasında kumpanya tarafından boyuna yontulmuştur. Bu savaşların sonuncusu Mataram ülkesinin Surakarta ve Cokcakarta sultanlıklarına bölünmesiyle sona ermiştir. 1825 - 1830 Cava Savaşı sonunda ise Surakarta ile Cokcakarta, Felemenk sömürge toprakları içinde muhtar iki prenslik hâlini almıştır.

XIX. yüzyılda İ.'da Felemenk'i, Felemenk Doğu Hind Kumpanyası değil, Felemenk hükûmeti temsil ediyordu. Çünkü 1780'de kumpanya iflâs etmiş, 1789'da kumpanyanın görevlerini Felemenk hükûmeti kendi üzerine almıştır. Bununla beraber Felemenk'in sömürge ile olan ilgisi esas olarak ticarî nitelikte kalmıştır. Baharat ticareti önemini kaybettiği için, kumpanyanın Cava adasında kahve ve şeker kamışı yetiştirmeye başlamış bulunduğu yerlerde hükûmet ihraç ürünleri yetiştirmeye devam etmiştir. Bu program, Napoléon savaşları sırasında, 1811 - 1815 yıllarında İngilizlerin sömürgeyi işgal etmeleri üzerine geçici olarak uygulanmaz olmuştur. 1830 yılında yeniden faaliyete geçen Felemenk hükûmeti tarımı kendi İ.'ya siyasetine temel olarak almıştır. Köylüler pirinç tarlalarının birer bölümünü ayırarak hükûmetin gösterdiği ihraç ürünlerini yetiştirmeye zorlanmışlardır. Bu sistemin sağladığı kârın gitgide azalması 1870 yılında ondan vazgeçilmesi sonucunu doğurmuşsa da, mecburî kahve ekimi 1917 yılına kadar sürüp gitmiştir. Ondan sonra hükûmet Avrupalı özel teşebbüsü teşvik etmiş ve bunun sonucu, son zamanlara kadar İ. tarımının ayırdedici özelliğini meydana getiren plantasyon ekonomisinin yaratılması olmuştur. İ.'lı olmayanların normal olarak toprak satın almalarına izin verilmemiştir.

Milliyetçilik hareketleri ve bağımsızlık: XX. yüzyılın başlangıcı, İ.'nın gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde, bir yandan Felemenkli yöneticilerle mücadele eden son teşkilâtlı direniş Ajteh ve Bali savaşlarında yok edilirken öte yandan da İ.'da ilk modern politik hareketler meydana gelmiştir. Bu hareketlerin birincisi 1908'de kurulan Budo Utomo, ikincisi de 1911'de kurulup çabucak halk kütlelerine yayılan ve radikal bir görünüş alan Sarekat İslâm hareketidir. Aynı dönemde bir işçi hareketi gelişmeye başlamıştır. İslâm dininin yüzyılın gereklerine uygun bir biçimde uygulanması düşüncesi kök salmış, eğitim ve hürriyet istekleri yaygın bir hal almıştır. Felemenkliler ülkedeki bu yeni kıpırdanışlara fena bir gözle bakmıyorlardı, çünkü halkın gitgide yoksullaşmasından endişelenmekte idiler ve aynı zamanda Felemenk'teki liberaller de İ.'lıların durumunu ıslah edebilecek «ahlakî bir siyaset» uygulanmasında ısrar ediyorlardı. Bununla beraber Felemenklilerin bu yolda giriştikleri reform hareketleri İ.'lıların arzuladıkları hızla gerçekleşmiyor, sonuç da her iki taraf için hüsran oluyordu. 1918'de Felemenkliler reform programlarının uygulanmasını aksatmaya başladılar, İ. halkı da isteklerini kendi siyasî teşkilâtlarının normal çalışmasıyle elde edemeyeceğini anlamış ve tek çıkış yolu olarak ihtilâl metodlarına baş vurmak zorunda kalmıştır. 1920'lerin son yıllarında ve 1930'larda hükûmetin milliyetçilere gösterdiği muhalefetin gitgide artması sonucunda ülkede birtakım radikal hareketler gelişmiştir. Bu hareketlerin liderleri ve bu arada Sukarno, Muhammed Hatta ve Sultan Şahrir, hapse atılmışlardır (Bu liderler 1942'de meydana gelen Japon işgali sırasında serbest bırakılmışlardır).

Japon istilâsı İ.'lılara Felemenk iktidarının alt edilebileceğini göstermiştir. Üstelik Japonlar İ.'lılara hoş görünmek için milliyetçi liderleri desteklemişler ve İ.'ya tedricen bağımsızlıklarını elde etmelerine yarayacak tâvizler vermişlerdir. Japonya yenilip de ortadan çekilince 17 Ağustos 1945'te İ.'lılar bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Yeni cumhuriyetin başkanı Sukarno, başkan yardımcısı Hatta oldu. Felemenklilerin yeniden ülkeyi işgal etmeye başlamaları üzerine mesele Birleşmiş Milletler'e götürülmüş ve sonuç olarak 1949'da Felemenk, Yeni Gine müstesna olmak üzere bütün Felemenk Hindistanı adaları üzerinde İ.'lıların hâkimiyetini tanımıştır. Bunun üzerine İ. Birleşik Devletleri adıyle bir cumhuriyet kurulmuş, fakat kısa bir süre sonra 1950 Ağustosunda ülke İ. Cumhuriyeti adını taşıyan üniter bir devlet şeklini almıştır. 1963 Mayısında da Batı İrian (Felemenk Yeni Ginesi) topraklarının tamamına yerleşmeyi başarmıştır.

İNDONEZYA ADALARI (Coğ.): bk. İNDONEZYA.

İNDONEZYA DİLLERİ, Malezya - Polinezya dillerinin bir kolu. Bu dilleri konuşanların sayısı 115 milyondur. İndonezya topraklarında konuşulan bu dillerin sınıflamasını yapmak güçtür. Bu bakımdan bu diller coğrafî durumlarına

göre sıralanacaktır. Yalnız denizci ve tüccarların dili olan Malay dilini bir yana bırakmak gerekir.

Kuzeyde Formoza veyâ Tayvan'ın en eski sakinleri İ. D.'ni kullanırlar (135 000 kişi).

Kotoşo veyâ Botel - Tobago adasında konuşulan Yani dili Filipinlerin kuzeyindeki dillere yakındır. Filipinlerin kuzeyinde Batan adalarında yaşayanların dilleri de İ. D. grupuna girer. Babuyan adalarında ve Luçon'un batısında konuşulan İloko da bu grupa bağlıdır. Luçon'un kuzey - batı kıyılarında İloko dili, batısında ise Sambali dili yayılmıştır. Mindoro adalarında ve Panay adasının kıyılarında Tagal dili konuşulur. Sulu dili Moro Müslümanlarının dilidir. Luçon'un güney ucunda Bikol dili yaygındır. Palawan'ın iç bölgelerinde Tagbanuwa dili konuşulur. Panay, Cebu, Bohol, Leyte, Semer adalarında konuşulan Bisoya dili dört grupa ayrılır: Samar Bisaya'sı, Leyte Bisaya'sı, komşu adalara da yayılmış olan Cebu Bisaya'sı, Panay adasında konuşulan Panay Bisaya'sı. Panay'ın kuzeyinde Bisaya aklan dili konuşulur. Cebu Bisaya'sı Mindanao'nun kuzeyine de yayılmıştır.

Mindanao'nun iç bölgesinde Manobo, Bukidnon, Lanao, Subanon, Magindanao, Bilaan, Tiruray, Tagako - olo, Kulaman, Mandaya gibi diller yaygındır. Kıyılarda Yakan dili, Sulu adasında ise Sulu Samal dili kullanılır.

Celebes dillerinden olan Minahasa, Filipinler dilleri grupuna bağlıdır.

Kalimantan (Borneo) ın iç bölgelerinde Dayakların türlü kollara ayrılan dilleri konuşulur. Celebes (Sulawesi) dilleri de türlü gruplara ayrılmıştır. Sahir adalarında ve kuzeyde konuşulan diller Filipinlerdeki dillere benzer. Bu sonuncular Minhasa adı altında toplanmıştır. Daha güneyde Gorontalo, Tomini ve Toraca grupları, güney - doğuda Buhku grupu yaygındır. Güney - batıda güney Celebes'in en önemli grupu olarak Makasar ve Bugi dilleri konuşulur. Halmahera adasının güneyinde konuşulan dil Yeni Gine'nin batı uçlarında konuşulan dil ile bir grup (İrian) meydana getirir. Sumba dilleri, Flores'in batısındaki dillerle Sumbawa'nın doğusundaki dilleri içine alır. Bali, Sasak ve Sumbawa dilleri de bir grupta toplanmıştır. Sasak dili, Lombok'ta konuşulur.

Cava dilleri grupu, asıl Cava dili ile Madura ve Sunda dillerini içine alır. Cava dili, Cava adası dışında Sumatra'da Palembang krallığında da konuşulur. Kawi dili (eski Cava dili) yazıtlar sayesinde tanınmıştır.

Sumatra dilleri grupu içinde yer alan Batak dili iki grupa ayrılmıştır. Bu iki grup da birtakım kollardan meydana gelmiştir.

Lubu dili Batak diline yakındır. Minangkabao, Redjang, Lempung'da konuşulan Açeh ve Gayo dilleri, kıyı bölgelerinde konuşulan Malay dilinden ayrılır.

Malay dili bütün İndonezya adalarının kıyılarında ve Malaya yarımadası kıyılarında yaygındır. Bu dil güney - doğu Asya'da denizci ve tüccarların ortak dilidir.

Kıta topraklarında, Malaya yarımadasının iç bölgelerinde üç dil grupu vardır.

Çin Hindi'nin güneyinde Ç'am'ların dili de İ. D.'ne bağlıdır.

Batıda Madagaskar'da yaşayan Malgaş'ların dili de İ. D.'ne girer. Malgaş dilinin Sakalava, Bara, Temuru, Tesaka gibi arkaik lehçeleri yanında resmî dil olan gelişmiş bir kolu da vardır (Nerina).

İ. D.'nin en eski yazıları Güney Hindistan yazılarına yakındır. Dillere göre yazı sistemlerinde farklar göze çarpar. Malay dili XVI. yüzyıldan beri Arap alfabesiyle yazılmıştır. Cava'da Pegon dili için de Arap yazısı kullanılmıştır. Madagaskar'ın güney - doğu kıyısında konuşulan Temuru dili de Arap alfabesiyle yazılır.

Avrupalılar İ. D.'nin önemli kollarını Latin yazısına dayanan alfabelerle tesbit etmişlerdir. Eski sömürge geleneklerine göre Malay dilinin İngiliz ve Hollanda esaslı iki çevriyazısı vardır. Bu yazılarda Arap alfabesinin ihmal ettiği vokaller belirtilmiştir.

Kitaplarda Latin alfabesi kullanılır. Gazeteler Malay, Cava, Sunda, Batak, Bugi (resmî bir ticaret dili), Malgaş gibi dillerde çıkar. 1928'den beri İndonezya'da Malay ve Cava dillerine dayanan Bahasa İndonesia adı verilen ortak bir dil kullanılmaktadır. Bk. MALEZYA - POLİNEZYA DİLLERİ.

İNDORE: 1. Marathen Malhar Rao Holkar (ölm. 1766) tarafından kurulmuş olan bir Hind beyliği. 1818 târihinde Büyük Britanya imparatorluğunun himayesi altına girmiş ve 1948 yılında da Hindistan Cumhuriyeti'nin Madhya Bharat eyaletinin bir parçası olmuştur.

2. Orta Hindistan'da, Madhya Bharat eyaletinde, Saraswati ırmağı kıyısında bir şehir. Denizden yüksekliği 520 m olup nüfusu 400 000'i biraz aşkındır. Şehirde birkaç ilmî enstitü ve diğer eğitim kuruluşlarından başka, pamuklu mamuller endüstrisi de zikre değer.

İNDRA (Hind mitolojisi), Deva'ların kralı, göğün hükümdarı, toprağın verimini artıran yağmur yağdıran ve Arya'ları koruyan tanrı. Veda'lar devrinde Hind ilâhlarının en büyüğü olan İ., soma adını taşıyan bir içki içer ve bu sayede efsanevî kahramanlıklar yapar. Başlıca silâh ve işaretleri yıldırım, balta ve fil kancasıdır. Bâzen vücudu binlerce gözle kaplı olarak tasvir edilir. İ., özellikle Kşatriya (asker)'ların tanrısı olup, onlar tarafından savaşta yardıma çağrılır. Buddhistlerin mitolojisinde de Sakka adı ile geçer.

INDRE [*ẽdr*] (Coğ.): 1. Fransa'da bir departman. Yüzölçümü 6 906 km², nüfusu 247 178 (1968), merkezi Châteauroux'dur. Creuse ve Indre ırmaklarının derin vâdileri buralardan geçer. Bölgede daha çok hayvan yetiştirilir. Departmanın batısı gölcük ve ormanlarla kaplıdır. Kuzeyde şeker pancarı ve hububat ziraati yapılır.

2. Fransa'da, Loire ırmağının kolu olan bir ırmak. Uzunluğu 265 km dir.

INDRE - ET - LOIRE [*ẽdreluar*], Orta Fransa'da bir departman. Yüzölçümü 6 158 km², nüfusu 437 870 (1968), merkezi Tours (nüfusu 128 120 [1968]) şehridir.

İNDRİS (Indris brevicandatus), Maymunlar (Primates) takımının Makimsiler (Lemuroidea) alt takımından Makigiller (Lemuridae) familyasına bağlı memeli bir hayvan türü. Madagaskar adasının doğusunda yaşayan bu hayvan, takımının en büyük türüdür. Rengi açık kahverengi ve siyahtır. Kolları bacakları uzun, kuyruğu da çok kısadır (5 cm). Ağaçlarda yaşar, insanlara kolay alışır ve terbiye edilir.

INDULGENTIA (Lat. = müsamaha, affetme temayülü), günahların bağışlanmasından sonra, bunlar için verilmiş olan dünyevî cezaların da tam olarak veyâ kısmen affedilmesi. Bu hak Papa'ya âid olmakla beraber, kardinaller ve piskoposlar bu hakkı da kullanabilirler. İ.'den faydalanacak kişinin, vaftiz edilmiş, fakat aforoz edilmemiş olması lâzımdır. I.'ların para karşılığında verilmesi hususu Cermen dünyasında genel olarak kabul edilmiştir. Bu hususta vuku bulan suistimaller Luther'in kiliseye karşı isyanını hazırlamış ve Protestanlığın doğuşunda önemli bir rol oynamıştır.

İNDUS (Eski Hintçe adı: **Sindhu**), Pakistan'ın en büyük nehri. Uzunluğu 3 180 km dir. Bu nehrin aktığı alanın yüzölçümü bir milyon km² tutar. Kaynağı Transhimalaya bölgesinde, denizden 5 000 m yükseklikteki Kailas dağıdır. Buradan akmağa başlayan İ., dar ve çorak vâdiler arasından geçerek kuzey - batı yönünde yol alır ve Tibet ile Keşmir bölgelerini kateder. Keşmir bölgesinde Şayok ırmağı ile birleşen nehir bundan sonra, yer yer derinlikleri 3 000 m'ye kadar varan vadiler arasından yoluna devam ederek Himalayaları geride bırakır ve Attock mevkiinde Kâbil nehrini de içine alarak Pencâb ovasına ulaşır. Burada da kendisine Pencnâd Suyu katılır. Bu ovanın meyli son derece düşük olduğu için nehir burada birçok kollara ayrılır. İ. nehrinin rejimi büyük bir değişiklik gösterir. Meselâ Sukkur yöresinde saniyede akan su miktarı m³ olarak 560 ile 30 000 arasında değişmektedir. Nehrin yatağı boyunca husule gelen yüksek tortulaşmalar bu yatakta sık sık önemli yön değişikliklerine yol açmaktadır Haydarabad'ın güneyinden itibaren aş. yu. 8 000 km², yüzölçümlük bir alana yayılan ve genellikle çamurlu ve batak bir arazi olan geniş delta başlar. Bu bölgede gerçi Haydarabad'a kadar ufak vapurlar işlemektedir. Ama nehrin ulaşım yönünden önemi yoktur. Buna karşılık sağlı sollu uzanan çorak toprakların sulanması bakımından hayatî değer taşımaktadır. Özellikle aşağı kesimlerinde büyük sulama tesisleri ve önemli barajlar vardır. Bunlardan Sukkur ve Kotri barajları anılmaya değer. Burada en çok tahıl, pirinç ve pamuk tarımı yapılmaktadır.

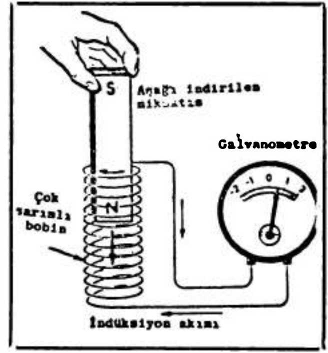
İNDÜKLEÇ (Fr. Inducteur; İng. Fieldcoil), bir elektrik üreteci veyâ motorunun magnetik alanı hasıl eden parçası. Bir elektrik üretecinde bir İ. ve bir indüklenmiş bulunur. Bu temel parçalardan birisi diğerine göre bir dış güç kaynağı ile döndürülür. Dönen parçaya rotor, duran parçaya stator adı verilir. Doğru akım üreteçlerinde indüklenmiş rotor, İ. statordur. Alternatif akım üreteçlerinde ise İ., çoğu zaman rotordur ve indüklenmiş statordur. İ. terimi yerine indüktör, indüklenmiş (induit) terimi yerine indüi de kullanılır.

İndüklenmiş (Fr. Induit; İng. Armature), bir elektrik üreteci veya motorunun dönen parçası. Bir üreteçte indüklenmiş, magnetik indüksiyon yoluyla elektromotor kuvvetin hasıl olduğu sargıdır. Motor indüklenmesinde, iletkenler giriş akımını taşır. Doğru akım makinelerinde indüklenmiş rotordur, fakat alternatif indüklenmiş, rotor veyâ stator olabilir. Büyük senkron makinelerde daima duran indüklenmişler bulunur. Bk. TOPLAÇ, FIRÇA.

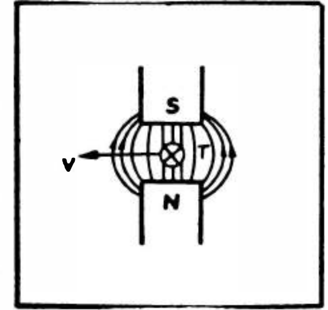
İNDÜKLEME (Fr. Induction) [Fiz.]: bk. İNDÜKSİYON.

İNDÜKSİYON (Fr. Induction, induction électromagnetique; İng. Electromagnetic induction), bir devreden geçen toplam magnetik akımın değişmesiyle bu devrede doğan bir elektromotor kuvvet. Bu olaya elektromagnetik İ., husule gelen elektromotor kuvvet (e. m. k.) e İ. e. m. k.'i ve kapalı devreden geçen elektrik akımına da İ. akımı adları verilir.

Bu olay genel yönleri ile 1831'de Michael Faraday tarafından keşfedilmiştir. Bu sebeple İ. kanunlarına Faraday kanunları da denir. Faraday'nin keşfi hemen hemen bir tesadüftür. Bir çubuk mıknatısın, bir galvanometre (b. bk.) ye bağlı bir bobinin içine sokulması sırasında Faraday galvanometrede anî bir sapma olduğunu gözlemiştir (Şek. 1). Bir daimî mıknatısla, bir devreden geçen akım şiddetini değiştirmek suretiyle veyâ yerin magnetik alanını kullanmak yoluyla İ. e. m. k.' i elde edilebilir. Bu metotların her birisinde devreden geçen magnetik akıda bir $\Delta\phi = \phi_2 - \phi_1$ değişmesi husule gelir. Faraday deneyinde mıknatısın N kutbu bobinin içerisine daldırılınca galvanometrenin göstergesi sağa sapar. Mıknatıs geri çekilince gösterge zıt yönde sapar ve devreden bir İ. akımının geçtiğini gösterir. Bobinin içine mıknatısın S kutbu sokulursa gösterge sola, çekilirse sağa sapar. Bu deneylerde bobinden geçen magnetik akı değişmeye uğrar.

(Şek. 1)
İNDÜKSİYON: Faraday'nin indüksiyon elektrik akımını keşfettiği denemenin şeması

(Şek. 2)
İNDÜKSİYON: Yukarı yönlü bir magnetik alanı bu alana dik v hızı ile kesen bir T telinde ondan arkaya yönlü bir indüksiyon e. m. k.'i hasıl olur

Bu deneylerle şu gerçekler ispatlanmış olur:

1. Mıknatıs kutbunun bobin içine sokulması ne kadar hızlı olursa İ. e. m. k.'i ve devreden geçen akım şiddeti de o kadar büyük olur. 2. Ancak mıknatıs veyâ bobinin birbirine göre bağıl hareketleri varsa devreden bir akım geçebilir. 3. Bobinin içine magnetik akıyı arttıran yumuşak demir (ferromagnetik madde) den bir çekirdek sokularak deneyler tekrar edilirse İ. e. m. k.'i ve devreden geçen akım şiddetinin büyük miktarda arttığı görülür. Buna göre, Faraday kanunu şöyle ifade edilir: Elde edilen İ. e. m. k.'i, devreden geçen magnetik akının zamanla olan değişme hızı ile orantılıdır:

$$E = -N\frac{d\phi}{dt} = -N\frac{\Delta\phi}{\Delta t} = -N\frac{\phi_2 - \phi_1}{t_2 - t_1}$$

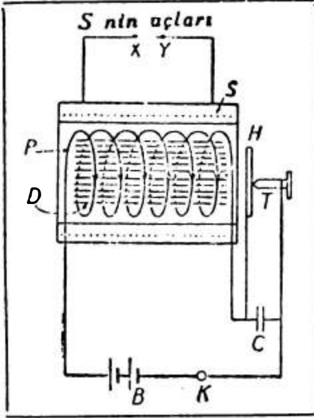
Burada N = bobindeki sarımların sayısıdır. ϕ magnetik akısı weber, t zamanı saniye ile ölçülürse E İ. e. m. k.'i volt cinsinden çıkar. (bk. VOLT, WEBER). ϕ akısı maxwell ile ve t zamanı saniye ile ölçülürse, formülün $E = -\frac{N}{10^8}\frac{d\phi}{dt}$ volt şeklinde yazılması gerekir. Buna göre 1 weber (SI birimi) = 10^8 maxwel (E. M. C. G. S.) olur. Düzgün bir B magnetik alanı içinde bu alana dik v hızı ile hareket eden bir doğru iletkende husule gelen İ., e. m. k.'i $E = lvB$ olur. Burada l = iletkenin uzunluğudur. B, weber /m², l metre ve v, m/s ile ölçülürse E volt cinsinden elde edilir (Şek. 2). İ. e. m. k.'inin ifadesindeki (—) işareti E ile $\frac{d\phi}{dt}$ nin her zaman zıt işaretli olduklarını anlatır. İlk defa 1833'te H. Lenz tarafından ifade edildiği gibi, İ. e. m. k.'i ve akımı, kendisini hasıl eden akı değişimine veyâ harekete karşı koyacak bir yönde husule gelir (bk. LENZ KANUNU). İ. akımının yönü hakkında pratik bir kural Fleming'in sağ el kuralıdır. Sağ elin ilk üç

parmağı, birbirlerine dik olarak, başparmak hareket yönünü ve işaret parmağı magnetik alan yönünü göstermek üzere tutulursa orta parmak, İ. akımının yönünü gösterir (Şek. 2).

Elektromagnetik İ. olayı, elektrik üreteçlerinin (dinamo ve alternatörler), ilk Bell telefonu, İ. bobini, transformotör, İ. motoru v. b. nin temelini kuran ve bugünkü elektrik endüstrisininin doğmasını sağlayan çok önemli bir konudur. Bk. ÖZİNDÜKSİYON veyâ SELFİNDÜKSİYON.

İNDÜKSİYON AKIMI (Fiz.): bk. İNDÜKSİYON.

İNDÜKSİYON BOBİNİ (Fr. Bobine d'induction, İng. Induction coil), elektromagnetik indüksiyondan yararlanılarak alçak bir akım kaynağından yüksek bir voltaj elde edilmesinde kullanılan bir düzen. Bir İ. B.'nin temel parçaları şunlardır: Kalın bakır telden az sargılı bir primer (giriş sargısı), bunu içine alan ince bakır telden çok sargılı bir sekonder (çıkış sargısı), yumuşak demirden silindir biçiminde bir çekirdek ve primeri açıp kapayan bir enterüptör (kesici) (Şek. 1).

İNDÜKSİYON BOBİNİ: Şema

Şekilde primer sargı P, sekonder sargının kesiti S, birbirlerinden yalıtılmış yumuşak demir tabakalardan yapılmış çekirdek D ve üreteç devresini açıp kapayan tertip (enterüptör) T ile gösterilmiştir. Burada H, bir çelik yaya tesbit edilmiş yumuşak demirden bir çekiş başı, T, H ye dokunan bir plâtin kontaktır ve B, 4 volt'luk bir akım kaynağıdır. K anahtarı ile primer devre kapandığı vakit H, P tarafından çekilir. Bu zaman devre T de açılır ve sonuç olarak H geri gelerek yeniden T ye dokunur ve primer devre tekrar kapanır ve bu durum böylece tekrarlanır. Primer akımın kesilmesi ve kurulması sebebiyle S sekonder sargısından geçen magnetik akı sürekli ve hızlı bir değişmeye uğrar ve bunun sonucu sekonderin X, Y uçları arasında yönü değişen yüksek bir indüksiyon e. m. k.'i (bk. ELEKTROMOTOR KUVVET) hasıl olur. Devrenin tamamiyle açılması için geçen zaman, akımın kurulma zamanına göre çok küçük olduğundan, birinci haldeki indüksiyon e. m. k.'i sonuncu haldekinden (belki birkaç bin volt) daha büyüktür. Bu sebeple X ile Y arasındaki e. m. k., ortalama olarak bir yönlüdür ve çoğu zaman İ. B. laboratuvarlarda bir boşalma tüpünün uçları arasında bir yüksek doğru akım voltajı elde etmekte kullanılır. Şekildeki düzenekte C, bir kondansatördür ve devrenin kesilmesinde T de kıvılcım çıkmasını azaltmaya yardımcı olur. Sekonderin uçları arasında elde edilen yüksek voltaj, primer devrenin açılıp kapanma süresine ve sekonderdeki sarım sayısının primerdeki sarım sayısından çok büyük olmasına bağlıdır. Kayıplar ihmal edildiğine göre sekonderde elde edilen güç, primerdeki güce eşit olur.

İ. B., katot ve X-ışınları elde etmeye yarayan boşalma tüplerinin çalıştırılmasında ve titreşim devrelerinin beslenmesinde kullanılır. Benzin motorlarında küçük bir İ. B. bujiye kıvılcım atlatacak yüksek gerilimi sağlar (bk. KIVILCIM BOBİNİ). Çok yüksek voltaj sebebiyle sekonderin X, Y uçları arasında bir kıvılcım çakar.

İNDÜKSİYON ELEKTROMOTOR KUVVETİ (Fiz.): bk. İNDÜKSİYON.

INDY [ẽdị], **Vincent** (Paris 1851 - Paris 1931), Fransız bestekârı. Schola Cantarum'da kompozisyon dersleri vermiş, Paris Konservatuarında, orkestra şefliği sınıfında Dukas'ın halefi olmuştur. Eserlerinin başlıcaları şunlardır: *Chansons populaires du Vivarais* (Vivarais bölgesinin halk şarkıları) [1892, 1900, 1930]; *Poèmes des montagnes* (Dağ şarkıları) [1881]; *Symphonie sur un chant montagnard français* (Bir Fransız dağlı şarkısı üzerinde senfoni); *Wallenstein* (ad) [1873 - 1881]; *Jour d'été à la montagne* (Dağlarda yaz günü) [1906]; *Diptyque méditerranéen* (Akdeniz tablosu) [1925 - 1926]; *Fervaal* (ad) [1897]; *L'Etranger* (Yabancı) [1903]; *La légende de Saint-Christophe* (St. Kristoforus efsanesi) [1915]. I., eski musikiyi ihya etmek isteyen bir klâsiktir. C. Franck'tan siklik (cyclique) şekli, Wagner'den de sahne müziğinde leitmotiv'i almıştır. *Cours de composition musicale* (Müzikal kompozisyon) [4 cild, 1903 - 1950]; *C. Franck* (ad) [1906]; *R. Wagner et son influence sur l'art musical français* (R. Wagner ve Fransız müzik sanatına tesiri) [1930] adlı eserleri yazmıştır.

İNEBAHTI (Lepanto; bugünkü adı: **Naupaktos)**, Yunanistan'da, Korinthos Körfezi'ni Yunan Denizi'ne bağlayan boğazın kuzey kıyısında bir kasaba. Nüfusu 5 500 (1962) dür. Venediklilerden kalma surları vardır.

İNEBAHTI MUHAREBESİ: 7 Ekim 1571 târihinde, Korintos Körfezi'nin batısındaki Patras körfezinin ağzında Osmanlı donanması ile Papa, İspanya ve Venedik birleşik donanması arasında yapılan ve Osmanlı donanmasının yenilmesi ile sonuçlanan büyük muharebelerden biri. Yıllardan beri Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mukaddes bir ittifak için çalışan Papa V. Pius, Türklerin Kıbrıs adasını Venediklilerin elinden almak üzere bir sefer açmasını fırsat bilmiş ve evvelce böyle bir ittifaka yanaşmayan bu denizci devleti bu defa yanında bulmuş ve uzun çalışmalardan sonra İspanya'yı, Cenevizlileri ve Fransa hariç bütün Katolik Avrupa'yı Türkler aleyhine birleştirmeğe muvaffak olmuştu. Mukaddes İttifak 25 Mayıs 1571 târihinde Roma'da imzalanmıştı. Bu ittifaknâme esaslarından en önemlileri şunlardır:

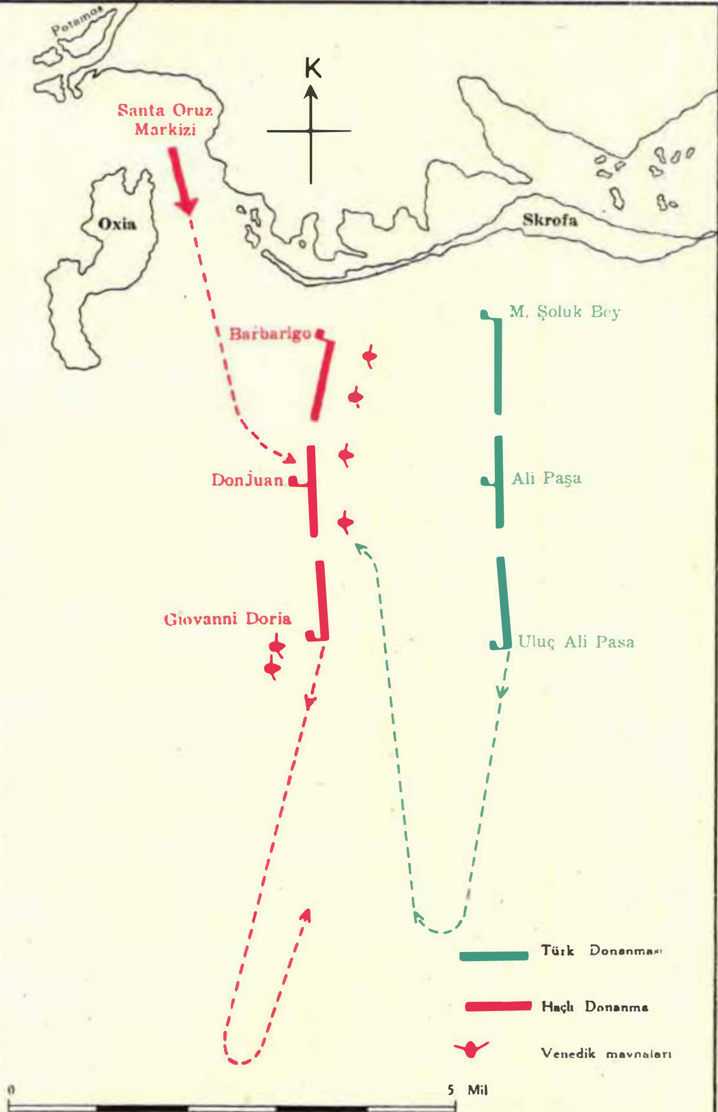
1. Türk deniz kuvveti imha edilecek, Türklerin Afrika kıyılarındaki Cezayir ve Trablusgarb eyaletleri zaptolunacak ve Türkler Akdeniz'den kovulacak.

2. Haçlı kuvvet 200 kadırga, 1 000 nakliye gemisi ile 50 000 piyade ve 4 500 süvari ile 500 toptan meydana getirilecek ve bu kuvvet 1571 yılı içinde doğuya sevk olunacak.

3. Harb masraflarının yarısı İspanya, üçte biri Venedik ve kalanı Papa tarafından sağlanacak.

4. Haçlı donanmaya Granada savaşlarında ün yapmış 25 yaşında bir genç olan, İspanya kralı II. Felipe'nin kardeşi Don Juan kumanda edecek ve bulunmadığı zamanlar kendisine Papa filosu kumandanı Marco Antonio Colunna vekâlet edecek.

Venedik Cumhuriyeti elinde bulunan 80 kadırgadan yarısını Girid'i korumak ve Ege Denizi'nde harekâtta bulunmak üzere Suda limanına ve diğer yarısını da Amiral Sebastiano Venier kumandasında Korfu (Yun. Kerkyra) ya göndermiştir. Başkumandan Don Juan bu sıralarda Madrid'de

İNEBAHTI DENİZ MUHAREBESİ
7/EKİM/1571

bulunuyor, İspanyol filosu Barcelona'da, Ceneviz filosu Cenova'da, Malta filosu Papa filosu ile birleşmiş olarak Civitavecchia'da hazırlıklarını ikmal ile meşgul oluyorlardı. Papa filosunun 21 Haziranda Napoli'ye gelmesinden sonra bu filo üç Savoia gemisi ile birleşerek 26 Haziran'da Misina toplanma limanına varmıştır. Başkumandan Don Juan, Santa Cruz markisi Amiral Don Álvora kumandasındaki İspanyol filosu ile Barcelona'dan Cenova'ya ve burada Amiral Gian Andrea Doria kumandasındaki Ceneviz filosuyle birleşerek Napoli'ye hareket etmiştir. Papa tarafından başkumandan gemisine çekilmek üzere bir kardinal tarafından Roma'dan getirilmiş olan mukaddes bayrak burada başkumandana teslim edilmiştir. Ağustos sonunda Misina'da toplanan Haçlı donanma, nakliye ve yardımcı gemiler hariç 6 mavna ve 147 kadırgaydı. Bunlardan başka, 62 kadırga henüz Napoli'de bulunuyordu. İçinde savaşçı ve kürekçi olmak üzere 80 000 kişinin bulunduğu 6 mavna, 209 kadırga ve 70 firkatadan meydana gelmiş olan donanma 15 Eylül 1571 günü Korfu'ya hareket etmiştir.

Osmanlı donanmasına gelince, 1571 harekâtı için hazırlanan donanmaya Kubbe altı 2. Veziri Pertev Paşa, Serdar Müezzinzade Ali Paşa, kapdan-ı deryâ olarak kumanda ediyorlardı. Her iki kumandan da denizci değillerdi. Müezzinzade Ali Paşa 1571 yılı Mart ayı başlarında 40 kadırga ile İstanbul'dan hareketle 15 Martta Sakız adasına varmıştır. Kocaeli mutasarrıfı Kaya Bey, 21 kadırgası ile Akdeniz'e hareket ettirilmiştir. Eğriboz mutasarrıfı Salih Paşazade Mehmed Paşa ile İskenderiye beyi Mehmed Şoluk beylere kapdan paşa ile birleşmeleri için emir verilmiştir.

Sakız adasında, iltihak eden gemilerle kapdan paşa emrinde 75 gemi toplandı. Bu filo Sakız'dan hareketle 15 Nisanda, Osmanlı ordusu tarafından muhasaraya alınmış olan Mağusa kalesi önüne demirlemiştir. Serdar Pertev Paşa ise hazırlıkları ikmal edilen harb gemileri ve asker ve mühimmat yüklü nakliye gemilerinden mürekkep bir filo ile 25 Nisanda İstanbul'dan Mağusa'ya, Barbaroszade Hasan Paşa da Mayıs ayı başında 20 kadırga ile İstanbul'dan Akdeniz'e hareket etmiştir. Donanma birlikleri Mağusa önüne toplanınca Serdar Pertev Paşa Mağusa ablukasını idame ettirmek üzere 20 kadırga ile yeter sayıda yardımcı gemiyi burada bıraktıktan sonra 1 Mayısta Eğriboz'a gitmek üzere buradan ayrılmıştır. 15 Mayısta Barbaroszâde Hasan Paşa ile tersane kâhyası Mustafa Bey'in gemileri donanmaya katılmışlardır. Eğriboz'da toplanmış olan Türk gemileri mevcudu 103 kadırga ve 124 kalite ve firkatayı buluyordu. Pertev Paşa 2 Haziran 1571 târihinde İstanbul'dan aldığı bir yazıdan, düşman donanmasından bir kısmının Korfu adasında ve bir kısmının da Suda limanında olduğunu öğrenmiştir. Türk donanması 15 Haziranda Eğriboz'dan Girid'e hareket etmiştir. Venedikliler Türk donanmasının yaklaştığını haber alınca Kandiye kalesi altına çekilmişlerdir. Suda önüne gelen Türk donanması Venediklilerin Kandiye'ye sığındıklarını öğrenince Hanya civarına asker çıkarmışlar, köyleri yakmışlar ve Venediklileri üzerlerine çekmek istemişlerdir. Türk donanması on gün bu sularda kalmış, adadan binlerce esir almıştır. 24 Haziranda Uluç Ali Paşa 3 kadırga, 8 kalite, 9 firkatadan mürekkep Cezayir filosu ile ana kuvvete katılmıştır. 25 Haziranda Girit'ten ayrılan donanma yolda Çuha adasını tahripten sonra Navarin(Navarino) e intikal etmiştir. 15 Temmuzda da Korfu'ya doğru yola çıkmış, Zanta ve Kefalonya adalarını vurduktan ve 7 000 esir aldıktan sonra Korfu kanalına girmiştir. Korfu'daki Venedik filosu ise Türk kuvvetlerinin yaklaşmakta olduğunu haber alınca burayı terk ederek Misina'ya gitmiş ve Haçlı donanmaya katılmıştır. Pertev Paşa Himara'yı zaptetmiştir. Burada bulunurken gelen ikinci bir emirle Adriya kıyılarında bulunan ve Venedikliler tarafından işgal edilmiş olan yerlerin geri alınması ve Haçlı donanmanın bulunarak imhası bildiriliyordu. 5 Ağustosta Otranto Boğazı'nı geçen Pertev Paşa, Ülgün, Şingin ve Bar kalelerini zaptederek kuzeye çıkmağa başlamış ve Cattaro (Kotor) ya gelerek demirlemiştir. Uluç Ali Paşa ise Ragusa (Dubrovnik) ya varmıştır. Türk donanmasının bu sulara kadar sokulması ve harekâtta bulunması üzerine Venedik tahkim ve halk tahliye edilmeğe başlanmıştır. Aldıkları emirlere sıkı sıkıya bağlı olan donanma serdarı ve kapdan-ı derya bu fırsattan istifade edememişlerdir. Uluç Ali Paşa'nın Ragusa'dan dönmesini müteakıp Türk donanması Cattaro'dan Korfu'ya hareket etmiştir. Haçlı donanma hakkında bilgi toplamak üzere Kara Hoca adında bir denizci birkaç kalite ile Misina'ya gönderilmiştir. Pertev Paşa Korfu'ya asker çıkarmıştır. Ada baştan aşağı tahrip edilmiştir. Eylûl ayı Osmanlı geleneğine göre deniz seferinin sonu sayıldığı için Türk donanması da Korfu harekâtından sonra 8 Eylûlde Parga'ya, 16 Eylûlde de Preveze (Prevese) ye geçmiştir. Donanmanın bu limanlara gelişinde disiplinde bir gevşeme olmuştur. Mevsimin ilerlemesi ve donanmanın kışı bu sularda geçireceğinin anlaşılmasıyle Avrupa'daki Türk şehirlerine mensup sipahiler, gönüllüler, kürekçiler ve yeniçerilerden bir kısmı gemilerden ayrılmışlar ve memleketlerine gitmişlerdir. Bu sıralarda İstanbul'dan Mağusa kalesinin de zaptolunarak Kıbrıs fethinin tamam olduğu müjdesi ile Venedik'i sulha mecbur edebilmek üzere Haçlı donanmasının imha edilmesi hakkında kesin emir gelmiştir. Bu emir üzerine personele izin yasağı konmuş ve Eğriboz mutasarrıfı Mehmed Paşa Mora sahillerinden asker ve kürekçi toplamaya memur edilmiştir. Bu sıralarda Kara Hoca keşiften dönmüş ve Misina'da 6 mavna, 147 kadırga ve pek çok nakliye gemisinin bulunduğunu bildirmiştir. Hakikatte ise bu târihlerde Haçlı donanma toplanma işini henüz tamamlamamış bulunuyordu. Muharebe için kesin emir alındıktan sonra toplanan harb meclisinde Uluç Ali Paşa, 6 aydan beri denizde ve sefer hâlindeki donanmanın onarıma ve bakıma muhtaç olduğunu, cephanenin azaldığını, bir kısım kürekçinin noksanlığı yüzünden manevra kabiliyetinin azaldığını, cenkçilerin kâfi miktarda olmadığını, bu durumda bir deniz muharebesinin tehlikeli olacağını, kışı müstahkem ve emin bir liman olan İnebahtı'da geçirerek noksanların ikmalini ve Haçlılarla muharebenin baharda yapılmasının daha uygun olacağını teklif etmiştir. Trablus, İskenderiye ve Sakız beyleri bu teklifi derhal desteklemişlerdir. Kapdan-ı derya Ali Paşa ise kesin emir verildiğini ve muharebenin gerekli olduğunu bildirmiştir.

Donanma Preveze'den hareketle 25 Eylûlde İnebahtı'ya demirlemiştir. Kara Çalı adında bir denizci keşfe gönderilmiştir. 29 Eylûlde dönen bu cesur denizci, düşmanın Korfu'da bulunduğunu ve saydığı teknelerin 150'den fazla olduğunu rapor etmiştir. Her iki keşif sonuçları doğru idi. Ne var ki her iki limanda da keşif yapıldığı günlerde düşman donanması o limanlara intikallerini tamamlamamışlardı. Hakikatte İnebahtı'da bulunan 108 Türk kadırgasına mukabil Korfu'daki Haçlı donanma son gemilerin de katılmasıyla 6 mavna ve 209 kadırgayı bula-

caktı. Eğriboz mutasarrıfı Mehmed Paşa Mora kıyılarından 3 000 kişi, Mora beyi de 1 500 kişi toplayabildi. Bu suretle muharip kuvvet 2 500 yeniçeri ve 20 000 sipahi ve gönüllüye yükselmiş oldu. Kürekçi noksanı da adalardan toplanan esirlerden tamamlandı. Toplanan son harb meclisinde Uluç Ali Paşa, Haçlıların evvelâ kumandan gemilerine hücum ile donanmayı başsız bırakmak isteyeceklerini, bu sebeple kumandan gemilerindeki forslarla fenerlerin kaldırılmasını, mavna tipi gemilerin çok kuvvetli top silâhına malik olmaları dolayısıyle düşmana cepheden hücum edilmeyerek, yana sarkılmak suretiyle arkadan hücuma geçilmesini, sipahilerin muharebe durumu aleyhe dönerse, gemi reislerini tehdit ederek gemileri kıyıya bindirmek istedikleri veyâ yüzerek kıyıya çıkmak üzere gemilerini terk ettikleri vaki olduğundan, muharebenin açık denizde kabul edilmesini teklif etti ise de, bu teklifler kapdan paşa tarafından yiğitliğe aykırı görülerek reddedildi. Donanmanın yeni düzenine göre, 18 kadırga ve 35 kaliteden müteşekkil öncü filo İskenderiye mutasarrıfı Mehmed Şoluk Bey'in kumandasına verildi. Eğriboz mutasarrıfı Mehmed Paşa bu filonun patronalığını, Tersane Kâhyası Mustafa Bey ise riyalalığını yapacak, 47 kadırga ve 38 kaliteden müteşekkil merkez filo Müezzinzâde Ali Paşa kumandasında olacak, Serdar Pertev Paşa kumandan gemisinin sancak ve Hasan Paşa ile Mahmud Bey iskele tarafında bulunacak, Trablusgarb Beylerbeyi Cafer Paşa bu filonun patronalığını, Midilli mutasarrıfı Hızır Bey riyalalığını yapacak, 38 kadırga ve 23 kaliteden meydana gelen artçı filo Uluç Ali Paşa kumandasında bulunacaktı. Bu filolardan başka 5 kadırga ve 20 kaliteden müteşekkil bir yedek filo donanmanın gerisinde yer alacak ve muharebede sıkışık tarafın yardımına koşacaktı. Haçlı donanma başkumandanı da mevsimin çok ilerlemiş olduğunu düşünerek bir süre daha bu sularda kaldıktan sonra filolarını memleketlerine göndermeyi tasarlıyordu. Korfu'dan hareket eden ve Haçlı donanmasını 30 Eylûlde su ikmali yapmak üzere Epeiros'ta Gomenitsa limanına giren Haçlı donanmasının sahile çıkardığı müfrezeleri Türk gözcü postalarının pususuna düşürüldü ve telefat vererek su almaktan vazgeçildi. 3 Ekimde buradan ayrılıp 4 Ekimde Feskardo limanına demirleyen birleşik donanma İnebahtı'dan gelen bir Rum gemisinden Osmanlı donanmasının gerek gemi gerek personel bakımından zayıf bir durumda olduğuna dâir esaslı bilgi aldı. Muharebeye karar veren Don Juan 5 Ekimde Pilares limanına gelip 6 Ekimde buradan hareket etti. Osmanlı donanması da alınan keşif raporlarına istinaden 6 Ekim akşamı İnebahtı'dan hareketle 12 mil uzaklıktaki Kalidonya limanına girdi ve 7 Ekim günü fecirle birlikte buradan ayrıldı.

Muharebe: 7 Ekim 1571 sabahı her iki donanma da denizde bulunuyordu. Kara Hoca emrindeki Türk keşif birliği düşman kuvvetlerini görünce geriye dönerek kapdan paşaya düşman hakkındaki raporunu verdi. Haçlı donanma keşif kuvvetleri de Oksia adası önlerinde Türk keşif kuvvetleri gemilerinin yelkenlerini görmüştür. Saat 10 'da her iki taraf da muharebe nizamlarını almağa başladılar. Haçlı donanma başkumandanı keşif raporunu alınca donanmasını bir kere daha teftiş etmiş, personelini muharebeye teşvik edici sözler söyleyerek baştardasına dönmüş, Papa'nın gönderdiği, üzerinde İsa'nın çarmıha gerili tasviri bulunan mukaddes bayrak kumandan gemisinin ana direk cundasına çekilmiş, saat 11 00'de her iki taraf da muharebe için işaret kaldırmışlar, Haçlı filonun en kuvvetli gemileri olan mavnalardan ikisi sol kanat önünde, ikisi merkez filonun önündeki yerlerini almışlardır. Fakat diğer iki mavna henüz sağ kanat önündeki yerlerini alamadıklarından bu ağır tekneleri yedeğe almak üzere hafif tekneler görevlendirilmiştir. Santa Cruz markisi kumandasındaki 44 kadırgadan müteşekkil ihtiyat filo meydanda yoktu. Saat 11'i pek az geçe düşman merkez hattının önünde bulunan mavnalar ateş açmışlardır. Osmanlı merkez hattının sol tarafında bulunan Gelibolu kadırgaları isabetler almıştır. Biraz sonra diğer mavnalar da atışa başlamışlar ve Türk kadırgalarında hasara sebebiyet vermişlerdir. İki kuvvet arasındaki mesafe azalınca Haçlı kadırgaları da top atışlarına katılmışlardır. Bu atışlara Türk gemileri tarafından derhal karşılık verilmiştir. Türk kalitelerinin topları kısa menzilli olduğundan tesirli olamıyor ve mesafeyi kısaltan Türk gemileri Venedik mavnalarının top atışları ile hasara uğruyorlardı. Saat 12,30'da her iki muharebe hattı arasındaki mesafe 500 m ye inmişti. Bu sıralarda Uluç Ali Paşa hattaki mevkiinden ayrılarak kıble istikametinde uzaklaşmağa başlamıştır. Bu manevrayı gören Haçlı sağ kanat kumandanı Gean Doria da filosunu kıbleye çevirmiş ve kendi ana birliğinden ayrılmıştır. Kapdan-ı derya Ali Paşa top muharebesinin bir neticeye ulaşamayacağını ve gemilerinin düşman gülleleri ile hasara uğrayacaklarını düşünerek rampa muharebesine karar vermiş ve düşman başkumandan gemisine doğru yol vermiştir. Merkez ve sağ kanat gemileri de bu harekete katılmışlardır. Türk gemileri mavnaların yanından geçerken yine ziyadesiyle hırpalanmışlardır. Nihayet iki donanma birbiri ile çatışmış ve çok kanlı bir savaş başlamıştır. Muharebe sahası bir anda onbinlerce insanın bağırtıları, top ve arkebuz atışlarının gürültüleri ile dehşet verici bir hal almıştır. Türk sağ kanadı merkezden daha önce boğuşmaya başlamıştır. Filo kumandanı Mehmed Şoluk Bey, Haçlı kumandanı Agostino Barbarigo'nun gemisine aborda olmuş, burada göğüs göğüse muharebe başlamıştır. Düşmanın sayı bakımından fazla olmasına rağmen Türk askeri büyük bir kahramanlıkla dövüşmüştür. Barbarigo, bir ok isabeti ile kendisini ölüme götüren bir göz yarası alınca kumanda mevkiinden çekilmiştir. Kumandan gemisi zaptolunmak üzere iken başka bir düşman kadırgası İskenderiye beyinin gemisinin diğer bordasına rampa etmiştir. Mehmed Bey şehit olmuştur. Bu kanatta bulunan 18 kadırga ve 35 kaliteden ibaret Türk filosu düşmanın iki mavna ve 51 kadırgası ile yiğitçe dövüşmüş ve düşmana çok zayiat verdirmiştir. Merkezde ise Ali Paşa doğruca Haçlı başkumandan gemisine rampa olmuş, Pertev Paşa da Amiral Sebastiano Venier'in kadırgası ile dövüşmeye başlamıştır. Her iki gemide de Türkler kendilerinden çok üstün kuvvetteki düşmanla kahramanca savaşmışlardır. Birçok asılzâde öldürülmüştür. Başkumandan Don Juan da öldürülmek üzere iken maiyeti kendisini muharebe yerinden gemisinin emin bir yerine götürmüşlerdir. Bu arada Amiral Sebastian Veniero ağır bir yara almış ise de, kadırgası Pertev Paşadan sıyrılmağa muvaffak olmuştur. Pertev Paşa Gordonna'nın kadırgasına rampa etmesine rağmen bu kadırganın yardımına gelen diğer Venedik kadırgaları ile sarılarak güç bir duruma düşmüştür. 47 kadırga ve 38 kaliteden müteşekkil Türk merkez kuvveti, düşmanın 2 mavna ve 66 kadırgası ile göğüs göğüse çarpışıyordu. Türk kadırgaları her tarafta 2 veyâ 3 kadırga ile sarılmış olarak savaşa devam ediyorlardı. Türk kadırgalarındaki 70 veyâ 80 muharibe karşı Haçlı kadırgaların muharip kuvveti 100 - 350 idi. Haçlı askerlerin

başlarında miğfer, sırtlarında zırh elbise, ellerinde arkebuz olduğu hâlde, Türk savaşçıları başlarında sarık, sırtlarında kumaştan elbiseleri ile ve çoğunun elinde silâh olarak tüfek yerine kılıç, saldırma, pala ve balta bulunuyordu. Türk şecaat ve cesaretinin üstün kuvvetler karşısında Haçlıları müşkül bir duruma düşürdüğü bir anda 44 kadırgası ile muharebe sahasına yetişen Santa Cruz markisi muharebenin kaderini bir anda Haçlıların lehine çevirmiştir. Müezzinzâde Ali Paşa, bir buçuk saat dövüşmüş ve alnından aldığı bir arkebuz mermisi yarasıyle şehit olmuştur. Bir İspanyol askeri Kapdan Paşa'nın başını keserek Don Juan'a götürmüş ve sonra bu baş, indirilen kapdan paşa sancağının yerine çekilmiştir. Pertev Paşa'nın gemisi batırılmıştır. Kendisi Hasan Paşazade Mahmud Beyin gemisi tarafından ağır yaralı olarak denizden kurtarılmıştır. Osmanlı filosu bu müşkül durumda iken Uluç Ali Paşa muharebe sahasına yetişmiştir. Osmanlı donanması ile Haçlı donanma yaklaşma safhasında iken, filosu kıble istikametinde uzaklaşan Uluç Ali Paşa bu hareketi ile Gean Doria'yı ana kuvvetinden uzaklaştırmış ve sonra bir anda dönüş işareti vererek süratle Haçlı donanmanın merkez filosunun sağ başına, Malta ve Savoia gemileri üzerine yol vermiştir. Hiç beklemedikleri bir anda hücuma uğrayan Maltızlar kılıçtan geçirilmişler, kumandanları ve şövalyeleri ağır şekilde yaralanmışlardır. Maltız gemilerinin imdadına koşan Cordonna Türkler tarafından sarılmış, savaşçılarından hemen hepsi yok edilmiş, kendisi de başından bir ok, göğsünden de arkebuz isabetiyle ağır yaralanmıştır. Uluç Ali Paşa düşman merkez hattının sağ kısmını tamamiyle mağlûp etmiştir. Mürettebatsız kalan kadırgalar sulara kapılmış, bir kısmı da yedeğe alınmıştır. Fakat Kapdan Paşa şehit edilmiş, serdarın gemisi batırılmış ve Türk merkez hattı ve sağ kanadı çok zayiat vermiştir. Bu sıralarda ezilmiş olan Haçlı merkez hattının sağ kanadına yardıma koşan Santa Cruz markisi Türk kadırgalarından atılan bir arkebuz mermisi ile yaralanmış ve filosu kumandansız kalmıştır. Başkumandan Don Juan, bu filonun da mağlûbiyetini anlayınca kendisi başta olmak üzere on kadırga ile Uluç Ali Paşa'nın üzerine yürümüş, başkumandanı diğer Haçlı kadırgalar takip etmiştir. Manevrasını tamamlayarak geri dönebilmiş olan Gean Doria da bu sırada muharebe sahasına yetişmiştir. Çok üstün kuvvetlerle muharebeye devam etmenin faydasızlığını gören Uluç Ali Paşa bir kısım Türk kadırgaları tarafından yedeğe alınmış olan düşman gemilerini bırakarak sahadan usta bir manevra ile uzaklaşmağa başlamıştır. Haçlı donanması o kadar yıpranmıştı ki bu Türk birliğini takip edememiştir. Uluç Ali Paşa 38 kadırga ve 23 kalite ile sağlam bir halde Preveze'ye varmıştır. Muharebeyi kazanmış, fakat çok fazla zayiat vererek büyük hasara uğramış olan Haçlı donanma Korfu'ya kadar gidememiş ve Petala limanında gemileri tekrar denize çıkarabilecek bir hale getirmeğe çalışmıştır. Uluç Ali Paşa, Preveze'ye geldiği vakit burada biri Mahmud Bey'in olmak üzere iki kadırga bulmuş ve buradan intikal ettiği İnebahtı'da da 12 kadırga ve 26 kalitenin muharebeden kurtularak buraya geldiklerini görmüştür. Bu suretle 108 Türk kadırgasından 56'sının muharebede kaybedildiği anlaşılmıştır.

Sonuç: Yabancı târihlerde Lepanto, Osmanlı târihlerinde İnebahtı cengi olarak zikredilen kürek devrinin bu son büyük muharebesinde Türkler gerek gemi gerek personel bakımından iki katından denecek üstün bir kuvvetle çarpışmışlar ve düşmanlarına çok büyük hasar ve zayiat verdirmişlerdir. Osmanlı donanmasının kara ordusundan yetişme kumandanların emrinde olması, Kapdan Paşa'nın, tecrübeli denizcilerin mütalâa ve tekliflerini kabul etmemesi, Preveze ve İnebahtı'ya gelişte disiplinin muhafaza olunamayarak tecrübeli personelin büyük bir kısmının gemilerden ayrılmaları, Türk donanmasındaki kürekçilerin Hıristiyan esirlerden olması ve bunların muharebede düşman tarafına geçmeleri gibi sebeplerle Türk donanması da gemi ve özellikle telâfisi zamana ihtiyaç gösteren personel bakımından ağır kayıplara uğramıştır. Hıristiyan devletler Türk kaybının fazlalığı dolayısıyle muharebenin kendileri için zaferle sonuçlandığını ilân etmişler, zafer şenlikleri tertiplemişler, heykeller dikmişler, tablolar yaptırmışlardır. Hakikatte ise İnebahtı'da Haçlı donanma, Osmanlı donanmasına büyük kayıp verdirmiş olmakla beraber, Mukaddes İttifak gayesi olan hedeflere ulaşamamış ve Türkleri Akdeniz'den kovamamıştır. Cezayir ve Trablusgarb zaptedilememiş, Kıbrıs Türklerden geri alınamamıştır. Hıristiyan donanması da muharebede o kadar fazla hasar görmüş ve kayıp vermiştir ki, bir kısım gemilerini memleketlerine götüremeyerek kendileri batırmışlar ve muharebe sahasını Türklere bırakarak bitkin bir halde kendi ülkelerine çekilmeğe mecbur kalmışlardır. Uluç Ali adı, II. Sultan Selim tarafından Kılıç Ali'ye tahvil edilen ve kaptan paşalık mevkiine getirilen Kılıç Ali Paşa ise muharebeden sağlam çıkan 52 kadırgası ile bir süre muharebe sahası yakınlarındaki sularda kaldıktan sonra Ege Denizi'ne geçmiş, adalarda görevli olarak bırakılmış olan 32 kadırgayı da emrine alarak 84 kadırgalık bir kuvvetle bir buçuk ay denizde dolaşmış ve 1572 Ocak ayında İstanbul'a gelmiştir.

İNEBOLU, Kastamonu iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 599 km², nüfusu 41 203 (1970) tür. İlçe merkezinin nüfusu 6 430 (1970), ilçeye bağlı köy sayısı 102'dir. Doğanyurt adında bir bucağı vardır. İ. ilçesinin sınırları, batıda Terme çayı yakınlarına kadar sokulmakta; doğuda Göynük dağı (1 770 m) nın batıya dönük eteklerine dayanmaktadır. Kıyıdan 14 - 18 km içerlere sarkan ilçe sınırı, Uzunöz deresinde Karadeniz'e yaklaşmakta ve böylece baklayı andıran bir görünüş kazanmaktadır.

599 km² lik bir alanı kaplayan ilçe arazisi, dağlık ve arızalıdır. Kıyıya dik yarlarla inen ve ona paralel seyreden dağlar, iç kısımlara doğru kısa mesafeler dahilinde 1 500 m ye kadar yükselmektedir. Kışları ılık (en soğuk ay olan Şubat sıcaklık ortalaması + 6, 4°) ve yaz mevsimi dahi yağışlı geçen (yıllık yağış tutarı 1067.7 m m) bu bölge, Kastamonu şosesinin iki yanında tahrip edilmiş kısımlar hariç, nemden hoşlanan çalı ve ormanlarla örtülüdür. Kıyıda, aralarına, Doğanyurt bucağı batısındaki Zeytinçukuru mahallesine adını veren zeytinlerin de karıştığı makiler yer almakta, yükseklik arttıkça makiler, yerlerini kayın ve meşelere ve en üstte köknarlara bırakmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarında, 35 ayrı işletmeden yılda 93 000 tomruk kesilmekteydi. Bu tomruklar, İ. kasabasının 155 hızar atelyesinde biçilerek, çoğu ihraç edilir, geri kalanından büyükçe savaş ve ticaret gemileri inşa edilirdi.

İlçe arazisinin dağlık ve arızalı olması, tesirini yerleşme ve ziraatte de göstermiştir. Bu arızalı bölgede ekilebilir toprakların küçüklüğü ve birbirinden uzaklığı, yerleşme merkezlerinin birkaç haneli mahalleler hâlinde dağılmasına yol açmıştır. Toprak yetersizliği, İ.'luları bir

İNEBOLU: Genel görünüş

yandan Zonguldak ve İstanbul gibi büyük merkezlere göçetmeye, bir yandan da daha fazla gelir getiren sebze ve meyveciliğe zorlamıştır. İ.'nun başlıca ziraî ürünleri, patates (2 000 ton) ile elma (3 000 ton), kestane (1 800 ton), armut (800 ton), ceviz (130 ton) ve kiraz (120 ton) dır.

İlçede en önemli yerleşme yeri, İ.'dur. İ., içinden büklümler çizerek geçen bir derenin iki yanına yerleşmiştir. 65 m lik bir yarla denizden geçenlere gizlenmiş olan İ., Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı ülkesine ilhak edilmiştir.

İ., Osmanlılar devrinde Bolu, Kastamonu ve Çankırı'nın başlıca limanıydı. Çevredeki ziraî ürünler, o sıralarda Sinop'u geride bırakmış olan İ.'dan sevk edilirdi. Bu bölgelerin ihtiyacını duyduğu mallar da İ.'ya boşaltılırdı. Paphlagonialılar zamanından beri fasılalarla işletilen Küre'nin bakırlı piritlerinden İ.'da mangallar ve mutfak eşyaları imal edilerek yurdun her tarafına ve büyük ölçüde dış ülkelere, daha çok mahallî ihtiyaçlar için dokunan keten kumaşlar, İzmir ile Mısır'a yollanıyordu. Kasabanın ticaret merkezi, daha çok azınlıkların oturduğu nehrin sağ kıyısındaki mahalleler ortasındaydı. Sol kıyıdaki mahalleler, Müslümanlarla meskûndu. Türk - Müslüman tüccarların ticaret bölgesinde yazıhâneleri vardı. XIX. yüzyıl sonlarında İ.'ya, Avusturya - Macaristan İmparatorluğu ve Rus gemileri uğramaktaydı. Bu gemilerle yapılan ihracatı, kuzey, kuzey - batı rüzgârlarının çalkaladığı denizden ve emniyetle yürütebilmek için, vâli Sırrı Paşa zamanında, 700 m boy ve 8 m eninde bir mendirek inşasına karar verildi; fakat Fener'in üzerinde bulunduğu falezden başlanan mendireğin ancak 90 m lik kısmı inşa edilebildi.

Bu canlı ticaret sayesinde İ., kalabalık bir kasaba olmuştu. Vital Cuinet'ye göre, XIX. yüzyıl sonlarında, çoğunluğu ticaretle uğraşan, 6 966'sı Türk, 1 645 Rum, 230'u Ermeni ve 8'i Yahudi olmak üzere, İ.'da 8 849 nüfus ve 200 dükkân vardı.

İstiklâl Harbi sırasında Ecevit geçidini aşarak Karadeniz'i en kısa ve en emin yoldan Ankara'ya bağlayan şose sayesinde İ. eski değerini bir süre muhafaza edebilmiştir. Millî kuvvetlere katılmak isteyen ordu mensupları ile iç ve dış yardımlar, bu yoldan Ankara'ya ulaşmıştır.

Cumhuriyet devrinde, kıyıları iç kısımlara bağlayan demiryollarının inşasından sonra, eski kara yolu ve bu yolun başlangıcında bulunan İ., mevkiini koruyamamış, fakat çevresinin limanı olmakta devam etmiştir. 450 m boyundaki mendirek, bu fonksiyonundan dolayı inşa edilmiştir. İ., son yıllarda turistik bir merkez hâline gelmeye başlamış ve Kastamonu'nun turizm bakımından en gelişmiş ilçesi olmuştur.

İNEBOLU KÜTÜĞÜ, Osmanlı İmparatorluğu bahriyesinde sığ kıyılara asker çıkarma işlerinde kullanılan, altları düz, kürek ve yelken ile hareket eden bir sınıf teknenin adı. Enleri geniş ve içleri döşemeli olan kütüklerin baş tarafları yüksek ve baş bodoslama üst kısımları kıça meyilli olurdu. Daha sonraları Karadeniz'de İnebolu, Ayancık, Abana, Bartın, Zonguldak ve Ereğli gibi batı limanları arasında kereste, odun, kömür ve kum taşıma işlerinde kullanılmakta olan bu tip teknelere de İ. K. adı verildi. Bu tekneler, tek direkli olup orsa yakaları kısa ve seren yakaları uzun lâtin yelkeni taşırlar.

İNEGÖL, Bursa iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 006 km², nüfusu 80 741 (1970), merkez ilçe nüfusu 31 898 (1970) dir. 95 köyü ve Tahtaköprü adında bir bucağı vardır. İlçenin sınırları güneyde Alikaya (2 023 m) - Yirce dağları, doğuda Ahi Dağı, batıda Uludağ (2 543 m) - Tepel Dağı (2 015 m) olup, kuzeyde Yenişehir ovası düzlüğüne kadar sokulur.

İlçenin yüzey şekilleri, İ. kasabasının da içinde bulunduğu bir ova ve onu çeviren plâto ile dağlardan müteşekkildir.

Birinci Zaman'a âid granit, mermer, şistlerden yapılı, umumiyetle batı - doğu yönlü bu dağ ve plâtolar, birçok kereler kıvrılıp kırılmış, zamanla aşınarak, aşınmaya dayanıklı kısımların tepeler hâlinde yükseldiği, dalgalı bir düzlük hâlini almıştır. Son defa bölgenin bütünüyle kıvrılmadan yükselmesi sonucu akarsuların derine gömülmesi, ona plâto görünüşünü kazandırmıştır. Güney kısımdakilerin kuzeye nazaran daha ziyade yükseltilmiş olduğu bu düzlükler, Ahi Dağı'nda 1 000 m civarındadırlar.

Yükselme sırasında teşekkül eden faylar, güney dağlık kenarda birtakım sıcak ve soğuk su kaynaklarına vücut vermişlerdir. Bunlardan Tahtaköprü bucak merkezinin 4 km kadar güney - batısına rastlayan ve aynı zamanda bir mesire yeri olan Oylat kaplıcası, Bizanslılarca da bilinmekteydi. Şimdi modern bir tesis ile kaplıcaya âid barakaların travertenlerden meydana gelmiş bir taraça üzerinde bulunduğu Oylat'ta, romatizma ile deri hastalıklarına iyi gelen kaplıca suyunun sıcaklığı 40,5°, verimi saatte 50 litredir. Bu sıcak su kaynağına karşılık, İ.'ün 11 km doğusunda, ova seviyesinden 30 m daha yüksekten çıkan Çitli maden

İNEGÖL: Atatürk Caddesi

suyunun sıcaklığı 14°'i geçmez. 1867 yılında Faik Paşa'nın kapte ettirerek ciddî bir şekilde işletmeye açtığı bu maden suyunun verimi dakikada 3,3 litredir.

İ. dağlarının meşe, kestane ve köknar ormanları, bir zamanlar Osmanlı donanmasından başka Bursa ve Bilecik'in kereste ve odun ihtiyacını da karşılamaktaydı. Bugün orman köylerinde elma (3 000 ton), kestane (2 500 ton), ceviz (800 ton) elde edilmekte ve bu kısımlarda bir miktar (12 855 baş) kıl keçisi beslenmektedir. Dağlık kenar bölge, maden bakımından zengindir. Ahi Dağı'nın batıya dönük yamaçlarında manganez, antimuan, asbest gibi cevherlerin işlendiği ocaklar vardır.

Buna karşılık, ziraate arazi kazanmak maksadıyle, platoların düz satıhlarındaki ormanlar zamanla tahrip edilmiştir. Halen buralarda sadece cılız çalılara rastlanır. Söz konusu düzlükler, buğday (17 345 ton), arpa (3 640 ton) ekim alanlarıdır. İlçe koyunları (57 935 baş) nın en büyük kısmını besleyen bölgeler buralarıdır. Platoların kumlu topraklarla kaplı ve drenaj şartları itibariyle elverişli yamaçları ise, bağlarla örtülü olup, bu bağlardan yılda 2 400 ton üzüm elde edilir.

Dağlık kenar bölge ortasında uzanan İ. ovası, aş. yu. 20 km uzunluk ve 9 km genişliktedir. Düz tabanı alüvyonlarla örtülmüş olan ovanın güney kenarında, Hamzabey birleştirme boğazını takiben Yenişehir ovasına geçip, oradan Sakarya'ya karışan Kocasu'yun kolları ve sel sularının taşıyıp yığdığı birikinti konilerinin yan yana gelmesiyle teşekkül etmiş bir dağ eteği ovası vardır. İ. kasabasının üzerinde yer aldığı taşma ovasından, dağ eteği ovasına geçiş, hissedilemeyecek tarzda olur.

Sınırları 350 m yi geçmeyen İ. ovasında kış sıcaklıklarının (Ocak ortalaması 15,3°) düşük olmayışı, yıllık yağış tutarı (709,3 mm) nın yeterliliği ve yaz mevsiminin (75,4 mm) Akdeniz bölgesindeki kadar kurak geçmemesi, çeşitli bir ziraate imkân hazırlamıştır. Patates (32 000 ton), mısır (3 060 ton), tütün, şeker pancarı, dut ve özellikle şeftali (1 860 ton) ve kiraz (340 ton) ovanın gelir getiren başlıca ürünleridir. Bu kısımda beslenen hayvanların başında, akarsu boylarının gür otlarından faydalanan ve koşum hayvanı olarak kullanılan sığır (19 132 baş) gelir.

Bu ovanın en önemli merkezi, modern evlerle geniş cadde ve parkların süslediği İ. kasabasıdır. Bizanslılar zamanında kasabanın Angelokome (b. bk.) adıyle anıldığı sanılıyor. Osman Gazi'nin kumandanlarından Turgut Alp idaresindeki bir süvari birliği tarafından kuşatılan kasaba, 1298 yılının Mayıs ayında Türklerin eline geçmiştir. Fatih'in sadrâzamlarından İshak Paşa, Karaman isyanını bastırmak üzere, ordusuyla İ.'den geçerken, burada bir cami yaptırması ricasını kabul etmişti. İnşasına 1475 târihinde başlanan cami ve halen kitaplık olarak kullanılan medrese üç yılda tamamlanmıştır. Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı ve II. Abdülhamid zamanında Gotik bir üslûpla tamir edilen Cuma Camii, Salı Hamamı ve büyük bir kervansaray, Osmanlıların İ.'e verdiği değeri ve İ.'ün ulaşım bakımından arz ettiği değeri gösterir. O târihte İ., İç Anadolu'yu Bursa'ya, dolayısıyle Marmara Bölgesi'ne bağlayan bir kervan yolu üzerindeydi. Menzil mahallelerinden biri de İ.'ün güney - doğusuna rastlayan Ortaköy idi. Bu köyde iki katlı metrük kervansaray, o devirden kalmadır.

İ. kasabası 1894 yılında, 1850'si Rum olmak üzere 8 244 nüfuslu idi. Bir büyük bedesteni, ipek ipliği büken 7 atelyesi, 13 dabağhanesi, 305 mağazası olan 1 374 haneli bir yerleşme merkeziydi. Bugün ise, kereste ve mobilyacılığın ilerlediği 6 298 haneli, lisesi, yeterli içme suyu bulunan bir şehirdir.

İNEK: bk. SIĞIR.

İNFARKTÜS (Tıp): bk. ENFARKTÜS.

İNFAZ (Huk.): bk. CEZA.

İNFEKSİYOZ ERİTEM (Tıp): bk. BEŞİNCİ HASTALIK.

İNFLUENZA (İspanyol nezlesi, paçavra hastalığı) [Tıp]: bk. GRİP.

İNFUNDİBULUM (Anat.), organların huni biçiminde olan bölümü. Ayrıca beynin üçüncü karıncığının alt ucuna İ. adı verilir. Bu İ., hipofizi beynin tabanına bağlayan hipofiz sapının üst yarısında son bulur. Kasık kanalının iç kısmına da İ. denir ki, uyluk toplardamarının iç tarafında yer alır ve kasık fıtıkları burada olur.

INFUSIO: bk. ENFÜZYON.

İNFÜZYON (Eczacılık): bk. ENFÜZYON.

INGARDEN, Roman (doğ. Kraków 1893), Polonyalı filozof. Almanya'da felsefe ve matematik okumuş, 1940'ta Kraków ve Varşova'da felsefe profesörü olmuştur. Alman filozofu E. Husserl'in öğrencisi ve arkadaşı olan I., çok geçmeden onun «transzendental» idealizminden ayrılarak, değişik bir fenomenolojiyi temsil etmiştir. 1950 - 1956 yıllarında idealist felsefesinden dolayı profesörlükten uzaklaştırılmıştır. Estetikle ilgili eserlerinde edebiyat ve sanatın ontolojisini kurmak için gayret sarf etmiştir. Sanat eseri, ona göre, eseri temaşa edenin şuurlu bir hareketiyle somutlaştırılır ve bir değer taşıyan estetik nesne olarak görülür, yaşanır. I., en önemli felsefî eseri olan *Spor w istnienie świata* (Kâinatın varlığı hakkındaki mücadele) [1947 - 1948] adlı eserinde, ontolojik bir fikir analizine dayanarak idealizm ve realizm arasındaki eski zıddıyeti araştırır. Bunun gibi, «intersubjektif» bilim olarak vasıflandırdığı yeni ilmî görüşün, bilgi teorisine âid temellerini göstermeğe çalışmıştır. 1968'de G. -V.- Herder armağanını almıştır. Eserleri şunlardır: *Über die Stellung der Erkenntnistheorie im System der Philosophie* (Bilgi teorisinin felsefe sistemindeki durumu üzerine) [1925]; *Das literarische Kunstwerk* (Edebî sanat eseri) [1931]; *O poznawaniu dziela literckiego* (Edebî sanat eserinin tanınması) [1937]; *O budowie obrazu* (Resmin inşâsı üzerine) [1946]; *Studia z estetyki* (Estetike âid araştırmalar) [1947 - 1958]; *Untersuchungen zur Ontologie der Kunst* (Sanatın ontolojisine dâir araştırmalar) [1962].

R. INGARDEN

INGEGNERI [*incenyeri*], **Marco Antonio** (Verona 1545? - Cremona 1592), İtalyan bestecisi. Cremona duomo (büyük kilisesi) sunun şarkıcısı ve orkestra şefi olarak çalışmıştır. Monteverdi (b. bk.) ye ders verdiği sanılır. Eserleri arasında, Roma ve Venedik okullarının etkisini gösteren birçok dinî kompozisyonları olduğu gibi, içinde homofonik ve polifonik elemanları birbirine bağlayan lirizm bakımından çok zarif madrigalleri de vardır.

INGELHEIM [*ingölhaym*], Federal Almanya'nın Rheinland - Pfalz eyaletinde, Rhein nehri kıyısında bir kasaba. Ober- ve Nieder- I. (Yukarı ve Aşağı I.) olmak üzere iki kasabasıyla Frei - Weinheim adındaki kasabanın 1939 târihinde birleştirilmeleri suretiyle kurulmuştur. Nüfusu 20 000 civarındadır. Ecza tesisleri, tarım okulu, elektroteknik kuruluşları ve konserve fabrikası kayda değer. Sanat târihi yönünden XII. yüzyılda inşa edilmiş bir kilise ilgi çekicidir. I. bir şarapçılık bölgesinin de merkezidir.

INGELHEIM: XII. yüzyılda inşa edilmiş târihî kilise

INGEMANN, Bernhard Severin (Thorkildstrup 1789 - Sorö 1862), Danimarkalı şâir. Sorö Akademisi'nde profesör olarak çalışmış, Alman romantizminin etkisinde kalmıştır. Lirik tabiat şiirleri, millî ve dinî şiirler ve halk romanları yazmıştır. Romanlarından bâzıları şunlardır: *Valdemar Seier* (Zafer kazanan Valdemar) [1826]; *Erik Menveds Barndom* (Erik Menved'in ilk yılları) [1828]; *Kong Erik og de Fredlöse* (Kral Erik ile haydut) [1833]; *Prins Otto af Danmark og hans Samtid* (Danimarka prensi Otto ile çağdaşları) [1835]; *Dronning Margrethe* (Kraliçe Margrethe) [1836]; *Holger Danske* (Danimarkalı Holger) [1837]. Şiirleri: *Morgen - og Aftensange* (Sabah ve akşam şarkıları) [1839]; *Ahasverus* (ad) [1845]; *Landsbybörnene* (Köy çocukları) [4 cild, 1852].

INGENHOUSZ [*ingönhous*], **Jan** (Breda 1730 - Bowood, Londra civarı 1799), Hollandalı hekim. Breda, Londra ve Viyana'da hekim olarak çalışmış, İmparatoriçe Maria Theresia'nın özel hekimi olmuştur. 1799'da bitkilerin fotosentezini keşfetmiştir. I., karbondioksitten bahsetmemiş, bunun yerine, fena hava deyimini kullanmıştır. 1782'de J. Senebier, bu fena havanın karbondioksit olduğunu ispat etmiştir. Bunun dışında sıcaklığın iletilmesi, odyometre ve elektrik problemleri ile de uğraşmıştır. Eserleri şunlardır: *Experiments upon vegetables* (Bitkiler üzerine denemeler) [1799]; *On the nutrition of plants and the fruitfulness of the earth* (Bitkilerin beslenmesi ve toprağın verimliliği üzerine) [1796].

İNGİLİZ BİRİMLERİ: İngilizler ve İngiliz dilini kullanan milletler öteden beri uzunluk, yüzey, hacim, ağırlık, güç gibi alanlarda özel birimler kullanmışlardır. Ancak Ortak Pazar'a üye olarak katılmaları ve her bakımdan Avrupa kıtasındaki milletlere örf ve âdet bakımından yaklaşmaları üzerine, kıymet ölçümünde ondalık sistemi kabul etmişler, bütün diğer alanlarda da milletlerarası birimleri benimsemişlerdir. Bk. BİRİM SİSTEMLERİ.

İNGİLİZ DEVRİMLERİ: 1. *Magna Carta devrimi*: İngiliz anayasa târihinin en önemli belgesi olan *Magna Carta* (Büyük Belge)'nın 1215 yılı Haziran'ında Runnymede'de Kral John'a baskı altında imzalattırılmasiyle gerçekleştirilen devrim. Kralın uyruklarından gelişigüzel ve zorla vergi alması ve baronların imtiyazlarını tanımama yolunu tutması, baronlardan başka şövalyeleri ve şehir halklarını da kendisine düşman etmiştir. Serfler ile zanaatçıların temsil ettiği alt toplum tabakasının Baronlar Savaşına bilfiil katılmalarına rağmen, ayaklanma millî bir tepki niteliğinde idi. *Magna Carta*'da feodal baronların hak ve imtiyazlarından başka kilisenin hürriyeti de teminat altına alınmakta, fakat köylülerle çiftlik kiracılarını koruyan hükümlere pek az yer verilmekte idi. Belgede, aynı zamanda, uyrukların ve cemaatlerin haklarını koruyan ve halktan alınacak vergileri bir esasa bağlayan kanunlar çıkarılması ve kralın bu kanunlara saygı göstermemesi hâlinde ona karşı zor kullanılması da yer alıyordu. *Magna Carta*'nın en önemli bir noktası, bütün uyrukların zulüm ve işkenceden korunacağını müphem bir şekilde de olsa kaydetmesi idi. Sonradan bu hüküm sanıkların mutlaka bir mahkeme ve jüri tarafından yargılanması gerektiği biçiminde yorumlanmıştır. Böylece, *Magna Carta* İngiltere'de kralların mutlak hükümranlığına son vermiş olan bir hürriyetler teminatı belgesi ve parlâmento sisteminin gelişmesinde atılan önemli bir adım sayılır.

2. *1381'de bir köylü ayaklanmasıyle gerçekleşen devrim*: İngiltere'ye ilk olarak 1348 yılında giren veba salgını İngilizlerin ekonomik hayatını altüst etmiş, uzun zamandan beri başlamış bulunan feodalite ve baronlar idaresi ve mahkemeleri sistemlerinin kaldırılması hareketini hızlandırmış, şehirler kurulmaya ve halk ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Devrin karışıklığı ve değişikliği Jon Wyclif'in doktirinlerinin öncülüğünü ettiği radikal düşüncelerin doğup gelişmesine yol açmıştır. İşverenler gibi işçiler de iş kanununa saygı göstermez olmuşlar, şehir halkları çeşitli hak kısıtlamalarına karşı belediyeler kurulmasını istemişler, köylüler de baron çiftliklerindeki idarenin sıkılığından ve baron mahkemelerinin adaletsizliğinden şikâyetçi olmuşlardır. Bütün bunlar 1381'de Wat Tyler adında bir âsinin idare ettiği ve bütün ülkeyi saran büyük bir köylü ayaklanmasına yol açmış, sonunda Plantagenet hanedanından olan kral II. Richard tahttan indirilerek onun yerine 1399'da Lancaster hanedanının ilk kralı olan IV. Henry geçmiştir.

3. *Puritan devrimi*: Kral I. James ile oğlu kral I, Charles'ın saltanat dönemlerinde en önemli iç hareketler, din alanında Puritan'lar tarafından temsil edilen yeni burjuva sınıfının ülkenin idaresinde söz sahibi olma, yalnız krala karşı sorumlu bulunan bakanların nüfûzuna son verme ve parlâmentoyu kralın iradesine üstün kılma yolunda giriştiği mücadeleler olmuştu. Bu mücadeleler 1642 yılında başlayan ve Puritan devrimi ile sona eren bir iç savaşa yol açmış ve bu savaşlarda galebe sağlayan parlâmentocular 1649'da kral I. Charles'ı idam etmişlerdir.

4. *Kanlı veyâ Kansız devrim*: 1688 - 1689 yıllarında II. James'in tahttan indirilip yerine III. William ile II. Mary'nin getirilmeleriyle sona eren olaylar. 1649'dan sonra 10 yıl süre ile kralsız kalan İngiltere tahtına 1660'ta II. Charles çıkmış, fakat Stuart'ların Katolikliğe ve mutlakıyete eğilimli olmalarından şüphelenen İngilizler bu olayı iyi karşılamamışlardır. 1685'te kral olan II. James'in açık-

tan açığa Katolik olması ve Katolik bir veliahdın dünyaya gelmesi, o zamana kadar krala sadık olan Tory'lerin Whig'lerle birleşerek krala karşı cephe almalarına yol açmış, Tory liderlerinin daveti üzerine ordusu ile İngiltere'ye çıkan Hollandalı William of Orange karşısında ordusu tarafından terk edilen II. James Fransa'ya kaçmış, ertesi yılın başında parlâmento William ile karısı Mary'yi ortaklaşa olarak İngiltere'yi idare etmekle görevlendirmiştir. Çıkarılan *Haklar Beyannamesi* ile Haklar Kanunu hükümdarla uyrukları arasındaki münasebetleri yeniden düzenlemiş ve ileride Katolik bir kralın tahta çıkmasını önlemiştir. Bu devrim, parlâmentonun otoritesinin kralların ilâhî hakkına karşı kazandığı bir zafer olmuş, artık ondan sonra İngiltere'de parlâmentonun hâkimiyetine yapılan itirazlar hiçbir zaman başarıya ulaşamamıştır.

İNGİLİZ DİLİ, Hind - Avrupa dilleri familyasının Germanik alt familyasının alt grupundan olup başlıca Büyük Britanya adaları, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika'nın büyük bir bölümü ve ayrıca Bermuda gibi birçok küçük yerlerde konuşulan bir dil. Bugünün İngilizcesi V. yüzyılda Büyük Britanya'yı istilâ etmiş olan Germen kabilelerinin dilinin devamından ibârettir. Germen asıllı istilâcılar İngiltere'nin çeşitli bölgelerine ayrı ayrı diyalektler getirmişlerdir. Jut'lar Kent bölgesine yerleşerek Kent diyalektiyle konuşmuşlar, Saksonlar güney İngiltere'nin artakalanını işgal ederek Sakson diyalektini meydana getirmişlerdir; kuzeyde, Germen kabilelerinin birbiriyle karışıp Mercia diyalektiyle konuştukları bir bölgenin yukarı tarafında Angl'lerin konuştuğu diyalekt Northumbria dili adını almıştır. İngiliz edebiyatı târihinin doğuşuna işte bu kuzey bölgesi şahit olmuştur. Sonra, kral Alfred (ölm. 901)'in çabalarıyle Sakson diyalekti edebî dil olmuştur. Bu dil bütün ülke için standart dil olabilirdi. Fakat ticaretin, sarayın ve halkın ilgileri tedricen Londra üzerinde toplanmış ve ülkenin merkezî yerindeki bu şehir İngiltere'nin kültürel ve lengüistik merkezi hâlini almıştır.

İngilizcenin târihi bir bakımdan İngiltere'nin târihini yansıtır. IX. yüzyılda standart İngilizce, hâkim durumdaki Wessex'in kullandığı diyalektti. XI. yüzyıldaki Norman istilâsı adayı yabancıların yonetimine geçirmiş, resmî dil olarak Fransızca, İngilizcenin yerini almıştır. XIV. yüzyılda İngilizce yeniden yüksek tabakanın dili hâline geldiği zaman, başkent Londra idi ve yeni standart dil, modern standart İngilizce olarak devam edecek olan Londra diyalekti idi.

İ. D.'nin târihini üç döneme ayırmak âdet olmuştur: eski (*old*), orta (*middle*) ve yeni (*modern*) İngilizce. Eski İngilizce, orta ve yeni İngilizceye kıyasla tam infleksiyonlara, yâni art takılara sahiptir. Bu dil, en eski yazılı belgelerden başlayıp 1100 yılına, Norman istilâsından sonraya kadar kullanılmıştır. 597 yılında İtalya'dan Kent krallığına gelen St. Augustinus'un Anglo - Saksonları Hıristiyan etmeye başlamasına kadar bu dile âid yazı biçiminde bir belge yoktur. Dildeki değişmeler durmadan devam etmiş ve 1100 yılında art takılardan pek çoğu yok olmuştur. Böylece Orta İngilizce dönemi başlamıştır. Bu dönem 1500 yılına kadar sürmüş, ondan sonra art takıları iyiden iyiye kaybeden Yeni İngilizce kullanılır olmuştur.

İNGİLİZ FELSEFESİ: Öteki Avrupa ülkelerinde olduğu gibi temel Hıristiyan teolojisinden ayrılması mümkün olmayan Orta Çağ İ. F. bir yana bırakılacak ve Rönesans döneminde başlayan ve çoğu zaman tabiat bilimleri üzerine eğilen modern felsefeye paralel olarak doğup gelişen İ. F. göz önüne alınacak olursa, sözü geçen dönemden XX. yüzyıla kadar, her biri felsefî düşüncenin ilerlemesinde atılan önemli adımları temsil eden birçok ad görülür:

Bacon'ın felsefeye katkısı, Skolastiğin «a priori» metoduna karşıt olarak, uslamlamada modern bilimin tümevarım metodunu formül biçiminde ifade edip bilim dünyasına sunması olmuştur.

Ampirizm öğretisi çeşitli biçimlerde Bacon, Hobbes, Locke, Berkeley, J. S. Mill ve başkaları tarafından yayılmıştır (bk. BACON, Francis; HOBBES, Thomas; LOCKE, John; HUME, David; BERKELEY, George; MILL, Stuart).

Newton'un çalışmaları ve eserleri XVIII. yüzyıl düşüncesini derinliğine etkilemiştir (bk. NEWTON, Sir Isaac).

Darwin'in evrim kuramı (tekâmül nazariyesi) XIX. yüzyıl ortaları düşüncesine derin bir etki yapmıştır (bk. DARWIN, Charles R.).

Bütün sosyal ve siyasî örgütlerin amacının toplumun refah ve mutluluğu olması gerektiğini ileri süren ve erdemi yararlı olmakta arayan sistemi Mill temsil etmiştir (bk. MILL, John Stuart).

En yeni ve en önemli felsefî hareket olup modern matematikle yakından ilgili bulunan «bilimin lojik analizi» hareketi de İngiltere'de Russel ve Whitehead taraflarından geliştirilmiştir (bk. RUSSEL, Bertrand; WHITEHEAD, Alfred North).

İNGİLİZ KALEM AŞISI: bk. KALEM AŞISI.

İNGİLİZ KEMAL: bk. TOMRUK, Ahmed Esad.

İNGİLİZ KIRMIZISI, demir oksidi, Fe_2O_3. Rengi kırmızımsı - kahverengimsi olup yönü 5,2 dir. Demir hidroksidi ve başka bâzı demir bileşimlerini kızartarak elde edilir. Cilâlamada, katalizatör olarak, ressam ve boyacılara mahsus kırmızı boya olarak kullanılır.

İNGİLİZ MUHİBLERİ CEMİYETİ (İng. Association of the Friends of England in Turkey) (kuruluş yılı ve yeri: Mayıs 1919, İstanbul), Türklere karşı körükörüne bir düşmanlık politikası gütmüş olan Gladstone (b. bk.)'un tesirinde kalmış Lloyd George'un Türkiye hakkındaki plânlarını gerçekleştirmek yolunda kurulmuş, açık ve gizli faâliyetleri bulunan bir casus teşkilâtı. İ. M. C., başta padişah VI. Mehmed Vahîdeddin ve Sadrâzam Damad Ferid Paşa, Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal, Âdil, Mehmed Ali, Sâdeddin beyler ve Ayândan Hoca Vasfi Efendi olmak üzere, İngilizlerin idareye bir an önce el koymasını isteyen ve İngiliz himayesi projesini hazırlayan, millî güç ve güvenden yoksun korkaklar, ümitsizler ile birtakım satılmışlar tarafından, İngilizlere muhabbet ve taraftarlığı sağlamak için teşkil edilmiş, Millî Mücadele'ye karşı bir ihanet şebekesidir. Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) ve karargâhının dört gün önce Samsun'a çıktıkları, Kâzım Karabekir Paşa'nın Erzurum'da bulundukları ve bütün Anadolu'nun yer yer Millî Mücadele için kaynaştığı bir târihte, 23 Mayıs 1919'da, İstanbul'dan Said Molla imzasiyle belediye başkanlarına çekilen birer telgrafla İstanbul'da kurulduğu bildirilen başlıca «kurtuluş yolu» (?) İ. M. C.'nin her vilâyette şûbelerinin açılması istenmiştir. Ayrıca, halkın İngilizlere karşı fevkalâde muhabbet ve taraftarlık beslediği, İngiliz himaye ve müzaheretini acele beklediği yolunda kaleme alınmış düzme telgrafların bütün işgal kuvvetleri komiserlerine, hükûmete, gazetelere ve Paris Barış Konferansı'na gönderilmesi bildirilmiştir.

9 Kasım 1918'den beri yayımladığı «Yeni İstanbul» (39. sayısından sonra Türkçe İstanbul)'daki aşırı İngiliz taraftarlığı ile en çok faâliyet gösteren ve önde gelen yöneticisi, eski Şûrâ - yı Devlet (Danıştay) üyesi Said Molla olan İ. M. C.'nin kurucuları ve ilk yönetim kurulu kadrosunda şu kimseler bulunmaktadır: Fahrî başkanlar: Eski Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa, Şehremîni Cemil Paşa; fahrî üyeler: Padişahın damadı Ahmed Zülfügül Paşa, Temyiz Mahkemesi Başkanı Ali Rüşdü Efendi, eski Ticaret ve Ziraat Nâzırı Kâmil Paşazâde Abdullah Bey, 5. Kor. K. Hamdi Paşa.

Daimî Başkan: Ziraat Bankası müdürü Kâmil Paşazâde Şevket Bey; İkinci Başkan: Said Molla Bey, Başkan vekili: Em. Kur. Alb. Enver Bey; daimî üyeler: eski Tahran Sefiri Sadreddin, Millî İktisad Bankası Müdürü Safiyeddin, Umum Şirketler Komiseri Nebil Ziyâ, yazar Abdullah Zühdü, eski Maliye Veznedarı Hâlid, Şûrâ - yı Devlet Tanzimat Dairesi eski üyesi Nâfiz Sürûrî, eski Bombay Başşehbenderi Mahrukîzâde Cafer, Emin, Sadrâzam Halil Rifat Paşazâde Ahmed Rifat beyler, Bahriye feriklerinden ressam Ahmed Paşa, Mersin mutasarrıflığından emekli Nüzhet Paşa. Muhasip üye: Maârif Nezâreti eski Muhasebe Müdürü Vâhi Bey.

İ. M. C. mensupları arasında şu kadın üyeler de bulunuyordu («Alemdar», 23 Mayıs 1919, aded: 151-1461, s. 2):

Belkıs Ömer, Seher Nüzhet, Ayşe Celîle (Nâzım Hikmet'in annesi), Fatma Cevdet, Nadire Cemal, Nesîbe Ziya, Nâime Cemal ve Melek hanımlar. İ. M. C.'nde, teşkilâtın asıl başkanı olduğu anlaşılan ve yeraltı çalışmaları ile tahrik ve tezvir işlerindeki ihtisasından ötürü Hindistan'dan Türkiye'ye getirilmiş bulunan İngiliz papazı Dr. Frew, İngiltere Elçiliği baştercümanı Mr. Andrew Ryan, haber almada, siyasî ve idarî işlerde çalıştırılan askerî ateşe Wyndham Deedes gibi yabancılar da bulunuyordu.

İstanbul içinde Fâtih, Beylerbeyi, Üsküdar, Kızıltoprak - Feneryolu, Paşabahçe, Büyükdere, Ortaköy, Beşiktaş, Unkapanı, Eyübsultan, Şehremîni, Kocamustafapaşa, Kadıköy, Tophâne, Kumkapı, Haydarpaşa ve Cağaloğlu gibi yirmiden çok şûbesi açılan İ. M. C.'nin 23 Mayıs 1919'da Edirne'de de kurulduğu «Alemdar», 25 Mayıs 1919, aded: 153 - 1463, s. 2), Kiraz Hamdi Paşa tarafından Bandırma'da da kurulmak istendiği bilinmektedir. Ayrıca, İstanbul hükûmeti kuvvetlerinin girdiği, Hürriyet ve İ'tilâf Partisi (b. bk.) şubelerinin açıldığı her yerde İ. M. C. de teşkilât kurmaya çalışmış ve kısmen de başarı sağlamıştır.

Atatürk'ün ifadesi ile: İ. M. C.'ni teşkil edenler, kendi şahıslarını ve şahsî çıkarlarını sevenler ve şahısları ile menfaatlerinin korunması çâresini Lloyd George hükûmeti marifetiyle İngiliz himayesini teminde arayan bedbahtlardır.

İstanbul ve Anadolu'da, millî gücü yıpratıcı çeşitli yıkıcı propagandalarla zayıf iradeli aydınlarda «tek çıkar yol olarak manda idaresi» fikrinin yaygın hâle gelmesine sebep olan İ. M. C.'nin, bu görüşün çetin bir mesele hâlinde millî kongrelerde, Millî Mücadeleciler arasında savunulup münakaşa edilmesi havasının yaratılmasında da kötü tesirleri görülmüştür. Yabancı idaresi için yarışanlardan bir diğer rakip grupun Amerika mandası taraftarlığını savunmalarında da âdeta sebep teşkil eden ve buna yol açan İ. M. C., diğer yıkıcı açık ve gizli faâliyetleri ile yurt içinde isyan ve ihtilâl çıkararak millî şuuru ve mücadeleyi felce uğratmayı hedef almıştır.

«İdaresi altında milyonlarca Müslüman barındıran İngiltere devlet - i muazzaması ile, Osmanlı hilâfet ve saltanatı arasında mevcut samimiyetin devamı ve artırılması» amacı ile kurulduğunu iddia ve ilân eden, aslında yerüstü ve yeraltı, açık - kapalı, bölücü - yıkıcı faâliyetleri ile hilâfet, saltanat taraflısı mandacıları kışkırtmak ve ayaklandırmak çabasını gösteren İ. M. C.'nin her davranışı, Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'nın başbuğluk ettiği Millî Mücadele'nin çelik iradesine çarparak parçalanmış ve tesirsiz hâle gelmiştir. Son kongresini 6 Ekim 1921'de yapan İ. M. C., millî kuvvetlerin zaferi üzerine, destekçi ve iş birlikçisi Hürriyet ve İ'tilâf Partisi'nin âkıbetine uğramış, faâliyetleri sona ererek ortadan kalkmış ve bir ihanet örneği olarak târihe karışmıştır. — Fethî Tevetoğlu

İNGİLİZ MUSİKİSİ: İ. M. 'nin en eski klâsik eseri 1240 yılı dolayında John of Fornsete tarafından yazılmış olduğu sanılan ve kanon sanatının ilk eseri olarak Avrupa musiki târihinde de önemli yeri bulunan *Sumer is icumen in* (Yaz geldi) adlı ve simültane altı sesli kompozisyondur. Birçok İngiliz kralı müzikle uğraşmıştır ve bu arada V ve VIII. Henry'lerin de eser bestelemiş oldukları sanılır. Elizabeth dönemi öncesinde John Taverner (aş. yu. 1495 - 1545) in dinî âyin müzikleri ve başka koro eserleriyle İ. M. yüksek bir seviyeye erişmişti. İ. M.'nin altın çağı denilen Elizabeth döneminde bu kraliçenin desteğiyle hepsi de dinî müzik yazmış olan Th. Tallis, C. Tye, John Marbeck, W. Bird gibi büyük besteciler yetişmiştir. XVI. yüzyıl sonunda Th. Morley, Th. Weelkes ve J. Wilbye ilk madrigalleri yazmışlardır. XVII. yüzyıl ortalarında İ. M.'ne «mask» denilen danslı oyun müziği hâkim olmuştur. Mask müziği bu oyunlarda ikinci derecede önem taşımakla beraber opera tarzının meydana gelmesini hazırlamıştır. En ünlü mask oyunu müziği H. Lawes tarafından yazılan *Comus*'tur. İlk operalardan *The Siege of Rhodes* (Rodos kuşatması)'un müzik metni kaybolmuştur. 1675'te oynanan Locke'un *Psyche* (klâsik mitolojide Venus'un kıskandığı güzel prenses) operası halen yaşamakta olan en eski İngiliz operasıdır. Restorasyon döneminde Puritan'ların etkisiyle musiki hayatı biraz yavaşlamışsa da, II. Charles Fransız örneğine göre bir orkestra kurdurmuş, bu devirde yeniden canlanan tiyatro oyunlarında çalınıp söylenen ara müzikleri bu oyunlara opera niteliği kazandıracak derecede artmıştır. Bu sıralarda Purcell, pek büyük bir başarı kazanan küçük bir opera (*Dido and Aeneas*) yaratmıştır. Bu bestecinin ölümsüz eserleri arasında keman sololarıı ve harpsikord süitleri de vardır. Purcell'in sağlığında İngiltere'de umuma mahsus konserler verilmeye, aynı zamanda İngiliz musiki hayatına yabancı musiki ustaları hâkim olmaya başlamıştır. 1710'da İngiltere'ye ilk gelişinden iki yıl sonra bu ülkeye temelli olarak yerleşen Händel, başlangıçta İtalyan diliyle oynanan 45 opera yazmıştır. 1728'de İtalyan tarzındaki operaları alay konusu eden John Gay'in *The Beggars* (Dilenciler) adlı ballad operası sahneye konulmuştur. Händel 1720'den itibaren lâik ve biblik koro müzikleri bestelemiş, 1742'de yazdığı *Messiah* (Mesih) korosundan sonra, iki yüzyıl boyunca İ. M.'ni etkileyen oratoryo tarzında eserler vermeye başlamıştır. Bugün hâlâ faal durumda bulunan İngiliz musiki kurumlarının bâzıları Händel zamanından kalmadır. Ballad opera döneminden klâsik musiki dönemine, yâni piyano dönemine geçiş sırasında İ. M.'ne yine büyük besteci Johann Christian Bach ve piyano virtuozu Muzio Clementi gibi yabancılar hâkimdi. Bu dönemde yerli musiki yerinde saymış, çocuk Mozart'ın ve yaşını başını almış Haydn'ın Londra'yı ziyaret-

leri XVIII. yüzyıl İ. M.'nde büyük hâdiseler olmuştur. Bu sıralarda kurulan Eski Müzik Konserleri teşkilâtının düzenlediği dev konserlerde Händel'ın eserleri yüzlerce şarkıcı ve çalgıcı tarafından icra edilmiştir.

Romantik musiki döneminin başlangıçlarında, yâni 1813'te kurulan Philharmonic Society, Beethoven müziğinin yayılmasında büyük rol oynamıştır. Bu dönemde İngiliz bestecileri kuvveti hafif operaya vermişlerdir. Bu alanda İngiliz musiki târihinde önemli rol oynamış başka bir yabancı olan Mendelssohn'un taklitçisi Sterndale Bennet'tin eserleri büyük rağbet görmüştür. Yine bu dönemde özellikle provenslerde büyük korolar hâlinde şarkı söyleme tarzı çok gelişmiş, 1900 yılında Edward Elgar (b. bk.) ve Frederick Delius (b. bk.), Wagner tarzında eserler vermişlerdir.

XX. yüzyıl başlarında bu iki sanatçının yarattıkları eserlerle İ. M. yeniden kişilik kazanmıştır. XIX. yüzyılın 2. yarısında birçok musiki okulu kurulmuştur. Bunların en ünlüleri hâlâ faaliyette bulunan Krallık Musiki Akademisi ile ona bağlı Krallık Musiki Koleji'dir. 1879'da Sir George Grove, *Musiki ve Musikiciler Diksiyoneri*'nin ilk cildini yayınlamış, 1898'de İngiliz Halk Musikisi Derneği kurulmuştur. Daha sonraki besteciler kuşağını temsil eden R. W. Williams ve G. Holst (b. bk.), ilhamlarını yeniden keşfedilen halk musikisinden almışlardır. Williams, ilki korolu olan on senfoni yazmıştır. Bu XX. yüzyıl döneminde halkın zevki orkestra müziğine yönelmiştir. Daha sonraki besteciler ise olağanüstü orijinallikte eserler vermişlerdir. Bunlardan Benjamin Britten (b. bk.), Richard Strauss ve Giaccomo Puccini'den sonra yetişmiş en başarılı opera bestecisi sayılır. 1931'de Sander's Wells adıyle, 1946'da Covent Garden adıyle devamlı çalışan opera kumpanyaları kurulmuştur. Manchester'de (1857), Liverpool'da (1840), Birmingham'da (1920), Bournemouth'da (1893) ve İskoçya'da (1893), masrafları devlet veyâ belediyeler tarafından karşılanan ve full-time çalışan orkestralar kurulmuştur. Londra'da The London Symphony, London Philharmonic, Royal Philharmonic, Philharmonia ve B. B. C. Symphony Orchestra adında başlıca beş büyük orkestra vardır. 1951'de Londra'da Royal Festival Hall, 1967'de Queen Elizabeth Hall kurulmuş, 1947'de Edinburgh Festivali, 1945'te Chattenham Festival of British Contemporary Music düzenlenmiştir.

İNGİLİZ SANATI: Orta Çağ'da özellikle İngiliz kiliselerini süsleme işlerinde çalışan pek çok yağlıboya resim, heykel, renkli cam ve broderi sanatçısı ve ayrıca yazma kitapları süsleyen tezhipçiler yetişmiştir. VII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar süren bu çalışmaların yarattığı eserlerin bâzıları bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Orta Çağ sanatının bu zenginliğine kıyasla XVI ve XVII. yüzyıllar kısır kalmış, asiller kendi portrelerini yaptırmak için Hollanda'dan Holbein ve Van Dyck gibi ressamları getirtmişlerdir. Yalnız, Kraliçe Elizabeth devrinde usta minyatürcüler yetişmiş, XVII. yüzyıl sonlarında da Grinling Gibbons gibi büyük bir heykelci ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılda portre ressamlığı alanında olağanüstü büyük adlar yer almıştır. Bunların başında Krallık Sanat Akademisi'nin kuruluşuna önayak olan Sir Joshua Reynolds ile Gainsborough (b. bk.)

İNGİLİZ SANATI: Salisbury Katedrali (XIII. yüzyıl)

İNGİLİZ SANATI: T. Gainsborough: «Hayvanların su içtiği yer» [1777] (Millî Galeri, Londra)

İNGİLİZ SANATI: J. Reynolds: «Bir genç kadın portresi» (Sanat Târihi Müzesi, Viyana)

gelir. Öteki büyük portreciler Romney, Raeburn, Hopner, Wilkie ve Sir Thomas Lawrence'tir. Gainsborough aynı zamanda manzara ressamlığı alanında önemli bir mevkie sahiptir. XVIII ve XIX. yüzyıllarda başka birçok manzara ressamı daha, yetişmişse de, bunların başarıları Fransız resim sanatını çok geniş ölçüde etkilemiş olan John Constable (b. bk.) ve J. M. W. Turner gibi iki büyük peyijajist tarafından gölgelenmiştir. XIX. yüzyılda, kısa ömürlü Raffaello öncesi resim okulunun başlıca temsilcileri D. G. Rossetti, W. H. Hunt ve Burns - Johns olmuştur.

Orta Çağ'dan sonra resim sanatının gidişine ayak uyduramamış olan heykelciliğin en başarılı sayılan sanatçıları XVIII. yüzyılda Flaxman, XIX. yüzyılda da Baron Leighton, Sir W. H. Thornycroft, Sir A. Gilbert ve bunların hepsinden üstün görülen A. Stevens'tir. XX. yüzyılda F. Dobson, E. R. Gill ve H. Moore İngiliz heykelciliğini yüksek bir seviyeye çıkarmışlardır. İ. S., meselâ kübizm gibi tecrübe niteliğinde ve entellektüel sanat hareketlerinin öncülüğünü yapmamışsa da, o hareketlerin derin etkisi altında kalmıştır. XX. yüzyılın en başarılı ressamları A. John, P. Nash, S. Spencer, Sir W. Orpen, Sir M. Bone, Sir W. Rothenstein, P. W. Steer'dir. Porselen eşya yapımında İngiltere haklı bir üne sahiptir. Chelsea, Derby, Doulton, Staffordshire ve Wedgewood porselenleri dünyaca ünlüdür. Aynı şey Victoria devri öncesine âid ev eşyası için ve Chippendale, Sheraton, Heppelwhite ve Adam Brothers gibi ünlü eşya modeli çizicilerinin yarattıkları eşyalar için de söylenilebilir. İngiliz mimarlığının, özelliklere sahip millî bir sanat olarak, XII. yüzyılda Norman üslûbu ile gelişmiş olduğu kabul edilir. Ondan önceki mimarlık üslûbu Roman ve Kelt unsurlarını bir araya getiren Sakson veyâ Anglosakson üslûbu idi ki, yaratmış olduğu eserler manastır ve kilise kalıntılarında görülmektedir. Norman istilâsı İngiltere'ye Fransız mimarlık üslûbunu getirmiş, böylece XII. yüzyıldan başlayarak üç yüzyıl boyunca İngiliz katedrallerinin çoğu İngiliz Gotiği ile yapılmıştır. Gotikten klâsik Rönesans'a geçiş hareketi yavaş olmuş ve Tudor üslûbu (1485 - 1558), Elizabeth devri (1558 - 1603) ve James üslûbu (1603 - 1625) olmak üzere üç merhaleyi içine almıştır. Ülkeye Neoklâsisizm, John Nash tarafından geliştirilen Regence üslûbu ile girmiş, bâzı değişikliklerle Kraliçe Victoria devrinde devam etmiştir. XVIII. yüzyıl sonlarında başlayan Gotik üslûbuna dönüş hareketi XIX. yüzyıl ortasında en büyük rağbete ulaşmıştır. XIX. yüzyıl mimarlığı, bütün dünya mimarlarının takip ettiği üslûba göre dörtköşe basit bloklar biçiminde yapılar yaratmış, 1930'dan başlayarak da modern mimarî, Alman yapıcılığının etkisiyle göreve uygun modern yapılar tarzını uygulamıştır.

İNGİLİZ SANATI: H. Moore: «Ayakta duran insan» (XX. yüzyıl)

İNGİLİZ TUZU, Magnesii sulfas (Kodeks), **Magnesium sulfat** (Fr. Sulfate de magnesium), müshil (sürgün ilâcı) olarak kullanılan tuzların başlıcası. Sedlitz veyâ Epsom tuzu da denilen ve formülü $MgSO_4 + 7 H_2O$ olan İ. T., deniz sularında bir miktar bulunur. Renksiz veyâ beyaz renkte, kuru havada biraz çiçeklenen, rutubetli havada bozulmayan billûrlardır. Lezzeti acı tuzludur. 1 kg suda erir. İ. T., bağırsakta kısmen magnesium karbonat hâline geçer. 15 - 30 gr miktarı şiddetli müshildir. Çocuklara yaş başına 1 gr verilir. Suda eritilip içilmeden önce nâne ruhu damlatılarak tadı değiştirilir.

İNGİLİZ'LER, Büyük Britanya adasında ve İrlanda'nın kuzey bölümündeki altı kontlukta yaşayan insanlara verilen genel ad. İ.'ler ırk bakımından dünyanın en karışık milletlerinden biridir. Buz Çağı'ndan önce bile insanlar kıta Avrupa'sından Britanya adalarına göç etmekteydiler. M. Ö. 5 000 yılına kadar, bugünkü Dover Boğazı'nda İngiltere'yi Avrupa ile birleştiren bir kara şeridi vardı ve böylece Paleolitik devri insanları yürüyerek adaya gidebiliyorlardı. Öteki istilâcılar deniz yolu ile gelmek zorunda oldukları için daha az sayıda ve uzun aralarla gelmişlerdir.

Büyük Britanya adalarına ilk göç edenler üzerine pek az bilgi vardır. M. Ö. I. yüzyıldan V. yüzyıla kadar olan dönemde adaya büyük dalgalar hâlinde Kelt'ler gelmişlerdir. Bunlar adanın şimdiki England ve Wales bölümlerine, Scotland bölümünün yaylalarına yayılmışlar ve denizi aşarak İrlanda adasına geçmişlerdir.

Daha sonra, M. S. 49 yılında gelen Romalılar, Büyük Britanya adasının yalnız England bölümünü işgal ederek V. yüzyıl başlarına kadar orada kalmışlardır. Roma lejyonlarının sürekli olarak kaldığı ülkenin kıyı şehirleri sık sık Romalı tacirler tarafından ziyaret edilmişse de, kıta Avrupa'sından yerleşmek üzere pek az insan gelmiştir. Birçok şehir kurup oralarda yaşamış olan Romalıların ırkî etkilerini küçümsememek gerekmekle beraber, bu etki geçici olmuştur.

Daha sonraki istilâcılar, gelecekteki İ. milletinin ırkî teşekkülünü büsbütün değiştirecek etkiler yapmışlardır. Romalıların gidişinden sonra aradan çok geçmeden, bugünkü Almanya'nın kuzey bölümünden gelen Angl, Saks ve Jut oymakları adayı istilâ ederek Kelt asıllı eski yerliler olan Britonları batıya doğru sürmüşlerdir. Aynı zamanda İ. dilinin temelini de atan bu yeni gelenler kendilerinden önce gelmiş bulunan öteki yerlilerle iyice kaynaşmışlardır. Bundan sonraki istilâcılar, Norsmen (= kuzeyliler, yâni Skandinavyalılar) de denilen Viking'ler, yâni Dan'lar ve Norveçliler olmuştur. Bunlar da adanın doğu kıyılarında, daha önce gelenlerle karışmışlardır. Son büyük istilâyı, birkaç

yüzyıl önce Fransa'ya gelip yerleşmiş olan Skandinavyalıların torunları olan Norman'lar yapmıştır (1066). Bunlar İ. diline Lâtince unsurlar kattıktan başka, adaya düzenli hükûmet prensipini getirmişler ve târihte ilk defa olarak İngiltere'yi gerçekten birleştirmişlerdir.

İ. milletini meydana getiren bu temel unsurlardan başka, daha sonraları barışçı yollarla gelen çeşitli unsurlardan da söz edilebilir. Bunun başlıca örnekleri XIV ve XVI. yüzyıllarda gelen Flaman dokumacıları, XVII. yüzyılda İngiltere'ye sığınan Fransız Huguenot'ları ve İspanya Yahudileri, daha yakın zamanlarda da totaliter Avrupa ülkelerinden kaçıp sığınanlardır. Bunların hepsi de İ. hüner ve mârifetlerine bir şeyler ilâve etmişler, İ. yaşayışına zenginlik getirmişlerdir.

II. Dünya Harbi'nden sonra eski sömürgeler bağımsızlığa kavuştuğu için, Pakistan, Hindistan ve Karaipler'in fazla kalabalık ve sıkışık bölgelerinden birçoğu koyu renkli olan yeni göçmenler gelmiştir. Bunlar ülke nüfusunun ancak % 2'si kadar olmakla beraber bâzı sanayi şehirlerinin çevrelerinde yoğun topluluklar hâlinde yerleşmiş durumda yaşamaktadırlar.

İNGİLTERE (târih): İngiltere târihi, Anglosaksonların V. yüzyılda Britanya adasına ayak basmalarıyla başlar. Ülkenin eski halkını iç kısımlara püskürten veyâ kendi içlerinde eriten Anglosaksonlar, England, (= Angl'lar ülkesi) adını verdikleri adaya yerleşmişler ve VI - VII. yüzyıllarda birbirlerine rakip küçük krallıklar kurmuşlardır.

Romalılarla İrlandalıların tesirinde Hıristiyanlığı kabul eden Anglosaksonlar, özellikle VIII. yüzyılda Avrupa'yı etkileyen orijinal ve parlak bir medeniyet yaratmışlardır. 795'te başlayan Skandinav istilâsı, XI. yüzyıl başına kadar birkaç defa tekrarlanmıştır. Adadaki yerleşmeye yeni bir unsur katan Danimarkalıların sızması, Anglosakson olarak yalnız Wessex hânedanını bırakarak, bu sülâlenin ülkede siyasî bütünlüğü sağlamak denemesine girişmesine imkân vermiştir. Sonra Danimarkalı Hurdecanute (b. bk.), adayı bütünüyle fethederek İngiltere kralı olmuştur (1040). Danimarka hânedanı (1016 - 1042), İngiltere'yi büyük bir imparatorluğa katarak Kuzey ve Baltık denizlerinde ticareti geliştirmiştir. Anglosakson hânedanı Edward the Confessor (b. bk.) tarafından yeniden kurulmuştur. Ama kral ölür ölmez, Witenagemot'un yerine seçtiği Harold'u tanımayan Normandiya dükü William, taht üstünde hak iddia etmiştir. Normandiya ile İngiltere arasında zaten bir süreden beri münasebetler kurulmuştu. Anglosakson krallığına evlenmeler yoluyle Norman asıllılar günden güne daha çok sızmaktaydı. William, taht üstündeki iddialarını, âile bağlarına (ölen kral Edward yeğeniydi) ve Edward ile Harold'un yerine getirilmesi imkânsız vaatlerine dayandırıyordu. Şartlar da oldukça elverişliydi. Fransa kralının güçsüzlüğü, Skandinavların, Flandre dükünün, imparatorun ve önemli bir koz olan Papa'nın isteklerini iyi karşılamaları sonucu Normanlar dışında birçok maceracının da katılmaları ile bir ordu kurulmuş ve Pevensey'ye çıkarma yapılmıştır. 14 Ekim 1466'da Harold, Hastings yakınında yenilmiş ve öldürülmüştür. Çabuk fethedilen İngiltere boyun eğmiştir. Savaşlar soyluları kırmış, yeni gelenlere sahipsiz mülkler bırakmıştır; Edward'ın kanunî varisi sıfatıyle İngiltere kralı olarak taç giyen William (1066 Noeli), Domesday Book'ta yazılı Anglosakson kanunu ve geleneklerine saygı göstermiştir. Bununla birlikte Norman istilâsı İgiltere târihinde gerçekten bir dönüm noktası olmuş, Anklosakson gelenekleri Normanların getirdiği derebeylik düzeninin kalıbını almış ve ada Fransız etkilerine açılmıştır. Bunun sonucunda, mahallî medeniyet tarımcı geleneklerine bağlı kalmakla birlikte ilgi çekici bir şekilde zenginleşmiştir. Bu çeşitli etkilerin birleşmesiyle özel bir İngiliz medeniyeti ve dili doğarak XIV. yüzyıldan itibaren gelişmiştir. Temel kuruluşlar, Normanidya hânedanı (1066 - 1154) ve daha sonra Anjou asıllı Plantagenet hânedanı (1154 - 1399) devrinde ortaya çıkmıştır. Bu kuruluşlar, oldukça güçlü bir monarşi hükûmeti, milletin çeşitli sınıflarının bu hükûmet ile iş birliği yapması ve herkes için geçerli bir kanun (Common law) ile niteleniyordu. Eski bir geleneğe göre soylu mülklerinin parçalı olduğu bu küçük ve az nüfuslu krallıkta I. Henry (1100 - 1135), II. Henry (1154 - 1189) veyâ I. Edward (1272 - 1307) gibi güçlü krallar hâkimiyetlerini sağlam bir şekilde kabul ettirmişlerdir. Gerçek bir idarî sistemin erken bir dönemde gelişmesi, devlet kavramını canlandırmakla birlikte kralın şahsı ile krallık kavramını birbirinden ayırma eğilimini yaratıyordu. Küçük soyluların, nispeten çok kalabalık hür köylüler sınıfıyle temasını sağlayan mahallî meclisler ve krallık konseyleri, az çok canlı bir siyasî hayatı ve hürriyet anlayışını yaşatıyordu. Bir kral zayıfsa veyâ Yurtsuz John (1199 - 1216) veyâ III. Henry (1216 - 1272) gibi başarısızlıklara uğramışsa, baronlar krala geleneklere dayanan hürriyetleri hemen yazı ile onaylatıveriyorlardı. İngiltere, nisbî zayıflığına rağmen kralın asker ve para ihtiyacının büyük kısmını sağladığı için bu ihtiyaçların her artışında kral, tebaasına baş vurmak zorunda kalıyordu. Otoritesi çok sağlam olan I. Edward bile büyütülen konsey veyâ parlamentoyu daha düzenli aralıklarla toplantıya çağırarak yeni vergileri ona çıkartmak mecburiyetinden kendini kurtaramamıştır. Böylece parlamento yavaş yavaş bütün milleti temsil eden gerçek bir siyasî organ hâline gelmiştir.

Norman krallar ve özellikle ilk Anjou'lu hükümdarlar Fransa'da geniş ve zengin topraklara sahip olduklarından, Fransa'daki Capet sülâlesine bağlıydılar. Küçük İngiltere krallığı, bir süre Avrupa'da Somme vâdisinden Pirene dağlarına kadar uzanan büyük mülkün bir uzantısı gibi yaşamıştır. Kıta ile bu münasebetler, İngiltere krallığını Fransa krallarıyle sonu gelmez Yüzyıl Savaşları'na sürüklemiştir (1337 - 1453).

Böylece krallığın Britanya'daki çıkarları zaman zaman feda edilmiş, ama bütünüyle unutulmamıştır. II. Henry, Galler ülkesinde uç beyliklerinin gelişmesini desteklemiş ve 1170'te İrlanda'ya metbuluğunu kabul ettirmiş, İrlanda'da Pale sömürgeleri kurulmuştur. I. Edward, XIII. yüzyılda Gal ülkesi (Wales) ni fethetmiş ve yetkisini İskoçya'ya kabul ettirmeyi denemiştir. Öte yandan, manastırların rolü ile koyun yetiştiriciliğinde yeni bir gelir kaynağı bulan İngiliz ekonomisi gelişmeye başlamıştır. Önce Yahudi tefecilerin, sonra İtalyan tüccarların ve Flaman zanaatçılarının teşvikiyle büyük ticarete ve XV. yüzyıldan itibaren de kumaş dokumacılığına başlanmıştır. XIV. yüzyıl sonunda ve XV. yüzyılda İngiltere krallığı birtakım sosyal, dinî ve siyasî karışıklıklarla ve Yüzyıl Savaşı'na son veren bozgunlarla sarsılmıştır. Fransa'daki fieflerin kaybedilmesi (1558'e kadar muhafaza edilen Calais dışında) hiç değilse krallığa sağlam bir millî bütünlük sağlamıştır. Karışıklıklar, soylular sınıfını kırarak XV. yüzyılda beliren mülk sahibi prenslerin derebeylik rejimini kurma tehlikesini ortadan kaldırmış ve kesinlikle yerleşmiş olan parlamento nun siyasî

rolünü artırmıştır. Tamamiyle İngilizlere has olan bu kuruluşları Tudor hânedanı (1485 - 1603), ilgi çekici bir şekilde geliştirmiştir.

Monarşi otoritesini parlamento aracılığıyle millete kabul ettiren VII. Henry (1485 - 1509) ve VIII. Henry (1509 - 1541), düzen ve birliği sağlamlaştırmışlardır. VIII. Henry'nin 1533'te Roma ile münasebetlerini kesmesi, krallık hizmetlerinde millî bir kilisenin kurulmasına yol açmış (bk. ANGLİKANİZM), zaten kuvvetten düşmüş olan ananevî kilise sınıfının büsbütün zayıflaması, hükümdarların istememesine rağmen, ülkenin Calvin (b. bk.) tarafından yapılan dinî reformlar tesirinde kalmasına ve Püritenliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece İngiltere Protestan bir millet olmuştur. Bu dinî değişikliğe paralel olarak sosyal bir değişme de baş göstermiş, aynı dönemde İngiltere'de denizcilik gelişmeye başlamıştır. XVI. yüzyılda ilk sömürgeler kurulmuş ve ilk büyük deniz zaferleri kazanılmıştır. Amerika'nın keşfi ve uzak ülkelere yapılan deniz seferleri, ticarî faaliyeti kamçılamış ve dinî sebeplerin de katılmasıyle İspanya, İngiltere'nin yeni bir düşmanı hâlini almağa başlamıştır. I. Elizabeth'in uzun ve başarılı saltanatı (1558 - 1603) sırasında, komşu İskoçya krallığında Protestanlıkla birlikte İngiliz tesiri de yayılmış (1560), İngiltere Tudorlarıyle İskoçya Stuartları arasındaki evlenmeler iki eski düşmanı birbirine yaklaştırmıştır. Elizabeth 1603'te ölünce, yeğeni İskoçya kralı VI. James, I. James adıyle İngiltere tahtına çıkmıştır. Stuartların tahta çıkmaları, iki krallığın gitgide kaynaşarak 1707 kanunu ile kesin şekilde birleşmelerine yol açmıştır. O târihten bu yana iki krallığın târihi, Büyük Britanya (b. bk.) nın târihi olmuştur.

İNGİLTERE HÂNEDANI: Bilinen en eski adları Albion ve Britanya ve iyi bilinen en eski sakinleri Keltler olan İngiltere, Julius Caesar tarafından M. Ö. I. yüzyılda kısa bir zaman için istilâya uğramış ve sonra Roma imparatorları Claudius, Nero ve Vespasianus tarafından M. S. I. yüzyılda zapt edilerek Roma İmparatorluğu'na katılmıştır. Germenlerin istilâsına uğrayan Roma, 408'de askerlerini İngiltere'den çekmiştir. M. S. V. yüzyılda Angl ve Sakson (Anglosakson) adını taşıyan Germen kabileleri adaya akınlar yapmış ve Heptarchia (= yedi devlet) adı ile anılan Kent, Sussex, Essex, Wessex, Eastanglia, Northumberland ve Mercia devletlerini kurmuşlardır. O târihlerde ülkenin bütününe England (= Angl'lar ülkesi) adı verilmeye başlanmıştır. Yedi krallığı ilk defa IX. yüzyılda Kral Egbert birleştirmeğe çalışmış, fakat ancak Athelstan 925'te İngiltere kralı unvanını almıştır. Anglosaksonlar, İngiltere'deki Keltleri, Wales (Gal ülkesi) e doğru sürmüşlerdir. Buradaki dağlara sığınan Keltler, dillerini bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Keltlerin diğer kolları da İskoçya'nın kuzeyinde ve İrlanda'da hâlâ yaşamaktadırlar. Danimarka'nın hücum ve istilâlarına uğrayan Anglosaksonlar, 1066'da Normandiya (Fransa) dan gelen Fatih Guillaume (William the Conqueror) tarafından yenilerek ülkelerini kaybetmişlerdir. İngiliz milleti Anglosaksonların ve Normanların karışımından, İngiliz dili de Anglosaksonların Germencesi ile Normanların Fransızcasının karışımından doğmuştur.

İngiltere Kralları:

İlk Anglosakson kralları ve Danimarkalı krallar	Tahta çıkışı
Egbert	800
Ethelwolf	836
Ethelbald	837
Ethelbert	860
Ethelred	866
Büyük Alfred	871
İhtiyar Edward	901
Athelstan	925
I. Edmund	941
Edred	946
Edwy	955
Edgard	957
II. Edward	975
II. Ethelred	978
Suenon (Sweyn), Danimarkalı müstevlilerden bir prens	1013
II. Ethelred	1014 - 1016
Büyük Kanut veyâ Knut (Danimarka ile İngiltere'yi birleştirmiştir)	1015 - 1036
II. Edmund (II. Ethelred'in oğlu)	1016 - 1017
I. Harold (Danimarkalı)	1036
Hardi - Kanut veyâ Hardicanute veyâ Harthcnut (Danimarkalı)	1039
Edward the Confessor (Ethelred'in oğlu)	1042
Harold (Canute'un oğlu)	1066
Norman kralları:	
I. William the Conqueror (= Fatih)	1066
II. William Rufus (= Kızıl saçlı)	1087
I. Henry	1100
Stephen of Blois	1135
Plantagenet hânedanı:	
II. Henry	1154
I. Richard Cœur de Lion (Aslan yürekli)	1189
John Lackland (Jean sans Terre = Yurtsuz John)	1199
III. Henry	1216
I. Edward	1272
II. Edward	1307
III. Edward	1327
II. Richard (III. Edward'ın torunu)	1377
Lancaster kolu:	
IV. Henry	1399
V. Henry	1413
VI. Henry	1422
York kolu:	
IV. Edward	1461
V. Edward	1483
III. Richard	1483
Tudor hânedanı:	
VII. Henry	1485
VIII. Henry	1509
VI. Edward (VIII. Henry'nin oğlu)	1547
Jane Grey (kraliçe)	1553
Mary Tudor (kraliçe; VIII. Henry'nin kızı)	1553
I. Elizabeth (kraliçe VIII. Henry'nin kızı)	1558
Stuart veyâ Stewart hânedanı:	
I. James (İskoçya kraliçesi Mary Stuart'ın oğlu; İskoçya kralı olarak VI. James adını taşırken, aynı zamanda İngiltere kralı ilân edilmiştir)	1603
I.Charles	1625

Cumhuriyet devri (*1649 - 1660*):

	Tahta çıkışı
Oliver Cromwell (1653'te Protector unvanını almıştır)	1653 - 1658
Richard Cromwell (Oliver Cromwell'in oğlu; Protector unvanıyle idareyi ele almıştır)	1658 - 1659
Stuart hânedanının 2. defa tahta çıkışı:	
II. Charles (I. Charles Stuart'ın oğlu)	1660
II. James (II. Charles'in kardeşi)	1685
III. William of Orange (II. James'in damadı) ile eşi Mary (kral ve kraliçe olarak hüküm sürmüşlerdir)	1689
Anne Stuart, II. James'in ikinci kızı (1707'de İskoçya'nın İngiltere ile birleştiğini ilân etmiştir)	1702
Hannover hânedanı:	
I. George (Hannover seçmen prensi)	1714
II. George (I. George'un oğlu)	1727
III. George (II. George'un torunu)	1760
IV. George (III. George'un oğlu)	1820
IV. William (III. George'un kardeşi)	1830
Victoria (kraliçe; William'ın yeğeni)	1837
VII. Edward (Victoria'nın oğlu; Fransa ile Entente Cordiale'i kurmuştur)	1901
V. George (Edward'ın oğlu)	1910
VIII. Edward (George'un oğlu; tahttan feragat etmiş ve Windsor Dukası adını almıştır)	1936
VI. George (Edward'ın kardeşi)	1936
II. Elizabeth (kraliçe, VI. George'un kızı)	1952

(Hannover hânedanı, I. Dünya Harbi'nde Alman adını bırakarak bir şatolarının adı olan Windsor adını almıştır.)

İNGİLTERE - HOLLANDA HARBLERİ, XVII. yüzyılın 2. yarısında İngiltere ile Hollanda arasındaki iki savaş. İlk savaş 1652 - 1654'te geçmiştir. Savaşın sebebi ticarî ve iktisadî idi. Bu yıllarda İngiltere'ye hâkim olan Cromwell, *Navigation Act*'ı yayınlayarak dış ticareti İngiliz gemilerine inhisar ettirmiş ve Hollanda deniz ticaretine ağır bir darbe vurmuştu. Hollanda savaşı kaybetmiştir. 5 Nisan 1654 Westminster anlaşması savaşa son vermiştir. 11 yıl sonra iki devlet arasında ikinci bir savaş başlamıştır (1665-1667). Fransa ve Danimarka tarafından desteklenmesine rağmen Hollanda bu savaşta da başarı gösterememiştir. Fakat kesin bir yenilgiye de uğramamıştır. 10 Haziran 1667 Breda anlaşması ile savaş sona ermiştir. İngiltere, Güney Amerika'da işgal ettiği Hollanda sömürgesi Surinam'ı iade etmişse de Hollanda'nın Kuzey Amerika'daki New Amsterdam kasabasına, yâni müstakbel New York'a el koymuştur.

INGLÉS DE ESCALERELLA [*ingleş de eskalereyya*] Algeciras Körfezi'nde bir liman. İspanyol topraklarını İngilizlere âid Cebelütarık yarımadacığı topraklarından ayıran sınır üzerinde bulunan La Línea limanında İngilizce ve İspanyolcanın karışmasından meydana gelmiş iptidaî bir dil konuşulur.

İNGODA, Rusya'da Şilka nehrinin ana kollarından biri. Uzunluğu 580 km dir.

INGOLSTADT [*ingolştat*], Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Yukarı Bavyera bölgesinde, Tuna nehri kıyısında bir şehir. Denizden 371 m yükseklikte olan şehrin nüfûsu 50 000'i biraz aşkındır. Şehirde, XV. yüzyılda inşâ

INGOLSTADT: Genel görünüş

edilmiş bir saray ve bu sarayda bulunan bir resim koleksiyonu dikkate değer. Bir galeride toplanmış olan bu resimlerin yanısıra bu sarayda zengin bir tarihî eserler koleksiyonu da muhafaza edilmektedir.

Endüstri alanında dokuma fabrikaları, sigara fabrikası ve Federal Demiryolları'na âid bir onarım atelyesi vardır.

Tuna'nın sol kıyısındaki asıl eski şehir birçok târihî eserlerle süslüdür. Bunlar özellikle Gotik ve Barok tarzda yapılmış binalardır. Bunlar arasında Moritzkirche (XIV. yüzyıl), Liebfrauenkirche (XV. yüzyıl), Franziskanerkirche (XIII. yüzyıl) ve Maria de Victoria Kilisesi (XVIII. yüzyıl) en başta gelenleridir. Ayrıca 1472 târihinde Bavyera krallarından Zengin Ludwig tarafından kurulmuş olan Humanist Üniversite'nin binası da mimarî bakımından çok ilgi çekicidir. Bu üniversite 1802'de Landshut şehrine ve 1826 târihinde de München'a nakledilmiştir ki bugünkü München Üniversitesi bunun devamıdır.

INGRES [*ẽgr*], **Jean - Dominique** (Montauban 1780 - Paris 1867). Fransız ressamı ve desinatörü. Önceleri, ağaçtan yontma heykel yapan ve Toulouse Krallık Akademisi üyesi olan babası Guillaume I.'in yanında çalışmış, sonra da David (b. bk.) in öğrencisi olmuştur. XIX. yüzyıl ortasında klâsik okulun vazgeçilmez bir öncüsü ve çağdaşları arasında bir sanat otoritesi olarak kendini tanıtmıştır. Hocası David'in sanatına saygılı olmakla birlikte, antik sanatın takdirkârı olarak daha geniş bir sevgiyle bu inancını sanatında ifade etmiştir. «Konsül Napoléon» portresiyle Roma armağanını kazanarak Roma'ya gitmiş (1805), buradaki çalışmalarından bâzılarını Fransız sergilerine yollamış, XIX. yüzyıl Fransız çizgi sanatının en güzel örneklerinden sayılan, kurşun kalemle yapılmış çok sayıda portrelerle târihî tablolar da yapmıştır. Floransa'da yaptığı «V. Charles'in Paris'e girişi» ve özellikle «XIII. Louis'nin adağı» (Montauban Katedrali) tablosuyle büyük bir ün kazanmıştır. Klasisizmin koyu bir savunucusu olarak, akademi ve güzel sanatlar okulu üzerinde ve «yeni mesleğin cüretkârları» diye adlandırdığı romantiklere karşı kla-

J.-D. INGRES

INGRES: «Oturan kadın»

sik ağırlığını duyurmuştur. I. bu dönemde, X. Charles ile Bertin'in portrelerini ve «Homeros'un taçlandırılması» kompozisyonlarını yapmıştır. I. Roma'daki Fransız Akademisi müdürlüğü sırasında (1834 - 1841), «Odalık ve esiri» tablosunu yapmış, Cherubini'nin portresini de bu dönemde işlemiştir. Floransa'dan Fransa'ya son dönüşünde (1842), «Venus Anadyomene» (1848), «I. Napoléon'un taçlandırılması», «Jeanne d'Arc», «Musa'ların doğuşu», «Kaynak» kompozisyonlarını yapmıştır. Ölümünden önceki eserlerinden biri de 83 yaşında yaptığı «Türk hamamı» (Louvre Müzesi) kompozisyonudur. I., portre sanatında da güçlü eserler ortaya koymuştur. Kurşun kalem ve yağlı boya ile yapılmış birçok âilelerin, burjuva tabakasına mensup kişilerin çok sayıda kadın portreleri de vardır. Stamati ve Lucien Bonaporte âilesi; Bertin'in portresi; Mme Aimon; Mme Devaucay; Mme de Senones gibi. Eski ve Orta Çağ konularını işlemiş, insan ve özellikle kadın vücudunun lirizmini ifade eden güzel portreler yapmış, öğrencilerine de daima büyük üstatlara ve antik sanata saygılı olmalarını telkin etmiştir. Paris'te açılan sergide (1855) sergilenen resimleri geniş yankılar uyandırmış, Fransız hükûmetinin takdirine mazhar olmuş ve bu başarısı ününü daha da yaygınlaştırmıştır. 1862'de senatör olan I.'in eserlerinde hocası David'in kahramanlık ve destanî konuları yer almamıştır. Resimlerinde yer alan unsurlar, kendi renkleriyle bir uyuma tâbi tutularak, çizgiye önem verilmiştir. Eserlerinde sükûnet içinde mükemmeli göstermiştir ve bu inancına ömrünün sonuna kadar bağlı kalmıştır.

INGRIE, Güney Finlanda'da eski bir il. Finlanda Körfezi, Narva ırmağı, Peypus gölü ve Volhov ırmağı arasında bulunan bu bölge, İsveç ve Rusya arasında bir savaş meydanı olmuştur. 1721'de Rusya'ya verilmiştir.

İNGUL (Büyük İngul), Ukrayna'da bir ırmak. Uzunluğu 354 km dir. Dneper Tepeleri civarında Kirovograd adlı kasabaya çok yakın bir yerden doğarak Karadeniz ovalarına geldiği zaman birçok kollara ayrılır. Buralarda sulama işlerinde kullanılan İ., Nikolaev'de Dnepr - Bug körfezinde Karadeniz'e dökülür.

İNGULETS (Küçük İngul), Ukrayna'da bir ırmak. Uzunluğu 549 km dir.

İNGUR (Coğ.): bk. ENGÜR.

İNGUŞ'LAR, kuzey Kafkasya'da, Çeçen - İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde yaşayan Çeçen kavminin bir koluna verilen ad. Arkeolojik kalıntıların tanıklığına göre, İ.'ların eski çağlardan beri kuzey Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde yaşadıkları anlaşılıyor. İ.'ların XVII. yüzyıldan önceki târihleri karışıktır. Bu kavmin eski çağlardan beri hayvancılık, avcılık ve çiftçilik yaptığı bilinmektedir. Yalnız, İ.'ların oturduğu bölgede hüküm süren tabiî şartlar, hayvancılığın ve özellikle çiftçiliğin gelişmesine engel olmuştur.

X. yüzyıldan başlayarak kuzey Kafkasya topraklarında Hıristiyanlık yayılmıştır. XVII. yüzyıl sonlarında Müslümanlık da bu bölgede yaygın bir hal almıştır.

İ.'lar yurtlarını savunmak için Kabardaylar, Kumuklar ve Dağıstanlılarla savaştıkları gibi, Ruslarla da uzun savaşlar yapmışlardır. II. Dünya Harbi'nde bütün Kafkasya kavimleri gibi, İ.'lar da Ruslara karşı Almanlarla iş birliği yapmışlardır. Bunun üzerine harp sonunda, 1936'da kurulmuş olan Çeçen - İnguş Cumhuriyeti Ruslar tarafından kaldırılmışsa da, 1957'de tekrar kurulmuştur. Bk. ÇEÇEN - İNGUŞ ÖZERK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ.

İ. dili, Kafkas dillerinin kuzey - doğu kolunu meydana getiren Çeçen - Lezgi dillerinin Çeçen grupu koluna bağlıdır. Bk. ÇEÇEN - LEZGİ DİLLERİ.

İNHALASYON (Fr. Inhalation), solunum yolu ile ilâç alma. Buğu, gaz veyâ ufak damlacıklar hâline getirilmiş sıvıları, ağız ve burun deliklerine uygulanan inhalatör ile yâhut doğrudan doğruya buğunun solukla alınması suretiyle yapılan bir tedavi çeşididir. Birkaç çeşit İ. vardır: Gazlı İ.'lar (tabiî gazlar, laboratuvarlarda hazırlanmış gazlar, soğuk veyâ sıcak buharlar); 2. Yanan maddelerle İ. (belladonlu, tatulalı sigaralar); 3. Aerosol İ.'ları (sıvı damlacıkları içinde tedavi maddesi); 4. İnce toz hâlinde İ.'lar (genize üflenen borat, şap v. b. gibi ince tozlar).

İNHAN, Mustafa Zühdî (Filibe 1881 - İstanbul 1970), Türk iktisat bilgini ve devlet adamı. Millî ekonominin Türkiye'deki kurucularından biri olan İ., Kadı Âlî Efendi'nin oğludur. Filibe Rüşdiyesi ve Edirne İdadîsinde okuduktan sonra, İstanbul Mülkiye Mektebi'ni bitirmiştir (1902). İ., 1902 - 1904 yıllarında Petersburg'da bir bankada çalışmıştır. Aynı zamanda «İkdam» gazetesinin muhabirliğini yapmıştır. 1904 - 1908 arasında Berlin Üniversitesi'nde iktisat tahsil etmiştir. Meşrutiyet'in ilânı üzerine Türkiye'ye dönebilmiş ve İstanbul Darülfünûnu'na intisap ederek iktisat ve istatistik dersleri müderris muavinliğine ve sonra da müderrisliğine tâyin edilmiştir. Ayrıca Mekteb - i Mülkiyede usûl - i maliye ve Ticaret Mektebi'nde

M. Z. İNHAN

ticarî iktisat müderrisliği, kurucusu bulunduğu Yüksek Maliye Mektebi'nde de müdürlük yapmıştır. Zonguldak Maden Mektebi'nin de kurucusu olan İ. , 1923'te Lausanne Konferansı'nda Türk heyetinin iktisadî müşavirliğini yapmıştır. 1923 - 1925 yıllarında İktisat Vekâleti müsteşarı olarak çalışmıştır. 1925'ten sonra, Ulûm-i Âliye-i Ticariye Mektebi'nde tatbikî iktisat ve işletme iktisadı dersleri okutmuştur. İ., millî ve devletçi iktisat taraftarı idi. Eserleri şunlardır: *Usûl-i mâliye* [1910]; *Kavâid-i teklîfiye* [1912]; *İşletme iktisadı* [1939]; *Sigortacılık tekniği* [1942]; *İlm-i iktisat* (Charles Gide'den tercüme; Hasan Tahsin Aynîzâde ve Hasan Hâmid Bey ile birlikte) [4 cild; 1941]. — Emel Esin

İNHİSAR: bk. TEKEL.

İNİCİ, bir dizinin umumî seyrinin tîzden peste doğru olması (bk. MAKAM). İnici dizi Fr. gamme descendante anlamında kullanılır. İnmek terimi Fr. descendre, baisser karşılığı olarak tîzden peste doğru yürümek, sesi alçaltmak anlamında kullanılır.

INJALBERT [*injalbẹr*], **Jean Antoine** (Béziers 1845 - Paris 1933), Fransız heykeltıraşı. Montpellier belediye sarayını alegorik şekillerle süslemiş, Pézenas'ta Molière anıtını, Béziers'de Titan çeşmesini ve Paris'te Küçük Champs-Elysées sarayının alınlığını yapmıştır.

İNKA'LAR, Güney Amerika'da yerli bir kavim. Dili Kiçua dilleri grupundandır. İ. kelimesi hükümdarlara âid bir unvan iken, sonradan bir kavme ad olmuştur. Şifahî geleneğe göre 1200'de Cuzco şehrinde hüküm sürmüş olduğu sanılan Manco Capac (Manko Kapak) birinci hükümdarlarıdır. İspanyolların gelmesinden 100 yıl kadar önce İ.'lar 9. hükümdarları Pachacutec Yupanpui (1438 - 1471) nin idaresinde askerî bakımdan yayılmağa başlamışlardır. 11. hükümdar Huayna Capac (1493 - 1527), topraklarını iki oğlu arasında taksim etmiştir. Bu taksim Peru'nun İspanyol F. Pizarro tarafından fethini kolaylaştırmıştır. O zamanlarda ülke şimdiki Peru'dan gayrı Kolombiya'nın güneyini, Ekuador'u, Bolivya'yı ve Rio Maulle'ye kadar Arjantin'in kuzey-batısını içine alıyordu. Orta And dağları bölgesinde kendilerinden önce hüküm sürmüş olan yerli kültürler (Chavin, Mochica, Nazca, Tiahuanaco, Chimú) in mirasçısı olan İ.'lar, İspanyollardan önceki Güney Amerika'nın tek yerli imparatorluğunu kurmuş ve orada, Yunan kültürünün mirasçıları olan Romalıların Avrupa'da oynadıkları role benzer bir rol oynamışlardır. İ.'lar sıkı teşkilâtlı aristokratik bir topluluk idiler. Harb esirlerinden seçilmiş köleler kullanıyorlardı. Bronz ve bakırdan âletleri, başlıca silâh olarak taş atan sapanları, baltaları ve copları vardı. Evleri kerpiçten, tapınak, saray ve kaleleri ise taştan yapılırdı. Tarım sekiler üzerinde yapılır ve başlıca mısır, quinoa (b. bk.) ve patates yetiştirilirdi. Kobay etini yerler, lama ve alpakaların yününden yararlanırlar ve bu hayvanları yük hayvanı olarak da kullanırlardı. Altın, gümüş, bakır ve çinko işlenirdi. Para ve yazıları yoktu. Romalılar gibi mükemmel bir yol şebekesine sahiptiler. Güneşe taparlar ve hükümdarları, kendilerini güneşten türemiş sayarlardı. İnti adını taşıyan güneş tanrısından gayrı, dünyayı yaratmış olan Huiracocha'ya, ay tanrıçası Mama Killa'ya ve şimşek ve yağmur tanrıçasına taparlardı. Sonradan Meryem Ana ile karışmış olan doğum tanrıçası Pachama'nın ise halkın gözünde büyük önemi vardı. Arasıra kobay ve lama, çok nadir olarak da insan kurban ederlerdi.

İNKERMAN (Coğ.), Güney Kırım'da, Sivastopol'un banliyösü. Burada Fransız ve İngilizler, Kırım Harbi'nde Sivastopol'u kuşatmadan kurtarmaya çalışan Mençikov kumandasındaki Rus ordusunu yenmişlerdir (5 Kasım 1854).

İNKIBAZ: bk. PEKLİK.

İNKİSSİ, Afrika'da, Kongo nehrinin bir kolu. Uzunluğu 230 km dir. Léopoldville'e elektrik veren Sanga santralı bu ırmak üzerindedir.

İNKUBASYON: bk. KULUÇKA SÜRESİ.

INLANDSIS (yeni ter. **İç buzul**), bulunduğu bölgeyi boydan boya örten birbirine bağlı buzullara verilen ad. Grönlanda ve Güney Kutbu çevresinde I.'lerin en güzel örnekleri bulunur. Bu buz yığınlarının kalınlığı yüzlerce, binlerce m dir. Bk. BUZUL.

İNME bk. FELÇ.

INN, Alpler bölgesinden çıkan ve Yukarı Tuna'nın en önemli kolunu teşkil eden bir ırmak. Kaynağı ile Tuna'ya karıştığı nokta arasındaki uzaklık 510 km dir. Doğduğu yer, Piz Lunghino adındaki bir dağ gölüdür. Irmak, göllük Engadin kesimini, Finstermünz Dağı'nı, Pfunds ile Zirl kasabaları arasındaki Yukarı I. vâdisiyle Aşağı I. vâdisini, Orta Alpler ile Kireçli Alpler arasındaki Kuzey Tirol'ü geçtikten, Rosenheim ovasını ve Bohemya masifini de geride bıraktıktan sonra Passau yakınlarında Tuna'ya dökülür. I. ırmağının karışmasından sonra Tuna'nın suyu bir katından fazla artar. Bütün bu aktığı yerler, tabiî güzellikleri dolayısıyle öteden beri turistlerin uğrakları haline gelmiştir.

İNNEİZM (Fr. Innéisme) [Fel.], bâzı fikirlerin duygular yolu ile kazanılmış olmayıp doğuştan insan ruhunda mevcut olduğunu ileri süren bir doktrin. Descartes (b. bk.) ın İ.'i gibi.

INNOCENTIUS (Eski Çağ Lâtin okunuşu: *inokẹntius*), 13 Papanın adı:

I. Innocentius: 40. papadır. 401'den 417'ye kadar papalık etmiştir. Batı Roma İmparatorluğu'nun devam ettiği bir çağda papalık yapmıştır. Arnavut asıllıdır. Sonradan aziz (saint) pâyesi verilmiştir.

II. Innocentius: 163. papadır. 1116'da kardinal olan II. I. 1130'dan 1143'e kadar papalık yapmıştır. Romalı bir İtalyandır.

III. Innocentius (1160 - 1216): 175. papadır. Papa III. Clementius'un yeğenidir. Segni kontu iken 1190'da kardinal olmuş, 1198'den 1216'ya kadar da papalık yapmıştır. Anagni'li bir İtalyandır. 38 yaşında papalığa seçildiği için en genç papalardan biridir. Fransa kralı Philippe Auguste ve İngiltere kralı John Lackland ile mücadele etmiş, IV. Haçlı Seferi'ni hazırlamış, Albigens'ler (b. bk.) e karşı savaş açmış, bütün Hıristiyan âlemini hâkimiyeti altına almaya çalışmıştır.

IV. Innocentius (1195?-1254): 179. papadır. Lavagno kontunun oğlu olan IV. I. Cenevizli bir İtalyandır. 1227'de kardinal, 1241'den 1254'e kadar da papa olmuş, 59 yaşlarında ölmüştür.

V. Innocentius (asıl adı: Pierre de Tarentaise; 1225?-1276): 184. papadır. Savoia'lı bir İtalyandır. Aziz pâyesi verilmiştir. 1273'te kardinal, 1276'da birkaç ay papalık yapmıştır. Le Bienheureux (= Bahtiyar) diye anılır.

VI. Innocentius: 198. papadır. Fransız asıllı olup 1342'de kardinal olmuş, 1352'den 1362'ye kadar papalık yapmıştır. Avignon'da oturmuştur.

VII. Innocentius (asıl adı: Cosima de Migliorate; 1336 - 1406): 203. papadır. Sulmona'lı bir İtalyandır. 1389 da kardinal olmuş, 1404'ten 1406'ya kadar papalık yapmıştır.

VIII. Innocentius (1432 - 1492): 212. papadır. Cenevizli bir İtalyandır. 1475'e doğru kardinal olmuş, 1484'ten 1492'ye kadar papalık yapmıştır.

IX. Innocentius (1519 - 1591) : 229. papadır. Bolognalı bir İtalyandır. 1583'te kardinal olmuş, 1591'de birkaç ay papalık yapmıştır.

X. Innocentius (1574 - 1655) : 235. papadır. Romalı bir İtalyandır. 1629'da kardinal olmuş, 1644'ten 1655'e kadar papalık yapmıştır. Jansenius'u tekfir etmiştir.

XI. Innocentius (1611 - 1689) : 239. papadır. Como'lu bir İtalyandır. 1645'te kardinal olmuş, 1676'dan 1689'a kadar papalık yapmıştır. XIV. Louis ile mücadele etmiştir.

XII. Innocentius (1615 - 1700): 241. papadır. Napolili bir İtalyandır. 1681'de kardinal olmuş, 1691'den 1700'e kadar papalık yapmıştır.

XIII. Innocentius (1655 - 1724): 243. papadır. Romalı bir İtalyandır. 1707'de kardinal olmuş, 1721'den 1724'e kadar papalık yapmıştır.

INNSBRUCK [*insbruk*], Avusturya'da Tirol Bölgesi'nin merkezi. Nüfûsu 111 300 (1967) dür. Denizden yüksekliği 574 m dir. I., geniş Inn vâdisi içinde bulunur ki, Inn nehri burada Sill ırmağı ile birleşir. Şehrin kuzey yöresinde yalçın bir duvar hâlinde Karwendel sıradağlarının sarp yamaçları yükselir. Bu dağların en yüksek dorukları Solstein (2 641 m) ve Hafelekar 2 334 m) adlarını taşır. Güney tarafında ise Patschelkofel (2 248 m), Saile (2 406 m) ve Serlesspitze (2 719 m) dorukları bulunur.

Şehrin esas gelirini teşkil eden ve ona dünya çapında ün kazandıran husus, turistik bir merkez oluşudur. Dağ sporları ile ilgili birçok tesise sahip olması, bu durumun gerçekleşmesini sağlamıştır.

I.'un biraz güneyinde ve Inn ırmağının sağ kıyısında eski bir Roma yerleşme noktası olan Veldidena (bugünkü adı: Wilten) bulunmaktaydı ki bir bakıma şehir onun günümüzdeki devamıdır. 1239 yılında şehir statüsü kazanmış olan I., uzun süre Habsburg hânedanının Tirol kollarına başkentlik etmiş bulunan târihî bir şehirdir.

Eski şehirdeki birçok târihî ve güzel ev veyâ diğer yapılar bu uzun geçmişin çağımıza intikal etmiş miraslarıdır. Şehrin bu mahallesindeki en önemli dinî yapı St.-Jacobs-Kirche'dir ki XVIII. yüzyılda onarılarak Barok bir karakter kazanmıştır. I.'un ya içinde veyâ hemen kenarındaki diğer târihî yapılardan bâzıları şunlardır: Ottoburg (Otto Hisarı); Şehir kulesi; Fürstenburg mit dem goldenen Dache (Altın damlı hükümdar hisarı) [aş. yu. 1420'lerde inşâ edilmiştir]; Hofburg ve Hofkirche (bir şato ve kilise). Şehirde Inn ırmağının nehrinin iki yakasını birbirine bağlayan dört de köprü vardır.

Büyük Tirol hürriyet kahramanı Andreas Hofer'ın mezarı I.'tadır.

İNO (Yunan mit.), Kadmos'un kızı ve Athamas'ın eşi. Oğlu Melikertes'le beraber kendini denize atmıştır. Efsanede, İ. deniz tanrıçası Leukothea ile oğlu Melikertes de deniz tanrısı Palaimon (= güreşçi) ile birleşmiştir.

INOUE, Kaoru (Marquis 1835 - Tokyo 1915), Japon devlet adamı. Önce Ito ile birlikte yurt dışına kaçmış ve 1868'den sonra Japon yenileşme ve modernleşme hareketinin öncülerinden biri sıfatıyle unutulmayacak hizmetleri dokunmuştur. 1878 yılından itibaren bakanlık ve Gizli Devlet Divanı üyeliği görevlerinde bulunmuştur.

INOWROCŁAW [*inovrotslaf*], Polonya'da, Bydgoszcz voyvodalığında bir şehir. Nüfûsu 49 000 (1966) dir. Kaplıcaları vardır. Soda ihraç eder.

İNOZİT veyâ **İNOZİTOL** (Fr. Inosite, inositol); Yun. İssinos = lif), sikloheksan (Fr. Cyclohexane) dan türemiş heksaalkol (Fr. hexalcool) $C_6 H_6 (OH)_6$.

İNÖNÜ, Eskişehir ilinin merkez ilçesine bağlı 3 bucaktan biri. Nüfûsu 4 246 (1970) olan İ.'nün 12 köyü vardır. Bucağın sınırı, doğuda küçük Türkmen Dağı (1 255 m) ndan geçer. Batıda, Kızıltepe (1 359 m) nin doğu eteklerine ulaşır. Güneyde Uludere, kuzeyde takriben demir yolu, bucak topraklarını komşu bucaklardan ayırır.

İ. kasabasının bir kenarında bulunduğu ovanın uzunluğu 18 km, genişliği 4 km dir. Sarısu deresinin getirdiği alüvyonlarla kaplı, daha çok şeker pancarı ve tahıl ziraatının yapıldığı bu ova, faylı bir senklinaldir.

Doğu - batı yönünü takip ederek İ. kasabası üzerinden geçen bu fay, önemli bir yarın teşekkülüne sebep olmuştur. Kasaba güneyinde Kunduzlu çayın kolları tarafından yarılmış plâtonun sathı ise, III. Zaman sonlarında teşekkül etmiş bir aşıntı sathına tekabül eder. Yer yer meşe çalılarıyla örtülü bu plâtonun eğimi güneye doğrudur. Tabakaların da bu istikamete dalması, arazinin tortul kütlelerden yapılı kısımlarında, dik alınları kuzeye bakan kaşlı bir topografya (kuesta) ya vücut vermiştir. Tortul kütleler altından sıyrılan merkezî kısımdaki volkanik yeşil kütleler kuşağında ise, daha çok yüksek, koni biçimli tepelere rastlanır.

İ., önemini Marmara Bölgesi'nden gelen kara ve demir yollarının İç Anadolu düzlüğüne ulaştığı bir yerde bulunmasına borçludur. Bu haliyle İ., batıdan gelip doğuya giden yolların düğümlendiği Eskişehir'in ileri karakolu gibidir. Bu stratejik durumu sebebiyle İstiklâl Harbi esnasında, İnegöl ve Yenişehir ovalarını Bursa ovasından ayıran eşik üzerindeki Kazancıbayırı - Dimboz arasında üslenmiş Yunan ordu birlikleri, biri 11 Ocak 1921, diğeri 24 Mart 1921 târihlerinde İ.'yü ele geçirmek istemişler; fakat her seferinde yenilerek geri çekilmişlerdir.

İnönü Şehitliği: Bozüyük ile Akpınar köyü arasında bir tepe üzerinde İ. Harpleri'nde şehit olanların ebedî istirahatgâhları. Şehitlikte 844 kişinin mezarı bulunmaktadır. İ. Şehitliği her yıl İnönü Harpleri'nin yıldönümünde yurdun her tarafından gelen heyetler tarafından ziyaret edilir, burada yapılan törenlerle İ. şehitlerinin aziz hâtıraları anılır.

İNÖNÜ ŞEHİTLİĞİ

İNGİLİZ EDEBİYATI: Dar anlamda İ. E., Büyük Britanya ve İrlanda'da meydana gelen edebiyat olup, aynı ülkede, Orta Çağ'da Lâtin ve Fransız dillerinde yazılmış eserleri de içine alır. Geniş anlamda İ. E. ise, Anglosakson dil birliğine bağlı ülkelerin, yâni Büyük Britanya, İrlanda, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın edebiyatlarını içine alır. Siyasî ayrılıktan dolayı Amerikan edebiyatı ile Avustralya edebiyatı ayrı maddelerde ele alınmıştır. Bk. AMERİKAN EDEBİYATI ve AVUSTRALYA EDEBİYATI.

İ. E., İngiliz dilinin gelişme dönemlerine paralel olarak şu dönemlere ayrılır: 1. Anglosakson veyâ eski İ. E. (VII - XI. yüzyıl); 2. Orta dönem İ. E. (XI - XV. yüzyıl); 3. Yeni İ. E. (XV - XX. yüzyıl).

Eski İngiliz edebiyatı (VII - XI. yüzyıl): İngilizce en eski edebî yazılar, Beda (673 - 735) ve Alcuinus (aş. yu. 735 - 804) ve başkalarından kalan Latince yazılar, yıllıklar, belgeler ve kanunlar incelenince, bu dönem dört devreye ayrılır:

1. Hıristiyanlık öncesi devre (V - VII. yüzyıl) de ayinlerde kullanılan birtakım formüllerle karşılaşıyoruz. Bunlar hastaları iyi etmek, büyü kuvvetiyle istekleri yerine getirmek ve felsefî ve pratik bilgileri ata sözüne benzer bir şekilde ifade etmek için kullanılan formüllerdir. Bu metinler, muhtemel olarak Schleswig (Slesvig) ten, Holstein'dan, Batı Almanya'da, Elbe ile Ems ırmaklarının ağızları arasında uzanan Kuzey Denizi kıyısından Büyük Britanya'ya geçmiş olan Germen boyları (Angllar, Saksonlar, Jütler ve muhtemel olarak Frizler) nın folklor edebiyatını aksettirir. Buna karşılık saraylarda, scopas olarak adlandırılan profesyonel âşıklar, Widsið (Widsith) adını taşıyan ve faydalı bilgileri öğretmeğe veyâ belletmeğe yarayan şiirleri ve sosyal şarkıları ve kahramanlık destanları (Finnsburg, Sigmund) nı okurlar veyâ musiki eşliğinde söylerlerdi.

2. İkinci devre söz konusu olan dört devrenin en önemlisidir ve «Anglık» devre adıyle anılır. VII. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar uzanan bu devrede, Orta ve Kuzey İngiltere gerek siyasî gerek manevî hayatın merkezi idi. Bu devrede kültür tarihi bakımından ilgi çekici bilmeceler ve felsefî şiirler yanında, birkaç mersiye ve özellikle kahramanlık destanlarıyle karşılaşıyoruz. Bunların arasında *Beowulf* destanı birinci yeri alır. Bu devrenin ilk iki şâiri, Caedmon ve Cynewulf'tur. Caedmon bir Hıristiyan ilâhisi, Cynewulf ise Hıristiyanlığa âid dört destan bırakmıştır. Bunlardan başka, Hıristiyanlığa dâir daha birçok destanlar vardır ki bunlar ya Caedmon'un veyâ Cynewulf'un okuluna bağlıdır. Bu destanlardan hayalî bir manzaranın tasvirini yapan *Phoenix* (ad) dikkati çeken bir eserdir.

3. Üçüncü devre, Kral Büyük Alfred'in damgasını taşır ve 871'den 900'e kadar devam eder. Bu kral, Anglia bölgesinin İskandinavyalılar (Danimarkalılar) tarafından fethinden sonra Güney İngiltere'de milliyet fikrine dayanan bir devlet kurmuş ve Winchester'daki merkezinden edebiyatın gelişmesini teşvik etmiştir. Çevresinde topladığı bilginlerle birlikte, ilk İngilizce nesrin meydana çıkmasında da rol oynamıştır. Eğitime hizmet etmek maksadıyle Beda, Orosius, Boethius, Papa Büyük Gregorius, Augustinus gibi tanınmış yazarların ilâhiyat, felsefe, tarih ve tabiat bilgisi hakkında Lâtince yazılmış eserlerini Anglosaksoncaya çevirtmiştir.

4. X - XI. yüzyılları içine alan devrede, Büyük Alfred'in ele aldığı eğitim faaliyeti duraklamış ve ancak Kral Edgar (959 - 975) ın Benedictusçular tarikatının reformu için sarf ettiği çabalar sayesinde, Anglosakson edebiyatı son olarak bir gelişmeye daha ulaşmıştır. Bu devrenin en önemli yazarları Aelfric ile Wulfstan'dır. Onların kısmen azizlere âid efsanelerle canlandırılmış olan vaızları, edebî nesrin başlangıcını teşkil eder. Şiire gelince, bütün Germen dillerinin tefrik edici damgasını teşkil eden aliterasyonlu şiirlerden başka birkaç târihî şiir ve konusu kıyamet ve ölüm olan birçok dinî şiir yazılmıştır.

Orta dönem İngiliz edebiyatı (XI - XV. yüzyıl): 1066'da Normandiya dukası Fatih Guillaume (William) Büyük Biritanya'yı fethedip İngiltere kralı olunca, Anglosakson edebiyatı, XIII. yüzyıla kadar milletlerarası Lâtincenin veyâ Avrupa'nın batısında hâkim olan Norman - Fransız edebiyatının etkisi altına girmiştir. Bu dillerde yazılmış olan eserler, İngilizce XIII. yüzyılda edebiyat dili olarak tekrar canlanınca, İngilizce yazılan eserler için örnek olmuşlardır. Örnek alınmış olan başlıca eserler şunlardır: Henry of Huntingdon, William of Malmesbury ve Geoffrey of Monmouth'ın tarihî eserleri; John of Salisbury, Giraldus Cambrensis ve Walter Map'ın Lâtince humanist şiirleri; Golias'çı ve Franciscusçu Lâtince lirik şiirler; Lâtince külliyat (summa) ve kronik (khronikon) ler.

Diğer tarafdan Anglonorman sarayı, XII. yüzyılda Norman bilgin ve şâirlerini toplamış ve aynı zamanda Fransızcayı kullanan bütün Batı Avrupa için bir merkez haline gelmişti. Burada yazılan târih eserleri (G. Gaimar) ve kronikler (Avranches li Henry), orta dönem İ. E.'na ilham kaynağı olmuşsa da, bu edebiyat, bu eserlerden daha çok Breton lais (şarkı) ve Anglo - Fransız şiirli romanları (Wace'ın *Roman de Brut*, Thomas'ın *Tristan*'ı, Robert de Boron'un *Joseph d'Arimathie* ve *Merlin*'i ve Benoît de Sainte - More'ın *Roman de Troie*'sı) nı etkisi altında gelişmiştir.

Orta dönem İ. E. dört devreye ayrılır: 1. İlk devre (aş. yu. 1150 - aş. yu. 1230) nin karakteristik özelliği sofuluk ve çile (ascèse) dir. Bir yandan dinî şiir: *Poema morale* (ahlâkî şiir), *Sinners Bevare* (Günahkârlar dikkat etsin), *Ormulum* (ad); öbür yandan dinî nesir, başlıca azizlerin biyografyaları, okuyucuların düşüncelerini ölümden sonraki hayata çekiyordu. O dönemden kalan ancak iki eserde humanist fikirler ve bir masal veyâ sihir dünyası dile getirilmiştir. Aş. yu. 1190 tarihinde yazılmış olan *The owl and the nightingale* (Baykuş ve bülbül) adlı yazarı bilinmeyen şiirle Layamon'un *Brut* (ad) [aş. yu. 1191] adlı romantik destanı bu arada zikredilebilir.

2. İkinci devre (aş. yu. 1230 - aş. yu. 1350) de Dilenci tarikatlar (Dominicus'çular ve Franciscus'çular) a âid birçok manastırların kurulmasıyle Meryem Ana ve İsa'ya dâir çeşitli vezinler kullanan ve teselli verici bir karakter taşıyan bir şiir meydana gelmiştir. Okuyucuların olağanüstü konulara karşı olan ilgisi artmıştır. Azizlere âid efsaneler çoğaldıkça çoğalmış ve bunlar gitgide ruhanî destanın en yaygın şekli haline gelmiştir. XIII. yüzyılın ortalarına kadar kilisede yapılan âyinlerin içerisine bâzı oyunlar sokmak âdet olmuştu. Bu oyunlardan ve Hıristiyanlık yolunda ölenlere ve azizlere âid sahne için hazırlanmış hikâyelerden ilk İngiliz dramları çıkmıştır. Bunlara genel olarak Mysteries (muammalar) ve Miracles (mucizeler) adı verilir. Aynı târihlerde tedricen bir dünyevî lirik şiir ve edebiyat meydana gelmiştir. Bu şiirlerin çoğu aşk şiirleri ve siyasî şiirlerdir. Fakat çok önemli başka bir gelişme, şiirli romanların kısa zamanda çoğalıp yayılması olmuştur. Bu eserlerde önce özellikle İngiltere'ye âid eski efsane konuları işlenmiştir. Bu konula-

rın işleniş tarzı, aynı yılların özelliğini teşkil eden Fransa menşeli lais (şarkı) ve fabliaux (şiirli hikâye) larda olduğu gibi orta sınıfın zevkini okşamış olsa gerektir.

3. Üçüncü devre diğer devrelerin en verimlisidir. Aş. yu. 1350'den XV. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Devrenin özelliği, millî değerlerin ve İngilizin önem kazanmasıdır. Dinî şiir sanatı da kısa zaman için tekrar canlanmıştır. Mistik şâirlerden R. Rolle ile W. Hilton bu arada anılabilir. Fakat çok geçmeden edebiyata hâkim olan dünyevî ilham, her bakımdan gelişmekte olan İngiltere'nin bu yoldaki hızını kıran bütün sosyal ve siyasî kötülükleri alaylı bir dille yeren satirik eserlerin yazılmasına yol açmıştır. Nesrin gelişmesinde J. Wyclif ile N. Hereford'un *Kitab-ı Mukaddes* tercümeleri (1382-1384), dramın gelişmesinde de loncaların gelişmesi büyük rol oynamıştır. Bu devrenin alegorisini en iyi temsil eden eser, W. Langland'ın bir hayal tasviri olan *Piers the Plowman* (Çift süren Piers) [aş. yu. 1370] adlı eseridir. Çok sevilen bu eser, tekrar tekrar taklid edilmiştir. Yalnız bu devrenin değil, orta dönem İ. E.'nın da en önemli eserlerini J. Gower ile G. Chaucer vermişlerdir. J. Gower, 1376-1393 arasında biri Fransızca, diğeri Lâtince ve üçüncüsü olan oldukça büyükçe üç eser yayımlanmıştır. G. Chaucer ise, 1386'dan itibaren çıkan *Canterbury Tales* (Canterbury hikâyeleri) ve diğer küçük yazılarıyle büyük ün kazanmıştır.

4. Bu devrelerin XV. yüzyılla başlayan sonuncusu, Chaucer'ın, Boccaccio'nun *Decameron*'unu başarılı bir şekilde taklid eden hikâyelerinden sonra oldukça sönük taklitler meydana getirmiştir. İkinci derecede kalan bu yazarlar arasında J. Lydgate ile Th. Occleve anılab lir. O zamanın orta sınıfı, en çok nesir olarak yazılmış şiirli romanlardan (Th. Malory) ve halkın anlayabildiği kronik ve balladlardan zevk alırdı. Sahne edebiyatı ise bu devrede, eski Mysteries ve Miracles'a alegorik Moralities (ahlâkî ders veren piyesler) katmıştır. XV. yüzyılın başlarında İskoçya'da edebiyat ilk defa canlılık kazanmıştır. Bu devreyi W. Dunbar temsil eder. Bu ülkede XIV. yüzyılın sonlarına doğru J. Barbour İskoçya millî destanını yaratmıştır.

Yeni İngiliz Edebiyatı (XV-XX. yüzyıl): Yeni Çağ İngiliz edebiyatı Orta Çağ edebiyatından birçok hususlarda kesin olarak ayrılır: Yeni edebiyatta insan, kişi olarak diğer insanlara, tabiata, metafizik veyâ ilâhî dünyaya karşı olan ilgileri bakımından ele alınır, sınıflandırılır ve değerlendirilir. Yeni Çağ edebiyatında göze çarpan bu durum, dünyaya karşı müsamaha ile taassup, geniş bir anlayış ile zorbalık, fertçilik ile mutlakıyet arasında daima tekerrür eden gerginliklere sebep olur. Buna bir de Katoliklik ile Protestanlık arasındaki tartışma ve çatışma katılmıştır. Yeni edebiyatın Orta Çağ edebiyatından büyük bir farkı da Caxton'un 1476'da matbaayı İngiltere'ye sokması, birçok College ve okulun kurulması ve bu sayede yeni fikir ve anlayışların yayılmasının kolaylaşıp çabuklaşmasıdır.

Rönesans (XVI. yüzyıl) ın birinci yarısında İ. E.'nda o zamana kadar görülmemiş bir çeşitlilik göze çarpar. Vakıa halk türkü ve carol (ilâhî) lerini eskiden olduğu gibi söylemeye devam ediyor ve eski ballad, mystery ve morality'lerini dinlemekten ve seyretmekten eskisi gibi zevk duyuyordu. Manevî ufkunu genişletmeğe çalışan orta sınıf da hâlâ çok beğendiği Gower, Chaucer ve Lydgate gibi şâirleri okumağa devam ediyordu. Buna rağmen, yeni fikirleri temsil eden yazarlar, bu yeni fikirleri daha büyük bir gayretle yaymağa ve eskilerinin yerine geçirmeğe çalışıyorlardı. Protestanlığa dayanan Cambridge Humanistleri (Th. Elyot, W. Baldwin, J. Cheke), Yunan ve Roma klasik yazarlarından taklit ettikleri açık bir İngilizce ile yurttaşlarına bilgiler ve felsefî görüşler aşılamağa çalışıyorlardı. Târihçiler, anlattıkları olaylar arasında sebep-etki münasebetleri buluyorlar ve fertlerin gayretlerinden doğan şeylere işaret ediyorlardı (E. Holl, W. Roper, G. Cavendish, Th. More). Reformasyonun etkisiyle zamana bağlı olmayan bir *Kitab-ı Mukaddes* dili doğmuştur (W. Tyndale, M. Coverdale, J. Rogers). Şiir dünyasında belirli şahsiyetleri hedef alan hicviyeler ve epigram (nükteli kısa yazı) lar ile eclog (kısa çoban şiirleri) gittikçe moda halini almıştır (A. Barclay, J. Skelton, J. Heywood). Kralın sarayında, İtalyan aşk şâiri Petrarca'nın etkisiyle çeşitli sone şekilleri meydana gelmiştir (Th. Wyatt, H. Howard). Gelecek bakımından en önemli gelişme, sahneye karşı artan ilgidir. Dramın doğmasında da humanist etkiler büyük rol oynamıştır. Yeni edibî türler olarak bu alanda mask (maskeli oyunlar) lar, okul ve üniversitelerde temsil edilen dramlar ve interlude (törenlerde araya sokulan oyun) ler ortaya çıkmıştır.

Rönesans devresinin sonuna doğru Thomos More'ın *Utopia* (Hayal ülke) adlı eseri, mükemmel bir hayalî devleti tasvir etmiş ve fikir âleminde derin bir etki yapmıştır.

Kraliçe I. Elizabeth (1558-1603) döneminde İ. E., bütün edebî türlerde daha önceki ve sonraki dönemlerde görülmemiş bir yükselişe ve parlaklığa ulaşmıştır. *The Bishosp's Bible* (Piskopos'un Kitab-ı Mukaddesi) 1568'de çıkmış ve İngiltere'nin resmî *Kitab-ı Mukaddes* metinlerinin birincisi olmuştur. Cambridge humanistlerinin öğretime yönelmiş çabaları da aynı hızla devam etmiştir (R. Ascham, R. Mulcaster). Târihçiler (R. Holinshed, W. Harrison) de kendi alanlarında aynı çabayı göstermişlerdir. Eleştirme ve üslûp meseleleri hakkında tartışmalar başlamış (G. Gascoigne, W. Webbe, G. Puttenham, Ph. Sidney), çeşitli ifade şekillerini birbirinden ayırıp özelliklerini tesbit edip öğretmek için çabalar sarf edilmiştir. Bu çabalar özellikle J. Lyly'nin *Euphues* adlı didaktik romanında görülmektedir. Birçok taklitlere yol açan bu eserin meydana getirdiği harekete Euphuism adı verilmiştir. Lyly'nin romanı da, Rönesanstan Barok devrine girişe yol açmıştır. I. Elizabeth döneminin diğer roman türleri şunlardır: Çoban romanı (Ph. Sidney), macera romanı (Th. Nashe) ve realist roman (R. Greene). E. Spenser, *The Faerie Queene* (Periler kraliçesi) [1589 ve 1596] adında bir millî destan meydana getirmeğe çalışmış, F. Bacon ise *Essays* (Denemeler) [1597] i yayınlamıştır. Bu denemeleri 1612 ve 1625'te iki *Essay* külliyatı daha takip etmiştir.

O yıllarda sayısız lirik şiir antolojileri yayınlanmıştır. Bunların en ünlüsü R. Tottels'ın *Miscellany* (Seçme parçalar) sidir. Bu arada dramlarda yer alan birçok yeni lirik şiirler, şarkılar, madrigal (nükteli kısa aşk şiiri) ler de yazılmıştır. 1600 yılına kadar Londra'da 6 halk tiyatrosu kurulmuştur. Bunların en tanınmışları The Theatre (Tiyatro), The Rose (Gül), The Swan (Kuğu) ve The Globe (Küre) dır. Bu sahnelerde çeşitli komediler (J. Lyly, G. Peele, R. Greene) trajediler (Th. Kid, Ch. Marlowe) ve târihî piyesler (Th. Legge, Ch. Marlowe) temsil edilmiştir. Bu yılların en parlak edebî şahsiyeti ve dünyanın en büyük sahne şâiri sayılan William Shakespeare (1564-1616), İngiliz Rönesans'ının tamamlayıcısı ve sonraki Barok döneminin

öncüsü olarak girdiği her alanda şaheserler yaratmıştır. Dinamik trajedileri (*Macbeth*, *Hamlet*, *Othello*) ve derin nüktelerle dolu komedileri (*The merchant of Venice*) (Venedik taciri) yanında eşsiz soneler ve şiirli hikâyeler yaratmıştır.

Barok (XVI. yüzyılın sonundan 1660'a kadar): Rönesans döneminde İ. E.'nda hayata karşı güven, iyimserlik göze çarpar. Bunun yerine XVI. yüzyılın sonlarına doğru bir nevi huzursuzluk baş göstermiş, bu da sonraları şüpheciliğe ve kötümserliğe yol açmıştır. Bu hava içerisinde ferdin mahiyeti ve gerçekliği konusunda heyecanlı tartışmalar cereyan ediyordu. Bu dünya - Öbür Dünya, Madde - Ruh, Günah - Selâmet, Sağduygu - İnanç zıddiyetleri karşısında fikirler ayrılıyor ve bir türlü uyuşamıyordu.

Böylece bir problem haline gelen dünya, Barok'un birinci kısmında (1600 - 1642) her edebî türde, fakat hepsinden en geniş şekilde sahnede ele alınmıştır. Komedilerin başlıca konusu, birtakım aşağılık insanların arasına düşmüş, hayal kırıklığına uğramış, ümitsizliğe kapılmış insanlardır. Trajedilerin başlıca konusu ise, içinde bulundukları ortamın bozucu ve kırıcı etkileri altında tedricen çöken ve ölen alelâde insanlar ve bunların şaşkınlıkları, suçları ve hatta cürümleridir. En çok görülen, en çok sevilen piyesler, bu iki sahne türünün kaynaşmasından doğan ve bir süreden beri moda olan trajikomedilerdi. Bu türleri temsil eden başlıca yazarlar şunlardır: B. Jonson, F. Beaumont, J. Fletcher, G. Chapman, Th. Heywood, Th. Middleton, Ph. Massinger, Th. Dekker, J. Marston, J. Webster, J. Ford ve J. Shirley. Nesirde bu güvensizlik, korku ve kaygının hâkim olduğu devre her şeyden ziyade birçok vaızlarda iz bırakmıştır. Bunlar hem kiliselerde dinleniyor, hem de basılıyor ve okunuyordu. Yüzyılın ilk 11 yılında 54 bilginin iş birliğiyle *Kitab - ı - Mukaddes*'in İngilizce konuşan milletlerin dinî hayatına bugüne kadar hâkim olan resmî tercümesi meydana getirilmiştir. Bu metnin adı *Authorized Version* (Müsaadeli tercüme) dır. Bu dinî nesrin yanında, XVII. yüzyılın 1. yarısında ancak *Characters* (Karakterler) ve *Essays* (Denemeler) zikre lâyıktır: Bunlar, zamanın karakteristiğini teşkil eden ruh analizi ve doğru yaşayış isteklerini tatmine yarıyordu. Bu alandaki başlıca yazarlar F. Bacon ve R. Burton'dur. Dünyadan sıyrılıp çekilmek, onun verebileceği zevk ve eğlenceleri hakir görmek, selâmet ve sefayı Tanrı sevgisinde ve temaşasında aramak: bu düşünce ve istekler dinî şiirin başlıca konuları olup, bunlar mistik bir dilde, metafizik bir üslûpta tekrar tekrar dile getirilmektedir. J. Donne ve G. Herbert bu yolda çalışmış şâirlerin en ünlüleridir.

Barok döneminin ikinci kısmı 1642'de başlar. Kral I. Charles (idaresi 1625 - 1649) a karşı Oliver Cromwell'ın açtığı iç harbde, Cromwell ve onun temsil ettiği puritanizm (aşırı sofuluk) hareketi galip gelince, İ. E.'ında bir durgunluk devresi açılmış ve özel olarak Cromwell'ın bir ahlâksızlık okulu gözü ile baktığı tiyatro sanatı Londra'da yasak edilmiş ve genel tiyatrolar kapanmıştır (1642). Puritan'ların sanat ve edebiyata karşı dar görüşlü düşmanlıkları sonucunda, Sir John Harington ve Izaak Walton gibi daha önce ün kazanmış yazarların eserleri yanında, esas itibarıyle ancak vaızlara, ahlâk rehberliği eden hikâyelere ve tartışma edebiyatına müsaade ediliyordu. Sir John Harington (1561 - 1612) Ariosto'nun *Orlando Furioso* (Delirmiş Orlando) destanının çeviricisi olarak ve epigramlarıyle ün kazanmıştır. Izaaak Walton (1593 - 1683) ise balıkçılığa âid ve çok takdir edilen tabiat tasvirleriyle dolu *The Compleat Angler* (Mükemmel balıkçı) adlı bir eserin sahibidir. John Milton (1608 - 1674) un da katıldığı tartışma edebiyatı, İngiliz felsefî ve siyasî nesrinin gelişmesine hizmet etmiştir. Bu ikinci dönemde bütün edebî türlerden ancak dinî şiir, ilk devrenin geleneklerini devam ettirmiştir. Bu alanda en ünlü şâirler R. Crashaw ile H. Vaughan'dır. J. Milton'un puritan ruhundan doğmuş en büyük eserleri olan *Paradise Lost* (Kaybolan cennet) ve *Paradise Regained* (Tekrar kazanılan cennet) adlı destanları ve John Bunyan (1628 - 1688) ın *The pilgrim's progress* (Hacının seferi) adlı alegorik romanı, bu dönemde yazılmış olmakla beraber, ancak Puritan diktatörlüğünün sonundan sonra yayınlanmıştır.

Aydınlanma devri (1660 - 1750): 1660 yılı, Cromwell ve oğlunun idaresi esnasında Fransa'ya sığınmış olan Charles Stuart'ın II. Charles olarak tahta çıkış târihidir (1660 - 1700 devresi târihte Restorasyon devri adını almıştır). II. Charles'ın idaresinde Fransız edebiyatı İ. E.'na derin bir etki yapmıştır. Bununla beraber Milton ve Bunyan'ın eserleriyle ve o yıllarda çıkan birçok *Diary* (günlük hatıra defteri) ve *Autobiography* (otobiyagrafi) lerle Puritan etkisi bir zaman daha sürer. Bununla beraber, bu geçiş devresinin ondan önceki dinî yazılarla doymuş devreye göre başlıca karakteristiği, buna bir tepki olarak çeşitli edebî türlerin tekrar işlenmesidir. Bu tepki kendisini özel olarak Londra'da iki tiyatronun açılmasından sonra sahne eserlerinde göstermiştir. Burada yeni bir dram şekli (kahramanlık piyesleri veya sahne destanları) ile karşılaşıyoruz. Bunlar, uzun yıllardan beri geçmişe karışmış yurtseverlik ideallerini tekrar canlandırarak, halkın muhayyilesini büyülüyorlardı. J. Dryden ve N. Lee bu temaları işleyenlerin en meşhurlarıdır. Trajedi de ihmal edilmiyordu, fakat temsil edilen piyesler, Shakespeare ve çağdaşlarından alınarak, tekrar işlenmiş bir şekilde gösteriliyordu. Bu alanda en çok sevilen yazarlar ise J. Dryden, N. Lee ve Th. Otway idi. Fakat en çok sevilen sahne türü, Th. Shadwell, G. Etherege, W. Wycherley, W. Congreve ve J. Dryden'in eserleri olan sosyete ve entrika komedileri idi. Bu piyeslerde gerek siyasî gerek dinî taassupla bol bol alay ediliyordu. Bu savaşa birçok yergiler ve alaylı türküler de katılıyordu (J. Dryden, S. Butler).

Dünyaya, hayata karşı olan ilginin artmasıyle reason (sağduyu) a verilen değer de artmıştır. Aydınlanma döneminin 2. yarısını teşkil eden İngiliz klasisizminde (1700 - 1760) sağduyu, Fransız klasisizminde olduğu gibi, İ. E.'nda da ön plana geçmiştir. Sağduyuya verilen yerin genişlemesiyle şiirde lirizm gerilemiş ve yerine sağduyu sahibi bir varlık olarak insan hakkında kafiyeli felsefî araştırmalar geçmiştir. Bu edebî türün başlıca yazarları A. Pope ve J. Gray'dir. XVIII. yüzyılda çok sevilen alaylı kahramanlık destanı türünde A. Pope, *The rape of the lock* (Bukle hırsızlığı) [1712 - 1714] adlı bir eser yaratmıştır. Bu yıllar içinde durmadan gelişen nesir, gerek aydınlara gerek orta sınıfa hitap eden yazılar için İ. E.'nın başlıca ifade vasıtası haline gelmişti. Aydınlar için çalışan başlıca yazarlar Jonathan Swift (1667 - 1745) ve Samuel Johnson (1709 - 1784) olup, birincisi *Gulliver's Travels* (G.'in gezileri) romanı, ikincisi de eleştirileri, biyografyaları (*Lives of the Poets* [Şâirlerin hayatları] ve büyük sözlüğü [*Dictionary*], 1755) ile bütün Avrupa edebiyatına büyük bir etki yapmışlardı. Joseph Addison (1672 - 1719) ve Richard Steele (1672 - 1729) ise deneme

ve gazete yazarı olarak halkın kültür seviyesini yükseltmeğe çalışmışlardır.

İngiliz romanı, çeşitli hedefleriyle XVIII. yüzyılın 1. yarısında doğmuştur. Daniel Defoe'nun 1719'da çıkan *Robinson Crusoe* (ad) adlı romanı, gerçeklere dayanan gezi ve macera hikâyesi türünü yaratmış ve birçok yazarlar tarafından bütün dillerde taklit edilmiştir. S. Richardson, 1740'ta çıkan *Pamela* (ad), *Clarissa* (ad) [1747 - 1748] ve *Charles Grandison* (ad) [1750] adlı orta sınıf âile romanlarında örnek olmağa lâyık bir ahlâk anlayışı, ince bir ruh analizi ve duyguculuk (sentimentalisme) birbiriyle yoğrulmuştur. Bütün Avrupa bu tip romanı kabul ve taklit etmiştir. Henry Fielding (1707 - 1754) *Joseph Andrews* (ad) [1742] adlı romanında, Richardson'un romanlarıyle alay etmiş, paradisini yapmış; *Tom Jones* (ad) [1749] adlı romanıyle, Defoe'nun örneğine göre çalışarak ve metodunu derinleştirerek sonradan çok rağbet görecek olan İngiliz gerçekçi (realist) romanını yaratmıştır. Aslında İskoçyalı olan Tobias Smollett (1721 - 1771), *Roderick Random* (ad) [1748] romanıyle çoğu zaman orijinal ve olağanüstü karaktere sahip bir kişinin etrafında cereyan eden hicivlerle dolu gemicilik hikâyelerinin birincisini yazmıştır.

Bu yıllarda dram, geleneksel çığırdan çıkmaz, orijinallik göstermez. Bununla beraber o yıllarda meydana çıkan orta sınıf trajedileri (G. Lillo) ve duygulu komedileri (J. Vanbrugh, G. Farquhar, R. Steele) belirtilebilir. Bunun gibi, aşağı halk tabakalarını eğlendirmeyi hedef tutan üç yeni sahne oyunu tipini de anmak yerinde olur. Pantomin (şahısların söz söylemeden bâzı işaretlerle anlaştıkları oyunlar), fars (kavga ve dayaklı, kaba komediler) ve türkülü oyunlar (opera). Bu gelişmede J. Gay (1685 - 1732) ve başkaları önemli rol oynamışlardır.

Erken Romantizm: XVIII. yüzyılın 2. yarısında insanlar gün geçtikçe daha fazla şu inanca varmışlardır: İnsan, kendisini ve dünyayı anlamağa, bir anlam vermeğe çalışırken, sırf sağduyu kuvvetlerine dayanamaz. Duygulara, istek hamlelerine daha ziyade dikkat yöneltilmiş ve muhayyilenin, yaratıcı hayallerin varlık hakları (raison d être) tanınmıştır. Her şeyden önce Tabiat'a tam olarak başka bir değer biçilmiştir. Tabiat ve tabiatın derinlikleri de ancak duygular yolu ile ölçülebiliyordu. Bu fikirler sağduyunun hâkim olduğu klasisizm devresinde de bâzı Romantizm öncüleri (J. Dyer, J. Thomson) tarafından ifade edilmişti; fakat şimdi genel olarak kabul ediliyor, sağduyuya adeta tabiilikten ayrılma, yanlış yola sapma gözü ile bakılıyordu.

Bu yeni düşünceler en çabuk ve en büyük kuvvetle şiirde eski klasik düşüncelerin yerine geçmiştir. Duyguya hitap (Appell an das Gefühl) mezar şiiri ile başlamıştır (R. Blair, E. Young, Th. Gray). Mezar şiirinin en iyi bilinen numunesi, Gray'in *Elegy in a Country Churchyard* (Bir köy mezarlığı üzerine mersiye) adlı şiiridir. Orta Çağa karşı ilginin artması, balladların ve eski halk şiirlerinin tekrar moda olmasına yol açmıştır (J. Macpherson, Th. Percy, Th. Chatterton). Macpherson'un Keltçeden çevirdiğini iddia ederek çıkardığı Ossian şiirleri bütün Avrupa'da derin bir iz bırakmıştır. Gerek fakirlere karşı o zamana kadar ifadesi adet olmayan acıma duygusu gerek sade kır hayatına karşı sevgi, Oliver Goldsmith'in uzun şiirlerinin temel konusunu teşkil eder. Romantizmin ilk devresinin başlıca şâirleri arasında W. Cowper ile W. Blake anılabilir. Cowper daima aşırı duygulu olup bazen de dinî melânkoli göstermektedir. Blake mistisizme meyleden bir şâir ve ressamdır. Bu dönemde İskoçya halk şiiri (R. Burns) İngiltere Romantizmine katılmış ve onu desteklemiştir.

Nesirde yeni hayat duygusu başlangıçta etkisini çok yavaş göstermiştir. Bu alanda ilk olarak biyografyalar, günlük hatıra defterleri ve mektuplarda gelişmiştir (J. Boswell, J. Wesley, F. Burney, Lord Chesterton). Daha sonra da duyguların büyük rol oynadığı romanlara sıra gelmiştir (L. Sterne, F. Sheridan, H. Mackenzie). Nihayet Gothic Novels (Gotik romanlar) edebî pazarı kaplamıştır. Tüyler ürpertici olaylarla dolu olan bu hikâyeler alanında H. Walpole, C. Reeve, S. Lee, W. Beckford ve A. Radcliffe şaheserler yaratmıştır. Walpole'in *The Castle of Otranto* (Otranto şatosu) [1764], Radcliffe'in de *The Italian* (İtalyan) adlı «Gotik» romanları en çok sevilenleridir. Filozof J. Locke dış ve iç zamanı birbirinden ayırmıştır. Bu ayırımın etkisi altında L. Sterne, *Tristram Shandy* (ad) [1760 - 1767] adlı romanında, XVIII. yüzyılın rasyonalist ruhu hakkında şakacı bir tarzda şüphe uyandırmak için, dış olayların akışını iç dünyadan gelen hamlelerle sekteye uğratmıştır. Böylece bu roman, çeşitli zaman düzeylerinde geçen modern romanların öncüsü sayılabilir.

Bu dönemde drama karşı duyulan ilginin Klâsisizmde olduğundan daha çok azaldığı görülür. Öbür yandan, orta sınıf tiyatro meraklılarını tatmin için, after pieces diye adlandırılan eğlendirici kısa piyesler meydana gelmiştir. Bunlar çoğu zaman aktörler tarafından yazılıyordu.

Romantizm (1798 - aş. yu. 1830): XVIII. yüzyılın sonuna kadar, sağduyuya karşı duyulan mübalâğalı güvene karşı giden eğilimler o derece başarı kazanmışlardı ki, W. Wordsworth'ın ve St. Coleridge'in *Lyrical Ballads* [1798] adlı başlıca duyguların hâkim olduğu şiirlerden mürekkep külliyatı basılıp satılabiliyordu. Bu eserin 1800'de çıkan 2. baskısına katılan teorik önsözde yeni edebî eylemin prensipleri açıklanmıştır: Şiirin konusu, tabiata sıkı sıkıya bağlı, sade hayat olmalıdır; şiirin dili günlük dilden hemen hemen hiç ayrılmamalıdır. Şâirin en gerçek anlamda yaratıcı vasfı muhayyiledir. Muhayyile en derin anlayışlara alet olduğu gibi, Tanrıyı açıklayan tabiat ile insan arasında en yüksek düşünceyi teşkil eden ahengin kurulmasına götüren yoldur da. Muhayyile, insanın ruhunda duygulardan ve görüş (Intuition) lerden doğan şeyleri yeni semboller halinde şekillendiren ruhî kuvvettir.

İlk İngiliz romantik kuşağına, İngiltere'nin Westmoreland ve Cumberland eyaletlerinde bulunan Lake District (Göller Bölgesi) te oturdukları için Lake Poets (Göl Şâirleri) veyâ Lakists (Gölcüler) adı verilmiştir. Yukarıda adı geçen şâirler (Wordsworth ve Coleridge) e R. Southey'nin adını da katmak gerekir. Southey şiir ve destansı şiirli hikâyeler yazmıştır. İlk kuşakta göze çarpan bireysel farklar ve orijinaliteler İngiltere Romantizminin zirvesini teşkil eden ikinci kuşakta daha açık olarak belirmiştir. Buna dayanılarak, Avrupa kıtasındaki romantik akımlardan farklı olarak, İngiltere'de bir romantik okuldan söz etmek doğru olmaz. Bu ikinci kuşağın ortak inancı şundan ibarettir: Bütün yazarlar bir ihtilâlci ruh taşımakta olup, hepsi zamanlarına kadar süregelmiş olan dar millî duruşu ve görüşü terk ederek, bütün Avrupalıları ve hattâ bütün insanları kapsayan bir ideale bağlanmışlardır. Bundan başka, hepsinin ortak vasıfları, bir göktaşı gibi birdenbire parlamaları, çok yüksek değerli lirik şiir yaratmaları ve genç yaşta ölüp gitmeleri olmuştur. Lord Byron bütün eserlerini çoğu zaman hayal

kırıklıklarıyle dolu şahsî maceralarına dayanarak yazmış ve böylece kötümserliğin, romantik alavın sözcüsü ve şâiri olmuştur. P. B. Shelley de arkadaşı Byron gibi, İngiliz sosyetesi tarafından aforoz edilmişti. Can ve yürekten gerçeği arayan Shelley, kendi damgasını taşıyan bir ahlâksızlıkta, kendine en uygun inancı bulmuştur. Yüksek zekâ ve istidatlara sahip olan J. Keats, Eski Çağ medeniyetlerini inceleyerek, güzelliğe karşı büyük bir sevgiye kapılmış ve tabiatın ruhunu manâlı ve ahenkli mısralarla dile getirmeye çalışmıştır. Bu büyük lirik şâirlerden başka birçok küçük şâirler, romantik şiiri 1820'ye kadar hâkim edebî tür olarak sürdürmeyi başarmışlardır (Th. Moore, J. Hogg, J. Clare).

Roman alanında *Gothic Novels* devam etmişse de (G. Lewis, M. Wollstonecraft, Ch. Maturin), daha sonra Walter Scott'un târihî romanları bunları ikinci plâna itmiştir. Scott romanlarıyla bütün XIX. yüzyıl Avrupa edebiyatlarını kuvvetle etkilemiştir. Onun Orta Çağı öven romanlarına karşı iki kadın romancı (Maria Edgeworth ve Jane Austen), gerçekçi romanlarında İrlanda veyâ İngiltere'nin çağdaş örf ve âdetlerini tasvire çalışmışlardır. Deneme sanatının kuvvetle tekrar canlanması nesrin çeşitli yollarda işlenmesine yaramıştır (Ch. Lamb, L. Hunt, W. Hazlitt). Târih, biyografi ve eleştiri alanındaki çalışmalar da aynı sonucu doğurmuştur (R. Southey, W. Mitford, H. Hallam).

Romantikler drama karşı anlayışsız davranıyorlardı. En büyükleri bâzen piyes yazmışlarsa da, bu piyesler sahne için elverişsiz olup, pek iddialı ve titiz okuyuculara sesleniyordu. O zamanın sahnelerinde her şeyden fazla müzikli piyesler oynanıyordu. Bunlar arasında ancak operalar edebî değer taşımaktadır.

Kraliçe Victoria devri ve XX. yüzyılın ilk yılları (1837 - aş. yu. 1910): Kraliçe Victoria'nın uzun idaresi (1837 - 1901) birbirine zıd birçok tutum ve akımları kapsar. Bu devrenin başındaki endüstri ihtilâli yeni bir toplumun teşekkülüne götürecek bir hamle teşkil ediyordu. Bu yeni toplumun doğuş gerginlikleri ve sıkıntıları çağdaşların çoğunluğunca bencillik ve müraîlik etkisiyle hiç dikkate alınmamış, fakat başkaları bu duruma, vicdanlarına seslenen bir çağrı gözü ile bakmışlardır. Bir yanda prudery (dilde puritanizm, yâni açıksaçıklığın reddi) yer alıyor, bir yanda da geleneksel bağlardan kurtulma isteği kendini duyuruyordu. Yeni durumun kabulü ve tabiat bilgilerine dayanan modern bir tutumun yerleşmesi bu zaman için ne derece karakteristik ise, bu modern tutumun dinî sebeplerden dolayı şiddetle reddi de o derece karakteristiktir. Victoria idaresinde yaşayanların çoğu M. Tupper ve A. Trollope'a, kendi hayat görüşlerinin tam temsilcileri gözü ile bakıyorlardı. Tupper'in *Proverbial Philosophy* (Atasözü biçiminde felsefe) [1893] si, Trollope'ın çok canlı siyasî romanları (*The Prime minister* [Başbakan], 1876 v. b.) şimdi gözden düşmüştü. Diğer taraftan çıktıkları zaman dikkati pek az çekmiş olan bâzı eserler (Brontë kız kardeşlerin romanları, G. M. Hopkins'in şiirleri) ancak sonraki kuşak tarafından anlaşılmış ve takdir edilmiştir.

Filozof ve târihçi Th. Carlyle, rasyonalist filozof J. St. Mill ve denemeci ve târihçi Th. Macaulay'in materyalizmine karşı ateşli bir infial ile cephe almıştır. Dinî alanda Katolik Kardinal Newman aynı savaşı sürdürmüştür. Carlyle'in davranışını paylaşan târihçi J. A. Froude, târihçi Th. Buckle'in tabiat bilimine dayanan târih anlayışına karşı savaşmıştır. J. Ruskin, sanatın bağımsızlığını savunmuş ve sosyal politikacı, sanatçı ve destan şâiri W. Morris ile birlikte Preraphaelite (1848'de kurulan ve tabiata gösterdiği bağlılıkla tanınmış bir İngiliz sanat ekolü) leri himayesi altına almıştır. Bu hareketler Romantizmin ışığı altında idealize edilmiş bir Orta Çağ adına yapılırken, iki Oxford'lu bilgin (M. Arnold ve W. Pater) edebî eleştiri alanında, Eski Çağ'dan aldıkları düşünceleri ileri sürmüşlerdir.

VII. Edward'ın idaresi (1901 - 1910) nde birçok aydın Victoria döneminde çoğunluk tarafından tereddütsüz olarak tasvip edilmiş olan geleneksel davranışa karşı cephe almış ve modern edebiyatı hazırlamıştır.

Lirik şiir: Victoria zamanında büyük şâir gözü ile bakılan çok sayıdaki şâirlerin bir kısmı unutulmuştur. İkinci derecede kalan değerlerin birkaçı anılabilir: W. Barnes bir lehçe şâirdir; R. H. Horne ise destan edebiyatını tekrar canlandırmak için gayret sarf etmiş, fakat başarı kazanamamıştır. Th. J. Bailey, Faust efsanesini geniş ölçüde işlemiştir. A. H. Clough, nükteli ve alaylı şiirler bırakmıştır. E. Fitzgerald, Farsçadan yaptığı serbest tercümelerle (Ömer Hayyam'ın rubaîleri) güzel bir eser yaratmıştır. O zamanın büyük yazarları bile şimdi ancak bâzı kayıtlarla tasvip edilmiş ve bâzı itirazlara uğramışlardır: A. Tennyson, dile tam anlamda hâkim olmakla beraber, düşüncelerinde sık sık sathîlik ve aşırı duyguculuk göstermiştir. R. Browning'in güçlü dili ve derin psikolojisi ona özel bir yer sağlamıştır. Elizabeth Barret Browning (R. Browning'in eşi) dar bir alanda aşktan doğmuş bir eser bırakmıştır. M. Arnold, güdümlü bir kötümserlik ifade eden şiirler yazmıştır.

1848'de Preraphaelites adı altında bir şâir grupu kurulmuştur. Burada, İngiltere'ye sığınmış bir İtalyan liberalinin oğlu olan D. G. Rossetti hem şiire, hem de resme olan istidadıyle bu iki sanat kolu arasında bir köprü vazifesini görmüştür. A. Ch. Swinburne ondan ilham almıştır. Swinburne, ilk aşk şiirlerinde beliren aşırı erotik duygularla bir infial fırtınasına yol açmıştır. Rossetti'nin kız kardeşi Christina Rossetti'nin dinî şiirleri de bu grupa girer.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Oscar Wilde ve H. A. Dobson'un şiirlerinde, Fransız edebiyatında Decadents (Dekadanlar) olarak nitelendirilen ve başlarında Baudelaire'in bulunduğu ekolün güzelliğe hayranlık etkisi göze. çarpar Bunun tersine Alice Meynell, F. Thompson, C. Patmore ve özel olarak G. M. Hopkins dinî lirizm alanında eser vermişlerdir. Hopkins'in şiirleri ancak XX. yüzyılda çıkmıştır: cüretli dil ve şekil denemeleriyle modern şiir sanatına derin bir etki yapmışlardır. R. Bridges'in çok duygun ve bilgiden örülmüş şiirleri, W. S. Blunt'un çoban şiirlerinden ilham alan tabiat tasvirleri, L. Binyon'un Dante tercümesi ve A. E. Housman'ın dar bir mahallî çerçeve içinde güçlü şiirleri günümüzün edebiyatına bir geçiş teşkil etmiştir.

Roman: Babalarının evinin darlığı ve sıkıcı puritan havası içinde büyüyen Brontë kardeşler (Charlotte, Emily ve Anne) aşkın hüküm sürdüğü geniş dünyaya uzaktan özlem duymuşlar ve bu duygularını olağanüstü romanlarında dile getirmişlerdir. Zamanı karakterize eden sosyal fakirlik ve za. ruret şiirlerde Browning ve Hood müstesna hemen hemen hiç bir iz bırakmamışsa da, romanda geniş bir yer almıştır. E. G. Bulwer, G. P. R. James ve H. Ainsworth tarihî romanı Walter Scott'tan miras alarak kendilerinden sonra gelen Charles Dickens ve W. Thackeray'e bırakmışlardır. Fakat Dickens'ın

gücü tarihî romanda değil, sosyal romanda, Thackeray'inki de sosyal yergide idi. Dickens'ın *Oliver Twist* (ad) [1838 - 1839], *David Copperfield* (ad) [1849 - 1850]; Thackeray'in de *Vanity fair* (Gururlar panayırı) [1847 - 1848] adlı eserlerini saymakla yetinebiliriz. Benjamin Disraeli parlak toplum romanları yazmıştır.

Roman alanında Ch. Kingsley, Ch. Reade ve Elizabeth Gaskell de çalışmışlardır. George Eliot (asıl adı: Mary Ann veyâ Marian Evans)ın romanları, yazarın köy hayatından alınmış olup, realist romanın zirvesini teşkil eder. A. Trollope ise, *Barchester Novels* (Barchester, yer adı) adını verdiği eserlerinde, bayağı insanı kapalı küçük âleminde tasvir etmiştir.

XIX. yüzyıl ilerledikçe romanın şiire nazaran yeri gittikçe genişlemiştir. Bu gelişmede yurt dışından gelen etkilerin büyük rolü olmuştur. Bu dönemde önce Fransa'dan (Flaubert ve Maupassant, Zola ve Sembolist'ler), sonra Rusya'dan (Tolstoy, Dostoevskiy, Turgenev) gelen etkiler göze çarpar G. Meredith (*The Ordeal of Richard Feverel* [R. F.'in çilesi], 1859) eserinde romantik sezişlerle tabiat biliminden kazanılan bilgileri birleştirmeğe çalışmıştır. Thomas Hardy'nin *Wessex Novels* genel başlığını taşıyan romanları, gerçeği büyük bir titizlikle incelemiştir. Bu eserler İngiliz natüralizminin en kesin şeklini temsil ederler. Londra fakirlerinin sosyal çilesini inceleyen yazarlar, George Gissing, Sir Walter Besant ve Israel Zangwill'dir. Bu tema, George Moore tarafından da ilk romanlarında, Fransızların ortam teorisi (Zola) ne göre işlenmiştir. R. L. Stevenson'un realist üslûp vasıtalarına dayanan macera romantizmi (*Treasure island* [Adadaki hazine], 1883) nin açtığı çığırı R. Haggard ve Conan Doyle tâkip etmiştir: Haggard, macera romanlarıyle (*King Solomon's mines* [Hazreti Süleyman'ın mâden ocakları], 1885), Doyle ise detektif romanlarıyle (*The adventures of Sherlock Holmes* [Sh. H.'ın maceraları], 1891) ün kazanmıştır. Onların çağdaşı olan Rudyard Kipling derin romantik duygusu ile tabiata nüfuz ederek uzak ülkelerin, özel olarak Hindistan'ın rengârenk realizmini yansıtmıştır (*Jungle book* [Cengel, yâni orman kitabı], 1894 - 1895; *Kim* [ad], 1901). Yüzyılın son yıllarında S. Butler genç kuşağın sözcüsü haline gelerek (*The way of all flesh* [Her etin gittiği yol], 1872 - 1885) Darwin'den öğrendiği gelişme felsefesini, insana ve topluma yeni bir değer biçmek için kullanmağa çalışmıştır.

Dram: Dramı öbür iki edebî tür ile karşılaştırırsak, bu yıllar içinde hemen hemen hiç bir önem kazanmadığını görürüz. Sh. Knowles'in trajedi ve komediyi yenileştirmek için sarf ettiği çabalar başarısız kalmış, yâni pek az kişi tarafından takdir edilmiştir. Bunun dışındaki dram faaliyeti ise sanat karakterinden fazla ticarî karakter taşımaktadır. Bu hüküm D. Jerrold, T. Taylor ve H. J. Byron'un piyeslerini içine alır.

Gerrold nükteli, eğlendirici piyesler, Taylor toplum komedileri yazmış, fakat bu alandaki çalışmaları her ikisinin de «Punch» dergisine verdikleri yazılardan çok daha az değerlidir. Byron ise fars ve burlesk (yergi karakteri taşıyan kaba oyun) leri ile tanınmıştır. Londra'da yeni bir tiyatro kültürünün başlangıcı ve İngiliz dram sanatının tekrar doğuşu ancak 1880'de Ibsen'in ilk defa olarak Londra'da temsiliyle yer almıştır. Ibsen'in etkisiyle H. A. Jones ve A. W. Pinero tipik sosyal problemleri dramatik hayatla canlandırmak için teşebbüse geçmişler, fakat ancak başlangıç seviyesinde kalmışlardır. Oscar Wilde'in Fransız komedisini örnek alan ve fişek gibi patlayan nüktelerle parıldayan toplum komedileri daha yüksek bir seviyeye erişmiştir.

En yeni zamanlar (aş. yu. 1910'dan sonrası). *Şiir*: Lirik şiir için 1912 yılı bir dönüm noktası olmuştur. 1912 yılında Georgian Poetry (Kral George'lar zamanına, yâni XVIII. yüzyıla âid şiirler) genel başlığı altında bir külliyatın I. cildi çıkmıştır. Buna katılan şâirlerin başlıcaları L. Abercrombie, G. Bottomley, R. Brooke, W. De la Mare'dır. Bu şâirler Victoria devrinden farklı olarak sade bir konuyu sade bir üslûpla işleme yolunu tutuyorlardı. Bunun gibi J. Masefield'in *Salt war ballads* (Tuzlu su balad'ları) ve şiirli destanları, W. A. Davies ve A. E. Housman'ın tabiat konusu üzerindeki şiirlerinde güçlü bir realist ses işitiliyordu. Bu geleneğe dönüş hareketine paralel olarak tam manâsıyle modern akımlar da belirmiştir. T. E. Hulme'ün liderliği ve Ezra Pound'un eleştirici rehberliği altında bir grup toplanmış ve Imagist (imgeci) ler adını almıştır. R. Aldington, T. S. Eliot, J. G. Fletcher, F. S. Flint gibi şâirleri içine alan bu grup, şiir sanatında her şeyden daha fazla dile ve şiir tekniğine dikkat ediyordu. I. Dünya Harbi'nin ruhlarda bıraktığı derin intiba, R. Brooke, S. Sassoon, W. Owen ve başkalarının umutsuz ve heyecanlı itiraz ve şikâyetlerle dolu şiirlerinde dile geliyordu. T. S. Eliot bu kuşağın sözcüsü olmuştur. *The waste land* (Boş arsa) [1922] adlı eserinde modern yaşayışın kısırlığını, istikametsizliğini açıklamıştır. Eliot bu kültür çölünden kurtulmak için bir yol arar ve kendisi için bu yolu Hıristiyanlık inancına dönüşte bulur. Eliot'tan biraz daha genç olan öbür şâirler, sanat bakımından Eliot'un etkisi altında bulunup liderliğini kabul etmekle beraber başka inançlara bel bağlamışlardı. *New Country* (Yeni ülke) [1933] adlı antolojide birlikte ortaya çıkan üç şâir (W. H. Auden, C. Day Lewis ve S. Spender) selâmeti toplumun komünist şekle sokulmasında arıyorlardı. L. Mac Neice de güdümlü bir melânkoliyi dile getiren şiirleriyle onlara katılmıştır.

Bu entellektüel şiire karşı II. Dünya Harbin'de ve ondan sonra, yeni romantik bir akım belirmiştir. Bunun mümessili, genç yaşta ölen Wales (Gal ülkesi) li Dylan Thomas idi. Eliot'tan farklı olarak, Thomas bir okul kurmamıştır. Buna rağmen, Thomas'ta görülen eğilimler aynı zamanda başka şâirlerde de (G. Barker, Kathleen Raine, H. Treece, A. Comfort) beliriyordu. W. Empson'un esoterik (gizli bir dil kullanarak az kişiye hitap eden) eserleri ayrı bir yer tutar.

Bundan sonraki kuşak çok geçmeden Dylan Thomas'tan ayrılmıştır. 1956'da çıkan, *New Lines* (Yeni yollar) adlı antolojiye katılan ve başlıcaları K. Amis, J. Wain, Ph. Larkin, Th. Gunn, Elizabeth Jennings olan şâirler, mübalâğalı duyguculuğa karşı açıkça cephe almışlardır. Modern toplumun yapısını ve kişilerin bunun içinde aldığı yeri belirtmek için kullandıkları âletler alay ve uyanık analizdir. En yeni yılların lirik şiiri, çirkinlik, korkunçluk, zorbalık üzerinde durmağa eğilim gösterir. Bu akımın mümessilleri Ted Hughes ve D. J. Enright'tir. Ch. Tomlinson'un şiiri ise ifade biçimine önem verir.

Roman: XX. yüzyılın başında, çevrenin mahsulü olarak kişi romanın merkezini teşkil ediyordu. H. G. Wells ve Arnold Bennett bu durumdan yararlanarak, budalaca iyimserliğe, insanları olduklarından daha faziletli, daha asil göstermek modasına son vererek, insanı ve içinde yaşadığı

dünyayı, gerçeği uygun renklerle tasvir etmek istemişlerdir. J. Galsworthy, ilk eserlerinde, buna benzer maksatlar tâkip etmiş, fakat sonraları, *Forsyte Saga* (Forsyte âilesi destanı) adlı romanlarında yarattığı kişilerin orta sınıf görüşlerini kendi de benimsemeğe başlamıştır. G. K. Chesterton ve H. Belloc, ince bir espri ve zarafetle Katolik görüşünü temsil etmişlerdir. S. Maugham, oldukça dar imkânlarının çerçevesi içinde, öyle bir anlatış sanatına erişmiştir ki, yüzyılın en çok para kazanan yazarları arasında yer almıştır. H. S. Walpole ve S. Swinnerton toplumu çok etkili bir tarzda incelemişlerdir. Fakat bu yılların en büyük yazarı, rakiplerinden biraz daha yaş'ı olan Joseph Conrad'dır. Roman ve kısa hikâyelerinde bizi uzak ülkelere götüren bir gezinin sathî süsü altında, insanın, hem masum hem de suçlu olan insanın hayatı incelenir.

Psikanalizin etkisi altında roman, biçim bakımından yeni yeni yollar tâkip etmiştir. Cinsiyetin psikoloji üzerindeki etkisi, özel olarak D. H. Lawrence tarafından değerlendirilmiştir. Bu yazar insanı bağlayan bütün kurallara meydan okuyarak, içgüdünün hakkını savunmuştur. Dorothy Richardson'un eserlerinde hafifçe beliren şuur akıntısı tekniği, James Joyce tarafından tam olarak geliştirilmiş ve uygulanmıştır (*Ulysses* [ad], 1922; *Finnegan's Wake* [F.'in izi], 1922 - 1939). Bu teknik, olaylar zincirini kırarak, iç monolog (inner monologue) a götürmüştür. Bu ise âlemin, bireyin şuurunda yansımasından başka bir şey değildir. Lawrence ve Joyce'ın tekniği İngiltere'nin sınırlarını geniş ölçüde aşmış ve her yerde hikâye sanatı üzerinde ihtilâlci bir etki yapmıştır.

I. Dünya Harbi birçok savaş romanlarının yazılmasına sebep olmuştur. Bu konuyu işleyenler arasında R. Aldington, Ch. E. Montague, R. H. Mottram ve S. Sasson anılabilir. Savaş sonrası yıllarının çılgınca eğlence hayatı E. Waugh tarafından açık saçık sahneler halinde tasvir edilmiş (*Vile bodies* [Süflî bedenler], 1930) ve A. Huxley tarafından da sinik bir tiksinti ile dile getirilmiştir (*Point counter point* [Noktaya karşı nokta], 1928). Güvenliğini kaybetmiş olan bir dünyada hayatın mânası ve imkânları eleştirici bir zihniyetle incelenmiştir. E. M. Forster, bireylerin birbiriyle karşılaşmasını sembolik olarak âlemlerin ve medeniyetlerin birbiriyle çarpışması olarak yorumlamıştır (*Howard's end* [H.'ın sonu], 1910; *A passage to India* [Hindistan'a gezi], 1924). Virginia Wolf tecrit edilmiş bireylerin şuurundakileri tahlil etmiştir (*Mrs. Dalloway* [ad], 1925). Ivy Compton - Burnett, şahsın karakterinin sırf söylediği şeylerden belirmesini sağlamıştır (*A house and its head* [Bir ev ve onun başı], 1935). Katherine Mansfield'in hikâyeleri keskin bir kalemle çizilmiş minyatürlerdir. Sheila Kaye - Smith, May Sinclair, Rose Macaulay, Rebecca West, Elizabeth Bowen, Rosamond Lehman gibi kadın yazarlar, yeni kazanılan psikolojik vasıtalarla ruh durumlarını ve manevî havaları ifadeye çalışmışlardır. 1930 - 1940 yıllarında A. Huxley ve G. Orwell, toplumun durumu ve gelişme imkânlarına dair ağır hicviyelerini yazmışlardır. H. Spiring işçi muhitini incelemiştir. C. P. Snow, modern İngiliz hayatına dair bir roman serisine başlamıştır. A. D. Powell, güçlü bir muhayyileye dayanan bir toplum eleştirmesi yaratmıştır. Henry Green alaylı ve hicivli kara kalem manzaraları çizmiştir. J. Cary'nin özel bir sanat eseri teşkil eden, hayatiyet ve karakter zenginliği dolu romanlarını ayrıca belirtelim. Graham Greene, felsefî temele dayanan bir mücrim romanı (*Brighton Rock* [ad], 1938) ile büyük başarı kazanmıştır. E. Waugh ve B. Marshall, Katolik zihniyeti ile Greene'in romanını andıran, fakat çok hareketli hikâyeler yazmışlardır. L. P. Hartley, gençlerin psikolojisini çok anlayışlı bir tarzda yorumlamıştır (*The gobetween* [Aracı], 1953). Wyndham Lewis ve A. C. Powys sihir ve mistisizm'e dayanan romanlar yazmışlardır.

1950'den sonra yeni bir yazar kuşağı söz alıp İngiliz romanının ebedî temasını teşkil eden social game (sosyal oyun) i ciddî veyâ hicivli bir tarzda işlemeye başlamıştır. En önemli yazarlar P. H. Newby, A. Wilson ve N. Balchin'dir. Yine başka genç yazarlar (J. Braine, J. Waine, K. Amis, Iris Murdoch, A. Comfort, A. Sillitoe), İspanyolların ve Fransızların macera romanlarına benzer hikâyeler yazmışlardır. Genel olarak, İngiliz romanı Avrupa kıtasında olduğu kadar hikâyenin yok olmasına ve şeklin kaybolmasına eğilim göstermez. Çok sağlam olan bu edebî gelenek, A. J. Cronin, W. Deeping ve Daphne du Maurier gibi yazarların maksadı sırf okuyucuyu eğlendirmek olan romanlarına da başka ülkelerde görülenden daha yüksek bir seviye sağlamaktadır.

İngiltere'de modern dram G. B. Shaw ile başlar. Shaw uzun zaman tiyatro eleştiricisi olarak çalıştıktan sonra, açıkça Ibsen'i örnek alan başarılı bir tiyatro yazarı olmuştur. Piyesleri bütün çağdaş Avrupa'yı ilgilendirdiği gibi, meselâ Manchester okulu üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Nükte, alay ve toplum eleştirmesi yolu ile hayat felsefesini yaymağa çalışmıştır. Onun yanında J. Galsworthy ruh kurcalayıcı, S. Maugham ise güzel buluşlarla ve nüktelerle dolu toplum iyesleri yazmışlardır. J. Barrie ise çok derine giden düşündürücü komediler yaratmıştır. H. Granville - Barker tiyatro yazarı olarak da kendini göstermişe de, daha çok eleştirici ve rejisör olarak parlamıştır. J. Masefield orta sınıf trajedisini ihya etmeğe çalışmış, ancak sonradan kendisini dinî drama vermiştir.

I. Dünya Harbi'nden sonra hafif sosyal komedi ve müzikal piyes sahneye hâkim olmuştur. Bu hususta Noel Coward, sathî alaylı üslûbiyle, konuşmalarında fişek demetleri gibi patlayan nükteleriyle zamanın isteklerini tatmin etmiştir. Yeni hamle Poetic Drama (şiirli dram) dan gelmiştir. Bu edebî türü ortaya atanlar, eski piyeslerin şiirli geleneğine dayanarak, sahnede günlük dili şiire uygulamışlardır. Bu alanda ilk olarak çalışan S. Phillips'in halefleri L. Abercrombie ve G. Bottomley'dir. Fakat bu alanda büyük eserler yaratan T. S. Eliot olmuştur. Meslekî hayatının başlangıcındaki dinî oyunlardan sonra, sembolik bir seviyeye yükselmiş, salon konuşmaları gösteren piyesler yazmıştır. Eliot'un bu yolda etkisinde kalan yazarlar Anne Ridler, N. Nicholson, D. Duncan, Dorothy Sayers v. b. dir.

II. Dünya Harbi'nden sonra, şiirli dram Chr. Fry tarafından geliştirilmiştir. W. H. Auden ve Chr. Ishervood, Alman komünist tiyatro yazarı Bertolt Brecht'in destanî etkisini almış, siyasî tezli piyesler yazmıştır. J. Priestley ve T. Rattigan daha geleneksel bir tarzda problemli piyesler ve toplum dramları yaratmışlardır.

Eliot ve Fry, 1940 - 1950 ve sonraki yılların tiyatro hayatına hâkim olmuşlardır. Bunlara P. Ustinov, D. Cannan ve J. Whiting katılmışlardır. Ustinov nükteli, hicivli komedileriyle, Cannan ideolojilerin çarpışmasını canlandıran dramlarıyle, Whiting de insanların kendi kendilerini yok etmeğe meyletmelerinden doğan problemi işleyen eserleriyle ün almıştır. Bütün bu piyeslerin edebî bakımdan anlam ve değer taşımalarına rağmen, bu yılların sahnesi durgunluk gösteriyordu. Bu durum 1956'da, J. Osborne'ın *Look back in*

anger (Kızarak arkana bak) adlı dramı ile birdenbire değişti. Angry young men (kızgın gençler) in romanlarında bütün geleneklere karşı gösterilen genel düşmanlık sahneye de sıçramıştı. Yeni tiyatro yazarlarının çoğu aşağı halk tabakalarından geliyordu. Bu yazarlar sahneye o zamana kadar görülmemiş, işitilmemiş elemanlar getirmişlerdir. Sahnede fakirhaneler gösterilmiş, kaba ve müstehcen tabirler kullanılmış, kutsal sayılan İngiliz müesseseleri sert eleştiriye uğramıştır. Bu yeni dramın iki merkezi vardır: 1. Royal Court Theatre; 2. Joan Littlevood'un Theatre Workshop (Tiyatro Atelyesi) u. Birincisi Neo - Naturalism (yeni natüralizm) in sahnesi olup, Osborne'dan gayri J. Arden, P. Shaffer, Anne Jellicoe, A. Wesker, N. Dennis, W. Hall'ın piyes lerini oynamıştır. İkincisi ise adının ifade ettiği gibi, bir atelyedir. Burada yazarlar (B. Behan, Shelagh Delaney, F. Norman ve başkaları) piyeslerinin taslağını, rejisör ve aktörlerle beraber çalışarak bir oyun haline getirir ve oynatırlardı. Nihayet İrlandalı Samuel Beckett'in etkisiyle, Absurd (abes) adı verilen bir tiyatro türü doğmuştur. Bunda geleneksel bir oyun yoktur, çünkü iddiaya göre insan hayatının abesliği, anlamsızlığı, sahnede kullanılan vasıtalarla ifade edilemez. H. Pinter ve N. F. Simpson da bu cins piyesler yazmışlardır.

Essay (deneme): Bilimsel araştırmadan farklı olan bu edebî tür, yazara eleştiri düşünceleri, şahsî izlenimleri ve yeni anlayışları ifade etmek fırsatını verir. Burada da Eliot kendi kuşağının ve sonraki kuşağın sözcüsü olmuştur. Çıkardığı «Criterion» dergisinde yeni yeni önem dereceleri ve yeni değer hükümleri anlamları kurmuş ve modern olayları gele neğe göre değerlendirmiştir. Eliot'un şahsî fikirlerini genelleştirerek herkes için muteber diye ilân etmeğe çalışması başka bir grupun itirazlarını davet etmiş, bunlar da F. R. Leavis'in çıkardığı «Scrutiny» derneğinin etrafında toplanmışlardır. Bunlar ahlâka temel prensip gözü ile bakmışlar, bu prensipte edebî eserin en önemli kriterini görmüşlerdir. Yüzyılın en büyük denemecileri arasında Virginia Woolf ve W. H. Auden anılabilir. Bunlardan başka I. A. Richards kelimeden mürekkep sanat eserini, psikolojik ve semantik (kelimelerin anlamını inceleyen bilim) kategorilerle idrake çalışmıştır. Herbert Read kendisini sanat eleştirisine, Stephen Spender ise kültür politikasına vermiştir. Aldous Huxley, denemelerinde, büyük insan gruplarının kapılabildikleri batıl itikatları tahlil etmiş (*The devils of Loudon* [Loudon şeytanları], 1952) ve insan şuurunun, bir nevi sarhoşluk veren bâzı maddeler (meskalin) yolu ile genişletilmesini incelemiştir (*The doors of perception* [Tenbih kapıları], 1954). İngiltere'de sağduyuya karşı beslenen takdir bu denemesini sahte bir bilgi argo'sundan kurtarmış ve ona çok okuyucu sağlamıştır.

İskoçya ve İrlanda edebiyatları: İskoçya ve İrlanda'da gelişen İngilizce edebiyat, genel olarak İngiltere edebiyatına bağlıdır. J. Swift, O. Goldsmith, J. Thomson, W. Scott, G. B. Shaw, J. Joyce'ın eserleri, İ. E.'nın bütünleyici elemanlarıdır. Bunun dışında, bu iki ülkede, yerli edebiyatın başlangıcı ile de karşılaşılır. Böylece, Romantizm çağında, J. Macpherson eski İskoçyalı aşık Ossian'a atfen «Ossian şiirleri» ni yarattığı gibi, A. Ramsay, R. Fergusson ve R. Burns, İskoçya lehçesinde şiirler yazmışlar, Th. Moore duygulu İrlanda türküleri yazmış, Maria Edgeworth ve W. Scott, İrlanda'yı ve İskoçya'yı İngiliz romanına açmışlardır.

XIX. yüzyılın sonlarında, milliyetçi hareketin etkisiyle her iki ülkede de özel bir edebî hayat meydana gelmiştir. İskoçya'da duygucu Kailyard Okulu'nun yerine H. Mc Darmid'in güçlü şiirleri, G. D. Brown'ın gerçekçi romanı, N. Gunn'un sembolist romanı, J. Bridie'nin de hiciv dramı geçmiştir. İrlanda'da ise Gaelic League (Kelt birliği) [1893] ve Irish National Theatre (İrlanda Millî Tiyatrosu) [1899] kurulmuştur. Yeats'in şiirleri İrlanda'nın en eski millî hayatını tekrar canlandırmış ve bunu sembolik bir biçimde yorumlamıştır. J. M. Synge İrlanda'nın millî dramını yaratmıştır. Onun izini bugün S. O'Casey tâkip ediyor. Bu hareket özel olarak lirik şiir ve dram alanında çalışmaktadır. Romanda J. Joyce çok önemli bir yazardır.

Kanada İngiliz edebiyatı: Kanada'da XVIII. yüzyılın sonundan beri Fransızca bir edebiyat gelişmiş ise de, İngiliz dilinde yazılan bir edebiyattan ancak 1867 (Kanada Konfederasyonunun kuruluşu) den itibaren söz edilebilir. Bu târihten önce ancak bâzı ümit verici denemelerle karşılaşıyoruz. Şu birkaç adı anmakla yetinebiliriz: Yeni İskoçya'da siyasî feylesof ve şâir Joseph Howe (1804 - 1873), yergici Thomas Chandler Haliburton (1795 - 1865) ve lirik şâir Oliver Goldsmith (1781 - 1861, aynı adı taşıyan İngiliz şâirinin yeğeni), Ontario'da Amerikalı romancı Fenimore Cooper'dan ilham alarak târihî romanlar yazan John Richardson (1796 - 1852) ve romantik şâir Charles Sangster (1822 - 1893) ve Charles Mair (1838 - 1927).

1867'den sonra bir gelişme müşahede edilir ve özel olarak lirik şiir dikkate değer ölçüde gelişir. Bu alanda çığır açan yazar Charles G. D. Roberts (1860 - 1943) olmuştur. Onun *Orion*(ad) [1880] başlıklı şiiri, yalnız Kanada'da değil, Atlantik Okyanusu'nun her iki kıyısında İngilizceyi kullanan okuyucular üzerine derin bir etki yapmıştır. Onun yolunda yürüyen şâir arkadaşları Bliss Carman (1861 - 1929), D. C. Scott (1862 - 1947) ve W. W. Campbell (1861 - 1918) dir. Bütün bu hareketin özelliği, fikir derinliğinden fazla, romantik tabiat duygusudur. Bu grupun en önemli şâiri Archibald Lampman (1861 - 1899) olmuştur.

Bu yılların nesri şiire göre gölgede kalmıştır. Bununla beraber İngiltere'de doğan ve eski Quebec'te yaşayan William Kirby (1817 - 1906) nin târihî romanları, bu çığırı açan J. Richardson'un eserlerine göre büyük bir ilerleme göstermiştir. XX. yüzyılın başında şiirler kadar parlak bir nesir de doğmuş, bilgin ve denemeci Stephen Leacock (1869 - 1944) un hikâye ve fıkraları, Kanada'nın dışında da hayranlıkla karşılanmıştır. Onun yanında ve ondan sonra uzun romanlar yazanlar arasında Morley Callaghan (doğ. 1903), Malcolm Lowry (1909 - 1957), Hugh Mac Lennan (doğ. 1907), Ralph Allen (1913 - 1966) anılabilir. Olay ve sahnelerin Kanada'da geçmesine rağmen, Kanada'nın tipik damgasını taşımayan önemli birtakım romanlar, Mazo de la Roche (1885 - 1961) ve Gwethalyn Graham (doğ. 1913) adında iki kadın yazar tarafından yazılmıştır.

XX. yüzyılın başlarında lirik şiir, hâlâ XIX. yüzyılın geleneğine uymaktadır. Fakat E. J. Pratt (doğ. 1883) 1925'te bu alanda yeni bir çığır açmıştır. İngiliz şâiri Masefield'in etkisinde kalan realist şiirleri, romantik geleneğinden ayrılmıştır. Kanada'da tabiatın azamet ve vahşiliği Anne Marriott (doğ. 1913) un şiirlerinde ifadesini bulmuştur. Amerikalı Pound ve Amerika'da doğup İngiltere'de yaşayan Eliot'ın metafiziği, yeni sembolizm ve soyut lirik hareketleri ise A. J. M. Smith (doğ. 1902), Anne Hébert (doğ. 1916) ve Alain Grandbois (doğ. 1900) gibi yazarları etkilemiştir.

En yeni lirik şiire her şeyden fazla psikolojik düşünce tarzı ve büyük bir subjektivizm hâkimdir: Douglas Le Pan (doğ. 1916), P. K. Page (doğ. 1916) ve Jay Macpherson (doğ. 1931).

Türkiye'nin İkinci Reisicumhuru

İSMET İNÖNÜ

İNÖNÜ: Türkiye'nin İkinci Cumhurbaşkanı

İNÖNÜ, Mustafa İsmet (doğ. İzmir 1884), Türk generali, eski başbakan (1923 - 1924; 1925 - 1937; 1961 - 1965), Türkiye Cumhuriyeti'nin 2. cumhurbaşkanı (1938 - 1950) ve Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanı. Babası Malatyalı Hacı Reşid Bey, annesi Bulgaristanlı Cevriye Temelli Hanım'dır. Babasının İzmir adliyesinde müstantik yardımcısı bulunduğu sırada âilenin ikinci çocuğu olarak dünyaya gelen İ.'nün üç erkek ve bir kız kardeşi vardır.

Babası Sivas'a tâyin edildiğinden, ilk öğrenimine orada bir mahalle mektebinde başlamış, altı ayda bu mektebi bitirerek Sivas Askerî Rüşdiyesi'ne girmiştir. Askerî doktorluk hâriç, âilenin askerlik mesleğine giren ilk ferdidir. Sivas Rüşdiyesi'nde ilk üç yıl orta derecede bir öğrenci olan İ., dördüncü yıl hesaptan sınıfta kalmış ve bundan sonra Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden kurmay yüzbaşı çıkıncaya kadar sınıflarının hep birincisi olmuştur. Dört yıllık rüşdiyeyi beş yılda bitirmiş (1895), beşinci sınıfı Sivas'taki mülkiye İ'dâdi'sinde tamamlamış ve 13 yaşında iken İstanbul'a gitmiştir. Müsabaka imtihanını kazanarak Mühendishâne İ'dâdisi (topçu lisesi) ne girmeyi başaran İ., iyi derece ile burayı bitirince, Topçu Harbiyesine geçmiş ve 1903'te teğmen rütbesiyle Harbiye'den çıkmıştır. Harbiye'yi üstün derece ile bitirdiği için erkânıharp adaylığına ayrılmış ve Pangaltı'daki Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne girmiştir.

İ.'nün âilesi o yıllarda İstanbul'da Vâlide Camii karşısında küçük bir evde oturmuş; sonra, bir iki yıl hava değişimi için Rumeli Kavağı'na geçmiştir. Burası İ.'ye büyük bir tabiat sevgisi kazandırmıştır. Altı yıl yaz tatillerini İzmir'de, küçük dayısının yanında geçiren İ., daha Sivas'tayken Fransızcaya merak sardırmış, İ'dâdi ve Harbiye'de dil bilgisini ilerletmeye büyük gayret harcamıştır. Yaz tatillerinde dâima önündeki sınıfın en çetin derslerini hazırlamayı ihmal etmeyen İ., Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne gelince, o yıllarda askerî alanda Alman ordusunun ve Alman askerî eğitiminin büyük önem taşıdığını anlamış ve kendisinden bir sınıf ilerideki arkadaşı Ali Fuad (Erden,b. bk.) ile birlikte özel olarak Almanca öğrenmeye başlamıştır. Yabancı kitap ve gazetelerden edindiği yeni bilgiler İ.'ye memleketin göründüğünden daha korkunç bir halde bulunduğu intibaını vermiştir.

Türk milletinin mukadderatı üzerinde önemli roller oynayacak geleceğin ünlü kişileri hep o yılların öğrencileri arasından çıkmıştır. Enver, Hâfız Hakkı, Şükrü Nâilî (Gökberk), İ.'nün okula girdiği yıldan bir önceki yılda (1901 - 1902) erkânıharp olmuşlardır. Ali Fethi (Okyar), Galatalı Şevket, Cafer Tayyar (Eğilmez), Kara Vâsıf, Mustafa (Muğlalı), Mürsel (Bakû), 1903 - 1904 yılı mezunlarıdır. Mustafa Kemal (Atatürk), Ali İhsan (Sâbis), Âsım (Gündüz), Ali Fuad (Cebesoy), Mehmed Ârif (Ayıcı), Mehmed Nuri (Conker) ise son sınıf öğrencileridir. Kâzım Karabekir ise ortadaki sınıftandır. İ., Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni sınıf birincisi olarak 1906'da bitirmiş ve kurmay yüzbaşı rütbesiyle Edirne'deki 2. Ordu'ya verilmiştir. 8. Sahra Topçu Alayı'nın 3. Bölüğünde görevlendirilen İ., 2. Ordu'nun eğitimini ilerletmek için tâyin edilmiş olan Ferik Cevad Paşa'nın dikkatini çekerek onun karargâhına kurmay subay alınmıştır.

İ.'nün topçu fırkasında verdiği tâbiye ve topçuluk derslerinin kumandanları tarafından çok başarılı ve verimli bulunması, bu görevlere, alaylara ve tugaylara meseleler verip hallettirmek gibi yenilerinin de eklenmesine yol açmıştır. İ.'nün tatil günlerini de içine alan bu sürekli çalışmaları, kıta hayatında derhal dikkati çeken

İNÖNÜ: Harp Akademisi'nden kurmay çıktığı gün (1906)

İNÖNÜ: Babası ve kardeşleriyle

bir sima olmasını sağlamıştır. Çevresinde kendisine karşı derin bir saygı yaratması ve subay arkadaşları ile yurdun siyasî durumunu görüşmesi gibi durum ve davranışlar yüzünden iki defa ihtar alan İ., topçu tümeninin kumandanı Ferid Paşa ile ordu kumandanı Nâsır Paşa'nın kendisi ile görüşmeleri üzerine mesele büyütülmeden kapatılmıştır. İlk siyâsî görev olarak 1907 sonlarında Bulgarlarla bir sınır anlaşmazlığını görüşmek için görevlendirilen Naci Paşa başkanlığındaki komisyonda yer almış en küçük rütbeli subay bulunmasına rağmen, önemli sonuçların alınmasında başarı göstermiştir.

1907 yılının sonlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Batı Rumeli'deki yayılması Edirne bölgesine kadar uzanmıştı. Gizli cemiyet, yurdun tehlikede olduğunu ve Kanunu Esasî'nin iâdesiyle devlet idaresinin düzeleceğini yurtseverlere bildiriyordu. Telkinler daha çok ordu subaylarını hedef tutuyordu. Edirne'de parlayan ve adı duyulan genç yüzbaşı da cemiyetin dikkatini çekmişti. Bir gün Selânik'ten Refet Bey adlı süvari sınıfından bir jandarma yüzbaşısı, Yüzbaşı İsmet Bey'e, Ali Fuat (Erden) Bey vasıtasıyle mektuplaştığı Fethi (Okyar) Bey'den bir mektup getirmişti. Bu mektupta kendisine güvenilmesi yazılıydı. Refet Bey ona, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne giriş usullerini, yemin tarzını anlatarak nizamnâmelerini vermiş, İsmet Bey de cemiyete girmiştir. Bu, hayatı süresince ilgi kurduğu tek gizli ve kapalı cemiyet olmuştur. İ. bu sırada, Dedeağaç'tan İzmir'e eski erlerin gönderilmesi görevini almıştır. İzmir'de cemiyetin ileri gelenleri (Süleyman Askerî ve Dr. Nâzım) ile tanışmış olan İ., dönüşte Selânik'e gelmiştir. Orada devamlı olarak Fethi Bey'le beraber olmuş, Mustafa Kemal Bey'le çok görüşmüştür. Bu, Atatürk ile ilk yakın ve samimî temasıdır. Zâten birbirlerini Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden tanıyorlardı, ama aradaki sınıf farkı yakınlaşmalarını mümkün kılmamıştı. İsmet Bey, Selânik'te Cemal ve Talât beylerle de tanışmıştır.

24 Temmuz 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyetten kısa bir süre sonra topçu bölüğünden ayrılan İsmet Bey, Edirne'deki Süvari Tümeni'nin erkân-ı harbiyesine memur edilmiş, 31 Mart hareketini orada öğrenmiştir. Hareket Ordusu İstanbul'da duruma hâkim olunca, İsmet Bey Edirne'den getirilerek Şevket Turgut Paşa'nın maiyetine verilmiştir. Hareket Ordusu karargâhında kısa bir süre erkânıharp subayı olarak çalışmıştır. İhtilâl hareketinin içinde ve her safhasında bulunmuş olan kurmay subaylar, burada hep bir aradaydılar. Hepsi orduyu mutlaka siyasetten kurtarmak gerektiğine inanmışlardı. Bu hususta arkadaşlarının teşvikiyle İsmet Bey'in hazırladığı bir beyannâmeyi, Mahmut Şevket Paşa, Rumeli ordularına yetki ile, Anadolu ordularına da bilgi ve telkin olarak tebliğ ettirmiştir. Edirne'ye dönen İsmet Bey, 1909 yazını ordugâhta siyasî ve askerî olaylarla dolu olarak geçirmiştir. Selânik'te İttihat ve Terakki'nin kongresi toplanmıştı. Mustafa Kemal Bey, subayların görevlerine dönmeleri için ısrarla mücadele ediyordu. 2. Ordunun temayülünü anlamak için Selânik'ten gelen heyet, İsmet ve Kâzım (Karabekir) beylerle görüşmüştür. Onlar da Mustafa Kemal'in görüşünde olduklarını bildirmişlerdir. İsmet Bey artık kolağası (önyüzbaşı) olmuştu. Rumeli'de yapılan büyük bir manevrada da dikkatleri üstüne çekmiştir. Erkan-ı Harbiye başkanı Ahmed İzzet Paşa da kendisini orada beğenmiştir. 1910 yılında Yemen ayaklanması başlayınca, bu ayaklanmayı bastırmak üzere oradaki bütün kuvvetlerin kumandanlığına tâyin edilen Ahmed İzzet Paşa, genç kolağasını da özel bir mektupla erkân-ı harbiyesinde görev almağa davet etmiştir. İsmet Bey, Ahmed İzzet Paşa ve maiyetiyle birlikte Yemen'e hareket etmiş ve orada üç yıl kalmıştır. Ahmed İzzet Paşa'nın kumandasındaki kuvvetler, âsileri yenerek San'a'ya varmışlardır. Bu sırada İsmet Bey binbaşılığa terfi ederek Ahmed İzzet Paşa'nın kurmay başkanı olmuştur. Paşa, yanına İsmet Bey'i alarak San'a'da İmam Yahya ile görüşmüş ve barışı kurmuştur. Bu sırada İtalyanlarla Trablusgarb harbi devam ediyor, memleketten fena haberler geliyordu. Onu Balkan Harbi tâkip etmiştir. Ahmed İzzet Paşa İstanbul'a çağrılmıştır. İsmet Bey için Rumeli'de savaşmak köklü bir arzuydu. Ahmed İzzet Paşa ise kendisi yokken kurmay başkanının Yemen'de kalmasını gerekli buluyordu. Nitekim İmam Yahya ile yeni bir anlaşmazlık patlak vermekte gecikmemişti. Mesele, İmam Yahya ile savaşan Seyit İdris'e karşı savaşın durdurulmasından çıkmıştı. Kurmay Başkanı İsmet Bey, İmam ile müzakere ve anlaşmaya memur edilmiştir. Genç binbaşı, İmam'ı yumuşatmanın yolunu bulmuştur.

1913'te İsmet Bey Çatalca'daki umumî karargâha tâyin edilmiştir. Yemen'den, klâsik batı musikisi, satranç ve briç oynamak gibi hayatı boyunca sürecek bâzı zevk ve alışkanlıklar edinmiş olarak İstanbul'a hareket etmiştir.

Ahmed İzzet Paşa, İsmet Bey'i Çatalca'daki başkumandanlık karargâhında harekât şûbesine memur etmiştir. İsmet Bey, Çatalca'ya geldiği sırada kuvvetler memleketin her yanından Çatalca cephesine gönderiliyordu. Ordu içinde görüş ayrılıkları, çekişmeler vardı. Enver Bey grupu genel taarruz istiyordu. Büyük karargâh, cephe gerisinde ordunun eğitimi ile hazırlıkların tamamlanması gerektiğinde ısrar ederek memleketi hesapsız bir hareketin kötü ihtimallerine atmamak gerektiği kanaatini besliyordu. Zâten başkumandanlık, Balkan müttefiklerinin aralarındaki anlaşmazlıkları

da dikkatle takip ediyordu. O sırada Bulgarlar Edirne'yi almış, Bulgarların İstanbul üzerine de yürümesi beklenirken Sırplar, Yunanlılar ve Bulgarlar arasında harb başlayınca durum değişmiştir. Türk Ordusu, Çatalca'dan Bulgarlara karşı genel taarruza geçmiş, Bulgarlar hiç direnmeden çekilmişlerdir. Edirne kurtarılmış, başkumandanlık bütün orduları Bulgar sınırında durdurmuştur. Zâten Avrupa devletleri işe karışmış, Osmanlı devletine barış yapmasını bildirmişlerdi. Bulgaristan ile İstanbul'da barış görüşmeleri yapılması kararlaştırılmış, başkumandanlık karargâhı da oraya nakledilmiştir.

İsmet Bey, 1908 yılından beri dâimî bir sefer hayatı içinde yaşamıştı. Yemen'de tutulduğu ateşli hastalıklar ve işitmesinin ağırlaşması sebebiyle genel bir dinlenme ve bakıma ihtiyacı vardı. Bir buçuk ay izin alarak Kâzım Karabekir ile Viyana, München, Berlin, Paris ve İsviçre'ye gitmişlerdir. Avrupa'da durum karışınca İsmet Bey ilk vasıtayla yurda dönmüş, İstanbul'a vardığı gün genel seferberlik ilân edilmiştir (4 Ağustos 1914). Seferberlik hazırlıkları Erkân - ı Harbiye'de İsmet Bey'in bulunduğu 3. Şûbeye âid olduğu için, genç binbaşı gece gündüz çalışmağa başlamıştır. Memlekette seferî ordu teşekkül ettikten sonra İsmet Bey, Liman von Sanders Paşa'nın kumanda ettiği I. Ordu'nun kurmayına verilmiştir. Bu arada Mustafa Kemal Bey de Tekirdağ civarında yeni teşkil olunan 19. Tümen'e kumandan tâyin edilmişti. İsmet Bey ile bir gün Erkân - ı Harbiye'de karşılaşmış, uzun uzun görüşmüşlerdir. Mustafa Kemal, sonucu bilinmeyen bir seferin ihtimalleriyle düşünceliydi. İsmet

İNÖNÜ: Hareket Ordusu kumandanları ve kurmay heyeti arasında (Mahmud Şevket Paşa'nın sağında H. Hüsnü Paşa, solunda Ali Rıza Paşa, ayaktakilerden soldan 2. İsmet Bey ve sağdan 2. Enver Bey)

İNÖNÜ: Kâzım Karabekir (Paşa) ile (resmin üstünde «31 Mart 1910 Kosova hâtırası» yazılıdır)

Bey de Almanlarla birlikte harbe girilmesine taraftar değildi. İsmet Bey savaşın ilk yıllarında genel karargâhta kalmıştır. Başkumandan vekili Enver Paşa ile yakın temas hâlindeydi. 1914'ün sonunda rütbesi yarbaylığa yükseltilmişti. 1915'te 1. Şûbe Müdürü olmuş, çalışkanlığı ile çevresine güven vermiştir. Enver Paşa'nın kendisine güveni büyüktü. 1915'in sonlarında I. Ordu Çanakkale'den azar azar, fakat fazla vakit kaybetmeksizin çekilerek Trakya'da Keşan etrafında toplanmağa başlamıştır. 2. Ordu'yu teşkil edecek olan bu kuvvetlerin başına Vehip Paşa'yı tâyin etmişlerdir. 2. Ordu, Avrupa müttefik cephesine gönderilecekti. Albaylığa terfi eden İsmet Bey, bu ordunun kurmay başkanlığına tâyin edilmiştir. Bir süre sonra plânlarda değişiklik olmuş, Vehip Paşa, Erzurum cephesinde 3. Ordu Kumandanlığı'na nakledilmiştir. 2. Ordu Kumandanlığı'na da Ahmed İzzet Paşa getirilmiş, 2. Ordu'nun Diyarbakır'a sevk edilerek, Rus ordusuna taarruzu kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine ordu karargâhı kısa bir süre için Trakya'dan İstanbul'a nakledilmiştir. Birlikler Toroslar'dan yürüyerek Diyarbakır etrafında toplanmağa başlamışlardı.

İsmet Bey, Diyarbakır'a hareket etmeden İstanbul'da kaldığı on gün içinde evlenmiş ve evlendikten bir iki gün sonra cepheye hareket etmiştir.

2. Ordu, Kafkas cephesinde toplanmıştır. Bu ordunun 3. Ordu ile birlikte Ruslara taarruz etmesi gerekiyordu; fakat ordu kumandanlarının arasında âhenk kurulamaması yüzünden önce 3. Ordu Ruslarla çarpışmış, geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ağustos başında ise 2. Ordu taarruza geçmiştir. İsmet Bey, savaş sırasında 2. Kolordu karargâhındaydı. Kolordu kumandanı Faik Paşa ile birlikte siperde bulundukları bir sabah kumandan şehit olmuştur. Tümen kumandanlarının hepsi kurmay başkanı İsmet Bey'in kumandayı almasını istemişlerdir. İsmet Bey, kolordu kumandan vekili olarak pek yakın görünen düşman taarruzu için gerekli emirleri vermiştir. Bir saat sonra Rus taarruzu başlamış ve iki üç gün sürmüştür. İsmet Bey'in kumanda ettiği kolordunun yanında Mustafa Kemal Bey'in kolordusu savaş durumundaydı. Taarruz eden düşman geri çekilince İsmet Bey, Sekrat çiftliğindeki ordu karargâhına dönmüştür. 1917 yılının başında Ahmed İzzet Paşa İstanbul'a gitmiş ve orada hastalanmıştır. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, ordu kumandan vekili olarak Sekrat'a gelmiştir. İstiklâl Harbi'nin iki büyük kumandanı orada ilk defa birlikte görev yapmışlardır. İsmet Bey, bir süre sonra Kafkas cephesin-

İNÖNÜ: Suriye Cephesi'nde Başkumandan Enver ve Bahriye Nâzırı Cemal paşalarla (1914)

de kolordu kumandanı olmuş ve ordu kumandan vekili Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde kumandan olarak çalışmağa başlamıştır. Atatürk, İsmet Bey'i iş başında tanımış ve ona güven duymuştur. İki kumandan, bütün cephelerdeki durumu, muhtemel sonuçları uzun geceler konuşuyor, tartışıyorlardı. Aralarındaki hususiyet arttıkça Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'e içten bir yakınlık göstermeğe başlamıştır. Paşa, ordu karargâhını Diyarbakır'a nakledince, İsmet Bey, Sekrat'ta kalmış, fakat Mustafa Kemal Paşa onu sık sık Diyarbakır'a çağırmıştır. Bu sırada İsmet Bey, Suriye cephesinde 20. Kolordu'nun kumandanlığına nakledilmiş, 20. Kolordu'da iki üç ay görev yaptıktan sonra İstanbul'a çağrılmıştır. Büyük karargâh Haleb'de bir ordu teşkili için her yerden kuvvet topluyordu. İsmet Bey de bu orduda 3. Kolordu'nun kumandanlığına tâyin edilmiştir. Bir süre sonra da ordunun başına Mustafa Kemal Paşa getirilmiş, böylece iki asker yeniden birlikte çalışmağa başlamışlardır. Bütün Arabistan ordularına kumanda etmek üzere de Almanya'dan General von Falkenhayn (b. bk.) gelmişti. Mustafa Kemal Paşa, savaşın gidişinden ve memleketin hâlinden duyduğu endişeleri bir rapor hâlinde Sadrâzama bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, hazırlanmasına İsmet Bey'in de yardım ettiği bu raporda, Falkenhayn'ın taarruz heveslerinin karşısına çıkıyordu; fakat kumandanlık, fikrini değiştirmeyince, ordu kumandanlığından istifa ederek İstanbul'a gitmiştir. İsmet Bey, cephede Birüssebi'deki kolordusunun kumandasını almış, 31 Ekim 1917'de muharebe bütün cephede büyük bir şiddetle başlamıştır. 3. Kolordu'ya taarruz eden İngiliz kuvvetleri, kolordudan altı misli fazlaydı. Cephe çökünce ordu kumandanlığı 3. Kolordu'ya çekilerek Kudüs yolunu kapatma emrini vermiştir. İsmet Bey, 1918 Ekim'ine kadar o cephede savaşmış, çetin muharebeler vermek zorunda kalmıştır. Ordularımız hızla çekiliyordu. Ekim sonunda Mondros mütarekesi imzalanmıştır. İsmet Bey, Ekim başında tehlikeli bir surette hastalanmış, önce Haleb'de bir hastahâneye, daha sonra trenle İstanbul'a nakledilmiştir. Sadrâzam ve Harbiye Nâzırı Ahmed İzzet Paşa, iyileşir iyileşmez İsmet Bey'i Harbiye Nezâreti Müsteşarlığı'na tâyin etmiş, ancak, bu kabinenin ömrü bir ay sürdüğünden İsmet Bey de hükûmet çekilince görevinden ayrılmıştır. Bir ara Barış Hazırlıkları Komisyonu'na askerî müşavir tâyin edilmiş, sonra Askerî Şûra üyeliği ve Muamelât - ı Umumiye Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Sekiz gün bu görevde kaldıktan sonra, jandarma ve polislerin ıslahı için kurulan bir komisyona tâyin edilmiştir.

1919'da Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gelmişti. İsmet Bey onu Şişli'deki evinde sık sık ziyaret ediyordu. İsmet Bey, Mustafa Kemal'in Anadolu'da silâhlı bir mücadele açmak niyetini biliyordu. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu yolu açılınca İsmet Bey'in Süleymaniye'deki evine gitmiş, yolculuk haberini vermiştir. İsmet Bey'e talimatı, kendisi Anadolu'ya yerleşinceye kadar İstanbul'da kalması, buradan yardım etmesiydi; işe başladığı zaman onu çağıracaktı.

Anadolu'ya geçiş, Mustafa Kemal Paşa için bir atılımın başlangıcıydı. İsmet Bey gibi hem güvendiği hem de Ahmed İzzet Paşa ile olan münasebetleri dolayısıyle sağlam haberler alacak, gerekirse etkili müdahalelerde bulunabilecek bir arkadaşının payitahtta çalışması gerekliydi.

Mustafa Kemal Paşa, ilk olarak İsmet Bey'i 1920 yılı Ocak ayının başında Ankara'ya çağırmıştır. İsmet Bey, birkaç hafta orada kalmış, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte millî ordunun kuruluş hazırlıklarını konuşmuştur. İleri sürdüğü tez, düşmanla savaşmak için düzgün bir ordu kurulması ve hesapların buna göre yapılmasıydı. Şubat başında İstanbul'da Fevzi Paşa (Çakmak) Harbiye Nâzırı olmuştur. Fevzi Paşa da Ankara ile temas halindeydi. Mustafa Kemal Paşa'dan İsmet Bey'in payitahta gönderilmesini özel surette istemiştir. Yunanlılar taarruza hazırlanıyorlardı. Buna karşı, makul olan, bütün kuvvetleri seferber ederek savaşmaktı. İsmet Bey, İstanbul'a döndükten sonra 3 Mart'ta Fevzi Paşa'dan aldığı bilgilere dayanarak Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul'un işgal edileceğini, Meclis'in feshedileceğini haber vermiştir. Gerçekten İstanbul 16 Mart'ta resmen işgal edilmiştir. 18 Martta son Mebusan Meclisi dağıtılmış, 19 Martta Mustafa Kemal Paşa Millet Meclisi'nin Ankara'da toplanması çağrısını yayımlamıştır. O gece özel bir kurye, İsmet Bey'in Süleymaniye'deki evine gitmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini yeniden ve sürekli kalmak üzere Ankara'ya acele istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine İsmet Bey, Kadıköy'e geçmiş, bir er elbisesi giyerek, gittikçe büyüyen bir kafilenin başında Ankara'ya hareket etmiş, 9 Nisan 1920'de Ankara'ya varmıştır. Mustafa Kemal Paşa karargâhını Ziraat Mektebi'nde kurmuştu; İsmet Bey'i de oraya almıştır. İsmet Bey, Heyet - i Temsiliye'nin bir nevi kurmay başkanı olarak çalışmağa başlamıştır. Yapılacak ilk iş Meclis'in toplanmasını sağlamaktı. Meclis kararlaştırılan günde (23 Nisan 1920) açılmıştır. İsmet Bey, yeni kurulan kabineye Erkân - ı Harbiye - i Umumiye Vekili olarak girmiştir. Görevi orduyu kurmak ve onu idare etmekti. İstanbul hükûmeti, Mustafa Kemal Paşa'yı da, İsmet Bey'i de idama mahkûm etmiştir. Yunanlılar Ege'den bütün cephe üzerinde genel taarruza geçmişler ve hızla ilerlemişlerdir (22 Haziran 1922). Garp Cephesi, en önemli duruma girmişti. İstiklâl Harbi'nin burada kazanılacağı veyâ kaybedileceği anlaşılıyordu. Albay İsmet Bey mebusluk ve bakanlık da uhdesinde kalarak bu cephenin kumandanlığına tâyin edilmiştir (25 Ekim 1920). Bu sırada Çerkez Ethem (b. bk.) itaatsizlik hareketlerine başlamıştır. İsmet Bey, önce Çerkez Ethem'in üstüne yürümüş, onun kuvvetlerini dağıtacağı sırada Yunanlılar taarruza geçmişlerdir. Ethem'in Türk ordusunu Yunan cephesinden uzaklaştırmak görevini aldığı anlaşılmıştı. İsmet Bey ufak bir kuvveti Ethem'in karşısında bırakarak bütün birliklerini Eskişehir cephesine çevirmiştir.

Bu birlikler gece gündüz yürüyerek İnönü mevziinde Yunanlıları karşılamışlardır. Ethem, manevrayı anladıktan sonra karşısında bırakılan küçük kuvvete karşı şiddetle saldırıya geçmiştir. Savaş sonunda Yunanlılar İnönü'de, Çerkez Ethem Kütahya'da yenilerek çekilmişlerdir (9 Ocak - 12

İNÖNÜ: Lausanne'da Türk Başdelegesi

Ocak 1921). Birinci İnönü zaferi kazanılmıştı. Meclis İsmet Bey'e mirlivalık (tuğgeneral) rütbesi vermiştir. İnönü zaferi bütün Türkiye'nin mâneviyatını yükselten bir askerî zafer olmuştur. Yunanlılar 23 Mart 1921'de yeni kuvvetler alarak tekrar hücuma geçmişler, bu defa bütün cephede taarruza başlamışlardır. Cepheye İsmet Paşa kumanda ediyordu. Taarruzun ağırlık merkezi, gene İnönü idi. İkinci İnönü savaşları 23 Mart'tan 1 Nisan'a kadar sürmüştür. Yunanlılar, 31 Mart'ta asıl büyük kuvvetlerin çarpıştığı İnönü cephesinden büyük zayiatla geri çekilmeye mecbur olmuşlardır. Diğer bütün yönlerdeki taaruzlar da kendiliğinden yüzgeri olmuş, istilâ plânı bu suretle suya düşmüştür.

Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, 1 Nisan 1921 sabahı Metristepe'den Ankara'ya çektiği telgrafta şöyle diyordu: «Düşman, binlerce ölüleri ile doldurduğu muharebe meydanını muzaffer silâhlarımıza terk etmiştir.» Mustafa Kemal ise verdiği cevapta şöyle diyordu: «Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz.»

Nitekim 1934'te soyadı kanunu çıktığında Atatürk: «İnkılâp târihimizin ilk şerefli ve parlak sahifesi olan İnönü Meydan Muharebeleri'nin başkahramanı» olarak İsmet Paşa'ya İ. soyadını verecektir.

İsmet Paşa, İstiklâl Harbi'nin sonuna kadar Garp Cephesi Kumandanı olarak görev yapmış, Büyük Zafer de bu cephede kazanılmıştır. Sakarya Harbi ile Büyük Taarruz arasındaki devre İsmet Paşa'nın en hummalı faâliyet devresi olmuş, aklındaki muntazam ordunun Büyük Taaruz ordusu hâline gelmesi bu zamanda mümkün olmuştur.

23 Temmuz akşamı Mustafa Kemal Paşa başka bir yere gidiyormuş gibi Ankara'dan ayrılmış, Garp Cephesi Karargâhına giderek İsmet Paşa'yı bulmuştur. Fevzi Paşa da oraya gelmiş, Büyük Taarruz'un başlatılacağı târih kararlaştırılmıştır.

6 Ağustos 1922'de İsmet Paşa, ordulara Garp Cephesi Kumandanı olarak taarruza hazırlık emrini vermiştir. Kıtalar sessizce yerlerini almağa başlamışlardır.

İsmet Paşa, Mustafa Kemal ve Fevzi paşalarla birlikte şüphe uyandırmamak için Ankara'ya gitmiş, 13 Ağustos'ta cepheye dönmüştür. 20 Ağustos'ta Başkumandan Mustafa Kemal Paşa yine gizlice İsmet Paşa'nın karargâhına gelmiştir. Büyük Taarruz 26 Ağustos'ta başlamış, 9 Eylûl'de İzmir kurtulmuştur. İsmet Paşa karargâhını Bornova'da kurmuştur.

Mütareke konferansı Mudanya'da açılmıştır (3 Ekim 1922). Başkumandanlık bu konferansa Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'yı Türk temsilcisi olarak göndermiştir. İsmet Paşa'nın karşısında yalnız mağlûp Yunanistan'ın temsilcisi değil, I. Dünya Harbi'ni kazanmış İngiltere, Fransa ve İtalya'nın işgal orduları kumandanları da vardı. Görüşmeler çok çetin geçmiştir. Mütareke sağlanamadığı takdirde Türk ordularının Trakya ve İstanbul'u kurtarmak üzere yürüyüşe devam etmeleri emri hazırdı. Bu ise büyük devletlerle Türkiye'nin yeniden savaşa tutuşması demekti. En sonunda İsmet Paşa, Mudanya Mütarekesi (b. bk.) ni sağlamıştır (12 Ekim 1922). Bu başarısından sonradır ki, Mustafa Kemal Paşa, Lausanne'da barış konferansının toplanması kararı verildiğinde, başdelege olarak İsmet Paşa'yı seçmiş, bunun üzerine İsmet Paşa Dışişleri Bakanı olarak Lausanne'a gitmiştir.

Konferans önce 13 Kasım'da açılacaktı. Gecikme olunca İsmet Paşa Paris'e giderek Poincaré ile görüşmüştür. Konferans 21 Kasım'da başlamış, bir defa kesilmek suretiyle 24 Temmuz 1923'e kadar sürmüştür. İsmet Paşa

İNÖNÜ: Lausanne Konferansı'na katılan Türk delegasyonu ile

İNÖNÜ: Lausanne Barış Antlaşması'nı imzaladıktan sonra 2. Türk delegesi Dr. Rıza Nur Bey ile konferans salonundan çıkarlarken

1

2

3

4

5

6

İNÖNÜ: 1. Atatürk'le İzmir'den ayrılışlarında istasyona gider erken (9 Temmuz 1926); 2. Atatürk'le Dolmabahçe Sarayı'nda yeni harfler hakkında verilen konferansta (25 Ağustos 1928); 3. Atatürk'le beraber Cumhuriyet Bayramı tebriklerini kabulden çıkarlarken (29 Ekim 1929); 4. Atatürk'ün İstanbul'a hareketinde Başbakan İnönü tarafından uğurlanışı (9 Haziran 1930); 5. Atatürk ve İran Şahı ile Afyon Orduevi bahçesinde (21 Haziran 1934); 6. Cumhuriyet Bayramı tebriklerini kabul için Meclise gelişinde Atatürk'ün İnönü tarafından karşılanışı (29 Ekim 1936)

İNÖNÜ: Atatürk'le Ankara Halkevi'ndeki Dil Kongresi'nde

Lausanne Barış Antlaşması (b. bk.)'nı imzaladıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Bu suretle yeni Türk devletinin hukukî temeli atılmıştı.

Millet Meclisi'nin ikinci dönem çalışmaları 11 Ağustos 1923'te başlamış, 14 Ağustos'ta yeni kabine kurulmuştur. Eski Başbakan Rauf Bey, Lausanne konferansı sırasında İsmet Paşa ile anlaşamayarak istifa ettiği için, başbakanlık görevini Fethi Bey almıştır. İsmet Paşa, Dışişleri Bakanlığı'nı muhafaza etmiştir. 9 Eylûl 1923'te Halk Fırkası kurulmuştur. 13 Ekim'de İsmet Paşa ve 14 arkadaşı Meclis Başkanlığına bir takrir vererek Ankara'nın başkent olmasını teklif etmişler, teklif kabul olunmuştur. 18 Ekim gecesi de Mustafa Kemal Paşa, partili arkadaşlarından bir kısmıyle Çankaya'daki yemekten sonra, köşkte alıkoyduğu İsmet Paşa ile Teşkilât - ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişiklikleri hazırlamıştır. Ertesi gün Meclis, tasarıyı kabul etmiştir (29 Ekim 1923).

Yeni cumhuriyetin ilk Cumhurbaşkanlığına Gazi Mustafa Kemal Paşa seçilmiş, o da cumhuriyetin ilk kabinesini kurma görevini Malatya Mebusu İsmet Paşa'ya vermiştir. Hilâfet bu kabine görevdeyken kaldırılmıştır.

I. İsmet Paşa kabinesi 1924 yılının Kasım ayına kadar sürmüştür. Kasım'da İsmet Paşa rahatsızlığı sebebiyle istifasını vermiştir. Doktorlar kendisine uzun bir dinlenme tavsiye etmişlerdir. Kabineyi tekrar Fethi Bey kurmuştur. Bu sırada Şeyh Said ayaklanması başlamış ve doğu bölgelerine yayılmıştır. Mecliste bu olay iki eğilimi karşı karşıya getirmiştir. Fethi Bey ve arkadaşları, bunu mevziî bir ayaklanma sayıyorlar, olağanüstü hal görmüyorlardı. İsmet Paşacı olarak bilinen genç inkılâpçılara göre ise, isyan, inkılâp hareketlerine karşıydı ve buna göre mukabele görmesi gerekirdi. Gazi Mustafa Kemal Paşa ikinci eğilime katılmış ve İsmet Paşa'yı Heybeliada'dan dâvet etmiştir. Fethi Beyin 3 Mart 1925'te istifa etmesi üzerine İsmet Paşa ikinci defa başbakanlığa getirilmiştir. İ. başbakanlıkta 25 Ekim 1937'ye kadar kalmıştır. Bu 12 yıl, Türkiye'de cumhuriyet rejiminin yerleştiği, yeni devletin sağlam temeller üstünde yükseldiği inkılâpların yapıldığı devredir.

İsmet Paşa, 20 Eylûl 1937'de Atatürk'ün isteği üzerine başbakanlıktan çekilmiştir. İki lider arasında bir süredir bâzı konularda anlaşmazlıklar belirmişti. Bir süre izinli sayılmış, sonra resmen istifa ettiğini bildirmiştir. Yeni kabineyi Celâl Bayar (b. bk.) kurmuştur.

Atatürk 10 Kasım 1938'de vefat edince Türkiye Büyük Millet Meclisi 11 Kasım'da İ.'yü oy birliğiyle Cumhurbaşkanı seçmiştir. İ. bu görevinde, çok partili siyasî hayat içinde C. H. P. seçimleri kaybedinceye kadar kalmıştır. İ. ilk kabineyi Celâl Bayar'a kurdurtmuştur. Bir süre sonra onun yerini Dr. Refik Saydam almıştır. 1939 yılı başlarken yeni Cumhurbaşkanı, demokratik hayata geçmek isteğini İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada ilk defa açıklamıştır. Fakat sonbaharda Avrupa'da II. Dünya Harbi patlayınca bu projesini geriye bırakmak zorunda kalmıştır. Türkiye dört bir taraftan ateş içindeydi. İ., otoriter ve tek partiye dayanan bir devlet başkanı olarak Türkiye'nin dış siyasetini idare etmiştir. Başlıca hedefi ateşin Türkiye'ye sıçramasını önlemekti ki, bunda başarı kazanmıştır. Daha harbden önce Akdeniz'de İtalya tehlikesinin belirmesi üzerine batı demokrasileriyle ittifak imzalanmıştı. Sovyetler Birliği ile aramızda zâten dostluk antlaşması vardı. Hitler'in orduları Balkanlara sarktığında Almanya ile de bir saldırmazlık antlaşması yapılmıştır. Bu suretle Türkiye tarafsızlığını korumuştur. Hemen bütün Avrupa, taraflardan birinin işgali altına düşmüşken, Türkiye'ye hiç bir yabancı asker girememiştir. Türkiye ancak savaşın sonunda, müttefiklerin isteği üzerine muharip vaziyetini almış, savaş bittiğinde Türkiye, bu sıfatıyle Birleşmiş Milletlerde yerini bulmuştur.

Türkiye, savaş ateşinden korunmuştu, ama savaşın bütün sıkıntılarını çekmişti. İyi işlemeyen bürokrasi bu sıkıntıları artırmıştı. Halk, gündelik hayatında güç günler geçirmişti. İ., harb bitince çok partili siyasî hayata geçme kararını yürürlüğe koymuştur. 1945'in başından itibaren tek parti idaresinin metodları adım adım yumuşatılmış, gevşetilmiştir. Aynı yılın sonbaharında başka partilerin kurulmasına izin verilmiştir. Çok partili rejime geçilmesine karşı C. H. P. içinde beliren tepkileri, İ. şahsî prestij ve otoritesiyle yenmiştir. 1946'da yapılan çok partili seçimler sonucu C. H. P. iktidarda kalmış, fakat seçimlerin cereyan şekli çok itiraz

İNÖNÜ: Atatürk'ün cenaze töreninde

çekmiş ve sonuçlar tartışılmıştır. Meclis toplandığında İ. bir defa daha Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Demokrat Parti milletvekilleri oylarını İ.'ye vermişlerdir. C. H. P. iktidarı, 1946 - 1950 arasında özellikle İ.'nün teşvikiyle başta seçim kanunu olmak üzere demokrasiyle bağdaşmayan kanunlarda değişiklik yapmıştır. Bu arada iktidar ile muhalefet arasında baş gösteren anlaşmazlıklarda İ. , devlet başkanı olarak hakemlik etmiştir. 12 Temmuz 1947'de bir beyannâme yayımlayarak bu durumu memlekete ilân etmiştir.

14 Mayıs 1950 seçimlerini D. P. kazanınca İ. , C. H. P. Genel Başkanı olarak muhalefet lideri görevine başlamıştır. On yıl şiddetli bir mücadelede bulunduğu D. P., Meclis'in yetkilerini üzerine alan bir soruşturma komisyonu kurmak isteyince, İstanbul'da öğrenci gösterileri başlamıştır. 27 Mayıs 1960'ta Türk silâhlı kuvvetleri tarafından D. P. iktidarına son verilmiştir. İ., askerî idarenin sivil demokratik rejime süratle dönmesi için bu devrede ağırlığını koymuştur. Kurucu Meclis toplandığında, bu meclisin büyük çoğunluğu C. H. P. li olduğu için İ.'nün etkisi kuvvetlenmiştir.

27 Ekim 1961'de yeni anayasa ile seçimler yapılmış, C. H. P. en fazla milletvekilini meclise sokan parti olmuştur. Cumhurbaşkanı seçilen Cemal Gürsel, kabineyi kurma görevini C. H. P. Genel Başkanı İ.'ye vermiştir (10 Kasım 1961). İ., bu dönemde üç hükûmet kurmuştur. Birincisinde koalisyon ortağı Adalet Partisi idi. O hükûmet 10 Kasım 1961'den 25 Haziran 1962'ye kadar sürmüştür. Onu C. H. P. - Y. T. P - C. K. M. P. koalisyon hükûmeti tâkip etmiştir. Bu hükûmet de 25 Haziran 1962'den 25 Aralık 1963'e kadar devam etmiştir. Üçüncü İ. hükûmeti ise, C. H. P. ile bağımsız milletvekili ve senatörlerden kurulmuştur. 1965 mâlî yılı bütçesinin görüşülmesi sonucunda Meclis'ten güven oyu alamayan bu hükûmet, 13 Şubat 1965 târihinde düşmüş ve 21 Şubat 1965'te görevi Suat Hayri Ürgüplü'nün başkanlığında kurulan A. P. - Y. T. P. - C. K. M. P. ve M. P. koalisyonu hükûmetine bırakmıştır. Bundan sonra İ. tekrar muhalefet liderliğine başlamıştır. İ.'nün 1961'de başlayan bu son başbakanlık döneminde 22 Şubat ve 21 Mayıs askerî ayaklanmaları hükûmete bağlı kuvvetler tarafından bastırılmıştır. 1963 Aralık'ında da Kıbrıs olayları olmuştur. Plânlı ekonomi, grev ve lokavt kanunları, Türkiye'nin Ortak Pazara girmesi, Sovyetler Birliği ile münasebetlerin tekrar dostluk çerçevesi içine sokulması da bu döneme rastlamaktadır.

İNÖNÜ: «Türk Ansiklopedisi» (ilk adı: «İnönü Ansiklopedisi») nin yayımlanması için yazdığı yazı

İNÖNÜ SAVAŞLARI: bk. İSTİKLÂL HARBİ.

İNSAN (Antropoloji): Biyoloji bakımından İ. ırkı fosil kalıntıları göz önüne alınarak 35 milyon yıl önceye kadar götürülebilmektedir. İ. ırkının meydana gelmesine yol açan biyolojik çizgiyi meydana getirmiş olduklarına inanılan ve Dryopithecus (kuyruksuz iri maymun, api) adı verilen önemli fosil Miyosen Çağı'ndan kalmadır. Australopithecus adıyle bilinen ve çoğunun menşei Afrika olan en eski İ. şekilleri Alt Pliyosen Çağı'na, yâni bundan 2 500 000 yıl önceye âiddir. Onlardan 14 milyon yıl önce de Miyosen ve Pliyosen çağlarını ayıran sınıra âid olmak üzere Doğu Afrika'da Kenyapithecus ve Hindistan'da Ramapithecus adı verilen ve birbirine çok benziyen İ.'sı şekilleri yaşamıştır.

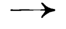
Australopithecus'lar, boyu 135 cm, ağırlığı da 30 kg kadar olan *A. africanus* (Afrika türü) ve boyu 165 cm yi aşkın, ağırlığı da 60 kg kadar olan sağlam yapılı *A. robustus* (sağlam yapılı tür) olmak üzere iki türe ayrılır. Bunların ilki şimdiki İ.'a daha çok benzer. Her iki türün birkaç çeşidi vardır. Australopithecus'ların ayırdedici özelliği, dişlerinin bugünkü İ.'ın dişlerine benzemesi ve beyin hacmının 450 cm^3 ile 680 cm^3 arasında olmasıdır. Bu yaratıkların leğeni ve baldır ve ayak kemikleri, kendilerinin muhtemel olarak iki ayak üstünde dik olarak yürümüş olduklarını göstermektedir.

1960 - 1963 yıllarında Doğu Afrika'daki Olduavi Boğazı'nda keşfedilen ve bâzılarınca ilk Pithecanthropus'a, yâni İ.'a en yakın kuyruksuz iri maymun sayılan homo habilis (Lât. *homo* = insan; *habilis* = becerikli, elinden iş gelen) âlet kullanan bir yaratıktı. Bu yaratığın kalıntılarının M. Ö. 1 800 000 yıl önceye âid olduğu hesaplanmıştır. Homo habilis'in kullandığı oldowan denilen âlet, bir taşın iki yanından parçalar koparak meydana getirilen keskin, fakat gayrı muntazam ağızlı bir çeşit iptidaî balta idi. Buna benzer âletler, Australopithecus'ların da bulunmuş olduğu Güney Afrika Cumhuriyetindeki Sternfontein'de keşfedilmiştir. Sternfontein, en büyük sayıda *Australopithecus robustus* fosilinin oldowan âletleriyle birlikte bulunmuş olduğu Swartkrans'tan 1 600 m uzaktadır.

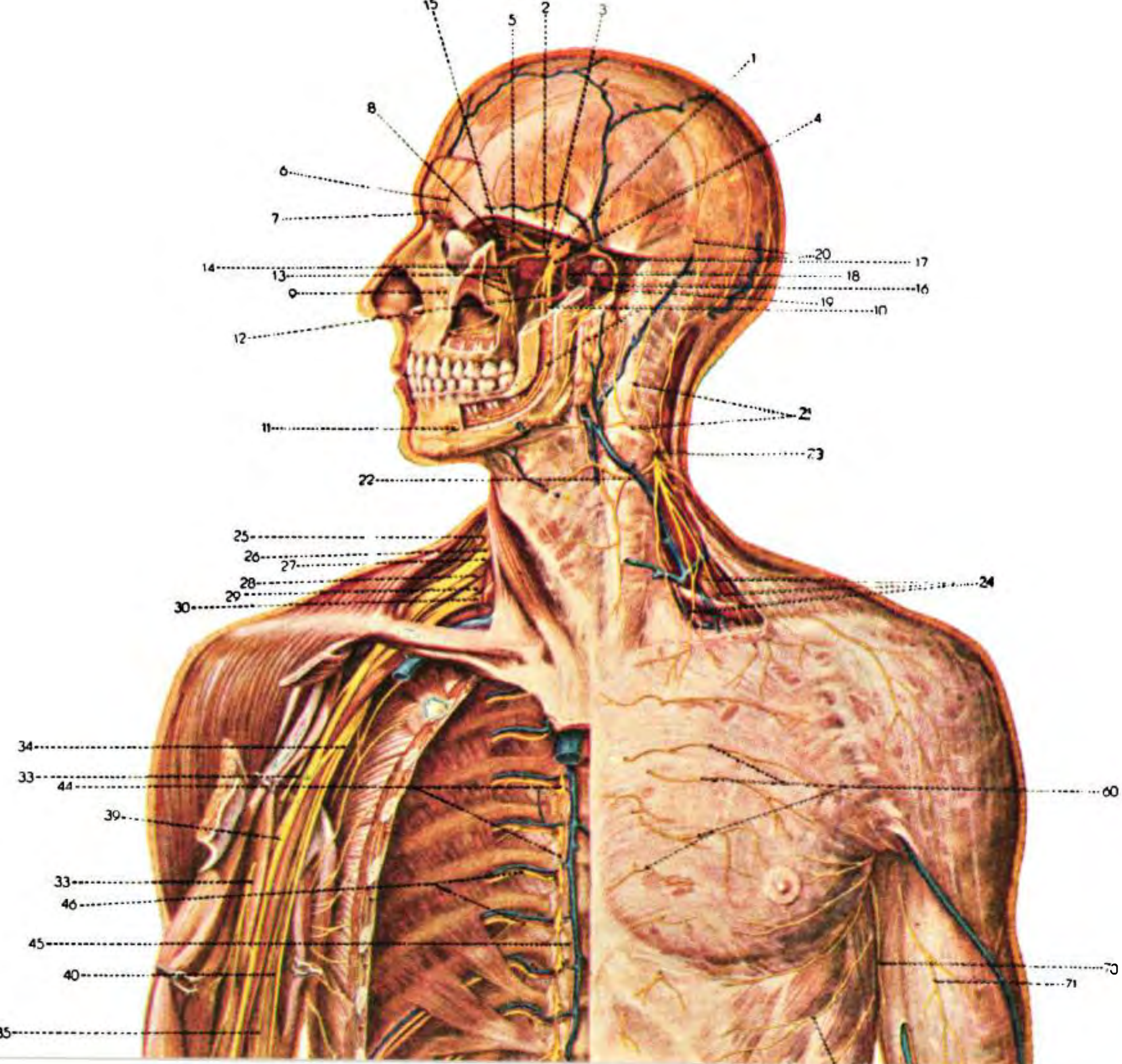
Alet yapma yeteneği, İ.'ların öteki hayvanlardan ayırdedilmesi için bir ölçü olarak kabul edilecek olursa, Australopithecus'ların İ. sayılmaları gerekir. Bâzı yetkililerin inanışına göre, bütün Australopithecus'lar âlet yapabilmişlerdir ve bu yaratıkların fosilleri ile birlikte bulunan âletler de bunu göstermektedir. Bununla beraber, İ.'ı târif için âlet yapma yeteneğinin bir ölçü olabilip olamayacağı da tartışmaya elverişli bir konu olarak kalmaktadır.

Olduavi Boğazı'nın başka bir yerinde başka Australopithecus kalıntıları ve bunlarla birlikte başka âletler arasında kemikten yapılmış olanları da bulunmuştur. Bâzılarına göre, bunlar hayvan derilerini düzleyip terbiye etmeye

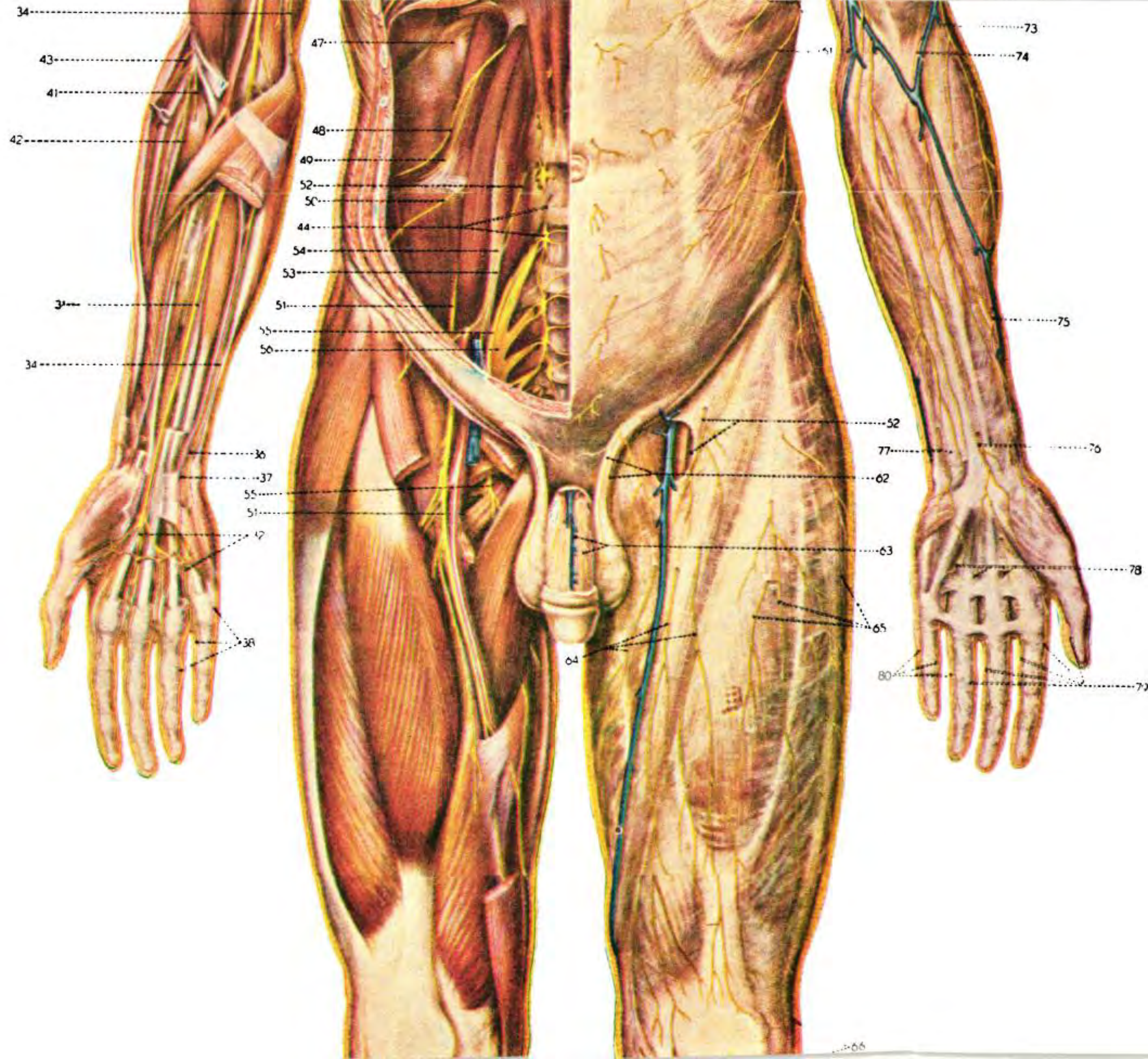
İNSAN VÜCUDU SİNİR SİSTEMİ ÖNDEN GÖRÜNÜŞ

Yetişkin erkek vücudu, tabii boyutlarının takriben dörtte biri. Terimler: Uluslararası Anatomik Terminiloji Komisyonunun yayınladığı "Nomina Anatomica" üçüncü baskı 1966'dan alınmıştır.

15
5
2
3
1
8
4
6
7
20
17
14
13
18
9
16
19
10
12
21
11
23
22
25
26
27
28
29
30
24
34
33
44
60
39
33
46
45
70
40
71
35

34
43
41
42
47
48
40
52
50
44
54
53
51
55
56
34
36
37
55
51
38
73
74
75
52
77
76
62
63
78
65
64
80
66

67

57

66

57

58

59

59

68

69

58

58

1. *Ganglion trigeminale*
2. *N. ophthalmicus*
3. *N. maxillaris*
4. *N. mandibularis*
5. *N. frontalis*
6. *N. supraorbitalis Ramus lateralis*
7. *N. supraorbitalis. Ramus medialis*
8. *N. lacrimalis*
9. *N. infraorbitalis*
10. *N. alveolaris inferior*
11. *N. mentalis*
12. *N. lingualis*
13. *Nn. alveolares superiores. Rami alveolares superiores posteriores*
14. *Ganglion pterygopalatinum*
15. *N. opticus*
16. *N. facialis*
17. *N. petrosus major*
18. *Chorda tympani*
19. *N. auriculotemporalis*
20. *Nn. occipitales major et minor*
21. *N. auricularis magnus. Rami posterior et anterior*
22. *N. transversus colli*
23. *N. accessorius*
24. *Nn. supraclaviculares*
25. *N. cervicalis IV*
26. *N. cervicalis V*
27. *N. cervicalis VI*
28. *N. cervicalis VII*
29. *N. cervicalis VIII*
30. *N. thoracis I*
31. *N. medianus*
32. *Nn. digitales palmares communes*
33. *N. musculocutaneus*
34. *N. ulnaris*
35. *N. cutaneus antebrachii medialis*
36. *N. ulnaris. Ramus superficialis*
37. *N. ulnaris. Ramus profundus*
38. *Nn. digitales palmares proprii*
39. *N. radialis*
40. *Rami musculares*
41. *N. radialis. Ramus profundus*
42. *N. radialis. Ramus superficialis*
43. *N. cutaneus antebrachii lateralis*
44. *Truncus sympathicus*
45. *N. splanchnicus major*
46. *Nn. thoracici*
47. *N. subcostalis*
48. *N. iliohypogastricus*
49. *N. ilioinguinalis*
50. *N. cutaneus femoris lateralis*
51. *N. femoralis*
52. *N. genitofemoralis*
53. *Ramus genitalis*
54. *Ramus femoralis*
55. *N. obturatorius*
56. *Plexus lumbosacralis*
57. *N. saphenus*
58. *N. peroneus profundus*
59. *N. peroneus superficialis*
60. *Rami ventrales*
61. *Rami cutanei laterales*
62. *N. ilioinguinalis*
63. *N. dorsalis penis*
64. *N. femoralis. Rami cutanei anteriores*
65. *N. cutaneus femoris lateralis*
66. *N. cutaneus surae lateralis*
67. *Ramus infrapatellaris*
68. *N. cutaneus dorsalis medialis*
69. *N. cutaneus dorsalis intermedius*
70. *N. intercostobrachialis*
71. *N. cutaneus brachii medialis*
72. *N. cutaneus antebrachii medialis*
73. *N. cutaneus antebrachii posterior*
74. *N. cutaneus antebrachii lateralis*
75. *N. radialis. Ramus superficialis*
76. *Ramus palmaris n. mediani*
77. *Ramus palmaris n. ulnaris*

78/79/80. *Nn. digitales palmares proprii*

yaramıştır. Bu durum, Australopithecus'lardan bâzılarının derileri yumuşatarak onlarla giyecek eşya ve belki de üstünde uyudukları şilteler yapmış olabileceklerini düşündürmektedir.

Australopithecus'ların hepsi değilse bile çoğu, diş sistemlerine ve ona bağlı fizikî özelliklerine göre bir hüküm verilirse, bitkilerle olduğu kadar etle de beslenmişe benzerler. Bulunmuş bir Australopithecus'un, alt çenesinin üç parçası ile tanınan, Alt Pliyosen Çağına âid Cava menşeli Meganthropos palaeojavanicus'a benzediği görülmüştür. Robustus türünden olan bu Australopithecus'un dişleri, nebatî sert besinleri çiğnemeye elverişli şekilde olmakla beraber, bu yaratık etle de beslenmiş olabilir. Bitki diyetinden et diyetine geçiş kültürel gelişme yolunda bir adım olmuş ve bu da muhtemel olarak İ.'ın fizikî gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Et, lifli bitkilere kıyasla daha az çiğneme gerektirir. Büyük köpek dişleri birçok nebatî yiyeceğin sert kabuğunu kırmaya yarar ve bitki yiyen ilkel insanın kafatasının tepesi alt çenesini hareket ettiren kalın kasların tutunabileceği şekilde önden arkaya doğru uzanan bir sırt biçimindedir. Et yiyen yaratık için büyük köpek dişleri, geniş çene ve yassı sırt biçiminde kafatası tepesi gereksizdir. Böylece, bu gibi yeni yaşama şartlarının getirdiği değişiklikler kafatası şeklinin daha İ.'sı bir biçime doğru yönelip gitgide gelişen beyine gerekli boşluğu sağlaması sonucunu meydana getirmiştir.

Alet kullanma imkânının Australopithecus'lar ve belki de onlardan öncekiler tarafından keşfedilmesi ve geliştirilmesi, iki ayak üstünde yürümenin ve ellerin daha ustalıklı işler yapabilecek şekilde kullanılmasının gelişmesi ile yakından ilgilidir. Alet yapımının gelişmesi ve iki ayak üstünde durma alışkanlığı muhtemel olarak birbirini sonuçlayan iki âmil olmuştur. Yaşadıkları ortamın gerçekleri bu ilk İ.'sı şekiller üzerine çeşitli baskılar yapmış, bu da bütün durumlara başarı ile karşı koyabilmelerini sağlayacak bir zekâya sahip olmalarını gerektirmiştir. Bu ilk İ. şekillerinin girdikleri yeni adaptasyon ortamının, yâni kültür dünyasının şartları içinde içgüdüye dayanan davranışlar değerli olamazdı. Bu yeni kültürel adaptasyon âleminde, fertlerin hayatta kalabilme ve daha çok düşünme yeteneğine sahip nesiller üretmesi imkânı, olayları sadece içgüdüye dayanan davranışlarla karşılayan yaratıklara oranla daha yüksekti. İ.'ın içgüdülerini kaybetmesi ve kendisinin ayırdedici özelliğini meydana getiren yüksek zekâ derecesine doğru yol alması bu şekilde olmuş olsa gerektir.

İçgüdülerini kaybetmiş olan bir yaratığın İ.'lar ortamında nasıl davranmak gerektiğini öğrenmesi gerekir. İ. yavrusunun en basit ihtiyaçlarını sağlamak için o kadar uzun bir zaman başkasına muhtaç olması ve bu yavrunun gelişmesi sırasında ana şefkatinin birinci derecede önemli olması bundan ileri gelir.

İ.'ın yaptığı ilerleme sadece fizikî veyâ sadece kültürel olmamış, içinde bulunduğu hem fizikî hem de kültürel ortamla ilgili olarak hem fizikî hem kültürel olmuştur. Bunun böylece bilinmesi, İ.'ın fizikî biçiminin gelişmesinde ve bu biçimin uğradığı değişikliklerde payı olan amillerin ve ayrıca fizikî değişikliklerinin oynadığı rol ile bunun kültürel ilerlemeye olan etkilerinin de daha iyi anlaşılmasını sağlar.

Yalnız fizikî biçimine bakarak Australopitecus'un İ. olduğuna hükmetmek mümkün olamaz. Böyle bir hükme varılması onunla birlikte bulunan âletler sayesinde olmuştur. Göz önünde tutulması gereken başka bir nokta da Australopithecus'un beyin hacmının 700 cm^3 bile olmayışıdır. Bu durum, semboller kullanmaya ve âlet yapmayı tasarlamaya elverişli kompleks bir düşünce yeteneği için gerekli olan kompleks hücre gelişmesinin küçük bir beyinle de gerçekleşebileceğini göstermektedir. Fakat İ.'da beyin hacmının büyümesi, kompleks sembol kullanma yeteneğinin gelişmesine yardımcı olmuş ve gelişme yolundaki bu değişiklik tabiî seleksiyon tarafından muhafaza ve idame edilmiştir. Bu suretle İ. beyni bütün ırklar için ortalama olarak 1 350 cm^3lük bir hacma ulaşmıştır. Beyin hacmının artması ile kültürel gelişme el ele yürümüştür. İ.'ın içinden geçerek bugünkü gelişmesine eriştiği çeşitli şekiller şunlardır:

Teleanthropos capensis (Cap bölgesi eski insanı): Australopithecus robustus kalıntılarının keşfedilmiş bulunduğu Güney Afrika'daki Swartkrans'ta yer alan Orta Pleistosen arazisinde, görünüşe göre aynı kişiye âid olan alt ve üst çene parçaları ile bir kişiye âid tam bir alt çene bulunmuştur. Bunları keşfeden J. T. Robinson, bu çene parçalarının herhangi bir Australopithecus'unkinden daha ileri bir çene yapısını temsil ettiklerini göstermiştir. Bu bilginin inanışına göre bu parçalar, aşağıda sözü geçen *Pithecantropos*'ların çene yapılarına çok benzemektedir. Bu sebeple Robinson, Teleanthropos capensis'in tamamiyle *homo* cinsine mensup bir yaratık olduğu ve dolayısıyle ilk «gerçek İ.'lar»dan biri sayılması gerektiği fikrindedir.

Pithecanthropos'lar (Yun. *pithekos* = kuyruksuz iri maymun, api; *anthropos* = insan): Eskiden üç ayrı cinse ayırılır, Cava menşeli şekle Pithecanthropos, Çin menşelisine Sinanthropos, Kuzey Afrika (Cezayir) nınkine Atlanthropos denilirdi. Casablanca yakınlarındaki Rabat ile Sidi Abderrahman'da bulunan şekiller muhtemel olarak Atlanthropos grupuna âiddir. Şimdi bütün bu şekiller bir tek İ. cinsi olarak sınıflandırılmaktadır. Cava Pithecanthropos'ları yalnız bir tür tarafından, yânî Üst, Orta ve Alt Pleistosen çağlarına âid sırasiyle Homo erectus, Homo erectus erectus ve Homo erectus soloensis tarafından temsil edilmektedir. Orta Pleistosen Çağı'na âid Çin Pithecanthropos'ları Orta Pleistosen'e âid Cava Pithecanthropos'larının aynı olmakla beraber Pekin alt türü (Homo erectus pekinensis) ne mensupturlar. Kuzey Afrika Pithecanthropos'ları da Homo erectus mauritanicus sayılır.

Pithecanthropos'ların iskeleti her bakımdan İ. iskeleti gibi olmakla beraber şu ayırdedici özelliklere sahiptir: Kafatasında kaş yayları ortada bitişik ve çok çıkıntılıdır; Homo erectus robustus alt türünde üst yan kesici dişle köpek dişi arasındaki boşluk apilerinki gibi kalmıştır; bu boşluk hiçbir Homo erectus erectus'ta yoktur; kafatası uzun ve basık kubbelidir ve gerek Homo erectus'ta gerek Homo erectus erectus'ta beyin hacmı 860 cm^3 ile 940 cm^3 arasında değişir. Bu konuda belirtilmesi gereken bir nokta, şimdiki keskin zekâlı bir Avrupalı İ.'ı 750 cm^3lük bir beyinle bu zekâsını kabul ettirebildiğidir. Cava Pithecanthropos'larına âid âletler bulunamamışsa da, Çin ve Afrika Pithecanthropos'larının yanlarında ve yakınlarında taştan yapılmış birçok yarıcı âlet keşfedilmiştir.

Pithecanthropos'ların en gelişmiş olanı beyin hacımları 1 035 cm^3 ile 1 225 cm^3 arasında değişen Homo erectus soloensis idi. Solo (Cavada bir ırmak) adamı ilk Pithecanthropos'larla onlardan sonraki Neanderthaloid'ler arasında yer almıştır.

Neanderthaloid'ler (Neanderthal, Batı Almanya'da, Rheinland bölgesinde, Düsseldorf şehrinin doğusunda bir vâdidir). Neanderthaloid'ler, yâni Neanderthal İ.'ını andıranlar, târih öncesine âid İ. şekillerinin en yaygın olanı ve en iyi bilinenidir. Bunların fosilleri Avrupa, Afrika, Asya ve Yakın Doğu'da bulunmuştur. Bilinen Neanderthaloid'lerin belki en eskilerinden olan Heidelberg I.'ı, Heidelberg şehri yakınlarındaki Mauer kum çukurunda bulunmuş iri bir çene kemiği tarafından temsil edilir. Bu çene kemiğinin Alt Pleistosene âid olduğu sanılmakla beraber bu husus kesin değildir. Alt çenede çene tümseği yoktur, alt çene kolu (ramus) çok geniştir ve yan kesimi dişlerin doğrultusu ile hemen hemen bir dik açı meydana getirecek şekildedir, ön azı dişlerinin taçları şimdiki İ.'ınkilerden daha gömüktür.

Fransa'da bulunup Montmaurin İ.'ı adı verilen en eski fosil İ. şekli kalıntıları, M. Ö. 150 000 ilâ 75 000 yıl önceye âid son Buzullararası Çağ kütlelerinde keşfedilen bir alt çene tarafından temsil edilir. Heidelberg İ.'ınkinden daha küçük olmasına ve alt çene kolu bölümü de o kadar geniş olmamasına rağmen bu alt çene Heidelberg İ.'ına benzemektedir. Güney Afrika'daki Cape Town şehrinin 1,5 km kadar kuzeyindeki Hopewell'de bulunan Saldanha İ.'ına âid alt çene parçası için de durum böyledir. Üst Pleistosenin ilk katlarından birinde bulunmuş olan Saldanha kafatası, Üst Pleistosenin orta bölümüne âid olan Rhodesia kafatasının tıpkısı gibi görünmektedir. Güney Afrika Neanderthaloid'lerinin 1 250 cm^3 lük beyin hacmı, çok büyük kaş yayları ve gorillerinkini andıran muazzam bir üst çene kemikleri vardır. Bununla beraber dişler asıl Neanderthal İ.'ının ceddi olduğu sanılan Güney Afrika Neanderthaloid'lerine kıyasla şimdiki İ.'ın dişlerine daha çok benzer. Rhodesia İ.'ının ilgi çekici bir özelliği, bütün dişlerinin fena halde çürümüş olması ve diş çürümesinin bir medeniyet hastalığı olmadığını göstermesidir. Bununla beraber, bir kaide olarak, fosil İ.'ların dişlerinde çürük yoktur.

Şimdiye kadar Avrupa'da keşfedilen en eski Neanderthaloid, Almanya'daki Steinheim - am - Murr'da, ikinci bir Buzullararası devreye (M. Ö. 450 000 ilâ 250 000) rastlayan Aşöleen Çağı'na âid âletlerle birlikte bulunmuş olan Steinheim İ.'ıdır. Bir dişiye âid olması muhtemel bulunan Steinheim kafatası, Neanderthaloid çizgilerle Neanthropik (şimdiki İ.'a âid) çizgileri ilgi çekici bir şekilde bir araya getirmektedir. Kafatasının arka yarısı şimdiki İ.'ınki gibidir; ön yarısı ise tamamen Neanderthaloid'lerinkidir. Beyin hacmı 1 070 cm^3 kadardır. Steinheim İ.'ı, Heidelberg İ.'ından türemiş olabilir.

Neanderthal insanı: Fosil akrabalarımızın belki en iyi bilinenidir. Bu konuda yüzü aşkın kişinin kalıntıları bilinmektedir. Neanderthal İ.'ı Üst Pleistosenden ve Paleolitik Çağ'ı başlangıcının sonu ile aynı çağın ortalarından kalmadır ve ilk olarak M. Ö. 100 000 yılı civarında ortaya çıkar. Bu İ. şeklinin fizikî ve aklî potansiyelleri şimdiki İ.'ın aynı potansiyellerinin meydana gelişinde rol oynamıştır. Neanderthal İ.'ının neye benzemiş olabileceğine dâir ön yargılar, nesiller boyunca bu yaratık hakkında kötü bir mitin hüküm sürmesine yol açmış, bu İ. şekli boğa gibi kalın enseli, yürürken dizleri birbirine sürten ve sırtı kamburlaşan, hayvansı görünüşte bir yaratık olarak tasavvur edılmiştir. Gerçekte ise Neanderthal İ.'ı bu kusurlardan hiçbirine sahip olmadıktan başka, dik olarak yürüyen ve görünüşü bakımından da çağdaş İ.'dan farklı olmadığı hemen hemen kesin olarak bilinen bir İ.'dı. Neanderthal İ.'ı konusunda ilgi çekici bir olay da, bu İ.'ın erkeğinde beyin hacmının 1 425 cm^3 ile 1 641 cm^3 arasında değişerek ortalama 1 553 cm^3 olmuş olmasıdır. Çağdaş İ.'ın beyin hacmı ortalama 1 350 cm^3 kadardır. Neanderthal İ.'ı çağdaş İ.'a kıyasla biraz daha az akıllı olmuş olabilir. Fakat bu İ.'ın en az bizler kadar zeki olmuş olabileceğini ilâve etmek de gerekir.

Neanderthal İ.'ı görünüşe göre ölülerini gömen ilk İ. olmuş ve bunu âyinle ve törenle yapmıştır. Ceset, kırmızı toprağa bulanır veyâ üzerine bu topraktan serpilirdi. Bu durum, gelişmiş bir din sisteminin varlığını düşündürmektedir. Neanderthal İ.'ı, İ. kültürüne çeşitli maksatlarla kullandığı boya maddelerini sokmuş ve ilk olarak Fransa'daki Le Moustier mağarasında bulundukları için Moustaryen adıyle anılan zanaat işlerini büyük ustalıkla yapmıştır. Bu işler, hepsi de taştan veyâ çakmak taşından yapılmış çekiç, kazıma âleti, çakı, disk, delme âleti ve gülle gibi şeylerdir.

Neanderthal konusunda iki fizikî şekil tesbit edilmiştir: İlk Neanderthal'ler ve Son Neanderthal'ler (bu sonunculara bâzan Klâsik Neanderthal'ler de denilmiştir) Ehringsdorf, Saccopastore, Krapina, Karmel Dağı, Galile ve Şanidar gibi şekiller tarafından temsil edilen ilk Neanderthal'ler, M. Ö. 150 000 yılı dolaylarında başlayan Üçüncu Buzullararası Çağ'a âiddirler. M. Ö. 50 000 yılı civarında sona eren IV. Buzul Çağ'ına âid olan son Neanderthal'leri ise La - Chapelle - aux - Saints, Le Moustier, Monte Circeo, Cebelitarık, Neanderthal, La Naulette, Engis, La Quina ve La Chaise gibi şekiller temsil eder. Son Neanderthal'lere kıyasla kaş yaylarının daha kabarık olmasına rağmen İlk Neanderthal'ler kafatası şekli bakımından şimdiki İ.'a daha çok benzerler. Fizikî bakımdan İlk Neanderthal'lerin Son Neanderthal'lerden daha mütekâmil olması dikkate değer.

İlk insan gruplarının birbiriyle karışıp melezleşmesi: İlk İ.'ların çok küçük olan toplulukları nadiren birkaç bin, çoğu zaman da çok daha az sayıda kişiden meydana gelirdi. Bu gibi grupların yeryüzünde dolaşırken başka gruplara rastlayınca onlarla kız alışverişi etmiş olduklarını gösteren deliller vardır. Bu konuda en kuvvetli delil İsrail'deki Karmel Dağı'nda bulunmuştur. Burada İlk Neanderthal'lerin iki tipi keşfedilmiştir. Tabun mağaralarında açıkça Neanderthal tipinde olan bir fosil, Shul mağaralarında ise şimdiki İ.'a çok daha yakın olan bir tip bulunmuştur. Bu iki tip arasında her çeşit birleşme şekli tesbit edilmiştir. Bu mağaralarda oturan İ.'ların târihlerinin bir devrinde şimdiki İ.'a benzeyen bir İ. şekliyle Neanderthal İ.'ı arasında karışma meydana gelmiş olduğu şüphesizdir ve bu karışmanın ürünü Karmel Dağı'ndaki mağara sâkinleri tarafından temsil edilmektedir. İlk İ.'ların çeşitli toplulukları arasında zaman zaman bu gibi gen mübadeleleri olmuştur. İ. tiplerinin farklılaşmasında melezleşme olayı önemli bir âmildir.

Homo sapiens'in sahneye çıkması: Birçok yetkililer Homo sapiens (Lât. = düşünceli, zeki, becerikli, yâni şimdiki İ.) in menşeini en çok 50 000 yıl geride bıraktığımız bir devre bağlamaktadırlar. Başka yetkililer ise Homo sapiens'in çok daha eski bir devre âid olduğunu gösteren deliller bulunduğunu ileri sürüyorlar. Homo sapiens'in daha yeni bir zamana âid bulunduğuna inananlar, Fransa'daki Combe Capelle'de birtakım âletler ve silâhlarla birlikte keşfedilen kafatasının Alt Orinyasyen Çağ'ını gösterdiğini ve bunu da Homo sapiens'in nispeten daha yeni bir zamana âid oluşuna bir delil saymaktadırlar. Bunun ardından Orta

Orinyasyen'e âid Grimali İ.'ı gelmekte, onu da Orta ve Üst Orinyasyen'e âid büyük beyinli Cro - Magnon (Fransa'nın Dordogne ilinde bir mağara, b. bk.) İ.'ı tâkip etmektedir. En ünlüleri Fransa'daki Lascaux'da olmak üzere Avrupa'nın birçok yerinde keşfedilmiş bulunan büyük bir ustalıkla yapılmış renkli duvar resimleri ve heykellerin Cro - Magnon ırkının eserleri olduğuna inanılıyor. Bununla beraber, bu Üst Pleistosen şekillerinden çok daha eski olan bâzı İ. fosili kalıntıları, Homo sapiens'in İkinci Buzullararası Çağ'da, yâni bundan 250 000 yılı aşkın bir zaman önce yaşamış olduğunu göstermektedir. Bu şekillerden biri İngiltere'nin Kent bölgesinde kafatası parçaları keşfedilen Swanscombe İ.'ıdır. Kemiklerin bir kadına âid olduğu sanılıyor, beyin hacmı da bugünkü İngiliz kadınlarınınkinden 40 cm^3 eksik olmak üzere 1 260 cm^3 kadardır. Bu kemikler, biraz kalınca olmaları dışında, her bakımdan şimdiki İ.'ınkilere benzemektedir. Bununla beraber, Neanderthaloid bir yüze sahip olan Steinheim İ.'ında da durumun böyle olduğu ve dolayısıyle Swanscombe İ.'ı için de Neanderthaloid olabileceği ileri sürülmektedir. Bu bir imkândan ibarettir ve Swanscombe İ.'ının durumunun aydınlanması için daha çok inceleme yapılması gerekmektedir. Fakat, Mustaryen Çağı'na âid Neanderthal İ.'ının âletlerinden daha eski âletlerle birlikte kafatası parçaları Fransa'daki Fontéchevade'da bulunmuş olan başka iki kişinin durumu bu konuda hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır.

1 No. lu Fontéchevade, burun üstü bölgesi ve sol göz çukurunun üst kenarı çok iyi bir durumda kalmış olan bir kafatası parçası tarafından temsil edilmektedir. Bu parçanın bir Homo sapiens'e âid olduğu rahatça söylenebilir. Muhtemel olarak genç bir dişiye âid olan kemik çok narindir ve hiçbir suretle Neanderthal İ.'ının kemiğine benzemez. 2 No. lu Fontéchevade, hemen hemen eksiksiz bir kafatası tepesi tarafından temsil edilmektedir. Beyin hacmı 1 470 cm^3 olarak hesaplanan bu şekil de her bakımdan bir Homo sapiens'tir. Böylece elimizde, Fontéchevade İ.'ının Neanderthal İ.'ından önce yaşamış olduğunu gösteren deliller vardır. Fontéchevade İ.'ında, Neanderthal İ.'ının öncüleri ile bizzat sonraki Neanderthal İ.'ının kız alışverişinde bulundukları başka bir tip görmekteyiz.

Kenya'daki Kanjera'da Orta Pleistosen'e âid olması muhtemel tortul kütlelerde Aşöleen devri zanaat eserleriyle birlikte keşfedilen şimdiki Negroid tipten üç kişinin iskelet kalıntıları da, Homo sapiens'in zannedildiğinden çok daha eski bir tipi temsil ettiğinin yeni bir delilidir. Bununla beraber Kanjera kütlelerinin Orta Pleistosen'e âid oldukları hakkındaki hüküm kesin değildir. Bu kütleler Üst Pleistosen'in başlangıçlarına da âid olabilirler ve bu takdirde Homo sapiens'in Neanderthal'lerden eski olduğu görüşü daha da kuvvet kazanır.

Eğer Homo sapiens delillerin tahmin ettirdiği kadar eski ise, Neanderthal İ.'ı, Solo İ.'ı gibi bir tiple Homo sapiens'in karışmasından üremiş olabilir ve İlk Neanderthal'ler olarak bilinen tip de Son Neanderthal tipi ile Homo sapiens'lerin birleşmesinden meydana gelen bir ürünü temsil edebilir. Nitekim Karmel Dağı İ.'ları için de durum böyle olmuş gibi görünmektedir.

İNSAN HAKLARI: İ. H. kavramının başlangıcını *Tevrat*'ta gösterenler, Hıristıyanlıkta olduğunu söyleyenler vardır. İ. H.'nı modern çağda daha çok Protestan felsefesinin benimsediğini iddia edenler de az değildir. Fransızlar ise, J. J. Rousseau'ya ve 1789 İhtilâl Bildirilerine bağlamaktadırlar. Anglo - Saksonlar filozof Locke'u unutmamak gerektiğini, 1776 Philadelphia Bildirisinin Fransızlarınkinden önce olduğunu söylerler.

Doğrusu odur ki, İ. H. anlayışı, tarih boyunca yavaş yavaş gelişmiş, XVIII. yüzyılda devlet bildirilerine, anayasalarına girmeye başlamış, II. Dünya Harbi'nden sonra yeni bir ilerleme ile daha sağlam teminata kavuşmuştur.

Tarihçe: İ. H.'nın resmî devlet belgesi içinde ortaya atılması, XVIII. yüzyılın 2. yarısında Amerika kıtasında bağımsızlıklarını ilân ederek aralarında federasyon kuran eski İngiliz sömürgeleri, yeni Amerika Birleşik Devletlerinin her birinin anayasasında *Haklar Bildirileri* adı ile yer almıştır. 1791 yılında ise federasyonun kongresi de *Haklar Bildirisini* kabul etmiş ve bunu federasyon anayasasına eklemiştir.

Fakat İ. H.'nın ve ana hürriyetlerin gerçekten evrensel bir kavram olarak yayılmasının başlangıcı, 1789 târihli *Fransız İhtilâli Bildirisi* içinde yer aldığı tarihtir.

Fransız Millet Meclisi, 20 - 26 Ağustos 1789 günleri *İnsan ve vatandaş hakları bildirisi*'ni görmüş ve kabul etmiştir. 1791'de ise bu bildirinin 17. maddesi anayasanın baş tarafına kondu.

Bu bildiri, Amerika bağımsızlık savaşına katılmış olan Fransız generali La Fayette'in önergesiyle ele alınmıştır. Bunda Amerikan İ. H. demeçlerinin etkisi vardır.

Fransız İhtilâli sırasında, Konvansiyon meclisi döneminde, 29 Mayıs 1793'te oylanan bir başka bildiriye, 24 Haziran 1793 tarihli anayasanın başında yer verilmiştir.

Bildirilerde İ. H., eşitlik, hürriyet, kişi güvenliği, mülkiyet, sosyal güvenlik ve zulme karşı direnme olarak sıralanıyor, bu hakların, tabiî, kutsal, başkasına devredilemez, zaman aşımına uğramaz olduğu ilân ediliyordu.

1789 ve 1793 bildirilerinde çalışma hürriyetinden, dernek kurma hakkından söz edilmemişti. 1793 bildirisinde eğitim ihtiyacı üzerinde durulmuştur. Herkese eğitim imkânı sağlamak toplumun ödevidir denmiştir (m. 22).

Fransız İhtilâli, 1795 yılında bir de *Ödevler Bildirisi* ilân etmiştir.

Bundan sonra, bütün dünyada XIX. yüzyıl süresince, XX. yüzyılda, nerede, ne zaman idare edenlerin yetkileri sınırlanabilmiş, hukuk devletine doğru yaklaşılabilmiş ise, orada İ. H. az çok yer bulmuş, anayasanın başına geçirilmiş veyâ maddeleri arasına sokulmuştur.

Belli bir devletin kendi hukuk sistemi içinde İ. H. ve ana hürriyetlere yer vermesi medenî toplumlarda yaygınlaşmıştı. Bu hakların gerçekten saygı görmesini sağlayıcı bağımsız yargı denetimi de millî ölçüde sağlanmıştı. Devletler, demokrasiye yönelip hukukun üstünlüğü ilkesine inanç pekleştikçe, İ. H.'nın önemi artıyordu.

İ. H. anayasa ile, kanunlar, tüzükler, yönetmelikler ve mahkeme kararları ile teminata bağlanabilir.

XVIII. yüzyılın sonlarında yayınlanan anayasaların başlangıç bölümlerinde İ. H.'na yer verenler görülmeye başlandı. Daha sonraki anayasaların bâzılarında İ. H. ayrıca gösterilmiş değildir. Bâzılarında ise, asıl metnin maddeleri içinde yer verilmiş, II. Dünya Harbi ertesinde yapılan anayasalarda ise, bir yer bulmuştur.

Yazılı anayasası olmayan devletlerde (İngiltere gibi) İ. H. alelâde kanunlarla sağlanmıştır.

Milletler Cemiyeti: II. Dünya Harbi ertesine gelinceye kadar milletlerarası alanda devletler üstü bir otoritenin denetimi yoktur. 1914 - 1918 Dünya Harbi'nden son-

ra imzalanan andlaşmalara azınlıkların İ. H.'nı tanıyan bâzı maddeler konmuş ve o dönemde dünya barış teşkilâtı olarak düşünülen Milletler Cemiyeti yoluyla bir siyasî denetim yolu açılmak istenmişti. La Haye'deki Milletlerarası Daimî Adalet Divanı'nın bu konuda istişarî değerdeki mütalâasını bile yalnız Milletler Cemiyeti isteyebilirdi. Ancak, bu denetim pek zayıftı ve en önemlisi ferde doğrudan doğruya bir milletlerarası yargı organına baş vurma hakkı tanınmış değildi. Öte yandan bağlayıcı bir milletlerarası mahkeme kararı ile ferdin, bir devlete ve özellikle kendi devletine karşı korunması, ulaşılacak uzak bir amaç gibi görünüyordu.

II. Dünya Harbi'nden önceki yıllarda, çesitli diktatörlük idarelerinde insan haysiyetini ayaklar altına alan zulüm, işkence, fertlerin ve toplumların ırkına, inancına, derisinin rengine göre ayırım yapılması dünya kamu oyunda büyük tepki yaratmış, derin izler bırakmış, genel bir tiksinti uyandırmıştır.

Birleşmiş Milletler: 1945'te, savaş sonu barış dönemi teşkilâtını hazırlayan San Francisco Konferansı'nda imzalanan Birleşmiş Milletler Anayasası, İ. H. ve ana hürriyetler konusuna özel bir yer vermiştir. Bu milletlerarası belgenin başlangıç bölümünde insanın temel haklarına, haysiyetine ve değerine, erkeklerin ve kadınların, büyük ve küçük milletlerin haklarda eşitliğine inanç belirtilmiştir. Aynı anayasanın 1. maddesinin 3. fıkrasında ise, İ. H.'nı ve temel hürriyetleri geliştirmek ve bunlara riayeti, ırk, cins, dil veyâ din ayırımı gözetmeksizin teşvik ederek milletlerarası iş birliğini gerçekleştirmek, Birleşmiş Milletler'in ulaşacağı amaçlardan biri olarak tesbit edilmiştir. Gene bu Birleşmiş Milletler Anayasası'nın 55. maddesinde, yaşama seviyelerinin yükselmesi, tam çalışma, ekonomik ve sosyal düzen içinde ilerleme ve gelişme şartlarının düzeltilmesi, ekonomik, sosyal, sağlık ve bunlara bağlı başka meselelerin çözümlenmesine, kültür ve eğitim alanlarında milletlerarası iş birliğine işaret edildikten sonra, bir kere daha Birleşmiş Milletler'in, İ. H.'nın ve temel hürriyetlerin, ırk, cins, dil veyâ din ayırımı yapmaksızın, herkes için riayet edilmesini teşvik edeceği söylenmiştir.

Bu amaca ulaşmak için Birleşmiş Milletler Anayasası'nın 62. maddesinde, Ekonomik ve Sosyal Konseyin görev ve yetkileri arasına İ. H.'na ve temel hürriyetlere riayetin herkes için sağlanması maksadıyle tavsiyelerde bulunması da konmuştur.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu: Birleşmiş Milletler Anayasası'nın bu hükümlerini göz önünde tutan Ekonomik ve Sosyal Konsey, 1946 yılında bir İ. H. Komisyonu kurmuştur.

Bu komisyonun işi kolay değildi. Çünkü Birleşmiş Milletler'de çeşitli, hattâ bâzen birbirine karşıt siyasî, sosyal, ekonomik düzenlerle yönetilen devletler üyedir. Bu devletlerin temsilcilerinden kurulmuş olan İ. H. Komisyonu da İ. H. ve temel hürriyetler üzerinde birlikte çalışacaklar ve ortaklaşa «evrensel» adı verilebilecek sonuçlara varacaklardı.

Önce, kesin ve hukuken bağlayıcı bir sözleşme mi, yoksa genel eğilimi belirten, varılması gerekli amacı gösteren bir bildiri mi? sorusu üzerinde durulmuş, sözleşme fikri geri bırakılarak bildiri hazırlığına girişilmiştir.

Bildiri: 10 Aralık 1948'de kabul edilen *Birleşmiş Milletler İ. H. Evrensel Bildirisi*'nin en başta göze çarpan niteliği şudur: Bildiri, hemen dünyanın her köşesinde uygulanacak tedbirler koymaktan çok, insanların zihniyeti, düşünceleri, inançları üzerinde işlemeye, yâni eğitilmelerine önem vermiştir. İ. H.'nın değerini anlamayan, insan haysiyetine önem vermeyen bir devlete bunları zorla kabul ettirecek milletlerarası güç ne 1948'de vardı, ne de bugün bulunmaktadır. Bundan dolayı İ. H., evrensel alanda dün olduğu gibi, bugün de ancak ve sadece varılmak istenen bir ülkü, bir amaçtır. İnsanların, toplumların, siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî toplumların inançlarında insanın insan olarak değeri arttıkça, hürriyetin önemi anlaşıldıkça, İ. H.'na saygı alanı dünya yüzünde genişleyecektir.

Bu düşünce ile *İ. H. Evrensel Bildirisi*'nin başına şu satırlar yazılmıstır: «Birleşmiş Milletler: İnsanlık topluluğunun bütün fertleriyle uzuvlarının, bu bildiriyi daima göz önünde tutarak, öğretim ve eğitim yoluyla bu haklara ve hürriyetlere saygıyı geliştirmeyi, gittikçe artan millî ve milletlerarası tedbirlerle gerek bizzat üye devletler ahalisi gerek bu devletlerin yönetimi altındaki ülkeler ahalisi arasında bu hakların dünyaca fiilen tanınmasını ve tatbik edilmesini sağlamağa gayret etmeleri için işbu *İ. H. Evrensel Bildirisi*'ni ilân eder.»

Bu bildiri ile tekrarlanan veyâ yeniden yazılan hak ve hürriyetlerin 1948'deki dileğe ve umuda uygun olarak, dünyanın her köşesine yayılmasına çalışılmış ve çalışılmaktadır. Eğilim, gelişme, uygulama alanının ve hakların gittikçe yayıldığı da şüphe götürmez bir gerçektir. Bu hak ve hürriyetlerin hepsi, her ülkede, her toplumda henüz tam saygı görüyor denemez. Hâlâ ırk ayırımının yapıldığı memleketler, ferdin ezildiği, zulüm gördüğü bâzı devletler ekonomik ve sosyal gerilik dolayısıyle İ. H.'nın çoğunun sözde kaldığı pek çok ülkeler, toplumlar vardır. İleri, medenî hukuk devletlerinde artık en tabiî, en vazgeçilmez hak ve hürriyetler olarak korunan kuralların, başka yerlerde hâlâ çiğnenir olması, yüreklerde isyan duyguları kabartmaktadır.

Haklar: Bütün bunlar karşısında tek teselli, insanlığın gittikçe uyanması, insanın, kişiliğinin, benliğinin, haysiyetinin şuuruna varmakta olduğunu görmektedir. Eşitlik, kardeşlik, yaşamak, hürriyet, kişi güvenliği, kölelik ve kulluktan kurtulma, zalimce, insanlığa aykırı, haysiyet kırıcı cezalardan ve eylemlerden uzaklaşma, hukuk kişiliğinin tanınması, kanun önünde eşitlik, mahkemelere baş vurma hakkı, keyfî olarak tutuklanamama, sürülememe, bağımsız ve tarafsız mahkemeler, kişinin hâkim önünde savunma hakkı, açık yargılanma, işlendikleri anda suç sayılmayan eylemlerden veyâ ihmallerden ceza görmeme, özel hayat, âile, konut, yazışma, şeref ve haysiyet dokunulmazlığı, serbestçe seyahat, dilediği yerde yaşama, vatandaş olma, vatandaşlığı değiştirme, iltica, evlenmek, âile kurmak, mal ve mülk edinme, keyfî olarak mal mülkünden mahrum edilememe, fikir ve vicdan, ifade ve din özgürlüğü, toplanma, dernek kurma, derneğe girme serbestliği, kamu işlerinin yönetimine katılma, kamu hizmetlerinden eşitlikle faydalanma, halkın iradesinin hükûmet otoritesine temel olması, genel, serbest, gizli, eşit oy, sosyal güvenlik, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların geliştirilmesi, çalışma hürriyeti, âdil ve elverişli ücret, sendikalar kurma, ücretli tatil, sosyal sigorta, analık ve çocukluk korunması, eğitim hakkı, eğitimde fırsat eşitliği, telif ve icad eserlerinden doğan haklar gibi temel hak ve hürriyetlerden bugün **hâlâ**

insanların çoğu yoksundur. Avustralya, Asya, Afrika, Amerika ve Avrupa'da *Birleşmiş Milletler İ. H. Evrensel Bildirisi*'ndeki bu hak ve hürriyetlerin uygulanmadığı, uygulanamadığı ülkeler az değildir.

Bununla beraber şunu da belirtmekte fayda vardır: *Avrupa İ. H.'nı ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi* (1950), Caracas'ta yayınlanan *Amerika Devletleri Konferansı Bildirisi* (1954), Bandung'da kabul edilen *Asya - Afrika Devletleri Konferansı Bildirileri* (1955), Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 1960'ta kabul ettiği *Sömürge Ülkelere ve Halklarına Bağımsızlık Verilmesine Dâir Bildiri*, 1963'te kabul ettiği *Irk Ayrımının Her Şeklinin Tasfiyesi İçin Bildiri*, 1965'te kabul ettiği aynı konudaki sözleşme (19 devlet onaylamıştır, yürürlüğe girmesi için daha 8 devletin onaylaması lâzımdır), 1967'de kabul ettiği *Kadınlara Ayırıcı Muamele Yapılmasını Tasfiye İçin Bildiri* ve yine 1967'de kabul ettiği *İltica Hakkına Dâir Bildiri* gibi belgeler, *Birleşmiş Milletler İ. H. Bildirisi*'nden ilham alınarak ortaya konmuştur.

Bundan başka, 43 devletin anayasalarına *İ. H. Evrensel Bildirisi* hükümleri ya aynen alınmış, yahut bu anayasalarda onun etkisi görülmüştür.

Nihayet uzun tartışmalardan, çalışmalardan sonra 1966 yılında Birleşmiş Milletler'de ikinci merhaleye geçilerek İ. H.'na dâir muhtelif andlaşmalar (Pactes) ve bir de ihtiyarî protokol kabul edilmiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun hazırladığı ve kabul ettiği bu andlaşmalardan hiç birisi henüz yürürlüğe girmemiştir. Genel Sekreter U - Thant'ın Tahran'da İ. H. Konferansını açış konuşmasında (1968 Haziran) söylediği gibi, bu andlaşmalar uygulanmaya başlandığı gün, insanlık târihinin yeni bir dönüm noktasına gelinmiş olacaktır.

Bunun yanında, II. Dünya Harbi ertesinde, 1948'de demokrasiyle idare edilen Avrupa devletleri, Avrupa Konseyi'ni kurmuşlar ve Almanya ile Fransa arasındaki sınır şehri, Rhin ırmağı kenarında Strasbourg'u merkez yapmışlardır.

Avrupa Konseyi 1949'da ilk genel kurul toplantısında İ. H.'nın etkili bir şekilde korunması için gerekli tedbirlerin tesbit edilmesini istemiştir. Bu amaçla, 1950 yılında Roma'da imzalanan *Avrupa İ. H.'nı ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi*, bu türde bugün hâlâ tektir. Çünkü bu sözleşme, İ. H.'na devletlerin yasama, yürütme, yargı gibi bütün organlarının saygılı olmasını sağlamak için, Avrupa Konseyi üyesi olup da sözleşmeyi imzalayıp yürürlüğe koyan devletleri, milletlerarası alanda öteki üye devletlerin denetimi altına koymaktadır. Bundan başka, *Avrupa İ. H. Sözleşmesi* ile başka bir adım daha atılmıştır. Hem fertlerin milletlerarası yargı organlarına baş vurma hakkı tanınmış, hem de milletlerarası mecburî yargıya yol açılmıştır.

Her ne kadar bu son iki ilerleme, üye devletlerin ayrıca yapacakları ve kendi isteklerine bağlı bir beyandan sonra, her biri için yürürlüğe girmekte ise de, açılmış olan bu çığırın dışında uzun süre kalınamayacağı anlaşılmıştır. Çünkü Avrupa Konseyi'nin üyesi olan 18 devletten 12'si, fertlerin ilk yargı organı olan *Avrupa İ. H. Divanı*'nın mecburî yargı yetkisini tanımışlardır.

Sözleşme, 3 Eylûl 1953'te yürürlüğe girdiğinde, *Birleşmiş Milletler İ. H. Bildirisi*'ndeki bütün konuları içine alıyordu. Avrupa devletleri, târihte ilk defa o zamana kadar alışılmış hükümranlık alanına milletlerarası bir gerçek ve etken denetimi sokuyorlardı. Mülkiyet hakkını, eğitim hakkını ve serbest seçimler yapmak yükümünü milletlerarası bir yargı denetimi altına koymağa ilk anda râzı olmaya cesaret edemediler, tereddüt ettiler ve bir süre daha düşünmek istediler. Fakat uzun sayılmayacak bir zaman sonra, 20 Mart 1952'de Paris'te imzalanan 1 Numaralı Protokol ile bunların da korunması için milletlerarası denetime râzı oldular.

Şu anda sözleşmeye eklenen protokolların sayısı beşe çıkmıştır.

2 Numaralı Protokol, *İ. H. Divanı*'ndan istişârî mütalâa istenebileceğine (6 Mayıs 1963); 3 Numaralı Protokol, İ. H. Komisyonu'nun çalışmasını düzenleyen maddelerden bazılarında (29, 30 ve 34) değişiklik yapılmasına (6 Mayıs 1963); 4 Numaralı Protokol, mukaveleden hapdoğan bir yükümü yerine getirmediği için bir kimsenin sedilemeyeceğine; kişilerin bir ülkede oturma, dolaşma ve oradan çıkıp gitme hakkına; bir kimsenin vatandaşı olduğu devletin ülkesinden dışarı atılamayacağına ve oraya girmesinin yasaklanamayacağına; yabancıların toptan kovulamayacağına (16 Eylûl 1963); 5 Numaralı Protokol, İ. H. Komisyonu'nun ve Divanı'nın üyelerinin süreleri ve seçimleri ile ilgili bâzı sözleşme maddelerinde (22 ve 40. m) değişiklik yapıldığına dâirdir (20 Ocak 1966).

Avrupa'nın demokratik ve hukuk devleti niteliğindeki 18 ülkesi Birleşmiş Milletler Teşkilâtı içinde elde edilebilenden fazlasını kendi aralarında sağlamışlardır. İ. H.'na ve ana hürriyetlere aykırı bir tutum karşısında, millî denetim organlarının üstünde bir milletlerarası denetim yoluna girilmiştir. Bu denetimi üye devletlerden biri isteyebileceği gibi (şimdilik 12 devlette) fertler de isteyebilmektedir. Avrupa İ. H. Komisyonu'na bugüne kadar yüzlerce insan baş vurmuştur. *İ. H. Avrupa Sözleşmesi*'ne uymak için anayasada değişiklik yapan, kanunlarını düzelten devletler vardır. Norveç, Jesuitlerin ülkesine girmelerini yasaklayan anayasa hükmünü kaldırmıştır. Belçika ceza kanununda, Avusturya ise ceza muhakemeleri usulü kanununda değişiklik yapmışlardır. İ. H. Komisyonu bir ferdin şikâyetini aldıktan ve meseleyi incelemeye giriştikten sonra haksızlığını gören devletin komisyon kararını beklemeden haksız muameleyi düzelttiği de görülmektedir.

Sosyal şart: *İ. H. Sözleşmesi*'nde ekonomik ve sosyal haklar ele alınmıştı. Bunun için Avrupa Konseyi üyesi olan devletlerden 13'ü, 18 Ekim 1961'de İtalya'nın Torino şehrinde bir de *Sosyal Sözleşme* (Charte sociale) imzalamışlardır. Bu anlaşma, ekonomik ve sosyal hakların korunmasını sağlamak amacını gütmektedir. Bu 13 devlet arasında Türkiye de yer almıştır.

İ. H. Sözleşmesi'nde yer alan haklardan her ferdin gerçekten yararlanabilmesi için, insan gibi yaşayabilmenin ekonomik ve sosyal şartları yerine getirilmelidir. Avrupa Konseyi Bakanlar Konseyi'nin bu vesileyle dediği gibi, *Sosyal Sözleşme*, *İ. H. Sözleşmesi*'ni tamamlayan bir eserdir.

Sosyal Sözleşme'nin amacı, herkesin yaşayış seviyesini yükseltmektir. Bu sözleşme ekonomik ve sosyal alanda asgarî şartların yerine getirilmesinde milletlerarası denetimi getirmiştir.

Sosyal Sözleşme, imzalayan devletlerden beşinin onaylaması üzerine 1965'te yürürlüğe girmiştir. Türkiye henüz onaylamadığı için bu sözleşme devletimiz yönünden yürürlükte değildir.

İ. H.'nın gün geçtikçe daha yaygın ve daha müessir bir korunmaya kavuşması için dünyada ve yurtta barış vazgeçilmez bir şarttır. Savaş olan yerde İ. H. ve hürriyet saygı görmez. Şiddet hareketleriyle insan haysiyeti bağdaşamaz.

Ne yazık ki, bugün dünyanın şurasında burasında savaşlar olmakta, bu medenî ülkelerde ve toplumlarda şiddete baş vurmaların arkası kesilmemektedir. Her nerede bir şiddet davranışı, zulüm, işkence, keyfî tutuklanma olursa, ajanslar, radyolar, gazeteler, televizyon bunları kısa süre içinde dünyanın her köşesine duyurmakta, böylece uzak yakın her davranışın etki alanı, sınır tanımaz hale gelmektedir.

Dünya barışı sağlam temellere oturtulamamış, savaşların önüne geçilememiştir. Öte yandan, Amerika'dan Japonya'ya kadar (Türkiye'yi de içine alan bir yüzeyde) gençler arasında şiddet hareketlerinin yaygın bir hal alması bütün insanlığı tehdit eden bir tehlikeyi haber vermektedir. Demokrasiler de, diktatoryalar da, az gelişmişler de, ilerlemişler de, kapitalistler de, sosyalistler de aynı bunalım içindedirler. Harcanan bunca gayrete rağmen ekonomik ve sosyal seviyeleri düşük, kültürleri geri olan ülkelerde, II. Dünya Harbi'nden bugüne kadar göz doyurucu bir ilerleme, bir kalkınma ne yazık ki olmamıştır.

Türkiye: İ. H. ve temel hürriyetler bakımından 1924 anayasasında İ. H. adı kullanılmaksızın bu haklardan bâzıları yer bulmuştu. Fakat bu anayasanın en önemli eksiği alelâde kanunlarla anayasanın çiğnenmesi ihtimaline karşı bunu denetleyip durduracak bir Anayasa Mahkemesi'nin bulunmamasıdır.

Anayasa olarak, 1961 yılında yürürlüğe giren şimdiki anayasa, denebilir ki, gerek *Birleşmiş Milletler Evrensel Bildirisi*'ndeki, gerek *Avrupa Sözleşmesi*'ndeki İ. H.'nı ve temel hürriyetleri geniş ölçüde almıştır.

1961 anayasası, hakların ve hürriyetlerin daraltılmasını, çiğnenmesini önleyecek denetim organlarını da getirmiştir. Parlâmento içinde demokratik denetimin yetmeyişi veyâ yerine getirilmeyişi yahut yasama organının kendisine çizilen sınırları aşması ihtimaline karşı Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Yürütme organının hak ve hürriyetleri zedelemesi tehlikesine karşı, Danıştay'ın denetleme yetkisi sınırsızdır. Başta Yargıtay olmak üzere, mahkemelerimiz, yargıçlarımız, adaleti söylerken, bilimden ve vicdanlarından başka kaynak tanımasınlar diye, bağımsızlıkları ve tarafsızlıkları sağlam teminata dayanmaktadır.

Siyasî iktidarı doğuran vatandaş oylarının serbestçe kullanılması, sonucunun doğru olarak alınması için, seçim mekanizmasının işleyişi, hâkimlerin ve en üstte de Yüksek Seçim Kurulu'nun denetimine verilmiştir.

Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Yüksek Seçim Kurulu ve bütün mahkemeler hukuk devletinin, İ. H.'nın, temel hürriyetlerin bekçisi, teminatıdırlar.

1961 anayasası, İ. H. ve ana hürriyetler arasında sosyal ve ekonomik konulara da önemli yer ayırmıştır.

Siyasî haklardan, vatandaşlık haklarından, düşünce ve inanç hürriyetinden herkesin yararlanabilmesi için, kişilerin yaşayış seviyelerinin yükseltilmesi, eğitim ve kültür nimetlerinden paylarını gereken ölçüde alabilmeleri şarttır. — Nihat Erim

İNSAN HAKLARI EVRENSEL BEYANNAMESİ: bk. İNSAN HAKLARI.

İNSAN SOYLARI: bk. IRK.

İNSANGİLLER (Hominidae), maymunların ve insanların girdiği Primates takımının bir familyası. Yaşayan ve eskiden yaşamış olan fosil insanların hepi bu familyaya girer.

INSTERBURG, bugün Rusya'ya bağlı bulunan eski Alman toprakları (Doğu Prusya) nda ve Inster ırmağı yakınında bir şehir. Denizden yüksekliği 37 m dir. Nüfusu 1939'da 48 700 idi. II. Dünya Harbi'nden önce ve savaş

INSTERBURG: Luther Kilisesi

sırasında tipik bir garnizon şehri özelliklerini haiz olan I.'da târihî eser olarak 1610 - 1612 yılları arasında inşa edilmiş bulunan Lutherkirche (Luther Kilisesi) anılmaya değer.

INSTITUT: bk. INSTITUT DE FRANCE.

INSTITUT DE FRANCE [*ẽstitü dö frãs*] (Fr. = Fransa Enstitüsü), Fransa'da 1793'te kaldırılmış olan akademilerin yeniden kurulmasıyla aldığı ad. I. F.'ın teşkilâtı 1795 târihli kanunla düzenlenmiştir. 312 üyesi olan I. F., matematik ve fizik bilimler, ahlâkî ve siyasî bilimler, edebiyat ve güzel sanatlar olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı. 1803'te ikinci sınıf kaldırılmış, üçüncü sınıf da Fransız dil ve edebiyatı, târih ve eski diller ve güzel sanatlar olmak üzere üçe bölünmüştür: 21 Mart 1816'da yeniden teşkilâtlanan I. F. dört sınıfa ayrılmıştır: Académie française (Fransız akademisi), Académie des inscriptios et belles - lettres (Yazıtlar ve Güzel Yazılar Akademisi), Acedémie des sciences (Bilimler Akademisi) ve Académie des beaux - arts (Güzel Sanatlar Akademisi). 1832'de bunlara bir de Académie des sciences morales et politiques (Ahlâkî ve Siyasî Bilimler Akademisi) eklenmiştir.

1795'ten 1806'ya kadar I. F., eski geleneklere uyarak toplantılarını Louvre'da yaptı. 1806'da da bugünkü yeri olan Paris'te quai Conti (Conti rıhtımı) deki eski Collège des Quatre Nations (Dört Millet Koleji) nin binâsına yerleşti. I. F., kendisine âid vakıflardan meydana gelmiş olan servetini, vakıf sahiplerinin isteklerine göre harcar. Kütüphânesinin bakım masrafları, memur ücretleri, akademi üyelerinin yıllık ödenekleriyle komisyon çalışmalarına âid huzur ücretleri millî eğitim bakanlığı bütçesinden ödenir.

I. F. Kütüphânesi, Fransa'nın büyük kütüphâneleri arasındadır. Beş akademiye yapılan bağışlar ve satın alınan kitaplarla durmadan genişleyen kütüphâne, bugün aş. yu. 2 000 000 cild kitaba, 100 000 broşüre, 5 000 dergiye ve 5 000 el yazmasına sahiptir. Mazarine kütüphânesi de 1945'te I. F. kütüphânesine katılmıştır.

I. F. aşağıdaki beş akademiden meydana gelmiştir:

I. **Académie française** (= Fransız Akademisi): Fransa'da devlet tarafından kabul edilmiş bilim ve edebiyat derneklerinin en eskisi olan Académie française, Richelieu'nün bir eseri sayılır. Bu uyanık devlet adamı akademinin kurulmasını tasvip eden krallık tezkeresini 1635'te XIII. Louis'den almış ve iki yıl sonra akademi resmen görevine başlamıştır. 1793'te lâğvedilen akademi, 1803'te I. F.'ın organlarından biri olarak yeniden kurulmuştur. Akademi kurucusunun arzusuna uyarak bir sözlük çıkarmak için çalışmış ve 1694'ten 1932 yılına kadar bu sözlüğün sekiz yeni baskısını yayımlamıştır. Bu sözlük ne ansiklopedik ne de etimolojik bir karakter taşır; akademi genel kuruluna getirilecek konular üzerinde ön çalışmalar bir komisyon tarafından hazırlanır; kurumlar veyâ özel kişilerce sorularla sunulan teklifler incelenir, gerektikçe cevabı verilir. Önceleri akademi üyelerini yalnız bilginler, edebiyatçılar, diplomatlar, seçkin devlet adamlarıyla soylular teşkil ederken, sonraları sosyologlar, pedagoglar, şâirler de kurula girmişler, hattâ XIX. yüzyılda romancılarla tiyatrocular çoğunluğu sağlamışlardır.

Akademi yönetmeliği, üyelerin Paris'te oturmasını şart koşarsa da, görevleri sebebiyle taşrada, hattâ yabancı ülkelerde oturan, dolaşan birçok üyeler de vardır.

Görevden uzaklaştırma olayları da pek azdır. XVIII. yüzyıl sonuna kadar üç üye uzaklaştırılmış iken, II. Dünya Harbi sonunda, hükûmetin teklifi üzerine birçok üyenin çıkarılması gerekmiştir.

Akademiye seçilen kimsenin üyeliği, devlet başkanının onayı ile gerçekleşir. Akademi üyeleri, önü kordon işlemeli siyah veyâ koyu yeşil renkte özel bir kostüm ve bir pelerin giyerler; başlarında iki köşeli siperliksiz bir serpuş (bicorno), bellerinde bir meç taşırlar.

Akademinin bütün oturumları gizli yapılır; yalnız yıllık açık oturumla yeni üyelerin kabul töreni halka açıktır. Muhabir veyâ ortak üyesi yoktur. Akademiye hibe veyâ vasiyet yoluyla bağış kabul etme hakkı tanınmıştır. Bu bağışlar vakıflarını meydana getirir, bunların gelirleriyle akademi armağanları ödenir.

Akademi, üç kişilik bir büro tarafından yönetilir: Müdür ile müdür vekili (chancelier) üç ay süreyle seçilir; değişmez sekreter ise ömür boyunca görevlidir. Değişmez sekretere başkanı bulunduğu üç üyeli bir yönetim kurulu yardım eder.

II. Académie des inscriptions et belles - lettres (Yazıtlar ve Güzel Yazılar Akademisi): Colbert'in ilgi ve gayretiyle 1663'te Petite Académie (Küçük Akademi) adı altında kurulmuş olup ilk önce, Fransa Akademisi içinden bakan tarafından seçilen dört üyeden meydana gelmiş bulunmakta idi. Bu akademi ilk önce Académie des inscriptions et médailles (Yazıtlar ve Madalyonlar Akademisi) adını almıştı. 1701'de akademi, kralın onayladığı bir içtüzük ile son şeklini aldı. Böylece akademi dört bölüme ayrılıyor ve 40 üyeden meydana geliyordu. 1716 târihli bir krallık emirnamesiyle adı Académie royale des inscriptions et belles lettres (Yazıtlar ve Güzel Yazılar Krallık Akademisi) oldu. Akademinin muhtıraları (Mémoires de l'Académie) bu târihten itibaren (1717) yazılmağa başlandı; bunlar, târih, arkeoloji, dil bilimi v. b. ile ilgili incelemelerdir. Akademi, 1793'te Convention hükûmeti kararıyle kaldırılıncaya kadar bu işlerle uğraştı. 1803'te, dağılan üyeler yeniden toplanarak kurum, Classe d'histoire et de littérature (Târih ve Edebiyat Sınıfı) adı altında I. F.'ın üçüncü bölümünü meydana getirdi. Yeni görevi, *Histoire littéraire de la France* (Fransa edebiyat târihi) ile *Le Recueil des historiens des Gaules et de la France* (Gallia ülkeleriyle Fransa târihçileri derlemesi) adlı eserlerin yazılmasına devam etmek, aynı zamanda da *Les Ordonnances des rois de France* (Fransa kralları buyrultuları) yayınlamaktı. Bu buyrultuların yayımına XIV. Louis zamanından sonra *Académie des sciences morales* (Ahlâkî Bilimler Akademisi) tarafından devam edilmiştir.

Restauration ile bugünkü adını alan kurumun çalışma alanı gittikçe genişlemiştir. Bugün değişmez sekreter ile birlikte 40 aslî üyesi, 5'i Paris'te, 10'u da taşrada oturan 15 serbest üyesi, 12 yabancı ortak üyesi ve 40'ı yabancı, 30'u Fransız olmak üzere 70 muhabir üyesi vardır.

III. Académie des sciences (Bilimler Akademisi): 1666'da Colbert tarafından kurulmuş, 1699'da yeniden teşkilâtlanmıştır. Üyeleri akademinin inhası üzerine kral tarafından tâyin edilirdi. İlk önce geometri, astronomi, mekanik, anatomi, kimya ve botanik bölümlerini içine alan kuruma, XVI. Louis zamanında genel fizik ile jeoloji ve mineraloji bölümleri de katılmıştır. 1793'te Convention idaresince kaldırıldığı sırada, her bölümün altı üyesi vardı. Bundan sonra serbest kurum olarak çalışmalarına devam etti. 1795'te kurulan I. F.'ın birinci bölümü olan fizik ve matematik bilimler kolunu meydana getirdi. Bilimler Akademisi adını 1816'da yeniden alan kurumun bugün 68 asîl üyesiyle her bir bölümde 6 kişi olmak üzere 11 bölümünde 66 üyesi vardır. Bunların dışında 10 serbest üyesi, 12 gezgin üyesi, bilimin sanayie uygulanması kolunda çalışan 6 üyesi, 20 yabancı ortak üyesi ve 120 kişilik yerli ve yabancı bir muhabir kadrosu vardır.

IV. Académie des sciences morales et politiques (Ahlâkî ve Siyasî Bilimler Akademisi): I. F.'ın kuruluşu sırasında meydana getirilmiştir. 1803'te Napoléon tarafından kaldırılan bu akademiyi 1832'de 5 bölüme ayrılan 30 üyelik bir kurum olarak Louis Philippe hükûmeti yeniden kurmuştur. Bu aslî üye sayısına 5 serbest üye, 5 yabancı ortak üye ile en az 30, en çok 40 kişilik yerli ve yabancı bir muhabirler kadrosu eklenmiştir. Bugünkü kadrosunda aslî üyelik sayısı 40'a yükseltilerek felsefe, ahlâk, yasalar bilimi, kamu hukuku ve kazaî içtihat, iktisat, istatistik ve maliye, târih ve coğrafya kollarına ayrılmıştır. Ayrıca 10 serbest üyesi, 12 yabancı ortak üyesi ve 60 muhabir üyesi vardır.

V. Académie des beaux-arts (Güzel Sanatlar Akademisi): I. F.'ın kuruluşu sırasında, sanatçılarla yazarlar, güzel sanatlar ve edebiyat bölümleri içinde toplanmışlardır. 1816'da bu bölümler akademi adını almış ve sanatçılarla yazarlar birbirinden ayrılmıştır. Güzel Sanatlar Akademisi, Roma'daki Fransa Akademisini denetler, Roma armağanları tertipler, öğrencilerin çalışmalarını inceler ve bu konuda görüşlerini bildirir. Her yıl bir açık oturumda armağan kazananların adları açıklanır. Güzel Sanatlar Akademisinin altı kolda çalışan 50 üyesi vardır: 14'ü resim, 8'i heykel, 8'i mimarlık, 4'ü gravür, 6'sı müzik, 10'u serbest üyeler bölümünde görev almıştır. 10 ortak üye (yabancı) ile yerli ve yabancı 50 muhabir üye bu kurumun üye kadrosunu tamamlar.

INSULA (Anat.) [Lat. = ada], beyinin, sylvius yarığının dibinde bulunan bir lobu.

İNŞAAT, yapı yapma işi, yapı yapma sanatı ve bilgisi. Arapça «yapma, kurma, vücuda getirme, meydana getirme» anlamına gelen *inşâ* kelimesinin çoğul şekli olan bu terim Türkçede daha çok «yapı (bina) yapımı» anlamına gelir. Türkçede «yapı yapmak» anlamında inşâ etmek şeklinde de yaygın olarak kullanılır. Bir ev inşâ etmek, bir köprü inşâ etmek, bir gemi inşâ etmek gibi.

İ., muhtelif İ. (yapı) malzemesinin insan eli ve emeği ile birleştirilmesi sonunda ortaya çıkar, gelişir ve bir eser (yapı) olarak sona erer.

İ. işlerinin çok eski çağlara çıktığı açıktır. Bu işlerde kerpiç, taş, tuğla, kireç, ağaç, demir gibi malzemeler kullanılmıştır. Bugüne gelinceye kadar iklim şartlarının kullanılan yapı malzemeleri üzerindeki tesirleri tecrübe ve tesbit edildiği gibi, fennî bilgiler de bu çalışmalara eklenmiştir.

İ., kullanılan yapı malzemesine göre birkaç sınıfa ayrılabilir:

1. Kerpiç İ.: Yapı malzemesi olarak killi topraktan yapılmış olan kerpiç kullanılır. Ağırlık taşıyan yerler taş ve ahşapla takviye edilir.
2. Adî taş İ.
3. Tuğla İ.: Taş veyâ tuğla kullanılan yapılara kârgir İ. adı da verilir.
4. Ahşap malzeme kullanılarak yapılan İ. (ahşap İ.)
5. Betonarme İ.: Taşıyıcı direk (sütun) ler, döşeme ve kirişler betonarme (bk. BETON: Beton - arme) olup diğer kısımlar tuğla dolgusudur.
6. Demir İ.: Taşıyıcı direkler ve kirişler demir potrel olup diğer kısımlar beton ve tuğla dolgusudur.

Zamanımızda yeni malzeme ve buluşlarla daha ucuz ve güzel yapılar tecrübe edilmeye başlanmıştır. Bu suretle İ. süresinin kısaltılması imkân ve kolaylığı da sağlanmaktadır.

İNSULİN (Ecza.): bk. ENSULİN.

İNŞALLAH HAN (Mürşidâbad ? - 1230), Hindli şâir. 1200 sıralarında Lucknow'a yerleşmiş ve orada Sultan Süleyman Şikûh tarafından himaye edilmiştir. Biri Farsça, diğeri Orduca olmak üzere iki *Divân*'ı vardır. *Şîr u Birinc* adlı mesnevisi ünlüdür. Ordu dilinde bir gramer kitabı ile sultanın sözlerinden meydana gelmiş bir toplaması da vardır.

İNTEGRAL (Mat.): Türevi f(x) olan bir F(x) fonksiyonuna f(x) fonksiyonunun İ.'i (ilkel fonksiyonu veyâ tamamîsi) denir.

f(x) fonksiyonu verilmişken bunu türev olarak kabul edecek F(x) fonksiyonunu bulmak için kullanılan hesap metodlarına İ. hesap denir.

Bu tanıma dayanarak bir fonksiyonun İ.'inin bulunuşu şöyle gösterilir:

$$\int f(x) \cdot dx = F(x) + C$$

fonksiyonun başındaki işaret İ. diye okunur. C keyfî bir sabit olup, İ. sabiti denir. İ. hesap ile türev alma işlemi ters iki hesap işlemidir. Eşitliğin sağ yanının türevi alınırsa, f(x) fonksiyonu bulunur. Sol yanda ise f(x) fonksiyonu üzerine İ. hesap metodları uygulanarak F(x) fonksiyonu bulunur.

Bâzı klâsik fonksiyonların İ.'ini bulmak için aşağıdaki formüller kullanılır:

1. $\int du = u + c$
2. $\int a du = a du$
3. $\int du + dv = du + dv$
4. $\int u\, du = \frac{u^{n+1}}{n+1} + c \qquad n = -1$
5. $\int \frac{du}{u} = \text{Ln} \left| u \right| + c$
6. $\int a^u du = \frac{a^u}{\text{Ln } a} + C$
7. $\int e^u \cdot du = e^u + C$
8. $\int \text{Cos} u\, du = \text{Sin} u + C$
9. $\int \text{Sin} u\, du = - \text{Casu} + C$
10. $\int \text{Sec}^2 u\, du = \text{tg } u + C$
11. $\int \text{Coce}^2 u\, du = - \text{cotg } u + C$
12. $\int \text{Secu. tgu } du = \text{Sec } u + C$
13. $\int \text{Cosec } u. \text{ cotgu } du = - \text{Cosec } u + C$
14. $\frac{du}{\sqrt{1 - u^2}} = \begin{cases} \text{Arc Sin } u + C \\ - \text{Arc Cos } u + C \end{cases}$
15. $\frac{du}{1 + u^2} = \begin{cases} \text{Arc tg } u + C \\ - \text{Arc cotg } u + C \end{cases}$
16. $\frac{du}{u\sqrt{u^2 - 1}} = \begin{cases} \text{Arc sec } u + C \\ - \text{Arc Cose c } u + C \end{cases}$

Genel olarak bir f (x) fonksiyonunun İ.'ini bulmak için uygulanacak belirli bir kural yoktur. Verilen bir fonksiyonun İ.'i bulunurken birtakım hesaplarla değişkenler değiştirilir. Fonksiyon yukarıdaki formüllerden birine benzetilir, sonra İ.'i bulunur.

Örnek:

$$\int \text{Sin}^n\ ax.\ \text{Cos}\ ax\ dx = ?$$

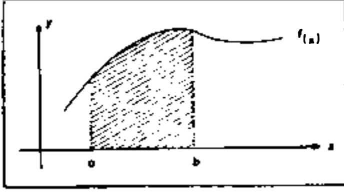
İ.'ini hesaplamak için,

Sin ax = u konur.

$$\int \text{Sin}^n\ ax.\ \text{Cos}\ ax\ dx = \frac{1}{a}$$

$$\int u^n\ du = \begin{cases} \frac{1}{a} . \frac{u^{n+1}}{n+1} + C & n = -1 \\ \frac{1}{a}\ \text{Ln}\ |u| + C & n = -1 \end{cases}$$

olur.

Eğer İ. bir aralıkta hesaplanıyorsa, buna belirli İ. denir. Belirli İ. geometrik olarak f (x) fonksiyonunu gösteren eğri ile ox ekseni arasında şekilde görülen taranmış alanın değerini verir.

Bu alan:

$$A_a^b = \int_a^b f(x)\ dx = \Big[F(x) \Big]_a^b = F(b) = F(a)$$

formülü ile ifade edilir.

a ve b'ye belirli İ.'in sınırları denir.

INTELLIGENCE SERVICE: bk. CASUSLUK.

İNTERİM (Lat. = geçici, mavakkat), «dinî ve siyasî durumların kesin bir düzenlemeye kadar yürürlükte kalan düzenlenmesi» anlamında kullanılan bir terim. Bu terim özellikle dinî meselelerin geçici olarak düzenlenmesi yolunda yapılmış olan üç deneme (Regensburg [Ratisbona], Augsburg ve Leipzig İ.'leri) için kullanılır.

Regensburg İ.'i 1541 yılında toplanan Katolik ve Protestan din bilginleri arasındaki görüşmelere esas teşkil etmiştir. Bilginler birtakım dinî konularda anlaşmışlarsa da, Eukharistia konusu görüşmeleri engellenmiştir. Schmalkald savaşında kazandığı zafer üzerine imparator, 1548'de Augsburg imparatorluk meclisi üyelerinden müteşekkil bir kurulu dinî konuların geçici olarak düzenlenmesi için bir tasarı hazırlamak üzere görevlendirmiştir. Kurul Katolik inançlarına uyan bir tasarı hazırlamış ve yalnız Eukharistia'ya ve rahip evlenmelerine müsaade etmiştir. Augsburg İ.'i adını taşıyan bu kaideleri İmparator ancak Protestanlar için mecburî kılmıştır. Halk ve rahipler bu kararlara karşı direnmişlerdir. Bu sebeple, yeni Sakson seçmen prensioillori'tz, Sakson din bilginlerini ve özellikle Melanchton'u, Meissen ve Naumburg Katolik piskoposlarıyle görüşerek başka bir dinî yönetmelik hazırlamakla görevlendirmiştir. Bu yeni yönetmelik târihte Leipzig İ.'i (1549) adıyle ün almıştır. Bu, Protestan damgası taşıyan bir yönetmeliktir. Yalnız, adiyaforos (b. bk.) sayılmaları sebebiyle kilise âyinleri ve yönetim konularında Katoliklere önemli tavizler verilmiştir.

INTERLUDE (Lât. *Interludus* = ara oyunu), bir temsil esnasında gösterilen veyâ dinletilen bir dramatik intermed, musikî intermedi veyâ filme verilen ad. Musikide, bir sahne eserinin iki perdesi veyâ iki sahnesi arasına sıkıştırılan ve bunları birbirine bağlayan bir musikî parçasıdır.

INTERMED (Fr. Intermède; İta. Intermedio), İtalya'da XVI. yüzyılın sonlarında komedi veyâ trajedilerin içine sıkıştırılan musikîli sahneler. I.'ler sonradan opera seria (ciddî opera) ların perdeleri arasına da konularak, trajik karakter taşıyan hikâyenin sıkıcı tesiri hafifletilmeğe çalışılırdı.

XVII. yüzyılda Molière bâzı komedilerine I. adı altında baleler sokmuştur. Daha sonraları, uzun bir piyesten önce veyâ sonra, bâzen de bunun iki perdesi arasında oynanan kısa ve eğlenceli bir piyese de I. adı verilmiştir.

INTERMEZZO (İta. *intermedio*'nun başka bir şekli), muhtemel olarak ilk defa Schumann'ın bir musikî parçasına verdiği ad. Ondan sonra J. Hiller ve Brahms da bu karakteri taşıyan eserlerine bu adı vermişlerdir.

İNTERNASYONAL, genellikle birtakım milletlerarası kuruluşlara ve bâzı işçi, sosyalist ve komünist kongrelerine verilen ad. Bunlardan başlıca dört tanesi önemlidir:

Birinci İnternasyonal: Genellikle İ. diye anılan I. Milletlerarası İşçiler Derneği (İng. First International Workingmen's Association), 1864'te Londra'da kurulmuştur. Dünyanın birçok milletlerinden gelen işçi temsilcilerinin bir kuruluşu olan İ., işçi haklarını görüşüp savunduğundan, başlangıçta daha çok bir sosyoloji kuruluşuna benzetilmiştir. Kuruluş sebebinin 1862'de bir Fransız işçisinin Londra Fuarını ziyareti sırasında doğduğu iddia edilmiştir. Burada işçi sorunları görüşülmüş ve tartışılmış, bu cins fikir alışverişinin geliştirilmesi ve örgütlenmesi istenmiştir. İki yıl kadar bir süre hiçbir çaba gösterilmemiş, 1864 Eylül'ünün sonunda Londra'da Saint Martin's Hall'de İngiliz, Alman, Fransız, Belçikalı, Polonyalı ve İsviçreli işçi temsilcilerinin katılması ile yapılan bu ilk toplantıda I. İ. adı verilen kuruluş, dünya çapında, milletlerarası büyük bir işçi kongresi toplamayı kararlaştırmış ve kongre toplanıncaya kadar tüzükleri hazırlayacak 21 kişilik geçici bir Merkez Kurulu (Central Council) teşkil etmiştir. Bu 21 üye arasında Karl Marx'ın da bulunmasına ve kuruluşun program taslağını bizzat Marx'ın kaleme almış olmasına rağmen başlangıçta I. İ. Marxist değildir. Program, İngiliz, Fransız, Belçika'lı, İtalyan, İspanyol ve Alman kaynaklı değişik görüşleri tatmin edecek şekilde ve yalnız Engels'in belirttiklerini değil, fakat liberaller, serbest ticaret erbabı, kadınların oy hakkını savunanlar, sağdaki pozitivistler ve Blanqui'stler, Bakunin'istler ve soldaki anarşistler dahil bütün sol kuruluş ve partiler bir «birleşik cephe» teşkil edecek şekilde düzenlenmiştir. Kuruluşun maksadı «ihtilâlci» olmaktan çok «reformcu» gösterilmiştir. Tüzüğünde bölge teşekküllerinin kurulması ve bunların federasyonları meydana getirmeleri öngörülen I. İ., önce karşılıklı haberleşmeyi sağlamak amacı ile kurulmuş, fakat sonra siyasî bir özellik kazanmağa başlamıştır. I. İ.'in kararı gereğince ilk kongre Eylûl 1866'da Cenevre'de toplanmış, program ve tüzüklere son şeklini vermiştir. Bu ilk kongreyi Lausanne (1867), Bruxelles (1867) ve Basel (1869) kongreleri tâkip etmiştir. Fransa'daki tunç işçilerini (1867), Afrika'dan devamlı zenci işçi ithalini önlemekte İngiliz işçi birliklerini

destekleyerek kazandığı ilgi, hızla Macaristan ve Polonya'ya kadar doğuya da yayılmıştır. I. İ.'in kazandığı bu ilgi, fiilî gücünden çok, prensiplerinin sağladığı geniş imkânlar üzerine kurulmuştur. Organizasyonu gevşek, malî gücü az ve imkânları sınırlı bulunan I. İ., Avrupa sendikalarından destek görecek yerde, sendikaların çıkar sağlamak ümidiyle katıldıkları bir kuruluş olmuştur. Lausanne kongresinden ve özellikle Rus anarşişti M. Bakunin taraftarları ile 1869' da kuruluşa girdikten sonra, siyasî çatışmaların su yüzüne çıktığı I. İ.'de çetin ve derin ayrılıklar meydana gelmiştir. I. İ.'in Paris'te 1871 baharında yükselmeye başlayan Kommünard'la ilgisi birçok tartışmaya yol açmıştır. Commune'ün yıkılışından sonra, Londra Genel Konsülü, Karl Marx da dahil olmak üzere, onun hareketini tasvip eden ve «şerefli mağlûbiyetini» öven uzun ve şiddetli bir manifesto yayımlamıştır. Alman sosyalistleri, kanun gereğince birleşik hareketlerden men ediliyorlardı. I. İ.'in, dâimî orduların kaldırılmasını, üretim araçlarının kollektifleştirilmesini savunması ve her ülkedeki grevleri kışkırtması ve desteklemesi, çeşitli hükûmetlerin tepkisini yaratmıştır. Fakat bu kuruluş asıl büyük düşmanını kendi içinde bulmuş ve Marx'ın, Bakunin'in yol gösterdiği sosyalist ve anarşistler, Jura İsveç Federasyonu gibi hizipler birbirlerine girmişlerdir. Fransa teşkilâtı 1868'de kapatılmıştır. 1870 Harbi yüzünden duran faaliyetler daha sonra yeniden başlamıştır. I. İ.'in ölüm ilmühaberinin imzalandığı söylenilen 1872 La Haye Kongresi'nde Bakunin ve diğer anarşistler Marx taraftarlarınca teşkilât dışına çıkarılınca, bunlar Saint-Imier'de bir ayrı Anarşist İnternasyonali kurmuşlardır. Başlıca taraftarlarını İspanya ve İtalya'da bulan bu kuruluş, Bruxelles (1874), Bern (1876) ve Gand (1879) kongrelerinden sonra dağılmıştır. Bu kongrelerin bir kısmı, çeşitli sosyalist, anarşist ve komünist hiziplerin kıyasıya çarpıştıkları kavga meydanı olmuştur. I. İ., 1873 Cenevre Kongresi'nden sonra merkezini Londra'dan New York'a nakletmiş ve 1876 Philadelphia Kongresi'nden sonra ortadan kalkmıştır.

İkinci (Sosyalist) İnternasyonal: 1889'da Paris Kongresi sonucunda kurulmuştur. Kuvvetli bir merkezi otoriteye sahip olmayan II. İ., her ülkede bağımsız şubeler açılmasını ve her üç yılda bir kongre toplanmasını kararlaştırmış, ilk toplantılarında üye kabul edilen çeşitli ülkelerin sosyalist partilerindeki taktik ve metodları incelemiş ve görüşmüştür. 1911'den sonraki kongrelerde ise «savaş ve barış», başlıca gündem konusu olmuştur. Esasen bu mesele daha önce 1904 Amsterdam Kongresi'nde görüşülmüş ve Jaurès tarafından *L'Armée Nouvelle* adlı eserinde incelenmiş ve tartışılmıştır. I. Dünya Harbi'nden önce Avrupa'nın ufku durmadan kararmış, Agadir (b. bk.) olayı, İtalyan-Türk Harbi ve Balkan harbleri dünyayı saracak ateşin yakında parlayacağını göstermiştir. Bundan sonra sosyalist partiler, felâketi önlemek için daha çok çaba harcamışlardır. 1891 Bruxelles, 1893 Zürich, 1896 Londra, 1900 Paris, 1904 Amsterdam, 1907 Stuttgart, 1910 Kopenhag ve 1912 Basel kongrelerine, Türkiye dahil, 27 ülkenin işçi ve sosyalist partilerinden delegeler katılmıştır. Bu kongrelerde alınan önemli kararlar, II. İ.'in karakteristik vasfını ortaya koymuştur. 1891'den bu yana, 1 Mayıs işçi bayramı gösterileri her yıl düzenlenmeğe başlanmıştır.

Londra Kongresi, üye kabul edilebilecek kuruluşları tesbit etmiştir. Kabul edilen esaslara göre, bu kuruluşlar, sosyalist mülkiyet ve üretimi, kapitalist mülkiyet ve üretim yerine geçirmek, bunun için de teşriî ve parlamenter yolu, amaca ulaştırabilecek vasıtalardan biri saymak zorundadırlar. Bu görüşteki korporatif kuruluşlar da II. İ.'e girebilirler. 1900'de Huysmans'ın sekreterliğinde Bruxelles'de devamlı olarak çalışacak bir büro kurulmuştur. Paris Kongresi'nde kabul edilen Kautsky önergesi ile sosyalistlerin burjuva hükûmetlerinde bakanlık almaları, ancak büyük tartışmalardan sonra ağır kayıt ve şartlarla kabul edilmiştir. 1904 kongresi ise, her bağımsız ülkede sınıf mücadelesini kışkırtacak sosyalistlerin tek bir cephe ve partide toplanmaları ve her memleketin bu tek sosyalist partisinin II. İ.'in bir şubesi olması sonucuna varmıştır. Burjuva partilerle iş birliği yapılması yasaklanmıştır.

Reformcu ve ihtilâlci hizipler, II. İ.'i de ikiye bölmüşlerdir. 1889'dan 1914 yılına kadar sürdüğü söylenen II. İ.'in doktrin çatışmalarından kurtulamaması, I. Dünya Harbi'nin çıkmasından sonra, tamamiyle parçalanmasına yol açmıştır. 1914'te Viyana'da toplanması düşünülen ve 1864 Londra kuruluşunun 50. yıl dönümüne rastlayan X. kongrenin gündemine barış sorunu» konulmuştur. Harbin patlaması ile bütün hazırlıkların boşa çıkması, mevcut sosyal ve siyasî düzenle sosyalist partilerin nasıl ve ne derece uyuşacağı, sosyalist hareketin kapitalist düzeni nasıl değiştirebileceği hususunun çatışma ve sarsıntılara sebep olması, II. İ.'in de sonunu getirmiştir. Eylûl 1915 Zimmerwald, Nisan 1916 Kienthal, Ağustos 1917 Stockholm kongreleri sönük, ilgisiz geçmiş ve 1919'da komünistlerin II. İ.'dan uzaklaşmaları, bu kuruluşun son bularak Komintern'in kuruluşunu sağlamıştır. Bu sırada Viyana Birliği'ndeki bağımsız Alman, İsviçre ve Avusturya sosyalistleri bir araya gelmişler ve 1923 Hamburg Kongresi'nde komünistler dışındaki çeşitli sosyal kuruluşların birleşmesini hedef almışlardır. I. Dünya Harbi'nden sonra sosyalistler Milletlerarası Sosyalist Birliği Komitesi (Committee of the International Socialist Conference, COMISCO) ni ve 1951'deki Frankfurt Kongresi'nden sonra da Sosyalist İ.'i kurmuşlardır.

İki buçuk'uncu İnternasyonal: II. İ.'i hırpalayan ve III. İ.'i kuran komünistlere karşı girişilen bir hareket. II. İ.'i kalkındırmak için yapılan Bern ve Lucerne kongrelerinden sonra, 1921'de Viyana Kongresi'ni toplayan sosyalist unsurlar, her iki İ.'den de ayrı olduklarını ileri sürmüşler ve bu sebeple kongrelerine İkibuçuk'uncu İ. adını vermişlerdir.

Üçüncü (Komünist) İnternasyonal: Kurulması ilk önce Ocak 1919'da plânlanmıştır. Daha sonra Rus Komünist Partisi'nin düzenlediği Moskova toplantısında alınan bir kararla 2 Mart 1919'da Komintern adı altında Lenin tarafından kurulmuştur. Yapı, program ve amaç bakımından I. ve II. İ.'den farklıdır. Lenin, ihtilâlci hareketlerinin teorisini, Fransa'daki Commune'ün başarısızlığından almış olduğu derslerle geliştirmiştir. Lenin, kendiliğinden vücuda gelebilen popüler bir ayaklanma ile başlayacak ihtilâlin zafere ulaşabilmesi, devamlılığı ve muhafazası için bütün muhalefeti yenecek ve aynı zamanda ülkenin bütün malî kaynaklarını sistemli bir şekilde kontrolu altında tutacak bir kuruluşa lüzum ve zaruret görmüştür.

III. İ.'in temelleri, İsviçre'deki Zimmerwald (Eylûl 1915) ve Kienthal (Nisan 1916) sosyalist konferanslarında atılmıştır. 1919 Mart'ına kadar, komünist partiler, sosyalist partileri içlerinden vurarak II. İ.'i dünya ihtilâlinin gürültü ve heyecanı içinde, diledikleri komünist bir teşkilât hâline getirebileceklerine inanmışlardır. Bavyera ve Macaristan'daki çöküntü, İngiltere, Almanya, İtalya v. b. ülkelerdeki işçi meselelerindeki zorluklar ve çalışma imkânsızlık-

larına karşılık Moskova, sürekli olarak dünya ihtilâlinin patlamasını her an gerçekleşebilecek bir olay saymış ve bu fırsatta sosyalist partilerin, komünist partiler tarafından kolaylıkla yutulacaklarını tahmin etmiştir. Bu dileğin bir ütopi olduğu anlaşılınca, başta Lenin olmak üzere komünistler kendi İ.'lerini geliştirmek ihtiyaç ve zaruretini duymuşlardır.

III. İ.'in dayandığı esas prensip ve gaye, Marxizmi çeşitli yorumlardan, sağa sola çekilmelerden kurtarmak ve Lenin'in anladığı ve istediği anlamda kullanarak amaca ulaştıracak bir harekete geçmektir. Gerekçe şudur: II. İ. gayesine ihanet etmiştir, bu görevi III. İ. görmelidir. Bu sebeple III. İ., «ihtilâlci proletaryanın bütün dünyayı içine alan tek partisi» sayılmış ve görevinin de dünya proletarya diktatörlüğünü gerçekleştirmek olduğu ilân edilmiştir. Lenin, Batı Avrupa ülkelerinde komünist ihtilâllerin çıkarılması teşvik ve tahrik edilmedikçe, Rusya'daki komünist hükûmetin tutunamayacağı, devrileceği düşünce ve korkusunu taşımıştır. Bu sebeple, diğer memleketlerdeki ihtilâl hareketlerinin kışkırtılma ve tertiplenmesi ancak ihtilâl inancına sahip bir kuruluşun önderliğinde başarılabilirdi. Avrupa'daki sosyalistlerin parçalanmış milletlerarası sosyalist hareketlerinin birleşme plân ve çabaları da bu suretle baltalanırdı. Lenin'in, Avrupa'da komünizmin yayılması için en büyük faktör saydığı Alman sosyalistleri, Komintern'in kuruluşuna karşı çıkmışlardır.

Her şeye rağmen III. İ., daha ilk kuruluş gününden başlayarak, Sovyetler Birliği'nin hâkimiyet ve baskısı altına girmiştir. Komünistlerden nerede ve hangi şartlar içinde bulunurlarsa bulunsunlar, kayıtsız şartsız Sovyet rejimine sadakat istenmesi ve sağlanması, Komintern ile mümkün olmuştur. Temmuz - Ağustos 1920'de yapılan II. kongresinde Komintern, Lenin emellerine hizmet etmeleri için bütün dünya komünistlerinden birçok fedakârlıklar isteyen, ustalıkla hazırlanmış «21 şart»'ı karara bağlamıştır.

Bu şartlardan bâzıları şunlardır: Kapitalist rejimi yıkmak için en tesirli silâh proletarya diktatörlüğüdür. 1917 ihtilâli bu işi gerçekleştirdiğine göre, bütün dünya komünistlerine örnek ve önder Sovyet Rusya'dır. Bu bakımdan da III. İ.'in merkezi Moskova'dır. Kuruluşa katılacak her parti ve üye, 21 şartı tam olarak kabul etmeye mecburdur. Üye parti ve teşekküller, kanun çerçevesindeki faaliyetleri yanında kanundışı ve gizli bir teşkilât kurmakla da görevlidirler. Yalnız burjuvazi değil, suç ortakları ve her çeşit ıslahatçılar da sistemli bir surette ve acımadan yok edileceklerdir. Komünist propagandası bütün şiddet ve sertliği ile sendika ve kooperatiflere, ordu başta olmak üzere bütün millî kuruluşlara ve köylere sokulacaktır. Mevcut partilerin programları tâdil edilecek, parti içinde demirden bir disiplin sağlanacak ve III. İ.'in her türlü yayın ve kararları desteklenecek ve bunlardaki emirler harfi harfine yerine getirilecektir. Şart ve kararlara uymayanlar derhal partiden çıkarılacak ve şiddetle cezalandırılacaktır. Muhtelif ülkelerdeki sosyalist partiler derhal adlarını değiştirecekler ve «Komünist İ.'in... şubesi» adını alacaklardır.

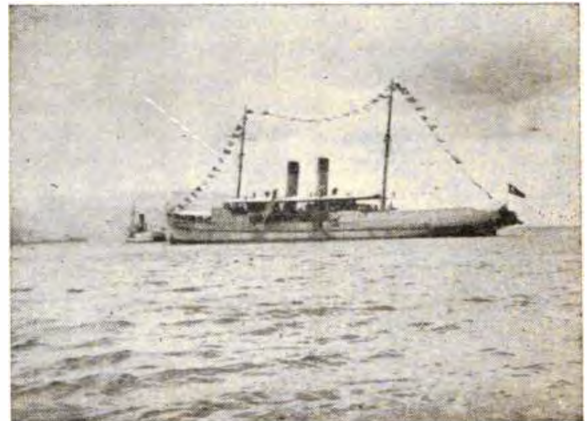
Özellikle III. Komintern Kongresi (22 Haziran - 12 Temmuz 1921)'nden sonra, bütün ülkelerde proleter sınıf savunuculuğu yapan legal görünüşü ile sosyalist ve gizli gerçek durumu ile komünist partiler, III. İ.'in ve dolayısı ile Sovyet Rusya'nın bir uydusu olmayı ve belirli direktiflerle hareket etmeyi kabul etmişlerdir. IV - VII. kongrelerini sıra ile Kasım 1922, Haziran - Temmuz 1924, Temmuz - Ağustos 1928 ve Temmuz - Ağustos 1935'te yapan ve çeyrek yüzyıl bütün dünya komünistlerini bir merkeze bağlayan ve kontrolü altında istediği gibi kullanan III. İ., 24 Ağustos 1939'da Nazi - Sovyet ilişkisi kurulunca, önemini büsbütün kaybetmiştir. Daha sonra S. S. C. B.'nin batılı müttefikleri ile tam bir yakınlık kurmak istemesi üzerine de 15 Mayıs 1943'te Komintern sözde lâğvedilmiş, fakat kısa bir süre sonra çıkan anlaşmazlıklar, Eylûl 1947'de, Avrupa komünist partilerinin bir kısmını içine alan Kominform'un kurulmasına yol açmıştır. Stalin'in ölümünden sonra Hruşçev'in Tito'yu kendisine bağlamak çabası ile verdiği tavizler sırasında (17 Nisan 1956) bu kuruluş da sona ermiştir.

Dördüncü İnternasyonal: 1929 yılının Ocak ayında Sovyet sınırları dışına atılan Trotskiy (b. bk.) ve taraftarları, 1936'da III. İ.'e karşı IV. İ.'i faaliyete geçirmişlerdir. Bu kuruluş, topyekûn bir Marxizm ve ihtilâl tatbikatına taraftar olmuştur. Lâtin Amerika ve Uzak Doğu ülkelerinde oldukça taraftar ve güç kazanan bu kuruluş, Trotskiy'nin ölümü (21 Ağustos 1940) nden sonra da faaliyetine devam etmiştir. Son zamanlara kadar Fransa'da siyasî bir parti, IV. İ.'in programını savunagelmiştir. — Fethî Tevetoğlu

İNTERNASYONAL (Fr. Internationale; İng. International), sözleri Eugene Pottier tarafından yazılmış ve bestesi 1871'de Belçikalı besteci Pierre Degeyter (b. bk.) tarafından yapılmış komünist ihtilâlciler marşı. İlk olarak 1888'de Lille şehrindeki işçi bayramında çalınan İ., daha sonra sosyalist ve komünist partilerin milletlerarası ortak marşı ve II. Dünya Harbi'nin sonuna kadar da Sovyet «millî» marşı olmuştur.

İNTİBAH MAYIN GEMİSİ, 1886 yılında İngiltere'de Glagcow'da inşâ edilmiş Greek tahlisiye kumpanyasına âid «Warren Hostings» adlı bir tahlisiye gemisi iken Osmanlı hükûmeti tarafından satın alınarak tâdil edilip bir mayın gemisi haline getirilmiş bir gemi. 616 gros tonluk olan bu gemi, 61 m boyunda, 9 m genişliğinde olup 3,5 m su çekiyor, 1 670 beygir gücündeki makineleri ile 12 mil hız yapıyordu. Üç adet 4,7 cm lik topu ve 120 mayını vardı.

1911 Türkiye - İtalya Harbi süresince Akdeniz boğazı müstahkem mevki kumandanlığı emrinde bulunmuş ve Çanakkale Boğazı'nda projesine göre mayın hatları vücuda getirmişti. Balkan Harbi'nde de Çanakkale mayın müfrezesi emrindeki görevine devam etmiş ve daha sonra Ege Denizi hâkimiyetini ele geçirmek üzere boğazdan çıkacak donanmanın üçüncü fırkasına dahil edilmiştir. Bozcaada'nın

«İNTİBAH» MAYIN GEMİSİ

donanma tarafından işgali teşebbüsü harekâtında ana kuvvetin geri emniyetinin sağlanmasında, 4 Ağustos 1914'te de Çanakkale Boğazı'nın tüccar gemilerine geçit bırakılmak şartıyle mayınla kapatılmasında görev aldı. Bu görevin bitiminde İstanbul'a dönerek Karadeniz Boğazı ağzında da projesine göre mayın hatları vücuda getirdi. I. Dünya Harbi süresince müstahkem mevkilerin mayın hizmetlerinden başka, bahriyenin çeşitli görevlerini yaptığı gibi, Marmara denizinde düşman denizaltı gemilerini tâkip ve onlarla mücadele görevinde ve 20 Ocak 1918 târihinde İmroz harekâtından dönerken Nara Burnu sığlığında oturan «Yavuz» muharebe kruvazörünün kurtarılmasında bulundu. 27 Ocak 1918 târihinde Nara iskelesinde, «Yavuz» gemisini sığlıkta oturmuş iken tahrip etmek maksadı ile Boğazdan içeri girmeğe muvaffak olan E 14 İngiliz denizaltı gemisinin torpido atışına maruz kalmıştır. Torpidosunu isabet ettiremeyen, fakat atışı esnasında satha fırlayan bu denizaltı gemisine diğer gemilerle birlikte ateş açmış, isabetler sağlamış ve su altında kalamayan denizaltı müstahkem mevki topçuları tarafından batırılmıştır. I. Dünya Harbi mütarekesinde diğer donanma gemileri ile birlikte İ. M. G. de Haliç'te bağlı kalmıştır. 30 Ağustos Taarruzu'ndan sonra, Marmara'da henüz İngiliz ve Fransız harb gemilerinin kontrolleri devam ederken İstanbul'dan İzmit'e kaçırılmış ve burada İzmit Bahriye Kumandanlığı emrine girmiştir. Yine İstanbul'dan mavnalar içinde İzmit'e kaçırılmış olan mayınlar elden geçirilerek döküşe hazır bir hale getirilmiş ve İ. M. G.'ne yüklenmiştir. Lausanne Konferansı'nın uzaması ve sonuçlanmaması ve emniyetsiz bir durumun hasıl olması üzerine 7 Şubat 1923 târihinde Darıca - Çatal Burnu ve Dil iskelesi - Dil Burnu arasına muhtelif mayın hatları tesis olunarak körfez mayın ile kapatılmıştır. Geri kalan mayınlar tekrar İ. M. G.'ne verilerek gemi yeni görevlere hazır beklemiştir. İ. M. G. Lausanne Antlaşması'nın imzalanmasından sonra uzun yıllar İzmir limanında körfezin mayınla kapatılması görevinde kalmıştır. 1933'te Gölcük Tersanesi'nde tamir ve tadil edilerek teknesi tamamiyle yenilenmiştir. Topları değiştirilmiş ve bir 7,5'luk ve iki 5,7 lik top monte edilmiş, mayın taşıma kapasitesi artırılmıştır. İ. M. G. adı «Uyanık» olarak değiştirilmiştir. Özellikle, II. Dünya Harbi süresince güvertesinde mayınlar yüklü ve stim üzerinde, kısa zamanda harekete hazır bulunarak İzmir körfezini savunması için emre hazır bekletilmiştir. 21 Nisan 1963 yılında gemi bozucularına satılmıştır.

İNTİBAK (Fr. Adaptation), Auguste Comte, (b. bk.) biyoloji ile sosyal bilimler arasında bâzı prensiplerin ortak olduğunu düşünmüştür. Bu prensiplerden biri de İ.'tır. Her iki realite, yâni biyolojik ve sosyolojik realiteler, canlıların - ki bir dereceye kadar bitkileri de içine alır ve canlının en yüksek kademesindeki insan'ın, insan topluluklarının, bir kelime ile cemiyetin, içinde yaşadıkları çevreye uymaları iç ve dış sebeplerle bozulduğu zaman uzviyet gibi grup ve cemiyet de bunlara karşı tepkide bulunmakta ve bir düzelme (ajustement) ye kavuşmaktadır.

Yalnız bu noktada biyoloji, kendiliğinden vaki biyolojik İ. ve İ. sızlıklardan söz etmekte ne kadar haklı ise, sosyal bilimler de bu gibi durumlar için başka tâbirler aramalıdır. Medeniyet ve kültür değişmelerinde görülen sosyal İ. sızlıkların giderilmesi için kullanılması teklif olunan tâbirlerden birkaçı şunlardır: Düzeltme (ajustement), temsil (assimilation), sosyalleştirme (socialisation), accomodation (kişiler, âile ve gruplar arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması), acculturation (yüksek dereceli bir medeniyet ile temas eden gelişmemiş bir ülke halkının, bu medeniyet ve kültürü ile kültürlenmesi), acclimatisation (üstün bir kültür çevresinin mecazî anlamda kullanılan sosyal iklim ve atmosferine uyması). Sosyal bilimlerle ilgili ansiklopedilerde etraflıca anlatılan bu ince ayırımlara rağmen biyolojiye mahsus İ., sosyal konular için de kullanılmaktadır. Bugünkü Amerikan sosyolojisinin otoritelerinden olan Mac Iver rahatlıkla bu terimi kullanmaktadır. Kültür dilimizde yer etmiş olan İ. tâbiri de biyolojik, psikolojik ve sosyolojik problemler için uzvî İ.'sızlıklar gibi, pedagojik ve sosyal İ.'lar veyâ İ.'sızlıklar için de kullanılmaktadır. Tanzimat fermanının bizi batı zihniyetine İ. ettiremediğini ilmî bir analizin konusu yapan Mümtaz Turhan (*Garplılaşmanın Neresindeyiz?*) sosyal İ.'sızlık problemi üzerinde durmuştur. Pedagoglarımız, Tanzimat'ın meydan verdiği medrese - mektep ikiliğini ve bugünkü neticelerini, hâlâ oturmamış, anarşik bir manzara gösteren millî eğitim müessesemizin de aynı İ. sızlık mahsulü olduğu üzerinde durmaktadırlar. 1071'den beri bir göç memleketi olan Anadolu'nun özellikle XIX. yüzyıldaki göç dalgaları karşısında belli bir iskân ve jeopolitik tedbirlerinden mahrumiyetin de beşerî coğrafyacı gibi coğrafî sosyoloji doktrincisini, göçmenlerin yerleştirildiği bölgelerin İ. ettirici şartlardan şikâyetine yol açmaktadır. Gerek Osmanlı İmparatorluğu devamınca, gerek son zamanlarda yeni yerleşen nüfusun temsili, gerek yerli kültürle kültürlenmeleri mümkün olamamıştır. İ. şartları üzerinde durmak şöyle dursun, sanki İ. sızlığı devam ettirme yolları hazırlanmıştır. 1950'deki Bulgaristan ve Doğu Türkistan göçleri dolayısıyle bâzı yazarlar miktarı 150 000'in üstünde olan bu iki göçün, geldikleri ülkelerin coğrafî ve iktisadî şartlarına benzer yurt köşelerinde, meselâ Güney ve Doğu Anadolu şehir ve köylerine iskânları zaruretinden bahsetmiş, bu suretle ilmî düşüncenin idarî makamlarca göz önünde tutulmasını istemişlerdir.

İ. problemi bir bakıma geniş memleket meselelerinin örgüsüne giren bir unsur rolünü oynamaktadır. İ. ve İ. sızlık, genel sosyolojinin, siyasetin ve ekonominin merkezî önem taşıyan problemlerinden biridir. Bütün sosyal bilimlerin amelî ve tatbikî yönleri söz konusu olurken bu gibi illet ve sebep araştırmalarının ön safta göz önüne alınmaları lâzımdır.

İNTİHAP: bk. SEÇİM.

İNTİHAR, insanın, kendi iradesiyle hayatına son vermesi. İ. konusunda fikir ve nazariye yürüten bilim adamları, bugün iki zümreye ayrılmaktadırlar. Birinci zümre, olayı ferdî yanı ile, İ. edenin muallakta düşünülen ferdiyeti, biyolojik yapısı ve psikolojisi ile göz önüne alır (psikolojik telâkki). İkinci zümre ise ferdi, kollektif duygu ve heyecanlarına bağlar, sosyal çevre ile İ. arasında bir bağlılık kurar (sosyolojik telâkki). Birinci zümreye mensup bâzı bilginler, olayın izahı sırasında, sosyolojik telâkkilerle kendi doktrinlerini uzaklaştırmağa çalışmaktadırlar. Keza tamamiyle sosyal çevrenin sonucu olarak İ.'ı göz önüne alan bir kısım bilim adamları ferdin iç âlemi ile birlikte asıl İ. faktörlerini kollektif çevrede aramaktadırlar. Her iki zümre, sonradan yapılan eleştirme ve aydınlatmalar karşısında ilk dogmatik fikirlerinden sıyrılarak ya psiko - sosyolojik veyâ sosyo - psikolojik açıklama denemelerine girişmektedirler.

Bilim metodolojisine bağlı kalan sosyologlar, olayları tipleştirmeye değer vermişlerdir. İ. olaylarını inceleyen sosyal bilim adamları da bu kaideyi ele almışlardır. Aşağıda bunun bir örneği verilmiştir.

1. İ. sebeplerini ferdin «Ben» (Moi) inde gören egoist İ. telâkkisi; 2. Zümre ve cemaate karşı sadakat ve feragat psikolojisinin etkisi altında altrüist İ. telâkkisi; 3. Kollektif kaide ve düsturların zayıflaması, çözülmüş ve bozulmuş sosyal teşkilâtın sonucu olan anomik İ. telâkkisi. Her üç çeşit İ., «aynı olan İ. tarifine, ferdin kendi iradesiyle hayatına son vermesi davranışı» na uygundur. Fakat ikinci ve üçüncü tipten İ.'larda «Ben» in yanında ve arkasında altrüist ve anomik İ.'ların itici etkileri bulunmaktadır. Bâzı cemiyetlerde, ölen eşlerinin arkasından kadınların, ölen efendilerinin arkasından da kölelerin İ.'ları hiçbir surette biyolojik ve psikolojik bir sebebe dayandırılamaz. Bu gibi altrüist İ.'ları bir cemaatin beklediği, ferdin bu emre itaatsizliği takdirinde yazısız hukukun, kuvvetli bir âmme efkârının harekete geçtiği de görülmektedir. Harakiri denen Japon İ.'ı da bu İ. kategorisine girmektedir. İ. olayları târihinde daha başka örnekler de bulunabilir.

İ.'ların coğrafî faktörlerle ilgisi birçok coğrafyacı sosyologları uğraştırmıştır. Yapılan araştırmalarda yılın sıcak aylarındaki İ. olaylarının (Marttan Ağustos sonuna kadar olan dönem) yılın öbür aylarına göre daha çok olduğunu göstermiştir. Amerikan sosyoloğu Mac Iver de *Society* (Cemiyet) adlı eserinde Fransız sosyoloğunun görüşünü benimseyerek bu görüşü şöyle izah etmiştir: «Kendini öldürme nisbetinin düşük olduğu çok sıcak ülkeler de vardır. Bu vakalar İ.'ların coğrafî durumlarla değil, belirli sosyal faktörlerle İ. arasındaki bağlılığı inceleme zaruretini doğurmuştur. İ.'ların medeniyet seviyesinin yükselmesiyle arttığını, nisbî olarak köyden çok şehirde, evlilerden çok bekâr veyâ dullar arasında, Katoliklerden çok Protestanlar veyâ dinsizlerde vuku bulduğu ileri sürülmüştür. Bunlar ise coğrafî değil, sosyolojik açıklamaları gerektirmektedir».

İNTİKAL (Mus.): bk. GEÇKİ.

İNÜLİN, nişastaya yakın bir kimyevî birleşik. İ., kaynar suda çözülen beyaz bir toz olup, iyoda sarı bir renk verir. Hidrolizle ondan früktoz çıkarılır.

INVALIDES (Hotel des) [*otęl dez ĕvalįd*], Paris'te bir saray. Invalides (Harb malûlleri) millî müessesesi için yapılmıştır. İnşaata 1670'te mimar Libéral Bruant'ın plânlarına göre başlanmış, 1680'de J. Hardouin - Mansart tarafından yapıya kubbeli bir kilise ilâve edilmiştir. 1840'ta Napoléon'un külleri buraya yerleştirilmiştir. İ. sarayı, Paris askerî idaresinin merkezi ve aynı zamanda bir ordu müzesidir.

İNVAR (Fr. Invar; İng. Invar), bir nikel alaşımının ticarî adı. % 63,8 demir, % 36 nikel ve % 0,2 kömürden yapılmıştır. Bu alaşımın çok küçük bir sıcaklık genleşme kat sayısı vardır. Bundan dolayı saatlerin balansiyelerinin direnç telleri ve diapazonun yapımında çok kullanılır. Doğru ölçü âletlerinde de İ. telleri kullanılır. Aksi takdirde sıcaklığın değişimi okumaları etkiler.

INVERCARGILL [*invörkąrgil*], Yeni Zelanda'da, South Island (Güney Adası) ın kuzey ucunda, Red River ırmağının ağız bölgesinde bir şehir. Nüfûsu 43 900 (1966) dür. I., toprak mahsulleri pazarı olarak tanınmıştır. Bu mahsuller Bluff limanından ihraç edilir.

İNVOLÜSYON (Fr. ve İng. Involution < Lât. *involutio* < *involvere* = sarmak, ihata etmek) [Biyol., Fizyol., Tıp], tıpta, normal veyâ patolojik herhangi bir durumda genişlemiş olan bir organın bu durum geçtikten sonra eski haline dönmesi; biyolojide, tersine gelişme veyâ yozlaşma; fizyolojide de, ihtiyarlık öncesinde kadınların âdetten kesilmesi ve her iki cinste de yaşama gücünün gitgide azalması ile beliren gerileme durumu.

Orta yaşlılık döneminin son safhasında her iki cinste yaşama gücü azalmaya başlar. Buna hekimlikte klimakteryum (climacterium) denilir. Genel olarak, İ. kadınların âdetten kesilmesi şeklinde anlaşılırsa da, bu olay İ. durumunu meydana getiren birtakım değişikliklerin sadece bir tanesidir. Bu safhada gözün görme gücü zayıflar, kalp kası yağ bağlamaya başlar, damarların çeperlerinde ihtiyarlığa has arteryoskleroz plâketleri meydana gelir, çeşitli dokular yeterince beslenemeyerek görevlerini yapamaz olurlar ve bu gibi daha başka değişiklikler ihtiyarlığın habercisi olarak fizik ve fizyolojik çöküşü başlatırlar.

İ. safhasında en çok görülen zihnî karışıklık, hissî veyâ paranoyamsı (paranoid) bir niteliğe bürünebilen bir psikoz, yâni marazî bir ruh haletidir. İ.'a bağlı melânkolinin ayırdedici özellikleri kişide organik bir zihnî bozukluk olmaksızın bir sıkıntı, huzursuzluk, uykusuzluk, kendi kendini suçlama eğilimi ve nihilist, yâni bütün gerçekleri ve değerleri hiçe sayan düşüncelerdir. İntihar düşünceleri ve teşebbüsleri sık sık görülen hallerden olduğu için bu gibi hastalar sıkı bir nezarete muhtaçtırlar. İ.'un yarattığı psikoz geçici olabilirse de, çoğunlukla sürekli bir durum alır ve hasta kendi davranışlarının başkalarınca dâima tâkip edildiği ve kendisine eza edildiği kuruntusuna kapılır, her söylenilenden kendi aleyhine bir anlam çıkarma yolunu tutar. Hastalığın bu devresinde hasta genellikle bir akıl hastahanesine teslim edilir. İ. melânkolisine karşı elektroşok tedavisi en iyi sonuçları vermekte, birkaç gün veyâ hafta içinde hastalığın alâmetleri yok olmakta, hasta bütün bütün iyileşmektedir.

IO̧ (Mit.), birinci Argolis kralı İnakhos'un kızı ve Hera'nın rahibesi. Zeus onu baştan çıkarmış ve sonra inek haline getirmiştir. Hera I.'yu gardiyan olarak Argos'a teslim etmiştir. Hermes Argos'u öldürünce, Hera bir at sineğini I.'ya musallat etmiştir. Ondan kaçarken, I. Yunanistan'dan Boğaziçi (Bosporos = inek veyâ sığır geçidi) ni aşarak Anadolu'ya geçmiş, oradan da Mısır'a sığınmıştır. Burada Zeus ona insan şeklini iade etmiştir.

IO (Astr.), Jupiter'in birinci uydusu. Galileo tarafından 1610'da bulunmuştur. Kavuşum dönümü (révolution synodique) 1 gün 18 saat 28 dakikadır.

İO̧NIA, Küçük Asya'nın Ege Denizi kıyısına verilen ad. Daha açık olarak, Miletos ve Phokaia (Foça) arasında kalan, asıl Yunanistan'dan gelen İon'lar (b. bk.) tarafından iskân edilmiş bölgeye İ. adı verilmiştir.

Ephesos (Efes) ve Miletos, Mykal (Mycale) burnunda ortak tapınakları olan 12 şehirden kurulu birliğin başlıca siteleriydi. Bu şehirler tarım ve deniz ticaretinde çok ileri gitmişlerdir. Medeniyetlerinde Asya'lı kavimlerin büyük bir etkisi vardır. En çok ilerledikleri devir M. Ö. VII - VI. yüzyıllardır. Kuroş tarafından alınmış olan İ., Med savaşlarınrından sonra kurtulmuş ve Antalkidas antlaşmasıyle Pers hâkimiyeti altına girmiştir (M. Ö. 387).

İO̧NİA ADALARI, Yunan denizinde, yâni Adriya Denizi (b. bk.) nin güneyinde, Yunanistan ile İtalya arasında yer alan adalara verilen ad. Bunlar: Korfu, Paksos, Leukas, İthaka, Kephallenia, Zakynthos adlarıyle tanınmıştır. Peloponnesos'un güney kıyısının karşısında bulunan Kythera da 1800 - 1864 yıllarında siyasî bakımdan İ. A.'na bağlı idi.

Bu adaların nüfusu çoktur. Başlıca ürünleri zeytin, zeytin yağı, üzüm, kuru üzüm, meyve ve sebzedir. En eski (Mykenai) çağlardan beri bu adalarda Korinthos'tan gelen sömürgeciler yerleşmiştir. İ. A., Yunanistan ile Roma arasında aracılık rolü oynamışlardır. Bizans zamanında adalar Kephallenia adı altında bir tek eyalet teşkil etmiştir. 1483'te Venediklilerin hâkimiyetine girmişler, 1797'de Fransızlar tarafından zapt edilmiş, 1799'da da Rusların eline geçmişlerdir. 1800 târihli anlaşma ile Rusya imparatoru I. Pavel ve Osmanlı İmparatorluğu «Yedi Birleşik Adalar Cumhuriyeti» ni kurmuşlardır. Ancak bu adalar 1864'te Yunanistan'a verilmiştir.

İON'LAR (Yun. **İone**), Eski Yunanlıların dört kolundan birine verilen ad. Bu ad bütün grupa yayılma yolu ile Türkçedeki «Yunan» kelimesinin kaynağı olmuştur. Hind - Avrupa âilesine bağlı Yunan topluluğunun öbür kolları Akhai (Akhaioi), Aiol (Aiolioi) ve Dor'lar (Dorioi) dır. Muhtemel olarak şimdiki Yunanistan'a gelip yerleşen ilk Yunanlılar İ.'lar olmuştur.

M. Ö. II. binyılda İ.'lar Attike, Euboia (Eğriboz), Akhaia ve Lakonia ile Argolis arasındaki topraklara ve belki de Messenia'nın batı kıyısına yerleşmiş bulunuyorlardı. Dor'ların istilâsından sonra ancak Attike ve Euboia'da kalmışlar ve öbür topraklarından kovularak, Kiklad adalarına ve Küçük Asya'nın batı kıyısının orta bölgesi (İzmir) ne yerleşmişlerdir. İ. adı burada ilk olarak kullanılmış ve bunu sonradan adalılarla Attike (Atina)'liler de kabul etmişlerdir. Küçük Asya'da yerleşmiş olan İ.'lar başka Yunanlılar ve Yunanlı olmayan gruplarla karışmışlardır. Muhtemel olarak kendilerine asıl ve en dar anlamda İ.'lar gözü ile bakanlar, şu dokuz (sonradan sayıları 12'ye yükselen) şehir sakinleridir: Erythrai, Klazomenai, Kolophon, Teos, Lebedos, Ephesos, Miletos, Myos, Priene. Bu şehirlerin ortak bir tapınağı vardı. Mykale dağı eteğinde yükselen bu Poseidon tapınağı Panionion (yâni bütün İ.'lara âid dinî merkez) adını taşıyordu. Burada her yıl dinî törenler ve siyasî konuşmalar yapılırdı. Anadolu'da İonia (b. bk.) bu şehirleri ve kıyıya yakın bulunan Khios (Sakız) ve Samos adalarını da içine alırdı.

Bu bölge, eski çağlarda kültür bakımından son derece verimli bir rol oynamıştır. Destan, mersiye ve hicviye gibi edebî sanat nevileri, felsefe, târih ve bilimsel tababet (Hippokrates) de burada başlamıştır. Bunlardan başka, yine burada gelişmiş plastik sanatlar da M. Ö. VI. yüzyılda bütün Yunanistan'a örnek olmuştur. Buna rağmen, Anadolu İ.'larının siyasî hayatı, Avrupa Yunanlılarınınkine nazaran geri kalmıştır. Başka milletlerin hükmü altına girmeyi daha kolay kabul etmişlerdir. M. Ö. VII. yüzyılın ortalarında, Lydia krallarının idaresine boyun eğmişler, Lydia'lılar, İranlılar tarafından yenilince (M. Ö. 545), İranlılar İ.'lara da hâkim olmuşlar, fakat onların kültürel gelişmelerine hiç bir kötü etki yapmamışlardır. Ancak M. Ö. 500'de çıkan İ. ayaklanması, İranlıların İ. şehirlerinde tiran (yâni diktatör) lara yardım etmesinden ileri gelmiştir. Bu ayaklanma güç kullanılarak bastırılmıştır. Miletos M. Ö. 494'te tahrip edilmiştir. 411'den itibaren İranlıların yerine Atina'lılar geçmiştir. Atina'lılar Sparta'lılar tarafından yenilince, kısa bir zaman için (M. Ö. 404 - 394) Sparta İ.'lara hâkim olmuştur. Spartalılar İ.'ları tekrar İranlılara terk etmişlerdir. Fakat İ. şehirleri kültür bakımından gelişmeye devam etmiştir. Büyük İskender bu şehirleri fethetmiş fakat muhtariyetlerine dokunmamıştır. İskender'in mirasçıları da aş. yu. bu müsamahalı siyaseti devam ettirmişlerdir. M. Ö. 189'da Romalılar İ.'lara muhtariyet vermişlerdir. Daha sonra Romalıların Asia eyaletine sokulmaları bu şehirlerin muhtariyetlerine halel getirmemiştir. Mithridates harplerinden ve Roma iç harplerinden sonra bütün bu bölge tekrar bir ekonomi ve kültür gelişmesi göstermiştir.

İOANNES, Zonaras (doğ. Athos aş. yu. 1130), Bizanslı târihçi. İmparator Aleksis Komnēnos'un sarayında yüksek bir memuriyette bulunan I. keşiş (rahip) olmuş ve adalarda bulunan bir manastıra çekilmiştir. Kilise hukuku hakkında geniş bilgi atfolunan I., konsillerin gördüğü işler konusunda yorumlar yazmıştır. *Synopsis historiōn* (Genel târih özeti) adlı eseri 1118 yılına kadar meydana gelen olayları içine alır. Bu eser târihî bilim örneğidir. Özellikle kilise târihi için önemli bir kaynaktır.

İOANNES KHRYSORRHOAS, Damaskēnos (Şam, aş. yu. M. Ö. VII. yüzyıl sonları - Kudüs, aş. yu. M. Ö. 749), otuz yaşında iken rahip (keşiş) olmuş ve Kudüs'ün en fasih vaizi olarak tanınmıştır. Ortodoks kilisesi ona khrysorrhoas (= altın sürükleyen) adını vermiştir. Dinî kitapların şerhçi ve tefsircisi, vaiz, filozof ve ilâhî şairi olarak ad kazanmış, fakat her şeyden fazla ilâhiyatçı olarak tanınmıştır. En önemli eseri, bütün Hıristiyan geleneklerini felsefe ve ilâhiyata dayanan bir sentez hâlinde toplayan *Pygē tēs gnoseos* (Bilimin kaynağı) adlı kitabıdır.

İOANNES SKYLİTZĒS, Bizanslı târihçi. Muhtemel olarak 1018 - 1079 yılları arasında faal hayatını yaşamış, sarayda ve askerî teşkilâtta yüksek mevkiler almıştır. Kronolojik eseri imparator I. Mikhael Rangabe (811 - 813) nin idaresiyle başlar ve Nikephoros Botaneiatēs idaresinin sonu (1079) na kadar sürer. İ. S. kanunlara âid bir yazı da bırakmıştır.

İOANNİNA, Yunanistan'ın kuzeybatı kısmında, Epeiros bölgesinde, İ. Gölü (yüzölçümü 23 km², derinliği 11 m) nün batı kıyısında, Arnavutluk sınırı yakınında bir şehir, İ. nomos (il) unun merkezi. Nüfûsu 35 000 (1961) dir. 1430'da Osmanlı Türkleri tarafından fethedilen şehir, 1912'ye kadar Türk hâkimiyetinde kalmıştır. XVII. yüzyılda inşâ edilen camii bugün müzeye çevrilmiştir. İ.'da 1966'da bir üniversite kurulmuştur. Bk. YANYA.

IONESCO [*yoneṣko*], **Eugène** (doğ. Slatina, Romanya 1912), Rumen asıllı Fransız oyun yazarı. Annesi bir Fransız kadını idi ve çocukluğu da sonradan dönüp yerleştiği Paris'te geçmiştir. Gençliğinde kaleme aldığı ve ufak bir kitap hâlinde yayınladığı şiirler hariç esas itibariyle hep Fransızca olarak yazan bir sanatçıdır. I. «Absürd Tiyatro» nun en önde gelen temsilcisi sayılır ve bir bakıma bu tarzın asıl kurucusudur denilebilir. İlk sahne eserlerine anti - tiyatro veyâ bazen de anti - piyesler adını vermiştir ki bundan anladığı ve kastettiği, genellikle «tiyatro» kavramına karşı olmaktan çok alışılagelmiş «edebî» ve «angaje» tiyatroya savaş açmaktı. Onun inancına göre, tiyatronun

E. IONESCO

görevi, meselâ Brecht veyâ Sartre'ın yaptıkları gibi, bir «mesaj» ulaştırmak değil, insan hayatının bayağılık ve gündelik yaşantılar arasında ne kadar «absürd», yâni saçma ve anlamsız olduğunu belirtmektir. Hayat içinde gerçeğin çizgileri olağanlıklar çemberinden koparılıp çıkartılmalıdır ki ne kadar gülünç ve önemsiz oldukları ortaya çıkabilsin. Yazar oyunlarında geniş ölçüde kukla tiyatrosunun araçlarından yararlanmıştır.

İlk piyesleri, Fransız farce (fars) tiyatrosu geleneğinde kaleme alınmıştır ki bunlara en iyi örnek olarak sık sık sahneye konmuş ve hâlâ da konmakta olan *Les chaises* (İskemleler) adlı oyunu gösterilebilir. Bu oyunun alt başlığı zaten «trajik bir fars» şeklindedir. Sanatçı daha sonraları oyunlarının hacmini genişleterek bir perdelik anti-piyesler yerine bütün bir akşamlık «acaip» oyunlar yazmaya başlamıştır. 1959 yılından beri piyesleri çokluk traji-komik bir tip olan Monsieur Behringer adında biri etrafında dönmeye başlamıştır. Bu sırada eserlerinin o zamana kadarki ağırlık noktasını teşkil eden küçük burjuvaların alelâde çevresi de ister istemez genişlemiş ve toplumun diğer kesimleri ile politika da işin içine karışmıştır. Bu yeni durumun tipik örnekleri. *Le Rhinocéros* (Gergedan) ve *La soif et la faim* (Açlık ve susuzluk) adlarını taşıyan piyeslerdir. Bütün bunlara rağmen tâ başlangıçtan bu yana, koyduğu temel ilkelere ve metoda sadık kalmıştır. İ. bunları tiyatro nazariyatına ilişkin yazı ve denemelerinde hararetle savunmaktan da geri durmamıştır. Görüşlerini en belirgin bir tarzda ortaya koyduğu yazı, *Notes et Contrenotes* (Deliller ve karşı deliller) [1960] adını taşımaktadır.

En önemli eserleri şunlardır: *Elegii pentru fiintele mici* [Rumence olarak yazdığı gençlik şiirlerini topladığı kitap, 1934]; *La cantatrice chauve* (Dazlak şarkıcı) [1948]; *La leçon* (Ders) [1950]; *Les chaises* (İskemleler) [1951]; *Victimes du devoir* (Görev kurbanları) [1952]; *Jacques ou la soumission* (Jacques yahut boyun eğme veyâ tevekkül) [1953]; *Le nouveau locataire* (Yeni kiracı) [1953]; *Amédée ou Comment s'en débarasser?* (Amédée yahut ondan nasıl kurtulunur?) [1953]; *Tueur sans gages* (Ücretsiz kaatil) [1958]; *Le Rhinocéros* (Gergedan) [1959]; *Le piéton de l'air* (Hava yayası) [1962]; *Le roi se meurt* (Kral ölüyor) [1963]; *La soif et la faim* (Açlık ve susuzluk) [1964]; *La lacune* (Gedik) [1966]; *Délire à deux* (İkili hezeyan) [1966]; *La photo du colonel* (Albayın fotografı) [hikâye, 1962]; *Nu* (Çıplak, deneme ve eleştirmeler) [1934]; *Journal en miettes* (Ruzname) [1967]; *Présent passé-Passé présent* (Geçmiş hâl - Şimdiki mazi) [hatıralar, 1968].

IONESCU [*yonesku*], **Take** (Ploeşti 1858 - Roma 1922), Romanyalı devlet adamı. Muhafazakâr - Demokratik Parti'yi kurmuş (1908), Romanya'yı Bükreş Barış Konferansı'nda temsil etmiştir (1913). I. Dünya Harbi esnasında, Romanya'nın Müttefikler yanında harbe girmesi için çalışmıştır. Harpten sonra Rumen ilişkilerini Paris'te temsil etmiştir. Averescu kabinesinde dış işleri bakanlığı yapmıştır (1920). Küçük Entente'ın teşekkülünde rol oynamıştır. Başbakanlığa yükselmiştir (Aralık 1921 - Ocak 1922).

IORGA [*yorga*], **Nicolae** (Botoşani, Moldova 1871 - Strejnic, Sinaia 1940), Rumen târih bilgini ve devlet adamı. Iaşi, Paris, Berlin ve İtalya'da okuduktan sonra Leipzig Üniversitesinde doktora tezini savunmuştur. Bu jüride büyük târihçi Karl Lamprecht de bulunmuştur. 1895 yılında Bürkreş Üniversitesinde dünya târihi profesörlüğüne tâyin edilmiş, 1910'da Rumen Bilimler Akademesi üyeliğine seçilmiştir. 1921'de Sorbonne'da târih dersleri veren I., Bükreş Üniversitesinde dekan ve rektör (1928 - 1929) olarak da çalışmıştır. 1908 yılında Vâlenii de Munte halk üniversitesini kurduğu gibi, 1914'-te de Bükreş'te Güneydoğu Avrupa Enstitüsü (Institut d'études sud - est europénnes) nü kurmuştur. Birçok Avrupa bilim akademilerinin üyeliğine seçilen I.'ya 16 şeref doktorluğu unvanı verilmiştir. 1907 ve 1908'de mebusluk ve senatörlük yapmış olan I., 1931 - 1932 yıllarında başbakanlığa getirilmiştir. Kurduğu kabinede başbakanlık yanında millî eğitim bakanlığı görevini de üzerine almıştır (1931 - 1932). I., Alexandru C. Cuza (b. bk.) ile birlikte 1910'da Nasyonal - demokrat Parti'yi, 1919'da da Hıristiyan Nasyonal - demokrat Parti'yi kurmuştur.

N. IORGA

I. 1929'da millî edebiyat ödülünü kazanmıştır. 1904 - 1906 yıllarında «Sămănătorul» dergisini yönetmiş olan I., modernist akım (sembolizm) lara karşı savaşmış ve edebî bir çığır (Sămănătorizm) kurmuştur.

Edebî alanda şiir, dram, hatıra, biyografya, yol yazıları gibi türlerde eser vermiştir. I.'nın oyunlarında daha çok tarihî kişiler rol almıştır. Onun kurmuş olduğu «Neamul Românesc» gazetesi Rumen birliğini sağlamaya çalışmıştır.

Politika alanında da büyük bir rol oynayan I., 1907'de Iaşi'tan mebus seçilmiştir. Cuza ile birlikte kurmuş olduğu parti, millî ve demokratik bir parti olarak toprak reformuna büyük önem vermiştir. I., I. Dünya Harbi'nde Romanya'nın politikasına yön vermiş, meclis başkanlığına seçilmiş ve harbin sonunda Rumen millî birliğini ilân etmiştir. 1938 yılında devlet bakanlığına getirilen I., kralın danışmanlığı görevini de yapmıştır. Demir Muhafızlar akımına karşı çıkan I., bu örgüt mensupları tarafından yazı masası başında yeni bir Romen târihi yazarken öldürülmüştür.

I.'nın târih alanında bıraktığı eser ve yayınların sayısı büyüktür. Venedik tarihi üzerinde çalışmış ve *Venetia in Marea - Neagra* (Karadeniz'de Venedik) [1914] adlı eserini vermiştir. Osmanlı tarihi alanında da çalışan I., bu alanda 5 cildlik büyük bir eser meydana getirmiştir: *Geschichte des osmanischen Reiches* (Osmanlı devleti tarihi) [1908]. I. bu eserinde doğrudan doğruya Türk kaynaklarını kullanmamıştır. Ancak, bu büyük eser yazarın târihî görüşleri bakımından önemlidir. Hammer (b. bk.) in Osmanlı târihi 1774'e kadar gelen târih olaylarını içine almıştır. Zinkeisen (b. bk.) ın eseri ise 1826'ya kadar gelmiştir. I. ise 1912 yılına kadar meydana gelen olayları yazmıştır. Bu eserin 1774 - 1912 yıllarını içine alan V. cildi Türkçeye çevrilmiştir (Yorga, *Osmanlı târihi*. Ankara, 1948. Çev. Bekir Sıtkı Baykal). 1914'te *Les Roumains et le peuple turc* (Rumenler ve Türk halkı) adlı bir eser veren I., *Albania şi România* (Arnavutluk ve Romanya) [1915]; *Sîrbii, Bulgarii şi Românii* (Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya) [1915]; *Relations entre la France et la Roumanie* (Fransa ile Romanya arasındaki ilişkiler) [1918]; *Les Hongrois et la nationalité*

roumaine (Macarlar ve Rumen ulusu) [1909]; *Relations russo - roumaines* (Rus - Rumen ilişkileri) [1915]; *Rélations anglo - roumaines* (İngiliz - Rumen ilişkileri) [1915]; *Roumains et Grecs* (Rumenler ve Yunanlılar) [1920]; *Polonais et Roumains* (Polonyalılar ve Rumenler) [1921]; *Serbes et Roumains* (Sırplar ve Rumenler) [1922]; *Roumains et Tchécoslovaques* (Rumenler ve Çekoslovaklar) [1924] gibi birtakım eserler daha vermiştir. I. Haçlı seferleri konusunda da büyük bir eser sahibidir. Fakat en çok Rumen tarihi üzerinde çalışmıştır. Bu alanda *Geschichte des rumänischen Volkes* (Rumen ulusu tarihi) [1905]; *Histoire des Roumains de Transylvanie* (Transilvanya Rumenleri tarihi) [1915]; *Histoire de Roumains de Bucovine* (Bukovina Rumenleri tarihi) [1917]; *Histoire des Roumains de la peninsule des Balcans* (Balkan yarımadası Rumenleri tarihi) [1919]; *Histoire des Roumains et de leur civilisation* (Rumen tarihi ve Rumen medeniyeti tarihi) [1920]. gibi eserler vermiştir. Bunlardan başka, I. tarih kaynakları ve arşiv belgeleri üzerinde de çalışmış ve zengin tarih koleksiyonları yayınlamıştır. *Histoire des Roumains* (Rumen tarihi) [1935 - 1939] adlı eseri, Rumen tarihi alanında vermiş olduğu en büyük eserdir (10 cilt).

IOSEPHOS, Flavios (asıl adı: **Ioseph ben Matthios**; Kudüs 37 - aş. yu. 100), Yahudi târihçisi ve generali. Kendisine Yahudi Livius'u adı verilmiştir. Kral ve rahip sülâlesindendir. İbranî ve Yunan edebiyatı tahsili yapmış ve üç yıl bir keşişin yanında çölde yaşamıştır. Sonra Ferisî tarikatına katılmıştır. Roma imparatoru Nero'ya elçi olarak gitmiştir. Yahudilerin 66'da Romalılara karşı ayaklanmasında rol oynamıştır. 67'de Iotapata kuşatmasında 47 gün direnmiş ve nihayet Vespasianus'a teslim olmuş ve onun teveccühünü kazanmıştır. Serbest bırakıldıktan sonra Flavios adını almıştır. Başlıca eseri önce Aram dilinde yazılmış, ve sonra Yunancaya çevrilmiş olan *Peri tou Ioudaikou polemou* (Yahudi harbi üzerine) adlı târihî eserdir.

IOWA [*ạyova*], Kuzey Amerikalı bir Kızılderili boyu. Sioux (b. bk.) ların güney - batı kollarından olan bu boy aslında Iowa (b. bk.) eyaleti bölgesinde yaşıyordu. Beyazlar tarafından kırıla kırıla bugün hemen hemen yok olmuşlardır. Ufak kalıntılar, Kansas ve Nebraska'daki sürgün bölgelerinde bitkisel hayat sürmektedir.

IOWA [*ạyova*], Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeyinde, Missouri ile Mississippi nehirleri arasında uzanan bir eyalet. Yüzölçümü 145 791 km² dir. Nüfusu 2 747 000 (1966) dir. Bu geniş ve çok verimli ovada yer yer tepeler de vardır. Bu arada birçok göl ve ufak ırmaklar da bulunur. I. topraklarının % 60'ında tahıl ve meyve yetiştirilir. Bundan başka, I. önemli bir hayvancılık bölgesidir. Yeraltı zenginliklerinden linyit yatakları kayda değer. Eyaletin merkezi Des Moines'dir. Üniversiteler Des Moines ve Iowa City şehirlerindedir.

Bu bölge ilk olarak 1763'te Marquette adlı bir Fransız misyoneri tarafından ziyaret edilmiştir. Beyaz göçmenler ancak 1788 yılından itibaren gelmeye başlamışlardır. Önceleri (1763) İspanya'ya âid olan I., 1803'te Amerika Birleşik Devletleri'ne geçmiş ve 1846'da 29. eyalet olarak teşkilâtlanmıştır.

IOWA CITY [*ạyova siti*], Amerika Birleşik Devletleri'nin Iowa eyaletinde, Iowa nehri kıyısında bir şehir. Nüfusu 33 400 (1960) dür. Şehirde bir eyalet üniversitesi vardır. Ayrıca 1969 yılında kurulmuş olan bir müzede XX. yüzyılın bâzı önemli sanat eserleri toplanmıştır. I. C.'de besin maddeleri endüstrisi gelişmiştir.

İPATİEV, Vladimir Nikolaeviç (Moskova 1867 - Chicago 1952), Rus asıllı kimyager. Leningrad Üniversitesi profesörlerinden olup 1931 yılından itibaren Chicago'da yaşamıştır. Sanayi kimyageri olarak başarılı bir meslek hayatı sürdürdüğü bu şehirde İ. sıvı hâlinde katalitik hidrasyon ve yüksek basınç hidrasyonu tekniklerini geliştirmiş ve kullanmıştır. İ.'in daha Bergius ve Fischer'den önce geliştirdiği diğer bir teknik de katran ve kömürün destrüktif hidrasyonu idi. Kimya konusunda bir de eseri vardır: *Katalitiçeskiya reaktsii pri vısokih temperaturah i davleniyah* (Yüksek ısı ve basınçlarda katalitik reaksiyonlar) [1907].

İPEK ve **İPEKÇİLİK** (Fr. Sériciculture) İ. böceği (Bombyx mori) adıyle anılan ve dut yaprağı ile beslenen bir tırtıl tarafından salgılanan bir madde. İ. böceği tırtılının salgıladığı bu madde havaya değince katılaşarak İ. teli haline gelir.

İ. teli başlıca iki maddeden meydana gelir: Telin ortasında bulunan maddeye fibroin, (Fr. fibroïne), dışında olanına da İ. zamkı (séricine) denir. Fibroin ve serisin'den meydana gelen İ. teline ham İ. adı verilir. Serisin maddesi böceğin ırkına göre renkli maddeleri de ihtiva eder. Bunlar yeşil, açık veyâ koyu sarı ve pembe olabilir. Bu renk İ. pişirilirken serisinle beraber gider ve fibroin esasında olduğu gibi beyaz kalır.

İ. rutubete karşı çok hassas bir maddedir. Nemli yerlerde ağırlığının aş. yu. % 30'u kadar su alır. Kuru yerlerde ise bu su yavaş yavaş azalır. Normal rutubetli bir yerde İ. ancak % 11 kadar rutubet ihtiva eder. Bundan dolayı milletlerarası ölçülere göre İ. satışlarında % 11 rutubet payı kabul edilmiştir.

Türkiye'de yaş koza üretimi (1960 - 1970)

Yıl	Üretim miktarı Kg	Yerli Bursa beyazı %
1960	2.444.060	100
1961	2.134.000	100
1962	1.768.450	99,8
1963	1.873.256	94,6
1964	2.684.900	70,4
1965	1.745.519	56
1966	1.518.279	18,3
1967	1.654.786	0,0811
1968	1.711.572	0,0311
1969	1.662.291	0,0206
1970	1.461.503	0,0206

Türkiye'de yaş koza üreten bazı iller

Üretim miktarı (Ton)

İl	1966	1967	1968	1969	1970
Amasya	7.620	5,938	3.500	5.300	4.500
Ankara	9.700	27.514	20.260	21.030	16.284
Balıkesir	232.552	102.000	147.350	128.650	135.250
Bursa	683.409	768.429	796.943	804.540	731.233
Denizli	6.930	7.500	3.400	1.000	—
Diyarbakır	27.474	24.900	26.305	19.335	45.750
Elâzığ	6.300	5.000	3.210	135	400
İstanbul	7.345	1.140	350	2.875	1.625

İ. böceği yumurtadan çıkar çıkmaz salgı verir. Ancak, asıl yararlı olan ve dokumada kullanılan ipeğini tırtıl olgunluk çağında salgılar.

İ. böceğinin yabanî ve evcil olmak üzere iki cinsi vardır. Evcil İ. böceğinin verdiği İ.'ten çok eski çağlardan beri yararlanılmıştır. Evcil İ. böcekleri başlıca dut yaprağı ile beslenirler. Yabanî İ. böcekleri ise muhtelif cins ağaçların yapraklarını yerler.

İ. böceği yumurta ile çoğalır. Yumurta içinde bulunan embriyon ilkbaharda çıkar. Yumurtadan çıkan tırtılın hayatı aş. yu. 25 - 35 gün sürer. Bu süre içinde tırtıl dört defa deri değiştirir. Her deri değiştirme safhasına uyku adı verilir. Böcek bir süre beslendikten sonra yemden kesilir ve aş. yu. 24 saat kadar bulunduğu yerde kalır. Bu sürenin sonunda derisini değiştirir ve yeni bir hayat devresine girer. Tırtılın geçirdiği bu safhada iki uyku arasındaki devreye yaş adı verilir. Başlıca böcek ırkları 4 uyku ve 5 yaşlıdır.

Uyku ve yaşlarını sona erdiren böcekler, tırtıl devrinin olgunluk çağına girerler. Bu devrede böcekler artık yemezler ve kozalarını örmek üzere etrafta bir yer ararlar. Bu bakımdan böceklerin üzerlerine askı adı verilen dallar konur. İ. böceği bu dalların arasına girerek kozasını örmeye başlar. Koza 3 günde örülür.

İ. böceği tırtılı olgun hâle gelebilmek için bir metamorfoz geçirmek zorundadır. Bu olay koza içinde geçer.

Tırtıl kozasını ördükten sonra krizalit hâline girer. Bu devre 18 - 20 gün sürer. Bu süre içinde tırtıl iki defa daha deri değiştirerek kelebek hâline gelir. Kelebeğin salgıladığı bir madde kozanın bir ucunu yumuşatır. Kelebek kozanın bu ucundan ayaklarıyle bir delik açar ve dışarı çıkar. Bu devre İ. böceğinin olgunluk devridir. Çıkan kelebekler yumurtalarını bırakırlar.

Türkiyenin kuru koza ihracatı

İstanbul İhracatçılar Birliği kayıtları (kg)

Ülkeler	1968	1969	1970
Bulgaristan	8.333	—	24.829
İsviçre	500	169.908	4.000
İngiltere	—	55	—
İtalya	6.752	1.086	83.103
İspanya	43.000	—	107.100
Macaristan	—	63.977	53.371
Toplam	63.085	236.026	272.403

Bursa Ticaret Odası kayıtları

Yıl	Miktar (kg)	Değeri (T L)
1966	250097	10.874.369
1967	165000	8.895.150
1968	8333	450.000
1969	304908	11.966.481
1970	116112	12.630.846
Toplam	894450	44.816.846

Türkiye kuru koza, ham ipek stok durumu
(1966 - 1970)

Türkiye'de, kuru koza ve ham ipek stoku söz konusu değildir. Ancak yeni yıl ürünü kozanın tahminî miktarı belli oluncaya kadar sanayici elinde bir miktar stok bulunmaktadır. Bunların miktarları çok değişmekte ve yeni yıl ürünü fiyatlarına kesin olarak tesir etmemektedir.

İ. böceği tarafından örülen kozalardan yararlanmak üzere bu kozalar böceklerin askıya çıkmaya başladıkları târihten 8 - 10 gün içinde askıdan alınırlar. Bu kozalara yaş koza denir. Koza bu hâlinde % 30 - 40 kadar su ihtiva eder.

Yaş koza içinde bulunan krizalit 10 - 15 gün sonra kelebek hâline gelerek kozayı deler. Delik kozalardan İ. çekilemediği için yaş kozaların içinde bulunan krizalit güneş, fırın, subuharı veyâ kuru sıcak hava ile öldürülür.

Krizaliti subuharıyle öldürülen kozalar, kozahânelerde kerevetler üzerinde serilerek kurumaya bırakılır. Bu işlem 2 - 3 ay sürer. Fakat kurutma makinelerinde bu kozalar 18 - 24 saat içinde kurutulabilir.

Üreticiler kozaları yaş olarak satarlar. Yaş kozanın 8 - 14 kg ından 1 kg ham İ. elde edilir. Ancak, kozanın asıl ticarî şekli kuru hâlidir. Kuru kozanın 3 - 3,5 kg ından 1 kg ipek alınır. Kozaların içinde bulunan âdi kozalar ayrılır. Bunlardan ilkel mancınıklarda adi İ. yapılır. İyi kozalar tasnif edilerek filatür (filature) fabrikalarında muntazam surette İ. çekilir. Kozalar, uçları su kaynayan kamçı tavalarında bu iş için yapılmış özel süpürgelerle vurularak elde edilir. Birçoğu bir arada salkım hâlinde sıcak su bulunan asıl İ. çekme tavasına verilir. Burada İ. çeken işçi, kozaların birkaç telini bir arada tavanın üstündeki göz ve makaralardan geçirerek arkasında dolap şeklinde dönen bir çıkrık (mancınık) a bağlar. Bu çıkrık döndükçe sıcak su içinde sağılmaya elverişli bir hâle gelen kozalar kolaylıkla sağılır ve bu suretle İ.'ler de mancınıklar üzerine sarılır.

Bu İ.'ler mancınıklardan tura hâlinde çıkarılır ve ham İ. olarak adlandırılır. Ham İ. pişirilince üzerinde bulunan serisin çıkar. Bu suretle saf İ. elde edilmiş olur. Saf İ. ham İ.'in %'75 ine eşittir.

Yurdumuzda birinci derecede İ. kozası yetiştirilen yer Bursa'dır. Hatay ve Trakya bölgeleri Bursa'dan sonra gelir. Buralardan başka, Bilecik, Balıkesir, Aydın, Manisa, Muğla, Denizli, Antalya illerinde de koza yetiştirilir.

İ. kozası başlıca Asya ve Avrupa'da yetiştirilmektedir. Asya'da en çok koza yetiştiren ülke Japonya'dır. Çin ikinci ve İtalya üçüncü sırada gelir.

İ.'in batı ülkelerine muhtelif yollardan yayıldığı anlaşılıyor. Ancak, bu yolların daha çok Anadolu üzerinden geçtiği açıktır. Bununla birlikte, yayılma târihini kestirmek kolay değildir. Akdeniz ülkelerinde İ. ticareti daima Anadolu üzerinden yapılmıştır. IX ve X. yüzyıldan itibaren İ. Akdeniz'den İspanya, İtalya ve Yunanistan'a yayılmaya başlamıştır. Bu ülkelerde başlangıçta kozacılık gelişmiştir. Peloponnesos'ta dut bahçeleri büyük bir yer tutmuş, bu bakımdan Peloponnesos adının yerini «dutluk» anlamına gelen Mora (Yun. Morios, Fr. Morée) adı almıştır.

Türklerin bu alandaki çalışma ve katkılarını bildiren eski belgeler az ve dağınıktır. Bugün olduğu gibi, geçmiş yüzyıllarda da Türk İ.'çiliğinin merkezi Bursa şehri ve çevresi olmuştur. İ.'çilik târihi bakımından Türkiye'nin bugünkü durumunu sağlayan şartları araştırmak istediğimiz zaman Osmanlı Türklerinin Anadolu topraklarına geldikleri târihe kadar çıkmak lâzımdır. Ancak, Türkiye'nin İ.'çilik hayatında ne gibi devreler geçirdiğini araştırmak için elimizde kaynak

Ham ipek üretimi yapan bâzı ülkeler

Ü r e t i m (Ton)

Ülke	1964	1965	1966	1967	1968	1970
Brezilya	88.6	111.8	134.6	146.9	187.4	—
Bulgaristan	180.0	219.0	248.0	245.0	247.0	—
Çin	7000.0	7500.0	9840.0	900.0	—	—
Güney Kore	707.1	849.0	1154.0	1550.4	1667.3	—
Hindistan	1465.7	1634.0	1502.0	1668.0	1745.0	—
Japonya	19458.3	19106.2	18694.3	18926.1	20754.8	20515.4
Rusya	2833.0	—	2640.0	3200.0	3000.0	—

Ham ipek ihraç eden bâzı ülkeler

Miktar balya olarak (1 balya = 60 kg)

Ülke	1964	1965	1966	1967	1968	1970
Almanya	73	85	127	152	—	—
Fransa	1 007	935	1 673	1 712	—	—
İngiltere	781	659	487	364	—	—
İtalya	8 882	10 035	10 796	15 860	9 436	—
İspanya	37 295	17 285	8 790	3 729	—	1 242
İsviçre	1 927	1 848	2 574	2 806	—	—
Güney Kore	9 957	10 225	14 005	15 987	—	—
Çin	23 306	25 234	51 437	50 152	—	—

İpekli kumaş ihraç eden bâzı ülkeler (1964 - 1968)

(1000 yarda kare olarak)

Ülke	1964	1965	1966	1967	1968
Amerika	30841	21341	18261	11978	11334
Fransa	2648	940	1039	511	157
İtalya	386	157	102	170	101
İngiltere	615	587	661	503	398
İsviçre	1408	1016	541	575	677
Batı Almanya	2245	2096	1465	920	1138
Hind - i Çinî	1674	1349	1625	1350	1265
Kanada	1081	818	476	148	163
Avustralya	3810	2190	925	561	378
Diğer ülkeler (Asya)	745	745	486	426	278
Diğer ülkeler (Avrupa)	3110	1832	2400	1464	2137

Ortak Pazar ülkelerinin ham ipek ithalâtı (1964 - 1968)

Batı Almanya	214.0	191.3	190.0	207.3	226.1
Belçika	3.0	—	—	—	—
Fransa	680.1	700 0	771.0	716.8	707.1
İtalya	1556.5	1245.0	1860.0	1807.0	—
Hollanda	7.8	—	—	—	—

Dünya kuru koza ve ham ipek stok durumu (1966 - 1970)

Dünya koza ve ipek piyasasına Japonya hâkimdir. Nitekim - Milletlerarası İpekçilik Teşkilâtı'nın kayıtlarına göre, 1967 yılında dünyada yetiştirilen yaş kozanın % 39,7'si ile aynı yıl elde edilen 570.000 balya (balya 60 kg) ham ipeğin % 55,3'ü Japonya'da üretilmiştir. Bu bakımdan dünya fiyatlarına tesir edebilecek stoklar Japonya'da bulunmaktadır. Bu stoklar hiç bir zaman kuru koza değil, ham ipektir. Japonya'nın ham ipek stoku ise 1969 yılında 23.377 balya, 1970 yılında 22.468 balyadır.

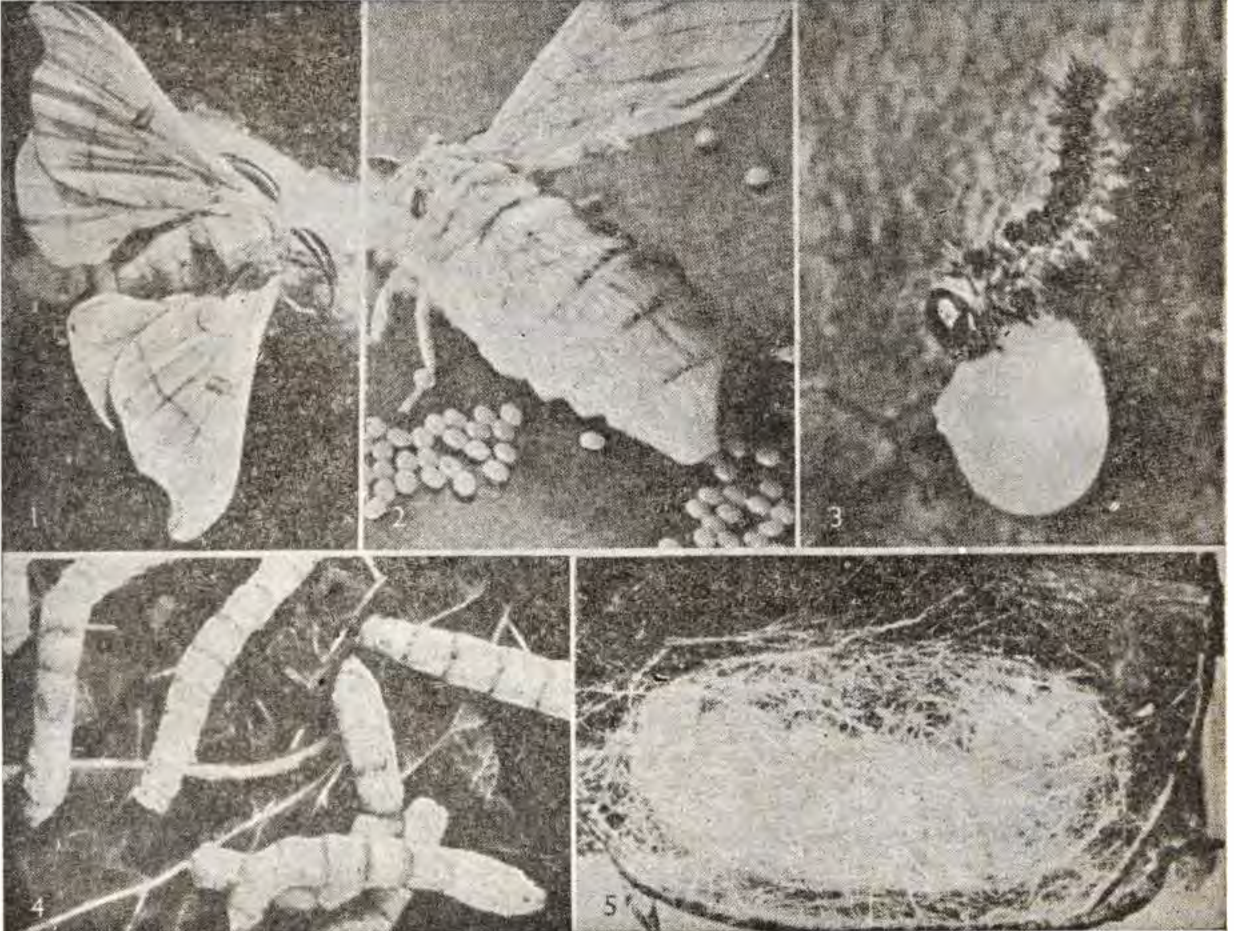
olarak ancak dağınık birtakım belgeler vardır. Osmanlı Türklerinden önce İ. böceği tohumunun VI. yüzyılda Bizans'a geldiğini yazılı kaynaklar bildiriyor. Selçukluların da İ.'çilik işlerinde bilgi sahibi olduklarını biliyoruz. Anadolu'ya gelen Osmanlı Türklerinin de İ.'çilik konusunda birtakım bilgilere sahip oldukları muhakkaktır. VI. yüzyılda İ.'çilik Anadolu'ya girmişse de, Bizans'ta bu yolda büyük bir gelişme sağlanamamıştır. Bizans topraklarında İ.'böceği beslemek suretiyle İ.elde edilmesi daha çok bir özentiden ibaret kalmıştır. Bizanslılar daha çok bu işin endüstri kısmına değer vermişler, İ.'li kumaşlar dokumuşlardır. Buna göre, Osmanlı Türkleri, Bizans topraklarında İ.'li kumaş dokumacılığına önem veren bir İ.'çilikle karşılaşmışlardır. Bu kumaşların dokunmasında kullanılan İ.'lerin doğu ülkelerinden geldiği anlaşılıyor.

Osmanlılar, Anadolu topraklarında yerleştikten sonra dokumacılık düşüncesiyle İ.'e büyük bir önem vermişlerdir. XIV. yüzyıldan başlayarak bu yolda verimli çalışmalar yapılmış, XV. yüzyılda ve özellikle XVI. yüzyılda Bursa İ. alım satımı yapılan büyük bir pazar olduğu gibi, dokumacılığın da merkezi olmuştur. Doğu ve batı tüccarları bu şehirde toplanmış, İ. alım satımı yüksek bir toplam tutmuştur. Yerli halk İ.'ten büyük bir kazanç sağlamış, devletin geliri de günden güne artmıştır. Avrupa'da çıkan eserlerde XVI. yüzyılda Türk İ.'çiliğinin büyük gelişmelere eriştiği belirtilmektedir. XIV. yüzyılda sağlam esaslara dayanılarak kurulan İ.'çilik, XVI. yüzyılda büyük bir gelişme göstermiştir. Bir yandan İ. ticareti, bir yandan da İ.'li dokumacılık yurtta geniş bir iş alanı açmıştır. Ancak, bu gelişme sürekli olmamış, türlü olay ve akımlar İ. ticaretinin ve İ.'li dokumacılığın arasıra sıkıntılara düşmesine yol açmıştır. XVI. yüzyıl ortasında Osmanlı devletinin geniş topraklara sahip olması, halkın geçim imkânlarının artması, saray ve konaklarda giyim kuşama önem verilmesi, İ.'li dokumacılıkta çeşitlerin artmasına yol açmış, bu işle uğraşanlar memleketin her yanında çoğalmıştır. Bursa'dan başka, İstanbul, Edirne, Denizli, İzmir ve Konya gibi şehirlerde İ.'li kumaşlar dokunmuş, halk İ.'li elbiseler giymek imkânını bulmuştur.

Başlangıçta sağlam bir disiplin altında yapılan İ. ticareti ve İ.'li dokumacılık, XVI. yüzyılın ortasından başlayarak düzenini kaybetmiştir. İ. ticareti ve İ.'li dokumacılık yapmak isteyenlerin sayısı artmış, fakat dokunan kumaşların kalitesi bozulmuştur. Eski değerde İ.'li kumaşlar dokuyan ustaların azalması üzerine bu kumaşların yerine Avrupa taklidi kumaşlar yayılmıştır.

İlk devirlerde memlekette dokunan İ.'li kumaşların ham maddesi dışarıdan getirildiği için İ.'böceği beslemek suretiyle İ. elde edilmesi düşünülmemiştir. O târihlerde doğu memleketleri zengin bir ham madde kaynağı olarak kullanılmıştır.

Ancak, Anadolu'da başlayan İ.'li dokumacılığın muhtaç

İPEK ve İPEKÇİLİK: 1. Erkek kelebek; 2. Dişi kelebek ve yumurtaları; 3. İpek böceğinin yumurtadan çıkışı; 4. Olgun ipek böcekleri (4. devrenin sonuna doğru); 5. Kozanın oluşu

olduğu İ.'in dışarıdan alınması birtakım sakıncalara yol açmıştır. Ham İ. kaynağı olan İran'la zaman zaman yapılan savaşlar ham İ.'in memlekete girmesini güçleştirmiş, bunun üzerine XVI. yüzyılın ortasında İ.'li dokumacılığı büyük sıkıntılara düşmüştür. Bu durum sonraki devirlerde de devam etmiştir. Bunun üzerine birçok kimseler yavaş yavaş İ.'li dokumacılıktan vazgeçmeğe başlamıştır. Buna paralel olarak, XVI. yüzyılın ortasından sonra İtalya'da İ.'li dokumacılık gelişmiş ve İtalyan İ.'li dokumaları Türklerin ihtiyacını karşılamaya başlamıştır.

Doğu ülkelerinden İ. gelmeyince yerli tezgâhlar ham İ. ihtiyaçlarını geçici olarak batı ülkelerinden alınan ham maddelerle karşılamaya başlamışlardır. Ancak, bu alanda yeni bir kalkınma sağlamak amacıyle yapılan bu çalışmalar siyasî sebeplerle sürdürülememiştir.

Yurdumuzda İ.'li dokumacılığından vazgeçilerek kozacılık alanında çalışılması daha uygun görülmüştür. Bu durumda yurdumuzda kozacılık canlanmışsa da, elde edilen kozalardan yerli dokumacılık yararlanamamamıştır. Avrupa'nın dokumacılık alanında sağladığı üstünlük karşısında yerli dokumacılık yavaş yavaş gerilemeğe başlamıştır. Avrupa'dan gelmeye başlayan ucuz kumaşlara karşılık ham İ. verilmesi daha uygun görülmüştür. Sonuç olarak, Anadolu, İ.'li dokumacılık çalışmalarından vazgeçerek, ham madde kaynağı bir ülke hâlini almıştır. XVIII ve XIX. yüzyıllarda İtalya ve Fransa'da İ.'li dokumacılığın en büyük yardımcısı Anadolu olmuştur.

XIX. yüzyılda Türkiye artık yalnız ham İ. satan bir ülke olarak tanınmaktadır. 1850'den sonra Fransa'da çıkan hastalıklar, Anadolu'daki İ. böceklerine de bulaşmıştır. Bu hastalıkların önlenmesinden sonra ham İ. üretimi tekrar artmışsa da, İ.'li dokumacılık tekniği yurdumuzda gelişememiştir.

I. Dünya Harbi yıllarında yurdumuzda İ.'çilik alanında verimli çalışmalar yapılamamış, koza miktarı azalmıştır. Ancak, Cumhuriyetin ilânından sonra Avrupa'da tatbik edilen teknik esaslar yurdumuzda da yayıldığı gibi, dokumacılık tekniği de gelişmeye başlamıştır.

Bugün yurdumuzda İ.'çilik alanında 200 firma çalışmaktadır. Bu firmaların büyük çoğunluğu Bursa'da (130 müessese) ve İstanbul'da (60 müessese) toplanmıştır. İstanbul'da sunî İ. fabrikaları da vardır.

İPEK, Peć şehrinin Türkçe adı. Bk. PEĆ.

İPEK BÖCEĞİ: bk. İPEK ve İPEKÇİLİK.

İPEK YOLU, Çin'i, İç Asya üzerinden batıya bağlayan târihî kervan yolu. Bu yol boyunca, en çok taşınan ticaret malı Çin'den getirilen ipek olduğu için yola bu ad verilmiştir. İ. Y., Antakya ve Sur (Tyr) dan başlayarak İran ve Afganistan'ın kuzeyinden geçer ve Pamir bölgesine varırdı. Burada Taşkule (la Tour de Pierre) adındaki bir yerde, doğudan ve batıdan gelen kervanlar arasında mallar mübadele edilirdi. Bir kol, Baktriya yolundan Hindistan'a gider, başka bir kol da Batı Türkistan'ın güneyinden geçerdi. Doğu Türkistan'a iki yoldan gidilebilirdi. Taklamakan çölünün güneyinden veyâ kuzeyinden, yâni Yarkend veyâ Hotan'dan geçmek mümkündü. Bundan sonra iki yol tekrar birleşerek Loyang bölgesine giderdi. Batıyı, Uzak Doğu'ya, Hindistan'ı da Çin'e bağlayan İ. Y., kültür târihinde de büyük bir rol oynamıştır. Bu yoldan, felsefeler ve dinler (Buddhizm) nakil ve mübadele edildiği gibi, sanat modelleri ve gelenekleri (helenistik sanat) de yayılmıştır.

İPEKA KÖKÜ, Ipecacuanhae radix (Kodex) (Altın kök; Fr. Racine d'ipéca), Uragoga ipecacuanha (Rubiaceae)'nın kurutulmuş kökleri. Brezilya ormanlarında ve daha başka yerlerde yetişir. İçinde en az % 1,99 alkaloidler bulunur. Tesirli maddesi, en çok kabuk kısmında bulunan emetin (b. bk.) ve kefelin (céphéline) alkaloidleridir. İ. K.'nün cinsine göre bâzılarında emetin, bâzılarında ise kefelin çoktur. Rio ipekasında % 72 emetin ve % 26 kefelin; Carthagena cinsinde % 40,5 emetin ve % 56,8 kefelin bulunur. Her iki alkaloid de amip (b. bk.)'lere karşı kullanılır. Kefelin, emetinden daha kusturucu ve daha zehirlidir.

İPEKKUYRUK KUŞU (Bombycilla garrulus), İpekkuyrukkuşugiller familyasından göçücü ve gezici bir kuş türü. Tüyleri gri - kahverengi, karın kısmı ise daha açık renklidir. Başında kırmızı - kahverengi tepeli, kuyruğunun ucunda da sarı renkte bir bant vardır. Kanadında siyah, beyaz, kırmızı ve sarı renkler göze çarpar. Gaga ve ayakları siyahtır. Ergin dişi kuşta bu renkler daha donuktur.

Yazın böceklerle, özellikle sivrisinek, sonbahar, kış ve ilkbaharda meyva tâneleri, çiçek yaprakları, tohumlarla beslenir. Su içmek ve besin aramak için yere inen ve kuzeyin iğne yapraklı ormanlarında yaşayan bu kuş, Eylûl'den itibaren kuzey Almanya ve Polonya'ya kadar göç eder. Bâzı yıllar bu göç daha da güneye, Orta Avrupa'nın her tarafına, hattâ güney Rusya, Kafkasya, Balkan memleketleri, İtalya, Fransa'nın güneyi ve Cezayir'e kadar uzanır.

IPEL veyâ **IPOLY** [*ipoy*] (Macarca), Çekoslovakya'da bir ırmak, Tuna'nın sol kolu. Uzunluğu 200 km dir.

İPERİT: bk. DİKLORDİETİLSÜLFÜR.

İPHİGENEİA (Yunan târihi), Agamemnon ve Klytemnestra'nın kızı. Agamemnon Troia harbine gitmeden önce, kendisine kız olan tanrıça Artemis'in dostluk ve himayesini kazanmak için kızını kurban etmeğe karar vermişti. Evlendirilmesi bahanesiyle kız çağrılır ve kurban edilir. Başka geleneklere göre, Artemis, İ.'nın kurban edileceği anda, onun yerine bir dişi geyik koyarak kızı Tauris (Karadeniz'in kuzey kıyısında bir yer) e kaçırır. Burada İ. Artemis'in rahibesi olur. Tapınakta insanlar kurban edilirdi. Orestes ve Pylades, denizden Tauris'e geldiklerinde, İ.'ya getirilirler. İ. kardeşi Orestes'i tanır ve üçü de oradan kaçmağa muvaffak olurlar.

Efsanenin bu iki cephesi birçok şâire ilham vermiştir. Yunan sahne şâiri Euripides, İ. hakkında iki trajedi yazmıştır. *İphigenia hē en Taurois* (İ. Tauris'te) [M. Ö. 414] ve *İphigenia I. hē en Aulidi* (İ. Aulis'te) [M. Ö. 405]; Fransız sahne şâiri Jean Racine de *Iphigénie en Aulide* (İ. Aulis'te) adlı bir trajedi yazmıştır [1674]; Alman bestekârı Glück ve Fransız Roullet *Iphigénie en Aulide* (İ. Aulis'te) adlı bir müzikli trajedi [1774] ve yine Glück, Fransız Guillard'la *Iphigénie en Tauride* (İ. Tauris'te) adlı müzikli trajedisini yazmıştır [1779]. Alman şâiri Wolfgang von Goethe de *Iphigenie auf Tauris* (İ. Tauris'te) adlı bir sahne şiiri yazmıştır [1787].

IPHOFEN [*iphofön*], Federal Almanya'da, Bavyera eyâletinin Mittelfranken yönetim bölgesine bağlı Scheinfeld sınırları içinde bir kasaba. Nüfûsu 2 400 (1968)] dür. Bölgede iktisadî yönden yalnız şarapçılık gelişmiştir.

741 yılında Karlmann şehirdeki Krallık Kilisesi'ni Würzburg piskoposluğuna armağan etmişti. 1293'te I. Würzburg Beyliği hükümranlığı altına geçmiştir. 1802 - 1810 yılları arasında da Bavyera krallığının bir parçasını teşkil

etmiştir. I.'ın eski hisarı oldukça iyi bir durumda günümüze intikal etmiştir. St. Veit Kilisesi mimarî yönden Gotik Sonu tarzında inşâ edilmiş bir yapı olarak ilgi çekicidir. Belediye binası XVIII. yüzyıl başlarından kalmadır.

İPİN (eski adı: İng. **Suchow** veyâ **Suifu**), Çin'de, Sseçuvan ilinde bir şehir. Nüfûsu aş. yu. 300 000 dir. Minkiang ırmağının Yangtsekyang nehrine döküldüğü yerde kurulmuştur ki, burada su seviyesinin yüksekliği dolayısıyla 500 tonluk gemiler bile yüzebilirler. İ.'de besin maddeleri endüstrisi gelişmiştir.

İPLİK, pamuk, keten, ipek, yün ve naylon gibi maddeleri bükerek yapılan tel. Bez ve kumaş dokumaya yarayan dokuma maddelerine de İ. adı verilir. Fakat bu ad daha çok pamuktan yapılan dokuma ve dikişte kullanılan tellere mahsustur.

İnsanlar çok eski zamanlardan beri bâzı ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli bitki tellerinden İ. yapmasını biliyorlardı. Fakat o zamanlarda bu iş için çıkrık ve öreke gibi ilkel araçlar kullanmışlardır. XIX. yüzyılda endüstrinin gelişmesiyle İ., iplikhânelerde, ip ve halat fabrikalarında makinelerle yapılmaya başlanmıştır. Fabrikalarda ham maddeler cinslerine göre çeşitli işlemlere tâbi tutulurlar. İlk önce ham maddeler temizlenir, tellerine ayrılır ve makinelerle yan yana dizilir. Bu işlemler sonunda kaba bir tel demeti elde edilir. Daha sonra bu ham madde telleri hallaç pamuğu gibi atılır, tabakalar hâlinde toplanır. Bunların üzerine yağ serpilir, makinelerle taranır. Taranmış teller, uç uca gelmeyecek şekilde tezgâhlara gider. Burada, taraktan çıkan karışık tellerden daha düzgün tel şeritleri elde edilir. Bu tel şeritleri demetler hâlinde birbiri üzerine konur ve makinelerle kalınlıkları aş. yu. aynı olan İ.'ler şekline sokulur. Bu İ.'ler, bükme makinelerinde bir kat bükülüp, bobinlere sarıldıktan sonra piyasaya sürülecek hâle gelmiş olur.

İPLİKÇİ CÂMİİ, Konya'da, esası XIII. yüzyıla âid bir Selçuklu devri Türk mimarî eseri. İ. C. Hükûmet Konağı ile Alâeddin Tepesi arasındaki ana caddenin kenarındadır. İ. C. yanında *sipehsâlar*, sonraları *çaşnigir* Şemseddin Ebu Said Altun - Aba veyâ Altunapa (ölm. 1237) nın H. 598 (1201) e doğru yaptırdığı bir medrese olduğundan, genellikle aynı kurucuya bağlanarak onun bir hayır eseri olduğu iddia edilmektedir. Bâzılarına göre ise İ. C., H. 598 (1201) de Ebü'l - fazl Abdü'l - cebbar tarafından yaptırılmış ve H. 733 (1333) Receb'inde de kişçi (= samurcu) Mesudzâde Hacı Ebubekir tarafından tâmir ettirilerek genişletilmiştir. Bu olayı belirten Arapça kitâbe bugün kapı üstünde görülür. Eserin adı konusunda da iki ayrı görüş vardır: Birine göre İplikçiler Çarşısı'nda olduğundan, diğerine göre ise İplikçi soyundan Necibeddin Ayaz ilk mütevelli olarak görevlendirildiğinden bu adı almıştır. Zâten 1333 yılı tâmirini yaptırtan Hacı Ebubekir de aynı soydandır. İ. C., 1431'de Turgutoğullarından Ahmed Bey tarafından bir daha tâmir edilmiş ve vakıflara bağlanmıştır. Bir yangından sonra H. 992 (1584) ye doğru Hacı Emrullah adında bir tüccar İ. C.'ni bir daha tamir ettirmiştir. İ. C. XIX. yüzyıl sonlarında harap bir halde idi. 1940'a doğru caddeyi genişletmek üzere yıktırılıp kaldırılması düşünülmüş, sonra 1945'te tamirine karar verilmiş, esas dış görünüşünü hayli değiştiren bir tamir geçirdikten sonra 1951'de Klâsik Eserler Müzesi olmuş, 1960'ta yeniden câmi yapılmıştır.

İ. C.'nin, enine dikdörtgen biçimindeki dış mimarisi son derece iddiasız ve gösterişsizdir. Klâsik çok bölümlü, pâyeli câmiler tipinin, kârgir pâyeli ve her bölümü tonozlu bir örneğidir. Ortadaki esas girişten, mihrap yönünde sıralanan üç bölüm usulden olduğu gibi diğerlerinden ayırt edilmek için ikisi oval, biri (mihrap bölümündeki) yuvarlak kubbeler ile örtülmüştür. Bunun dışındaki bölümler çapraz tonozludur. Taştan örülme oniki pâye, bölümleri sınırlamakta ve tonozları taşımaktadır. Yapının dışı gibi içi de sâde ve sert çizgilidir. 1945 - 1950 yılları arasında İ. C., yol düzlemesinde çukurda bırakıldığından gerçek nispetlerini kaybetmiş, dış yüzleri de tuğladan bir kılıfla modernleştirilmiş, ön cephesi ise aslında olmayan bir kalkan duvarı yapılmak suretiyle yükseltilmiştir. İ.C.'nin bugün içinde kabartma zarif tezyinatla kaplı göktaş (Konya bölgesinde kullanılan mavimtırak bir mermer) tan, XVI. yüzyıl üslûbunda çok güzel bir Osmanlı devri mihrabı vardır. Bu mihrabın dibinde yapılan bir araştırmada, Selçuklu devrindeki mozaik çini kaplı esas mihrabın, sonraki döşemenin altında kalan ufak bir parçası bulunmuştur. Evvelce İ. C.'nin minaresinin kıble duvarı dışında olduğuna dâir de izler bulunmuştur. XIX. yüzyılda ise doğu duvarına bitişik kısa bir minare yapılmıştı ki sonraları bu da ortadan kalkmıştır. Son yıllarda yeni bir minare eklenmiştir. Kıble duvarına dışarıdan bitişik hücrenin, Mevlâna'nın içinde oturduğu Altunapa Medresesi'nin bir kalıntısı olduğu kabul edilmektedir. Bu söylentinin ne dereceye kadar gerçek olduğu bilinemez. İ. C., Türk dinî mimarîsinde pâyeli câmiler tipinin, kârgir tonozlar ve kubbeler ile örtülü gelişmiş şeklinin karakteristik örneklerinden biri olarak sanat târihinde özel bir yere sahiptir. — Semavî Eyice

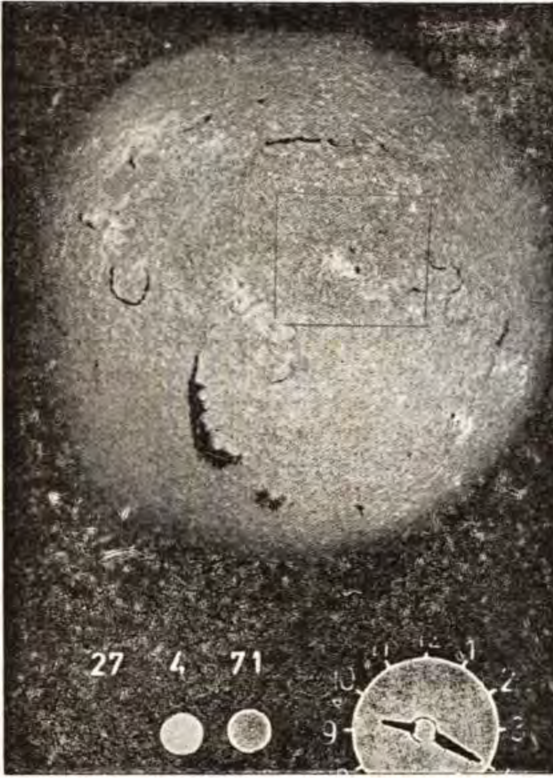

İPLİKÇİ CÂMİİ (Konya)

İPLİKÇİK, Güneş gözlem araçlarından spektroheliyograf veyâ Hα filtresi ile Güneş lekeleri etrafında, magnetik kuvvet çizgileri boyunca gözlenen kara, ince ipliksi yapılar. 1908 yılında ilk defa, kırmızıya hassas fotograf plakları kullanan Amerikalı bir astronom tarafından bu İ.'lerin resmi alınmıştır. Genellikle İ.'lerin uzunluğu 1 500 - 20 000 km arasındadır; fakat bâzen çok daha uzunları gözlenmiştir. Dakika mertebesinde hayat süresine sahip olan İ.'lerin Güneş yüzeyindeki patlamalarla münasebeti olduğu sanılmaktadır.

İPOH, Malaya Konfederasyonu'nun Perak devletinde, Malakka yarımadasında bir şehir. Nüfûsu 130 000 (1960) dir. Yakınlarında bulunan Kinta adlı çinko madeni yatakları dolayısıyla kısa zamanda gelişerek modern bir hüviyet kazanmıştır.

İPOTEK, taşınmaz mal üzerine tesis olunan rehin. Taşınmaz malların rehni, ancak üç şekilde olabilir: İ., İ.'li borç senedi, irad senedi. Tapuda tescil edilmemiş bulunan bir taşınmaz mal rehnedilemez. İ. ya kanundan veyâ mukaveleden doğar.

İPLİKÇİK: Faal bir merkez etrafındaki iplikçikler (kare içindekibölüm). Kandilli Rasathânesi'nin âletleri ile alınmıştır.

Satılan taşınmaz mal üzerinde, bedeli, teminat altına almak için satıcıya, taksim olunan taşınmaz mal üzerinde alacaklı olan mirasçılara ve hissedarlara, taşınmaz mal üzerinde «inşaat ve ameliyâtta» bulundukları için de, alacaklı olan müteahhit ve işçilere kanunî İ. hakkı tanınmıştır. Bu hakkın herkese karşı ileri sürülebilmesi için, mülkiyetin naklinden sonra üç ay zarfında tapuda tescil olunması lâzımdır.

İ. mukavelesi resmî şekilde tapu memuru tarafından yapılır. Mukavelenâmede, İ.'le teminat altına alınan alacak, taşınmaz malın ne kadar para için sorumlu olacağı ve İ. edilen taşınmaz mal belirtilir. Üzerinde İ. tesis edilen malın, borçlunun kendi mülkü olması gerekmez.

İ.'in geçerli sayılabilmesi için, mukavelenin tapu siciline tescili lâzımdır. Bir taşınmaz mal, birinci, ikinci, üçüncü... dereceler üzerinden birden ziyâde alacaklılar için İ. edilebileceği gibi, müteselsil sorumlu kişilerin mülkleri de aynı alacak için topluca rehnedilebilir. Ancak, bu takdirde her birinin, alacağın belli bir hissesi için rehnedildiğinin mukavelenâmede belirtilmesi gerekir.

İ., belli bir taşınmaz mal üzerine tesis olunmuş fer'î bir aynî haktır. Bu itibarla, İ. hakkının doğması için bir alacağın var olması gerekir; alacak bir başkasına temlik olunursa, İ. hakkı da alacağın temlik olunduğu kişiye geçer. Diğer taraftan, üzerine İ. tesis olunan taşınmaz mal, bir başkasına temlik edilmiş olsa bile, İ. hakkına sahip olan alacaklının hakkına halel gelmez. Satış hâlinde, İ.'li alacaklılar, derecelerine göre sıralanarak alacaklarını tercihan alırlar.

İ. hakkı, üzerine İ. tesis olunan taşınmaz malın mütemmim cüzülerine şâmildir. Teferruat da, kaide olarak İ.'in şümûlüne girer, ancak, mukavele ile bunlar istisnâ olunabilir.

Taşınmaz mal üzerine İ. tesis olunmak suretiyle teminat altına alınan bir alacak, zaman aşımına uğramaz. Ayrıca, İ. olunan mal, hak sahibinin hakkını ihlâl edecek surette haciz de ettirilemez. Borçlu, yalnız İ. olunan malları ile değil, diğer bütün malları ile de İ. hakkına sahip alacaklıya karşı sorumludur. Borç ortadan kalkarsa, İ. de sona erer. Tapu sicilindeki İ. kaydının terkin (silinme) ine kadar İ. şeklen devam eder. Tescil ile vücut bulan İ., terkin ile hukuken son bulur. Terkin, İ. hakkı sahibinin talebi üzerine tapu memuru tarafından yapılır.

İpotekli borç senedi: Taşınmaz malla teminat altına alınmış şahsî bir alacaktır. Taşınmaz malların, tapu idâresi mârifetiyle kıymeti resmen takdir olunarak senede bağlanır. Bu suretle, sabit kıymetler şahsîleştirilerek müstakil bir mübadele vasıtası, mütedavil bir kıymet hâline getirilmiş olur. Senedi elinde bulunduran alacaklı, taşınmaz malın sorumlu olduğu bir talep hakkı kazanır.

İrad senedi: Bir taşınmaz mal üzerine gayrimenkul mükellefiyeti olarak tesis olunan bir alacaktır. İrad senedi şahsî bir borç doğurmaz; irad senedini elinde bulunduran alacaklı, borçlunun yalnız mükellefiyet yüklenmiş taşınmaz mallarından değil, diğer taşınmaz mallarından da alacağını tahsil hakkına sahiptir. İrad senedinde, alacağın hangi sebeple meydana gelmiş olduğuna dâir bir kaydın mevcudiyetine lüzum yoktur.

Gerek İ.'li borç senedi gerek irad senedi, Medenî Kanun'umuzda yer almış olmakla beraber, bugüne kadar Türk hususî hukukunda uygulama alanı bulmamıştır.

İPOTEKLİ BORÇ SENEDİ: bk. İPOTEK.

İPOTEKLİ İRAD SENEDİ: bk. İPOTEK.

İPPOLİTOV - İVANOV, Mihail Mihayloviç (Gatçina 1859 - Moskova 1935), Rus bestecisi. Rimskiy - Korsakov'un öğrencilerinden olup meslek hayatının bir kısmını Tiflis'te geçirmiştir. 1893'te beste hocası olan sanatçı, 1906 yılında da Moskova Konservatuvarı orkestra şefliğine getirilmiştir. Burada 1925 yılına kadar çalıştıktan sonra da Bolşoy Teatr (Büyük Tiyatro) müdürü ve orkestra şefi olmuştur. Sanatçı olarak Kafkasya müziğine karşı büyük ilgi duyan İ. - İ., birçok opera, şarkı ve diğer bestelerinde bu bölge müziğinden motifler kullanmıştır.

İPSALA, Edirne iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 753 km², nüfûsu 33 139 (1970), köy sayısı 15'tir. İbriktepe adlı bir bucağı vardır. İlçe merkezi olan İ.'nın nüfûsu 9 030'dur.

İ. ilçesi arazisinin çok yeri Meriç ve Ergene ovalarında, geri kalan kısmı 200 - 300 m yüksekliğindeki tepeliklerdedir. Kenarında İ. kasabasının bulunduğu bu tepeliklerin batısında Meriç vadisi çok genişler (8 - 10 km), burada taşkınlar sırasında suların bastığı düzlükler uzanır. İ. ilçesinin çevresinde Enez, Keşan ve Meriç ilçeleri vardır. Batısında ise Yunanistan toprakları uzanır. İ. kasabasından İstanbul - Tekirdağ karayolu geçer. Bu yol İ.'dan sonra Türkiye - Yunanistan sınırına, oradan da Dedeağaç ve ötelerine uzanır. Bu sınırda İ. gümrük kapısı vardır. Buradan bir yol da Keşan - Edirne yoluna bağlanır. Keşan üzerinden Çanakkale ve Ege bölgesine uzanan düzgün yollar da vardır. İ. kasabasına 70 km uzaklıkta Uzunköprü istasyonu bulunmaktadır.

İPSALA: Genel görünüş

Kıyıya yakın olan bu çevrede yağmurlar kışın çok yağar. İlçe topraklarında küçük ölçüdeki orman ve fundalıklar dışında, arazi otluk ve çayırlıktır. Tarıma dayanan başlıca geçim kaynağı tahıl ekimi ve çeltiklerde pirinç yetiştirmedir. İ. - Keşan yolu boyunda çeltikler çok yer tutar. Türkiye'nin en iyi cins pirinçlerinden olan Karakulak pirinci, İ. ilçesindeki Karakulak çiftliğinde yetiştirilir. İlçede yılda 10 - 15 milyon kg çeltik ve 5 milyon kg başka tarım ürünleri elde olunur. İ.'da un ve çeltik fabrikaları vardır. Her hafta pazar kurulur.

İ. kasabası, Meriç vadisinin doğusundaki tepelerin eteğinde kurulmuştur. Meriç vadisi kenarındaki yol boyunda gelişmiştir. Evlerinin çoğu bir katlı, kerpiç ve tuğladan yapılmadır. İki üç katlı yapılar da vardır. Kasabanın nüfûsu 1927'de 1 700, 1945'te 2 900 ve 1960'ta 6 000 iken, bugün 9 000'i geçmiştir. Târihî eserler arasında Kanunî devrinde yapılmış büyük kervansarayın yıkıntıları, su kemerleri, iki yıkık hamam, Husrev Kâhya tarafından yaptırılmış câmi vardır. Kasabanın 4 km kadar uzağından iyi bir su borularla getirilmiştir. Kasaba çevresinde bahçelerin sulanmasına da yarayan birçok kaynak suları vardır. Orta ve ilk okulları, genel kitaplığı, çevrede balık avlama ve gezme yerleri vardır.

İPSARA MUHAREBESİ: 1821 yılı Şubat'ında Mora'da başlayan Yunan ihtilâli hemen adalara sıçramış ve özellikle Hydra, Spezzia ve Psara (İpsara) adaları ihtilâlcilerin deniz hareketleri için birer üs hâline getirilmişti. Mora'daki ihtilâlcilerin beslenmesi için buraya ulaşan deniz yollarının serbest tutulması ve bunun için de Osmanlı donanması ile çarpışabilecek güçte bir ihtilâl donanmasına lüzum vardı. Bu maksatla ihtilâlciler Rum gemicilerin elinde bulunan ticaret gemilerini silâhlandırarak ve bir yandan da dış memleketlerden gemi tedarik ederek 1821'de 600 parça gemiden kurulu bir deniz kuvveti meydana getirmişlerdi. Bu gemiler Hydra ve Spezzia adalarında üslenmişlerdi. İpsara adasını da bir ileri üs olarak kullanıyorlardı. Sakız'ın 10 mil batısında küçük bir ada olan İpsara, 110 topla tahkim edilmişti. İpsara'dan hareket eden izbandit gemileri Anadolu kıyılarında ve bu kıyılar ile adalar ve Mısır arasında seyir ve sefer yapan Türk gemilerine tecavüz ediyor ve yakaladıkları gemilerdeki Türk ve Müslüman ahali ve mürettebat öldürülüyordu. İzbanditler bir yandan isyanı Anadolu kıyılarına yakın adalara ve hattâ Türkiye kıyılarında Rumların yaşadıkları yerlere yaymak için çalışıyorlardı. Nitekim Sisam'a çıkan İpsaralılar, adadaki Türkleri kılıçtan geçirerek bu adaya hâkim olmuşlardı. İhtilâli Sakız'a ve hattâ Ayvalık'a da yayan izbanditler, cüretlerini artırarak Türk harb gemilerine de tecavüz ve onlarla muharebe etmeğe dahi başlamışlardı. Halbuki Anadolu'dan Mora'ya asker ve malzeme nakliyatı gerekiyordu. İzbanditlerin doğu Ege'deki faâliyetlerine son vermek ve seyir ve seferi emniyete almak maksadıyle İpsara'nın Türk deniz kuvvetlerince zaptı ve ihtilâlcileri ileri üslerinden mahrum etmek hususu imparatorluk bahriyesince karar altına alınmıştı. 1824 ilkbaharında denize çıkacak Kapdan - ı derya Hüsrev Paşa'nın kumandası altında bir üç ambarlı, dört kapak, beş firkateyn, yirmiiki korvet ve birik ve yirmi şalupa olmak üzere elliiki gemi bulunuyordu. Muhtar Bey kapudane, Çengeloğlu Tahir Bey riyale olarak Kapdanpaşa'nın maiyetinde bulunuyorlardı. Gemilere kara harekâtında kullanılmak üzere 3 000 yeniçeri alınmıştı. Bu filo 20 Nisan 1824 günü İstanbul'dan hareket etmişti. Kuzey Ege'ye çıkınca Eğriboz'daki Kızılhisar'ın ihtilâlcilerce sarıldığı öğrenilmiş, liman ağzındaki adalara hücum edilerek buraları ihtilâlcilerden temizlenmiş ve onüç izbandit gemisi batırılmıştı. Karaya çıkan asker, hisarı kuşatanları temizlemiş, Eğriboz'u ihtilâlcilerden kurtarmıştır. Donanma buradan Selâniğe hareket etmiş ve bu limanda hazırlanmış olan Pilas'lı İsmail Paşa kumandasındaki 3 000 Müslüman Arnavut askerini de alarak İpsara'ya inmiştir. İpsaralılar donanmanın denize çıktığını öğrenince, büyük gemilerini alarm vaziyetine getirmişler, küçük tekneleri ise karaya çekerek personelini kara muharebelerinde kullanmak üzere mevzilere yerleştirmişlerdi. Eli silâh tutanlar savunma kuvvetlerine katıldılar. 27 Haziran'da Riyale Tahir Bey 12 gemi ile İpsara'ya gelmiş, müstahkem yerleri, çıkarma noktalarını incelemiştir. 2 Temmuz'da donanma toplu bir hâlde İpsara'ya gelmiş, 3 Temmuz'da harekât başlamıştı. Kapudane Muhtar Bey kumandasındaki kalyon ve firkateynler liman burnu açığında mevki alarak Rum bataryalarını, Riyale Tahir Bey kumandasındaki korvet ve birikler ise koya girerek kıyıyı bombardımana başlamışlardı. Karşılıklı top muharebesinden sonra İsmail Paşa'nın 3 000 askeri, daha sonra da 3 000 yeniçeri kıyıya çıkarılmıştı. Bu kuvvetler iki koldan şehre yürümüşlerdi. Yapılan savaşta 500 İpsaralı, 800 Yunanistanlı ve 125 Sisamlı âsi öldürülmüştü. 500 esir alınarak şehre girildi. Sokak muharebelerinde birçok yeniçeri ve Arnavut askeri şehid düşmüştü. Muharebeden kaçmağa muvaffak olan 700 kişilik bir ihtilâlci grup, Aya Yani dağındaki Paleocastro kalesindeki kuvvetlere katılmıştı. Bu kale Türk kuvvetleri tarafından sarılmıştı. İhtilâlciler Türk kıtalarını bir saat top ateşi altında tutmuşlar ve nihâyet kaleden bir beyaz bayrak sallayarak kapıları açmışlardı. Türk askeri bu kapıdan girerken önceden hazırlanmış bir lâğım patlatılmış ve 500 Türk ve 700 Rum enkaz altında kalmıştır. Nihâyet ada Türklerin eline geçmişti. Bu harekât sonunda 30 birik, 16 uskuna, 64 gulet v. b. küçük tekne ile çok sayıda top, tüfek, cephâne ele geçirilmiştir. Türk donanmasının adadan ayrılmasını mütaakıp, izbanditler tekrar adaya kuvvet çıkarmışlarsa da, Kapdan - ı derya Hüsrev Paşa tekrar adaya gelerek bu kuvvetleri dağıtmış, adayı, tersaneyi ve limanı, kızaklardaki tekneleri tamamıyle tahrip ederek burayı üs olarak kullanılmaz bir hâle getirmiştir.

İPSİZ RECEB REİS (Rize 1862 - Karasu 1928), Millî Mücadele kahramanlarımızdan. İstiklâl Harbi'nin kazanılmasını hazırlayan akıncı milis müfrezelerinden kendi adını taşıyan çetenin başı olan **İ. R.**, Rizeli Abdullah Emîr

İPSİZ RECEB REİS çetesinden bir grupla (ortada oturan İpsiz Receb'tir)

Ali oğullarındandır. Gençliğini deniz korsanı olarak geçiren İ. R., düşman işgali üzerine, sâhil hapishânelerindeki mahkûm arkadaşlarını da kaçırmak suretiyle takviye ederek kurduğu İpsiz Receb Reis Çetesi ile Karadeniz bölgesinde ve özellikle Sakarya dolaylarında kahramanlık destanları yaratmıştır. 27 Ocak 1921'de «Alemdar» gemisinin Ereğli'de Çobançeşmesi önlerinde Fransız C - 27 gambotu ile savaştığı sırada, düşman gambotunu sahilden kurşun yağmuruna tutan ve Fransızların esir edilişinde yardımları geçen kahraman Ereğlililerin önünde İ. R. Çetesi bulunuyordu. O sıralarda İ. R., Zonguldak ve Ereğli'deki «Ayın Pe» (= Askerî Polis) teşkilâtının kurucu ve yöneticelerinden hemşehrisi güverte üsteğmeni Ali Dursun Kaptan kumandasında sağlanan silâh ve cephânelerin Ankara'ya millî birliklere ulaştırılmasında da değerli güvenlik ve sevk hizmetlerigörmüştür. Kısa zamanda 1 500 mevcudu bulan çetesi ile İ. R.'in en değerli hizmeti ise, İzmit'teki Yunan fırkasının, İnönü cephesinde yardım bekleyen esas ordularına katılmasını önlemesi olmuştur. İ. R., daha sonra Eskişehir köylerindeki Abaza isyanlarının bastırılışında değerli vazifeler gören çetesi ile Sakarya Savaşı'na da katılmış, yararlıklar göstermiştir.

Millî Mücadele'nin bitmesi üzerine Karasu'daki evine çekilen İ. R.'in takdirle târihe geçen bir tarafı da, Millî Mücadele'ye önce yararlı girip sonra zararlı çıkan Çerkez

İPSİZ RECEB REİS çetesinden bir grup

Edhem v. b. gibi bâzı milis kuvvetlerinin bulaştığı siyasî entrikalara aslâ katılmayışı ve düşmeyişidir.

İ. R.'in maiyetinde yararlık göstermiş kahramanlardan bâzıları şunlardır: Altınkanoğlu Mehmed (muavini), Ekşioğlu Murad, Ekşioğlu İbrahim, Ekşioğlu Mehmed, Kör Rifat, Evza, Osman (Kurtuluş), Şerif (Kaçaran), Mustafa (Uzun), Kaçkın'ın İbrahim, Mustafa Çavuş, Salih Çavuş, Hordoşoğlu Mustafa, Abaza adıyle anılan Kemençeci Kâzım, İslâm, İsmail Ağanın Şevki, Nargileci Ömer, Hamza (İpsiz'in yeğeni), Kansız Ali, Efendinin Zekeriya, Tafuli Hamdi, Mahmud Yazıcının Ali, Çekmişin Emin ve Ömer, İlyas, Hacı Hasan, İbrahim (Gürdal), Kolcunun Hüsnü, Şevket, Parmaksız Ahmed, Bayram Ali, Kör Bilâl, Oznik Hüsnü, Hemşinli Hoca Necati, İsmail Hakkı, Hurşid, Musa oğlu Ferhad Reis, Hacı Dedeoğlu, Seyyid, Mecid Dayı, Pilehozlu Kemençeci Hamza, Kandemir'in Mehmed, İsmail, Ziya, Deli Mehmed, Mahmud, Trabzonlu Doktor Yüzbaşı Raik ve eşi.

İPSOS (Tar., Coğ.), Küçük Asya'da, Phrygia'da bir kasaba. Burada Büyük İskender'in generalleri arasında önemli bir savaş yapılmıştır (M. Ö. 301). Afyon'un kuzey - doğusunda bulunan İ.'un bugünkü adı İpsili'dir.

IPSWICH [*ipsuiç*] (Coğ.), doğu İngiltere'de bir şehir, Suffolk kontluğunun başkenti. Nüfûsu 121 700 (1968) dür. Ticaret limanı olarak tanınmıştır. Tütün fabrikaları vardır. Tarım makineleri imal edilir.

İPŞİR MUSTAFA PAŞA (ölm. 1655), Osmanlı sadrâzamlarından. İpşir lâkabı muhtemel olarak, mensup olduğu Apsil kabilesinden gelmektedir. Yeğeni bulunduğu Abaza Mehmed Paşa (b. bk.) tarafından yetiştirilen ve paşanın sağlığında hemen dâima yanında bulunan İ. M.'yı, koruyucusunun ölümünden sonra Kemankeş Mustafa Paşa himayesine alarak, onun saraya girmesini sağlamıştı. Böylece İ. M.'yı 1639'da Büyük Mirahûr olarak görüyoruz. Bundan sonra İ. M. P., Budin, Silistre, Maraş, Van, Temeşvar (Mac. Temesvár) vâliliklerinde bulunmuştur. Daha sonraları birtakım isyanları bastırmakta muvaffakıyeti görülen İ. M. P., Sivas vâliliği sırasında âsi Varvar Ali Paşa (b. bk.) üzerine gönderilmiş ve Ali Paşa'nın isyanını yatıştırarak kendisini idam ettirmişti. İ. M. P., iktidarlı bir kimse olmasına rağmen gerek Sivas gerek daha sonra gönderildiği Haleb vâliliği sırasında İstanbul'a karşı devamlı olarak kafa tutmaktan da geri kalmamıştı. Anadolu'da giriştiği birtakım icraatı ile kendisine güçlü bir taraftar zümresi kazanan İ. M. P., Sadrâzam Derviş Memed Paşa'nın mefluç olması üzerine onun yerine 28 Ekim 1654 (16 Zilhicce 1064) te sadârete getirilmiştir. Bu tâyinde, kendisinin göz önünde bulundurulmak istenmesinin de büyük bir payı olduğu anlaşılıyor. İ. M. P. da İstanbul'un kendisi hakkındaki tutumundan emin olmadığı için sadrâzamlığa tâyininden sonra da çeşitli bahanelerle hükûmet merkezine gelişini geciktirmiş, defalarca bir an önce İstanbul'a gelmesi istendiği hâlde, o ancak 25 Şubat 1655 (18 Rebiülâhır 1065) te Üsküdar'a varmış, iki gün sonra da alayla İstanbul'a girerek işe başlamıştı. Sadâretinin 4 aydan fazla bir zamanını yolda geçiren İ. M. P., sadrâzamlığı sırasında Sultan İbrahim'in kızlarından Ayşe Sultan'la evlenmişse de, birtakım vaatlerle beraberinde getirdiği sipahileri maddî bakımdan tatmin edememesi sonunda, bunlar Yeniçerilerle birleşmişlerdi. Böylece 10 Mayıs 1655'te At Meydanı'nda toplanan âsiler Sadrâzamın başını istemişler, ertesi günü

(5 Recep 1065) de İ. M. P., başı kesilerek idam edilmiş, yerine Kara Murad Paşa ikinci defa olarak sadârete getirilmişti. İ. M. P., cesur ve gözüpek bir kimse olarak ün yapmıştır.

IQUIQUE [*ikike*] (Coğ.), Kuzey Şili'de bir liman. Nüfûsu 48 000 (1966) dir. Büyük bir ticaret merkezi olarak tanınmıştır. Burada balıkçılık gelişmiştir.

IQUITOS [*ikitos*], Peru'da, Amazonia bölgesinde, Maranon ırmağının sol kıyısında bir şehir. Nüfûsu 66 000 (1965) dir. Amazonia'nın başlıca şehridir. Atlantik'ten 3 700 km uzaklıkta olup, büyük gemiler bile limana girebilir.

Ir (Kim.), İridium'un kimyada kullanılan sembolü.

İR DİLİ, İrlanda'nın büyük bir bölümünde konuşulan bir Kelt dili. Kelt dilleri, Hind - Avrupa dilleri familyasına bağlı bir grup olup, İtalik grupuna en yakın gruptur.

Kelt dilleri şu iki grupa ayrılır: 1. Gaelik veyâ Goidelik grupu, 2. Bretonik grupu.

Gaelik grupunun başlıca dili İ. D.'dir. Öbür iki dili İskoçya'da konuşulan Gael ile Man adasında konuşulan Mana dilidir.

İ. D. kronolojik bakımdan üçe ayrılır: Eski İ. D. (aş. yu. VIII - X. yüzyıllar), Orta İ. D. (1400'e kadar) ve Yeni İ. D.

İRÂDE: a. *Felsefe*: İnsanın bilme faâliyeti yanında sahip olduğu diğer önemli bir faâliyettir. İ. (isteme)'nin dayandığı temel bir eylem vardır: Bir değeri seçme ve tasdik etme. Her istemenin kendisine yöneldiği bir obje vardır ki, bu obje değer'dir veyâ değer obje'sidir. Bu değer obje'si alanı, içtepilerin duyusal olarak belirli bir obje alanı ile sınırlı olması gibi sınırlı olmayıp, sınırsızdır. Bu İ. eylemi, bir değeri seçerken, onu tasdik ederken, ona yönelirken bir seçim kararını, bir iradî kararı gerektirir. İmdi, insan bu seçim kararına varırken içtepi ve motiflerden bağımsız mıdır, hür müdür (indeterminizm), yoksa bâzı içtepiler, motif'ler ve şartlar tarafından mı belirlenir (determinizm)? Bu, İ.'nin hürlüğü problemidir. İndeterminizme bağlı düşünürler, İ.'nin hürlüğünü savunurlarken, deterministler İ.'nin hür olmadığını, bâzı motif'ler ve şartlar tarafından tâyin edildiğini öne sürerler. Bu İ.'nin hürlüğü problemini çözmek eskiden beri felsefenin en önemli problemlerinden biri olmuştur.

Felsefe târihine baktığımızda İ. hakkında düşünürlerin çeşitli görüşler ileri sürdüklerini görürüz. Descartes İ.'yi «actiones animae» den sayar, iç ve dış İ. eylemlerinden söz açar. Spinoza'ya göre İ., zihinden ayrı bir güç olmayıp bir cogitatio (düşünme) tarzıdır. Locke'a göre, İ., eylemlerimiz ve seçme yapmamız üzerinde hâkim olan bir ruhî iştir. Hume'a göre İ., bir eylemin başlamasına bağlı bir duygu etkisidir. Kant ise İ.'yi aklın bir kozalite (causalité) si, yâni prensiplere uygun olarak eylemde bulunma yetisi olarak kabul eder. Schopenhauer İ.'yi bilinçte, hayatta ve bütün tabiatta bağımsız bir güç olarak görür. Primer ve ilksel olan yalnız İ.'dir. Nietzsche de «kuvvet İ.'si» (Wille zur Macht)'ni her şeyde itici olarak görür. Ona göre, bilinçli İ. yalın bir şey olmayıp, duygulardan, heyecanlardan ve çabalardan meydana gelir; ama temelinde eğilim ve çaba olarak «kuvvet İ.'si» bulunur.

b. *Psikoloji*: Psikoloji İ. (istem, istek) eylemini bir konflikt durumu olarak görür ve bu konflikt durumunda ortaya çıkan yaşantıları inceler. 1. Otojenetik anlayışlar İ.'yi, temel, primer ve kendine özgü bir olay olarak görürler (N. Ach. Th. Erismann ve H. Rohracher). 2. Heterojenetik anlayışlar ise, İ. olayını daha yalın başka bâzı psişik olaylara geri götürmeğe çalışırlar. K. Fortlage, H. Ebbinghaus, E. Bleuler duygulara, H. Müsterberg, O. Külpe organ duyularına, Th. Ziehen tasavvurlara ve E. Meumann da düşünme olayına dayandığını ileri sürer. — İsmail Tunalı

İRÂDE - İ MİLLİYE, Heyet - i Temsiliye (b. bk.) adına yayın yapmak üzere Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) tarafından kurdurulan ve 14 Eylûl 1919'da Sivas'ta çıkmaya başlayan ilk Millî Mücadele gazetesi. Adının altında «metâlib ve âmâl - i milliyenin müdafiidir» kaydı bulunacak ve Sivas Kongresi'nin fikirlerini savunup yayacak olan İ. M.'nin kongre açılmadan önce çıkarılmasına karar verilmiştir. Bu gazete için kendisinden bir sahip ve bir sorumlu müdür bulması istenilen Mütevellîzâde Rasim (Başara) Bey (eski Sivas mebusu), öğrencilerinden, o sıra öğretmenlik yapan 22 yaşındaki genç Demircioğlu Salâhaddin (Ulusalerk) Bey'i uygun görmüştür.

Resmî muamele için derhal baş vurulan mahallî hükûmet işi geciktirdiğinden İ. M., ancak kongre bittikten üç gün sonra çıkabilmiştir. Sivas Vilâyet Matbaası'nda dört sahife olarak haftada bir çıkan İ. M.'nin ilk başyazısında «Harekât-ı Milliye'nin esbabı» anlatılmıştır. Gazetenin diğer sütunlarında Mustafa Kemal Paşa'nın kongreyi açış nutku, millete hitaben yazılan beyannâme, kongrece padişaha çekilen telgraf ve Mustafa Kemal Paşa'nın 11 Haziran 1919'da Havza'dan VI. Sultan Mehmed Vahîdeddin'e gönderdiği: «. . . Malta'ya gitmek veyâhut en hafif olarak hâl - i atâlete mahkûm edilmek niyetinde değilim; eğer icbar edilirsem memuriyet - i âcizânemden istifa ederek kemakân Anadolu'da ve sine - i millette kalacağım ve vezâif - i vataniyeme . . . devam edeceğim» yazısı yer almıştır. Gazetenin ilk iki sayısındaki başyazılarda her ne kadar Kongre'de kâtiplik edenlerden İsmail Hâmi (Danişmend) Bey'in imzası bulunursa da, bu yazılar Mustafa Kemal Paşa tarafından dikte ettirilmişlerdir. Gazetenin yazı işleri müdürlüğünü, İstanbul'da «Millet» gazetesini çıkarırken kovuşturmaya uğrayarak Anadolu'ya kaçmış bulunan Mazhar Bey yapmıştır. Gazetede çalışanlardan biri de Mustafa Kemal Paşa'nın yaverlerinden Ruhi Bey'dir.

İ. M. çıkınca, yurdun her köşesinden gazeteye kutlama telgraf ve mektupları ile abone kaydı istekleri yağmıştır. 2 000 tirajı çok sanan İ. M. yöneticileri, bu miktarın yetişmediğini görmüşlerdir. Gereken kimselere parasız, işgal altındaki İstanbul, İzmir, Antep ve Adana gibi yerlere sansür yüzünden Nafıa, Baytar ve Ziraat dâirelerinin resmî mühürleri ile damgalı zarflar içinde gönderilen İ. M.'nin yurttaki tesiri çok yapıcı olmuştur. Önceleri haftada bir defa çıkan gazete, sonraları haftada ikiye çıkarılmış ve nihayet günlük olarak yayımlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, İ. M.'yi Heyet - i Temsiliye ile birlikte Ankara'ya götürmek isteyince, Sivas'lı Müdafaa - i Hukuk Cemiyeti üyeleri samimî bir dille, çevrenin böyle bir gazeteye olan ihtiyacını şöyle betirtmişlerdir: «İ. M.'nin Sivas'ta çıkmaya başlaması, bu beldeye tarihî bir şeref kazandırmıştır. Biz, bu yüksek şerefi memlekette ebedileştirmek istiyoruz. Aynı maksat uğrunda biz bu ışığı burada devam ettireceğiz. Gazetemizi bize bağışlayınız» yollu ricada bulunmuşlardır. Mustafa Kemal Paşa, Sivaslıların bu dileğine uyarak İ. M.'nin Sivas'ta çıkmasını kabul etmiş, fakat 18 Aralık 1919 târihinden sonra Atatürk'ün kontrolünden

ارادهٔ ملیه

حركات ملیه‌نك اسبابی

İRÂDE - İ MİLLİYE: 1. sayısında Millî Mücadele'nin sebeplerini açıklayan ilk yazı

çıkan gazete, Ankara'da «Hâkimiyet - i Milliye» (b. bk.) de kurulduktan sonra ancak 1922 Mart'ının sonuna kadar üç yıl yaşayabilmiştir. Hâlis Turgut'un yazı işleri müdürü bulunduğu sırada İstiklâl Mahkemesi'nce iki defa kapatılan İ. M.'nin elde kalmış koleksiyonları ve perâkende nüshaları da bir yangın sonucu Vilâyet Matbaası ile birlikte kül olmuştur. İ. M.'nin tam bir koleksiyonu Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü'nde bulunmaktadır. — Fethî Tevetoğlu

İRÂDE - İ ŞAHÂNE veyâ **İRÂDE - İ SENİYE,** Osmanlı İmparatorluğu'nda pâdişahların bir işin yapılması veyâ yapılmaması hakkında verdikleri emirlerin adı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun ilk devresinde pâdişahların bu gibi emirlerine «buyruldu» denilirdi. Ancak buyruldu'da bulunmak sadece pâdişahlara mahsus bir yetki olmadığından, sadrâzamlardan itibaren derece derece vezir ve ileri gelen memurların da buyruldu vermek yetkileri olduğundan (bk. BUYRULDU) pâdişahların emirlerine bir özellik kazandırmak için Buyruldu - i şahâne terkibi terk edilmiş ve Arapçadan alınan *irâde* sözü ile İrâde - i şahâne veyâ İrâde - i seniye sözü kabul edilmiştir.

İrâde veyâ Buyruldu - i şahânelerin III. Murad devrine kadar şifahen verildiği ve bu devirden itibaren yazılı hâle getirildiği (vüzerâ ki, arza girerdi, Vezir - i âzam olan zât - i muhterem telhislerini birer birer okurdu. Buyrulanlar sairinden tefrik idüb, taşra çıktıkta, mucebince amel kılardı... Sadrâzam olanlara itimad dâireleri mün'adim olmağın, telhisleri bizzat okunmağla virilmeyüb gönderilmekle ve üstüne buyruldu yazılmağla cereyan buldu) [Âlî, *Künhü'l - ahbar*. Basılmayan kısım. V, 234] anlaşılmaktadır.

İ. Ş., her konu ve her meseleye pâdişahların vermiş olduğu karar anlamını taşır. İrâdeler, saray ve çevresindeki insanların özel hayatlarından devletin en yüksek, önemli ve hayatî meselelerindeki kararlara kadar fark gözetilmeksizin kullanılırdı. İ. Ş. ile bir vezirin kızı pâdişahın takdir ettiği bir kimseye, ebeveyninin rızası hilâfına verilebildiği gibi, barış yapılabilir, savaş açılabilir, servetler müsadere olunabilir, ihsanlar verilebilir, memuriyetlere tâyinler ve tahviller yapılabilirdi. Buna göre İ. Ş. «mutlak ve icrası gerekli emir» anlamını taşırdı. İrâdeler yazılı hâle getirildikten sonra telhislerin üzerine pâdişahlar bizzat kendi el yazıları ile emir ve dileklerini yazarlardı. II. Mahmud devrinden itibaren ise, takriben 1832 yılından sonra, pâdişahlar mütalâalarını başkâtip vasıtasıyle yazdırıp sadrâzamlara tebliğ etmişlerdir ki, bu şekil Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

İrâdeler iki çeşittir. Birincisi sadrâzam tarafından gönderilen telhislere, arz tezkirelerine yazılan irâdelerdir. Bunlar tezkirenin veyâ telhisin üst kısmına yazılır, kesin emir mahiyetinde «İşaretleri mucebince amel oluna» şeklinde ifâde olunur veyâ pâdişahın «Benim vezirim vüzerâ ve mîr - mirânın tevcih ve ibkalarına dâir arz eylediğin defteri tashih idüb ol vechile tebyiz olunmak için tarafına irsal eyledim. Mora vâlisini dahi tebdil eyledim... Mâden emini Teşrifat defterine dâhil değil ise de hasbel - iktiza anı dahi yazdım... tevcihatta ol dahi icra olunsun» gibi bâzı görüş ve mütalâalarını ihtiva ederdi. İrâdelere pâdişah tarafından imza konulmazdı. İrâdelerin diğer şekline beyaz üzerine hatt - i hümâyun adı verilirdi ki, pâdişahların doğrudan doğruya verdikleri emirler demekti: İrâdeler sadece sadrâzamlara değil, diğer vezirlere, nâzırlara da tebliğ olunurdu. İkinci Meşrutiyet devrine kadar Vükelâ Meclisi'ne dâhil nâzırlar, resmî veyâ hususî surette pâdişaha maruzatta bulunabilirler ve irâde istihsal eyleyebilirlerdi. Meşrutiyetten sonra irâdeye iktiran edecek tezkirelerin hepsinin sadrâzam tarafından arz edilmesi uygun görülmüştür. Ancak bu tezkirelerde ilgili nazır veyâ Heyet - i Vükelânın imzası bulunması şarttı. Tezkirelere imza konulması âdeti ise, Midhat Paşanın sadâretinden itibaren başlamış bulunuyordu.

İRAD - I CEDİD veyâ **İRAD - I CEDİD HAZİNESİ** (Maliye), III. Selim'in askerlikte köklü bir yenilik yapmak için Nizam - ı Cedid (b. bk.)'i teşkil ettiği sırada, bu yeni asker sınıfının her çeşit masrafını karşılamak üzere kurdurduğu müstakil hazine kuruluşu. İ. C. H.'ne karşılık olan gelir, ayrı bir İ. C. nizamnâmesi ile düzenlenmiş, bununla diğer devlet gelirlerinin karıştırılmaması ve hatt - ı hümayun (b. bk.) olmadıkça bir akçasının bile harcanmaması bu tüzükte sınırlanmıştır. İ. C. H.'nin korunma ve kayıtlarına çok önem verilmiş, idâresi için Nizam - ı Cedid'in en büyük âmiri İ. C. nâzırı olarak görevlendirilmiştir. III. Selim'in şehit edilmesi üzerine Nizam - ı Cedid bozulduğu gibi, İ. C. ve İ. C. H. kuruluşu da lâğvolunarak târihe karışmış ve kalan parası darphâne hazinesine aktarılmıştır.

İRAKLİ (1720 - 1798), Doğu Gürcistan Bagratlı hanlarından. 1744'te babası II. Tahmuras Han, Kartli (Tiflis) iline hâkim olunca, oğlu da Kahet'te han olup, Nâdir Şah'a tâbi kalmışlardır. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra, bu iki Bagratlı hanı da müstakil olmuştur. Tahmuras 1762'de ölünce Tiflis'e yerleşen İ., II. İ. adı ile Kahet ve Kartli hanı ünvânını almıştır.

1768 - 1774 harbinde Ruslar, Osmanlı İmparatorluğunun Açıkbaş (İmeret) hanlığından Kütayıs, Bağdadcık ve Şehriban kalelerini işgal ettiği sırada Rusya'ya meyleden İ., 1770'te Çıldır (Ahıska) eyâletine saldırmışsa da, ordusu bozularak geri çekilmiştir. 1774'te Açıkbaş hanı ile savaşmıştır. Küçük Kaynarca antlaşması ile Ruslar Açıkbaş'taki kaleleri bırakıp çekilince, Revan, Gence ve Hoy hanlıklarının Osmanlı himâyesine girmesinden çekinen İ., 1776'da kâtibini iki defa İstanbul'a gönderip Osmanlı himâyesine girmiştir.

Rus başkumandanı Potemkin'in tekliflerine dayanamayan İ., 1783 Ağustos'u ortasında Çariçe Ekaterina'ya artık başka devlete tâbi olmayacağını, Ruslara hizmet edeceğini, kendisinden sonra evlâdının Çar'ın muvafakat ve tasdiki ile ülkesine han olacağını ve Rusya'dan habersiz hiç bir komşu hükûmet ile muhabere etmeyeceğini yeminle belirten bir tâbilik senedini imzalayarak, Petersburg'a göndermiştir. 1784'te Tiflis'e 3 000 asker gönderen Ruslar, buraya bir general idâresinde garnizon yerleştirmişlerdir.

İ.'nin yağmaladığı Terekeme ve Karapapak ahalisi Ahıska ve Kars vilâyetlerine kaçmış ve çeteler kurarak 1785 Nisan'ında Tiflis üzerine baskın yapmışlardır. 1785 Haziran'ında Dağıstan ordusu ile Avarlı Ömer Han ve Ali Sultan, Kahet ve Tiflis bölgelerini yağmalamış ve Loru kalesini zaptederek kışı Kütayıs sınırında bir kalede geçirmiştir. 1786 yılında yeniden Tiflis'e asker gönderen Rusları protesto eden Osmanlı İmparatorluğu, 1787'de savaş ilân ederken, İ.'nın Rus himâyesinde Anadolu sınırını tehlikeye düşürmesini başlıca sebeplerden biri olarak göstermiştir.

Lehistan ve Kırım hanlığının «himâye» yüzünden başına gelenleri göremeyen İ., Doğu Gürcistan'ı Çar himâyesine sokmak ve Rus garnizonunu Tiflis'e yerleştirmekle kendi bağımsızlığını yok etmiştir. Çar I. Aleksandr 12 Eylûl 1801'de Tiflis ve Doğu Gürcistan'ı Rusya'ya bağladığını ilân etmiştir.

İRAN, Ön Asya ülkelerinden biri. Yüzölçümü 1 621 860 km², nüfûsu 25 781 090 (1966) dır. İ. devletinin başşehri Tahran (nüfûsu 2 803 130 [1966]) dır. İ.'ın kuzeyinde Hazar Denizi ile Sovyet Rusya toprakları, doğusunda Afganistan ve Pakistan, batısında Türkiye ve Irak, güneyinde İran (Basra Körfezi) ile Hind Okyanusu'nun bir bölümü olan Umman Denizi vardır. İ. ile Türkiye arasındaki sınır 454 km uzunluğundadır. İ.'ın kuzeybatı - güneydoğu uzunluğu 2 250 km yi geçer, kuzey - güney uzanışı 1 400 km yi bulur.

Bu ölçüleriyle İ., çok geniş ve aralarında bağlantı sağlamanın güç olduğu büyük bölgelere yayılmış bir memlekettir. İ.'ın başta gelen sorunlarından biri olarak, memleketin birbirinden çok uzak ve tabiî şartları çok farklı olan ve türlü yerlerinde çöllerle ayrılmış bulunan faâliyet merkezleri arasında bağlantı kurmaya çalışmak olmuştur. Uzun târih çağları boyunca, İ.'ın bu tabiî durumu birçok alanlarda tesirini belli etmiştir. Bu geniş bölgelerden her biri, bu sebeble önemli birer kültür alanı olmuş, geçmiş çağlarda coğrafyacılar İ.'dan söz ederken bunları ayrı ayrı tasvir etmişlerdir. Bu tabiî bölgelerin başlıcaları, özellikle, Hazar Denizi kıyılarından başlayıp güneydoğuda Hind Okyanusu kıyılarına doğru uzandığı düşünülen çizginin batı ve doğusundaki bölgelerdir. Bu çizgi boyunda orta İ.'ın pek geniş çöl bölgeleri uzanır.

İRAN: Arma

Jeoloji: Jeolojik yapı ve meydana geliş bakımından İ., ana çizgileriyle, kenarlardaki kıvrım dağları ile bunlar arasındaki kapalı havzalar hâlinde bulunan bir ara kütlesi (Med kütlesi) olarak görülür. Bu ara kütlesi, çok yerinde, düz veyâ düzce duruşlu daha yeni tabakalarla örtülüdür. İ.'ın bu kenar kıvrım dağları, Tethys adı verilmiş olan çok uzun ve ince uzanışlı eski bir denizin dibinde tortulanarak, uzun süreler içinde kıvrılmış Jura, Kretase ve eski Tersiyer tabakalarından (çoğu kalkerler) meydana gelmiştir. Bunlar arasındaki çukurda kalmış kütlede ise, dipte eski kristalin kütleler, bunlar üzerinde de daha yeni tabakalar yer tutmuştur. Buralarda volkanik arazi de geniş yerleri kaplar. Zağros dağlarının eski volkanik arazisi, Elburz dağlarının lâv ve tüfleri bunlardandır. Kretase sonlarından günümüze en yakın devirlere kadar güney İ. bölümünde yer yer volkanik faâliyetler olmuştur. Bu arada, eski Tersiyer kıvrılmalar döneminde andezit ve trakit püskürmeleri ile Zağros'taki granit intrusion'ları olmuştur. Bundan sonra, Neojen başlarından sonraki süre içinde, İ.'ın çok yeri deniz istilâsına uğramış, bu arada yer yer beliren yer kabuğu hareketleri ile ilgili olarak, özellikle güneybatıda deniz seviyesinde önemli değişmeler olmuş, yukarı Miyosen'de deniz bölümlere ayrılmıştır. İ.'ın birçok yerlerinde o zamanın yarı kurak iklim şartları altında, kalınlığı yerine göre 1 000 m yi bulan tuzlumsu kara tabakaları meydana gelmiş, İ.'ın tuz ve jips oluşukları böylece tortulanmıştır. Kenar bölgelerinin bütün Miyosen tabakaları ve bu arada güneybatı dış bölümdeki kısmen deniz, kısmen kara tabakaları hâlinde aşağı Pliyosen'e âid Bahtiyarî tabakalar serisi, türlü şiddette kıvrılmışlardır. Bunun gibi, doğu bölümdeki kenar dağlarda da Pliyosen devri Sivalik tabakaları kıvrılmışlardır.

Buna karşılık, iç bölgelerde bu yeni yer kabuğu hareketleri, III. Zaman sonlarından IV. Zaman içine kadar yükselmeler, yer kabuğu yaylanmaları, kubbeleşmeler, çöküntüler, şole hareketleri hâlinde belirmiş, bu arada da geniş ölçüde yanardağ püskürmeleri olmuştur. Bu hareketlerin doğrultuları, çok kere kuzeybatı - güneydoğu olmuş,

İRAN: Şiraz'da Persepolis şehri harâbelerinden bir görünüş

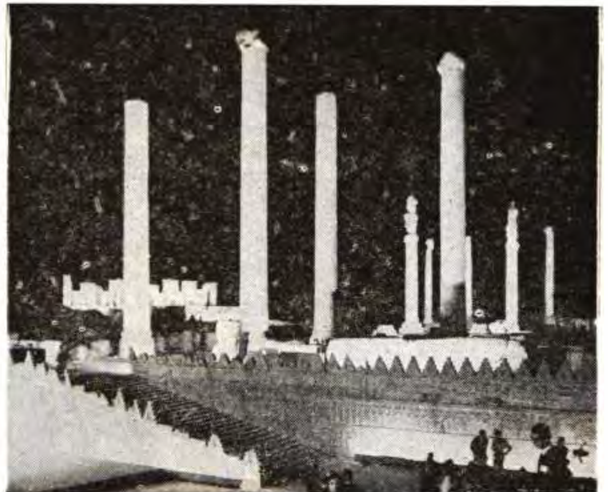
kuzey bölümünde batı - doğu olarak belirmiştir. Bu uzanışlar, kenar kıvrımları doğrultularına uymaktadır. Bu hareketler sonucu, İ.'ın pek geniş iç bölgelerinde yer yer dağlar, sırtlar ile bunlar arasında büyük çanaklar meydana gelmiştir. IV. Zaman içinde, eski kurak ve yarı kurak iklimler yine sürmüş, bu arada bâzı çanaklarda akarsu, göl ve rüzgâr tortulamaları olmuş, son kurak dönemde kenar bölgelerde yer yer lös birikmeleri de belirmiştir. Günümüze kadar orta bölgedeki çukur arazide kenar dağlardan sularla indirilen malzemenin ve rüzgârların savurduğu maddelerin biriktiği geniş çanaklar önemli yer tutmuştur. Bunlardan bir kısmı kevir adı ile anılan geçici tuzlu bataklıklardır. Bu bataklıkların kuruduğu mevsimde arazi tuzlu topraklarla örtülü bulunur. İ.'ın iç bölgelerinin kuzeyinde bu özelliği gösteren yerler Deşt - i Kevir (tuzlu çöl) olarak anılmıştır. Güneyde ise kum çölleri hâlinde kurak yerler uzanır. Buraları Deşt - i Lût adı ile anılmıştır. Tuzlu topraklardan meydana gelmiş veyâ kum, çakıl, kayalık yerler hâlinde belirmiş olarak bunların her ikisinde de yer yer birbiri içine geçmeler vardır.

Yeryüzü şekilleri: İ., çok yeri deniz seviyesinden 1 000 m den daha yüksek yerlerin geniş olarak bulunduğu bir ülkedir. Kuzeyde yüksekliği 3 000 m yi geçen Kuzey İ. sıradağları uzanır. İ.'ın bu bölümünde Hazar Denizi'ni İ.'ın iç bölgesindeki yaylalardan ayıran Elburz dağları 4 000 m yüksekliğindedir. Bunlar Hazar Denizi'nin güneybatısından Horasan'a kadar 1 000 km lik bir uzunluk gösterir. En yüksek ve sarp yerleri Tahran'ın kuzeyine düşer. Elburz dağları, genç kıvrım dağlarından olup, Hazar Denizi çöküntüsünün meydana geldiği zamanımıza çok yakın jeoloji devrinde yükselmiştir. Bu yeni yer kabuğu hareketleri zamanında ve daha sonra Elburz dağlarında volkanik olaylar da olmuş, bu arada 1 000 m yüksekliğindeki bir temel üzerinde yanardağ maddeleri yığılmış, andezit ve trakitlerin bu yığılması ile Demavend (5 670 m) yanardağı yükselmiştir. Buzullarla doldurulmuş bir krateri vardır. Günümüze çok yakın zamanlarda bu dağda yeni solfatar faâliyetleri (yeni yeni tütmeler) olmuş, 1925 yılında pek küçük bir volkan tepesi bile yığılmıştır. Bu volkanik olaylarda önce tüf püskürmeleri olmuş, bunların üzerine lâvlar yığılmıştır. Elburz dağlarında buzul devri izleri bulunduğu gibi, doruk bölümünde kalıcı karlar da önemli yer tutar. Volkanik arazi yakınlarında kükürtlü sıcak sular (kaplıcalar) vardır. Elburz dağları kurşun, demir ve kömür bakımından zengindir.

Doğuya doğru bu dağlık alan alçalır ve daralır, Aladağ ve Kopet dağına uzanır. Kopet dağları, yine kıvrım dağları olarak, Türkmenistan'ın Karakum çukur çöl ve bozkırlarının güney sınırı boyunca uzanır ve İ.'ın buradaki dağlık bir başka bölümü olarak yer tutmuş bulunur.

Elburz sıradağlarının batısında ise, içinde Urmiye Gölü ve havzasının ve buralardaki ovaların da bulunduğu İ. Azerbaycanı dağlık bölgesi uzanır. Bu bölge, batıda Türkiye'nin Doğu Anadolu dağlık bölgesine bitişir, kuzeyinde ise Azerbaycan ve Ermenistan bulunur. Burada, çoğu kıvrılmalar ve kırılmalar sonucu belirmiş olan yükselmelerle oluşmuş 2 000 - 2 500 m lik dağlarla, bunlar arasında derin vâdiler ve yer yer düzlükler vardır. Bölgenin en alçak yerleri bile 1 300 m yüksekliğinde ve 5 000 km² yüzölçümündeki derinliği pek az Urmiye (bugün Rezaiye) Gölü ile çevresindeki ovalardadır. Böylece, bütünü ile bu bölge, İ.'ın birçok yerleri gibi, deniz yüzünden çok yüksekte bulunan iç bölgeler özelliğindedir. Gölün hemen doğusundaki Tebriz Ovası, bu bölgenin başlıca geniş düzlüklerindendir. Buraları kapalı havzalar hâlindedir. Bu yüksek arazide, I ve II. Zaman tabakaları üzerine yığılmış Sehend volkan dağı (3 700 m) ile daha kuzeyde Savelan volkan dağı (4 500 m), bölgenin yüksek dağlarıdır. Bunların üzerinde krater ve kalıntıları, kalıcı karlar, yer yer buz yığınları ve buzul çağı izleri vardır.

İ.'ın güneyini çevreleyen sıradağlar, Güney İ. Dağları adı altında toplanır. Bu uzun dağ sıraları, Zağros Dağları adıyle Batı İ.'dan güneydoğuya doğru, yan yana sıralar hâlinde, kıvrım dağları olarak uzanırlar. Bu dağ sıralarının uzunluğu 1 200 km yi geçer, genişliği 200 km yi bulur. Çok yerde yükseklikleri 2 500 - 3 500 m yi bulur, yüksek dorukları ise 4 000 m yi geçer. Bu dağlar, Türkiye'nin Doğu Toroslar dağ sisteminin jeolojik yapısına yakın özellikler gösterir. Güney bölümlerindeki geniş alanlarda zengin petrol yatakları vardır. Bu dağların Mesopotamya düzlüklerine ve Basra Körfezine dayanan kenarları, yeni bir kırılma alanıdır. Dağların yapısında önemli payı olan Kretase ve eski Tersiyer tabakaları kalkerler ve fliş denilen marnlı - killi - şistli tabakalar görülür. Bu paralel dağ sıralarından iç bölgeye doğru uzanıldığında,

İRAN: Şiraz'da Persepolis harâbelerinden bir görünüş

İRAN: Âb - ı - Diz ırmağı üzerinden geçen güney demiryolu

burada kristalin taşlar ve I. Zaman filladları ile granit intrusion'larının yer tuttuğu, Miyosen'e kadar tabakaların da bulunduğu sıradağlara geçilir. Burada da genç arazi yapıları az değildir. Bu dağ sıraları üzerinde yüksek doruklar sıralanmıştır. Kûh - i Dena (5 180 m), Karun ırmağının kaynak bölgesindeki Zardeh - Kûh (4 550 m) gibi. Böyle yüksek dağlık yerlerde kalıcı karlar, buz yalakları, küçük buzullar vardır. Güney İ. dağ sıralarının bu iç bölümündeki dağlar arasında, kapalı uzun çukurluklar vardır ki, bunların bir kısmında sular birikerek büyükçe göller meydana gelmiştir. Bunlardan biri olan Niris Gölünün denizden yüksekliği 1 550 m dir.

Kuzey, Güney ve Batı İ. dağ sıraları (3 000 - 4 000 m) arasında kalan ve İç İ. Yaylaları adıyle anılan geniş yerler (yüksekliği çok yerinde 1 000 - 1 300 m), yeni yer kabuğu hareketleri sonucu yükselen yerlerinde yer yer dağların, çöken bölümlerinde geniş çukurlukların meydana gelmiş bulunduğu pek büyük bir bölgedir. Burası İ. arazisinin hemen hemen üçte ikisine yakınını tutar. Bu iç bölgeler, çevreyi kuşatan yüksek dağlardan ortalama olarak 1 500 - 2 000 m, hattâ bâzı yerlerinde daha da çok alçaktadır. Böylece hemen her yanı denizlerin tesirlerine kapalıdır. Burada bozkır ve çöllerde görülen yeryüzü şekilleri ve bu arada Orta Asya'da takır adı verilen tuzlu bataklıkların, kuruduktan sonra tuzlu topraklarla örtülmüş bulunan ovaların, taş molozlarıyle örtülü yerlerin, çıplak yamaçların ve düzlüklerin çok yer tuttuğu bölgelerdir. Birçok dağların çevreleri ve yamaçları, âdeta taş parçaları yığınlarıyle boğulmuş gibidir. Arasıra beliren sağnak yağmurlarıyle yamaçlar iyice süpürülmüş, arazinin çok yeri bitkilerden yoksun kalmıştır. Bu bölgenin dağlar arasında kalmış yerleri böyledir. Yezd ile Kerman arasında da bozkırlar uzanır.

Kuzey İ. iç bölgelerinin çöl tekneleri olarak, Tahran'ın güneyindeki uc göllerinden, Horasan kevir'lerine kadar geniş yerler tutan böyle arazi uzanır. Bu arada 55 000 km² lik yer tutan Büyük Kevir, yeryüzünün dibi düz olan en geniş çöllerinden biridir. Güneyde yer yer kumlarla örtülü kurak bölgeler uzanır. Buralarda verimsiz kum tepeleri geniş yerler kaplar ve 9 000 km² lik arazi bu özelliği gösterir.

İ.'ın güney dağlık bölümünün iç bölgeye uzanan yerlerinde yüksekliği 3 500 m yi geçen genç volkan dağları vardır. Bunlar Zağros kıvrım dağları ile iç bölgenin Med kütlesinin birbirlerine yaklaştığı yerlerde meydana gelmişlerdir. Burada yer kabuğu hareketlerine bağlı olarak kırılmalar sonucu yer yer yükselmeler ve çökmeler olduğu gibi, türlü alanlarda yeni yeni yanardağlar da belirmiş ve böylece tek tek yüksek dağlar yığılmıştır. Bunlar arasında Kûh - i Taftan (3 994 m), Kûh - i Basman (3 500 m) vardır.

Güney İ.'da Lût Çölünün doğu kenarında uzanan ve Afganistan ile Pakistan çöl teknelerini ayıran birtakım dağlar uzanır. Bunlar Doğu İ. Dağları'dır. Bu dağlar, kuzey-kuzeybatı - güney - güneydoğu doğrultusunda uzanır. Çukur çöller arasında 1 500 - 2 000 m yüksekliktedirler. Bu dağların yapısında granitler, II ve III. Zaman kalkerleri ve kumtaşları, birçok yerlerinde volkanik arazi yer tutmuştur. Arazinin birçok yerlerinde yeni lâv örtüleri vardır. İ.'ın bu doğu sınırı boyunda ve bu dağların hemen doğu yanında pek geniş Sistan bataklıkları ve gölleri vardır.

İklim ve bölgeler: İklim bakımından İ., birbirinden çok farklı bölgelerin bulunduğu bir ülkedir. Hazar Denizi'ne bakan çok nemli, hemen dâima yağışlı dağlık ve kıyı boyu bölge dışında, bütün İ. toprakları astropikal kurak bölge içindedir. İ.'ın bu kurak bölgeleri, Orta Asya kurak bölgelerine doğru uzanır. Ancak, memleketin kenarlarında uzanan, türlü derecelerden de olsa, deniz tesirlerini alabilen yüksek dağlık yerler, iç bölgelere ve dağlar arasındaki teknelere göre daha çok yağış alırlar. Bu arada, iç bölgelerin dağları nemlicedir.

Hazar Denizi'nin güney kenarını çeviren Elburz dağlarının kuzeye bakan yamaçları bol yağış (yılda 1 000 - 1 500 mm) aldığından, buraları zengin ormanlarla kaplıdır. Bunların bir kısmı iyi kaliteli ve verimli ormanlardır. Bu dağların eteklerinde sıralanmış bulunan dar kıyı ovaları çok nemlidir. Buralarda iyi pirinç yetiştirilir. Bu bol yağışlı bölge, yerine göre 10 - 40 km genişlik gösterir. Vâdilerin içinde birçok güzel köyler çevresinde yazlıklar, meyve ve sebze bahçeleri, çay fidanlıkları, tütün yetiştirilen yerler vardır. Burada bulunan Reşt (nüfûsu 144 000) şehri, Gilan eyâletinin merkezi olup, Sefid Rud deltasının kenarındadır. Burası İ.'ın ipek böcekçiliği, ipek kozası ve ham ipek ticaretinin merkezidir. Tahran'a işlek bir yol ile bağlı bulunduğu gibi, yakınındaki Bender Pahlavî limanına da bağlıdır. İ.'ın yine bu kuzey bölümünün doğu kısmında Mazenderan eyâletinin başlıca şehri olan Babol, Tahran'a çok iyi yollarla bağlanmış olup, Sovyet Rusya ile olan pamuk, ipek, pirinç ticaretinin önemli bir merkezidir. Daha doğuda, yine Hazar Denizi'nin yakınında Esterabad vardır. Hazar Denizi'nin kıyı boyunda birbirine yakın birçok şehir ve kasabalar kurulmuş ve gelişmiştir.

İRAN: Lût çölü kenarında bir vâha

İRAN: Abadan limanından bir gürünüş

Elburz dağlarının hemen güneyinde kurak bölge başlar. Yıllık yağış tutarı 300 mm ye, hattâ daha aşağı inmiştir. Burada 1 180 m yükseklikteki bir düzlükte İ.'ın başşehri Tahran vardır (nüfûsu 3 milyon). Halı, ipek, pamuk, tütün ve deri endüstri merkezi olan ve birçok yerleri modern şehir görünüşünde bulunan Tahran'dan, türlü yerleşme yerlerine doğru düzgün yollar uzanır. Transiran Demiryolu boyunda büyük bir hava limanı olan ve 1935'ten beri üniversitesi bulunan Tahran, son yıllarda çok gelişme göstermiştir. Bir bölümünde Tahran'ın da bulunduğu bu iç bölgelerde yazlar çok sıcak (aylık ortalama 30°), kışlar soğuk (aylık ortalama 1° ve daha az) tur. Buralarda sıcaklık oynamaları çok olan bir kara iklimi hüküm sürer.

İ.'ın kuzeybatı bölümünde, çok yeri dağlık olan İ. Azerbaycan'ı uzanır. Yüksekliği 2 000 - 3 000 m olan bu dağlar arasında çok geniş ve kapalı Urmiye havzası vardır. Bu havzanın bir kısmı ovadır (Tebriz Ovası gibi), bir kısmı ise, platolardır. Bu çukur bölgenin önemli bir bölümünü Urmiye Gölü (5 000 km², denizden yüksekliği 1 300 m) kaplamıştır. Bu bölgenin sulanabilen yerlerinde zengin meyve ve sebze bahçeleri, tütün, pamuk ve tahıl yetiştirilen arazi vardır. Birçok yerlerinde de hayvancılık yapılır. İ.'ın bu bölgesinin başlıca şehri, kendi adıyle anılan ovada ve Sehend volkan dağının kuzeyindeki Tebriz (nüfûsu 500 bin, denizden yüksekliği 1 340 m) şehridir. Burası, 1946'dan beri üniversitesi de bulunan bir ticaret merkezidir. Halı, deri, ipekli ve pamuklu kumaşlar sanayii de vardır.

İRAN: Kuzey İran'da Sefid Rud barajından bir görünüş

İ.'ın Hazar Denizi kıyılarının doğu bölümünden daha içerilere, Kopet dağlarına doğru gidildiği zaman, Horasan eyâletine girilir. Bu bölgenin çok yeri dağlıktır. Burada Heri Rud ve kolları boyunda verimli vâdi tabanları vardır. Horasan, İ.'ın kurak bölgelerinden olmakla beraber, zengin yerlerindendir. İ.'ın kuzeydoğu bölümünü içine alan bu geniş eyâlet, 1 000 m yüksekliğindeki yaylalar ve yer yer yükselen dağlık yerler hâlindedir. Bu dağlar arasında yüksek bozkırlar bulunmaktadır ki, buradan batıda ve güneyde tuzlu çöllere geçilir. Dağlar arasındaki sulanabilen arazide buğday, pamuk ve çeşitli meyveler yetiştirilir. Halıcılık önemli yer tutar. Bu eyâletin merkezi Meşhed'dir. Her yıl 50 - 100 bin Şiînin ziyaret ettiği bir yerdir. Denizden 970 m yüksekte ve 417 171 (1966) nüfûslu olan bu şehir, Türkistan ve Afganistan'a uzanan kervan yollarının kavşak yerinde canlı bir ticaret merkezi olmuştur. Meşhed ile onun 65 km batısında Nişâbur'un, Türk târihinde önemli yerleri olmuştur.

İRAN: Bir çimento fabrikası

Eski bir geçmişi olan Tûs (b. bk.) şehrinin yerine geçen Meşhed, zamanla çok büyümüştür. Meşhed, büyük bir bilim merkezi hâlinde gelişmiş, birçok bilim adamı ve şâirlerin (Firdevsî, Hayyâm ...) yetiştiği, Türk ve İ. sanatının birçok eserlerinin bulunduğu bir şehir olmuştur.

İ.'ın güneyini çeviren ve yerine göre 300 - 400 km lik genişlik gösteren yüksek dağlık kuşakta da çeşitli bölgeler vardır. Burada uzanan Luristan'daki vâdiler ve yaylalar pek eski medeniyetlerin doğduğu yerler olmuştur. Eski Media buradadır. O devirlerin önemli şehri olan Ekbatana'nın yerinde Hemedan şehri gelişmiştir. Elvend dağının kuzey eteğinde kurulmuş bulunan Hemedan (nüfûsu 61 944 [1966]), Bağdad ve Tahran ile Tebriz'den uzanan yolların kavşak yerinde, maroken deri yapımının yer tuttuğu, deve tüyünden halıların yapıldığı bir sanayi şehridir. Daha güneybatıda 188 000 (1966) nüfûslu Kermanşah, Elam medeniyetinden kalma eski eserlerle dolu bir şehir ve Bağdad - Tahran kara ve hava yolları üzerinde canlı bir ticaret merkezidir.

Daha güneydoğuda Huzistan eyâleti başlar. Burası târihte ünlü bir yer tutan bir bölgedir. Zağros dağlarının eteğinden Şattü'l Arab'a doğru ve Basra Körfezi kıyılarına

İRAN: Ahvaz'da büyük demiryolu köprüsü

kadar uzanan geniş ve verimli ovadan Karun ırmağı geçer. İ.'ın başlıca petrol bölgesi olarak burada gelişmeler olmuştur. Bugün buralarının en işlek ve gelişmiş yerleşme yerleri Ahvaz, Şuster, Abadan'dır. Bunlardan Ahvaz, bölgenin merkezi, Transiran Demiryolu üzerinde işlek bir istasyon ve petrol borularının başlangıç yeridir. Burada Karun ırmağı üzerinde 1 032 m uzunluğunda bir demir köprü vardır. İ.'ın zengin petrol yatakları, I. Dünya Harbi'nden az önce, Ahvaz'da ve Meydan - ı Meftun'da işletmeye açılmıştır. Daha bu yüzyılın başlarında bir köyden ibâret olan Ahvaz, kısa bir süre içinde endüstri ve ticaret merkezi olmuştur. Biraz daha güneyde İ.'ın liman şehri olan (nüfûsu 270 726 [1966]) Abadan vardır. Burada dünyanın en büyük petrol rafinerilerinden biri bulunmaktadır. Bu limandan yapılan petrol ihracatı yılda ortalama 30 milyon tonu geçer.

Daha güneyde Fars eyâletine girilir. Burada dağlarla havzalar başlıca yeryüzü şekilleridir. Bir zamanlar İ.'ın en parlak, en kalabalık yerlerinden biri buraları olmuştur. Denizden 1 600 m yükseklikte, iyi sulama yapılan verimli bir bölgede, gül bahçeleri arasında serpilmiş olan İsfahan, üç yüzyıl kadar önce çok gelişmiş, o zaman için dünyanın büyük şehirlerinden biri durumuna gelmiş, sonraları bu gelişmesi duraklamış eski bir şehirdir. Bugün de 575 001 (1966) nüfûsu ile İ.'ın büyük şehirlerindendir. Eski el sanatlarından halıcılık, gümüş ve ağaç işlemeciliği yanında dokuma endüstrisi de gelişmiştir. Birçok Türk eserlerinin bulunduğu İsfahan, eski bir kültür merkezidir. Daha güneydoğudaki bölgede Şiraz ve Kerman da eski ve önemli şehirler olarak gelişmiştir. Şiraz, İ.'ın târihî şehirlerindendir. Türk târihinin de en tanınmış şehirlerinden biridir. Denizden 1 585 m yükseklikte, çıplak ve kalker yapılı dağlarla çevrili bir vâdide kurulmuş bulunan Şiraz, Orta Çağda büyümüş, zaman zaman başşehir olmuş, bugün de İ.'ın büyük şehirlerinden biri olarak kalmıştır. Meyve ve gül bahçeleri ile bağları ünlüdür. Eski el sanatları yanında bugün İran'ın bir sanayi ve ticaret merkezidir. Hâfız, Sâdî, Urfî, Figanî gibi İ. şâirleri Şirazlıdır. Bu kültür merkezinde Farsçanın örnek sayılan bir diyalekti konuşulur. Fars eyâletinin şehirlerinden olan ve Basra Körfezinin kuzeydoğu kıyısında İ.'ın başlıca limanı bulunan Buşehr, Şiraz'ın iskelesidir. Bu kıyı boyunda pek sıcak ve bunaltıcı bir iklim hüküm sürer. Daha doğuda Hürmüz Boğazının kuzey kıyısındaki Bender Abbas, Kerman ve çevresinin iskelesidir. Abadan yakınındaki Bender Şahpur da bu çevrenin limanlarındandır.

İ.'ın çok geniş yer tutan iç bölgelerinin güney kenarındaki Yezd şehrinden sonra çöl bozkırları ve çöller uzanır. Buralarda Deşt - i Kevir ve Deşt - i Lût uzanır. Lût çölü dünyanın en sıcak yerlerinden biridir. Burada yer yer vâhalar yerleşme yerleridir. Bu iç bölgelerde yıllık yağış miktarı 200 mm den azdır. Yaz sıcaklık ortalamaları 35 - 40 dereceyi bulur, kışın ise sıcaklık —20 dereceye kadar iner. Bu vâhalar ve yakın çevrelerinde bahçeler ve ekilen yerler vardır. Denizden 1 280 m yükseklikte bulunan Yezd şehri, kervan yollarının eski bir kavşak yeri olmuş, bugün de yol uğrağı olarak gelişmiştir. Buşehr - İsfahan - Yezd, Tahran - İsfahan - Yezd, Kerman - Yezd yolları buradan geçer. Önemli bir ipek endüstrisi merkezi olmuştur.

Akarsular: İ., büyük ırmakları bulunmayan bir ülkedir. Memleketin iç bölgelerinde çok geniş kurak bozkırların ve çöllerin bulunması, uzun ve güçlü ırmakların gelişmesine engel olmuştur. Yalnız dağlık bölgelerde kar suları ve kaynaklarla beslenen orta derecede ırmaklar meydana gelmiştir. Bunlar arasında Zağros dağlarından beslenerek Şattü'l Arab'a karışan Karun, Elburz dağlarından beslenen Sefid Rud, Meşhed taraflarındaki Heri Rud, Urmiye Gölü'ne dökülen Akçay, Tahran güneyinde Derya - i Memek'e dökülen Karaçay başlıcalarıdır. Bunlardan Karun, İ.'ın su taşıtları işleyebilen tek ırmağıdır. Kaynağını Bahtiyarî dağlarından alır, Zağros dağlarını derin vâdiler içinde geçer, Şuşter şehrinden itibaren su taşıtlarına elverişli bir ırmak durumunu alır ve Şattü'l Arab deltasında bu nehre karışır. Dağlardan beslenerek iç bölgelere inen akarsular, kumlar arasında kaybolur veyâ bir uc gölünde sona ererler. İ.'ın en büyük gölü Urmiye Gölü'dür (5 000 km²).

Bitki örtüsü: İ.'ın dağlık yerlerinde çeşitli özellikte ormanlar vardır. Hazar Denizi kıyı bölgesinde, Karadeniz bitki topluluğunu andıran gür bir orman örtüsü meydana gelmiştir. Böyle yerlerde ve yaylalarda yüksek bozkırlar geniş yer tutar. İç bölgelerin çukur yerlerinde tuzlu bataklıklar ile çöl bozkırları ve kum çölleri uzanır. Vâdiler boyunda ve sulanabilen verimli topraklarda çeşitli kültür bitkileri (buğday, pirinç, tütün, haşhaş, pamuk, sebzeler ve meyveler) yetiştirilmiştir. Kurak bölgelerde bunlar birer vâha görünüşündedir. Vâhalar da çoktur.

İRAN: Abadan rafinerilerinden bir görünüş

İRAN: Kerpiç evlerden kurulu bir köy

Nüfûs, yerleşme: İ.'ın esas halkı İ.'lılardır ki, nüfûsun % 66 kadarını tutar. Nüfûsun % 19 kadarı da Türklerdir. İ.'lılar, Milâttan binlerce yıl öncesinden beri İ. Yaylasında yaşamışlardır. İslâmiyetin yayılması ile ilgili olarak, bu ülkede İ.'lılarla Türkler ve kısmen Araplar arasında uzun yüzyıllar boyunca karışmalar olmuştur. İ. nüfûsunun % 20'si şehirlerde yaşar. Ülkede 3 milyon nüfûslu bir şehir (Tahran), 100 000'den çok nüfûslu 8 (Tebriz, İsfahan, Meşhed, Hemedan, Şiraz, Reşt, Kerman, Abadan) şehir, 50 000'den fazla nüfûslu 12 şehir ve bunların dışında 5 - 10 bin nüfûslu birçok kasabalar vardır. İ.'da köylü nüfûsunun yaklaşık olarak beşte biri göçebedir. 50 yıl kadar önce bunların sayısı çok daha fazla idi ve göçebe nüfûsu 3 milyon kişiyi buluyordu. 1925'ten beri köylere yerleştirmelerle bu sayı azaltılmıştır.

İ.'da nüfûs sıklığı, bölgelere göre çok değişik durumlar gösterir. Kalabalık nüfûslu yerlerde km²'ye 60 - 80 kişi düşer, hatta bâzı yerlerde bunu da geçer. Bozkırlarda bu miktar çok azalarak km² ye 3 - 5, çöl bozkırlarında 2'ye iner. Çöllerde ise bu miktar da kalmaz. Hemen hiç yerleşilmemiş ve nüfûsu bulunmayan çöller İ.'da geniş yer tutar. 1928'den bu yana ahalinin giyimi Avrupalılaşmıştır.

İ. eyâletlerinin en büyükleri Horasan, Kerman, İsfahan ve Tahran'dır. 3 milyona yakın nüfûsu ile Tahran aynı zamanda İ.'ın başkentidir. İ.'ın öteki eyâletleri arasında Gilân (merkezi Reşt), Doğu Azerbaycan (merkezi Tebriz), Batı Azerbaycan (merkezi Rezaiye), Kerman, Huzistan (merkezi Ahvaz) ve Fars (merkezi Şiraz) vardır. İ.'lıların dini İslâmdır. Nüfûsun çoğu Şiî'dir. Nüfûsun % 10 kadarı ise Sünnî'dir.

İ., ilk çağlarda parlak bir medeniyet merkezi olmuş, birçok şâir ve edipler yetişmiştir. 1944 öğretim kanunlarına göre 7 - 13 yaşları arasında okula gitme mecburiyeti vardır. Bununla beraber, henüz okuma yazma bilmeyenlerin sayısı çoktur. Okulların pek çoğu devlete âid olup, öğretim parasızdır. Sayıları 9 bin kadar olan ilkokullar, 4 sınıflı köy okulları ile 6 sınıflı şehir okullarında 1 milyon kadar öğrenci vardır. Bundan sonra orta dereceli okullar bulunmaktadır ki, buradan daha yüksek okullara ve üniversitelere öğrenci yetiştirilir. Ayrıca, orta dereceli ve yüksek dereceli meslek okulları vardır. Üniversiteler ve çeşitli kolları, Tahran, Tebriz, İsfahan, Meşhed ve Şiraz'dadır. Okuma çağları geçmiş olanları yetiştirmek üzere gece öğretimi de yapılmaktadır.

Ekonomi: İ. bir tarım ve hayvancılık ülkesidir. Nüfûsun dörtte üçünden fazlası bunlarla geçinir. Fakat bu kaynakların yanında petrol, memleketin en büyük tabiî zenginliğidir. İşlenmiş maddelerin çoğu İ.'a dışarıdan gelir. Petrol ihracatından sağlanan para, bu ithal maddelerinin çoğunun bedelini karşılar. İ. arazisinin % 15 kadarı tarla, bağ ve bahçe, % 11 kadarı orman, çalılık, fundalık, % 15 kadarı otlak ve bozkır, yarıdan çoğu ise çöl bozkırları, çöl ve verimsiz arazidir.

İ.'da en çok koyun beslenir (20 milyona yakın). Koyunlarının yünleri, aranan kaliteli cinstendir. Bu arada Horasan yünleri çok istenir ve İ. halılarının çoğu bununla yapılır. Tebriz, Hemedan, Kerman halıları ünlüdür. İ.'da keçi (7 milyon), sığır (4 milyon), at ve eşek (1,5 milyon) vardır.

Tarım ürünleri arasına en çok buğday ve arpa elde edilir. Meyveler ve sebzelerle pirinç, şeker kamışı, kavun karpuz, tütün, çay, pamuk ve dut ağacı da çok yetiştirilir. Dut ağacı, ipekçiliğin ham maddesini verir. İ.'ın yalnız kuzeyindeki dar bir kıyı şeridinde sulamaya ihtiyaç olmadan kolaylıkla ürün yetiştirmek mümkündür. Güneyde sulama kanalları açmak ve yeterince sulamakla hurma yetiştirilmektedir. Memleketin güneyinde ve güneydoğusunda su bulma işi önemli bir problem olmuş bulunduğundan, buralarda yeraltı sularından çok yararlanmak gerekmiştir. Birçok bölgelerde bugün de eski usullerle tarım yapılır. Yedi yıllık plânlarla bu çalışmalarda yenilik yapılması yoluna gidilmiştir.

Eskiden beri İ.'da önemli yer tutmuş bulunan halıcılık, dokumacılık ve örücülük, mâden ve deri işlemeciliği gibi el sanatları yanında, son yarım yüzyıl içinde çeşitli endüstri kolları da gelişme yoluna girmiştir. Bu arada dokuma, çimento, konserve, şeker fabrikaları, dökümcülük, bâzı kimya endüstrisi kolları ve petrol rafineri işleri vardır. Mâden bakımından İ.'ın zenginlikleri bulunmaktadır. Kuzey ve batı bölgelerinde kömür, Tahran - Semnan kuzeyi ile Yezd ve Keran arasında demir mâdenleri, Damgan'da altın, Anarak'ta nikel mâdenleri vardır. Ayrıca, boksit, kurşun, antimon, kobalt, gümüş, kalay, bakır, kükürt ve tuz mâdenleri bulunmaktadır. Horasan'ın türkis adlı mavimsi - yeşilimsi mücevherleri ünlüdür.

İ.'ın en büyük zenginlik ve enerji kaynağı geniş ölçülü petrol yataklarıdır. Bugün işletilmekte bulunan petrol yatakları Huzistan eyâletinde ve Kermanşah'takilerdir. Petrol elde etme bakımından İ., dünya petrolünün % 6'sını vermiş, petrol ülkeleri arasında dördüncü sırayı almıştır. Türlü sebeblerle yıllara göre farklı miktarlarda petrol elde edilmiş bulunmakla beraber, meselâ 1950'de işletilen 71 kuyudan 32 milyon ton petrol çıkarılmıştır. Türlü târihlerde bulunmuş ve yine ayrı târihlerde işletmeye açılmış bulunan İ.'nın petrol yatakları, 200 - 1 800 m derinliklerde bulunmaktadır. Mescid - i Süleyman'da 200 m, Haft Kel'de 700 m, Naft Safid'de 1 000 m, Pazanum'da 1 800 m gibi.

İ.'ın bu bölgesinde petrol «Asmari kalkerleri» adı ile anılan Oligosen ve Miyosen kalkerleri içinde ve az eğimli gevşek antiklinallerde, hafif bir gaz basıncı altında bulunmaktadır. Böylece çok elverişli jeolojik işletme şartları göstermektedir. İngilizler, kontrol kuyuları açmakla ve bu kuyularla gazın basıncını, petrolün ve suyun seviyesini dâima göz önünde tutarak, bu şartları iyi incelemiş, işletme tekniğini bunlara uydurmuşlardır. Gaz veren kuyular kapatılmış, böylece basınç değişmemiş, petrolün seviyesi az bir değişmeye uğramıştır.

İ.'da petrol ilk defa bu yüzyılın başlarına doğru mâden mühendisi W. K. d'Arcy tarafından Basra Körfezi'nin 200 km kuzeyinde, Zagros dağları eteğindeki Meydan - ı Naftun'da bulunmuştur. D'Arcy, memleketin kuzeyi dışında, bütün İ.'da 66 yıl sürece petrol arama ve işletme imtiyazını 1901'de almış, sonradan Mescid - i Süleyman olarak adlandırılmış olan petrol sahasını 1908'de bulmuştur. 1909' da, sonraları Anglo - Iranian Oil Co. Ltd. adını alan ve hisse senetlerinin çoğu İngiltere'nin eline geçen, başlangıçta adı Anglo - Persian Oil Co. Ltd. olmuş bulunan ortaklık kurulmuş, dünyanın üçüncü büyük petrol ortaklığı olmuştur. 160 gemi ile dünyanın en büyük tanker filosuna sahip olmuş, çok geniş ölçüde sermaye kurmuştur. 1933'te İ. hükûmetince kaldırılan imtiyazdan sonra

İRAN: Bir demiryolu destek duvarı

yeni birtakım anlaşmalara gidilmiş, 1951'de memleketin petrol endüstrisi millîleştirilmiş, bu defa İran Millî Petrol Ortaklığı işi ele almıştır. İlk zamanlarda petrol üretiminde azalma olmuş, fakat sonraları verim artmıştır. İ.'ın bütün petrol çıkarma alanları, uzunluk toplamı 2 300 km yi geçen petrol boruları (pipe - line) ağı ile Abadan'a bağlanmıştır.

Ulaştırma: İ.'da bir yandan dağlık bölgelerin memleketin kenarlarında önemli yer tutması, öte yandan bunlar arasında çok geniş çöl bozkırları ve çöllerin bulunması sebebi ile uzun süre yol ve ulaştırma bakımından güçlüklerle karşılaşılmıştır. Daha elli yıl öncesine kadar kurak İ.

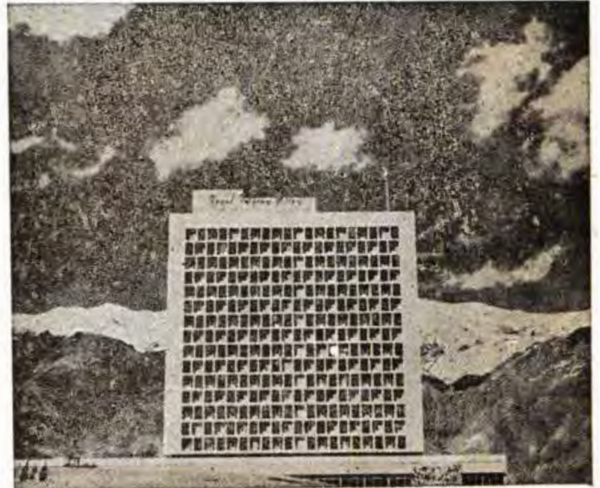
İRAN: Kuzey İran'ın çay bahçelerinde bir köylü

İRAN: Tahran'da bir cadde

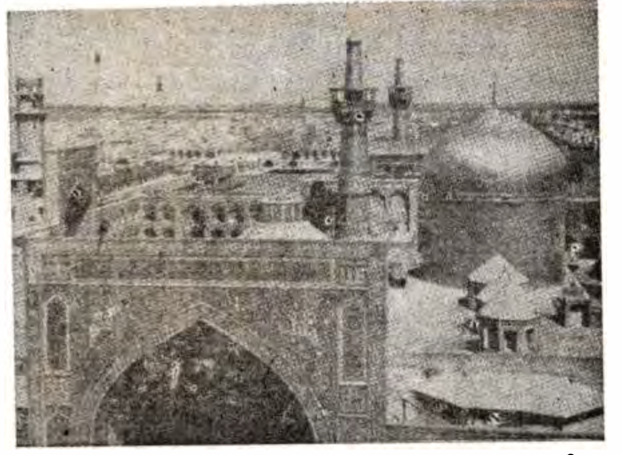
yaylalarının yolları, pek eski çağlardan beri kervanların işlemeleri ile meydana gelmiş toprak yollar özelliğindeydi. Yalnız kuzeyde Tahran ile Hazar Denizi arasında iyi bir şose vardı ki, bu yol Tahran'ı ve Hemedan'ı denize bağlıyordu. Güneyde Basra Körfezinden başlayan ve Zagros dağlarını aşarak İ. Yaylasına giren yollar, geçilmesi çok güç dağ yolları idi. Bunlar Ahvaz - İsfahan ve Ahvaz - Hemedan yolları idi. Dağlık yerlerden geçen yollar iniş çıkışları ve pek çok tehlikeli virajları ile gidiş gelişi zorlaştırıyordu. Bu arada Meşhed - Tebriz yolu, Elburz dağlarının güneyi boyunca uzanarak bütün kuzey İ.'ı geçmekte idi. Bugün geniş çöl bölgeleri dışında, İ.'ın kenar bölgelerinde düzgün kara yolları yapılmış, demir yolları da çoğalmıştır. Hazar Denizi kıyı bölgesinde ve güneyin petrol çıkarma bölgesinde iyi yollar yapılmış, bu iki bölge yine düzgün yollarla birbirine bağlanmıştır. Bu kara yolu ağları bir yandan Türkiye'ye, bir yandan da Irak'a bağlanmıştır. Çok işlek Erzurum - Ağrı kara yolu, Gürbulak gümrük kapısından sonra Tebriz ve Tahran'a uzanır.

İ.'ın demiryolları 3 000 km yi geçer. Başlıcası Trans-iran Demiryolu'dur. Bu yol, Hazar Denizi boyundan Reşt ve Tahran'a, buradan Basra Körfezindeki Bender Şahpur'a

İRAN: Tahran'da yeni bir otel

1

2

3

4

5

6

İRAN: 1. Abadan rafinerisi; 2. Meşhed'de İmam Riza Türbesi; 3. İran Rivierası (Ramsan); 4. Kerec Barajı; 5. Sipehsalar Câmii (Tahran); 6. İbn Sina'nın mezarı

İRAN: Millî Petrol Ortaklığı (Tahran)

uzanır (1 394 km). Tebriz - Tahran demiryolu (443 km) da yapılmıştır. Demiryolu Tahran'dan Meşhed'e uzanmaktadır. Yine Tebriz'den kuzeydeki Culfa'ya uzanan bir demiryolu daha vardır. Güneydoğuda Zahidan'dan itibaren Pakistan demiryollarına bağlantı olmuştur. İ.'ın demiryolu ağının buraya bağlanmasına çalışılmaktadır. Şimdi Türkiye - İ. - Pakistan'ı birbirine bağlayacak bir CENTO Demiryolu yapılmasında fayda görülmüştür. Türkiye - İ. Demiryolu ağlarını yakın bir gelecekte birbirine bağlayacak olan ve Pakistan'ın demiryolu ağlarına uzanması düşünülen CENTO Demiryolunun önemli bir amacı, İ. ve Pakistan'ın transit ticareti için Türkiye demiryolları üzerinden Avrupa'ya ulaşımı sağlayacak etkili işletmedir. Bu sebeple İ. ile Türkiye arasındaki bağlantı hattı 1971'de işletmeye açılmıştır.
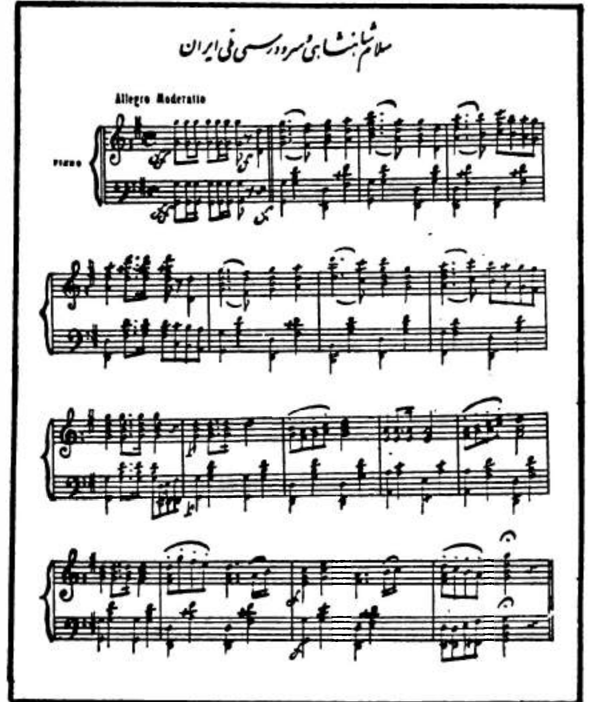
Ticaret: İ., ithalâtından çok ihracat yapan bir ülkedir. İ.'ın ihraç ettiği başlıca maddeler, başta petrol ve ilgili maddeleri olmak üzere pamuk, halı, meyve, pirinç, yün, deri, çeşitli târihlerde afyon v. b. dır. Elde edilen petrolün % 80'den çoğu ihraç edilir. İthal ettiği mallar arasında şeker, dokumalar, çeşitli makineler, demir, çelik, çay vardır. Alışveriş edilen başlıca memleketler Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyet Rusya, İngiltere, İtalya, Japonya ve Fransa'dır. Türkiye ile de alışverişinin geliştirilmesine çalışılmaktadır. Basra Körfezi'nde ve Hazar Denizi'nde işleyen ticaret ve yolcu gemileri vardır. Başlıca ithalât ve ihracat limanları Abadan, Buşehr, Bender Abbas, Bender Şahpûr'dur. Urmiye gölünde ve Karun ırmağının aşağı kesiminde taşıtlar işler. İ., Tahran hava limanı ile dünya hava ulaştırmasına bağlanmıştır. Iranian Airways, memleket dışı ve içi hava seferleri yapmaktadır.

Târih: İ., «Arya ülkesi» demektir. Pehlevîce Ariana'dan türemiştir. Bu ad, belli bir kavmin veyâ devletin yurduna tekabül etmediği halde, XIX. yüzyıldan bu yana siyasî maksatlarla ihya edilmiştir. Aslında, İ. adı verilen bu yaylada, başka kavimler yaşamış ve devletler kurmuşlardır. Yapılan arkeolojik kazılardan, Basra körfezine akan ırmaklar vâdisinde Milâttan üç bin yıl önceleri, batı Hindistan'dan gelen Proto negroidlerin yaşadığı ve ayrıca maden devri başlarında, İ.'ın her yanına yayılan, kültürü ileri, kalabalık bir kavmin Türkistan'dan geldiği, göç istikametlerinden anlaşılmıştır. İ. platosuna gelen bu kavmin, Zagros dağları bölgesine yerleştiği bilinmektedir.

İ.'da târih devri Elâm bölgesinde başlamıştır. Elâmlıların Milâttan 5 - 6 bin yıl önce güney - batı İ.'a geldikleri sanılmaktadır. Birtakım İndo - İ. menşeli yeni insanlar da, M. Ö. iki bininci yılın başlarında Hazar Denizi'nin doğusundan Sogdiana ve Baktria yoluyla İ.'a girmişlerdir. Bunlardan Kas'lar, M. Ö. 1750'de Zagros'lardan İ.'ın güney - batı bölgesi ile Mesopotamya'ya akarak buraların karışmasına sebep olmuşlardır.

Asur tabletlerinden, kendilerine Mata ve kuzey - batı İ.'daki ülkelerine Matapim denildiğini öğrendiğimiz Med'lerin adı, M. Ö. IX. yüzyılda duyulmaya başlamıştır. Bu kavmin ayrı bir dil konuştuğu muhakkaktır.

Med'ler M. Ö. VIII. yüzyılın sonlarında veyâ VII. yüzyılın başlarında bir devlet kurmuşlardır. Bu çağlarda Asur hükümdarlarının Media üzerine pek çok akınlar yaparak şehirleri yıktıkları bilinmektedir. Herodotos'a göre, Med devletini kuran Deiokes (Dayukku, b. bk..) tir. Deiokes Hemedan'ı merkez yapmış ve Med'lerin birliğini sağlamaya uğraşmıştır. Yerine oğlu Phraortes (Fravartiş) geçmiş, Asurbanipal'le yaptığı bir savaşta ölmüştür (M. Ö. 653). Onun yerine de oğlu II. Keyaksar geçmiştir. İlk iş olarak Asurlular gibi bir ordu kurmuştur. Asurlular üzerine yürüyerek Ninova'yı kuşatmıştır. Bu sırada İskitlerin Kafkasları aşarak Azerbaycan'a girdiklerini duyunca geri

İRAN: Millî Marş notası

İRAN: Şehinşah Riza Pehlevî Türkiye'yi ziyaretinde Atatürk'le birlikte

dönmüş, Saka'larla savaşmıştır. Fakat esir düşmüştür. Ancak bir ziyafette sarhoş ettiği Saka büyüklerini hile ile öldürterek, kendisini ve memleketini kurtarmıştır. Babil kralı Nabupolassar'la birleşerek ortak düşmanları Asurlular üzerine yürümüştür. M. Ö. 616'da Ninova'yı alarak Asur devletine son vermiştir. Bu devletin mirasına konan Med'lerin sınırı Anadolu'ya erişmiş ve Lydia ile komşu olmuşlardır.

İki devlet arasında başlayan çarpışmalar yedi yıl sürmüştür. Sonunda sınır Kızılırmak olmak üzere barış yapılmıştır (M. Ö. 585). Bir yıl sonra Hohaşter ölmüş, yerine geçen oğlu Astyages, büyük bir ihtişam içinde saltanat sürmeye başlamıştır. Babil'deki karışıklıklardan istifade etmek üzere oraya gittiği bir sırada, Kuruş (Kyros, Cyrus) isyan etmiştir. Media'ya dönen Astyages, Kuruş'a yenilmiş ve böylece Med devletine son verilmiştir (M. Ö. 550).

Büyük Kuruş kral olduktan sonra, Med kralı Astyages'e isyan ederek Akhaimenidler devletini kurmuştur (M. Ö. 550). Kuruş, ülkesinde tam bir güvenlik sağladıktan sonra, Anadolu üzerine hareket ederek Lydia kralı Krösus (Yun. Kroisos) u yenmiş ve kendisini Sardes'e kadar tâkip etmiştir. Kuşattığı Sardes'i zaptederek Krösus'u esir almış ve böylece Lydia devletine son vermiştir (M. Ö. 546).

İRAN: İran Müzesi'nde Taht-ı Cemşîd eserlerinden Akhaimenid'lere âid bir sütun başı

Doğuda Saka'larla çarpışan Kuruş, nihayet teşkilâtını kurarak her yana vâliler tâyin etmiş, sonra da Babil üzerine yürüyerek kral Nebonid'i yenmiş ve Babil'i almıştır (M. Ö. 539). Buhtunnasr (Nabu - kudur - usur) ın Babil'e getirmiş olduğu İsrailoğullarının esaretine son vererek onları memleketlerine göndermiştir. Kuruş son zamanlarında bir savaş sırasında öldürülmüştür (M. Ö. 529). Yerine geçen oğlu Kambuciya (Kambyses), kardeşiyle ve karışıklık çıkaranlarla mücadeleden sonra Mısır'a sefer ederek Amasis'i esir almış ve orayı zaptetmiştir (M. Ö. 525). Yolda öldürttüğü kardeşinin adıyla çıkan sahte bir şahsın topraklarına hâkim olduğunu duyunca intihar etmiştir. Yerine aynı hânedandan Darayavahuş (Dareios) tahta geçmiştir (M. Ö. 521). Birkaç yıl iç ihtilâlleri bastırmakla uğraştıktan sonra fütuhata devam etmiştir. Hindistan'ı, Yunanistan'ı ve Mâverâünnehr'i almak niyetinde idi. M. Ö. 517'de Mısır'a gitmiş, dönüşünde Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Saka'lar (İskitler) üzerine yürümüştür (M. Ö. 515). Bu seferden hiçbir şey elde edemeden geri dönen Darayavahuş, Hind'e gitmiştir (M. Ö. 512). Pencab havalisini almıştır. Batı Anadolu'ya göç etmiş Yunan kolonilerini Sparta ve Atina'lıların desteklemesine kızan Darayavahuş, tanınmış kumandanlarının idaresinde Sparta ve Atinalıları mağlûp etmek için üç yüz parça gemi göndermiştir. Bu savaşta Darayavahuş kuvvetleri yenilmiş (M. Ö. 479), Darayavahuş da M. Ö. 486'da ölmüştür. Yerine geçenler mevcut toprakları muhafazaya uğraşmışlardır. Bu sülâleden III. Darayavahuş zamanında Büyük İskender bu soyun elinde bulunan toprakları istilâ etmiştir. III. Darayavahuş asker toplamak üzere kendi adamları tarafından öldürülmüştür (M. Ö. 330). Böylece Akhaimenidler devri sona ermiştir.

Medlerin ve Parsların ülkesi yedi yıl kadar İskender'in idâresinde kalmıştır (M. Ö. 330 - 323). Onun ölümünden sonra, İskender âilesinin ve generallerinin çekişmesi sonucu karışıklıklar devam etmiştir. Sonuç olarak Suriye ve Pars toprakları Seleukos'a düşmüştür (M. Ö. 306 - 281). Ona bağlı kimselerin hâkimiyeti bu yerlerde pek uzun sürmemiştir. III. Antiokhos zamanında Parthlardan Arsakes'in ortaya çıkmasından sonra kuzey ve batı İ.'daki idâreleri son bulmuştur (M. Ö. 250).

İ. denilen topraklarda sağlam bir otoritenin bulunmayışından yararlanan ve bu yerlerin kuzey - doğusunda Horasan'da yaşayan Parth soyundan Arsakes (Arşak) adlı bir başbuğ, aş. yu. M. Ö. 250 yıllarında ortaya çıkarak İ.'ın kuzey - doğusuna hâkim olmuştur. Üç yıl sonra bir savaşta öldürülmüştür. Yerine geçen Tirdates, 34 yıl hüküm sürmüştür. Suriye ve batı İ.'ı elinde tutan II. Seleukos'la yaptığı bir savaşta yenilmiştir. M. Ö. 214 yılında hükümdar olan oğlu Erdevan, III. Antiokhos'la yaptığı savaşta yenilmiş, asıl Parth topraklarına çekilmiştir. Fakat sonunda barış yapmışlar ve Seleukoslar, Parth devletinin istiklâlini kabul etmişlerdir. Endevan'ın ölümünden sonra oğlu Feriyapit 15 yıl hükümdarlık etmiştir. Ondan sonra oğlu I. Ferhâd, M. Ö. 174'te ölümüne kadar Mazenderan ve Rey havalisini yeniden devletine katmıştır. Ondan sonra kardeşi I. Mithridad hükümdar olmuştur. Batısında bulunah Seleukos devletinin zayıflığından yararlanarak devletinin sınırını doğuda Pencâb'a, batıda Mesopotamya'ya kadar genişletmiştir. Yerine geçen oğlu II. Ferhâd, VII. Antiokhos'la savaşmıştır. Ferhâd Saka'lardan yardım istemişti. Fakat ücretlerini ödemekten kaçındığı için, bu sefer onlarla savaşmış ve Saka'larla yaptığı bir savaşta öldürülmüştür (M. Ö. 125). Bundan sonra bu hânedânın en büyük hükümdarı bulunan II. Mithridad, Batıda Ermenilerle savaşmıştır. Anadolu'ya kadar hâkimiyet kurmuş olan Romalılar da Pontuslarla çarpışıyorlardı. Bu sebeple II. Mithridad Romalılarla münasebetler kurmuştur. Doğuda Saka'larla savaşmıştır. Mithridad'ın ölümü (M. Ö. 76) nden sonra ülke karışmıştır. Bu sebeple Erd'in saltanatına kadar (M. Ö. 55) bu ülkede olup bitenler bilinememektedir.

Ermenilerle anlaşarak Parthların ülkesine yürüyen Roma kumandanı Crassus (b. bk.) un, Erd'in bir kumandanına yenilmesi ve sonra öldürülmesi (M. Ö. 53) bütün Mesopotamya'nın Parthların eline geçmesini sağlamıştır. Suriye'yi zapteden oğlu Paker'in savaşta öldürülmesi üzerine saltanatı oğlu IV. Ferhâd'a bırakmıştır (M. Ö. 37). Ferhâd babasını ve kardeşlerini öldürmüş ise de, küçük oğlu V. Ferhâd da onu öldürmüştür (M. Ö. 2). V. Ferhâd, Roma imparatoruna sığınan kardeşlerini de öldürmek istemiştir. Fakat M. S. 4 yılında tahttan indirilmiş ve öldürülmüştür. Bu devirde Parthlar, Romalılarla savaş hâlinde idiler. I. Belaş iç kargaşalıkları bastırmış ve kardeşi Tiridates'i Ermenistan tahtına oturtmuştur. Romalılarla yapılan on bir yıllık uzun savaşlar sonunda bu durumu Romalılara kabul ettirmiştir. M. S. 87 de ölmüştür. Hayatında, İskender zamanında darmadağınık bir hâle gelmiş olan *Avesta* (b. bk.) yı toplatmıştır. 108 yılında Husrev'in tahta çıkışına kadar Arsakid (Eşkânî) lerin târihi karanlıktır. Husrev zamanında Ermenistan Roma ile savaşa başlamıştır. Traianus, Suriye, Ermenistan, Babil ve Ktesiphon gibi yerleri almıştır (M. S. 115). Fakat Husrev geri çekilmiş ve savaştan kaçmıştır. Traianus'un yerine geçen Hadrianus, Husrev'le barış yapmıştır. Husrev'in 130'da ölmesi üzerine tahta III. Belaş geçmiştir. Ermenistan tahtına Romalıların oturttuğu kralı indirerek yerine kendi adamını getirmiştir. Suriye ve Filistin'i almıştır (163). Roma kumandanı Avidius Cassius, Belaş'ı yenerek önce Suriye'den çıkarmış, Ermenistan'ı tekrar Roma'ya bağlamıştır. Babil, Seleukeia ve Ktesiphon şehirlerini almış ve yakmıştır. III. Belaş 191'de ölünce yerine oğlu IV. Belaş geçmiştir. Verilen yerleri almaya teşebbüs etmişse de, Septimus Severus üzerine gelerek birçok şehir zaptetmiş ve halkını öldürmüştür (M. S. 197). Belaş'ın ölümünden sonra (209) iki oğlu arasında saltanat kavgası çıkmıştır. Ülkeye V. Belaş'tan sonra V. Erdevan hâkim olmuştur. Erdevan, Romalılarla yapılan savaşlarda yenilmişti (M. S. 217). Sonraki savaşlarda galip gelmişse de, saltanat dâvâsına kalkan Erdeşir, Papekan'la yaptığı üç muharebeden sonra öldürülmüştür (226). Bu suretle Parthların 476 yıl kadar süren saltanatları sona ermiştir.

M. S. III. yüzyılda Bâbek, ana ve babasının soyundan aldığı kudretle oğlu Erdeşir'i Pars havalisine hükümdar yapmıştır. Bu civardaki hükümdarlıkları hâkimiyetine alan Erdeşir, Kirman'ı ele geçirmiş, Fars'ta bir ateşgede yaptırmıştır. Bu hareketleri hazmedemeyen Parth hükümdarı V. Erdevan, onun üzerine yürümüştür. Yapılan savaşların sonunda Erdevan öldürülünce geniş topraklar Erdeşir'in eline geçmiş ve böylece Sasan soyu İ.'a hâkim olmuştur (224). Erdeşir bunu tâkip eden yıllarda Hemedan, Azerbaycan, Ermenistan, Horasan, Sistan, Merv, Afganistan, Belûcistan ve Pencâb'a kadar uzanan yerleri bir süre devletine bağlı tutmuştur. Romalılarla savaşmış, Fırat ve Dicle arasındaki yerleri almıştır. Yenilen imparator Severus Alexander ile barış yapmıştır. Erdeşir 242'de ölmüştür. Hayatında, Darayavahuş gibi «Câvidan» (ölmez) adıyle on bin kişilik bir ordu kurmuş ve Zarathuştra (Zerdüşt) dinini kuvvetlendirmiştir.

İRAN: İran Müzesi'nde Hicrî VII. yüzyıldan kalma bir hüthüt (ibibik) kuşu heykeli (Gürgân'da bulunmuştur)

İRAN: İran Müzesi'nde bulunan Safevî devri halılarından bir örnek

Oğlu I. Şâpur (242 - 271), Roma İmparatorluğundaki karışıklıklardan yararlanarak Suriye'nin kuzeyine, hattâ Antakya'ya kadar gitmiştir. İmparator Valerianus'u yenmiştir. Esir Romalılara Huzistan'da Şuşter civarında bir baraj ve Kazerun yakınlarında kendi adına bir şehir yaptırmıştır. Şuşter ve Dizpul arasında Gondi Şâpur şehrini kurdurmuştur.

Bu zamanda Maniheizm'in kurucusu Mani, I. Şâpur'dan saygı ve himaye görmüştür. I. Şâpur'un 271'de ölmesi üzerine oğlu Azernersey tahta geçinceye kadar birkaç kişi hükümdarlık etmiştir. Daha sonra II. Şâpur (310 - 379) tahta oturtulmuştur. İdâre, devlet büyüklerinin elinde idi. Bu sebeple, Arap kabilelerinin hücumuna uğruyor lardı. Ancak 16 yaşına girince idâreyi eline almış olan Şâpur (326), Arapları geri attığı gibi, Bizans'la da çarpışmıştır. Konstantinos'un yerine geçen Iulianus, Şâpur'u payitahtına kadar kovalamıştır. Iulianus, askerlerine hitap ederken öldürülmüştür (M. S. 363). Yerine geçen imparator, Şâpur'la anlaşmıştır. Sasanî devleti, bu devirde en geniş sınırlara sahip olmuştur. Şâpur M. S. 379'da ölmüştür. Tahta Behrâm Gur gibi birçok hükümdar çıktı ise de, en meşhurları Husrev Enûşirvan (531 - 579)'dır. Husrev'in babası Mezdek (b. bk.)'i himaye ettiği için hapsedilmişti (499). Fakat sonra hapisten kaçarak saltanatı tekrar eline almıştır. 531'de ölünce, Enûşirvan kardeşiyle mücadeleden sonra ülkeye hâkim olmuştur. Enûşirvan Mezdek mezhebini ortadan kaldırmış, Araplar, Hunlar, Türkler ve Bizanslılarla savaşmış tır. Bizans'tan aldığı paralarla özellikle Kafkasya'da müstahkem yerler yaptırmıştır. Yemen'e yardım maksadıyle asker sevk etmiştir. Âdil diye ün yapan ve çok kan döken Enûşirvan, 579'da ölmüştür. Merkezleri bulunan Ktesiphon, bu devrede genişletilerek Medâ in adını almıştır. Enûşirvan'ın yerine oğlu Hormuzd hükümdar oldu ise de Behram Çûbîn'in isyanından sonra tahta onun oğlu, Husrev Perviz oturmuştur (590-628). Husrev Perviz Phokas ve Herakleios zamanında Bizans'la savaşmıştır. Sonunda Herakleios galip gelmiştir. Husrev Perviz eğlence ve içkiyi seven bir adamdı. Yerine geçen oğlu Şiruye tarafından öldürtülmüştür (628). Zalim bir insan olan Şiruye'den sonra devlet kadın ve çocukların elinde kalmıştır. Nihayet saltanat Husrev Perviz'in torunu Yezdgird'e geçmiştir (632). Fakat bu hükümdar uzun savaşlardan yorulmuş, fakir düşmüş, dinî çekişmeler ve ahlâkî gerileme içinde bulunan Farsları, yeni bir iman karşısında çökmekten kurtaramamıştır.

Müslümanlarla ilk şavaş, Ebû Bekir zamanında

Basra körfezi yakınlarında Halid İbn Velid ile sınır kumandanı Hürmüz arasında yapılmıştır (633). Bu savaşta Sasanîler yenilmiştir. İkinci savaş Ömer zamanında (634) Ebû Ubeyde es - Sakafî kumandasındaki Müslümanlarla yapılan «Köprü» savaşıdır. Bu savaşta da Farslar yenilmişlerdir. Yenilmenin acısını çıkarmak için Gird'in asker topladığı haber alınınca Ömer, İslâm ordusuna İ. içlerine girme izni vermiştir. Kumandan Sa'd İbn Ebî Vakkas, 636'da da Kadisiyye savaşını kazanarak Medâ'in şehrine girmiştir. Yezdigird kaçmıştır. Hulvan civarında Calûlâ'da İslâm savaşçılarına yenilmiştir. Nihâvend yakınında yapılan son savaşta (642) da Sasanîler yenilmişlerdir. Böylece İslâm ordusu tâ Türkistan sınırına kadar hiçbir mukavemete uğramadan ilerleyebilmiştir. Son Sasanî hükümdarı Yezdigird, Merv civarında vâlilerinden biri tarafından öldürülmüştür (651). Bu suretle Sasanî devleti de son bulmuştur.

Ömer zamanında fethedilen İ., Osman zamanında hemen hemen tamamiyle ele geçmiş bulunuyordu. Birçok vâli, vergi ödemek ve karşılığında mal ve mülklerini muhafaza etmek ve eski dinlerinde serbest kalmak şartıyle Arap kumandanları ile anlaşmalar imzalamışlardı. Yalnız Gilân ve Deylem taraflarında hâkimiyet kurulamamıştır. İ.'a bir yandan akın akın Araplar geliyordu; bu göçler ve Müslümanlık dolayısıyle halk Araplaştırılıyordu. Bu iş, Ali zamanında tavsadı ise de, Emevîler devrinde tekrar güç kazanmıştır. Horasan'a 50 000 Arap âilesi yerleştirilerek büyük bir askerî üs kurulmuştu. Özellikle Kuteybe b. Müslim tarafından Türk ülkelerine doğru büyük hareketlere girişilmiştir. Ömer b. Abdülaziz ve Hişam'ın halifelikleri zamanında, Arapların millî bir siyaset gütmeleri ve Müslüman olmayanlardan ağır bir vergi alınması üzerine birçok Zerdüştî Müslüman olmak yolunu tutuyordu. Araplar arasındaki anlaşmazlıklar, Horasan'daki Araplar arasında da yayıldığı gibi, oralardan da Arap olmayan Müslümanlara da geçiyordu. Nitekim Abbasîlerin Emevîlere karşı giriştikleri mücadelelere Ebû Müslim Horasanî de katılmış, 747'de isyan bayrağını açmıştır. Önceleri Merv'e ve Nişabur'a hâkim olan Ebû Müslim, II. Mervan'ı yenerek Ebu'l - Ablas Abdullah'ı halife ilân etmiş ve böylece Emevî devletini yıkmıştır (750).

Farsların Müslümanlıklarının zayıf olması, eski dinlerine içten bağlılıkları ve Müslüman - Fars bir memur sınıfının ortaya çıkması gibi sebepler Şuaybiyye adlı millî bir hareketin doğup yaşamasına yardımcı olmuştur. Bu sebeple, Gilân ve Horasan gibi uzak yerlerde kıpırdanmalar eksik olmuyordu. Zerdüşt ve Mezdek'in akidelerinin ölmediği Azerbaycan'da Babek, Hurremîlerin başına geçerek isyan etmiştir (823). Uzun bir süre bağımsız kalmış, sonunda Mu'tasım zamanında bir Türk olan Afşın tarafından yakalanarak öldürülebilmiştir.

Çingiz istilâsına kadar İ.'da ortaya çıkan devletler, ya halifelerin tâyin ettikleri vâliler ya bu vâlilerin çocukları ve yahut da bu vâlilerin tâyin ettikleri ikinci derece vâliler tarafından kurulmuştur. İşte bunlardan biri Tâhirîler devletidir. 820'de Horasan vâliliğine getirilen Me'mun'un kumandanı Tâhir'in çocukları, şeklen halifenin vâlileri idilerse de, tamamiyle bağımsız hareket ediyorlardı. 873'te Saffarîlere yenilinceye kadar İ.'da hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

İRAN: İsfahan usuliyle yapılmış alçı mihrap (Hicrî 528'de onarılmıştır; İranbastan Müzesi)

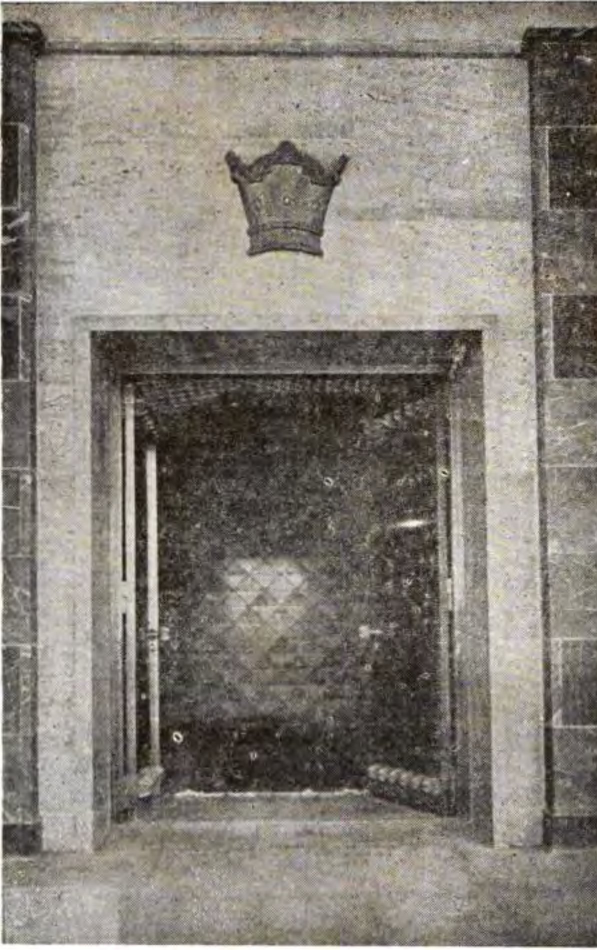
Saffarîler sülâlesini kuran Ya'kub b. Leys, gençliğinde kervanları soyardı. Sistan vâlisi Salin b. Nasr onu takdir ederek kumandan yapmıştır. Sonunda Sistan vâlisi olan Yâkub, Afganistan'a hâkim olmuş (867) ve Horasan'ı Tâhirîlerden almış, Kirman ve Fars'ı da zaptetmiştir. Ölünce yerine kardeşi Amr geçmiştir. Irak - ı Acem'i almıştır. Halife Mu'tazıd'ın emriyle Samanoğlu İsmâil kendisini esir ederek Bağdad'a göndermiştir (910). Âileden Sistan'a hâkim olan Halef b. Ahmed'i ise, Gazneli Mahmud esir etmiştir (994). Böylece Saffarîler ortadan kaldırılmıştır.

Me'mun, Samanoğlu Esed'in dört oğlunun her birini Maverâünnehr'in bir şehrine vâli yapmıştır. Bunlardan Ahmed, ölen kardeşlerinin de şehrini kendi hâkimiyetine almıştır. Ahmed ölünce Halife bütün Maverâünnehr'i oğlu Nasr'a vermiştir. Nasr ölünce bu yerler kardeşi İsmâil'e geçmiştir. İsmâil, sınırını yavaş yavaş batıya doğru genişletmiştir. Torunu Nasr b. Ahmed zamanında sınırları Kirman ve Taberistan'a kadar genişlemiştir (913 - 943). Bu hânedan zamanında Farsça yazan şâir ve bilginler himaye görmüştür. Bu devlete Karahanlılar son vermiştir (999).

Abbasî hâkimiyetini tanımayan Gilân'ın dağlık kısmından olan Deylem ahalisi arasında temayüz eden Merdâvic, 928 târihlerinde Gürgân, Gilân ve Taberistan'a hâkim olmuştur. Bir ara Rey, Kazvin, Hemedan ve İsfahan gibi yerleri de almıştır. Ondan sonra Veşmgir, daha sonra da oğulları Bisütûn ve Kabus, Kabus'tan sonra da Menuçehr hükümdarlık etmişlerdir. Bu âilenin hâkimiyeti de 1042'ye kadar sürmüştür.

Ebû Şüca Büveyh'in üç oğlundan Ali, Ziyaroğullarından Merdâvîc'in hizmetine girmiştir. Merdâvîc onu Kerec vâliliğine tâyin etmiştir. Orada güç kazanarak İsfahan, Fars ve Huzistan'a hâkim olmuştur (935). Halife kendisine ve kardeşlerine unvanlar vermiş ise de, mütaassıp bir Şiî olduğu için Bağdad'ı zaptederek Halife el - Müstekfî'yi tahtından indirip yerine el - Mutî'i halife nasbetmiştir. Ahmed Bağdad'da ölmüştür. Bu âilenin hâkimiyetine Selçuklular son vermişlerdir (1059).

Ancak Hicretin III. yüzyılında ortaya çıkan Fars asıllı vâli ve emirlerin yanında Türk asker ve kumandanları yavaş yavaş büyük bir önem kazanmaya başlamıştır. Esasen Türklerin önemi İslâm dünyasının her yanında ve özellikle hilâfet merkezinde de günden güne artmakta idi. Birçok Türk kabilesi Ceyhun ırmağını geçerek güneybatıya doğru gelip yerleşiyorlardı. Samanoğullarından Ahmed b. İsmâ'il'in Horasan vâlisi ve kumandanı iken, bu hânedana gücenen Alptigin, Gazne şehrine giderek bir hükümdarlık kurmuştur. Alptigin öldükten sonra oraya onun kölelerinden Sebüktigin hâkim olmuştur (964). 997 yılında ölünce yerine küçük oğlu İsmâil geçti ise de, öbür oğlu Mahmud kardeşini tahttan indirerek yerine kendisi hükümdar olmuştur (999). Gazneliler devletinin asıl kurucusu bu Sultan Mahmud'dur. Mahmud Hindistan'a 17 sefer yaptığı gibi, Horasan, Hârezm, Sistan, Rey ve İsfahan'ı ülkesine katmıştır. Böylece Sultan Mahmud, Hindistan, Afganistan ve İ. topraklarında büyük bir Türk devleti vücuda getirmiştir.

İRAN: Şâh'a mahsus Saltanat Salonu'na giriş kapısı

Ölümünden sonra devletin başına oğlu Sultan Mes'ud geçmiştir. Mes'ud, Gürgân ve Mazenderan'ı almış, ancak Dandânakân'da Selçuklularla yaptığı savaşta yenilmiştir (1040). Mes'ud kaçmışsa da, kölelerinden biri tarafından öldürülmüştür. Bu sülâleden gelen kimseler, Gurlular tarafından 1183'te ortadan kaldırılıncaya kadar Gazne ve Hindistan taraflarını elde tutmuşlarsa da, İ.'da hâkimiyetleri sona ermiştir. Bu devir, Farslar için âdeta bir rönesans devri olmuştur. Sultan Mahmud'un sarayına topladığı şâirler, özellikle Firdevsî'nin *Şehnâme*'si âdeta eski Farslığın dirilmesini sağlamıştır.

Müslüman Türklerin İ. ve dünya hâkimiyetlerine yol açan büyük devletlerin kurucusu Selçuk Bey, Hazar devleti hizmetinden ayrılarak Cend etrafına yerleşmiştir. Etrafında toplanan Oğuz kitleleri, Samanoğulları devletini Müslüman olmayan Türklerin akınlarından koruyordu. Selçuk'tan sonra yerine oğlu Arslan Bey geçmiştir. Bu büyük Türk kitlesi, onun idâresinde Maverâünnehir'den Horasan'a gelmişti. Sultan Mahmud, Arslan Beyi yakalatıp hapsedince, Oğuzların başına Selçuk'un torunu Tuğrul ve Çağrı beyler geçmişlerdir. Tuğrul, Gaznelilerle savaşlara girişmiş, 1037'de Nişabur'u alarak adına hutbe okutmuştur. 1040'ta Mes'ud'la yaptığı Dandânakân savaşından sonra bütün İ.'a hâkim olarak Rey'i merkez yapmıştır. 1055'te Bağdad'ı Büveyhoğullarının elinden kurtarmış, halife Kaimbiemrillah'ın teveccühünü kazanmıştır. Akınlarını Anadolu içlerine kadar götüren Tuğrul Bey, 1063'te ölmüş, yerine geçen Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan, Bizanslılarla yaptığı Malazgirt Savaşıyle Türklere Anadolu'nun kapılarını açmıştır (1071). Böylece Orta Asya'dan İ., Irak, Suriye, Kafkasya ve Anadolu'ya kadar uzanan Büyük Selçuklu İmparatorluğu kurulmuştur. Alp Arslan'ın öldürülmesinden sonra tahta oğlu Melikşah geçmiştir. Selçuklular, Gazneliler gibi devletin iç işlerini Fars olan vezirlere, memurlara bırakmışlardı. Bu arada Melikşah, babasının veziri Nizamülmülk'e büyük yetkiler vermiştir. Şehirlerin imarına çalışılıyor, câmiler, medreseler, saraylar, köprüler, kervansaraylar yaptırılıyordu. Şehirler, birbirine yollarla bağlanmıştı. İmparatorluğun şehirleri arasında düzenli posta hizmetleri ifâ ediliyordu. Nizamülmülk'ün Bağdad'da kurduğu Nizamiye Medresesi, İslâm âleminde büyük bilginlerin yetişmesine hizmet etmiş büyük bir üniversite mahiyetinde idi. İmparatorluğun her yanı büyüklü küçüklü Selçuklu prensleriyle idâre ediliyordu. Melikşah'ın ölümünden sonra (1092) taht kavgaları yüzünden devlet hemen hemen bağımsız kısımlara ayrılmıştır. Azerbaycan'ın bir kısmına İsmailîler hâkim olmuşlardı. Çekişmeler sonunda duruma hâkim olan Sultan Sencer (1117) son Büyük Selçuklu hükümdarı olarak İ.'da birliği kurmuştur. Fakat etrafını çeviren ahlâksız memur ve kumandanların teşvikiyle Karahıtaylarla çarpışmış, sonunda onlara esir düşmüştür (1141). Sonradan kurtulmuş ise de, ölümüyle Büyük Selçuklular hâkimiyeti son bulmuştur (1157).

Selçukluların çökmesinden sonra, 1146'da Azerbaycan Atabekleri, 1148'de Lûristan, 1170'te Yezd Atabekleri târih sahnesine çıkmışlardır. 1137'de Fars'a hâkim olan Salgurlular, sonraları Kirman'ı da topraklarına katarak bir devlet kurmuşlardır. Bu suretle Moğol akınlarına kadar İ.'ın bütününe hükmeden bir siyasî birlik kurulamamıştır.

Melikşah'ın Hârizm vâlisi olarak tâyin ettiği Enuştigin'in oğlu Kutbuddin Muhammed, Sencer tarafından babasının yerine vâli tâyin edilmiş, 30 yıl kadar vâlilik yaptığı için Hârizmşah lâkabıyle anılmıştır. Öldükten sonra yerine vâli tâyin edilen oğlu Atsız, Sencer'in Oğuzlara esir düşmesinden sonra (1141) bağımsızlığını ilân etmiştir. Bu soyun ünlü hükümdarlarından biri, Alâuddin Tekeş'tir. Hârizm'de kurulan bu devletin sınırları kuzey ve merkezî İ.'ı içine alıyordu. Son Irak Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul'u yenerek onu öldürmek suretiyle bu devleti ortadan kaldırmıştır. Öldüğü zaman oğlu Alâuddin Muhammed'e büyük bir devlet bırakmıştır (1204). Alâuddin Muhammed ülkesine Karahıtayların topraklarını, Maverâünnehr'i, kuzey ve doğu Afganistan'ı, İsfahan ve Şiraz'ı da bağlamıştır. Doğuda büyük bir kuvvet olarak gelişen Çingiz Han, Hârizmşahlarla dost olmak istiyordu. Hârizm'e bir kervan göndermiş, ancak kervan Otrar'a geldiği vakit, yağma edilerek adamları tutuklandıktan sonra, Sultan Muhammed'in emriyle öldürülmüşlerdi. Bunu duyan Çingiz çok kızmış ve öç almak için büyük bir ordunun başında Hârizmşahların üzerine yürümüştür (1219). İlk savaşta yenilen ve Moğolların gücünü anlayan Sultan Muhammed, hiçbir savaş kabul etmeden durmadan kaçmış, Hazar Denizi'ndeki Abiskun adasına canını atmış, orada ölmüştür (1220). Yerine geçen oğlu Celâlüddin Mengübirti, Hârizm'den Hindistan'a kaçmış, asker toplamıştır. Moğollar üzerine baskınlar yaparak başarı kazanmıştır. Fakat kaçmak zorunda kalmış, sonunda bu kahraman hükümdar, soyguncu dağ adamları tarafından öldürülmüştür (1231).

Cebe ve Sübödey kumandasındaki Moğol orduları, Horasan'dan sonra, Azerbaycan'a kadar bütün kuzey İ.'ı ele geçirmişlerdi. 1223'te Çingiz sefere son vererek Moğolistan'a dönmüştür. Bu akında ele geçirilemeyen Batınî İsmâilîlerin müstahkem kalelerini almak maksadıyle Çingiz'in torunu (Tuluy'u oğlu) Hülegü memur edilmişti (1253). Üç yıl içinde, Moğollar tarafından İsmâilîlerin hâkim oldukları yüzden çok kale alındı. İsmâilîlerin başkanı Rüknüddin Hurşâh, Hâce Nasırüddin - i Tusî gibi yakınlarıyle birlikte Hülegü'ye gelerek, Alamut kalesinin anahtarlarını teslim etmiştir. Böylece Hasan Sabbah'dan beri bağımsız yaşayan İsmâiliye devleti ortadan kaldırılmıştır. Hülegü Nasıruddin - i Tusî'yi kendisine vezir yapmıştır. Onun ve mütaasıp Şiîlerin de teşvikiyle Bağdad üzerine yürümüştür. Halife el - Mu'stasım billah'ı öldürmüş, halkın büyük bir kısmını kılıçtan geçirerek şehri yakmıştır. Bu suretle beş yüz yıllık Abbasî halifeliğine son vermiştir (1258). Hülegü bütün İ.'ı itaatı altına almış, Meraga'yı merkez yapmıştır. Bu suretle, bağımsız İlhanlılar devletini kurmuştur. Moğolların Müslümanlığa karşı tutumu insafsızca olmuştur. Ancak Şiîler nefes alabiliyorlardı. Hülegü Nasıruddin - i Tusî'den sonra Şemsüddin Muhammed Cuveynî'yi kendisine vezir yapmıştır. Moğollar da yavaş yavaş Farsların tesirinde kalmaya başlamışlardı. Hülegü'nün ölümünden 1297'de Gazan Han'ın tahta çıkışına kadar İ.'daki Moğol hükümdarlarının çoğu Müslüman değildiler. İlk defa Gazan Han Müslümanlığı kabul etmiştir. Gazan Han Suriye üzerine seferler açmıştır. Yerine geçen kardeşi Ölceytü Muhammed Hudabende (1305) mütaassıp bir Şiî olarak Farslığa hizmet etmiştir. Yerine küçük yaşta geçen oğlu Ebû Sa'id Bahadır, devlet büyüklerinin elinde bir oyuncaktan ibâretti. Ebû Sa'id'in ölümünden sonra Moğol hâkimiyeti de sona ermiş oldu (1336). Bu târihten sonra Güney İ.'a Muzafferîler (1340 - 1392) in, Azerbaycan ve Batı İ.'a ise Celâyirliler (1336 - 1431) in, Horasan'da Sebzevâr taraflarına ise Serbedârîler (1338 - 1387) in hâkim olduklarını görüyoruz.

Timur, 1369 yılında Belh şehrinde emîr ilân edildikten sonra Orta Asya'daki beyleri ortadan kaldırmıştır. Altın Ordu hükümdârı Toktamış üzerine iki defa giderek onu yendikten sonra, İ., Irak, Suriye ve Anadolu üzerine arka arkaya zaferlerle biten seferler yapmıştır. Timur 1370'te Belh'i aldıktan sonra 1380'de Horasan, Mazenderan ve Sistan'ı zaptetmiştir. 1384'te Azerbaycan ve Irak - ı Acem'i ele geçirmiştir. 1389'da Herat'ı alarak, Kert hânedanını ortadan kaldırmıştır. 1392'de Şiraz'ı, 1400'de Bağdad, Şam ve Haleb'i zaptetmiştir. 1402 Ankara savaşıyle Anadolu'daki Osmanlı topraklarına sahip olmuştur. Timur, daha hayatta iken oğlu Şahruh'u Horasan ve Sistan vâlisi yapmıştı. Diğer oğlu Mirânşah ise, Azerbaycan ve batı İ.'ı idâre ediyordu. Timur'un ölümünden sonra (1405) İ.'ın bir kısmı, bir süre sonra onun yerine geçen oğlu Şahruh'a tâbi olmuştur. Şahruh'tan sonra ortaya çıkan taht mücadelelerinden sonra doğu İ.'a Hüseyin Baykara sahip olmuştur (1468 - 1505).

Timuroğulları devrinde de Türkler hep Fars diline ve edebiyatına hizmet etmek suretiyle Farslığın yaşamasını teminat altına almışlardır. Bu devrin öteki Türk hakimiyetleri zamanından bir farkı varsa, o da Şiîliğe karşı bir tepki meydana gelmesi, devletin Sünnîliği tutmasıdır. Hurufîliğin yayılması ve ezilmesi de bu zamana rastlar.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Maverâünnehır taraflarından Doğu Anadolu'ya göçen Oğuz boylarından Karakoyunluların başı Kara Mehmed Turmış, bir ara 1387'de Tebriz'i alarak Azerbaycan'a hâkim olmuştur. Tebriz birkaç defa Timur'la Karakoyunlular arasında el değiştirmiştir.

Kara Mehmed'in yerine geçen oğlu Kara Yusuf, Celâyirli Sultan Ahmed'le beraber, Timur'la savaşmışsa da, sonunda, her ikisi de kaçarak Osmanlılara ve Mısır Kölemenlerine sığınmışlardır. Timur memleketine döndüğü zaman, Sultan Ahmed Bağdad'ı, Kara Yusuf da Tebriz'i geri almışlardır. 1420'de Kara Yusuf ölmüştür. Yerine oğlu İskender Mirza geçmiştir. İskender 1421'de Şahruh'a yenilip kaçmıştır. Şahruh tahta İskender'in kardeşi Cihanşah'ı oturtmuştur. Cihanşah, Şahruh'un ölümünden sonra çıkan kargaşalıklardan yararlanarak Fars ve Kirman'ı ele geçirdiği gibi, 1457'de Herat'ı da almıştır. Dönüşünde Diyarbakır ve Erzincan taraflarını Uzun Hasan'dan almak için giriştiği savaşta öldürülmüştür (1469). Oğulları arasında başlayan iktidar çekişmeleri içinde bu devlet de yıkılıp gitmiştir.

Karakoyunlular gibi bir Oğuz boyu (Bayundur) na mensup olan Akkoyunlular, Diyarbakır havalisine yerleşmişlerdi. Timur'un Anadolu'ya gelmesi üzerine Kara Osman Bey, Timur'a tâbi oldu. Daha sonra gelen beyler arasında ancak Uzun Hasan Bey'dir ki, Akkoyunlu devletini kurmuştur. 1452'de bir baskınla Diyarbakır'ı alarak tahta çıkan Hasan Bey, Doğu Anadolu'dan, Gürcistan ve Irak'tan Horasan'a kadar büyük bir devlet kurmayı başarmıştır. Cihanşah'ı öldürdükten sonra, Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, Herat hükümdarı Ebû Sa'id'den yardım istemişti. Uzun Hasan üzerine gelen Ebû Sa'id'i Aras vâdisinde bir baskınla yenerek esir almış ve öldürmüştür. Yerine Herat tahtına Yadigâı Muhammed'i oturtmuştur (1469). Pontuslardan da bir kız alarak şımaran Uzun Hasan Bey, Osmanlılara karşı durmadan düşmanca hareketlere girişiyordu. Nihayet Fâtih Sultan Mehmed'in sabrını taşırdığından Otlukbeli Savaşı'nda Fâtih'e yenilerek (1473) canını zor kurtarmıştır. 1478 yılında Tebriz'de ölmüştür. Yerine oğlu Halil Sultan geçmişse de, diğer oğlu Yâkub Bey devlete hâkim olmuştur (1480). Yâkub Beyden sonra oğlu Baysungur, arkasından Rüstem Bey, Göde Ahmed Paşa, Mirza Muhammed ve Elvend Mirza çekişmeler arasında tahta çıkmışlardır. Nihayet Şeyh Haydar'ın oğlu ve ana tarafından Uzun Hasan'ın torunu Şah İsmâil, Elvend Mirza'ya karşı çıkarak Akkoyunlu devletini yıkmış ve yerine Safevî devletini kurarak bütün İ., Irak ve Azerbaycan'a hâkim olmuştur (1503).

İran - Osmanlı münasebetleri (1502 - 1918): İ.'ın olduğu kadar, Anadolu'nun da Büyük Selçukluların elinde Türk boyları için yurt olmak üzere XI. yüzyıl içinde fethedilmiş bulunması, bu iki ülkeyi gerçek anlamı ile birleştirmiş ve bu geniş topraklarda yeniden kurulan devletler, âile, boy ve egemenlik çekişmeleri hâriç, Müslüman kültürünü bir potada meydana getirme çabası içinde olmuşlardır. Ancak, XVI. yüzyılın başında İ.'da iktidarı ele geçi-

ren yeni bir âilenin, bu ortak kültürden ayrılarak, Şiî isna aşerîye doktrinini güç kullanmak suretiyle yaymak istemesi, kültür itibariyle de özellikle XVII. yüzyıldan itibaren mahallîleşmesi, Selçukluların meydana getirdiği ve Moğolların eridiği bu birleşik karma kültürün parçalanmasına ve târihî mücadelenin yeniden başlamasına, yâni İ. ve Anadolu yaylalarına hâkim olan ayrı kültürlerin çarpışmalarına sebep olmuştur. Bunun içindir ki İ. - Osmanlı münasebetleri, Safevî hânedanının iş başına geldiği tarihten başlamakta, daha önce İ. yaylasına hâkim olan Timurlularla veyâ onların halefleri ile olan münasebetler bu kavramın içine girmemektedir. 1502 yılında Şeyh İsmâil'in Tebriz'de Akkoyunlulardan boşalan imparatorluk tahtına oturarak şah olması ile İ. - Osmanlı münasebetleri başlamaktadır. Şah İsmâil, Şiî doktrinini kılıç zoru ile İ.'da hâkim kılarken, öte yandan Anadolu'da yaşayan ve inanç itibariyle Ali dostu olan Türkmenleri kendine celbetmek suretiyle Osmanlı devletini içten çökertmeyi ve bu suretle Anadolu'ya hâkim olmayı tasavvur etmişti. Fakat târihin garip tesadüflerinden biri olarak bu târihlerde Trabzon sancak beyliğinde bulunan müstakbel padişah Şehzade Selim, İ.'daki gelişmeleri titizlikle izlemekte idi. Selim'in raporları ile duruma muttali olan II. Bayezid, İ.'da teşekkül eden bu genç kuvvetle çarpışmaya meyyal görünmedi. Anadolu'da bâzı askerî tedbirler almakla yetindi. Şah İsmâil, Osmanlıların tutumunu ölçmek için 1507 yılında Dulkadırlı topraklarına bir akın tertip etmiş, bu yürüyüşte mecburen Osmanlı topraklarına girmiştir. Osmanlı hükûmetinin tepkisi, Şah'ın herhangi bir saldırısını önlemek için Anadolu beylerbeyi Karagöz Paşa'yı Damad Yahya Paşa, Şehzade Ahmed ve Şehzade Şehinşah kuvvetleri üzerine başbuğ tâyin ederek Kayseri'ye göndermekten ibaret olmuştur. Ancak Trabzon sancak beyi Selim, hükûmetten izin almadan bu tecavüze bir cevap olmak üzere harekete geçmiş, Azerbaycan'a kadar İ. topraklarını çiğnemiş, Elbistan yağmalamasının öcünü aldığı gibi, İbrahim Mirza'yı esir ederek Dulkadır âilesine Şah'ın reva gördüğü hakareti iade etmiş, dayısının ve iki yeğeninin âhını çıkartmıştı.

Bu suretle İ. - Osmanlı münasebetlerinin askerî safhası da başlamış oluyordu. Şah, bu durumda Osmanlı hükûmetini daha çok tahrik etmemek için, II. Bayezid'e «şanlı büyük babam» gibi samimî ifadeli bir mektup göndererek özür dilemiş, Anadolu içindeki bu cevelânı ile yeter derecede propaganda yaptığına kani olarak Diyarbakır üzerinden İ.'a dönmüştü.

Şah İsmâil'in Şiîlik propagandası ilk mahsulünü 1511'de vermiştir. Şahkulu (b. bk.) hareketi ile Anadolu'da doktriner iç çekişmelerin ilki açılmıştı. Ancak, Gökçay savaşında Şiî Türkmenlerin yenilgiye uğraması Safevî tehdidini bir süre için ortadan kaldırmıştır. II. Bayezid'in tahttan çekilmesi ve küçük şehzade Selim'in padişah olması, Selim'in politik görüşünü bilen Safevî dostlarının büyük şehzade Ahmed'in tarafına geçmelerine yol açmıştır. Şah İsmâil, Osmanlı tahtı üzerindeki bu çekişmeyi dikkatle tâkip etmekte idi. Nitekim Ahmed'in oğlu Murad, 1513'te Tebriz'e gelince onu kızı ile evlendirmiş ve Yavuz Selim'i yendikten sonra Rumeli'ye padişah olarak tâyin edeceğini vadetmiştir. Ancak, Ahmed'in Yenişehir'de yenilgiye uğraması İ.'ın ümitlerinin sönmesine yol açmıştır. Böylece Anadolu ve İ.'da birbirine hasım iki büyük güç meydana çıkmıştır. İster bir doktrinin savunması, ister Türk ve İslâm dünyasına egemenlik kazandırmak savaşı olarak mütalâa edilsin, iki kuvvet 23 Ağustos 1514'te Çaldıran (b. bk.) da karşılaştılar.

Bu savaşta İ.'ın yenilgiye uğraması ile Anadolu birliği kesin olarak kurulduğu gibi, Ön Asya'da Osmanlı egemenliğinin 400 yıl boyunca sürecek olan devamlılığı da sağlanmış oldu. İ., saldırı politikası yerine savunma politikasına geçerek Osmanlı üstünlüğü karşısında gerilemek zorunda kalmıştır. Çaldıran'dan sonra ilişkiler gerginliğini devam ettirmiş, Osmanlı hükûmeti Safevî İ.'ın bütün isteklerine rağmen barışa yanaşmadığı için Türk vâliler İ.'a âid ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'na katmaya devam etmişlerdir. Nitekim 1518'de Pirî Mehmed Paşa Musul, Kerkük, Erbil, Divaniye ve Dilem, yâni kuzey Irak'ı işgal etmiştir. 1529'da ise İ.'ın Bağdad vâlisi Zülfikar Han, Osmanlı hâkimiyetini tanımıştır. Bu sırada İ., Şah Tahmasb (b. bk.) ın yönetiminde yenilgiden doğan ezikliğini geçirmiş ve tekrar harekete geçecek bir güce erişmiştir. Şah, Bağdad'a girmek suretiyle Zülfikar Hanı ezmişti. Osmanlı devleti Alman İmparatorluğu ile savaş hâlinde olduğundan bu davranışa zamanında cevap verememişti. Ancak 1532 yılında Bitlis hanı Şeref Han'ın İ. himayesine girmesi politik ve askerî bakımdan batıda üstünlüğü sağlayan Kanunî'nin İ.'a dönmesine sebep olmuştu. Osmanlıların İ. üzerine dönüşleri 1534 Irakayn sefer-i hümayunu adı ile meşhurdur. Bu seferin sonunda İ., doğu Anadolu'dan ve Irak'tan tamamıyle çekilmek zorunda kalmış, en değerli eyaletlerinin işgale uğraması ile karşılaşmışsa da, Şah Tahmasb'ın dehâsı Safevî hanedanının ve Şiî İ.'ın dağılmasını önlemişti.

Bu seferden sonra da iki devlet arasında siyasî bir yaklaşma olmamıştı. Her iki taraf da eski durumu muhafazaya gayret ettiler. Ancak Osmanlı birlikleri, Gürcistan, Erdelan, Lüristan bölgelerinde tabiî bir gelişme gösterdiler. Luristan beylerbeyilik, Erdelan sancakbeyliği kuruluşu ile imparatorluğa katılmıştı. Gürcistan ise vasal devletçikler haline konmuştur. Bu sırada Şirvan vâlisi ve Tahmasb'ın küçük kardeşi Elkas Mirza'nın Kefe yoluyle 1547'de Kanunî'ye iltica etmesi, gergin fakat durgun olan İ. - Osmanlı münasebetlerini yeniden alevlendirmiştir. Ancak bu sefer de, iki devlet arasındaki çekişmelere son vermemiştir. 1549, 1553, 1554 yılları savaş ile geçmişti. Özellikle Nahcevan seferi İ. üzerinde barışı gerektirecek kadar derin tesirler bırakmıştı. Safevîler bir daha Çaldıran gibi bir kapana düşmemek için elden gelen gayreti gösteriyorlar, Osmanlı ordusu çekilmeye başlayınca da işgal altına giren topraklarını istirdat ediyorlardı. Böylece 1514'ten beri devam eden savaşlar tabiî sınırlara ulaşmış ve iki imparatorluğun jeopolitik mücadelesi dengesini bulmuştu. Şah Tahmasb bu durumda ilk teması yapmıştı. Kanunî'nin barışa taraftar olduğunu anlayınca, Kemaleddin Beyi elçi olarak göndermişti. 29 Mayıs 1555'te 41 yıllık savaş sona ermişti. Bu iki devlet arasındaki ölçüsüz kin bir parça duralamıştı. 1559'da Şehzade Bayezid'in Konya muharebesinden sonra İ.'a

kaçması bir bakıma iki devlet arasındaki barışı tehdit edici bir durum meydana getirmişse de, Kanunî'nin kesin fakat nazik davranışı sonunda Tahmasb, Şehzade ile anlaşarak yeni bir savaşa başlamaya cesaret edememişti. Ancak onu bir pazarlık konusu yapmaktan da çekinmemişti (bk. BAYEZİD, ŞEHZADELER OLAYI, SÜLEYMAN. KANUNÎ, TAHMASB).

İ. - Osmanlı münasebetleri II. Selim devrinde, Şah Kulu Han'ın elçiliği sırasında, 1568'de Edirne'de imza edilen anlaşma ile barışı devam ettirmişti. III. Murad'ın cülûsu sırasında da Şah Tahmasb, barışı devam ettirmek için büyük bir itina göstermişti. 250 kişilik İ. elçilik heyeti İstanbul'da büyük törenlerle karşılanmıştı. Büyük elçi Tokmak Han 13 Mayıs 1575'te padişah III. Murad'ın huzuruna çıkmakla Türk târihinin en debdebeli günlerinden biri yaşanmış oldu. Tokmak Han'ın padişaha sunduğu hediyeler başında orta direği som altın olan ve örtüleri çeşitli mücevherlerle süslenmiş bulunan şahane bir otağ'dan başka, baştanbaşa müzehhep ve murassa *Kur'an*, *Şehnâme* ve 60 kadar divan ile 40 halı, murassa kılıçlar, ağır bahada kumaşlar ve içleri çeşitli değerli taşlarla dolu 6 büyük çekmece bulunuyordu. Fakat bu sırada Tahmasb'ın ölümü, barışın tekrar uzun bir savaşla bozulmasına yol açmıştı. Bu defaki Osmanlı taarruzu İ. için yıkıcı olmuştu. Lala Mustafa Paşa, Koca Sinan Paşa, Ferhad Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Cağaloğlu Sinan Paşa gibi başkumandanlar tarafından yönetilen bu saldırı sonunda İ., Azerbaycan, Şirvan, Gürcistan, Hemedan ve Huzistan'ı elden çıkarmış, Osmanlı birlikleri Kazvin, İsfahan ve Şiraz gibi iç İ. bölgelerini dahi tehdit eder bir duruma gelmişlerdir. Öte yandan Şeybanîlerden Abdullah ve Abdülmümin hanlar da doğudan İ.'ı baskı altına almışlardır. Bu durumda Şah Abbas, uzun yıllar sürecek bir barış devresine muhtaç olduğunu kabul etmiş ve temaslara geçmişti. Divan - ı hümâyun barış için ilk şart olmak üzere veliaht Hamza Mirza'nın oğlu Haydar Mirza'nın rehine olarak gönderilmesini teklif etmişti. Bu şartın ileri sürülmesi Divan'ın İ. hükûmetlerine itimatsızlığının başlıca delilidir. Bu suretle Divan, İ.'ın Osmanlıları barış görüşmeleri ile uyutmasını ve işgal altındaki İ. topraklarını istirdat faaliyetine girişmesini önlemek istiyordu. Şah Abbas, durumun nazikliği yüzünden bu ağır teklifi kabul etmek zorunda kalmış ve 600 kişilik bir elçilik kafilesi ile Ustaçlı Mehdi Kulu Han, Şahkulu Halife, Mehdi Kulu Sultan, Ali Kulu Sultan ve hakim Ebu Talib'den müteşekkil barış heyeti, İ. tahtının tek erkek şehzadesini 14 Ekim 1589'da Hasankale'deki Osmanlı karargâhına getirerek Serdar - ı ekrem Ferhad Paşa'ya teslim etmişti. Şehzade 28 Ocak 1590'da İstanbul'a getirilerek Pertev Paşa sarayına misafir edilmişti. Ertesi gün Sultan III. Murad tarafından kabul edilmiş ve Şahın pişkeşi sunulmuştu. Bu sefer de gönderilen hediyeler büyük bir değer ifade ediyordu. Bunlar arasında murassa üç *Kur'an*, musavver *Şehnâme*, *Hamse - i Nizâmî* ile 15 kadar divan ve külliyat, atlastan yapılmış bir otağ, emsalsiz 4 seccade, zerrin kumaşlar, altın, porselen sofra takımları v. b. değerli eşyalar vardı.

Osmanlı - İ. barış görüşmeleri 21 Mart 1590'da imzalanan İstanbul anlaşması ile son bulmuştu. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğu Kanunî devrinde dahi ulaşamadığı bir güce erişmiş ve İ., Osmanlı padişahının hukukan üstünlüğünü kabul etmiş oluyordu. İ., Osmanlı işgalindeki bütün topraklarını terk ediyor, Sünnî tebaasının dinî haklarına saygı göstermeyi temin eyliyor, esirlerin mübadelesine rıza gösteriyordu. Bu anlaşma gereğince her iki hükûmet arasında sınır çizgisini Revan beylerbeyi Hızır Paşa tâyin etmeye başlamıştı. Kuzey sınırı kolaylıkla tesbit edilmişti. Ancak güney sınırında Osmanlılarda bulunan Nihavend kalesinin çevresinin hangi hükûmete âid olacağı tartışması bu defa bu iş için Bağdad beylerbeyliğine getirilmiş bulunan Hızır Paşa tarafından Osmanlı devleti lehine hal olunmuştu. Buna karşılık barışı tehdit eden Geylân meselesinde Osmanlı hükûmeti, Safevî nokta - i nazarına uymak, Haydar Mirza'nın lalasının değiştirilmesi teklifini ise reddetmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Şah, İstanbul anlaşmasını imza eden Mehdi Kulu Han'ı Kazvin'e döner dönmez öldürtmüştü. Bu olay, İstanbul'da telâşa sebep olmuşsa da, Şah, Şamlı Kara Ahmed Sultan'ı elçilikle göndererek barışa riayetkâr olduğunu beyan etmek suretiyle endişeleri ortadan kaldırmıştı. Fakat bu barışın geçici olacağı belli idi. Barış devresinde Şah Abbas, bir yandan kendi devletinin iç bünyesini Osmanlı teşkilâtını taklit ederek merkeziyetçi bir sisteme sokmak suretiyle ıslah etmiş, feodal bünyeli bir ordu yerine Şaha bağlı bir ordu meydana getirmiş, öte yandan Bayatlı Hüseyin Ali Bey'i Türkiye'nin Avrupa'daki düşmanlarına göndererek Osmanlı imparatorluğuna karşı cihanşumul bir ittifak meydana getirmeye çalışmıştı. Bu temasların sonunda İsfahan'da, Türklere karşı açılacak savaş için Papalık Alman İmparatorluğu ve İspanya elçileri yanında Hind - Türk imparatoru Cihangir'in elçileri de toplanmışlardı. Böylece hazırlanan Şah Abbas, Eylûl 1603'te harekete geçmişti. Divan - ı hümâyun ise, bu sırada Alman seferi ile uğraştığından dolayı İ. konularında ihmal göstermiş, rehin bulunan Haydar Mirza'nın ölümü üzerine Çavuşbaşı Mehmed Ağa'yı İ.'a göndererek onun yerine Şahın oğlu Sâfî Mirza'yı istemişti. Osmanlı devletinin bu zayıf durumundan faydalanan Şah, baskın taktiği ile harekete geçerek Osmanlı kuvvetlerini 1578 sınırlarına kadar püskürtmüştü. 1611'de Kuyucu Murad Paşa, Şah'la yaptığı temaslar sonunda statüko esaslarına dayanan bir anlaşmaya varmıştı. Onun ölümünden sonra Nasuh Paşa bu anlaşmayı gerçekleştirmiştir. 1612'de İstanbul'a gelen Şahın elçileri (Kazasker Kadı Han, İsfahan kadısı Muizzî - i İsfahanî ve Kazvin kadısı Hüseyin Yezdî) 20 Kasım 1612'de barışı imzalamışlardı. Böylece Türk - İ. sınırı hemen hemen 1555 andlaşması esaslarına bağlanıyor, sadece Kuzey Kafkaslar ve Dağıstan, Osmanlı devletinde kalıyordu. Şiî hacıların Haleb - Şam yolu ile hacca gitmelerine müsaade ediliyor, buna karşılık sünnî büyüklerine küfredilmesi yasaklanıyordu. Sınır çizgisini Türk elçisi İncili Çavuş (b. bk.) ile Van beylerbeyi Mehmed ve Bağdad beylerbeyi Mahmud paşalar tâyin edeceklerdi. Ayrıca, Şah'ın işgal ettiği topraklara karşılık 200 yük ipek tutarında sembolik bir vergi ödemesi de öngörülmüştü. Bu barış da ancak 2,5 yıl sürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu barış şartlarına riayet edilmediği için, istemediği halde yeniden harbe

başlamak zorunda kalmıştır. Şah Abbas, kendini büyük bir hükümdar olarak kabul ettiği için haraca kesilmeyi bir türlü kabul edemiyordu. Damad Kara Mehmed ve Halil paşaların yönetimindeki bu savaş devresi sonunda 26 Eylûl 1618'de Erdebil andlaşması ile iki memleket yeniden barışa geçmişlerdi. Bu anlaşmada İ.'ın ödemekte olduğu haraç 100 ipek yüküne indirilmişti.

İ. - Osmanlı münasebetlerinin yeniden savaşa dönmesi, Bağdad'ın Şah Abbas tarafından işgali üzerine olmuştu (bk. BAĞDAD). 1624 - 1638 arasında devam eden savaşlar Osmanlı târihinde IV. Murad gibi bir kahramanın parlamasına imkân vermiştir (bk. MURAD IV.). 17 Mayıs 1639'da Kasr - ı Şirin'de imza edilen barış, yine staüko esasına dayanıyordu. Ancak Kasr - ı Şirin andlaşması 1502'den beri devam eden ve sünnî Osmanlı hükûmetlerince 137 yıldan beri kabul olunmayan, her bakımdan ayrı bir İ.'ın tanınmasını belgeliyordu. Osmanlı hükûmeti İ. şahını denk bir hükümdar olararak tanıyor ve jeopolitik gerçeklere boyun eğiyordu.

Nitekim bu anlaşmanın çizdiği sınırlar yine Osmanlılarca İ. aleyhine zaman zaman bozulmuşsa da, o günden beri Türkiye - Sovyetler Birliği, Türkiye - İ. ve Irak - İ. sınırlarının ana çizgilerini teşkil etmiştir.

İ. - Osmanlı münasebetleri, 1723'te Safevî hanedanının iç kavgalar yüzünden çöküntüye uğraması ile yeniden silâhlı bir çatışma haline girmiştir. Bu târihlerde batıda büyük kayıplara uğrayan Osmanlılar, bir yandan askerî geleneklerinin icabı olarak, bir yandan Rus çarlığının İ.'a müdahalesinden doğan endişeleri bertaraf etmek için ve nihayet batıdaki kayıplara karşı doğuda kolay kazançlar elde olunacağı kanısı ile İ.'a savaş açmışlardı. Daha 1722'de Dağıstan İ. hâkimiyetinden çıkarak Osmanlı tabiiyetini kabul etmişti. Bu sırada Çar Petro'nun İ.'a saldırması, Osmanlı hükûmetinin de müdahalesine yol açmıştı. 1723'te başlayan savaş, 1736 Kasr - ı Şirin andlaşması esas olmak üzere İstanbul barışı ile kapanmıştı. Osmanlı ordularının bu kez karşılaştıkları son Türk cihangiri Nadir Şah, Osmanlı hükûmetinin emellerini yıkmıştı. Nadir Şah'ın Câferî mezhebinin 5. mezhep olarak ortodoks İslâm akaidi içine alınması teklifi ise, savaşın 1743 - 1746 yıllarında üç yıl daha devam etmesine sebep olmuştu. Nadir Şah, inançla ilgili bu dileğini Osmanlı hükümdarına kabul ettiremeyeceğini anlayınca tekrar barış istedi. Şubat 1746'da İstanbul'da Sultan I. Mahmud'un huzuruna çıkan İ. elçisi Feth Ali Han anlaşmayı padişaha sunarken İ.'a gönderilen Nazif Mustafa Efendi de Kerden'de Nadir Şah'a 5. mezhebin reddine dâir Osmanlı ulemasının beyanlarını açıklıyordu. 1775'te Osmanlı İmparatorluğunun Rusya savaşından perişan olarak çıkması, İran'da geçici bir iktidar sağlayan Zend Kerim Han için fırsat olmuştu. Zendler Türkiye'ye karşı kolay bir zaferle İ.'daki iktidarlarını kuvvetlendireceklerini ümit ediyorlardı. Ancak Mayıs 1776'da başlayan bu silâhlı çatışma, İ. - Osmanlı münasebetleri içinde yaygın bir savaş olmak niteliğinden çok, Basra ve Huzistan bölgelerini kapsayan mahallî bir çatışmadan öteye geçmemiş, Musul beylerbeyi Hasan Paşanın Basra'yı istirdat etmesi ve Sine'de Husrev Hanı yenilgiye uğratması üzerine 1779'da sona ermişti. Bir süre sonra, bu defa İ. tahtını ele geçiren Kaçarların Osmanlı İmparatorluğunun, batı devletlerinin baskısı altındaki zor durumundan faydalanarak Zendlerin taktiğine uygun bir taktikle Abbas Mirza ve Muhammed Ali Mirza komutalarında Bitlis'e kadar tecavüz etmeleri ve Bağdad'ı kuşatmaları, iki devlet arasındaki münasebetleri tekrar savaşa götürmüştü. Kasım 1821'den Temmuz 1823'e kadar süren bu savaş hâli yine Kasr - ı Şirin esaslarına göre barışla kapatılmış ve bu savaş 1507'de Şehzade Selim'in Azerbaycan seferinden beri devam eden askerî çatışmaların sonuncusu olmuştu. Gerçi I. Dünya Harbi'nde Osmanlı orduları Hemedan ve Nihavend'e kadar Irak - ı Acem'de, Urmiye gölü çevrelerinde İ. topraklarını işgal etmişlerse de, bunlar tabiatiyle İ.'a karşı olmayan faaliyetler idi. Buna karşılık İ.'ın da iktidarı ölçüsünde Avrupa devletlerinin Türk imparatorluğunu yağmalamalarına katılmıştır. Gerek 1878 Berlin Kongresindeki yağmalamada, gerek 1920 Sèvres andlaşmasındaki taksimden İ.'a da Avrupa devletlerince birer parça arazi hediye olunmuştur. 1878'de Kotur ilçesini bu suretle topraklarına katan İ., Sèvres uygulanamadığı için bu son taksimden payını alamamıştır. Bu iki devlet (Osmanlı Türkiyesi ve Safevî İ.) arasındaki rekabet, Anadolu ve İ. Türkleri arasında büyük bir kin doğmasına sebep olmuştur.

Bununla beraber İ.'da teşekkül eden kültür, sanat, sanayi, Osmanlı Türk toplumunun edebiyatına, düşünce hayatına ve sanatına tesir etmiştir.

İ. ile Türkiye'nin dostluk kurmaları ancak Atatürk'ün yeni siyaseti ile mümkün olmuş ve Şah Riza Pehlevî ile birlikte Atatürk'ün bu yeni politikası her iki devletin bugün de geliştirilen temel dayanaklarından biri olmuştur.

İRAN DİLLERİ, Hind - Avrupa dillerinin Ârî (Hindçesi: Arya; İrancası: Erān, Īrān) veyâ Hind - İran kolunun bir dalına verilen ad. Hind - Avrupa anadilinden ayrıldıktan sonra Hind ve İ. D. uzun süre ortak bir dil olarak yaşamışlardır. M. Ö. 2000 yılına doğru Hindçe ve İranca birbirinden ayrılmışlardır.

İ. D., Eski, Orta ve Yeni İranca olmak üzere üç devreye ayrılır. M. Ö. IX. yüzyıldan başlayarak Kuzey İrancanın lehçeleri, Amuderya havzası yoluyla Güney Rusya topraklarına yayılmıştır. Etrafa yayılan bu lehçelerden İskitçe birtakım kişi ve yer adları kalmıştır. Bu adlar daha çok Yunan yazısıyle tesbit edilmiştir. Sokalotların da İskitçenin bir ağzını kullandıkları anlaşılıyor. Med dilinden kalan birtakım ad ve kelimeler de Eski Fars ve Yunan yazılarıyle tesbit edilmiştir. Eski Sarmatçanın birtakım kalıntıları da Yunanca ve Lâtince eserlerde saklanmıştır. Roksalan, Yazig, Han ve Massaget'ler de Sarmat dilinin muhtelif lehçelerin kullanmışlardır. Eski İran devrinin iki önemli dili vardır. Bunlardan biri Eski Farsça (yerli adı: *Parsa*) dır. Ahaimenid soyunun meydana getirdiği devletin resmî dili olan bu dil, Babil yazısına dayanan alfabemsi bir çiviyazısı ile yazılmıştır. Ancak, Eski Farsça yanında o devrin uluslararası dili olan Babil dili de kullanılmıştır. Eski Farsçanın en tanınmış yazıtı, Darayavahuş (Dareios) un M. Ö. 516'da bugünkü Bisutun köyünün bulunduğu yerde yazdırdığı üç dilli anıttır (bk. BİSUTUN KİTÂBELERİ). Eski İranca devrinde kullanılan ikinci dile, Zarathustra (Zerdüşt) dininin kutsal kitabı olan *Avesta*'nın adıyle Avesta dili adı verilmektedir. *Avesta*'nın en eski bölümünü mey-

dana getiren *gāthā* (= ilâhi) ların dili, Gāthā dili adıyle anılır. Bu kitap Sasânîler tarafından düzenlenmiş ve Arâmî köküne dayanan özel bir alfabe ile yazılmıştır.

Eski İrancadan sonra gelen Orta İranca, son yıllara kadar daha çok Pehlevîce adıyle anılmıştır. Ancak bu dilin Parth, Pehlevî, Orta Fars, Soğd (veyâ Soğdak), Ḫotan - Śaka, Hârezmî gibi birtakım kollara ayrıldığı anlaşılmıştır.

Orta İranca, Doğu ve Batı gruplarına ayrılır. Doğu Orta İrancanın kalıntıları daha çok son yıllarda Doğu Türkistan'da Tun - Huang, Turfan ve Hoço'da yapılan kazılar sonunda çıkan yazmalarda ele geçmiştir. Bu grupun en tanınmış kolu, VII - IX. yüzyıllarda Orta Asya'nın uluslararası dili olan Soğdakça (yerli adı: *Sūğdīk*) dır. Eski Sogdiana bölgesinde konuşulan bu dil Moğolistan ve Tibet topraklarına kadar yayılmıştır. IX. yüzyıldan kalmış olan Karabalgasun yazıtı Uygurca, Çince ve Soğdakçadır. Arâmî kökünden gelen Soğdak yazısı, Uygur Türkleri tarafından da kullanılmıştır. Daha sonra Moğollar da Uygurlardan bu yazıyı almışlardı. Doğu Orta İrancanın ikinci kolu Ḫotan - Śaka (veyâ Ḫotanca, Śakaca) dilidir (bk. ḪOTAN - ŚAKA). Ḫotan - Śaka dili Hindistan'dan alınan Brahmi yazısıyle yazılmıştır. Doğu Orta İrancanın üçüncü kolu Hârezmî adıyle tanınmış olan Hârizm İrancasıdır. Bu dilin Soğdakçaya yakın olduğu anlaşılıyor. Doğu Orta İrancan'ın dördüncü kolu olarak Kuşana dilini anabiliriz. Bu dil M. Ö. I. - M. S. V. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Doğu Orta İrancanın sonuncu kolu Toharistan'da konuşulmuş olan Tuhrî dilidir.

Batı Orta İrancaya gelince: Bu dilin iki lehçeye ayrıldığını biliyoruz. Parthça (veyâ Pehlevîce) ve Orta Farsça. Parth lehçesi Arsakid devleti zamanında (M. Ö. 247 - M. S. 224) kuzey - batı İran'da konuşuluyordu. Türkistan'da Turfan çevresinde yapılan kazılarda Parthça yazılara rastlanmıştır. Bu yazmaların diline Turfan Pehlevîcesi adı verilmiştir. Parthçanın devamı olan Pehlevîce (yerli adı: *Pahlavīk*), Sasânî devleti (224 - 651) nde kullanılmıştır. Bu dilden kalan metinler Arâmî asıllı ideogramlara dayanan bir alfabe ile yazılmıştır. Batı Orta İrancanın ikinci lehçesi olan Orta Farsça, Eski Farsçanın devamıdır. Orta İrancanın güney - batı koluna bağlı olan bu lehçeye Parsî (yerli adı: *Pārsīk*) adı da verilir.

Yeni İrancanın en önemli lehçesi olan Yeni Farsça (yerli adı: *Fārsī*) Orta Farsçanın devamıdır. Bu dil, Firdevsî zamanından beri (X. yüzyıl) İran'da kullanılan dildir. Arap yazısına dayanan bir yazı sistemiyle yazılan bu dil bugün İran'ın resmî dilidir. Tacikistan'ın resmî dili olan Tacikçe de Yeni Farsçaya yakındır.

Yeni İrancanın güney - batı grupunda Yeni Farsçanın yanında Lûrî ve Bahtiyârî (güney İran) lehçeleri, Fârsî ağızları (Somgun, Mâsarm, Bûringûn) ve Kuzmârî (kuzey Umman) lehçesi de vardır. İran'da konuşulan lehçeler arasında Semnânî, Kâşanî, Mahallatî, Ḫurî, Nayinî, Yezdî (Gebrî) gibi birtakım lehçeler Merkez lehçeleri grupuna girer. Mâzenderânî, Gilâkî, Tâlişî ve Tâtî lehçeleri ise Hazar lehçeleri grupunu meydana getirir. Yeni Farsçanın batısında Kirmanşahî ve Bahtiyârî lehçeleriyle Kurmânçî lehçesi konuşulur.

Yeni İrancanın kuzey - batı grupunda Beluç dili (yerli adı: *Balōçī*) yer alır. Bu dilin güney lehçesi Makrânî adıyle anılır. Yeni İrancanın doğu kolunda Peştu (Afgan) dili önemli bir yer tutar. Bu dilin kuzey lehçesine Peştû, güney lehçesine de Peḫtû adı verilir.

Afganistan'ın kuzey bölgesinde Pamir (veyâ Galça) lehçeleri konuşulur. Bu lehçeler Arî dillerinin İran kolunu Hind koluna bağlayan bir köprüdür. Bu lehçeler arasında Şuğnî, Yazgulâmî, İşkâşimî, Sangleçî, Zebakî, Muncanî (veyâ Muncî) lehçeleri ve Waḫî, Omurî (veyâ Barakî) ve Parâçî dilleri anılabilir. Son olarak eski Soğdakçanın devamı olan Yagnâbî dili de bu lehçeler arasında önemli bir koldur. Yeni İrancanın Kafkasya'da konuşulan bir kolu da Os (yerli adı: *İron*) dilidir. Bu dilin doğu lehçesine İron, batı lehçesine ise Digor adı verilir.

İRAN MİTOLOJİSİ: M. Ö. aş. yu. 1000 yılında İran yaylasına gelen İran boyları çeşitli tanrılara tapıyorlardı. Bunlar arasında zafer tanrısı Mithra ve verimlilik tanrıçası Anahita en yüksek mevkide bulunuyorlardı. Zarathustra (Zerdüşt) nın M. Ö. 600'de doğu İran'da kurduğu vahye dayanan din, bu paganizmin yerine geçmiştir. Bu din esas itibariyle adı Ahura - Mazda (b. bk.) olan bir tek tanrıyı tanır. Bu tanrının düşüncesinden, bir tesadüf eseri olarak, kötü prensip zuhur etmiş, bu da Ahriman adı altında Ahura - Mazda'nın düşmanı olarak, onunla bir nevi düalizm (ikilik) teşkil eder. Fakat sonunda Ahura - Mazda, Ahriman'ı yenecektir. Aḫaimenid sülâlesinden Büyük Kuruş (Kyros) ve Büyük Darayavahuş (Dârâ, Dareios) muhtemel olarak Zarathustra'nın dinini kabul etmişlerdir. Fakat çok geçmeden M. Ö. V. yüzyılda bu tek tanrı dini, eski tanrıların tesirinde karışık bir din hâline gelmiştir. Zerdüştlük adı altında bu din Büyük İskender (M. Ö. 324)'den sonra da başka dinî akımlar arasında İran'da devam etmiş ve Sasânî'ler tarafından devlet dini olarak kabul edilmiştir. Zarathustra dini M. S. 650'den itibâren İslâmiyet'in yayılması karşısında gerilemeye başlamış ve M. S. 800'den başlayarak İranlıların çoğu Müslüman sayılmıştır. Son Zarathustra'cılar Hindistan'a kaçmış ve orada Parsî adı altında bu dine sâdık kalmışlardır.

İRAN SANATI: 1. Arî göçlerden önceki sanat (M. Ö. 6000 - 700): Bugünkü İran topraklarında, Arîlerden önce, M. Ö. 6000 - 1000 yılları arasında yaşayan Dravid ve başka ırklar, kuzeyde Azerbaycan'dan ve Hazar kıyısından güneye Hemedan, Luristan ve Huzistan üzerinden Basra körfezine uzanan yerlerde medeniyet kurmuş ve pek çok sanat eserleri bırakmışlardır. Arîlerden önceki bu medeniyetler, teşekkül devrinde iken, Azerbaycan kısmının Anadolu ile ve Luristan ile Huzistan'ın ise Dicle'nin karşı (batı) kıyısındaki bugünkü Irak'ta yükselen Sumer ile bağları vardır. Bugünkü İran topraklarında, Eski ve Yeni Taş Devri (M. Ö. 6000) nden kalan, taştan, bolluk timsali çıplak kadın heykelleri çoklukla Azerbaycan ve Kirmanşah'ta bulunmuştur. Bu medeniyet bölgesinin en eski meskenleri pişmiş tuğladan idi. Çanak çömlek yapımının başlangıcı ve gelişmesi M. Ö. 4000 - 1000 yılları arasında yer alır ve Susa (Huzistan), Tepe Giyan (Hemedan), Tepe Sialk (Kaşan),

Rey ve Hasanlu (Azerbaycan) da yapılan kazılardan çıkmıştır. İlk önce kırmızı ve kahve rengi boyalı, sonra boyasız olup, üslûp bakımından çağdaş Irak'a bağlanan bu çanak çömleğin dekoru geometrik ve geometrik şekilde basitleştirilmiş, tek ve çift hayvan ve kuş motifleri idi. Aynı dekor taş mühürlerde de görülür.

M. Ö. 2450 - 500 arasında yazıtlarda sözü geçen Elâm devletinin başkentlerinden biri Huzistan'da Susa idi. Elâm belki Fars'a hâkimdi, çünkü Nakş - ı Rüstem bölgesinde Elâm üslûbunda bir kaya oyması vardır. Elâm üslûbu, çanak çömleklerde görüldüğü gibi, şekilleri basitleştiriyor ve bâzen geometrik görünüşe getiriyordu. Şahısların tipolojisi erken dinastik devir Sumer mühürlerini hatırlatıyor ve düz saçlı sakallı, burunları yukarı kalkık kimseler tasvir ediliyordu. Sumer'in vârisleri Akkad, Asûr ve Bâbil'in özelliği olan, Sâmî tipte, büyük gaga burunlu, gür ve kıvırcık saçlı ve sakallı şahıslar da Elâm sanatında görülür. Ancak bunlar Asûrî tesirlerine atfedilir. Susa güneyinde, M. Ö. 1300 sıralarında yapıldığı sanılan Çoğa Zenbil zigguratı da Sumer ve Bâbil geleneğine işaret ediyordu.

Güney Azerbaycan ve Luristan bölgelerinde M. Ö. 1500 - 700 sıralarından kalan mezarlarda, göçebe kimselerin kullanabileceği, taşınır cinsten tunç eşya ve at koşumları bulunmuştur. Luristan bölgesinin adını taşıyan bu sanatın merkezlerinden biri olan Kûh - i Deşt'te bir de mâbede rastlanmıştır. Luristan eşyası özellikle madenî malzeme ve zoomorfik konu bakımından Avrasya göçebe sanatını hatırlatıyorsa da, hayvanî şekilleri geometrik hâle sokmak üslûbu ile ve tematik bakımdan Elâm ve hattâ Sumer eserlerine bağlanır. Bu sebeplerden Luristan tunç eşyası Ârîlerden olmayan ve daha eski devirlerde orada yaşayan göçebelere atfedilir.

M. Ö. IX. yüzyılda yaşayan Mannea'lılara atfedilen Azerbaycan'da Hasanlu harâbelerinde bulunmuş madenî eşya ve çanak çömlek dekoru da Elâm üslûbuna yakındır. Hazar kıyılarındaki M. Ö. VIII - VII. yüzyıllardan sayılan Marlık'ın sanatı ise Elâm geleneğinde olmakla beraber, son devre Asur sanatının zenginliğini ve natüralizmini taklid eder.

Muhtemel olarak karışık ırklardan müteşekkil bulunan, fakat İranî adları da olan İskitlerden bir grup da Azerbaycan ve Fars'a M. Ö. 700 sıralarında akın etmiştir. Azerbaycan'da, Sakız yanında Ziviye'de bulunan altın eşya ve kaplardaki hayvan motifleri artık kuzeye bağlanan yeni bir üslûp gösterir. Bir yandan Karadeniz kuzeyinde bulunan Yunan tesirindeki İskit sanatının, öte yandan Asûrî tesirleri

İRAN SANATI: İranlılardan önce Susa'da bulunmuş M. Ö. 2500'e âid bir mühür baskısı (E. Porada, *Ancient Iran*, Louvre Müzesi)

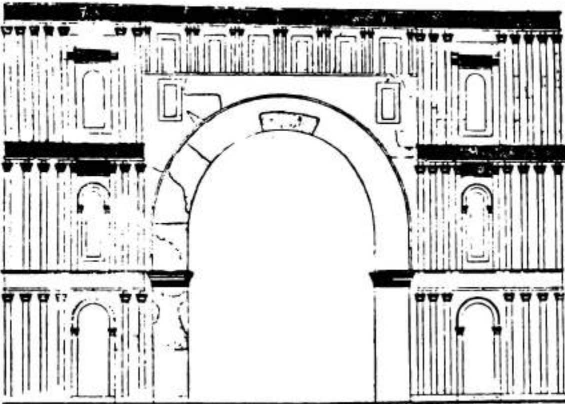
gösteren İskit eserleri, önceki tarzlara nisbetle tabiata daha yakın, daha natüralist ve mükemmel hayvan tasvirlerine varmıştır.

2. **İran sanatının ilk devri, Ârîler (Medler, Farslar), Keyler imparatorluğu** (M. Ö. 559 - 330): Irk bakımından Hindlilere yakın Arya (Ârî) soyundan milletler olup, onlar gibi M. Ö. 1000 etrafında güneye ve batıya büyük göçlere başlayan Medler ve Farslar, İranî sanatın kurucuları oldular. Azerbaycan'ın ve Irak - ı Acem'in eski Ârî olmayan milletlerine karışan ve Hemedan'da merkezleri bulunup, Zarathustra (Zerdüşt) dininde olan ve ateşe tapan Medlerden, M. Ö. VI - VII. yüzyıllardan kalma, Hemedan ve Fars kayalarına oyulmuş mezarlar dışında pek eser kalmamıştır. İ. S.'nın âbideleri Keyler kralları ile başlar. Keyler devri İ. S., Yakın Doğu'nun Ârîlerden önceki büyük medeniyetlerin, özellikle Bâbil ve Elâm sanatlarının vârisi olmuştur. Nitekim Keyhusrev, M. Ö. 549'da Bâbil'i almış ve kendini Bâbil kralı saymıştır. Keylerin resmî dili ve yazısı Sâmî dilinin Ârâmî kolu idi. Farslar, eski Yakın Doğu sanatına göçebe kültürünün maden ve dokuma işlerindeki maharetini ve mükemmel hayvan tasvirlerini getirmişlerdir. Kuruş'un fütûhatı da İ. S.'nda tesirlere yol açmıştır. Kuruş'un akınları Anadolu'da Lydia ve İonia (b. bk.) ya kadar yayılmıştır. Böylece İ. S. Yunan tesirlerini Anadolu aracılığı ile almağa başlamıştır. Kuruş daha sonra Orta Asya'yı almağa kalkışmış ve Merv, Baktria, Sogdiana illerine varmış ve göçebe Massagetlerle harb etmiştir. Kuruş'un bir adı da Keyhusrev'dir ve İranlı Keyhusrevlerin Turan ve Türk hakanı Alp Er Tunga (Afrâsiyâb) ile harbleri destanı Kuruş'un Orta Asya seferi ile başlar. Kuruş'un Pasargadae'deki sarayı henüz bir göçebe beyinin ordugâhına benzemekte idi ve birer çadır gibi ayrı küçük köşklerden müteşekkildi. Darayavahuş (Dârâ) Susa sarayını yabancı sanatkârlara, Anadolulular (Sardis ve İonia'lılar), Azerbaycanlılara (Medialılar), Bâbillilere ve Mısırlılara yaptırmıştır. Zarathustra (Zerdüşt) dini ve Ahura - Mazda ibâdetinin merkezi Persepolis'te Keyler devri İran mimârîsi ve heykeltıraşlığı kendi üslûbunu bulmuştur. Taş yapısı olan, çok sütunların taşıdığı düz damlı divanhânelerden müteşekkil olan bu sarayın dekorunda, Asûr tarzında, insanüstü boyda, yandan görünen mabudlar ve şehinşahların şanı tebcil edilir. Sâmîlere göre daha keskin hatlı olan, kartal burunlu İranî tipleri Persepolis'te görülür. Persepolis heykel ve taş oymalarındaki mitolojik mâhiyette insan - hayvan karışmaları, yine Elâm ve Asûr geleneğindedir.

3. **İskender istilâsı ve Seleukoslular devri** (M. Ö. IV - II. yüzyıllar): İskender'in sonuncu Darayavahuş (Dârâ)u 331'de yenip Persepolis'i yakmasını mütaakıp İskender'in generallerinden Seleukos (Seleucos) un sülâlesi idâresinde kurulan devlete İran toprakları da giriyordu. Seleukoslular zamanında Hellenistik safhada olan Yunan sanatı, böylece İran'da kuvvetli iz bırakmıştır. Ârâmî yerine resmî dil olarak Yunanca kullanılmıştır. Fakat Pehlevî ideogramları yine de Ârâmî şekilleri taklid edecekti. Seleukoslular devrinde İran'da Yunan tarzında taş binalar yapıldığı sanılırsa da, bunların kalıntıları yoktur. Persepolis'te tuğladan bir mâbette Yunan üslûbunda Zeus, Apollon, Helios, Arthemis, Athena ve hükümdar heykelleri parçaları çıkmıştır. Sikkelerde de bunlara benzer değişiklikler olmuştur.

4. **Arsakid'ler devri** (M. Ö. II. - M. S. III. yüzyıllar arası): Arsakid'lerin mensup oldukları kavim, Orta Asya göçebe soyundan idi. Buna göre, ırkî menşeleri ne olursa olsun, Türklerin de içinde bulunduğu Orta Asya göçebe sanatı çevresinden geliyorlardı (1969'da Almaata yanında M. Ö. IV. yüzyıldan kalma bir mezarda Türkçe Orhon harflerine benzeyen harflerle yazılmış yazıtlar ve İskitlere atfedilen üslûpta göçebe sanat eserleri bulunmuştur). Arsakid'ler M. Ö. III. yüzyılda Parthavana (bugünkü Türkmenistan ve çevresi) ya yerleşerek, Parth ve ondan gelişen Pehlevî, Pehlivân gibi İranî adlar da almışlardı. Parthavana halkı ile karışarak Arsakid'lerin dilleri İranlılaşmış ve mahallî medeniyete intibak etmişlerdir. Parthavana medeniyeti, İranî - Hellenistik mahiyette idi, fakat Merv'de bulunan mabed ve yazılardan anlaşıldığı gibi, artık gelişmiş olan Orta Asya sanatı da, Buddhizm yolu ile tesir icra ediyordu. Arsakid sanatında Buddhist kültürü unsurları böyle izah edilmektedir. Arsakid'lerden Mithridates (M. Ö. 170 - 138) in Azerbaycan, Rey ve Bâbil'i zaptetmesi üzerine Arsakid'ler Yakın Doğu İranî - Hellenistik - Sâmî muhtelit kültür alanına da girmişlerdir. Roma ile yapılan harbler, Arsakid'lere Roma sanatını tanıtmıştır. Fakat Arsakid'lerin Orta Asya ile bağları kesilmediği için. Yakın Doğu kültürü içinde erimemişler, aksine, Yakın Doğu'da Orta Asya tesirlerini yaymışlardır: kubbeli çadırdan mülhem sayılan yapılar ve *ciborium* (kubbeli taht) Arsakid'ler devrinde Yakın Doğu'da ve Roma'da yayılmıştır. Resim, heykel ve sikkelerde, o zamana kadar şahıslar yandan temsil edilirken, Arsakid'ler devrinde, Orta Asya üslûbunda önden tasvirler başlamıştır. Göçebe kıyafetleri, göçebe usûlünde arkaya ok atan atlı tasvirleri, Arsakid'ler sanatının özelliklerindendir. Dura - Europos (b. bk.) duvar resimlerinde avlanan Mithra göçebe beylerine o kadar benzer ki, Mançurya'daki Tunguz eserlerinden, M. S. IV. yüzyıldan Koguryo duvarlarında tasvir edilen avcıları hatırlatır. Yine Dura - Europos'taki cebe giymiş atlı alp resimleri, M. S. VIII. yüzyılda Sibirya'da Kırgız sanatkârlarının kayalara çizdiği aynı konuda resimlere benzemektedir. Arsakid'ler devrinin kurt ve ejder ongun ve alemleri, Gök Türk ve Uygurlarda da vardı. Arsakid'lerin madenî sanat eserlerindeki hayvan motifleri Avrasya göçebe sanatına bağlanır.

Arsakid'ler toparlak şehirler binâ ederlerdi (Hatra, Ktesiphon, Fars'ta Fîrûzâbâd). Malzeme taş veyâ pişmiş tuğla idi ve cephelerin üstü alçı ile sıvanıp boyanırdı. Mimarîde Roma binâ cephelerinin estetiği ağır basmıştır.

İRAN SANATI: Arsakid'ler devri: Aşur sarayının rekonstitüsyonu (Staatliche Museen, Dahlem - Berlin)

İRAN SANATI: Arsakid'ler devri: Dura - Europos duvar resimlerinde Mithra'nın avlanması (E. Porada, *Ancient Iran*)

Âbidevî tâk şekli Arsakid'ler devrinde, hem Orta Asya'da (Seistan), hem Irak'ta (Aşur) gelişmiştir.

5. **Sasanî sanatı** (M. S. 224 - 651): Fars'ta İstahr şehrindeki Nâhid mâbedinin râhipliğinden yetişip Keyler ahfâdından sayılan Sasanîler, Keyler devri sanatının ihtişamını tekrar yaşatmak istemişlerdir. Kayalara oyulan insan üstü boyda mâbed ve şehinşâh heykelleri ile kalabalık muharebe sahneleri, sikkelerde tekrar yandan görülen taclı hükümdar başı, zengin altın tabaklar ve eşya, araştırıcılarda bu düşünceyi uyandırmaktadır. Sasanî altın ve gümüş tabaklarında rastlanan şahın avlanma sahneleri çok ilerlemiş sanat eserleridir. Bu devirde bâzı Arsakid'ler devri tesirleri de yaşamıştır. Tâk - ı Bustân kabartmalarında önden görülen kimseler, altın tabaklarda geriye ok atan atlı tasviri gibi motifler devam etmiştir. Sasanî saraylarının bir kısmı Arsakid'lerin son devrinden (Fîrûzâbâd), diğerleri Arsakid saraylarının tekrarı idi (Tâk - ı Kisrâ: Ktesiphon). Taş devrinde Kıbrıs'ta ve Bâbil taş oymalarında görülen yarım - ellipsoid kubbeler Sasanîlerde gelişmiştir. Çahar - tâk denen haçvarî planlı ve kubbeli Sasanî ateşgedelerinin Orta Asya mimarîsinden mülhem olduğu sanılmaktadır. «Türk

İRAN SANATI: Sasanî devri: Firuz (M. S. 457 - 484) un avlanmasını gösteren gümüş tabak üstünde yaldızlı kabartma (Metropolitan Museum)

hakanı oğlu» Yel Tigin ile Behrâm Çubîn muharebeleri ve Batı Türk hakanı T'ung Yabgu'nun M. S. 600 - 610 arasında Fars'ı istilâ ettiği. Enûşirvan'ın bir Türk hakanının kızı ile evlendiği ve oğulları IV. Hurmizd (578 - 590) e «Türk oğlu» adı verildiği VI ve VII. yüzyıllarda, Sasanîler ve Türkler arasında kültür ve sanat tesirleri cereyanı kuvvetlenmiştir. Tâk-ı Kisrâ'nın yükseldiği Medâ'in'i H. 16 (M. S. 638)'da alan Arap ordularının orada «Türk kubbeleri» (kubbeli çadırları) gördükleri Taberî târihinde anlatılmaktadır.

İRAN SANATI: Buveyh oğulları devri: İzzuddevle Buveyhî adına H. 365'te basılan sikke

6. **İslâmiyetten Selçuklulara kadar** (M. S. 641 - 1055): İslâmiyet ile birlikte, Fars'ta tesir icra eden Bâbil ve Ârâmî kültürü mâziye çekilmiş ve Arap kültürel tesirleri ön plana geçmiştir. Ârâmîden alınma Pehlevî ideogramların yerini Arap yazısı almıştır. Fakat Pehlevî yazısının kaligrafik normları İran'da hiç unutulmamış ve Fars kûfîsi ile Fars'ta çok erken başlayan ta'lîk üslûbunda yazılarda Pehlevî tesirleri görenler olmuştur.

M. S. VIII. yüzyılda Horasan sınırında yükselen Damgan mescidi ve güney İran'daki Şuşter mescidi erken İran mescitlerinin şeklinin, Arap mescitleri gibi, açık avlular ve düz çatılarla örtülü revaklardan ibaret olduğunu gösterir. Ancak filpâyeler üzerine kemerlerden müteşekkil revaklar, Horasan ve Türkistan'da da görülen bir «Acem» (Arap olmayan milletler anlamına) mimarîsi özelliğidir. M. S. X. yüzyılda, İsfahan'ı elde eden Deylem hükümdârı Merdâvic'in kendine «Kisrâ tacı» ve tahtlar yaptırdığı ve hizmetinde «Süleyman Peygamberin cinleri» gibi mâhir Türklerin bulunduğu, İbnü'l-Esîr târihinin H. 323 (935) olaylarında anlatılır. Deylemli Büveyhoğulları (b. bk.) devrinde, İsfahan'da ilk Cuma mescidi ve Na'în mescidi gibi alçı oymaları ile tebarüz eden âbideler yapılmıştır. Büveyhli devri ikonografisi (maden işlerinde, seramik resminde, ipek kumaşlarda) bâzı Orta Asya motifleri gösteriyordu. Bunlardan bir motif, Türk metinlerinden Buddhist mürakabe ile ilgisini öğrendiğimiz tarzda «bağtaş» (bağdaş) kurmuş, önden görünen hükümdar tasviridir. Bu devirde Hazar bölgesinin bir özelliği, 1006 târihli Künbed-i Kâbûs ve 1022 târihli Risgit ve Lacim kuleleri gibi, üstünde hem kûfî hem Pehlevî kitabe olan, toparlak kesitli ve konik künbetli yapılardır. Bu tarz yapı, Yakın Doğu'da M. Ö. II. binyıl Bâbil tasvirlerinde, Anadolu'da M. Ö. 353'te ölen Halikarnas kralı Mausolos'un türbesinde ve Milâd sıralarında Fenike'de, Amrit'te yapılan türbelerde vardı. Aynı şekil, Milâd etrafında *stûpa* denen Buddhist türbelerde ve VII - VIII. yüzyılda *naus* adlı türbelerde kullanılmıştır. Bu tarzdaki Uygur *stûpa*'larının bir özelliği olan yivli gövde, Kâbûs künbedinde de gözükmektedir.

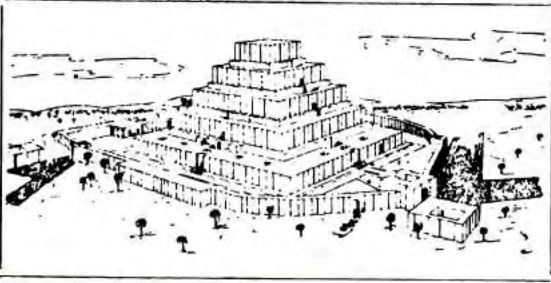
7. **Büyük Selçuklu devri** (1040 - 1157): 1042'de Rey'de başkentini binâ ettiren Tuğrul Bey bütün İran'ı da Büyük Selçuklu devletine katmıştı. Kirman Selçukluları (1041 - 1186) daha da uzun devam etmiş ve yerlerini bir Oğuz beyine bırakmışlardır. Selçuklular İran edebî tesirine girmişler, fakat sanat bakımından yeni bir çığır açmışlardır. Mimarî bakımından şu eserler Orta Asya ve Türk tesirlerine misal teşkil eder: VIII. yüzyıl Uygur «buyan» ve Hakanlı (850 - 1250) «muyanlık» ları tarzında imârethâneler (ribât, han, hastahâne); Türk «kargu» (ateş kulesi) ları tarzında, kervan yolları boyunca dizilen, minare şeklinde ateş kuleleri; IX. yüzyıldan kalma Varahşa kalesindeki mescit gibi haçvarî planda ve dört tâklı olan İsfahan Cuma mescidi (Melikşah eseridir). X - XI. yüzyılda *Kutadgu bilig*'de Hakanlı sülâlesi (850 - 1250) nin remzi olan arslan ve «kün» (güneş), Selçuklu devrinde İran ongunu oldu. Hakanlı devri Türk türbelerini hatırlatan, 1067 târihli, sekiz köşeli, Buddhist tarzında «lotus» kubbeli Harekân türbelerini de ilâve edebiliriz. Figüratif sanatta (heykeller, taş, alçı, tahta, maden kabartma ve oymaları, seramik resimleri), sanat târihçilerine göre, Gazne sanatı aracılığı ile Manihâî Uygur resminden gelişen bir ikonografi ve yeni bir güzellik anlayışı doğdu. Avfî'nin tâbirleri ile, «ay yüzlü, çekik gözlü Türk perileri» uzun saçlı, matruş yüzlü Oğuz beyleri, Türk kıyafetlerinde, önde görülerek bağdaş kurmuş veyâ at üstünde, avlanarak veyâ çevgen oynayarak tasvir edildi. Tekerrür eden hayvan motifleri, küçük Orta Asya atları ve heraldik ongun olan «karakuş» (ukab: tavşancıl kartalı) idi. Selçukluların tuğrası olarak çadır üstünde Kirman'da kullanıldığı târihten bilinen ve Tuğrul Beyin bir sikkesinde görülen yay ve oktan müteşekkil tamga, Kirman mezar taşlarında bulunmuştur.

İRAN SANATI: İlhanlı devri: Hakanlı sülâlesinden İlig Buğra Han'ın 992'de Buhara'yı aldığını gösteren resim (Topkapı, Hazine 1463 numaralı Reşidüddin târihinden)

8. **İlhanlı devri** (1256 - 1335): Moğol istilâsı ve İlhanlı devletinin kuruluşu, Doğu ve İç Asya kültürünün ve bu arada gayr-i Müslim Orta Asya Türk (Uygur) medeniyetinin, Tibet'in, Çin'in, Hindistan'ın tesirlerini Yakın Doğu İslâm âlemine getirmiştir. İlhanlı devrinin İran sanat târihi bakımından başlıca olayı, kitap resmi sanatının XIV. yüzyıl başında Azerbaycan'da, Tebriz'de ve Fars'ta, Şirâz'da (İncu Mektebi: 1330 - 1353) teessüsü oldu (bk. İLHANLI SANATI). Artık Azerbaycan da Türkleşmişti ve Türkmen unsuru İran sanatında yerini alıyordu.

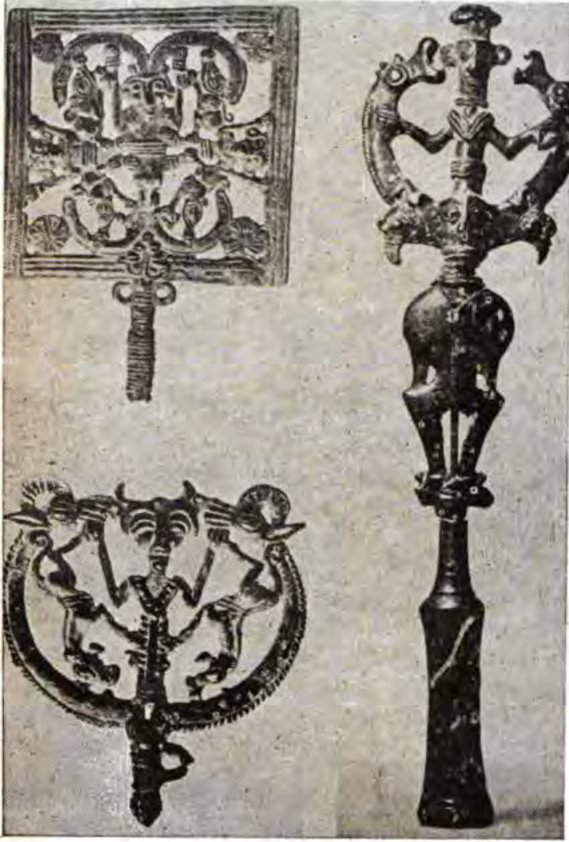
9. **Celâyirli** (1356 - 1410), **Timurlu** (1370 - 1507), **Karakoyunlu** (1366 - 1449), **Akkoyunlu** (1476 - 1508), **Safevî** (1502 - 1736), **Nâdir Şah Afşar** (1736 - 1747), **Kerîm Han Zend** (1747 - 1779) **ve Kaçar** (1786 - 1925) **devirleri:** Atsız soyundan Hârizmşahlar (1156 - 1221) ve Altın Ordu (1221 - 1360) devirlerinde Orta Asya

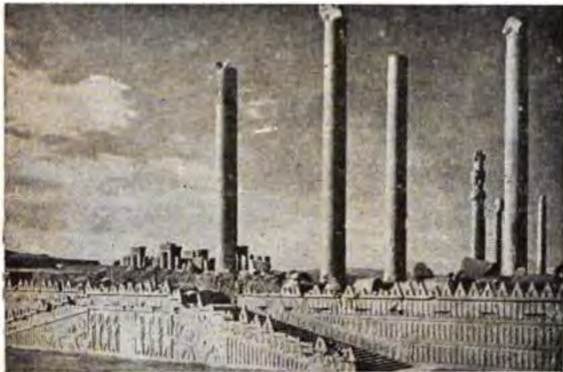
1

3

2

4

5

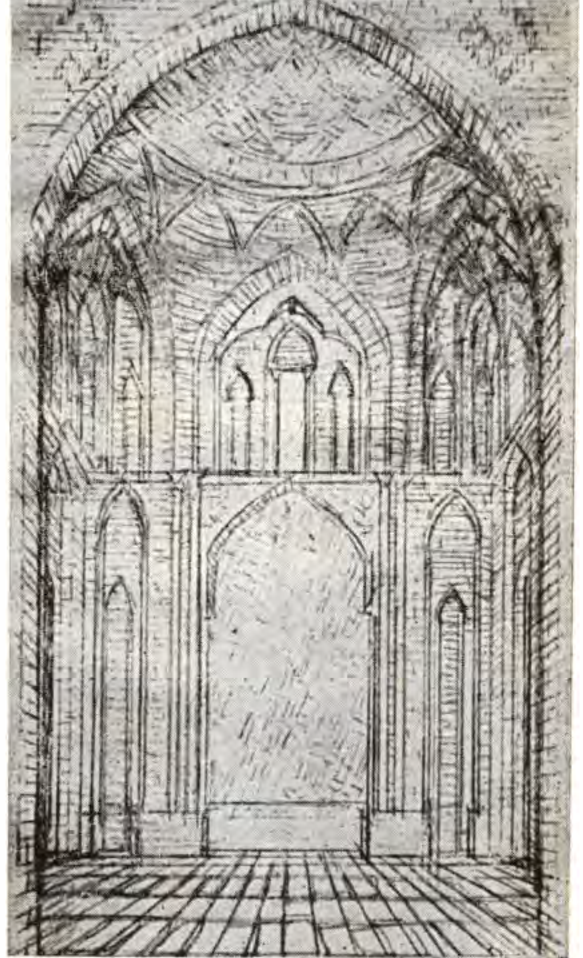
İRAN SANATI: 1. İranlılardan önce: Susa yakınında M. Ö. aş. yu. 1300'e âid Çoğa Zenbil zigguratının rekonstitüsyonu (S. Mostafavî, *Persian Architecture*'den); 2. İranlılardan önce: M. Ö. aş. yu. 1500 - 700'e âid Luristan'da bulunmuş tunç koşum eşyası ve alem; 3. Elâm devri: Azerbaycan'da, M. Ö. aş. yu. 1500'e âid Urmiye gölü civarında bulunmuş bakırdan heykel başı (Metropolitan Museum); 4. Keyler devri: Persepolis, Darayavahuş (Dârâ) divanhânesinin kalıntıları. 5. Keyler devri: Persepolis'te taş kabartmalarında İranlı tipinde bir asker başı (Museum of Fine Arts, Boston).

Türk sanatının büyük merkezlerinden biri olan Ürgenç şehrinin çini mozaiklerle kaplı âbideleri hem Keş'te Timur-(1370 - 1404) un sarayına, hem de Tebriz'de Karakoyunlu Cihanşâh (1436 - 1467) ın eseri Gök Mescid'e feyiz verdi. Türkistan'da yükselen, yazılar ve çiçek motifleriyle süslü gök rengi, göz kamaştırıcı çini mozaıklerle başran başa kaplı cepheleri ve lotus (soğan) şeklinde kubbeleri ile dikkati çeken Timurlu mimarî üslûbu, Timur ve Timurluların 1386 - 1419 yılları arasında Azerbaycan'ı ve Fars'ı almaları ile bu illere de yayılmıştır. Timurlu Şahruh'un hanımı Gevherşâd, oğulları Baysungur Mirza'nın Meşhed'de vâ'i olduğu 1430'da bu şehirde bir mescid yaptırmıştır. Böylece Timurlu mimarînin özellikle Herat tarzı, İran'a gelmiş oldu. Yıne aynı devirde Yezd Mescidi yapılmıştır. Safevî İsfahan'ın gök mavi çinilerle kaplı büyük mescidleri, I. Şah Abbas'ın 1617'de başlattığı Mescid - i Şâh ve aynı târihli güzel bir eser olan Lûtfullah Mescidi, Alî Kapı Sarayı (XV. yüzyıl Timurlu yapısı), Şirâz'da XVIII. yüzyılda Kerim Han Zend'in yaptırdığı saray gibi İran mimarîsinin şaheserleri Timurlu mescid ve köşklerinden gelmiştir. Çini cinsleri sürekli olarak gerilemiştir. XIX. yüzyılda çini yerine ayna parçaları kullanılarak kaplanan mimarî dekoru ile sanat değeri düşüş bir görünüşe varıldı.

Hattatlık sanatı da yine bu devirde Timurlu soyun-

1

3

2

4

İRAN SANATI: Selçuklu devri: 1. Rey'de bulunmuş boyalı stukkodan taclı genç adam resmi (Metropolitan Museum); 2. Stukko oymalı bir duvar dekorunda, ikisi ellerinde çevgen tutan üç atlının ve oynayan iki kişinin tasvirleri (R. Stora koleksiyonu); 3. İsfahan'da Melikşah'ın eseri olan Cuma Mescidi'nin kuzey köşesindeki 1088 târihli Künbed - i Hâkî'nin içi; 4. İsfahan'da Melikşah'ın eseri olan Cuma Mescidi

1

3

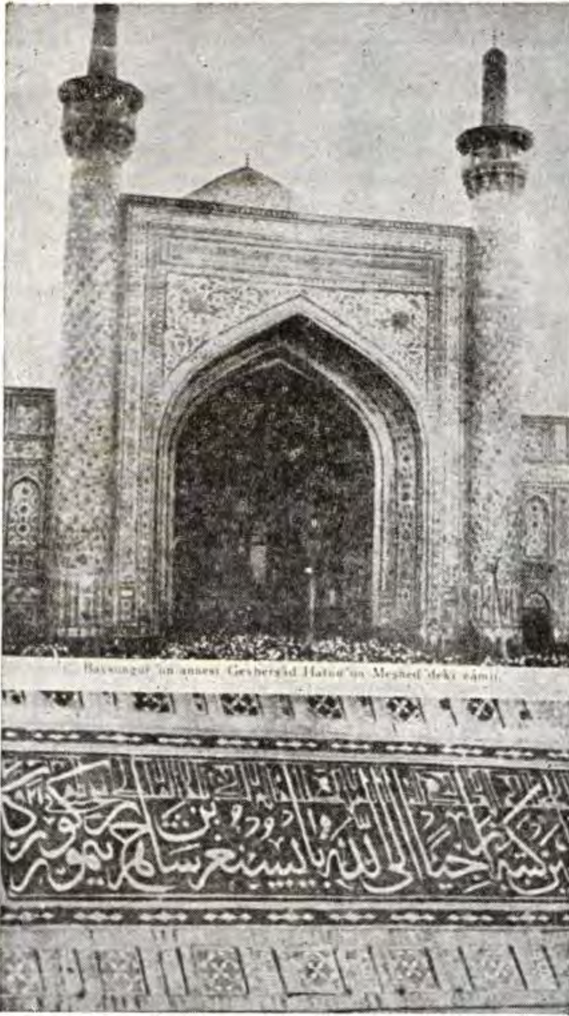

2

4

İRAN SANATI: 1. Timurlu devri: Baysungur Mirza için 1420'de Şirâz'da hazırlanan antolojide Türk kahramanı Alp Er Tunga (Afrâsiyâb) ile Keykubad'ın vuruşmasını gösteren kitap resmi (Staatliche Museen, Dahlem - Berlin); 2. Safevî devri: Türk sanatkârı Sâdıkî Bey tarafından yapılmış bir Türk portresi (Museum of Fine Arts, Boston); 3. İsfahan tipinde halı (XVI. yüzyıl) (Henry F. Dupont koleksiyonu); 4. Kaçar devri: Ebü'l Hasan Gaffarî tarafından yapılan Rizâ Kulu Han portresi (Gülistan Sarayı Kütüphanesi)

İRAN SANATI: Timurlu sülâlesinden Gevherşâd Hatun'un 1430'da Meşhed'de yaptırdığı mescid ve oğlu Baysungur Mirza'nın bu mescid için yazdığı kitâbede imza kısmı

dan Baysungur Mirza (1397 - 1433) tarafından Herat'ta kurulup nestalîk yazısının icâd edildiği kırk hattattan müteşekkil (aralarında Mevlânâ Ahmed Rûmî adlı Anadolulu üstadın da bulunduğu) akademide gelişti. Kendisi de büyük bir hattat olan Baysungur'un yazdığı eşsiz güzellikteki celî hat, Meşhed'deki Gevherşâd Mescidinin çini kitâbesinde yer alır. Baysungur'un hattı, İran'da çiniden câmi kitâbelerinin çoğunda taklid edildi.

Tebriz, Kaşan, Kirman ve İsfahan'da XVI. yüzyılda yapılan halıların gelişmesi de Herat halılarına paralel idi. İran halılarının özelliği, pek ince bir dokuma ve ekseri çiçekli, bâzen figüratif küçük çapta motiflerdi. İran halılarının çoğunu Türkmen ve Kaşgaî gibi Türk oymakları dokur. İran kitap cildlerinin dekoru halılara benzetilir.

İlhanlı devrinde Tebriz ve Şirâz'da gelişen, kaynakları İç Asya ve Selçuklu devri Bağdad ve Anadolu mektepleri olan kitap resmi, büyük çapta, cesurca çizilmiş motifler, karakteristik çizgileri belirtilen şahıslar, hamâsî veyâ dinî konular ile başlamıştı. Ancak bu tarz, İran'da tutunamamıştır. XV - XVIII. yüzyıllarda İran'da hâlâ büyük çapta motifler ve realist portreler çiziliyordu, fakat bunlar ekseri Türk eseri idi (1431'de Yezd'de Timurlu Emir Çakmak için Mansûr Bahşi'nin Uygur hattı ile yazdığı Türkçe antolojinin resimleri, Akkoyunlu Sultan Halil Bahadır Han için 1478'de yazılan *Hidâyet Divânı*'nda Türkmen mektebi tarzında tasvirler ve Şah Abbas [1587 - 1629] ın «kitâbdâr» ı Sâdık Bey Afşar'ın çizdiği portreler gibi). Öz İranlı tarzında sanatkâklar ise, millî edebiyatın şâirane havasına dalarak, gittikçe daha hayalîleşen ve birbirine benzeyen kahramanları, nazlı bânûları ve efsanevî yaratıkları bir masal âleminde tasvir ediyordu. Bihzâd ile Herat'ta (1415 - 1480) başlayan bu tarz, Safevî devrinde Tebriz'de (1500 - 1548) ve Kazvin'de (1548 - 1598) gelişmiş ve XVII. yüzyıl başında Rizâ - i Abbasî adlı sanatkârla yeni bir görünüşe varmıştır.

XVIII. yüzyıldan sonra Avrupa resminin estetik ve tekniği, yağlıboya, ışık - gölge tezadı ile hacim meydana çıkarmak üslûbu, İranlı ressamları çekmeğe başlamıştır. Duvar ve kitap resimlerinde Avrupa tekniği, fakat İran zevki hâkim olmuş, sanat bakımından iyi sonuç vermeyen bir üslûp meydana getirilmiştir. — Emel Esin

İRAN SELÇUKLULARI: bk. İRAN TÜRKLERİ.

İRAN TÜRKLERİ: İran'a bugünkü çehresini veren Türk göçleri, Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra başlamıştır. Daha Abbasîler'in ilk devirlerinde İran yoluyla Irak'a gelen Türkler, ilk kurulan Müslüman devletlerinde ya büyük roller oynamışlar veyâ Gazneliler gibi bizzat devletler kurmuşlar ve hele XI. yüzyılda Selçuklu devletini bir imparatorluk hâline getirdikten sonra bütün İran ve Anadolu'ya hâkim olmuşlardır. XIII. yüzyıldaki Moğol istilâsından sonra, özellikle göçebe Türkler (Oğuzlar) Anadolu'dan tekrar İran'a geçerek burasını bir Türk ülkesi yapmışlar ve İran'daki siyasî hâkimiyetlerini XX. yüzyılın 1. çeyreğine kadar sürdürmüşlerdir. Bin yıl kadar süren bu Türk hâkimiyeti, 1921 - 1925 yılları arasında tedricen Riza Han'a geçtikten sonra İran'daki Türklerin hayatında büyük bir değişme olmuş, Türkler şuurlu bir eritmeyle karşı karşıya bırakılmışlardır. Buna rağmen, bugün bile Türkler, İran'da nüfusun küçümsenemeyecek bir kısmını teşkil etmektedirler.

Türklerin öteden beri İran'ın tarım ve hayvancılığa elverişli yerlerinde yurt tuttukları bilinmektedir. İran'da oturmaya elverişli hemen hemen hiçbir yer yoktur ki orada Türk bulunmasın. Çoğunlukla Oğuz boylarından olan bu Türklerin büyük bir kısmı şehirlerde, köylerde oturduğu gibi, bir kısmı da konar göçer bir hayat yaşar. Türk nüfusu daha çok Azerbaycan, Gilân, Türkmenyayla, Kirman, Şiraz, İsfahan, Hemedan, Hamse'nin ve Save'nin güneyi ile Tahran'da yaşamaktadır.

Gerek işgal ettikleri topraklar, gerek nüfus çokluğu bakımından İ. T.'nin başında Azerbaycan Türkleri gelir. Bugün Azerbaycan toprakları, Doğu ve Batı Azerbaycan olmak üzere iki vilâyete ayrılmıştır. Türklerin oturduğu belli başlı şehir ve kasabalar: Tebriz, Sofiyan, Merend, Culfa, Maku, Hoy, Şebüster, Şerefhâne, Şahpûr, Rizaiye, Miyandoâb, Meraga, Sereskend, Miyâne, Zencan, Sultaniye, Kazvin, Takistan, Astara, Erdebil, Meşkin - şehr, Serâb, Nîr, Ahar, Farsâbâd, Serbend v. b. dır. Bütün İran'da olduğu gibi, Azerbaycan'da da birçok tarihî ve Türk-

çe şehir, nehir, dağ v. b. adları, bugün değiştirilmiş bulunmaktadır. Meselâ Salmas adı Şahpûr olarak, Urmiye gölü Rizaiye gölü, olarak, Acısu nehri de Telhrud olarak değiştirilmişlerdir.

İran'a gelen Türklerin son dalgası, Safevîlerle beraber Anadolu'dan gelmiştir. Şah İsmâil, 1500 târihinde Erzincan yakınlarındaki Sarıkaya yaylağında köylü ve göçebe Türklerin başına geçerek Şirvan Şah ve Elvend Mirza'yı yenerek Tebriz'e girdi ve bu suretle Safevî devletini kurmuş oldu (1502). Şah İsmâil'in dayandığı kuvvetleri teşkil eden Kızılbaş Türk oymaklarından Ustacalular Sivas - Amasya bölgesinden, Rumlular Tokat - Amasya, Çorum, Koyulhisar, Bayburt ve İspir köylerinden, Tekelüler Antalya ve Muğla taraflarından, Dulkadırlular, Maraş, Elbistan ve Yozgat civarından, Şamlular Uzun Yayla ve Haleb bölgelerinde yaşayan Türk menlerin Beğdili, Harbendelü ve İnallu gibi oymaklarından toplanarak gelmişlerdir. Böylece Doğu Anadolu'da temeli atılıp Azerbaycan'da kurulan Safevî devleti, aynı zamanda bütün İran'a hâkim olarak doğuda Türkistan'a kadar uzanmıştır.

Safevîlerden sonra Azerbaycan'a ve İran'a yine Anadolu'dan gelmiş olan Afşarlar (1736 - 1796) ile XV. yüzyılın sonlarına doğru Akkoyunlu'lar devrinde Bozok (Yozgat) bölgesinden Azerbaycan'a göçmüş olan Kaçarlar hâkim oldular (1779 - 1925). Özellikle bu sonuncuların devrinde Tebriz, Kaçar veliahtlarının merkezi idi. Şehzâdeler burada Türklük törelerine göre yetiştirilirdi. Tahran'ın 20 - 30 bin civarında bulunduğu zamanlarda Tebriz, 6 - 7 yüz bin nüfuslu bir bilim ve sanat merkezi idi. 1905'ten sonra Kuzey Azerbaycan'den gelen hürriyet fikirleri Gürey Azerbaycan'a da intikal etmişti. Bu sebeple İran'da meşrutiyet, bu Azerî Türklerinin zoruyla ilân edilmiştir (1906). Fakat 1908'de Mehmed Ali Şah, Meclis - i Mebusan'ı dağıtmıştır. Buna karşı çıkanlar ve isyan edenler de Azerbaycan'ın medenî ve vatanperver Türkleri oldu. Sakin Şahın Settar Han ve Bâkır Han'a karşı İngilizlerin muvafakatı ile sevk ettiği Rus kazak askerleri Tebriz'i zaptederek, I. Dünya Harbi'ne kadar orada kalmışlar ve Türklere esaret hayatı yaşatmışlardır.

Kaçarlar zamanında İran'da Fars diline ve İran'ın eski devirlerine dayatılan bir Fars milliyetçiliği başlamıştı. 1900 yılında bu akımların etkisinde kalan Muzafferuddin Şah, o zamana kadar Azerbaycan okullarında okutulan Türkçeyi iki defa yasak etmiştir. Ancak, şahın aynı yıl Avrupa'ya giderken İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda II. Sultan Abdülhamid'e misafir olduğu zaman, Sultan Abdülhamid'in kendisini ayıplaması üzerine, Tahran'a çektiği bir telgrafla bu yasağı kaldırmıştır. Bu Fars milliyetçiliğine tepki olarak Türkler arasında da Türk milliyetçiliği ortaya çıkmış oldu. 1918'de Azerbaycan'ı Ermenilerin başlattıkları katliamdan kurtaran Türk ordusunun Tebriz'e girişi daha önce Osmanlı idaresinde kalmış olan bu insanlara yeni bir hayat vermiştir. Bu heyecanla Şeyh Muhammed - i Hıyâbanî'nin başkanlığında Tebriz'de «Azadistan» Cumhuriyeti kurulmuştur. Bir yıla yakın yaşayan bu devlet, o zamanki harbiye nazırı Riza Han ve maiyetinde bulunan Rus kazakları tarafından ortadan kaldırılmış (1921), Hıyâbanî ve arkadaşları da idam edilmişlerdir. Fakat İran'daki son Türk hanedanını ortadan kaldıran Riza Han, işe büyük bir Fars milliyetçisi olarak girişmişti. Tebriz'deki Türk asıllı vâlilerin bâzısını azlettirmiş, bazısını öldürtmüştür. Azerbaycan Türklerini zorla Farslaştırma yolunu tutmuştur. Ali Mansur gibi zalim vâlilerin ve Türk düşmanı memurların halka yapmadığı zulüm kalmamıştır. Türkçeyi okumak, yazmak, hatta konuşmak, camilerde Türkçe mersiye okumak, vazetmek yasak edilmiştir. Bir kısım aydın Türkler, Kum, Kaşan ve Yezd'e sürülmüştür. Bir kısım Türkler ise Irak'a kaçmışlardır. Bu zulümler, 1914'te Rusların Azerbaycan'ı işgaline kadar sürmüştür. 1943'te Rusların «himâye» sinde Demokrat Azerbaycan adında bir devlet kurulmuştur. Başına Cafer Fîşeverî getirilmiştir. Bu Azerbaycan Türk devleti de ancak bir yıl yaşadıktan sonra İran tarafından ortadan kaldırılmıştır. Binlerce Türk, idam veyâ hapsedilmiş, birçokları Azerbaycan'dan sürülmüştür. Bu olaylardan sonra, Riza Şah'ın sert bir şekilde başlattığı Farslaştırma siyaseti daha diplomatik ve daha radikal bir şekilde devam etmiştir. İ.'da devlet ve iş hayatının her alanında Azerbaycan Türklerine rastlanır. Bunların, özellikle ticarette oynadıkları rol oldukça önemlidir.

İran'da Türklerin köy ve kasabalarda yerleşik olarak oturdukları ikinci bir bölge, Hemedan etrafıdır. Burası, Karagözlü ve Hudabendelu gibi Türklerin oturduğu, konup göçtüğü bir yerdir. Zaman zaman Osmanlı idaresinde kalan Hemedan vilâyeti, uzun yüzyıllar boyu Türk boylarına kışlak ve yaylak olmuş bölgelerdendir. Siminerûd'un dağlık kısmı ile Farsinc köyleri hariç olmak üzere Hemedan etrafında hep Türkçe konuşulur. Azerbaycan'da olduğu gibi, bu bölgede bulunan Farslar bile Türkçe bilirler. Esasen Türkçe, öteden beri İran'da çeşitli milletler arasında bir anlaşma vasıtası olmağa hâlâ devam etmektedir. İran'da yaşayan Farsların bir kısmı ile Kürd, Ermeni, Yahudi, Asurî ve Keldanîlerin hemen hepsi Türkçeyi bilmektedirler. İran'da Türkçe, çarşı ve ticaret dili olmak vasfını kaybetmemiştir. Bugün İran'ın merkezi olan Tahran, son otuz yıl içinde nüfusu üç milyona yakın büyük bir şehir hâline gelmiştir. Bu şehre akın edenlerin başında Türkler gelir. Tahran'da en yüksek mevkilerden hizmetçiliğe, tüccarlıktan işçiliğe kadar her sınıf halk arasında Türk'e rastlanır.

Türklerin toplu olarak bulundukları yerlerden biri de Türkmenyayla'dır. Burası Hazar Denizi'nin doğusundan Horasan'a kadar Sovyetler Birliği sınırı boyunda uzanan bir yerdir. İran'ı Orta Asya Türk ülkelerine bağlayan göç yolunun üzerinde olduğu için burada yaşayan Türkmenler, gerek dil gerek diğer millî özellikler yönünden Doğu Türklerini Batı Türklerine bağlayan bir köprü teşkil ederler. Başlıca şehir ve kasabaları başta Gonbed - i Kabus olmak üzere, Bender - şah, Gümüştepe, Bikrâbâd, Meravetepe, Karaçeşme, Göklen, Daşburun, Hacılar (Minûdeşt), Ramyan, Hocanefes, Ayderviş gibi yerlerdir. Resmî makamlarca yayınlanan kitaplarda, Türkmenlerin buranın aslî sakinleri oldukları belirtilmiştir.

Türkmenler Yomut, Göklen ve Teke olmak üzere üç büyük kola ayrılır. Yomutlar, Türkmensahra'nın ortalarında, kuzeyinde ve batısında, Göklenler kuzeydoğusunda, Tekeler ise doğusunda yaşarlar. Yomutlar, Türkmenlerin en gelişmiş koludur. Büyük kısımları Sovyetler Birliğinde bulunan Yomutlar, Caferbaylar ve Atabaylar olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Ayrıca, Yomutların yerleşik olanlarına Çomur, göçebe olanlarına ise Çarva denir. Türkmenler tarımdan çok hayvancılıkla uğraşır, koyun, at, deve yetiştirirler. Halıcılık, ipek böcekçiliği ve balıkçılık da yaparlar. İran'da yaşayan diğer Türklerden farklı olarak bunlar Sünnîdirler. Kaçarlar zamanında devlete muayyen miktarda asker veren Türkmenler, Riza Han iktidarı ele aldıktan sonra,

eski itibarlarını bulamamışlardır. Şahın, Türkmenlerin silâhlarını toplamaya kalkması üzerine Caferbaylar, buna razı olmamışlar, üzerlerine sevk edilen ordu ile sonuna kadar çarpışmışlardır. Sonunda mağlup olan Türkmenlerin bütün silâhları ellerinden alınmış ve il teşkilâtları dağıtılmıştır. Bu Türkler, yoldan, okuldan ve her türlü sağlık şartlarından uzak yaşarlar. Önce göçebelikten ayrılmağa ve sonra da hayvancılıktan tarıma geçmeğe zorlanmışlardır. Son yıllarda Belucistan'dan getirilen Beluçların buraya iskân edilmiş olması ve çıkarılan bir kanunla Türkmenlerin ellerinde bulunan verimli toprakların başka yerlerden Türkmensahra'ya göç ettirilmiş Farslara dağıtılmış bulunması, Türkmensahra'nın Türklüğünü kaybettirmeye matuf haraketlerden sayılmaktadır.

Türkmensahra'nın bağlı bulunduğu Gorgan vilâyetinde Temirtaş, Nardin ve Serhad bölgelerinde dağınık olarak Gavdarî boyu (sayıları 40 - 50 bin) yaşamaktadır. Meşhed civarında ve Türbet - i Hayderî'nin güneyinde yine bir Türk boyu olan Karayîler yaşar. Yine Horasan'da, Karayîlerin kuzeyinde Bayatlardan bir kol ve Nişabur ile İsferain çevresinde Karaçorlular otururlar.

İ. T. arasında diğer önemli bir kol, Afşarlardır. Bunların bir kısmı yerleşik, bir kısmı göçebedir. İran'ın hemen her yanında dağınık bir hâlde bulunan Afşarlar 24 Oğuz boyundan biridir. Bunlar, yalnız İran'da dağınık bir hâlde değildir. Aynı boyun bir kısmı Türkiye'de, bir kısmı Afganistan'da yaşar. İran'daki Afşarların Tekelü ve Şamlu kolları, Safevîler zamanında büyük roller oynamışlardır. Kırklu boyuna bağlı olan Nadir Şah'ın İran ve Afganistan'da bir ucu Hindistan'a dayanan bir Türk imparatorluğu kurduğu malûmdur. Bu büyük Türk kütlesinin bir kısmı şimdiye kadar ad ve varlıklarını devam ettirmeyi başarmışlardır. Afşarlar bugün Urmiye, Hamse (Zenca), Hemedan ile Kirmanşah arasında bulunan Esadâbâd bölgesinde, Huzistan, Fars, Kirman ve Horasan vilâyetlerinde yaşamaktadırlar. Bugün Afşarların en çok toplu bulundukları yer, Kazvin - Hemedan arasında olan Efşar kasabasıdır. Kasabayı çevreleyen yüzden fazla Afşar köyü vardır. Afşarlardan Akçerig veya Ağaçeri adı verilen Çakiler ve Ahmedlular Şiraz vilâyetinde, bir Lor aşireti olan Mamasanîlere yakın otururlar. Çok yiğit ve kahramandırlar. Yabancılar bunlardan son derece korkarlar. Kirman vilâyetinde olan Afşarlar, Berdisir, Nermasir, Bem ve Barzî dağlarında yaşarlar. Horasan'da ise Bocnurd'la Kuçan'ın güneyinde ve Nişabur ile Sebzevar arasındaki alanda bulunurlar. İran'da Afşar soyadı almış binlerce insana rastlanmaktadır.

İ. T. arasında, Azerbaycan Türklerinden sonra gerek nüfus gerek nüfuz yönünden büyük bir güç teşkil eden grup Kaşgaylar (Kaşkaîler, b. bk.) dir. Bu Türklerin Çingiz istilâsından önce İran'a geldikleri söylenir. Kaşgaylar önceleri Azerbaycan'da Mugan sahrasında yaşarlarken, birkaç yüzyıl önce Fars vilâyetine göç etmişlerdir. Türklüğün çok eski boy disiplin ve geleneklerini hâlâ sürdürürler. Her yıl muntazam ve aksaksız bir göçle yaylaya çıkar, kışın inerler. Kışları Firuzâbâd ve Kazerun gibi şehirler ile Basra körfezine dökülen Mund ırmağı kıyılarında, yazları ise Kuzey İsfahan'da, Zagrosların bir kolu olan Dinar dağlarında geçirirler. Bütün Türklerde olduğu gibi, Kaşgaylarda da kadınlar büyük bir şahsiyete sahiptir. Âilenin bütün işi ve yükü kadınların üzerindedir. Askerî bir harekâtı andıran ve uzun süren yorucu göçleri erkekler idare eder. 55 oymaktırlar. Her oymağın başında bir han bulunur. Hepsinin başında ise ilhan gelir. İlhan'ın başkanlığında hanlar il meclisini teşkil eder. Bu meclis, bütün ili Türk törelerine göre idare eder ve ölen ilhanın yerine yenisini seçer. Yılın yedi ayını yaylakta geçiren Kaşgaylar, daha çok hayvancılık yaparlarsa da, içlerinde tarımla uğraşanlar da vardır. Meşhur oymakları, Altıbölük, Derşurî, Keşkulî, Amele, Fasîmadan v. b. dir. XX. yüzyılın başında Kaşgayların ilhanı bulunan Savletüddevle İsmâil Han, I. Dünya Harbi'nde İngilizleri İran'dan atmak için çok uğraşmış ve savaşmıştır. Riza Han, şah olduktan sonra, Kaşgayların nüfuzunu kırmak ve dolayısıyle ortadan kalkmalarını temin etmek için 1930 yılında onları çorak topraklarda iskân etmiş ve başta Savletüddevle ve büyük oğlu Nâsır Han olmak üzere Kaşgayların ileri gelenlerini hapsetmiştir. 1941'de Riza Han tahttan uzaklaşıncaya kadar zorla tehcir ve iskân edildikleri çorak topraklarda kıtlık ve hastalıktan ötürü yüzlerce Kaşgaylı can vermiştir. Savletüddevle hapiste ölmüştür. Kaşgaylar, dokuz yıllık bir çileden sonra, yeni ilhanları Nâsır Han'ın idâresi altında tekrar eski hayatlarına dönmüşlerdir. 1943 yılında İran hükûmeti İngilizlerin teşviki sonunda bu masum insanları imhaya karar vermişti. Fakat o zaman Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi bulunan Cemal Hüsnü Taray'ın teşebbüsleri, tasarlanan bu plânı önlemişti. Ancak, 1959'da çıkarılan toprak kanunu gereğince 1962'de Kaşgayların toprakları ellerinden alınmak istenince, taksime gelen memuru öldürmek zorunda bırakılmışlar, sonunda bunu bahane eden devlet kuvvetleri Kaşgaylar üzerine savaş açmışlardır. Jet uçaklarına, tank ve toplara karşı kahramanca savaşan bu Türkler, sonunda ezilmişlerdir. Liderlerinin bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı da İran dışına kaçmıştır. Bu olaylar üzerine, dünya basınında Kaşgaylar üzerine birçok yazılar çıkmıştır. Bugün durumları ve akıbetleri bilinmeyen bu Türklerin sayısı hususunda kesin bilgi yoktur.

İ. T. içinde özellikle dil bakımından saflığını yitirmemiş ve Türkçenin İslâmdan önceki özelliklerinin bir kısmını hâlâ muhafaza eden zümre Halaçlardır. Oğuz Kağan destanında adları Kalaç diye geçen bu Türkler, özellikle Samanoğulları zamanından itibaren Afganistan ve Hindistan'da büyük bir varlık göstermişlerdir. Anadolu ve Kafkasya'da birçok yer adlarında adlarına rastlanan Halaçlar, bugün Save merkez olmak üzere Save'nin güneyinde 120'yi aşkın köyde yaşamaktadırlar. Bir kısım Halaçların Kaşgaylara katılmış bulunması dolayısıyle bâzı kaynaklar Halaçları Kaşgaylardan saymışlardır. Bu halis Türklerin sayısı da kesin olarak bilinmemektedir.

İ. T. arasında bulunan bir zümre de Şahsevenlerdir. Şah İsmâil'in Anadolu Oğuzlarından etrafına toplayarak Azerbaycan'a getirdiği Kızılbaşlar arasında I. Şah Abbas (1587 - 1628), itimat ettiği bâzı aileleri seçerek Şahseven adıyle yeni bir boy vücuda getirmiştir. Safevî tahtını koruyan bu güvenilir topluluk, adı geçen hanedana canla başla hizmet etmişlerdir. Bunların sayısı bir zamanlar yüz bin aileye yükselmiş ise de, sonraları azalmıştır. Bu topluluktan bir kısmı şehir ve köylere yerleşmiş yahut başka boylara katılmışlarsa da, geriye kalanlar bugüne kadar varlıklarını muhafaza etmişlerdir. Bugün Erdebil civarında yaşayan bu göçebe Türkler, Riza Şah tarafından silâhsızlandırıldıktan

sonra, kendi hâllerine terk edilmişlerdir. Sonradan bunların bir kısmı Karasu, Mugan sahrası ve Erdebil civarına yerleştirilmişlerdir. Göçebeliğe devam edenleri, kış olunca genel olarak Mugan sahrasına çekilir, bahar gelince de Sebelân dağındaki yaylalara, Zencan ve Save bölgesinden geçen Kızılören ırmağı kıyılarında, Tebriz sınırına ve Miyâne'ye kadar giderler. Bugün Hemedan bölgesinde Karagözlü adıyle anılan Türklerin Şahsevenlerden oldukları sanılmaktadır.

1828 Rus - İran savaşları sırasında İran'a sığınmış Karapapak adı verilen Türkler de Sulduz civarında hâlâ göçebe hayatı yaşarlar. Kasımlu adı verilen Türkler de Rizaiye civarında bulunmaktadır.

İran'da Araplarla beraber sunî bir topluluk teşkil eden Hamse Türkleri de önemli bir yer tutarlar. Arap, Basîri, İnanlu (İnallu), Baharlı ve Nefer olmak üzere beş oymaktan teşekkül ettikleri için Hamse adını almışlardır. Bunlardan Arap Araplardan, Basîri ise Arap ve Türklerden müteşekkil oymaklardır. Geriye kalan İnanlu, Baharlu ve Nefer oymakları halis Türktürler ve Oğuz boylarından gelmişlerdir. Her biri çeşitli soylara ayrılmakta ve Fars vilâyetinin doğu kısımlarında Fesa ve Fars Hamsesi sahalarında yaşamaktadırlar. Tahran vilâyeti içinde Kum ve Verâmin bölgesinde yaşayan Kengerluları, 15 bin kadar nüfûslu İmarluları, Kürtlere yakın oturan Çardovluları, Kirman'ın Sircan bölgesinde yaşayan Bıçakçı ve Başmulları ve aynı vilâyetin Bem ve Nermâsir taraflarında Afşarlarla beraber bulunan Şahbegileri de İran'da yaşayan Türklerin listesine katmak lâzımdır. Ayrıca, İran'da bu saydığımız boy ve soyların dışında birçok Türk kolları daha vardır. — Haydar Diriöz

İRANİSTİK, yeni ve eski İran'ın kültür, sanat, din ve felsefesini, bölgenin coğrafî ve sakinlerinin ırkî özelliklerini araştıran bilim kolu.

IRAPUAṬO (Coğ.), Meksika'da, Guanajuato devletinde bir şehir. Nüfûsu 49 400 (1966) dür. Demiryolu kavşak noktası olan I.'da demircilik gelişmiştir.

IRAWAḌI veyâ **IRAWADDY,** Burma'da bir nehir. Uzunluğu 2 300 km dir. Ülkenin kuzeyindeki dağlar arasından doğan ve Mali ve Nmai adlarını taşıyan iki ırmak bu nehrin başlangıcını teşkil eder. I. kısmen geniş ve bitek ovalardan ve kısmen de dar ve sarp vâdilerden akarak güneye doğru uzanır. En önemli kolu Chindwin'dir. Prome mevkiinde I.'nin deltası başlar ki 40 000 km² lik yüzölçümüyle yeryüzünün en verimli pirinç ekim bölgelerinden birini teşkil eder. I. nehrinin rejimi çok değişkendir. Delta kollarından ancak en batıdaki ile en doğudaki gemilerin işlemesine elverişlidir.

İRBİT, Sovyetler Birliği'nde, Rus Federatif Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde, Sibirya'da, Sverdlovsk'un 160 km kuzeydoğusunda ve İrbit ırmağının İnza nehrine döküldüğü yerde bir şehir. Nüfûsu 49 600 (1967) dür. Şehir bir yerleşme noktası olarak 1631'de kurulmuştur. XVII. yüzyılın ortalarından bu yana İ. Nijniy Novgorod (Gorkiy) şehrinden sonra Rusya'nın ikinci panayır şehri olmak vasfını muhafaza etmiştir. Bugün burada motosiklet ve oto römorku fabrikaları ile ecza endüstrisi gelişmiştir. Ayrıca, teknik cam imalâtı da kayda değer. İ.'te bir resim galerisi, tiyatro ve müze de vardır.

IRELAND [*ayölend*], **John** (Burnchurch, İrlanda 1838 - Saint Paul 1918), St. Paul başpiskoposu. 1884 yılında piskopos ve 1888 yılında başpiskoposluk makamlarını işgal etmiştir. Amerikanizm akımının en ileri gelen temsilcilerinden biri olarak târihe geçmiştir.

En önemli eseri şudur: *The Church and Modern Society* (Kilise ve modern toplum) [1896].

IRÈNE DE MONTFERRAT [*irẹn dö monferrạ*] (Fr.; asıl İta. adı: Iolanda di Monferrato; Yun. Eirēnē hē Mompherratikē) (1271 - Thessalonikē [Selanik] 1315), Bizans imparatoriçesi. Monferrato markisi V. Guglielmo il Grande (Büyük G.) nin kızı olan Iolanda, 1282'de Bizans imparatoru II. Andronikos Palaiologos ile evlenmiş ve Eirēnē adını almıştır. Andronikos'un imparatorluğu çocukları arasında paylaşmasını istiyordu. Başarısız kalınca Thessalonikē (Selanik) ye kaçmıştır.

İRDELP, Neşet Ömer (İstanbul 1882 - İstanbul 1948), Türk doktoru ve üniversite profesörü. Yarbay Ömer Bey'in oğludur. İlk ve orta eğitimini Numûne - i Terakki adlı özel okulda tamamlayan İ., Mülkiye Tıbbiyesi'ne girerek 1902'de tahsilini birincilikle bitirmiş ve doktor olmuştur. Mecburî hizmetini Ankara vilâyetinde yaptıktan sonra Paris'e giderek Saint Antoine Hastahânesi'nde profesör H. Vaguez (b. bk.) in yanında çalışan İ., 1910'da yurda dönünce müsabaka ile İstanbul Tıp Fakültesi I. İç Hastalıkları Seririyat Şefliği'ne atanmıştır. I. Dünya Harbi'nde Kızılay'ın Süveyş Heyet - i İmdâdiyesi başkanlığı ile Filistin cephesinde çalışmış olan İ., harbin son iki yılında yedek binbaşılıkla IV. Ordu Sıhhiye Reisliği'nde bulunmuştur. Sînâ Çölü'nde ve Hicaz'da vazife gören İ., 1921'de İstanbul'a dönerek profesörlüğüne devam etmiş, 1925'te Fakülte dekanlığına, 1927'de Üniversite rektörlüğüne seçilmiştir. 1933 reformunda da Üniversite rektörü olan İ., 1934 seçimlerinde İstanbul milletvekili seçilmişse de, daha sonraki dönemde kürsüsünü milletvekilliğine tercih ederek tekrar Üniversiteye dönmüştür. Bu sırada Atatürk'ün özel doktorluğunu da yapmış bulunan İ., 1948 yılı başlarında, şeker ve kalb hastalığından rahatsızlanarak yatağa düşmüş ve 3 Haziran 1948'de ölmüştür. Kabri Karacaahmed'deki âile mezarlığındadır.

N. Ö. İRDELP

Türk Kodeksi'nin birinci komisyonuna ve İkinci Millî Tıp Kongresi'ni düzenleyen Türk Tıp Encümeni'ne başkanlık etmiş bulunan İ., Antropoloji Enstitüsü ve dergisini kuranlardan biri idi. Türk ve Avrupa tıp dergilerinde yüzlerce araştırması yayınlanmış olan İ.'in başlıca eserleri şunlardır: *Emrâz - ı Kalbiye Konferansları* [1911]; *Bitler*

[1916]; *Emrâz-ı Dâhiliye*, 4 kit.; *İğtida ve kan hastalıkları, tesemmümat* [1918], *Emrâz-ı dâhiliyeden emrâz-ı intaniye ve tufeyliye dersleri* [1920]; *Mide ve em'â hastalıkları* [1921]; *Emrâz-ı dâhiliye, Kebed hastalıkları* [1923]; *Kalb ve ev'iye emrâzı* [1. c. 1923; 2. c., 1928]; *Elektro-kardiyografi* [Muzaffer Esad Güçhan ile, 1934, 2. bas. 1942]; *Tıbbî semiyoloji* [Mustafa Hayrullah Diker ile birlikte tercüme, 1945]; *İç hastalıkları* [1945].

IRIARTE, Tomás de (Orotava, Tenerife 1750 - Madrid 1791), İspanyol yazarı ve bestecisi. Klâsisizmin savunucusu olarak Madrid edebî çevrelerinde büyük bir etki yapmıştır. Kabiliyetinin en güzel delilini *Fábulas literarias* (Edebî masallar) [1782] teşkil eder. *Guzmán el Bueno* (Şefkatli Guzmán) adlı piyesi ile melodram (duyguların hâkim olduğu dram) ı İspanya'ya sokmuştur. Senfoniler, kvatüorlar, tonadilla'lar (İspanya'da tiyatrolarda okunan bâzı besteli şiirler) ve *La Música* (Musiki) adlı büyük bir musikili şiir yazmıştır.

İRİDİUM (Fr. Iridium) [Kim.], nadir bir metal (kısaltması Ir). Platin'e benzer, platin ve cevherlerinde bulunur. Numarası 77 olup, atom ağırlığı 192,2 dir. Iris'ten gelen adını tuzlarının çözültülerinin gösterdiği çeşitli renklere borçludur. Katı (sulp) olup, rengi grimsi beyaz, yoğunluğu 22,4 ve erime noktası 2450° dir. Bileşikleri platin'inkilere benzer. Ayar metre ve termokupl (thermocouple) lerin imalinde platin'le % 10 karışık olarak kullanılır. Bu karışıma İ.'lu platin adı verilir.

İRİDOSKOP (Fr. Iridoscope), sağlam veyâ hasta irislerin renk, desen ve diğer özelliklerini incelemeğe yarayan aletlere verilen ad.

İridoskopi (Iridoscopie): İrisin renk, desen ve diğer özelliklerini etkik için yapılan muayenelere denir.

İridotomi (Iridotomie): Gözün bâzı hastalıklarının tedavisi için ameliyatla iris tabakasında ufak yarıklar açmaktır. Bu arada iristen küçük veyâ büyük parçalar kesilip çıkartılırsa bu ameliyeye iridektomi (iridectomie) denir.

İRİS (Astr.), 7 numaralı küçük bir gezegen. 1847'de Hind tarafından keşfedilmiştir. Çapı 284 km olarak tahmin edilir.

İRİS (Mit.), Yunan tanrılarının elçisi tanrıça. Gökkuşağı üzerinden yere inerdi. Bu sebeple gökkuşağına da şâirler bu adı vermişlerdir.

İRİS FOTOMETRE: bk. İRİS IŞIK ÖLÇERİ.

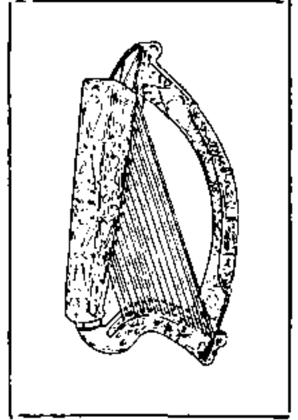
İRİS IŞIK ÖLÇERİ, yıldızların fotograf plakları üzerindeki parlaklıklarını ölçmekte kullanılan bir araç. Sabit voltajlı bir L lambasında çıkan ışık demetlerinden biri, ışığı toplamakta kullanılan bir C merceğinden sonra I irisini geçer ve m_1 düzlem aynasında yansır. M_1 objektifi irisin görüntüsünü P fotograf plağı üzerinde odaklar. Bu P fotograf plağı üzerinde parlaklığı ölçülecek yıldızların görüntüleri bulunur. Işık M_2 objektifini geçtikten sonra m_2 düzlem aynasında yansır ve F merceği tarafından PM fotomültiplikatör üzerinde odaklanır. L lambasından çıkan ikinci ışık mukayese demeti olarak kullanılır. İlk önce m_3 düzlem aynasında yansıyan ışık, sıra ile L_1 merceğini D aralığını (diafram) geçtirden sonra L_2 merceği tarafından fotomültiplikatör üzerinde odaklanır. Bu ışık demetinin şiddeti, D aralığı yardımı ile sabit bir şiddete getirilmiş ve kalibre edilmiştir. Her iki ışık demetinin yolu üzerinde bir ışık kesen bulunur. Dâire şeklinde olan bu kurs, karşılıklı yay şeklinde yarıklıdır. Bu kurs demetlerden birini geçirirken diğerine mani olur. Böylece kurs sıra ile iki demetin geçmesini sağlar. Her iki ışık demetinin şiddeti eşit olmadığından osiloskop ekranı üzerinde farklı yükseklikte iki atar (puls) meydana gelir. Yıldız görüntüsü etrafında iris açıklığı değiştirilerek iki demetin ışık şiddeti eşitlenebilir. Bu halde iris açıklığına bağlı bir ölçek üzerinde yıldızın parlaklık değeri okunabilir.

İRİS: bk. GÖZ.

İRKUT (Coğ.), Sibirya'da bir ırmak, Angara ırmağının sol kolu. Uzunluğu 467 km dir. İ., İrkutsk (b. bk.) şehrinde Angara ırmağı ile birleşir.

İRKUTSK, Sovyetler Birliğinde, Sibirya'da, İrkut (b. bk.) ırmağı üzerinde bir şehir. Nüfusu 409 000 (1967) dir. Önemli bir endüstri merkezidir. Çevresinde boksit madenleri vardır.

İRLANDA (resmî adı: **Éire,** İngilizce adı: **Ireland**), Batı Avrupa'da, Atlas Okyanusu'nun kuzeyinde bir ada. Kuzeydoğusunda Kuzey Kanalı, doğusunda İrlanda Denizi, güneydoğusunda St. George Kanalı vardır. Öteki kıyıları Atlas Okyanusu ile çevrilidir. Yüzölçümü 84 426 km², nüfûsu 4 359 000 (1966) dir. Adanın altıda beşi İ. Cumhuriyetine, geriye kalanı da Birleşik Krallığın bir bölümü olan Kuzey İ.'ya âiddir. Adanın orta bölümünde tepeler, plâtolar ve dağlarla çevrili çok geniş bir ova vardır. Doğuda ve güneyde kıyı çizgisi daha düzgündür, fakat batıda ve kuzeybatıda derin körfezlerle ırmak ağızları arasında kalmış topraklar uzun burunlar ve promontuarlar meydana getirir. Adanın en kesintisiz yüksek toprakları, Dublin Körfezi'nden başlayarak kıyı boyunca güneye doğru uzayan Leinster sıradağlarıdır, ki bu sıradaki Wicklow Dağları bâzı noktalarda 610 m yüksekliğe ulaşır. Aynı dağlardan çıkan Liffey ırmağı kuzeye doğru, Slaney ırmağı ise güneye doğru akar. Kuzeybatı ile batının yüksek toprakları alçak tepelerden, plâtolardan, arada sırada da kayalıklı sivri tepelerden ibarettir.

İRLANDA: Arma

Denizden 90 m kadar yüksek olan büyük orta ova, doğudaki İ. Denizi (b.bk.) kıyılarından başlayarak güneydeki Wicklow Dağları ile kuzeydeki Mourne Dağları arasından itibaren batıya ve güneybatıya doğru yelpaze gibi açılarak devam eder. Bataklıklar ve az yüksek tepelerle nitelenen bu bölgenin suları, havzasında yer yer göller de bulunan Shannon ırmağı tarafından Atlas Okyanusu'na, Boyne, Blackwater ve Liffey ırmakları tarafından da İ. Denizi'ne taşınmaktadır. Orta ovanın güneyindeki tepelerin en yükseği 915 m yi aşan Macgillycuddy's Reeks tepeleridir. Bu tepelerin kuzeyinde tabiî güzellikleriyle ünlü olan Killarney göller bölgesi vardır. Adanın kuzeydoğu kesimi ortalama 152 m yüksekliğinde bir plâto olup güneydoğudan Mourne Dağları ve İngiliz adalarının en büyük gölü olan Lough Neagh'a doğru alçalan tepelerle sınırlanmıştır.

İRLANDA: Wicklow Dağları arasında Glendalaugh vâdisi

İ.'da serin ve ılık bir okyanus iklimi hüküm sürer. Kışlar yumuşak ve rutubetli, yazlar serin ve bulutludur. İlkbahar ve güz mevsimleri uzun sürer. Okyanusun ötesinden gelen hava akımları düzenli olarak sık sık yağmur yağdırır ve ülkenin beşte üçü yılda 75 cm ile 125 cm arasında yağış alır. Batı kıyıları gibi bâzı kesimlerde bu miktar 2 m yi bulur. Bir yandan yaz ortasında 18 dereceyi seyrek olarak aşan, kışın da nadir olarak 5 derecenin altına düşen ısı, öte yandan sürekli sis bulunmaması, adanın çoğu yerinde yılın on ayında hayvan yaymayı mümkün kılar.

Adada en çok rastlanılan ağaçlar meşe, dişbudak ve akçaağaçtır. Buz Çağı'nda ülkenin zaman zaman tamamıyle buzla örtülü kalmış olması sebebiyle yerli bitkilerin ve hayvanların çoğu yok olmuştur. Bugünkü bitkilerle hayvanlar başka ülkelerin türlerinden ibarettir. İ. özellikle atları, köpekleri, ağıl hayvanları ve süt ürünleriyle ünlüdür.

İ.'nın mâden kaynakları sınırlıdır. Adanın ötesine berisine dağılmış durumda küçük bakır, gümüş, kurşun, çinko, altın ve demir yatakları vardır. Birkaç taşkömür yatağı varsa da, adanın geleneksel yakıtı peat denilen yarı karbonlaşmış nebatî toprak örtüsüdür. Irkî mirasını Keltler, Normanlar, Norslar, yâni İskandinavlar ve özellikle Norveçliler gibi çeşitli istilâcılardan almış olan İ. halkı, yüzyıllar geçtikçe dikkate değer derecede mütecanis bir hale gelmiştir. Bununla beraber uzun zamandan beri ırk ayrılıkları sürüp gelmektedir. Başlıca kaynağı XVII. yüzyılda İngilizlerin giriştikleri sömürgeleştirme hareketi olan bu anlaşmazlıklar bugünkü İ.'da özellikle mezhep kavgaları şeklinde kendini göstermektedir. İ. Cumhuriyeti halkının % 95'i Katolik olduğu halde Kuzey İ. halkının % 65 kadarı Presbiter, Anglikan v. b. gibi Katolik olmayan mezheplerdendir. Harita için bk. BÜYÜK BRİTANYA.

Târih: En eski sakinleri adaya Mezolitik Çağ'da (aş. yu. M. Ö. 6 000 - 2 500) gelmişler, adanın kuzeydoğu kıyılarında avcılık ve balıkçılık yapmışlardır. M. Ö. aş. yu. 2 500 - 2 000 yıllarında Neolitik Çağı insanı adaya tarımı sokmuş ve ölüleri için taştan mezarlar (megalitler) yapmıştır. Tunç Çağı (M. Ö. aş. yu. 2 000 - 500) nda ada sakinleri İ.'nın yeraltı kaynaklarını kullanmaya ve çıkardıkları altın ve bakır gibi metalleri Avrupa'ya satmaya başlamışlardır. Demir Çağı (M. Ö. aş. yu. 500 - M. S. 100) nda Kelt kültürü, dili ve toplum teşkilâtı adaya yerleşmiştir. İ. hiçbir zaman Romalılar tarafından işgal edilmemiş olduğundan Demir Çağı Hıristiyanlığın ilk devresine kadar sürmüştür. IX. yüzyıl başından itibaren İskandinavya'dan gelen Nors'lar, akınlarıyle ülkenin altını üstüne getirmişler, manastır kültürünü ortadan kaldırmışlardır. Daha önceleri İngiltere'ye iyice yerleşmiş olan Normanlar XII. yüzyıl sonlarında İ.'yı istilâ etmişler, Dublin'i kendilerine başkent olarak seçmişlerdir.

XVI. yüzyıl başlarında İngiliz hükûmeti adanın tamamını idaresi altına almak için İ. krallarının topraklarını feodal fiyeflere döndürmeye girişti. Reformasyon hareketinin meydana getirdiği değişikliklerin milliyetçiliği kışkırtması ve dolayısıyle ayaklanmalara yol açması üzerine İngiltere hükûmeti daha şiddetli tedbirlere baş vurdu ve adanın seçkin topraklarında sadık İngiliz tebaası için yerleşme bölgeleri tesbit etti. Kırk yıl kadar sonra Cromwell hükûmeti Katolik İ.'lıların ve İngiliz İ.'lıların topraklarını ellerinden aldı ve kendilerini Connacht bölgesine sürdü. 1750 yılına kadar halkın çoğunluğu İ. (Gael) dilini kullanmaya devam etti ve pek az kimse Katoliklikten ayrılıp Protestan oldu. 1782'den 1800'e kadar Londra hükûmeti Dublin'deki «nüfûzlu sınıf» parlâmentosunun bağımsızlığını tanıdı, fakat 1798'de patlak veren toprak ayaklanması sonucunda 1800 yılında İngiltere'de çıkarılan Birleşme Kanunu (Act of Union) ile Birleşik Krallık ve İ. parlâmentosu kuruldu.

İ. parlâmentosunun Londra'ya taşınması üzerine Dublin'in sosyal ve kültürel merkez olarak önemi azaldı; ticaret ve sanayi çalışmaları da gevşedi. 1815'ten sonra İ.'nın ekonomik ve sosyal problemleri daha da ağırlaştı.

XIX. yüzyılın 2. yarısında ülkede hâkim siyasî kuvvet olarak Katolik bir orta sınıf belirdi ve İ.'nın bağımsızlık mücadelesi İ.'nın kendi siyasetinde olduğu kadar İngiliz siyasetinde de birinci derecede önemli konu halini aldı. Bu devrede İngilizceden çok Gael'i, yâni İ. dilini kullanmanın önemi üzerinde durularak milliyetçiliğin güçlendirilmesine de çalışılmıştır. XX. yüzyıl başlarında Sinn Fein (= yalnız kendimiz) adıyle cumhuriyet kurulmasını hedef tutan bir siyasî hareket gelişmiş, öte yandan Ulster'in üniyonistleri, yâni İngiltere ile kurulmuş olan birliğin taraftarları da bağımsızlık mücadelelerini yoğunlaştırmışlardı.

Union devrinin son safhası 1916'da Dublin'de meydana gelen silâhlı ayaklanma ile başladı. Sinn Fein'cılar Eamon de Valera'nın liderliği altında, 1918 parlâmento seçimlerinde oyların çoğunluğunu kazandılar. Fakat milletvekilleri Londra'daki parlâmentoya gidip toplantılara katılmayı reddettiler ve kendilerini İ. meclisi üyeleri sayarak İhtilâlci bir Cumhuriyet Hükûmeti kurdular. 1920'de İngiliz

İRLANDA: Dublin'den bir görünüş

parlâmentosunun çıkardığı İ. hükûmeti kanunu veyâ İ.'nın yönetimi kanunu ile biri Belfast'ta, öteki Dublin'de olmak üzere iki İ. parlâmentosu yaratıldı. 1921 İngiltere - İ. antlaşması, sonradan İ. Cumhuriyeti diye anılacak olan Serbest İ. Devleti'ni İngiliz Milletler Topluluğu içinde yer alan bağımsız bir dominyon olarak tanıdı.

İrlanda Cumhuriyeti (resmî adı: Poblacht na h'Éireann, İng. Irish Republic), İ. adasında, bu adanın kuzeyedoğu bölümünü kaplayan Kuzey İrlanda Devleti dışındaki devlet. Yüzölçümü 70 280 km², nüfûsu 2 910 000 (1967) dir. Başkenti Dublin (nüfûsu: 600 000), başlıca şehirleri Cork, Limmerick ve Waterford'dır. Birinci resmî dili İrce, konuşma dili ise daha çok İngilizcedir.

Önemli maden yataklarına sahip bulunmayan bu ülkenin ekonomisi başlıca tarım üretimine dayanır. Yazın ısının alçak olması ve güz başlarında havanın yağmurlu geçmesi sebebiyle buğday ekimi sınırlı kalmakta, en büyük ürün patates ve yulaftan alınmaktadır. Ülkenin başlıca endüstrisi hayvancılık olduğu ve yılın en azından on ayında hayvanlar yayılabildikleri için yemlik bitki üretimi çok önemlidir. Yetiştirilen hayvanların çoğu İngiltere'ye satılır. Çiftlikler, özellikle kuzeyde ve batıda, çoğunlukla küçüktür. Ünlü İ. atlarının üretimi özellikle Kildare kontluğunda ve Bog of Allen bölgesinde yapılır. İ. topraklarının en çok işlenen yerleri olan Wexford ve Waterford kontluklarında geniş ölçüde çavdar üretilerek ülkenin bira sanayiinin bu ürüne olan ihtiyacı karşılanır. Waterford ve Cork kontluklarındaki Suir, Blackwater, Le ve Bandon vâdileri Britanya adalarının en büyük süt endüstrisi merkezleridir.

Ülkede pek az maden kömürü üretilir, fakat hidroelektrik santralları önemlidir. Bu santrallar Shannon, Liffey, Erne ve Lee vâdilerinde yer alır. İ. Cumhuriyetindeki endüstri dallarının birçoğu yerli tarım ürünlerinin işlenmesi ile ilgilidir. Ülkede tere yağı üretiminin de son derecede önemli bir yeri vardır. Yünlü kumaş ve yün eşya sanayii Dublin çevresinde toplanmıştır. 1938 yılında bir çelik fabrikası, 1959'da da bir rafineri kurulmuştur.

Târih (1921'den bu yana): İngiltere hükûmeti ile İhtilâlci Cumhuriyet Hükûmeti temsilcileri arasında 6 Aralık 1921'de imzalanan antlaşmaya göre, adanın güneyindeki 26 kontluk Serbest İ. Devleti (Irish Free State) oluyordu. Bunun ardından, özellikle Kuzey İ.'nın Birleşik Krallığın bir bölümü olarak kalması sebebiyle patlak veren iç savaşın çıkmasından bir yıl sonra, resmen bağımsızlık ilân edildi. Bununla beraber, Kuzey İ.'yı Serbest İ. Devleti'ne katmak ümitleri gerçekleşmedi. 1923'te Serbest İ. Devleti, Milletler Cemiyetine üye oldu.

1923 - 1948 arasında İngiltere ile olan bağlar gitgide

İRLANDA: Dublin'de bir meydan ve cadde

İRLANDA: Ferbane'de 90 000 kw kapasiteli elektrik üretim merkezi

zayıfladı ve 1937'de yeni bir anayasa çıkarıldı. Seçimle iş başına gelen bir başkan, genel vâli yerine hükûmet başkanı oldu. II. Dünya Harbi'nde 26 kontluk bağımsızlıklarını koruyup tarafsız kaldılar. 1948 Aralık ayında bir koalisyon hükûmetinin çıkardığı İ. kanunu (Ireland Act) ile bu ülke İngiliz Milletler Topluluğundan ayrıldı. 17 Mayıs 1949 tarihli İ. kanunu (Ireland Bill) ile İngiltere, İ. Cumhuriyetinin bağımsızlığını resmen tanıdı. Bununla beraber, aynı kanun Kuzey İ.'nın Birleşik Krallığın bir bölümü olduğunu da belirtmekte idi.

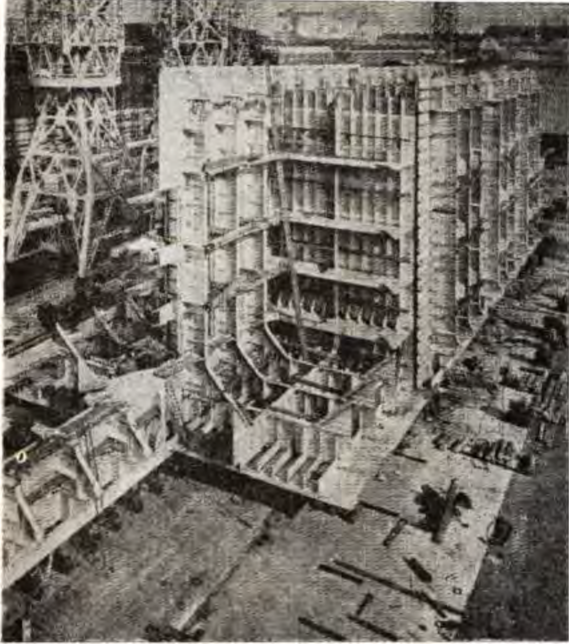
1955'te İ. Cumhuriyeti Birleşmiş Milletler üyeliğine kabul edildi.

Hükûmetin tarımı, endüstriyi ve dış ticareti ıslah etme yolunda harcadığı büyük çabalara rağmen cumhuriyet hâlâ ciddî ekonomik problemler karşısındadır. Başka bir problem de çeşitli grupların, İ.'nın bütününü bir tek hükûmetin idaresine geçirme isteklerinden doğmakta idi. Fakat 1962'de gizli bir teşkilât olan İ. Cumhuriyet Ordusunun kuzey İ.'ya karşı açmış bulunduğu savaştan vazgeçmesi, statükonun muhafazasına razı olduğu kanaatini vermiştir.

Kültür: İ. Cumhuriyetinde, biri İ. diline, öteki de İngilizceye dayanan iki edebî gelenek yaşar. Gael (İrlanda) dili ile yaratılan edebiyatın kökü VIII. yüzyıl başında ortaya çıkan kahramanlık masalları ve lirik şiirdir. XII. yüzyılda saz şâirlerinin yarattığı düzmeler çağı başladı. İ.'nın tiyatro alanında iki önemli temsilcisi Oliver Goldsmith (1730? - 1774) ile Richard Brinsley Sheridan (1751 - 1816) dır. XIX. yüzyıldaki edebî Rönesans'ta da Oscar Wilde (1854 - 1900) ve George Bernard Shaw (1856 - 1950) gibi milletlerarası üne sahip iki tiyatro yazarı daha ortaya çıkmıştır. XX. yüzyılda beliren yeni bir edebî hareket siyasî milliyetçilikle yakından ilgili olup şâir William Butlar Yeats (1865 - 1939) in etrafında gelişmiştir. XX. yüzyılın büyük piyes yazarları arasında Millington Synge (1871 - 1909) ile Sean O' Casey (doğ. 1884) başta gelir. Öteki edebiyat kollarında ün yapmış yazarlar, hicivci Jonathan Swift (1667 - 1745) ile romancı James Joyce (1882 - 1941) tur.

Kuzey İrlanda (Northern Ireland): Birleşik Krallığa dahil olup İ.'nın altıda birini kaplayan ülke. Kuzey İrlanda Devleti, tarihî Ulster adıyle de anılır. Yüzölçümü 13 564 km², nüfûsu yaklaşık olarak 1 484 775 (1966), başkent Belfast (nüfûsu 398 405 [1966]), öteki büyük şehirleri Londonderry ve Antrim'dir. Ülkenin en önemli gelir kaynağı genellikle küçük âile çiftliklerinde uygulanan tarımdır. Sürü hayvanları ve bunların ürünleri bu çiftliklerin temel gelirini meydana getirir. Kuzey İ.'da gerek ülkenin kendi ihtiyaçlarını sağlamak, gerek ihraç edilmek üzere büyük ölçüde patates üretilir. Özellikle Belfast bölgesinde toplanmış olan endüstri çalışmaları, dokumacılık (özellikle keten), gemi yapımı, makine ve uçak yapımı kollarıdır. Ülke ekonomisi Büyük Britanya ekonomisinin bir bölümünü teşkil eder. Kuzey İ. ile Büyük Britanya arasında tam bir ticaret serbestliği vardır. Ülke ithalât ihtiyaçlarının birçoğunu Büyük Britanya'dan sağladığı gibi, ürünlerinin çoğunu da ona satar.

Târih: Kuzey İ. ayrı bir siyasî birim olarak, 1920' de Büyük Britanya parlâmentosunun çıkardığı İ.'nın idâresi kanunu (Government of Ireland Act) ile yaratılmıştı. 1940'ta Serbest İ. Devleti kurulduğu zaman Kuzey İ., Birleşik Krallık içindeki durumunu muhafaza etmeye karar verdi. İ. Cumhuriyetinin Kuzey İ. hükûmetini devirme yolunda girişip sürdürdüğü gayretler başarıya ulaşamadı. Fakat bu gayretler Kuzey İ.'daki Protestan çoğunlukla Katolik azınlık arasındaki çekişmeyi şiddetlendirdi. 1949'da Büyük Britanya parlâmentosu İ. Cumhuriyetini ve onun İngiliz Milletler Topluluğundan ayrılmasını resmen tanırken Kuzey İ.'nın durumunu da özel bir garantiye bağlıyordu. Cumhuriyet hükûmeti Kuzey İ. toprakları üzerindeki eski iddialarını devam ettirmekle beraber, mevcut durumun kabul edilmesi gerektiği de gitgide anlaşılmaktaydı. Böylece 1962'de adanın her iki bölümünde kanunsuz olan İ. Cumhuriyet Ordusu, Kuzey İ. hükûmetine karşı giriştiği ve sürdürdüğü şiddet kampanyasına son verdiğini bildirdi. Fakat 1960'ların son yıllarında Kuzey İ.'da Protestanlar ile Katolikler arasındaki yüzyıllık çekişmeler yeniden şiddetlenerek kanlı olaylara yol açmış, bu durumu yatıştırmak üzere birkaç defa İngiltere'den askerî birlikler gönderilmesi gerekmiştir.

İRLANDA: Belfast'a bir tanker inşaâtı

Kültür: Kuzey İ.'nin kültürel hayatı esas itibariyle İ.'nın öteki bölümü ile Büyük Britanya'nın kültürel hayatına dayanır. Kuzey İ.'yı edebiyat dünyasında Forrest Reid, Robert Lynd, Louis Mac Neice ve St. John Greer Ervine gibi yazarlar, sanat dünyasında da Sir John Levery, Paul Henry ve William Conor gibi ressamlar ve heykelci Frederick Edward Mc Williams temsil eder.

İRLANDA DENİZİ, İngiltere ile İrlanda arasında bir deniz. Man adası ve Galler ülkesi (Wales) nden su altında kalmış bir vâdi oluğuyla ayrılmış olan Anglesey gibi iki büyük adası vardır. Man adası batısında, kabaca kuzey - güney doğrultulu dar bir denizaltı oluğu dışında, derinlik hiçbir yerde 100 m yi geçmez. Bu oluğun kuzey kanalına isabet eden bölümünde ise 200 m yi aşar. İ. D.'nin tabanını örten tortullara dâir bilgilerimiz az olmakla beraber, IV. Zamanda İskoçya'dan taşarak İrlanda'yı istilâ eden buzullardan çökelmiş morenlere rastlanması imkânsız değildir.

İ. D., Batı Manş'tan Saint George Kanalı yoluyla girip sağa sapan gelgit dalgalarının tesirinde kalır. Bu dalgaların hızı, Dublin güney - batısıyle (Wicklow Lleyn yarımadası arasında saatte 3,3 deniz mili) Kuzey Kanalı ucunda (genellikle 4 mil; Islay adası güney - batı ucunda zaman zaman 8,9 mil) azamiye ulaşır. Halbuki bu iki yer dışında yavaş, hattâ belirsizdir. Hızın en yüksek noktasına ulaştığı gelgit genliği (amplitude) asgariye (Kuzey Kanalı'nda 121,9 cm), azaldığı kısımlarda ise azamiye ulaşır (umumiyetle 304,7 ile 487,6 cm olmakla beraber, sağa sapmanın tesiriyle Liverpool'de ve Morecambe körfezinde 609,5 cm dir).

İ. D.'nde sadece gelgit olaylarıyle değil, rüzgârın tesiriyle de seviye farkları görülür. Güneyden esen sert rüzgârlar, deniz seviyesinin yükselmesine sebep olduğu halde, kuzey rüzgârının estiği zamanlarda seviye düşer. Fakat bu türlü seviye değişiklikleri önemli değildir.

İ. D.'nin suları Manş'a (‰ 35) göre daha az tuzludur. Bu nispet Kuzey Kanalı'nda ‰ 34, Saint George Kanalı'nda ‰ 34,9, kara tesirlerinin kendini daha çok hissettirdiği Man körfezinde ‰ 32'dir. Buna karşılık, satıh sularının yıllık ısı farkları, her iki kanalda 3 santigrat, Cardigan körfezinin kuzey - doğu ucunda 5,5, Man körfezi doğusunda 6 santigrattır.

İ. D.'nin Okyanus ve daha az Okyanus'a benzer hidrolojik özellikler gösteren bölgeleri vardır. Okyanus özelliklerine sahip kısımları Kuzey Kanalı ile Saint George Kanalı'dır. Buralarda tuzluluk nispeti daha fazla, suyun sıcaklık farkları az, gelgit akıntısı kuvvetli, fakat genliği düşüktür.

İ. D. balıkçılık yönünden önemli değildir. Mart - Nisan aylarında yumurtlamaya gelen bir miktar küçük boyda morina, Eylül - Aralık aylarında bu denize giren ringa avlanır.

İRLANDA CUMHURİYETİ: bk İRLANDA.

İR'LER veyâ **EIRE'LİLER, ERIN'LİLER,** bugünkü İrlanda halkının adı. İrlanda'da yaşamış oldukları bilinen ilk insanlar, bu ülke târihinin başlangıç döneminde Britanya adalarının tamamında yaşamış olan kısa boylu ve esmer insanlar grupunun bir bölümü idi. Hıristiyanlık çağından önceki yüzyıllarda birbiri ardından gelen Kelt kabileleri adayı ele geçirmişler ve sayıca pek çok olmama-

larına rağmen bütün özelliklerini gösteren bir Kelt kültürü kurmuşlardır. Eski İrlanda efsanelerine göre ülkeyi birbiri ardından şu dört kavim istilâ etmiştir:

1. *Firbolg'lar* (deri çizmeliler): Bunlar İrlanda'nın Kelt öncesi yarı mitolojik sâkinleridir. Geleneğe göre, bu insanlar kendilerinden sonra gelen Fomor'lar tarafından yenilerek Yunanistan'a kaçmışlar, orada köle durumuna düşmüşlerdir. İrlanda'daki taştan büyük kaleleri yaptıklarına inanılan Firbolg'ların kısa boylu ve esmer insanlar oldukları sanılır.

2. *Fomor'lar* (deniz altında yaşayanlar): Kelt mitolojisinde kötülüğün ve karanlığın temsilcisi olan ve okyanusta yaşayan tanrılar olarak gösterilen bu deniz korsanları bütün İrlanda'yı haraca bağlamışlardı.

3. *Tuatha de Danann'lar* (Tanrıça Danu'nun Tuatha'-ları): Bunlar aslında pagan İrlandalıların tanrılarıdır. Geleneğe göre, Avrupa'nın kuzey bölümlerinden gelmişler ve İrlanda'ya sis bulutları arasında çıkmışlardır. Miledh'lere yenildikten sonra İrlanda mitolojisinin cennetlerinden biri olan Tir na nOg'a gitmişler ve perileşmişlerdir.

4. *Miledh'ler* veyâ (Lâtince adlarıyle) *Milesius'lar* (askerler, kahramanlar, şampiyonlar): İrlandalıların ceddi sayılan Miledh adındaki efsanevî kişinin oğulları veyâ o kişiden türemiş olan bu kavim, Milâttan bin yıl kadar önce İspanya yolu ile doğudan gelmiştir. Genel inanışa göre bunlar, İrlandalıların çoğunun ceddi sayılan ilk Keltlerdir.

Büyük Britanya adasını istilâ eden Anglo-Saksonlar İrlanda'yı ırk bakımından büyük ölçüde etkilememişler, Büyük Britanya adasında 400 yıl kalan Romalılar ise hiçbir zaman İrlanda'ya el atmamışlardır. Barbar kavimlerin akınlarıyle Roma İmparatorluğu'nun çöktüğü 800 yıl zarfında İrlanda nispeten az baskına uğramıştır. Nihayet VIII. yüzyılda Viking'lerin, yâni Norveçlilerle Dan'ların akınları başlamış ve iki yüzyıl süren bu akınlar özellikle doğu İrlandalıların ırkî teşekkülünde rol oynamıştır. İrlanda toplumu Kentlerin kurduğu aristokratik örneğe göre düzenlenmişti. Halk, Ulster, Munster, Leinster, Connaught ve Meath adındaki beş eyaletin krallarından birine, bu küçük krallar da bütün İrlanda'nın «yüksek kralı» olup Tatra'da oturan Ard-Ri'ye sadık olmakla yükümlü bulunurdu. Klanlar boyuna birbiriyle savaşırdı. Edebiyat ve sanat kültürü büyük saygı görürdü. Her kralın sarayında halk şiirlerini ve efsanelerini zaptetmekle görevli resmî bir şâir bulunurdu. Eski İrlanda diliyle yaratılan önemli bir edebiyatın yerini yüzyıllar sanra Orta İrlanda diliyle meydana gelen parlak bir dönem almıştır. Heykelcilik gelişmiş, edebiyat işlenmiş, elyazmalarının resimlendirilmesi sanatı yüksek bir seviyeye erişmiştir. Gael dili ve edebiyatı İrlanda'dan İskoçya'ya da geçmişti. Ülkenin Hıristiyanlaşmasından sonra da pagan gelenekleri halk saz şâirlerinin ve yazarların muhayyilesini işletmeye devam etmiştir. Bununla beraber ülkede güçlü bir merkezî idare kurulamamış, Viking'lerin istilâsını önleyebilecek bir birlik yaratılamamıştır. VIII. yüzyıl sonunda adanın kıyılarına yerleşen Viking'ler ilk şehirler olan Dublin, Waterford ve Limerick'i kurmuşlar ve yeni yeni küçük krallıklar yaratmışlardı. 1014 yılında yüksek kral durumunda bulunan Brian Boru, Clontarf mevkiinde Viking'leri yenerek onların adadaki hâkimiyetlerine son vermiştir. Bu olayı takip eden 150 yılda ülke yabancı müdahalelerden korunmuşsa da, iç savaşlar yeniden ortalığı kasıp kavurmuş, XII. yüzyılda İngiliz asıllı Papa IV. Adrianus, İngiliz kralı II. Henry'yi İrlanda'nın idaresine tayin etmiş, 1169'da Pembroke kontu Richard de Clare İrlanda'yı istilâ ve işgal etmeye başlamış, 1171'de de II. Henry adaya giderek ülke üzerinde hâkimiyetini resmen ilân etmiş, bu istilâ ile başlayan İrlanda-İngiltere mücadelesi zaman zaman alevlenerek 800 yıl sürmüş ve bugün bile sona ermemiştir. Bk. İRLANDA.

İRNEK veyâ **İRNİK,** Hun hükümdarı Attila (b. bk.) nın en küçük oğlu. Avrupa kaynakların Hernac adıyle anılan İ.'i, Attila'nın çok sevdiği anlaşılıyor. Çünkü efsaneye göre, kâhinler büyük Hun hükümdarının soyunu onun devam ettireceğini haber vermişlerdir. Hun imparatorluğunun dağılmasından sonra İ. Aşağı Tuna boyunda uzanan topraklara çekilmiştir. Bu yerlerde Hunlardan başka Satagarlar, Skirler, Alanlar da yerleşmişlerdi. Bu kavimler yanında 457 sıralarında Doğu Avrupa'da cereyan eden göçler sonunda Aşağı Tuna çevresinde ortaya çıkmış olan Onogur Bulgarları da İ.'in hâkimiyeti altında bulunuyordu. İ.'nin adını İrnik biçiminde kaydeden Bulgar Hanları Listesi (bk. BULGAR HÜKÜMDARLARI LİSTESİ) de onu Bulgar hanları arasında saymıştır. Bu listeye göre Dulo soyundan gelen İ. «150 yıl» yaşamıştır.

İrnek veya *İrnik* adı Macar Türkoloğu Gyula Németh'e göre (*Attila és hunjai.* Budapeşte, 1940), Türkçe *ir* (∾ *er* = erkek) kelimesinden gelir. Orta Asya Türkleri arasında *İrnek* adı son yıllara kadar kullanılmıştır.

IROQUOIS [*irokua*], Saint-Laurent (Saint Lawrence) ve Susquehanna vadilerinde ve Erie, Ontario ve Huron gölleri kenarlarında yaşayan Kuzey Amerika Kızılderilileri'ne Fransızlar tarafından verilen ad. I.'lar beş kabileyi içine alan bir konfederasyon hâlinde yaşarlardı. Hollandalılar ve İngilizlerle ittifak ederek Fransızlara karşı amansızca savaşmışlardır. Fransızlar ise Huron'larla ittifak yapmışlardı. Vali Frontenac tarafından 1696'da I.'lara karşı tertip edilen sefer, ciddiyet ve vekarla imzalanan bir barış muahedesine götürmüş ve savaş artık sona ermiştir.

İRRADİYASYON (Fiz.): bk. IŞINLANDIRMA.

İRRASYONALİZM veyâ **İSTEMİN ÖNCELLİĞİ ÖĞRETİSİ,** XIX. yüzyılda Alman filozofu Arthur Schopenhauer (b. bk.) ın yaratıp savunduğu öğreti. XIX. yüzyılda Hegel idealizminden başka bir yol tutan bazı felsefeler oluşmuştur. Schopenhauer *Die Welt als Wille und Vorstellung* (İstem ve ide olarak Dünya) adlı eserinde, bilgilerimizin sadece zahirî olabileceğini ileri süren Kant'ın bu kavramından hareketle daha da ileri giderek, realitenin, insanın moral isteminde bulunduğu görüşünü savunmuştur. Kant, realiteyi insanın rasyonel isteminde görmüştür. Schopenhauer'a göre ise istemde başka birçok şey daha vardır: Her şeyde kendini belli eden gerçek realite, bireylerde yaşama istemi biçiminde kendini gösteren zorlayıcı bir kör güçtür, realite bazan bilinç düzeyinin altında işlemekle birlikte, istem durmadan kendini açığa vurmaya çalışır. Uyartı (stimulus) nın istekleri eylem yolu ile karşılanamayınca akıl ve bilinç ortaya çıkar. Her bir birey, durup dinlenmek bilmeyen istemin hiçbir zaman bütünü ile tatmin edilemeyen arzularını yerine getirmeye çalışırken, çeşitli istemlerin sürekli olarak birbirine direnmesi bitip tükenmek bilmeyen bir mücadele oluşturur. Buna göre dünya, tatmin edilmemiş arzular, ıztıraplar dünyasıdır. Zevk, sadece ıztırabın yokluğudur, o da süreksiz olduğu için yalnız iç sıkıntısı getirir. Bu durumdan kurtulmanın biricik çaresi zevklerden vazgeçmek ve Buddhizmde olduğu gibi istemi tanımamak, reddetmektir. Geçici bir kurtuluş yolu da bilim ve sanatla uğraşmaktır.

İ. felsefesinin ahlâkî yönü, kelimenin etimolojik anlamıyle «sempati» ye, yâni insanın hemcinsinin acısını kendi acısı gibi hissetmesine ve o acıyı dindirmek için çalışması ilkesine dayanır. Bu felsefenin, istemin zorlayıcı gücüne verdiği büyük önem çağdaş felsefe ile psikolojiyi derin olarak etkilemiştir.

IRREDENTISMO (İta. *terra irredenta* = kurtarılmamış toprak + *-ismo*: doktrin, ideolojiyi gösteren sonek), bir millî azınlığın yaşadığı bir bölgenin aynı dili kullanan komşu millî devletle birleşmesini gaye edinen siyasî hareket. Kavram, İtalya'nın 1859 - 1860 ve 1866 birleşmesinden sonra sınırları dışında kalmış olup İtalyanca konuşan halk kütlelerini de ilhak etmek konusundaki millî isteğinden doğmuş ve adını almıştır. Bu bölgelerin hepsi de Avusturya - Macaristan'a âid olup şu kısımlara ayrılıyordu: İtalyan Tirolu, Trieste, Istria, Dalmaçya sahili. Irredenta kelimesi ilk defa Imbriani tarafından 1877'de kullanılmıştır. I., Avusturya ile İtalya arasındaki münasebetleri gittikçe daha fazla zehirlemiş ve 1915'te İtalya'nın harbe girmesinin sebeplerinden biri olmuştur. I., İtalya'nın II. Dünya Harbi'ne girmesine de yol açmıştır. Bu sefer (1940) Fransa'ya bağlı Nice (İta. Nizza) şehrinin ve Korsika (Fr. Corse, İta. Corsica) adasının ve İngiltere'ye bağlı Malta adasının ilhakı söz konusu idi. Avusturya - Macaristan imparatorluğunun dağılmasında Sırp ve Rumen I.'su da önemli bir rol oynamıştır. İki dünya harbi arasında, Avrupa'nın doğu ve güney - doğusunda I.'ya dayanan hareketler, birçok milletlerarası sürtüşmelere yol açmıştır. Sonuç olarak halk kütlelerinin yer değiştirmesi veyâ kovulması müşahede edilmiştir. Sovyetlerin hâkimiyeti altında I. sönmüştür.

İRRASYONEL DENKLEM, içinde bilinmeyenin irrasyonel, yani kök altında fonksiyonları bulunan denklem.

A, B ve C, x in fonksiyonları olmak üzere irrasyonel denklemlere şu tiplerde rastlanır:

$$\sqrt{A} = B$$

$$\sqrt{A} \pm \sqrt{B} = 0 \qquad \begin{cases} \sqrt{A} + \sqrt{B} = 0 \\ \sqrt{A} - \sqrt{B} = 0 \end{cases}$$

$$\sqrt{A} \pm \sqrt{B} = C \qquad \begin{cases} \sqrt{A} + \sqrt{B} = C \\ \sqrt{A} + \sqrt{B} = -C \\ \sqrt{A} - \sqrt{B} = C \\ \sqrt{A} - \sqrt{B} = -C \end{cases}$$

İRRASYONEL SAYILAR: $p \in Z$ ve $q \in Z^* = Z - \{0\}$ aralarında asal iki sayı olmak üzere $\frac{p}{q}$ şeklinde ifade edilemeyen sayılara İ. S. denir (Burada Z, tam sayılar, Z*, sıfırı içine almayan tam sayılar cümlesini göstermektedir).

$\frac{p}{q}$ kesirli sayıları ile devirli ondalıklı sayılar arasında bire bir örten bir eşleme olduğu bilinmektedir. Bu eşlemeden, devirli ondalıkla olmayan sayıların $\frac{p}{q}$ şeklinde bir kesire eşit olmadıkları anlaşılır.

Şu halde, devirli ondalıklı olmayan sayılar İ. S.'dır. Değeri, $\sqrt{25} = 5$, $\sqrt{\frac{9}{4}} = \frac{3}{2}$ gibi rasyonel bir sayıya eşit olmayan köklü bir sayı irrasyoneldir.

Meselâ, $\sqrt{2}$ irrasyonel bir sayıdır. Gerçekten, bu sayı rasyonel olsaydı, $\sqrt{2} = \frac{p}{q}$ şeklinde yazılabilirdi.

Böylece:

$$\sqrt{2} = \frac{p}{q} \Longrightarrow 2 = \frac{p^2}{q^2} \longrightarrow 2q^2 = p^2 \text{ olurdu.}$$

Burada p^2, q^2 nin 2 katı olduğundan p^2 çift bir sayı olur. Oysa çift bir sayının karesi çift bir sayı, tek bir sayının karesi tek bir sayıdır. Şu halde, p çift bir sayı olur. Yani $p = 2r$'dir.

$$2q^2 = p^2 = (2r)^2 \Longrightarrow q^2 = 2r^2$$

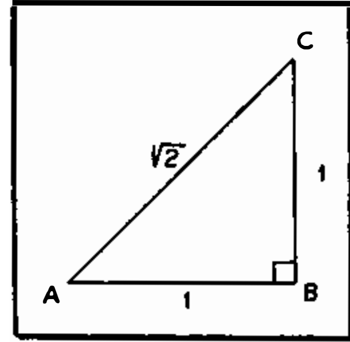
Aynı düşünce ile bu defa q'nun bir çift sayı olduğu anlaşılır. Böylece $\frac{p}{q}$ nun 2 ile sadeleştirilebilen bir kesir olduğu görülür. Oysa $\frac{p}{q}$ sadeleştirilemeyen bir kesir kabul edilmiş idi. Bu yüzden $\sqrt{2}$ irrasyonel bir sayıdır.

Gerçekten, $\sqrt{2} = 1{,}414213526\ldots$ devirli olmayan ondalıklı bir sayıdır. Benzer şekilde $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$, $\sqrt[3]{2}$ sayılarının da irrasyonel olduğu kolayca gösterilebilir.

İ. S., seçilen uzunluk birimi ne olursa olsun bu birim veyâ bunun kesirleriyle tam olarak ölçülemeyen uzunluklara tekabül eder.

Buna göre bir irrasyonel sayı ile ifade edilen bir uzunluğun, seçilen birim cinsinden ölçüsünde daima bu birim ile ölçülemeyen bir parça kalır.

Meselâ, şekilde $AB = BC = 1$ olmak üzere $AC = \sqrt{2}$ dir. AC uzunluğu içinde AB'nin hiçbir kesrinin tam katı bulunmaz.

Köklü olmadıkları halde, rasyonel olmadıkları çeşitli ve çok güç yollarla gösterilebilen başka İ. S. da vardır. Meselâ $\pi = 3{,}141592654\ldots$ ve $e = 2{,}718281828\ldots$ bu sayılardandır.

Böylece iki cins irrasyonel sayı olduğu görülür: $\sqrt{2}$, $\sqrt[3]{2}$ gibi olan İ. S.'a cebirsel İ. S., π ve e sayıları gibi olanlara transandant İ. S. denir. Birinciler, katsayılı denklemlerin kökleridir. Meselâ:

$x^2 - 2 = 0 \qquad x = \pm\sqrt{2}$ dir. π ve e sayıları için böyle bir denklem yazılamaz.

İRTİCA (yeni ter. Gericilik), toplum içinde bâzı yeniliklere ve değişikliklere karşı çıkan ve eskimiş kötü kaide ve inanışlara bağlı kalan kimselerin geriye dönmek istemeleri; önemini yitirmiş, yıkılmış kurumları yeniden diriltmeye, savunmaya çalışanların geriye dönmek için baş

vurdukları sosyal davranışlar; Osmanlı İmparatorluğu'nun bozulan düzenini inkılâp (reform) larla düzeltme çabalarına karşı girişilen direnme hareketleri ve ayaklanmalar.

Değişme hâlinde bulunan toplumlarda kendi özel şartlarına göre İ.'ın birbirinden ayrı mânâ ve ifâdeleri vardır. Orta Çağ yaşayışını ve ekonomisini bırakarak yeni bir yaşayış çağına giren ve yeni üretim metodları ile çalışan bir toplumda, eskinin yaşayış ve sistemlerini diriltmek ve savunmak bir çeşit İ.'dır. Cumhuriyet rejimi içinde yaşayan bir toplumda krallık veyâ sultanlık rejimini geri getirmeye, Halîfeciliği ihyâ etmeye çalışmak İ.'dır.

Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet devirlerinde çeşitli İ. örneklerine rastlanmaktadır.

XVI. yüzyılın sonunda birçok müesseseleri ile zayıflamaya ve gerilemeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni bir düzene sokmak için çeşitli alanlarda, çeşitli teşebbüslere girişilmiştir. Genellikle yenilik taraflısı padişahların önayak oldukları bu gibi çabalara, çıkarlarına dokunulan bâzı devlet adamları ile bunların desteklediği veyâ kışkırttığı ocaklılar, medreseliler karşı koymuşlardır. Bu engellemelerde özellikle teşkilâtları bozulduğu için yeni bir eğitime tâbi tutulmayı istemeyen askerî ocaklar önemli rol oynamışlardır. Halk, bu gerici direniş ve ayaklanmalara katılmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu çağındaki İ. hareketlerinin başlıcalarından biri Genç Osman olayıdır. Bozulan Yeniçeri ve Sipahi ocaklarını ortadan kaldırmak ve yerine Anadolu, Suriye, Mısır Türkleri ile Türkmenlerden bir ordu kurmak isteyen II. Sultan Osman (b. bk.), ilmiye sınıfının siyasî ve malî kudret ve nüfuzunu kırmak, kıyafette değişiklik yapmak, yeni kanunlar koymak istemiştir. Hacca gitmesi söz konusu olduğu bir sırada, Yeniçeri ve Sipahi ocakları, ilmiye sınıfının alt sırasında bulunanlarla birleşerek 18 Mayıs 1622'de ayaklanmışlardır. İsyancılar, Genç Osman'ın kayınpederi bulunan Şeyhülislâm Esad Efendi (b. bk.) den fetva alarak padişahın hocası Ömer Efendi'nin evini yağma etmişler ve 19 Mayısta Atmeydanı'na yürüyerek bâzı devlet adamlarını öldürmüşlerdir.

Daha sonra saraya girerek I. Mustafa'yı tahta çıkaran ve Sadrâzam Dilâver Paşa (b. bk.) yı öldüren Yeniçeriler, 20 Mayıs günü de isyan sırasında Yedikule'ye götürülen Genç Osman'ı feci bir surette öldürmüşlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu çağındaki İ. hareketlerine katılabilecek daha başka örnekler olarak Kadızadeliler isyanı (b. bk.), Patrona Halil (b. bk.), Kabakçı Mustafa (b. bk.) isyanları, Alemdar Mustafa Paşa (b. bk.) olayı ve 31 Mart vak'ası (b. bk.) gösterilebilir. Cumhuriyet devrinde ise Şeyh Said isyanı (b. bk.), Menemen'deki Kubilay Olayı (b. bk.) ve son yıllarda Said - i Kürdî'nin (Nursî diye ad takınarak) yürüttüğü Nurculuk hareketi v. b. gibi davranışlar İ. örnekleridir.

İhtilâlci sosyalistlerin, Marksçı, Leninci, Maocu anarşistlerin «devrimcilik» perdesi altında millî ve dinî gelenek, görenek, inanış ve müesseselere, millî davranış ve hareketlere İ. damgası vurmak yolunda çaba harcamaları, sık sık baş vurulan bir komünist taktiğidir. Gerçek İ. ile bu çeşit kasıtlı küçültme ve karalamaları birbirinden ayırmak gerekir.

İRTİCÂL (Ar.), hiç üzerinde çalışılmaksızın ve ezberden okuyormuşçasına bir sanat eseri (beste, şiir, hitâbe v. b.) meydana getirme. Türk musikisinin son zamanlara kadar yalnız İ.'de kullanılan iki tanınmış formu için bk. TAKSİM ve GAZEL. Bâzı bestekârlarımız (Ârif Bey, Şevki Bey, L. Atlı, Arel), bir okuyuşta, İ.'en beste yapmakla tanınmışlardır. Batı musikîsinde (caz hariç) İ.'in, Türk musikisindeki genişliği olmamıştır. Fakat gene de ünlü org İ.'cileri yetişmiştir.

İRTİFAK HAKKI, taşınır, taşınmaz mallar veyâ bir hak veyâ mâmelek üzerine tesis olunan sınırlı aynî haklara genel olarak verilen ad. İ. H., bir taşınmaz mal lehine diğer bir taşınmaz mal üzerine bir külfet olarak yüklenebileceği gibi, bir şahıs lehine olarak diğer bir taşınır taşınmaz mal veyâ bir hak veyâ mâmelek üzerine de tesis olunabilir.

Mülkiyet hakkı, mâlike, mülkü üzerinde kaide olarak en geniş anlamda tasarruf yetkisi verir. Halbuki İ. H. sahibinin yetkisi, tanınan İ. H.'nın niteliğine göre sınırlıdır. Bu itibarla, aynî bir hak olarak mutlaktır, fakat mülkiyet hakkı gibi tam değildir. Diğer taraftan, taşınır taşınmaz malı veyâ hakkı, mâmeleki üzerinde bir diğer kişi veyâ taşınmaz mal lehine külfet yüklenen mâlik de, mülkiyet hakkının kendisine tanıdığı tasarruflardan, İ. H.'nın nev'ine göre, az çok feragat etmek, haklarının bir kısmını kullanamamak, diğer tarafın, kendi mülkünden yararlanmasına müsaade etmek zorunda kalır.

Bir taşınmaz mal lehine tanınan İ. H., o taşınmaz malın mâlik değiştirmesiyle ortadan kalkmaz. Buna mukabil, bir kişi lehine tanınan İ. H. ise, o kişinin ölümü ile son bulur. Taşınmaz mal lehine diğer bir taşınmaz mal üzerine tesis olunan İ. H.'na aynî İ. H., şahıs lehine tanınan İ. H.'na da şahsî İ. H. denir. Mürûr hakkı, aynî İ. H.'na; intifâ (yararlanma), süknâ (oturma) hakları da şahsî İ. H.'na örnek olarak gösterilebilir.

İ. H., ya kanundan (kanunî intifa veyâ şuf'a hakları gibi) veyâ hukukî muameleden doğar. Hukukî muameleden doğan İ. H.'nın geçerli olabilmesi için, sözü edilen hukukî muamelenin, tapu memuru tarafından yapılması ve sonra da tapu siciline tescil olunması gerekir.

İRTİKÂP, devlet memurlarının, memurluk sıfatlarını veyâ görevlerini kötüye kullanarak kendilerine veyâ başkalarına haksız menfaat sağlamaları veyâ bu konuda vaad almaları karşılığında kullanılan bir ceza hukuku terimi. Türk Ceza Kanunu'nun 209 ve 210. maddeleri, İ.'ın ya icbar (zorlama), ya ikna (iğfal) veyâ diğerinin hatasından yararlanarak vuku bulabileceğini tesbit etmiştir. Memura veyâ onun gözettiği başkasına menfaat sağlayan veyâ vaad eden kişi, icbar halinde, meşrû olmadığını bilerek fakat memurun tazyiki dolayısıyle, ikna halinde meşrû olmadığını bilmeyerek fakat menfaatin sağlanması (paranın ödenmesi) gerektiği hususunda inandırılmış (iğfal edilmiş) olarak, üçüncü halde ise, kendiliğinden düştüğü hata sonucu olarak hareket etmektedir.

Türk Ceza Kanunu'nun 209. maddesine göre, icbar suretiyle vuku bulan İ. halinde, memura 3 yıldan 5 yıla kadar hapis ve o kadar müddet memuriyetten mahrumiyet cezaları verilir. İkna halinde 1 yıldan 3 yıla kadar hapis ve memuriyetten muvakkaten mahrumiyet cezaları, hata halinde ise 6 aydan 3 yıla kadar hapis cezası söz konusu olmaktadır. Ödenen veyâ vaad olunan para ve menfaatin az olması halinde ise, sözü edilen cezaların yarısı takdir olunur.

İRTİŞ (Coğ.), Sibirya'da bir ırmak. Ob' ırmağının sol kolu. Uzunluğu 2 970 km dir.

IRÚN (Coğ.), İspanya'da Guipúzcoa provincia (eyalet) sında, Bidassoa (İsp. Bidasoa) nehrinin sol kıyısında, İspanya ile Fransa arasındaki sınır üzerinde bir kasaba. Nüfûsu 29 800 (1966) dür.

IRVING [*ö̧viŋ*], **Washington** (New York 1783 - Sunnyside, New York 1859), Amerikalı yazar. Daha üniversite öğrencisi iken yazı yazmağa başlamıştır. Babasının 1815 târihinde iflâsı üzerine geçimini bütün bütün kalemiyle kazanmak zorunda kalmıştır. 1804 - 1806 ve 1815 - 1832 yılları arasında özel olarak Avrupa'da yaşamış ve sonra 1842 - 1845 târihleri arasında da Amerika Birleşik Devletleri'ni Madrid'de temsil etmiştir. Amerikan edebiyatının Avrupa'da geniş kütlelerce okunan ilk temsilcisidir. Asıl başarılı olduğu tarz denemedir. Yazar, İngiliz klâsiizminin üslûp incelikleri ile Alman Romantizminin pitoresk efsane motiflerini büyük bir ustalıkla bağdaştırmayı bilmiştir. Buna en iyi örnek olarak *Rip van Winkle* (ad) ve *Legend of Sleepy Hollow* (Uyurlar Vâdisi Efsanesi) adlarını taşıyan eserleri gösterilebilir. I. bu iki eseriyle aynı zamanda Amerikan kısa hikâyecilik tarzının da yaratıcısı sıfatını kazanmıştır. Walter Scott'un yakın dostlarından olan sanatçı, Avrupa'yı romantik gözlükler ardından seyretmiştir ki bu teşhis özellikle eski İngiltere yönünden çok isabetlidir. *Sketch Book* (Müsvedde kitabı) [1819] adını taşıyan eseri bu bakımdan ilgi çekicidir. Ayrıca, yine aynı üslûp ve espri içinde eski İspanya'yı tasvir eden *Tales of the Alhambra* (Elhamra hikâyeleri) [1832] adlı bir kitabı da vardır.

W. IRVING

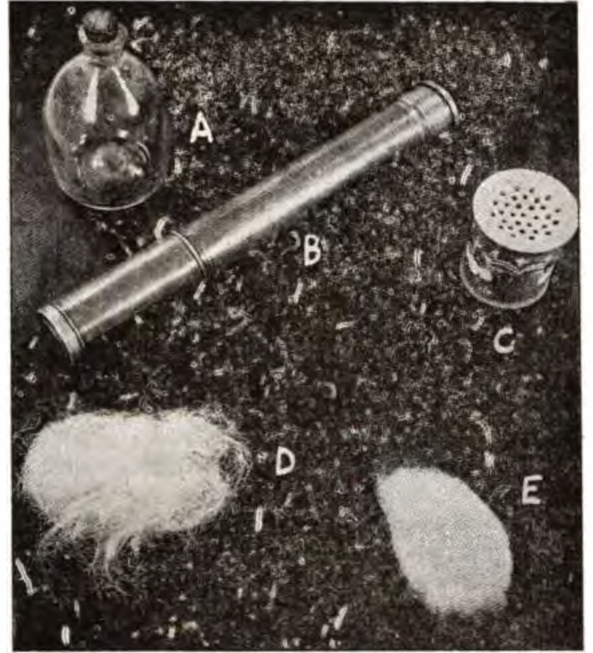
Doğduğu ve yetiştiği şehir olan New York'un sakin ve tabiî olarak kuvvetli şekilde Hollanda karakteri taşıyan geçmişi ile işten başka düşüncesi olmayan hareketli ve maddî hâli, yani Yankee'liği arasındaki çelişkiyi ince nüktelerle anlatan *History of New York* (New York'un tarihi) [1809] adlı eserinde de bu havayı buluruz. Ayrıca seyahatnameleri ve biyografileri de vardır.

Diğer önemli eserlerinden bazıları şunlardır: *Bracebridge Hall* (yer adı) [1822]; *Tales of a Traveller* (Bir seyyahın hikâyeleri) [1824]; Cristophorus Colombus, Muhammed, George Washington v. b. hakkındaki romantik biyografileri altı cild olarak yayınlanmıştır [1855 - 1859].

İS MÜREKKEBİ, siyah renkli bir mürekkep cinsi. Yurdumuzda, Avrupa tarzı mürekkepten önce kullanılan İ. M.'ni Çin (veyâ çini) mürekkebi ile karıştırmamalıdır. Bu mürekkebin yapılışı ve kullanılma yerleri çok ayrıdır.

İ. M.'nin terkibindeki is; bezir yağı, balmumu, neft yağı gibi yakılınca is veren maddelerden elde edilir. Çıradan ve zeytin yağından çıkan is, çok yağlı olduğu için makbul sayılmaz. Son devirde gaz yağından elde edilen is, mürekkep yapımında kullanılmış ve çok iyi sonuç vermiştir.

İs, eskiden şöyle elde edilirdi: Birkaç toprak çanağa halis bezir yağı konulur ve çanaklar rüzgârsız bir yerde ağız seviyesine kadar gömülür. İçine kısa bir fitil konur ve yakılan çanakların üzerine birer başka çanak kapatılır. Hasıl olan isler, yanmadan üstteki çanaklar kaldırılır ve bir kuş kanadı tüyü ile kâğıda alınır. Aynı usule devam edilerek toplanan isler, mesametli birkaç kâğıda sarılıp ekmek hamuru içinde pişirilir ve ihtiva ettikleri yağdan kurtarılır. Yağlı is, yapılacak mürekkebi bozduğu için, kâğıt tarafından böylece tutulmuş olur. Pişerken hamurun çatlaması isi yakacağından, pişirme ameliyesi ateşi çekilmiş fırında yapılır.

İS MÜREKKEBİ: A. Mürekkep şişesi; B. Silindir biçiminde divit; C. Rıhdan; D. Lika (bk. HOKKA); E. Rıh

Elektriğin bulunmadığı devirlerde, camilerde yakılan yağ kandillerinin islerinden de adî mürekkep yapımında yararlanılırdı. İstanbul'da is çıkarmayı meslek edinmiş esnafın işlettiği ishanelerden ikisi, eskiden Eğrikapı'da Tekfur Sarayı yanındaydı.

Devrimizin son hattatları, mürekkeplerini hazırlamak için zahmetli yollardan is elde etmek yerine lâstik boyamak maksadıyla Avrupa'dan getirtilen hazır isleri kullanmakta iseler de, bundan yapılan mürekkeplerde eski İ. M.'nin güzelliği bulunmamaktadır.

İ. M.'nin terkibine giren ve onu kâğıt üzerinde tesbit eden Arap zamkı (Fr. gomme arabique) nın en iyisi, Sudan'dan gelen Cellabî cinsidir. Cidde'den gelen Arap zamkı da makbul sayılır. İyi zamk, soğuk su ile ıslatıldığında bir gecede erimeli ve iplik gibi uzamamalıdır.

İ. M. yapılmasında kullanılacak olan zamk eriyiği boza kıvamında hazırlanır. İçindeki yabancı maddelerden temizlenmesi için bezden geçirilerek süzülür ve aylarca bekletilerek çürütülür.

Eskiden İ. M. terkibine giren bir başka madde de zâç - ı Kıbrısî (bakır sülfat) dir. XVIII. yüzyıla kadar yazılan sanat eserlerinin birçoğunda, kahverengimsi bir hâlenin harflerin etrafını çevirdiği görülür ki bu, zaç - ı Kıbrısînin kâğıt üzerinde yaptığı tahribatın sonucudur. Bu sebeple mürekkep terkibinden çıkarılmıştır.

Zaman zaman İ. M.'nin terkibine giren diğer maddeler şunlardır. Demir kırıntısı, safran, sabr-ı sükotara, eftinum, efsintin, jengâr, sirke, nöbet şekeri, milh-i enderunî (Hacı Bektaş tuzu), Lâhur çividi, surh, anzurut, kâfuru, öküz kuyruğu çiçeği, misk, sarı zırnık, Musul mazısı, şap, rastık, yağ toprağı, sığır ödü, meyan balı, nişadır, karaduz, mazı suyu, gül suyu, kına suyu, nar kabuğu suyu, mersin ağacı meyvesi suyu, koruk suyu, katır tırnağı çiçeği suyu, asma yaprağı suyu..

Bunlar arasında bulunan bitki sularından bâzıları, mürekkebin akıcılığını sağlamak için konulmakta idi. Ancak, saf suyun bu hususta hepsinden fazla tercihe lâyık olduğu anlaşılmıştır.

İ. M.'i yapmak için pek çok formüller, zamanımıza kadar yazılı olarak gelmiştir.

Bu mürekkebin yapım tarzı, zamanla değişmiş ve nihayet en gelişmiş şeklin is, zamk eriyiği, saf su terkibi olduğu anlaşılmıştır. Klâsik tarzı ile mürekkep yapan He zarfen Hattat Necmeddin Okay (b. bk.) dan öğrendiğimiz yapım tekniği şöyledir: Süzülmüş ve bekletilmiş boza kıvamındaki Arap zamkı eriyiği havana konup, içine azar azar is atılarak tokmak yardımıyla zamka yedirilir. İs havalandığı için birden konulmayıp yavaş yavaş karıştırılır ve tokmakla dövülmeye başlanır. Arada koyuldukça, su ilâvesiyle dâima boza kıvamı muhafaza edilir. Mürekkebin kalitesi, isin iyice ezilip zamkın içinde hallolmasına bağlıdır. Bu da günlerce dövmekle sağlanır. Bir havan mürekkep yapmak için aş. yu. beş yüz bin defa tokmaklanması icap eder. Eskiler seksen bin tokmak vurmak icap ettiğini söylerler.

İs ve zamk nisbetleri: Bir kısım is için dört kısım Arap zamkı konur. Zamk beş kısım olursa, bu mürekkeple yazıldığında parlak görünür fakat akıntısı eksilir, zor yazılır. Zamanla çatlama ihtimali de vardır. Dört kısımdan az zamk konarak yapılmış mürekkeple yazılan yazılara da el sürüldüğü vakit çıkar, siyahlık verir.

Bu şekilde yapılan mürekkep, çuhadan süzülerek içinde yabancı bir madde kalmaması sağlanır ve yazının nev'ine göre 8-10 misli sulandırılarak yoğunluğu ayarlanır. Eski mürekkepçiler kendilerinden alışverişe gelenlere hangi nevi yazı için mürekkep istediklerini sorarlardı. Çünkü sülüs için ayrı, ta'lik için ayrı, nesih için ayrı kıvamda mürekkep bulunurdu.

İS MÜREKKEBİ: Süleymaniye Câmii'nde is menfezleti

Balmumu ve bezir yağından yapılan İ. M.'i, sulu olursa gri yerine deve tüyü rengi verir. Bezir isine başka maddeler ilâvesiyle yapılmış mürekkeple yazılan yazılara güneşte yandan bakılınca rengârenk görülür. Tavusî adıyla anılan bu mürekkebin terkibi şöyledir: 10 dirhem zamk, 15 dirhem mazı, 2,5 dirhem bezir isi, 20 dirhem zaç, 1 dirhem safran, 0,5 dirhem şap, 0,5 dirhem karaduz, 0,5 dirhem jengâr.

İ. M.'nin çok kullanıldığı geçen yüzyıllarda, havanda fazla dövmek imkânı bulunamazsa, az dövülmüş mürekkep kapalı bir kap içinde çok açılıp kapanan kapılara (özellikle hamam kapıları) veyâ develere asılarak, hareket halinde, sarsıntı ile terbiye olması sağlanırdı.

Eskiden imza yerine kullanılan mühürleri karartmak için, istampa vazifesini gören kütle halinde kurutulmuş İ. M., cepte mühürün yanı sıra taşınır, icabında nemlendirilerek kullanılırdı. Bunu da kuru mürekkep adıyla yine mürekkepçiler satardı.

Sanat eserlerini yazmak üzere kullanılan mürekkep, kendi kendine kurumaya terk edilirdi. Diğer yazıların kurutulması için yazının üzerine rıh (veyâ rîk) denilen bir çeşit ince kum dökülürdü. Bir ara, yaldız gibi parıltılı bir rıh cinsi kullanılmıştır. Bunlar, mürekkebin arasında kâğıda yapışık kalır ve hoş bir manzara gösterirdi.

Geçmiş yüzyıllarda okur yazar zümrenin hokka içinde daima yanında taşıdığı İ. M.'nin. zamanla hiçbir suretle solmadığından batı usulü mürekkebe karşı çok üstünlüğü vardır. Lâkin tabiatıyla bugünkü kalem sisteminde kullanışlı olamaz; kamış kalem için mükemmeldir. Modern çağda çıkan siyah boyaların hiçbiri onun yerine konamaz. Çünkü bu mürekkep bir is süspansiyonudur, yani is parçacıkları erimeden zamkın yardımıyla suda asılı kalmışlardır. Âharlı kâğıda yazıldığı vakit yüzeyde kalır, silinip kazınmağa, hattâ yalanmaya elverişlidir. Bu hal ise, eski sanat yazılarımız için gerekli bir husus olup, okumuş yazmış kimseler hakkında kullanılan «fazla mürekkep yalamış» tabiri de buradan gelir.

İ. M.'nin bu meziyetine karşılık, bugün kullandığımız mürekkepler solüsyon oldukları için, âharlı kâğıdın bile dokusuna nüfuz ederek, silinmek, kazınmak ve yalanmakla çıkmazlar. Bundan dolayı sanat yazılarımız için kullanılamazlar. — Uğur Derman

İSÂ (Peygamber), Hıristiyan dininin kurucusu, Hıristiyanlara göre Allah'ın oğlu ve İbranî peygamberlerin geleceğini bildirdikleri mesih. Hayatı *İncil*'lerde anlatılan İ. hakkındaki bilgilerin büyük kısmı efsaneler ve hikâyelerle karışıktır. Filistin'de Bethlehem (Beytüllahim) şehrinde Milâddan 4 veyâ 5 yıl önce dünyaya gelmiştir. Annesi Meryem (b. bk.), Yusuf adlı bir marangoz ile nişanlı iken, Cebrail, kendisine bir çocuğunun dünyaya geleceğini haber vermiş ve doğacak olan bu çocuğun babasının Tanrı olacağını bildirmişti. İ., bu suretle ve 25 Aralık günü doğmuştur. Bu târih, Hıristiyan dünyasının her yıl törenler ve eğlencelerle andığı Noel'dir.

İSÂ PEYGAMBER

Bu şekilde dünyaya gelen İ.'nın öldürülmesi söz konusu olmuş, bunun üzerine Yusuf, Meryem ile İ.'yı alıp Mısır'a götürmüştür. İ., 30 yaşlarına geldiği sıralarda, kendisinde büyük bir mânevî güç mevcut olduğunu sezmeye başlamıştır. İşte, bundan sonra yurduna dönmüş ve şe-

hir şehir dolaşarak fikirlerini çevresine yaymaya çalışmıştır. Kudüs'te bulunduğu bir sırada ve bir perşembe gecesi, kendisine inanan arkadaşları ile birlikte bir yemek yemiştir. Bu yemeğe «son yemek» adı verilmiştir. Çünkü o gece, kendisine taraftarlık edenlerden Yudas, bir maddî çıkar karşılığı olarak, Î.'yı ele vermiştir. Yahudi dinini temsil eden otoritelerce tevkif edilen Î., Allah'a hakaretle suçlanarak bir makheme önüne çıkarılmıştır. Hâkimlerin: «Sen Tanrı'nın oğlu musun?» sorusuna: «Evet» cevabını verince ölüm cezasına çarptırılmıştır. İşte bu ceza sonucudur ki 7 Nisan 30 tarihinde çarmıha gerilerek öldürülmüştür.

Hıristiyanlar Î.'nın bu şekildeki ölümünden sonra göğe uçtuğuna inanırlar. Fakat Î.'yı kurtarmak için, kendisine benzeyen bir başkasının çarmıha gerildiği ve İ.'nın bu suretle ölümden kurtarıldığı şeklinde rivayetler de vardır. Hayatının birçok yönleri gibi, ölümü de müphem ve karanlıktır. Daha sonraki çağlarda tefsirciler, bu ölüm olayını ve rivayetleri «Î.'nın zâhirî halini başka bir insana naklederek Î. yerine o adamın çarmıha gerildiği» şeklinde yorumlarlar. Yine sonraki devirlerin eserlerinde Î., annesiyle olan münasebetleri dışında, aile bağları dışında bir varlık olarak yaşayan, evi bulunmayan, daima yürüyen, güneşin battığı yerde geceyi ibadetle geçiren, insanların hayrı için hareketler yapan ve mucizeler gösteren bir gezgin olarak gösterilir.

Î.'nın adı eski manzumelerde çok geçer. Doğuşunun bir Tanrı mucizesi olduğu, Cebrail'in Meryem'e üflediği ruh bulunduğu, bu sebepten dokunduğu her yere canlılık getirdiği, ölmüş insanları diriltdiği, körlerin gözlerini açtığı gibi hususlar çok ele alınmıştır.

Î.'nın gökten inişi kıyamet alâmetidir. Gökten, Şam'daki bir câminin minaresine inecek, Deccal'ı öldürecek, sonra kendisine inanan halk ile birlikte Tur'a çıkacak, fesatlıklar bittikten sonra yeniden şehre inecektir.

Î. «müjde» anlamına gelen *İncil*'ini önce Celile (Galilaea) de, sonra Kudüs (Yeruşalayim) te va'zeder. Celile'de Taberiye (Tiberias) gölünün kıyılarında söyledikleri arasında dağ üzerindeki nutku, en önemlisidir. Bu nutukta saydığı mutluluklar, Allah ülkesine girebilmek için yerine getirilmesi gereken şartlardan başka bir şey değildir. Yine Celile'de büyük mesel (Parabola) lerini anlatır ve ıztıraplı ölümünü önceden bildirir.

Î. halkın karşısında yeni bir dinin kurucusu olarak çıkmaz; Musa'nın kanununu ve diğer İbranî peygamberlerin vaızlarını tamamlamaya geldiğini ilân eder. Kendisini bu peygamberlerin geleceğini bildirdiklerini ve bütün İsrail târihinin gelişini hazırlamış olduğu mesih olarak takdim eder. İnsanın mal ve mülke kalbini bağlamamasını gerektiğini, adaleti, barışı, kalb temizliğini, insanların biribirlerini sevmesi gerektiğini ifade eder. Geleceğini bildirdiği ülkesi maddî değil, mânevî bir ülkedir. Etrafına topladığı şakirtlerin Allah arasından seçtiği 12'sine havari, yâni elçi adını verir. Öğretisini birtakım mucizelerle kuvvetlendirmiştir. Bk. HIRİSTİYANLIK.

İSA BEY CÂMİİ, Selçuk'ta, XIV. yüzyıla âid mimarî bakımdan çok değerli bir Türk eseri. Bir kapısı üstünde, güzel bir hatla yazılı kitabesine göre İ. B. C. Aydınoğulları'ndan İsa Bey (ölm. 1391) tarafından H. 776 (1375) da yaptırılmıştır. Tepesinde kalenin bulunduğu hâkim tepenin batı tarafındaki eteğinde inşa edilen İ. B. C., eski Ephesos (Selçuk) un yerini tutan Türk Ayasuluk kasabasının câmii olarak tasarlanmıştı. Bâzı yayınlarda buraya verilen

İSA BEY CÂMİİ (Ayasuluk - Efes)

Selim Câmii adı hiçbir esasa dayanmamaktadır. Kitabede, mimârının Şamlı Muşimiş oğlu Ali (Ali b. Muşîmiş el-Dımışkî) olduğu da belirtilmiştir. Anadolu'da Türk sanat anıtlarının en önemlilerinden biri olarak öteden beri dikkati çekmiştir. H. 1080 (1669 - 1670) de buraya gelen Evliya Çelebi, bu eseri «evsaf - ı câmi - i ibret - numa - yı Sultan İsa» başlığı ile uzun uzadıya anlatarak, Şam'daki Ümeyye (Emeviye) Câmii'ne benzerliğini belirtmiş, güzellik ve ihtişamını aksettirmiştir. Daha o devirde bile etrafı boşaldığından, cemaati pek azdı, sadece birkaç hademesi vardı ve sadece cuma günleri ile başka belirli günlerde içinde biraz kalabalık toplanıyordu. 10 Ekim 1678'de İ. B. C.'ni ziyaret eden Cornelis Le Bruyn, onun eski İoannes kilisesi olduğunu sanmış ve seyahatnâmesinde iki de resmini yayınlamıştır. 1842'de Texier burayı harap olmağa başlamış bir halde görmüş, aynı târihlerde Selçuk'a uğrayan E. Falkener, İ. B. C.'nin bugün artık kaybolmuş bâzı detaylarını gösteren resimlerini yayınlamıştır. Câmiin bir ara orta kısmı duvarla bölünerek, burada ufak bir namaz mekânı meydana getirildiği, sonraları da tamamen terkedilerek, harap olup yıkılmağa bırakıldığı bilinir. Hattâ mihrabın olduğu yerde duvar delinerek buradan içeri yükler sokularak bir kervansaray gibi de kullanılmıştır. Geçen yüzyılların sonlarında İlk Çağ Ephesos'unda inceleme ve kazılar yapan Avusturya arkeoloji grupu İ. B. C.'ni de incelemiş, fakat bâzı koruyucu tedbirler ancak 1934'te alınmıştır. Eserin büyük ölçüde tamirine 1960'tan sonra girişilmiştir.

İ. B. C., bir yamaçta inşa edildiğinden, kuzey ve doğu cepheleri kısmen toprağa gömülüdür. Kıble (güney) duvarı ile batı yan cephesi ise bütün haşmetleri ile görülürler. 48 m 68 X 56 m 53 ölçüsünde bir sahayı kaplayan eserin, geniş bir iç avlusu vardır. Bu avlu ile cami hariminin birleştiği köşelerde evvelce tuğladan iki minarenin yükseldikleri sanılır. Bunlardan bir tanesi 1934'te yıkılmadan kurtarılmış ve bugün ayakta kalabilmiştir. Diğerinin ise çok eskiden beri mevcut olmadığı (Le Bruyn'ün resimlerinde tek minare görülür) bilinir. Belki de aslında İ. B. C. tek minareli idi ve diğerinin yerindeki merdiven sadece çatıya ve kubbelere çıkışı sağlamak üzere yapılmıştı. İçine mermer merdivenler ve muhteşem kapılardan geçilen avlunun etrafında evvelce çepeçevre sütunlu bir revakın dolaştığı kalan izlerden anlaşılıyordu. Evliya Çelebi'nin bile birkaç sütununu yıkık gördüğü bu avlu revakı son yıllarda yeniden yapılmaktadır. Aslında cilâlı mermer döşeli olan avlunun ortasında bir şadırvan vardır. Avludan câmi harimine geçişi sağlayan, girişten mihraba doğru uzanan iki bölümlü dehliz

kare plânlı çifte mekân halinde yapılmıştır. Avludan içeri, iki sütunun ayırdığı üçlü bir açıklıktan girilir. Ortadaki çifte mekânın üstleri yüksek birer kubbe ile örtülmüştür. Böylece burada, erken câmilerde görülen bir mimarî düzende büyük bir yenilik uygulandığı görülür. Ortadaki eksen dehlizinin yanında ona dikey olarak iki yana uzanan kanatlar vardır. Bunlar bir sıra kalın gövdeli sütun ile enlemesine her biri ikişer nefe ayrılmıştır. Sütunların stalaktitli başlıkları (bir tanesi devşirmedir) âyetlerle süslenmiştir. Bu yan kanatların her bölümünün evvelce çifte meyilli çatılar ile örtülü oldukları, yan cephelerde hâlâ duran alınlıklardan anlaşılır. XVIII. yüzyılda bunların servi ağacından kirişleri vardı ve üstleri kurşun kaplı idi. İ. B. C.'nin en gösterişli kısmı, her taraftan görülebilen batı cephesidir. Bu heybetli cephe, eski harabelerden (belki komşu Artemis mabedinden) devşirilen mermerler ile yapılmış olmakla beraber, tamamen Türk - İslâm sanat zevkini aksettirecek surette yapılmış ve süslenmiştir. En altta bir sıra kemerli hücre dizisi vardır. Avlunun yan cephesi ile harimin yan duvarı arasında, avluya geçişi sağlayan muhteşem kemerli bir kapı yükselir. Bunun üstünde de tuğla minare bulunmaktadır. Kapı nişi hotozu stalaktitler ve yazı frizleri ile bezenmiş, renkli mermerler ile çerçevelenmiştir. Aynı zarif ve itinalı işçilik, pencere çerçevelerinde de görülür. Özellikle üst pencerelerin içeriden ve dıştan mermer çerçeveleri son derecede zengin surette işlenmiştir.

İ. B. C.'nin iç süslemesinin de aslında dış süslemesine uygun olacak derecede göz kamaştırıcı olduğu bilinmektedir. Bugün bundan pek az iz kalmıştır. İç duvarların çini kaplaması tamamen yok olmuştur. Kubbelerin iç satıhlarını süsleyen altın yaldızlı damgalı lâcivert çiniler de kaybolmuş, sadece kubbelerin pandantiflerinde bâzı parçalar kalmıştır. Evliya Çelebi'nin güzellik ve sanat değerini övdüğü renkli taş kakmalar ile süslü mihrap buradan bir kapı açılırken tamamen tahrip edilmiştir (mihrabın hotozu İzmir'de Kestanepazarı câmiindedir). Falkener'in resimlerinin birinde bu mihrap sağlam hali ile görülür. Evliya Çelebi'nin Sinop'ta Ulucâmi'ninkine benzettiği ceviz ağacından işlenmiş minberin de hiçbir izi kalmamıştır. İç süslemesini çok sanatlı parmaklıklara sahip mahfiller, pencereleri kapatan renkli alçı pencereler, altın yaldızlı nakışlar ve iç duvarları çepeçevre saran geniş bir yazı frizi tamamlayan İ. B. C.'nin Türk ve İslâm sanatları bakımından önemi şöyle özetlenebilir: Burada İslâmın en arkaik bir câmi plânı yeni zevk ve imkânlardan faydalanılarak tatbik edilmiş, böylece yeni ve değişik bir eser ortaya konulmuştur. Ortadaki eksen dehlizi ve yanlardaki kanatları ile Şam'daki Emeviye Câmii mimarîsinin ana prensiplerinin burada da kullanıldığı inkâr olunamaz. Fakat bu eski şemanın üzerinde, Anadolu Türk sanatının yeniliklerine işaret eden gelişmeler de beraberce mevcuttur. Osmanlı devri Türk mimarîsinin büyük câmilerde kullandığı, pencereli, içerisi revaklı şadırvan avlusu burada bir öncü halinde belirir. Minarenin, câmi genel estetiğinde tamamlayıcı bir unsur olarak kabul edilmesi_de burada ilk örneklerinden birini vermiştir. Minarenin avlu - harim birleşme çizgisi üzerinde yükselmesi prensipi sonraları Türk sanatında çok kullanılmıştır. Uzun yılların ihmaline rağmen İ. B. C., Anadolu Türk sanatının değerli eserlerinden biri olmak evsafını korumakta ve bu İlk Çağ sanat merkezindeki antik anıtlar ile boy ölçüşebilecek bir sanat varlığı olduğunu belli etmektedir.

İSA BEY CÂMİİ, Yugoslavya'da, Üsküp'te, Türk hâkimiyeti devrine âid bir eser. İ. B. C. güç okunan kitabesine göre, H. 880 (= 1475 - 1476) de, Gazi İshak Bey oğlu Bosna Beylerbeyi İsa Bey tarafından yaptırılmıştır. H. 890 (1485) târihli bir vakıf kaydından öğrenildiğine göre, İsa Bey'in oğlu Mehmed Çelebi, Edirne yakınındaki bir köyü de babasının bu hayratına vakfetmiştir. Güzel ve itinalı bir taş ve tuğla işçiliği ile yapılan İ. B. C.'nin beş bölümlü bir son cemaat yeri vardır. Aynı eksen üzerinde sıralanan kubbeli iki mekânın yanlarında ikişer tabhâne odaları bulunmaktadır. Plân bakımından İ. B. C. genellikle imaret denilen zâviye - câmiler tipinin güzel bir örneğidir. Eser 1963 depreminde zarar görmüştür.

İSA BEY CÂMİİ (Üsküp)

İSA ÇELEBİ (1380? - 1404), Osmanlı şehzâdesi ve saltanat müddeîsi. Sultan Yıldırım Bayezid (b. bk.)'in 3. oğludur. 28 Temmuz 1402 Ankara felâketinden, babasının Timur'a esir düşmesinden az sonra Bursa'yı ele geçirmiş ve orada saltanat sürmeye başlamıştır. Bizans'ın en büyük ailelerinden birine mensup olan İoannes Tunteres'in kızıyle evlenmiştir. Ankara Muharebesi'nde muharebe meydanını terk etmiş, Karasi (Balıkesir) ye kaçmış, Timur kuvvetleri çekilince Bursa'yı işgal etmiştir. Mûsâ Çelebi, 1403 Mart'ında babasının cenazesi ve Timur'dan aldığı saltanat menşûru ile gelince İ. Ç., geçici olarak Bursa'yı bırakmış, Fakat az sonra gene Bursa'ya girmiştir. Osmanoğulları'nın taht şehrini elinde tutmakla beraber çok az askeri vardı ve ordunun en değerli kısmı Rumeli'de ağabeyi Emîr Süleyman'ın idaresinde idi. Onun için Sivas taraflarındaki küçük kardeşi Mehmed Çelebi ile bile mücadeleye muvaffak olamadı. İ. Ç., Mûsâ Çelebi gibi Yıldırım'ın Germiyanoğlu Devlet Hâtun'dan doğan oğlu idi. Devlet Hâtun, ana tarafından Mevlânâ'nın torunu olduğu

için, bu iki şehzâde aynı zamanda Mevlânâ'nın da torunu oluyorlardı (Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in kızı Mutahhara Hâtun'un kızı Devlet Hâtun'un oğulları). Bununla beraber bu sıralarda Mûsâ Çelebi, ana - baba bir kardeşi İ. Ç.'yi Bursa'dan atabilmek için Germiyan ve Karaman saraylarında dolaşıyordu. Ama İ. Ç.'ye kesin darbeyi diğer kardeşi Mehmed Çelebi vurmuştur. Mehmed Çelebi, Ulubad meydan muharebesinde ağabeyini bozmuştu. Bursa ile Karasi'yi elinden almıştır. İ. Ç., Yalova yoluyle Bizans'a, oradan Edirne'ye ağabeyi Emîr Süleyman'ın yanına gitmiştir. İ. Ç.'nin en büyük destekleyicisi olan Sarı Timurtaş Paşa, Mehmed Çelebî'nin eline geçmiş ve öldürülmüştür. Emîr Süleyman, İ. Ç.'ye asker vererek Bursa'yı Mehmed Çelebî'den almak istemiştir. Çanakkale'yi geçen İ. Ç., Ankara'nın kuzey - doğusunda Beypazarı'na gelmiştir. Orada Karamanlılar'la çarpıştıktan sonra Bursa'ya dönmüştür. Fakat iyice kuvvetlenmiş olan Mehmed Çelebî'den Bursa'yı alamamış, gene kardeşine yenilmiştir. Kastamonu'ya gidip İsfendiyâr Bey'e sığınmıştır. Onunla müştereken hareket ederek Mehmed Çelebî'den Ankara'yı almak istemiştir. Ancak Gerede meydan muharebesinde yenilmiştir. Kastamonu'ya dönmüş ve kardeşi Mehmed Çelebî'nin Amasya'ya gittiğini haber alınca tekrar Bursa önlerine gelmiştir. gene yenilmiştir. Bu defa Aydınoğlu Cüned Bey'e sığınmış. Aydın, Saruhan, Menteşe beyliklerinden birlikler almıştır. Fakat koalisyon, Mehmed Çelebî tarafından dağıtılmıştır. İ. Ç , Karamanoğlu'na sığınmak üzere Karaman'a gidip yeni bir teşebbüse girişmiştir. Eskişehir'e gelmişse de, yakalanarak öldürülmüştür. Bursa'ya getirilip babasının yanına gömülmüştür.

İSÂ EFENDİ, Sütçüzâde (ölm. 1628), Türk bestekârı. Zamanımıza bir Darb - ı Fetih Sabâ Peşrevi ile bir Mâhûr Yürük Semâî'si (Uşşâk senin hüsnüne kurbân olsun) kalmıştır. Çok güzel sesiyle tanınmış, 50 kadar dinî ve dindışı saz ve söz eseri bestelemiştir.

Oğlu Sütçüzâde Hâfız Abdüllâtif Ali Efendi de tanınmış bestekârlardandır. Halvetî şeyhi Ümmî Sinanzâde Hasan Efendi'ye kapılanmıştır. İlâhî bestekârı olarak ün yapmıştır. Hac maksadıyle Mısır'da bulunurken orada 1689'da ölmüştür. Şâir olarak (mahlâsı: Hâfız) da tanınmıştır.

İSA KAPISI, İstanbul'da, Cerrahpaşa semtinde XVI. yüzyıl başlarına kadar duran bir kapı veyâ bir kemerin adı. Halk ağzında Ese Kapısı şekline giren İ. K.'nın nasıl bir kapı olduğu ve nereye geçit verdiği bilinmez. Genellikle kabul edildiğine göre, bu IV. yüzyılda İmparator Constantinus tarafından yaptırılan ve Haliç'ten Marmara'ya kadar uzanan şehrin kara tarafı surlarının bir kapısı idi. V. yüzyılda bugün hâlâ görülen surlar, Theodosius tarafından yapıldıklarında, daha doğudaki eski duvarlar yıkılıp kaldırılmış, fakat bu kapı bir hatıra olarak yerinde bırakılmıştır, denilmektedir. Fakat bu hipotezi doğrulayacak bir dayanak yoktur. İ. K. gerçekten Constantinus surlarından kalmış bir kapı olabileceği gibi, Bizans devrinin kemer şeklinde ayakta kalabilmiş bir yapı kalıntısı da olabilir. Biçimi ve mahiyeti bilinemeyen bu kapı veyâ kemer, II. Bayezid devrinde İstanbul'u harap eden H. 915 (= 1509) depreminde yıkılmıştır. İ. K. veyâ Bâb - ı İsa denilen yerin yıkıldığı o depremi anlatan kroniklerde bildirilmektedir. Bu semtte bulunan eski bir Bizans şapeli harabesi ise, XVI. yüzyıl içerilerinde İbrahim Paşa tarafından mescide çevrilerek yanına Mimar Sinan eliyle çok güzel bir de medrese yaptırılmıştır. Uzun süre Manastır Mescidi adı ile tanınan bu küçük külliye, sonraları İ. K. mescidi ve medresesi olarak adlandırılmıştır. Bugün semtin adı hâlâ İ. K. veyâ bozulmuş şekli ile Ese Kapısı'dır.

ISAAK I., Komnenos (ölm. 1061), Bizans imparatoru (1057 - 1059). Studiu manastırında ölmüştür. Makedonya imparator sülâlesinin sona ermesinden sonra Patrik Mikhail I. Kerrullarios, I.'ı tahta çıkarmıştır. I. Selçuklulara, Macarlara ve Peçeneklere karşı başarı ile direnmiş, fakat kiliseye âid malların haczinden dolayı patrikle arası açılmıştır. Patriği azledince bir ihtilâl çıkmış ve I. tahttan feragata zorlanmıştır.

ISAAK II., Angelos (ölm. 1204), Bizans imparatoru (1185 - 1195 ve tekrar 1203 - 1204). I. Andronikos'a karşı imparator ilân edilmiş ve Angeloi adı verilen zayıf sülâleyi kurmuştur. Evlenmeler yolu ile I., Macaristan ve Sırbistan ile barışı sağlamış, Bulgaristan'ın 1187'de imparatorluktan ayrılmasına engel olamamıştır. I. 1189'da Selâhaddin ile ittifak kurunca I. Friedrich Barbarossa ile I.'ın arası açılmıştır. Memuriyetlerin satılması ve vergi suistimali yüzünden devlet gittikçe daha zayıf duruma düşmüş ve I.'ın kardeşi III. Aleksios I.'ı tahttan indirerek yerine geçmiş ve kardeşinin gözüne mil çektirmiştir. I. halk tarafından tekrar tahta çıkarılmış, fakat Venedikliler 1203'te I.'ı oğlu IV. Aleksios'u imparator ortağı olarak tahta çıkarmağa zorlamışlardır. Ocak 1204'te halk, III. Aleksios'un damadı V. Aleksios Dukas Murtzuphlos'un teşvikiyle isyan etmiş ve Lâtinlere karşı çok müsamahalı imparatoru tahtından indirmiştir.

ISABEL DE BORBÓN [*isabẹl de borbọn*] (İsp.; Fr. Elisabeth de France) (Fontainebleau 1602 - Madrid 1644), İspanya kraliçesi, Fransa kralı IV. Henri ile kraliçe Maria de Medici'nin kızı. Sonradan İspanya kralı IV. Felipe olan Principe de Asturias (Asturias prensi, yâni veliaht) ile 1621'de evlenmiştir. İspanya başbakanı Olivares kontu ve dukasının siyasî sistemine karşı cephe alarak bu zatı düşürünceye kadar uğraşmıştır (1640). I.'in kızı Maria Teresa sonradan Fransa kralı XIV. Louis ile evlenmiştir. İspanya kraliçesi olarak çok sevilirdi.

ISABEL DE FARNESIO [*isabẹl de farnẹsio*] (İsp.; İta. Elisabetta Farnese) (Parma 1692 - Madrid 1766), İspanya kraliçesi. Parma prensesi ve Parma dukası II. Edoardo'nun kızı olarak dünyaya gelmiş ve 1714'te İspanya kralı V. Felipe ile evlenmiştir. Başbakan Alberoni'nin nasihatlerine uyarak kocası üzerinde büyük bir nüfuz kazanmıştır. Kral Felipe tahttan feragat ettikten sonra oğlu I. Luis ölünce (1724) I. kocasını tekrar tahta çıkmağa zorlamıştır.

ISABEL DE VALOIS [*isabẹl de valụa*] (İsp.; Fr. Elisabeth de France) (Fontainebleau 1545 - Madrid 1568), İspanya kraliçesi. Fransa kralı II. Henri ile kraliçe Caterina de Medici'nin kızı. Önce İngiltere kralı VI. Edward ile, daha sonra da İspanya kralı II. Felipe'nin oğlu Carlos ile nişanlanmış, fakat II. Felipe, eşi İngiltere kraliçesi Mary Tudor ölünce, Cateau - Cambrésis Muahedesi'ni yaparak I. ile evlenmiştir (22 Haziran 1559). I.'in büyük kızı Isabel - Clara, Fransa tahtına hakları olduğunu iddia etmiştir.

ISABEY [*izabę*], **Jean - Baptiste** (Nancy 1767 - Paris 1855), Fransız ressamı ve minyatürcüsü. İmparatorluk ricalinin ve imparator âilesinin portrelerini yapmıştır. Viyana Kongresinin resmî ressamı (1814) ve I. Napoléon meclisinin gözde desinatörü olan I., Restorasyon devriyle sanatını başarıyle sürdürmüştür.

Oğlu yağlı boya, sulu boya ve litografya ressamı olan Louis - Gabriel - Eugène I. (1803 - 1886), sathî bir romantizm anlayışıyle d e n i z ve janr tabloları yapmıştır. Ünü babasından daha az olmakla beraber devrinde büyük bir saygı görmüştür.

J. - B. ISABEY: «Malmaison bahçelerinde Bonaparte»

ISACCEA [*isakça*] (Coğ.): bk. İSAKÇA.

İSAİOS (Khalkis, Euboia adası M. Ö. aş. yu. 420 - aş. yu. 340), Yunanlı hatip. Demosthenes'in hocası olduğu rivayet olunur. Miras davalarına âid 11 nutku kalmıştır.

İSAKÇA veyâ **İSAKÇI** (Rumence adı: **Isaccea**), Rumanya'da, Dobruca'da Galaţi bölgesinde, Tuna ırmağı üzerinde, Brâila (İbrail) şehrinin doğusunda bir kasaba. Nüfusu 4 600'dür. Darayavahuş (b. bk.) İskitlere karşı giriştiği savaşta Tuna'yı burada gemilerden yapılan bir köprü ile geçmiştir. Çevresinde mermer ocakları vardır.

ISARCO [*iząrko*] (Almanca adı: **Eisack**), güney Tirol'da bir ırmak, Adige (Etsch) ın sol kolu. Uzunluğu 95 km dir. Brenner geçidinin batısındaki dağlardan çıkarak Wipp vâdisinden geçer ve Bolzano (Bozen) altında Adige ile birleşir. İ.'nun vâdisi ile Brenner yolu ve demiryolu, Alpleri aşan başlıca yollardan biridir.

İSAURİA (Eski coğ.), Küçük Asya'da, Toros ile Akdeniz arasında bulunan Pisidia bölgesinin kenarı boyunca uzanır. Milâttan önce bu bölge I. korsan (deniz haydudu) larının yuvası idi. Isaura adını taşıyan başkentinin şimdiki adı Semba'dır. Bu korsanlar Servilius Isauricus tarafından yok edilmiştir (M. Ö. 75).

ISCHIA [*iskiya*], Güney İtalya'da bir ada. Napoli körfezini kuzeye doğru kapar. Nüfûsu 32 000 (1966) dir. Başlıca şehri Ischia (nüfûsu 11 400 [1966]) dır. Volkan faaliyeti, I.'da jeotermik bir santralın kurulmasını mümkün kılmıştır. Büyük bir turistik merkez olan adada çiçek yetiştirilir.

ISCHL (Bad) [*bad işl*], Yukarı Avusturya'da, Salzkammergut bölgesinde bir şehir. Nüfûsu 13 400 (1966) dür. Tuz ocakları vardır.

ISE KÖRFEZİ, Japonya'nın Honshū adasında, Nagaya limanının bulunduğu yerde bir körfez. Buralarda yer alan ve Buddhizm'in Japonya'ya sokulmasından önceki devreye âid tapınaklar, yirmi yılda bir sedir tahtasından yeniden inşa edilerek eski mimarî geleneği devam ettirir.

ISEO [*izęo*] (bâzen **Sebino** adı da verilir), Kuzey İtalya'da, Lombardia bölgesinde bir göl. Yüzölçümü 65,3 km² dir. Buzulların etkisiyle meydana gelmiştir. Balıkçılık gelişmiştir. Gölün ortasında Isola (599 m) dağı bir ada teşkil eder.

ISÈRE [*izēr*], Fransa'da bir ırmak. Kuzey Alplerden çıkarak Rhône ırmağı ile birleşir. Uzunluğu 290 km dir. Kaynağı, İtalya ile Fransa sınırında Iseran dağının eteğinde bulunur. Irmak, Fransa'ya doğru akarak Tignes vâdisi ve Tarentaise bölgesinden geçer, Arly ve Arc ırmaklarıyle birleşir, Graisivaudan bölgesinden geçer ve Grenoble'den sonra Drac ırmağıyle birleşir ve Voreppe, Romans ve Bourg - de - Péage'ı geçerek Rhône'a dökülür. Su rejimi, karların eri-

ISCHIA: Aragonese kalesi

BAD ISCHL

mesine, buzullara ve yağmurlara bağlı olup son derece değişkendir. İlkbaharda ve yaz başlarında çok su taşır. Tarantaise ve Graisivaudan bölgeleri endüstri merkezleridir. Tignes barajı I.'in yukarı kısmında bulunur.

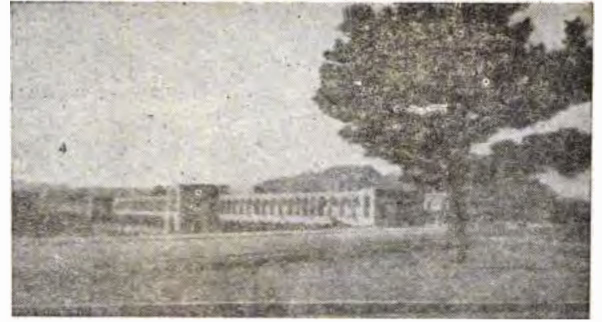
ISÈRE [*izēr*], güney - doğu Fransa'da bir departman. Yüzölçümü 8 237 km², nüfûsu 768 450 (1968) dur. Başkenti Grenoble (b. bk.) dür. Departmanın kuzey - doğu bölümü eski Fransa'nın ayrıldığı bölgelerden biri olan Dauphiné'nin aşağı bölümü (Bas Dauphiné) nü kapsar. Bu topraklar, yaylalar, vâdiler ve çöküntü kısımlardan ibaret olup, verimlilik bakımından çok değişkendir. Burada bulunan bölgecikler şunlardır: Balmes viennoises tepecikleri, Chambaran plâtosu, yeşil Bièvre çöküntüsü, verimli I. vâdisi taraçaları, Royans ormanları. Bölgenin endüstrisi geniş ölçüde Lyon'a bağlıdır (ipekli ve kadife dokumaları), fakat Lyon'dan bağımsız olarak bâzı özel endüstriler (kâğıtçılık, balta, çekiç ve çapa gibi âletler imali, dericilik) de gelişmiştir. Departmanın güney - doğu bölümü Ön Alp'ler (Préalpes) i ve Orta Masifler (Massifs centraux) in bir bölümünü kaplar. Burada dikkati çeken topraklar şunlardır: Vercors plâtosunun kenarları ve Pelvoux masifi (4 103 m); güneyde Drac ırmağının her iki yanında Grande Chartreuse ve kuzeyde Graisivaudan bölgeciğinin etrafını çeviren Belledonne dağ zinciri. Vâdiler aynı zamanda tarım ve endüstri bakımından çok zengindir. Bunlar şu bölgelere ayrılır: I. ve Drac ırmaklarının vâdileri ki, bu Sillon alpin adını taşır; Romanche ırmağı vâdisi. Bu bölgelerde üzüm, meyve, tütün yetişir. Elektrikli mâdencilik ve kimyevî maddeler fabrikalarına cereyan veren hidro - elektrik santralları vardır. I.'in çalışan nüfûsunun yarısından fazlası endüstride ve nakliyat işlerinde görev alır. Turizm de önemli bir kazanç kaynağıdır: Alped'Huez, Chamrousse ve başka yerler kış sporları merkezleridir. I. departmanı mimarî bakımından da çok zengin olup, Romalılardan kalma tapınaklar, tiyatrolar, köprüler, Orta Çağ'dan kalma kilise ve şatolar vardır.

ISERLOHN [*izerlōn*], Federal Almanya'nın Nordrhein - Westfalen bölgesinde bir şehir. Nüfusu 55 400 olan şehirde ağır endüstri tesisleri vardır.

İSFAHAN (eski adı: **Aspadana**), İran'da bir şehir ve kendi adını taşıyan bir vilâyetin merkezi. Nüfûsu 575 001'dir.

İ.'ın gerisinde azamî yükseltisine ulaşan Zagros (Zanda Kuh 4 970 m) lar, yılda ortalama 900 mm yağış alan bir bölgedir. Bu yağışlar, dağların yüksek kısımlarına kar hâlinde düşmekte ve soğuk mevsimde erimeden üst üste biriktiğinden kalın bir örtü teşkil etmektedir. 200 000 km² lik bir alanın suyunu boşaltan Zâyanda - Rûd, bu dağlık kısımdan çıkar. İlkbaharda karların erimesi dolayısıyle Zâyanda-Rûd, büyük bir ırmak halini alır.

İ.'da yıllık yağış tutarı 107 mm yi geçmez. Ocak ayında 2 - 3 santigrad olan sıcaklık derecesi Temmuzda ortalama 28,4'e çıkar; bu durumda buharlaşma artar. Sızmalar ve sulama yüzünden dağlık bölgenin gür suları, oluk boyunca gittikçe zayıflayarak, kevir adı verilen tuzlu bataklıklara güçlükle ulaşırlar. İ.'ın içinden geçtikten sonra Gavhane kevir'ine dökülen Zâyanda - Rûd, bunlardan biridir. Böylece çöl ortasında Zâyanda - Rûd sayesinde bir vaha olan İ., bu kısımda yaşayan göçebe Bahtiyarî kabileleri gibi, geçimini hayvancılıkla sağlamış olan dağ halkının mahsulleriyle vahada yetiştirilen ürünlerin mübadelesine elverişli bir yerde

İSFAHAN: Allahverdi Han Köprüsü

kurulmuştur. Şehirde bulunan 1 802 kervansaray, İ.'ın ulaşım bakımından arz ettiği önemi göstermeye kâfidir.

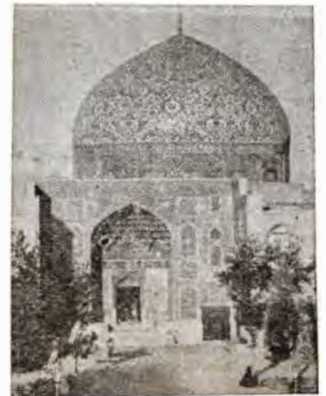
İ., eski bir yerlesme yeridir. Elâm'ın sukutundan sonra teşekkül eden Anzan devletinin hükûmet merkezi Gâba, bugünkü İ.'ın 3,2 km doğusunda kurulmuştu. Sonradan batısında bugünkü İ.'ın temelleri atılmıştır. Araplar İran'a girdikleri sırada (640 - 644) İ.'ı sularla çevrili 4 kapılı bir iskân yeri halinde bulmuşlardı.

İstahrî'ye göre İ., X. yüzyılda Irak ile Horasan arasında, Rey'den sonra şehirlerin en büyüğü idi. Aynı yüzyılda Şehristan adını alan Cayy (Gaba), eskisine nazaran küçülmüş ve nüfusu azalmıştı. Şehir, Selçukluların eline geçtiğinde (1055) Şehristan veyâ Cayy, İ. yakınında büyükçe bir köy halindeydi. Selçuklulardan Alp Arslan'ın oğlu ve halefi Melikşah (1082 - 1092), İ.'ı kendine payitaht seçtikten sonra, kısmen tamir, kısmen de yeniden yaptırtarak birçok binâlarla süslemiştir. Fakat şehir, Şah I. Abbas (1578 - 1625) tarafından hükûmet merkezi seçilip imar edildikten sonra en parlak devrini yaşamış ve «İsfahan nısf - i cihan» (İ. dünyanın yarısına bedeldir) sözünü söyletecek bir güzelliğe ulaşmıştır.

Şah I. Abbas zamanında, doğunun sayılı kültür merkezlerinden biri haline gelen şehir, 12 kapılı kerpiç bir sur ile çevrilmişti. Surların içinde 162 cami, 48 medrese, 2 bine yaklaşan kervansaray ve 273 hamam bulunuyordu. Nüfûsu da 500 bin tahmin edilmekteydi.

Şehrin merkezini 500 m uzunluğunda ve 160 m genişliğinde, dikdörtgen şeklinde Maydân - ı Şah işgal ediyordu. Bu meydanın güney - batısında Şah sarayı, onun sağında inşâsına 1611'de Şah I. Abbas tarafından başlatılan ve dünya mimarî anıtlarının en güzellerinden biri sayılan Mescid - i Şah bulunuyordu. Solunda ise, yine onun inşâ ettirdiği, kubbeleri dilimli büyük çarşı (Bazâr - i Şahî), sarayın karşısında ise İ.'ın en güzel kubbeli câmii olan Lûtfullah Câmii yer almaktaydı.

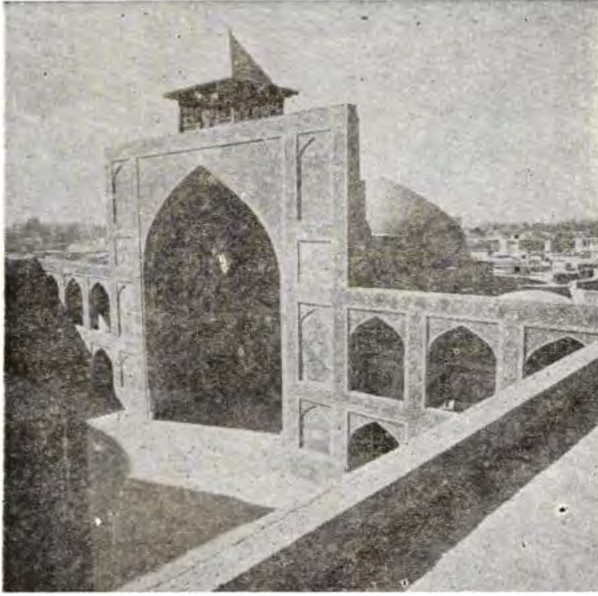
Şah sarayının batısındaki Heşt Behişt bahçesini geçerek Zâyanda - Rûd'a doğru seyreden ve Allahverdi Han Köprüsünü geçerek devam eden Çahâr Bağ Hıyâbanı uzanır. 295 m uzunluğunda ve 12 m genişliğinde 33 kemerli olan bu köprü, Şah I. Abbas'ın kumandanlarından Allahverdi Han tarafından yaptırılmıştı. İki taraftaki

İSFAHAN: Şeyh Lûtfullah Câmii

ağaçların gölgelendirdiği Çahâr Bağ caddesi, İ.'ın en muhteşem caddesidir.

İ. Zâyanda - Rûd'dan kanallarla alınan suların canlandırdığı bahçeler arasına dağılmıştır. Safevîler devrinde muntazam bir sulama sistemi haline getirilmiş 6 grup halinde 33 kısma ayrılmış bu arıklar, 64 km uzunluk ve 32 km genişliğinde bir vaha yaratmıştır. Sulanan ekim alanlarını ferahlığa kavuşturmak üzere, güzün azalan suyu artırma isteği, XVI. yüzyıldan beri İran şahlarını Karun ırmağı yukarı mecrasını Zâyanda - Rûd'a çevirme imkânlarını araştırmaya sevk etmiştir. Aynı yerden çıkarak, birbirinden yalnız kayalık bir sırtla ayrılan bu iki ırmaktan Karun'nun bir kısım sularını Zayanda - Rûd'a kazanmak için, evvelce 270 m uzunluğunda bir kanal kazılmış ise de, sonuç alınamamıştır. Bu iş, 1935'te tamamlanan Kurang tuneliyle gerçekleştirilmiştir. 3 m çapında ve 2 819 m uzunluğundaki bu tunel, saniyede 297 m^3 lük su taşıyarak, İ. ovasında sulanabilir topraklar alanını genişletmiştir. İ. vahasındaki kanalların büyük kısmı, ırmak seviyesinin yüksek olduğu sürece iş görür. Seviye düşmesiyle birlikte, su kaybı fazla olan bu iptidaî kanallarla sulama işleri güçleşir. Mamafih sızan bu sular, İran'da kanat adı verilen, insan eliyle açılmış yeraltı kanalları aracılığıyla satha çıkarılır. İ. vahasında, arıkların suladığına yakın bir alan, kanat sistemiyle sulanmaktadır.

İSFAHAN: Câmi - Mescid

İ. vahasında tahıl, afyon, pamuk, tütün, üzüm ve badem elde edilir. Vahada yetiştirilen pamuk, dağlık bölgeden gelen yapağı, İ.'ı İran'ın en büyük dokuma merkezi yapmıştır. El sanatlarının modern fabrikalarla desteklendiği İ.'da yatak örtüleri, pamuklu basma, yünlü ve işlemeli lüks kumaşlar dokunmaktadır. Ayrıca, şehirde mobilyacılık, porselen, gümüş ve mâdenî eşya yapımı gelişme halindedir. Esasen İran endüstrisi, Tahran ile bugün memleketin ikinci büyük şehri olan İ.'da toplanmıştır. İ., bugün de Basra körfezini (Buşir) Hazar kıyılarına (Bender Pehlevî), Batı Pakistan'ı Tahran ve Tebriz'den geçerek Türkiye'ye bağlayan yolların kavşağındadır.

İSFAHÂNÎ, Hamza (İsfahan 893 - 970), tanınmış filolog ve târihçi. Hayatının büyük kısmını İsfahan'da geçirmiş olan İ., en çok târih ve filoloji alanlarında çalışmıştır. Avrupa'da târihçi olarak tanınmış olmakla beraber, eserleri daha çok filolojiye ve sözlüğe âiddir. Kendisine âid olduğu kabul edilen 12 eserden, günümüze ancak 3 tanesi gelmiştir.

Eserlerinde, en çok İran ile ilgili konularla uğraşmıştır.

İSFENDİYAROĞLU, Mehmed Fethî (İstanbul 1895 - İstanbul 1964), Türk millî eğitimcisi ve yazarı. İsmail Bey'in oğludur. İlk ve orta öğrenimini Galatasaray Lisesi'nde yapan İ., daha sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nde okumuştur. Öğretmenlik mesleğine Cem Sultan Mektebi Fransızca muallim vekili olarak 1914'te başlamış 1915 târihinden itibâren Alemdar, Şehid Niyâzi, Cem Sultan ve Beşiktaş okullarında öğretmenlik yapmış ve 1917'de Gazi Osman Paşa Lisesi Fransızca öğretmenliğine atanmıştır. Galatasaray Lisesi Türkçe, coğrafya öğretmenlikleriyle müdür yardımcılığı ve müdürlüğünde 1933'e kadar çalışan İ., 1943'te Millî Eğitim Bakanlığı müfettişi ve sonra başmüfettişi olarak görev yapmıştır. İ., Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde geniş ölçüde yapılan yıkıcı komünizm propaganda ve faâliyetlerini meydana çıkarmış, 6 Ocak 1947'de Bakanlığa sunduğu raporunu daha sonra yayınlayarak kamu oyuna da açıklamıştır («Havadis» gazetesi, 23 Temmuz - 21 Ekim 1960). 1951'de Galatasaray Lisesi müdürlüğüne getirilen İ., 1952'de ayrılmıştır. İ., Galatasaray Lisesi'nin târihini araştırmış ve kaleme almaya başlamışsa da, ancakbir cildini yayınlamaya ömrü yetmiştir.

F. İSFENDİYAROĞLU

Başlıca eserleri şunlardır: *Syllabaire à l'usage des commençants* [4. bas. 1928]; *Le Français pour les Turcs* [4. bas. 1939]; *Masonluk ve kadın* [1952]; *Galatasaray Spor Klübü 1905 - 1955, 50. yıldönümü* [1955].

İSFENDİYÂROĞULLARI: bk. CANDAROĞULLARI.

İSFÎCAB veyâ **İSPÎCAB,** Kazakistan'da, Siriderya (Seyhun) havzasında eski bir şehir. Bk. ÇİMKENT. Arap coğrafyacılarının eserlerinde Asbîcâb veyâ Asfîcâb adıyle tanınmıştır. Farsça kaynaklarda ise bu ad yerine İ. adı kullanılmaktadır. X. yüzyılda İ.'da Karluk ve Oğuzların oturdukları bilinmektedir. Daha sonraki kaynaklarda bu bölgede İ.'ın yerini Sayram şehri almıştır. Bk. SAYRAM.

İSHAK, Baba (ölm. 1239 - 1240), Horasanlı Baba İlyas'ın müridlerinden. Kefersûd'lu olan Baba İ.'ın hayatının ilk safhaları hakkında bilgimiz yoktur. Bu mülhidin Rum dönmesi olduğu ve Sivas kadısı Ebu Abdullah

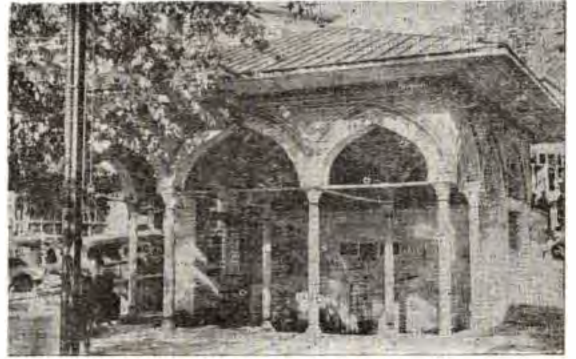
Muhammed'den Şiîliği ve bâtınîliği öğrenmiş olduğu, ancak onun ölümünden sonra Baba İlyas'a intisap ettiği rivayet olunmaktadır. Muhakkak olan bir şey varsa, o da, kâfi derecede kuvvetlendikten sonra kendisini Allahın resûlü olarak tanıtan, bu itibarla Baba Resûl - Allah adıyla da bilinen ve aşırı bir Şiî olan bu mülhidin, II. Keyhusrev zamanında Kefersûd ve Maraş havalisindeki taraftarlarına kıyam emri verdiğidir. Böylece, XIII. yüzyılda Anadolu'da Bâbâîler kıyamı diye bilinen ayaklanmada, Baba İ.'ın peygamberliğine inanmış kesif göçebe kitleleri şehirlere saldırmışlar, üzerlerine gönderilen Selçuklu kuvvetlerini mağlûp ederek Amasya, Tokat, Malatya, Sivas ve Çorum havalisine hâkim oldukları gibi, Konya'yı bile tehdit eder bir hale gelmişlerdir. Bu yüzden kendisini Konya'da emniyette hissetmeyen Selçuklu sultanının Kubâdiye hisarına iltica ettiğini görüyoruz. Nihayet, Mübarizü'ddin Armağanşah bu yalancı peygamberi yenerek 637 (1239 - 1240) de idam ettirmiştir.

Hârici ve dâhilî durumu çok iyi hesap etmesi, II. Gıyaseddin Keyhusrev'in hatâlarından faydalanması ve böylece başında bulunduğu ayaklanmayı, şartların çok müsait olduğu bir zamanda tahakkuk ettirmesi, Baba İ.'ın mahir bir siyasetçi olduğunu göstermektedir. İdamından sonra bile onun öldüğüne inanmayan taraftarları başlarına kızıl börk, üzerlerine siyah cübbe, ayaklarına bir cins sandal giyerlerdi. Mahiyeti itibariyle XV. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı Şeyh Bedreddin isyanını Baba İ.'ınkıyle mukayese etmek pek yanlış olmaz.

İSHAK, Tanbûrî (1745 ?- İstanbul 1814), Yahudi asıllı bestekâr ve tanbûrî. III. Selim'e tanbur öğretmiş ve onun saygı derecesinde sevgisini kazanmıştır. Öğrencisi olan padişahtan bir peşrevi için bir tanbur teknesi dolusu altın ihsan almıştır. Klâsik Türk tanbur ekolünün büyük şahsiyetlerinden biridir. Tanburda başlıca III. Selim'i, kuyumcu Oskiyam'ı, Zeki Mehmed Ağa'yı ve Tanbûrî Mehmed Ağa'yı yetiştirmiştir. Bu geleneksel üslûbu Oskiyam, Şeyh Abdülhalim Efendi'ye, o, Dr. Subhi Ezgi'ye, o da Mesud Cemil'e öğretmiştir (bk. TANBUR). Gençliğinde çok iyi keman ve sînekemânı da çalan İ., III. Selim'in hal'inden sonra daha 7 yıl yaşamıştır. Güçlü bir bestekâr olan İ.'ın sağlam yapılı saz eserlerinde, tatlı bir yeknesaklık ve klâsik üslûp görülür. Güzel şarkılar da yapmıştır. Fakat asıl büyüklüğü beste ve semâîlerindedir. Sâdullah Ağa gibi klâsik kaidelere bağlı, fakat çok lirik bir sanatkârdır. Arkadaşı Sâdullah Ağa (b. bk.) ile ortaklaşa yaptıkları pek meşhur Şedd-i Arabân faslını, III. Selim'e sunmuşlardır. En ünlü eserleri, Gül'izâr faslını teşkil eden 4 parça ve 2 Şedd - i Arabân parçadır. Şedd - i Arabân Beste'si, Türk musikisinin en büyük şâheserleri arasında yer alır.

Tanbûrî İSHAK

İSHAK AĞA ÇEŞMESİ, İstanbul'da, Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, sanat değeri yüksek bir mimarî eser. Beykoz'da çarşı meydanında bulunan İ. A. Ç.'nin yerinde Odabaşı câmiini yaptıran Behruz Ağa tarafından yapılmış bir çeşme varken, Gümrük emini İshak Ağa, bunun yerine şimdi görülen büyük çeşmeyi yaptırmıştır. *Mirat - ı İstanbul*'da yayınlanan pek uzun, şâir Nevres'in bir kitabe kasidesinde, suyu çekilen bu çeşmenin, muhteşem bir şekilde Sultan I. Mahmud tarafından H. 1159 (1746) da yaptırıldığı bildirilmektedir. Halbuki bu kasidedeki târife uygun olan İ. A. Ç.'nin üzerinde bugün aynı tarihte Esseyit İshak Ağa'nın hayratı olduğunu gösteren kısa bir kitabe vardır. Suyu aynı yerdeki kayalık arazinin içinden gelen İ. A. Ç. çok değişik bir mimarîye sahip olup, yapısı ve süslenmesi bakımından İstanbul'da tek örnektir. Üzerinde kitabe olan esas çeşme basit, mermerden yontulmuş, Barok üslûpta bir kemerden ibarettir. Burada güzel tunç lülelerden gür bir su, öndeki yalaklara akmaktadır. Muntazam taş bir cephe teşkil eden çeşmenin iki yanında duvar dönmekte, birer demir şebekeli pencere ile dışarıdan ayrılmaktadır. Dış zeminden az aşağıda olan çeşmenin önünde ince gövdeli ve Barok başlıklı sütunlara atılmış kemerler çok zengin nakışlar ile bezenmiş bir tavanı ve geniş bir ahşap saçağı taşımaktadırlar. Böylece çeşmenin önünde meydana gelmiş olan mermer döşeli «sofa» ya üç taraftan mermer merdivenlerden inilmektedir. Çeşme kemeri ile sütun başlıklarının yabancı tesirli olmasına karşılık, sivri kemerler, tavan nakışları ve çeşmenin genel ifadesi henüz Türk klâsik üslûbuna işaret etmektedir. İ. A. Ç. önlerinde basit ahşap direklere dayanan geniş bir sundurma olan bazı basit taşra çeşmelerinin zengin tezyinatlı ve abidevî mimaride yapılmış bir benzeridir. Bugün çevresi eski güzelliğini çok kaybetmiş olmakla beraber, İ. A. Ç. Boğaziçi'nin gözü ve ruhu okşayan bir anıtı ve köşesidir. Aynı İshak Ağa'nın biri Yalıköy Câmii önünde, diğer ikisi Beykoz çayırında olmak üzere daha üç çeşmesi vardır. — Semavî Eyice

İSHAK AĞA ÇEŞMESİ (İstanbul)

İSHAK BEY, Gazi (ölm. 1465), Türk akıncı beyi. Timurtaş Bey'in oğludur. II. Murad (1421 - 1451) zamanında akıncı beyi olarak ün yapmış, Semendire'yi almıştır. Fâtih tarafından Bosna'ya ilk sancak beyi olarak tayin edilmiş olan İ. B. ölünce yerine oğlu Gazi İsa Bey geçmiştir.

İSHAK BEY, Karamanoğlu (ölm. Tebriz 1468), Karamanoğlu İbrahim Bey'in oğlu. Annesi bir câriyedir. Babasının ölümünden sonra onun yerine geçmiştir. Yaşı büyükse de, câriyeden doğma olduğu için, anneleri Fâtih'in halası bulunan küçük kardeşleri İ. B.'in Karaman beyliğini kabul etmeyerek Fâtih Sultan Mehmed'e sığınıp kendisin-

den yardım istemişlerdir. İ. B., Fâtih'in gelen kuvvetleri karşısında Uzun Hasan (b. bk.) a sığınmış ve sonra da Konya'yı zapta kalkmıştır.

Osmanlı kuvvetleri İ. B.'in kuvvetlerini perişan edip bozguna uğratmışdır. Tebriz'e kaçan İ. B. orada ölmüştür.

İSHAK BEY CÂMİİ, Yuyoslavya'da, Üsküp (Skoplje) şehrinde XV. yüzyıla âid bir Osmanlı devri Türk mimarî eseri. Alaca Câmi veyâ İshakiye Câmii de denilen İ. B. C., kitabesine göre, H. 842 (1438 - 1439) de Bosna Beylerbeyi Gazi İshak Bey tarafından yaptırılmıştır. İlk inşa edildiğinde yanında bir medrese ve bir de çifte hamamı olan İ. B. C., kubbe ile örtülü bir esas mekânı takip eden bir mihrap bölümü ile kubbeli kısmın iki yanındaki birer tabhane odasından meydana gelmiştir. Giriş kısmında beş bölümlü bir son cemaat yeri uzanır. Eski zaviyeler geleneğinin devamına işaret eden bir plân düzenine sahip olan İ. B. C., zaviyeli (veyâ tabhaneli) câmiler tipinin değişik bir örneğidir. 1964 depremine kadar, muntazam kesme taştan zarif bir minaresi olan İ. B. C.'ne Alaca Câmi denmesinin sebebi evvelce çinilerle süslü olmasına bağ anır. İ. B. C.'nin kıble duvarı önünde çok itinalı bir işçilik ile yapılmış abidevî bir de türbe bulunmaktadır. Kesme taştan altı köşeli bir plâna göre yapılan bu türbenin her cephesi sivri kemerli çerçeveler ile süslenmiş, bunların içlerine altlı üstlü iki sıra halinde pencereler açılmıştır. Kubbeyi yükselten sekizgen kasnağın dış yüzünde de geometrik bir süsleme görülür. Çinileri olduğu bilinen bu türbenin İshak Bey tarafından yaptırıldığı kabul edilmekle beraber kimin için olduğu aydınlanmamıştır. İshak Bey'in mezarının Saat kulesi yanında olduğu söylenmekte ve bu türbeyi büyük oğlu için yaptırdığı ileri sürülmektedir. İstanbul'daki Husrev Paşa türbesine (bk. HUSREV PAŞA TÜRBESİ) çok benzeyen sanat değerine sahip güzel eser, 1964 depreminde yıkılmamış, fakat bütün duvarları çatlamıştır. — Semavî Eyice

İSHAK ÇELEBİ (Üsküp 1493 - Şam 1536), Türk şâir ve bilginlerinden. Kılıç yapmakla geçinen İbrahim adlı bir sanatkârın oğludur. Medreselerde okuyan İ. Ç.; Edirne, Üsküp, Bursa ve İznik'te müderrislik etmiş, 1535'te Şam'a kadı olmuş ve bir yıl sonra orada ölmüştür. Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'dan iltifat gören İ. Ç., hoşsohbet bir kimse olduğu için, Yavuz'un Mısır seferinde padişahın yanına verilmiştir.

Yavuz Sultan Selim devrine âid *İshaknâme* adlı küçük bir târihi, şiirlerinin toplandığı bir yazma *Dîvan*'ı ve bir *Risâle - i imtihâniye*'si varsa da, bunlar basılmamıştır. *Lâtifî tezkeresi*'nde pek şakrak mizaçlı olduğu uzun uzun anlatılmaktadır.

İSHAK ÇELEBİ İMARETİ veya MEVLEVİHÂNESİ, Manisa'da XVI. yüzyıla âid bir Türk mimarî eseri. Debbağhane doğusundaki bir tepe üzerinde, Saruhanoğullarından İshak Bey (ölm. 1388) tarafından H. 770 (1368 - 1369) tarihinde yaptırılmıştır. H. 866 (1461 - 1462) tarihli vakfiyesi sureti de zamanımıza kadar gelmiştir. Bunda, gelip geçenlere mahsus bir imaret olarak kurulduğu açıkça belirtilmiştir. Eski Türk mimarî geleneğinin, ortası avlulu, dört eyvanlı plân şeması burada görülür. İ. Ç. İ. bu çeşit yapıların Orta Asya sanat geleneklerine bağlılığını belli eden ve bu plân düzenini bütün zenginliği ile aksettiren çok önemli bir eser olmasına ragmen bugün harabe halindedir.

İSHAK EFENDİ: bk. EBÛ İSHAK İSMAİL EFENDİ.

İSHAK EFENDİ, Ebû İshakzâde (İstanbul 1679 - İstanbul 1734), Osmanlı İmparatorluğu'nun 61. Şeyhülislâmı. Şeyhülislâm Kara İsmail Naîm Efendi (bk. EBÛ İSHAK İSMAİL EFENDİ)'nin büyük oğludur. Gençliğini ilim yolunda büyük çaba harcayarak değerlendiren İ. E., 20 yaşında iken (1699) Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (b. bk.) nin takdirini kazanarak müderris olmuş ve 1715'te İzmir ve Mekke pâyelerini almıştır. Yedi yıl sonra (1722) İstanbul kadılığına atanan İ. E., Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında, ün salan doğruluk ve dürüstlüğü ile görev gördüğünden, 1728'de Anadolu sadrına yükselmiştir. 1730'da Patrona Halil İsyanı'ndan sonra bir köşeye çekilip sessiz yaşamak isteyen İ. E., 1732'de Şeyhülislâmın başkanlığında toplanan mecliste düşünce ve görüşlerini fazlaca açıklaması yüzünden Kütahya'ya sürülmüştür. Bir yıl sonra affedilerek Rumeli Kazaskerliğine getirilen İ. E., aynı yıl fetvâ makamına yükselmiştir (1733). Son derece doğru ve ahlâklı tutumu ile Sultan Mahmud'un takdir ve teveccühünü kazanan İ. E.'ye Bahçekapısı yakınında bir saray bağışlanmıştır. Şeyhülislâmlığı bir yıl on gün süren İ. E., vefatında Sultan Selim civarında, Çarşamba mahallesinde, babasının yaptırdığı bir câmiin avlusuna gömülmüştür. Kadın şâirlerimizden Zübeyde Fıtnat (b. bk.) Hanım'ın amcası olan İ. E.'nin kardeşi Esad Efendi (b. bk.) de daha sonraki yıllarda 67. Şeyhülislâm olmuştur. İ. E.'nin Türkçe, Fransızca ve Arapça olarak tertip edilmiş dîvânı vardır.

İSHAK EFENDİ, Harputlu Hoca (Harput ? - İstanbul 1891), Türk bilginlerinden. Dârülmaarif Rüşdiye Mektebi'ne muallim ve Maarif Meclisi'ne üye olduktan sonra molla ve nihayet Mekke mollası olarak, 1878'de İstanbul pâyesi ve Evkaf müfettişliği ile 40 yıl kadar vazife görmüştür. İ. E. öldüğünde 90 yaşını geçkindi. Fâtih Türbesi civarına gömülmüştür. *Şemsü'l - hakika* [1861], *Ziya - ül - kulûp* [1892] adlı İncil'in elde bulunan nüshalarının tahrif edilmiş bulunduğunu ortaya koyan iki kitabı, «kelâm» a (*Zübde - i ilm - i kelâm*), sarf ve nahve âid risaleleri vardır. Ayrıca İbni Sina'nın *Şifâ*'sını *İstişfâ fi tercemet'üş Şifâ* adı ile Türkçeye çevirmişse de, bu eser basılmamıştır.

İSHAK EFENDİ, Hoca (Arta, Yanya 1774 ? - Süveyş 1835), II. Mahmud devri matematikçilerinden. Yahudilikten dönme olan babası öldükten sonra İstanbul'a gelerek, özel hocalardan matematik ve çeşitli Doğu ve Batı dilleri öğrenmiştir. 1816'da Mühendishâne - i Berrî - i Humayun riyaziye hocalığına, 1824'te de buna ek olarak Divan - ı Humayun tercümanlığına tâyin olunmuştur. Reisü'l - küttap Pertev Efendi'nin rekabeti yüzünden 1829'da tercümanlıktan azlolunmuş ve Balkanlarda inşâ olunan kalelerin teftişi göreviyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. İ. E. dönüşünde Mühendishâne hocalığına devam etmiş ve 1831 başlarında Başhocalığa yükseltilmiştir. Bu son görevde Mühendishâne'nin müfredat programlarını ıslah etmiş, ayrıca öğretim kadrosunu kuvvetlendirmiştir. Başhocalıkta selefi Seyyid Ali Efendi'nin entrikası sonunda yerinden uzaklaştırılarak, Hicaz'da kutsal yapıların onarımıyla görevlendirilmiştir. Görevini bitirip İstanbul'a dönerken Süveyş'te ölmüş ve orada gömülmüştur. Üzerinde adı ve ölüm târihi yazılı bir taş, Mühendishâne civarındaki mezarlığa hâtıra olarak dikilmiştir.

İ. E.'nin başlıca eseri *Mecmua - i ulûm - i rịyaziye*'dir [4 cild, 1831 - 1834]. Matematik ve tabiî bilimlerle bunların tatbikatına dair Fransızca eserlerden bir toplama olan bu eser, muasır fen bilimleri konusunda memleketimizde yayınlanan ilk toplu kitap olmak itibariyle değer taşır. İ. E.'nin Arapça köklerden ürettiği fen terimleri 1930 yıllarına kadar Türkiye'de kullanılmıştır. Dersleri ve eserleriyle müsbet bilimlerin Türkiye'ye ve hatta Orta Doğu'nun diğer ülkelerine girmesinde hizmeti büyüktür. — Ercüment Kuran

İSHAK el - GAZİ, Hânende Hoca (1890 - 1960 ?), Yahudi asıllı hânende. Klâsik repertuvara vukufu, şedleri, ses ve usûl sağlamlığı ile büyük ün yapmış, plâklar doldurmuş, 1930 sıralarında İstanbul'dan Paris'e, oradan yüksek bir rûhânî görevle Birleşik Amerika'ya gitmiş, orada ölmüştür.

İSHAK HOCASI veyâ **AHMED RIZÂİ** (ölm. Bursa H. 1120 [1708 - 1709]), Türk bilgini ve şâiri. Asıl adı Ahmed Rızâî, babasının adı Hayreddin'dir. Menemen'in Güzelhisar köyündendir. İlk öğrenimini memleketinde yaptıktan sonra başka diyarlarda tahsilini bütünlemiş ve Şirvan'da Hoca Nimetullah'tan icazet aldıktan sonra Bursa'ya gelerek yerleşmiştir. İshak Hocası lâkabını almasına sebep, Bursa zenginlerinden İshak Efendi'nin oğluna hocalık etmesidir.

Bursa'daki ikameti sırasında Halvetî şeyhlerinden 1105'te (1693 - 1694) ölen Niyâzî - i Mısrî'ye de intisap etmiştir.

İ. H. Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Türkçede mahlâsı Ahmedî, Farsçada Hâce idi.

Bursa'da ölerek Deveciler Mezarlığı'nda meşhur *Ravzatü'l - Ebrâr* adlı târihin sahibi Şeyhülislâm Karaçelebioğlu Abdülâziz Efendi'nin yanına gömülmüştür.

İ. H. türlü bilimlerde eser vermiştir. Bilinen eserleri şunlardır:

1. *Mukaddemetül'l - Edeb tercümesi. Mukaddemetü -l'l Edeb*, Zemahşerî (b. bk.) nin gramere âid meşhur eserinin birkaç tercümesinden biridir. İstanbul'da Süleymaniye Kütüphânesi kitapları arasında bulunan Esad Efendi Kütüphanesindeki 3180 numaralı nüsha, Bursa'da Muradiye Medresesinde H. 1117 târihinde istinsah edilmiş olup başındaki bâzı kayıtlara göre müellif nüshasıdır. Bu eser H. 1313'te İstanbul'da Matbaa - i âmire'de basılmıştır.

2. *Akvemü'l - mesâil fî Tercemeti'ş - şemâil.* H. 279 (892 - 893) târihinde ölen büyük hadîsçi İmam Muhammed Tirmizî'nin *Eş - Şemâilü'n - Nebeviyye fî Hasâili'l - Mustafaviyye* adlı eserinin tercümesidir. *Osmanlı Müellifler*'inde kitaba *Akvemü'l - mesâil* denmesi yanlıştır. İ. H. bu tercümeyi H. 1111'de (1699 - 1700) yapmıştır. Bir nüshası Esad Efendi'de 272 numarada, 1233 istinsahlı diğer bir nüshası Düğümlübaba Kütüphanesinde 74 numaradadır. «Şemâil», peygamberin hayat, ahlâk ve âdetlerinden bahseden kitaplara isim olmuştur.

3. *Vahdetnâme - i Âlem - Engîz.* Türkçe ve küçük bir kısmı Farsça, mesnevî tarzında tasavvufî bir eser olup 2 918 beyitlidir ve basılmıştır.

4. *Akaide âid manzûme.* Hızır Bey'in Nûniyye kasidesi tarzında bir eser olup H. 1098 (1686 - 1687) târihinde yazılmıştır ve yazarın ilk eserlerindendir. H. 1284'te İstanbul'da taşbasması olarak Niyâzî - i Mısrî'nin «Çıktım erik dalına» şerhi ile birlikte basılmıştır. Bir nüshası Düğümlübaba Kütüphanesinde 290 numaradadır.

5. *Sandûkatü'l - Ma'ârif.* Muamma ve lûgazdan bahseden Farsça bir eserdir. Bir nüshası Hacı Mahmud Efendi Kütüphanesinde 3 647 numaradadır.

6. *Kırk Hadîs tercümesi.* Osmanlı bilginleri arasında gelenek olmuş bir eser nevi olup yazar tarafından seçilen kırk hadîsin tercüme ve şerhinden ibarettir.

7. *Münşeât.* Yazarın edebî mektuplarıdır.

8. *İshâkî.* Astronomiye âid mukantarat ve sâir âletlerin kullanılmasını anlatan bir irtifa risalesidir. İshak Efendi adına telif edildiği için İshâkî adını almıştır.

9. *Astronomiye âid Türkçe bir risale.* Nüshası Lâleli Kütüphanesinde 2 727 (1 - 37) numaradadır.

10. *Cihet ve kıble tâyini hakkında Türkçe risale.* H. 1102 (1690 - 1691) târihinde telif edilmiştir. Nüshası Lâleli Kütüphanesinde 2 727 (40 - 51) numaradadır. *Osmanlı Müellifleri*'nde eser adı olarak yanlışlıkla *Zıllü Tahdîdi Cihât* denmiştir.

11. *Hendeseye âid bir risale.*

12. *Envârü't - Tenzîl için tâlikat.* Tanınmış bilgin Kadı Beyzâvî (ölm. H. 685 veyâ 692) nin meşhur eserine eklenmiş bâzı notlardır. (Eskiler bu türlü notlara «ta'lika» ve çoğul olarak da «ta'lîkat» diyorlardı.)

13. *Tehzîbü'l - Mantık için tâlikat.* Teftâzânî (722 - 792) nin eserine bâzı bilginlerce yazılan mütalâalara dâir tâlikat.

14. *Şifâ bi - Ta'rîfi Hukuki'l - Mustafâ için tâlikat.* Tanınmış bilginlerden H. 544'te ölen Kadı İyâz'ın Şifâ şerhine eklediği notlar.

15. *Mîr Ebü'l - Feth'e hâşiye.* Mantık eseri olan Mîr Ebü'l - Feth'in eserine eklenen daha büyük çaptaki notlardır. (Eskiler, tâlikattan daha büyük ve mühim notlar için hâşiye tabirini kullanırlardı.)

16. *Tevâli'ü'l - Envâr'a hâşiye.* Kadı Beyzâvî'nin «kelâm» hakkındaki meşhur eserine hâşiyedir.

İ. H., Osmanlı Türklerinde bilimin gerilemeye başladığı zamanın bilginlerinden olduğu için orta çapta bir bilgin ise de, zamanında oldukça ün kazandığı anlaşılmaktadır. — H. Nihâl Atsız

İSHAK KUŞU: bk. BAYKUŞLAR.

İSHAK PAŞA (XV. yüzyıl), Osmanlı sadrâzamı. Rum asıllı devşirme olup ünlü Türk beylerinden Paşa Yiğit'in kölesidir. Zekâ ve kabiliyeti sâyesinde yetişip yükselerek II. Murad zamanında Bosna beylerbeyi oldu. Bu padişahın büyük teveccühünü kazanmıştı. Hatta II. Murad saltanattan vazgeçerek Manisa'ya çekilirken yanına nedim olarak aldığı kimseler arasında İ. P. da bulunuyordu. II. Murad'ın ikinci defa padişahlığı sırasında da onun yanında değerini kaybetmedi. Padişah ölüm döşeğine yatmak üzere hastalandığı sırada İ. P. yine yanında idi.

Fâtih, ikinci padişahlığı başlarken Anadolu beyliklerinin ortaklaşa hareketine karşı sefere çıktığı sırada İ. P.'yı Anadolu Beylerbeyi yaparak harekâtı idâreye memur etmiştir. İ. P. bu görevi başarıyla bitirmiş, hatta Menteşe beyliği de kesin olarak Osmanlı ülkesine eklenmiştir.

Fâtih'in buyruğu ile Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi Ankara'dan Kütahya'ya getirilmiştir.

İstanbul'un fethinde Anadolu beylerbeyi olarak eyaletinin askerleriyle birlikte savaşta bulunmuştur. İstanbul'un

fethinden sonra Büyükvezir Çandarlı Halil Paşa'nın idamı üzerine bir yıl kadar bu makamda bulunup sonra yerini Mahmud Paşa'ya bırakmıştır.

1469'da Büyükvezir Rum Mehmed Paşa'nın Karaman'daki kıyıcılığı dolayısı ile azlolunması, İ. P.'nin ikinci defa büyükvezir olmasını sağlamıştır. Anadolu'da, epey küçülmüş olmasına rağmen Osmanlılar'a karşı bağımsızlığını koruyan ve zaman zaman gaile çıkaran Karamanoğulları beyliğini ortadan kaldırmak için Fâtih Sultan Mehmed, İ. P.'yı Karaman üzerine göndermiştir. İ. P. bu beyliğin birçok kale ve şehirlerini almışsa da, Silifke ve çevresi yine onların elinde kalmıştı. İ. P. bu seferde padişahın emriyle Aksaray şehrinden birçok sanatkârı âileleriyle birlikte İstanbul'a getirip yerleştirerek bugünkü Aksaray semtini kurmuştur.

İ. P. 1472'de büyükvezirlikten uzaklaştırılmıştır. Bunun sebebi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la Fâtih'in çarpışmaya mecbur olması ve büyükvezirliğe daha güçlü birinin getirilmesi lüzumunun duyulmasıdır.

Fâtih'in 3 Mayıs 1481'de ölmesi ve Büyükvezir Karamanlı Mehmed Paşa'nın muhtemel olarak İ. P. tarafından kışkırtılan Yeniçeriler tarafından öldürülmesi üzerine Vezir İ. P. duruma hâkim olarak II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Korkud'u İstanbul'da saltanat nâibi ilân etmiştir. II. Bayezid, kardeşi Cem'den önce, 21 Mayısta İstanbul'a gelerek tahta çıkmış ve İ. P.'yı büyükvezir yapmıştır. İ. P. kendisine tevcih edilen bu makamın karşılığını Bayezid'le Cem arasında 20 Haziran 1481'de Yenişehir ovasındaki çarpışmada vermiştir: Cem Sultan'ın lalası Yakup Bey'i para ve makamla kandırarak Bayezid tarafına çekmekle Cem'in bozgununu hazırlamıştır.

İ. P. 18 Kasım 1482'de büyükvezirlikten azledilmiş, yerine Davud Paşa gelmiştir. Bu seferki azlinin ihtiyarlığı dolayısıyle ve kendi isteğiyle olduğu da söylenir.

Selânik valiliğine tayin edilen İ. P. çok yaşlı olarak orada ölmüştür. Ölüm yılı belli değildir.

İnegöl'de bir imaret ve medrese, İstanbul'da, Ahırkapı civarında bir mescit, Selânik'te bir câmi yaptırmıştır. Bk. İSHAK PAŞA CÂMİİ, İSHAK PAŞA KÜLLİYESİ, İSHAKİYE CÂMİİ, İSHAKİYE KASRI. — H. Nihâl Atsız

İSHAK PAŞA CÂMİİ, İstanbul'da, XV. yüzyıl eseri bir câmi. Ayasofya doğusundaki Sultan III. Ahmed Çeşmesi'nden Marmara istikametinde inen yokuşun sağ tarafında bulunan kubbeli ufak bir câmidir. H. 953 (1546) târihli evkaf tahrir defterinden öğrenildiğine göre, İnegöl ve Selânik'te de hayır eserleri olan Fâtih II. Mehmed ve Bayezid devri vezirlerinden İshak Paşa (b. bk.) tarafından yaptırılmıştır. Çifte bölümlü bir son cemat yerini tâkip eden tek kubbe ile örtülü kare bir mekândan ibarettir. Tamir kitabelerinden anlaşıldığına göre, H. 1188 (1774 - 1775) ve H. 1229 (1814) da tamir edilmiştir. İki kubbeli olması gereken son cemaat yeri yıkılmış ve tamamen ortadan kalkmıştır. Belirli mimarî özelliği, kapısının ortada değil, cephenin sol tarafında bulunuşudur. İ. P. C.'nin hemen yakınında aynı kurucunun yaptırdığı bir de tek hamamı vardır. İstanbul'un en eski Türk hamamlarından biri olarak özel bir değeri olan bu hamamın, büyük kubbeli soyunma yeri (camekân kısmı) özellikle mimarîsi bakımından gösterişli bir eserdir.

İSHAK PAŞA KÜLLİYESİ, İnegöl'de, XV. yüzyıla âid bir Osmanlı devri mimarî eseri. İ. P. K.'nin İmaret Câmiinin üzerinde kurucu kitabesi yoktur. H. 891 (1486)

İSHAK PAŞA CÂMİİ (İstanbul)

târihli Arapça vakfiyesine göre, «fakirlere mesken ve mekân, uğrayıp gelenlere, misafir ve mukim Müslümanlara . . . konak ve melce» olarak kurulmuştur. Yaptıran Fâtih II. Mehmed ile II. Bayezid devri vezirlerinden, bir ara da sadrâzam olan aslen İnegöllü İshak Paşa (b. bk.) dır. İmaret Câmiinin üzerinde H. 1294 (1877) te onarıldığını bildiren bir kitabe görülür. İstanbul ve Selânik'te de yapıları olan İshak Paşa'nın bu sonuncu şehirdeki İmaret Câmii (bk. İMARET CÂMİİ, Selânik) gibi İnegöl'deki de, arka arkaya sıralanan kubbeli iki mekândan ve bunlardan ilkine yanlarda bitişik tabhanelerden meydana gelmiştir. Aslında uğrayıp gelenlere konaklama yeri olarak yapılan bu tabhaneler, sonraları bu görevlerini kaybedince, ortadaki büyük kubbeli mekân ile aralarındaki duvarların açılması suretiyle namaz mekânına katılmışlardır. Pâyeli ve beş kubbeli son cemaat yerini tâkip eden bu ilk kubbeli mekânın, kapalı bir iç avlu geleneğini yaşattığını gösteren aydınlık feneri, kubbenin tepesinde hâlâ durmaktadır. Eserin iç süslemesinden önemli hiçbir şey kalmamıştır. Sadece son cemaat yerinin duvarlarında tuğladan meydana getirilmiş süsler görülür. İshak Paşa İmaret Câmii yanındaki tabhane odaları ile zaviyeli veyâ tabhaneli câmiler tipinin güzel örneklerindendir.

İ. P. K.'nin ikinci elemanı, avlunun karşı tarafında, ortada bir dershane ile iki tarafında altışardan oniki hücreye sahip olan medresedir. Üzerindeki bir kitabeye göre H. 887 (1482) târihine doğru yapılmıştır. Külliyenin diğer binalarının da bu târih çevresinde inşa olunduklarına ihtimal verilebilir. Câmiin güney - batısında küçük bir de türbe

vardır. Bunun içinde, oldukça tezyinatlı bir mermer lâhid, mezar taşlarının kitabesinden anlaşıldığına göre H. 892 (1487) de ölen İshak Paşa'ya âiddir. Türbenin aslında II. Murad'ın zevcelerinden olup, sonra İshak Paşa'ya nikâhlanan Tacünnisâ Hatun'a âid olup, İshak Paşa'nın dışarıda olan mezarının pek yakın târihlerde yerinden sökülerek, türbenin içine taşındığına dâir bir söylenti varsa da, bunu doğrulayacak bir delil olmadığı gibi, Tacünnisâ Hatun ile ilgili hiçbir mezar da yoktur. Türbe altıgen plânlı, üstü kubbe ile örtülü basit bir yapıdır. Külliyenin İnegöl'de bir de hamamı vardır. — Semavî Eyice

İSHAK PAŞA SARAYI, Doğu Bayazıd'da, XVIII. yüzyıl sonlarında yapılmış, muhteşem bir yapılar topluluğu. İ. P. S., bu yüzyıl başlarında ortaya çıkan Çıldır ayânı olan bir ailenin mensuplarından İshak Paşa tarafından yaptırılmıştır. Târihçesi henüz yeteri kadar araştırılmadığından kesin ve doğru bilgiler yoktur. Osmanlı İmparatorluğunun son devrinde kendilerini merkezî devletin üstünde görmeğe başlayan mahallî ayan ve derebeyleri, Osmanlı sultanları ölçüsünde kudret ve zenginlikleri olduğunu göstermek için büyük yapılar ve saraylar yaptırırlardı (Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa, İşkodra'da Buşatlı Mahmud Paşa, Yozgat'ta Çapanoğulları, Kavala ve sonra Kahire'de Mehmed Ali Paşa ve daha birçokları gibi). Anadolu'nun bu uzak köşesinde de İshak Paşa oğulları bu maksatla göz kamaştırıcı zenginlikte bir saray inşa ettirmişlerdir. İ. P. S.'nın inşasına ne zaman başlandığı ve bu yapımın ne kadar sürdüğü bilinmemektedir. 1805'te Fransız gizli ajanı Jaubert (b. bk.) İran şahına bir mektup götürürken Doğu Bayazıd'dan geçtiğinde, burası kullanılıyor ve İshak Paşa'nın oğlu, bölgenin derebeyi Mahmud Paşa orada yaşıyordu. Sonraları burası boş kalmış, bir ara kışla haline getirilmiş, harap olarak yıkılmıştır. İ. P. S., eski Doğu Bayazıd kasabasının ortasında yük-

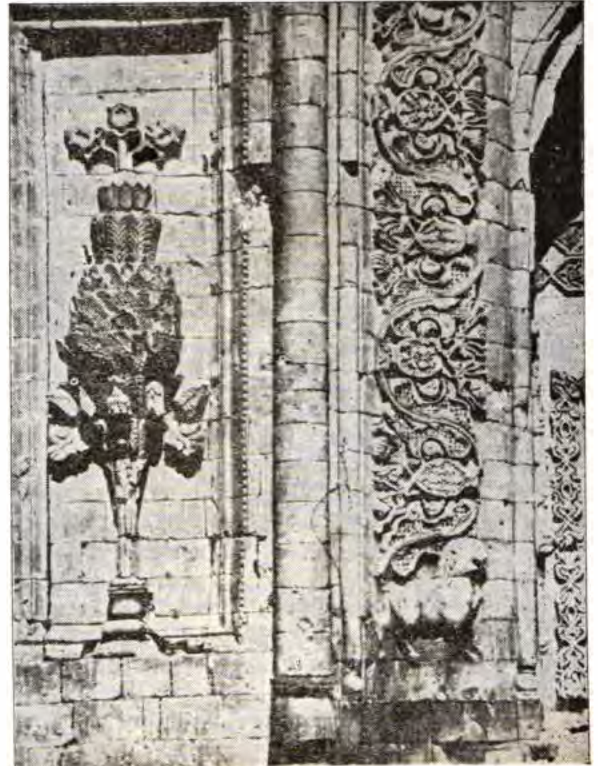

İSHAK PAŞA SARAYI (Mahmud Akok'un restitüsyonu)

selen üç tarafı dik bir tepe üzerinde kurulmuştur. Birçok kısımlarda teraslar meydana getirilmek suretiyle çeşitli yapıların bir seviyede yayılması sağlanmıştır. Ayrıca altında yer yer yüksek bodrumlar da vardır. Bir şato görünüşünde olan İ. P. S.'nın yumuşak meyilli bir araziden erişilen zengin işlemeli cümle kapısından geniş bir avluya geçilir. Bu ön avlunun iki tarafında çok harap durumda hizmetkâr dâireleri vardır. Üzerinde bir köşk bulunan uzun dehlizli ikinci bir kapı, iç avluya geçit verir. Bunun da etrafında daireler sıralanmakta, kuzey kanatta selâmlık olduğu sanılan bölümler bulunmaktadır. Burada tek kubbeli, minareli ve son derecede zengin süslemelere sahip bir de câmi yer almaktadır, Câmi'n dört sütunlu çok derin bir son cemaat yeri vardır. Mihrap duvarı önünde Abdi Paşa türbesi denilen bir de türbe mevcuttur. İç avlunun dar tarafında üçüncü bir kapı, uzun bir koridora açılır. Harem olduğu sanılan bu kısmın bir tarafında uzanan çok büyük dikdörtgen biçimli bir mekân, tören salonu olarak kabul edilir; karşısında ise mutfak bulunmakta, koridorun sonunu bir hamam işgal etmektedir.

İSHAK PAŞA SARAYI

İSHAK PAŞA SARAYI (Taş üzerine işlenmiş tezyinat)

İSHAK PAŞA SARAYI: Câmi (Doğu Bayazıd)

Çok muntazam işlenmiş kesme taşlardan yapılmış olan İ. P. S.'nın üstünün düz dam şeklinde örtülü olduğu sanılır. Başta kapılar olmak üzere, bu geniş saray manzumesinin yanı zengin kabartma tezyinat ile bezenmiştir. Bunların arasında klâsik Türk sanatından alınma motifler bulunmakla beraber pek çok yabancı motif de dikkati çeker. Câmi ile önündeki türbe, yabancı motiflerin en çok hâkim oldukları parçalardır. En dış kapı ile harem dairesi kapısı da kalabalık süslemeleri bakımından oldukça yabancı ifadelidirler. İ. P. S., Türk sanatının ana prensiplerinin göz önünde tutulmasıyla beraber, yapıldığı devirde Osmanlı İmapartorluğunda kuvvetle hâkim olan yabancı tesirlerin de baskısı altında kalındığını gösterir. Diğer taraftan bu uzak sınır bölgesinin kuzeyden ve doğudan gelen, daha değişik çevrelerin sanatlarının da verdiği ilhamlardan kendisini koruyamadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı sultanlığı ile İran şahlığı arasında iki taraflı oyun oynayarak ve resmen Osmanlı devletine bağlı görünen bir mahallî derebeyinin, kudret ve ihtişam gösterisi olarak ve inanılmaz bir servet akıtarak meydana getirdiği İ. P. S., karma üslûplu bir anıt olmasına rağmen değerli bir eserdir. Bâzı kısımları son yıllarda tamir edilerek kurtarılmış, içindeki moloz temizlenmiştir. — Semavî Eyice

İSHAK REİS, Oruç Reis ve Barbaros Hayreddin Paşa'nın ağabeyi olan Türk kahramanı.

Tımarlı sipahilerden Eceabatlı Yakub Ağa'nın oğlu ve tımarlı sipahi Abdullah Ağa'nın torunudur. 1462 Eylûl'ünde Fâtih Sultan Mehmed tarafından Cenevizlilerden alınan Midilli adasındaki harekâta katılıp adada yerleşmiş ve kendisine burada bir tımar verilmiş olan Yakub Ağa, yerli bir kızla evlenerek sırasıyla İshak, Oruç, Hızır (Barbaros Hayreddin) ve İlyas adında dört oğul sahibi olmuştur. Yakub'un Yusuf adında daha büyük bir oğlu da olmuşsa da, ya küçükken ölmüş ya da başka bir anadan doğmuş olmalıdır. İ. R. önceleri Midilli'de, babasının ölümünden sonra, kanun gereğince onun tımarına sahip olarak yaşamıştır. Küçük kardeşleri gemiciliğe ve korsanlığa başlamışlardır.

1503 - 1506 arasındaki yıllarda küçük kardeşleri İlyas şehit olduktan birkaç yıl sonra İ. R.'in hem ticarî, hem de siyasî sebeplerle Adalar Denizi'nden uzaklaşarak Kuzey Afrika'ya giden kardeşleri Oruç ve Hızır'la bir süre ilişkisi kesilmiştir.

İ. R., uzak görüşlü bir adam olduğundan Yavuz'un tahta geçtiği 1512 yılında kardeşi Oruç'a Türkiye'den uzaklaşmasını tavsiye etmiştir. Oruç bu tavsiyeyi tutmuştur. Çünkü Yavuz'un kardeşi ve saltanat rakibi Şehzâde Korkut'la çok yakın dostluk kurmuş olan Oruç Reis, Şehzâde Korkut'a karşı askerî harekât yapılırken, sırf bu dostluk yüzünden bir felâkete uğrayabilirdi. Nitekim Derya Kaptanı İskender Paşa'nın Şehzâde Korkut'la ilgisi olanları yok edecek şekildeki davranışları İ. R.'i, kardeşini korumak için böyle bir öğütte bulunmaya mecbur etmiştir. Oruç'un ardından Hızır da Kuzey Afrika'ya gidince İ. R. bir süre Midilli'de yalnız kalmıştır.

Ancak siyasî tehlikeler ortadan kalkınca 1515 güzünde iki korsan kardeş Midilli'ye gelerek ağabeyleri ve akrabalarıyla görüşmüşler, 1515 - 1516 kışını Midilli'de geçirmişlerdir.

Oruç ve Hızır'ın zenginlikleri göz kamaştıracak gibiydi. Midilli'de kaldıkları zaman içinde yedi gün yoksulları doyurmuşlar, çocukları sünnet ettirmişler, evlenmemiş kızları büyük düğünlerle evlendirmişler, yoksullarla yaşlılara ve kimsesizlere büyük bağışlarda bulunmuşlardır. 1516 baharında Midilli'den ayrılmışlardır.

En varlıklı tımarlı sipahinin kazancı bile bunlarla ölçüştürülemezdi. Bu sebeple, ağabeyleri olan İ. R. de korsanlar arasına katılmaya karar vererek, tımarını herhalde oğluna bıraktıktan sonra 1516 yazında Tunus'a kardeşlerinin yanına gelmiş, 1516 kışını Tunus'ta geçirmiştir.

1517 Ekiminde İ. R., kardeşi Hızır Reis'in 10 gemiyle denize açılıp 16 Hıristiyan gemisini ele geçirdiği deniz seferinde bulunmuştur. Bu, herhalde İ. R.'in ilk büyük deniz savaşı olmalıdır.

Bu yıllar Kuzey Afrika'nın siyasî durumu bakımından üç kardeşin en faal yıllarını teşkil eder. Aslında bir kara askeri olan İ. R., daha çok karadaki hareketlerde faal rol oynuyordu.

Cezayir'e tamamiyle hâkim olmak için Cezayir'in batısında ve İspanyolların elinde bulunan ve stratejik değer taşıyan Oran şehri ile Fas sınırına yakın olan Tlemsen'in elde edilmesi mutlaka lâzımdı.

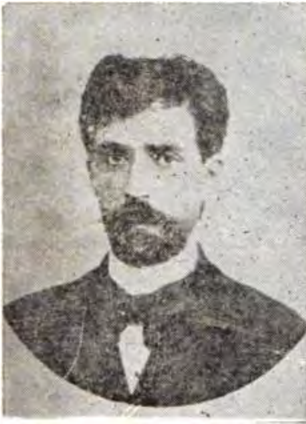
Oruç Reis Tlemsen'i aldığı gibi, Oran'a giden yollara hâkim durumdaki Kal'atü'l - Kılâ (Oued - Fodda) müstahkem mevkiini de almış ve bu kaleye ağabeyi İ. R.'i 300 levendlik bir garnizonla bırakmıştır. Bu kale o kadar mühim idi ki o sırada Cezayir'de bulunan Hızır Reis (Barbaros Hayreddin) de kendi kuvvetlerinden ayırabildiği 600 Türk ve 2 000 Arabı İskender Reis kumandasında İ. R.'e göndermiştir.

1517 yılı sonlarında, bu kaleyi kurtarmak için İspanyollar 900 İspanyolla birkaç bin Araptan kurulu bir kuvvet gönderdilerse de, İ. R. bunları bir gece baskını ile yok etmiştir.

1518 Ocak ayında Don Martin de Argote kumandasındaki İspanyol ordusu, yardımlarına gelen binlerce Arap atlısını da alarak Oran'dan hareket etmiştir. Kendilerine 80 km uzaklıkta olan Kal'atü'l - Kılâ'yı kuşatmışlardır. İ. R. yanındaki 900 Türk ve 2 000 Arapla 10 000 kişilik düşman ordusuna karşı müthiş bir savunma yapmıştır. Birçok çıkış hareketleri yapmışsa da, bu hareketler düşman kadar kendisine de ağır kayıplara mal olduğundan vazgeçmiştir. Yardım istemek için Cezayir'deki kardeşi Hızır'a gönderdiği haberciler İspanyollar tarafından yakalandığından durumdan habersiz kalan Barbaros'tan yardım gelememiştir.

Nihayet yiyecek ve cephaneleri tükendikten sonra silâhlarıyla çekilip gitmek ve kaleyi İspanyollara bırakmak hususunda anlaştılar. Fakat İspanyollar sözlerinde durmayarak çıkanlara sataşınca İ. R. derhal kılıcını çekerek bir iki İspanyol'u öldürmüştür. Bunun üzerine başlayan amansız savaş sonuna kadar sürerek İspanyolların eline düşen 16 kişi dışında hepsi, başta İ. R. olmak üzere, kılıç elde can vermişlerdir (31 Ocak 1518). — H. Nihâl Atsız

İSHAK SÜKÛTÎ (Diyarbakır 1868 - San Remo 1902), istibdad idâresine karşı savaşmış Türk doktoru, Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti kurucularından biri. Ahmed Sükûtî Efendi'nin oğludur. İ. S., tabip yüzbaşı rütbesi ile Haydarpaşa Tatbikat Hastahanesi'nde çalışırken, istibdadı yıkmak için gösterdikleri faâliyetlerin sarayca öğrenilmesi üzerine askerlikten tardedilerek Rodos'a sürülmüştür. Orada bir süre kalebend olarak kaldıktan sonra Paris'e kaçan İ. S., 1897 yılında Abdullah Cevdet, Edhem Ruhi, Tunalı Hilmi, Ahmed Nuri, Mustafa Râgıb, Mizancı Murad, Âkil Muhtar v. b. gibi arkadaşları ile Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin Cenevre şubesini kurmuş ve «Osmanlı» gazetesini çıkarmaya başlamıştır. 1897'de cemiyetin Kahire şubesini kuranların başında da İ. S. bulunmuştur. İ. S. ve arkadaşlarının yayınları istibdad idâresini tedirgin edince, hükûmet, bu faâliyetlerden vazgeçerlerse kendilerine Avrupa'da mesleklerine uygun birer görev verileceğini vâdetmiştir. Bunun üzerine İ. S. ve arkadaşları, Trablusgarb'da tutuklu ve kalebend olarak bulunan 78 siyasî mahkûmun affedilmeleri şartı ile teklif edilen görevleri kabul etmişlerdir. İ. S. Roma, Abdullah Cevdet Viyana büyükelçiliklerimize doktor olmuşlar, Tunalı Hilmi de Madrid elçilik kâtipliğine tâyin edilmiştir. Böylece Trablus'tan kurtulanlar arasında Ferid (Tek), Yusuf Akçura, Süleyman Emin, Dr. Sâlih Said beyler v. b. vardır. İ. S. ve arkadaşları, Londra'yı yeni yayın merkezi yaparak ve aylıklarını bu işe harcayarak imzasız yazılarla faâliyetlerini sürdürmüşlerdir.

İSHAK SÜKÛTÎ

İ. S. sürgün bulunduğu yıllarda tüberküloza yakalanmıştır. Roma'da elçilik doktoru iken hastalığı hızla ilerleyen İ. S., San Remo'da ölmüştür. 1909'da Dr. Rıza Nur, bu hürriyet mücahidinin mezarını bulmuş, kemiklerinin yurda getirilmesini sağlamış ve İ. S.'nin kemikleri törenle Sultan Mahmud Türbesi hazîresine gömülmüştür (Şehbal, sayı 14 ve 15, Ekim - Kasım 1909). — Fethî Tevetoğlu

İSHAK SÜKÛTÎ: 1898'de Cenevre'de arkadaşları Dr. Âkil Muhtar (Özden) ve Nuri beylerle

ISHIHARA [*işihara*], **Shinobu** (doğ. Tokyo 1879), Japon oftalmoloji bilgini. Askerî doktor olan İ., Jena, Freiburg im Breisgau ve München'da asistan olarak çalıştıktan sonra, 1922 yılında Tokyo'da İmparatorluk Göz Kliniği profesörlüğüne getirilmiştir. Değişik büyüklük ve renkte yuvarlaklardan yapılmış seri halindeki test levhaları ile gözün renk ayrımı gücünün tesbitinde, renk körlüğünün teşhisinde ve özellikle trafik göz muayenesinde kullanılan test usulü, İ.'nın adını taşır. Ayrıca, gebe tavşan böbreğinin alkol içindeki hulâsası antijen olarak kullanılmak suretiyle yapılan frengi flokülasyon deneyi de İ. testi adı ile anılır. Başlıca eseri şudur: *Tests for colour - blindness* (Renk körlüğü için testler) [Tokyo 1917, 10. bas. Tokyo - Londra 1951].

İSHAK VARON: bk. VARON.

İSHAKÎ, Ayaz (Biyogr.): bk. İDİLLİ, Ayaz İshakî.

İSHAKÎLER, İranlı bir prenslik hanedânı. İran'da, Geylân'ın bir kısmında merkezleri Reşt olmak üzere 74 yıl saltanat sürmüştür. 21 Ağustos 1534'ten itibaren bir yıl kadar Osmanlılara (Kanunî Sultan Süleyman'a) tâbi olmuştur. 1517'den 1591'e kadar Safevîler'e tâbi olarak devâm etmiş ve Safevîler'ce ortadan kaldırılmıştır. İlk hükümdarları Muzaffer - Sultan sanını takınan Emîr Dûbâc'tır ki, 2 Kasım 1534'te Kanunî tarafından huzûruna kabûl olunmuştur. Geçici olarak Osmanlılar hesabına 1534 Eylülünde Kazvin ve Sultâniye'yi işgal etmiştir. 18 yıllık bir saltanattan sonra 1535'te öldürülmesi üzerine yerine aynı hanedandan Emîr Şâhruh geçmiş ve 1543'ten 1550'ye kadar hüküm sürmüştür 1535 - 1543 arası, Safevî işgali devresidir. Sonra Emîr Dûbâc'ın oğlu Mahmud Han 1558'den

1563'e kadar tahtta kalmıştır. 1550 - 1558 arası, ikinci Safevî işgalidir. Sonra Mahmud Han'ın oğlu Şâh Cemşîd 1583'te öldürülünceye kadar 20 yıl saltanat sürmüş. yerine geçen oğlu Muhammed Emin de 1591'e kadar tahtta kalmıştır.

İSHAKİYE CÂMİİ, Selânik'te, Türk devrinde kiliseden çevrilmiş bir câmi. XII. yüzyıla âid Hagios Panteleimon adına yapılmış bulunan bu kilisenin XV. yüzyıl sadrazamlarından İshak Paşa (b. bk.) tarafından câmi haline getirildiği sanılmaktadır. Selânik 1912'de Türk idaresinden çıktıktan sonra, İ. C. tekrar kilise yapılmış, Türk devrine işaret eden ince, uzun çok zarif minaresi ile bütün ek ve değişiklikler sökülüp kaldırılmıştır. İshak Paşa'nın İstanbul, İnegöl ve yine Selânik'te başka hayır eserleri de vardır.

İSHAKİYE KASRI, bugün Topkapı Sarayı denilen Saray - ı Cedîd'in kasırlarından biri. İ. K., Marmara kıyısındaki sur duvarları ile saray mutfakları arasındaki yamaçta bulunduğu tahmin edilen bu kasrı, XV. yüzyıl sadrazamlarından İshak Paşa (b. bk.) yaptırtmıştı. Mimarîsi hakkında bilgi edinilememiştir.

İSHAKLI KERVANSARAYI, Anadolu'nun Selçuklu devrine âid mimarî eserlerinden. Çay ile Akşehir arasında, Eber gölü güneyinde, Akşehir gölünün batısında eski bir Selçuklu devri yolunun kenarında bulunan İ. K., üzerindeki kitabesinden anlaşıldığına göre, H. 647 yılı Cemaziyülâhir (Eylûl 1249) ayında, Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus zamanında Vezir Sahip Ata Fahreddin Ali bin Hüseyin tarafından yaptırılmıştır. Bütün Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı devirlerinde han olarak hizmet gören İ. K. 1885'e doğru, Karahisar'lı Keskinzade Sadeddin Efendi tarafından tamir ettirilmiş ve 1925'e kadar ambar olarak kullanılmıştır.

İ. K., sultan hanı denilen büyük hanlar gibi, aynı eksen üzerinde sıralanan iki kısımdan meydana gelmiştir. Dışarıdan ilk kısma, mukarnaslı nişli bir kapıdan girilir. Avlunun ortasında kıble yönüne uyması için hanın eksenine eğri olarak yapılmış küçük bir mescid vardır. Bu, dört kemer üzerine oturan, itinalı bir işçilik ile yapılmış, zarif bir binadır. Stalaktitli mihraplı ve kubbeli namaz mekânına, yapının bir cephesine bitişik iki taraflı merdivenle çıkılır. Birinci kısmın avlusunun etrafında üzerleri tonozlarla örtülü hücreler olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar büyük ölçüde tahribe uğramıştır. İlk kapının karşısında ana eksen üzerinde, ikinci ve daha sade bir kapı, hanın ikinci ve kapalı kısmına geçit verir. Bu kapının büyük kemerinin yukarı köşelerinde istiridye kabuğu biçiminde ufak tromplar vardır. İkinci kısım, kare bir plâna göre yapılmış olup, uzunlamasına üzerleri beşik tonozlar ile örtülü beş nef halindedir. Ortadaki diğerlerinden biraz geniş olan bu nefleri kare taş pâyeler ayırır. Beşik tonozları ise pâyelere oturan kemerler desteklemektedir. Kapalı kısmın tam orta bölümnün üsütünde, Sultan Sadeddin (Zazadin) hanı (veyâ Horozlu han) nda olduğu gibi, bir ışıklık kubbesinin bulunduğu tahmin edilir. İ. K.'nın yakınında, onunla beraber yapıldığı sanılan, çok harap bir de hamam tesbit edilmiştir.

İ. K. çok harap olmuş ve yer yer tahrip edilmişken, son yıllarda büyük ölçüde onarılmağa başlanmış, birçok kısımları yeniden yapılmış, eksik parçalar tamamlanmıştır.

İ. K. XIII. yüzyılın büyük yapıcılarından Sahip Ata (b. bk.) denilen Vezir Fahreddin Ali'nin pek çok eserinden biri ve bunların ilkidir. Aynı kurucunun Konya, Ilgın, Akşehir, Kayseri ve Sivas'ta da eserleri bilinir. Çifte bölümlü kervansaraylar grupuna giren İ. K., avlusunda mescid olması bakımından Sultanhanı (Konya, Aksaray), diğer Sultanhanı (Kayseri, Sivas), Ağzıkara han (Nevşehir, Aksaray) ile aynı tipin temsilcisi olmaktadır.

İ. K. Anadolu'da mükemmel bir yol şebekesi kuran ve bu yollar üzerinde gelip geçenleri korumak, barındırmak üzere bir sosyal yardım müessesesi olarak harikulâde güzellikte hanlar yapan Selçuklu medeniyetinin ön plânda gelen eserlerin- dendir. — Semavî Eyice

İSHAL (Tıp): bk. AMEL.

ISHINOMAKI [*işinomaki*], Japonya'da, Honshu (Honşu) adasında, Miyagi ilçesinde bir liman. Nüfûsu 52 400 (1966) dür. Balık avı ve som balığı konserveleri başlıca ekonomik kaynağıdır.

İSİDİS, Mars gezegeninin kuzey yarıküresinde parlak bir bölgeye verilen ad. İ., Neith parlak bölgesiyle yan yanadır.

ISIDORUS, Sevillalı (Cartagena [İspanya] aş. yu. 560 - Sevilla 636), 600'den beri Sevilla başpiskoposu, tarihçi ve Lâtin kilise babası. İlâhiyat ve dünyevî tarih ile uğraşan çok sayıdaki eserleri, ona batının sonuncu «kilise babası» unvanını kazandırmıştır. *Etymologiae* veyâ *Origines* (Kaynaklar) adlı eseri, bütün Orta Çağ'ın kültürünü önemli derecede etkilemiştir. Bu eser ansiklopedik bir şekilde zamanının bütün bilimini içine almıştır. I.'un ilâhiyata dair başlıca eseri *Sententiae* (Düşünceler) başlığını taşır. Bunlardan başka, birkaç eseri daha vardır: *De viris illustribus* (Meşhur adamlar); bu, bir Hıristiyan edebiyat tarihidir; *Historia Gothorum* (Gotların tarihi); Batı Gotlarının tarihini 625'e kadar götürür; *De officiis ecclesiasticis* (Kilise memuriyetleri); bu eser, IV. Toledo konsilinin *Canones* (Direktif'ler) i ile birlikte Mozarab (İspanya'da Araplar arasında yaşayan Hıristiyanlar) cemaatinin âyinlerini çok önemli bir şekilde etkilemiştir (esasen *Canones* de I.'un fikirlerini ihtiva eder); nihayet *De fide catholica contra Iudaeos* (Katolik imanının Yahudilere karşı müdafaası) adlı ve Teslis'e dair eseri; VIII. yüzyılda Alcuinus'un arkadaşları tarafından Eski Almancaya çevrilmiştir; bu metin, Almancanın nesir olarak güç teolojik problemleri ifade ettiği en eski metindir.

İSİM (yeni ter. Ad), canlı cansız bütün varlıkları ve kavramları tek tek veya cins cins karşılayan, varlıkların, kavramların adları olan kelime.

Varlıkları ve kavramları tek tek karşılayan İ.'lere *has* (özel) İ., cins cins karşılayanlara *cins* İ.'i denir.

İ.'ler dilde ya kök veya gövde olarak, yahut çekimli şekilleri ile, yani işletme ekleri alarak kullanılırlar. İ. işletme ekleri İ. adı altında toplanan bütün kelime çeşitlerine dilde işleklik veren eklerdir. Bu ekler çokluk eki (*-lar*; *-ler*); İ.'in karşıladığı nesnenin bir kişiye veya bir nesneye âid olduğunu ifade eden iyelik ekleri (*-m*; *-n*; *-ı*; *-i*; *-u*; *-ü*; *-sı*; *-si*; *-su*; *-sü*; *-mız*; *-miz*; *-muz*; *-müz*; *-nız*; *-niz*; *-nuz*; *nüz*; *-ları*; *leri*) dir.

İ.'leri çeşitli ilişkiler için çeşitli hallere, durumlara sokan hal ekleri İ.'in kendisine tâbi olmayan, kendisinin tâbi olduğu unsurlarla ilişkilerini kuran ekler olarak İ.'i

kendisinden sonra gelen kelimelere bağlarlar. Türkçede İ.'lerin ifade ettikleri ilişkilere göre şu halleri vardır.

1. *Nominatif hali* (yalın hal): İ.'in eksiz halidir.

2. *Akkuzatif hali* (*-i* hali): İ.'i kendisine tesir eden geçişli bir fiile bağlayan haldir. Bugün Türkiye Türkçesinde akkuzatif eki *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü*'dür.

3. *Datif hali* (*-e* hali): Fiilin yönünü gösteren ve yaklaşma ifade eden bir ektir. Türkiye Türkçesinde datif eki *-a*, *-e* dir.

4. *Lokatif eki* (*-de* hali): Fiilin cereyan ettiği yeri gösterir, böylece bir bulunma ifade eden İ. halidir ki, ekleri *-de*, *-da*, *-te*, *-ta*'dır.

5. *Ablatif eki* (*-den* hali): Genellikle uzaklaşma bildiren bir ektir. Ablatifin bu geniş anlamına uygun olarak tabiî çeşitli özel ifadeler içinde görünür. Ablatif ekleri *-dan*, *-den*, *-tan*, *-ten*'dir.

6. *Genitif eki*, İ.'i İ.'e bağlayan ikinci derecede bir hal ekidir. Bugün Türkçede genitif eki konsonla biten kelimelerden sonra *-ın*, *-in*, *-un*, *-ün*; vokalle biten kelimelerden sonra da *-nın*, *nin*, *-nun*, *-nün* şeklindedir.

7. *İnstrumental, yön, eşitlik ekleri*: İ.'i fiile bağlayan, fiilin şartlarını gösteren zarf yapan bu ekler, işlek değillerdir ve yapım eki halini almışlardır.

ISIS (Ast.), küçük bir gezegen. Katolog numarası 42 dir. 1856'da Pogson tarafından keşfedilmiştir.

ISIS (Mit.), Mısır tanrıçası, Osiris'in eşi ve Horus'un anası. Mısır dilindeki adı Esi'dir. Analar ve çocukların koruyucusu, ailenin bekçisi idi. Osiris'in bütün tapınaklarında bununla beraber kült konusu olur, fakat ayrıca Buto, Kontos ve Philai'de kendi tapınakları da vardı. Kültü geniş ölçüde Mısır dışında da yayılmıştır. Hellenistik çağda Demeter ile karıştırılmış ve Zeus-Serapis ile birlikte kült konusu olmuştur.

ISIS

İSKAMBİL (Bu kelimenin Briscambille adından gelmesi muhtemeldir. Asıl adı Deslauriers olan Briscambille, 1606'da aktör olarak Paris'te Hôtel de Bourgogne tiyatro kumpanyasına girmiş ve nüktedan olarak büyük ün kazanmış ve uydurduğu iki İ. oyununa adını vermiştir), bir yanları renkli şekiller taşıyan ve bazı oyunlar için kullanılan ince kartondan dikdörtgenlere verilen ad. Bunların Doğudan ve daha muhtemel olarak Hindistan'dan geldiği sanılır. Yine muhtemel olarak İ., satranç oyunundan türemiştir. Kısa zamanda Çin'de yayılan İ., sonra Araplar tarafından Avrupa'ya getirilmiş ve önce Almanya'ya (1329'da Würzburg'ta sözü geçer), sonra İspanya, İtalya ve nihayet Fransa'ya girmiştir. 1392'de Fransa kralı VI. Charles'in ressamı Gringonneur'e üç İ. takımı yaptırdığı bilinmektedir. İlk İ.'lerin üstündeki şekiller elle boyandığı için takımların fiatı çok yüksek idi. XV. yüzyılda ksilografi tekniği ile Almanya ve özel olarak Ulm şehri İ. imaline başlamıştır. Seri halinde imal yolu ile önceleri çok çeşitli olan şekiller sadeleşmiş ve standartlaşmıştır. İ.'lerin bütün ülkelerde görülen şimdiki şekilleri XVIII. yüzyılda tesbit edilmiştir. Normal sayısı 52 olan takımlar ikisi kırmızı, ikisi de kara olmak üzere dört çeşit işaret taşır. Bunların Türkçede adları ve şekilleri şunlardır. Karo: baklava şekli, kırmızı; kupa: yürek şekli, kırmızı; sinek: stilize yonca yaprağı, kara; maça: saplı yürek veyâ stilize sarmaşık yaprağı. Çeşitlerin her biri şu 13 İ.'i içine alır: Papaz, kız, vale ve birden ona kadar işaret gruplarıyla gösterilen sayılar. İnsan şekilleri de bu işaretle süslenmiştir.

İ.'in aslen oyuncak olarak çocuklar için icat edilmiş olması mümkündür. Bazen çocuklara bazı şeyler öğretmek için kullanılmışlardır. Büyüklerin eğlencesi için, birçok kumar oyunlarının temeli olarak kullanılmakta ve fal aleti olarak büyük bir rol oynamaktadırlar. Yukarıda sayılan şekil ve sayılardan gayrı daha 26 kâğıt ihtiva eden ve böylece kâğıt sayısı 78'e yükselen bir İ. takımı (İtalyanca tarocco, Fransızca tarot veyâ tarots) da vardır. Bu takım İtalya'da uydurulmuş olup her şeyden çok fal için kullanılmaktadır.

İSKÂN: bk. YERLEŞME.

İSKANDİL, denizin derinliğini ölçen âlet. İnsan oğlu denizde dolaşmağa başladığı andan itibâren dolaştığı suyun derinliğini bilmeğe ihtiyaç duymuş ve bulduğu iptidaî usullerle bu derinliği ölçerek teknesini kayalara, sığlıklara oturtmaktan kurtarma yollarını bulmuştur. Milâttan 450 yıl önce Akdeniz'de İ.'in kullanıldığı, târihçi Herodotos tarafından yazılmıştır.

İ. âletleri genellikle adî İ., makineli İ. ve sesli İ. olmak üzere üç şekilde olur. İki bin yıldan fazla bir zamandan beri gemilerin emniyet ve selâmetini sağlamak üzere kullanılmakta olan adî İ.'ler prensip itibariyle değişmeden bugün dahi gemilerde kullanılmaktadır. Bu İ.'ler, üzeri denizin derinliğini göstermek üzere düğümlü ip, delikli meşin, renkli şali (yünlü bir cins kumaş) parçaları ile işaretlenmiş bir savlo (ip) ve bir kurşun ağırlıktan ibarettir. Adî İ.'ler, filika İ.'i, el İ.'i ve derin su İ.'i olmak üzere üç çeşit olur. Filika İ.'leri sığ sularda filika, stimbot ve motorbot gibi küçük teknelerde kullanılır. Salvoları bir burgatalık olup savlo uzunluğu 10-12 kulaçtır. Bu savlonun üç veyâ dört kulacı kadem ve daha yukarısı kulaç olarak işaretlenmiştir. Kurşun ağırlığı 3 kg dır. El İ.'i her büyüklükteki gemi tarafından limanlara inilirken kullanılır. Savlosu bir, bir buçuk veyâ bir bir çeyrek burgatalık olup savlo uzunluğu 25 kulaçtır. Kurşun ağırlığı ise 4,5 - 6,5 kg dır. El İ.'leri yelken gemilerinde grandi direği palasartasından, makineli gemilerde ise baş üstlerindeki İ. tavalarından başa doğru savrulmak suretiyle denize atılarak kullanılır. Derin su İ.'i ise, İ. makinesi bulunmadığı ve arızalı olduğu zaman kullanılır. Savlosu bir buçuk burgatalık veyâ daha kalın ve savlo uzunluğu 100 kulaçtır. Kurşun ağırlığı 13 veyâ 13,5 kg dır. Derin su İ.'i yelken gemilerinde orsa alabanda manevrasiyle, makineli gemilerde ise makineler durdurularak gemi yol kesip durduğu zaman denize bırakılmak suretiyle kullanılır. İ. ağırlıkları, kurşundan ve koni şeklinde yapılır. Dipleri yarım yuvarlak olarak oyuktur. İ. kullanılmadan önce buraya don yağı konulur ve İ. kurşunu denizin dibine vurduğu zaman dipteki kum, çakıl, böcek kabuğu v.b. don yağına yapışır, bu suretle denizin dip tabiatı anlaşılmış olur. Derin suların daha sahih İ.'ini yapabilmek üzere XIX. yüzyılda Masis ve Wolker pervaneli İ.'leri uzun süre yelken ve makineli gemilerde kullanılmıştır. Bu İ.'ler üzerinde bulunan pervanenin,

ağırlık dibe giderken suyun tazyıkıyle dönmesi neticesinde pervaneye bağlı dişlilerin bir müşiri harekete geçirmek ve bir kadran üzerinde derinliği okuyabilmek prensipi ile imal edilmişlerdir. Derin suların rahatlıkla İ.'i ancak makineli İ.'lerin icadı ile mümkün olabilmiştir.

Dünya bahriyelerinde ve ticaret gemilerinde çeşitli tiplerde makineli İ.'ler kullanılmıştır. Bunların içinde en yaygın olanları Tomson, Kelvin ve Lucas İ. makineleridir. Bu makineler tipine göre geminin kıçında veyâ baş köprüsü altında münasip bir yere monte edilir. Bu makineler esas itibariyle bir sehpa ve bu sehpa üzerinde 300 kulaç ince çelik tel sarılmış bir dolap ve bu telin sağılması ile hareket eden dişli donanım vasıtasiyle sağılan telin miktarını gösteren bir müşir, tele bağlanan kurşun ağırlık ve kimyasal bir şişeden ibarettir. İ. kurşunu geminin kıçından veyâ bordaya açılan bir uskundura üzerinden denize salıverilir ve kurşun dibi bulunca müşirin gösterdiği rakam tesbit edilerek o andaki gemi süratine mütenazır akan telin miktarıyle girilecek bir cetvelden suyun derinliği bulunur. Kurşun ağırlığa bağlanan içi gümüş klorürlü boya ile boyanmış, bir tarafı açık ince cam şişenin açık ucundan içeri giren deniz suyu, şişe içindeki kırmızı rengi beyaza boyayacağından bu beyazlanan kısım kendisine mahsus bir mikyasa tatbik edilerek daha sahih derinlik elde edilir. Gemi seyri bakımından kullanılmağa çok elverişli olan bu makineler çok derin sular için yeterli değildir. Kıtalar arası kablo döşemelerinde, kablo yatağının tesbitinde, okyanusların haritalarının yapılmasında kullanılmak üzere çok derin sular için özel tip İ. makineleri yapılmıştır. Bu tip makinelerle 1 000 kulaç derinlikte yapılan bir İ. için yarım saat, 3 000 kulaç derinlikte yapılan bir İ. için bir saat on beş dakikalık bir zamana ihtiyaç hasıl olmuştur. «Nero» adlı Amerika kablo gemisi Guam adası yakınlarında 5 269 kulaç derinlikteki bir yerin İ.'i için 6 saatlik bir zaman sarf etmiştir.

El veyâ makine ile İ.'de zaman kaybolması ve zorluklar fen adamlarını herhangi bir ip veyâ tel ile bir ağırlık sarkıtmadan İ. yapabilme imkânlarını araştırmaya sevk etmiştir. Suyun ses dalgalarını nakletmek için çok iyi bir vasıta olduğu ve denizin üst tabakalarında meydana getirilecek ses dalgasının deniz dibinden yansıma suretiyle geri gelebileceği teorisi üzerinde ilk defa 1855 yılında başarılı tecrübeler yapan Amerikalı bilgin Maury'yi takiben Alman bilgini Alexander Behm, Amerikalı Prof. R. A. Fessender, Norveçli bilgin Berggraf, Fransız bilgini Marti bu yolda çalışmalar yapmışlar ve olumlu sonuçlar almışlardır. Marti su altında bir infilâk yaptırarak yansımasını hidrofon ile tesbit suretiyle denizin derinliğini hesap etmek prensipi üzerinde çalışmalar yapmıştır. Behm ise denemelerini ses dalgalarının filmlerini çekmek suretiyle yapmıştır. Behm fotograf güçlüklerinden kurtulmak yollarını aramış, ses dalgalarının tazyiklerine mütenazır denizin derinliğini, bir mikyas üzerinde derhal gösteren diğer bir İ. makinesi meydana getirmiş ve derin okyanusların İ.'ini yapmaya muvaffak olmuştur. Bugün gemiler, karinalarından dibe doğru ses şeklinde pals (İng. pulse) göndermek ve bu vuruşun yansımasının dipten dönmesine kadarg eçen zamanı ölçmek prensipi ile meydana getirilmiş İ. makineleri ile techiz edilmektedir. Seyir ve sefer için kullanılan İ. cihazlarında derinlik genellikle palsın verilmesi ve dönmesi derinliği gösteren tablo üzerinde ışık şeklinde gözükür ve geminin üzerinde seyrettiği yerin derinliği kolaylıkla görülür.

Harita ölçmelerinde veyâ balık sürülerinin yerlerini bulmakta kullanılan cihazlarda derinlikler özel kâğıtlar üzerine çizilir.

Bugün çeşitli tiplerde İ. makineleri kullanılmak suretiyle dünyanın bütün denizlerinde derinlikler tesbit edilmiştir. Hollanda'nın «Willebord Sneius» gemisi Audio frequency cihaziyle Pasifik'te Filipinler yakınındaki çukuru 5 539 kulaç olarak İ. etmiştir. «Emden» Alman kruvazörü kendi adını alan çukuru aynı yerde 5 586 kulaç olarak tesbit etmiştir. İngilizlerin «Challenge» gemisi Echo headphone cihazıyle Marians çukurunu 5 940 kulaç olarak bulmuştur.

Çeşitli tip yansımalı İ. cihazları ile tesbit edilen dünyanın muhtelif denizlerindeki en büyük derinlikler şöyledir: Pasifik Okyanusu'nda 11 523,5 m, Atlas Okyanusu'nda 9 225 m, Hind Okyanusu'nda 7 454,8 m, Akdeniz'de 4 747 m, Kızıldeniz'de 2 836 m, Karadeniz'de 2 245,4 m, Baltık Denizi'nde 427 m. — Vehbi Ziya Dümer

İSKANDİNAVYA, Kuzey Avrupa'da, Baltık, Norveç ve Barents denizleriyle çevrili olup İsveç, Norveç, Danimarka ve Finlanda'yı kapsayan yarımadaların bütününe verilen ad.

1. **Coğrafya:** bk. DANİMARKA, FİNLANDA, İSVEÇ, NORVEÇ.

İSKANDİNAVYA: Skara'nın genel görünuşü (İsveç)

2. **Târih:** Uzun zaman savaşçı küçük toplumlara bölünmüş durumda yaşayan İ.'lılar Orta Çağ başında üç krallık halinde örgütlenmişlerdir. Bunu ilkin VII. yüzyıl başında İsveç, VIII. yüzyıl sonunda Danimarka, IX. yüzyıl sonunda da Norveç başarmıştır. Fakat nüfusun artması ve tarıma elverişli toprakların yetersizliği bu ülkelerin hükümdarlarını denizaşırı seferler yapmaya yöneltmiş (Viking seferleri) ve böylece IX. yüzyılda Orkad ve Shetland takımadaları İzlanda, X. yüzyılda da Grönlanda kolonileri kurulmuş, sonra Frank imparatorluğunun kıyıları yağma edilmiş, Normandiya Dukalığı kurulmuş, İngiltere istilâ edilmiştir. Yine X. yüzyılda İsveçliler (Vareg'ler) Baltık Denizi doğusunda Bizans'a doğru ticaret yolları açmışlar ve böylece, Rus İmparatorluğunu meydana getirecek olan devletlere siyasî temeller hazırlamışlardır. İ.'ya 830 yılında giren Hıristiyanlık ancak XI. yüzyılda hükümdarların desteği ile tutunup yerleşmiştir. Lund (1103 veyâ 1104) ve Uppsala (1164) başpiskoposluklarının kurulmasından sonra krallar kiliseye dayanmışlar ve savaşlarını onun adına yapmışlardır. İsveç kralı Erik'in pagan Finlandalılara karşı açtığı haçlı seferi (1157), Finlanda'nın baştan başa zaptedilmesiyle sonuçlanmıştır (1323). Kalmar Birleşmesi (1397) ile üç İskandinav ülkesi (İsveç, Norveç ve Danimarka), bu sonuncu krallığın üstünlüğü altında siyasî bir birlik halinde bir araya gelmişlerdir. Fakat Danimarka hükümdarlarının

İSKANDİNAVYA: İsveç'in doğu kıyısında bir balıkçı köyü

İSKANDİNAVYA: Hälsingborg yakınında ekilmiş topraklar ve Öresund'dan bir görünüş (İsveç)

aşırı davranışları 1520'de I. Gustaf Vasa'nın ayaklanmasına ve 1523'te İsveç kralı ilân edilmesine yol açmıştır. Norveç Danimarka ile birleşik kalmaya devam ederken, İsveç iktisadî ve askerî örgütlenmesini tamamlamış ve Baltık Denizi'ne hâkim olma yolunda izlediği hegemonya siyaseti yüzünden komşularıyle bir sıra çatışmalara girmiştir. Otuz Yıl Savaşı'nda Danimarka'dan sonra bu savaşa katılan İsveç, Avrupa'nın büyük devletleri arasına girmiş, fakat İsveç kralı XII. Karl (1697 - 1718) ın giriştiği maceralı teşebbüsler yüzünden Baltık eyaletleri elden çıkmış (Nystad, 1721), Finlanda da Tilsit antlaşması (1807) ile Rusya içinde özerk bir büyük dukalık olmuştur. Öte yandan Danimarka Napoléon'u tutan bir siyaset gütmüş olduğu için Norveç'i kaybetmiş, Norveç de 1814 Kiel antlaşmasıyle ve kişisel bir birleşme ile İsveç tahtına bağlı bir krallık halini almıştır. Bunun üzerine İ. üniversitelerinde, bölgede yaşayan milletlerin birleştirilmesi amacını güden bir İskandinavizm hareketi meydana çıkmış, 1829'da bu hareket yeniden canlanmış (Lund Üniversitesi şenlikleri), kral I. Oskar birleşme düşüncesini benimsemiş görünmüş, Kopenhag Üniversitesi öğrencileri kendilerini ziyarete gelen İsveç üniversitesi öğrencileriyle birlikte, ülkelerini Germen saldırılarına karşı savunacaklarına and içmişler, kral da Danimarka'yı Prusya'ya karşı desteklemeye karar vermiş, fakat kral XV. Karl'ın Kopenhag'da bulunduğu sırada (1863) yaptığı askerî yardım vâdini İsveç hükûmetinin oylamayı reddetmesi üzerine İskandinavizm hareketi bir ara gevşemiş, 1905'te İsveç ile Norveç'in birbirinden ayrılması işi karışık bir hale getirmiştir. 1914 harbinin yaklaşmasıyle İskandinavizm hareketi, tarafsızlık içinde bir birlik şeklinde yeniden canlanmış ve üç devlet savaş süresince bu tarafsızlığı başarmışlardır. Harbin sonunda, o zamana kadar Rusya'ya bağlı olan Finlanda'nın bağımsızlığa kavuşması, aradaki ırk ve dil farklarına rağmen, İskandinav dünyasının kuzey - doğuya doğru genişlemesini sağlamıştır. Bütün gücünü, gitgide sağlamlaşan demokrasiler çerçevesi içinde ekonomik üretimini artırmaya ve hayat seviyesini yükseltmeye hasreden bu dünya, 30 Kasım 1939'da Sovyetler Birliği'nin Finlanda'ya, 9 Nisan 1940'ta da Almanya'nın Danimarka ile Norveç'e saldırmasıyle altüst olmuştur. Savaş ertesinde uluslararası durum İskandinav devletlerinin değişik yollar tutmalarına yol açmış, İsveç Batı ile Doğu arasındaki geleneksel ve yararlı tarafsızlığını sürdürme yolunu tutmuş, Norveç ile Danimarka Kuzey Atlantik Paktı'na katılmışlar, Finlanda ise 1947 Paris barış antlaşmasıyle Sovyetler Birliğine bağlı kalmıştır. Fakat tutulmuş olan bu diplomatik yolların ve hatta güdülen iktisadî politikaların değişik olması, bu ülkelerin birçok noktada ortak değilse bile paralel bir politika gütmelerine engel olmamaktadır. Nitekim İskandinav devletleri (ve İzlanda) Birleşmiş Milletler örgütüne katılmışlar, Marshall Plânını kabul etmişler, Avrupa İktisadî İş Birliği Teşkilâtı'na (Finlanda hariç) ve Avrupa Konseyi'ne (Finlanda hariç) katılmışlardır. Finlanda'nın iktisadî siyasetinin gerekleri ve hatta uluslararası ilişkilerde meydana gelen yumuşama, Sovyetler Birliği'nin de izniyle Finlanda'nın üç komşusuna daha çok yaklaşmasına ve 1959'da bu komşular arasında kurulmuş olan serbest mübadele bölgesine katılmasına (1961) imkân vermiştir.

İç siyaset durumu: II. Dünya Harbi İ. ülkelerinde burjuva partilerini zayıflatarak sosyal - demokrat partilerin güçlenmesine ve 1945'ten beri parlamentolarda sosyal - demokratların, sandalyelerin yarısını (Finlanda hariç) elde

İSKANDİNAVYA: Bergen'in genel görünüşü (Norveç)

İSKANDİNAVYA: Sognefjord vadisi (Norveç)

İSKANDİNAVYA: Molde kasabası ve Romsdalfjell dağları (Norveç)

etmelerine yol açmıştır. Bu başarıyı bu partilerin üretim araçlarını sosyalleştirmekten vazgeçmeleri ve seçimlerde komünist adayların hemen hemen tamamıyle başarısızlığa uğramaları (Finlanda hariç) sağlamıştır. Parlamentolarda böylece büyük bir çoğunluğa dayanan hükûmetler istisnaî bir süreklilikten yararlanmakta (Finlanda hariç, çünkü bu ülkede parlamentonun bileşimi koalisyon hükûmetleri kurulmasını gerekt rmektedir) ve teknik ve ziraî (Danimarka) ve sınaî (İsveç) modernleşmeye ve maddî servetlerin (konut yapımı siyaseti) ve eğitimin (öğrenim imkânlarının artırılması) âdilâne dağıtılması esasına dayanan bir uygarlık geliştirmektedirler.

Kuzey ülkelerinin gerek uluslararası siyasette gerek sosyal ve iç politikada tuttukları bu paralel yollar ve bu ülkelerden her birine fazla ağır gelen yüklerin birlikte taşınması zarureti, 1952'de, her yıl beş devletin parlamentolarınca seçilen delegelerden meydana gelen bir Kuzey Konseyi'nin kurulmasına yol açmıştır. 1953'te çalışmaya başlayan ve her yıl ayrı bir başkentte toplanan bu konsey (Finlanda'nın 1956'da katılması gerekiyordu), uzman komitelerinin yardımıyle birçok anlaşmalar imzalamıştır. Bu gibi anlaşmalarla meselâ beş devletin kanunlarının birleştirilmesi, ortak bir çalışma pazarı kurulması, iktisadî mübadelelerin kolaylaştırılması yollarına gidilmiştir. Bu iş birlikleri hem özel ortaklıklar düzeyinde (İ. Hava Yolları) hem de devletler düzeyinde (İ.'ya giren yabancılar için gümrük formalitelerinin basitleştirilerek bu ülkelerin turizm bakımından bir tek ülke haline getirilmesi) işlemektedir. Böylece yavaş yavaş millî bağımsızlık esasları içinde yeni bir siyasî, iktisadî ve toplumsal birlik yaratılmaktadır.

İSKARPELA (< İta. *scarpello*), marangozların kullandığı demir kaleme verilen ad. İ. tahta saplı çelik bir lâmadan meydana gelir. Keskin tarafının boyu İ.'nın kullanıldığı maksatlara göre değişir. Pürüzsüz kesmek için İ. genel olarak elle itilerek kullanılır. Buna karşılık, keskileri bir tokmakla vurmak gerekir. Bk. KESKİ.

İSKEÇE (Yunanca adı: **Ksanthē**), kuzeydoğu Yunanistan'da, Batı Trakya'da, Gümülcine (Yun. Komotinē) nin 45 km batısında bir şehir.

Nüfûsu 26 377 (1961) dir. Çevresinde tütün yetiştirilir. Özellikle Karşıyaka'da yetiştirilen tütünler nefis kokuludur. Eskiden Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde bulunan bu şehir, Edirne vilâyetinin Gümülcine sancağına bağlı bir kaza (ilçe) idi. Bk. KSANTHĒ.

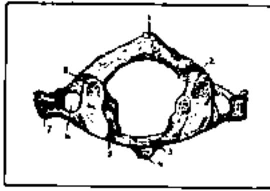
İSKELE (İta. Scala), kıyılarda veyâ limanlarda her çeşit vapur, yelkenli gemi veyâ kayıkların yolcu ve yük alıp vermelerini temin maksadıyle rıhtımlara veyâ kıyılara dikey olarak ağaç, demir veyâ taştan sabit olarak veyâ dubalar halinde yüzer bir şekilde meydana getirilen yapı. İ.'ler üzerinde gemilerin türlü hava şartları altında emniyetle durmalarını sağlamak üzere halatlarını bağlayacak kuvvetli babalar bulunur. İ.'lerin, teknelerin yanaştıkları yerlerinde, çarpmalar veyâ denizlerin tesiriyle dövünmeler dolayısıyle İ.'nin ve gemi bordasının harap olmaması için ağaç kaplamalar, usturmaçalar ve gelgit olan yerlerde veyâ anî fırtına çıkan yerlerde geminin İ.'ye yüklenmesinin önüne geçmek üzere İ. yakınına dibe çakılan birkaç uzun ağaç direkten meydana getirilen dolfin emniyet yastıkları bulunur. İ.'lerin ucunda geceleri şehrin ışıkları arasında İ. yerinin uzaktan görülmesi için kırmızı bir fener yakılır. Yolcu alıp verişlerde kazaen denize düşenlere atılmak üzere bir cankurtaran simidi, sisli havalarda yanaşacak vapurlara İ. yerini belli etmek üzere çalınmak maksadı ile kampana bulundurulur. Büyük vapurların yanaştıkları İ.'lerde hariçten telefon almaları için bağlantı kutuları ve su almaları için de vana ve hortum tertibatı vardır. Büyük limanlarda çeşitli tip gemilerin yanaşmaları için çok sayıda İ. bulunur ve bunlar numara ile birbirlerinden ayırt edilir. Tersanelerde ve deniz üslerinde de çeşitli maksatlara göre kullanılan İ.'ler vardır. Akar yakıt, onarım, cephane İ.'leri gibi.

İ. veyâ rıhtımlara yanaşmış gemilerin yolcularını veyâ mürettebatını karaya çıkarmak üzere İ. veya rıhtıma verdikleri tahtalara da İ. denir. Büyük yolcu gemilerine veyâ transatlantiklere rıhtımlardan verilen merdivenlere de İ. adı verilir. Demir üzerinde bulunan gemilerden küçük vasıtalara yolcu indirmek için veyâ kıyıya yanaşmış gemilerden aynı maksatla bordalardan indirilen merdivenlere de İ. denilmektedir. Birçok güverteye malik gemilerde bir güverteden diğerine veyâ köprü üstüne çıkmayı sağlayan dar merdivenlere de İ. adı verilmektedir. Harp gemilerinin bordalarında demir çubuklardan yapılmış basamaklara harp İ.'si denir. Yolcu gemilerinin muntazaman sefer yaptıkları ve uğradıkları limanlara da İ. denilmektedir. Gemilerin inşa, onarım veyâ havuzlanmalarında işçilerin gemi karina veyâ bordalarında pervane veya dümenlerinde onarım veyâ boya işleri yapabilmeleri için ağaç veyâ demirden geçici olarak kurulan yapılara da İ. adı verilmektedir. Bir geminin içinde yüzü puruva (baş taraf) ya doğru çevrilen bir kimsenin gemi orta hattının sol tarafında kalan kısım geminin İ. tarafıdır. Bu tarafta bulunan cihaz ve donanım o tarafın adı ile söylenir. İ. borda feneri, İ. yan mataforası, İ. deniz filikası, İ. ana makine gibi. Geminin gidiş istikametinden sola dönmesi için dümene verilen kumandalar da İ. 15 derece, İ. alabanda gibi İ. kelimesi ile birlikte söylenir. Harp gemilerinde geminin sol tarafında bulunan toplar ve diğer silâhlar da İ. orta batarya, İ. yedi buçukluklar, İ. torpido kovanları gibi adlandırılırlar.

İSKELET (Fr. Squelette < Yun. *skeletos*): Canlıların, vücut yapısının esasını teşkil eden, organlar için destek görevini yapan bir İ.'i vardır. Fakat İ.'in yapısı canlılarda farklılık gösterir. Aşağı sınıf hayvanlarda İ. bağ dokusu karakterindedir. Buna karşılık hayvanların sınıfı yükseldikçe kıkırdak dokusundan, yüksek omurgalılarda ise kemik dokusundan yapıldığı görülür.

İnsan İ.'i, anne karnında geçen 280 günlük süre içinde gelişirken, bu üç evreyi de geçirir. Yeni doğan bir

yavruda hem kıkırdak hem de kemik dokusu görülür. Olgunluk çağına yaklaştıkça kemik dokusunun genişlediği, kıkırdak dokusunun gerilediği görulür. Vücutta bulunan bütün kemiklerin tam teşekkülü 20 - 25 yaşları arasında meydana gelir.

Şekil 1: Atlas (Birinci boyun omuru)
1. Arka tüberkül; 2. Beyin damarlarından birinin geçtiği oluk; 3. İkinci boyun omuru dişi ile eklem yapan yüz; 4. Ön tüberkül; 5. Yan parça; 6. Transvers delik; 7. Transvers çıkıntı; 8. Art kafa kemiği ile eklem yapan yüz

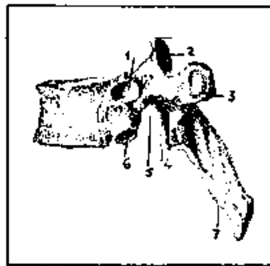
Olgun insanda İ. 206 kemikten meydana gelmiştir. Bu 206 kemik birbirleri ile çeşitli eklemler yaparak, canlı vücudunda görülen İ.'in şeklini verirler. Aynı zamanda çeşitli vücut parçalarımızı harekete getirirken kaldıraç görevini de yaparlar. Kafatası ve göğüs kafesini teşkil ederek, buradaki organların dışarıdan gelebilecek etkilere karşı korunmasını da sağlarlar.

İ.'in esas parçasını omurga (Columna vertebralis) meydana getirir. Omurga üst üste sıralanmış 33 - 34 omur'dan ibarettir. Ayrıca omur'ların arasını dolduran ve onlara yastık görevini yapan omur disk'leri (Discus intervertebralis) bulunur. Hareket esnasında etkilerin naklinde bu disklerin çok önemli rolü vardır.

Omurgayı yapan 33 - 34 omurdan 24 tanesi eklemler aracılığı ile birbirine bağlanmıştır. Geriye kalan 9 - 10 omurdan 5'i birleşerek, tek bir kemik meydana getirir. Son 4 - 5 omur ise ayrı bir kemik olarak bulunur.

Omurga düz bir sütun biçiminde yapılmamıştır. Tersine yer yer eğrilikler görülür. Bu eğriliklerinden dolayı erişkin insanda omurga bir S harfini andırır. Bu eğriliklerden boyun ve bel parçasındakiler öne doğru, göğüs ve sağrı bölgesindekiler ise arkaya doğru konvekstir. Bu durum insanın iki ayak üstünde durmasından dolayıdır. Çünkü ayakta duran insanda baş ve gövde ağırlığı omurgalar üzerine düşer, bu durumda dengenin sağlanması bu eğrilikler sayesinde olur.

Omur (Vertebra): Genel olarak omurların bir cismi, bir de kavsi vardır. Cisim (Corpus vertebrae) önde, kavis (Arcus vertebrae) arkada bulunur. Kavsin cisimle birleşmesi sonucu arada bir delik meydana gelir. Omurların üst üste dizilmesi sonucu bu delikler bir kanal meydana getirirler. Omurga kanalı (Canalis vertebralis) denilen ve omurganın eğriliğine uyan bu kanalda omurilik ve vücuda dağılan sinirlerin kökleri bulunur.

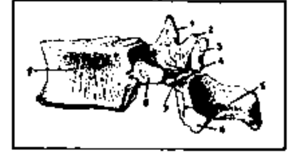
Şekil 2: Göğüs omuru
1. Kaburga başı ile eklem yapan yüz; 2. Üst eklem çıkıntısı; 3. Yan çıkıntı; 4. Alt eklem çıkıntısı; 5. Omur çentiği; 6. Kaburga başı ile eklem yapacak yüz; 7. Dikensi çıkıntı

Genel olarak bir silindire benzeyen cisimlerin üst ve alt yüzlerine omur diskleri yapışmıştır. Vücut ağırlığının naklinde esas yükü taşıyan cisimlerdir. Bunun için de cisimlerin sünger dokusu şeklindeki yapıları bu görevi yapabilmelerine imkân sağlar.

Kavis'ler çeşitli uzantılar ihtiva eder. Bu uzantılardan biri arkaya, ikisi yanlara, ikisi yukarıya ve ikisi aşağıya doğrudur. Bu uzantılar omurlararası eklemlerin, omurlarla kaburgalararası eklemlerin teşekkülünde görevlidir. Ayrıca, kavislerin cisimle birleştikleri kısımlarda, üstte ve altta olmak üzere çentikler bulunur. Bu çentikler omurgada birer delik meydana getirirler. Omurganın yan taraflarına bakıldığı zaman görülen bu deliklerden vücuda dağılan sinirler çıkar.

Bu genel yapıyı gösteren omurlar, boyun, göğüs, bel, sağrı ve kuyruk sokumu bölgelerine göre gruplara ayrılır. Boyun omurları (Vertebrae cervicalis) yedi tanedir. Bunlardan yalnız birincisi şekil bakımından diğerlerine benzemez. Buna Atlas adı verilir. Boyun omurlarının ikincisi (Axis) genel yapıya uygundur. Yalnız cisminin üst yüzünde yukarıya doğru bir uzantı ihtiva eder. Bu uzantı Atlas'la eklem yaparak başın dönme hareketlerinde görevlidir.

Diğer boyun omurları tamamıyle birbirine benzer. Kavis'ten arkaya doğru uzanan çıkıntı hepsinde iki uçla sonlanır, yalnız yedincide uç tektir. Boyun omurlarının bir başka özelliği de, cisimlerinin yan tarafında mevcut olan birer deliktir. Bu deliklerin meydana getirdiği kanaldan beyne giden bir atar damar geçer.

Şekil 3: On ikinci göğüs omuru
1. Üst eklem çıkıntısı; 2 - 4 - 7. Yan çıkıntı; 5. Dikensi çıkıntı; 6. Alt eklem çıkıntısı; 8. Kaburga başı ile eklem yapan yüz; 9. Omur cismi

Göğüs omurları daha kalın bir cisim ihtiva eder. Bu cisimlerde kavsin başladığı yere yakın, ikisi üstte, ikisi altta olmak üzere dört adet yarım eklem yüzleri vardır. Bu yüzler omurgada omurların üst üste gelmesi ile birer bütün eklem yüzü şekline döner ve buraya kaburgaların baş kısımları gelerek eklem yapar. Dikensi uzantıları arkaya ve aşağıya doğru eğiktir. Kavis ile cisim arasında bulunan delik üçgene benzer ve dardır. İnsanda on iki göğüs omuru bulunur.

Bel omurları beş tanedir. Cisimleri kalındır ve fasulyeye benzer. Dikensi uzantı kalın ve kısa, aynı zamanda dik olarak uzanır.

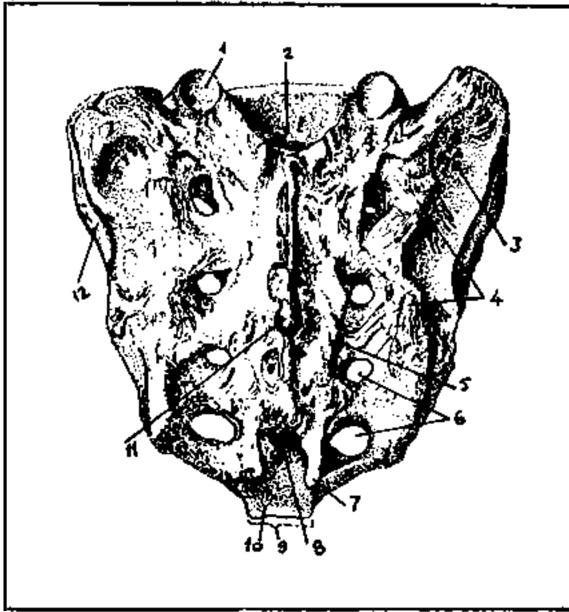
Sağrı omurları beş tane olup, hepsi birleşerek tepesi aşağıda tabanı yukarıda üçgene benzer bir kemik meydana getirmişlerdir.

Kuyruk sokumu omurları da tek bir kemik şeklinde birleşmiş 4 - 5 omurdan meydana gelmiştir.

Göğüs kafesi: 24 kaburga, 12 omur ve göğüs kemiğinin birbirleri ile kısmen oynar ve kısmen oynamaz eklemler aracılığı ile birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu kadar çok kemik ve eklemden meydana gelmesi ve kaburgaların kıkırdak aracılığı ile göğüs kemiğine tutunması, göğüs kafesinin hacminin kolayca değişmesine imkân vermekte ve esneklik sağlamaktadır. Bu özellikleri dolayısıyla solunumda az kas çalıştırmak ve enerji tasarruf etmek imkânı doğmaktadır.

Göğüs kemiği: bk. GÖĞÜS.

Kaburgalar: İnsanda 12 çift kaburga vardır. Bu kaburgaların 7'si göğüs kemiği ile birleşir. Geriye kalan beş tanesinin üçü ortak bir kıkırdak parça ile göğüs kemiğine bağlanır. Son ikisi kaslar arasında serbest olarak sonlanır.

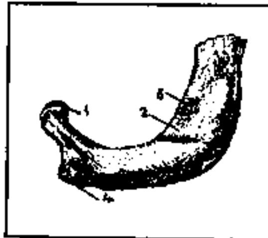

Şekil 4: Kuyruk sokumu kemiği (Os sacrum)
1. Üst eklem çıkıntısı; 2. Omur kanalı; 3. Sakral çıkıntı; 4. Dış ibik; 5. Orta ibik; 6. Arka sakral delikler; 7. Sakral boynuz 8. Omur kanalı alt açıklığı; 9. Alt eklem yüzü; 10. Omur tepesi; 11. Dikensi çıkıntıların yaptığı ibik; 12. Eklem yüzü

Biçim bakımından kaburgalar bir yay meydana getirir. Yayın uçlarından biri kaburga başı (Caput costae) nı yapar. Bu uç bir eklem yüzü ile omurlara tutunmuştur. Bundan sonra boyun kısmı gelir. Boyun kısmının bittiği yerde bir çıkıntı bulunur. Bu çıkıntı omurların yan uzantıları ile birleşir. Son parçası kaburga cismidir ve bir kavis yaparak öne ve içe döner. Önde bir kıkırdak aracılığı ile göğüs kemiğine tutunur.

Alt taraflar: Kalça, uyluk, bacak ve ayaklar alt tarafları meydana getirirler. Toplam 64 kemikten teşekkül eder.

Kalça kemiği: Üç ayrı parçanın birleşmesinden meydana gelmiş bir kemiktir. İnsan vücudunda iki kalça kemiği önde kendi aralarında, arkada sağrı ve kuyruk sokumu omurları ile birleşerek kalça İ.'ini teşkil ederler. Kalça kemiklerinin dış kısmında bulunan birer çukura her iki taraftaki uyluk kemiklerinin başı yerleşir ve kalça eklemini yaparlar. Bu eklem yardımı ile alt taraflar vücuda bağlanmış olur. Uyluk kemiği, bacak kemikleri olan kaval ve kamış kemikleri uzun kemiklerdir. Ayak İ.'i kısa ve ince kemiklerden yapılmıştır. Bunların sayıları da çoktur. Bu çok sayıdaki kemik de pek çok eklemle birbirlerine bağlanmıştır. Bu kemikler bir yandan vücut ağırlığının, bir yandan çeşitli yönlerden gelen kuvvetli kasların etkisi altındadır. Bu etkilere karşı koyabilmek için kemiklerin yapısı sağlam ve dayanıklıdır.

Şekil 5: Birinci kaburga
1. Kaburga başı; 2. Damarın geçtiği oluk; 3. Ön skalen kasın tutunduğu kabartı; 4. Kaburga tümseği

Vücut ağırlığı omurga ile kalça İ.'inde bulunan kalça kemiğine nakledilir. Oradan uyluk kemiğine geçer.

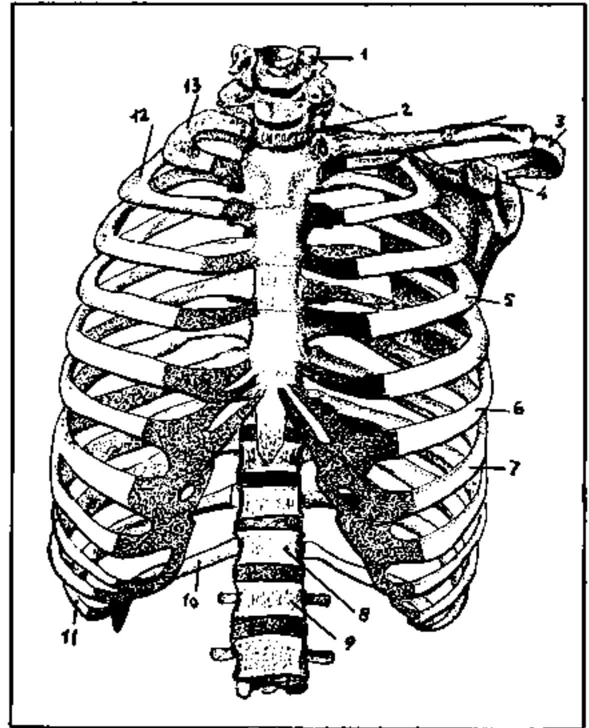
Uyluk kemiği (Femur): Bu kemik bir baş, bir boyun ve bir cisimden teşekkül eder. İnsan vücudunun en uzun ve en sağlam kemiğidir. Kalça ekleminin yardımı ile 12 kg ağırlığa karşı koyabilir. Vücut ağırlığı bu kemik aracılığı ile bacak kemiklerinden kaval kemiğine nakledilir.

Diz kapağı kemiği: Diz ekleminin ön tarafında ve uyluk kemiği ile kaval kemiklerinin arasında ve uyluk dört başlı kasının kirişi tarafından tutulmuş olan serbest bir kemiktir. Tepesi aşağıda, tabanı yukarıda bir üçgene benzer ve bacağın hareketleri esnasında uyluğun dört başlı kasının kuvvetinin etkisini artırır. Ayrıca diz eklemine dışarıdan gelecek mekanik etkilerden de eklemi korur.

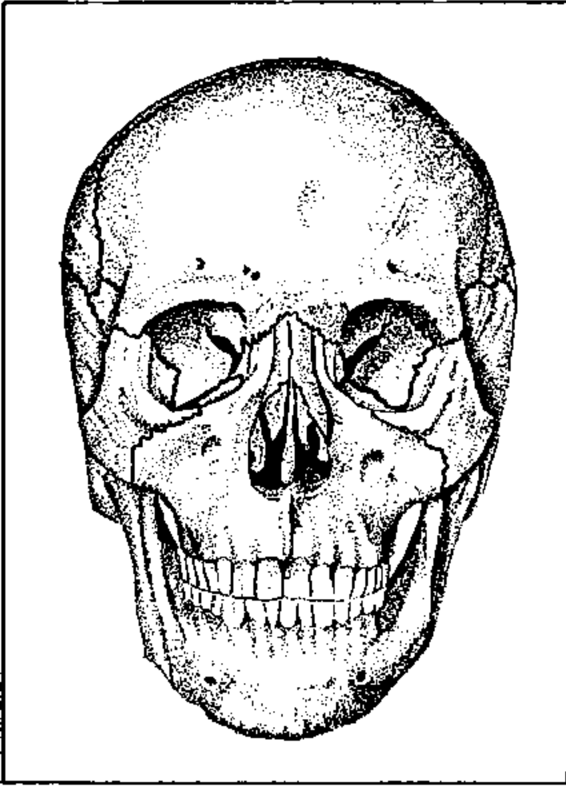
Bacak kemikleri: Bacakta biri kalın, diğeri ince olmak üzere iki uzun kemik bulunur. Kalın olanı kaval kemiği (Tibia) diz ekleminin yapısına katılır ve vücut ağırlığını ayaklara nakleder. İnce olanı ise kamış kemiği (Fibula) adını alır. Bu kemiğe birtakım bacak kasları tutunur. Ayrıca, her iki kemik ayak bileği ekleminin çatalını yaparlar. Bu çatalın içine ayak İ.'inin kemiklerinden aşık kemiği (Talus) yerleşir.

Ayak iskeleti: 52 adet çeşitli büyüklükteki kemiklerin birleşmesinden meydana gelmiştir. Vücut ağırlığını taşımak ve çevrede yer değiştirmek bu kısmın görevlerindendir. Bu sebeple, ayağın biçim ve durumu, yapısındaki kemik, kas ve bağların özellikleri bu görevlere göre ayarlanmıştır.

Ayak İ.'inin bacak kemiklerine nazaran dikey durum-

Şekil 6: Göğüs kafesi
1. Altıncı boyun omuru; 2. Birinci göğüs omuru; 3. Kürek kemiği çıkıntısı; 4. Kürek kemiği gaga çıkıntısı; 5. Dördüncü kaburga; 6. Altıncı kaburga; 7. Yedinci kaburga; 8. On ikinci omur; 9. Birinci bel omuru; 10. On ikinci kaburga; 11. On birinci omur; 12. İkinci kaburga; 13. Birinci kaburga

Şekil 7: Kafa iskeletinin önden görünüşü

da olması ve kemiklerin birbirine bağlanma şekilleri sonucu tabanda bir kubbenin teşekkülü sayesinde, ayak üzerine düşen ağırlığın geniş bir yüzeye dağılması sağlanmış olur. Ayağın bir kısım kemikleri bacağı ayak İ.'ine bağlayan eklemin önünde, çok az bir kısmı ise arkasında bulunur. Bu suretle biri daha kısa olmak üzere iki kollu bir kaldıraç halini alan ayak İ.'i, zıt yönlü çeşitli hareketleri kolayca yapabilir.

Ayak İ.'i, ayak bileği, ayak tarağı ve parmak kemikleri olmak üzere üç grupta toplanan, değişik biçim ve büyüklükteki kemiklerden teşekkül eder.

Ayak bileğini yapan yedi kemik, aşık kemiği, topuk kemiği, zar kemik, ayak kayık kemiği ve üç adet konik kemiklerdir. Ayak tarağı beş adet ayak tarağı kemiğinden meydana gelmiştir. Parmak kemikleri, ayak başparmağında iki, diğer parmaklarda üçer tanedir.

Üst taraf kemikleri: Üst taraf kemikleri insanlarda yakalama ve tutma hareketleri ve bu hareketlerle ilgili olayları yapma görevini yüklenmişlerdir. Bu sebeple, omurgalı hayvanlardan farklı bir durumları vardır.

Üst taraflar iki kemik aracılığı ile gövdeye bağlanmıştır. Bu kemiklerden biri ön tarafta ve göğüs kafesinin üstünde bulunan köprücük kemiğidir. Diğeri göğüs kafesinin arka tarafında olup, kas ve zarlarla ona tutunmuştur. Bu kemiğe kürek kemiği adı verilir.

Kürek kemiğine küre biçiminde bir eklem yüzü ile temas eden ve omuz eklemini yapan kol kemiği (Humerus), uzun ve tek bir kemiktir. Uyluk kemiğinden daha kısa ve ona nazaran daha az kuvvette olmasına rağmen, yine de vücudun en kuvvetli kemiklerindendir. Bu kemiğin alt ucu dirsek eklemini yapar, geniş ve yassıdır. Cismi de uçların şekillerine uygun olarak yukarıda yuvarlak, aşağıda yassıdır.

Ön kolda birbirlerine aralarında gerilmiş bir zar aracılığı ile tutunmuş uzun iki kemik vardır. Vücut ağırlığı kollarımız üzerine yüklenecek olursa, ağırlığın ellere naklinde bu iki kemik önemli rol oynar. Ağırlık kol kemiğinden ön kolda iç tarafta bulunan dirsek kemiği (Ulna) ne geçer. Bu kemiğin üst ucu kalındır ve biri arkada yukarıya doğru, diğeri öne doğru uzanan iki çıkıntı arasındaki eklem yüzeyine kol kemiği oturmuştur. Fakat alt ucuna yaklaştıkça kemiğin cismi incelir ve küçük bir küre biçimindeki uçla sonlanır. Bu sebeple, ağırlık bu kemikten ele nakledilemez. Aradaki zar vasıtası ile ön kol kemiği (Radius) ne geçer. Ön kol kemiği dirsek kemiğinin dış tarafında bulunur ve onun tersine olarak, üst ucu daha küçük ve daire biçimindedir. Alt ucu kalındır ve el bileği eklemini yapan birinci sıra kemiklerle eklem yapar.

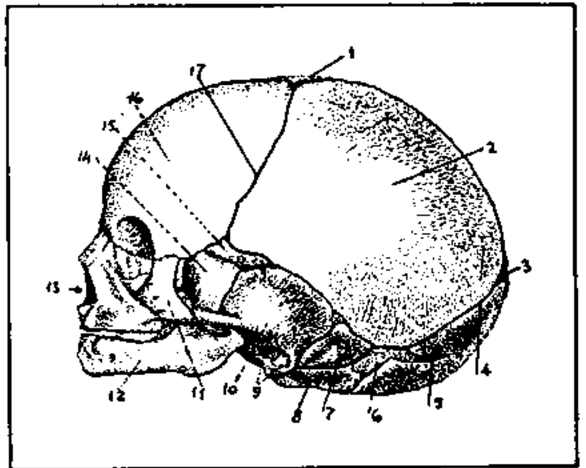
El iskeleti: El bileği, el tarağı ve parmakları yapan 27 kemikten meydana gelmiştir. Ancak yakalamak ve tutmak başlıca görevleri olduğu ve nadiren vücut ağırlığının naklinde kullanıldığı için bu kemikler, ayak İ.'ini yapan benzer kemiklere nazaran daha küçük ve incedir. El bileğinin birinci sırasını teşkil eden dört kemik şunlardır: Kayıksı kemik (Os scaphoideum); ay kemik (Os lunatum); piramit (konik) kemik (Os triquetrum); bezelye kemik (Os psiforme).

İkinci sırada trapez ve trapezoid kemikler (Os trapezium ve Os trapezoideum), başlı kemik (Os capitatum), çengelli kemik (Os hamatum) bulunur.

Baş iskeleti: Yedisi kafatasında, on altısı yüz İ.'inde olmak üzere yirmi üç kemikten yapılmıştır. Bu kadar kemikten yalnız biri (alt çene kemiği) hareketli olup, diğerleri birbirleri ile sıkı münasebetli ve dikiş tarzında sabit eklemlerle tutunmuşlardır. Bu kemikler arasında hacmi değişmeyen birtakım boşluklar meydana gelmiştir.

Bu suretle insan için çok önemli olan bir organ (beyin) bu boşlukların en büyüğü içinde oturur.

Kafatası iskeleti: Art kafa kemiği, temel kemiği, alın kemiği, duvar kemikleri ve şakak kemiklerinden meydana gelir. Bu son ikisi çift olup, ötekiler tektir.

Şekil 8: Yeni doğmuş bir çocuğun kafa iskeleti
1. Ön bıngıldak; 2. Duvar kemiği; 3. Arka bıngıldak; 4. Lambdoid dikiş; 5. ve 6. Arka yan bıngıldak; 7 - 10. Şakak kemiği; 8. Art kafa kemiği dış parçası; 9. Dış kulak yolu deliği; 11. Elmacık kemiği; 12. Alt çene kemiği; 13. Burun deliği; 14. Temel kemik; 15. Ön yan bıngıldak; 16. Alın kemiği; 17. Alın kemiği ile duvar kemiği arası dikiş

Art kafa kemiği (Os occipitale): Kafatasının arka ve ara alt kısımlarında bulunur. Beyin yarım kürelerinin arka parçaları ve beyincik bu kemik üzerine oturmuştur.

Alt tarafta ihtiva ettiği büyük delik (Foramen occipitale magnum = artkafa büyük deliği), omurga kanalı ile kafatası boşluğunu birbirine bağlar. Kemik kuvvetli bir yapıya sahiptir ve atlas adı verilen birinci boyun omuru üzerine oturur.

Temel kemik (Os sphenoidale): Bu kemik kafatası kaidesinde bulunur. Önemli damar ve sinirler için geçtiği delikleri ihtiva eder. Orada kutu biçiminde ve içi boş bir cisim vardır.

Bu cisme iki yanda iki kanat bağlanmıştır. İki kanat arasındaki bir yarık ve küçük kanadın cisme tutunduğu yerdeki bir kanal göz boşluğunu kafatası boşluğuna bağlar. Ayrıca, mevcut çeşitli kanal ve deliklerden geçen damar ve sinirler kafatası boşluğuyle yüzde bulunan oluşumlar arasında ilgi temin eder.

Bu kemik yüz İ.'inde mevcut bâzı boşlukların (göz boşluğu, burun boşluğu v.b.) teşekkülünde görevlidir.

Duvar kemiği (Os parietale): Kafatasının kubbesini yapan iki kemiktir. Yassı bir kemiktir. Önde alın kemiği, arkada art kafa ve yanlarda şakak kemikleri ile eklem yapmıştır.

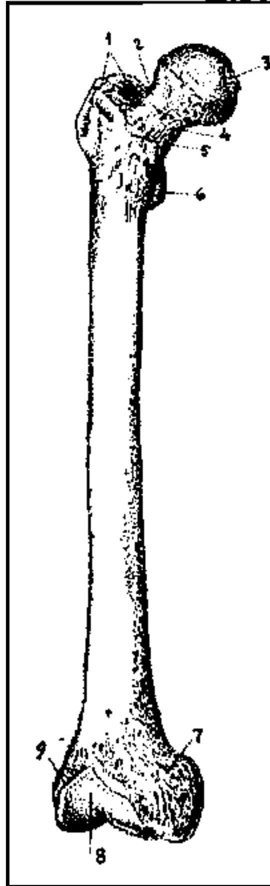
Şakak kemiği (Os temporale): İki yanlarda bulunur. İşitme ve denge organı olan kulağın büyük bir kısmını ihtiva eder. Üç parçadan yapılmıştır. Alt çene kemiği bu kemikle eklem teşkil eder. Ayrıca duvar kemiği, temel kemik, art kafa kemıği ile de eklem yapar.

Alın kemiği (Os frontale): Biri göz çukurunu kafatası boşluğundan yapan, diğeri kafatası boşluğunu önden tamamlayan iki parçadan teşekkül etmiştir.

Duvar kemikleri, temel kemik ve elmacık kemiği ile eklem yapar.

Yüz kemikleri: 16 kemikten meydana gelmiştir. Yeni doğan bir çocukta kafa İ.'i son gelişme noktasına ulaşmış durumdadır ve daha fazla büyümesi söz konusu olamaz. Fakat yüz İ.'i doğumdan sonra gelişme gösteren kısımdır. Bu sebeple, yeni doğanlarda çok küçük olan bu İ. sonradan aşağıya ve yanlara doğru gelişir.

Yüz kemikleri: Alt çene kemiği, üst çene ve elmacık kemikleri, kalbursu kemik, damak kemikleri, burun ke-

Şekil 9: Uyluk kemiği
1. Büyük çıkıntı; 2. Uyluk kemiği boynu; 3. Kemik başı çukurcuğu; 4. Uyluk kemiği boynu; 5. Çıkıntılar arası çizgi; 6. Küçük çıkıntı; 7. İç epikondil; 8. Alt eklem yüzü; 9. Dış epikondil

Şekil 10: Ayak iskeleti
I. Ayak bileği kemikleri; II. Ayak tarağı kemikleri III. Ayak parmak kemikleri
1. Sinus tarsi (Aşık kemiği ile topuk kemiği arasındaki geçit); 2. Ayak kayık kemiği; 3 - 4. İkinci ve üçüncü konik kemikler; 5. Beşinci ayak tarağı kemiğinin başı; 6. Beşinci ayak tarağı kemiği çıkıntısı; 7. Zar kemik; 8 - 10. Topuk kemiği; 9. Topuk kemiği çıkıntısı; 11. Aşık kemiği

mikleri, saban kemiği, göz yaşı kemikleri, alt konka kemiklerinden meydana gelmiştir.

Bu kemiklerin bir kısmı çift, bir kısmı tektir.

Çift olan kemikler: Üst çene kemiğı (Maxilla), elmacık kemiği (Os zygomaticum), damak kemiği (Os palatinum), burun kemiği (Os nasale), göz yaşı kemiği (Os lacrimale), alt konka kemiği (Concha nasalis inferior).

Tek olan kemikler: Alt çene kemiği (Mandibula), kalbursu kemik (Os ethmoidale), saban kemiği (Vomer), U kemiği (Os hyoideum).

Bu kemikler burun boşluğu, göz boşluğu ve ağız boşluğunun bir kısmını sınırlarlar. Resim için bk. ANATOMİ. — Turgut Vardar

İSKENDER, III. Büyük (Yunanca adı: **Aleksandros**; Aleksandros'un Latince şekli Alexander, Arapçaya aleskander şeklinde girmiş ve sonra *al* hecesi harf - i tarif sanılarak çoğu zaman atılmıştır. Bugünkü Arapçada İskandar ve Aliskandar biçimleri kullanılır; M. Ö. 356 - 323), Makedonya kralı, II. Philippos (b. bk.) ile Olympias'ın oğlu, Makedonya kralı (336 - 323). Zekâsı ve hayatiyeti çok büyüktü. M. Ö. 343'te Aristo İ.'in öğretmeni olmuş ve geniş fennî, coğrafî ve tarihî bilgisinin bir kısmını öğrencisine aşılamış, fakat siyasî fikirlerini kabul ettirememiştir. Trakyalılara ve İllyrialılara karşı yapılan savaşlarda askerlik sanatını öğrenmiş ve 336'da tahta çıkmıştır. 335' te Korinthos ligi toplantısında İ.'e Yunanlıların lideri unvanı verilmiştir. Makedonya'nın kuzeyindeki yerlilere karşı bir sefer yapmış, daha sonra Yunanlıların bir ayaklanmasını bastırdıktan sonra Thebai şehrini yer ile bir etmiş, fakat Atinalıları affetmiştir. Böylece Yunanistan'ı sıkıca eline aldıktan sonra, Asya'ya, yâni İranlılara karşı babasının da hayal ettiği sefere girişmiştir. Makedonya'yı Antipatros'a emanet edip 37 000 askeri ve Sparta'dan gayrı bütün Yunan şehir - devletlerinden kontenjanlarla Çanakkale'yi aşmıştır (ilkbahar 334). Aynı yılın Haziran'ında Granikos ırmağı kenarında İranlıları bozguna uğratmış, onlara bağlı Yunan şehir - devletlerini serbest kılmış, kışı Karia'da geçirmiş ve Gordion'daki efsanevî düğümü kestikten sonra kendisine Asya'ya hâkim gözü ile bakmıştır. Ankara'dan geçerek yine güneye doğru ilerleyen İ., İssos'ta III. Darayavahuş'u tekrar yenmiş, Suriye yolu boyunca Mısır'a doğru ilerlemiş ve 332 yılını Tyr ve Gaza kuşatmasına hasretmiştir. Kudüs'ü zaptederek Mısır'a geçmiş, Ammon vahasına kadar ilerlemiş, oradaki Zeus tapınağında kendisini tanrı ilân ettirmiş ve

İSKENDER: İ. Lahdinin ön yüzünde bir kabartma

İskenderiye'yi kurduktan sonra İran'ın merkezine yönelmiştir. Gaugameles ovasında Darayavahuş'un sonuncu ordusuyle karşılaşarak Arbeles'te yaptığı süvari hücumu sonunda İranlıları direnmeden vazgeçirmiştir. İ. Persepolis'e girmiş ve aynı zamanda Babil, Susa ve Ekbatana (Hemedan) yı işgal ettirmiştir. Darayavahuş kaçmış ve Temmuz 330'da kendi adamları tarafından katledilmiştir. İ., ordusuna İranlılardan ve başka milletlerden asker alarak İran'ın doğu topraklarını fethe başlamıştır. Aynı zamanda İran'ın örf ve âdetlerini kabul ederek kendisine bir İran kralı süsünü vermeğe gayret etmiş ve önünde secde etmeyi reddeden generalleri (Kallisthenos ve Philotas) öldürtmüştür. Doğuya doğru ilerlemesine devam ederek stratejik noktalarda birtakım şehirler kurmuş, ayaklanmaları bastırmıştır. Fakat İndus vadisine girip Bias ırmağına kadar ilerleyince, askerleri daha ileri gitmek istemeyerek onu geri dönmeğe zorlamışlardır.

İ., müttefiki Taksiles ile 326 yılında mağlûp etmiş olduğu düşmanı Poros arasında aracılık yapıp aralarında barışı sağlamış, sonra yeni yeni sömürgeler kurmuş, amirali Nearkhos'u Hind Okyanusu kıyısını keşfe memur ettikten sonra Babil'e dönmüştür. Darayavahuş'un kızı Statera ile evlenmiş ve generallerini de İranlı kadınlarla evlenmeğe teşvik etmiştir. Arabistan'ı almayı ve bir donanma yaptırmayı tasarlarken 13 Haziran 323'te ölmüştür.

33 yaşında olduğu hâlde Makedonya'dan Hind sınırına kadar bütün doğuya hâkim idi. Fethetmekle yetinmeyen İ., ele geçirdiği toprakları yeniden düzenlemeğe ve yeni tebaalarının kalbini kazanmağa çalışmıştır. İdeali Yunan kültürüne dayanan bir genel imparatorluk ve medeniyet kurmaktı. Ticareti teşvik etmiş, para istikrarı politikası gütmüş ve dinleri birbirine yaklaştırmağa çalışmıştır.

İSKENDER BEY (1404? - 1468), Arnavut beyi. Arnavutluk'ta büyük bir bey âilesi olarak sayılan Castriota'lardandır. Babası İvan (veyâ Yuvan) Castriota'dır. İ. B.'in Hıristiyan adı Gjergj idi. Osmanlılar Ergiri Kasrı sancağının kuzeyindeki yerlere onun adını (Yuvan İli) vermişlerdir.

İ. B. çocukluğunda bir süre Osmanlı sarayında rehine olarak bulunmuştur. Türk sarayında bir iç oğlanı terbiyesi almış ve adı da İskender olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Haçlılar tarafından tehdit edilmekte olduğu ve Türklerin Rumeli'den çıkarılacakları inancının kuvvetli bulunduğu sıralarda İ. B., babasının beyliğini geri almak emeli ile kaçıp memleketine gitmiş ve ölünceye kadar devleti uğraştırmıştır.

İ. B., İstanbul'dan kaçıp memleketine gelince önce birtakım kaleleri eline geçirmiş ve sonra öteki Arnavut başları ile anlaşmıştır. Yeniden Hıristiyanlığa da dönmüştür. Sultan II. Murad, bu âsî Arnavudun üzerine Evrenosoğlu İsâ Bey'i göndermiş, fakat bir sonuç alınamamıştır. Varna zaferinden sonra Firuz Bey kumandasında gönderilen ordu da başarı elde edememiştir (1445). Nihayet II. Murad, ordusunun başında Arnavutluk üzerine yürümüş, kuşatılan Kocacık hisarı fethedilmiştir. Fakat Haçlılara karşı II. Kosova savaşını yapmak mecburiyetinin doğması, Arnavutluk işinin geri kalmasına sebep olmuştur. 1450 yazında Sultan Murad, yeniden âsî Arnavudun üzerine yürümüştür. Fakat Papa'nın ve Napoli kralının İ. B.'yi tutmaları işini güçleştirmiştir.

İ. B. gailesi, Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatı zamanında da devam etmiştir. Fâtih, büyük dâvâlar ardında olduğundan, İ. B. bundan yararlanmakta idi. Ancak, kendisini himaye eden Napoli kralının ölümü üzerine, İ. B. bir ara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Fakat Venedik, Macaristan ile kurduğu ittifaka İ. B.'i sokmayı da başarınca, yeniden çarpışmalar başlamıştır. Fâtih bu işi kökünden söküp atmak niyeti ile büyük bir ordunun başında hareket edince İ. B., Arnavutluğun en sarp yerindeki bir kaleye çekilmiştir. Padişah bu kaleyi almanın güç olduğunu görerek, kuşatma işini Balaban Paşa'ya bırakmış ve âsî Arnavutları baskı altında bırakmak düşüncesi ile de meşhur Elbasan kalesini yaptırmıştır. Ancak, Arnavutların bir baskın sonunda bu kaleyi ele geçirmeleri üzerine Fâtih, 1467'de büyük bir ordu ile yeniden Arnavutluğa girmiş, birçok yerleri ele geçirmiştir. O yılın kışında hastalanan İ. B. ölünce devlet bu gaileden kurtulmuştur.

İSKENDER BEY (asıl soy adı: **Illinsky**; Bender 1814 - İstanbul 1864), Türk hizmetinde çalışmış Tatar asıllı Polonya'lı general. Polonya'da büyük bir toprak sahibi olan babası Kont Illinsky'nin 1831 Polonya ihtilâlinin bastırılmasından sonra topraklarını kaybetmesi üzerine İspanya, Portekiz, İran ve Cezayir'de ordu hizmetine girmiş, 1848 - 1849'da Macar hürriyet savaşına katılmış ve bundan sonra Türk devletinin hizmetine girmiştir. Bosna ve Karadağ savaşlarına katılmış, özellikle Kırım Harbi'nde yararlık göstermiştir. Evpatoriya'da yaralanan İ. B., hayatının sonuna kadar Türk hizmetinde kalmıştır.

İSKENDER BEY, Münşî (1560 - 1633), Azerbaycan Türkmenlerinden. İran'da hüküm süren Safevîler zamanında dünyaya gelmiş ve Şah Tahmasb, Şah II. İsmâil, Şah Hudabende, Şah I. Abbas devirlerini gördükten sonra Şah I. Şafi devrinde ölmüştür. 26 yaşında bulunurken, Safevîler devrinin 1586 - 1587 olaylarına gönüllü asker olarak katılmış ve bir süre muhasiplik yapmıştır. Ancak, eser yazmaya başladıktan sonradır ki sivrilip tanınmış ve XVI. yüzyılın sonlarına doğru Şah I. Abbas'ın münşîleri arasında yer almıştır. Bu devirde, Şah Abbas'ın vezirlerinden Hatim Bey kendisini himayesi altına almış, onun ölümünden sonra da, yerine geçen oğlu Ebû Tâlib Han'ın himayesiyle durumunu devam ettirmiştir.

İ. B.'e asıl ününü kazandıran *Târih - i âlem - ârâyi - Abbâsî* adlı eseridir. Bu eser, Safevîlerin kökleri üzerindeki araştırmalardan sonra, özellikle I. Abbas devrini hikâye etmektedir. Yazarın, yaşadığı devrin ileri gelenlerini tanımış ve olayları yakından takip etmiş olması, resmî belgelerden yararlanmak imkânını bulması ve ayrıca, kendisinden önce yazılmış olup bir kısmı bugün ortada bulunmayan eserleri de kullanması, eserinin değerini artırmaktadır. Eser, Safevîlerin Osmanlılar, Baburlular v. b. gibi çevre Türk devletleri ile askerî ve siyasî ilişkileri hakkında olduğu gibi, bu bölgelerdeki Türklerle ilgili değerli bilgileri de ihtiva etmektedir. Türkçenin o çağlarda Farsça ile birlikte resmî dil ve yazı dili olarak hem sarayda, hem de divanda yer almakta olduğu, ayrıca orduda, Türklerin yaşadıkları yerlerde (şehirlerde ve köylerde) yalnız Türkçe konuşulduğu gibi önemli hususlar da bu eserde tesbit edilmiştir.

İ. B.'in bu eseri, yazılışından yüz yıl kadar sonra, Osmanlı sadrâzamlarından İbrahim Paşa'nın buyruğu ile Mehmed Nebîh tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

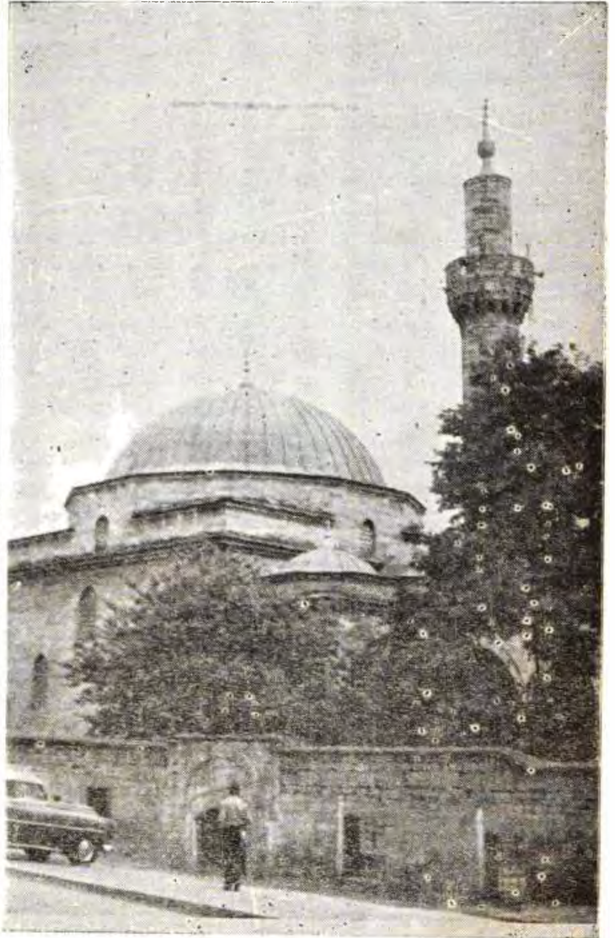
İSKENDER ÇELEBİ BAHÇESİ, İstanbul'un Osmanlı devrinde tanınmış mesirelerinden biri. H. 932 (1525 - 1526) - 941 (1534) yılları arasında dokuz yıl defterdarlık makamını işgal eden, serveti efsaneleşen İskender Çelebi tarafından şimdiki Kazlıçeşme ile Bakırköyü arasındaki sahada yaptırılmış olan büyük bir bahçe ve mesire yeri idi. İ. Ç. B. sarayının yenilenmek suretiyle Mimar Sinan tarafından inşa edildiği de, çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir. İskender Çelebi'nin 1535'te Bağdad'da idamı üzerine padişah mülkü olan İ. Ç. B. içindeki köşk ve kasırlar ile uzun süre kullanılmış ve târihte anılmıştır. H. 1110 (1698 - 1699) dan itibaren burada Baruthane'nin kurulması ile İ. Ç. B. eski itibarını kaybetmiş, arazisinin bir kısmında H. 1249 (1833 - 1834) da bir Ermeni manastırı kurulmuş ve üzerinde çeşitli binaların yapılması ile bu mesire ve bahçe arazisi tamamiyle ortadan kalkmıştır.

İSKENDER HAN (ölm. 1583), Mâverâünnehir hükümdarı. Hükümdarlığı süresince (1561 - 1583) oğlu Abdullah bütün yetkiyi eline almış ve gerçek hükümdar gibi hareket etmiştir. Zaten Abdullah, Belh hükümdarı olan amcası Muhammed'i tahttan indirip babası İskender'i Özbeklerin hanı ilân etmiştir. İ. H. devlet işlerini yürütecek bir yeteneğe sahip değildi. O, daha çok ibadet ve av ile uğraşmıştır.

İSKENDER KORVETİ, 1864 yılında İstanbul tersanesinde inşâ edilmiş 609 tonluk ağaç korvet. Yelken ve buhar makinesi ile techiz edilmiş olan İ. K.'nin boyu 53 m, genişliği 8,4 m olup çektiği su 3,9 m idi. Makinesi ile 11 mıl sürat yapıyordu. Silâh olarak iki tane 12 cm lik Krupp topu ve ayrıca bir küçük top ile iki Nordenfelt topu ve bir roket taşıyordu. 1866 yılında Girit isyanı başladığı zaman Rodos adasında üslenmiş bulunuyordu. İsyan haberi İstanbul'a gelince ilk olarak İ. K. Suda limanına gönderilmiştir. Girit'te görevli olarak bulunan gemilerden mürekkep birliğin kumandanı «Peyk - i Zafer» kalyonu süvarisi Albay Mustafa Beyin emrine girmiştir. 1866 yılı Ekim ayında Girid'in Türk deniz kuvvetleri tarafından ablukası başlayınca adaya gönderilen Anadolu filosu kumandanı Amiral Moralı İbrahim Paşa birliğine katılmış ve abluka hizmetine başlamıştır. Yunanlı korsan gemilerinin Şira adasında üslenerek buradan İzmir ve civarı kıyılarına karşı harekâtta bulunacakları haberi alınınca Sisam sularına gönderilmiştir. Burada karakol görevi yaparken Yunan bayrağını taşıyan iki gemiyi durdurmuş ve muayene etmiştir. Şira adasından gelen bu gemilerin yüklerinin barut olduğu anlaşılınca gemileri zapt ve müsadere etmiştir. Girit isyanından sonra II. Sultan Hamid devrinde uzun yıllar Basra'da istasyoner olarak bulunmuş, daha sonra onarılmak üzere İstanbul'a çağrılmış, 1894'te kadrodan çıkarılmıştır.

İSKENDER MİRZZA (doğ. Murşidabad 1899), Pakistanlı siyaset adamı. Subay tahsilini İngiltere'nin Sandhurst Askerî Okulu'nda yapmış, 1926'da memur olmuş, 1951'te iç işleri bakanı olarak merkezî iktidarın takviyesi ve siyaset ile dinin birbirinden ayrılması tezlerini savunmuş ve Moslem League (Müslümanlar birliği) e karşı tedbirlerin alınmasında büyük rol oynamıştır. 1955'te Pakistan genel vâlisi, 1956'da da cumhurbaşkanı olmuştur Eyup Han'ın idaresi altında askerlerin hükûmeti ele almalarını desteklemiş, fakat çok geçmeden Ekim 1958'de cumhurbaşkanlığından uzaklaştırılmış ve Eyup Han onun yerine geçmiştir. Çok geçmeden Pakistan'dan ayrılmıştır.

İSKENDER PAŞA CÂMİİ, İstanbul'da XVI. yüzyıl başlarında yapılmış bir Türk mimarî eseri. İ. P. C. Fâtih semtinde, Yenibahçe'ye inen yamaçtadır. *Hadikatü'l - cevâmi*'de Terkim mescidi adı altında kaydedilen İ. P. C.'nin II. Bayezid devri vezirlerinden İskender Paşa tarafından yaptırıldığı H. 911 (1505) târihli bir vakfiyenin yardımı

İSKENDER PAŞA CÂMİİ

ile öğrenilmektedir. Eserin kuruluş târihini kesin olarakveren kitabesi yoktur. Büyük depremin arkasından H. 1179 (1765) da tamir edilmiş, 1918 yangınından sonra da uzun süre harap durduktan sonra 1937 yılına doğru onarılmıştır. İ. P. C. muntazam kesme taştan yapılmış, klâsik üslûpta güzel bir eserdir. Üç kubbeli bir son cemaat yerini tâkip eden ana mekânı kare biçimli olup, üstünü tek kubbe örtmektedir. Aynı addaki bir vezirin hayır eseri olan Kanlıca Câmiinin başka bir İskender Paşa tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir.

İSKENDER REİS, Batı Akdeniz'e ün salan bir Türk korsanı. Barbaros Hayreddin Paşa'nın reislerinden, yani kaptanlarından olup 1517 sonlarına doğru Barbaros tarafından emrine 600 Türk levendi ve 2 000 yardımcı Arap askeri verilerek Oruç Reis'le Barbaros'un ağabeyleri İshak Reis tarafından 300 levendle korunan Kal'atü'l-Kılâ (Oued-Fodda) kalesine gönderilmiştir. Önemli bir stratejik noktada bulunan bu kaleyi Oruç Reis, İspanyollardan almıştı. Kaleyi geri almak için 1517 sonlarında İspanyolların buraya yaptığı hücum, İshak Reis'in bir gece baskınında İspanyol ve yardımcı Arap kuvvetlerinin imhası ile bitmiştir.

Gerek bu bozgun gerek kalenin önemi İspanyolları yeni ve daha kuvvetli bir teşebbüse sevk etmiştir. 1518 Ocak ayında İspanyol ve Araplardan kurulu 10 000 kişilik bir ordu Kal'atü'l-Kılâ'yı kuşatmıştır. Cezayir'deki Barbaros'tan yardım istemek için gönderilen haberciler İspanyollarca tutuklandığından kaledeki kuşatılmış kuvvete yardım gelmemiştir. Cephane ve yiyecek tükendikten sonra silâhlarıyle çekilip gitmek ve kaleyi İspanyollara bırakmak için yapılan andlaşmayı, Türkler kaleyi boşaltırken İspanyollar bozdukları için kale çevresinde yapılan savaşta, İspanyollara tutsak düşen 16 kişi dışında bütün Türkler ve bu arada İ. R. de şehit düşmüştür.

İSKENDERİYE, Mısır'ın Akdeniz kıyısında büyük bir liman şehri. Nüfûsu 1 513 000 dir. Yarısı göl ve bataklıklarla kaplı ve denize doğru hafif eğimli Nil deltasının batı ucundadır. Kahire kuzeyinden itibaren akarsu yamaçlarının hemen hemen vadi tabanı seviyesine indiği bu delta kısmında Nil, Habeşistan'a düşen yağışların tesiriyle, azami seviyesine Ekim ortalarında ulaşmak üzere, Haziran sonlarına doğru yükselerek taşar. İ., Mısır'da 1-7 m arasında oynayan Nil taşkınlarının erişemediği bir yerdedir. Tabiî bir liman olan İ., Maryût gölü (300 km²) sayesinde güneyden gelecek tehditlere karşı savunulabilir bir mevkie sahiptir. Lübnan kıyılarına doğru seyreden akıntıların sürükledikleri molozlarla 1 260 m uzunluk ve 800 m genişliğinde bir kıyı kordonu inşâ edilip Pharos adasının deltaya bağlanmasından sonradır ki İ., fırtınalı havalarda gemiler için bir barınak yeri olmuştur. Heptastadium denen kıyı kordonu ve bu kıyı kordonunun ucundaki Pharos adası, görünüş itibariyle bir T harfini andırır. Nihayet çöl ile vaha sınırındaki İ. (yıllık yağış tutarı 185 m), denizi yalayarak gelen nemli rüzgârların bütün bir gece serinlemiş kara üzerine çiğ yoluyla bıraktıkları nemden dolayı, iç kısımlara nazaran daha yağışlıdır. Büyük İskender (b. bk.) in İran seferi için Makedonya-Nil arasında bağlantıyı sağlayacak bir deniz üssünün yeri olarak İ.'yi seçmesinde bu hususlar büyük bir rol oynamış olmalıdır. M. Ö. 332 yılında firavunlar tarafından kurulmuş eski bir kasabanın batı ucuna Neapolis adı verilen bir yerleşme yerini ekleyerek bugünkü İ.'nin temelini atmış olan İskender, birkaç ay sonra şehirden ayrılmıştır.

İlk Çağlarda İ., Hindistan ile zamanın başlıca hayat ve medeniyet sahası Akdeniz arasındaki canlı ticaretten yararlanarak hızla büyümüştür. O devirlerde Hindistan'dan yelkenlilere yüklenen doğu ipeklileri, baharatı ve paha biçilemeyen süs taşları, Arabistan yarımadası güneyinde karaya çıkarıldıktan sonra kervanlarla Kızıldeniz'in daha çok doğu yakasını takiben Sur, nehir ve kanal yoluyla İ.'ye taşınıyordu. Finikeliler, her iki limanda toplanan bu değerli malları, Akdeniz çevresine yerleşmiş milletlere satıyordu. Bir kısım Akdenizli tacirler de İ.'ye akın ediyordu. İ., zamanla Sur şehrinin yerine geçen işlek bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Mal temin etmek üzere limana yaklaşan yelkenlilere yol göstermek üzere, Ptolemaios Soter tarafından Pharos adasının kuzey-doğu ucuna aynı adı taşıyan bir deniz feneri yaptırılmıştır. İlk Çağ'ın yedi büyük eserinden biri sayılan Pharos feneri, yüksek ve geniş bir kalker kaide üzerinde, tuğladan inşa edilmiş 121,91 m boyunda bir kuleden ibaretti. Kulenin büyük kısmı 1324'te yıkıldı ise de, ayakta kalan kısmı yüz yıl daha dayanabilmiştir. Hellenistik Çağ'ın abidevî şehri, Augustus zamanında, esirlerle birlikte 300 000 nüfuslu; Mısırlı astronom ve coğrafyacı Ptolemaios (Batlamyus) zamanında (II. yüzyıl), dünyanın ikinci büyük şehri haline gelmiştir.

İ. önce 642 ve sonra 645'te Arapların eline geçtiği zaman eski ününü kaybetmişti. Bununla beraber hâlâ büyük ve muhteşemdi. Orta Çağ'da şehir, aralarında 6-7 m lik mesafe bulunan ve yüksekliği 6 m yi aşan çifte surla çevrilmişti. Dört kapısı olan surlar içinde bağ ve bahçeler de yer alıyordu. Surun etrafında, gerektiği zaman Nil'in sularıyle doldurulabilen bir hendek vardı. İ., XIV. yüzyılda tamamıyle terk edilmiş olan Şahpur ve sonradan onun yerine alan Fuwa-Idkû ve bugün kurumuş olan Abukir gölünü takibeden kanallarla Nil'e bağlanmıştı.

Fâtımîler devri ve Haçlı Seferleri (XII. yüzyıl) sırasındaki canlanmalar dışında, ticaret yollarının zaman zaman Karadeniz üzerinden Baltık'a kayması, Batı Avrupa'da el sanatlarının gelişerek Yakın Doğu pazarlarında Asya mallarıyle boy ölçüşmeye kalkmasının bir sonucu olarak, doğu-batı ticareti ve onun hayat verdiği İ. gittikçe gerilemekteydi. Gerçi XI-XIII. yüzyıllar arasında olduğu gibi, ticaretin geçici olarak parlamaya yüz tuttuğu devrelerde İ.'ye muntazam planlara göre yeni birkaç mahalle ekleniyorsa da, bu hal şehirdeki büyük çöküntünün yerini dolduramıyordu. Hele 1498'de Ümit Burnu yolunun keşfi, İ. üzerinden yürütülen doğu-batı ticaretine ve İ.'ye en büyük darbeyi indirdi. 1507'de buraya gelmiş bir Avrupalı seyyahın dediği gibi, İ.'de taş yığınlarından başka görülecek bir şey kalmamıştı. Surlar içindeki şehir, artık yaşanamaz hale

İSKENDERİYE: Deniz cephesinden bir görünüş

gelmişti. Şehrin pek azalmış olan halkı, 1580 yıllarına doğru Heptastadium denen kıyı kordonu üzerinde evler inşasına başlamıştı. Böylece, kıyı kordonunda sefil manzaralı bir kasaba doğmuştu. Gerilemesi sürüp giden İ.'nin XIX. yüzyıldaki nüfusu 4 000 idi.

XIX. yüzyıl başından 1863 yılına kadar Mısır'ın hükûmet merkezi vazifesini gören İ., bu defa yalnız yanıbaşındaki verimli deltada yetiştirilen toprak mahsullerinin ihraç limanı olarak gelişmeye başlamış, şehrin surları da 1811'de yıktırılmıştır. 1855'te bir demiryolu ile Kahire'ye bağlanınca hinterlandıyle bağlantısı artan şehrin nüfusu 12 528 (1855) den 164 400 (1862) e yükselmiş, bugün ise 1,5 milyonu bulmuştur.

Nil deltası pamuğundan % 80'nin İ.'den ihraç edilmesi, Mısır ticaretinden % 12'sinin bu şehirle sağlanması, liman tesislerinin ıslahına yol açmış, eskiden pek işlek olan, kıyı kordonu doğusundaki liman (Doğu limanı), Balıkçı kayıkları ve motorlarına terk edilmiştir. 1803'e kadar Hıristiyan gemilerine kapalı tutulan Batı limanında bir dalgakıran inşa edilmiştir (1871 - 1873). Bu dalgakıranın boyu 1906 - 1907 yılları arasında 3,2 km'ye çıkarılmıştır. 800 m lik diğer bir dalgakırana Gabbari mevkiinden başlanmış, bu iki kolun arasında kalan deniz, 914 m lik bir rıhtımla iç ve dış limana ayrılmıştır. 1,9 km alanlı iç limana, bugün su kesimi 8,5 m yi aşmayan tekneler yanaşabilmektedir. Dış liman 6 km² den fazla bir alan işgal eder. Bugün pamuğun yanısıra pirinç ve sebze ihraç ve çay, kahve, kumaş, maden kömürü, kimyevî gübre, makine ithal eden İ., Mısır'ın en kozmopolit şehirlerinden biridir.

Evvelce dokumacılığı ile ün salmış İ.'de daha çok delta bölgesi toprak mahsullerini işleyen bir endüstri doğmuştur. Bunlar arasında çırçır, pamuklu dokuma, şeker ve çikulata, Gabbari mevkiindeki çeltik, kâğıt, Gabbari'nin güney - batısında toplanmış olan tuz ve deri fabrikaları sayılabilir. İ.'de 1 petrol tasfiyehanesinden başka, 1952'de Ford tarafından kurulmuş, yılda 7 000 otomobil ve traktör yapımına elverişli tesisler de vardır.

Şehrin merkezini Muhammed Ali meydanı teşkil eder. Üniversite, hastahâneler ve en büyük banliyösü sayılan El - Raml İ.'nin doğusuna, ticarî merkez güney - doğusuna rastlar. Spor tesisleri istasyon yakınında bulunur. Hava alanı 3 km kadar güneydedir. Fakat şehrin en göze çarpan tarafı, 1934'te tamamlanan kıyı yoludur. Ordu caddesi denen bu yol boyunca plajlar vardır.

İSKENDERİYE EDEBİYATI ve KÜLTÜR ÇAĞI: Hellenistik Çağ'ın başka bir adı olup, Yunan bilim, edebiyat ve sanatının aş. yu. Büyük İskender'in ölümü (M. Ö. 323) ile başlayan devresine verilen bir addır. İskender, Balkanlardan Hindistan sınırına kadar uzanan bir imparatorluk kurup çocuk bırakmadan ölünce Yunan dil ve kültürünün hâkim olduğu bu toprakları, onun generalleri paylaşmış ve onlara bu sebepten dolayı Diadokhos (= veliaht, mirasçı) adı verilmiştir. Böylece meydana gelen krallıkların en parlağı Ptolemaios (I. Ptolemaios, Arapça Batlamyos; M. Ö. 323 - 283) tarafından kurulan ve merkezi İskenderiye olan Mısır krallığı olmuştur. İskenderiye şehri bütün bu Yunan dünyasının kültür merkezi hâline gelmiş, Pella, Pergamon (Bergama), Rhodos, Kos ve Atina gibi başka merkezlere de sahip olan bu devreye kendi adını vermiştir.

İskenderiye'nin Yunan kültür dünyasındaki bu hâkimiyeti Ptolemaios'un hep aynı adı taşıyan halefleri idaresinde Roma'nın Mısır'ı bir sömürge hâline getirmesine kadar (M. Ö. 30) sürmüştür. I. Ptolemaios'un İskenderiye'de Mouseion (*müze* kelimesi buradan gelmiştir) adı altında kurduğu müessesede hellenistik bilim, araştırma ve öğretme hususunda ideal bir merkez bulmuştur. Oxford ve Cambridge üniversite külliyatını andıran Mouseion'da bilgin ve sanatkârlar beraberce çalışır ve yaşarlardı. Burada bir anatomi enstitüsü, bir rasathâne, bir hayvanat bahçesi, bir de kütüphâne vardı. Birçok hellenistik bilgin ve sanatkârların uzun zaman İskenderiye'de yaşamış oldukları biliniyor. İskenderiye filolog (bilimsel, edebî ve felsefî metinleri araştıran bilgin) larının, metinlerin tenkidini yapmak, bunları yaymak ve yorumlamak için, gramer ve leksikografyada sarf ettikleri gayretler, Yunan edebiyatının bize kadar gelmesi ve açıklanmasında büyük bir rol oynamıştır. Herophilos ve Erasistratos'un hekimlik okulları bilimsel anatomi ve fizyolojide önemli keşifler yapmıştır. Hellenistik dünyada tabiat bilimlerine ve tekniğe olan özel merak, matematik, mekanik ve astronomide köklü ilerlemelere yol açmıştır. Bu alanlarda Eukleidos, Arkhimedes, Perge'li Apollonios, Bizans'lı Philon, Heron, Samos'lu Aristarkhos, Hipparkhos özel bir önem taşır. Zooloji ve botanik ve teknik oyunlar (Ktesibios) ilerlemeler kaydetmiştir. İskenderiye şiir sanatı her şeyden çok bilimsel şiir karakterini taşır, fakat yanısıra plastik sanatlarda da olduğu gibi günlük hayata, çocuk dünyasına ve erotik motiflere de ilgi gösterir. Kısa lirik ve epik şiirli hikâyeler, mersiyeler yazan Kallimakhos, idiller yazan Theokritos ve Moskhos edebiyatta derin iz bırakmışlardır. Fakat ilâhiler, kısa nükteli şiirler ve hicviyeler, büyük destanlar (Rhodos'lu Apollonios) ve trajediler de bu devrenin eserleri arasındadır. Mouseion'un bilimsel geleneği yüzlerce yıl sürmüştür. İskenderiyeli Clemens'in ve Origenes'in Hıristiyan ilâhiyat okulu ve Ammonios Sakkas ile Plotinos'un yeni Eflatuncu felsefesi de ona bağlıdır. M. S. 641'de Mısır Araplar tarafından fethedilince bu gelenek sona ermiştir. Her şeye rağmen Yunan bilimi yeni kültür merkezleri olan İstanbul (Bizans) ve Bağdad'da devam etmiştir.

İSKENDERİYE KİTAPLIĞI, İskenderiye'de II. Ptolemaios Philadelphos (M. Ö. 283 - 246) tarafından kurulmuş olan iki kitaplığa verilen ad. Bu kitaplıklar Yunan medeniyetinin yayılmasında ve antik bilimin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Büyük İ. K.'nda 700 000 kitap tomarı vardı. Zenodotus, Kallimakhos, Rodos'lu Apollonios, Eratosthenes, Bizans'lı Aristophanes, Samothrake'li Aristarkhos gibi büyük bilginler bu kitaplıkta kütüphaneci olarak çalışmışlardır. Günümüze kalan eski metinleri daha çok onlara borçlu bulunuyoruz. M. Ö. 47'de çıkan bir yangında Büyük İ. K.'nın büyük bir bölümü yanmıştır. Sarapeion'da bulunan Küçük İ. K.'nda ise 40 000'den çok kitap toplanmıştı. Bu kitaplık da M. S. 391'de yok olmuştur.

İSKENDERNÂME, İskender'e âid hikâyelerden meydana gelen eserler. Süryanî, Arap, Fars ve Türk dillerinde, manzum ve mensur birçok *İskendernâme* mevcuttur. Türklerde Ali Şîr Nevâî (b. bk.) nin ve batı Türklerinde Ahmedî'nin *İskendernâme*'leri en meşhurlarıdır. Fars edebiyatında manzum en eski eser Firdevsî (b. bk.) ye âid olandır. Arap edebiyatında ise, ayrıca *Siret el - İskender* adlı anonim eserler vardır.

Türkçede mevcut mensur *İskendernâme*'ler kıssahanlar tarafından okunurdu. Bu eserlerin manzum bölümleri de vardır.

İSKENDERUN: Posta caddesi

İSKENDERUN, Hatay iline bağlı bir şehir. Nüfûsu 118 793 (1970) tür. İ. Osmanlı İmparatorluğu'nun Haleb vilâyetine bağlı ilçelerden biri idi. I. Dünya Harbi sonlarında (9 Kasım 1918), İngiliz kuvvetlerince işgal edilmiş, fakat bu topraklar 1919 Ekiminde Fransızlara bırakılmıştı. Fransızların, büyük kısmı Türklerden müteşekkil İ. sancağına 1921 Ankara antlaşması gereğince, Suriye sınırları içinde idarî özerklik vermesi, harb sonundaki durumu bir dereceye kadar düzeltmişti. 1937'de Fransa ile Suriye arasında, buson ülkenin siyasî muhtariyetini genişletme görüşmelerine Türkiye'nin müdahalesi üzerine İ. sancağının yerinde bağımsız bir Hatay devleti kuruldu. Bu devlet Türkiye ile birleşince merkezi Antakya olan bir vilâyet kuruldu ve İ. aynı vilâyetin ilçelerinden biri haline getirildi. Bk. HATAY.

Kuzeyde Kaplan, güneyde Akçay dereleri; Akdenizle Amanos dağlarının çok kere doruk hattı arasında uzanan ilçenin bugünkü yüzölçümü 956 km² dir. Bu alanda 136 618 kişi yaşar. İlçe topografyasının ana elemanları, Kıyı ovası ve onun gerisinde bir duvar gibi yükselen Amanos dağlarıdır.

Dağlardan inen derelerin taşıdıkları alüvyonlar ve İ. kuzeyinde görüldüğü üzere, kalsiyum karbonatla yüklü ırmak sularının meydana getirdiği travertenlerle örtülü kıyı ovası, 5 - 6 km den daha geniş olmadığı gibi, devamlı da değildir. Meselâ İ. ile Uluçınar (Arsuz) ovaları birbirinden bir eşikle ayrılır.

Merkezî kısmında yeşil kütlelerin satha çıktığı Amanos antiklinalinin ovayla temasını, onu ince bir şerit halinde takip eden III. Zaman tortulları sağlar. Aşındırmaya karşı daha az dayanıklı, Belen civarında kuzeybatı - güneydoğu yönlü fayların da yardımıyle Amanos'lara fazlaca sokulan bu tortular, tepelere vücut verir. Amanos'ları verev doğrultuda aşan Antakya - İ. şosesinin Belen'den geçmesinin sebebi de budur.

İlçede ılık (en soğuk ay olan Ocak ortalaması +11,8°), aynı zamanda yağışlı bir kış (775,8 mm den ibaret olan yıllık yağışın % 41'i bu mevsime düşer) hüküm sürer. Nisanda yükselen (+18,3) sıcaklıklar, Ağustosta (28,7°) azamiye ulaşır, hattâ bazı yıllar 43,2 dereceye varır. Bu sırada nispî nem değerlerinin de (% 68 - 70) yüksek olması, havayı teneffüsü güç hale sokar. O yüzden kıyı ovalarının bir kısmı, yazı Belen ve çevresindeki Atik, Nergizlik, Müftüler, Soğukoluk gibi sayfiye yerlerinde geçirir.

Ilık kışlarla yakıcı yazlar, etkilerini, her mevsim yeşil kalan makilerin gözden kaybolduğu 800 m lik yüksekliklere kadar hissettirir; 800 - 1 200 m lik kızılçam kuşağında kış, kıyıdaki kadar ılık, yaz da o derece kavurucu değildir. 1 200 m den sonra gelen kayın, meşe, karaçam bitki katının yayla havası, 1 400 - 2 000 m ler arasına yayılmış sedir - ardıç kuşağında daha belirli bir hal alır.

Tarım hayatının en canlı olduğu bölüm, kıyı ovalarıdır. Daha çok yerleşme merkezlerine komşu, sulanabilen yerlerde narenciye (portakal 6 300, limon 629 ton), pamuk (saf pamuk üretim tutarı 1 000 ton), tepelik bölgenin akarsu yataklarında baklagiller (mercimek 180, nohut 100 ton), vâdileri birbirinden ayıran kuru zeminlerde buğday (10 520 ton), incir (775 ton) ve zeytin (450 ton), yamaçların kumlu topraklarla örtülü yerlerinde bağlar (üzüm üretimi 3 025 ton), başlıca ürünleri teşkil eder. İ. civarındaki gibi geniş bataklıklar ve önemli tarım alanları, çekim hayvanı olan sığırlar (7 299 baş) ın ovalık kuşakta toplanmasını sağlamıştır. Amanos dağları koyundan çok kıl keçilerinin yayılmasına elverişlidir.

İlçenin ekonomik merkezi, M. Ö. 333 yılında Büyük İskender veyâ biraz sonra Antigone tarafından Finikelilerce kurulduğu sanılan Myriandus şehri bitişiği veyâ yakınına, Aleksandreia adıyla inşa ettirilen İ.'dur. Burası, Amanos dağlarını aşan tabiî yolun Akdeniz'e ulaştığı bir yer, batıda fazla belirli olmayan bir burunla korunan küçük bir koy kenarı ve şiddetli lodos fırtınalarından masun bir yerdir.

Bu imkânlara rağmen İ., Seleukosluların Asi ırmağı ağzında - şimdi tamamiyle dolmuş bulunan - Seleucia Piera'yı Antakya'nın iskelesi olarak kullanmaları sebebiyle o devirde gelişememişti. Seleukoslulardan Romalılar'a, onlardan da Pers'lerin eline geçen İ. kalesi, önce tahrip, sonra yeniden inşa ettirilmişti. O târihte şehre Alexandreia Scabiosa deniyordu. IV. yüzyıldan itibaren şehir, İskenderiye'den ayırdedilebilmek için, Küçük İskenderiye diye anılıyordu. İ., VII. yüzyıl ortalarında Arap hâkimiyetine girmiştir. Kalesi, Abbasî halîfesi El - Vâsık tarafından IX. yüzyıl ortalarına doğru tekrar inşa ettirilmiştir. İslâm kaynaklarında İskandariya, İskandarun, İskendarunâ (Küçük İskenderiye) adlarıyla anılan şehir, Arapların Samandağ'ı liman seçmeleri yüzünden yine gelişme fırsatını bulamamıştır. XIII - XIV. yüzyıllarda İ., ticarî faaliyetin Ayas'a kayması dolayısıyle ıssız bir yerdi. Pîrî Reis'in, *Kitab - ı Bahriye*'sinde «alçak burun üzerinde harap bir kale» diye anılan İ.'un, Osmanlı fethinden az sonra da canlanamadığı anlaşılıyor. İ., ancak Osmanlı devletinin genişleme devrinde Haleb şehri ve dolayısıyle kuzey Suriye'nin iskelesi olunca büyümeye başlamıştır. Gerçekten 1648'de buradan geçen Evliya Çelebi, limanda 200 kadar Frenk ve Müslüman kalyonunu demirlemiş halde görmüştür. Bundan sonra şehir XIX. yüzyıl yüzyılın 2. yarısına kadar, eski doğu ticaretinin önemini kaybetmesi sebebiyle gerilemiştir. 1822'de şiddetli bir deprem şehri harap etmiş, İ.. Belen kazasına bağlı

İSKENDERUN: Bir görünüş

İSKENDERUN: Bir cadde

küçük bir köy durumuna düşmüştü. 1880 yılları civarında İ. nüfûsunun 3 000 tahmin edildiğine bakılırsa, köy halinin hayli uzun sürdüğüne hükmetmek icap ediyor. İ., kuzey Suriye'den başka Irak ve güneydoğu Anadolu ticaretini kendine çektiği XIX. yüzyıl sonlarına doğru ticarî bakımdan gelişmeye başlamıştır. 1890'da (ithalâtı 14 320 ton, ihracaatı 26 214 ton) daha çok bir ihraç limanı idi. Cuinet'ye göre, nüfûsu da 6 850 idi. Bu nüfûs 1905'te 8 000'i bulmuştur.

1913 yılında İ.'un bir şube hattı ile (İ. - Toprakkale) ana demiryoluna bağlanması ve küçük deniz araçlarının yanaşabileceği birtakım iskeleler inşası, liman faaliyetlerinin artacağı ümidini doğurmuştu. Fakat bu sırada Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopması ve kuzey Suriye ticaretinin Haleb - Humus demiryoluyla Trablus Şam'a kaydırılması, ümitleri boşa çıkarmıştır. I. Dünya Harbi'nde İngiliz uçaklarınca 6 defa bombalandıktan sonra Fransızlara devredilen İ., bu idare zamanında, 13 000'den ibaret nüfûsuna 1930'da ulaşmıştır. Türk ordusu Hatay kapılarına dayandığı sıralarda, bir kısım Araplarla Ermeniler Suriye topraklarına çekildiklerinden, şehir nüfûsu 4 000 civarındaydı. Yurda bağlandıktan sonra nüfûsu 10 000'e yaklaşmış, 1940 sayımında ise 11 859 olmuştur.

İ.'da liman faaliyetlerinin artması, şehrin büyümesi bu târihten sonra oldu. Ege adalarını II. Dünya Harbi'nde ele geçiren Almanlar, İzmir ve İstanbul deniz yolunu kontrolları altına alınca, Batılı müttefiklerle bağlantımız Mersin ve İ.'la temin edilmeye başlandı ve İ.'da ticarette hissedilir bir artış kaydedildi. Ayrıca, Doğu Anadolu'da yapılan demiryolları sayesinde limanın hinterlandı genişlemişti. Bu durum karşısında yanaşan gemilerden boşaltılan eşyanın demiryoluna aktarılabileceği çıkma iskeleler yapılmıştır. Zamanla 300 m lik bir mendirek inşa edilmiştir. Mendireğin gerisindeki iç limanın alanı 45 000 m², su derinliği 6 m idi. İç limanın kuzeyinde 509 m uzunlukta ve derinliği 10,5 m olan bir iskele yapılmıştır. Onar bin tonluk iki geminin yanaşmasına elverişli olan bu iskele, iç limana ve demiryoluna bağlıdır. Ayrıca, yolcu motorları ve savaş gemilerinin yanaşabileceği iki iskele daha inşa edilmiştir. Bugün limanda 8 400 m² lik kapalı, 98 175 m² lik açık ambar alanı; 6 ton kapasiteli 4 adet vinç vardır. Liman yılda 2 205 milyon ton eşyayı yükleyebilmekte veyâ boşaltabilmektedir.

II. Dünya Harbi'nden sonra birkaç yıl boyunca Türkiye'nin İstanbul ve İzmir'den sonra 3. limanı haline gelen İ., liman faaliyetlerindeki artışlara rağmen (1949'da limana giren çıkan gemi sayısı 391, net tonilâtosu 897 000; 1966'da ise 1 700 ve 2 263 283 ve yüklenen boşaltılan eşya toplamı 1 048 075 ton), Mersin, İzmit, İstanbul, Karadeniz Ereğlisi, İzmir, Samsun'dan sonra 7. duruma düşmüştür. İ., 1966'da yüklediğinden (383 832 ton) çok daha fazla eşya (664 242 ton) nın boşaltıldığı bir liman, daha çok bir ithal limanıydı.

Bugün İ.'da liman faaliyetlerinin yanısıra endüstri ilerleme yolundadır. Şehirde mazot, yağ ve hava filtreleri, fren balata, lastik kaplama, otobüs karoseri tesisleri, 2 un değirmeni, buz fabrikaları, karo, lavabo, büz, tuğla ve balıkçı motoru imalâthaneleri vardır.

Bugün nüfusu 81 639'a çıkan şehir, doğuda İbrahimpaşa deresi ağzı ötelerinden başlayıp batıda kışlalara kadar uzanan Atatürk bulvarına paralel ve onları dikine kesen cadde ve sokaklara sahiptir. Bu caddelere bakan meskenler şehrin merkezî kısımlarında taş ve beton, kenar mahallelerde kerpiçtir.

İSKETE (Parus ater), Baştankaragiller (Paridae) familyasından, ormanlarda, bağ ve bahçelerde yaşayan, serçe büyüklüğünde (11 cm) bir kuş. Vücudunun ön kısmı koyu siyah olup mavi renkte bir parlaklık verir. Sırtı külrengi, karın tarafı beyazımsıdır. Tarıma zararlı böcek ve kurtları yer.

İSKİLİP, Çorum iline bağlı bir ilçe. İlçe nüfusu 67 545 (1970), yüzölçümü 1 678 km², köy sayısı 67'dir. Uğurludağ adlı bir bucağı vardır. İlçe merkezi olan İ. kasabası 16 273 nüfusludur. İlçe arazisinde Kızılırmak çevresinin alüvyonlu düzlükleri (800 - 900 m) ve Kös Dağı (2 087 m) vardır. Yazlar az sıcak, kışlar oldukça ılımlı geçer. Başlıca akarsu Kızılırmağın buradaki kesimi ile buna karışan kollardır. Halkın başlıca geçim kaynağı tarımdır. En çok tahıl (buğday, arpa) ekilir. Meyvecilik de yapılır. Bu bölgede tiftik keçisi de beslenir. Küçük sanatlardan dericilik ve kunduracılık önemli yer tutar. Kasaba nüfusu için meyve ve buğday en önemli üründür. Ekim ve Kasım aylarında kurulan panayırda türlü ticaret maddeleri satılır.

İSKİLİP: İ. kalesinin güney - batıya bakan cephesi

İSKİLİP: Eski bir tahta oymasına göre İskilip

İlçe merkezi olan İ. kasabası, Çorum şehrinin 60 km kuzey - batısındadır. Denizden yüksekliği 740 m dir. Kasabanın çarşısı, büyükçe bir parkı, fidanlığı, pazar yerleri vardır. Evlerinin çoğu bir iki katlıdır. İlk ve orta okulları, kitaplığı, otel ve lokantaları, spor alanı bulunmaktadır. Çorum şehrine iyi bir yol ile bağlıdır. Kös Dağı üzerinden Kastamonu'ya uzanan yolun bazı kesimleri çok dönemeçlidir.

İSKİLİP: Kalenin uzaktan görünüşü ve Atatürk büstü

İSKIR, Bulgaristan'da bir ırmak, Uzunlugu 300 km dir. Rila Dağları'ndan çıkar, Sofya Ovasını geçer ve Batı Balkan dağlarını kuzey - doğu yönünden yararak Tuna nehrine karışır.

İSKİT, Server (doğ. İstanbul 1894), Türk gazetecisi ve yazarı. Babası yüzbaşı Rifat Beydir. İlk öğrenimden sonra 1908' de Vefa idadisine girmiştir. Daha bu okulda iken 1910'da «Gıdık» adlı siyasî bir mizah dergisinde imzasıyle karikatürleri ve yazıları çıkmıştır.

S. İSKİT

Biran önce hayatını kazanabilmek üzere 1911'de Tatbikat - ı Baytariye Mektebi'ne girmiş, iki yılda bitirip Muş'a gitmiştir. Orada gazete muhabirliği de yapmıştır. I. Dünya Harbi çıkınca yedek veteriner teğmeni olarak orduya alınmış ve harbi Kafkas cephesinde geçirmiştir. Sonra Millî Mücadele'ye katılıp Adana ve Afyon cephelerinde bulunmuştur. Ordudan harp, iftihar ve istiklâl madalyaları almıştır.

1921 yılında Konya'da tekrar yazarlığa ve gazeteciliğe başlamıştır. 1927'de Ankara'da gündelik «Ankara Gazetesi» ni kurup iki ay devam ettirmiştir. Sonra «Hâkimiyeti Milliye» nin gece sekreterliğini ve İstanbul gazetelerinin muhabirliğini yapmıştır.

1934'te Matbuat Umum Müdürlüğü (Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü) ne geçmiş ve orada müşavirlik ve müdürlük yapmış, 1953'te emekliye ayrılmıştır.

1950 - 1951 öğretim döneminde İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsünde Türk basın tarihi dersini okutmuştur. Uzun süre Gazeteciler Cemiyeti'nin haysiyet divanı başkanlığını yapmıştır.

1910'dan beri resmî ve özel hizmetlerde çalışırken aralıksız araştırmalarıyle sağlam bir kültüre sahip olmuş, durmadan da belgeler toplayarak büyük eserler yazmıştır. 1944'te İ. Yayınevi'ni kurmuştur.

İ.'in gazeteciliği ilgilendiren büyüklü küçüklü on beş kitabı vardır. Bunlardan ilk ana ve kaynak eser olarak *Birinci basın kongresi* [1936], *Tercümanı ahval ve Agâh efendi* [1937], matbuat tarihimizi ilmî tasnifle bir bilim haline koyan *Türkiye'de Matbuat rejimleri* [1939], yeni harflerin 10. yıl dönümü için Kültür Bakanlığının yazdırdığı *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihi* [1930], *Türkiye'de matbuat idareleri ve politikaları* [1943], *Âmme efkârı ve ilk gazetelerimiz* [1959] anılabilir.

İ. Yayınevi kanalıyle çıkardığı ansiklopedi, tarih ve diğer öğretici kitapların sayısı da altmışa yakındır.

İSKİT'LER (Yun. Skythai), Yunanlılara göre Avrupa'nın kuzey - doğusunda bulunan, târihçi Herodotos'a göre Tuna'dan Don'a kadar uzanan, en geniş anlamda Karadeniz'in kuzeyinde yayılan ve Skythia adını taşıyan topraklarda yaşayan İran asıllı bir millet. İ.'ler, M. Ö. VII. yüzyılda, Asurluların müttefikleri olarak kendilerini Mısır'ın yakınlarına kadar götüren bir sefer yapmışlardır. Kuruş (Kyros, Husrev) ve Darayavahuş (Dareios, Dara) gibi İran kralları İ.'lere karşı seferler yapmaya çalışmışlardır. İ.'lerin bâzıları göçmen olarak yaşıyordu; bunlara Kral İ.'leri adı verilirdi; öbürleri ise tahıl yetiştiriyorlardı. Kılıç biçimindeki Savaş tanrısına taparlardı. Yiyecekleri at eti ve kısrak sütü idi. Amerika Kızılderileri gibi, düşmanlarının skalp (yüzülmüş saçlı kafa derileri) lerini eyerlerine takarlardı. Birçokları savaş arabalarında yaşarlardı. Kadınlar da erkekler gibi yaşar ve savaşlara katılırlardı. Başbuğlar ölünce, mezarlarının üzerinde eşleri, köleleri ve atları geniş ölçüde kurban edilirdi (Dnepr ırmağı üzerinde Gerrhos'ta kral mezarları bulunmuştur). İ.'lerin yayıldıkları yerlerde muhtelif Türk kabileleriyle karışmış oldukları anlaşılıyor.

Step sanatının yayılmasında İ.'ler büyük rol oynamıştır. Bu sanat ise Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Yunan şehirleri sanatına etki yapmıştır. Olbia ve Pantikapaion adlarını taşıyan bu Yunan şehirleri buğdaylarını İ.'lerden alırlardı. Buna karşılık da İ.'lerin sanatı Yunan sanatının etkisini almıştır. Çünkü İ.'ler sık sık yakın Yunan sömürgelerinden sanatkâr getirtiyorlardı. M. Ö. II. yüzyılda güçlü bir devlet kurduktan sonra parçalanmışlar ve Antikite'nin sonlarında Asya'dan gelen istilâcılarla kaynaşarak târih sahnesinden kaybolmuşlardır.

Dilleri, İran dilleri (b. bk.) nin doğu grupuna bağlı eski bir lehçedir. Bugünkü Oset dili İ. dilinden türemiş dillerden biridir. Tuna (Don), Dnestr (Don stır), Dnepr (Don pır) ve Don ırmaklarının adları, Oset dilinde de «su ırmak» anlamına gelen *don* kelimesine dayanır.

İskit sanatı: İ.'lerin sanatı kullanılan eşyalara bağlı bir süs sanatıdır. Üslûp şekilleri tahta veyâ kemik üzerine yapılan yontmalardan gelişmiştir. Bunlar dışında, metal döküm eşyasına ve çekiçle işlenmiş kabartmalara da rastlanır. Metalden sanat eserleri çoğu zaman av ve savaş silâhlarında ve at koşumlarında bulunur. Konu, üslûp ve teknik, İran, Yunan ve Çin örneklerinin etkisi altındadır. Rusya'nın güneyinde birçok sanat eserleri Yunanlı sanatkârlar tarafından yapılmıştır. Anka kuşu, bitki ve insan motifleriyle süslü döküm ve kabartma tekniğinde görülen gelişme yabancı etkilerden doğmuştur. Çoğu zaman ayrı ayrı hayvanlar tasvir edilir. Bunların çoğu geyik, dağ keçisi, kedi cinsinden yırtıcı hayvanlar, atlar, kuş ve balıklardır. Bunların mitolojik bir anlam taşımış olmaları muhtemeldir. Tabiatın aynen taklidi ve şekillerin geniş ölçüde stilizasyonu arasında bir bocalama göze çarpar. Bu bocalamanın en açık örneğini, zırhların üzerinde tasvir edilmiş yatan geyikler teşkil eder. Bu altın kabartmaları hayvanların tabiî şeklini düz çizgilerle gerer ve sadeleştirir. Kuşak tokalarında ve süslü levhalarda en çok karşılaşılan motifler, sıçramağa hazırlanan veyâ birbiriyle savaş hâlinde organlarını geren hayvan şekilleridir, Kılıç kılıfları üzerindeki metal süslerde görülen hayvanlar, kabartma frizler hâlinde sıralanır, bazen de ayrıca tasvir edilmiş hayvanların içi başka hayvan resimleriyle doldurulmuştur. Geyik boynuzlarının uçlarında çoğu zaman kartal başları görülür.

İ.'lerin sanatı M. Ö. I. binyılın ilk yarısında Sibirya'nın batısında ve Rusya'nın güneyinde ortaya çıkmıştır. En üstün gelişmesi M. Ö. 600 - 300 yıllarına rastlar. En çok eserler hüyük mezarları (kurgan) ndan çıkmıştır. Bunlara güney Rusya'da bulunan Kostromskaya, Kul Oba, Kelermes'te rastlanır; Sibirya'daki Pazırık (b. bk.) ta ve Kuzey Moğolistan'daki Noin Ula (b. bk.) da da değerli kalıntılar ele geçmiştir. Bu sanat Kuzey Çin'den Balkanlara ve orta Almanya (Vettersfelde)'ya kadar yayılmıştır. M. Ö. III. yüzyılda İ. sanatı Sarmat'lar (b. bk.) tarafından benimsenmiş ve geliştirilmiştir. Gerek Latène çağının Kelt sanatına gerek en çok Gotların temsil ettikleri Büyük Göç (Völkerwanderung) çağı sanatına önemli derecede etki yapmıştır. İslâm sanatı da İ. sanatının etkilerini almıştır.

İSKOÇ'LAR (İng. *Scots* veyâ *Scotchmen* < Lât. *Scotti* = akıncılar, İrlandalı akıncılar, yâni İskoçlar): V. yüzyılda İrlanda'dan gelip bugünkü İskoçya'ya yerleşmiş ve sonradan adlarını vermiş olan, Kelt asıllı Gaelik kabilelere mensup İ.'lar, IX. yüzyılda Pikt'lerle karışmışlardır. Pikt'ler ise târih devirlerinin başlangıcında aynı ülkede yaşamış oldukları bilinen Arî ve karma kökenli yerli bir kavimdi. Sonraları bu iki unsura, Anglo - Sakson istilâsından önce de İngiltere'de yaşamış bulunan Briton'lar ve daha sonra Germen kökenli Angl'ler katılmıştır. Roma lejyonlarının istilâsına karşı ülkelerini başarı ile savunan bu savaşkan insanların damarlarında İskandinavyalı istilâcıların, yâni Norveçlilerle Dan'ların kanı da vardı. İskoçya aristokrasisine mensup birçok aileler kendilerinin XII. yüzyılda kral I. David tarafından ihdas edilen Anglo - Norman asıllı feodal senyörlüklere mensup olduklarını ileri sürerler.

Bugün genellikle İngilizce konuşmakta olan İ.'lar, XII. yüzyıla kadar resmî dil olan Gael'ceyi kullanmışlardır. Bugün Gael dili pek seyrek olarak ancak ücra bölgelerde konuşulmaktadır. İ.'ların büyük çoğunluğu Protestan mezhebindendir.

İskoçya ikliminin sert ve tabiî kaynaklarının da nispeten fakir olması, İ.'ların hayat mücadelesini çetinleştirmiş ve millî karakterin teşekkülünü etkilemiştir. Bağımsızlık, nefse güven ve tutumluluk gibi karakteristik özellikler İskoçyalıları büyük ölçüde göç ettikleri dünyanın her yanında öncü teşebbüs adamları ve yaman tüccarlar haline getirmiştir.

Highlander'ler ve **Lowlander'ler**: İ.'lar kendilerini iki bölüme ayırmışlardır: Yaylalılar ve Ovalılar. Bunun bir sebebi Yaylalıların eski dillerine bağlı kalmalarına karşılık Ovalıların İngilizceye rağbet eder duruma gelmiş olmalarıdır. Irk bakımından da Kuzeyliler, yâni Yaylalılar kendilerini sâf Kelt ırkından, Güneylileri, yâni Ovalıları ise daha çok Toyton, yâni Germen ırkından sayarlar. Kuzeyliler klan ruhunu daha canlı olarak muhafaza etmişler, klan geleneklerine, kıyafetlerine ve musikilerine bağlı kalmışlardır ve böylelikle dünyaya millî bir ünite niteliği göstermektedirler. Bütün bu farklar iki bölüm arasında bir ara rekabetlere ve hattâ düşmanlıklara yol açmıştır. Bugün İ.'ların tümüne, Birleşik Krallık topluluğu içinde ayrı bir ırk ve hattâ ulus gururu hâkimdir.

İSKOÇYA (İng. **Scotland**), Büyük Britanya Birleşik Krallığı'nı meydana getiren devletlerden biri ve Büyük Britanya adasının üç bölümünden en kuzeyde olanı. Doğusunda Kuzey Denizi, batısında ve kuzeyinde Atlas Okyanusu, güneyinde İngiltere vardır. Hebrid, Orkney ve Shetland adaları da İ.'ya bağlıdır. Yüzölçümü 76 764 km², nüfûsu 5 178 490'dır. İ., adını VI. yüzyılda İrlanda'dan kalkarak Argyll bölgesine yerleşmiş olan Scots kabîlesinden almıştır. XII ve XIII. yüzyıllarda halk tarafından tutulan bu ad, İ.'nın eski adı olan ve hâlâ şiirlerde kullanılan Caledonia'nın yerini almıştır. Uzun süre krallıkla idare edilen İ., kanunlarını, din ve geleneklerini muhafaza etmek kaydıyle, 1707'de İngiltere ile tek bir parlâmento ve tek bir bayrak altında birleşmiştir. Aynı ada üzerinde yaşamalarına rağmen İ.'lıları İngilizlerle birleşmekten yüzyıllarca alıkoyan şey, buradaki yüzey şekillerinin farklı olması ve kaynaşmayı önleyici bir rol oynamasıdır. Gerçekten güneyden gelindiği zaman, Solway Firth'den itibaren, İngiltere'nin silik topografyası ile tezat teşkil edecek şekilde, daha belirli, bir kıyıdan diğerine kesintisiz uzanan bir duvarın yükseldiği görülür. Burası, topografyası kadar iklimi ve hayat tarzı bakımından da ayrı iki bölgenin tabiî sınırıdır. Britanya adasının, arı beline benzer şekilde daraldığı Carlisle - New Castle arasında Romalıların Hadrianus Suru'nu inşa etmeleri sebepsiz değildir. İ.'nın tarihî sınırı da bu surlara dayanıyordu. Solway Firth kıyısındaki Sark'tan Berwick'e doğru, daha ziyade Cheviot dağlarının doruklarını takip eden şimdiki sınır, Roma seddine pek uymasa bile onun yakınından geçmektedir.

İ.'ya özelliğini veren, her şeyden önce, onun tabiî coğrafyasıdır. Yüzey şekilleri batı ve doğuda, kuzey ve güneyde değişiktir. İ. yüzey şekillerinin beşerî ve ekonomik hayat üzerindeki yeri ve rolü hesaba katılarak, öteden beri üç ana bölüm halinde incelenmesi gelenek halini almıştır: Highland'ler, Lowland'ler ve Southern Upland'ler.

Highland'ler: 1. *Dış Hebridler*: Jeologlar, Loch Eriboll (İ.'nın bu bölümünde fiyordlara da yer aldıkları falezler arasında, manzaraları bakımından gölü andırdıkların-

İSKOÇYA: İskoçya kıyafeti giymiş askerler

dan dolayı Loch [= Lake], yani göl adı verilmektedir. Kara içindeki göller için de aynı kelime kullanılır) dan başlayıp Torridon yakınından geçen dislokasyon hattının batısında kalan alana Hebrid sıradağları derler. Huron kıvrımlarının yükselttiği Arkeen yaşlı gnayslardan yapılı bu kıvrım dağları, milyonlarca yıl devam eden bir süre içinde aşınmış ve sonuç olarak fazla yüksek olmayan dalgalı bir düzlük halini almıştır. Alp hareketleri sırasında, sert temelin bir kısmı kırılıp çökmüş, Highland'lerin batı kenarı yükselmiş, ona bitişik İç Hebrid'lerle takımadalara tekabül eden Dış Hebrid'leri birbirinden ayıran Minch boğazı meydana gelmiştir. Boğazın teşekkülüne imkân veren faylar, Dış Hebrid'lere yaya benzer bir görünüş kazandırmıştır. Faylar boyunca yeryüzüne önce akıcı bazalt lavları çıkmış, onu infilâklı bir volkanizma takip ettiğinden breşlerle karışık asit tabiatlı lavlar yayılmış ve İç Hebrid adalarında, Mull'da olduğu gibi, kalınlığı 1 500 m yi bulan bir lav örtüsü meydana gelmiştir. Dış Hebrid takımadaları, sözü geçen ana fayı verev kesen tâli faylarla da dilimlere ayrılmıştır. Sound of Harris (Harris Boğazı), Tarbert berzahı (kıstağı) ve bir sürü fiyord, varlıklarını bu verev faylara borçludurlar. Yağmur yüklü okyanus rüzgârlarına açık bol yağışlı (Lewis adasında bulunan Stornoway'de yıllık yağış ortalaması 1 250 mm ye yaklaşır) bu bölgede gnaysların ayrışmasından meydana gelen topraklar az verimli ve suya doymuş haldedir. Hiç bir yerde ağaca rastlanmaz. Bu kasvetli yerlerde iskân nasılsa tutunabilmiştir. Bölgenin ortalama nüfûs sıklığı km^2 başına 14 ise de (İ. ortalaması 66), Barra'da 25'e kadar çıkar. Çoğu kırlarda oturan halkın 6 500 kadarı tarımla uğraşır. Köylülerden ancak 66'sı malı olan toprağını sürer. Diğerleri, güçleri daha fazlasına yetmediği için, başkasından kiraladığı, ortalama 2 hektardan az tarlaları işleyen çiftçilerdir.

Dış Hebrid'lerde tarım yapılan topraklar iki gruptur. Birincisi South Uist'in batıya bakan yüzünde olduğu gibi, kıyı kordonları gerisinde uzanan, araya deniz kavkılarının da karıştığı topraklardır. Buralarda bol yağışların toprağı peşine takıp kıyıya sürüklenmesini önlemek üzere tarlalar 3 yıl ekilir, 3 yıl da otlak olarak kullanılır. Tarlaların doğu kıyılarında ise kurutularak kazanılmış topraklar vardır. İç kısımlar, bucaklara âid ortak otlaklar olup, buralarda yayılacak hayvanların miktarı, her bucak tarafından ayarlanır. Alınan bu tedbirlere rağmen aşırı otlatmalara sahne olan meralarda erozyon hükmünü icra etmekten geri kalmaz.

İ. halkının tarım dışında üç gelir kaynağı daha vardır. Mayıs ayında Hebrid kıyılarını ziyaret eden ringaların avlanması bunların başında gelir. Bunun yanısıra, 1950'den sonra yeniden düzenlenmiş olan balina avcılığı da gelişmiştir. Balıkçılığı idare eden limanlar Stornoway ve Barra adasındaki Castlebay'dır. Bir kısım kimya fabrikalarında ilk madde olarak kullanılan deniz yosunlarının modern makinelerle çıkarılması Harris ve South Uist adalarında yapılır.

Hebrid'ler İ.'nın dünyaca ün salmış tweed kumaşlarından 1/4'nü dokumaktadır. Kumaşlar için gerekli ipliğin 3/4'ü fabrikalarda, gerisi ve dokuma işleri, çiftliklerdeki halkın işidir ve bu alanda çalışanların sayısı 2 500 kişiyi geçer. Tweed'lerin bir kısmı ihraç edilir.

2. *Dağlık kısım*: Minch boğaziyle Lowland arası, Highland'lerin çekirdeğini teşkil eder. Burası I. Zaman başında tektonik hareketlerle (Kaledonya kıvrımları) kuzeydoğu - güneybatı yönünde vücut bulmuş dağların, erozyondan arta kalmış, halen 800 - 900 m lik yüksek bir yerdir. Ancak Kaledonya kıvrımları yönünde seyreden faylarla bölmelere ayrılmıştır. Daha doğrusu çöküntü hendekleriyle parçalanmıştır. İç çöküntü hendeklerinin en önemlisi Loch Linnhe - Inverness arasında 200 km uzunluğa sahip, taban genişliği 1 km yi geçen, kısmen göllerle kaplı Glen More'dır (Glen, İ.'da, dar tabanı alüvyonlarla örtülü veyâ yerli kayanın satha çıktığı dik yamaçlı vadilere verilen addır). Glen More'ın her iki yakası ötesinde uzanan Highand'ler, şekil itibariyle birbirlerine uymaz.

Kaledonya istikametini muhafaza etmekle beraber, kuzey - batıya doğru birbirine fazlaca sokulan faylar, kuzeydeki Highland'leri, daha bölmeli, daha dağınık, daha ziyade dağ görünüşlü bir hale getirmiştir. Bu bölmeli kısım, Loch Fannich ötesinde yerini belirli bir yöne sahip olmayan ve plato sathı üzerinde tek başına duran tepeler kuşağına bırakır. Bâzılarının tepesinde onları aşındırmadan korumuş alt Paleozoik (Kambrien) yaşlı bir şapka bulunur. Halbuki Ben Wyvis (1 045 m), Ben Klibreck (962 m), çabuk dağılabilen mikaşistlerden yapılıdır. Daha önceki dağların aşınıp ufalanması sonucu vücut bulmuş Devon yaşındaki grelerle örtülü Orkney takımadaları, tek başına duran tepeler kuşağının devamı sayılır. Fakat topografyanın ortalama yükseltisi bu takımadalara yaklaştıkça azalır ve hatta tamamiyle silinir, Hoy'da 500 m yi aşmaz. Faylarla fazlaca dilimlere ayrılmış Orkney, deniz sathı üzerinde fazla yükselmiş, en büyük adası ise hemen hemen düzdür.

Faylarla harekete geçen blokların sürtünmesinden doğan, aşındırılıp süprülmesi kolay fay breşleri üzerine akarsular yerleşmiştir. Ericht ırmağı ve Ericht gölüyle (Loch Ericht) Tay ırmağının yukarı çığırı ve gölünün uzunlamasına oluklar teşkil etmesine karşılık, Tay'ın aşağı çığırı ve onun kolu Garry, tektonik yönlere uymadan akarak daha aşağılarda Sidlaw Hills'i geniş bir vadi içinde geçer.

Kuzey Highland'lerde su bölümü çizgisinin batı kıyılara yakınlığı, hatta bâzı bölgelerde okyanusa 2,5 km ye kadar sokulması, dağın her iki tarafındaki akarsulara ayrı özellikler kazandırmıştır. Bu yüzden batıdaki ırmaklar kısa, doğudakiler uzundur. Doğu yamaçtan çıkan ırmakların Kuzey Denizi'ne ulaşabilmesi için 50 - 60 km lik bir yolu geçmesi gerektiği halde, batıdakilerin boyu birkaç km yi geçmez.

Glen More oluğunun güneyine düşen Highland'ler daha yüksek ve daha küçük görünüşlüdürler. Britanya'da 1 000 m yi aşan yükseltilerin en devamlısı ve en geniş

alanlısı buradadır. Güney Highland'lerin sathı, olgun bir topografyaya benzeyen yuvarlak şekilli sırtlarla dalgalı bir manzara arz eder. Britanya'nın en yüksek tepesi Ben Nevis (1 344 m), Glen More kenarında, fakat plato sathı üzerine oturur. Ben Nevis'te olduğu kadar daha doğudaki Cairn ve Ben ile başlayan tepelerde (Cairn Toul ve Ben Macdhui), ya kıta buzulunun üstünde kaldıkları için veya buzul arası devirlerde teşekkül etmiş buz yalakları (İ.'lıların Gorrie'leri) asılı kalmışlardır.

Güney Highland'leri, kuzeydekiler ölçüsünde yarılmaktan koruyan ve onun kaba biçimlerini bugüne kadar muhafaza etmesine yardımcı olan, biraz da yapısına giren kütlelerin aşındırmaya karşı gösterdiği direnme ile denizin uzaklığıdır. Shetland, yapısı itibariyle, Grampianlara benzer. Bu takımadalarda metamorfik kütlelerin şeritvari sıralanışı, adaların ve bunların üzerindeki engebelerin bükümlü seyrinde etkisini göstermiştir.

Okyanus kıyılarının kışın ılık, yazın serin kenarı, Highland'lerin yüce kısımlarında sertleşir. Yükseltiyle birlikte yağış da artar. Yılın 250 gününden fazlası yağışlı geçer bölgede Ben Nevis en büyük hisseye (4 m den fazla yağış) sahiptir.

Plato sathı otlarla örtülüdür. Otlaklar ortasında yer yer birkaç çalı demetinin yükseldiği görülür. Ancak bu tabiî otlakların % 77'si İngilizlerin Rough Grazing dedikleri bozulmuş otlaklardır. Buralar koyunların hoşlandığı yerlerdir. İ.'nın Black Face cinsi koyunları, topografyanın en sarp kısımlarında bile başı boş dolaşarak, plato ile geceleri barındıkları mahaller arasında patikalar açar.

Sayıları az çiftçiler, geniş yataklı vadilere sığınmıştır. İngilizlerin Hill Farm adını verdikleri bu çiftliklerden çoğu terk edilmiştir; oturanlar da yaşlılardır. Highland'lerde iskânın çözülüp gerilediğini gösteren diğer bir husus, kendi kaderine bırakılmış tarlaları, otların bürümüş olmasıdır.

Bu bölgeye canlılık veren tek şey turizmdir. Arazinin vahşi köşelerine inşa edilmiş oteller ve mevcut köy evleri ihtiyacı karşılayamadığından, yazın kara yoluyla akın eden turistler, tatillerini kamplarda geçirmek zorunda kalır. Loch Ness gibi (derinliği 229 m) göllerle kaplı olan Glen More eski bir çöküntü hendeği olmakla beraber, yer sarsıntılarıyle bugün de sallanmaktadır. Buradaki göllerin bir yandan kendi aralarında, öte yandan denizlerle bağlantısı sağlanmak suretiyle açılmış olan Kaledonya kanalı, nazarî olarak gemilerin Kuzey Denizi'nden Atlas Okyanusu'na geçmelerine elverişli ise de, nadir olarak kullanıldığından dolayı ekonomik bir değer arz etmekten uzaktır.

İSKOÇYA: Güney - batı bölgede Culzean Şatosu

Glen More'da iskân, taraçalı tarımın yapıldığı yamaçlarda, özellikle oluğun kuzey - doğu ucunda yoğunluk kazanır. Oluğa canlılık veren hidroelektrik enerjinin harekete geçirdiği alüminyum tesisleridir. Tek alüminyum fabrikası, 1896'da Loch Ness'in doğu kıyısına yerleşmiş Foyers'de kurulmuştur. Foyers, Kinlochleven ve Fort William'daki tesisler, Burnstisland limanından taşınan ithal boksitlerinden alümin (alüminyum oksit; oksijeni bertaraf edilmek suretiyle alüminden alüminyum elde edilir) yapılmaktadır. Bu fabrikalar sayesinde Glen More'ın nüfusu, 1921'den beri % 40 oranında artmıştır.

3. *Highland'lerin batı yüzü*: Highland'lerin, yerine göre 650 - 980 m lik bir yarla indiği, bol yağışlı batı yüzünde denizin yakınlığı, gür akışlı ırmakların derin yataklar kazmasına imkân vermiştir. Bu vadilerin ve onların tabanını işgal eden göllerin yönünü tayinde fayların payı büyüktür. Loch Sunar, Loch Awe ile Loch Etive'yi birleştiren oluk, Argyll bölgesinin bir sürü deniz Loch'ları hep fay hatları üzerindedir. Highland'lerden denize inmek üzere vadilere sarkmış IV. Zaman buzulları, akarsu yataklarında evvelce eğim kesintisi gösteren kısımları fazlaca kazmışlardır. Buralar, buzulların çekilmesinden sonra, civardan gelen sularla dolarak uzunlamasına, fakat derin göllere inkılâp etmiştir. Tabanı deniz seviyesinin 301 m aşağısına kadar alçalan Loch Morar'da derinlik, azamî haddini bulur. Buzulların erimesiyle birlikte yükselen deniz sularının akarsu ağızlarını işgal etmesi sonucu meydana gelen fiyordlar Kuzey İ.'nın deniz Loch'ları ve Firth'lerin bu yöresine, Skye, Rum ve Mull adalarının basamaklı, fakat üzerleri bir masa kadar düz platolariyle tezat teşkil edecek derecede parçalayarak ona heybetli bir görünüş kazandırmıştır. Kıyının bu dilimli, paramparça olmuş hali, tesirini yerleşmede de belli eder. Yörede yerleşme ve nüfus sıklığı, kıyılar gibi dağınık ve parçalıdır. Tarım hayatı ada, koy ve fiyord kenarlarında uzanan dar kıyı ovalarına inhisar eder. Buralar, kiracı çiftçilerin yaşadığı bir alandır. Yüzleri denize dönük tek katlı kulübelerde oturan çiftçiler, münavebe ile yulaf ve bir miktar patates ekerler. Sayıları günden güne azalarak halen 285 647'den ibaret çiftçilerin bir kısmı tarımdan başka dokumacılık yapar veyâ ticaret filosunda, orman işletmelerinde, hidroelektrik santrallerinde kendine yardımcı bir iş bulur. Kıyı bölgesi halkının asıl kazanç kaynağı II. Dünya Harbi'ni takiben hareketlenmiş görünen turizmdir. Bu bakımdan, tabiî güzellikleri biraz daha fazla olan Skye adası başta gelir. 8 200 nüfuslu bu adayı ziyaret eden turistlerin sayısı, yılda ortalama 200 bin civarındadır. Gelenler arasında Yeni Zelanda, Avustralya, kıta Avrupası ile Güney İngiltereli turistlerin sayısı durmadan artmaktadır.

4. *Güney Highland'lerin doğu bölümü*: Topografyacıların Buchan platosu adını verdikleri bu yöre, kristalen ve metamorfik kütlelerle eski kırmızı grelerden yapılı, Gram Pian'den daha basık, kıyıya tatlı eğimlerle alçalan bir platodur. Balıkçı gemilerinin kötü havalarda sığındıkları küçük koylar dışında kıyı düz, adalar yok gibidir. Bu platonun başlıca akarsuları Spey ile Dee'dir. Yöre, Atlas Okyanusu kıyılarına nazaran daha kuraktır. Nitekim Aberdeen'de yıllık ortalama yağış 748 mm yi geçmez.

Buchan platosu, Highland'ler halkının sığınma ye-

ridir. Highland'lerin yukarı bölümlerinde 8 - 2 arasında oynayan nüfus sıklığı, Buchan'ın Grampian dağlarına komşu kısımlarında 20'nin üstüne çıkar, kıyı düzlüklerinde ise 200'ü bulur, hatta geçer.

İç kısımların tarıma elverişli olmayan topraklarında koyun beslenir. İlkbaharın geç gelmesine karşılık sonbaharın ılık geçmesi, kıyı yöresinde patates, yulaf, turp ve şalgam ekimini mümkün kılmıştır. Toprağın verimini ayarlamak maksadıyle bu bölümde çapraşık bir münavebe sistemi tatbik edilir. İki yıl üst üste yulaf, üçüncü yıl turp veyâ şalgam ekilir. Aynı toprak, dördüncü yıl otlak olarak kullanılır. Firt Moray'ın ılık havasında buğday ile arpa ziraati yapılır. Doğu yöresi, kasaplık sığır yetiştiriciliğiyle ün salmıştır. Dağlık bölge çiftliklerinden satın alınan danalar beslendikten sonra Londra'ya sevk edilir.

Doğu yöresinde çok sayıda küçük kasaba vardır. Ringa zamanında canlanan Peterhead, Frasebourg bunlar arasındadır. Mahallî konserve fabrikalarının çalışma temposu, mevsimlik balık avının derecesine bağlıdır. Inverness, Aberdeen daha kalabalık ve büyük merkezlerdir. Yol kavşağında bulunan Inverness'te font tesisleri, bisküvi, viski, elektrik malzemesi fabrikaları vardır. Aynı zamanda turistik bir merkezdir. Balıkçılık da önemli bir yer tutar. Aberdeen (183 000), yörenin başlıca ekonomik merkezidir. Ringa ihraç limanı olan Aberdeen, civar ocaklardan çıkarılan granitlerin işlendiği bir yerdir. Elektrik malzemesi fabrikaları vardır. Highland kırlarında boş vakitlerini tweed dokumakla değerlendiren halk için iplik de imal edilir.

Lowland'ler: Kuzeyde, kabaca Dumbarton - Stonehaven, güneyde Girvan - Dunbar arasında seyreden faylarla her iki taraftaki yüce yerlerden ayrılan, Kaledonya tektonik hareketleriyle vücut bulmuş bir çöküntü hendeği olan Lowland'ler, sade bir ova değil, tepeler, plato ve oluklar topluluğudur. Batıya yaklaştıkça daralan Lowland'lerde çeşitli şekillerin varlığı, çeşitli yaş ve tabiattaki bitkilerin aşındırmaya karşı dayanıklılık farklarından ileri gelmektedir.

Dunbarton - Stonehaven fay veyâ fay manzumesinin güneyinde kuzeydoğu - güneybatı yönlü Strathmore oluğu uzanır. Strathmore, faylı bir senklinaldir. Eski kırmızı kum taşları erozyona karşı fazla dayanıklı olmadığından oluk, akarsular tarafından daha da genişletilmiştir.

Strathmore faylı senklinalinin güneyinde, ona paralel I. Zaman volkanik kültelerinden yapılı bir tepeler dizisi uzanır. Azamî 600 m yüksekliğe kadar çıkabilen bu tepelerden Sidlaw ile güney yamacı, doğu - batı yönlü bir fayla kırılmış Ochil, yekpare bir antiklinaldir. Antiklinalin çekirdeği aşınarak bu iki tepe arasında Carse of Gowrie düzlüğü vücut bulmuştur ki, büyük kısmı halen Firth of Tay'in suları altında kalmıştır.

Glasgow'u at nalı biçiminde kuşatan Campsie Fels ve Kilpatrick tepeleri, biraz daha genç volkanik kütlelerden yapılmış olup Strathmore oluğu üzerinde kaşlı bir sırt gibi yükselir. Daha güneyde karbon devrinde gür bataklık ormanlarıyla kaplanmış merkezî oluk vardır. İ.'nın maden kömürü havzaları, adı geçen olukta bulunur. Merkezî oluğu Southern Upland'lerden bir çöküntü hendeği ile ayrılan Pentland Hills ve devamı sayılan sırtlar takip eder.

Fayların yerinden oynamasıyle birçok kere sarsılan Lowland'ler İ.'nın en hayatî yöresini teşkil eder. Lowland'ler İ.'nın yüzölçümünün 1/4 kadardır; fakat nüfûsunun 4/5'ni barındırır. Burası bir yandan maden kömürüne dayanan bir endüstrinin, öte yandan da toprağı verimli mahfuz ovalarda tarımın gelişebildiği ekonomik değeri yüksek bir yöredir.

Lowland'lerin batısı ile doğusunda hüküm süren iklim birbirini tutmaz. Glasgow, sis, veyâ yağmur içinde iken aynı anda Edinburgh yazın güneşli, kışın da serin ve karlı olabilir.

Lowland'lerin batısı, faaliyeti bugün zayıflamış Ayrshire ve Lannarkshire gibi iki kömür havzası ve gemilere, kara içerisine doğru hayli sokulma fırsatını veren Clyde halicinin sağladığı ulaşım kolaylığından güç alan bir endüstri bölgesidir. Glasgow, endüstrisini ve bu endüstriye dayanan refahını, biraz da sakinlerinin keşif ve teşebbüs kabiliyetine ve bir zamanlar Avrupa'nın mamûl maddelerine susamış Amerika'ya açılan deniz yolunun hazırladığı imkânlara borçludur. Endüstri faaliyeti, Glasgow ile çevresine inhisar eder. Son yıllarda nüfûsu gerileyen Glasgow'da (1951'de 1 079 000, 1967'de 960 527) metalürji, gemi inşa, dokuma, şeker fabrikaları için makine imali, lokomotif, elektrik malzemesi, Paisley'e kadar uzanan sahada kimya, dokuma, deri, viski endüstrisi yer alır. Glasgow şehri çevresinde Remington Rand, Olivetti gibi yazı makineleri, şimdi kapanmış olan Rolls Royce otomilleri gibi makina yapımında ihtisaslaşmış firmaların bulunduğu 5 endüstri merkezi daha mevcuttur ve faal nüfûsun % 24'ü endüstride çalışmaktadır.

Batı bölümünde tarımın rolü azdır. Lowland'lerin Lanark'ın batısında kalan bölümünde İ.'nın ekilebilen topraklarından % 31'i uzanır. Fakat yulafının % 23'ü, buğdayının % 9'u, arpasının % 3'ü elde edilir. Yağışın bolluğundan dolayı buralar sığırların hoşlandığı (İ. sığırlarının % 53'ü); iklimin ılıklığı sebebiyle de sebze ve meyve serlerinin bulunduğu bir bölümdür. Buna karşılık doğu Lowland'lerde tarım hâkimdir. Elde edilen ürünlerin başında da buğday ve arpa gelir. İ. arpa ekim alanının % 52'si, buğday ekim alanının % 49'u, yulaf alanının % 16'sı doğudadır. Tahıl tarımının yoğunluk kazandığı ve veriminin en yüklek seviyeye çıktığı yer, nispeten kuru ve güneşli havaların hüküm sürdüğü Firth of Forth'ın her iki yakasındaki Lotian'lar (West Lothian, East Lothian gibi) ve Fife bölgesidir. Buralarda 6 yıllık bir münavebe sistemi tatbik edilir. 4 yıl süreyle tahıl; patates, şalgam ve pancarla nöbetleşir. Edinbourgh doğusunda Musselburgh çevresi sebzesinin, Dunbar bölgesi ise patateslerinin kalitesi ve veriminin yüksekliğiyle ün kazanmıştır. İ. sebze üretiminin 2/3'ünü karşılayan Musselbrgh bahçeleri, sadece Edinbourgh ve Glasgow'u değil, İngiltere'nin kuzeyindeki büyük şehirleri de besler. Carse of Cowrie ovası, Cupar'daki şeker fabrikasının etkisiyle şeker pancarı, Sidlaw Hills'in güney etekleri meyve üretiminde ilerlemişlerdir.

Doğu Lowland'lerin başlıca yerleşme merkezi, Romalılar tarafından Dentland Hills'in volkanik bir tepesi üzerine kurulmuş olan Edinburgh'dir. Sonraları İ. krallığının hükûmet merkezi rolünü gören şehrin volkanik tepeye yayılmış eski kısımları, eteğinde uzanan yeni şehre hâkim şatodan XVI. yüzyılı takiben İ. krallarının oturduğu Holyrood House'a kadar dayanır. Edinburgh, İ. ile İngiltere'nin birleşmesinden sonra gelişmiş, nüfus özellikle XIX. yüzyıl ortalarında hızla çoğalmıştır. Şehrin ana damarı, ticarî merkezin de üzerinde yer aldığı Princes Strete'dir. Bu caddenin karşısına rastlayan üniversite, eski şehrin sınırları içinde kalır. Eski bir kültür merkezi olan Edinburgh'da kâğıt ve matbaa endüstrisi ileri durumdadır. İskoç birasının % 80'i burada imal edilir ve ayrıca 2 viski

imalâthanesi bulunur. Son zamanlarda bu endüstriye kauçuk, elektrik malzemesi (radyo ve hassas âletler) eklenmiş, şehrin batısında kimya, mobilya, deri ve cam endüstrisi kurulmuştur.

İ.'nın en faal maden kömürü ocakları, üretimi I. Dünya Harbi başından beri azalan petrollu şist yatakları Lowland'lerin doğu bölümündedir. Elde edilen ham petroller Edinburgh, Grangemouth ve Dundee'deki rafinerilerde işlenir. Tasfiyehanelerin en büyüğü yıllık kapasitesi 3 milyondan ibaret olan Grangemouth'dadır. Bütün enerji kaynakları küçük merkezlere dağılmış ve daha çok kalite üzerinde duran bölge endüstrisinin çehresini pek değiştirmemiştir. Bölgede özel imalât yapan belirli merkezler vardır. Leith, Dunfermline, Kirk Caldy makina ve kablo; Leith, balıkçı elbiseleri ve ağ yapımı; Burntislan alüminyum üretimiyle tanınmıştır.

İ.'nın üçüncü büyük şehri, Sidlaw Hills'in eteklerinde ve yollar kavşağında kurulmuş olan Dundee (182 284) dir. Dundee, hem bir endüstri şehri hem de önemli bir limandır. Şehirde jüt ipliği ve çuval yapımı çok ileri gitmiştir. Keten dokumacılığı itibariyle Belfast'tan sonra gelir. Portakal marmeladı yapımında ün yapmıştır. Bunlardan başka, gıda maddeleri, kâğıt, makine, kimya endüstrisi ve çeşitli alanlarda faaliyette bulunan tesislere sahiptir. Dundee, balıkçı gemileri bakımından Grimsby'den sonra gelen bir limandır.

Southern Upland'ler: Lowland'lerin güneyinde Highland'lerden daha alçak (en yüksek noktası 842 m), kuzey-doğusu daha kütlevî, güney-batısı yüksekliği dolayısıyle fazlaca parçalanmış ve yarılmış Southern Upland'lerin yer yer göller ve turbalıklarla örtülü; kendini, çeviren metamorfik şistlere nazaran dayanıksız granit çekirdeklerine tekabül eden çanakları kapsayan düz bir platodur. Plato üstüne çıkan tepeler sirklerle oyulmuş, platoya gömülü akarsu yatakları buzul aşındırmasıyle tekne vadi haline gelmiştir. Buna karşılık Tweed ve Nith gibi genç vadiler dik yamaçlıdır.

Cheviot dağları Devon devrine âid volkanik kütleler bölgesidir. Andezit, riyolit lavlarının genişçe alanlar kapladığı bu dağı (816 m) karbonifer arazisi kuşatmıştır. Sonraki tektonik hareketlerle kubbeleşen Cheviot dağlarında karboniferin aşındırmaya dayanıklı kalkeri, dayanıksız gre ve şistleri barındırması, onu bir halka gibi kuşatan kuesta topografyasına vücut vermiştir.

Plato, çayırların hâkim olduğu bir alandır. Beslenen ineklerin sütlerinin İngiliz şehirlerine yollandığı güney-batı köşe hariç, Southern Upland'ler koyunların yoğunluk kazandığı bir alandır. Tarım ve iskân yerleri, her yerde olduğu gibi vadi tabanlarını ve vadi yamaçlarını boylayan taraça satıhlarını tercih etmiştir. Southern Upland'lerin tarım bakımından önem taşıyan kısmı patates, yulaf ekimi yapılan ve sunî çayırlar sayesinde hayvancılığın hayli ilerlediği tweed havzasıdır. Havzanın bir çok yerleşme merkezlerinde 2/3'si Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç edilen tweed kumaşları, Cheviot cinsi koyun yünlerinden dokunur.

İskoçya'nın Britanya ekonomisindeki yeri: Britanya gemilerinin % 40'ı İ.'da inşa edilir. Maden kömürünün ve çeliğin % 10'unu İ. sağlar. Makine ve lokomotiflerin küçümsenmeyecek kısmı İ.'da yapılır.

Britanya jüt dokumalarının % 99'unu, hidroelektrik santrallarının hemen hemen tamamını, viskisinin % 99'unu elinde bulunduran İ., Britanya balığının % 25'ini sağlar ve etinin % 16'sını karşılar.

Dağlık, endüstri bölgelerine uzak oluşu ve sert iklimi yüzünden Lowland'ler hariç, az nüfûslu, geri kalmış İ.'da sermayesinin % 40'ı devlete âid olan, her yıl ortalama 50 yeni fabrika kurulmakta, yerli ve yabancı ortaklıklar, kârlı buldukları metalürji, petrol tasfiyehanelerine büyük yatırımlar yapmaktadır.

Târih: İlk İskoç devleti, sık sık birbiriyle savaş halinde bulunan Pictland, Dalriada, Stratchclyde ve Bernicia adlarındaki küçük krallıklardan doğmuştur. 843 yılında Dalriada İskoçlarının kralı olan Kenneth Mc Alpin, 300 yıl sürmüş bulunan bir mücadeleyi sona erdirerek Pikt (Pict) lerin de kralı olmuştur. Aynı hânedana mensup krallardan II. Malcolm, 1018 yılında ülkesi ile İngiltere arasında Tweed nehrini sınır ilân etmiş, 1070'te III. Malcolm, St. Margaret adında bir Sakson prensesi ile evlenmiş ve bu prenses ile oğullarının etkisiyle, ülkenin Lowlands denilen ovalık alçak bölümlerine Sakson dili ve âdetleri hâkim olmuş, Highlands denilen yayla bölümlerinde en çok Gael dili kullanmaya devam edilmesine rağmen İ. halkı ulusal birliğine bağlı kalmıştır.

XII. yüzyılda I. David kendi isteği ile Anglo-Sakson asıllı senyörlükler yaratma, piskoposluklar ve manastırlar kurma ve «burgh» ve «shire» adıyle yönetim üniteleri tesis etme yolu ile ülkeyi feodalleştirmiş ve böylece komşusu İngiltere'dekinin aynı olan bir toplum ve yönetim düzeni kurmuştur.

1294'ten sonra sık sık Fransızlarla ittifak kuran İ., yüzyıllar boyunca İngilizlerin istilâsına karşı koymuştur. XIII ve XIV. yüzyıllarda bu millî direnişin büyük önderleri William Wallace ile I. Robert (Bruce) olmuş, 1314'te I. Robert'in Bannockburn'de kazandığı zafer İ.'nın en büyük askerî başarısı olmuştur. 1503'te IV. James'in İngiltere kralı VII. Henry'nin kızı Margaret Tudor ile evlenmesi, sonradan İ. kralı VI. James'in I. James adıyle İngiltere'nin ve İrlanda'nın da kralı olmasına ve böylece yüz yıl sonra Büyük Britanya taçlarının bir başta toplanmasına yol açmıştır.

Hıristiyanlık İ.'ya Roma İmparatorluğu devrinde küçük krallıkların oluşmaları sırasında getirilmiştir. Reformasyon hareketi ülkeye çok geç olarak 1560'ta gelmiş ve başka ülkelerde kazandığı başarıların tersine, o sırada İ. kraliçesi olan Mary'yi karşısında bulmuştur. Krallık müessesesi ile Kilise arasındaki bu anlaşmazlık ondan sonraki İ. târihi ile İ. Kilisesinin târihinin oluşumunu büyük ölçüde etkilemiştir. XVII. yüzyılda İskoç milletini ikiye ayıran iç savaşların ve din konusundaki anlaşmazlıkların temelinde krallık müessesesi ile kilise arasındaki mücadele vardır. İ. Kilisesi kendi yaygın otorite sistemiyle I. Charles'a karşı yürütülen savaşlarda milleti yönetiyordu. 1650-1651'de Oliver Cromwell'in İ.'yı kesin bir yenilgiye uğratmasından sonra İ. Millî Meclisi ve hükûmeti dağıtıldı. 1660 restorasyonunda, Stuart'lar bir kere daha piskoposluklar örgütünü ve Katolikliği İ.'ya zorla kabul ettirmeyi denediler. Bununla beraber 1690'da II. James (İ.'nın VII. James'i) ülkeden kovulunca, İ. Kilisesi hükûmet karşısında geniş bir hürriyete sahip olarak ülkede yeniden tam söz sahibi olmuştur.

İskoçya'nın Birleşik Krallık'ın bir bölümü oluşu: 1707 yılında yapılan Birleşme Antlaşması, İ.'yı monarşi bakımından olduğu kadar siyaset bakımından da İn-

giltere ile birleştirdi. İ.'nın İngiltere ile birleşmeye razı olmasında rol oynayan başlıca bir etken, Katolik Stuart'ların yeniden İ. tahtına çıkmaları tehlikesine karşı birleşmenin İ. Kilisesini koruması idi. Birleşme'nin başka hükümleri de İ.'nın kanun ve eğitim düzenlerinde anî değişiklikler yapılmayacağını öngörüyordu. Bu son hükmün İ. Kilisesi için özel bir önemi vardı. Çünkü din adamı olmamakla beraber *İncil*'i okuyabilen aydın kilise yöneticilerinin yetişmesi, kilisenin yaygın otorite sisteminin iyi işlemesi için gerekliydi. Birleşme'nin İ.'ya sağladığı bir avantaj da bu ülkenin İngiliz sömürgeleriyle serbestçe ticaret yapabilmesiydi. Bu sâyede Glascow'lu tüccarlar sömürge tütünleri ticaretinde ilkin önemli bir pay alarak, sonra da bu ticaretin çoğunu ele geçirerek İ.'nın bir ticaret ve sanayi ülkesi olması yolunda ilk adımları atmışlardır. Böylece İ.'nın ilkin keten bezi yapımı ile başlayıp ağır sanayi şeklinde gelişen ve gemi yapımı ile en yüksek noktasına ulaşan sanayiinin ürünlerine ihraç pazarları açılmıştır.

Birleşme zamanında İ. hâlâ feodal bir ülke halinde bulunduğundan merkezî bir yönetim sisteminden yoksundu. Şehirlerde kralın baştemsilcisi hem yargıç hem yönetici olan şerif (sheriff) idi. 1707'de şeriflerin çoğu görevlerine tevarüsle gelme yolunu tutmuşlardır. 1715 - 1716 ve 1745 - 1746 yıllarında II. James'çilerin tahta Stuart hânedanından bir Katoliği geçirmek için giriştikleri ayaklanma hareketleri sırasında feodal sistemin yetersizliği anlaşılmıştır. İsyancıların Colluden'de mağlûp edilmelerinden sonra Londra hükûmeti tevarüse bağlı imtiyazları kaldırdı ve Silâhsızlandırma Kanunu (Disarming Act) gibi tedbirlerle Highlander klanlarının siyasî ve askerî birimler olma niteliğine son vermiştir. Bu kanun Highland elbisesi giymeyi ve Highland bölgelerinde koyun yetiştirmeyi de yasaklıyordu.

XIX. yüzyılda Parlamento seçimlerine katılma hakkının İ.'lılara da tanınması, bu milletin, İskoç siyasî hayatından ayrı olarak İngiliz siyasî hayatı ile de daha canlı bir şekilde ilgilenmesi sonucunu yaratmıştır. XX. yüzyılda Büyük Britanya başbakanlarının hemen hemen yarısı İskoç asıllı olmuştur. Bunlar William Ewaert Gladstone, Archibald Philip Primrose, Arthur James Balfour, Sir Henry-Campbell - Bannerman, Andrew Bonar Law, James Ramsay Mc Donald, Harold Macmillan ve Sir Alec Douglas - Home'dır.

İ.'lılar, sonradan İngiliz - Hind İmparatorluğunun oluşmasına yol açan Doğu Hindistan Kumpanyası'nı kurma ve büyük ölçüde göç hareketlerinde bulunma yolu ile İngiliz İmparatorluğunun kurulmasında büyük rol oynamışlardır. Özellikle İngiltere'ye, Kanada'ya, Amerika'daki sömürgelere, Yeni Zelanda'ya ve Avustralya'ya gitmişlerdir. Bu dönemde İskoç sanayii hızla gelişmiştir. Gemi yapımı, mâden kömürü üretimi ve ağır sanayi ülkenin ekonomisine hâkim olmuş, İ. - İngiltere sınır bölgesinde çok verimli bir yünlü kumaş sanayii gelişmiş ve İ. taktirhanelerinin iş hacmının genişlemesi dünya pazarlarına gitgide artan bir içki ihracatı yapılmasını sağlamıştır.

İ. Kilisesi'nin vesayetten azad edilme yolundaki isteğinin İngiliz hükûmetince reddedilmesi üzerine 1843'te bu kilisenin İngiliz Kilisesi'nden kopması, mahallî yönetimde değişikliklere yol açmıştır. O zamana kadar millî eğitim ve yoksulların bakımı işlerinden kilise sorumlu idi. Kilisenin kopup ayrılmasından sonra ise bu sistem işleyemez olmuş ve yerini yavaş yavaş, bir mahallî yönetim ve merkezî idâre sistemine bırakmıştır. İ. Eğitim Dâiresi, İ. Mahallî Yönetimler Dâiresi, İ. Tarım Dâiresi gibi bağımsız dâireler kurulmuştur. En önemlisi, 1885'te Londra'da İ. işlerine bakan bir dâire kurularak kabineye bağlanması ve 1926'da bunun İngiliz kabinesinde İ. İşleri Bakanlığı halini alması, 1939'da da bu bakanlığın İ. işleriyle uğraşan 4 ayrı dâireyi kendi bünyesi içine alması olmuştur.

XIX. yüzyılda İ. için bir çeşit özerklik niteliğinde olan Home Rule isteyenler seslerini gitgide yükseltmişler ve 1886'da bir İ. Home Rule Birliği kurulmuştur. Bu derneğin İ. için federal bir özerklik sağlamaya yönelen siyasetini, İrlanda için de bu çeşit bir özerklik isteyen o devirdeki kudretli Liberal Parti de destekliyordu. I. Dünya Harbi'nden sonra Liberal Parti'nin parçalanması ve harp sonrasında özellikle İ. sanayiini sarsan ekonomik bunalım, başlangıçtaki liderleri İ.'nın Home Rule dâvâsını benimsemiş olan İşçi Partisi'nin bu ülkedeki etkisini güçlendirmiştir. Fakat İ. işçi sendikalarının kendi benzerleri olan İngiliz sendikalarıyle kaynaşması ve ilk İşçi Partisi liderlerinin yok olması, İ.'lıların İşçi Partisi üzerindeki etkisini zayıflatmış, İ.'ya Home Rule bağışlanması lehindeki siyasî etkinin de zayıflaması üzerine İ.'lılar ülkeleri ile ilgili işleri kendileri yürütür olmuşlardır. Bu bir Home Rule değildi. Son sözün dâima İ.'ya değil, Londra'ya âid olması ve İ.'yı ilgilendiren kanunların tümünün Londra'daki Birleşik Krallık parlamentosunda hazırlanması, İ.'lıların kendi kendini yönetme (self - government) düşüncelerinin canlı kalmasına kâfi gelmiş ve 1920 yıllarından itibaren bu düşünce İ.'lı yazarlar ve düşünürler tarafından çok işlenen bir konu halini almıştır. Daha yeni zamanlarda yeni bir Home Rule hareketi de dikkati çekmiş, 1948'de bir millî kongrenin dâvetiyle toplanan bir Millet Meclisi, Home Rule konusunda yeni bir mücadeleye girişmeye karar vermiş, bu karar İ. halkınca çok benimsenmekle beraber siyaset alanında kendine güçlü bir destek sağlayamamıştır. 1952'deki Muhafazakâr hükûmetçe atanan bir Kraliyet İ. İşleri Komisyonu, sadece mevcut sistemde bazı değişiklikler yapılmasını önermiştir.

İSKOÇYA HÂNEDANLARI, İskoçya (b. bk.) nın muhtelif krallıklar teşkil etmiş olan Skat (Scot) lar, Pikt (Pict) ler, Britanyalılar ve Angl'lar gibi sakinleri M. S. XI. yüzyılda birleşince İskoçya Krallığı kurulmuştur. V. yüzyılda hüküm sürmüş olduğu söylenen Kral Fergus mac Erc veyâ I. Fergus'ten 1093'te ölen III. Malcolm'a kadar hüküm sürmüş olduğu rivayet edilen 86 kralın adı, kısmen efsaneleşmiş olduğu için ya müphemdir veyâ hiç bilinmemektedir:

I. Kenneth (Mac Alpin, ölm. aş. yu. 860)
I. Malcolm (Macdonald, 943 - 954 veyâ 955)
II. Kenneth (Malcolm'un oğlu, 971 - aş. yu. 995)
II. Malcolm (Mackennet, aş. yu. 995 - 1034)
I. Duncan (Malcolm'un torunu, 1034 - 1040)
Macbeth (1040 - 1047)
III. Malcolm (Canmore, Duncan'ın oğlu, ölm. 1093)
VI. (veyâ VIII.) Donald (1093 - 1094)
II. Duncan (1094 - 1095)
VI. Donald (2. defa tahta çıkmıştır, 1095 - 1098)
Edgar (1107)
I. Alexander (1124)
I. David (1153)
IV. Malcolm (1165)
William (1214)
II. Alexander (1249)
III. Alexander (1286)
Margret (Kraliçe, 1291)
John Baliol (1296)
Interregnum (kralsız devre, 1296 - 1306)
I. Robert Bruce (1329)
II. David Bruce (1332)
Edward Boliol (1342)
II. David (tekrar tahta çıkmıştır, 1342 - 1370)

Stuart sülâlesi

II. Robert (1390)	IV. James (1513)
III. John - Robert (1406)	V. James (1542)
I. James (1437)	Mary Stuart (Kraliçe, 1567)
II. James (1460)	VI. James (1603)
III. James (1488)	

VI. James, İngiltere kraliçesi I. Elizabeth ölünce, I. James adıyla İngiltere kralı ilân edilmiş ve 1625'e kadar Londra'da İngiltere ve İskoçya kralı olarak yaşamıştır. İki ülke ancak 1707'de birleştirilmiştir. Bk. İNGİLTERE HÂNEDANI.

İSKOLASTİK: bk. SKOLASTİK.

İSKONTO (< İta. *sconto*), satıcının, sattığı malın bedeli üzerinden yaptığı indirim, alıcının bu indirim sonucu elde ettiği menfaat.

Ticaret hukuku ve bankacılık terimi olarak İ., henüz vâdesi gelmemiş bir ticarî senedin, senet bedelinden yapılacak bir tenzilât karşılığında banka tarafından iktisap edilmesidir (edinilmesidir). Bankalar senet satın alırlar ki buna senet iştirâsı denir. İ. terimi geniş anlamı ile senet iştirâsını da içine alır. Ancak, dar anlamda senet İ. etmek, senet kırmaktan ibârettir. Senedin bankaya İ. ettirilmesine de senet kırdırmak denir.

İ. edilen senet bedelinden yapılan tenzilât, banka için elde olunan bir menfaat, senet sahibi için ise vâdesinden önce senet bedelini elde etmiş olmak dolayısıyle katlanılan bir ödemedir. Senet bedelinden yapılan tenzilât, İ. gününden vâde gününe kadar olan fâizi, komisyonu, muhabere ücretini, gider vergisini v. b. masrafları ihtivâ eder.

İSKORA, Muharrem Mazlûm (doğ. Kalkandelen 1889), İstiklâl Harbi kumandanlarından. Babası Feyzullah Bey, annesi Mâhinur Hanım'dır. 1908 yılında Manastır Harbiyesi'nden teğmen olarak çıkan ve Manastır Tâkip Taburu'na tâyin edilen İ., 1910'da Arnavutluk hareketlerine katılmış ve 1911'de üsteğmenliğe yükselerek İstanbul Harb Akademisi'ne girmiştir. Daha akademi öğrencisi iken Trakya'da Şark Ordusu'nda Balkan Harbi'ne katılmış, 1914 yılında Harb Akademisi'nden çıkınca da Suriye'de IV. Ordu karargâhına tâyin edilmiştir. 1915'te kurmay yüzbaşı rütbesiyle 3. Tümen ve Gazze Grupu kurmay başkanlıklarında ve 22. Kolordu Harekât Şubesi'nde bulunarak Suriye Cephesi muharebelerine giren İ., İstiklâl Harbi'ne kıdemli yüzbaşı iken Konya'da Garp Cephesi İstihbarat Şubesi müdürü olarak katılmıştır. 1921 yılında binbaşılığa yükselmiş, Üçüncü Grup ve 1. Kolordu kurmay başkanı olarak İnönü, Kütahya, Sakarya ve Afyon Başkomutanlık muharebelerindeki hizmetleri sonucu yarbaylığa yükselmiştir. 1922'de Harb Akademisi'ne öğretmen olmuş, bir yıl Fransız ordusunda staj görmüş, sonra Diyarbakır 25. Alay komutanlığına tâyin edilmiştir. 1928'de albay olarak Afganistan'a giden askerî heyette bulunan İ., Afganistan dönüşünde Genel Kurmay Başkanlığı Seferberlik Şubesi müdürlüğü ve Jandarma Genel Komutanlığı kurmay başkanlığı görevlerini yapmıştır. 1932 yılında tuğbaylığa yükselerek Ağrı Hudud Dağ Tugayı komutanlığına verilen İ., 1934'te tuğgeneral olarak Tekirdağ'da 61. Tümen komutanlığına tâyin edilmiştir. İ., 1935 yılında tümgeneralliğe yükselmiş, Romanya'ya gönderilen askerî heyete başkanlık etmiştir. 1938'de Erzincan'da III. Ordu kurmay başkanlığına tâyin edilen İ., Tunceli'de yapılan tepeleme hareketinde başarılı hizmetler görmüştür. 1941'de korgeneral olarak Merzifon'da 8. Kolordu, Erzurum'da 9. Kolordu ve Hadımköy'de 3. Kolordu komutanlıklarında bulunmuş, 1947'de orgeneralliğe yükselerek Yüksek Askerî Şûra üyeliğine tâyin edilmiştir. 1951'de emekliye ayrılan İ.'nın yayınlanmış iki eseri vardır: *Erkân-ı Harbiye Mektebi Târihçesi* [1930]; *Türk Ordusu Kurmaylık* (*Erkân-ı Harbiye*) *Târihçesi* [1944].

M. İSKORA

İSKORBÜT (Scorbutus), bir çeşit C ve P vitaminleri noksanlığı hastalığı. Yüzyıllardan beri bilinen, vaktiyle Avrupa'da salgın halinde rastlanan bu hastalık yiyeceklerin devamlı surette bozuk olmasından ileri gelir ve uzun deniz seferlerinde tuzlu balık ve konserve yiyen gemicilerde görülür. İ. dermansızlık, zayıflık, kansızlık ve özellikle diş etlerinin şişmesi, kanaması, iltihaplanması ve dişlerin dökülmesi, deride purpurik lekelerin belirmesi, kaslarda ağrı, mafsallarda şiş ve ruhî alanda melankoli suretiyle kendini gösterir.

İ., her gün taze gıdalar, meyve, sebze, özellikle portakal, limon, domates ve patates yemekle önlenir. Hafif şekline, yalnız tahıldan ibaret kahvaltı ve karbonhidrat diyeti ile beslenen yaşlılarda ve çocuklarda rastlanır. Günde 50 mg C vitamini almak suretiyle hastalık hızla şifa bulur. Çocuklarda görülen C vitamini noksanlığı hastalığına çocuk İ.'ü denir. Bk. BARLOW HASTALIĞI.

İSKORPİT (Scorpaena scrofa), Kemikli balıklar takımının İskorpitgiller familyasından siyah ebrularla süslü esmer kırmızı renkte, vücudu sert ve zehirli dikenlerle kaplı bir balık türü. Uzunlugu 80 cm dir. Yalnız sularımızda yakalananların uzunlukları 25 cm yi, ağırlıkları da 300 gr ı geçmez. Başı çok iri olup ağzı da çok büyüktür. Alt ve üst çenelerinde eğe dişler vardır. Ayrıca, damağında da hilâl biçiminde bir sıra diş bulunur. Sırt yüzgeçleri zehir bezleriyle bağlantılı dikenlerle donanmış olup, bir tehlike hâlinde dikenlerini dikleştirir. Bu esnada dikenlerinin üzerine hafifçe bir basılış, zehirin sivri uç tarafından açılan yaranın içine akmasına yeter bir sebep teşkil eder. Böyle bir olayda yapılacak ilk iş, yarayı bolca kanatmak ve üzerine terementin ruhu sürüp bağlamaktır.

İ. balığı, Atlas Okyanusu, Akdeniz ve Marmara Denizi'nin kayalık ve yosunlu, az akıntılı yerlerinde balık ve kurtçuklarla beslenerek yaşar. Kışı geçirmek üzere de daha derin sulara iner. Dikenli derisi dikkatle yüzüldükten sonra yapılan çorbası çok lezzetlidir. Yılın her ayında yenirse de, en lezzetli olduğu zaman Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarıdır.

İSLÂHİYE, Gaziantep iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 513 km^2, nüfûsu 68 118 (1970) dir. İlçe merkezinin nüfûsu 17 484 (1970) tür. İlçeye bağlı köy sayısı 63'tür. Merkez bucağından başka, Fevzipaşa, Sakçagöz adında iki bucağı vardır. İ.'nin denizden yüksekliği 530 m, il merkezine uzaklığı 90 km dir. İlçe, doğuda il merkez ilçesi ve

İSLÂHİYE: Hükûmet konağı

Kilis, batıda Adana ili, kuzeyde Maraş ili, güneyde ise Hatay ve Suriye ile sınırlanmıştır. İ., ortası küçük bir vâdi ile ayrılmış iki yamaç üzerinde ve bu yamaçların önünde kurulmuş durumdadır.

Batısında Amanos dağları vardır, önü ise ovaya doğru açıktır. Doğusunda Kurt dağları uzanır. Fevzipaşa - Meydan - ı Kebir demiryolu kenarındadır.

İlçede kışlar ılık ve yağışlı, yazlar sıcak ve kurak geçer. Amanos ve Kurt dağlarının eteklerinden zirvesine doğru, önce yayvan ve yapraklı ağaçlar, daha sonra da katran ve ardıçtan ibaret iğneyapraklı ormanlar sıralanır. Bağcılık önde gelen geçim kaynağıdır. İ., Göz suyu ve Çerçili suyu adlı iki içme suyuna sahiptir. Şehir özelliği gösteren ilçelerden biridir.

İSLÂHİYE: Tilmen Hüyük

İSLÂM VE İSLÂMİYET, İslâm, *slm* kökünden mastar olup «nefsini teslim etmek, boyun eğmek, sâlim olmak, lekesiz bulunmak, selâmete çıkarmak veyâ ulaşmak» gibi anlamlar taşır. Semavî dinlerin sonuncusuna verilen bir ad olup, bu adı bizzat *Kur'an*'dan almıştır. İmâm - ı Âzam'a nisbet edilen *Fıkh el - Ekber*'de İslâm, «Allah'ın emirlerine teslim olmak ve boyun eğmektir» denilerek târif edilmiştir. İslâm, esasta iman ile birleşir. Bk. İMAN. Nitekim *en - Nisâ*. IV. 94: «Siz henüz iman etmediniz. İman daha kalplerinize yerleşmemiş olduğuna göre, sadece İslâma geldik deyiniz» emrinde İslâm ile iman arasındaki fark belirtilmiştir. İslâma geldik deyimi ile İslâmiyetin, «savaş» ın zıddı olan «barış» ı ifade ettiği ve ortaya koyduğu ilkelere boyun eğmeyi kasdettiği açıklanmış bulunmaktadır.

İslâmiyet, sadece iman ile ilgili hükümlerden ibaret değildir. Kişinin Tanrı'ya, çevresine, bulunduğu topluma olan görevlerini, sorumluluğunu, haklarını, yetki ve yeteneklerini sistematik şekilde eğiten ve bildiren bir öğretidir. Bu öğreti, Tanrı tarafından elçisi Muhammed'e vahy yoluyla bildirilen *Kur'an*'a (bk. KUR'AN) ve Peygamber'in söz, açıklama ve hareketlerine herhangi bir ayrıntı yapmadan dayanır (bk. SÜNNET). Tanrı'nın bildirileriyle insanlığa ulaşan ilâhî öğreti, adını Tanrı'dan almıştır. *Âli İmrân*. III. 19. «Allah katında din, şüphesiz ki İslâmdır.» Böylece İslâma gelenler, yâni Tanrı'nın bildirilerine ve Peygamber'in sünnetine hiçbir ayrıntı yapmadan, hiçbir şüphe beslemeden kalpten tasdik ile inananlar, *el - Fürkan*. XXV. 63 - 75: «Rahman'ın kulları bahtiyar olurlar. Yeryüzünde sekinet ve vekar ile mütevaziâne, nazik ve yumuşak yumuşak yürürler. Kimseyi incitmezler. Kalp kırmazlar. Kendilerine sataşıldığı zaman konuyu selâmete götürecek cevaplar verirler. Kavgaya, çatmaya tenezzül etmezler. Sataşmalara tahammül ederler. Yatışları, kalkışları hep Tanrı için olur. Cehennem azabından korunmaları için Rabbına yakarırlar. Harc ettiklerini israf etmezler. Rahman'ın kulları hayırsız yere masraf etmezler. Kimsenin hakkını da kesmezler. Her şeyi denk tutarlar. Allah'a eş koşmazlar. Allah'ın muhterem kıldığı nefsi korurlar, onu helâk etmezler, öldürmezler. Zina etmezler. Ancak, hak ile suçlulara cezalarını verirler. Yalan yere konuşmazlar, şahitlik etmezler. Faydasız, zararlı işlerden kaçınırlar, tesadüfen bu gibi işlere katılsalar, haysiyetleriyle çekilip giderler. Allah'ın âyetleri kendilerine hatırlatıldığı zaman körler veyâ sağırlar gibi görmezlik, dinlemezlik etmezler. Rabbimiz bizlere gözlerimizin nuru evlâtlar, eşler ihsan buyur, bizleri bahtiyarlara öncü eyle diye yalvarırlar». *es - Saf*. LXI. 2: «Yapamayacakları bir şeyi adamazlar, yapamayacaklarını vadettikleri zaman Allah'ın katında kötü kişi olacaklarını bilirler». Böyle bir ahlâk anlayışı içinde İslâma gelen kimseye yönelen çeşitli görev ve sorumlulukların başında Allah'a, peygamberlerine ve *Kur'an*'a iman bulunur. *et - Tegabün*. XLIV. 8., *el - Feth*. XLVIII. 9., *el - Hadid*. LVIII. 8., *el - Mâcadele*. LVIII. 4: «Onun için siz Allah'a ve resulüne, indirdiğimiz nura iman ediniz.» Ondan sonra da Allah'a ve peygamberine itaat gelir. *en - Nisâ*. IV. 13, 69 ve 80., *en - Nur*. XXIV. 52. «*el - Ahzab*. XXXIII. 71., *el - Feth*. XLVIII. 17: «Mümin ve müslim olan, Tanrı'ya ve peygamberine mutlak olarak itaat etmekle yükümlüdür. Bu itaat ilkesi toplum düzeninin sürdürülmesi için geniş tutulmuş ve Müslümanlar arasından topluluğu yönetmek üzere iktidara gelenlere de teşmil edilmiştir.» *en - Nisâ* IV. 59: «Ey iman edenler, Allah'a itaat ediniz, Peygamber'e içinizden olan ulü'l - emr'e itaat ediniz.» Bu suretle İslâm topluluklarının zaman ve mekân içinde kuracakları devletlerin, siyasî teşekküllerin temeli atılmıştır (bk. HALİFE ve HİLÂFET). İslâmiyetin temel ilkelerinden bir diğeri de inâbe ve teslimdir. *er - Ra'd*. XIII. 27. yâni İslâma gelen bir kimsenin, Tanrı'nın âyetlerini teemmül ile tevbe ve Tanrı'nın rızasına kendisini terk ve teslim etmesi lâzım gelir. *el - Ahzab*. XXXIII. 22: «Allah'ın ve resulünün dedikleri doğru çıktı dediler.» Bu da onların imanını, teslimiyetlerini artırmaktan başka bir şey yapmadı. Şu halde İslâma gelen insan, kadın veyâ erkek, *el - Ahzab*. XXXIII. 35: «Müslim, yâni Allah'ın hükmüne boyun eğip selâmete çıkan, mümin, yâni Tanrı'ya, peygamberine, âhiret gününe ve *Kur'an*'a inanan, kânit, yâni divan tutup taat üzere olan, sâdık, yâni sözünde ve işinde dürüst ve doğru bulunan, sâbir, yâni her hal ve kâra tahammül eden, hâşi, yâni kalpleri ve

bütün varlıklarıyla mütevazi olan, mütesaddik, yâni sadaka veren ve hayır yapan, sâim, yâni orucunu tutan, hâfız, yâni ırz ve namusunu koruyan, zâkir, yâni Tanrı'yı çok çok zikreden» bir kimse olacaktır. Böyle insanların meydana getireceği topluluk ise *Âli İmrân.* III. 3: «Sizden hayra davet eden, maruf, yâni Tanrı'nın emirleriyle hükmeden, münker, yâni Tanrı'nın yasakladığı kötülükleri vasaklayan bir ümmet» olacaktır. Bu topluluk İslâmiyet yönünden herhangi bir korkuya kapılmamalıdır. İslâmiyet, ebedîdir. *es - Saf.* LXI. 7, 8. «Allah'ın nurunu söndürmek isterler. Halbuki Allah, nurunu tamamlayacaktır. Kâfirler istedikleri kadar bundan hoşlanmasalar da. O, Allah, resulüne hidayet kanunu olan *Kur'an* ve Hak dini gönderdi, onu bütün dinlerin üstüne yazdı. Müşrikler istedikleri kadar bundan hoşlanmasalar da.» İslâmiyet, kişiye yön verdiği kadar, topluma da bir oluş getirmiştir. İslâm öğretisinde telkin edilen oluş, Hazreti Peygamber'in 23 yıl tutan risâletinde tekevvün etmiş ve Hicretin 10. yılında Veda haccı sırasında Arefe günü ikindiden sonra gelen *el - Mâide.* IV. 3: «Bugün kâfirler dininizi söndürebilmekten ümitlerini kestiler. Onlardan korkmayın. Yalnız benden korkun. İşte bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. üzerinizdeki nimetimi tamama getirdim ve size din olarak İslâma rıza verdim» âyeti ile tamamlanmıştır. Bundan sonra İslâma gelen kimseye sadece dinin savunulması kalmıştır. *Es - Sâf.* LXI. 3: «Haberiniz olsun ki, Allah kendi yolunda bünyân - i mersûs gibi saf bağlayarak çarpışanları sever.»

İslâmiyetin yayılması: Hazreti Peygamberin 40. yaşını idrakinden altı ay sonra 610 Ramazan ayının 27. gününe tekaddüm eden gecede *el - A'lâk.* XCVI. 1 - 5: «Yaradan Rabbinin adıyla oku» emriyle başlayan İslâm öğretisi insanlığa yayılış itibariyle Mekke, Medine, Sahabîler, Tâbiîler ve Hilâfet devrelerinde farklı gelişmeler ve oluşmalar geçirmiştir. İslâmın yayılışı, İslâm sözünün gerçek anlamında, Tanrı'nın ilkelerini yeryüzüne hâkim kılmak, bütün toplulukları İslâmiyetin telkin ettiği barış içine almak ve İslâmiyeti bütün dinlerin üstünde yazmak, yani ilâ - yi kelimetillâh amacı için kurulmuş bir güc ile tekevvüün ettiği, Hicaz topraklarından dünyanın dört bir yönüne yönelirken kişilerin, toplulukların bu dini kabul etmelerini onların düşünce ve idraklerine bırakmıştır. *el - Bakare.* II. 256: «Dinde zorlama yoktur. Hak batıldan ayrılmıştır. Putları inkâr edip Allah'a inanan kimse, sapasağlam bir ipe tutunmuştur.» Şu halde İslâmın yayılışını iki yönlü açıklamak gerekmektedir. İslâmın yayılışında Müslümanların teşkilâtlı olarak meydana getirdikleri atılım, siyasî anlam taşır. Bu konu İslâm târihinin siyasî olayları içinde mütalâa edileceği için bu maddenin kapsamı dışında bırakılmıştır. İslâmiyetin siyasî örgütlenmesi ve gelişmesi için İslâm târihinin siyasî olaylarını açıklayan maddeler ile İslâm ülkeleriyle ilgili konulara bakmak gerekir. Burada İslâmiyetin gönüllerde, topluluklarda yerleşmesi ve yayılması gözden geçirilecektir.

İslâmiyetin yayılışı, Mekke devrinde oldukça zor ve ağır olmuştur. Hazreti Peygambere ilk emrin inişi ile dinin insanlara tebliği, yâni yayılmasına dair verilen emir arasında bir süre geçmiştir. Bu süreye İslâm târihçileri *Fetret* derler. Bu sürenin genellikle 3 yıl sürdüğü kabul edilir. Bu devrede Peygambere inanan sadece eşi Hazreti Hatice, azatlı kölesi Zeyd b. Hâris, amcası oğlu Ali ve yakın arkadaşı Ebu Bekir olmuştur. *ed - Duha.* XCIII. II: «Rabbinin nimetine gelince onu başkalarına durma anlat» emrini alınca artık İslâmiyet, sadece yakın çevrelere duyurulan bir düşünce olmaktan çıkmış, insanlığa duyurulması, anlatılması gereken bir öğreti haline gelmişti. Bunu daha açık olarak gelen *eş - Şuarâ.* XXVI. 214, 215: «Önce en yakın hısımlarını uyar, sana uyan müminleri kanatlarının altına al» âyeti izledi. Bu davete ise en şiddetli tepki amcası Ebu Leheb'den geldi. Hazreti Peygamberin âilesi daveti reddetmiş oluyordu. Ama, bu başarısızlık onun azmini kuvvetlendirmekten başka bir şeye yaramadı. Bu kez Mekke âdetlerine göre, Safâ tepesine çıkarak ilâhî risâleti bütün Mekkelilere duyurdu. *el - Hicr.* XV. 94: «Şimdi sen ne ile emrolunuyorsan apaçık bildir. Müşriklere aldırış etme. Tanrı'ya eş koşan, seninle alay edenler, yakında başlarına gelecekleri elbette öğrenecekler. Biz sana yeteriz.» Bu gelişme üzerine beşinci olarak Ebu Zer Gıfarî, Sa'd b. Ebi Vakkas, Zubeyr b. el - Avâm, Abdurrahman b. Avf, Talha ve Hazreti Osman İslâma geldiler.

Öte yandan yeni öğreti karşısında Mekke topluluğunun mukavemeti de gittikçe artıyor ve bu akımı önlemek için zulme varan çeşitli tedbirler alıyordu. Allah katında insanlığın eşitliğini telkin eden İslâmiyetin köleler arasında yayılması ise tabiî idi. Ancak sahipleri bu insanlara olmayacak eziyetleri yapmaktan kaçınmıyorlardı. Öyle olduğu halde İslâmiyet, köleler arasında tutundu. Başta Ebu Bekir olmak üzere varlıklı Müslümanlar da onları kurtarmak için servetlerini sarf ettiler. Bilâl - i Habeşî, Âmir b. Fuheyre, Emmü'l - Ubeys bunlardandır. Bütün bu zorluklara rağmen İslâmiyet Mekke halkı arasında yayılıyordu. Bunun üzerine sitenin ileri gelenleri Kâbe'de namaz kılınmasını yasak ettiler. Bu yasaktan çıkan arbede sonunda ise Hazreti Peygamberin üvey oğlu Hâris öldürüldü. Böylece İslâmiyet yolunda ilk şehit oldu. Müslümanlarla müşrikler arasında çıkan başka bir kavgada ise Sa'd b. Ebi Vakkas, onlardan birini yaralamakla İslâmiyet yolunda ilk kan döken olmuştur. İslâmiyetin 4. yılında Hamza ve Ömer'in İslâmiyeti kabul edişleri İslâm dini târihinde bir dönüm noktası olmuştur. Hazreti Ömer, 40. Müslüman olarak dine girmekle beraber, İslâmiyetin yayılmasında büyük etkisi olmuştur. Onun İslâma girişi ile yeni öğreti kendisini apaçık ilân etmiş oluyordu. Bu, İslâmiyete karşı zulmün artmasına sebep oldu. Bunun üzerine Peygamber, Müslümanlara Habeşistan'a göç edebileceklerini bildirdi. 5. yılda 75 erkek, 9 kadın ve 25 Arap olmayan Müslüman Mekke'yi terk ettiler. Mekke'de kalan Müslümanları ise Kureyşliler boykot etmişlerdi. Boykot ekonomik ve sosyal bütün ilişkilerin kesilmesi oldu. Müslümanlar Mekke dışına çıkarıldılar ise de, onların mukavemeti bu kararın da başarısızlığa uğramasına sebep oldu. Öte yandan Peygamber, ilâhî risaleti yaymak için Mina, Micenne ve Ukaz gibi pazarlara gidiyor, buralara gelen yabancılara İslâmiyeti tanıtmaya çalışıyordu. Bu çabaların sonunda hemen hemen her kabilede birkaç Müslüman belirdi ise de, bunlar henüz bir topluluk olacak niteliğe ulaşmamış bulunuyorlardı. Peygamber bunun üzerine yakın dostları bulunan Tâif'e gitti, ama orada da umduğunu bulamadı. Aksine tahkir edilerek bu şehirden kovuldu. Peygamber bu başarısızlıklarına rağmen kendisine tevdi edilen İslâmiyeti yayma görevinde bütün azmiyle çalışıyordu. İbn. Hişâm'ın haber verdiğine göre, Peygamberin kabileler arasında 15 teşebbüsü olmuş, fakat hepsinde de başarısızlığa uğramıştı. Nihayet 16. teşebbüsünde Akabe'de 6 Medineli İslâmiyeti Hazrec kabilesine götürmeyi kabul etti. Bunlar Medine'ye dönünce «beklenilen Peygamber» idesini hemşerileri arasında yaydılar. Ertesi yıl Hac mevsiminde 10 Hazrecli ile 2 Evsli yine Akabe'de Peygamberle buluştular ve ona sadakat yemini ettiler.

Peygamber Medine halkını İslâma dâvet için Mus'ab

b. Umeyr'i gövevlendirdi. Mus'ab, böylece İslâmiyeti yaymakta Peygamberden ve Ebu Bekir'den sonra üçüncü kişi olmak şerefini kazandı ve İslâmiyetin yayılışında yeni bir devre, Medine devresi başlamış oldu.

İslâmiyet, Medine'de bir yıl içinde tutundu. Bu şehrin Arap ortamında üç âile hâriç, bütün şehir yeni dini kabul etmiş bulunuyordu. Bu gelişme üzerine Mekke'deki Müslümanlar Medine'ye göç ettiler. Hicret üç ay sürdü ve en sonunda Peygamber yeni merkeze nakletti. 12 Rebiyülevvelde, Milâdî 20 Eylûl 622'de bu şehre gelerek İslâm topluluğuna ilâhî öğretinin gereklerine göre şekil vermeye başladı.

Bundan sonra Peygamber İslâmiyeti yaymağa çalışan bir vâiz, bir din ulusu olarak değil, bir teşkilâtın başı ve bir lider olarak görülmektedir. Medine İslâm devletinin merkezi haline gelmiş, burada örgütlenmiş güçler toplanmış, Peygamber çevresindeki kabileler, şehirler, hattâ devletçiklerle andlaşmalar yapan, savaş açan, barış imzalayan bir devletin başkanı olmuştu. İslâmiyeti yaymak işi ise, artık sahabîlerinin görevi haline gelmişti. Bir bakıma Medine devri, bütünüyle sahabîler devri içine girer. Medine'ye Arap yarımadasının çeşitli yerlerinden gelen müracaatlar üzerine kabileler arasında İslâmiyetin öğretilmesi için Peygamber oralara yeteri kadar sahabî gönderiyordu. Dini yayma yolundaki bu çalışmalar gittikçe başarılı olmuşsa da, ilk zamanlarda facialarla da son bulmuştur. Meselâ, Ehâbiş topluluğuna bağlı Adal ve el - Kâre kabileleri Uhud savaşından birkaç ay sonra böyle bir müracaatte bulunmuşlar, Peygamber de onlara 10 öğretmen tâyin etmişti. Bunlar Mekke civarında er - Raci'de baskına uğradılar ve üçü hâriç hepsi öldürüldüler. Sağ kalanlardan biri yolda ölmüş, ikisi ise Mekke müşriklerine satılarak Tan'im'de çarmıha gerilmişlerdi. Hendek savaşının sonuçları alınıncaya kadar İslâmiyetin geniş ölçüde yayıldığı iddia olunamaz. Ancak bu arada Beni Müstalik ve Hendek savaşı sırasında da Eşca kabilesi yeni dine girmiştir. Hendek savaşından sonra İslâmiyetin Arap kabileleri arasında daha hızlı bir tempo ile yayıldığı görülür. Sümame b. Usal'in İslâma gelişi ile Yemâme bölgesi Müslüman olmuş, bunu Hudeybiye andlaşmasının sağladığı imkânlar izlemişti. Bu olaydan birkaç hafta sonra Basra körfezi kıyılarındaki el - Hasâ bölgesi İslâma geldi. Hicretin 8. yılında Mekke'nin alınması, İslâmiyetin Arabistan yarımadasında yayılmasına son hızı verdi. 10. yılda bütün Yemen İslâmiyeti kabul etti. Bu suretle güney Irak'ta Semâve bölgesinden Aden körfezine kadar bütün yarımada İslâmiyet'i resmen kabul etmiş oluyordu. Medine camiinden sonra Cuma namazının kılındığı ilk cami, Abdülkaysler (Bahreyn'in güneyi) ülkesinde Cüvâsa şehri camii olmuştur. Peygamber İslâmiyeti Arap yarımadasında egemen duruma koyarken çev resindeki devlet başkanlarına, kabile reislerine mektuplar yazarak, heyetler göndererek onları bütün tabalarıyla birlikte İslâma davete başlamıştı. Bizans'ın Mısır vâlisi Mukavkis'e Habeş Necâşisine, Bizans imparatoruna, İran şâhına gönderdiği mektuplarla Arap emirlerine yazdıkları arasında epeyce farklar vardır. Peygamberin yabancı hükümdarlara kullandığı ifade daha yumuşak olduğu halde, Arap emirlerini peygamberliğini kabul etmek, namaz kılmak ve zekât vermek hususlarında âdeta zorluyordu. Ancak, Peygamberin gönderdiği bu heyetlerin, özellikle Gassanî emirlerine gönderilen 15 kişilik heyetin Zat et - Talha'da öldürüldüğü, Busrâ hâkimine giden el-Hâris b. Umeyr el - Ezdî'nin Şurahbil el - Gassanî eliyle katledilmiş olduğu bilinmektedir. Hazreti Peygamberin Hicretin 9. yılının Rebiyülevvel ayının 13. günü (8 Haziran 632) ölmesi, ortaya yeni bir durumun çıkmasına sebep oldu. Gerçi Peygamber daha hayatta iken, bâzı kabile reisleri siyasî ihtirasla, bâzıları da kendilerinde peygamberlik özellikleri sezinleyerek İslâma baş kaldırmışlardı. Bu harekete Ridde denir (bk. RİDDE). Peygamber sağlığında bu muhalefetle meşgul olduğu gibi, onun ölümü üzerine İslâmın bütün sorumluluğunu yüklenen Hazreti Ebu Bekir, bu çeşit İslâmdan dönmelerle sıkı bir mücadeleye girişti. İki yıllık bir çabadan sonra İslâm öğretisini Arabistan yarımadasına kesin olarak kabul ettirdi. Ancak, Ridde savaşları İslâmiyeti ilk ağızdan, Peygamberin ağzından öğrenen sahabîlerin geniş ölçüde ölümlerine sebep olmuştu. Bu, İslâmiyeti öğretecek ilk kaynakların kaybolması, rivayet çağının açılması, yâni dinde tevil usûlünün başlaması demekti. Hazreti Ebu Bekir, bu durumda dinin temel kuralı olan *Kur'an*'ın cem edilmesi hususunu Hazreti Ömer'in ısrarı üzerine gerçekleştirmiş, böylece İslâmın tek propaganda ve yayın organı *Kur'an* gerçekliğinden bir şey kaybetmeksizin insanlığa hitaba devam etmiştir.

Hazreti Ebu Bekr'in açtığı fütûhat devri, Hazreti Ömer ve Osman zamanlarında bütün hızıyla devam etti. Örgütlenmiş hale gelen İslâm gücü, doğuda Batı Türkeli ve Çin sınırlarına, batıda Kuzey Afrika üzerinden Atlas Okyanusu kıyılarına, kuzeyde ise Toroslar ve Doğu Anadolu üzerinden Kafkas dağlarına, Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanmış, Bizans İmparatorluğu ülkelerinden büyük bir kısmını kaybetmiş, Sasanî İran imparatorluğu yıkılmış, İslâmiyet, Türgiş kağanlığına bağlı ülkelere dayanmıştı. Bu suretle İslâmiyet, çeşitli Hıristiyan mezhepleri, eski doğu dinleri sâlikleri, Mecusîler, Manihaîler, Buddha ve Brahma dinlerine mensup topluluklarla karşılaşmıştı. Bu durumda Müslümanlar, örgütlenme ve silâh gücüyle elde ettikleri üstünlükleri savunmak zorunda bulunuyorlardı. Bunun için de inandıkları dine, İslâmiyete, yerli halktan taraftarlar toplamak zorununda idiler.

İslâmiyet, dini zorla kabul ettirmeyi yasaklamış olduğuna göre, başlıca yayma aracı tanıtma ve inandırma tekniği olmuştu. Bu yoldaki çalışmalar İslâm bilimlerinin doğmasına yardımcı olduğu gibi, bu görevi de geniş İslâm ülkelerine yayılmış bulunan sahabîler ve onların yetiştirdikleri Tâbiîler ile bunları izleyen Teba'et - tâbiîn yerine getirmiştir. Sahabîler Hicretin 80. yıllarında kimisi şehâdet, kimisi de ecelleriyle aradan çekilince, Tâbiîler dini yayma görevini üzerlerine aldılar. Gerçekte, İslâm öğretisinin, basit insan eşitliği ve toplumda meydana getirdiği denge, onların işlerini kolaylaştırmakta idi. Buna karşı yerli halk, eski ve bâtıl inançlarının haklı olduğuna inandırmak gibi bir zorunluk içinde bulunuyordu. Bu da İslâmiyet ile öteki dinlerin tartışılmasına sebep oldu. Bu tartışmalar İslâmiyetin savunulmasını gerektirdiğinden fıkıh ve kelâm bilimlerinin doğuşuna yol açtığı kadar Arap olmayanlara *Kur'an*'ın okutulması ve tefsiri, hadislerin toplanması problemlerini de doğurdu. Böylece İslâm, Arap olmayan topluluklar arasında da tanınmaya, tartışılmaya ve bunun sonunda ise kendiliğinden halk yığınlarınca benimsenmeye başlandı.

İslâmiyetin yayılmasında başka bir etken de siyasî olaylar olmuştur. Hazreti Osman devrinde Araplar arasında başlayan iktidar kavgası, giderek dinî ve itikadî ayrılıklara dönüşünce, böyle ayrı fikirlerin savunucuları İslâm dünyasının kendilerine uygun buldukları bölgelerine yerleşmişler ve güç toplamak için yerli halkı aralarına almak zorunluğu

nu duymuşlardı. İslâmiyet bu suretle Arap olmayanlar arasında yayılırken onların eski inançlarından birtakım unsurları da içine alıyordu. Böylece İslâm mezhepleri doğdu. Meselâ, Hâricîlerden bir kısmı Ehvâz'a çekilerek buradaki yerli Mecusîlerle kaynaşmışlar, bunları İslâma almakla beraber kendileri de dinin genel öğretisinden uzaklaşmışlardı. Ancak, bunlar İslâmiyet'i yaymada rol oynamışlardır. Başlangıçta Kûfe ve Basra'da (güney Irak) kendini gösteren bu siyasî dinî mezhep, Ehvâz, Fâris ve Kirman bölgelerine yayıldıktan sonra Afrika'ya sıçramış ve bugüne kadar Berberîler ve Zencîler arasında tutunmuştur. Hâricîlerin İbâziye kolu, halen orta ve kuzey Afrika'da devam etmektedir. Zengibar'ın resmî mezhebi İbâziyedir.

İslâmiyetin yayılmasında etkili olan hareketlerden biri de Şiâ hareketidir. Bugün İran, Azerbaycan, Horasan, Hindistan, Irak, Suriye, Lübnan, Mısır, Yemen ve Doğu Afrika sahillerinde sâlikleri bulunan bu mezhep de başlangıçta tamamen siyasî bir akım iken giderek dinî bir hüviyet almış ve bu hüviyetiyle halk topluluklarının İslâmiyete girmesine yardımcı olmuştur.

İslâmiyetin gerçek öğretisi ile savunulması ve tanıtılması görevi Ehli Sünnet imamlarına düşmüştür. Ebu Hanife Numan b. Sabit el - Kûfî (ölm. H. 150), Ebu Yusuf Yakub el - Ensarî (ölm. H. 182), Muhammed b. Hasan eş - Şeybanî (ölm. H. 189), Zufer b. Huzeyl (ölm. H. 158), Hasan b. Ziyad (ölm. H. 204), Malik b. Enes (ölm. H. 179), Abdullah b. Vehb (ölm. H. 197), Muhammed b. İdris eş - Şâfi'î (ölm. H. 204), Ahmed b. Hanbel (ölm. H. 241), Abdurrahman el - Evzaî (ölm. H. 157), Süfyan es - Sevrî (ölm. H. 161), Davud ez - Zâhirî (ölm. H. 270), bu din yayıcılarının en tanınmışlarıdır. İslâm öğretisini *Kur'an*, sünnet, ashabın fetvaları, icmâ, kıyas, istihsan ve örf temellerine dayayarak hem Müslüman olmayanlara, hem de şeklen Müslüman olup eski inançlarını İslâmiyet içinde yaşatmak ve devam ettirmek isteyenlere, Bâtınîler ve Gulâta karşı savunan bu imamların yetiştirdikleri öğrenciler İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde faaliyet göstererek İslâmiyetin gerçek öğretisinin kaybolmasını önlemişlerdir. Dört Halife devrinden sonra İslâm imparatorluğunda iktidarı ele alan Emevîler, Arapların eski kabile asabiyetlerine ayrıca önem verdiklerinden İslâm hegemonyasına dahil olan insanları üç tabakaya ayırmışlardı. İmparatorluğun sahibi ve hâkimi olan Araplar, İslâma gelen yerli halk mevâlî (b. bk.) ve İslâmiyet dışında kalan, Müslüman olmayanlar, ehlü'z - zimme İslâm öğretisinin eşitlik ilkelerine rağmen siyasî ve sosyal hakları tanınmayan mevâlî genellikle Emevî iktidarına karşı cephe almış ve onların muhalifleriyle iş birliği yapmıştı.

İslâm topluluğunda yapılan bu sınıflaşma, İslâmiyetin fethedilmiş ülkelerde yayılmasını yavaşlatmış, dinin yerli halk arasında tutunmasını gevşetmişti. Ancak, 749 tarihinde iktidarın Abbasî âilesine geçmesi ve İslâma gelen topluluklarda bütün ferdî haklarda, ırk, cins ve mezhep farkı aramadan İslâm öğretisinin eşitlik ilkesini benimsemesi, İslâmiyetin siyasî bir otorite olarak değil, bir öğreti olarak halk tarafından kabul edilmesini sağlamıştır. Abbasî hilâfetinin ilk yüzyılında bütün İran, Afganistan, Mısır, Suriye, Filistin ve Berberî Afrika yerlilerinin küçük azınlıklar hâriç tamamiyle İslâma geldikleri görülür. Özellikle eski Hıristiyan Suriye ve Filistin'in İslâmlaşması Doğu Kilisesini geniş ölçüde etkilemiştir. Hıristiyanlar tarafından *Kur'an*'a ve Peygambere saldırıların şiddetlenmesi bu devrede olmuştur. Ebu Kurre adında yerli bir Hıristiyan rahip, Bahira efsanesiyle Hazreti Peygambere iftira etmeye teşebbüs etti. Sözde Abdülmesih el - Kındî ile Abdullah el - Hâşimî arasındaki görüşmeleri kaleme aldı. Buna Müslümanların tepkisi oldukça sert oldu. Halife el - Mütevekkil Hıristiyanlara ve Hıristiyanlığa Hazreti Ömer zamanında Kudüs'ün teslimi sırasında sahabelerden Ubey b. Kâ'b'ın (ölm. H. 30) yazdığı ahidnâme ile verilmiş olan imtiyazları kaldırttığı gibi, el - Câhiz, Ebü'l - Kasım el - Belhî ve Ebu İsa el - Varrâk da kaleme aldıkları reddiyelerle Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasında o târihe kadar sürmüş olan meveddeti ortadan kaldırmış oldular. El - Mütevekkil devri bir yandan İslâmiyet içinde olan mutezile hareketlerinin sona erdirildiği ve Ehli Sünnet akidesinin, İslâmın temel öğretisi olarak resmen tescil edildiği, İslâmın öteki semavî dinlerle ilişkilerinin kesin olarak koparıldığı bir devir olmuştur. Abbasîlerin İslâmiyetin yayılmasında tuttukları bu olumlu politika özellikle Orta Asya'da etkisini göstermiştir. Bütün Emevî iktidarı süresince İslâma karşı olan Türk beyleri, boyları Abbasîlerin izledikleri askerî ve sosyal politika sonunda kendiliğinden boy boy İslâma girmeye başlamışlardır. Böylece İslâmiyet, Araptan başka, doğuda Türkleri, batıda Berberîleri kazanmakla büyük bir dinamizm elde etmiş oldu.

İslâmiyetin yayılmasında başka bir etken de tarikatlar olmuştur. Tarikatların doğuşu ve gelişmeleri hakkında (bk. TARİKAT) Arap olmayan ve Arapça bilmeyen yeni Müslümanlara kendi topluluklarının örf ve âdetleri, hattâ İslâmiyet ile çelişmeyen mahallî inançları içinde İslâmiyet'i öğreten tarikatlar özellikle Türk illeri, Anadolu, İran, Rumeli, Afrika ve Hindistan'da faaliyet göstererek yerli halkın İslâm'a girmesini kolaylamışlardır.

Dinin yayılmasında diğer bir unsur ise ticaret olmuştur. İslâm imparatorluğunun Ön Asya ve Akdeniz çevresinde meydana getirdiği barış, hem kervan yollarının hem deniz yollarının gelişmesine, Uzak Doğu ile Yakın Doğu arasında geniş ticaret bağlarının doğmasına imkân vermişti. Hind Okyanusunda gelişen deniz ticareti İslâmiyeti Doğu Afrika kıyılarına, Hind, Çin Hindi, Çin ve Filipinlere kadar götürdüğü gibi, kervan yolları da Doğu Türk illerine, Çin ve Hindistan'a ulaştırmıştır. Öte yandan köle ticareti İslâmiyeti bir yandan kara Afrika içlerine, Kenya ve Nijerya'ya kadar yaymış, beri yandan da kuzey Türk illerinin ve Kafkas kavimlerinin İslâmlaşmasını sağlamıştır. Böylece İslâmiyet, siyasî ve askerî hegemonyanın yanında çeşitli nedenlerle eski dünyanın üç kıtasında yayılmış, benimsenmiş ve tutunmuş, evrensel bir din olmuştur. Ekvator bölgelerinden Kuzey Kutup dairelerine kadar çeşitli iklim bölgelerinde yayılan bu din, temel öğreti dışında temessül ettiği topluluğun ve bulunduğu yerin jeopolitik özellikleri ile bâzı farklılıklar kazanmıştır. Meselâ, Anadolu'da Müslümanlık ile İran'da Müslümanlık, hattâ Irak'ta Müslümanlık çok yakın tarihî bağlara, toplumsal ilişkilere rağmen, yine de ayrılıklar gösterir. Bu, Ekvator Afrikası, İndonezya ve Çin Müslümanlıkları ile kıyaslanırsa, ayrılıkların daha derin ve seçik olduğu müşahede edilir.

İslâm kavimlerinin kesin çoğunluğu teşkil ettikleri ve mütecanis bir kitle olarak yayıldıkları alan, Afrika'da 24 ülkenin bulunduğu 17 844 393 km², Asya'da 26 memleketin yerleşmiş olduğu 11 384 266 km², Avrupa'da ise Avrupa Türkiyesi ile Arnavutluğun temsil ettikleri 51 513 km² lik topraklar olup, toplam olarak 29 280 172 km² yi bulmaktadır. Atlas Okyanusu kıyılarından, Ekvator Afrika'sından Hindistan'da Dekken yaylasına, Tibet, Moğolistan ve Çin sınırlarına, Sibirya'ya kadar uzanan bu alan dışında bâzı bölgelerde Müslümanlar yine çoğunluk

halinde bulunmaktadırlar. Çin'de, kuzeyde Huang - ho, güneyde Yun - nan eyaletlerinde kesin çoğunluğu teşkil ettikleri gibi, Çin'in öteki eyaletlerinde yaşayan Müslüman azınlığıyla beraber Çin nüfusunun % 11'i Müslümanlardan terekküp etmektedir. Çin Türkistanı adıyla anılan eski Uygur ülkesinde ise % 89'u teşkil ederler. Güneyde Doğu Pakistan, Malezya, İndonezya, Maldiv adaları, Banda adaları, Avrupa'da Arnavutluk ve Avrupa Türkiyesi gibi ülkelerde Müslümanlar kesin çoğunlukta bulunmaktadırlar. Müslümanların Avrupa ve Asya'da azınlıkta kaldıkları ülkeler ise, Filipinler % 11, Moğolistan % 24, Tibet % 3, Sibirya % 16, Hindistan'da çeşitli bölgelerde % 7 ile % 19 arasında, Çin Hindi ülkelerinde Malezya hariç % 11 ile % 30, Başkurdistan % 48, Tataristan % 46, Rusya (Kırım ve Bucak dahil) % 1,8 Kuzey Kafkasya (Kuban, Çerkezistan, Çeçen, Dağıstan, Abhaz ülkesi dahil) %13,7, Polonya % 0,8, Dobruca % 28, Bulgaristan % 9,5 Yugoslavya (Bosna ve Makedonya dahil) % 26, Yunanistan % 1,3, Kıbrıs % 33, Lübnan % 48 (115 000 Dürzî, 6 000 Türk, 84 000 Alevî, 240 000 Şiî, 400 000 Sünnî), İsrail % 41, Afrika'da Angola % 2, Becueland % 1,7, Gabon % 2,5, Ghana % 38, Habeşistan % 41, Kamerun % 33, Kongo % 2,8, Uganda % 2,8, Madagaskar % 27, Mozambik % 3, Sierra Leone % 31, Güney Afrika Birliği % 2,5, Rodezya % 7, Liberya % 30, Seychelles ve Maurutius adaları % 11 oranında Müslüman nüfusa sahip bulunmaktadırlar. Habeşistan'da ise durum değişmiş ve bu ülke, nüfusunun % 65'i Müslüman olan Eritrea'yı kattıktan sonra âdeta Müslüman bir ülke olmuştur. Bu duruma göre, Müslümanlar Asya'da 399 941 770, Afrika'da 147 526 230, Avrupa'da 17 827 718, Amerika ve Avustralya ile küçük azınlıklar olarak bulundukları diğer ülkelerdeki 500 000 kadar Müslüman da bu sayıya katıldığı takdirde bütün dünyada 565 794 718 Müslümanın yaşamakta olduğu tahmin edilmek tedir.

Dünya nüfusunun beşte biri oranında bulunan Müslümanlar ırk itibariyle Türk kitlesi (Türkiye, Kıbrıs, Suriye, Irak, İran, Afganistan, Balkanlar, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ve Çin) 92 028 017, İran kitlesi (İran, Irak, Tacikistan, Afganistan ve Hindistan) 39 300 000, Hindli kitlesi (Pakistan, Hindistan, Çin Hindi ve Güney - doğu Asya adaları) 271 900 000, Çinli kitlesi (Çin, Tibet, Moğolistan, Mançurya, Filipinler dahil) 72 968 753, Asya'da yaşayan Araplar 25 245 000, Afrika'da yaşayan Araplar ve Araplaşmış Afrikalılar 81 167 000, Berberîler ve Zencîler 64 500 000, Afrika'da yerleşmiş Asyalı Müslümanlar 1 859 230, Avrupa'da ise Müslüman topluluklaıın Boşnaklar, Arnavutlar, Türkler ve Pomaklardan ibaret olduğu malûmdur. Bu ırkların dışında Anglo - Sakson ırkına mensup bir miktar İngiliz ve Amerikalının da bu dine sâlik oldukları bilinmektedir. Ayrıca, Kafkas boylarından Müslüman olanlar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde yaşamaktadırlar.

İslâmiyet, bugün de yayılmaya devam etmektedir. Özellikle Ekvator Afrikası'nda siyah ırk ve Güney - doğu Asya adalarında yaşayan topluluklar arasında hızlı bir tempo ile ilerlemektedir. Siyasî rejimlerin köstekleyici tutumlarına rağmen, Tibet, Sibirya, Çin ve Mançurya'da geliştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Güney Amerika'da, Brezilya ve Guyana'da İslâmiyetin süratle yayıldığı görülmektedir. Öte yandan İslâmiyet, siyasî baskılar sonunda, İspanya, Balear adaları, Sicilya, Güney İtalya, Girit ve Yunanistan'dan çekilmiş, Avrupa Rusyası ve Balkan ülkelerinde mahsur bir halde kalmıştır.

Evrensel bir din olarak İslâmiyet, politik ve târihî gelişmeler, jeopolitik ve sosyal farklar ile felsefî düşüncelerin eseri olmak üzere çeşitli mezhep ve fırkalara bölünmüştür. Söz konusu mezhep ve fırkaların bir kısmı zaman içinde tabiî ıstıfa sonunda ortadan kalkmışsa da, halen yaşamakta olan mezheplerden İslâmiyetin temel öğretisini temsil eden Sünnîlik bütün Müslüman nüfusun % 91'ini ihtiva etmekle kesin çoğunluğu teşkil etmektedir. Sünnî mezheplere 514 873 193 Müslüman bağlı bulunmaktadır. Sünnîler arasında % 53 ile Hanefîler, özellikle Türklerin veyâ Türk egemenliğinin yaşamış olduğu ülkelerde, Türkiye, Balkanlar, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, Çin, Hindistan, Afganistan, Çin Türkistanı, Ürdün, Eritrea ve Habeşistan'da çoğunlukta, İran, Irak, Suriye, Filistin, Mısır, Tunus ve Cezayir'de azınlıkta bulunmaktadırlar. % 33'ü bulan Şafiîler Suriye, Irak, Filistin, Mısır, Libya, Güney - doğu Asya adaları, Çin, Çin Hindi, Arabistan, Kafkasya, Doğu Afrika kıyıları ve Çad gölü havzasında yaşarlar. % 13 olan Mâlikîler, Trablusgarb, Tunus, Cezayir, Fas, Moritanya, Nijerya, Nijer, Sudan ve Gine körfezi kıyılarında bulunurlar. % 1 kadar olan Hanbelîler (Vahhabîler) ise Arabistan, Umman, Suriye, Filistin ve Hindistan'da yaşamaktadırlar. Şiîlere gelince, bütün İslâm topluluklarının % 8'ini teşkil ederler. Müslüman nüfusun 45 263 577'si Şiî mezheplerine sâliktir. Mutedil ve müfrit gruplara ayrılan Şiîler, İran, Azerbaycan, Irak ve Yemen dışında azınlık halinde bulunurlar. Şiîliğin müfrit kolları olan İsmailî, Dürzî, Nusayrî, Ali ilâhî v. b. inançlara sâlik olanlar, Türkiye'de Sivas, Tunceli, Hatay, Irak'ta Musul ve Kerkük, Orta Asya'da Cuzcan, Bedahşan, kuzey Hindistan, Azerbaycan'da Erran, Hindistan'da Bombay, Belucistan, Suriye, Lübnan, Mısır, Zengibar ve Tibet'te bulunurlar. Hâricîlere gelince, bunların halen yeryüzünde İbâziye ve Sufriye kolları yaşamakta olup, Basra körfezi kıyılarında, Doğu Afrika kıyılarında, Libya, Çad gölü ve Moritanya topraklarında yerleşmiş bulunmaktadırlar. Toplam nüfusları 500 000 kadardır.

Bu amelî ve itikadî mezheplerin yanında etkilerini devam ettiren tarikatlardan Afrika'da Ticanîlik, Kadirîlik, Senusîlik, Balkanlar ve Ön Asya'da Bektaşîlik, Kadirîlik, Nakşbendîlik, Halvetîlik ve kolları, Orta Asya ve Hindistan'da da Nakşbendîlik ve Kadirîlik ile kolları bulunmaktadır. — İsmet Parmaksızoğlu

Yeryüzünde İslâmiyet: İ. dininin coğrafî durumu, çok ilgi çekicidir. Yüzyıllar boyunca gelişe değişe bugünkü coğrafî durumu almıştır.

İslâm dini, Arabistan yarımadasının İsrâil'le Lübnan dışındaki bütün ülkelerine hâkimdir. İsrâil'de Yahudiler ezici çoğunluk olduğu gibi, Lübnan'da da Hıristiyan Araplar nüfûsun yarısını teşkil eder. Suriye'de de Hıristiyan Arap vardır ve Müslüman nüfûs ancak % 88'e ulaşabilmiştir. Arabistan dışında Anadolu, İran ve Afganistan'da İslâm dini, mutlak mânâda hâkimdir. Pakistan'da % 88'i bulur. Bütün Hindistan'da adacıklar halindedir ve bâzı Hindistan şehirlerinde nisbeti yüksektir. Pakistan - Hindistan'da 180 milyondan fazla Müslüman yaşamaktadır. Pakistan'daki Müslüman cemaati, dünya devletleri arasında nüfûs bakımından ikinci, Hindistan'daki üçüncüdür. Çin Hindi'ne İslâm dini çok az nüfuz etmiştir. Burma'nın Doğu Pakistan'la bitişik Arakan bölgesinde en çok Müslüman vardır. Ancak yarımadanın güneyi, Malaya, kuvvetli bir Çinli azınlığa rağmen, İslâm dininin hâkimiyetindedir. Daha güney - doğuda İndonezya adaları başlar ve burada dünyanın en kalabalık Müslüman

cemaati yaşar. İslâm nüfûs % 91'dir ve doğuya gidildikçe seyrelir. Küçük Sunda ve Moluk adaları ile Batı Yeni Gine'de adacıklar hâlindedir. Fakat nüfûsun büyük çoğunluğunu barındıran Cava ile Sumatra'da mutlak hâkimdir. Doğudaki adalarda animistler vardır ve bunlar, her yıl biraz daha İslâm dinine girmektedirler. İndonezya'nın kuzeyinde, Filipinler'in güney adalarında, Sulu ve Palavan'da İslâm dini tamamen hâkimdir ve Mindanao'da ise hafif bir çoğunluk teşkil eder. Hind Okyanusu'nda Maldiv adaları tamamiyle İslâmlaşmıştır. Seylan'da ise göç yoluyle İslâm dini nüfûsun ancak % 7'sine erişebilmiştir.

Çin'deki İslâm nüfûs 40 ilâ 80 milyon arasında tahmin edilmektedir. Çin'in her eyaletinde Döngen denen Müslüman Çinli vardır. Batı eyaletlerinde, Kansu ve Şensi'de daha çoktur. Çin'e bağlı Doğu Türkistan'da ise Müslüman Türkler yaşar. Sovyetler Birliği'ne bağlı Batı Türkistan'da Müslüman Türkler ve küçük bir İranlı grup mutlak hâkimdir (Kazakistan'da % 49, Özbekistan'da % 86, Türkmenistan'da % 82, Tacikistan'da % 85, Kırgızistan'da % 63). Sibirya'da da İslâm Türk toplulukları vardır. Güney Kafkasya'da ise Azerbaycan'da % 71'e, Gürcistan'da % 14'e, Ermenistan'da % 8'e erişir.

Asya, kıtasında Müslüman dini - İndonezya adaları hariç - az çok donmuştur. Afrika'daki ilerleme bu kıtada; görülmemektedir. Ancak Doğu İndonezya adalarında animist olduğu için, her yıl bir miktar nüfus İslâm dinini kabul etmektedir.

Avrupa'da ise İslâm dini, büyük bir gerileme kaydetmiştir. XV. yüzyıl sonlarında İberya yarımadasında hâkim olduğu son parçayı kaybetmiş, XVII. yüzyılda da bu yarımadadaki bütün Müslümanlar ya imha edilmiş veyâ Kuzey Afrika'ya sürülmüştür. Kıtanın doğusunda da durum aynıdır. Balkan yarımadası, Macaristan ve Kırım'la Volga - Ural bölgesi, pek geniş ölçüde İslâm nüfusunu kaybetmiştir. Bunlar daha çok güneye, özellikle Türkiye'ye çekilmiş, bir kısmı imhâ edilmiştir. Türkiye'nin Doğu Trakya bölgesi dışında Yunanistan'a âid Batı Trakya'da mühim bir İslâm Türk cemaati vardır. Girit, Epir, Güney Makedonya, Tesalya gibi yerlerde İslâm nüfûsu XIX. yüzyılda % 50 veyâ üzerinde iken bugün bir şey kalmamıştır. Türk kültürünün tesiriyle iki Balkan kavmi, Arnavutlar ve Hırvat asıllı Boşnaklar, dillerini muhafaza etmek şartıyle İslâm dinini XV. yüzyılda kabûl etmişlerdir. Arnavutluk'ta bugün Müslüman Arnavutlar % 70'tir; gerisi Hıristiyan (Ortodoks ve Katolik) Arnavut'tur. Güney Yugoslavya'da, Makedonya ve Kosova'da yaşayan Arnavutlar'da ise İslâm dininin nisbeti % 90'ın üzerindedir. Bosna - Hersek'te Müslüman Boşnaklar ve gene Makedonya'da bir Türk azınlığı vardır. Yugoslavya'da bâzı bölgelerde hâkim olan İslâm nüfûsu % 13'ü bulmaktadır.

Bulgaristan'da XIX. yüzyılda % 50 olan İslâm dini bugün % 10'a inmiştir. Türkler, özellikle Deliorman, Güney Dobruca ve Bulgar Makedonyası'nda toplanmıştır. Romanya'ya bağlı Dobruca'da da bir İslâm Türk cemaati vardır. Macaristan'da Türk cemaatleri XVIII. yüzyıl ortalarında ülkeyi bırakmışlardır.

Avrupa Rusya'sına gelince, vaktiyle tamamiyle İslâm Türk olan Kırım yarımadasındaki son Türkler, 1946'da ülkeden çıkarılmıştır. Yalnız Kuzey Kafkasya'da İslâm dini hâlâ hâkimdir (Dağıstan'da % 91). Kuzey Kafkasya'da yalnız Türkler değil, Türk kültürü tesiriyle İslâmlaşmış birçok Kafkas kavimleri de yaşar (Çerkezler, Abazalar, Çeçenler, İnguşlar, Lezgiler v. b.). Volga - Ural bölgesinde de Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinde Müslüman Türkler çoğunluktadır. Çuvaşistan Türk Cumhuriyeti ahalisi ise geniş ölçüde Ortodokslaşmaya zorlanmışlardır.

Bu ülkeler dışında Fransa'da (özellikle Paris) önemli bir Arap azınlığı yaşar (özellikle Cezayirli, bir miktar Faslı ve Tunuslu). Almanya'daki Türk işçi cemaati de gittikçe kalabalıklaşmaktadır. Londra'da Kıbrıslı Türk cemaati vardır. Polonya ve Finlandiya gibi ülkelerde de küçük Türk cemaatleri vardır.

İslâm dini son çağda büyük gelişmeyi Afrika kıtasında göstermiş ve kuzeyden güneye doğru kıtayı âdetâ fethetmiştir. Kuzey Afrika'da İslâm dini mutlak hâkimdir. Mısır'da Hıristiyan Araplar, Cezayir'de ve bir miktar Fas ve Tunus'ta Fransızlar vardır (Mısır % 91,5, Cezayir % 88, Fas % 95, Tunus % 92, Libya % 97, Moritanya % 100, Sudan % 83). Sudan'n güneyi henüz animisttir. Bunlar Arap ülkeleridir. Arap ülkeleri dışında kalan «Siyah Afrika» da birçok devlette İslâm dini hâkimdir (Portekiz Ginesi'nde % 91, Çad % 90, Nijer % 86, Senegal % 80, Gine % 74, Mali % 66, Gambia % 57, Nijerya % 50, Sierra Leone % 46).

Gine Körfezi'ne yaklaşıldıkça İslâm nüfûsun nisbeti düşer: Volta % 29, Fildişi Kıyısı % 23, Gana % 23, Kamerun % 34, Liberya % 16, Togo % 13, Dahomey % 13, Ekvator Ginesi % 10. Batı Afrika adalarında nisbet çok düşüktür (Portekiz Gine Adaları % 1, Yeşilburun Adaları % 2). Orta Afrika'ya İslâm dini henüz az nüfuz etmiştir (Orta Afrika % 7, Gabon % 7, Orta Kongo % 6, Kongo % 2, Angola % 2). Güney Afrika da öyledir (Güney Afrika % 1,5, Güney - batı Afrika % 1, Botswana % 1, Lesotho % 1, Swaziland % 1, Rodezya % 3, Zambia % 3, Malawi % 8). Doğu Afrika'da Somali'de İslâm dini hâkimdir (Somali % 100, Cibuti % 95). Habeşistan'da (% 41) Eritrea'ya hâkim olduğu gibi, ülkenin geri kalan kısmında Hıristiyan nüfusla eşit bir denge gösterir. Diğer Doğu Afrika ülkelerinde de hızla yayılmaktadır (Kenya % 40, Tanzanya % 31, Uganda % 21, Mozambik % 17, Rwanda % 10, Burundi % 9). Afrika'nın Hind Okyanusu adalarında da gelişmiştir (Komor % 100, Madagaskar % 27, Seychelles % 21, Mauritius % 20, Réunion % 8). Afrika'da İslâm dini, her yıl biraz daha güneye yayılmakta ve milyonlarca animist nüfustan büyük parçalar kazanmaktadır.

Kuzey ve Güney Amerika ile Okyanusya'daki İslâm nüfûs, göç yoluyle buraya yerleşmiş Türk, Arap, Müslüman Hindli v. b. gibi kavimlerin eseridir ve bunlar küçük adacıklar hâlindedir.

Mezhep coğrafyasına gelince, dünyadaki 700 milyona yakın Müslüman nüfusun 650 milyon kadarı Sünnî'dir. 4 Sünnî mezhebin aş. yu. % 52'si Hanefî, % 28'i Şâfiî, % 18'i Mâlikî, % 2'si Hanbelî'dir. Hanefîlik, Türkler'in mezhebidir ve Abbâsî halifeleri ile Osmanoğulları da Hanefî idi. Türkler, bu mezhebi Selçukoğulları ve Osmanoğulları zamanında, doğuda Timuroğulları ile çok büyük coğrafî sahalara yaymışlardır. Doğu Araplarında Şafiîlik, Batı (Kuzey Afrika) Araplarında ise Malikîlik hâkim durumdadır. Vaktiyle Müslüman İspanya ve Portekiz'in mezhebi de Mâlikî idi. Hanefîlik'ten sonra en liberal mezhep Mâlikîlik'tir. En muhafazakârı Hanbelîlik'tir.

Hanbelîler'in çoğu bugün bu mezhebin bir çeşit gelişmesi olan Vehhâbîlik adı altında toplanmıştır. Bu mezhep, Suûdî Arabistan'ın bütün nüfusunu teskil eder. Pakistan, Suriye, Umman ve Ürdün'de de Hanbelîlik çok küçük azınlıklar hâlindedir.

4 Sünnî mezhep dışındaki İslâm nüfûsunun büyük çoğunluğu Şiî'dir. En büyük Şiî mezhep, Şîa - i İsnâ - Aşeriye denen Câferîlik'tir. Şiî mezheplerin muhafazakârlık bakımından orta kanadını teşkil eder. İran'da hâkim gibidir. Küçük azınlıklar hâlinde Hindistan, Pakistan, Afganistan, Türkiye, Lübnan, Suriye ve Bahreyn'de, büyük ölçüde de Irak'la Kuzey Azerbaycan'da yaygındır. Şiîler'in mutedil kanadını teşkil eden Zeydî mezhebi, Yemen'in yarısına hâkimdir. Zeydîler, Sünnî Halîfe'nin otoritesini tanıyacak derecede itidal gösterirler. Müfrit kanat, Şîa - i Seb'iyye denen İsmâîlîler'dir. 5 milyon kadardırlar. Küçük azınlıklar hâlinde Hindistan, İran, Pakistan, Afganistan, Seylan, Suriye, Tanzanya, Kenya, Madagaskar ve Yemen'de yaşarlar ve Ağa Han'ı imam kabûl ederler. Diğer bir müfrit kanat, Alevî de denen Nusayrîler'dir. Sayıları bir milyondan azdır. Suriye, Lübnan ve Türkiye'de Nusayrî'ler vardır.

Sünnî ve Şiî mezhepler dışındaki mezheplerin müminleri 2,5 milyon kadardır. En önemlileri olan Hâricî - İbâdîler'in sayısı bir milyonu geçer. Umman'da, küçük azınlıklar halinde Cezâyir, Tunus ve Zengibar'da yaşarlar.

Diğer mezhepler, İslâm dininden âdetâ ayrı bir din halinde gelişmişlerdir. Bunlardan Ahmedî de denen Kadîyânîler'in sayısı 140 000'dir. Batı Pakistan'da yaşarlar. Dürzîler 400 bine yakındır. Suriye, Lübnan ve İsrâil'de bulunurlar. Birkaç bin Bâbî ile bundan çıkmış olan 1 milyonun üzerinde Bahâîler, İran'da ve bir miktarı Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşarlar. Yezîdîler 5 000 kadardır; Suriye ve Irak'ta, birkaç yüzü Türkiye'dedir. Dönme Sabataîler ise İstanbul, biraz İzmir ve Ankara'dadırlar. Sayıları 35 000 kadardır.

Aşağıda verilen liste, Müslümanlar'ın coğrafî yayılışı hakkında daha yakın ve açık bir fikir verecektir. Nüfûslar, her ülkedeki nüfûs artış nisbeti ayrı ayrı hesap edilerek 1 ocak 1972 seviyesine çıkarılmıştır. Bâzı ülkeler için verilen rakamlar gerçeği aynen aksettirmekte, bâzıları içinse az veyâ çok tahmin sınırı aşılamamaktadır. Meselâ Çin, Habeşistan, Afganistan gibi ülkelerde bugüne kadar hiçbir nüfus sayımı yapılmamıştır. Suûdî Arabistan, Yemen gibi Arap ülkeleri de öyledir. Buna göre, bu ülkeler için verilen nüfûslar ve İslâm nüfûsu nisbeti, en sağlam kaynakların tahminlerine dayanmaktan öte matematik bir gerçeği yansıtmamaktadır. Listede, dünyada bağımsız 147 devletin İslâm nüfûsu ve bu nüfûsun genel nüfûs içindeki nisbeti verilmiştir.

Devletlerin Müslüman nüfûsları

1.	İndonezya (% 91)	106 424 000
2.	Pâkistan (% 88)	98 208 000
3.	Hindistan (% 15)	84 000 000
4.	Çin (% 5)	40 000 000
5.	Sovyetler Birliği (% 15)	37 050 000
6.	Nijerya (% 50)	36 827 000
7.	Türkiye (% 99,1)	36 405 000
8.	Mısır (% 91,5)	30 084 000
9.	İran (% 98)	28 463 000
10.	Afganistan (% 100)	17 000 000
11.	Fas (% 95)	14 687 000
12.	Sudan (% 83)	13 464 000
13.	Cezâyir (% 88)	12 036 000
14.	Habeşistan (% 41)	10 455 000
15.	Suûdî Arabistan (% 100)	10 000 000
16.	Irak (% 96)	9 726 000
17.	Malaysia (% 58)	6 114 000
18.	Yemen (% 100)	5 830 000
19.	Suriye (% 88)	5 198 000
20.	Kenya (% 40)	4 756 000
21.	Somali (% 100)	4 500 000
22.	Tunus (% 92)	4 477 000
23.	Tanzanya (% 31)	4 133 000
24.	Çad (% 90)	3 693 000
25.	Nijer (% 86)	3 619 000
26.	Mali (% 66)	3 485 000
27.	Gine (% 74)	3 467 000
28.	Filipinler (% 9)	3 381 000
29.	Senegal (% 80)	3 300 000
30.	Yugoslavya (% 13)	2 900 000
31.	Ürdün (% 100)	2 413 000
32.	Gana (% 23)	2 388 000
33.	Libya (% 97)	2 348 000
34.	Kamerun (% 34)	2 057 000
35.	Madagaskar (% 27)	2 032 000
36.	Uganda (% 21)	1 920 000
37.	Tayland (% 5)	1 835 000
38.	Portekiz (% 7)	1 806 000
39.	Volta (% 29)	1 791 000
40.	Burma (% 6)	1 708 000
41.	Arnavutluk (% 70)	1 554 000
42.	Moritanya (% 100)	1 309 000
43.	Lübnan (% 42)	1 200 000
44.	Sierra Leone (% 46)	1 147 000
45.	Fildişi Kıyısı (% 23)	1 146 000
46.	Singapur (% 50)	1 108 000
47.	Ummân (% 100)	1 100 000
48.	Fransa (% 2)	1 030 000
49.	Seylan (% 7)	911 000
50.	Bulgaristan (% 10)	854 000
51.	Viet - Nam (% 4)	720 000
52.	Küveyt (% 98)	625 000
53.	Kamboç (% 8)	612 000
54.	Almanya (% 0,8)	550 000
55.	Brezilya (% 0,5)	480 000
56.	Kuzey Viet - Nam (% 2)	436 000
57.	Yunanistan (% 4)	390 000
58.	Malawi (% 8)	382 000
59.	Dahomey (% 13)	381 000
60.	Rwanda (% 10)	366 000
61.	Japonya (% 0,3)	350 000
62.	Güney Afrika (% 1,5)	326 000
63.	Kongo (% 2)	324 000
64.	Burundi (% 9)	320 000
65.	Romanya (% 2)	300 000
66.	Büyük Britanya (% 0,4)	290 000
67.	Moğolistan (% 19)	261 000
68.	Togo (% 13)	260 000
69.	İsrâil (% 8)	248 000
70.	Liberya (% 16)	211 000
71.	Amerika Birleşik Devletleri (% 0,1)	210 000
72.	Gambia (% 57)	210 000
73.	Bahreyn (% 100)	200 000
74.	İspanya (% 0,5)	180 000
75.	Mauritius (% 20)	171 000
76.	Orta Afrika (% 7)	164 000
77.	Rodezya (% 3)	144 000
78.	Zambia (% 3)	144 000

79. Kıbrıs (% 20)	140 000
80. Formoza (% 1)	132 000
81. Holanda (% 1)	120 000
82. Maldiv (% 100)	106 000
83. Katar (% 100)	100 000
84. Panama (% 6)	91 000
85. Trinidad (% 8)	87 000
86. Haiti (% 1,5)	78 000
87. Nepal (% 0,7)	72 000
88. Laos (% 3)	70 000
89. Avusturya (% 0,4)	68 000
90. Arjantin (% 0,3)	66 000
91. Orta Kongo (% 6)	57 000
92. Fiji (% 7)	38 000
93. Jamaika (% 2)	36 000
94. Gabon (% 7)	35 000
95. Belçika (% 0,3)	34 000
96. Kore (% 0,1)	24 000
97. Ekvator Ginesi (% 10)	23 000
98. Malta (% 7)	22 000
99. Polonya	14 000
100. Avusturya	12 000
101. İsviçre	10 000
102. Finlandiya	7 000
103. İtalya	6 000
104. Kanada	6 000
105. Kolombiya	3 000
106. Venezuela	3 000
107. Lüksemburg (% 0,5)	2 000
108. Peru	2 000
109. Şili	2 000
110. Yeni Zelanda	2 000
111. Doğu Almanya	1 000
112. İsveç	1 000
113. Küba	1 000
114. Macaristan	1 000
115. Meksika	1 000
116. Nikaragua	1 000
117. Swaziland	1 000
118. Geri kalan	7 000
Toplam:	*689 075 000*

İSLÂM BİLİMLERİ: İ. B. ve bu bilimlerin tasnifi tartışma konusu olmuştur. İ. B. deyimi ile son yüzyılda romantik milliyetçi Arap yazarları İslâm kültürü şümulüne giren bütün bilimleri kasdederler. Bu anlayışa göre, insanlığın kültür târihi ile yaşıt olan matematik, geometri, tıp v. b. bilimler de İ. B. arasında yer almaktadır (Ph. de Tarrazi. *el-İrşad el-eârib.* Berut, 1947).

İ. B. deyimi o kadar eski değildir. Bu deyimi ilk defa bütün genişliği ile kullanan Kâtip Çelebi olmuştur. Ancak, XIX. yüzyılda, özellikle Mısır ve Lübnan'da yetişen araştırıcılar bu deyime azami genişliği vererek İ. B.'ni bütün bilimlere teşmil etmişlerdir. Müslüman araştırıcılara göre «bir şeyin hakikatini bilmek» anlamında olan *ilim*, çeşitli âyet ve hadislerle bütün Müslümanlara tahsili gerekli kılınan bir keyfiyettir. Bilimin tahsili için tasnifini lüzumlu bulan Müslüman bilginler, İ. B.'ni çeşitli tasnif şekilleri ile tanımlamışlardır. Meydana getirilen tasnif şemalarında Aristo'nun yapmış olduğu bilimler tasnifi hâkim olmuştur. İ. B.'ni tasnif edenlerin önde geleni İbn en-Nedim Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak'tır. *Fehrist el-Kütüb*'de bilimler on bölümde sıralanmıştır. Bunlar yazı ve şekilleri, dil ve okuma, semavî kitaplar ve din, târih ve biyografya, şiir ve edebiyat, kelâm, İslamiyat, eski bilimler ve felsefe, tıp, teknik bilimler ve mühendislik ile kimyadır. Diğer bir tasnif şeması Ragıb el-İsbihânî'nin *Müfredat*'ında görülür. Ona göre, bilim, huzurî ve husulî olmak üzere ikiye ayrılır. Huzurî bilimler ilâhî bilimlerdir ki, Tanrı tarafından Peygamber ve nebileri aracılığıyla insanlara öğretilmiştir. Husulî bilimler ise, İ. B.'ni öğrenmede âlet vazifesini gören bilimler olup, insanlar tarafından elde edilmişlerdir. Hafid-i Taftazanî ise, İ. B.'ni iki bölüm halinde inceler. Şer'î bilimler, kıraat, hadis ve usulü, tefsir, kelâm, fıkıh ve usulü ile edeb'den ibaret olup, bunlara fünûn-i edebiye adını verir. İkinci bölüm felsefî bilimler bölümüdür. Bunlar eşyanın mahiyet ve keyfiyeti ile akılla olan mutabakatları araştırır. Ancak, tasavvuf, münazara, cedel, mantık ve hilâf gibi bilimler bu tasnif şeması dışında kaldığından bu konuda çalışan bilginler, tasnif şemasını geliştirmişlerdir. Meselâ hilâf bilimini fıkhî bilimler arasına alarak şemayı olgunlaştırmışlardır. *Fevâîd el-Hakaniye*'de Muhammed Emin-i Şirvanî sunduğu tasnif şemasında, İ. B.'ni nazarî ve amelî bilimler ile araç (âlet) mahiyetindeki bilimler olmak üzere ikiye ayırmıştır. Araç mahiyetindeki bilimler bir başka bilimi öğrenmek için kullanılan bilimlerdir. Yazı, gramer, sentaks v. b. gibi. Nazarî ve amelî bilimler ise üç yönde incelenir. Mutlak olarak uygulamalı bilimler, mantık, uygulamalı tıp, uygulamalı fizik, terzilik gibi. İkinci bölümde insanın idraki ve kudreti nispetinde eşyanın mahiyetini tanıtan, iş ve eylemi anlatan felsefî bilimler, üçüncüsü de uygulama yol ve yordamlarını öğreten bilimlerdir. Başka bir tasnif şemasında ise, bilimler dinî ve gayri dinî veyâ felsefî ve gayri felsefî olarak genellikle ikiye ayrılmaktadır. Ancak, bu iki bölümdeki bilimler de mahiyetlerine göre insanlık için iyi, faydalı ve zararlı olmak üzere derecelendirilmektedir. Meselâ faydalı bilimler arasında zamanın, mekânın, devletlerin veyâ dinlerin değişmesine rağmen değişmeyen hey'et, gerçekleri tanıtan felsefe, vahiy yoluyla ve nebiler aracılığı ile öğrenilen dinî ve şer'î bilimler, tıp ve matematik bulunmaktadır. Zararlı bilimlere örnek olarak büyücülük, üfürükçülük, hokkabazlık gösterilir. Şiir ve edebiyat ise iyi bilimler arasında yer alır. Öte yandan Şeyh Abdüllâtif el-Makdisî, *Şifâ el-müteellim*'de bilimleri ilâhî, tabiî ve riyazî olarak üç bölümde tasnif etmiştir.

Osmanlı bilginlerinin İ. B.'ni tasnifte en çok itibar ettikleri şema, Taşköprüzade Ahmed'in *Miftah es-Saâde*'sinde bulunmaktadır. Taşköprüzade tasnif şemasını meydana getirirken her halde İbn en-Nedim'den faydalanmıştır. İ. B.'ni altı bölümde inceleyen bu yazar, birinci bölümde yazı ve yazıya dair bilimleri, ikinci bölümde söz ve söz sanatlarıyla ilgili bilimleri, üçüncü bölümde mantık ve buna bağlı bilimleri, dördüncü bölümde ilâhî, tabiî ve riyazî bilimleri, beşinci bölümde ahlâk, ev ekonomisi, siyaset ve sonuncu öblümdede şer'î bilimler ile tasavvuf gibi bilimleri sıralamıştır.

İ. B.'ni tarif ve tasnif konusunda eser veren bilginler arasında Farabî, Hârezmî, İbn. Sinâ, Fahr-i Razî, Kutbeddin-i Şirazî, Celâleddin-i Devvanî, Abdurrahman-i Bistamî ve Molla Lûtfî gibi büyük şahsiyetler bulunmaktadır.

Zamanımızda İ. B.'nin tasnifi konusunda yapılan çalışmalar arasında W. Barthold-F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti Târihi*, H. Z. Ülken, *İslâm Düşüncesi* ve Millî Eğitim Bakanlığı, *İslâm Dini İlimleri Tasnif Cedveli* gibi eserler anılabilir. Bunlara göre İ. B. *Kur'an* ve *Kur'an*

bilimleri, tefsir, hadis, akaid ve kelâm, fıkıh, İslâm mezhepleri, tasavvuf, ictimaiyat ve ahlâk, İslâm dini târihi, İslâm medeniyeti târihi olmak üzere sıralanmıştır.

İslâm topluluğunda bilim, Hazreti Peygamber zamanında sadece sohbetlere inhisar etmekte idi. Bu devrede öğrenilenler hafızalara nakşedilmekte olup, yazılı metinler daha sonraki yıllarda kendini göstermeye başladı. Hazreti Ebu Bekir devrinde *Kur'an*'ın cem edilmesinden sonra Müslümanların Afrika'da ve Asya'da gerçekleştirilen fütuhat sonunda çeşitli din ve inançlarla karşılaşması, İslâm dini ile öteki dinlerin karşılaştırılması ve tartışılması sonuçlarını verdi. Bu tartışmalar fıkıh ve kelâm bilimlerinin doğuşuna yol açtığı kadar, Arap olmayanlara *Kur'an*'ın okutulması ve tefsiri ile hadislerin toplanması meselelerini getirdi. İlk devirlerde Müslümanlar arasında bilim, sadece ahkâm - i diniyeyi bilmek ve tıbbî uygulamalara akıl erdirmekten ibaretti. Hatta bazı söylentilere göre, daha önceki yazılı bilgilerin Müslümanların inançlarını sarsmaması için ilk fetih yıllarında ele geçirildikçe yakıldıkları anlaşılmaktadır. *Kur'an*'dan başka bir metne müracaat edilmemesi amacıyla bu devrede, yani Tâbiîn devrinin sonuna kadar *Tevrat* veyâ *İncil*'den istinbat dahi yasaklanmıştı. Fakat inançlarda ve fikirlerde anlaşmazlıklar baş gösterince, her hizip kendi rey ve kanaatlerini savunmak üzere düşüncelerini tertip ve tedvin etmeye başladı ki, bu da İ. B.'nin gelişmesine sebep oldu. Ayrıca Müslümanlığın geniş ülkelere yayılması, sahabe ve Tâbiîninin birbirlerinden ayrı düşmelerine yol açtı. Bunun sonunda fikir ve görüş anlaşmazlıkları baş gösterdi. Hadis, fıkıh ve *Kur'an*'a âid bilgi ve rivayetlerin tesbit ve tedvini ihtiyacı kendiliğinden ortaya çıktı. Bu bilgileri derlerken de, istidlâl, istinbat, ictihad, kavaid ve usulün temhidi, bölüm ve babların tanzimi, problemler için delil ve temhid yolları, bunların cevapları, bilim terimlerinin tesbiti gibi konular üzerinde çalışmalar ilerledi. İslâm dünyasında ilk yazılı metnin kimin tarafından meydana getirildiği konusunda anlaşmazlık vardır. Söylentiye göre ilk yazar, İmam Abdülmelik b. Abdilâziz b. Cerih el - Basrî'dir (ölm. H. 155). Hatib - i Bağdadî'ye göre Ebu'n - Nasr Said b. Urube (ölm. H. 156) ilk yazardır. Râmehurmuzî ise, Rebi' b. Sabih (ölm. H. 160) i göstermektedir. Bunlardan sonra Medine'de Süfyan b. Uyeyne ile Malik b. Enes, Mısır'da Abdullah b. Vehb, Yemen'de Muhammed b. Abd er - Rezzak, Kûfe'de Süfyan es - Sevrî ve Muhammed b. Fudeyl, Basra'da Hammad b. Seleme ile Revh b. Ubade, Vasıt'ta Haşim, Horasan'da Abdullah b. el - Mübarek ilk bilimsel metinleri tedvin etmişlerdir. Bunlar, *Kur'an*'ın anlamı ve hadis konularında eser vermişlerdir.

Müslümanların İslâmdan önceki bilgilerle bilimsel anlamda temasa geçmeleri Emevîler devrinde olmuştur. Ancak, Emevîler Müslümanlara İslâmdan önceki bilimleri incelemek, öğrenmek ve öğretmek olanaklarını yasaklamışlardı. Abbasîler hilâfet makamına geçince bu taassubu bir yana ittiler. Bunlardan ikinci halife Ebu Cafer el - Mansur fıkıhta üstad olduğu kadar, felsefeden de zevk alıyor ve özellikle nücum bilimine ilgi gösteriyor, müneccimlere itibar ediyordu. Böylece *Kur'an*'ın yazılışı, okunması ve anlamı, hadislerin derlenmesi ve fıkh'ın tarifi ile başlayan İ. B. dinî çerçeveden taşma istidadı bulmuş oldu. İbn. Haldun'un *Mukaddime*'de anlattığına göre, Ebu Cafer, Yunanca yazılı bilimsel metinleri göndermesi için Bizans imparatoruna bir elçi göndermişti. İmparator bu isteği olumlu karşılamış ve aralarında Eukleides'in kitabı da olduğu halde bazı metinleri Abbasî halifesine hediye etmişti. Bu tarihlerde Bağdad'da bir bilim yuvası (Beyt el - hikme) kuruldu. Burada toplanan bilginler, İslâm dinini ilgilendiren bilimlerin yanında antik düşüncenin mahsullerini incelemeye koyuldular. Ebu Yahya b. el - Batrik, Galenos ve Hippokrates'in eserlerini Arapçaya çevirdi. Harunü'r - Reşid devrinde Yahya b. Maseveyh de bazı tercümeler yaptı. Yedinci halife el - Memun ise, atalarının açtığı çığırı en geniş sınırlarına ulaştırdı. Çağdaşı bulunan Ermeni Levon'a gönderdiği elçi ile bir Müslüman bilim heyetinin eski Yunan bilimlerinden felsefe, tıp, geometri gibi bazı alanlarda araştırma yapmak üzere İstanbul'a gelmelerine müsaade edilmesini istedi. Levon, bu isteğe olumlu cevap verince, aralarında Haccâc b. Kurd, İbn. el - Batrik gibi bilginlerin bulunduğu bilim heyeti Bizans'ın payitahtı İstanbul'a geldi ve buradan derlediği pek değerli kitaplarla Bağdad'a döndü. Bunların yaptıkları tercümeleri ise, Kosta b. Luka kontrol etmekte idi. Böylece İslâm dünyası *Kur'an* ve hadisle ilgili bilimlerin dışındaki kültürlerle temasa geçmiş oldu.

İslâm imparatorluğunun jeopolitik konumu onun aynı zamanda Hind ve Çin kültürleriyle temasta bulunmasını da sağlamakta idi. Bu temasların sonucu İ. B.'nin, eski dünya kültürlerinin *Kur'an* ve hadislerin getirdiği görüş altında yeniden tedvini ve sentezi olduğu söylenebilir. Müslümanlar arasında bilimin böylece gelişmesi yeni görüşlerle birlikte yeni bilimlerin doğmasına da fırsat verdi. İ. B.'nin tasnif şemasında Taşköprüzade, yazı ve yazı ile ilgili bilimleri 9, söz ve söz sanatlarına dair bilimleri 44, mantık ve ona bağlı bilimleri 5, ilahî, tabiî ve riyazî bilimleri 121, ahlâk, siyaset v. b. bilimleri 6, şer'î bilimleri de 111 bölümde derlemiştir.

Tesbit edilen bu bilimlerden gerçek İ. B.'ni iki ana bölüme ayırmak uygun olur. Bunların ilki doğrudan doğruya İslâm dini ile ilgili olan şer'î bilimler, kıraat ve *Kur'an* bilimleri, tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve usulü ile tasavvuf ve bunlarla bağlantılı bilimler, ikincisi de menşelerini yabancı kültürlerden alan ve dinî mahiyeti bulunmayan tarih, coğrafya, matema- tik, astroloji, tıp ve mekanik gibi bilimlerdir. Bunlara el - Ulûm ed - dâhile (İslâm kültürüne giren bilimler) denir. Kıraat ve *Kur'an* bilimleri (bk. KIRAAT ve KUR'AN) Şevaz, Mehâricü'l - hurûf, Mehâricü'l - elfâz, vukuf, *Kur'an*'ın yazılışı, Mushaf tertibi, *Kur'an*'ın ve surelerinin adları, *Kur'an*'ın toplanması ve tertibi, sure, âyet, kelime ve harflerinin sayıları, *Kur'an*'ın hıfzı ve bununla ilgili rivayetler, nüzûl ve senetleri, mütevâtir ve meşhur, lafzen mevsul, mâna itibariyle mefsullerin beyanı, imâle ve feth, idgam, ihfa, izhar ve iklab, med ve kasr, tahfif - i hemze, *Kur'an* öğrenimi, *Kur'an*'ın okunuşu, Cevâzü'l - iktibas, Garibü'l - Kur'an, Arap dilinde olmayan kelimeler ve Hicaz Arapçasında olmayan kelimelerle 23 bölüme, tefsir bilimi (bk. TEFSİR) Mekkî ve Medenî âyetler, seferî ve hazarî âyetler, gece ve gündüz gelen âyetler, kışın ve yazın bildirilen âyetler, uyku esnasında inen âyetler, yere ve göğe âid âyetler, önce ve sonra gelen âyetler, âyetlerin indiriliş sebepleri, bazı sahabe ağzından inen ayetler, indirilişleri tekerrür eden âyetler, hükmü indirilişlerinden teahhur eden âyetler, ayrı ayrı ve toplu olarak indirilen âyetler, bazı nebîlere de bildirilmiş olan âyetler, *Kur'an*'ın indiriliş şekli, vücûh ve nezâir, müfessir için gerekli meâni - i edevât, muhkem ve müteşâbih, *Kur'an*'ın baş-

langıcı ve sonu, *Kur'an*'ın özel ve genel kavramı, nâsih ve mensuh, müşküller, mutlak ve mukayyed hususlar, *Kur'an* mantığı, *Kur'an*'da hitaplar, *Kur'an* sözlerinin gerçek ve mecazları, teşbih ve istiâreler, kinâye ve tarizler, hasr ve ihtisas, icâz ve ıtnab, haber ve inşâ, *Kur'an*'da bedi, âyetlerin fasılları, sure sonları. sure ve âyetler arasında münasebetler, müteşâbih ayetler, icâzü'l - *Kur'an*, *Kur'an*'dan istinbat, *Kur'an*'ın bölümleri, *Kur'an*'da cedel, *Kur'an*'da isimler, künyeler, lâkaplar, *Kur'an*'ın mübhemâtı, *Kur'an*'ın fezâili, *Kur'an*'da efdal olanlar, müfredât - i *Kur'an*, Havass - i *Kur'an*, *Kur'an*'ın yazılışı ve harf şekilleri, tefsir ve tevil, müfessirlik şartları ve adabı, tefsirde yabancı kelimeler, müfessirler tabakatı ile 51 bölüme, hadis bilimi hadislerin söyleniş sebepleri ve zamanı, nâsih ve mensuh hadisler, Peygamberin sözlerinin tevili, hadislerde remizler, işaretler, hadis sözlerindeki yabancı kelimeler, hadislere töhmetten kaçınma, hadislerde telfik, hadis râvileri, tıbb - i nebevî ile 10 bölüme usulüddin, yani akaid ve kelâm (bk. KELÂM), bütün olarak, fıkıh (b. bk.) ise fıkıh ve usulü olmak üzere 2 bölüme, tasavvuf (b. bk.) da bütün olarak derlenmek suretiyle incelenmektedir. Bu eski şemaya yakın zamanlarda gelişmiş bulunan İslâm medeniyeti tarihi, İslâm dini tarihi, İslâm ictimaiyatı ve ahlâkî bilimlerini de eklemek yerinde olur.

İSLÂM FELSEFESİ: İ. F. deyince, İslâmiyette felsefe, yani İslâm âleminde ve İslâm topraklarında veyâ İslâm medeniyetinde felsefe anlaşılmaktadır. Yoksa ne İslâmî felsefe veyâ Müslüman felsefesi ne de Arap felsefesi anlaşılmaktadır. Çünkü İ. F. terimi dil, din ve milliyet açılarından hem İslâmî felsefe veyâ Müslüman felsefesi teriminden hem de Arap felsefesi teriminden daha geniştir. En fazla muhteva İ. F. terimiyle ifade edilmektedir.

«İslâmiyet» teriminin yalnız İslâm dinini değil, İslâm medeniyetini de ifade ettiği göz önünde tutularak, İ. F.'ne Müslüman felsefesi adı verilirse de, gerek bu sonuncu terimde, gerek İslâmî felsefe teriminde daha çok dinî yöne ağırlık verilmiş olur. Başka bir deyimle, her iki terimde de, felsefenin İslâm dininin fikir yapısında hissedilmiş ihtiyaçları cevaplandırmak ve dinî çatışmaları çözmek için kullanılmış olduğu göz önünde tutulmaktadır. Onun için Müslüman felsefesi teriminde, hem İslâm diniyle hiçbir ilgisi olmayan veyâ bazı hallerde İslâm dininin esaslarına aykırı düşen Yunan köklü felsefeyle uğraşanları dışarıda bırakmak hem İslâm âleminde felsefeyle uğraşanları, bağlı olmadıkları hallerde bile İslâm dinine bağlı saymak, hem de felsefeyle uğraşan Hıristiyan, Musevî, Sabiî, Mazdek gibi başka başka dinlere inananları ihmal etmek gerekir. Halbuki bu, her üç halde sakıncalıdır, kültür târihi olaylarına aykırıdır.

Bazı bilim adamları, İ. F. yerine Arap felsefesi terimini kullanmakta ve gerekçe olarak bu felsefenin en önemli eserlerinin dili, dini ve ırkı ayrı kişiler tarafından Arap diliyle yazılmış olduğunu göstermektedirler. Eğer İ. F. yerine Arap felsefesi terimi kullanılırsa, bu terim yalnız dar olmakla kalmaz, aynı zamanda aldatıcı da olur. Dar olur çünkü bu felsefenin önemli bir kısmı Arap diliyle yazılmış olmakla beraber, Aramî, Süryanî, İbranî, Farsça ve Türkçe yazılmış felsefî eserler de vardır. Ayrıca, hiçbir târihçi Arap felsefesi adını kullanmamıştır. Aldatıcı olur çünkü bugün Arap adı artık belirli bir siyasî ve millî muhteva kazanmıştır. İ. F. yalnız belli bir dili, dini, milliyeti ve gayesi olan Arapların felsefesi değildir. O felsefe Türk, Fars, Afgan, Hindli, Pakistanlı, Yahudi gibi Arap olmayan kavimlerin de yapmış olduğu bir felsefedir.

Bu duruma göre dili ve milliyeti ayrı olan kavimleri kendi dairesine almış bulunan İslâm medeniyetinde her türlü felsefî faaliyeti ifade edebilecek terimin İ. F. olduğu açıktır. Bu terimle kaynaklarını Hind, İran ve Yunan medeniyetinden almış, bazı hallerde, İslâm dininin esaslarıyle telif edilmiş, bazı hallerde onlara aykırı düşmüş, çoğu zaman Arapça yazılmış, çoğunluğu Müslüman olan, Hıristiyan, Yahudi, Sabiî gibi çeşitli dinlere mensup düşünürlerin İslâm ülkelerinde yapmış oldukları her türlü felsefî faaliyet dile getirilmiş olmaktadır.

İ. F.'nin alanına gelince: Çağdaş araştırıcıların bir kısmı İ. F.'nin konusunu *Falsafa*'ye indirgemek istemekte, *Falsafa* ile el - Kindî, Fârâbî, İbn Sinâ, İbn Tufeyl, İbn Bâce ve İbn Rüşd gibi Hellenistik Çağ felsefe verilerini kullanarak, Arapça yazmış Müslüman filozofları kasdetmektedirler. Araştırıcıların önemli bir kısmı ise İ. F. alanını genişletmek istemektedirler. Bu alana *Falsafa*'den başka, Yahudi filozoflarını, çeviri devirlerini (yani Yunancadan ya doğrudan doğruya veyâ Süryanî veyâ Pehlevî üzerinden dolaylı olarak Arapcaya yapılmış olan felsefî ve ilmî çevirileri toplayan Birinci Çeviri Devri ile, Arapçadan ya doğrudan doğruya veyâ İbranî aracılığıyle veyâ Katalanca gibi mahallî diller kanalıyle Lâtinceye yapılmış olan felsefî ve ilmî çevirileri toplayan İkinci Çeviri Devri), Hermes Trimegistis'e atfedilen yazılarla ilgili yayınları, *Kelâm*'ı, *Tasavvuf*'u *Usûl - ü Fıkh*'ı (İslâm hukukunun felsefî - dinî temelleri), hattâ İlim Tarihinin ilgili kısımlarını ve Gramer'i sokmak istemektedirler.

Gerçekte söz konusu felsefeye felsefî eserlerin büyük ve önemli bir kısmının Arap diliyle yazılmış olduğunu göz önünde tutarak, Arap felsefesi adını vermek isteyenlerle felsefeyi İslâm dininin fikir yapısında hissedilen ihtiyaçları cevaplandırmak ve dinî çatışmaları halletmek için kullanıp Müslüman felsefesi (İslâmî felsefe) adını vermek isteyenleri uzlaştırmak, ayrıca boşlukları kültür tarihine sadık kalarak doldurmak lâzımdır. Böylece, İ. F.'nin alanı geniş tutulmuş ve onunla uzaktan veya yakından ilgili olan her türlü araştırma olumlu karşılanmış olur. İ. F.'nin alanını tesbit edecek prensip felsefeyle uğraşanları aynı anda dil, din, milliyet v. b. gibi çeşitli açılardan ele almayı sağlayacak olan prensiptir. Bu da onlara İslâm medeniyetine bağlı kişiler olarak bakmaktır. Bu suretle İ. F.'nin alanına şu konular girmiş olacaktır: Başta Arapça olmak üzere, Farsça, Türkçe, İbranî gibi dillerde yazılmış olan, asıl çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği, Hıristiyan, Musevî, Sabiî v. b. filozoflar, çeviri devirlerinde faaliyet göstermiş olanlar, asıl Müslüman felsefesi (İslâmî felsefe) demek olan Kelâm, Tasavvuf ve Usûl - ü Fıkıh ile meşgul olanlar, bazı açılardan Gramer, İlim Tarihi ve Kültür Tarihi.

İ. F., İslâm medeniyetinin kendi içinden ve dışından gelen tesirlerle doğmuştur.

Dış tesirler, İ. F.'nin doğuşuna Hind, Fars ve Yunan medeniyetleri gibi, İslâm medeniyeti dairesi dışından tesir etmiş olan sebepler bütünüdür. En önemli tesirler Hellen ve Hellenistik medeniyet dairesinden gelmiştir. Bu tesirlerin bütünü Birinci Çeviri Devrini teşkil eder. Bu devrin somut verileri, Yunancadan doğrudan doğruya veyâ Pehlevî ve Süryanî aracılığıyle yapılmış olan ilmî ve felsefî eserlerin çevirileridir.

Kaynaklar Hind medeniyetinin açık tesirini *Sind Hind* veyâ *Sidhanta* adlı Hind astronomisinin VIII. yüzyılın 2.

yarısında baba ve oğul Fezarîler tarafından Arapçaya çevrilmesine ve Manka veyâ Kanka adlı Hindlinin getirmiş olduğu astronomi bilgisine bağlarlar. İbn Târık her halde onunla tanışmış olmalıdır.

Pehlevî tesirine gelince: Kültür târihçileri onu *Pançatantra* adıyle Sanskritçe yazılmış ve sosyal hayatın hayvanları dile getirerek tenkid edilmesinden ibaret eserin İranlı Burzoe (VI. yüzyılın 2. yarısı) tarafından Pehlevî diline yapılmış çevirisinden İbn Mukaffa' tarafindan *Kelile ve Dimne* adıyle Arapçaya çevrilmesinde (VIII. yüzyılın 2. yarısı), İbn Mukaffa'ın kayıp olan *Hüdayinâme*'yi Farsçadan Arapçaya çevirmesinde, Sibeveyh'in (VIII. yüzyılın 2. yarısı) gramer, Nevbahtların astronomi çalışmalarında görürler.

Suriye'nin İskender istilâsıyle ilkin Yunan, daha sonra Hellenistik devir ve Roma etkisine girmiş olduğu sıralarda, özellikle M. S. II ve III. yüzyıllarda, Yunancadan Süryanî diline çeviriler yapılmış olduğu kesindir. Ancak, bu devirde yapılmış olan çeviriler zamanımıza kadar gelememişlerdir. O bakımdan Yunancadan Süryanî diline çevrilmiş olan eserlerin târihini daha geç başlatmak zoru vardır. Yunancadan Süryanîye yapılmış, özellikle gramer ve mantık konusundaki eserlerin çeviri ve şerhleri V ve VI. yüzyıllara rastlar. Kültür târihçileri bunları Süryanî diline yapılan ilk çeviriler saymaktadırlar. Aristo (Aristoteles)'nun *Peri Hermeneias*, *Analitikler I*, *Hitabet* adlı mantık eserlerinin Kumm ve Nesturî Probus (V. yüzyılın 2. yarısı) tarafından yapılmış olan çeviri ve şerhleri gibi. Ansiklopedik devirde, yine Aristo'nun mantık eserlerinden *Kategoriler*'i ile Porphyrios'un *Eisegoge*'si (cins, nevi, ayrım, hassa, arazdan ibâret beş sesin incelenmesine giriş) çevrilmiştir (Sergius'un çevirileri, VI. yüzyılın 1. yarısı). Ken - Neşre'de yetişmiş Severus Sebokht (VII. yüzyılın 1. yarısı), Atanas ve Jak'ın teşkil etmiş oldukları grupun, yine mantık alanındaki çalışmalarıyle (*Analitikler I Şerhi*), Arap hâkimiyetinin baş göstermiş olduğu devrede Buhtyişu'ların (VIII. yüzyılın 2. yarısı - IX. yüzyılın 1. yarısı) tıptan, Kusta b. Lûka (IX. yüzyılın 2. yarısı) nın mantıktan yapmış olduğu çeviriler Süryanî edebiyatından son devri teşkil ederler.

Yunanca felsefî ve ilmî eserlerin doğrudan doğruya çevrilmesi faaliyeti VIII. yüzyılın 2. yarısında başlar. IX. yüzyılda Hellen ve Hellenistik Çağ tıp, astronomi ve matematiğini Arapçaya kazandıran Yohanna b. Mâseveyh, Eyyub Rehavî, Haccâc b. Yusuf, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sâbit b. Kurra ile en parlak devrini idrak ettiklen sonra, X, XI, XII ve XIII. yüzyıllarda da devam eder. Özellikle Abbasî halîfeleri zamanında (Harunü'r - Reşid ve Me'mûn), Bağdad'da bir nevi Tercüme Bürosu hâlinde kurulan Dârü'l - Hikme veyâ Beytü'l - Hikme'de, dini, dili ve milliyeti ayrı çevirmenler Arapçayı işleyerek, onu ilim ve felsefeyi ifade edebilecek seviyeye getiriyorlardı. Bağdad yanında İskenderiye, Cundişapur, Harran, Şam, Antakya gibi kültür merkezleri de vardı. İlk çeviriler Emevîler devrinde tıp, simya ve fizik alanlarında yapılmıştır. Felsefe eserleri ise Abbasîler devrinde çevrilmiştir. Muhammed b. Mukaffa' (750 - 815), Porphyrios'tan *Eisegoge*'yi, Aristo'dan *Kategoriler*, *Peri Hermeneias*, *Analitikler I*'i, Timoteus (728 - 823) *Topikler*'i, Yahyâ el - Bıtrîk (770 - 830) Eflâtun (Platon)'dan *Timaios*'u, Aristo'dan *De Anima*, *De Coelo*, *Meteorologica*'yı Arapçaya, *Kitâbü'l - Hayavân*'ı ve *Politika*'yı Süryanîye çevirmiştir (*Sırr - ül - Esrâr* veyâ *Secretum Secretarum* denen eser de ona atfedilmektedir). Yohanna b. Mâseveyh (790 - 857) Aristo'yu, Huneyn b. İshâk (809 - 877) Eflatun, Aristo, Aleksandros Afrodisias (*Fi'l - 'Akl* veyâ *Peri Nû* ve *Mebâdi' - ul - Kull*) ı, Themistius'u, Kusta b. Lukâ (820 - 912) Aleksandros Afrodisias'ın ve Philopponus'un *Fizik Şerhleri*'ni, İshak b. Huneyn (850 - 910) felsefe ve Aristo'nun mantık eserlerini, Yahyâ b. 'Adî (ölm. 974) Eflâtun'un *Kanunları*'nı, Aristo'nun *Poetika*, *Topikler*, *Sofistika*, *Meteorologica* ve *Fizika*'sını çevirmişlerdir. Bu suretle Aristo'nun eserlerinin önemli bir kısmı, şerhlerinin ise bir kısmı Arapçaya çevrilmiştir. Eflâtun'dan *Devlet*, *Kanunlar*, *Timaios* ve *Şerhi*, *Sofistes*, *Politikos*, *Phaidros*, *Sokrates'in Savunması* Arapçaya kazandırılmıştır. Yeni Eflâtunculardan *el - Hayr ul - Mahz* ile *Usulucya*, ayrıca *Kitâb ul - Tuffaha* (Liber de Pomo) bilinmektedir.

Böylece İ. F.'nde *Mantıkiyyât*, *Tabiiyyât* ve *Riyaziyât*'tan ibaret sayılan felsefenin kaynak eserleri Arapçaya çevrilmiş olmaktadır. Bunlar Aristo'nun ve şerhçilerinin, Eflâtun'un ve şerhçilerinin ve Yeni Eflâtuncuların felsefî ve ilmî eserlerinden ibarettir.

İ. F.'ni hazırlayan iç tesirlere gelince: Bunlar *Kur'ân*, hadîs, tefsir, kelâm ve tasavvuf olarak mütalâa edilebilir.

Kurân - ı Kerîm inmeden önce, Araplar Cahiliye devrini yaşamakta idiler. Cahiliye'nin cahil ve bilgisiz ile ilgisi yoktur. Övünme, yüksek gurur, boş kibir, soy ve sopuyle övünme anlamlarına gelir. İslâm'ın tam zıddıdır. İslâm alçak gönüllülük, teslimiyet, ruh sükûnetine erme neseple değil, «amel - i sâlih» (dine uygun hareket) ile övünme demektir. Müslüman ise kendini Tanrı'nın emrine teslim etmiş, yüzünü Tanrı'ya döndürmüş, Peygamber'e vahyolunanlara inanmış, Tanrı emirlerine itaat eden kimse demektir. Cahiliye devrinde ilmî bilgi ve yazı bilinmiyordu. Kaynaklar, ilmî bilgi sahibi olarak Hâris b. Kelede'yi zikretmektedirler. İslâm dini geldiğinde Kureyş kabîlesinde sadece 17 kişi yazı biliyordu, bunlar da imlâ hatası yapıyorlardı. Yazı yazmayı bilenlere «Kâmil» denmekteydi. Araplar sınır şehirlerinde ticaret yaparken, başka inanç taşıyan kimselerle temas ediyor, Yahudi ve Hıristiyan din adamları dinlerini yaymak maksadıyla Arapların içine sokulmaya çalışıyorlardı.

İslâmiyetin gelmesiyle bu ortamda çok önemli değişiklikler olmuştur. *Kur'ân*'ın yazılıp okunması ve anlaşılması için hem Arap dilini ve yazısını öğrenmek, hem de yabancı dilleri, dinleri ve milletleri araştırmak, Tanrı ve âlem hakkında bilgi edinmek gerekti. Bu suretle dört önemli kültür hareketi doğmuştur: 1. Din ile ilgili olan hareket: *Kur'ân* tefsiri, hadîsler ve usûl - ü hadîs (Peygamber'in söz ve hareketleri ve onların derlenmesi), İslâm hukuku ve esasları (fıkıh, usûl - ü fıkıh) ve dinin felsefî temelleri (kelâm); 2. Târih ile ilgili olan hareket: hikâye, kıssa, siyer (Peygamberlerin hayatı), magâzî (harb ve kahramanlık hikâyeleri); 3. Felsefe ve ilim hareketi; 4. Edebî hareket. Bu dört hareket birbirleriyle dayanışma hâlinde idi. Emevîler edebî hareketi desteklemişler, kıssacılara ve şairlere kapılarını açmışlardır. Çünkü kurmuş oldukları baskı rejimi övülmeyi gerektiriyordu, kültür seviyeleri ise henüz Câhiliye seviyesi idi. Abbasîler ise diğer üç hareketi desteklemişlerdir. Çünkü devlet yönetiminde dayanılan geniş ve sağlam bilgiyi, özellikle İran medeniyeti hakkındaki bilgiyi târih disiplinleri sağlamaktaydı. Devletin hukukî temeli olan İslâmiyetin bütün incelikleriyle kavranması ve tesbit edilmesi için bir yandan Kutsal Kitab'ın anlaşılması, bir yandan da Peygamber'in söz ve hareketlerinin tesbiti gerekiyordu. Devletin temelini teşkil eden din, diğer ülkelere yayılınca, kendisini savunmak zorunda kalmış, bu iş için

felsefeyi kullanmıştır. Bu suretle dört hareket içinde en az yaygını olan felsefe ve ilim hareketi, ilkin, Yunancadan Süryanî diline çevrilmiş olan eserlerin Harrân'da Veseniye, Reha, Nusaybin ve Antakya'da Yakubîler ve Nestûrîler tarafından Arapçaya çevrilmesiyle genişlemiştir. Mekke ve Medine daha çok dinî hareketin, Basra ve Kûfe edebî hareketin, Şam, Bağdad ve Mısır kelâm, felsefe ve ilim hareketinin merkezi olmuştur. Arapçada yeni doğan medeniyetin ihtiyaçlarına karşılık veren «Mescid» (ibadet ve kültür alışverişi yapılan yer, bina), «Kuttâb» (yazı yazanlar). «Halka» (mescidde konuşan şahsın etrafındaki dinleyiciler), «Halkadan ayrılma» (yeni bir görüş getirip yeni bir mezheb kurma), «Müdevvenat» (bir konu üzerinde eser kaleme alma), «Kitâb» (bir konu üzerinde yazılmış kısımların bir araya toplanması) gibi kelimeler türetildi.

İslâmiyetin birinci temeli olan kutsal kitab, *Kur'ân'ı Kerim* Peygamber Muhammed'e 2/3 ü Mekke'de (Mekkî), 1/3 ü Medine'de (Medenî) olmak üzere, 23 yılda âyetler halinde inmiştir. Âyetler, Tanrı'yı ve Tanrı'nın yaratıklarıyle ilişkisini açıklayan metafizik, kullar arası ilişkileri düzenleyen hukuk ve eski kavimlerden bahseden tarih alanlarına aittir. Âyetlerin bir kısmının lâfzı çok açık bir mânâya delâlet eder (Muhkem âyetler, Muhkemât), bir kısmı ise delâlet etmez (Müteşabih âyetler, Müteşabihat). Lâfzından mânâsı açıkça anlaşılmayan âyetleri tefsir etmek gerekti. Tefsir dalı doğdu. Resûl de bizzat tefsir yapmıştır (Tefsîr bi'l - menkûl), diğer tefsirler ise içtihad ile (yetkili fertlerce) yapılmıştır. Tefsir hareketi filoloji hareketini kamçılamıştır. Resûlün hareketleri ve sözleriyle yakın arkadaşları (sahabe) hakkındaki bilgiler (sünnet ve hadîsler) İslâmiyetin ikinci temelinl teşkil ettikleri için hadîslerin toplanması ve «sahih» (gerçekten Peygamberin olanlar) olanlar ile «mevzu» (uydurulmuş) olanların ayıklanması çok önemli bir iş oldu. Bu temel üzerinde siret, tabakat, târih - i futûh gibi tarih dalları belirdi, tenkitçi, gerçek târih metodu tesbit edildi.

Kur'ân'a ve sünnetlerle hadîslere dayanarak Müslümanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir hukuk sistemi kuruldu. Adına fıkıh (ince anlayış), temellerine Usûl - ü Fıkıh dendi. Fıkıhta, âyetlere dayanarak ahkâm (ferdî olayı hükme bağlama) çıkarmakta - Fıkıh *Kur'ân*'a, Re'y'e, İcma - ı ümmet'e, kıyâs'a dayanır görüşlerinden hareket etmek üzere - üç ayrı hukuk usulü belirdi. Mâlik'e göre (VIII. yüzyıl *Kur'ân* ve hadîsler kullararası münasebeti düzenlemekte yeterlidir. Eğer kulların «istihlâsı» (kurtuluşu) için bu iki temel yetmezse, *re'y*'e (hukukçunun ferdî kanaatine) baş vurulur. Ebû Hanife (VIII. yüzyıl) de kulların «istihsan» ı için *re'y* ve *kıyâs*'a baş vurur. Kıyâs, münferit olay ile âyetler veyâ hadîslerle bağlantı kurmaya yarayan «illet» i bulmakla yapılır. Oysa Şâfi (ölm. 820) ve İbn Hanbel (ölm. 855) Re'y'i reddederler.

Kelâma gelince: Peygamberin sağlığında muhitindeki Dehrîler (Varlığı idare eden kanunun Zaman olduğunu iddia eden materyalistler), Mülhidler (Tanrı tanımayanlar, ateistler), Yahudiler ve Hıristiyanların soruları, Peygamberin ölümünden sonrada Halifenin nasıl tayin edileceği sorusu, Hıristiyan, Yahudi, Zerdüştî, Brahman, Sabiîlerden Müslümanlığı kabul edenlerin soruları, ihtida ettirilmek istenenlerin soruları cevaplandırılmak, İslâm dinini Zındıklara karşı müdafaa etmek gerekiyordu (Zındıklar içki tesiri altında Tanrı'yı red yollu şiir yazanlar veyâ dış görünüşünde Müslüman, içten Manikeist, Zerdüştî, Mazdekist, Mecusî olan, Mülhid, Manikeist veyâ Veseniyeden, Sabiîlerden olan veyâ siyasî yönden meşru otoriteyi yıkmak isteyen batınîler) (Manikeizm, Mani'nin kurmuş olduğu bir mezheptir. Mani'ye göre, evren biri Aydınlık, diğeri Karanlık olan iki zıt ve bağımsız prensipten çıkmıştır. Bu görüş VIII. yüzyılın 2. yarısında İslâm âlemine yayılmıştır. Mu'tezile ve el - Kindî onlara karşı savaşmıştır. Sabiî veyâ Veseniye yıldızlara ulûhiyet atfedenlerdir. Onlara göre, yıldızlar birbirinden çıkan akıllı varlıklardır. Güneş en büyük Tanrıdır, diğer yıldızlara hâkimdir. Her bir yıldızın bir ruhu ve bir bedeni vardır. Âlemin Ruhu ise Tanrı ile aynı şeydir. Diğer ruhlar, yani 7 gezegenin ruhları, onun etrafında dizilirler. Gezegenlerin ruhlarının görevi gezegenleri hareket ettirtmek ve diğer varlıkları doğurmaktır. Tanrı hem birdir, hem çoktur. Özü itibariyle birdir, ruhlar bakımından çoktur, çünkü ruhlar onun parçalarını teşkil ederler. Meselâ Sâbit b. Kurra ve ailesi sabiîdir) Ayrıca, felsefe de çeviri yoluyla İslâma girmiş bulunuyordu. Bu şartlar altında Akaid (dinin temel inançları) i inceleyip, aklî delillerle muhalifi reddeden ve kelâm ilmi adını alan bir bilgi dalı doğmuş, bir hareket gelişmiştir. Bu bilgi dalında yaratıklar Yaratana delâlet etmeleri yönünden incelenir.

Kelâmcı ile din adamı arasındaki fark, din adamının âyetlere olduğu gibi iman etmesi ve imanın «vacip» olduğunu söylemesi, kelâmcının ise âyetleri aklî delillerle temellendirmeye çalışmasıdır. Kelâmcı ile filozof arasındaki farka gelince: Kelâmcı ilkin âyetlere inanır, sonra onları tevil eder, dini müdafaa eder, onu meşrulaştırır. Filozof ise, dinden bağımsız olarak meseleleri ele alır, aklî sonuçlarına götürür.

Kelâm hareketi teşekkül ettikten sonra, Suriye'nin İslâm topraklarına katılmasıyle İslâm düşüncesi Bizans düşüncesiyle karşılaştı. Bu devir onun için mayalanma devri oldu. Sonra, Yunan felsefesinden yapılmış olan çevirilerle Kelâm hareketi gelişme safhasına girdi, gelişme devrini Eş'arîlerin ve Gazâlî'nin eklektik devri takip etti. Ondan sonra tutucu devir ve modern devir geldi.

Kelâmın teşekkül etmesi, *Kur'ân* metnini okumak ve mânâlandırmakta doğan ihtilâflara sımsıkı bağlıdır. Hattâ Halife Osman'ın toplattırdığı nüsha bile tartışılmak istenmiştir. Muhkem âyetlerin mânâları çok açıktır. Buna karşılık müteşabih âyetlerinki açık değildi. Bir kısım düşünürlere göre, bu âyetler tevil edilemezdi, tevil edilmemeliydi, *Kur'ân*'da «Tevilini yalnız Tanrı bilir» buyuruluyordu. Bir kısım düşünürlere göre ise Lisâniyat (dil bilgisi) a ve İsrailiyyât (Yahudi dini hakkındaki bilgiler) a dayanarak tefsir veyâ tevil edilmeleri gerekiyordu. Öyle ki, bazı tefsir ve tevil taraftarlarına göre, esasen *Kur'ân*'ın bir iç yüzü (batını), mânâsı, bir de dış yüzü (zahiri), lâfzı vardı. Dış yüzünü bırakıp iç yüzüne dönmeliydi. O yüzden bunlara Batıniye adı verilmiştir. Bâtınîler görüşlerini sonuna kadar vardırıp bütün *Kur'ân*'ın bir iç yüzü, bir de dış yüzü bulunduğunu iddia ettiler, sonuçta *Kur'ân*'ı bütünüyle reddettiler. Asıl amaçları siyasî otoriteyi ele geçirmek ve mevcut sosyal düzeni yıkıp kendi isteklerine uydurmak olan Bâtınîler, fikirlerini yaymak için özel olarak yetiştirilmiş adamlar (*Dâî*'ler, propagandacılar) kullanmışlardır. Dâîlerin görevi Müslümanların beynini yıkamak ve sonra, bu yıkanmış beyinlere kendi isteklerini yazmaktı. Onlar bu yıkama ve yazma işlemini bir kaç safhada gerçekleştiriyorlardı: 1. İlkin Müslümanları Müte-

şabihlerden Muhkemlere doğru şüpheye düşürmek (*Teferrüs, Tezevvür* safhası). 2. Şüpheye düşürülen Müslümanı onunla aynı dert ile dertlendiğine inandırmak, ona yaklaşmak (*Tenis*). 3. Şüpheye düşmüş ve tahrik edilmiş Müslümanı «soruların cevabını ben de bilmiyorum» sözüyle boşlukta bırakmak, asmak (*Ta'lîk*). 4. Yalancı atıflar yaparak İslâmiyette ün yapmış kişilerin de kendileri gibi düşündüklerini iddia etmek (*Tedlis*). 5. Yalancı atıflarla ünlü kişilerden şahitler getirerek *Kur'ân*'daki hakikatleri yeniden kurduğunu iddia etmek (*Tesis*). Bu, aslında tesis eder gibi görünerek teşkîk etmektir, yeniden şüpheye düşürmektir. 6. Peygamber Muhammed'i bulunduğu mevkiden indirip, gözden düşürüp asıl peygamberin İsmail oğulları olduğunu kabul ettirmek (*Hall*). 7. Asıl Peygamberi atıp istediklerini peygamber olarak kabul ettirdikten sonra *Kur'ân*'daki her türlü emir ve nehiylerin, buna bağlı olarak sosyal normların birer atılacak kabuk, yüzülecek deri olduğuna inandırmak ve haramın bir budala derisi olduğunu kabul ettirerek yasakları ortadan kaldırmak (*Selh*). Mümin Ta'lik safhasına kadar beyni yıkanmış, yani asıl inançlarından sıyrılmış hale getirilmiş olur, sonra yıkanmış beyine istenilen inançlar yerleştirilmeye başlar. Bâtıniye hareketine karşı Gazâlî gibi büyük düşünürlerin savaşmış olduğu, Nizâmü'l-Mülk'ün Nizâmiye medreselerini kurmuş olduğu malûmdur.

Kur'ân metninin okunup mânâsının anlaşılmasından doğan ihtilâflardan başka, İslâmiyette İlk İhtilâflar denebilecek ayrılıklar da olmuştur. Peygamberin hastalığı sırasında, «Bana kâğıt kalem getirin, sonra sapıklığa düşmeyin» yollu isteğinin tartışılması ve Ömer'in: «Tanrının buyruğu bize yeter» cevabı, Peygamberin ölümü sırasında onun göğe çıkıp çıkmadığının tartışılması ve Ebû Bekir'in «Peygamber ölmüştür, ama Tanrı ölmez» cevabı, Peygamberin gömüleceği yerin tartışılması ve Ebû Bekir'in «Peygamberler öldükleri yere gömülürler» cevabı, Fedek çiftliğinin miras bırakılıp bırakılmayacağı tartışması ve Ebû Bekir'in «Peygamberler miras bırakmazlar» cevabı, *Kurân-ı Kerîm*'in toplanıp toplanmayacağı tartışması, Peygamber yerine geçecek olan halifenin geliş yolunun tartışılması gibi. Teşekkül eden Kelâm hareketi siyasî anlaşmazlıklar, Hıristiyan teolojisiye karşılaşma ve merkezin Şam'a taşınması sebepleriyle mayalanma devrine girmiştir.

Siyasî anlaşmazlıkların kökü İmamet meselesidir. Peygamberin ölümüyle Ebû Bekir ve Ömer'den sonra Osman halife olmuştur. Osman'ın âilesi Beni Umeyye ile Ali'nin âilesi Benî Haşim arasında bir rekabet mevcud idi. Osman halife olunca önemli yerlere, Şam (Suriye), Mısır ve Kûfe valiliklerine kendi akrabalarından Emevîleri tayin etmiştir. Bu durum, halkta hoşnutsuzluk yaratmıştır. Şikâyetçiler Medine'ye gelip Osman'la görüşüp önemli yerlere Umeyye âilesinden yapılacak tâyinlerin kısıtlanması kararını aldırtmışlardır. Mısır'a yeni bir vâli tâyin edilmiş, bu vâlinin gider gitmez öldürülmesi hakkında Osman'ın mühürüyle yazılmış bir mektup şikâyetçilerin eline geçmiştir. Osman bu mektuptan haberli olmadığını söylemiş, şikâyetçiler «Ya mührü izinsiz kullanan kâtibin Mervân'ı bize ver veyâ sen çekil» demiş, Osman'ın her iki isteği de kabul etmemesi üzerine evi sarılmış, Mısırlı şikâyetçilerin lideri tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine İslâm âlemi beş gün halifesiz kalmıştır. İsyancılar «Ya halife seçin ya da Medine'yi yağma ederiz» deyince Ali halife seçilmiştir. Ayşe, Talha ve Zübeyr, Ali'den Osman'ın katillerinin cezalandırılmalarını istemişlerdir. Ali, Osman'ın tâyin etmiş olduğu vâlileri azledince Basra, Kûfe ve Şam halkı bu azli kabul etmemiştir. Suriye vâlisi Muaviye, Osman'ın öcünün alınmasını isteyerek, halkı Ali'ye karşı kışkırtmıştır. Böylece azledilen vâliler, Muaviye, Talha, Zubeyr ve Ayşe, Ali'ye karşı harbi göze almışlardır (Cemel Vakası). Ali, Cemel Vakası denen harbi kazandıktan sonra, Sıffeyn'de Muaviye üzerine yürümüş, Amr İbn-ül-Âs bu harbin sonucunu tâyinde *Kur'an* hakem olsun demiştir. Ali dinlemek istemediyse de, taraftarları bu teklifi kabul etmiştir. Sonra Muaviye'ye isteği soruldukta, o hakem üzerinde ısrar etmiş, Ali, taraftarlarının baskısıyle bu isteği kabul etmiştir. Bir kısım ise «Tanrıdan başka hakem olmaz» diyerek Ali'nin saflarından ayrılmışlar, ona karşı çıkmışlar, «hurûç» etmişlerdir (Haricîler, Havâric). İşte bu Haricîler, daha sonra Kelâm hareketinin önemli kollarından birini teşkil edecektir. Ali kendine karşı çıkan taraftarlarını yenmiştir, ama daha sonra câmide bir Haricî tarafından öldürülmüştür. Çünkü Haricîlere göre mümin *Kur'ân*'a tâbi olandır. Ne Osman, ne Ali mümin değildir, münkirdir. İki hakem, eshâb-ı Cemel, iki hakemi kabul edenler, hepsi kâfirdir. Kâfirlerin katli vâciptir. İmam-ı zâlime, yani Ali'ye karşı ayaklanmak gerektir. Haricîler Ali taraftarı iken Sıffeyn harbinden sonra ortaya çıkan hakem meselesinde Ali'den ayrılanlar, imamın seçimle gelmesi gerektiğine inanırlar. *Şia* (Ali taraftarları) ise, tersine, imamın Kureyş âilesinden intikal yoluyla gelmesini kabul ederler. Haricîlerin eyleme geçmiş olmaları, öldüren Müslümanların hukukî ve dinî durumlarının ne olduğuna vermiş oldukları cevaba bağlıdır. Büyük günah işleyen (kabair), öldüren, mümin mi, kâfir mi, fâsik mi? Haricîlere göre kâfirdi. Çünkü mümin sadece iman eden değildir, imanıyle amel edendir. İmanıyle amel etmeyenler, yâni Emevîler, kâfirdir. Onların hilâfetleri tasdik edilemez, onların hilâfetlerini yıkmak için eyleme geçmek lâzımdır. Buna karşılık, büyük günah işleyen müminin, aslında mümin mi, yoksa kâfir mi olduğunu bilmek mümkün değildir, öbür dünyada Tanrı onlar hakkında karar ve ceza verir diyenler, yâni *Murci'a* ile, o, ne mümin ne münkirdir, ikisinin ortasında bir yerdedir diyenler, yâni *Mu'tezile*, fiilen Emevîlerin idaresini meşru saymak durumuna girmişlerdir.

Kelâm hareketinin mayalanmasında hükûmet merkezinin Şam'a taşınması olayı da önemli bir rol oynamıştır. Şam'a taşınmak, Hıristiyanlarla temas etmek, onlarla ilâhiyat meselesini tartışmak demekti. *Kur'ân*'da İsâ, Kelâm ullah (Tanrı'nın Sözü) olarak geçer. O halde İsâ nedir sorusuna verilecek cevap «Kelâmullah» tır cevabıdır. Bu Kelâmullah yaratılmış mıdır, yâni mahlûk mudur, yoksa yaratılmamış mıdır? Eğer yaratılmıştır denilirse, Tanrı onu yaratmazdan kelâmsız idi sonucu çıkacaktır. Bu, Tanrı'yı küçültmektir. Eğer yaratılmamıştır denilirse, bu da Kelâm'ı, yâni İsâ'yı ezelîleştirmek olur. Oysa bu sonuç İsâ'nın Tanrı olması demektir. Her iki hal de İslâm düşüncesine aykırıdır. Yine, *Kur'ân*'da bâzı âyetler insanın hareketlerinin kendi hür iradesiyle yaratıldığına, bâzı âyetler ise insanın, Tanrı'nın iradesine bağlı olduğuna delâlet eder. İnsanın hareketlerinin insanın kudreti dahilinde olduğuna inananlar, yâni *Kaderiye* ile Tanrı'nın emrine tâbi olduğuna inananlar, yâni *Cebriye* arasındaki tartışmaların İmamet meselesine eklenmesi, Kelâm hareketinin mayalanmasını hızlandırmıştır.

Kelâm hareketine *Ehl-ül Adl ve't-Tevhid* denen *Mu'tezile* grupu da katılmıştır. Böylece Kelâm hareketinin beş ana kolu teşekkül etmiştir: 1. Ehl-i Sünnet; 2. Şîa; 3. Havâric; 4. Murci'a; 5. Mu'tezile.

Mu'tezile, Fâsik (yani öldürmek gibi büyük günah işleyen, kabâiri irtikâp eden) meselesinde itizal eden, bulunduğu grupu terk eden anlamına gelir. Bunların fikirleri beş ana grup etrafında toplanır: 1. Tanrının birliği, 2. Tanrının adaleti, 3. Va'ad ve Vaîd meselesi, 4. Fâsik'in orta yerde olması, 5. Tanrının iyiyi emretmesi.

Mu'tezile Tanrının birliği üzerinde son derecede ısrar etmiştir. O yönden Ehl-ül-Adl ve't-Tevhid (Tanrının adaletine ve birliğine inananlar) adını almıştır. Âyetlere dayanarak tevhidi kabul etmekle, âyetlere dayanarak Tanrıyı eli, gözü, kulağı olan ve arş üzerinde oturmuş olarak tasavvur eden Hadîs Ehlinin bir kısmı olan Müslüman antropomorfistlerinden, yani *Mücessime* ve *Müşebbihe*'den ayrılırlar. İlgili âyetleri Tanrının birliği lehine tevil ederek Tanrıyı çokluktan tenzih ederler. Bu konuda Şiîler agnostik davranırlar. *Cahmiye* ise, Tanrıyı insanınkine benzeyen sıfatlardan beri tutarlar (Ta'til Ehli). Mu'tezile, Dehrîlere mukabil, yaratan bir Tanrı kabul eder (Tanrı *Kur'ân*'ı da yaratmıştır). Tanrı cismanî değildir, gözle görülmez, aşkındır, duyu organlarıyle algılanmaz, kadimdir, âleme nazaran da aşkındır, yani âleme hulûl etmemiştir. 2. Tanrının adaletine gelince: Tanrı daima iyi olanı yapar. Tanrı fenayı ve fenalığı emretmez, istemez. Fenayı yaratan insanın hür iradesi ve kudretidir (*Kaderiye*). İnsan bir eylemi yapmaya ve yapmamaya kadir olduğuna göre eylemlerinden sorumludur. 3. İslâmiyeti kabul etmiş mümin ile ona uygun hareket etmemiş fâsik, yani öldürmek gibi büyük günah işlemiş kişi hakkında Tanrı ne vad ettiyse, yerine gelecektir. İman sırf sözle değil, aynı zamanda hareketle ispat edilir. Onun için «kabâir» işlemekten sakınmak lâzımdır. 4. Fâsikler ne mümin ne münkir olmadıklarından bu dünyada orta yerdedirler (Menzile beyne Menzileteyn). 5. İmana aykırı hareket edenleri cezalandırmak sözle olmaz, fiilen, kılıçla olur. Onun için yapılması gereken yapılmalı, yapılmaması gereken de yapılmamalıdır (Emr bil'marûf, nehy anil-münker). Mu'tezile bu sonuncu görüşleri sebebiyle *Kur'ân*'ın mahlûk olmadığını ileri sürenleri öldürmekte bir sakınca görmemiştir.

İmamet meselesinde Ali'nin tarafını tutanlar, yani *Şia* arasında Ali'yi imamlığın ötesinde, hattâ Tanrı mertebesinde kabul edenlere *Gâliye* denir. Ebû Bekir ve Ömer'in imametini reddedenlere *Râfıza*, Ali'nin torununun oğlunu asıl imam telâkki edenlere *Zeydiye* denir. Genel teorilerinde Tanrının veyâ Kutsal Ruhun Ali'ye, ondan da Hasan ve Hüseyin'e geçtiğine inanırlar. Gâliye tenasuh (Tanrı ruhunun insana gelip sonra geri döndüğüne) a inanır. O bakımdan, onlara göre, dinî başkan hem Rab (Tanrı) dır, hem Nebidir. Tanrı var iken hiçbir şey var değildi; Tanrı ism-i âzamı ile konuştu ve yarattı, sonra kulların günah ve sevaplarını yazdı. Günahlara kızıp terledi. Terden Aydınlık ve Karanlık olmak üzere iki deniz hasıl oldu. Tanrı Aydınlıktan müminleri, Karanlıktan kâfirleri yarattı. Sonra, Tanrı diğer işleri Nebiye bıraktı; Nebi yarattı. Gâliye'ye göre kan, domuz eti, şarap gibi haramlar haram değil, tersine helâldir. Zinâ da helâldir. Salât (namaz) ı ve Şeriatın emirlerini terk etmek lâzımdır. Cennet dünya nimetlerinin adıdır, Cehennem de sıkıntıların adıdır.

Râfıza 24 fırkaya ayrıldı. Onlar Ebû Bekir ve Ömer'in imametini reddederler, Ali'yi imam olarak kabul ederler. Bu görüşe pek çok hurafe karışmıştır. Râfızadan sayılan *Mücessime* altı fırkaya ayrılır. Bunlara göre Tanrı cisimdir, eni, boyu ve derinliği aynıdır, sonludur, parlak bir nurdur, inci gibi parlar, renkli, kokulu ve tatlıdır. Mekân Tanrının hareketidir, Arş'tır. Tanrı Arş'ın altını, oralara uzattığı ışıklarla bilir.

Kelâm hareketi içinde Şiî hareket, Hıristiyanlığın ve İran menşeli düalist din inançlarının en fazla etkisinde kalmış olan harekettir.

Ehl-i Sünnete gelince: Bunlar *Kur'ân-ı Kerîm*'e olduğu gibi itikat edip «ahkâm» ına riayet edenlerdir. İtikat yönünden *Selefiyyûn* (Sahabe ve onlar gibi düşünenler, aklın tevil yetkisi olmadığına inananlar), *Eş'ariye* ve *Mâtürîdiye* gibi ana dallara ayrılırlar. Temel görüşleri takdîs (Tanrıyı *Kur'ân'ı Kerîm* dışında her türlü yorumdan, özellikle Gâliyenin yorumlarından tenzih etmek, ötede tutmak), tasdîk (Peygamberlere iman etmek), aczi itiraf (müteşabihatın keyfiyetinin meçhul olduğunu kabul ederek, tevilini Tanrıya bırakmak), sükût (müteşabihatı kurcalamamak gerektiğine inanmak), keff (kalben de müteşabihatla uğraşmamak), imsâk (müteşabihatta hiçbir değişiklik yapmamak), teslim (müteşabihatı, aslen, Peygamberler, bilginler, sıddîkler ve veliler gibi marifet ehlinin bildiğini kabul etmek) den ibarettir.

Kelâm hareketinde meşgul olunan konular Tanrının sıfatları, insanın fiilleri, Tanrının görmesi, hâzır olması keyfiyeti, ilmi, *Kur'ân*'ın yaratılması, imanın ne olduğu, şefaat, halife, diriliş, çocukların ahiretteki durumları, cisim, eşya, tafra, hareket, insan, ruh, nefis, hayat, beka, fena, duyular, illet, irade, ihtiyar, sebep, doğru, yanlış, v. b. nin ne oldukları, arzın duruşu gibi konulardır. Bunlar, Tanrının zâtı ve sıfatları ile yaratan yaratılan münasebeti ve yaratık (âlem) tan ibaret bir kadroya sokulabilirler. Eş'arîler bu konularda orta yolu tutmaya çalışmışlardır. Tanrının sıfatları onlara göre, insanın sıfatlarına benzemez. Oysa, Mu'tezileye ve Râfıza'ya göre sıfatlar tatil veyâ iptal edilmiştir. Eş'arîlere göre, insan, fiillerini yaparken kudrete sahip değildir. Tanrı insanı fiil anında fiile kadir kılar, insanda fiile *kesp* yaratır. Tanrı, gözüyle görür, ama âleme hulûl etmemiştir. Tanrı yer yok iken var idi, yeri yarattı. *Haşviyye*'nin tersine arşa hulûl etmemiştir. Eli, yüzü, gözü, azaları gerçek değildir. El, yüz v. b. gerçek sıfattır, oysa Mu'tezileye göre el, kudret, yüz ise Tanrının bizzat varlığı olarak tevil edilmelidir. Eş'ariyeye göre, *Kur'ân* yaratılmamıştır, ezelîdir, ancak harfleri yaratılmıştır. İmana gelince, Tanrınınki yaratılmamış, kulunki yaratılmıştır. Büyük günahların akıbetini Tanrı tayin eder, oysa Murcî'aya göre akıbet ahirette belli olacaktır. Haricîlere göre ise fâsik ezelî olarak cezalandırılacaktır. Eş'ariye'ye göre fâsik'e Tanrının izniyle Resul şefaat edecektir. Rafızîlere göre Resul ve Ali münkir için bile şefaat edecektir. Mu'tezile'ye göre Resul şefaat edemez. Eş'ariye'ye göre halife meselesinde her müçtehid bir sonuca ulaşır, Mu'tezile'ye göre Muaviye, Talha, Zübeyr ve Ayşe suçludurlar, şahadetleri kabul edilmez.

Gelişme devrini idrak ettikten sonra kelâm hareketi Yunan felsefesinden yapılan çevirilerin etkisiyle ve Gazâlî'nin çalışmalarıyle felsefe dilini ve mantık metodunu kullanıp felsefîleşti. Ebû Bekir Razî, N. Tusî, Hillî, İcî, Kutbuddin Razî, Taftazânî'nin kelâm konusundaki eserleri-

nin felsefe eserlerinden hemen hemen bir farkı kalmadığı görüldü. Kelâm XIV. yüzyıldan sonra bilinenlerin tekrarı ve tasnifinden ibaret durgunluk devrine girdi. XIX ve XX. yüzyıllarda ise Batı kültürüne bir tepki olmak üzere Cemaleddin Afganî ve talebesi Şeyh Abduh tarafından ihya edilmeye çalışıldı.

Felsefîleşmiş olan kelâm gelişme devrinde tamamiyle kendine mahsus belirli bir görüşe ulaşmıştır. Buna İslâm atomculuğu denir. *Kur'ân*'da Tanrı mutlak kâdir olarak geçmektedir. Tanrının mutlak kudretini meşrulaştırmak üzere kelâmcılar *el - Cevher el - Ferd* (atom) nazariyesini ortaya atmışlardır. Bu nazariyeye göre, âlem birtakım bölünmez parçalardan oluşmuştur. Bunların vasıfları vardır, ağırlıkları yoktur, aralarında bir fark yoktur, üst üste konularak âlemi teşkil etmişlerdir. Kevn (oluş) onların birbirleriyle birleşip ayrılmalarından başka bir şey değildir. Sayıları belirsizdir. Tanrı kendi iradesiyle onlardan istediği kadarını yaratır. Onların varlıklarını yitirmeleri mümkündür. Oluş dört türlü varlıktan ibarettir: Mürekkep varlık, Mufarak varlık, Hareket ve Sükûnet. Atomlar boşluk (halâ) tadır. Birbirlerinden mutlak hiçlikle ayrılırlar. Atomlar birbirlerine hulûl etmezler. Zaman, bölünemez zaman parçaları demek olan anlar (anât) dan yapılmıştır. Atomların sâbıt olmayan vasıfları vardır: ölüm - hayat, hareket-sükûnet gibi. Bir şeyi o şey yapan şey mevcut değildir, yani «tabiat» yoktur, başka bir deyimle hıçbir şey Tanrının iradesi karşısında kendisine mahsus bir vasfı haiz değildir. Ancak Tanrının sıfatları vardır. Arazlar atomlardan ayrılmazlar. Atom arazsız, araz atomsuz olamaz. Araz cisme âid değil, atoma âid bir keyfiyettir. Beyazlık kar'a değil, her bir kar atomuna âiddir. Hayat, canlı cismin her atomunda mevcuttur. Nefis (ruh) de bir arazdır, ince atomlardan yapılmış bir cisimdir. Arazlar iki atom zamanında baki kalmazlar. Tanrı bir atom yarattığı anda onun içinde istediği bir vasfı da yaratır. Arazsız madde olmaz. Bir araz yaratılır, bir an sonra o yok olur. Tanrı onu tekrar yaratır. Tanrı onu yaratmak istemezse, o varlığını kaybeder. Tanrı «Tabiat» aracılığı olmadan yaratır. Tanrı hür iradesiyle daima yaratmaktadır. Durmadan yaratır. Yaratma durursa, işte o, yokluktur. Tanrı evreni varlıkta tutabilmek için evreni her an yaratır. Meselâ Tanrı yazı yazan bir kişide dört araz yaratır: Yazı iradesi, hareket kudreti, el hareketi, kalem hareketi. Yazarın iradesini de Tanrı mı yaratıyor sorusuna verilen cevap şudur: Tanrı seçme anında kulda *iktisap* yaratır (iktisap veyâ kesp teorisi). Tanrıdan başka hiçbir şey hiçbir şeye varlık veremez. Öyle ki menfî arazları bile Tanrı yaratır. Meselâ sükûnet arazı hareketin yokluğu değildir, karanlık arazı da aydınlığın yokluğu değildir. Sükûneti de, karanlığı da Tanrı ayrıca yaratır. Atomların arazlarla birleşmesi cisimleri meydana getirir. Cisimleri birbirlerinden ayıran arazlardır. İnsan, hayvan, akıl v. b. birbirlerinden araz bakımından ayrılırlar, yoksa bunların atomları birbirinin aynıdır. İnsan ve hayvan tıpkı beyaz ve siyah gibi birer arazdır. Neviler arasındaki fark, esasında, tıpkı aynı bir nevin fertleri arasındaki fark gibidir. Aslında, an an var edilen atomlar ve bu atomlarda yaratılan arazlardan ibaret varlıklar vardır. Bir şeyi o şey yapan «Tabiat» veyâ öz yoktur. «Tabiat» veyâ bir şeyin hep o şey olarak görünmesi bir alışkanlıktan başka bir şey değildir. Bir araz bir araz üzerine gelmez, bir atoma gelir. Böyle bir âlemde çelişme ihtiva etmemek şartıyle her şey mümkündür. İşte Tanrı iradesi aslında budur. Tanrı, çelişme ihtiva etmeyen her şeyi yapmaya kadirdir. Sonsuza kadar bölme, sonsuza kadar art ardalık ve sonsuz yayılım yoktur. Bölünme ve bölme atomda sona erer. Evrenin bir başı, bir de sonu vardır. Duyumlar sağlam bilgi vermezler.

Kur'ân'da tasvir edilen bir tek, eşsiz, hür iradesiyle yaratan, asıl varlık Tanrı'ya ve fiillerine uygun bir felsefî çerçeve olan bu görüş sırf kelâmcılara mahsustur. Yunan atomculuğuna benzemez. Burada, Tanrı'nın her an âlemi yaratmak üzere ona müdahale etmekte devam etmesi Avrupa'da Descartes'çı okkazyonalist (Fr. occasionnaliste) görüşten yüzyıllarca önce dile getirilmiş olmaktadır. «Tabiat» ın alışkanlığa indirgenmesi ise Hume'dan çok önce atılmış bir adımdır. İslâm dininin felsefesi, İslâmî felsefe veyâ Müslüman felsefesi asıl işte budur. Bu felsefe İslâm dinine mahsus olan bir felsefedir. *Felsefe* denen hareket ise Hellen ve Hellenistik devir filozoflarının fikirlerinin Arap dilinde yazılmış bir devamı sayılabilir.

Başka bir açıdan islâmî felsefe sayabileceğimiz *Tasavvuf* hareketine gelince: Gerek tasavvuf kelimesinin etimolojisinde gerek bu hareketin menşei meselesinde muhtelif görüşler vardır. Mutasavvıf'ın sûf giyen veyâ Ehl - i Sûfa (Peygamber zamanında câmiin sûfa kısmında devamlı bulunan ve ibadet edenler) dan gelme olduğu iddia edildiği gibi, Yunanca *sofos* ile ilgisi olduğu da söylenmiştir. Oysa bu Yunanca kelime «sin» harfi ile, *mutasavvıf* kelimesi ise «sad» ile yazılır. Tasavvuf hareketi hem kelâm hareketine hem de *Felsefe* hareketine karşıdır. Bu hareketin kökünü Yunan, İran, Hind medeniyetlerinde veyâ Hıristiyanlıkta aramak isteyenler olmuştur. Ama hareketin İslâma has, orijinal bir menşei olduğuna inananlar çoğalmaktadır. Bu hareket köklerini ilkin *Kur'ân*'dan almaktadır. Çünkü orada yüce Tanrı kuluyla konuşmuştur, sonra hadîsler ve sünnetlerden almıştır. Çünkü Peygamberin hayatı ile mutasavvıfların yaşayışları birbirlerine benzemektedir. Velilerin, yâni Tanrıya yakın olanların hayatı ile keramet, yâni ferdin kendi şahsî tecrübesi de tasavvufun kaynaklarından sayılmalıdır.

Tasavvuf hareketinin unsurlarına gelince: 1. *Kur'ân*'ı tam anlamıyle düşünebilmek için fakirlik, kanaatkârlık ve riyazet. Nitekim Peygamber Mûsa da «elbisem sûftur» diyordu, yâni elbisem ne pahalı kürk, ne ipek, ne de altından sırma, gümüşten simdir. Sahabeden söz edilirken «iki tane toplu iğnesi olmayan kimseler» deniyordu. 2. Züht ve takvâ. Peygamberin vahiy beklerken Hira dağına çekilmesi, Sahabenin sâkin hayatı, devamlı surette ibadete kendini verenler ve dinî heyecanla ağlayanlar (*Bakkaûn*) aynı karakteri arz etmekteydiler. Esasen nasıl damda deve aranmazsa, hükümdar tahtına oturarak da Tanrı aranamazdı. 3. Tefekkür, sükût, zikr. 4. Hal ve makâm.

Sûfî tabirine VIII. yüzyılın 2. yarısında rastlanmakta, Câbir b. Hayyân'a, Kûfeli Ebû Haşime sûfî denmektedir. 814'lerde Kûfe'de bir okula, 815'te Irak sûfîlerine, X. yüzyılda bütün sûfîlere bu ad verilmeye başlanmıştır. İlk devirlerde sûfîlerin bir felsefeleri, yani teorileri yoktur. Onlar bu devirde daha çok pratik yapmakla meşgul bulunuyorlardı. Peygamberin hareketlerini taklid etmekte, züht ve takvâ ile vakit geçirmekte idiler. Onlar Peygamberin: «Beni gören Tanrı'yı görür» buyruğuna riayet etmekteydiler. Esasen *Sahabe*, *Nussâh*, *Zuhhâd* ve *Bakkaûn* da aynı davranış içinde idiler. Tasavvuf hareketi Kûfe'den Basra'ya (en meşhur sûfî Hasan el - Basrî) ve Bağdad'a intikal etmiştir.

Sûfîlerin teorilerine gelince: Gerçekten var olan, asıl varlık Tanrıdır. Varlık sadece Tanrı'ya mahsustur: Lâ Vucûde ill'Allah. Tanrı mutlak Gerçeklik, mutlak Güzellik, mutlak Hakikat, mutlak Varlık, mutlak İyiliktir. Var olan, doğru olan, güzel olan, iyi olan O'dur. Tanrı bir gizli hazine (Kenz - i Mahfî) iken mutlak iyiliğinden tecelli etmek, kendini ayan etmek, yâni dışlaştırmak, göstermek istedi. Tanrı, *Âlem - i Misâl - i Mutlak* (mutlak özler âlemi) tır. *Feyz - i Akdes* (en kutsal ışık) tır. *Vahdet - i Vücûd* (varlığı tek olan) dur. Gerçeğin teşkil ettiği birliktir. *Âyân - ı Sâbite* (asıl varlık demek olan değişmeyen özler) nin yeridir, özler ondadır. Yani Tanrı, zerre kadar bilinçsizlik ihtiva etmeyen bir ilimle o değişmeyen özleri bilir. Tanrı bir gizli hazine iken mutlak iyiliğinden ötürü, tecelli etmek, kendini ayan etmek, yani dışlaştırmak, göstermek istedi. Mahlûkatın yaratılması işte budur: *Vucûd - ul - Mahlûkât Aynu vücûd - il - Hâlik* (Yaratıkların varlığı Yaratanın varlığı ile aynıdır). Fakat Tanrı yaratıklarına hulûl etmemiştir, yani herhangi bir yaratık Tanrının kendisi değildir. Yaratıklar âlemi, kendisinde, Vahdet - i Vücûd'un göründüğü *Vahdet - i Şuhûd* (Görünüşler âleminin teşkil etmiş olduğu birlik) dur, *Feyz - i Akdes* (en kutsal ışık, yani Tanrı) i aksettiren bir *Feyz - i Mukaddes* (kutsal bir ışık) tir, Âlem - i Misâl - i Mutlak (mutlak özler âlemi) ı yansıtan bir *Âlem - i Misâl - i Muhayyel* (gerçekliği olmayan bir özden ibaret âlem) dir. *Âyân - ı Sâbite* (sâbit özler) yi gösteren *Suver - i Menâm - i Âlem* (tıpkı rüyada görülen şekillerde olduğu gibi bir gerçek varlığı haiz olmayan âlem) dir. Asıl olan Tanrıdır. Tanrı deniz ise, dalga, bu âlemdir; Tanrı su ise, buz, bu âlemdir. Tanrı insanı da kendi suretinde yaratmıştır. Yaratıkların en şereflisi (eşref - i mahlûkat) odur. Tanrı yaratıklarına hulûl etmediği için insanların hiçbiri aslında tanrılık mertebesi iddia edemez.

Tanrının asıl varlığı teşkil ettiği bu sistemde ahlâk görüşü, sistemin zarurî sonucu olarak Tanrıya varmaktır. Tanrıya birdenbire varılamaz, varışın bir usulü vardır; çok uzun bir hazırlık gerektirir. Hazırlık üç esas merhaleden geçer: 1. *Seyr il'Allah* (Tanrıya doğru yürümek), Tanrıya yaklaşmak. Bu merhalede kul *Tevhid - i Efâl* (kendi fiillerini tanrısallaştırmak, yani Tanrının fiillerini taklit etmek) i gerçekleştirmek zorundadır. Bu işi yaparken züht, takvâ, imsâk, itikâf, halvet, zikir, tesbih, tenzih v. b. gibi gerekli tatbikatı yapar. Bu tatbikat genel olarak yalnız veya bir müessesede (tekke, zâviye, dergâh) veya ermiş bir şahsın yanında, bir mürşid (yol gösteren) in müridi (yol arayan) olarak gerçekleştirilir (Meselâ Yunus Emre'nin Taptuk Emre yanında 40 yıl hizmet görmüş olması böyle anlaşılmalıdır). Kul, mürid, bu safhada doktrinin esasını fiillerine sindirir. Birtakım «ahval» (yaşanmış durumlar, tecrübeler) ve «makamât» (kazanılmış tecrübe ile varılan yerler) tan sırayla geçer. 2. *Seyr bi'llah* (Tanrı ile beraber yürümek). Tanrıya yaklaşmış kişinin *Tevhid - i Sıfat* (insanın kendi sıfatlarını Tanrının sıfatlarına uydurmaya çalışması. Tanrının sıfatlarına bürünmesi) ı gerçekleştirmesi. Bu, sabır, tevekkül, rıza gibi eylemler yardımıyle olur. 3. *Seyr fi'llah* (Tanrıda yürümek). Kişinin *Tevhid - i Zât* (kendi özüyle Tanrının özünü birleştirmesi) ı gerçekleştirmesidir. Bu son mertebeye varan kişi kendi zâtını ifna (yok) eder, asıl özün Tanrınınki olduğunu yaşar. Kul ile Tanrı, yaratık ile yaratan ikiliği kalkar («Ger ben ben isem nesin sen ey yâr? Ger sen sen isen neyim meni zâr?» diyen Yunus'un birliğe varma isteği hatırlansın. Birlik temin edildikten sonra «Ete kemiğe büründüm Yunus diye göründüm» demek kolaylaşacaktır). Kul artık *Fenâ fi'llah* (kendi özünü Tanrının özünde eriterek kendininkini yok etmiş, kendini tanrısallaştırmış olma) mertebesine erer. Tanrıya doğru yürümek, Tanrı ile beraber yürümek ve Tanrıda yürümekten ibaret olan safhayı mutasavvıf uzun yıllar yerine bir tek yaşanmış tecrübede de gerçekleştirdiğini iddia edebilir. Bu, coşu (extase) halidir. Oysa bu çok uzun yıllar içinde de gerçekleştirilebilir (Yunus'un «Çiğdik, piştik. Elhamdulillah» ı hatırlansın). Son safha çok, pek çok nazik bir safha olduğu için tasavvuf hareketinin en dikkate değer tarafıdır. Çünkü orada kulun Tanrılık iddia etme imkânı açıktır (Ene'l - Hakk, Ben hakikatim, Ben Tanrıyım diyen Hallâc hatırlansın). Tasavvuf, hukukî, sosyal v. b. bütün düzenini *Kutsal Kitap*'tan, yani Tanrının emirlerinden alan bir cemiyette böyle teorik bir imkândan yararlanarak mevcut siyasî otoriteyi, yani devleti ele geçirmek isteyen kişilerin, kendilerini Tanrı olarak takdim edebilecekleri çok müsait bir teoridir. Özellikle Şiîler arasında «Cübbemin altında Tanrı var» veya «Ben Tanrıyım» iddialarıyle ortaya çıkan bazı mutasavvıfların ölüm ile cezalandırılmalarının gerçek sebebi bu olmalıdır. Diğer taraftan, Tanrı yolunda yürüdüğüne samimî olarak kani bulunan kişilerin, Tanrının emirlerini onu tanımayanlara tanıtmak için açılan Mukaddes Cihad (Kutsal Savaş) da büyük kahramanlıklar ve yararlıklar gösterdiği de malûmdur (Bizans surlarına ilk tırmanan mücahitler arasında mutasavvıfların çok sayıda olması hatırlansın). Asıl gayeleri Tanrıya ulaştırmak olan müesseseler (tekke, zâviye, dergâh) felsefe yoluyla değil, özellikle edebiyat yoluyle - çünkü edebiyatta söz güzelliği ön planda tutulduğu için edebiyat iyi bir telkin ve heyecan vasıtasıdır. Esasen mutasavvıflar akla dayanılarak yapılan tartışmaları sevmezler, Filozofları ve Kelâmcıları İlm - i Kâl yapmakla, yani sözlerle uğraşmakla, İlm - i Hâl'den, yani Tanrı yolunda yaşanmış şahsî tecrübelerden anlamamakla suçlarlar - Gerçeklik, Doğruluk, İyilik ve Güzellik hakkında bilgi vermeleri ve müridleri yetiştirmeleri bakımlarından değerli birer kültür müessesesi idiler. Sonradan, soysuzlaşarak ahlâkî gayelerine aykırı durumlara düşmeleri (Yakub Kadri'nin *Nur Baba*'sı hatırlansın) Müslüman Türk toplumunda kapatılmalarına sebep olmuştur.

Tanrı ile aynîleşme hususususunda Tasavvuf hareketi dört önemli kola ayrılmıştır: 1. *İttihadiye.* Bunlar Fârâbî, İbn Masarra gibi filozoflardan tesir alarak, Tanrı aklının *Fa'âl Akıl* yardımıyle insan ruhuna sudûr ettiğine inanırlar. Bu görüşte, Tanrı, varlık bakımından, kuldan daima ayrıdır. Kul zaman zaman ve farklı derecede (peygamberlerin vahiy anlarında veyâ velîlerin istiğrâk, coşu hallerinde olduğu gibi) Tanrı'daki hakikatlerin bazılarına erer, onlardan haberdar olur. 2. *İşrâkiyye. Fa'âl Akl*'ın aydınlığıyle aydınlandıklarına inananlar, Sühreverdî, Devvânî gibi düşünenler. 3. *Vusuliye.* Tanrı'ya ulaşıp Tanrı ile yaratık (insan) arasındaki farkın kalktığına inananlar. 4. *Vahdetiye.* Nûr - u Muhammedî ve Fa'âl Akıl ile birleştiklerine inananlar, İbn Arabî gibi Vahdet - i vücudcular.

Tasavvuf görüşü, mistik bir harekettir. Mutasavvıfların felsefe târihindeki diğer mistiklerle birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar olmuştur. Panteist materyalist olan Stoalılarda Tanrı âleme hulûl etmiştir, Tanrı âlemle aynıdır, oysa, âlem sonludur. Tanrı âlemle, gerçekten, aynı olduğuna göre Tanrı sonludur, mekânîdir. Oysa sûfî Tanrının mekânî

olduğunu kabul etmez, Tanrı sonlu değildir, hulûl yoktur. Yeni Eflâtuncularda Bir, Akıl ve Ruh'tan ibaret olan üç hipostaz zarurî bir sudûr zinciriyle birbirlerine bağlıdır. Yani Akıl ve Ruh, Bir (Tanrı) den çıkmamazlık edemez. Oysa sûfîye göre üç hipostaz yoktur. Tanrı kendi iradesiyle tecelli etmek istemiştir. Tecelli etmek istemeseydi, tecellî etmezdi. Onlar için esas Nûr - u Muhammedî'dir. Spinoza'da ise bir tek cevher vardır, o da Tanrı'dır. Tanrı'nın birçok modusl'arı, görünüşleri vardır. Biz insanlar bu modus'lardan ancak iki tânesini biliriz: Yayılım ve Düşünce, yâni Âlem ve Ruh. Oysa bunlar sûfî için yaratanın sıfatları değil, fakat yaratıkların sıfatlarıdır. Spinoza'da âlem, Tanrı'dan zarurî surette çıkar, oysa sufîye göre Tanrı'nın hür iradesiyle çıkar. Spinoza'da din demek insanların Tanrı'yı sevmesidir. Sûfîlerde ise *Kutsal Kitab*'ın gereklerini yerine getirmektir.

Tasavvuf hareketi İslâm kültürünün çok geniş etkili bir unsurudur. Gazâlî gibi, büyük bir kelâmcı ve filozofa tesir ettiği gibi, Attâr, Mevlâna, Yunus gibi büyük ediplerin temel görüşü, edebiyatın ise, belki, biricik fikir kaynağı olmuştur. Felsefede Fârâbî, İbn Tufeyl, İbn Sinâ onun etkisinde kalmıştır. Cemiyetteki kökten etkilerine işaret etmiş olduğumuz bu görüş, sonuç olarak, Yaratan ile Yaratık arasındaki her türlü ilişkiyi gerek teorik gerek pratik yönden halletmeye çalışmış olmaktadır.

İç ve dış tesirlerle doğmuş ve gelişmiş olan felsefe hareketine gelince, Hellenistik felsefe İskenderiye'de VII. yüzyılın 2. yarısına kadar devam etmiştir. Fakat bu yüzyılda İskenderiye Kütüphanesi'nin ne olduğu hakkında açık bir bilgimiz yoktur. Felsefenin İskenderiye'den Bağdad'a nasıl geçtiği hakkında 820 - 850 yılları arasındaki olaylar hakkındaki ilk bilgileri Fârâbî'den ediniyoruz. Ona göre, felsefe öğretimi İskenderiye'den ilkin Antakya'ya geçmiştir. Antakya'da tek hoca kalıncaya kadar devam etmiştir. O hocadan iki öğrenci kalmıştır: Biri Merv'li, öbürü Harranlı. Merv'liden iki öğrenci yetişmiştir: İbrahim Mervezî ve Yohanna b. Haylân. İbrahim Bağdad'a gitmiş, Mettâ b. Yûnan'ı yetiştirmiştir. Fârâbî ondan küçüktü. Yohanna ise daha çok din ile uğraşmış, Fârâbî'nin hocası olmuştur. Harranlı'dan ise iki öğrenci yetişmiştir: İsrâil ve Kuveyrî. Bunların ikisi de Bağdad'a gelmiş, İsrail din ile, Kuveyrî ise öğretim ile uğraşmıştır. Kuveyrî, Ebû Bişr Mettâ'yı yetiştirmiştir. Ebû Bişr Mettâ ise Fârâbî'ye, Yahyâ b. Adî'ye, Ebû Süleyman Sicistânî'ye, Ebû Zekeriya Mervezî'ye hocalık etmiştir. Demek ki Yohanna b. Haylân ve Ebû Bişr Mettâ Fârâbî'ye hocalık etmişlerdir. Fârâbî de Yahyâ b. Adî'ye hocalık etmiştir. Eğer bu adlara Vezir İsâ b. Âlî'yi, Ebû'l - Hayr'ı, İbn Zur'a'yı, Ebû Hayyân el - Tevhidî'yi, İbn Miskeveyh'i, İbn Tayyib'i ve İhvân - i Safâ'yı eklersek, 850 - 1100 yılları arasındaki filozoflar tamamlanmış olur. Fârâbî'nin daha sonraki öğrencileri olan İbn Sinâ, İbn Tufeyl, İbn Bâce, İbn Rüşd ve Yahudi filozof İbn Meymûn ve öğrencilerini anarsak, kaynakların «İslâm filozofları» dedikleri kişileri tamamlamış oluruz. *Felsefe* işte bunların yapmış oldukları bir faaliyettir. *Felsefe*'nin kaynakları ise özellikle Eflâtun ve ve şerhçileri, Aristo ve şerhçileri, Aristo'ya atfedilen eserler ve Yeni Eflâtuncular ile ilmî eserlerdir.

Felsefe İslâm bilim tasniflerinde şöyle yer almıştır: Fârâbî bilimleri İlm - i Lisân, İlm - i Mantık, İlm - i Tâlim (Aritmetik, Geometri Optik, Astronomi, Müzik, Ağırlıklar ilmi, Mekanık), Ilm - i Tabiat (Fizik ve Metafizik), İlm - i Medenî (Kelâm, Fıkıh) olarak saymış, İhvân - i Safâ Ulûm - i Riyazîyye, Ulûm - i Şeriyye, Ulûm - i Felsefiyye olarak, Hâzezmî Ulûm - i Şeriat (Fıkıh, Usûl, Taharet, Salât, Kelâm, Nahiv, Hitâbet, Şiir, Ahbâr) ve Ulûm - i Acem (Teorik: Fizik, Matematik, Teoloji, Pratik: Ahlâk, Ev idaresi, Şehir idaresi) olarak, Gazâlî Ulûm - i Mükâşefe, Ulûm - i Muamele (Zâhire ve Bâtına) veyâ Ulûm - i Aklî (Riyaziyye, Tabiat, Metafizik), Ulûm - i Şeriyye olarak, İbn Haldûn ise Ulûm - i Naklî (Tefsir, Kıraat, Hadîs, Hilâfiyyât, Cedel, Fıkıh, Feraiz, Kelâm, Tasavvuf, Ruya tefsiri, Lisân) ve Ulûm - i Felsefî (Mantık, Fizik, Tıb, Filâha, Sihir, Tılsım, Kimya, Metafizik, Matematik, Aritmetik, Cebir, Muamele, Küre geometirisi, Mesaha, Menâzır, Heyet, Müzik) olarak bölmüştür. Bütün bu sınıflamalarda *Felsefe*'nin İslâmî ilimler dışında yer almış, İslâm âlemine dışarıdan gelmiş olduğu görülmektedir.

Felsefenin çeviri yoluyla İslâmiyete girmiş olduğuna işaret etmiştik. Yunancadan Arapçaya yapılmış olan çeviriler Eflâtun'un ve Eflâtun şerhçilerinin, Aristo'nun ve Aristo şerhçilerinin, Yeni Eflâtuncuların eserleri ve Aristo'ya atfedilen *Liber de Causis* ve *Usulucya* adlı eserlerle ilmî eserlerdir. *Liber de Causis* ve *Usulucya* bütün *Felâsife*'yi tesiri altına almıştır.

Usulucya (Theologia veyâ el - Kavl ala'r - Rububiyyet) adıyle daha sonra Lâtinceye çevrilmiş olan Arapça eser Porphyrios'un içindekiler listesiyle, el - Kindî'nin konuya girişini de ihtiva eder. Eser 10 bahisliktir, sistemsizdir, el - Kindî onu iyi bir şekilde toparlamıştır. İslâm âleminde Aristo'ya atfedilmiş olan bu eser, aslında Yeni Eflatuncu okulu kuran Plotinos'un *Enneadlar*'ının V, VI ve VII. kitaplarının özetidir.

Usulucya'ya göre Evvel, illetler illetidir, ama hareketsizdir. Dehr (ezeliyyet) ve zaman onun altındadır. Evvel'den çıkan ışık ilkin Akl'a, Akıl yoluyla Felek Nefsi'ne, Felek Nefsi yoluyla Akıl'dan Tabiat'a (Tabiat Heyulâ'nın, İlk Madde'nin suretidir; bunu, ruhtaki akıl, yani aklî ruh kavrar, bilir), Tabiat yoluyla Felek Nefsi'nden Kevn ve Fesâd, Kuruluş ve Bozuluş âlemine (bu âlem Heyulâ, yani madde ve suretten müteşekkildir) taşıp yayılır. Eşya şevk yoluyla Evvel'e dönüktür. Evvel veyâ İlk İllet ilkin Akl'a, sonra Ruh'a, sonra Tabiat (Eşya) a hayat verir, yani onları yaratır, Yaratma zaman dışıdır. Çünkü zamanı da O yaratmıştır. İlk İllet, Mâkûl Alem'e, yani Akl'a ve duyular âlemine, yani Ruh'a ve Ruh aracılığıyle Tabiat'a hayır taşırıp yayar. Bunu birden yapar, ilkin düşünüp sonra yapmaz. Çünkü Düşünce'yi de o yaratmıştır. İlk İllet yaratıklarına, varlıklarını koruyabilmeleri için duygu aletleri vermiştir. Bütün eşya ve Müsül (İdealar, özler) Tanrıdadır, yoksa Tanrı bütün eşyanın kendisi değildir (Kötülüklerin de Tanrıda olup olmadığı hakkında bu eserde sarih alınmış bir tavır yoktur, agnostik bir tutum vardır). Tanrı tamdır, bütün eşya O'na dönüktür, O *Nûr - ul - Envâr* (Işıkların Işığı) dır. Tanrı bir sıfatından ötürü değil, fakat varlığından dolayı yaratmaktadır. Evvel, kendi sukûnetiyle Aklın Hüviyetini (yani ferdî varlığını) yaratmıştır. Bu Hüviyet Evvel'e dönünce, Akıl varlığı gelmiş olur. Bu dönüşte, yani Evvel'i düşünüşte, Akıl, Evvel'den sonsuz kuvvetler almıştır. Bu kuvvetleri alan Akıl, kendisi de hiç kıpırdamadan, Evvel'i taklit ederek Ruh (Nefis) u varlığa getirir. Akl'ın Hüviyeti, Ruh'un suretini meydana getirir.

İlk İllet, Nûr - ul - Envâr ve Hayr - ul - Mahz (sırf, arı, katışıksız iyilik) olunca O'nun malûlü olan güzel ve şerefli varlık Akıl da öyle olur. Evvel'den taşıp yayılan

ilk varlık odur. Akıl daima kendi zâtını düşünür, bir an bunlardan geri durmaz. Akl'ın daima kendi zâtını düşünmesi, eşyayı düşünmesi ve durmadan idrak etmesi demektir. Bu akıl müstefâd (insan aklı gibi maddî tarafı olup da suretleri almaya hazır olan akıl) değildir. Akıl ile Ruh (Nefis) arasındaki ilişki ateş ile ısı, baba ile oğul arasındaki ilişki gibidir. Nefsin aklî kısmı vardır. İşte o kısım müstefâddır. Nefis veyâ Ruh, Akl'ın heyulâsı gibidir. Akıl ezelî âlemi zaman dışı olarak bilir. Nefis eğer Akıl ile birleşirse, ebedî sürura varır, uzaklaşırsa fesâd bulur. Yukarı âleme dönük olan insan, yükseğe çıkmış kişi her şeyi görür. Yukarı âlemdeki insan haline gelir, erdem kazanır. Nefis, erdemleri Akıl'dan alır, Akıl ise erdemleri İlk İllet'ten alır, bu taraflarıyle müstefâddır. Akıl, İlk İllet'e bakmaktan, yani onu düşünmekten hiç kesilmez, o yönden aklî erdemler ezelîdir.

Aklî töz şevk duyar ve kıpırdar. Ayna gibi, görmüş olduklarını kendi üzerine işler, nakşeder. Nefis, Akıl'dan ayrılınca göksel cisimlere döner veyâ bu âleme iner, düşer. Düşüş sebebi ruhun işlediği hatadır, cezasını çekmelidir. Beden bir mağara gibidir. Ruhun bir an önce, düştüğü yerden kalkıp kurtulması gerekir. Ruh kurtulup, yükselip kendi âlemi olan aklî âleme dönmelidir. Bu hal, onun Akıl aracılığıyle İlk İllet'e dönüşüdür. Ruh cisimsel değildir, beden ahengi de değildir (Ruh bir tözdür, ahenk ise bir münasebettir. Münasebet töz olamaz. Stoacılara karşı), canlı cismin *Entellekya*'sı (yeni bir suret kazanarak mükemmelleşme) da değildir (Aristo'ya karşı. Çünkü tamamlanma töz olamaz). Ruhu ruh yapan, onun bilmesidir. Ruh, Evvel'in heyulâya vermiş olduğu *el-Hayr ul-Evvel* (İlk İyilik) dir. Sûret ile, sûreti alan heyulâ *Tabiat*'ı teşkil eder. Nefis, Akıl ve Tabiat gibi iki âlem arasından bedenleri idare eder.

Liber de Causis'e gelince: *Kitâb ul-İyzâh fi'l-Hayr-il-Mahz*, *El-Hayr ul-Mahz*, *el-Hayr ul-Evvel*, *Kitâb fi'l-İlel*, *Bonitatis Purae* adlarıyle de anılan ve Aristo'ya atfedilip durmuş olan bu eserin, son zamanlarda Proklos'un bir eserine dayanmış olduğu tesbit edilmiştir. Proklos, felsefe, fizik, astronomi ve matematik üzerinde eser vermiş bir Yeni Eflâtuncu filozoftur (V. yüzyıl). Onun felsefî eserleri ya Eflatun üzerine yapmış olduğu şerhler ya da kendi telifleridir. İşte bu *Liber de Causis* onun *Stoikhesis teologike* (Teolojinin unsurları) adlı telif eserine dayanır. Onun bir özeti ve bu özete eklenmiş küçük bir şerhtir. Bu eser sadece Müslüman filozofları etkilemekle kalmamış (Fârâbî'nin *Uyûn-ul-Mesâ'il*, *Medine-i Fâzıla*, *Siyâset-ul-Medenî*'si hem bu eserin hem de Aleksandros Afrodisias'ın *Mebâdi'ul-Kull*'unun tesirinde. İbn Sinâ'nın *Şifâ*'sı, Gazâlî'nin *Makâsid-ul-Felâsife*'si, Ebû'l Berekât'ın *Mu'teber*'i bu eserin tesirindedir). Hıristiyan filozofları da etkisine almış, onlar tarafından zikredilmiştir (Albertus Magnus, Alexandre de Hales, 1245, Alain de Lille, Thomas Aquinas, 1270). Bu özet Lâtinceye de çevrilmiştir (Gerhardus Cremonensis'in Aristo'ya âid tercüme edilen eserleri listesinde *Expositione Purae* adıyle zikredilen eser herhalde budur. Latince çeviri 1166-1187 yılları arasında gerçekleştirilmiş olmalıdır. Latince çevirinin bir yazmasında çevirmen olarak Gilbertus Porretanus görünür. Arapça özet ile Lâtince özetin metinleri birbirlerine tamamiyle uymadıkları için *Stoikhesis theologike*'nin ayrıca Lâtinceye çevrilmiş olduğu düşünülebilir. Guillaume de Moerbeke, 1268, Proklos'u Lâtinceye çevirdiğini söylemektedir. Thomas Aquinas, *Stoikhesis theologike* ve *Liber de Causis*'i okuyunca ikincinin birincinin özeti olduğunun farkına varmıştır. Bu özeti acaba kim yapmıştır? Özet, Yunanca aslından mı, yoksa Arapça tercümesinden mi yapılmıştır? Yoksa özet Yunanca yapılıp sonra Arapçaya mı çevrilmiştir? Kim çevirmiştir? Bu konular hâlâ tartışılmaktadır.

Liber de Causis 31 küçük bölüm halinde neşredilmiştir. Eser, genel olarak, töz ve eşya (24,31), Varlık (2,11), İlk İllet (1, 5, 15, 19, 20, 21, 23,28), Akıl (4, 6, 7, 9, 10, 12, 14, 16, 17) ve Ruh (3, 13) hakkındadır.

Asıl, ilk ve mutlak varlık İlk İllet'tir. İlk İllet ikinci varlıklar (Akıl, Ruh Tabiat) ın sebebidir. O, her şeyin yaratıcısıdır. Yani O, eşyaya mevcudiyetini ibda yoluyla verir. Ondan, hayır taşıp yayılır. Eşya kendi kabiliyetine göre o taşıp yayılandan alır. O, âlemi hayır ile doldurur. İlk İllet eşyada aynı tertip üzere mevcuttur, ama eşya İlk İllet'te aynı tertiple mevcut değildir. Eşya O'nun, kendi alış gücüne göre alır: Kimi birlikle, kimi çoklukla, kimi zamanda, kimi cisimsel olarak. O, yaratıkları idare eder, ama O birliği içerisinde sâbit kalır, O daimîdir. Çünkü O, Dehr (ezeliyet) den önce gelir. Dehri de o yaratmıştır. O, Sırf Hayır (el Hayr ul-Mahz) dır. Sırf ışıktır, onun üzerinde ışık yoktur. O sırf İyiliktir, İlk Hüviyettir, O'nun hüviyeti Hayır olmaktır. O İlk Hayattır, İlletler İlleti'dir. Sırf vahdaniyettir, birliktir. Bir olması, Hayır olması demektir, başkasına muhtaç değildir. Tam ve mükemmeldir. O bizatihi kaim bir cevherdir. Basittir, yani, O'nda illet ve malûl aynı şeydir. Kendi kendini bilir. O'nda bilen, bilinen ve akıl aynı şeydir. Onun ilmi ne aklın ne de ruhun ilmine benzer. Çünkü O ilimlerin de yaratıcısıdır. İlimler madde ve suretten ibaret olduğu halde, O sırf varlıktır. İlk İllet'i insan tavsif edemez, târif de edemez. Çünkü O bütün sıfatların ve isimlerin ötesinde ve üstündedir.

Yaratılmış olan şeylerin ilki Akıl'dır. Tanrıya en çok benzeyen odur. O, altındakileri idare eder. Tanrıdan nasıl hayır ifaze ediyorsa, Akıl'dan da ilim ifaze eder. Akıl bölünmez bir tözdür. Büyüklüğü yoktur. Cisim değildir. Hareket etmez. Zaman dışıdır, Dehr (ezeliyet) ile beraberdir. Her akıl, altındakileri, altındakilerin illeti olduğu için, üstündekileri de ondan erdem aldığı için bilir. Akıl eşyayı, Tanrı ise Akl'ı idare eder. Tanrının idaresi üstündür. Çünkü her şey ilme değil, hayıra karşı özlem taşır. Birinci akıllar, İkinci akıllara, İlk İllet'ten almış olduğu erdemleri verir. İlk İllet Akl'ı, bir aracı olmaksızın, yaratmıştır, ona bütün hayırları ifaze etmiştir. Akıl sonludur, her akılda suretler vardır. İlk İllet Akıl'dan gayri varlıkları Akıl aracılığıyle yaratmıştır. İlk İllet Akıl aracılığıyle ifaze eder, varlığını taşırıp yayar. Hayr-ı Mahz'a yakın akıllar (İlk Akıllar) daki suretler Hayr-ı Mahz'dan uzak olan akıllardaki (İkinci Akıllar) suretlerden daha geneldir. Bu akıllar daha çok birliklidir. Bu akılların sayıları az fakat kuvvetleri çoktur. İkinci ve daha aşağıdaki akılların suretleri ise cüzîdir, daha az birliklidir, sayıları çok, kuvvetleri azdır. Her akıl daimî olan eşyayı düşünür. Bilfiil olan akıl, kendi zâtını düşünür O, hem düşünendir, hem düşünülendir. O, kendi zâtını düşününce, kendisinin de kendi kendini düşünüşten ibaret olduğunu bilir. Kendi zâtının ne olduğunu bilince, kendi altında bulunanları (Ruh'u ve Tâbiat'ı) bilmiş olur, bu bilgiyle, alttakiler ondan çıkmış, varlığa gelmiş olurlar. Buna karşılık eşyayı bilmesi de kendi zâtını bilmesinden başka bir şey değildir. Akıl kendi zâtını

ve eşyayı birlikte bilir. Zâtını bilen, kendi zâtına dönüyor, bilen ve bilinen bir tek ve aynı şey oluyor demektir. Akıl, Hayr-ı Mahz'a yaklaştıkça sonsuzluğu ve birliği artar, uzaklaştıkça, sonsuzluğu ve birliği kaybolur, yani sonlulaşır ve çoklaşır. Akıl, diğer bilenlere ilim taşırır ve yayar. Akıllar arasında bir tanrısal akıl vardır ki İlk İllet'ten gelen erdemleri alır, bir de sırf akıl vardır, erdemleri o tanrısal akıl aracılığıyle alır.

İlk İllet, Akıl aracılığıyle Ruh'u yaratır. Onun için her ruh kutsaldır. Her ruh tanrısal bir fiil yapar. Ruh, Dehr'den sonra, Zaman'dan öncedir. Zamanı da ruh yaratır. Her ruhun üç kuvveti ve bu kuvvetlere karşılık veren üç eylemi vardır: Nefsânî, aklî ve ilâhî. İlâhî fiille ruh Tabiat'ı, İlk İllet'ten almış olduğu kuvvetle idare eder. Aklî fiille, kendisindeki akıl kuvvetiyle ruh, eşyayı bilir. Nefsânî fiille, ruh, birinci göksel cismi ve bütün diğer cisimleri harekete getirir, onlar da hareketi kabul ederler, yani canlanırlar ve iyi olan fiile yönelirler. Aklî fiili takip eden ruh yetkinleşir, etmeyen yetkinleşmez. Ruh, hareket eden duyusal eşya ile hareket etmeyen mâkûl eşya arasında aracıdır. Onun için Ruh, eşyayı etkisine alır, cisimlerin illeti, Akl'ın ise malûlü olur. Ruhta, cisimsel, hareketli ve duyusal eşya, aslında, nefsânî, ruhsal ve vahdanîdir.

Varlık, Akıl ve Hareket (hareketlilik) arasında bir iç içelik vardır. Varlık içinde Hayat ve Akıl, Hayat içinde Varlık ve Akıl, Akıl içinde Varlık ve Hayat vardır. İlletteki mâlûl bir nevi illet, mâlûldeki illet bir nevi mâlûl olduğuna nazaran, akıl içindeki varlık ve hayat iki akıl, hayat içindeki varlık ve akıl iki hayat, varlık içindeki akıl ve hayat iki varlık almuş olur. Çünkü her prensip ya illettir, ya mâlûldür. Bir Akl'ın, Akıl Ruh'un, Ruh Tabiat'ın illetidir. Tabiat kendisine dönünce Ruh, Ruh kendisine dönünce Akıl, Akıl kendisine dönünce Bir olduğunu anlar. Bir kendi varlığını Akl'a, Ruh'a ve Tabiat'a taşırarak onları yaratmış, bilgi yoluyla da Tabiat Ruh'a, Ruh Akl'a, Akıl ise Bir'e dönmüş olur.

Usulucya ve *Liber de Causis*, Aristo'nun sanılarak, el-Kindî ve Fârâbî tarafından çok itibar görmüştür. Duhem'in deyimiyle «Yeni Eflâtuncuların gerçekleştirmiş oldukları telifçi eserin bütün sonucu, bu sonucu *Usulucya* ve *Liber de Causis* telâkki edenler tarafından Aristo'ya atfedilmiş olmasaydı, Aristo Arap, Yahudi ve Hıristiyanlar yanındaki fevkalâde otoritesini aslâ kazanmış olamazdı.»

Genel olarak, Yunan felsefesi varlık var mıdır, Bilgi mümkün müdür? soruları etrafında, İ. F. ise varlık vardır, o halde nasıldır, Bilgi mümkündür, o halde ne yolla? soruları etrafında dönmüştür. İslâm filozofları varlık hakkında yakînî bilgi edinmenin en son saadeti teşkil ettiğine ve hakikatin birliğine inanmışlardır, asıl ve ilk İslâm filozofu olan Fârâbî, felsefesine, «Herkesin istediği şey hayırdır, saadet ise hayırların en büyüğüdür, en tamıdır, o bizde hasıl oldu mu artık başka bir şey istemeyiz, o kendine yetişir» diyerek başlar. Saadet, Fa'âl Akıl ile birleşmekle gerçekleşir. Çünkü insan kendisini anlamak için âlemi anlamaya, âlemi anlamak için de onun gayesini anlamaya mecburdur. Âlemin en son gayesini anlamak en son saadeti teşkil eder. İnsanın kendisini ve âlemin gayesini anlamaya çalışması felsefe yapmaktan başka bir şey değildir. Felsefeden maksat Tanrı hakkında bilgi edinmek ve mümkün olduğu kadar O'na benzemektir. Onun için felsefe bir nazarî, bir de amelî olmak üzere iki kısım ihtiva eder. Felsefenin nazarî kısmı olan Metafizik (veyâ İlm-i ilâhî) te üç konu incelenir: 1. Varlığı olduğu gibi bilmek, yani varlığı başka başka açılardan değil, fakat varlık olması açısından bilmek. 2. İlimlerin prensiplerini bilmek. 3. Cisimlerden mufârak (ayrı) olan varlıkları (Tanrı, Tanrı'nın zâtı, sıfatları ve ondan çıkan diğer varlıklar, Akıllar, Varlık-Yokluk, Birlik-Çokluk, Önce geliş-Sonra geliş, Fiil-Kuvve, Tam-Noksan, Mufarakat-Münasebet ve bunların hepsinin nevilerini) bilmek.

Asıl varlık Tanrı'dır. O, en önce, en yetkin, en güzel, en ulu olanıdır, ezelî ve ebedîdir, sırf hayırdır, varlıkların sebebidir. O'nun benzeri, zıddı, sebebi yoktur. Tektir, birdir, ilktir. Zâtı, hakikati, mahiyeti, varlığı bir ve aynı şeydir, biricik illettir, biricik tözdür, cisim değildir, tarifi yapılamaz, bilfiil Akıldır. Bilen ve bilinendir, Hakikattir, Hayy'dır, kendi zâtına âşıktır, zâtı ise mâşûktur. O, bizatihi (kendi kendine, kendiliğinden) Vâcib-ül-Vücûd'dur, yâni varlığı kendiliğinden gereklidir. O var olmamazlık edemez. Yaratıkları ise bizatihi mümkin-ül-vücûd (varlığı kendiliğinden mümkün) dur, bigayrihi vâcib-ül-vücûd (varlığı başkası yüzünden gerekli) dur. Yaratıklar, O'ndan, O'nun yetkinliğinden, adaletinden ve varlıktaki cömertliğinden ve O'nun kendi kendisini bilmesinden, taşıp yayılma yoluyle ve bir sıra dahilinde çıkarlar. Bu çıkış onun zâtını eksiltmez ve değiştirmez. İlk çıkan İkinci Akıl - İlk Akıl Tanrı'nınkidir - maddî değildir. Kendisini ve çıktığı kaynağı bilir; bu bilişle, Birinci Gök Feleği varlığa gelir. İkinci çıkan da Üçüncü Akıl olup, kendisini ve kaynağını, yâni Tanrı'yı bilir. Kaynağını bilişiyle dördüncü bir akıl, kendisini bilişiyle Sâbit Yıldızlar Feleği meydana gelir. Böylece, sırasıyle Zuhal, Müşteri, Merih, Güneş, Zühre, Utarid ve Ay küresi ve o küreleri hareket ettiren Akıllar, yâni Ay-üstü âlemi veyâ ulvî âlem (on akıl, dokuz küre) doğar. Sonra süflî âlem, yâni Ay-altı küresi âlemi başlar. Ay küresinin aklı, Akl-ı Fa'âl adını alır. O, kaynağının Vâcib-ül-vücûd olduğunu bilmekle ruhların, kendisinin Mümkün-ül-vücûd olduğunu bilmekle dört unsurun (Ateş, Hava, Su, Toprak) varlıklarının sebebi olur. Sonra, Madenler, Bitkiler, Hayvanlar ve İnsanlar gelir. Ulvî ve süflî âlemin en aşağı derecedeki varlığı İlk Madde (Heyulâ) dir. Süflî âlemde en yüksek varlık insandır. Ay-altı âlemi veyâ süflî âlem veyâ Mümkün-ül-vücûd isimlerini alan âlemin varlığı, mahiyetinden (özünden), gerçekten, ayrıdır. Oysa, Aristo'da varlık mahiyetten, gerçekten değil, fakat zihnen ayrı idi. Tanrı'da varlık (hüviyet, existence) ile mahiyet (öz, essence. Aristo'nun sûreti, entellekya'sı, İkinci Dereceden Cevheri, bir şeyi o şey yapan şeyi, Eflâtun'un ise İdeası) aynıdır. O halde Tanrı âlemin varlığını âlemin mahiyetine eklerse, ancak o zaman âlem varlığa gelebilir, aksi halde mahiyet kendi kendisini varlığa getiremez. Onun için âlemin bir varlığa getiriciye ihtiyacı vardır, bu da Tanrı'dır. İ. F.'nin Hellen ve Hellenistik felsefeye getirmiş olduğu en önemli temel değişiklik ve yenilik işte budur. Fârâbî'nin orijinal fikri olan bu görüş, Hıristiyan dinini felsefe ile uzlaştırmak isteyen Thomas Aquinas'a tesir etmiş olmalıdır. Thomas Aquinas'ın felsefî görüşü ise Hıristiyanların resmî felsefesi olmuştur.

Ay-altı âleminde varlıklar ya zarurîdirler veya mümkündürler. Mümkün varlıklar imkân derecelerine göre şöyle sıralanırlar: İmkânları ekseriyetle olanlar (ale-l-Ekser), eşit (al't-Tesavî) olanlar, seyrek (fîn-Nedret) olanlar ve tesadüfî (ittifakî) olanlar. Demek ki Ay-altı âleminde ne şekilde vuku bulacağı önceden bilinemeyen, gerçekten mümkün varlıklar ve olaylar vardır.

Fa'âl Akıl, suretsiz olan İlk Maddeye her türlü sûreti veren akıldır. O, Nefsin nâtık olan cüzünü (yani insan aklını) bilkuvve iken bilfiil hale getirir, bilkuvve makûlleri de bilfiil yapar. İnsan aklı en yüksek yetkinlik derecesine erince, onunla «ittisal» etmiş, birleşmiş olur. Bu seviyeye gelmiş olan insan Saadete ulaşmış olur. Çünkü Fa'âl Akıl ile birleşmiş kişi ondaki *idea* (suret) ları doğrudan doğruya görür ve bilir. Tanrı Fa'âl Akıl aracılığıyle vahyeder. Tanrıdan Fa'âl Akıl'a taşan şey, Fa'âl Akıl'dan Münfail Akl'a (burada Peygamberin Aklına) taşan şeydir. İnsan, kendi münfail aklına taşan şey sayesinde Hakîm, Feylesûf veyâ Nebi olur. Yani Peygamber de, Filozof da Fa'âl Akl'a ulaşarak hakikatleri aynen görürler; ancak, her ikisi görmüş oldukları hakikatleri başka başka şekillerde ifade ederler. O halde, Hakikat, felsefî ve dinî olmak üzere ayrı ayrı değildir. Hakikat birdir. Nitekim İbn Rüşd'e göre de dinin gayesi hakikî ilim (Tanrı, Varlıklar ve Saadet hakkında bilgi) ve hakikî amel (saadete ulaşmak, şekavetten kaçmak) dir, onları öğretmektir. Din hakikati bildirir. Felsefe da hakikati bildirir. Hakikat hakikate aykırı olamaz. Bunlar biribirinin süt kardeşidir. Felsefenin gayesi, Varlıkları, Yaratıcısı yönünden incelemektir. O bakımdan, şeriate göre felsefe yapmak vâciptir. Hakikat hakikate aykırı olamayacağına göre, Din Felsefe'ye, Felsefe de Din'e aykırı olamaz. Yalnız, Din çoğunluğa hitap etiiği için, hakikati, azınlığa hitap eden Felsefe'den başka türlü dile getirir. Din ve Felsefe her ikisi de Hakikati kendi özel dillerine göre ifade ederler.

Tanrı Ay-üstü ve Ay-altı âlemini bilir. O iki âlem bu bilgiye göre varlığa gelir. Tanrının bu bilişi bu iki âlemin kendiliklerinden zarurî olmalarını gerektirmez. Çünkü bir şeyin bir şeye zarurî olarak lâzım gelmesi, o birinci şeyin kendisinin zarurî olmasını gerektirmez. O birinci şey mümkün ise mümkün olarak, zarurî ise zarurî olarak kalır. O bakımdan Ay-altı âlemindeki mümkünler sahası Tanrı ilmiyle zarurîleşmez. Bu tıpkı şuna benzer: Tanrının kötülük yapması mümkündür. Yani Tanrı isterse, kötülük yapabilir, istemezse, yapmaz. Ama, Tanrı ezelî ve ebedî olarak kötülük yapmaz. Bu demektir ki Tanrının yapması mümkün olan kötülüğü yapmaması zarurî hale gelmiştir. Başka bir deyimle, ezelî ve ebedî olarak gerçekleşmemiş bir mümkün zarurî sayılabilir. Dinlerde faydalı olan işte budur. Aksi halde, Tanrı kötülüklerin kaynağı olurdu, fertleri mesul tutmak imkânı ortadan kalkardı.

İslâm âleminde Zekeriya Razî, Ravendî, Mekârik gibi İslâm dinini açıkça reddeden düşünürler olmuş ise de, din ile felsefeyi telif etmek fikri, *Felâsife*'de Fârâbî'den İbn Rüşd'te doğru, Kelâmcılarda ise eserlerinin gitgide felsefîleşmesi suretinde, ezici bir ağırlıkla hâkim olmuştur. Telifin esasını dinden gelen mutlak kadir, mutlak vahid Tanrı tasavvurunun Eflâtun, Aristo ve Yeni Eflâtunculardan gelen Sûretler Sûreti, İlk Muharrik, el-Hayr-ul-Mahz olan Tanrı tasavvuruyle birleştirmek üzere, ilk ve en büyük İslâm filozofu Fârâbî tarafından keşfedilmiş olan felsefî hakikat teşkil eder: Tanrıda varlık ile mahiyetin aynı oluşu, yaratıklarda ise ayrı oluşu. Bu durumda, varlığı o özlere verecek bir sebep gerekecektir. O sebep kendi kendisini bildiği ve akılları, özellikle Fa'âl Aklı yarattığı için hakikate, yani kendisine erdirecek yolu hem Peygambere hem Filozofa açmış olmaktadır.

Bibliyografya: İbn Nedîm, *Fihrist*; İbn Abî Useybi'a, *Uyûn ül-Enbâ'*; el-Kıftî, *İhbâr ül-Ulemâ*; Sarton, *Introduction to the History of Science*; Ahmed Amîn, *Facr ul-İslâm, Duhâ'l-İslâm*; Madkour, *La Place d'al-Fârâbî*; Georr, *Catégories d'Aristote*; Meyerhof, *Von Alexandrie nach Bağdad*; *Usulucya* ve *Kitâb ül-Hayr ül-Mahz*, Bedevî neşirleri; *Actes des Congrès de S. I. E. P. M.*; Anawati, *Théologie Musulmane*; Eş'arî, *Makâlât*; Arberry, *Sûfism*; Türker, *Üç Tehâfüt, Aristoteles ve Fârâbînin Varlık ve Düşünce Öğretileri.* — Mübahat Türker-Küyel

İSLÂM GİRAY, I., Kırım hanı. I. Mehmed Giray Han'ın öldürülmesi üzerine oğlu Gazi Giray, genç ve tecrübesiz bir hükümdar olarak tahta çıkmış, fakat tahtı, amcasına karşı koruyamamıştı. Çünkü hanlık, Osmanlı devletine bağlı parti ile Çingiz Han töresine taraftar olanlar arasında bir mücadele haline gelmişti.

İstanbul hükûmeti, Osmanlı sarayında oturan Mengli Giray'ın oğlu Saadet Giray'ı Kırım'a han olarak göndermişti (1524). Saadet Giray eski hana karşı olan partinin başına geçmiş ve Mengli Giray'ın oğlu İ. G.'a karşı savaş açmıştı. İ. G., İstanbul hükûmetine karşı bağımsız kalarak Moskova'ya karşı sert bir savaş taraftarı olan Kırım kabilelerinin temsilcisi idi. Bu tutumu ile Kırım kabilelerinin büyük kısmını kendisine bağlı bulunduruyordu. Bu bağ zamanla daha da güçlenmiş, Kırım kabilelerinin büyük kısmı İ. G.'ın idaresi altında toplanmıştı. Bu suretle İ. G., Kırım hanlığını fiilî olarak eline geçirmişti.

İ. G., 1527'de Rusların üzerine yürümüş, Moskova'yı tehdit etmeye başlamıştı. Bir yandan Rusları sıkıştırırken, bir yandan da Saadet Giray üzerine yürüyüşler yapmakta idi. Bu durum üzerine Kefe'de bulunan Türkiye beyi Balı Bey ile Azak'taki Şahin Bey, İ. G.'ın üzerine yürümüşlerdi. Saadet Giray da onlarla birlikte bulunuyordu. İki ordu Don ırmağı kıyılarında çarpışmışlardı. İ. G.'ın ordusu savaşı kazanmıştı. Bunun üzerine Saadet Giray İstanbul'a kaçmak zorunda kalmıştı. Kefe beyi Balıda savaşta can vermişti.

Kazandığı savaşa rağmen İ. G., hanlık makamında kalmak istememişti. Kanunî Sultan Süleyman'ın Sahip Giray'ı Kırım hanı olarak İstanbul'dan göndermiş olmasına da karşı çıkmamıştı. Kendisi kalgay (b. bk.) kalmayı kabul etmiş, İstanbul'dan gelen Sahib Giray'ı karşılamıştı. Ancak, İ. G. bu anlaşma durumunu uzun süre muhafaza edememişti. Anlaşmazlıklar üzerine İ. G., kendisine bağlı bulunan kabilelerle birlikte steplere çekilmişti. Bunun sonu, Sahib Giray ile mücadele olmuştu. İstanbul hükûmeti Sahib Giray'a yardıma devam ediyordu. Sahib Giray, İ. G.'ı zor duruma sokarak aman dilemeye mecbur bırakmıştı. Or ağzında bir yere yerleştirilmişti. Fakat yerleştirildiği yerde otururken, bir süre sonra bir gece baskınına uğramıştı. Bu baskın, İ. G.'ın sonu olmuştu. İ. G.'ın ölümü ile Kırım, tamamiyle Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir.

İSLÂM HUKUKU: bk. HUKUK.

İSLÂM İHTİLÂL CEMİYET-İ İTTİHÂDİYESİ, Enver Paşa (b. bk.) nın 1920'de İslâm âleminde ve Doğu milletleri arasında yaygın bulunan şöhretinden yararlanarak Moskova'da kurduğu ihtilâl cemiyeti. Bolşeviklerle karşılıklı aldatmaca çabası içinde bulunan Enver Paşa, İngiliz emperyalizmi ile mücadele ve Bolşevikliğin yayılmasında kendisinin Müslüman milletler üzerinde çok büyük bir kuvveti ve rolü bulunduğunu komünist liderlere göstererek

onları avlamak istemiştir. İttihad ve Terakki iktidarı zamanındaki Teşkilât-ı Mahsusa ve Hâriciye Nezareti bünyesinde kurduğu Umûr-u Şarkiye Müdürlüğü ile Tunus (bk. HAMBA) ve Cezayir'den Afganistan, Türkistan ve Hindistan'a kadar bütün İslâm ülkelerinin yabancı boyunduruğundan kurtulmaları ve istiklâllerine kavuşmaları yolunda açık ve gizli birçok faaliyetlerin başı olan Enver Paşa, Anadolu'nun, Rusya'daki Türklerin ve bütün İslâm ülkelerinin yararına hizmet görmek isteği ile İ. İ. C. İ.'ni kurmuştur. Bu kuruluşun yazı ve bildirilerinde Enver Paşa Ali, Nâzım Bey ise Rüstem takma adını imza olarak kullanmışlardır. 1-8 Eylûl 1920'de Bakû'da toplanan Şark Milletleri Kongresi'ne Enver Paşa ve eski Emniyet Umum Müdürlerinden Azmi Bey, bu kuruluşun temsilcisi olarak katılmışlardır. İ. İ. C. İ. tüzüğü ile, Halk Şûralar Fırkası'nın 81 maddelik programında sosyalizme uyan birtakım halkçı, reformcu ilkelerin Türkiye'de uygulanması istenmekte, 10 ve 11. maddeleriyle de halifelik ve sultanlık'tan bahsolunmaktadır. Bolşeviklerin Türkiye'ye yapacakları yardımı Anadolu'ya kendisinin kumandanlık edeceği bir kuvvet ile götürmek düşüncesini taşıyan Enver Paşa, 5 Eylûl 1921'de cemiyet ve fırkasının Batum'da bir genel kongresini toplamışsa da, Sakarya zaferi bütün teşebbüs ve plânları suya düşürmüştür. — Fethî Tevetoğlu

İSLÂM MİMARİSİ: bk. İSLÂM SANATI.

İSLÂM SANATI, Hicretin ilk yılı (622) ndan günümüze kadar İslâm ülkelerinde gelişen sanat. 1300 yılı aşan bir zaman boyunca ve mekân olarak da doğuda Çin ile Birmanya'dan batıda Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan geniş alana yayılmış bulunan İ. S., tarihî devrelere ve coğrafî bölgelere göre, çeşitli kollara ayrılır. Bu kolların hepsinde ortak bir İ. S. üslûbu vardır ve bu üslûbun özelliğine İslâmî umdeler biçim vermiştir. Böylece İ. S. üslûbunun özellikleri en çok dinî sanat eserlerinde belirir.

İ. S.'na üslûbunu veren baş umde şudur: İslâmiyetin ilâh kavramı, madde âleminin biçimlerinden ve hattâ hayal ve tasavvurdan da ötede bulunduğu için tasvir, özellikle canlı yaratık tasviri, düşünceyi ibadete teksife engel teşkil eder ve bu sebeple dinî İ. S.'nda tasvir yapılmaz. Hindu, Buddhist veyâ Hıristiyan, heykellere ve tasvirlere dikkatini toplayarak vecde varırken, Müslüman ancak tasvir ve tasavvurların yok olduğu anda, ruhaniyetin eşiğine erer. Tasvir yokluğunun sonucu olan bir özellik de tezyinî dekorun önem almasıdır. İ. S.'nda başlıca tezyinî dekor unsurları, bazen timsal mahiyetinde olan geometrik biçimler ve özellikle *Kur'an* remizleridir: İnsan ruhunu anlatan Nûr âyetindeki *mişkât* (hücre veyâ sütun), kandil, parlak yıldız ve ebedî hayat bağı, cennetin mübarek ağaçları, çiçekleri, yemişleri, suları gibi remizler temsil edilir. *Kur'an* âyetlerinin muhtelif yazılar ile yazılması İ. S.'nın bir diğer alâmetidir. Başlıca yazılar şunlardır: Erken *papirüs*'lerde rastlanan ve eğik elifleri ile tebarüz eden yazı; kûfî; reyhânî; sülüs; nesih; talîk; nesta'lik.

İ. S., hat sanatından başka, başlıca şu kollarda gelişmiştir: Mimarî ve mimarî dekorda da yer alan taş, alçı, pişmiş sırlı veyâ sırsız toprak, fil dişi ve tahta oyma ile kabartmaları; mermer ve sedef kakmaları; çini ve cam kap ve şişeler; halılar, kumaş ve işlemeler; kitap resmi, tezhip ve ciltler.

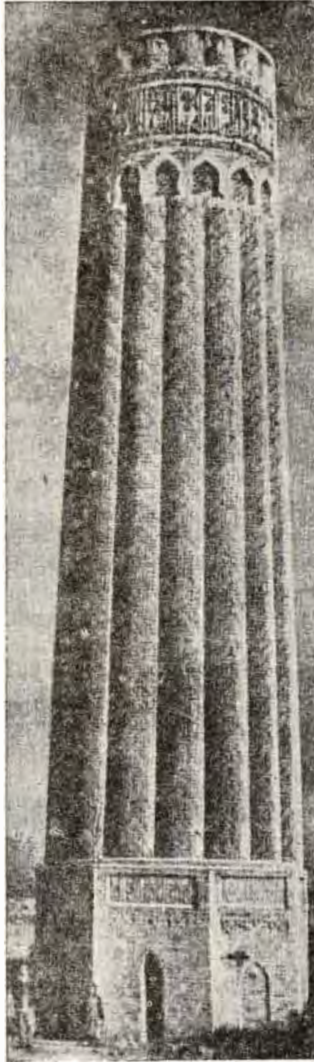
I. İlk câmiler: İlk İslâm câmii, Hicretin 1. yılında (622) Hazret-i Muhammed'in eshap ile birlikte bina ettiği Kubâ Mescidi idi. Gerek Kubâ Mescidi gerek derhal arkasından yapılan Medine'deki Mescid-i Nebevî putperest tapınaklarının resim ve heykellerine bir tepki olarak son derecede sade idiler. Bu ilk câmiler, Medine'de utum adı verilen kale şeklinde bulunuyorlardı ve taş veyâ tuğladan yapılı, dört duvar içinde bir kumluktan ibâret idiler. Bir kaya parçası, Kıblenin yönünü gösteriyordu. Hayatının sonuna doğru Hazret-i Muhammed'e ayakta hutbe vermek zor gelmeğe başlayınca, ılgın ağacından bir minber yapıldı. Kıbleye karşı dizili hurma ağaçlarının dallarının birbirine örülmesinden müteşekkil çardak, namaz kılanları güneşten muhafaza ederdi. Ezan, mescidin duvarı üzerinden okunurdu. Medine Câmii'nin avlusunda bir de kuyu vardı. İlk mescidlerin bu basit unsurları, her vakit için mescid planını tayin etti: Duvar içinde avlu ve şadırvan, gölgelik revaklar, mihrap ve minber, ezan okunacak yüksek sed.

II. Emevî devri (661-750): Emevîler İslâmiyetin ilk devrindeki sadelikten uzaklaşarak İslâmiyetten önceki mabedlerin ihtişamını canlandırmak istediler. İslâmiyetten önceki Arabistan'da eski Yemen, Babil eserleri unutulmağa yüz tutmuş, Sasanî, Hellenistik Mısır ve Roma sanatı tesirleri nüfuz etmişti. Emevîler, sanat ilhamını bu kaynaklardan ve Bizans'tan almışlardı. Hicaz'ı terk ederek Hilâfet merkezi olarak Bizans'a bağlı Hıristiyan Arap sülâlesi Gassanoğullarının yurdu olan Suriye ve Kudüs'ü seçtiler. Emevî sanatının ilk eserlerinden biri 691'de Kudüs'te yapılan Mescid-üs-sahrâ (Mirâc Mescidi) idi. IV-V. yüzyıl Hıristiyan Martyria ve Baptistêrion'ları gibi merkezî plânı olan sekiz köşeli mescid, Suriye'de VII. yüzyılda yapılan kiliseler tarzında kubbeliydi. Bu binanın etrafına sonradan revaklar, medreseler ilâve eden ve yüzünü gök ve sarı çini ile kaplayan Türk Memlûkları ve Osmanlılar, Mirâc Câmii'nin güzelliğine katkıda bulunmuş oldular. 705'te Mirâc Câmii yanında yapılan Mescid-i Aksâ ise, binanın uzun tarafına parelel revaklar ile bazilika plânında üstü çatı ile örtülüydü. 705'te Şam'da eski bir Jupiter tapınağı ve Yahya Kilisesi'nin yerinde bina edilen mozaiklerle süslü Emevî Câmii, ilk olarak İslâmî cemaatin duruş tarzına göre inşâ edilmişti ve revaklar Kıbleye nâzır ve binanın cephesine paralel olarak dizilmişti. Emevî Câmii'nde görülen şekilde mihrap karşısındaki maksûre (halifeye mahsus kapalı yer) ise Medine Câmii'nden mülhemdi. Maksûre şeklinin Halife Osman (644-656) veyâ Mervan İbn el-Hakem (684-685) devrinde Medine Câmii'ne bir yenilik olarak ilâve edildiğini Medîne târihçisi Samhûdî rivayet eder. Şam'daki maksûre üzerine bir de kubbe ilâve edilmişti. Velîd b. Abdü'l-Melik (715-717) devrinde Medine'de Peygamberin bina ettiği câmi yıktırılarak Bizans kayserinin Emevî halifesine yolladığı Rum ve Kıptî işçiler, ilk Müslümanların ifadesi ile «kiliseye benzer biçimde» yeni bir yapı yaptılar. Duvarlar yaldız ve mozaik ile süslendi. Hurma ağacından çardaklar revak biçimine girdi. Ömer b. Abdü'l-Aziz (717-720) devrinde ilk olarak Medine Câmii'ne hücre biçiminde bir mihrap ve yapının dört köşesine dört minare yapıldı. Bu minareler dörtköşe kesitte idi ve muhtemel olarak Hıristiyan çan kulesini andırıyordu. Arap minareleri çan kulesi biçimine sadık kaldı.

Emevî saraylarının İslâmiyetten önce el-Hîra'da bulunan ve İran kültüründeki Lahmî adlı bir Arap sülâlesinin saraylarını taklit ettiği sanılır. Şam, Suriye, Filistin ve Ürdün'de de Emevî saray ve av köşkleri bulunuyordu. Başlı-

caları şunlardı: 728 târihinde yapılmış ve karışık üslûpta duvar resimleri bulunan Kasrü'l Hayr; 743 târihinde yapılmış olan ve bitki ve hayvan motifleri ile oymalı cephesi ile temayüz eden Mşatta; Halife Hişam (724 - 743) devrinde yapılan ve heykel ve Bizans usulünde mozaikleri ile tanınan Hirbetü'l Mefcer; beşik kemerli üç paralel oda ve hamamdan müteşekkil ve Hellenistik duvar resimleri bulunan Kuseyr Amra. Kuseyr Amra'da halifenin mağlûp ettiği hükümdarların resimleri ile, Huart'ın sandığına göre 707 ve 712'-de Kuteybe'nin savaştığı «Türk hakanı oğlu» Kül Tigin'in de tasviri vardır.

Fars ve Orta Asya tesirleri Yakın Doğuda, İslâmiyetten önce özellikle Türkmenistan'dan Fars'a ve Suriye'ye uzanan Parth devleti devrinde (M. Ö. 250 - 224) başlamıştı. Eski Orta Asya tesirleri arasında Buddhist mimarî geleneğinde at nalı biçiminde ve sivri kemerlere Moreno dikkati çeker. At nalı biçiminde kemer İslâmî Arap sanatının alâmeti oldu.

İSLÂM SANATI: Tirmiz (Türkistan) kuzeyinde 1107 târihli Carkurgan minaresi

Arapların Horasan ve Türkistan'da elde ettikleri ustalar yolu ile yeni Orta Asya tesirleri Emevî sanatına da nüfûz etmekte idi. Belâzurî'nin *Futûhü'l - büldân* adlı eserinde şunlar kaydedilir: Muâviye devrinde Basra'ya Horasanlı ustalar yerleştirildi. Abdurrahmân b. Samura (ölm. 670) Basra'da, Kâbilli ustalara kendi üslûplarında bir câmi yaptırmıştı. Horasanlı ve Kâbilli ustaların ancak İranlı olmasını sanmak gerçeğe uymaz. 630 ve 726 yıllarında, Çinli seyyahlardan ve Arap kaynaklarından öğrenildiğine göre, asgarî 630'dan beri Kâbil ve 726'dan X. yüzyıl başına kadar hem Kâbil hem Gazne ve Sicistan illeri, Gök Türk aslından olup, Türkşâhî veyâ Kâbulşâh ile Rutbîl adları altında iki ayrı kola ayrılan bir Buddhist sülâlenin idaresinde idi. Horasan ve Sind'de pek çok Türkler vardı ve Araplar bunlardan da faydalanıyorlardı. Emevî devrinde Orta Asya tesirlerine işaret eden J. Hamilton, Mefcer sarayındaki heykellerin Türkistan üslûbunda pişmiş ve boyalı topraktan olduğuna da dikkati çeker.

Kuzey Afrika'ya İslâmiyetin ilerleyişi bu ülkede de Müslüman eserleri vücûda gelmesine yol açtı. 643'te Mısır fâtihi Amr, Fustât'ta bir câmi - mescid bina ettirmişti. Bu câmiin ancak 827'deki tamirlerden sonra aldığı şekil bilinir. Tunus'ta Kayrevan câmi - mescidinin yapımına 670'te başlanmıştı, fakat bu mescid de IX. yüzyılda yeniden yapıldı. Kuzey Afrika câmilerinin genel planı şöyle idi: Ortasında şadırvan bulunan, etrafı revaklı bir avlunun Kıble tarafındaki çok sıralı revakların üstü dam ile örtülüdür. Dam ile örtülü revakların mihverinde, mihraptan girişe doğru bir ilâ üç kubbe sıralanır.

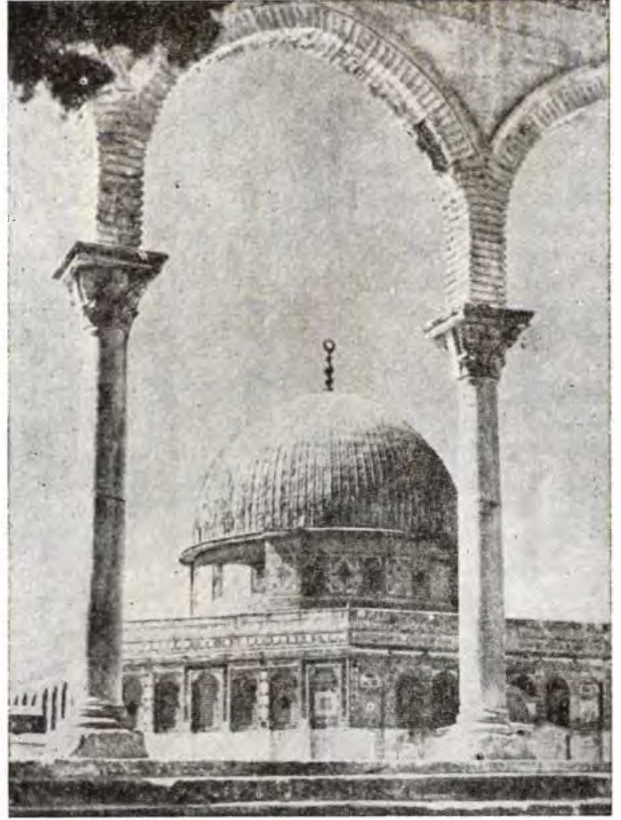
Emevî halifelerinin Suriye'de çökmesi üzerine bu sülâlenin bir kolu Endülüs'te yeni bir hilâfet merkezi kurdu ve İ. S. faaliyeti bu ülkede de başladı. 785 - 961 yılları arasında, muhtelif safhalarda inşâ edilen Kurtuba (Córdoba) Mescidi iki kat revakları, çatılı yapısı ve mozaikleri ile Şam Emevî Mescidine benziyordu. Bu mescidin mihveri boyunca üç kubbe sıralanır. 936'da III. Abdurrahmân'ın Kurtuba yanında yaptırdığı Medinetü'z - Zehrâ Sarayı, Emevî saray mimarîsinin Endülüs'te bir örneğidir.

III. Abbasî devrinin ilk yarısında (750 - XI. yüzyıl) Türkistan, Horasan, Yakın Doğu, Kuzey Afrika, Endülüs (XIV. yüzyıla kadar): Abbasî taraftarları özellikle Horasanlılar olduğu için, bu sülâle, hilâfet merkezini taraftarlarına yakın ülkelere, Irak'a getirdi. Parth ve Sasanî imparatorluklarının hâtıralarının yaşadığı Ktesiphon'daki Tâk - i Kisrâ yakınında, Belh Buddhist mabedi Nevbahar'ın başrâhibi Bermekîler soyundan vezirlerin idaresinde, Bağdad hilâfet merkezi olarak kuruldu. İran kültürünün ağır bastığı bu ülkelerde, başa geçen ve sanat merkezleri kuran sülâlelerin çoğu da İranlı idi: Horasan'da Tâhirîler (820 - 872); Sicistan'da Türk Rutbîllerin yerini alan Saffarîler (868 - 1008); Rey, Hemedan, Kirman, Huzistan, İsfahan, hattâ Bağdad'a kadar hâkim olan Büveyhoğulları (932 - 1048). Curcân, Taberistan, Deylem hükümdârı Ziârîler (927 - 1028) den Merdâvic (927 - 935) in, kendine kisrâların tâç ve tahtını yaptırırken, «Süleyman Peygamberin cinleri» gibi sanat işlerinde mâhir Türkler kullandığını İbnü'l - Esîr kaydeder. 1020 târihli Kâbus kulesi veyâ türbesi de bu sülâleye atfedilir. Toharistan ve Huttal'da ise Türk soyundan Banicur sülâlesi hâkimdi (847 - 948). Mâverâünnehir'de bir Arap valî idaresinde, 810 yıllarına kadar, ancak ismen İslâmiyeti kabul etmeğe başlayan Türk beyleri henüz devam ediyordu. Bunların yerini alan ve İslâmiyeti Türkistan'a gerçekten yerleştiren İranlı Samanî sülâlesi hizmetinde de çok Türkler vardı.

İran topraklarında, Emevî devri mescid mimarîsinde pek değişiklik olmadı. VIII. yüzyıldan Darmhân ve 960 civarında Nayîn mescidleri, Nayîn mescidinin filpâyelerindeki alçı dekor, Mâveraünnehir Türk beyleri saraylarında gözüken tarzdadır. Bu devrin ünlü İslâm anıtları hakkında fazla bilgimiz yoktur. Türk asıllı Abbâs b. Banicur'un Belh'te yaptırdığı Nevşâd Sarayı, Ebû Müslim'in X. yüzyılda Merv'de câmi ve sarayı ile Amr İbnü'l - Laîs Saffarî'nin Nişapur'da ve Şiraz'da bina ettirdiği câmiler konularında ancak pek açık olmayan tariflere dayanılır. Nişapur'da bulunan ve IX. yüzyıldan kaldığı sanılan duvar resmi, Batı Türkistan üslûbuna bağlanır.

VIII. yüzyıldan sonra Türkistan ve Türklerin tesirleri kuvvetlenmiştir. Abbasî halifeleri Mâveraünnehir'de hükmeden Türk asıllı beyleri İslâmiyete kazanmağa ve Bağdad'a çekmeğe çalışmışlardır. İstahrî ve İbn Havkal'e göre, halifelerin hizmetine giren Türk aslından beylerin başlıcaları şunlardır: Soğd ve Fergana İhşîdleri (Farsça lâkap), Bu-

1

2

3

4

İSLÂM SANATI: 1. IX - X. yüzyıllarda yazılmış, kûfî harfli *Kur'an* (sûre XXVI, âyet 126 - 136; British Museum Or. 1397); 2. Kudüs'te 691 târihli Mirâc Mescidi (Kubbet üs - sahrâ); 3. 785 - 961 arasında bina edilen Endülüs'te Kurtuba (Córdoba) mescidin içi; 4. Kayrevan (Tunus) da 875 - 902 arasında bina edilen câmî - mescid

harhudatlar, Usruşâne Afşîn'ları (Farsça lâkap). Türk hakanları soyundan İbn Hakan sülâlesi bu adlara ilâve edilebilir. Pencikent bey ve hatunlarının da Halaç adlı Türk boyundan olduklarını O. İ. Smirnova (*Monet s gorodişça Pendjkent*) adlı eserinde, Taberî'den alınış ve sikkelerdeki damgalar üzerinde yaptığı mukayeselerle teyid etmiştir. Huei Çao seyahatnâmesinden ve İbn Hurdâzbih'ten 726'dan X. yüzyıla kadar Huttal beylerinin Gök Türk asıllı Bik (Bey) sülâlesi olduğunu öğrenmekteyiz. Adı sayılan Türk beylerinin hepsi İ. S.'na tesir edeceğini kaydedeceğimiz saray ve vihâra (Buddhist manastırı) ların bulunduğu merkezlerde hâkimdi. Buna ilâve olarak, Abbasî halifeleri Orta Asya'dan çok sayıda Türkler de getirmişlerdir. Bunlardan Aşnas ve Ahmed İbn Tulun gibi bâzısı en yüksek mevkilere çıkmış ve Türkler bâzı İslâm anıtları yapılmasına iştirak veyâ nezaret etmişlerdir.

Abbasî halifelerinin ikinci başkenti Samerra, El - Mutasım'ın emrindeki Türkler için ve Yakûbî'nin *El - Büldân'*ından öğrenildiği gibi, baştan aşağı Türkler, Hazarlar, Ferganalılar ve Horasanlılar tarafından bina edilmiştir. Böylece Samerra yapıları İ. S.'nda bir dönüm noktası teşkil eder. Samerra'da Karh Câmii ve çarşısını Türk beyi Aşnas'ın kendi ırkdaşları ile birlikte, 836'da bina ettiğini Yakûbî kaydeder. Halife El - Mutevekkil (847 - 861) El - Haîr'de başka bir câmi yaptırmıştır. Bu câmi ile onun yakınında bulunup ona benzeyen ve bugün Ebû Dulâf adı verilen câmi de Orta Asya yapı geleneği özelliklerini gösterir. Yapı malzemesi olarak artık Emevî devrinde Suriye'de olduğu gibi taş değil, Horasan ve Türkistan malzemesi çiğ tuğla kullanılmıştır. El - Mustavfî'ye göre, El - Mütevekkil Câmiinin duvarları kısmen seramik ile süslü idi. Samerra câmilerinin etrafındaki dört duvar, Orta Asya yapılarındaki gibi askerî kale vechesi almıştı ve kulelerle donatılmıştı. Yeni bir minare biçimi göze çarpıyordu. Orta Asya kalelerinin köşe kuleleri ve Horasan ile Türkistan minareleri gibi toparlak olan Samerra minarelerinin bir özelliği de helikoidal bir merdiven ile sarılı bulunmaları idi.

Samerra'nın diğer önemli anıtı Cevsaku'l - Hakanî (Hakan Köşkü) idi. Yakûbî'den öğrendiğimize göre, bu köşk, Türk hakanları soyundan Artunç İbn Hakan idaresinde, henüz gayr - i Müslim bulunan Türkler tarafından 836'da yapılmıştır. Mimarî bakımından Hakan Köşkü, beşik kemerli üç eyvandan müteşekkil girişi ile, Tâk - i Kisrâ veyâ Türk Rutbîller idaresinde olduğunu kaydettiğimiz Sistan'da Sar - o - tar sarayı tarzlarından mülhem gözükmektedir. Hakan sarayının duvar resimleri ve alçı oymaları ise hem teknik hem üslûp hem de konu bakımından Pencikent ve Varahşa gibi Türk asıllı Mâveraünnehir beylerinin saraylarındaki eserlere benzer. Nitekim Glück, Schlumberger, Ettinghausen, Grube gibi sanat târihçileri Samerra resimlerinin Türk vechelerine işaret etmişlerdi. Schlumberger ise bunları Uygur duvar resimlerine benzetmişti. Samerra eserlerinden Türk beyi Afşîn Haydar b. Kâvus b. Karakara'nın ünlü sarayından bir şey kalmamıştır. 854 - 859'da El - Mutevekkil'in yaptırdığı Balkuvârâ sarayı harabeleri henüz durmaktadır.

Horasan ve Türkistan'dan İ. S.'nın aktardığı bir mimarî biçimi de ribât, medrese, han gibi yapılardı. Bunlar, hayrat adamak maksadı ile XI. yüzyıl Türkçesi ile «muyanlık» (*Kutadgu bilig*) ekserî bir dinî yapı etrafında, derviş ve yolcuların İslâmî devirde, gazilerin de oturması için yapılırdı. Muyanlık tarzında binaların Buddhist vihâra (manastır) sından geliştiği hem tarihî kayıtlardan hem de son arkeolojik araştırmalardan anlaşılmıştır. Türklerin bu gelişmedeki payını Türkçe muyanlık kelimesinin hem vihâra hem han ve ribât anlamına gelmesi ispat eder. Esasen ilk ribâtların yapıldığı Mâveraünnehir ve Huttal illeri, Türk beylerinin idaresinde bulunuyordu ve bu devirde anıtları onlar yaptırtmakta idi. Vihâradan ribâta geçişin bir ifadesi de devrin terminolojisinde ikisi arasında bir fark görülmemesi keyfiyetidir. Usruşâne Afşînlarının ceddi, gayr - i Müslim Türklerden Harahara (Karakara) nın Mâveraünnehir'deki belki Buddhist olan bir külliyesinden bahsederken, Mukaddesî'nin *Ahsenü'l - takvîm* adlı eserinde «ribât» tabirini kullanmıştı. Sonradan Müslüman olan Afşîn Haydar da, Mâveraünnehir'de, Hudaîsar'da İslâmî bir ribât yaptırdı. Orta Asya külliyeleleri, gerek vihâr gerek ribât gerek han olsun, aşağı yukarı aynı biçimde idiler. Dörtköşe plânda, köşe ve kapıları kulelerle muhkem bir kale olarak tebarüz etmekte idiler. Bu kalelerin içi açık bir avlu teşkil edebilir veyâ dam ve kubbeler ile kapalı olabilirdi.

İçinde avlu bulunan külliyelere örnek olarak, IX - X. yüzyılda İslâmî bir topluma tahsis edilen ve Buhara yakınında Kökşibagan'da belki ribât olarak kullanılan bir «Türk melik'i şehri» göz önüne getirilebilir. Bu külliyenin dörtköşe plânda müstahkem duvarları açık bir meydanı tahdit ediyordu. Güney - batı köşede mescid duruyordu. Sûrları tahkim eden kulelerin ateş yakarak haberleşmek için ve minare olarak da kullanıldığı anlaşılıyor. Kale duvarları içinde tahtadan mesken kalıntıları da bulunmuştur. Vihâralarda, meselâ Türgiş devleti (658 - 766) devrinden kuzey - batı Türkistan'daki Ak - beşim vihârası harabelerinde, râhip hücreleri, surların iç kısmında revaklar boyunca diziliydi. İkinci cins, üstü örtülü külliye örneği olarak, Tirmiz yakınındaki IX. yüzyıldan kalma Kırk Kız külliyesi alınabilir. Bu örtülü yapının iç taksimat plânı haç biçiminde bir merkez etrafında bulunuyordu. Haçın merkezinde kubbeli bir büyük oda vardı (ibâdet yeri veyâ hükümdar odası). Kubbeli merkezî oda etrafında haç biçiminde koridorlar ve diğer odalar yer alıyordu. Binanın bir boyunca, yan yana duran ve eş biçimde kubbeli küçük odalar diziliydi. Orta Asya'da, Tirmiz civarında VII. yüzyıldan kalma Âzine - tepe gerek ortası açık gerek örtülü külliyelerde, vihâra harabelerinde görüldüğü gibi İslâm mimarîsinde çok gelişecek «dört eyvanlı» (dört büyük tâk'ı olan) medrese ve medrese - mescid prototipleri de vardı. Abidevî tâk biçiminde kapı motifi Yakın Doğu'da başlamış olmakla beraber Orta Asya'da da yaygındı. Mâveraünnehir'de İslâm mimarîsinde 978 târihli Arap Ata Türbesinde görülür.

Buddhist mimarînin bir özelliği de duvarların sathında yan yana ve üst üste dizilmiş çok sayıda hücrelerdi (bunlara Burkan heykelleri konurdu). Çok sayıda hücrelerin yan yana ve üst üste dizilmesi, bir süsleme usûlü olarak, Orta Asya Buddhist sanatından İ. S.'na geçmiştir. Mukarnas denen, hücre biçiminde kesintilerden müteşekkil İ. S.'na mahsus motif de, son araştırmalara göre, asgarî X. yüzlıdan beri Orta Asya İ. S.'nda gelişmişti (Arap Ata Türbesi).

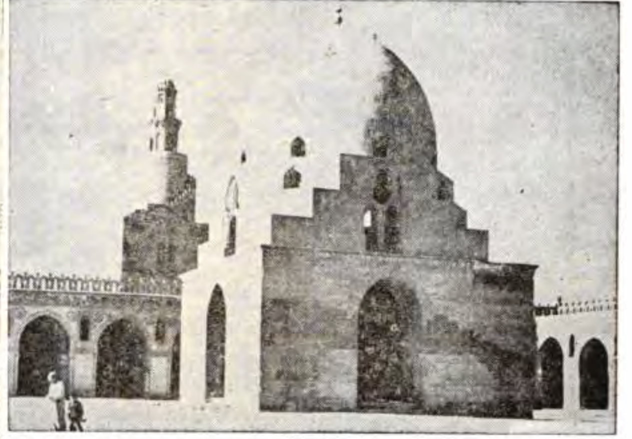
Hat sanatı Abbasî devrinde çok ilerleyerek El - Halîl (ölm. aş. yu. 786), İbn Mukla (881 - 950) ve Alî İbn Hilâl (X. yüzyıl) gibi üstadlar yetişmiştir. Türk asıllı İbn Tulun sülâlesi devrinde (868 - 904), Çin - Türk dörtköşe mühürlerine benzeyen tuğralar ve Türk illerinde çok sevilecek celî yazı (uzun elif ve lâmlar ile temayüz eden şekilde) örnekleri görülür.

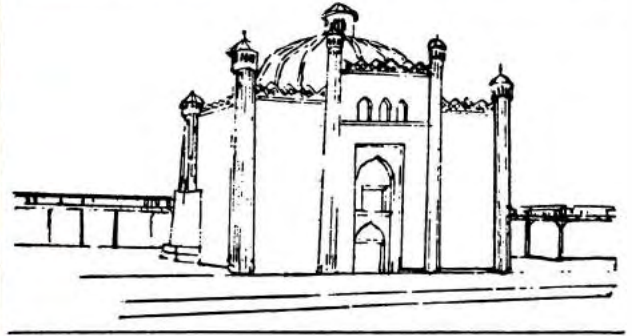
1

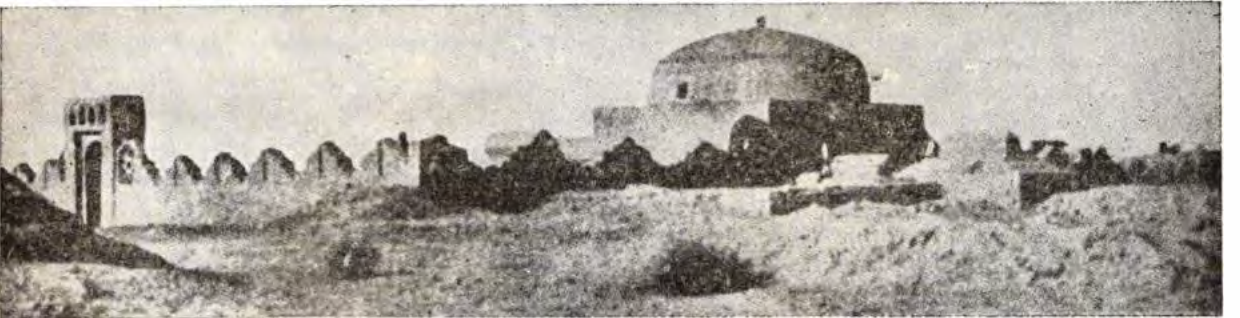
2

3

4

5

İSLÂM SANATI: 1. Samerra'da 848 - 852 arasında El-Mütevekkil Billah'ın yaptırdığı câmi - mescid; 2. Samerra'da 836'da gayri Müslüm Türklerin eseri olan Hakan köşkündeki duvar resimlerinde Türk beylerinin tasvirleri; 3. Kahire'de Türk asıllı Ahmed İbn Tulun'un 876 - 879 arasında yaptırdığı câmi - mescid; 4. İslâmiyeti kabul eden Satuk Buğra Han'ın Kâşgar (Doğu Türkistan) da türbesi (T. O. Forsyth, *Report of a Mission to Yarkend*, Calcutta, 1875); 5. Doğu Türkistan'da, Buddhist Uygur Türklerinin bir *stûpa*'sından çevrilmiş olduğu anlaşılan bir İslâmî türbe (A. von Le Coq, *Buried Treasures of Chinese Turkestan*. Londra, 1928)

834 yılından beri Hicaz, Mısır ve Suriye'de, Aşnas, İtah, İbn Hakan soyu, Uluğ Tarhan gibi Türk valiler birbirini tâkip etmekte idi. Daha sonra, İbn Tulun sülâlesi ve Fergana İhşîdlerinin ahfadından Muhammed b. Toğuç'un kurduğu İhşid sülâlesi (932 - 968), Suriye ve Mısır'a Abbasî sanatının Türk vechelerini aksettirdi. İbn Tulun Câmii (876 - 879) Kahire'de Samerra üslûbunu kurdu. İbn Tulun soyundan Humaravaya (883 - 895) nın heykel yaptırdığı ve sarayında kendinin, hatununun ve nedîmelerin taçlı heykelleri olduğu rivayet edilir.

İfrikiyye (Tunus ve Cezayir'in doğusuna o devirde verilen ad) de Abbasî idaresinde İ. S. tesirlerine açık bulunuyordu. Benû Aglab sülâlesi (800 - 908) burada gaziler için *ribât*'lar tesis etti. Bu yapılar, Fransız sanat târihçileri tarafından Bizans devri asker - râhip manastırlarına benzetilirse de, bâzıları, meselâ Susa ribâtı, Orta Asya ribâtlarının ortasında avlu olan tarzına da benzer. 909'da, Arap olmakla beraber Horasan tesirine de girmiş ve hizmetinde Türk beyleri bulunan Fâtımî sülâlesi İfrikiyye'yi almıştır. Bu devirde de Orta Asya tesirleri devam etmiştir. Yapıda taş yerine tuğla, çini, alçı kullanılması; eyvan, hücre ve mukarnas gibi unsurların çoğalması, X - XI. yüzyıllardan şu anıtlarda göze çarpar: El - Mehdî'nin şehri El - Mehdiyye ve Sfax'daki câmiler; Benû Hammâd sülâlesinin Cezayir'deki kalesi; Halife El - Kâim (934 - 946) in Mehdiyve'de ve Cezayir güneyindeki Asîr'de sarayları; Kayrevan yanındaki Sabra köşkleri. Doğu ve Fas tesirleri altında Tunus Fâtımî üslûbu gelişmiş ve kendine vergi özellikler kazanmıştır.

792'de Fâtımîlerin Mısır'ı da alması Tunus'ta kurulan üslûbun yeniliklerini Kahire'ye getirmiştir. 972 târihli El - Ezher Câmii, Tunus üslûbunun nüfûzunu gösterir. Kahire'de 990 - 1005'te yapılan El - Hâkim Câmii ise İbn Tulun devrinde Mısır'a gelen Abbasî üslûbuna sadık kalmıştı.

Fâtımî hattatları da Abbasî yazı geleneğinden ilham alıyorlardı. Fâtımî devrinde çinilerde, kemik ve tahta oymalarındaki şahıs tasvirleri Samerra Hakan Köşkünde Türklerin Orta Asya'dan getirdiği güzellik kavramını aksettiriyordu.

Bu sanat akımı Fâtımî devrinde İfrikiyye kıyılarına vardıktan sonra, denizi aşıp, Sicilya Norman krallarının merkezlerine ulaşmıştır. Palermo köşkleri ile 1032 - 1040'ta yapılan Capella Palatina'nın tavan - altı mukarnaslarında, Arapça yazılar ve Fâtımî üslûbunda resimler meydana gelmiştir.

Magrib (Fas) ve Endülüs daima birbirine tesir etmiş kültür merkezleri idi. 1031'de Kurtuba halifeleri inkıraza uğrayınca, Endülüslüler Kuzey Afrikalı Berber sülâlelerinden Murâbıtlar ve Muvahhidler'i Endülüs'te yerleşip cihada katılmaya çağırmışlardır. Temaslar büsbütün sıkılaşmış ve Muvahhidler devrinde İfrikiyye'ye kadar uzanmıştır. Muvahhidler (1140 - 1269) hizmetinde Oğuz beyleri de bulunduğuna W. Bardhold dikkati çeker. Bu gazi sülâleleri devrinde, âbidevî, sade ve asîl bir üslûpta câmiler ve kaleler yapılmıştır. Fes'teki Karaviyyîn ile Cezayir, Nedroma câmileri ve Kurtuba Emevî câmii üslûbundaki Tlemsen Câmii (1136) Murâbıtlar sülâlesi devrindendir. Rabat'ta Hasan Câmii, Merrakeş'te Kutubiyye Mescidi ve minaresi ve onun naziresi olan İşbiliye (Sevilla) deki Giralda minaresi de Muvahhidler eseri idi. XIII. yüzyılda muhtelif başka Müslüman sülâleler İfrikiyye, Magrib ve Endülüs'te gittikçe incelen, parlak eserler vücuda getirmişlerdir: Tunus'ta 1233 târihli Kasba Câmii; Tlemsen'de 1296 târihli Seyyid Hasan Mescidi; Tlemsen ile Fes'te 1339 târihli El - Ubbâd ve 1336 târihli El - Mansûra mescidleri; Rabat yanında türbeler ve nice medreseler. Gittikçe şâirane bir inceliğin zirvesine varmış Endülüs medeniyetinin tâcı, 1314 - 1394'te yapılan ve kızıl taş duvarlar hâlâ içinde çiniler ve alçı oymalı köşkleri Gırnata (Granada) da duran El - Hamrâ (İspanyolca Alhambra) Sarayı olmuştur. Gırnata'nın bir diğer tepesinde Cennetü'l - Ârif ise *Kur'ân*'ın remizlerini âriflerin şerh edebileceği şekillerde, havuzlar, sütunlar, ağaç ve çiçekler ile temsil ediyordu. Kuzey Afrika - Endülüs sanatı, Fas'ta günümüze kadar yaşamıştır. İspanya'da ise, XII - XV. yüzyıllarda, İspanyolların geri aldıkları bölgelerde, zorla Hıristiyan ettikleri ve Mudéjar denen Arapların elinde, Roman ve Gotik tarzları ile karışan bir Endülüs üslûbu gelişmiştir.

IV. X. yüzyıl başında Hakanlı Türkleri'nin İslâmiyete geçmesinden XIII. yüzyılda Moğol istilâsına kadar Türkistan, Horasan, Yakın Doğu: X - XIII. yüzyıllarda bâzı Türk devletlerinin İslâmiyete girmesi ve yeni Türk - İslâm devletleri kurulması sonucunda İslâm kültürünün vechesi gittikçe Türkleşerek, sanatta da yeni bir devre açılmıştır. Sanat târihi bakımından Türk unsurunun X - XIII. yüzyıllarda önem derecesini tartmak için şu mülâhaza yeter: Bu devirde Türkistan, Horasan ve Yakın Doğu'da eser vücuda getirilen başlıca merkezler Türk ülkelerinde veyâ Türk hükümdarları idaresinde idi. Söz konusu devirde ve bölgede sanatsever Türk olmayan üç sülâleye karşılık yirmiden fazla sanatsever Türk sülâle saymak mümkündür.

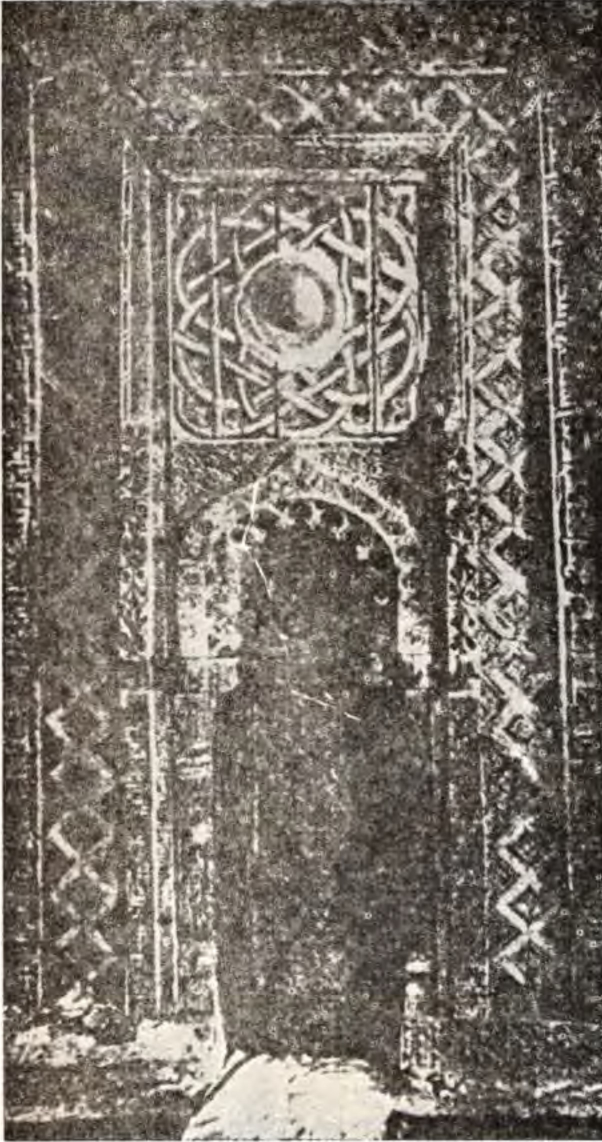
X - XIII. yüzyıllarda söz konusu bölgede Türk olmayan sanat hamîsi sülâlelerin başlıcaları İranlılardan Gûr'da Fîrûzkûh'u kuran ve Bâmiyân ile Gazne'yi de alan Gûrîler (1146 - 1215); Araplardan, merkezleri Musul bulunan ve Türk filozofu Fârâbî'yi himaye eden Hamdânîler (929 - 1008) ve Mısır ve Suriye'ye hâkim, Haçlılarla savaş eden İslâm alpı Salâhaddin'in soyu Eyyûbîler (1174 - 1260) hatıra gelir. X - XIII. yüzyıllarda, söz konusu bölgede sanat hamîsi ve iki tanesi büyük imparatorluk kurup yeni sanat üslûbu meydana getiren Hakanlılar ve Selçuklular dahil olmak üzere, yirmiden fazla Türk sülâlesi idaresinde nice merkezler temayüz ediyordu. Türk illerinde şu erken Türk - İslâm merkezleri sayılabilir: İlk olarak İslâmiyeti kabul ettiği rivayet edilen ve 605'ten beri Türk tudunları tarafından idare edilip 819'da Hilâfete ilhak olan Taşkend ili: Fârâbî'nin memleketi ve X. yüzyılda Müslüman Oğuz ve Karlukların merkezi Otrar ili ve Sütkend; IX - X. yüzyıllarda Müslümanların çok olduğu Oğuz yabgusu şehirleri Yengikent ve Cend; 921'de Bulgar Türkleri hükümdarı Yıltavar Almış İslâmiyeti kabul edince İtil boyunca bir İslâm şehri olarak bina edilen Bulgar; 893'te Samanîler tarafından alınıp kilisesi camie çevrilen Karluk şehri Taraz; Fergana ve bu ilde IX. yüzyılda Çur Tigin adlı bir hükümdarın idaresinde Uzkent; 927 civarında Gök Türklerin ahfâdı Türk veyâ Hakanlı sülâlesinin İslâmiyete geçip bütün Batı Türkistan'ı fethetmelerinden sonra bu soyun muhtelif kollarının Balasagun, Kâşgar, Hoten, Fergana (Uzkent), Semerkand, Buhara'daki başkentleri (Hakanlılar, Selçuklular tarafından mağlûp edilmekle beraber XIII. yüzyılda Moğol istilâsına kadar idareleri devam etti); Hârezm'de Altuntaş oğulları (1017 - 1037) ve özellikle çok eser bırakan ve Moğollara karşı kahramanlığı ile tanınmış Celâleddin Hârezmşâh'a kadar süren Nuş Tigin oğulları (1077 - 1230).

1

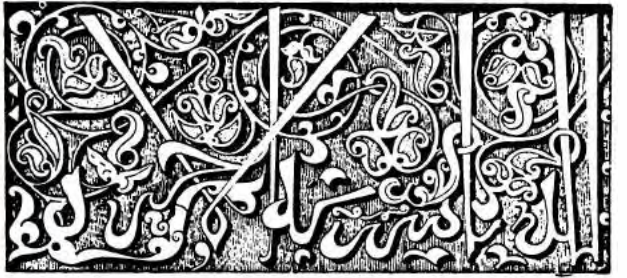
2

3

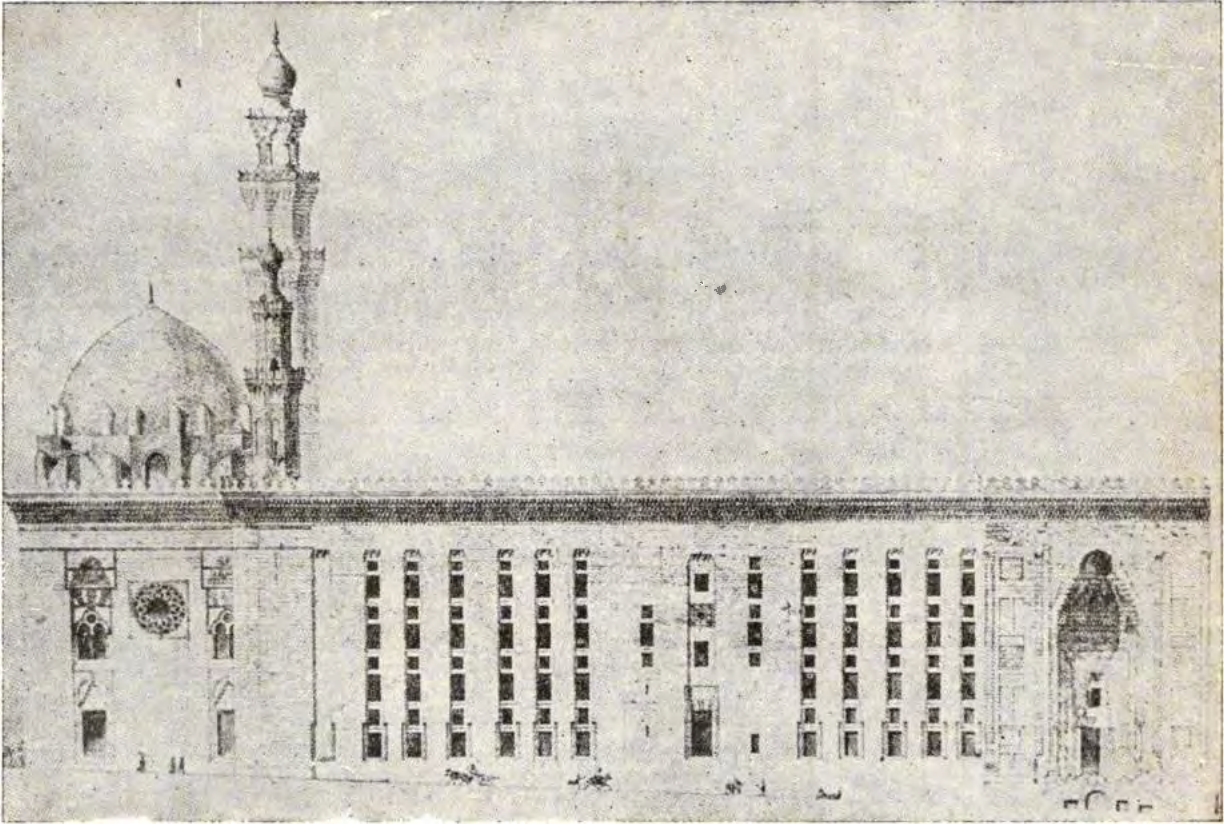

4

5

İSLÂM SANATI: 1. Buhara yanında Türk melik'inin şehri Kökşibagan'da IX - X. yüzyıllardan kaldığı sanılan Mescid - i Dikkarun (bilinen ve henüz ayakta kalan ilk Türk mescididir); 2. Buhara'da Hakanlı Arslan Han'ın 1122'de yaptırdığı Uluğ Minâr ve arka planda (sonradan çok tamir gören) Uluğ Câmi; 3. Mâverâünnehir'de Hakanlı devrinden (XI - XII. yüzyıl) kalan bir mescidde oymalı tahta mihrap (B. Deniké: Monuments de bois sculpté au Turkestan: *Ars Islamica*, II/1); 4. Hakanlı Çu Tigin Nasr b. İbrahim Şems ul - Mülk'ün 1079'da Harçeng (Türkistan) de ribâtın yan cephesi. A. Nil'sen, *Monumental'naya arḫitektura buḫarskogo oazisa*, Taşkent, 1950); 5. Uzkent (Türkistan) te XI - XII. yüzyıl Hakanlı türbelerinde pişmiş toprak oymasından Arapça yazı (A. N. Bernştam, *Arḫitekturnıe pamyatniki Kirgizii* (Moskova, 1950).

İSLÂM SANATI: Kahire'de 1361'de Türk Memlûkları'ndan Sultan Hasan'ın yaptırdığı külliye (E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völkern*, Berlin, 1915)

Türkistan'ın güneyinde X - XIII. yüzyıllarda Türk sülâleri tarafından idare edilen başlıca şu sanat merkezleri vardı: Alp Tigin'in kurduğu ve Sebük Tigin oğlu Mahmûd'un yükselttiği Gazneliler (962 - 1186); 1205'te Gazne, Sind, Multan'da ve 1191 - 1290'da Kuzey Hindistan'da devletler kuran Gûrîlerin Türk Memlûkları; Bengâle (1220 - 1290) ve Delhi'de (1290 - 1331) Halaçlar.

Türkistan'ın batısında Büyük Selçuklu Devleti ilk önce 1038 - 1055 yılları arasında şu illerde kuruldu ve eser bıraktı: Horasan (Nişapûr, Merv, Serahs, Herat, Bust), Sicistan, Kuhistan, Gürgân, Azerbaycan, Teberistan, Hazar güneyindeki iller ve Rey, Fars (İsfahan), Kirman, Bağdad. 1065 civarında Toharistan (Belh ili) ve Saganîân (Tirmiz ili) da Selçuklulara tâbi oldu. 1087 yılında Melikşah Türkistan'a yürüdü ve Mâveraünnehir ile Argu merkezlerini alıp Balasağun ve Kâşgar'a doğru ilerledi. Böylece Hakanlı ve Selçuklu kültür ve sanatları arasında derin bir kaynaşma oldu. Selçuklular diğer taraftan Arabistan kıtasında güneye ilerleyerek Hicaz'a, hattâ Yemen'e nüfuz ediyorlardı. 1092'de Selçuklu devleti muhtelif kollara ayrıldı ve bu kolların başkentleri ayrı kültür merkezleri oldu: Horasan ve Irak (1194'e kadar); Kirman (1092 - 1187); Suriye (1092 - 1117). 1071'de Malazgirt zaferini mütaakıp Selçuklular Anadolu'yu Türklüğe açtı ve 1092 ile XIII. yüzyıl arasında Ani'den Ege kıyılarına kadar Selçuklu eserleri meydana geldi.

XI - XIII. yüzyıllarda Anadolu'da başka Türk kültür merkezleri de vardı: Diyarbekir'de 1096 - 1183 yılları arasında İnaloğulları ile Artukoğulları, 1101 - 1231 arası Hisn - Keyfe ve Diyarbekir'e, 1181 - 1261 arasında Harput'a, 1106 - 1408 arası Mardin'e hâkim olarak bir çok anıtlar vücuda getirdiler. Ahlat'ta Azerbaycan'dan gelen Begtimurlular (1099 - 1206); Erzurum'da Saltukoğulları (1102 - 1193); Erzincan ve Divrik'te Mengücekoğulları (1071 - 1252); Sivas, Amasya, Niksar, Çorum, Kastamonu, Elbistan, Malatya'da Danişmendler (1063 - 1210) hep eser bırakan Türk sülâleleri idi. Selçuklu Atabeyleri'nden anıtlar inşâ eden şu soyları da sayabiliriz; Erdebil ve Nahcivan'da eserleri hâlâ duran Azerbaycan Atabeyleri İldeniz oğulları (1136 - 1225); İrbil'de Begtiginliler (1144 - 1232); Şam'da Böri sülâlesi (1104 - 1139); Musul, Vâsit, Şam ve Haleb'de (Mescid - i câmi) Zengîler (1139 - 1174); Fars'ta merkezleri Şiraz olan ve 1144'te Şiraz Câmi Mescidini bina eden ve İranlı şâir Sadî'yi himaye eden Salguroğulları (1144 - 1232).

Her muhitin mahallî bir geleneği de olduğu muhakkak ise de, yukarıda sayılan X - XIII. yüzyıl arasındaki Türkistan, Horasan ve Yakın Doğu merkezlerinin çoğunluğu Hakanlı, Gazneli ve Selçuklu sanatlarının tesirlerini de kaydetmekte idiler. Hakanlı ve Gazneli tesirleri güneyde Hindistan Türk devletleri merkezlerine ve batıda Horasan ve Hârezm muhitine yayılıyordu. Selçuklu tesirleri ise bütün İran'a ve Arabistan yarımadasına yayılmıştı. Yön verici olan bu merkezlerin üslûplarının mukayeseli olarak tahlili, ikinci derece muhitler hakkında da fikir verecektir.

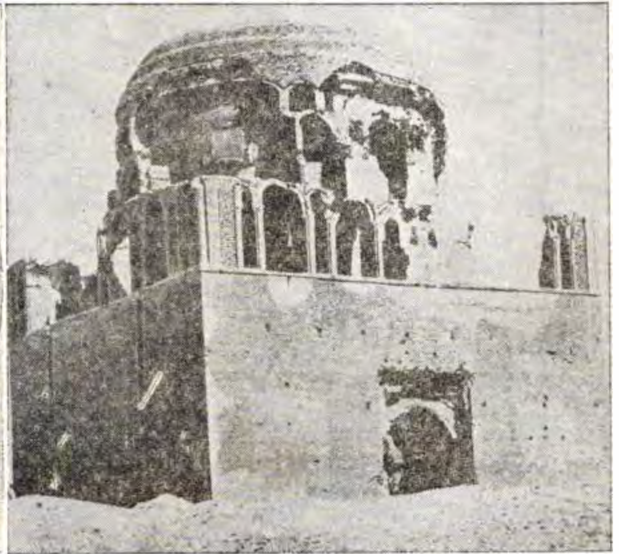
Hakanlı devrinin İ. S. târihinde Samanî ve Gaznelilere nisbetle daha önemli olmasının bir sebebi, Hakanlıların kendilerini Türk imparatorluğunun mümessili hissederek büyük imar faaliyeti göstermeleri idi. Diğer bir sebep de, 927 civarında Hakanlıların Burkan dininden İslâmiyete geçmesi ile, VIII - X. yüzyıllar arasında Burkan

1

2

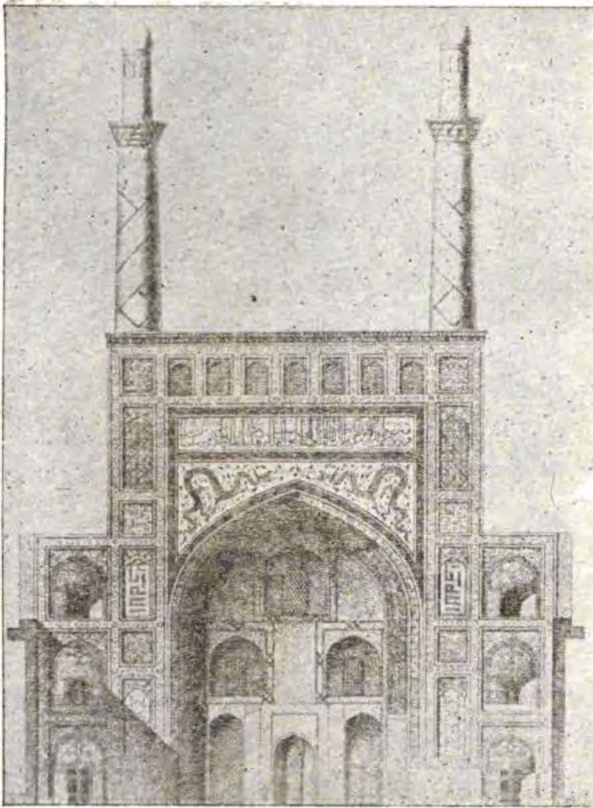

3

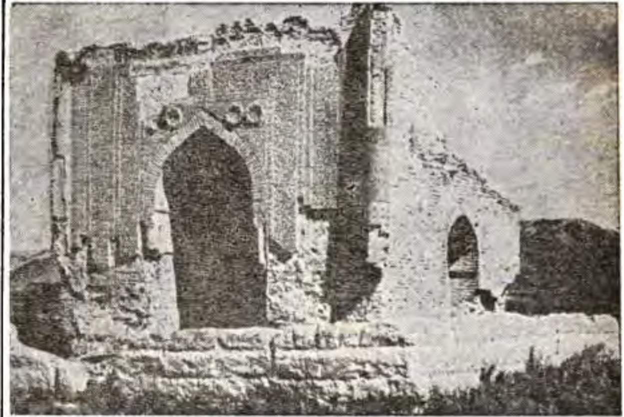

4

İSLÂM SANATI: 1. Türkmenistan'da XI - XII. yüzyıldan Akçakale Hanı'nın rekonstitüsyonu (G. A. Pugaçenkova, *Iskusstvo Tyurkmenistana*, Moskova, 1967); 2. Hakanlı devrinden, etrafı kûfî yazılı, atlı bir alp gösteren tunç ayna (G. A. Pugaçenkova - L. I. Rempel, *İstoriya isskustv Uzbekistana*, Moskova, 1965); 3. XII. yüzyılda Merv'de Türk mimârı Serhaslı Muhammed İbn Atsız'ın eseri Sultan Sancar türbesi; 4. XIII. yüzyıla âid bir *Kur'an* (sûre XCIV ve XCV) (British Museum)

İSLÂM SANATI: Türkmenistan'da Önev'de XV. yüzyıl ortasında Mescidin rekonstitüsyonu (*Türkmenistan arhitektura yadigârlıkları*, Aşkâbâd, 1939)

İSLÂM SANATI: Kırgızistan'da XV. yüzyıl eseri Manas Türbesi

sanatının Uygur ve Karluk muhitlerinde gelişen son şekillerini İ. S.'na aksettirmeleri keyfiyeti idi. Böylece, ilk olarak yeni bir mescid tarzı, çok kubbeli mescid vücuda geldi. İlk devir İslâm mescidinin kapalı kısmından bahsederken bunun üstü çatı ile örtülü revaklardan ibaret, «çok sütunlu» tipte bulunduğu kaydedilmişti. Kubbe unsurunun ise ancak muayyen yerlerde, mihrap veyâ maksure üstünde, merkezde ve girişte bulunduğu da söylenmişti. Gazne mescidinin kalıntılarından onun da bu şekilde olduğu anlaşılmaktadır. Samanî devrinde Batı Türkistan'da iki türlü mescid vardı. Câmi - mescid olarak kullanılan namazgâh, mihraplık vazifesi gören bir müzeyyen duvarın Kıble tarafında yükseldiği açık bir meydandan ibaretti. Buhara'da Mâh Mescidi kalıntıları ise, muhtemel olarak çatı ile örtülüydü ve ortada dört sütun üzerine yükselmiş bir kubbesi vardı. Mâh Mescidi eski Türkistan'da, meselâ Pencikend mabedlerinde ve Buddhist minarede görülen şekilde, merkezî plânda bir mesciddi. Türk - İslâm mimarîsi ise, Buddhist gelenekten ilham almıştı. Buddhist mabedleri yan yana dizilmiş ve birbirine bitişik kubbeli hücreler olarak temayüz ederdi. Merkezî plânda ve çok kubbeli bir yapının erken numunesi ise Uygur Buddhist mimarîsinde, beş kubbeli ve orta kubbesi daha yüksek olan Kurutka'daki Mabed I'de görülür. İşte yukarıda adı geçen ve IX - X. yüzyıldan sayılan Kökşibagan şehrindeki Mescid - i Dikkârûn bu tarzda idi: Dokuz kubbeli revaktan müteşekkil idi ve orta kubbesi daha yüksekti. XI - XII. yüzyıllar Hakanlı mimarîsi çok kubbeli mescidler ile temâyüz etti. XI. yüzyılda Tirmiz'de yapılan üç kubbeli Hakîm el - Tirmizî Mescidi, XII. yüzyılda Buhara'da inşa edilen on iki kubbeli Attar Mescidi gibi. Uzkent'te 1012, 1152, 1186 târihli Hakanlı hükümdarları türbeleri de Buddhist mabedleri ve stûpa (türbe) ları gibi yan yana dizilirdi.

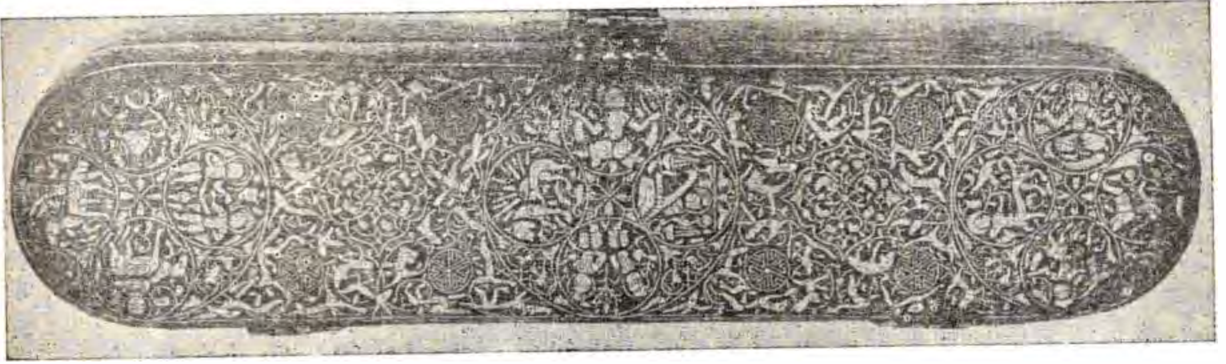
Anadolu'daki Selçuklu ulu câmileri, meselâ Kayseri ve Sivas'taki XII. yüzyıl sonu câmileri, Konya ve Niğde'deki 1222, 1224 târihli Alâeddîn câmileri, 1228 târihli Divrik Câmii, klâsik çok sütunlu İslâm câmi - mescidi ile Hakanlı mescidi arasında yer alır ve bunlarda da kubbe unsuru çoğalmaktadır. İsfahan'da Melikşah'ın bina ettiği Cuma Mescidi ise, güney Türkistan vihâra'larında kaydettiğimiz dört eyvanlı şekli gösterir.

Türkistan ve Horasan'da, Samanî ve Gazneli devrinde, asgarî Milâddan beri kullanılan ellipsoid kubbeler henüz hâkimdi. Doğu ve Türk Buddhist mimarîsinde görülen şekilde «Lotus» (soğan) biçiminde kubbe İslâm mimarîsinde Türklerin İslâmiyete girişi ile birlikte yayıldı. Mescid - i Dikkârûn'un orta kubbesinde ve Hakanlı yapılarından meselâ Çu Tigin Nasr b. İbrâhim Şemsü'l - Mülk'ün 1068 ile 1080 arasında yaptırdığı rıbâtlardan Ak - Kut-tal'dakinde serdâbede görülür. XII. yüzyıl Selçuklu anıtlarından Erzurum'da Saltuk Türbesi'nin aslî kubbesinin de bu biçimde olduğu ve sonradan kümbed hâline sokulmuş olduğu anlaşılıyor. Restorasyonda aslî lotus biçimine ircâ edilmiştir.

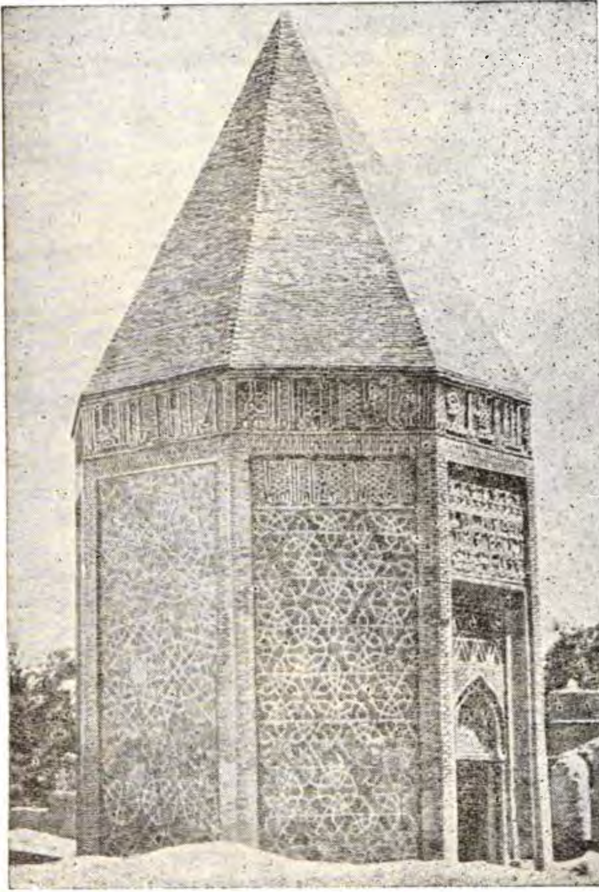
Hakanlı mimarîsinde, Uygur stûpa'larında görülen üst üste çift kubbe ve Türk kubbeli çadırının merkezî

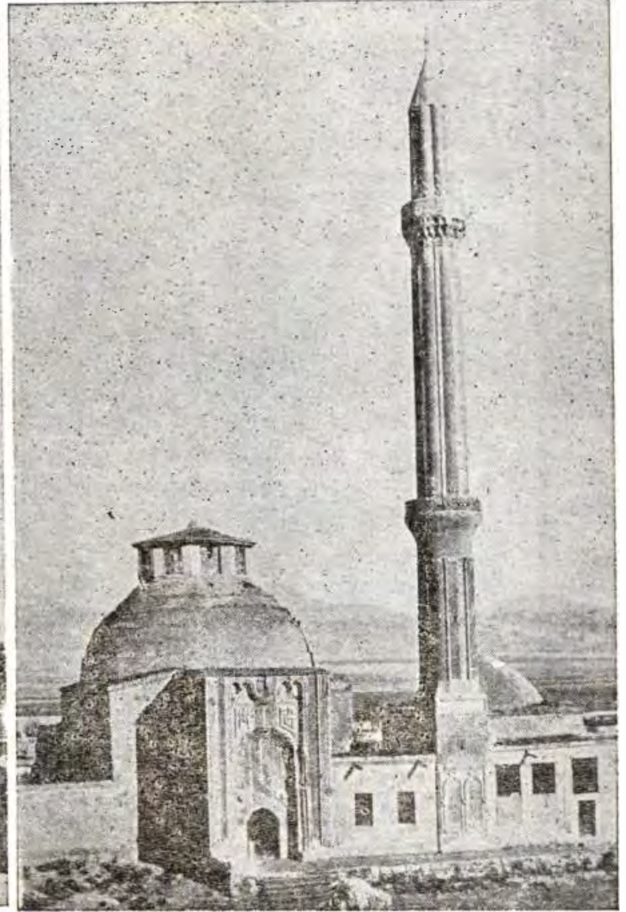
İSLÂM SANATI: Hive'de 1852 târihli Emin Han Medresesi ve Güdük Minâre

1

2

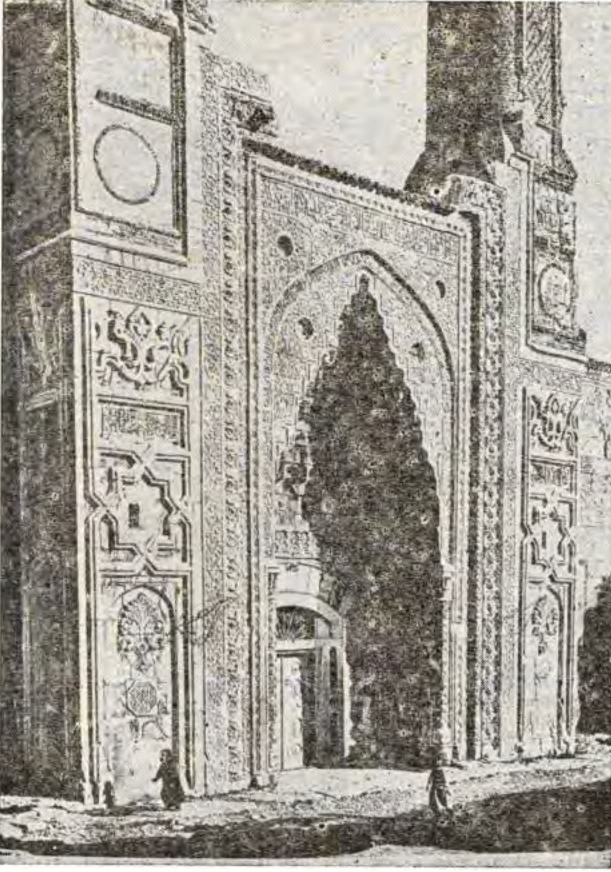

3

İSLÂM SANATI: 1. 1211'de Mahmud İbn Sunkur adlı bir Türkün imzasını taşıyan mâdenî kalem kutusu (British Museum, Londra); 2. Azerbaycan (Nahcivan) da İldenizli Atabekler devrinden Yusuf İbn Kusseyr'in 1161 târihli türbesi; 3. Keluk b. Abdullah eseri 1258 târihli Konya İnce Minaresi ve külliyesi

bacasına benzetilen fenerli kubbe tarzı da Arslan Kağan'ın 1119'da bina ettiği Buhara Namazgâhının orta kubbesinde göze çarpar. Fenerli kubbe Selçuklu mimarîsinde de vardır (Konya'da İnce Minare ve Karatay kubbeleri).

Orta Asya stûpa (Buddhist türbe) ve naus (ateşperest türbesi) larının göçebe çadırı ve çadır biçiminde yapılan kurgan (mezar) dan aldığı unsurlar ile İslâm, özellikle Türk-İslâm türbe yapısına bu eski biçimlerden gelen tesirler, sanat târihçilerince çok araştırılmıştır. Samanî (792 târihli Arap Ata, IX - X yüzyıldan İsmâil Samanî türbeleri) ve Gazneli türbeleri, Türkmenistan'da bulunmuş bâzı Kuşan devri naus'ları tarzında, dörtköşe plânda, ellipsoid kubbeli yapılardı. Hakanlı mimarîsinde ise Buddhist stûpa ve Mecusî naus'larının Türk muhitlerinden gelişen daha geç şekillerinin hâtıraları kalmıştı. Stûpa'lar gibi poligonal plânda, yüksek kasnaklı türbeler yapılıyordu (XI. yüzyıldan kalan Şapuran Ata türbesi). Buddhist stûpalarında ve Türk (Halaç) soyundan Pencikent beylerinin VII - VIII. yüzyıldan kalan naus'larında olduğu gibi, konik veyâ piramidal kümbedler Hakanlı İslâmî türbelerinde başladı (Taraz'da X. yüzyıldan sanılan İdris Peygamber ile XI. yüzyıldan Balacı Hatun türbeleri ve Kırgızistan'da XII. yüzyıldan Şâh Fâzıl türbesi). Hakanlı

1

2

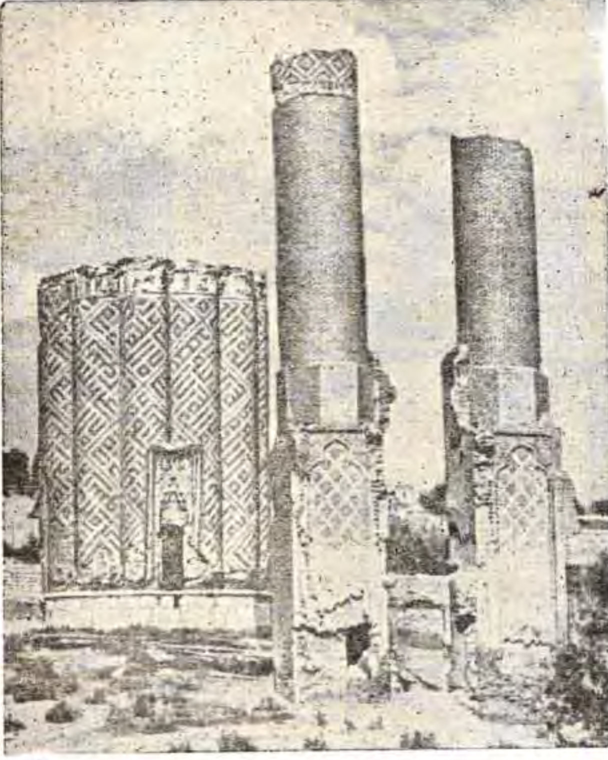

3

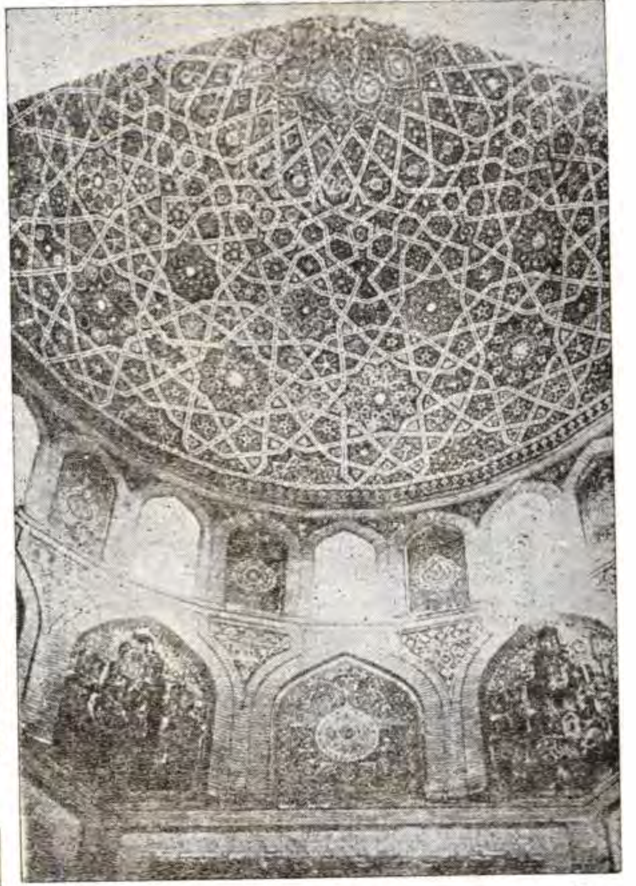

4

İSLÂM SANATI: 1. Sivas'ta 1271 târihli Gök Medrese; 2. Sivaslı heykelci Nâsıruddin'in 1272 - 1279 arasında Aksaray ve Kayseri'de yazdığı eserlerden (Bibliothèque Nationale, persan 174) bir alp resmi; 3, 4. X - XIV. yüzyıllarda gelişen İdil boyundaki Bulgar adlı Türk şehrinde Karasaray ve Uluğ Minâre (Adliye)

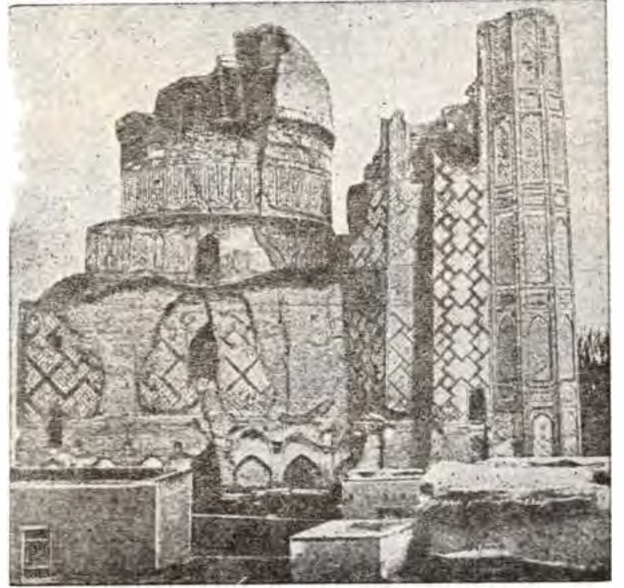
1

2

3

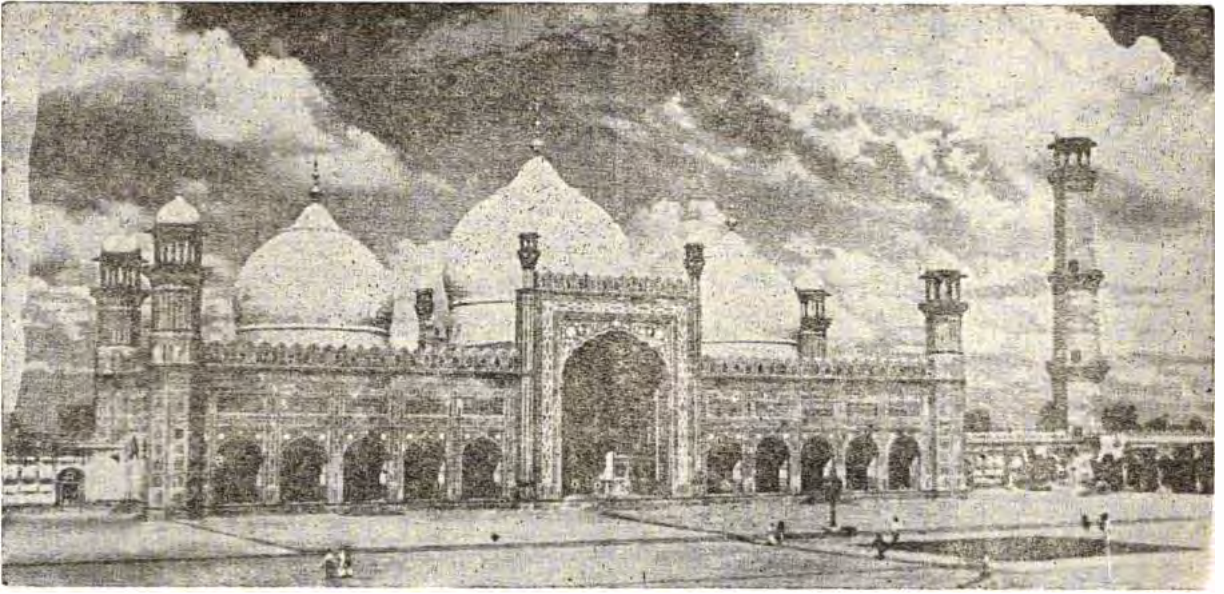

4

5

İSLÂM SANATI: 1. Azerbaycan'da Karabağ'da XIV. yüzyıldan kalan türbe ve Çifte Minâre; 2. Türkmenistan'da Ürgenç'te XIV. yüzyıl eseri Turabak Hanım Türbesinin çini mozaikli kubbesinin içi; 3. Yesi (kuzey - batı Türkistan) de XI - XII. yüzyıllarda yaşayan büyük şâir Hoca Ahmed Yesevî'nin Timur tarafından yaptırılan külliyesi; 4. Semerkand'da Timur'un hanımlarından Bibi Hanımın yaptırdığı mescid; 5. Reşîdüddin'in *Câmi - üt tevârih*'inde Oğuz târihi kısmının H. 1654 nüshasındaki Timurlu devrinden bir resimde Oğuz Han'ın tasviri (Topkapı Kütüphânesi)

İSLÂM SANATI: Lâhur (Lahore) da Evrengzîb (1658 - 1707)'in yaptırdığı Mescid Câmi

künbed biçimi Selçuklu mimarîsine de tesir etti. Muhtemel olarak Bizans üzerinden Avrupa Romanesk devri mimarîsi ile ilgili olan Ermeni künbedi, Türk tarzından epey ayrıdır.

Hakanlı devrinde Türkistan'da pek çok ribât yapıldı ve ilk olarak ribâtlar han, yâni yolcu ve tüccarlara barınak olarak kullanılmağa başladı. Batı Türkistan'ın bütün kervan yollarında, muayyen mesafelerde dizilen Hakanlı devri ribât ve hanlarının bâzısı hâlâ ayakta durmaktadır. Hakanlı ribâtının bir özelliği, ribâtın bâzen eski Türk «balık» (müstahkem şehir) plânında olmasıdır. Ribâtın teşkil ettiği kale içinde «ordu» (hükümdar ikâmetgâhı), ikinci bir iç kale teşkil etmektedir. Bu özellik Çu Tigin Nasr b. İbrâhim Şemsü'l - Mülk'ün 1079'da Harçang'da yaptırdığı Ribât - i Melik'te görülür. Hakanlı ribâtlarının batıya doğru devamında Hârezmşahların ve Selçukluların nice medrese ve hanları yükseldi.

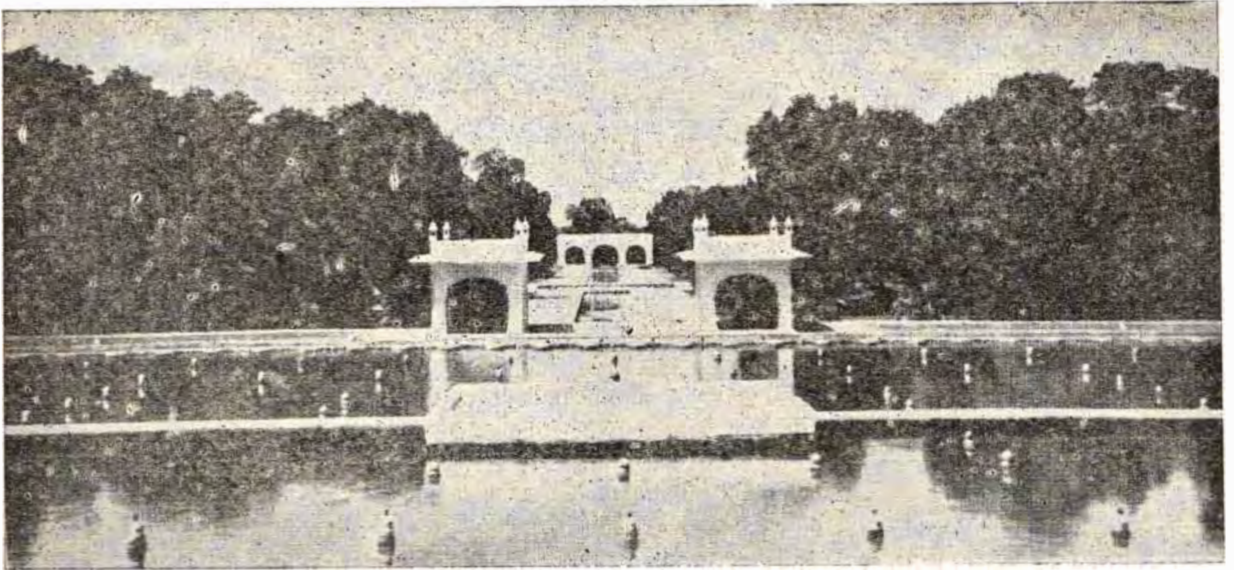
Samanî minaresinin, bâzı Arap illerinde de olduğu gibi (savma'a), kale duvarı üzerine dikilmiş, sütunların taşıdığı bir kubbeden ibaret olduğu, *Narşahî Târihi*'nden anlaşılıyor. Bu tahta ser - minâr'lar kolayca yanmakta idi. Hakanlı devrinde ise, ilk olarak Türkistan'da tuğla minareler yapıldı. Günümüze kadar kalan en eski yapılar bunlardır. 1079 târihli Harçang Ribât - i Melik'inde «ordu» (iç kale) nun köşe kuleleri minare olarak kullanılıyordu. 1122'de ise, Arslan Han, boyu 40 m kadar olan Buhara Uluğ Minâr'ını, yıkılırsa Uluğ Câmi'e zarar verir mülâhazası ile, câmiden ayrı yaptırdı. Hakanlı minareleri çokluk Orta Asya kuleleri tarzında toparlak plânda idiler. Koço'daki Uygur Hakan sarayı yanındaki kuleye veyâ VII - IX. yüzyıllarda Buddhist Türk - şâhî devrinde Kâbil'de yükselen Çakarî - minâr'a benzemekte idiler. Bu tarz minareler Horasan'da da aynı devirde vardı. Güneyde, Tirmiz yakınında, 1107 târihli Car Kurgan minaresi ise, bâzı Uygur stûpaları gibi yivlidir. Yivli veyâ poligonal plânlı minare Tirmiz güneyinde yaygındı. 1020 târihli Kâbus Kulesi, 1114 târihli Gazne minareleri, 1206 târihinde İltutmış'ın Delhi'de yaptırdığı Kutbminar ve 1271 târihli Gök Medrese (Sivas) minareleri bu tarzdadır.

Hakanlı mimarîsinin tezyinatı Samanî eserlerine nisbetle özellikler arz ediyordu. Orta Asya malzemesi tuğla ve pişmiş toprak yanında, Hakanlı devrinde Batı Türkistan'da birkaç yüzyıldır unutulmuş, fakat Çin'e yakın doğu Türk illerinde (Koço surları kaplamaları) devam eden sırlı tuğlalar kullanılmağa başlandı.

Hakanlı mimarîsinin Buddhist tesirleri gösteren unsurlarından sivri kemer, Türk - İslâm sanatının alâmeti oldu. Tezyinî motiflerde de Hakanlılar yenilik getirdi. Klâsik İslâm dekoru yanında, Buddhist gelenek ve Çin tesirleri tezahürü olan remizler yer aldı. Dört yön remzi haç; üç Buddhist akidesi remzi Türkçe «üç erdini» denen üç top; astral remizlerden top (ay) ve noktalı top (güneş); lotus goncası. Çin - Uygur dörtköşe mühürleri biçiminde fakat Kûfî Arap harfleri ile vücuda getirilen yazı tertipleri, Hakanlı devrinde, tuğlalar ile teşekkül ettirilerek duvar dekorunda yer almağa başladı (Türkmenistan'da XI. yüzyıldan kalan Daya Hatun ribâtı). Bu tarz duvar dekoru tuğla yapı yapılan illerde, Selçuklu devri Türkistan, Horasan, Azerbaycan ve İran'da yayıldı. Hakanlı mimarîsinin bir cephe tezyinatı da, ince kulelere benzeyen yivli oymalardan müteşekkildi.

Kuzey Türkistan'da, bugünkü Kazakistan'daki Hakanlı yapılarının alt kısımlarında büyük boyda taş da kullanılıyordu. Selçuklu Anadolu'da ise taş malzeme hâkim oldu. Gerek pişmiş toprak, gerek taş malzemeden cepheler ve tâklar, sanat târihçilerinin halıya benzettiği tertipler ve incelikte süsleniyordu.

Arapça yazı sanatı Türkistan'da ancak Samanî ve Hakanlı devrinde gelişti. Samanî devrinden sırlı tabaklar üzerinde görülen hat, İslâmiyetten önceki Soğd ve Soğdcadan alınmış Türk yazı cinsine çok yakındı. Gayr - i Müslim Türk (Karluk) ve Hakanlı tabaklarında Kûfî yazı taklidi dekor göze çarpıyordu. Bu dekor âdeta Gök Türk yazısını hatırlatan bir «runik» biçim arz ediyordu. Fakat Hakanlı devrinde, XII. yüzyılda, güzel Kûfî ve bir nevî celî sülüs yazıları gelişti. Gaznevî ve Selçuklu hat sanatı ise Abbasî muhitindeki inkişafı tâkip etmişti. Gazneli Ebû Bekr'in H. 566 (1170) târihli *Kur'an*'ı, nesih hat ile yazılmıştır. Âlî'nin *Menâkıb - ı hünerverân*'ında kaydedildiği gibi, XIII. yüzyıl, Bağdad'da büyük hattat Yâkut'un yüzyılı idi. Nesih ve sülüs ile yazdığı iki *Kur'an*'ı mevcut olan Yâkut'un meşhur

İSLÂM SANATI: Lâhur (Lahore) da Timurlu devri Shalimar Bağı

altı öğrencisi İslâm âlemine yayılmıştı. Bunlardan Türk olduğu adından anlaşılan Mevlânâ Argun Kâmil, Anadolu hattatlarının pîrlerinden sayılıyordu.

Figüratif sanat, özellikle çini, alçı, mâden, kabartma, cam ve kemik işlerinde yer alıyordu. Hakanlı figüratif sanatı doğrudan doğruya Türkistan'ın İslâmiyetten önceki geleneğinden inkişaf etmişti. Atlı veyâ avcı hükümdar veyâ elinde kadeh tutan şahıs resimleri ile Türklerin heraldik motifleri (arslan, pars, karakuş) ve efsanevî yaratıklar (kadın başlı kuş veyâ arslan) bu eserlerde temayüz ediyordu. Anadolu Selçuklu figüratif sanatında ve kitap resminde de Türkistan figüratif sanatının tesirleri görülür. Özellikle geç Uygur tantrik Buddhist devri astrolojik sanatı Sivaslı Nâsıruddin'in 1272 - 1279 arasında Aksaray ve Kayseri'de yaptığı büyü resimlerindeki çok başlı ve kollu şahıslarda aşikârdır.

Bir rivayete göre, Samanî Nasr İbn Ahmed (913 - 942) devrinde, Çinli sanatkârlar, *Kelile ve Dimne*'nin bir nüshasına resimler yapmışlardı. Türk Memlûkları devrinde Delhi'de duvar resimlerinin ve İltutmış'ın resminin Hıtay tarzında yapıldığı rivayet edilir. Bu devirlerde İslâm sanatında gerçek Çin tesirleri mevcut değildir. X - XI. yüzyılda Mervezî ve Kâşgarlı Mahmud gibi yazarlar, Uygur diline ve Kâşgar'a Hitay ve Çin dediklerine göre, «Çinli» ve «Hitaylı» sanatkârların, gayr - i Müslim Uygur veyâ Kâşgarlı olması da kabildi. Gazneli Sultan Mahmud'un da Ebü'l Hayr adlı birine duvar resimleri yaptırdığı Attâr'ın *Tezkiret'ül evliyâ*'sında anlatılır. Gaznelilerin Türk askerlerini tasvir eden XI. yüzyıldan Leşkerî Bazar duvar resimleri Samerra üslûbunda idi. Mani'nin resimli kitabı *Erjeng*'in Gazne'de olduğu rivayet edilirdi (El - Ma'âlî, *Beyân'ül edyân*). Sanat târihçileri, bu son rivayete dayanarak, muhtemelen Uygur olan Manihâî ressamların Gazne'de çalıştığı sonucuna varmışlardır. Esasen Gazne'de başlayıp Azerbaycan, İran ve Irak Selçuklu sanatına çinilerde ve kitap resimlerinde yayılan figüratif sanat, bu fikri teyid eder. Türk kıyafetinde zamanın yazarı Avfî'nin edebî tabirleri ile «ay yüzlü», «çekik gözlü» «Türk peri» lerinin Gazne ve Selçuklu sanatındaki tasvirleri, Uygur Manihâî sanatının tarzına benzer.

Selçuklu devrinde Irak'ta gelişen kitap resmi mekteplerinde Bizans tesirleri göze çarpar. Es - Sûfî (903 - 986) nin Yunan asıllarına dayanan ve bir Büveyhî hükümdarı için yazılan astrolojik eserinin yazmalarında ise Samerra Hakan Sarayı'nda gelişen Abbasî resim üslûbu devam etmiştir. Es - Sûfî yazmalarının bir kısmı Diyarbekir Artukoğlu hükümdarı için XII. yüzyılda yapılmıştı (Süleymaniye ve Topkapı kütüphânelerinde bu yazmalar vardır).

İSLÂM SANATI: Bursa'da 1421 târihli Yeşil Türbe'nin mihrâbı

İSLÂM SANATI: Edirne'de Mimar Sinan'ın 1568 - 1574 yılları arasında yaptığı Selimiye Câmii (II. Selim Câmii)

Türklerin X - XIII. yüzyıllar arasında İslâm âlemine ithal ettiği anlaşılan bir sanat da halı (b. bk.) idi. En eski düğümlü halı örneği Altay dağlarında, M. Ö. IV. yüzyıldan ve proto - Türk olması muhtemel, kısmen Mongoloid bir boyun mezarlarını ihtiva eden Pazırık kurganında bulunmuştur. M. Ö. II - M. S. II. yüzyıldan kalmış olan Hun kurganlarında ise renkli parcalarla süslü keçe halılar vardı. Doğu Türkistan'da, Turfan'da bulunan diğer bir düğümlü halının III - IV. yüzyıllardan kaldığı sanılmaktadır. Bundan sonraki bilinen en eski halılar İslâm muhitindedir ve muhtemel olarak, Fustat'ta bulunanlar dahil, hepsi Türktür. En önemli eserler ise Selçuklu devri Anadolu'dandır. XIII - XIV. yüzyıl Selçuklu halılarındaki Kûfî yazıya benzeyen motifler, XI - XII. yüzyıl Hakanlı tabaklarındaki Kûfî taklidi dekordan gelişmiş gözükmektedir.

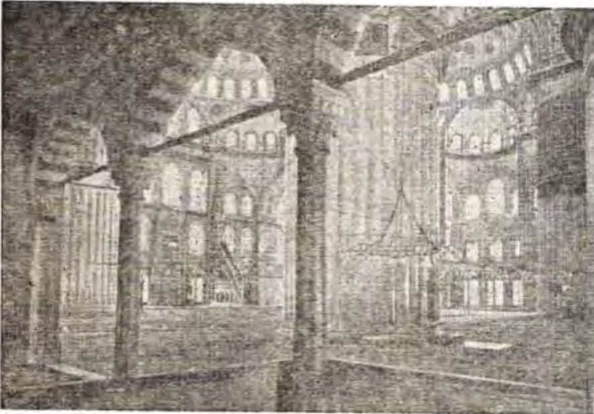
V. Moğol istilâsından Osmanlı ve Timurlulara kadar: XIII. yüzyıl başındaki Moğol istilâsı sonunda İslâm illerindeki eski merkezler yıkılmış ve yenileri kurulmuştur. Fakat yine Türk asıllı veyâ Türkleşmiş Moğol sülâlelerin merkezleri önderlik etmiştir.

XIII - XIV. yüzyıllarda şu merkezler belirmişti: Türk illerinde Çağatay Türkistan Hanlığı (1226 - 1369), Uygur şehirlerinden (Turfan ve çevresi) Mâveraünnehir (Buhara, Semerkand) e kadar uzanıyordu: Türkistan Hanlığının merkezleri, Mâveraünnehir dışında, Almalık, Kayalık, Talas ve Karşı (Nasaf) idi. 1250 sıralarında Türkistan hanları Müslüman olmaya başladı, fakat aralarında Buddhist kalan ve Hıristiyan olanlar da vardı. 1318'de Çağatay Müslüman hanlarından Süleyman'ın ülkesinin, Çin sınırında Tun - huang'da yaptırdığı ve Türkçe kitabesi de olan Buddhist tapınağı Çağatay Hanlığı'nın karma kültürüne işaret eder. Altın Ordu Hanlığı (1224 - 1427) İdil ırmağı boyunda, Saray etrafında merkezler kurmuştur. Bunlar da XIII. yüzyılda İslâmiyete girmeğe başlamıştı. İslâmî bir şehir olarak X. yüzyılda kurulduğu kaydedilen Bulgar, XI - XIII. yüzyıllarda ilk önce tahta, sonra taştan anıtları ile büyük bir merkez olarak meydana çıkmıştı. Bulgar anıtları Selçuklu ve Osmanlı eserlerine benzer. İdil boyu Türk medeniyetinin vârisi Kazan (1437 - 1551), Astarhan (1466 - 1502) ve Kırım (1420 - 1782) hanlıkları olacaktı. Türkiye'de XIII - XIV. yüzyıllarda yeni beyliklerin merkezlerinde sanat gelişiyordu. Kastamonu'da Çobanoğulları (1203 - 1320), Samsun'da Canikoğulları (1251 - 1300), Lârende, Karaman, Sivas ve Konya'da Karamanoğulları (1256 - 1486), Balıkesir'de Karasioğulları (1284 - 1331), Karahisar'da Sâhip Alpoğulları (1285 - 1349), Beyşehir'de Eşrefoğulları (1288 - 1327), Kastamonu, Sinop, Safranbolu'da İsfendiyaroğulları (1291 - 1461), Ankara'da Ahîler (1295 - 1360), Kütahya'da Germiyanoğulları (1299 - 1388), Alâiyye, Antalya çevresinde Tekeoğulları (1300 - 1402), Beyşehir ve Akşehir'de Hamidoğulları (1300 - 1389), Menteşeoğulları (1300 - 1425), Denizli emirleri (1334 - 1381), Adana'da Ramazanoğulları (1378 - 1608), Sivas'ta şâir Kadı Burhaneddîn (1380 - 1446).

Selçuklu devletinin Horasan ve Yakın Doğu'daki illerinde, kısmen Türk, kısmen Türk olmayan bölgelere de uzanan topraklarda başlıca şu merkezler kurulmuştur: İlhanlılar devri (1247 - 1344) nde Aral boyundaki Oğuz illerinde, Azerbaycan'da, Fars ve Irak'ta mimarî eserleri vücuda gelmiş ve Azerbaycan ile Fars'ta kitap sanatı başlamıştır (bk. İLHANLI SANATI). Şirâz'da İncular (1226 - 1369) kitap resmini geliştirmiştir. Azerbaycan'da Çobanoğulları Bakû'daki meşhur sarayı yaptıran Şirvanşahların Hakanî kolu (1389 - 1516), Mazenderan ve Astarâbâd'da Toğatimurlar (1336 - 1409) eserler vermiştir. Karakoyunlular (1378 - 1468), Tebriz'de Gök Mescid'i bina ediyor ve yerlerini Akkoyunlular (1468 - 1502) a bırakıyordu. Türkmen sülâleleri devrinde kitap resminde yeni üslûplar meydana gelmiştir. Herat, Gazne, Serahs ve Nişapûr'da hâkim olan ve eser bırakan Kert sülâlesi (1245 - 1322) nin Hıtay Türklerinden olduğunu Semerkandlı Devletşah kaydetmektedir. Kirman'da Kutluğ Hanlar Kara Hıtaylı (1222 - 1340) ve Irak'ta Celâyir sülâlesi (1335 - 1423) Moğol idi.

Suriye ve Mısır'da 1250 - 1389 arasında Türk soyundan Bahrî Memlûklar (1250 - 1389) ve onları mütaakıp Çerkez ırkından, fakat Türk dili ve kültürü içinde bulunan Burcî Memlûklar (1389 - 1516) öz bir sanat üslûbu kurmuşlardır. Memlûk üslûbu, Abbasî sanatının bir devamı idi, fakat Türk Memlûkların memleketleri Orta Asya ve Bulgar ile Türkiye'nin ve İlhanlıların da tesirlerini kaydediyordu. Memlûk mimarîsi, malzeme olarak mermer kullanmakla tebarüz etmiştir. Hindistan'da Türk soyundan Tuğluk sülâlesi (1321 - 1414) ve Sind'de, Tatta'da merkez kuran ve Türk adları alan (Argun, Tuğluk) hükümdarlar, Türkistan Hakanlî üslûbunu devam ettirmişlerdir. Türk olmayan İranlı sülâleler de Hindistan'da klâsik İslâm üslûbu olan aynı tarzda eserler bırakmışlardır: Bidar'da Behmânîler (1347 - 1526), Ahmedâbâd'da Gucerat hükümdarları (1390 - 1583). Hindistan mimarî malzemesi bu devirde de hep kırmızı taş olarak kalmıştır.

Selçuklu üslûbuna sâdık kalan Anadolu, Hakanlı tarzını geliştiren Hindistan ve Abbasî geleneğini temsil eden Memlûk illeri (Suriye, Mısır) dışında XIII - XIV. yüzyılların hâkim karakteri eklektizm idi. XIII. yüzyıl başındaki Moğol istilâsı yerleşmiş İslâm medeniyetinin birçok eserlerini yıkmış ve onların yerine, Çin'den İdil boyuna, Anadolu'ya ve Irak'a kadar uzanan bir imparatorluğun ifadesi olarak muhtelit vecheli bir sanat getirmişti. Moğollar İslâmın büyük şehirlerini ele geçirirken sanatkârları esir alıyorlardı.

İSLÂM SANATI: İstanbul'da mimar Sedefkâr Mehmed Ağa'nın 1609 - 1617 yılları arasında yaptığı Sultan Ahmed Câmii'nin içi

Kalkaşandî, Türkistan'daki bütün sanatkârların başka merkezlere dağıtıldığını söyler. Ögedey (1229 - 1241) devrinde Heratlı kumaşçılar Turfan'a, Uygurlar ise Herat'a yerleştirilmişti. Böylece ayrı üslûplar arasında kaynaşma oluyor ve eklektizm vücuda geliyordu. En değerli bilginler ve sanatkârlar ise Moğol hükümdarlarının saraylarına çağırılıyordu. Bunlardan adı Tatar Toğa olduğu anlaşılan bir Uygur Türkü, 1204 yılında Çingiz Han'a esir düşmüş ve onun emri üzerine henüz alfabesi olmayan Moğol diline Türk Uygur alfabesini uygulamıştı. Böylece Moğollar Türk tesirine de girdiler. Bundan sonra Türkler aracılığı ile Buddha dinini de kabul eden bâzı Moğollar Türk bahşileri (Buddha dini üstadları) nin öğrencisi oldular. Buddhist ve hattâ Müslüman Türklerin ve özellikle Uygurların Moğol başkentlerinden Kayalık, Hanbalık ve Karakorum'da vücuda getirdikleri mimarî, resim ve hat eserleri hakkında, gerek Yüan târihi gerek Rubruquis gibi o devirde Moğol imparatorluğunu boydan boya gezen seyyahlar tafsilât verir. Türk sanatkârlarının ve bahşilerinin, başka İç Asyalılar ile birlikte, İlhanlılar tarafından Yakın Doğu'ya da davet edildiğini ve orada resimli Buddhist tapınaklar ve daha sonraki İslâmî devrede de muhtelif sanat eserleri vücuda getirdiklerini Reşidüddîn Fazlullah târihinden öğreniyoruz (bk. İLHANLI SANATI). Böylece Moğol devrinde İslâm sanatına nüfuz eden Doğu tesirlerinin bir kısmı da Türkler yolu ile gelişti. Doğu tesirleri Moğol devrinde İslâm sanatına çok yeni unsurlar ve bu arada, İslâmda mekruh olan figüratif dinî resim tarzını da getirdi.

VI. XV. yüzyıldan sonra: Çin sınırında, İslâmın serhaddi olan Doğu Türkistan'da, İslâmiyetten önce hâkim olan Türk Buddhist sanatı uzun süre yaşadı. 1419'da Turfan'a ve Aratam'a varan Timurlu elçileri Buddhist manastırı ile İslâm câmi ve tekkesini yan yana görmüşlerdi. Moğol devrindeki mimârî şekilleri Tuğluk Timur oğulları devrinde (1382 - 1757), Turfan, Karaşehir, Aksu ve Kâşgar'da devam etmiştir. Uygur «Lotus» kubbesinin Koço'da Mabed Beta'da görülen ve sanat târihçilerince«ak öy» e benzetilen şekli İslâm mimarîsine uygulanmıştı ve XIII - XIV. yüzyıllarda Karahoto'dan (Müslüman Türbesi) Semerkan'de (Şâh-ı Zinde, XIV. yüzyıl türbeleri) ve İdil Bulgar'ına (Karasaray) kadar yayılmıştı. Doğu Türkistan, bu basık kubbenin asıl yurdu olarak buna sâdık kaldı. Bir taraftan Çin tesirleri de ilerliyor ve Çin köşklerine benzeyen, pagoda gibi minareli, tahta câmiler Yarkend'de ve Karakorum dağları ötesi Keşmir'de yapılıyordu. Yakub Bey (1865 - 1877) in Doğu Türkistan'ı Osmanlı İmparatorluğuna bağlaması keyfiyeti sanat tesirlerine yol açmamıştı. Sanatkârları arasında XV. yüzyılda bir Uygur «bahşi» olduğu sanılan Mehmed Siyah Kalem ve Şeyhî gibi, İslâmiyetten önceki Uygur sanatından ilham alanlar bulunuyordu.

Batı Türkistan'da, özellikle Semerkand'de, Timur ile birlikte yeni bir üslûp başladı. Türk ve İran zevklerini birleştiren Timurlu üslûbu, bu sülâlenin kollarının hükmettiği bütün illerde 1369 - 1500 arasında yayıldı. Mâveraünnehir'de, Batı Türkistan'ın başka merkezlerinde, Fergana'da, Horasan'da (1414 - 1506), Belh, Herat, Kâbil, Meşhed, Rey, Hemedan, İsfahan'da Timurlu üslûbu gelişti. Aynı tarz Türkistan'ın plastik üslûbu olarak Özbek hanları (1465 - 1553)

devrinde, Semerkand, Buhara ve Belh'te, Buhara'da Canioğulları (1600 - 1785) ve Atalıklar (1785 - 1911), Hive hanları (1515 - 1873), Hokand hanları (1700 - 1877) devirlerinde, Rus istilâsına kadar devam etti. Timurlu üslûbu Moğol istilâsından pek az hâtıra muhafaza etmişti. Mimarîde doğrudan doğruya Hakanlı üslûbuna bağlanıyordu. Timurlular, ya birçok Hakanlı eserlerini imar ettiler veyâ yenilediler. Yüksek elipsoid cinsten «Lotus» kubbeler, yuvarlak biçimde kasnaklar, Hakanlı devrinden daha mübalâğalı şekiller aldı. Parlak mavi çini mozaikler ve sırlı tuğlalardan müteşekkil büyük Kûfî yazılar bütün duvarları kapladı. Abidevî eyvanlı Timurlu ve Özbek câmi - mescidleri, Timur devri Bibi Hanım Mescidi, XVI. yüzyıldan kalan Buhara Cuma Mescidi, bu üslûpta yapıldı. Semerkand'de Hakanlı devrinde başlayan türbeler mahallesi Şâh - i Zinde'ye Timurlular pek çok yeni anıtlar ilâve ettiler. Hakanlı devrinde yapılan büyük Türk şâir ve mutasavvıfı Ahmed Yesevî'nin külliyesi, Timur tarafından yenilendi. Keş'te Timur'un «Ak» sarayının ayakta duran çinilerle kaplı tâkı bu devrin büyük anıtlarındadır. Semerkand'in «çihar - bağ» üslûbunda havuzlu bahçeleri devrin edebiyatında akisler bıraktı.

Timurlu resim sanatı, özellikle Semerkand ve Herat'ta, XV. yüzyılda gelişti ve çok ilerledi. Tema bakımından Moğol devri Çin ve Uygur motiflerine ve zevkine bağlı kalmakla beraber, İran'ın şâirane tesiri Timurlu resim sanatını gittikçe daha fazla zarafete ve incelmeğe sevk etti ve XV. yüzyıl sonunda Bihzâd ile zirveye erdi.

XV. yüzyılda Herat ve diğer yerlerde Türk asıllı bahşilerin, Mansûr, Mahmûd Bahşi gibi hattat ve nakkaşların Uygur hattı ile Türkçe yazılı ve ekseri figüratif dinî resimleri olan eserleri Uygur sanat geleneğine daha bağlı kalmıştı.

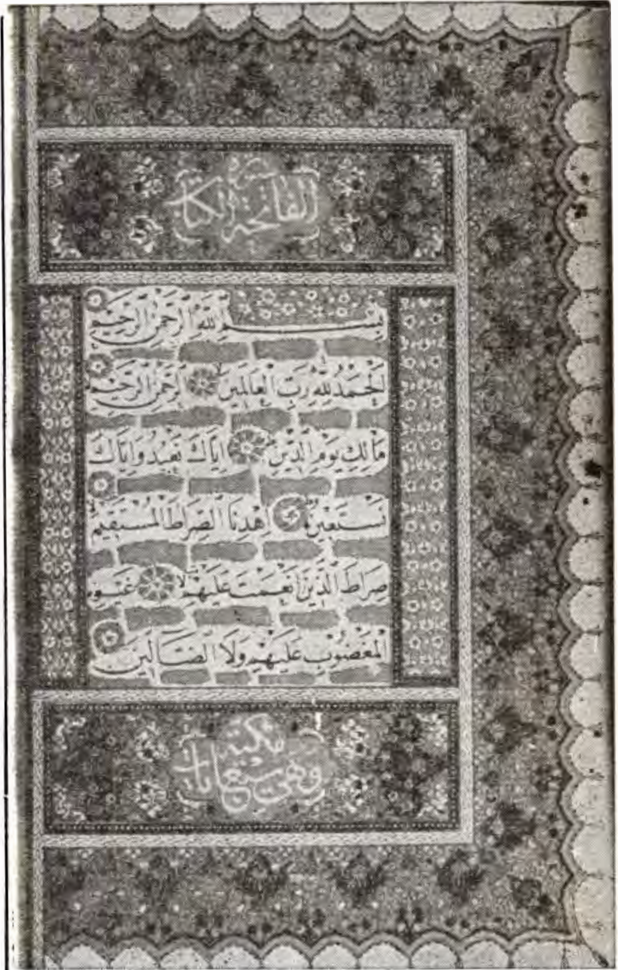
Arapça hat sanatında celî ve özellikle nestâlik ilerledi. Bu kolda Mîr Alî, Sultan Alî gibi üstadlar yetişti. Zamanın en büyük hattatlarından biri Timur'un torunu Baysungur (1397 - 1433) idi.

İran Safevî sanatı (1501 - 1785) Timurlu sanatının İran zevkine daha yakın, en incelmiş vechesinin mirasçısı oldu ve pek çok sanatkârlara da tevarüs etti. «Nisf - i cihân» sayılan İsfahan şehri Safevî sanatının âbidesi oldu.

Hindistan'da Tuğluk üslûbu, mimarî, resim sahalarında ve diğer sanat kollarında, yerli Hind tesirleri ile karışarak yeni şekiller vücûda getirmişti. Dekken'de üç Türk sülâlesi önemli sanat merkezleri vücuda getirdi. II. Murad'ın oğlunun kurduğu rivayet edilen ve eserleri Osmanlı tesirleri kaydeden Bijâpûr'da Âdil - şâhîler (1489 - 1685); Bidâr'da Berîd - şâhîler (1491 - 1609); Gulkunda'da Kutb-

İSLÂM SANATI: XV - XVI. yüzyıl Türkçe *Acâib - ül mahlûkat*'tan namaz kılan meleklerin resmi (British Museum Add. 8994)

İSLÂM SANATI: Hâfız Osman'ın 1642 - 1648'de yazdığı bir *Kur'an*'da Fâtiha

şâhîler (1512 - 1682) (bk. HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SANAT). Ahmed Nagar Nizâm - şâhîleri (1485 - 1572) Türk değildi. Çin Kılıç gibi Türkçe adlar kullanlan Haydarâbâd Nizamlarının ecdadı muhtemel olarak Türkistan'dan 1600'den önce gelmişti. Nizamlar Dekken Türk kültür merkezlerinin vârisi oldular.

1525'te Babur'un Hindistan'ı fethi bu kıtaya Timurlu sanatını getirdi (bk. HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SANAT). Mescidler, türbeler, «çihar - bağ» lar, havuzlar, köşkler, Semerkand'de yapılmış bulunanlara benzetilmek istendi. Mimarî Hindistan'ın kızıl taşı ve son devirde beyaz mermer ile yapıldı. Resim sanatı da Timurlu üslûbunda başladı ve sonradan Jesuit papazlarının taşıdığı Avrupa tesirleri kaydetti. Büyük sanat anıtları bırakan Hindistan Timurlu devri 1857'de İngiliz istilâsı ile sona erdi

Türkiye'de teşekkül eden Osmanlı üslûbu bir yandan Anadolu Selçuklu geleneğine dayanıyor, bir yandan da Osmanlıların İç Asya'dan getirdiği veyâ Moğol istilâsı devrinde gelen bâzı Doğu tesirlerini kaydediyordu. Mimarîde Osmanlı devrinde gelişen özellikler şunlardı: Merkezî kubbeli ve bunun etrafına yarım kubbelerin ilâvesiyle genişleyen âbidevî câmi yapısı, Osmanlı sanatının dünyada emsâli olmayan bir eseridir. Kubbeler gerek câmi gerek türbelerde yarım küre veyâ daha basık idi; kurşun örtüsü hafifçe kenarlarda kalkıktı ve çiçek kadehi şeklini andırıyordu.

İSLÂM SANATI: Hattât Kâmil Efendi (1862 - 1941) eseri celî Tehlîl (Lâ ilâhe ill'Allah)

Basık kubbe Bizans tesirlerine işaret ediyordu, fakat çiçek kadehini hatırlatan şeklin, Türk Buddhist mimarîsinin «Lotus» kubbesinin Moğol devrindeki son safhası olduğunu kaydettik.

XVII. yüzyılda İstanbul minareleri, madde kanunlarını âdeta hiçe sayarak, ruhaniyeti ifade eden bir inceliğe erdi. Osmanlı minaresi, Türk yuvarlak kesitli minare tarzının Selçuklu Anadolu'daki inkişafı ve sivri külâhı bakımından, İdil Bulgar minaresine benzer şekilde tekâmüle vardı.

Şekil ve tema bakımlarından Osmanlı çeşmeleri de önemli İslâmî eserlerdir. Yatık Selçuklu sandukalarından çok, Orkun illerindeki İslâmiyetten önceki ve İdil Bulgar'ındaki erken İslâmî devrinden (XII - XIII. yüzyıllar) kalmış olan ayakta duran mezar taşlarına benzeyen Osmanlı mezar taşlarını da zikredelim.

Erken Osmanlı kitap resminin Uygur sanatından, muhtemel olarak Moğol devrinde ilham aldığı, 1416'da Amasya'da Ahmedî'nin *İskender - nâme*'sine yapılan resimlerden anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda Avrupa resmi bu tarzı öğrenmek isteyen Fâtih'in Nakkaş Sinan Beğ'e pek tesir edememişti. Fakat XVI. yüzyıldan sonra şâirane ve biraz zayıflatıcı İran tesirleri geldi. Bunlara rağmen, Osmanlı resim üslûbu özelliğini muhafaza etti: Ciddî konulara, dinî, târihî sahnelere meyli ile, kuvvetle çizilmiş ve büyük çapta motifleri, parlak renkleri ile Osmanlı resmi, VII. yüzyılda Türkistan'da başlayan Türk resim tarzının son mümessili oldu. Klâsik Osmanlı tarzında nakkaşlardan XVI - XVIII. yüzyıllarda Haydar, Osman, Lûtfî, Levnî gibi üstadlar yetişti. Târihçi Alî, Osmanlı mücellidlerinin sade fakat mükemmel eserlerini, İran'ın süslü cildlerine tercih eder ve Kanûnî devrinde yetişenleri özellikle anar.

Arapça hat sanatı Osmanlı devrinde yeni bir gelişmeye vardı. Alî, Türklerin hamasî üslûba, büyük ve cesur çizgilere meyline dikkati çekerek Türkiye hattatları ve Ahmed Karahisarî (aş. yu. 1466 - 1566) den «celâl ve cemâl şöhreti ile maruf azizler» ve «tîg gibi kılıç kullananlar» diye bahseder. Diğer Osmanlı hattatlarından Amasyalı Hamdullah (1429 - 1510) ve Hâfız Osman (1642 - 1698) ün salmışlardı. Osmanlılar, ekseri Türkler gibi, özellikle sülüs, reyhânî, nesih ve bunların celîsini yazardı. İran tarzı ta'lîk yazısında da Yesarî (ölm. 1766) gibi üstadlar yetişti. Osmanlı fermanlarındaki tuğra ve divânî hat da sanat eseri olarak hazırlanırdı. Rık'a, Osmanlı Türklerinin icadı sayılırdı. Harflerden müteşekkil esoterik insan resimleri çokluk Bektaşî eseri idi.

Osmanlı çinileri Türkmenistan'da XIV - XV. yüzyıllarda gelişen tarzlardan başlayıp kendine mahsus klâsik İznik ve Kütahya üslûbuna varmıştı. Büyük çiçek ve moncuk (çintamanî'nin Türkçesi) motifli kadifeler ve çatmalar Osmanlı kumaşçılığının eşsiz eserleridir.

Osmanlı halıları da Türk halıcılığının Eurasia göçebe sanatından gelişen heraldik tertiplerden mücerred ideogramlara geçmiş geleneğini devam ettiriyordu. Mihraplı Türk namaz seccadeleri İslâmî duyguların ifadesidir. Halı sanatında, küçük motifli İran halılarının taklidi, Türk geleneğinin sağlamlığını izale ederek öz üslûbun kaybına yol açtı.

Osmanlı sanatının nüfûz sahası, imparatorluğun üç kıta üzerine genişlemesini takip ederek, kuzeyde Kafkasya ve Kırım'dan, batıda Macaristan'a, güneyde Yemen'e ve Tunus'a kadar vardı. Osmanlı Türk tarzı, İslâm sanatının son büyük üslûbu oldu. — Emel Esin

İSLÂM TAKVİMLERİ: *Takvim*, Arapçada «eğriyi doğrultmak, bir şeye kıymet tâyin etmek» anlamında mastardır. Buna göre, zamanın tâyininde terim olarak kullanılmaktadır.

Müslümanlar arasında zamanı tâyinde başlangıç olarak Hz. Peygamber'in 20 Eylül 622'de Mekke'den Medine'ye hicreti kabul edilmiştir. Ancak, Müslüman takviminin başlangıç yılının tâyini Hicretin 16, 17 veyâ 18. yılında karar bulmuştur. Takvim başlangıcının bizzat Peygamber tarafından tesbit edildiğine ve ilk defa Halîfe Ebu Bekir zamanında Yemen vâlisi Ya'la b. Ümeyye tarafından kullanıldığına dâir söylentiler varsa da, gerçekte bu başlangıcı Hz. Ömer tesbit etmiştir. Söylendiğine göre Ebu Musa el - Eş'arî'nin ikazı üzerine Halîfe çevresindekilerle görüşmüş, İran ve Bizans takvimlerini incelemiş, aldığı tekliflerden Peygamber'in doğum târihini, bu târihin kesin olmaması sebebiyle benimsememiş, Hz. Ali'nin, Peygamber'in hicretle İslâm devletini kurduğunu öne sürerek bu yılı değerlendirme teklifini kabul etmiştir. Takvim başlangıcının tesbiti en doğru ihtimalle 17. Hicret yılında olmuştur.

Bu târihin tesbitinden önce Müslümanlar, İzin yılı, Deprem yılı, Veda yılı, Fil yılı gibi başlangıçlara itibar ederlerdi. Böylece Hicret günü İ. T.'nin başlangıcı olmuşsa da, takvim usulü *Kur'an* ile tesbit edilmiş olduğundan yılın ayları eskisi gibi muhafaza edilmiş ve Muharrem ayı birinci

ay sayılmıştır. Bu sebepledir ki, Hicrî takvimin başlangıç günü Hicretin vâki olduğu gün değil, Hicret yılının Muharrem ayının ilk günü olan Cuma günüdür. Bu da, Seleukoslular takvimine göre 933 yılına, Iulius takvimine göre de 622 yılının Temmuz ayının 16. gününe rastlamaktadır.

İslâm dini ibâdetleri (namaz, oruc, hac) nin zamanla kayıtlı olması, Müslümanların takvim üzerinde çok hassas olmalarını gerektirmiştir. Ayrıca, takvimde daha oynak olan Ay'ın devirlerinin seçilmiş olması da bu konuya titizlikle eğilmelerine ve güneş sistemini, gezegenlerini dikkatle incelemelerine sebep olmuştur. Bu çalışmaların sonunda dakik rasatlara dayanan zîclerin meydana getirilmesi ve eski astronomik cedvellerin ıslahı mümkün olmuş, eski Yunan ve Roma çağında görülmeyen rasathaneler, muvakkithaneler teşekkül etmiştir (bk. RASATHANE).

İ. T. 12 kamer ayını bir yıl itibar eder. Aylar biri 30, biri 29 gün olmak üzere sıralanır. Bu suretle Kamerî yıl 354 günden ibaret olur. 30 yılda 11,01 günlük bir fark gösterir. Bu sebeple, İ. T.'nde 30 yıldan mürekkep kebisî devreler kullanmak zorunluğu hasıl olmuştur. Bu 30 yıllık devreye el - Mecmua denilmiştir. Fazla günü olan yıla da sene el - kebîse adı verilir. Bir mecmuada 11 kebisî yıl vardır.

Müslüman heyetçiler İ. T.'nin geliştirilmesi konusunda Ptolemaios (Batlamyus) un Ay nazariyesiyle işe başlamışlardır. Yaptıkları yeni rasatlarla yeniden çeşitli adedî kıymetler tesbit etmişlerdir. Meydana getirdikleri cedvellere Farsça zîc adını vermişlerdir. Öte yandan Güneş'in dünya etrafında doğudan batıya doğru bir gerçek yıl, sene el - üstüvâiye zarfında devrettiğini kabul eden Müslümanlar, ikinci bir takvim, Hicrî - Kamerî takvim yanında Hicrî - Şemsî takvimi de meydana getirmişlerdir. Böylece İslâm dünyasında her ikisi de Hicret târihinden başlayan iki takvim kullanılagelmiştir. Geliştirilen rasatlarla en mükemmel hâle getirilen İ. T., genellikle Zîc - i İlhanî ve Uluğ Bey zîcine dayanmaktadır. Nasıreddin Tusî tarafından hazırlanan takvim, iki kısımdan mürekkeptir. Bir kısmı Şemsî, diğer kısmı da Neyyireynî, yâni Güneş'le Ay'ın devirlerinin karmasıdır. Şemsî takvim 10'luk, 12'lik, 60'lık ve 180'lik yıl devirleri üzerine oturtulmuş ve yıl 12 ay, hafta 6 gün, gün de 24 saat hesap edilmiş, günün başlangıcı gece yarısından alınarak zaman bölünmesi günün on binde birine kadar götürülmüştür. Bugün İran'da kullanılan ve 31 Mart 1925'ten sonra millî takvim olarak kabul edilen, yıl başı Nevruz günü (eski Mart 9'u, yeni Mart 22'si) olan, Hicrî - Şemsî takvim, bu takvimin az çok geliştirilmiş şeklidir.

İslâm dünyasında Güneş yılını esas tutan takvimlerin kullanılması daha eski târihlere kadar uzanmaktadır. Büyük Selçuklu hükümdarı Celâleddin Melikşâh adına Ömer Hayyam, Ebu Muzaffer İsfizarî, Meymun b. Necib - i Vasıtî ve diğer heyetçilerden müteşekkil bir komisyon, H. 467 (1074 - 1075) yılında yeni bir takvim düzenleyerek buna Takvim - i Celâlî veyâ Târih - i Celâlî (Târih - i Melikî) adını vermiştir. Eski İran takviminin ıslahından ibaret olan bu takvim, Sultan Melikşâh'ın hayatta bulunduğu sürece kullanılmıştır. Celâlî takviminin terk edilmesinin başlıca sebebi, başlangıcının Hicretle hesap edilmemesinden ileri gelmektedir. Bu takvimin değişik şekilleri Hârezmliler devrinde Batı Türk illerinde, Ekber'in saltanatı yıllarında Hindistan'da kullanıldığı gibi, bugün de Afganistan'da kullanılmaktadır. Ancak, İslâm dünyasında genellikle Hicrî - Kamerî takvim hâkim olmuştur, denilebilir.

Türkler, İslâm dinini kabul etmeden önce Güneş yılını esas tutan 12'lik ve 60'lık devir yapan ve yılları sayı ile değil, isimle tesbit eden bir sistem kullanmakta idiler (bk. ON İKİ HAYVANLI TÜRK TAKVİMİ). Selçuklu devrinde ise genellikle Hicrî - Kamerî takvim ile 16 Mart 1079'dan itibaren kısa bir süre Takvim - i Celâlî, Gazan Han devrinde ise Takvim - i İlhanî, 1302 yılından sonra özellikle mâlî yıllar için kullanılmıştır. Ama, Hicret başlangıcını esas alan İ. T. Osmanlı devrinde esas olmuştur.

Ancak, bâzı mukataat bedelleri Güneş aylarına göre alındığından çeşitli İslâm devletlerinde Hirâcî (Malî) takviminin kullanılmasına zaruret hasıl olmuştur. Malî yıllar Hicrî - Kamerî takvime göre sayılır, 1 Marta rastlayan Kamerî yıla göre de tâyin edilirdi. Hicret yılı kısalığı dolayısı ile ortalama otuz üç yılda bir, tam bir yıl malî yıldan ileri gittiği için Malî takvimde otuz üç yılda bir, bir Hicret yılı düşülmesi kabul edilmiş, bu suretle atlanan yıllara Siviş yılı denmiştir (bk. AZER METHALİ KURALI). İslâm dünyasında siviş, H. 243 yılında Abbasî divanında el - Mütevekkil ilk zamanında (847 - 861) yapılmış ve 244 Kamerî ve Malî yılları paralel hâle getirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Malî takvim H. 1087'den sonra kullanılmaya başlanmış, takvimde hasıl olan farktan ötürü mukataa bedellerine Tefâvüt - i hasene adı ile bir miktar zam yapılması uygun görülmüştü. H. 1152 yılında Defterdar Âtıf Efendi'nin gösterdiği lüzum üzerine maaş, mevacip ve vazifelerin başlangıç ayı Muharremden malî yılın ilk ayı olan Mart ile değiştirilmiştir. H. 1205 yılında ise, gümrük resimlerinde Şemsî yıl esas olarak kabul edilmiş, 1209'da Defterdar Moralı Osman Efendi malî yıl esasının uygulama alanını daha da genişletmiştir. H. 1255 yılında Hicrî esasa göre düzenlenen Şemsî yıl (Rumî) devletin malî yılı olarak kabul edilmiştir. Bütün resmî ve malî kayıtlar Rumî takvime göre tutulmaya başlanmıştır. 21 Şubat 1333 (1917) te kabul edilen bir kanunla (Muâmelât - ı devlette takvim - i garbînin kabulü hakkında Kanun No. 125), «Târih - i hicrî - i kamerî kemâkân istimal edilmek şartiyle Devlet - i Osmaniye muâmelâtında mebde - i takvim müstesna olmak üzere takvim - i garbî» esas alınmış, 1332 yılı Şubatının 16. günü 1333 Martının ilk günü sayılarak Iulius usulüne göre yürütülen Malî takvimle Gregorius usulüne göre yürüyen Milâdî takvim arasındaki gün farkı kaldırılmıştır,

Türkiye Cumhuriyetinde devrim hareketlerinden biri de takvim üzerinde olmuş ve bütün bu karışık ve dolambaçlı takvim hesapları 698 sayılı kanunla Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde resmî devlet takviminin başlangıcı milletlerarası takvim başlangıcı esas olarak alınmış ve böylece 1341 yılı Aralık ayının 31. gününü takip eden 1926 yılının Ocak ayının 1. günü, yeni takvimin başlangıcı olmuştur. Malî yıl başı ise, 14 Ocak 1926 târihli Muhasebe - i Umûmiye Kanunu ile 1 Haziran olarak tesbit edilmiş iken, 17 Ocak 1944 târihli ve 4698 sayılı kanunla 1 Ocak olarak değiştirilmişse de, görülen ihtiyaç ve lüzum üzerine 2 Haziran 1949 târih ve 5419 sayılı kanunla tekrar 1 Mart gününe nakledilmiştir. 10 Ocak 1945'te kabul edilen bir kanunla da bâzı ayların adları (Teşrinievvel = Ekim, Teşrinisanî = Kasım, Kânunuevvel = Aralık, Kânunusanî = Ocak olarak) değiştirilmiştir.

Mısır 1881, Tunus 1882, Ürdün, Suriye ve Lübnan 1924, Irak 1925 yıllarından itibaren Hicrî - Kamerî takvim yanında Gregorius esasına dayanan Milâdî takvimi kullanmaya başlamışlardır. — İsmet Parmaksızoğlu

İSLÂMÂBÂD, Pakistan'ın başkenti olarak hâlen inşa hâlinde bulunan bir şehir. Ravalpindi'nin, yani geçici başkentin 5 km kuzeyinde yer almaktadır. İ. tepelik bir arazide ve 65 km² lik bir alanda modern bir tarzda kurulmaktadır. Kurang ırmağı üzerindeki Ravat barajı şehrin su ihtiyacını karşılayacaktır. Baraj 9 km² lik bir alan üzerindedir ve 61,7 milyon m³ su kapasitelidir.

İSLÂMOĞLU OSMAN BATUR: bk. OSMAN BATUR.

İSLANDA (İng. Iceland), Atlantik ve Kuzey okyanuslarını birbirinden ayıran denizaltı eşiğinin üzerinde bir ada. Yüzölçümü 102 819 km² dir. Uzaklığı Grönlanda'dan 300 km, Avrupa kıtasından da aş. yu. 900 km dir. Kutup dairesi (Cercle polaire) nin hemen güneyinde, 13° ve 14° batı boylamları arasında uzanır. Adanın en büyük batı - doğu uzunluğu aş. yu. 500 km, kuzey - güney genişliği ise aş. yu. 300 km dir. Kıyı çizgisinin uzunluğu aş. yu. 600 km dir.

İSLANDA: Arma

İ.'nın temelini, Üçüncü Çağ'ın başlangıcından ve ortalarından kalma bazalt tabakaları teşkil eder. Bunların üzerine daha yeni zamanlara âid lavlar, liparitler ve tuff'lar yayılmıştır. Adı geçen üç tabakayı teşkil eden maddeler, buzul devrinden önceki ve sonraki aş. yu. 200 volkandan meydana gelmiştir. Hekla ve Askja volkanları bunların arasında yer alır. Bu volkanların kraterlerinin sayısı birkaç bini aşar. Bunlardan başka volkan faaliyetinden önce ve sonra beliren hemen hemen bütün olaylarla karşılaşılır: Solfatarlar, 1 500'den çok kaplıca ve gayzerler.

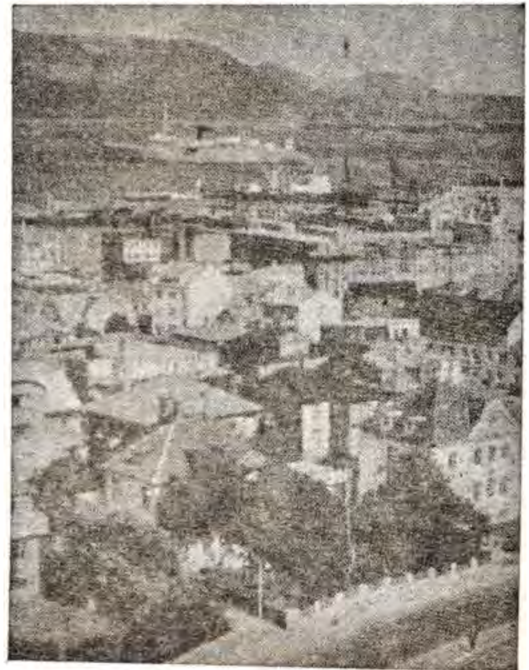
Jeolojik çöküntülerden doğan şekillere de rastlanır. 1963'te İ.'nın güney - batı kıyısı önünde, bir deniz altı volkanının püskürmesi sonunda denizden bir ada çıkmış ve Surtsey adını almıştır. Alçak ovalı kıyı bölgesinden ve özel olarak güneydeki ova ve adanın nüfûsunun başlıca toplandığı güneybatı bölgesinden itibaren adanın içerisine doğru gidilirse, taraçalarla 300'den 1 200 m ye kadar yükselen bir arazi bulunur. Burada insan yaşamaz ve ancak az verimli otlaklar vardır. Bu bölge Fjeld plâtosu adını taşır. Bu taraçalar üzerinden akan nehirler büyük şelâleler meydana getirir (Dettifoss, Gulfoss). Bu bölgenin yukarısında yüksek plâto uzanır. Burada, 200 m yi geçen yükseklikte kubbe şeklinde dağ tepeleri bulunur. Oraefajökull tepesi 2 119 m yüksekliğine erişir. Burada bir zamanlar bütün adayı kaplayan diluvial inlandsis (iç buz tabakası) in kalıntılarına da rastlanır. Aş. yu. 12 000 km² genişliğinde olan bu bölgede Vatna ökull buzulu yalnız başına 8 250 km² yi kaplar. Bu buz teşekkülleri arasıra buzaltı püskürmeleri tarafından eritilir ve çok büyük su akıntıları husule getirir. Bu ırmaklar kaya parçaları ve çakıl taşı sürüklerler ve yatakları boyunca yığarlar. Bu yığıntılar Sander adını taşır. Yüksek plâto denize veyâ deniz boyunca uzanan dar ova kenarına karşı sarp bir kaya duvarları şeklinde biter. Adanın batı, kuzeydoğu ve doğusundaki kıyı bir fjärd ve fjord kıyısıdır, fakat Skär adı verilen yuvarlak ve yassı kayalara rastlanmaz. Bu sebeple, bu kıyıya «Demir Kıyı» adı verilir. Fjord'lar ve fjärd'ler adanın içerisine doğru kilometrelerce uzanan dar körfezler olup, fjord'lar bir kaya duvarıyle son bulur, fjärd'ler ise vâdi veyâ ovalar eşiğinde plaj şeklinde biter. İ., her ne kadar Grönlanda'nın enleminde bulunuyorsa da, Gulf Stream'in tesiriyle ılık bir okyanus ikliminden faydalanır. Yazları serin (Temmuz ayı güneyde 11,2°, kuzeyde 10,9° C), kışları ılıktır (güneyde —0,4°, kuzeyde —1,5° C).

İSLANDA

Yıllık yağışlar güneyde 805 mm, kuzeyde 474 mm dir. Kuzey Atlantik alçak basınçlarına yakınlığı, İ.'da sık sık fırtınalara sebep olur. İ., bulutlu gökleri, sis ve yağmurları ile meşhurdur. Adanın iç kesimlerinde her mevsimde kar yağabilir.

Nüfûs: İ.'da yaşayan nüfûsun hemen hepsi yerlidir. Avrupa'nın km² başına en az nüfûslu ülkesi olup, km² de 2 insan yaşar. Ada yüzeyinin ancak % 20'si meskûndur. Nüfûsun en çoğu, adanın güneybatısındaki ovada ve kuzeyin birkaç vâdisinde yaşar. Nüfûsun % 40'ı başkent Reykjavik'te, % 28'i başka şehirlerde yaşar. Nüfûs çabuk artmaktadır. 1900 yılında 78 000 iken, 1968'de 200 000 olmuştur. Bunun sebebi doğumun yüksek (% 24,7) ve ölü-

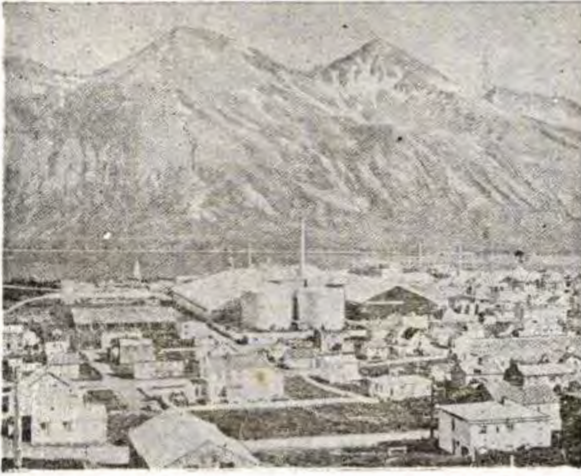

İSLANDA: Başkent Reykjavik'ten bir görünüş

İSLANDA

Kuzey Kutup Dairesi
(Danimarka boğazı)
Grimsey
Horn
Rifstangi
Raufarhöfn
Fontur
Hesteyri
Ísafjardhardjup
Bolungavik
Ísafjördhur
Flateyri
Drangajökull
Húnaflói
Siglufjördhur
Ólafsfjördhur
Dalvik
Eyjafjördhur
Skagafjördhur
Skjálfandi
Tjörnes
Húsavik
Axarfjördhur
Kópasker
Thistilfjördhur
Thórshöfn
Bakkaflói
Bakkafjördhur
Vopnafjördhur
Kollumúli
Heradhsfloi
Árnes
Djúpavik
Glámá
Thingeyri
Arnarfjördhur
Bildudalur
Patreksfjördhur
Drangsnes
Hólmavik
Hovdhu-kaupstadhur
Blönduós
Saudharkrókur
Akureyri
Grenivík
Hofrós
Dettifoss
Mývatn
Vopnafjördhur
Smjörfjöll
Bakkagerdhi
Bjargtangar
Hagi
Reykhólar
Kerling
Blafjall
Seydhisfjördhur
Neskaupstadhur
Eskifjördhur
Búdhir
Kirkjuból
Flatey
Breidhafjördhur
Hvammstangi
Heradhsvötn
Skjálfandafljót
Jökulsá á Fjöllum
Jökulsá á Brú
Lagarfljót
Eiriksstadhir
Hvammsfjördhur
Stykkisholmur
Búdhardalur
Arnavatn
Blanda
Ódádhahraun
Askja
Sandur
Grafarnes
Snaefellsjökull
Olafsvik
Fiskivötn
Hofsjökull
Snaefell
Kistufell
Eiriksjökull
Hvitá
Langjökull
Hvitárvátn
Bárdharbunga
Kverkfjöll
Djúpivogur
Borgarnes
Reykholt
Kerlingarfjöll
Sprengisandur
Vatnajökull
Faxafloi
Midhsandur
Geysir
Gullfoss
Grimsvötn
Akranes
Thjórsá
Thórisvatn
Höfn
Stokksnes
Reykjavik
Alafoss
Thingvellir
Kálfafellsstadhur
Hornafjördhur
Gardhsskagi
Kopavogur
Keflavik
Hafnarfjördhur
Thingvallavatn
Oraefajökull
Hveragerdhi
Selfoss
Hekla
Kálfafell
Skeidharar-sandur
Grindavik
Reykjanes
Hella
Ingolfshöfdhi
Eyrarbakki
Stokkseyri
Hvolsvöllur
Mýrdals-jökull
Thykkvibaer
Skogafoss
Langholt
Vik
Myrdalssandur
Vestmannaeyjar
Surtsey
Dyrhólar
(Portland)
Ölçek : 1 : 2.500 000
0 25 50 75 100
0 200 500 1000 2000 m. den yukarı

İSLANDA: Siglufjärdur'da sanayi bölgesi

mün düşük (% 6,7) oluşudur. Ada nüfûsunun sosyal yapısı değişmekte olup, tarım ve balıkçılıkla yaşayanların sayısı gittikçe azalmaktadır (1950'de % 35,9, 1966'da % 19,8). Bugün İ. hayat standardı yüksek bir endüstri ülkesidir.

Başlıca şehirlerinin nüfûsu 1967 yılına göre şöyledir: Reykjavik 80 090, Akranes 4 186, Akureyri 10 136, Hafnarfjörđur 8 959, Húsavik 1 888, Kópavogur 10 596.

Târih: İ.'nın ilk sakinleri muhtemel olarak İrlandalı - İskoçyalı rahipler olmuştur. M. S. IX. yüzyılın ortalarından sonra, İ.'ya İskandinavyalı Viking'ler gelmiştir. Bunların en çoğu Norveç'ten ve Büyük Britanya ve daha kuzeydeki adalarda Viking'lerle meskûn yerlerden geliyorlardı. 930'da bir kanun yapan ve adlî işleri idare eden bir topluluk (Althing, Aldingi) kurulmuş, fakat bunun yürütme gücü olmadığından içte karışıklıklar doğmuştur. X. yüzyıl çok hareketli ve huzursuz bir devre olmuştur: Sonradan yazılan İ. saga (destan) ları, ilhamlarını bu devrenin olaylarından almışlardır. 1000 yılında Althing Hıristiyanlığı kabul etmiştir. İç huzursuzluk, XIII. yüzyılda iç savaşa benzer bir durum yaratmıştır. 1262'de Norveç kralı İ.'nın devlet başkanı olarak tanınmış ve Gamli Sáttmáli adını taşıyan bir anlaşma yoluyla kendisine yürütme gücü verilmiştir. Fakat İ., 1117 - 1118'de Grágás adlı bir yazıda toplanmış olan eski kanunlarını muhafaza etmiştir. XIII. yüzyılın sonlarında kralın durumu kuvvetlenmiştir. İ.'nın ekonomik durumu ise, adanın iskânı süresince ve ondan sonra iyi olarak vasıflandırılabilirken özel olarak volkan faaliyeti sonucunda gittikçe kötüleşmiştir. Orta Çağ'ın sonlarına doğru ülkenin ticareti gittikçe Norveçli tüccarların tekeli haline gelmiş, sonunda İ.'lılar fakir düşmüşlerdir. 1380'de İ., Norveç'le beraber Danimarka ile birleşmiştir. Danimarka kralı 1550'de Luther'in Reformasyonu'nu İ.'ya kabul ettirmiş ve böylece Katolik ve Luther kiliseleri arasındaki söz ve kalem savaşına son vermiştir. Bunu yapmakla Danimarka kralı adada kendi durumunu da güçlendirmiştir. Althing sadece bir mahkeme haline gelmiştir. 1602 - 1787 yıllarında İ.'nın ticareti bâzı Danimarkalı ortaklıkların tekeli haline gelmiş, İ. halkı bundan büyük zarar görmüştür. 1800'de Althing kaldırılmış, ancak 1843'te tekrar kurulmuşsa da, bir danışma meclisi olarak işlemiştir.

Norveç Danimarka'dan ayrılınca İ. Danimarka'ya bağlı kalmıştır. Jón Sigurdsson'un liderliğinde bağımsızlık hareketi gittikçe büyümüştür. 1854'te Danimarka'nın ticaret tekeli kaldırılmıştır. 1874'te Danimarka kralı İ.'ya serbest bir anayasa vermiştir. Buna göre İ., Danimarka ile bir birlik teşkil edecekti, Althing de bir yasama organı haline gelecekti. İ.'nın ekonomisi de o zamandan sonra olumlu bir gelişme göstermiş ve deniz ticareti de gelişmiştir. 1913'te adanın ticarî ve ekonomik işleri, bunları o zamana kadar idare etmiş olan Danimarkalı bakanlıktan ayrılmıştır.

İ., 1 Aralık 1918'de bağımsız bir krallık haline gelmiştir. Ancak, Danimarka ile kişisel bir birlik (aynı kişi Danimarka ve İ. kralı idi) teşkil ediyordu. 18 Mayıs 1920 târihli anayasa İ.'ya özel bir parlâmento ve özel bir hükûmet vermiştir.

II. Dünya Harbi'nde İ. ister istemez Müttefiklerin stratejik planlarına sokuldu. Sonuç olarak ada 1940'ta İngilizler, 1941'de de Amerikalılar tarafından işgal edilmiş ve bir askerî dayanak haline getirilmiştir. Danimarka Almanlar tarafından işgal edilince İ. buna dayanarak tam bağımsızlığını ilân etmiştir. S. Björnsson naip olmuştur. 24 Mayıs 1944'te ülke Danimarka ile kurduğu birliğe son vermeye halk oylaması yolu ile karar vermiş ve Cumhuriyet 17 Haziran 1944'te ilân edilmiştir. Björnsson birinci cumhurbaşkanı olmuş ve 1949'da tekrar seçilmiştir. Björnsson ölünce (24 Ocak 1952) yerine sosyalist A. Asgeirsson geçmiştir.

İ. 1946'da Birleşmiş Milletler'e girmiş, 1949'da da Kuzey Atlantik Andlaşması Teşkilâtı (NATO) na katılmıştır. 1946'da Amerikan ordusu adayı terk etmiş, 1951'de Amerika bir anlaşma yolu ile adanın savunmasını tekrar üzerine almıştır. Mart 1950'den beri adayı Steinthorsson (Toprak Partisi) hükûmeti idare etmişti; 1953'te O. Thors'un koalisyon hükûmeti onun yerine geçmiştir. Bunun iki desteği, Bağımsızlık Partisi (Muhafazakâr) ve Terakkî Partisi (İlerici) idi. İlericilerin lideri H. Jónasson, Amerikalıların adadaki üslerinden çekilmelerini sağlamak maksadıyla sarf ettiği gayretler, İlericilerin 1959'daki seçim zaferine rağmen tesirsiz kalmıştır. Çünkü adanın malî güçlükleri gittikçe artıyordu. 1958'de İ. millî hâkimiyetine tabi suların genişliğini 3 deniz milinden 12 mile çıkarınca, İngiltere ile çatışmıştır. 1960'ta İ., ekonomisini istikrara kavuşturmak için uluslararası krediler elde etmiştir. 1958 - 1959 yıllarında sosyal demokrat E. Jonsson bir azınlık hükûmeti başında adayı idare etmiş, fakat Ekim 1959 seçimleri muhafazakâr O. Thors'ın zaferiyle sonuçlanınca, bu zatın koalisyon hükûmeti idareyi eline almıştır. 11 Haziran 1967 seçimlerinden sonra partiler Althing'de şu milletvekili sayılarına sahiptirler: Bağımsızlık Partisi (Muhafazakâr): 23 (1959'da 24, 1963'te 24); Terakkî Partisi (İlerici): 18 (1959: 17, 1963: 19); İşçi Birliği: 10 (1959: 10, 1963: 9); Sosyal demokratlar: 9 (1959: 9, 1963: 8). Başbakan O. Thors Kasım 1967'de istifa etmiştir. Yerine onun kabinesinde adliye bakanlığı yapmış olan B. Benediksson (Bağımsızlık Partisi) geçmiştir.

İSLANDA: Gufugos gayzeri

İslanda dili: İ. adasında konuşulan Kuzey Germen diline verilen ad. Bk. GERMEN DİLLERİ.

VIII. yüzyılda Kuzey Germence, Doğu ve Batı bölümlerine ayrılmıştı. Doğu bölümüne İsveççe ve Gotland dili, Batı bölümüne ise Norveççe, Danca, Föro adaları dili, Orkney, Shetland, Hebrid adaları dili ve İ. dili girmiştir. Bu dillerin 700 - 1530 yılları arasındaki devresine Eski Kuzey Germencesi veyâ Eski Nordca (Alm. Altnordisch) adı verilir. Eski Kuzey Germencesi, yayıldığı yerlere göre Eski İ. dili, Eski Norveççe, Eski İsveççe, Eski Danca gibi adlar almıştır. Bugün İ. dilini konuşanların sayısı 120 000'dir.

İ. dili, Orta Çağ karakter ve özelliklerini muhafaza etmiş olan bir Germen dilidir. Bu bakımdan eski Nord edebiyatının açıklanması için önemli bir yardımcıdır. XVIII. yüzyıldan itibaren yabancı (özellikle Dan) etkisi altında kalmıştır. Bununla beraber, kelime hazinesinde yabancı unsurlar azdır. İ. dilinde yabancı kelimelerin azlığı göze çarpar. Modern hayatın, bilimin ve tekniğin birçok kavramları İ. kelimeleriyle karşılanmıştır. Kelime hazinesinde olağanüstü bir zenginlik vardır. İ. yazı sisteminde İngiliz ve Alman alfabelerinden farklı birtakım harfler vardır.

İslanda edebiyatı: X-XI. yüzyıllarda gelişmeye başlayan İ. edebiyatı, en yüksek noktasına XII-XIII. yüzyıllarda erişmiştir. Hıristiyanlık öncesi edebiyat hakkında başlıca bilgi kaynağı bu yüzyıllara âid elyazmalarıdır. Büyük bir kısmı IX - XII. yüzyıllarda yazılmış ve XIII. yüzyılda *Edda* adı altında biraraya toplanmış bulunan bu şiirler daha çok dinî kahramanlık destanlarıdır. İskandinav tanrılarına, Sigurd Fafnesbane ve Völsung âilesi gibi efsane kahramanlarına adanmış olan bu şiirler arasında sembollere dayanan *Voluspa* adlı şiirle Havamal da yer alır.

Eski İskandinav şâirlerinin eserleri ve adları, ancak nesir halindeki *saga* denilen destanlar ve Snorre Sturlason'un *Edda*'sı ile günümüze ulaşabilmiştir.

İskandinav şâirlerinin sanatı, irticâlen söylenen *lausarvisur*'lar ile sürüp giderken, kısa bir süre sonra alliterasyonlu ve kafiyeli bir şiir çeşidi ortaya çıkmıştır. Ballad'a benzeyen bu nazım şekli bugün de İ.'da kullanılmaktadır. En tanınmış örneklerinden biri *Skidarima*'dır. Nesir sanatına örnek sayılan târihî *saga*'lar, Norveç kralları ve târihi ile ilgili kahramanlık hikâyeleridir. Kralları anlatan *saga*'ların en ünlüsü Snorre Sturlason'un *Heimskringla*'sıdır. İ. târihi ile ilgili olanları arasında ise XII. yüzyıl başında Are Frode tarafından yazılmış *Islendingabok* meşhurdur. Bir kişinin hikâyesini dile getirenler içinde de Nigal'in *saga*'ları bu cins şiirlerin en büyük eseri sayılmaktadır. Başlangıçta gerçekçi olan *saga*'lar, zamanla gelişerek daha çok hayale yer vermişlerdir.

İ. edebiyatının ilk büyük dönemi XIII. yüzyılda sona ermiştir. Orta Çağda yabancı eserleri taklid ve tercüme eden İslandalı yazarlar XV. yüzyılda yeni bir yön kazanmışlardır.

1540'ta Oddur Gottskalksson *Yeni Ahit*'i, 1584'te Gudbrandur Thorlaksson *İncil*'i İ. diline çevirmişlerdir. XVII ve XVIII. yüzyıllarda, Hallgrimur Petursson'un dinî şiirleri, Arngrimur Jonsson'un ve Eggert Olafsson'un eserleri ün kazanmışlardır.

İ. edebiyatında romantizm, XIX. yüzyılda Bjarni Thorarenssen ve Jónas Hallgrimsson ile doğmuştur. XIX. yüzyılın 2. yarısında Grimur Thomsen, Stephan G. Stephansson, Jochumsson, Mathis ve Einar Benediktsson gibi şâirlerin eserleriyle İ. şiiri gelişmiş ve Jon Thoroddsen ilk modern romanın örneğini vermiştir.

XX. yüzyılda İ. yazarlarının birçoğu eserlerini Norveççe veyâ Danca yazmışlardır: Romancı Gunnar Gunnarsson roman ve oyun yazarı Johann Sigurjonsson, Kristmann Gudmundsson bunlara örnektir. Gunnarsonn'un yanı sıra, çağdaş İ. edebiyatının en büyük nesir üstadlarından biri de yerli geleneklerden faydalanmasını bilen ve 1955 Nobel edebiyat armağanını kazanan Halldor Kiljan Laxness (b. bk.) tir. Ayrıca Thorbergur Thordarson'un, şâir David Stefansson'un, Johannes ur Kötlum'un, Jon Helgason'un ve Thomas Gudmundsson'un adları anılmağa değer.

Geçmişin gelenekçi yolunu bırakan yeni nesil şâirleri (Steinn Steinarr ve Jon ur Vör'ün izinde yürüyen genç şâirler) serbest nazım ve mensur şiir tarzını seçmişlerdir.

İSLANDA DİKENİ: bk. İSLANDA YOSUNU.

İSLANDA YOSUNU (Lât. Cetraria Islandica; Alm. Islandisches Moos), bir liken (lichen) cinsi bitki. Daha çok kuzey ülkelerinde yetişen bu bitkiden acı, kristalleşen bir asit (cetrarik asit) elde edilir.

İSLAV DİLLERİ: bk. SLAV DİLLERİ.

İSLAVLAR: bk. SLAVLAR.

ISLAY [*ayley*], İngiltere'ye bağlı olan İç Hebridler (b. bk.) takımadalarından biri. Yüzölçümü 608 km² dir. Büyüklük bakımından bu ada ikinci gelir. Mülkî yönden İskoçya'nın Argyll Kontluğu'na bağlıdır.

ISLE OF MAN [*ayl ov mæn*] [Antikite ve Orta Çağ'daki Latince adları: **Monapia, Mona, Eubonia**; Manx dilindeki adları: **Mannin** veyâ **Vannin**], İrlanda Denizinde bir ada, Britanya adalarından biri. Yüzölçümü 572 km², nüfusu 50 423 (1965) dür. Merkezi Douglas (nüfûsu 19 517) tır. Ringa balığı avı, adanın en önemli ekonomik kaynağıdır. Wales (Gal ülkesi) Keltleri, İskoçya Keltleri ve Anglo - Saksonlar arasında savaş konusu olan ada, sonradan İskandinavyalıların akınlarına açık kalmış ve IX. yüzyılın sonlarında Norveçlilerin eline geçmiştir. 1266'da İskoçya kralına bırakılmış, 1405'te bir İngiliz asılzade sülâlesinin özel malı haline gelmiştir. 1765'te İngiltere devleti adayı satın almıştır. 1829'dan beri bir İngiliz vâlisinin yönetimi altında bir nevi özerk sömürge olarak idare edilir. Genel olarak İngilizce kullanılırsa da, adalıların asıl dili Manx, Kelt dilleri grupunun Goidelik grupuna bağlı olup İskoçya ve İrlanda Kelt dillerine yakındır.

ISLEWORTH [*aylvörth*], İngiltere'de, Middlesex'te bir kasaba. Londra'nın batı banliyösündeki Heston Isleworth semtinin bir kısmı. 1760 - 1800 yıllarında faal bir yumuşak porselen imalâtı merkezi olarak tanınmıştı.

ISLY [*isli*], Kuzey Afrika'da, Doğu Fas'ta bir ırmak. Oujda'nın batısından çıkar. Burada 14 Ağustos 1844'te Bugeaud, Fas sultanının ordusunu bozguna uğratmıştır. Abdelkader, Smala'sının kaybından sonra sultan tarafından himayesi altına alınmıştır.

İSMAİL (Coğ.): bk. İZMAİL.

İSMAİL, Ağakapılı (ölm. İstanbul 1706), Türk hattatı. Aklâm - ı sitte (bk. ARAP YAZISI) yi Büyük Derviş Ali'den öğrenip icazet almıştır. Ağakapısı mektebinin hocası olmakla Ağakapılı diye tanınır. Yetiştirdikleri arasında, «İkinci» adıyla eskisinden ayırdedilen ve aynı zamanda Hafız Osman (b. bk.) ın öğrencisi olan Anbarîzâde Derviş Ali ilk hatıra gelendir. Şeyh Hamdullah vadisinde mükemmel eserler veren İ., kırktan fazla *Mushaf*, pek çok *En'am - ı Şerif*, kıt'a ve murakka yazmıştır. «Hüs-

nühattı biz bildik, Osman Efendi'miz yazdı» sözüyle, çağdaşları arasında en fazla Hafız Osman'ı beğendiğini gösteren İ., Hafız Osman'ın Sünbül Efendi Dergâhı mezarlığındaki mezar kitabesini yazmıştır. Sekiz yıl sonra, kendisinin ölümünde, aynı kitabe, ad ve târihi değiştirilerek, tersane arkasında Darıderesi mezarlığındaki mezar taşına konulmuştur. İ.'in babasının adı Ali olmak dolayısıyle imzalarını ekseriya İsmail ibn-i Ali şeklinde yazardı.

İSMAİL, Nefeszâde (ölm. İstanbul 1679), Türk hattatı. *Gülzar-ı Savab* yazarı Seyyid İbrahim Efendi'nin akrabasındandır. Aklâm-ı sitte (bk. ARAP YAZISI) yi, Halid-i Erzurumî'den öğrenmiştir. Şeyh Hamdullah (b. bk.) üslûbunu zamanında en iyi bilen ve bunu Hafız Osman (b. bk.) gibi bir üstada öğreten İ. olmuştur. Müstakimzâde Sadeddin Efendi (b. bk.) *Tuhfe-i Hattatin* adlı eserinde İ. için «Eğer geniş karınlı olmayıp da yazı altlığını dizlerine koyarak yazabilseydi, eserlerini Şeyh Hamdullah'tan ayırdetmek imkânı bulunmazdı» demektedir. — Uğur Derman

İSMAİL AĞA, Kara (Hasköy, Edirne 1674 ? - İstanbul, 1724), Türk bestekârı. 1695'ten az sonra II. Mustafa devrinde sesinin güzelliği dolayısıyle Enderûn'a alınmıştır. Evvelce uğraştığı musikiyi orada Ârif Efendi'den ilerletmiş ve aynı hocadan tâlik yazıyı da öğrenmiştir. Önce baltacı, sonra kiler dâiresi subayı, sonra hassa müezzini olan İ. A., bir süre sonra zeâmet alarak saraydan ayrılmıştır. Lâle Devri'nde, III. Ahmed ve Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa zamanında ölmüştür. Sesi çok güzel olduğu gibi, okuyuşu da parlaktı. Aynı zamanda keman ve ney çalıyordu. Tâlik yazıda iyi bir hattattı. Dindışı büyük formlarda güfteli eserler bestelemiştir. Kendisinden 62 yıl sonra ölen Tab'î ve diğer arkadaşları ile çok büyük bir Kâr bestelemiştir (bk. TAB'Î). Elimizde 1 Beste, 4 Ağır ve 5 Yürük Semâî'si ile 3 Peşrev ve 2 Saz Semâî'si vardır. Üslûbu metin ve parlaktır. Uşşak, Hüseynî, Şehnâz Yürük Semâîler pek üstün eserlerdir. Hele Şehnâz Semâî, klâsik musikimizin en güzel, zarif ve mânâlı parçalarından biridir

İSMAİL AĞA, Tirsinikli (ölm. Rusçuk 1806), III. Selim devri âsilerinden, Rusçuk âyânı. Anadolu'da Nizâm-ı Cedid'i önemli bir güç hâline getiren Karaman beylerbeyi Kadı Abdurrahman Paşa, padişahın emriyle İstanbul'a çağrılarak bu yeni askerî teşkilâtı Rumeli'de de tesirli hâle getirmekle ve Rusçuk'taki Tirsinikli İ. A., Edirne'deki Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa ve Vidin'deki Osman Pazvantoğlu (b. bk.) gibi ayaklanmış âyânları tedip etmekle görevlendirilmiştir. Padişahın düzenlettiği askerî manevralar için Abdurrahman Paşa'yı İstanbul'da bir ay kadar alıkoymasından, paşayı çekemeyen ve Nizâm-ı Cedid'e de yürekten karşı olan Sadrazam Hâfız Paşa, veliahd Şehzade Mustafa ile gizlice anlaşarak, İ. A.'ya adam gönderip onu mukavemete teşvik etmiştir. Tersiniklioğlu diğer Rumeli âyânlarını da çevresine toplayıp Edirne'ye kadar gelmiş ve Kadı Paşa'nın işi yatıştırmak için gönderdiği adamları öldürtmüştür. Abdurrahman Paşa, 24 bin askerle harekete geçmiş, Silivri ve Çorlu'da isyancıları tepelemeye başlamışsa da, Tekirdağ'daki yeni ayaklanma üzerine ince hisli padişahın «çocuklar ve âciz kadınlar ayaklar altında kalır, çiğnenir» diye verdiği geri çekilme emri üzerine isyancılar büsbütün şımarmışlardır. Bu sırada İ. A. evinin bahçesinde öldürülmüş ve yerine Alemdar Mustafa Ağa (bk. ALEMDAR MUSTAFA PAŞA) Rusçuk âyânı olmuştur. Bk. EDİRNE KIYAMI.

İSMAİL ÂRİF PAŞA (Bağdad 1725 - 1785), III. Mustafa ve I. Abdülhamid devirleri devlet adamı ve reîsül'küttâblarından. Yeniçeri ağalığından vezir olan ve Belgrad muhafızı iken ölen Malatyalı İbrahim Paşa'nın oğlu İ. Â. P., babası ile birçok yerleri gezmiş, vezâretinde kethudalığını yapmıştır. Babası ölünce İstanbul'a gelerek Hacegân arasına giren İ. Â. P., önce küçük ruznâmeci, 1785'te sipahi kâtibi, 1760'ta silâhdar kâtibi olmuştur. Padişaha yakın bulunan Tahir Ağa iktidarını ve değerliliğini III. Mustafa'ya övdüğü için İ. Â. P. 1762'de Darbhâne nezâretine tâyin edilmiş, 1765'te büyük ruznâmeci olmuştur. 1768 seferinde rikâp reis vekili olarak altı yıl bu görevde kalan İ. Â. P., padişahın ölümü üzerine görevinden uzaklaştırılmışsa da, birkaç ay sonra tekrar vekil ve ordunun İstanbul'a dönmesi ile 1774'ün ikinci yarısında asil olarak riyâsete getirilmiştir. Uzun yıllar Reislik'te bulunan İ. Â. P.'ya karşı sadrâzam İzzet Mehmed ve Derviş Mehmed paşaların teveccühleri bulunmakla beraber, bâzı yakınlar ve sözü geçen devlet büyükleri ile uyuşamadığından 1776'da azil ve Kıbrıs'ta ikamete memur edilmiştir. Gençliğinden beri çeşitli memuriyetlerde başarı ile çalıştığı bilindiği için Dârendeli Çelebizâde Mehmed Paşa'nın 1778 yılında, Kıbrıs'tan Sakız'a naklolunarak gönlü hoş edildikten sonra Vezir rütbesi ile Mısır vâliliğine tâyin, sonra Kandiye vâliliğine, 1780'de Belgrad muhafızlığına, 1782'de Mora muhassıllığına ve nihâyet Eğriboz muhafızlığına nakledilmiştir. 1785 yılında Vezirlik rütbesi alınarak Eğriboz'dan Lefkoşe'ye sürgün gönderilen İ. Â. P.'nın yanında bulunan mal ve eşyanın elinden alınması için Dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarından Genç Osman Ağa gönderilmiş, sürgün yerine götürmek üzere de gediklilerden Feyzi Ağa tâyin edilmiştir. Aynı gün İstanbul'da bulunan evi ile Kuzguncuk'taki yalısına da el konulmuş ise de, sonradan bunlar çocuklarına bırakılmıştır. Sürgün yerine giderken Kara Kethüdazâde Kapıcıbaşı Ali Ağa yolda yetişerek İ. Â. P.'yı idam etmiştir.

İSMAİL BAHA SÜRELSAN (Biyogr.): bk. SÜRELSAN, İsmail Baha.

İSMAİL BELİĞ EFENDİ (Biyogr.): bk. BELÎĞ, İsmail.

İSMAİL BEY, Candaroğlu (ölm. Filibe 1460), Candar (İsfendiyar) oğulları Beyliği'nin 10. hükümdarı. Babası II. Tâceddin İbrahim Bey'in ölümü üzerine 847 (1443) de hükümdarlık makamına geçmiştir. İlk zamanlarda kardeşi Kızıl Ahmed Bey ile aralarında veraset meselesinden dolayı çıkan anlaşmazlık sona erdikten sonra, vaktini barış içinde geçirmeğe başlamıştır. Bu süre içinde birçok yerlerde câmi, medrese, kütüphâne imâret, köprü, han ve hamam gibi eserler vücuda getirmiştir.

Fâtih Sultan Mehmed'in Trabzon seferi İ. B.'in hayatını ihlâl etmiştir. Fâtih Mehmed, İ. B.'e bir mektup yollayarak Trabzon seferi hakkındaki niyetlerini bildirmiş, donanma ve ordusu için lâzım gelen kolaylıkların gösterilmesini istemiştir.

Fâtih Sultan Mehmed, Kastamonu'ya doğru yürüyünce Kastamonu'nun elinden çıkacağını anlayan İ. B. de Sinop'a gitmiş, kaleye kapanmıştır. Fâtih Kastamonu'ya gelmiş ve burasını zaptetmiştir (1459). İ. B.'in Sinop'a gittiğini öğrenen Fâtih, Kastamonu'dan Sinop'a gelmiştir. İ. B., Sadrâzam Mahmud Paşa ile yaptığı bir mülâkatta verilen teminat üzerine kaleyi sulh yoluyle teslim etmiştir. Bunun üzerine Fâtih de İ. B.'e Bursa Yenişehir'i ile İnegöl ve Yarhisar'ı dirlik olarak vermiştir.

Fâtih Mehmed, ilmî ve ahlâkî meziyetlerini bildiği İ. B.'e kardeş muamelesi yapmıştır. İ. B., Sinop'tan Kastamonu'ya dönmüş ve oradan da Devrekâni'ye giderek âile-

sini almış, Veziri Şahinoğlu Şehâbeddin Ağa ile birlikte Yenişehir'e gelmiştir. Fakat bir süre sonra kendisine Filibe sancağı verilerek orada ikamete memur edilmiştir. İ. B., Filibe'de ölmüş, orada yaptırmış olduğu Bey Mescidi yanındaki türbeye gömülmüştür.

İ. B., geniş bilgisi, adalet ve sulhseverliği ile Candaroğulları hanedanının seçkin bir üyesidir. Fıkha dair *Hulvîyât* adlı Türkçe bir eser yazmıştır. Bu eser, dili bakımından da önemli bir belge sayılır. İ. B., çevresindeki bilim adamlarına da Türkçe eserler telif ve tercüme ettirmiştir. Zamanında Kastamonu, Anadolu'nun en önemli bir bilim şehri, İ. B.'in sarayı da birçok bilgin ve şâirleri etrafında toplayarak onları himaye eden büyük bir kültür merkezi olmuştur.

İSMAİL BEY, Gaspirinski (Biyogr.): bk. GASPIRALI İSMAİL BEY.

İSMAİL BEY İMARETİ, Kastamonu'da XV. yüzyıla âid bir Türk eseri. Candaroğullarından İsmail Bey (b. bk.) tarafından H. 858 (1454-1455) târihinde şehrin kenarında Şehinşah tepesi denilen bir yükseklik üzerinde inşa ettirilmiştir. Kitabesinde imaret olduğu açıkça belirtilen bu eserin yanındaki türbede Seyyid Ali Acemî adındaki bir velî yatmaktadır. Yanında ayrıca bir aşhâne binası da vardır. İ. B. İ.'nin vakfiyesi ise H. 865 (1460) târihlidir. Muntazam bir taş işçiliğine sahip, gösterişli bir yapı olan İ. B. İ.'nin beş kubbeli bir son cemaat yerini takip eden esas yapısı, avnı eksen üzerinde sıralanan iki büyük kubbe ile örtülmüştür. Böylece İ. B. İ.'de zâviye-cami tipinin bir temsilcisi olmaktadır. İlk kubbeli mekanın iki tarafına misafirhâne olarak kullanılmak gayesiyle yapılmış tabhâne odaları bitiştirilmiştir. İ. B. İ.'nin tek tezyinatlı kısmı, sade fakat zarif bir biçimde yapılmış olan mermer çerçeveli kapısıdır. Yanındaki kubbeli türbede XV. yüzyıla âid değerli mezar taşları ve sanat değeri yüksek sandukalar vardır. İsmail Bey ayrıca Kastamonu'da bir medrese ile hamam ve bir de han yaptırtmış, ayrıca Filibe'de de cami ve mescid vakfetmiştir. Filibe içindeki Bey Mescidi yanındaki türbesi yıktırılmıştır. — Semavî Eyice

İSMAİL BEY İMARETİ

İSMAİL CANBULAT (İstanbul 1880 - İzmir 1926), Türk siyâset ve devlet adamı. Emekli jandarma binbaşısı Cemal Canbulat Bey'in oğlu olan İ., 1899'da Harb Okulu'nu bitirmiş, Manastır ve Selânik'te görev almış, Meşrûtiyetin ilânı için Makedonya'da yapılan çalışmalara katılmıştır. 1908'de yüzbaşı olan İ., 1906 Eylûlünde Selânik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin üç kişilik idâre komitesinin üyesiydi. Bu gizli cemiyet, 1907'de Terakkî ve İttihad Cemiyeti adını alarak Paris'te aynı adı taşıyan kuruluşla birleşmiştir. 1908'de Harb Okulu târih öğretmeni olarak İstanbul'a gelen İ., «Risâle-i Askerî» dergisini çıkarmıştır. 1909'da Büyükada kaymakamı olarak askerlikden ayrılan İ., 1912'de İzmit mebusu seçilerek Meclise girmiştir. Balkan Harbi'ne gönüllü yedek subay olarak katılmış, Millî Emniyet Müdürü ve Emniyet Umum Müdürü görevlerine getirilmiştir (1914). İstanbul valisi (1915) ve şehremini (1916) görevlerini de yapan İ., 1917'de Stockholm elçiliğine tâyin edilmiştir. 30 Temmuz 1918'de Dahiliye Nâzırı olan İ., iki ay sonra bu görevden ayrılmıştır.

İttihad ve Terakkî Fırkası kurucuları arasında yer alan İ., Dâmad Ferid Paşa hükûmetince tutuklanmış ve işgal kuvvetlerince Malta'ya sürülmüştür. Yurda dönünce, 1923 seçimlerinde İstanbul mebusu olarak Büvük Millet Meclisi'nin ikinci dönemine katılan İ., kısa bir zaman sonra Meclis'te Rauf Bey, Refet Paşa ve Doktor Adnan Beyle birlikte «Dörtler» adı verilen muhalefet nüvesini teşkil etmişlerdir. 17 Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (b. bk.) nda ileri gelen idarecilerden biri bulunan İ., İzmir suikasdı dâvâsına ithal edilerek İstiklâl Mahkemesi'nce önce sürgün cezasına çarptırılmış ve sonra karar değiştirilerek asılmıştır.

İSMAİL DEDE, Ankaravî (ölm. 1631-1632), *Mesnevî* şârihi ve Mevlevî ileri gelenlerinden biri. Şiirde Rüsûhî mahlâsını kullandığı ve aslında Ankaralı olduğu için Rüsûhî ve Ankaravî adlarıyle de tanınmıştır. İ. D.'nin babası Bayramî tarikatına mensup Ahmed adında bir zattır. İlk tahsilini babasından almış ve Ankara medreselerinde okuduktan sonra, o da Bayramî tarikatına intisap etmiştir. Gördüğü bir rüya üzerine Mevlevîliğe meyletmiş ve sülûkü tamamladıktan sonra Konya'dan aldığı emir üzerine İskender Paşanın Galata'da Kulekapısı dibinde inşa ettirmiş olduğu Mevlevihaneyi Abdî Dede'den devralarak ölümüne kadar bu mevlevihanenin şeyhliğinde bulunmuştur. H. 1041 tarihinde vefat ederek Mevlevihane haziresine defnedilmiş ve kabri üzerine daha sonra bir türbe inşa edilmiştir. Ölümüne, «Söndü câmi'in rûşen çerâğı» ve «Hitam» târihleri düşürülmüştür. İ. D.'nin en yakın dostlarından biri Şeyhülislâm Yahya Efendi (b. bk.) olmuş ve onu himaye etmiştir. Nitekim eserlerinden *Nisâb-i Mevlevî*'yi İ. D., bu Şeyhülislâmın isteği üzerine yazmıştır.

XVII. yüzyıl Osmanlı tefekkür hayatının parlak simalarından biri olan İ. D., Türkçe, Farsça ve Arapça yazdığı eserleriyle ün yapmış, Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin *Mesnevî* adlı büyük eserini bir eğitim ve öğretim aracı olarak değerlendirmede o kadar başarılı olmuştur ki, ondan sonra *Mesnevî* okutacak kimselere verilen okutma ruhsatlarında (İcazet, b. bk.) onun yolu ve usulü başlıca şart olarak kaydedilmeye başlanmıştır.

İ. D.'nin İslâm kültürünün üç büyük dilinde 20 kadar eseri vardır. Eserlerinden en önemlisi, yedi cild halinde meydana getirdiği, ve *Fâtihü'l-ebyât* adını verdiği *Mesnevî* şerhidir. Bu eseriyle kendisine Hazret-i Şârih veyâ Şârih-i Ankaravî denmek âdet olmuştur. İ. D., *Mesnevî*'yi İbnü'l-Arabî (b. bk.) nin felsefesini esas alarak şerh etmiştir. Meydana getirdiği şerh, zamanından itibaren birçok tenkidlerle karşılaşmıştır. İ. D., tarikatta ve tarikat adabında genellikle ehl-i sünnet (b. bk.) e ve akidelerine bağlı kalmış, temkinli ve zâhid bir kimse olmakla Mevlevîlerin Şemsî meşrebinde olanlarca daimî şekilde tenkid edilmiş bulunmaktadır. Bundan başka o, *Mesnevî*'nin, bazı nosyonlara, yedi kat gök, yedi gezegen, yedi kat cennet ve cehennem gibi yedi rakamının

kutsallığına bakarak fakat gerçekte Fâtiha suresinin yedi âyetten ibaret bulunmasını göz önünde tutarak, Mevlâna tarafından yedi cild olarak yazılmış olduğu kanaatini taşıyordu. 1620 yılında İstanbul'da *Mesnevî*'nin VII. cildi olduğu iddia edilen bir metin bulununca, kanaatinin doğruluğuna inanarak şerhini de yedi cild halinde meydana getirmiştir. Şerh, 1620'den 1626 yılına kadar yedi yıl içinde yapılmıştır. Ancak VII. cildin gerçek olmadığı sonradan anlaşılmıştır. Eleştirmeler arasında başka bir unsur da onun Farsçayı kitabî olarak bilmiş olması, Fars dilinin gerçek mantığına vakıf olmaması sebebiyle düşmüş olduğu hatalar ile Mevlâna'nın felsefe ve üslûbuna bigâneliği gelmektedir. Tenkidçilerden bazıları, onun Mevlâna'nın öteki eserlerini okumadığı, hele Şems'in *Makalât*'ını bilmediğini söyleyecek kadar ileri gitmektedirler. Bütün bunlara rağmen, İ. D.'nin eserini, *Mesnevî*'nin en başarılı şerhi olarak kabul etmek zorunda kalmaktadırlar. Mısır'da Bulak'ta 1221 ve 1251 târihlerinde iki kere basılan bu eser, *Mesnevî*'nin R. A. Nicholson tarafından yapılan İngilizce şerhine de kaynaklık etmiştir.

İ. D., Mevlevî sülûkünü Halvetîye'ye bağlamaktadır ki, onun bu fikri gütmesi, Mevlevîliğe intisabından önce Bayramî oluşundan ileri gelmektedir. İ. D.'nin ikinci derecedeki önemli eseri *Nisâb-i Mevlevî* olup, *Minhâc el-fukara* adlı eseri ise, *Nisâb-i Mevlevî*'nin Arapçaya tercümesinden ibarettir. Bundan başka, *Mesnevî*'de geçen âyetleri açıklayan *Câmi'el-âyât*, *Şerhu Heyâkil en-Nur*, *Zübdet el-Fusûs*, *Cenah el-ervâh*, *Misbah el-esrar*, *Simât el-mukinîn* ve *Divan*'ı eserlerinin başlıcaları arasında sayılır. İ. D.'nin şerhi son yıllarda Farsçaya da çevrilmiştir.

İSMAİL DEDE EFENDİ: bk. DEDE EFENDİ, Hamâmîzâde İsmail.

İSMAİL DEDE EFENDİ (İstanbul 1808?-1860?), Türk ney virtüozu ve saz eserleri bestekârı. Galata Mevlevîhânesi şeyhi Kudretullah Dede'ye kapılanmıştır. Bu dergâhta çile çıkararak dede olmuş ve neyzenbaşılığına geçmiştir. Bu sıfatla büyük ün yapmıştır. Hemdem Çelebî Konya'dan İstanbul'a geldiği zaman ney çalışına hayran olmuş ve Mevlevî tarikatının başı sıfatıyle Dede'nin hangi Mevlevî dergâhına giderse gitsin neyzenbaşılığın ona verilmesi için emir vermiştir. Nâzırlardan, vezirlerden büyük teveccüh gören İ. D. E., Mısır vâlisi I. Abbas Hilmi Paşa tarafından Kahire'ye davet edilmiştir. Kendisine maaş bağlanmış, çiftlik hediye edilmiş ve Kahire sarayında büyük iltifat görmüştür. Nakşî Dede'nin idare ettiği Kahire Mevlevî dergâhına da neyzenbaşı sıfatıyle devam ediyordu. Bir süre sonra İstanbul'a dönmüştür. Son derece serbest mizaçlı, kaprisli, Nakşî Dede hâriç en yüksek makam sahiplerine bile lâubâlî davranan bir adamdı. Bu yüzden Deli Dede diye meşhur olmuştur. Devrinin en kudretli neyzeni olarak tanınmıştır. Virtüoz öğrencisi, Şeyh Abdülhalim Efendi'dir. «Hayân» adlı Nev-Eser peşrevi mevlevîhânelerde çok çalınan bir eserdi. Bu yüzden Araplar, Nev-Eser makamına Hayân demişlerdir. Elimizdeki eserleri, 14 Peşrev'le 9 Saz Semâîsinden ibarettir.

İSMAİL EFENDİ: bk. ÂSIM [Çelebizade].

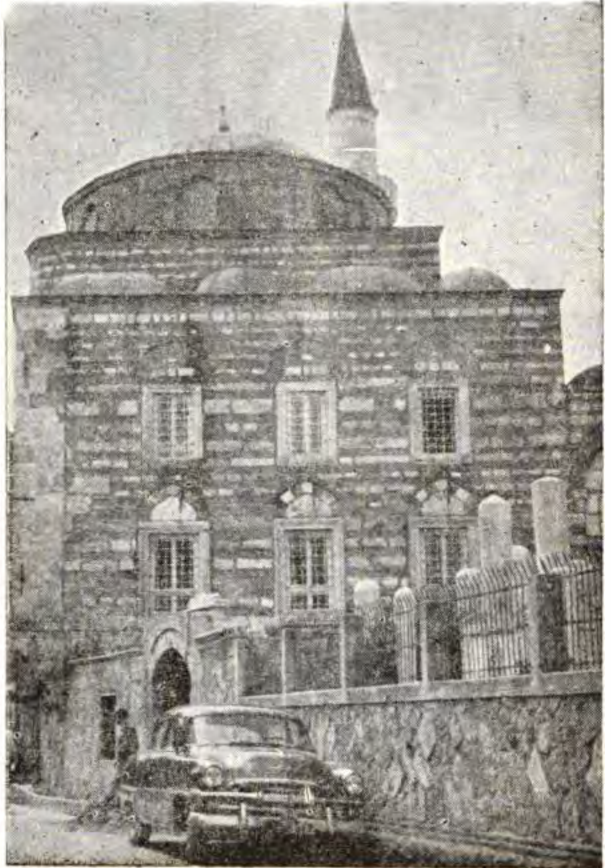
İSMAİL EFENDİ (Araç?-Medine 1740), I. Sultan Mahmud devri reisülküttablarından. Arac'ın Karabüzey köyünden Ali Ağa'nın oğlu olan İ. E., İstanbul'a gelerek reisülküttab Süleyman Efendi'nin yanında terbiye ve öğrenim görerek Mektubî Kalemi'ne girmiştir. İyilik ve doğruluğu ile tanınan İ. E. zamanla yükselmiş ve 1716 yılında Mektupçu tâyin edilmiştir. On dört yıl bu görevde kalan İ. E., 1730'da Süleyman Efendi'nin yerine riyasete getirilerek yedi yıl reisülküttablık yapmıştır. 1736 yılındaki seferde İsakçı'ya gitmişken, Nâdir Şah tarafından İstanbul'a gönderilen Abdülbâkî Han ve beraberindeki İran ulemâsı ile müzakere için, Beylikçi Mustafa ve Cizye Muhasebecisi Mehmed Ragıb (bk. KOCA RAGIB PAŞA) efendilerle birlikte İstanbul'a gelen İ. E., daha sonra tekrar Babadağı'nda kışlamakta olan orduya dönmüştür. Serdâr-ı Ekrem bulunan Sadrâzam Dimetokalı Silâhdar Mehmed Paşa'ya gönderilen fermanla Reis İ. E.'nin Nişancılık, Beylikçi Mustafa Efendi'nin Riyaset, Mehmed Ragıb Efendi'nin de Mektupçuluk görevlerinde kullanılması emri bildirilmiştir. 1738'de Hacca gitmesine izin verilen İ. E., Medıne'deki su yollarının onarımına memur edilmiştir. Hacdan sonra, orada vefat eden İ. E., Medine'de gömülmüştür.

İSMAİL EFENDİ (Trabzon?-Bağdad 1638), IV. Sultan Murad devri reisülküttablarından. Divân-ı Hümâyun kâtipliğinden yetişen İ. E., 1633 yılında reisülküttab olmuştur. 23/24 Aralık 1638'de Bağdad'ın fethi sırasında çıkan kargaşalıkta yeni sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa asayişin iadesi için muharebe meydanına gelmiştir. Onun yanında bulunan İ. E., rastlayan bir okla şehid düşmüştür. Yerine Sarı Abdullah Efendi tâyin edilmiştir.

İSMAİL EFENDİ, Dellâlzâde: bk. DELLÂLZÂDE.

İSMAİL EFENDİ, Gelenbevî: bk. GELENBEVÎ.

İSMAİL EFENDİ CÂMİİ, İstanbul'da XVIII. yüzyılda yapılmış bir Türk mimarî eseri. Fâtih ile Sultan Selim arasında Çarşamba semtinde bulunan İ. E. C., H. 1128

İSMAİL EFENDİ CÂMİİ

(1716) - 1130 (1718) yılları arasında bir buçuk yıl şeyhülislâm olan İsmail Efendi tarafından H. 1136 (1723-1724) yılında yaptırılmıştır. İsmail Efendi sonraları şeyhülislâm olan İshak ve Esad efendilerin babası ve Mehmed Şerif Efendinin dedesidir. Osmanlı devri Türk edebiyatına pek çok eser veren bu âilenin fertleri, İ. E. C. haziresinde yatmaktadır. Bu arada Esad Efendi'nin kızı şair Fıtnat Hanım'ın da mezarının İ. E. C. haziresinde olduğu yolunda bir iddia ortaya atılmıştır. Genellikle Fıtnat Hanım'ın mezarının Eyüp'te Tabakhane tekkesinde olduğu kabul edilmektedir. İ. E. C. haziresinde her ne kadar H. 1223 (1808 - 1809) te ölmüş bir Seyyide Fıtnat Zübeyde Hanım'a âid bir taş varsa da, kitabede «gonce - i nevres» «kemale ermeden etti vücudunu ifna» gibi ifadelerden, bu mezarın çok genç yaşta ölen bir genç kıza âid olduğu ve 1808'de en azından yetmişini geçkin olması gereken şair Fıtnat Hanım ile ilgisi olamayacağı haklı olarak ileri sürülmüştür.

İ. E. C. uzun yıllar çok harap ve yarı yıkık halde durmuş, 1952 yılında büyük ölçüde onarılarak kurtarılmış ve namaza açılmıştır. Türk sanatının artık kapanmakta olan klâsik üslûp devrinin son eserlerinden olan İ. E. C. güzel bir taş ve tuğla işçiliği ile dükkân olarak kullanılan tonozlu yüksek bir bodrum katının üzerinde yapılmıştır. Bu yüzden câmie merdivenle çıkılabilir. Tamamiyle yıkılmış olan son cemaat yeri kubbeli beş bölüm halinde idi. Ana mekân ise bir büyük kubbe ile örtülmüştür.

İSMAİL FÂZIL PAŞA (Kandiye 1856 - Ankara 1921), Millî Mücadele'de hizmeti geçmiş Türk kumandanı ve devlet adamı. Girit tüccarlarından İbrahim Efendi'nin oğludur. 1877 yılında kurmay yüzbaşı olarak Harbiye'den çıkan İ. F., İşkodra Fırkası erkân - ı harbiyesinde ve kısa bir süre Harb Okulu öğretmenliğinde bulunmuştur. II. Abdülhamid'in yaverliğini yaptıktan sonra Erzincan'a uzaklaştırılarak 17 yıl orada kalan ve albay olarak İstanbul'a dönebilen İ. F., 1901'de general, 1908 Meşrutiyet inkılâbından sonra da korgeneral olmuştur. Kısa bir süre Harbiye Mektebi Nazırlığı'nda bulunan İ. F. P., 1911'de Suriye vâlisi, 1912'de İzmir'de Kolordu Komutanı olmuş ve 1914'te emekliye ayrılmıştır.

İSMAİL FÂZIL PAŞA

İ. F. P., 26 Temmuz 1919'da Sivas Kongresi'ne katılmak üzere Ankara'ya gelmiş (A. F. Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*. İstanbul, 1953, 140), Sivas Kongresi'nde İstanbul'u temsil etmiş ve Kongre Birinci Riyaset Vekâleti'ne seçilen Bekir Sami Bey'in görev kabul etmemesi üzerine İkinci Reisliğe getirilmiştir. «İstiklâli muhafaza şartı ile manda» taraflısı olan İ. F. P., Bekir Sami (b. bk.) ve İsmail Hâmi (Danişmend, b. bk.) ile birlikte verdiği önergeyi geri almışsa da, manda konusu kongrede tartışılmıştır (Gazi M. Kemâl, *Nutuk*. İstanbul, 1938, 76 - 77). Bu kongreden sonra İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meclis - i Mebusanı'na Yozgat mebusu seçilen İ. F. P., Büyük Millet Meclisi açılınca Yozgat mebusu olarak buraya katılmış, ilk kurulan Vekiller Heyeti'ne nafia vekili seçilmiş ve ilk buhranlı günlerde, yaşının ilerlemiş olmasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) nın yanında çalışmıştır. Hacı Bayram Câmii yanındaki türbeye gömülen İ. F. P., Ali Fuad Cebesoy (b. bk.) un babasıdır.

İSMAİL FEDAÎ BEY (Biyog.): bk. FEDAÎ BEY, İsmail.

İSMAİL FENNÎ ERTUĞRUL: bk. ERTUĞRUL, İsmail Efendi.

İSMAİL HAKKI (XIX. yüzyıl), Türk yazarı ve eleştirmecisi. Esas mesleği topçu subaylığı olup bir süre sonra yazı hayatına atılmış ve bu alandaki çalışmalarıyle ün almıştır. Şiir, hikâye ve edebiyat târihine âid çeşitli eserleri yanında tercümeleri de vardır.

«Mektep» dergisini çıkarmış, 1890 - 1891'de *Sevdây - ı hazân yahut tehassür* adlı şiir kitabını yayınlamıştır. *XIV. asrın Türk muharrirleri* adlı 4 ciltlik bir eseri ve *Muasır şâirlerimiz*, *Osmanlı meşâhir - i üdebâsı*, *Müntehabât - ı terâcim - i meşahir* adlarında, yayımı yarım kalmış birtakım eserleri de vardır.

İSMAİL HAKKI (Biyogr.): bk. ALTINBEZER, İsmail Hakkı.

İSMAİL HAKKI, Babanzâde (Bağdad 1876 - İstanbul 1913), Türk yazarı, siyaset ve bilim adamı. Mustafa Zihni Paşa (b. bk.) nın oğlu, Ahmed Naim ve Şükrü Baban'ın kardeşi olan İ. H., Galatasaray Sultanîsi'ni bitirmiş, Mülkiye'den mezun olacakken Abdülhamid'in okuttuğu Mevlid'in şekerini yemediği için okuldan çıkarılmıştır. «İkdam» gazetesinde Abdullah Zühtü (b. bk.) ile birlikte gazeteciliğe başlayan İ. H., Meşrutiyet ilân edilince «Tanin» e geçmiştir. Dış politika ve meclis müzakereleri üzerindeki yorumları ile tanınan İ. H., 1908'de Bağdad milletvekili seçilmiş, 1910'da Hakkı Paşa kabinesinde maarif nâzırı olmuştur.

İSMAİL HAKKI (Babanzâde)

1 Ocak 1911'de Meclis feshedilince Meclis - i Divâni'ye katılan İ. H., yazarlığa devam etmiş ve Mülkiye'de hukuk dersi okutmuştur. Başlıca eserleri şunlardır: *Hukuk - i idare* [1328, 1330]; *Irak mektupları* [1329]; *Dreyfus meselesi*; *Hukuk - i esasiye*.

İSMAİL HAKKI, Bursalı (Aydos, Edirne 1652 - 1653 - Bursa 1725), Celvetî tarikatını yayanlardandır. Babası Mustafa Efendi İstanbul'da bir yangında varını yoğunu kaybetmiş, Edirne'de Aydos'a gidip yerleşmiştir. Sâdattan, yâni Hz. Muhammed'in soyundan olduğu da rivayet edilen İ. H., genç yaşında Atpazarî Osman Fazlı adında bir Celvetî şeyhine intisap etmiş, onun tavsiyesiyle tahsile başlamış, devrinin bilgilerini elde etmiş, fıkıh, tefsir ve hadîsle de uğraşmış, 1673'te tahsilini bitirerek Üsküb'e, altı yıl sonra Köprülü'ye, oradan da Bursa'ya gitmiş, oradaki Celvetî tekkesine şeyh olmuştur. Bursa'da tefsir ve hadîsle ün

kazanmış, Bursavî (Bursalı) diye tanınmıştır. Yirmi üç yıl içinde *Rûhü'l beyan* adlı dört cildlik Arapça tefsirini yazmış, iki kere hacca gitmiş, gördüğü bir rüya üzerine 1717'de üç yıl Şam'da kalmış, sonra İstanbul'a gelmiş, iki yıl kadar oturduktan sonra Bursa'ya dönmüştür. Burada bir kütüphâne ve bir tekke yaptırmıştır. Mezarı tekkesinin bahçesindedir.

Celvetîliği kuran Aziz Mahmut Hüdâî'ye üç kişi vasıtasıyle tarikat zinciri ulaşan İ. H., kendi hâl tercemesini ve eserlerinin adlarını *Kitab - ı Silsile - nâme - i Celvetî* adlı eserinde bildirir. İbn Arabî'ye çok bağlı olan, rüyalara inanan İ. H., Sünnîliğe pek bağlı bir sufî olmakla beraber İbn Arabî'nin tesiriyle, onun gibi Hatm - i Vilâyet mertebesine sahip olduğunu, Hz. Muhammed'in ve Hızır'ın yardımına mazhar bulunduğunu da iddiadan çekinmez. Aynı kitapta eserlerinin yüzü aştığını, iki kere savaşa katıldığını ve bu kitabı 1137 Rebiyülevvelinin 14. günü (1724) yazdığını da bildirir.

Eserleri yüz altıyı bulur. Bunların altmış kadarı Türkçe, öbürleri Arapçadır. Yirmi yedi kadarı basılmıştır. *Rûhü'l beyan*, *Mesnevî*'nin I. cildinin 34. surh (başlık) unun sonuna kadar (Reynold A. Nicholson bas., Leiden, 1925, I. c., s. 46, beyit 438) iki cildlik şerhi olan *Ruhü'l Mesnevî*, Muhammediye Şerhi, *Şerh - i Hadîs - i Erbaîn*, *Huccetü'l Bâliga*, *Tuhfe - i İsmâîliyye*, *Şerhü'l Kebâir*, *Şerhun Şuab - il îman*, *Kenz - i Mahfî*, *Kitâbü'l Hitâb*, *Kıtâbü'n - Necât*, *Mecâlis*, *Şerh - i Pend - i Attâr*, *Makalât* ve *Divân* v. b. basılan kitapları arasındadır.

İ. H.'nın, *Silsile - nâme*'de Hz. Muhammed'in babasıyle anasının kâfir olduğu rivayetini alması ve amcası Ebû Tâlib'in küfür üzere öldüğünü söylemesi yüzünden Mevlevîlerin Şems Kolu denenleriyle Bayramî Melâmîleri (Hamzavîler) tarafından ziyaret edilmeyen tarikat erbabı arasında olduğunu da kaydedelim.

İSMAİL HAKKI, Manastırlı (Manastır 1846 - İstanbul 1912), din bilgini müderris. Vak'a - i Hayriye'de Manastır'a kaçarak orada yerleşen Yeniçeri sancaktarlarından Konya'lı Abdülvehab ez - Zaîmî'nin torunu ve Yüzbaşı İbrahim Efendi ile Hatice Hanım'ın oğlu olan İ. H., ilk öğrenimini Manastır'da görmüş, genç yaşında İstanbul'a gelerek, derslerinden icazet almış ve Ayasofya kürsü şeyhi pâyesini kazanmıştır. İ. H., Fâtih Câmiinde kürsü müderrisi olarak derse çıkmış ve kısa zamanda icazet vermeğe başlamıştır. 1874'te Dolmabahçe Câmii, sonra Ayasofya Câmii vâizi olmuştur.

İSMAİL HAKKI (Manastırlı)

Ayasofya Câmii'ndeki vaızlarında daima büyük bir cemaat toplanan İ. H.'nın ilk ünü burada başlamıştır. Öğretmenlik mesleğine Eyüp Askerî Rüşdiyesi Arapça muallimliği ile giren İ. H., Askerî Tıbbiye'de ve Mühendishâne - i Berrî - i Hümâyûn'da akaid, Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi'nde İslâm hukuku felsefesi müderrisliği yapmıştır. 1884'te İstanbul Mekteb - i Hukuk'u ile Evkaf Nezareti'nin vâiz yetiştiren medresesine tefsîr müderrisi olmuştur. 13 Şubat 1892'de Mekteb - i Mülkiye ilm - i kelâm, tefsîr ve hadis kürsüsü müderrisliklerine tâyin edilmiştir. 16 Aralık 1908'de, 45 kişi arasında Ayan üyeliğine seçilen İ. H., 16 yıl Mülkiye ve 24 yıl Hukuk mekteplerinde müderrislik yapmıştır. Ayan üyesi iken Sultan Mehmed Reşad'la Rumeli seyahatine çıkmıştır. İ. H., Fâtih Câmii bahçesine gömülmüştür. Atatürk'ün müdâvî tabipliğinde bulunan Dr. Âsım Arar, İ. H.'nın oğullarından biri, Adalet ve Millî Eğitim bakanlarından İsmail Arar da torunlarından biridir. Arapça, Farsça ve Bulgarca bilen ve «Sıratü'l Müstakim», «Sebilü'r Reşad» dergilerinde ve çeşitli gazetelerde ilmî ve dinî yazıları çıkmış olan İ. H.'nın başlıca eserleri şunlardır: *Tercemetü'r risâletü'l Hamidiyye* [1891 - 1892]; *Tenâkuz - i fıkhî* [1892]; *Ahkâm - ı şer'i siyâm* [1892 - 1893]; *Vesâilü'l felâh fi mesâili'nnikâh* [1897]; *Mevâidi'l in'am fî berâhin - i akaidü'l İslâm* [1898]; *Mevâiz* [1908]; *Şerhü's - sadr ve fezâil - i leyletü'l - kadr* [1909]; *Vesâyâ ve Ferâiz mecmuası* [1910]; *Usûl - i fıkıh* [1912]; *Hak ve hakikat* [1913].

İSMAİL HAKKI, Uzunçarşılı: bk. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı.

İSMAİL HAKKI BEY (Balat, İstanbul 1866 - İstanbul 1927), Türk bestekârı. İdâre - i Mahsusa'da memur olan Hanende Raşid Efendi'nin oğludur. İlk tahsilini tamamladığı zaman, musikî istidadı anlaşılmıştır. Mahalle câmiinde ezan okurken sesini beğenen hünkâr müezzinlerinden birinin delâletiyle Muzıka - yı Hümayûn'a öğrenci olarak alındığı zaman 13 yaşındaydı ve Mercan'da İbrahim Ağa'nın yanında örücü çırağı olarak çalışıyordu (1879). Lâtif Ağa'dan Türk musikîsi ve Zâti Bey (Arca) den Batı notası öğrenmiştir. Bir süre Guatelli Paşa'dan da ders almıştır. Az zamanda hünkâr müezzini olmuş ve serhanende unvanıyla saray fasıl heyetinin başına geçmiştir. Mızıka - yı Hümayûn'da kaymakamlığa (yarbaylığa) kadar yükselmiştir. 1908 Meşrutiyeti'nde 42 yaşında çok tanınmış bir bestekâr ve fasıl şefi idi. Halka mahsus konserleri idare etmiştir. Şehzadebaşı'nda Fevziye Kıraathânesi'nin üstünde Musikî - i Osmanî Mektebi'ni açmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. İ. H. Dârülelhan'da da solfej ve fasıl hocalığı yapmıştır. Bir ara bu müessesenin Türk Musikîsi bölümüne müdür olmuş ve icra heyetinin reisliğinde bulunmuştur. 9 Aralık 1926'da bu müessesede teşekkül eden Tasnif Heyeti'ne üye tâyin edilmiştir. Eğrikapı'daki âile mezarlığına gömülmüştür. İ. H., Mâhûr - han (b. bk.) makamını yapmıştır.

İ. H., hayatı boyunca gösterdiği yorulmak bilmez musikî faaliyeti dolayısıyle «Hoca» ve «Muallim» diye anılmıştır. Binlerce nota, hayli de kitap ve nota mecmuası neşretmiştir. İlmî bir sorumluluk duygusu taşımayan İ. H., hemen bütün eserlere keyfî olarak müdahale etmiş ve bu suretle yayınlamıştır. Bu arada kendi eserlerini külliyat hâlinde yayınlamaya başlamış, fakat ancak 4 fasikül neşredebilmiştir. Bununla beraber yüzlerce gence meşk etmesi, 1908 - 1918 arasında güzel konserler vermesi, İstanbul Opereti'ni kurması, notalar yayınlaması, Türk musikîsinin yayılması için çok büyük hizmet olmuştur.

İ. H., büyük bir bestekârdır. Dindışı saz ve söz musikîsinin her çeşidini bol bol denemiş, zayıf eserler yanında orta derecede, güzel, pek güzel, hattâ fevkalâde parçalar da meydana getirmiştir.

İSMAİL HAKKI EFENDİ, Sermüezzin Hafız (ölm. 1930?), Türk ilâhî ve şarkı bestekârı. *Kur'ân'*ı hıfz etmiş ve ünlü hafızlar arasına girmiştir. Balat imamı iken hünkâr imamları arasına alınmış ve sermüezzinliğe kadar yükselmiştir. Bu görevden emekliye ayrılınca yerine Hafız Muhiddin Tanık getirilmiştir. Hafız Ahmed Hamdi Yavuz gibi birçok öğrenci yetiştirmiştir.

İSMAİL HÂMİ (soyadı: **Danişmend**; Merzifon 1889 - İstanbul 1967), Türk yazarı ve târihçisi. Babası Cebel - i Garbî mutasarrıflarından Mahmud Kâmil Bey, annesi Melek Hanım'dır. Çocukluk yılları, babasının görev ile veyâ sürgün olarak bulunduğu Lübnan, Trablusgarb ve Şam'da geçen İ. H., özel öğretmenlerden ders görmüş, imtihanla Şam İdâdîsi'nin son sınıfına girerek buradan mezun olmuş ve İstanbul'a gelerek Mülkiye Mektebi'ne başlamış ve 1912'de öğrenimini tamamlamıştır.

İSMAİL HÂMİ (Danişmend)

Bir süre Mâliye Mekteb - i Âlîsi, Dârülfünûn, Mülkiye Mektebi ve Bağdad Hukuk Fakültesi'nde öğretim görevi alarak siyâsî ve medenî târih okutan İ. H., Fransa ve Almanya'da târih ve dil konularında incelemeler yapmış, Mütareke yıllarında yurda dönerek İstanbul'da, 10 Şubat 1919'dan 14 Ağustos 1919'a kadar 184 sayı yayımlanan «Memleket» gazetesinin mesul müdürlük ve başyazarlığını yapmıştır.

İ. H., 4 Eylûl 1919 - 11 Eylûl 1919 târihleri arasında Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) nın başkanlığında yapılan Sivas Kongresi'ne İstanbul delegesi olarak katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın «müttefikan» reisliğe seçildiği ilk oturumda, Kongre dîvanına Birinci Reis vekili olarak Bekir Sâmi (b. bk.), İkinci Reis Vekili olarak Rauf (Orbay), Divan Başkanlığı kâtipliğine İ. H. ve Divan kâtipliğine Koçzâde Mehmed Şükrü beyler seçilmişlerdir.

Sivas Kongresi tutanakları, İ. H.'nin el yazısı iledir ve tutanakların sonunda imzası bulunmaktadır (Cumhurbaşkanlığı Arşivi; ayrıca bk. Uluğ İğdemir: *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1969. 109).

Kongre görüşmelerinde: «Ben mukavemet ve Kuva-yi Millîye teşkili aleyhinde değilim; bunları menetmek istemiyorum» (İğdemir, s. 80) şeklinde fikirlerini açıklayan İ. H., diğer yandan «son mücadele kararından evvel her çareye başvurmak» düşüncesiyle manda idaresini savunanlardan biri olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Heyet - i Temsiliye adına yayın organı olarak Sivas'ta 14 Eylûl 1919 târihinde yayımlatmaya başladığı «İrâde - i Milliye» (b. bk.) gazetesinin birinci hafta çıkan ilk iki sayısında Mustafa Kemal Paşa'nın direktifiyle kaleme alınmış başyazıların altında İsmail Hâmi imzâsı vardır. Sivas Kongresi'nden sonra 18 Aralık 1919'da Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler Sivas'tan Ankara'ya hareket ederlerken, İ. H. daha önce Merzifon'a ve oradan Samsun yolu ile İstanbul'a dönmüş ve İstanbul Hükûmeti'ni Barselona'da şehbender olarak temsil etmeyi kabul etmiştir (Hâkimiyet - i Milliye, 17 - 21 Mart 1921, Nu. 135 - 138). Büyük zafere kadar Anadolu'ya dönmemiş bulunan İ. H., daha sonra hiçbir resmî görev almadan bütün vaktini kendi köşesinde ilmî, edebî çalışmalarına ve aylık olarak yayımladığı «Türklük» adlı ilim ve kültür dergisini çıkarmağa harcamıştır.

Fransızca, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen İ. H., şiirden romana kadar çeşitli edebî nevileri denemiş bir şâir ve yazardır. Râbia Hatun takma adı ile dörtlükler, Muhtî Çelebi mahlâsı ile gazel tarzında içli dîvan şiirleri ve Hayâlî Çelebi takma adını taşıyan hiciv ve mizah yazıları yazan İ. H., bunlardan yalnız bâzı dörtlükleri yayınlamıştır.

Türkiye İlim ve Sanat Cemiyeti'nin kurucularından olan İ. H.'nin başlıca eserleri şunlardır: *Türkçe - Osmanlıca - Fransızca Sözlük* [1935]; *Türklerle Hind - Avrupalıların Menşe Birliği* [2 cilt, 1935 - 1936]; *Destan ve Dîvan Edebiyatlarında İstanbul Sevgisi* [1941]; *Ali Suâvî'nin Türkçülüğü* [1942]; *İzahlı Osmanlı Târihi Kronolojisi* [4 c., 1947 - 1955]; *İstanbul Fethinin insanî ve medenî kıymeti* [1953]; *Fransızsa - Türkçe Resimli Büyük Dil Kılavuzu* [2 cilt, 1954]; *Baltacı'nın Prut Zaferi* [1955]; *Türkiyat ve İslâmiyat Tetkikleri Külliyâtı* [1956]; *Türk Irkı niçin Müslüman olmuştur* [1959]; *Garb Menba'larına göre, Garb Medeniyetinin menbaı olan İslâm Medeniyeti* [1961]; *Sadr - ı - âzam Tevfik Paşa'nın dosyasındaki resmî ve husûsî vesikalara göre 31 Mart Vak'ası* [1961]; *Râbia Hâtun Şiirleri* [1961]; *Garb menba'larına göre eski Türk Demokrasisi* [1965]; *Türklük meseleleri* [1966].

İSMAİL HAKKI PAŞA (İstanbul 1829 - 1892). Plevne Harbi'nde yararlığı görülmüş Türk kumandanı. Arpa Emini Hacı İbrahim Efendi'nin oğlu olan İ. H., Harbiye'yi bitirdikten sonra tahsilini tamamlamak üzere Londra'ya gönderilmiştir. Dönüşünde uzunca bir zaman Misâfirin - i Ecnebiyye tercümanlığında bulunmuştur. 1876 - 1877'deki Türk - Rus Harbi'nde, Gazi Osman Paşa (b. bk.) nın maiyetinde Plevne Harbi'ne katılmış ve büyük yararlıklar göstermiştir. Daha sonra Sinop kumandanlığı ve Askerî Hastahaneler müfettişliği yapmıştır. İngilizceden başka, Fransızca, Rusça, İtalyanca, Almanca ve Rumca bildiği de söylenilen İ. H. P.'nın *Çiçekçinin çiçeği* ve *Amelî bahçıvanlık* adında iki risalesi vardır.

İSMAİL HAKKI PAŞA, Divitçi (ölm. H. 1291 [1874]), Abdülmecid ve Abdülâziz devri müşirlerinden. Macar vak'asında Memleketeyn'i işgal eden Osmanlı kuvvetlerinde miralay idi. Bilhassa askerin talim ve terbiyesinde başarı gösteren İ. H. P., Sultan Abdülmecid'in son zamanlarında müşirlik rütbesini kazanmış ve çeşitli valiliklerde bulunmuştur. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa (b. bk.)

nın 1871'de birtakım keyfî icraatta bulunarak Tanzimat devrine fiilen son vermesi esnasında, Şirvânîzâde, Hüseyin Avni, Yusuf Kâmil paşalarla beraber, o sırada İşkodra vali ve kumandanı olan İ. H. P. da 25 Eylûl 1871'de bu görevinden azlolunarak Trabzon'a sürülmüştür. Daha sonra tekrar memuriyetine iâde edilen İ. H. P., sonradan Yanya valiliğine getirilmiş, bu görevde iken de orada ölmüştür.

İSMAİL PAŞA (1619? - 1690), II. Süleyman devri sadrazamı. Ankara ilinin Ayaş ilçesindendir. İlk olarak saray çuhadarlığı yapmıştır. Daha sonra Rumeli beylerbeyliği rütbesi ile tımar sahibi olmuştur. 1678'de tuğrakeşler dairesinde görev almış, 1687'de vezirliğe yükselmiştir. Sadrazamlığı IV. Mehmed'den sonra padişah olan II. Süleyman'ın sultanlığının ilk yıllarına rastlar. Yalnız bu mevkideki hizmeti ancak 69 gün sürmüştür. 2 Mayıs 1688'de azledilmiş ve Kavala kalesine hapsedilmiştir. Daha sonra Rodos'a sürülmüştür. Vaktiyle kendisinin emriyle haksız yere öldürülen Zeynelâbidin Paşa'nın vârislerinin uğraşmaları sonunda kısas cezasına mahkûm edilmiş ve bunun sonucu olarak başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür (Nisan 1690).

İSMAİL PAŞA, Hekim (Sakız veyâ İzmir 1812 - İstanbul 1871), Tıbbiye Nazırlığı ve valiliklerde bulunmuş, Sultan Abdülaziz devri vükelâsından. Rum dönmesi olan İ. P., İzmir'de Cerrah Hacı İsmail Ağa'ya satılmış, onun yanında Müslüman olarak, pratik cerrahlık öğrenmiştir. Yunan ve Rus harblerinde efendisiyle birlikte cerrahlık etmiş ve o sıralarda yeni açılan Tıbbiye Mektebi'ne giderek 1840'ta doktor çıkmış, Paris'e yollanmış ve orada da mesleğini ilerletmiştir. Dönüşünde Cerrahhane Müdürü ve 1845'te Abdülhak Molla (b. bk.) dan sonra Tıbbiye Mektebi Nazırı, 1848'de Yanya vâlisi, daha sonra Nafıa, Ticaret, 1851'de ikinci defa Tıbbiye Nazırı olan İ. P., daha sonra İzmir, İşkodra, Girit ve Selânik valiliklerinde, muhtelif nazırlıklarda, şehreminliğinde, zaptiye müşirliğinde bulunmuştur. 1866'daki Girit ayaklanmasında isyancılar İ. P.'nın fena idaresinden şikâyetle ıslahat istemişlerdir. İ. P'.nın ayaklanmayı bastırma gayretleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Birkaç dil bilen ve siyasî işlere de aklı eren İ. P., «Ceride - i Tıbbiye» adlı hekimliğe dair bir gazete yayınlamıştır. Şiir ve besteleri ile tanınmış Leylâ Saz Hanım İ. P.'nın kızı, Yusuf Râzi Bel torunu ve Sadrazam Kadri Paşa ile Sırrı Paşa damatlarıdır.

İSMAİL PAŞA (Hekim)

İSMAİL PAŞA, Hıdiv Kavalalı (Kahire 1830 - İstanbul 1895), Osmanlı devletinin ilk Mısır hıdivi. Kavalalı İbrahim Paşa'nın ortanca oğludur. 12 ocak 1830'da Kahire'de Misâfirhane Sarayı'nda doğmuştur. Paris Harb Akademisinde okumuştur. Ağabeyi Ahmed Rifat Paşa'nın kazâen ölmesi üzerine 14 mayıs 1858'de Mısır eyaleti veliahdi olmuştur. Amcası Said Paşa'nın ölümünde de 18 Aralık 1863'te Mısır ve Sudan valiliğine yükselmiştir. 23 Mayıs 1866'da Sultan Abdülaziz'in bir fermanı ile «vali» unvanı «hıdiv» olarak değiştirilmiş ve İ. P. hıdivliğe yükseltilmiştir. Mısır'ın İstanbul'a ödediği yıllık vergi iki mislinden fazla artırılmıştır. 5 gün sonraki bir padişah fermanı ile de Mısır'da Kavalalı hanedanı arasındaki veraset şekli değiştirilmiştir: Ailenin en yaşlı erkek prensine geçen Mısır, bundan böyle hıdivin büyük oğlundan büyük oğluna geçecekti. Bu suretle İ. P.'nın 4 saat küçük ikiz kardeşi Prens Vezir Mustafa Fazıl Paşa, veliahtlıktan düşmüştür. İ. P.'nın büyük oğlu Tevfik Paşa veliaht olmuştur. 17 kasım 1869'da Süveyş Kanalı, bazı Avrupa hükümdar ve prenslerinin de katılmasıyla çok büyük törenlerle açıldı. Ancak İ. P., 1875 Kasımında Süveyş tahvillerini İngiltere'ye satmış ve ülkeye gelecekteki İngiliz işgalini davet etmiştir. 1875'te oğlu Prens Müşir Hasan Paşa, Habeşistan'da bazı fetihler yapmıştır. Sudan'dan başka Mısır, Habeşistan ve Eritre ile Uganda'da da topraklar elde etmiştir. 28 Eylül 1872 tarihli padişah fermanı ile İ. P., dış istikraz yetkisini de elde etmiş ve az zamanda İngiltere ile Fransa'ya büyük ölçüde borçlanmıştır.

İSMAİL PAŞA (Hıdiv)

İ. P.'nın israfları, yalnız Mısır'ın değil, metbûu olan Osmanlı devletinin de başını belâya sokmuştur. 10 yıl içinde 100 milyon İngiliz altını borç almıştır. İngiltere ile Fransa'dan alınıp sarf edilen bu borç, Osmanlı devletinin dış borçlarına eşit bir hale gelmiştir. İngiltere ile Fransa, borçların ödenmesi için Kahire'yi ve metbûu olan Bâb - ı Âlî'yi zorlamaya başlamıştır. Hıdiv, baş eğmiş ve bir İngilizi maliye, bir Fransızı da nafia vekili yaparak Mısır kabinesine almıştır. Bu iki bakan, Mısır'ın harcamalarını kısıtlamaya ve temsil ettikleri alacaklı İngiliz ve Fransız ortaklık ve şahıslarını tatmin etmeye girişmişlerdir. İ. P., Sultan Aziz'in fermanı ile 18 000 kişilik Mısır ordusunu 30 000 kişiye çıkarmıştı. Mısır birlikleri, Kırım ve 93 savaşlarına katılmışlardı. Yabancı bakanlar, bu 30 000 kişilik orduyu 11 000'e indirmişler ve 2 500 subayı emekliye sevk etmişlerdir.

Bunun üzerine Mısır'da buhran başlamıştır. Subaylar, özellikle yüksek rütbeliler (binbaşı, yarbay ve albaylar) Türk veyâ dil bakımından Türkleşmiş Çerkez, Abaza, Arnavuttu. Arap asıllı subaylar azınlıktaydı. Emekliye sevk edilenlerin çoğunu da bu sonuncular teşkil ediyordu. Bu, Mısır'da ilk defa olarak Araplık şuurunu uyandırmıştır.

Sonunda II. Abdülhamid, 25 Temmuz 1879'da İ. P.'yı azletmiş ve yerine büyük oğlu Veliaht Mehmed Tevfik Paşa (bk. TEVFİK PAŞA) yı getirmiştir. İ. P. karşı koyamamış, son günlerini geçirmek üzere İstanbul'a yerleşmek için izin istemiş ve II. Abdülhamid, bu izni vermiştir. Beyazıt'taki sarayında, özellikle Emirgân'daki sahil sarayında 15 yıl geçiren İ. P., 2 Mart 1895'te ölmüştür. Ölümünden 9 gün sonra İstanbul'da Sultan Mahmud Türbesi'ne gömülmüştür. İstanbul'daki Yassıada, Sultan Aziz

tarafından kendisine malikâne olarak ihsan edilmişse de, Sultan Hamid bu ihsanı geri almıştı.

Daha amcası Said Paşa'nın Avrupa ve İstanbul'da bulunduğu zamanlar kendisine vekâlet eden, 1867'de Paris ve Londra'yı ziyaret eden, yazları ekseriya İstanbul'da geçiren İ. P., dünyanın en ileri gelen birkaç zengininden biri olarak da tanınmıştır. 15 yıla yaklaşan Mısır hükümdarlığında, ülkeyi Batılılaştırmak için büyük gayretler sarf etmiştir. İç bağımsızlığını artırıcı fermanlar elde etmek için, Bâb-ı Âlî ve Osmanlı Sarayı'na milyonlarca altın rüşvet dağıtmıştır.

Çocuklarından çoğu Sadrâzam Halil Hamid Paşa'nın torunu olan Zehra Hanım'dan doğmuştur. I. Fuad'ın annesi ise Feryal Hanım'dır. Üçüncü eşi Çeşm-Âfet Hanım'dan çocuğu olmamıştır. Çocukları sırasıyle şunlardır: Tevhîde Hanım (1850-1888), Hıdîv (1871-1892) Mehmed Tevfik Paşa (1852-1892), Fâtıma Hanım(1853-1920), Sultan (1914-1917), Hüseyin Kâmil Paşa (1853-1917), Türk müşîri Hasan Paşa (1854-1888), Zeynep Hanım (1859-1875), Türk müşîri İbrahim Hilmi Paşa (1860-1927), Türk ferîkı Mahmud Hamdi Paşa (1863-1921), Kral (1917-1936) I. Fuad (Ahmed Fuad Paşa, 1868-1936), Cemile Hanım (1869-1910), Cemâleddin Bey (1875-1920), Emine Azize Hanım (1875-1931) ve Nimetullah Hanım (1876-1945). — Yılmaz Öztuna

İSMÂİL PEYGAMBER, İbrâhim Peygamber (b. bk.) ile Mısırlı câriye Hâcer'in oğlu ve Hazret-i Muhammed'in mensûp olduğu Kureyş kabîlesinin ceddi.

Tevrât'ta İşmael: *Tevrât*'ta, Tekvîn kitabının XVI, XVII, XXII ve XXV. bâblarında İşmael adı «Allah duâyı işitir» anlamınadır ve şöyle açıklanır: İ.'e hâmile bulunan câriye Hâcer, İbrahim'in hanımı Sâre'nin zulmünden çöle kaçmış ve Allah'a şikâyet etmişti. Hâcer'e gözüken melek onu tesellî etmiş ve oğluna «Allah duâyı işitir» anlamına İşmael adını vermesini telkin etmişti. İ. doğduktan sonra, Sâre câriye ve çocuğunun koğulması için ısrâr etmektedir. İbrâhim Peygamber, buna müteessir iken kendisine vahy gelir ve oğlu İ.'den çölde yaşayacak büyük bir millet doğacağı ve Sâre'nin isteğine rızâ göstermesi emredilir. İbrâhim, Hâcer'e bir testi su ve bir ekmek vererek onu, çocuğu kucağında, çöle yollar. Bir-i Seba çöllerine kadar varan Hâcer, bundan sonra yolunu kaybeder ve «Mısır'ın karşısındaki» Paran sahrasına varır. Burada, anne ve oğul susuzluktan ölmek üzere iken, çölde mucizevî bir kaynak fışkırır. Hâcer ve oğlu bu sahraya yerleşirler. İ., ok atmakta mahir, güçlü bir genç olur. Mısırlı bir kadınla evlenir. İ. nesli dâimâ kardeşleri, İbrâhim'in diğer oğulları ile mücadelede olacaktır. İ.'den on iki boy inecek ve bunlardan başlıcaları Nabatî ve Kedar boyları olacaktır. Bunlar Asûr memleketi ile Mısır'ın karşısında yaşayacaktır.

Kurân'da İsmâîl: Bir sahîh hadîsten öğrenildiği üzere asgarî M. VII. yüzyıldan beri Hicaz'da bilinen rivâyetle, Hâcer ile İ.'in yerleştiği çöl Mekke ve çölde fışkıran mucizevî su Zemzem idi. İbrâhim sûresinin 37. âyeti de İbrâhim'in şu duâsını bildirir: «Rabbimiz, zürriyetimin bir kısmını çorak bir vâdîye bıraktım.» İbrâhim'in oğlunu kurban etmek istemesi *Kur'ân*'da nakledilmekte, fakat hangi oğlu olduğu tasrih edilmemektedir. Kâbe'yi İbrâhim ile birlikte oğlu İ.'in de bina ettiği ise Bakara sûresinin 26. âyetinde kaydedilir: «Ve İbrâhim Beytin kaidelerini, İ. ile birlikte yükselttiği zaman, «Rabbimiz, bizden bunu kabul et (dedi).» *Kur'ân*'da İ., hayâtını Kâbe'ye hizmet ile geçirmekle mükellef olan, vahye mahzar bir peygamberdir.

IX. yüzyıldan sonraki Müslüman tarihçilerinin eserlerinde İ. hakkında muahhar rivayetler vardır.

İSMÂİL SAFÂ (Mekke 1867 - Sivas 1901), Servet-i Fünûn edebiyatının ünlü şâirlerindendir. Trabzonlu bahtsız bir âilenin çocuğu olan Safâ'nın babası Mehmed Behçet Efendi (H. 1244-1295), medrese tahsilini Trabzon'da yapmış, muhtelif def'a Divân Efendiliği'nde bulunmuş, nihâyet, öteden beri istediği Hicaz Mektupçuluğu'na tâyin edilmiştir; oldukça güzel beyitlerine rastladığımız, Hece vezni'yle birkaç şiiri de bulunan, bilhassa *tarih* düşürmekte usta olan Mehmed Behçet'in Farsça şiirleri de vardır. Mekke'de doğan İ. S., Mehmed Behçet'in, H. 1281'de dünyâya gelen Vehib'den sonra ikinci çocuğudur; Merve ile Safâ arasındaki Mes'a mahallesinde doğduğu için kendisine Safâ adı verilmiş, Mehmed Behçet tarafından bu münâsebetle, *Şevk ilē Merve-i maksūda Safā geldi bu sāl» tarih*'i düşürülmüştür. İ. S.'nın kardeşleri Ahmed Vefâ (1869-1901), Hacer (doğ. 1870), Ali Kâmî (1873-1945) de Mekke'de doğmuştur. Mehmed Behçet, eşi Ayşe Hanım vefât edince (H. 1290/1873-74), küçük yaşta beş çocuğu ile kalmıştı; Tâif'te doğan Selmâ (H. 1893/1877-1878), ertesi yıl, bunun ölümünden sonra dünyâya gelen Âkife, bu ikinci evlenmesinin mahsûlüdür.

İSMÂİL SAFÂ

İ. S.'nın çocukluk hayâtı Mekke'de geçti; ata binmek, altı ayda bir Mekke ile Tâif arasındaki seferleri onu en çok eğlendiren şeylerdi; fakat bu neş'eli günler sürüp gitmemiş, H. 1295 (1878)'de ölen babasını Mekke topraklarına bırakarak, kardeşleriyle birlikte İstanbul'a gelip yerleşmişlerdir. Onun, bu acı hâdise dolayısıyle yazdığı *tarih kıt'a*'sı ve *Mersiye*'si, yazıldıkları târih bizce bilinen şiirlerinin en eskisidir. İ. S., kendisinin de kaydettiği gibi, şiir zevkini, babası Mehmed Behçet'den almıştır; Mehmed Behçet, kendi şiirlerini Tâif'te iken İ. S.'ya istinsâh ettirmişti. İ. S. ile Vefâ, babalarının yardım ve teşvikiyle Arapça ve Farsça'da epeyi ilerlemişler, *Gülistan*'ın mânâsını anlayacak seviyeye gelmişlerdi. Bu sebeple, her ikisi, Dârü'ş-Şafaka'nın ikinci sınıfına yatılı olarak alındılar. Avrupâî esaslara göre kurulan, öğretim süresi sekiz yıl olan bu müessesede, Fransızca v. b., o zaman için yeni sayılan dersler de okutulmakta idi. Müdürleri Kol-ağası Sâdık (Mīr-i Livâ Sâdık Paşa) Hoca, *Çanta* mecmuasındaki vatanî yazılarla, Nâmık Kemal'in eserleriyle talebelerinin zihinlerini açmağa çalışıyor ve onlar, *Tercemân-ı Hakikat*'ten Midhat Paşa dâvâsını takip

ediyor, R. Ekrem - M. Nâcî ve tarafdârlarının münakaşalarıyla yakından alâkadar oluyorlardı. Bu şâir iki kardeş, edebiyat dersinde gösterdikleri başarı ve şiirleri ile, daha Dârü'ş - Şafaka'da iken hocalarının dikkatini çekmiş, arkadaşları tarafından tanınmıştı. *Dem - i hayāt ile birdir zamān - ı hissiyyāt* diyen İ. S.'yı, içinde bulunduğu hayat şartları, his bakımından olgunlaştırmakta idi; Nâcî tesirindeki gazelleri, henüz talebe bulunduğu sırada, 1884 - 85'de Safâ imzâsıyle, *Tercemân - ı Hakikat*'te basılmağa başlamıştı. 1885 (H. 1302)'de, Dârü'ş - Şafaka'yı bitirince de, yine M. Nâcî'nin çalıştığı *Saâdet*, *Mürüvvet*, *Mecmua - i Muallim*'de, onun *takrizler*'iyle ve takdir dolu ifâdeleriyle, şiirlerinin neşrine devâm edilmiş, ileride iki yakın dost olmuşlar, M. Nâcî kendisinden epeyi genç yaştaki İ. S.'ya *nazire*'ler bile yazmıştır. Dârü'ş - Şafaka'yı bitirdiği yılda, N. Kemal'in Türk - Rus savaşından mülhem *Bir Muhâcir Kızı'nın İstimdâdı* başlıklı şiirini tazmin eden İ. S., bir süre Evkaf Nezâreti Masârifât Kalemi'nde, daha sonra Telgrafhâne'nin Muhâberât Dairesinde, Meclis Kalemleri'nde yıllarca çalışmıştır; M. Nâcî'den boşalan Mekteb - i İ'dâdî - i Mülkî'de edebiyat - ı Osmânîye, Vefâ İ'dâdîsi'nde edebiyat dersleri de okutmuştur.

1888 yılı sonunda Hicaz'a giden İ. S.'nın bu seyahatinden mülhem *İstiğrak* adlı şiirinde, Hâmid'in *Makber*'inin tesiri vezin, nazım şekli de dâhil, üslûp bakımından kuvvetle hissedilir. Bu sıralarda Fuzûlî'yi zevkle okuyan, ona, R. Ekrem'e, Nigâr Hanım'a nazireler yazan İ. S., Hicaz dönüşünde, Dârü'ş - Şafaka'yı bitirdiğinden beri hayatı asabî buhranlar içinde geçen kardeşi Vefâ'yı görmek için İzmir'e uğramış, bu arada Hâlid Ziya ile tanışmış, o kısa görüşme esnâsında candan dost oluvermişlerdi; onun tesiriyle, bu tarihten sonra *mensur şiir*'ler de yazmağa başlamıştır. Prens Sabahaddin'in husûsî hocası olan İ. S. (C. Orhan Tütengil, *Prens Sabahaddin*, İst., 1954, s. 19), 1889'da Tıbbiye'de kurulan İttihad ve Terakkî Cemiyeti mensupları arasında ismi bulunan İ. S.'yı (Bezmî Nusret, *Bir Roman gibi*, İzmir, 1955, s. 33), 2 Ekim, 1888'de *Saâdet*'te basılan *Gelmeyecek mi* başlıklı şiiri yüzünden Mâbeyn Kâtipliği'ne götürülüp sorguya çekilmesi rûhan epeyi sarmışsa da, bu sıkıntılı devre uzun sürmemiş, 1890 senesi, en çok şiir yazdığı yıllardan biri olmuştur; bu arada, Abdülhamid'in doğum ve cülûs yıldönümü, Dârü'ş - Şafaka'yı himâyesine alması, nişan takdimi münasebetiyle *medhiye*'ler yazan İ. S.'nın, onun lehinde olduğunu sanmamalıdır. H. Z. Uşaklıgil'in hâtıralarından, yaradılış bakımından çok hassas ve hayâlperest olan şâirimizin, Abdülhamid'in hal'i husûsunda müfrit düşünce ve hayâllere bile kapıldığını öğreniyoruz. Bu yılın Nisan'ında bir iş dolayısıyle Aydın'a gitmiş, iki ay kadar süren seyahati sırasında, kardeşi Vefâ'yı görmek için İzmir'e uğramıştı. Hayâtından memnundu; *Tatlı geldi yine hayat bana* diyebiliyordu. Misâfir kaldığı yalıda akşamları gurûbu seyrederken beş beyit yazıvermiş, sonra buna ilâveler yaparak, her bendi onaltı beyitlik, on bendden ibâret *Sünûhât* adlı *Tercî' - i Bend*'ini burada yazmıştır. *Mukaddime*'sinden 12 Mayıs, 1306 (1890)'da tamamlanmış olduğu anlaşılan, dağınık hâtıra ve tehassüslerden ibâret *Sünûhât*'ta güzel mısrâlara hemen hiç rastlanılmaz. İ. S., yirmiüç yaşında iken basılan (İst., 1306, 1328) bu ilk eseri yüzünden ta'riz ve tenkidlere uğramış, bu münâsebetle manzum bir hicviye de yazmıştır.

1890'dan başlayarak genç şâirlerin eserlerine *takriz*'ler yazan İ. S.'nın şöhretini, ilk sayısını 27 Mart, 1891'de çıkardığı *Mirsâd* mecmuası daha artırmış, Fikret, Ahmed Hikmet, Ali Ekrem, v. b. genç şâirler bu mecmua etrafında toplanmışlardır. *Tevhid*, veyâ *Münâcât*, *Sitâyiş - i Pâdişâhî* müsâbakalarında birinciliği Fikret'in yazıları kazanmıştır; Ali Ekrem'in de kaydettiği gibi, «Fikret'in zuhûrunu İ. S.'nın mecmuası temin etmiştir.» İ. S.'nın, şiirlerini basarken takdir dolu ifâdeler ilâve ettiği Fikret'le dostluğunu bu mecmua kuvvetlendirmiş, sonraları *Kamer Hanım* ile *Teşyi'den Avdette* başlıklı şiirleri birlikte yazmışlar, Fikret, İ. S.'nın dalgınlığını hikâyeleştirdiği *Sezâ* adlı bir şiir de yazmıştır. İ. S.'nın şiirlerinden başka, Fransızcadan dilimize kardeşi Vefâ ile birlikte çevirdikleri *Vahâmetli Sevdâ*'lar kitap hâlinde basılmadan önce, *Mirsâd*'da tefrika sûretiyle neşredilmiştir (İst., 1310). Vefâ'nın hava değişimine ihtiyacı dolayısıyle onunla Trabzon'a seyahat eden İ. S., babasının hayatı hakkında bilgileri içine alan manzum seyahat notlarını *Mirsâd*'a gönderiyordu; 10 Eylûl, 1891 tarihli 25'inci sayısında mecmua kapatılınca bu yazısının bütünü basılamamış ise de, tamâmını daha sonra, *Mevlid - i Pederi Ziyâret* adıyle neşretmiştir (İst., 1312/1394). *Mukaddime*'sini 2 Temmuz, 1891'de tamamladığı, eserlerinin en mühimi sayabileceğimiz *Huzmâ Safâ* adlı, şiir ve nesirlerini içine alan kitabı da 1891'de basılmıştır; bu adı, Nâcî kendi şiirleri için düşünmüş ise de, bir *takriz* yazarak, üslûbunun çekiciliğinden, çağdaşları arasında benzeri bulunmadığından bahsettiği İ. S.'ya bırakmıştır. *Huzmâ Safâ*'nın *Mukaddime*'si, babası Mehmed Behçet'in hayatı hakkında bilgiye, şiirlerine ayrılmıştır; kendisinin nasıl yetiştiğini aydınlatan mühim notlarına da rastlamaktayız (İst., 1308).

Mektep, *Malûmat* gibi o devrin hemen bütün mecmualarında yazıları basılan İ. S., *Maârif Mecmuası*'nın 23 Mayıs - 2 Ekim, 1895 tarihleri arasındaki 183 - 204'üncü sayılarının yazı işlerini idâre etmiş, bu mecmua Cenab, Fikret, Ahmed Hikmet, Menemenli Tâhir v. b., R. Ekrem tarafını tutanların yayın vâsıtası olmuş, kendisinin şiirleri, *Mülâhazât - ı Edebîye* başlıklı musâhabeleri bunda neşredilmiştir. Ayrılması sıhhatinin bozukluğu ve R. Ekrem'in *Malûmat* mecmuasını bırakıp *Servet - i Fünûn*'da yazmağa ve Fikret'in yazı işlerini idâreye başlamasından ileri gelse gerektir. *Servet - i Fünûn*'da basılan ilk şiiri *Yâr ile Hasb - i Hâl*'dir (Nu. 290, 1 Ekim, 1896). Za'fiyeti hava değişimini icâb ettirdiğinden, bu edebî çevreden uzaklaşmağa mecbur kalarak Midilli'ye gitmiştir. 25 Kasım'da yazıp *Servet - i Fünûn*'a yolladığı şiirinden, oranın tabiat güzelliklerinden zevk aldığı anlaşılır; bunun basıldığı sayıda (Nu. 299, 3 Aralık, 1896), resmî hâl tercemesine, bu tarihte satışa çıkarıldığı bildiren *Mensiyyât* adlı şiir kitabı (İst., 1312, 1328) hakkında Ali Ekrem'in tahlil makalesine yer verilmiştir. *Mensiyât*'ta, *Huzmâ Sâfâ*'nın basımından sonra, 1892 - 96 yılları arasında yazdığı kırkdokuz şiirini toplamıştır; bunlar, Nacî ve R. Ekrem, Hâmid tesirinden kurtulup, şahsiyetini artık tamâmiyle bulduğunu göstermektedir.

İ. S., sonbaharı Midilli'de geçirdikten sonra, sıhhati epeyi düzelmiş olarak İstanbul'a dönmüştü. Şiir ve musâhabelerini *Resimli Gazete*, *Pul*, *Malûmât*, bilhassa *Servet - i Fünûn*'da neşrediyordu. Şiirlerinde önceleri aşk, tabiat, kendi hayatını mevzû alıyor, *mersiye*'ler yazıyordu. 1897 - 98'de, Türk - Yunan savaşından ilham alarak yazılan vatanî manzûmeleriyle, his bakımından tesirli örnekler verdi. Edebiyat - ı Cedideciler'e temâyülü sebebiyle, bir Türkmen kızının, bir a'mânın resmine bakarak kaleme aldığı ve tas-

vir cihetinden kuvvetli manzûmelerine, *Öksüz Ahmed*, *Zavallı İhtiyar* v. b. realist, içtimâî manzum küçük hikâyelerine de rastlarız. *Musâhabe*'leri mevzû baktmından, vezin, kâfiye v. b. edebî mesele ve telâkkîlere, Edebiyat - ı Cedideciler'in uğradığı tarizlere, o sırada neşredilen kitaplara âid olmak üzre üç kısımda toplanabilir. Edebî meselelerde ileri sürdüğü fikirler yalnız kendisine âid olmayıp, Fransızca eserlerden de faydalanmıştır. Münâkaşalarda, Edebiyat - ı Cedide tarafını tutuyor, Hâmid'i müdâfaa ediyor, *Küçük Bir İntikad* başlıklı yazısında görüldüğü gibi, hattâ, üstâdı Muallim Nâcî'nin epeyi aleyhinde bulunduğu oluyordu. Musâhabelerinden birkısmı mecmua sütunlarında dağınık olarak kalmış, 1895'de *Maârif Mecmuası*'nı idâre ettiği sırada neşrettiği *Mülâhazât - ı Edebîye* başlıklı yazılarını, bu isimle, 1896'da kitap hâlinde neşretmiştir (İst., 1314).

1900'de, istibdâdın, önceki yıllara göre şiddeti, sansürün baskısı arttığı sıralarda, Servet - i Fünuncular'ın, Abdülhamid'i kuşkulandırmak için giriştikleri bir hareket, İ. S.'yı ölüme sürükleyen hâdiselere yol açtı: Kap müstemlekesinde yerleşen Boer'lar, İngilizler'e karşı istiklâl savaşına girişmişlerdi. Şahsî menfaatlerini düşünen Arnavud İsmâil Kemal'in kışkırtmasına kapılan Servet - i Fünuncular, İngiltere Sefârethânesi önünde nümâyişte bulundular; bu gösteriden maksatları, İngiltere'nin takip ettiği siyâsetin aleyhinde olan Abdülhamid'e karşı koyduklarını anlatmaktı ve bu hareketi teşvik edenlerin başta gelenleri arasında İ. S.'nın bulunduğunu biliyoruz. Bu hâdiseden sonra, Servet - i Fünuncular daha sıkı göz hapsine alınmışlardır. Geceleri İ. S.'nın Gedikpaşa'daki evinde toplanmaları dikkati çekmiş, bir jurnal sonunda Hüseyin Siret Hısn - ı Mansûr'a, İ. S. ise Sivas'a sürülmüştür.

1900 yılı Nisan'ı sonlarında, eşi ve çocuklarını da yanına alarak Sivas'a gitmiştir. Sivas'ın sert iklimi, ciğer vereminden muztarip olan İ. S. ile, yedi - sekiz yaşındaki oğlu Selâmî'nin sıhhatini büsbütün sarsmakta idi. Sivas'a gitmeden az önce, kızı Ulya'yı Edirnekapı mezarlığı topraklarına bırakmıştı; Sivas'ta, kuş - palazına tutulan Selmâ'yı kaybetti. Kardeşi Ali Kâmî'ye gönderdiği mektuplarında bir şeyler okuyup yazamadığından, bütün gayretine rağmen, ciğerlerindeki müzmin nezle, kansızlık, uykusuzluk yüzünden çalışamadığından ve a'sâbının za'fı arttığından söz eden İ. S., kötümser bir ruh hâli içinde idi; hemen dâimâ ölümden bahsediyor, «Felek mi diyeyim, kader mi, tâlih mi, her ne ise, benimle çok uğraşıyor» diyordu. Yazı ve sonbaharı o kadar fenâ geçirmemişse de, hastalığı kışın artmış, Ali Kâmî'ye son mektubunu başkasına yazdırmıştı. İstanbul'da, şiddetli sinir buhranları içinde son günlerini yaşayan kardeşi Ahmed Vefâ (1868 - 1901) dan altı gün önce, 11 Mart, 1317 (24 Mart, 1901) de, henüz otuzdördüne bastığı günlerde hayata gözlerini yumdu; Sivas'ta, Garipler mezarlığı'na gömüldü. Orada taşına, sürgün bulunan muallim Şükrü Efendi'nin eklediği bir beyitle, ölümünden sekiz yıl önce, 1 Şubat, 1893'de kendisi için yazdığı, *Kurtar beni kahr - ü şiddetinden* mısrâ'ını da içine alan *Kitâbe - i Mezârım* adlı şiiri kazılmıştır.

Şâir bir babanın oğlu, yaradılışça duygulu bir insan olan, küçük yaşta iken anne ve babasını kaybeden İ. S.'nın, âile hayatının ölümlerden doğan ızdırapları ömrü boyunca sürüp gitmiştir. İlk eşi Rifia (Vicdan), henüz yirmisindeyken, 25 Mart, 1893'de, kızları Ulyâ ile Selmâ kendisi hayatta iken, Selâmî (1893 - 1901) kendisinden az sonra ölmüş, ardında biri yedi, biri henüz iki yaşında iki oğul bırakmıştı ki, bunlar İlhâmî (1894 - 24 Ekim, 1954) ile, Peyâmî Safâ (1899 - 15 Haziran, 1961) dır. Her ikisi de, babaları gibi edebiyat yolunu tutmuş, bilhassa ikincisi, gazetecilik hayâtıyle, romanlarıyle, edebiyatımızın unutulmaz şahsiyetleri arasında yer almıştır.

İ. S.'nın *Sünûhât*, *Huzmâ Sâfâ*, *Mensiyyât*, *Mevlid - i Pederi Ziyâret*, *Mülâhazât - ı Edebîye* adlı eserleri, hayatta bulunduğu sırada basılmıştı; bunlardan yalnız *Sünûhât* ile *Mensiyyât*, ölümünden sonra ikinci def'a basılmıştır. Geri kalan eserlerinden dördünün basımı, ölümünden sonradır. *İntâk - ı Hak*, Âsaf takma adıyle şiirler yazan Mahmud Celâleddin Paşa (1854 - 1903) nın, 23 Mayıs, 1897'de yazdığı, bilhassa Yunan Harbi sırasındaki Bahriye Nâzırı Hasan Paşa hakkında, hicviyesidir. İ. S., bu *kaside*'yi, üstad tanıdığı Ziyâ Paşa'nın *Zafer - Nâmesi*'nin birinci ve ikinci bölümlerinin tesirinde kalarak tahmis etmiştir. *İntâk - ı Hakk'ın Tahmisi*, az sayıdaki hicviyelerinin en iyi örneğidir (İst., 1328). *Mağdûre - i Sevdâ*'nın mevzûunu, Fransız romantiklerinin en çok ele aldıkları, cemiyetin ahlâkça düşkün damgasını vurduğu kadınlar arasında masum, çok ince duygulu olanların bulunabildiği fikri teşkil eder. Müdâfaa edilen fikir bakımından Victor Hugo'nun *Les Misérables*'ini, Alexandre Dumas Fils'in *La Dame aux camélias*, A. Midhad'ın *Müşâhedât* ile *Yer Yüzünde Bir Melek* adlı eserlerini hatırlatan *Mağdûre - i Sevdâ*'da, İ. S. bilhassa Hâmid'in *Bir Sefile'nin Hasb - i Hâli - yâhut - Kahbe* isimli eserinin tesirinde kalmış, baştan başa manzum bu hikâyesini monolog tarzında tertip etmiştir (İst., 1328). Kardeşi Ali Kâmî Akyüz'ün *İsmâil Safâ Bey'in Terceme - i Hâli* ile *Bir Şâir - i Âfil* adlı şiirinin yer aldığı *Hissyât*'ta, İ. S.'nın ellialtı şiiri toplanmıştır; bunların çoğunu *Servet - i Fünûn*'da basılanlar teşkil eder; Fikret'e nazire gazeli daha önce *Mensiyyât*'ta fakat *Nazire* değil, *Hâtıra* adıyle basılmıştır (İst., 1328). *Muhâkemât - ı Edebîye*, çoğu *Servet - i Fünun*, *Pul*, *Musavver Malûmat*'ta basılan musâhabelerinden onsekizini içine almaktadır (İst., 1329).

Zayıf, mâvi gözlü, sarı saçlı ve sakallı, iyi ahlâklı bir şahsiyet olan İ. S., şiirleri kadar dalgınlığı ile de meşhurdur; bu dalgınlık vak'aları hikâyeleştirilerek çağdaşları arasında ağızdan ağıza dolaşıyordu. Yakın dostlarından Fikret, H. Z. Uşaklıgil'in yazdıklarına göre ciddî, neş'eli, şakacı, sevdiklerine karşı çok samimî, dert ortağı, hased ve garazdan uzaktı; asabî mizaclı olduğu için, hemen değişiverdiği, şakadan hiddete geçtiği oluyordu. Tarizlerden hoşlanmadığından çağdaşlarının hücumlarına hemen hiç uğramamış, bu sebeple mizâhî şiirler, hicviyeler hemen hiç yazmamıştır. İ. S., Divân edebiyatı ananelerine bağlı kalarak Şark klasik nazım şekillerinin hemen hepsini kullanmış, noktasız harflerle gazel yazmayı bile denemiştir; *Kaside - i Bürde*'yi nesir hâline, Arapça bir şiiri manzum olarak dilimize çevirdiği gibi, Farsça bir beyit, Arapça - Farsça *mülemma*'da yazmıştır. Nâcî tesiriyle yetiştiğinden, sağlam ve sâde Türkçe'yi arûza, tabiîliğini bozmaksızın en iyi uygulayan şâirlerin başında gelir. Hâmid gibi, mukayyed kafiye'ye düşkündü. Bu klasik tarafları yanında, şiirde, serbestliğe tarafdar değildi sayılamaz. Aynı şiirde muhtelif Şark klasik nazım şekillerini, hattâ serbest kâfiyeli mısraları, arûzun muhtelif kalıplarını bir arada kullanmış, Servet - i Fünuncular gibi sem'î kafiyeyi de müdâfaa etmiş, *Serbest Müstezad*'lar yazmıştır. Bütün Türk şâirleri gibi,

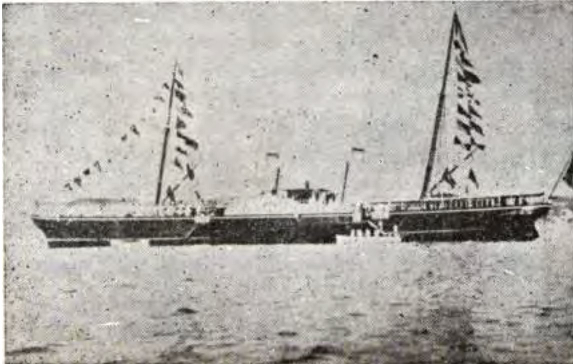
o da, arûzun en çok *Remel*, *Kâmil*, *Müzari'*, fakat bunlardan başka, Nâcî gibi *Recez*, *Mütekarib* bahirlerini de kullanmış, böylece Türk nazmında, Nâcî ile yaygınlaşan değişik âhengi devam ettirmiştir. *Musâhâbe*'leri fikir bakımından oldukça zayıftır; bunlarda birbirini yalanlayan düşüncelere de rastlarız. Onu yaşatan bu tarz yazıları değil, şiirleridir. *Çaldırıp sazları rakkaseleri oynatalım* mısrâ'ıyle başlayan, Neyzen Rizâ tarafından Sûznâk makamında bestelenen (*Şarkı Güfteleri*, İst. Marmara Basımevi, 1949, s. 53) meşhur *şarkı*'sı (*Mensiyyât*, s. 84), mûsikî sevenler çevresinde de şiirleriyle şöhret kazandığını gösterir. Şiirlerinde en çok işlediği tabiat, aşk, kâinat, fânîlik ve ölümdür. Ömrü boyunca, birbiri ardından ölen yakınları dolayısıyle hissettiği ızdıraplar ona en güzel şiirlerini ilham etmiş, en çok *mersiye*'lerinde, *kitâbe*'lerinde, düşürdüğü *tarih*'lerde ustalık göstermiştir. Şiirlerinde samimîlik, tabiîlik, açıklık, âhenk, tasvir kudreti bulunan İ. S., realist bir şâirdi; kendisinin ve âilesinin, hattâ çevresindekilerin hayatını aydınlatan izlere sık sık rastlarız. İçtimâî manzum küçük hikâyeleri de realist bir görüşün verimidir. Veciz, hikemî mısrâlarının sayısı da az olmayan İ. S., ince duygulu şiirleriyle Tanzimat devri sonunda yetişen ve Edebiyat-ı Cedide şâirleri arasında herhâlde unutulmaz bir şahsiyet olarak kalacaktır.

Bibliyografya. İ. S. hakkında kayda değer bir monografi henüz yayınlanmış değildir. Eserlerinde hayatına dâir zengin malzemeye rastladığımız şâirimizin, yazılarını ne zaman kaleme aldığını kaydetme bakımından iyi bir alışkanlığı vardır. Muhtelif mecmualardaki yazılarını taradık; kitap hâlinde toplanılanları da göz önüne alarak, bütün bunları zaman sırasına göre sınıflandırdık. Bu yoldan yürüyerek, hakkındaki neşriyattan da faydalanmak sûretiyle hazırladığımız ve henüz basılmamış olan *İsmâil Safâ, Hayatı ve Eserleri* adlı monografimizin kısaltmasıyle bu maddeyi hazırlamış bulunuyoruz. Bu sebeple, madde dâhilinde pek az bibliyografya notu vermekle yetindik. — F. A. Tansel

İSMAİL SAFEVÎ (Şah): bk. ŞAH İSMAİL.

İSMAİL SÂİP HOCA: bk. SENCER, İsmail Saip.

İSMAİL VAPURU, 1866 yılında İngiltere'de inşâ edilmiş 1 075 tonluk yandan çarklı silâhlı vapur. Boyu 76 m, genişliği 9 m ve çektiği su 3,9 m³ idi. Makinesi 300 beygir gücünde olup 14 mil sürati vardı. Silâh olarak dört tane 3 funtluk ve iki tane Nordenfeld topu taşıyordu. İstanbul tersanesine bağlı silâhlı vapurlar birliğine dahil idi. 1866 - 1869 Girit isyanı süresince İstanbul ve Anadolu limanları ile Girit adası arasında cephane, asker ve malzeme nakliyatında görevlendirilmiştir. Girit harekât sahasına malzeme yetiştirmek hususunda büyük hizmetleri görülmüştür. Özel talimat ile Yunanlıların üssü olan Şıra adasına gönderilmiştir. 1867'de Sultan Aziz Avrupa gezisinden dönüşünde Avrupa hükümdarları gibi bir rüküp filosuna malik olmayı arzu etmiş, Bahriye idaresince de en yeni vapurların bu maksada tahsisi karar altına alınmıştı. O zaman Girit'te bulunan «İsmail» vapuru da maiyet filosuna tahsis edilmiş ise de, istenilen gemilerin Girit ablukasında çok önemli görev almış oldukları ileri sürülerek gemiler İstanbul'a gönderilmemişti. Ancak Girit harekâtı sona erdikten sonra «İsmail» vapuru Sultan Aziz'in maiyet filosuna iltihak etmiştir. 1877 Türk-Rus harbinde «İsmail» vapuru Tuğamiral Ahmet Paşa kumandasındaki Karadeniz ahşap gemiler filosuna bağlanmıştır. Bu savaş süresince Karadeniz'de yapılan askerî nakliyatta büyük hizmetleri görülmüştür. Meşrutiyetin ilânına kadar faal kadroda bulunan «İsmail» vapuru Meşrutiyet hükûmetince çürüğe çıkarılarak kuvveden ihraç edilmiştir.

İSMAİL VAPURU

İSMAİL ZÜHDÎ, Zühdî İsmail Ağa, Eski Zühdî (ölm. İstanbul 1731), Türk hattatı. Babasının adı Hasan'dır. Önce Zindankapısı'nda ayakkabı satıcılığı yaparken, Yedikuleli Seyyid Abdullah Efendi (b. bk.) den hüsnühat öğrenmeğe başlamış, ancak, oturduğu Fatih semtinin Yedikule'ye uzaklığı yüzünden daha yakında ders gösteren Anbarîzâde Derviş Ali'ye devam etmiştir. İcazetname alacağı sırada, hocasının ölümü üzerine (1716), kendisinden yazı öğrenmediği halde, Suyolcuzade Mehmed Necib Efendi'den teberrüken icazet vermesini rica etmiştir. Duasını Eğrikapılı Rasim Efendi'nin yaptığı bu icazet merasiminin bu tarzda alınışı dolayısıyle zamanında bir hayli dedikodusu olmuştur. Özellikle Şeyh Hamdullah ve Hafız Osman gibi üstadların eserlerini taklit etmekte büyük ustalık gösteren İ. Z.'nin ömrü hastalıklarla geçtiği için zorlukla yazmış ve elli yaşına gelmeden ölmüştür. Karacaahmed Mezarlığında hocasının yanına gömülen İ. Z.'nin kitabesi, en güzide öğrencilerinden Kâtipzade Mustafa Efendi'nindir. Sülüs-nesihle yazdığı muhtelif eserlerinden başka, Ahırkapı civarında bir sur kapısı üzerinde H. 1135 târihli celî sülüsle tamir kitabesi hâlâ durmaktadır.

İSMAİL ZÜHDÎ, İkinci, Yeni (Ünye - İstanbul 1806), Türk hattatı. Kendisinden daha önce yaşayan adaşından ayırdedilmek için, İkinci veyâ Yeni lâkabıyla anılan ve babası Ünyeli Mehmed Kaptan tarafından İstanbul'a getirilen İ. Z., *Kur'an-ı Kerîm*'i hıfzetmiş, önce Fethiyeli Ahmed Hıfzı, sonra Mehmed Emin efendilerden sülüs-nesih yazılarını öğrenmiştir. H. 1180 (1766) de aldığı icazetname Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir.

Şeyh Hamdullah ve Hafız Osman'dan sonra sanat yazılarımızı, üçüncü merhale olarak süzüp saflaştırmayı İ. Z. başarmıştır. Şeyh ve Hafız Osman'ın en mükemmel harflerini seçerek buna kendi zevkini de ilâve etmiş ve sülüs-nesih yazılarında bir «İsmail Zühdî tavrı» nın doğmasına sebep olmuştur. Hat müdekkıklerine göre, İ. Z., elinden tashihsiz olarak güzel harf çıkartmakta eşi bulunmayan bir üstaddır. III. Mustafa'nın saltanatı sırasında, Enderun-ı Hümayun'un hat muallimliğine tayin edilen ve ölümüne kadar bu görevde kalan İ. Z.'nin yetiştirdiği hattatlar arasında en tanınmışları, küçük kardeşi olan ve celî sülüs ile tuğra'da inkılâp yapan büyük hattatımız Mustafa Râkım (b. bk.) ve İbrahim Şevkı (b. bk.) efendilerdir.

Kur'an-ı Kerîm, *En'am-ı Şerif*, *Hilye-i Saadet*, kıt'a ve murakka' gibi değişik türlerde çok eser veren İ.

İSMAİL ZÜHDÎ (Yeni): Sülüs - nesih hatlarıyle iki kıt'ası

Z.'nin müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda eserlerine rastlanır. İki nefis *Kur'an - ı Kerîm*'i Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığındadır. Celî sülüs kitabeleri de bulunmakla beraber (Eyüp'teki Şeyh Sultan Türbesi yazıları gibi), bundaki başarısı, kardeşi Râkım Efendi'ninkinden çok uzakta kalır.

Edirnekapısı mezarlığındaki mezar kitabesi de kardeşi Mustafa Râkım Efendi tarafından, baş taşı celî sülüs, ayak taşı celî ta'lik ile nefis bir şekilde yazılmıştır. Hattatlarca bir ziyaret yeri haline getirilen bu mezarın baş tarafında da İ. Z.'nin kızı Fatma Zehra Hanım'ın mezar kitabesi bulunmakdadır.

İ. Z. hat sanatımızda en önce hatırlanacak büyük adlardan biridir. — Uğur Derman

İSMAİL ZÜHDÎ (Yeni): Edirnekapı mezarlığında celî-sülüs kabir kitabesi

İSMÂİLÎ'LER, İsnâ - Aşerîlerce altıncı İmam olan Ca'ferü's - Sâdık (H. 148 = 765) ın oğlu İsmâil'i İmam tanıyanlara verilen ad. Hicretin 133. (750) yılında vefât eden İsmâil'in cenazesi teşyî edilirken İmam Câ'ferü's-Sâdık'ın, tabutu birkaç kere yere koydurup kefenin baş tarafını açtırarak yüzüne baktığı, cenaze törenine katılanlara, onun ölmüş bulunduğunu gösterdiği rivayet edilmiştir (Ebî Muhammedi'l - Hasan b. Mûsâ'n - Nevbahtî, *Fıraku'ş Şîa*, Seyyid Muhammed Sâdık Âlu *Bahri'l Ulûm* hâşiyeleriyle Necef, H. 1355, 1936, 67, 2. not). İmâmiyye (İsnâ - Aşeriyye) ricâl kitaplarında, Medine'de Bakı' mezarlığına gömülmüş olan İsmâil'in lehinde, aleyhinde rivayetler olduğu gibi, İmam Ca'ferü's - Sâdık'ın İsmâil'in imam olacağını, onun hayatında bildırdiğini, fakat sonradan XIII. sûrenin 39. âyetinde bildirildiği gibi takdirin, Tanrı tarafından değiştirildiğini kabul edenler de olmuştur ki bu inanca Beda' denir; fakat bu inancı, Allah önce bilmediği hâlde sonradan bildi ve bu yüzden takdirini değiştirdi tarzında anlamak yanlıştır; mahtûm olan, Peygamber'e ve meleklere bildirilen takdir, bozulmaz; beda' bir hükmün, icabında başka bir hükümle neshi gibidir; işaret edilen âyette bildirildiği gibi Tanrı, mahtûm olmayan takdirinden dilediğini bozar, dilediğini de ispat eder ve bunu da ezelde bilir (Ebû - Ca'fer Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ b. Bâbıveyhi'l Kummî, Şeyh Saduk, *Risâle fi'l - İ'tikadat*, İran, 1317 taşbas., s. 78 - 79; Seyyid Ebü'l - Kasımi'l-Müseviyyi'l Hayî, *El Beyan fî Tefsiri'l Kur'an*, cüz I, Necef, H. 1377, 1957, Mukaddime, s. 271 - 277). Ayrıca, İsmâil'in İmam Ca'ferü's - Sâdık'ın duâsıyla iki kere öldürülmekten kurtulduğunu, yukarıda bildirilen inancın bundan meydana geldiğini söyleyenler de olmuştur (*Fıraku'ş-Şîa*, s. 67 - 68 ve aynı sahifelerdeki notlar. Abdullahü'l - Mamakanî Şeyh, Hac, *Tenkıyhü'l Makal fî Ahvali'r - Ricâl*, 3 cilt, Necef, H. 1349 - 1352, c. I, s. 131 - 132).

İsmâil'in imâmetini kabul edenlerden, onun altıncı İmam olduğunu, babasının onun namına imâmet ettiğini ve nâibi bulunduğunu, İsmâil'den sonra da oğlu Muhammedi'l - Mektûm'un imam olduğunu söyleyenler de vardır. Yedi İmam kabul ettikleri için «Yedililer» anlamına Seb'iyye de denen bu fırka içinde İsmâil'in ölmediğine, âhır zamanda zuhur edecek Mehdî'nin o olduğuna, İsmâil'in oğlu Muhammed'in Mehdî bulunduğuna inananlar da vardır. İmam Ca'fer'in vefat etmediğine inananlar Nâvûsiyye, İsmâil'in ve oğlunun imâmetini kabul edenlere İsmâiliyye denmiştir. İsmâil'in oğlu Muhammed, İmam Musa'l - Kâzım (H. 183 = 799) ın aleyhinde Hârûnü'r - Reşid (H. 193 = 808) e kovuculukta bulunmuş, bir ülkede iki imam olur mu, hem o zekât toplamakta, hem sen toplamaktasın demiş, İmam'ın Bağdad'a getirilip hapsedilmesine sebep olmuştur (*Fıraku'ş - Şîa*; s. 18 ve aynı sahifedeki not). İmam Sâdık'ın hayatında İsmâil'in, onun ölümünden sonra da oğlu Muhammedü'l - Mektûm'un imamlığına inananlar, Abbas oğlu Abdullah'ın oğlu Alî'nin oğlu İsmâil'in kölesi Mübarek'e uyduklarından bir süre Mübârekiyye adını da almışlardır (Aynı yer, s. 68 - 69, *Tenkıyhü'l Makal*, c. III, 2. bölüm, s. 52).

Yemen, Bahreyn, Suriye, Mısır illerine yayılan, Mısır'da Fâtımiyye devletini kuran, Elemut'ta, görünüşte Fâtımilere tâbi bir devlet teşkil eden ve bugün Hindistan'da temerküz ederek mezhep reislerini Ağa Han diye anan İ.'ler, dinî emirleri yerine getirmekte, Hacca gitmekte, Necef ve Kerbelâ'yı ziyaret etmektedirler.

İ.'ler içinde, özellikle Ahsa ve Elemut İ.'leri gibi bâtinî inançlara sapanlar da olmuştur. Yalnız burada, Bâtınîliği, İsmâiliyyenin bir kolu olarak kabul etmenin yanlış olduğunu da kaydetmemiz gerektir. Çünkü *Kur'ân*'ın bâtinî mânasını anlayandan, zâhirî emirlerin sâkıt olacağına, dinî emirlere uymasına lüzum bulunmadığına inanan, ibâhayı kabul eden, şeriatın, âlemin nizamı için kurulmuş hükümler mecmuası olduğunu söyleyen yahut Peygamber ve İmam hakkında aşırı

inanca saplanıp onları Tanrılaştıran yahut da Vahdet - i vücud (Varlık Birliği) inancında ileri giderek kâinatı Tanrı tanıyan kişi, hangi mezhepte olursa olsun, Bâtınîdir. Esasen Bâtınîliğin şiârı, belirli bir metoda uymadan, Kitab ve Sünnet'e müracaat etmeden tevilde bulunmak, Peygamber'le İmam hakkında gulüv, yani aşırı inanç beslemektir. İsnâ - Aşeriyye'nin imamları daima bu çeşit kişilere karşı durmuşlardır (A Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul, 1969, s. 110 - 114).

Hicrî II. yüzyılda Bâtınîliği İsmâiliyye temsil etmeye başlamış ve bu yüzden İsmâiliyye, Bâtınîlikte tanınmıştır. İsmâiliyye'den Karmat, yâni «kızıl gözlü» lâkabıyle anılan Hamdan b. Karmat b. Eşas'a uyanlara Karâmıta denmiş, gerçeği yalnız İmam'ın bildiğini ve ancak onun talimiyle gerçeğe ulaşılabileceğini telkin ettikleri için Talîmiyye adıyla da anılmışlar ve tevili kabul ettiklerinden bunlara Müevvile de denmiştir. Erdebil köylerinden Hurrem'de toplu bir halde bulunduklarından Hurremiyye, Yemen'de Yam boyunun çoğu bu inancı kabul ettiğinden Yâmiyye, Nasır - ı Husrev (H. 431 = 1039) e uyanlara Nasıriyye adı verilmiştir. Bunların arasında Kubad zamanında zuhûr eden ve Nûşîrevan (M. S. 579) zamanında öldürülen Mezdek, Abbasoğullarından Mu'tasım zamanında H. 223 (838) te Bağdad'da idam edilen Bâbek taraftarları da vardı. Bunlar, toplu bir halde İran Azerbaycan'ıyla İsfahan ve Ehvaz arasında bulunuyorlardı. İbn Nedim, *El - Fihrist*'te bunları Hurremiyye'den sayar, aralarında malın, hattâ kadınların ortak olduğu inancının da bulunduğunu söyler, Bâbekîlerin anarşist bir hüviyete bürünmek suretiyle Mezdekîlerden ayrıldığını bildirir (Mısır, H. 1348, s. 479 - 483).

Bâtinîler, halk tarafından büyük ve bilgin tanınan, bilgisi ve ahlâkı bakımından sevilen ve sayılan kişileri kendilerinden göstererek halk katında mezheplerini gerçek göstermek yolunu tutmuşlar, bu yüzden kendilerinden olmayanları bu söylentilere inandırmışlardır. Meselâ mezheplerden bahseden kitaplar, Meymûn b. Deysani'l Kaddâh'ın ve oğlu Abdullah'ın da İ. Bâtınîlerinin ileri gelenlerinden olduğunu, Fâtımî devletini kuran Ubeydullahi'l - Mehdî'nin Meymûn'un soyundan bulunduğunu bildirmişlerdir (*Fihrist*, s. 264 - 265; Muhammed b. Mâlik Ebî'l - Fadâili'l - Hammâdiyyi'l Yemânî, *Keşfu Esrâri'l - Bâtıniyye ve Ahbaru'l Karâmita*, İzzet Attâr bas., Mısır, H. 1357, 1939; Zâhid Muhammedü'l - Kevserî'nin önsözüyle, s. 167; Abdülkahirü'l - Bağdadî, *El - Fark beyne'l Fırak*, Mısır, H. 1327, 1910, s. 265 ve devamı). *Fihrist*'te Meymûn, Ehvaz'lıdır, Bağdadî'de aynı şehirdendir ve Irak'ta mahpusken mezhebini kurmuştur. Muhammed b. Mâlik b. Ebî'l - Fadâil'e göre, Abdullah b. Meymûni'l Kaddâh Kûfe'lidir. 276 (889) da meydana çıkmıştır. *Fihrist*, bu babayla oğulu Kûfe'li Ebü'l - Hattâb Muhammed b. Mıklâs Ebî - Zeynebi'l - Esedî ile de ilgili gösterir ve 261'de sağ olduğunu söyler (Ebü'l Hattâb için *Tenkıyhü'l - Makal*'e bk. III, s. 189 - 191, 237; 2. bölüm, *El - mezâhibü'l - Fâside*; *Hattâbiyye*, s. 85; *Fıraku'ş - Şîa*, s. 41 ve aynı sayfadaki 2. not, s. 56, 62 - 63; Abbas - ı Kummî, *Sefinetü'l - Bihâr* ve *Mâdinetü'l Hikemi ve'l - Âsâr*, Necef, taşbas. 1352, c. I, s. 401, II, s. 337 - 338). Şîa - i İmâmiyye'nin Ricâl kitaplarındaysa Abdullah b. Meymûn b. Esvedi'l - Kaddâh, Mekke'lidir, ok yapmakla geçindiği için Kaddâh diye anılmıştır. Mahzûmoğulları boyundandır. İmam Muhammedü'l Bâkır'la (H. 114 = 733) oğlu Ca'ferü's - Sâdık'ın ashâbındandır. İmam Zeynü'l Âbidin Alî'nin oğlu Zeyd'i övdüğü için Zeydiyye (b. bk.) den sanılmışsa da, yanlıştır. İmam Muhammedü'l - Bâkır, Abdullah'ı ve arkadaşlarını Yeryüzü karanlıklarını aydınlatan ışıklar diye övmüştür; kitaplar tasnîf etmiştir (*Tenkıyh* II, s. 219 - 220). Babası da Mekke'lidir ve Zeynü'l - Âbidin Alî b. Huseyn (H. 95 = 713) ve Muhammedü'l - Bâkır'ın ashâbındandır (Aynı eser, III, s. 265).

Görülüyor ki ne soy - boy, ne memleket, ne de zaman bakımından iki bölüğün rivayetlerini uzlaştırmaya imkân yoktur ve İ. Bâtınîleri Ehlibeyt taraftarları arasında şöhret kazanan babayla oğulu kendilerinden göstermişler, çelişkili rivâyetlerin meydana gelmesine sebep olmuşlardır.

H. V. yüzyılda meydana gelen Dürzîlik ve Nusayrîlik (b. bk.) İ. Bâtınîlerinin etkisiyle meydana gelmiştir. Mısır Fâtımîlerinin hucceti olan Nasır - ı Husrev (b. bk.) in de etkisi büyüktür. İ. Bâtınîlerinin kitapları, önce bu mezhebi terk eden Elemut hükümdarı Celâlüddin Nev - Müselman (H. 618 = 1221) tarafından, sonra da Elemut'un Moğollar tarafından zaptı üzerine *Târîh - i Cihangüşâ* yazarı Cüveynî'nin de dahil olduğu bir heyetin tensibiyle yakıldığından inançlarını, bütün tafsilâtıyle kendi kitaplarından öğrenemiyoruz. Ancak Nasır - ı Husrev'in kitapları, o kitaplarda adları anılan ve çok defa tenkid yollu bahisleri anlatılan ve yazarları belirtilen kitaplardan, Ebû Ya'kub - ı Secestânî'nin *Keşfü'l - Mahcûb*'undan (Fransızca mukaddimesiyle Henry Gorbin bas. Silsile I, Tahran, Ş. H. 1327, 1949) öğrendiğimize göre Bâtınîlik, doğrudan doğruya İhvânu's - Safa (b. bk.) dan ve Sâbiiyye (b. bk.) den ilham alarak bünyeleşmiştir. Muhammed b. Hasani'd - Deylemî'nin *Kavâidu Akaidi Ali Muhammed*'de bahsettiği dereceler, dâvet mertebeleri doğruysa, İ. Bâtınîleri, Hukemâ'nın kabul ettikleri hayalî dereceleri hayata tatbik etmişlerdi, ancak Leyletü'l - ifade (mum söndürme gecesi) gibi şeylerin garazkârlıktan doğma iftiralar olduğunu da söyleyebiliriz (*Kavâidu Akaidi Ali Muhammed*, R. Strothman tarafından İstanbul Devlet Matbaasında 1938 yılında bastırılmıştır).

Sâbiîlerin Allah, Akl, Nefs, Mekân, Halâ (Boşluk) olarak kabul ettikleri varlık âleminin esasları, Bâtınîlerde 1. Sâbık, 2. Tâlî, 3. Cedd, 4. Feth, 5. Hayâl olmuştur. Sâbık, her şeyden önce var olan, varlığına bir sebep bulunmayan Yaratıcı Kudret ve onun aktif kabiliyeti Akl - ı küll'dür ki buna Âdem - i Ma'nâ da denir. Bu kabiliyetten meydana gelen ve Havva - yı Ma'nâ da denen Nefs - i Külli, Tâlî diye anılır. Cedd, maddenin bütün sûretleri kabul eden kabiliyeti, yâni Heyûlâ'dır. Feth, mutlak halâ, yani varlık sûretlerinin zuhûruna mekân teşkil eden boşluktur ve yaratılışa vâsıtadır. Hayâl, mutlak zamandır, varlık sûretleri, buna mukayyed olarak gösterir, Peygamberlere vahiy getiren Cebrâil, hayâlin mümessil sûretidir, rızık veren Mikâil, Feth'tir; Cedd de İsrâfil'dir. Âlemde Akl - ı küll mertebesinde bir kişi vardır ki bu zâtın, zamanın icabına göre kendi hakikatinden telâkki ettiği hükümler, vahiydir ve bu zâtın, bunları dile getirmesiyle söylenmiş ve yazılmış olurlar; bu zât, Peygamberdir; hükümleri söylemesi dolayısıyle Nâtık (Söyleyen) diye anılır. Nâtık'ın mecâzî anlamlar da taşıyan sözlerinin gerçek mânasını ancak bir tek kişi anlar ki o da peygamberin vasisi olan İmam'dır, buna da Sâmit (Susan) derler. Ondan sonra birbiri ardınca gelen imamların yedincisi, Hudâvend - i Kıyâmet (Kıyâmet Sâhibi) tir. Onun zuhûruyla kıyâmet kopar, yâni şeriatın hükümleri kalkar ve gene yedi imamlı bir devir başlar.

İ. Bâtınîlerinin Nâtık ve Sâmit'i hukemâ'nın Akl-ı küll ve Nefs-i küll'üne, yedi imamı yedi yıldıza karşılıktır; ayrıca on iki bölgedeki on iki huccet de on iki burca bedeldir.

İsmâilî Bâtınîlerinde teşkilât: İ. Bâtınîleri teşkilâtlarında da yedi sayısına riayet etmişlerdir.

1. İmâm: Bu zât, İ.'lerin reisidir. 2. Huccet: İmam vekilidir. 3. Zu-Mıssa (süt emen): Bâtın bilgisini Huccetten öğrenen zâttır; Dâî-i Ekberleri idare eder. 4. Dâî-i Ekber: Dâî-i Mezûn olanları idare eder. 5. Dâî-i Mezûn. Dâî-i Ekber'le temas eder ve İ. olmak isteyen ve tecrübe edilmiş bulunanların ahdını alır, onları mezhebe kabul eder. 6. Mükelleb (avlanmaya alıştırılmış): Bâtınîliğe girmek, bu mezhebi kabul etmek istidadında bulunanlarla münasebet kurar, onların fikirlerini çeler ve onları Dâî-i Mezûn'a götürür. 7. Mümin yahut müstecîb (inanmış, davete uymuş): Bunlar İ. Bâtınîliğine girmiş kişilerdir.

İ. Bâtınîliğine giren kişi de bu mezhepte derece derece yüceltilir. Mükelleb Bâtınîliğe girebilecek kişiyle dostluk kurmaya başlar, buna Teferrüs, yani anlamaya çalışmak denir. İkinci derecede onunla tam dost olur, onun inancını tervîc ederek sevgisini kazanır; buna Te'nîs (uyuşmak, dost etmek) denir. Sonra, onun dinî ve dünyevî şeylerde şüpheye düşürür ki buna Teşkik (şüpheye salmak) derler. Bu dereceden sonra, o zât, mezhebe girmeyi istedikçe bâtın bilgisinin değeri belirtilerek daha olgunlaşması tavsiye edilir; bu dereceye de Ta'lik (asıntıda bırakmak) tabir edilir. Nihayet mükelleb, iyice denediği tâlibi, Dâî-i Mezûn'a götürür. Dâî-i Mezûn sırrı saklayacağına dair büyük yeminlerle tâlibi mezhebe alır, buna da Rabt denir. Rabt derecesinden sonra Tedlîs, Te'sîs, Hal ve Selh (bağlamak) dereceleri vardır. Tedlîs derecesinde, sırlar tam açılmaz; Te'sîs mertebesinde sırlar açılmaya, Hal ve Selh mertebelerindeyse şeriat hükümlerinin, âlemin nizamı için konduğu belirtilerek iş tamamlanır. Ancak bu son verilen bilgilerin, İ. Bâtınîlerinin aleyhindeki kitaplardan alındığını, bu bakımdan şüpheli olduğunu da belirtmemiz gerekir. — Abdülbaki Gölpınarlı

İSMAİLİYE (veyâ **Gondokoro**), Güney Sudan'da, Ak Nil ırmağı kıyısında, Mongalla'nın güneyinde bir karakol kasabası. XIX. yüzyılda, özellikle 1850-1885 yıllarında fil dişi ve esir ticareti ile tanınmış olan İ., ikliminin sağlığa zararlı olması yüzünden terk edilmiştir.

İSMAİLİYE, Mısır'da, Süveyş Kanalı'nın orta yerinde ve Timsah gölünün batı kıyısında bir şehir. Nüfusu 285 000 (1960) dir. Çölden geçen Süveyş Kanalı'nın inşaatında karşılaşılan en hayatî mesele su sağlanması idi. Bu mesele, bir kanal vasıtasıyle Nil'in Dumyât kolundan su getirmek suretiyle halledilmiştir. Mısır Hıdivi İsmail Paşa (b. bk.) ya izafeten İ. adı verilen şehir, bu su sayesinde Süveyş Kanalı'nı inşâ eden F. de Lesseps (b. bk.) tarafından 1863 yılında kurulmuştur. Süveyş Kanalı inşaatının devamı boyunca önemli bir yerleşme merkezi hüviyetini kazanan İ., ağaçlı bulvarların dikine kesiştiği bir plâna göre gelişmiş, şehirde kanaldaki gemi geçişlerini tanzim eden ulaşım merkezi binası, kanal müstahdemleri için meskenler, okullar inşâ edilmiştir. Bir petrol limanı olan İ., demir yolu ile Kahire'ye (150 km), Port Said'e (67 km) ve Port Tevfik (Port Taufiq) limanına (83 km) bağlıdır.

İSMAİLİYE KANALI, Süveyş Kanalı'nı Kahire yakınında Nil'e bağlayan bir kanal.

İsmailiye'de başlayan bu kanal Süveyş Kanalı üzerinde bulunan yerlerin içme suyu ihtiyacını karşılamak üzere 1858-1863 yılları arasında inşa edilmiştir. Kanalın Nil deltasından başlayan bölümü Nil nehrinin eski bir yatağını (bugün Vâdi Tumilat) takip eder. Bu bölüm daha Orta Krallık (M. Ö. aş. yu. 1950) devrinde bir kanal olarak açılmıştı. Bugünkü kanal İsmailiye'de kuzey ve güney kollarına ayrılır. Bu kollar Port Said ile Süveyş arasındaki bölgede bulunan yerlerin içme ve sulama suyu ihtiyacını karşılamaktadır.

İSMENE (Yunan mit.), Oidipus ile anası İokastē'nin kızı, Antigonē'nin kardeşi. Antigonē ölüm cezasına çarptırılınca, onunla beraber ölmeyi seçmiştir.

İSMENUS, Mars gezegeninin kuzey yarımküresinde gözlenen karanlık bir çukurun adı. İ. 8 rakamı biçiminde doğuda Protonilus ve batıda Deuteronilus karanlık bölgelerine uzanır.

İSMET AĞA, Miskalî (ölm. 1850 ?), Türk bestekârı. Miskal çalgısının son mümessillerindendir. Mühtedîdir. Şu eserler onundur: 3. hânesi karabatak olan ağır düyek Tarz-ı Nevîn peşrevi; Mâhur aksak şarkı; Mâhûr yürük aksak şarkı. Peşrev, Hâşim Bey'in faslı için bestelenmiştir. İ. A. saraya mensuptu.

İSMET AĞA, Tanbûrî (ölm. İstanbul 1870 ?), Türk bestekârı. Enderûn'da yetişmiştir. II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz zamanlarında saray sâzende ve musikî hocaları arasında bulunmuştur. Hünkâr musahipliğine kadar yükselmiştir. Öğrencileri arasında Şeyh Celâleddin Dede anılabilir. Mevlevî olan İ. A., Isfahân ve Müsteâr ile Râhatfezâ makamlarında 3 âyîn bestelemiş, fakat üçü de unutulmuştur. Elimizdeki eserleri 2 peşrev, 7 saz semâîsi, 32 şarkı, 4 Râhatfezâ faslını teşkil eden 2 beste ve 2 semaî olmak üzere 45 parçadan ibârettir. Râhatfezâ (b. bk.) makamına İ. A. isim vermiştir. Sûz-i dil ağır aksak ve nihâvend yürük aksak şarkıları çok tanınmıştır.

İSMET AĞA (Tanbûrî)

İSMET BEY, Müstecabizâde İbrahim (Balıkesir 1868 - Isparta 1917), Türk edip ve şâiri. Balya ilçesinin Müstecap köyünden icra memuru Mehmed Ali Efendi'nin oğludur. Annesi Hâfize Hanım'ın dedesi Vidinlidir. İlk öğrenimini 1885'te Balıkesir'de kurulan Karesi İdadî Mektebi'nde tamamlayıp İstanbul'a gelen İ. B., Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiş, yüksek tahsilini Hukuk Mektebi'nde yapmıştır İ. B., çeşitli gazete ve dergilere yazı yazmıştır. Recâizade Ekrem ile Muallim Nâci arasındaki tartışmalarda Nâci tarafını tutmuştur. 1901'de II. Abdülhamid'e jurnal edilerek mahkeme sonunda beş yıl süre ile Bodrum kalesine kalebentliğe mahkûm olan İ. B., İzmir vâlisi Kâmil Paşa'dan yardım görünce, sürgün yeri Midilli'ye değiştirilmiş, daha sonra İzmir'de yaşamasına müsaade edilmiştir. Cezayir - i Bahrisefid vâlisi Abidin Paşa'nın da yardımıyla sürgün hayatını hafif geçiren İ. B., 1908'de İstanbul'a gelmiş ve dört yıl İzmir İstinaf Mahkemesi üyeliğinde çalışmıştır. Daha sonra avukatlık yapmaya ve İzmir'de «Hıyâbân» adlı edebî bir dergi çıkarmaya başlayan İ. B., umduğu ilgiyi bulamayınca yeniden memuriyete dönmüş ve 1916'da İstinaf Hukuk Reisi olarak gittiği Isparta'da bir yıl vazife görebilmiştir.

İSMET BEY (Müstecabîzâde)

İ. B., Muallim Nâci'nin yarım bıraktığı *Lûgat - i Nâci*'yi F harfinden sonuna kadar tamamlamıştır. Hayyâm'ın rübâîlerini ilk defa Türkçeye çevirenlerden biri olan İ. B.'in başlıca eserleri şunlardır: *Fürûk - i elfaz* [1895]; *Terâne* [1896]; *Dâsitân - ı zafer* [1898]; *Nâilî - i Kadîm* [1902]; *Şükûfe - çin* (İzmir'de «Âhenk» gazetesinde çıkan edebî ve târihî fıkraları).

İSNÂ - AŞERİYYE, Şîa'nın, Hz. Peygamber'den sonra Oniki İmâm tanıyan bölüğüne verilen ad.

Bu fırka, İmâmet'in, yâni ümmetin din ve dünya işlerindeki riyaset makamanın, Allah'ın emriyle Peygamber tarafından ümmete tebliğ edilen zâta âid olduğuna inandıkları ve İmâmet'i dinin usulünden bildikleri için, İmâmiyye adıyle anıldığı gibi, bu mezhep özellikle Oniki İmam (b. bk.) ın altıncısı İmam Ca'ferü's - Sâdık (H. 148 = 765) zamanında bütün usul ve fürûuyle tam şeklini almış olduğundan Ca'feriyye adıyla da anılır ve Şîa'nın ferd - i kâmili sayılır, yâni bugün Şîa ve Şiî denince, Zeydiyye, İsmâiliyye gibi bir kayıtla kayıtlanmadığı takdirde İ. - A. ve İsnâ - Aşerî anlaşılır.

İsnâ - Aşerîlerce Hz. Peygamber, son haccından dönerken Zilhicce ayının 18. perşembe günü öğle vaktinde Mekke ile Medine arasındaki Cuhfe denen mevkide Gadiru Humm denen bir su birikintisinin yanında konaklamış, geri kalanların gelmelerini, ileri gidenlerin dönmelerini buyurmuştu. Herkes toplandıktan sonra ezan okunup namaz kılınmıştı. Vidâ, Kemâl, yâni olgunluk, Belâğ, yâni bildiriş, Temâm ve İslâm Haccı adlarıyle anılan bu hacca katılanlar, 24 bin kişiden fazlaydı. Sıcak yüzünden sahâbe giydikleri elbisenin bir kısmıyla başlarını örtmüşler, bâzısını altlarına sermişlerdi. Namazdan sonra, önceden deve hamutlarından yapılmış üç basamak bir minbere çıkan Hz. Peygamber, Allah'ı övüp ondan yardım diledikten sonra ömrünün sona erdiğini, tanrı davetine icabet edeceğini bildirip kendisinin de, herkesin de sorumlu olduğunu söylemiş ve kendi hakkında ne düşündüklerini sormuştu. Hepsi: «Şehâdet ederiz ki sana emredileni bildirdin, savaştın, öğüt verdin, Allah sana hayırlar versin» dedi. Hz. Peygamber, Kıyâmette, havuz kıyısında toplanacaklarını, onlara biri, Allah'ın ipi olan *Kur'an*, öbürü kendi Ehlibeyti olan iki paha biçilmez şeyden sorumlu olacaklarını bildirip: «Bilmez misiniz ki ben, inananlara nefislerinden evlâyım ve erkek kadın, herkesin de nefsinden evlâyım» dedi. Sahâbe tasdik edince Alî'nin elini tutup ikisinin de koltuklarının beyazlığı görününceye dek kaldırarak: «Ben kimin mevlâsı isem Alî onun mevlâsıdır» buyurdu. Sonra da ona dost olana dost olmasını, düşmanlık edene düşman olmasını, yardım edene yardım etmesini, onu horlayanı horlamasını, nerede bulunursa gerçeği onunla beraber kılmasını Allah'tan diledi (İbn Hacer'den, Vahîdî'nin *Esbâbü'n - Nüzûl*'ünden, İbn Cerîr ve Hakîm Tirmizî'den, Hâkim'in *El - Müsıerrek*'inden, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden, Zehebî'nin *Telhîs*'inden, Nesâî'nin *Hasâis*'inden naklen Seyyid Şereffiddin Abdulhuseyn - i Amilî'nin *El - Muracaat*'ı, 6. bas. Necef, H. 1383, 1963, s. 202 - 206). Yine İsnâ - Aşerîlerce bundan önce V. sûrenin 67. âyeti inmiş, Hz. Peygamber'e kendisine inzâl edilen emri ümmete tebliğ etmesi, bunu yapmazsa Allah'ın risâletini tebliğ etmemiş sayılacağı bildirilmişti. Bu tebliğden sonra da dinin ikmâl edildiğine, nimetin tamamlandığına, din olarak Müslümanlığın verilip bu suretle Tanrı razılığının elde edildiğine dair aynı sûrenin 2. âyeti inmişti (aynı kitabın aynı sayfalarına, Hâfız Ebû - Nuaym'in *Nuzûlü'l - Kur'an*'ına, Sa'lebî Tefsiri ile başka kitaplarda verilen bilgi için de 206 - 214. sayfalarına ve Abdül - Huseyn Ahmedü'l - Emînî'nin *El - Gadîru fî - l - Kitâbı ve's - Sünneti ve'l - Edeb* adlı kitabının I. cildinin Hâc Seyyid Muhammed Takıyy - i Vâhidî tarafından Farsçaya çevirisi *İnâyetü'l - Emîr Terceme - i El - Gadîr*'ine bk., Tahran, H. 1318, Ş. H. 1340, s. 23 - 26, 40 - 177). Ayrıca Hz. Alî, bu hadîsi Hz. Ömer'in vefatından sonra hilâfet için kurulan «şûrâ» da, Hz. Osman'ın zamanında mescidde, yirmiden fazla sahâbeye karşı, Kûfe'deyken de iki kere irâd etmiş ve birinde sahâbeden on dördü, Bedir savaşında bulunanlardan olmak üzere 30 kişi tanıklıkta bulunmuştu. Talha'ya karşı ve Sıffîn savaşında yine bu hadîsi anmış, bu hadîsle Ehlibeyt'ten ve taraftarlarından ihticâc edenler olmuştu (aynı kitap, II, 2 - 84; *El - Mürâcaat*, s. 61 v. d., 202 - 222). Bu âyetin inişinden sonra sahâbe, Alî'yi tebrik etti, Hassân b. Sâbit bu olayı bir şiirle tesbit eyledi ki içlerinde Suyûtî (b. bk.) de olmak üzere on ikiden fazla Ehlisünnet bilginiyle altı Şiî bilgin bunu rivâyet etmiştir (Abdül - Huseyn Ahmedü'l - Emînî: *El - Gadîr*, II, 2. bas. Tahran, H. 1372, s. 34 - 41). Hadîsteki «Mevlâ» sözü Rab, yâni «besleyip geliştiren, amca, amca oğlu, oğul, kız kardeş oğlu, sâhip ve mâlik, köle, birinin izini izleyen, ortak, kendisiyle ahitleşilen kişi, arkadaş, komşu, bir yere gelip konaklayan, ihsân eden, nimet veren, efendi, dost, yardımcı, bir işte tasarruf, tedbir ve vilâyet sâhibi» anlamlarına gelir. *Kur'ân - ı Kerîm*'in II. sûresinin 286. âyetinde «yardımcı, tedbir ve tasarruf sâhibi», III. sûresinin 150. âye-

tinde «yardımcı ve dost», VI. sûresinin 62. âyetinde «tedbir ve tasarruf sâhibi», VII. sûresinin 40. âyetinde aynı anlamda ve «dost, yardımcı», IX. sûresinin 78. âyetinde «dost», XLVIII. sûresinin 11. âyetinde «yardımcı» anlamlarında geçer. XLVI. sûrenin 2 ve 4. âyetlerinde «dost ve yardımcı» anlamındadır. IV. sûrenin 33. âyetiyle XIX. sûrenin 5. âyetinde «mirasçılar» anlamına «Mevâli» tarzında, XVI. sûrenin 67. âyetinde «köle sâhibi», XXII. sûrenin 13. âyetinde «mevhum mâbutlar», XXXIII. sûrenin 5. âyetinde çoğul olarak «köleler», XLIV. sûrenin 41. âyetinde «dost» anlamındadır. İsnâ - Aşerîlere ve bütün Şiîlere göre, hadîsteki «Mevlâ» sözü, «Rab» anlamına gelemez, «amca, amca oğlu» v. b. anlamlarına gelmesi de mümkün değildir ve bu kadar önemsiz bir şey için minber kurulmasının, sahâbenin toplanmasının, hutbe okunmasının, tanıklık alınmasının, hele sonraki tebrikin izahına da imkân yoktur. Aynı zamanda hadîs, önce Peygamber'in, inananlar üzerinde, kendilerinden ziyade tasarrufu ve vilâyeti olduğunu bildiren XXXIII. sûrenin 6. âyetinin meâli bildirildikten sonra Alî'nin, bütün inananlara mevlâ olduğunu bildirmektedir. Bu yüzden Şiîler, bu hadîsi Alî'nin vasıy ve imâm olduğunun tebliği kabul ederler ve onlarca Zilhicce'nin 18. günü en büyük bayramdır. Bu bayrama Îyd - ı Gadîr denir (*İnâyetü'l - Emîr Terceme - i El - Gadîr*, II, s. 196 v. d.).

Şîa'nın, Alî'nin imâmeti hakkında bu hadîsten başka daha birçok rivâyetleri vardır (A. Gölpınarlı, *100 soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul 1969, s. 23 - 28). Hz. Peygamber'in bu iş, yâni inananların ve Müslümanlığın yüceliği, insanların düzgün bir halde bulunuşu sürer gider ve on iki kişi halîfe olur, hepsi de Kureyş'tendir meâlindeki hadîsleri, bu on iki kişinin Hâşim oğullarından bulunacağı hakkındaki hadîsler, hep Oniki İmâm hakkındadır (*Sahihu Müslim*; İstanbul, H. 1332, c. VI, s. 3 - 4. Müslim'de bu meâlde sekiz hadîs vardır, Seyyid Murtaza'l - Huseyniyyü'l - Fîrûzâbâdî, *Fadâilü'l - Hamse mine's - Sıhâhi's - Sitte*, Necef, H. 1383, II, 23 - 26). Hz. Peygamber'in «Alî, kardeşim, vârisim, vasıymdir ve benden sonra her Müslümanın velisidir; sonra oğlu Hasan, sonra Huseyn soyundan dokuz kişi Müslümanların velileridir; *Kur'ân* onlarladır, onlar *Kur'ân*'la, onlar, havuz kıyısında bana ulaşıncaya dek birbirlerinden ayrılmazlar» buyurduğu, hattâ Oniki İmâm (b. bk.) ı adlarıyla bildirdiği de İsnâ - Aşerîlerin esas inancıdır (Sultânü'l - Vâizîn - i Şîrâzî, *Şebhâ - yı Peşâver*; 9. bas. Tahran, H. 1348, Ş. H. 1344, *Ferâidü's - Sımteyn*, *Manâkıb - ı Hârezmî*, *Manâkıb - ı İbn Magazilî*, *Fusûlü'l - Mühimme*, *Matâlib*, *Tezkire - i Sıbt b. Cevzî* v. b. den naklen *Yenâbî'ul - Mevedde*, s. 988 - 998). Aynı zamanda her imâmın, kendisinden sonraki imâmı bildirdiğini de söylerler. Peygamber'in şeriatını koruyacağı, dinin hükümlerini yerine getireceği cihetle imâmın da yanılmaması, ümmetin en bilgini, en üstünü ve doğrusu olması, tek sözle masûm bulunması gerektir; ismet ise ancak Allah'ın bir lûtfudur; bu bakımdan İmâmiyye'ye göre imâm, Allah tarafından Peygamber'e bildirilir ve peygamber bunu ümmetine, Allah'ın emriyle tebliğ eder. XXXIII. sûrenin 33. âyetinde Ehlibeyt'in, yâni Hz. Muhammed dâhil olmak üzere Alî, Fâtıma, Hasan ve Huseyn'in masûm oldukları, LII. sûrenin 21. âyetinde, inananlarla soylarından inanarak onlara uyanların, soylarından gelenlere katılacağı bildirilmiştir. Bu bakımlardan Hz. Muhammed, Fâtıma, Oniki İmâm, Ondört Masum (b. bk.), Hz. Muhammed müstesnâ, peygamberlerden üstündür; ancak hiçbiri peygamber değildir. Hz. Muhammed'le nübüvvet ve risâlet son bulmuştur (Tabrasî, *Mecma'ul - beyan*; Tahran, H. 1379, VIII, 356 - 357, Hâc Şeyh Abdullâhi'l - Mamakanî, *Tenkıyhü'l - Makal fî Ahvâli'r - Ricâl*; Necef, H. 1349, I, 186 - 190).

Her peygamberin bir vasıysi bulunduğu inancı, önce Yahudi iken Müslüman olan ve Yahudilikte, Yûsa' hakkında aşırı fikirlerini, Müslüman olduktan sonra Alî hakkında gütmeye başlayan Yemenli Abdullah b. Sebâ tarafından telkin edildiği, İbnu Emeti's - sevdâ, yâni «Kara halayığın oğlu» diye anılan bu adamın Kûfe'de yerleştiği, Basra, Şam ve Mısır illerini dolaşıp inancını yaydığı, Ebû - Zerr, Ammâr, Ebû - Bekr'in oğlu Muhammed, Ebû - Huzeyfe'nin oğlu Muhammed, Üseyd oğlu Abdürrahman, Sûhân oğlu Sa'saa gibi yüce ashâbı, Mâlikü'l - Eşter gibi büyük tâbiîleri bile kandırdığı, böylece Şiîliğin bu adam tarafından kurulduğu rivayetini burada incelememiz gerekiyor. Osman aleyhindeki ayaklanmayı bu adamın tertiplediği, Cemel savaşına bu adamın sebep olduğu da rivayetler arasındadır. Hatta servetin biriktirilmemesi konusundaki fikri Ebû - Zerr bu adamdan almış, o da bu düşünceyi Mezdekîlerden elde etmiş. Hz. Alî kendisine Allahlık atfeden Abdullah b. Sebâ'yı 70 kişiyle yaktırmış; bir rivayetteyse Medayin'e sürdürmüş (Ebî - Muhammedi'l - Hasan b. Mûsâ'n - Nevbahtî, *Fıraku'ş - Şîa*; Muhammed Sâdık *Âlu Bahri'l - Ulûm* hâşiyeleriyle; Necef, H. 1355, s. 22 - 23; *Tenkıyhü'l - Makal*, II, 183 - 184).

H. VI. yüzyılda yaşayan İbnu Asâkir bu rivayeti, Seriyy b. Yahyâ'nın Şuayb'dan rivâyetiyle Seyf b. Ömer adlı birisinden alıyor. H. VII. yüzyıl tarihçilerinden İbni Esîr, *Târîhü'l - Kâmil*'inde, Taberî'den, H. VIII. yüzyıl tarihçilerinden İbni Haldun, *El - Mübtede'u ve'l - Haber*'inde, yine Taberî'den, Ebû'l - Fidâ *El - Muhtasar*'ında İbni Esîr'den, İbni Kesîr, *El - Bidâyetu ve'n - Nihâye*'de yine ondan, İbni Esîr'den, İbni Ebî - Bekr, *E't - Temhîd*'inde Seyf'ten ve İbni Esîr'den, Zehebî, *Târîhü'l - İslâm*'ında Taberî'den ve Seyf'ten, H. X. yüzyılın ilk yıllarında ölen Mirhond, *Ravzatu's - Safâ*'da Taberî'den, oğlu Gıyasüddin, *Habîbü's - Siyer*'de, *Ravzatu's - Safâ*'dan naklediyor. Bu rivayetlerin hepsi de Taberî'ye ve sonunda Seyf b. Ömer'e dayanmaktadır. Taberî'yi Seyf'e bağlayan Seriyy, H. 167 (783) de ölen Seriyya b. Yahyâ b. Ayâs olamaz; çünkü Taberî H. 224 (838) te doğmuştur. Şa'bî'nin amcasının oğlu Seriyy b. İsmâil ise 103 (721) te ölmüştür.; kaldı ki Taberî, Seriyy'nin babasının adını Yahyâ diye anmaktadır. 327 (938) de ölen Seriyy b. Yahyâ b. Seriyy'den kimse bir şey rivayet etmediği gibi, o da birinden bir rivayette bulunmamıştır. 258 (871) de ölen Seriyy b. Âsım ise Zehebî'nin *Mizanü'l - İ'tidâl* ve *Lisanü'l - Mîzân*'ında yalancılıkla belirtilmiştir. Şuayb, bilinmeyen biridir. Zehebî'nin senedindeki Atıyye, 110 (728) da ölen Atıyyettü'l - Avfî midir, yoksa 121 (738) de ölen Atıyye b. Kays mıdır? Birincisi olamaz; çünkü Seyf, 170 (786) ten sonra ölmüştür. İkincisi Şamlıdır, Seyf'le hiç görüşmemiştir.

Üseyyid kabilesinin Temîm boyundan birkaç oymağın birleşmesinden meydana geldiği için Bercemî diye anılan boya mensup olan ve bu lâkapla anılan Seyf, Kûfelidir, Bağdad'da yerleşmiş, Hârûnü'r - Reşîd zamanında, yâni H. 170'ten sonra ölmüştür. *El - Fütûhu'l - Kebîr ve'r - Ridde* adlı kitabında, Hz. Peygamber'in vefatından Hz. Osman'ın halifeliğine kadar geçen olayları tahrif ederek anlatır, doğu

Roma, Filistin ve İran fütûhatından bahseder. *El - Cemelu ve Mesîru Âişeti ve Alî* adlı kitabında da Osman'ın aleyhindeki ayaklanmayı, şehid edilişini ve Cemel savaşını bildirir. Her iki kitapta yüz elliye yakın kahraman icad eder ve bunları Hz. Peygamber'in sahâbesinin arasına katar; oysaki bunların Hz. Peygamber'i görmeleri şöyle dursun, hiçbiri bu âleme ayak basmamıştır. Böyle olduğu halde, Seyf'in, bunların mensup oldukları şehirleri anması yüzünden İslâmî coğrafya kitaplarına mevcut olmayan şehirler bile girmiştir. Muhaddislerden 233'ten 923 (847 - 1517) e kadar gelip geçen Yahyâ b. Muîn, Nesâî, Ebu - Dâvûd, Ebû - Hâtem, Dâru Kutnî, Hâkim, Fîrûzâbâdî, İbni Hacer Suyûtî, Safiyyüddin. onun rivayetlerini zayıf, gevşek, uydurma, terk edilmiş, çok zayıf, metruk olarak vasfetmişler, kendisinin çok yalancı olduğunu, zındık bulunduğunu söylemişlerdir. İşte Abdullah b. Sebâ, böyle bir adamın muhayyilesinden doğmuştur ve bu muhayyel dönme, biraz Ammâr'a, biraz da Ebû - Zerr'e benzetilmeye çalışılarak vücut bulmuş, özellikle Tabarî'den sonra böyle bir adamın yaşadığına inanılmış, doğu bilimleri uzmanları ise onun Yemen'li oluşunu, Yahudi dönmesi bulunuşunu, Hz. Osman aleyhinde ayaklananların Mısır ve Irak'tan gelmelerini, Şiîliğin daha fazla buralarda temerküz ettiğini, hatta İmam Huseyn'in zevcelerinden birinin, İran hükümdarının kızı bulunmasını da bu masala katarak çeşitli kanaatler yürütmüşlerdir. Oysa Seyf'in İbni Sebâ'sı, Osman'ın aleyhinde bulunanlar türlü felâketlere uğrarken hiçbir tâkıbe maruz kalmaz ve Cemel savaşından sonra ortadan kayboluverir (Seyyid Murtazâ'l - Askerî'nin *Abdullah b. Sebâ* adlı târihî tahlil ve intikada dayanan kitabına, Seyyid Ahmed - i Zincânî tarafından *Merd - i efsânei - i Târîh, Rivâyethâ - yı Seyf*; *Abdullah b. Sebâ'* ve *Gavga - yı Sakıyfe* adlı Farsça tercemesine; Tahran, I. cilt, 1. bas., H. 1384 ve Esed Hayder'in *El - İmâmu's - Sâdık ve'l- mezâhibi'l - Erbaa* adlı kitabına bk., cüz VI, Necef, 1383, 1963; s. 247 - 282).

Hucec - i Erbaa: İ. - A.'de nassa karşı ictihat olamaz; fakat zamanla beliren müşkiller, ancak ictihatla halledilebileceği için ictihat kalkmamıştır. İctihat, dört huccete dayanılarak meşru olabilir: Kitab, Sünnet, İcma' ve Akıl. Kitab *Kur'ân - ı Mecîd*'dir. *Kur'ân*, XV. sûrenin 9. âyeti mucebince bugün elimizde bulunan *Kur'ân*'dır. Ondan bir tek söz çıkmadığı gibi, ona bir tek söz de katılmamıştır (A. Gölpınarlı, *Kur'ân - ı Kerim ve Meâli*. İstanbul, 1958; Açılama; II, s. XXII - XXIV). *Kur'ân*, insanın kendi reyiyle yorumlanamaz. *Kur'ân*'ı ancak Hz. Muhammed ve Ehlibeyti, yâni Ondört Masûm yorumlayabilir. Anlamları açık olan âyetlerden başka âyetleri tevil, ancak onların hakkıdır. Allah *Kur'ân*'ı vahiy yoluyla ve Cebrâil'le Hz. Peygamber'e bildirmiş, Fâtıma ve Oniki İmâm, onu Hz. Peygamber'den tebellûğ etmişlerdir. *Kur'ân*'ın bâzı âyetlerinin bugün *Kur'ân*'da bulunmayan bâzı sözlerle Ehlibeytten rivayeti, senet doğru olduğu takdirde, tefsir mâhiyetindedir; *Kur'ân*'dan değildir. *Kur'ân*'da bâzı değişiklikler olduğuna dâir Gulât'ın, yâni İmamlar hakkında aşırı kanaat besleyenlerin inançları, ancak dalâlettir (Seyyid - Ebü'l - Kasımi'l - Museviyyi'l - Hoyî, *El - Beyân fî Tefsîri'l - Kur'ân*; I, Necef, H. 1377, 1957, s. 136 - 181).

Sünnet, Hz. Peygamber'in ve Hz. Fâtıma ile Oniki İmâm'ın sözleri, yaptıkları işler birisini yaparken görüp men etmeyişleridir ki bunlar, «kavlî, fi'lî» ve «takrîrî» hükümlerdir. Sahâbe, masûm olmadığı için zamanının İmâmına ve ondan önceki imamlara uyanlardan doğru olarak gelen rivâyetleri kabul edilir. İmâm'a dayanmayan rivayet, imamdan gelen rivayete uymazsa, kabul edilmez. Burada İ. - A., Ehlisünnete muârızdır. Ehlisünnete göre, sahâbenin hepsi adldir; aralarındaki ihtilâflar ictihâdidir; İ. - A.'de ise böyle bir şeyin kabulü, aklen câiz olamaz.

İcmâ', İmâmiyye'nin bir meselede ittifâkıdır ki bu, İmâm'ın tasvibini bildirmesi bakımından huccettir. Bu üç huccetle bir mesele üzerine hüküm verilemezse, dördüncü huccete, yâni akla müracaat edilir; kıyâs, huccet olamaz. İmâm Ca'ferü's - Sâdık, ilk olarak kıyasla amel edenin İblis olduğunu bildirmiştir ve Ebû Hanife'yi de bundan men etmeye çalışmıştır; rey ve kıyasla amel, bid'attır (Küleynî Ebû - Ca'fer Muhammed b. Ya'kub, *Usûlü'l - Kâfî*; İran, taşbas. 1310 - 1311, *Bâbü'l - Bida' ve'r - Re'yi ve'l - Makayîs*, s. 27 - 30).

Kitab ve Sünnetle amelde bütün İ. A. müttefiktir; ancak İcmâ' ve Akl'ı kabul etmeyen müctehidler de vardır. Hucec - i Erbaa'yla her hangi bir mesele hakkında hüküm istinbâtı herkesçe mümkün olmadığından ümmet iki kısma ayrılır: 1. Müctehid, yâni bu huccetlerle herhangi bir mesele hakkında hükme varmaya muktedir olan kişi. 2. Mukallid, yâni kendisinde bu kudret bulunmadığı için bir müctehide tâbi olan, onun hükmünü taklid eden, onun hükmüne uyan. Müctehidin, ictihad icazetine sahip olması, aynı zamanda âdil bulunması, büyük günahları yapmaması, küçük suçlarda ısrar etmemesi, çekinmesi şarttır. Daha âlim ve âdili varken ondan alt olduğuna inanılan müctehidi taklid câiz değildir. İlim ve takvâ, ya yakıyn ile yahut iki âlim ve âdil kişinin şehâdetiyle sübût bulur. Bâzı müctehidlerce vefât eden müctehide uymak câiz değildir, bâzılarınca câizdir. Bu cevâza «Bekaa ber meyyitin cevâzını kaail olmak» denir. Dinin usulünde, yâni inanca âid kısmında ictihâd ve müctehidi taklid olamaz. İctihâd ve taklid, dinin fürûunda olur. Bâzı meselelerde ictihâda kudreti olan, bâzı meselelerde bir müctehide uyan kişiye de Mütecezzî denir.

Usûl - i din: Dinin usulü, yâni inançta temelleri beştir: I. Tevhîd, yâni Allah'ın varlığına, birliğine inanmak. Tevhîd, dört esası ihtiva eder:

A. *Tevhîd - i zâtî*: Allâh'ın zâtı, her şeyden münezzeh ve müteâldir. Birdir, ortağı, benzeri, danışacağı biri, vekili, veziri yoktur. Varlığı kendindendir.

B. *Tevhîd - i sıfâtî*: Allah daimî haydır, yâni diridir. Hay oluşunda bir ön ve son bulunmadığı cihetle kadîm ve bâkîdir; kıdem ve bakaa, hayat sıfatından meydana gelir. Âlimdir; her şeyi, olacağı ve olmuşu bilir. İlmi, görülen ve duyulan şeyleri de kavrar; bu bakımdan ilmiyle basîrdir, semî'dir. Her şeye gücü yeter, kadîrdir; kudretinde de muhtârdır. Bu bakımdan da irâdesi sebepsizdir, kendiliğindendir; iradesini zorlayacak bir şey yoktur; irâdesiyle her şeyi, hikmet ve kudretiyle yoktan yaratır; buyruklarını melekle peygamberlerine bildirir. Bu bildiriş, melekte kelâmı icat eder, kelâmında da gerçektir; iyiliği irâde eder, kötülüğü dilemez; kârihtir. Bu bakımdan da mürîd, kârih, mütekellim ve sâdıktır. Bu sıfatlar, zâtıyla dâim ve kaimdir; zâtının aynıdır. Aynı olmasaydı, sonradan yaratılmış bulunsaydı, bir zaman bunlardan mahrum olduğunu kabul etmek icap ederdi; bu ise noksandır ve Allah noksandan münezzehtir. Kendisinden ayrı, fakat ezelî ve ebedî olsaydı taaddüd - i kudemâ (kadîmlerin çokluğu) inancını kabul etmek gerekir ki bu, küfürdür. Bu sıfatlara Sıfât - ı Sübûtiyye denir; Allâh'ı bu sıfatlarla tevhîd gerekir.

C. *Tevhîd - i halkî*: Her şeyi yoktan ve kudretiyle yaratan O'dur. Yaratışında ortağı, yardımcısı, örneği, âleti yoktur. O'ndan başka bir varlığa yaratıcılık isnad ve atfedilmesi küfürdür.

D. *Tevhîd - i ibâdetî*: İbâdet, yâni kulluk, ancak Allah'a olur. O'ndan başka melek olsun, peygamber olsun, imâm olsun, hiçbir kula kulluk edilemez; edilirse küfürdür; bunu yapan da kâfirdir. Hz. Muhammed'den, imamlardan, onların katında dereceleri üstün olanlardan ancak şefâat istenebilir; Allah'a mukarrep oldukları için onlarla Allah'a tevessülde bulunulabilir, fakat doğrudan doğruya ve ancak onlara kulluk edilemez; çünkü onlar da kuldur. Onlardan ancak şefâat istenebilir ve şefâat da haktır; nitekim Hz. Muhammed'e ve âline salavât, duânın da, namazın da kabulüne şarttır.

Ayrıca Allah'tan selbedilmesi gereken yedi sıfat vardır: 1. Mürekkep değildir, olsaydı tahallül ederdi; varlığı yokluğa dönerdi. 2. Cisim değildir, olsaydı mürekkep olması icap ederdi. 3. Hadiselere mahal olamaz; yâni sıfatları hâdis değildir ve değişmez. 4. Zâtında ve sıfatlarında şeriki yoktur. 5. İhtiyaçtan münezzehtir, her şey ona muhtaçtır. 6. Sıfatları, zâtına mugayir değildir, yâni sübûtî sıfatları, selbî sıfatlara râcidir, yâni kadirdir demek, âciz değildir demektir; âlimdir demek, cahil değildir demektir. 7. Allah'ı, cismi olmadığı, mekândan münezzeh, zamandan müteâl bulunduğu için melek olsun, peygamber olsun ... hiçbir mahlûk göremez ve O'nu rüyet imkânı yoktur (*El - Gadîr*; II, 304; Seyyid Muhsinü'l - Emini'l Huseyniyyi'l - Âmilî, *E'd - Dürrü's - Semîn*; 5. bas. H. 1349, s. 1 - 5).

II. *Nübüvvet*: Allah'ın, seçtiği kullarına, bir insanı vasıta kılmaksızın hükümlerini vahiy yoluyla bildirmesine Nübüvvet denir. Peygamber, peygamber olmak üzere yaratılmıştır; iktiza ettiği an, kendisine melek vasıtasıyla görevi bildirilir. Vahiy meleği Cebrâil'dir. Kullara peygamber göndermek, Allah'ın lûtfudur; ahkâmını bildirmek, helâl ve haram anlatmak muamelelerini adaletle görmelerini, kulluklarını ihlâsla yapmalarını temin etmek ve peygamber gönderdikten sonra da kulların, ıkab ve azâba karşı, IV. sûrenin 165. âyeti mucebince Allah'a bir huccetleri olmamasını sağlamak için Allah'ın kullarına peygamber göndermesi gereklidir. Allah, kullarına, Hz. Muhammed'den önce 124 bin peygamber göndermiştir. *Kur'an*'da 25'inin adı geçer. Peygamberlerin peygamberlik bakımından, II. sûrenin 285. âyetinde bildirildiği gibi, farkları yoktur, hepsine inanmak gerektir; birini inkâr hepsini inkâr demektir ve küfürdür. Fakat aynı sûrenin 253 ve XVIII. sûrenin 55. âyetlerinde bildirildiği gibi, Tanrı katındaki dereceleri bakımından bâzısı bâzısından üstündür. İçlerinde «Ülü'l - Azm» denen ve XXXIII. sûrenin 7. âyetinde adları anılan Nuh, İbrâhim, Mûsâ, İsa ve Hz. Muhammed en büyükleridir. Peygamberlerden, rüyada meleği gören, sesini duyan, fakat uyanıkken göremeyenler vardır ki bunlara Nebî denir. Meleğin sesini duyan, rüyada ve uyanıkken görenleri de vardır ki bunlara da Resûl denir. Peygamberlik ikiye ayrılır (Nübüvvet - i Âmme, Nübüvvet - i Hâssa). Nübüvvet - i Âmme, Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin peygamberlikleridir. Nübüvvet - i Hâssa, Hz. Muhammed'in peygamberliğidir ki O, XXXIII. sûrenin 41. âyetinde bildirildiği gibi, bütün peygamberlerin kemâlâtını nefsinde cemedip «hâtim» olmuş, aynı zamanda peygamberliğin «hâtem» i olarak gönderilmiş, peygamberlik, onunla hatmedilmiş, peygamberlerin efdali ve sonuncusu olarak bütün peygamberler onu müjdelemişlerdir. O'ndan sonra peygamberlik iddia eden yalancıdır, kâfirdir, şer'an vücûdunun izalesi gerektir.

Peygamberler, peygamberlik vazifesini görmek için yaratılmış olduklarından kendilerine bu vazife verilmeden, doğdukları andan peygamberlik vazifesi kendilerine verilinceye ve peygamberlik vazifesine başladıklarından vefatlarına dek masum olmaları, yâni bilerek yahut bilmeyerek, yanılarak bir suç işlememeleri, büyük küçük bütün günahlardan arınmış bulunmaları, onlardan unutmak, yanılmak gibi bir şeyin sâdır olmaması, bütün ayıplardan, kusurlardan, bedenî noksanlardan münezzeh olmaları, halkın en olgunu, en üstünü bulunmaları gerektir. Peygamberlerde kusur ve ayıp olursa, masum olmazlarsa, onlardan üstün biri bulunursa, bir yandan halkın onlardan nefret edebileceği, bir yandan Tanrı emirlerini bildirirlerken yanılabilecekleri, herhangi bir hususu unutabilecekleri, aynı zamanda derece bakımından daha aşağı olanın, daha üstün olandan üstün sayılmış olacağı cihetle peygamber gönderilmesinin abes olması icap eder ki Allahu Taâlâ bundan münezzehtir.

Peygamberler doğruluklarını ispat için olağanüstü şeyler yaparlar. Allah'ın verdiği kudretle ve O'nun emriyle insanların yapmakta aciz gösterecekleri şeyleri izhar etmişlerdir ki, bunlara Mucize denir. Hz. Muhammed'in mucizelerinden ikisi kalmıştır ve bunlar kıyamete kadar kalacaktır. Bunlardan biri, İslâm dinidir ki, insanların bütün ihtiyaçlarına cevap verir, saadetlerini temin eder. Öbürü de İslâm dininin mukaddes kitabı olan *Kur'ân - ı Mecîd*'dir. Meleklere ve kitaplara inanmak, «Nübüvvet» e iman etmeye râcidir. Hz. Muhammed'in şeriatı kıyamete kadar bâkîdir, helâli kıyamete dek helâldir; haramı kıyamete dek haramdır; şeriatının hiçbir hükmü değişmez (*Usûlü'l - Kâfî*; s. 80 - 85; *E'd - Dürrü's - Semîn*, s. 7 - 14; *El - Bayan fî Tefsîri'l - Kur'ân*, s. 21 - 74).

III. *İmâmet*: Din ve dünya işlerinde peygamberden niyâbet yoluyla umumî riyasete İmâmet denir. Peygamberden sonra hükümleri değiştirmeden yürütmek, şeriatı korumak, bid'atlere engel olmak, hududu ikame etmek için imamın da peygamber gibi imam olmak üzere yaratılması, imametinden önce ve sonra masum olması, halkın her hususta en olgunu bulunması, her çeşit ayıptan münezzeh bulunması gerektir. Bütün bu vasıflar, özellikle ismet, Tanrı tarafından lûtuftur ve bunları ihsan eden Allah'tır, kimde bulunduğunu bilen de O'dur. Bu bakımdan nasıl bir peygamber olarak seçmekte halkın ihtiyarı yoksa, peygamberden sonra birini imam nasbetmekte de ümmetin ihtiyarı yoktur. İmam, Allah tarafından peygambere bildirilir; peygamber de bunu ümmete bildirir. İmamın nasp ve tâyininde ümmetin ihtiyarı kabul edilse, ihtilâfın önü alınamaz; ümmetin tâyin ettiği imam da masum olmayacağı cihetle şeriatı, gerektiği vechile koruyamaz, imamet, abes olur. Hz. Muhammed, Vidâ' Haccı'ndan dönerken Allah'ın emriyle Hz. Alî'nin imametini ümmete bildirmiştir. Alî'den sonra oğulları Hasan ve Huseyn, ondan sonra da Huseyn soyundan dokuz İmam vardır ki böylece İslâm'da Oniki İmam mevcuttur. Onikinci İmam, hâlâ sağdır, son zamanda zuhuru müjdelenen Mehdî, O'dur. İnsanların din ve dünya işlerinin düzgün gitmesi için âlemde iki kişi kalsa, mutlaka biri, öbürünün imâmıdır. İmam, Allah huccetidir ve yeryüzü bir an bile huccetsiz kalamaz (*Usûlü'l - Kâfî*, s. 85 - 86). Bk. ONİKİ İMAM ve MEHDİ.

IV. Adâlet: Allah'ın adaletine inanmak, dinin asıllarındandır. Allah, âdil olduğu için zulmetmez ve iyiye, iyilikte bulunduğu için mükâfâtta bulunması, kötüye, kötülüğüne karşı cezâ vermesi, adaletinin icabıdır. Lûtfuyla insana akıl vermiştir. Akıl, hüsün ve kubhu, yâni güzel ve iyi olan şeyle çirkin ve kötü olan şeyi temyiz eder. Ayrıca, peygamber göndermek, kitap indirmek suretiyle de iyi ve kötü şeyleri belirtmiştir. Peygamber'den sonra ve imamın gaybet zamanında, yâni ümmetten gizli bulunduğu zaman, her hangi bir meselede ihtilâf olursa, Peygamber'in ve imamların hadislerine müracaat edilmesi emrolunmuştur. Bu bakımdan kul, işlediği işi, Allah'ın verdiği kuvvet ve kudretle işler ve herkesin ne yapacağını, ne yaptığını Allah, ezelî ve ebedî bilgisiyle bilir; ancak bu bilgisi, kulu, o işi işlemeye zorlamaz. İmam Ca'fer'üs - Sâdık, bunu «Cebir de yoktur tafviz de yoktur; iş, bu iki işin arasındadır» sözüyle bildirmiştir (*Usulü'l Kâfî*); yâni Allah kula zorla bir şey yaptırmaz; fakat kulunu başı boş da bırakmamıştır. Kula istitâat ve ihtiyar vermiştir; kul, ihtiyar ve istitâatini hayra yahut şerre sarf eder; Allah'ın verdiği güçle iyilikte yahut kötülükte bulunur; buna karşılık da mükâfat yahut mücâzat elde etmiş olur. Aksi takdirde, yâni hayrı ve şerri Allah'ın yaptırdığı kabul edildiği takdirde, Allah'ın peygamber göndermesi, kitap indirmesi, hattâ kula akıl - fikir ihsan etmesi, hele kendi yaptırdığı iyiliğe karşılık kula mükâfatta bulunması abes olur; kendi yaptırdığı kötülüğe karşılık mücâzatta bulunması ise zulümdür. Allah hâkim olduğundan abes bir iş yapmayacağı gibi, zulümden de münezzehtir; zerre kadar hayır yapan da karşılığını görür; zerre kadar şer işleyen de (*Kur'ân*, XCIX, 7 - 8).

V. Maâd: Ölümden kıyamete dek, berzah, kabir azabı, kabrin cennet bahçelerinden bir bahçe yahut cehennem çukurlarından bir çukur kesilmesi, sonra kıyâmet, ba's, amel defterlerinin verilişi, soru, hesap, mizan, şefaat, sırat, cennet ve cehennem hakkında kitap ve Sünnet'te ne varsa, hepsi gerçektir; hiçbiri akılla yorumlanamaz; keyfiyetlerini ise bilmeyiz.

Herkesin bu beş asla aklıyle inanması gerektir; bu inançta ictihad ve taklid olamaz. Bu beş asla inanan, mü'mindir. İmamet ve adalete inanmayan, İslâm'dan çıkmış sayılmaz; bu bakımdan Tevhîd'e, Nübüvvet'e, Maâd'a inanmak, dinin, İmamet ve Adalet'e inanmak, mezhebin asıllarıdır ve her mü'min, müslimdir; fakat her müslim mü'min değildir.

Fürû - ı din: Dinin fürû'u üç kısıma ayrılır: *I. İbâdetler*. Bunlar ondur: 1. Namaz, 2. Oruç, 3. Hac, 4. Zekât, 5. Humüs, 6. Cihâd, 7. Emr bi'l - Ma'rûf, 8. Nehy ani'l-Münker, 9. Tevellâ, 10. Teberrâ. Bu ibadetlerden namaz, oruç ve cihâd, bedenî ibâdetlerdir; hac, hem bedenî, hem malî ibâdettir; zekât ve humüs, yalnız malî ibâdetlerdir. Emr bi'l - Ma'rûf, yâni halka gerçeği buyurmak, onlara hak yolu söylemek, Nehy ani'l - Münker, yâni halkı kötülükten, imâna, İslâm'a aykırı şeylerden nehyetmek, bilgiye dayanır. Tevellâ, yâni Muhammed ve Ali Muhammed'i sevmek, onları sevenleri sevmek, Teberrâ, yâni Muhammed ve Ali Muhammed'i sevmeyenleri sevmemek, onları sevmeyenleri sevenleri de sevmemek, onlardan beri olmak ise kalbî bir kulluktur; ancak Tevellâ ve Teberrâ'nın gerçek olabilmesi dile münhasır kalmamasına, yâni mü'minin, Muhammed ve Ali Muhammed'in huylarıyle huylanmasıyle, onlara uymasıyle, yollarında yürümesiyle, düşmanlarının yaptıklarından çekinmesiyle tuttukları yolu tutmamasıyle mümkündir.

İsnâ - Aşerîlerde namaz, pek önemli bir ibâdettir; namaz, dinin dıreğidir. Kulun bütün ibâdetlerinin kabulü, namazın kabulüne bağlıdır. Farz namazların rekâtlerinde bir ayrılık yoktur. Kıble, Mekkî olanlara göre Kâbe, âfâkî, yâni Mekke'de olmayanlara göre Taraf - ı Kâ'be'dir. Öğleyle ikindi, akşamla yatsı cemedilebilir; yâni önce öğle, sonra ikindi, önce akşam, ondan sonra da yatsı kılınabilir ki Ehl - i sünnet hadis kitaplarında da Hz. Peygamber'in seferî olmadığı halde «salâteyn» i cemettiğine dair hadisler vardır (Meselâ *Sahihu Müslim*; c. II, s. 107, 111 ve 150 - 153, *100 soruda Türkiye'de Mezhep ve Tarikatler*, 52 - 53).

Oruç, Ramazan ayında tutulur. Diğer aylardaki mübarek günlerde tutulan oruç nâfiledir, yâni sünnettir; fakat kaza orucu olanın onu kaza etmesi gerektir. Hac, İsnâ - Aşerîlerde namaz kadar önemlidir ve malî durumu iyi olan, bedenî sıhhati yerinde bulunan Müslümanın, yol eminse, mutlaka, hac mevsiminde Mekke'ye gidip umre ve hac etmesi gerektir. Cihâd, İmam'ın huzuru vaktinde, yâni meydanda bulunduğu zaman, onun emriyle gaybetinde, müttehid - i âdilin fetvasıyle olur. Zekât, muayyen şartlarla, muayyen şeylerden, bir yıl sahibinin elinde kalıp nemalandıktan sonra muayyen mikdarın şer'an zekât verilmesi bildirilen kişilere verilmesidir. Soyu Hz. Peygamber'in ceddi Abdülmuttalib'e çıkanlara verilmez. Zekât, malın sadakasıdır; orucun kabulüne şart olan ve can sadakası olup Ramazan ayının son gecesi, yâni bayram gecesi ayrılması gereken ve bir yıl içinde müstahıkkına verilebilen Zekât - ı Fıtır da seyyidlere verilmez. Humüs, muayyen şeylerin ticaretinden, beşte birinin İmam'a gaybetinde, fetva şartlarını hâiz ve câmi âdil müctehide verilmesidir ki İmam yahut müctehid, Humüs'ün muayyen bir kısmını seyyidlerden müstahık olana verir.

II. Muamelât: Alım, satım, rehin, vakıf, hibe, vasiyet, nikâh, boşanma ve sâireye âid fıkıh hükümleridir.

III. Hudûd: Dinî bir kusur yahut suç sonunda çekilecek dünyevî cezalardır. Dünyada yaptığı suçun cezasını çekenden âhiret cezası kalkar (ibadet, muamelât, keffaret ve hudûd, İsnâ - Aşerî fıkıh kitaplarında, müctehidlerin risalelerinde, bütün teferruatıyla anlatılır. Namazda mezhepler arasındaki farklar için bk. *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, 106 - 108).

Müt'a, Bedâ' ve Takıyye: İ. - A. ile Ehlisünnet arasında ihtilâflı olan en önemli üç şey vardır ki bunların biri Müt'a, yâni muvakkat nikâhtır. Muvakkat nikâh, Hz. Peygamber zamanında teşrî edilmiş ashâbın bir kısmı da bu nikâhla evlenmiştir. «Kadınlardan biriyle faydalandığınız takdirde ücretlerini kararlaştırdığınız vechile verin» mealindeki âyetle (IV, 24) teşrî edilen bu nikâhın meşruiyetinde ihtilâf yoktur; neshedilip edilmediğinde ihtilâf vardır. Şia - i İmamiyye'de müt'a neshedilmemiştir. Bir erkek, nesep ve sebep gibi şer'an bildirilmiş olan bir şeyle kendisine haram olmayan bir kadını muayyen bir zaman için, muayyen bir ücret karşılığında alır; süre bitince nikâh da biter, erkek dilerse yeniler, herhangi bir zaruret dolayısıyle süreyi bağışlayabilir ki bu, talâk demektir, çünkü bu nikâhta talak yoktur.

Bu nikâhın Sünnetle neshedildiğini, Hz. Peygamber'in, Mekke'nin fethedildiği gün ehlî eşeklerin etiyle müt'a'nın haram olduğunu bildirdiği, bu nehyin Hayber fethinde yahut Evtas yahut Huneyn gazvesinde yahut da Vida haccında olduğunu, bâzıları da iki kere nehyedildiğini rivayet ederler ve Ehlisünnetin bu rivayetlerinde ihti-

lâf vardır; hatta hicretin dokuzuncu yılında Tebük gazvesinde yahut bu yılın Zilhiccesinde Umretü'l Kaza'da neshedildiğini rivayet edenler de olmuştur. Bütün bu rivayetlere göre, belki beş altı kere mübah kılınmış, sonra neshedilmiş olması icap eder. Kitap'la neshedildiğini söyleyenlerden «Kadınları boşayacağınız zaman temiz oldukları vakit boşayın» mealindeki emri bildıren âyetle (LXV, I) çocukları yoksa zevcelerinizin, kalan mallarının yarısı sizindir beyanını ihtiva eden ve miras hükmünü bildiren âyetle (IV, 12) neshedilmiştir diyenler vardır, fakat İsnâ -Aşerîler, bu âyetlerde neshi bildiren bir hüküm olmadığını ve bunların daimî akde âid olduğunu söylerler. Ehlisünnetten bâzıları ise, helâl olduğu bildirilen «Ancak eşleri ve temelluk etmiş oldukları cariveler müstesna» âyetlerinden müt'anın haram olduğunu istidlâl etmişlerdir (XXIII, 6, LXX, 30), hattâ bunlardan Alusi (H. 1270 = 1853) tefsirinde, cariyeye mütemettea denemeyeceğini, daimî nikâhla alınmış kadına da böyle bir şey söylenemeyeceğini, müt'ada miras, iddet, talâk ve nafaka gibi zevciyyet levazımının, süre bitince kalmadığını bildirerek fikrini teyide çalışır. Buna karşı İsnâ Aşerîler, kâfir olan, katil olan zevcenin, dühûlden önce kocası ölen kadının da mirastan mahrum olduğunu, müt'ada mirastan mahrumiyetin, sürenin bitmesine bağlı bulunduğu, iddetin ise mevcudiyetini, nafakanın mutlak olarak zevciyyet lâzımesi bulunmadığını, ayrıca da müt'a âyetinin Medenî olan Nisa sûresinde, zikredilen âyetlerinse, Mekkî olan Mu'minun ve Maaric sûrelerinde bulunduklarını, bu yüzden onlardan önce inen hükmü neshetmelerine imkân olamayacağını söylerler. Ehlisünnet bilginlerinden bir kısmı da müt'a âyetinin mensuh olmadığını bildirmişlerdir ki Zamahşerî (b. bk.) bunlardandır ve *Keşşaf* adlı tefsirinde, İbn Abbas'tan müt'a âyetinin muhkem olduğunu rivayet eder. *Sahîhu Buharî*'de, *Sahîhu Müslim*'de müt'anın Ebû Bekr'in zamanında ve Ömer'in ilk zamanlarında cari olduğuna, sonra Ömer'in onu nehyettiğine dâir hadisler vardır. İsnâ - Aşerîlerce müt'a cihad, ticaret, tahsil gibi mecburiyetlerle yurdundan ayrılmış olanları zinadan kurtarmak için bir ruhsattır ve Hz. Ali, «Ömer müt'ayı nehyetmesiydi, ancak pek kötü kişi zinâ ederdi» demiş, Ehlibeyt imamları da müt'anın meşruiyetini kabul etmişlerdir (Muhammed Huseyn Alu Kâşifi'l Gıtâ'nın *Aslu'ş Şîati ve Usûlihâ* adlı kitabının *Ca'ferî Mezhebi ve Esasları* adıyle Türkçeye çevirisine bk. İstanbul, 1966, s. 71 - 79; *El Beyan fî Tefsiri'l Kur'ân*'a bk. s. 217 - 231). Bu kitapta nesih hakkında çok değerli bilgi vardır (s. 189 - 269).

Bedâ': Teşri'de nesh (b. bk) neyse, tekîn'de, yâni bir şeyi yaratışta, meydana getirişte beda'ona benzer. «Allah'ın, dilediğini mahveder, bozar, dilediğini isbat eder ve kitabın aslı, onun katındadır» âyeti (XIII, 39) mucibince takdir ettiği bir şeyi bir başka sûrete çevirmek, bir başka tarzda izhar etmek de kudreti dahilindedir ve bu da ilminde ezelî olarak mevcuttur ve bu da mukadderdir. Hadiste sadakanın gelecek belâyı reddedeceği buyurulmuştur. O belânın kula geleceği, fakat kulun sadaka vereceği ve bu yüzden belânın giderileceği, Allah'ın ilminde sabittir, bu, takdir edilmiştir. İbrahim Peygamber'e oğlu İsmâil'i kurban etmesi buyurulmuştur, sonra da koç yollanmış, o kurban edilmiş, İsmâil kurtulmuştur. Duanın, kazavı def'edeceğine dair hadisler de bunu bildirir. Mahtûm olan, yâni değişmesi takdir edilmeyen işlerde bedâ' olamaz ki meleklerine, peygamberlerine bıldirdiği şeyler, bu kısımlardandır, fakat değiştirmeyi takdir ettiği şeylerde bedâ' vardır, aksi düşünülürse, Allah'ın takdir ettiği şeyi bozmakta âciz olduğu kabul edilmiş olur. Aynı zamanda dua v. b. abes ve batıl sayılır, şefaat manâsız bir söz kalır. Göz yumup açıncaya dek Allah buyruğundan çıkmayan peygamberlerle vasilerinin korkup sızlanmaları Allah'ın hiçbir ferdin bilemediği bu gizli ilmi yüzündendir. Bedâ' inancını, Fahr - i Razi'nin anladığı gibi, Allah'ın bildiği bir şeyin, bir süre sonra, kendisine bir başka tarzda malûm olması tarzında anlayıp İsnâ - Aşerîlere böyle bir isnadda bulunmak, gerçekten de büyük bir hatadır (*El Beyan fî Tefsiri'l Kur'ân*, s. 270 - 277 ve bu sayfaların notları; *Ca'ferî Mezhebi ve Esasları*, s. 87 - 88).

Takıyye: Canını korumak için mezhebini gizlemek de İsnâ - Aşerîlerce vaciptir, yâni farzdır. Onlar bu hususta III. sûrenin 28 ve XVI. sûrenin 106. âyetlerine dayanırlar. Bu âyetlerin ilkinde, inananların, kâfirleri dost edinmemeleri, fakat onlardan bir zarar geleceğini sezerlerse dost görünebilecekleri, ikincisinde kalbi imanla mutmain olan kişinin, zorlanınca küfür sözünü söyleyebileceği bildirilmektedir. Takıyye, yâni amelde mezhebi gizlemek, tehlikeyi iyiden iyiye anlamak şartıyle olur. Takıyyenin ruhsat mevkii de, nefsin muhafazasıyle gerçeğin tervici mülâhaza edildiği zamandır. Fakat halkın sapıklığa düşmesine, zulmün ihya yahut idamesine, batılın kabulüne sebep olunacağı zaman takıyye caiz değildır.

Emevîler devrinde, çeşitli takiplere uğrayan o devirden daha kötü bir devir olan Abbasoğullarının hükümleri süresince zulüm gören İsnâ - Aşerîlerin takıyyeyi kabul etmelerinden daha mantıkî bir şey de olamazdı (*Ca'ferî Mezhebi ve Esasları*, s. 88 - 89).

Kütüb - i Erbaa: İsnâ - Aşerîlerde, Ehlisünnetin altı hadis kitabına (*Sıhâh - ı Sitt*) karşılık dört hadis kitabı vardır. Bunlar da 329 (940) da ölen Küleynî (b. bk.) nin usul ve fürû'a dâir *Kâfî* adlı eseriyle 381 (991) de ölen İbni Bâbıveyh'in (Bk. SADUK, Şeyh) *Men lâ yahduruhu'l-Fakıyh*'i, 460 (1067) ta ölen Şeyh Tûsî'nin *El - İstibsar*'ı ve *Et - Tehzîb*'idir.

İsnâ - Aşerîlerin, Hz. Ali'nin hilâfetini kabul etmeyen ashap ve Müslümanlar hakkındaki fikirleri: İsnâ - Aşerîler Hz. Peygamber'den sonra Ali'yi imam tanımayan, «imamet» i kendi inançları gibi kabul etmeyen sahabeyle Müslümanları dinden çıkmış saymazlar. Beşinci imam Muhammedü'l - Bâkır'ın (H. 114 = 733), «İslâm, sözle ve işle meydana çıkar; insanların bütün bölükleri bu esasa inanmışlardır, insanların kanları bu inançla korunur, miras ve nikâh hükümleri bununla yürütülür. Namaz kılan, zekât veren, oruç tutan, hacc eden kişiler, küfürden çıkmışlardır, imana girmişlerdir» dediği gibi, altıncı İmam Ca'ferü's - Sadık da «İslâm, insanlarda görülen amellerdir ki onlarda Allah'ın bir olduğunu salatü selâm ona ve soyuna, Muhammed'in Allah'ın elçisi bulunduğunu söyleyip namaz kılmak, zekât vermek, hacc etmek ve oruç tutmaktır» der (Abdül - Hüseyn Şerefüddin - i Amilî, *El Fusûlü'l - Mühimme fi Te'lifi'l - Ümme*. 2. bas., Necef, H. 1357, 4. faslıl, s. 18 - 19). Ehlisünnetteki hüküm de böyledir; güvenilir, inanılır hadis kitapları buna dair birçok hadisler ihtiva eder. Bu bakımdan İsnâ - Aşerîlerin ilk üç halife hakkında kötü sözler söyledikleri, on hele ifk vak'ası dolayısıyle Hz. Ayşe'ye iftira ettikleri hakkındaki söylentiler, ya bilgisizlikten ya da önceden hüküm vermekten doğan yahut da *Gulat*'ın sözlerini İsnâ - Aşerîlere isnattan meydana gelen söylentilerdir. *Kur'ân*'ın, bugün elimizde

bulunan *Kur'ân* olduğuna inanan İsnâ-Aşerîler, Hz. Ayşe hakkındaki iftiranın, *Kur'ân-ı Kerim*'in XXIV. sûresinin 11-26. âyetlerinde reddedilmiş olduğunu bilirler (A. Gölpınarlı, *Kur'ân-ı Kerim ve Meâli*; c. II., Açıklama s. LXXXVII-LXXXVIII).

Bir yandan bilgisizlikle bir yandan siyaset tesiriyle İsnâ-Aşerîlere çeşitli iftiralar edilmiştir. Bunların biri de İmam Ca'ferü's-Sâdık'la İmam Musa'l-Kâzım (H. 183, 799) dan rivayetlerde bulunan Hişâm b. Hakem (H. 179 yahut 199, M. 795, 814) in, Allah'ı cisimlere benzemez bir cisimdir diye anlattığına dair olan rivayettir. Oysa İmam Ca'ferü's-Sâdık'ın: «Diliyle, eliyle bizim yardımcımızdır; bizim hakkımızı koruyandır; sözünü tutan, gerçekleyen, düşmanlarımızın batıl sözlerini, inançlarını yok edendir. Ona, onun yoluna uyan, bize uymuştur; ona aykırı olan, bize de aykırıdır» gibi sözlerle övdüğü Hişâm b. Hakem, Mu'tezile (b. bk.) ye karşı: «Siz Allah'a bir şeydir ki, hiçbir şeye benzemez diyorsunuz; bâri cisimdir, cisimler gibi değil de deyin» demesinden, *Gulat*'a «Allah bilendir, bilgisi de zâtıdır diyor, adeta O'nu sonradan var olanlarla eş tutuyorsunuz; bari cisimdir, cisimler gibi değil; şekli var, şekillere benzemez de deyin» tarzında sözler söylemesinden meydana gelmiş uydurma rivayetlerdir. *Kâfi*'de Allah'ın cisim olmadığına dair Hişâm b. Hakem'den gelen beş rivayet vardır; hasılı onun mucessime (b. bk.) den olmasına imkân yoktur (*Tenkıyhü'l-Makal*, III, 294-301). Onunla çağdaş olan Hişâm b. Sâlimi'l Cavalıkî hakkındaki bu çeşit rivayetler de zayıftır (a. y., s. 301-302. Hişâm b. Hakem için İbnü'n-Nedim'in *El-Fihrist*'ine de bk. Mısır, 1348, s. 249-250).

İlk devirlerden itibaren hükümetler arasındaki siyasî rekabet, yalnız İsnâ-Aşerîlerle Ehlisünnetin arasını değil, bizzat Ehlisünnet mezheplerinin de arasını açmış, kanlı ayaklanmalar meydana getirmişti. Osmanoğulları zamanında Osmanlı-Safevî rekabeti, bu ayrılığı büsbütün ilerletmişti. Hz. Ali ve imamlar hakkında aşırı inançlar güden Alevî-Kızılbaşların kanaatleri, sözleri, İsnâ-Aşerîlere mal edilmiş, Osmanlı ulemâsı tarafından haklarında pek şiddetli fetvalar verilmişti. Fakat zaman geçtikçe aydın bilginler, mezhepler arasındaki ayrılığın, îmâna zarar vermeyen ayrılıklar olduğunu, esas inançta hepsinin de müşterek bulunduğunu, bu ayrılıkları körükleyenlerin, iktisadî-siyasî menfaatler peşinde koşanlar olup İslâm'ı bölmek, Müslümanları birbirine düşürerek bundan yararlanmak isteyen yabancıların da bu işi yürüttüklerini anlamışlar, himmetlerini, Müslümanları birleştirmek çabasına düşmüşlerdir ki bu yolda ilk adım atan mücahid Seyyid Şerefüddin Abdü'l-Huseyn-i Âmilî'dir. Camiü'l-Ezher şeyhi Mahmud Şaltut'un, herhangi bir mezhebe uymak zarureti olmadığına, Şiâ-i İmamiyye-i İsnâ-Aşeriyye diye anılan Ca'ferî mezhebinin hükümleriyle ibadetin de meşru bulunduğuna dair verdiği fetva da bu yoldaki çalışmaların, gerçekten de müsbet bir belgesidir (A. Gölpınarlı tarafından Muhammedü'l-Mehdiyyi'l-Huseyniyyi'ş-Şîrâzî'nin *Men humu'ş-Şia* adlı risalesinin *Ca'ferîler kimlerdir* adıyla Türkçeye terc. İstanbul, 1969, s. 19-20). — Abdülbaki Gölpınarlı

İSO (Yun. *iso* = eş, eşit), batı dillerinde kullanılan bir önek. Bir çokilmî terimlerde eşitlik anlamı verir. Meselâ: *isobare* = belirli bir zamanda eş basınçlı noktaları birbirine bağlayan hayalî eğriler; *isoterme* = aynı sıcaklık derecesi gösteren yerleri birbirini bağlayan hayalî eğriler; *isoscèle* = eşkenar üçgen.

İSOKRATES (M. Ö. 436-338), Atinalı hatip. Dogograf (nutuk ve müdafaanâme yazarı) olarak hayata atılan İ., hitabet profesörü olmuş ve çok başarı göstermiştir. Yunan şehir-devletlerinin İranlılara karşı direnebilmeleri için birleşmeleri lûzumu üzerinde durmuş ve demagoglara ve diktatörlük (tyrannis) e karşı savaşmıştır. Altı mektubu ve yirmi bir nutku kalmıştır. Bunların en çoğu siyasî bir karakter taşır. En mükemmel sayılan eserleri şunlardır: *Ho panēgyrikos* (Övgü) [M. Ö. 380], bu, Atina için bir övgüdür; *Peri eirēnēs* (Barış üzerine) [M. Ö. 355].

ISOLE IONIE, Yunan Denizi'nde bulunan ve Yunan Adaları adıyla tanınan yedi adaya İtalyancada verilen ad. Bk. YUNAN ADALARI ve CEZAYİR-İ SEB'A-İ MÜÇTEMİA-İ YUNANİYE.

ISONZO [*izontso*] (Coğ.), İtalya'da bir ırmak. Yugoslavya topraklarından çıkan I., Venedik bölgesine girer ve Adriya Denizine dökülür. Uzunluğu 138 km dir. I.'nun deltası doğuda Trieste körfezini sınırlar. I. Dünya Harbi'nde, I. ırmağının kıyıları boyunca Avusturyalılarla İtalyanlar sürekli olarak çarpışmışlardır: Gorizia, Aosta dukası tarafından Ağustos 1916'da zaptedilmiş, İtalyanlar Carso'da Ağustos 1917'de taarruza geçmişler, Alman ye Avusturyalılar da Ekim 1917'de Caporetto'da taarruza girişmişlerdir.

ISOPODA (Zoo.): bk. EŞBACAKLILAR.

ISOPTERA (Zoo.): bk. TERMİTLER.

İSOTONİ (Biyol.) [Fr. Isotonie, Yun. *iso* = aynı, eşit, *tonos* = basınç], geçilir (kabil-i nüfûz) cidarla birbirinden ayrılmış iki çözelti arasındaki osmotik denge hali. Tam bir İ., meselâ yaşayan hücrelerle bulundukları ortam arasındaki her nevi takası hemen hemen tama yakın bir derecede önleyebilir. Gerçekte bu derece mükemmel bir İ. yoktur: Bunun başlıca sebeplerinden biri, yaşayan hücre cidarlarının osmoz kanunlarından ayrılmakta gösterdikleri eğilimdir (epiktesis). Fakat bir intravenöz (damariçi) enjeksiyonun kan plazmasına nazaran I. göstermesi şarttır, aksi takdirde ağır komplikasyonlar doğabilir. Bunun sıfatı olan isotonik (Fr. isotonique) kelimesi, aynı molekül konsantrasyonuna sahip olan iki veyâ fazla çözelti için kullanılır: O halde bu çözeltiler aynı osmotik kuvvete sahiptirler.

İSPANYA (resmî adı: *Estado Español* güney-batı Avrupa'daki Iberia yarımadasının beşte dördünden büyük bir bölümünü kaplayan ülke. Yüzölçümü 492 592 km², nüfûsu 32 411 407 (1968) dir. Kuzeyinde, kuzeybatısında ve güneybatısında Atlas Okyanusu, doğusunda ve güneydoğusunda Akdeniz, batısında Portekiz, kuzeydoğusunda Fransa ve küçük Andorra Cumhuriyeti vardır. Batı Akdeniz'deki Baleares adaları ile Atlas Okyanusunda Fas'ın batı kıyıları açığındaki Canarias (Kanarya) adaları da İ.'ya bağlıdır.

Başkenti, ülkenin merkez bölümündeki Madrid (nüfûsu 3 030 689 [1968]) şehri olan İ., il niteliğinde olup *provincia* de-

İSPANYA: Arma

nilen ve aşağıda 1960 nüfûslariyle birlikte gösterilen şu bölümlere ayrılmıştır: Alava (138 934), Albacete (370 976), Alicante (711 942), Almeria (360 777), Avila (238 372), Badajoz (834 370), Baleares (443 327), Barcelona (2 877 966), Burgos (380 791), Cáceres (544 407), Cádiz (818 847), Castellón (339 229), Ciudad - Real (583 948), Córdoba (798 437), Cuenca (315 433), Gerona (351 369), Granada (769 408), Guadalajara (183 545), Guipúzcoa (478 337), Huelva (399 934), Huesca (233 543), Jaén (736 391), La Coruña (991 729), Las Palmas (453 793), León (584 594), Lérida (333 765), Logroño (229 852), Lugo (479 530), Madrid (2 606 524), Málaga (775 167), Murcia (800 463), Navarra (402 042), Orense (451 474), Oviedo (989 344), Palencia (231 977), Pontevedra (680 229), Salamanca (405 729), Santa Cruz de Tenerife (490 655), Santander (432 132), Segovia (195 602), Sevilla (1 234 435), Soria (147 052), Tarragona (362 679), Teruel (215 183), Toledo (521 637), Valencia (1 429 708), Valladolid (363 106), Vizcaya (754 383), Zamora (301 129), Zaragoza (656 772).

Toprak ve iklim: Genellikle dağlık olan İ. topraklarına Meseta denilen, Paleozoik kayaçlardan oluşmuş pek geniş bir yüksek plâto hâkimdir. Tektonik hareketler bu plâtonun iç bölümünde sıradağlar yaratmış, kenar bölümlerini de yükseltmiştir. Kuzeydoğudaki Ebro ırmağı vâdisinin ötesinde Pireneler, güneydeki geniş Guadalquivir vâdisinin ötesinde de Betis veyâ Andalucia sıradağları yer alır. İ.'nın en yüksek dağları olan bu iki dağ sırası (İsp. *cordillera*) jeolojik bakımdan yeni olup Alp orojenezi sırasında oluşmuşlardır.

Ancak birkaç vâdi ile yarılmış bulunan Pireneler, geçilmesi güç olan sarp bir kale gibidir. Bu dağların güney yamaçlarının tümü, Andorra hariç, İ.'da yer almaktadır. Buradaki en yüksek tepe Maladetta grupundaki Pico de Aneto (3 685 m) dur. İ.'nın güney kıyıları gerisindeki uzun ve heybetli Betis veyâ Andalucia kordillerasının, Nevada sırasırtları bölümündeki Cerro de Mulhacen tepesi (3765 m), Avrupa'da Alplerin batısında en yüksek tepedir,

Meseta plâtosunun kenarları, dışarıdan bakıldıkta sıradağları andırır. Bunlar, yarımadanın kuzey kıyıları boyunca batı Pirenelerle eski Galicia masifi arasında yer alan Cantabria dağlarını, Ebro vâdisine güneyden hâkim olan Iberia dağlarını ve Guadalquivir vâdisine kuzeyden hâkim olan Morena sırtlarını kapsar. Meseta plâtosu doğudan batıya doğru Guadarrama, Gredos ve Gata sırtlarının oluşturduğu bir çizgi ile iki bölüme ayrılır. Üst yanda kuzey Meseta, alt yanda ise güney Meseta'daki Tagus ve Guadiana havzalarının yukarı kesimleri yer alır. Bu iki havza birbirinden Toledo Dağları ve Guadalupe sırtları ile ayrılır. Batıda, milyonlarca yıl boyunca Iberia yarımadasındaki büyük ırmakların erozyonuna mâruz kalmış olan Meseta, geniş vâdilerle yarılmış bulunan ve Portekiz toprakları içine dalan kara promontuarları meydana getirmiştir.

İ.'da ovalar nispeten azdır ve hemen hemen yalnız Levante'nin kıyı kesimlerinde, Aragón'da, orta Ebro vâdisinde, Andalucía'da, Meseta ile Betis kordillerası arasındaki Guadalquivir vâdisinde bulunurlar.

Yarımadanın kuzey ve güney kıyılarındaki dağların genel doğrultuları ve Meseta'nın genellikle batıya doğru meyilli olması, Ebro hariç olmak üzere büyük ırmakların okyanusa yönelmeleri sonucunu yaratmıştır. Okyanusa akan başlıca ırmaklar Miño, Douro (Duero), Tagus, Guadiana ve Guadalquivir'dir. Bunların ilk üçü Portekiz topraklarından da geçerler. Guadiana Portekiz ile İ. arasındaki sınırın bir bölümüdür. Akdeniz'e akan ırmakların en önemlisi Ebro'dur. Ötekiler Guadalaviar, Júcar ve Segura'dır.

İSPANYA: Barcelona limanı

İklimin hâkim özelliği, Meseta'nın hemen hemen bütününde ve Aragon'da çok sert kışları ve çok sıcak yazları ile kuvvetli bir kara iklimi niteliğinde olmasıdır. Andalucia'da ısılar genellikle daha yüksektir ve yağışlar pek azdır. Tipik Akdeniz iklimine sahip olan Levante ile Baleares adalarında yazlar sıcak, kışlar hafif ve yağmurlu geçer. Galicia ile kuzey dağlarında ısı mutedildir; kışlar yumuşak geçer ve bütün yıl boyunca düzenli şekilde yağmur yağar. Pirenelerin ve Nevada sırtlarının yüksek bölümlerinde ısı büyük değişiklikler gösterir ve çok kar yağar.

Ekonomi: Arazinin biçimi, toprak, iklim ve sosyal ve siyasî şartlar İ.'nın ekonomik gelişmesini uzun zaman engellemiştir. Fakat son yıllarda büyük hız verilen endüstri çalışmaları 1967'de çalışan halkın % 36'sına iş sağlamış ve millî gelirin % 35'ini oluşturmuştur.

Ülkenin pek çok yerindeki kayaçların yaşı ve çeşitliliği, metal cevherleri bakımından önemli bir zenginlik sağlamaktadır. Bu mâden yataklarının birçoğunun ülkenin çevre kesimlerinde bulunması, üretilen cevherlerin daha endüstrileşmiş milletlere satılmasını kolaylaştırmaktaydı. Fakat II. Dünya Harbi'nden beri özellikle metallürji endüstrisinde yoğun bir gelişme gerçekleştirilmiştir. Demirin beşte üçü, çeliğin beşte dördü kuzeyde, hepsi de Asturias ve Bask kıyılarında yer alan Avilés, Gijón ve Bilbao'daki birleşik endüstri tesislerinde ve beşte biri de doğu kıyısındaki Sagunto'da üretilir. Çelik üretimi şimdi 4 milyon tonun üstündedir. Bu üretim için mâden kömürü ithal edilir. Demir alaşımları üretimi ile çinko izabesi kuzeyde ve kuzeybatıda, alüminyum izabesi Avilés, Valladolid ve Sabiñanigo'da yapılır.

Güneyde, Morena sırtlarında pirit. civa ve kurşun, Andalucia kordillerasında kurşun ve çinko vardır. İ., Sovyetler Birliği ve Japonya'dan sonra gelen üçüncü pirit üreticisi ve başta gelen ihracatçısıdır. Civa üretiminde birinci gelen İ.'da tungsten, kalay, kaya tuzu ve boksit yatakları da vardır.

Mâden kömürü başlıca Cantabria dağlarından çıkarılır. Pahalıya mal olan bu kömürün kalitesi de düşüktür. İ.'da ve özellikle Cataluña'da tesisatta kullanılan elektriğin üçte ikisi hidroelektrik santrallarından elde edilirse de, yağışların düzenli olmaması arasıra bu oranı değiştirmektedir. Ülkenin çeşitli liman bölgelerinde kurulmuş altı petrol rafinerisi vardır.

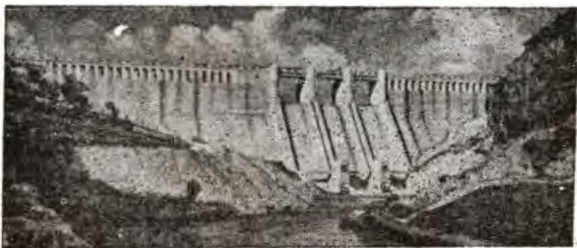
Ağır endüstrinin çoğu kuzey kıyılarında kurulmuştur. Bilbao yakınındaki Sestao'da ve başka kuzey limanlarında, fakat aynı zamanda güneydeki Cádiz'de kurulan gemi tezgâhları son yıllarda durmadan büyümüştür. Catalonia, Madrid ve Vizcaya'da elektrik malzemesi endüstrisi ve henüz montaj safhasında bulunan kamyon, otobüs, traktör, oto ve skuter sanayii vardır. Bu çeşit sınaî çalışmalar ayrıca birkaç önemli şehir ve limanda ve özellikle Vigo serbest limanında da yürütülmektedir. Penarroya ile Puertollano'da petrokimya tesisleri vardır. Huelva limanında çok büyük bir sülfürik asit fabrikası, Campo de Gibraltar'da yeni bir kimya endüstrisi kurulmaktadır.

Dokuma endüstrisinde, pamukluların % 85'i, yünlülerin de % 70'i ile Catalonia başta gelir. Ayrıca çeşitli büyük şehirlerde dericilik, kunduracılık, camcılık, seramikçilik, değirmencilik, şekercilik ve zeytin yağcılık tesisleri vardır.

Çalışan halkın dörtte biri hâlâ tarımla uğraşmaktadır. Ekilebilir topraklar ülke yüzeyinin beşte ikisi kadardır. Bunun onda biri kadarı sulanır. Tarım ürünlerinin üçte birini tahıllar ve buğday meydana getirir. İ.'da şarap üretimi, İtalya ve Fransa'dan sonra dünyada üçüncü gelir. Önemli şarap bölgeleri La Mancha, Cataluña, Levante, Rioja, Jerez ve Málaga'dır. Zeytin ürününün bol olduğu yıllarda İ. dünyada en çok zeytin tanesi ve zeytin yağı üreten ülke halini alır. Zeytincilik özellikle Andalucía'da gelişmiştir. İ. dünyanın çeşitli ülkelerine ihraç edilen zeytin yağlarının yarısı kadarını sağlar. Hayvancılığın da gelişmiş bulunduğu ülkede 17 milyon koyun, 2 milyon keçi, 3 700 000 büyük baş sürü hayvanı, 5 milyon domuz vardır. İ. tükettiği etin onda dokuzunu kendisi üretir. Ülkede ayrıca hepsi de ağır yük çekiminde kullanılan 300 000 at, 750 000 katır, 500 000 eşek vardır. Balıkçılık özellikle Atlas Okyanusu kıyılarında yapılır ve önem bakımından Avrupa'da Norveç'ten sonra gelir. Gittikçe daha açık denizlerde yapılmakta olan balıkçılık özellikle Corunna ve Vigo'daki büyük konservecilik endüstrisini beslemektedir.

İ. önemli bir ticaret filosuna sahip olmakla beraber, bu ülkenin en önemli hizmet endüstrisi turizmdir. 1967 yılında sayıları 18 milyona ulaşan yabancı turistlerin bıraktığı dövizlerle İ.'nın o yıla âid ithalât bedelinin yarısı kadarı ödenmiştir. Başlıca turizm merkezleri Málaga bölgesi (Costa del Sol = Güneş kıyısı), Alicante - Valencia bölgesi (Costa Blanca = Ak Kıyı), Castellón de la Plana bölgesi (Costa Azahar = Portakal Çiçekleri Kıyısı), Cataluña bölgesi (Costa Brava) ile Balear takımadalarındaki Majorca ve Ibiza adalarıdır.

İ.'nın başlıca ihraç malları narenciye, zeytin yağı, pamuklu dokumalar, domates ve muz, balık ve çeliktir. Ülkenin dış ticareti başlıca Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Almanya iledir. İthalât ve ihracatın yapıldığı en işlek liman Barcelona'dır. Fakat belirli ürünlerin özel olarak en çok ihraç edildiği Bilbao (demir cevheri), Huelva (başka mineraller), Valencia (meyve ve sebze) ve Málaga (şarap) gibi başka büyük limanlar da vardır. Harita için bk. PORTEKİZ.

İSPANYA: Cuenca'da Alarcon Barajı

Târih: Bir coğrafî ve siyasî birim olarak, İ.'nın ancak beş yüz yıllık bir tarihi vardır. Yunanlıların İberia, Romalıların da Hispania dedikleri bu ülke, bu milletler için sâkinlerinin kökeni pek iyi bilinmeyen bir yarımadadan ibaretti. Belki Hamî kuzey Afrikalıların bir kolu olan, fakat Pirene dağlarının her iki yamacında yaşayan ve kökenleri aynı derecede meçhul bulunan Bask'lara da benzemeyen İberia'lılar, birbiri ardından gelen istilâcı kavimlerin ırkî katkılarıyle karakteristik çizgileri ayırt edilemeyecek hale gelmişlerdir. İlkin Keltler, sonra da M. Ö. X. yüzyıldan başlayarak Fenikeliler, Yunanlılar ve Kartacalılar, ülkenin Akdeniz kıyı bölgelerinde ticaret imkânları ve mâden servetleri aramışlar, M. Ö. 218 - 206 yıllarında Kartaca ile Roma arasında meydana gelen ve Romalıların galebesi ve yarımadayı baştan başa fethetmeleriyle sonuçlanan ölüm kalım savaşının birçok safhası da bu topraklarda geçmiştir. Yarımadalıların iki yüzyıla yakın bir zaman süren ümitsiz direnişinden sonra, M. Ö. 39 yılında Romalıların gözde Hispania eyaleti sağlamca kurulmuş, Roma toplum düzeninin ve uygarlığının buralara da yayılması sağlanmıştı.

M. S. 409 yılından sonra, Roma İmparatorluğunun sendelediği sıralarda yarımadayı istilâ eden Alan'lar, Suev'ler ve Vandal'ların ardından yarım yüzyıl sonra Vizigot'ların istilâsı başlamıştır. Vizigot'ların uzun süren işgal devri ülkede izlerini bırakmış, özellikle krallık müessesesinin kurulması ve 589 yılında kral Ricardo'nun Katolikliği benimsemesinden sonra yüksek devlet şûralarında kilisenin söz sahibi olması gibi önemli sosyal oluşumlara yol açmıştır. Bu krallık rejiminin zayıf tarafı kralın seçimle hükümdar olmasından doğuyordu ve taht üzerinde hak iddia eden birinin 711 yılında Afrika'dan yardım istemesi Hıristiyan İ.'nın felâketini hazırlamıştı.

Vizigot yönetiminin son yılları iç çözülmeler ve karışıklıklar içinde geçmekteydi. 710 yılında tahtın meşru vârisi Achila ile asillerin kral adayı olan Rodrigo arasındaki mücadeleyi bu beriki kazanarak taç giymişti. Sanıldığına göre, yenilgiye uğrayan Achila'yı tutanlar, o sıralarda Cebelitarık'a ulaşmış olan Arapları yardıma çağırmışlardır. Tarık İbn - i Ziyad emrindeki bir Arap - Berberî ordusu Cebelitarık Boğazını geçmiş ve 711'de Río Barbate meydan savaşında Rodrigo'yu bozguna uğratmıştır. Bir akın gibi başlamış olabilecek bu hareket çok geçmeden bir istilâ şeklini almıştır. Tarık Toledo'yu almak üzere ileri harekete geçtiği sırada Rodrigo tarihten silinmiş, Vizigot monarşisi yok olmuştu. Muzaffer Arapların öncü kuvvetleri çok geçmeden Pireneleri aşarak güney Fransa'nın verimli ovalarına inmişlerdir. Bu arada, İ.'nın işgal altındaki bölgeleri kuzey Afrika Arap komutanının emri altında bir emirlik olarak örgütlenmekteydi. İberia yarımadasının fethi, Pirene ve Cantabria bölgelerindeki birkaç Hıristiyan topluluğu dışında 718'de tamamlanmış olmakla beraber, işgal altındaki topraklarda yönetim bakımından tam bir hâkimiyet kurulması VIII. yüzyıl boyunca devam etmiştir.

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler ciddî problemler yaratıyordu. Vizigot hükümdarlarına ve kiliseye âid topraklar Berberîler ve Araplar tarafından zaptediliyordu ve mülklerini muhafaza etmek isteyen kimseler bir vergi ödemek zorunda kalıyorlardı. Halk Müslüman olmaya teşvik ediliyor, Hıristiyan kalmak isteyenlerden belirli

İSPANYA: Granada (Gırnata) da El - Hamrâ Sarayı'ndan bir görünüş

bir para alınıyordu. İspanyol asıllı Hıristiyanlar arasında çok değişik durumlar oluşuyordu. Vizigot asillerinden ihtida eden bazılarına Hıristiyanlar *renegados* (dönmeler) lâkabını takıyorlardı. Bütün bunlara rağmen, anlaşıldığına göre, Hıristiyan halkın çoğunluğu Arap - Berberî rejimine tamamiyle boyun eğmemiştir. Büyük şehirlerde zaman zaman meydana gelen ve bâzıları kanlı olan ayaklanmalar, temessül işinin başarıya ulaşamadığını göstermektedir.

Fatihlerin kendi aralarındaki düşmanlıklar da baska güçlükler çıkarıyordu. Berberîler ile Araplar arasındaki ilişkiler birçok anlaşmazlıklarla gerginleşmiş ve 740 yılında kuzey Afrika'daki Berberî ayaklanması İ.'ya sıçramış ve Suriye'den getirilen bir Arap ordusu tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. 15 yıl sonra Suriye'de meydana gelen ve iktidardaki Emevî hanedanının sönmesiyle sonuçlanan hanedanlık mücadelesinin arkasından, ailesinin uğradığı katliamdan kurtulan Abdurrahman adında genç bir Emevî prensi, İ.'ya gelerek kendisini emir ilân etmiştir. Bu olayla birlikte siyasî durum düzgün ve kararlı bir hal almıştır. Birbiri ardından devleti yöneten emirler, Karoling İmparatorluğunun İ.'daki serhat eyaleti haline gelen Barcelona bölgesi hariç olmak üzere, İ.'daki Arap devletini Frankların baskısına karşı savunabilmişlerdir. Bu arada Hıristiyanların ve Berberîlerin ayaklanmaları sürüp gitmiş ve sonunda, bu devrin en önemli simalarından biri olan III. Abdurrahman (912 - 961) tarafından bastırılmıştır. Bu hükümdar, tahta çıkmasından az sonra emir unvanını halifeliğe çevirmiş ve böylece büyüyen gücünü ve İslâm İmparatorluğu içindeki bağımsızlığını göstermiştir.

Halifelik devri (929 - 1031) nde, İ. Müslümanlığı en parlak ihtişamını idrak etmiştir. Bu devirde merkezî hükûmet kuvvetli idi ve hâkimiyeti yalnız işgal altındaki İ. halkı tarafından değil, 711 yılındaki büyük bâdireden sonra da yaşamaya devam etmiş olan küçük Hıristiyan devletlerince de tanınıyordu. Müslümanların uyguladığı zengin tarım programı ve Hindistan ve Seylan'a kadar uzanan dış ticaret, büyük bir servet ve lüks medeniyetinin gelişmesine yol açmıştır. Bu devrin kültürü, Arap dili ile Müslümanlık akidesinin birleştirdiği, Suriye, İran ve Bizans kültür unsurlarının bileşkesi idi. O zamanlar İ.'nın nüfûsu 30 milyona çıkmış olabilir. İşbiliye (İsp. Sevilla) nin nüfûsu 500 000, Gırnata (Granada) nınki 450 000, Tulaytula (Toledo) nınki 200 000 idi. Bir milyon nüfûsun yaşamış olduğu sanılan hilâfet makarrı Kurtuba (Córdoba) Avrupa'nın en muhteşem şehirlerinden biriydi. Bu şehrin saraylar ve bahçelerle donatılmış olan çevresi, çarşıları, caddeleri, umumî hamamları, süslü ve gösterişli yapıları, çağdaşların gözlerini kamaştırıyordu.

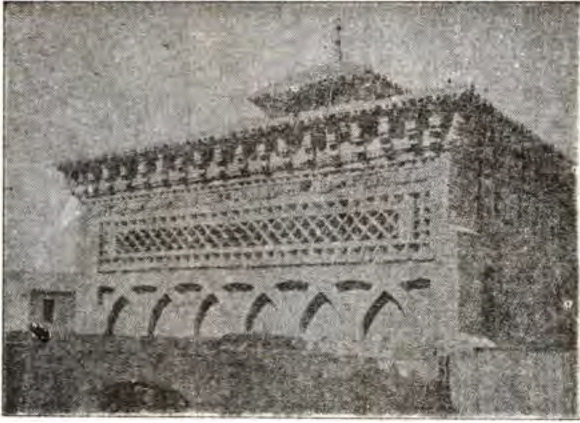
Bilgin bir hükümdar olan II. Hakem (el - Hakem) in saltanatı sırasında, Yakın Doğu felsefesinin ve biliminin hemen hemen bütünü, kurulan büyük bir kütüphânede bir araya getirilmişti. Nadir ve değerli eserleri bulup getirmek üzere Bağdad'a, Kahire'ye, Şam'a, İskenderiye'ye ve Konstantinopolis (İstanbul) e adamlar gönderilmişti. Yunan diliyle yayınlanmış birçok fen ve felsefe eserleri ve Hintçe matematik kitapları Arapçaya tercüme ettirilmiş ve böylece Batı Avrupa'nın gelecekteki gelişmesine yarayacak şekilde muhafaza edilmişti. İ. Müslümanları, hekimlik, optik ve matematik alanlarına önemli katkılar yapmışlardır. Mimarlıkta da, Bizans'ın meselâ kubbe şekillerini uygulamaları ve düz yüzeyleri arabesk denilen zengin geometri şekilleriyle süslemeleri ile ün kazanmışlardır. Kurtuba'da İslâm devrinin en büyük bilginleri Arap asıllı İbn - i Rüşd (1126 - 1198) ile Yahudi asıllı Maymon (1135 - 1204) olmuştur. İbn - i Rüşd'ün Aristo yorumları Lâtinceye çevrildikten sonra tâ Rönesans devrine kadar bu alanda baş vurulan standard temel eser olmuş, Maymon da zamanının en büyük Yahudi filozofu olarak tanınmıştır.

Müslüman İ.'nın kültürü ve maddî refahı yüzyıllarca devam etmiş olmakla beraber siyasî hâkimiyeti halifelik devrinin sona ermesinden sonra uzun sürmemiştir. 1002 yılında el - Mansur'un ölümü ile beraber alçalma devri başlamıştır. Bir iç savaş patlak vermiş ve 1031'de son Emevî halifesinin tahttan indirilmesiyle halifelik sona ermiştir. Bir süre vezirlerin ve komutanların hâkim olduğu İ. Tavaif - i Mülûk denilen küçük Arap krallıklarına bölünmüştür. Bir ara bu krallıkların sayısı yirmi üçü bulmuştur. Bunların içinde İşbiliye, Kurtuba, Malaga, Gırnata, Zaragoza ve Badajoz krallıkları en önemlileriydi. Bu devre, kuzeyde Hıristiyanların yeniden faaliyete geçtikleri zamana rastlar. Müslüman İ. ise Hıristiyanların kendi ülkelerini yeniden ele geçirmek üzere giriştikleri saldırıya dayanacak durumda değildi. Üstelik tavaiften bazıları kıskançlık sebebiyle Hıristiyan komşularıyle birleşerek dindaşlarına karşı cephe alma yolu ile Hıristiyanların işini kolaylaştırmışlardır.

Hıristiyanların kazandıkları başarılar bu sefer yine kuzey Afrika'dan gelen bir istilâ hareketini başlatmıştır. 1085'te Tulaytula şehrinin düşmesi üzerine tavaiften bazıları Berberî el - Murabitûn sülâlesinin kurucusu Yusuf - İbn - Tafşin'i yardıma çağırdılar. Bu hükümdar Hıristiyan-

İSPANYA: Kurtuba Câmii içinden bir görünüş

İSPANYA: Toledo'da İsa Kilisesi

ları büyük bir bozguna uğrattıysa da, tavaif arasında sürekli bir birleşme sağlayamamıştır. Murabıt fütuhatının gevşemesinden sonra 1147 yılında bu kez yine Berberî Muvahhid kabilesi İ.'yı istilâ etmiş ve yeniden tavaifi itaat altına almış, fakat 1212'de Hıristiyan kuvvetlerine yenilince Muvahhidler İmparatorluğu da parçalanmış ve İ. Müslümanları Hıristiyanların saldırıları karşısında yalnız kalmıştır.

Mağribî şehirlerinde Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar nisbî bir uyum ve karşılıklı hoşgörürlük içinde yan yana yaşıyorlardı. Bu halkın pek ince olan zanaat eserleri bütün Avrupa'da ün kazanmıştır; yaygın bir sulama sisteminin desteklediği tarımları da, Arapların işgal devrinden sonra bugün bile hâlâ erişilememiş olan bir bolluk yaratıyordu. Kuzey İ.'daki ve özellikle Castilla ve León'daki Hıristiyan asilleri için güneydeki müreffeh Mağribî şehirleri ve köy yerleri sürekli bir tamah konusu oluyordu. Öteki Hıristiyan krallıklarından daha müreffeh olan Aragon - Catalonia birleşik devleti İ. topraklarının geri alınması için daha az faaliyet gösteriyor, daha çok, İ.'nın Akdeniz havzasındaki Majorca, Sardinia, Sicilia adalarıyle ve Yunanistan'la ilgileniyordu. Portekiz de XII. yüzyılda bağımsızlık kazandıktan sonra bir okyanus devleti olarak gelişmiş, Mağribîlere karşı ancak mahallî seferlere katılmıştır. Buna göre, İ.'nın kurtarılması Castilla krallığı tarafından gerçekleştirilmiş ve kurtarılıştan sonra da yüzyıllar boyunca İ.'ya hükmeden feodal «büyükler» sınıfının çekirdeğini Castilla'lı asiller oluşturmuştur. 1492'de Gırnata'nın düşmesi V. Fernando ile I. Isabel'i İ.'nın tümünün hükümdarları yaptıysa da, İ.'yı salt Hıristiyanlardan oluşan bir ülke haline getiremedi. Ülkede din birliğini gerçekleştirme gayreti içinde bulunan bu Katolik hükümdarlar aynı yıl Yahudileri İ.'dan kovdular. 1492 yılına kadar Yahudilerin ve Müslümanların geri alınan topraklarda yaşamalarına müsaade edilmiş, onları Hıristiyan etmeye çalışılmış, fakat bunun için genellikle kuvvet kullanılmamıştır. Yahudilerin kovulması İ.'yı en çalışkan ve faydalı halkından yoksun bırakmıştır. Yahudilerin birçoğu Doğu Akdeniz ülkelerine ve Felemenk'e gidip zanaatları, sermayeleri ve ticaret ve yetenekleriyle, onları benimseyen milletlere faydalı olmuşlardır. Mudejares (Ar. *mudaccan* = evcilleştirilmiş) denilen, kurtarılan İ. Arapları ülkeden hemen kovulmadılar; fakat 1502'de bir ayaklanmadan sonra zorla Hıristiyan edildiler. *Morisco*'lar (Mağribîler) denilen bu Hıristiyan Arapların birçoğu gizliden gizliye İslâm dinine sadık kaldıysa da, birçok kovuşturma ve zulümden sonra 1609'da İ.'dan dışarıya atıldılar.

Yahudi - Mağribî topluluğunun İ.'ya ve Batı Avrupa'ya bıraktığı miras ölçülemeyecek kadar zengin oldu. Mağribî mimarîsi İ.'da derin bir iz bırakmıştır. Bunun en önemli örneği Granada'daki El - Hamrâ sarayıdır. İbn - i Rüşd gibi Arap ve Maymon gibi Yahudi bilginleri Hıristiyan skolastik okulunun gelişmesinde büyük pay almışlardır. Maddî miraslar arasında, Toledo'daki büyük çelik endüstrisi, Córdoba'daki deri endüstrisi ve çok yaygın zeytinlikler ve meyve plantasyonları anılabilir. Fernando ile Isabel, merkezî İ.'yı koyun sürüleri için ot yetiştirme alanı olarak kullanmakla, Mağripliler zamanında bol ürün sağlayan değerli toprakları farkında olmadan ziyan ettiler. Bununla beraber, bu hükümdarların devrine rastlayan, 1492 yılında Columbus'un Amerika'yı keşfetmesi ülkede büyük bir ekonomik devrim meydana getirmiştir. Tordesillas Antlaşması ile İ. ile Portekiz dünyayı iki nüfuz bölgesine ayırdılar. Güney Amerika'nın hemen hemen bütünü, Orta Amerika, Kuzey Amerika'nın güney bölümü ve Filipinler XVI. yüzyılda İspanyol İmparatorluğuna eklenmiştir. Conquistadores denilen İspanyol fütuhatçılarının başlıca amacı olan altın, inanılmayacak kadar çok miktarda İ.'ya akmıştır. Fakat bu akış İspanyol endüstrisine ve ticaretine bir zaman sonra gevşeklik getirince aynı altınlar başka ülkelerin yolunu tutmaya başlamıştır. Fakat böyle bir sonuç önceleri tahmin edilememiş ve XVI. yüzyılda İ. «üzerinde güneşin batmadığı», bütün denizlerde bir ayağı bulunan ve parlak bir kültür, sanat ve düşünce hayatına sahip, dünyanın kudretli devletlerinden biri idi. İtalya Harpleri (1494 - 1559) nde İ. en büyük rakibi olan Fransa'yı yenerek Napoli'yi ve Milano Dukalığını imparatorluğuna eklemişti. 1519'da V. Carlos (Karl, Şarlken)'un imparator seçilmesi, İspanyol monarşisini en parlak devrine ulaştırmış ve İ.'nın birliğini tamamına erdirmiştir.

Habsburg hanedanı İspanyol kolunun ilk üyesi olup İ.'yı 1516'dan 1700'e kadar yönetmiş olan I. Carlos, V. Fernando'nun yerine tahta çıktığı zaman ülke hâlâ çeşitli krallıklara ve prensliklere ayrılmış durumdaydı. Bunların her birinin ayrı cortes'i, yâni meclisi ve teamüle dayanan kanunları vardı. Romalılar zamanından beri özerkliklerini korumuş olan şehirler büyük imtiyazlardan yararlanıyorlardı ve bağımsızdılar. Carlos'un hükümdarlığının bütün bu meclislerce birer birer tanınması gerekiyordu. Castilla itibarî olarak Carlos ile annesi Johanna tarafından yönetiliyordu. Carlos'un seleflerinin yönetimi merkezîleştirme siyaseti, özellikle Castilla'da olmak üzere mahallî yönetimlerin yetkilerini kısmıştı. Carlos'un bu yoldaki çabaları ve güttüğü vergi siyaseti bağımsız şehirlerin ayaklanmasına yol açmıştır. 1520 - 1521'de meydana gelen bu ayaklanma bastırılarak lideri olan Padilla idam edilmişti. 1556'da Carlos II. Felipe lehine İ.'da tahttan feragat ettiği zaman ülke merkezîleşmiş mutlak bir monarşi olma yolunda idi. Catalonia ve Bask eyaletlerinin sık sık ayaklanarak merkezî hükûmete karşı düşmanlıklarını göstermelerine rağmen II. Felipe merkezîleştirme işini sonuna erdirmiştir. Yine bu devirde Kilise, İspanyol hayatının her bölümündeki hâkim durumunu kazanmıştır. İspanyol Enkizisyonu XV. yüzyılda Tomás de Torquemada tarafından kurulmuş olmakla beraber en büyük kudrete Felipe devrinde sahip olmuştur. O sıralarda San Íñigo de Oñez y Loyola, Santa Teresa de Ávila ve San Juan de la Cruz, İ.'da Reformasyon hareketine girişmişlerdi.

Felipe'ye miras olarak İ. ile birlikte Sicilia, Napoli, Sardinia, Milano, Franche - Comté, Felemenk ve bütün İspanyol sömürgeleri de kalmıştı. Enkizisyon sisteminin Felemenk'te de uygulanmak istenilmesi, Felemenklilerin bağımsızlık mücadelesine girişmelerini hızlandırmıştır. Felemenk'in kuzey vilâyetleri İspanyol boyunduruğundan kurtulmayı başarmış, güney vilâyetleri ise yıllar süren kanlı savaşlardan sonra yenilmişlerdir. İ., Avrupa'da Katolikliğin alemdarı olarak Fransız Din Savaşları'na müdahale edip IV. Henri'ye karşı Ligue'e yardım olarak bir ordu yollamışsa da, başarılı olamamıştır. En büyük başarılarını Cateau - Cambrésis Antlaşması ve İnebahtı (Lepanto) deniz savaşı (1571) ile kazanmış olan İspanyol askerî kudreti gittikçe zayıflamaktaydı. Denizlerde İ. ile İngiltere arasında gelişmiş olan rekabet İspanyolların «yenilmez» dedikleri Armada (donanma) ları ile İngiltere'ye karşı bir istilâ hareketine girişmeleriyle alevlenmiştir (1558). Bu donanmanın uğradığı büyük bozgun, İ. için ağır bir darbe olmuştur.

II. Felipe'nin halefleri (III. Felipe ve IV. Felipe) devirlerinde İ. Otuz Yıl Savaşları (1618 - 1648) na sürüklenmiş ve bunu 1659'a kadar süren Fransa ile olan savaş izlemiştir. Bundan sonra Westphalia Barış Antlaşması ve Pireneler Barış Antlaşması ile Fransa en güçlü Avrupa devleti olarak İ.'nın yerini almıştır. Fransa kralı XIV. Louis'nin açtığı savaşlar İ. için birçok toprağa ve askerî prestije mal olmuştur. II. Felipe'nin 1580 yılında İ. ile birleştirdiği Portekiz, 1640'ta yeniden bağımsız olmuştur. İ.'nın siyasî zaafı, 1665'te IV. Felipe'nin yerine hükümdar olan II. Carlos'un doğrudan bir veliahdi bulunmamasıyle daha da karışık bir hal alıyordu. Bu kralın mirasına talip olanların başında Fransa kralı XIV. Louis ile Avusturyalı Arşidük Karl (sonradan imparator VI. Karl) geliyordu. İ. sarayındaki Fransa taraftarları, II. Carlos'un kendine vâris olarak XIV. Louis'nin torunu Philippe'i (sonradan V. Felipe adıyle İ. kralı olmuştur) seçmesiyle dâvalarını kazanmışlardır. Avrupa devletleri arasında İspanyol imparatorluk topraklarının paylaşılması konusunda uzayıp giden pazarlıklar, II. Carlos'un ölümünden sonra İspanya Veraset Harbi (b. bk.) ne yol açmıştır. Utrecht Barışı V. Felipe'yi İ. kralı olarak tanımakla beraber Felemenk, Milano, Napoli ve Sardinia'yı Avusturya'ya, Sicilia'yı da Savoia'ya vermiştir. Felipe'nin haris karısı kraliçe Isabel ile başbakan Alberoni'nin kayıpları geri alma ve İ.'ya yeniden itibar kazandırma yolundaki teşebbüsleri, sadece 1718'de Dörtlü İttifak'ın kurulması sonucunu yaratmış ve 1720'de bu ittifak İ.'ya, İtalya'daki durumunu pek az iyileştiren bir anlaşma kabul ettirmiştir. Bourbon hanedanına mensup krallar yönetimindeki İ., 1733 yılında ve daha sonraları Fransa ve İ. Bourbon'ları arasında varılan anlaşmadan sonra, gitgide Fransa'nın etkisi altına girmiştir. Polonya Veraset Harbi (1735) nde İ. Fransa'nın yardımı ile Napoli'yi ve Sicilia'yı geri almıştır. Fakat bu iki krallık artık İspanyol kral naipleri tarafından değil, İ. Bourbon'larının küçük bir kolu tarafından bağımsız olarak yönetiliyordu. 1763 Paris Antlaşması ile İ. Florida'yı İngiltere'ye veriyor, buna karşılık Fransa'dan Louisiana'yı alıyordu. Amerikan İhtilâli sırasında İ., Amerika Birleşik Devletleri ile Fransa'nın tarafını tutmuş ve 1783 Paris Antlaşması ile Florida'yı geri almıştır. Fakat bütün bunlar kısa ömürlü başarılardı. İ. hesabına daha faydalı hareketler, V. Felipe'nin halefleri olan VI. Fernando ve III. Carlos devirlerinde Ensenada ve Floridablanca adındaki iki devlet adamının başardığı iç reformlar olmuştur.

II. Felipe devrinden beri İ.'nın ekonomisi devamlı olarak zayıflamıştı. Ülkeye bol miktarda altın girmesi çoktan durmuştu. Altının pek azı İ.'da kalmış olmakla beraber yarattığı kötü etkiler devam etmekte idi. Halkın pek çoğunun pek geniş olan imparatorluk topraklarına dağılması ve birçok masraflı savaş sonunda nüfûs azalmıştı. Köylüler, senyörlerin fena yönetilen çiftliklerinde sefalet içinde yaşıyorlardı. Saray ve hükûmet, din taassubu, iş bilmezlik ve rüşvet gibi kötülüklerin hüküm sürdüğü bir atmosfer içinde soysuzlaşıp zayıflamıştı. Papalar ile krallar arasındaki mücadeleler yüzünden perişan hale düşen kilise, yapıcı siyasî kuvvet rolünden çok kaybetmişti ve bütün nüfuzunu kurulu düzeni korumada kullanıyordu. Altın Yüzyıl denilen XVI. yüzyılın sanat, edebiyat ve bilim alanlarındaki dev başarılarının yerini XVIII. yüzyıl ortasında genel bir durgunluk almıştır. XVIII. yüzyılın 2. yarısında akıllıca yürütülen reform teşebbüsleri az çok başarı sağlamışsa da, ülkenin ekonomik ve politik sağlığını hemen gerçekleştirememiştir. 1767'de Jesuitlerin ülkeden kovulması liberal bir tedbir olarak iyi karşılanmakla beraber hem İ. için az yararlı olmuş, hem de İspanyol Amerika'da kötü etkiler yapmıştır. III. Carlos'un yerine tahta çıkan IV. Carlos, karısı Maria Luisa ile entrikacı bir kadın olan nedimesi Godoy'un etkileriyle hareket eden âciz bir hükümdardı. Fransız İhtilâl Savaşlarına ve I. Napoléon Savaşlarına sürüklenen İ., 1808'de Carlos ile oğlu VII. Fernando'nun birbiri ardından tahttan feragat etmeleri, İ. tahtına Joseph Bonaparte'ın çıkması ve ülkenin Fransız ordusu tarafından işgal edilmesi ile en büyük zillete uğramıştır. Bununla beraber, İ. halkının işgal kuvvetleriyle mücadelede gösterdiği şiddet ve kahramanlık bu halkın yaradılıştan almış olduğu hayatiyetten hiçbir şey kaybetmemiş olduğunu ispat etmiştir. 1814'te İspanyol direnişi ve Wellington komutasındaki İngiliz ordusu sayesinde Fransızlar ülkeden kovulmuş ve 1812'de Cádiz şehrinde hazırlanmış bulunan bir anayasa gereğince toplanan ilk İspanyol millî Cortes (Meclis) i VII. Fernando'yu yeniden tahta çıkarmıştır.

Monarşistler ve Cumhuriyetçiler. 1808 - 1814 yıllarında Iberia yarımadasında Fransızların İngiliz ve Portekiz kuvvetlerine ve İspanyol gerillalarına karşı sürdürdükleri Yarımada Savaşı sırasında İ. ile denizaşırı imparatorluğunda oluşup gelişen milliyetçi ve liberal hareket, hedef olarak VII. Fernando'yu almıştır. Fernando, aldığı tutucu tedbirlerle kendini tahtına kavuşturan kuvvetleri muhalefet cephesine itmiştir. Yarımadada liberal ve radikal kuvvetlerin hedefi monarşi müessesesi olmuştur. Denizaşırı İspanyol ülkelerinde ise aynı güçler Lâtin Amerika milletlerinin bağımsızlık kazanmalarını sağlamıştır. 1825'te Batı Hind'deki birkaç yer hariç olmak üzere Lâtin Amerika'nın bütünü bağımsız hale gelmiştir. 1898 İ. - Amerika Savaşı'nda Küba, Puerto Rico ve Filipinler elden çıkmıştır. Yarımadada Fernando'nun anayasayı çiğnemesi 1820'de bir ayaklanmaya yol açmıştır. Bu ayaklanma, Kutsal İttifak adına harekete geçen Fransız ordusu tarafından bastırılmıştır. Fernando 1833'te ölmüş, fakat ölmeden az önce taht veraseti kanununu kardeşi Don Carlos aleyhine olmak üzere kızı II. Isabella lehine değiştirmiştir. Isabella, annesi Maria Christina'nın naipliği altında tahta çıkmışsa da, bu olay Carlist (Carlos'çu) lerin şiddetli muhalefetine ve 1839 yılına kadar sürüp giden kanlı bir iç savaşa yol açmıştır. Isabella'nın 1833'ten 1868'e kadar süren ve kendisinin tahttan feragat etmesiyle sona eren saltanat devri ayaklan-

malar, askerî darbeler, yeni yeni anayasalar çıkarılması ve diktatörlüklerle geçmiştir. Bu devirde siyaset alanındaki mücadeleler daha çok Espartero, Narváez, Prim ve O'Donnell gibi güçlü şahsiyetler arasında olmakla beraber hizipler genel olarak üç grupta toplanıyordu: Aralarında Carlos'çuların da bulunduğu aşırı sağcılar, teorik olarak anayasalı bir monarşi taraftarı olmakla beraber iktidara geldiklerinde diktatörlük kurma temayülü gösterecek olan mutediller ve ilericiler ve cumhuriyetçiler. Catalonia ve Bask ayrılıkçıları, merkezî hükûmete muhalif olan her partiyi tutuyorlardı.

1868'de Isabella'nın tahttan feragat etmesinden sonra İ. Cortes'i bir meşrutî monarşi kurarak Aosta dukası Amadeus'u krallığa getirmiştir. Yeniden karışıklıklar çıkması üzerine de bu kez 1873'te Amadeus krallığı bırakmıştır. Bu olayı izleyen kısa ömürlü (1873 - 1874) İspanyol Cumhuriyeti'nde Carlos'çuların çıkardığı iç savaş 1876 yılına kadar sürmüştür. Mutedil partilerden oluşmuş bir koalisyon, Isabella'nın oğlu XII. Alfonso'yu tahta çıkarmış ve aynı yıl, yâni 1876'da yeni bir anayasa kabul edilmiştir. XIX. yüzyıl sonunda sosyalist ve anarşist - sendikalist partiler, özellikle endüstri bölgesi olan Catalonia ile Asturias bölgesinin madencilik kesimlerinde olmak üzere, işçiler arasında büyük bir taraftar kütlesi kazanmışlardır. Çoğu aşırı derecede sertlikle bastırılan grevler ve ayaklanmalar XX. yüzyıl İ.'sının karakteristik olayları halini almıştır. Devrimciler ve hattâ liberaller arasında Katolik aleyhtarlığından çok ruhban aleyhtarlığı hüküm sürüyordu. 1885 - 1931 yıllarında hüküm süren XIII. Alfonso devrine rastlayan 1914 - 1918 I. Dünya Harbi'nde İ. tarafsız kalmıştır. 1923'te Catalonia'da patlak veren yeni bir ayaklanma, başında general Primo de Rivera'nın bulunduğu askerî bir diktatörlük kurulması sonucunu yaratmıştır. Ülkede oluşan geniş bir muhalefet cephesi, 1930'da Primo de Rivera'nın istifasına yol açmıştır. 1931'de cumhuriyetçilerin belediye seçimlerinde sağladıkları ezici zaferden sonra XIII. Alfonso tahttan indirilerek cumhuriyet ilân edilmiştir. İlk cumhurbaşkanı Alcalá Zamora, çok geçmeden, Cortes'in ruhban aleyhinde çıkardığı aşırı derecede sert kanunları protesto etmek amacıyle istifa etmiş ve onun yerine Azaña seçilmiştir. Catalonia'da yeniden ayrılıkçı ve anarşist - sendikalist grupların ayaklanmaları meydana gelmiştir. Hükûmet sağ eğilimli idi ve 1934'te Asturias bölgesinde maden işçilerinin bir ayaklanması kanlı bir şekilde bastırıldı. Bununla beraber, cumhuriyetçilerle sosyalistlerin, komünistlerin ve sendikalistlerin katıldığı halk cephesi, 1936 millî seçimlerinde ezici bir zafer kazanmıştır. Azaña hükûmeti yeni programını uygulamaya vakit bulamadan, bir askerî ayaklanma sonunda 1936 - 1939 iç savaşı başlamıştır. Çok geçmeden general Francisco Franco (b. bk.) nun emri altına giren âsilere muhafazakâr grupların çoğu ve bu arada monarşistler, Carlos'çular, ordu subaylarının çoğunluğu, bir çeşit Hıristiyan şeriatçısı olan Klerikalistler, toprak sahipleri, sanayiciler ve Faşist Falanjı Partisi katılmıştır. Bu âsilere Almanya ve İtalya'dan hemen askerî yardım gelmiştir. Hükûmete sadık kalan kuvvetler ise, Halk Cephesi partileri ve nihayet özerkliklerini elde etmiş olan Catalonia ve Bask eyaletlerinin milliyetçileri tarafından destekleniyordu. Fransa ile İngiltere'nin güttükleri «adem - i müdahale» siyaseti sayesinde, hükûmet taraftarları ancak milletlerarası bir tugay tarafından desteklenebildiler. İspanyol Fasında başlatılan bu askerî isyan çok geçmeden bütün İ.'yı sarmıştır. Hükûmetçiler askerî kuvvetlerinin daha zayıf olmasına ve kendi aralarında da anlaşmazlık hüküm sürmesine rağmen, özellikle Orta İ.'da ve Catalonia'da olmak üzere azimli bir direniş göstermişlerdir. General Miaja'nın savunduğu Madrid şehri savaşın sonuna kadar dayanmıştır. İç savaşın önemli olayları, 1936'da hükûmetçilerin kuşattığı Toledo Alcazar'ının direnişi, 1937'de Guadalajara civarında hükûmetçilerin İtalya kuvvetlerine karşı kazandıkları zafer, 1937'de Guernica ile başka müdafaasız şehirlerin Alman uçaklarınca bombalanmasıdır. Hükûmetçilerin elindeki topraklar 1938 yılı başında hayli azalmıştı ve 1939 Ocak ayında Barcelona'nın düşmesiyle savaş hemen hemen sona ermişti. Madrid 1939 Martında teslim olmuştur. Cumhuriyet hükûmeti üyeleri ve binlerce İspanyol Fransa'ya sığınmış, bir süre sonra da Rusya hariç olmak üzere büyük devletler Franco hükûmetini tanımışlardır. Franco'nun diktatörlüğü altında bir korporatif devlet kurulmuştur. Kiliseye malları ve imtiyazlı mevkii iade edilmiş ise de, devletle kilise arasında birçok sürtünme konuları yok edilmiştir. «Falange» biricik kanunî parti olarak kalmış ve solcu muhalefet yok edilmiştir. Catalonia ve Bask eyaletlerinin özerklikleri kaldırılmış, İ. Mihver devletlerinden biri olmasına ve onlara karşı dostça davranmasına rağmen II. Dünya Harbi süresince az çok tarafsız kalmıştır. 1942'de Franco'nun kayın biraderi olup İ.'nın Mihver devletleriyle sıkı iş birliği politikası gütmüş bulunan Serrano Suñer'in Falange partisindeki yüksek mevkiinden uzaklaştırılması bu partinin kuvvetini azaltmış ve Müttefiklere karşı daha ihtiyatlı bir siyaset güdümü devrini açmıştır.

Harpten sonra da Franco rejimi, içeride solcu ve liberal grupların olduğu kadar hayal kırıklığına uğrayan monarşistlerin de muhalefetine ve Müttefiklerin hasımca tutumlarına rağmen kudretini ve dolayısıyle iktidarı elinde tutmayı başarmıştır. Franco rejiminin anayasallığını kabul etmeyen Birleşmiş Milletler İ.'yı üyelikten çıkarmıştır. 1947'de Franco, İ.'ya bir naiplik meclisince yöneltilen monarşi ve kendisini de devlet başkanı ilân etmiştir. Franco'dan sonra devletin başına bir kral veyâ bir naip getirilmesine naiplik meclisi karar verecekti. Bu sistemi tespit eden kanun halk oyuna sunularak onaylanmıştır. Cortes de faşist usûllerince olmak üzere 1942'den itibaren yeniden kurulmuş bulunuyordu.

İ., 1953'te ekonomik yardım karşılığında Amerika Birleşik Devletlerine askerî üsler vermeyi kabul etmiş, buna karşılık 1955'te Birleşmiş Milletler üyeliğine alınmıştır. 1956'da bağımsızlığa kavuşan Fas devletinin Akdeniz kıyısındaki Ceuta ve Melilla şehirleriyle Atlantik kıyısındaki Ifni şehrini İ.'nın hâlâ anavatanın bir bölümü sayarak oralarda asker bulundurması 1960 yılı başlarına kadar bir gerginlik ve silâhlı çatışma kaynağı olmuştur. Buna rağmen İ.'nın İsrail devletini tanımayı reddetmesi kendisine Arap dünyasının sempatisini kazandırmış, ayrıca bir yandan Genel Tarife Anlaşmasına katılması, öte yandan da Batı Avrupa devletleriyle ikili kültür ve ticaret anlaşmaları imzalanması kendisinin Batılılarca gitgide benimsenmekte olduğunu göstermiştir. İ. 1966'da Cebelitarık kayasını İngiltere'den geri almak için bir kampanya açarak kayaya ekonomik kuşatma uygulamış, İngiltere'nin bu meseleyi Milletlerarası Adalet Divanına götürme teklifini reddetmiştir.

İSPANYA VERASET HARBİ, Fransa kralı XIV. Louis'nin ülkesinin nüfûz çevresini genişletme yolundaki çabalarının sebep olduğu harb (1701 - 1714). İspanya kralı II. Carlos'un çocuksuz olarak ölmesi üzerine İspanya tahtına üç talip çıktı. Bunların başında II. Carlos'un ölmeden önce kendine vâris olarak gösterdiği Philippe d'Anjou adına hareket eden XIV. Louis vardı. Philippe XIV. Louis'nin büyük torunu idi ve İspanya tahtına çıkması halinde İspanya ile Fransa aynı hanedanın eline geçmiş olacaktı. XIV. Louis'nin bu yoldan Avrupa'da bir hegemonya kurma emellerine set çekmek isteyen düşmanları, yâni Büyük Britanya, Felemenk, Kutsal Roma İmparatorluğu, Savoia, Portekiz ve birkaç Alman devleti, kendi aralarında bir Büyük İttifak kurdular. Fransa daha önce İspanya topraklarının kendisi ile Avusturya arasında paylaşılmasını ve İspanyol tacının Habsburg hanedanından Arşidük Karl'a verilmesini kabul etmişti. Fakat XIV. Louis bu anlaşmayı bozdu ve «Artık Pireneler diye bir sınır yok!» diyerek İspanya tahtına torunu Philippe'in geçmesini istedi.

1701'de İngiltere ile müttefikleri Fransa'ya harp ilân ettiler ve çarpışmalara İtalya'da başlandı. Başlangıçta Avusturyalı general Savoia'lı Eugen'in kazandığı bazı başarılardan sonra Fransızlar üstün duruma geçip bunu 1706 yılına kadar devam ettirdiler. Bu arada Fransa'nın Bavyeralı müttefikleri Avusturya'nın Tirol bölgesini istilâ edememişler, Savoia'lı Eugen de Rhein nehri boyunca kuzeye doğru ilerleyerek Almanya'ya girmiş, Marlborough Dukası da bir İngiliz ordusunun başında İspanyol Felemenk'ini, yâni bugünkü Belçika'yı istilâ etmişti. Öte yanda Arşidük Karl Catalunya (Katalonya) yı ele geçirerek kendini III. Carlos adıyle kral ilân ederken İngilizler de 1704'te Cebelitarık'ı işgal ettiler. Aynı yılın sonuna doğru Bavyera'ya inerek Eugen ordusu ile birleşen Marlborough, büyük bir Fransız ordusunu Blenheim'da bozguna uğrattı. Arşidük Karl kısa bir süre Madrid şehrini işgal ettiyse de, İspanyol halkı Bourbon hanedanından V. Felipe'ye sadık kaldılar. Müttefikler Felemenk'e saldırdılar ve 23 Mayıs 1706'da Marlborough'nun Ramillies'te kazandığı zafer üzerine bu ülkenin güney provenslerinin çoğunu ele geçirdiler, 1708'de de Marlborough ile Eugen, Oudernade'da birlikte kazandıkları galibiyet üzerine Fransız topraklarına girerek Lille şehrini işgal ettiler. Daha önce de Eugen, XIV. Louis'nin generallerini İtalya'dan çekilmeye mecbur etmişti.

Barış görüşmeleri 1708'de başladı. Fransa'nın askerî gücünün tükendiğini anlayan XIV. Louis, İspanya'yı Arşidük Karl'a bırakmaya, Belçika sınırındaki müstahkem yerleri Felemenklilere vermeye, Alsace bölgesinde ele geçirdiği toprakları imparatora iade etmeye, İngiltere tahtını işgal eden Protestan hanedanı tanımaya ve İngiltere tahtı üzerinde hak iddia eden James'çi kişiyi Fransa'dan kovmaya razı oldu. Fakat torununu İspanya'dan çıkarıp atmak için harp açması yolundaki müttefik talebini kabul etmedi. Fransa halkı da müttefiklerin aşırı talepleri karşısında kralın etrafında birleşerek onu destekledi. Malplaquet'de Marlborough Fransızları yeniden savaş meydanından sürüp attı, fakat bu zafer İngilizlere çok büyük can kaybına mal oldu. 1710 - 1711'de İngiltere'de meydana gelen siyasî değişiklikler, Marlborough'nun görevinden alınması ve İmparator Joseph'in ölmesi üzerine Avrupa'da durum birdenbire XIV. Louis'nin lehine döndü. Karl Kutsal Roma imparatoru oldu, İngiltere Avrupa'nın kıta bölümündeki müttefiklerini terk etti ve Büyük İttifak dağıldı. 1713 Utrecht Barışı ile imparator hariç olmak üzere bütün müttefikler XIV. Louis ile barıştılar. Louis'nin torunu İspanya kralı olarak kaldı, fakat Fransa tahtı üzerindeki iddialarından vazgeçti. 1714 Rastat ve Baden antlaşmalarıyle imparator da Fransa ile barıştı.

İ. V. H.'nin Kuzey Amerika safhası Kraliçe Anne Harbi adıyle bilinir.

İSPANYA - AMERİKA HARBİ: İspanya ile Amerika Birleşik Devletleri arasında 1898'de çıkan ve İspanya'nın yenilmesi ve Filipinlerle Küba'dan çekilmesiyle sonuçlanan savaş. İspanya'nın güçlü zamanlarında eline geçirdiği Küba adasının halkı 1895'te cumhuriyet isteği ile ayaklanmışlardı. İspanya hükûmeti isyanı bastırmak üzere adaya takviye kuvvetleri göndermiş, fakat çete savaşı yapan Kübalılara karşı başarı sağlayamamıştır. Amerika Birleşik Devletleri üç yıldan beri devam eden ihtilâlin Amerika ticaretini zarara uğrattığından şikâyet ediyordu. Nihayet Amerika tabasının himayesi maksadıyle Havana limanına «Main» adlı bir zırhlı gönderildi. 25 Ocak 1898 günü Havana'ya demirleyen bu gemi 15 Şubat 1898 akşamı alev ve dumanlar arasında kalmış ve batmıştır. Gemi personelinden 254 kişi infilâkta ölmüştür. 24 subay ve 76 er kurtulmuştur. Bunlardan da 59 kişi yaralı idi ki on ikisi sonradan ölmüştür. Olayın sebebini araştırmak üzere Amerika bahriyesi Küba'ya bir tahkik heyeti göndermiş, heyet, geminin su içindeki durumunu dalgıçlara incelettirdikten sonra, 21 Şubat 1898 tarihinde yaptığı toplantıda «Main» in, bordasında bir mayının infilâkı sonunda gemi baş cephaneliklerinin ateş alarak battığı kanaatine vardı.

Amerika halk efkârı geminin İspanyollar tarafından batırıldığı inancında idi. Amerika hükûmeti de aynı inançla 20 Nisan 1898 tarihinde Madrid'e telgrafla bir ültimatom göndermiş, 21 Nisanda siyasî münasebet kesilerek harp hali başlamıştı. Yabancı gözlemci ve uzmanlar olayın Amerika zırhlısı cephaneliklerinde bulunan bozulmuş barutların kendi kendine ateş alarak kazanın meydana gelmiş olacağı inancında birleşiyorlardı. İnfilâkı mütaakıp gemi yanında su sütununun yükselmemesi ve deniz yüzüne ölü balıkların çıkmaması bu kanaatleri takviye ediyordu. «Main» olayı İspanyolları Antillerden uzaklaştırmak ve Uzak Doğuda stratejik üsler elde etmek isteyen Amerika Birleşik Devletleri için İspanya'ya harp açmaya bir vesile teşkil etmiştir. Bu harp gerek Amerika gerek İspanya için deniz aşırı ve donanma ile yapılacak bir harp olacağından sonucu deniz hâkimiyetine bağlı bulunuyordu.

Harp başladığı zaman Amerika'nın elinde eğitim kifayeti yüksek, materyal bakımından güçlü gemilerden kurulu bir donanma bulunuyordu. İspanya'nın elinde ise gemilerinin bir kısmı eski ve bakımsız, personeli ise eğitimden yoksun bir donanma vardı. Filipinlerde üslenmiş olan Amiral Montajo kumandasındaki iki muhafazalı kruvazör, üç ganbot ve bir silâhlı ağaç gemiden kurulu İspanyol filosunun, Komodor Dewey kumandasındaki dört muhafazalı kruvazör ve diğer bir kaç küçük ve yardımcı gemiden meydana gelen Amerikan Uzak Doğu filosu tarafından 1 Mayıs 1898 günü Manila körfezinin Cavit limanında yok edilmesi, Filipinlerin Amerikalıların eline geçmesini sağladığı gibi, Amiral W. T. Sampson ve Komodor Schley kumandalarındaki Amerikan Atlantik filosu tarafından Küba'nın Santiago limanında abluka edilen ve nihayet 3 Temmuz 1898 günü bu limandan çı-

karken Amerikan donanması tarafından muharebeye mecbur edilen Amiral P. Cervera kumandasındaki dört zırhlı kruvazör ve iki torpidobottan mürekkep İspanya filosunun tahribi de Küba'nın İspanyollar tarafından terki sonucunu vermiştir. Filipinlerde kara harekâtı olmamış ve İspanya filosunun tahribinden sonra buraya gönderilen Amerikan kara kuvvetlerinin deniz kuvvetleri ile birlikte Manila'ya taarruz edeceklerini bildirmeleri üzerine İspanyollar teslim olmak zorunda kalmışlardır. Küba'da ise Santiago'nun zaptı için gönderilen 16 000 kişilik Amerikan ordusu İspanyollarla çetin savaşlar vermiş, fakat donanmanın kara kuvvetiyle iş birliği karşısında İspanyollar burasını da teslim etmişlerdir. Bu harpte İspanyollar gemilerinin her bakımdan yetersiz durumda olmasına rağmen Amerika donanması karşısında muharebeyi kabul ederek cesaretle çarpışmışlardır. İspanya hükûmetlerinin deniz kuvvetlerini ihmal etmelerinin cezasını İspanyol denizcileri çekmişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri bu harp ile ilk defa dünya meseleleri ile ilgilendiklerini ortaya koymuş, Filipinleri elde etmekle bir Uzak Doğu devleti haline gelmiş idi. Bu savaş Amerika'nın deniz kuvvetlerini artırarak bir dünya devleti olmasına başlangıç teşkil etmiştir.

İSPANYOL DİLİ: İ. D.'nden söz edilirken, hem İspanya'nın hem de Amerika'da Brezilya hariç olmak üzere Meksika'dan başlayarak güneye doğru sıralanan bütün ülkelerin resmî dili olan Castilla dili düşünülür. Şimdi, anavatan İspanyasında Castilla dilinden başka kökeni Lâtince olan şu iki kardeş Roman dili de kullanılır: 1. Yarımadanın kuzeybatı köşesinde konuşulan ve Portekizceye çok yakın olan Galicia dili; 2. Yarımadanın kuzeydoğusunda konuşulan ve bitişikteki güneydoğu Fransa'nın Provençal diline yakınlıkları olan Cataluña dili. İspanya'nın kuzey bölümlerinde ve Pirenelerde yerliler, hangi dil grupuna bağlı olduğu pek anlaşılamamış olan Baskça konuşurlar.

Castilla dili, Roma dillerinin ana koluna bağlıdır ve dolayısıyle Hind - Avrupa dilleri familyasındandır. Bu dil Romalılar zamanında İspanya'nın merkez bölümünde (Castilla'da) halkın Lâtinceyi Romalı askerlerden öğrenip dilinin döndüğü gibi kullanmasıyle oluşmuş, X ve XI. yüzyıllarda yazılı dil halini almıştır. Castilla dilinin Andalucia, Asturias, León ve Aragón lehçeleri vardır. Castilla dili ile bu lehçeler arasında fonetik ve morfolojik farklar meydana gelmiştir.

Fütuhat ve sömürgeleştirme hareketleri sonucu olarak İspanyolca Amerika kıtasına ve Filipinlere taşınmıştır ve bugün dünyada İspanyolca konuşan insanların sayısı başka Roman dillerinden herhangi birini konuşan insanlarınkinden çok büyüktür. İspanyolcanın bu kadar geniş bir alanda kullanılması, ona büyük bir zenginlik ve ifade gücü kazandırmıştır. Bugün yüz elli milyonun üstünde insanın konuştuğu İ. D., yeryüzünde İngilizceden sonra en yaygın hale gelmiş bulunan bir dildir.

İSPANYOL EDEBİYATI: İ. E. XI. yüzyılda, Gotik - Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi kültürlerinin bir arada yaşadığı Castilla'da doğmuştur. Arap ve Avrupa kültür unsurlarının bir araya gelişi, X ve XI. yüzyıllara âid en eski belgeler olup ilkel bir Roman dili ve İbranî harfleri ile yazılmış olan lirik parçalarda görülür. XII. yüzyılın *cantares* denilen ve Hıristiyan kahramanlarının menkıbeleri niteliğinde olan destanlarında Fransız, Germen ve Arap etkileri açıkça görülmektedir. Bu destanlar arasında, az çok tam metin halinde yaşamaya devam etmiş olan biricik eser, asıl adı Rodrigo Díaz de Bivar olduğu halde gösterdiği mertliklerden ötürü El Cid Campeador (= savaşkan seyyit) lâkabıyle anılan millî kahramanın hayatını ve başardığı büyük işleri anlatan *Cantar de mío Cid* (Seyyid'imin şarkısı veyâ destanı) adındaki manzum destandır. XIII. yüzyılda başka birçok manzum destan ve daha eski zamanlara âid lirik halk şiirleri Iberia yarımadasının çeşitli bölümlerinde ortaya çıkmış ve nesiller boyunca ağızdan nakledilmiştir. Adı bilinen ilk İspanyol şâiri, XIII. yüzyılda dinî şiirler yazmış olan rahip Gonzalo de Berceo'dur. «Bilge» diye anılan kral X. Alfonso (1221 - 1284) hem nesir yazarı hem de şâirdi. Bu kralın koruyuculuğu altında Doğu kültürünün Batı Avrupa'ya akışı hız kazanmıştır. XIV. yüzyılın en önemli yazarları, çağının yaşayışını hicveden *Rimado de palacio* (Saray şiirleri) nun yazarı López de Ayala, *Semblanzas* (Kısa biyografiler) ın yazarı Fernán Pérez de Guzmán, İspanyol dilinde yazılmış ilk hikâye kitabı *El libro de los exemplos del conde Lucanor* (Kont Lucanor'un örnekleri kitabı) nun yazarı, aynı zamanda kral X. Alfonso'nun yeğeni olan Don Juan Manuel ve İ. E.'nın şaheserlerinden biri olan *El libro de buen amor* (İyi sevgi kitabı) un yazarı ve Hita şehri başrahibi olan Juan Ruiz'dir. XV. yüzyılın ilk yarısında, kral Aragón'lu II. Juan devrinde, iki ünlü şâir yaşamıştır. Bunlar İtalyan etkisini gösteren *El laberinto de fortuna* (Kader lâbirenti) veyâ *Las trescientas* (Üçyüzler) adlarıyle anılan uzun bir manzum eserin yazarı Juan de Mena ile geleneksel İspanyol tarzındaki kısa lirik şiirlerin, sonelerin ve İtalyan etkisinde düzülmüş daha uzun başka şiirlerin yazarı Marqués de Santillana'dır. XV. yüzyıl sonunda, Fernando - Isabella devrinde, İspanyol birliğinin gerçekleşmesinden ve Amerika'nın keşfedilmesinden sonra, Fernán de Rojas'ın *La Celestina* (ad) [1449] adlı romanı tarafından temsil edilen Rönesans ruhu İ. E.'na girmiştir. İlk şövalyelik romanı olan *Amadís de Gaula* (Gaula'lı Amadis) 1508'de Zaragoza'da basılmış ve XVI. yüzyılda İspanya'nın her yanında şarkı şeklinde söylenilen ve anlatılan anonim balladlar (romancero'lar) ile birlikte, gelişecek olan şövalyelik romanlarına örnek olmuştur. Aynı yüzyılda, İmparator V. Carlos devrinde, ülkede çok popüler olan pikaresk tarzında romanların ilki olan *Lazarillo de Tormes* (Tormes'li Lazarillo) [1554] yayınlanmıştır. Yine bu devirde İtalyan edebiyatının etkisiyle İspanyol şiirinde vezin ve öz bakımlarından bir devrim oluşmuştur. Bu devrimi gerçekleştirenler Juan Boscán ile «lirik şâirlerin prensi» sayılan, *Églogas* (Çoban şiirleri) ların yazarı Garcilaso de la Vega olmuştur. XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl, İ. E.'nın «Altın Çağı» dır. Bu çağın en büyük edebî anıtı, Miguel de Cervantes Saavedra'nın *Don Quixote de la Mancha* (Mancha'lı Don Quixote) sıdır. I. bölümü 1605'te, II. bölümü de 1615'te çıkan bu eser, şövalyelik romanlarının bir hicvi olmaktan başka, insanlardaki idealizm ve realizm kuvvetlerini tasvir eden dünya çapında bir şaheserdir. Altın Çağ'da gelişen pikaresk tarzındaki romanların en ünlüleri Mateo Alemán'ın *Guzmán de Alfarache* (Alfarache'li Guzmán) si ile Francisco Quevedo'nun *El Buscón* (Arayan) udur. Bu devirde şiirle birlikte gelişmiş olan oyun yazarlığının en büyük temsilcisi 1800 kadar piyes yazmış olan Lope de Vega'dır. Öteki önemli oyun yazarları Tirso de Molina, Guillén de Castro, Juan Ruiz de Alarcón ve Calderón de la Barca olmuştur. Aynı çağın ileri gelen oyun yazarlarının

sonuncusu olan Calderón, ününü *Autos sacramentales* (Dinî oyunlar) ve *La vida es sueño* (Hayat bir ruyadır) adlı eserlerine borçludur. Yine bu çağın şiir alanındaki ünlü adları Fray Luis de León, San Juan de la Cruz, Fernando de Herrera ve Luis de Góngora'dır. Otobiyografisi ve başka eserleri birçok dillere çevrilmiş olan *Santa Teresa de Ávila* (Avila'lı Santa Teresa) bir mistiktir. XVII. yüzyılın sonlarına, Góngora'nun şiirleri ve Baltasar Gracián ile Francisco de Quevedo'nun nesirlerinin temsil ettiği Barok üslûp eğilimi hâkim olmuştur. XVIII. yüzyılda İ. E.'nda Fransız etkisi açıkça görülür. İspanya'da edebiyat hayatının zayıfladığı bu yüzyılda Ignacio de Luzán, *Poética* (Şiir sanatı) adlı eserinde akademik nazım ilkelerini tesbit etmiştir. *El sí de las niñas* ve *La comedia nueva* (Yeni komedi) adlı iki oyunun yazarı olan Fernández de Moratín, Fransız neoklâsiklerinin ilkelerini benimsemiş, Ramón de la Cruz ise *Sainetes* (Kısa komediler) adlı eserinde Madrid'in renkli hayatını tasvir ederek geleneksel İspanyol kültürüne bağlı kalmıştır. XIX. yüzyıl romantizm ve realizm gibi iki önemli edebî hareket getirmiştir. Yüzyılın ilk yarısının önemli edebî simaları: *Don Álvaro o la Fuerza del sino* (Don Álvaro veyâ işaretin kuvveti) adındaki oyunu ile romantizme tiyatro alanında ilk zaferini kazandıran şâir Duque de Rivas; *El estudiante de Salamanca* (Salamanca öğrencisi) ve *El diabolo mundo* (Şeytan dünya) nun yazarı şâir José de Espronceda; en çok *Don Juan Tenorio* (ad) adlı oyunu ile tanınan şâir José Zorilla; romantizm sonrası şâirlerinden ve *Rimas* (Şiirler) yazarı Gustavo Adolfo Bécquer ile Galicia'lı bir şâir olan Rosalía de Castro'dur. Mariano José de Larra, *Macías* (Hindistan cevizi kabukları) adlı romantik piyesinden ve *El doncel de don Enrique el doliente* (Hastalıklı Don Enrique'nin uşağı) adındaki romanından çok Figaro takma adıyle yazdığı hicviyeleriyle tanınmıştır. XIX. yüzyılın realist roman alanındaki belirgin siması, her şeyden önce *Episodios nacionales* (Millî olaylar) adlı tarihî romanlar dizisi ile Benito Pérez Galdós'tur.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde önemli yazarlar: Juan Valera, José María de Pereda, Armando Palacio Valdés, Pedro Antonio de Alarcón, Emilia Pardo Bazán, Vicente Blasco Ibáñez, Ramón Pérez de Ayala ve Pío Baroja olmuştur. XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başında oyun yazarlığını 1904 Nobel edebiyat armağanını kazanmış olan José Echegaray, XX. yüzyılda da 1922 Nobel edebiyat armağanını almış olan Jacinto Benavente temsil etmişlerdir. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın ilk on yılında «1898 Kuşağı» denilen ve çoğu Miguel de Unamuno ve Azorín gibi denemeciler olan yazarlar, İ. E.'nda bir yenilenme hareketi başlatmış, 1898 kuşağına paralel olarak da başında Amerikan İspanyol şâiri ve *Azul* (Mavi) [1888] ve *Prosas profanes* (Dünyaya ait nesir yazıları) [1905] adlı eserlerin yazarı Rubén Dario bulunan ve modernizm adı verilen bir nazım hareketi belirmiştir. Modernizm hareketini modernizm sonrası ve ültramodernizm hareketleri izlemiştir. XX. yüzyılda İ. E.'nın en iyi örnekleri deneme ve şiir alanlarındadır. Önemli şâirler Juan Ramón Jiménez, Antonio Machado, Pedro Salinas, Jorge Guillén, Federico García Lorca ve Rafael Alberti'dir. En tanınmış denemeciler Unamuno, Ortega y Gasset, Azorín ve «greguería» nın yaratıcısı Ramón Gómez de la Serna'dır.

İSPANYOL FASI (Tar.), milletlerarası Tanca bölümü hariç olmak üzere, Afrika'nın kuzey - batı köşesini içine alır. Buna, Ceuta ve Melilla şehirleri ve birkaç küçük ada da ilâve edilebilir: İspanya'ya âid olan bu iki şehir, coğrafî bakımdan İ. F.'nda bulunuyorsa da, idarî bakımdan bunun dışında kalırlar. Bunun gibi, adalar da doğrudan doğruya İspanya'ya bağlıdır. İ. F.'nda Fas sultanı bir «halife» tarafından temsil edilir. Bölgenin idaresi de Tetuán'da ikamet eden ve altı delegenin yardımından faydalanan bir İspanyol yüksek komiserinin elindedir. İspanya Fas'a âid haklarını Fransa ile beraber 1912'de kazanmıştır. İspanya'ya âid bölgeden geçen bir demiryolu Tanca'yı Fransız Fası (b. bk.) na bağlar. İspanyol bölgesinin en büyük bölümü, Akdeniz'den sarp olarak yükselen Rif masifince işgal edilir. Çiftçiliğe elverişli saha azdır. Bu sahanın en büyük bölümü, Tancer'in güneyinde Atlantik boyunca uzanan bir dar ova ile Melilla'nın doğusunda uzanan dar bir ovadan ibarettir. Dağlık bölgede koyun ve keçi yetiştirilir. Canlı hayvan yetiştirimi ve balık avı bölgenin başlıca ekonomik faaliyetleri arasındadır. Bölgenin doğu bölümünde çıkarılan demir cevheri Melilla yolu ile ihraç edilir. Az miktarda kurşun, antimuan ve manganez de ihraç edilir. Resmen İ. F.'nın tamamlayıcı bir bölümünü teşkil etmekle beraber çoğu zaman bundan ayrı telâkki edilen iki bölge daha vardır: Bunlar Ifni bölgesi ile İspanyol Güney Fası'dır. İfni bölgesi kıyısında bir enklav olup Fransız Fası'nın güney bölümünün içinde bulunur. İspanyol Güney Fas'ı Juby burnu ile Fransız Fasının güney sınırı arasında yer alır. Bu bölge çoğu zaman haritalarda Rio de Ora bölgesinin bir bölümü olarak gösterilir. Bölgenin büyük bölümü çöllük olup ekonomik değeri küçüktür. Bu da Tetuán'dan idare edilir. Ifni, Fas devleti tarafından 1860'ta İspanya'ya verilmiş, fakat İspanya ancak 1934'te bunu fiilen işgal etmiştir. İ. F.'nın merkezi Tetuán'dır.

Yüzölçümü aş. yu. 550 000 km²dir. Nüfûsu 1 142 000 (1945) dir. 2 Mart 1956 târihinde Fransa ile Fas sultanı 1912 Fas Anlaşması'na son verdikten sonra, İspanya da 7 Nisan 1956'da İ. F. üzerindeki hâkimiyetinden vazgeçmiş, 29 Ekim 1956'da da Fransa, İspanya, İngiltere, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri, Belçika, Hollanda, İsveç ve Portekiz Tancer bölgesinin milletlerarası statüsünü kaldırmışlardır.

İSPANYOL GİNESİ (Coğ.), Afrika'nın Ekvator bölgesinde, Gine körfezindeki iki adadan oluşan Fernando Poo ilini ve aynı körfezin kıyılarındaki Río Muni ilini kapsayan İspanyol sömürgesi. Bu illerden birincisi Fernando Poo adası ile Annobón adasından meydana gelir; yüzölçümü 2 034 km², nüfûsu 151 000, başkenti ise Fernando Poo'daki Santa Isabel şehridir. Afrika kıtası üzerindeki ikinci ilin yüzölçümü 26 000 km², nüfusu 183 377, başkenti Bata şehridir. Sömürgenin başlıca ihraç malları kakao (Fernando Poo), kahve ve tropik ağaçları (Río Muni) dır.

Târih: İ. G., 1778 Pardo antlaşmasıyle kurulmuştur. Bu antlaşma ile Portekiz, XV. yüzyıldan beri elinde tuttuğu Annobón ve Fernando Poo adalarıyle kıyının bir bölümünü İspanya'ya bırakmış, Fernando Poo 1827 - 1844 yıllarında İngilizlerin işgali altında kalmış, sömürgenin sınırları Fransa ile Portekiz arasındaki bir sınır anlaşmasıyle tesbit edilmiş, 1959'da Río Muni ile Fernando Poo bir İspanyol ili haline getirilmiş, 15 aralık 1963'te yapılan bir referandumla da İ. G. muhtar olmuştur (1 Ocak 1964). Ekvator Ginesi 12 Ekim 1968'de bağımsız Ekvator Ginesi haline gelmiştir.

İSPANYOL MUSİKİSİ: Halk şarkıları ve musikisi ile kilise şarkıları ve musikisinin gelişirken oluşturdukları karşılıklı etkilenmelerden ileri gelen normal Batı musikisi gelişimi, İspanya'da VIII. yüzyılda başlayıp 1492'ye kadar devam eden Mağribî (Arap - Berberî) istilâsı ve işgali nedeniyle üçüncü bir katkıdan da etkilenmiştir. Sekiz yüzyıllık işgal süresince Arap vezin ve ıskalalarının ve musiki âletlerinin İ. M.'nde derin etkiler oluşturması ve ona kolayca ayırdedilen çeşnisini vermesi normaldi. Mağribîlerin işgali altındaki topraklarda yaşayan Hıristiyanlar, tek sesli (yâni ünisonik vevâ harmonisiz) geleneksel kilise musikisini ağır süslemelerle yükleyerek «mozarabi» (Ar. musta'reb = Araplaşmış) denilen bir âyin türü yaratmışlardır. Bu etki güneyin halk şarkılarında da kendini göstermiştir. Ayrıca, 1450 yılı dolaylarında sahneye Çingenelerin de girmesi, halk musikisinde meydana gelmekte olan değişikliği büsbütün artırmıştır. XV ve XVI. yüzyıllarda İngiliz ve özellikle Flaman etkilerinin de kendilerini göstermeye başladığı bir sırada, Fransız jonglörlerinin, yâni eğlendirici saz şâirlerinin yaydıkları kahramanlık şarkıları da ayrı bir katkı olmuştur. V. Carlos ile II. Felipe'nin saltanat devirlerinde İ. M. yüksek bir mükemmellik derecesine ulaşmıştır. Bu iki hükümdarın nüfuz çevrelerinin pek geniş olması nedeniyle, İ. M. millî olmaktan çok milletlerarası olmaya yönelmiştir. Bu devrin bellibaşlı bestecileri Cristobál Morales (aş. yu. 1527 - 1599), Tomás Luis de Victoria (aş. yu. 1540 - 1611) ve Antonio Cabezón (1510 - 1566) dır.

XVII. yüzyılda İspanya'ya vergi bir komik opera şekli olan *zarzuela* çok rağbet görmüştür. İtalyan tarzında opera İspanya'ya ancak XVIII. yüzyıl başlarında girmişse de, her yerde olduğu gibi girer girmez pek yaygınlaşmıştır. İtalyan üslûbundaki İspanyol opera bestecilerinden biri, Vincente Martín y Soler (1754 - 1806) olmuştur.

XIX. yüzyıl başında kısa ömürlü besteci C. A. Arriaga (1806 - 1826) bir senfoni ile klâsik yöntemli üç kuartet yazmış, Miguel Eslava (1807 - 1878), Francisco Barbieri (1823 - 1894) ve Felipe Pedrell (1841 - 1922) gibi besteciler, geniş bir devri kapsayan bir İspanyol musiki okulunun varlığını gösteren elyazması nota koleksiyonları yayınlamışlardır. Bu okulun karakteristikleri sonradan Isaac Albéniz (1860 - 1909), Manuel de Falla (1876 - 1946), Enrique Granados Campina (1867 - 1916) ile Rodolfo (doğ. 1900) ve Ernesto (doğ. 1905) Halffter kardeşler gibi daha yeni besteciler tarafından geliştirilmiştir.

XX. yüzyıldaki İspanyol icra sanatçılarının en ünlü ikisi çellist Pablo Casals (doğ. 1876) ile gitarist Andrés Segovia (doğ. 1893) dır.

İspanyol dansı: Çoğu zaman İ. D.'nın Andalucía bölgesi dans üslûbunu temsil ettiği sanılır. Halbuki İspanya'nın çeşitli bölgelerinde birbirinden çok farklı sayısız dans üslûbu vardır. Ayrıca mahallî üslûplardan gayrı, okul, flamenco ve neoklâsik üslûpları da vardır. Bölgesel halk danslarının sayısı pek büyüktür ve oluştukları bölgeler kadar da birbirinden farklıdır. Bunlar, halka (rondo), kare ve tek sıra danslarından başka, ikili ve solo dansları da kapsar ve hepsi de üslûp, tempo ve gerekli musiki eşliği bakımlarından birbirinden ayrılırlar. Asturias bölgesinin *dansa prima*'sı, Andalucía'nın *sevillana*'sı ve Castilla'nın *seguedilla*'ları, bölgesel dansların en ünlülerindendir. Bölgesel dansların ortak tarafı, hepsinin halk tarafından ve halk için ve temaşa konusu olmaktan çok oynayanların eğlenmesi için yaratılmış olmalarıdır.

Okul dansları, bir dans hocasından alınan derslerle öğrenilen ve genellikle bölgesel basit şekilli danslara stil ve incelik verme yolu ile geliştirilmiş olan danslardır. Bu çeşit danslar arasında *pavana*, *zarabanda* ve *chacona* gibi saray dansları ve *cachucha*, *vito* ve *fandango* gibi periyot dansları ve *bolero* gibi sahne dansları vardır. *Bolero*, okul danslarının en eski örneklerinden biridir. İspanyol dans hocalarının gazino ve tiyatrolar için yarattıkları şimdiki rutin danslar okul dansları sınıfına girer.

Flamenco dansı güney İspanya Çingeneleri tarafından yaratılmış, sonradan öteki bölgelere yayılmıştır. Özel kuralları olmayan bu dans tulûat şeklinde oynanır. Andalucía'dan çıkan dansların çoğu için olduğu gibi, bu dansın karakteristiği de ritmik ayak vuruşları (*tacaneo*), bağırmalar ve Mağribîlerden kalma bir âdet olması muhtemel bükülmeli kıvrak vücut hareketleridir.

Neoklâsik dans, I. Dünya Harbi'nden az sonra ortaya çıkmış olan nispeten yeni bir dans olup ilk olarak büyük İspanyol dansözü La Argentina tarafından müzikhollerde halka takdim edilmiştir ve Isaac Albéniz, Manuel de Falla, Enrique Granados ve Joaquín Turina gibi bestecilerin sanat musikisinin yüksek derecede şahsî bir yorumu niteliğindedir. Bu dansla birlikte İspanyol dans sanatı en yüksek derecesine erişmiştir.

Genellikle kastanyet (İsp. *castañeta*) ler kullanılan İspanyol danslarında, ayaklar yere vurulduktan başka, başa, kollara ve göğüse mağrur bir eda verilir.

Dinî nitelikteki ilkel âyin şekilleri bir yana bırakılırsa, İspanya'nın ilk danslarının Mısır'dan gelmiş olmaları muhtemeldir. Fenikeliler İspanya kıyılarında M. Ö. XI. yüzyılda görünmeye başlamışlardır ve sanıldığına göre, bugünkü İspanyol halk danslarının birkaçı ve bu arada Castilla fandangosunun ve Valencia danslarının kökü Fenikelilerin danslarındadır. *Muineria*, *sardana* ve *dansa prima* gibi danslarda eski Yunanlıların etkisi açıktır.

711 yılında Mağribîlerin Güney İspanya'yı istilâ ettikten sonra 756'da Córdoba'nın Mağribî İspanya'sının başkenti olmasıyle, halifelerin de istekli koruyuculuğu altında İspanya *leila*'ları (belki Ar. *leyâl* = geceler) denilen şarkı ve dans şenlikleri yaratılmıştır. Bu şenliklerde *zarabanda*, *zambra* ve *soronga* dansları oynanırdı.

1492'de Mağribîlerin İspanya'dan kovulmalarından sonra bu ülkede oluşan sanat rönesansında sahne oyunları, maskeli allegorik danslar ve dinî şenlikler, popüler eğlenceler halini almıştır. O devirde Avrupa saraylarında rağbet gören *pavana* ve musikideki passacaglia ile ilgili *pasacalle* dansları İspanya'dan alınmıştır. XVIII. yüzyıl başında okul dansları ve bu arada *bolero*, *fandango* ve *cachucha* dansları çok yaygın bir rağbet görmüşler ve dans hocaları danslar için terminoloji ve usul kitapları yazmaya başlamışlardır. Pablo Miguel (ölm. 1801) 1758'de Fransız usulü dans sanatı üzerine yazmış, Carlo Blasis (1797 - 1878) «Terpsikor kodu» adını verdiği bir bale metni hazırlamıştır.

XIX. yüzyıl sonlarında, *cuarta* ve *lazo* adındaki okul danslarında hafif ayak oyunlarının yerini, eski *flamenco* üslûbunun uyguladığı topukların yere vurulması almıştır. XX. yüzyılın neoklâsik üslûbunda, bu dansların bağlı olduğu kuramsal teknikten çok şahsî teknik uygulanır olmuştur.

İSPANYOL SANATI: İ. S.'nın mahiyeti ve gelişmesi üzerinde, etkisi altında kaldığı eski İberya, Roma ve Vizigot kültür ve sanatının büyük rolü olmuştur. Tarragona, Segovia, Mérida ve Evora'daki binâların kalıntıları Roma

tesirinin birer örnekleridir. M. S. 414'te ülkeye giren Vizigotlar, İspanya'nın en eski kiliselerini (Oviedo çevresindeki San Juan de Baños ve San Miguel de Liño) ve Maranco'daki Germen krallık sarayını inşâ etmişlerdir. Maranco sarayı kiliseye çevrilerek tahrip olmaktan kurtulmuştur. Çeşitli renkte camlarla kaplı yuvarlak kilise pencereleri muhtemel olarak Vizigotların bir icadıdır. Mimarînin yanında kuyumculuk da gelişmiştir.

İspanya'nın Araplar tarafından fethi (711 - 713) sanatı derin bir tarzda etkilemiştir. İspanya'nın güneyi, Granada'nın Araplar tarafından Hıristiyanlara teslimi (1492) ne kadar İslâm sanat dünyasının bir bölgesi olarak yaşamıştır. Fakat İslâm sanatının, mimarî ve dekorasyonunun etkileri ülkenin her yerinde sezilmektedir.

Ülkeye hâkim olan İslâmiyet ve İslâm sanatına karşı Batı medeniyeti, tesirini kuzeyden güneye doğru hissettirmeğe başlamıştır. Hemen hemen bütün Batılılar için bir hac merkezi haline gelen Santiago de Compostela, aynı zamanda birçok alanlarda sanat şekillerinin mübadele borsası görevini yapmıştır. Muhtemel olarak 1075'te başlanan bu büyük kilise, üç navis ve transeptli binâsiyle, Toulouse'un Saint Sernin kilisesini andırır. İkinci bir sanat merkezi de Benedictusçuların Cataluña'daki Santa Maria de Ripoll manastırıdır. Bu manastır mimarîde özellikle Lombardia (Kuzey İtalya) dan ilham almıştır. Diğer sanat merkezleri şunlardır: Navarra ve Aragón'da Sanata Cruz de la Serós manastır kilisesi (XI. yüzyıl; dış görünüşü bir kiliseden çok kaleyi andırır). Leyre manastırı ve Jaca katedrali (1054); León ve Castilla'da San Isidoro de León kraliyet kilisesi (1054), San Martin de Frómista (1063), Zamora Katedrali (1151 - 1174) ve Salamanca'nın eski katedrali (1120). Zamora ve Salamanca katedrallerinin dört kısımdan mürekkep kubbeleri vardır.

İSPANYOL SANATI: «Genç kadınlar» (Lille Müzesi, Fransa)

Soria'daki San Pedro (XII. yüzyıl) ve Avila'daki San Vícente kiliseleri de dikkate değer. San Vicente, İspanya'nın en göze çarpan Roman kiliselerinden biridir. Surlarının yapımına muhtemelen 1090'da başlanmış olan, Avila profan (kilisedışı) mimarînin en büyük eserlerinden biridir. Bu alanda aynı derecede mükemmel diğer eserler şunlardır: Loarre kalesi, Estella'da Granada piskoposları sarayı, Lérida'da da Casa de la Pahería adlı binâ.

Roman devresinde plastik sanatlar nisbeten erken gelişmiştir (XI. yüzyılın sonlarında: San Domingo de Silos manastırının revakındaki kabartmalar; Jaca'da Doña Sancha'nın mezarı; 1100'de Santa Maria de Ripoll kapı kabartmaları). XII. yüzyılın sonlarına doğru, Avila'daki San Vicente'nin kapı kabartmaları ve buna benzer başka eserler yapılmıştır. Usta Mateo 1168'de, Compostela'daki Pórtico de la Gloria'nın kabartmalarına başlamıştır. Bunlar çağdaş Fransız plastiği kadar mükemmeldir. Kucağında İsa ile oturan Meryem Ana heykelleri de çok yaygınlaşmıştır.

Roman devrinin resim alanındaki başlıca eserleri XII. yüzyıla âiddir. Çoğu zaman şehirlerden pek uzak yerlerde bulunan fresklerin bâzıları pek iyi muhafaza edilmiş ve birçoğu Barcelona müzesinde toplanmıştır. Özellikle Cataluña'da gelişmiş olan resim sanatı Bizans sanatının tesirinde kalmış ise de, benliğini kaybetmeksizin çok orijinal eserler meydana getirmiştir. León'daki San Isidoro kilisesinde kral mezarları (Panteón) nı süsleyen freskler, Cataluña'dakilerine nazaran daha büyük hareketlilik göstermekte ve daha ziyade dindışı konuları işlemektedir. Mihrap gerisi tablo sanatı, roman devrinde çok büyük başarı göstermiştir. Minyatür ressamları X ve XI. yüzyıllarda gelişmiştir. Gotik üslûp, İspanya'da ilk olarak Bourgogne'da Cîteaux'luların ona verdiği şekilde meydana çıkmıştır ki, en parlak örnekleri şunlardır: Tarragona civarındaki Santas Creus manastırı (1152'de kurulmuştur); Burgos civarında Las Huelgas (XII. yüzyılın sonları). Kuzey Fransa Gotik'inin İspanya'da meydana gelen ilk örneği León katedrali (1199'da başlanmış) dir. İkinci Gotik katedral, Burgos katedralidir. Yapımına 1220'de başlanmış, fakat çok sonra tamamlanmıştır (Batı kuleleri Kölnlü Hans tarafından 1442 ve 1458'de tamamlanmış, navisin bölündüğü yerde yükselen kule ise Hans'ın torununun öğrencisi Juan de Vallejo tarafından bitirilmiştir). 1227'de temeli atılan Toledo katedralinin mimarı, Fransa'daki Bourges katedralini örnek alarak beş navis inşâ etmiş ve böylece eseri Batının en büyük kiliselerinden biri olmuştur. 1298'de başlanan Barcelona katedrali de, Fransa'da Narbonne'deki Saint Just katedraline benzer. Narbonne'lu Henri adında bir usta 1316'da Gerona katedraline üç navisli bina olarak başlamıştır. 1417'de burada Fransa'nın Albi katedraline benzer, 22 - 30 m eninde, bir tek büyük salonlu kilisenin inşâsı kararlaştırılmıştır. Kilisenin içini bir tek salon haline getirmek plânı bundan önce Manresa katedrali (1328'de başlanmış) ne uygulanmış, yan navislerin mimarî rolünü küçültmek için gayret gösterilmişti. Tek salon idealinin en kudretli ve mükemmel çözüm şekilleri Sevilla (1402 - 1506) ve Zaragoza (1188'de başlanmış, 1318 ve 1490'da da başka şekle sokulmuş, 1546 - 1559'da genişletilmiştir) katedrallerinde görülmektedir. Bunların her ikisi de kiliseye çevrilmiş eski câmiler olup, bunların iç birliğini muhafaza etmişlerdir. Beş navisli Sevilla katedrali dış mimarî bakımından en büyük Gotik kilisedir. Bunun plânı, Salamanca'nın yeni katedraline de uygulanmıştır (1510'da başlanmıştır). Granada

İSPANYOL SANATI: Francisco de Goya (kendi resmi, özel koleksiyon)

katedrali şu özelliği gösterir ki, doğudaki altar (törenlerde kullanılan masa) ın bulunduğu yerin üzerinde, ayrı bir kubbe yükselir (1523'te başlanmıştır). Toledo'daki San Juan de los Reyes, kral Fernando tarafından 1476'da Portekiz zaferinin anıtı olarak yaptırılmıştır.

İspanyol Gotik'i her ne kadar iç hacmin birleştirilmesine yönelmiş ve İslâm ilhamından faydalanarak kendine göre çözüm yolları aramış ise de, Batının geç Gotik'inin başardığı şekilde problemi çözememiş ve hattâ Trascoro'nun icadiyle bunu imkânsız kılmıştır. Adı, «Chorus'un arkası» anlamına gelen Tarascoro, orta navisin üzerinde yer alır ve çoğu zaman Batıya karşı olup ve yan navislerinden yüksek duvarlarla ayrılmıştır. Bu mihraplardan başka Trascoro'yu çeviren duvarlar da kabartmalarla süslenmiştir. Mezar süsü sanatı da çok gelişmiştir (Burgos civarındaki Miraflores manastırı). Kiliselerin dış plastiğine gelince, dekoratif bakımdan güzel buluşlarla dolu, fakat figüratif bakımdan oldukça düşük seviyededir. Usta (mimar) lar çoğu zaman yabancı ülkelerden gelirlerdi. Toledo'da çalışan Juan Áleman, Burgos ve Valladolid'de çalışan Köln'lü Hans hep Alman asıllı idiler.

XIV. yüzyılda, Arapların ülkeye soktukları üslûptan Roman ve Gotik unsurların etkisiyle Mudejar üslûbu, Mudejar üslûbundan da geç Gotik (Estilo Florido = çiçekli üslûp) ve Eski Çağ unsurlarının etkisiyle de Estilo Paleteresco (= kuyumcu üslûbu) doğmuştur. Bu üslûbun karakteristiği, adından da anlaşılacağı gibi, aşırı süslülüğüdür. Bunun örnekleri şunlardır: Valladolid'deki Colegio de Santa Cruz (1480 - 1492; mimarı kuyumculukta da ün kazanmış olan Pedro Diez'dir), Salamanca Üniversitesi'nin batı cephesi (1533), Sevilla'daki Belediye Sarayı (1527 - 1564).

Gotik resim ve boya sanatında önce Fransız, sonra İtalyan sanatı örnek olmuştur (Ferer Bassa ve Serra kardeşler). XV. yüzyılda ise Çukur Ülkelerden gelen etkiler gittikçe artmıştır. Luis de Dalmau (ölm. 1460) Çukur Ülkelerde yağlı boya tahsil ederek yeni gelişen, şekilleri olduğu gibi resmetmek usulünü öğrenmiştir. Bir eseri, Barcelona Belediye Sarayı'nın küçük kilisesindeki mihrap için yapılmış olduğu tablosudur (1445). Diğer önemli sanatkârlar B. Bermejo (Barcelona'daki Pietà, 1490), J. Huguet ve F. Gallego'dur.

Kuyumcu üslûbu İspanya'da Rönesans'ın öncüsü olmuştur; çünkü bu üslûp her ne kadar önceleri sırf dekoratif bir maksat gütmüş ise de, Eski Çağ unsurlarını kullanmağa başlamış, önce Gotik ve Eski Çağ şekillerinin bir karışımı meydana gelmiştir. Bu yeni üslûbun örnekleri şunlardır: Granada ve Jaén katedralleri, Zaragoza'daki Santa Engracia kilisesinin büyük kapısı ve Astorga katedralinin ön salonu (cemaat yeri). Genel olarak Gotik üslûp duygusu Compostela'daki azametli Santiago revakında görüldüğü gibi her yerde hâkim idi. Bu revak İspanya'nın en büyük revakı olup 1521 - 1580 yıllarında yapılmıştır. Bâzı binâlar, meselâ Burgos'taki Casa de Miranda'nın çok zarif avlusu, önce daha çok Eski Çağ'a âid olduğuna dâir bir intiba veriyorsa da, kapitaller ve dekorasyon Arap karakteri taşımaktadır. Salamanca'daki üniversite avluları ve Casa de las Conchas (bir saray) ın avlusu ve Valladolid'deki San Gregorio okulu için de aynı şey söylenebilir. Mimarların bir çoğunun Arap oldukları da unutulmamalıdır.

Buna karşılık, Roma'da okuyan P. Machuca (ölm. 1550) nın, V. Carlos için Granada çevresindeki El - Hamrâ tepesinde yapmış olduğu yazlık saray, bütün anlamıyla Rönesans'a âiddir. Escorial adını taşıyan büyük bina, Kral II.

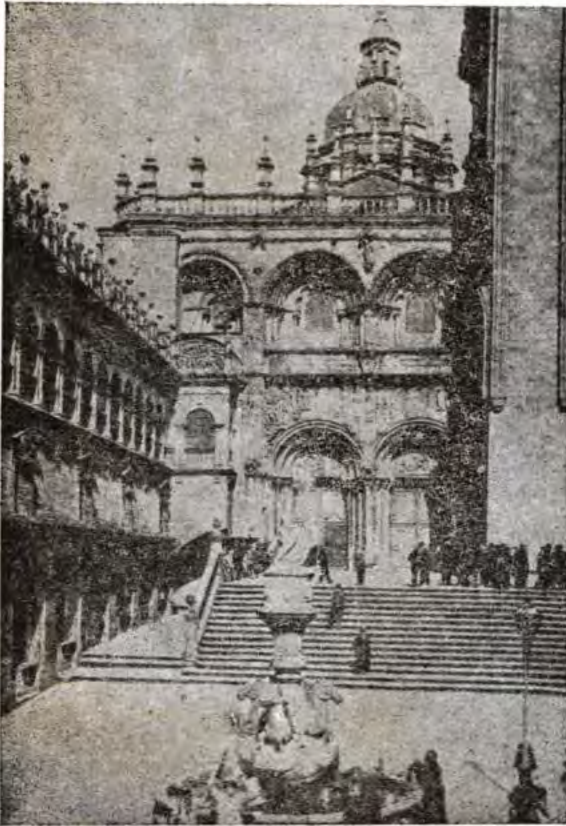
İSPANYOL SANATI: VELASQUEZ: «Prenses Marguerita» (Louvre Müzesi, Paris)

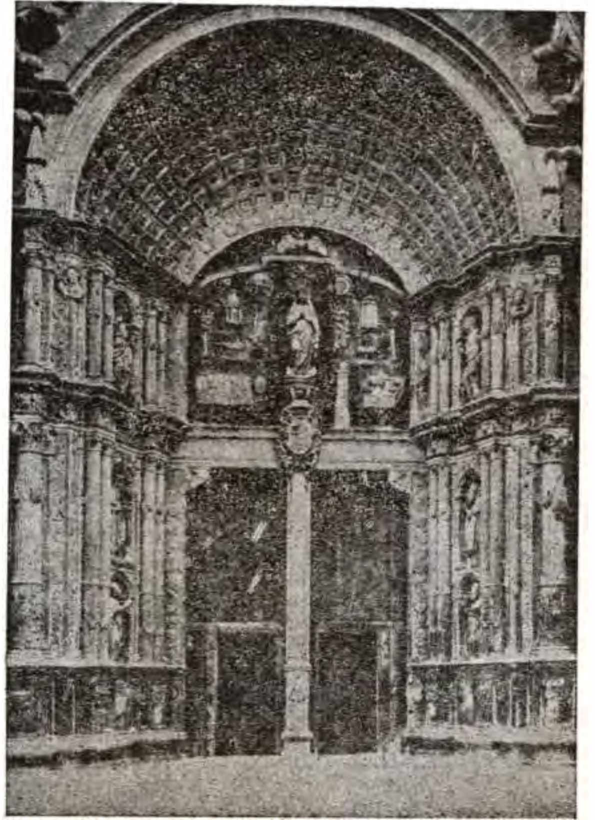
1

2

3

4

İSPANYOL SANATI: 1. Sevilla'da Giralda'nın çan kulesi; 2. León katedrali; 3. Santiago de Compostela'da Las Platerías meydanı; 4. Palma de Mallorca katedralinin büyük kapısı

Felipe tarafından St. Laurentius'a atfedilen manastır ve saray, 1563'te J. Bautista de Toledo tarafından başlanmış, 1584'te de Juan de Herrera tarafından tamamlanmıştır. Saray, manastır ve kral mezarlarını içine alan kilise, uzadıkça uzayan kanatları, avlular ve kuleleri, nihayet her şeye hâkim kubbesiyle bu büyük külliye, dünyaya karşı sert bir kapanmayı ifade eder ve rahiplere yakışan bir sadelik gösterir (estilo desornamentado = süssüz üslûp). Gri granit duvarlarının ağırlığı ise ruhları ezer. İspanyol karakterini bundan daha iyi, daha mükemmel ifade eden hiç bir sanat eseri yoktur. Bir sembol olarak külliyenin plânı, ızgara biçimindedir (St. Laurentius bir ızgara üzerinde yakılmıştır).

J. de Herrera 1585'te Valladolid Katedraline de başlamış, fakat plânda o derece büyük boyutlar yer almıştır ki, eserin bitirilmesi mümkün olamamıştır. Madrid'deki Incarnacion Kilisesi de Juan Gomez de Mora tarafından aynı üslûpta yapılmıştır. Bu mimar 1617'de Salamanca'daki Jesuitler okuluna da başlamış, fakat bu binâ ancak 1755'te bitirilebilmiştir. Mora, Madrid'deki Plaza Mayor (= büyük meydan) un plânını da çizmiştir. Dindışı eserler arasında Rönesans damgasını taşıyanlardan şunlar sayılabilir: León, Lugo, Astorga ve Toledo belediye sarayları. İspanyol parkları da örnek olmağa lâyıktır. Özellikle Madrid'deki Buen Retiro parkı (tahrip edilmiştir) nın plânını kısmen çizmiş olan mimar Crescenzi (ölm. 1660) İspanya'nın bütün sanat hayatını etkilemiştir. Borromini'nin damgasını taşıyan Barok seklini İspanya'ya Crescenzi'nin soktuğu sanılmaktadır. Bu üslûp da gelişerek kuyumcu üslûbunun tekrar canlanmasına yol açmış (Madrid'deki San Isidro Labrador Kilisesi) ve nihayet bu da Churriguerismo adını alan, süste mübalâğaya kaçan bir üslûbu doğurmuştur. Bu üslûbun gülünç numuneleri Madrid'deki San Fernando kilisesinin cephesinde, Santiago basilikasının batı cephesinde, Salamanca'nın belediye sarayında ve León'daki San Marcos manastırının cephesinde görülmektedir. Fakat bu üslûbun büyük ve güzel eserler de yaratmış olduğu unutulmamalıdır. Bu eserlerden biri mimarları Quiñones kardeşler olan Salamanca'daki Plaza Mayor (1720 - 1733) dur. San Ildefonso'daki La Granja sarayında Churriguerismo bir az çekingen bir şekil almıştır. Bunu V. Rodriguez ve J. Ramirez'in klasisist eğilimleri bile tamamıyle ortadan kaldıramamıştır (Santiago basilikasının kuzey ve doğu cepheleri; Salamanca'daki Nuestra Señora del Pilar). Mühendis ve general Sebastiani ve J. de Villanueva tam anlamıyle klasisist mimarî eserler yaratmışlardır. Birincisinden ikisi de Madrid'de olan San Francisco el Grande kilisesi (1761 - 1784) ve Alcalá kapısı (1778), ikincisinden de Prado sarayı kalmıştır.

Plastik sanatlarda da Gotik ve Rönesans arası geçişi temsil eden sanatkârlar eserleriyle şunlardır: Bourgogne'dan gelen Felipe Vigarni (Burgos katedralinin chorus'unu çevreleyen yolda yer alan ve İsa'nın ıztıraplarını temsil eden kabartmaları, 1498; Granada'daki Capilla Real'daki büyük altar ve mezarlar), Damián Forment (San Domingo de la Calzada katedralinin büyük altarı) ve Diego de Siloe (öbürlerine nazaran Gotikten daha fazla ayrılan bu sanatkârın eserleri Burgos, Valladolid ve Granada'dadır). Heykeltıraşlar arasında en önemlisi olan A. Berruguete (1490 - 1561) Rönesansın genel etkisinden kurtularak, Baroka yaklaşan bir ifade isteği göstermiştir. Eserleri şunlardır: Toledo'da katedralin chorus sıraları (oturma yerleri)

İSPANYOL SANATI: El Greco: «Eli göğsünde şövalye» (Prado Müzesi, Madrid)

ve Santa Ursula kilisesinin altarı. Berruguete'nin rakibi, Michelangelo'nun öğrencisi olan P. Torrigiano idi. O da o zamanlarda İspanya'da çalışan sanatkârların bir çoğu (meselâ Escorial'da çalışan L. ve P. Leoni) gibi İtalyan'dı. Berruguete'nin halefleri arasında en tanınmış sanatkâr G. Becerra (aş. yu. 1520 - 1570) dır. Eserleri arasında Madrid'deki Las Descalzas Reales kadın manastırının ve Astorga katedralinin altar gerisi tabloları bulunan Becerra, heykeltıraş olduğu kadar ressam olarak da çalışmıştır. Berruguete'nin diğer önemli bir halefi de Juan de Juni'dir. Aslen Fransız olan bu sanatkâr Michelangelo'nun öğrencisi olarak çalışmış ve yarattığı eserlerde orijinal yollardan Baroka doğru ilerlemiştir. Segovia Katedralinde İsa'nın çarmıhtan indirilişini temsil eden bir tablo ile Valladolid katedralinde bir altar gerisi tablosu tanınmış eserleridir. İspanyol Barokunun en önemli üstadları Castilla'da G. Hernández (1575 - 1636); Andalusia (Endülüs) da Montañés (1568 - 1649) ve aynı zamanda ressam olan A. Cano (1601 - 1667) dur. Hernández'in başlıca eserleri boyalı tahta heykellerdir. Montañés, muhtemel olarak Immaculata (Meryem Ana) nın başlıca plastik tasvirlerinin yaratıcısıdır. Cano, İtalya'nın boyalı plastiğini en yüksek seviyesine çıkarmıştır. Cano'nun öğrencisi olan P. de Mena (1628 - 1688), Granada'da ekol kurucusu olarak çalışmış ve yarattığı eserlerde vecd içindeki rahip tipleriyle İspanyol ihtirasının en direkt ifadesini vermiştir. XVIII. yüzyılda gerilemiş olan heykeltıraşlık alanında F. Zarcillo ile klasisizme yönelen J. Salvador'un anılması gerekir.

Resimde Rönesansa geçiş devresinin üstadları Hernando de Llanos ve Hernando do Yañez (Valencia katedralinin büyük mihrabının kanatları, 1502), Juan de Juanes (ölm. 1579) ve Luis de Vargas (1502 - 1568) tır. Bu yıllarda her ne kadar İtalyan sanatının etkisi çok artmış ise de, Çukur Ülkeler geleneği tam olarak yok olmamıştır. Bu

1

2

3

İSPANYOL SANATI: 1. Granada'da El-Hamrâ Sarayı'ndan bir görünüş; 2. Salamanca'da Casa de las Conchas Sarayı'ndan bir avlu; 3. Salamanca'da Monterey Sarayı

geleneğin mümessili Pedro de Campaña (1503 - 1580) olmuştur. Başlıca eseri Sevilla'da «İsa'nın çarmıhtan indirilmesi» dir. XVII. yüzyılda büyük bir gelişme gösterecek olan resmin öncüleri Luis de Morales (aş. yu. 1510 - 1586), F. de Ribalta (1565 - 1628), J. de las Roelas (aş. yu. 1559 - 1625) ve yaşlı F. Herrera (1576 - 1656) dır. Herrera, İspanya'da ilk olarak çıplak resim yapmak cesaretini göstermiştir. Aslen Çukur Ülkelerden gelen A. Moro ile S. Coello, portre ressamı olarak tanınmışlardır. El Greco (b. bk.) nun sanatı ise başka kaynaklardan gelmiştir. El Greco aslen Giritli olup, mesleğini İtalya'da öğrendikten sonra, P. Tıbaldi ve F. Zuccari gibi, İspanya'da yerleşmiş ve çalışmıştır. Adı geçen iki İtalyan ressamdan farklı olarak, İspanyol ruhunu, heyecanını ve muhayyilesini kendi karakteristik sanat duygusunu kaybetmeden, mükemmel bir tarzda ifade etmiştir. (İsa, El Greco'nun kendi resmi, Pentekostē v. b.). J. de Ribera (1590 - 1652), Ribalta'nın öğrencisi idi. Ribera genç yaşta Napoli'ye giderek Caravaggio'nun aydınlık - karanlık tekniğini ve realizmini öğrenmiş ve bunları kendi İspanyol heyecanı ve dindarlığı ile kaynaştırarak özellikle keşiş ve din yolunda ölen insan tipleri vücuda getirmiştir. Zurbarán (1598 - 1644) da Caravaggio'nun etkisiyle sanat hayatına başlamış ve Güney İspanya sofuluğunun ressamı olmuştur (eserlerinin en çoğu Sevilla'dadır). Fakak Sevilla resim okulunun en çok ün kazanan temsilcisi Murillo (1618 - 1682) dur. Bu ressamın Madonna (Meryem Ana) resimleri, sokak çocukları resimleri kadar popülerdi. Onunla J. de Valdés Leal (1622 - 1690) rekabete girişmiş, fakat onun seviyesine erişememiştir. Hepsinin en büyüğü ise Velazquez (1599 - 1660) dir. Onunla İ. S. ilk defa olarak milletlerarası bir ün kazanmıştır. Portrede olduğu kadar tarihî tabloda da çok büyük bir güç gösteren bu sanatkâr, XIX. yüzyıl sanatını, özellikle empresyonizm öncülüğü ve eşyanın bütün görünüşünü ifade eden tekniği ile etkilemiştir. Madrid'de onun üslûbunu devam ettiren J. Carreño (1614 - 1685), M. Cerezo (aş. yu. 1626 - 1666) ve C. Coello (1642 - 1693) gibi ressamlar, özellikle portre alanında takdire değer eserler yaratmışlarsa da, onun seviyesine erişememişlerdir.

XVIII. yüzyılda İ. S.'nda resim gerilemiştir. 1761 - 1769 yıllarında Madrid'de saray ressamı olarak çalışmış olan A. R. Mengs, bütün Avrupa sanatına klasisist bir yön vermek istemiştir. Goya (1746 - 1828) Mengs'in etkisini yenmiştir. Klasisizm düşmanı olan bu dâhi sanatkâr aynı zamanla bir ihtilâlci idi. Tabloları ve kara kalemleri zamanımıza kadar ruhları sarsıcı ve kışkırtıcı etkilerini kaybetmemiştir. Resim, Goya'dan sonra tekrar gerilemeye başlamıştır. J. ve F. de Madrazo, portreci ve tarih ressamı olarak tanınmış, M. Fortuny (1838 - 1874) ise empresyonizme damgasını basmıştır. Empresyonizmin lideri J. Sorolla Bastida (1863 - 1923) olmuştur. Castilla'lı ressam Zuloaga (1870 - 1945), hem El Greco'nun hem de Goya'nın etkisinde kalmış ve halk arasında büyük ün kazanmıştır. Katalonyalı A. Gaudi (1852 - 1926) 1884'te Barcelona'da Sagrado Familia kilisesine başlamıştır. Fakat bugüne kadar (1972) bitmemiştir. Bu binâ kilise mimarisinin en büyük eseridir. Modern resim alanında J. Gris, özellikle P. Picasso (her ikisi de Paris'e gitmiştir), S. Dali ve J. Miró büyük İspanyol sanatkârlarıdır.

İSPARİ (Sargus annularis), Kemikli balıklar takımının İzmaritgiller familyasından yassı bir balık türü. Gümüşî renkte ve üzeri ince pullarla kaplı olan İ., 22 cm uzunluğunda, 70 - 100 gr ağırlığındadır. Haziran ayında kıyılara yaklaştığı zaman gıda aramak için dibe iner. Karadeniz, Marmara ve özellikle Akdeniz kıyılarındaki kayaların yarıkları içinde, deniz bitkileri ve ufak kabuklu hayvanlarla beslenerek yaşar.

İSPARTA (Coğ.): bk. ISPARTA.

İSPARTA (Tar.): bk. SPARTA ve SPARTALILAR.

İSPAT, mahkeme huzurunda iddia olunan şeyin, delil ve tanıklarla, doğruluğunun ortaya konması anlamında kullanılan bir hukuk terimi. Kişi hak sahibi olduğunu veyâ borçlu olmadığını inandırıcı delillerle ortaya koymalı; hâkimi, gerçeği tesis ve tespit hususunda ikna etmelidir. Medenî Kanunu'muzun 6. maddesi: «Kanun hilâfını emretmedikçe, iki taraftan her biri müddeâsını İ.'a mecburdur» der. Hukukta, bu İ. mecburiyetine beyyine külfeti denir. Kanun hükmünden de anlaşılacağı üzere, kanunun İ.'ını istemediği haller de vardır. Bu hallerde kanunî karîneler bahis konusudur. Kanunî karîne mevcut ise, beyyine külfeti, yâni İ. mecburiyeti yoktur. Medenî Kanun'un 7. maddesi, «resmî sicil ve senetlere» dayanan iddialar için İ. külfeti olmadığını hükme bağlamıştır. Roma hukukuna göre, «evlilik bağı içinde doğan çocuğun babası, kocadır.» Bu itibarla, ananın, çocuğun babasının kocası olduğunu İ. mecburiyeti yoktur.

Mecelle'nin 8. maddesi: «Berâet - i zimmet asıldır» der; Medenî Kanun'un 3. maddesi, kişide aslolan halin «hüsnüniyet» olduğunu kaydeder. Bu itibarla, kişi iyi niyet sahibi olduğunu, temiz bulunduğunu İ. zorunda değildir. *Mecelle*'nin 77. maddesi: «Beyyine, hilâf - ı zâhir'i İ. içindir» hükmünü ihtiva eder ki, bu hüküm, İ.'ın mâhiyetini açıklıkla ortaya koymaktadır.

İSPENÇ TAVUĞU (Zoo.): bk. BANTAM TAVUĞU.

İSPERMEÇET BALİNASI (Physeter catodon): bk. BALİNAGİLLER ve DİŞLİ BALİNALAR.

İSPİNOZ (Fringilla coelebs), Ötücü kuşlar takımının İspinozgiller familyasından serçe büyüklüğünde bir kuş. Gagası koni biçiminde olup dibi belirgin bir şişkinlikle çevrilidir. Kanadında iki beyaz şerit, kuyruğunun ortasında da hafif bir kesinti vardır. Ergin erkek İ.'un tepe ve ensesi mavi - gri, alnı siyah, karnı pembe, sırtı kırmızı - kahverengi, kuyruk sokumu ise yosun yeşili rengindedir. Dişisinde ise bu renkler daha koyu kahverengidir. Yalnız karın tarafı açık gri - kahverengidir.

Yuvasını ağaç ve çalıların üzerine dal parçaları ve yosunlardan yaparak içine ot ve tüy doldurur. Dişi İ., 4 veyâ 5 yumurta yumurtlar. Bu yumurtalar soluk mavi renkte olup üzerlerinde benekler ve kırmızı dalgalar bulunur. Yerli, gezici ve göçücü kuşlardan olan ve birçoğu kışı geçirmek üzere Kuzey Afrika'ya göç eden İ., canlı, kavgacı ve çok hareketli bir kuştur. Yalnız öğle sıcağında biraz sakinleşir. Yerde yarı hoplayarak, yarı koşarak yol alır.

Daha çok yağlı tohumlar, taneler, taze ekinler gibi bitkisel besinlerle beslenir; yavrularını ise böcek ve kurtçuklarla besler. Bazen balözü almak için çiçekleri de parça-

lar. Çiftçiye, çeşitli tohumları yemesiyle zarar veren bu kuş, güzel sesinden dolayı birçok yerlerde ökse ile yakalanarak kafeslerde beslenir.

Avrupa, Kuzey Afrika ile Atlantik adalarında, Japonya'ya kadar Kuzey Asya'nın ağaçlık yerlerinde, park ve bahçelerinde yaşar.

İSPİNOZGİLLER (Fringillida), Ötücü kuşlar takımının Öz ötücüler üst familyasından bir familya. 500 kadar türü vardır. Gagaları küçük ve koni biçimindedir. Kuyrukları düz ve girintili, kanat uzunlukları değişik, ayakları ise ince ve zayıf pençelidir. Birçoğu kahverengi, siyah ve beyaz, diğerleri de bolca kırmızı, mavi veyâ sarı tüylerle kaplanmış olup hepsi de güzün tüylerini dökerler. Güzün ve kışın barış halinde yaşarlarsa da, üreme mevsiminde kıskançlık sebebiyle kavga ederler. Yiyecekleri, bitkilerin tohumları, böcekler ve kurtçuklardır. Bâzı zararlı ot tohumlarını ve zararlı böcekleri yediğinden dolayı tarım için yararlı olan İ., usta koşucu, hoplayıcı ve güzel uçucudurlar. Bazı türleri güzel sesli ve parlak renkli olmalarından dolayı evcilleştirilerek kafeslerde beslenir.

İ.'e Avustralya ve çevresindeki adalar dışında dünyanın her yerinde rastlanır. Yalnız kuzey türlerinin çoğu göçücü, tropikal ve astropikal kuşaklarda yaşayan türleri ise yerli kuşlardır. İspinoz, dağ ispinozu, florya, şakrak kuşu, kenevir kuşu, saka kuşu, sarı gagalı keten kuşu, keten kuşu, karabaşlı iskete, kardinal kuşu, çaprazgaga, kocabaş, kanarya gibi türleri tanınmıştır.

İSPİR, Erzurum iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 2 805 km², nüfusu 54 825 (1970), merkez ilçesinin nüfûsu 2 645 (1970), ilçeye bağlı köy sayısı 130'dur. Kırık, Pazaryolu ve Çamlıkaya adlarında üç bucağı vardır. Orta ve yukarı Çoruh havzasında bulunan İ. ilçesinin sınırı, Çoruh ırmağı kuzeyinde, Rize dağlarının Kaçkar (3 937 m), Verçenin (3 711 m) ve Kırıklar dağı gibi doruklarına dayanır. Çoruh güneyinde ise Deve, Bulanık, Mescit ve Gâvurdağ sıralarını takip eder.

Bu sarp yamaçlı dağlar, aşağılara doğru yerlerini 2 700 - 2 800 m yüksekliğindeki aşıntı sathına terk eder. Çoruh'un her iki yakasında uzanan bu aşıntı sathı üzerinde IV. Zaman buzullarının şekillendirdiği buz yalakları, hörgüç kayalar, cilâlı ve çizikli eşikler, tekne vadiler ve moren örtülerine rastlanır. Bâzıları Malgölü, Deligöl, Büyük Hemşin v. b. göllerle kaplı olan bu sirklerden çıkan, kalınlıkları 300 - 600 m arasında değişen buzullar, IV. Zamanda 16 - 18 km lik bir mesafeyi aşarak 2 150 m ye kadar inmişlerdir. Sıcaklığın yavaş yavaş artması karşısında gerileyen bu buzullar zamanla kaybolmuştur.

İSPİR: Genel görünüş

İSPIR: Kale

IV. Zaman buzullarının şekillendirdiği bu aşıntı sathı kısa mesafelerde birbirine intikal eden taraçalar halinde Pazaryolu bucağı batısında nisbeten yayvan yamaçlı ve düz tabanlı, doğusunda daha dar ve derin olan ve tabanı 1 000 - 1 200 m arasında değişen Çoruh vadisine iner.

Çoruh oluğu, kıyı dağlarının yağmur gölgesinde bulunur. O yüzden yıllık yağış tutarı 400 - 500 mm yi geçmez. Yağışların büyük kısmı ilkbahara isabet etmekle beraber, İ.'de diğer mevsimler de kurak geçmez. Bu yağış tutarı ve yağış rejimi, ilçenin doğusundaki dağlarda bugün alanı daralmış sarıçam, lâdin, köknar gibi kuraklığa dayanıklı ormanların aşağılarda bulunması sonucunu doğurmuştur.

Orman üst sınırını aşan bol yağışlı yaylalarda gür otlaklar, hayvancılığın ilçe ekonomisinde önemli bir yer tutmasına sebep olmuştur. Yaz boyunca yeşilliğini koruyan bu yaylalarda İ.'in 136 738 baş sığırı, 113 826 baş koyunu yayılmaktadır.

Çoruh oluğuna basamaklarla inen aşıntı taraçalarından bir kısmında buğday (2 752 ton) ve arpa (2 000 ton) tarımı yapılmakta ise de, bunların ilçe ekonomisindeki yeri önemsizdir. İ.'e gelir sağlayan başlıca ekim alanları, Çoruh vadisi boyunca uzanır. Bir kısmı sulanabilen (2 751 ha) bu düzlüklerden yılda 3 200 ton patates ve bir miktar mısır (535 ton) elde edilir. Çoruh vadisi daha çok meyveciliği ile tanınmıştır. Yetiştirdiği başlıca meyveler vişne (434 ton), erik (325 ton), ceviz (294 ton), kiraz (225 ton), armut ve elmadır.

İ.'in batısındaki bakır yatakları eski çağlarda işletilmişti. İlçe topraklarında II ve III. Zamana âid kömür depoları (Pazaryolu doğusundaki gibi) varsa da, bunlardan yalnız Kırık bucağı doğusuna rastlayan Karahan köyü linyitleri işletilmektedir.

İlçenin ekonomik merkezi, Erzurum - Rize yoluna bir kolla bağlanan İ.'dir. Merkeze 1 km uzaklıktaki Çamlıca, Gülhan mahallelerinin belediye sınırları içine alınması sayesinde nüfusu biraz artmış olan İ., XIX. yüzyıl başında çeşitli sebze ve meyveleriyle çevresini besleyen, balcılığı ileri gitmiş bir yerleşme yeriydi. O tarihlerde İ. ve Bayburt'tan elde edilen balmumu, Trabzon üzerinden Marsilya'ya gönderiliyordu. O yüzden İ., şimdikine kıyasla daha kalabalık ve büyük bir kasabaydı. Bugün ekilebilir topraklarının artan nüfûsu geçindiremez hale gelmesi bir kısım İ.'lileri başta Trabzon ve Erzurum olmak üzere gurbetçiliğe yollamaktadır.

İSPİRTO (İta. Spirito < Lât. *spiritus* = ruh), etil alkol veyâ etanol denilen organik kökenli sıvının halk dilindeki adı olmakla beraber içilmeye elverişli olmaması bakımından bu alkolden farklı olan bir alkol çeşidi.

Eskiden İ. yalnız çeşitli tanelerin filizlendirilip mayalandırılmasıyle yapılırdı; fakat bir süreden beri dünya pazarlarının İ. ihtiyacının bir bölümünü, petrolün türevlerinden, yâni yan ürünlerinden yararlanma yolu ile sentetik olarak elde edilen İ. sağlamaktadır. Herhangi bir şekilde içilmeye elverişli olmadığı ve genel olarak sınaî ölçüde üretildiği için sınaî alkol de denilen İ.'yu üretmek için yapılan mayalandırma işlemi alkollü içkiler üretmede baş vurulan işlemin aynıdır. Bu iki çeşit alkol arasındaki başlıca fark, İ. (sınaî alkol) nun hazırlanmasında, tedarik edilebilecek en ucuz karbonhidrat kaynağından yararlanılmasıdır. Bulunabildiği zaman, şeker yapımında şekerin kristalleşmesinden sonra artık olarak kalan şeker pekmezi tercih edilir. Şeker sanayiinin bu yan ürününde % 50 ile % 80 arasında mayalanmaya elverişli şeker bulunur. Piyasanın küçük bir bölümü «tane İ.'su» istediği için İ. yapımında ham madde olarak mısır da kullanılır. Şeker yüzdeleri mayalanmayı engelleyecek derecede yüksek olan şeker pekmezleri sulandırılarak dereceleri % 10'a indirilir. En küçükleri bile 250 ton hacmında olan kaplara aktarılan bu eriyiğe bâzı amonyum tuzları ile sülfürik asit katılır. Tuzlar mayanın gelişmesi için gereklidir. Sülfürik asit ise istenilmeyen organizmaların gelişmesini önlemek maksadiyle eriyiğin asitlik derecesini ayarlamaya mahsustur.

Maya genellikle lâboratuvarlarda hazırlanır. İlkin küçük bir şişe içindeki kültür ortamına birkaç maya hücresi konulur. Bu hücreler hızla çoğalmaya başlayınca şişenin muhtevası daha büyük bir şişedeki kültür ortamına aktarılır ve böylece devam edilerek meselâ 1 500 litrelik etkin bir kültür elde edilince bu son ürün en azından 250 ton luk büyük bir mayalanma teknesinde bekleyen şerbete katılır. Bu teknenin ısısı 3 - 4 gün süre ile 25 — 38° C arasında tutulur. Mayalanma sırasında üreyen karbondioksit gazı toplanarak başka bir işte kullanılabilir. Mayalanma devresinin sonunda bira adını alan tekne muhtevasından ilk bir damıtma ile 50 derecelik bir İ. elde edilir. İkinci bir damıtma ile bu derece 95'e çıkarılır. Bütün bütün susuz İ. elde etmek istenildiğinde, bunu yalnız damıtma ile yapmak mümkün olmadığından meselâ benzen gibi üçüncü bir madde katarak, İ.'nun kaynama derecesi altındaki bir ısıda kaynayan bir alkol + su + benzen karışımı meydana getirilir. Bu karışımın damıtılmasıyle bir kısım İ. ile birlikte su ve benzen dışarı atılınca geriye «sâf» (veyâ «salt», «mutlak») İ. kalır. % 5 oranındaki suyun yok edilmesi için baş vurulan başka bir çare de, İ.'yu erimiş potasyum dan ve sodyum asetatlarından geçirmektir. Suyu emip alıkoyan bu maddeler İ.'yu emmezler. Bk. ALKOLLER.

İSPRİTİZMA (Fr. Spiritisme [= ruhçuluk] < Lât. *spiritus* = ruh), insanın kişiliğinin ölümden sonra da var olmaya devam ettiğini ileri süren doktrin ve bu inanışa dayanarak ölülerin kişilikleri, yâni ruhları ile temas etme yolunda girişilen çeşitli denemeler sistemi. İ.'cılara göre, yaşayan insanlar fiziksel olmayan güçlere duyarlı olan ve medyum (Lât. *medium* = ara, aracı) denilen bir kişinin yardımı ile ölülerin ruhları ile temas kurabilirler. Ruhların bu teması ya ruhî (psişik) ya da fiziksel olaylar şeklinde meydana gelir.

Ruhî olaylar, normal olarak görülemeyen şeyleri görme yeteneği, telepati, vecit halinde, yâni kendinden geçme durumunda birtakım sözler söyleme, vizyon veyâ rüyet denilen hayal görme; fiziksel olaylar ise bir cismin kendiliğinden havaya yükselmesi, bir masanın kendiliğinden kımıldaması, medyumun elinde tuttuğu bir kalemin önündeki kâğıda kendiliğinden yazı yazması, musiki sesleri duyulması, bir havaletin yaptığı gürültü ve ektoplazmik olaylar, yâni meydumun etkisiyle cisimlerin kendiliklerinden hareket etmeleri gibi şeylerdir.

İ. doktrinine inanış eski toplumların bu konulardaki inanış geleneklerinin şimdiki toplumlarda devam etmesinden ibarettir, ve havalet görme, nekromansi (ölülerden haber sorma yolu ile yapılan falcılık), demonoloji (şeytanın veyâ şeytanların, insanların davranışlarını etkilemelerini inceleyen «bilim») ve okkültizm (gizli ve esrarlı güçlerin varlığına ve insanların bu güçlere hâkim olabileceğine inanan «bilim») gibi metafizik uğraşıların yaydığı düşüncelere dayanır.

İ.'nın bugünkü gelişmesi XIX. yüzyıl ortalarında başlamış ve o zamanlar tabiatüstü bir hal olduğuna inanılan hipnoza ve dolayısıyle hipnotizmaya gösterilen büyük ilgi bu gelişmede başlıca bir etken olmuştur. I. Dünya Harbi de bu inanışa duyulan ilgiyi ve uygulamaları yoğunlaştırmıştır.

Müspet bilimlerin ilkeleriyle izah edilemeyen paranormal ve süpranormal olayların ciddî olarak incelenmesine 1882'de Londra'da bir Ruhî Araştırmalar Derneği (Society for Psychical Research) kurulmasıyle başlanmıştır. Bu derneğin başlangıçtaki çalışmaları ruhî olaylarla bâtıl inanışları birbirinden ayırma ve gerek medyumlar üzerinde gerek onların ruh çağırabilme iddiaları üzerinde araştırmalar niteliğinde olmuştur. Sonradan çeşitli Amerikan üniversitelerinde bu konuyu müspet bir çözüme bağlamak amacıyle lâboratuvarlar kurulmuştur. Bâzı İ. oturumlarında enfraruj (kızılaltı) ışınlarıyle sinema filmleri çekilmiştir. İ.'ya inananlar, çeşitli ruhî tezahürlerin izah edilmesi için psikoloji, fizyoloji ve hatta fizik bilimlerinin birbiriyle bağlantılı olarak bu bakımdan daha da geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.

Birçok ülkelerde olduğu gibi, bizde de İ. doktrininin uygulamaları ile uğraşan kimseler ve gruplar vardır. Bu kimseler arasında şâir Enis Behiç Koryürek (b. bk.) seçkin bir sima olarak belirir. Şâir, medyum durumunda bulunduğu bazı İ. toplantılarında, XVII. yüzyılın 2. yarısında yaşamış olan Mevlevî şeyhi Trabzonlu Çedikçi Süleyman Çelebi'nin ruhu ile temas ederek ondan aldığı ilhamlarla edebiyatımıza *Vâridat - ı Süleyman* adıyle, tasavvuf değeri yüksek orijinal bir eser kazandırmıştır.

İSRA: bk. **Mİ'RÂC.**

İSRÂFİL, ayakları yedi kat yerin altında iken başı arşa değecek kadar büyük gövdeli olduğu kabul edilen bir meleğin adı. Dinî inançlara göre dört kanadı vardır. Bu kanatların biri doğuda, biri batıdadır. Üçüncü kanadı ile gövdesini örter. Dördüncü kanadının görevi ise Allah'ın celâlinden kendisini korumadır. Görevi «levh - i mahfuz» (Tanrı'nın takdirlerinin, yâni alın yazılarının yazılı bulunduğu levha) da kayıtlı iradelerini okumak ve bu iradelerin yerine getirilmesi ile görevli meleğe bildirmektir. İnanca göre Peygamber'e üç yıl arkadaşlık etmiş ve kendisine peygamberliğini bildirmiştir. Daha sonra bu görevi Cebrail üzerine almıştır.

İ., sûr meleğidir. Ölüler, mezarlarında dirilecekleri zaman İ. sûrunu üfleyecektir. İ., sûrunu daimî olarak ağzında bulundurur.

İSRAİL (resmî adı: **Medinat Israel**), Orta Doğuda, Doğu Akdeniz kıyısında bir devlet. Yüzölçümü 20 700 km², nüfûsu 2 999 000 (1971) dir. Nüfûsun 2 560 000'i Yahudi, 326 000'i Müslüman, 76 000'i Hıristiyan ve 36 000'i Dürzî'dir. Başkenti 23 Ocak 1950'den beri Kudüs (Yeruşalayim, nüfûsu 283 100) tür. Resmî dilleri İbranca ve Arapçadır. Batısında Akdeniz, kuzeyinde Lübnan, kuzey - doğusunda Suriye, doğusunda Ürdün, güney - batısında Sina Yarımadası ile Mısır'a âid Gazze vardır.

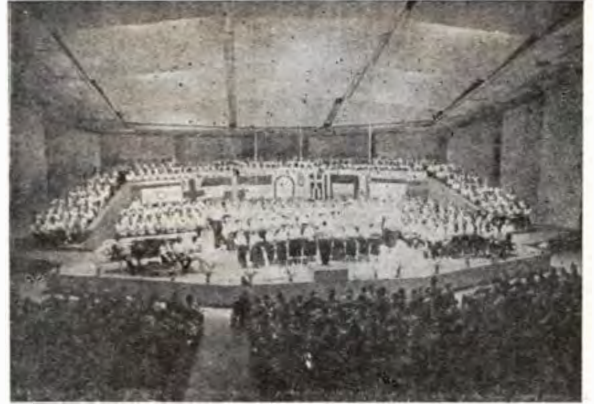
İSRAİL: Arma

İ. toprakları eski Filistin (b. bk.) in batı bölgesini içine alır. Kuzeyde, derin bir ova Ürdün vâdisini ve deniz kıyısında uzanan ovayı birbirine bağlar. Daha güneyde, doğudan batıya doğru gittikçe alçalan plâtolar, Akdeniz'e kadar iner. Nihayet Negev çölü, ülkenin bütün güney kısmını kaplar.

Yahudilerin bu bölgeye göçleri XIX. yüzyılın sonunda başlamıştır. İlk yıllarda nüfus yavaş yavaş artmıştır. 1918'de nüfus ancak 60 000'di. Fakat Theodor Herzl (b. bk.) in etkisi ve millî Yahudi para fonunun yardımıyle Yahudi halkının akışı hızlanmış ve 1940'ta nüfus 500 000'e yükselmiştir ki bu artış bugün (1971) 3 milyonu bulmuştur. 1948 harbinden sonra Arapların büyük bir kısmının bölgeden göç etmesi sonucunda, Yahudiler nüfusun 9/10'unu teşkil eden seviyeye yükselmişlerdir. Nüfus deniz kıyısında veyâ denize yakın yerlerde toplanmıştır. Kudüs'ten gayrı büyük şehirler de bu bölgededir. Başlangıçta oldukça iptidaî olan ekonomi, özel olarak tarım alanında yeni teşekküllerin kurulmasıyle modernleşmiştir. İlk müşterek işletme tipi kibbutz olmuş, sonra daha ferdiyetçi bir karakter taşıyan moşav ovdim ve moşav şitufi kooperatif tipleri meydana çıkmıştır. Her halde toprak İ. milli fonunun malı olup, mahsullerin satışı kooperatifler eliyle yapılır. Kollektif işletme kurumları işletilen toprakların gittikçe genişletilmesi ve gittikçe daha iyi mahsul alınması hareketinde önemli bir rol oynar. Kibbutzlar ve moşavlar bir merkez halinde toplanmış olup, İ. ülkenin dinamik ve etkili sektörünü teşkil eder. Meyve (narenciye, muz, üzüm) deniz kıyısına yakın ovalarda, tahıl (buğday 65 000 ton) ve şeker pancarı (220 000 ton) daha ziyade plâtolarda yetiştirilir. Sığır sayısı 250 000 (1966) baş olup, hızla artmaktadır; koyun ise 200 000'i geçmeyip hiç artmamaktadır. Endüstri, kaynaklarının yokluğu sebebiyle, ancak ilâç, optik, elektrik malzemesi, elmas işlemeciliği gibi bâzı sektörlerde gelişebilmiştir. Endüstri Tel - Aviv ve Hayfa'da toplanmıştır. Ülkede birkaç potas ve fosfat yatağı vardır.

İSRAİL: 382 900 nüfûslu Tel - Aviv'in havadan görünüşü

İSRAİL: Tel - Aviv konser salonu ve İsrail Filarmoni Orkestrası

İhracat (meyve ve özellikle işlenmiş elmas) ithalâtın ancak % 50'sini karşılar. İ.'in ticarî münasebette bulunduğu başlıca devletler Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Batı Almanya'dır. İ. ihracatını çoğaltarak, ülke için tam manâsiyle lüzumlu olmayan ithalâtını kısmak için büyük çabalar sarf etmektedir. Harita için bk. FİLİSTİN, ÜRDÜN.

Târih: İ. devletinin kurulması, 132 - 135 yıllarından beri bütün dünyaya dağılmış olarak yaşayan Yahudilere mahsus bir millî yurt hazırlamak için XIX. yüzyılın sonlarından beri Siyonistlerce sarf edilen çabaların sonucu olmuştur. 1870'ten sonra, Filistin'in çeşitli yerlerinde Yahudi ziraî işletmelerinin kurulmasına başlanmıştı. Bu teşebbüse milletlerarası çeşitli Yahudi kuruluşları katılmakta, finansman ise Yahudi Millî Bankası ile Yahudi millî fonu tarafından sağlanmaktaydı. Siyonistlerin Filistin'e akışı, Balfour'un Yahudilere mahsus bir millî yurdun kurulacağına dair 1917'deki deklarasyonundan sonra artmıştır. Sonradan Nazilerin meydana getirdiği Yahudi düşmanlığı dalgası bu hareketi daha da hızlandırmıştır. Fakat Araplar buna karşı şiddetle direnince, İngilizler Yahudilerin Filistin'e gelmesini hemen hemen tam olarak yasak etmişlerdir (1940). Buna rağmen, Siyonistlerin savunma teşkilâtı olan Haganah, bir gizli şebeke kurarak Yahudilerin Filistin'e gelip orada yerleş-

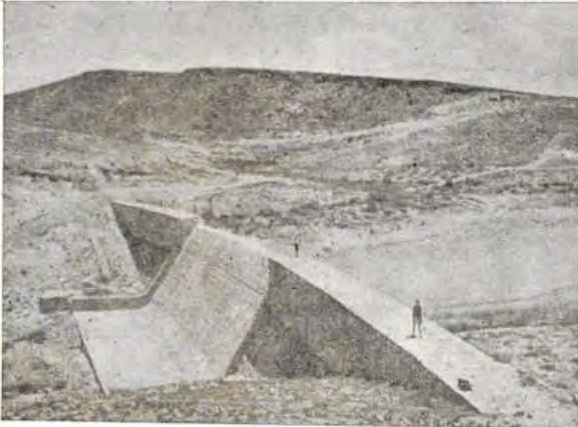
İSRAİL: Liman ve endüstri şehri Hayfâ'dan bir görünüş

İSRAİL: Negef Çölü'ndeki deneme tarlaları

mesinin devamını sağlamıştır. 1947'de çıkan Exodus olayı, bu gizli göç hareketinin en çok dikkati çeken olayı olmuştur. Nihayet Kasım 1947'de Birleşmiş Milletler, «Kutsal topraklar» (Filistin) ın bir Arap, bir de Yahudi devleti arasında paylaşılmaşını tavsiye kararı almış, Kudüs'ün ise Birleşmiş Milletler'in idaresi altında bir bölge haline getirilmesi kararlaştırılmıştır. İngiltere'nin Filistin'e âid manda'sının sona ermesinden az önce, İ. devleti, Ben Gurion'un başkanlığında 14 Mayıs 1948'de bağımsızlığını ilân etmiştir. Yeni devlet, nüfûsunun ancak 650 000 olmasına rağmen Arap İttifakı (Ligası) na bağlı altı Arap devletinin taarruzuna karşı direnmiş, Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın müdahalesine rağmen harb 1949 mütarekelerine kadar devam etmiştir. Bu mütarekeler Kudüs şehrini ikiye bölmüş ve İ. devletinin sınırlarını tesbit etmiştir. Durmadan devam eden sınır olaylarının tehdidi altında ordusunu harbe hazır tutan İ., her şeye rağmen ekonomisini de geliştirmiş ve demokratik müesseseler kabul etmiştir. Haim Weizmann birinci cumhurbaşkanı ilân edilmiştir. Bu olaylardan sonra Yahudilerin bütün dünyadan Filistin'e akışı hızlanmıştır. 1949'dan 1959'a kadar 74 ülkeden 950 000 Yahudi Filistin'e gelmiş ve ekonomik problemlere yol açmıştır. Bu halk kitlesi 1960'ta sarf edilen büyük bir millî çaba sonucunda ekonomiye sokulabilmiştir. Fakat İ. devletinin büyük problemi, Arap devletleri ile olan ilişkileri olup bu, henüz çözülememiştir. İ. ile Mısır arasındaki gerginlik iki ülkeyi 1956'da harbe sürüklemiştir. Bu harbde, Fransız ve İngilizlerin yardımından faydalanan İ., Sina seferini tamamlamış, fakat Birleşmiş Milletlerin takbihi karşısında ilerlemesine son vermiştir.

Nasır'ın liderliği altında hareket eden Arap devletleri İ.'in varlığını tanımamağa devam etmiştir. Mayıs 1967'de İ. ile Arap devletleri arasındaki düşmanlık tekrar askerî alanda patlak vermiştir. Nasır'ın Akabe körfezini abluka altına alması İ. tarafından bir taarruz olarak kabul edilmiş ve her şeyden önce Mısır, Ürdün ve Suriye'nin giriştiği bu harbde, İ. Gazze bölgesini, Sina Yarımadası'nı, Kudüs'ün Ürdün'e âid olan eski kısmını, Batı Ürdün'ü ve Suriye'ye âid bâzı toprakları işgal etmiş ve Süveyş Kanalı'nın batı kıyısına kadar ilerlemiştir. 7 - 10 Haziran da Birleşmiş Milletler iki taraf arasında bir mütareke sağlamıştır.

İSRAİL: Negef Çölü'ndeki yağmur sularını toplayan bir baraj

İSSOS (Eski Coğ.), Eski Anadolu'nun Kilikya bölgesinde, İ. (İskenderun) körfezinin dibinde, şimdiki Dörtyol şehrinin kuzey - doğusunda bir şehir. Oradaki ovada, Büyük İskender İran hükümdarı Daravavahuş Kodomanos'u ezmiştir (M. Ö. 333). Pompei (İtalya) de bulunmuş olan çok büyük bir mozaik bu savaşı temsil eder.

İSTAKOZ (Homarus vulgaris), Kabuklular sınıfından, Akdeniz bölgesinde, Kuzey Denizi'nde ve Atlas Okyanusu kıyılarında yaşayan bir eklembacaklı türü. Boyu 30 - 45 cm dir. Yazın yosunlu sığ kıyılarda, kışın ise derin deniz diplerinde yaşar. Vücudu kitin denilen kalın bir kireçli tabaka ile kaplıdır. Bu, hayvanı korumaya ve kasların tutunmasına yarar.

İ.'un vücudu iki bölümden yapılmıştır. Birincisi baş ve göğüs, ikincisi karın bölgesidir. Vücudunun her iki yanındaki beş çift ayağından en öndeki çift gelişerek güçlü bir kıskaç halini almıştır. İ. avını bu kıskaçla yakalar. Başının üstünde sap adı verilen iki çıkıntının üzerinde gözler bulunur. İ.'un başının üzerinde arkaya doğru uzanan duyargalar vardır. İ.'un karnı birbirine geçme halkalardan yapılmıştır. Her halkada uçları çatallı bir çift ayak bulunur. Son halkası yassılaşarak yüzgeç halini almıştır.

ISTAKOZ

İ. deniz dibinde ayaklarıyle yürür, su içinde ise kuyruğunu kendine doğru çekerek geri geri yüzer. İ.'lar deniz dibinde yaşayan küçük hayvan ve balıklarla beslenirler. Bacaklarının göğüse birleştiği yerdeki solungaçlarıyle solunumunu sağlar. Sudan çıktıktan sonra da uzun süre yaşar.

İ. yumurtlayarak ürer. Dişileri 12 000 kadar yumurtasını, yumurtalar açılıncaya kadar karın ayakları arasında taşır. Yumurtadan çıktıktan sonra sık sık deri değiştirerek büyür.

İ. beyaz ve lezzetli eti için avlanır. İ., haşlanınca kırmızı renk alır. Yurdumuzda yalnız taze olarak tüketilir. Başka ülkelerde ise konserve ve donmuş olarak da satışa çıkarılır.

İSTALAKTİT ve İSTALAGMİT: bk. DİKİT ve SARKIT.

İSTANBUL, Türkiye'nin en büyük şehri; Asya ile Avrupa'nın birleştiği noktada önemli bir ekonomi, ticaret, endüstri, kültür ve turizm merkezi.

Adı: Bugünkü bilgimize göre, İ.'un en eski adı Byzantion ve daha sonra Bizantion'dur. Şehir, M. Ö. VII. yüzyılda şimdiki Topkapı Sarayı'nın bulunduğu yerden Sarayburnu'na ve oradan da Ahırkapı semtine uzanan yerde kurulmuştur. Etrafı sur ile çevrilmiş olan bu şehre, başkanları Vizas'ın adına izafeten Vizantion (Vizas şehri) denilmiştir. Arada geçen çeşitli ad değişmelerinden sonra, önceleri yalnız halk tarafından kullanılmış olan Konstantinopolis (Konstantinos şehri), sonradan şehrin adı yerine geçmiştir. Kelimenin Lâtince karşılığı olan Constantinopolis şekli, Orta Çağ Lâtincesinde yaygınlaşmış, bundan batı dillerinde geçmiş bulunan farklı şekiller doğmuştur. Araplar arasında Kustantiniya olarak kullanılmış olan bu adı Türkler Kostantaniye şeklinde söylemişlerdir. Başka milletler de İ.'a türlü adlar vermişlerdir. XIII. yüzyılda Estambol veyâ Esdampol adlarına rastlanmaktadır.

Türkler, İ.'un târihi ve adı ile fetihinden sonra ilgilenmişlerdir. Evliyâ Çelebi, «Her lisanda İslam - bol adını beyan eder» başlığını taşıyan ayrı bir fasılda, şehrin eski adından Türk İslambol'a kadar 25 ad saymıştır. Bu arada halk arasında geçen İstinbolin adının bulunduğu, bunun Stimboli biçimini almış olduğu bâzı kaynaklarda ileri sürülmüştür. İ., Türkler tarafından Sitanbul biçiminde de kullanılmıştır. İ. kelimesinin başındaki *i* sesi, sonradan Türkler tarafından eklenmiş, İ. adı yayılmıştır. Bu arada şehir, Türk - İslâm dünyasının merkezi durumuna gelince, XV veyâ XVI. yüzyıllarda İslambol adı da çıkmış, madenî paralar üzerinde yer almış, şehrin bu şekildeki adı Tanzimat devrinden itibaren bırakılmıştır. Türkler tarafından Dersaâdet olarak da adlandırılan İ.'un Cumhuriyet devrindeki tek adı bugünkü şekli ile İ. olmuş ve bu ad bütün dünya milletlerince de benimsenmiştir.

Coğrafî durum: İ., doğuda Kocaeli, batıda Çatalca yarımadaları üzerindedir. Burada arazi, üstü hafif dalgalı, yer yer derince vâdilerle kesilmiş, yüksekliği çok yerde 100 - 200 m ye kadar olan aşınma düzlükleridir. Böyle bir arazide uzun ve yassı sırtlar ve yer yer yüksekliği birkaç yüz m yi geçmeyen tek tek tepeler (Çamlıcalar, Alemdağ, Kayışdağ gibi) yükselir. Bu çevrenin en yüksek yeri, Kartal'ın kuzeyindeki Aydos tepesi (537 m) dir. İ.'un hemen güneyindeki adalar, yapı ve şekil bakımından yanındaki Kocaeli yarımadasına benzer ve yakın devirlerdeki bir çöküntü alanının bir bölümünde bulunur. Bu biçimi ile arazi, büyük

İSTANBUL: Havadan görünüş

İSTANBUL: İstanbul Üniversitesi ve Süleymaniye Câmii'nin havadan görünüşü

bir şehrin yayılması için elverişli şartlar göstermiştir. Yakın bir jeolojik geçmişte olmuş bulunan deniz istilâsıyle eski derin vâdilerde Boğaz ve Haliç meydana gelmiş, büyük çöküntülerle de Marmara teşekkül etmiştir. Haliç'in, İ. şehrinin kuruluş ve gelişmesinde çok önemli yeri olmuştur. İ., bu çevrede kurulmuş ve serpilmiştir.

İ. arazisinde küçük akarsular vardır: Göksü, Küçüksu, Kurbağalıdere, Riva deresi, Alibey deresi, Kâğıthane deresi, Sarıyer deresi gibi. Bu dereler ve daha birçokları araziye oldukça derin bir şekilde gömülmüşlerdir.

Jeolojik bakımdan bu bölge, I. Zaman arazisi olarak Silur devri ve kaledonyen kıvrımlı tabakaları (kuvarsitler, gravvakeler, kalkerler) ile bunların üzerine oturmuş ve Boğaz'ın her iki yakasında geniş yer tutmuş olan Devon devri tabakaları (şistler, gravvakeler, yoğun kalkerler) halinde bulunurlar. Devon ve karbon tabakaları birlikte kıvrılmış ve hersinyen kıvrımları olarak meydana gelmişlerdir. Az bir yerde de II. Zaman arazisi bulunur (Boğaziçi'nde Sarıyer kuzeyindeki Üst - Kretase arazisi gibi). Haliç'ten Çatalca'ya doğru uzanan yerlerde ise, III. Zaman tabakaları yer tutmuştur. Mercanlı kalkerler, boz kalkerler, marnlı kalkerler, maktralı kalkerler burada çok yer tutar. Akarsu boylarında ise IV. Zamana âid alüvyon birikintileri meydana gelmiştir. Bölgede tortul tabakalar içine sokulmuş magmatik taşlar (damarlar) vardır.

Çatalca yarımadasında yer yer linyit yatakları vardır. Bunlar Ağaçlı linyit yataklarını teşkil ederler ve çoğunlukla açık işletme şeklindedirler.

İ. iklimi, bâzı yönleri ile Karadeniz iklimini, birçok yönleri ile de Akdeniz iklimini andırır ve bu iki iklim arasında bir geçiş özelliği gösterir. Yaz ayları oldukça sıcak ve kurak geçer, kış aylarında bol yağış olur. Ortalama yağış miktarı yılda 673 mm dir. En fazla kar yağışı Şubat ayındadır. Yaz mevsimi oldukça uzun sürer, en sıcak ay Ağustostur. Yaz aylarında sıcaklık 25° civarında olur. Deniz suyu Ağustosta 23° ye, bâzı günlerde de 26° ye kadar yükselir. Gece ile gündüz arasında sıcaklık farkları çok değildir. Arasıra koyu sisler olur, birkaç saat, hattâ birkaç gün sürebilir.

Meteoroloji teşkilâtı İ.'da yeter derecede yaygın olarak kurulmuştur. Bir kısım Trakya ile Marmara ve Batı Karadeniz illerini içine alan İ. Bölge Meteoroloji Müdürlüğü Yeşilköy'dedir. Türkiye'nin en büyük milletlerarası hava limanı olan Yeşilköy terminali binâsında milletlerarası ana meteoroloji istasyonlarından olan meydan meteoroloji istasyonu bulunmaktadır. Anadolu yakasındaki Göz-

İSTANBUL: Belediye Sarayı'nın gece görünüşü

tepe istasyonu yüksek atmosfer rasatları yapan 5 istasyondan biridir. Boğaz'ın Anadolu yakasındaki Kandilli rasathanesi de, aynı zamanda eski meteoroloji istasyonu olarak vazife görür.

Çevrenin başlıca orman örtüsü, şehrin kuzeyindeki Belgrat Ormanı'dır. Burada meşe ve kestane ağaçları ile yabani meyva ağaçları geniş yer tutar. Tepelik yerlerde ve Adalarda çamlıklar ve fundalıklar da vardır.

Nüfûs: Şehrin nüfûsu 2 312 751 (1970) dir. Avrupa ve Balkan ülkelerini Yakın ve Orta Doğu'ya bağlayan çok işlek yolların geçtiği bir yerde, Akdeniz'i Karadeniz'e bağlayan işlek bir deniz yolu üzerinde ve büyümeye elverişli bir bölgede bulunan İ., son yarım yüzyıl içinde hızla büyümüş, nüfûsu çok artmıştır. Bizans ile ilgili kaynaklarda şehrin nüfûsu üzerinde tahminde bulunulurken, nüfûsun V. yüzyılda 109 000 olduğu, Türkler tarafından alınmasından az önce 40 - 50 bin, Fetihten 25 yıl kadar sonra ise 60 - 70 bin kadar olduğu ileri sürülmüştür. Bizans devrindeki depremler, yangınlar, ayaklanmalar, öldürme ve kılıçtan geçirmeler sebebiyle şehrin nüfûsunda zaman zaman çok değişiklikler olmuştur. İ.'un nüfûsu Türklerin yerleşmesi ile artmış, bundan sonra her yönü ile bir Türk şehri olarak gelişmiştir. Fetihten hemen sonra Vefa, Eyüp, Fâtih semtleri ile Çarşamba, Aksaray, Eğrikapı, Şemsipaşa, Zeyrek, Atikalipaşa, Mahmutpaşa, Defterdar semtleri Türk yerleşme yeri olarak gelişme yoluna girmiştir.

İlk düzenli nüfûs sayımı 1927'de başladığı için, şehrin kesin nüfûsunu bu târihten itibaren bulabiliyoruz. İ. belediye sınırları içindeki nüfûsu 1927'de 690 000, 1935'te 741 000, 1940'ta 794 000, 1945'te 860 000 olmuş, 1950'de 1 milyonu biraz geçmiş, 1955'te 1 300 000, 1960'ta 1,5 milyona, 1965'te 1 800 000'e yaklaşmış, günümüzde ise 2,5 milyona yaklaşan bir artış göstermiştir. Bu hızlı artışın başlıca sebebi yurdun çeşitli bölgelerinden İstanbul'a olan devamlı akıştır. Bu arada şehir dışı yerleşme yerlerinde, gecekondu semtlerinde, birkaç yüz bin nüfûs toplanmıştır. Bugün de gittikçe büyüyen, genişleyen şehrin nüfûsunun 1990 yılında 5 milyona yaklaşacağı ve böylece dünyanın büyük şehirlerinden biri durumuna geleceği hesaplanmaktadır. İ.'un nüfûs bakımından en büyük ilçeleri Fâtih (180 000) ve Şişli (140 000) dir. Şehir dışı nüfûs olarak da, İ. büyük nüfûs kitlelerini barındırmaktadır. Bunlardan Şile, Beykoz, Zeytinburnu, Sarıyer, Çatalca, Silivri, Kartal ve Yalova bu nüfûsun yoğunluk gösterdiği yerlerdir. Zeytinburnu ilçesinde nüfûs yoğunluğu km²'de 8 500 kişiyi bulmaktadır. Burası İ.'da gecekonduların en yaygın bulunduğu yer olarak tanınmaktadır.

Ekonominin her kesiminde faaliyetlerin yoğun olduğu İ.'da iş gücü büyük önem kazanmış, işçi sayısı 350 000'i bulmuştur.

Yerleşme: İ. Boğazı ile Haliç'in ve Marmara'nın birbirine yanaştıkları yerde, üstleri hafif dalgalı düz sırtlar ile bunların yamaçlarında ve deniz kıyılarında yayılmış bulunan şehir, bugün batıda Küçük Çekmece gölü kıyılarına uzanmış, doğuda Pendik ötelerine ve Tuzla'ya uzanacak şekilde 50 km lik bir mesafede yayılmış, Boğaz'ın kuzey taraflarına doğru da 20 km lik bir genişliği aşmıştır. «Büyük İ.» adı ile anılmak istenen böyle serpilmiş bir şehirdeki bu büyüme daha da sürmekte, İzmit ile birleşmeye doğru bir gelişme olmaktadır. Şehrin ilk gelişme dönemlerinde, araya Boğaz ve Haliç'in girmesi ile ilgili olarak, üç ana bölüm halinde «3 şehir» belirmiştir ki, bunlar Haliç'in güneyindeki asıl İ., kuzeyindeki Beyoğlu ve Boğaz'ın karşı yakasındaki Üsküdar'dır. Şimdi bunların her yanında büyük şehir gelişmiştir. Daha yakın zamana kadar Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu yakasında, Marmara kıyılarında ve iç taraflardaki köy, kasaba ve şehirlerin arasında bulunan yerleşilmemiş arazide yeni yeni yerleşmeler olmuş, mahalleler ve semtler meydana gelmiştir. Böylece, üç şehrin biri olan ve en dar anlamı ile İ. adı verilen Haliç'in güneyindeki yarımadada bulunan İ.'un yüzölçümü 20 km²ye yakın olduğu halde, belediye sınırları içindeki İ. şehrinin yüzölçümü 270 km²yi bulmakta, arada henüz birtakım boşlukların bulunduğu Büyük İ.'un yayıldığı yerlerin yüzölçümü ise 400 km² yi geçmektedir.

Bu yayılma sebebiyle İ. ili imar çalışmalarına bağlı bir Büyük İ. Nâzım Plân Bürosu kurulmuştur. İ.'un üç şehir «bölüm»ünden ikisi (asıl İ. ve Beyoğlu) birbirine iki köprü ile bağlanmış (Karaköy Köprüsü 467 m, Atatürk Köprüsü 471 m) olduğu gibi, Boğaz'ın da iki yakasının birbirine çok büyük bir köprü ile bağlanması (Boğaz Köprüsü 1 560 m) işine girişilmiştir. Böylece, büyük şehrin denizlerle ayrılmış

İSTANBUL: Topkapı Sarayı ve Müzesi kapısı

İSTANBUL: Ortaköy Câmii ve Boğaz

üç ana bölümü ve yakası, karayolları ve geniş bir Çevre Yolu ile birbirine bağlanmış bulunacaktır. Yine nâzım plânın yapılmasıyla şehrin târihî ve turistik değerine uygun bir şehirleşme ve gelişme sağlanmış olacaktır. Gecekondu sahalarının artması İ. Belediyesi'nin sınırlarını genişletmiş, bu sebeple 1959'da yapılan Mücavir Saha Plânı, 1966'ya kadar uygulanmıştır. Ancak Sağmalcılar, Küçükköy, Kâğıthane, Umraniye, Küçükyalı, Güngören ve Yakacık köylerinde belediye kurulması üzerine, Küçük Çekmece'den Tuzla'ya kadar bütün belediyeler kanuna uygun olarak yeniden mücavir, yâni komşu saha plânlarını düzenlemişlerdir. Bu arada turistik değeri çok olan Marmara kıyılarındaki köyler ve çevreleri için İmar ve İskân Bakanlığı eliyle Çevre Düzeni Plânı yapılması işine, buralardaki gelişigüzel inşaatın önlenmesine, tasfiye ve istimlâk bölgelerinde sosyal meskenler yapılması işlerine (Osmaniye, Küçükköy, Sineklitepe semtleri gibi) girişilmiştir.

İ.'un önemli bölümleri arasında liman ve liman tesisleri olarak iç liman (Haliç), Karaköy limanı (Köprü ile Sarayburnu arası) ve dış liman (Sarayburnu kuzeyi) ile bu çevreler yakınındaki rıhtım tesisleri alanları vardır. Haydarpaşa önlerinde de uzun bir dalgakıran bulunmaktadır.

Yangın ve depremler: İ., uzak ve yakın geçmişinde birtakım yangın ve depremler geçirmiştir. Geçmişteki İ. yangınları arasında Haliç güneyinde çıkmış bulunan ve şehrin beşte birini yok eden büyük yangın (1633), İ. semt yangınları, XIX. yüzyıldaki yangınlar söylenebilir. Çok sonraları 7 500 binânın yanmasına yol açan ve Fâtih Yangını (12 Haziran 1918) adı ile anılan büyük bir yangın daha olmuş, bir semti yok etmiştir. İ.'un son 40 yıl içinde geçirdiği büyük yangınlar, Adliye Sarayı, Zeynep Hatun Konağı, Kapalıçarşı (1943'te 202 dükkân ve 1954'te 1 364 dükkân yanmıştır) ve Kültür Sarayı (27 Kasım 1970) yangınıdır.

İ. oynak bir fay hattı üzerinde bulunmamakla birlikte, bâzı aktif fayların yakınındadır. Bunlardan başta geleni İzmit körfezi - Yalova - Mürefte - Saros körfezi arasında uzanan fay hattıdır. Daha güneyde Gemlik - Kapıdağı fayı ve Bolu - Geyve - Manyas - Gönen fayı vardır. Bu son ikisinin İ.'a olan etkileri daha azdır. İ.'un kurulu bulunduğu arazinin birçok yeri sağlam, ayrışmamış paleozoik ve neojen tabakalarından meydana geldiğinden sarsıntılar, buralarda fazla etkili olmamakla da ahşap veyâ betonarme olmaları deprem tehlikesini azaltmaktadır. Bununla beraber yakın ve uzakça fay boylarında beliren yer sarsıntıları İ.'da bâzı yapıların yıkılmasına sebep olmuştur.

Endüstri: İ.'un ekonomik yapısı içinde endüstrinin çok önemli yeri vardır. Yurt endüstrisinin hemen hemen dörtte biri İ. ve çevresindedir. İ.'da endüstrinin gelişmesi son 45 yıl içinde olmuştur. Çok çeşitli olan bu endüstri, önceleri besin maddeleri, dokuma, giyim eşyası, matbaa, madenî eşya gibi kollarda toplanmış, daha sonra dokuma endüstrisi başa geçmiş ve besin, madenî eşya ile ayrıca plastik eşya, kimya, elektrik malzemesi, makina, toprak ve cam mamulleri, çimento, tütün ve içki endüstrisinde gelişmeler olmuştur. İ.'da orta ve küçük işletmeler halindeki sanayi çok dağınık durumdadır. İ. Sanayi Odasına kayıtlı 2 500 iş yeri vardır. Endüstri ortaklıklarından 1 milyon liradan fazla sermayesi

İSTANBUL: Sultan Ahmed Câmii

olanların sayısı 180'in üstündedir. Endüstri kollarının en fazla toplandığı yerler Eminönü, Beyoğlu, Şişli, Kadıköy, Fâtih, Eyüp, Zeytinburnu, Kartal, Beykoz, Tuzla ve Bakırköy'dür. Son 10 - 15 yıl içinde endüstri alanında gelişme gösteren yerler Şişli, Kartal, Eyüp, Kadıköy, Bakırköy ve Zeytinburnu'dur.

1965'te başlıca endüstri sahaları Rami, Bomonti, Levent, Kurtköy, Küçükköy ve Umraniye olarak belirtilmiş, buralarda hangi endüstri kollarının yerleşeceği ayrıntıları ile gösterilmiştir.

Ticaret: İ. geçmiş çağlardan beri büyük bir ticaret merkezidir. Bugün yurt içi ve yurt dışı ticaretin başta gelen merkezi İ.'dur. Türkiye ithalâtının % 50'den fazlası ve ihracatının da % 15'i İ.'dan yapılmaktadır. İ.'un yurt içinde mal dağıtımı yönünden de önemli bir yeri bulunmakta ve İ. dışında bulunan birçok endüstri kuruluşlarının mamulleri de bu merkez yolu ile memleketin her yanındaki satıcılara intikal ettirilmektedir. Bu geniş iş hacmına bağlı olarak, mal ve insan hareketine cevap vermek üzere İ., yurt içine ve dışına birçok yollarla bağlanmıştır.

Ticaret hayatındaki canlılığa uyacak şekilde özel sektör kuruluşları çoğalmış, İ. bu bakımdan Türkiye'nin en yoğun bir merkezi olmuştur. Sadece İ. Ticaret Odası'na kayıtlı firma sayısı 37 586'yı bulmuştur. Ticaret firmaları 80 grupta toplanmıştır. Bu 80 grupun içinde 300 - 500, hatta 1 500 - 2 000 firmanın toplandığı gruplar vardır. İ. Ticaret Odası'na kayıtlı firmalar, sermayeleri bakımından da yurt ekonomisinde başta gelmektedir. Bu arada sermayesi 5 milyon lira ve daha fazla olan firmaların sayısı 100, 1 - 5 milyon lira sermayeli firmalar 500, yarım milyondan 1 milyona kadar sermayeli firmalar ise 1 150'dir.

Büyük bir tüketim merkezi olan İ., yurdun her yanındaki üretimin yöneldiği büyük bir pazar olduğu kadar, bütün yurda hitap eden toptan ticaretin de yoğunlaştığı bir şehirdir. Her gün çeşitli bölgelerden kara ve deniz yolu ile mal getiren ve İ.'dan her yana mal taşıyan taşıtlar yoğun bir işleyiş içindedir. Şehirde toptan ticaretin en çok yapıldığı yerler Eminönü ve Beyoğlu ilçelerindedir. Eminönü ilçesinin Unkapanı ve çevresi besin maddeleri, Sultanhamam ve çevresi giyim eşyası ve kırtasiyenin toptancı merkezi, Beyoğlu ilçesinin Karaköy semti yapı malzemesinin, her iki ilçenin Sirkeci ve Taksim semtleri ise kara taşıtları ve yedek malzemelerinin toptan ve perakende satış yerleridir.

İ.'un ithalâtı Haydarpaşa, İ., Sirkeci, Kartal, Serviburnu, Çubuklu, Beykoz, Yeşilköy, Galata, Derince rıhtımlarından yapılır.

İ.'un ihracat hacmi de yurt ekonomisinde önemli bir yer tutar. Ortalama bir değerle, son yıllardaki yıllık ihracat 500 milyon liraya yakındır ki, bu da yurt ihracatının % 15'idir. Çeşitli ihraç malları arasında yiyecek maddeleri, iç fındık, tütün, deri, yün ve yapağı, halı, şeker sayılabilir.

İ. toptancı halinin ticarette özel bir yeri vardır. Burası Eminönü ile Unkapanı arasında, Haliç kenarındadır. Yurdun her yanından gelen meyve ve sebzelerin fiyatları burada tesbit edilir.

Ulaştırma ve yollar: Büyük bir imparatorluğun yüzyıllarca merkezi olmuş bulunan İ., zamanımızda da yurt içi ve dışından uzanan birçok yolların geçtiği, şehirler ve milletlerarası kara, demir, deniz ve hava yollarının işlek bir merkezi halindedir.

İ.'un il içi ve şehirlerarası ulaşımın sağlandığı iyi bir karayolu ağı vardır. İ. - Edirne, İ. - Kırklareli, İ. - İzmit - Bolu - Ankara, İ. - İzmit - Bursa, İ. - İzmit - Eskişehir, İ. - Şile yolları düzgün asfalt yollardır. İl içinde 885 km uzunluğunda devlet ve il yolu vardır. Şehrin içinde ve yakın çevresinde geniş bulvarlar, caddeler açılmıştır. Bunlardan biri olan Sirkeci - Florya kıyı yolu 14 km uzunluğunda ve 30 m genişliğinde olup şehrin iş yerlerini Ataköy ve Bakırköy taraflarına bağlamıştır. Boğaz'ın her iki yakasında kıyı boyunca uzanan geniş yollar bulunduğu gibi, Beşiktaş ile Büyükdere arasında, sırtta uzanan geniş ve düzgün bir yol daha vardır. Köylere ulaşım, her mevsim geçit veren yollardan yapılmaktadır. Bütün köyler merkeze bağlıdır.

Birçoğunun merkezi İ. olan çok sayıdaki otobüs işletmesi, bu mükemmel yol ağı ile şehrin yurt içi ve yurt dışı bağlantılarını sağlamaktadır.

İSTANBUL: Eminönü Meydanı ve Karaköy Köprüsü

İSTANBUL: Topkapı Surları

Bugün şehir içi yolcu taşıması işleri belediyeye bağlı İ. Elektrik, Tramvay, Tünel İşletmeleri (İ. E. T. T.) nce yapılır. 1966'da tramvaylar kaldırılarak, yerlerini troleybüs ve otobüsler almıştır. İ.'un Beyoğlu semtinde Tünel adıyle anılan bir yeraltı yolu da vardır. Büyüyen şehirde gidiş gelişi daha kolaylaştırmak için türlü ölçülerde metroların yapılması da düşünülmektedir.

Demiryolu ulaşımı, İ.'un uzak yerlerle bağlantısında ve banliyö trenleri olarak önemli yer tutar. Biri Sirkeci'de, diğeri Haydarpaşa'da olmak üzere iki Devlet Demir Yolları işletme merkezi vardır. Sirkeci'deki Trakya ve Avrupa ile, Haydarpaşa'daki Anadolu ile bağlantıyı sağlar. İ. yakasında Halkalı'ya, Anadolu yakasında Gebze'ye kadar çift hat halinde elektrikli banliyö trenleri vardır.

Başlangıç yeri Haydarpaşa olan demiryolu, Anadolu'nun çeşitli bölgeleriyle bağlantı kurduğu gibi, Suriye Irak ve İran'a da uzanır.

Denizyolları ulaştırması şehir hatları, yurt içi ve yurt dışı seferler olarak önemli yer tutar. Merkezi İ.'da bulunan Denizcilik Bankası'nın sahip olduğu işletmelerden ikisi ile ortağı bulunduğu diğer bir işletme, İ.'un şehir içi, şehirlerarası ve dış memleketlerle yolcu ve yük taşınmasını sağlar. Önceleri Şirket-i Hayriye adıyle bir yabancı ortaklığın imtiyazında bulunmuş olan şehir hatları vapur işletmeciliği, 1945'te millîleştirilerek Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi'ne bağlanmıştır. İşletme, türlü tonajda 36 yolcu vapuru ile İ. Boğazı'nın iki yakasını, Haliç ve Anadolu kıyılarını, adaları ve Yalova'yı, şehrin iş merkezi olan Karaköy ve Eminönü'ne bağlar. İşletmenin 12 araba vapuru da Kabataş - Üsküdar, Sirkeci - Harem, Kartal - Yalova arasında işler.

Karadeniz, Mudanya, Bandırma, Gelibolu, Çanakkale ve Akdeniz limanları arasında düzenli seferler yapılır, yolcu ve yük taşınır.

İ. Boğazı'ndan geçen gemi sayısı yılda ortalama olarak 9 000 (50 milyon gros tondan çok), limana gelen ve giden turist gemisi sayısı 400 (2 milyon gros ton), limana gelen ve giden Türk ve yabancı yolcu gemileri de 8 bin (4 milyon gros ton) kadardır.

İ. hava yolu bakımından da önemli bir merkezdir. Milletlerarası standardlara uygun bir şekilde yapılmış bulunan Yeşilköy Hava Limanı'nda, ağır jet uçaklarının iniş kalkışına elverişli pistler ve artan hava trafiğinin gerektirdiği alan hizmetleri ve servislerinin icap ettirdiği donatım vardır. Şimdi bunlar daha da genişletilmektedir.

Son yıllarda dış hat seferlerine de başlayan Türk Hava Yolları, İ. - Frankfurt hattını Amsterdam'a uzatmış; Viyana üzerinden Frankfurt - Bruxelles hattını açmış; München, Milano, Zürich, Cenevre, Roma, Atina, Beyrut, Tel - Aviv de sefer programına alınmıştır.

1944'te Chicago'da imzalanan sivil havacılık anlaşması kararlarına uygun olarak, Yeşilköy'de milletlerarası bir hava alanı kurulmasına gidilmiş, 1947'de yabancı bir ortaklıkla anlaşma yapılmış ve şimdiki projeler hazırlanarak 1953'te bitirilmiş ve işletmeye açılmıştır. Bugün iniş kalkışta kullanılan pistin uzunluğu 2 300 m, genişliği 60 m dir. Hava limanına gelen ve giden yolcu sayısı yılda 600 bini geçmiş, günlük ortalama ise 2 000'i bulmuştur. Bu hava limanına iniş kalkış yapan uçak sayısı yılda 35 bine yaklaşmış, her günkü uçak iniş kalkışı ise 90'ı, bâzı günlerde 250'yi bulmuştur. Târifeli sefer yapan ve sayıları 20'yi geçen yabancı uçak ortaklıkları (PAN - AM, AIR FRANCE, KLM, BEA, SAS, PIA) nın seferleri artmıştır.

Su durumu: Gittikçe büyüyen ve genişleyen, fabrika ve iş yerleri artmış bulunan, çevresiyle birlikte nüfusu şimdiden 3 milyona yaklaşan İ.'un başta gelen meselelerinden biri su durumudur. Günümüzde mümkün olan her çareye baş vurularak bu meselenin çözümlenmesine çalışılmaktadır.

İ. şehrinin pek eski çağlarında su ihtiyacı kuyular, sarnıçlar (Yerebatan, Binbirdirek ve daha birçok sarnıçlar) ve kaynaklardan sağlanmış, daha sonra Bizanslılar Belgrat Ormanı içindeki derelerden bir kısmının sularını toplayarak künk su yolları ve kemerlerle vâdileri aşıp şehre getirmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu zamanında da suya önem verilmiş, yapılan her büyük yapının önce suyu sağlanmıştır. Eski İ.'da şadırvansız câmi, çeşmesiz semt yok gibidir. İ.'un alınmasından sonra Halkalı suyuna âid bir kısım tesisler yaptırılmış, daha sonrakiler bunu geliştirmişlerdir. Mimar Sinan Belgrat Ormanı içindeki derelerin sularını daha ileri usullerle havuzlarda toplamış, galeriler ve büyük kemerler yaparak daha eski su yollarını da yeniden düzelterek şehre bol su getirmiştir. Kırkçeşme suları adı ile anılan bu tesislerin temeli böylece atılmış, sonraları Belgrat Ormanı'nda Kırkçeşme bentleri olarak tanınan Karanlık Bent, Büyük Bent, Ayvat Bendi, Kirazlı Bent adlarıyla dört bent inşâ edilmiştir.

Mevcut su tesislerinin zamanla yetersiz duruma gelmesi üzerine şehrin 40 km kuzey - batısında bulunan Terkos gölünden su getirilmesine girişilmiş (1874), halk arasında Terkos şirketi diye anılan Dersaadet Su Şirketi faaliyette

İSTANBUL: Atatürk Köprüsü ve Haliç

İSTANBUL: Bayezid Câmii

bulunduğu 50 yıl içinde tasfiye tesisleri, su ulaştırma hatları, dağıtma şebekesi yapmış, son faaliyet yılı olan 1932'de günlük ortalama su miktarı 29 000 m³ ü bulmuştur. 1932'de Terkos imtiyazı satın alınmış, tesislerin işletilmesi 1933'te İ. Belediyesine bağlı İ. Sular İdaresi'ne devredilmiştir.

Anadolu yakasında gelişme, birçok yönlerden daha geç olmuş, burada sadece küçük su tesisleri yapılmıştır. Ancak, bu yakada da önemli gelişmeler olunca, Elmalı deresi sularından faydalanma yolu aranmıştır. 1888'de bir anlaşma ile önce 65 yıllık bir imtiyaz verilmiş, 1914'teki bir anlaşma ile de imtiyaz süresi 1888'den başlamak üzere 99 yıla çıkarılmış, böylece kurulan Üsküdar - Kadıköy Su Şirketi (Fransız ortaklığı) Göksu'da birinci Elmalı Bendini yaparak işe başlamış, Anadolu Hisarı'ndan Bostancı'ya kadar yetersiz bir su şebekesi kurmuştur. 1937'de Üsküdar - Kadıköy Su Şirketi de İ. idaresine geçmiştir. Böylece İ.'un Rumeli ve Anadolu yakalarındaki bütün suların işletilmesi bir idarede toplanmıştır.

Elektrik, havagazı: İ.'un elektrik, havagazı işleri, İ. Belediyesi'ne bağlı İ. E. T. T. Umum Müdürlüğü'nce yapılır. Şehrin Silâhtarağa Elektrik Santralı 1913'te Sofina adlı imtiyazlı bir Belçika ortaklığı tarafından yapılmış (15 000 kw), bu imtiyaz 1937'de hükûmetçe satın alınarak belediyeye verilmiştir. Bugün İ. E. T. T. İdaresi'ne bağlı olan santral, 133 000 kw gücündedir. Şebeke Beyoğlu, Boğaz, İ., Bakırköy, Kadıköy, Adalar olmak üzere 6 bölgeye ayrılmıştır. Santralda 14 buhar kazanı, 6 türbo - jeneratör grupu vardır ki, 133 000 kw güce sahiptir. Fabrika İ. şehrini kuzey - batı Anadolu santralları ile birlikte beslemekte olduğundan, toplu enerjinin % 60 - 70'i kuzey - batı Anadolu santrallarından, % 30 - 40'ı Silâhtarağa santralından sağlanır. Şehrin şimdiki toplu yıllık tüketimi 1 milyar kws tir. Bunun 390 milyonu Silâhtarağa santralından üretilmektedir.

Gaz teknik dairesi biri İ., diğeri Anadolu yakasından olmak üzere 2 gaz fabrikası ve İ. ile Anadolu şebekelerini içine almıştır. İ. şehrinin gazhanelerinden biri olan Yedikule Havagazı Fabrikası 1879'da Fransızlar tarafından kurulmuş, şehrin İ. cihetini, Sirkeci - Eyüp - Bakırköy arasındaki geniş alanı beslemiştir. Bu tesis 1944'te İ. Belediyesine geçmiştir. Yeni eklemelerle fabrikanın kapasitesi günde 80 bin m³ e çıkmıştır. Yeni kurulacak tesislerle şehrin Ataköy ve Yeşilköy taraflarına da gaz verilecektir. Beyoğlu bölgesini besleyen Poligon Havagazı Fabrikası ve Beyoğlu gaz şebekesi geçici gaz işletmesi olarak İ. E. T. T. ile ilgili şekilde çalışmaktadır. Şehrin Anadolu tarafındaki gazhanesi Kurbağalıdere Havagazı Fabrikasıdır. Bu fabrikada üretilen havagazı Anadolu yakasındaki semtlere verilir. Fabrika 1892'de Belçikalılara kurdurulmuş, 1944'te belediyeye devredilmiştir. Bu tesis genişletilerek, şehrin başka yerlerine de gaz verilecektir.

Kültür kurumları: İ., fethedildiği tarihten bu yana Türk toplumunun büyük kültür merkezi olmuştur. Yurdun birçok yerlerinden buraya gelen bilim ve sanat adamları eserlerini burada vermişlerdir. Yüzyıllarca büyük bir imparatorluğun başşehri olarak, öğretim ve yayın işleri İ.'da gelişmiştir. Memleketimizin ilk üniversite ve yüksek okullarının açıldığı, büyük kütüphanelerin, müzelerin, yayınevlerinin, tiyatro ve sinemaların, büyük spor klüplerinin kurulduğu ve çoğaldığı yer bu büyük şehirdir. Bugün de İ. Türkiye'nin kültür merkezlerinden biri ve başta gelenidir.

İ.'un büyük kültür kurumlarından ikisi İ. Üniversitesi ile İ. Teknik Üniversitesidir. Fetihten hemen sonra Fatih Sultan Mehmed'in üzerinde önemle durmuş olduğu ilmî çalışmalar başlamış, ilk dersler Ayasofya ve Zeyrek câmileri çevresindeki odalarda Türk öğretim üyelerince verilmiştir. Fetihten 17 yıl sonra, Fatih semtinde o zamanın büyük bir üniversitesi (Külliye) gelişmiş, çeşitli bilim kolları yanında tıp ve matematik de okutulmuştur. Bu bilim kurumu, 1870 yılında Darülfünun adı ile çağdaş batı öğretim kuruluşlarına benzer şekilde düzenlenmiş, 1908'de tıp ve hukuk okulları da buna bağlanmıştır. 1933'te yeni düzenlemeler yapılmış, bu defa adı üniversite olarak değiştirilmiştir. Bugün İ. Üniversitesi gittikçe artmış olan fakülteleri ve pek çok bilim kolları ile batı ölçüsünde bir bilim kuruluşudur.

İ. Teknik Üniversitesi 1944'te Yüksek Mühendis Okulunun yerine ve onun binâlarında kurulmuştur. Bu okulun geçmişi XVI. yüzyıl ortalarına uzanır. Bu tarihte Türkiye'de teknik öğretim olarak Darülhendese kurulmuş, türlü değişmelerden sonra 1884'te Mühendishane - i Berri - i Hümayun adlı mühendislik okulu açılmış, bu da Mühendis Mektebi ve Yüksek Mühendis Okulu adlarını alarak bugünkü duruma gelecek şekilde büyümüştür. Bugün İ. Teknik Üniversitesinde birçok fakülte ve kürsüler vardır.

İ.'da askerî ve sivil birçok yüksek okul kurulmuştur. Bunlardan Harp Akademileri ordumuza kurmay subay yetiştirir. 1845'te kurulmasına başlanmış, bugünkü gelişmiş durumunu kazanmıştır. Deniz Harp Okulu ve ona öğrenci yetiştiren Deniz Lisesi, 1842'den beri Heybeliada'da yerleşmiştir. Hava Harp Okulu ise 1951'de Eskişehir'de kurulmuş, birkaç yıl önce İ.'a yerleşmiştir. Kuleli Askerî Lisesi de İ.'un en eski askerî okullarından biridir.

İ.'daki diğer yüksek okullar ve akademiler arasında İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi, Güzel Sanatlar Akademisi, Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi, Yüksek Denizcilik Okulu, Yüksek Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü vardır.

İ.'da orta öğretim derecesinde lise, kolej, meslek okulları ve orta okullar olmak üzere çok sayıda okul vardır. Ayrıca, çeşitli derecede özel Türk okulları, azınlık okulları ve özel yabancı okullar bulunmaktadır.

İSTANBUL: Genel görünüş

Kütüphâneler: İ., basma ve yazma kitapların önemli yer tuttuğu büyük bir kütüphaneler şehridir. Kütüphanelerin sayısı 30'u geçer. Bunlardan biri Beyazıd Devlet Kütüphanesi'dir. Burası ilk defa Beyazıd Külliyesinin bir bölümünde 1883'te açılmıştır. Bugün 250 binden fazla yazma ve basma kitabı ile Türkiye'nin büyük kütüphanelerindendir. Bu arada Türkiye'nin tam teşkilâtlı ilk çocuk kütüphanesi de bu kütüphanenin bir bölümünde kurulmuştur (1952). 1918'de kurulmuş olan Süleymaniye Kütüphanesi de 53 binden fazla yazma kitapları ve 26 bin eski yazı basma kitapları, 3 bin yeni kitapları ile 82 bin kitabın bulunduğu bir ihtisas kütüphanesidir. Bunlardan başka, Köprülü Kütüphanesi, Ayasofya, Râgıb Paşa, Murad Molla, Husrev Paşa, Çinili, Hacı Süleyman Ağa, Şemsi Paşa kütüphaneleri eski değerli eserlerin toplandığı kütüphanelerdir. Bk. TÜRKİYE KÜTÜPHÂNELERİ.

Müzeler: İ., eski ve zengin birçok müzenin bulunduğu bir şehirdir. Bunlar arasında Arkeoloji Müzesi, Askerî Müze, Topkapı Sarayı Müzesi, Ayasofya Müzesi, Deniz Müzesi, Resim ve Heykel Müzesi. Atatürk Müzesi, Belediye Müzesi, Tanzimat Müzesi, Aşiyan Müzesi, Sağlık Müzesi vardır. Türklerde müze yapma isteği eskidir. Osmanlı Türklerinin ilk çağlarında Bursa'da her hükümdar türbesi bir çeşit müze idi. Buralarda pâdişahın şahsına âid eşyalar, o devre âid hatıralar saklanırdı. Fatih devrinde ilk defa târihî silâhlar Topkapı Sarayı yakınlarında, sonraları Cebehane denilen yerde toplanmış, çok sonra Yavuz Sultan Selim zamanında Çaldıran ve Merc-i Dâbık zaferlerinden elde edilen hazineler şimdiki Hazine-i Hümayûna konulmuş ve mühürlenerek saklanmıştır.

İ.'un önemli ve dünyaca da tanınmış müzelerinden biri İ. Arkeoloji Müzesi'dir. Topkapı Sarayı ile Gülhane Parkı arasında bulunan ve hazırlıklarına 1847'de başlanmış olan bu müze 1891'de açılmıştır.

İ.'un önemli bir müzesi de Askerî Müze'dir. Bu müzenin, eski eserler depolarının kuruluşu bakımından daha eski bir geçmişi vardır. 1726'da Darü'l-Esliha olarak bu malzeme bir araya getirilmiştir. Türlü değişiklikler geçirdikten sonra, 1955'te şimdiki binâsına taşınmış, burada günümüzün usullerine göre müze olarak düzenlenmiştir. Bu müzede Eyyûbîlere, Orhan Gazi'ye kadar uzanan târih çağlarının değerli birçok askerî eserleri vardır.

İ.'un ünlü müzelerinden biri de arkeoloji ve mozaik müzesi olarak dünyanın en değerli müzelerinden sayılan Ayasofya Müzesi'dir. Topkapı Sarayı Müzesi de dünya ölçüsünde değer taşıyan ve pek orjinal eserlerle dolu bir kuruluştur.

Yayın, sanat: İ.'da eski bir geçmişi olan Millî Eğitim Basımevi dışında 70 kadar yayınevi vardır. Yayınlanan ve bir kısmı bütün Türkiye'ye dağılan gazete ve dergilerin sayısı da 400 kadardır. Burada çıkan bir kısım günlük gazeteler, yurdun her yanına dağılan büyük tirajlı gazetelerdir.

İ. radyosu da önemli bir yayın merkezidir. Televizyon yayınlarına da 1972 yılında başlanmıştır.

İ., Türkiye'nin sahne hayatında önemli bir merkezdir. 20 kadar tiyatro vardır. Batılı anlamındaki tiyatro yurda İ. yoluyle girmiştir. Kuruluşunda adı Dârülbedayi (b. bk.)

İSTANBUL: Karaköy Köprüsü ve Yeni Câmi

olan (1914) tiyatro, sahne elemanlarının yetişmesine hizmet etmiş, 1931'de İ. Şehir Tiyatrosu adını almıştır.

İ., yurdumuzun bütün sinema çalışmalarının toplandığı bir merkez ve sinemanın yurdumuza ilk girdiği yerdir. Film yapıcıları, yöneticileri ve artistleri burada toplanmıştır. İlk film yapımevi 1922'de kurulmuştur.

Türk edebiyatında İstanbul: Türkler tarafından fethinden sonra her yönden bir gelişme çağına giren İ., özellikle XVI. yüzyıldan sonra edebiyatta da büyük bir yer tutmaya başlamıştır. İ.'un edebiyatımızdaki yeri bütün bir memleket edebiyatı kadar geniştir. Bu arada Türk halk edebiyatının eski efsanelerinden İ. ile ilgili olanlar (Seyit Battal Gazi, Eyüp Sultan, Karagöz...) vardır. Halk edebiyatımızın en önemli sanat eserlerinden olan Karagöz, eski Türkler tarafından İ.'a getirilmiş, burada gelişmiştir. İ.'un semaî kahveleri, şimdiki sanat klüplerinin yerini tutuyordu. İ. türküleri de halk edebiyatımızda önemli yer tutmuştur. Öte yandan, divan edebiyatının gerçek gelişmesi de fetihten sonra İ.'da olmuştur.

İ.'u geniş anlamıyle tanıtan ilk yazar Evliyâ Çelebi'dir. XVIII. yüzyılın şâirleri, İ.'u gazellerinde dile getirmişlerdir. Tanzimattan sonraki edebiyatımızda da İ. büyük bir yer tutmuştur.

Türk mimarisinde İstanbul: Mimarimizin gelişmesinde İ.'un önemli payı olmuş, dünya mimarlığına da örnekler vermiştir. İ.'un alınmasından çok önce Anadolu Hisarı (b. bk.) yapılarak Türk mimarisinin ilk eseri İ.'da yerini almış, sonraları bunun karşısına Rumeli Hisarı (b. bk.) yapılmıştır.

Lâtin istilâsiyle yıkılan Doğu İmparatorluğunun merkezi, Türklerin eline sanat zenginliklerini yitirmiş bir durumda geçmiştir. Şehirde hemen imar çalışmaları başlamış, kısa süre içinde büyük, heybetli ve sanat değeri olan eserler çoğalmıştır. Bugün İ., klasik Türk yapı üslûbu ile yapılmış 500 câmi ve mescit, yüzlerce çeşme, kütüphane, medrese, hastahane gibi çeşitli mimarî eserleriyle ün salmıştır. Bu devirde Türk mimarları azametli Ayasofya'yı aşmaya çalışmışlar, Mimar Sinan yalnız kubbe azametini yenmekle kalmayarak, yapılarına ince bir zevk ve dış görünüş güzelliği de katmıştır. Türk mimarları câmi yapımında incelik, zarafet, ruhlar üzerinde bırakması gerekli etki, ışık ve hassasiyeti bakımından da üstünlük kurmuşlardır. Türk mimarlığının İ.'daki büyük eserleri olan Bayezid, Şehzâde, Süleymaniye, Sultan Ahmed câmileri, Yeni Valide Câmii, Fâtih Câmii ve daha birçok eserler, bu özellikleri her yönü ile kendilerinde toplamıştır.

XVIII. yüzyıl başlarından sonra, mimarimizde Batıdan gelen Barok, Ampir gibi yabancı yapı üslûplarının etkileri görülmeye başlanmıştır. Beşirağa, Nuruosmaniye, Ayazma, Lâleli, Zeynep Sultan, Beylerbeyi, Selimiye, Nusretiye câmileri Barok devri yapılarına örnek olarak gösterilebilir. Ortaköy Câmii ve Sultan Mahmud Türbesi ise Ampir üslûp etkisini taşır. Aksaray'daki Valide Câmii neogotik üslûptaki mimarlık eserlerine bir örnek sayılır. Bu arada «şark» tarzını hatırlatan motifler ve üslûp birtakım yapılarda etkisini göstermiş, böylece İ.'da karma bir mimarî de ortaya çıkmıştır. XX. yüzyıl başlarında neoklasik devir gelmiş, batıdan giren üslûplara karşı, Türk mimarlığının yeniden canlandırılması çabası belirmiştir. Şehrin bugünkü yapılarında bir yandan modern batı yapı tarzı yer tutmakta, bir yandan da Türk mimarisinin özelliklerini belli etme çabaları gösterilmektedir.

İ.'un türlü semtlerindeki türbeler, medreseler, kütüphaneler, saraylar, yalılar, köşkler, evler, ticaret tesisleri, askerî mimarî eserleri, çeşmeler bu yapı üslûplarına örnekler verirler. Kanunî ve Hurrem Sultan türbeleri, Şehzâde Mehmed ve Rüstem Paşa, II. Selim, III. Murad türbeleri mimarî tarzları ve dekorlarıyle klasik devrin güzel örnekleridir. Fâtih'teki Nakşıdil Sultan Türbesi Barok üslûbunda, Divanyolu'ndaki II. Mahmud Türbesi Ampir üslûbundadır. İ.'un sarayları (Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi, Aynalıkavak, Yıldız) ve kasırları (Göksu, Ihlamur, Beykoz...) şehri süslemiş ünlü yapılardır. Kapalı Çarşı, Mısır Çarşısı ile şadırvanları, hamamlar, hisarlar da örnek eserlerdir.

İstanbul'da gelenekler: Türkler tarafından alınmasıyle birlikte İ. bir kültür ve ticaret merkezi özelliğini kazanmış, bu gelişme halkın günlük hayatını da etkilemiştir. Bu hayatın türlü yönleri ve olayları zamanla gelenek halini almış, bu gelenekler İ.'da kalmayarak, bütün yurda da yayılmıştır. Bunlar arasında bayram eğlenceleri, iftar ziyafetleri, gece eğlenceleri, mesire yerleri, kır eğlence ve dinlenmeleri vardır. Şehrin başlıca eğlence yerleri Beyazıd, Ayasofya, Fâtih, bunların da en önemlisi Şehzadebaşı - Direklerarası idi. XIX. yüzyıldan sonra «kıraathane» ler açılmaya başlamış, buraları oyun, sohbet ve okuma yerleri olmuştur. İ.'un bayram yerleri, günümüzün lunaparkları durumunda birer eğlence yeriydi. Şehirde 30 - 40 bayram yeri vardı. İ.'un geleneklerinden biri de «top atmak» tı. Bayram ve ramazan günlerinde vakitleri belirtmek amacıyle toplar atıldığı gibi zaferler, donanma veyâ ordunun sefere çıkması gibi olaylar da buna vesile olurdu. Türlü semtlerde top atmaya mahsus yerler vardı (Topkapı Sarayı önü, Anadolu ve Rumeli hisarları, Yedikule, Kızkulesi, Beyazıd, Heybeliada).

Eski gezinti yerleri de İ. halkının hayatında önemli bir yer tutmuştu. Emirgân, Kâğıthane, Haydarpaşa Çayırı, şehrin sularının bulunduğu yerler (Hünkâr, Çırçır, Taşdelen, Karakulak, Akbaba), halkın bahar ve yaz aylarında dinlenmeye ve eğlenmeye gittikleri yerlerdi. Buralara gidilirken evlerde yemekler yapılır, kilimler, salıncaklar hazırlanır, konu komşu ve akrabalar toplu halde giderlerdi. Böyle yerlerde kuzu çevirmek, kebap kızartmak da âdetti. Bu geleneklerin çoğu, bugün Anadolu'nun birçok şehirlerinde yaygındır.

İ.'un en dikkati çeken tiplerinden olan gezici (seyyar) satıcılar (sahlepçiler, muhallebiciler, bozacılar, turşucular, dondurmacılar, simitçiler...) sokak sokak dolaşır, bunları satarlardı. İ. halkının ev hayatında saygı ve sevgi kuralları önemli yer tutar.

Spor: İ.'da spor ile ilgili kuruluşlar da pek çoktur. 19 ajanlığın yönetiminde 190 klüp çalışmaktadır. Ajanlıklar atletizm, atıcılık, basketbol, binicilik, bisiklet, boks, dağcılık, eskrim, futbol, güreş, judo, halter, jimnastik, kürek, masa tenisi, okçuluk, tenis, voleybol, yelken ve yüzme bölümlerine ayrılmışlardır. Şehirde çeşitli spor alanları vardır ki, başlıcası Midhat Paşa Stadyumu'dur.

Sağlık: İ.'da sağlık ve sosyal yardım çalışmaları geniş ölçülüdür. Özellikle 1946'dan bu yana artan nüfus bu çalışmaları daha da hızlandırmıştır. Bugün İ.'da türlü kuruluşlara bağlı 70 hastahâne vardır. Türkler, pek eskiden beri sağlık ve bakım yerleri (imâret, darüşşifa, şifahâne, bîmarhâne, timarhane, dârülaceze, tabhâne, cüzzamhâne, körhâne) açılmış ve bunların sayıları zaman zaman artmıştır. Bu eski hastahânelerin bir kısmı yıkılmış, bir kısmı ise günümüze kadar gelmiştir.

İ. hastahânelerin en tanınmışları şunlardır: Haydarpaşa Numune Hastahânesi, Heybeliada Sanatoryumu, Koşuyolu Göğüs Hastalıkları Hastahânesi, Bakırköy Akliye ve Asabiye Hastahânesi, Baltalimanı Kemik ve Mafsal Veremi Hastahânesi, Şişli Çocuk Hastahânesi, Yedikule Göğüs Hastalıkları Hastahânesi, Beykoz Çocuk Tüberkülozu Hastahânesi, Sosyal Sigortalar Kurumu İstanbul ve Nişantaşı, Paşabahçe hastahâneleri, Süreyya Paşa Sanatoryumu, Gureba Hastahânesi, Maarif Validebağ Sanatoryumu, PTT Erenköy Hastahânesi, Beyoğlu Belediye Hastahânesi, Cerrahpaşa Hastahânesi (1967'den beri Tıp Fakültesi), Dârülaceze Hastahânesi, Haseki Hastahânesi, Zeynep Kâmil Doğumevi. Bunların her birinde yatak sayısı 150 ile 900 arasında değişir. Diğer resmî ve özel daha birçok hastahânelerde yatak sayısı 20 ile 100 arasındadır.

Turistik yerler: Târih ve deniz şehri İ., pek çok zenginliği bulunan bir turizm bölgesi ve dünyanın başta gelen turistik yerlerinden biridir. Turizm endüstrisinde İ.'un büyük değeri vardır. Boğaziçi'nin güzellikleri, târihlerde Altın Boynuz adıyle anılan Haliç'in bulunuşu, Marmara ve çevresinin tabiî varlıkları, çok sayıdaki târihî eserleri ve müzeleriyle İ., dünya çapında bir turistik önem kazanmıştır.

İ.'da iç ve dış turizmin başta gelen varlıklarından biri plajlardır. Özellikle son yıllarda plajlara rağbet çok artmıştır. Bugün bu büyük şehrin birçok plaj siteleri ve tesisleri vardır. Bunlardan Florya plaj tesisleri 1,5 milyon m^2ye yakın bir yeri kaplamıştır. Yine bu kıyılarda dinlenme evleri, moteller, kampingler; Karadeniz kıyısında Kilyos plaj, otel ve motel sahası, Boğaz'ın iki yakasında, Kadıköy ve Anadolu yakasında, Adalar'da, Yalova'da birçok modern plajlar bulunmaktadır. İ.'a 50 - 60 km uzaklıktaki kumsallar şehrin plajları durumuna gelmiştir.

İ., târihî değeri olan sayısız eserlerle dolu bir şehirdir. Bunlar arasında Bizans devrinden kalma eserler olduğu gibi (kiliseler, surlar, sarnıçlar, sütunlar), Türkler zamanında yapılmış câmi, saray, çeşme, hisar, kule, çarşı, müze gibi mimarî, târihî ve turistik değer taşıyan pek çok sanat eseri bulunmaktadır. Fetih öncesinden kalmış eserler arasında Ayasofya (b. bk.), Hagia Eirēnē, Anemas Zindanları (bk. ANEMAS KULESİ), Bozdoğan Kemeri (b. bk.), Yerebatan Sarayı (b. bk.), Binbirdirek Sarnıcı (b. bk.) vardır.

Türkler tarafından yapılmış eserlerden Eminönü'ndeki Yeni Câmi (1663), 6 minareli Sultan Ahmed Câmii (1616), Nuruosmaniye Câmii (1775), Bayezid Câmii (1505), Süleymaniye Câmii (1557), Aksaray'da Valide Sultan Câmii (1871), Eyüp Câmii (1453), Sokullu Mehmed Paşa Câmii (1571), Fâtih Câmii, Sultan Selim Câmii ve daha birçok câmiler, Türk mimarisinin güzel ve değerli eserleridir. Saraylar arasında ise Topkapı Sarayı, Çinili Köşk, Dolmabahçe Sarayı, Yıldız Sarayı, Beyberbeyi Sarayı ve daha birçok köşkler, 1828'de tamamlanan Beyazıt Kulesi (bk. BEYAZIT YANGIN KULESİ), Üsküdar önündeki Kız Kulesi, eski bir yapı olan ve son yıllarda onarılarak açılan Galata Kulesi, Kapalı Çarşı, Mısır Çarşısı, müzeler, İ.'un turistik yerlerindendir.

Şehirde çok sayıda eğlence yerleri, otel, gazino, lokanta vardır. Milletlerarası tanınmış turistik ve lüks oteller birçok büyük oteller bulunmaktadır.

İstanbul ili: İ. Türkiye'nin 67 ilinden biridir. Yüzölçümü 5 712 km^2, nüfûsu 2 995 191 (1970), ilçe sayısı 19, bucak sayısı 14, köy sayısı 265'tir. İ. iline bağlı ilçeler, merkez ilçesinden başka, Adalar (merkezi Büyükada), Bakırköy, Beşiktaş, Beyoğlu, Beykoz, Çatalca, Eminönü, Eyüp, Fatih, Gazi Osmanpaşa (merkezi Göktepe), Kadıköy, Kartal, Sarıyer, Silivri, Şile, Şişli, Üsküdar, Yalova ve Zeytinburnu'dur. Bu uzanışı ile İ. ili, Kocaeli yarımadasının batı bölümü ile Çatalca yarımadasını ve Armutlu yarımadasının kuzey bölümündeki Yalova çevresini içine almıştır.

İdarî kuruluşlar bakımından İ., öteki illerden farksızdır. Ancak, idarî, adlî ve sosyal kuruluşları, 3 milyona yaklaşan nüfûsu ile oranlıdır. İ.'un bir özelliği de ilk il teşkilâtının öteki büyük illerden çok sonra (1909) kurulmuş olmasıdır. Bu durumun, imparatorluğun başşehri olmasıyle ilgisi vardır. Gerçekten İ. 1453'te Türklerin eline geçmesinden 23 Nisan 1920'ye kadar 467 yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun başşehri kalmıştır. Yüzyıllarca süren bu uzun devre içinde, şehrin mülkî idaresi, belediye idaresi, askerî ve güvenlik işleri İ. kadısı, yeniçeri ağası, ihtisap nâzırı, zaptiye müşiri ve sonraları şehremini gibi adlarla görevlendirilmiş kişilerce yapılmıştır. Bu sebeple uzun süre İ. şehri ve «mülhakat» denilen ilçeleri için ayrıca bir vali tayinine ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak, Meşrutiyet inkılâbıyle Osmanlı devletinde şekil değişikliği olunca, İ.'da ilk defa vilâyet kurulmuştur.

İ.'un fethinden 1826 yılına kadar geçen 373 yıl şehrin idaresi ve belediye işlerinin çoğu padişah ve vezirler meclisi tarafından görevlendirilmiş kimselerin şahsî takdir ve kararlarıyle yürütülmüştür. Şehirleri kadı denilen ve İ.'da da «İstanbul efendisi» olarak anılmış bulunan, aynı zamanda şehrin hâkimi olan bir yüksek memur idare etmiştir. Bunun emrinde bir ihtisap ağası (hesap işlerini yürüten) bulunmuştur. 1826'dan sonra İhtisap Nezareti adıyle bir bakanlık kurulmuş, çok geçmeden vergi işleri Maliye Nezareti'ne, zabıta işleri de seraskerlik makamına verilmiştir. 1846'da zaptiye müşirliği kurularak mülkî idare ve zabıta işleri buraya bağlanmış, valilik yetkisi 1877 inkılâbına kadar bu makamda kalmıştır. 1922'ye kadar türlü idarî gelişmeler olmuş, vali ve şehremini (belediye başkanı) görevleri bâzan ayrı, bâzan birlikte yürütülmüştür.

Türkiye'nin en büyük şehri olarak İ.'da uzmanlaşması gerekmiş olan geniş bir zabıta teşkilâtı gerekmiştir. Sahası gittikçe yayılan İ.'da gece ve gündüz eğlence yerleri, plajlar, târihî ve turistik yerler, ticaret ve sanayi bölgeleri, tabiî güzellikler ve ıssız bölgeler, gecekondu semtleri bu bakımdan göz önüne alınmıştır. Belediye sınırları dışındaki semtlerde 400 bin kişi yaşamakta, fabrika ve benzeri iş yeri sayısı 543'ü bulmaktadır.

İ.'da, bugünkü anlamında ilk belediyecilik hizmeti 1826'da İhtisap Nezareti adındaki bir kuruluş ile başlamıştır. 1854'te İ. şehrinde batı memleketleri tarzında ve Şehremaneti adıyle belediye idâresi kurulmuş, belediye başkanına şehremini denilmiştir. 1930'da bir kanunla İ. şehri bir tek belediyeye bağlı olmak üzere 10 şubeye ayrılmış, Şehremaneti ve şehremini adları kaldırılarak, belediye ve belediye başkanı denilmesi uygun görülmüş, belediye başkanlığı da İ. valiliğine verilmiştir. Günümüzde vali ile belediye başkanı ayrılmış bulunmaktadır. — Reşat İzbırak

Târih (1453'ten sonra. 1453'ten öncesi için bk. BYZANTİON): İ., fethi tâkip eden günlerde bir süre karışıklıklar içinde kalmıştır. Fethin üçüncü günü şehirdeki düzensizliğe son verilmiş, üç gün süren muhteşem şenlikler yapılmış, gazilere büyük ziyafetler verilmiştir. Daha sonra ordu ve donanma yerlerine gönderilerek erlerin şehirde dolaşmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Pâdişah, saklananların meydana çıkmalarını, herkesin serbest dolaşmasını, kaçanların geri gelmelerini emir ve halkın din ve gelenekleri gereğince yaşayabileceklerini ilân ettiğinden, gizlenenler ve Galata'ya sığınanlar yerlerine dönmüşlerdir. Bir kısım esirleri fidye ile kurtaran Fâtih, İstanbul'a dönen Rumlara yerleşmek hakkı tanımış, kendi payına düşen esirleri Haliç kıyılarına yerleştirerek onlara evler tahsis etmiş, Lâtin ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesine karşı olanlara özellikle çok iyi muamelede bulunmuştur.

İlk cuma namazını 1 Haziran 1453 günü Ayasofya'da kılan Fâtih, şehirde geniş bir imar faâliyetine girişmiş, bâzı manastır ve kiliseleri câmi ve mescid hâline getirtmiştir. Kiliselerden bir kısmını Hıristiyan ahaliye bırakmış ve II.

İSTANBUL: Topkapı Sarayı civarı ve İstanbul'un fethinde kullanılan toplar

İSTANBUL: Rumeli Hisarı

Anastasios'un istifasından boşalan patriklik makamına birinin seçilmesini buyurmuştur. Bunun üzerine Georgios Skholarios, Gennadios (b. bk.) adı ile patrik seçilmiştir (bk. FÂTİH SULTAN MEHMED).

İ.'un imar ve iskânına sûrların onarılması ile başlanmıştır. Fâtih bu onarma ve şehrin tanzimi işlerini yıllarca Bursa subaşılığında bulunmuş olan Karıştıran Süleyman Bey'e vermiştir. İ. kadılığına Hızır Bey Çelebi getirilmiş, müsellem ve yaya sancakları beylerinden de hendeklerin temizletilmesi istenmiştir. Kaçmış Rumların yerlerine döndürülmesi işi de Karıştıran Süleyman Bey'e yükletilmiştir. Eylûl ayına kadar Anadolu ve Rumeli'den şehre 5 000 âile getirilecek, gelmek istemeyenlere idam cezası verilecekti. Ayrıca pâdişah, «mülknâme-i hümâyûn» sadaka olunmasını da bildirmiştir. Ayasofya tahrir defterinde bu emir üzerine mülknâme olarak tuttukları evleri temellük eden kimselerin bulunduğu tesbit edilmektedir.

İ.'dan uzak bulunurken de şehrin imar ve iskânı ile ilgilenen Fâtih, 1454'te Filibe'de iken bu hususta emirler göndermiş, İ.'a dönüşünde emirleri gereğince sûrların onarıldığını görmüştür. Fâtih, Theodosios Forumu (Forum Theodosii) nun bulunduğu yerde bir saray (Saray-ı atik, bk. ESKİ SARAY) yapılmasını, Yaldızlı Kapı civarında bir iç kale (Yedikule) inşâ edilmesini emretmiştir.

Fâtih'in inşaat işlerinde çalıştırılan esir işçilere 6 akça gündelik ödenmesini emretmiş olması, Rum esirlerinin geçimlerini ve kendilerini esirlikten kurtaracak parayı biriktirmelerini sağlamıştır. İ.'a istenildiği kadar ahali getirilememiş ve 1454 kışında Bursa'ya giden Fâtih, sıkı tedbirlere baş vurmuş, bir çok vâlileri değiştirmiştir. İmar, iskân, ticaret ve ekonomi alanlarında olduğu gibi, şehrin bilim ve sosyal hayat bakımından gelişmesi için de pâdişah ve vezirleri tarafından devamlı büyük çaba harcanmıştır. Böylece gücü yetenler şehrin çeşitli semtlerinde câmi, medrese, imâret, han, hamam, dârüşşifâ, bedesten v. b. binâlar yaptırmağa başlamışlardır. Nüfûsun artması için çok kolaylıklar gösteren Fâtih, İ.'a kendi isteği ile gelenlere hazineye kalmış Bizans binâlarını bağışlamıştır. Böylece İ.'a Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler getirilmiş, köylerden getirilenler de şehrin çevresindeki topraklara yerleştirilip has kul olarak kullanılmışlardır. Fâtih, fetihte yararlık göstermiş ümerâya ve bâzı tarikat erbabına Bizans evlerini bağışlamış ve bunların tesis ettikleri mescidler çevresinde ilk Müslüman mahalleleri kurulmaya başlamış-

tır. Pâdişah, mescidlere evkaf tâyin edildiği sırada, binâların ekserisini Ayasofya'ya tahsis etmiştir. Sûrlar dışında da imar ve iskân faâliyetlerine hız verdiren Fâtih Sultan Mehmed, bugün Vefa adı ile tanınan semtte, Şeyh Ebü'l-Vefâ için ve yine Ebû Eyyûb el-Ensârî (b. bk.) nin Akşemseddin tarafından bulunduğu rivâyet olunan mezarı yanına birer câmi yaptırmıştır. Eyüp Sultan'a medrese ve imâretler de kazandırmış ve böylece bu semtin büyük mânevî bir merkez olmasını sağlamıştır. Yedikule'yi yaptırarak burayı devlet hazinesi olarak kullanan II. Sultan Mehmed, şehrin bir tepesi üzerine Yeni Câmi denilen Fâtih Câmii (b. bk.) ni yaptırmış, çevresine Semâniye medreselerini kurdurmuş ve bunların gerilerine sûhteler (öğrenciler) için birer tetimme eklettiği gibi, bir imâret, bir dârüşşifa ve hamam da yaptırmıştır. Böylece dünya eğitim târihinde ilk burslu öğrenim sistemini kuran Fâtih'in veziri Mahmud Paşa (b. bk.) da kendi adına bir câmi, imâret ve hamam yaptırmış, Gedik Ahmed (b. bk.) ve Karamânî Mehmed (b. bk.) paşalar da böyle kuruluşlar meydana getirmişlerdir. Kapalıçarşı ile Bedesten, Bitpazarı, Atpazarı ve bedesten yanındaki çarşı ve pazarlar hep Fâtih devri eserlerindendir. Fâtih, ilk yaptırdığı sarayda oturmayı sakıncalı bulup Saray-ı cedîd-i âmire (Topkapı Sarayı, b. bk.) yi yaptırmıştır. Türk mimâri eserlerinin en güzel örneklerinden biri olan Çinili Köşk (Sırça Saray, b. bk.) de bu devre âiddir. Fâtih, İ.'un savunulmasını da düşünerek, Çanakkale Boğazı'na Kilitbahir ve Sultâniye kalelerini yaptırmış, Kadırga limanı tersanesini kurdurmuştur.

Fâtih devrinde İ., merkeze bağlı yerleri ile bilikte, biri sûr içinde (Eyüp haslar kadılığı) olmak üzere (Büyük Çekmece, Küçük Çekmece, Çatalca ve Silivri buna dâhildir) dört kadılığa ayrılmıştır. Diğer iki kazâ da Galata ile Üsküdar olup, Eyüp ile beraber bunlara bilâd-ı selâse kadılıkları adı verilmiştir.

Fâtih, Maltepe'de hastalanınca, İ.'da önemli olaylar çıkmış, Karamânî Mehmed Paşa karışıklığı bastırmaya çalışmıştır. Fâtih'in cenazesi gizlice İ.'a nakledilmiş ve Mehmed Paşa'nın İ.-Üsküdar arasındaki ulaşımı kestirip, kale kapılarını kapattırması gibi tedbirlerle askerin İ.'a geçmesi önlenebilmiştir. Büyük Şehzâde Bayezid taraftarları ile Şehzâde Cem'i tahta geçirmek isteyen Mehmed Paşa'nın rakipleri onun gönderdiği adamları yakalatmışlar ve pâdişahın ölümünü yayarak faâliyete geçmişlerdir. Yeniçeriler ayaklanarak sokaklara dökülmüşler, karşı yakada bulunan askerler de zorla İ. semtine geçmişlerdir. Şehzâde Bayezid lehine gösteriler düzenleyen yeniçeriler Karamânî Mehmed Paşa'yı öldürerek başını bir mızrağa takıp sokaklarda gezdirmişlerdir. Fâtih'in özel tabibi Musevî Yakub Paşa da öldürülmüş ve Yahudi mahalleleri ile Venedikli ve Floransalı tacirlerin mağazaları yağma edilmiştir. İsyan, İshak Paşa'nın çabası ile sükûnet bulmuş ve yeniçeriler Bayezid'in oğlu Şehzâde Korkut Çelebi'yi babasının yerine tahta çıkarıp sokaklarda dolaştırmışlardır. Hemen yola çıkan Bayezid, maiyetindeki 4 000 kişi ile dokuz günde Üsküdar'a gelmiş (20 Mayıs 1481), birçok kayık ve kadırga ile bu kıyıya geçen devlet erkânı ve İ. halkı tarafından büyük bir törenle karşılanmıştır. O gün Bayezid ve maiyetindekilerin matem elbisesi giymiş olarak şehre girdikleri, yeni pâdişahın ayakları altına tabaklar dolusu altın ve gümüş döküldüğü, sokaklara kıymetli halılar ve sırmalı kumaşlar serilerek onun Bâb-ı hümayûna kadar götürüldüğü muhtelif târihçiler tarafından tasvir edilmektedir. Fâtih'in cenaze töreni ve Şehzâde Korkut'un saltanatı babasına teslimi (22 Mayıs 1481) üzerine cülûs eden II. Sultan Bayezid devrinde İ. kısmen sükûna kavuşmuşsa da, yangın, deprem ve sel gibi tabiî âfetler birbirini kovalamıştır. 1488 Ramazanında başlayan deprem, ertesi yıl çıkan korkunç bir fırtına ve sel, Atmeydanı'nda tophâne olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi'ne yıldırım düşerek birkaç mahallenin harap olması ile sonuçlanan patlama ve aynı yıl içinde tekrarlayan deprem üzerine minârelerin yıkılması İ.'da büyük tahriplere sebep olmuştur. Bütün bunlara rağmen İ., yine sağlam sûrlar ile çevrili büyük şehir vasfını kaybetmemiştir.

II. Sultan Bayezid, inşaatı 1501'den 1505'e kadar süren câmiini (bk. BEYAZIT CÂMİİ) ve civarında medrese, dârüzziyâfe, mektep ve imâretini yaptırmıştır. Pâdişah ilk cuma namazını kıldığı açılış töreni günü birçok tutukluyu serbest bırakmış, borçlarını bağışlamış ve o gün İ. için

İSTANBUL: Dikilitaş

İSTANBUL: Ayasofya Câmii ve Müzesi

sayılı günlerden biri olmuştur. Bayezid devrindeki depremlerin en şiddetlisi 14 Eylûl 1509 günü başlamıştır ki, birçok kaynaklar bunu küçük kıyamet (Kıyâmet - i sugra) diye yazmaktadırlar. Bu deprem 45 gün sürmüş, 109 câmi ve mescid ile 1 070 evin yıkılmasına sebep olmuştur. Eğrikapı'dan Yedikule İshak Paşa Kapısı'na kadar sûrlarda büyük çöküntüler meydana gelmiş ve Sarây - ı Âmire kapılarından bir kısmı yıkılmıştır. Fâtih Câmii, dârüşşifâ ve imâreti, semâniye medreselerinden bâzıları da büyük zarar görmüşlerdir. İ.'un Karaman semti baştanbaşa yıkılmış, birçok imâret ve medrese kubbeleri yere inmiş, Bayezid Câmii kubbesi de hasara uğramıştır. Yazarların söylediklerine göre, bu deprem sırasında denizin dalgaları İ. ve Galata surlarını aşarak sokakları kaplamış, su bendleri yıkılarak birçok semtleri su basmıştır. Binlerce insanın ölümüne de sebep olan bu korkunç deprem, muhteşem binâları yerle bir etmiş ve halk bahçelere, kırlara kaçmıştır. Pâdişah saray bahçesinde yapılan çatma odalarda kalmış ve on gün sonra Edirne'ye gitmiştir.

Bayezid depremden sonra dîvan toplayarak İ.'un yeniden imârını görüşmüş ve her 20 evden bir kişi getirterek, her eve 22 akçalık bir vergi kesilmesine karar almış ve Anadolu'dan 37 000 ve Rumeli'den 29 000 kişiyi ücretli işçi olarak toplatmıştır. Bu işçilerin yanısıra bennâ ve neccâr olarak 3 000 kişi ile yeniçeri ağasının nezâretinde kireç yakmak için 8 000 yaya ve 3 000 müsellem görevlendirilmiştir. İnşaât, Mimar Muradoğlu Hayreddin'in nezâreti altında 18 Zilhicce 915'te başlamış ve 23 Sefer 916 (29 Mart - 1 Haziran 1510) da sona ermiştir. Böylece İ. ve Galata sûrları ve birçok binâlar, bu arada Galata Kulesi, Kız Kulesi, Yaldızlı Kapı civarındaki deniz feneri, Topkapı Sarayı, Büyük Çekmece, Küçük Çekmece köprüleri, Silivri, Rumeli ve Anadolu hisarları onarılmıştır. İ. bu depremden sonra Bayezid'in oğulları arasında çıkan saltanat kavgalarına sahne olmuş ve heyecanlı günler geçirmiştir.

Pâdişahın kendisine halef seçtiği Şehzâde Ahmed, Hersekzâde Ahmed Paşa'nın muhâlefetine rağmen İ.'a dâvet olunmuş ve diğer vezirlerle anlaşarak, saltanatı ele geçirmek üzere Maltepe'ye gelmiştir. Fakat Şahkulu olayındaki beceriksizliği yüzünden yeniçeriler şehzâdenin aleyhinde oldukları için Ahmed'i destekleyen erkânın ve bizzat kendisinin çabaları boşa çıkmıştır. Yeniçeriler ayaklanmış, bir kol Mustafa Paşa Sarayı'nı, diğer kollar da Kazasker Müeyyedzâde Abdurrahim, Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa ve Nişancı Tâcizâde Câfer Çelebi'nin konaklarını yağma etmişlerdir. Yeniçeriler iskeleleri tutmuş, ulaşımı kontrolleri altına almış ve Şehzâde Ahmed'in yerine dönmesini istemişlerdir. Yeniçerileri altın dağıtarak yatıştıran Hersekzâde'nin telkini ile ümerâ Şehzâde Ahmed'den yüz çevirip Şehzâde Selim'in tarafını tutunca, II. Bayezid sadârete Mustafa Paşa'yı getirmiş, üst kademede bâzı değişiklikler yapmış ve Ahmed'in Amasya'ya dönmesini emretmiştir. Bu defa da Şehzâde Selim taraftarları onu tahta geçirmek çabasına koyulmuşlardır. Öte yandan ümeranın dâveti üzerine kılık değiştirip üç adamı ile gizlice İ.'a gelerek yeniçeri odalarına misafir olan ve askeri kazanmağa çalışan Saruhan vâlisi Şehzâde Korkut, başarı sağlayamamıştır. Asker, Selim'i dâvet ederek onu serdarlığa getirmesi için pâdişaha baskı yaptığından, II. Bayezid Şehzâde Selim'i dâvet zorunda kalmıştır. İ. civarına gelen Selim, 4 - 5 000 yeniçeri tarafından karşılanmış, Korkut şehirden ayrıldıktan sonra, 19 Nisan 1512'de Topkapı'dan İ.'a girerek, Yenibahçe'de devlet erkânı tarafından karşılanmıştır. Babasının saltanatı bırakmak niyetinde olmadığını anlayan Selim, kendisine yapılan teklifi reddetmiştir. Bâb - ı hümayûn önünde saf bağlayan askerin Selim lehindeki gösterileri üzerine II. Bayezid tahtını Selim'e bırakmak zorunda kalmış, 20 gün Eski Saray'da oturduktan sonra Dimetoka'ya gitmek için İ.'dan ayrılmış, yolda ölünce, cenâzesi Bayezid Câmii yanındaki türbeye defnedilmiştir. Yavuz Sultan Selim zamanında İ.'da çıkan büyük bir yangın, Çemberlitaş civarında bulunan Tavukpazarı'ndaki Atik Ali Paşa evkafına âid dükkânları kül etmiş ve Gedikpaşa hamamına kadar yayılmıştır.

İSTANBUL: Eyûb Sultan Türbesi'nin içi

İSTANBUL: Çemberlitaş

Mısır seferini başarı ile sonuçlandıran I. Sultan Selim, eşraftan bâzı kimselerle, bilgin, mimâr, mühendis ve zanaat erbabından, Hıristiyan ve Yahudi sanatkârlardan ibaret 1 000 kadar Mısırlıyı İ.'a sürdürmüştür. Hıristiyan sa-

natkârlara İ.'da Gavrî Medresesi'ne benzeyen bir medrese yaptırmak isteyen Yavuz Sultan Selim, Memlûk devletinin târih ve teşkilâtına dâir bütün kitapları da İ.'a getirtmiştir.

Deniz işlerine önem veren Yavuz, Haliç'te evvelce Bizans tersanesinin bulunduğu yerde, Fâtih'in yaptırdığı eski tersaneyi Kâğıthâne deresine kadar genişleterek, 300 inşaat tezgâhı alacak duruma koymuştur. Câfer Bey'in kaptanlığına rastlayan bu inşaatta her birine 50 000 akça ayrılan tezgâhlarda 150 çektiri yapılmasını emreden Yavuz, Mısır'dan kürekçi de getirtmiştir. I. Selim, Sirkeci ile Sarayburnu arasında kıyıya yakın bir yerde Yalı Köşkü (Mermer Köşk) nü yaptırmıştır.

21 Eylûl 1520'de Çorlu'da vefat eden Yavuz Sultan Selim'in ölümü gizli tutulmuş, cenâzenin İ.'a getirilmesinde büyük tören yapılmış ve namazı Fâtih Câmiinde kılındıktan sonra, o târihlerde Mirza Sarayı denilen şimdiki Sultan Selim Câmii'nin yanına defnedilmiştir.

Fetihten hemen sonra şehirde mevcut mâbetlerin câmi veyâ mescide çevrilmesiyle başlayan İ.'un imarı ve iskânı o günden bugüne kadar sürüp gelmiştir.

Aş. yu. 13 km² lik bir sahayı çevreleyen İ. sûrları ve kapıları, uzun yıllar eski durumunu muhafaza etmiştir. 10 m yükseklikte ve denizden epeyce içeride bulunan Haliç sûrları, üzerinde 110 kule bulunan bir tek duvardan ibarettir. Bugünkü Sarayburnu'ndan Yaldızlı Kapı'ya kadar gelen 8 260 m uzunluğundaki Marmara sûrları, Osmanlılar devrinde önemini yitirmiş bir kısım limanları çevrelemekte idi.

Fetihten Kanûnî devrine kadarki zaman içinde İ.'da yaptırılan câmiler şunlardır: Ahî Çelebi Câmii, Akbıyık Câmii, Atik Ali Paşa Câmii (b. bk.), Azapkapısı (b. bk.) Câmii, Bâlî Paşa Câmii (b. bk.), Bursa Tekkesi Câmii, Cezerî Kasım Paşa Câmii, Davud Paşa Câmii, Dülger-oğlu Câmii, Eski Nişancı Câmii, Eyûb Sultan Câmii (bk. EYÜP), Fâtih Câmii (b. bk), Fîrûz Ağa Câmii, Hacı Kadın (b. bk.) Câmii, Hacı Köçek Câmii, İbrahim Paşa Câmii (b. bk.), İskender Paşa Câmii (b. bk.), Kasap İlyas Câmii, Kazasker Câmii, Mahmud Paşa Câmii (b. bk.), Molla Gûrânî Câmii, Molla Husrev Câmii, Molla Kestel Câmii, Molla Şeref Câmii, Murad Paşa Câmii, Nişancı Câmii, Oruç Gazi Câmii, Sağrıcılar Câmii, Seyid Ömer Câmii, Sinan Paşa Câmii, Saman veren Câmii, Sofular Câmii, Sultan Câmii, Şehremini Câmii, Şeyh Vefâ Câmii, Tarakçılar Câmii, Rum Mehmed Paşa Câmii, Üsküplü

İSTANBUL: Topkapı Sarayı

İSTANBUL: Sultan Ahmed Câmii ve Dikilitaş

Câmii, Yatağan Câmii, Yavaşça Şâhin Câmii, Yedikule Câmii, Zincirlikuyu Câmii.

Kiliseden çevrilen câmiler: Ayasofya Câmii, Bodrum Câmii, Eski İmâret Câmii, İmrahor Câmii, Kalenderhâne Câmii, Fenârî İsâ Câmii, Ka'riye Câmii, Kilise Mescidi (Molla Gûrânî Câmii), Koca Mustafa Paşa Câmii, Küçük Ayasofya Câmii, Zeyrek Kilise Câmii.

II. Mehmed, II. Bayezid ve I. Selim devirlerinde, zamanın ileri gelenlerince İ.'un çeşitli semtlerinde 150 kadar mescid yaptırılmıştır. Bu mescidlerin, İ.'un Türk mahallelerinin kuruluşunda büyük rolleri olmuştur.

İ.'un fethinden sonra Türkler, bu şehrin bir bilim ve öğrenim merkezi haline getirilmesi için birçok medrese ve okul inşâ ettirmişlerdir.

Fethi tâkip eden yıllarda câmiler civarında yapılmış medrese ve mekteplerden bâzıları şunlardır: Ayasofya, Atik Ali Paşa, Başçı İbrâhim, Çoban Çavuş, Bayezid, Davudpaşa, Efdalzâde, Eski İmâret, Eyûb, Hacıkadın, Hızır Bey, Fahreddin Acemî, İbrâhim Paşa, Kazasker, Kalenderhâne, Kocamustafapaşa, Hâfız Paşa, Mahmud Paşa, Molla Gûrânî, Mevlânâ Ali Çelebi, Mevlânâ Ahî, Mevlânâ Kadızâde, Mevlânâ Arab, Mevlânâ Abdurrahman Çelebi, Mevlânâ Lûtfî, Mevlânâ Hoca Hayreddin, Mevlânâ Hoca Kirmastî, Murad Paşa, Rum Mehmed Paşa, Sekban başı, Semâniye, Tetimme, Üç Mihraplı, Zeyrek, Zeynî Mehmed Efendi medreseleri, Bayezid debiristanı, Davud Paşa mektebi, Cezerî Kasım Paşa muallimhânesi, Fâtih *Kur'ân* darüttâlimi, Fîrûz Ağa, İbrâhim Paşa, Mahmud Paşa, Koca Mustafa Paşa mektepleri ve Yahya Paşa muallimhânesi.

Türkler İ.'da sosyal hayatı geliştirecek dârüşşifâ, imâret, han, kervansaray v.b. gibi kuruluşlar vücûda getirmişler, şehrin imarı bakımından da önem taşıyan binâlar yaptırmışlardır. Aristo Hastahânesi, Dârüşşifâ, Bayezid İmâreti, Dârüzziyâfe, Davudpaşa İmâreti, Eski İmâret, Fâtih İmâreti ve Fodlahâne, Kalenderhâne, Kocamustafapaşa, Eyüp, Mahmud Paşa imâretleri. Esir Kapanı Hanı, Eski Han, Kürkçü Hanı, Katır Hanı, Molla Gûrâni Hanı, Murad Paşa Hanı, Şeyh Davud Hanı, Yeni Han, Yemiş Kapanı Hanı, Bey Kervansarayı, Bodrum Kervansarayı, Darbhâne Kervansarayı, Yeni Kervansaray, Unkapanı Kervansarayı, Kervansaray (Deve Hanı), Mahmud Paşa Mahkemesi, Saraçhâne Mahkemesi, Bezzâzistan (Kapalıçarşı), Eski Ayasofya Çarşısı, Balıkpazarı Çarşısı, Dikilitaş Çarşısı, Debbâghâne Çarşısı, Yeni Ayasofya Çarşısı, Bakırcılar Çarşısı, Acemioğlanlar Çarşısı,

Darphâne Çarşısı, Elvanoğlu Çarşısı, Hocapîrî Çarşısı, Kunguzkapısı Çarşısı, Harratlar Çarşısı, Kirişhâne Çarşısı, Sekbanbaşı Çarşısı, Kazasker Dolabı Çarşısı, Mahmudpaşa Dükkânları Çarşısı, Saraçlar Çarşısı, Sarı - Timurcu Çarşısı, Unkapanı Çarşısı, Odunkapısı Çarşısı, Üstad Ayaz Çarşısı, Yedikule Çarşısı, Ağaç Pazarı, Aksaray Pazarı, At Pazarı, Halayık Pazarı, Silâhhâne Pazarı, Sultan Pazarı (Sultan Çarşısı), Büyük Karaman Pazarı, Küçük Karaman Pazarı, Tahıl Pazarı, Yeni Dükkânlar Pazarı, Acemioğlanlar Hamamı, Akbıyık Hamamı, Alaca Hamam, Azaplar Hamamı, Balat Kapısı Hamamı, Bayezid Hamamı, Çavuşbaşı Hamamı, Çukur Hamam, Çifte Büyük Hamam, Mustafa Paşa Hamamı, Davudpaşa İskelesi Hamamı, Hacıkadın Hamamı, Fâtih Irgatlar Hamamı, Gedik Ahmed Paşa Hamamı, Yeni Sultan Hamamı, İbrâhim Paşa Hamamı, İshak Paşa Hamamı, Kazasker Hamamı, Kale - i İstanbul Hamamı, Küçük Hamam, Molla Gûrâni Hamamı, Murad Paşa Hamamı, Mîrî Hamam, Nişancı Hamamı, Sinan Paşa Hamamı, Sırt Hamamı, Şengül Hamamı, Şeyh Vefâ Hamamı, Tahtakale Hamamı, Yıldız Hamamı, Câmi Mahallesi Hamamı, Eyüp Hamamı, Rum Mehmed Paşa Hamamı, Nakkaş Süleyman Hamamı.

Su tesisleri: İ.'un imar ve iskânı sırasında, şehrin su tesislerine de büyük önem veren Fâtih, Belgrad Ormanı'ndaki kaynaklardan gelen suları toplayıp, bunları eski Bizans su kemeri üstünden geçirterek şehre getirmiştir ki buna Kırkçeşme Suyu adı verilmiştir. Pek çok câmi, medrese ve imâretin su ihtiyacı bu su ile karşılanmıştır. Râmi Kışlası'nın kuzey - batısındaki kaynaklardan toplanıp şehre getirilen suyun bir kolu olan Fâtih Şadırvanı Suyu, Fâtih Külliyesi'ne su sağladığı gibi, Ayvalıdere'de Ali Paşa Kemeri civarında bulunan Turunçlu Suyu da, Mevlevîhâne Kapısı'ndan şehre girerek, bâzı câmi ve mescidlerin ihtiyaçlarını karşılamıştır. 1459'da getirilen Mahmudpaşa Suyu, Maltepe ile Bayrampaşa'da toplandıktan sonra, Sulukule yolu ile şehre giriyor, Lâleli'de, Lâleli Suyu'nun da katıldığı Çukurçeşme terazisine gelip, çevrenin câmi, medrese ve hamamlarına dağılıyordu. Bayrampaşa Suyu da Tavukçu Bostanı'ndan çıktıktan sonra Mevlevîhâne Kapısı'ndan şehre girerek, bâzı semtlere dağılıyordu.

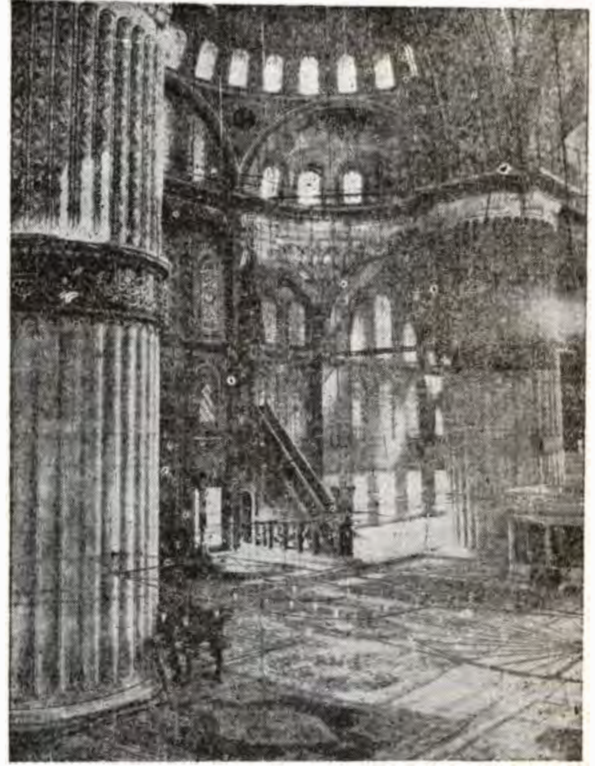
II. Bayezid imâretinin tamamlanması üzerine, Cebeci - köy yakınında, Kireçocağı denilen yerde toplanan su kaynakları Edirnekapısı dışındaki hendek içinden akıtılarak câmiye kadar getirilmiştir.

Bu devirlerde İ.'da yaptırılmış çeşmelerin en ünlüleri Mahmud Paşa ve Molla Husrev çeşmeleridir.

Kanunî Sultan Süleyman devrinde İ., hızla gelişip kalkınarak büyük bir başkent hâline geldi. Kanunî'nin yaptırdığı ilk yapı, Sultan Selim Câmii (b. bk.)'dir. Şehrin birdenbire büyümesi ve nüfûsun hızla artması bâzı önemli meseleler doğurdu. Bu yüzden Rumeli ve Anadolu'dan gelenlerin İ.'a yerleşmesi bir süre için yasaklanmıştır.

Kanunî zamanında câmi, medrese, dârüşşifa ve imâretten meydana gelen Sahn - i Süleymaniye Külliyesi kurulmuştur. Ayrıca bir de dârülhadis açılmıştır. II. Selim zamanında, İ. halkı için konan içki yasağı kaldırılmıştır. Bu devirde İ., büyük bir yangın felâketine uğramıştır. 19 Eylûl 1569'da bir Yahudi mahallesi baştanbaşa yanmıştır. Ayasofya Câmii, Mimar Sinan tarafından onarılmış, Galata ve Beyoğlu semtlerinde hızlı bir nüfûs artışı görülmüştür.

1582 Mayısında Şehzâde Mehmed (III. Mehmed) in sünnet düğünü yapılmış, III. Murad zamanında, 1587 Nisanında, Doğancı Mehmed Paşa'nın öldürülmesine yol açan Kapıkulu ayaklanması olmuştur. Ayaklanmanın bastırılmasından az sonra büyük bir yangın daha çıkmış ve Bitpazarı, Gedik Paşa Hamamı ve birçok mescid yanmıştır. 5 Ekim 1590'da da İ.'da korkunç bir vebâ salgını görülmüştür.

İSTANBUL: Sultan Ahmed Câmii içi

III. Murad'ın ölümünden sonra 15 Ocak 1595'te III. Mehmed, İ.'a gelerek tahta çıkmıştır. 30 yıldan beri bırakılmış bir geleneği yeniden dirilten III. Mehmed, ordunun başında sefere çıkmıştır. Haçova Meydan Muharebesi (b. bk.) ni kazandıktan sonra büyük bir törenle İ.'a dönen III. Mehmed zamanında başkentin en büyük sanat eserlerinden biri olan Yeni Câmi (b. bk.) nin 9 Nisan 1598'de temel atma töreni yapılmıştır. Venedik, Fransa, Hollanda, Lehistan ve İngiltere ile çeşitli târihlerde yeni anlaşmalar imzalanmıştır.

III. Sultan Mehmed'in ölümünden sonra yerine 22 Ocak 1603'te oğlu I. Sultan Ahmed tahta çıkmıştır. Bir süre sonra şehzâdelerin sünnet düğünü yapılmıştır. Bu ara İ.'a gelen İngiliz donanması ile yurdumuza tütün getirilmiştir. 1613'te İ.'da tekrar içki yasağı konulmuştur. 4 Ocak 1616'da Atmeydanı'nda, sonradan Mavi Câmi diye adlandırılacak câminin temeli atılmıştır.

1614'te Hollanda'dan ve 1615'te İran'dan gelen elçilik heyetlerini kabul eden pâdişah, 9 Nisan 1617'de yapımı tamamlanan Sultan Ahmed Câmii'ni büyük bir törenle açmıştır.

I. Sultan Mehmed'in ölümü üzerine Kösem Sultan'ın Ocak ağaları ve bâzı devlet erkânı ile iş birlikleri sonucu veraset usûlü değiştirilmiş ve I. Ahmed'in kardeşi I. Mustafa 22 Kasım 1617'de tahta çıkmıştır. 96 gün gibi kısa bir süre sonra şuuru yerinde olmadığı görülerek tahttan indirilen I. Mustafa'nın yerine 26 Şubat 1618'de oğlu II. Osman (Genç Osman) geçmiştir. Üç yıl sonra şiddetli kış

İSTANBUL: Süleymaniye Câmii ve ona bağlı kuruluşların havadan görünüşü

yüzünden Haliç donmuş (24 Ocak 1621), deniz yolu kapanmış ve İ.'da kıtlık ve pahalılık baş göstermiştir.

Haliç'in donmasından 16 gün sonra Boğaziçi'nin Sarayburnu ile Üsküdar arasındaki kısmı da donmuş (9 Şubat 1621), İ. ile Üsküdar arasında yaya gidip gelenler görülmüştür.

27 Temmuz 1621'de plânını bizzat Genç Osman'ın çizdiği, düzenlediği söylenen İsakçı Kalesi'nin inşâsına başlanmıştır. 18 Mayıs 1622'de, Hacca gitmek bahanesiyle Anadolu, Suriye ve Mısır Türkleriyle Türkmenlerinden yeni bir ordu kurup yeniçeri ve sipâhi ocaklarını dağıtmak ve yok etmek isteyen Genç Osman'a karşı yeniçerilerle sipâhiler ayaklanmışlar ve 20 Mayıs 1622'de Genç Osman'ı şehid etmişlerdir.

I. Mustafa'nın 19 Mayıs 1622'deki ikinci cülûsundan sonra İ.'da ve Anadolu'da karışıklıklar eksik olmamış, 10 Eylûl 1623'te I. Mustafa tekrar tahttan indirilerek yerine I. Ahmed'in oğlu IV. Murad geçirilmiştir. Sipâhi ayaklanması bastırılmıştır.

Bayrampaşa vebâsı diye anılan bir salgın İ.'da pek çok kimsenin ölmesine sebep olmuştur. 11 - 12 Ocak 1624'te Bağdad'ın ihaneti yüzünden Irak elden çıkmış, Mayıs - Temmuz aylarında Kırım ayaklanması baş göstermiştir. Temmuz 1628'de yeni bir sipâhi ayaklanması olmuş ve bunu diğerleri izlemiştir.

18 Mayıs 1632'de Sadrâzam Receb Paşa'yı boğdurtan pâdişah, ayaklanmalara son vermek istemiştir. Cibâli semtinde çıkan bir yangın şiddetli poyraz yüzünden hızla yayılmış, üç koldan Küçükmustafapaşa, Âşıkpaşa, Balat, Sultanselim, Unkapanı, Küçük Karaman, Saraçhâne, Sofular, Halıcılar ve Mollagürânî semtlerini kül etmiştir (2 Eylûl 1633). Bu yanan yerler o günkü İ.'un beşte birini kaplıyordu. IV. Murad, kahvehâneleri kapattırmış ve tütün içme yasağı koymuştur. Geceleri fenersiz sokağa çıkmak yasak edilmiştir (10 Eylûl 1633). Bu arada türlü sebeplerle İ.'a yerleşmiş olanlar memleketlerine geri gönderilerek nüfûsun azaltılmasına çalışılmıştır.

1637 yılı Eylûlünde İ.'da büyük bir salgın hastalık görülmüştür. 18 Şubat 1638'de Şehzâde Kasım boğdurulmuştur.

IV. Murad'ın ölümünden sonra yerine 9 Şubat 1640'ta İbrahim tahta çıkmıştır. Onun zamanında da Balat Kapısı'ndaki mumhâneler, Fethiye Câmii, Draman mahallesi ve Sultanselim semtleri yanmıştır. İ.'un ünlü şahıslarından olan ve Emirgân semtine adı verilen Emirgûne oğlu (b. bk.) 17 Haziran 1641'de vücûdunun devlet için zararlı olduğu gerekçesi ile boğdurulmuştur. Şehzâde Mehmed (1 Ocak 1642) ve Süleyman (15 Nisan 1642) ın doğumları üzerine büyük şenlikler yaptırılmıştır.

14 yıldır İ.'a gelmeyen Avusturya elçisi, 20 Ekim 1644'te, I. İbrahim tarafından huzura kabul edilmiştir. Darphâne yakınında çıkan bir yangın, Bayezid Medresesi'nin etrafını, Langa - Kumkapı, Yenikapı semtlerini, Kadırga limanındaki evleri, Rum ve Ermeni kiliselerini yaktıktan sonra (27 Haziran 1645) söndürülebilmiştir. Devlet ileri gelenlerinin ve ocağın kararı ile tahttan indirilen İbrahim'in yerine 8 Ağustos 1648'de 7 yaşındaki oğlu IV. Mehmed (Avcı) pâdişah olmuştur. Onun zamanında bâzı ayaklanmalar olmuştur ki, bunlardan biri, Sultan İbrahim'in kanını bahane ederek 18 Ekim 1648'de ayaklanan sipâhilerin yeniçeriler tarafından ezilmesiyle sonuçlanmış Sultan Ahmed Vakası'dır. 29 Ekim 1648'de İbrahim devrinin ünlü simalarından Cinci Hoca (b. bk.) idâm edilmiştir.

21 Ağustos 1651'de esnaf ve halk ayaklanmış, 2 - 3 Eylûl 1651'de Kösem Sultan (b. bk.) boğdurulmuştur.

21 Kasım 1652'de Esir Hanı'nda çıkan yangında, Tavukpazarı ile Bedestân (b. bk.)'ın etrafı, Vâlide Hanı, Elçi Hanı (b. bk.), Mahmudpaşa Çarşısı, Mercan Câmii, Bayezid Câmii, Sorguççular ve Kalpakçılar, Mustafapaşa Türbesi, Şahkulu Medresesi, Sedefçiler Çarşısı, Gedikpaşa ve Kadırga limanı ile çevreleri kül olmuştur.

4 Mart 1656'da İ.'da ünlü Çınar Vakası (Vaka - i vakvâkıyye, b. bk.) olmuştur. 15 Eylûl 1657'de Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete gelmesinden hemen sonra, Kadızâde Mehmed Efendi'nin müridleri, devletin içinde bulunduğu bunalımdan yararlanarak saraydaki hâmilerinden aldıkları cesaretle koyu bir taassupla din perdesi altında yaygara koparak çeşitli çıkarlar sağlamak için harekete geçmişler, tekkeleri yıkıp birçok tarikat ehlini öldürmeğe başlamışlardır. Köprülü Mehmed Paşa derhal bunların elebaşılarını sürdürerek düzeni sağlamayı başarmıştır.

18 Şubat 1659 depreminde birçok binâlar yıkılmıştır. 24 Temmuz 1660'ta çıkan büyük yangında harap olan ev, câmi, medrese, han ve dükkân sayısı 80 000'den fazladır. 24 Temmuz 1665'te Topkapı Sarayı harem dâiresinde çıkan yangın sonucu, Harem dâiresi, Alay Köşkü (b. bk.), Divân - ı Hümayûn, Hazine ve Defterhâne, Dâr - üs - Saâde Kapısı, Vâlide Sultan ve Karaağalar dâireleri ve iç mutfak yanmıştır.

İSTANBUL: Dolmabahçe Câmii ve Dolmabahçe Sarayı

31 Ekim 1665 cuma günü yapımı tamamlanan Yeni Câmi, IV. Sultan Mehmed'in ve Vâlide Turhan Sultan'ın katıldıkları büyük bir törenle açılmıştır.

14 Ocak 1678'de İ.'a gelerek 1688 Temmuzuna kadan burada kalan Hollandalı ressam Kornelis Philander de Bruyn (b. bk.), İ.'un panoramasını ve çeşitli yerlerinin resimlerini gravür tarzında yapmıştır.

12 Ekim 1682'de İkinci Viyana Kuşatması seferi ile ilgili olarak IV. Sultan Mehmed, İ.'dan Edirne'ye hareket etmiştir. 1683'te çıkan bir yangında 1 000'den çok evin yanması ve özellikle 12 Eylûl 1683'te Kırım hanı Murad Giray'la Budin beylerbeyi Arnavut Koca İbrahim Paşa'nın ihânetleri yüzünden kaybedilen Kahlenberg Meydan Muharebesi üzerine İkinci Viyana Kuşatması'nın kaldırılması ve ordunun bozgun hâlinde geri çekilmesi, İ. halkına çok ağır gelmiştir. 7 Eylûl 1687'de çıkan bir yangında da 500 kadar ev yanmıştır.

IV. Sultan Mehmed'in 8 Kasım 1687'de tahttan indirilmesi üzerine kardeşi II. Süleyman pâdişah olmuştur.

9 Mart 1688'de çıkan bir yangında 1 500 ev ve 500 dükkân yanmıştır. Haziran 1689 başlarında çıkan büyük fırtınada Boğaz'da ve Üsküdar - Beşiktaş arasında bulunan kayıkların pek çoğu batmış ve 500 kişi boğulmuştur. 12 Temmuz 1689'da birkaç gün süren şiddetli bir deprem olmuştur. Bu sıralarda yiyecek fiyatlarında hızlı bir artış görülmüş, pahalılık ve geçim zorluğu meydana gelmiş, bu yüzden Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'ya narh koyması teklif edilmiştir. Sadrâzam, İslâmda alışverişin iki tarafın rızasıyla olduğunu ileri sürerek bu teklifi reddetmiştir. 3 Kasım 1690'da çıkan bir yangında Vâlide Çarşısı (Mısırçarşısı) baştanbaşa yanmıştır.

9 Mayıs 1693'te Karanlıkmescid mahallesinde çıkan yangında da, Zeyrek Câmii ve Atpazarı'na kadar olan yerlerdeki 11 mescid, 838 ev, 98 diğer binâ, 3 medrese ve 1 hamam yanmıştır. Bu sık yangınların getirdiği felâketleri önlemek için hükûmet 1697 Temmuzunda evlerin ve dükkânların kârgir olarak yapılması yolunda halkı zorlayan bir karar almış ve İ. Kaymakamı Osman Paşa'yı bu işle görevlendirmiştir.

22 Haziran 1691'de tahta çıkmış olan II. Sultan Ahmed'in 6 Şubat 1695'te ölümü ile yerine IV. Mehmed'in büyük oğlu II. Mustafa geçmiştir. 1698 yılı kışında, şiddetli soğuklar yüzünden Haliç donmuş, aynı yıl Şehremini'ndeki baruthâne yanmıştır.

İSTANBUL: III. Ahmed Çeşmesi

17 Mart 1709'da Sadrâzam Çorlulu Ali Paşa'nın Parmakkapı'da (şimdiki Çarşıkapı) yaptırdığı câmi, dârülhadis ve tekke tamamlanmıştır. İsveç kralı XII. Charles (b. bk.) ın (Demirbaş) gönderdiği elçi İ.'a gelerek sadrâzam tarafından kabul olunmuş ve kralın mektubunu teslim etmiştir. 21 Aralık 1710'da Venedik elçisi gelmiştir. 22 Temmuz 1711'de Kalmuk Hanı'nın elçisi huzura kabul olunmuştur. Onarımı tamamlanan Galatasaray, 7 Ocak 1715'te hizmete açılmıştır.

Galatasaray (b. bk.), bir acemi ocağı kışlası iken, IV. Mehmed zamanında medreseye çevrilmiş, III. Ahmed'in emriyle enderûna alınacak acemilerin yetiştirilme yeri hâline getirilmiştir.

10 Temmuz 1715'te Kumkapı ve eski Nişancı semtlerini yok eden büyük bir yangın çıkmıştır. III. Sultan Ahmed 1718'de, Topkapı Sarayı'nın enderun kısmında baş oda, surre odası, seferli odası ve arz odası arasında bir kütüphâne yaptırmıştır. Kandilli Sarayı başta olmak üzere bütün saraylar, Dolmabahçe ve Beşiktaş bahçeleri onarılmıştır.

Pasarofça anlaşmalarının imzâsından (21 Temmuz 1718) sonra, III. Ahmed'in İ.'a dönmesi ile yeni bir devir başlamıştır. 25 Mayıs 1719'da üç dakika süren şiddetli deprem İ.'da birçok binâlarla şehir sûrunun hemen baştanbaşa yıkılmasına sebep olmuştur. Şehrin onarımına büyük önem veren Damad İbrâhim Paşa, sûrları yeniden yaptırmıştır (18 Kasım 1724). Deprem felâketinden 57 gün sonra (21 - 22 Temmuz 1719) Gedikpaşa'da çıkan büyük yangın o semti baştanbaşa yaktıktan sonra, Kumkapı üzerinden sûrlara kadar dayanmış ve birçok güzel saraylarla konaklar kül olmuştur. İ.'da afyon kullanılması yasaklanmış, yakalanan tiryakiler şehir dışına sürülmüşlerdir. Su kemerleri onarılmış, yeni bendler eklenmiştir. III. Sultan Ahmed, 1727 yılı Temmuzunun başlarında, Türkçe kitap basan ilk matbaanın kurulmasına ferman buyurmuştur. Aynı yılda Üsküdar'da ilk hendesehâne açılmıştır. Avusturya, Rusya, Hollanda, Ceneviz, Lehistan ve Venedik ile yeni andlaşmalar imzalanmıştır. 28 Eylûl 1730'da Patrona Halil (b. bk.) ayaklanması patlak vermiştir. 1 - 2 Ekim 1730'da III. Sultan Ahmed saltanattan feragat etmiş ve yerine II. Mustafa'nın büyük oğlu I. Mahmud pâdişah olmuştur. Patrona Halil ve adamları 15 Kasım 1730'da Revan Köşkü'nde huzura çıkmak üzere dâvet beklerken I. Sultan Mahmud'un emri ile birdenbire bastırılarak öldürülmüşlerdir.

1731'de kadınların erkekleri kışkırtıcı kıyafetlerle sokaklarda gezmeleri yasaklanmıştır. Galata tarafında akarsu olmadığı için, Fındıklı'ya kadar olan yerlere I. Sultan Mahmud'un emriyle Bahçeköy ve Balabanköyü'ndeki derelerden yeni kemerlerle su getirilmiştir. 1734'te ordunun teknik gelişmesini sağlamak için Toptaşı'nda bir Humbarahâne ve bir Hendesehâne açılmıştır. 1746 Şubat'ında Beşiktaş Sarayı kıyısında bir kasır yaptırılmış, Topkapı Sarayı dışında deniz kıyısındaki Sinan Paşa Köşkü ve Beşiktaş Sarayı ve bahçesi onarılmıştır. 27 - 28 Aralık 1745'te Fener ve Balat kapıları arasındaki Kiremit mahallesinden çıkan bir yangın, çoğu Hıristiyanlara âid 800'e yakın evin yanmasına sebep olmuştur. 21 Temmuz 1748'de çıkan diğer bir büyük yangında da Karaman mahallesi, Atpazarı, Sofular semti, Yeniadalar diye anılan Yeniçeri kışlaları, Sarıgüzel, Hacılılar Köşkü ve Etmeydanı bölgesi yanmıştır. Pâdişahın emri ile Yeniadalar yeniden yapılmıştır.

İSTANBUL: Dolmabahçe Câmii

I. Sultan Mahmud zamanında Venedik, İran, İsveç, Avusturya, Rusya, Sicilya ve Toscana ile andlaşmalar imzalanmıştır.

13 Aralık 1754'te pâdişah olan III. Osman, Eyûb Türbesi'nde törenle kılıç kuşanmış, kısa saltanatı süresinde yangınlar birbirini kovalamıştır. 30 Ekim 1757'de III. Mustafa, Eyûb Türbesi'nde kılıç kuşanarak pâdişah olmuştur. 10 Nisan 1760'ta Lâleli Câmii'nin temeli atılmış ve 9 Mart 1764'te inşâatı tamamlanarak pâdişahın da bulunduğu cuma namazı ile halka açılmıştır. 22 Mayıs 1766'da İ.'da yine büyük bir deprem olmuş, Fâtih Câmii ile diğer birçok câmi ve binâlar hasara uğramış veyâ yıkılmış, birçok insan kaybı olmuştur. Şehrin yeniden onarımında III. Mustafa büyük para yardımında bulunmuş ve çaba harcamıştır.

21 Ocak 1774'te I. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra da İ.'da büyük yangınlar devam etmiştir. Bunların en çok zararlı olanı 21 - 22 Ağustos 1782'de çıkan Cibâli yangınıdır ki, 50 saatte 20 000 evin yanması ile sonuçlanmıştır.

7 Nisan 1789'da pâdişah olan III. Sultan Selim'in ilk devrinde Rusya ve Avusturya ile başlayan savaşlar yüzünden İ.'da yiyecek maddeleri pahalanmış, halk büyük sıkıntıya uğramıştır. Hırsızlık ve dolandırıcılığın arttığı görüldüğü için, yakın zamanlarda İ.'a gelmiş kimseler geri gönderilmişlerdir. Ayrıca, medrese ve tekkelerde yoklama yapılarak buralarda sürekli oturanlar tesbit edilmiştir. 1792'de Halıcıoğlu'nda topçu ve istihkâm subayı yetiştirecek bir kumbarahâne kurulmuş, 1795'te aynı yerde yaptırılan Mühendishâne-i Fünûn - u Berrîye-i Hümayûn'da derslere başlanmıştır. 1805 Nisanında İ.'da eşine rastlanmamış soğuklar görülmüştür. 25 Mayıs 1807'de III. Selim'in tahttan indirilmesi ile sonuçlanan Kabakçı Mustafa (b. bk.) olayı patlak vermiştir. 29 Mayıs 1807'de IV. Mustafa pâdişah olmuştur. 28 Temmuz 1808'de Alemdar Mustafa Paşa İ.'a gelerek Bâb - ı - Âli ve sarayı basmış, IV. Mustafa tahttan indirilerek yerine II. Mahmud pâdişah olmuştur. II. Mahmud (Mahmud - i Adlî) 14 Ekim 1808'de Sekban - ı Cedid adlı yeni bir ordu kurmuştur. 17 Haziran 1811'de yağan şiddetli ve sürekli yağmurlar yüzünden Beşiktaş semtini seller basmış, birçok mal ve can kaybı olmuştur. 1812 yılında İzmir'den gelen bir gemi ile İ.'a vebâ salgını bulaşmıştır. Salgın, önce Galata, Beyoğlu ve Tatavla (Kurtuluş) semtlerinde görülmüş, sonra Fener ve Kumkapı mahallelerine atlamıştır. İ.'da salgından ölenlerin sayısı 3 000'i bulmuştur. 1817 yılı Ocak - Ağustos ayları içinde İ.'da büyüklü küçüklü 73 yangın çıkmıştır. 2 Mart 1823'te Tophâne'de Firuz Ağa Câmii civarında çıkan yangında Ermeni Kilisesi, topçu kışlaları, Cihangir Câmii yanmıştır. 1825 Nisanında çiçek hastalığı salgını görülmüştür. Sarayda bir şehzâde ile iki sultan bu salgından ölmüşlerdir. Tophâne'de üç yılda yaptırılan Nusretiye Câmii, 1826 Martında tamamlanmıştır. 15 Haziran 1826'da yeni bir yeniçeri ayaklanması olmuş, yenileşme fikrinin ilk büyük zaferi sayılan Vaka - i Hayriye ile 15 Haziran 1826'da yeniçeri ocağı yok edilmiş ve kaldırılmıştır.

1827 Ekiminde ilk buharla işleyen gemi satın alınmış, buğu gemisi denilen ve «Sürat» (b. bk.) adı verilen bu yeni gemiye göre kaptan ve tayfa yetiştirilmesi hakkında II. Sultan Mahmud tarafından bir irâde yayımlanmıştır. Pâdişah bu ilk vapurla Rodos'a gidip gelmiştir. Hekimbaşı Mustafa Behçet (bk. BEHÇET, MUSTAFA) Efendi'nin teklifi üzerine orduya hekim ve cerrah yetiştirmek üzere 1826'da Tıbhâne ve Cerrahhâne - i Âmire kurulmuştur. 3 Şubat 1829'da Selimiye Kışlası törenle açılmıştır. 3 Mart 1829'da II. Mahmud kavuk giyilmesini kaldırmış ve 1 Kasım 1831'de ilk Türk gazetesi olan «Takvim - i Vekayi» (b. bk.) yayınlanmağa başlamıştır.

3 Şubat 1832'de bâzı yiyecek maddelerine narh konulmuştur (bir okka şehriye 68, un 40, zeytin yağı 96, sabun 100, yağ mumu 158 ve bir yumurta 5 para). Bendler onarılarak şehre bol miktarda temiz su getirilmiş, Beylerbeyi Sarayı tamamlanarak pâdişah 26 Mayıs 1832'de buraya taşınmıştır.

11 Eylûl 1832'de büyük bir yangın ile Saraçhâne ve Kavafhâne çarşıları, birçok ev ve dükkân yanmıştır. 30 Ağustos 1833'te Cibâli Kapısı'nda çıkan büyük yangın, İ. semtinin yarısını ve birkaç çarşıyı kül hâline getirmiştir.

Rumeli'ye bir gezi yapmak isteyen II. Sultan Mahmud, 30 Nisan 1837'de «Nusretiye» kalyonu ile Varna'ya gitmiştir. 21 Ocak 1839'da sabaha karşı çıkan yangında Bâb - ı Âlî tamamiyle yanmıştır. 30 Haziran - 1 Temmuz 1839 gecesi Çamlıca'daki köşkünde ölen II. Sultan Mahmud'un yerine, büyük oğlu Ablülmecid, 1 Temmuz 1839

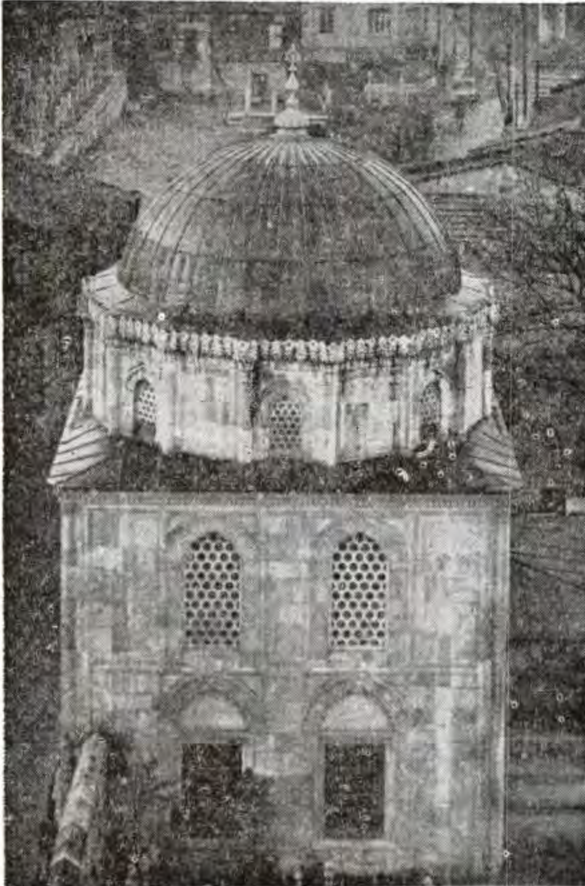
İSTANBUL: Arkeoloji Müzesi

günü, pâdişah olmuştur. 3 Kasım 1839'da Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa (b. bk.) tarafından Gülhâne Bahçe-si'nde okunan Hatt-ı Hümayûn ile Tanzimât-ı Hayriye ilân edilmiştir (bk. GÜLHÂNE HATTI).

1841 Martında ekmeğin okkası 42 paradan 38 paraya indirilmiştir. 13 Temmuz 1841'de Boğazlar mukavelesi imzalanmıştır. Yanmış bulunan Bâb-ı-Âlî onarılarak hizmete açılmıştır. 6 Eylûl 1843'te dâimî askerlik usûlü kaldırılmış, gelişigüzel asker toplanmasına son verilmiş, kur'a usûlü konulmuş ve Osmanlı İmparatorluğu beş ordu dâiresine bölünmüştür. Eski Gümrükönü (Eminönü) ile Karaköy Kapısı arasında, dubalar üzerine büyük bir köprü kurulmuş, böylece İ. ve Galata birbirine bağlanmıştır (1845). 1845'te liseye eşit olan idâdîler kurulmuştur. 1847'de Maârif-i Umûmiye Nezâreti teşkil ve ilk nâzır olarak da Rumeli Kazaskeri vakanüvis Esad Efendi (b. bk.) tâyin edilmiştir.

Bir süreden beri onarılmakta olan Ayasofya Câmii, 29 Temmuz 1849'da büyük bir törenle yeniden ibâdete açılmıştır.

Türkiye'ye sığınmış Macar ve Leh milliyetçilerinin kendilerine iâde ve teslimini isteyen Avusturya ve Rusya hükûmetlerinin taleplerini Bâb-ı Âlî 17 Eylûl 1849'da reddetmiştir. 22 Ekim 1849'da Hâriciye Nâzırı Âlî Paşa (b. bk.) nın verdiği notada mülteciler konusundaki Türk tezi, 25 Aralık 1849'da Sadrâzam Koca Reşid Paşa (b. bk.) nın konağında Rus sefiri Titov'un da katıldığı konferansta kabul edilerek karara bağlanmış ve Türklerin bu mertliğine karşı Macar-Leh mültecilerden bâzıları Müslüman olarak

İSTANBUL: Nakkaş Hasan Paşa Türbesi
(Mimar Sinan'ın eseridir)

Osmanlı tâbiiyetine geçmişler, Türk ordusunda görev almış, yüksek rütbelere kadar çıkmışlardır.

Çırağan Sarayı civarında yapılan Mecidiye Câmii tamamlanmış ve hizmete açılmıştır. 18 Temmuz 1851'de Tanzimat devrinin en yararlı eserlerinden biri olan ve bütün medenî ülkelerde örnekleri bulunan bir bilim akademisi yerini tutacak Encümen-i Dâniş (b. bk.) kurulmuştur.

28 Şubat 1853'te Kırım Harbi (b. bk.) ne sebep olacak Makamât-ı Mübâreke Meselesi alevlenmiş, 25 Haziran 1853'te Beşike Körfezi'ne gelen İngiliz ve Fransız donanmaları Bâb-ı Âlî'nin dâveti üzerine Çanakkale'yi geçerek Marmara Denizi'ne girmiş ve 2 Kasım 1853'te İ. önlerine gelmişlerdir.

28 Haziran 1855'te Londra'da imzalanan bir anlaşma ile ilk olarak Osmanlı Devleti İngiltere ve Fransa'dan beş milyon İngiliz altını borç almıştır. Bu borç için %4 fâizle % 1 amortisman kabul edilmiştir.

9 Eylûl 1855'te İ.-Edirne-Varna arasında İ.'da kurulan ilk telgraf hattı işletmeye açılmıştır.

Sultan Abdülmecid'in yerine 25 Haziran 1861'de tahta geçen Sultan Abdülaziz zamanında İ.'da Edebiyat Fakültesi (1863), İ. Sanayi Mektebi ve memurlara batı dillerini öğretmek için ilk resmî dil okulu açılmıştır (1864). İki yıl sonra da Mülkiye Tıbbiyesi hizmete girmiştir. 10 Mayıs 1868'de Şûrâ-yı Devlet, 1 Eylûl 1868'de Galatasaray Mektebi ve 1870'te Dârülfünûn-i Osmânî açılmıştır.

5 Haziran 1870'te Feridiyye'de Vâlideçeşmesi sokağından çıkan Beyoğlu yangını, 1809'da yapılmış İngiltere sefârethânesi de kül olmak üzere 5 000 kadar binânın ve 150'den çok insanın yanması ile sonuçlanmıştır.

7 Ağustos 1872'deki Kuzguncuk yangını da Boğaziçi'nin eski Türk üslûbundaki en zarif 600'den çok yalı ve evini kül etmiştir.

30 Mayıs 1876'da tahttan indirilen Sultan Abdülaziz'in yerine geçen V. Murad, bir ruh hastası olduğu için ancak 93 gün tahtta kalabilmiştir.

31 Ağustos 1876'da Meşrûtiyeti ilân edeceğine söz veren II. Abdülhamid'in cülûsundan sonra ilk Kanûn-ı Esâsî yapılmış, Meclis-i Meb'usân'ın hazırlanıp açılması için çalışmalar başlamıştır.

23 Aralık 1876'da ilk Meşrûtiyet ilân edilmiş, 19 Mart 1877'de ilk Meclis-i Meb'usân açılmıştır. Fakat meclis, toplantı döneminin bitmesine bir ay kala 13 Şubat 1878'de II. Sultan Abdülhamid tarafından kapatılmıştır. Bu dönemde Bayezid'de bir genel kütüphâne (1882), Sanayi-i Nefîse Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) (1881) ve Ticâret Mektebi (1884) açılmıştır. 21 Temmuz 1905'te II. Sultan Abdülhamid, Yıldız Câmii'nden çıkarken bir Ermeni komitacının paytona koyduğu saatli bomba ile suikasta uğramıştır.

21 Temmuz 1908'de Abdülhamid ikinci defa Meşrûtiyeti ilân etmek zorunda kalmıştır. Aynı yıl Fen Fakültesi öğretime başlamıştır.

9 ve 10 Haziran 1908'de Reval Mülâkatı yapılmıştır.

17 Aralık 1908'de İkinci Meşrûtiyet Meclis-i Meb'-ûsânı açılmıştır.

13 Nisan 1909'da Otuzbir Mart Vakası (b. bk.) olmuş, 14 Nisan 1909'da Adana Vakası diye anılan çok kanlı bir Ermeni ayaklanması başlamıştır. 23/24 Nisan 1909'da Hareket Ordusu (b. bk.) İ.'a girmeye başlamış ve 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir. Yerine V. Sultan Mehmed (Reşad) pâdişah olmuştur.

İSTANBUL: Kapalı Çarşı

İ.'da ilk polis mektebi 11 Kasım 1909'da açılmıştır. 19 Ocak 1910'da Çırağan Sarayı yanmıştır. Türk milliyetçiliği târihinde önemli yeri bulunan ve nizamnâmesi 25 Aralık 1908'de basılan Türk Derneği 7 Ocak 1909'da, Türk Yurdu 31 Ağustos 1911'de ve Türk Ocağı 25 Mart 1912'de kurulmuşlardır. 11 Haziran 1913'te Sadrâzam ve Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa (b. bk.) sadârete getirilmiştir.

9 Eylûl 1914'te kapitülâsyonlar kaldırılmıştır.

21 Şubat 1917'de Rumî takvimdeki 13 günlük fark kaldırılmış ve yıl başı Efrencî takvime göre düzeltilmiştir. 10 Haziran 1918'de Fâtih yangını başlamış ve bu büyük felâkette 7 500 binâ yanmıştır.

3 Temmuz 1918'de V. Sultan Mehmed Reşad'ın ölümü üzerine yerine VI. Sultan Mehmed (Vahîdeddin) pâdişah olmuştur. İ. ilk hava saldırısına uğramış, I. Dünya Harbi'nin kaybedilmesinden sonra İtilâf Devletleri'ne âid 55 parça savaş gemisi 13 Kasım 1918'de İ.'a gelmiştir. Pâdişaha yapılan baskı sonunda Vahîdeddin 21 Aralık 1918'de Meclis - i Meb'ûsânı kapatmıştır. 30 Ocak 1919'da İttihatçıların tutuklanmasına başlanmıştır. Sultan Vahîdeddin'in 30 Nisan 1919 târihli irâdesi ile Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) nın 9 uncu Ordu Kıtaları Müfettişliği'ne atanması onaylanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 15 Mayıs 1919 günü Yıldız Sarayı'nda Vahîdeddin ile görüşmüş ve 16 Mayıs 1919 târihinde 18 kişilik karargâhı ile birlikte «Bandırma» vapuruna binerek İ.'dan Samsun'a hareket etmiştir. 19 Ekim 1922 günü saat 15'te Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin temsilcisi Refet Paşa (Bele) «Gülnihâl» vapuru ile İ. limanına gelmiş, İ.'luların coşkun gösterileri ile karşılanmıştır. 1 Kasım 1922'de Büyük Millet Meclisi'nin yayınladığı iki maddelik bir kanunla saltanat kaldırılmıştır. 16 - 17 Kasım 1922 gecesi son Osmanlı pâdişahı Vahîdeddin «Malaya» adlı İngiliz zırhlısı ile gizlice İ.'dan kaçmıştır. Bu olaydan üç gün sonra, 19 Kasım 1922'de, son veliahd Abdülmecid Efendi, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından İ.'da Halîfe seçilmiştir.

2 Ekim 1923'te işgal kuvvetleri, Dolmabahçe Meydanı'ndaki Türk bayrağını selâmlayarak gemilerine binmişler ve İ.'dan çekilmişlerdir. 6 Ekim 1923'te Türk ordusu İ.'a girmiştir. 3 Mart 1924'te Hilâfet kaldırılmış ve 3 - 4 Mart gecesi son Halîfe Abdülmecid İ.'dan Çatalca'ya ve oradan da trenle İsviçre'ye gönderilmek üzere sınır dışına çıkarılmıştır.

13 Ekim 1923'te Büyük Millet Meclisi tarafından Ankara'nın başkent olarak kabulünden sonra İ.'un hükûmet merkezliği de Osmanlı saltanatı ile birlikte târihe karışmış ve yeni cumhuriyet çağı açılmıştır.

16 Mayıs 1919'da İ.'dan Anadolu'ya gitmiş bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), 12 Eylûl 1924 Cuma günü «Hamidiye» kruvazörü ile Mudanya'dan hareketle Karadeniz gezisi için yola çıkmış ve İstanbul Boğazı'ndan geçmiş, İ.'luların büyük gösterilerine vesile olmuştur.

Cumhuriyet çağında Atatürk'ün İ.'u ilk defa ziyareti ise 1 Temmuz 1927 günü vuku bulmuş ve İzmit'ten «Ertuğrul» yatı ile gelişlerinde İ., emsalsiz târihî şenlik ve gösterilere sahne olmuştur.

10 Kasım 1938'de Dolmabahçe Sarayı'nda hayata gözlerini yuman Atatürk'ün aziz nâ'şı günlerce İ.'luların son ziyaret ve saygı vazifelerini yerine getirmelerinden sonra, 19 Kasım 1938 Cumartesi günü mahşerî bir kalabalığın meydana getirdiği muhteşem bir törenle Dolmabahçe'den Sarayburnu'na getirilmiş ve «Zafer» destroyerine konularak saat 13.40'ta «Yavuz» zırhlısına nakledilmiştir «Yavuz», kıç omuzluklarında iki avcıbotu, «Zafer», «Tınaz» destroyerleri, «Gür» denizaltı gemisi olduğu halde İzmit'e kadar yer ve gökten selâmlanarak seyretmiştir.

İSTANBUL BELEDİYESİ KONSERVATUVARI, İstanbul Belediyesi'ne bağlı öğretim ve sanat kuruluşu. Başlangıçta (1912 - 1914) Maarif Nezâreti'ne bağlı olarak Cağaloğlu'nda ve sonra Şehzâdebaşı'nda Musiki Encümeni ve Dârül'l - elhan (bk. DARÜLELHAN) adı ile İstanbul Vilâyeti Özel İdâresi'ne bağlı olarak faâliyete başlayan bu kuruluş, kadın ve erkek bölümlerinde yalnız Türk musikisi öğretimini yapmıştır. 1923 ve 1926 yıllarında yönetmeliğinde yapılan değişikliklerle öğretim programı Batı ülkeleri konservatuvarları örneğine uydurulan bu kuruluş, 1927' de İ. B. K. adını alarak belediyeye bağlanmıştır. Hemen bütün müzik kollarını içine alan bir yönetmeliği uygulayan İ. B. K., Batı musikisi öğretimi ile sınırlı kalmayarak, Türk Musikisi İcrâ ve Tasnif heyetleri teşkil etmiş ve ayrıca bir şehir bandosu kurmuştur.

1931 yılında Beşiktaş'taki yatılı ve Beyoğlu'ndaki yatısız bölümleri ile öğretim ve çalışmalarına devam eden İ. B. K., 1944'te kabul olunan yeni yönetmenliğe uyularak Türk musikisi nazariyâtı öğretimine başlamış ve 1945'te Şehir Orkestrası ve Korosu meydana getirmiştir. 1951 ve 1955 yıllarında son şeklini alan, yönetmeliği hükümlerine göre İstanbul Belediyesi'ne bağlı katma bir bütçe ile idâre edilen ve musiki ve tiyatro bölümleri bulunan bu öğretim ve sanat kuruluşu, bugün eski Belediye merkezi binâsında çalışmaktadır. 1961'de Şehir Orkestrası'na ve Türk Sanat Müziği Topluluğu'na bir de Folklor Topluluğu katılmış bulunmaktadır.

İSTANBUL BOĞAZI: Karadeniz'i Marmara'ya bağlayan deniz yolu. Boğaziçi ise, bu boğazın iki kıyısına verilen addır (bk. BOĞAZİÇİ). Halk arasında İ. B. yerine sâdece Boğaz adı da kullanılmaktadır. Ayrıca, Boğazlar tâbirinden de İstanbul ve Çanakkale boğazları anlaşılır. Zaman zaman Karadeniz Boğazı denildiği de olmuştur. Bugün bu boğazın coğrafî adı İ. B.'dır.

İ. B., eski bir ırmak vâdisi olarak, kıvrıntılı bir uzanış gösterir. Bâzı yerlerinde daralır (Anadolu ve Rumeli hisarları arası gibi), bâzı yerlerinde genişler. Bu uzanışı ve çevresinin manzaralarıyle Türkiye'nin ve dünyanın en güzel yerlerinden biridir. Uzunluğu 30 km den biraz fazladır. Genişliği 660 m ile 3 km arasında değişir. Derinliği, çok yerinde 30 - 90 m dir. İ. B.'nda tehlikeli kayalar, dıştan görülemeyen sığlıklar yoktur. Bu bakımdan gemilerin rahatlıkla geçebileceği bir deniz yoludur. Üsküdar'a yakın bir yerdeki kaya üzerine kurulmuş bulunan Kız Kulesi (b. bk.), Boğaz'da güzel bir görünüşe sahip bulunmakta, buradaki deniz feneri de yararlı olmaktadır.

İ. B., önceleri akarsular tarafından açıldıktan sonra, III. Zaman sonu ve IV. Zaman başlarında deniz istilâsına uğrayarak sular altında kalmış eski bir vâdidir. Bir deniz girintisi olan Haliç de, bu eski vâdiye ulaşan bir kol vâdinin içerisine deniz sularının sokulması ile meydana gelmiştir. Bu vâdilerin akarsular tarafından açılmış bulunduğu yerler, şimdiki Boğaz'ın her iki yakasındaki I. Zaman arazisinin uzun süre aşınarak bir yontulmuş arazi (peneplen) durumuna geldikten sonra, aşınmanın yeniden canlanmasıyle bu arazi içine gömülmüş, açılan bu derin vâdiler deniz suları altında kalmıştır. Boğaz'ın her iki kıyısı da, çok yerde, dik veyâ dikçe yarlar biçimindedir.

Boğaz'da, Karadeniz yönünden Marmara denizine doğru deniz akıntıları vardır. Bu akıntılar, bâzen büyük bir ırmağın akışını andırır. Dipten ise, bu üst akıntının tersi yönünde, yâni Karadeniz'e doğru bir akıntı bulunduğu ortaya konulmuştur. Dipten olan bu akıntı, Karadeniz'in az tuzlu ve hafifçe sularına göre, daha tuzlu ve ağır olan deniz sularının yer değiştirmesidir.

İ. B., bir alışkanlık olarak, Avrupa ile Asya'yı biribirinden ayıran bir deniz yolu sayılmıştır. Gerçekte ise, bu boğaz, genişçe bir nehir gibidir. Her iki yakası, uzun yüzyıllar boyunca bu tabiat güzelliğini süslemiş olan Türk sanat eserlerinin ve yerleşme yerlerinin sıralandığı bir deniz yoludur. Şimdi bu boğaz dünyanın en büyük köprülerinden biri kurularak, her iki yaka birleştirilmektedir. Boğaz Köprüsü adıyle anılan bu köprü, Beylerbeyi ile Ortaköy sırtlarını birbirine bağlayacaktır. Köprünün uzunluğu 1 560 m, genişliği 33,40 m, denizden yüksekliği 64 m olacaktır. Üzerinde 6 trafik şeridi ve 2 yaya geçidi bulunacaktır. Orta açıklığı yönünden dünyada dördüncü, Avrupa'da ise birinci sırayı alacak olan Boğaz Köprüsü'nün altından en büyük gemiler geçebilecektir. Boğaz Köprüsü'nün bir ucunu Londra asfaltına, öteki ucunu Ankara asfaltına bağlayacak olan Çevre Yolu üzerinde, bir de Haliç Köprüsü yapılacaktır.

İSTANBUL BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ: bk. ROBERT KOLEJ, ÜNİVERSİTE.

İSTANBUL EMNİYET SANDIĞI: bk. EMNİYET SANDIĞI.

İSTANBUL SÛRLARI: bk. İSTANBUL (Târih), FÂTİH SULTAN MEHMED, BYZANTİON.

İSTANBUL TERSANESİ, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük tersanesi. Bizans tersaneleri Marmara denizi kıyılarında, Langa ve Kadırga mevkilerinde olduğu halde, İstanbul'u fetheden Türkler, Halic'in durgun ve derin sularının bir tersane için daha uygun olacağını takdir etmişler ve tersanelerini Kasımpaşa deresinin Hasköy cihetindeki kıyı kesiminde kurmuşlardır. İ. T. evvelâ bir câmi, bir divanhâne ve birkaç gözden ibâret olmak üzere Fâtih Sultan Mehmed'in Kapdan - ı deryâsı Hamza Bey'in nezaretinde inşâ olunmuştur. Fâtih devrinin 1475 Kırım ve 1480 Rodos ve İtalya seferlerinde görev alan donanmasının bir kısım gemileri bu yeni İ. T.'nde inşâ edilmişlerdir. Bu tersane II. Bayezid zamanında Kapdan - ı deryâ Küçük Davud Paşa tarafından biraz daha büyütülmüş ve Venedik savaşı için Kemal Reis'in nezaretinde hazırlanan donanmanın birçok gemisi burada inşâ edilmiştir. Yavuz Sultan Selim, İran ve Mısır seferleri ile meşgul olmakla beraber Akdeniz'de güçlü bir Türk donanmasının bulunması lüzumuna inanmış ve tersanenin daha yeterli bir hale getirilmesini irade etmiştir. Kapdan - ı deryâ Câfer Bey nezaretinde tersaneye birçok yeni gözler ve mahzenler ilâve edilmiş ve tersanede güçlü bir donanmanın inşâsına başlanmıştır. Bu donanma 1522 yılında Rodos adasını fethetmiştir.

Kanunî de İ. T. ile ilgilenmiştir. Andrea Doria'nın 1532 yılında Mora kalelerine saldırıları sırasında bu sulara gönderilen Kapdan - ı deryâ Kemankeş Ahmed Paşa kumandasındaki filo gemileri ile Barbaros Hayreddin Paşa zamanında Akdeniz hâkimiyetini kazanan donanmaların ekseri gemisi İstanbul'da inşâ olunmuş ve bu tersane XVI. yüzyılda Avrupa'nın en büyük tersanelerinden biri olmuştur.

II. Sultan Selim, Kıbrıs adasının fethi için yeni gemiler inşâsına önem vermiştir. 1571 İnebahtı deniz muharebesi dolayısıyle donanmanın uğradığı ağır kayıplar, Vezir - i âzam Sokullu Mehmed Paşa ve Kapdan - ı deryâ Kılıç Ali Paşa'nın gayretleri ile İ. T.'nde telâfi edilmiş ve Akdeniz hâkimiyeti devam ettirilmiştir. III. Sultan Murad zamanında başlayan doğu seferleri, IV. Murad devrine kadar devam ettiğinden denizde önemli harekât icra edilmemiş ve Kılıç Ali Paşa'nın ölümünden Girit savaşlarının başlamasına kadar İ. T.'nde büyük bir faâliyet olmamıştır. Sultan İbrahim, Karadeniz'deki Kazaklarla savaş için bu denize gönderilecek donanmayı İ. T.'nde hazırlatmış ve ayrıca Azak Denizi ve bu denize akan nehirlerde harekâtta bulunmak üzere hazırlanan ince donanma için İ. T. büyük yardımda bulunmuştur. Girit harbi açıldıktan sonra İ. T. yine çok faâl bir hâle gelmiş, her gözde bir kadırga inşâsına emir verildiği gibi, gemi inşâatı Sultan İbrahim tarafından her gün tersaneye gidilerek kontrol edilmiştir. IV. Sultan Mehmed zamanında Venediklilerin Ege Denizi hâkimiyetini ellerine almaları üzerine yalnız kadırga sınıfı gemilerle harbin devamının zorlukları göz önüne alınarak İ. T.'nde kalyon sınıfı gemilerin inşâsına başlanılmış ve Girit harbinin devamı süresince bu tersanede birçok kadırga, mavna ve kalyon inşâ olunmuştur. II. Sultan Mustafa zamanında Mezamorta Hüseyin Paşa'nın gayretiyle Venediklilerle mücadele için kalyon sınıfı birçok gemi inşâ olunmuştur. Sultan I. Mahmud da Canım Hoca Mehmed Paşanın Kapdan - ı deryâlığında inşâatı biten kalyonların denize iniş törenlerinde bulunmuş ve harap bir duruma gelen tersane divanhânesini onartmıştır. III. Mustafa zamanında vukua gelen 1770 Çeşme fâciasında yakılan Türk donanmasının yerine yenisinin inşâsı için İ. T. büyük bir çaba ile çalışmış ve Kapdan - ı deryâ Gazi Hasan Paşa'nın nezare-

tinde birçok yeni gemi inşâ olunmuştur. Bu faâliyet I. Abdülhamid zamanında da devam etmiştir. III. Selim memlekette yaptığı birçok ıslahat arasında tersane işlerini de ele almış, zamanında tersanede büyük gemiler inşâ ettirildiği gibi, taştan ilk kuru havuz da bu devirde inşâ olunmuştur. 118 toplu «Mesudiye» ve 128 toplu «Selimiye» kalyonları bu devirde İ. T.'nin inşâ ettiği en güzel ve güçlü savaş gemileridir. II. Mahmud devrinde tersane çalışma ve gelişmesine devam etmiştir. Navarin'de baskına uğrayan ve büyük bir kısmı yanan, batan ve hasara uğrayan gemilerin yerine yeni gemilerden kurulu bir donanma meydana getirilmesinde İ. T.'nin rolü büyük olmuştur. Bu devirde yapılan gemilerden 1829'da inşâ olunan 128 toplu «Mahmudiye» kalyonu, dünya bahriyelilerinin takdirini kazanmış en güzel gemilerden biridir. «Nusretiye», «Tevfikiye», «Şâdiye», «Nizâmiye» gemileri de bu devirde İ. T.'nde inşâ olunmuştur. Tersanenin ikinci taş havuzu da II. Mahmud tarafından inşâ ettirilmiştir. Sultan Abdülmecid devri de gailelerle dolu geçmiştir. Donanma Mısır'a kaçırılmış, Sinop baskını vukua gelmiş olmasına rağmen bu devirde de tersaneye önem verilmiş ve yeni gemi inşâatına devam olunmuştur. «Tir - i Şevket», «Fethiye», «Kosova» kalyonları Sultan Mecid zamanında İ. T.'nde inşâ edilmiştir. Kırım Harbi dolayısıyle İstanbul'a gelen müttefik donanmanın onarım, havuz ve bakım işleri İ. T.'nde yürütülmüştür. Sultan Abdülaziz devrinde ilk zırhlı gemiler Avrupa'ya sipariş olunmuş ve İ. T. bu devirde ağaç, demir, yelkenli ve buharlı çok sayıda gemi inşâ etmiştir. Tersane bu devirde Avrupa tersaneleri seviyesine ulaşmıştır. «Ertuğrul», «Keyvan - ı bahri», «Selimiye» yelkenli ve makineli firkateynleri ve çok sayıda korvet, zırhlı «Hizebr» ve «Seyfi» monitorları, bu devirde İ. T.'nde yapılmıştır. II. Abdülhamid İ. T.'ni büyük zırhlı gemiler inşâ edebilir bir halde bulmuştur. 6 700 tonluk ve 14 mil süratli «Hamidiye» zırhlı firkateyni 1884'te İ. T.'nde denize indirilmiş ve inşâatı ikmal edilerek donanmaya katılmıştır. «Heybetnümâ», «Lûtf - u Hümayûn» ve «Şâhin - i deryâ» gemilerinin tekne ve makineleri İ. T.'nde yapılmıştır. «Mecidiye» torpidobotu tekne ve makinesi İ. T.'nde yapılmış ilk torpidobottur. Bu devirde tersane içinde de birçok yeni tesisler ve fabrikalar meydana getirilmiştir. Padişahın vehminin artması ve bahriyeden ürkmesi tersane çalışmalarını azaltmış, Câmialtı'nda kızağa konulmuş «Abdülkadir» zırhlısı ile Taşkızak'ta kızağa konulmuş olan «Hüdavendigâr» kruvazörünün inşâları durdurulmuş, «Şâhin - i deryâ» adlı gemi ise denize indirildiği halde bulunduğu rıhtımda çürümeğe terk edilmiştir.

Meşrutiyet devrinde İ. T. bütün gücü ile çalışarak istibdat idâresinin ihmaliyle âtıl bir hale gelen gemilerden işe yarayacakları onarmış ve eğitim için denize çıkarmıştır. I. Dünya Harbi süresince imparatorluk donanmasını harbe hazır tutmak konusunda İ. T.'nin büyük emeği görülmüştür. Tersane, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İtilâf Devletleri'nin kontrolları altına girmiş ve İstiklâl Savaşı zaferini mütaakıp tekrar faâliyete geçirilerek Cumhuriyet donanmasının gemilerini onarmış ve bu arada I. Dünya Harbi'nde Odessa önünde mayına çarparak batan ve Ruslar tarafından çıkarılan «Mecidiye» kruvazörünü yeni baştan inşâ edercesine onarmış ve faâl filoya katmıştır. Lausanne Andlaşması gereğince Boğazlar askerlikten arınmış bölge haline getirildiğinden İstanbul'da askerî bir tersanenin bırakılması hükûmetçe uygun bulunmamış, tersane, havuzları ile birlikte 1928 yılında İktisat Vekâletine devredilmiştir.

Târihî İ. T.'nin etrafı yüksek bir duvar ile çevrili idi. Bu uzun duvar üzerinde Azaplar, Kasımpaşa, Nakkaşhâne, Zindan, Şahkulu ve Hasköy kapıları vardı. Azap kapısı ile Kasımpaşa deresi arasındaki sahada azaplara mahsus kışlalar, hafif teknelere mahsus kayıkhâneler bulunuyordu. Kasımpaşa deresinin Hasköy cihetinde ise ilk binâ divanhâne idi. Bu binâdan sonra Câmialtı'na doğru Parmakkapı'dan itibaren kışla, mahzen - i sürp, mahzen - i çöp, müteaddit gözler ve nakkaşhâne vardı. Nakkaşhâne ile

İSTANBUL TERSANESİ (III. Selim zamanı)

câmi arasında gemi inşâ kızaklarının bulunduğu Câmialtı Meydanı vardı. Meydanın Hasköy tarafında ilk binâ dünyaca büyük bir şöhreti olan tersane zindanı idi. Zindanın deniz tarafında ve câmiden Hasköy'e doğru olan arazi üzerinde Küçük Hüseyin Paşa'nın kapudan - ı deryâlığında savaş gemilerinin malzemelerini muhafaza için dokuz büyük mağaza inşâ olundu. Bu binâların arkasında kışla, hapishâne, hamam, iplikhâne, sübyan kışlası ve bir demirhâne vardı. Daha sonraları bu saha içinde telsiz ve motor fabrikaları kuruldu. Mağazaların önündeki kayıkhânelerin yanında bir zift fabrikası kuruldu. Kayıkhânelerin önünde ve kıyıda darağacı denilen yerde Gazi Hasan Paşa tarafından yaptırılan ağaçtan büyük bir maçuna bulunuyordu. Bu kısımdan sonra bilâhara tersaneye ilhak edilen tersane sarayının bahçesi geliyordu. II. Mahmud devrinde (1831) sarayın yıkılan kısmı üzerinde tersanenin değirmen ve fırını inşâ olunmuştur. Bir yangında harap olan bu değirmen ve fırın II. Abdülhamid zamanında (1884) kısmen onarılmış, kısmen de yeniden inşâ edilmiştir. Saray sahasında 1834 yılında II. Mahmud tarafından makineleri İngiltere'den getirilen büyük haddehâne fabrikası inşâ olunmuştur. Daha sonraları bu sahada bulunan bir kışlada donanmanın makine subaylarını yetiştirmek üzere haddehâne okulu açılmıştır. Yine II. Mahmud devrinde (1835) büyük demirhânenin inşâsına başlanmıştır. Sultan Mecid zamanında (1851) çelik fabrikası inşâ olunmuş, 1888 yılında II. Abdülhamid tarafından çelik fırını, endazehâne, modelhâne vücuda getirilmiştir. Daha sonraki yıllarda haddehâne okulunun önlerinde top fabrikası, fırının taş kızak tarafında bakır dökümhânesi, tamirat fabrikası, filençhâne, bakırhâne, boru fabrikası, bunların arkasına da dökümhâne, silindir fabrikası, kazanhâne, büyük çekiç fabrikaları kurulmuştur. Aynalıkavak sarayının yanında da boru fabrikası ile elektrik fabrikası bulunuyordu. Zift fabrikası ile taş kızak arasındaki sahada ise fabrikalar müdüriyeti binâsıyle ahşabiye ve filika mağazaları, malzeme ambarları ve kereste depoları yer alıyordu. Tersane içinde bu fabrikalardan başka torpido fabrikası, yelkenci mağazası, mancana, gerdel, mastalya atelyeleri, kürek imalâthânesi, tenekeci mağazası, galvaniz ocağı v. b. birçok tesis ve atelyeler vardı. Tersanenin ilk havuzu III. Selim zamanında 1789 - 1790 yıllarında Kasımpaşa deresinin Azapkapısı cihetinde inşâ olunmuş ve 1875'te Sultan Abdülaziz tarafından boyu uzatılarak büyültülmüştür. İkinci havuz II. Mahmud tarafından inşâ ettirilmiştir. Üçüncü havuz ise Sultan Abdülmecid zamanında (1856) Azapkapısı cihetinde inşâ olunmağa başlanılmış ise de, inşâatı uzamış ve bu havuz ancak 1870'te Sultan Abdülaziz zamanında hizmete girebilmiştir. Taş havuzların küçük gemiler için boşaltılması külfetli olduğundan II. Sultan Hamid'in bahriye nazırı Bozcaadalı Hasan Paşa tarafından parçalar halinde Avrupa'dan getirtilerek tersanede monte edilen 150 tonluk bir yüzer havuz, taş havuzların rıhtımında küçük gemilere tahsis edildi. Tersanenin büyük duvarı III. Selim devrinde (1802) yıktırılmış ve yerine yalnız havuzları ihata etmek üzere bugünkü duvar çekilmiştir. 1888 - 1889 yıllarında havuzlar arazisi içinde Sultan II. Abdülhamid tarafından haddehâne talebeleri için kışla, demirhâne ve tamirhâne gibi binâlar inşâ ettirilmiş ve bu binâlar havuzların İktisat Vekâletine devri târihine kadar bahriye tarafından kullanılmıştır.

Tersanede gemiler meyillendirilmiş arazide ağaç kızaklar üzerinde inşâ ve denize indirilirlerdi. İlk taş kızak yıkılan tersane sarayı bahçesinde, Vâlide kızağı adıyle taştan inşâ olundu. Bu kızağın yanına yine taştan ikinci ve ağaçtan üçüncü bir kızak daha ilâve edildi. Bu kızaklar üzerinde birçok gemi inşâ olunduğu gibi, Câmialtı meydanındaki kızaklarda da gemi inşâsı Meşrutiyete kadar devam etti. Tersanenin en önemli binâlarının başında kapdan - ı deryaların çalıştıkları divanhâne binâsı gelir. İlk divanhâne İstanbul'un fethini mütaakıp tersanenin temellerinin atılışında inşâ olunmuştur. Uzun yıllar kullanılan bu divanhâne zamanla harap olduğundan birkaç kere onarılmış ve yeni ilâvelerle büyütülmüştür. I. Sultan Ahmed zamanında divanhâne de yeniden inşâ olunurcasına onarılmıştır. 1722'de bir geminin denize indirilmesi töreninde tersaneye gelen III. Ahmed, divanhâneyi harap görmüş ve yeni bir divanhânenin inşâsını irade etmiştir. Eski divanhâne yıkılarak Canım Hoca Mehmed Paşanın nezaretinde yeni bir divanhâne inşâ olunmuştur. II. Mahmud zamanında bu divanhâne de harap olduğundan yeni bir divanhâne inşâ olunmuştur. Bu divanhâne de harap olunca Abdülaziz zamanında ve 1864 yılında bugünkü divanhâne inşâ ettirilmiştir. Halen Kuzey Deniz Saha Komutanlığı tarafından kullanılmakta olan bugünkü divanhânede 1877 yılında Tersane Konferansı (b. bk.) toplanmıştır.

Tersane içindeki binâlardan en ünlüsü tersane zindanı idi. Bu zindana yabancılar St. Paul zindanı derlerdi. Burası fetihten önce de Cenevizliler zamanında zindan olarak kullanılmıştır. Tersane zindanı biri küçük, diğeri büyük zindan olmak üzere iki kısımdan ibaret idi. Etrafı çok yüksek duvarla çevrilmişti. Buraya bahriyenin ve İstanbul'un kürek mahkûmları konulduğu gibi, bâzen harp esirleri de bu zindanda göz altında bulundurulmuştur. Duvarlar içinde mahkûmların muhafaza edildikleri binâlardan başka, hamam, mutfak, fırın, câmi, kilise ve havra ile mahkûmların sanat öğrenmeleri için muhtelif atelyeler bulunuyordu. Avusturya hükûmeti yüz kadar kürek mahkûmunun ceza süreleri tamamlanıncaya kadar halat yapımını öğrenmek üzere tersane zindanına kabul edilmesi için müracatta bulunmuştur. Bu zindanda mahkûmlar Avrupa zindanlarında olduğu gibi, kümeler halinde birbirlerine zincirlerle bağlanmayıp ikişer olarak zincirlenirlerdi. Muhtelif târihlerde onarılarak uzun yıllar aynı maksatla kullanılan tersane zindanı, II. Mahmud zamanında esaslı bir şekilde onarılmış ise de, 1822'de Kasımpaşa yangınında tamamıyle yanmıştır. 1823 yılında küçük bir bahriye hapishânesi inşâ olunmuş ve zindan arazisi üzerinde tersaneye âid birçok tesis meydana getirilmiştir.

Tersane içinde ilk câmi, Fâtih Sultan Mehmed zamanında divanhâne ile birlikte inşâ olunmuştur. Bu câminin minberi Kanunî zamanında Barbaros Hayreddin Paşa tarafından yaptırılmış ve yerine konulmuştur. Zindan mescidi, II. Bayezid zamanında inşâ edilmiştir. Tersanenin en büyük câmii, III. Ahmed'in sadrâzamı Çorlulu Ali Paşa tarafından 1707'de yaptırılmış olan câmidir. Bu câminin mihrabı üzerinde Kâbe'den getirilmiş bir taş bulunmaktadır. Bu câmi, II. Mahmud ve II. Abdulhamid zamanlarında esaslı onarım görmüştür. Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa ve kendisinden sonra gelen bahriye nâzırları câminin alt katındaki nâzırlara tahsis edilmiş odaya gelerek tersane işleri ile burada meşgul olmuşlardır. Câminin alt katı Meşrutiyetin ilânından sonra Haliç komodorluğu olarak kullanılmış ve Cumhuriyet devrinde de İstanbul Deniz Komutanlığı'na tahsis edilmiştir. Câmi ve altındaki dâire ve Câmialtı Meydanı bugün gümrük idâresi tarafından kullanılmaktadır. Tersane içinde bu

câmilerden başka sübyan kışlası ile imalât-ı mütenevvia fabrikasının arka tarafında küçük bir mescid, havuzlar arazisi içinde de Kasımpaşa havuzunun yanında bir câmi vardı.

Çektiri devrinde İ. T.'nde Akdeniz'in en güzel, manevra kabiliyeti yüksek ve en süratli tekneleri inşâ olunmuştur. Yelken devrinde de dünya bahriyelerinin gıbta ile baktıkları çok güzel gemiler bu tersanede denize indirimişlerdir. İmparatorluğun diğer tersanelerinde inşâ edilen ve kuru tekne olarak İstanbul'a gönderilen gemiler, demir ve zincirlerinden yelken ve silâhlarına kadar burada techiz edilmiştir. İ. T.'nin tavşan mağazaları, dünyanın en güzel gemi başlıklarını ve kıç oymalarını, isim levhalarını büyük bir sanat eseri olarak meydana getirmişler ve Avrupalıların takdirlerini kazanmışlardır. Tersanede yapılmış masalar, kütüphâneler yabancı memleket sanat sergilerinde hayranlıkla seyredilmiştir. Türk mühendis ve işçilerinin eserleri olan gemiler hakkında yabancı müşahitler hayret ve takdirlerini belirten pek çok yazı yazmışlardır. Tersaneye ilk yabancı uzman Çeşme savaşından sonra Kapdan-ı deryâ Gazi Hasan Paşa tarafından Fransa'dan getirilmiştir. Leroy ve Durset adlarındaki gemi inşâ uzmanları İ. T.'ne Fransız gemi inşâ tekniğini getirmişler, Kapdan-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa zamanında yine Fransa'dan getirtilen Le Brun ve Benois ve İsviçreli Klenberg adlarındaki mühendislerin nezaretinde Türk mühendis ve işçilerinin teknik bilgileri artırılmış ve donanmaya çok güzel gemiler yapılmıştır. Buhar devrine girildikten sonra Amerika'dan getirilen F. Rhode adlı gemi inşâ mühendisi ve arkadaşları da tersaneye Amerikan tekniğini sokmuşlar ve bu zevatın nezaretinde de tersanede birçok gemi inşâ edilmiştir. 1885 yılında Georg William Garret adlı bir İngiliz mühendisi tarafından dizayn edilen ve Nordenfelt fabrikasında inşâ edilen denizaltı gemisi ile Osmanlı bahriyesi ilgilenmiş ve II. Abdülhamid'in müsaadesi ile bu tip gemilerden iki tane sipariş edilmiştir. 1886'da İngiltere'de Vickers-Armstrong fabrikasında inşâları tamamlanan bu gemiler şartnâmeleri gereğince İ. T.'nin Vâlide kızağında mühendis Garret'in nezaretinde Türk işçileri tarafından monte edilmişler, «Abdülhamid» adını alan ilk denizaltı 6 Eylûl 1886 târihinde, «Abdülmecid» adını alan ikinci denizaltı 4 Ağustos 1887 târihinde kızaktan indirilerek Osmanlı bahriyesi kadrosuna katılmışlardır. II. Abdülhamid'in son yıllarında Ansaldo firması ile yapılan bir anlaşma sonunda «Muin-i Zafer», «Feth-i Bülend» ve «Avn-i İlâh» zırhlı korvetleri İ. T.'nde bu firmanın mühendislerinin nezaretinde tadil ve modernize edilmişler ve 1907 yılında donanmaya katılmışlardır. Ansaldo firması bu üç geminin değiştirilmesinden sonra 21 Kasım 1908 târihinde Karaköy köprüsünün onarımını üzerine almış ve daha sonra da taş havuzların eskimiş olan saç kapaklarını tersanede onarmıştır. 19 Mart 1911 târihinde Almanyalı mühendis Paul resimhânede çalıştırılmış, İngiliz heyet-i ıslahiyesinden tersaneye memur Blaka Beyin tavsiyesi ile bir formen ve bir formen yardımcısı, kazanhâneye, modelhâneye ve dökümhâneye de İngiliz uzmanları getirilmiştir. İ. T.'nin ıslahı ve yeni sistem harp gemilerinin inşâsı hususları Bahriye Nezaretince ele alınmış ve yabancı firmalara müracaat olunmuştur. İngiliz Vickers-Armstrong firmasının teklifleri uygun görülerek bu firma ile bir mukavele imzalanmış ve tersanenin büyük bir kısmı ile havuzların idâresi 2 Aralık 1913'te «Müşterek-ül menfaa doklar, tersaneler ve inşâat-ı bahriye şirket-i şâhâne-i Osmaniye» adını alan bu ortaklığa verilmiştir. Anlaşmaya göre, ortaklığın devamı otuz yıl olacak ve bu süre içinde İ. T. mükemmel bir hâle getirilecek, İzmit körfezinde yeni bir tersane kurulacak ve bu yeni tersanede zamanın en büyük gemilerini havuzlayacak bir yüzer havuz bulunacak idi. Tersaneler İstanbul'da her cins ticaret gemisi, İzmit'te de makine ve silâhları dahil harp gemileri inşâ edebilecek idi.

Bu ortaklık kuruluşundan sonra İ. T.'nde faâliyete geçmiş, harp gemilerinin onarımlarını yapmış ise de, dünya siyasî durumunun karışması ve I. Dünya Harbi'nin çıkması dolayısıyle mukavele 13 Kasım 1914 târihinde feshedilmiştir. Osmanlı hükûmeti İ. T.'nin harp gemisi inşâ edebilecek bir duruma getirilmesi faâliyetine I. Dünya Harbi içinde de devam etmiş, 1916'da Hamburg'taki Blum und Fus firması ile bir anlaşmaya varmış ise de, harbin sıkışık durumu ve sonunda da kaybı dolayısıyle bu firma da tersanede bir faâliyette bulunamamıştır. I. Dünya Harbi içinde Türkiye'de bulunan Alman askerî heyetinin tavsiyesiyle Almanya'dan getirtilmiş olan mühendis Wendenberg ve Klegman ve daha sonra Schneider her ne kadar tersanede görevlendirilmişlerse de, donanmanın her türlü onarım ve bakım işleri tersanedeki Türk inşaiye ve makine subayları tarafından yürütülmüştür. 1936 yılında Türkiye hükûmeti ile bir Alman firması arasında yapılan bir anlaşma gereğince Türkiye bahriyesi için inşâ edilecek dört denizaltı gemisinden ikisinin Türkiye'de inşâları kabul olunmuştur. Bu gemilerin inşâsı için Alman firmasına Taşkızak ve civarının teslimi gerektiğinden tersanenin bu kısmı İktisat Vekâleti'nden geri alınmış ve Alman firmasına teslim edilmiştir. Burada 14 Ağustos 1937 târihinde «Atılay» ve 9 Eylûl 1937 târihinde de «Yıldıray» denizaltı gemileri kızağa konulmuş ve kontratları gereğince inşaatta % 75, makine ve techizatın monte işlerinde de % 30 Türk işçisi çalıştırılarak gemilerin yapımı tamamlanmış ve Türk bahriyesine teslim edilmişlerdir. İ. T.'nin bu kısmı bugün Deniz Kuvvetleri'ne bağlı olarak İstanbul Taşkızak Tersanesi adı ile faâliyette bulunmaktadır. Tersanenin diğer kısımları üzerinde ise Denizcilik Bankası'na bağlı Câmialtı ve Haliç tersaneleri bulunmaktadır. — Vehbi Ziya Dümer

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ: bk. ÜNİVERSİTE.

İSTANBUL TÜRKÜLERİ: İstanbul halkının benliğinden doğmuş, bu muazzam târihî şehrin kendine mahsus, özel karakter arz eden bir musikîsi vardır. Meselâ İstanbul'da bir sokak musikîsi mevcuttur. Eskiden semâî kahveleri denen yerlerde, Anadolu'dan gelmiş saz şâirlerinin irticâlen meydana getirdikleri bir halk musikîsi vardır. Gene vaktiyle İstanbul'un belirli çevrelerinin malı olan yüzlerce kanto ve düetto bestelenmiştir. Nihayet asıl «İstanbul türküleri» gelir. Bu sonuncuları, Rumeli ve bâzı bölgeler (Marmara, Aydın v. b.) Anadolu türkülerine çok yakın, sahibi meçhul şarkı ve türkülerdir. Klâsik musikî tesirini taşıyan bu türkülerin bâzılarını tanınmış bestekârlarımızın klâsik şarkılarından ayırmaya imkân yoktur. Zâten bâzılarının tanınmış bestekârlara âid eserler olması muhtemeldir. İ. T.'nde genel olark çapkın, şuh, lâubâlî, samimî, dert ve acıları bile umursamazlık ve kalenderlikle terennüm eden, fakat içli ve hassas bir karakter görülür. Bu türküler, İstanbul'un yüksek tabakalarının karakter ve yaşayışını aksettirmez. Çünkü yüksek tabaka, klâsik musikî ile uğraşan, bu sanatı seven ve bilen tabakadır. Ayrıca bir anonim halk musikîsine ihtiyacı olmamıştır. İ. T.'nin bestekârları kulaktan

dolma musikî öğrenmiş, heyecan ve coşkunluğunu, keder ve neşesini, müşahede ve intibaını terennüme muktedir halk çocuklarıdır. Büyük şehrin mâşerî dehâsını ve vicdanını, duygularını ve düşünce tarzını aksettirmeye muvaffak olmuşlardır. İ. T., İstanbul klâsik Türk musikîsinin âdetâ nüvesini, merkezini teşkil eder. Rumeli'nde ise klâsik merkezler İstanbul'a nazaran çok zayıf olduğu için, şâheserler, anonim olarak halk içinden doğmuştur. Klâsik musikî, İstanbullunun her türlü sanat heyecanını aksettirebilmiştir. Bununla beraber İstanbul halkı, bu halkın içinde dâima büyük kütleler teşkil eden henüz şehirleşememiş taşralılar, İstanbul dışından gelen halk musikîsine de büyük itibar göstermişlerdir. Bu itibarın meselâ XVII. yüzyılda, günümüzden çok daha fazla olduğu, Evliyâ Çelebî'nin uzun açıklamalarından ve Ali Ufkî'nin yüzlercesinin notasını verdiği Anadolu menşeli türkülerden anlaşılmaktadır.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ: bk. ÜNİVERSİTE.

İSTANKÖY (eski adı: **Kos** veyâ **Koos**), güneybatı Anadolu'da, Kerme körfezinin ağzına yakın bir yerdeki Yunan adasının Türkçe adı. Yüzölçümü 282 km², en uzun yeri 45 km, genişliği 8 km, en yüksek yeri 875 m dir. Dağlık olan adanın batısında, yeni volkanik arazi vardır. Kuzeyindeki dar düzlüklerde bağlar, portakal ve limon bahçeleri, tahıl tarlaları, dutluklar bulunmaktadır. Halkın bir kısmı balıkçılıkla geçinir. Adanın Bodrum'a uzaklığı 17 km dir. Ortakent bucağı ile İ. arasında, Türkiye - Yunanistan sınırının geçtiği boğaz 4 km genişliğindedir. Adanın 20 km güneyinde ise Reşadiye yarımadası uzanır. İ.'ün kuzey kıyısında küçük bir şehir vardır (Kos). Buradan adanın öteki ucuna doğru sırt üzerinden bir yol uzanır.

İ., Hippokrates (b. bk.) in doğduğu yerdir. Bunun için Eski Çağ'ın bu ünlü hekimi İ.'lü Hippokrates adıyle anılmıştır. Birçok Türk eserlerinin bulunduğu ada, uzun süre Türklerin idâresi altında kalmış, 1912'de İtalya tarafından işgal edilmiştir. Rodos ile birlikte Oniki Ada'nın siyasî durumları belli olmadan, Balkan Harbi'nin çıkması üzerine İtalyanların ada üzerindeki hâkimiyeti devam etmiş, 1923'te Lausanne Andlaşması gereğince yine İtalya'ya bırakılmış, II. Dünya Harbi'nden sonra İtalya tarafından Yunanistan'a verilmiştir.

İSTASYON: bk. GAR.

İSTATİSTİK: Günlük kullanışta değişken olayların niceliklerini gösteren sayıların anlatıldığı İ. terimi, bilim alanında toplu olayları araştırmaya yarayan, çok sayıdaki birimi gözlemek, saymak veyâ ölçmek, bunların niteliklerini tesbit etmek, sınıflamak veyâ karşılaştırmak yoluyle inceleyen ve böylece söz konusu olayların sebeplerini, normal biçimlerini ve aralarındaki bağları öğrenmemizi sağlayan ilmî bir metoddur. Bir bilgi dalı ve ders konusu olarak da bir yandan bu metodun türlü biçimlerini açıklayan, aklî, nazarî temellerini araştıran ve gerçeğe gittikçe daha yaklaşan sonuçlar verecek yolda geliştirilmesine çalışan bir metodoloji, öte yandan amaca en uygun biçimde uygulanması yollarını arayan teknik bir disiplindir.

Târihçe: İ.'in uygulanması çok eski çağlara uzanır. İnsanlar, binlerce yıl önce bâzı toplu olayları tesbit etme gereğini duymuşlardır. Derli toplu devletlerin kurulmasıyle birlikte, sınırların tesbiti, vergi toplanması, toprak dağıtılması gibi amaçlarla arazi yazımlarına girişilmiş, nüfûsun sınıflara ayrılışının ve askere alınabilecek kişilerin sayısının öğrenilebilmesi içinde nüfûs kütüklerinin düzenlenmesine lüzum görülmüştür. Eski Çin, Türk, Mısır ve Yunan'da, İsa'nın doğumundan çok önce, zaman zaman bu gibi tedbirlerin alındığını târih doğrulamaktadır.

İlk nüfûs sayımları census adı altında eski Roma'da yapılmıştır. Yine Roma'da tapınaklarda ölüm ve doğumların özel olarak kaydı tutulmuştur.

Orta Çağ'da merkezî devletlerin göçlerini kaybetmeleri sonucu İ. işleri gevşemiştir. Bu çağda Fâtih William (1027 - 1087) ın 1084 - 1086 yıllarında İngiltere'de yaptırdığı, sonuçları Domesday Book adlı bir kütükte kayıtlı bir arazi yazımı önem taşır. Daha önce Avrupa'da I. Karl (742 - 814) tarafından da benzer yazımlar yaptırılmıştır. Şehirlerin gelişmesi, sayım işlerine biraz hız vermiş, bu arada bâzı şehirlerde nüfûs sayımları yapılmıştır.

Yeni Çağ'da devletlerin yeniden güçlenmesiyle İ.'in uygulaması gelişmiş ve genişlemiştir. Fransa'da 1665'te Colbert (1619 - 1683) in emriyle ithalât ve ihracatın kaydına başlanmış, 1713'te bu işle görevli ayrı bir büro kurulmuştnr. XVIII. yüzyılın sonunda bütün ülkeyi içine alan nüfûs sayımları yeniden ele alınmış ve bu alanda ilk adımı Amerika Birleşik Devletleri atmıştır. Bu devletlerde ilk büyük sayım 1790'da yapılmıştır. Amerika'yı 1801'de Fransa takip etmiş ve genel nüfûs sayımları zamanla bütün ülkelere girmiştir.

Bir bilgi dalı ve ders konusu olarak İ. ilkin şimdikinden büsbütün ayrı bir nitelikteydi. XVII. yüzyılın ilk yarısında bâzı Alman üniversitelerinde «devletlerin durumları» (Staatsmerkwürdigkeiten) adlı bir ders okutulmağa başlandı. Bu derste ülkelerin tarihî, malî, askerî ve idare teşkilâtı, nüfusları konusunda, bâzan sayı da bildirilerek bilgi veriliyordu. Sonraları bu konuya, İ. denilmeye başlanmış ve terim zamanla yerleşmiş ve yayılmıştır. Bu akımın başlıca temsilcileri Herman Conring (1606 - 1681), Gottfried Achenwall (1719 - 1772) dir. İ. terimini ilk defa 1748 yılında Göttingen Üniversitesi profesörlerinden olan Achenwall kullanmıştır.

İ.'in gelişmesinde ikinci basamak rolünü oynayan okul, sigorta matematikçileri veyâ siyasî matematikçiler adıyle anılan okuldur. Bu akımın en tanınmış temsilcileri İngiltere'de John Graunt (1620 - 1674), William Petty (1623 - 1687), Halley (1656 - 1742) ve Almanya'da rahip Süssmilch (1707 - 1767) tir. Sigorta matematikçileri, özellikle nüfûs olayları ile uğraşmışlar, sayılar üzerinde çalışmışlar ve tasvirden çok çözümlemeye, bağlantı ve düzenlilikleri bulmaya çalışmışlardır.

Toplu olaylar tesadüfî etkenlere tâbi olduğu için bu gibi etkenlerin gözlemler üzerinde yaptığı etkiler anlaşılmadan İ. disiplini gereği gibi gelişemezdi. Tesadüf kanunlarını inceleyen ihtimalî hesabın ilerlemesi bu bakımdan İ.'in gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İhtimalî hesap nazariyesi XV ve XVI. yüzyıllarda yaşayan İtalyan araştırıcıların zar ve öteki talih oyunları konusundaki yazıları ile başlamış, XVII. yüzyılda Pascal (1623 - 1662) ve özellikle Bernouilli (1654 - 1705) tarafından temeli atılmış, sonra da Moivre (1667 - 1754), Laplace (1749 - 1827), Poisson (1781 - 1840) ve Gauss (1777 - 1855) un çalışmaları ile gelişmiştir. İhtimalî hesap nazariyesi sayesinde, genel sebepler yanında türlü yönlerde etkili olan tesadüfî sebeplere tâbi olaylarla ilgili gözlemlerin, gözlem sayısı artınca, bugün normal bölünme adı verilen biçimde grafiği bir «çan eğrisi» teşkil edecek surette dağılma eğilimi gösterdiği ve

bunun yalnız kumar olayları konusunda değil, tesadüfe bağlı öteki olaylar konusunda da böyle olduğu ortaya çıkmıştır.

Çağdaş İ.'in temelini atan Belçikalı matematikçi ve astronom Quetelet (1796 - 1874) dir. Bruxelles'deki rasathânenin müdürlüğünü yaparken İ. meselelerine eğilmiş, bu konuda çeşitli eserler yazmış, daha sonraları Belçika'nın İ. genel müdürü olmuştur. Quetelet, İ.'in konusunu çok genişletmiş, incelemelerini kültür ve ahlâk alanlarından başka bâzı tabiî olaylara, özellikle antropometriye de teşmil etmiştir.

Türklerde istatistik: Sayımlar eski Türk toplumlarına yabancı değildir. Yüzyıllar boyunca Hind'de, dünyanın birçok bölgelerinde çeşitli adlar altında, büyük imparatorluklar ve medeniyetler kurmuş olan Türk topluluklarının idarecileri nüfûs olaylarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Osmanlılarda XIX. yüzyıla kadar sırf nüfûsun tesbiti amacıyla yapılan sayımlar yoktur. Nüfus daha çok toprakla olan ilgisi bakımından ele alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme döneminde devlete belirli hizmetler ifasıyla yükümlü memur ve sipahilere bırakılan gelir kaynaklarını tesbit etmek amacıyla 30 - 40 yıllık aralarla nüfus ve arazi sayımları yapılması usuldendi. Ömer L. Barkan'a göre, son toprak ve dolayısıyla nüfus sayımı III. Murad (1574 - 1595) döneminde yapılmıştır. Hammer, 1608'de yapılan bir sayımdan söz etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde nüfûsun tespiti amacıyle sayım yapma teşebbüsleri XIX. yüzyılda başlamıştır. II. Mahmud (1784 - 1839) kendisine ıslahat konusunda sunulan lâyihalara dayanarak nüfus sayımı yaptırmağa karar vermiş, bu kararını 1826 - 1828 yıllarında yürürlüğe koymuştur. Ancak Rus savaşı sebebiyle bu sayım başarıyla sonuçlandırılmamıştır. 1831'de Rumeli ve Anadolu sancakları ile kasabalarında bir nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımda yalnız erkek nüfus bütün tesbit edilmiştir. 1844'te askere alma usullerini iyileştirmek amacıyle kadın ve erkek nüfusu kavrayacak başka bir nüfus sayımı düzenlenmek istenmiş, ancak iyi uygulanamadığından sonuçları yayınlanmamıştır. II. Abdülhamid (1876 - 1908) döneminde, yaklaşık olarak 1881 - 1888'de başka bir nüfus sayımına teşebbüs edilmiştir. Uygulamada birçok aksamalar olmuş, bir günde bitmesi plânlanan sayım yıllarca sürmüştür. Ölüm ve doğumlar gibi nüfus hareketlerini, suçları, ithalât ve ihracatı tesbit amacıyle sarf edilen bâzı gayretler de sonuç vermemiştir. Bu dönemde Mehmed Ali Bey tarafından yazılan ve 1890'da basılan bir eserde İ. teriminin kullanıldığı görülmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde İ. alanında atılan adımlar, esas itibarıyle dış ticaret, maliye gibi konularla ilgili bâzı İ.'lerin hazırlanması ile bir sanayi sayımı düzenlenmesinden ibarettir. Bu dönemde Mehmed Cavid ve Cemal beyler tarafından yazılan eserlerde İ. yerine Arapça, ihsaiyat terimi kullanılmıştır. Bu kelime, devlet teşkilâtındaki İ. şubelerinde de Cumhuriyet dönemine kadar kullanılagelmiştir.

Cumhuriyet dönemine kadar Türkiye'de süreklilik kazanmış İ. çalışmaları yoktur, denebilir. Cumhuriyet idaresi, düzenli İ.'ler derlenmesine çok titizlik göstermiş, ilk ödevlerinden biri olarak İ. işini ele almıştır. Başbakanlığa bağlı bir İstatistik Umum Müdürlüğü kurulmuş ve başına Belçikalı İ. uzmanı Lucien Camille Jacquart getirilmiştir. 1927 ve 1930 tarihlerinde çıkarılan kanunlarla İ. derleme faaliyetleri düzenlenmiş, bu arada İstatistik Umum Müdürlüğü'ne bildirilecek hususların gizli kalması teminat altına alınmıştır. 1927'de nüfus, arazi ve sanayi sayımı yapılmıştır. Nüfus sayımları 1935'ten başlayarak her 5 yılda bir tekrarlanmış, 1950'de bir tarım sayımı, 1951'de de yeni bir sanayi ve iş yerleri sayımı düzenlenmiştir. İstatistik Genel Müdürlüğü 1962 yılında 53 sayılı kanunla Devlet İstatistik Enstitüsü (b. bk.) adını almış, ekonomik ve sosyal konularda çalışma alanını büyük ölçüde genişletmiştir. — Özgür Yeğenoğlu

İSTAVRİT (Trachurus trachurus), tropik ve mutedil denizlerde yaşayan pelajik balıklardan biri. Vücudu uzunca, yan taraflarında hafifçe yassı, kuyruğuna doğru dar ve ufak pullarla kaplıdır.

Sırtı yeşil veyâ mavimsi - gri, yan tarafı daha açık ve gümüşî, karın kısmı parlak gümüşî veyâ beyaz renktedir.

Yumurtlaması, Karadeniz'de Mayıs sonlarında başlayıp Ağustos sonuna kadar, Marmara'da Nisanda başlayıp Temmuz sonuna kadar devam eder. Yumurta ve larvaları pelajiktir ve suyun sıcak olan üst tabakalarında bulunur. Hızla büyüyen yavrular Kasım sonuna kadar 8 cm boya erişirler. Yavrular küçük sürüler halinde toplanmaya başladıkları zaman çoğunlukla meduzlarla birlikte yaşarlar, genellikle meduzların şemsiyelerinin altında toplanır ve onların gonatlarını yiyerek beslenirler.

İSTAVRİT

İ.'lerin larvaları plankton ile, erginleri ufak balık ve omurgasız hayvanlarla beslenirler. Başlıca gıdaları hamsi, çaça, gümüş, sardalye, kefal, barbunya ve kaya balıklarının yavrularıdır. Taze ve işlenmiş olarak yenilen İ.'lerin eti lezzetli olup kuru ve serttir.

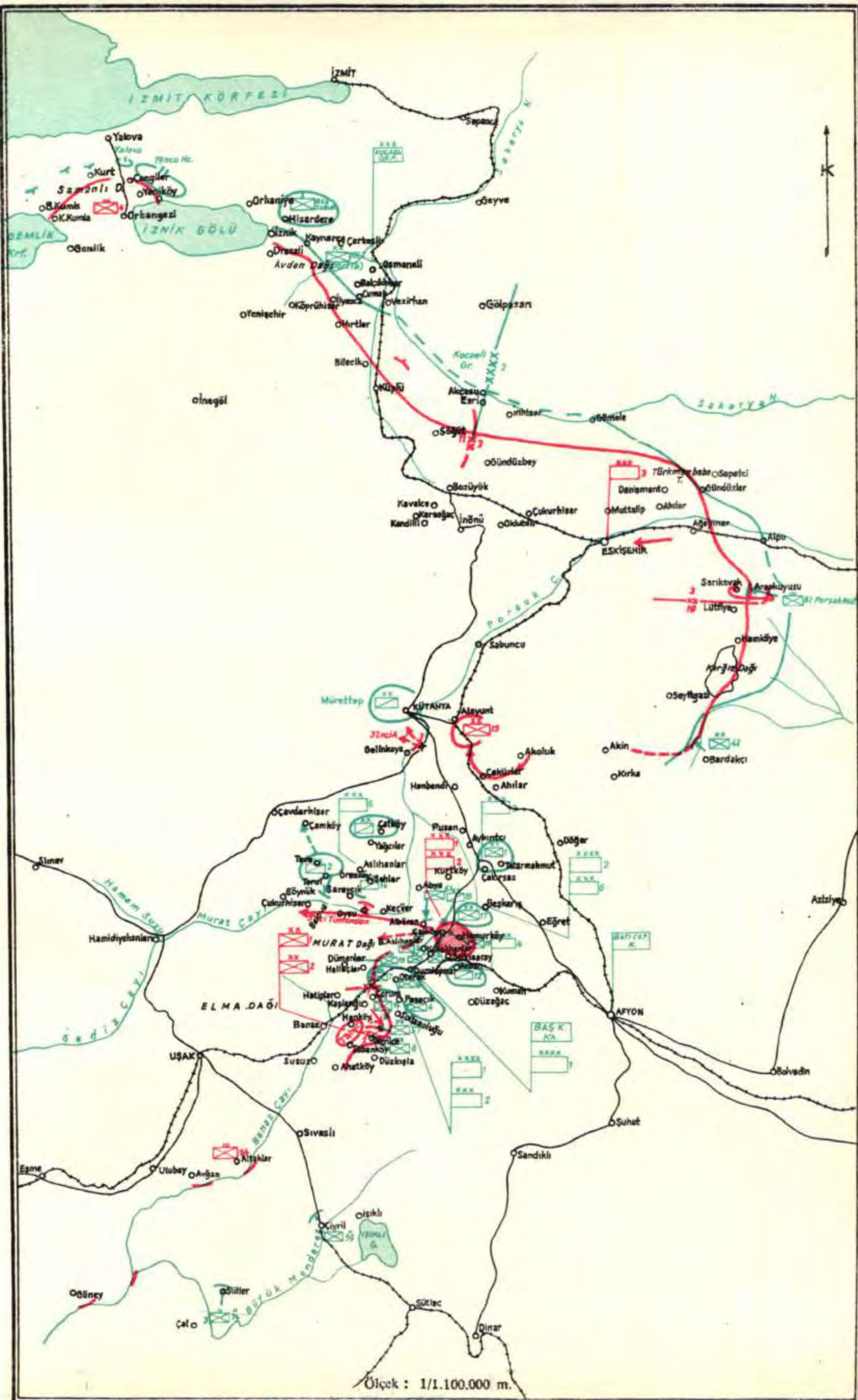
İSTEMİ KAĞAN (552 - 576), eski bir Türk kağanı. Adının İstemi diye okunması kabul olunmuşsa da, İştemi olması ihtimali de vardır. İkinci harfin Gök Türk yazısında hem *s*, hem de *ş* okunan bir karakterde olduğu ve Çinlilerin, bu kağanın adını Şe - tie - mi veyâ Şe - ti - mi şeklinde *ş* ile yazdıkları düşünülürse, bu ihtimal daha çok güç kazanır. Fars ve Bizans kaynaklarında ise Sincibu, Silzibul, Dilzibul, Stembis şekillerinde kaydolunmuştur.

İ. K., Gök Türk kağanları hanedanını kuran Bumun (veyâ Bumin) Kağan'ın küçük kardeşidir (bk. BUMİN KAĞAN). Bumun'un Aparlara karşı isyanında 10 boyun başında olarak yararlık gösterdiği için batıdaki 10 boyun

İSTİKLÂL HARBİ

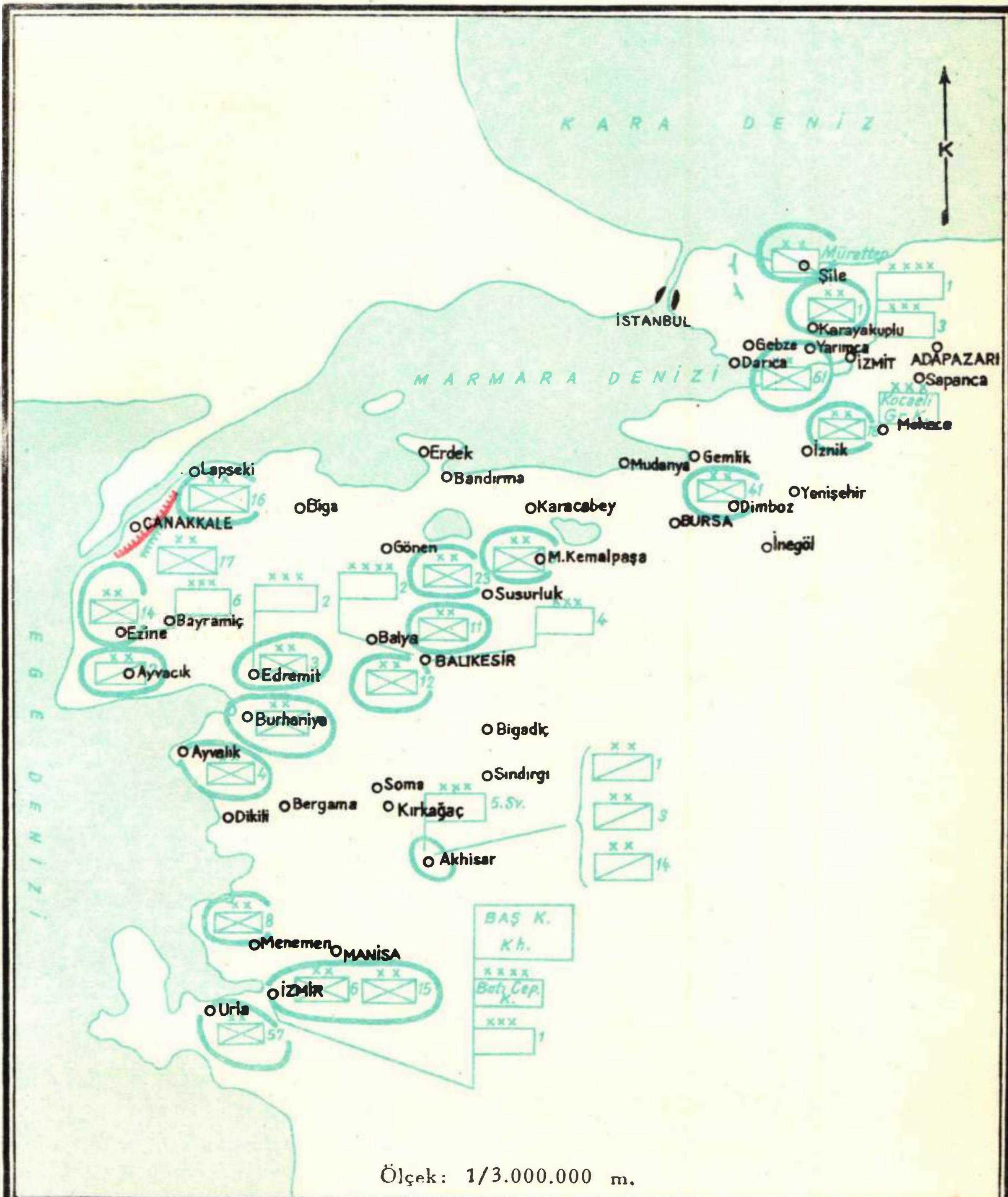

BATI CEBHESİ
İki tarafın 25 Ağustos 1922 akşamı durumu

BATI CEPHESİ
İki taraf ordularının 30 Ağustos 1922 akşam durumu

İSTİKLÂL HARBİ

BATI CEPHESİ
11 Ekim 1922 durumu

başına geçirilerek 552'de kendisine yabgu unvanı verildi. İdare ettiği bölgenin merkezî tarafları İli ırmağı boyları idi. Kâşgar, Kulca, Çu ırmağı boyu, Isık göl ve Aral gölü çevresi de onun elindeydi. Batı Gök Türklerinin temelini teşkil eden 10 boydan başka, Karluk ve Çümük boyları da onun idâresinde idi. Savaşlardaki başarısından dolayı Türk âdetince bağatur yabgu unvanını kazanmıştır.

552'de Bumun Kağan öldüğü zaman ülkenin doğu bölümü sırasıyla onun üç oğlu tarafından yönetilmiş, batısında ise İ. K. hüküm sürmüştür. Çin târihçileri, İstemi'nin, doğu kağanları olan yeğenlerine tâbi olduğunu yazıyorlarsa da, bunda yanıldıkları anlaşılıyor. Çünkü Orhun yazıtlarında ilk Türk kağanları olarak Bumun ve İstemi kağanlar anıldığı halde, Bumun'un oğullarından büyük kağan olarak bahsolunmadığı gibi, İ. K.'la siyasî münasebetlerde bulunan Bizanslılar da onun doğudaki daha büyük bir kağana tâbi olduğunu îma bile etmemişlerdir.

İ. K. her halde Türk usulünce devletin büyük kağanı tanınmış, doğudaki yeğenleri onu ismen metbu olarak bilmişler, fakat iç işlerinde tamamıyle bağımsız kalmışlardır.

İ. K.'ın kağanlığı sırasında, onun devletinin batısında Ak Hunlar (Eftalitler) devleti vardı ki Aparlar'a tâbi bulunuyordu. Gök Türkler, Aparlar'ı yıkarak devleti ele geçirdikleri için Eftalitlerle tabiî olarak düşman oldular.

Daha batıdaki İran devleti, Ak Hunların sillesini yemiş olup onlarla düşman bulunduğundan Gök Türkleri tabiî bir dost saymış ve hükümdarları Husrev Nûşîrevan, İ. K.'ın kızı Kayan'la evlenerek aradaki dostluğu sağlamlaştırmıştır.

Gök Türklerle Eftalitler arasındaki savaş 563-567 yılları arasında sürmüştür. İ. K.'ın yönettiği bu savaşa Doğu Gök Türkleri de katılmıştır. Nahşeb şehri yakınındaki meydan savaşında Gök Türkler büyük bir zafer kazanarak Eftalit hükümdarını öldürmüşlerdir. Bütün Maveraünnehr'i ele geçirip Eftalit devletini ortadan kaldırmışlardır. Böylelikle İranlılarla sınırdaş olmuşlardır.

Bu sefer bu iki devletin arası açılmıştır. İ. K., İran'dan haraç vermesini istemiştir. Kabul olunmayınca İran üzerine yürümüşse de, sınırlar berkitilmiş olduğundan başarı kazanamamıştır.

Hazar Denizi'nin kuzeyi de Gök Türkler'in eline geçmiş olduğundan bu yol ile Bizans'la bağlantı sağlanmış oluyordu.

Türklerle Bizanslılar, İran'a karşı ittifak ettiler. Bu hem siyasî, hem de iktisadî bir ittifaktı. İktisadî ittifakın sebebi ipek yolu meselesiydi. İran ve Bizans'ta çok makbul olan Çin ipeği, İran yolu ile İstanbul'a gidiyor, İranlılar bundan geçiş vergisi almak suretiyle kâr sağlıyorlardı. Fakat İran'la Bizans'ın arası açılınca İran, Bizans'a ipek yollanmasını yasaklamıştı. Bundan Bizans zarar gördüğü gibi, şimdi Türklerin tebaası olan ve ipek ticaretini ellerinde tutan Soğdaklar da zarar görmüşlerdi. Bu sebeple, Semerkand ve Buhara çevresinde oturan bu Soğdaklar yeni hükümdarları İ. K.'a baş vurarak ipeğin İran'dan Bizans'a geçirilmesi için İran'ı razı etmesini istemişlerdi.

İ. K. 568'de İran'a elçi göndererek ipeğin geçirilmesine izin verilmesini istemişti. Fakat İran hükümdârı Nûşîrevan, Bizanslılardan sakındığı ipek ticareti kârını Türklere de vermek istememişti. Bunda Eftalitlerden olan bir müşavirinin telkinleri de rol oynamıştı. Red cevabı verildi.

İ. K.'ın derhal gönderdiği ikinci elçi heyetinin üyelerini İranlılar zehirlemişler ve soğuk iklime alışmış olan Türklerin sıcak İran havasına dayanamadıkları için öldüğü haberini kağana ulaştırmışlardı. Fakat elçi heyeti başkanı olan Soğdak Manyah ile iki üç Türk zehirden kurtularak gizlice Türkeli'ne kaçabilmişler ve olup bitenleri kağana bildirmişlerdi.

İranlıların bu tutumları iki devletin arasını açmıştır. Türklerden çekinmeye başlayan İran, Çin'e elçi heyeti yollayarak Türklere karşı ittifak ettiği gibi İ. K. da Bizans imparatoru II. İustinianos (565-578) a elçi göndererek onunla ittifak yapmıştı (568). Bu elçi heyetinin elinde Bizans imparatoruna yazılmış bir mektup vardı. Bizanslılar bunun «İskit» harfleriyle yazılmış olduğunu söylerler ki Gök Türk harfleri demektir. Fakat elçi heyeti başkanı olan Manyah'ın teklif ettiği ittifakın değerini Bizanslılar değerlendirememişlerdi. Çünkü henüz Türklerin gücünü bilmiyorlardı. Red cevabı da verememişler, heyeti ikiyüzlü bir siyasetle oyalamışlardı. Manyah'ı geri gönderdikleri gibi, Zemarkhos (b. bk.) adlı bir elçiyi de İ. K.'a yollamışlardı. İ. K. bu elçiyi Kuça'nın kuzeyinde, şimdiki Yulduz veyâ Tekes yaylalarının birinde olan Aktağ'daki karargâhında kabul etmişti.

İ. K. altından bir taht üzerinde oturuyordu. Büyük otağı, renkli ipek dokumalarla süslüydü ve halılarla döşenmişti. Zemarkhos ve İ. K. karşılıklı nutuklar söylemişlerdi. Elçi bütün gün otağda kalarak ikram görmüş, kımız içmişti. Ertesi gün kağan tarafından daha süslü başka bir otağda kabul olunmuştu. Bu otağda fazla olarak altın saksı (vazo) lar bulunuyordu. İ. K. yine altın bir tahtta oturuyordu.

İ. K., İran'la savaşa hazırlanmıştı. Zemarkhos'un da yanındaki 20 kişiyle bu savaşa gelmesini istemişti. Talas'a geldikleri zaman İran elçilerini kendisini orada bekler bulmuştu. İranlılar işin sarpa sardığını görünce barış için elçi yollamışlar, bir yandan da ordularını hazırlayarak Curcan'da beklemeye başlamışlardı.

İ. K., Talas'ta Bizans ve İran elçilerine toy vermişti. Bizans elçilerini güzel sözlerle ağırlarken Türk elçilerinin zehirletilmesinden dolayı İranlılara ağır sözler söylemişti. İran hükümdarı Curcan'dan ikinci bir elçi heyeti yollayarak kağanın barış şartlarını kabul ettiğini bildirmişti.

Bunun üzerine İ. K. İran'a yürümekten vazgeçmişti. Zemarkhos'a İstanbul'a dönmesi için izin verdiği gibi, onunla birlikte Tamga Tarkan adlı bir Türk beyini ve Manyah'ın oğlunu da elçilikle Bizans'a göndermişti.

İ. K. 576'da ölmüştür. 24 yıl kağanlık etmiş, Bumun Kağan'a tâbi bir yılı çıkarılırsa, 23 yılını devletin büyük kağanı olarak geçirmiştir. — H. Nihâl Atsız

İSTENOGRAFİ (Yun. = kısa yazı), kısaltılmış veyâ bir anlaşmaya dayanan işaretler vasıtasıyle, konuşulan sözleri hızla yazmayı mümkün kılan bir yazı sistemi. Atina Akropolis'inde 1883'te bulunmuş olan bir taş (aş. yu. M. Ö. 350), kelimeleri kısaltarak bunların çabuk yazılmasını sağlayan bir sistem gösterir. Bu Yunan İ.'sine Akropolis sistemi veyâ Takhygraphia (= kısa yazı) adı verilmiştir. M. Ö. I. yüzyılda Cicero'nun bir arkadaşı (Marcus Tullius Tiro) Latince için notae Tironianae adı verilen bir sistem uydurmuştur. Bu iki sistem M. S. XII. yüzyıla kadar batı dünyasında nutuk, konsil konuşmaları ve vaızları yazmak için kullanılmış, fakat hükûmet dairelerine ve manastırlara münhasır kalmıştır. *Stenographia* kelimesi ilk olarak 1602'de İngiltere'de kullanılmıştır. Modern İ. fonetiğe, yâni kelimelerin yazılışına değil, telâffuzuna dayanır ve Samuel Taylor'un 1786'da yayınladığı sistemden meydana gelmiştir. Isaac Pitman'ın Taylor'unkine dayanan

sistemi 1837'de yayınlanmış ve İngilizce konuşan bütün ülkelerde hâlâ en yaygın sistem olarak kullanılmaktadır. Aynı sistem Fransızcaya da tatbik edilmiştir. Fransızca konuşan ülkelerde en çok kullanılan sistemler, Prévost - Delaunay, de Duployé ve Aimé Paris - Guérin tarafından teklif edilmiş olan ve aynı esasa dayanan sistemlerdir.

Türkiye'de Lâtin alfabesine dayanan yazı sisteminin kabulünden sonra, Arap harfleri bir nevi İ. olarak kullanılmıştır.

İSTERİ (Tıp): bk. HİSTERİ.

İSTİARE, bir edebî sanatın adı. Bir kelime veyâ ibarenin, benzetme maksadıyle ve karine - mânia olmak üzere kendi mânasının dışında kullanılması veyâ benzetmenin iki ana unsurundan yalnız birini kullanmak suretiyle yapılan bir edebî sanattır.

İ. iki çeşittir: Benzetmenin ana unsurlarından yalnız «benzetilen» (müşebbih) le yapılan İ.'lere kapalı İ., bu ana unsurlardan yalnız «kendisine bir şey benzetilen» (müşebbehinbih) le yapılan İ.'lere de açık İ. denir. Bu iki İ. çeşidinden başka, bir de edebiyatta sıkça görülen temsilî İ. vardır ki, bu da benzetme yönü zenginleştirilmiş geniş bir İ.'dir.

İSTİBDAT (Osm. İstibdâd) veyâ **DESPOTİZM** (Yun. *despotes* = efendi, senyör, ev sahibi), devleti yönetme yetkisinin tümünün bir kişinin veyâ bir grupun elinde bulunması şeklindeki mutlakıyet sisteminde, bu yetkinin böyle bir kişi veyâ grup tarafından vatandaşları tedirgin edecek aşırı derecede bir keyfîlikle kullanılması. İ., mutlakıyet rejiminin bir ürünü olduğuna göre, İ. ve mutlakıyet kavramlarının aynı paralelde incelenmeleri gerekir. Batı dillerinde «müstebit» anlamında kullanılan despot, tiran ve hatta otokrat gibi terimlerin zaman zaman birbirinin yerini tutmaları, insan yaradılışının bir gereği olarak otokrasilerin ve absolütizmlerin despotluğa ve tiranlığa vardırılmış olduğunu gösterir.

Ne kanun ne ahlâk ne de herhangi bir grup, hiç değilse nazarî olarak, mutlakıyetle yürütülen bir yönetimi sınırlayamaz. Bâzı nazariyeciler, baştaki tek yöneticinin devlet için iyi olan şeyi herkesten daha iyi bildiğini ve bunun da belki kendisinin Tanrı tarafından yönetici tâyin edilmiş olmasından ileri geldiğini ve dolayısıyle Tanrının aynı derecede aydınlatmamış olduğu kimseler tarafından rahatsız edilmeksizin hükûmet etmesi gerektiği düşüncesini savunmuşlardır. Başka nazariyeciler de insanın kendi kendini idare edemeyecek ve başkalarıyle barış halinde yaşayamayacak kadar bencil olması nedeniyle siyasî mutlakıyete taraftardırlar. Bütün bu nazariyelere rağmen hiçbir mutlakıyet hükûmeti bu konuda halkın düşündüklerinden ve zaman zaman gösterdiği tepkilerden, başka devletlerin etkisinden ve hatta baskısından, ahlâk teamüllerinin zorunlarından ve devlet içindeki bâzı grupların muhalefetinden azâde kalmamıştır ve mutlakıyetin İ.'ı şiddetlendirmesi oranında bu tepkiler de şiddetini artırmaya yönelmiştir.

Mutlakıyet ve dolayısıyle de keyfî idare, yâni İ., bir doktrin veyâ hiç değilse tanımı yapılmış bir olay olarak, çok eski çağlardan beri Doğu'da ve Batı'da hüküm sürmüştür. Orta Çağ'da Katolik Kilisesi hükümdarların yetkisinin yorumlanması Papa'ya âid olan Tanrının kanunu ile sınırlı olduğunu savunmuş ve böylece mutlakıyet rejimleri bir sarsıntı geçirmiştir. Hükümdarların yetkisini sınırlayan başka bir husus da, ast ile üst arasında, yâni senyörlerle hükümdar arasında karşılıklı hakları ve vecibeleri ayarlayan feodalite sistemi olmuştur. Fakat millî devletlerin yaratılmasıyle birlikte mutlakıyet yeniden hâkim teori halini almıştır. İngiltere kralı VIII. Henry ve Fransa kralı XIV. Louis gibi «millî» hükümdarlar feodal senyörleri itaat altına almışlar ve hatta kendi ülkelerinin sınırları içinde kiliseye karşı üstünlük elde etmeyi başarmışlardır.

XVI. yüzyıldan başlayarak, mutlakıyet rejimleri çeşitli düşünürler tarafından savunulmuştur. Fransız Jean Bodin (1530 - 1596) «egemenlik» kavramını hükümdarın tebaası üzerindeki mutlak ve kayıtsız şartsız otoritesi olarak tanımlamıştır. Thomas Hobbes (1588 - 1679) a göre, toplum halinde birleşmeden önce insanlar elde etmek istedikleri her şey için birbirlerini öldürdükleri doğal bir durumda bulunmuşlar, sonunda da canlarını kurtarmak amacıyle aralarında anlaşarak kendilerini birbirlerine ve dışarıya karşı koruyacak olan, mutlak yetkilerle donatılmış bir baş seçmişlerdir. Jean - Jacques Rousseau (1712 - 1778) da, insanların aralarında anlaşıp Genel İstem'e boyun eğme yolu ile hürriyetlerini sınırlandırmış olduklarına inanır. Rousseau'ya göre, Genel İstem vatandaşların refah yolunda ilerleme isteği ile aynı şeydi ve mademki Genel İstem vatandaşın gerçek ve en yüksek düşüncesini temsil etmekte idi, ona karşı gelinmezdi.

Çağdaş mutlakıyet rejimleri, faşizm, nazizm ve komünizm gibi totaliter diktatörlükler şeklinde ortaya çıkmıştır. Rejimlerinin felsefesini XVIII. yüzyılın toplumcu filozoflarının düşüncelerine istinat ettiren bu rejimler, kendilerinin müstebit değil, tersine demokratik olduklarını iddia etmektedirler.

İleri bir uygarlık düzeyine yönelmiş milletlerin iç siyaset mücadeleleri, her şeyden önce, daima İ. şeklini alan mutlakıyet rejimleri yerine anayasalı rejimler kurma uğrunda yapılmış ve yapılmaktadır.

İSTİCAR: bk. KİRALAMA.

İSTİCVAP: bk. SORGU.

İSTİDA: bk. DİLEKÇE.

İSTİFA, 1. Alacaklının alacağını tamamiyle alması, elde etmesi; 2. Kişinin, işinden kendi isteği ile çekilmesi. Gerek kamu hukuku gerek özel hukuk yönünden İ., kanun veyâ hizmet akdi çerçevesinde cereyan etmesi gereken bir hukukî muameledir. İ., kaide olarak, kabul olunmakla hukukî sonuç hâsıl eder. Ancak, bir hizmet akdinde İ.'nın şartlara tâbi kılınması da mümkündür.

İSTİHÂLE: bk. METAMORFOZ.

İSTİHÂRE, «hayır dilemek» anlamına gelen Arapça bir söz. Hz. Peygamber'in «İ. eden mahrumiyete düşmez; danışan nâdim olmaz; iktisada riayet eden yoksulluğa uğramaz» buyurduğu rivayet edilmiştir (Suyûtî Celâleddin, *Câmi'us - sagıyr fî Ahâdîsi'l - beşî'in - Nezir.* Mısır 1321, II, 124). Sahâbeden Câbir, Hz. Muhammed'in *Kur'an*'dan sûre belletir gibi İ.'yi de bellettiğini söylemiş ve bir işte sıkıntıya düşenin, karara varamayanın iki rekât namaz kılıp Allâhım senin bilginle senden hayır dilemekte, kudretinle kudret ihsan etmeni istemekteyim; çok büyük olan lûtfundan diliyorum; çünkü sen takdir edensin, ben edemem; sen bilirsin, ben bilmem ve sen gaybdakileri iyice bilensin; Allâhım, bu işin bana dinim, geçimim, işimin sonu bakımından hayırlı olduğunu, tezce yahut bir süre sonra hayra nail olacağımı bilirsin; hayırlıysa sen takdir et, o işi yapmamı

mukadder eyle; fakat bu iş dinim, geçimim ve sonu bakımından şerse beni o işe sevk etme, o işten beni vazgeçir, bana hayır ver, sonra da beni o işi yaptığıma yahut yapmadığıma razı kıl deyip hâcetini Tanrı'ya bildirmesini talîm etmiştir (*Sâhîhu Buhârî*, İstanbul 1315, VII, 162). Aynı kitapta Câbir b. Abdullâhi's - Selemî'den aynı meâlde bir hadîs daha rivayet edilmiştir (VIII, 168). Ayşe, Hz. Peygamber'in bir işe girişeceği zaman Allah'tan hayır dilediğini Ebû Bekr'den rivayet eder (Zehebî, *Mîzânü'l - İ'tidâl*, s. 315). Diğer hadîs kitaplarında da İ. hakkında hadîsler vardır (İbn Sa'd'in *Tabakat*'ının II. cildinde Hz. Peygamber'in merkadi için, Allâhım, Resûl'üne hayırlı olanı ihsan et denmesinin, VIII. cildinde Ebû - Sufyan'ın sözünün İ.'yle münasebeti yoktur.)

Herhangi bir işin hayır yahut şer olduğunu anlamak, hayırla son bulmasını dilemek için yapılan İ., Ehlisünnette rüya yoluyle olur; hattâ bu yüzden Türkçede İ.'ye yatmak sözü âdetâ bir örf mecazı olmuştur. Geceleyin yatsı namazı kılındıktan sonra iki rekât İ. namazı da kılınarak Tanrı'dan, girişilecek işin hayırlı olup olmadığının rüyada gösterilmesi dilenerek abdestli olmak şartıyla sağ yana yatılır; bâzılarına göre sağ el başın altına, sol el göğse konur. Gece görülen rüya yorumlanır ve ona göre o işe girişilir yahut terk edilir. Avfî'nin *Lübâbü'l - Elbâb*'ında, bu çeşit İ.'den bahsedilmektedir (Edward G. Browne bas. Leiden 1906, s. 210).

İmâm Ca'feru's - Sâdık (H. 148, 765), «Kulumun işlere girişmesi ve benden hayır dilememesi, kendi kötülüğündendir» meâlinde bir kudsî hadîs rivayet ettiği gibi, «Bir işe İ.'siz girişen, sonunda da bir derde uğrayan kişi, o dert yüzünden ecre nail olmaz» ve «Yüce Allahtan İ. ederek bir işe giriştiğim zaman sonu hayır yahut şer olsun, bence önemi yoktur; babam, *Kur'an*' dan sûre öğretir gibi bana İ.'yi de öğretti» demiştir ki son söz, Buhârî'deki hadîsin meâlidir.

Şîa - i İmâmiyye'de (bk. İSNÂ - AŞERİYYE) İ. çeşitleri şunlardır: 1. Yazılı kâğıtlarla üç kağıda «Rahman ve Rahîm Allah adıyla. Üstün ve hüküm ve hikmet sahibi Allah'tan filân kadının oğlu filâna yap», üç kağıda da sonu «yapma» olmak üzere aynı ibareler, Arapça olarak yazılır ve bu kâğıtlar seccadenin altına konur. İki rekât İ. namazı kılınır. Bu namazda muayyen surelerin yahut her hangi bir surenin okunması hakkında rivayetler vardır. Namazın son secdesinde, «Allah'tan, rahmetiyle her türlü dertten, zahmetten kurtulmak için hayır dilemekteyim» meâlindeki Arapça dua yüz kere okunur. Selâmdan sonra gene hayır istenip kâğıtlar karıştırılarak çekilmeye başlanır. Birbiri ardınca çekilen üç kağıtta da «yap» emri çıkarsa hayırdır; o işe girişilir. Üçünde de «yapma» çıkarsa, hayırsız olduğuna hükmedilir ve vazgeçilir. Birinde «yap», öbüründe «yapma» çıkarsa, beşinci kâğıda kadar çekilerek emir veyâ nehiyden hangisi fazlaysa ona göre hükmedilir. Buna İstihâretu zât'ir - rika (yazılı kâğıtlarla İ.) denir.

2. Bir kâğıda «evet» anlamına «naam», öbürüne «hayır» anlamına «lâ» yazılır. Bu kâğıtlar bükülüp kile konarak yuvarlak şekle getirilir. İ. namazından ve duadan sonra seccade altına konmuş olan bu yuvarlakların biri çekilir. «Naam» çıkarsa, o iş yapılır, «lâ» çıkarsa, yapılmaz. Buna İstihâretü bi'l - benâdık (yuvarlaklarla İ.) denir.

3. Tespihle istihare. Bu İ.'yi yapan, yedi salavâttan sonra «Ey duyanların en iyi duyanı, ey görenlerin en iyi göreni, ey hesâp edenlerin en çabuk hesâp edeni, ey acıyanların en fazla acıyanı, ey hükmedenlerin en iyi ve doğru hükmedeni» duâsını Arapça olarak okuyup bir salavât daha getirerek saymadan tespihten bir yeri tutar ve baştan oraya kadar taneleri ikişer ikişer çeker, tuttuğu yere gelir. Tespih tanesi bir kalmışsa «yap» demektir; iki kalmışsa «yapma» demektir. Bu İ. şu suretle de olur: Tespihin bir yeri tutulur; baştan sağ elle sekizer sekizer çekilir. Bir kalırsa iyi, iki, dört ve sekiz kalırsa kötü, üç kalırsa orta, altı kalırsa pek iyi olduğuna, beş ve yedi kalırsa, o işte zahmet ve meşakkat bulunduğuna hükmedilir. Bu İ.'ye İstihâre - i müsebbaha (tespihle yapılan İ.) denir; taşlarla da yapıldığı vardır.

4. *Kur'ân - ı Kerîm*'le istihâre. *Kur'ân - ı Kerim* ele alınır; salavât ve duâdan sonra açılır; sağ taraftaki ilk sayfanın ilk âyetinin anlamına göre o işin hayır yahut şer olduğu hükmüne varılır. Bu İ.'nin bir de şu şekli vardır: *Kur'ân* açıldıktan sonra altı sayfa sayılır; 6. sayfanın 6. satırındaki âyetin mânâsına göre istidlâlde bulunulur. İstihâre bi'l - *Kur'ân*'il - Mecîd (*Kur'ân*'la istihâre) denen bu İ.'yi, Arapça bilmeyen yapamayacağı için, İran'da basılan *Kur'ân - ı Kerîm*'lerin bir kısmının her sayfasının başına, ilk âyetin anlamına göre «güzel», «kötü» anlamlarına gelen *Hûb*, *Bed* sözleri yazılmış, Arapça bilmeyenlerin İ. edebilmesi sağlanmıştır.

5. Duâ ile istihâre. Farz bir namazdan sonra iki rekât İ. namazı kılınır, Tanrı'dan yüz kere hayır dilenir; Hz. Muhammed'e ve soyuna salavât verilir; onlarla Tanrı'ya tevessül edilir, şefâatları istenir. Gönül neye yatarsa, gönüle ne ilhâm edilirse, o yapılır. İstihâre bi'd - Duâ denen bu İ., gece namazının (bk. TEHECCÜD) son rekâtında, «Allah'tan rahmetiyle hayır dilerim» meâlindeki Arapça cümle yüz kere söylenerek de yapılır.

6. Danışma yoluyla istihâre. Her hangi bir işi yapıp yapmamak hususunda bilgisine, adaletine inanılan kişilerle danışılır. Buna İstihâre bi'l - Müşavere denir.

İ. için vakitler de tâyin edilmiştir. Cumartesi günü sabahtan kuşluk çağına, zevâlden ikindiye, pazar sabahtan öğleye, ikindiden akşama, pazartesi sabahtan güneş doğuncaya, kuşluktan ikindiye, salı öğleye, ikindiden yatsıya, çarşamba sabahtan öğleye, ikindiden yatsıya, perşembe sabahtan güneş doğuncaya, öğleden gece yarısına, cumâ sabahtan güneş doğuncaya, zevâlden ikindiye kadar İ. yapılırsa doğru sonuç alınır.

İ., bir başkasına da yaptırılabilir; fakat buna dâir haberler, zayıf sayılmıştır (Muhammed b. Ya'kubi'l - Küleynî, *Kitâbü'l - Kâfî*; *Fürû'*; c. I; Tahran 1312 taşbas. 131 - 132; Abbâs Kummî, *Sefînetü'l - Bihâr ve Medinetü'l - Hikemi ve'l - Âsâr*; c. I., Necef 1352, taşbas. 433 - 434; *Risâletü'l - Bâkıyyâtü's - Sâlihât fi'l - Ed'iyyeti ve's - Salavât ve'l - Mendûbât*; Mefâtihü'l - Cinân kenarında; Tahran H. 1359, Ş. H. 1319, 220 - 225. İ. ile iş gören hüküm sahipleri için I. Goldziher'in İslâm Ansiklopedisi'ndeki İstihâre maddesine bk.). — Abdülbaki Gölpınarlı

İSTİHBARAT: bk. HABER.

İSTİHKÂM (Ask.), düşmana karşı savunma yapmak için toprak kazılarak taş, toprak, çimento, ağaç v. b. den faydalanmak suretiyle yapılmış saklanma ve korunmaya elverişli savaş yeri. Birliklerin savaş ve savunma gücünü artırmak, mümkün olduğu kadar az kayıp vermelerini sağlamak için inşaat, tahrip, engelleme v. b. gibi hizmetler yönünden piyade başta olmak üzere diğer savaşçı sınıfları destekleyen askerî teknik sınıf, İ. sınıfıdır. İ. işleriyle uğraşan bu sınıfın subay ve erleri İ. subayları ve erleridir.

İ.'cıların savaş hareketlerini desteklemek yolunda yaptıkları başlıca hizmetler şunlardır: 1. Nehir geçiş hareketlerinde, anfibik hareketlerde, engelleme işlerinde veyâ düşman tarafından konulan engellerin temizlenmesinde doğrudan doğruya İ. desteğini sağlamak; 2. Sâbit ayaklı köprüler veyâ tombaz yapmak; 3. Sahrâ İ. hizmetlerinden, kuvvetlendirme, gizleme, tahripler, mayınlara karşı korunma gibi vazifeleri gören diğer sınıflara teknik yardımda bulunmak; İ. keşfi, ölçme, harita yapım projeleri ve etüdler hazırlamak; 4. Yol, demiryolu, hava alanları, limanlar, karargâhlar, hastahâneler, tâmirhâneler, depolar yapmak, boru hatları döşemek v. b. kuruluşların işletme imkânlarını sağlamak; 5. Gizleme, inşaat için lüzumlu malzemenin ikmâlini, su ikmâlini yapmak; 6. Malların ve çeşitli tesislerin alım, bakım, onarım ve işletmelerini yapmak; 7. Savaş sırasında düşmanın koyduğu engelleri süratle temizlemek, yol ve köprülerin bakım ve onarımını sağlamak.

İSTİHLÂK (yeni ter. Tüketim): İktisatta olduğu kadar diğer sosyal bilimlerde, özellikle kooperasyon bahislerinde kullanılan İ. terimi, mal ve hizmetlerle husule getirilen «fayda» ların, beşerî ihtiyaçların tatmini yolunda «ifna» ve «helâk» edilmesi anlamına gelmektedir. İktisat biliminin kurucusu ve meşhur *The Wealth of Nations* (Milletlerin serveti) yazarı Adam Smith'e göre «istihsal, mübadele ve inkısam halkalarının sonuncusu İ. olup onunla belli bir ekonomik faaliyetin vetiresi tamamlanmış» sayılır.

Bununla beraber «faydalı eşya» nın «ifna» ve «helâk» edilmesi diye târif edilen bir çeşit İ.'in yanında ayrıca küçük sanatlarda ve modern zamanlarda da sanayide istihsal ameliyesinde önemli rolü olan ham veyâ yarı işlenmiş maddelerin İ.'i mevcuttur. Bu anlamda beşerî ihtiyaçların tatminindeki İ.'ten başka istihsalin hizmetinde kullanılan bir İ. ameliyesi vardır. Bu ikinci kullanışta ifnadan bahsedilemez.

Orta Çağ iktisadiyatında İ.'ten çekinme, imsak ve tasarruf kaygısı mevcuttu. Zamanımızın az gelişmiş veyâ gelişmekte olan ülkelerinde ve onların ekonomilerinde bu kanaatin izlerine rastlanmakta, bir nevi din ve ahlâk telâkkisi şeklinde inikâslarına yer verilmektedir. Halbuki yeni zamanlarda ve bugün İ. teşvik edilmekte ve istihsalin teşvikçisi olan bir İ.'ten bahsedilmektedir. Gelişmişlik ve gelişmemişlik ölçüsü olarak bu teşvik ameliyesi çok önemli sayılmaktadır. Doktrin yönünden İ., istihsalin gaî illeti kabul edilmektedir. O kadar ki tutucu, esirgeyici ve imsaklı bir İ.'in yerine istihsali hızlandıran bir İ. teorisine yer verilmektedir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında iktisat teorisi, istihsal ve İ. arasında bir denge ve ahengin kendiliğinden belireceğini ileri sürüyordu. Lâkin yüzyılın ikinci yarısında bir yandan sosyalizm, öbür yandan kooperatizm böyle bir ahenkten kapitalist cemiyette bir eser görülmediğine işaret etti ve dengeden beklenen sosyal refahın yerini tamamıyle aksi bir durumun aldığına dikkati çekmekle kalmayarak sınıflar ahenksizliğinin gittikçe arttığını belirtmiştir. Zaten sosyal realitenin elle tutulur gözle görülür trajik manzaralı, sosyolojik doktrinlerin aydınlattığı Paupèrisme (fakirlik) vakıasını doğurmuştur. Hayal olan ve beyhude beklenen sosyal sınıflar ahenginin liberal yoldan başka yollarla temini düşünülmüştür. İşte Charles Fourier, Robert Owen, Charles Gide bu düşüncenin aksiyoncu temsilcileridir. Belli bir sosyal sınıf ve tabaka teşkil etmeyen tüketicilerin her memlekette bir araya gelmeleri, organizasyon kurmaları ısrarla istenmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısı sonlarında felsefî bir düşünce halinde zayıf olarak fakat ikinci yarısında aksiyona dönük bir akım şeklinde beliren İ. kooperatifleri, daha sonraları üreticilerden doğrudan doğruya müstehlik teşkilâtına ulaşan İ. maddeleri, liberalizmin beyhude yere beklediği ahengi, kısmen gerçekleştirmeğe gayret etmiştir. Hatta istihsali ele geçiren bir istihsal kooperatizminin de ileri sürüldüğüne bakılırsa, klasik ekonominin dört ameliyeli iktisat ve vetiresindeki ilk halka ile son halkanın, yani istihsal ile İ.'in birleştiğine bâzı gelişmiş ülkelerde rastlanmaktadır.

İ. problemi günümüz iktisadî ve sosyal bilimlerinde, artık XVII. yüzyıl öncesi literatürde olduğu gibi, istihsalin yarattığı faydaların ifnası gibi düşünülmekte, keza ahlakî yönde israf sayılmamaktır. Hatta verimli, prodüktif İ.'ten bile bahsolunmaktadır. Sosyal siyasette grev isteklerini meşru gösterme akımı kuvvetini bu telâkkiden almaktadır. Ücret artırma istekleri ile ilgili grevler, işçinin çalışma kapasitesini yalnız muhafazayı düşünmemektedir. Aksine onu artırmak, dolayısıyle istihsalde verim artışına yol açacaktır. İşçi hareketinin eğitim yolu ile takviyesi, bunun için öğretime ayrılan fon bu bakımdan verimli bir İ. sayılmalıdır. Bu neviden düşünceler, İ. meselesini, istihsal ile en azından atbaşı giden bir hizaya getirmektedir. Marshall'in *Principles of Economics* (İktisadın prensipleri) inin ilk faslının Demand and Consumption (Talep ve istihlâk) e ayrılması Patten'in kitabına The Theory of Consumption (İstihlâk nazariyesi) ile başlaması, kooperatistlerin İ. kooperatifçiliğine bütün diğer kooperatif kollarına hâkim bir değer biçmeleri hep aynı kaygının tesiri altındadır. — Z. F. Fındıkoğlu

İSTİHLÂK KOOPERATİFİ: bk. KOOPERATİF.

İSTİHSAL (yeni ter. Üretim): Ekonomik terim olarak tabiattan önceleri sadece fizik ve adalî güç sarfı ile, toplumun teknolojik seviyesine göre insanın yarattığı âletler ve vasıtalara ve ham maddeye yeni şekil ve biçim kazandırma veyâ başka bir İ. işinde kullanılacak maddeleri husule getirme ameliyesine denir. Bu tarifte en basit şekilleri ile emek ve tabiat söz konusudur. Bu tanımın içine sonradan sermaye ile teşebbüs faktörleri girecek, bilinen dört âmilli İ. teorisine meydan verecektir.

XIX. yüzyılın iktisat etrafındaki bilgileri içinde İ. başlıbaşına bir problem olarak ilmî tahlile tâbi tutulmuş, fizyokratlardan sonra ilk çığır açıcı Adam Smith'in *The Wealth of Nations* (Milletlerin serveti) ı bir bakıma servet kaynağı olarak İ.'i göz önüne almıştır. Arkası sıra Jean Batiste Say İ. ameliyesini tahlil ederken onu her devirde mülkiyet, ticaret, devlet müdahaleleri, sömürgecilik, kapitalizm gibi elverişli veyâ elverişsiz şartlarıyle düşünmüştür. Ütopistlerin halefi olan ve 1789'u tâkip eden Fransız sosyalistleri, özellikle Simon de Sismondi, Saint Simon ve Charles Fourier, liberal rejimden beklenilen refahın ancak liberalizmin aksi bir rejimle elde edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Karl Marx'ın Fransız sosyalistlerinden aldığı, fakat pek azını itiraf ettiği unsurları tâkip ederek Adam Smith'lerin, Ricardo'ların, Say'lerin tahlil ettikleri kapitalizmin maddeci diyalektik vetiresi icabı kendiliğinden kollektivist İ.'e ulaşacağı kehanetinde bulunduğu malûmdur. Adına ilmî sosyalizm denen bu doktrinin izah kademeleri her ne kadar kuvvetini bir kısım vakıalardan, meselâ sermaye birikimi, sınıf ve tabaka çokluğunun gittikçe basitleşerek işveren ve işçi ikiliğine müncer olması, ikili toplum içinde kapitalist zümre karşısında şuurlanmış bir proleteryanın teşekkülünden alıyorsa da, doktrin bir târihî ânın hareketlerine daimîlik atfetmiş, böylece hatalı bir metodo-

lojinin çıkmazlarına rastlamış, gerek doktrinin iki sahibi, gerek sonraları Marxistler sosyal realitenin İ. müessesesi için başka istikametler çizdiğini görmüşlerdir.

II. Dünya Harbi'nden sonra gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için iktisadî kalkınma plânları çizenler içinde ilhamını Marxizm'den alanlar, ilmî sosyalizmi tefsîre tâbi tutmuşlar, doktrin sahibinin felsefesi ile uzlaşmayacak bir siyasî ve iktisadî idealizmin aynı zamanda aksiyona da yönelen İ. politikasının reçetesini yazmışlardır.

İ.'in ilk esaslı şartı, toprak üzerinde sarf edilen asgarî beşer gayretidir. Fakat nüfûsun artması ve sosyal terakkî seviyesinde toprağın önemi azalır. Önceleri sadece istihlâk maksadıyle yapılan İ., gelecek bir başka İ. ameliyesi için malzeme vazifesi görür. İlk İ. âmili toprak ve en asgarî derecesiyle beşer gayreti iken sermaye ve teşebbüs sayesinde aynı toprak ve aynı beşer gayretine bağlılığı olan ilk İ.'e nispetle çok artmıştır. En yeni bir iktisat ansiklopedisinde: «Emeğin toprak üzerindeki tatbikatına nezaret eden zekâ ve onunla beraber sermaye şimdi önemi birinci derecede olan bir İ. faktörü durumunu kazanmıştır» denilmektedir.

İşletme ekonomistleri bu son faktöre zekâ demekten belki de pozitivist görünmek için çekinmekte, yerine göre «sınaî teşkilât» (industrial organization), «sevk-i idâre» (management enterprise) tâbirlerini kullanmaktadırlar. Böylece tâbirlerin arkasında yatan, derin bir yaratıcı gücün, yâni insan zekâsının yalnızca dış tezahürleriyle yetinmektedirler. İster zekâ, ister sınaî teşkilâtçı, başarılı bir sevk-i idareci diyelim: Sermayenin ve teşebbüsün toprak ve insan gayreti yanında yer almaya başlaması, ilk İ.'in sonuçlarını, yaratılmış faydaları istihlâkte gösterilen tasarruf ve imsakların eseri midir? Yoksa istihlâk maddeleri kullanıla dursun, illiyeti yine kendisinde bulan bir İ. gelişmesinin tabiî mahsulü müdür? Söz konusu olan meselede gerçeğin bu ikinci şıkta bulunduğu şüphesizdir. Endüstride iş bölümünün artması bu illetlerin en başında gelir. Hadisenin bir teritorial, bir de rasyal olan tarafları mevcuttur. Sanayi şubelerinin bölge ve memleketlerde lokalize edilmesi (territorial iş bölümü) ve muhtelif tipteki işçilerin kendilerine elverişli sahalarda kullanılması (rasyal iş bölümü) İ.'i artırır. Kalifiye işçilerin teknik terbiyesinin bir düzüye geliştirme kursları vasıtasıyle olgunlaştırılması da İ. kudretini artırmaya yönelecektir.

İstihlâk problemi günümüzün iktisadî ve içtimaî bilimlerinde, artık XVII. yüzyıl öncesi literatüründe olduğu gibi, istihlâk tabirinin sözlük anlamıyle İ.'in yarattığı faydaların ifnası gibi görünmemekte, keza israf sayılmamaktadır. Hattâ verimli, prodüktif istihlâkten bile bahsolunuyor. Sosyal siyasette grev taleplerini meşru gösterme akımı gücünü biraz da bu telâkkiden alıyor. Ücret artırma istekleri ile ilgili grevler, işçinin çalışma kapasitesini yalnız muhafazayı düşünmüyor. Tersine onu artırmak, dolayısıyle İ.'de verim artışına yol açacaktır. İşçi hareketinin terbiye yoluyle takviyesi, bunun için öğretime ayrılan fon bu bakımdan verimli bir istihlâk sayılmalıdır. Bu çeşit düşünceler, istihlâk meselesini, İ. ile en azından at başı giden bir hizaya getiriyor. Marshall'ın *Principles of Economics* (İktisadın prensipleri) nin ilk faslı «Demand and Consumption = Talep ve istihlâk» ile başlamaktadır, Patten'in, kitabına «The Theory of Consumption» (İstihlâk teorisi) ile başlaması, kooperatistlerin istihlâk kooperatifçiliğine bütün diğer kooperatif kollarına hâkim bir değer biçmeleri hep aynı düşüncenin tesiri altındadır. — Z. F. Fındıkoğlu

İSTİKLÂL HARBİ: Büyük Taarruz, Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) Kocatepe'de

İSTİKLÂL HARBİ (1919-1922), I. Dünya Harbi (1914-1918) nden sonra, İtilâf Devletleri (b. bk.) nin desteklediği dış ve iç düşmanların yenilmesiyle sonuçlanarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına temel olan ve Millî Mücadele adıyle de anılan harb. Başlangıç târihi üzerinde siyaset adamları ve askerler tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Genel olarak 15 Mayıs 1919 târihi bu harbin başlangıcı kabul edilir. Sona eriş târihi ise askerî bakımdan askerî hareketlerin son bulduğu 11 Ekim 1922 (Mudanya Mütarekesi, b. bk.), siyasî bakımdan da 24 Temmuz 1923 (Lausanne Antlaşması, b. bk.) tür.

1. **İstiklâl Harbi öncesi:** Balkan Harbi (1912-1913) nden sonra büyük Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünü tamamladığına kesinlikle hükmetmiş bulunuyorlardı. Bu inançla hareket eden altı devlet (İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Almanya, Avusturya-Macaristan), aralarında bir silâhlı çatışmaya meydan vermeden, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının paylaşılmasına çalışıyorlardı. Bu devletler, I. Dünya Harbi başlamadan önce, genel bir anlaşmaya varmışlar, yalnız Boğazlar bölgesi ile Doğu Trakya üzerinde uyuşamamışlardı. Fakat I. Dünya Harbi'nin patlaması üzerine, bu anlaşmanın ortaklaşa uygulanması ihtimali ortadan kalkmış oldu. Osmanlı hükûmetinin nüfûzlu birkaç üyesinin, I. Dünya Harbi'nin ilk günlerinde (2 Ağustos 1914), Almanya ile gizlice anlaşmasından ve Osmanlı filosunun Karadeniz'de taarruz hareketlerinde bu-

lunmasından sonra (29 Ekim 1914), Osmanlı Devleti, Merkez Devletleri (Almanya ve Avusturya - Macaristan) ittifak grupuna katılmış ve İtilâf Devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya ve öteki müttefikler) ne 11 Kasım 1914'te harb ilân etmişti (bk. DÜNYA HARBİ, I.). İtilâf Devletleri, I. Dünya Harbi sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak üzere harbin devamı sırasında da gizli anlaşmalar yapmaktan geri kalmamışlardı. Bu anlaşmaların başlıcaları, İstanbul ve Boğazları Rusya'ya bırakan İngiliz - Fransız - Rus Antlaşması (10 Nisan 1915), harbe girmesine karşılık menfaat sağlamak isteyen İtalya'ya Antalya ve Güney Anadolu bölgesinde ve Akdeniz kıyılarında uygun bir pay verilmesini kabul eden İngiltere - Fransa - İtalya arasındaki Londra Antlaşması (26 Nisan 1915), Güney - Doğu Anadolu ile Irak, Suriye ve öteki Arap ülkeleri hakkındaki Sykes - Picot Antlaşması (3 Ocak 1916), Fransa ve Rusya'nın Sivas - Mersin hattının doğusundaki bölgeyi kendilerine katmaya hakları olduğunu kabul eden İngiliz - Rus - Fransız Antlaşması (26 Nisan 1916), İzmir ile birlikte Batı Anadolu'nun ilhakını ve bu bölgenin kuzeyinde hemen hemen Marmara'ya kadar uzanan alanda nüfûz bölgesi tesisini İtalya'ya tanıyan St. Jean - de - Maurienne Antlaşması (21 Nisan 1917) idi. Osmanlı Devleti'nin bu şekilde paylaşılması gerçekleştiği takdirde, ortada Osmanlı ülkesi olarak sadece Kastamonu, Ankara, Eskişehir ve Bursa ilinin bir bölümünden ibaret küçük bir yurt parçası kalacaktı.

I. Dünya Harbi'nin ilk yıllarında başarılı olan Merkez Devletleri grupunda, 1917 yılından itibâren harb yorgunluğu ve barış isteği gizlenemeyecek bir hal almıştı. Bu durum, özellikle Avusturya - Macaristan ile Bulgaristan'da göze çarpmaktaydı. Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun da durumu iyi değildi. Bulgaristan, mütareke imzalayarak harbden ilk çekilen devlet olmuştur (29 Eylûl 1918). 1867'den beri devam eden Avusturya - Macaristan İmparatorluğu târihe karışarak Avusturya mütareke imzalamıştır (3 Kasım 1918). Bu önemli olaylara Alman donanmasında baş gösteren ayaklanmalar ve Almanya'da meydana gelen karışıklıklar da eklenince, Alman İmparatorluğu da mütareke yapmak mecburiyetini duymuştur. Ancak, İtilâf Devletleri'nin kendisiyle görüşmelere girmeyeceklerini açıklamaları üzerine, Alman imparatoru istifa etmek zorunda kalmış ve yeni kurulan Alman Cumhuriyeti'nin görevlendirdiği mütareke heyeti Compiègne'de mütareke imzalamıştır (11 Kasım 1918). Böylece, askerî harekât bakımından I. Dünya Harbi sona ermiş oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu, yalnız Türk milletinin desteğine dayanan ordusu ile, uzun harb yılları süresince maddî gücünü çok aşan çeşitli cephelerde (Çanakkale, Kafkas ve İran, Irak, Filistin ve Suriye, Galiçya, Romanya), her zaman sayı ve silâhça çok üstün bir durumda olan düşman kuvvetleriyle kahramanca çarpışmış ve özellikle Çanakkale seferinde ve Kûtu'l - Ammare'de parlak zaferler kazanmıştı. Fakat Türk milleti ve ordusunca gösterilen bunca fedakârlıklara rağmen, son devirlerinde kozmopolit bir yapının karakteristik zaaflarını taşıyan Osmanlı İmparatorluğu da I. Dünya Harbi'ni kaybetmekten kurtulamamış ve Mondros Mütarekenamesi'ni imzalamak zorunda kalmıştı (30 Ekim 1918). Mondros Mütarekesi, I. Dünya Harbi sonunda imza edilmiş olan öteki mütarekenamelerin tersine, etki ve devamlılık bakımından geçici bir karakterde olmaktan çok uzaktı. Harbi sona erdirmeyi hedef tutan bu mütareke, taşıdığı ağır hükümler ve özellikle kötü uygulanma yüzünden Osmanlı Devleti'nin ve Türk milletinin hayatında acı ve kanlı olaylarla dolu yeni bir dönemin başlangıcı olmuş ve böylece İ. H.'ne yol açan başlıca sebeplerden birini teşkil etmiştir.

İ. H. öncesinde yurdun içinde bulunduğu durum, *Nutuk*'ta, Atatürk'ün şu sözleriyle en canlı ifadesini bulmaktadır: «Osmanlı Devleti'nin dahil bulunduğu grup Harb - i Umumî'de mağlûb olmuş. Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş. Şeraiti ağır bir mütarekenâme imzalanmış. Büyük Harbin uzun seneleri zarfında millet yorgun ve fakir bir halde. Millet ve memleketi Harb - i Umumî'ye sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişler. Saltanat ve hilâfet mevkiini işgal eden Vahdettin müteriddî; şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği denî tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki kabine âciz, haysiyetsiz, cebin; yalnız padişahın iradesine tâbi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek herhangi bir vaziyete râzı. Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta. İtilâf Devletleri mütareke ahkâmına riayete lüzûm görmüyorlar. Birer vesileyle, İtilâf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana Vilâyeti Fransızlar; Urfa, Maraş ve Antep İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan kıtaat - ı askeriyesi, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta ecnebî zâbit ve memurları ve hususî adamları faaliyette. Bundan başka, memleketin her tarafında anasır - ı Hıristiyaniye hafî, celî, hususî emel ve maksatlarının temin - i istihsaline, devletin bir an evvel çökmesine sarf - ı - mesai ediyorlar.»

2. **Harbin sebepleri:** İ. H., her şeyden önce bütün târihi boyunca hür ve bağımsız yaşamış yüksek karakterli bir milletin, Türk milletinin, hangi ad altında olursa olsun, yabancı bir idareyi reddetmesinden doğmuştur. Bu bakımdan İ. H.'nin filizlenmesine Mondros Mütarekesinin büyük rolü olmuştur. Gerçi ağır hükümler taşımasına rağmen Mondros Mütarekesi, harb yorgunu Türk halkı üzerinde, başlangıçta, genellikle bir ferahlık yaratmıştı. Memleketin o sırada çok muhtaç olduğu şeyin barış ve âsâyiş olduğu düşünülüyor, bunların el birliğiyle gerçekleştirilebileceği basın tarafından açıklanıyordu. Mağlûbiyete rağmen, bütün ümitlerin yok olmadığı sanılıyor, Wilson prensiplerinin o günlerde inanılmakta olan amaçlarının Türk halkına yeniden düzenlenme ve toparlanma imkânları vereceği umuluyordu. Fakat bu ferahlık ve ümitler çok kısa bir zamanda ve pek acı bir şekilde silindi. Azınlıklar, memleketin her tarafında aşırı hareketlere koyulmuşlardı. Bunlar, bulundukları bölgelerde, gerek çete hâlinde gerek silâhlandırılmış köylüler olarak, Türk halkına ve köylerine saldırıyorlardı. Wilson prensipleri belgesinin 12. maddesine göre, «Osmanlı Devletinin Türklerle meskûn kısımlarına dokunulmamak» gerekirken, İtilâf Devletleri bu prensipi ve mütareke hükümlerini çiğneyerek, yer yer işgal hareketlerine girişmişlerdi. Bu suretle işgal altına giren bölgelerde, özellikle İstanbul'da Türklere adeta esir muamelesi yapılıyordu. Bu sırada, Türkler ümitlerini kısmen Paris Barış Konferansı (b. bk.) na bağlamışlardı. Fakat konferanstan yayılan haberler de hayal kırıcıydı. Bu konferansta, İtilâf Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunda anlaşmaya varamıyor, her biri en büyük payı almak istiyordu. İtilâf Devletlerinin bu tutumu karşısında, Osmanlı Devleti, barış adı altında ölüme sürükleniyordu. Bu acı gerçek, Türk milletinin şahlanma-

İSTİKLÂL HARBİ: Mermi taşıyan köylü kadını

sına ve târihî rolünü yeniden oynamaya başlamasına sebep olmuştur.

İ. H.'nin millî bir mücadele niteliğinde doğarak gelişmesinde Osmanlı pâdişahı ve hükûmetin tutum ve davranışlarının da önemli etkisi olmuştur. Pâdişah ve hükûmetinden, memleketin sürüklenmekte olduğu korkunç âkıbeti önlemek için bir çare bulmaları ümidi kalmamış denilebilirdi. Buna karşılık, millî sınırlar içine çekilmiş bulunan Türk ordusu, haksız işgaller önünde İstanbul hükûmetini uyarmış ve direnmeye zorlamışsa da, bunda bir başarı elde edememiştir. Gerçi ordunun da durumu parlak değildi. Fakat I. Dünya Harbi'nin maddî ve mânevî yorgunluğu içinde bulunmalarına rağmen, kumandanlar ve subaylar, yurdun parçalanmakta olduğunu bütün acılığı ile görüyor ve kurtuluş çaresi araştırıyorlardı. Mütarekenin karanlık günlerinde, İstanbul'da, memleketin durumunu dikkatle takip etmekte olan Mustafa Kemal Paşa, kurtuluş yolunu Türk milletinin öz varlığına dayanarak girişilecek bir İ. H.'nde görenlerin başında geliyordu. Mustafa Kemal Paşa'yı bu yola götüren inanç, harb alanlarında geçen ölüm kalım yıllarında, çok yakından tanımak fırsatını bulduğu milletine olan sarsılmaz güveniydi. Târih boyunca, medenî toplumlar ve devletler kurmuş olan ve köklü bir kültüre sâhip bulunan Türk milleti, istilâlar, akınlar ve çeşitli felâketler karşısında, esirliğe asla katlanmayarak, daha büyük ve daha güçlü devletler hâlinde yeniden doğmuştur. Bu sebeple, son kurtuluş çaresi olarak, iş, ergeç silâha dayanacaktı. Bununla beraber, millî kurtuluş azmini tutuşturacak bir kıvılcıma ve milletin belirli ve saklı bütün gücünü toplayacak, birleştirecek ve idare edecek bir öndere kesin ihtiyaç vardı. Gerçekten, bu ihtiyacın karşılanması uzun sürmedi: 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkan Yunanlıların, şehre ayak basar basmaz katliama başlamaları ve kutsal varlıklara saldırmaları, Türk milletinin şeref ve gurur duyguları üzerinde çıkan bir kıvılcım oldu. Türk halkını derinden etkileyen bu acı olaydan dört gün sonra, Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı.

3. **Harbin ve hazırlıklarının nitelikleri:** İ. H., hazırlık, idare ve oluş bakımlarından normal bir harble ölçülemeyecek kadar değişik özellikler gösterir. En dikkate değer niteliği askerî, politik, sosyal ve ekonomik bütün yönlerinin harbin içinde hazırlanmış olmasıdır.

a. İ. H., topyekûn bir karaktere yönelmeden önce, kurtuluş yolunda girişilen gayretler, daha çok bölgesel bir durum göstermiş veyâ sadece siyasî bir nitelik taşımıştır (bk. TRAKYA-PAŞAELİ MÜDAFAA-İ HUKUK HEYET-İ OSMANİYESİ, VİLÂYAT-I ŞARKIYE MÜDAFAA-İ HUKUK-U MİLLİYE CEMİYETİ; TRABZON VE HAVALİSİ ADEM-İ MERKEZİYET CEMİYETİ; REDDİ İLHAK vb.). İ. H.'nin bütün millî varlıkları içine alan topyekûn bir mücadele karakterini kazanması, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkması ile başlayan ve zamanla gelişen çabaların bir sonucudur.

b. İ. H. hem dış düşmanlara karşı askerlik ve politika alanlarında sürekli bir harekât, hem de o zamanki saltanat idaresine karşı bir ihtilâl niteliği taşımaktadır. Dış düşmanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya uğraşan İtilâf Devletleri ile Yunanistan ve Ermenistan idi. Bunların yanında, pâdişah ve Damat Ferit Paşa (b. bk.) hükûmetleri de ilk andan itibaren, Millî Mücadelenin amansız bir düşmanı kesilmişlerdir. İ. H.'ni idare edenler, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, bu düşmanlığın etkilerini ortadan kaldırabilmek için büyük bir çaba harcamak zorunda kalmışlardır.

c. İ. H.'ne başlarken, harbin hedefi ve bunu belirli kılan millî hedefler, harbi yönetenlerce kesin olarak açıklanmamıştır. Gerçi Atatürk'ün daha İstanbul'dan yola çıkmadan önce düşündüğü ve Samsun'a ayak basar basmaz uygulamaya başladığı «ciddî ve hakikî tek karar» da millî hedef belliydi: «Milletin hâkimiyetine dayanan ve hiçbir kayıt ve şart tanımayan müstakil yeni bir Türk devleti kurmak». Bu kararı gerçekleştirecek askerî hedef ise, yine Atatürk'ün düşünüşü ile, «Anayurda ve onun istiklâline tecavüz edenler kimler olursa olsun, milletçe silâhla mücadele etmek ve Misak-ı Millî sınırları içinde kalan yurdu kurtarmak» idi.

d. İ. H.'nin başlangıcında, askerî, sosyal ve ekonomik potansiyel varlık hariç, elde kullanılmaya hazır, gerçek anlamda bir güç yoktu. Atatürk'ün ifadesiyle, «farkında olmadan başsız kalmış olan halk zulmet ve müphemiyet içinde. Ordu, ismi var cismi yok bir halde» idi. İ. H.'nde kendisinden büyük gayret ve fedakârlık beklenen toplum, Balkan Harbi ve I. Dünya Harbi dolayısıyle, yedi yılı aşan sürekli harbler içinde yaşamıştı. Bu uzun harb yılları boyunca, teknik yetersizlikler yüzünden askerî harekâtın ağırlığı her zaman insan gücüne dayanmıştı. Mevcut ulaştırma sisteminin, İtilâf Devletleri'nin işgal veyâ kontrolü altında bulunması, esasen sarsılmış olan memleket ekonomisinin büsbütün bozulmasına sebep olmuştu. Ticaret durmuştu. Fabrika hüviyetinde tek bir tesis yoktu. Tarım iptidaî bir durumdaydı. Büyük bir darlık içerisinde olan halkın yaşama seviyesi pek düşüktü. Memlekette o zamanın ölçülerine göre topyekûn bir harb ekonomisinin kurulması ve geliştirilmesi yolunda, zorlayıcı tedbirlerle ve en iptidaî kaynaklar bile ihmal edilmeksizin büyük gayret harcanması mecburî idi. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının çözmeye mecbur bulundukları en önemli mesele, askerî, sosyal ve ekonomik güçlerin potansiyel varlıklarını işleyerek geliştirmek ve memlekette güç birliği meydana getirmekti. Bu alandaki çalışmalar zamanla başarıya ulaşmıştır.

e. Güç birliğinin sağlanması yolunda harcanan çabalar arasında, sosyal, ekonomik ve politik güçlere hâkim olunması ve harb idaresi bakımından ele alınması gereken ilk unsur, askerî güç olmuştur.

İSTİKLÂL HARBİ: Kuvayı Milliye'den bir yiğit

f. Mustafa Kemal Paşa, sosyal gücün geliştirilmesi üzerinde önemle durmuştur; askerî otoritelerle iş birliği çalışmalarının yanısıra, halka dönük faaliyetleri de beraber yürütmüştür. Bu tutum şarttı. Çünkü İstanbul'daki 600 yıllık siyasî otoritenin yerine kurulacak mekanizma, yalnız askerî güce dayatılamazdı. Mücadeleyi halka dayanan bir güçle yapmak suretiyle, millî dâvâya içeride ve dışarıda meşruluk kazandırılmış ve İstanbul idaresi halkın desteğinden yoksun bırakılmış olacaktı. Nihayet harbin kazanılması için, askerî güç halkın desteğine muhtaçtı. Bu sebeple, başlangıçtan itibâren halkla ve idarî kademelerle sıkı bir münasebet kurularak korunmuş, millî amacın halka anlatılması ve benimsetilmesi için, kumandanlar, idaredeki görevliler, kurumlar, din adamları, ağalar v. b. her imkândan yararlanılmıştır.

4. **Tarafların güçleri ve harb doktrinleri:** Hangi harb şeklinde olursa olsun, harbin idaresi, imkânları yaratma ve kullanma sanatıdır. Bu alanda Türkler, çok defa büyük ustalık göstermişlerdir. İ. H.'nde de milletin gücü çok iyi değerlendirilmiştir. Buna karşılık, bu güç, özellikle askerî güç, düşman devletlerce küçümsenmiş, Türkün târihî, coğrafî, insanî ve millî haktan gelen moral gücü ise hiç dikkate alınmamıştır.

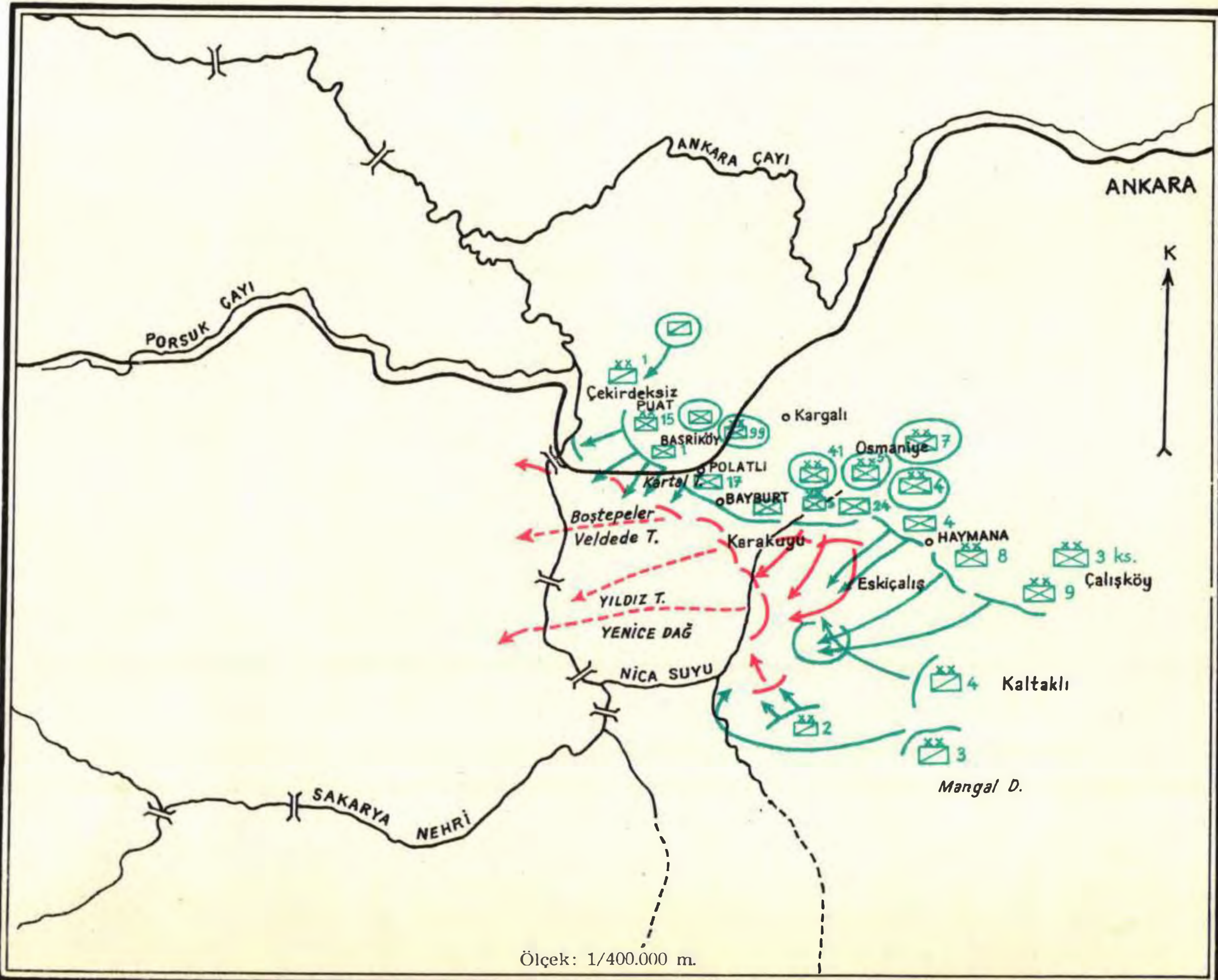
Karşı taraf, mevcut güç ve potansiyel varlık bakımından büyük bir üstünlüğe sahipti. Fakat karşı tarafı teşkil eden kuvvetler, mevcut güçlerinin bütününü kullanamamışlardır; o günkü şartlara göre, kullanabilmeleri de şüpheliydi. Özellikle İtilâf Devletleri'ndeki harb yorgunluğu ve yılgınlığı sebebine dayanan bu hususu, Mustafa Kemal Paşa, doğru olarak değerlendirmişti. Buna karşılık, büyük bir çoğunluk, özellikle yabancı himaye ve manda taraflısı olanlar, mevcut ortamın dış görünüşünün ezici etkisi altında yanılmışlardır.

Büyük Yunanistan idealini gerçekleştirmek isteyen Yunanlıların, Batı Anadolu ve Doğu Trakya'yı istilâ için uygulamak zorunda oldukları harb doktrini, stratejik taarruzdu. Bunun tatbikinde, İstanbul hükûmeti ile Rum, Ermeni ve diğer bozguncu unsurların giriştikleri iç cephe hareketlerinden de yararlanılması dikkate alınmıştır. Ancak İ. H.'nin askerî harekât yönünden dönüm noktasını teşkil eden Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra, Yunanlılar, stratejik savunma doktrinini uygulamak zorunda kalmışlardır.

Başlangıçta, genellikle, Kuvayı Milliye'ye ve sonraları düzenli orduya dayanarak, zamanla topyekûn harb karakterine ulaşan İ. H.'nin sevk ve idaresinde Türklerin uyguladıkları harb doktrini, bütün yurt ölçüsündeki harekât bakımından stratejik savunma ve stratejik taarruz olarak iki türde toplanır. Bu doktrinin uygulanmasında Türk ordusu o zamanki hareket siası ölçülerine göre, kendi lehinde önemli bir güç olan saha ve mesafeden çok iyi yararlanmıştır.

5. **1919 - 1920 yıllarındaki olaylar**: Bu dönem, İ. H.'nin başlama, gelişme ve toparlanma safhasını teşkil eder.

a. *Batı Cephesi*: I. Dünya Harbi sonlarında İtilâf Devletleri safında harbe katılmış olan Yunanlılar, Paris Barış Konferansı'na bir muhtıra vermişler, bunda «etnik ve mitolojik bağlara dayanarak, klâsik İonia (Büyük Menderes ve Gediz vadileri arasında Ege kıyı kesimi) ve Troia (Çanakkale bölgesi) ya kadar uzanan toprak isteklerinde bulunmuşlardı. İleri sürülen iddiaların tarih, gerçekler ve devletler hukuku karşısında değeri çok zayıftı. Bununla beraber, Yunanlılar gerçeğe uymayan ve fakat konferans üyelerinin dinî duygularını ve insanlık anlayışlarını kötüye kullanma bakımından örnek olabilecek bu muhtıra ile, nasıl olsa paylaşılacak Osmanlı İmparatorluğu topraklarından mümkün olduğu kadar büyük bir pay koparmak istemişlerdi. Paris Konferansı'nın en üst seviyedeki organı olan Yüksek Konsey'in 5 Mayıs 1919 günkü toplantısında, İngiltere başbakanı Llyod George şu görüşü ileri sürmüştü: «İtalya'nın doğudaki hareketleri endişe uyandıracak mahiyettedir. İtalya, 1915'te Trablusgarb'a yaptığı baskını çok iyi bir şekilde hazırlamanın yolunu bulmuştu. Korkarım ki, buna benzer bir baskın şimdi de Anadolu'ya karşı hazırlanıyor. İtalyanların Anadolu'yu istilâ ettiklerini her an haber alabiliriz. İş olup bittikten sonra, İtalyanları Anadolu'dan çıkarmak güç olur. Şu anda işi yoluna koymaya imkân vardır: Yunanistan'ın İzmir'e iki üç tümen asker çıkarmasına izin verilmelidir.» Görünüşte İtalyan fobisine dayanan, fakat gerçekte Yunanlıları tatmin etmeyi hedef tutan bu görüşe, Yüksek Konsey'in diğer iki üyesi, Fransa başbakanı Clemenceau ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un da katılmaları üzerine, Yunanistan başbakanı Venizelos çağrılmış ve «en kısa zamanda İzmir'in işgali» kendisinden istenmiştir. Yüksek Konsey'in bu işgal isteğini «İzmir'in Yunanistan'a ilhakı işinin, Barış Konferansı'nı idare edenlerin vicdanlarından doğan kararın bir sonucu olduğu» şeklinde yorumlayan Venizelos'un bu pek genel ve belirsiz kararı büyük ölçüde istismar edeceğine hiç şüphe yoktu. Nitekim öyle de olmuştur: İzmir'e bir çıkarma ile başlayacak askerî harekâtta Yunan ordusunun görevinin «Küçük Asya'da âsâyişi temin etmek ve işgali Küçük Asya derinliklerine kadar genişletmek» olduğu, Yunan genel kurmayının direktifinde belirtiliyordu. Bununla beraber, Yüksek Konsey'in kararı Yunanlılarca ne biçimde yorumlanırsa yorumlansın, durumun ergeç bir Türk - Yunan harbine varacağı muhakkaktı. Çünkü Türkler, târihî münasebetlerinin kazandırdığı tecrübe ile Yunanlıların büyük amaçlarını çok iyi biliyorlardı. Yunan başbakanı Venizelos, özellikle İngiltere'nin desteğinden yararlanarak, Türklere karşı kesin bir kuvvet üstünlüğü sağlayabileceğini umuyordu. Bu inanç, görünüşte yanlış sayılmazdı. Çünkü I. Dünya Harbi'ne geç katılması ve harbin sonuna kadar Makedonya cephesinde görev alarak İtilâf ordusundan geniş ölçüde yararlanması dolayısıyle, Yunan ordusunun yükü hafif kalmış ve yıpranma payı nisbeten az olmuştu. O sırada Yunan kara kuvvet-

BATI CEBHESİ: SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ
Türk ve Yunan kuvvetlerinin 12 Eylül 1921 durumu

BATI CEBHESİ
Batı Cebhesi Komutanlığının Büyük Taarruz plânı

leri, sefer durumunda hazır bulunan 15 piyade tümeninden ibaretti. Deniz kuvvetleri I. Dünya Harbi'nde az yıpranmış olup Türk sularına tam bir üstünlük kurabilecek haldeydi. Hava kuvvetleri, başlangıçta, Türk hava kuvvetlerine karşı kıyaslanamayacak bir üstünlüğe sahipti. Buna karşılık Türk silâhlı kuvvetleri, uzun harb yıllarınının etkisiyle çok zayıf bir durumda bulunuyordu. Kâğıt üzerinde 20 piyade tümeninden kurulu görünen kara kuvvetlerinin gücü, Mondros Mütarekesi yüzünden daha da düşmüştü. Memleketin içinde bulunduğu hal sebebiyle, bu kuvvetler başlangıçta çok cepheli bir harbe zorlanmak durumunda idi. İtilâf Devletleri'nce mütareke hükümlerine dayanılarak İstanbul'da enterne edilmiş olan Türk donanmasından yararlanmak mümkün değildi. Esasen sayısı pek az olan uçaklar uçma niteliğini kaybetmiş olduklarından görev yapabilecek bir hava kuvveti yoktu.

Yunanlıların İzmir'e çıkarma yapmalarından bir gün önce (14 Mayıs 1919), bölgedeki İtilâf donanma komutanın verdiği bir nota üzerine, İzmir istihkâmlarını ve diğer savunma tertiplerini içine alan arazi kesimi, İtilâf Devletleri'ne bağlı müfrezelerce işgal edildi. İtilâf donanma komutanının, aynı gün gece yarısı verdiği ikinci bir nota ile «İzmir'in 15 Mayıs 1919 sabahı Yunan birlikleri tarafından işgal edileceği, üzücü olayların çıkmaması için mukavemet gösterilmemesi» yolundaki isteğine, hükûmetten tâlimat alamayan İzmir'deki 17. Kolordu kumandanı boyun eğdi. Kolordu kumandanı bu tutumu ile İzmir'in âkıbeti için, istemeyerek de olsa, elverişli bir ortam hazırlamış oluyor ve gerek Türk birliklerinin gerek İzmir halkının kaderini Yunan işgal kuvvetleri komutanın emir ve isteklerine bırakıyordu. I. Yunan Tümeni İtilâf donanması himayesinde 15 Mayıs 1919 sabahı İzmir'e çıkmaya başladı. Yerli Rumlar tarafından taşkın gösterilerle karşılanan Yunan birlikleri, çevresi Rumlarla sarılı bir yürüyüş kolu hâlinde, Konak Meydanı istikametinde ilerlemekteyken, bir tabanca sesi üzerine Yunan askerleri kışlaya karşı mevzilenerek binânın kapı ve pencerelerini ateş altına aldılar. Bu sırada yerli Rumlar da civardaki Türklere saldırarak öldürmeye ve soygunculuğa koyuldular. Kışlaya giren Yunanlılar, 17. Kolordu kumandanı da dahil olmak üzere, Türk subaylarını hakaretlere boğdular ve bir esir kafilesi hâlinde rıhtım boyunca yürüterek bir geminin ambarına hapsettiler. Bu alçakça davranışlar sırasında asker veyâ sivil Yunanlı ve Rumların, hattâ Rum kadınlarının, ateş, süngü ve dipçik darbeleri altında 9 subay şehit olmuş, 21 subay yaralanmış ve 27 subayın âkıbeti meçhul kalmıştır.

İzmir'in işgali, böylece, insanlığın nefretle karşıladığı saldırı ve cinayetler dizisiyle başlamış bulunuyordu. İşgalin ilk 48 saati içinde, İzmir ve dolaylarında öldürülen Türklerin sayısı 2 000'in üzerindeydi. İzmir'i mukavemetsiz ele geçiren Yunanlılar, kanlı olaylar sonucunda ilk olarak Urla, Çeşme, Torbalı ve Menemen'i işgal ettiler. 1919 Mayısının ikinci yarısında ve tâkip eden aylar içinde, Yunan komutanlığı, bâzen bölgedeki Türkleri çetelere karşı korumak, çok defa Rumların katliama uğramasını önlemek gibi bahanelerle, Batı Anadolu'yu istilâ hareketine kısa aralarla devam etmiş, kuvvetlerini dört harekât mihverinde (Büyük Menderes, Küçük Menderes, Gediz ve Bakırçay vâdileri) ilerletmiş ve 1919 yılı sonuna kadar Ayvalık - Bergama - Manisa - Turgutlu - Ödemiş - Aydın hattını ele geçirmiştir.

Bu sırada Yüksek Konsey, Yunan saldırısının sebep olduğu tepkileri önlemek amacıyle, Türkiye'deki İtilâf Kuvvetleri Başkomutanı General Milne'i, Türk - Yunan kuvvetleri arasında, tarafların işgal etmemesi gereken bir bölgenin tesbitiyle görevlendirmişti. Generalin teklifiyle Yunanlıların bulunduğu hattın taraflar arasında sınır teşkil etmesi Yüksek Konsey'ce uygun görülerek iki tarafa bildirilmiştir. Milne Hattı olarak adlandırılan bu bölgenin tesbitiyle Yunan ileri hareketi sınırlanmış oluyordu. Bundan sonra 1919 yılının bitimine kadar olan sürede ve 1920 yılının ilk yarısında, yer yer ve küçük ölçüde çatışmalar devam etmekle beraber, nispî bir duraklama safhası meydana gelmiştir.

b. *Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişi ve Millî Mücadele'de gelişmeler*: II. Meşrutiyet (b. bk.) hareketinin birkaç yıl öncesinden, I. Dünya Harbi sonuna kadar bütün önemli siyasî ve askerî olayların içinde bulunmuş olan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da, Türk milletinin kurtuluşu yolundaki tasarılarını gerçekleştirmenin mümkün olmadığını biliyor, uygun bir zaman ve fırsatta Anadolu'ya geçmek ve Türk milletini yurt savunmasına çağırmak kararını vermiş bulunuyordu. Bu sebeple, harbiye nâzırı, kendisine «Samsun havalisinde, Türklerin Rum köylerine tecavüz edip etmediklerini soruşturmak ve Anadolu'daki birtakım millî teşekkülleri ortadan kaldırmak» görevini teklif edince derhal kabul etti. Böylece, 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne tâyin edilen (30 Nisan 1919) Mustafa Kemal Paşa'nın yetkilerini düzenleyen tâlimatın, kendi maksat ve düşüncesine uygun olarak hazırlanması, özellikle ilk aylar içinde pek önemliydi. Erkân - ı Harbiye - i Umumiye İkinci Reisi Diyarbakırlı Kâzım Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın arzu ve telkini ile 6 Mayıs 1919 târihini taşıyan ve inkılâp târihimizde büyük bir yeri olan özel görev yönetmeliğini hazırlamış ve harbiye nâzırına kabul ettirmişti. Aynı gün Vükelâ Meclisi'nce bu yönetmeliğe göre, Mustafa Kemal Paşa, yalnız askerî yönden değil, müfettişlik bölgesindeki iller ile komşu illeri de içine alacak şekilde, sivil idâre bakımından da önemli yetkilerle donatılmış bulunuyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa «Bandırma» vapuru ile 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan hareketle 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı. Kendisinin ilk işi, dört gün önce meydana gelen İzmir işgalinin o günlerde memleket ölçüsünde yapmış olduğu tepkileri değerlendirmek olmuştur. Birkaç gün sonra da, Havza'da Millî Mücadele için «Hazır ol» direktifini veriyordu. Bu arada bağımsız bir devlet olarak «var veyâ yok olmak» gibi kesin bir dönüm noktasına gelmiş olan Türk milletine, kurtuluş yolunun, millî mücadele ruh ve azmi olduğunu belirtiyordu. Bununla beraber, Mustafa Kemal Paşa millî harekete ışık tutarak hız kazandıran ilk önemli adımı «Amasya Kararları» ile atmıştır (22 Haziran 1919). Bu belge, «Vatanın tamamiyeti ve milletin istiklâli tehlikededir. Hükûmet - i Merkeziye İtilâf Devletlerinin tesir ve murakabesi altında bulunduğundan, deruhte ettiği mesuliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizi madum tanıttırıyor. Milletin istiklâlini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. Milletin hal ve vaziyetini derpiş etmek ve seda - i hukukunu cihana işittirmek için, her türlü tesir ve murakabeden âzâde bir Heyet - i Milliyenin vücudu elzemdir...» sözleriyle başlamakta ve Sivas'ta toplanması gerekli görülen millî kongrede bütün illerin temsil edilmesi, millî teşkilâtın devamı gibi esaslarını içine almaktadır. Siyasî yönden millî iradenin dile getirildiği ilk resmî belge olan Amasya Kararları'nın en büyük önemi, milleti toplayıcı ve millî birliği kurucu bir nitelik taşımasıdır. Bu kararların uygulanmasından doğacak sonuçlar dik-

kate alınırsa, o günden itibaren Anadolu'da plânlı bir kurtuluş hareketinin başlamış olduğu kabul edilir.

23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'nde başkanlığa seçilmiş olan Mustafa Kemal Paşa, yaptığı açış konuşmasında, «Mukadderatına hâkim bir millî iradenin, ancak, Anadolu'dan çıkabileceğini; millî iradeye dayanan bir millî meclis kurulmasını ve kuvvetini millî iradeden alacak bir hükûmetin teşkilini» ilk hedef olarak göstermiştir.

Sivas Kongresi, İstanbul hükûmetinin bütün engelleme çabalarına ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı hazırladığı suikast tertiplerine rağmen, belirli süre içinde yapıldı. 4 Eylûl 1919'da başlayan ve Mustafa Kemal Paşa'yı yine başkan olarak seçen bu kongrede, Millî Mücadele fikri, sadece bir düşünce olmaktan çıkarılarak gücünü millî iradeden alan İ. H.'nin dile getirilmesi niteliğini kazanmış; «Mondros Mütarekesinin imzalandığı 30 Ekim 1918'deki sınırlarımız içinde kalan yurt topraklarının, birbirinden asla ayrılık kabul etmez, bir bütün olduğu ve teşkilâtın idaresi için, Heyet-i Temsiliye seçilmesi» gibi dikkate değer kararlar verilmiştir. Özellikle iç politikada büyük etki yaratan bu kongreden kısa bir süre sonra, Damat Ferit Paşa istifa etmek zorunda kalmış (2 Ekim 1919) ve aralarında Millî Mücadele taraflısı bâzı yurtsever kişilerin de bulunduğu yeni hükûmet Ali Rıza Paşa (b. bk.) başkanlığında kurulmuştur.

İstanbul hükûmeti ile Anadolu arasında süregelen anlaşmazlığa bir son vermek maksadiyle her iki taraf bir görüşme yapılması hususunda anlaşmıştır. İstanbul hükûmeti, Bahriye Nâzırı Salih Paşa (b. bk.) yı Heyet-i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal Paşa ile görüşmekle görevlendirmiş ve Amasya'ya göndermiştir. İstanbul hükûmetinin bu tutumu, millî bir teşekkül olan Heyet-i Temsiliye'yi resmen tanımak anlamını taşıması bakımından dikkate değer. Amasya görüşmeleri (20-22 Ekim 1919) sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas Kongresi'nde tesbit edilmiş olan esaslara dayanan tekliflerini Sâlih Paşa, İstanbul hükûmeti tarafından uygun görülmek şartiyle şahsen kabul etmiştir. Ali Rıza Paşa hükûmetinin kendi faaliyetlerini millî iradeye dayama prensip ve kararı, genel seçimlerin yapılmasını ve pâdişahın emriyle 21 Aralık 1918'den beri kapalı bulunan Osmanlı Meclis-i Mebusanının toplanmasını sağladı. Mustafa Kemal Paşa, Meclis'e Anadolu'dan katılacak milletvekillerinin tutumlarını bir esasa bağlamak maksadiyle bütün kolordu kumandanlarını ve Heyet-i Temsiliye üyelerini Sivas'ta topladı (16 Kasım 1919). Bu toplantıda görüşülen meseleler arasında Sivas'ın uzaklığı ve ulaştırma imkânlarının yetersizliği sebebiyle Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya nakli kararlaştırıldı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, 27 Aralık 1919 günü Ankara'ya geldiler ve törenle karşılandılar. Kısa bir süre sonra İstanbul'da toplanan Âyân ve Mebusan meclislerinin (12 Ocak 1920) ele aldığı ilk iş, memleketin siyasî bütünlüğünü tayin ve garanti eden Misak-ı Millî olmuştur. Meclisin kabul ettiği Misak-ı Millî ile (28 Ocak 1920), Türk millî vicdanının, bütün düşmanlara karşı ayaklandığı ilân edilmiş oluyordu. Bu tutum İtilâf Devletlerini kızdırmıştı. Bunlar, kendi çıkarlarını sağlamlaştıran barış isteklerini zorla kabul ettirebilmek için, şiddet ve baskı kullanmaya karar verdiler. Ali Rıza Paşa istifa zorunda kaldı (3 Mart 1920) ve yerine Sâlih Paşa getirildi (8 Mart 1920). Fakat İtilâf Devletlerinin şiddet gösterisi devam ediyordu. Nitekim 150 Türk aydınını tutukladılar (15 Mart 1920) ve İstanbul'u resmen işgal ettiler (16 Mart 1920). Aslında, İstanbul, İtilâf Devletleri tarafından çoktan işgal edilmişti (13 Kasım 1918). Onların şimdiki davranışları, yeni bir gözdağı vermek suretiyle Türk milletini sindirmek isteğinden ileri geliyordu. Bu olaylar karşısında Sâlih Paşa da istifa zorunda kalmış (2 Nisan 1920) ve yerine tekrar Damat Ferit getirilmiştir. İlk iş olarak, Mebusan Meclisini dağıtan (11 Nisan 1920) Damat Ferit, İtilâf Devletlerine dayanmak suretiyle Millî Mücadeleyi yok etmek için elinden gelen her çareye baş vurmaya yeniden başlamıştır.

İstanbul'da toplanacak Millet Meclisinin her an dağıtılma tehlikesi içinde bulunacağını tahmin ettiği için, durum Mustafa Kemal Paşa'yı baskına uğratmadı; aksine, Ankara'da toplamayı tasarladığı, milletin alın yazısına el koyacak bir millî meclisin açılması hazırlıklarını hızlandırdı. Milletin yeniden seçtiği temsilciler ve İstanbul'dan Anadolu'ya kaçabilen milletvekillerinden kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 günü Ankara'da açıldı. Mustafa Kemal Paşa, meclise verdiği bir takrirde «Mecliste toplanan millî iradeyi, vatanın mukadderatına el koymuş tanımanın esas olduğunu; memlekette, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üstünde hiçbir kuvvet tanınmayacağını; bu meclisin, yaşama ve yürütme yetkilerini kendinde topladığını; Meclisçe seçilecek bir heyetin hükûmet işlerini yürüteceğini; Meclis başkanının bu heyetin de başkanı olacağını» belirtiyordu (24 Nisan 1920). Meclisçe olduğu gibi kabul edilen bu takrirden sonra geçici bir hükûmet kuruldu (25 Nisan 1920). 2 Mayıs 1920'de de seçilen normal hükûmet çalışmalarına başlıyordu.

İtilâf Devletlerinin Osmanlı Devletine kabul ettirmek istedikleri ağır barış şartları, Paris'e gitmiş olan Âyân Meclisi başkanı Tevfik Paşa tarafından, «Müstakil bir devlet manâsı ve şumulü ile telifinin mümkün olmadığı» gerekçesiyle müzakere edilmedi (11 Mayıs 1920). Artık Pâdişah Vahdettin ve hükûmeti, İtilâf Devletlerince yapılan barış tekliflerinin kabulü sorumluluğunu üzerlerine alamıyorlardı. Osmanlı Mebusan Meclisi de dağıtılmış olduğu için bir Saltanat Şûrâsı toplanmasına karar verildi. Şûrâda yapılan oylamada, üyelerden yalnız eski Bahriye Nâzırı Rıza Paşa hariç, barış şartları kabul edildi ve Paris'e gönderilen heyet, 10 Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşması'nı imzaladı. Türk milletinin ölüme mahkûm edilme kararı demek olan Sèvres Antlaşması'nı imzalayanlarla Saltanat Şûrâsında olumlu oy kullananlar, Türkiye Büyük Millet Meclisince vatan hâini ilân edildiler (19 Ağustos 1920).

c. *İç Cephe*: İstiklâl mücadelesinde karşılaşılacak güçlüklerin yenilmesinde en önemli faktör, millî birliğin kurulmuş olması, başka bir deyimle, iç cephenin sağlamlık derecesidir. Bu meselenin büyük değerini kavramış bulunan Millî Mücadele düşmanları, iç cepheyi sarsarak «kaleyi içinden düşürmek» taktiğine özel bir önem vermişlerdir. İ. H.'nde düşmanların bu taktiği Pontus ve Ermeni çetelerinin faaliyetleri, iç ayaklanmalar, kuva-i inzibatiye ve menfi propagandalar şeklinde ortaya çıkmış ve bunların içinde, kardeşi kardeşe düşürmek bakımından, en tehlikeli rolü iç ayaklanmalar oynamıştır. Türk millî hareketini bozmak ve millî davaya olan inancı sarsmak için gerek İtilâf Devletlerinin gerek pâdişah ve Damat Ferit hükûmetlerinin tertipleriyle 1919 yılının ikinci yarısından sonra Anadolu'da yer yer ortaya çıkan ve çoğunun dayanağı gericilik ve

şahsî çıkarlar olan iç ayaklanmaların başlıcaları, kronolojik sırayla şunlardır: Birinci Bozkır Ayaklanması (27 Eylûl - 4 Ekim 1919), I. Anzavur Ayaklanması (1 Ekim - 25 Kasım 1919), II. Bozkır Ayaklanması (20 Ekim - 4 Kasım 1919); Hart Olayı (26 Ekim - 24 Aralık 1919); II. Anzavur Ayaklanması (16 Şubat - 16 Nisan 1920); I. Düzce Ayaklanması (13 Nisan - 31 Mayıs 1920); Zile Ayaklanması (Mayıs - 21 Haziran 1920); I. Yozgat Ayaklanması (15 Mayıs - 27 Ağustos 1920); II. Düzce Ayaklanması (8 Ağustos - 23 Eylûl 1920); II. Yozgat Ayaklanması (5 Eylûl-30 Aralık 1920); Konya Ayaklanması (12 Ekim-15 Kasım 1920); Demirci Mehmet Efe Ayaklanması (11 Aralık - 30 Aralık 1920); Çerkez Ethem Ayaklanması (27 Aralık - 23 Ocak 1920).

Bu olaylar, millî birliği sarsıcı, milletin var olmak azim ve iradesini yıkıcı ve nihayet Millî Mücadelenin başarılmasını şüpheye düşürücü etkileriyle İ. H.'nin türlü güçlükleri içerisinde, askerî, sosyal ve ekonomik yönlerden çok büyük zararlara sebep olmuşlardır. Bu bakımdan gelecek için üzerlerinde dikkatle durulmaya değer ve uyarıcı birer ders teşkil ederler.

d. *Doğu Cephesi*: I. Dünya Harbi sonunda, Doğu Anadolu'nun bütünlüğünü tehdit eden başlıca meseleler, Pontus, Kürdistan ve Ermenistan devletleri kurulması teşebbüsleriydi. Pontus meselesinin yarattığı buhranlı durumu kontrol altına alabilmek için bir tümen (3. Kafkas) Trabzon dolaylarına kaydırılmıştı. İngilizlerin desteği ve İstanbul hükûmetinin kışkırtmaları ile bağımsız bir Kürdistan devleti kurulması perdesi altında Doğu ve Güney - doğu Anadolu'da ayaklanmalar tertipleniyordu. Fakat bu bölgelerde Kürt ve Ermeni iddiaları çatışma hâlindeydi. Bu sebeple, bir Ermeni istilâsının getireceği felâketleri düşünen Kürt ileri gelenleri ve aşiret ağaları Türk - Kürt birliğine sarılmışlar ve 15. Kolordunun safları içinde Ermenilere karşı canla başla çarpışmışlardır. Doğu Cephesindeki tehlikelerin en önemlisi, Ermenistan meselesiydi. I. Dünya Harbi'nde, İtilâf orduları saflarında Türk ordusuna karşı harb etmiş ve kan dökmüş oldukları ileri süren Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasından faydalanmak ve Büyük Ermenistan'ı kurmak hayaliyle Paris Barış Konferansında resmen sahneye çıktılar. Bu konferansta Ermeni temsilcileri, Kafkasya'da Rus orduları içinde, mevcutları 100 000'i aşan, pek çok Ermeni askerinin harb ettiğini, Rusya'da Bolşevikliğin ilânından sonra da, Ermenilerin yalnız başlarına Türklerle çarpışarak kendilerini savunduklarını; Güney Anadolu'da Kilikya (Adana bölgesi) ve Maraş sancağı ile birlikte, Doğu Anadolu'da altı ilin (Erzurum, Van, Bitlis, Elâzığ, Diyarbakır ve Trabzon) Türk boyunduruğundan kurtarılarak himâye altına alınacak bağımsız bir Ermenistan kurulması yolundaki isteklerini ileri sürmüşlerdir. Bu iddialar, Kafkasya'dan Akdeniz'e kadar uzanan ve Anadolu'nun yarısı kadar bir yer tutan Büyük Ermenistan fikrinin gerçekleşmesini hedef tutuyordu. İtilâf Devletleri Ermeni isteklerini genellikle destekliyorlardı. Ancak, Yüksek Konsey konu üzerinde tam bir anlaşmaya varamamış ve meselenin çözümünü Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a bırakmıştı. Wilson Ermenilere, İngiliz görüşüne kıyasla biraz daha geniş bir bölge verilmesi kararındaydı. Fakat Eylûl - Ekim 1919 aylarında doğu illerini inceleyen bir Amerikan heyetinin (General Harbord Heyeti) Türk haklarını belirten raporu üzerine, Amerika Birleşik Devletleri Senatosu, Başkan Wilson'un teklifini reddetmiştir. Bk. HARBORD.

Doğu Anadolu'da kesin bir çoğunluk teşkil eden Türk halkı, bir Ermeni hâkimiyetinin ne anlam taşıdığını çok acı tecrübelerle kavramış bulunuyordu. Bu sebeple, bu yurtsever insanlar bir Ermeni tehlikesi karşısında canla başla direnmekten başka bir çare olmadığına inanmışlardı. Bölge, maddî yönden büyük yoksulluklar içindeydi. Fakat bölgede terhis yüzünden kısmen düşük mevcutlu olmakla beraber, çetin savaşlarda olgunlaşmış ve gözüpek ordu birlikleri vardı. Bu birliklere karşı çevrede büyük bir güven besleniyor, halkın ve ordunun kalbi aynı yurtsever duygularla çarpıyordu. Erzurum aydınları, Erzurum'u bir millî mücadele merkezi hâline getirmişlerdi. Başlangıçta çalışmalar pek verimli olmamışsa da, Kâzım Karabekir Paşa'nın, 15. Kolordu kumandanı olarak tekrar Erzurum'a gelişi (3 Mayıs 1919) nden sonra, bölgedeki teşkilât genişlemek imkânını bulmuştu. Türk ordusu birliklerinin Mondros Mütarekesi gereğince 1914 sınırları gerisine çekilmek zorunda kalmaları üzerine (Şubat 1919), sınıra komşu yerlerdeki Türk ve İslâm halk, Türk kuvvetlerinin de yardımıyle hemen teşkilâtlanmışlar ve Millî Şûrâ hükûmetleri kurmuşlardı. Fakat askerden boşaltılan toprakları Ermeniler işgal ederek Türk halkına karşı saldırıya giriştiler. Millî Şûrâlar, milis kuvvetleri vasıtasıyle Ermenilere karşı koymaya çalışmışlar ve bir buçuk yıl süre ile çarpışmışlardır. Bu muharebeler, Millî Şûrânın Ermenilere karşı bir millî mücadele hareketi olduğu kadar, aynı zamanda, Doğu Cephesini örterek koruyan ve böylece Türk kuvvetlerine eksiklerini gidermek için oldukça uzun bir süre kazandıran bir çeşit oyalama muharebeleri niteliğini de taşımıştır. O sıralarda 15. Kolordunun sorumluluk alanını Van, Erzurum ve Trabzon illeri ile bunların kısmen batıya doğru derinlikleri teşkil ediyordu. Kâzım Karabekir Paşa kumandasında olan bu kolordunun kuruluşunda dört tümen (3, 9, 11. Kafkas tümenleri ve 12. Tümen) ve kolordu bağlı birlikleri vardı. Bu kolordunun birlik kumandan ve subayları ile erleri, 1918 başlarındaki ileri harekât sırasında, doğu illerinden kaçan Ermeni kuvvetlerinin işledikleri barbarca cinayetleri görmüş, hemen hemen her yerde rastladıkları çocuk, yaşlı ve kadın şehit cesetlerini toplaya toplaya yürümüş ve savunma yeteneğinden yoksun insanları öldürmekten zevk duyan Ermeni çetelerini perişan ederek vatandaşlarının öcünü almış bir ordunun askerleriydi. Bu sebeple, kolordu birliklerinin morali çok üstün derecedeydi. Buna karşılık, 15. Kolordunun en zayıf tarafı lojistik durumu idi. Bu sırada, İngilizlerin bir yandan bölgedeki ve Ermenistan'daki Ermenileri silâhlandırırken, öte yandan Türk birliklerinin silâh ve cephanelerini ellerinden almaya çalışmaları Türk halkı arasında büyük kızgınlık ve tepki yaratıyordu. Bununla beraber, kolordu kumandanının basiretli tutumu sonucunda, birliklerin silâh ve cephanesinin elden çıkarılmaması başarılmıştır. Sınır bölgesinde Ermeni askerî kuvveti olarak, üç piyade tümeniyle bir süvari tugayı ve kolordu topçusundan kurulu 7. Kolordu bulunuyordu. I. Dünya Harbi sonunda, Türk ordusuna sürekli şekilde yenilerek parçalanmış olan Ermeni ordusuna mensup bu kolordu, İngilizlerin fiilî yardımlarıyle yeniden düzenlenmekteydi. 1919 yılında, Doğu Cephesinde Türk birlikleri ile Ermenistan Cumhuriyeti birlikleri arasında bir harekât olmamıştır. Buna karşılık, sınıra komşu bölgelerdeki Türk ve İslâm halk Ermeni birliklerinin vahşi saldırılarına uğramıştır.

Erzurum Kongresi sırasında, Mustafa Kemal Paşa

Türk Millî Hareketi'nin gelişmesiyle doğuda Bolşeviklerle iş birliği sağlanabileceğini, İtilâf Devletleri'nin, özellikle İngilizlerin, batılılar bakımından daha büyük bir tehlike sayılacak böyle bir iş birliğinin meydana gelmesini önlemek için Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan ibaret bir Kafkas bloku teşkil etmeyi ve böylece, memleketimizi çepeçevre bir tehdit altında bulundurmayı düşündüklerini anlamıştı. Bu sebeple, doğuda gecikmeden yapılacak stratejik bir taarruz hareketi ile Bolşeviklerle doğrudan doğruya bağlantı sağlanmasının faydaları üzerinde duruyordu. O günkü şartlara göre, Bolşeviklerle böyle bir münasebetin kurulması her iki taraf yönünden de yararlı idi. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu ile târihî birçok harb ve siyasî çatışmalar geçirmiş olan Rusya, aralarındaki münasebetlerin çok defa menfî bir nitelik taşımasına rağmen, Türklerin Boğazlar bölgesini İngilizlere kaptırmasını hiçbir zaman arzu etmezdi. Bu sebeple, Rusya, Osmanlı Hükûmeti'nin isteyeceği yardımları, çıkarları ve imkânları ölçüsünde karşılamaktan geri kalamazdı. Ayrıca 1917'de Rusya'da meydana gelen Bolşevik hareketinin komünist karakter taşıması, İtilâf Devletleri'nin Ruslarla olan bağlarını koparmış ve I. Dünya Harbi'ndeki dostluğun yerini yeni bir rejim düşmanlığı almıştı. Osmanlı Devleti'nin başında bulunan pâdişah ve hükûmeti, Rusya ile İtilâf Devletleri arasındaki bu durumdan faydalanmayı hiç düşünmemişlerdir. İstiklâlini temel prensip sayan ve millî haklarına el uzatılınca onu korumak yolunda silâha sarılmasını bilen bir millet için silâhların yanısıra, siyasî alanda da eldeki bütün imkânlardan yararlanmak çok yerinde bir davranıştır. Bu sebeple, Mustafa Kemal Paşa, Rusya'nın, kendi rejim mücadelesi ve Boğazlarla Anadolu'nun geleceği hakkındaki endişe ve menfaatleri bakımından, Anadolu'da gelişmekte olan millî mukavemet hareketini her çareye baş vurarak desteklemek zorunda olduğunu, bütün yönleriyle değerlendiriyordu. Bu konuda en önem verdiği nokta, Millî Mücadele'yi başarıya ulaştırmak için Rus yardımını kabul ederken komünizm rejiminin Türkiye'ye sızmasını önlemek olmuştur. Gerçekte, Mustafa Kemal Paşa'nın, 1919 yılı ikinci yarısında siyasî prensipinin ruhu milletçe tek fikir etrafında birleşmek ve teşkilâtlanmak suretiyle «düşmanı vatanın harim - i - ismetinde boğmak» tı. Nitekim bu konu ile ilgili bir soruya verdiği cevapta (10 Kasım 1919) «Bugün dostumuz yoktur. Dostumuz, ancak, millî birliğimiz ve teşkilâtımızdır» demektedir.

Bolşeviklerle bağlantı sağlamak üzere taarruz için hazırlanılması direktifini alan 15. Kolordu kumandanı, prensip olarak böyle bir hareketi çok lüzumlu bulmakla beraber, Bolşeviklerin ileri hareketlerinin gelişmesinin beklenmesi ve iklim ile lojistik şartlar yönünden en uygun zamanın seçilmesi teklifinde bulunmuş ve bu istek Heyet - i Temsiliye tarafından uygun görülmüştür. Bolşevik ordusunun çara bağlı kuvvetleri yenerek Güney Kafkasya istikametinde ilerlediğini haber alan kolordu kumandanı, Heyet - i Temsiliye başkanlığına «Ruslarla yapmış olduğumuz Brest Litovsk Antlaşması ile çizilmiş bulunan sınırları işgal fırsatını kaçırmamak için iklim şartları dolayısıyle 15 Nisan 1920'den sonra harekâta başlanacağını» bildirmiştir (28 Mart 1920). Bu teklif, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce uygun görülmüş (6 Haziran) ve bir bölge seferberliği ilân edilmiştir (8 Haziran 1920). Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından yayınlanan bir direktifle «15. Kolordunun Doğu Cephesi Kumandanlığı hâline getirildiği; cephe kumandanı olarak Kâzım Karabekir Paşa'nın tâyin edildiği; kendisinin bu sıfatla Doğu Cephesinde bulunan bütün sivil ve askerî makamlar üzerinde seferdeki bir ordu kumandanı yetkisine sahip bulunduğu» bildirilmiştir (14 - 15 Haziran 1920).

Doğu Cephesi Kumandanlığınca, Ermenistan'a yapılacak taarruzun târihi 23 Haziran 1920 olarak kararlaştırılmışsa da, meselelerin barış yolu ile halli için Sovyet hükûmetinin aracılık teklifi, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti tarafından kabul edilerek taarruz geri bırakılmıştır. Ermenilerin sınır ötesindeki Türk ve İslâm halkına saldırıları ve Doğu Cephesi Kumandanlığı'nın sağ ve sol kanatları bölgelerinde tecavüz hareketleri devam etmiş, buna karşılık Türk birlikleri savunma ile yetinmiştir. Fakat Ermeniler tarafından taarruzla ele geçirilmiş olan Oltu (20 Haziran 1920), yapılan bir karşı taarruzla geri alınmış (12 - 13 Eylûl 1920) ve Ermenilerin büyük güven besledikleri ünlü bir alayları, bir daha toparlanamayacak şekilde perişan edilmiştir.

1920 yılı 2. yarısında, Sovyetlerin şüphe çeken çok yönlü siyasî tutumu, Kızıl Ordu ile iş birliği yapılamaması, Sovyet elçilik heyetinin Türkiye'de komünizm propagandası yapmalarının tesbit edilmesi gibi olaylar ve Batı Cephesinde duyulan askerî ihtiyaçlar karşısında, Erkân - ı Harbiye - i Umumiye Reisliği, Ermenistan meselesini bir an önce halletmek üzere Doğu Cephesi'nde stratejik taarruza geçilmesini teklif edince Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Doğu Cephesi Kumandanlığı'na taarruza başlama yetkisi verilmiştir (20 Eylûl 1920). Taarruz için hazırlanan harekât plânının ana çizgilerine göre «asıl taarruz, 9. Kafkas ve 12. tümenlerle Sarıkamış genel istikametinde yapılacak; başlangıçta Karakurt - Sarıkamış - Allahuekber hattı ele geçirilecek; Oltu bölgesindeki kuvvetle asıl taarruzun sol yanı korunacak; 11. Kafkas Tümeni ile Aşiret Alayları da emrinde olarak Karaköse - Kağızman istikametinde taarruzla Kağızman bölgesi işgal edilecek; Trabzon bölgesinde görevli bulunan 3. Kafkas tümenine, duruma göre ayrıca emir verilecek» ti.

Taarruza 28 Eylûl 1920 sabahı başlanmış ve 29 Eylûl 1920'de Sarıkamış işgal edilmiştir. Doğu Cephesi Kumandanlığı'nın yiğit birlikleri, kuvvet çoğunluğu ile taaruzlarına Kars - Gümrü genel istikametinde başarıyle devam etmişler ve karşılarındaki Ermeni kuvvetlerini sürekli şekilde bozguna uğratarak Kars'ı geri almışlardır (30 Ekim 1920). İlerlemelerine devam eden Türk birlikleri karşısında Ermenilerin Gümrü'deki son direnmeleri de kırılmış (7 Kasım 1920) ve 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Barış Andlaşması (b. bk.) ile harb sona ermiştir.

Doğu Cephesinde Ermeni ordusuna karşı kazanılan bu zafer, İ. H.'nin başarıya ulaşması yönünden, çok büyük bir önem taşır. Bu başarı sayesinde Doğu Cephesinde serbest kalan kuvvetlerimizin, Türk milletinin kaderinin tayini bakımından kesin sonuç yeri olan Batı Cephesi'ne alınarak Yunanlılara karşı kullanılması zamanla mümkün olmuş; 1921 yılındaki gelişmeler sonucu 1877 - 1878 Osmanlı - Rus Harbi'nde kaybedilmiş olan yurt toprakları, Batum ve Ardahan bölgeleri hariç, tekrar Anayurd'a katılmış, yeni Türk Devleti, devletlerarası ilk antlaşmasını yapmak suretiyle siyasî varlığını kabul ettirmiş, Ermeni ve Gürcü devletleri, zarar vermeyecek bir hale getirilmiş ve o zamanlar Avrupa emperyalizmine karşı cephe almış bulunan Rusya ile doğrudan doğruya münasebet sağlanmıştır.

İSTİKLÂL HARBİ: Cephâne taşıyan köylü ve çocuklar

e. *Güney Cephesi*: İ. H. târihinde Güney Cephesi, İran sınırından Toros geçitlerine kadar uzanan harekât alanıdır. O sırada, bu harekât alanının doğu kesiminde Elcezire Cephesi, batı kesiminde ise Adana Cephesi kurulmuştur. O zamanlar Elcezire Cephesi'nde 13. Kolordu bulunuyordu. Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Urfa çevrelerinde konuşa geçmiş olan bu kolordu emrinde iki tümen ve kolordu bağlı birlikleri vardı. Birliklerin personel mevcudu, İngilizlerin baskısı ile yapılan terhisler yüzünden pek düşük ve silâh durumu nisbeten zayıftı. Buna karşılık, Irak bölgesini işgal eden İngiliz kuvvetleri, özellikle silâh ve araç bakımından üstün bir durumda olan iki tümenden ibaretti. Ayrıca, Musul ve Bağdad hava alanlarında uçak filoları vardı. Bunlar, bölgede devamlı şekilde faaliyet göstermişlerdir. Elcezire Cephesi'nde İngiliz kuvvetleriyle silâhlı bir çatışma olmamıştır. Bununla beraber, İngilizler, Fırat'ın batı kesiminde giriştikleri işgallerden sonra Diyarbakır dolaylarında sürekli olarak yaptıkları menfi propagandalarla halk arasında güvensizlik yaratmak için çalışmışlar, özellikle Kürtçülük akımını kamçılayarak destekleyecekleri bir Kürt hükûmeti kurmak ve bu suretle bölgenin işgalini sağlamak istemişlerdi. Esasen, Irak bölgesinin Siirt, Mardin ve Diyarbakır dolaylarını da içine aldığını ileri sürerek buralarını daha önce işgale yeltenmişlerse de, 13. Kolordunun, Mondros Mütarekesi'nin kaypak hükümlerine rağmen, uyanık davranarak direnmesi karşısında buna cesaret edememişlerdi. Bununla beraber, bâzı aşiretleri elde etmeyi ve bunların ayaklanmaya sürüklenmelerini başarmışlardı. Meydana gelen bu ayaklanmalar yüzünden zayıf mevcutlu 13. Kolordu birlikleri oldukça güç durumda kalmışlar, bu sebeple, Fırat batısındaki millî mücadele hareketlerine yeterli bir yardım yapamamışlardır. Bu sırada Antep - Maraş - Adana bölgesinde Türk askerî birliği yoktu. Evvelce buralarda bulunan birlikler, İtilâf Devletlerinin baskısı ile Torosların kuzeyine çekilmişlerdi. Böylece, askerî kuvvetten yoksun kalan bu bölgelerde İngiliz ve Fransızlar, her fırsattan yararlanarak Türk halkına zarar vermişler ve özellikle Fransızlardan gördükleri ilgi ve yardımlarla şımaran silâhlı Ermeniler de Türklere her türlü zulüm yapmaktan çekinmemişlerdir. Mondros Mütarekesi'nin yürürlüğe girmesinden bir süre sonra, İngilizler ve Fransızlar birtakım bahanelerle bu bölgeleri işgale başlamışlardır. İngilizler Kilis (6 Aralık 1918), Antep (17 Aralık 1918), Maraş (22 Şubat 1919) ve Urfa (24 Mart 1919) ya girmişlerdir. Daha sonra, Fransızların Musul üzerindeki isteklerinden vazgeçmeleri karşılığı olarak, buralarını Fransızlara devretmişlerdir (30 Ekim - 5 Kasım 1919). Mondros Mütarekesi'ne göre, İngiliz kuvvetlerinin Suriye'den çekilmesinden sonra, bu bölgeyi teslim alan Fransız kuvvetleri, Suriye'den sonra Adana bölgesini işgale başlamışlardır. Fransızlar, ilk olarak İskenderun'dan, Fransız subayları komutasında yerli Ermenilerden kurulu bir taburla Dörtyol'a girmişlerdir (11 Aralık 1918). Bundan sonra personelinin çoğu Ermeni olan bir Fransız alayı, 17 Aralık 1918'de Mersin'de karaya çıkarılarak Adana'ya gönderilmiştir. Adana bölgesi, kısa bir süre içinde 1. Doğu Tümenine bağlı birliklerin işgali altına girmiştir. Bir süre sonra bu tümen, başka alaylarla da takviye edilerek dolgun mevcutlu, silâh ve diğer donatım bakımından modern bir birlik durumuna yükselmiştir. Fransız birlikleri, büyük kısımları ile bölgenin kilit noktaları olan Kilis, Osmaniye, Ceyhan, Adana, Mersin, Tarsus ve Pozantı'da yerleşmişlerdir. Bu arada Fransızlar, beraber getirdikleri Ermeni alayından başka, bölge halkından olup I. Dünya Harbi'nde dışarıya göç eden ve bu defa Adana bölgesine dönen Ermenileri de silâhlandırarak Türklere karşı kullandılar. Saimbeyli ve Süleymanlı Ermenileri, Osmanlı hükûmetine karşı baş kaldırdılar. 1919 yılı Kasım ayının ilk yarısına kadar bölgenin işgalini tamamlamış olan 1. Doğu Tümeni birlikleri geniş bir çevreye yayılmış bulunduğundan, Suriye'deki Fransız birlikleri, duruma göre gerekli yerleri takviye etmiştir. Ayrıca, İskenderun körfezi ile Mersin limanında vakit vakit bulundurulan Fransız donanmasına bağlı gemiler, Adana bölgesindeki kuvvetlerin takviye ve ikmal hizmetlerinde kullanılmıştır. Bu arada Fransız muhripleri, Dörtyol ve Mersin dolaylarındaki Türk köylerini arasıra bombardıman etmekten de geri kalmamışlardır. Fransızların Adana'da her zaman için 5 - 10 uçağı bulunuyordu.

Adana bölgesinde siyâsî olayların ağırlık merkezi Türk halkını itaat altına almak, Ermenileri yerleştirerek Türk çoğunluğunu ve egemenliğini gidermek ve böylece Fransız işgalini kökleştirmek amacı etrafında toplanıyordu. Çevrede Ermeni eşkıyalığı yüzünden emniyet ve âsâyiş tamamiyle bozulmuştu. Esasen Arap, Kürt, Ermeni, Rum, Süryânî, Keldânî ve bir kısım da Avrupalının bulunduğu bu bölgede büyük bir çoğunluğa sahip olan Türklerin hak ve yetkileri ellerinden alınmış olduğundan mevcut unsurların her biri kendi çıkarına uygun bir tutum içindeydi. Bunların arasında en taşkını Ermenilerdi. Çünkü Ermenilerin hayallerini süsleyen Büyük Ermenistan sınırları içine Doğu Anadolu gibi, Kilikya bölgesi de giriyordu. Paris Barış Konferansı'nda savunulan Ermeni iddiaları arasında «Ermenilerin Fransız bayrağı altında çarpışarak zaferler kazandıkları; Kilikya ve Maraş sancağının Türk boyunduruğundan kurtarılarak, İtilâf Devletleri, yahut Amerika Birleşik Devletleri veyâ Milletler Cemiyeti himayesinde müstakil bir Ermenistan devleti kurulması» hususu da vardı. Böylece Türkün öz yurdunun bir parçası olan bu bölge, sanki silâhla zaptedilmiş gibi, yeni bir hukuk düzenine bağlanmak isteniyordu. Bunun sonucu olarak, haksızlığa ve saldırılara karşı her yerde Türk halkı arasında bir tepki başladı. Halk, yer yer silâha sarıldı. Sivas Kongresi'nden sonra Heyet - i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleriyle bölgedeki millî teşkilât geliştirilerek, kumandan olarak subaylar tayin edildi. Ayrıca, bölgeye yakın askerî birliklerce halkın direnme hareketlerine mümkün olan yardımın yapılması Heyet - i Temsiliye tarafından emredildi.

Güney Cephesinde üç yıla yakın bir süre yılmadan ve büyük bir imanla yapılan millî mücadelede, Kuvayı Milliye'nin faaliyetleri, Türk milletinin hürriyet ve hâkimiyet için neler yapmak gücünde olduğunu gösteren yiğitlik örnekleriyle doludur. Bu arada, İ. H. târihimizde Maraş'ın özel bir yeri vardır. Burada her türlü silâh ve malzeme üstünlüğüne sahip, modern bir askerî kuvvete karşı, millî kuvvetlerin başarısı, tam bir halk hareketinin eseri olmuştur. Harb tarihimizin kahraman Maraş olarak vasıflandırdığı bu şehrimizin başarılı direnmesi karşısında, Fransızlar, karlı ve fırtınalı bir kış gecesinde kendilerine ümitlerini bağlamış olan Ermenileri hüsran içinde bırakarak Maraş'tan çekilmek zorunda kaldılar (11 - 12 Şubat 1920). Maraş zaferini Urfa'nın başarısı takip etmiş ve Fransızlar burasını da asıl sahiplerine bırakmaya mecbur olmuşlardır (11 Nisan 1920). Antep savunmasının Türk harb tarihinde seçkin bir yeri vardır. Uzun ve çetin çarpışmalardan sonra düşen bu yiğit şehrin mert halkı, gerçekte, maddî yönden çok üstün düşmandan ziyade, silâh ve malzeme yokluğuna ve açlığa boyun eğmiştir (8 Mart 1921). Bir Fransız kurmay yarbayının itiraf ettiği gibi, «Antep, Fransızlar için bir Türk Verdun'ü olmuştur». Bir yıla yakın bir süre (1 Nisan 1920 - 8 Şubat 1921) Fransızların şiddetli topçu ateşleri ile baskı altında tuttukları Antep, bu muharebelerde tamamiyle yakılmış ve yıkılmıştı. Büyük bir imanla çarpışan ve bu yolda binlerce evlâdını şehit ve yaralı veren Antep'e, Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul edilen özel bir kanunla Gazi unvanı verilmiştir (2 Şubat 1921).

1920 yılından itibaren Adana bölgesinde de büyük başarılar elde edilmiştir. Pozantı'da kuşatılmış olan bir Fransız taburu, Toros dağları üzerindeki gizli yollardan kaçmak isterken, küçük bir Kuvayı Milliye müfrezesi tarafından baskına uğratılmış ve kısmen esir, kısmen yok edilerek, Pozantı ve Gülek geçitleri Fransızlardan temizlenmiştir. Saimbeyli'deki Ermeni âsileri ortadan kaldırılmak suretiyle, Saimbeyli ve Kozan sancağı kurtarılmış, böylece Ermenilerin istiklâl hayalleri yok edilmiştir.

Türklerin bütün bölgede gösterdikleri azim ve direnme gücü karşısında, Fransızlar mütareke istemek mecburiyetini duymuşlar, Türkler de Kuvayı Milliye'yi geliştirmek bakımından yararlanabilecekleri bir mütarekeyi uygun bulmuşlardır. 30 Mayıs 1920'de başlayan 20 günlük bir mütarekeden sonra, Kuvayı Milliye'nin mücadele gücü gelişmekte devam etmiş ve ordu birliklerinin sınırlı ölçüde olmakla beraber yapabildikleri yardımlarla millî mukavemet hareketleri daha başarılı şekilde sürdürülmüştür. Bu durum karşısında ele geçirilen Türk toprakları üzerinde kesin bir başarı sağlanamayacağını anlamaya başlayan Fransız hükûmeti, Ankara hükûmeti ile barış görüşmelerine girişebilmek için çabalarını artırmıştır. Bu barış çabaları, 1921 yılında müsbet bir sonuca ulaşacaktır.

f. *Batı Cephesi*: Türk millî hareketinin başarılı direnmesi karşısında barış şartlarını kabul ettirememiş olan İtilâf Devletleri, Milne Hattı'nda tutmakta oldukları Yunan ordusunun Anadolu'yu işgale başlamasına karar vermişlerdir (17 Mayıs 1920). Böylece «Türk ihtilâl kuvvetlerini dağıtmak» görevini üzerine alan Yunan ordusu, kuvvet üstünlüğüne dayanarak ve Orta Anadolu'daki Türk tümenlerinin, 1920 yılının ilk yarısında henüz bastırılamamış olan iç ayaklanmalarla meşgul bulunmalarından da yararlanarak, Milne Hattı'ndan Bursa ve Uşak genel istikametlerinde taarruza geçti (22 Haziran 1920). O sırada iki kolordusu (yedi piyade tümeni, bir süvari tugayı ve diğer destek birlikleri) bulunan Yunan ordusunun harekât plânına göre, «I. Kolordu, Türklerin İzmir - Doğu ve Güney cephelerine taarruz ederek harekâtını Uşak genel istikametinde geliştirecek; İzmir Kolordusu, İzmir - Kuzey cephesine taarruzla Bursa genel istikametinde ilerleyecek; süvari tugayı, duruma göre kullanılmak üzere başlangıçta ordu ihtiyatında bulunacak; bu harekâtta staratejik ilk hedef olarak Bursa - Uşak bölgesi ele geçirilecek» ti. Yunan kuvvetleriyle doğrudan doğruya temasta bulunan ve taarruza başladığı zaman savunma harekâtına fiilen katılan Türk kuvvetleri, üç piyade tümeni (23, 57, 61) ile bölgede bu tümenlerin emrine verilmiş olan millî kuvvetlerdi. Bununla beraber, bu emir ve komuta bağlantısı, daha ziyade nazarî idi. Çünkü Batı Anadolu'daki ordu birlikleriyle milis kuvvetlerini bir komuta altında toplama isteği, henüz tamamiyle gerçekleşememişti. Bunda iç ayaklanmaların ve Batı Cephesindeki millî kuvvetlerin başında bulunan kimselerin istiklâl arzularının da etkisi vardı. Batı Cephesinin bir başa bağlanamamış olması, gerek ordu birlikleri gerek millî kuvvetler için çeşitli harekât ihtimallerine göre yapılması gereken bâzı plân ve hazırlıklardan yoksun kalınması gibi nâzik bir sonuç doğurmuştur. Bu yüzden Yunan genel taarruzu başladığı zaman bu cephedeki Türk kuvvetlerinin ne Millî Hükûmetçe ne de bölgedeki savunma grupları yetkililerince önceden hazırlanmış bir harekât plânı vardı. Bu durumun sebep olduğu zararlar, büyük fedakârlıklar pahasına ancak kısmen karşılanabilmiş, fakat düşmanın kısa zamanda büyük arazi ve kolay başarı kazançlarına engel olunamamıştır.

Hızlı gelişen Yunan taarruzu karşısında çabuk ve köklü tedbirler alınması gerekiyordu. İlk iş olarak Batı Anadolu'daki bütün kuvvetlerin tek komuta altında birleştirilmesi meselesi, hükûmetin bir kararı ile halledilmiş (24 - 25 Haziran 1920) ve bu cephe kumandanlığına Ali Fuat (Cebesoy) Paşa getirilmiştir. İleri harekâtına devam eden Yunan kuvvetleri, Nazilli (3 temmuz 1920), Bursa (8 Temmuz 1920) ve Uşak (29 Ağustos 1920) ı işgal etmişlerdir. Bu durum, yurdun her yanında derin bir etki yapmıştır. Bu arada çabuk gelişmiş olan Yunan harekâtı hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisinde bir önergeyi cevaplandıran Mustafa Kemal Paşa, «Kuvvet yetersizliği sebebiyle, Yunanlıları bir süre için gerilla muharebeleri ile oyalamak gerektiğini ve bu yolda harekâta girişildiğini» belirterek, meslisin heyecanını yatıştırmakla beraber, «Avrupa devletleri tarafından silahlândırılmış ve donatılmış bulunan düzenli Yunan tümenlerine, sâdece, millî ve gönüllü kuvvetlerle karşı koymanın güçlüğü» üzerinde durmuş ve «Düzenli bir millî ordu kurulması; bunun için, belirli doğumluların silâh altına alınması» hususunu meclise kabul ettirmiştir.

Böyle bir karar alınmasında mecburiyet vardı. Çünkü milis kuvvetleri fikri, özellikle başlangıçtaki başarılar dolayısiyle düzenli orduya ihtiyaç olmadığı şeklinde yanlış bir akım yaratmıştı. Bu karardan sonra yeni Türk devletinin muntazam ordusunun kurulmasına başlanmış ve Kuvayı Milliyenin ordu kadroları içine katılarak askerî disiplin altına girmesi yolunda çaba harcanmıştır (9 Kasım 1920). Bu arada Bursa doğusu - Dumlupınar hattına çekilmiş bulunan Batı Cephesi kuvvetleri, cephenin çok geniş olması sebebiyle sevk ve idareyi kolaylaştırmak üzere Batı Cephesi ve Güney Cephesi olarak ikiye bölünmüştür. Batı Cephesi kumandanlığına Albay İsmet (İnönü), Güney Cephesi ku-

mandanlığına ise Albay Refet (Bele) getirilmişlerdir. Millî kuvvetler, kendi bölgelerine isabet eden Batı veyâ Güney cephesi kuruluşuna bağlanmıştı. Bu arada iki önemli tepki ile karşılaşılmıştır. İlk tepki Demirci Mehmed Efe'den gelmiştir. İ. H. başlangıcında yararlı hizmetler görmüş olan Demirci Mehmet Efe, Güney Cephesi kumandanının teşkilât için verdiği emirleri, önceleri kabul eder görünmüşse de, sonradan çevresinin ve özellikle Çerkez Edhem'in kışkırtmaları ile reddetmiştir. Efe'nin bu âsi tutumu üzerine tenkili cihetine gidilmiş (11 Aralık 1920) ve harekât, Demirci Mehmed Efe'nin teslim olması (30 Aralık 1920) ile sona ermiştir. Daha endişe verici ikinci davranış ise, Çerkes Edhem'in baş kaldırmasıdır. Özellikle iç ayaklanmaların bastırılmasında başarılı hizmetleriyle ilk zamanlarda çok takdir edilen Çerkez Edhem, sonraları ölçüsüz davranışlara kapılarak Batı Cephesi kumandanının emirlerine karşı koymaya ve müstakil hareketlere devam etmiş, millî ordunun kurulması aleyhinde propagandalara girişmiş ve Kuvayı Milliyenin birleşmesiyle bir Yeşil Ordu (b. bk.) kurarak düşmanla mücadele etmek fikrini Türkiye Büyük Millet Meclisine kadar yaymıştır. Bunun üzerine Çerkez Edhem'in tenkili için büyük kuvvetlerle harekâta başlanmıştır (27 Aralık 1920). I. İnönü Muharebesi dolayısıyle kısa bir ara verilen bu harekât, âsi kuvvetlerin kesin olarak yenilmesiyle sona ermiş (23 Ocak 1921), Çerkez Edhem, bir süre Sındırgı bölgesindeki dağlarda dolaştıktan sonra Yunanlılara sığınmıştır.

g. *Trakya Cephesi*: Balkan Harbi sonunda Bulgarların eline geçmiş olan Batı Trakya, I. Dünya Harbi'nden yenik çıkınca Bulgarlardan alınarak Yunanlılara verilmişti. Doğu Trakya'ya da sahip olmak ihtirasını besleyen Yunanistan başbakanı Venizelos, Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtırada «Akdeniz'de Meis adasından başlamak üzere Bandırma'ya kadar çizilecek hattın batısında kalan arazi ile bu hattın kuzeye uzanımının batısında kalan Doğu ve Batı Trakya topraklarının» Yunanlılara bırakılmasını istemişti. Bu taşkın istekle de yetinmeyen Venizelos, «Eğer İstanbul, milletlerarası bir statüye bağlı tutulacaksa, Yunanistan'ın açık hakları karşısında İstanbul da dahil, Trakya'nın tamamı Yunanistan'a verilmelidir» şeklinde ölçüsüz bir teklifte bulunmuştu. Yunan isteklerinin Türkler tarafından kabul edilmemesi hâlinde, bunların silâh zoruyla gerçekleştirilmesi tezi, İtilâf Devletleri arasında genellikle taraftar bulmuştur.

Bu durumdan yararlanan ve Batı Cephesindeki son başarılardan da cesaret olan Yunanlılar, Bandırma bölgesinde topladıkları takviyeli bir tümeni Tekirdağ - Marmara Ereğlisi kıyı kesimine çıkararak (20 Temmuz 1920), Lüleburgaz - Babaeski genel istikametinde taarruza geçtiler. Bu çıkarma ve ilerlemeyi Meriç nehri boyundan iki Yunan tümeninin taarruzu takip etti. O sıralarda Doğu Trakya'nın savunulması ile görevli bulunan Türk birliği, 1. Kolordu idi. Personel ve silâh mevcutları ile hareket kabiliyeti düşük olmakla beraber, üç tümeni bulunan bu kolordu, çeşitli faktörler yüzünden, kendisinden bekleneni yerine getirememiş ve kısa bir süre içinde gelişen Yunan taarruzu karşısında kısmen dağılarak ve büyük kısmı ile Bulgaristan'a sığınmak zorunda kalarak, elden çıkmıştır (25 Temmuz 1920).

6. **1921 yılındaki olaylar:** İ. H.'nde bu dönem, askerî alanda millî ordunun gelişmesi; politik alanda ise, Millî Hükûmetin siyasî varlığını kabul ettirmesi safhasıdır.

a. *I. İnönü Muharebesi* (6 - 11 Ocak 1921): Bu muharebe, Batı Cephesi Kumandanlığı kuvvetlerinin çoğunun, Çerkez Edhem Ayaklanmasını bastırmak üzere Kütahya bölgesinde meşgul bulunduğu kritik bir zamana rastlamaktadır. Bu sırada Güney Cephesi kumandanlığı kuvvetleri de aynı maksatla Gediz bölgesinde toplanmıştı. Buna karşılık, Bursa ve Uşak bölgelerindeki Yunan kuvvetleri karşısında, ancak nispeten zayıf örtme birlikleri bırakmıştı. Bu sebeple, 6 Ocak 1921 sabahı Yunan ileri hareketi başladığı zaman Türk kuvvetlerinin, savunmaları gereken İnönü ve Dumlupınar mevzilerine süratle kaydırılmaları önemli bir mesele olmuş ve büyük güçlüklerle başarılmıştır. Buna karşılık, mevsim şartlarının pek de elverişli olmadığı bir sırada Yunan kuvvetlerini nispeten hazırlıksız olarak stratejik bir taarruza zorlayan sebep, sâdece, Çerkez Edhem Ayaklanmasının yarattığı uygun durum değildi. Bunda Yunanlıların 1920 yılı sonundaki iç ve dış politik durumları da rol oynamıştı. Özellikle kısa bir süre önce yapılmış olan seçimlerden sonra kurulan yeni Yunan hükûmeti, İtilâf Devletlerinin güven ve desteğini korumak bakımından yeniden harekâta başlamak lüzumunu duyuyordu. Ayrıca, İtilâf Devletlerine soğuk davranışı ile tanınan Yunan kralı Konstantin de, yeni kavuştuğu tahtında kalabilmek için meclisi açış konuşmasında Yunanistan'ı harbe devam edeceğini belirtmişti. Anadolu'daki Yunan ordusu, Bursa - Uşak - Sarayköy hattına kadar geniş bir bölgeyi ele geçirdiği hâlde, ne Türk kuvvetleri yok edilebilmiş, ne de Sèvres Antlaşmasıyle belli edilen siyasî istekler, Türk Millî Hükûmetine kabul ettirebilmişti. Yeni kurulmakta olan Türk ordusu da önemli bir meseleydi. Bu ordunun gelişmesine daha fazla fırsat verildiği takdirde, çok geniş bir cepheyi işgal etmekte olan Yunan kuvvetlerine karşı girişilecek hareketlerle bu birlikler tehlikeli durumlara düşürülebilirdi. Bu sebeple, Çerkez Edhem Ayaklanması'nın sağladığı durum üstünlüğünden de yararlanarak taarruza geçilmesi uygun olacaktı. Bu düşüncelerle Yunan hükûmeti harekâta hemen başlanmasını emretmişti. Bununla beraber, girişilen Yunan taarruzu, gerçekte, Yunan hükûmetinin amaç edindiği stratejik hedeflere ulaşmayı sağlayacak çap ve hızda olmamıştır. Yunan ordusu komutanlığının taarruz plânı, tasarrufu mümkün bütün kuvvetlerle Bursa ve Uşak bölgelerinden hareketle stratejik bir hedefe yöneltilen konsantrik bir manevradan ziyade, mahdut hedefli bir taarruz niteliği taşıyordu. I. İnönü Muharebesi başlamadan önce, genel karargâhı ile İzmir'de bulunan Küçük Asya Ordusu komutanlığına bağlı kuvvetlerde önemli bir değişiklik olmamıştı. 3. İzmir Kolordu Komutanlığı, karargâhı ve bağlı birlikleriyle Bursa'da idi. Kolordu emrindeki birlikler (Manisa, İzmir ve Adalar tümenleri ile süvari tugayı), Bursa - Gemlik - İzmit bölgesinde bulunuyordu. I. Kolordu Komutanlığı, karargâhı ve bağlı birlikleriyle Uşak'ta yerleşmişti. Bu kolordunun tümenleri (1, 2, 3 ve 13.), Uşak - Buldan - Alaşehir bölgesindeydi. Bu târihlerde Yunan deniz kuvvetleri Ege ve Marmara denizlerinde her çeşit harekâtı yapabilecek bir yetenekteydi. Hava kuvveti, bugünkü anlamda hâkim bir rol oynayabilecek bir güçte olmamakla beraber, o sıralarda yok denebilecek Türk hava gücüne kıyasla açık bir üstünlüğe sahip olup, sınırlı bir faaliyet gösterebilecek durumdaydı. Taarruz için hazırlanan plânın ana çizgilerine göre, «3. İzmir Kolordusu, asıl taarruz grupunu teşkil edecek; kuvvet çoğunluğu güney yanında olarak, Bursa - Eskişehir genel istikametinde ilerleyecek ve Türk ordusunun Eskişehir yönünde çekilmesini önleyecek. I. Kolordu tâlî taarruz grupu olarak Uşak - Af-

yon Karahisar genel istikametinde ilerleyecek ve bölgedeki Türk kuvvetlerinin kuzeye kaydırılmasına engel olacak» tı.

Yeni kurulmakta olan Türk ordusunun Batı Cephesi için özel bir harekât plânı yoktu. Erkân - ı Harbiye - i Umumiye Reisliği'nin Batı Anadolu bölgesindeki muhtemel harekât için ana fikri, «Anadolu'da düzenli millî ordu kuruluncaya kadar Yunanlılara karşı stratejik savunma yapmak» tı. Bu arada millî bünyenin istikrarını bozacak iç olayların da bastırılması orduya verilen önemli bir görevdi. Bu târihlerde Millî Hükûmetin elinde hiçbir deniz gücü bulunmuyor, Batı Cephesinin ikmali için bir nakliye filosu kurulmasına çalışılıyordu. Karadeniz'de ulaştırma ihtiyacı, ancak küçük deniz araçlarını kaçak olarak kullanmak suretiyle karşılanabiliyordu. Batı Karadeniz Fransızların, Doğu Karadeniz İngilizlerin, Marmara adaları ve limanları Yunanlıların, Kuşadası ve Antalya kıyıları İtalyanların, Mersin ve İskenderun Fransızların kontrolü altında bulunuyordu. Batı harekât alanında hava gücü olarak çalışır hâlde ancak dört uçak vardı. Bu uçakların ikisi Eskişehir'de, diğer ikisi de Afyon Karahisar'da idi. Ayrıca, Konya ve Erzurum hava alanlarında birkaç uçak vardı.

Yunan ileri harekâtı başladığı gün Kütahya - Gediz bölgesinde Çerkez Edhem Ayaklanmasını bastırmakla meşgul bulunan Batı ve Güney cepheleri kumandanları buluşarak «Çerkez Edhem'e karşı yürütülmekte olan harekâtın, geçici olarak durdurulmasını; Yunanlılara karşı İnönü ve Dumlupınar mevzilerinde savunulmasını; bölgede tasarruf edilebilecek Batı Cephesi Kumandanlığı birliklerinin hemen İnönü mevziine gönderilmesini; Çerkez Edhem karşısında, Gediz bölgesinde 61. Tümen ve I. Süvari Tugayı ile önce Kütahya'ya kadar oyalama ve Kütahya bölgesinde savunma yapılmasını; Güney Cephesi Kumandanlığı birliklerinin de Afyon Karahisar ve Dumlupınar mevzilerine gönderilmesini» kararlaştırmışlardır.

Batı Cephesi kumandanının kendi sorumluluk alanındaki harekât için hazırlattığı plânın ana hatlarına göre, «Yenişehir - İnegöl bölgesinde, örtme harekâtı ile görevlendirilen 24. Tümen birlikleri, düşmanı mümkün olduğu kadar geciktirerek, İnönü mevziinde işgal ve tertiplenme için zaman kazandıracak, İnönü mevziinin demiryolu kuzeyinde kalan kısmını, başlangıçta, örtme harekâtından dönecek olan 24. Tümen; demiryolu kesimini ise Kütahya bölgesinden gelmekte olan 11. Tümen işgal ederek savunacak, Cephe ihtiyatı olarak, Polatlı'da bulunan depo alayı ile 4. Tümenden yararlanılacak, Güney Cephesinde Yunanlıların kesin bir hareketi olmazsa, bu cephe süvarilerinin Eskişehir veyâ İnönü'de bulunacak şekilde hareket ettirilmesi teklif ve temin edilecek» ti. Batı Cephesi Kumandanlığının asıl savunma mevzii olan İnönü mevzii, kuzey - batı ve batıdan gelen yaklaşma istikametlerini kapayan ve stratejik bir ulaştırma merkezi olan Eskişehir'i koruyan oldukça kuvvetli bir arazi kesimidir. Bu mevziin sağ kanadı Kemalyeri Tepesinden başlar; Hayriye Sırtları - İzzettintepe - Yeniköy kuzey sırtları - Akpınar batı sırtları yönünde devam eder ve Boztepe (960 rakımlı) de son bulur. 30 km uzunluğunda olan bu mevzi, özellikle kanatlarda, derinliğe doğru savunmaya elverişlidir; kuzeyde, sarp ve kesik Sakarya vâdisine, güneyde ise, aşılması oldukça güç olan Tilkiç Tepesi (1 320 rakımlı) ne dayanır. İstanbul - Eskişehir demiryolunun geçtiği vâdi de savunmaya elverişlidir. İnönü mevziinde, eldeki imkânlar ölçüsünde, önceden bâzı sahra tahkimleri (siperler, silâh mevzileri v. b.) yapılmış olup bunların geliştirilmesine çalışılıyordu. Yunan taarruzunun başlaması üzerine Batı Cephesi kumandanlığı örtme birlikleri, 6 - 8 Ocak 1921 günleri arasında oyalama muharebeleriyle Yunan ileri harekâtını yavaşlatmışlar ve İnönü mevziindeki görev bölgelerine çekilmişlerdir. İlerlemelerine devam eden Yunan kuvvetleri, 8 Ocak 1921 akşamı İnönü mevzii ile temasa geçmişlerdir. Bu süre içinde Güney Cephesinde Çivril'in bir Yunan birliği tarafından işgalinden başka, dikkati çeken bir olay olmamıştır. 9 Ocak 1921 sabahı Yunanlılar İnönü mevzii sol (güney) kanadına taarruz etmişlerse de, Türk birliklerinin inatla direnmeleri karşısında duraklamak zorunda kalmışlardır. Kuzeyden ilerleyen Yunan grupu, Yenişehir'den daha doğuya geçmemiştir. Güney Cephesi'nde ise, Yunanlıların bir faaliyeti olmamıştır. 10 Ocak 1921 günü Yunanlılar, İnönü mevziinde savunmakta olan Türk kuvvetlerine taarruzlarına daha büyük bir şiddetle devam ettiler. Bugünkü çarpışmalara katılan Yunan kuvvetleri, yaklaşık olarak iki piyade tümeni, bir süvari tugayı ve kolordu bağlı birlikleriydi. Buna karşılık, 10 Ocak 1921 sabahına kadar İnönü mevziinde toplanabilen Türk birlikleri ise, 24. Tümen (bir alay eksik), 4. Tümen (iki alay eksik) ve 11. Tümendi. Bu kuvvetlerden 24. Tümen birlikleri, daha önce yaptıkları örtme harekâtı sebebiyle, 11. Tümen birlikleri ise, Çerkez Edhem'in tâkip harekâtı dolayısıyle çok yorgun bir durumdaydılar. Bu muharebede Türk ve Yunan birliklerinin sayıca kuvvet durumları şöyleydi:

	İnsan	Tüfek	Makinalı tüfek	Ağır makinalı tüfek	Top
Türkler	8 500	5 500	47	—	28
Yunanlılar	16 200	12 500	270	120	72

Buna göre kuvvet oranı, özellikle her iki cins makinalı tüfek ve top bakımından büyük ölçüde Yunanlılar lehine idi. İkmal durumu, hele cephane mevcutları çok kritik olan Türk birlikleri, çaresiz olarak, bu güç şartlar altında harb edeceklerdi. 10 Ocak 1921 günkü muharebeler çok çetin geçmiştir. Yunanlılar, mevziin bâzı kısımlarına girme yapmayı başarmışlarsa da, diğer kesimlerde inatla direnen ve imkân buldukça karşı darbeler yapan Türk birliklerinin harb azmi karşısında Yunan taarruzu akşama doğru gücünü kaybetmiş, fakat her iki taraf da çok yorgun düşmüştür.

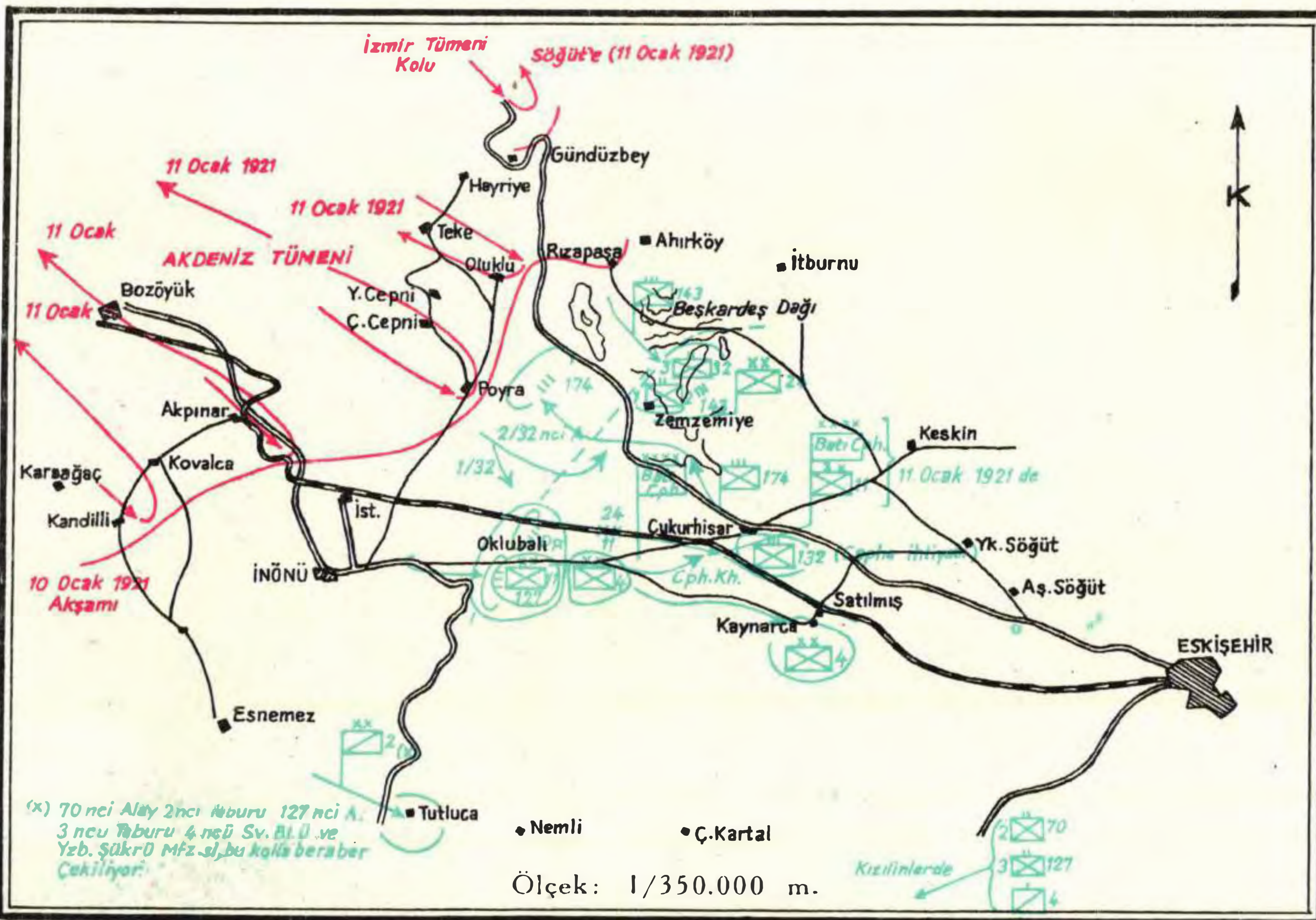
11 Ocak 1921 sabahı gerçek durum anlaşıldı: Yunanlılar 10 - 11 Ocak 1921 gecesi çekilmişlerdi. Bunun üzerine düşmanı takip için görevlendirilen süvari tugayı, süratle harekete geçmiş ve Yunanlıları, Bursa doğusundaki çıkış mevzilerine kadar kovalamıştır (11 - 13 Ocak 1921).

Yunanlıların harb alanından çekilmek zorunda kalarak yenildikleri I. İnönü Muharebesi, Batı Cephesinde düzenli ordu birliklerinin ilk başarısıdır. Bu sonuçla Çerkez Edhem Ayaklanmasının da kısa zamanda bastırılması mümkün olmuş, böylece, hem emir ve komuta düzeni tam olarak sağlanmış, hem de Millî Hükûmetin itibarı, içte ve dışta çoğalmıştır. Bundan başka, morali yükselen Türk milletinin, yeni kurulmakta olan millî ordusuna güveni arttığı için ordu teşkilâtının daha çabuk ve kolay gelişme imkânı kazanılmıştır. Bu başarının siyasî alanda da önemli etkileri olmuştur. Bu arada Londra Konferansı (21 Şubat 1921) na Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti de çağrılmış, Türk - Sovyet görüşmelerine yeniden başlanarak Moskova Antlaşması imzalanmıştır (16 Mart 1921).

Susuz
Mezrea
Melik Köy
Hasanbey Müf.
Halefoğlu
Kç. YAHNİ
Gülveren
Subatan
Taşkof
BÜ. YAHNİ
Aşiret Alayları
Samanat
Çakmak
Çakmak Tab.
Karadağ Tab.
Kalaköy
Hafız Ps. Tab.
Aramvartan
Müf.
Tahmas Tab.
KARS
Fevzi paşa Tab.
Vezinköy
Bulanık
Kanlı Tab.
Petrofka (Kayalı)
Bozkale
Gödeli
Kapanlı
Komosor (Aleksandrofka)
Mağaracık
Borluk
ALACA Dğ.
Viladikars
Hınzırık
5 nci Aşiret
Azat
Kaniköy
Üçler T.
Karakale
Ş.C
Dikme
AKBABA Dğ.
Aktaş
Benli Ahmet
K

Ölçek: 1/200.000 m.

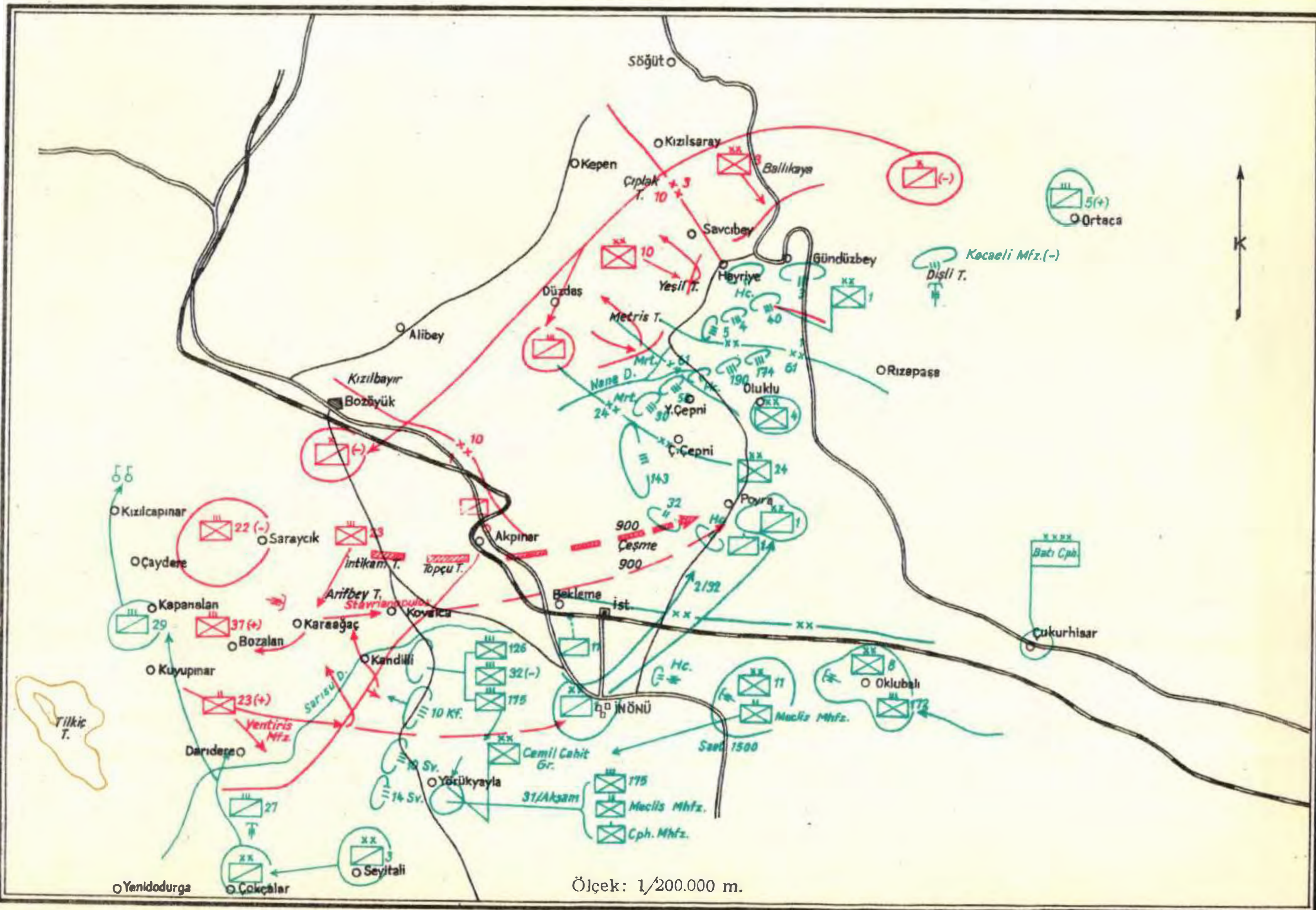
DOĞU CEPHESİ
29 ve 30 Ekim harekâtı ve KARS'ın işgali

BATI CEBHESİ

Birinci İnönü Muharebesi: 10/11 Ocak 1921

İnönü mevzii batısındaki durum

BATI CEBHESİ
İkinci İnönü Muharebesi
31 Mart 1921 harekâtı

b. *II. İnönü Muharebesi* (23 Mart - 1 Nisan 1921): Londra Konferansı'nda umdukları sonucu elde edemeyen İngilizler. Sèvres Andlaşması'nı bir an önce uygulamaya başlamak için Yunanlıları Anadolu'da yeniden taarruza geçmeye teşvik ettiler. Yunan hükûmeti de böyle bir tutuma istekli bir hava içindeydi. Çünkü kendilerini I. İnönü Muharebesi'ne zorlayan sebeplerde bir değişiklik olmamış, hattâ bu sebeplere bir yenisi, prestij sarsılması da eklenmişti. Gerçekten Yunanlılar, I. İnönü Muharebesi'ndeki yenilmelerini, kendi istekleriyle çekildiklerini iddia etmek suretiyle, reddetmeye yeltenmekle beraber, zedelenmiş olan prestijlerini kurtarmak hırsı içinde kıvranıyorlardı. Ayrıca, Yunan hükûmeti ve genel kurmayının, zaman faktörünün yeni kurulmakta olan Türk millî ordusu yararına çalıştığı kanaatinde olmalarından doğan endişeleri, kendilerini I. İnönü Muharebesi'nden 2 ay ve 13 gün gibi kısa bir süre sonra, bu defa da gereken şekilde hazırlanmadan, nispeten daha büyük çapta bir taarruza zorlamış görünüyordu. Bu sırada Küçük Asya Ordusu Komutanlığı, emrindeki iki kolurdunun büyük kısımları ile yine Bursa ve Uşak bölgelerinde bulunmaktaydı. Bursa bölgesindeki 3. Kolordu teşkilâtında tümenlerin, memleket adları yerine numara ile adlandırılmasından başka bir değişiklik yoktu. Bu kolordu, üç piyade tümeni (3,7 ve 10) ile bir süvari tugayı ve kolordu bağlı birliklerinden, Uşak bölgesindeki 1. Kolordu ise üç piyade tümeni (1,2 ve 13) ile kolordu bağlı birliklerinden ibaretti. Ayrıca ordu emrinde üç piyade tümeni (5, 11 ve 15) ile ordu bağlı birlikleri vardı. Yunanistan'da daha dört doğum silâh altına alınmış ve daha önce yapılmasına karar verilmiş olan terhisler de durdurulmuştu. Bu sebeple, birliklerin personel mevcutları dolgundu. Bu kuvvetler, Bursa ve Uşak'taki birer uçak taburu ile desteklenebilecekti. Yunan donanması, Karadeniz ve Ege Denizi'nde faaliyette bulunmakta ve büyük kısmı ile Karadeniz'deki Türk ulaştırma gayretlerini kontrol altında tutmaya çalışmaktaydı. 1921 Mart başlarında Yunan Harbiye Nâzırlığı'ndan «Eskişehir - Afyon Karahisar bölgesini ele geçirmek» görevini alan Küçük Asya Ordusu Komutanlığı'nın hazırladığı harekât plânına göre, «taarruz, 1 ve 3. kolorduların koordineli hareketiyle Eskişehir istikametinde yapılacak, 3. Kolordu, İnegöl - Eskişehir doğrultusunda ilerleyerek İnönü mevziindeki Türk kuvvetlerine cephe ve kanatlarından taarruz edecek ve Eskişehir'i alacak, bu sırada Uşak'tan ilerleyecek olan 1. Kolordu, Kütahya yolu ile İnönü bölgesindeki Türk kuvvetlerinin yan ve gerilerine taarruz edecek, bu kolordu, ayrıca Afyon Karahisar'daki Türk birliklerine karşı Uşak - İzmir yolunu emniyet altında bulunduracak. Bu harekâta, kuzey (Adapazarı) ve güney (Menderes) bölgelerindeki birer tümen gösteriş taarruzları yaparak katılacaklar, ordu karargâhı, 15 Mart 1921'den sonra Bursa'ya gelecek, harekâta 23 Mart 1921'de başlanacaktı. Fakat kuvvetli bir ihtimalle Dumlupınar bölgesindeki Türk kuvvetlerinin etkisi altında kalınarak plânda, 1. Kolordunun taarruz istikameti, sonradan değiştirilmiş ve bu kolorduya 3. Kolordunun taarruz istikametinden (Eskişehir) ayrı kalan bir hedef verilerek, «Afyon Karahisar doğrultusunda taarruz etmesi ve şehri ele geçirmesi, Uşak - Afyon Karahisar ve Afyon Karahisar - Eskişehir demiryollarını elde etmeye önem vermesi» emredilmiştir. Bu değişiklik, askerî stratejide önemli bir yer tutan, dış hatlarda manevra prensipine aykırı olarak, harekâtı asıl hedef (Eskişehir) ten uzaklaştırması bakımından Yunan kuvvetlerinin zararına olmuş ve belki de II. İnönü Muharebesi'ni kaybetmelerinde başlıca rolü oynamıştır. Yunan harekât plânında dikkate değer bir eksiklik, çok geniş olan cephede ordunun kritik durumlarda ağırlığını ortaya koyabilmesi için bir genel ihtiyatı bulunmayışı idi.

I ve II. İnönü muharebeleri arasında geçen süre içinde cephelerde dikkate değer bir hareket olmamış, taraflar, daha ziyade keşif faaliyetleriyle yetinmişlerdir. Bu süreden yararlanan Türk ordusu, İnönü ve Dumlupınar mevzilerini kuvvetlendirmeye, teşkilât, eğitim ve lojistik alanlarındaki eksiklerini tamamlamaya çalışmıştır. II. İnönü Muharebesi sırasında, Batı Anadolu bölgesindeki genel harekâta katılan Türk kuvvetleri, Batı ve Güney cepheleri kumandanlıkları ile Kocaeli Grupu kumandanlığı, Kastamonu ve dolayları kumandanlığı birlikleri idi. I. İnönü Muharebesi'nden sonra tuğgeneralliğe yükselen İsmet Paşa kumandasındaki Batı Cephesi Kumandanlığı, dört piyade tümeni (1, 11, 24 ve 61), bir süvari tümeni (3), bir süvari alayı (5) ve cephe bağlı birliklerinden, Refet Paşa kumandasındaki Güney Cephesi kumandanlığı ise, 12 Kolordu (23 ve 57. piyade tümenleri) ile 3 piyade tümeni (4, 8 ve 41), üç süvari tümeni (1, 2 ve 4) ve cephe bağlı birliklerinden kurulu idi. Batı harekât alanındaki Türk ve Yunan kuvvetlerinin silâh güçleri şöyleydi:

	Tüfek	Makinalı tüfek	Ağır makinalı tüfek	Top	Kılıç
Türkler	34 175	55	235	104	3 500
Yunanlılar	41 550	3 134	720	220	3 100

Yunanlılar, makinalı tüfek bakımından ölçüsüz bir fazlalığa, ağır makinalı tüfek ve top yönünden de 2 - 3 misli bir üstünlüğe sahip bulunuyordu. Ordumuzun kılıç gücündeki 400 adet fazlalık ise, hiçbir zaman ateş gücümüzdeki zayıflığı giderecek yeterlikte değildi. Türk deniz gücü durumunda I. İnönü Muharebesi'nden bu yana bir değişiklik olmamıştı. Sâdece ticaret filosuna bir gemi («Batum») katılmıştı. I. İnönü Muharebesi'nden sonra Eskişehir'de 1. Uçak Bölüğü, Afyon Karahisar'da da 2. Uçak Bölüğü'nün kurulmasına çalışılıyor idi. Bu bölüklerde mevcut uçak sayısı beşi geçmiyordu. Bunların da çoğu bozuk olup, yedek parçaları yoktu. Bu sırada Erzurumlu hamiyetli bir vatandaş (Nâfiz Bey) Batı Cephesi Kumandanlığı'na bir uçak hediye etmişti.

Yunanlıların yeni bir ileri hareketi karşısında Erkân - ı Harbiye - i Umumiye Reisliği'nin ana fikrine göre, «Kuvvet ve durum üstünlüğü elde edilinceye kadar stratejik savunmaya devam edilecek; Batı ve Güney cepheleri karşısında gelişecek bir Yunan taarruzu, önce İnönü ve Dumlupınar mevzilerinde karşılanacak, daha sonra belirecek asıl taarruz cephesine karşı (bunun daha ziyade Batı Cephesi olacağı tahmin ediliyordu) üzerinde savunulan mevzi elden çıkmış olsa bile, iç hatlarda manevra imkânından faydalanmak suretiyle kuvvetlerin çoğunu yeni savunma bölgelerinde toplayarak kesin sonuçlu bir karşı taarruza geçilecek, bu sırada öteki cephelerde gücün yettiği ölçüde direnilecek, Kocaeli Grupu ile Yunanlıların bu cepheden kuvvet kaydırmalarına engel olunacak» tı.

II. İnönü Muharebesi'nden önce Batı Cephesi Kumandanlığı kuvvetlerinden, I. Piyade ve 3. Süvari tümenleri düşmanın muhtemel bir ileri hareketini geciktirmek maksadıyle İnönü mevzii ilerisinde örtme harekâtı için düzen

almışlar, Cephe Kumandanlığı kuvvetlerinin çoğu ise (kuzeyden güneye doğru 61, 24 ve 11. tümenler) İnönü mevziinde savunma için yerleşmişlerdi. Batı Cephesi Kumandanlığı, karargâhı ve bağlı birlikleri ile Eskişehir'de idi. Bu sırada Güney Cephesi Kumandanlığı kuvvetleri de Yunanlıların Gediz, Kütahya ve Dumlupınar kesimlerine muhtemel bir taarruzunu karşılayacak şekilde düzenlenmişti. Güney Cephesi Kumandanlığı, karargâhı ve bağlı birlikleri ile Konya'da bulunuyordu.

Yunanlılar, 23 Mart 1921 sabahı cephe boyunca ileri harekete başladılar. Batı Cephesi Kumandanlığı'nın örtme birlikleri, 3. Yunan Kolordusu birlikleri karşısında bâzı yerlerde umulanın üstünde başarılı oyalama muharebeleri vererek 26 Mart 1921 günü İnönü mevziindeki görev yerlerine çekildiler. Bu bölgedeki Yunan kuvvetleri, ilerlemelerine devamla 26 Mart 1921'de İnönü mevzii ile temasa geçtiler. Bu mevzie karşı taarruz, 27 Mart 1921 sabahı başladı. 28 Mart 1921 günü kuvvet çoğunluğu ile mevziin sağ (kuzey) yanına, 29 Mart 1921'de ise, her iki yanına karşı şiddetle taarruz eden düşman, kanlı çarpışmalar sonunda yer yer girmeler yapmayı başardı. 30 Mart 1921 günkü muharebe, bütün mevzilerde çok çetin geçti. Bâzı bölgeler göğüs göğüse çarpışmalarla birkaç kere el değiştirdi. Bu arada Yunanlıların, mevziin sağ kanat grupu bölgesindeki saldırıları kırılmış, fakat güney kanatta, demiryolu güneyinde kalan mevzilerin hepsi düşmüştü. Bununla beraber mevziin diğer kesimlerinde savunmalarına sarsılmaz bir cesaretle devam eden ve durum elverdikçe atılgan davranarak karşı darbe ve taarruzlar yapan birliklerimizin harb azmi düşmanı şaşırtmış, taarruz hırs ve hızını sarsmıştı. Atatürk'ün deyimiyle, «bundan sonra sıra bize geliyordu». Batı Cephesi Kumandanı'nın 30 - 31 Mart 1921 gecesi aldığı tertipler çerçevesinde, 31 Mart 1921 sabahı karşı taarruza başlayan sağ kanat grupunun harekâtı başarı ile gelişti. Artık inisiyatif yiğit birliklerimize geçmiş ve karşı taarruz cephede genel bir hal almıştı. Bu durum karşısında, yedi günden beri birçok taarruz ve karşı taarruzlarla yıpranmış ve taarruz gücünü kaybetmiş olan 3. Yunan Kolordusunun 31 Mart - 1 Nisan 1921 gecesi başlayan çekilme hareketi, 1 Nisan 1921 akşamı hızla devam ediyordu. Yunanlıların muharebe alanında bıraktıkları ölü sayısı, tahminlerin üstündeydi. Ayrıca düşman, gerek harb alanında gerek çekilme yollarında çok sayıda topçu ve piyade cephanesi ile ağır ve hafif makinalı tüfekler ve harb gereçleri bırakmak zorunda kalmıştı. Yunan kuvvetleri, teşkil edilen özel müfrezelerle Bursa doğusundaki çıkış mevzilerine kadar takip edilmişse de, birliklerimizin yorgunluğu ve hareket kabiliyetlerinin azlığı yüzünden çekilmenin önlenmesi mümkün olmamıştır. Batı Cephesi kumandanı İsmet Paşa, II. İnönü Zaferinin müjdesini 1 Nisan 1921 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile Erkân - ı Harbiye - i Umumiye Reis Vekili Fevzi (Çakmak) Paşa'ya gönderdiği târihî raporla bildiriyordu: «Saat 6,30, Metris Tepe'den gördüğüm vaziyet: Gündüzbey şimalinde, sabahtan beri sebat eden ve dümdar olması muhtemel bulunan bir düşman müfrezesi, sağ cenah grupunun taarruzu ile gayrimuntazam çekiliyor. Yakından takip ediliyor. Hamidiye istikametinde temas ve faaliyet yok. Bozüyük yanıyor. Düşman, binlerce maktulleri ile doldurduğu muharebe meydanını silâhlarımıza terk etmiştir.»

Güney Cephesindeki harekâtta Yunan 1. Kolordu kuvvetlerinin Dumlupınar mevziine yaptıkları taarruz sonunda çekilmek zorunda kalan Güney Cephesi kuvvetleri, iki grupa ayrılmıştı. Refet Paşa kumandasındaki grup, Altıntaş istikametinde, Albay Fahreddin (Altay) kumandasındaki grup ise, birçok muharebeler vererek, Afyon Karahisar doğusuna çekilmişti (27 Mart 1921). Bu bölgedeki Yunan taarruzu, Çay - Bolvadin hattında durdurulmuştu. Bununla beraber, İnönü mevziine taarruz eden Yunan kuvvetlerinin yenilmesi üzerine Güney Cephesi karşısında ilerlemiş olan Yunan 1. Kolordu birlikleri de tehlikeli bir duruma düştüklerinden çekilmek mecburiyetini duymuşlardır. Bu birlikler, Türk kuvvetleri tarafından takip edilmişlerse de, Dumlupınar mevziinde yerleşmeyi başarmışlardır.

II. İnönü Muharebesi'nde Yunanlılar, bu defa tevil edemeyecekleri bir biçimde, ikinci defa yenilmiş oluyorlardı. Verdikleri ağır kayıplara karşılık, ne stratejik, ne de taktik alanda bir kazançları olmuş; tersine, askerî ve politik alandaki prestijleri biraz daha sarsılmıştı. Hedef ve emellerine ulaşamamanın yarattığı derin hayal kırıklığı ise, Yunan halkı ve ordusunda moral kırıcı bir âmil olmuştur. Buna karşılık, II. İnönü Muharebesi'nin millî ordu birliklerinin başarısı ile sonuçlanması, Türk yurdunun her köşesinde coşkun bir sevinç yaratmıştır. Kazanılan bu zafer sayesinde Millî Hükûmet'in itibarı içte ve dışta daha da yükselmiş, ordunun kendine güveni ve İ. H.'ni idâre eden mekanizmaya inancı artmış, I. İnönü Muharebesi'nden sonra elde edilen politik sonuçlar kuvvetlendirilmiş ve bu arada Fransa ile görüşmelere başlanmış, Fransızlar Zonguldak'tan, İtalyanlar Antalya'dan çekilmeye başlamışlar, Ruslar, Yunanlıların Anadolu'da yaptıkları tahriplerin etkilerinin giderilmesi yolunda malî yardımda bulunmuşlar ve İngilizler, Malta'ya götürdükleri Türk aydınlarından bir kısmını serbest bırakmışlardır. Gerçekten II. İnönü Muharebesi'nde Türk ordusu, «yalnız düşmanı değil, milletin mâkûs talihini de yenmiş» oluyordu.

c. *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri* (8 - 23 Temmuz 1921): İnönü Muharebelerini kaybetmeleri üzerine, Yunanlıların Türk ordusunu kesin bir darbe ile yok ederek hedef ve emellerine erişmek hırsları büsbütün şiddetlenmişti. Bu sebeple, Yunanistan'da genel seferberlik yapılarak Anadolu'daki kuvvetlerin artırılması, personel eksiklerinin tamamlanması ve lojistik desteğin kuvvetlendirilmesi yolunda hızla bir çalışmaya gidildi. Bu arada bir kolordu komutanlığı (2) daha kurularak, kolordu sayısı üçe ve tümen sayısı onbire çıkarıldı. Küçük Asya Ordusu Komutanlığı bir kolordusu (3) ile yine genellikle Bursa bölgesindeydi. Fakat Uşak bölgesindeki kolordu sayısı ikiye (1 ve 2) çıkarılmıştı. Yunanlılar (29 Mayıs 1921) İzmir'de, Kral Konstantin'in başkanlığında bir toplantı yapmışlar ve kabul ettikleri harekât plânında ana fikir olarak «bütün cephe bölgelerinde tespit taarruzları yapılırken Türk ordusunun kuvvetli bir kuşatma manevrası ile, güney yanından kavranarak yok edilmesi» ni kararlaştırmışlardı.

II. İnönü Muharebesi'nden sonraki süre içinde, Türk ordusu da gücünü artırma gayretlerini hızlandırmıştı. Fakat çeşitli sebeplerin etkisi altında Millî Hükûmetçe memlekette genel bir seferberlik yapılması kararı verilememişti. Bu sebeple, Türk ordusu özellikle lojistik bakımından hâlâ çok zayıf bir durumdaydı. Bu sırada Güney Cephesi Kumandanlığı kaldırılarak (Haziran 1921), kuvvetleri Batı Cephesi Kumandanlığı'na bağlanmıştı. Bu suretle çok geniş-

leyen Batı Cephesinde sevk ve idâreyi kolaylaştırmak üzere bu cephedeki kuvvetler dört grupa (I, III, IV ve XII.) ayrılmıştı. Türk ordusu harekât plânının ana fikrinde genellikle bir değişiklik yoktu. Batı Cephesi Kumandanlığı kuvvetlerinin harekâtı, yine «stratejik savunma doktrini» ne dayanacaktı. Buna göre, «uzaklardan itibaren kesin sonuçlu bir muharebe kabul edilmeyerek Yunan ordusunun Bursa ve Uşak gruplan karşısında örtme görevi yapmak üzere ileride süvari birlikleri bırakılacak, İnönü - Kütahya - Afyon Karahisar genel hattında savunulacak, Kuzey Grupu (1. Grup) İnönü bölgesinde, Güney Grupu (III, IV ve XII. gruplar) büyük kısmı ile Kütahya bölgesinde, küçük kısmiyle ise Afyon Karahisar kesiminde bulunacak» tı.

Yunan kuvvetlerinin taarruzu, önce 8 Temmuz 1921 günü Bursa bölgesinde başladı. Bunu Bursa ve Uşak bölgelerinde girişilen harekât takip etti. Yunanlılar, 11 Temmuz 1921 günü beş tümenle cepheden saldırırken altı tümenle güneyden Türk sol kanadından Seyitgazi genel istikametinde kuşatma taarruzuna geçtiler. Sonraki günler, özellikle güney bölgesinde çok çetin ve kanlı oldu. Kuvvet ve durum üstünlüğü etkisini göstererek düşman dört kolla Eskişehir istikametinda ilerlemeye başladı. Kuşatılmaktan kurtulmak için Türk ordusu Eskişehir - Seyitgazi hattına çekilmek zorunda kaldı. Türk kuvvetleri, cephenin her yanında ölüm kalım mücadelesi yapıyorlardı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi Kumandanlığı karargâhına gelerek (18 Temmuz 1921) durumu yakından inceledi ve tehlikeyi bütün açıklığı ile gördü; fakat dehşete kapılmak bir yana, çevresindekilere güven ve moral saçan tam bir sükûnet içinde, Batı Cephesi kumandanına tarihî direktifini verdi (özet): «Orduyu Eskişehir kuzeyi ve güneyinde topladıktan sonra düşman ordusu ile araya büyük bir mesafe koymak lâzımdır ki, ordunun derlenip toparlanması, düzen alması ve güçlenmesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya doğusuna kadar çekilmek yerinde olur. Düşman durmaksızın takip ederse, hareket üslerinden uzaklaşacak ve yeniden ikmal sistemi tesisine mecbur olacak; her halde, ummadığı birçok zorluklarla karşılaşacak. Buna karşılık, bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha elverişli şartlar içinde olacaktır. Bu hareket tarzımızın en büyük mahzuru, Eskişehir gibi önemli yerlerimizi ve geniş araziyi düşmana bırakmak yüzünden, kamuoyunda hasıl olabilecek mânevî sarsıntıdır. Fakat kısa zamanda elde edebileceğimiz başarılı sonuçlarla bu mahzurlar kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Askerliğin icaplarını tereddütsüz tatbik edelim. Öteki mahzurlara dayanırız».

İnönü Muharebeleri'nin millet ve orduya kazandırdığı yüksek morali bir anda yok edecek kadar her şeyin kaybolduğu sanılan bir ortamda, Mustafa Kemal Paşa, olayların üstüne çıkarak Yunanlıların elinden Türk kuvvetlerini yok etme şansını almış ve Türk milleti için «Kader Adamı» olduğunu bir kere daha göstemiştir. Türk ordusu çekilmeden önce Eskişehir bölgesinde bir karşı taarruz yaparak cephenin güney yanına olan düşman baskısını hafifletmeye çalışmış ve düşman takibinden sıyrılarak Sakarya nehri doğusuna çekilmiştir (25 Temmuz 1921). Atatürk'ün târihî kararındaki isabetin düşman kaynaklarında da itiraf edildiğini görmek biraz şaşırtıcı, fakat çok sevindiricidir. *Anadolu Seferi* adlı Yunan eserinde şu satırlar yazılıdır: «Haziran ve Temmuz ayları içinde, Kütahya ve Eskişehir askerî harekâtında, ordumuz düşmana kesin bir darbe indirmeye muvaffak olamamıştır. Hiçbir kayıp vermeden çekilmiş olan düşman, Kütahya ve Eskişehir'den çekilen kuvvetleriyle 21 Temmuzda şiddetli bir karşı taarruz yaptıysa da, 1. Kolordu'nun birlikleri ve süvari tugayı vaktinde yetiştiğinden, bu karşı taarruz sonuca varmadan çekilmeye mecbur oldu. Kütahya ve Eskişehir askerî harekâtı, bu suretle bitmiş ve ne kadar acıdır ki, bundan beklenilen sonuç, yâni Türk ordusunun yok edilmesi ve takibi sağlanamamıştı.» Kısa bir süre sonra Türk ordusu, Anadolu Seferi'ne çıkmış olan Yunan ordusunu, Sakarya boylarında karşılayacak ve geldikleri gibi gitmeye zorlayarak, İ. H.'nin kaderini tâyin edecektir.

ç. *Sakarya Meydan Muharebesi* (23 Ağustos - 13 Eylûl 1921): Sakarya nehri doğusuna çekilmiş olan Batı Cephesi Kumandanlığı kuvvetleri, derhal savunma mevzilerini hazırlamaya ve gerekli düzenleri almaya koyuldu. Sakarya mevzii, Ankara Çayı ile Ilıca Suyu arasında bulunan ve Sakarya nehri doğusunda kalan arazi blokuna dayanıyordu. Bu blok, Sakarya nehri batısındaki araziye kıyasla daha hâkim bir yapıdadır. Bununla beraber, arazi nehrin her iki kıyısında da azar azar dalgalı olarak yükselmektedir. Sakarya mevziinin kuzey sınırını teşkil eden Ankara Çayı'nın kuzeyinde kalan arazi engebeli olup harekâta büyük ölçüde güçlük gösterir. Ankara Çayı ve Ilıcaözü (Göksu) arasında bulunan arazi kabarıntısı Haymana - Ankara istikametinde uzanır ve iyi bir yaklaşma istikameti teşkil eder. Özellikle Ilıcaözü deresinin kuzeyinde kalan Yenice Dağ - Parla Bayırı - Çal Dağ - Karlı Dağ - Toydemir bölgesi mevziin en hâkim ve kritik bölgesidir. Ilıcaözü deresinin güneyinde bulunan Mangal Dağı, Sakarya nehri doğusunda kurulan bir savunma sistemini güneyden yapılacak kuşatmalara karşı koruyan önemli bir arazi kesimidir. Sakarya nehrinin, özellikle o zamanki teknolojik şartlara göre önemli bir engel oluşu ve hele kuzey kanattaki arazinin tabiî yapısı bakımından kuşatmaya elverişli olmayışı, savunmanın kurulmasında kuvvet tasarrufu prensipine ve derinlikte tertiplenmeye kolaylık gösterir. Bu sebeple, Sakarya nehri doğusunda kalan arazi parçası, özellikle o zamanki askerî ölçülere göre savunma için elverişli şartları toplayan bir bölge olarak değer kazanır.

Türk ordusu, kuvvetli keşif ve örtme birlikleri bırakarak 25 Temmuz 1921 akşamı Sakarya mevziine yerleşmiş bulunuyordu. Ordunun geniş ölçüdeki geri çekilme hareketi, düşmanın hiçbir takip ve tacizine uğramadan düzenli bir biçimde geçmişti. Bununla beraber, Kütahya - Eskişehir Muharebelerinin kaybedilmesi ve geniş toprakların düşmana bırakılması, yurtta derin bir üzüntü ve endişe yaratmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de büyük tepkilere yol açmıştı. Bu arada, Mustafa Kemal Paşa'nın, ordunun komutasını fiilen üzerine alması, «son çâre ve tedbir» olarak ileri sürülüyordu. Bu fikir Meclis dışına da taşmıştı. Bu durum karşısında, Mustafa Kemal Paşa «Ordunun maddî ve mânevî kuvvetini en üstün seviyeye hızla çıkarabilmek ve harbin idâresini en verimli şekilde başarabilmek için, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin haiz olduğu yetkinin verilmesi» şartiyle başkomutanlığı kabul edeceğini bildirdi (4 Ağustos 1921). Uzun tartışmalardan sonra kabul edilen özel kanunla «Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yetkilerini kullanmak üzere» Mustafa Kemal Paşa komutan olarak görevlendirildi. Böylece, Mustafa Kemal Paşa'nın İ. H.'ni idâre hususundaki emirleri «kanun» demek oluyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu tarihî kararı, Sakarya Meydan Muharebesi'nin ve dolayısıyle İ. H.'nin kazanılmasında en önemli âmil

olmuştur. Millî Mücadele'yi engelleyen bütün zorlukları yenmesini bilen Mustafa Kemal Paşa'nın bundan sonraki çalışmaları, sâdece ordunun gücünü hızla artıracak lojistik ve personel tedbir ve tertipleri üzerinde toplanmıştır. Bu işleri başarmak için iki günlük bir sürede (7 - 8 Ağustos 1921), «Tekâlif - i Milliye Emri» başlığı altında 10 genel tebliğ yayınlamıştır. Atatürk *Nutuk*'ta şöyle diyor: «Bir harbin kazanılması için, ne derece ince şeylerin dikkate alınması lâzım geldiğine dâir bir fikir vermiş olmak üzere, bunları arza değer buldum. 2 numaralı emrime göre, vatanda her ev birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık hazırlayıp Tekâlif - i Milliye Komisyonu'na teslim edecekti. 3 numaralı emrimle, tüccar ve halkın elinde bulunan çamaşırlık bez, amerikan, patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi, erkek elbisesi yapımına yarayan her çeşit kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele, vaketa, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, mamul ve gayri mamul çarık, fotin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir, nal, mıh, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gebre, semer ve urgan stoklarından % 40'ına parası sonradan ödenmek üzere, el koydum. 4 numaralı emrimle, mevcut buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvan, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytin yağı, çay, mum stoklarının % 40'ına da, yine, parası sonra ödenmek üzere el koydum. 5 numaralı emrimle, ordu ihtiyacı için alınan ulaştırma araçlarından başka, halkın elinde kalan nakil vasıtaları ile, parasız olarak, 100 km lik bir mesafeye kadar ayda bir defaya mahsus olmak üzere, ordu için taşıma hizmeti yapılmasını mecburî kıldım. 7 numaralı emrimle, halkın elinde bulunan bütün silâhlarla cephanenin üç gün içinde teslim edilmesini istedim. 8 numaralı emirle, benzin, vakum, gres, makina, don, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil ve kamyon lâstiği, solüsyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon cihazı, kablo, pil, çıplak tel, mücerrit v. b. malzeme, asit sülfrik stoklarının % 40'ına el koydum. 9 numaralı emirle, demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnaf ve imalâthaneleriyle bu esnaf ve imalâthanelerin kapasiteleri ve kasatura, kılıç, mızrak ve eyer yapabilecek sanatkârların, isimleri de yazılmak suretiyle, sayı ve durumlarını tesbit ettirdim. 10 numaralı emirle, halkın elinde bulunan dört tekerlekli yaylı araba, dört tekerlekli at ve öküz arabaları ile kağnı arabalarının, bütün teçhizat ve hayvanları ile beraber; binek ve topçeker hayvanlar, katır ve mekkâre hayvanları, deve ve eşek mevcutlarının % 20'sine el koydum. Emirlerimin ve tebliğlerimin yerine getirilmesi için teşkil ettiğim İstiklâl Mahkemelerini Kastamonu, Samsun, Konya, Eskişehir bölgelerine gönderdim. Ankara'da bir mahkeme bulundurdum.»

Sakarya mevziindeki kuvvetlerimizin güçlendirilmesi yolundaki tedbirler birbirini takip etmiş ve yurdun bütün kaynaklarından en iyi şekilde yararlanılması hususunda büyük gayretler harcanmıştır. Bu arada 1297 - 1316 (1881 - 1900) doğumlulara kadar eli silâh tutan bütün erkekler silâh altına çağırılmak suretiyle ordunun personel eksiklikleri tamamlanmış, Doğu Cephesinin ve Merkez Ordusunun eğitim görmüş bütün birlikleri Sakarya Cephesine kaydırılmış, yurt içindeki bütün silâh, cephane ve malzeme bu cepheye taşınmış ve ordunun eğitiminin geliştirilmesine büyük önem verilmiş, nihayet Türk milletinin duygu, düşünce ve hareket olarak cephede bulunan ordu kadar savaşla ilgisini korumak için her çareye baş vurulmuştur. Bütün bu çare ve tedbirler, İ. H.'nin topyekûn bir nitelik kazanması yolunda önemli birer adım olmuş ve ordu - millet anlayışı içinde başarıyle sonuçlanmıştır.

Kütahya - Eskişehir Muharebelerinden sonra, Yunan ordusunun yapması gereken hareket tarzını belli etmek üzere Kütahya'da, Yunan kralının başkanlığında bir harb konseyi toplanmıştı (27 Temmuz 1921). Bu konseyde «kazanılan başarı ile yetinerek, bundan sonra yapılması lâzım gelen işleri politika ile çözmeye çalışmak veyâ Türk ordusunu kesin olarak yenip etkisiz hale getirmek için harekâta Ankara istikametinde devamla Ankara'yı ele geçirmek» şeklinde iki fikir üzerinde durulmuştur. Birinci fikri ortaya atan ordu komutanı General Papulas idi. Generale göre, Yunan ordusu Kütahya - Eskişehir Muharebelerinde büyük kayıplara uğramıştı, bu durum ile büyük ölçüde bir istilâ hareketine girişmesi uygun değildi. Bununla beraber, Harb Konseyinin çoğunluğunca ikinci fikir tercih edilmiş ve kısa bir hazırlık döneminden sonra 14 Ağustos 1921'de ileri harekete geçilmesine karar verilmiştir. Küçük Asya Ordusu Komutanlığı emrindeki üç kolordu (toplam kuvvet olarak, dokuz piyade tümeni ve bir süvari tugayı) Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılacak Yunan kuvvetlerini teşkil ediyordu. Kütahya - Eskişehir Muharebelerinde uğranılan insan kaybı, Anadolu'daki yerli Rumlardan da faydalanarak üç hafta içinde giderilmişti. Bu kuvvetlerin silâh, cephane ve harb gereçleri, İngilizler tarafından devamlı olarak sağlanıyordu. Bununla beraber, Yunan ordu komutanının harb sonrası beyanlarından anlaşıldığına göre, ordunun morali orta derecedeydi; bunda başlıca âmil olarak harbin uzaması gösteriliyordu. Bu sebeple, ordunun moralini yükseltmek için hayalî zaferler vaad edilmiş ve sürekli propagandalar yapılmıştır. Sakarya harekâtı için hazırlanan plâna göre, «2. Kolordu, Sakarya nehrinin güney kolunun güneyinden ilerleyecek; 3. Kolordu, Porsuk çayının iki tarafından hareket edecek; 1. Kolordu, 3. Kolordunun güneyi ile Sakarya nehrinin güney kolu arasındaki bölgeden ilerleyecek; Süvari Tugayı, 2. Kolordunun emrinde olarak ordunun güney yanını koruyacak» tı.

Sakarya mevziinin savunulması için hazırlanan harekât plânında ana fikir, «Ilıcaözü (Göksu) deresi ile Ankara Çayı arasındaki araziyi batıya karşı işgal etmek, güney veyâ kuzey yanlardan yapılacak kuşatmalara engel olmak için mevzi derinliğinde kuvvetler bulundurmak» tı. Bu plâna göre, «başlangıçta, I, III ve XII. gruplar cepheye sokulmuş; süvari grupu (V. Grup), örtme için ileriye sürülmüş; ihtiyat grupu, merkezî bir yerde derinlikte tutulmuş; takviye birliklerinin, düşmanın muhtemel kuşatmalarını karşılayacak şekilde güney ve kuzey yanlara yanaşmaları emredilmiş» ti. Bu harekât plânı özetinde dikkati çeken nokta, derinlikte savunma prensipinin göz önünde tutulmuş olmasıdır. Muharebenin oluşu sırasında da duruma göre yeni tertipler alınmış ve bugünkü oynak savunma esasları uygulanmıştır.

Kral Konstantin'in «Ankara'ya» emri ile ileri harekâta başlayan Yunan ordusu (14 Ağustos 1921), Türk örtme birliklerinin oyalama harekâtı ile karşılanmış, bu kuvvetlerin çekilmesiyle ilerlemesine devam ederek her bölgede Sakarya mevziine yanaşmış ve taarruz için tertiplenmeye başlamıştı (22 Ağustos 1921). Yunan ordusu, 23 Ağustos 1921'de Türk kuvvetlerince beklenmekte olan taarruza geçti. Düşman, bütün cepheyi sıkıştırmakla beraber, kuvvet çoğunluğu ile daha ziyade Sakarya mevziinin güney kanadını kuşatıcı

bir manevra uygulamak istiyordu. 100 km lik bir cephe üzerinde geçmekte olan meydan muharebesinde Yunanlıların sayıca 2 - 3 misli kuvvetlerle tekrarladıkları taarruzlar sonucunda Sakarya mevziinde yer yer çekilmeler oluyordu. Mevziin sol (güney) kanadı, Ankara'nın 50 km güneyine kadar çekilmişti. Top sesleri Ankara'dan duyuluyordu. Türk kuvvetleri, kuşatmayı karşılamak için mevziin güney kanadını doğuya doğru kırmış ve uzatmıştı. Böylece, başlangıçta batıya dönük olarak tutulan cephe, artık güneye dönük bir hal almıştı. Süngü süngüye ve göğüs göğüse yapılan çarpışmalar o kadar kanlı oluyordu ki, bâzı alaylarımız mevcutlarının büyük kısmını ve bütün subaylarını kaybetmişlerdi. Düşmanın kaybı da pek büyüktü. İşte bu sıralarda, 12 Ağustos 1921'den beri cephede bulunmakta olan Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, târihe mal olan ünlü emrini, Batı Cephesi birliklerine veriyordu: «Hattı müdafaa yoktur. Sathı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanıyle ıslanmadıkça terk olunamaz.»

Gerçekten geri çekilmek zorunda kalan bir birlik, ilk tutunabildiği yerde duruyor, yeniden boğuşuyor ve mevziini savunma gayreti içinde son nefesini veriyordu. Açılan her gediği kapatmak için 70 km yi bulan sıkı yürüyüşlerle birlikler bir yerden diğer bir yere kaydırılıyor; her gelen birlik, ertesi sabah iman dolu, çelikten bir kale hâlinde düşman karşısına çıkıyor, vuruşuyor, şehid düşüyor, fakat vatan savunuluyordu. Bu kanlı savaş 22 gün 22 gece devam etti. Gittikçe azalan Yunan taarruz gücü, en sonunda büsbütün kırılınca inisiyatifi ele alan Türk Başkomutanı, cephenin sağ kanadındaki kuvvetleri taarruza geçirmiş, cephenin orta ve güney bölgelerinden kısa zamanda kaydırılan kuvvetleri de sağ kanatta toplayarak bu taarruzu geliştirmek suretiyle düşmanı çok güç bir duruma sokmuştur. Bundan sonra, bütün cephede karşı taarruza geçen Türk kuvvetleri karşısında yenilen Yunan ordusu, cephe boyunca geri çekilmeye başlamış ve Sakarya nehri doğusunda tek askeri kalmamıştır (13 Eylûl 1921). Çekilme hareketinden sonra önce Sakarya nehri batı kesiminde tutunmaya çalışan Yunan kuvvetleri, bunu başaramayarak Eskişehir genel istikametinde çekilmiş ve Eskişehir doğusunda yerleşmiştir. Önce Eskişehir ve sonra Afyon Karahisar istikametinde takiple görevlendirilen Türk piyade ve süvari birlikleri, başkomutanlığın düşmanı tam bir bozguna uğratmayı hedef tutan takip emrini o günün şartlarının elverişsizliği yüzünden ancak kısmen uygulayabilmişlerdir.

Türk milletinin bütün imkânları ile desteklediği ordusu, böylece Sakarya Meydan Muharebesi'nin büyük zaferini, yeni doğan Türk devletinin kurtuluş belgesi olarak târihe geçirmiş oluyordu. Târihin en uzun meydan muharebelerinden biri olan bu muharebe, o güne kadar kuvvet ve durum üstünlüğüne dayanarak stratejik taarruzla kesin sonuç almaya çalışan Yunan ordusunun taarruz gücünü bir daha toparlanamayacak şekilde kırmak ve inisiyatifin Türk ordusuna geçmesini sağlamak bakımından İ. H.'nin dönüm noktası olmuştur. Eri, subayı ve komutanı ile bir bütün olarak, yurdunu savunmak uğrunda ölümü hiçe sayan Türk ordusunun muzaffer Başkomutanı Mustafa Kemal Paşa, kaburga kemiklerinden biri kırık olduğu halde ordunun başından ayrılmamış ve kendi varlığındaki sonsuz enerjiyle bütün yurdu kavrayarak ordu - millet toplumunun büyük bir zafer kazanmasını sağlamıştır. Nitekim, Yunan hükûmetinin ordu yanındaki temsilcisi General Stratikos, sonradan yayınladığı hâtıralarında: «Yunan azim ve iradesi, Kemal'in azim ve iradesini daha kuvvetli görerek onun önünde baş eğdi» demekten kendisini alamamıştır.

Sakarya Zaferi'nden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen özel bir kanunla Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya müşir rütbesi ve Gazi unvanı verilmesi, Türk milletinin şükran duygularının bir ifadesi olmuştur. Sakarya Zaferi'nin en önemli sonucu, Türk milletinin yeniden kavuştuğu güven hissidir. Bütün yurtta coşkun duygularla kutlanan bu zaferden sonra Türk milleti, hakkı olan istiklâle kavuşacağı günleri, artık büyük bir inançla bekleyebilirdi. Sakarya Zaferi'nin dış politika alanındaki etkileri de derhal görülmüş ve Rusya ile Kars Andlaşması (13 Ekim 1921), Fransızlarla Ankara Antlaşması (20 Ekim 1921) imzalanmış, İtilâf Devletleri de anlaşma teşebbüslerine girişmişlerdir.

d. *Doğu Cephesi*: Ermenistan Cumhuriyeti kuvvetlerinin kesin şekilde yenilmesi sonucu yapılan Gümrü Barış Andlaşması (b. bk.) üzerine Kars bölgesi tekrar ana vatana kavuşmuş ve böylece Misak-ı Millî'nin bir hedefi gerçekleştirilmişti. Şimdi hedef, Misak - ı Millî içinde bulunan Ardahan ve Batum bölgelerinin ana yurda katılmasıydı. Fakat Sovyetler, Azerbaycan gibi, Ermenistan ve Gürcistan'ı da Sovyetleştirmek istiyorlardı. Nitekim 1920 yılı sonunda Kızıl Süvari Birlikleri, Erivan'ı ve Ermenistan'ın diğer kesimlerini işgal etmiş, böylece Taşnak Ermenistan Cumhuriyeti ortadan kalkarak Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti meydana gelmişti. Bu sebeple, Doğu Cephesindeki Türk kuvvetlerinin bölgelerini boşaltarak batıya gönderilmesine henüz imkân bulunamıyordu.

Sovyetlerin, sınırları içinde Ardahan ve Batum bölgeleri de bulunan, Gürcistan'a harb ilân etmesi (19 Şubat 1921) ve işgal hareketine girişmesi, esasen son aylarda gölgelenmiş olan Türk - Rus münasebetlerini daha da nâzik bir hale sokmak istidadındaydı. Bu sırada Gürcü hükûmetinin Ardahan sancağını ve Artvin kasabasını Türkiye'ye bırakmasından yararlanarak Türk kuvvetleri Ardahan'a girdi (23 Şubat 1921). Gerekli hazırlıklardan sonra Ahıska (7 Mart 1921), Batum (11 Mart 1921) ve Ahılkelek (14 Mart 1921), birliklerimiz tarafından işgal edildi. Bu işgaller Rusların itirazlarına yol açmış ve Batum'da, özellikle Sovyetleşmiş Gürcülerle bâzı çatışmalar olmuştur. Bu sırada imzalanan Moskova Andlaşması (16 Mart 1921) na göre, Batum, Ahıska ve Ahılkelek, Gürcistan Cumhuriyeti'ne bırakıldığından Türk birlikleri bu yerleri boşaltmıştır (28 Mart 1921). Bugünkü Türk - Sovyet sınırı, Moskova Andlaşması (b. bk.) ile tespit edilmiştir. Doğu Cephesindeki son gelişmeler üzerine serbest kalan 3. Kafkas Tümeni ile 12. Tümen batıya gönderilmişlerdir. Bundan sonra esas itibariyle Moskova Andlaşması'nın tekrarından ibaret olan Kars Andlaşması (b. bk.) nın imzalanması (13 Ekim 1921) ile artık Doğu Anadolu'da barış gerçekleşmiş oluyordu.

e. *Güney Cephesi*: Kuvayi Milliye'nin bâzı birliklerce desteklenen başarılı direnme ve gerillâ faaliyetleri, Fransızları yıldırmıştı. I. Dünya Harbi'nin yorgunluğundan henüz sıyrılamamış olan Fransız halkı, Güney Anadolu'da sürüp giden bu gereksiz harbden memnun olmadığını çeşitli yollarla belli ediyordu. Öte yandan Türkler de bu yurt parçasını Fransızların boşaltmasını ve dolayısıyle bütün dikkatlerini Yunanlılar üzerinde toplamayı istiyorlardı. Böylece her iki tarafın ciddî ve samimî anlaşma arzusu içinde görüşmelere başlanarak (21 Haziran 1921), Sakarya Zaferi'n-

den sonra Ankara Andlaşması imzalanmıştır (20 Ekim 1921). Bu anlaşma ile güneyde Fransız işgali altında bulunan yurt parçası kurtarılmış, bu cephedeki kuvvetlerden ve kaynaklardan Batı Cephesinde yararlanmak mümkün olmuştur. Bundan başka, Fransa'dan Türk ordusunun ihtiyacı olan silâh, cephane, uçak, motorlu araç ve çeşitli gereçlerin satın alınması, bunların ve öteki ülkelerden sağlanan malzemenin Mersin limanında yurda girmesi ve yurt içine gönderilmesi imkânı elde edilmiştir. Ayrıca, bu andlaşmayla İtilâf Devletlerinin siyasî cephesinde bir gedik açılmış ve yeni Türk devletinin siyasî varlığı, I. Dünya Harbi'nin bitiminden sonra dünya siyasetinde çok nüfûzlu bir yeri bulunan bir batı devleti (Fransa) tarafından tanınmış oluyordu.

7. **1922 yılındaki olaylar:** Bu dönem, İ. H.'nin, askerlik yönünden sona ermesi, politik bakımdan ise Millî Hükûmetin Türkiye'de tek otorite haline gelmesi ile kesin bir karakter taşır.

a. *Siyasî ve askerî durumda gelişmeler*: Sakarya Zaferi'nden sonra iç ve dış politik durumda hızlı gelişmeler olmuştur. Daha önce son Koçkiri Ayaklanması (b. bk.) nın tepelenmesi (17 Haziran 1921) ile bütün ayaklanmalar bastırılmış oluyor ve yıllardan beri için için yanarken Mondros Mütarekesi'nden sonra büsbütün alevlenen Pontus (b. bk.) hülyasına 1922 yılında kesin şekilde son verilmesiyle yurtta iç huzur ve sükûn sağlanmış bulunuyordu. Türk milletinin istiklâl azmi ve kendisini idâre edenlere karşı inancı kuvvetlenmişti. Dış politika, galiplerin zayıf taraflarını iyi kavrayarak yararlanmak, dünya kamu oyunu kazanmak ve Misak - ı Millî'yi kabul ettirmek esasına dayanıyordu. Stratejik alanda bir başarı olarak üç cephenin ikisi, Doğu ve Güney cepheleri ortadan kalktığından, siyasî alanda Rusya ve Fransa'nın yalnız tarafsızlıkları değil, dostluk ve yardımları da sağlanmıştı. Bu arada İtilâf Devletleri de mütareke ve barış teklifinde bulunmuştu. Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin «mütareke için Yunan kuvvetlerinin en geç dört ay içinde Anadolu'yu boşaltması, barış için Sèvres Anlaşması yerine Misak - ı Millî'nin esas alınması» teklifi kabul edilmediğinden bir sonuca varılamamıştır. Çünkü özellikle İngilizler böyle bir barış taarruzu yapmakla (22 Mart 1922), Türk hazırlıklarını durdurmak ve memleketin iç durumunu sarsmak maksadını güdüyorlardı. Halbuki Türk milleti, varını yoğunu feda etmek pahasına da olsa zafere ulaşmak azmindeydi. Yunanistan tarafındaki gelişmeler, bu memleketin iç ve dış durumunun kötüye gittiğini göstermekteydi; burada yıkıcı parti kavgaları millî bünyeyi kemirmekte ve partizanlık, ordu saflarına da girmiş bulunmaktaydı. Bununla beraber, belki de, taarruza geçeceğimiz korkusu yüzünden, ardı ardına kendilerinin Trakya ve Yunanistan'daki taarruz hazırlıklarından söz eden haberler yayarak Türkleri kuşkulandırmak, Sakarya mağlûbiyetini örterek İngilizlere karşı durumlarını düzeltmek ve dolayısıyle biraz daha yardım koparmak için uğraşıyorlardı.

Bu sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ordunun derhal taarruza geçmesi yolunda bir sabırsızlanma baş göstermişti. Özellikle muhalifler ve karamsar düşünceli bâzı kimseler, ordunun kötü durumda olduğunu, taarruz etmek değil, yerinden kıpırdayacak bir halde olmadığını söyleyerek moral kırıcı bir davranış içinde bulunuyorlardı. Bâzı zayıf iradeli şahıslarsa ortada millî menfaatleri gerçekleştirecek şartlar bulunmadığı halde hâlâ niçin barışa gidilmediği üzerinde ısrarla duruyorlardı. Halbuki İ. H.'ni kesin bir sonuca ulaştırmak amacıyle kan dökülmesine meydan vermemek için askerî kuvvet kullanmadan önce meseleyi barış yolu ile halletmek üzere siyasî teşebbüslerde bulunulmuş, fakat müsbet bir sonuca varılamamıştır. Bütün bu menfi tenkitleri Mustafa Kemal Paşa büyük bir sükûnetle karşılıyor ve bu suretle ordunun durumunu açığa vurmamayı da sağlıyordu. Mustafa Kemal Paşa, daha Millî Mücadele'ye başlarken vermiş olduğu «düşmanı, vatanın harim - i ismetinde boğmak» kararını sarsılmaz bir inançla koruyor ve bunu gerçekleştirme yolunun stratejik bir taarruz olduğunu da çok iyi biliyordu. Fakat kendisinin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 30 Ağustos Zaferi'ni anlatan konuşmasında (3 Ekim 1922) belirttiği gibi, «Ordumuzun o günkü hali, durumu, şartları ve vasıtaları uzun mesafeler üzerinde çabuk hareketler yapmaya yeterli değildi». Birliklerimiz, Kütahya - Eskişehir ve Sakarya muharebelerinde bir hayli erimiş, cephane ve malzeme bakımından elinde olanları tüketmişti. Sakarya savunması, bir kahramanlık mucizesiydi. Fakat taarruz, büyük bir ateş gücüne, üstün bir manevra yeteneğine dayanır. Bu üstünlüğü sağlamak zaman, kaynak ve hazırlık meselesidir. Ayrıca, kış da bastırmıştır. Bu durumda, Yunanlılardan da bir taarruz beklenemezdi. Bu sebeple, bir yıla yakın bir süre büyük bir gayretle çalışmak gerekti. Bu çalışmalar, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Türk milletinin ve Türk ordusunun taarruza hazırlanması gibi, çok yönlü oldu ve sonunda tam bir başarıya ulaştı.

Sakarya Meydan Muharebesi'nde uğradığı mağlubiyetten sonra Türk ordusunu artık yenemeyeceğini anlayan Yunan ordusu, Anadolu'yu istilâ fikrinden vazgeçmek zorunda kalmış ve işgali altında bulunan Batı Anadolu'yu elde bulundurmak amacıyle stratejik savunmaya geçmek kararını vermişti. Bu maksatla, kuvvetinin çoğu ile Eskişehir - Afyon Karahisar bölgesine yerleşmiş olan Yunan ordusu, bir kolordu ile Eskişehir yaylasında bulunuyordu. Kolordu, bu durumu ile Ankara - Eskişehir - Bursa stratejik istikametini kapıyor ve böylece gerisindeki Marmara havzasını korumuş oluyordu. Diğer bir kolordu, genel olarak Afyon Karahisar bölgesindeydi. Bu kolordu, böylece, Haymana - Emirdağ - Afyon - Uşak - İzmir ana istikametini tıkıyor ve Murat yaylası ile Ege havzasını korumuş oluyordu. Bir Yunan kolordusu da Döğer - Altıntaş bölgesinde, cephe ihtiyatı olarak bulunuyordu. Bu ihtiyat kolordusu, cephenin kuzey ve güney kısımlarını takviye edebilecek bir durumda olmakla beraber, daha çok güneye yakındı. Eskişehir kuzeyi ve Afyon güneyinde kalan bölgelerde yan koruma görevi ile öteki Yunan birlikleri vardı. Bu sırada Türk kuvvetleri Mihalıççık batısı - Beylikahır - Kaymaz - Emirdağ - Bolvadin bölgesine yanaşmış bulunuyordu. Böylece Türk ordusu da, Yunan ordusuna taarruza hazırlanıncaya kadar ana harekât sahası üzerinde her ihtimale karşı memleket derinliklerini örtmek ve korumak için tertiplenmişti. İki taraf kuvvetlerinin büyük kısımları birbirinden uzaktı. Muharebe temâsı, örtme ve emniyet birlikleriyle sağlanmaktaydı.

b. *Büyük Taarruza hazırlık* (Ekim 1921 - 25 Ağustos 1922): Büyük Taarruz, stratejik, taktik ve idârî bütün yönleriyle çok iyi düşünülerek hazırlanmış ve üstün bir idâreyle başarılmış kesin sonuçlu bir harekâttır. Amaca ulaşabilmek için on aydan uzun süren bir hazırlık geçirilmiştir. Düşmana derhal taarruz edilerek yurdun bir an önce kurtarılması duyguları içinde çırpınan Türkiye Büyük Mil-

İSTİKLÂL HARBİ: Büyük Taarruz, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa ve arkadaşları Kocatepe'de

let Meclisi ve kamuoyu önünde bu bekleyiş kolay olmamıştır. Hazırlık safhasında, bir yandan yurtiçi kaynaklarından en iyi şekilde yararlanmayı sağlayacak tedbir ve düzenler alınırken, öte yandan da dış kaynaklardan faydalanmayı mümkün kılan aktif bir politika güdülmüştür. Bu çalışmalar sonucunda Batı Cephesi kuvvetlerinde personel yönünden olduğu gibi, silâh, cephane, araç ve gereç bakımından da büyük gelişmeler olmuştur. Bununla beraber bütün gayretlere rağmen hafif ve ağır makinalı tüfeklerle top sayısında Yunan kuvvetleri yararına olan küçümsenemeyecek derecedeki fark kapatılamamıştır. On aylık süre içinde eğitime büyük önem verilerek ordunun harb kabiliyeti yüksek seviyeye çıkarılmıştır. Daha önceki harblerde nisbeten statik bir muharebe türü olan savunma ihtiyaçlarını bile karşılamaktan uzak hareket kabiliyeti, yurttaki bütün araçlardan yararlanarak artırılmıştır. Türk ordusunun İ. H. boyunca Yunan ordusuna üstün olan önderlik ve moral durumu, Büyük Taarruz'dan önce en yüksek dereceye ulaşmıştır.

Büyük Taarruz'a âid harekât plânının esasları, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın direktifindeki ana fikre göre, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından hazırlanmış ve İsmet Paşa kumandasındaki Batı Cephesi Komutanlığınca geliştirilmiştir. Bu plânda ana fikir, «kuvvetin bir kısmı ile, düşmanı Eskişehir - Afyon cephesinde tutarken, kuvvetin çoğu ile Afyon güney - batısından düşmanın güney yanına taarruz ederek onu İzmir ulaştırma hatlarından ayırmak ve bu suretle kuzeye atmak» tı. Bu harekât için Afyon güney - batısında yığınak yapılması, yâni Türk kuvvetlerinin çoğunun o bölgeye kaydırılması gerekiyordu. Bu çok nâzik bir hareketti. Çünkü düşmanın daha önce davranarak yapacağı bir taarruzla, bu yığınağı bozması ve kuvvetlerimizi çok zor bir duruma düşürmesi ihtimal dışı bir hareket değildi. Bununla beraber, kesin sonuç alınmak istenen harblerde böyle riskler göze alınmıştır. Burada başarı için hareketleri gizlemek ve düşmana baskın yapmak komutanlığın hüneridir. Bu taarruz harekâtının başarıya ulaşması da büyük ölçüde stratejik alanda bu yığınağın düşmana sezdirilmemesine ve taktik sahada taarruz hazırlıklarının düşmandan gizli tutulmasına dayanıyordu. Türk ordusunun bu alandaki başarısı, düşmanın yenilmesinde en önemli faktörlerden biri olmuştur. Bu maksatla bütün yürüyüşler geceleyin yaptırılıyor; birlikler, gündüzleri dinleniyorlardı. Cephe boyunca, özellikle güneyde gizliliğe büyük önem verilmiş, düşmana yakın bölgeler tamamiyle boşaltılmış ve buralara askerî kuvvetlerden başkalarının girmeleri önlenerek bir yasak bölge kurulmuştu. Gizliliğin korunmasına, birliklerin hareketlerinin saklı tutulması kadar halkımızın casus barındırmamasının da büyük etkisi olmuştur. Türk ordusu, keşif ve istihbarat alanında da büyük başarı göstermiştir. Bunda, harbin kendi memleketimizde oluşunun sağladığı faydaların da büyük rolü vardır. Köylü kıyafetine giren subaylarla Yunan bölgesinde keşifler yapılmış, bu arada, özellikle süvari kolordusunun Ahır Dağları üzerindeki geçitleri önceden tespit ettirmesi, bu kolordunun Büyük Taarruz'da yapacağı kuşatma ve çevirme hareketleri bakımından çok yararlı olmuştur. Bundan başka, çeşitli usullere baş vurularak «taarruz gücüne sahip olmadığımız, Yunanlılardan bir taarruz beklediğimiz ve bu maksatla, savunma tertipleri aldığımız» hissi uyandırılmıştır. Yunanlılar bu propagandalarımıza o kadar aldanmışlardır ki, Büyük Taarruz'a başlayacağımız sırada, Afyon'da zafer baloları düzenleyerek Yunanistan'dan eşlerini ve misafirlerini getirmişlerdir. Taarruza bir gün kala (25 Ağustos 1922), dış çevre ile bağlantı kesilmiş, İstanbul'a herhangi bir haberin sızmaması için Batı Cephesi Komutanlığı'nın bulunduğu Akşehir'de, postahâne subay kontrolü altına alınmıştır. 24 Ağustos 1922 akşamına kadar asıl taarruz grupu birlikleri yığınak bölgesinde gizlice toplandıkları zaman zaferin yarısı kazanılmıştı.

c. *Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi* (26 - 30 Ağustos 1922): On aylık hazırlık dönemi sırasında Türk milleti bütün varlığını ortaya koymuş ve ordusunun yapacağı Büyük Taarruzu heyecanla beklemeye koyulmuştu. Batı Cephesi Komutanlığı'nın bu taarruz için hazırlamış olduğu plânın ana hatlarına göre, «asıl taarruz grupunu teşkil eden 1. Ordu, 1 ve 4. Kolordular (dörder tümenli), 5. Süvari Kolordusu (üç tümenli) ve müstakil 6. Piyade Tümeni'nden kurulu olarak, Akarçay batısından kuvvet çoğunluğu Kalecik Sivrisi - Çiğiltepe arasında olmak üzere Afyon - Toklu Sivrisi hattına taarruz edecek ve düşmanın İzmir'le olan bağlantısını kesecek; 5. Süvari Kolordusu, Çiğiltepe - Toklu Sivrisi arasından, düşmanın sarp bulduğu için boş bıraktığı, Ahır Dağlarını aşarak, düşmanın batı yan ve gerilerini kuşatacak, düşman ihtiyat kuvvetlerinin cepheye yardım etmelerini menedecek ve İzmir dolaylarından yeni bir kuvvetin cepheye müdahalesini önleyecek. 2. Ordu, 3 ve 6. kolordulara bağlı beş piyade tümeni ve müstakil süvari tümeni ile kuzey Sakarya ve Afyon arasında cephede bulunan Yunan kuvvetlerine taarruz ederek 1. Ordu karşısına kuvvet kaydırılmasına engel olacak, Eskişehir - Afyon bağlantısını kesecek ve Afyon'u kuzeyden kuşatacak. 2. Kolordu (üç tümenli), Sandıklı - Aksultan - Şuhut bölgesinde cephe ihtiyatı olacak ve 1.

İSTİKLÂL HARBİ: Büyük Taarruza hazırlık sırasında Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa manevrada

Ordu Komutanlığınca kullanılmaya hazır bulunacak. Kocaeli ve Menderes Grupları, karşılarındaki Yunan kuvvetlerini taarruzla tespit edecekler» di.

Yunan ordusu, Gemlik Körfezi'ndeki Kumla iskelesinden başlayarak Bilecik - Seyitgazi doğusu - Güzelim Dağı - Akarçay - Kalecik Sivrisi - Belentepe - Tınaztepe - Çiğiltepe - Toklu Sivrisi - Burgaz Dağı - Işıklı Gölü - Çivril Güneli- Menderes vâdisi kuzey yamaçlarını takip ederek, Ege Denizine dayanan genel hat ve gerisinde stratejik savunma için düzenlenmişti. Bir yıla yakın bir süreden beri işgal ve tahkim edilmekte olan bu mevziin, özellikle, Eskişehir doğusu ve Afyon bölgeleri gerek tahkim ve engelleme gerek işgal birliklerinin gücü bakımından daha kuvvetli bir durumdaydı. Eskişehir bölgesinde üç tümen, Afyon bölgesinde beş tümen ve Döğer - Altıntaş bölgesinde cephe ihtiyatı olarak üç tümen vardı. Afyon bölgesindeki mevzilerin savunma değerini inceleyen bir İngiliz kurmay subayı, verdiği raporda, «Türkler bu mevzileri dört beş ayda ele geçirebilirlerse, bir günde düşürdüklerini iddia edebilirler» demekten kendisini alamamıştı. Bu sırada, Türk ve Yunan ordularının kaderlerini belli edecek bir meydan muharebesi için iki tarafın kuvvet durumu sayıca şöyle idi:

	Subay	Er	Tüfek	Hafif makinalı tüfek	Ağır makinalı tüfek
Türkler	8 659	199 283	85 000	2 025	839
Yunanlılar	6 565	218 432	90 000	3 139	1 280

	Top	Kılıç	Uçak	Kamyon	Otomobil ve ambulâns
Türkler	323	5 282	10	198*	33*
Yunanlılar	418	1 280	50	4 036	1 776

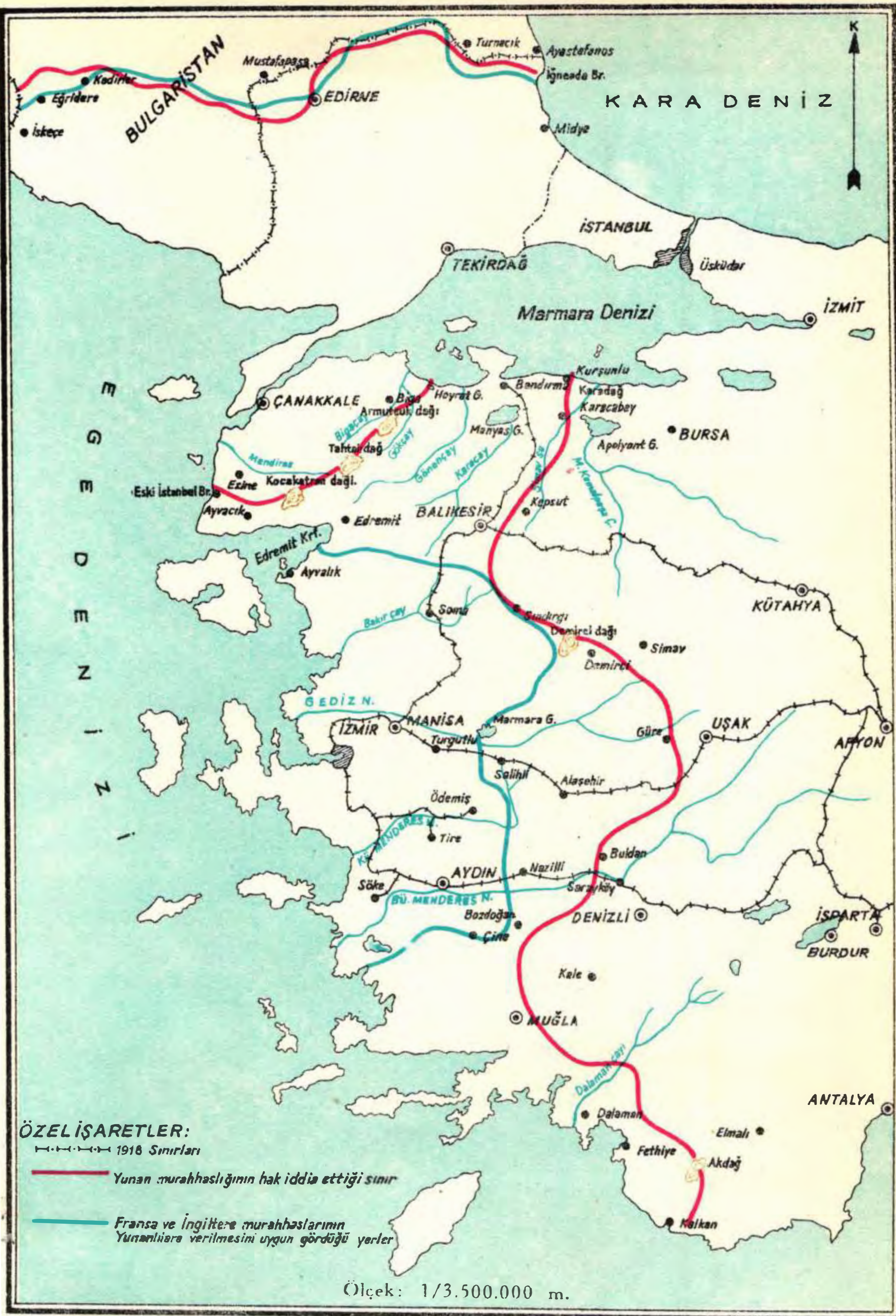
* Türk ordusunun ulaştırma sistemi yük hayvanlarına ve çeşitli tip arabalara dayanıyordu.

İnsan ve tüfek mevcutlarındaki nispî bir dengeye karşılık, Yunanlılar kılıç hariç, öteki silâh ve araçlar bakımından sayıca çok daha güçlü bir durumda bulunuyorlardı. Ayrıca, Türk ordusunun silâhları da standart değildi. Meselâ 42 çeşit top mevcut olup, bunların çoğunun âdî ateşli olmasına karşılık, Yunanlıların topları standart ve çabuk ateşli idi. İngilizlerin devamlı desteği sayesinde, Yunan ordusunda cephane durumu çok elverişli idi. Halbuki Türk ordusu, cephaneyi kritik ikmal maddesi saymaya mecbur kalarak idareli kullanmak bakımından kesin emirler yaymıştı. Nitekim taarruz sırasında cephanesinin bittiğini bildiren bir tümen kumandanına 5. Süvari Kolordu Komutanı Fahreddin (Altay) Paşa, «Kılıcınız var ya!» cevabını vermiştir.

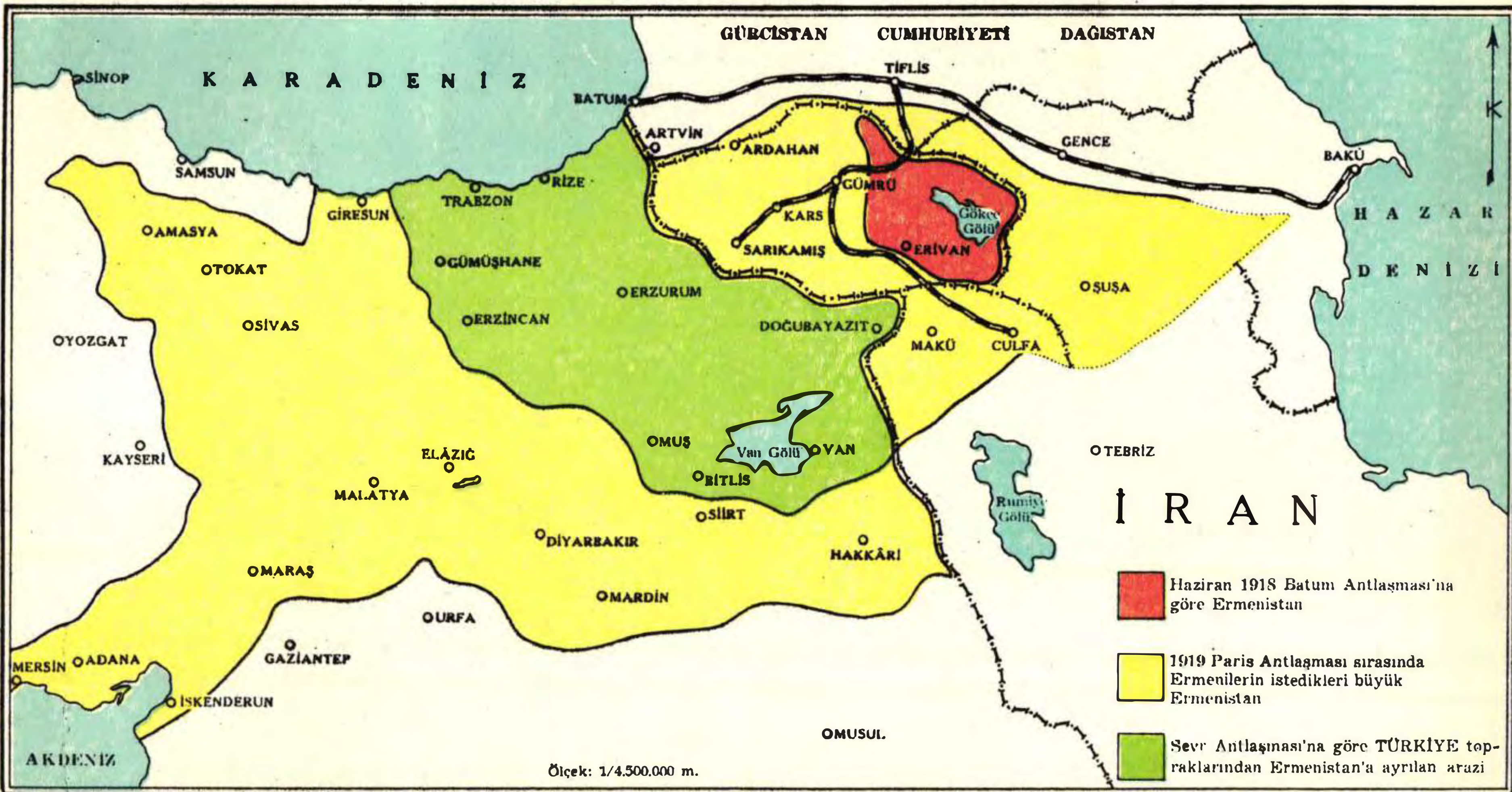
Taarruzu yakından takip etmek için Başkomutan, Erkân - ı Harbiye - i Umumiye Reisi ve Batı Cephesi Komutanı, 26 Ağustos 1922 sabahı fecirle beraber 1. Ordunun gözetleme yerinin bulunduğu Kocatepe'de hazırdılar. Taarruza saat 04,30'da Türk topçusunun ateşi ile başlandı. Başkomutan, «Topçularımız, fecirle beraber dünyanın gözleri açıldığı zaman ateşe başladılar. Askerlik hayatımda bu kadar mükemmel bir topçu ve bu kadar mükemmel idâre edilmiş bir topçu ateşi nâdiren gördüm» sözleriyle o ânı canlandırmış ve Türk topçusunu övmüştür. Bu etkili ateş himayesinde piyade birliklerimiz bütün cephe boyunca ileri atıldılar. Yiğit Türk askeri, bir saat içinde düşman mevziine girmeyi başarmıştı. 1. Ordunun batısından taarruza geçen 5. Süvari Kolordusunun Çayhisar'da görünmesi üzerine, düşman, batıya karşı da bir cephe kurmak zorunda kaldı. Böylece, Yunan birlikleri, doğuya, güneye ve batıya karşı aldıkları cephelerle, üç yandan kuşatılmış duruma girmek üzereydi. 2. Ordunun Afyon bölgesine yaptığı taarruz, oradaki düşman birliklerinin güneye inmesine engel oldu. Daha kuzeyde bir süvari tümeninin Döğer istikametinde yaptığı taarruzla buradaki üç tümenlik ihtiyat kuvvetinden iki tümenin diğer kesimlere gitmesi önlendi. Seyitgazi bölgesindeki taarruzlarla buradaki üç tümenlik düşman kuvveti tespit olundu. Kocaeli grupu ve Menderes bölgesindeki Türk birlikleri de kendilerine verilmiş olan görevi başarı ile yaptılar. 27 Ağustos 1922 günü Türk birliklerinin taarruzları daha da gelişti. Mevziin güneyinde kilit noktası niteliğinde olan 1 310 rakımlı Erkmentepe'nin alınması, düşmanın bu bölgede perişan bir halde çekilmesini sağladı. Bu suretle, Kalecik Sivrisi'nden Çiğiltepe'ye kadar olan düşman cephesi yarılmış bulunuyordu. Bundan sonra, yarmayı genişletmek ve başarıyı geliştirmek için taarruza devam olundu. İki günlük muharebeler sonunda bozguna uğratılan düşman, beş tümen kadardı. 28 Ağustos 1922 günkü taarruzda 1. Ordu birlikleri, kuzeye ve batıya ilerleyerek, rastladıkları düşman kuvvetlerini taarruzla bozguna uğrattılar. 2. Ordu da, batıya doğru ilerlemesine duraklamadan devam etti. Süvarilerimiz, düşman gerilerinde bâzen yaya muharebeler vererek, fakat çok defa kılıç çekerek, dört nala hücuma kalkıyor ve düşman safları arasında ölüm saçıyordu. 29 Ağustos 1922 günü 1. Ordu, Çalköy - Aslıhanlar üzerinden Dumlupınar'a gitmek isteyen beş düşman tümenini yakaladı ve güneyden taarruza başladı. Bir tümenimiz, Aslıhanlar civarında iki Yunan tümenine rastlayınca hemen taarruza geçerek Dumlupınar yolunu kapattı. Bu günkü harekâtta düşmanın beş tümeninin Dumlupınar veyâ Kütahya istikametlerinde çekilmeleri önlenmişti. Çok sarp olan Murat Dağı kuzeyindeki Kızıltaş Deresi hariç, düşman kuvveti her yönden kuşatılmış bir durumdaydı. 30 Ağustos 1922 günkü harekâtta artık, bu düşmanın yok edilmesinden başka bir şey kalmamıştı. Kesin sonuca çabuk ulaşabilmek için başkomutan, bütün topçuların imkân nisbetinde yakından ve hattâ açık mevzilerden ateş etmelerini emretti. Düşman, bu ateş çemberinin ve ümitsizliğin yarattığı şaşkınlık içinde, her yöne baş vuruyor, fakat her yandan ateşle karşılanıyordu. Bir süre sonra Türk piyadesi süngü hücumuna kalktı ve süngü ile kesin sonucu aldı. 30 Ağustos 1922 günü düşmanın beş tümeninin yok edilmesi veyâ esir alınmasını sağlayan Dumlupınar Meydan Muharebesi'ni Başkomutan Mustafa Kemal Paşa bizzat ve pek yakından sevk ve idâre ettiğinden bu muharebe târihe 30 Ağustos Başkomutan Meydan Muharebesi olarak geçmiştir.

Türk ordusu, Başkomutan Meydan Muharebesi ile dünya harb târihinde sayısı pek fazla olmayan imha muharebelerinin en başarılı örneklerinden birini kazanmıştır. 30 Ağustos Zaferi, Türk milletinin taarruz gücünün sönmediğini ve çürümüş bir idâreden kurtulan sağlam bir milletin varlığını ortaya koymuştur. İ. H.'yle ilgili Rusça bir eserde, Türk zaferinin değeri belirtilerek: «Bu çok yüksek strateji, harb târihi bilginlerinin gözlerini kamaştırmıştır. Büyük zaferler, çok defa bir kuvvetli adamın bir çocuğu yenmesine benzer. Fakat 200 000 kişilik Yunan ordusu, her yönden İngilizler tarafından desteklenmekteydi. Türk

İSTİKLÂL HARBİ

BATI CEPHESİ
Yunan istekleri

DOĞU CEPHESİ
Ermeni istekleri

ordusu da kuvvetçe üstün değildi» denilmektedir. Kesin bir mağlûbiyete uğramış milletin yazarları da Türk ordusunun zaferini övmekte ve bu arada *Onbinlerin dönüşü* adlı Yunanca eserde gurur verici satırlar dikkati çekmektedir: «İnsan diyebilir ki, Türk ordusunu yeni bir kuvvet canlandırmış, onun asâletini ateşlemiş; sanki bir adam onlara büyük zaferin mukadder olduğunu telkin etmiştir». Burada sözü edilen «Adam», Mustafa Kemal Paşa'dır ki o zafer hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: «Her safhası ile düşünülmüş, hazırlanmış, idâre edilmiş ve zaferle sonuçlandırılmış olan bu muharebe; Türk ordusunun, Türk zâbitân ve kumanda heyetinin yüksek kudret ve kahramanlığını târihte bir daha tespit eden çok büyük bir eserdir. Bu eser, Türk milletinin ölmez bir anıtıdır. Bu eseri vücuda getiren bir milletin evlâdı, bir ordunun başkumandanı olduğum için, ilelebet mesut ve bahtiyarım.»

ç. *Düşmanın kovalanması* (31 Ağustos - 18 Eylûl 1922): 31 Ağustos 1922 sabahı Başkomutan, Genel Kurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı ile birlikte Adatepe'dedir. Başkomutan o günün müşahedelerini sonraki bir konuşmasında şöyle anlatmaktadır: «Muharebe meydanını dolaşırken, ordumuzun kazandığı zaferin büyüklüğü ve buna karşılık, düşman ordusunun uğratıldığı felâketin dehşeti, beni çok duygulandırdı. Karşıki sırtların gerilerindeki bütün vâdiler, bütün dereler bırakılmış toplarla, otomobillerle, sayısız donatım ve gereçlerle, bu kalıntıların arasında yığınlar teşkil eden ölülerle, toplanıp karargâhlarımıza sevk edilen sürü sürü esir kafileleri ile, gerçekten, bir kıyamet gününü hatırlatıyordu. Bu kadar şiddetli ateş ve taarruz çemberinden bugün için kurtulabilenler, birkaç bin kişilik kılıç artığından ibaretti. Fakat onlar da, daha büyük Türk çemberinin içinden kurtulamayarak, başlarında başkomutanları olduğu halde, beyaz bayrak çekmeye mecbur olacaklardı.» 31 Ağustos 1922 durumuna göre, düşmanın pek azı Kızıltaş Deresi'nden çekilebilmiştir. Eskişehir grupundan gelen bir Yunan tümeni, Gediz - Simav yolu ile çekilmesine devam ediyordu. Bu kuvvetlerden ayrı olarak, Dumlupınar batısındaki Kaplangı Dağı'nda yenilen ve ağır kayıplara uğrayan üç tümenin kalanları, Uşak genel istikametinde çekilmekte idiler. Seyitgazi - Eskişehir bölgesinde kalan iki tümende de çekilme belirtileri görülmekteydi. Kocaeli grupu karşısındaki düşmanın 1 - 2 tümeni vardı. Böylece, Yunan kuvvetleri, üç ayrı grup halinde, 6 - 7 tümenden ibaret kalmıştı. Bu durum kaşısında, Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın: «Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!» târihî emri üzerine 1 ve 2. ordularla Süvari Kolordusu, İzmir genel istikametinde çekilen düşmanı durmadan takibe başlamışlar ve rastladıkları yerde, yeniden düzenlenmesine meydan vermeden taarruz etmişlerdir. Eskişehir bölgesi ile Kocaeli grupu kaşısındaki düşmanın çekilişini de bozguna çevirmek için, Eskişehir'de düşmanı kovalayan kuvvetler, bir piyade ve bir süvari tümeni ile takviye edilmiştir. Bu kuvvetler, İnönü'de rastladığı düşmana taarruz ederek onu yenmişler ve Bursa genel istikametinde çekilmeye mecbur etmişlerdir. İzmir istikametinde çekilen düşman, birliklerimizin devamlı kovalaması karşısında, dağınık kaçak grupları halinde, şaşkın ve perişan bir durumda İzmir'e ulaşmışlardır. İzmir Körfezi'ndeki vapurlar, süvari birliklerimizin yetişmesi üzerine, bu başıbozuk kaçakları alamadan, Urla Yarımadasına sapmaya mecbur olmuşlardır. 9 Eylûl 1922 sabahı saat 10'da süvarilerimiz İzmir'e girdiler. Böylece, Türk yurdunun bu güzel şehri, üç yıl ve dört aydan beri özlemini

İSTİKLÂL HARBİ: Türk Ordusu ve Başkumandan Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa ve Erkân - ı Harbiye Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa İzmir'de

çekmekte olduğu yiğit sahiplerine, Türk ordusuna tekrar kavuşuyordu. 10 Eylûl 1922 günü, düşmanın Menderes bölgesindeki iki alay kadar kuvveti, süvari birliklerimiz tarafından kovalanarak, Seydiköy üzerinden İzmir'in kenar mahallelerine girdi ve Türk birlikleriyle kısa bir çarpışmadan sonra teslim oldu. İzmir bölgesindeki son Yunan kaçakları ya teslim olarak veyâ Urla Yarımadasındaki vapurlara sığınarak veyâ denize atılarak bir hafta içinde bir mesele olmaktan çıktılar (16 Eylûl 1922). Kuzeyde, Uludağ ile İznik Gölü arasında tutunmak isteyen düşman, Bursa istikametinde atıldı. Bu düşmanın Bursa doğusundaki direnmesi de kırılarak, 10/11 Eylûl 1922 gecesi Bursa kurtarıldı. İznik Gölü batısından Mudanya istikametinde ilerleyen Kocaeli grupu, Mudanya'da düşmanın bir tümeni ile iki müstakil alayını yakaladı. Vapurlara binerek kaçmanın imkânsızlığını anlayan bu düşman kuvveti, başlarında tümen kumandanı olduğu halde teslim oldu. Bursa'dan Mudanya istikametinde çekilen iki Yunan tümeni, kovalayan Türk kuvvetleri karşısında ağır kayıplara uğradı ve ancak pek az bir kısmı vapurlara binerek kaçabildi (18 Eylûl 1922).

Böylece üç yıl ve dört ay süren (15 Mayıs 1919 - 18 Eylûl 1922) Türk İ. H. sonunda, insanca duygularla bağdaşması asla mümkün olmayan zulüm, yakma, yıkma ve cinayetlerle adım attığı her yeri bir harâbeye çevirmiş olan Yunan ordusu, Atatürk'ün ifadesiyle «vatanın harim - i ismetinde» boğulmuş oluyordu.

d. *Boğazlara yürüyüş* (19 Eylûl - 10 Ekim 1922): Türk ordusunun görevi henüz bitmemişti. Şimdi sıra, Batı Cephesi Komutanlığına bağlı orduların Boğazları tutarak Trakya'ya geçirilmesine ve buradaki düşman kuvvetlerini de temizleyerek, Doğu Trakya'nın tekrar Anayurda bağlanmasına gelmişti. Verilen direktife göre 2. Ordu birlikleri, Çanakkale Boğazı ve İzmit Körfezi istikametlerinde ilerlemeye başlamış (20 Eylûl 1922) ve kısa bir süre sonra Çanakkale'nin 15 km güneyindeki Erenköy, 2. Süvari Tümenine bağlı bir bölük tarafından geri alınmıştır (23 Eylûl 1922). Türk ileri hareketi sırasında Çanakkale'deki İngiliz Komutanlığı, Çanakkale çevresinde iki kanadı denize dayalı bir savunma mevzii hazırlatmaya başlamıştır. 2. Süvari Tümeni, Çanakkale bölgesine karşı kuşatma çemberini daraltmak maksadiyle, birliklerini Çanakkale'nin hemen güne-

yindeki sırtlar hattına kadar yanaştırmış ve keşif kollarını, İngiliz mevziinin tel örgülerine kadar ileri sürmüştür (27 Eylûl 1922). Bursa bölgesinde bulunan 3. Kolordu, iki piyade ve bir süvari tümeni ile İzmit genel istikametinde yürüyüşe geçmiş (28 Eylûl 1922) ve Mudanya'da mütareke konuşmalarına başlandığı târihte (3 Ekim 1922) bir piyade tümeni ile (1.), İzmit - Derince bölgesine; öteki piyade tümeni ile (16.) İzmit limanı - Sapanca arasındaki bölgeye ve süvari tümeni ile de, Kandıra ve çevresine varmış ve harekât geçici olarak durdurulmuştur. Mütareke konuşmalarının olumsuz bir gidiş alması üzerine başkumandan, 1 ve 2. orduların harekâtının durdurulması hakkında Batı Cephesi komutanına vermiş olduğu yetkiyi kaldırmıştır (6 Ekim 1922). Bunun üzerine Batı Cephesi Komutanlığı kuvvetlerinin Boğazlar bölgesine yanaşma hareketine yeniden başlamıştır (7 Ekim 1922). Bu harekâtın ilk hedefi, Boğazlar üzerinde yerleşmekti.

e. *Siyasî gelişmeler ve Mudanya Mütarekesi*: Büyük Taarruz sırasında elde edilen başarı, siyasî teşebbüsleri de kamçılamakta gecikmedi. Avrupalı diplomatlar, özellikle İngilizler büyük bir telâşa düşerek Yunan ordusunu kesin bir mağlûbiyetten kurtarmak amacını güttüğüne hiç şüphe olmayan mütareke isteğinde bulundular (4 Eylûl 1922). Bu teklife başkomutanın verdiği cevap: «Yunan ordusu, kesin olarak, yenilmiştir. Bu sebeple, Anadolu için, bir mütarekeye yer kalmamıştır. Mütareke, ancak, Trakya için bahis konusu olabilir» şeklindeydi. Türk ordusu Boğazlara ilerlerken, İngiltere Başbakanı Lloyd George, fiilen harbe karar vermiş bir tutum takınarak Fransa, İtalya, Romanya, Yugoslavya ve dominyonlardan askerî kuvvet isteğinde bulunmuştur. Hindistan, Kanada, Güney Afrika bu isteği reddetmişlerdir. Avustralya, bâzı bahaneler ileri sürerek kuvvet vermekten kaçınmıştır. İtalya, Türklere karşı ne savunma niteliğinde, ne de saldırıcı, hiçbir harekette bulunmayacağını kesin olarak bildirmiş ve Çanakkale'deki kuvvetlerini geri çekmiştir. Fransa Cumhurbaşkanı Poincaré de Çanakkale'deki Fransız askerlerinin 24 saatte geri alınması emrini vermiştir. Bu durum karşısında yalnız kalan İngiliz hükûmeti, telâş ve endişeye düşerek müttefikleriyle ortak bir karara varmak üzere, dış işleri bakanını Paris'e göndermiştir (19 Eylûl 1922). Fransa, İngiltere ve İtalya arasındaki Paris toplantısında (20 - 23 Ekim 1922), en önemli görüş ayrılığını teşkil eden, Doğu Trakya'nın (Edirne dahil) Türkiye'ye verilmesi konusunda nihayet anlaşmaya varılmıştır. Bir barış konferansının toplanması teklifini de içine alan bu toplantı kararları, Fransa hükûmeti temsilcisi Franclin Bouillon tarafından İzmir'de Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmiştir. Fransız temsilcisinin teminatı üzerine başkomutan, Batı Cephesi kuvvetleri harekâtının durdurulmasını, ancak açılacak mütareke ve barış konferanslarının bir uzlaşmazlığa sürüklenmesi halinde taarruza hemen geçmeyi mümkün kılacak tertiplerin alınmasına devam edilmesini emretmiştir (28 Eylûl 1922). Türk hükûmetinin Paris kararları hakkındaki görüşünü ve barış konferansından önce, Mudanya'da, komutanlar arasında bir toplantı yapılması teklifini belirten bir nota İtilâf Devletleri'ne verildi (29 Eylûl 1922). Bu arada, Paris kararları, Yunanistan'da askerî bir ihtilâlin çıkmasına sebep olmuştu. Bu ihtilâlin amacı, «Edirne dahil, Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesi hususunun uygulanmasını protesto etmek ve önlemek» ti. Fakat Kral Konstantin'in, oğlu II. George yararına tahttan vazgeçmesi ve Venizelos'un tekrar iktidara gelmesiyle sonuçlanan bu hareket, Avrupa siyaset alanında Yunanistan lehine hiçbir etki yaratmamıştır.

İSTİKLÂL HARBİ: Türk ordusu İstanbul'da (6 Ekim 1923)

3 Ekim 1922'de başlayan Mudanya Konferansı'na başkomutan adına İsmet Paşa katılmıştı. Konferanstaki diğer delegeler, İngiliz, Fransız ve İtalyan İşgal Kuvvetleri komutanları idi. Yunan heyeti, konferansa katılmayarak beyannameler yayınlamak yolunu tutmuştu. Zaman zaman sert tartışmalara sahne olan ve kesilme tehlikesi bile geçiren (5 Ekim 1922) Mudanya Konferansı'nın son târihî toplantısında, üzerinde anlaşmaya varılan mütareke metni 11 Ekim 1922'de imzalanmıştır. Böylece Edirne dahil Doğu Trakya'nın, 15 gün içinde Türkiye'ye geri verilmesini İtilâf Devletleri'nin taahhüdüne bağlayan bu mütarekenin ilân edilmesiyle İ. H., 3 yıl ve 5 ay sürmüş olan askerî hareketler yönünden sona eriyordu.

Bundan sonra her alanda, özellikle siyaset sahasında hızlı gelişmeler devam ederek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği özel kanunla, Osmanlı hanedânının saltanatına son verilmiş (1 Kasım 1922), millî idare İstanbul'da da kurulmuş (4 Kasım 1922), İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Türk heyetinin katıldığı Lausanne Barış Konferansı, çetin tartışmalarla geçmiş ve anlaşmazlıklar yüzünden iki aylık bir aradan sonra tekrar başlayan görüşmeler sonunda Lausanne Barış Andlaşması imzalanmıştır (24 Temmuz 1923). Bu suretle İ. H. siyasî yönden de Türk milletinin zaferi ile kapanmış oluyordu. İtilâf Devletleri İşgal Kuvvetleri'nin, başlarında komutan ve generalleri olduğu halde bayrağımızı ve kahraman ordumuzu selâmlayarak İstanbul'dan ayrılmaları (6 Ekim 1923) ve Ankara'nın başkent olması (13 Ekim 1923) gibi önemli olaylardan sonra Türk milletini en ileri devlet idare sistemine kavuşturacak Cumhuriyet ilân edilmiştir (29 Ekim 1923).

8. **Deniz ve Hava Hârekâtı:** I. Dünya Harbi'nden sonra Türk donanması, Mondros Mütarekesi'ne göre, İtilâf Devletleri tarafından Haliç'e alınarak enterne edilmişti. Bu sebeple, İ. H. başladığı zaman, millî kuvvetlerin elinde karakol görevi ile daha önce Karadeniz'e geçmiş olan iki küçük gambot («Preveze» ve «Aydın Reis») tan başka, faal bir gemi yoktu. Zamanla, çeşitli yollardan sağlanan küçüklü büyüklü teknelerden kurulan filo, başlıca hizmet olarak millî cepheleri, dört harb yılı boyunca beslemiştir. Düşmanın kıyılarımıza koymuş olduğu abluka ve devamlı karakol faaliyetine rağmen, hiçbir silâhlı himaye olmaksızın, bu gemilerimiz, kahraman denizcilerimizin sevk ve idaresinde

büyük tehlikeler göze alınarak kullanılmışlar ve kesin zaferin kazanılmasında önemli bir rol oynamışlardır.

I. Dünya Harbi'nde tamamiyle Almanlara bırakılmış olan Türk havacılığı, Mondros Mütarekesi'nden sonra dağılmak üzere bulunuyordu. Bununla beraber, İ. H.'nin başlangıcında İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dağınık bir durumda olan Türk havacıları, sayıları pek az olduğu halde, Türk milletinin varlık ve istiklâlinin tehlikeye girmesi karşısında, diğer silâh arkadaşları gibi, büyük bir yurtseverlikle, millî hükûmetin emrine koşmuşlardır. Başlangıçta daha fazla Konya'da toplanan havacılarımız, burada depo edilmiş olan işlemez durumdaki uçakları uçuşa hazırlamaya çalışmışlardır. O sıralarda yurdun dış ülkelerle bağlantısı kesilmiş olduğundan gerekli malzeme ve avadanlığın tedariki veyâ yurt içinde yapımı mümkün değildi. Buna rağmen, Türk havacı ve teknisyenleri geceli gündüzlü çalışarak eldeki uçakların bir kısmını uçar duruma sokmayı başarmışlardır. Bu arada teşkilât ve pilotların eğitimine de hız verilmiştir. Bunun sonucu olarak düsmana göre uçak durumunun zayıflığına rağmen, Türk havacıları, günde en az iki ve bâzen dört çıkış yapmak suretiyle harbin devamınca düşman hakkında çok değerli bilgiler toplamış ve görev sırasında rastladıkları önemli düşman hedeflerine bomba ve makinalı tüfeklerle taarruz ederek birliklerimizi desteklemişlerdir. Bu suretle, her güçlüğü yenmeye çalışarak sarsılmaz bir azim, fedakârlık ve cesaretle hizmet yapan Türk havacısı, İ. H.'nin kazanılmasında, kara ve deniz kuvvetlerimizle beraber kendine düşen görevi başarmıştır.

9. **Sonuç:** İ. H., her şeyden önce Türk milletinin kaderinde oynadığı hayatî rol bakımından târihe geçmiştir. Bu harb, Türkiye Cumhuriyeti'ne temel olmak ve böylece Türk inkılâplarına yol açmak bakımından özel bir değer taşır. Atatürk: «Zafer, kendisinden daha önemli olan, yenilik yollarını da açmıştır» diyor ve devam ediyor: «Milletimiz, tek bir varlık gibi, gösterdiği sarsılmaz birlik ve gayret sayesinde, bu zaferi kazanmıştır. Milletimizin barıştan sonraki işlerde de, aynı himmet, gayret ve birliği göstererek, bu başarıyı tamamlayacağına şüphe yoktur. Bu zafer, bize bir imkân veriyor. Biz, bu imkânı, memleketimizin, milletimizin aydın, mutlu ve refahlı geleceği için kullanacağız.»

Lord Kinross'un *Atatürk — Bir Milletin Yeniden Doğuşu* adlı eserinde, «XX. yüzyılın ilk yarısını, olağanüstü kişiliği ile etkilemiş büyük asker ve devlet adamı» olarak nitelediği Atatürk'ün önderliğinde zafere ulaşan Türk İ. H., Lord Kinross'un zaman sınırlamasını da aşarak, her devirde esir ve yenik milletlere kurtuluş yolları göstermek, onlara cesaret vermek suretiyle dünyadaki kurtuluş mücadelelerine ışık tutmak veyâ örnek olmak yönünden milletler târihinde seçkin bir yer tutmaktadır.

Atatürk'ün şu sözlerinde gerçek anlamını bulduğu üzere, «Anadolu zaferi, tarihte, bir Millet tarafından benimsenen bir fikrin, ne kadar güçlü ve diriltici olduğunun, en güzel örneği olarak kalacaktır». — Cemal Enginsoy

Deniz Cephesi: İmparatorluk donanması ve kıyı muhafaza gemilerinin Mondros Mütarekenâmesi hükümlerine uyularak İstanbul Halic'ine alınmasından sonra, Türkiye kıyılarında her türlü kaçakçılık, eşkıyalık, çete hareketleri ve ticaret gemilerinin soyulmaları olayları çoğalmıştı. Anadolu kıyılarında âsâyişin tekrar sağlanması için büyük topları çıkarılan «Aydın Reis» ve «Preveze» gambotları 26 Şubat 1919'da Karadeniz'e, «Hızır Reis» gambotu 26 Mart 1919'da İzmir'e, «Dıraç,» «Akhisar» ve «Yunus» torpidobotları Mayıs 1919 içinde Marmara'ya hareket ettirildiler. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a ayak bastığı gün Karadeniz'de deniz kuvveti olarak «Aydın Reis» ve «Preveze» adlı iki gambotu buldu ve bu gemilerle ilgilendi. Gambotların Karadeniz'de bulunmalarının Rum ve Ermeni çetelerinin faâliyetlerine engel olduğu, kaçakçılarla gereği gibi mücadele ettikleri, ancak kömürsüzlük sebebiyle atalete mahkûm oldukları kendilerine rapor edildi. Mustafa Kemal Paşa 20 Mayıs 1919'da İstanbul hükûmetinden bu gemiler için kömür isteğinde bulundu. Bahriye Nezareti de önce «Giresun» ve daha sonra da «Şam» vapuru ile istenilen kömürü Sinop ve Trabzon limanlarına gönderdi. Bu iki gambot, kömürleri mevcut olduğu sürece faâliyetlerine devam ettiler ve Karadeniz kıyılarında kaçakçılığa ve özellikle Rusya'dan gelerek kıyılarımıza çıkmak isteyen Rum ve Ermeni çetelerinin hareketlerine engel oldular. Ancak Anadolu'da millî bir hareketin başlamış olması sebebiyle İtilâf Devletleri, Türk karakol gemilerinin tekrar Haliç'e alınmaları hususunda İmparatorluk hükûmetine baskı yapmaya başladılar. Bu baskı sonunda Bahriye Nezareti gemilere Haliç'e dönme emrini verdi. Bu emir üzerine Ege ve Marmara denizindeki gemiler karakol görevlerinden ayrılarak Haliç'e girdiler. «Aydın Reis» ve «Preveze» gambotları ise, İstanbul hükûmetinin emirlerine uymayarak, Millî Hükûmet emrinde kaldılar. Anadolu'da kurulmuş olan Millî Hükûmet, deniz kuvvetinden tamamiyle yoksun olarak mücadelesine başlamıştı. Mücadele edilen düşman batıda bulunuyordu. Batı cephesinin tutunabilmesi ve mücadelesine devam edebilmesi, ancak deniz yolu ile sağlanacak silâh, cephane ve savaş malzemesi ile mümkün olacaktı. Doğu limanlarından batıya yapılacak deniz nakliyatının önemi göz önüne alınarak 10 Temmuz 1920 târihinde Millî Hükûmetçe Ankara'da Millî Müdafaa Vekâletine bağlı Umûr-u Bahriye Müdüriyeti teşkil edildi. Bu kuruluşun başına da sonraları yarbaylığa kadar yükselmiş ve Lausanne Konferansı'nda deniz müşaviri olarak bulunmuş olan önyüzbaşı Şevket Bey getirildi ve bu müdürlüğe Karadeniz'deki nakliyatın temini görevi verildi. Umûr-u Bahriye Müdüriyeti, 1921 yılında Bahriye Dâiresi adını aldı. Bahriye Dâiresi emrinde, Ankara'daki merkez teşkilâtından ayrı olarak, Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı, Ereğli Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı, Samsun Bahriye Müfrezesi Kumandanlığı, Samsun Bahriye Divan-ı Harbi ve Ganaim-i Bahriye Mahkemesi, Batum, Tuapse, Novorossiysk kıdemli subaylıkları, muhtelif irkâp ve ihraç kumandanlıkları, Amasra Bahriye, Batarya ve Tayyare İstasyonu ve daha sonraları Amasra Bahriye Kumandanlığı, kıyı gözetleme istasyonları, Samsun Bahriye Mektebi, Van gölünde Ernis Tersanesi, Eğridir Bahriye Müfrezesi, Fethiye Bahriye İhtiyat Grupu, Kocaeli Kumandanlığı Bahriye Müşavirliği ve İzmit Bahriye Kumandanlığı gibi kuruluşlar bulunuyordu. Bu kadroların personeli İstanbul'dan kaçarak Millî Hükûmete iltihak eden deniz subayları ile o zaman Bahriye Nezareti emrinde bulunan liman reislikleri kadrolarında bulunan deniz subaylarından temin edildi. Millî Hükûmet emrine ilk iltihak eden ve Samsun merkez liman reisliği emrinde bulunan gambotlardan «Aydın Reis» gemisi, Trab-

İSTİKLÂL HARBİ: «Aydın Reis» gambotu

zon'a istinaden doğuda, «Preveze» gemisi de Sinop'a istinaden batıda harekâtta bulunuyorlardı. Bu iki gambotun mevcudiyeti ve faâliyeti Karadeniz kıyılarında âsâyişin devamına hizmet ediyor ve özellikle Rum ve Ermeni çetelerinin faâliyetlerinin önlenmesinde başlıca âmil oluyordu. Ancak gambotların İstanbul hükûmetinin emirlerine itaat etmeyerek Millî Hükûmet emrinde kalmaları bu gemilerin İtilâf Devletleri savaş gemilerince takibini ve İstanbul'a dönmeye icbar edilmelerini sonuçlandırdı. Bu iki geminin İtilâf Devletle i gemilerince güç kullanılarak İstanbul'a götürülmeleri tehlikesi baş gösterince böyle bir hareket karşısında gemilerin batırılmaları hakkında emir verildiği gibi, bu iki geminin bir süre için Rusva'ya gönderilmeleri üzerinde Hariciye Vekâletince Rusya nezdinde teşebbüse girişildi ve gemiler, personeli azaltılarak 1920 Eylûlünde Novoıossiysk limanına gönderildi. Görev ile Karadeniz'e gönderilmiş olan rüsumat idaresinin küçük 4 numaralı vapuru 1920 Haziranında Millî Hükûmet emrine girdi. Aralık ayında da bahriye personeli ile donatıldı. İstanbul sevkiyatına âid «Samsun» romorkörü ile bir motorlu mavna, Ereğli limanında bulunurlarken her ikisine de Millî Hükûmetçe el kondu. Romorköre «Gazal», motorlu mavnaya da «Mebruke» adları verildi. Kasım ayında Abranasyon kumpanyasına âid bir vapura el kondu ve bu gemi de «Şahin» adını aldı. Bu gemiler Trabzon Nakliyat - ı Bahriye Kumandanlığı emrine girdiler. Millî orduya silâh ve cephane temini hususunda Hariciye Vekâletinin Rusya'da yapmakta olduğu teşebbüsler müsbet sonuç verince 1920 yılının Eylûl ayı sonlarında başlayan yardım malzemesinin nakli Tuapse limanından Trabzon'a Türk deniz vasıtaları ile yapılmakta idi. Trabzon Nakliyat - ı Bahriye Kumandanlığının teşkilinden önce bu nakliyat Trabzon'da bulunan III. Kafkas Tümeninin idaresinde gizli olarak yapılmakta ve nakliyat işlerinde sivil motorlar kullanılmaktaydı. Nakliyat - ı Bahriye Kumandanlığının teşkilinden sonra bu görev Kafkas Tümeninden devir alındı ve 1920 yılı sonuna kadar nakliyat, bu kumandanlığın emrinde bulunan «Rüsumat» 4 ve «Gazal» gemileri ve bu gemilerin yedeğine bağlanan mavnalar, «Mebruke» motoru ve yine bu kumandanlığın emrinde çalışan bir kısım sivil motorlarla yapıldı. Rusya'dan Trabzon'a getirilen silâhlar ve cephane bu limandan İnebolu, Akçaşehir ve Ereğli gibi batı cephesine en yakın limanlara gönderildi. 1920 yılında bu nakliyat İtilâf Devletleri ile Yunan deniz kuvvetlerinin kontrolu altında bulunan ve herhangi bir keşif vasıtasına malik olmayan, müstahkem bir limana sahip bulunmayan, şiddetli fırtınaları bol, fakat sığınacak limandan yoksun bir denizde, ölüm istihkar edilerek küçücük teknelerle zayiatsız olarak yürütüldü. 1921 yılı Ocak ayında «Alemdar» gemisi Millî Hükûmete iltihak etmek üzere İstanbul'dan Anadolu'ya kaçırıldı. Bu gemide başçarkçı olarak görevli bulunan deniz makine yüzbaşısı Beykozlu Âdil Bey gemilerini Anadolu'ya kaçırmak ve orada Millî Hükûmet emrinde görev almak hususunda hepsi sivil olan gemi personelini ikna etmiş ve «Alemdar» 23 Ocak 1921 akşamı gizlice İstanbul'dan hareketle Boğaz'daki İtilâf Devletleri karakol gemilerine gözükmeden Karadeniz Ereğlisine varmağa muvaffak olmuştu. Burada kaptan ve mürettebat kadrosunu tamamlayan «Alemdar» ın yakalanarak İstanbul'a getirilmesine memur edilen C - 27 adlı Fransız denizaltı avlama gemisi, Ocak ayının 27. günü gemiyi Ereğli'den Sinop'a giderken Zonguldak önlerinde yakalamış ve İstanbul'a götürmek üzere geri çevirmiştir. Kafile Ereğli'ye yaklaştığı sıralarda çok cesur, atılgan ve vatansever bir subay olan İkinci Kaptan Güverte Üsteğm. Rizeli Ali Dursun Bey, gemi süvarisini ikna ederek gemideki Fransızlara âni olarak hücumla silâhlarını almışlar ve ellerini bağlayarak «Alemdar» ı Ereğli kıyılarına ulaştırmağa ve baştan kara oturtmağa muvaffak olmuşlardır. Halkın ve İpsiz Receb (b. bk.) çetesinin karadan yaptıkları destek ile Fransız gemisini kurşun yağmuruna tutarak, uzaklaştırmayı başaran «Alemdar» personeli, esirlerini karaya çıkartıp askerî makamlara teslim etmişlerdir. Bu olay önce Zonguldak'ta, daha sonra Ankara'da Fransızlarla yapılan müzakereler sonunda kapanmış ve «Alemdar» yüzdürülerek Trabzon Nakliyat - ı Bahriye Kumandanlığı emrine girmiştir. 1921 yılı nakliyatı, Trabzon Nakliyat - ı Bahriye Kumandanlığı emrindeki gemi, motor ve yelkenlilere ilâve olarak Rusya'dan dönmüş olan «Aydın Reis» ve «Preveze» gambotları ile «Şâhin» vapurunun da iltihakiyle sürekli olarak devam etmiştir. Yunanlılar 26 Mart 1921 târihinde Türkiye kıyılarını abluka altına aldıklarını, yakalanacak personele korsan muamelesi yapılacağını, savaş malzemesinin müsadere olunacağını ve bu gibi malzeme taşıyan teknelerin batırılacağını ilân ettiler. Bu yıl içinde Ankara Hükûmetince Batı Cephesi'nin takviyesi için Trabzon'da bulunan III. Kafkas Tümeni'nin bu cepheye sevki takarrür etmiş ve bu görev Trabzon Nakliyat - ı Bahriye Kumandanlığına verilmiştir. Karadeniz'in devamlı fırtınaları, Yunan ablukası, İtilâf Devletlerinin devamlı kontrollerine rağmen bu tümen bütün mevcudu, ağırlıkları ve cephanesiyle birlikte Sakarya muharebelerinden önce Trabzon'dan batıya, Akçaşehir'e nakledilmiştir. Bu nakliyatta özellikle önyüzbaşı Cevad Bey kumandasındaki «Şâhin» vapuru ile, önyüzbaşı Âdil Bey kumandasındaki «Gazal» gemisinin büyük hizmetleri ve başarıları görülmüştür. 1921 yılı içinde çok çetin şartlara rağmen «Preveze» gambotu ile 3 500, «Aydın Reis» gambotu ile 3 000, «Şâhin» gemisi ile 4 500, «Rüsumat 4» numara ile 500, «Gazal» gemisi ve yedeğine aldığı «Dânâ», «Arslan» ve «İkdam» motorları ile 1 500, sivil motorlarla da 600 olmak üzere aş. yu. 20 000 ton tutarında çeşitli silâh, cephane ve savaş malzemesi doğudan batıya nakledilerek batıda savaşan orduya yetiştirilmiştir. 1921 Martında Batum'dan yolcu ve yük alarak İstanbul'a hareket etmiş olan 80 tonluk «Petros» adlı bir Yunan gemisi de Trabzon önlerinde zabtedilerek «Batum» adı ile 1921 yılı nakliyat hizmetinde kullanılmıştır. Yunanlıların sürdürdükleri sıkı abluka ve Yunanlılara müzahir İtilâf Devletleri savaş gemilerine rağmen nakliyatın kesintisiz devamını temin maksadıyle 1921 yılı ortalarında liman reisliklerine ilâve olarak kıyı gözetleme istasyonları kurulmasına karar verilince Ereğli'nin Baba Burnu'nda, Kerempe Burnu'nda, Sinop'ta İnce Burun'da, Samsun'da, Giresun'da, Atina (Pazar) nın Kemer Burnu'nda, Hopa'da deniz gözetleme istasyonları faâliyete geçirilmiştir. Bu istasyonların vermiş oldukları keşif raporları sayesinde nakliye vasıtaları, Rusya'dan Türkiye'ye ve Trabzon'dan batı limanlarına yapılan nakliyatı «Rüsumat 4» numara adlı geminin kaybı hâriç, başarıyla sürdürmüşlerdir. 1921 yılı içinde Yunan deniz kuvvetleri Türk deniz nakliyatına engel olmak üzere limanları sıkı bir ablukaya almakla beraber, silâhsız gemileri durdurarak muayene etmişler ve birçoğunu batırmışlar ve kıyıları bombardıman etmişlerdir. Yunanlıların kıyıları bombardıman etmeleri ve limanlardaki kayıkları batırmaları üzerine Trabzon, Samsun ve Amasra limanlarının tahkimlerine karar verilmiş, Rusya'dan ve İstan-

bul'dan temin olunan toplar bu limanlara tabiye edilmiştir. Samsun ve Amasra limanlarını gereğinde mayınla kapamak üzere de tertibat alınmıştır. 1922 yılı başlarında Amasra Bahriye Kumandanlığı teşkil edilmiş ve bu kumandanlığa Deniz Binbaşı Hulûsi Bey tayin edilmiş, Batı Karadeniz'de harekâtta bulunacak gemiler ve Amasra bataryası bu kumandanlığın emrine verilmiştir. Yunan deniz birlikleri 1922 yılında da Karadeniz, Marmara ve Akdeniz'deki abluka ve karakol görevlerine sıkı bir şekilde devam etmişlerdir. Bu yıl içinde özellikle «Şahin», «Alemdar», «Gazal» gemileri. «Aydın Reis» ve «Preveze» gambotları ve diğer motor ve yelkenlilerle önemli miktarda savaş malzemesi ve bu meyanda Millî Hükûmetçe Almanya'dan temin olunan ve kara yolu ile Novorosiysk'e getirilen 29 uçak, «Şahin» ve «Trabzon» gemileri ile Rusya'dan yurda getirilmiş ve büyük taarruza hazırlanan ordunun lojistik desteği çok mükemmel bir şekilde sağlanmıştır. Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı emrindeki gemiler top, tüfek, cephane v. b. savaş malzemesine ilâve olarak Rusya'da kalmış bir kısım Türk esirle bir miktar göçmeni ve Rus yardımından sağlanan altın parayı da selâmetle Türkiye'ye getirmişlerdir.

Türk bahriyesinin İ. H.'nde esas görevi ordunun denizden ikmalini sağlamak olmakla beraber, zamanla ve eldeki imkânlar müsaade ettikçe taarruz hareketleri de yapılmıştır. 1921 yılı sonlarında Ruslarla yapılan bir anlaşma sonunda iki motor gambotun Millî Hükûmet bahriyesine devri mümkün olmuş ve bu tekneler onarılarak 1922 yılı başlarında faaliyete geçmiştir. 1922 yılında Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanı olarak bulunan ve savaş malzemesi nakliyatını büyük bir başarı ile yönetmekte olan Deniz Binbaşı Fahri Bey, emri altına giren ve Üsteğmen Necati Bey kumandasındaki 1 numaralı, Reşat Bey kumandasında bulunan 2 numaralı motor gambotlardan yararlanarak Rusya'dan İstanbul istikametine yapılmakta olan Yunan nakliyatına taarruz etmeyi plânlamış ve 25 Nisan 1922 târihinde Novorosiysk'ten İstanbul'a hareket eden içi külliyetli miktarda deri, salamura bağırsak, İran halısı, yazı makinası v. b. ile gizli bölmelerinde saklı olan bir çuval altın ve mücevher yüklü «Enosis» adlı Yunan vapurunun yolu kesilmiş ve 1 numaralı motor tarafından bu gemi zapt ve müsadere olunmuştur. İçindeki değerli hamule, altın ve mücevherler hükûmet makamlarına teslim edildikten sonra gemiye «Trabzon» adı verilmiştir. Bu gemi, Türk bayrağını çeker çekmez ordunun malzeme ikmali işine tahsis olunmuş ve büyük taarruzdan önce Rusya'dan Samsun'a uçak ve batı limanlarına önemli miktarda cephane naklinde görev almıştır. Daha sonraları Cumhuriyet bahriyesinde uzun yıllar kömür gemiliği hizmeti görmüştür. 1922 yılı Eylûl ayında da Romanya'dan İstanbul Boğazı'na sefer etmekte olan Yunan vapurlarına karşı «Gazal» gemisi ile taarruzî bir plân tertiplenmiştir. İ. H.'nin başından beri doğudan batıya malzeme nakleden bu küçük ve kahraman gemi, 8 Eylûl 1922 târihinde Yüzbaşı Nazmi Bey kumandasında olarak, Romanya'dan boğaza yaklaşmakta olan ve içi kereste ve karpit yüklü 3 000 tonluk «Urania» adlı bir Yunan gemisini zapt ve müsadere etmiştir. «Samsun» adı verilen bu gemi de Cumhuriyet bahriyesinde kömür gemisi olarak kullanılmıştır. Millî Hükûmet İtalyan ve Yunan adalarından İtilâf Devletleri'nin ve özellikle Yunanlıların askerî harekât ve icraatından haber almak maksadıyle 1921 yılı başlarında Fethiye'de bir bahriye grupu teşkil etmişti. Deniz Binbaşısı Necip Bey'in emri altında olan bu grup, «Doğan», «Fethiye», «İzmir», «Köçek», «Bodrum», «Zeybek», «Sakarya» motor ve yelkenlileri ile «Murat Reis» kayığından faydalanarak Fethiye'den Gökabat'a kadar olan kıyı bölgesinde ve bu kıyılara yakın Rodos, İstanköy ve diğer civar adalarda yaptırdığı keşiflerden ve yine bu kıyılarda temin ettiği ajanlar vasıtasıyle Yunan ordusu hakkında elde ettiği haberleri ilgili makamlara ve Garp Cephesi Kumandanlığı'na ulaştırmıştır. Fethiye limanı İstanbul'dan Muavenet-i Bahriye Grupu'nca bir İtalyan vapuru ile değirmen taşı ve teferruatı olarak gönderilmiş olan iki adet 5,7 cm lik ve bir adet de 3,7 cm lik gemi topu ile tahkim edilmişti. 1922 yılı Temmuz ayında Yunan kruvazörü «Helle», Akdeniz'de karakol görevinde bulunuyor, Türkiye kıyılarına yakın seyreden, Mersin veyâ Antalya limanlarına gitmekte olan gemileri durdurup muayene ediyor, Anadolu için lüzumlu alât, edevat ve hattâ şeker gibi gıda maddeleri taşıyan gemilerin limanlara girmesine engel oluyordu. «Helle» kruvazörü 23 Temmuz 1922 günü Fethiye körfezine girmiş, kıyılarda gördüğü yelkenlileri muayene etmiş ve bir kısmını batırmıştı. Muayene edilmemek için limana kaçmakta olan bir kayığı takip ederken kıyıya 2 500 m kadar yaklaştığı anda Deniz Yüzbaşısı İhsan ve Teğmen Rıfat beyler kumandasındaki deniz bataryası birdenbire kruvazöre ateş açmış ve Yunan kruvazörüne isabetler sağlamağa muvaffak olmuştu. Kruvazör mukabelede bulunmuş ise de, hiç ummadığı bir anda bir Türk kıyı bataryasının ateşine maruz kalmanın telâşı içinde Fethiye'den uzaklaşmayı tercih etmiş ve bir daha bu kıyılarda görünmemiştir. Yirmi dakika süren top düellosunda Yunan kruvazöründe dokuz isabet tesbit olunmuştur. Yunan ordusu hakkında çok değerli haberler elde etmeye muvaffak olan Fethiye grupu Büyük Zaferden sonra İzmir'e nakledilerek İzmir Bahriye Kumandanlığı'na intikal etmiştir. Ankara'da Umuru Bahriye Müdüriyeti'nin teşekkülünü mütaakıp Karadeniz'de askerî nakliyat görevi alacak gemi ve motorlara personel yetiştirmek maksadıyla 1921 Ağustos ayı başlarında teşkil olunan Samsun Bahriye Müfrezesi, kısa bir zamanda kuruluşunu tamamlamış ve eğitimi mükemmel, disiplinli bir müfreze haline gelmişti. Bu müfrezeye daha sonraları Samsun şehrinin denizden yapılacak bir çıkarmaya karşı korunması ve Samsun bölgesinde faaliyet gösteren Pontus çetelerinin tenkili görevi de verildi. Deniz Önyüzbaşı Münir Bey'in emrinde teşekkül eden müfreze, kendisine verilmiş olan görevleri mükemmel bir surette başarmış, şehre kadar gelerek türlü asayişsizliklere sebep olan Pontus'çuları önce şehirden uzaklaştırmış ve daha sonra da dağlarda ve ormanlarda takip ve imha ederek yurdun bu bölgesinde asayiş temin edilmiştir. Müfrezenin takibinden kaçabilen Pontus'çu şakilerden Abacı Yanko ve maiyetinden 169 kişi Kasım 1922'de, Sarı Yani çetesi ve bu çete ile birlikte kaçmakta olan Rumlar da Aralık 1922'de «Alemdar» gemisi tarafından silâhlı çatışma sonunda yakalanarak silâhları ellerinden alınmış ve çeteciler mahallî hükûmete teslim edilmişlerdir. Samsun Bahriye Müfrezesi, emrinde açılmış olan Bahriye Mektebi tedrisatı tamamlamadan Anadolu'ya iltihak eden genç talebe ve teğmenlerin meslekî bilgilerini pekleştirerek kara ve deniz birliklerine göndermiştir. Kara ordusu Kocaeli Grupunun isteği üzerine teşkil olunan İzmit Bahriye Kumandanlığı bu grupun gerek İzmit Körfezi'nde gerek İznik bölgesindeki harekâtında değerli hizmetlerde bulunduğu gibi, daha sonra bu bölgeye gelen 3. Kolordu'nun deniz hizmetlerini de büyük bir başarı ile yapmıştır. İstanbul'dan kaçırılan «İnti-

bah» mayın gemisi ile «Sarım», «Saika», «Kasımpaşa», «Rehber» stimbotları, «Haliç», «Beykoz» ve «Darıca» motorları ve «Galata» yatı ile ordunun körfez içndeki ulaşımını sağladığı gibi, İstanbul'dan kaçırılan «Peyk-i Şevket» ve «Sakız» gemilerine âid 10,5 cm lik toplarla körfezin girişi tahkim edilmiş ve yine bir kısmı İstanbul'dan kaçırılan ve bir kısmı da Akçakoca ve Adapazarı yolu ile karadan sevk edilen mayınlarla körfez ağzı 7 Nisan 1923'te kapanmış ve Lausanne görüşmelerinin uzaması ve kesilmesi sıralarında meydana gelen gerginlik devresinde körfez savunmasında ordunun deniz tarafı emniyeti sağlanmıştır. Ordunun geri çekilmesi sıralarında atılan Karaçam, Geyve ve Cambazkaya köprüleri İzmit Bahriye Kumandanı Binbaşı Celâl Beyin bilgi ve gayretiyle onarılarak demiryolu ulaşıma açılmış ve ordunun bu yoldan istifadesi sağlanmıştır. İstanbul tersanesinde ve bahriye depolarında, cephaneliklerinde bulunan ve Anadolu'nun ihtiyacı olan silâh ve savaş malzemesinin İtilâf Devletleri kontrolundan kaçırılarak Millî Hükûmete yollanması için «Haliç» komodoru Deniz Yarbay Nazmi Bey'in başkanlığında teşekkül eden Muavenet-i Bahriye Grupu, İstanbul'dan Anadolu'ya personel ve malzeme sevkiyatını idare eden Felâh Grupu ile iş birliği ederek bahriye depolarından, savaş gemilerinden, cephaneliklerden ve fabrikalardan gizlice elde ettiği top, tüfek, mayın, torpido, ışıldak, uçak, cephane, fabrika malzemesi ve çeşitli ihtiyaç maddesini mavnalarla, kayıklarla yakın limanlara, para ile elde edilen Fransız ve İtalyan vapurları ile bir kısmını da Türk vapurları ile Trabzon, Samsun, İnebolu, Fethiye ve Antalya limanlarına sevk etmiştir. İstanbul'dan kaçırılan deniz uçakları onarılmış ve havacı Deniz Binbaşı Savmi Bey'in emrinde teşkil olunan Amasra Tayyare Kumandanlığı 1922 yılı başlarında faaliyete geçirilmiştir. Bu kumandanlık emrine iltihak eden Hava Deniz Yüzbaşısı Selâhaddin ve Deniz Makine Yüzbaşı Cemal beyler ve diğer deniz havacıları Eylûl ayı ortalarına kadar Batı Karadeniz bölgesinde keşif uçuşları yaparak düşman savaş gemilerinin hareketleri hakkında çok değerli bilgiler elde etmişlerdir. Bu kumandanlık görülen lüzum üzerine Eylûl sonlarında İzmit'e intikal etmiş ve İzmit Bahriye Kumandanlığı emrinde görevlendirilmiştir. İ. H.'nde Türk bahriyesine verilmiş olan ve Eylûl 1920 sonlarında başlayan Batı Cephesinin silâh, cephane ve savaş malzemesi cihetiyle beslenmesi görevi, Yunan ablukası, İtilâf Devletlerinin kontrolu ve şiddetli fırtınalara rağmen aralıksız olarak büyük bir başarı ile devam etmiş, Sakarya ve Dumlupınar zaferlerinin kazanılmasında bu başarının etkisi büyük olmuştur. — Vehbi Ziya Dümer

İSTİKLÂL MADALYASI, Millî Mücadele'de cephede, cephe gerisinde ve Büyük Millet Meclisi'nde vatanın kurtuluşu, milletin istiklâli için hizmet etmiş bulunan vatan ve milletseverlere verilen şeref madalyası. İ. M., kırmızı, beyaz, yeşil ve yarısı kırmızı, yarısı yeşil şeritli olmak üzere dört çeşittir.

Kırmızı şeritli İ. M., 15 Mayıs 1919'dan 9 Eylûl 1922 târihine kadar Millî Ordu'da vazife görmüş bulunan ve Anadolu'ya gelerek Millî Mücadele'ye fiilen katılmış olan askerî şahısların bugün orduda vazife görenlerine; emekliye ayrılma, istifa, terhis suretiyle ordudan ayrılmış olanlarına; Millî Mücadele'de büyük hizmet ve yararlıkları görülmüş millî kahramanlara ve milis efradından veyâ sivil ahâliden olup da ordu kadrosu dışında Millî Mücadele yolunda canlarını fedâ etmiş şehidlerin büyük oğullarına, yoksa büyük

İSTİKLÂL MADALYASI: P.T.T.'nin yayınladığı pul

kızlarına, o da yoksa babalarına, annelerine, o da yoksa eşlerine verilmiştir. Yarısı kırmızı, yarısı yeşil şeritli İ. M., mebus olup da aynı zamanda cephede gerçekten hizmetleri geçen Millet Meclisi üyelerine verilmiştir.

Yeşil şeritli İ. M., millî dâvâmızı hazırlayan ve savunan Büyük Millet Meclisi üyelerine verilmiştir. Beyaz şeritli İ. M., cephe gerisinde Millî Mücadele uğrunda büyük hizmet ve yararlıkları görülenlere verilmiştir.

Medenî haklardan düşürülmüş veyâ cinayet suçundan hüküm giymişlerle, casusluk yapanlar ve ordudan kaçanlar ve 25 Eylûl 1929 târih ve 347 sayılı kanunla askerî ilişikleri kesilenler İ. M. taşımak hakkından faydalanamazlar.

İ. M., yüksek tasdike sunulduktan sonra madalya taşımak yetkisini gösteren bir belge ile birlikte verilir. Erat ve subaylardan başka İ. M. alacaklar üç lira madalya harcı öderler. İ. M., sahibine özel bir törenle takılır. Madalya, sağ göğüste ve her gün takılabilir.

İ. M. alanlardan ölenlerin madalyaları sırası ile büyük oğullarına, büyük kızlarına, yoksa babalarına, annelerine, onlar da yoksa eşlerine geçer. Kendisine madalya intikal eden kimse, bizzat İ. M. kazanmış bulunursa, madalya yukarıdaki sıraya göre madalyası olmayana geçer. İ. M. sahiplerine, askerî ve mülkî memurlar ve bütün vatandaşlarca özel bir saygı ve sevgi gösterilir.

Yeniden İ. M. verilmesi hususunda 30 Mayıs 1926 târih ve 869 numaralı kanunla kabul edilen müracaat ve işlemler, 1 Kasım 1926'dan 1 Eylûl 1931 târihine kadar sürdürülmüştür.

İ. M.'nın intikal işlemi ile, kaybedilmesi sonucu yeniden verilmesi işlemleri, Millî Savunma Bakanlığı'nca yapılır.

İ. M. ile ilgili kanunların numaraları şunlardır: 66, 381, 400, 525, 607, 869, 958, 977, 2597, 3579.

24 Şubat 1968 gün ve 1005 sayılı son bir kanunla, Millî Mücadele'ye katılan ve bu sebeple kendilerine İ. M. verilmiş bulunan Türk vatandaşlarına, hayatta bulundukları sürece vatanî hizmet tertibinden 300 lira şeref aylığı bağlanmıştır.

Aynı kanunla ayrıca bu İstiklâl Mücadelesi kahramanlarına, Devlet Demiryolları ve Denizcilik Bankası'nın iç hatlardaki vâsıtalarında, subaylar I. mevkide, diğerleri II. mevkide ve belediye vâsıtalarında ücretsiz seyahat etmek, askerî hastahânelerle, devlet hastahânelerinde ücretsiz tedavi görmek imkânları da sağlanmıştır.

İSTİKLÂL MAHKEMELERİ, İstiklâl Harbi sırasında ve Cumhuriyetin ilk yıllarında işlenmiş askerden kaçmak, düşmanla iş birliği yapmak, Millî Mücadele'yi baltalamak, komünistlik, casusluk, Pontusçuluk, Cumhurbaşka-

İSTİKLÂL MAHKEMELERİ: Atatürk'e suikast sebebi ile İzmir'de Elhamra Sineması'nda kurulan mahkeme salonu

nına sûikast v. b. gibi suçlardan yargılanacakların dâvâlarına bakmak için, Vekiller Heyeti'nin mutlak çoğunlukla karar vermesi üzerine 2, 11, 21, 28, 65, 249, 335, 738, ve 868 sayılı kanunlarla bâzı bölgelerde kurulmuş ve görevleri sona erince 4 Mayıs 1949 târihinde çıkarılan 5384 sayılı kanunla kaldırılmış olağanüstü özel mahkemeler. Başlangıçta asker kaçakları ile Yeşil Ordu (b. bk.), Halk Zümresi (b. bk.) ve Halk İştirâkiyûn Fırkası (b. bk.) ve Hindli İngiliz casusu Mustafa Sagîr hakkında kurulan İ. M.'nin ilk şekli de bir kanunla düzenlenmiş bulunmaktadır. 31 Temmuz 1922 gün ve 249 sayılı İstiklâl Mehâkimi Kanunu'na göre ise Diyarbakır'da, Pozantı'da, Elcezire'de, İstanbul'da, Ankara'da, Amasya'da, Eskişehir'de, Konya'da, Sivas'ta, Samsun'da, Isparta'da, Kayseri'de, Kastamonu'da ve Yozgat'ta İ. M. kurulmuştur.

Meclis üyelerinin gizli oyları ile kendi aralarından seçilen İ. M., bir başkan, iki üye, bir savcı ve bir de yedek üye olmak üzere beş mebustan kurulmuştur. İ. M.'nde başkan, savcı veyâ üye olarak görev almış mebuslar şunlardır: Zekâi (Adana), Râsih (Antalya), Dr. Reşid Galib (Aydın), Hâfız Hamdi (Biga), Hâmid (Biga), Vehbi (Bitlis), Yusuf Ziyâ (Bitlis), Velî (Burdur), Muhiddin Bahâ (Bursa), Necâti (Bursa), Osman Nuri (Bursa), Şeyh Servet (Bursa), Emin (Geveci, b. bk., Canik), Hamdi (Canik), Nâfiz (Canik), İhsan (Cebelibereket), Neş'et (Çankırı), Tevfik (Çankırı), Sıddık (Çorum), Necib Ali (Küçüka, b. bk., Denizli), Yusuf (Denizli), Mustafa Zeki (Dersim), Hüseyin (Elâziz), Hüsrev Sâmi (Eskişehir), Kılıç Ali (Gaziantep), Mazhar Müfid (Hakkâri), Ali Rıza (İçel), Şevki (İçel), Hacı Tâhir (Isparta), Ahmed Mazhar (İstanbul), Ali (Çetinkaya, b. bk., Karahisar-ı Sâhib), Abdülkadir Kemâlî (Kastamonu), Besim (Kastamonu), Dr. Suad (Kastamonu), Refik (Konya), Dr. Fikret (Kozan), Cevdet (Kütahya), Haydar (Kütahya), Sıdkı (Malatya), Tahsin (Maraş), Necib (Mardin), Dr. Tevfik Rüşdü (Aras, b. bk., Menteşe), Edhem Fehmî (Menteşe), Ali (Rize), Ziyâ Hurşid (Rize), Mustafa Necâti (Saruhan), Refik Şevket (İnce, b. bk., Saruhan), Şevket (Sinop), Nebîzâde Hamdi (Trabzon), Ali Sâib (Urfa), Bahri (Yozgad) bey ve efendiler.

İ. M.'nin görevleri şöyle tesbit edilmiştir. 1. Muvazzaf veyâ gönüllü olarak orduya katılıp da kaçanları, kaçmaya sebebiyet verenleri, kaçakların tutulması ve sevki işlerinde ihmali olanları veyâ kaçakları saklama, besleme ve giydirme fiillerini işleyenleri;

2. Hiyanet-i Vataniye Kanunu (Nu 2, 334, 556) nun suç saydığı fiilleri yapanları;

3. Askerî veyâ siyâsî casusluk ve siyâsî suikast veyâ asker âilelerine tecavüz gibi suçları işleyenleri;

4. Seferberlikte nakil aracı temini komisyonlarını kötüye kullananları, askerî ve mülkî memurlardan ihtilâs ve rüşvet suçu işleyenleri; memuriyet nüfûzundan yararlanarak halka zulüm ve işkence fiillerinde bulunanları;

5. İsyan çıkaran ve Millî Mücadele kuvvetlerine karşı zararlı davranışlarda bulunanları muhakeme etmek.

İ. M. hükümleri, idam cezası hâriç, katî ve bu hükümlerin infazı mecburî olmuştur. İdam hükümlerinin Büyük Millet Meclisi tarafından öncelikle görüşülerek onaylanması prensip kabul edilmiştir. Yalnız, acele ve istisna teşkil eden hallerde bu onay alınmaksızın da idam cezâsının infaz edilebileceği hususunda bu mahkemelere Meclis tarafından yetki tanınmıştır. Savcı, kararın açıklanmasını izleyen günden itibaren üç gün içinde Büyük Millet Meclisi'nce kesin olarak halledilmek üzere itirazda bulunmak yetkisine sahiptir. İ. M. savcılarının asıl görevi, öğrendikleri cürümler hakkında kanunî kovuşturma yapmak, infaz hususunda da silâhlı veyâ silâhsız kuvvet kullanmaktır. İ. M. ile diğer mahkemeler arasında çıkabilecek görev uyuşmazlıklarının çözüm yeri ve usûlü olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Adliye Encümeni'ne baş vurulması kabul edilmiştir.

İ. M.'nin adı, gördükleri bâzı dâvâlardan ötürü siyâsî târihe de geçmiştir. Bunların ön önemlileri: Yeşil Ordu Cemiyeti ve Aydınlık Grupu mensubu komünistlerin, Pontusçuların, Şeyh Said ayaklanması suçlularının, İzmir suikasdı sanıklarının ve eski İttihadcıların muhakemeleridir. — Fethî Tevetoğlu

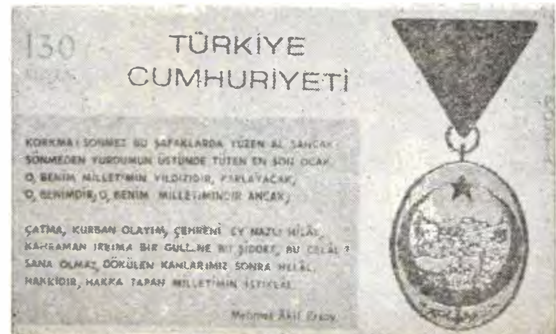
İSTİKLÂL MARŞI, İstiklâl Harbi'nin yapıldığı sırada milletin iman ve idealini belirtmek için yazılan, düşmana karşı şahlanmış kahraman Türk Ordusuna ithaf olunan Türk millî marşı. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki ilk Türkiye Büyük Millet Meslisi Hükûmetinde Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) bulunan Dr. Rıza Nur (b. bk.) Bey tarafından 23 Aralık 1920'de, millî marşın güfte ve bestesini üç ay içinde en iyi yazana ve besteleyene beşer yüz lira nakdî mükâfat verileceği ilân edilerek bir yarışma düzenlenmiştir. Millî Mücadele ruhunu gönüllere yerleştirip dünyaya duyuracak, Türk milletinin hürriyet ve istiklâl duygu, düşünce ve inancını söz ve beste hâlinde ifadeleştirecek bu marş için henüz 30 kadar güfte ve birkaç beste gelmişken, Dr. Rıza Nur Bey, Türk-Rus görüşme ve anlaşması için Moskova'ya gönderilmiştir. Yeni Maarif Vekili Hamdullah Subhî Tanrıöver (b. bk.) bu yarışmaya Meclis içinden ve dışından katılan 724 şiirin hiçbirini yeterli bulmamıştır. Tanrıöver, bu eseri en mükemmel surette yaratabilecek başlıca sanatkâr Burdur mebusu Mehmed Âkif (ERSOY, b. bk.) in ise para ödeneceği için yarışmaya katılmadığını tesbit etmiş ve 5 Şubat 1921'de bir mektupla şâire baş vurmuştur. Âkif son çare olarak kendisine tevcih edilen bu vazifeyi şerefli bir millî borç bilip Tâceddin Dergâhı'ndaki odasına çekilerek İ. M.'nı kaleme almaya başlamıştır. Şubatın ortasında tamamlanan şiir, 17 Şubat 1921 Perşembe günü kahraman Ordumuza ithaf edilerek «Hâkimiyet-i Millîye» gazetesi ile «Sebilürreşad» dergisinin birinci sayfalarında yayınlanmıştır. Âkif'in kendi el yazısıyla gönderdiği şiir, 21 Şubat 1921 Pazartesi günü de Kastamonu'da Hüsnü Bey'in çıkardığı «Açık Söz» gazetesinde çıkmıştır. Büyük Türk milletinin yüzyıllar boyu yaşatacağı millî mefkûreyi mısra ve beyitlerinden gelecek nesillerin ruhlarına boşaltan ve dolduran bu ulvî ve ebedî âbide, 1 Mart 1921 târihinde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlık ettiği oturumda ilk olarak Hamdullah Subhî tarafından mebuslara okunmuştur. Alkışlarla sık sık kesilerek yapılan müzakeresinden sonra, 12 Mart 1921'de verilen önergelerle Âkif'in yazdığı İ. M. ayakta dinlenmek suretiyle ve coşkun tezahüratla Millet Meclisi'nce millî marş olarak kabul edilmiştir. Yarışma sonucu şâire

İSTİKLÂL MARŞI: İlk basılan notasının dış kapağı

verilen 500 lira mükâfatı Âkif, fakir kadın ve çocuklara iş öğreten Dârü'l-Mesâi adlı derneğe bağışlamıştır.

İ. M.'nın bestelenmesi için açılmış yarışmaya da 24 besteci katılmış, İstiklâl Harbi'nin şiddetlenmesi üzerine bestenin seçiminde kesin sonuç alınamamıştır. 1924'te Ankara'da Maarif Vekâleti'nde toplanan jürinin kabul ettiği Ali Rıfat Çağatay'ın bestesi bütün okullara bildirilmiştir. 1930 yılına kadar bu beste ile çalınan ve söylenen İ. M., o târihten sonra Riyâset-i-cumhur Orkestrası şefi Zeki Üngör (b. bk.) ün, daha İstanbul'da Muzıka-i Humâyun muallimi iken, süvarilerimizin İzmir'e girmesi üzerine hazırladığı beste ile çalınmaya ve söylenmeye başlanmıştır. İ. M., Âkif'in usta kaleminde Türk dilinin millî bir vezni hâline getirilmiş aruzun feilâtün (fâilâtün), feilâtün, feilâtün, feilün (fa'lün) vezniyle yazılmıştır ve on kıta (dörtlük) dan müteşekkildir. Mehmet Âkif Ersoy bu millî, edebî ve ebedî âbidesinde Türk milletinin, İstiklâl Harbi'nin kazanılacağına olan inancını, vatan, bayrak, bağımsızlık, hak, din ve iman duygu ve sevgilerini milliyetçi bir görüşle dile getirmiştir. — Fethî Tevetoğlu

İSTİKLÂL MARŞI: P. T. T.'nin yayınladığı pul

İstiklâl Marşı

Kahraman Ordumuza

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak,
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak!

Çatma, kurban olayım, çehreni ey nazlı hilâl!
Kahraman ırkıma bir gül; ne bu şiddet bu celâl?
Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helâl.
Hakkıdır Hakk'a tapan milletimin istiklâl!

Ben, ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım.
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım.
Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım;
Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.

Garbın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun, korkma... Nasıl böyle bir imânı boğar
Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar?

Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın!
Siper et gövdeni, dursun bu hayâsızca akın.
Doğacaktır sana va'dettiği günler Hakk'ın
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın!

Bastığın yerleri toprak diyerek geçme, tanı...
Düşün, altındaki binlerce kefensiz yatanı...
Sen şehid oğlusun, incitme, yazıktır, atanı;
Verme dünyaları alsan da bu cennet vatanı...

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki fedâ?
Şühedâ fışkıracak toprağı sıksan, şühedâ
Cânı, cânânı, bütün vârımı alsın da Hüdâ
Etmesin, tek, vatanımdan beni dünyada cüdâ.

Ruhumun senden, ilâhi, şudur ancak emeli;
Değmesin ma'bedimin göğsüne nâmahrem eli,
Bu ezanlar, ki şahâdetleri dinin temeli,
Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli!

O zaman vecd ile secde eder, varsa taşım;
Her cerihamdan, ilâhi, boşanıp kanlı yaşım
Fışkırır, ruh - i mücerret gibi yerden nâşım;
O zaman yükselerek arşa değer, belki başım.

Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl...
Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl!
Hakkıdır hür yaşamış bayrağımın hürriyet;
Hakkıdır Hakk'a tapan milletimin istiklâl...

İstiklâl Marşı

Con alterezza

Beste : Zeki Üngör
Güfte : Mehmet Âkif Ersoy

(♩= 80)

1

KORK_ MA SÖN_ MEZ BU ŞA_ FAK ___ LAR

DA YÜ_ ZEN AL SAN_ CAK ___ SÖN_ME_DEN YUR_DU_ MUN ÜS_ TÜN_DE TÜ_TEN EN SON O_ CAK O_

BE_ NİM MİL_LE_Tİ_ MİN ___ YIL_DI_ZI_ DIR PAR_ LA_ YA_ CAK O_ BE_

NİM_ DİR O_ BE_ NİM Mİ_LE_Tİ_ MİN_DİR AN_ CAK ÇAT_ LÂL

1 2

İSTİKRAZ, genel olarak devletçe alınan ödünçler. Ödünç alma ve ödünç verme amacı ile yapılan akde, hukukta karz akdi denir. Bir karz akdinde ödünç verme işine ikraz, ödünç alma işine ise İ. denmekte idi. Özel hukukta karz, ödünç alıp verenlerin karşılıklı serbest iradeleri ile akdolunur. Fakat, devletin İ. tahvilleri çıkararak yurttaşlarından borç alması halinde, İ.'ın şartları devletçe, tek taraflı olarak tespit olunur. İ. yoluyla elde olunan para, normal bütçe geliri değildir. İ. tahvillerinin, vâdesi geldiğinde ödenmesi, itfâ olunması gerekecektir. İ.'la elde olunan kamu geliri, gelecekteki vergi mükellefleri tarafından ödeneceğinden, carî harcamalara değil, yatırım harcamalarına tahsis olunur. Bu suretle, meydana getirilen kamu kuruluşlarından ve bayındırlık tesis ve hizmetlerinden, gelecek kuşaklar da yararlandırılmış olur.

İSTİMBOT (İng. Steamboat), buhar makinesi ile çalışır küçük tekne. İç sularda, nehirlerde, limanlarda, kıyılarda veyâ kıyılar ile gemiler arasında irtibat sağlamak, gemilere kılavuz götürmek ve almak gibi işlerde, gümrük kontrolü ve polis hizmetlerinde, pratika kontrollarında ve diğer kıyı sağlık hizmetlerinde, liman itfaiyeciliğinde önemli görevler gördükleri gibi, devlet büyüklerinin yapacakları gezinti ve yolculuklarda da kullanılırlar. Donanma gemilerinin limanlarda ve açık kıyılarda demirli bulundukları zamanlarda da gemiler ve gemilerle kıyı arasında personel, posta ve erzak nakli gibi işler İ.'lar vasıtası ile yapılır. Donanma gemile- rinde kruvazörlerde birer, muharebe kruvazörü ve muharebe gemilerinde 2 - 4 İ. bulundurulur ve amirallere tahsis olunan İ.'lar diğerlerinden renklerinin siyah veyâ lâciverde boyanmasıyle ayrılırlar. Savaş gemileri İ.'ları değişik büyüklüklerde ve genellikle iç kaplamaları divagonal, dış kaplamaları caravel olmak üzere çift kaplamalı olarak inşâ olunurlar. Omurgaları ve bodoslamaları meşeden, kaplamaları çıralı çamdan, yumruları ve kuşakları gürgenden yapılır. Dümenler genellikle kıç taraftan yeke marifetiyle idare edilirse de, büyük İ.'ların dümenleri tekne baş taraflarında bulunan kaptan köşkünden dümen dolabı vasıtasıyle kullanılır. Donanma İ.'ları iç omurgalarına bağlanmış demir mapalara vurulan zincir sapanları ile matafora veyâ dikmeler vasıtası ile gemi güvertelerindeki kalastıralarına oturtulur ve burada deniz bağına vurulurlar. İ.'lar birer küçük makineli tekne olduklarından donanmada bulunan genç asteğmenlerin, dümen ve pervanenin seyir ve manevra esnasında tekneye yapacağı etkileri kavrayabilmek ve öğrenmek üzere İ.'larda serdümen olarak görevlendirilmeleri eski bir gelenektir. Motor sanayiinin ilerlemesi ve çok güçlü ve kullanışlı motorların yapılmasıyla İ.'lar yerlerini çeşitli tipte ve büyüklükte motorlu teknelere bırakmışlardır. Bugün gerek gemilerde gerek kıyı hizmetlerinde İ. yerine daha çok motorlu tekneler kullanılmaktadır.

İSTİMBOT

İSTİMLÂK: bk. KAMULAŞTIRMA.

İSTİNAF, «yeniden başlama, bir şeyi yerinden ayırma, sürme ve tard etme» demektir.

İlk dereceli mahkemelerce karara bağlanan dâvâların yeniden incelenerek bir karar verilmek üzere üst dereceli mahkemelere baş vurma hakkı anlamında ilgililere tanınan kanunî yoldur. Arapçadan gelen bu kelime bir hukukî terim olarak kullanılır.

Mahkemeler, Tanzimattan sonra 1869 yılında üç derece üzerine kurulmuştur. 1879 târihli kanunla üst mahkemelere İ. Mahkemeleri adı verilmiştir. Bk. İSTİNAF MAHKEMELERİ.

İSTİNAF MAHKEMELERİ, ilk dereceli mahkemeler (bidayet mahkemeleri) ce karara bağlanan dâvâları istinaf yoluyla inceleyerek karar vermeye yetkili üst dereceli mahkemeler. Liva ve vilâyetlerde bir başkan ile dört üyeden kurulmuş olan bu mahkemeler, 1924 yılında şer'iye mahkemeleri ile birlikte kaldırılarak mahkemeler bidayet mahkemeleri ve Yargıtay olmak üzere iki dereceye indirilmiştir.

İlk dereceli mahkemelerce istinafı kabil olmak üzere karara bağlanan dâvâlar, tarafların istinaf etmeleri halinde İ. M. tarafından bidayet mahkemelerinde ileri sürülmüş olsun olmasın bütün iddia ve deliller göz önünde tutularak duruşma icrasıyla dâvâda hukukî kuralların doğru uygulanıp uygulanmadığı ve maddî vakıaların tesbit ve takdirinde hata mevcut olup olmadığı araştırılmak üzere yeniden inceleme yapılarak karar verilirdi.

Kaza bidayet mahkemelerince görülen ve istinafı kabil olan hukuk dâvâları ile cünha (b. bk.) suçuyla ilgili ceza dâvâları üst dereceli mahkeme sıfatıyla liva istinaf mahkemesinde istinaf yoluyla görülürdü.

Liva İ. M.'nin gördükleri hukuk ve ceza dâvâları da vilâyet İ. M.'nde incelenirdi. Gerek liva gerek vilâyet İ. M., liva ve vilâyet merkezindeki dâvâları da bidayet mahkemesi sıfatlarıyla görürlerdi. Yalnız cinayet dâvâlarına vilâyet İ. M.'nde bakılırdı.

Dâvâların ikinci defa bilgili, tecrübeli ve toplu hâkimler tarafından daha esaslı inceleme yapılmak ve süzgeçten geçirilmek suretiyle kanuna uygun doğru karar verileceği düşüncesini savunanlar, İ. M.'nin yeniden kurulmasını istemektedirler. Diğer taraftan mahzurlu görenler ise, dâvâların üç dereceli mahkemelerde sırasıyle tekrar tekrar görülmesinin dâvâları uzatacağını, masraf ve külfet yaratacağını ileri sürmektedirler.

İSTİNYE, İstanbul Boğazı'nın Rumeli yakasında, Sarıyer ilçesine bağlı Yeniköy bucağının güneyinde bir semt ve koy. Karaya 600 m kadar sokulmuş bulunan İ. koyu, rüzgârlara kapalı tabiî bir limandır. Bu koya, uzunluğu 5 km ye yakın olan İ. deresi dökülür. Koy, oluş bakımından Haliç'i andırır ve eski bir kol vadinin aşağı kesiminin deniz suları altında kalmış bir bölümü olarak görülür. Koyun genişliği 200 m den fazladır. İ., İstanbul Boğazı'nın kuzey bölümünün güney ucunda ve boğazın daraldığı (700 - 800 m) bir yerdedir. Emirgân ile Yeniköy ara-

sındaki İ. limanı, onarım havuzları ve tezgâhlarıyle tanınmıştır. Büyük gemiler bile bu limanda onarılabilir. Bk. İSTİNYE TERSANESİ.

İ. limanının sonunda İ. çayırı, kıyılarında yalılar, köşkler, çayırı çeviren yamaçlarda kireç ve taş ocakları vardır. Boğaz kıyı yolu İ.'den geçer.

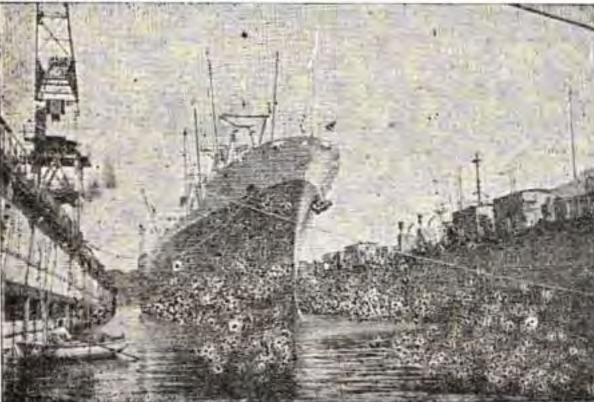
İ. limanı, 1821'de Hindistan'da başlayan koleranın İstanbul'u tehdit etmesi üzerine, 1831'de ilk karantina tedbirleri alındığı sıralarda, Karadeniz'den gelen yabancı gemilere geçici olarak karantina yeri olmak üzere gösterilmişti.

İSTİNYE TERSANESİ, İstanbul Boğazı'nın İstinye (b. bk.) koyunda, Yukarı Boğaziçi İstinye Tamir Havuzları ve Tezgâhları T. A. Ş. adı altında, Fransız Saint - Nazaire ortaklığı tarafından 20 Aralık 1912 târihinde kurulmuş olan tersane. I. Dünya Harbi'nde tersaneye devletçe el konmuş ve harbin sonuna kadar Türk Deniz Kuvvetleri tarafından donanma ana üssü tamirhanesi ve havuz yeri olarak kullanılmıştır. Mütareke yıllarında Fransızların işgal ettiği tersane, İstanbul'un kurtuluşundan sonra tekrar eski ortaklık tarafından idareye başlanmış, 1 Şubat 1938 târihinde devletçe satın alınarak Denizbank'a devredilmiştir. Denizbank'ın lâğvedilmesini müteakıp, İstinye Fabrika ve Doklar İşletmesi adıyle evvelâ Denizyolları İşletmesi Genel Müdürlüğü'ne, 1944 yılında Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. 1952 yılında Denizcilik Bankası T. A. O.'nın kurulması üzerine de, bu bankanın idaresine verilmiş ve İ. T. adını almıştır.

Fransız ortaklığı idaresinde iken 8 500 ton kaldırma kapasiteli bir havuz ile mahdut miktarda atelye ve tezgâhlara sahip olan tersaneye, sonradan birçok tezgâh ve atelyeler ilâve edilmiştir. Tersanede halen, evvelce mevcut 8 500 tonluk eski yüzer havuza ilâve olarak memleketimizde inşa edilmiş, biri 5 000, diğeri 10 000 ton kaldırma kapasiteli iki yüzer havuz vardır. Bu iki yeni havuz, icabında birleştirilerek 200 m boyunda ve 28 m genişliğindeki gemileri havuzlayabilecek kapasiteye sahip tek havuz olarak da kullanılabilmektedir.

Tersanede bundan başka, yandan denize indirilmek üzere 70 m boyunda bir yeni inşa kızağı da bulunmaktadır.

Şehir Hatları İşletmesinin birçok orta ve büyük tip yolcu vapurlarının inşa edildiği İ. T., bugün modern atelyeleri ve yüzer havuzları ile yerli ve yabancı gemilerin havuzlama, onarım ve bakım işlerini layıkıyle yapmakta ve yurda her yıl büyük miktarda döviz sağlamaktadır.

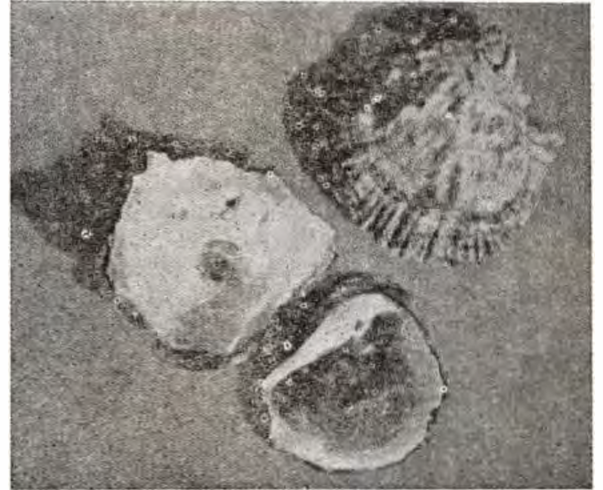

İSTİNYE TERSANESİ: «Fırat» gemisinin yüzer havuza alınışı

İSTİNYE TERSANESİ: «Kaptan A. Alnıak» tankeri tersane rıhtımında

İSTİRİDYE (Zoo.), denizde yaşayan iki çenetli bir yumuşakça. Sığ yerlerde, bir çenetiyle tutunarak yaşayan İ.'nin eti yenir. Birbiriyle ilgisi bulunmayan birçok yumuşakçaya İ. denir. Asıl İ. (Ostrea edulis), Portekiz İ.'si (Gryphaea angulata) ve inci İ.'si (Avicula) dir.

İSTİRİDYE

Asıl İ.'ler çenetlerinden biriyle bir kayaya tutunur. Yavru İ. doğduğu zaman iki çeneti birbirine eşittir. Doğar doğmaz çenetlerinden biriyle bir taşa tutunur; hareket organlarını, bunlarla ilgili sinir merkezlerini kaybeder. Yassı İ. doğurgandır. Portekiz İ.'si yumurtlayıcıdır. Yüzeye yakın yaşar ve soğuk sulara da alışabilir. İ.'ler İ. tarlası denilen özel İ.'liklerde yetiştirilir.

Yavru İ.'leri balıklar çiğneyerek yuttuğu gibi, denizyıldızları ve diğer bâzı yumuşakçalar da kavkılarını kırarak yerler. Besin olarak İ., en yararlı ve hafif yiyeceklerden biridir. 200 İ., 315 gr azotlu maddeye denktir. Karabiber ekilerek veyâ limon dam-

İSTİRİDYE: İstiridyeden bir kültür incisinin çıkarılması

latılarak çiğ yenir. Pişmiş İ., kabuklu olarak balık yanında garnitür halinde yenir. İ.'den zehirlenme, genellikle İ.'nin yapıştığı gemilerin boyasından olur.

İSTİSNA AKDİ, iki taraf arasında yapılan bir akit. İ. A. ile bir taraf diğer tarafın taahhüt ettiği para karşılığında bir şey imalini üzerine alır. İmali taahhüt eden kimseye müteahhit, para verecek kimseye de iş sahibi adı verilir.

İSTİZAH: bk. GENSORU.

İSTOA [Yun. *stoa* = revak: bu filozofların Atina'nın Stoa poikile (= alacalı revak) denilen yerde toplandıklarından dolayı verilmiştir. Lat. adı: porticus (aynı anlam)], genç Zeno tarafından M. Ö. 308'de Atina'da, Stoa poikile'de kurulan felsefe okulu. Zeno felsefesini bizzat tamamlamıştır. Kleanthes ve onun öğrencileri (Ariston, Herillus, Persaeus) buna az şey ilâve etmişlerdir. M. Ö. III. yüzyılda Khrisippos, okulu sistematik temele dayamış ve fikir yapısını düzenlemiştir. Böylece Khrisippos'a İ.'nın ikinci kurucusu gözü ile bakılır. M. Ö. II ve I. yüzyıllarda Panaitios ve Poseidonios bu okula yeni bir ün kazandırmışlardır. İ.'nın bu devresine Orta İ. adı verilir. Cicero'nun etkisiyle İ. Roma dünyasında da yayılmıştır. Pagan Roma'nın son zamanlarında İ. geniş ölçüde aydınların dinini teşkil ediyordu. Romalılarda başlıca temsilcileri Seneca, Epictetus ve imparator Marcus Aurelius'tur.

İ. (stoiklik, stoisizm) ya göre, felsefe üç kısma ayrılır: mantık, fizik (tabiat bilimi) ve etik (ahlâkiyat). Çoğu zaman etik'e felsefenin gözü ile bakılmıştır. Gramer (dil bilimi), rhetorik (nutuk bilimi) ve dialektik (tartışma bilimi) ise mantık'ın kolları sayılırdı. Şimdiki zamanda Batı okullarına hâkim olan gramer'i İ.'cılar kurmuştur. Bundan gayrı dil felsefesine dair birçok fikirler ileri sürmüşlerdir; bunların bâzıları unutulmuş ve son zamanlarda tekrar keşfedilmektedir. Mantık'ta İ.'cılar Aristo'nun sınıf mantığını ifade mantığı ile tamamlamışlardır. Görüşlerinin başka birisi de şudur: bir ifadenin anlamı hakikî şey olmayıp, bundan farklı ideal bir şeydir. Buna lekton adını verirler. Şey kavramını (ki buna ti derler) bir mevcut (on) ve bir gayrı mevcut (meon) a ayırırlar. Buna mevcut şey, meselâ, lekton'a ilâve olan zamandır. En gerçek anlamda «mevcut» olan ancak maddî şeydir. Kosmos (kâinat) da bir cisimdir. Bunun varlık şartlarını bilinç (şuur) verir. Kosmos'a istisna tanımayan bu determinizm hâkimdir; aynı zamanda kosmosa bir ucundan öbür ucuna kadar teleoloji (maksadlılık) hâkimdir. İ.'cılar bu determinizm ile insanın irade hürriyetini şöyle bağdaştırırlar: Onlara göre ihtiyar, hürriyet bir insanın ancak içeriden gelen etkilere baş eğmesi ve dışarıdan gelecek etkilere karşı bağımsız olmasından başka bir şey değildir. Fizik'e âid birçok fikirleri Herakleitos'tan alınmıştır. İ.'cıların büyük önem taşıyan Etik'i bu temellere dayanır. Zevkin arkasından koşan insan kendi gerçek varlığını tanımaz. Zevk bir etki, bir esaret, gayrı mantıkî (alogikon) bir etki olup, insanı hürriyetinden mahrum eder. Ancak bir tek saadet vardır, o da bütün tabiat (kosmos) a uygun bir hayat sürmek, ilâhî kanuna itaat etmektir. Bu saadetin şekli fazilettir. Ona götüren yol da zevkten kurtulma ve esasen bütün dışarıdan gelen etkileri hiçe saymadır. Bu gaye bakımından hayatın iyi şeyleri önemsiz (adiaphora) dir. Bunun gibi, kişinin yaşaması veyâ ölmesi de önemsizdir. Bu sebepten dolayı intihar manidardır. Başlıca faziletler şunlardır: Doğruluk (adalet), cesaret (korkusuzluk), kendine hâkimiyet. Bu üç fazilet, bilge (hakim, sage) idealinde toplanır. Bilge ise gerçekten hür olup, onu dünyada sarsabilecek hiçbir şey yoktur. Mutluluğun ve mutsuzluğun, ıztırabın ve dıştan gelecek herhangi bir iyi etkinin ötesinde, üstündedir. Bu halden doğan ahlâkî gurur, İ. ahlâkiyatının sertliğini teşkil eder. Ferdi ahlâkiyata ilâve olarak İ. felsefesi bir devlet ahlâkiyatını ve hukuk ahlâkiyatını ihtiva eder. Her gerçek kanun ilâhî bilinçten doğmuştur ve tabiî kanundur. Buna göre, insanlarca kurulmuş bir hukukî düzene dayanan devlet, gerçek devlet değildir. Gerçek devlet, bütün tabiatı içine alır ve orada bütün insanlar eşittir.

ISTRAȚI, Panait (Baldovineşti, Brăila 1884 - Bükreş 1935), Rumen yazarı. Bir kaçakçının oğlu olan I., 1913 - 1931 yılları arasında Balkan ve Orta Doğu ülkelerinde ve İtalya ve İsviçre'de dolaşmış, türlü işlerde çalışmıştır. 1921'de Nice'te intihar teşebbüsünde bulunmuştur. Romain Rolland (b. bk.) tarafından «Balkanların Gorkiy'si» olarak tanıtılmıştır. 1927 - 1929 yıllarında Sovyetler Birliği'nde yaptığı uzun bir geziden sonra komünizme cephe almıştır. I. eserlerini Fransızca olarak yazmış, bir kısmını Rumenceye de çevirmiştir. Belli başlı eserleri: *Kyra Kyralina* [1924]; *L'oncle Anghel* (Anghel dayı) [1925]; *Codine* [1926]; *Les chardons de Baragan* (Baragan'ın dikenleri) [1928]; *Le pêcheur d'éponge* (Sünger avcısı) [1930]; *Tsatsa Minka* [1931]. I.'nın eserleri Türkçe'ye de çevrilmiştir.

ISTRIA (Coğ.), Adria Denizinde Yugoslavya'ya bağlı bir yarımada. Üç tabiî bölgeye ayrılır: Ak, Boz ve Kızıl I. Ak I. kalker bir plato olup, fakirdir; koyun yetiştirilir; Boz I., daha çok suya sahip olup, toprakları daha fazla işletilir; Kızıl I. bir Akdeniz ülkesidir. I.'nın batı kıyısında denizcilik hayatı çok faaldir. Burada Pola (Pulj) limanı yer alır.

Târihçe: En eski çağlarda I.'da Venet'liler yerleşmişler, yarımada daha sonra Romalılarca fethedilmiştir (M. Ö. II. yüzyıl). Roma sömürgesi olarak I. refaha erişmiştir. Zeytin yağı istihsal ediyordu. Tergesta (bugün Trieste) dan Pula (bugün Pola, Sırpça Pulj) ya giden via Flavia buradan geçerdi. 401yılında Vizigot'ların, 452'de Hunların, V. yüzyılda Ostrogot'ların, VI. yüzyılda Sloven'lerin, nihayet Lombard'ların istilâsına uğrayan I., Büyük Karl tarafından Friul sınır eyaleti (marche) ne sokulmuştur. I. Roma - Germen İmparatorluğu'na girmiş, sonradan da Karinthia dukalığına bağlanmıştır (976). I., Trieste hariç, XI - XVIII. yüzyıllarda Venediklilerin idaresi altında yaşamış, 1797'de Campo Formio anlaşmasıyle Avusturya'ya verilmiş, 1806'da İtalya krallığına girmiş, 1809'da da Illyria eyaletlerine katılmıştır. 1851'de Avusturya'ya verilmiştir. Terra Irredenta (Kurtarılmamış toprak) olarak İtalya tarafından istenen I., Rapallo anlaşmasıyle İtalya'ya girmiştir (1920). II. Dünya Harbi'nde Tito'cular ve İngilizler tarafından işgal olunduktan sonra (1945), Şubat 1947 târihli anlaşma ile Yugoslavya'ya verilmiş ve Trieste bölgesi için özel bir statü öngörülmüştür.

İSTRUMCA: bk. STRUMİTSA.

ISTVAN [*istvān*], **I.** (aş. yu. 975 - 1038), Macaristan'ın birinci kralı (997 - 1038). Macar başbuğu Géza (b. bk.) ile Sarolta'nın oğludur. Babası I.'ın doğumundan önce Hıristiyanlığı kabul etmişti. Buna göre I., Hıristiyan olarak doğmuştur. 995 yılında Bavyera hükümdarı II. Heinrich'in kızı Gizella (Alm. Gisela) ile evlenmiş, iki yıl sonra da babasının ölümü üzerine devletin idaresini eline almıştır (997). Kabile başkanlarıyle yaptığı mücadeleler sonunda Macaristan'a hâkim olmuş ve Macarların Hıristiyanlığa girmelerini sağlamıştır. Bunun üzerine Macaristan'da kilise teşkilâtını kurmaya başlamış ve III. Otto'nun doğu politikasına uygun olarak Esztergom (Alm. Gran) da bir başpiskoposluk kurmuştur. Eski kabile kanunlarının yerine Frank örneğine dayanan bir anayasa kabul etmiştir. Bizans ve Venedik'le dostluk ilişkileri kurmuş, komşu devletlerin baskısına rağmen devletin nüfûz ve gücünü artırmıştır. I.'ın birçok çocuğu olduğu anlaşılıyor. Ancak yalnız Imre'nin kesin olarak onun oğlu olduğu tesbit edilmiştir. I., 1083 yılında aziz (Szent) lik sanını almıştır.

ISTVÁNFFY [*istvānfi*], **Miklós** (Kisasszonyfalva 1538 - Vinica 1615), Macar devlet adamı ve târihçisi. Padova, Bologna ve Graz üniversitelerinde okumuştur. Bir süre Szigetvár'da Zrinyi (b. bk.) nin, bir süre de Esztergom'da Miklós Oláh'ın yanında kalmış, daha sonra diplomasi alanda da görevler almış ve özellikle Zsitvatorok Barışı (1606) nın gerçekleştirilmesine aktif olarak katılmıştır. Macaristan'ın 1490 - 1606 yılları arasındaki târihini kapsayan eseri, yakın arkadaşı Péter Pázmány (b. bk.) tarafından Köln'de yayınlanmıştır [1622]. Türk târihçisi İbrahim Peçevî (Peçuyî, b. bk.), târihini yazarken I.'nin eserinden yararlanmıştır.

İSVEÇ (resmî adı: **Konungariket Sverige**), Kuzey Avrupa'da, İskandinavya yarımadasının merkez ve doğu kesimlerini ve sekizde beşi kadarını kaplayan ülke. Yüzölçümü 411 406 km², nüfûsu 8 013 696 (1969)'dır. Batı - güneybatısında Kuzey Denizi'ne açılan Skagerrak (İsveççe adı: Skagerak) Boğazı, güneyinde. güneydoğusunda ve doğusunda Baltık Denizi, kuzeydoğusunda Baltık Denizi'nin kuzey uzantısı olan Bothnia Körfezi yer alır. Kara sınırları batıda Norveç, kuzey - kuzeydoğuda Finlandiya iledir. Yarımadanın güneydoğusundaki büyük Gotland ve Öland adalarıyle onlardan daha küçük birçok ada da İ.'e bağlıdır. Başkenti güneydoğu kıyılarındaki Stockholm (nüfûsu 747 490) şehridir.

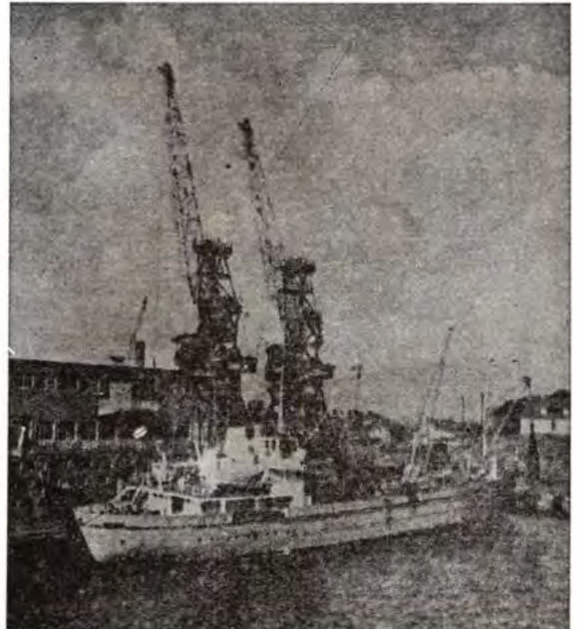
İSVEÇ: Arma

İ. üç büyük bölgeye ayrılır: 1. Yarımadanın Gotland (veyâ Gotarike) denilen güney ucu bölümünde târihî Skåne, Blekinge, Halland, Småland, Östergötland, Västergötland, Dalsland ve Bohuslän provensleri yer alır. 2. Gotland bölgesi kuzeyinde, fakat yine İ.'in güneydeki üçte biri içinde bulunan Svealand veyâ Svearike bölümü, târihî Södermanland, Uppland, Västmanland, Närke, Värmland ve Dalarna provenslerini kapsar. 3. Ülkenin kuzeydeki üçte ikisini içine alan Norrland bölümü, târihî Gastrikland, Hälsingland, Härjedalen, Jämtland, Medelpat, Angermanland, Västerbotten, Norrbotten ve Lappland provenslerinden oluşur. Ülkenin bugünkü yönetim bölümleri, sınırları târihî bölümlerin sınırlarına pek uymayan kontluklardır. İ.'in en büyük şehirleri olan Göteborg (446 875), Malmö (258 311), Norrköping (95 851) ve Hälsingborg (82 137) ile başkent Stockholm, Svealand ve Gotland bölgelerinde ve ve deniz kıyısındadır.

İSVEÇ: Stockholm'den bir görünüş

Toprak ve iklim: İ., genel şekliyle, orta yerinden hafifçe kavislenmiş bir paralelkenarı andırır. Genişliği ortalama 322 km ile 400 km arasında değişen bu paralelkenarın uzun köşegeninin uzunluğu 1 600 km ye yakındır. Ülkenin kuzey yarısı, Norveç'le olan sınırı meydana getiren Kjölen sıradağlarından başlayarak doğuya doğru Bothnia Körfezi'ne kadar alçalan uzun bir yamaç durumundadır. Kuzeydeki yüksek arazide bulunan Sarek masifinde, sayıları iki düzineyi aşan ve yükseklikleri 6 200 kademin üstünde olan tepeler yer alır; bunların en yükseği Sarektjåkko (2 090 m) dur. İ.'in en yüksek dağı olan Kebnekaise (2 111 m), ülkenin kuzey ucu bölgesinde tek bir dağ halinde yükselir. Aynı yüksek arazinin alt yanında ve hemen hemen ona paralel durumda yer alan bir moren ve turba yosunu şeridi içinde birçok dar ve uzun göl vardır. Bu göllerin çoğundan çıkan ırmaklar doğudaki Bothnia Körfezi'ne doğru akar. Ülkenin güney bölümünde, Stockholm - Göteborg ekseni üzerinde, Mälaren, Hjälmaren, Vättern ve Vänern adlarını taşıyan dört büyük göl yayılır. Güneyde, yüksekliği yer yer 600 kademi bulan ve aşan Småland yüksek bölgesi dışında arazi düz olup çoğunlukla deniz kumlarından ve marnlardan oluşmuştur. Burada bâzı ırmaklar güneybatıya,

İSVEÇ: Göteborg limanı

bâzıları da güneydoğuya doğru akarlar. Yedide biri kadarı kuzey kutup çemberinin alt yanında yer alan İ.'in iklimi soğuk olmakla beraber, ülkenin içinde bulunduğu enlemlerin gerektirdiği bir iklime oranla oldukça ılımlıdır. Ülkenin kuzey yarısının batı bölümündeki Kjölen sıradağları, Norveç Denizi'nden geçen Gulf Stream sularını yalayıp gelen ılık ve nem yüklü rüzgârların bir bölümünün yolunu keser. İ.'in doğu bölümü, Sovyetler Birliği yönünden gelip hiçbir engelle karşılaşmayan daha soğuk rüzgârların etkisi altındadır. Bu bölgelerde kış mevsimi uzun, kendine özgü bir parlaklığı olan yaz mevsimi ise kısadır. Yaz ortasında güneş haftalarca sürekli olarak ufuk üstünde görülür; kışın

İSVEÇ: Arvika'da bir bıçkı fabrikası

da aynı uzunlukta bir süre boyunca hiç doğmaz. Kuzeyde yıllık ısı ortalaması +3°, güneyde +7° dir; en kuzeyde, Ocak ayında —15°, Haziranda +12° dolayındadır; güneyde ise bu ısı ortalaması sırasıyle +2° ve +18° dir. Yıllık yağışlar güneybatıda 60 cm (Göteborg kuzeyindeki Borås'ta 89 cm) ile en kuzeyde 40 cm arasında değişir. Kar, ülkenin güney kesimindeki Skåne (veyâ Scania) bölgesinde yılın 47 günü, kuzeydeki Lappland bölgesinde ise 180 gün toprağı örter. Güneydeki göller bile genel olarak yılda yüz günü aşkın bir süre buz tutar.

Madenler, bitki örtüsü ve hayvanlar: İ., tabiî ekonomik kaynaklar bakımından pek zengindir. Ülkenin % 55'ine yakın bir bölümü ormanlarla kaplıdır. En makbul ağaçları barındıran ormanlar merkezdeki uzun yamaçta yer alan göller şeridinden başlayarak kuzeye doğru yayılırlar. Aynı göller şeridi bölgesinde büyük sayıda önemli hidroelektrik santralları vardır. Aynı bölgenin güney bölümünde önemli demir cevheri yatakları işletilmektedir. Fakat gerçekten çok özlü olan demir yatakları kuzeydeki Lapland bölgesinde yer alır. Tahmin edilen rezervleri 2 milyar 400 milyon ton olan buradaki cevherlerin saflık derecesi % 60 - % 70 ayarındadır. Ülkede belirli miktarlarda olmak üzere çinko, kurşun, manganez, bakır, pirit, gümüş ve altın ve taş kömür ile killi şist yağı da vardır. Güneydeki geniş ovalarda verimli bir tarım faaliyeti yürütülür.

İ.'te çok çeşitli ağaç yetişir. Sık orman bölgelerinde, huş, çam ve lâdin, en çok yetişen ağaç türleridir. Güneyde, kışın yaprak döken cinsten pek çok ağaç çeşidi varsa da, ormanlar sürekli değildir. Kuzeydeki yüksek arazide orman bölgeleri sona erip yerlerini kırlara ve açık alanlara bırakırlar. Buralarda Alplere benzer karakterde ve cüce ağaçlar yetişir.

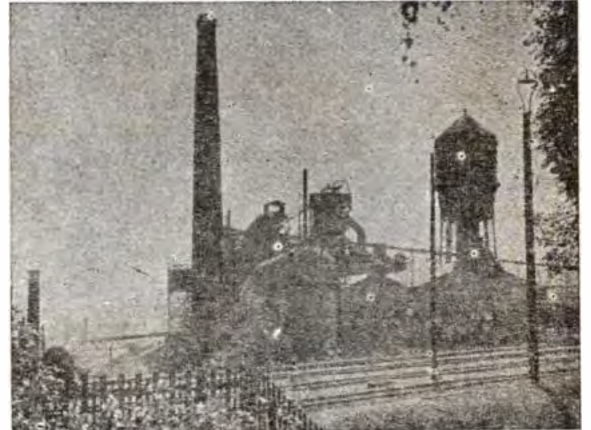
Ülke arazisinin yüksekliklerinin ve ikliminin çok çeşitli olması, hayvanların da ona göre çeşitli olması sonucunu meydana getirmiştir. Elk denilen iri boynuzlu geyik, alageyik çeşitleri, tilki, mink ve yabanî tavşan en çok rastlanılan hayvanlardır. Daha ücra ormanlık bölgelerde ayı, sırtlan ve kurt da görülürse de, bunlar gitgide azalmaktadır. Kuzeyde tarla fareleri zaman zaman giriştikleri göç hareketleri sırasında tarıma büyük zarar verirler. İ.'in ormanlarında irili ufaklı keklik türleri, sülün ve çulluk gibi av kuşları; göl ve ırmaklarında da ördek ve başka su kuşları pek boldur. Ptarmigan türünden keklik, ak baykuş ve kızıl kartal gibi nadir sayılan kuşlar da bu ülkede görülebilir. Göller ve ırmaklar tatlısu balıklarıyle doludur. Harita için bk. NORVEÇ.

Etnoloji: Ülkeye adını vermiş olan Sver kavmi ile ona yakın bir ırktan olan Goter (İsv. Göter) ler, Orta Çağda İ.'in başlıca sâkinleri idi. Bugünkü İ. kavmi oldukça homojendir. Çoğunlukla kuzey illerinde yaşayan Lap'ların sayısı on bini aşar. Bunların bir bölümü göçebedir. Finler iki kez İ. topraklarına yerleşmeye gelmişlerdir. XVI. yüzyılda bir grup Fin güney bölgesinin merkez kesimindeki ormanlık bölgeye, daha yakın zamanlarda da başka bir grup kuzeydeki Norrbotten iline yerleşmiştir. 1920'lerin sonlarında, konuştukları dille ayırdedilen Finler 35 000 kadarken bir kuşak sonra bu sayı büyük ölçüde azalmıştır. II. Dünya Harbi sırasında ve sonrasında İ.'e Estonya, Letonya ve Litvanya'dan 30 000'i aşkın göçmen gelmişse de 1960'larda bu sayı harpteki sayının beşte birine düşmüştür.

İ. halkının çoğunluğu ülkenin güneyindeki beşte ikisinde yaşar ve bütün nüfûsun yedide biri, yâni bir milyonu başkent Stockholm ile dolaylarında toplanmış durumdadır. Göller kuşağının yukarı tarafında şehirler genellikle Bothnia Körfezi kıyılarında ve ırmakların alt mecraları boyunca yer almıştır. 1940'lardan sonra İ.'te nüfus artışı azalmıştır. Ülkenin nüfus yoğunluğu öteki Avrupa ülkelerininkine oranla hayli düşüktür.

Din ve eğitim: İ. anayasası din ve ibadet hürriyetini teminat altına almıştır. Resmî devlet dini Protestanlıktır. Halkın % 99'u da Protestan mezhebindendir.

İ.'te eğitim standartları yüksektir. Okuma yazma bilmeyenlerin oranı % 1'in altındadır. Ülkede 1842'den itibaren 7 yıllık ilk öğrenim zorunlu olmuş, 1957'de de okul programlarına «meslekî yönelme başlangıcı» derslerini katma yolu ile zorunlu öğrenim süresi on yıla çıkarılmıştır. İ.'te öğretim devlet eliyle yürütülür ve öğrenim parasızdır. Birçok okulda da parasız öğle yemeği ve parasız kitap verilir. İ.'in dünyaca tanınmış en büyük iki üniversitesi Upp-

İSVEÇ: Bir demir sanayii merkezi

İSVEÇ: Harnösand yakınında bir ağaç kilise

sala ve Lund üniversiteleri sırasiyle 1477 ve 1668'de kurulmuştur. 1889'da kurulan Göteborg ve 1878'de kurulan Stockholm yüksek öğretim kurumları da sırasiyle 1954 ve 1960'ta üniversite haline getirilmiştir.

Kültürel hayat: Olof Rudbeck (1630 - 1702) in ve Carl von Linné (veyâ Linnaeus; 1707 - 1778) nin günlerinden beri İ.'te bilim ve fen alanında gerçekleştirilen başarılar titizce yürütülen sürekli araştırma çalışmaları geleneğine dayanmıştır. Bugün bilinen kimya elementlerinin dörtte biri kadarı İ. asıllı bilim adamlarınca keşfedilmiştir. Ülkede pek çok bilim derneği vardır, birçok da bilim dergisi ve gazetesi yayınlanır, bilimsel araştırmalar da daima desteklenir. Nobel fizik ve kimya ödülünü alacak olanlar her yıl İ. Kraliyet Fen Akademisince tespit edilir. Caroline Tıp Enstitüsü fizyoloji ve tıp ödüllerinin, İ. Akademisi de edebiyat ödülünün sahiplerini seçer. Bu kurulların benzeri olan başka bilim ve fen heyetleri kendi çalışma alanlarında dünya ölçüsünde araştırmalar yürütürler.

XVIII. yüzyıldan beri her İ. nesli edebiyat alanında başarı ile temsil edilmiştir. Karl Michael Bellman (1740 - 1795) üstün bir halk şâiri olarak belirmiş, Esaias Tegnér (1782 - 1846) şiiri içeride ve dışarıda seçkinliği kabul edilen bir seviyeye yükseltmiş, August Strindberg (1849 - 1912) in dramları XIX. yüzyılın çeşitli toplumsal ve kişisel problemleri üzerinde şiddetli tartışmalara yol açmış, Verner von Heidenstam (1859 - 1940) İ.'in tarihî başbuğları ve liderleri üzerine eserler yayınlamış, aynı devirde Selma Lagerlöf (1858 - 1940) taşra hayatı ve gelenekleri üzerine olan romanlarını neoromantizmin olduğu kadar realizmin de etkisi altında yazmıştır.

Anders Zorn (1860 - 1920), çeşitli ülkelerin kraliyet mensuplarının ve öteki ünlü kişilerinin portrelerini yapmış, XVIII. yüzyıl sonundaki neoklasisizmden etkilenen Johan Tobias Sergel (1740 - 1814) heykelcilik eserleri alanına zengin bir miras bırakmış, XX. yüzyılda yine bir heykelci olan Carl Milles (1875 - 1955) eserleriyle kendini bütün uygar dünyaya tanıtmıştır. Modern mimarî Ragnar Östberg (1866 - 1945) in eseri olan Stockholm belediye sarayında ve Ivar Tengbom (doğ. 1878) un yarattığı Stockholm konser sarayında hayatiyetini göstermektedir. Kraliyet Dram Tiyatrosu ve Kraliyet Operası binâları III. Gustav devri (1771 - 1792) nden kalmadır.

İ.'lilerin çoğunlukla sesle ifadelenmiş olan musikî istidatları Jenny Lind, Christina Nilsson, Karin Branzell, Jussi Björling ve XX. yüzyıl ortalarında Birgit Nilsson gibi şarkıcılar tarafından büyük bir başarı ile temsil edilmiştir.

Ekonomi: *Tarım, ormancılık ve balıkçılık*: İ. nüfusunun ancak on beşte biri kadarı tarımla uğraşır. Toprakların yalnız onda biri işlenmeye elverişlidir ve ülkede yalnız kısa mevsim ürünleri verimli olarak yetiştirilebilir. Bununla beraber makineleştirme yoluyla toprağın verimi artırmaya çalışılmaktadır. Yoğun tarım çalışmaları güneyde yapılır ve burada buğday, yulaf, çavdar ve arpa yetiştirilir. Kuru ot, patates, kök bitkileri ve özellikle şeker pancarı rekolteleri önemlidir. Sığır, tere yağı, peynir, yumurta, kümes hayvanları ve şeker üretimi genellikle ülkenin ihtiyaçlarını karşılayacak miktardadır. Ormanlar İ.'in ekonomisinde önemli bir yer tutar. Çalışan halkın belki altında biri orman endüstrisi ile ilgili alanlarda çalışır. Kıyı sularında ve özellikle güneyde başlıca morina ve ringa olmak üzere büyük ölçüde balık avlanır.

Madencilik ve endüstri: Madencilik çalışmaları en yaygın şekliyle ülkenin en kuzeyindeki Lappland (Laponya) bölgesinde yapılır. 1960'ların başlarında yıllık demir cevheri üretimi 2 200 000 tona erişmişti ve bu miktarın çoğu ihraç edilmekteydi.

İ.'in sanayileşmesi XIX. yüzyıl ortalarında başlamış ve ülkenin ekonomisinde birinci derecede rol oynayacak biçimde hızla gelişmiştir. Geniş ölçüde hidroelektrik santrallarından yararlanılmasının bu sürekli gelişmeye büyük katkısı olmuştur. Daha XX. yüzyıl ortalarında akarsuların bütün enerji potansiyelinin yarısı kadarı kullanılmaktaydı. İ.'te üretilen çok çeşitli sınaî mallar arasında dokumalar, yapı malzemesi, kereste ve ağaç hamurundan yapılan kâğıt türünden ürünler, tarım makineleri, harp silâhları ve mühimmatı, lokomotifler, demiryolu vagonları ve gereçleri,

İSVEÇ: C. G. Pilo: «İsveç kraliçesi Sophie Madleine» (Stockholm, Millî Müze)

İSVEÇ: Stockholm Nordisk Müzesi'nde bir halı örneği

makine yatakları, bilyalı yataklar, elektrik motorları, elektrikli aygıtlar, telefon donanımları, radyolar, televizyon alıcıları, kauçuk eşya ve mallar, otomobiller, uçaklar, ince âletler, çatal bıçak takımları ve emniyet kibritleri yer alır. Göteborg ile Malmö'de büyük gemi tersaneleri vardır. İnce ustalık gerektiren sanatları, ev eşyası yapımı ile dekorasyon gereçleri ve özellikle büyük bir ün kazanmış bulunan porselencilik ve kristalcilik temsil eder. Çeşitli endüstri çalışmalarının birbirine oranla önem derecesini şu rakamlar gösterir: Sanayi işçilerinin % 43'ü metalürji ve makine yapımı sanayiinde, % 16'sı ağaç ve ağaç ürünleri alanında, % 12'si giyim endüstrisinde, % 7'si besin endüstrisinde çalışmaktadır. İ.'teki endüstrilerin çoğu dışarıdan gelen ham veyâ yarı mâmul ürünlerle beslenir. İthal edilen başlıca maddeler çeşitli metaller ve mineraller, dokuma, kauçuk ürünleri, kimyevî maddeler, makine ve âlet parçaları, bâzı hayvansal ve bitkisel ürünler ve fuel-oil, kok, briket ve taş kömürdür. İ. bu malları Batı Almanya, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'nden alır. Ülkenin başlıca müşterileri olan Birleşik Krallık, Batı Almanya ve Norveç'e demir cevheri, kereste, ağaç, ağaç hamuru ürünleri, makine, motör ve metalden yapılmış mallar satılır.

1960'ların başlarında İ. ticaret filosunun hacmı 3 900 000 ton kadardı. Başlıca ticaret limanları olan Göteborg, Malmö ve Stockholm'de ayrıca serbest bölgeler de kurulmuştur. İ.'in ticaret filosu dünyanın her köşesine servis sağlamaktadır.

Târih: Târihin başlangıçlarında, Svealand'da Tacitus'un Suiones'ler diye bahsettiği Sver'ler yaşardı. Bunlar güney komşuları ve gerçeklenmemiş bir inanışa göre de Goth'ların ecdadı olan Götaland (veyâ Götarike) lı Götar'larla savaşırlardı. Sonraları Götar'ların kralı «Rex Gothorum et Vandalorum» (Gotların ve Vandalların kralı) unvanını almış ve İ.'liler Kuzey Gotları olarak bilinmiştir.

VI. yüzyılda Sver'ler Götar'ları yenerek onlarla karışmışlardır. Başlangıçtaki İ.'lilerin öteki İskandinavyalılar olan Viking'ler ve Norsmen'ler (Danlar ve Norveçliler) ile aynı kavimden oldukları sanılırdı. Eski Rus kaynaklarında Varyagi adıyle anılan İ.'liler, X. yüzyılda nüfûzlarını Baltık Denizi'ne kadar yaymışlardır. İ. kralları yüzyıllar boyunca komşuları Dan'lar ve Norveçlilerle savaşmışlardır. 829 yılı dolaylarında St. Ansgar ülkeyi Hıristiyanlaştırmış, fakat paganlığın tamamen ortadan kalkması, aynı zamanda Finlandiya'yı da zapt eden IX. Erik tarafından gerçekleştirilmiştir. XIII. yüzyıldan önce bir bağımsız feodal senyörler sınıfının oluşması, kralların otoritesini zayıflatmıştı. Bu devirde İ. şehirleri de geniş haklar elde etmeye başlamışlar ve Hansa Ligi'ne mensup Alman tüccarlarının kuvvetli etkisi altında kalmışlardır. 1319'da VII. Magnus'un krallığı döneminde İ. ile Norveç birleşmiştir; 1397'de Danimarka kraliçesi Margrete Kalmar Birleşmesi ile sonuçlanan veraset hakkı kombinezonları ile İ., Norveç ve Danimarka'nın kraliçesi olunca, İ. ile Norveç aynı meşru hükümdarın yönetiminde birleşmiş oldular. Margrete'nin halefleri, Köbenhavn (Kopenhag) dan yönetilmeyi hoş görmeyen İ. halkını kontrolları altında tutamadılar. Gerçek yönetim gücü uzun bir süre İ. meclisi tarafından seçilen naipler tarafından temsil edilmiştir. Bu naipler özellikle Sture âilesinden olurdu. 1520'de Danimarka ve Norveç kralı II. Christian İ. üzerindeki hükümranlık hakkını silâh zoru ile sağlamak üzere Stockholm şehrinde bütün İ.'li asilleri katliamla yok etmiştir. Bu katliam üzerine yeni bir direnişe geçen İ.'liler, 1523'te Gustav Vasa'yı I. Gustav (Gustaf) adıyle kral ilân etmişlerdir. Bu kral şimdiki İ. devletinin kurucusudur. Güneydeki Bohuslan, Halland, Blekinge ve Skaneprovensleri ile Gotland ve Öland adaları Danimarkalıların elinde kalmıştı. Bu toprakların kurtarılması için ordu ve donanma kuran Gustav, İ.'i Hansa Ligi'nin pençesinden kurtararak, İ. tahtını kendi sülâlesine tahsis etmiş ve Protestanlığı devlet dini haline getirmiştir. Halefi XIV. Erik, Livonia'nın kuzey kesimi olan Estonia'yı alarak (1561) bu ülkenin İ. tarafından zapt edilmesi hareketini başlatmıştır. Erik'in halefi III. Jan'ın, Polonya kralı II. Sigismund'un kızı ile evlenmesi, İ.'in Doğu Avrupa üzerindeki ilgi ve emellerini daha güçlendirmiş ve bu evlenmeden doğan ve bir Katolik olan oğulları Polonya kralı III. Sigismund'un 1592'de İ. tahtına çıkması, İ.'lileri çok tedirgin etmiştir. 1599'da tahttan indirilen bu kralın yerini, ilkin naip, sonra da kral olarak dayısı IX. Karl almıştır. Karl'ın oğlu II. Gustav (Gustav Adolf) İ.'i kudretli bir Avrupa devleti haline getirmiştir. Rusya ile savaşarak 1617'de Ingermanland'ı ve Karelia'yı aldıktan sonra, 1621'den itibaren çatışma halinde bulunduğu Polonya'dan 1629 yılında hemen hemen bütün Livonia'yı almıştır. İ. 1630'da Otuz Yıl Savaşları'na katılmakla kıta Avrupasında en kudretli Protestan devlet durumuna geçmiştir. II. Gustav'ın ölümünden sonra kraliçe Christina'nın saltanatı sırasında İ.'i başbakan Oxenstierna yönetmiştir. 1648'de Westphalia Barışı, Pomerania ile Bremen başpiskoposluğu bölgesini İ.'e vererek İ. krallarını Kutsal Roma İmparatorluğunun prensleri durumuna getirmiştir. 1645'te Christina'nın tahttan feragat etmesi üzerine kral olan X. Karl, Polonya ve Danimarka ile savaşarak parlak zaferler kazanmıştır. İ.'in güney provensleri 1660'ta kesin olarak Danimarka'dan geri alınmıştır. XI. Karl devrinde İ. mutlakıyetle yönetilen bir monarşiye dönüşmüş ve büyük senyörler bağımsızlıklarını kaybetmiştir. XII. Karl'ın tahta çıkması üzerine patlak veren 1720 - 1721 Kuzey Savaşı'nda İ., tarihinin en büyük zaferlerini kazandıktan sonra kesin bir yenilgiye uğramıştır. 1720 Stockholm ve 1721 Nystad antlaşmalarıyle İ., Bremen başpiskoposluğu bölgesini Hannover'e, Pomerania'nın bir bölümünü Prusya'ya ve Livonia, Ingermanland ve Karelia'yı Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. İ. ikinci dereceden bir devlet haline gelmişti.

İç siyaset bakımından XVIII. yüzyılda İ. siyasî entrikalar ve vatandaşlar arasındaki ihtilâflar yüzünden zayıf durumdaydı. XII. Karl'ın yerini alan kız kardeşi Ulrika

Eleonora, bir Hessen - Kassel prensi olan kocası I. Friedrich ile birlikte hüküm sürdü. Yeni bir anayasa İ. Meclisi (Riksdag) ne daha çok yetkiler verdi, fakat siyaset sahnesine iki asil hizbi hâkimdi. Bunlar, Fransa ile ittifak halinde Rusya'ya karşı düşmanca bir siyaset yürütme taraflıları ile Rusya ile barışçı ilişkiler kurma eğiliminde olanlardı. 1751 de İ. tahtına Adolf Friedrich'in şahsında Oldenburg - Holstein - Gottorp hanedanı geçmiştir. Onun oğlu III. Gustav 1772'de ülkede yeniden mutlakıyet rejimi kurdu, fakat 1792'de asillerin hazırladığı bir suikastla öldürüldü. IV. Gustav tam anlamıyle müstebit ve gerici bir hükümdardı. 1803'te İ.'i I. Napoléon'a karşı harbe sokmuş olan Gustav, 1808'de Finlandiya'yı Rusya'ya terk etmek zorunda kalmış, bir ihtilâlle tahttan indirilmiş, yerine dayısı XIII. Karl getirilmiştir. Bununla beraber 1810'dan itibaren İ.'in siyasetini Karl'ın kendisi tarafından veliaht olarak seçilen mareşal Bernadotte (sonradan XIV. Karl) yönetmekteydi. 1813'te İ. yeniden Napoléon ile savaşan müttefiklere katılmıştır. Viyana Kongresi Pomerania ile Finlandiya'yı İ.'e geri vermediyse de, Norveç'in İ. tahtına bağlı kalmasını tanımıştır. Bu, İ.'in katıldığı son savaş olmuştur. XIX. yüzyıl İ.'inin tarihi, XIV. Karl, XV. Karl ve II. Oskar'ın hükümdarlıkları altında, iç siyasette tedricen liberalleşme ve sanayide gelişme devri olarak nitelenir. Şimdıki İ. anayasasının temeli 1864'te atılmıştı. XIX. yüzyıl sonlarındaki sınaî gelişme ile birlikte, 1920'den sonra ülkenin iç siyasetinde büyük rol oynayacak olan Sosyal Demokrat Partisi doğmuştur. Bütün XIX. yüzyıl boyunca Norveç ile ilişkiler gergindi, 1905'te İ. - Norveç birliği barışçı yollardan sona erdirildi. 1907'de kral olan V. Gustav devrinde tarafsızlığı temel siyaset olarak benimseyen İ. her iki dünya harbine de katılmamayı başarmış ve iktisadî ve sosyal refahını gerçekleştirmiştir. 1946'da Birleşmiş Milletlere giren İ., Avrupa Kalkınma Programı'na da katıldıysa da, Kuzey Atlantik Paktı (Nato) na girmemiştir.

XVII. yüzyılda İ. Kuzey Amerika'da sömürge edinme yolunda kısa süren bir hevese kapılmıştır. İ.'ın Yeni Dünya'ya en önemli katkısı, 1870 ile 1914 arasında 1 500 000 kadar İ.'linin Amerika Birleşik Devletlerine göç etmesi şeklinde olmuştur. Popüler kral V. Gustav'ın 1950 yılında 92 yaşında iken ölmesi ile İ. târihindeki en uzun süren hükümdarlık devri sona ermiştir. Oğlu VI. Gustav (Gustav Adolf) ın devrinde gerek millî gerek milletlerarası siyaset bahislerinde «orta yol» un izlenmekte olması İ. halkını tamamiyle tatmin etmektedir.

İSVEÇ DİLİ, Hind - Avrupa dil âilesinden bir Germen dili. Kuzey Germen dillerinin Danca ile beraber kuzey - doğu dalını meydana getirir. Bütün kuzey Germen dilleri gibi, İ. D.'nde harf - i tarif, isimlerin sonuna ekler (*dag* = gün, *dagen* = belirli gün; *barn* = çocuk, *barnet* = belirli çocuk) pasif de, aktife bir - *s* ilâvesiyle meydana gelir (*hata* = nefret etmek; *hatas* = nefret edilmek). İ. D.'nde tonik vurgudan başka bir de müzikal bir vurgu kullanılır. Bu özellik, İsveçlilerin konuşmasına şarkıya benzer bir hal verir. Müzikal vurgu, son eklerin tam vokallerini muhafaza etmiş olması ve vokallerin değişkenliği ve çokluğu İ D.'ni kulağa en ahenkli dillerden biri haline getirir. İ. D., XIII. yüzyıla kadar diğer kuzey Germen dillerinden hemen hemen hiç ayrılmamış ve değişmemiştir. Bu dilini 1526'ya kadar devam eden devresindeki şekline eski İ. D. adı verilir; bu târihten sonra yeni devre başlar. İsveç'in resmî dili olan İ. D. ayrıca Finlandiya kıyılarında yaşayan 400 000 kişinin ve Amerika Birleşik Devletleri'yle Kanada'ya göç etmiş olan yarım milyon insanın konuştuğu dildir.

İSVİÇRE (Alm. **Schweiz**; Fr. **Suisse**; İta. **Svizzera**), Orta Avrupa'da, Fransa, Almanya, Avusturya, Liechtenstein ve İtalya ile çevrili bir ülke. 19 tam kanton ile 6 yarım kantondan meydana gelen bir konfederasyon olan bu ülkenin yüzölçümü 41 288 km², nüfûsu 5 429 061 (1960)'dir. Başkenti Bern (nüfûsu 166 200) [1969]; başlıca şehirleri Zürich, Genève (Cenevre), Basel, Lausanne, Saint Gallen, Luzern, Winterthur'dur.

İSVİÇRE: Arma

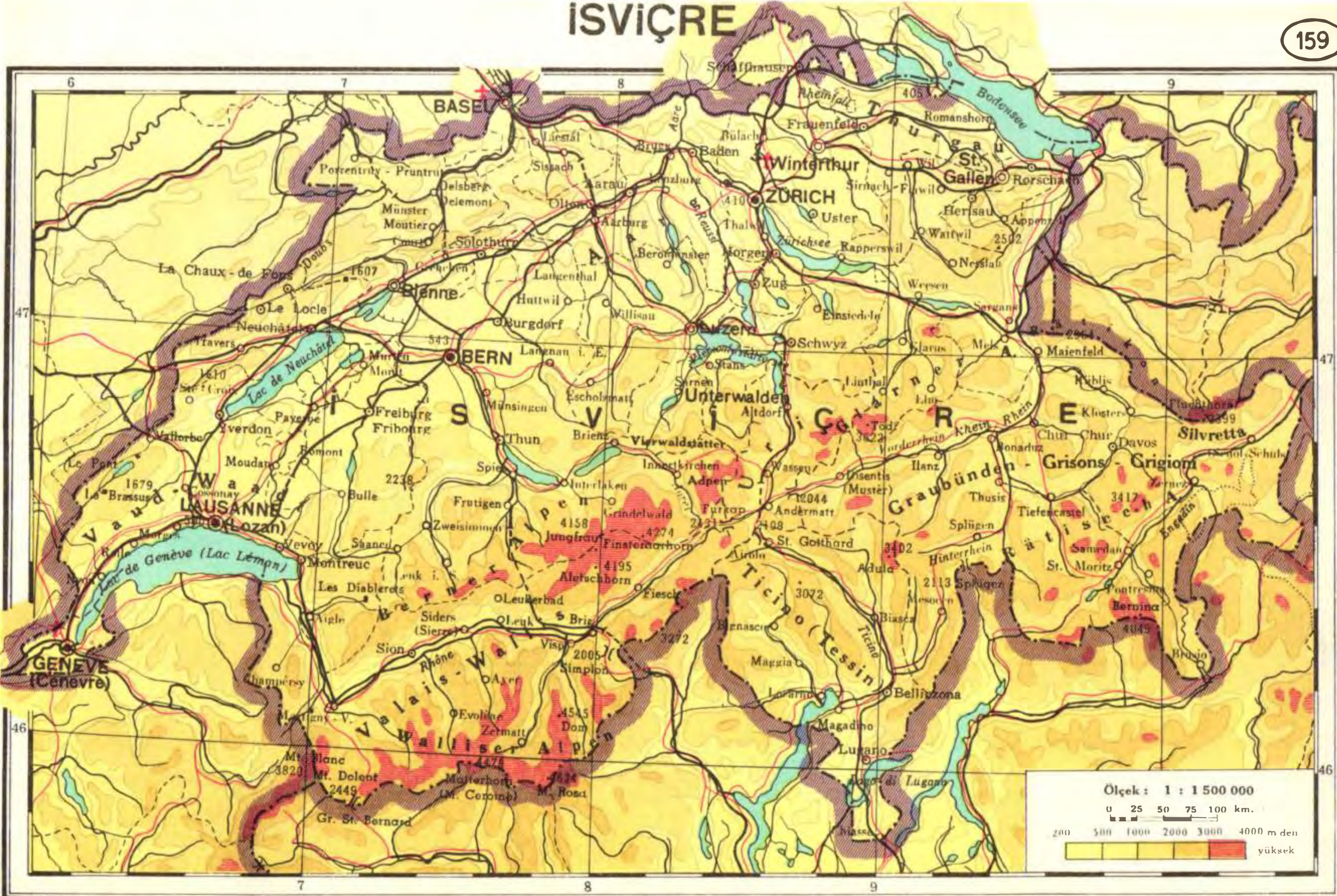
Topografi ve iklim: İ.'nin kuzey bölümü, kuzeybatıdaki sınır kesiminde Jura dağlarını da içine alan dalgalı bir plâtodur. Ülkenin büyük kısmını meydana getiren güney bölümü ise, Bern Alpleri (Alm. Berner Alpen veyâ Berner Oberland), Pennine Alpleri (İt. Alpi Pennine), Lepontine Alpleri (İta. Alpi Lepontine) ile doğudaki Rhetia Alpleri (Alm. Rätische Alpen) gibi heybetli masifleri kapsayan dağlık bir bölgedir. En yüksek tepeler, İtalya sınırındaki Valais kantonunda, Pennine Alpleri'nde yer alan Monte Rosa ile Matterhorn'dur. Bern Alpleri'nde Finsteraarhorn (4 274 m) ile Jungfrau (4 166 m) birbirine yakın yüksekliktedirler. Pennine Alpleri ve Bern Alpleri bölgelerinde önemli buzullar yer alır. Bern Alplerindeki Altesch buzulu bütün Alp bölgelerinin en uzun buzuludur (16 mil).

İ.'nin iklimi değişiktir. Meselâ Rhetia Alpleri bölgesindeki Graubünden (Grisons) Alplerinde hava kuru ve açık olmasına karşılık Ticino kantonunda nemli bir sıcaklık, Maggiore ve Lugano göllerinde de Akdeniz iklimi hüküm sürer. Dağların yüksek tepeleri yıl boyunca karla örtülü kalır. Bu tepelerin aşağılarındaki yamaçların ve vâdilerin iklimi, buraların gün boyunca güneş görmelerine veyâ gölgede kalmalarına bağlıdır. Jura bölgesinde çok yağmur yağarsa da, İ.'nin ancak bâzı kesimleri yılda 117 cm den fazla yağış alır. Bern ve Zürich şehirleri yörelerinde sis ve güneyden esen kuru ve sıcak bir rüzgâr hüküm sürer ve iklim bütün bütün mutedildir. Ticino kantonunun bâzı bölümleri dışında bütün ülkede kış ısıları sıfıra veyâ sıfır altına düşer.

İSVİÇRE: Bern

İSVİÇRE

BASEL
Schaffhausen
Bodensee
Thurgau
Frauenfeld
Romanshorn
Winterthur
ZÜRICH
St. Gallen
Rorschach
Baden
Bülach
Uster
Herisau
Zürichsee
Rapperswil
Zug
Luzern
Schwyz
BERN
Biel
Bienne
Neuchâtel
Lac de Neuchâtel
La Chaux-de-Fonds
Le Locle
Solothurn
Olten
Aarau
Liestal
Burgdorf
Langenthal
Freiburg
Fribourg
Yverdon
Payerne
Moudon
LAUSANNE
(Lozan)
Vevey
Montreux
Lac de Genève (Lac Léman)
GENEVE
(Cenevre)
Vaud - Waadt
Thun
Interlaken
Brienz
Vierwaldstätter
Unterwalden
Altdorf
Sarnen
Stans
Andermatt
St. Gotthard
Furka
Jungfrau
4158
Finsteraarhorn
4274
Aletschhorn
4195
Berner Alpen
Grindelwald
Frutigen
Zweisimmen
Les Diablerets
Aigle
Sion
Sierre
Siders
Leuk
Brig
Visp
Simplon
2005
Rhône
Valais - Wallis
Walliser Alpen
Zermatt
Matterhorn
(M. Cervino)
4478
Dom
4545
M. Rosa
4634
Mt. Blanc
Mt. Dolent
Gr. St. Bernard
Martigny
Ticino (Tessin)
Bellinzona
Locarno
Lugano
Magadino
Biasca
Airolo
Graubünden - Grisons - Grigioni
Chur
Davos
Klosters
Silvretta
Maienfeld
Ilanz
Disentis
Thusis
Splügen
Hinterrhein
Tiefencastel
St. Moritz
Samedan
Pontresina
Bernina
4049
Rätische Alpen
Glarus
Glarner Alpen
Linthal
Engadin
Rhein
Aare
Reuss
Doubs
Lac de Neuchâtel
Ölçek : 1 : 1 500 000
0 25 50 75 100 km.
200 500 1000 2000 3000 4000 m den yüksek

İSVİÇRE: İtalya sınırında Pennine Alplerinde Matterhorn (4 505 m)

İ.'de nehirlerin dördü ülkenin sınırlarını aşıp dört ayrı denize doğru akar. Bunların üçü Bern Alplerinin doğu nihayetindeki St. Gotthard Geçidi yakınlarında doğar. Rhein nehri ilkin İ. ile Liechtenstein arasında akar, sonra batıya ve kuzeye yönelip Basel'a uğrar ve oradan itibaren Almanya topraklarına girerek Kuzey Denizi'ne doğru yol alır. Rhône nehri batıya doğru akarak Genève gölünden geçer, oradan Fransa'nın Lyon şehrine varır, sonra güneye yönelerek Akdeniz'e ulaşır. Ticino nehri güneye doğru akarak Maggiore gölünden geçer, sonra Po nehrine katılarak Adriya Denizi'ne dökülür. Dördüncü nehir olan Inn, St. Moritz yakınlarında doğup batıya yönelir, Tuna nehrine karışır ve dolayısiyle Karadeniz'e dökülür. Tam anlamıyle bir İ. nehri olan Aar, Solothurn, Alten ve Brugg'dan geçerek Rhein nehrine karışır. Basel'dan itibaren seyrüsefere elverişli olan Rhein nehri dışında, İ.'nin nehirleri birer ulaşım yolu olmaktan çok hidroelektrik potansiyelleri ve güçleri bakımından önemlidir.

İ.'nin tabiat güzelliklerinin bir unsuru dağları ise diğeri de gölleridir. Zürich, Luzern, Neuchâtel ve Biel (Bienne) gibi bazı şehirler gölleriyle ün yapmıştır. İ.-Fransa sınırının bir bölümü, ülkenin en büyük gölü olan Cenevre (veya Léman) Gölünden geçer. Bütünü ile İ.'de yer alan en büyük göl Neuchâtel Gölü'dür.

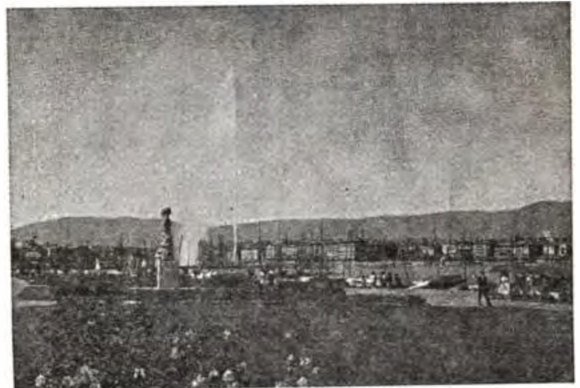
Madenler, bitki örtüsü ve yabanî hayvanlar: İ., tabiat güzelliklerinin dışında, tabiî kaynaklar bakımından son derecede fakirdir. Ülkede önemsiz birkaç kömür yatağı vardır ve hidroelektrik potansiyeli de ancak II. Dünya Harbi'nden itibaren değerlendirilmeye başlanmıştır. 1960'ların başında az miktarda petrol bulunmuş ve çıkarılmıştır. % 70'i kozalaklılardan ve geriye kalanı geniş yapraklı ağaçlardan meydana gelen ormanlar, ülke yüzeyinin % 23'ü kadarını kaplar ve İ.'nin kereste ihtiyacının ancak yarısını sağlar. Alp bölgelerinin çayırları çok verimli ve besleyici otlaklardır. Bu çayırların yüksekçe bölümlerinde centiyane (Lât. gentiana) ve aslan pençesi (Alm. Edelweiss) gibi yıl boyunca açan çiçekler biter. Yabanî hayvan cinsleri azdır. Bununla beraber Graubünden bölgesindeki dağlarda kurulmuş olan bir millî park, şamua ve ibeks gibi dağ keçileri, geyik, yaban domuzu, tilki, bir ak keklik çeşidi ve kartal gibi nadir dağ hayvanlarını barındırmaktadır.

Halk, dil ve din: Başlangıçta Kelt kabilelerinin yaşamış bulunduğu bugünkü İ. toprakları sonradan Romalılar, daha sonraları da Germen kabileleri tarafından istilâ edilmiştir. Romanş diliyle konuşan İ.'liler, Romalıların işgali altındaki Helvetia'nın Germen kabilelerince istilâ edilmesi üzerine Graubünden (Grisons) bölgesine sığınan Kelt-Romalı kökenli insanlardan türemişe benzerler. Bununla beraber XX. yüzyılda bunlar genel nüfusun ancak % 1'ini, Almanca konuşanlar % 72'sini, Fransız dilini kullananlar % 21'ini, anadilleri İtalyanca olanlar ise % 6'sı kadarını meydana getirmekte idiler.

İ.'de din hürriyeti ilkesine tam saygı gösterilir. Herhangi bir kantonun yönetimi halkın çoğunluğunun mezhebini desteklerken, aynı kantonda başka mezhepler de serbestçe gelişir. İ. halkının yarıdan biraz fazlası Protestan, geriye kalanı Katoliktir. Başka bir deyişle, Fransız asıllı İ.'liler genellikle Protestan, İtalyan asıllı İ.'liler Katolik, Alman asıllı olanlar ise büyük şehirlerde çoğunlukla Protestan, dağ kantonlarında Katoliktirler.

Eğitim ve kültürel hayat: Jean-Jacques Rousseau (b. bk.) ve Johann Heinrich Pestalozzi (b. bk.) nin yaşadığı günlerden beri İ. eğitimde bir öncü olmuştur. 1874 anayasası ilk öğrenimi zorunlu kılmıştır ve bugün okuma yazma bilmeyen İ.'li hemen hemen yoktur. Normal olarak çocuklar 6-15 yaşları arasında okula giderler. Öğretim her kantonun dili veyâ dilleriyle yapılır. Beşinci sınıftan, yâni 11 yaşından itibaren ikinci bir dil öğrenme zorunludur. Meselâ çocuk Almanca konuşan İ.'li ise Fransızcaya başlaması gerekir. Eğitim işleri esas itibariyle kantonlarca yürütülür. 22 kantondan yedisinin üniversitesi vardır: Basel'daki 1460'ta, Zürich'teki 1833'te, Bern'deki 1834'te, Cenevre'deki 1559'da, Fribourg'daki 1899'da, Lausanne'daki 1890'da, Neuchâtel'deki 1838'de kurulmuştur. Ayrıca 1854'te Zürich'te kurulmuş olan bir federal teknoloji enstitüsü, St. Gallen'de bir ticaret okulu ve birkaç teknik koleji de vardır.

Edebiyat dilden doğduğuna göre, İ. edebiyatı denilebilecek bir şey olup olmadığı uzun tartışmalara konu olmuştur. XVIII. yüzyılın 2. yarısında Rousseau Fransa'nın edebiyat sahnesine hâkim olmuş, en büyük İ.'li yazarlardan

İSVİÇRE: Genève (Cenevre)

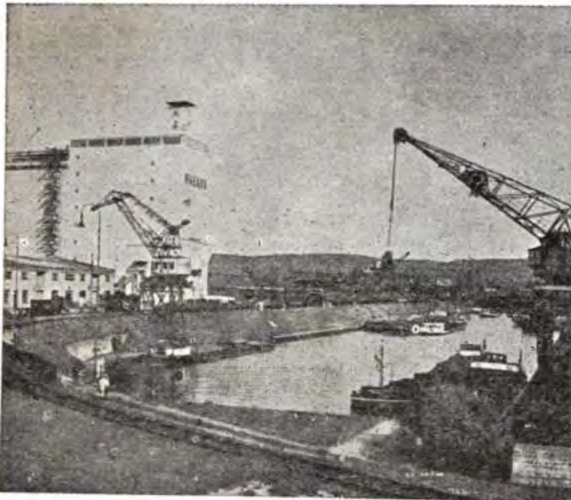

İSVİÇRE: Montreux ve Léman gölü

bâzıları Alman diliyle olan edebiyata önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bunlar arasında Bern'li Jeremias Gotthelf (1797 - 1854) XIX. yüzyılda dikkate değer romanlar yazmıştır. Basel'lı Jakob Burckhart (1818 - 1897) ünlü bir târihçi idi. Conrad Ferdinand Meyer (1825 - 1898) romancı ve şâirdi. *Der Grüne Heinrich* (Yeşil Heinrich) in yazarı Zürich'li Gottfried Keller (1819 - 1890) belki de İ.'lilerin en gözde yazarı idi. XX. yüzyılda, 1945'te Almanya'nın çökmesinden sonra, İ.'li iki yazar Alman edebiyatının imdadına koşmuştur: Max Frisch ile Friedrich Dürrenmatt'ın romanları ve oyunları, 1945 - 1960 döneminde Almanya'da olağanüstü başarı kazanmışlardır.

Resim sanatı alanında klâsik üslûp Vaud'lu Charles Gleyre (1806 - 1874) in portrelerinde, romantik üslûp da Neuchâtel'li Léopold Robert (1794 - 1835) in eserlerinde ifadelerini bulmuşlardır. Alexandre Calame (1810 - 1864) Alp manzaralarını işlemiştir. İ.'de birçok ressam daha yetişmişse de, ülkenin küçük olması sonradan sanatçıların München, Berlin, Paris veyâ Roma gibi daha büyük sanat merkezlerine dağılmalarına yol açmıştır. Bunun tipik örnekleri, Bern'de doğmuş olmakla beraber hayatının en verimli yıllarını München'da geçirmiş olan ressam Paul Klee (1879 - 1940) ile 1887'de Neuchâtel'de doğan, fakat yıllardır Fransa'da yaşayan mimar Le Corbusier (Charles Edouard Jeanneret) dir.

İ. doğumlu ve milletlerarası üne sahip besteciler arasında Ernest Bloch (1880 - 1959) ile Arthur Honegger

İSVİÇRE: Basel limanı

(1892 - 1955) anılabilir. İ., psikoloji bilgini Carl Gustav Jung (1875 - 1961) ve dünyaca tanınmış patolog ve cerrah olup 1909 Nobel armığanını kazanan Emil Theodor Kocher (1841 - 1917) gibi seçkin bilim adamları da yetiştirmiştir.

Ekonomi: II. Dünya Harbi'nde seferber durumda fakat tarafsız kalan İ.'nin ekonomisi harpten sonra gelişmiştir. Bu gelişme kısmen ülkenin hidroelektrik potansiyelinin değerlendirilmesi sayesinde olmuştur. Ondan önce, gerekli enerji çoğu Almanya'dan alınan kömürle üretilirdi. İ. sanayiinin başlıca dalları geleneksel saatçilik, dokuma, giyim eşyası ve ayakkabı yapımı, merkezi Basel'da olan kimya endüstrisi ve makina yapımı idi. Fakat bugün makine ve elektrik motorları yapımı büyük ilerlemeler kaydederek ülkenin başta gelen endüstrisi halini almış bulunuyor.

İ. topraklarının hemen hemen yarısı otlaklardan veya sürekli olarak yeşeren çayırlardan ve ancak % 6'sı ekilmeye elverişli topraklardan meydana gelmiştir. Halkın ancak % 6'sı tarımla uğraşır. Başlıca ürün patatestir. 18 kantonda şarap üretilir. Ekilebilir toprakların yarısında başlıca çavdar ve mısır yetiştirilir. Ülkede keçi ve koyun da üretilirse de, hayvancılık alanında yoğun çalışmalar, sığır ve inek gibi kesim ve süt hayvanları yetiştirmek için yapılır.

İSVİÇRE: Bern ve Aare ırmağı

Zürich ve Cenevre şehirleri, Avrupa'nın ve dünyanın malî hayatında önemli rol oynayan büyük bankacılık merkezleridir. İ. halkının % 10'u ticaret, bankacılık ve sigortacılıkla uğraşır.

Turizm de İ. için daima önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Ülkede kış sporlarının revaçta olması, turizm gelirinin yazın olduğu kadar kışın da verimli kalmasını sağlar.

Yönetim: İ., 19 tam ve 6 yarım kantondan meydana gelen federatif bir demokrasidir. Parlâmento niteliğinde ve eşit haklara sahip iki meclis vardır: 1. Millî Konsey, nisbî temsil usulü ile 4 yılda bir seçilen 200 üyeden kurulur. 2. Devletler Konseyi, 19 tam kantondan ikişer ve ayrıca Basel şehri ile yöresinden birer, Appenzell'lerden birer ve Abwalden ile Nidwalden'den birer ki toplam olarak 44 kişiden meydana gelir. Bu iki konsey bir araya gelerek Federal Meclisi meydana getirirler. Federal Meclis 4 yıl görevde kalmak üzere atanan yedi bakanlı Federal Konsey (Bundesrat) i seçer. Bu bakanların atanmasında çeşitli kantonlarla çeşitli siyasî partiler arasında bir denge kurmaya önem verilir. Bakanlardan biri Federal Konsey'in başkanı ve dolayısıyle de Federasyon'un başkanı olur.

İSVİÇRE: Valais'den bir görünüş

Unterwalden, Appenzell ve Glarus dışında, bütün kantonların nisbî seçimle iş başına getirilen birer meclisi vardır. Her kantonun meclisi o kantonun hükûmetini seçer. Kantonların komünleri kendi kendilerini yönetirler. Ne federal örgüt ne kantonlar ne de komünler egemen değildirler. Her üç seviyede de, önemli kanunların çıkarılması egemen halkın referandumla rızasını bildirmesine bağlıdır (*Landesgemeiden*'ın devam ettiği Unterwalden, Appenzell ve Glarus hariç). İ. anayasasında «initiative» terimi ile anlatılan «teşebbüs hakkı», 30 000 vatandaşın veyâ 8 kantonun mevcut veyâ teklif edilmiş bir kanun için doğrudan referandum istemesi hakkı olup halkın hemen hemen her konuda kamuoyuna baş vurulmasını isteyebilmesini sağlar. İ. 1970 yılında kadınlara da seçme ve seçilme hakkını kabul etmiştir.

Târih: Bugün İ. denilen Helvetia'da yaşayan Kelt kabilelerinin M. Ö. 58 yılında Julius Caesar'a yenilmeleri üzerine ve bu olayı izleyen 5 yüzyıl boyunca ülke Roma İmparatorluğu'nun bir bölümü sayılmıştır. Ülkeyi fetheden Roma askerleri Cenevre Gölü yakınındaki Nyon'da, Basel yakınlarındaki Augst'ta ve Avenches (Aventicum) ta koloniler kurmuşlardır. Hıristiyanlık da İ.'ye Milâdın IV. yüzyılında girip yerleşmiştir. M. S. 259 yılında, ilkin yağmacılık, sonra da yerleşme maksadıyle yapılan Germen akınları başlamıştır. V. yüzyılda Germen Burgund'lar batı İ.'yi ele geçirip oraya yerleşirken, Germen Aleman'lar ülkenin merkezî ve kuzey kesimlerinde daha büyük bölgelere yerleşmişlerdir. Genel olarak, evvelce Romalıların daha köklü bir şekilde yerleşmiş bulundukları Burgund'lar kesimi şimdiki Fransız diliyle konuşan İ. olmuş, Aleman'ların istilâ ettiği bölgeler de bugünün Almanca konuşan İ.'si halini almıştır. Daha sonraları Frank kralı Carolus Magnus'un başında bulunduğu Kutsal Roma İmparatorluğu dönemi başlangıcında en yüksek noktasına varan Germen Frankların hâkimiyeti devrinde Katolik Kilisesinin üstünlüğü aşikâr bir durum almıştır. Böylelikle İ. târihi XVII. yüzyıl ortalarına kadar Almanya târihi ile kaynaşmıştır.

1470 yılı dolaylarında yazılmış olan «Sarnen komünü Beyaz Kitabı» adlı bir kronik'e göre, İ. Konfederasyonu 1 Ağustos 1291 târihinde kurulmuştur. Bu «Beyaz Kitap», Wilhelm Tell adında birinin Gessler adında Habsburg'lu bir yöneticiye baş kaldırmasını anlatır. Wilhelm Tell İ. halkının kalbinde efsanevî bir kahraman olarak yaşar. Şimdiki İ.'nin Brugg şehri civarında bir yer olan Habsburg, XIII. yüzyılda merkezî İ.'de nüfuzu önemli derecede artan feodal bir sülâlenin yaşadığı yerdi. Alplerdeki St. Gotthard Geçidine hâkim olan ve «ormanlık yerler» denilen Uri, Schwyz ve Unterwalden kantonlarında, kendilerine âid mahallî işleri kendileri görmeye alışmış köylü topluluklarının yaşamış oldukları anlaşılıyor. Belki 1273'te, Habsburg kontu IV. Rudolf, I. Rudolf adıyle Germen milletince Kutsal Roma İmparatorluğu'nun başına getirilmek üzere seçildiği zaman, Uri, Schwyz ve Unterwalden, aralarında bir yardımlaşma anlaşması yapmışlardır. Bu anlaşmanın amacı, her halde o dolaylarda imparatorluk otoritesini temsil etmekte olan Habsburg'lu yöneticilerin işlerine karışmalarının önüne geçmekti. 1291 târihli bir belge bu iş birliğinin yenilenmesi yolundaki çabaları göstermektedir. Kutsal Roma İmparatorluğu'nun temsilcileri ile olan sürtüşmeler, 1315'te konfedere kantonların köylü milisleriyle feodal Habsburg ordusu arasında meydana gelen bir savaşa yol açmıştır. İ.'liler umulmadık bir şekilde galip gelmişlerdir. O sıralarda İ. dağlarındaki vâdilerde yaşayan köylülerin fakirliği, bu insanların ücretli asker olarak yabancı ülkelere gitmelerine yol açmaktaydı ve bu iş XVIII. yüzyıla kadar İ.'lilerin çok rağbet ettikleri bir meslek olarak kalmıştır. Fakat XVIII. yüzyılda akım tersine dönmüştür. Ücretli askerlerin dış ülkelerde kazanmaya gittikleri serveti, İ.'yi ziyarete gelen yabancılar getirmeye başlamışlardır.

Nüve halindeki İ. Konfederasyonu XIV. yüzyılda sürekli olarak gelişmiştir. Luzern, Zürich ve Bern gibi şehirlerin de ilhak edilmesiyle Konfederasyonun niteliğinde bir değişme meydana gelmiştir. XV. yüzyıl bu bakımdan daha da anlamlı oldu. İ. orduları, meselâ 1476'da Murten'de olduğu gibi zaferler kazandıktan başka, 1499 Basel Barışı ile imparator I. Maximilian İ.'nin bağımsızlığını ismen değilse bile fiilen tanımıştır. İki yıl sonra Rhein nehri üzerindeki Basel ile Schaffhausen'ın da katılmalarıyle konfederasyonun üye sayısı 13 olmuştur. Konfederasyon, XV. yüzyılda zaptettiği Aargau gibi tâbi devletleri ve XVI. yüzyıl başında ele geçirdiği İtalyan dilli Ticino bölgesi gibi toprakları da yönetmekte idi. Bu arada Bern'liler, Savoie dukaları ile bir hayli çatıştıktan sonra 1536'da Fransız dilli zengin Vaud bölgesini zaptettiler.

İSVİÇRE: Thoune Şatosu

Reformasyon hareketinin en büyük önderlerinden biri olan Ulrich Zwingli'in bu yoldaki faaliyetlerine gösterilen tepki, XVI. yüzyılda konfederasyonu dağıtacak gibi olmuştur. Sonunda, bugünkü durumu ile Katolik şehir kantonları ve Protestan kır kantonları örneği ortaya çıkmıştır. Bern'in Protestan olması dolayısıyle Vaud'lular da Protestan oldular. Bern aynı zamanda bağımsız Cenevre'de Fransız reformasyoncu Jean Calvin'in faaliyetlerini de desteklemiştir. Böylece Protestan mezhebine bağlı bir Fransız dilli İ. bölümü gelişmiştir. Din savaşlarının karışık tehlikeleri ortasında konfederasyonun üyeleri «hakemleme» usulünü geliştirmişler ve gereğinde de tarafsız kalmayı faydalı bulmuşlardır. İ. artık Avrupa'nın en güçlü ordularını kuramaz olmuştu. İ. bu yeni keşfettiği tarafsızlık sisteminin mükâfatını, 19 Ekim 1647'de Münster'de imparator III. Ferdinand tarafından bağımsızlıklarının tanınması şeklinde almıştır.

XVIII. yüzyılda ülkenin barış içinde yaşaması, küçük sanayi kollarında büyük bir gelişmeye yol açmıştır. Calvinci göçmenlerin getirdiği hüner ve mârifetler sayesinde Zürich ve St. Gallen'de yeni bir ipekli ve pamuklu dokuma endüstrisi kurulmuştur. Neuchâtel saatçilik endüstrisinin başlangıç merkezi olmuştur. XVIII. yüzyılda İ.'liler iç siyaset bakımından son derecede muhafazakârdılar. Bern aristokrasisi'nin ve Zürich esnaf loncalarının imtiyazlarına ve Uri köylülerinin haklarına büyük saygı gösteriliyordu. Fakat yüzyıl ilerledikçe «aydınlanma çağı» nın düşüncelerinden etkilenen bâzı İ. vatandaşları bu muhafazakârlığa karşı çıkıyorlardı. Bunların en ünlüleri Basel'li Peter Ochs ile Bern'e tâbi olmaya katlanamayan Vaud'lu bir âilenin çocuğu olan Frédéric César idi.

1798'de İ.'yi istilâ eden Fransızların, Vaud'luların isyanını ve Fribourg ve daha başka yerlerdeki halk ayaklanmalarını desteklemeleri konfederasyonu çökertmiştir. İhtilâl Fransa'sının önderliği ile tek devlet niteliğinde bir Helvetia Cumhuriyeti kurulmuş ve bir anayasa kabul edilmiştir. Bütün imtiyazlar kaldırılmış ve bugünkü İ.'in çatısı kurulmuştur. Tâbi kantonlar öteki kantonlarla aynı haklara sahip kantonlar halini almıştır. O zamana kadar tek resmî dil olan Almanca ile birlikte Fransız ve İtalyan dilleri de bu sıfatı kazanmışlardı. 1803'te Napoléon'un isteği ile İ. yeniden federal yönetim sistemine dönmüştür.

1815 Viyana Kongresi İ.'nin sürekli bağımsızlığını tanımış ve toprak bütünlüğünü teminat altına almıştır. Napoléon savaşlarının sona ermesiyle doğan yeni İ., Federal Pakt'a göre Cenevre de dahil olmak üzere 22 egemen

İSVİÇRE: Tarasp - Schuls - Vulpera Şatosu ve sürüsünü ağıla getiren bir çoban

İSVİÇRE: Jean Étienne Liotard (1702 - 1789): «Sütlü kakao sunan kız» (Resim Galerisi, Dresden)

kantondan meydana gelmekte idi, fakat bu birleşme daha çok bir askerî ittifak niteliğinde idi. Bern, Zürich ve Luzern gibi kantonlarda eski oligarşi ihya edilmiş, fakat bir zamanlar tâbi bölgeler durumunda bulunmuş olan Aargau, Thurgau, Vaud ve Ticino bağımsız kalmışlardı. Gerek bu son kantonlarda gerek Cenevre'de siyasî rejimler o kadar gerici değildi.

Bununla beraber 1830'da Fransa kralı X. Charles'in tahttan inmesiyle birlikte, Avusturyalı devlet adamı Klemens von Metternich ile Kutsal İttifak'ın İ.'ye yaptıkları baskıya karşı liberal tepkiler ortaya çıkmıştır. 1830 - 1848 dönemine İ.'liler genel olarak yeniden canlanma dönemi gözü ile bakarlar: 1815'te ülkenin yeniden bağımsız olmasından sonra Katolik kantonlarda Jesuitler tutucu yönetimler kurmuşlardı. Bu Katolik kantonlar Metternich'in ve Papa'nın yardımıyle Sonderbund adıyle özel bir ittifak da tesis etmişlerdi. İ. Federal Diyeti 1847 Temmuz'unda bu ittifakı anayasaya aykırı bulmuştur. Yıl sonunda Cenevreli general Guillaume - Henri Dufour'un emrindeki İ. ordusu Sonderbund ittifakını mağlûp etmiştir. 1848'de 15 buçuk kantonun 1 897 887 seçmeninin lehte ve 6 buçuk kantonun 293 371 seçmeninin aleyhte verdikleri oylarla yeni bir İ. anayasası kabul edilmiştir. Kantonlar egemenliklerini kaybetmişler ve İ. ilk defa olarak bir gümrük birliği ile birleşmiş ve İ. Konfederasyonu federal bir devlet halini almıştır.

1874'te önemli anayasa değişiklikleri yapılmıştır.

Fransız dilli İ.'lilerin karşı çıkmalarına rağmen merkezî otorite daha da güçlendirilmiştir. Aynı zamanda «teşebbüs hakkı» da anayasaya alınmış ve böylece İ. parlamenter bir demokrasi olmaktan çok plebisitle işleyen bir demokrasi halini almıştır. 1874'ten sonra millî egemenlik halkın parlamentodaki temsilcileri tarafından değil, kendisi tarafından temsil edilir oldu. «Teşebbüs hakkı» nın anayasaya alınması, Glarus ve Appenzell gibi birkaç küçük dağ kantonunda hâlâ uygulanmakta olan direkt demokrasiyi yaygın hale getirme yolunda bir teşebbüstü. 1848'de olduğu gibi, 1874 anayasası da Jesuitlerin İ.'ye girmesini yasaklıyordu.

İ.'nin şimdiki anlamda sanayileşmesi XIX. yüzyılın 2. yarısında başlamıştır. Çoğunluğu tarımla uğraşan bir millet, yüz yıl içinde sanayileşmiş bir toplum halini almıştır. Bugün halkın ancak % 20'ye yakın bir bölümü tarımla uğraşmaktadır. Yalnız ithal edilen sanayi ham maddelerinin değil, aynı zamanda gitgide tüketimi artan besin maddelerinin de bedelini ödemek için yeterince mâmul madde ihraç edilmesi gerekliydi. Böylece çok geçmeden saat üretimine, dokuma, giyim eşyası ve makine yapımı da eklendi. İ.'nin başlıca demiryolları 1850 - 1860 yıllarında yapılmış ve 1898'de de millîleştirilmiştir. St. Gotthard Geçidindeki tünel 1880'de açılmış, fakat açılmasında rastlanılan büyük güçlükler yüzünden Simplon Geçidindeki tünel 1906'dan önce açılamamıştır.

1815'te tarafsızlıkları Avrupa devletlerince teminat altına alınmış olan İ.'liler, 1914'teki I. Dünya Harbi'nde ciddî bir sınav geçirmişlerdir. 1914'te Alman nüfusu özellikle Zürich'te olmak üzere İ.'de pek güçlü idi, fakat Belçika'nın tarafsızlığının Almanlar tarafından bozulması da İ.'nin var olması ilkesine karşı bir tehdit niteliğinde görülüyordu. İ. kamuoyu, Biel - Freiburg çizgisindeki Fransız - Alman dilleri sınırı boyunca ikiye ayrılmıştı. Hayat pahalılığının hızla artmasına karşılık ücretlerin sabit kalması ve iş saatlerinin artırılması sebebiyle işçi - işveren ilişkileri kötü durumdaydı. Sosyalist lider Robert Grimm, bir dereceye kadar, 1914'te İ.'ye sığınan ve 1917'de Rusya'ya dönünceye kadar orada yaşayan Rus komünist lideri Lenin'in etkisinde kalmıştı. 1918'de Grimm ilkin Zürich'te ve sonra bütün İ.'de genel grev ilân etmiş ve ülke günlerce iç savaş tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Sonuç olarak, haftada 48 saat çalışma ve birçok kantonca kabul edilmiş bulunan nisbî seçim usulü ihdas edilmiştir. Böylelikle Millî Konseyde sosyalistlerin sayısı yükselmiştir.

I ve II. Dünya harpleri arasında, Germen ırkından olan bütün toplumları Alman sayan Hitler rejiminin bu iddiası Almanca konuşanların çoğunlukta bulunduğu İ. için önemli bir tehditti. 1933'te Hitler'in iktidara gelmesi ve 10 yıl sonra Alman ordularının Stalingrad'da bozguna uğramaları arasında, Almanca konuşan İ.'liler en büyük bir bunalım döneminden geçmişlerdir. Bu insanlar fiilen tarafsız görünmekle beraber kalben Almandılar.

1945 yılından bu yana İ. büyük bir iktisadî refah içindedir. İ.'nin milletlerarası tutumu, tarafsızlığının gerektirdiği sınırlar içinde de olsa, her şeyden önce komünist dünyaya karşı güvensizlik niteliğindedir. İ. Milletler Cemiyeti'ne girmiş, fakat Birleşmiş Milletler'e katılmamıştır. Bununla beraber ekonomi ve kültür alanlarında Birleşmiş Milletler'le sık sık iş birliği yapmaktadır. 1863'te kurulan Milletlerarası Kızıl Haç örgütünün yönetim merkezi Cenevre şehrindedir.

İSYAN: bk. AYAKLANMA.

İŞ (Fr. Travail, İng. Work): Genel olarak, tatbik noktası yer değiştiren bir kuvvet bir İ. yapar. İ.'in değeri, kuvvet (F), alınan yol (S) ve kuvvet ile yol arasındaki açının (α) kosinüsü çarpımına eşittir: $İş = W = F. S. Cos\alpha$. Özel olarak, $\alpha = 0°$ olursa, yâni kuvvetin etki çizgisi ile yer değiştirmenin doğrultusu aynı olursa, yapılan $iş = kuvvet \times yol = F. S$ olur.

Bir F kuvvetinin tatbik noktasının çok küçük bir ds yer değiştirmesine karşılık olan $dw = F. ds. Cos\alpha$ İ.'ine bu kuvvetin elemanter (küçük) İ.'i adı verilir. İ. formülündeki α açısı geniş açı olursa, yâni yapılan W İ.'i eksi (negatif) olursa, kuvvet yer değiştirmeye karşı koyar ve yapılan İ.'e karşı İ. adı verilir. Örneğin bir otomobilin durmak için fren yapması sırasında ve bir cismin yukarı doğru düşey olarak atılmasında duruncaya kadar yapılan İ.'ler karşı İ.'lerdir. Tersine olarak, İ. formülündeki α açısı dar açı olursa, yâni W İ.'i artı (pozitif) olursa, kuvvet yer değiştirmeyi yapar ve yapılan İ.'e motor İ. adı verilir. Örneğin bir lokomotifin bir treni çekmesinde ve bir cismin serbest olarak düşmesinde yapılan İ.'ler motor İ.'lerdir. $\alpha = 90°$ olursa, yâni kuvvetin etki çizgisi yer değiştirmeye dik olursa, fiziksel anlamı ile yapılan İ. sıfır olur. Örneğin bir yükün yatay olarak taşınmasında yer çekimine karşı bir İ. yapılmaz. Bu nedenle hareketteki bir cisim üzerine etki yapan merkezcil kuvvet de bir İ. yapmaz.

İ. birimleri erg, joule, kgm (kilogram - metre) dir. Güç birimlerinden türetilmiş endüstriyel İ. birimleri de vardır: Watt - saat, kilowatt - saat (bk. ERG, JOULE, KİLOGRAM - METRE, WATT - SAAT, KİLOWATT - SAAT; BİRİM SİSTEMLERİ).

Değer ve doğrultuca sabit olmayan bir F kuvveti kendi doğrultusunda bir ds yolu alırsa, bu kuvvetin A ve B noktaları arasında yapacağı İ. bir integral ile verilir:

$$W = \int_A^B F\, ds.$$

Bk. TERMODİNAMİĞİN BİRİNCİ KANUNU.

İŞ AKDİ: bk. HİZMET AKDİ.

İŞ BANKASI, Türkiye (kuruluşu 26 Ağustos 1924), Millî Mücadele sonunda Atatürk tarafından Celâl Bayar (b. bk.) a kurdurulan ilk millî banka. Millî Mücadelenin muzaffer kumandanı Atatürk, genç Türkiye'nin geleceği ile ilgili olarak düşündüklerini 1923'te şöyle açıklamıştı: «Yeni Türkiye devleti, temellerini süngü ile değil, süngünün dahi istinat ettiği iktisadiyatla kuracaktır. Yeni Türkiye devleti cihangir bir devlet olmayacaktır. Fakat Yeni Türkiye devleti iktisadî bir devlet olacaktır.»

Atatürk, bu düşüncesini, yine 1923'te yaptığı bir konuşmada şöyle tamamlıyordu: «Siyasî ve askerî muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadî muzafferiyetler ile tetviç edilemezlerse, husule gelen zaferler payidar olamaz, az zamanda söner...»

Bu inanç içindeki Atatürk, Türk sermayesiyle bir millî banka kurarak millî ihtiyaçların gerçekleştirilmesine yöneltilmesinin ve kurulacak tesis etrafında toplumun güveninin sağlanmasının gerekli olduğunu düşünmekteydi. Bu düşüncesini 1924 yazında hükûmet üyelerine açtı. Fikir benimsendi ve kabul edildi.

Atatürk'ün emrinde, Kurtuluş Savaşı için çeşitli yerlerden gelen yardımlardan arta kalan 250 000 lira vardı. Bunu, kuracağı millî bankaya kuruluş sermayesi olarak verdi ve etrafındakilere sordu: «Bu kadar az para ile banka

İŞ BANKASI: Atatürk, Türkiye İş Bankası'nı ziyaretlerinde ihtisaslarını kaydederlerken

kurulabilir mi?» «Temel teşkil eder; yüksek ilgi ve himayenizle tesis gelişir, az görülen para nemalanır, kıymetli bir eser doğmuş olur, Paşam» cevabını aldı.

Her zamanki bilinçli cesareti ile kararını verdi ve kendi eseri olan millî bankanın adını koydu: «İsmi, Türkiye İş Bankası olacak...» Bir de resmini uzattı. Türkiye İ. B.'nın çekleri üzerinde kuruluşundan bu yana yer alan bu resim, bankanın kasasında bir târih, bir emanet ve emsalsiz bir hâtıra değeriyle saklanır.

Hazırlıklar kısa sürede tamamlandı ve 26 Ağustos 1924 günü Türkiye İ. B., Ankara'da küçük bir binâda ve çok küçük bir başlangıç sermayesi ile faaliyete geçmiş oldu.

Büyük önder İ. B.'nı, istiklâlimizin ana dayanağını teşkil eden Büyük Taarruz'un yıl dönümünde hizmete açıyordu. Bu, yabancıların hâkimiyetine karşı iktisadî yönden girişilen bir ikinci büyük taarruzun başlangıcı anlamını taşır.

Kuruluşun ilk yıllarında, o günlerin ekonomik koşullarına uygun olarak ticaret bankacılığı yanında, İ. B.'nın kalkınma ve yatırım bankacılığı yönü ağır basmıştır. II. Dünya Harbi'nden sonra ticaret bankacılığı yönü daha çok gelişmekle beraber, İ. B.'nın malî ve sınaî alanlardaki çeşitli iştirakleri, daha sonraki yıllarda da önemli bir çalışma kolu olarak devam etmiştir.

Büyük bir teveccühe ve büyük bir gelişmeye mazhar olan Türkiye İ. B.'nın 1924 yılında 250 000 lira olan sermayesi, 1970 yılında ihtiyatlar ve karşılıklarla birlikte 600 milyon liraya yaklaşmış, ilk yıl 2.5 milyon liradan ibaret olan mevduatı ise, 9 milyar lirayı bulmuştur.

İŞ BANKASI: Bankanın çalışmaya başladığı ilk binâ

Türkiye İ. B., kuruluş amacına da uygun olarak ülkenin ekonomik kalkınması ve sanayileşmesinde önemli rol oynamış, bu amaçla çeşitli yatırımlar yapmıştır. Yatırımların başında % 80 ile sanayi ortaklıkları gelmektedir. Bunlardan sonra önem sırasına göre bankalara, maden ortaklıklarına, sigorta ortaklıklarına, enerji ortaklıklarına ve diğer kuruluşlara yaptığı çeşitli iştirakler de sürekli gelişmeler göstermektedir.

Sanayi alanındaki yatırımlarının en önemlileri şişe ve cam, bakır, şeker, dokuma, lâstik, tarım ilâçları ve gübre sanayii, çimento, madenî eşya, demir - çelik, gıda maddeleri, otomobil, turizm, soda sanayii v. b. kaydedilebilir. Bunlardan özellikle, şişe ve cam, şeker, çimento, bakır ve lâstik sanayii, Türkiye İ. B.'nın kuruculuğu ve öncülüğünde gelişmiştir. Ayrıca, bankanın malî iştirakleri arasında yer alan, özel sanayie uzun vadeli kredi sağlayan ve büyük sanayi işletmelerinin kuruluşuna yardım eden Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası'nın kurucusu ve en büyük ortağı, Türkiye İ. B.'dır.

Türkiye İ. B., bankacılık alanında da önderlik etmiş ve çeşitli yenilikler getirmiş bir kuruluştur. Yurdumuzda tasarrufu teşvik amacıyle ikramiye ve kumbara sistemini ilk kez uygulayan İ. B.'dır. Seyahat çeklerini yurdumuza ilk getiren ve uygulayan banka da Türkiye İ. B. olmuştur.

Türkiye İ. B., sigortacılık alanında da öncülük yapmış ve Anadolu Türk Sigorta Şirketi ile Destek Reasürans Anonim Şirketi, İ. B.'nın sermayesi ile kurulmuştur. Banka ayrıca Millî Reasürans ve Ankara Anonim Türk Sigorta Şirketine de ortaktır.

İŞ BANKASI: Kumbara

Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1954 yılında Türkiye İ. B. tarafından bir vakıf olarak kurulmuştur. Bu vakfın amacı, banka, sigorta ve ticaret hukuku alanındaki ilmî araştırma, çalışma ve yayınları geliştirmek, Türk banka ve ticaret hukukunu, çağdaş hukuk sistemleri arasında ileri bir seviyeye ulaştırabilmektir.

Bankacılık hizmetleri dışında Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanan «İş Bültenleri» iki ayda bir Türkiye'nin genel ekonomik gidişi hakkında bilgi vermekte ve bunlar, başlıca ekonomik göstergeleri de içine almaktadır. Ayrıca, «Türkiye'nin Genel Ekonomik Durumu» ve «Türkiye'nin Ekonomik Göstergesi», Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanmaktadır.

Öte yandan İ. B. Kültür Yayınları arasında fikir, sanat, târih, edebiyat ve iktisat alanlarında bugüne kadar 100'den fazla eser yayınlamıştır.

Türkiye İ. B.'nın gelişmesinin ilk on yılını değerlendiren Kurucu Atatürk, ihtisaslarını, bankanın 10. yıl dönümünde şu sözleriyle belirtmişti: «İş Bankası Kurumu, Cumhuriyet târihinde ekonomi bakımından başlı başına yer alacaktır. Bu Kurum, naçiz bir servetin bile ekonomik hayatta

fert menfaatlerine hasrolunmayıp ulus menfaatine hasredilmesinden çıkabilecek olan büyük neticeleri, az zamanda ve bahusus yepyeni bir devlet kuruluşunun türlü inkılâp güçlükleri içinde âlemşümûl bir surette fiilen göstermiştir.»

İŞ BANKASI: Merkez binâsı maketi (Ankara)

İŞ EĞİTİMİ (İng. Business education), genel olarak, ilk öğrenimini bitirip de iş alanında çalışmaya yönelmek isteyen bir gencin çeşitli iş kurumlarının niteliğini ve işleyişini öğrenip kendini ona göre hazırlaması için gerekli ilişkileri, teknikleri, tutumları ve bilgileri öğrenmesini hedef tutan eğitim. Bu eğitim, mal ve hizmet üreten bir işe girerek bu üretime katılan kişi için olduğu kadar o malları ve hizmetleri tüketen kişi için de önemlidir.

En basit programıyle, defter tutma, stenografi ve daktilografi öğreniminden ibaret olan İ. E., daha ileri bir düzeyde çeşitli büro makinelerini kullanmayı, daha yüksek bir düzeyde de muhasebecilik, satıcılık ve bankacılık gibi işleri öğretir.

İ. E. konusuna önem vermiş olan ülkelerde ve bu arada memleketimizde bu çeşit eğitim resmî veya özel orta okullarda sağlanır; resmî veyâ özel ticaret liselerinde daha yüksek bir düzeyde yürütülen İ. E. sayesinde ülkelerinin ekonomik hayatında işlerin bilimli ve bilinçli bir düzende yürütülmesine yardımcı olan elemanlar yetişir. Bu öğrenime üniversite seviyesinde ve özellikle iş idaresi (İng. business administration) öğretimi yapan fakültelerde devam edilebilir.

Orta öğrenimini bitiren gençlere devlet kapısı dışında birçok kapılar açabilen bu çeşit eğitim, yedi yıllık ilk öğrenimin zorunlu bulunduğu birçok uygar ülkede ilk okulların son sınıflarında bile uygulanmaktadır.

İŞ HUKUKU, çalışanlarla çalıştıranlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar. İ. H.'nda işçi, işveren, devlet, sendikalar ve sosyal sigorta söz konusu olduğundan, bununla ilgili konuları dört grupta toplamak mümkündür: 1. İşçi ile işveren arasındaki karşılıklı hak ve mükellefiyet ilişkileri; 2. İşçi ve işveren sendikalarının karşılıklı ilişkileri; 3. İşçi ve işverenlerin devletle olan ilişkileri; 4. İşçilerin sosyal güvenliği.

İ. H.'nu âmme hukuku veyâ özel hukuk dallarından birine mal etmek mümkün değildir. Çünkü İ. H.'nda hem özel hem de âmme hukukunu taşıyan hükümlere yer verilmiştir. Bunlar arasında, iş yerinde alınacak sağlık tedbirleri, çalışma süreleri, ağır işlerde çalışacak kimselerin tahdidi gibi âmir nitelikte âmme hükümleri olduğu gibi bâzı tefsir edici nitelikte özel hukuk karakterini taşıyan hükümler de vardır ki bu sebeple İ. H.'na bir karma hukuk da denilebilir.

Sosyal politika ise İ. H.'na nazaran daha geniş bir konu olup aynı zamanda takip ettiği metod bakımından da İ. H.'ndan ayrılır. Ancak işçilerle bunları çalıştıranlar arasındaki ilişkilerde meydana gelen huzursuzluk ve güçlükler ile toplum içinde meydana gelen huzursuzluk problemlerinin halli bakımından bir yakınlık olduğundan, amaçları itibariyle aynı olan sosyal politikaca tavsiye edilen tedbirlerden yararlanılması keyfiyeti bir münasebet teşkil eder.

Târihçe: Avrupa'da X. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar feodalite düzeni hüküm sürmüş, ustalar birleşerek pazarı kontrolleri altına almışlar, fazla çırak ve usta çalıştırılması yasaklanmıştır. XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar sanatların korporasiyon halinde toplanılması suretiyle sanatlar sınırlandırılmış, ustaların sayıları tâyin ve tahdit edilmişti. Sonradan korporasyonlar para ile alınıp satılmaya başlandı.

XVIII. yüzyılda endüstrinin gelişmesi üzerine sermaye sahiplerinin az masrafla fazla iş çıkarmak ve rekabet yapmak; işçilerin de iş şartlarının düzenlenmesini ve ücretlerinin artırılmasını istemeleri karşısında, sermaye sahipleri ile işçiler arasında anlaşmazlık başlamış, işçiler toplu hareket etmeye kalkışmış ve mücadele gittikçe artmıştır. Bunun üzerine İngiltere'de iş sürelerini ve iş şartlarını düzenleyen 1802 târihli iş kanunu çıkarılmış ve uygulanmaya başlanmıştır. Daha sonra diğer Avrupa devletleri de aynı yolu tutmuşlar, sırası ile işçi sendikaları, sosyal sigorta kurumları kurulmuş, işçi ve işveren arasındaki ilişkiler düzene girmiştir. Bu suretle bugünkü modern İ. H.'nun temeli atılmıştır.

Yurdumuzda ise Avrupa'nın meslek kuruluşlarından mülhem olarak sanatkârlar arası esnaf teşkilâtları kurulmuştur. Esnafın toplanma yerlerine lonca denilirdi. Lonca teşkilâtı içinde yamak, çırak, kalfa, usta ve ustat diye bir hiyerarşi vardı, her esnafın bir yiğit başısı ve her loncanın da bir başkanı bulunurdu. Loncava dahil olanlar arasında meslekî inzibat kuralları ve ihtilâflarının çözülmesinde de *Mecelle*'nin adam kirası hükümleri uygulanırdı. Tanzimattan sonra yavaş yavaş işçi meseleleri ele alınarak bâzı kanun ve nizamnâmeler çıkarılmıştır.

1865 yılında Dilâver Paşa'nın nizamnamesi, 1869 târihli maadin nizamnâmesi, ziraat odaları teşviki hakkında kanun (1881), askerî fabrikalar nizamnamesi (1889), amele tahririne mahsus nizamnâme (1889), tersane mensubu işçi ve saire tekaüdiyeleri hakkında nizamnâme (1909), Hicaz demiryolları memur ve müstahdemleri hakkında nizamnâme (1910) yayımlanmıştır. Bundan başka, Avrupa dan ithal edilen mallarla rekabet yapamayan loncalar ortadan silinmiştir.

Cumhuriyet devrinde özellikle kömür ve demir madenleri işletmelerinde çalışan işçilerin durumu İ. H.'nun geliş-

mesine önderlik etmiş, ilk defa umumî olmamakla beraber iş kanunu niteliğinde 1337 târih ve 151 sayılı Ereğli havzai fahmiye hakkındaki kanun çıkarılmıştır. Nihayet 1936 târihinde 3008 sayılı umumî iş kanunu çıkarılmıştır.

Daha sonra çıkarılan sendikalar, grev - lokavt, sosyal sigortalar, deniz iş kanunları ile İ. H. alanında modern iş kanunları meydana getirilmiştir.

İŞ KANUNU, 8 Haziran 1936'da kabul edilen ve bir yıl sonra 8 Haziran 1937'de yürürlüğe giren kanun. Bu kanun, muhtelif tarihlerde, yedi defa değiştirilerek 30 yıl süre ile yürürlükte kalmıştır.

İ. K., II. Dünya Savaşı sonrası yurt ve dünya ihtiyaçlarına ve yeni gelişmelere cevap verebilecek durumda olmadığından, çağın görüşlerine uygun yeni bir tasarı hazırlanmış ve bu tasarı 28 Temmuz 1967 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde kabul olunmuştur. 4 Ağustos 1967 tarihinde yürürlüğe giren bu kanun da Anayasa Mahkemesi tarafından şekil yönünden iptal edilmiştir. Bunun üzerine aynı kanunda bâzı önemsiz değişiklikler yapılmış ve bu haliyle 1 Eylûl 1971 târihinde yürürlüğe konmuştur.

İ. K., 10 bölüm ve 112 asıl, 4 geçici maddeden meydana gelmektedir. I. bölüm genel hükümlere, II. bölüm hizmet akdine, III. bölüm ücrete, IV. bölüm işin düzenlenmesine, V. bölüm işçi sağlığı ve güvenliğine, VI. bölüm iş ve işçi bulmaya, VII. bölüm iş hayatının denetim ve teftişine, VIII. bölüm sosyal sigortalara, IX. bölüm ceza hükümlerine ve X. bölüm ise son hükümlere ayrılmıştır.

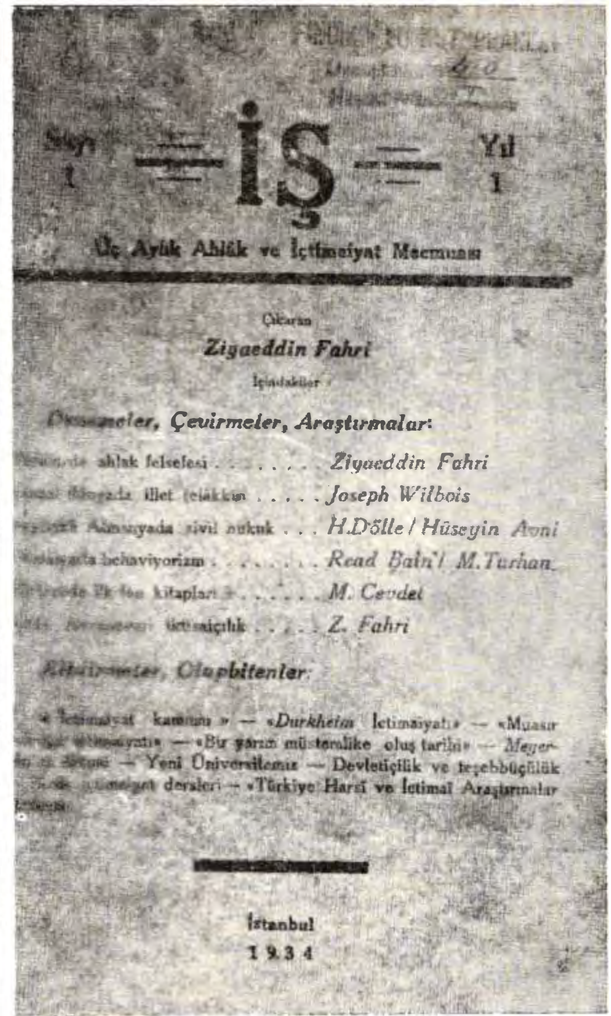
İ. K.'nun 2. maddesi, 5. maddede sayılan istisnalar dışında, kanunun bütün işyerlerinde uygulanacağı hükmünü ihtiva eder.

Tarım kesimi için, ayrı bir tarım iş kanunu söz konusudur. İ. K.'nun geçici 4. maddesi «tarım iş kanununun yürürlüğe girmesine kadar, tarım işçilerinin asgarî ücretleri, bu kanunun 33. maddesindeki esaslara göre ve ayrıca tespit olunur» hükmünü koyarak bu hususa temas etmiştir.

Deniz ticareti alanında çalışan işçilerle ilgili olarak ayrı bir İ. K.'muz da vardır.

İŞ VE DÜŞÜNCE, Türk sosyoloji dergisi. 1934 yılında çıkmaya başlayan bu dergide başta Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu olmak üzere Zeki Velidî Togan, Mustafa Şekib Tunç, Mümtaz Turhan, Orhan Tuna, Gerhard Kessler, F. Neumark gibi bilim adamlarının yazıları yer almıştır. Başlangıçta üç aylık içtimaiyat ve ahlâk dergisi olarak çıkan «İş», 1937'de «İş ve Düşünce» olarak sosyolojiye ve sosyal bilimlere hasredilmiştir. Başlangıçta yabancı üç dil ile yazılmış yazıları da ihtiva eden dergi, yabancı ülkelerin sosyal bilim çevrelerince de ilgi ile karşılanmıştır. 1945'te 161. sayıdan başlayarak aylık olarak çıkan İ. ve D., 233. sayıda tekrar üç aylık olarak çıkmaya başlamıştır.

Aristo'nun ahlâk felsefesine hâkim olan «action» prensipi, *Kutadgu bilig*'de *iş* kelimesi ile anlatıldığından, dergiyi çıkaranlar bu kelimeyi felsefî hüviyeti ile değerlendirmek istemişlerdir. Derginin savunduğu düşünce, sosyal problemlerin ancak objektif incelemeler ve araştırmalarla anlaşılabileceği, her meselenin ancak kendi «sosyolojileri» nin ortaya çıkarılması ile çözülebileceği gerçeğidir. Dergi hedefini, 1937'de Paris'te toplanan Descartes felsefesi konulu kongreye Mustafa Şekib Tunç tarafından sunulan *Le fondement philosoplique d'une sociologie de*

İŞ VE DÜŞÜNCE: 1. sayısının kapağı

l'action bildirisinde tesbit edilen prensiplere göre seçmiş ve otuz beş yıllık yayın hayatında bu yolu izlemiştir. İ. ve D.'nin, Türkiye'nin başlıca sosyal olay ve hareketlerine ayırdığı özel sayılar, başlıbaşına bir eser sayılabilir. Medenî Kanun, Ziya Gökalp, Erzurum ve çocuk sayıları bu örnekler arasındadır.

İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU, iş ve işçi bulma hizmetini, kamu görevi olarak yapmak üzere 1946 tarihinde kurulmuş olan bir kurum. Kurum, Çalışma Bakanlığına bağlı olup tüzel kişilikte malî ve idarî bakımdan muhtardır. Genel müdürlük, kurumun bütün işlerini yürüten bir genel müdür ile iki genel müdür yardımcısından ve genel merkez kuruluşuyla yurdun birçok yerinde açılmış olan şubelerden meydana gelmiştir. Kurum şubelerinin nerelerde kurulacağı ve çalışma sınırları, genel müdürlüğün teklifi ve Çalışma Bakanlığı'nın onayı ile kesinleşir. Kurumun gelirlerini, Çalışma Bakanlığı bütçesine konulan ödenek, Sosyal Sigortalar Kurumu (b. bk.) nun genel tahsilât toplamının yüzde yarımı ile bağışlar teşkil eder.

Kurumun, faaliyet konusu ile ilgili meseleleri incelemek, bu hususta bakanlığa tekliflerde bulunmak ve bakanlıkça verilecek konular hakkında görüşlerini bildirmekle görevli bir Danışma Kurulu; ayrıca kurumun görev ve faaliyetlerine giren konular üzerinde, kurulduğu ilde bu

görevin en iyi şekilde yerine getirilmesi için gerekli incelemeleri yaparak düşünce ve tekliflerde bulunan Mahallî Danışma Komisyonları vardır. Bunlar lüzum görülen yerlerde kurum genel müdürlüğünün teklifi ve Çalışma Bakanlığı'nın onayı ile kurulur.

Kurumun görevleri: 1. İşçilerin elverişli oldukları işlere yerleşmelerine aracılık etmek; 2. Muhtelif işler için elverişli işçiler bulunmasına vasıta olmak; 3. Her türlü ekonomik işletmelerle serbest sanat ve hizmet mahiyetinde olan diğer bütün işler hakkında malûmat toplamak; 4. İş arz ve talebini nizama bağlamak; 5. İşçi ücretlerinin değişimini takip ve geçim şartlarındaki pahalılığa göre mukayese ederek, sosyal sıkıntıların yerine geçecek umumî veyâ bir belediye çevresine âid tedbirleri tesbit ve bunların tatbiki çarelerine tevessül etmek; 6. Muhtelif sanat ve zümrelere mensup işverenlerle işçileri gösteren cetvelleri yayımlamak ve ilân etmek; 7. İşçilerin meslekî eğitimlerinin yükselmesi ve ehliyetli işçi yetiştirilmesi için gerekli tedbirler üzerinde faaliyette bulunmak ve mukavelelerin akdine aracılık etmek.

Türk işgücünün yabancı ülkelere transferi de genel olarak kurumun önemli görevlerindendir. Bunu yerine getirmek için ilk defa 30 Ekim 1961'de Türkiye ile Federal Almanya arasında Bonn antlaşması imzalanmış ve bunu Avusturya (15 Mayıs 1964), Belçika (16 Temmuz 1964), Hollanda (19 Ağustos 1964), Fransa (8 Nisan 1965), İsveç (10 Mart 1967) ve Avustralya (5 Ekim 1967) ile imzalanan ikili işgücü antlaşmaları tâkip etmiştir. Kurumun yabancı irtibat bürolarıyla temasını Ankara, İstanbul ve İzmir'de bulunan Yurt Dışı Hizmetler Şubesi sağlar. Yurt Dışı Hizmetler Şubesi, talep ve müracaat ünitelerinden meydana gelmiştir. Talep, yabancı irtibat bürolarıyla iş birliğini, müracaat ise yurt dışında iş isteyen işçilerimizin müracaatını kabul ve tescil eder. Yurt dışına işçi gönderilmesi sıraya göre yapılırsa da, gelişmekte olan illere 4, az gelişmiş illere de 8 ay öncelik tanınır. Ayrıca, tabiî olaylardan zarar görenler, kooperatif ortakları ve ekonomik sebeple toptan işten çıkartılanlar da öncelik haklarına sahiptir.

İŞARET, gemiler arasında veyahut gemiler ile kıyı istasyonları arasında haberleşmeyi mümkün kılan araç. Bir filonun sevk ve idaresi veyâ bir emrin bir gemiden diğer bir gemiye veyâ karadan gemiye, gemiden karaya bildirilmesi için lüzumlu İ. araçları ve bunların kullanılmaları esasları denizcileri çok eski çağlardan beri uğraştırmış ve özellikle savaş denizcileri İ.'çiliğin geliştirilmesi için büyük gayret sarf etmişlerdir. Milâttan önceki denizcilerin çeşitli araçlarla gemiler arasında haberleşme yaptıkları bilinmektedir. Orta Çağda renkli bayraklarla, fener ve meşalelerle, topun icadından sonra top atmak suretiyle, dörtköşe yelkenlilerde bu yelkenlerin istingası veyâ aryası ile gemiler arasında demirlemek, toplanmak, dağılmak, hücum etmek, geri çekilmek, karaya asker çıkarmak, düşmanı tâkip etmek gibi basit haberleşmeler yapılmıştır. İlk İ. kitabı XIV. yüzyılda İngiliz ve Fransız donanmalarında kullanılmış olmakla baraber çok anlamda İ.'leri kapsayan İ. kitabını 1460'ta Hollandalılar meydana getirmişlerdir. XIX. yüzyıla kadar İ.'ler çekildikleri yerlere göre anlam taşırlardı. 1803'te ise harf sistemi kabul olunmuş bir sancakla 23, iki sancakla 1 506, üç sancakla 10 626 ayrı anlamda İ. verme mümkün olmuştur. İ.'çiliğin bu gelişmesi dolayısıyledir ki İngiliz amirali Nelson, 1805'te Trafalgar muharebesinde «İngiltere herkesten kendi görevini yapmasını bekliyor» tarihî İ. emrini verebilmiştir.

Osmanlı bahriyesi de tarihi boyunca değişik usullerle arasında haberleşmeyi sağlamış olmakla beraber, Türkiye'de bütün ihtiyaçları karşılayan mükemmel bir İ. kitabı ancak Sultan Abdülmecid'in Kapudan-ı Deryalarından Mehmed Ali Paşanın emri ile vücuda getirilmiş ve 1847'de Takvimhane-i Amirede basılarak donanma gemilerine dağıtılmış ve uzun yıllar yürürlükte kalmıştır. Meşrutiyetin ilânından sonra donanma için yeni bir İ. kitabı meydana getirilmiş, Balkan ve I. Dünya savaşlarında bu kitap kullanılmıştır. Cumhuriyetin ilânından bir süre sonra I. Dünya Harbi'nden alınan dersler de göz önüne alınarak yeni bir İ. kitabı yapılmıştır. Her devletin bahriyesi için özel bir İ. kitabı mevcut olduğu gibi, ittifak etmiş denizci ülkelerin donanmalarının ortak harekâtlarında kullanılmak üzere özel İ. kitapları da vardır.

Savaş bahriyelerinde İ.'çiliğin her türlü haberleşmeyi mümkün kılacak bir duruma getirilmiş olmasına rağmen ticaret gemilerinde İ. kullanma lüzumu ancak XIX. yüzyıl başlarında anlaşılmıştır. Ticaret gemilerine mahsus ilk İ. kitabı 1817 yılında İngiltere'de meydana getirilmiş ve bu kitap birçok denizci ülke tarafından kullanılmıştır. Ticaret gemileri arasında haberleşmenin faydaları görüldükten sonra, 1855'te İngiltere'de Bord of Trade tarafından ticaret gemileri için lüzumlu işaretleri tesbit ve bir milletlerarası İ. kitabı meydana getirilmek üzere yapılan çalışmalarda İ. sancakları sayısı on sekize çıkarılmış ve 70 000 İ.'i kapsayan bir kitap meydana getirilmiş ve birçok denizci ülke bu kitabı kabul etmiştir.

Bu ilk milletlerarası kitap 30 yıl süre ile yürürlükte kalmıştır. Bord of Trade ilk kitaptaki tecrübelerden de yararlanarak 1887'de kitabın yenilenmesine teşebbüs etmiştir. 1889'da Washington'da toplanan milletlerarası bir konferansta bu konu görüşülmüş ve alfabenin her harfi için bir bayrak kabul edilmiştir. Genel İ. ve cevap filamaları ihdas edilmiştir. Çalışmalar 1897'de bitirilmiş ve meydana getirilen kitap bütün denizci devletlerce kendi dillerine çevrilerek uzun yıllar yürürlükte kalmıştır. Bu kitaba dayanılarak haberleşme, kıyı sabit simaforu, küre, koni, silindir gibi uzak mesafe İ.'leri ile, el simaforu ve mors alfabeleri ile ve kitapta mevcut kodların harflerini İ. sancaklarını göstermek suretiyle sağlanıyordu. 1927 yılında Washington'da toplanan milletlerarası telsiz telgraf konferansında İ. kitabının yeniden ele alınması teklif olunmuştur. Fransa, İtalya, Japonya ve Amerika delegelerinden kurulu bir komite, kitapta değişiklikler yapmıştır. Yeniden on rakam ve üç yardımcı filamayı İ. sancaklarına ilâve etmiştir. Mors İ.'lerinde yardımcı İ.'leri de kabul ederek İ.'lerin telsiz telgrafa uygulanmasını karar altına almıştır. Önceki kitapta mevcut uzak mesafe İ.'leri ile sabit simaforu ve İ.'lerini yürürlükten kaldırmıştır. İkinci bir komite 1928'de Londra'da toplanarak bu çalışmaları gözden geçirmiş ve kitap 1930'da son şeklini almıştır. 1932 milletlerarası Madrid konferansında telsiz ve İ. kitaplarının bir ciltte toplanması, uçaklarla muhabere, serbest pratika ve sıhhî haberleşmeleri kolaylaştıracak bir kısmın da ilâvesi kabul olunarak kitap geliştirilmiştir. Bu yeni kitap 1934 yılı ocak ayından itibaren yürürlüğe girmiş ve 1969'a kadar bütün denizci milletler tarafından kullanılmıştır. Milletlerarası Telekomünikasyon Birliği 1947 yılı radyo konferan-

sında İ. kitabı kodlarının tesbiti işini de Inter-Governmental Maritime Consultation Organization (kısa adı: IMCO) ın yetkileri içine alınmasını teklif etmiş ve bu teklif 1959 yılı toplantısında görüşülmüştür. 1961 yılı toplantısında ise dünya denizcilerinin isteklerine uygun bir İ. kitabı kodlarının yeniden ele alınması hususu karar altına alınmıştır. Arjantin, Federal Almanya, Fransa, Yunanistan, İtalya, Japonya, Norveç, Rusya, İngiltere ve Amerikan delegelerinden kurulu bir alt komite, birçok milletlerarası kuruluşun yardımlarından yararlanarak kodların revizyonunu 1964'te bitirmiştir. Birçok değişiklikler yapılan son milletlerarası İ. kitabında özellikle gemilerin seyir ve kişilerin can emniyetlerini sağlamak ve çeşitli milletlerin denizcileri arasındaki dil zorluklarını ortadan kaldırmak konuları ön planda tutulmuştur. Bu kitapta kodlar radyo-telgraf ve radyo-telefon dahil olmak üzere bütün haberleşme araçları ile konuşmayı sağlamaktadır. Eski kitaptaki lûgatçe bölümü kaldırılmış ve her koda bir anlam verilmiştir. Coğrafya bölümü de kitaptan çıkarılmış, kodların miktarı azaltılarak kitap hacmi küçültülmüştür. Yeni kodlar IMCO'nun 1965 yılındaki toplantısında kabul edilmiş ve kitabın dokuz dil üzerinden basılmasına karar verilmiştir. Bütün hazırlıklar 1969'da bitirilerek kitap yürürlüğe girmiştir. Mors ve simafor alfabesinde hiçbir değişiklik yapılmayan bu son kitaptaki sancakların bir kısmının anlamlarında değişiklikler olmuştur. Yeni kitabın özelliklerinden biri de, radyo-telefon muhaberesinde herhangi bir iltibasa mahal bırakılmamak üzere kodlardaki harfleri, kelimelerle ifade etmek üzere her harfe birer ad verilmiş olmasıdır: A-Alfa, B-Bravo, C-Charlie, D-Delta, E-Echo gibi.

Denizci devletlerin savaş bahriyeleri için düzenlenmiş özel İ. kitapları ile milletlerarası İ. kitabında mevcut İ.'lerden başka, çeşitli liman, kanal ve nehir içi sularda giriş, çıkış, seyir, bekleme veyâ fırtına ihbarı gibi konularda kullanılmak maksadıyle gündüzleri küre, koni, silindir veyâ sancak, geceleri ise çeşitli renklerde fener, roket, renkli duman kandili veyâ veri fişeği, maytap ile verilebilen özel İ.'ler de vardır. Liman veyâ kanal tüzükleri ile denizde çatışmayı önleme tüzüğünde ve kılavuz kitaplarında bu İ.'ler gösterilmiştir. Bugün gemilerin birbirleri ile ve kara istasyonları ile haberleşmelerinde simafor bayrakları, İ. sancakları, şimşekli fener, pırıldak veyâ ışıldak gibi gözle görülür araçlar kullanıldığı gibi, siren, batarya düdüğü, sis borusu, kampana gibi ses çıkaran aletler veyâ telsiz telgraf,

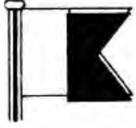
Milletlerarası Mors Alfabesi

A	· —	H	· · · ·	Q	— — · —
ä	· — · —	I	· ·	R	· — ·
à	· — — · —	J	· — — —	S	· · ·
B	— · · ·	K	— · —	T	—
C	— · — ·	L	· — · ·	U	· · —
CH	— — — —	M	— —	Ü	· · — —
D	— · ·	N	— ·	V	· · · —
E	·	ñ	— — · — —	W	· — —
é	· · — · ·	O	— — —	X	— · · —
F	· · — ·	Ö	— — — ·	Y	— · — —
G	— — ·	P	· — — ·	Z	— — · ·

1	· — — — —	Adı bilinmeyen bir gemiyi veyâ umumu çağırma		A A A	· — · — · —
2	· · — — —				
3	· · · — —	Cevap		T T T	— — —
4	· · · · —	Fasıla		I I	· ·
5	· · · · ·	Kesme		B T	— · · · —
6	— · · · ·				
7	— — · · ·	Yanlış		E E E	· · · ·
8	— — — · ·	İşaretin bitimi		A R	· — · — ·
9	— — — — ·	Nokta veyâ ondalık kesir işareti			· · · · · ·
0	— — — — —	Bölme işareti			— · · — ·

A	H	O	V
B	I	P	W
C Cevap işareti	J	Q	X
D	K Sıfır	R	Y
E Hata işareti	L	S	Z
F	M	T	Dikkat ve çağırma işareti
G	N	U	Kesme işareti

Milletlerarası simafor alfabesi

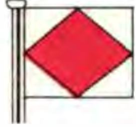
A

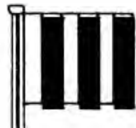
B

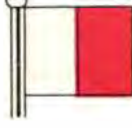

C

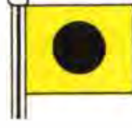

D

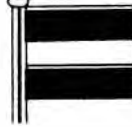

E

F

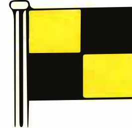
G

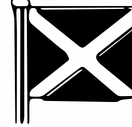
H

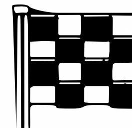
I

J

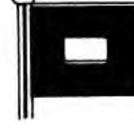
K

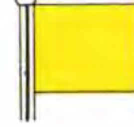

L

M

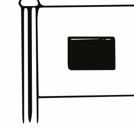
N

O

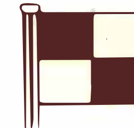

P

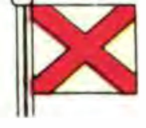
Q

R

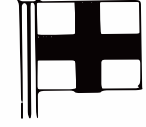

S

T

U

V

W

X

Y

Z

Milletlerarası işaret harf sancakları

1

2

3

4

5

6

7

8

9

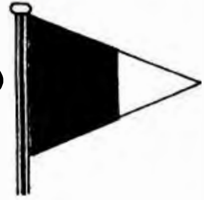
0

Yardımcı filamalar

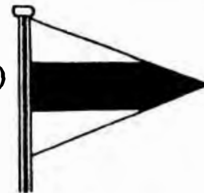
Birinci yardımcı (tekrar) filaması

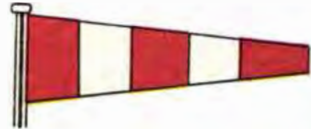
İkinci yardımcı (tekrar) filaması

Üçüncü yardımcı (tekrar) filaması

Milletlerarası muhabere ve cevap filaması

Milletlerarası işaret rakkam filamaları

telsiz telefon gibi işitilen cihazlar kullanılır. Simafor konuşması gündüzleri yakından veyâ dürbinle seçilebilen bir uzaklıktan İ.'çinin her iki elinde bulunan ve ekseriyetle sarı ve kırmızı renkli bezden yapılmış dörtköşe bayrakların (bk. Milletlerarası simafor alfabesi renkli tablosu) simafor alfabesindeki şekillerde gösterilmesi suretiyle kelime ve cümleler teşkil edilir. Simafor konuşmasında normal İ. verme sürati dakikada 40 harf olmalıdır. İ. sancakları ile haberleşme (bk. Milletlerarası işaret harf sancakları renkli tablosu) 26 adet harf sancağı, (bk. Milletlerarası işaret rakkam filamaları renkli tablosu) 10 adet rakam filaması ve üç adet yardımcı filama ile bir adet muhabere ve cevap filamasıyle kitapta kayıtlı kodlardaki harf sancaklarını geminin İ. çekilebilecek münasip yerlerinden gösterilmesi suretiyle yapılır. İ. sancaklarının her birinin bir anlamı olup tek başına çekildikleri zaman kitapta gösterilmiş olan bu anlamları ifade ederler:

A sancağı: Dalgıç denizdedir, benden açık bulununuz;

B sancağı: Tehlikeli madde yüklüyor veyâ boşaltıyorum;

F sancağı: Hareketten sakıtım, benimle irtibatta bulununuz;

U sancağı: Tehlikeye gidiyorsunuz gibi.

Genel İ. kodları kitabın II. bölümünde toplanmış olup iki sancakla verilir ve tehlike, gemiyi terk, kaza, doktor, hastalıklar, yara alma, seyir ve sefere yardım, hidrografi, manevra, yük ve safra, personel, meteoroloji, hava durumu, can koruma kaideleri gibi konulara müteallik İ.'leri kapsar. Tıbbî İ. kodları kitabın III. bölümünde olup üç sancakla verilir. Hem tıbbî yardım isteği hem de tıbbî tavsiyeler kısmını ve ilâç listelerini ihtiva eder. Muhatara ve can kurtarma İ.'leri kitabın IV. bölümündedir.

Sancaklarla haberleşmenin nasıl yapılacağı kitabın içinde tafsilâtıyle izah edilmiştir. Gece haberleşme, gözle görülür İ. vasıtası olarak mumlu el İ. feneri, direk başı veyâ seren cundalarındaki elektrik lambaları veyâ ışıldaklarla ve milletlerarası mors alfabesindeki harfleri kullanmak suretiyle kelime ve cümle teşkil olunur. Nokta ve hatlardan meydana gelen mors alfabesiyle mesaj verilmesinde sürat dakikada normal olarak 40 harftir. Sisli havalarda görüş mesafesinin çok kısalığı veyâ görüş imkânsızlığı karşısında haberleşme düdük gibi ses çıkaran aletlerle ve mors alfabesi kullanmak suretiyle yapılırsa da, limanlarda, geçitlerde veyâ limana yakın ve trafiği fazla olan yerlerde ses vasıtasıyle işaretleşme birçok yanlışlıklara ve hattâ kazalara yol açacağı cihetle bu gibi yerlerde kullanılmaması uygun olur.

Telsiz telgraf ve telsiz telefonun ve hattâ özel elektronik cihazlarla uzaydaki yapma uydulardan yararlanarak çok uzak mesafelerden haberleşme imkânları mevcut olmasına rağmen, savaşta telsiz sükûnetinin lüzumlu olduğu hallerde klâsik usuldeki işaretleşme araçlarından yararlanma mecburiyeti daima hasıl olacaktır. — Vehbi Ziya Dümer

İŞARET DİLİ (Fr. Langage des gestes), sözlü dilden farklı olarak, ses dışındaki işaret sistemleriyle sağlanan anlaşma yolu.

İŞARET FİŞEKLERİ veyâ BOMBALARI, askerlikte ve özellikle havacılıkta bir hedefin yerini belli etmek için atılan havaî fişek veyâ bomba. Bir hava akımında, keşif uçakları, genellikle bombardıman uçaklarının önünde uçar ve hedefe, İ. F. veyâ işaretleme bombası denilen aydınlatıcı fişek veyâ bombaları atarlar. Böylece bombardıman hedefinin gösterilmesi, sıhhatli nişan alınması ve bombardımanın isabetle yapılması sağlanır.

İŞBARA, eski Türk kaynaklarında geçen bir unvan. Türk kaynaklarında *ısb(a)ra, ışb(a)ra, (i)şpara*... biçimlerinde tesbit edilmiş olan bu unvanın okunuşu kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda Radloff, Hirth, Thomsen, F. W. K. Müller, G. J. Ramstedt, W. Kotwicz, A. N. Samoyloviç tarafından muhtelif açıklama denemeleri yapılmıştır. Son olarak Fuad Köprülü («Kőrösi Csoma - Archivum» dergisi I. Ergänzungsband 1938, 341-344) İ. unvanını Türkçe *Çapar* adıyle birleştirmiştir. Bk. ÇAPAR.

İŞÇİ, bir ücret karşılığı işverene tâbi olarak çalışan kişi. Başka bir deyişle İ.'lik vasfının ortaya çıkabilmesi için emek gücünün arz edilmesi ve bu gücün bir ücrete tâbi olarak kullanılması söz konusudur. Böylece İ.'nin geniş anlamda tarifinde emeğin arz edilmesi, tâbilik ve ücret önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada emeğin arz edilmesi kavramında yeni ve modern bir görüş ile karşılaşılmakta, İ. bütün şahsiyetini değil, fakat emeğini işverenin istifadesine tahsis etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde ise *Mecelle*'de çalışma hayatıyla ilgili hükümlerin esas itibariyle icare - i âdemi başlığı altındaki dördüncü fasılda toplandığı görülmektedir. Böylece Roma hukukunda olduğu gibi, emeğin istihdamı kira akdi içinde düzenlenmekte, İ. «nefsini kiraya veren kimse», diğer bir deyişle «ecir» olarak düşünülmektedir. Bu hükümlerde aşırı ferdiyetçi bir kölelik ruhu sezildiği için, bu düşünce ve kavramlar süratle terk edilmiş bulunmaktadır. Ecir kavramı içinde İ.'nin hizmet ve emeği yanında mânen ve şahsen de işverene bağlılığı söz konusu olmaktadır.

Diğer yandan İ.'yi ifade etmek üzere kullanılan amele sözü yerine 1923 yılında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresinde İ. denilmesi kabul edilmiştir. Böylece ortadan kalkmış olan amele kelimesi, ancak günümüzde nadir hallerde taş, toprak sanayiinde, yol yapımında istihdam edilen tarım menşeli vasıfsız İ.'leri ifade eden bir tâbir haline girmiştir.

Türkiye'de çalışma mevzuatında çeşitli İ. tarifleri ile karşılaşılmaktadır. İş kanunu, sosyal sigorta, sendikacılık ile ilgili kanunlar İ. tarifini çeşitli yönlerden yapmaktadırlar.

Sosyal tarih boyunca İ.'den anlaşılan manâ, onun ekonomik ve sosyal statüsü, önemli merhalelerden geçmiştir. Kölelikten günümüzün modern görüş ve tatbikatına kadar İ., İ.'nin hak ve sorumlulukları, korunması birçok sosyal hareketlerin konusu ve hedefi olmuştur. Gerçekten toplum yapısındaki ekonomik ve siyasî doktrinlerdeki ve sosyal değerlerdeki değişmeler, İ. kavramından anlaşılan mânanın da değişmesine yol açmıştır. Piyasa fiyatı olan ve bir mal olarak düşünülen İ.'den, bir makina olarak veya tabiî bir kaynak veya bir insan olarak, bir üretim ortağı veya bir tüketici olarak İ.'ye bakış, sosyal tarihteki iktisadî ve sosyal doktrin ve değer hükümlerine göre ortaya çıkan çeşitli devreleri ve görüşleri aksettirmektedir.

İ.'ler özellikle XVIII. yüzyılın 2. yarısından itibaren hızlanan endüstri devrimi ile gittikçe önemli bir problem haline gelmiş, bir yandan bizzat kendilerinin kurduğu kooperatifler, sendikalar ve sosyal - siyasî hareketler yoluyla istihdam şartlarını düzeltmeğe gayret ederlerken, diğer yandan devletin çıkardığı kanunlar ve kurduğu müesseseler İ.-işveren ilişkilerini düzenlemeğe ve İ.'yi korumağa çalışmıştır. Ayrıca milletlerarası sendika kuruluşları, gene milletlerarası resmî kuruluşlar İ.'lerin korunması, insan haysiyetine uygun yaşama ve çalışma şartlarına kavuşturulması konusunda önemli gayretler sarf etmişlerdir.

Millî alanda resmî kuruluşlar içinde Çalışma Bakanlığı'nı, İş ve İ. Bulma Kurumu'nu, Sosyal Sigortalar ve İ. sağlığı ve iş güvenliği v. b. ile ilgili kuruluşlar yanında özel ve meslekî kuruluşlar olarak her çeşit İ. kooperatiflerini, İ. sendikalarını ve üst seviyede sendika kuruluşlarını saymak mümkündür. Milletlerarası alanda Birleşmiş Milletlere bağlı bir kuruluş olarak çalışan Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı (International Labour Organization) 1919'dan bu yana bu alanda gayret gösteren kuruluşların başında gelmekte, ayrıca Milletlerarası Hür Sendikalar Konfederasyonu (ICFTU) ise, meslekî alanda faaliyet gösteren birçok sendika kuruluşları içinde önde sayılmaktadır.

Sosyal, ekonomik ve siyasî yönden herhangi bir ülkenin en ilgi çekici özelliğini, ülkede ekonomik faaliyetlere katılarak çalışanlar içinde tâbi olarak çalışanların nisbî önemi teşkil etmektedir. Genel olarak endüstri ekonomilerinde bu grup toplam işgücünün 2/3 ile 4/5'ini teşkil ederken ve birçok ülkede % 70'in üstünde oranlara ulaşırken, daha çok gelişen ülkelerin toplandığı Asya ve Afrika kıtası ülkelerinde bu grupun sadece işgücünün 1/5'ini teşkil ettiği, oranların % 10 - 20 arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Bir ülkede İ.'lerin nisbî önemi, geniş ölçüde o ülkenin ekonomik gelişmede aldığı mesafeyi aksettirmektedir. Bu sebeple bâzı yazarlar toplam işgücü içinde İ.'lerin oranını adeta bir ekonomik gelişme kriteri olarak kullanmakta, meselâ İ.'lerin oranının % 60'tan fazla olduğu ülkeleri gelişmiş, bu oranın altında kalan ülkeleri ise az gelişmiş ülke olarak nitelendirmektedirler.

Aslında bir ülkede tâbi olarak çalışanları da iki büyük grupa ayırmak gerekir. Ücretliler ve maaşlılar diye ayırıma tâbi tutulacak bu iki büyük grup içinde, gelişmiş ülkelerde maaşlıların nisbî öneminin çok daha hızlı arttığı tesbit edilmiş bulunmaktadır. Bununla beraber birçok ülkede tâbi olanların ücretli ve maaşlı olarak dağılışı konusunda elverişli istatistiklerin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer bir güçlük ise, bu kategorilerin tesbitinde ortaya çıkmakta, kullanılan kriterlerin elverişsizliği bu iki grup arasında ayırım yapmayı güçleştirmektedir. Bâzı ülkelerde bu iki grup ödeme sürelerine göre, bâzı ülkelerde sosyal güvenlik kanunlarına göre, nihayet yapılan işin bedenî ve fikrî tarafının hâkim oluşuna göre tasnif edilmektedir.

Ayrıca birçok yayınlarda birbirinden değişik grupları kavrayan kavramlar eş anlamda kullanılmaktadır. Meselâ esas itibariyle İ.'leri (workers) belirtmek üzere ücretliler (wage earners), mavi yakalılar (blue - collar workers), el ve beden İ.'leri (manual workers), üretim İ.'leri (production workers) nden bahsedilmekte, diğer yandan maaşlıları (salaried employees) belirtmek üzere, beyaz yakalılar (white - collar workers), fikir İ.'leri (non - manual workers), üretimle direkt ilgisi olmayan İ.'ler (non - production workers), müstahdemler (employees), orta sınıf (middle class) v. b. gibi farklı kavramlara rastlanmaktadır.

Bu arada diğer çok önemli bir tasnif olarak memur ve İ.'lerden bahsetmek de mümkündür. Fakat esas eğilim olarak zamanın geçişi içinde, «tâbi» olarak çalışanlar arasında bir takım kategorileri tesbit etmenin pratik güçlükleri de dikkate alınarak bu tasnifler terk edilmekte, genel olarak çalışanlardan veya İ.'lerden bahsedilmeğe başlanmış bulunmaktadır. Aslında gruplar arasındaki farkların bunlar arasındaki benzerliklerden çok daha az olduğu dikkate alınarak bu tasnif şekilleri zamanla terk edilmektedir. Gerçekten günümüzde İ. denildiği zaman genellikle bütün bedenî İ.'lerle nezaretçilik ve müşavirlik fonksiyonu ifa etmeyen fikir İ.'leri kastedilmektedir. Bu anlamda İ. sınıfı veya çalışan sınıf (working class) ile İ., aşağı yukarı aynı grupu ifade için kullanılmakta, tâbi olarak istihdam edilme, nezaret edilme ve yönetilme bu grupun ana özelliğini teşkil etmektedir.

Diğer yandan İ.'leri gördükleri işin nitelik ve kendi bilgi ve maharet derecelerine göre de vasıflı, yarı vasıflı ve vasıfsız olarak tasnif etmek de mümkündür. Vasıflı İ.'ler uzun süre çıraklık eğitimi veya iş başında eğitim gören, bizzat atelye ve işyerlerinde veya sanat ve meslek okullarında yetiştirilen kimselerdir. Bunların çalışacakları meslek ve iş koluna göre 3 - 6 yıllık bir eğitim devresinden geçmeleri gerekmektedir. Buna karşılık vasıfsız İ.'ler herhangi bir meslek, sanat ve maharetten yoksun bulunmaktadır. Genellikle vasıflı İ.'lerin vasıfsızlara nazaran ücretleri daha yüksek, işsiz kalma ve iş değiştirme eğilimleri daha az, buna karşılık sendikacılık hareketlerine ilgileri daha yüksek bulunmaktadır.

Ayrıca İ.'leri yaş, cinsiyet veya tarım, sanayi ve hizmetler kategorileri içinde de ele almak mümkündür. İ.'lerin bu faktörlere göre dağılışı sosyal hareketler ve iş hukuku mevzuatı yönünden önemli sonuçlar doğurmaktadır. Genel olarak sosyal kanunların farklı sebeplerden dolayı sanayi İ.'lerine, kadın ve çocuk İ.'lere daha büyük bir önem verdiğini söylemek yerinde olacaktır.

Türkiye'de de örneğini gördüğümüz gibi birçok ülkede İ.'leri korumak hedefini güden çok sayıda kanun kabul edilmekte ve İ. hakları birçok hallerde anayasalara dahi girmiş bulunmaktadır.

İŞÇİ SENDİKALARI: bk. SENDİKALAR.

İŞÇİ SİGORTALARI KURUMU: bk. SOSYAL SİGORTALAR.

İŞİM (Coğ.): 1. Sibirya'da İrtiş (b. bk.) ırmağının sol kolu. Uzunluğu 1 809 km dir. Irmak Niyaz dağlarından çıkar, sağdan ve soldan birçok kol aldıktan sonra İrtiş'e karışır. İ. ırmağı boyunda Akmolinsk, Petropavlovsk ve İşim şehirleri vardır.

2. Sovyetler Birliği'nde, Sibirya'nın güney - batısında, İ. ırmağı üzerinde bir şehir. Nüfûsu 48 000 (1967) dir. 1670'te Korinskaya Sloboda adı altında kurulan şehir, tarımla uğraşan, hayvan yetiştiren ve yiyecek sanayiine sahip bir bölgenin merkezidir. Bunun dışında otomobil ve kamyon römorku ve kundura fabrikaları ve tarım teknik üniversitesi ve pedagoji enstitüsü vardır.

İŞİMBAY, Sovyetler Birliğine bağlı Başkurdistan Cumhuriyeti'nde bir şehir. Nüfûsu 53 000 (1967) dir. İ., 1932 yılından bu yana araştırmalar yapılan İdil - Ural petrol bölgesinin en verimli bölgelerinden biridir ki buradan Ufa, Tuymazı ve Orsk şehirlerine boru yolları (pipe - line), ayrıca Tuymazı ve Magnitogorsk şehirlerine de yer gazı boru yolları uzanmaktadır. Bundan başka, bu şehirde makina imal eden birkaç fabrika, hafif endüstri tesisleri, yiyecek maddeleri kuruluşları, ısı cihazları imal eden bir fabrika ve petrolcü yetiştiren iki okul bulunmaktadır.

İŞİTME: bk. KULAK.

İŞKEMBE, Geviş getirenler (b. bk.) in dört gözlü midelerinin ilk gözü. Büyük sığırlarda bu göz 60 - 200 l besin alabilecek kapasitededir. Hayvanın ağzına alıp fazla

çiğnemeden tükürükle karıştırdıktan sonra yuttuğu besinler, yemek borusu vasıtasıyla İ.'ye gelir ve burada birikir. Bu yönüyle İ., börkenek ile beraber mayalanma ve ekşime bölümüdür. İ. içinde bulunan besin bulamacı, % 80 - 90 sulu olur. Zaten geviş getirmek için de İ.'nin yeter derecede dolması ve bol sulu olması şarttır. İ.'de besinlerin parçalanmasına yardımcı olan birçok yararlı bakteriler ve otuz kadar da muhtelif tür terliksi (ciliata) hayvancık bulunur. Bunların İ.'deki görevi, depolanmış besinlerin selülozunu su ile birleştirmek ve karbondioksid ile metan gazına ayırmaktır. Bu gazların İ.'den dışarı atılması geğirmeyle olur.

İŞKODRA (Arnavutça adı: **Skhodër** İtalyanca adı: **Scutari**), Arnavutluk'un büyük şehirlerinden biri. Nüfûsu 50 000 (1967) dir.

İ. Kuzey Arnavutluk'ta Drin ve Boyana (Bojana) ırmakları ile İ. Gölü arasında dalgalı bir arazi üzerine kurulmuştur. Balkan yarımadasının en eski şehirlerinden biri olan İ.'nın kuruluşu, Büyük İskender'e mal edilmek istenmekte ise de, şehrin İskender çağından daha eski bir tarihe sahip olduğu ve Illyria'nın merkezi olarak tanındığı bilinmektedir. Illyria krallığına merkez olan İ., M. Ö. III. yüzyılda güneyden gelen güçlü bir saldırıya uğramış, neticede Pyrrhros, şehri ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Ancak, Pyrrhros, Illyrler ile Roma'ya karşı bir ittifak yapmakla yetinmiştir. Bundan sonra Illyr kralı Teuta ile to'unu Gentios'un Roma'ya karşı başarılı savaşlar sürdürdükleri, fakat Roma'nın baskısının gittikçe ağırlaştığı gürülür. Nihayet, M. Ö. 168 tarihinde Gentios esir olarak Roma'ya gönderilmiş ve İ. Roma İmparatorluğu'nun Illyria eyaleti nin müstahkem kale'erinden biri haline gelmiştir. Roma imparatorluğunun ikiye ayrılmasından sonra İ., Illyria ile birlikte Doğu Roma İmparatorluğu'na bırakılmıştır. Ancak, bu devirde gerek askerî, gerek ticarî bakımlardan ve özellikle devre damgasını vuran Hıristiyanlık teşkilâtı bakımından ikinci planda kalmış ve bölgenin merkezi Draç (Durrës) a bağlanmıştır. İustinianus zamanında Slavların Balkanlara yayılması üzerine İ., ırk bakımından saflığını kaybetmekle beraber, yine de Arnavutluğunu muhafaza etmiştir. Daha sonra Normanların eline geçmiştir. Çevreye yerleşen Normanlar, Arnavutlaşarak burada mahallî bir prenslik meydana getirmişlerdir. XIII ve XIV. yüzyıllarda Sırp krallığının Balkan yarımadasını hegemonyası altına alması üzerine İ. da bu krallığa bağlanmış ise de, Sırp kralı Duşan'ın ölümünden sonra Dukagjin prensleri, Sırp Balşa âilesinin baskısı karşısında İ.'dan çekilmek zorunda

İŞKODRA: Şehrin kıyısında tipik bir Arnavud mahallesi

kalmışlardır. Osmanlı Türkleri ilk def'a 1392'de İ. önünde görünmüşlerdir. 1392 yılında yapılan bu akınlar sonunda İ. prensi, Yıldırım Bayezid'e tâbiiyetini arz etmiştir. Türklerin bu suretle Adriya Denizi kıyılarına inmelerinden telâşa düşen Venedik Cumhuriyeti, Macar kralı Zsigmond'a baş vurarak Türkleri buradan çıkartmak için yardım talep etmiştir. Macar kralının İ. önüne gelmesi üzerine Türkler bir süre için buradan çekilmişler, ancak, 1396'da Niğbolu zaferinden sonra yeniden gözükmüşlerdir. Bu defa Ragusalıların tavsiyesi üzerine İ. prensi padişahın tâbiiyetinde kalmak şartiyle makamına oturtmuşlardır. Fakat bu prens, daha sonra kendisine iade edilen İ. ile diğer bâzı şehirleri 1401'de Venediklilere satmıştır. 1409'da ise Macar kralı Zsigmond (Sigismund) İ.'yı tekrar işgale muvaffak olmuş ve Macaristan krallığına katmıştır. 1444'te Varna zaferinden sonra Venediklilere yardımda bulunmak üzere sevk edilen Firuz Bey, İ.'yı ele geçirerek Venedik Cumhuriyetine teslim etmiştir. Osmanlı devleti bu sırada Arnavutluk üzerindeki hâkimiyetine başlıca engel olan İskender Bey (b. bk.) ile meşgul olduğundan Venediklilerin tarafsızlığını sağlamak için böyle bir taktik kullanmayı uygun görmüştür. Nitekim 1455'te Evrenosoğlu İsa Bey, İ.'yı kesin olarak Osmanlı topraklarına katmış ise de, şehir, daha birkaç yıl el değiştirmiştir. Nihayet 1467'de Rumeli Beylerbeyi Mahmud Paşa, büyük bir ordu ile gelip İ.'yı işgal etmiş, bunun üzerine İskender Bey de Leş kalesine sığınmak zorunda kalmıştır. Onun 1468'de ölümü ile Kuzey Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyeti tam olarak gerçekleşmiş, İ. da böylece Rumeli Beylerbeyliğine bağlı bir sancak haline getirilmiştir. Kuzey Arnavutluk'ta süregelen bu savaşlar sonunda bölgede İslâmiyet geniş ölçüde yayılmış ve birkaç kabile hariç, İ. ve çevresi halkı bu dini kabul etmişlerdir.

XVIII. yüzyılda İ., merkezî hükûmetin za'fa uğraması üzerine yerli mütegallibenin eline geçti. İ. civarında Buşat köyünden çıkan Mehmed Bey, çevirdiği entrikalarla bölgeye hâkim olmuş ve Bâb-i âli, kendisine vezaretle İ. valiliğine tevcih etmek zorunda kalmıştır. Böylece Kuzey Arnavutluk'a hâkim olan Buşatlar, Avusturya ve Venedik ile siyasî münasebetler kurmaya tevessül edecek kadar ileri gittiler. Bunlardan Mehmed Paşa, İ. kuvvetleriyle Rusya seferine katılmaktan imtina edince idam edildi ise de, yerine yine bu aileden birinin tayini zarurî görüldü. Mahmud Paşa ise Rusya ile siyasî münasebetler kurmaya çalışmış ve II. Ekaterina'nın teşvikleri sonunda isyan etmiştir. Ancak, üç yıl sonra 1779'da Gazi Hasan Paşa'nın müdahalesi ile bu ayaklanma bastırılabilmiştir. Mahmud Paşa anlaşmaya göre yine İ. valiliğinde bırakılmıştır. 1786'da onun Venedik topraklarına saldırıya kalkışması idamı hususunda ferman çıkarılmasına sebep olmuştur. Gereğinini yapmak üzere harekete geçen Elbasanlı Kurt Ahmed Paşa, İ.'yı kuşatmış ise de, yenilgiye uğrayınca, çekilmek zorunda kalmıştır. İ.'nın Osmanlı İmparatorluğuna tekrar bağlanması, Mahmud Paşa'nın 1788'de Karadağ'da öldürülmesiyle mümkün olabilmiştir. 1828'de ise, İ. valisi Buşatlı Mustafa Paşa, Rus savaşında kendisine verilen göreve zamanında yetişmediği gibi, mütareke yapıldıktan sonra Rus kuvvetleri üzerine hücuma kalkışarak anlaşmaları çiğnediğinden fermanlı olmuş ve Sadrazam Reşid Mehmed Paşa, 1832'de İ. önüne gelerek Mustafa Paşayı teslim olmaya zorlamıştır, İ.'da yerli valiler geleneği bu suretle sona ermiş oldu. Mus-

tafa Paşa, 1861'de Şeyhülharem iken Medine'de ölmüştür.

1867'de Osmanlı devletinde vilâyetler yeniden teşkil edilirken İ., merkez, Prizren ve Debre sancaklarından ibaret bir vilâyet merkezi olmuştur. Klementi, Hotti, Skrielli, Kastrati ve Pulati kabilelerinin yaşadığı merkez ilçede 4 140 hane Müslüman, 1 730 hane Lâtin ve 370 hane de Ortodoks vardı. İ. şehri ise, 2 500 hane Müslüman, 900 hane Lâtin ve 100 hane de Ortodoks idi.

Osmanlı devrinin son yıllarında İ. da 1500 dükkân, 1 örtülü çarşı, 1 bedesten, 40 kadar cami, 2 medrese, 1 ortaokul ile 1 kütüphane vardı. Şehrin en büyük camii, Buşatlı Ahmed Paşa'nın Tabakhane (Tabaki) mahallesinde yaptırdığı camidir. 1876'da İ., Derviş Paşa ordusunun karargâhı olmuş, önce Mirdıtlerin çıkardıkları isyan bastırılmış, sonra da Karadağ savaşında önemli harekât merkezlerinden biri olarak tanınmıştır. 1877'de İ. vilâyeti daraltılarak üçüncü sınıf vilâyetlerden sayılmıştır. Bu yıl tertip edilen ilk Osmanlı Meclisine millet vekili gönderen 29 seçim bölgesinden biri sayılmıştır. 1881'de mutasarrıflık haline konmuş, 1908 teşkilâtında ise, merkez ve Draç (Durrës) sancaklarından müteşekkil bir vilâyet haline getirilmiştir. Balkan Harbi'nde İ., Hasan Rıza Paşa komutasında kendisini kahramanca savunmuş ise de, Esad Paşa Toptani'nin Hasan Rıza Paşa'yı şehit etmesi üzerine 13 Nisan 1913'te teslim olmuştur. Böylece Türk hâkimiyeti sona eren İ., bundan sonra I. Dünya Harbi'nde, 27 Haziran 1915'te Avusturya - Macaristan birlikleri, II. Dünya Harbi'nde ise İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir.

Bugün Arnavutluk Cumhuriyetini teşkil eden 10 idarî bölgeden birinin merkezi olan İ.'nın nüfusu son sayımlarda çoğu Müslüman olmak üzere 50 000'i aşmış bulunmaktadır. İ.'da yerleşmiş bulunan Türkler ise, Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesinden sonra çoğunlukla Türkiye'ye göç etmişlerdir. Burada kalanlar bugün birkaç yüz kişiyi geçmemektedir.

İŞKODRA GAMBOTU, İstanbul Halicinde yolcu taşımak üzere inşâ olunmuş ve İşkodra gölünde kullanılmak üzere Bahriye Nezaretince satın alınarak silâhlandırılmış küçük vapur.

Meşrutiyetin ilânından sonra İşkodra müstahkem mevkiinin takviyesi, gölde kaçakçılığın önlenmesi ve asayişin muhafazası gibi maksatlarla İşkodra gölünde bir deniz müfrezesi kurulmasına karar verilmiş idi. Haliç vapur şirketinin 39 tonluk, 13 numaralı küçük vapuru da 1911'de bu şirketten satın alınmıştır. «İşkodra» adı verilen bu vapura İstanbul tersanesinde iki adet 3.7 cm lik gemi topu monte edilmiştir. Deniz subay ve erleri ile donatılmış ve Boyana nehri yolu ile gönderilmiştir. Deniz Yüzbaşısı Mehmed Ali Beyin kumandasında bulunan İ. G., Balkan Harbi'ne kadar gölde tek başına yararlı faaliyette bulunmuştur. Göldeki nakliyatı göz altında bulundurmuş, yakaladığı kaçakçı kayıklarını ilgili makamlara teslim etmiştir. Karadağın seferberlik ilân etmesi üzerine alarm vaziyetine giren gambot, Balkan Harbi'nin ilânı ile birlikte Karadağa âid nakliyatın önüne geçilmesi, Karadağ kıyısında görülecek askerî tesislerin bombardıman edilmesi, asîlere yardıma gelecek Karadağlıların bombardıman edilmesi emirlerini almıştır. 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağın sınırı tecavüzü vaki olunca İ. G. da hareket emri gereğince hem düşmana tecavüz hem de nakliyatın idamesi işlerinde çalışmağa başlamıştır. İşkodra müstahkem mevkiinin düşmesine kadar bütün görevleri büyük bir cesaretle yerine getirmiştir.

İŞKODRA MONİTORU, 1877 - 1878 Türk - Rus harbinde Tuna nehrinde görev almış bir savaş gemisi. Sultan Abdülaziz zamanında Avrupa'nın muhtelif tezgâhlarına çeşitli tiplerde zırhlı gemiler sipariş olunmuş ve bu arada Fransa'ya 1864'te beş gemi ısmarlanmış idi. Fethü'l İslâm sınıfı denen bu gemilerden biri de «İşkodra» zırhlı gambot veyâ monitoru idi. 408 ton mai mahrecinde olan bu geminin boyu 30 genişliği 9.7 m ve çektiği su 1.7 m idi. İki tane 26 librelik ton taşıyordu. Su hattında 7.6 cm kalınlığında zırh kuşağı vardır.

«İşkodra» gemisi donanmaya katıldıktan sonra Tuna'ya gönderilmiş idi. «İşkodra» gemisi 1877 harbinin ilânında eşi olan «Böğürtlen» gemisi ile birlikte Niğbolu'da bulunuyordu. Tuna'yı geçmeğe karar veren Ruslar nehirdeki Türk gemilerinin geçiş harekâtına engel olmamaları için topları da beraberlerinde getirdikleri gibi, nehrin muhtelif mahallerine mayın dökmek suretiyle gemilerin geri çekilme veyâ birleşme imkânlarını da ortadan kaldırmışlardı. 21 Haziran 1877 gecesi General Zimmerman kumandasında Maçin'e inen Rus kuvvetleri, karşıya geçmeğe başlamışlardı. Rusların gelmelerini mütaakıp, «İşkodra» ve «Böğürtlen» gemileri hemen bu mevkie yaklaşmışlar ve Rus topçusunun atışına rağmen nehirden geçmekte olan Rus birliklerini bombardıman etmişler ve Rus torpido istimbotlarının hücumlarını da püskürtmüşlerdir. Ağır Rus toplarının karşı atışları karşısında çekilmeğe mecbur olan Türk gemileri düşman ana kuvvetinin 26 Haziran 1877 tarihinde Ziştovi (Bulg. Sviştov) ye geçişlerine engel olmağa çalışmış iseler de, Rus ağır topçusunun sürekli atışları karşısında Osma nehri içine çekilmeğe mecbur kalmışlardır. Rus topçusunun atışlarına burada da maruz kalan «Böğürtlen» ağır hasara uğramıştır. Niğbolu'nun Ruslar tarafından zaptı üzerine bu iki gemi düşman eline geçmemek üzere hafif silâhları, cephaneleri ve personeli dışarı çıkarılarak Osma'daki yerlerinde kendi personelleri tarafından batırılmışlardır.

İŞLEME, bez, kumaş veyâ bir deri üzerine renkli iplik, ipek veyâ sırma kullanarak iğne ile yapılan süs.

İ.'ler bez, kadife, ipek kumaş, atlas, keten, çuha, deri v. b. üzerine yapılır. Zemini tül gibi tel tel ve kafes gibi olan İ.'lere dantel (Fr. dantelle, b. bk.) denir ki Türklerde buna benzeyen işe oya adı verilir. Sık dokumalar üstüne yapılan İ.'lerde iğnenin batıp çıktığı iki delik arasındaki ipliğe iğne veyâ iğne atkısı (Fr. point) denir. Bu ipliğin uzunluk veyâ kısalığının ve atılış tarzının çeşitli adları vardır. İpliği uzun olanlarına büyük iğne (Fr. gros point), küçük olanlarına da küçük iğne (Fr. petit point) veyâ Macar iğnesi (point de Hongrie) denmektedir. İ. ile dantel arasındaki fark, İ.'nin bir dokuma üzerine yapılması, dantelin ise bir kumaş kullanmaksızın iğne ile parça parça örülüp işlendikten sonra bu parçaların yan yana getirilerek bir bütün teşkil edecek surette birbirine bağlanması veyâ telleri seyrek ve ağ gibi bir zemin üstüne işlenmesindedir.

İ. sanatı, sanatların en eskilerinden biridir. İnsanlar en eski çağlarda dikiş dikmeğe başladıkları zaman dikişle süs de yapmışlardır. Halıcılıkla münasebeti âşikâr olan bu sanatın kaynağı Orta Asya'dır. İ., en çok elbise süslemesinde kullanılmıştır. Eski çağlarda hükümdar ve zenginlere mahsus elbiseler çok sanatkârane işlenmiş kumaşlarla yapı-

İŞLEME: Kasnak çalışmaları

lırdı. Bunların içinde Türk hükümdarlarının elbiselerindeki İ.'ler daha güzel ve daha sanatkârane idi.

Bizans işlemeleri: Bizans'ta İ. sanatı çok ileri gitmişti. Buna sebep de Bizans'ın Asya'ya ve ipek memleketlerine yakın olması ve İ.'nin doğduğu Orta Asya ve Anadolu'dan ilham almasıdır. Asya İ.'lerine çok benzeyen Bizans İ.'leri nakış itibariyle onların taklididir. Bizans İ.'lerinin en eskisi olarak bir başpiskopos elbisesi ve pallium'u gösterilir. Bu elbiselerde sarı zemin üzerine mavi ve kırmızı zemin üzerine sarı renkte işlenmiş tavşanlar ve İsâ'nın markası görülmektedir. İtalya'da Ravenna şehrinde de bundan biraz sonralara âid muhtelif İ.'ler mevcut olduğu gibi, Aschaffenburg katedralinde ve Paris'te Cluny müzesinde de böyle eski İ.'ler vardır. Chartres'da da Meryem'in yüz örtüsü bulunmaktadır. Fakat en güzel parça Vatikan'da Papa III. Leo'ya âid sayılan bir elbisedir (X veyâ XI. yüzyıl başı). Bamberg katedrali hazinesinde ve Sens katedralinde de aynı çağlara âid birtakım güzel İ.'li kumaşlar vardır.

Batı işlemeleri: İtalya, Venedik, Balkanlar, Rusya ve Macaristan gibi Bizans'a yakın olan ülkelerde bu sanat daha çok yayılmıştır. Orta Çağ'ın başından beri manastırlardaki atelyelerde papazlar için âyin elbiseleri ve ibadet kürsüleri (Fr. autel) nin örtüleri işlenirdi. Bunları halk arasında da işleyenler vardı. Ruhanilerin âyin esnasında veyâ kilise dışında yapılan prosesyon (dinî geçit) larda giydikleri elbiseler İ.'lerle süslenirdi. XI ve XII. yüzyıllarda İ.'ler ipek zemin üstüne altın ve inci ile işlenir ve ipekle İ. yapılmazdı. İpek İ.'ler sonradan yapılmıştır. XII. yüzyılda İ. motifleri kıvrık dallar ve Asya tarzı hayvan şekilleridir. Bu şekiller çok büyük nisbetlerde yapılır çiçekler, yapraklar ve hayvanlar hep itibarî olarak belirtilirdi. Süsleme motiflerinde tabiatı taklit ancak XII. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. İ.'lerde tatbik olunan insan resimleri ise, gerek tek gerek toplu olsun, kemer kavisleri şekli altına veyâ bölmeler içine yapılır ve

İŞLEME: Hesap işi

bunların yanına adları veyâ o şahsa âid bir yazı (Fr. legende) yazılırdı. XIII. yüzyıl İ.'leri üzerinde bitki motiflerinin arttığı görülmektedir. Özellikle zambak ve gülün süslemede kullanılmasından sonra bitki motifleri daha da gelişme göstermiştir. Çiçek süslemesinde tabiata yaklaşılmış, üzüm, meşe ve sarmaşık yapraklarının tabiattaki şekillerinin işlenmesine başlanmıştır. Bâzan tezyinî motifler yapraklarla çerçevelenmiş, bâzen sivri kemer üslûbundan ve bu üslûbun gül pencerelerinden ilham alan mimarî şekiller içine alınmıştır. Diğer sanatlarda olduğu gibi, İ.'lerde de eski şekillerden yavaş yavaş uzaklaşılarak daha tabiî ve hakikî şekiller yapılmıştır.

XIV. yüzyılda bir sivil İ. sanayii de ortaya çıkmış, büyük şehirlerde işlemehâneler kurulmuştur. Bitki motifleriyle karışık insan resimli İ.'lerin yapılması, bitki ve çiçek şekillerinin çeşidi artmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda da aynı gelişme devam etmiş, fakat İ.'lerin yerini nakışlı dokumalar ve örme kumaşlar almağa başlamıştır.

Rönesans'ın etkisi altında yapılan İ.'lerde renkli tabloları ve manzara resimlerini taklit eden ve bunların üzerine manzara ve binâ resimleri de işlenen resimli İ.'ler yapma hevesi doğmuş ve işte o târihten sonra İ. sanatı gerilemeye yüz tutmuştur. Yavaş yavaş dinî elbiselerin süslemesi sivil elbiselerinkine yaklaşmış ve XVII. yüzyılda aynı süsleme dinî ve sivil eşyalara da tatbik olunmuştur. XVIII. yüzyılda nakışlı dokunan sündüs (brocart) çok tutulmuş ve İ.'ler önemini kaybetmiştir. Batı ülkele-

İŞLEME: Beyaz iş

rinde bâzı önemli İ.'lere gelince: X ve XI. yüzyıla âid Alman İ.'leri eski mozaikleri andırmaktadır. İmparator III. Otto'nun mantosu üzerindeki dinî ve resmî İ.'lerde Bizans etkisi çok açıktır. 1031 târihine âid diğer bir İ. de, Macar krallarının taç giyme törenlerinde giydikleri İ.'li elbisedir. Bu İ.'ler Szt. István (b. bk.) ın eşi Gizella tarafından kendi memleketi olan Bavvera'dan getirdiği İ.'ci kadınlara Macaristan'da işlettiği İ.'lerdir. İ.'lerde sonraları Bizans etkisi azalmıştır. Paris'te Cluny Müzesi'nde bir ibadet kürsüsü (altar) nün örtüsü vardır ki Malines hastahânesinden alınmıştır. Bunun üzerine St. Marcus ile St. Johannes'in hayatlarını tasvir eden resimler işlenmiştir. Alman İ.'lerinde tutturma atkılı (Fr. point couché) İ.'ler çoktur. XIV ve XV. yüzyıllarda Köln şehrinde ipek ve altın sırmalı İ.'ler yapılmıştır. Klosterkamp kilisesinde muhafaza edilen

Erfurt katedralinde bulunan yün üzerine yapılmış bir İ.'de (1380) Germenlerin Tristan ve Isolde hikâyesinin 26 safhası tasvir edilmiştir. 1380'de yapılmış olan bu İ. Würzburg'da bir manastırda bulunmuştur.

İngiltere'de de eski Anglo - Sakson minyatürlerine benzeyen İ.'ler yapılmıştır. Thomas Becket'in 1163'te kral II. Henri de Fransa'ya kaçarken İngiltere'den beraberinde getirmiş olduğu İ.'ler Sens katedralindedir.

XIII ve XIV. yüzyıllardaki İngiliz İ.'lerinin çoğu sırma süslü olarak çuhalar üzerine işlenmiştir. Madrid Müzesi'ndeki Darocca'nın papaz kaftanı, Kensington Museum'daki Syon manastırına âid kaftan, Anagni kilisesine âid kaftan, Polonya Müzesi'nde bulunan papaz pluvial (dışarı elbisesi) i İ. bakımından tanınmış işlerdendir. İngiltere'nin

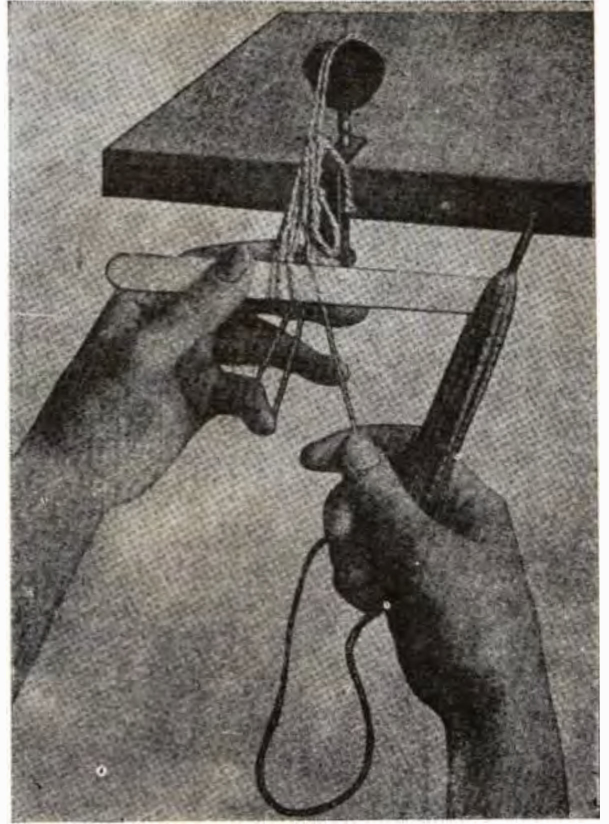

İŞLEME: Tül işi

XV. yüzyıldaki İ.'leri üzerinde altı kanatlı melek ve iki başlı kartal, zambak çiçeği, yıldız ve tomurcuk biçiminde örgüler çok görülür. Bunlar genel olarak kırmızı, mavi, kahverengi veyâ siyah kadife üzerine işlenmiştir. Bu çeşit İ.'lerden Fransa'nın Lyon şehri müzesinde ve Paris'teki Cluny Müzesi'nde de vardır. İtalya'da 1361'de Floransa'da yapılmış olup Venedik civarında Torcello'da muhafaza edilmekte olan dilimli bir kilise bayrağı da İ.'leriyle meşhurdur. Floransa katedralinde de Vaftizci Yahya'nın hayatını tasvir eden İ. tablolar vardır. Bunların modellerinin 1469 - 1487 yılları arasında Antonio Pollamolo tarafından çizildiği sanılmaktadır. XVI. yüzyılda İtalyan İ.'lerinin bütün Avrupa İ.'leri üzerinde büyük etkisi olmuştur. Paris'te Cluny Müzesi'nde İtalyan İ.'leri arasında dikkate değer bir parça vardır ki bu da oval bir madalyon içinde Yahudilerin, altın buzağı etrafında ibadetlerini ve Musa'ya elvah - ı aşerenin inzal olunduğunu tasvir eder. Bu İ.'nin modelini Kral I. François'nın isteği üzerine ressam Raffaello yapmıştır. İspanyol İ.'leri uzun zamanlar hep doğu ve Arap üslûbundaki nakışlarla işlenmiştir. Bunların özelliği, atlas üstüne kadife tatbik edilişi ve üzerlerine inci, altın, gümüş veyâ çelik pullar işlenmiş oluşudur. Bu çeşit pul İ.'leri Endülüslüler icat etmişlerdir.

XV. yüzyılda Alman ve İtalyan İ.'lerinin İspanya'ya girmesi üzerine bu tarz değişmiştir. İspanya'da Tuleytula (Toledo) ve Valencia katedrallerinde XV ve XVI. yüzyıllara âid birçok güzel İ.'ler vardır. İspanya'nın en meşhur İ eserlerinden biri de Toledo şehrindeki katedralde üstü tamamiyle inci İ.'li bir mantodur. Viyana Müzesi'nde altın zemin üstüne ipekle veli resimleri işlenmiş çok güzel papaz elbise ve kaftanları ve kiliselere âid Flandra İ.'leri vardır.

Bruxelles Müzesi'nde sırma ile işlenmiş bir altar örtüsü vardır ki 1615 ile 1647 arasında yapılmış olan bu

İŞLEME: File işi

örtünün üzerinde İ. ile Hıristiyanlık târihine âid muhtelif sahneler tasvir olunmuştur.

Fransa'daki en eski İ.'lerden olarak Sens katedralinde ince bir bez üzerine «urûc - i İsâ» yı tasvir eden bir İ. görülmektedir. Bu İ.'de oval madalyonlar içine, dua eden ve yanlarında iki melek bulunan bir suret işlenmiştir. Üstüne dikey olarak sekiz ve yatay olarak iki insan sureti vardır. Konuyu anlatan yazıların harf biçimlerinden bunun VII. yüzyıl başlarına ve Meroving'ler zamanına âid olduğu anlaşılmaktadır. Fransa'da İ. sanatının gelişmesi, Haçlılar seferlerinden sonradır. Buna sebep olarak doğudan dönen Haçlıların oralarda gördükleri süs ve ihtişam dolayısıyle İ.'ye önem vermeleri gösterilmekte ise de, bu gelişmeye asıl yol açan şey, doğuya gidenlerin oradan Avrupa'ya getirdikleri İ.'leri taklit etmek hevesi olmuştur. O zamanlar Avrupa'da elbiseler üzerine armalar işlemek bir âdetti. Bu armalar genel olarak ayrı parçalar halinde işlenir ve elbiselerin kumaşları üzerine dikilirdi. Bu usul bâzı İ.'lerde insan başları için de tatbik olunurdu. İnsan vücutları İ. olarak kumaşın üstüne işlenir, fakat başları daha ince olarak ayrıca işlenmek veyâ boya ile nakşolunmak suretiyle İ. üzerine dikilirdi.

İŞLEME: File işi

İŞLEME: Çin iğnesi

XIII. yüzyıl Fransız İ.'lerindeki başlıca karakter, konuların sivri kemer biçiminde bölünmüş kısımlar içine yapılmasıdır.

Comminges'de Saint - Bertran kilisesinin altarını süsleyen İ.'de üç dilimli kemer biçimleri içinde bu havariyyum tasviri vardır. Reims katedralinde 1299'dan öncelerine âid papaz elbisesinin süslemeleri üzerinde kapı nakışlarından alınmış motifler görülür. Chartres Müzesinde de XIV. yüzyıla âid triptik biçiminde bir İ.'de Meryem ile Vaftizci Yahya tarafından elde tutulan çocuk İsâ'nın tasviri ve iki tarafta da Vaftizci Yahya ile Sta Catherina'nın resimleri vardır. XV. yüzyılda bütün elbiseler, hattâ kunduralar ve eldivenler bile İ.'lerle süslenmiştir.

Türk işlemeleri: Bu sanatın çok eski çağlarda Asya'da doğduğu, Türklerde çok gelişmiş olduğu bilinmektedir. Târihî kaynaklara göre, Türk hakanları çadırlarını kumaşlarla, halılarla ve sanat eşyasıyla süslemesini bilirlerdi. Bu çadırlarda İ.'li dokumalar da bulunurdu. Anadolu'da Türk İ.'ciliğinin târihi kesin olarak bilinmemektedir. XIX. yüzyıla kadar Türk İ. sanatı altın devrini yaşamış, bu yüzyıldan sonra çeşitli sebeplerle sarsıntı geçirmeğe başlamıştır. Buna rağmen bâzı el sanatlarımız zamanımıza kadar gelebilmiştir.

İ. sanatının gelismesi için ilk ciddî teşebbüs 1864 yılında Mithat Paşa tarafından yapılmıştır. 1878 yılında da Maarif Nezareti genç kızlara İ. sanatını öğretmek

İŞLEME: Aplik

üzere teşebbüse geçmiş ve Ahmed Vefik Paşa'nın maarif nazırlığı döneminde Üsküdar'da Kız Mektebi adı ile bir okul açılmış ve okul programına el örgüsü, ve nakış işleri konmuştur.

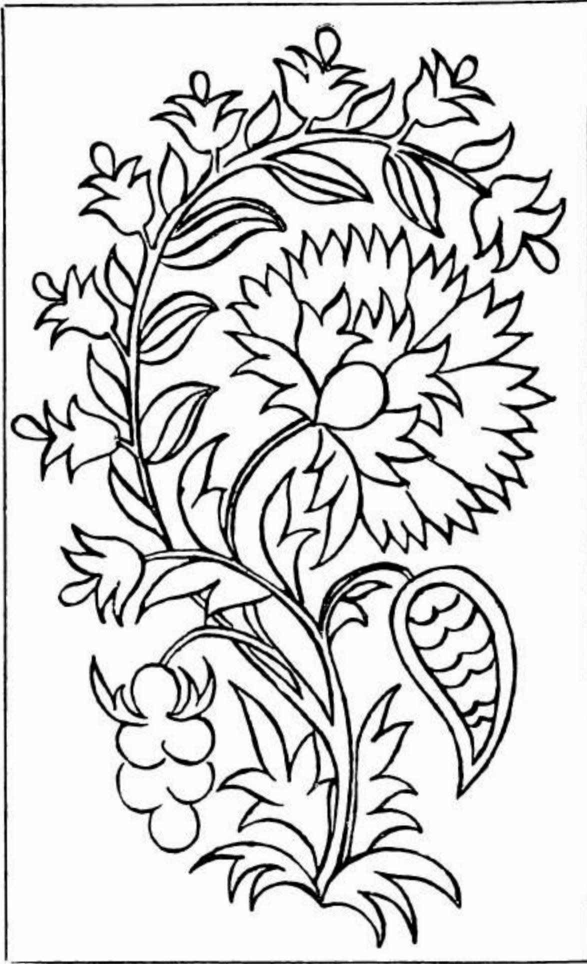
1927 yılında açılan kız enstitülerinde ise nakış ayrı bir ihtisas dalı haline getirilmiştir. Türklerde ve özellikle Osmanlı Türklerinde İ. sanatı, dünya İ. sanatı içinde ileri bir seviyeye ulaşmış bir sanattır. Hattâ Avrupaca pek meşhur olan Macar İ.'leri üzerinde Türk İ.'lerinin büyük bir etkisi olmuştur. Türkler, İ.'yi padişahların, vezirlerin, zenginlerin, kadın ve gelinlerin elbiselerinde kullandıkları gibi, peşkir, mendil, kaşbastı bohça, yorgan, yastık gibi eşya üzerine de tatbik etmişlerdir. Türklerde İ., pamuk, yün, keten, ipek, altın veyâ gümüş tellerin bir iğneye geçirilerek o iğneyi kumaşa batırıp öbür tarafına çıkarmak ve tekrar batırarak yüz tarafa geçirmek suretiyle yapılır bir iş olması dolayısıyle öteden beri aynı tekniği muhafaza etmişse de, zamanla az çok farklı tarzlarda gelişmiş, her şehir kendine has İ. konuları yaratmıştır. Bu tarzların her memlekette ayrı ayrı adları vardır. Kumaşa iğne batırıldığı vakit iki batan nokta arasında kalan ipliğin işlenme tarzına ve bu iğne atkılarının şekline iğne atkısı veyâ iğne (Fr. point) denir. Bu iğne atkılarına da, çeşidine göre ad verilir. Meselâ iki iğne arası uzunca olup arasındaki ipliğin bir yere takılarak kopması ihtimaline göre onu daha küçük atkılarla birkaç yerinden kumaşa tesbit ederler ki bu usul özellikle altın ve kılabdan İ.'lerde çok kullanılır (Fr. point couché = tutturmalı atkı). Bâzen de altın tel, sağlam bir iplik ve keten ipliği üzerine sarılarak işlenir ki bizde buna tahrilli (tahrirli) (Fr. ombré,

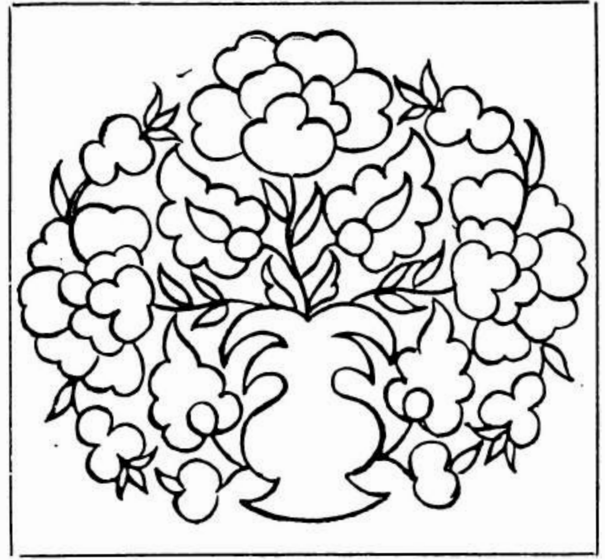
İŞLEME: Dantel anglez

satiné veyâ gaufré) derler. Eğer altın teli gayri muntazam fasılalarla görünecek surette tahrillenmiş ise ona ebrulu sırma (Fr. or nué) denir.

Türk İ.'lerine, İ. tarzı ve iğnesine göre, muhtelif adlar verilir; örme, muşabak (müşebbek), gözeme, kesme, sarma, sıra, hasır iğnesi, balıksırtı, kırma tel, civankaşı, susma, mürver, sıçandişi veyâ antika, suzenî, kasnak, benaluka, sırma. Sırma ve kılabdanla işlenen işlere sırma İ. (Fr. orfroi) denir. Bunun da kaytan, şerit ve tırtıl biçiminde İ.'leri vardır. İçinde ipliği olmayan sırma veyâ gelin telini saplayıp tutturarak yapılanlara kakma, düz tellerden işlenenlere kırma; gergefte yapılan ince kasnak işlerine suzenî; göz göz aralıkları olan şebekeli ve dantel gibi kafes biçiminde olan İ.'lere muşabak ve kumaşın iplikleri çekilmek suretiyle yapılanlara sıçandişi veyâ antika; hasır gibi örülerek yapılanlara hasır iğne ve kumaşın telleri hesap edilerek yapılanlara hesap işi denir. Bir de Kıbrıs denilen tarz vardır ki o da kaba ve çapraz atkılı bir sıçandişi işidir. Bu tarz İ., genel olarak Rumeli'de önlüklerin ortasıyle kenar pervazı arasına kaba bir muşabak biçiminde yapılmaktadır. Bir de Boşnaklarda benaluka adıyle meşhur olan bir

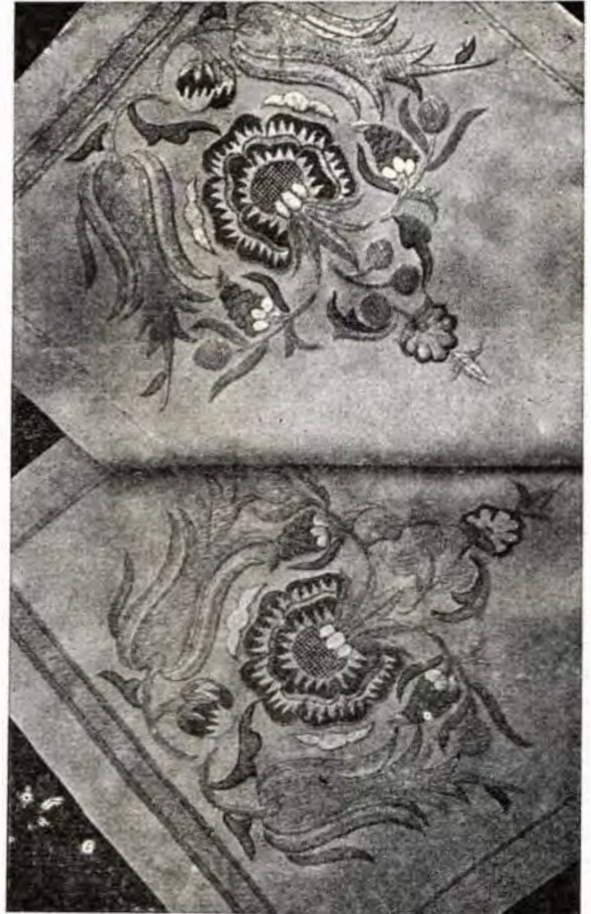
1

2

3

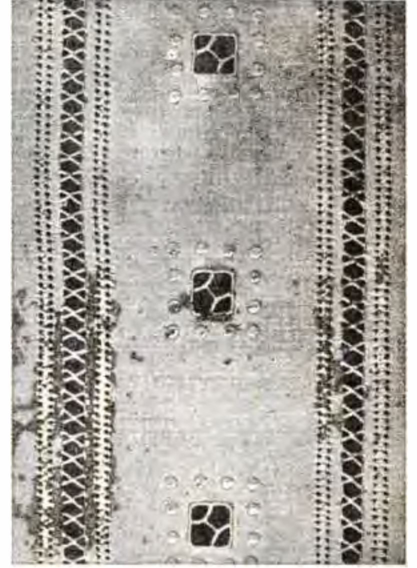
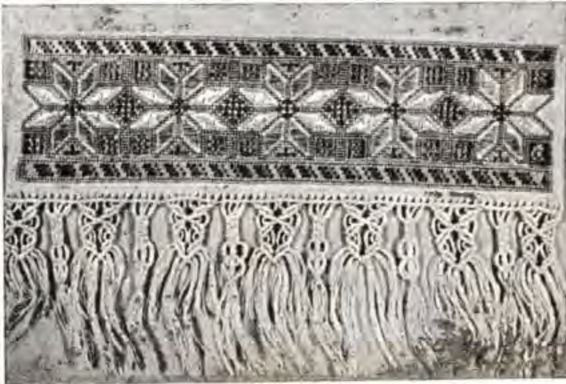

4

İŞLEME: 1, 2. Türk işinde desen; 3, 4. Türk işi

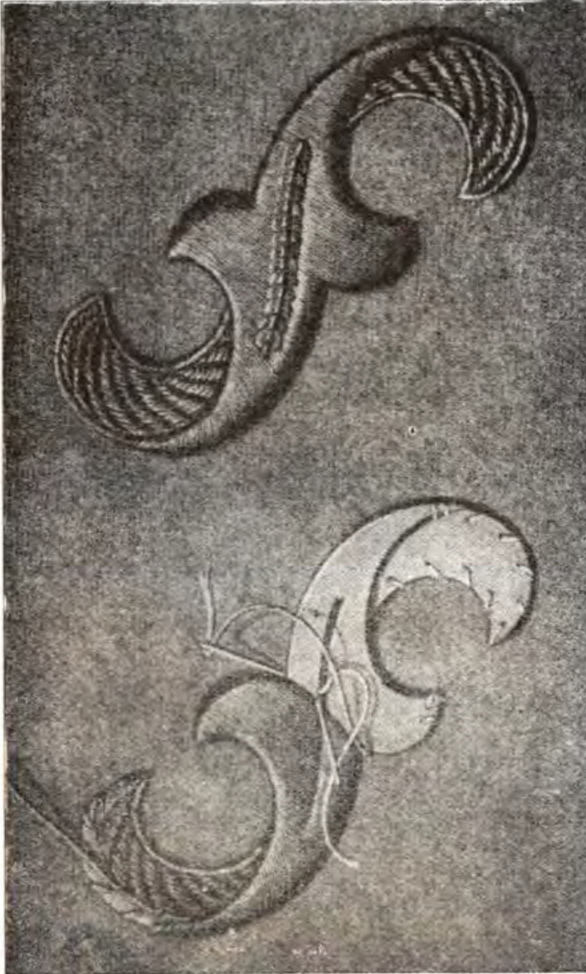

İŞLEME: Çeşitli Antep işleri

İŞLEME: 1, 2, 3. Maraş işi

çeşit İ. vardır ki çokluk çuha üzerine renk renk ipek veyâ yün kumaş parçalarıyle işlenmiş ve parça parça dikilmiş çiçeklerden ibaret işlerdir. Bunlardan çok güzel seccadeler yapılmıştır. Bu işler çuha veyâ kumaştan yapılmış bir çeşit kesme işlerdir. Kafes makamında kullanılan iri delikli perdelerin bâzıları da İ.'lidir. Bunlar bir çeşit kaba muşabaktır. Bunlara Buhara da denir. Bu perdelerin üzerine kesme çuhalardan dikilmek suretiyle süs yapılmış olanları da vardır.

Türk işlemelerinin özellikleri. Desen özelliği: Türk İ.'lerinin çeşitli motifleri arasında en çok tabiattan alınan yaprak, ağaç, çiçek ve meyve motifleri dikkati çekmektedir. Bunlar olduğu gibi taklit edilmez; genç kız ve kadınlar onları kendi zevkine göre değiştirirler. Türk motiflerinde en çok çiçeklere rastlanmaktadır. Lâle, karanfil, gül, yabanî gül, sümbül, çiğdem, şakayık, nilüfer, yasemin, çadır çiçeği, zambak, şeftali ve nar çiçekleri, lâle motifi özellikle tercih edilmektedir. Bu İ.'lerde sembolik anlamda motifler de göze çarpmaktadır. Konya bölgesinde rastlanan bir avuç altın, şahmeran, mavili veyâ muska adı verilen motifler buna örnek olarak gösterilebilir. Bir avuç altın, Anadolu kadınının kullandığı göğüs altınıdır. Bir dizi biçiminde gösterilmek istenmiş, altınların geçirildiği iplik, dal biçimine sokulmuştur. Şahmeran motifi ise, bir halk masalına bağlanmaktadır. Yarı beline kadar yılan olan ve şahmeran adını taşıyan, yılanlara hükmeden genç ve güzel bir kız, bu motifin esasını teşkil eder. Mahallî motif, çiçekler arasında bir yılan gövdesi hissini verir. Belden yukarısı ifade edilmemektedir. Mavili veyâ muska, çoğunlukla sırma işlerinde görülür. Üçgenler biçiminde olup çok defa birbirine geçmiş durumdadır. Peşkir ve uçkurların kenarlarını süsler. Bâzılarında üçüncü bir sıra yaprak bulunur.

Kompozisyon özelliği: İ.'ciliğin bâzı kuralları vardır. Çevrelerin işlenmesinde genellikle İ.'ler çevrenin köşe ve ortalarındadır. Havluların baş tarafları geniş sularla, uçkur ve yağlıkların kısa kenarları serpme ve sularla işlenir. Yağlık, peşkir ve uçkuru teşkil eden bu gibi örtülerin daima iki başı işlenir. Türk İ.'lerinin özelliklerinden biri de, süslenecek motiflerin kenarında işlenmiş bir su bulunmasıdır.

Bu sular geniş olursa kenarlarına ufak motifler yerleştirilir. Türk İ.'lerinde motiflerin kompozisyonu, dık motif, yatık motif ve verev motif olmak üzere üç türlüdür.

Renk özelliği: İ.'de renk, motif kadar değer taşır. Motif ve renk birbirini bütünler. Eski Türk İ.'lerinde şu renkler görülür: Güvez rengi, toz pembe, koray (açık veyâ koyu), hardal rengi, turuncu, eflatun (açık veyâ koyu), havaî mavi, koyu mavi, firuze rengi, Türk yeşili, zeytin yeşili, kahverengi (açık veyâ koyu), kiremidî, siyah, beyaz, altın ve gümüş renkleri.

Türk sanatçıları, toprağı mavi yahut yaprağı mor, bulutları ise sırma ile yapmaktan çekinmemişlerdir. XVI. yüzyıldan sonraki devrelerde lâcivert, yağ yeşili, turçinî renkler tercih edilmiştir. XVI. yüzyılda sırmanın yerini nakışlarda mavi, güvez, samanî İ.'ler almıştır. Bir aralık sırma, çeşitli renklerde ipliklerle karıştırılarak işlenmiştir ki bu teknik XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Türk İ.'lerinde aslî renkler kırmızı, mavi, mor, toprak sarısı, turuncu ve lâl'dir. Yardımcı renkler ise yeşil, kahverengi, siyah ve beyazdır.

Bir İ.'de aslî renklerden ikisi bir arada uygulanırsa bunlardan biri muhakkak soğuk, diğeri sıcaktır. Yardımcı renklerden sıcaklar soğukların, soğuklar sıcakların yanında denk gelir. Bu iki renk grupu içinde en fazla yeşil kullanılmaktadır. Siyahla çok defa aslî renklerin gözemeleri yapılır ve pek seyrek olarak puvanlarda ve en küçük motiflerde kullanılır. Türk İ.'lerinin yapıldığı dokumalar en incesinden en kalınına kadar keten, havlu, çuha, atlas, kadife gibi kumaşlardır. Günümüzde ise kullanacağımız yere göre, Rize keteni, Ayancık keteni, Şile bezi ve tela tercih edilir. Ayrıca saten, şifon, organze, tafta, krepdamur ve yünlü kumaşlar üzerine de İ.'ler yapılır.

En çok kullanılan iplikler de pamuk ipliği, yün, keten, ipek, altın veyâ gümüş sim, sırma ve kırma teldir. Bunlara ilâve olarak rafya, orlon ve kukalar da kullanılmaktadır.

İŞLETME (İng. Business administration veyâ Business management), bilgi, fikir, teşebbüs, emek, para, makina, malzeme gibi iş unsurlarından hepsinin veyâ birkaçının bir araya getirilmesiyle kurulmuş planlı bir düzende, üretimin veyâ hizmetin elde edildiği sistem. Fabrikalar, askerî birlikler, devletler, satış mağazaları, bankalar, ithalât ve ihracat müesseseleri, hastahâneler, oteller, lokantalar, okullar, nakliye ortaklıkları, sigorta ortaklıkları, basımevleri, servis istasyonları, yapı ortaklıkları, maden ocakları, devlet müesseseleri birer İ.'dir. Bir işletmenin, istenen sonuçlara istenen zamanda varabilmesi için organize edilmesi, planlanması, çalışma enerjisi verilip sevk edilmesi ve sonunda tâkip ve kontrol edilmesine de İ. idareciliği denir.

Planların hazırlanması ve İ. bilgilerini kullanarak planlarda gösterilen performans ve gelişmenin kontrolü, İ. çalışmalarının yürütülmesinde çalışanlara yol gösterilmesi, nezaret edilmesi, çabalarının birleştirilmesi ve teşvik edilmesi gibi faaliyetleri içine alan bu kavram, son 50 yıl içinde gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. İ., İ.'cilik, İ. ekonomisi, İ. bilimi, İ.'ci, İ. mühendisi (sanayi mühendisi) gibi kavramlar da son yıllarda iş hayatında ve yüksek öğretimde kullanılmaya başlanmıştır.

İ., İng. management, business administration karşılığı olarak kullanıldığı gibi, business veyâ enterprise karşılığı olarak da kullanılmaktadır.

Bu son anlamı ile işletilmesi söz konusu kuruluş kastedilmektedir. İ.'ler Bakanlığı, Ereğli Kömür İşletmesi gibi. Türkçede İ., bir kuruluşu yürütme, çalıştırma ve bu faaliyetlerin bilimsel ve tecrübî esasları anlamında da yaygındır.

İ.'cilik, insanların gruplar halinde çalışmaya başlaması ile ortaya çıkmıştır. Ancak, fizik veyâ sosyal bilimler gibi gelişimini çok uzun sürede sağlamıştır.

Bilimsel İ.'cilik, özellikle XIX. yüzyılda gelişmiştir. XX. yüzyılın ilk yarısında, dünya savaşlarının, ekonomik, teknolojik ve sosyal şartların etkisiyle de gelişmesi hızlanmıştır.

İ.'ciliğin gelişmesi iki yönden olmuştur: 1. Ekonomi biliminden hareket eden gelişme: Ekonomi bilimi, milletlerarası ve millî ekonomiyi incelemekle işe başlamıştır. Daha sonra sektörler ve endüstriler arası ekonomi gelişmiştir. Bunu ise İ.'nin çevresi ile bağlarının incelenmesi tâkip etmiştir.

Sonra, İ. gruplarının ve İ.'lerin ekonomisi incelenmiştir. İ. incelenirken de İ. içindeki olayların yalnız ekonomik kriterler açısından ele alınmasının yeterli olmayacağı görülmüş ve böylece İ.'cilik geliştirilmiştir. İ.'lerin genel yapısı, idaresi, pazarlama, üretim, tedarik, finansman, personel, araştırma - geliştirme, planlama çalışmaları bilim metotlarıyle ele alınmış ve bunlar arasındaki bağlar bir toplam sistem kavramı içinde geliştirilmiştir. Adam Smith (1776), Charles Babbage (1832) ın çalışmaları bunlar arasındadır.

2. İmâl usullerinden ve işin yapılışından hareket eden gelişme: Bu gelişmede işin, işçinin ve tezgâhın verimi, prodüktivitesinin artırılması, mâmul maliyetinin düşürülmesi fikrinden hareket edilmiştir.

Modern bir İ.'cilikte en az şu bölümler bulunabilir: Organizasyon yapısı, genel idare esasları, araştırma ve geliştirme, malzeme idaresi, imalât - üretim idaresi, pazarlama, finansman, muhasebe ve kontrol, insan kaynaklarının idaresi (personel idaresi), dış münasebetler, İ. hukuku ve haberleşme, ofis idaresi, sistemler ve bilgi işleme, milletlerarası İ. faaliyetleri, karar verme ve kontrol teknikleri.

Bunlar tekrar alt kısımlara bölünebilir. Son 15 - 20 yıl içinde kantitatif İ.'cilik hızla geliştiğinden İ. araştırması (harekât araştırması), İ. matematiği, İ. istatistiği, İ.'lerde bilgi işleme ve programlama, İ. faaliyetlerinin matematik programlanması, karar verme modelleri gibi konular da İ. disiplinine girmiş bulunmaktadır.

İ.'ci, İ.'nin çok cepheli yapısında ortaya çıkacak problemleri teşhis eden, sebeplerini arayıp hal çareleri bulabilen, bunları bünyede başka türlü aksaklıklar ortaya çıkarmadan tatbik edebilen insandır.

Modern İ.'cilikte uğraşılan problemler, fizik - beşerî bünyeli problemlerdir. Fizikî problemler saf bilimle ve onun teknikleriyle çözülebilir. Beşerî problemler özel bir maharetle, sezişle, sevgiyle halledilebilir. Fakat aynı zamanda fizik ve beşerî bünyeye sahip problemler, gerçekten değişik bir metotla hücumu gerektirir. Bir idareci zamanımızın bilimsel İ.'cilik, bilgi, metot ve tekniklerinden yoksun olduğu takdirde başarılı olamaz.

İşletme araştırmaları (İng. Operations research): Bu yeni tatbikî bilim dalına harekât araştırması da denmektedir. İ. araştırması, İ.'cilik ve sanayi (işletme) mühendisliğinin ufuklarını genişleten ve bu konulardaki problemlerin çözümlenmesinde büyük faydalar sağlayan yeni bir disiplindir. Bugün özellikle iş idaresi ve İ. mühendisliği konularında önemli gelişmelere yol açan İ. araştırması, ilk defa II. Dünya Harbi sırasında kullanılmıştır. II. Dünya Har-

bi'nde bâzı askerî problemlere, o problemlerle ilgili alanlarda yetişmiş uzmanların bilimsel metot, teknik ve araçları kullanarak bir çözüm bulmaları eğilimi ortaya çıkmıştır. Böylece çeşitli meslek ve bilim dallarından olan uzmanlarla kurulan gruplar birçok askerî problemlere çözümler bularak başarı sağlamışlardır. Bununla beraber, İ. araştırmasının önem kazanması, daha çok sınaî organizasyonda son yıllarda kaydedilen gelişmenin sonucudur.

Sanayi devriminden önce sanayi müesseseleri küçük İ.'lerdi ve bir tek patron tarafından idare edilmekteydi. Fakat İ.'ler büyüdükçe ve üretim metodları geliştikçe, üretim sistemlerinde önemi artan satın alma, üretimi planlama ve kontrol, satış işleri gibi idarecilik fonksiyonlarının bir tek şahıs veyâ şube tarafından yapılması imkânsız hale gelmiştir.

Bir İ.'de her fonksiyonel ünite (bölüm, şube veyâ kısım) işin bir kısmını yapmaktadır. İ.'nin ana amaçlarının gerçekleşmesi için her kısma ihtiyaç vardır. Bununla beraber, İ.'deki iş bölümünün bir sonucu olarak her fonksiyonel ünitenin kendi amaçlarını kendisinin geliştirmesi istenir. Meselâ üretim kısmı genellikle üretim maliyetinin asgarî ve üretim hacminin azamî kılınmasını kendisine amaç edinir. Pazarlama şubesi, satış giderlerini asgarî ve satış hacmini azamî kılmaya çalışır.

Bir kısım için en iyi olan politika ancak nadir hallerde diğer kısımlar için de iyi bir politika olabilir. O halde İ.'nin tamamı için en iyi envanter politikası aranmalıdır. Bunun için problemin çeşitli cephelerinde ihtisas sahibi olan elemanlardan kurulacak grupların bilimsel metod, teknik ve araçlar kullanarak çalışması gerekecektir ki, bu da İ. araştırması faaliyeti demektir.

İşletme bilimleri: İ. bilimleri çerçevesinde aşağıdaki bilim dalları verilmektedir:

1. *Mantık*: İ. problemleri, hassas ölçmeler ve matematik modeller gerektirmektedir. Mantık ve özellikle matematik lojik, olaylar ve eşyalar arasındaki bağıntıları, açık, herkesçe aynı anlamda anlaşılır şekilde ifade etmek bakımından ölçme ve model kurmada yardımcı olmaktadır.

2. *Matematik programlama*: İ. matematiğine olan ilgi ve ihtiyaç da 1910'larda başlamış olmakla beraber, yine harb yıllarında artmış ve bâzı yeni buluş ve araştırmalara yol açmıştır. Envanter, bekleme hattı - kuyruk teşekkülü, oyunlar teorileri, lineer, nonlineer, dinamik, geometrik, parametrik, sezgisel (heuristic) programlama metodları bunlar arasında sayılabilir.

3. *Matematik istatistik*: Bu disiplin 1920'lerden beri İ.'lerde değişkenlik gösteren faktörleri ölçmek, belirsizlikler içinde tahminler yapmak ve kararlara ışık tutmak için kurallar geliştirmiştir. Özellikle tesadüfî yapılı olayların modelini kurmak, elemanlar arasındaki bağ dereceleri (korelasyon) ni ölçmek, zaman içindeki gelişmeleri tahmin etmek, itimat sınırlarını bulmak, ortalama ve sapma analizleri yapmak için matematik temele dayanan metodlar geliştirilmiştir.

4. *Mühendislik bilimleri* (Engineering sciences): İ. problemlerinin birçoğunda teknoloji dolayısıyle mühendislik sistemleri ile İ. sistemleri arasında amaç, elemanlar, kontrol sistemleri bakımından büyük benzerlikler vardır.

Bilimsel İ.'cilik (scientific management) başlangıçta mühendislik bilimlerine benzer şekilde gelişmiştir. Kontrol mühendisliği, İ. kontrol sistemleri için yararlı olduğu gibi, imalât mühendisliği ve özellikle İ. (sanayi) mühendisliği (industrial engineering) İ.'ciliği kantitatifleştirmiş ve bilim metotlarına yöneltmiştir.

5. *Biyoloji*: Organizma ve organizasyon kavramlarının analizi ve merkezî sinir sistemi ile İ. faaliyetleri arasındaki benzerlik sebebiyle biyoloji de İ.'ciliğin gelişmesinde rol oynamıştır.

6. *Psikoloji*: Psikologlar da İ.'ciliği, karar verme prosesinin teknik yapısı ve insanın psikolojik karakteristikleri açısından incelemişlerdir. Haberleşme yapıları, küçük grup davranışları, öğrenme ve problem çözmenin zihnî sistemi, alternatiflerin seçimi, teşvik ve yöneltme konuları da psikologlar tarafından incelenen İ. problemleri arasındadır.

Psikoloji kadar sosyoloji gibi sosyal bilimler de İ. bilimi olarak İ.'ciliğe katkıda bulunmaktadır.

7. *Ekonomi*: Bâzı ekonomistler mikroekonomiye geçiş vasıtası olarak, İ.'lere uygulanan İ. bilimlerini kullanmaktadırlar. Bâzı ekonomistler kendilerine İ. ekonomistleri diyerek, İ.'cilik problemlerinin, ekonominin bir alt sınıfına girdiklerini belirtmek istemişlerdir. Ekonomik kavram ve kriterlerin İ.'ciliğe sokulması ile önemli bir unsur olmuştur.

İşletme ekonomisi: İ. kelimesi uzun süre «İ. ekonomisi» anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda İ. bir sistem olarak ele alınmakta ve bu sistemin analizi ekonomik kriterlerle incelenmektedir. Bu dallarda ise, üretim ve maliyet, üretim ve fiat, talep - fiat, İ. amaçları, kaynaklar, pazarlama imalât - fiatlandırma münaseberleri, talep teorisi, para ve genel denge teorisi, dağıtım, kapital teorileri, sermaye bütçelemesi, sermaye teşekkülü, risk altında malî kararlar, giren - çıkan, üretim analizleri, stratejilerin ekonomik analizi, beklenen kâr, oyunlar teorisi, plânlama modelleri, üretim - tüketimin ekonomik münasebetleri incelenmektedir.

İşletme öğretimi ve eğitimi: XX. yüzyılın ilk yıllarında kurulmaya başlanan İ. fakülteleri 1950'den sonra sanayileşmekte olan ülkelere yayılmış bulunmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde hemen her üniversitede bir İ. fakültesi bulunmaktadır. Yurdumuzda İstanbul Üniversitesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Boğaziçi Üniversitesi'nde İ. fakülteleri vardır. Bu arada İktisadî ve Ticarî İlimler Akademilerinin öğretim plânları İ. yüksek okulları yapısındadır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin İ. bölümleri de İ. fakülteleri niteliğinde programlar sunmaktadır. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi'ne bağlı İ. İktisadı Enstitüsü de lisans üstü İ. öğretimi yapan bir kuruluştur.

Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Ankara İktisadî ve Ticarî Bilimler Akademisi bünyesinde de lisans üstü İ. kursları veren enstitüler vardır. Bu fakülte, yüksek okul ve enstitülerin öğretim plânlarında üretim, pazarlama, personel, finansman idaresi gibi bölümler de bulunmaktadır.

Türk Sevk ve İdare Derneği, 1962 yılında Türkiye'de İ.'ciliği geliştirmek ve yaymak için kurulmuştur. «Sevk ve İdare Dergisi» ni yayınlamakta ve İ.'ciliğin çeşitli dallarında seminerler düzenlemektedir.

Millî Prodüktivite Merkezi, 1965'te Türkiye ekonomisinde verimliliği artırmak, İ. metodlarını geliştirmek maksadıyla kurulmuştur. İ.'ciliğin çeşitli alan ve dallarında araştırma, eğitim ve yayın yapmaktadır.

İşletme mühendisliği: İ. mühendisliği yerine sanayi mühendisliği ve endüstri mühendisliği adları da kullanılmaktadır. Son 30 yıl içinde ortaya çıkan İ. mühendisliğinin çeşitli tarifleri vardır: İ.'lerin verimini artırıcı çalışmalar yapan meslek; insan, malzeme ve teçhizattan meydana gel-

miş entegre sistemlerinin konstrüksiyonu, gelişmesi ve kuruluşu ile meşgul olmak; çalışmalarında matematik, fizik ve sosyal bilimlerdeki özel bilgi ve mahareti, mühendislik analiz ve kuruculuğunun metod ve prensipleriyle birleştirerek böyle sistemlerden elde edilecek sonuçları tesbit, tahmin ederek değerlendirmeye çalışmak; mamul veyâ hizmetlerin söz konusu olduğu sistemlerdeki beşerî faktör de dahil olmak üzere, bütün faktörlere mühendislik görüşünü tatbik etmek.

İ. mühendisleri XX. yüzyılın ilk çeyreğinde zaman etüdü, iş etüdü ve işin basitleştirilmesi, çalışma şartlarının etüdü, teşvikli ücret sistemleri, iş programlama gibi konularda çok iyi çalışmalar yaptılar. Fakat bu kadar problemi çözecek sayıda iyi bir şekilde yetiştirilmiş İ. mühendisleri olmaması, İ. mühendisliğinin, üniversitelerin programlarına girmemiş olması, İ. mühendislerinin kullanacağı standart metodlar ve tekniklerin henüz geliştirilmemiş olması gibi sebeplerle bu başarılar devam edemedi.

1940'tan sonra üniversitelerde İ. mühendisliği fakülteleri açılmış, müesseseler kendi bünyelerinde açtıkları kurslarda İ. mühendisi yetiştirmeye çalışmışlardır.

İ. mühendisliğinin alanına makina, işçi, sevk ve idareci, mühendis, İ.'ci, nezaretçi, ham madde, yardımcı madde, dış çevre, rakipler, takımlar ve vasıtalar, yer ve binâlar, bilgi, sistemler, gelenekler, usuller gibi elemanlar kendi aralarında çeşitli bağlarla bağlanarak meydana getirdiği sistemler girmektedir.

Uğraştığı problemlerin bünyeleri icabı, metodları da genellikle kombine metodlardır. Sadece matematik bir model kurmakla kalmaz, o modeldeki değişen katsayıları tesbit etmek için istatistik metodları, tecrübî metodlar kullanır, hatta seziş ve tecrübeyi kullanır.

Bugün sosyometri, biyoteknoloji, psikometri, psikoteknik, istatistik, korelasyon, varyans analizi, eksperimental dizayn, fizik, elektronik ve matematik modeller, optimizasyon, karar verme mekaniği, simülasyon, bilgi işlem tesisleri, maliyet tahlilleri İ. mühendisliğinin problemlerini çözmede kullanılan vasıta ve tekniklerdir.

İŞLİK, el işleri derslerinin uygulandığı, öğretim programlarında yer alan ders konularıyle ilgili eşyanın yapıldığı ve iş araçlarının bulunduğu yer.

İ.'lerde kil ve alçı işleri, kâğıt ve mukavva işleri, ağaç ve tahta işleri, örme, dokuma ve halı işleri, grafik işleri, mâden işleri ve karışık teknik işleri ile ilgili araç ve gereçler bulunur.

Okullarda bulunan İ.'ler öğrenci mevcudunun rahatça çalışabileceği büyüklükte, aydınlık ve havalandırılabilir olmalıdır. Yurdumuzda ilk öğrenci İ.'leri II. Meşrutiyetin ilân edildiği yıllarda İstanbul ilköğretmen okulunda ve bâzı ilkokullarda kurulmuştur.

Cumhuriyet devrinde İ. okulun bir parçası olarak kabul edilmiş, yeni açılan ilk ve ortaokullarda İ. bulunması temel ilke haline getirilmiştir.

İŞPORTA, gezici satıcıların kullandıkları yayvan sepet veyâ sedye biçimindeki üstü açık tezgâh. Özellikle pazarlarda perakende olarak satışa arz edilen, tuhafiye eşyaları gibi, akmayacak ve dökülmeyecek malların teşhir ve satışına yarar. İ.'nın basiti olduğu gibi, tekerlekli ve daha büyük yapılmış olanları da vardır.

İŞSİZLİK: İ. terimi genellikle bütün dünyada, çalışmak arzusunda, ehliyet ve iktidarında olup da, iş arayan ve istihdam dışında bulunan şahısları ifade etmek için kullanılmaktadır. Başka bir deyişle, İ.'i belirli bir ücret seviyesinde arz edilen emek miktarı ile bu seviyede istihdam edilen emek miktarı arasındaki fark şeklinde de anlatmak mümkündür. Bununla beraber, bir işe sahip bulunmamak, birbirinden farklı birçok değişik sebepten doğmuş olabileceği için, istihdam edilmeyen emeği ifade hususunda her zaman İ. kavramını kullanmak mümkün olamamaktadır. Bu bakımdan İ. kavramının sınırları farklı millî tariflerde değişik bir nitelik taşımakta, fakat genellikle İ., iş imkânlarının mevcut olmayışından dolayı iş gücünün katlanmak zorunda kaldığı ve ihtiyarî olmayan bir boş gezerlik anlamına gelmektedir. Fakat meselâ iş uyuşmazlık ve mücadelelerinden, hastalık veyâ tatil yapmaktan doğan geçici çalışmama halleri, İ. tarifine girmemektedir.

Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı, bütün milletlerin kabul ve tatbik edeceği bir İ. kavramını geliştirmek konusunda devamlı gayretler sarf etmektedir. Milletlerarası Çalışma İstatistikçileri konferanslarında kabul edilip geliştirilen İ. tarifleri bütün ülkelere tavsiye edilmektedir. Böylece farklı milletlerin millî istatistiklerinin milletlerarası mukayese edilebilir hale gelmesine çalışılmaktadır.

Bir şahsın işsiz kabul edilebilmesi için iş aramasının gerekli olup olmadığı, işsiz sıfatının kazanılması için ne kadar süre ile işsiz kalmanın lûzumlu olduğu, İ.'in münhasıran ücret karşılığı çalışan sanayi işçileriyle mi ilgili olduğu, çalışmaya elverişli olmanın ölçüsü, ilk defa emek piyasasında iş arayan gençlere tatbik edilecek muameleler önemli tarif farklarına yol açmaktadır.

Ayrıca İ.'le ilgili verilerin her ülkede değişik organlar tarafından farklı gayelerle toplanması, istatistiklerin milletlerarası mukayese edilebilirlik derecesini düşürmektedir. Genellikle dünyada İ. verileri beş kaynaktan toplanmaktadır. Bunlar, iş gücü örnekleme araştırmaları, mecburî İ. sigortası istatistikleri, İ.'le mücadele istatistikleri, sendika yardımı fonları istatistikleri ve nihayet, iş ve işçi bulma kurumu istatistikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

İ. kavramına ilk defa XIX. yüzyılın sonlarında Anglosakson ülkelerinde rastlanmaktadır. O târihlerde İ. olayına esas itibariyle ferdin şahsî kusurunun sebep olduğuna inanılırken, iktisadî görüş ve düşüncelerde meydana gelen değişmelere bağlı olarak İ.'in izahında da farklı görüşler ortaya çıkmış, İ.'i «Güneş lekeleri» ne bağlayan görüşlerden modern istihdam teorilerine kadar İ.'in açıklanmasında uzun merhalelerden geçilmiştir.

1929 dünya iktisadî buhranı da İ. konusundaki teorik düşüncelerde önemli değişmeleri hızlandırmıştır. 1936'da Keynes (b. bk.) in *The General Theory of Employement, Interest and Money* kitabını yayınlaması, istihdam teorisine yepyeni bir görüş getirmiştir. II. Dünya Harbi'ni takip eden dönemde ise, gelişen ülkelerdeki İ. problemlerinin incelenmesi önem kazanmağa başlamıştır.

Gelişmiş ülkelere âid İ. kavramlarının gelişen ülkelerdeki İ. vakıasını açıklamaya kâfi gelemeyeceği noktasından hareketle ve özellikle Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı'nın yardımıyla eksik istihdam kavramı geliştirilmiştir. Ayrıca gizli İ. kavramı yanısıra, günümüzde, gelişen ülkelerde İ.'ten ziyade esas problemin «fazla» veyâ «sınırsız emek arzı» olduğu noktası önem kazanmış ve bu fazlalığın kaldırılabilirliği tartışma konusu olmuştur. Böylece gelişen ülkelerde geleneksel ve modern sektörlerde istihdamda İ. konuları ön plâna geçmiştir.

Genellikle gelişmiş ülkelerde İ.'in tipleri arasında da ayırım yapılmakta ve İ., mevsim İ.'i, devrî İ., teknolojik İ., bünyevî İ., geçici İ., talep eksikliğinden doğan İ. v. b. gibi gruplara ayrılmaktadır.

Günümüzde İ. gerek ekonomik gerek sosyal yönden gelişme seviyesi ne olursa olsun bütün toplumların en önemli problemlerini teşkil etmekte, takip edilecek istihdam politikaları ile İ.'in önlenmesine çalışılmakta, ayrıca işsiz kalanları kaderleriyle baş başa bırakmamak için İ. sigortaları tatbik edilmektedir.

Türkiye'de İ. konusundaki çalışmalar özellikle plânlı kalkınma döneminde ön plâna geçmiş, kalkınma plânlarında ülkelerimizdeki İ. tahminleri ve güdülecek istihdam politikaları önemli bir yer almıştır.

İŞTAR veyâ **İSTAR** (Mit.), Babil tanrıçası. En büyük tanrı ve tanrıçalar arasında bulunduğundan adı esasen «tanrıça» anlamını almıştır. Babil'de Venüs gezegeninin tanrısı (erkek tanrısı) olan İ., Sumer ülkesindeki Uruk şehrinde tapınılan ve Venüs tanrıçası olan Inanna ile birleştirilmiş ve böylece tanrıça olmuştur. Babil teolojik sisteminde İ., Ay tanrısı Sîn'in kızı ve Güneş tanrısı Şamaş'ın kız kardeşi idi. İ.'ın eşi Gök tanrısı Anu, Babillilerin en ulu tanrısı idi. İ. ile Anu'nun başlıca merkezi Uruk olup, bu şehirdeki Eanna tapınağını paylaşırlardı. İ. Savaş ve Sevgi tanrıçası olup, gezegeni Venüs idi. Babil'in bütün büyük şehirlerinde tapınakları vardı. Asurlular ülkesinde başlıca tapınakları Asur, Ninive ve Arbela'da bulunurdu. Ninive'de İ., Hurri tanrıçası Şauşka'nın yerini almıştır.

İŞTİP (Coğ.): bk. ŠTİP.

İŞVEREN, bir ücret karşılığı ve bir akde dayanmak suretiyle başka birisini istihdam eden kişi veyâ tüzel kişi. İşçi çalıştıran İ., gerçek kişi olabileceği gibi, tüzel kişi de olabilir. Tüzel kişiliğe sahip bulunan anonim, kollektif, komandit, limited veyâ kooperatif şirketler veyâ sendika, dernek v. b. gibi kuruluşlar, gerçek şahıslar gibi İ. sıfatı taşıyabilir ve bu sıfatla fonksiyon görebilirler. Hattâ bu durum devlet, belediye gibi kamu hükmî şahısları yönünden de geçerlidir.

İşletmelerin büyümesi, sermaye ile yöneticilik fonksiyonlarının ayrılması, İ. kavramı konusunda teoride ve tatbikatta önemli güçlükler doğurmuştur. Bu arada İ. vekili müessesesi de ortaya çıkmış bulunmaktadır. Modern kanunlar İ. adına işin sevk ve idaresini yürüten İ. vekillerini de İ. gibi sorumlu tutmaktadır. İ. vekilinin bu sıfatla işçilere karşı yürüttüğü muamelelerden doğrudan doğruya İ. sorumlu olmaktadır.

Türkiye'de kimlerin İ. vekili sayılacağı konusunda mevzuatta farklı hükümler bulunmakta, bâzı hallerde ayrıca işletmenin bütününü sevk ve idare unsuru da aranmaktadır.

İ.'lerin de işçiler gibi bâzı sosyal haklara sahip olduğu görülmektedir. İ.'ler toplu iş mücadelesinde lokavt hakkından istifade edebilmekte, İ. sendikalarına üye olmakta, bâzı meslekî teşekküller kurabilmektedirler. İ.'ler ekonomik, sosyal ve siyasî yönden bir toplumun hayatında önemli etki ve fonksiyonlara sahiptirler.

İ. kavramı değişik açılardan farklı anlamlar taşımaktadır. Bir bakıma İ. ekonomik teşebbüsleri başlatan, yöneten, nezaret ve kontrol eden şahıs veyâ şahıslardır. Bir başka yönden İ., çalışanların istihdam şartlarının düzenlenmesinde fonksiyonu ve otoritesi olan bir patron veyâ belirli sosyal statüsü olan bir zümredir.

İTALİK HARF (Basım ve Paleografya), süratle yazılmağa mahsus, öne doğru meyilli ve sivri Lâtin yazısı şekli. Hümanistlerin kullandığı küçük harflerden türemiştir. XVI. yüzyıldan itibaren papalar bu yazıyı özel muhaberelerinde kullanmışlardır. Basımda kullanılan tip 1500'e doğru Venedik'te Aldo Manuzio tarafından yaratılmıştır.

İTALİK DİLLER, Hind - Avrupa dilleri (b. bk.) nin bir koluna verilen ad. Eski çağlarda İtalya topraklaraklarında konuşulmuş olan bu dillerin Keltçe ile sıkı ilişkisi olduğu kabul ediliyordu.

İ. D.'in iki gıupa ayrıldığı anlaşılıyor. Latin - Falisc grupu, Roma dolaylarında, Latium (bugün: Lazio) da, Etruıya'da Falerii şehrinde konuşuluyordu. Bu grupta yer alan Latince, Roma şehrinde konuşulan bir dil olarak, komşu dilleri baskısı altına almış ve Apennin yarımadasının ve Roma İmparatorluğu'nun resmî dili olmakla kalmamış, bütün batı dünyasının yazı ve kültür dili haline gelmiştir.

Osk - Umbr grupu, Samnium, Campania ve Lucania'da Samnit (Osk) lerle Umbria'da Umbr'ların dilini içine alır. Osk dilinden birçok küçük yazıt kalmıştır. Pompeii'de de Oskça yazılmış küçük yazıtlar bulunmuştur. Umbr dilinden kalan en önemli anıtlar da Iguvium tabletleridir (M. Ö. 200 ile 70 yılları arasında yazılmış 7 tunç tablet).

Latin dilinin en eski yazıtı, 1871'de Praeneste'de ele geçen bir altın fibülde bulunmuştur. Bu yazıtın M. Ö. 600 yılından kaldığı sanılıyor. Bu yazıttan sonra Forum Romanum'da bulunan bir cippus (M. Ö. V. yüzyıl) ve Duenos vazosundaki yazıt (M. Ö. IV. yüzyıl) gelir. Bu yazıtların diline Eski Latince adı verilir. Latince Livius Andronicus'un dramlarında edebî bir dil olarak kullanılmıştır (M. Ö. III. yüzyıl). Bu çağda kullanılan Latince, Arkaik Latince adıyle anılır. Latin dili büyük şair Vergilius (b. bk) zamanında büyük bir gelişme göstermiştir. Klasik Latince adını alan bu dil, Livius ve Tacitus'un eserlerinde devam eder. Cicero (b. bk.) ise arkaikleştirilmiş Latin dilini kullanmıştır. Skolastisizm ve Hümanizma çağında kullanılan dil Orta Latince adıyle anılır. Bundan sonra Latince ölü bir dil olarak yalnız Katolik kilisesinin dili durumunda kalmıştır. Roma hâkimiyetinin gelişmesi üzerine Latince Avrupa'ya, Yakın Doğu ülkelerine ve Afrika'ya yayılmıştır. Bu yerlerde konuşulan Latin diline Avam Latincesi adı verilir. M. S. III. yüzyıldan başlayarak Avam Latincesi, Roman dillerinin meydana gelmesine yol açmıştır. Bk. ROMAN DİLLERİ.

Osk - Umbr dillerinde Latince *qu*'nun karşılığı olarak *p* sesi kullanılır. Kelime içinde ise bu dillerde *b* veyâ *d* yerine *f* kullanılır.

Latin - Falisc grupunun İtalya'ya gelen en eski göç tabakasını meydana getirdiği tahmin edilmektedir. Buna göre, Osk ve Umbr'ların ikinci tabakayı meydana getirmeleri gerekir. Son yıllarda, Venet (Po düzlüğü) ve Sikul (Doğu Sicilya) dillerinin de İ. D.'e bağlı olduğu kabul edilmektedir.

İTALİK - KELTİK DİLLER, Hind - Avrupa dilleri (b. bk.) nin büyük bir koluna verilen ad. İtalik diller (b. bk.) de birçok bakımlardan Kelt dilleriyle ortak özellikler göze çarpar. Bu sebeple, İtalik dillerle Kelt dillerinin eski çağlarda bir süre ortak yaşadıkları tahmin edilir. Bundan dolayı bu dillere toplu olarak İ. - K. D. adı verilmiştir. İtalik dillerin M. Ö. VII - IV. yüzyıllarda Kelt dillerinden ayrılmış oldukları kabul edilmektedir.

İTALYA: Arma

İTALYA (resmî adı: **Repubblica Italiana**) [Coğ.], Güney Avrupa'da bir devlet. Kuzeybatısında Fransa, kuzeyinde İsviçre ve Avusturya, kuzeydoğusunda Yugoslavya ve Serbest Trieste, doğusunda Adriya Denizi, batısında Tirenyen Denizi bulunan İ., çizme biçiminde bir yarımadadır. Akdeniz'deki büyük Sardinia ve Sicilia adalarıyle en büyüğü Elba olan birçok küçük ada da İ.'ya bağlıdır. Yüzölçümü 301 249 km², nüfûsu 54 418 831'dir. Başkenti Roma (2 731 397), en önemli şehirleri Milano (1 701 612), Torino (1 177 039), Genova (= Cenova; 841 177), Venezia (Venedik; 367 631), Trieste (278 370), Bologna (490 675), Firenze (Floransa; 459 058) ve Napoli (1 276 824) dir. Sicilia adasının başlıca şehirleri olan Palermo (659 177) ve Catania (412 721), Sardegna (Sardinia) adasının başkenti Cagliari (223 002) dir.

Sardinia ve Sicilia adaları dışında, İ. üç bölgeye ayrılabilir: 1. İtalyan Alpleri, 2. Po vâdisi veyâ Lombardia ovası, 3. Yarımada.

İtalyan Alpleri, Alp sıradağlarının ırmakları Po vâdisine doğru akan bölümü olup batıda Marittime, Cozie ve Graie Alpleri'nin bölümlerini, kuzeyde Pennine, Lepontine ve Retiche Alpleri'ni, kuzeydoğuda Carniche ve Giulie Alpleri'ni içine alır. İtalyan Alpleri bundan başka ülkenin kuzeydoğu bölümündeki Dolomitiche Alpleri'ni de içine alır. İtalyan Alpleri'ni kesen geçitlerin en elverişlisi kuzeydeki Retiche Alpleri'nde yer alan Brenner Geçidi (Passo Brennero) dir.

Lombardia ovası, Po ırmağı ile kollarının taşıdığı alüvyonlardan meydana gelmiştir. Burada, eskiden ada durumunda bulunmuş olan küçük tepeler göze çarpar. Alüvyonlar yavaş yavaş Adriya Denizi'ne girerek kıyıdaki küçük limanları yutmaktadır. Ovanın çok verimli olan toprakları yoğun bir şekilde işlenmektedir. Po ırmağı ağzındaki bataklıklar da yavaş yavaş kurutularak tarıma elverişli hale getirilmektedir.

Yarımada bölümündeki Appennino Dağları (Apennin'ler) bu bölümün belkemiği durumundadırlar. Bu dağlar Marittime Alpleri hattını devam ettirerek doğuya, sonra da güneye doğru yönelirler. Yarımada içinde Appennino'lar deniz yüzeyinden genellikle 900 m yi aşkın yükseklikte devamlı bir sıra meydana getirirler ve merkezî İ.'daki Abruzzi bölgesinin birçok noktasında bu yükseklikler 2 750 m yi bulur. Bu dağ sırası, yarımadanın batı kıyısından doğu kıyısına döner, sonra yeniden batıya yönelerek İ. çizmesinin burnu durumunda olan Calabria'da sarp tepeler halinde sona erer. Appennino'lar ile Adriya kıyısı arasında sadece dar bir kıyı ovası vardır. Bu

İTALYA: Vei del Bouch Gölü

İTALYA. Mont Blanc'da Triolet buzulu

ova çizmenin ökçesi durumundaki Puglia (Apulia) da alçalır ve genişler. Appennino sıradağlarının büklümü içinde ve bu dağlarda Tirenyen Denizi (Mare Tirreno) arasında tepelerden ve alüvyonlu küçük ovalardan meydana gelmiş bir bölge vardır. Bu ovalar kuzeyden güneye doğru Toscana, Umbria, Lazio ve Campania adlarını taşır. Firenze (Floransa), Roma ve Napoli şehirlerinin üçü de Appennino'ların batısında yer alan ovalardadır. Bu bölgenin çok yerinde volkanik kraterler, krater gölleri veyâ volkan konileri görülür. Hâlâ faaliyette olan volkanlar yalnız güneyde, Napoli yakınlarındadır. Buradaki Vesuvio (Vezüv, aş. yu. 1 200 m) faal bir konidir. Pozzuoli yakınlarında da hafif volkan faaliyeti vardır.

Üçgen biçimindeki Sicilia adası ile yarımada arasındaki Messina Boğazı'nın en dar yeri 3 200 m genişliniğdedir. Kuzey Sicilia, güney Appennino'ların doğrultusunu devam ettirdikleri sanılan dağlarla kaplıdır. Etna yanardağı (aş. yu. 3 300 m) Vesuvio'ya oranla daha çok faaliyet gösteren bir volkandır. Sicilia'nın kuzeyindeki Lipari adalarından biri olan Stromboli'de de faal bir volkan vardır. İtalyan yarımadasının 209 km batısındaki Sardinia adası sarp dağlarla kaplıdır. Ada halkının çoğunluğu güneybatıdaki küçük ovada yaşar. Toscana bölgesi açıklarındaki Toscana adalarından biri de Elba'dır.

İ.'nın en büyük ırmağı, Fransa sınırındaki Cozie Alpleri'nden çıkıp doğu doğrultusunda Adriya Denizi'ne akan Po'dur. Bu ırmağın en önemli kolları kuzeydeki Alpler'den gelir. Bu kolların dağlardan ayrıldıkları yerler yakınındaki vâdilerinde buzullar tarafından taşınmış malzemenin meydana getirdiği bentler, en ünlüleri Maggiore, Como ve Garda olan çok güzel manzaralı göller meydana getirmiştir.

İTALYA: Riva'nın havadan görünüşü (Garda Gölü)

İTALYA: Vesuvio'nun krateri

Ülkenin yarımada bölümündeki ırmakların çoğu kışın sel halinde akarlar, yazın ise hemen hemen kururlar. Tevere (Tiber) ırmağı Toscana dağ'arından çıkıp güney doğrultusunda denize doğru yönelir. Firenze'den geçen Arno ırmağı batıdaki Tirenyen Denizi'ne ulaşmak üzere Toscana bölgesini aşar. Merkezî İ.'da volkan kraterlerini doldurmuş birçok küçük göl de vardır.

İ.'da Akdeniz iklimi hüküm sürer. Kış mevsimleri yumuşak ve yağmurlu, yazlar ise sıcak ve kuru geçer. Kuzeye doğru çıkıldıkça yağmurların sürekliliği artar. Lombardia ovası ile İtalyan Alpleri'nde en şiddetli yağmurlar bazan yazın yağar. Dağ bölgeleri dışında yaz aylarında ve özellikle Temmuzda ısı çok yükselir. Kışlar, yarımada bölümünde yumuşak, güneyde sıcaktır, fakat Alpler ile Po vâdisinde genellikle soğuktur ve Ocak ayında ısı bâzan sıfırın altına düşer.

İ.'da verimli topraklar yalnız alüvyonlu ovalarda bulunur. Dağlık bölgelerde çok ince olan toprak tabakası kalkerli büyük bölgelerde hemen hemen hiç yoktur. Güneyde nem yokluğundan dolayı topraktan güçlükle yararlanılmaktadır.

Ülke, mineral kaynakları bakımdan çok yoksuldur. Kömür ancak eser halinde vardır. Bol miktarda demirli ve demirsiz cevher veren yatakların sayısı pek azdır. Bunların en önemlileri Sicilia'da ve Güney İ.'da yer alan kükürt yataklarıdır. Başlıca petrol yatakları Sicilia'dadır; merkezî İ.'da da bir miktar petrol bulunmuştur.

İ. topraklarının çoğu Akdeniz iklimine sahip bir bölgede bulunduğu için ülkenin bitkileri uzun süren sıcak ve kuru yazlara dayanabilen türdendir. Çoğunlukla meşe, akgürgen ve kestane ağaçlarından meydana gelmiş olması gereken orman toprak örtüsü, çeşitli kavim yerleşmeleri sonucunda, ücra dağ bölgeleri dışında tamamiyle yok olmuştur. Ekilemeyen topraklar, kuraklığa dayanıklı kaba otlar ve makilerle kaplıdır. Kıyı ovaları ve özellikle Lombardia ovası, Toscana Maremma'sı (bataklığı) ve Roma Campania'sı, genellikle malaryalı olan bataklıklarıyle tanınırdı. Şimdi bu bataklıkların çoğu kurutularak tarıma kazandırılmıştır. İtalyan Alplerinin yüksek kesimlerinde Alp florası hâkimdir; daha alçak yerler kozalaklılar türünden ormanlarla kaplıdır; daha da alçaklarda yaprak döken ağaç ormanları yer alır. İ. zeytinlikler bakımından çok zengindir. Güney İ.'da büyük ölçüde narenciye de yetiştirilir.

İTALYA: Etna'nın krateri

Yabanî hayvanların çoğunun soyu tükenmiş, yalnız kemiriciler ve başka küçük hayvanlar kalmıştır. Roma şehrinin timsali olan kurt şimdi yalnız merkezî İ.'nın ücra dağlarında ve Alplerde yaşamaktadır.

Etnoloji, dil ve din: Târih öncesi zamanlarında İ.'ya beyaz ırktan birçok kavim gelmiştir. Ülkenin Roma şehri güneyinde kalan bölümünde koyu esmer tenli, siyah saçlı ve kara gözlü Akdeniz tipi çoğunluktadır. Roma'nın kuzeyinde kalan bölgede ise kumral saçlı, gözleri o kadar koyu renkli olmayan, biraz daha uzun boylu Alp tipi hâkimdir. Kuzeydoğudaki Venezia bölgesinde ve Friuli provinsinde hâkim tip Dinariktir. Ülkenin azçok her yerinde uzun boylu, sarı saçlı ve mavi gözlü Kuzey (Nordik) tipine de rastlanır. Sardinia halkı homojen olduğu halde Sicilia adası tarih devirlerinde Yunanlılar, Araplar, Fenikeliler, Berberîler, Normanlar ve İberler gibi çeşitli kavimlerin göç etmiş oldukları bir yer olduğu için bir kavimler potası halini almıştır.

İTALYA: Stresa ve Borromee adaları (Maggiore Gölü)

İtalyan dili, eski zamanlarda Roma'da alt halk tabakalarının konuştuğu Latinceden türemiştir. Orta Çağda İ.'da birbirine yakın birçok lehçe vardı. Bunlardan biri olan Toscana lehçesi XIII. yüzyılda edebî önem kazanmış ve zamanla da aydın halkın dili halini almıştır. İtalyanların çoğu kendi bölgelerinin lehçesini kullanırlar. Bâzı lehçelerin özel edebiyatı vardır. Kuzeyin Venezia ve Piemonte lehçeleri, güneyin Napoli ve Sicilia lehçeleri bu kabildendir. Sardinia ve Romagna (Ravenna) lehçelerini öteki bölgelerin İtalyanları çoğu zaman güçlükle anlarlar.

İ. halkının % 99'u Katoliktir. Ülkede çoğu Waldo tarikatından olmak üzere 95 000 Protestan, 50 000 kadar da Yahudi vardır.

Kültür hayatı: Cassiodorus Boethius ile Papa St. Gregorius'un o devirdeki mecalsiz batı dünyası üzerine çöken karanlığa ışık tuttukları VI. yüzyıldan Benedetto Croce ile Enrico Fermi'nin felsefe ve fen alanlarında en yüksek düzeylere eriştikleri ve İtalyan yazarlarının, beste-

İTALYA: Torino'da Po ırmağı üzerindeki köprü

cilerinin ve sanatçılarının milletlerarası ün kazandıkları XX. yüzyıla kadar İ. kültür dünyasında seçkin bir yer işgal etmiştir. Alplerin kuzeyinde henüz pek az bilim kurumu varken İ.'nın yüksek öğrenim kurumları ve kütüphaneleri vardı. Birçok ülkeden öğrenciler, IX. yüzyılda Salerno tıp okuluna, XII. yüzyılda Bologna hukuk okuluna, XIII. yüzyılda Padua'ya matematik öğrenmeye gelirlerdi. Avrupa medeniyetinin gelişmesine İ.'nın başlangıçtaki en önemli hizmeti Katoliklikle Hümanizma oldu. En büyük iki tarikatın kurucuları olan St. Benedictus ve St. Franciscus İtalyandılar. Hümanizma, Orta Çağdan Yeni Çağlara geçişi ve bugünkü demokrasi ile sonuçlanan tedricî hürriyet hareketlerinin başlangıcını işaretler. XIV. yüzyılda şâir Francesco Petrarca, XV. yüzyılda Papa II. Pius ve filozof Giovanni Pico della Mirandola hümanisttiler. Leon Battista Alberti (ölm. 1472) ve Leonardo da Vinci (ölm. 1519) her bilim dalı ile derinliğine ilgilenen düşünürlerdi. Bundan başka, ilhamlarını yeniden keşfedilen Yunan ve Lâtin yazarlarından alan sayısız düşünürler vardı. XIV. yüzyıl ortasında edebiyat ve sanatta Rönesans hareketi yolunu tutmuştur. Bu hareket, en büyükleri Dante Alighieri (ölm. 1321) olan şâirlerle başlamıştır. Cimabue (ölm. 1302) ve Giotto (ölm. 1337) gibi sanatçılar resimde inkılâp yarattılar. Michelangelo ve Tiziano öldükleri zaman (sırasiyle 1564 ve 1576'da) Rönesans hareketi sonuna yaklaşmaktaydı.

Rönesans devrinde bunlardan başka, başlangıçtaki en popüler nesir yazarı Giovanni Boccaccio, Angelo Poliziano ve Ludovico Ariosto gibi şâirler, Sandro Boticelli ve Raffaello gibi ressamlar, Donatello ve Andrea del Verrochio gibi heykelciler ve Filippo Brunelleschi ve Bramante gibi mimarlar yaşamıştır. İ.'nın, modern musikinin gelişmesindeki büyük rolü başladığı zaman Rönesans hareketi henüz

İTALYA: Floransa yakınında Arno ırmağı

sona ermemişti. Bu mutlu başlangıç, XVI ve XVII. yüzyıllarda Giovanni Pierluigi da Palestrina, Claudio Monteverdi ve Alessandro Scarlatti'den XIX ve XX. yüzyıllarda Giacchino Rossini, Vincenzo Bellini, Giuseppe Verdi, Giacomo Puccini ve Pietro Mascagni'ye giden bir yürüyüşün hareket emri olmuştur. Astronom Galileo, biyolojist Marcello Malpighi ve fizikçi Luigi Galvani, Kont Alessandro Volta ve Kont Amedeo Avogadro'dan 1895'te ilk telsiz mesajını gönderen Guglielmo Marconi'ye ve Enrico Fermi'ye kadar uzanan uzun bilginler zincirinin ilk halkalarından biri olan XVI. yüzyılın büyük fen adamı Geronimo Cardano hayatta iken de Rönesans devri henüz kapanmamıştır. Giordano Bruno gibi XVI. yüzyıl düşünürleri Baruch Spinoza'yı, Baron Gottfried von Leibniz'i derin bir şekilde etkilemişlerdir. XVIII. yüzyılda Giovanni Battista orijinal bir tarih anlayışı ortaya atmış, hukukçu Marki de Beccaria «en büyük sayıdaki insana en büyük refah» sloganını yaratmıştır. XIX. yüzyılda Giuseppe Mazzini demokratik milliyetçiliğin ve bütün milletlerin kardeşliği prensibinin önderliğini yapmış, XX yüzyılda Benedetto Croce, Hegel idealizminin sözcülüğünü etmiştir.

En büyük İtalyan nesir yazarı ve aynı zamanda büyük şâir olan Kont Alessandro Manzoni XIX. yüzyılda yaşamış ve yazmıştır. Çağımızın seçkin şâirleri arasında Marki Cesare Alfieri, Kont Giacomo Leopardi, Gabriele d'Annunzio ile Nobel ödülü kazanan Salvatore Quasimodo'yu anmak

İTALYA: Genova'nın Castelletto'dan panoraması

gerekir. XX. yüzyıl nesir yazarlarından oyun yazarı Luigi Pirandello ve romancı Ignazio Silone ve Alberto Moravia dünyaca tanınmış yazarlardır. Ressam Alessandro Modigliani ve orkestra şefi Arturo Toscanini, hayatlarının çoğunu dış ülkelerde geçirmişlerdir. Faşist diktatörlüğünün düşmesini takip eden hür hava içinde Vittorio de Sica, Roberto Rossellini ve Federico Fellini gibi film direktörleri, Giorgio de Chirico gibi ressamlar ve Manza gibi heykelciler milletlerarası ün kazanan eserler yaratmışlardır.

Ülkede yüzden fazla gündelik gazete ve beş bin kadar dergi yayınlanır ve bu dergilerin üçte biri kadarı fennî ve teknolojik niteliktedir.

Ekonomi: Sınaî üretim İ.'nın gelir toplamının hemen hemen yarısını meydana getirir. 1960'ların başında sanayi alanında çalışan İtalyanların sayısı tarımla uğraşanların sayısını aşmış bulunuyordu. İthal malı demir ve kömür kullanan çelik endüstrisi hızla gelişmiş, genişlemiştir. Mekanik üretim, gemiden, otomobilden, mekanik âletlerden ince âletlere, yazı makinelerine, dikiş makinelerine kadar dünyaca ün kazanmıştır. Daha sonra, işlediği ham madde-

İTALYA: Portofino'nun görünüşü

lerin çoğunu ithal yolu ile elde eden ve bir milyon kadar işçi çalıştıran dokuma endüstrisi gelir. Giyim eşyası endüstrisi de hayli gelişmiştir. Roma, bir moda merkezi olarak Paris ve New York ile rekabet halindedir ve dış ülkelerde geniş pazarlara sahiptir. Hızla büyümekte olan kimya ve petrokimya endüstrilerinde 250 000, inşaat sanayiinde 500 000 insan çalışır.

Kuzey İ.'daki büyük tabiî gaz yataklarından sanayi ve ev ihtiyaçları için yararlanılır. Fakat başlıca enerji kaynağı elektriktir. Elektrik üretimi 1953 - 1960 döneminde 35 milyar kw/saatten 55 milyar kw/saate yükselmiştir. Bu kapasitenin dörtte üçü hidroelektrik tesislerinden elde edilir.

Toplam endüstri kapitalinin beşte biri kadarı, 2 milyon kadar bağımsız küçük sanayi sahiplerine âid çok küçük parçalara bölünmüş durumdadır. Arta kalan beşte dördünün çoğu, nispeten küçük gruplara âid olan 30 000 kadar şirketin elinde toplanmıştır. Bu grupların en büyüğü İtalyan hükûmetidir. 1930'ların başlarında Faşist diktatörlüğü İtalyan sanayiinin çoğunu ve bu arada bankacılık ve ulaştırma işlerini devletleştirerek esasen çok geniş olan kamu sektörünü daha da genişletmişti. Cumhuriyetin kurulmasından sonra bu sektördeki şirketler ileri derecede bir muhtariyete kavuşmuş olarak daha verimli bir çalışma dönemine girmiştir.

Dağlık bölgelerin geniş, birçok kesimlerde toprağın zayıf ve suyun da az olmasına rağmen, İ. toprakları yoğun bir şekilde işlenmektedir. Tarım çalışmaları millî gelirin beşte biri kadarını üretmekte ve ülkenin iş gücünün üçte birine yakın bir bölümüne iş sağlamaktadır. İ., yılda 9 ilâ 10 milyon ton buğday, 3 ilâ 4 milyon ton mısır yetiştirir. İ. Avrupa'nın en büyük pirinç üreticisidir. Şarap üretimi bakımından da durum aynıdır. Zeytinyağı üreticisi olarak da dünyada ikinci sırayı alır. Ülkenin toprak genişliğine nispetle hayvancılığı da gelişmiş sayılır. 9 milyon sığır, 10

İTALYA: Torino'nun Cappuccini'ler Dağı'ndan görünüşü

İTALYA: Milano'nun havadan görünüşü

milyon koyun ve keçi, 4 milyon kadar domuz ve 1 250 000 kadar at, eşek ve katır vardır.

Bütün bunlara rağmen besin maddeleri bakımından İ. kendi kendine yetmemektedir. Hükûmetin 1960'ta uygulamaya başladığı «Yeşil Plan», üretimi artırmak için beş yıllık bir eğitim, teknik ve malî yardım programı ile işlemektedir.

İ.'nın ticaret filosu (5 milyon gros ton kadar), dünyada altıncı gelir. Bu gemilerin sağladığı dövizlerden başka her yıl ülkenin tabiat güzelliklerinden ve ikliminden yararlanmak, sanat hazinelerini görmek için gelen milyonlarca turistin bıraktığı paralar İ.'nın ödeme dengesinde önemli bir yer tutmaktadır.

Tarih: V. yüzyıldan önce Yunanlıların Güney İ.'da ve Sicilya'da kurdukları koloniler hakkında bilinenlerin dışında, İ.'nın o yüzyıldan önceki tarihi ile ilgili pek az bilgi vardır. Ülkenin en eski sâkinleri olarak bilinenler Liguria ve Iberia menşelidirler. Anadolu'dan gelen Etrusklar M. Ö. 800 yılında Orta İ.'ya yerleşmişler, medenî bir imparatorluk meydana getirmişlerdir. M. Ö. V. yüzyılda İ.'yı istilâ eden Keltler Etruskları Po vâdisinden sürüp atmışlardır. Aynı Etruskların güneyde ilerlemeleri Samnium'lular tarafından durdurulmuştur. Komşuları Yunanlıların medeniyetini benimseyen bu Samnium'lular M. Ö. IV. yüzyılda Etruskları Campania'dan atmışlardır. Latium kıyılarında yaşayan Lâtinler tamamiyle Etrusk boyunduruğuna girmemişlerdi. Bu Lâtinlerle komşuları Sabin'ler Romalıların cetleridir. İ.'nın M. Ö. V. yüzyıl ile M. S. V. yüzyıl arasındaki tarihi, genel çizgileriyle, Roma'nın ve çekirdeği İ. olan Roma İmparatorluğu'nun gelişip büyümesinin tarihi-

İTALYA: Venedik'in havadan görünüşü

İTALYA: Bologna'nın havadan görünüşü

dir. Augustus İ.'yı şu 11 yönetim bölümüne ayırdı: Latium ve Campania, Apulia ve Calabria, Lucania ve Bruttium, Samnium, Picenum, Umbria, Etruria, Gallia, Cispadana, Liguria, Venetia ve Istria. Hıristiyanlık çağının başlangıcı olan o devirde bütün İ. iyice Lâtinleşmiş, Roma vatandaşlığı bütün hür İtalyanlara teşmil edilmişti ve vergiden muaf tutulan İ. Roma'nın olanca refahından faydalanıyordu. O devirden beri İ. hiçbir zaman o derece refah ve o kadar uzun süren bir barış devresi tanımamıştır. Hıristiyanlık hızla yayılmıştır. V. yüzyıl başında Roma İmparatorluğu'nun her tarafı gibi İ. da birbiri ardından Germen menşeli Batı Gotlarının, Hunların, Germen menşeli Herul'lerin ve Doğu Gothlarının istilâsına uğramıştır. 476 yılında son Batı Roma imparatorunun tahttan indirilip Herul'lerin kralı Odovakar'ın İ.'nın idaresini eline almasına genellikle Batı Roma İmparatorluğu'nun sona ermesi gözü ile bakılır. Konstantinopolis (İstanbul) te oturan Doğu Roma (Bizans) imparatorları İ. ve Batı Roma tahtı üzerindeki hak iddialarından hiçbir zaman vazgeçmediler. Doğu imparatoru Zenon'un kışkırtmalarıyle Doğu Gotlarının kralı Büyük Theodoricus (Alm. Dietrich) İ.'yı istilâ etmiş, Roma'nın yerine başkent olan Ravenna'yı almıştır (493). Odovakar'ı öldürmüş ve Roma müesseselerini olduğu gibi muhafaza ederek İ. için hayırlı olan uzun bir idare dönemini başlatmıştır. Theodoricus'un ölümünden sonra İ.'da kalan biricik istikrarlı müessese Papalıktı. 535 yılında Gotların kraliçesi Amalasuntha'nın öldürülmesini, Doğu Roma imparatoru I. İustinianos ile generalleri Belisarius ve Narses tarafından İ.'nın istilâ edilmesi tâkip etmiştir. Fakat Ravenna eksarhlığı, Pentapolis adındaki şehirler grupu ve Güney İ. kıyısı dışında, Bizans

İTALYA: Napoli'nin havadan görünüşü

idaresi çok geçmeden sona ermiş ve onun yerini kral Alboin idaresindeki Lombard'ların kurduğu yeni bir krallık almıştır (569). Papa I. Gregorius Bizans'tan yardım görmeksizin Roma'yı ve St. Petrus'tan kalan kutsal emanetleri Lombard'ların elinden kurtararak Papalık devletinin kurulmasına gerekli temeli atmış ve eski Roma geleneklerini de korumuştur. Aynı zamanda Roma'yı, Bizanslı fatihlere etmiş bulunduğu bağlılık yemininden de kurtarmıştır. Lombard'lar arasında kuvvetli bir birlik yoktu, fakat buna rağmen Bizanslıların yeniden giriştikleri fetih teşebbüslerini önlemeyi başarmışlar ve 751 yılında Ravenna'yı almışlardır. Lombard'ların Roma üstüne yürümeleri üzerine Papa, Frank kralı Kısa Pepin'e baş vurmuştur. Bu kral Lombard'ları Ravenna eksarhlığından ve Pentapolis'ten atmış ve 754'te Pentapolis'i Papalığa bağışlamıştır. Pepin'in bu müdahalesini oğlu Büyük Karl (Carolus Magnus, Charlemagne) in müdahalesi tâkip etmiştir. Carolus Magnus Lombard kralı Desiderius'u mağlûp ve kendisini Lombard'ların kralı ilân eimiş ve 800 yılında Roma'da Batı İmparatoru olarak taç giymiştir. Bu önemli olaylar İ.'nın ve Papalık'ın sonraki târihlerini çok etkilemiştir. Sonraki imparatorların İ. üzerinde hak iddia etmeleri ve Papalık'ın siyasî kudret kazanması bu olayların endirekt sonucu olmuştur.

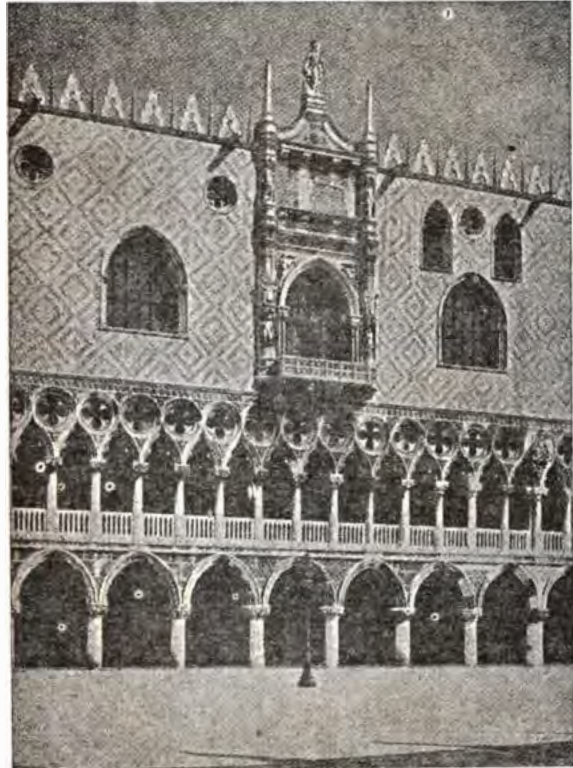
İTALYA: Sorrento'nun panoraması

Orta Çağ İtalyası: Verdun ve Mersen antlaşmalarıyle Caroling İmparatorluğu'nun paylaşılması sonucunda İ.'da İmparator I. Lothar, İmparator II. Ludwig ve İmparator II. Karl hüküm sürmüşlerdir. Karlmann (Carlomanno, ölm. 880) ve İmparator III. Karl devrinde İ. anarşiye düşmüştür. İmparator Arnulf İ.'yı yeniden fethetmeye girişmişse de, başaramamıştır. 888'den 962'ye kadar İ.'yı Guy de Sapoleto, Friuli'li I. Berengar, Burgundia'lı III. Louis gibi sözde krallar ve imparatorlar idare etmiştir. Küçük senyörler birbiriyle sürekli düşmanlık halindeydiler, Papalık da son derecede tereddi etmişti. İ.'yı kuzeyde Macar istilâsı tehdit ediyordu, güneyde ise Araplar Sicilia'yı ele geçirmişler (917), asıl İtalyan topraklarına akınlar yapmaya başlamışlardı. 961'de II. Berengar'a karşı korunmasını isteyen Papa'nın yardımına gelen Germen kralı I. Otto İ.'yı istilâ ve Berengar'ı mağlûp ederek İ. kralı olmuş, 962 yılında da Papa'nın elinden imparatorluk tacını giymiştir. İ. ile Germania (Almanya) nın birleşmesi Kutsal Roma İmparatorluğu'nun başlangıcı olmuştur. Alp dağları, istilâ ordularının İ.'ya girmelerini hiçbir zaman önleyememiş olmakla beraber imparatorların İ.'yı etkili bir şekilde kontrol etmelerini engellemiştir. İmparatorlar ve Germen kralları otoritelerini teyit etmek için tekrar tekrar Alpleri aşmışlar, fakat her defasında Almanya'ya dönmeleriyle birlikte İ.'daki

İTALYA: Monreale Katedrali'nin içinden bir görünüş

otoriteleri yok olmuştur. Sonuç olarak bu hükümdarların müessir otoriteleri İ.'nın Papalık toprakları kuzeyindeki bölümüne inhisar ediyordu. Puglia (Apulia) ile Calabria kısa bir süre için yeniden Bizanslıların eline geçmişse de, XI. yüzyılda Robert Guiscard adında bir maceracının emrindeki Normanlar tarafından zaptedilmiştir. Bu Normanlar Sicilia'yı da Araplardan kurtarak Sicilia Norman Krallığı'nı kurmuşlardır. Orta ve Kuzey İ.'da çoğu Germen menşeli olan feodal senyörler şiddete de dayanan düzensiz bir idare sürdürüyorlardı. Bunların en kudretlileri Toscana kontları idi. İmparatorlarla papalar arasında Germen piskoposları atama yetkisi konusunda sürüp giden çatışma ve 1115'te Kontes Matildo'nun ölmesi üzerine Toscana kontu olacak kişi üzerinde anlaşılamamasından doğan ihtilâf karışıklığı büsbütün artırmıştır. Birçok küçük senyörün bağımsız olmaları, Orta ve Kuzey İ.'da gerçek anlamıyle feodalite sisteminin kurulup gelişmesini önlemiştir. Fakat güneyde Norman kralları ve onların halefleri olan Hohenstaufen ve Anjou sülâleleri feodalite sistemini gereği gibi uygulamışlar ve bu sistemin olanca kötülükleri Napoli ve Sicilia'da İspanyol idaresi döneminde sürüp gitmiştir. Kuzey İ. ile Güney İ. arasında o zamanlar var olduğu gibi bugün de devam eden temel farklılık böylece XI. yüzyıldaki bu farklı durumlara dayanır. Orta ve Kuzey İ.'daki karakteristik gelişme ve komünler ve siteler kurulması X. yüzyılda başlamıştır. Bu gelişmenin sebepleri kısmen siyasî, kısmen de ekonomikti. Roma müesseselerinin yaşamaya devam etmesi ve Roma komününün örnek olarak alınması da işi kolaylaştırmıştı. Birçok siteler ticaretlerini ve endüstrilerini (özellikle yünlü kumaş endüstrisi) korumak için aralarında ligler kurmuşlardır. Çoğu zaman birbiriyle savaşan bu liglerin en sağlamları Lombardia'da idi. İmparator I. Friedrich'in otoritesini sitelere kabul ettirme yolundaki teşebbüsleri, Lombard Ligi'nin kurulması, imparatorun yenilmesi ve ligin imparator tarafından resmen tanınması şeklinde sonuçlandı. Bununla beraber, ligler arasındaki rekabet, İ.'nın hiç olmazsa bir bölümünü sağlam bir siyasî birim haline getirebilecek bir birliğin meydana gelmesini engelledi. İmparator II. Friedrich ile Papalık arasındaki

İTALYA: Venedik'te Dukalar Sarayı (Detay) —

İTALYA: Giovanni Segantini: «İki Analar» (Modern Sanat Müzesi, Milano)

mücadele, siteleri ve soyluları Guelfolar ve Ghibellinolar olarak ikiye böldü. Bunların arasındaki kardeş kavgası, Friedrich'in ölmesiyle İ.'da imparatorluk idaresinin sona erip Papalık'ın nihaî zafere ulaşmasından sonra da uzun süre devam etti. Bu ikilik şehirlerde birtakım despotlar türemesine yol açtı. Bunlar, soylulardan veyâ burjuvalardan olsun, genellikle parti liderleriydiler ve «magister» olarak idarenin başına geçer geçmez kendileriyle başlayan birer hanedan sülâlesi kuruyorlardı. Bu magisterlerin unvanı podesta, senator veyâ konsül idi. Birçok sitelerde cumhuriyet müesseselerinin işlemesi kesintisiz olarak veyâ kısa kesintilerle sürdürülüyordu. Bâzı sitelerde kendiliklerinden kurulan hanedanlıklar XIV ve XV. yüzyıllarda, hâlâ İ. üzerinde hak iddia eden imparatorlar tarafından resmen dukalık veyâ prenslik olarak tanınıyordu. En kudretli prensler (Milano'nun Visconti'si ile Sforza'sı, Mantova'nın Gonzaga'sı, Ferrara'nın Estes'i ve Savoia Dukaları gibi) ve en kudretli cumhuriyetler (Firenze, Venezia, Genova gibi) zayıf komşularının zararına olarak kendi topraklarını genişletmeye çalışıyorlardı. Papalık topraklarındaki siteler papaların Avignon'daki esareti döneminde mahallî müstebitlerin elinde kaldı ve İ. şu bellibaşlı bölümlere ayrıldı: Rakip Anjou sülâlesi ile İspanyol Aragón hanedanı arasında paylaşılamayan güneydeki Sicilia ve Napoli Krallığı; merkezde Papalık toprakları, Siena, Firenze ve Lucca cumhuriyetleri

İTALYA: Roma'da San Pietro Kilisesi ve Meydanı

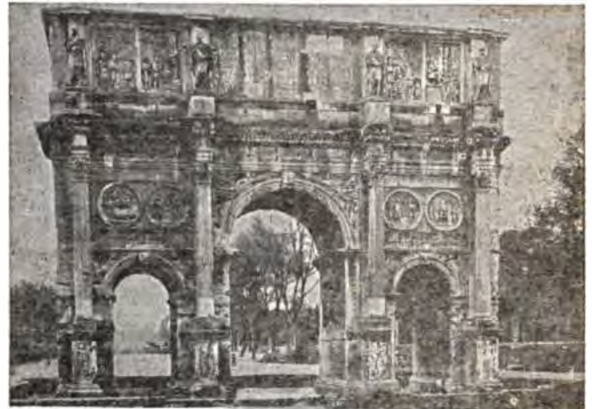
ile Bologna, Forli, Rimini ve Faenza siteleri; kuzeyde Ferrara ve Modena, Mantova, Milano ve Savoia dukalıkları. İki büyük tüccar cumhuriyet olan Venezia ile Genova, ülke dışındaki toprakları ve kolonileri ile İ.'nın öteki bölümlerinden karakterleri ve dışarıdan görünüşleri bakımından farklı idiler. Bu çeşitli devletler arasında sürüp giden savaşlar siyasî bakımdan çok zararlı olmakla beraber bu devletlerin maddî ve kültürel zenginliklerine fazla bir zarar vermedi. Bunun sebebi, savaşların «condottiere» denilen ve kimden fazla para alırsa ona hizmet eden profesyonel komutanlar emrindeki ücretli yabancı askerler tarafından en az kan dökülerek ve en az tahribatla yapılması idi. XIV. yüzyılda İ.'yı kasıp kavuran veba salgınına nispetle iç savaşlar İ. için çok az zararlı olmuştur. Haçlı seferleri, Doğu ile yapılan ticaret ve özellikle Genova, Lucca ve Firenze'de kurulan bankalar maddî refahı daha da artırmıştır. Bu maddî refah, insanlık tarihinin kaydettiği en büyük kültürel gelişmeleri temsil eden İtalyan Rönesansı'na yol açmıştır. XIV. yüzyılda Dante ile başladığı söylenebilecek olan bu Rönesans, batı medeniyetini sürekli olarak etkilemiş, değiştirmiştir.

Parçalanma ve yeniden doğuş: XVI. yüzyıl başında Rönesans hareketi en yüksek noktasına ermiş olmakla beraber, Fransa, İspanya ve Avusturya'nın milliyetçi emperyalist devletler halini almış olmaları yüzünden İ. siyasî bakımdan mahkûm durumda bulunuyordu. 1494'te Fransa kralı VIII. Charles'in İ.'yı istilâ etmesiyle başlayan İ. Savaşları, 1559 yılında İ.'nın çoğunun İspanya idaresi veyâ nüfuzu altına girmesiyle sona erdi. Fransa ile İspanya'nın rakip durumunda bulundukları bu savaşların başlamasıyle birlikte İtalyan devlet adamları ülkelerinin ancak birleşme yolu ile kurtulabileceğini anladılar. Bu birleşmenin güçlü bir despot idaresinde meydana gelmesi yolunda Machiavelli'nin teklif ettiği plan gerçekleştirilemedi: Cesare Borgia en sınırlı hedefine bile ulaşamadı. Papa II. Julius, Papalık topraklarındaki siteler arasında sağlam bir birlik kurmayı başardıysa da, Fransızları ülkeden sürüp atmak amacı ile kurduğu Kutsal Lig İtalyan birliğini yaratamadı. 1519'dan sonra İ. Savaşları Fransa kralı I. François ile İmparator V. Karl (Şarlken, Charles - Quint) arasında bir mücadele halini aldı. Cateau - Cambrésis Antlaşması (1559) Sicilia ve Napoli krallıkları ile Milano Dukalığını İspanya'ya bıraktı. İspanya Veraset Harbi (1701 - 1714) ile Polonya Veraset Harbi (1733 - 1735) de ülkeyi hemen hemen tamamiyle yabancı işgali altına soktu. 1748'de Napoli ile Sicilia ve Parma ve Piacenza dukalıkları Bourbon hanedanının İspanyol koluna, Milano, Mantova, Toscana ve Modena dukalıkları da Avusturya hanedanına geçmiş bulunuyordu. Bağımsız olarak kalan devletler Papalık toprakları, gerileme durumundaki Venezia, Genoa ve Lucca cumhuriyetleri ve yıldızı parlamaya başlayan Savoia hanedanının idaresinde 1720 yılında Piemonte, Savoia ve Sardinia'nın birleştirilmesiyle yaratılan

İTALYA: Vincenzo Vela: «Napoléon'un son günleri» (Versailles Şatosu)

Sicilia krallığı idi. Siyasî hürriyetin yok olmasına rağmen, Fransız İhtilâli arifesinde İ.'da nisbî bir refah ve sosyal düzenlilik hüküm sürmekteydi. Rönesansın yaratıcı mayası bozulmuştu, fakat İ. özellikle mimarî ve musikide olmak üzere Avrupa kültürünü etkilemeye devam ediyordu. Bununla beraber, zihinleri millî bağımsızlık ve siyasî kudret düşünceleriyle meşgul olan sonraki nesiller için, XVIII. yüzyılın siyasî apati halindeki uyuşuk İ.'sı milletçe alçalmanın son haddini temsil etmekteydi. Fransız İhtilâl Savaşları XVIII. yüzyıl İ.'sının siyasî müesseselerini silip süpürmüştür. General Bonaparte 1796 - 1797'deki İ. seferinde Sardinia ve Avusturya ordularını bozguna uğratmıştır. Fransız İhtilâli ile millî emelleri canlanmış olan İtalyanlar bu generali ilkin heyecanla karşıladılar. Napoléon İ. haritasını birkaç kere yeniden çizmiştir. 1796'da kurulan Cispadana ve Transpadana cumhuriyetleri, 1797 Campo Formio Antlaşması ile Cisalpina Cumhuriyeti adıyle birleştirildiler. 1802'de Lom-

İTALYA: Roma'da Constantinus Tâkı

İTALYA: Michelangelo Buonarroti: «Âyin eşyası yeri» (San Lorengo Kilisesi)

bardia ile Emilia - Romagna'yı içine alan Cisalpina Cumhuriyeti İ. Cumhuriyeti adını almış, 1805'te de İ. Krallığı olmuştur. Bu krallığın kralı Napoléon, kral naibi de Eugène de Beauharnais idi. Krallık Venezia'yı da ilhak ederek büyümüştür. 1795 ile 1812 arasında Savoia, Piemonte, Liguria, Toscana, Parma ve Papalık toprakları Fransa'ya ilhak edilmiştir. Joseph Bonaparte Napoli krallığına atanmış, 1808'de de yerini Joachim Murat'ya bırakmıştır. Sardinia Savoia hanedanına, Sicilia da Bourbon'lara bırakılmıştır. Napoléon'un İtalyan birliğini gerçekleştirememesi ve sürdürdüğü baskı rejimi İtalyan yurtseverlerini hayal kırıklığına uğratmıştır. Napoléon idaresine karşı, demokratik idareyi ve içtimaî değişiklikleri hedef tutan muhalefet, sonradan İtalyan birliğinin gerçekleştirilmesinde hayatî bir rol oynayacak olan Carbonari (Carbonaro'lar) gibi gizli teşkilâtların kurulmasını başlatmıştır. 1814 - 1815 Viyana Kongresi İ.'da Napoléon öncesi statükoyu yeniden kurmuş ve eski âilelere idare haklarını iade etmiştir. Bununla beraber Venezia ile Lombardia, Avusturya tacına bağlı bir Venezia - Lombardia Krallığı olarak birleştirilmiş, Liguria da Sardegna'ya geçmiştir. 1816'da Napoli ile Sicilia, İki Sicilia Krallığı adıyle birleştirilmiştir. Avusturya nüfuz ve etkisi İ.'da pek ileri bir dereceye vardı. Bununla beraber Metternich'in ve Kutsal İttifak'ın İ.'daki milliyetçi hareketi ortadan kaldırma yolundaki gayretleri sonuç vermedi. Risorgimento denilen birleşme hareketine bağlı kuvvetler üçe bölünmüştür. Mazzini'nin idaresindeki radikaller bir cumhuriyet kurulmasını, mutedil liberaller birleşmenin, Savoia hanedanının başkanlığı altında yapılmasını, tutucu Katolikler ise başkanı Papa olan bir konfederasyon yaratılmasını istiyorlardı. Sonunda, özellikle Savoia hanedanından II. Vittorio Emanuele ile Cavour ve Garibaldi'nin gayretleriyle birleşme ve birlik Savoia hanedanının idaresinde gerçekleştirilmiştir (bk. RISORGIMENTO). 1861'de II. Vittorio Emanuele'nin krallık tacını giydiği İ.'da hâlâ Venezia, Roma ve Papalık topraklarının bir bölümü eksiktir. Krallığın başkenti Firenze (Floransa) idi. Sicilia, 1859'da Avusturya'yı yenmesine kendisine yardım etmiş olan Fransa kralı III. Napoléon'a Savoia ile Nice'i vermiştir. İ. 1866 Prusya - Avusturya Savaşında Avusturya'ya karşı cephe aldığı için Venezia'yı almıştır. III. Napoléon'un Papalık topraklarını koruması, Roma'nın ilhakını 1870'e kadar geciktirmiştir. Kendilerini Vatican'da mahpus sayan Papalar ile krallar arasındaki münasebetler 1929'a kadar önemli bir problem olarak kaldı ve bu tarihte Lateran

İTALYA: Sant'Agnese Kilisesi'nin içinden bir görünüş (Navona Meydanı, Roma)

Antlaşması (b. bk.), Papayı Vatikan sitesi içinde hâkim hale getirmiştir. 1870'ten sonra Avusturya, çoğunlukla İtalyanların yaşadığı Tyrol ve Trieste gibi bâzı toprakları hâlâ elinde tutuyordu. Buraların İ.'ya ilhak edilmesi yolundaki gayretler I. Dünya Harbi'ne kadar bir sonuç vermemiştir.

Bugünkü İtalya: İ., 1861'den Mussolini'nin faşist diktatörlüğüne kadar, 1848'de Sardegna'nın kabul ettiği liberal anayasaya göre idare edildi. Sırasiyle 1861 - 1878 ve 1878 - 1900 dönemlerinde hüküm süren II. Vittorio Emanuele ile I. Umberto'nun devirleri ve 1900 - 1947 döneminde krallık eden III. Vittorio Emanuele devrinin ilk yarısı genel olarak liberal idare devirleriydi. Hükûmetlerin başlıca kaygısı sömürge edinme ve sınaî gelişme idi. İ. Doğu Afrika'da Eritre'yi ve Somali'nin bir bölümünü zaptetmiş, fakat Ethiopia (Habeşistan) lıların 1896'da Aduwa'da kazandıkları zafer üzerine daha fazla yayılamamıştır. Bunun tesellisini 1911 - 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na âid Libya'yı ele geçirmekte bulmuştur. 1881'de Fransa'nın Tunus'u himayesi altına alması İ.'nın sömürge siyasetini

İTALYA: Guglielmo Calderini: Adliye Sarayı (Roma)

İTALYA: Andrea del Verrocchio: «Meryem Ana ile İsa» (Millî Müze, Floransa)

ciddî şekilde engellemiştir. Bu engelleme, İ.'nın Almanya ve Avusturya ile bir üçlü ittifak ve üçlü anlaşma kurması için önemli bir sebep teşkil etmiştir. XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında İ.'da sanayiin gelişmesine paralel olarak sosyalizm hareketi de genişlemiş ve toplumda karışıklıklar meydana gelmiştir. Nüfus fazlalığı yüzünden bir kısım halk kitle halinde Kuzey ve Güney Amerika'ya göç etmiştir.

I. Dünya Harbi'nde İ. ilkin tarafsız kalmıştır. Almanya ve Avusturya ile olan bağlar 1900'den sonra gevşemişti ve İtilâf Devletleri'nin önemli toprak kazançları vâdetmeleri üzerine 1915'te İ. bu devletlerin yanında harbe katılmıştır. Başlangıçta ciddî başarısızlıklara uğramalarına rağmen İtalyanlar 1918'de Vittorio Veneto'da önemli bir zafer kazanmışlar ve bunun ardından Avusturya - Macaristan teslim olmuştur. Paris Barış Konferansında İ. Güney Tyrol'u, Trieste'yi, Istria'yı, Carniola'nın bir bölümünü, Dalmaçya kıyılarındaki birkaç adayı almıştı. Fakat bunlar kendisine gizlice vâdedilmiş olandan çok azdı. 1921'de D'Annunzio (b. bk.) daresindeki milliyetçi bir çetenin Fiume'yi zaptetmesi İ.'nın tatmin edilmemiş olmasından ileri gelen bir davranıştı. Ülkede siyasî ve içtimaî huzursuzluk büyüyerek faşizm hareketinin güçlenmesine yol açmıştır. Faşistlerin lideri Benito Mussolini (b. bk.) sosyal düzenliliği yeniden kurmak ve ülkeye milletlerarası siyaset alanında nüfuz ve itibar sağlamak vaitleriyle 27 Ekim 1922'de «Roma üzerine yürüyüş» ünü yapmış ve kral tarafından başbakanlığa atanmıştır. Mussolini her türlü muhalefeti kaldırmış, basını ve okulları disipline sokmuş, sanayii ve işçileri devlet kontroluna almış ve faşist partisi ile faşist milisleri («kara gömlekliler») tarafından kontrol edilen korporatif bir devlet yaratmıştır. Birçok büyük bayındırlık işlerine girişildi ve Pontine bataklıklarının kurutulması gibi çok önemli işler başarıldı. Mussolini'nin uğurladığı bir ordu, Milletler Cemiyeti'nin esasen yetesirsiz olan müeyyidelerini önemsemeyerek, 1935-1936'da Ethiopia'yı istilâ ve işgal etmiştir. Nasyonal - sosyalist Almanya ile Japonya'ya daha da yaklaşan İ., 1936'da Almanya ile bir anlaşma imzalamıştır. 1936 - 1939 İspanya İç Savaşı'nda İ. isyancıların tarafını tutmuş ve onlara yardım etmiştir. İngiltere ile Fransa'nın tâkip ettikleri yatıştırma politikası bu müdahaleyi kolaylaştırmıştı. 1939'da İ.'nın Arnavutluk'u ele geçirmesi de cezasız kalmıştır.

II. Dünya Harbi başladığı zaman İ. Almanya'ya karşı dostane tutumlu bir tarafsızlık durumunu benimsemiş, 1940'ta, çöken Fransa'ya ve İngiltere'ye harb ilân etmiş, Doğu Afrika'da kazandığı bâzı başarılardan sonra 1940 Eylûlünde Mısır'a, Ekimde de Yunanistan'a saldırmıştır. Alman orduları imdada yetişinceye kadar İtalyanlar gerek Kuzey Afrika'da gerek Yunanistan'da başarısızlığa uğramışlardır. 1941'de de Rusya'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne harb ilân eden İ., 1943 Haziranında Afrika'daki bütün topraklarını kaybediyor, ordusu darmadağın oluyor, Sicilia Amerikan ordusunca işgal ediliyor, İtalyan şehir ve kasabaları bombalanıyordu. İ. halkının memnuniyetsizliği, büyük faşist konseyinin Mussolini'ye karşı ayaklanması, kralın Mussolini'yi azledip göz altına aldırarak yerine Badoglio'yu getirmesi ve faşist partisinin lâgvedilmesi sonuçlarını doğurmuştur. 1943 Eylûlünde İ. müttefiklere kayıtsız şartsız teslim olmuştur. Bu arada Almanlar Kuzey İ.'yı, Roma ve Napoli'yi hızla işgal etmişlerdir. Mussolini hapisten kaçarak Kuzey İ.'da bir kukla hükûmet kurmuştur. Badoglio hükûmeti Almanya'ya harb ilân etmiş (Ekim 1943) ve İ. müttefiklerle «birlikte savaşan ülke» olarak tanınmıştır. Napoli'nin müttefiklerce zaptedilmesinden sonra Alman direnişi

İTALYA: Michelangelo Buonarroti: «Giuliana de'Medici anıtı» (San Lorenzo Kilisesi, Floransa)

İTALYA: Lorenzo Bartolini: «Niccolò Machiavelli (Uffizi Revakı, Floransa)

sertleşmiştir. 1943 Ekiminden 1945 yılında Almanların teslim olmalarına kadar İ. seferi büyük kayıplara mal olan yıpratıcı bir mücadele halinde devam etmiştir. İtalyan kıtaları müttefikler (Amerikan, İngiliz, Fransız ve Polonyalı) ile birlikte savaşmışlar ve Alman işgali altındaki bölgelerde faaliyet gösteren İtalyan gizli direniş kuvvetlerinin müttefiklere büyük yardımı dokunmuştur. 1945 Mayısında Almanlar Caserta'da teslim olmuşlardır. 1944'te, halkça sevilmeyen Badoglio hükûmeti istifa etmiş ve kral da oğlu II. Umberto lehine tahttan feragat etmişti. Monarşinin muhafaza veyâ lâgvedilmesi meselesi ve harbin bıraktığı ekonomik problemler, kamu oyunun çözümünü sabırsızlıkla beklediği konulardı. Çeşitli koalisyon kabineleri birbirini tâkip etmiştir. 1946 Haziranında yapılan bir referandumla ülke cumhuriyet olmuştur. 1947 barış antlaşmasıyle Trieste'nin İ.'dan ayrılması ülkede büyük üzüntü yaratmıştır.

İTALYAN BİRLİĞİ: Batı İmparatorluğu'nun çöküşünden beri (476) birbirine karşı bağımsız birçok küçük devletler arasında paylaşılan İtalya, yabancı büyük devletler (İspanya, Fransa, sonradan Avusturya) in istilâlarına açık idi. Millî birlik ideali İtalyan aydınlarının ve bâzı İtalyan hükümdarlarının ruhunda yaşamakta idi ise de, bencil çıkarların direnmesi yüzünden gerçekleşemiyordu. Napoléon'un harpleri sonunda İtalya'nın kuzeyinde bir İtalya Cumhuriyeti (ilk adı Repubblica Cisalpina) kurulmuştur. 1805'te bir İtalya Krallığı meydana gelmiş, fakat Waterloo (1815) dan sonra, İtalya adı siyasî dilden tekrar çıkarılmıştır. Metternich (b. bk.) in Viyana Kongresi'nde ilân ettiği gibi, İtalya bir «coğrafî tabir» (expression géographique) haline gelmiştir. 1848'de Paris'te patlak veren milliyetçi ihtilâlin etkisiyle İtalya'da Risorgimento (yeniden canlanma) hareketi başlamıştır. Gioberti ve D'Azeglis gibi yurtsever yazarlar açıkça hürriyet ve birleşme fikirlerini ilân etmişlerdir. Ayaklanma 1848'de İki Sicilia Krallığında başlamıştır. Bu sırada İki Sicilia kralı II. Ferdinando, Papa, Toscana Büyük Dukası ve Sardegna (Sardunya) kralı Carlo Alberto halklarına anayasalar ve İ. B.'ni temsil eden yeşil-beyaz-kırmızı bayrağı vermek zorunda kalmışlardır. Carlo Alberto İtalya kralı ilân edilmiştir. Fakat Avusturyalılar onu Custozza (1848) da ve Novara (1849) da yenmişlerdir. Carlo Alberto'nun oğlu ve halefi II. Vittorio Emanuele, babasının siyasetini devam ettirerek İ. B. fikrini sülâlesinin bayrağı hâline getirmiş ve bu fikri yerine getirmekte çok muktedir bir başbakan olan Cavour (b. bk.) u bulmuştur. İ. B.'nin başlıca kurucuları Vittorio Emanuele, Cavour ve cumhuriyetçi yurtsever Garibaldi (b. bk.) olmuştur. İtalya dışında Fransız imparatoru III. Napoléon onlara geniş ölçüde yardım etmiştir.

İ. B.'nin gerçekleşmesi dört safhaya ayrılır: 1. 1859 İtalya harbi: Magenta ve Solferino savaşlarından sonra Zürich Muahedesi'nde Lombardia, Sardegna Krallığına ilhak edilir; 2. 1860'ta İki Sicilia Krallığı'nın Garibaldi tarafından fethi; 3. 1866 harbi: İkinci Custozza savaşından sonra Viyana Muahedesi'nde Avusturyalılar Venezia'yı terk etmişlerdir; 4. 1870'te İtalyanlar Roma'yı almış ve İtalya Krallığını ilân etmişlerdir. Fakat bu krallık bütün İtalyan dilini kullanan halk topluluklarını içine almıyordu. I. Dünya Harbi (1914-1918, b. bk.) sonunda bu toprakların büyük bir kısmını İtalya ile birleştirilmiştir. Mussolini her nekadar II. Dünya Harbi'ne Fransa'ya âid İtalyan toprakları olan Nizza (Nice) yı ve Korsika adasını ilhak etmek fikriyle girmişse de, buna muvaffak olamamıştır. Şimdiki halde Nice ve Korsika'dan başka, İtalyan İsviçre'si de dil bakımından İtalyan toprakları olmakla beraber, İtalya Cumhuriyeti'nin dışındadır.

İTALYAN DİLİ ve LEHÇELERİ: İtalyan devletinin resmî dili İsviçre'nin Ticino kantonunda ve İtalya'dan gayrı, Grisons (Grigioni, Graubünden) kantonunun bir kısmında kullanılır. İtalyan lehçeleri Korsika'da, Nice (Nizza) çevresinde, Istria'da ve Kuzey Dalmaçya kıyısı boyunca konuşulur. Lâtinceden türemiş diller (İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Romence, bk. ROMAN DİLLERİ) arasında İ. D. Lâtinceye en yakın kalmış olanıdır. Gramerinde beliren bâzı özel gelişmeler (çoğul teşkili) İ. D.'ni Batı Roman dillerinden ayırır ve dil târihine âid araştırmalarda İ. D. Romence ile beraber «Doğu Romanya», yâni Doğu Roman dilleri grupunda yer alır; bütün öbür Roman dilleri (ki Apennin dağlarınca teşkil edilen La Spezia-Rimini çizgisinin kuzeyinde konuşulan İtalyan lehçeleri de bunlara katılır) ise Batı Romanya'yı teşkil eder. Lâtince ile İtalyanca arasındaki devamlı yakınlık, İ. D.'ndeki bilgince şekillerle halk şekilleri arasındaki farkların küçük olmasından belirir. İ. D.'nin açık ve yüzyıllar boyunca az değişmiş olan fonolojisi, bir İtalyan için Orta Çağ şâirlerinin eserlerini doğrudan doğruya okuyup anlamayı mümkün kılar. Halbuki bu, öbür Avrupa ülkelerinde ancak bir filoloji öğreniminden sonra mümkündür.

İtalya'nın yüzyıllar boyunca siyasî bakımdan parçalanmış olarak yaşamış olması, resmî dilin yanında lehçelerin de ayrı bir gelişme kaydetmelerine imkân vermiştir. Bu lehçeler o derece büyük bir hayatiyeti haizdirler ki, bunların bâzıları ayrıca bir edebiyata ve ünlü yazarlara sahiptir. Lehçeler üç büyük grupa ayrılır: 1. Orta ve Güney İtalya ile Sicilia lehçeleri; 2. Toscana, Corsica, Roma-Umbria lehçe-

İTALYA

LİGURYA DENİZİ

ADRİYATİK DENİZİ

TİRENYEN DENİZİ

AKDENİZ

YUNAN DENİZİ

Venedik körfezi

Genova körfezi

Taranto körfezi

MİLANO

TORINO

GENOVA

LA SPEZIA

TRIESTE

VENEZIA (Venedik)

BOLOGNA

RAVENNA

FİRENZE (Floransa)

SAN MARINO

LIVORNO

Ancona

ROMA

CITTÀ DEL VATICANO (VATİKAN DEVLETİ)

NAPOLİ

SALERNO

FOGGIA

BARİ

TARANTO

Brindisi

REGGIO DI CALABRIA

PALERMO

MESSINA

CATANIA

Siracusa

CAGLIARI

Sardegna (Sardinya)

Sicilia (Sicilya)

Toscana (Toskana)

Isole Eolie (Lipari)

Isole Pontine (Ponziane)

Isole Egadi

Elba

Pantelleria

Ustica

Bocche di Bonifacio

Canale di Tunisi

Sicilya Boğazı

Banco di Scherchi

Golfo di Napoli

Golfo di Salerno

Golfo di Policastro

Golfo di Squillace

Golfo di Manfredonia

Golfo di Cagliari

Capo Spartivento

Capo Passero

Capo Santa Maria di Leuca

4000 2000 200 0 0 100 200 500 1000 2000 3000 4000 5000 m

Ö. yüz. aşağı

Ölçek: 1 : 5 000 000

50 0 50 100 150 km

leri; 3. Kuzey İtalya'nın Gallo - İtalyan lehçeleri grupu (Piemonte, Lombardia, Emilia, Liguria ve Venezia). Bu üç büyük grupun her biri birçok bölgesel lehçelere ayrılır. Sardca (Sardegnia adası dili) ya lehçeleriyle beraber bağımsız bir Roman dili gözü ile bakılır. Bunun gibi, Furlanca (Friul lehçesi) ve Merkezî Lâtince lehçesi Reto - roman diline katılır. Fransa ile İtalya arasındaki sınıra yakın Val d'Aosta lehçesi, İ. D.'ne bağlı olmayıp franco - provensal lehçeleri grupuna girer. Calabria'nın kuzey ucunda ve Kuzey Apulia'nın bâzı kısımlarında hâlâ bir Yunan lehçesi kullanılmaktadır ki, bunun Yunanlıların Magna Graecia (Büyük Yunanistan, yâni Kuzey İtalya) da kurdukları en eski sömürgelerin kalıntılarını teşkil etmesi gerekir.

İtalyan lehçelerinin araştırılmasına XIX. yüzyılda Ascoli tarafından başlanmıştır. K. Jaberg ve J. Jud'un 1940'ta çıkardıkları İtalya ve Kuzey İsviçre'ye âid lehçe ve eşya atlası da bu alanda şimdiye kadar meydana getirilen çalışma araçlarının en mükemmelini teşkil eder.

Öbür Roman dillerini kullanan ülkelerden farklı olarak, İtalyan lehçelerinin bir yazı dili meydana getirmesi nisbeten geç bir çağa rastlar. İtalya'da Lâtince Fransa'da olduğundan daha uzun zaman resmî ve idarî dil olarak kalmıştır. En eski İtalyan lirik edebiyatı XIII. yüzyılda Sicilia'da, Provensal troubadour (b. bk.) şiirlerinin etkisiyle meydana gelmiştir. Dante, Petrarca ve Boccaccio'nun etkisiyle XIV. yüzyılda, Toscana ve daha özel olarak Floransa lehçesi bütün öbür lehçeleri yenmiştir. Dante'nin *De vulgari eloquentia* (Halk dili) adlı Lâtince araştırması halk dilini, yâni İ. D.'ni nihaî olarak kurmuştur. XV. yüzyıl Humanizminin, Lâtincenin resmî dil olarak tekrar kullanılması için sarf ettiği çabalar ancak geçici etkiler yaratmıştır. Rönesans'ta Floransa lehçesinin hâkimiyeti Ariosto gibi Toscanalı olmayan şâirlerin de bu lehçeyi kullanmalarıyla belirmiştir. XVI. yüzyıldan beri *questione della lingua* (dil problemi) şu şekilde formüle ediliyor: Dante, Petrarca ve Boccaccio'nun kullandıkları XIV. yüzyıl Toscana diline İ. D.'nin normu gözü ile bakılmalı mıdır? 1612'de Accademia della Crusca (Dil ve Edebiyat Akademisi, bk. CRUSCA) tarafından çıkarılan sözlük, Toscana'nın konuşma dilinin asıl İ. D. olduğunu tasdik etmiştir. Bugün de Toscana şehirlerinin ve Roma'nın diline norm gözü ile bakılır: *lingua toscana in bocca romana* (Romalı ağzıyla Toscana dili). Ancak, İtalya'da, Fransa'da olduğu gibi, bütün dil problemlerini çözmeye yetkili bir akademi henüz yoktur.

ITAPÚA, doğu Paraguay'da bir departamento. Yüzölçümü 16 525 km², nüfûsu 201 670 (1970) tir. Merkezi Encarnación (b. bk., nüfûsu 47 333) dur.

İTFAİYE, başlıca görevi yangın söndürmek ve yanmakta olan binâlardan çıkamayanları kurtarmak olan bir teşkilât.

Yangınlarla savaşmak için düzenli bir teşkilât kuran ilk şehir eski Roma olmuştur. Bu teşkilâtta 7 000 kadar insan görevli bulunurdu. Yangın alârmı, nocturnus (gece bekçisi) denilen ve şehrin stratejik noktalarında nöbet tutan görevliler tarafından en yakın İ. karakoluna ulaştırılırdı. Ondan sonra yangın yerine bir centurio (yüzbaşı) komutasında bir İ. bölüğü gelirdi. Bölüğün erleri, ağaçtan yapma el pompaları, baltalar, balyozlar, testereler, demir çubuklar ve kısa merdivenler taşırlardı. Bu merdivenler birbirine eklenince evlerin damına yetişebilecek kadar uzardı. İ. bölüğünün hemen ardından, aquarius (sucu) denilen binlerce saka, ellerinde topraktan yapılmış hafif su kapları olduğu halde, yangın yeri ile şehre su getiren büyük aquaeductus (su yolu) arasına kısa aralıklarla dizilirler ve bunların birbirine geçirerek taşıdıkları su, yangın pompalarına dökülen bir su akımı halini alırdı. Söndürme işlerine prefectus vigilum (nöbetçibaşı, bekçibaşı) unvanını taşıyan İ. komutanı nezaret ederdi. İ. teşkilâtında, yanan binâların üst katlarında kalmış insanların atlayarak kurtulmalarını sağlayan, içi kuştüyü ile beslenmiş bir buçuk m² lik şilteler taşıyan ekipler de vardı.

Yeni zamanlarda, batılıların yangına karşı teşkilâtlanmaları XVI. yüzyılda başlamıştır.

Türkiye'de, yangınlarla savaşmak için XVI. yüzyılda III. Murad devrinde İstanbul'da o devrin kadısı bir hüküm çıkararak her evde bir küp dolusu su, bir seyyar merdiven ve kazma - kürek bulundurulmasını mecburî kılmıştır. Fakat bu yoldaki köklü teşebbüse ancak 1712 yılında, Fransa'dan bir uzman getirme yolu ile girişilmiştir. Asıl adı David iken Müslüman olup Gerçek Davud adını alan bu uzmanın yaptığı yangın tulumbası ilkin 1714 yılında Tüfekhâne ve Tophane yangınlarında kullanılmış, fakat çok ağır olduğu için sonradan daha hafif bir şekli yapılmıştır. Zamanla yangın tulumbalarının faydası görülmüş, yangın söndürme işinin bir disipline bağlanması için bir Tulumbacılar Ocağı kurulmuş ve başına, Tulumbacıbaşı Ağa unvaniyle Gerçek Davud getirilmiştir. Tulumbacılar Ocağı 1823'te Yeniçeri Ocağı ile birlikte lâğvedilmiştir. Ocağın kaldırılmasından 48 gün sonra büyük bir yangın olmuş ve Tulumbacılar Ocağı yeniden kurulmuşsa da, 1827'de yangın söndürme işleri emekli subaylarca idare edilen yarı askerî bir teşkilâta verilmiştir. 1846'da zaptiye müşirliğine, 1869'da da belediye daire ve merkezlerine ve ayrıca halk tarafından kullanılmak üzere mahallelere birer tulumba verilerek İ. işleri geliştirilmiştir. Mahalle tulumbacılığı da işte bu dağıtımla başlamıştır (bk. TULUMBACILIK).

1871'de çıkan büyük bir yangın üzerine Macaristan'dan bir öğretmen (bk. SZÉCSENYI, Ödön) getirtilerek o zamanın şartlarına göre pek mükemmel sayılan cihazlarla donatılmış, 4 nizamiye ve 1 bahriye taburundan meydana gelen bir İ. Alayı kurulmuştur. Bu teşkilât 25 Eylûl 1923 târihine kadar, 49 yıl, ordunun bir şubesi olarak hizmet gördükten sonra bu târihte yangın söndürme görevi belediyelere bağlı olarak yeniden kurulan modern İ. teşkilâtına verilmiştir.

1937 yılından beri İstanbul'da bir İ. Okulu faaliyet göstermektedir. Yurdumuzun her yanından gelen İ. personeli bu okulda 9 ay süre ile söndürme ve kurtarma konularında teknik bilgiler ve ayrıca genel kültürlerini yükseltecek dersler öğrenirler.

İl merkezlerimizde, büyücek ilçelerde ve genellikle belediye teşkilâtına sahip büyük bucak merkezlerinde İ. teşkilâtları vardır. Bunların en gelişmiş olanı, İstanbul'dadır. İstanbul İ.'sinin, 998'i doğrudan doğruya söndürme ve kurtarma işlerinde çalışan 1 032 mevcutlu bir personeli vardır. Yangıncılar 8 grup ve 12 müfreze halinde şehrin 20 bölgesine dağılmıştır. Teşkilâtın başında İ. müdürü, her grupun başında da bir grup âmiri bulunur.

İTHALÂT ve İHRACAT: Beşerî ihtiyaçları gideren maddelerin (metâ ve hizmetlerin), üretici (müstahsil) den tüketici (müstehlik) ye intikali ve çeşitli yan faaliyetlerle değerlendirilmesini kapsayan, klâsik iktisadın tedâvül, mübâdele ve inkısam bölümlerinde yer alan iş, fiil ve muameleler ticareti meydana getirir. Bu iş, fiil ve muameleler, şayet bir ülke ile başka bir ülke arasında cereyan ederse, buna dış ticaret denir.

Dış ticaret üçe ayrılır: İthalât, ihracat, transit ticaret.

Yabancı ülkelerden yurdumuza mal getirilmesine ithalât, yurdumuzdan yabancı ülkelere mal çıkarılmasına (gönderilmesine) ihracat, bir başka ülkeye gönderilen malın yurdumuzdan geçirilmesi suretiyle yapılan dış ticarete de transit ticaret denmektedir.

Devletler, ülkelerinin ve milletlerinin ihtiyaç duydukları bütün malları, kendi ülkelerinde üretmek imkânına sahip bulunmamaktadırlar. Bu bakımdan, devletler kendi ihtiyaçları olup ülkelerinde istihsâl edemedikleri veyâ yeteri miktarda istihsâl edemedikleri malları başka ülkelerden ithal, buna karşılık istihsâl ettikleri ve kendi ihtiyaçlarından fazla olup başka ülkelerin satın almak istedikleri malları da ihraç ederler.

Diğer taraftan, ülkelerarası ithal, ihraç ve transit ticareti, devletlerarası barışın, milletlerarası iyi münasebetlerin ve dayanışmanın sağlam temellerinden birini teşkil eder.

Yurdumuzda İ. ve İ. işleri, Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı tarafından yürürlüğe konan yönetmelikler çerçevesinde yıllık veyâ altı aylık olarak hazırlanan İ. ve İ. rejimlerine göre düzenlenir ve yürütülür. Ülkelerin bağımsızlığında, refah ve zenginliğe kavuşmasında çok önemli bir faktör olan İ. ve İ. işlerinin millî çıkarlara uygun surette yürütülüp yönetilmesine kesin zaruret vardır.

İTİKÂF (Din), kendini bir konuya verme, dünya işlerini bırakarak ibadetle uğraşmaya çekilme. Hazreti Muhammed, her Ramazan ayının son on gününü Medine'de İ.'a çekilerek geçirmiştir. Bu gelenek daha sonra devam etmiştir.

İ., tasavvufta, Musevî ve Hıristiyan dinlerinde, putperestlerde de vardır. İ., müstehab, vâcib ve sünnet olmak üzere üçe ayrılır. Vâcib olanı bir adaktan ötürü yapılanıdır. Bu, yapanın oruçlu olmasını da gerektirir. Sünnet olan İ., Ramazan ayının son on gününü namaz kılıp dua etmekle geçirmektir. Müstehab olanı ise, Ramazan ayının son on günü dışında yapılan İ.'dır.

İTİL: bk. İDİL.

İTİLÂF DEVLETLERİ (**Düvel-i İ'tilâf, Üçlü İttifak** da denir), I. Dünya Harbi'nde İttifak Devletlerine karşı birleşen İngiltere, Fransa ve Rusya'dan kurulu üç devletin teşkil ettikleri topluluğa verilen ad. Daha sonra Sırbistan, Belçika, Lüksemburg, Karadağ, Japonya, İtalya, Portekiz, Romanya, Amerika Birleşik Devletleri, Yunanistan ve Brezilya da bu üçlü birliğe katılmışlardır. Türkiye açısından İ. D. denince, I. Dünya Harbi sonunda, Mütareke yıllarında ve İstiklâl Harbi sırasında Anadolu'yu bölge bölge paylaşan ve işgal eden, Yunanlıları İzmir'den Türklere saldırtan ve destekleyen üç devlet (İngiltere, Fransa ve İtalya) anlaşılır. Bk. İTTİFAK DEVLETLERİ.

İTİMBİRİ veyâ **RUBİ** (Coğ.), Orta Afrika'da, eski Belçika Kongosu'nda bir ırmak. Uzunluğu 490 km dir. Kongo ırmağının sağ koludur.

İTME KUVVETİ (Fr. Poussée d'Archimède; İng. Buoyant force): bk. KALDIRMA KUVVETİ.

İTME MERKEZİ (Fr. Centre de poussée; İng. Center of buoyancy), yüzen cisimlerde yer değiştiren sıvının kütle merkezi. Bu terim yerine daha çok kaldırma merkezi terimi kullanılmaktadır. Bk. KALDIRMA MERKEZİ.

İTŌ, Hirobumi (Eōshū 1841 - Harbin 1909), Japon devlet adamı ve modern Japonya'nın kurucusu. İ., Batılı görüşleri benimsemiş, 1863'te Inoue (b. bk.) ile birlikte Japonya'dan kaçmıştır. İ., yabancıları Japonya'dan kovmak istemiş, fakat bunun imkânsızlığını da anlamıştır. 1868'de Mutsuhito'nun hükûmet darbesine katılmış ve 1877'de hükûmete girmiştir. Çeşitli ülkelerin anayasaları üzerinde çalışmak isteği ile Amerika ve Avrupa'da inceleme gezileri yapmıştır (1871 - 1872, 1882 - 1884). 1885 - 1888, 1892 - 1896, 1898 ve 1900 - 1901 yılları arasında hükûmet başkanlığına getirilmiştir. Nisan 1885'te, Kore üzerinde Çin - Japon ortak hâkimiyetini kuran Tientsin andlaşmasını imzalamıştır. Prusya modeline göre hazırladığı 1889 Anayasası'nın tatbikiyle Meclis başkanı olmuştur. 1895'te Çin ile Şimonoseki andlaşmasını görüşen İ., Rusya'ya savaş açılmasını isteyenlerle yaptığı mücadelede başarı sağlayamamıştır. Rus - Japon Harbi (1904 - 1905) sırasında imparatorun özel müşaviri olmuştur. Gizli Devlet Şûrâsı (Sumitsuin) reisliğinde bulunmuş ve Seiyukai (= Hükûmet taraftarı birlik) Partisi'ni kurmuş olan İ.'nun 1904'teki son görevi, Kore genel valiliğidir. İ., istifasından az sonra Harbin'de bir Koreli tarafından öldürülmüştür.

H. İTŌ

İTTİFAK DEVLETLERİ, I. Dünya Harbi (b. bk.)'ni çıkartarak İtilâf Devletleri'ne karşı savaşan Almanya, Avusturya - Macaristan devletlerinden kurulu birlik. Bu birliğe savaştan önce İtalya da dâhil bulunuyordu. Sonradan Osmanlı Devleti ve Bulgaristan da İ. D. birliğine katılmışlardır. Bk. İTİLÂF DEVLETLERİ.

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ (FIRKASI), başlangıçta istibdad rejimi ile mücadele için gizli bir ihtilâl komitesi hâlinde kurulup gelişen, 1908 (İkinci) Meşrûtiyet İnkılâbı'ndan sonra meşrûtiyeti, anayasayı ve parlâmenter rejimi savunan, birlik, yükselme ve yenileşmeyi hedef alan ve Türk târihinde önemli rol oynayan ilk büyük siyasî parti. 21 Mayıs 1889'da İstanbul'da Sarayburnu'nda Gülhâne bahçesinde İttihad - ı Osmanî Cemiyeti adı ile kurulan cemiyetin ilk kurucuları, İstruga'lı İbrahim Temo (b. bk.), Diyarbakırlı İshak Sükûtî (b. bk.), Arapgirli Abdullah Cevdet (b. bk.) ve Çerkez Mehmed Reşid'dir. Bâzı kaynaklara göre, daha sonraki yılların ünlü Türkçülerinden olacak Azerbaycanlı Hüseyinzâde Ali (bk. TURAN) de cemiyetin ilk kurucularından biridir. Konyalı Hikmet Emin, İsmail İbrahim ve Mekkeli M. Sabri (Doktor) nin de ilk kurucular arasında adları sayılmaktadır.

Cemiyetin, Edirnekapı dışında Aluş Ağa'nın idâre ettiği bağda yapılan ilk toplantısına kuruculardan başka, Şam Mekteb - i Tıbbiye'si öğretmenlerinden Giridli Muharrem, Askerî Tıbbiye öğrencilerinden Âsaf Derviş (bk. ÂSAF DERVİŞ PAŞA) ve Şerefeddin Mağmûmî (b. bk.), adliye memurlarından Hersekli Ali Rüşdü ve «Saadet» gazetesi başyazarı İzmirli Ali Şefik de katılmışlardır. Bu toplantıda cemiyetin 1/1 numaralı üyeliği İbrahim Temo'ya verilmiş ve başkanlığa Ali Rüşdü, kâtipliğe Şerefeddin Mağmûmî, muhâsip üyeliğe (kasadarlığa) Âsaf Derviş seçilmişlerdir.

Yurt içindeki varlığı ilk olarak 1895'teki Ermeni olayları münasebetiyle duyulan cemiyetin Dr. İshak Sükûtî, Dr. İbrahim Temo, Dr. Abdullah Cevdet, Dr. Âkil Muhtar (Özden), Tunalı Hilmi v. b. gibi bir kısım faâl üye-

leri, yapılan kovuşturmalar sonucu yurt dışına kaçmışlar veyâ çeşitli yerlere sürülmüşlerdir. Bundan sonra cemiyetin Cenevre (1897) ve Kahire (1897) şûbeleri faâliyete geçmiş, yalnız Tiran'da dokuz olmak üzere Köstence, Dobruca, Şumnu, Plevne, Vidin, Sofya, Kızanlık ve İşkodra gibi birçok yeni Rumeli şûbeleri açılmıştır (1899).

Jöntürklerin temsilcisi olarak da tanınan cemiyet, Ahmed Rıza Bey tarafından La Haye Silâhları Bırakma Kongresi (1899) ne, Kristiania (Christiania) Kongresi (1899) ne, Paris Sergisi Milletlerarası Basın Konferansı (1900) na bu sıfatla katılmıştır.

Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye okullarında gizli kollar ve komiteler teşkil eden bu cemiyeti, ilk olarak İzmir'deki «Hizmet», «Saadet» ve «Âhenk» ile Dr. İshak Sükûtî ve arkadaşlarının Cenevre ve Londra'da yayımladıkları «Osmanlı» (b. bk.) ve Paris'te Ahmed Rıza Bey (b. bk.) tarafından çıkarılan «Meşveret» gazeteleri desteklemişlerdir.

Nâmık Kemal'in ruh ve düşüncesi ile istibdad rejimine karşı mücadele açmış bulunan Genç Osmanlılar'ın yolunu tâkip eden cemiyetin mensuplarına daha sonra Avrupa'da Yeni Osmanlılar, Jöntürkler (b. bk.) denilmeye başlanmıştır (ayrıca bk. GENÇ OSMANLI FIRKASI). Cemiyetin başlıca maksadı, 1876 Kanûn - i Esâsîsi'nin yeniden yürürlüğe konulmasını ve böylece millî irâdeyi temsil eden Osmanlı Meclisi - i Mebusânı'nın açılmasını sağlamaktır.

Mustafa Kemâl (Atatürk)'in Şam'da Dr. Mustafa (Cantekin)'nın evinde Erkânıharp Müfid (Özdeş), Binbaşı Lûtfi ve Dr. Mahmud ile 1906'da kurdukları Vatan ve Hürriyet Cemiyeti (b. bk.) adlı gizli ihtilâl ve inkılâp komitesinin Mustafa Kemâl tarafından Selânik'te de şûbesi açılarak Makedonya teşkilâtı vücûda getirilmiştir.

Osmanlı İ. ve T. C.'nden habersiz olarak kurulmuş olan bu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nde bulunanlardan Mustafa Kemâl'in en yakın arkadaşları şâir ve hatip Ömer Nâci (b. bk.) ile Husrev Sâmi (Kars milletvekili, Kızıltan), Selânik P. T. T. Başmüdürlüğü'ndeki Talât (Paşa)'ın uyarma ve teklifine uyarak 1907 Mart'ı sonunuda Paris'e kaçmışlar ve cemiyeti, Mustafa Kemâl'den habersiz, 10 Temmuz 1908 târihinden önce, Ahmed Rıza Bey'in Birinci Jöntürk Kongresi (Paris, 4 Şubat 1902)'nden bu yana Jöntürkler'den tamamiyle ayrılmış bulunan Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti (Le Comité Ottoman d'Union et de Progrès) ile birleştirmişlerdir.

İ. ve T. C. mensuplarının 1906 Eylûl'ünde Selânik'te, İsmail Canbulat ve Midhat Şükrü beylerin evlerinde, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı ile kurdukları gizli cemiyet, İ. ve T. C.'nin hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Bu cemiyet, Rusların, Bulgarları koruyarak memleketin iç işlerine müdahalelerini protesto etmiş ve ordu mensupları arasında da taraftar bulmaya çaba harcamıştır. İleride (1907) ilk «Merkez - i Umûmî» adını alacak bu cemiyetin kadrosunda bulunanlar şunlardır: Selânik Askerî Rüşdiyesi Müdürü Bursalı Mehmed Tâhir, Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Naki, Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü Tahrirat Kalemi Başkâtibi Talât, Maarif Muhasebecisi Midhat Şükrü, Yüzbaşı Ömer Nâci, Yüzbaşı İsmail Hakkı, Müşiriyet Yâveri Kâzım Nâmi (Duru), Teğmen İsmail Canbulat, Selânikli gençlerden Rahmi (eski İzmir vâlisi) ve Süleyman Fehmi beyler.

Böylece kısa zamanda yurt içinde ve dışında teşkilâtını genişleten, Paris'te 25, Rue Bonaparte adresinde idâre merkezi bulunan cemiyetin başındaki Ahmed Rıza Bey'le gelişen temaslardan sonra adı İ. ve T. C. olarak değiştirilen kuruluş, Jöntürklerin Paris grupu, Selânik'teki Vatan ve Hürriyet, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (b. bk.)'ni de bünyesine almak üzere tek bir ad altında faâliyetine devam etmiştitr.

Bu birleşmeden sonra, İ. ve T. C., Rumeli'de büyük bir silâhlı ayaklanma hareketine girişmiştir. Enver Bey Tikveş civarında, Niyazi ve Eyüp Sabri beyler Resne ve Ohri'de, Selâhaddin ve Hasan Tosun beyler Arnavutluk'ta Hürriyet Taburları kurmuşlardır. Cemiyet, 6 Haziran 1908'de Estonya'nın Reval şehrinde, İngiltere kralı VII. Edward ile Rus imparatoru II. Nikolay arasındaki mülâkat üzerine, Selânik, Manastır ve Kosova'daki yabancı devletlerin konsoloslarına bir ültimatom vererek bu vilâyetlere yabancı vâli tayin edilmesini önlemiştir.

Cemiyetin silâhlı müfrezeleri halkı ayaklanmaya çağırarak, II. Abdülhamid'in bu bölgeye gönderdiği istibdad elemanlarını öldürmeğe başlamışlardır. Resne'de dağa çıkan Önyüzbaşı Niyazi ve arkadaşlarını sindirmek için Rumeli'deki askerî birlikler harekete geçirilmiş, fakat bu silâhlı kuvvetler de hürriyetçilere katılmışlardır. Bu defa Abdülhamid, Şemsi Paşa'yı, ayaklanmayı bastırmak için görevlendirmiştir. Hazırlıklarını tamamlayan Şemsi Paşa, 7 Temmuz 1908'de, Pâdişaha son raporunu vermek üzere girdiği Manastır postahânesinden çıkarken, Cemiyetin fedâilerinden Bigalı Teğmen Âtıf (Kamçıl) tarafından öldürülmüştür. Dağa çıkan hürriyet mücahitlerinin sayısı büsbütün artmış, 20 Temmuz 1908'de Firzovik'te halk meydana toplanarak, hürriyet ve meşrûtiyet için, Pâdişahın askerleri önünde «besa» diye yemin etmiştir.

Bu vakalardan sonra Tatar Osman Paşa, İzmir ve civarı redif kuvvetleri de kendisine verilerek, Manastır ve havalisi fevkalâde kumandanı olarak bu bölgeye gönderilmiştir. Ohri Taburu Komutanı Önyüzbaşı Eyüb Sabri (Akgöl) ve Resne Kuvvetleri Komutanı Niyazi beyler Manastır'da Osman Paşa'nın oturduğu konağı sarmışlar ve kendisini «bir müddet Cemiyet'in misafiri olmak üzere» Resne'ye götürmüşlerdir.

Sultan Abdülhamid, İ. ve T. C.'nin bu silâhlı tehdidi ve onun cesur rehberliğinde coşan halkın şiddetli tazyik ve isteği önünde 1876 Kanûn - i Esâsisi'nin yeniden yürürlüğe girmesini kabul etmiş ve hürriyet ilân olunmuştur (23 Temmuz 1908).

Ertesi gün Saray'dan vilâyetlere gönderilen irâde ile Kanûn - i Esâsî yürürlüğe konmuş ve 17 Aralık 1908'de İkinci Meşrûtiyet'in Osmanlı Meclis - i Mebusan'ı açılmıştır.

Adı resmen İ. ve T. C olan partinin Selânik'teki gizli Merkez - i Umûmî'si üyelerinden Ahmed Rıza, Talât, Hüseyin Kadri, Hayri, Midhat Şükrü, Habib, Enver (Paşa), İsmail Hakkı, Dr. Bahaeddin Şâkir ve Nâzım beyleri hükûmeti gözetlemek üzere İstanbul'a göndermiştir.

II. Abdülhamid idâresinin çok sarsıldığı ve yurt içinde bir otorite buhranı görüldüğü bu devrede, İ. ve T. C. her tarafta birdenbire ortaya çıkıp kurulmuş, yayılmış ve devleti ayakta tutacak, resmî olmayan tek otorite hâline gelmiştir.

Her ne kadar «... rütbesiz, nişansız, şan ve şöhretsiz bir gencin vezaret unvanıyle sadrâzamlığa çıkması...», «... bir Posta Başkâtibi olan Talât sadrâzam ilân edilemezdi...», «... eğer böyle bir şey olsaydı, memlekette muhakkak anarşi çıkardı...» yollu gerekçelerle İ. ve T. C. mensupları kabineye girememişlerse de, gerçekte İttihatçılar iktidara memleket sathında tam mânâsı ile sahip olmuşlardır.

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ: 1911 (1327) Kongresi'nce düzenlenmiş «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin nizamnâmesi»

İlk Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti ile Ahmed Rıza Bey'in temsil ettiği Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti program ve tüzükleri birbirinden ayrı şeylerdir.

Gerçek hüviyeti ile İkinci Meşrutiyet devrinde ortaya çıkan ve 1913 Kongresi'nde siyasî partiye inkılâp ettiğini açıklayan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 yılında kabul edilmiş içtüzüğü ve programı ise, İttihad ve Terakki diye tanınan asıl partinin faâliyetlerinde esas olan prensiplerden ibarettir (*Şûray-ı Ümmet*, İstanbul baskısının ilk sayısı, Paris baskısının 10 ve 11 Ekim 1908, Nu. 5 ve 6 - 140 sayıları).

Bu içtüzüğün 1327 (1911) Kongresi'nde düzenlenen ve Selânik'te basılan değiştirilmiş ve geliştirilmiş şeklinde cemiyetin kuruluş maksadı ve mesleği şöyle belirtilmektedir:

Meşrûtiyet idâresinin kurulmasına ve cins ve mezhep ayırmaksızın bütün Osmanlıların refâhını sağlayarak hürriyete erişmelerine çalışmış ve Allahın yardımı ile muvaffak olmuş olan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti bundan böyle de bu mukaddes maksadın ve maddî ve mânevî medeniyet terakkilerinin teminini ve mülk bütünlüğünün korunması uğrunda birlikte çalışılmasını esas maksat ve meslek kabul eder.

Kavmî çıkarlarını dâima müşterek görmekle mükellef olan bütün Osmanlılar arasında gerek içten gelen cins ve mezhep duygusu ve diğer suretlerle bölücülük ve fesat yaratmaya çalışanların bu isteklerini gerçekleştirmeğe meşru vasıtalarla engel olmak cemiyetin başlıca vazifelerindendir.

1908 Mayısında, Rusya'dan başka, büyük devletlerin Makedonya'daki siyasî temsilcilerine verilmiş olan beyannâmede cemiyetin maksadı şöyle ifade edilmiştir:

«Gerek Makedonya'da olsun, gerek Osmanlı memleketinin diğer yerlerinde bulunsun Osmanlılar, mezhep, cins farkı olmaksızın kardeştirler. Memleketin yüksek ve ortak menfaatleri karşısında ne Hıristiyan, ne Müslüman vardır. Osmanlıdan başka bir şey yoktur. Hepsinin de çıkarları, emelleri ve kaderleri müşterektir ve aynıdır. Binaenaleyh bütün gayretlerimizi uğruna vakf ve hasrettiğimiz programımız, Osmanlı namı altında vatanın bütün evlâtlarının ittihadından ibarettir. Maksadımız da Pâdişah'ın zulüm ve istibdadından kurtularak hürriyete, terakkiye ve medeniyet nimetlerine erişmektir.»

İ. ve T. C.'nin teşkilât ve icraat bakımından diğer siyasî kuruluşlara göre başlıca özellikleri şunlardır:

a. Tahlif Heyetleri (yemin ettiren heyetler): Bir başkan, iki üyeden kurulu bu heyet, cemiyete alınan kimselere yemin ettirmekle vazifelidir. Yeminden önce, Başkan tarafından tesirli bir nutuk söylenir; vatanın zaafa uğrayışı sebepleri maddî ve mânevî yönleri ve delilleri ile anlatılır; Merkez-i Umûmî'ce hazırlanmış yemin metni okunur ve cemiyete alınacak kimseye (İçtüzük'ün 27. madde uyarınca) sağ eli inandığı dinin mukaddes kitabı ve sol eli bir hançerle tabanca üzerine koydurulup gözleri kapalı bulunduğu halde aynen tekrarlatılarak yemin töreni yerine getirilir (23 - 29. maddeler).

b. Fedâî Şûbeleri (48 - 54. maddeler): Cemiyete giren herkes, bütün üyeler, gerektiği zaman «mukaddes maksat» uğrunda canını fedâya mecburdur. Ancak «hususî icraat» için fedâî yazılmak isteyenler, gönül rızası ve vicdan muhasebesi ile mensup oldukları şûbenin rehberi vasıtasıyle İdâre Heyeti'ne müracaat ederler (48. madde).

Cemiyet, vazife kurbanı fedâilerin yardıma muhtaç evlât ve âilesine bakmayı, namlarının dâima saygı ve rahmetle anılmasını sağlamayı üzerine almıştır.

c. Yargılama ve Cezalandırma Usûlü Bölümü (ayrı 10 madde): Cemiyet içinde üye olarak veyâ dışında herhangi bir şekilde gaye aleyhinde suç işleyenleri muhâkeme etmek için Merkez Heyetleri hâkim sıfatını alırlar ve suçluyu muhâkeme ederek kararlarını verirler. Kabahat, cünha ve cinayet diye üçe ayrılan suçlardan cinayetle hüküm giyenler ölüm cezasına çarpılırlar.

Tam bir eşitlik hayatı yaşanan cemiyet içinde, vazife dışında iken, Umumî Merkez Heyeti üyesi ile cemiyete son giren bir kimse arasında hiçbir fark yoktur (62. madde).

İçtüzüğün, yasanın düzenlenmesinde, cemiyetin gizli, «mukaddes, ilâhî» bir kuruluş havası kazanmasında ve ileri derecede sıra ve saygıya uyulan bir disiplinle çalışmasında Umumî Merkez üyesi Talât Bey'in büyük rolü olmuştur.

Fırka (= Parti) adını alan İ. ve T. C.'nin 1908'den 1918'e kadar süren on yıla yakın iktidarı üç devreye ayrılır:

1. İkinci Meşrutiyetin ilânına rastlayan 23 Temmuz 1908'den başlayarak 31 Mart Vakası üzerine İstanbul'a gelen Hareket Ordusu (b. bk.) nun 27 Nisan 1909 Salı günü Sultan II. Abdülhamid'i hal'ettirip devlet mukadderatına el koyduğu târihe kadar 9 ay 5 gün süren birinci devrede İ. ve T. C. erkânı hükûmete katılmamışlardır. Fakat Merkez-i Umûmî komitesinden Talât, Câvid, Cemal (Paşa)

ve Rahmi beylerle diğer bâzı arkadaşları, Said Paşa hükûmeti erkânı ile sık sık görüşerek, her mesele üzerinde partinin görüş ve isteklerini dikte ettirmişlerdir. Kabinelerin kuruluş ve çalışmalarında İ. ve T. C.'nin irâde ve telkinleri başlıca âmil olmuş, vâli, mutasarrıf ve kaymakamlar hep cemiyet şûbelerinin istek ve tâlimatına göre hareket etmek zorunda bırakılmışlardır. Türlü cinayetlere de sahne olan bu devirde Saray, Bâb - ı Âlî ve cemiyet üçlüsü arasında iktidar yüzünden sık sık çatışmalar görülmüştür. Ordunun politikaya karıştırılması ve perde arkasından emirler verilmesi ile geçen bu birinci devrede ilk çatışma, Harbiye ve Bahriye nâzırlarının kimin tarafından tâyin edileceği meselesinden çıkmış ve bu yüzden Said Paşa, 4 Ağustos 1908'de istifâ ederek yerine Kâmil Paşa üçüncü defa sadârete getirilmiştir (6 Ağustos 1908). Bu ilk devre, İ. ve T. C.'nin sorumsuz durumdaki «iktidarda bulunmadan iktidar olma devri» dir.

2. II. Sultan Abdülhamid'in 27 Nisan 1909 günü tahttan indirilmesi üzerine İ. ve T. C.'nin devlete tamamiyle hâkim olmasından itibaren komiteye muhâlif olan Halâskâr Zâbitan Grubu (b. bk.) nun baskısı ile dokuzuncu ve sonuncu Said Paşa kabinesinin düşmesine rastlayan 16 Temmuz 1912 târihine kadar partinin resmî sorumluluğa katıldığı «ilk hâkimiyet devri» dir.

3. İttihadcıların 23 Ocak 1913 günü yaptıkları Bâb - ı Âlî Baskını (b. bk.)'ndan 14 Ekim 1918 târihinde I. Dünya Harbi (b. bk.)'nin fecî sonucu Talât Paşa kabinesinin istifâsından ötürü İzzet Paşa kabinesinin kuruluşuna kadar 5 yıl, 8 ay, 22 gün sürmüş bulunan İ. ve T. C.'nin Osmanlı İmparatorluğu'na «son hâkimiyet devri» dir.

Her üç devrin toplamı 9 yıl, 8 ay, 16 gün tutmaktadır. İ. ve T. C.'nin birinci sorumsuz iktidar devrinden sonra toplamı 8 yıl, 11 ay, 11 gün tutan iki «tam hâkimiyet devri» geçirdiği görülmektedir. Bu son iki devir arasındaki kısa süre ise 6 ay, 8 gündür.

II. Meşrûtiyetin ilânından az sonra İ. ve T. C. Merkez - i Umûmîsi Selânik'ten İstanbul'a taşınmıştır. Umûmî af ilân edilince Avrupa'daki Jön Türklerle yurdun çeşitli yerlerindeki sürgünler İstanbul'a dönmüşler ve birçokları parlak törenlerle karşılanmışlardır.

İ. ve T. C., başlangıçta Bâb - ı Âlî ile iş birliği yaparak ülkenin yönetiminde faal bir görev almadan Meşrûtiyetin bekçiliğini sürdürmüştür. Kâmil Paşa programında eski rejimin Anayasaya aykırı bâzı kanunlarının değiştirileceğini ve her alanda ıslahat yapılacağını, imparatorluğun çağdaş bir merkezî devlet hâline getirileceğini vaad etmiştir. Ancak iki ay sonra kriz Balkanlardan başlamış, 5 Ekim 1908'de Bulgaristan prensliği bağımsızlığını ilân ederek Kral Ferdinand kendisine «Bulgarlar Çarı» adını takmış, Avusturya - Macaristan, Bosna - Hersek'i kendi topraklarına katmıştır. 6 Ekim 1908'de Girid, Yunanistan ile birleştiğini açıklamıştır. Bu sırada içeride de bir iki ayaklanma başgöstermiş, fakat bastırılmıştır.

17 Aralık 1908'de açılan II. Meşrûtiyet Meclis - i Mebusânı, bünyesi bakımından, Türk ve Türk olmayan unsurların mücâdelesi şeklinde geçmiş, Yunanlılar başta, çeşitli dış entrikaların ve yabancı tesirlerin de karışmış bulunduğu bir seçimin sonucu idi. Türk cephesini İ. ve T. C. ile bu partinin muhalifi olarak kurulmuş adem - i merkeziyetçi Ahrar Fırkası (b. bk.) temsil etmişlerdir. Arap, Arnavud, Kürt, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar, Sırp, Ulah ve Dürzî, Mârûnî mebusların sayısı, değişik kaynaklara göre 133 (Andrei Nikolaevich Mandelstam. *Le Sort de L'Empire Ottoman*, Lausanne 1917. s. 16) veyâ 121 (N. Iorga: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha 1913, 5. cild, s. 622) olarak gösterilmektedir ki, bu Türk olmayanlara karşı aynı yazarların verdiği Türk mebus sayısı 142 (Mandelstam) veyâ 107 (Iorga) dir. Sosyalist, anarşist, Hıristiyan unsurlar kendi millî grupları adına mücâdeleye geçtikleri gibi, Arap, Arnavud v. b. gibi Müslüman unsurlar da, millî şuurdan yoksun bâzı Türkler de bu cepheye katılınca, Mebusan Meclisi büyük çoğunluğu ile Türklüğe karşı açılmış bir mücâdele meydanı manzarasını almıştır.

Sorumsuz İ. ve T. C.'nin haksız müdahalelerine ve bu tahakküme dayanak sayılan Ordunun politika ile uğraşmasına şiddetle karşı olan Kâmil Paşa, gevşeklik gösteren Harbiye Nâzırı Ali Rıza Paşa'nın yerine Orduda disiplini sağlayacağına inandığı 2. Ordu Komutanı Nâzım Paşa'yı getirmiştir. Kararsız bir zat olan Bahriye Nâzırı Ârif Hikmet Paşanın istifâsını kabul ederek onu da kabineden uzaklaştırmıştır. Yanya bölgesindeki Yunan çeteleri üzerine Selânik'teki 3. Ordu kadrosundan asker gönderilmesini uygun görmeyen İ. ve T. C.'nin duyduğu kuşku ve hükûmetin meşrûtiyet rejimine karşı olduğu yolunda ileri sürülen iddialar üzerine hakkında gensoru açılmak için Meclis'e çağrılan Kâmil Paşa mühlet isteyince, İttihadcı mebusların tesiriyle 14 Şubat 1909 gecesi gıyabında güvensizlik oyu verilerek iktidardan düşürülmüştür. Ertesi gün onun yerine Dâhiliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa getirilmiştir. Bu değişiklik, Mecliste çok az sayıda üyesi bulunan Ahrar Fırkası ile İttihad ve Terakki aleyhtarları için büyük bir yenilgi olmuştur. Yıkıcı faâliyetlerini büsbütün artıran muhalifler, İ. ve T. C.'ni yere sermek için her çâreye baş vurmuşlardır. «Serbestî» gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin Sirkeci Postahânesi yanında esrârengîz bir şekilde öldürülmesi ile 7 Nisan 1909 günü yapılan cenâze töreni, muhalifler tarafından İttihadcılar aleyhinde bir gösteri hâline sokulmuştur.

5 Nisan 1909'da Ayasofya Câmii'nde okunan Mevlîd'den sonra Derviş Vahdetî'nin bir nutku ile kuruluşu açıklanmış İttihad - ı Muhammedî Fırkası (İttihad - ı Muhammedî Cemiyeti'nin kuruluşu: 24 Kânûnu sani 1324) çeşitli faâliyetleri ve bilhassa yayın organı olan «Volkan» daki kışkırtıcı yazıları ile 31 Mart Vakası (13 Nisan 1909) nın çıkmasında tesiri görülen ortamı hazırlayan başlıca merkezlerden biri olmuştur. Derviş Vahdetî ve Said - i Kürdî'nin «Volkan» daki yazılarına göre partileri, bu irtica hareketini büyük ve yeni bir inkılâp sayarak benimsemiş, desteklemiş ve hareketin sözcüsü imiş gibi siyasî isteklerde bulunmuştur. Böylece Meclisten ve Ordudan kendilerine taraftar toplamayı da başarmışlardır. Bu atmosfer içinde meydana gelen 31 Mart Vakası sonucu Hüseyin Hilmi Paşa istifâ etmek zorunda kalmış ve 14 Nisan 1909'da Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa sadrâzam olmuştur.

Olaylar sırasında İttihadcılardan bâzıları İstanbul'dan kaçmışlar, bâzıları da saklanmışlardır. İttihadcı gazetelerin matbaaları ve idârehâneleri yağma ve tahrip edilmiştir. İ. ve T. C., 31 Mart Vak'ası (b. bk.) ile ağır bir darbe yemiş ve duruma Hareket Ordusu (b. bk.) müdâhale etmiştir.

22 Nisan 1909 Perşembe günü Hareket Ordusu Ayastefanos (Yeşilköy)'a gelince, İstanbul'daki âyandan bâzıları ile mebusların çoğu birdenbire oraya gelmişler, aynı gün Meclis - i Umûmî - i Millî hâlinde Said Paşa'nın başkanlığında yaptıkları gizli oturumda Hareket Ordusu'nun

İTTİHAD ve TERAKKİ CEMİYETİ: Vicdanî takma adı ile Bnb. Hâfız Hakkı Bey'in 31 Mart hakkında Merkez-i Umumî'ye çektiği telgraf

bildirisini onaylayan bir beyannâme yayınlamışlar, Sultan Abdülhamid'in hal'ine karar vermişlerdir. Henüz Ordu İstanbul'a girmemiş olduğu ve girdiği takdirde sonucun ne olacağı da bilinmediği için bu karar çok gizli tutulmuştur. 23 Nisan'ı 24 Nisan'a bağlayan gece Ordu kolaylıkla İstanbul'a girmiş, beş gün sonra da II. Abdülhamid tahtından indirilmiş ve yerine V. Mehmed (Sultan Reşad) getirilmiştir.

Bu âna kadar çoğu küçük rütbeli subaylar İ. ve T. C.'ne üye iken, 31 Mart Vakası'ndan sonra yüksek rütbeli subaylar da işin içine katılmışlardır. Her ne kadar Mahmud Şevket Paşa, Hareket Ordusu'nun İ. ve T. C. adına hareket etmediğini, maksadın kanun ve düzen sağlamak olduğunu belirtmişse de, işgal sonuçları, üst subaylar tarafından Merkez-i Umumî'ye rapor edilmiştir (bk. Vicdanî takma adı ile Binbaşı İsmail Hakkı Bey - Hâfız Hakkı Paşa'nın telgrafı). Cemiyetin, Enver (Paşa), Hâfız Hakkı (Paşa), Ömer Nâci beyler v.b gibi birçok subayların imzaları ve askerî rütbeleri ile siyasî yazılar da yazdıkları yayın organlarından biri olan «Şurây-ı Ümmet» (b. bk.)'te Kaymakam Muhiddin Bey, «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Ordusu» başlığı altında şunları yazmaktadır: «İttihad ve Terakki Cemiyeti yalnız Allahtan korkar, millet-i muazzamamızın te'min-i selâmetine çalışır; Kanûn-i Esâsî'nin muhafazası için hiçbir fedakârlıktan çekinmez! Bu kadar mühim ve mukaddes bir vazifenin îfâsı için de İttihad ve Terakki Cemiyeti, Allâhın inâyetiyle hürriyet muhâfızı kara ve deniz ordumuza, vatanperver Osmanlı Ordusu'na dayanır!» (Şurây-ı Ümmet, 11 Ekim 1908, Nu. 14 - 140, s. 2).

İktidar tamamiyle Mahmud Şevket Paşa'nın eline geçmiştir. İ. ve T. C. ikinci plâna düşmüş, paşa kendisini üç ordunun genel müfettişi tâyin etmiş ve bu görevi kabinenin ve Harbiye Nezâreti'nin denetimi dışında bırakmıştır. İttihad ve Terakki erkânının devlet işlerini doğrudan doğruya ellerine almak istemeleri üzerine, 5 Mayıs 1909'da Tevfik Paşa istifâ ettirilerek yerine Hüseyin Hilmi Paşa ikinci defa sadrâzamlığa getirilmiştir.

Bu sırada, Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki İ. ve T. F.'nın 17 maddelik içtüzüğü ile değişikliğe uğramış 18 maddelik siyasî programı yeni hâliyle yayınlanmıştır (Şûrây-ı Ümmet, 12 Nisan 1909, Nu. 189, s. 1).

1909 Haziran'ında, hemen bütün üyeleri İttihadcı olan Meclis'te mebusların nâzırlıklarda müsteşar olabilmelerini öngören bir Anayasa değişikliği teklifi, üçte iki çoğunluk sağlanamayınca Talât Bey (Paşa) tarafından geri alınmıştır. Bu sonuç İttihadcıların politikasını değiştirmiştir. Doğrudan doğruya kabineye girmek kararını almışlar, Adliye Nâzırlığı'na getirilen Manyâsîzâde Refık Bey, ilk İttihadcı nâzır olmuştur.

28 Aralık 1909'da partinin kendisi aleyhindeki temayülünü bir işaret sayarak istifâ eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine 12 Ocak 1910'da İ. ve T. C. ile hiçbir ilgisi bulunmayan Roma sefiri İbrahim Hakkı Paşa (b. bk) getirilmiştir. Bu yeni kabineye İ. ve T. F.'ndan Talât, Câvid ve Hayri beyler de girmişlerdir.

«Adl-ü ihsan» va'di ile sadârete gelen İbrahim Hakkı Paşa, mevcut şartlar ve birbirini izleyen güçlükler ve ârızalar karşısında hayal kırıklığına uğramış ve başarı sağlayamamıştır. 19 Ocak 1910'da Çırağan Sarayı (b. bk.) yanmıştır. 1 Nisan 1910'da Arnavudluk ayaklanması, 9 Mayıs 1910'da Girid Meclisi'nin Yunan kralına bağlılık yemini, 4/5 Ocak 1911'de Bâb-ı Âlî yangını, 23 Eylûl 1911'de Trablusgarb ve Bingazi'nin boşaltılmasını isteyen İtalyan ültimatomu, askerlik bakımından müdafaasız ve bomboş bırakılan bu bölgenin İtalyan saldırısına uğraması gibi çeşitli felâketler hep zamanında vuku bulan İbrahim Hakkı Paşa, 29 Eylûl 1911'de istifâya mecbur kalmış ve yerine Âyân Reisi Küçük Said Paşa sekizinci defa sadrâzam olmuştur.

Dr. Rıza Nur, Kemâl Midhat, Mâhir Said ve Hüseyin Sîret beyler başta olmak üzere, 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası (b. bk.), yıkmayı amaç edindiği İ. ve T. F.'nı kökünden sarsmıştır. Bir süre sonra, yine İ'tilâfçıların kurdurduğu Halâskâr Zâbitân Grubu (b. bk.) gibi gizli tehdit ve baskı kuruluş ve hareketlerinin de meydana çıktığı sırada, Said Paşa'nın 16 Temmuz 1912'de birdenbire istifâsı ile meydan muhaliflere kalmıştır.

22 Temmuz 1912'de sadârete gelen Katırcıoğlu Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Baba - Oğul Kabinesi, Büyük Kabine adlarını da taşıyan hükûmeti sırasında Balkan Harbi (b. bk.) başlamış, orduya politika sokmanın acı sonuçları ile ülke çeşitli felâketlere ve kayıplara uğra-

mıştır. İ. ve T. F. bu zamana kadar müstakil bir kabine kurmaya cesaret edememiş ve sâdece kurulan kabineleri desteklemiştir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile başlayan parlâmentosuz devre ve «geçici kanunlarla idâre kararları» memleketi teşriî kontrolden uzaklaştırmıştır. 29 Ekim 1912'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın istifâsı üzerine de Devlet Şûrâsı Reisi Kâmil Paşa, dördüncü ve sonuncu defa sadrâzamlığa getirilmiştir. 23 Ocak 1913'te İ. ve T. F.'nın önayak olduğu Bâb - ı Âlî Baskını sonucu hükûmetten zorla düşürülen Kâmil Paşa'nın yerine sadârete Mahmud Şevket Paşa gelmiştir. Kâmil Paşa gibi, Mahmud Şevket Paşa da memleketin idâresinde tam bir serbestlik ile hükûmet icra etmiş, Bulgarların aşırı isteklerine şiddetle karşı duran İ. ve T. F.'nın direnmelerine rağmen, Edirne konusu başta, her işte kendi bildiğine hareket etmiştir. İ. ve T. F. tam olarak sorumluluk taşımaya, Mahmud Şevket Paşa'nın 23 Ocak 1913'te öldürülmesi üzerine, partinin iş başına getirdiği Said Halim kabinesi ile başlamıştır. Bundan sonra Enver, Talât ve Cemal'den kurulu «Triumvirat», millet ve memleketin idâresine hâkim olmuştur.

Edirne'nin Enver (Paşa) kuvvetleri tarafından geri alınması, İ. ve T. F.'nın gücünü artırmış ve sağlamlaştırmıştır. 30 Ocak 1914'te erkânıharb kaymakamı (kurmay yarbay) Enver Bey birdenbire paşa ve Harbiye Nâzırı olmuştur.

Üçüncü genel seçim yapılarak, 14 Mayıs 1914'te Osmanlı Mebusan Meclisi toplanmış ve İ. ve T. F. tek başına iktidara gelmiştir.

3 yıl, 7 ay, 21 gün süren Halim Paşa sadâretini, 4 Şubat 1917'de bizzat sadrâzam olan Mehmed Talât Paşa'nın idâresi tâkip etmiştir. 3 Temmuz 1918'de Sultan Mehmed Reşad'ın ölümünden ve 4 Temmuz 1918'de VI. Mehmed Sultan Vahîdüddin'in cülûsundan sonra da Talât Paşa kabinesi yerinde bırakılmıştır. Ek olarak üzerinde bulunan Dâhiliye Nâzırlığı'ndan çekilerek yerine İsmail Canbulat (b. bk.) Bey'in ta'yinini isteyen Talât Paşa'ya pâdişah: «ne faide ki katil» dediği halde, Talât Paşa ertesi gün irâde - i seniyyenin çıkmasını sağlamıştır. Fakat Talât Paşa: «Ben dâima cihet - i askeriyye ile karşı karşıya kalıyorum. Başka bir Dâhiliye Nâzırı gelirse ben, aralarında hakem mevkiinde bulunurum» gerekçesi ile bu görevi başkasına devretmek istemişse de, Canbulat Bey, Enver Paşa ile geçinemeyerek istifâ edince, Dâhiliye Nezâreti yine kendi üzerine kalmıştır.

Çeşitli menfi sebepler ve talihsizliklerle çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak yolunda İ. ve T. F.'nca harcanmış samimî çabalar boşa gitmiş, yanlışlık, başarısızlık ve felâketlerle sonuçlanmıştır.

8 Ekim 1918'de sadâretten istifâ etmiş, ancak bu istifâsı 13 Ekim 1918'de açıklanmış bulunan Talât Paşa, 30 Ekim 1918'de eski Harbiye ve Bahriye nâzırları Enver ve Cemal paşalarla birlikte bir meçhul semte kaçmışlardır.

İ. ve T. F.'nın 4 Kasım 1918'de yapılan son kongresinde adının Teceddüd Fırkası olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.

İdâre Meclisi başkanlığına âyan üyelerinden 31 Mart Vakası Hareket Ordusu kumandanı Hüsnü Paşa, üyeliklere de şu yirmi kişi seçilmişlerdir: Seyid Bey, âyandan Mavro Kordato Efendi, Yunus Nâdi, Barsamyan, Şemseddin, Mustafa Fevzi, İhsan, Fâzıl Ârif, Urfanidis, Hamdi, Sason, Rahmi, Fâik, Sabri, İsmail Canbulat, Muhiddin beyler ve Reşid Paşa (hepsi mebus) ve Galib Bahtiyar, Dr. Tevfik Rüşdü ve Babanzâde Hikmet beyler.

Böylece yönetim kurulu da seçilen yeni parti, aşağıdaki maddeleri kabul ederek bu hususların bir beyannâme ile açıklanıp yayınlanmasına İdâre Meclisi'ni yetkili kılmıştır: 1. Sâbık İttihad ve Terakki Umumî Meclisi Heyeti üyelerinin bu yeni fırka ile münasebetleri kesilmiştir. 2. İttihad ve Terakki üyelerinden bu programı kabul etmeyenler partiden ayrılacaklar; dışarıdan bu programı kabul edenler de partiye girebileceklerdir. 3. İç ve dış siyaseti yeni esaslara dayanan ve İttihad ve Terakki'nin eski mesaisinden büsbütün ayrı bir yol takip edecek olan bu yeni parti ile İ. ve T. F. üyelerinden vasıf ve şartları aşağıdaki hususlara uyanların münasebetleri kesilecektir: a. Şahsî ve keyfî icraatları ile memleketi harabîye sürükleyenler; b. Muhâkeme altına alınanlar ve alınacaklar; c. Yetkilerini kötüye kullandıkları ve kötü halleri bilinenler; ç. İttihad ve Terakkı'yi şahsî çıkarlarına âlet edenlerle ihtikâr işlerine karışanlar.

Fırkaya yeniden girmek isteyenler arasında bu vasıf ve şartları taşıyanlar fırkaya kabul edilmeyeceklerdir. Bu maddelerle ilişkili olanların durumlarını tayin hususu İdare Meclisi'ne havale edilmiştir (Hâdisat, 5 Kasım 1918, Nu. 17, s. 2).

1908 - 1918 yılları içinde üç seçime (1908, 1911, 1912) katılmış, 4 Kasım 1918'deki son kapanış ve dağılış toplantısına kadar gizli (1908, 1909, 1910, 1911 Selânik'te) ve açık (1912, 1913, 1916, 1917 Selânik ve İstanbul'ta) dokuz büyük kongre yapmış bulunan İ. ve T. F.'nın, birçok kusur, vebal ve başarısızlıklarına rağmen, Türk siyasî târihinde seçkin bir yeri vardır. Bu partinin meşrutî rejim kadrosu içinde akdettiği kongreler, yaptığı tüzük ve program değişiklikleri, açtığı okullar, kurduğu teşekküller, yayımladığı dergi, gazete ve kitaplar bu kuruluşun başlangıçta istibdadla mücadele yolunda gizli faâliyetlerde bulunmuş bir ihtilâl komitesi iken, sonra nasıl büyük ve köklü bir siyasî parti oluşunu ortaya koymaktadır. Ayrıca çeşitli etnik unsurlardan kurulu bünyesine uygun Osmanlıcı görüş ve programının kısa bir zamanda Ziya Gökalp (b. bk.) ve arkadaşları elinde nasıl milliyetçi, Türkçü bir doktrin ve inanış, lâik bir temel ve prensip programı hâlinde geliştiğini göstermektedir.

II. Meşrûtiyet'in bütün iç ve dış olaylarında İttihad ve Terakki'nin damgası vardır. I. Dünya Harbi'ne girmemizin ve sonucunun sorumluluğu genellikle İttihad ve Terakki yöneticilerine yüklenir. İttihad ve Terakki'nin vatansever fedâileri ölümü hiçe sayarak Kafkas (Hâfız Hakkı Paşa v. b. gibi), Irak (Ömer Nâci v. b. gibi) cephelerinde can vermişler, Türk vatan ve milletini tasallutlarından korumaya çalıştıkları Ermeni komitacılarının kurşunları ile (Talât ve Cemal paşalar v. b. gibi) yurt dışında, Bolşevik kurşunu ile Türkistan'da (Enver Paşa gibi) şehit edilmişlerdir. Yurtta kalanları ise, 1919 baharında Mustafa Nâzım Paşa başkanlığındaki Dîvân - ı Harb - i Örfî'lerde muhakeme edilmişler, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklanmışlar ve Malta'ya sürülmüşler (Ziya Gökalp, Fethî Okyar, Rauf Orbay, Hüseyin Câhid Yalçın, Said Halim Paşa, Halil Menteşe, Enver Paşa'nın babası Ahmed Paşa, kardeşi Nuri Paşa, Ali Fıtrî, Ali Münif, Âtıf, Hamal Ferid beyler, Mustafa Hayri Efendi (Ürgüplü), Hüseyin Tosun, İsmail Canbulat, Mıdhat Âkif, Mıdhat Şükrü, Muammer, Yusuf Riza, Sabri beyler v. b.), Millî Mücadeleye katılmışlar, Malta'dan kaçan ve dönenlerin hemen hepsi de Anadolu'ya koşarak Atatürk'ün

İTTİHAD VE TERAKKÎ CEMİYETİ: Fırkanın üç büyük liderinden ikisi: Talât ve Enver paşalar

yanında yer almışlar, ilk günden son nefeslerine kadar vatanın kurtarılmasına ve yükseltilmesine çalışmışlar, canlarını fedâ etmişlerdır.

Vaktiyle Selânik'te, Rumeli ve Anadolu yakası İttihadcılarının ilk müşterek kongrelerine başkanlık eden ve İ. ve T. C.'ne resmen kayıtlı bir üye olan Mustafa Kemal (Atatürk), cemiyet hakkında şu görüşlere sahip bulunmaktadır:

1. Cemiyeti, artık komite olmaktan çıkarıp siyasî bir parti hâline sokmak; 2. Orduyu siyasetten tamâmen ayırmak ve bâzı subaylara verilen «hürriyet kahramanı, hürriyet mücahidi» v. b. gibi unvanları kaldırmak; 3. Cemiyetle masonluk arasında hiçbir alâka bırakmamak ve bunu ispatlamak için de tüzükte değişiklik yaparak, mason tüzüğünden alınmış maddeleri çıkarmak ve artık gülünç olan kabul törenini kaldırmak; 4. Cemiyet mensupları arasındaki imtiyazlı mevkileri kaldırıp, kayıtsız şartsız hukuk eşitliğini sağlamak; 5. Hükûmet işlerini diyânet meselelerinden ayırmak.

Mustafa Kemal (Atatürk)'in en büyük şikâyeti, inkılâbı yapan ordunun bir türlü kışlalarına dönmemeleri olmuştur. Eski çetecilik hayatının şimdi gizli ve açık bir komitacılığa gittiğini gören Mustafa Kemal Bey, Ordu hesabına endişe duymakta ve cemiyetin erkânı arasındaki bir bölünme ve çatışmanın Orduyu da partilere, parçalara bölmesi felâketini hesap etmektedir. Onun haklı hassaslığı daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve bu sebepledir ki Atatürk, Sivas Kongresi yeminine şu kaydı koymuştur: «... her türlü ihtirâsât-ı şahsiye ve siyasîyeden ve fırkacılık âmalinden münezzeh bir azm-ü iman ile çalışacağıma, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmayacağıma nâmusum ve bilcümle mukaddesâtım nâmına vallah, billah.»

Atatürk'ün, gizli bir komite faâliyeti çerçevesinde kurulmuş bulunan Karakol Cemiyeti (b. bk.)'nin pek çok faydalı, millî hizmetleri bulunmasına, Millî Mücadele'yi desteklemesine rağmen, kuruluş, kadro, metod ve uyandırdığı intiba bakımından İttihadcılarla olan ilişkisi sebebiyle derhal kapatılmasını isteyişi, son kalan İttihadcıların bâzılarını İstiklâl Mahkemelerine gönderişi, içeride ve dışarıda Milli Mücadele'nin yeni bir İttihadcılık hareketi olduğu yolundaki asılsız, yıkıcı propagandaları yalanlamak, yanlış hüküm ve kanaatleri çürütmek, düzeltmek sûretiyle Türk milletinde, İ'tilâf Devletleri nezdinde ve dünya umumî efkârında güven ve inanç sağlamaktaki dıkkat ve hassaslığı, Atatürk'ün bu köklü siyasî partiyle olan münasebetlerinin ayrı birer safhası ve belirtileridir. Bir zamanlar içinde bulunduğu ve nihâyet son tasfiyesini yaptığı İ. ve T. F. hakkında Atatürk'ün ve târihin objektif hükmü şudur: İttihad ve Terakki vatansever bir kuruluştur. Çok kusurları ve yanlışları olabilir. Ama, vatanseverliği münakaşaların üstündedir. Bk. JÖNTÜRKLER, OSMANLI HÜRRİYET CEMİYETİ, OSMANLI TERAKKİ VE İTTİHAD CEMİYETİ, VATAN VE HÜRRİYET CEMİYETİ. — Fethî Tevetoğlu

İTTİHAD-I MİLLÎ TÜRK ANONİM SİGORTA ŞİRKETİ (kuruluşu: 1918), Türkiye'de sigortacılık hizmet ve faâliyetlerini yürütmek için kurulmuş bir millî şirket. 1914'te I. Dünya Harbi'nin başlaması üzerine Türkiye'deki yabancı sigorta şirketlerinden bâzıları faâliyetlerini sona erdirmiş, bâzıları da limitlerini azaltarak sigorta hizmetlerini aksatmışlardır. Meydana gelen bu boşluk ve aksaklığı gidermek için eski Nâzırlardan Mehmed Celâl Bey'in önayak olmasıyle İMTAŞ kurulmuştur. Başlangıçta (1918) sermayesi 150 000 Türk lirası olan şirket, 1926 yılında sermayesini 200 000, 1936'da ise 300 000 Türk lirasına çıkarmıştır. İMTAŞ, merkezi Paris'te olan ve yüzyıllık bir geçmişi bulunan Union de Paris sigorta şirketinin Türkiye temsilciliğini almıştır. Osmanlı Bankası'nın bütün şubeleri İMTAŞ'ni temsile yetkili kılınmışlardır.

İTTİHAD-I MUHAMMEDÎ FIRKASI veyâ FIRKA-İ MUHAMMEDİYE (kuruluşu: 5 Nisan 1909), İkinci Meşrûtiyet döneminde İstanbul'da kurulan ve adı 31 Mart olaylarına karışan klerikal, dinci, ihtilâlci siyasî parti. Sembolik kuruluşu 24 Kânûnu sâni 1324 olarak bildirilen, gerçekte 31 Mart Vakası'ndan sekiz gün önce (23 Mart 1325) Ayasofya Câmii'nde okunan Mevlîd'den sonra Derviş Vahdetî'nin bir konuşması ile kuruluşu ilân olunan ve ortaya atılan bu ihtilâlci dinî partinin kurucuları ve İstanbul Merkez Yönetim Kurulu üyeleri şunlardır:

Süheyl Paşa, Şeyhûlislâm Feyzullah Efendizâde Mehmed Sâdık Efendi, Bayezid dersiâmlarından Mehmed Emin Hayretî Efendi, Ahmed Esad Efendi, Mehmed Emin Efendi, Karagümrük ikinci imamı Nevşehirli Hafız Mehmed Sabri Efendi, Bandırma Nâibi Şevket Efendi, Bediüzzaman Said-i Kürdî İbn-i Mirza (son yıllardaki Nurculuk akımının kurucusu Said-i Nursî), Hırka-i Saadet Hazret-i Nebevî Kethüdâsı Hacı Hayri Bey, Râşid Efendi, Ferik Rıza Paşa, «Volkan» gazetesi yazarlarından Farukî Ömer Şevki Efendi, Şeyh Seyyid Müslim Penah Efendi, Darendevî Binbaşı Refik Beyefendi, Müciz dersiâmlarından Ahmed Nazif Efendi, emekli Ferik Hacı İzzet Paşa, Seyyid Abdullah el-Hâşimî el-Mekkî Efendi, İhsan Bey, Hayri Bey, Fâtih dersiâmlarından Divrikîzâde Abdullah Ziyâeddin Efendi, Şeyh Ali Efendi, Beylerbeyi Câmii vâizi Hacı Kâzım Efendi, Şeyhzâde Hacı Mehmed Efendi, Müderris Tevfik Efendi, «Volkan» gazetesi yazarı Derviş Vahdetî.

Henüz Kanûn-u Esasî değişikliği ve Cemiyetler Kanunu çıkmadan, Meclis-i Mebusan dışında «Şerîat-ı Muhammedîye ve Garrâ-i Ahmedîye'nin muhâfızlığı» görevini üstüne aldığı iddiası ile kurulan ve cemiyetin mânevî başkanının Peygamber efendimiz olduğunu propaganda suretiyle dini politikaya âlet ederek ortaya atılan bu ihtilâlci irtica partisinin başlıca yayın organı «Volkan» gazetesi olmuştur.

31 Mart Vakası (b. bk.) diye târihimize geçen irtica ayaklanması, Hareket Ordusu (b. bk). tarafından bastırılıncaya kadar İ. M. F. yöneticileri ile «Volkan» gazetesinin tahrik faâliyet ve hareketleri devam etmiştir. Derviş Vahdetî ve Said-i Kürdî, «Volkan» gazetesinde 31 Mart olayının beklediklerini gerçekleştirdiğini, partilerinin rolünü yerine getirdiğini yazmışlardır. 25 Nisan 1909'da Hareket Ordusu İstanbul'da sıkı yönetim ilân ettikten sonra İ. M. F. Harb Dîvanı tarafından kapatılmış, partinin aktif başkanı sayılan Derviş Vahdetî Gebze'ye kaçmışsa da, sonunda İzmir'de yakalanmış ve Sıkıyönetim Mahkemesi'nin 6 Temmuz 1909 günkü kararı üzerine idam edilmiştir. — Fethî Tevetoğlu

İTTİHAD-I OSMANÎ CEMİYETİ: bk. İTTİHAD ve TERAKKİ CEMİYETİ (FIRKASI).

ITURACEA (Eski Coğ.), Ön Asya'da dağlık bir memleket. I., Filistin'in kuzey-doğusunda ve Şam'ın güneyinde uzanırdı. I. Arapları okçuluklarıyle ün yapmışlardı.

ITURBI, José (doğ. Valencia 1895), İspanyol piyanisti ve film oyuncusu. Malats'ın öğrencisi olan I., Valencia Konservatuvarı'nda okumuş, 1913'te de Paris Konservatuvarı'nın birinci armağanını kazanmıştır. 1919-1922'de Cenevre'de profesör olarak çalışmış ve piyanist olarak çok parlak bir virtüoz hayatı yaşamıştır. Orkestra şefi olarak Mexico City'de 1929'da ün kazanan İ., bâzı parçalar da yazmıştır. 1943'ten itibaren film oyuncusu olarak da birkaç filmde rol almış, *Song of Love* (1947) filminin piyano müziğini de yazmıştır.

İTÜZÜMÜ (Solanum nigrum), Patlıcangiller (Solanaceae) familyasından bir yıllık bir bitki. Romboidal veyâ yumurtamsı biçimde olan yaprakları, sivri uçlu ve kenarı testere dişli, çiçekleri beyaz ve küçük, meyveleri ise siyah, tüysüz ve oldukça zehirli olup salkım biçimindedir. Çeşitli ilâçların yapımında da kullanılan bu bitkiden çıkarılan sıvı ile boyanmış kâğıtlar, bir aside değdirilirse, kâğıdın mavi rengi kırmızılaşır. İşte bu özelliğinden dolayı bu kâğıt, turnusol kâğıdı yapımında kullanılır.

Avrupa ve Asya'nın tabiî bitkilerinden biri olan İ., dünya üzerinde geniş alanlarda yetişebilme imkânını bulmuştur.

IULIUS AFRICANUS [*yulius afrikanus*], **Sextus,** (M. Ö. III. yüzyıl), Hıristiyan seyyah ve tarihçi. Dünyanın kuruluşundan M. S. 221'e kadar uzanan bir dünya tarihi yazmıştır. Bunun ancak *Chronographia* (Tarih) olan başlığını biliyoruz. Burada dünyanın kuruluşu ile İsa'nın doğuşu arasında 5499 yılın geçmiş olduğunu söyler ve İsa'nın doğuş tarihini olduğundan üç yıl önce olarak tesbit eder. Kronolojisi Doğu Hıristiyan kiliselerinin en çoğu tarafından kabul edilmiştir.

IULIUS TAKVİMİ, Iulius Caesar (b. bk.) tarafından M. Ö. 46'da Roma'da kurulan takvim. Daha önce kullanılan takvimin hatalarını düzelten ve Sosigenes'in hesaplarına dayanan bir takvimdir. I. T., 12 aya ayrılan yılı 365 gün olarak kabul eder. Ancak yılın gerçek süresi 365 $\frac{1}{4}$'e daha yakın olduğundan, 365 günlük yıla dört yılda bir gün ilâve edilir ki bu yıla artık yıl, yâni bir gün artırılmış olan yıl denilir. Ayların bâzıları 30, bâzıları 31 gündür. Şubat ayı ise âdi yıllarda 28, artık yıllarda 29 gündür. Bu takvimde de aksaklıklar ortaya çıkınca Papa XIII. Gregorius 1582'de İ. T.'ni tadil etmiştir. Yerini değiştirmiş olan ilkbahar gün-tün eşitliği, ilk reform yılında 10 günün hesap dışı bırakılmasıyle eski yerine getirilmiş ve sayısı 400'e taksim edilebilen yüzyıl yılları (meselâ 1600,2000) artık yıl sayılmıştır.

IUS STRICTUM [*yus striktum*] (Lât. *ius* = hak; *strictum* = dar, sıkı), objektif bakımdan ius, hak, hukuk, ius scriptum (yazılı hukuk) ve ius non scriptum (yazılmamış, yâni örf ve âdete dayanan hukuk) olarak ikiye ayrılır. Başka bir görüş noktasından ius aequum (geniş yürekli, hayırhah hukuk) ve I. S., yâni dar, sıkı, sert hukuka ayrılır.

İUSTİNİANOS I., Flavius Petros Sabbatios, Büyük (Taurisium [Makedonya] 482 - İstanbul 565), Bizans imparatoru (527-565). Illyrialı bir köylü ailesinden gelen İ., amcası İustinos'tan sonra imparator olmuştur. Germenlerin istilâsına uğramış olan Batı İmparatorluğu'nu tekrar zaptetmek için çalışmıştır. Roma geleneğine göre mutlak bir hükümdarlık kurarak bunu yeniden gözden geçirilmiş bir idare ve hukuk sistemine dayamıştır. Dış ülkelerde Bizans Hıristiyanlığını yaymağa çalışmış, içeride de Ortodoksluğu müdafaa ve takviye etmiştir. İran'a karşı giriştiği harbde başarı kazanamamış, fakat sulh (532) tan sonra, aynı yılda çıkan Nika ayaklanmasını kanla bastırmıştır. Belisarios'u önce Afrika'yı Vandallardan kurtarmak için görevlendirmiş (533-534), sonra İtalya'ya göndererek bu ülkeyi Ostrogotlardan kurtarmıştır (535-540). Nihayet Narsesin yardımıyla ve 5 yıl süren bir harbden sonra bütün İtalya (552) ve İspanya'nın bir kısmı (554) tekrar Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Bu süre içinde, Doğu'da İranlıların tekrar taarruza geçmeleri (540-562) ne, Hun ve Slavların sınırları aşmalarına engel olamamıştır. Her şeye rağmen, İ.'un sınırlar boyunca kurduğu kaleler sayesinde imparatorluk kuvvetini muhafaza etmiştir. İ.'un, hukukun düzenlenmesi için sarf ettiği çabalar büyük sonuçlar vermiştir. *Corpus iuris civilis* (bk. CORPUS IURIS, 533), Avrupa'nın birçok ülkelerinde hâlâ kullanılmaktadır. İdarenin halk ile temaslarını mümkün olduğu kadar kolaylaştırmak üzere büyük bir idarî reforma girişmiştir (536). Çok zeki ve gayretli bir kadın olan eşi Theodora'nın tesiriyle İ. dinî tartışmalarda aracılık ederek, Mısır ve Suriye'yi imparatorluğa daha sıkıca bağlamağa çalışmıştır. Lüksü ve ihtişamlı yapıları seven imparator, ülkeye birçok mimarî şaheserleri kazandırmıştır. Pagan felsefesini öğreten Atina Okulu'nu kapatmış (529), Hıristiyan kilisesi içinde de fikrini zorla kabul ettirmiştir. İdâresinin son yıllarında imparatorluk zaafa uğramıştır. Her şeye rağmen İ. devresi târihte derin bir iz bırakmıştır.

İVAN, 6 Rus hükümdarının adı:

I. İvan (Kalita [= para kesesi] adıyle tanınmıştır ölm. 1341): Norman asıllı olan İ., 1325'te Moskova dukası olarak tahta geçmiş, 1328'de büyük duka unvanını almış, 16 yıl saltanat sürmüştür. Moskova dukası I. Daniil'in

küçük oğludur. Yerine büyük oğlu I. Semën geçmiştir. 1238'den itibaren Altın Ordu hanlığının mutlak tâbii olarak hükümdarlık etmiştir.

II. İvan (1326 - 1359): I. İ.'ın küçük oğludur. 42. Moskova hükümdarıdır. Ağabeyi I. Semën'a halef olmuş, Altın Ordu tâbii olarak 1353'ten 1359'a kadar büyük duka olmuştur. Yerine oğlu I. Dimitriy geçmiştir.

III. İvan (1440 - 1505): 46. Moskova hükümdarıdır. «Büyük» diye anılır. II. Vasiliy'nin büyük oğludur ve babasına halef olmuştur. 1462'den 1505'e kadar saltanat sürmüştür. 1480'e kadar Altın Ordu'ya tâbî iken, bu târihte istiklâlini kazanmıştır Çocukluğunda 1445'te Altın Ordu hanı Uluğ Muhammed Han'ın yanına gönderilmişti. İkinci eşi, Bizans'ın son Palaiologos hanedanından Sof'ya'dır. Bu evlenme, 1472'de Fatih çağında olmuştur. İlk eşinden olan çocukları İvan 1490'da, Dimitriy ise 1499'da veliaht iken ölmüşler, yerine ikinci eşinden olma oğlu III. Vasiliy, Moskova büyük dukası olmuştur. 3 oğlu daha olmuş, kızı Elena, Polonya kraliçeliğine yükselmiştir.

IV. İvan (1530 - 1584): 48. Moskova hükümdarıdır. III. İ.'ın torunu ve III. Vasiliy'nin büyük oğludur. Annesi Elena Glinskiy, Türk asıllıdır ve oğlunun ilk 5 yılında nâibelik yapmıştır. 1533'te tahta çıkan IV. İ., Grozniy (= Korkunç) lâkabıyle tanınmış, târihin gördüğü en zalim hükümdarlardan biridir. 3 yaşında büyük duka olduğu için ilk 17 yılı niyâbet altında geçmiş, 1547'de idareyi eline almıştır. 1547'de çar unvanını almışsa da, bu unvanını yüzyıllarca hiçbir devlet tanımamıştır. Bununla beraber ilk çar, IV. İ.'dır ve Rusya, onun çağında büyük devletler arasına girmiştir. 2 Kasım 1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan (Ejderhan) hanlıklarını ele geçirererek Volga boylarında hâkimiyet kurmuştur. 24 Mayıs 1571'de Kırım hanı Devlet Giray'ın Kırım - Osmanlı birlikleri, Moskova'yı işgal ve tahrip etmişlerdir. IV. İ. kaçmış ve yıllık vergi vermek şartiyle Osmanlı Devletiyle sulh yapabilmiş, fakat bâzı Osmanlı teşebbüslerine rağmen Kazan'la Astrahan'ı kurtarmak mümkün olmamıştır. Devlet Giray Han, bu zafer münasebetiyle Taht - Alan unvanını almıştır. IV. İ., 7 defa evlenmiştir. İlk eşi Anastasya, Romanov âilesindendir. İkinci eşi, Temruk hanının kızı olan bir Türk prensesidir. Son eşi Mariya, Nagoy âilesindendir. Büyük oğlu (ilk eşinden olma) İ., 34 yıllık çareviç (veliaht) iken 34 yaşında babası IV. İ. tarafından öldürülmüştür. IV. İ.'a yine ilk eşinden olma ikinci oğlu I. Fëdor halef olmuştur. 7. eşinden olma II. Dimitriy de sonraları tahta geçmiştir. Kızı Marfa, Moskova patriki Fëdor Romanov'la evlenmiş ve Romanov hanedanı bu evlenmeden doğan Çar I. Mihail ile başlamıştır.

V. İvan (1666 - 1696): Romanov hanedanından 4. Rusya çarıdır. Kardeşi I. Pëtr (Deli Petro) ile ortaklaşa 1682'den 1696'ya kadar yapmıştır. Çar I. Aleksey'in ikinci oğlu ve ağabeyi III. Fëdor'un halefidir. Büyük kızı Anna sonradan cariçe, küçük kızı Grandüşes Ekaterina ise Meck lenburg - Schwerin düşesi olmuştur.

VI. İvan (1740 - 1764): Bu Grandüşes Ekaterina'nın kızı Anna ile Brauschweig dukası Anton Ulrich'in büyük oğullarıdır. 9. Romanov çarı olarak 1741'de5 ay tahtta kalmış, II. Ekaterina tarafından öldürülmüştür. Çar olduğu zaman bir yaşında bulunduğu için niyabet altında kalmıştır. İki erkek ve bir kız kardeşi, XIX. yüzyıl başlarına kadar yaşamışlardır. VI. İ., V. İ.'ın büyük kızı ve annesinin teyzesi Çariçe Anna'nın yerine geçmiş, V. İ.'ın yeğeni ve Büyük Petro'nun kızı Çariçe Elizaveta tarafından tahttan indirilmiştir.

İVAYLO, Bulgar çarı (1277 - 1280). Aslen bir çoban olan İ., Bulgaristan topraklarına girmiş olan Moğol (Tatar) lara karşı giriştiği savaşlarda ün yapmıştır. Çar Konstantin Asen'in Moğollar karşısında başarısız kalması üzerine birçok bolyar (feodal bey) lar ona iltihak etmişlerdir. Bu durumdan vararlanmak isteyen İ., tahtı ele geçirmek üzere Tirnovo (Tırnova) ya yönelmiştir. Çar Konstantin Asen onunla yaptığı savaşta yenilmiş ve öldürülmüştür. Konstantin Asen'in dul kalan karısı İ. ile evlenmiş, İ da çar olarak taç giymiştir. Ancak, kısa bir süre sonra Moğollarla giriştiği savaşlarda İ.'nun ortadan kaybolması üzerine onun öldürüldüğü hükmüne varılmıştır. Bunun üzerine III. İvan Asen tahta çıkmışsa da, İ. beklenmedik bir anda ortaya çıkmış ve Tirnovo'da kargaşalık baş göstermiştir. III. İvan Asen Bizans'a sığınmış, bolyarlar ise Georgi Terter (b. bk.) i çar ilân etmişlerdir. Bu durum karşısında İ. Moğollarla bir ittifak yapmak istemiş, fakat öldürülmüştür.

İVAZ EFENDİ CÂMİİ, İstanbul'da XVI. yüzyıl sonlarına âid bir Türk mimarî eseri. Edirnekapı'dan Haliç'e inen surların arka tarafındaki bir düzlükte, Eğrikapı yakınında, Kazasker Manavgatlı İvaz Efendi tarafından yaptırılmıştır. 1585'e doğru inşâ edilen İ. E. C., Mimar Sinan'ın son yıllarında yapıldığına göre onun eserlerinden olmasına

İVAZ EFENDİ CÂMİİ

ihtimal verilebilirse de, bu mimarın yapılarını gösteren listede bulunmamaktadır. Hiçbir sanat târihi yayınına girmeyen bu eser, birçok özellıklere sahiptir. Bizans devrine âid saray kalıntılarının ve Anemas zindanları denilen eski mahzenlerin yakınında ve üstünde inşâ olunan İ. E. C.'nin üç tarafını evvelce sütunlu bir revak çeviriyor idi (şimdi yıkılmıştır) ve minaresi kıble duvarına bitişiktir. En garip özelliği ise giriş cephesidir. Burada bütün cepheye birkaç sıra pencereler açılmış, içeri giriş ise her câmide olduğu gibi, süslü bir niş içinde açılmış olmayıp, bu cephenin iki kenarında çift olmak üzere ikişer küçük kapı yapılmıştır. Böylece İ. E. C.'nin cephesinde dört küçük girişi vardır. İçeride de mihrabı XVI. yüzyıl İznik çinileri ile kaplıdır.

İVME (Fr. Accélération; İng. Acceleration), hızın zaman birimindeki değişme miktarı. Hareketli bir cismin t_1 anındaki hızı v_1 ve t_2 anındaki hızı v_2 olursa, bu hareketinin t_1 ile t_2 anları arasındaki ortalama ivmesi

$$a_{or.} = \frac{v_2 - v_1}{t_2 - t_1} = \frac{\Delta v}{\Delta t} \text{ olur.}$$

Δt zaman aralığı gitgide küçülürse, yani $\Delta t \to 0$ yaklaşırsa,

$$a = \lim_{\Delta t \to 0} \frac{\Delta v}{\Delta t} = \frac{dv}{dt}$$ limitine bu hareketlinin t anındaki İ.'si adı verilir. Buna göre, değişen bir doğru hareketin İ.'si, hızın zamana göre birinci türevine veyâ yolun zamana göre ikinci türevine eşit olur:

$$\text{ivme} = a = \frac{dv}{dt} = \frac{d^2x}{dt^2}.$$

İ. sanki hızın hızı gibidir. Genel olarak, İ.'nin hız vektörünün zamana göre vektör türevi olarak göz önüne alınması gerekir. Eğri düzlem hareketlerde İ., teğet (çizgisel) ve normal (merkezcil) İ. adları ile iki bileşene ayrılabilir. Teğet İ. $= \frac{dv}{dt}$, normal İ. $= \frac{1}{\rho} v^2$ olur. Burada $\rho =$ eğrinin göz önüne alınan noktasındaki eğrilik yarıçapıdır. Düzgün dairesel harekette teğet İ. sıfır, normal İ. $= \frac{1}{R} v^2$ olur. Çok tanınmış bir İ., yer çekimi İ.'sidir ve değeri $g = 9{,}81$ m/s^2 dir. Bk. YERÇEKİMİ İVMESİ, AÇISAL İVME.

IVORY [*ayvöri*], **James** (Dundee 1765 - Hampstead, Londra 1842), İskoçyalı matematikçi. Homojen bir elipsoidin hasıl ettiği çekim konusundaki teoremiyle tanınmıştır.

İVRİNDİ, Balıkesir iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 751 km², nüfûsu 32 721 (1970), merkez ilçesinin nüfûsu 3 517 (1970), ilçeye bağlı köy sayısı 62'dir. Gökçeyazı. Kayapa ve Korucu adlarında üç bucağı vardır.

Volkanik kütlelerin geniş alanları kapladığı ilçede, İ., Korucu, Gökçekaya, akarsuların taşıdığı depolarla dolduktan sonra tekrar boşaltılan alüvyal zeminli düzlüklerin kenarında veyâ çok yakınında kurulmuştur. İlçenin belli başlı tarım alanlarını meydana getiren bu toprakların sulanabilen bölümlerinde nemden ve sıcaklıktan hoşlanan mısır (5 520 ton) ve nohut (645 ton) tan başka, patates (510 ton), susam (210 ton) ve bakla (140 ton) yetiştirilir. Akarsular boyunca sıralanan bahçelerden erik (430 ton), elma (180 ton), armut (125 ton), ceviz (105 ton) elde edilir. Ova yamaçlarındaki ağaçlardan da yılda 700 ton kestane toplanır. Tahıl (buğday 11 947 ton, arpa 4 500 ton) ovalara hâkim yazıların ürünüdür. İ.'nin yeterince toprağı olmayan yegâne bucağı, Kayapa'dır. Bu yüzden adı geçen bucakta testi, küp, saksı yapımı gelişmiştir.

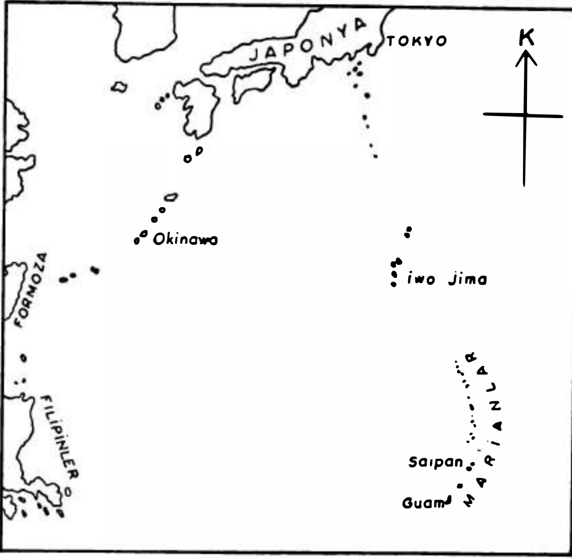
İVRİNDİ: Belediye binası

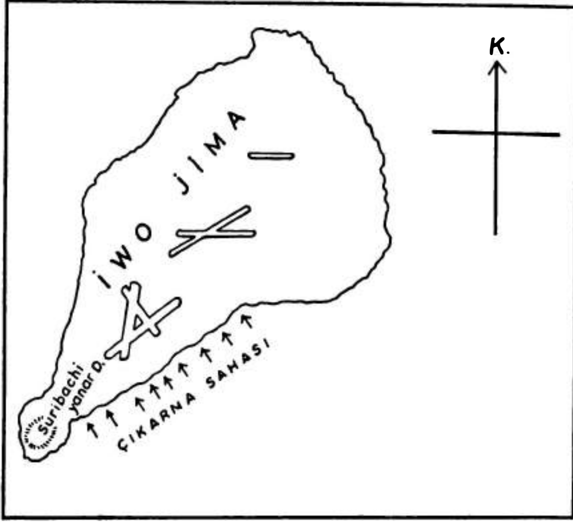
Hüseyin ovası, Aşağı Kale ovası («kışlak» anlamına), Yukarı Kale ovası («yaylak» anlamına) gibi yerleşme yerleri hayvancılığın, karaçamlarla örtülü dağlık bölümlerde eskiden beri önemli bir yer tuttuğunu ortaya koyar. Dağlık bölümde bugün de çok sayıda (67 727 baş) koyun ile keçi ve sığır beslenmektedir. Bu hayvanların sütleri, Gökçeyazı bucağındaki peynir imalâthanelerini besler; ihtiyaç fazlası hayvanlar, ilk ve son baharda kurulan İ. panayırında satışa arz edilir.

İ., XIX. yüzyıl sonlarına doğru küçük bir yerleşme merkezi idi. Cumhuriyetten sonra gelişip elektriğe kavuşmuş, 958 haneli şirin bir kasaba hâlini almıştır.

IVRY - SUR - SEIN [*ivri - sür - sęn*], Fransa'da, Val - de - Marne departmanında, Paris'in güneydoğu banliyösünde, Seine nehrinin sol kıyısında bir şehir. Nüfûsu 54 971 (1968)'dir. XIII, XIV ve XVII. yüzyıllardan kalma kiliseleri, termik santrali, metalürji, otomobil karoserisi, elektrik malzemesi ve besin sanayii vardır.

IWO JIMA veyâ **IWO SHIMA HAREKÂTI,** II. Dünya Harbi'nde Amerikalılar tarafından Pasifik Okyanusunda yapılmış en büyük anfibi taarruz harekâtı. Japonya'nın kayıtsız ve şartsız teslim olmasını sağlamak üzere Japon ana vatanının bombardımanına karar verildikten sonra B. 29 ağır bombardıman uçakları ile harekâta başlanılmış ise de, bu uçakların Marianlardaki hava meydanlarından uçuşa başlamaları ve refakatlerine av uçakları verilememesi karşısında bu ağır bombardıman uçaklarının yolları zaman zaman Japon av uçakları tarafından kesiliyordu. Japonya'ya kesin darbeyi vurabilmek üzere Amerika kurmay heyeti daha yakın hava meydanları elde etmek üzere Iwo Jima ve Okinawa adalarının zaptına karar vermişti. Iwo Jima'da Japonların üç hava meydanı bulunuyor ve ada general Kuribayashi kumandasında 20 000 Japon tarafından savunuluyordu. Amerikalılar bu adayı zaptetmek için General Holland Smith kumandasında 110 000 deniz piyadesi tahsis etmişler, bu kıtaların adaya çıkarılması için de Amiral R. A. Spurance kumandasında 1 000'den fazla gemilik büyük bir armadayı görevlendirmişlerdir. Çıkarma Tümamiral Turner kumandasındaki 495 nakliye ve çıkarma vasıtaları ile yapılmış, çıkarmadan önce adaya denizden yapılan ilk bombardımanlar Tümamiral Mitscherin kumandasındaki 17 uçak gemisi, 8 muharebe gemisi, 16 kruvazör ve 77 muhrip tarafından yapılmış ve harekât süresince 118 parçadan ibaret bu birlik adayı hem muhasara hem de bombardımana devam etmiştir. Bütün bu kuvvetler Tuğamiral

IWO JIMA HAREKÂTI

W. H. P. Blandy kumandasındaki 6 muharebe gemisi, 8 refakat uçak gemisi, 5 kruvazör, 20 muhrip, 9 refakat muhribi ve sayısız diğer gemi tarafından desteklenmiştir.

Çıkarmanın yapılmasına karar verilmiş olan 19 Şubat 1945 gününden çok evvelden uçak gemilerinden havalanan bombardıman uçakları ve meydanlardan kalkan B. 29 ağır bombardıman uçakları tarafından Iwo Jima'ya binlerce ton bomba atılmıştır. Bir yandan da gemiler tarafından yapılan ağır topçu bombardımanına rağmen Japonlar yer altı sığınaklarına çekildiklerinden bu bombardımanlardan fazla müteessir olmamışlardı. Ada Suribachi yanardağından kalma lâv ve kül tabakalarıyle kaplı olduğundan atılan bomba ve mermiler kül tabakalarına gömülüyordu. 19 Şubat 1945 günü adanın güneydoğu kısmındaki plajlara çıkarma yapılmış ve ada 26 Mart 1945 günü Amerikalıların eline geçmiştir. Adayı savunan 20 000 Japondan ancak 200 kişi esir alınabilmiş, geri kalanlar tamamen ölmüşlerdir. Amerikan deniz piyadelerinin zayiatı da 4 900'ü ölü ve geri kalanı da yaralı olarak 21 000'i bulmuştur. Iwo Jima'nın zaptiyle buradaki üç hava meydanı onarılmış ve Tokyo üzerine hava akınları kolaylıkla yapılmağa başlanmıştır.

İYEM, Nuri (doğ. İstanbul 1915), Türk ressamı. Güzel Sanatlar Akademisi'nde Nazmi Ziya Güran, Hikmet Onat, İbrahim Çallı ve Léopold Lévy'den ders almış, bu okuldan birincilikle mezun olmuştur (1944). Arkadaşlarıyla birlikte kurdukları «yeniler grupu» (1941) sergilerine

N. İYEM: «Kadın başı»

katılmış, İstanbul ve Ankara'da açtığı özel sergilerinden başka, eserlerini Hollanda, Venedik, Sao Paolo'da da sergilemiştir. İ. önceleri gerçekçi bir görüşle çalışmalarını sürdürmüş, sonra da geometrik bir yapı tarzıyla sade form araştırmaları yapmış, son dönemde de aşırı derecede stilize edilmiş biçimlerde ve özellikle figürde, yerli kadın ve erkek tipleriin konu olarak seçmiştir. Eserlerinde ışık - gölge tekniğinin gereği olan renkten çok biçim ve çizgi üstünlük kazanmıştır. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde, Millî Kütüphane koleksiyonunda, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ve özel koleksiyonlarda birçok eserleri vardır. Ayrıca, İstanbul Belediye Sarayı'nda üç, İzmir Alsancak Emlâk ve Kredi Bankası'nda bir panosu bulunmaktadır. Eserleri arasında özellikle «Davul zurna», «Nalbant», «Portre», «Köylü kadınlar» sayılabilir.

N. İYEM

İYİ HAL KÂĞIDI, bir kimsenin, kanunca kötü sayılan hallerden uzak bulunduğunu tespit ve tevsik eden belgenin adı. İ. H. K., bir göreve, özellikle yeniden resmî bir göreve alınacak personelden istenen bir belge olup, ilgilinin isteği üzerine cumhuriyet savcılığınca düzenlenir.

Bu resmî belge, memurluğa istekli bulunan kimsenin, kanunca aranan niteliği taşıdığını gösterir.

Bâzı hallerde, emniyet müdürlüğünden, köy veyâ mahalle muhtarlığından alınan, bu maksatla düzenlenmiş belgelere de İ. H. K. denilmektedir. Tacirler de, ticarî işletmelerindeki görevlerinden ayrılan memur ve müstahdemlerine İ. H. K. niteliğinde belgeler verebilirler.

İYOD (Fr. Iode) [Kodeks], I = 126, 92, birçok deniz bitkilerinde ve bâzı maden sularında ve tiroidde bulunan maden cilâlı, mavimsi - siyah renkli pullar. Adî sıcaklık derecesinde de mor renkte buhar çıkarır. Erime derecesi 114° dir. 148° de kaynar. 3 000 k suda, 10 k alkolde, 2 k eterde ve kloroformda, yağlar ve vazelinde erir. Albüminler, nişasta, selüloz İ.'la birleşir. İ., suyu zamanla tahlil eder; serbest kalan oksijen, organik cisimleri okside eder. Bu cisimlerin hidrojeni yerine de İ. geçer.

İ. güçlü bir antiseptiktir. 2/ 1000 erimiş İ., 1 - 2 dakikada her cins mikrobu öldürür. İ. tentürü sürülen deri kahverengi, esmer - sarı bir renk alır. Deride sıcaklık ve yanma duyulur. Epiderma hücreleri harap olur ve birkaç gün sonra dökülürler. Bâzı insanların İ.'a karşı fazla duyarlığı vardır. Bunlarda kolayca iyodizm (iodisme) olur. Derilerine biraz İ. tentürü sürülürse, ödem başlar; göz sulanması, nezle gelir; salya çoğalır, kalb atışı hızlanır, nabız küçülür, solunum güçleşir, başağrısı olur.

İ. tentürü ameliyatlarda cildi temizlemek için kullanılır. İ. tentürü (Tinctura iodi), 7 k iyod, 3 k potasyum iyodür ve 90 k alkol ile yapılır.

İYODAT (Fr. Iodate) [Kim.], iyodik asidin tuzu. İ.'ların genel formülü MIO_3'tür. Burada M, tek değerli bir madeni gösterir. Kloratlardan daha tesirli olan bu bileşikler ısı ile iyodür ve oksijen vererek bölünür. Sodyum İ., Şili güherçilesinin billûrlaşma eriyiklerinde bulunur. İyodun sodyum hidrokside tesir etmesiyle iyodürle birlikte elde olunabilir.

İYODEMİ (Fr. Iodémie), kanda iyod bulunması. İyodun kandaki normal miktarı % 8 - 10 arasında değişir. Ekzoftalmik guatr gibi bâzı hastalıklarda kandaki iyod miktarı artar.

İYODİT (Fr. Iodide) [Tıp], bir cins deri hastalığı. Uzun süre potasyum iyodür veyâ başka bir iyod bileşiği alındığı için deride görülen bozukluğa dermatolojide bu ad verilir.

İYODOFORM (Fr. Iodoforme), formülü: CHI_3 olan üç iyodlu metan. % 96,7 iyodu vardır. Limon sarısı renginde küçük, parlak yapraklar veyâ levhalar halindedir yâhut billûrî tozdur. Fena kokuludur. Suda erimez; alkolde, eterde, kloroformda, kolodyonda erir. İ. az antiseptiktir. Fakat mikropların üremelerini yavaşlatır. Yaralara konan İ. çok, iyi bir antiseptik görevi görür. % 10'lu gaz, İ.'lu pomat pansumanlarda kullanılır.

İYODOMETRİ (Fr. Iodométrie) [Kim.], titre edilmiş bir sodyum hiposülfid çözeltisi kullanarak, serbest iyodun dozunu belirleme. Nişasta eriyiği, bu reaksiyonun sonucunu göstermek üzere gösterge olarak kullanılır.

İYODÜR (Fr. Iodure) **LER,** iyod (b. bk.)'un potasyum (KI), sodyum (NaI) ve stronsyum ($SrI_2 + 7\ H_2O$) ile ayrı ayrı yaptığı bileşikler. İ.'lerin en çok kullanılan ve en tesirli olanı potasyum İ. (iodure de potassium) (KI)'dür. Latince Kalii iodium denilen KI, renksiz, kokusuz billûrlardır; tadı keskin tuzlu ve hafif acıdır; suda vealkolde erir. Koyu mahlûlü hava ve ışıkta ayrışma sonucu bir miktar iyod açığa çıkararak sararır. Potasyum İ., iyod tentürü (tenture d'iode)'nün, iyodlu potasyum İ. merhemi'nin ve Gibert şurubunun sentezine girer.

İYODÜRİZM (Fr. Iodurisme) [Tıp], alkali iyodürlerin verilmesinden meydana gelen patolojik belirtilerin adı. Fazla alınan alkali iyodürler, mukozalardan, deriden hızla dışarı atılır ve nezle, baş ağrısı, göz yaşarması, tükürük çoğalması, boğaz yanması, deride döküntüler, kulak uğultusu, ishal ve baş dönmesi gibi belirtilere sebep olur. Ağır vakalarda kanlı ve balgamlı ishaller, akciğer ödemi ve iyileştikten sonra da idrarda azotlu maddelerin çokça artışı görülebilir.

İYON (Fr. Ion; İng. Ion), elektrikle yüklü atom veyâ atom grupları. Pozitif yüklü İ. (katyon) lar, nötr olması için gerekenden daha az elektrona sahip olan atom veyâ atom gruplarıdır. Negatif yüklü İ. (anyon) lar ise, nötr hale göre daha çok elektron taşıyan atom veyâ atom gruplarıdır. Buna göre, hidrojenin çekirdeği olan proton bir hidrojen İ.'udur. Helyum çekirdekleri olan alfa partikülleri, helyum İ.'larıdır. Gaz İ.'ları, bu gaz içerisinden elektrikle yüklü partiküllerin, X ışınları, gamma ışınları, morötesi ışınlarının geçirilmesiyle hasıl edilebilir. Bir elektrik boşalma tüpünde elektrik akımının geçmesi, tüp içindeki seyreltilmiş gazda gaz İ.'larının varlığı ile açıklanabilir.

Asit, tuz ve bazların sulu çözeltilerindeki İ.'lar, çözünen maddelerin İ.'laşması ile husule gelir. Bu olay Arrhenius'un elektrolitik ayrışma teorisi ile açıklanır (bk. ELEKTROLİZ). Bu teoriye göre, kısaca, bir tuz veyâ bir asit çözeltisi, şimdi İ.'lar olduklarını bildiğimiz elektrikli parçacıkları havidir. Bu İ.'lar bütün doğrultularda gelişigüzel hareket halindedir. Buna göre seyreltik bir sülfürik asit çözeltisinde pozitif (H^+) İ.'ları ile negatif (SO_4^{--}) İ.'ları vardır. Bk. ANYON, KATYON.

İYONLAŞMA (Fr. Ionisation; İng. Ionization), iyonların hasıl olması olayı. Nötr atomlar çeşitli yollarla iyonlaştırılabilir. Meselâ ışık, soğurmak suretiyle; sodyum gibi bir atomun bir elektron kaybetmesi veyâ hızla harekette olan başka atomlar veyâ elektronlarla çarpışması suretiyle. Bu çarpışmalarla atomun çekirdeğe daha uzak bir yörüngesindeki elektronlardan birisi de uyartılabilir ve bu iyonlaşmış atomdaki uyartılmış elektronun daha iç bir yörüngeye düşmesiyle enerji farkı bir ışık kuantumu olarak yayınlanır. Bir atomun iki elektron kaybetmesi ile bu atom iki kere iyonlaşmış olur.

Yüksek hızlı bir parçacık veyâ bir foton bir gaz içerisinden geçince bir nötr atom veyâ bir molekül üzerine etki ederek ondan bir elektron sökerler ve bir iyon çifti hasıl ederler (elektrik boşalma tüpleri). Bir gaz içindeki bu İ. işlemi bütün İ. odası aletlerinde temel olaydır (bk. ELEKTRİK BOŞALMA TÜPLERİ, İYONLAŞMA ODASI). Bâzı atomlar bir veyâ birkaç elektron kaybederek pozitif iyonlar haline, bâzıları da elektronlar yakalayarak negatif iyonlar haline geçerler (bk. ELEKTROLİT, ANYON, KATYON).

İYONLAŞMA AKIMI (Fr. Courant d'ionisation; İng. Ionization current), iyonlaştırıcı radyasyonların etkisi ile bir elektrik alanındaki iyonların ve elektronların hareketleri

sonucu hasıl olan elektrik akımı. İyonların saniyedeki sayısı n ve elektronun yükü e olursa, İ. A.'nın şiddeti $i = n\,e$ olur. İ. A. önce uygulanan potansiyel farkı ile artar ve sonra sabit bir değere ulaşır (doyma akımı).

İYONLAŞMA ENERJİSİ: bk. İYONLAŞMA POTANSİYELİ.

İYONLAŞMA ODASI (Fr. Chambre d'ionisation; İng. Ionization chamber), iyonlaştırıcı ışınımların enerji mikdarını ölçmede kullanılan bir tertip. Bu tertip iki elektrot taşıyan gaz dolu bir odacıktan yapılmıştır (elektrotlardan birisi odanın kendi yan yüzü olabilir). Bu kapalı oda bir dikdörtgenler prizması biçiminde veyâ aynı eksenli silindirler biçiminde olabilir. Bu elektrotlar arasına uygun bir potansiyel farkı uygulanır. X ışınları ve radyoaktif emisyonlar gibi ışınımlar (radyasyonlar) oda içindeki gazı iyonlaştırır ve bunun sonucu elektrotlardan birisine bağlı bir alet, hasıl olan iyonlaşma akımını ölçer. Bu iyonlaşma akımını ölçen alet bir galvanometre veyâ bir elektrometre olabilir (bk. ELEKTROMETRE, GALVANOMETRE, İYONLAŞMA AKIMI).

İYONLAŞMA POTANSİYELİ (Fr. Potantiel d'ionisation; İng. Ionization potential), bir atomdan bir elektronun koparılması için, elektron - volt cinsinden yapılması gereken iş Hidrojen atomunda elektronun, yörüngelerinin herhangi birisinde toplam enerjisi

$$E = -\frac{600\,\pi^2 m\, e^4}{h^2 n^2} \text{ elektron - volt}$$

dur. Burada m, elektronun kütlesi, e, elektronun yükü, h, planck sabiti ve n, bir tam sayıdır. Bir hidrojen atomundan elektronun sökülmesi için E ye eşit (elektron - volt cinsinden) bir enerjinin bu elektrona verilmesi gerekir. Bu enerjiye iyonlaşma enerjisi de denir. Bu enerjinin değeri, bir elektronun bağlanmasının sağlaml ğının bir ölçüsü olur. En kararlı halinde hidrojen için E = 13, 58 ev (elektron - volt) tur. Aşağıdaki çizelgede bâzı atomların iyonlaşma potansiyelleri (iyonlaşma enerjileri) nin değerleri verilmiştir. Açık olduğu üzere, alkali metallerin dış elektronlarının sökülmesi oldukça kolaydır. Halbuki soy gazların atomlarında var olan 8 elektrondan birinin sökülmesi, oldukça büyük bir enerji harcanmasını gerektirir.

Bâzı elementlerin iyonlaşma enerjileri

Element	Atom numarası	İyonlaşma enerjisi
H	1	13,58 ev
Li	3	5,37
Na	11	5,14
K	19	4,32
Rb	37	4,16
Cs	55	3,88
He	2	24,48
Ne	10	21,47
Ar	18	15,69
Kr	36	13,3
Xe	54	11,5
Mg	12	7,61
Ca	20	6,08
Hg	80	10,39

İYONOSFER: bk. ATMOSFER.

İYONOTERAPİ (Fr. Ionothérapie), iyonlarla tedavi metodu. Bu metod, elektrik akımı kullanarak bâzı ilâçların hastanın vücuduna sokulmasını sağlar.

İZABE (Metalürji), metallerin, cevherlerinden ekonomik olarak üretilmesi ve bunların insanoğlunun en iyi bir şekilde yararlanmasını sağlayacak biçimlere sokulması amacını güden bilim dalı. İ., cevher içindeki değerli mineralleri, değersiz kısımlar olan gangdan ayırmayı sağlayan bütün prosesleri ihtiva ettiği gibi, ergitme, rafinaj ve işleme konularını da içine alır. İ., ayrıca, insanoğlunun ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile metallerin işlenme, alaşım durumuna getirilme, temizlenme, üretim ve konsantrasyona yarayacak kimyevî ve fizikî prensiplerin teknik uygulanması ile de uğraşır.

İ. işinin başlangıcı, târih öncesi çağlara kadar gider. İ. konusunu bütünü ile içine almayı tasarlayan ilk eser, 1540 yılında, İtalya'da basılmış, Vanaccio Biringuccio'nun *Pirotechnia* adlı kitabıdır. 16 yıl sonra Georgius Agricola, (b. bk.), *De Re Metallica*'yı yazmıştır.

İ. alanı, amaçlara göre, üretim, fizikî veyâ uygulama İ.'si olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Birincisi, cevher konsantrasyonu ve onu takip eden ergitme, temizleme ve metalin rafinajı işlerini, ayrıca altın, gümüş, plâtin, arsenik veyâ antimuan gibi yan ürünlerin elde edilmesi alanlarını; ikincisi ise, elde edilen metallerin, işlenme - şekillendirme işlerini ihtiva eder. Bu bakımdan İ.'nin genel alanını aşağıdaki grup ve bölümlere ayırmak mümkündür:

1. *Üretim izabesi*: a. Cevher hazırlama veyâ konsantrasyon; b. Pirometalürji veyâ ergitme; c. Hidrometalürji veyâ liçing (leaching); d. Elektrometalürji (elektrolitik - elektrotermik).

2. *Fizikî izabe veyâ uygulama izabesi*: a. Metalografi ve ısı işlemi; b. Röntgenolojik analiz; c. Fizikî deney; d. Koruyucu kaplama ve korozyon; e. Mekanik işlem.

İ.'nin esasını teşkil eden 1. grup, ham cevherden gang veyâ değersiz maddelerin giderilmesi ve temizlenmiş cevherin içinden metal veyâ metallerin ekonomik olarak kazanılması, ürün haline getirilmesi; metal veyâ metallerin, bir yakıtın yakılması ile elde edilen ürünlerin doğrudan doğruya ısının redüksiyon etkisine tâbi prosesleri; cevherden metal çıkarılması için çözeltiler kullanılmasını ve bu çözeltilerden semantasyon ve elektroliz yolu ile metallerin elde edilmesi; sulu ve ergiyik çözeltilerden metal üretimi için gerekli ısıyı temin ve elektrolizin uygulanmasını gerçekleştirmek için elektrik akımının kullanılması konularını içine alır.

Çağımıza yakın zamanlarda, büyük buluşlar özellikle demir - çelik İ.'si alanında olmuştur: dökme demir (XV. yüzyıl), semantasyon (XVII. yüzyıl), dökme demirin bazik curufla pudlaj fırınında rafinajı (XVIII. yüzyıl sonu), H. Bessemer tarafından bulunmuş pnömatik rafinaj (1855). Daha sonra bu usul Siemens tarafından rafinajın gaz fırınında yapılması ile tamamlanmış, S. Thomas ve Gilchrist, rafinajda fosforu giderme usûlünü bulmuşlardır. Bu sayede büyük demir külçelerinin dökülmesi mümkün olmuş, dolayısıyle de büyük haddehaneler doğmaya başlamış, demir imalâthaneleri hızla gelişmiştir.

Çelik yapımı, İngiltere'de endüstri devrimi sırasında gerçekleşmiştir. 1700 yılları başında Abraham Darby, demir endüstrisinin gelişmesine yol açan bir usulle demir cevherini

kok kömürü ile yüksek fırında ergitme tekniğini geliştirmiştir. XVIII. yüzyıl ortasına doğru Henry Bessemer, konvertisör içinde eriyik durumda bulunan demir içinden basınçlı hava geçirmek suretiyle, fazla karbon, silisyum ve fosfor gibi istenmeyen maddeleri okside etmeyi ve curuf halinde gidermeyi başarmış, çelik elde etmiştir. Daha sonra Sidney Thomas, Bessemer'in silisle astarlanmış konvertisöründe değişiklik yaparak, konvertisörü dolomitle astarlamış, yüksek fosforlu pik demiri elde etmeyi başarmıştır. Thomas usûlü, Bessemer'in asit usûlüne karşılık, bazik usûl olarak ün yapmıştır.

Konvertisör usûlünü, daha sonra Siemens'in reverberli (open - hearth) fırını takip etmiş ve bu son usûlün de Fransa'da Martin kardesler tarafından tadıl edilmesi ile 1873 yılında Siemens - Martin prosesi ortaya çıkmıştır.

Her iki, asit ve bazik konvertisör prosesleri ile reverberli fırın (open - hearth) prosesi çelik yapımını 1930 yılına kadar hükümleri altında tutmuşlardır.

Halen çelik imalâtında reverberli fırın (open - hearth), oksijenli konvertisörler veyâ Linz - Donavitz (LD prosesi) ve elektrikli ark fırını metodları olmak üzere başlıca üç modern metod vardır.

İzabe işlem metodları: İ.'de işlem metodları üç çeşittir: 1. Kuru işlem metodu; 2. Yaş işlem metodu; 3. Elektrikle işlem metodu.

1. *Kuru işlem metodu*: Isı katkısı, başlıca karakteristiğini teşkil eder.

a. Saf metaller ihtiva eden cevherlerin basit eğritilmesi.

b. Çoğunlukla oksitlerin, karbonatların ve silikatların karbon ve karbon oksidi ile redüksiyona tâbi tutulmaları. Meselâ kasiteritin redüksiyonu: $SnO_2 + 2CO = Sn + 2CO2$.

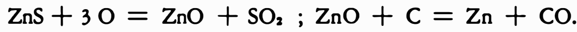
c. Bâzı oksitlerin, alüminyumla oksidasyonu (alüminotermi) ile karbonsuz metallerin elde edilmesi. Meselâ krom oksidinin redüksiyonu: $Cr_2O_3 + 2\,Al = Al_2\,O_3 + 2\,Cr$.

d. Bâzı sülferlerin kavrulması ve kalsinasyonu. Civanın sülfürü olan sinabaritten üretilmesi gibi:

$$HgS + 3\,O = HgO + SO_2 \quad ; \quad HgO = Hg + O.$$

e. Bâzı sülfürlerin kavrulması ve redüksiyonu. Meselâ çinkoblendeden çinkonun üretilmesi:

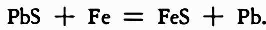
$$ZnS + 3\,O = ZnO + SO_2 \; ; \; ZnO + C = Zn + CO.$$

f. Bâzı sülfürlerin kavrulması ve reaksiyona tâbi tutulması. Galenadan kurşunun üretilmesi gibi:

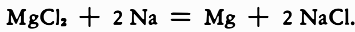
$$PbS + 4\,O = PbSO_4 \quad ; \quad PbSO_4 + PbS = 2\,Pb + 2\,SO_2.$$

g. Bâzı sülfürlerin çökelti haline getirilmesi. Meselâ galenadan kurşunun demir yardımı ile elde edilmesi:

$$PbS + Fe = FeS + Pb.$$

h. Klorürlerin, potasyum veyâ sodyum yardımı ile redüksyonu. Meselâ karnalit içinde bulunan magnezyumun klorüründen üretilmesi:

$$MgCl_2 + 2\,Na = Mg + 2\,NaCl.$$

Bütün bu varyantlarla, metal, ancak olağanüstü hallerde buharlaşma ile ayrılır; çinko, kadmiyum ve civa için de durum böyledir. Metalin sıvı durumunda elde edildiği genel hallerde, işleme tâbi tutulmuş karışıma bir miktar ergitmeyi kolaylaştırıcı madde ilâve edilir. Bu suretle yabancı maddeler kolaylıkla curuf içine geçer.

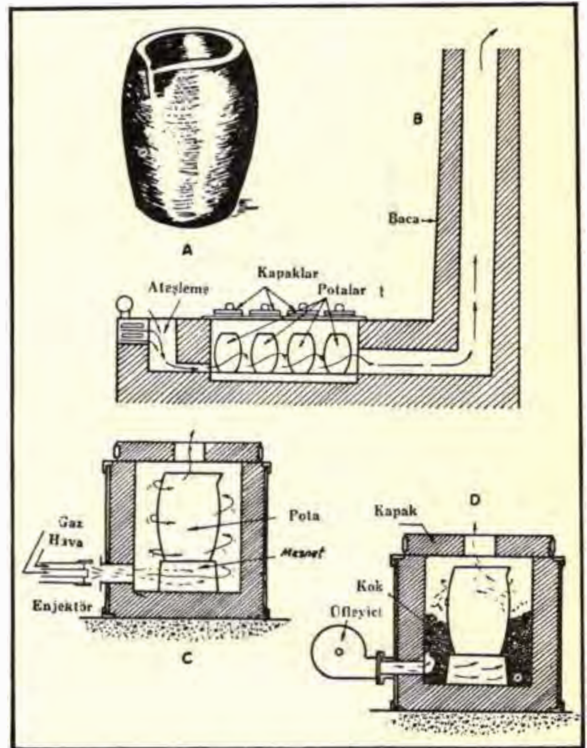
Sülfür, arsenyür ve antimonyürlerin işleminde, bâzen bir veyâ iki ürün elde edilir. Bunlar, çok defa, ikinci bir işleme tâbi tutulur.

2. *Yaş işlem metodu*: Bu usûl, gümüş ve bakırın, muayyen ürünlerden elde edilmesine inhisar eden bâzı özel hallerde uygulanır. Ürün, ya klorür haline sokulur veyâ metal, demir yardımı ile çökeltilir.

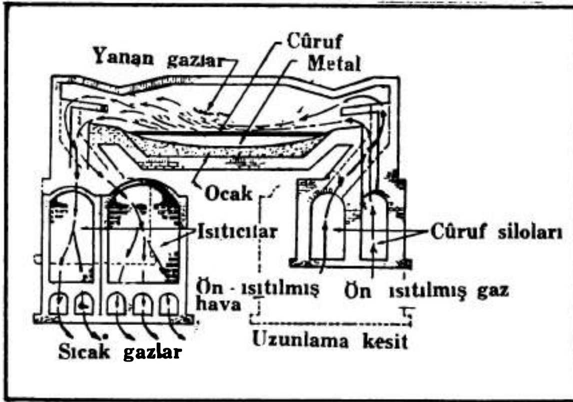
3. *Elektrikle işlem metodu*: Büyük bir geleceğe yönelen bu prosesler özellikle alüminyum ve magnezyum üretiminde olduğu gibi, kalsiyum karbür imalinde (elektroliz yolu ile) ve bakırın rafinajında (yaş yollu elektroliz) uygulanmaktadır.

İZABE FIRINLARI, içinde, cidarlarına önemli zarar vermeyecek ısı (540° C) nın devamlı olarak sağlanması mümkün olan bir kap. İ. F. içinde aşağıdaki işlemler yapılabilir: 1. Katı bir metal parçasının değişik atmosferler içinde çeşitli sıcaklıklara göre ısıtılması; 2. Külçe yapımı için metallerin ergitilmesi; 3. Metallerin, cevherlerinden çıkarılması veyâ redüksiyonu; 4. Metallerin rafinaji; 5. Metallerin damıtılması; 6. Metalik cevherlerin kavrulması; 7. Çeliğin karbürizasyonu; 8. Metallerin pirinç kaynak yapılması.

İ. F.'nın içi, bir yakıtın yakılması veyâ elektrik enerjisinin ısıya çevrilmesi ile ısıtılır. Bütün fırınların doldurma ve boşaltma ağızları vardır. İ. F.'nın içi ateşe dayanıklı malzeme ile kaplıdır (yaklaşık olarak 1 300° C a kadar). Bu malzeme, genellikle, silisyumdioksit, alümina, manyezit, dolomit, kromit veyâ zirkonyumdur. Yakıtlar arasında taş kömürü, kok kömürü, gazlaştırılmış kömür, çeşitli yanıcı gazlar, fuel oil vardır. İ. F., endüstri gelişimine paralel olarak talep edilen metal cins ve miktarına göre, çeşitli prensipler uyarınca geliştirilmiştir. Kapasiteleri bakımından da küçük laboratuvar fırınlarından başlayıp 600 tonluk çok büyük tesislere kadar giden çeşitlerine rastlamak mümkündür.

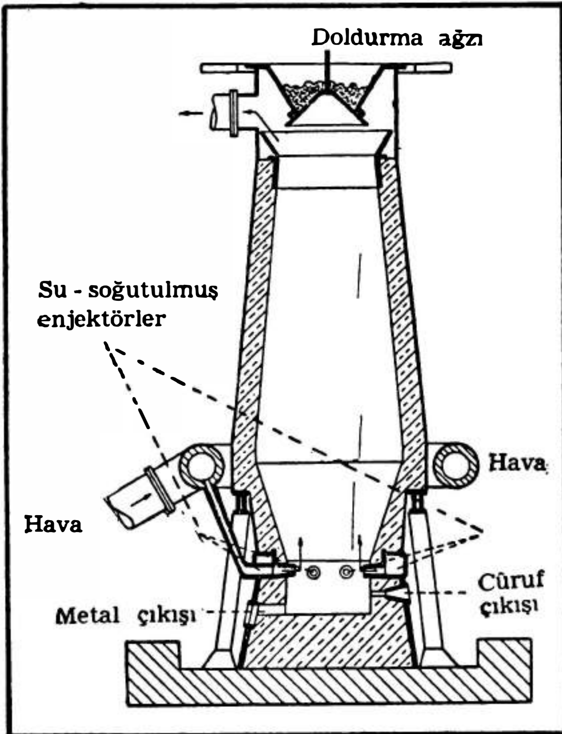
İZABE FIRINLARI: Potalı fırınları: A. Tipik pota, B. Tabiî çekişli fırın, C. Gazla ateşlemeli potalı fırın, D. Kokla ateşlemeli potalı fırın

İZABE FIRINLARI: Reverberli fırın

Bellibaşlı izabe fırınları: *Potalı fırınlar*: Eski şekilleriyle ergimiş metallerin döküldüğü kil kapları, bugün kullanılan potalara benzer biçimde idi. Bu kaplar, zeminde açılmış çukurlar içine yerleştirilir, etraflarına odun yığılır ve ateşlenirdi. Yanmayı gerektiren havanın üflenmesi vevâ çekimi körükler veyâ baca yardımı ile sağlanırdı. Günümüzde yakıt olarak kok kömürü, fuel oil veyâ gaz kullanılmaktadır. Demir dışındaki bütün metaller, kok kömürü ile ısıtılan ünitelerde ergitilmektedir. Yeterli süre sağlandığı takdirde, dökme demirin de bu tip potalarda ergitilmesi mümkündür. Fuel oil veyâ gazla ateşlenen ünitelerin gömme potalı fırınlarında çelik ergitilebilir. Günümüzde potalarda daha çok demirli olmayan metaller ergitilir. Gömme tip potalı fırın, yerini süratle zemin seviyesindeki potalı fırına bırakmaktadır. Böylelikle, pahalı bacaya gerek kalmadığı gibi, potalarda daha kolay ve emin bir manipülâsyon da sağlanır.

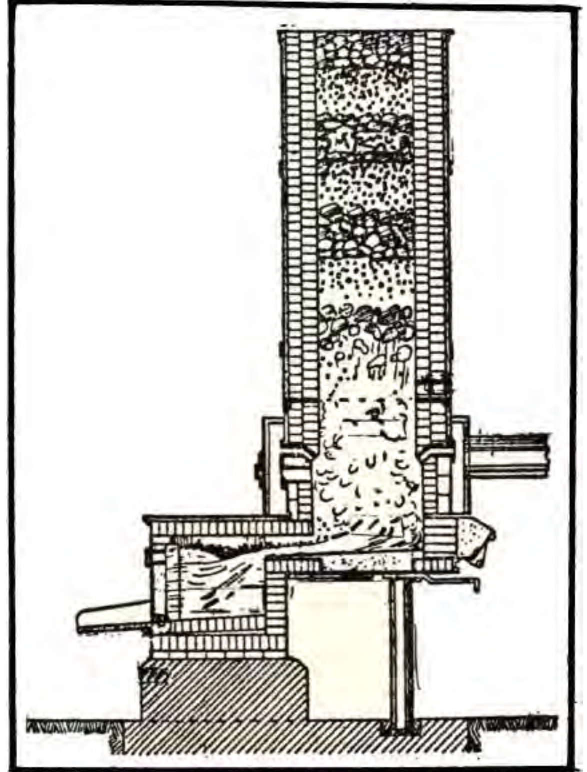
Reverberli fırınlar: Isıtma, fuel oil veyâ gaz ile yapılır. Yakıt, yaklaşık olarak, 20 dakikalık süreler için, münavebeli olarak, fırının karşılıklı uçlarından, özel memeler vasıtasıyle püskürtülür. Yakıtın yanmasını sağlayacak hava önceden ısıtılır. Reverberli fırınlarda, metalin ergitildiği kısım, büyük yüzey sağlanması amacı ile geniş, yayvan ve sığ biçimde düzenlenmiştir. Ergitilmesi istenen metal üzerinden yatay olarak geçirilen alev, fırının tavan kısımlarından yansıyıp metal yüzeyini yalayarak ısıtır. Küçük reverberli fırınlar, devrilme suretiyle boşaltıldıkları halde büyük olanları dipten boşaltmalıdır. İçlerinde, bir defada 10 - 200 ton ergitilmesi mümkün olan bu gibi fırınlarda çelik, alüminyum, bakır ve bu metallerin alaşımları ergitilebilir.

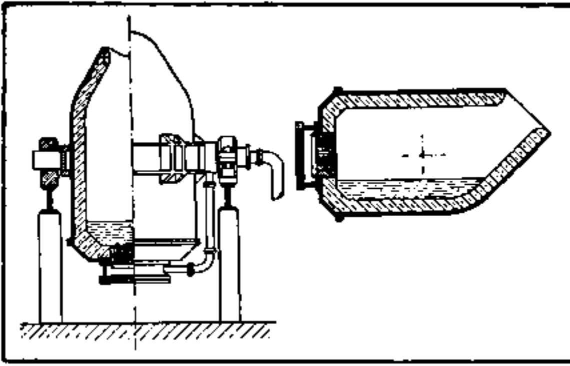
İZABE_FIRINLARI: Yüksek fırın kesiti

Kule tipi fırınlar: Bunların en önemlileri yüksek fırınlar ve kupola fırınlarıdır.

Yüksek fırınlar: 20 - 30 m yüksekliğinde olan fırınlardır. İçleri ateşe dayanıklı malzeme ile astarlanmıştır. Doldurulmaları, tepelerindeki ağızdan yapılır. Fırın içine, katlar halinde doldurulan malzeme, metalürjik kok kömürü, ergitilmesi gerekli demir cevheri ve cevherin bazik veyâ asit niteliğine göre meydana gelecek cürufa akıcılık sağlayacak ilâve malzemesidir. Cevher içinde, kalker ve magnezyum gibi bazik karışımlar bulunuyorsa, asit türünde (kuars, feldspat, şist) malzeme karıştırılır. Buna karşılık cevherde kil ve silis asidi gibi gang ihtiva eden durumlarda bazik ilâve olarak kalker, dolomit kullanılır. Fırının dip kısmındaki su ile soğutulmuş enjektörler, önceden ısıtılmış havayı basınçla fırın içine üfler. Böylelikle, fırının dip kısmında çok yüksek bir ısı (1 700 - 1 900° C) sağlanmış olur. Fırın içinde redüksiyona uğramış ergimiş demir ve akıcılık kazanmış cüruf, fırının dip kısmına süzülerek toplanır. Demir altta ve onu oksidasyondan koruyan cüruf üstte olmak üzere birikir. Cüruf zaman zaman üstten dışarıya akıtıldığı halde demir, en alt ağızdan, kalıplara dökülmek üzere boşaltılır.

İZABE FIRINLARI: Kupola fırını kesiti

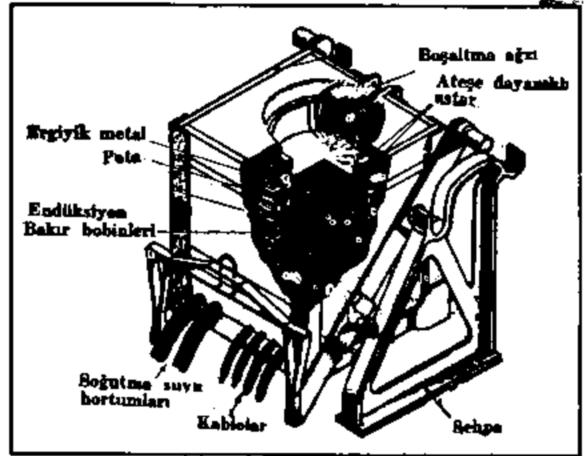
İZABE FIRINLARI: Konvertisör fırını kesiti

Tutuşturulmuş bir yüksek fırın, sönmesine meydan verilmeden süreli olarak çalıştırılır. Fırına doldurulan malzeme aşağı indikçe yenisi üstten doldurulmak suretiyle devamlı olarak tamamlanır. Yüksek fırınlarda, 24 saat içinde 1 200 tona kadar dökme demir üretilebilir.

Kupola fırınları: Bunlar demir dökümhânelerinin standart ergitme üniteleridir. Özellikle hurda demir ve ham demirin ergitilmesinde en ucuz metot olarak uygulanırlar. Yakıt olarak düşük kükürtlü iyi cins kok kullanılır. Fırın, sık aralıklarla orantılı miktarda kok kömürü, kalker ve metal (ham demir, hurda demir ve çelik) ile doldurulur. Alttan tutuşturulan fırın, dip çevrede düzenlenmiş borulardan üflenen hava ile yüksek ısı kazanır. Alttan yukarıya doğru yükselen hava, kokun yanması için gerekli oksijeni sağlar. Fırın içinde ergiyen kalker, metalin aşırı derecede okside olmasını önlediği gibi, kok külünün de ergimesini kolaylaştırarak, aglomere olmasını sağlar. Ergime devam edip dipte metal toplandıkça gerek cüruf gerek metal dışarıya akıtılır.

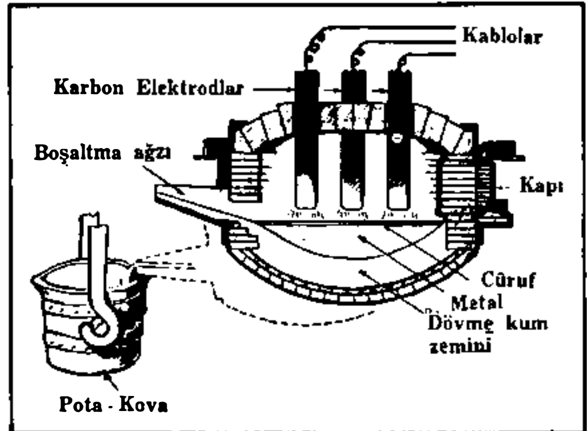
Konvertisör fırınları: Mûtat karbon, manganez ve silisyum miktarını ihtiva eden ergiyik dökme demir, içinden veyâ üstünden hava üflendiği zaman çelik haline tahvil edilebilir. Genellikle, kupola fırınlarından pota - kovalar vasıtasıyle alınıp taşınan ergiyik durumdaki demir, içi ateşe dayanıklı malzeme ile kaplı, konvertisör adı verilen armut biçimindeki özel bir fırın içine aktarılır. Yatay durumda iken doldurulan konvertisör, dikey duruma getirildikten sonra, içinden, basınçlı hava geçirilir. Konvertisörün dibine yerleştirilmiş birçok borucuklardan fışkıran bu hava, silisyum, manganez ve karbonu okside eder. Hava üflenmesi, karbon % 0,10 - 0,20 oranına ininceye kadar uygulanır. Metal içindeki elementlerin oksidasyon sıra ve miktarı, fotoelektrik metodu ile kontrol edilir. Konvertisör, işlem bittikten sonra, ekseni üzerinde döndürülerek, elde edilmiş olan yüksek kaliteli çelik, pota - kovalar içine boşaltılarak müteakıp işlem için gerekli yere yollanır. Sözü edilen bu klâsik sistem dışında, yan ve üstten üflemeli konvertisörler mevcuttur. 1959 yılından sonra imal edilen konvertisörlerde, merkezî bir boru içinden ve üstten olmak üzere, hava yerine oksijen üflenmektedir. Çelik üretimi yapan fabrikalarda kullanılan konvertisörlerin kapasiteleri 15 - 50 ton arasında değişebilir. Bakır ve nikel izabesinde kullanılan konvertisörler, silindir biçiminde ve yan üflemelidirler. Verilen şarjın niteliğine göre, konvertisörlerin astarı, asit (silisli) veyâ bazik (dolomit) malzeme ile yapılır.

Retort fırınları: Civa, magnezyum ve çinko gibi kolayca uçurulabilir metaller, hafifçe eğik retort fırınlarında üretilir. Retortlar bir nevi endüstriyel imbiklerdir. Buharlaştırılmış metaller, fırının soğuk kısmında kondanse olur. Fırının içi brülörler vasıtasıyle ısıtılır.

İZABE FIRINLARI: Endüksiyon fırını

Elektrikli ark fırınları: Genellikle çelik alaşımlarının üretiminde kullanılan bu fırınlar, tepelerinden metal şarjına kadar, ka bon elektrodların sarktığı, yuvarlak veyâ elliptik kaplardır. Endüstride en çok kullanılan ve genellikle kapasiteleri 3 - 8 ton olan 3 fazlı elektrikli fırınlardır. İşlem sırasında hurda çelik, fırının üstünde bulunan ağızdan içeri doldurulur. Kapak kapatılır ve elektrodlarla altlarında bulunan şarj arasında elektrik arkı meydana getirilir. Arklar, elektrodların yükseltilmesi veyâ alçaltılması, otomatik kontroller yardımı ile ayarlanır ve istenen ark voltajı sağlanmış olur. Oksidasyonun azaltılması, metalin rafinajının sağlanması ve fırın cidar ve tavanının ark ve ergimiş metalin çıkardığı aşırı ısıya karşı korunması amacı ile ergiyik metal üzerinde meydana gelen cüruf, işlem sonuna kadar giderilmez.

İZABE FIRINLARI: Elektrikli ark fırını

Endükisyon fırınları: Bir pota etrafında sarılı bulunan su soğutmalı bakır bobinler bulunmaktadır. Ergime, pota içindeki şarj metalinin, elektromagnetik endüksiyon tarafından şarj içinde meydana getirilen talî akım geçişine direnç göstermesi sonucunda sağlanır. Bobinler için gerekli akım, motör - jeneratör veyâ başka uygun bir enerji kaynağından sağlanır. Endüksiyon fırını içinde herhangi bir metal ergitilebilir. Endüksiyon fırınının en büyük üstünlüğü, küçük miktarlarda, çok çeşitli metal ve alaşımların temiz, uygun ve çabuk ergitilmeleri imkânıdır.

İZAFET (Ar. *izâfe* = ekleme, katma), Arapça bir gramer terimi.

1. Arapçada birincisi ikincisi tarafından tâyin veyâ tavsif edilmiş iki isim arasında herhangi bir ilgi ve nispet bildirir. Arapçada birincisi (*muzâf* = izafe edilmiş olan) cümle içinde bulunması gereken hallerden birinde, ikincisi (*muzâf ileyh* = kendine izafe edilen) ise «mecrûr» halde bulunur. Bunların birleşmesi mülkiyet, vasıf, madde, cevher, sebep veyâ sonuç, bölüm veyâ bütün, meful veyâ fail münasebetlerini bildirir. Bu birleşmenin belli başlı özellikleri şunlardır: 1. İki kelime bir arada bir bütün meydana getirir ve birbirinden ayrılamaz; 2. Muzâf ile muzâf ileyh bir arada belirli veyâ belirsizdir; her iki halde muzâf, muzâf ileyh tarafından kesin olarak belirtilmiştir ve genellikle harf - i tarifsiz ve tenvinsiz olarak bulunur. Muzâf'ın kendisini tâkip eden muzâf ileyh tarafından daha açık olarak belirtilmesi gereken bir sıfat, ism - i fâil veyâ ism - i mef'ul olması hali, yukarıdaki kuralın istisnasını teşkil eder. Bu takdirde muzâf, muzâf ileyh gibi harf - i târif alır.

2. Farsçada İ. terkibi, iki isim veyâ bir isim ile bir sıfat, masdar, ism - i fâil ve zamir arasında bir ilgi bildirir. Farsçada birkaç türlü İ. terkibi vardır:

a. Belirten kelime (muzâf ileyh) belirtilen (muzâf) den sonra gelir ve aralarında kesre - i izafet, hemze - i izafet veyâ yâ - yi izafet denilen bir *i* edâtı bulunur. Bu edât, belirtilen kelime bir ünsüz ile sona eriyorsa yazıda gösterilmez; *â*, *û* ile sona eren Farsça kelimelerden sonra *-y* (veyâ *-yi*), *a*, *e*, *â* ve *î* ile sona eren Farsça ve Arapça kelimelerde bir hemze biçiminde yazılır.

b. İki isim Farsçada İ. terkibinde bulunduğu tertibi muhafaza ettiği halde, kesre - i izafet almaksızın bağlanmış olabilir. Buna Farsçada izafet - i maktû' (= kesilmiş izafet) adı verilir.

c. Farsça İ. terkibindeki sıranın tersine ve aralarında kesre - i izafet olmaksızın yapılan terkipler de vardır. Bu terkiplere izâfet - i maklûb (= ters çevrilmiş izafet) denilir.

d. Farsçada ilgi *az*, *ân - i*, *az - ân - i* ve *mâl - ı* ile bildirilir.

e. *-râ* datif - akkusatif ekini almış olan kelimeler «isnâdî» fiillerle cümle içinde ilgi bildirebilir.

Farsçada muhtelif muzâf ileyhlerin birbirini tâkip etmesi, sık sık rastlanan bir durumdur (tetâbu' - i izâfât).

3. Türkçede genitif halinde bulunan bir ismin başka bir isimle özel bir takım (terkip) içinde birleşmesi haline İ. adı verilir: *Doğan'ın evi*, *evin kapısı*. İ.'te genitif halindeki isme muzâfunileyh, ikinci isme ise muzâf denir. Muzâf olan kelime bir ünsüzle sona eriyorsa *-ı*, *-i* (*-u*, *-ü*), bir ünlü ile sona eriyorsa *-sı*, *-si* (*-su*, *-sü*) ekini alır. Bu ek, iyelik (mülkiyet) ekinin 3. şahsı olan ektir. Türkçede genitif ile yapılan İ.'lere tayinli İ. (birinci tür İ) veyâ belirtili isim tamlaması adı verilir. Bu İ.'in bildirdiği anlam belirlidir.

Türkçede nominatif halinde bulunan bir isimle de İ. yapılır: *ev kapısı*, *meyve bahçesi*. Bunlara tayinsiz İ. (ikinci tür İ.) veyâ belirtisiz isim tamlaması adı verilir. Bu İ. belirli bir varlığı anlatmaz, daha çok bir cinse veyâ türe, bir tipe veyâ bir kavrama ad olur.

Bu İ. türlerinin çoğul biçimleri isimler gibi yapılır. Çekimlerinde de isimlerdeki kurallara uyulur: *Doğan'ın evini*, *evin kapısına*, *ev kapısında*, *meyve bahçesinden*, *evin kapısının* ... gibi.

Tayinli ve tayinsiz İ.'leri muzafunileyh gibi kullanarak onlarla tayinli veyâ tayinsiz yeni İ.'ler yapılabilir: *Doğan'ın evinin kapısı*, *evin kapısının mandalı*, *ev kapısının mandalı*, *ev kapısı mandalı* gibi. Buna tetâbu' - i izâfât (zincirleme isim tamlaması) adı verilir. Bu İ.'lerde daha çok tayinsiz İ. biçimleri tercih edilir. Bk. TAMLAMA.

Türk dilinde İ. konusu S. S. Mayzel' tarafından işlenmiştir (S. S. Mayzel', *İzafet v turetskom yazıke* [Türk dilinde İ], 1957).

İZAFİYET (Fr. Relativité; yeni ter. Görelik): bk. RÖLATİVİTE.

İZALE - İ ŞUYU, değerinde önemli eksiklik meydana gelmeksizin bölünmesi kabil ise aynen, değilse paraya çevrilerek paylaştırılmak suretiyle ortak mülkiyet münasebetinin çözülmesini ifade eden bir hukuk terimi.

İ. Ş. geniş anlamda «ortak mülkiyetin sona erdirilmesi» karşılığı olarak kullanılmaktadır. Taşınır veyâ taşınmaz bir malı ortak mülkiyet olarak kullanan kimselerin bu hukukî durumlarının ferdî mülkiyete geçiş konusu, hukukî hayatın temel unsuru sayılarak kanunlarda kurallara bağlanmıştır. Hukukumuzda, ortak mülkiyetin son bulması için ortaklar birleştikleri takdirde taksim anlaşması yapabilirler. Bu takmesime rızaî taksim denir. Anlaşamadıkları takdirde mahkeye baş vururlarki buna da kazaî taksim ve açılan dâvaya da İ. Ş. dâvası adı verilir. Kazaî taksim, aynen veyâ paraya çevirmek suretiyle paylaştırma şekillerinde olur. Aynen paylaştırmanın yapılması için şu şartların gerçekleşmesi gerekir: a. Ortak şeyin maddî olarak hissedarların payları oranında bölünmesinin mümkün olması; b. Ortak şeyin değerinde önemli bir eksiklik olmaksızın aynen bölünmesi; c. Ortak şeyin bölünmesine hukukî bakımdan bir engel bulunmaması; d. Bölünen paylara değer eşitliğinin sağlanması; e. Bölünen paylara ivaz ilâvesi suretiyle muadeletin temin edilmesi. Paraya çevirmek suretiyle paylaştırmada ise, ortak şeyin aynen bölünmesi mümkün olmadığı takdirde artırma ile satılarak elde edilen paranın paylaştırılması yoluna gidilir. Taraflar arasında paraya çevirmek tarzı hususunda bir anlaşma yoksa, paraya çevirmenin kanunî yolu, ortak şeyin icra ve iflâs kanunlarının hükümlerine göre artırma ile satışı esastır. Bunun için hâkim, ortak şeyin ya alenen veyâ yalnız ortakların katılacakları artırma ile satışına karar verir. Artırma şartlarının tesbiti işi satışı yapacak mercie âiddir. İ. Ş. kararı, gayri menkulün bölünmesiyle ilgili ise karar tapu sicil memurları tarafından tapu kütüğüne tescil edilmek, artırma ile satışı hakkında ise icra dâireleri tarafından satılmak suretiyle infaz olunur.

Eski hukukumuzda izale - i şuyu: Mülk olarak kullanılır mallar hakkında *Mecelle*'deki kısmet hükümleri uygulanırdı. Ortak mal ya kısmet - i cem adı altında her hissedarın payı bir kısımda toplanmak veyâ kısmet - i tefrik adı altında her parçadaki paylar parçalara ayrılmak suretiyle taksimi icra edilirdi.

Roma hukukunda izale - i şuyu: Taraflar ortak mülkiyeti rızalarıyle tasfiye etmek hususunda bir anlaşmaya varamadıkları takdirde, hâkime baş vurulurdu. Hâkim, ortak şeyin aynen bölünmesi kabil ise taksim ederdi. Aksi takdirde bu ortak malı herhangi bir ortağa verebileceği gibi, paraya da çevirerek ortaklara paylaştırabilirdi. Hatta aynen bölünmesi kabil olsa bile paraya çevirmekte de muhtardı.

İZBIRAK, Reşat (doğ. Harput 1911), Türk coğrafyacısı. 1934'te İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümünü

bitirmiş, 1935'te açılan devlet imtihanını kazanarak ihtisas yapmak üzere Berlin Üniversitesi'ne gönderilmiş, burada *Geomorphologische Studien im westlichen Bayerischen Walde* adlı doktora tezini hazırlamıştır. 1939'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesine asistan olarak girmiş, 1944'te doçent olmuş, 1953'te aynı fakültenin Fizikî Coğrafya ve Jeoloji kürsü profesörlüğüne seçilmiştir.

REŞAT İZBIRAK

İ., Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde bilimsel araştırma gezileri yapmış, İç Anadolu ve Doğu Anadolu üzerine eserler vermiştir: *Akdağ ile güney çevresinde jeomorfoloji araştırmaları* [1948]; *Develi Ovası ve ekonomik gelişmesi* [1953]; *Geomorphologische Beobach- tungen im Oberen Kızılırmak - und Zamante - Gebiet* (Yukarı Kızılırmak ve Zamantı bölgesinde jeomorfolojik gözlemler) [1962]; *Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van Gölü çevresinde coğrafya araştırmaları* [1951]. Diğer çalışmaları arasında *Coğrafya Terimleri Sözlüğü* [1964] ile *Türkiye'nin jeomormografik haritası* [I: 1 850 000 ölçekli, renkli, yeni bir metoda göre yapılmış harita; 1968], *Analitik Jeomorfoloji, Sistematik Jeomorfoloji* [1969] ve *Türkiye I* [1972] adlı kitapları vardır. İ.'ın Türk Ansiklopedisi'nde Türkiye coğrafyası üzerine birçok yazıları çıkmıştır.

İZBUDAK, Veled Çelebi, Mehmed Bahâüddin (Konya 1869 - Ankara 1953), Türk bilgini. Tanzimat çağındaki ilmî Türkçülük hareketini, Servet - i Fünûn edebiyatı yıllarından ölümüne kadar devam ettiren Türkçülerden biri olan İ., İbn - i Mevlânâ Mustafa Necîb Çelebi'nin oğlu ve 18. göbekten Mevlânâ Celâleddin - i Rûmî'nin torunudur. İlk öğrenimini Konya'da Sultan Veled Medresesi'nde görmüş, Hacı Abdülgaffar Efendi'den Farsça öğrenmiş ve daha sonraları Medîne'de Şeyh Bedreddin, Şeyh Kettânî gibi bilginlerden üç yıl kadar Arapça, tefsir ve hadîs okumuş, icâzetnâme almıştır. 1885'te Konya vilâyeti mektubî kalemine girmiş, 1886'da «Vilâyet Gazetesi» başyazarlığına getirilmiştir. Bu sırada Vilâyet Mekteb - i Rüşdiyesi'ne rıka ve Farsça öğretmeni de olan İ., Mevlânâ'nın ve Sultan Veled'in Türkçe şiirleri ile Ali Şîr Nevâî, Hüseyin Baykara ve Molla Lûtfi'nin tesirinde eski Türk dili ve çeşitli Türk lehçeleri üzerinde de çalışarak bilgisini derinleştirmiştir. 1889'da İstanbul'a gelmiş, iki yıl sonra Gelibolu, Çanakkale taraflarını dolaşmış ve Memduh Paşa'nın Dâhiliye Nâzırı bulunduğu sırada Bâb - ı âlî'de Mevlevî elbisesini çıkarıp mülkî elbiseyi giyerek Matbuât - ı Dâhiliye kalemine memur olmuştur. Bir yandan Kaptanpaşa Mektebi'nde Farsça okutup Farsça ve Arapça muharrerat memurluğu ile «Ahter» gazetesinin müfettişliğini yapan, öte yandan da «Mektep», «Hazine - i Fünûn», «Tercümân - ı Hakikat», «Resimli Gazete» ve «İkdam» gibi gazete ve dergilerde yazıları ve Bahâî mahlâsı ile manzumeleri çıkan İ., Meşrutiyet İnkılâbı'ndan sonra bir süre Dârülfünûn'da ve Galatasaray Sultanisi'nde Farsça okutmuştur. Atâ Efendi'nin hastalığı sırasında Galata Mevlevîhânesi şeyhliğine de vekâlet etmiş, Abdülhalim Çelebi'nin azlinden sonra, Sultan Reşad'ın irâdesiyle Mevlânâ Dergâhı postnişinliğine getirilmiştir (1912). I. Dünya Harbi başlangıcında (1914) Mevlevî mücâhidler kumandanı olarak Mücâhidân - ı Mevleviye Alayı'nı kurup Cemal Paşa komutasındaki IV. Ordu'ya katılmış, üç yıl Şam'da kalmıştır.

VELED İZBUDAK

İ., 1908'den sonra Yusuf Akçura ve Necip Âsım beylerle başlattığı Türk dili üzerindeki çalışma ve Türkçülük faâliyetlerine de devam etmiştir. Yusuf Akçura'nın teklifi ile politika dışı, yalnız kültür hizmetleri görecek olan Türk Derneği (b. bk.) adlı bir Türkçü kuruluşun ve aynı adla 7 sayı yayınlanabilen Türkçü derginin kurucuları başında bulunan İ.'ın Konya Büyük Çelebiliği'ne tâyini ve arkadaşlarından bâzılarının memuriyetle İstanbul'dan ayrılmaları bu dernek ve derginin yerine «Türk Yurdu» ile Türk Ocağı'nın geçmesine yol açmıştır.

İtilâfçılar zamanında Şeyhülislâm Sabri'nin teklifi ve Vahîdeddin'in iradesiyle 1918'de postnişinlikten azledilen İ., üç ay sonra Şûrây - ı Devlet âzalığına tâyin olunmuşsa da, arkadaşı Sâmih Rıfat (b. bk.) ın Millî Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçmesinden az sonra, bir İtalyan vapuru ile Antalya'ya gelmiş ve Hamdullah Suphi'ye bir telgraf çekmiştir.

İzin çıkması üzerine Ankara'ya gelen, Atatürk'ün takdir ve yardımlarına mazhar olan İ., Maarif Vekâletince Ankara Lisesi'ne öğretmen ve Ziya Gökalp ile birlikte Telif ve Tercüme Encümeni'ne âzâ tâyin edilmiştir. Dil inkılâbında hizmetleri görülen İ.'ın Sâmih Rıfat'la birlikte daha verimli çalışmalarını sağlamak için Atatürk ilgili makama şu tezkereyi yazdırmıştır:

Ankara: 26.4.1338 (1922)

Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet - i Âlisine

Sâmih Rıfat Bey ile Veled Çelebi'nin, milletin ilim ve irfânı nokta - i nazarından pek kıymetli mesaide bulundukları mâlûm - u âlileridir. Bilhassa milletin ve bütün Türklüğün muhtaç olduğu esaslı bir Türkçe lûgat vücûda getirmekle müştegildirler. Bu hususta lûzumlu gördükleri bâzı kitapların Avrupa'dan celbi icap ettiği anlaşılmıştır. Kendilerinden mezkûr kitapların hemen listesini talep ve sipariş buyurmanızı rica ederim. Bu husus için sarf olunacak meblâğ tarafımdan temin edilecektir, efendim.

Türkiye Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
M. Kemâl

II. ve V. dönemlerde (1923 - 1939) Kastamonu'dan ve VI. dönemde (10 Nisan 1939 - 28 Şubat 1943) Yozgat'tan milletvekili seçilen İ., 20 yıl Büyük Millet Meclisi'nde üye bulunmuş, aynı zamanda Türk Dil Kurumu'ndaki çalışmalarını hayatının sonuna kadar sürdürmüştür.

Türk Dili adlı 12 cildlik büyük Türkçe sözlüğünün yazması, Türk Dil Kurumu kitaplığındadır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Hayrülkelâm*; *Lisân - ı Fârisî* [1899, 1911]; *Aynülhayat*; *Türkçe İ'tikad* (manzum); *Menâkıb - ı Mevlânâ* (Konya Salnâmesi'nde basılmıştır); *Rubâiyat - ı Mevlânâ*; *Türk diline medhal* [1923]; *Dîvân - ı Türkî - i Sultan Veled* [1925]; *Mesnevî tercümesi* (6 cild); *Atalar sözü* [1936]; *El - İdrâk hâşiye i* [1936]. — Fethî Tevetoğlu

İZCİLİK, yeni yetişen gençlerin yurda ve millete daha yararlı olabilmelerini sağlamak için kurulmuş olan okuldışı bir eğitim düzeni. İ.'in amacı karakterli, iyi vasıflı ve toplum içinde yapıcı ruha sahip, kanun, nizam, talimat ve emirlere uyan, saygılı, disiplinli, başkalarını düşünen, halka hizmet etmekten zevk duyan, yurduna, milletine bağlı, bütün insanlara karşı dürüst ve iyi duygulu, kendisi için lüzumlu el maharetlerine sahip, kendine güvenen, sorumlu işler almağa istekli ve hazırlıklı, sağlam ve olumlu düşünen, tabiat ve kültür eserlerini seven ve koruyan gençler yetiştirmektir.

İzciler şu andı içerler: «Tanrıya, vatanıma karşı vazifelerimi yerine getireceğime, İ. türesine uyacağıma, başkalarına her zaman yardımda bulunacağıma, kendimi bedence sağlam, fikirce uyanık ve ahlâkça dürüst tutmak için elimden geleni yapacağıma şerefim üzerine and içerim.»

İzci ve yavrukurtun uyması gereken yasaların hepsine birden türe adı verilir.

İzci türesi: İzci, sözünün eridir; şeref ve haysiyetini her şeyin üstünde tutar; yurduna, milletine, âilesine ve izci liderlerine sadıktır; başkalarına yardımcı ve yararlı olur; herkesin arkadaşı ve bütün izcilerin kardeşidir; herkese karşı naziktir; bitki ve hayvanları sever ve korur; büyüklerinin sözünü dinler; küçüklerini sever ve korur; cesurdur, her türlü şartlar içinde neşeli ve güler yüzlüdür; tutumludur; fikir, söz ve hareketlerinde açık ve dürüsttür.

Yavrukurt türesi: Yavrukurt, izcinin izinde gider ve her gün bir iyilik yapar; çalışkandır, işinde bıkkınlık ve bezginlik göstermez.

İZCİLİK: Baden - Powell bir yavrukurtla el ele (Hollanda 1937)

İZCİLİK: Sakat çocuklardan bir yavrukurt grupunun çalışması

İzciliğin basamakları: İ. çalışmalarında çocuk ve gençler yaşlarına göre şu İ. basamaklarında yer alırlar:

Yavrukurt (0 - 11 yaş arasındaki çocuklar),
İzci (12 - 15 yaş arasındaki gençler),
Ergin izci (16 - 20 yaş arasındaki gençler).

Tarihçe: İ.'in kurucusu Sir Robert Stephenson Smyth Baden - Powell (b. bk.) adında bir İngiliz generalidir. Baden - Powell, İngilizlerle Boer'lar arasındaki Güney Afrika Harbi'nde askerlerinin çeşitli şartlara uymakta güçlük çektiğini görmüş, bunun üzerine, İngilizlere sadık kalan yerli çocuklarından bir teşkilât kurmuştur. Tabiatın her türlü güçlükleriyle çarpışarak yetişen son derece becerikli, cesur ve itaatkâr bu çocuklar, düşman hatlarını görünmeden geçip habercilik yapabiliyorlar, muhtelif usullerle birbirleriyle uzaklardan muhabere edebiliyorlardı. Baden - Powell, kasabada eskiden askerlerin yapmakta olduğu, hastalara bakma, nöbet bekleme gibi birçok işleri de çocuklara devredip serbest kalan askerlerle kuvvetini artırmaya ve Mafeking'i 217 gün başarı ile savunmaya muvaffak olmuştur.

Baden - Powell, İngiltere'ye dönünce 1907'de Londra'ya yakın bir adada 20 kadar çocukla bir kamp kurarak fikir ve düşüncelerini tatbikat alanına koymuştur. Bu kampta çocuklara anlattıklarını toplayarak dünyanın hemen her diline, bu arada Türkçeye de çevrilmiş bulunan meşhur *Scouting for Boys* (Erkek çocuklara izcilik) adlı kitabını yayınlamıştır.

İ. İngiltere'de ve dünyada hiçbir teşekküle nasip olmayan bir hızla yayılmaya başlamış, bir yıl içinde İngiliz izcilerinin sayısı 100 000'i bulmuştur. Yalnız erkek çocuklara mahsus bir teşkilât olan İ.'in kızlar tarafından da arzu edilmesi ve benimsenmesi üzerine, 1910'da kız izci teşkilâtı, gene aynı yıl deniz İ.'i, 1916'da 7 - 12 yaşları arasındaki çocuklara mahsus Yavrukurt, 1919'da 16 - 20 yaşındaki izciler için ergin izci kolu kurulmuştur.

1920'de İngiltere'de Londra Olimpiyadı münasebeti ile milletlerarası ilk izci toplantısı yapılmıştır. Bu toplantıda millî izci teşkilâtlarının birbiriyle bağlantısını sağlamak ve daha iyi bir iş birliği kurmak üzere Milletlerarası Erkek İzcilik Teşkilâtı (Boy Scouts World Association) nın kurulması kararlaştırılmıştır.

Demir Perde gerisi ve faşist ülkeler hariç hemen hemen her ülkede millî izci teşekkülleri vardır. Bugün Milletlerarası Erkek İzci Teşkilâtına üye bulunan (Türkiye dahil) 102 ülkede 12 milyon erkek izci vardır.

Dünya Erkek İzcileri Teşkilâtı (Boy Scouts World Bureau) nın merkezi Cenevre'dedir.

İZCİLİK: Dört yılda bir toplanan Dünya İzcıleri Kampı (Jamboree)'ndan bir izci grupu

Kız İ.'i başlangıçtan beri amaç, metod ve birçok esaslar bakımından aynı veyâ benzer olmakla beraber tamamıyle ayrı teşkilâtlanmıştır. Türkiye ve az sayıda bâzı ülkelerde kız ve erkek izciler çalışmalarını ayrı gruplar halinde yapmakla beraber, aynı teşkilâtın içinde yer almışlardır. Genellikle diğer ülkelerde kız ve erkek İ. teşkilâtları birbirinden tamamıyle ayrı bulunmakta iseler de, son yıllarda ortak bir eğitime doğru gidilmektedir. Milletlerarası Kız İ. Teşkilâtı (World Association of Girl Guides and Girl Scouts) nın merkezi Londra'dadır. Bugün 80'den fazla ülkenin üyesi bulunduğu bu teşkilâta Türkiye üye olma işlemlerini tamamlamaktadır.

İZCİLİK: Kız ve erkek Türk izci tipleri

Bütün dünyada erkek izcilerin sembolleri bir zambak çiçeği, kız izcilerinki ise dört yapraklı bir yoncadır.

Türkiye'de izcilik: Türkiye'de İ. 1912 yılında İstanbul ve Edirne liselerinde başlamıştır. İlk izci oymağının 15 Şubat 1912'de Galatasaray Lisesinde Ahmed Robenson tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Zamanın idarecileri bu işe önem vermişler, İ. işlerini kurup geliştirmek amacıyle, daha önce Belçika'da İ.'i kuran Parfitt ad'ı bir İngilizi getirmişlerdir. Harbiye Nazırı Enver Paşa «başbuğ» unvanıyle başkan, Parfitt «kalgay» unvanıyle başkan vekili olmuş, birçok faâliyetlerde bulunulmuş ve izci liderlerini yetiştirmek üzere kurslar açılmıştır. İ. ülkenin büyük şehirlerinde, genellikle okullarda olmak üzere yayılmış, izci oymakları kurulmuştur. 1914'te I. Dünya Harbi'nin çıkmasıyle Parfitt, yurdumuzdan ayrılmak zorunda kalmış, oymakbaşları savaşa gitmiştir.

I. Dünya Harbi'nin son yıllarına doğru Alman Yarbay Van Huff'un yardımıyle İ. «Osmanlı Güç Dernekleri» ve «Osmanlı Genç Dernekleri» adında gençleri askerliğe hazırlayan, yarı askerî bir teşkilât meydana getirildiyse de, bu da harbin sona ermesiyle dağılmıştır.

İstanbul'da, İstanbul düşman işgali altındayken bâzı oymaklar münferit bir şekilde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu arada İstanbul'da Fransız, İngiliz, İtalyan ve Rumların izci oymakları kurup faâliyete geçtikleri görülmüştür.

İZCİLİK: Türkiye'de ilk izci oymığını kuran Ahmed Robenson

Cumhuriyetin ilânından sonra 29 Ekim'de Ankara'da yapılan Cumhuriyet bayramı törenlerine yurdun değişik illerinden kız ve erkek izcilerin çağrılması, birçok oymakların kurulmasını ve İ.'in gelişmesini sağlamıştır.

1935'te Millî Eğitim Bakanlığı içinde Beden Eğitimi ve İzcilik Müdürlüğü kurulmuş, böylece Türkiye'deki bütün erkek ve kız oymakları aynı prensip ve idare altında toplanmışlardır.

1947 yılında yavrukurtluğun ülke sathında gerçek kuruluş ve yayılışı başlamıştır. 1950 yılında erkek izcilerimiz, Dünya Erkek İzciler Teşkilâtı'na üye olmuş, bu târihten sonra yabancı ülkelere, çeşitli lider kurslarına Türk izci liderlerinin ve izcilerinin katılması sağlanmıştır. Türk izcileri ve liderleri 2 yılda bir yapılan Dünya İzcilık Kongreleri (World Scout Conference) ve dört yılda bir yapılan Jamboree (Dünya İzcileri Kampı) lerin hemen hepsine katılmışlardır.

1955 yılında, yurdumuzda en önemli okuldışı İ. kuruluşu olan Türkiye İzciler Birliği Derneği faâliyete geçmiştir.

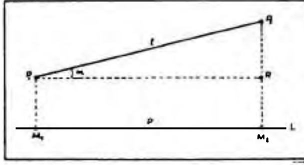
1970'te Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın kurulmasıyle İ. işleri bu bakanlıkta kurulan İzcilik Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır.

İZDÜŞÜM (Fr. Projection; İng. Projection), bir vektör kemiyetin, bir doğru parçasının veyâ bir yüzeyin verilen bir doğrultu veyâ bir düzlem üzerindeki bileşeni. P_1 noktasından bir L doğrusuna indirilen dikin ayağı M_1 olursa, M_1'e P_1 noktasının L üzerindeki İ.'ü adı verilir (bk. Şekil).

P_1 ve P_2 noktalarının L doğrusu üzerindeki İ.'leri M_1 ve M_2 olursa, $M_1 M_2$ doğru parçasına, $P_1 P_2$ doğru parçasının L üzerindeki İ.'ü adı verilir.

Bunun gibi, bir noktanın ve bir doğru parçasının bir düzlem üzerindeki İ.'leri, bu düzleme indirilen diklerle belirlenir. Bir le doğru parçasının bir L doğrusu üzerindeki İ.'ünün uzunluğu, verilen doğru parçasının uzunluğu ile bu doğrular arasındaki açının kosinüsünün çarpımına eşittir. $P = \overline{M_1 M_2} = l \cos \alpha$. Hız, ivme ve kuvvet gibi bir vektör kemiyet ile İ.'ü arasında da aynı bağıntı yazılır.

Herhangi bir yüzeyin bir düzlem üzerindeki İ.'ünün yüzölçümü, bu yüzeyin ilk yüzölçümü ile verilen yüzey ile düzlem arasındaki açının kosinüsünün çarpımına eşittir.

İZDÜŞÜM: P_1 P_2 doğru parçasının L üzerindeki izdüşümü M_1 M_2 doğru parçası

Temel izdüşüm teoremi: Kırık bir çizginin İ.'ü, bu kırık çizgiyi kuran her parçanın İ.'leri toplamına eşittir.

Buraya kadar anlatılan İ., dikey İ.'dür. Verilen bir doğrultuya paralel olmak üzere eğik İ. de alınabilir (bk. BİLEŞKE, BİLEŞEN). Bir nokta veyâ bir doğrunun koordinat eksenleri üzerindeki İ.'lerinden de söz edilir (bk. KOORDİNAT EKSENLERİ).

İZER, Zeki Fâik (doğ. İstanbul 1905), Türk ressamı. Ressam Çallı İbrahim'in öğrencisidir. Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirdikten sonra (1923 - 1928), akademinin açtığı Avrupa yarışmasını kazanarak devlet hesabına Paris'e gitmiştir (1928). Paris'te bulunduğu dört yıl içinde ressam A. Lhote'un atelyesinde resim, Tatbikî Güzel Sanatlar Okulu'nda fresko ve seramik çalışmalarını sürdürmüştür. Daha sonraları aralıklı olarak gittiği Paris'te artistik fotoğraf çalışmaları ve büyük ustaların eserlerinden kopyalar yapmıştır (1934).

Z. F. İZER: Kendi portresi

Önceleri kısa bir süre empresyonist görünüşte eserler vermiş olan İ., sonraları klâsik sanattan, özellikle Venedik resim okulundan örnek a'makla birlikte, kaynağı ışık - gölgeye dayanan bir renk anlayışı içinde çalışmıştır. Olgunluk devri eserlerinde ise, figüratif çalışmalarını bırakarak daha serbest bir biçim ve dinamik bir işleyiş tarzıyla güçlü ve parlak renklerin cömertçe yer aldığı soyut bir anlatım, eserlerinde önemli bir yer almıştır. Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin fotoğraf (1937), afiş (1940), resim (1955) bölümlerinde öğretmenlik yapmış olan İ., akademi müdürlüğünde de bulunmuştur (1948 - 1952). Katıldığı yurt içi ve milletlerarası birçok sergilerde ödüller kazanmıştır (Tahran 1966; Venedik, Bruxelles, 1958; Sao Paolo, 1958; Paris, Viyana, Berlin Türk sergileri, 1963). IV ve XVIII. Devlet Resim ve Heykel Sergileri'nde, Çanakçılı resim yarışmasında ve İstanbul Radyoevi holü yarışmasında I. ödül almış, New York'ta açılan milletlerarası sergide Türkiye birincisi olmuştur. Eserleri arasında «Müzik» (Resim ve Heykel Müzesi, İstanbul, 1947); «Fezada kuş»; «Ümit kuşları»; «Ağaç altında kadın»; «Çapraz ağaç dalları» vardır.

Z. F. İZER: «Sahil»

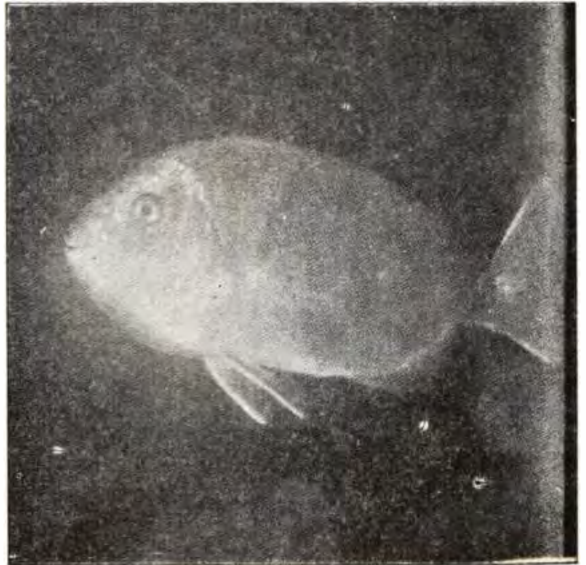
İZGİL'LER, eski bir kavim. Bu kavimin varlığı yalnız eski Türk kitabelerinden anlaşılmaktadır. İ.'lerin nerede yaşadığı bilinmiyor. Eski Türk kitabelerinde Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tegin'in İ.'lerle savaştığı belirtilmiş, Kül Tegin'in Alp Salçı adlı ak atına binip saldırdığı bildirilmiştir. Bu savaşlarda Kül Tegin'in atı ölmüş, fakat İ. kavmi de mahvolmuştur. Kitabelerden öğrendiğimize göre, Bilge Kağan ve Kül Tegin, İ.'leri tenkil ettikten sonra Oğuzlar üzerine yürümüşlerdir.

İZMAİL (Rumence adı: **Ismail**), II. Dünya Harbi'nden sonra Sovyetler Birliği tarafından zaptedilerek Ukrayna'ya bağlanan bir şehir, Besarabya'nın merkezi. Nüfûsu 63 000 (1967) dir. Tuna'nın Karadeniz'e dökülen kollarından Kilia'nın ağzında kurulmuş bir liman şehridir.

Osmanlı İmparatorluğu zamanında, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren askerî bakımdan önemli bir yerdi. Buradaki Türk kalesinin harabeleri bugüne kadar kalmıştır.

İZMARİT (Lat. Smaris alcedo), Akdeniz bölgesi, Atlas Okyanusu'nun doğu kısımları ile Hind Okyanusu kıyılarında yaşayan bir balık türü. Vücudu uzunca ve silindir biçimindedir. Kuyruğu çatal biçiminde olup, dişleri orta büyüklükte, bazı cinslerinde de oldukca büyüktür. Vücut üzerinde geniş ve enine olan birçok esmer bant bulunur.

İ.'in üremesi kıyılara yakın yerlerde Nisandan itibaren Temmuza kadar devam eder. Yumurtaları denizin alt taba-

İZMARİT

kalarında yüzer. Larvaları pelajik yaşar. Dişilerde cinsî bakımdan olgunlaşma üçüncü yılda, erkeklerde dördüncü yılda başlar.

İ., 15 - 20 cm uzunluğunda ve 60 - 70 gr ağırlığında olup, 10 yıl kadar yaşar. Dişilerin ömrü daha kısa ve büyüme temposu ağırdır.

Yılda iki defa kıyılardan derinlere doğru göç eden İ., kışın suyun soğuması ile derinlere iner.

İ.. muhtelif gıdalarla, bu arada plankton, bentos, ufak balık yumurtaları, enteromorpha yosunları ile beslenmektedir. Üreme devresinde beslenme temposu düşer.

Başlıca taze ve isli olarak kullanılır.

İZMİR, Türkiye'nin üçüncü büyük şehri, en büyük ihracat limanı, önemli bir ekonomi, kültür ve turizm merkezi.

İlk kuruluşu çok eski olduğu ve M. Ö. 3 000 yıllarına uzandığı sanılan bu şehrin adı, eski kaynaklarda Efes (Ephesos, b. bk) te bir mahallenin adına veyâ bu beldenin amazonu Smyrna'ya izafe edilerek Smyrna, Smyrne, Smyrni, daha sonraları Smira, Zmirra, Esmira, Ismira, Yazmir (Arap kaynaklarında) biçimlerinde geçmiştir. Şehrin adı Türkçede İ. olarak yerleşmiş, yakın yıllara kadar çeşitli ülkelerde Smyrna ve benzeri adlar kullanılırken, bunun yerini bugün İ. tutmuştur.

Tabiî durumu: İ., kendi adıyla anılan körfezin son bölümündedir. Burada arazi, körfezin kuzey ve güney yakalarında tepelik ve yer yer düzlük, doğusunda ova görünüşündedir. Şehrin geniş ölçüde yayıldığı körfezin güney yakası, kıyı boyunda yer yer genişleyen düzlükler olup, bunun gerisinde tepelikler ve sırtlar (200 - 400 m) uzanır. Buradaki Karabelen (1 042 m), Beşpınar (965 m) tepeleri çevrenin en yüksek yerleridir. Körfezin güney yakasındaki geniş kıyı boyu düzlükleri, güneydeki dağlardan denize inen derelerin taşıdığı kum, çakıl, kil gibi parçaların yığıldığı delta alanlarıdır. Bu delta düzlüklerinden biri, şehrin geniş bir bölümünün kurulu olduğu Kızılçullu deltası, bir başkası, daha batıda Narlıdere çevresine uzanan düzlüklerdir. Bu düzlüklerin genişliği çok yerde birkaç km yi bulur. Düzlükler arasında tepelik özelliği gösteren genç volkanik arazi uzanır. Kıyı boyunun gerisindeki tepelik ve dağlık yerlerde Neojen ve Kretase arazisi çok yer tutmuştur.

Şehrin büyük bir bölümünün yayılmış olduğu Karşıyaka, körfezin kuzey yakasındadır. Batıda, Çamaltı Tuzlası

İZMİR: Kadifekale'den görünüş

(b. bk.) ve ötelerine kadar uzanan çok geniş ve alüvyonlarla örtülü delta düzlükleri vardır. Bunlardan Karşıyaka semtinin bulunduğu delta, kuzeydeki Yamanlar Dağı (1 075 m) ndan beslenen Kocadere ve başka derelerin taşıdıkları alüvyon birikinti yerleridir. Bu dağın batısında çok geniş Gediz deltası düzlükleri uzanır. Yamanlar Dağı, yeni volkanik taşlar (andezit, trakit, riyolit) dan bir yapısı olan, koni biçimini andıran bir dağdır. Bu dağdan her yana doğru dereler akar. Dağın güney eteğindeki Bornova ile İ. arasında bir birikinti ovası uzanır ki, İ. (veyâ Bornova) ovası denen bu ovanın genişliği 4, batı - doğu uzunluğu 12 km dir.

İ. Körfezi'nin bu son bölümünü çevreleyen arazide büyük bir şehrin gelişmesi ve serpilmesi için tabiî şartlar çok elverişlidir. Şehrin ana bölümü, körfezin güney yakasında, kırmızımsı - esmer renkli volkanik taşlar (andezit) ın örttüğü yaylaların kenarından ayrılan bir tepe (Kadifekale, 186 m) ye yaslanmıştır. Güneyden gelen Kızılçullu (Melez veyâ Meles) deresi, bu tepenin doğusundan geçerek ovaya iner. Bu dere, İ. Körfezi içinde oldukça geniş deltasını meydana getirmiştir. Dere, şimdi bu deltanın kuzeye doğru çok sokulmuş bulunduğu Alsancak semtinden değil, daha doğuda denize dökülür. İ.'in bu bölümünün biçimi bir üçgeni andırır ki, bu, deltanın uzanışına uyar. Üçgenin güney kenarı, lav yaylasının yamacına rastlar. Şehrin büyük bir kısmı, bu deltanın batı kanadı üzerindedir. Şehir buradan batıya doğru yayılmış, körfezin bu güney bölümünde 20 km kadar bir şehir uzanışı doğmuştur. Körfezin kuzey yakasındaki Karşıyaka, kıyı boyundan içerilere doğru genişlemiş, bunun doğusunda Turan ve Bayraklı semtlerinden İ.'in esas bölümüne doğru şehir, türlü tesisler ve evlerle dolmuştur. Böylece, körfezin son bölümünü çeviren yarım milyondan çok nüfuslu şehrin uzunluğu 35 km yi geçmiştir. Şehrin durmadan büyümesinde ve her bakımdan gelişmesinde, bu uygun şehir yerinin yanında, gerisindeki pek geniş ve zengin bölgelere kolaylıkla bağlanabilmiş olması, böylece tabiî bakımdan hinterlandının pek geniş ve verimli olması önemli yer tutmuştur. Gerçekten, Batı Anadolu'nun bütün yolları, bu tabiî elverişli duruma bağlı olarak, İ.'e uzanmış ve burada düğümlenmiştir.

İ.'de yazları kurak ve sıcak, kışları yağmurlu ve ılımlı Akdeniz iklimi hüküm sürer. Son 37 yıldaki meteoroloji gözlemlerine göre, İ.'in yıllık sıcaklık ortalaması 17,5°, kış aylarında 8 - 10°, bahar ve güz aylarında 14 - 20°, yaz aylarında ise 25 - 28° dir. 23° lık ortalama ile Eylûl de yaz sıcaklığındadır. Bu olağan aylık ortalamaların yanında, yıl içinde ve türlü yıllarda, en düşük ve en yüksek sıcaklık değerleri de İ. iklimine özellik verir. Kış aylarında, seyrek de olsa, sıcaklığın 0°'nin altına düştüğü ve pek seyrek olarak da —8,4°'ye indiği (9 Şubat 1929) olur. Sıcaklık düşmeleri Mart ve Kasım aylarında da olmuştur. İ.'de zaman zaman yaz ortalamalarının sıcaklığı 35°'nin üstüne çıkmıştır (42,7°, 24 Ağustos 1958). Deniz suyu sıcaklığı da sıcak - ılımlı bir iklimin özelliğine uymuştur. Yıllık ortalama deniz suyu sıcaklığı 18,5°, yazın ve Eylülde 24 - 26°'dir. Bu miktar, Mayıs ve Ekimde 20 - 21°, kışın ise 10 - 14° arasındadır. Buna göre, yılın hemen yarısında İ.'de deniz mevsimi var, demektir.

İ.'in yıllık yağış tutarı 705 mm dir. Yıl içinde yağışlı gün sayısı 80'dir. En bol yağışlı mevsim kıştır. Yıllık yağışın yarısı bu mevsimde düşer. Ekim, Kasım, Mart ve Nisan ayları da bol yağışlı geçer. Yaz mevsimi ise kuraktır. Hele Temmuz ve Ağustosta aylık ortalama yağış 2 - 3 mm

IZMIR: Havadan görünüş

yi geçmez. İ.'de yıl içinde açık havalara çok rastlanır. Kapalı havaların en çok olduğu ay Ocaktır. Kar yağışı ve don olayı nadirdir.

İ.'de türlü yönlerden esen rüzgârlar vardır ki, bunlar arasında imbat, bölgenin mahallî bir rüzgârıdır. Bir çeşit meltem olan bu rüzgâr, deniz ile karanın gece - gündüz arasındaki farklı ısınma ve soğumasından doğmuştur. İmbat, çok vakit öğleden sonra, bâzan da öğleden önce esmeye başlar, sıcaklık biraz düşer, nisbî nemlilik artmaya başlar, saat 14 - 15 arasında en etkili değerini bulur, akşama doğru hafifler, hava karardıktan sonra kesilmeye doğru gider.

Bitki örtüsü olarak, Akdeniz iklimi şartlarına uymuş makiler başta gelir. Maki, içinde kısa veyâ orta boydan defne, mersin, kocayemiş, süpürge çalısı, pırnal meşesi, bodur ardıç, kermes meşesi, yabanî zeytin, çitlembik, katırtırnağı, tesbih gibi kuraklığa dayanıklı ağaçların bulunduğu bir bitki topluluğudur. Makiler kalabildikleri yerlerde, 300 - 400 m yükseklere kadar yamaçları örter. Bunların daha yukarısında ormanlar başlar. Yamanlar Dağı'nın ve İ. ile Kemalpaşa arasındaki dağların karaçam ormanları, körfezin güneyini çeviren dağların kızılçam ormanları ve fundalıkları çok yer tutar. Bergama'nın Kozak Dağı, Cumaovası'nın Güner, Torbalı'nın Helvacı köyü çevrelerinde fıstıkçamı korulukları vardır. Bunlar, Türkiye'nin başlıca çamfıstığı üretim yerlerindendir. İlin kuytu ve nemli vâdilerinde çınar, kestane, dişbudak, söğüt, kavak, akçaağaç, kızılcık gibi geniş yapraklı ağaçlar da bulunmaktadır. Palamut meşesi de İ. ormanlarının başlıca ağaçlarındandır. Bu durumuyla İ. ili topraklarının % 40'tan çoğu iyi orman ve fundalık şeklinde ağaç topluluklarıyla kaplıdır.

Bu tabiî bitki örtüleri dışında İ. toprakları, geniş ölçüde kültür bitkileri alanları olmuştur. Verimli topraklarda ve elverişli iklim şartlarında, çok çeşitli tarım bitkileri yetişmiştir. Kültür bitkilerinin başlıcaları zeytinlikler ve bağlardır. Bunlardan başka, ilde çeşitli meyve ve sebzeler, endüstri bitkileri, tütün, tahıl yetiştirilir.

İ. ilinde birkaç küçük göl vardır. Başlıcası Ödemiş'in kuzeyinde Bozdağlar üzerindeki Gölcük gölüdür. Bu gölün uzunluğu 2, eni 1 km'dir. Anayollara iyi bir yol ile bağlıdır. Çevresi güzel evlerle dolu, ormanlar arasında bir dinlenme yeridir. Torbalı ile Selçuk arasında, Küçük Menderes'in yakınında Belevi gölü ve yine bu bölümde Çakalboğaz gölleri vardır.

İ. ilinden geçen başlıca akarsular, Gediz'in aşağı kesimi ile Küçük Menderes'tir. Yamanlar ve Dumanlı dağları arasındaki Menemen Boğazı'ndan geçen ve Foça'nın güneyinde denize dökülen Gediz, kış ve ilkbaharda kabarır. Salihli'deki Demirköprü Barajı yapılmadan önce sık sık taşar, tarıma zarar verir, ulaşım güçleşirdi. Bugün bu zararlar önlenmiştir. Gediz, 85 yıl öncesine kadar İ.'in Karşıyaka semtinin hemen batısında denize dökülüyordu. Fakat gittikçe yayılan ve hızla büyüyen deltası sebebiyle İ. Körfez'ini daraltması, körfezi sığlaştırması gibi büyük bir tehlike belirdiğinden, 1886 yılında bu ırmağa yeni bir yatak açılarak ağzı Foça güneyindeki şimdiki yerine çevrilmiştir. İ. ilinin öteki ırmağı olan Küçük Menderes, Bozdağlardan doğar, kendi adıyla anılan geniş ve zengin ovadan geçer, Selçuk'un batısında denize dökülür. Bu ırmak, taşıdığı alüvyonlarla kıyı çizgisini devamlı olarak değiştirmiş ve ilerletmiştir. Bu yüzden İlk Çağ'ın ünlü Efes'i bugün denizden 6 km kadar içeride kalmıştır. Küçük Menderes, şimdi düzgün bir yatak içine alınmış, iki yanına setler yapılarak taşkınları önlenmiş, yakın vakitlere kadar sıtma yatağı olan bu ova şimdi bereketli bir yer olmuştur.

Kaplıca ve içmeler: İ. çevresi ve ilinde çok sayıda ve her biri turistik, ekonomik değer taşıyan şifalı su kaynakları vardır. Bunlardan Balçova Kaplıcası (Agamemnon Kaplıcası), İzmir - Çeşme yolunun 3. km'sinden ayrılan yoldan 1 km uzaklıktadır. Suları Ilıca deresi yatağından kaynar (63° C). Kaplıcada konaklama yerleri, gazino, çamur ve su banyosu tesisleri vardır. Eski bir târihi ve şöhreti olan bu kaplıca, romatizma ve kadın hastalıkları için şifa vericidir.

İ.'in ilçelerinde daha birçok şifalı sular vardır. Bun-

İZMİR: Cumhuriyet Alanı'nda Gazi heykeli

lardan Bayındır'ın Dereköy ılıcaları, Bergama'nın Mahmudiye, Paşa, Güzellik kaplıcaları, Çeşme kaplıcaları, Şifne kaplıca ve içmeleriyle çamur banyoları, Dikili çevresinin kaplıcaları, Sığacık içmeleri, Urla'da Malkoca içmeleri ve Gülbahçe ılıcaları en tanınmışlarıdır.

Nüfus: İ.'in gerçek nüfusu, ilk defa 1927 sayımıyla kesin olarak öğrenilebilmiştir. 1699'da İ.'e gelmiş olan A. de la Mortaye'e göre şehir nüfûsu 24 000, ondan birkaç yıl sonra gelen Tournefort'a göre 27 000'dir. XIX. yüzyıla âid sayılara göre şehrin nüfûsu üç kattan fazla artış göstermiş ve 100 000'i geçmiştir. Bu yüzyılın ilk yarısında, bütün kaynaklar, Türk nüfûsunun öteki unsurlardan daha çok olduğunu belirtmişlerdir. Bu arada yerli kaynaklarda (*Kamusü'l - âlâm*) bu nüfûsun 130 000'i bulduğu, bunun çoğunun Türk olduğu kaydedilmiştir. I. Dünya Harbi'nden önceki dönem, şehrin nüfûsunun 250 000'i bulduğu, buraya dışarıdan birtakım yabancı unsurların çokça sızmış ve yerleşmeye uğraşmış oldukları bir dönem olmuştur.

İ.'in nüfûsu, 1927'den itibaren yapılan nüfûs sayımlarıyle açık olarak öğrenilebilmiştir. 1927'de şehrin nüfûsu 153 924 olarak bulunmuş, bu miktar 1935'te 171 000, 1950'de 227 000'i geçmiştir. 1960'ta 380 000, 1970 sayımına göre ise 520 000'dir.

İ. ili nüfûsu, 1 430 368 (1970) dir. Bu nüfûsun 753 443'ü şehir nüfûsu, 676 925'i köy nüfûsudur. Buna göre ilde şehir nüfûsu, köy nüfûsundan fazladır.

İ. ilinin 683 köyünden 110'u 300 - 400, 70'i 400 - 500, 127'si 500 - 750. 66'sı 750 - 1 000 nüfûsludur. İ. ilinde nüfûsun % 75 kadarı okuma - yazma bilmektedir.

Yerleşme: İ. ve çevresi, Türkiye'nin çok eski yerleşme yerlerinden biridir. Bu çevrenin tarih öncesi yerleşme durumu son yıllarda Karaburun - Çakmaktepe, Menemen - Helvacı köyü ve Bayraklı kazılarıyle aydınlanmıştır. İ. ve uzak çevresinde, özellikle Bergama'da Neolitik devir (Cilâlı taş devri) kalıntıları bulunmuş, Karaburun - Çakmaktepe'de Kalkolitik devir eserlerine rastlanmıştır. Böylece buralarda M. Ö. 3000 yıllarında yerleşmenin varlığı anlaşılmıştır. Menemen - Helvacı köyünde ve İ. şehrinin bir semti olan Bayraklı'daki kazılarda Troia'da çıkan eserlere benzeyenleri görülmüştür. Böylece, Kalkolitik'ten sonra, M. Ö. 3000 yıllarında başlayan bir bakır devrinin varlığı tahmin olunmuştur. Bu eski devirden sonra İ. ve Ege Bölgesinin Hitit etkisine girmiş bulunduğu ileri sürülmüştür. İ. şehrinin, Bayraklı yakınındaki Tepekule'de, M. Ö. 3000'lerde kurulmuş bulunduğu, önceleri bu şehirciğin savunmasını sağlayan küçük bir kale ile çevrili, kayalıklar üzerine yapılmış evlerden ibaret olduğu sanılmaktadır. M. Ö. 2000'lerde İ., bölgenin önemli bir merkezi olmuştur.

İZMİR: Alsancak limanının genel görünüşü

Bu tarihlerden çok sonra, M. Ö. XI. yüzyılda İ., İonia göçlerinin başlangıcı sırasında, efsanelere bürünmüş olarak belirmiştir. Denizci bir kavmin kurmuş olduğu Efes şehrinden çıkan savaşçılar, kıyıyı takip ederek gelmiş, buranın yerlilerini kovarak elverişli bir şehir yeri olarak gördükleri bu yerde Smyrna'yı kurmuş, bundan sonra uzun yüzyıllar boyunca İ., deniz ticaretiyle zenginleşmiştir. Ancak, kara yönünden savunulması güç olduğundan birçok istilâlara uğramış, zaman zaman yıkılmış, yer değiştirme durumunda bile kalmıştır. Eski İ. (Palaea Smyrna) adıyla anılmış bulunan şehrin, şimdiki Bornova ile Bayraklı arasında, körfezi kuzeyden çeviren dağın eteğine yakın bir yerde bulunmuş olduğu ileri sürülmüştür. Akarsular bu körfezin bu bölümünü doldurduğu için, bu eski şehir daha o zamanlar kıyıdan oldukça içeride kalmıştır.

Büyük İskender'in Asya seferinden sonra İ.'in yeniden kurulduğu yer Kadifekale (eski Pagos) nin bulunduğu tepe (186 m) nin yamacı olmuş, burada bir kale yapılmış, şehir kuzey yamaçta genişlemiştir. Bu kale, şimdi kuzeydeki Alsancak garından 3 km içeride kalmıştır.

Bu eski kuruluş dönemlerinden sonra, yüzyıllar boyunca birçok değişikliklere uğramış ve XI. yüzyıldan itibaren Türklerin etkisi altına girmiştir. 1084'e doğru büyük Selçuklu sultanı Melikşah zamanında İ., Anadolu fatihi Kutulmuşoğlu I. Süleyman Şah adına Çaka (b. bk.) bey tarafından alınmıştır. Çaka İ.'de güçlü bir donanma kurmuştur. Daha sonraları çeşitli el değiştirmelerden sonra bir Türk şehri olarak gelişmiştir.

İ., günümüzde tarihinin en parlak, en çok gelişmiş, güzelleşmiş bir büyük şehir ve liman olma durumuna girmiş, yarım milyonu aşan nüfûsuyle canlı bir yerleşme yeri olmuştur. 1922 savaş sonu yangınlarında şehrin çok yeri harabe haline gelmiş iken, buradaki eski mahallelerin yerinde modern şehir kurulmuştur. Aydın demiryolunun Alsancak istasyonuna doğru uzandığı bu bölüm, şehrin şimdi en canlı yeridir. Burada geniş caddeler, bulvarlar, parklar, meydanlar vardır. Rıhtımboyu (Kordonboyu) İ.'in en canlı yerlerindendir. Basmane (Basmahane), Konak, Kemeraltı, Eşrefpaşa, Karataş, Küçükyalı, Göztepe, Güzelyalı, İnciraltı semtleri, İ. şehrinin batıya doğru km lerce uzanan güzel bölümleridir. Turistik bakımdan da çok önemli olan kıyı boyundaki Atatürk caddesi, Alsancak ucuna kadar liman boyunca uzanan 3 km boyunda geniş bir yoldur.

İ., bugün Türkiye'nin dikey ve yatay büyük gelişmeler gösteren başlıca şehirlerinden biridir. Daha 1955'te önemsiz bir durumda bulunan Gültepe semti 30 000 nüfusuyle bir şehir olmuştur. 1945'ten günümüze kadar yeni yeni yerleşme bölgeleri belirmiş, buraları sanayileşmenin sonucu daha da büyümüşlerdir.

Depremler ve yangınlar: İ. ve çevresi, başlıca deprem bölgelerinden birindedir. Bu çevre, yeni jeolojik çağlarda yer kabuğu hareketlerine ve bunun sonucu kırılmalara uğramış, bölgede batı - doğu ve kuzey - güney doğrultulu kırık (fay) lar meydana gelmiştir. Henüz yerine iyice oturmamış bulunan alüvyonlarla örtülü yerlerde yer sarsıntıları etkilerini daha çok göstermiştir.

İ.'in Kadifekale - Göztepe sırtı ile Bayraklı, Turan ve Karşıyaka'nın gerilerinde yükselen yamaçlar ve tepeler, vol-

İZMİR: Karşıyaka'da Yalı Caddesi

kanik taşlardan olan andezit ve aglomeralardan bir yapı gösterirler. Bu arada Tepecik'teki tepe aglomera, Melez vâdisinin doğusundaki yüksek arazi killi kalker ve marn, Güzelyalı, Agamemnon Hamamı ve Ballıkuyu çevrelerindeki tepeler kalkerli şistlerdir. Eşrefpaşa'nın üst bölümünde andezitler eski göl tortullarıyle örtülüdür. Kadifekale'den şehrin düz bölümüne inen yamaç, kalın bir enkaz örtüsüyle kaplıdır. Şehrin kıyı boyuna yakın düz yerleri olan Çınaraltı düzlüğü, Güzelyalı çukurluğu, Karantina'daki dar kıyı düzlüğü, Konak, Kordon, Alsancak, Basmane, Kültürpark, Halkapınar, Salhane, Mersinli, Tepecik önleriyle Bayraklı-Turan-Karşıyaka düzlükleri, buralara inen akarsuların taşıyıp yığdıkları alüvyonlarla örtülü ve henüz yerine oturmamış tabakaların bulunduğu yeni oluşuklar alanıdır. Bu yeni tortullar alanında taban suyu satha çok yakın olup çoğunca 2-4 m derinden su çıkar. Bir kısım yerlerde ise 100-150 m derinliklerde artezyen su yata ları bulunur.

İ.'in birçok eski mahallelerinde dar sokaklar, bu sokaklara uzanmış ve birbirine doğru yaklaşmış şahnişler (çıkmalar), birbirine bitişik ahşap evler bulunması sebebiyle şehrin türlü bölümlerini harap eden yangınlar olmuştur. Bu yangınların başlıcaları arasında, çarşı ve bâzı mahallelerin âdeta süpürüldüğü 1834 ve 1841 yangınları vardır. Son devirlerin en büyük yangını da 1922 Eylûlünde, İ.'e Türk kuvvetlerinin girdiği sıralarda olmuştur. Bu sırada şehrin türlü semtleri günlerce yanmıştır.

Endüstri ve mâden: Günümüzde İ., Türkiye'nin İstanbul'dan sonra en büyük endüstri merkezlerinden biridir. Bu alanda gelişmeler için İ.'in ekonomik yapısı elverişli şartlar göstermiştir. Her türlü tarım maddelerinin üretilebildiği İ. ve gerisindeki bölgede bu maddeleri işleyen birçok endüstri işletmeleri kurulabilmiş, tarıma bağlı endüstri gelişmiştir. Dokuma endüstrisi (pamuklu, yünlü), zeytin yağı ve bitkisel yağlar endüstrisi, tütün, yiyecek maddeleri, taşıma araçları ve kimya endüstrisi gelişme göstermiştir. Son yıllarda yapı malzemeleri endüstrisinde (inşaat demiri, çimento, boyalar) yeni kuruluşlar çoğalmış, motor ve makina endüstrisinde de ilerlemeler olmuş, dokuma ve yiyecek maddeleri endüstrisinde yeni gelişmeler görülmüştür. Bu arada dünya standartlarına uygun matbaa mürekkebi yapımına başlanmıştır. Konserve, meşrubat ve içki dallarında önemli yatırımlar yapılmış, İ. yakın bir gelecekte Türkiye'nin bira üretim merkezlerinden biri olmaya başlamıştır. Aliağa'da kurulmakta olan petrol rafinerisi de büyük tesislerden biri olacaktır.

Ege bölgesinin endüstri tesislerinin pek çoğu İ. il merkezinde toplanmıştır. Bornova ve Karşıyaka ilçeleri de hemen her endüstri dalında tesislerin kurulduğu birer endüstri alanı olmuşlardır. Bornova'da 60 kadar endüstri tesisi vardır ki, çoğu büyük sermayeli ve geniş kapasiteli fabrikalardır. Karşıyaka'daki kuruluşların sayısı da 30'u aşmıştır. Bergama (34 kuruluş), Menemen (30), Bayındır (22), Tire (21), Ödemiş (20) İ.'den çok arkada gelmektedir. İ.'in ilçelerindeki endüstri kuruluşlarının çoğu (155 kadarı) zeytin yağı ve çırçır fabrikalarıdır.

İ. endüstri kuruluşlarının çoğu kişi ortaklıkları durumundadır. Sermaye ortaklıkları şeklinde kurulmuş endüstrinin çoğu anonim ortaklıklar halindedir. Bunların % 40'ının sermayesi yarım milyon lira kadardır. Büyük endüstri işletmelerinin sayısı ise daha azdır. İ. ilindeki endüstri kuruluşlarının sermaye toplamı bir milyar liraya yakındır. Bu sermayenin en çok yatırıldığı yerler pamuk ipliği ve pamuklu dokuma (% 25) endüstrisidir. Bundan sonra bitkisel yağlar endüstrisi (% 12), meşrubat ve içki endüstrisi (% 10) gelir.

İ. ilinde eskiden beri dışarıya satılan mâdenler çıkarılmıştır. Mermer ve civa bunlardandır. Son zamanlarda bu durum değişmiş, kurulmuş bulunan veyâ kurulacak olan endüstrinin gerektirdiği ihtiyaçları karşılayacak kurşun ve demir gibi madenler üzerindeki çalışmalar artırılmıştır. İ. ilinde civa, kurşun, demir, alüminyum, amyant mâdenleri, mermerler ve linyit kömürleri vardır. Bu mâdenlerin bir kısmı sade şekilde işletilmekte, bir kısmı ise henüz etüd durumunda bulunmaktadır. Civa, uzun yıllardan beri çıkarılmaktadır. En çok Karaburun yarımadası ve Ödemiş taraflarında vardır. Selçuk çevresinden elde edilen mermerler üstün vasıflıdır, ihraç edilir. Bölgede izâbe edilen mâdenler yalnız civa ve kurşundur. Öteki mâdenlerden işletilenler ise, yalnız tuvönan şeklinde elde edilmektedir.

Ticaret: İ. geçmiş çağlardan beri önemli bir ticaret merkezidir. İ. bugün de yurt içi ve yurt dışı ticarette büyük bir yer tutar. İ., liman ve ihracat şehri olarak, çok geniş bir bölgenin ticaret merkezidir. Ege bölgesinde yetiştirilen üzüm, incir, pamuk gibi borsa ürünlerinin çoğunun İ. Ticaret Borsası'nda satılması, büyük toptancı kuruluşların ve bölge temsilcilerinin İ.'de bulunması ve milletlerarası değerde bir fuarın varlığı bu şehri büyük bir ticaret merkezi durumuna getirmiştir. İhracatta İ., Türkiye'nin başta gelen limanıdır. Türkiye'nin üzüm ve incir ihracatının hemen hepsi, pamuk ihracatının

İZMİR: Asansör yanından genel görünüş

İZMİR: Konak'ta Saat Kulesi ve Hükûmet Konağı

yarısı, tütün ihracatının dörtte üçü İ. limanından yapılmakta, bütün Türkiye ihracatının % 40'ı bu limandan olmaktadır. İ. hinterlandının ihracatının ise % 95'ten çoğu bu limandan yapılmaktadır. İthalât bakımından ise Türkiye ithalâtının % 10'u İ. limanından yapılır.

İhraç edilen maddeler arasında tütün, pamuk, çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir ve zeytin yağı başta gelir. Bunları palamut, meyankökü, mazı, sığala yağı, pamuk çekirdeği küspesi, deriler, mandalina ve taze balık takip eder. Bu ihraç maddelerinden tütün, ihracat gelirleri içinde birinci yeri tutar ve ihracat gelirlerimiz arasında % 25 gibi bir değer gösterir. Pamuk, Ege bölgesinin ikinci sıradaki büyük ihraç maddesidir. Türkiye pamuk ihracatının % 40'ı bu bölgeden yapılır. Türkiye'de hemen yalnız Ege bölgesinde üretilen çekirdeksiz kuru üzümün tamamı İ. limanından ihraç edilir. Bu madde, sağladığı döviz gelirleri bakımından Türkiye'nin ihraç maddeleri arasında dördüncü, Ege bölgesinde ise üçüncü yeri tutar. Türkiye ihracatının hemen tamamı İ. limanından olan bir madde de kuru incirdir ki, yılda getirdiği gelir 100 milyon lirayı geçer. Daha 10 yıl öncesine kadar sadece memleket içinde tüketilen zeytin yağı bugün önemli ihraç mallarımızdan biri olmuştur.

İ. Ticaret Borsası, İstanbul'dan sonra, Türkiye'nin ikinci büyük borsasıdır. Yıllık muamele hacmı 1 milyar lirayı aşmıştır. Ege bölgesi ve çevresi borsa muamele hacmının % 70'i İ.'e düşer. Bu borsa, Türkiye'nin en eski (1894) borsasıdır. Burada ticaret maddelerinin alım satımının düzenlenmesi, fiyatların belirtilmesi, Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği'nin onayı ile alıcı ve satıcıların ödevlerini gösteren kuralların meydana getirilmesi, yurt içi ve yurt dışı borsa piyasalarının bildirilmesi, borsaya dahil malların vasıflarının tesbiti gibi önemli ekonomik işler yapılır. İ. Ticaret Borsası bölgenin nihaî piyasasıdır. Bu borsa, Ege bölgesinin ürünlerinde piyasayı Türkiye çapında etkiler. Pamuk konusunda Çukurova ve Antalya, tahılda İç Anadolu, canlı hayvan konusunda Doğu Anadolu pazarlarında etkili olur. İ. borsasında muamele gören başlıca maddeler pamuk, buğday, çekirdeksiz kuru üzüm, bitkisel yağlar, yağlı tohumlar, un, canlı hayvan ve et, kuru incir ve küspelerdir. Bu maddeler, muamele hacmının % 97'sini teşkil eder.

İ. Ticaret Odası, 1885'te kurulmuş, günümüze kadar gelişme göstermiştir. Bugün odaya kayıtlı 7 bin kadar üye ve 40 meslek grupu vardır. İ.'de bankacılık faaliyetleri de yoğundur. Toptan iç ticaret bakımından büyük bir merkez olan İ.'de banka işlerinin önemli yeri vardır. Fuar ile ilgili faaliyetler ve fuar mevsiminde dış ülkelerden gelen firma temsilcileri ile iki milyonu geçen fuar ziyaretçileri de banka hizmetlerine olan ihtiyacı artırmıştır. Bu sebeple şehirde 27 bankanın merkez şubesi ve şubelerinin 76 banka şubesi bulunmaktadır.

İ. Toptancı Hali, şehrin belediyesine bağlı olarak, 1961'den beri İ.'in çeşitli yerlerinde bulunan kabzımalları bir araya toplamıştır. Halin iş hacmı 100 milyon liranın üzerindedir.

İzmir Fuarı: İ.'in başlıca özelliklerinden biri de İ. Enternasyonal Fuarı'dır. Bu fuar, Paris'teki Milletlerarası Fuarlar Birliğinin üyesi bulunan tek fuarımızdır. Her yıl dünyanın birçok ülkeleri bu fuara katılır, şehir ve çevresinde büyük bir ticaret ve turizm canlılığı olur. 1971 fuarına dünyanın türlü bölgelerinden 37 ülke katılmıştır. İ.'de, Cumhuriyetin ilânından kısa bir süre sonra, 9 Eylûl Yerli Mallar Sergisi adıyla Yerli Malları Koruma Derneği tarafından açılmış olan panayır, başarı sağlamıştır. 1927 ve 1928 yıllarında İ.'in kurtuluşunun kutlanması dolayısıyla Yerli Mallar Sergisi açılmış, 1929'da açılan sergi ise İ. Fuarı'nın kuruluşu için daha güçlü bir başlangıç olmuştur. 1933'te 32 000 m² lik alanda yalnız yerli kuruluşların katıldığı 9 Eylûl Panayırı açılmıştır. 21 gün süren bu panayır büyük ilgi görmüştür. Bu arada İ.'de Kültürpark kurulması düşüncesi yayılmış, 1934'te şimdiki fuarın yerinde ve çevresinde 460 000 m² lik bir tesisin kurulmasına girişilmiştir. 1936'da temeli atılan Kültürpark da İ. Enternasyonal Fuarı olarak açılmıştır. Bu fuar, yıldan yıla gelişme göstermiş, bugün dünya ölçüsünde ekonomik değer kazanmıştır. İ. Fuarı'na yabancı ülkeler, yerli ve yabancı firmalar katılır. 1967'de Avrupa, Asya, Afrika, Kuzey ve Güney Amerika kıtalarından 51 devlet katılmıştır.

İ. şehrinin ortasında bulunan Kültürpark, çok sayıdaki tesisleri ile kültür ve sanat hareketlerine de yer vermiştir. Gerek fuar zamanı (20 Ağustos - 20 Eylûl) nda gerek yılın öteki aylarında tiyatrolar, orkestralar, arkeoloji, tarım ve sağlık müzeleri, resim sergileri ve başka sergiler, eğlence yerleri, gül bahçesi, çocuk bahçeleri, hayvanat bahçesi, lunapark gibi tesisler, İ. Fuarı ve çevresinin değerini daha da artırmıştır.

Ulaştırma ve yollar: İ., yurt içi ve yurt dışından uzanan birçok yolların birleştiği işlek bir merkezdir.

İ.'in il içinde ve şehirler arasında ulaşımın sağlandığı iyi bir karayolu ağı vardır. Ege bölgesinde doğu - batı uzanışlı ovaların sıralanması, İ.'e yönelen birçok yolların geçmesine elverişli tabiî şartları sağlamış, bu yönde uzanan

İZMİR: Büyük Efes Oteli

İZMİR: Ege Üniversitesi İktisadî ve Ticarî Bilimler Fakültesi

yollar İ.'de birleşmiştir. Uşak - Manisa - İ., Denizli - Aydın-İ., Ödemiş - İ. yolları bunların başlıcalarıdır. Ayrıca, İ.'i kuzey ve güneye bağlamış olan yollar da yine elverişli arazi şartları bulmuşlardır. İ. - Bergama - Akhisar - Balıkesir yolu, İ. - Aydın - Muğla yolu bunlardandır. İ. - Söke - Bodrum, İ. - Çeşme, İ. - Edremit - Çanakkale yolları kıyı boyu ve yakınlarının önemli kara yollarıdır. Bütün bu yollar İ.'i bir yandan Marmara Bölgesi'ne, öte yandan İç Anadolu'ya ve bütün yurda bağlamıştır. İ. ili sınırları içinde uzunluğu 800 km yi bulan devlet yollarının 600 km si asfalttır. İ. şehri, bütün ilçelerine asfalt yollarla bağlıdır. Köylerin çoğuna düzgün yollar uzanır.

İ.'e biri Aydın yönünden uzanan, ötekisi Manisa üzerinden gelen iki demiryolu girer. İ., Türkiye'de ilk defa yapılmış olan Ege bölgesi demiryolunun başlangıcı olması bakımından târihî bir değer de taşır. 1864'te bir Fransız ortaklığı tarafından yapılan İ. - Alaşehir demiryolu ile 1866'da bir İngiliz ortaklığı tarafından yapılan İ. - Aydın hattı, 1935'te devlet tarafından satın alınmış ve Demiryolları 3. İşletme Müdürlüğü kurularak buraya bağlanmıştır. Şehir ve uzak çevresinde banliyö trenleri işler.

İ.'den yurdun birçok yerlerine ve yurt dışına olan uçak seferlerinin sayısı gittikçe artmıştır. Cumaovası hava alanı yerine, modern ulaştırma araçlarıyle donatılmış bulunan Çiğli hava alanı sivil trafiğe açılmıştır (1967).

İ.'de deniz yolları ulaştırması, körfez hatları, yurt içi ve dış ülkeler limanlarına olan seferler olarak pek önemli yer tutar.

Su durumu: İ.'in su ihtiyacı, 1895'te kurulmuş olan Halkapınar kaynaklarından sağlanır. Şehrin su dağıtımı, cebrî pompa sistemiyledir. Ana kaynaktan şebekeye basılan su, şehrin her tarafına gitmekte ve şebekede artan su, şehrin türlü yerlerindeki depolarda tâli pompalama yoluyle toplanmakta, gerektiğinde şebekenin beslenmesinde pompalara yardımcı olmaktadır. İ.'deki su depolarının sayısı 10, hepsinin hacım tutarı 20 285 tondur ki, bunların en büyüğü olan Halkapınar deposu 10 360 tonluktur. Ayrıca, Karşıyaka'da Yamanlar Dağından indirilen Yamanlar suyunun günlük ortalama verimi 600 - 700 tondur; ancak bu su Karşıyaka'ya yetmediğinden, 5 yıldan beri Halkapınar suyu ile karıştırılarak şebekeye katılmaktadır. İ. su şebekesinin uzunluğu 538 km yi bulur. Ayrıca, Bornova Memba Suyu (ilçeye 8 km uzaklıkta) buradaki büyük depoya getirilerek damacanalarla satışa verilir.

İ. ilinde 815 000 dekarlık arazide sulu tarım yapılır, bunun yarıya yakınında yeraltı sularından yararlanılır. İlde 321 köyün sağlık şartlarına uygun bol suyu vardır. 150 köyün suyu, sağlık şartlarına uyarsa da, yeterli değildir. Köylerden 515'i kaynak sularından, 80'i kuyu sularından, 9'u sarnıçlardan, 10'u dere sularından, 11'i artezyen sularından, ötekiler de çeşitli yerlerden sularını sağlarlar.

Elektrik, havagazı: Son elli yıl içinde nüfûsu hemen hemen dört kat artmış, mahalle ve semtleri çok yayılmış, endüstri kuruluşları çoğalmış bulunan İ.'in elektrik ve havagazı işlerinde de geliştirmeler gerekmiştir. 1892'de Alsancak Darağaç mevkiinde, şehrin elektrik ihtiyacını karşılamak üzere, bir Belçika şirketince 2 tane 2500 Kw lık La Meuse türbin alternatörü, 3 adet Kesstner kazanı santrale monte edilmiş ve aynı yıl üretime başlamıştır. Büyüyen şehrin enerji ihtiyacına paralel olarak çeşitli tarihlerdeki ilâvelerle santralin gücü 40 000 Kw a çıkarılmıştır. Ancak, artan enerji tüketimi karşısında ileride elektrik santralinin yetersiz kalacağı düşüncesiyle 1957 yılından beri Soma Termik Santrali ve Kemer ile Demirköprü hidro - elektrik santralleriyle beslenen Bornova trafo merkezinden enerji alınmaya başlanmış, şehre türlü kanallarla dağıtılmıştır.

İ.'in havagazı fabrikası 90 yıl kadar önce Alsancak'ta bir İngiliz ortaklığı tarafından kurulmuş, 5 000 m^3 gaz üretilmeye başlanmıştır. Bugün havagazı fabrikasının günlük kapasitesi 32 000 m^3 tür.

Kültür: İ., bugün Türkiye'nin önemli kültür merkezlerinden biri ve üniversite şehri olmuştur. Şehir ve çevresindeki ortaokul, lise, kolej, ticaret lisesi, kız ve erkek sanat enstitüleri, olgunlaşma enstitüsü, tekniker okulu, motor sanat okulu, elektrik - elektronik sanat okulu, imam - hatip okulu, sekreterlik okulu olmak üzere sayıları 85 kadar olan okul vardır. Şehir ve çevresindeki ilkokul sayısı 50'yi geçer. Bütün İ. ilinde ilkokul sayısı ise 786'dır. Bunların % 22'si şehir ve kasabalarda, % 78'i köylerdedir. İlde okuma yazma bilenlerin oranı % 75'e yakındır. İlde 12'si resmî, 14'ü özel olmak üzere 26 lise vardır. Bunların çoğu İ. şehrindedir. Bütün ilde 24 meslekî teknik okul bulunmaktadır ki, bunun hemen yarısı İ.'dedir.

İ., aynı zamanda çeşitli yüksek okulların toplandığı bir şehirdir. Bu bakımdan İstanbul ve Ankara'dan sonra üçüncü gelir.

İ., bir üniversite şehri olarak da gelişme yoluna

İZMİR: St. Jean Kılisesi

girmiştir. 1955 - 1956'da Tıp ve Ziraat fakülteleri öğretime açılmış, aynı yıl içinde Tıp Fakültesine bağlı bir Yüksek Hemşire Okulu kurulmuştur. Üniversitenin kısa zamanda öğretime başlamasında Bornova Bölge Ziraat Okulu yapı ve tesislerinin yararlı yeri olmuştur. Daha sonraki yıllarda Fen Fakültesi, Yabancı Diller Okulu, Milletlerarası İktisadî Münasebetler Araştırma Enstitüsü, Arkeoloji Enstitüsü, Radyo - izotop Araştırmaları Merkezi, Mediko - sosyal Hizmetler Merkezi, üniversite matbaası kurulmuştur.

Kütüphâneler: İ.'de gittikçe gelişen bir Millî Kütüphane ile halk kütüphaneleri, çocuk ve halk eğitim kütüphaneleri vardır. Cumhuriyetten önce şehirde vakıf kütüphaneleri vardı. 1924'ten itibaren bunlar Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmaya başlanmış, umumî kütüphaneler geliştirilmiş ve yenileştirilmiştir. Millî Kütüphane, 1912'de kurulmuştur. Bugün kitap sayısı 100 000 kadardır. 1962'de Atatürk İl Halk Kütüphanesi, modern bir kitaplık olarak açılmıştır. Karşıyaka Hoca Mithat Kütüphanesi'nde de kitap sayısı 10 000 kadardır.

Müzeler: İ. şehri ve ili içindeki başlıca müzeler şunlardır: İ. Arkeoloji Müzesi, Atatürk Müzesi, Çeşme Silâh Müzesi, Efes Müzesi, Tire Müzesi. İ. Müzesi, 1927'de Kapılar semtinde İ. Âsâr - ı atika Müzesi adıyle açılmıştır. Başlangıçtaki heykel, seramik ve para koleksiyonu kısa sürede çoğalmış, binâ dolunca, eserlerin bahçede sergilenmesi mecburiyeti doğmuş, bu da yetmeyince Kültürpark'taki Millî Eğitim Pavyonu'ndan yararlanılmış ve 1951'de bir kısım koleksiyonlar bu binâya taşınarak İ. müze müdürlüğü bünyesi içinde Kültürpark Arkeoloji Müzesi kurulmuştur. Bu müzede Kalkolitik, Bronz, Hitit, Grek, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı çağlarının eserleri sergilenmiştir. Fuar Arkeoloji Müzesi'ndeki eserler, çıkarıldıkları yerlere göre düzenlenmiş, böylece İ., Bergama, Sard, Efes, Muğla, Aydın ve Milet'te çıkan esetler ayrı ayrı bölümlerde sergilenmiştir.

Atatürk Müzesi 1941'de açılmıştır. Müzede Millî Mücadele ve sonrasıyle ilgili eserler bulunmaktadır.

Bergama'da arkeoloji ve etnografya müzesi vardır. Bu müze 1936 da kurulmuş olup, Bergama'nın ilk çağlarından başlayarak sanat alanında ortaya konulmuş pek çok eserlerin sergilendiği zengin bir müzedir. Çeşme Silâh Müzesi kişilerin bağışları, deniz altından çıkarılmış eserler, Osmanlı devrinin silâhlarıyle zenginleşme yoluna girmiştir. Efes Müzesi 1929'da Efes ve çevresindeki yerlerden toplanan değerli eserlerle kurulmuştur. Bu eserler Antik Çağ ile Roma, Bizans, Türk çağlarına âiddir. Tire Müzesi, II. Murad'ın kumandanlarından Halil Yahşibey'in yaptırmış olduğu Yahşibey Zaviyesi içinde 1935'te açılmıştır. Müzede Türk - İslâm eserleri, etnografik ve arkeolojik kalıntılar vardır.

İZMİR: Karşıyaka'da Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın mezarı

Yayın, sanat: İ., bugün çeşitli yayınlarla basımevleri, radyo, sinema, tiyatro gibi kültür kuruluşlarının toplandığı bir merkezdir. İl içinde 53 gazete yayınlanır ki, bunun 38'i il merkezindedir. Bu gazetelerin 19'u günlüktür. Ayrıca, 20 kadar dergi çıkar ki, bunların da 14'ü il merkezinde, 6'sı Bornova'dadır. İ.'de yayınlanan ilk gazetenin 1824'te «Smyrne» adıyle çıkmış bir yabancı gazete olduğu, o zaman bir matbaanın bulunduğu anlaşılıyor. Fransızca yayınlanmış olan bu gazeteden 60 yıl kadar sonra, 1884'te Türkçe «Nevruz» dergisi çıkmıştır. Ayrıca, 1881'de «Aydın» adlı bir vilâyet gazetesi çıkmaya başlamıştır. Daha sonraki yıllarda ise «Hizmet», «Âhenk», «İzmir» adlı gazeteler, 1 Şubat 1919'da çıkmaya başlamış «Halka Doğru Mecmuası» gibi dergiler bu bölgenin kültür ve fikir hayatında yer tutmuşlardır. Son 15 - 20 yıl içinde ise İ.'deki gazete, dergi, bülten sayısı çok artmıştır.

İ.'in önemli bir yayın organı da İ. Radyosu'dur. Bu radyo merkezi 1948'de Kültürpark içinde kurulmuş, 1960 yılına kadar kısa dalgadan yayın yapmış, 1967'den sonra 100 kw lık vericisi ile yayına devam etmiştir. Televizyon yayınları da 6 Aralık 1971'de başlamıştır.

İzmir'de gelenekler: Türkler tarafından alınmasıyle birlikte İ. ve Ege bölgesi, Türk gelenek ve göreneklerinin yerleşerek kökleştiği yerler olmuştur. Bunlar arasında evlenme âdetleri, doğum ve çocukla ilgili âdetler, zeybekler ve âdetleri vardır.

Ege bölgesinin ve bu arada İ.'in bir geleneği de zeybekler (b. bk.) ile bunların oyunları ve zeybek havalarıdır. Daha çok köy ve çiftliklerde yaşayan zeybekler, cesur ve atılgan, mert kişilerdir. Tek tek veyâ topluluklar halinde yaşar, aralarından sivrilmiş olan biri başta bulunurdu ki, buna efe, yanındaki arkadaşlarına da kızan denirdi. Zeybeklerin geçmişinin, II. Kılıç Arslan tarafından fetholunan Aydın ve çevresinde uç beylerince güvenliği korumak için meydana getirilmiş akıncı birliğine dayandığı, Osmanlılar devrinde zaman zaman topluca katıldıkları savaşlarda, hafif süvariler olarak yararlı olmuş bulundukları bilinir. İstiklâl Harbi'nde de düşmana karşı giriştikleri çete harblerinde büyük yararlıkları görülmüştür. Zeybek oyunlarında Ege halkı, bu bölge tabiatının, yiğitlik duygularının, beden ve ruh güzelliğinin esaslarını ifade eder.

Spor: İ., Türkiye'nin spor kuruluşlarının yoğun bulunduğu başlıca merkezlerden biri ve 1971 Akdeniz Oyunları'nın yapıldığı milletlerarası değerde bir olimpiyad şehridir. İ.'de spor faaliyetleri XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlamış, XX. yüzyıl başlarında gelişme yoluna girmiş, 1912'de Karşıyaka, 1914'te Altay spor klüpleri, daha sonra da Sultanî klübü kurulmuştur. Harbler sırasında duraklamış olan klüp çalışmaları 1923'ten sonra tekrar canlanmıştır. Sayıları bugün çoğalmış bulunan spor klüpleri, Türkiye liglerinde yerlerini almış bulundukları gibi, Altay ve Göztepe, İ.'i birçok defa Avrupa'da temsil etmiş, Altay 1967 yılı Türkiye kupası şampiyonu olmuştur.

İ.'de Alsancak Stadı (1928), Atatürk Spor Sarayı (1966), Karşıyaka yelken yarışları iskelesi (1964), Kültürpark Spor ve Sergi Sarayı, tenis kortları, Göztepe spor

sahası, Karşıyaka'daki spor alanları, Alsancak yüzme havuzu gibi birçok büyük spor kuruluşları yapılmıştır. Bunlardan 1971 Akdeniz Oyunları'nın yapıldığı Halkapınar Stadı ve spor kuruluşları, İ.'in 246 000 m² lik modern ve geniş ölçülü bir spor sitesidir. 200 milyon liraya mal olan bu kuruluşlarda 70 000 kişilik bir olimpiyad stadı, 3 futbol antrenman sahası, atletizm stadı, 5 tenis kortu, 1 atış pavyonu, 5 000 arabalık otopark ve çeşitli kapalı spor salonları vardır. Ayrıca, İncir altı semtinde bu kuruluşları tamamlayan birçok konaklama yerleri kurulmuştur.

Sağlık: İ., sağlık hizmetlerinin gelişmiş olduğu bir şehirdir. Başlıca hastahaneler Tıp Fakültesi klinikleri, İ. Devlet Hastahanesi (560 yataklı), Çocuk Hastahanesi (360 yataklı), Göğüs Hastalıkları Hastahanesi (800 yataklı), Eşrefpaşa Hastahanesi (200), Sosyal Sigortalar Hastahanesi (450), Devlet Demiryolları Hastahanesi (100), Verem Savaş Derneği Hastahanesi (275) ile özel hastahanelerdir. Ayrıca, kuduz tedavi işleri, çevre sağlığı çalışmaları, sıtma eradikasyon çalışmaları, birçok yardım kurumları vardır.

Turistik yerler: Eski bir târihi bulunan ve Anadolu medeniyetinin başta gelen merkezlerinden biri olan İ. ve Ege bölgesinin turistik varlıkları çok zengindir. Hemen her çeşidiyle tabiî güzellikler, Eski Çağdan kalma ve Türkler zamanında yapılma eserler büyük değer taşır. Turistik yerler, şehir içinde olduğu gibi, ilin türlü yerlerinde de sayılmayacak kadar çoktur. Cumhuriyet Meydanındaki Atatürk heykeli, Halkapınar'da 9 Eylûl Şehitleri Anıtı, Tayyare Şehitliğinden başka, Bayraklı semtindeki en eski İ., Tepecik semtinde Diana hamamları, Şirinyer'de Roma, Bizans, Osmanlı devirlerinden kalma su kemerleri, Eşrefpaşa'da târihî bir yolun parçası olan Altınyol, Kızlarağası Hanı ile Çakaloğlu Hanı adlarıyla anılan ve Osmanlı devri mimarisini canlandıran kervansaraylar, şehrin gerisindeki Kadifekale (Pagos), Roma devri kalıntılarının bulunduğu Agora bunlardandır.

Şehirde Türk mimarisinin değerli eserleri arasında birçok câmiler de vardır: Hisar Câmii, Şadırvan, Hacı Hüseyin (Başdurak), Hacı Ahmed Ağa, Hatuniye, Salepçi, Kestane Pazarı, Ali Ağa, Yalı câmileri. Bunlardan Hisar Câmii, Özdemiroğullarından Yakup Bey tarafından 1598'de yaptırılmıştır ki, İ. câmilerinin en büyüğüdür. Şadırvan ve Hatuniye câmileri XVII. yüzyıl Osmanlı yapı sanatını canlandırır. İki katlı câmi örneklerinden olan Kestane Pazarı Câmii (1663), İstanbul'daki Dolmabahçe Câmii tipindendir.

İZMİR: Agora

İ. ilinde, pek çok târihî ve turistik yer vardır. Başlıcaları Efes ve Bergama bölgelerindedir. Bütün bu târihî eserlerin varlığı ve tabiî zenginlikleriyle İ., önemli turistik gelişmeler göstermiştir. Yakın ve uzak çevresinde çok turist çeken plaj tesisleri de vardır.

İ.'in turistik yerleri arasında Büyük Yamanlar çamlığı ve tesisleri, Pınarbaşı mesiresi, Ödemiş'in Gölcük'ü, Bergama'nın Kozak yaylası gibi dağ piknik yerleri de çoktur.

İ. ilinde çok sayıda otel, motel, lokanta ve gazino vardır. Bunlardan Büyük Efes oteli (296 odası vardır) modern bir oteldir.

İzmir ili: Bu il, kıyı Ege bölgesinin bir bölümünü ve Küçük Menderes havzasını içine alır. Kuzeyinde Balıkesir, doğusunda Manisa, güneyinde Aydın illeri vardır. Yüzölçümü 12 019 km², nüfûsu 1 430 368 (1970), ilçe sayısı 18, bucak sayısı 26, köy sayısı 683'tür.

Bu sınırlar içindeki İ. ili arazisinin yarıdan çoğu ova, düzlük ve tepelik, geri kalanı dağlıktır. İldeki dağların yüksekliği 1 000 - 1 500 m (Bozdağ 2 157 m) dir. Bu dağlar arasında, doğu - batı uzanışlı geniş çukur ovalar uzanır. Buralardan Akdeniz'in ılımlı etkilerinin çok içerilere sokulması, birçok tarım ürünlerinin yetiştirilmesini mümkün kılar.

Târih: İ. çevresi, târihte ilk defa olarak Anadolu'yu birleştiren Hitit imparatorluğuna dahildi. Şehir, M. Ö. XI. yüzyılda, yâni Hitit imparatorluğunun dağıldığı sıralarda İonialılar tarafından kurulmuş, M. Ö. VII. yüzyılda Phrygia krallığından Lidia krallığına, M. Ö. VI. yüzyılda da Lidia ve bütün Anadolu ile beraber İran (Pers) imparatorluğuna geçmiştir. M. Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender, İranlılar'ı Anadolu'dan ve bu bölgeden atmıştır. İskender'in ölümünden sonra İ. ve çevresi, başkenti Bergama olan Bergama krallığı (M. Ö. 263 - M. Ö. 133) sınırları içinde kalmıştır.

M. S. 395'te Roma ikiye ayrılınca, İ. ve çevresi de bütün Anadolu gibi Bizans (Doğu) imparatorluğunun payına düşmüştür. 1076'da Anadolu fâtihi ve Türkiye devletinin kurucusu Kutulmuşoğlu I. Süleyman Şah, İ.'i de fethetmiştir. Şehir 1086'da ünlü Türk kumandanlarından Çaka (b. bk.) beyin eline geçmiştir. Çaka bey, İ.'de yaptırdığı büyük donanma ile denizlerde hâkimiyet kurmuş ve Bizans'ı tehdid etmiştir. Çaka Bey'in öldürülmesinden sonra, 1097'de Bizans generali Prens İoannis Dukas, 21 yıldır Türklerin elinde bulunan İ.'i geri almış, Türk ve Türk dostu 10 000 kişiyi kılıçtan geçirmiştir. XIII. yüzyılda Cenevizliler, çok parlak bir liman olan İ.'de, Bizans imparatorluğundan geniş imtiyazlar alarak yerleşmişlerdir.

1320'de Aydınoğlu Umur Bey, İ.'i yeniden fethetmiş, böylece şehir tekrar Türkler'in eline geçmiştir. 28 Ekim 1344'te Rodos Saint - Jean şövalyeleri, başlıca Avrupa devletlerinin yardımıyla desteklenen bir Haçlı hareketiyle İ.'in iki kalesinden birini ele geçirmişler ve limandaki Aydınoğulları donanmasını yakmışlardır. Şehir Türklerde kalmakla beraber, bütün Aydınoğullarının gayretlerine rağmen, çok tahkim edilen bu Aşağı Kale, Haçlılar'dan geri alınamadı. Türkler bu kaleye Gâvur İ. adını verdiler. İ.'in Türklerle Saint - Jean şövalyeleri arasındaki bu ikiye parçalanmış durumu, tam 59 yıl sürmüştür. Sultan Yıldırım Bâyezid devrinde Müslüman İ.,

İZMIR: Efes'te Meryem Ana Kilisesinin içi

bütün Aydın Beyliği gibi, Osmanoğullarına geçmiştir (1390). Bergama ve çevresi ise, çok daha önce, Karasıoğulları elinden alınıp, Orhan Gazi devrinde Osmanlı devletine katılmıştı. Timur. İ.'e girince, şiddetli bir kuşatmadan sonra 1403 yılının ilk günlerinde Gâvur İ.'i şövalyelerden alıp Aydınoğullarına vermiştir. 1405'te Aydınoğulları Osmanlılar'a tâbi olmuş, Çelebi Sultan Mehmed, 1413'te İ.'e gelmiş ve 1425'te de Aydınoğullarına son verilmiştir.

Aydınoğulları devleti, bugünkü İ. ili sınırları içinde kurulmuş bir Türk prensliği idi. Beylik Bergama, Menemen, Kınık, Dikili ve Kemalpaşa ilçeleri dışında bugünkü bütün İ. ilini, Söke ve Çine ilçeleri dışında bütün Aydın ilini, Manisa'nın Alaşehir ve Salihli ilçelerini, Denizli'nin Buldan ilçesini içine alıyordu. İ. ilinin kuzey kesimi, daha Orhan Gazi devrinde Osmanlılara katılan Karasıoğullarınca Bizans'tan fethedilmişti. Aydınoğulları 1300 - 1390 ve 1402 - 1425 arasında 113 yıl devam etmiş ve 1425'te, II. Murad'ın ilk yıllarında kesin olarak Osmanlılara geçmiştir.

Aydınoğullarının taht şehri 1307 - 1348 arasında Birgi, 1348 - 1390 arasında Ayasluğ, 1402 - 1425 arasında İ.'di. Bugün Ödemiş'in doğusunda bir bucak merkezi olan Birgi, bu devirde ve Osmanlıların ilk zamanlarında önemli bir sanat ve kültür merkeziydi.

Aydınoğullarından 7 bey, İ. ve çevresinde saltanat sürmüştür: Aydın Bey (1300 - 1307), Gazi Mehmed Bey (1307 - 1334), Gazi Umur Bey (1334 - 1348), Hızır Bey (1348 - 1360), İsa Bey (1360 - 1390), Musa Bey (1402), Gazi Cüneyd Bey (1402 - 1425).

İZMIR: Bergama Tiyatrosu

Osmanlı idaresinde İ., bâzan 14 sancaklı (vilâyetli) Cezâyir - i Bahr - i Sefîd (Akdeniz Adaları), yâni Kapdan - Paşa eyaletine, bâzan merkezi Kütahya olan gene 14 sancaklı Anadolu beylerbeyliği (eyaleti) ne bağlı bir sancak olmuştur. Tanzimat'tan sonra merkezi İ. olmak üzere Aydın vilâyeti kurulmuştur. Bütün Güneybatı Anadolu'yu içine alan ve imparatorluğun en önemli eyaletlerinden olan bu eyalete tanınmış vezirler, sadrâzamlıkta bulunmuş devlet adamları, vâli (umumî vâli) olarak gönderilmiştir.

Aydın (İzmir) vilâyeti (eyaleti), I. Dünya Harbi'nden az önce, 1910'da 55 900 km² ve 1 873 000 nüfuslu idi. Sancakları şunlardı: İ. merkezi (13 kazâ), Saruhan (Manisa, 11 kazâ), Aydın (6 kazâ), Denizli (6 kazâ), Menteşe (Muğla, 6 kazâ). Vilâyetin İ. dışında en önemli şehirleri 110 000 nüfuslu Manisa ve 50 000 nüfuslu Aydın idi.

Osmanlı çağında İ., imparatorluğun gittikçe en büyük, en işlek ihracat limanlarından biri olmak yolunu tutmuştur. Buradan bütün dünyaya Türk malları ihraç edilirdi. XVII. yüzyıl ortalarında limana yılda ortalama 1 000 gemi giriyordu Liman XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk 14 yılında o derecede gelişti ki, I. Dünya Harbi'nden önceki yıllarda giren gemilerin tonaj yekûnu yılda 3 milyon tonu aşmıştı (1950'de henüz 1,8 milyon tondu).

İ.'in gelişme sebeplerinden biri de demiryollarıdır. İ.'de demiryolu inşâsına 1856'da, yâni Sultan Abdülmecid çağında başlanmış ve şehir 1866'da Aydın'a bağlanmıştır. II. Abdülhamid devrinde demiryolu Eğridir'e kadar götürülmüştür. 1863'te inşâsına başlanan diğer bir hatla şehir, kuzeyde Manisa ve Kasaba (Turgutlu) ya bağlanmış ve sonra bu hat Afyon'a kadar uzatılmıştır.

XX. yüzyılın ilk yıllarında şehir büsbütün büyümüş ve kalabalıklaşmıştır. Millî Mücadele'de yüzyıllardan beri sayesinde müreffeh ve mesut yaşadıkları Türklüğe ihanet eden yabancı unsurlar, Büyük Zafer'den ve Lausanne barışından sonra Türkiye'den atıldılar. 15 Mayıs 1919'da başlayan Yunan işgali 3 yıl 3 ay 25 gün sürdü. 9 Eylûl 1922 sabahı, Başkumandanlık Meydan Muharebesi'ni kazanıp düşmanı imhâ etmiş bulunan Türk ordusu, İ.'e girdi. Birkaç gün sonra şehir büyük bir yangın geçirerek son felâketli günlerini yaşadı. — Yılmaz Öztuna

İZMİR KÖRFEZİ, Ege Denizi kıyılarının en büyük girintilerinden biri. Bu işlek körfez, Ege Denizi kıyılarının en güzel girintilerinden biri sayılmaktadır. En dar yeri 8, en geniş yeri 24, batı - doğu uzunluğu 54 km olan körfezin son bölümünde İzmir şehri yer almıştır. İ. K., şimdiki Ege Denizi'nin ve Ege bölgesinin yerinde bulunmuş olan, yapısı sertleşmiş kristalin taşlardan meydana gelmiş bir kara parçasının III. Zaman sonu ile IV. Zaman başlarındaki hareketlerinden doğmuş uzun çöküntü alanlarından biridir. Bu çevrede, benzer çöküntü alanlarından biri de, İ. K.'nin batısında Armutalanı Dağı ile Kocadağ arasında uzanan Gülbahçe (Çarpan) Körfezi (eni 4 km, boyu 20 km) dir. Bornova ve daha ötelerine uzanan İ. K.'nin doğu ucu, çevre dağlarından inen derelerin sürüklediği alüvyonlarla dolmuştur. Körfezin güney yakasında 700 - 1 000 m yüksekliğindeki dağlar, kuzey yakasının doğu bölümünde Yamanlar Dağı (1 075 m) vardır.

Güneydeki dağlardan inen birçok dereler, taşıdıkları alüvyonları körfezin zararına olarak biriktirmiş, kıyı boyu yığıntıları teşekkül etmiştir. Bunlardan Kızılçullu, Ilıca

ve Narlıdere, Çamlıdere deltaları, Urla kuzeyindeki birikinti ovası başlıcalarıdır. Bu deltaların çoğu, denize doğru 2 - 3 km uzanmışlardır. Körfezin kuzey yakasında ise, yine alüvyon birikmeleriyle son 2 - 3 bin yıl içinde önemli değişiklikler olmuştur. Şimdıki Karşıyaka semtinin bulunduğu yere doğru, Yamanlar Dağı'ndan inen Kocadere, körfezin bu bölümünde 3 km uzanan bir delta meydana getirmiştir. Fakat körfezdeki büyük değişiklik, Gediz ırmağının deltasını hızla büyütmesinden doğmuştur. Gittikçe büyüyen ve körfezi sığlaştırma, hattâ doldurma tehlikesi gösteren bu delta gelişmesi, 1886'da ırmağın ağzı değiştirilerek ve açık denize çevrilerek önlenebilmiştir. Bugün bu büyük deltanın (Emiralem Boğazı'ndan eski ağız yerine kadar uzunluğu 30 km, yüzölçümü 800 km^2) önünde çok sayıda uzun kıyı dilleri, kıyı gölleri (lagünler) vardır. Çamaltı Tuzlası (b. bk.) buradadır.

İZMİR MÜDÂFAA - İ HUKUK - I OSMANİYE CEMİYETİ, Mondros Mütarekesi'nden yedi gün sonra (7 Aralık 1918) Türk millî menfaatlerini savunmak amacıyla faâliyete geçen ve 14 Aralık 1918'de resmî olarak kurulan bir millî cemiyet. Yerli Rumların Yunanlılarla iş birliği hâlinde Türkiye ve İzmir için felâket hazırladıkları bir sırada, başta Hacıhasanzâde Dr. Edhem Bey olmak üzere, yazıhânelerini kuruluş yeri ve merkezi yapan tüccardan Moralızâde Hâlid ve Nâil beyler, kayıtsız şartsız vatanın savunulmasına çalışacak bu cemiyetin kuruluşuna ön ayak olmuşlardır. Diğer kurucular şunlardır: Menemenlizâde Muvaffak, emekli Binbaşı Hüseyin Lûtfî, İ'tibâr - ı Millî Bankası ikinci müdürü Nâci, emekli kurmay subay Abdurrahman Sami, eski maliye müfettişlerinden Ârif, Hâşim Enverî, Nazmi, Câmi, İsmail Sıdkı, Ragıb Nureddin, Şerifpaşazâde Remzi, Hasan Vasfi, Tokadîzâde Şekib ve Sâlepçizâde Midhat beyler.

Tokadîzâde Şekib ve diğer bir arkadaşının şiddetli ısrarlarıyla «Wilson prensipleri esasları çerçevesinde ve ilmî mahiyette çalışmak üzere» kurulan cemiyetin programı vilâyete Vâli Tahsin (Uzer) Bey zamanında verilmiştir. Halil ve Nuri beylerin cemiyet kurulur kurulmaz, İttihad ve Terakki'nin devamı olarak bilinen Teceddüd Fırkası'nın (bk. İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ) kendilerine her türlü yardımı göstereceğini söylemeleri, daha sonra Hürriyet ve İtilâf Partisi'ne mensup Edhem Bey'in vâli olarak İzmir'e gelişi, cemiyetin durumunu bir hayli güçleştirmiş, faâliyetini durgunlaştırmıştır. Bundan sonra Nureddin Paşa'nın ikinci defa vâliliğinde cemiyet meydana çıkmış; İzmir'deki partiler, cemiyetler, tüccar klübü gibi çeşitli kuruluşların delegelerinden partiler üstü bir danışma heyeti meydana getirmiştir. İstanbul'daki Millî Kongre (b. bk.) nin kurucuları arasında yer alan ve Mütareke Komisyonu ile sürekli ilişki kuran İ. M. H. O. C., Batı Anadolu Türklerini temsil edecek bir heyetin bir savaş gemisi ile barış konferansına gönderilmesini hazırlamıştır. Yine İzmir'de, İttihad ve Terakki'nin son İzmir Kâtıb - i Mes'ulü Mahmud Celâl (Bayar) Bey'in ve Vâsıf (Çınar) Bey gibi Türk Ocaklıların yardımı ile 13 Mart 1919'da İ. M. H. O. C. adına İzmir Tiyatrosu'nda bir miting yapılmıştır, İzmir'in Türk olduğunu ve Türk kalacağını belirten ve savunan konuşmalar sonucu kararlaştırılan üç maddelik muhtıra, Hacıhasanzâde Dr. Edhem Bey ve birkaç arkadaşı tarafından İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan siyasî temsilcilerine verilmiştir (bk. Celâl Bayar, *Ben de yazdım*, İstanbul 1967, c. 5, ss. 1628 - 1629). Daha sonra içte ve dışta Türkün millî dâvâsının duyurulması maksadı ve Vâli Nureddin Paşa'nın muvafakat ve yardımı ile 17 Mart 1919 günü Millî Kütüphâne'nin Beyler Sokağı'ndaki sinemasında İ. M. H. O. C.'nin büyük kongresi toplanmıştır. Kongreye İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa ve Balıkesir delegeleri katılmışlardır. Cemiyeti başlangıçtan beri İttihadcılık ve bolşeviklikle suçlayan hükûmet ve Hürriyet ve İ'tilâf Partisi'nin, bu büyük kongresinin ikinci gününde de beliren baltalama çabaları tesirsiz kalmış ve yurdun uğrayacağı bir saldırıya silâhla karşı konulmasına kararlı kongre, İstanbul'daki İtilaf Devletleri komiserlerine, Türk haklarının savunulduğu Fransızca telgraflar çekmiştir. Kongre sonunda cemiyetin Genel Merkez'ine şu üyeler seçilmiştir: Câmi (Umumî Kâtip), Moralızâde Hâlid (Muhasip), Belediye Reisi Hacı Hasan Paşa, Hacıalipaşâzâde Refik, Kapanîzâde Tâhir (heyetten ayrılmış ve yerine Osmanzâde Rüşdü Bey alınmıştır), Tokadîzâde Şekib, Abdurrahman Sami, Alemdarzâde Edhem, İbni Hâzım Ferid, Cemal Şâhingerî, Hacıhasanzâde Dr. Edhem, Hacı Midhat, Şeyh Nureddin, eski Mektupçu Ahmed ve Moralızâde Nâil beyler. Kongreden hemen sonra, Ege bölgesinin haklarını İstanbul'daki yabancı komiserlere anlatmak ve oradan Paris Barış Konferansı'na gidip millî hukukumuzu savunmak için İzmir tüccarlarından Sükkerîzâde Tevfik Paşa başkanlığında bir heyet gönderilmiştir. Adliye Nâzırı İzmirli İsmail Sıdkı Bey'in aracılığı ile Pâdişah Vahîdüddin tarafından kabul edilen heyete: «İzmir'in Osmanlı vatanından ayrılması kat'iyen hatır ve hayâle gelmediği» söylenmişse de, elli altı gün sonra İzmir'i Yunanlılar işgal etmiştir. İtilâf Devletleri'ne sunduğu muhtırada, görünen tehlikeyi açıklayan ve işaret eden heyet henüz İstanbul'da iken Damad Ferid Kabinesi'nin iktidara gelmesi, Paris'e gitmek teşebbüsünü de durdurmuştur. İzmir'in işgalinden sonra Alaşehir Millî Kongresi'nin kararına uyularak İ. M. H. O. C., çalışmalarını İstanbul'a aktarmış, yönetim kurulunu beş kişiye indirmiş ve kırk kadar üyesi ile Millî Mücadele'yi destekleyen kuruluşlara yardımcı olmuş; Millî Mücadele'ye karşı bulunan gizli ve açık kuruluşlarla mücadele etmiştir. Cemiyet, kendisi ile birleşen İstihlâs - ı Vatan Cemiyeti ve kuruluşuna katıldığı İlhakı Red Cemiyeti ile çalışmalarını sürdürmüştür. Bir kısım üyeleri de faâliyetlerini Denizli'de devam ettirmişlerdir. Cemiyetin İstanbul'daki bölümü ise işgalden sonra da, milliyetçi gizli kuruluşlarla (bk. GİZLİ GRUPLAR, GÜNEŞ GRUBU, HAMZA GRUBU, MİM MİM GRUBU v. b.) iş birliği yaparak bir süre daha çalışmıştır. — Fethî Tevetoğlu

İZMİRLİ, İsmail Hakkı (İzmir 1869 - Ankara 1946), Türk bilgini, İslâm felsefesi ve dinler târihi profesörü. Rus (93) Harbi'nde şehid düşen Yüzbaşı Hasan Efendi'nin oğludur. İzmir Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra İstanbul'a gelerek Yüksek Muallim Mektebi'ne giren İ., 1894 yılında Darülfünûn Edebiyat Fakültesi'ni birincilikle bitirmiştir. Bir süre Fen Fakültesi'ne ve Mülkiye Mektebi'ne devam eden İ., medrese derslerinden de icâzet

İ. H. İZMİRLİ

almıştır. Elli yılı dolduran öğretim hayatında binlerce öğrenci yetiştiren İ., bir yandan da İslâm bilim âlemine birçok eserler kazandırmıştır. Bunlardan özellikle İslâm ve Avrupa felsefelerine, fıkıh ve kelâma, ahlâka, mezhep ve dinler târihine, *Kur'an* tercümesine âid olan otuz beş kadarı büyük değer taşımaktadırlar. Bu eserlerinden ötürü Millî Eğitim Bakanlığı'nın takdirnâmesini kazanan İ.'ye Fransa da akademi nişanı vermiştir.

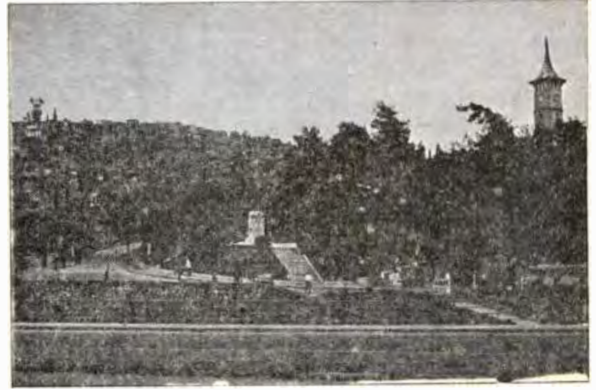
Öğretim ve idare hayatında Mülkiye ve muallim mektepleri ile liselerde, yüksek medreselerde, Darüşşafaka'da görev görüp, Arapça, fıkıh usûlü, târih, İslâm felsefesi, felsefe ve dinler târihi gibi dersler okutan, Maarif Nâzırlığı Teftiş ve Muayene Heyeti üyeliğinde, Darüşşafaka ve Dârülmuallimîn müdürlüklerinde, Dârülfünûn Edebiyat ve İlâhiyat şûbeleri müdürlüklerinde, İlâhiyat Fakültesi reisliğinde bulunan İ., profesörlükten emekliye ayrılınca, araştırmalarına aralık vermeden ölümüne kadar devam etmiştir. İ. dört bin cilde yakın olan kitaplarını Süleymaniye Kütüphânesi'ne vakfetmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Fenn-i menâhic* [1913]; *Muhtasar felsefe-i ûlâ* [1913]; *Dârülfünûn felsefe dersleri* [1914]; *Felsefe-i İslâmiye târihi* [1922]; *El-cevab es-sedid fî beyân-i din et-tevhîd* (Anglikan Kilisesi'ne cevap) [1923]; *Din Dersleri* [2. bas. 1927]; *Maânî-i Kur'an* (Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe tercümesi) [2 c., 1927].

İZMİROĞULLARI: bk. CÜNEYT.

İZMİT, Marmara Bölgesinde İzmit Körfezi'nin sonuna kurulmuş bir şehir ve Kocaeli ilinin merkezi. Şehir nüfûsu 123 016 (1970), merkeze bağlı ilçe sayısı 4'tür.

İ.'in kuruluş yerini coğrafî şartlar tayin etmiştir. İ. karayollarına nazaran çok daha ucuza mal nakletme imkânına sahip gemilerin, içerlere fazlaca sokulabildiği bir körfezin nihayetinde bulunur. İ. aynı zamanda, yüzyıllarca tabiî bir yol rolünü görmüş, Adapazarı - Bolu - Gerede üzerinden geçerek Kuzey Anadolu'yu boydan boya kateden bir oluğun sonundadır. Hareket halindeki bu fay çizgisini takip eden yollardan başka, İ. batı âlemini Sakarya ve kollarından yararlanarak (İstanbul - Geyve - Göynük - Nallıhan, Beypazarı - Ankara), İç Anadolu üzerinden doğu âlemine (Basra körfezi ve Kızıldeniz), Yalova - Bursa üzerinden seyrederek Marmara bölgesini Ege'ye bağlayan kervan yollarının kilit noktasındadır. İ. kendisini kuzey rüzgârlarına karşı koruyan Kocaeli platosunun kıyıya en çok sokulduğu ve böylece batı ile doğudan gelen yolları kontrolu altında tutabileceği Duatepe (Bekirdere, Hacıhızır deresi arasında) nin saldırılara karşı savunulması kolay kısmını seçmiştir. Şehir kurulduğu günden beri Kuzey Anadolu fayının oynamasından ileri gelen yer sarsıntıları ve bu yer sarsıntılarının sebep olduğu yangın afetlerine uğramış, fakat kervan ticaretinin sağladığı refah dolayısıyle sakinleri tarafından hiç bir zaman terk edilmemiştir.

İ., kurulduğu târihten sonra kısa zamanda gelişerek kıyı çizgisi ile kuzeyde Maltapınarı - Askerî hastahâne, doğuda Duatepe, batıda Orhantepe arasına yayılmıştır. I. Nikomedes devrinde Bithynia'nın merkezi olan şehir, körfez sonundaki mezbahadan Terzitepesine, buradan batıya dönerek Bağçeşme mezarlığı (Vali Ahmed mahallesi) güneyi, eski tabakhane yolunu takiben Ağaderesi'ne varan, iri kalker taşlardan yapılmış bir surla çevrilmiştir. İ.'in ilk çekirdeğini teşkil eden Duatepe'deki yerleşme alanı kısa zamanda kenar mahalle durumuna düştüğünden bu surların dışında bırakılmıştır. III. Nikomedes, devletini, müttefiki olan Roma'ya bağışlamış, Bithynia, onun ölümünden sonra (M. Ö. 74) Roma'nın bir eyâleti hâline gelmiştir.

İZMİT: Genel görünüş

Roma idaresinin ilk yıllarında İ., sönük bir şehirdi. İmparator Augustus'un oğlu Tiberius devrinde (M. S. 14'te) İznik Bithynia'nın başşehri olmuş ise de, hükûmet merkezi 4 yıl sonra yeniden İ.'e nakledilmiştir. İ.'in kendini toplaması M. S. 41 yılında imparator olan Claudius zamanına rastlar. Claudius, İ.'i İznik, Gemlık, Kandıra, Hereke ve Gebze'ye bağlayan yolları yaptırmak suretiyle onun hinterlandını genişletmiş, körfezin güney ucunda (Başiskele yakınında) Megaralıların M. Ö. VIII. yüzyılda kurdukları, bir ara terk edilmiş, Astakos tersanesini yeniden onararak Erbulos adını vermiş, ayrıca I. Nikomedes'in inşâ ettirdiği tersaneyi günün ihtiyaçlarına cevap verecek hâle getirmiş, o zamanki büyük gemilerin yanaşabileceği rıhtımlar da yaptırmıştır.

Traianus devri (M. S. 98 - 117) nde kervan ticaretinin gelirlerine İ.'li tüccarların işlettiği ve dünyanın bir kısım ülkelerine sevk ettikleri Marmara Adası mermerleri ile Kapıdağı granitlerinden sağlanan kazanç eklenmiştir. İ., dünyanın en zengin şehirlerinden biri olmuş, mermer ve granitlerden inşâ edilmiş yeni konaklarla süslenmiştir. Şehirde her yöne uzanan geniş yollarla birlikte müteaddit meydanlar açılmış, gelişen iskân sahasını çeviren yeni surlar yapılmıştır. Ancak vâli Plinius zamanında (M. S. 110) çıkan büyük bir yangın binlerce kişiyi evsiz bırakmıştır. Plinius, müstakbel yangınların tahribatını önlemek düşüncesiyle şehre su getirttiği gibi, İmparator Diocletianus zamanında tamamlanacak olan büyük bir sarnıcın inşâsına girişmiştir. Bu sarnıç, toprağa gömülü, tuğladan, 250 m^2 alanlı olacaktı ve 1 500 m^3 su alacaktı. 36 sütunlu olan bu sarnıcın 5 sütun ile üzerindeki kemerleri zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bundan başka, Plinius mabed ve tiyatro ile çevrili, direkli bir yolla rıhtıma bağlanan bir de meydan yaptırmış, şehre yeni iskân sahası kazandırabilmek amacıyle, dik sırtlarda doğu - batı yönlü sedler inşâ ettirmiştir. M. S. 121 - 122 veyâ 123'te meydana gelen yer sar-

sıntısı, büyük hasara yol açmıştır. M. S. 117'de tahta çıkan imparator Hadrianus'un gayretiyle İ. kısmen onarılmıştır. Aynı çaba 186 yılındaki depremde de gösterilmiştir.

İmparator Septimus Severus (193 - 211) İ.'in imarı için çaba sarf etmiş, oğlu Caracalla, bir hipodrom yaptırmıştır. III. yüzyıl başlarında İ. çevrenin en mamûr ve güzel şehri olmuştur. Hattâ III. Gordianus, 239 yılında sarayını buraya naklederek İ.'i imparatorluğun gayri resmî merkezi gibi kullanmıştır. Ancak 258 yılında boğazı geçip İ.'e çıkarma yapan Got'ların bir yıl devam eden işgali boyunca şehir yağma ve surları tahrip edilmiştir.

İ., 284 yılında tahta çıkan imparator Diocletianus zamanında Roma İmparatorluğu'nun resmî merkezi olmuştur. Şehrin iskân sahası körfezin bataklık doğu kenarından batıya kaydırılmış, Gotların tahribine uğramış surlar tamir edildikten başka yeni iskân sahalarını kuşatan surların inşâsına girişilmiş ise de, tamamlanmamıştır. IV. yüzyılda nüfûsu 100 bini aşan İ., Roma, Antakya ve İskenderiye'den sonra dünyanın dördüncü büyük şehri olmuştur. Daha sonra İstanbul'un gelişmesi İ.'i arka plâna itmiştir. İ.'in geri plânda kalmasının diğer bir sebebi de, 358 yılında 30 bin kişinin ölümüyle neticelenen şiddetli bir yer sarsıntısı ve onun yol açtığı büyük bir yangındır. Dört yıl sonraki bir yer sarsıntısı da ayakta kalabilmiş binaları harabeye çevirmiştir.

İmparatorluğun 395 yılında ikiye ayrılmasıyle İ. Bizans idaresine girmiş ve genel vâlilerle idare edilen illerden birinin merkezi olmuştur. Kısmen onarılan şehirde 446 - 447'deki iki şiddetli yer sarsıntısı, binaların çoğunu yıkmıştır. Onun ardından 467 ve 488 yıllarında iki yıkıcı yer sarsıntısı daha kaydedilmiştir.

İustinianos devri (VI. yüzyıl) İ. için imar devri olmuş ise de, 554 ve 557 yıllarındaki yer sarsıntıları şehri yine harabeye çevirmiştir. 558'de ise veba salgını başlamıştır. İ. bu felâketlerde nüfûsunun yarısını kaybetmiştir.

İ. 1078'de Selçukluların eline geçmiş, fakat I. Haçlı Seferleri sırasında imparator Aleksios Komnenos tarafından geri alınmıştır (1097).

Şehir, ikinci Osmanlı padişahı Orhan devrinde, Türk kaynaklarına göre 1326 - 1331, Bizans kaynaklarına göre, 1338 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bu sırada Osmanlılar, daha çok Bursa'ya ehemmiyet vermekle beraber, İ.'in savaş ve muhasaralar esnasında harap olan iç surlarını onarmışlardır. Ayasofya kilisesinin değiştirilerek Orhan Camii haline getirilmesi, Akçakoca, Akça camileri ile Süleyman Paşa Medresesi ve hamamı bu devrin eserleri arasında sayılabilir. Fakat İ.'in yakasını bir türlü bırakmayan yer sarsıntıları 1509'da 5 câmiin, 300'e yakın evin ve Tersane rıhtımının çökmesine yol açmıştır.

İ.'n onarımına Yavuz Sultan Selim'in İran seferinden sonra hız verilmiş, eski su yolları ve sarnıç işe yarar hale getirilmiştir. Gelibolu Tersanesinin kurulmasıyle değerini kaybeden İ. tersanesi yeniden onarılmıştır.

Kanunî devrinde şimdiki demiryolu caddesiyle kıyı arasına 1568'de tamamlanan Pertev Paşa Külliyesi (kervan saray, câmi, çeşme, sıbyan mektebi, imaret) ile yine büyük Sinan'ın eseri olan Fevziye Câmii inşâ ettirilmiştir. İ. eskisi gibi Anadolu'yu kateden kervanlar için, Marmara'ya açılan bir kapı idi. Bu kervanlar İ.'teki kervansaraylarda

İZMİT: İstanbul - Ankara caddeleri ve Atatürk anıtı

dinlenir, yüklerin bir kısmı yelkenlilerle İstanbul'a yollanırdı.

XVII. yüzyılda gerekli keresteyi kuzeyin ormanlarından sağlayan İ. tersanesi genişletilmiş, kürekli tekne yapımına son verilerek, faaliyet, savaş gemileri inşâsına inhisar ettirilmiştir. 1719 yer sarsıntısıyle binlerce binası oturulamaz hale gelen İ.'i Damat İbrahim Paşa tâmir ettirmiş ise de, 1766 yer sarsıntısı yine önemli hasarlar yapmıştır. Hasar gören tersane uzun süre terk edilmiştir. Evliya Çelebi'den öğrenildiğine göre, aynı yüzyılın ortalarınadoğru (1640) İ., iskelesi işlek, ticârî faaliyeti canlı, mâmur bir şehir halini almıştır.

III. Selim devrinde tersane modernleştirilerek genişletilmiştir. 1844 te Avrupa'dan getirtilen makinelerle modernleştirilen basmahâne, askerî ihtiyaçları karşıladıktan başka, halk için pamuklu ve yünlü kumaşlar dokumaya başlamıştır. Ainsworth'e göre, şehrin o tarihlerdeki nüfûsu 30 bin idi. İ., 1867'de merkezi Bursa olan Hüdavendigâr vilâyetine bağlı bir ilçe haline getirilmiştir. Şehi rkısa bir süre de İstanbul'a bağlanmıştır. 1873'te Haydarpaşa - İ., 1892'de İ. - Ankara demiryollarının işletmeye açılması, şehrin ticaretini geliştirmiştir.

İ. 1887'de müstakil mutasarrıflık olmuştur. Mutasarrıf Sırrı Paşa, şimdiki demiryolu caddesini, İ. - Kandıra yolunun başlangıç kısmını tanzim ettirmiştir. 1894 depremi, yalı boyunu harabeye çevirmiş, Mehmed Bey Câmii, tamamiyle yıkılmıştır.

Şehir 1920'de İngilizlerin, 1921'de ise Yunanlıların işgaline uğramıştır.

Cumhuriyet devrinde İ., Kocaeli ilinin merkezi olmuştur. 1927 de 15 200 nüfûslu büyücek bir kasaba durumunda idi. 1936, ve 1944 yıllarında iki kâğıt fabrikası, 1945'te ise Klor - Alkali Fabrikası açılmıştır. İşlek bir kara ve demiryolu kavşağı ve limana sahip olması, Etibank enerji nakil hattı, endüstri için gerekli suyun Sapanca gölünden temin imkânları, ucuz tesis yerleri ve İstanbul gibi büyük bir pazarın yakınlığı, 1950'den itibaren birçok endüstri tesisini İ.'e çekmiştir. Son zamanlarda Derince'ye kadar genişletilmiş belediye sınırları dahilinde 1954, 1960 ve 1961 yıllarında 3 yeni kâğıt fabrikası, 1955'te Mannesmann - Sümerbank; 1965'te Derince klor - alkali, 1966 da varil (yıllık üretimi 80 bin), Türk kablo, çelik konstrüksiyon, oto kanape ve şasisi imal eden tesisleri kurulmuştur. Şehirde 3 nebatî yağ, 2 mobilya, bir madenî eşya imalâthanesi inşâ edilmiştir. Belediye sınırı içindeki bu fabrikalardan başka, civardaki endüstri tesis-

İZMİT: Batıdan görünüş ve SEKA tesisleri

lerinin kuruluş temposuna uygun olarak, 1950'ye kadar sayım devrelerinde 10 bini geçmeyen nüfus artışı, 1950 - 1965 arasında 16 binin altına düşmemiş, son devrede 33 bini aşmıştır. Bugün İ. 123 bin nüfuslu büyücek bir şehirdir. Bunun sonucu 1945'te başlayan gecekondular süratle gelişerek şehri kuzeyden kuşatmış, plânlı iskân alanları özellikle 1950 - 1965 arasında yayılma fırsatını bulmuştur. Doğuda demiryolu caddesi ile İstanbul - Ankara asfaltı arasına sıkışmış Körfez Mahallesi (1952), bu şose güneyinde Türk Pirelli lâstik fabrikasının 1960'da inşa ettirdiği 42 Evler; Körfez Mahallesi - Pertev Paşa Camiî arasına yerleşmiş evler; şehrin batısında da SEKA lojmanları, ileride 1950 - 1960 yılları boyunca teşekkül eden 27 Mayıs Mahallesi, yarım km ötede inşa edilmiş (1965'te) apartmanlarla Bostanlar Mahallesi bunlar arasındadır.

Artan ihtiyaçlar, evvelce Demiryolu Caddesi ile kıyı arasına sıkışmış ticarî merkezin kuzeydeki İstiklâl ve İstanbul caddesine yayılması sonucunu doğurmuştur. Büyük mağaza ve bankalar daha ziyade Demiryolu Caddesinde, buz dolabı, fotograf malzemesi, manifatura ve konfeksiyon mağazaları ise İstiklâl Caddesinde toplanmıştır. Her ikisini bileştiren kuzey - güney yönlü cadde ve sokaklarda büyük tuhafiye ve zahire; İstanbul Caddesinde manav, bakkal, ahçı dükkânları ve oteller sıralanır. Ticaret merkezi dışındaki kısımlar çoğu iki katlı evlerle kaplıdır.

Târih: İlk iskân sahası olduğu ileri sürülen Astakos (b bk.) un, şimdiki İ.'in 6 km güney - doğusunda, körfezin en dibinde olduğu kabul edilmektedir. Diğer bir tez ise İ.'in Megara şehrinin kolonilerinden biri olan Olbia'nın yerine kurulmuş olduğudur. Bu iki site de M. Ö. III. yüzyılın ilk yıllarında İskender'in generallerinden Lysimakhos tarafından tahrip edilmiş ve bu suretle İ.'in târihi başlamıştır. Kuzey - doğu Anadolu'da kurulmuş bulunan Bithynia krallığının hâkimiyeti altına giren bu devletin hükümdarlarından I. Nikomedes tarafından M. Ö. 262 yılında inşâ edilerek devlet merkezi haline getirilen İ.'in adı Nikomedeia'ya çevrilmiştir ki bugünkü adı bundan bozmadır. Türkler şehrin adını Bizanslılardan öğrenmekle şehre İsnikumidya, İsnikmid ve daha sonra da İzmid demişlerdir. Bithynia krallığı devrinde şehir, Senato binası, Forum ve Kybele tapınağı gibi güzel mimarî eserlere sahip bulunuyordu. Bu arada Bergama krallarının saldırısına uğrayan İ., bir süre M. Ö. 148'de kral Prusias'ın müsaadesi ile İlk Çağ generallerinden Hannibal (b. bk.) i misafir etmiştir. Daha sonra Roma İmparatorluğu'nun himayesine giren Bithynia kralı III. Nikomedes, ölümünde ülkesini bu devlete hibe ettiğinden M. Ö. 74'te İ. de Roma hâkimiyetine girmiş oldu. Roma devrinde önemli askerî ve ticarî bir merkez haline gelen İ., Hıristiyanlığın Anadolu'da yerleştiği ilk merkezlerinden biri olmuştur. Özellikle şehir 258'de Gotlar, 284'te ise İranlıların tahripkâr hücumlarına uğramıştır.

Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun Optimate themasına bağlı önemli ticarî ve askerî limanlardan biri olarak kalan İ., VII. yüzyılın başında İranlılar tarafından istilâ edilmiştir. Bizans - Müslüman Arap mücadelelerinde de zaman zaman Arap akıncılarının saldırılarına uğramıştır. 1071 Malazgirt savaşından sonra Bizanslı generaller arasında baş gösteren saltanat mücadelesi karşısında İmparator VII. Mikhael 1073'te Selçuklu Türklerinden yardım istemek zorunda kalınca, Anadolu'ya giren Türkler, bir daha terk etmemek üzere ülkede yerleşmeye başlamışlardır. Bu arada Bizans generallerinden Nikephoros Botaniates de kendi ordu saflarına çok sayıda Selçuklu birliklerini almış ve bunların Biga, İznik, İ. ve Üsküdar'ı işgal etmelerine, buralarda yerleşmelerine müsaade etmiştir. Nikephoros, Süleyman Şah'a kendisinin İstanbul'u işgal etmesinde yapacağı yardımlara karşılık, ele geçirilecek Bizans topraklarının yarısını terk etmeyi taahhüt etmiştir. Böylece Marmara denizinin doğu kıyılarına ve bu arada İ.'e yerleşen Türkler, 1085'te Süleyman Şah'ın ölümüyle bir sarsıntı geçirmişlerdir.

Türk beylerinin I. Kılıç Arslan'a karşı tutumları Anadolu'da kurulan yeni devletin zayıflamasına sebep olmuş, öte yandan imparator I. Aleksios Komnenos ve Papa II. Urbanus'un harekete geçirdiği Haçlı kitleleri karşısında Kılıç Arslan Marmara bölgesini boşaltmak zorunda kalmıştır. Böylece İ. üzerindeki ilk Türk hâkimiyeti 1078 - 1097 târihleri arasında 20 yıl kadar sürmüştür. 1204'te İstanbul'da Latin İmparatorluğu teşekkül edince, İ., geçici bir süre için Latinlerin eline düşmüş ise de, 1207'de tekrar Bizans hâkimiyetine dönmüştür.

Türklerin İ. önünde ikinci defa gözükmeleri 1301 yılına rastlar. 27 Temmuz 1301'de İ.'in biraz kuzey - doğusunda bulunan Bapheon (Koyunhisar) mevkiinde Osman Gazi'nin İmparator II. Andronikos emrindeki Bizans ordusunu yenmesi üzerine I.'in âkıbeti belli olmuş oluyordu. Şehir bundan sonra bir süre İstanbul'dan herhangi bir yardım beklemeksizin Osmanlı - Türk kuvvetlerine mukavemet etmeye çalışmıştır. Orhan Gazi'inin, Kocaeli yarımadasının fethine Akçakoca'yı memur etmesi üzerine İ. devamlı bir baskı altına alınmış, bir aralık 1326'da kale ele geçirilmiş ise de, III. Andronikos'un yardıma koşması üzerine tekrar boşaltılmıştır. 1327'de Akçakoca'nın ölümü İ.'e karşı yürütülen saldırıları yavaşlatmamıştır. Bu görev Aygut Alp ile Akçakoca'nın oğlu Karaca Ali Bey'e verilmiş, 1331'de başlayan kuşatma nihayet 1337'de önce Koyunhisar'ın düşmesi ile gelişmiştir. Koyunhisar'da Bizans komutanının maktul düşmesi üzerine İ.'i savunan kız kardeşi 1337 kışında vire ile şehri teslim etmiştir. Bu suretle İ., Osmanlı devletinin sancaklarından biri haline getirilerek ilk sancak beyliğine Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tayin edilmiştir. Bundan sonra da XV. yüzyılın ortalarına kadar şehzâde sancaklarından biri olarak değerlendirilmiştir. Bu

başlangıç İ.'te Osmanlı padişahları için bir sarayın kurulmasına sebep olmuş ve günümüze kadar muhafaza edilen Beylik Kasır (şimdiki müze) Anadolu'da veyâ doğuda seferlere çıkan Osmanlı padişahlarının ikametine tahsis edilmiştir.

İ.'in eski akropolünde görülen ve en son 1963'te onarılan kasır, şimdi müzeler idaresine verilmiştir. İ., aynı zamanda Osmanlı devletinin ilk deniz üslerinden biri olmuştur. Bu limanda bir tersane kurulduğu ve donanma merkez üssünün Gelibolu'ya, daha sonra da İstanbul'a götürülmesine rağmen bu tersanenin XIX. yüzyıl ortalarına kadar faaliyette olduğu bilinmektedir. İnebahtı bozgunundan sonra Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa İ. tersanesine ayrı bir önem vermiştir. Daha sonra 1591'de Ağaç Denizi denilen Anadolu ormanlık bölgesi ile bağlantıyı daha da kolaylaştırmak için Sakarya nehri, Sapanca gölü ile İ. körfezi arasında bir kanal açtırılması teşebbüsüne geçilmişse de, sonuçlandırılamamıştır. İ. tersanesi Köprülü Mehmed Paşa tarafından tekrar ele alınmış, bir süre sonra da Mezomorte Hüseyin Paşa devrinde imparatorluğun ikinci derecede önemli tersanelerinden biri haline getirilmiştir. Fakat XIX. yüzyılın ortalarında buharlı gemi inşâ tekniği karşısında gerilemeye başlayan İ. tersanesi, ancak Cumhuriyet devrinde tekrar ele alınmış ve şartlara daha elverişli bulunan Gölcük'te yeniden kurulmuştur.

İ. Türk fethinden sonra da Roma ve Bizans devirlerinde olduduğu gibi askerî bir üs olmak özelliğini devam ettirmişti. Modern ordu kuruluşları meydana getirildikten sonra da Redif teşkilâtı bakımından dörde ayrılan imparatorlukta birinci bölgenin merkezi İ. olmuştur. Öte yandan imparatorluğun İran ve Basra körfezine kadar yayılması kara ticaret yollarının İ. üzerinden geçişini sağlamış, şehir gerek kervan ticareti, gerek İstanbul'a yakın bir liman olarak büyük gelişme göstermiştir.

Osmanlı - Türk hâkimiyeti devrinde İ. biri batıdan, biri doğudan iki saldırıya uğramıştır. Yıldırım Bayezid tarafından devam ettirilen İstanbul muhasarasında batıdan sağlanan yardım kuvvetlerini getiren Mareşal Jean de Baucicaut'nun, İstanbul'da Ceneviz ve Bizans filoları ile takviye ettiği donanmasıyle 1399'da İ. üzerine yaptığı saldırı bir sonuç vermemiştir. Halbuki 1402'de Ankara bozgunundan sonra Timur'un askerleri şehri baştan aşağı yağma etmişlerdir. 1444'te ise Gelibolu'nun Haçlı donanması tarafından abluka edilmesi üzerine derya beylerinden Kara Abdurrahman oğlu Hamza Reis, İ. halkının yardımları ile meydana getirdiği filo sayesinde düşman donanmasını dağıtarak Çanakkale boğazını trafiğe açmış ve Anadolu askerinin Varna savaşına katılmak üzere Rumeliye geçmesini sağlamıştır.

İmparatorluğun duraklama devrinde İ. sancağı askerî değerini kaybetmeye başlamış, arpalık veyâ sürgün yeri olarak kullanılmıştır. Türkiye'ye iltica eden Macar kralı Imre Thököly (b. bk.) eşi Ilona Zrinyi ile İ. civarında hükûmetçe tahsis edilen çiftlikte yerleşmiş ve 1705'te ölümü üzerine İ. Ermeni mezarlığına gömülmüş, 1906'da bakıyesi mezar taşı ile birlikte Macaristan'a götürülmüştür.

İ., Türkiye'nin batılaşma faaliyetlerinde daima önde gelen bir şehir olmuştur. Posta sisteminin ilk kuruluşu Üsküdar - İ. hattının açılışı ile başlamış, 1840'ta İ. - Uşak demiryoluhattı tasarlanmış, 1844'te İ., Gemlik, Bandırma, Tekirdağ arasında Marmara deniz hattı açılmış, 1834'te ilk modern basma fabrikası burada kurulmuş, 1884'te idadî açılmış, 1888'de Alfred Kaulla'ya Haydarpaşa - İ. hattı inşaat imtiyazı verilmiş ve bu demiryolu 1891'de hizmete girmiştir. 1895'te ise Ermeni ayaklanmasında İ.'te isyancıların faaliyet sahasına girmiştir. 1867'ye kadar bir sancak olarak idare edilen İ., bir aralık 1690'da beylerbeyilik haline konmuş ve Katana Mustafa Paşa'ya tevcih edilmiştir. Ancak 1699 barışından sonra tekrar sancak haline getirilmiş, bir süre Hüdavendigâr, bir sürede Dersaadet'e bağlı bir liva halinde idare edildikten sonra 1888'de müstakil sancak haline konmuş, Cumhuriyetle beraber de il haline getirilmiştir.

İ., I. Dünya Harbi'ni takip eden mütareke devrinde 6 Tem muz 1920 Salı günü İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Daha sonra Anadolu'da doğan Millî Mücadeleye karşı hazırlanan kuva - yi inzibatiye için bir üs haline getirilmiştir. 28 Nisan 1921 Perşembe günü İngilizler tarafından Yunan ordusunun işgaline terk edilmiştir. İngiliz kuvvetlerinin aradan çekilmesi Kuva - yi Milliye'nin faaliyetini kolaylaştırmış ve İ., daha Millî Mücadele bitmeden 27 Haziran 1921'de Yunanlılardan geri alınmıştır.

Şehrin en eski yapısı, tepede Sultan Orhan Câmii olup fethi mütaakıp kiliseden tahvil edilmiş ve son yıllarda onarılmıştır. Evliya Çelebi İ.'te 23 câmi olduğunu söylemekte ise de, depremler, yangınlar ve ihmaller sonucu bu binâlardan büyük çoğunluğu yıkılmış kaybolmuştur. Bugün Osmanlı devrinden kalan câmilerin sayısı 5'i geçmez. Bunların en önemlisi de Mahkeme Câmii adıyla tanınan Pertev Paşa Câmii'dir.

İ., Osmanlı Türk kültüründe özellikle tıp alanında yetiştirdiği tabiplerle tanınmıştır. 1504'te ölen Mahyiddin Muhammed Efendi ile yine bu devirde yetişen Hamza oğlu İsa Çelebi ve onun oğlu Ahmed Çelebi (ölm. 1570) bu arada anılabilir. — İsmet Parmaksızoğlu

İZMİT KÂĞIT FABRİKASI: XV. yüzyılda İstanbul'da Kâğıthane köyünde bir kâğıt imalâthanesi vardı. XVIII. yüzyılda Yalova'da ve XIX. yüzyılda da Beykoz'da kâğıt imalâthaneleri kurulmuş ise de, bunlar yabancı kâğıt ortaklıklarıyle rekabet edemediklerinden kapanmışlardır.

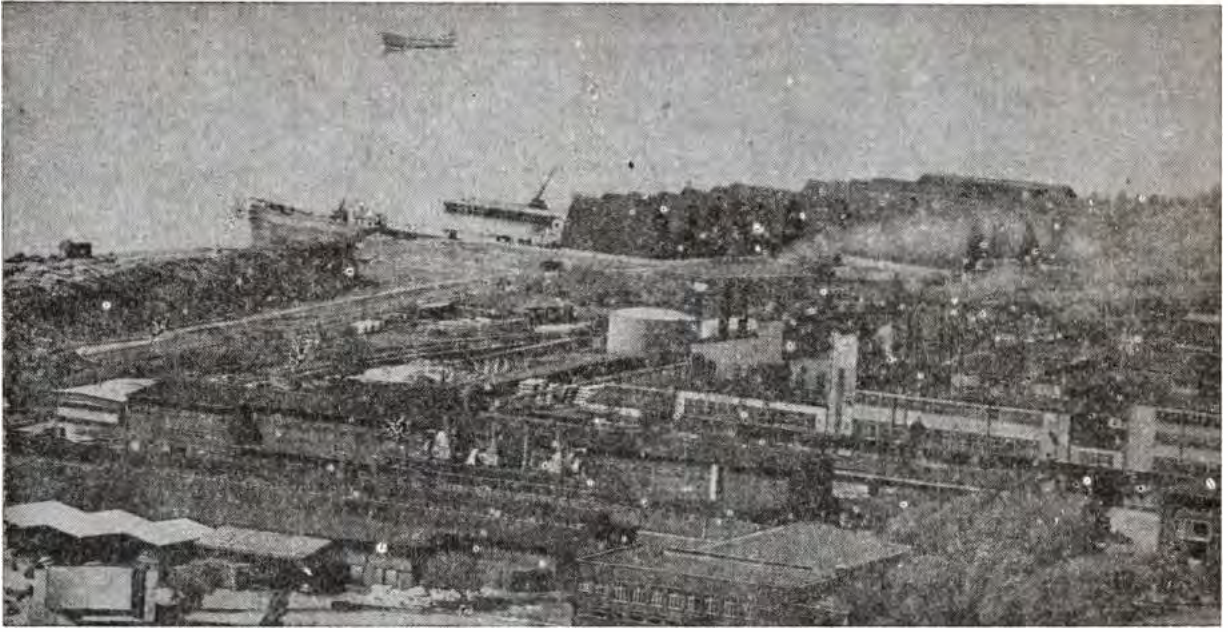
Kurtuluş savaşımızdan sonra yurdumuzda kâğıtçılık konusu I. Beş Yıllık Sanayi Plânı içinde ele alınmıştır.

14 Ağustos 1934 günü İzmit'te temeli atılan ilk modern kâğıt fabrikası, 1936'da işletmeye açılmıştır. Bu fabrikayı 1944 yılında II. Kâğıt ve Selüloz Fabrikasının, 1945'te Klor - Alkali Fabrikası'nın ve 1954'te III. Kâğıt Fabrikası'nın açılışları izlemiştir.

Önceleri Sümerbank Kâğıt ve Karton Fabrikası, sonraları yine Sümerbank'a bağlı olarak Selüloz Sanayii Müessesesi olarak çalışan bu kuruluşlar, 21 Haziran 1955'te yürürlüğe giren 6560 sayılı kuruluş kanunu ile Sümerbank'tan ayrılarak Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi Genel Müdürlüğü (SEKA) adı altında tüzel kişiliği haiz özerk bir iktisadî devlet teşekkülü haline gelmiştir.

Bu kuruluş, 1964 târih ve 440 sayılı İktisadî Devlet Teşekkülleriyle Müesseseleri ve İştirakler Hakkında kanun ve tüzüğü ile SEKA Kuruluş kanunu hükümleri ve Yönetim Kurulu'nun kararları dahilinde genel müdür tarafından yönetilir.

Hızla gelişen yurdumuzun ihtiyacını karşılamak için 1957 yılından itibaren yeni işletmelerin kurulmasına çalışılmıştır. Bunlardan V. Kâğıt Fabrikası 1960'ta, VI. Kâğıt

İZMİT KÂĞIT FABRİKASI

Fabrikası ve sigara kâğıdı şûbesi 1961'de işletmeye açılmıştır.

Gelişen endüstrimizin kâğıt ihtiyacını karşılamak üzere Aksu, Çaycuma ve Dalaman'da da kâğıt fabrikaları kurulmuştur.

İzmit işletmelerinde, selüloz (odun selülozu, saman selülozu ve kendir ve paçavra selülozu) ve mekaniksel odun hamuru, kâğıt ve karton (yazı ve baskı kâğıtları, sargılık kâğıt, ambalaj kâğıtları, karton) imal edilir. Klor - Alkali Fabrikası'nda ise, sudkostık, klor gazı, kireç kaymağı, kireç, tuzruhu, sıvı klor, kalsiyum hipoklorit, hidrojen gibi kimya maddeleri üretilir.

İZNİK (eski adı: **Nikaia, Nicaea**), Bursa iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 34 100 (1970), yüzölçümü 753 km², köy sayısı 39'dur. Târihî bir şehir olan merkez ilçenin nüfûsu 10 056 (1970), denizden yüksekliği 85 m dir.

Çok eski bir yerleşme yeri olduğu anlaşılan İ.'in yerindeki şehir, M. Ö. IV. yüzyılda tahrip edilmiştir. Bâzı kaynaklara göre, İ.'in ilk adı, büyük İskender'in kumandanlarından Antigonius'un adına göre Antigoneia olmuş, yine kumandanlardan Lysimakhos burasını alarak şehre karısının adı (Nikaia) nı vermiştir. Sonraları türlü dillerde bu ad farklı biçimlerde yazılmıştır.

Kendi adıyla anılan gölün doğu kenarındaki düzlükte, yeşil tepeler, bağlar ve bahçeler arasında bugün bir kasaba durumunda bulunan İ., geçmişte ünlü şehirler arasında sayılmıştır. Bugün ahşap ve çoğu iki katlı evleri, çatılı ve kiremitle örtülü damları, düzgün caddeleri ve yeni modern yapılarıyle güzel bir kasabadır. Târihi boyunca parlak devirler yaşamış olan İ. şehrinde muhtelif konsiller toplanmıştır. XI. yüzyılda Türkler Anadolu'yu fethedince, önce Selçukluların başşehri olmuş, ilk Haçlı orduları tarafından sarılınca, şanlı bir savunmadan sonra boşaltılmıştır. 1331'de Orhan Gazi zamanında yeniden Türkler tarafından geri alınmıştır. Bu eski şehrin en parlak devri, Anadolu Selçuklularına başşehir olduğu zamandır. Osmanlılar devrinde de İ.'te birçok eserler yapılmıştır. Bu devirde İ. askerî bir önem taşıdığı gibi, bilim, kültür ve din merkezi de olmuş, hattâ «ulemâ yuvası» unvanını bile kazanmıştır. Daha ilk anlarda Orhaniye ve Süleyman Paşa medreseleri açılmış, memleketin türlü yerlerinden gelen bilginler burada toplanmışlardır.

Osmanlılar devrinde İ. çiniciliği ün kazanmış, çini yapımevlerinin sayısı yüzleri geçmiş, İ. çinileriyle birçok sanat eserleri meydana getirilmiştir. İstanbul'da bir İ. Çini Pazarı geliştiği gibi, bu çiniler Avrupa'ya da gönderilmiştir. İ.'in çinicilikteki parlak devri XVI. yüzyılda olmuş, bu devirde yapı malzemesi olarak kaplama çiniler, çeşitli renk ve süslerle yapıldığı gibi, panolar, çömlek ve kaplar, tabaklar da imal edilmiştir. XVII. yüzyılın sonlarına doğru gerilemeler belirmiş, XVIII. yüzyılın ilk yarısında son çini yapımevleri de kapanmıştır.

İ. kasabasının bulunduğu bölgede, çeşitli târihlerde depremler olmuş, bu sarsıntılar sırasında birçok yapılar yıkılmıştır. Şehrin türlü istilâlara uğraması sebebiyle de bir kısım eserler harap olmuştur. Bu arada, kasabanın ortasında, eski Hagia Sophia kilisesi olduğu sanılan Ayasofya Câmii, 1065 yılındaki depremlerle yıkılan ve şehrin Türkler tarafından fethinden sonra, üç inşaat devresi geçirdiği kabul edilen eserlerdendir. 950'de inşâ edilen ve 1922'den beri yıkık bulunan mozaikleriyle tanınmış Koimeses kilisesi ve sûrlar, Osmanlılardan önceki devreye âid eserlerdır.

İ.'te Türk eserleri olarak sanat değeri bulunan yapılar arasında Hacı Özbek Câmii (1332'de yapılmış, kubbeli, Osmanlı câmilerinin en eski örneği), Hacı Hamza Câmii ve Türbesi (1345'te yapılmış, Selçuklu türbe biçimini devam ettiren nadir bir Osmanlı örneği), Yeşil Câmi (1391'de bitmiş, kasabanın en muhteşem ve güzel yapısı, merkez kubbeli Osmanlı mimarisinin ve mermer mihrabın bir örneği), Mahmud Çelebi Câmii (1442'de yapılmış merkez kubbeli bir yapı), Şeyh Kutbüddin Câmii ve Türbesi (1492), Eşrefzâde Külliyesi (1485, çinileriyle tanınmış, işgal yıllarında tahrip olunmuş, bir kısmı kalmış), Süleyman Paşa Medresesi (avlu medrese tipinin en eski biçimi), Nilüfer İmâreti (1388, süsleri ve mimarisi ile kasabanın en değerli eserlerinden biri) ile Hacı Cumasa Tür-

İZNİK: Genel görünüş ve müze

besi, Çandarlı Hayreddin Paşa Türbesi, Hacı Hamza Hamamı (Osmanlı hamamlarının en eski örneklerinden biri) vardır.

İ.'in önemli yapılarından biri de kalesidir. Kalenin bedenleri, mazgalları, kapıları günümüze kadar kalmıştır. Kasabaya İstanbul, Yenişehir, Lefke (Osmaneli) ve Göl kapılarından girilir. Bunlardan sonuncusu Türkler devrine âiddir. Zamanının en güçlü tahkimli yerlerinden biri olan bu kalenin duvarlarının uzunluğu 2 839 m yi bulur. Kale içindeki eski şehrin yolları düzgün ve birbirine dik uzanışlı idi. Kale içinde bir tiyatro vardı. Şehrin merkezi, İstanbul Kapısı ile Yenişehir Kapısını birbirine bağlayan yol boyunda idi.

İ.'in kuzeyinde Kağırşak ve Kozpınar dağları, güneyinde Avdan Dağı vardır. Bu dağlarda yer yer orman ve koruluklar, fundalıklar bulunmaktadır. Bu dağlar arasındaki dar ovalardan İ.'i Bilecik - Adapazarı kara yolu ve demiryoluna bağlayan şose geçer. Kasaba, Mekece istasyonuna bağlıdır. İ.'in düzgün bir kara yoluyla Yalova iskelesiyle de bağlantısı vardır.

İ.'in ekonomik durumu tarım ürünleriyle ipek kozasına ve balık ihracına dayanır. Son turfanda yaş üzümü ile turfanda sebzeleri, tütün, zeytin ve zeytin yağı, susam, pancar, yaş ipek kozası, bal ve gölden tutulan balıklar başlıca geçim kaynağıdır. Kokulu misket ve müşküle üzümleri ünlüdür. İlçede küçük sanatlar ve yağhaneler vardır.

Kasaba ve çevresinde çok sayıda eski eser ve güzel bir göl bulunan İ., turizm bakımından daha çok değer kazanacak durumdadır.

Târih: Bugün köşede kalmış bir kasaba olan İ., târihin en önemli şehirlerinden biridir. Şehir, M. Ö. IV. yüzyıl sonlarında kurulmuş ve kurulduktan az süre sonra Nikaia adını almıştır.

Roma İmparatorluğu çağında Anadolu'nun en büyük merkezlerinden biri olarak parlayan şehir, M. S. 325'te I. Hıristiyanlık Konsili'nin toplantı yeri olarak milletlerarası ün kazanmıştır. Konsilde İstanbul'un kurucusu Roma imparatoru Büyük Konstantinos (Constantinus) da bulunmuştur. 717'de Müslüman Araplar, şehri kuşatmışlar, fakat alamamışlardır. Müteakıp yıllarda da Araplar İ. sûrları önlerinde görünmüşlerdir. 787'de VII. Hıristiyanlık Konsili de burada toplanmış ve tasvir meselesi üzerinde önemli kararlar almıştır. 1080'de Anadolu fâtihi Kutulmuşoğlu Süleyman Şâh, bu Bizans şehrini fethetmiş ve genç Türkiye devletinin ilk taht şehri yapmıştır. 19 haziran 1097'ye kadar İ., 17 yıl Türkiye'nin başkenti olmuştur. Bu târihte İ. Haçlı orduları ile müttefikan hareket eden Bizanslılar'a teslim olmuş ve başkent Konya'ya nakledilmiştir.

Süleyman Şâh'ın oğlu I. Sultan Kılıç Arslan, 1105'te İ.'i tekrar fethetmiş, fakat bir süre sonra şehir yine Bizans'a geçmiştir. 1204'te IV. Haçlı Seferi sonunda Latinler, Bizanslılar'ı İstanbul'dan kovunca, Bizans İmparatorluğu 1261'e kadar 57 yıl İ.'e sığınmıştır. İ., Doğu İmparatorluğu'nun taht şehri olmuştur. İ.'te saltanat süren Bizans imparatorları şunlardır: I. Theodoros Laskaris (1204 - 1222), III. İoannes Batatzes (1222 - 1254), II. Theodoros (1254 - 1258), IV. İoannes (1258 - 1261), VIII. Mikhail Palaiologos (1261 - 1282).

Bursa'nın fethi (1326) nden birkaç yıl sonra (en kuvvetli rivayete göre 1329'da) Orhan Gazi İ.'i de almış ve şehirde büyük imar hareketlerinde bulunmuştur. Son yıllarda önemini kaybeden şehir, Osmanlılar zamanında, Bursa'nın büyümesi nisbetinde küçülmüştür. Fakat özellikle ilk Osmanlı çağında Anadolu'nun önemli kültür merkezlerinden biri olarak kalmış ve pek çok sanatkâr ve bilgin yetiştirmiştir.

İ., Türk çiniciliğinin merkezi olarak büyük ün yapmıştır. İlk devir Osmanlı çinileri, İ.'te imal edilmiştir. XVII. yüzyıl ortalarına kadar İ., Türk çiniciliğinin rakipsiz merkezi idi. Şehirde çini işleyen 300 imalâthâne vardı. Ancak bu târihten sonra Kütahya, İ.'i geçti. XVIII. yüzyıl başlarında İstanbul'da çini sanayii kurulması ile İ. çiniciliği târihe karıştı.

İ.'te klasik çağ eserleri yanında, Bizans ve Türk mimarisinin pek önemli örnekleri bulunur. Büyük İustinianos tarafından yaptırılan İ. Aya Sofya'sı, Osmanlılarca camie çevrilmiştir. Mimar Hacı Mûsâ'nın Vezîr - i âzam Çandarlı Hayreddin Paşa adına yaptırdığı Yeşil Câmi, 1378 - 1391 arasında inşâ edilmiştir; ilk devir Osmanlı mimarisinin şâheserlerindendir. İçeriden ve dışarıdan mermer kaplıdır. Yeşil rengin hâkim olduğu çinileri, son derece güzeldir. 1922'de Yunanlılar tarafından geniş ölçüde tahrip edilmekle beraber, bu câmi hâlâ esas itibariyle ayaktadır. 1442'de Çandarlı Mahmud Çelebi'nin inşâ ettirdiği cami de önemli eserlerdendir. Çandarlılar, şehirde daha pek çok

İZNİK: İstanbul Kapısı

hayır eseri yaptırmışlardır; türbeleri de İ.'tedir. I. Murad'ın annesi adına 1388'de inşâ ettirdiği Nilüfer İmareti, Eşrefoğlu Külliyesi (cami, tekke ve türbe), diğer Osmanlı âbidelerinin başında gelir. Şehirde XIV - XV. yüzyıllardan kalma daha pek çok Türk eseri vardır. Bk. BURSA (Tarih). — Yılmaz Öztuna

İZNİK GÖLÜ, Güney Marmara bölgesinde bir göl. Türkiye'nin beşinci büyük gölüdür. Yüzölçümü 308 km^2, doğu - batı uzunluğu 32, genişliği 12 km dir. Denizden yüksekliği 85 m, en derin yerleri 65 m dir. Gölün derinliği kuzeyden güneye artar. Uzanışı bakımından Gemlik Körfezi'nin devamı biçiminde görülür. Kuzey ve güneyinde yükseklikleri 500 m kadar olan ve göle doğru çoğunca dik yamaçlarla inen dağlar arasında bir göldür. Göl kıyıları boyunda, yer yer, buraya dökülen derelerin meydana getirdiği delta düzlükleri ile kumsallar vardır. Çok yerde düz olan göl kıyıları, çok güzel görünüşlü yerlerdir.

İ. G. çanağı, batıda Gemlik Körfezi'nden, doğuda Geyve - Pamukova çöküntü alanına kadar uzanan tektonik çukurlar dizisi içinde teşekkül etmiştir. İ. G. çanağı ile Gemlik Körfezi arasında I ve III. Zaman tabakalarından meydana gelmiş dar bir eşik arazi vardır. Şimdi bu eşiğin iki yanı alüvyonlarla çevrilidir. Buna göre İ. G. çanağı ile Gemlik Körfezi çukurluğu, birbirinden ayrı iki çöküntü alanı olarak aynı olaylarla doğmuştur.

İ. G. çevredeki dağlardan inen dereler ve kaynak sularıyle beslenir. Gölden Gemlik Körfezi'ne doğru açıktan bir ayak çıkmaz, gölün batısındaki alüvyonlar arasına sızan sular, Gedelek köyü yakınında birçok kaynaklardan çıkar, sonra Karsak deresi ile birleşerek Gemlik Körfezi'ne dökülür.

Bu tatlı sulu ve duru gölde çeşitli balıklar üremiştir. Dibinin çok yerinde su bitkilerinin yetişmesi, balıkların üremesine imkân vermiştir. Çeşitleri 15 - 20'yi bulan balıklar arasında sazan balığı başta gelmek üzere, sarıbalık, yayın balığı (bâzıları 30 - 40 kg ve daha fazla ağırlıkta) vardır. Gölde balıkçılık gelişmiş ve bir geçim kaynağı olmuştur.

İ. G.'nün çevresinden düzgün asfalt yollar geçer. Kuzeyde Yalova'ya, güneyde Bursa'ya, doğuda Ankara - İstanbul karayolu ve demiryoluna düzgün yollarla bağlantılar vardır. Göl çevresinde birçok yerleşme yerleri sıralanmıştır. Bunlardan doğu kıyısında, târihî ve turistik İznik ile batısında Orhangazi, çarşı ve pazarları, meyve ve sebzeleriyle şirin birer kasabadırlar.

İZO (Yun. *isos* = eşit, eş; Fransızca telâffuzunun tesiriyle *s* > *z* olmuştur), ilmî terimlerde kullanılan ve eşitliği veyâ benzerliği ifade eden bir önek. Örnekler: İzotop (Yun. *topos* = yer): Yoğunlukları biraz farklı olmakla beraber aynı kimyasal özellikleri gösteren ve Mendeleev'in sisteminde aynı yeri tutan elementler. İzoterm (Yun. *thermos* = sıcaklık): Bir haritada, belirli zamanlarda eşit ortalama ısı derecesini gösteren yerleri birbirine bağlayan eğriler.

İZOBAR (Fr. Ligne isobare; İng. Isobar), eşit basınçlı noktalardan geçen eğrilere verilen ad. Havanın tahmini için meteoroloji haritalarında İ.'lar çok kullanılır.

İZOBARLAR (Fr. Isobares; İng. Isobars), farklı atom numaralı, fakat aynı kütle sayılı farklı elementlerin izotopları. Meselâ kalayın $^{115}_{50}Sn$ izotopu ile indiyumun $^{115}_{49}In$ izotopu izobardırlar. Burada 115, izotopun kütle sayısı ve 50 ile 49, bu izotopların atom numaralarıdır. Buna göre İ.'ın nükleon sayıları aynı, fakat çekirdeklerindeki proton sayıları farklıdır. Argon - 18 izotopu ile kalsiyum - 20 izotopu da birbirlerinin izobarıdır. Bunların her ikisinin de kütle sayıları 40'tır. Başka örnekler: Cr - 24 ile Te - 26, Ge - 32 ile Se - 34, Rb 37 - Sr - 38 ve Zn - 30 ile Mo - 42'dir (bk. KÜTLE SAYISI, İZOTOP, NÜKLEON, PROTON).

İZOFON (Fr. Isophone), telâffuzu aynı, fakat yazılışı ve anlamı farklı olan kelimelere verilen ad. Bu anlamda homofon (homophone) terimi de kullanılır.

İZOGAMET (Fr. Isogamète): bk. EŞGAMET, GAMET.

İZOGAMİ (Fr. Isogamie): bk. EŞGAMETLİLİK.

İZOLAN DİLLER (Fr. Langues isolantes; Alm. isolierende Sprachen), ad (isim), sıfat, belirteç (zarf) gibi söz bölükleri (aksam - ı kelâm, Fr. parties du discours) arasında köklü bir fark gözetmeyen tek heceli (monosyllabique) dillere verilen ad. Bu dillerde cümlede yer alan kelimeler arasındaki gramatikal ilişkiler kelimelerin diziliş sırası veyâ vurgu (intonation) yoluyle belirtilir. Çekim ve yapı ekleri kullanmayan bu dillerde bükün (Fr. flexion) e de yer verilmez. Yalnız kelime köklerinden ibaret oldukları düşünülerek bunlara kök dilleri (Alm. Wurzelsprachen) adı da verilmiştir. Çince izolan bir dildir.

İZOMERİ (Fr. Isomérie; Yun. *isos* = eş, eşit; *meros* = parça), aynı miktarda aynı elemanlardan meydana gelmiş, fakat başka başka özellik gösteren iki veyâ daha fazla cismin hali. Bu hal, atomların molekül içinde başka şekilde toplanmış olmasıyla izah edilir. Meselâ adi eter ile bütilik alkolün formülü aynıdır: $C_4H_{10}O$. Alman kimyacısı Liebig tarafından 1823'te keşfedilmiştir. Bu keşif, atomların birbirine bağlanışının büyük önemi olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Bu bağlanış tarzı, terkip formülleri (formule de constitution) yolu ile ifade edilir.

İZOSEİSTLER veyâ İZOSİSTLER (Fr. Isoséistes veyâ Isosistes): bk. EŞDEPREM ÇİZGİLERİ.

İZOTERM (Fr. Isotherme; İng. Isotherm), eşit sıcaklıklı noktalardan geçen bir eğri. Boyle - Mariotte kanunu (b. bk.) nu gösteren eğri bir İ.'dir. Farklı sıcaklıklara karşılık olan birçok İ.'ler çizilirse, bir İ. ler ağı elde edilir. Andrews 1863 te karbon dioksit (CO_2) gazının izotermik sıkışmasını incelemiş ve İ.'lerini (veyâ İ. eğrilerini) çizmiştir.

İzotermik değişme (Fr. Transformation isothermique; İng. Isothermal change), sabit sıcaklıkta meydana gelen bir değişme. Meselâ, bir gazın izotermik genişlemesi ve sıkışması izotermik bir değişmedir (bk. BOYLE - MARIOTTE KANUNU).

İZOTERM EĞRİLERİ: bk. EŞSICAKLIK EĞRİLERİ.

İZOTERMİK DEĞİŞME: bk. İZOTERM.

İZOTERMLER (Alm. Isothermen; Fr. Courbes isothermes), eşit sıcaklıktaki yerleri birleştiren eğrilere verilen ad. Bk. EŞSICAKLIK EĞRİLERİ.

İZOTOP (Fr. Isotope; İng. Isotope), aynı elementin kütle sayıları farklı atomları. Bâzı hallerde bir elementi kuran atomlarda proton sayısı aynı kaldığı halde nötron sayısı değişebilir. Kimyasal özellikleri aynı kalan, fakat kütle sayıları farklı olan bu cins atomlara I. (= aynı yerli) adı verilir. İ.'ları kimyasal analiz metodları ile ayırmak mümkün değildir. Çünkü bir elementin kimyasal tabiatı ve özellikleri, çekirdeğindeki proton sayısına eşit olan yörünge elektronlarının sayısına bağlıdır. Periyodik sistemdeki ele-

mentlerin hemen hemen 3/4 ünün 2 yahut daha çok kararlı İ.'u bulunmaktadır. Örnek olarak oksijenin kütle sayıları 16, 17, 18 olan 3 kararlı İ.'u, klorun kütle sayıları 35, 37 olan 2 İ.'u, Neon'un kütle sayıları 20, 22 olan 2 İ.'u, kalayın kütle sayıları 112'den 124'e kadar giden 10 İ.'u vardır. Aynı elementin çeşitli İ.'larını ayırmak için bu elementin sembolünden sonra kütle sayısı yazılır.

Nükleer enerjinin elde edilmesinde çok önemli olan uranyum elementinin en az üç İ.'u vardır. Bunlar kütle sayıları 234, 235 ve 238 olan U^{234}, U^{235} ve U^{238} dir. Çekirdek bölünmesi (fisyon, b. bk.) olayını doğuran İ. U^{235}dir.

İ. araştırmaları alanında en çok hayret uyandıran keşif, ağır hidrojenin keşfidir. 1932'de Dr. Urey tarafından keşfedilmiş olan ağır hidrojen atomlarına, döteryum (deuterium) ya da diplojen D^2_1 ve çekirdeğine de döton (deuton) adı verilir. Adî hidrojenin bir İ.'u olan ağır hidrojende 1 proton ile 1 nötron vardır. D_2O formülü ile gösterilen ağır su veyâ döteryum oksit, erime noktası 3,8° C, kaynama noktası 101,5° C ve öz kütlesi 1,1 g/cm^3 olan yeni bir su türüdür (molekül kütlesi 20). Hidrojenin başka bir kararsız İ.'u da tritiyum H^3_1 dür.

Kimyasal analiz yolu ile bir elementin İ.'larının birbirlerinden ayrılamayacağını söylemiştik. 1918'de Chicago Üniversitesi'nde A. J. Dempster ve 1919'da Cambridge Üniversitesi'nde F. W. Aston tarafından kütle spektrografisi adı verilen İ. ayırıcı cihazlar yapılmıştır (elektromagnetik ayırma tertipleri). Kütle spektrografisi sayesinde Dempster tarafından uranyumun nadir bir İ.'u olan U^{235} keşfedilmiştir. Tabiî uranyumun bu çok nadir İ.'u (tabiî uranyumda % 0,7 oranında mevcuttur), atom çekirdeği bölünmesinde (fisyon olayı) ve atom bombası yapımında çok önemlidir.

Genel olarak İ.'ları iki büyük grup altında incelemek uygun olur: 1. Kararlı İ.'lar, 2. Radyoaktif İ.'lar veyâ radyoizotoplar. Kararlı İ.'ların tersine, radyoizotoplar kararsızdır ve nükleer ışınımlar yaymaktadır (bk. KÜTLE SAYISI, PROTON, NÖTRON, PERİYODİK SİSTEM, URANYUM, ÇEKİRDEK, FISSION veyâ ÇATLAMA, DEUTERIUM, DEUTON, TRİTİYUM, KÜTLE SPEKTROGRAFİSİ, RADYOAKTİFLİK, RADYOAKTİF DİZİLER, RADYOAKTİF İZOTOPLAR, RADYOİZOTOPLAR, RADYOELEMENT, IŞINLANDIRMA, IŞINIM, ATOM).

İZOTOPLUK: bk. İZOTOP.

İZOTROP (Fr. Isotrope, İng. Isotrope), bütün doğrultularda aynı özelliği veyâ düzgün özellikler gösteren maddeler. Bir un ve şeker karışımı homojen değildir, fakat İ.'tur yahut izotropiktir. Bir tahta parçası homojendir, fakat İ. değildir. Bk. HOMOJEN.

İZVOL'SKİY, Aleksandr Petroviç (Moskova 1856 - Paris 1919), Rus diplomatı. 1906'da dışişleri bakanı olmuş, 1910'da istifa etmiştir. 1910 - 1917 yılları arasında Paris büyükelçiliğine tayin edilen İ., Fransız - Rus ittifakını gerçekleştirmiştir. İ. komünist ihtilâli çıkınca Rusya'ya dönmemiştir.

İZZEDDİN, I.: bk. KEYKÂVUS, I.

İZZEDDİN, II.: bk. KEYKÂVUS, II.

İZZEDDİN, Yusuf: bk. YUSUF İZZEDDİN.

İZZEDDİN HÜMAYİ: bk. HÜMAYİ ELÇİOĞLU.

İZZEDDİN PAŞA (soyadı: **Çalışlar**; Yanya 1882 - İstanbul 1951), İstiklâl Harbi komutanlarından. Ataullah Bey'in oğludur. 1899 yılında girdiği Harb Okulu'ndan teğmen rütbesi ile 1903'te mezun olmuş, aynı yıl Harb Akademisi'ne girmiş ve 1906'da ikincilikle kurmay yüzbaşı çıkmıştır. Bu sınıfın birincisi İsmet İnönü ve üçüncüsü Abdurrahman Nâfiz Gürman (b. bk.) dır. İ. P., 3. Orduda batarya ve tabur komutanlıklarında, muhtelif tümenlerin kurmaylık görevlerinde bulunmuştur.

İZZEDDİN PAŞA

Balkan Harbi'nde Batı Rumeli'deki bütün muharebelere katılan İ. P., bu savaşın facialı sahneleri içinde üstün kabiliyetini ortaya koyarak yararlıklar göstermiş ve 4. rütbeden Mecidî nişanı almıştır.

İ. P.'nın askerî kabiliyeti özellikle I. Dünya Harbi'nde anlaşılmıştır. 1914 yılı Ağustosunda seferberlik ilân edilince, önce Edirne kalesi komutanlığı kurmaylığına, Mayıs 1915'te Çanakkale cephesindeki 19. Tümene, bir süre sonra da 16. Ko'ordu Komutanlığı kurmaylığına atanan İ. P., gösterdiği başarılar karşılığı gümüş muharebe liyakat, gümüş imtiyaz ve harb madalyaları ile taltif edilmiştir. Aynı yıl Anafartalar Grupu Komutanı Mustafa Kemal (Atatürk)'in maiyetinde çalışmak üzere 5. Ordu emrine verilen İ. P., Arıburnu'na ilk çıkışta Atatürk'ün komutasındaki tümenin kurmay başkanı idi. Buradaki başarıları ile Alman ve Avusturya harb nişanları kazanmıştır. Atatürk'ün Arıburnu ve Anafartalar destanlarında onun kurmay başkanlığı görevini başından sonuna kadar başarı ile gören İ. P., Atatürk tarafından Kafkas Cephesi'ne yine kurmay başkanı olarak götürülmüştür.

1916 yılı ortalarında yarbaylığa yükselerek 2. Ordu kurmay başkanlığına atanmış olan İ. P., aynı yıl Tirol cephesini incelemek üzere Avrupa'ya gönderilmiştir.

1918 Kasımında Başkomutanlık Karargâhı kurmay heyetine ve kısa bir süre sonra da Genel Kurmay Başkanlığı 4. Şûbesine tâyin edilen İ. P., 1 Temmuz 1920'de Mudanya yolundan Anadolu'ya geçmiş ve İstiklâl Harbi'nin sonuna kadar büyük hizmetler görmüştür.

Millî Mücadele'de önce 20. Kolordu, sonra 61. Tümen komutanlığına atanmış, I. İnönü Muharebeleri sırasında Yunanlı ve Çerkez Edhem ittifakının Eskişehir ve Kütahya üzerinde olan taarruzlarında, İnönü'deki birliklerimizin yanını korumak üzere Gediz - Kütahya kesimine gönderilmiş ve Yellicedağı civarında âsî ve düşman kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır.

II. İnönü ve Eskişehir - Kütahya muharebelerinde 61. Tümen Komutanlığı ile birlikte Sağ Cenah Grupu komu-

tanı olarak başarılı hizmetler gören İ. P., 1921 Nisanında Batı Cephesi 1. Grup komutanlığına getirilmiştir. 23 Ağustos 1921'de başlayan Sakarya Meydan Muharebesi'nde sol yanda 2. Yunan Kolordusunun Haymana'dan yaptığı büyük çevirme hareketi, İ. P.'nın sevk ve idâresi karşısında sonuçsuz kalmıştır. Sakarya Muharebesi'nin tâliini döndüren komutanların ön safında gelen İ. P., 29 Eylûl 1921'de Büyük Millet Meclisini'nin takdirnâmesini kazanmıştır.

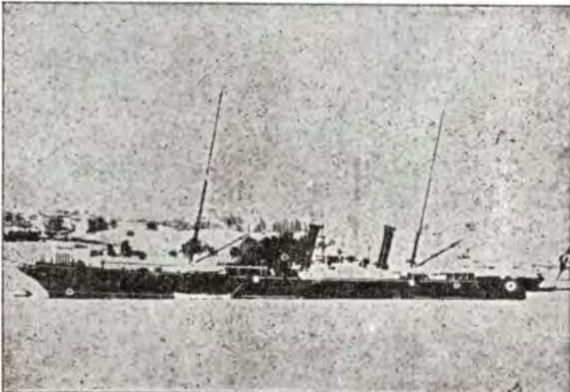
Bundan sonra I. Kolordu Komutanlığına atanan İ. P., Büyük Taarruz'da bu kolordu ile ağırlık merkezi bölgesinde, Yunanlıların Belentepe - Tınaztepe - Boğazpınar - Çiğiltepe tahkimli savunma hattını ele geçirmiştir. Büyük plânın uygulanmasına imkân sağlayan bu zaferden ötürü, İ. P.'nın Büyük Taarruz'daki şeref payı birinci derecede görülmüş ve Afyon - Dumlupınar ve Başkomutanlık Meydan muharebelerindeki başarılarından ötürü 30 Ağustos 1922'de tuğgeneralliğe yükseltilmiştir.

Büyük Zafer'den sonra İzmir Askerî Vâliliği ve Dîvan-ı harb üyeliği yapan İ. P., 17 Temmuz 1923'te II. dönem Aydın milletvekilliğine seçilmişse de, 1 Kasım 1924'te istifa ederek Orduda kalmayı tercih etmiştir.

3. Ordu komutanlığına atanan İ. P., 1926'da korgeneral, 1930'da orgeneral olmuş ve 2. Ordu komutanı iken 1939'da emekliye ayrılmıştır. İ. P., 3 Mart 1940'ta VI. dönem Muğla milletvekili seçilmiş, VII. dönemde yeniden Muğla'dan, VIII. dönemde ise Balıkesir'den milletvekili olmuştur. İ. P. Edirnekapı Şehitliği'ne gömülmüştür.

Değerli bir komutan olduğu kadar, başarılı bir askerî yazar da olan İ. P.'nın İstiklâl Harbi için değerli kaynak teşkil eden eserleri şunlardır: *İstiklâl Harbi hâtıratı. 61. Fırka'nın Gediz ve Kütahya muharebeleri* [1932]; *İkinci İnönü muharebelerinde 61. Fırka* [1932]; *Sakarya Meydan Muharebesinde 1. Grup* [1932]; *Sakarya'dan İzmir'e kadar I. Kolordu* [1932]. — Fethî Tevetoğlu

İZZEDDİN VAPURU: 1866'da İngiltere'de inşa edilmiş 1 075 tonluk yandan çarklı silâhlı bir vapur. Boyu 76, genişliği 9 ve çektiği su 3,9 m idi. 300 beygir kuvvetindeki makinesi ile 14 mil sürat yapıyordu. Silâh olarak 6 tane 12 librelik top taşıyordu. Sağ kolağası Hemşinli Gamsız Hasan (bk. HASAN BEY, Gamsız) bey kumandasında İstanbul tersanesine bağlı silâhlı vapurlar birliğine dahil iken Girit isyanı dolayısıyle 1867'de adanın ablukasına memur edilmiştir. İstanbul ile Girit arasında nakliye hizmetleri görmüştür. Sfekya bölgesinde şiddetli muharebelerin

İZZEDDİN VAPURU

devam ettiği sıralarda Yunanlılar ablukayı yararak bu bölgeye savaş malzemesi ve erzak kaçırmaya muvaffak oluyorlardı. Bu kaçakçılığa engel olmak üzere «İzzeddin» vapuru bu bölgenin karakoluna memur edilmiştir. 1 Eylûl 1867 gecesi yakaladığı «Erkadi» adlı en süratli kaçakçı gemisini savaşarak zaptetmeğe muvaffak olmuştur. Girit isyanının bastırılmasını mütaakıp Sultan Abdülaziz'in maiyet filosuna bağlanmıştır. 5 Şubat 1877'de II. Abdülhamid tarafından azledilerek yurt dışına sürülen Mithat Paşayı Brindisi'ye götürmüştür. 1877 - 1878 Türk - Rus harbinde İstanbul'da kurulan yedek filoya katılmış ve Boğaz ağzı seyir ve seferinin emniyetini sağlama görevini almıştır. 1 Mart 1878'de Hobart Paşanın emrine verilmiştir. Yunanistan kıyılarında karakol yapmakla görevlendirilmiş, 16 Mayıs 1878'de Rusya büyük elçiliğine atanan Şakir Paşayı İstanbul'dan alarak Odessa'ya götürmüştür. Temmuz 1881'de Yıldız mahkemesinde idama mahkûm edilen ve sonradan mahkûmiyetleri müebbet küreğe çevrilen Mithat Paşa ile arkadaşlarını, cezalarını Taif'te çekmek üzere Cidde'ye götürmüştür. 1887'de yurdumuzu resmen ziyaret eden Alman imparatorunu karşılamağa memur heyeti ve Almanya'nın İstanbul sefirini Çanakkale'ye götürmüştür. 1892'de Selaniğe gelen Sırp kralının emrine verilmiştir. 1898 yılı Eylûl ayında yurdumuzu ziyaret eden İran şahı Muzafferiddin Kaçar'ın rükûbuna tahsis edilmiştir. 1901'de İstanbul'a gelen Avusturya donanmasını karşılamağa memur Ferik Amiral Hasan Hüsnü Paşanın emrine verilmiştir. 1903'te İtalyan donanmasının karşılanmasına memur edilen Amiral Hasan Hüsnü Paşayı Beşike'ye götürmüştür. 1908'de Sisam'da çıkan isyanı bastırmakla görevlendirilen filoya kumandan tayin edilen Amiral Halil Paşa'yı Sakız ve Kuşadası'na ve oradan da Sisam'ın Vati limanına götürmüştür. Meşrutiyetin ilânından sonra istasyoner olarak İzmir'e gönderilmiştir. 1911 İtalya harbinde körfezin savunmasında görev alacak durumda olmadığından Yenikale geçidinde bulunan kontrollu mayın hattının korunması için topları sökülerek kıyıya monte edilmiş ve teknesi de Göztepe önüne çekilmiştir. Vapur İtalya harbinden sonra faal kadrodan çıkarılmıştır. — Vehbi Ziya Dümer

İZZET, Mehmed: bk. MEHMED İZZET (matematikçi).

İZZET PAŞA (soyadı: **Aksalur;** Tosya 1894 - Ankara 1972), Türk askeri ve diplomatı. Babası Tosyalı Ahmed Efendi'dir. 1914 yılında Harb Okulunu birincilikle bitirmiş, Harb Akademisi'nde öğrenim görürken 3 Temmuz 1920'de Anadolu'ya kaçmış, 12 Ağustos 1920'de Refet (Bele) Bey kumandasındaki kolordu emrinde Millî Ordu'ya katılmış ve muhtelif cephelerde yararlı hizmetler görmüştür. 10 Ekim 1920'de yüzbaşı olan İ. P., İstiklâl Harbi'nde gösterdiği üstün liyakat üzerine, 30 Ağustos 1922'de binbaşılığa yükselmiştir. Harbden sonra akademi öğrenimini tamamlamış, tabur (1927), alay (1936), tugay (1938 - 1939) komutanlıkları ve akademi öğretim üyeliği

İZZET PAŞA

(1929 - 1932, 1937 - 1938) gibi çeşitli kıt'a kademelerinde vazife görmüş, 30 Ağustos 1939'da tuğgeneral olmuştur. Tümen (1940 - 1942 - 1943), kolordu (1944 - 1946 - 1948), ordu (1948 - 1949) komutanlıkları ve Genel Kurmay II. Başkanlığı (1949 - 1950), Yüksek Askerî Şûrâ üyeliği (1950 - 1952), Millî Savunma Bakanlığı Yüksek Kurulu Genel Sekreterliği (1952) görevlerinde bulunmuştur.

I. Dünya Harbi ile İstiklâl Harbi'ne katılmış ve gümüş liyakat, Harb, İstiklâl madalyaları ve Kılıçlı Mecidiye, Avusturya ve Alman Demir Salip nişanları ile taltif edilmiş olan İ. P., 27 Kasım 1952'den 6 Nisan 1961'e kadar İran, Japonya ve Romanya gibi ülkelerde büyükelçi olarak başarılı görevler yapmıştır.

İZZET ALİ PAŞA (ölm. Revan 1734). Türk şâiri ve devlet adamı. Vezir Damad Mehmed Paşa'nın oğludur. 1724'te defterdâr mektupçusu (maliye bakanı özel kalem müdürü) olmuştur. Kasapbaşı Ali Ağanın damadı olduğu için Damad denen ve 4 defa defterdarlıkta bulunan babası Mehmed Paşa gibi, o da mektupçuluktan birden 1729 başında başdefterdar (maliye bakanı) tayin edilmiştir. Selefinin defterdarlığı sonunda da onun hastalığında vekâlette bulunmuştur. Defterdar olduktan az sonra vezir (mareşal) payesine erişen İ. A. P., III. Ahmed'in son ve I. Mahmud'un ilk defterdarı olarak Patrona ihtilâlini ve başlıca ricalinden olduğu Lâle Devri'nin kapanışını görmüştür. 22 Mayıs 1732'de, 3 yıllık bir görevden sonra defterdarlıktan sadaret kaymakamı (sadrâzam vekili), Anadolu beylerbeyi (umumî valisi) olmuş ve Bağdad cephesine gönderilmiştir. Daha sonra İran'a karşı Revan cephesi seraskeri (başkumandanı) görevinde bulunmuş, genç yaşta Revan'da ölmüş ve orada Sâliha Sultan Câmii bahçesine gömülmüştür. Çok iyi bir hattat ve şâir olan İ. A. P., dostu Nedîm'in tesirindeki çok zarif şiirlerini *Dîvân*'ında toplamıştır.

İZZET BEY, Udî ve Tanbûrî (İstanbul 1872 - Amasya 1906). Türk müzisyeni. Posta ve Telgraf Nâzırı Hasan Âli Efendi ile Safiye Hanım'ın oğludur. Mekteb - i Bahrîye - i Şahâne'de okuyan İ. B., Mısır'a kaçmış, fevkalâde çaldığı ud'la hayatını kazanmıştır. Ayrıca tanbur ve yaylı tanbur da çalıyordu. 22 - 23 yaşlarında İstanbul'a dönmüş, telgraf müfettişi olarak Edirne'ye gönderilmiştir. Yeni Nâzır Hasîb Efendi tarafından Amasya'ya gönderilmiştir. Orada bulunan Giriftzen Âsım Bey'den meşk etmiştir. Eserleri kaybolmuştur. Yalnız 2 şarkısı elimizdedir: Hicâzkâr Devr - i Hindî (Ey gül - î bâğ - î nezâket, dil - nüvâz) ve Zengûle'li Sûznâk Aksak (Saklayıp kalb - i mükedderde seni, Recâîzâde Ekrem). İkinci eser, Türk musikîsinin en güzel, en tesirli şarkılarından biridir ve bestekârının çok büyük, işlenmemiş bir istidat taşıdığını gösterir.

İZZET EFENDİ, Hacı Çaycı (Edirne 1819 - İstanbul 1909), II. Sultan Abdülhamid devrinin çay merakı ve çay hakkındaki bir risalesi ile tanınmış vâlilerinden. Edirne'li Ahmed Hamdi Efendi'nin oğludur. Öğrenimini tamamladıktan sonra Sadâret Mektupçu Kalemi'ne girmiş, Bâb - ı âlî'nin muhtelif dâirelerinde bulunarak Hicaz vali vekilliğine yükselmiştir. İ. E., daha sonra Suriye merkez mutasarrıfı, Basra ve Adana vâlisi olmuştur.

İZZET EFENDİ

İZZET EFENDİ, Hattat: bk. MUSTAFA İZZET EFENDİ [Kazasker].

İZZET EFENDİ, Kazasker: bk. MUSTAFA İZZET EFENDİ [Yesarîzade].

İZZET MEHMED PAŞA (Beylık köyü, Bolu 1724 - Belgrad 1783), sadrâzam. Fâtih'in sadrâzamlarından Rum Mehmed Paşa'nın torunlarından Hüseyin Bey'in oğludur. Genç yaşında İstanbul'a gelerek Saray baltacıları arasına girmiştir. Ağa yazıcısı, darbhâne emîni, şehremîni, vezir (mareşal) ve sadaret kaymakamı (sadrâzam vekili) olmuştur. Bu görevde iken 4 Ağustos 1774'te henüz tahta çıkan I. Abdülhamid tarafından sadrâzamlığa getirilmiştir. 6 Temmuz 1775'e kadar sadarette kalmıştır. Aydın sancak beyliğinde, Sivas ve Erzurum beylerbeyliğinde bulunduktan sonra 20 Şubat 1781'de ikinci defa sadrâzamlığa getirilmiştir. 55 günde Erzurum'dan İstanbul'a gelinceye kadar Kapdan - ı Deryâ Gazi Hasan Paşa kaymakam olmuştur. 25 Ağustos 1782'de azledilmiştir. Bir süre Filibe'de oturmuş, sonra Belgrad muhafızlığına tâyin edilmiştir.

İZZET MEHMED PAŞA (Safranbolu 1743 - Manisa 1812), sadrâzam. Zülüflü baltacılardan İbrahim Ağazâde Ali Ağa'nın oğlu ve Kapdan - ı Deryâ Hacı Mustafa Paşa'nın yeğenidir (Kapdan - ı Deryâ Hacı Sâlih Paşa da İzzet Mehmed Paşa'nın yeğenidir). Genç yaşında İstanbul'a gelmiş ve amcası Kapdan - ı Deryâ Hacı Benli Mustafa Paşa'nın yardımıyle devlet hizmetine girmiştir. Ağa yazıcısı, başmuhasebeci, darbhâne emîni, sultan kâhyası, şehremîni, vezir (mareşal) pâyesiyle Karaman (Konya) beylerbeyi, Diyârbekir beylerbeyi, Bender muhafızı, Boğazlar muhafızı, Mısır ve Anadolu beylerbeyi olmuştur. 19 Ekim 1794'te III. Selim tarafından sadrâzamlığa getirilmiştir. 30 Ağustos 1798'de azledilmiştir. Bonaparte'ın Mısır'ı istilâsına karşı tedbir almamış bulunmakla ithâm edilmiştir. Sakız adasına sürülmüş, sonra Manisa'da oturmuş, bu suretle devlet hizmetinden uzakta kalmıştır.

İZZET MEHMED PAŞA, Darendeli Topal (Darende 1793 - İstanbul 1885), sadrâzam. Darende eşrafından İbrahim Bey'in oğludur. Genç yaşında İstanbul'a gelip amcası Vezir Ali Paşa'nın himayesiyle devlet hizmetine girmiş, Vezir Ispartalı İbrahim Paşa'nın kethüdâsı ve henüz 33 yaşında iken vezir (mareşal) pâyesiyle Boğaz'ın Anadolu yakası muhafızı olmuştur. 1826'da Vaka - i Hayriyye'de birinci derecede hizmet etmiş, 9 Şubat 1827'de kapdan - ı deryâlığa tayin edilmiş ve 24 Ekim 1828'e kadar bu görevde kalmıştır. Aynı gün II. Mahmud tarafından sadârete getirilen İ. M. P.'nın sadâreti ancak 3 ay 5 gün sürmüştür. Serdâr - ı ekrem (başkumandan) sıfatıyle Ruslara karşı Şumnu karargâhında bulunduğu sırada 28 Ocak 1829'da azledilmiş ve

Tekirdağ'a sürülmüştür. Sancakbeyi, muhafız, beylerbeyi olmuş, bu görevlerde hizmet etmiştir. Âsî Mısırlılarla vuruşurken atının eyerindeki piştov ateş alarak sol ayağını topal bıraktığı için bu tarihten itibaren Topal diye de anılmaya başlanmıştır. 4 Aralık 1841'de genç Sultan Abdülmecid tarafından tekrar sadrâzam yapılmış, 30 Ağustos 1842'de azledilmiştir. Sadârette hem selefi, hem de halefi Mehmed Emin Raûf Paşa'dır. Edirne valiliğinde bulunmuş, bir ara Tekirdağ'da oturmuş, sonra İstanbul'a gelmiş ve emekli olmuştur.

İZZET MOLLA, Keçecizâde (İstanbul, 1785 - Sivas, 1829), Dîvân edebiyatının Tanzimat devrinden önceki son üstâdıdır. Babası Sâlih Efendi, Mustafa Efendi'nin oğlu, Konya'da keçeciliği sanat edinen Toprak Sokak Cimi'i İmamı Süleyman Efendi'nin torunudur. İ. M. âilece Konyalı, Keçeci - zâde soyadını babasının dedesinden almıştır. Sâlih Efendi, babası gibi ilmîye mesleğine mensuptu; merkezde, taşrada muhtelif me'murluklarda bulunmuş, Selânik Mevleviyeti'nden İstanbul'a döndükten sonra İ. M. burada dünyaya gelmiştir. O da, babası gibi ilmîye mesle-

İZZET MOLLA

kini tuttu. Ondört yaşında iken, 1899'da babası Sâlih Efendi'yi kaybetmişt.; serbest düşünceli, ka- âatlarını açıkça söylemekten çekinmeyen bir kimse olduğu için birçok düşmanları bulunan, meslek hayatında haksızlıklara uğrayarak hattâ bir ara Konya ve Gelibolu'ya sürülen Sâlih Efendi ömrünün son yıllarında Anadolu Kadıaskerliğine getirilmişse de, bundan az sonra vefât etmiş, şâirimizin ifâdesine göre, Avrat - Pazarı'ndaki viran ev dışında «hüzün ve mâtemden» başka bir miras bırakmamıştı. İ. M., şâir ve âlim enişteleri müderris Meş'alci - zâde Es'ad la, Kadıasker Moralı - zâde Hâmid Efe di'nin himâyelerinde yetişti. Bir süre müderrislikten sonra, Şeyhü'l - İslâm Sâlih - zâde Ahmed Efendi'nin aracılığıyle, 1809'da Bursa Müfettişliği'ne getirildi; bundan az sonra, Kara Mustafa Paşa'nın kızı Hibetullah Hanım'la evlenmiş, Hâlet Efendi'ye intisâbı sâyesinde 1820'de Galata Kadılığı'na ta'yin edilmiştir. Hâlet Efendi'nin nefyi, 1822'de öldürülmesi üzerine, onun lehinde, düşmanlarının aleyhinde bulunduğu söylentilerine dayanılarak, 27 Şubat, 1823 tarihli *Ferman*'la Gelibolu yakınındaki Keşan'a sürülmüş, 16 Şubat, 1824'te afvolunarak İstanbul'a dönmüştür. 1825'de Mekke, 1826'da İstanbul pâyesi tevcih olunan İ. M.'ya, 1827'de Haremeyn ve eyâletlerin Tevzi' Defterleri Müfettişliği vazifesi verildi. Bu sırada belirtileri görülen Türk - Rus savaşına tarafdâr olmadığını resmî bir toplantıda ileri sürdüğü için, 17 Kasım, 1827'de Sivas'a nefyedilmiştir; harbin sonu, onun fikirlerinin doğruluğunu ispatlayınca afvını bildiren *Ferman* Sivas'a gönderilmişse de, bu sevindirici haber kendisine erişemedi; çünki o, bundan birkaç saat önce hayata gözlerini yummuş bulunuyordu (Safer, 1245/Ağustos, 1829). Sivas'ta gömülmüş, devrinin meşhur şâir ve âlimlerinden yeğeni Leylâ, Sahaflar Şeyhi - zâde Es'ad, târihçi 'Atâ'nın babası Mehmed Tayyâr, vak'a - nüvis Lutfî, Şeyhü'l - İslâm Ârif Hikmet Bey tarih düşürmüşlerdir. Muallim Nâcî'nin ifâdesine göre, 1304 (1886)'de mezarında taş bulunmakla berâber kitâbesi hâlâ yazılmamıştı. Gömülü olduğu mezarlık, 1916 (1332)'da park hâline konulacağı sırada, âilesi tarafından kemikleri İstanbul'a getirtilerek, Avrat - Pazarı'nda, Canbâzîye mahallesinde, Mustafa Bey Mescidi mezarlığındaki âile kabristanına, babasının yanına gömülmüştür.

Çağdaşlarının eserlerinden keskin zekâlı, dolayısıyle nükedân, hoş - sohbet olduğu anlaşılan İ. M.'nın âlim, mütevâzı', sempatik bir şahsiyet olduğunu, kendisini oğlu Fuad Paşa'nın Kandilli'deki yalısında gören İngiltere elçisi Sir A. H. Layard kaydediyor (*Autobiography and Letters*, London, 1903, s. 92 v. d.). Kendini, *Uzun boylu, küseç, cesîmü'l - vücut* Cihandâ adîli adîmü'l - vücût* beytiyle canlandıran, sözü ve özü temiz, idrâk sâhibi olduğunu vazan İ. M.'yı, 1827 Türk - Rus savaşına girmeyi önce uygun bulup, sonra aleyhinde *Lâyiha* kaleme aldığı için dönek tabiatli sayanlar varsa da (*Lutfî Târihi*, c. I., İstanbul, 1290, s. 292), meslek hayatındaki sarsıntılar, tok sözlü ve fikirlerinde ayak direyen bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. 1818'de Beylerbeyi'nde bir ev satın alabilmiş, terekesi 36.48, mîrî borcu ise 93. 948 kuruş tuttuğuna göre (*Ayn. esr.*, c. II., İst. 1291, s. 199), herhâlde epeyi maddî sıkıntı çekmiştir. Şâir Seyyid Vehbî de dâhil âlim, şâir, oldukça yüksek me'murluklarda bulunanların mevcut olduğu âileye mensup İ. M.'nın, 1815'de doğan ve Tanzimat devrinin meşhur siyâsî şahsiyetlerinden Sadr - ı A'zam Fuad Paşa soyundan gelen halefleri arasında da (Bk., Keçeci - zâde, *Sicill - i Osmânî*, c. IV., İst. s. 704), bu bakımlardan tanınmış kimseler az değildir.

Eserleri ve Şahsiyeti. İ. M., *Kalemlē hukūkum sabāvettedir* Yanımdā şeb - ü rūz sobbetted'r* beyti ile, çocuk denilecek yaşta yazı yazmaya başladığını, bundan duyduğu zevki anlatmış oluyor. Elimizde birkaç mensur eseri bulunmakla berâber, bilhassa nazım volunda mahsûller veren velût bir şâirdir. 1. *Devhatü'l - Mehâmid fî Terceme-t'l - Vâlid*, ilk eseri, ondokuz - yirmi sayfadan ibâret, babasının hâl - tercemesini içine almaktadır. Düşürdüğü târih mısrâı, bu mensur eserini 1811'de, yirmiat: yaşında tamamladığını gösterir. Dîvân nesirleri gibi yer yer beyitler, seci'ler kullanmışsa da, san'at özentisine rağmen fikirce kuvvetlidir. Hemen her cümlesinde şâirimizin yaratıcılık kudreti, nüktedânlığı, mizâha meyli kendini gösterir (Said Paşa'nın eser hakkındaki düşüncelerini içine alan mektubu ile basılmıştır: *Târih - i Osmânî Encümeni Mecmuası*, yıl 7, nu. 37, 1 Nisan, 1332, s. 1 - 22). 2. Mevlevî tarikatinden olan, Yenikapı Mevlevihânesi şeyhlerinden Abdü'l - Bâkî Nâsır Dede'ye intisâbeden İ. M., *Tardiye*, *târih kıt'ası* dışında 290 beyitlik *Gülşen - i Aşk* adlı mesnevîsinde İlâhî aşk'a dâir düşüncelerini anlatmıştır; kendisine bu aşkı tanıtan varlık olarak Mevlânâ Celâleddin Rûmî'yi kabûl eder. Böyle bir aşkın heyecanlarını duyuran eserde tabiat tasvirleri çok canlı, yer isimleri, aralarında kendisinin de bulunduğu vak'a kahramanları, Şeyh Gâlib'in *Hüsn - ü Aşk*'ında olduğu gibi semboliktir; bu husûsiyetler, onun yaratıcılık kudretini, hayâl zenginliğini, bunları canlandırabilmekteki ustalığını gösterir. Düşürdüğü târihe dayanarak, 1227 (1812)'de tamamladığını söyleyebiliriz (İst., taş basma, 1265). 3. *Mihnet - Keşân*, İ. M.'nın, Keşân'a sürülmesini, yolculuğunu, oradaki hayatını, İstanbul'a dönüşünü anlatan hâtıralarıdır. Mevzûun, veznin, nazım şeklinin yeknesaklığını önlemek için bu mesnevîsine yer yer kaside, gazel v. b.

nazım şekilleri katarak, eserine daha hareketli, âhenkli husûsiyet kazandırmasını bilmiştir. Eserdeki bir beyit ve târih kıt'asından, Keşân'da yazdığı hâtıralarının dağınık hâlde bulunduğunu, Âtıf-zâde Husâm Efendi tarafından tertip edilerek kardeşi Vahîd Efendi'nin ilk nüshayı temize çektiğini (1824) öğreniyoruz (İst., *Ceride-i Havâdis Matbaası*, 1269). 4. İ. M.'nın biri büyük, öteki küçük iki *Dîvân*'ı vardır. Kırk yaşına kadar yazdığı gençlik şiirlerini içine aldığı için *Dîvân-ı Bahâr-ı Efkâr* adını verdiği büyük *Dîvân*'ını, Keşân'dan İstanbul'a döndükten sonra, Şeyhü'l-İslâm Ârif Hikmet Bey'in teşviki i'e, 1825'de tertiplemiştir. Başka *dîvân*'lardan farkı, husûsî adından başka, kaside ve târihleri mevzû husûsiyetlerine göre bölümlere ayırmasıdır (Bulak, 125?/1840). Bundan sonra yazdıkları ise *Dîvân-ı Hazân-ı Âsar*'da toplanılmıştır (İst., 1257). 5. *Şerh-i Lufâz-i Râgıp* (Üniversite Kütüphânesi, nu. 3566) ve *lâyiha*'ları, nesir şeklindeki eserlerini teşkil eder. 6. İ. M.'nın sâde Türkçe ile, san'atsız olarak yazdığı *lâyiha*'ları, siyâsî görüşlerinin olgunluğunu gösterir; bâzı mes'eleleri aydınlattığı için târih vesikası kıymetindedir. a- II. Mahmud'un emriyle, Osmanlı memleketlerinin dahl-ü harcını (îrâd ve masrafını) tedkik ve tahkiklere dayanarak 1827'de hazırladığı *Lâyiha*'nın yazma bir nüshası kendisinde bulunan İ. E. M. K. İnal, bâzı garip mütâlealara rastlanılmakla beraber, ma'kûl düşüncelerin yer aldığı fikrindedir (Başka yz., bk., *Topkapı Sarayı M. K. T. Y. Kataloğu*, c. I., İst., 1961, s. 515). b- Rusya ile harbin aleyhinde olduğunu anlatan, 6 Rebî' I., 1244 (15 Eylûl, 1828) târihli *Lâyiha*'sı, muhtelif def'a basılmıştır (*Târih-i Lutfî*, c. I., İst., 1290, s. 394-401; *Târih-i 'Atâ*, c. III., İst., 1293, s. 255 v. d. d. A. C. Yöntem, *Keçeci-zâde İzzet Molla ve 1243 Seferinin Temâdîsine Muhâlefetle Kaleme Aldığı Lâyiha*, *Hayat mec.*, c. I., nu. 8, 20 Ocak, 1927. İhsan Sungu, *İzzet Molla'nın Lâyihası*, *Târih Vesikaları*, c. I., nu. 3, Birinciteşrin, 1941, s. 166 v.d.). Bunlar dışında başka *lâyiha*'ları olduğu da bilinmektedir.

İ. M., olgun eserler vereceği sırada, kırkdört yaşında öldüğü hâlde, şiirlerinin kıymet ve sayıca ehemmiyeti, ona çağdaşları arasında üstün bir yer kazandırmıştır. Seyyid Vehbî, bilhassa Nef'î te'siri görülen *kaside*'leri, bedi'î kıymet bakımından başka eserlerinden zayıftır. Mensup olduğu tarikat icâbı, Mevlânâ C. Rûmî başta olmak üzre, bu tarikatin ileri gelenlerinden sık-sık bahseder. Mütemâyil olduğu, en çok beğendiği şâirler Fuzûlî, Rûhî, Nedim, Şeyh Gâlib, Râgıb Paşa, Aynî, Neş'et, Yenişehirli Belîg, Nazîm, Nevres, Şeyhü'l-İslâm Ârif Hikmet, Sâmî, Vâsıf'tır; câhil, zen-perest sıfatlarını yakıştırdığı Enderûnlu Fâzıl'ı hiç beğenmez. Aynî ile, Bayburtlu Zihnî'nin de katıldığı müşâare yolunda gazelleri vardır; asrının edebî geleneklerine uyarak nazireler de yazmıştır. Klasik şekilleri, söz san'atlarını kullanmışsa da, kafiyelerinin orijinalliği, II. Mahmud hakkındaki *medhiye*'sini, daha önce Nedim'de görüldüğü gibi *kaside* değil, *şarkı* şeklinde yazması, Âşık Ömer'in mısrâlarını *tazmin*'i, bir iddiâ üzerine sazşâirleri tarzında, hece vezniyle başarılı birkaç *türkü*'sünün bulunması, onun yenilik ifâde eden husûsiyetleridir; devrinin meddahlarından Piç Emin'le Kız Ahmed'den bahsi, Karagöz san'atkârı Berber Sa'id'in ölümüne tarih düşürmesi, Dîvân şâirlerinden farklı bir cebhesini, halk edebiyatına verdiği kıymeti gösterir. Münzevîlerin, insandan kaçanların toplantılarında bulunmaktan zevk almayan İ. M., keskin zekâsının, müşâhede kudretinin tabi'î neticesi olarak çevresiyle yakından alâkalıdır; muhayyelesinin kudreti sâyesinde, gördüklerini canlandırmakta ustalık göstermiştir. Keşân'a giderken, Küçükçekmece'den başlayarak Edirne'ye kadar gördüğü yerlere, Keşân'daki bir bahçenin ona hatırlattığı Göksu, Kalender, Çamlıca v. b. mesirelere, Keşân'da rastladığı muhtelif meslek ve karakterdeki kimselere âit canlı tasvirler, şiirlerine hayatiyet kazandırmıştır. Şiirleri arasında en kabarık yekûn tutan 350'ye yaklaşan *târih*'leridir; bunlarda, âit olduğu nevi' icâbı, fikir zorlaması hissedilmez ve bunlar, çağdaşlarının hayatlarını muhtelif bakımlardan aydınlatan kıymetli vesikalardır. Besteli şiiri de bulunan (*Dîvân*, İst., 1255, s. 60) İ. M., yer yer nükteleri, mizâh unsurlarını içine alan câzıb, âhenkli şiirleriyle daha hayatta iken büyük şöhret kazanmıştı; bunu kendisi de bildiği için şiirlerinin sonunda bâzan makta' beytine yer vermemiş, adını zikretmese de, başkalarınınkinden kolayca ayırdedilebileceği düşüncesindedir. Bu şöhreti sebebiyle şiirlerini tanzir eden çağdaşı meşhur şâirlerden Ârif Hikmet, Vâsıf, Nevres, Hızır Ağa-zâde Said, Sermed, Nihat Bey, Süleyman Paşa-zâde Fehmî, Bayburtlu Zihnî, Senih, Aynî, Şeref ve Leylâ Hanım, v. b. ondan takdirle bahsederler; ölümünden bir asır kadar sonra bile gazellerinin *tahmis*'i, şöhretinin devamını ve eserlerinin kıymetinden birşey kaybetmediğini anlatır (Fâik Es'ad, *Gül Demetleri*, İst., 1308, s. 117; Sûfî-zâde Mehmed Tevfik, *Hulviyyât*, Kastamonu, 1328, s. 211; Yaşar Şâdî, *Peyâm*, *Edebî-İlâve*, 21 [64], 1 Kânûnısânî, 1336/1921). «Berceste» denilen unutulmaz güzel mısrâları da az olmayan İ. M.'yı, Ziya Paşa, «sınıf-ı müteahhirine serdar» olarak vasıflandırır; F. Köprülü'ye göre, edebî kültür, san'atkârlık bakımından Vâsıf'tan çok üstün, «klasik nazmın Tanzimat'tan evvelki son üstâdı» dır. Besteli şiirleri de bulunan İ. M., âile hayatını anlatan hâtıraları, zengin hayâllerini aksettiren tasavvufî *Gülşen-i Aşk*'ı, kendi hayatı kadar yaşadığı devri ve çevresindekileri muhtelif bakımlardan canlandıran *Mihnet-Keşân*'ı, yerli tasvir ve mazmunlarla örülmüş gazelleri, hemen her hâdiseyle alâkalanarak düşürdüğü târih mısrâlarından başka, Mahmud II. zamanındaki siyâsî, içtimâ'î, mâlî v. b. mes'eleleri aydınlatıcı *lâyiha*'ları ile de mühim, Dîvân edebiyatı'nın çöküntü devrinde yetiştiği hâlde, kendine has ve câzip bir üslûba sâhip şâirimizdir.

Bibliyografya: Bu madde, *İslâm Ansiklopedisi*'nde *İzzet Molla* maddesinden (54. Cüz, 1952), bunu genişletmek, ilâveler yapmak sûretiyle hazırladığımız *Keçeçi-zâde İzzet Molla* adlı araştırmamızdan (*Fuad Köprülü Armağanı*, İst., 1953, s. 131-151) kısaltılarak hazırlanmıştır; bunlarda, şâirimizin eserlerinin yazma nüshaları, başka dillere tercemeleri, v. b. hususlarda bilgi, icâbeden notlar verilmiştir. Bu iki yazının basımından sonra elde ettiğimiz bilgilerden bir kısmının kaynakları yukarıdaki maddede gösterilmiştir. Ayrıca bk., Charles Mismer, *Soirées de Constantinople*, Paris, Librairie Internationale, 1870, s. 129 v. d. (Çev. Mehmed Rauf, *Hâtırât-ı Âlem-i İslâm*, Bursa-Matbaa-i Vilâyet, 1327, s. 105). *Turkish Literature*, Epiphanius Wilson'un *önsöz*'ü ile, A. M. Rivised Edition, London, The Colonial Press, 1901, s. 154. Hâfız İlyas, *Vakâyi'-i Latâyif-i Enderûn*, İst., 1276, s. 125, 263, 300, 410. *Lutfî Târihi*, c. I., İst., 1290, s. 187, 247, 266; c. II., s. 142, 195; c. IV., s. 146. *Latâ'if-i Hikâyât ve Garâib-i Rivâyât* (Anonim, bsm. yok), s. II. Mehmed Tevfik, *Hazîne-i Latâ'if*, İst., 1302, s. 107, 121, 171, 250, 270 v. d. Ali Ulvî, *Gel Keyfim Gel*, İst., 1307, s. 7. *Âsâr-ı Zîver Paşa*,

Bursa - Matbaa - i Vilâyet, 1313, s. 68, 239, 368. Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İst., 1336, s. 261, 317, 337. *Dîvân* (*Bahâr - ı Efkâr*, yz.), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi T. Y. K.*, c. II., İst., 1961, s. 233 - 34 (Ölüm yılı, ay göz önüne alınmadığından 1829 - 30 gösterilmiş, *S. O.*, c. III., s. 467'de hâl - tercemesi yoktur; *T. O. E. M.* nu. 41'deki yazı, kaydedildiği üzre Reşad Nûrî'ye değil, Keçeci - zâde Reşad Fuad'a âittir). Yahya Kemal Beyatlı, *Siyâsî Hâtıralar*, İst., 1968, s. I. v. d. d; s. 95 v. d. — F. A. Tansel

İZZET PAŞA: bk. FURGAÇ, Ahmed İzzet Paşa.

İZZÎ, Süleyman Efendi (ölm. İstanbul 1755), Türk târıhçisi. Saraya mensup Halil Ağa'nın oğludur. Tahsilini tamamladıktan, ayrıca Râsim Efendi'den hat öğrendikten sonra Dîvân - ı Hümâyûn kalemine girmiştir. Sipâhî ve silâhdârlar kâtibi, 1739'da mektûbî - i kedhudâyı sadr - ı âlî (iç işleri bakanı özel kalem müdürü) olmuş ve bu görevle Belgrad'ın Almanlardan geri alınmasıyle biten sefere katılmıştır. 30 Temmuz 1745'te vakanüvisliğe getirilen İ., 1744 yılı başlarından itibaren Osmanlı devletindeki olayları kaleme almaya başlamıştır. 1747'de vakanüvisliği muhafaza etmek şartıyle teşrifatçılığa getirilmiş, bu görevlerde iken ölmüştür. Şeyhi Nakşbendî Muradzâde'nin Edirnekapısı'ndaki türbesi yanına gömülmüştür. 1744 - 1752 yılları arasındaki Osmanlı târihini içine alan *Târîh - i İzzî* (İstanbul, 1199) ile ün yapan İ., aynı zamanda şâirdir. Tasavvufa âid ***Enîsü't - tâlibîn*** adlı eseri Farsçadan dilimize çevirmiştir.

J

J Türk alfabesinin on üçüncü harfi ve bu harfin işaret ettiği ses. Latin asıllı yazı sistemlerinde onuncu harf olarak yer alır ve hışırtılı bir diş - damak sessizidir. Bu sesin ötümsüzü *ş*'dir.

Türk alfabesinde *j* harfi yer almışsa da, Türk dilinde bu harfin gösterdiği ses yalnız birtakım yabancı kelimelerde geçer. Avrupa dillerinden alınmış olan *jambon*, *jandarma*, *jilet*, *jurnal*, *jüri*, *ajan*, *ajans*, *ajur* ... kelimelerinde olduğu gibi. Türkçe için yabancı bir ses olan *j*, halk arasında sübstitüsyon (b. bk., Fr. substitution) yoluyle *c* olarak söylenir. *Jandarma* yerine *candarma*, *jurnal* yerine *curnal*, *ajur* yerine *acur*, *panjur* yerine *pancur* kelimelerinde olduğu gibi.

Arapça da *j* sesi yoktur. Bu sebeple, Arap asıllı eski Türk alfabesinde bu sesi göstermek için Fars alfabesinden alınan ژ harfi kullanılmıştır.

Fransız alfabesinde *j* harfi Türkçede olduğu gibi okunur. Buna karşılık Almancada bu harfin ses değeri *y*'dir. Almancada olduğu gibi, İtalyancada ve Latin asıllı yazı sistemlerine sahip olan Slav dillerin Uluslararası Fonetik Derneği (Association Phonétique Internationale) tarafından bu ses için özel bir işaret kabul edilmişse de, Türk diliyle ilgili fonetik ve diyalektolojik araştırmalarda daha çok *ž* harfi kullanılır. de (Çekçe, Polca Hırvatça) de bu harf *y* sesini gösterir. Latin asıllı alfabe sistemlerine sahip olan Slav dillerinde *j* sesi *ž* işaretiyle gösterilir. Öbür Slav dillerinde ise *j* nin özel bir işareti vardır. İngiliz alfabesine dayanan çevriyazı sistemlerinde, Avrupa dilleri dışında kalan dünya dillerine âid ad ve kelimelerde *j* harfi *c* sesini yazmak için kullanılır.

Uygur			Mani	Soğdak			Passe-pa
Başta	Ort.	Sonda		Başta	Ort.	Sonda	

JABLONEC NAD NISOU [*yablonets nad nisou*], Çekoslovakya'nın Kuzey Bohemya bölgesinde Nisa ırmağı üzerinde bir şehir. Nüfûsu 33 100 (1965) dür. Şehirde cam ve porselen eşya, kumaş, kimyevî ve plastik maddeler endüstrisi gelişmiştir.

JACCOUD [*jaku*], **François Sigismond** (Genève 1830 - Paris 1913), Fransız doktoru. Büyüklerde rastlanan tüberküloz menenjiti olaylarında görülen yavaş ve düzensiz nabız ile yüksek ateş tarifini ilk önce J. yapmıştır. Göğüs kemiği üst çukurunda aorta atışının görünmesini lösemi teşhisinde bir belirti olarak bulan ve Osler Hasta- (b. bk.) ile birlikte habis endokarditleri (Osler - Jaccoud hastalığı) tarif eden de J.'dur.

JACINI [*yaçini*], **Kont Stefano** (Milano 1886 - Milano 1952), İtalyan devlet adamı. Halk Partisi milletvekilliği (1919 - 1924) yaptıktan sonra, faşist düşmanlığından dolayı siyasetten uzaklaştırılmıştır. 1945'te millî savunma bakanı, 1948'de de Arjantin elçisi olmuştur. *Storia del Partito Popolare Italiana* (İtalyan Halk Partisinin tarihi) [1951] adında bir eseri vardır.

K. S. JACINI

JACKKNIFE [*çeknayf*], elle işleyen telefon santrallarında iki veyâ daha fazla devreyi birleştirmeğe yarayan komütatör.

JACKSON [*ceksön*], Amerika Birleşik Devletleri'nde, Mississippi evaletinin merkezi. Pearl River üzerinde bulunan ve nüfûsu 144 422 (1960) olan şehirde pamuk endüstrisi, madencilik gelişmiştir. J.'de yağ fabrikaları da vardır.

JACKSON [*ceksön*], **Andrew** (Waxhaw, South Carolina ile North Carolina sınırı 1767 - Hermitage, Nashville yakınları, Tennessee 1845), Amerika Birleşik Devletleri'nin yedinci cumhurbaşkanı (1829 - 1837). Babasını iki yaşında iken, iki kardeşini ve annesini on dört yaşında iken Amerika İhtilâli sırasında kaybeden J., çocuk denecek yaşta askerlik hayatına başlamış ve istiklâl savaşına katılmıştır. Tennessee anayasası taslağını hazırlayan kongreye üye seçilerek (1796) siyasî hayata katılan J., önce Temsilciler Meclisi (House of Representatives) üyesi olmuş, bir yıl sonra William Blount Senato'dan çıkarılınca, meclis temsilciliğinden istifa ederek Demokrat Parti tarafından boşalan yere aday gösterilmiş ve 1797'de senatör seçilmiştir. 1798 - 1804 yılları arasında Tennessee Yüksek Mahkemesi hâkimi olan J., kısa zamanda büyük ün yapmış, doğruluk, cesaret ve mücadeleleri ile halkın sevgi ve güvenini kazanmıştır. 1802'de kendisine tümgenerallik rütbesi verilen ve 1812 harbine katılan J., ikinci istiklâl savaşlarında büyük yararlıklar göstermiş, 8 Ocak 1815'te İngilizleri New Orleans'tan atmayı başararak harbin ünlü kahramanlarından olmuştur. 1818'de Kızılderilileri Florida sınırının ötesine sürmüş ve 1821'de ilk Amerikalı vali olarak Florida'da görevlendirilmiştir. Halkın desteklediği bir kahraman

A. JACKSON

olarak 1823'te Demokrat Parti'den senatör seçilen J., 1824 Cumhurbaşkanlığı seçimini kaybetmiş, fakat işçi, çiftçi, küçük esnaf yararına idarede ve demokrasi rejiminde ileri sürdüğü yeni prensipleri ile «J. tipi demokrasi» nin başlıca savunucusu olmuştur. 1828 Kasım'ında, dört yıl önce aldığı oy sayısının dört katını kazanarak büyük bir zaferle Başkan seçilen J., Beyaz Saray'a Batı Amerika'ya ilk yerleşenlerin ve yeni, otoriter, milliyetçi demokrasinin ilk temsilcisi olarak gelmiştir. Eyâletlerin muhtariyetini devam ettirmek isteyen J., birliğin korunması yolunda da büyük çaba göstermiştir. Bakanları birer memur olarak kullanmak suretiyle yürütme organında büyük bir otorite sağlayan J., içe dönük bir siyaseti benimsemiştir. Rotasyon sistemini kurmuş, birçok devlet memurluklarının önemli köprü başlarına kendi partisinden olanları yerleştirmiştir. 1828 Gümrük Târifesinden şikâyetçi olan South Carolina'nın ayrılma tehdidini askerî tedbire baş vurarak önlemiştir. J., 1816'da kurulan Millî Banka imtiyazının yenilenmesine karşı çıkarak, bütçe açığını devletler arasında bölüştürerek kapatmıştır. Devlet tersanelerindeki günlük çalışma süresini on saate indiren J., 1832 Başkanlık seçimini de Cumhuriyetçi Clay'in 49 oyuna karşı 219 oyla yeniden kazanmıştır. Senatonun itirazlarını dikkate almadan kamu fonunu Federal Banka'dan çekerek (1833) bankayı kapatmış (1836) ve kâğıt para ile ödeme yapılmasını yasaklamıştır. Bu davranışı Avrupa'da görülen 1837 - 1839 malî bunalımına yol açmıştır. Para politikası, Whig Partisi'nin şiddetli muhalefeti ile karşılanan J., buna rağmen, sağ kolu sayılan Martin Van Buren (bk. VAN BUREN, Martin) lehine seçimi kazandırmayı da başarmıştır. J. Çağı diye adlandırılan 1825 - 1840 yıllarında Demokratların gerçekçiliği, Jefferson'cıların idealizmine baskın çıkmıştır. Düşmanları tarafından «diktatör Başkan» diye adlandırılan J., taraftarlarınca, emekli olarak çekildiği Hermitage'da hayatının sonuna kadar demokratların büyük lideri ve kahramanı sıfatı ile saygı görmüştür.

JACKSON [*çeksön*], **Charles Thomas** (Plymouth 1805 - Somerville, Massachusetts 1880), Amerikalı jeolog. 1829'da Harvard Üniversitesi'nden mezun olan J., iki yıl da Paris'te öğrenim görmüştür. Hükûmet jeoloğu olarak 1836'da Maine'e, 1839'da Rhode Island'a ve 1840'ta New Hampshire'e tayin edilen J., buralarda bakır ve demir madenlerini bulmuştur. 1836'da Boston'da araştırmalar ve kimyevî analizler yapmak için mükemmel bir laboratuvar kurmuş ve 1842 başlarında sülfürik eterin anestezik miktarı üzerindeki tecrübelerini yapmıştır. Eterin tıp, özellikle cerrahî alanında kullanılması yolunu açan J.'ın başlıca eserleri şunlardır: *The Final Report of Geology and Mineralogy for the State of New Hampshire* (New Hampshire eyaleti için son jeoloji ve mineraloji raporu) [1884]; *The Manual of Etherization* (Eterle uyutma el kitabı) [1861].

JACKSON [*çeksön*], **Frederick George** (Denstone, Straffordshire 1860 - Londra 1938), İngiliz seyyahı. Franz - Joseph takımadalarının batı kısmını gezmiş, orada bulduğu Nansen (b. bk.) i alıp Norveç'e götürmüştür (1896).

JACKSON [*çeksön*], **Thomas Jonathan** (Clarksburg, Virginia 1824 - Guinea, Chancellorsville civarı, Virginia 1863), Amerikan generali. Amerika İç Harbi'nde Güneyliler cephesinde çarpışmıştır. Federasyonluları Bull Run ve Fredericksburg'ta (1862) yenmiş, fakat bir kaza sonunda kendi askerleri tarafından öldürülmüştür.

JACKSON SENDROMU, damak yelkeni (velum palati), gırtlak (larynx), dil (lingua) felcinin, trapez ve sterno - cleidomastoid kasları felciyle birleşmesinden meydana gelen hastalık tablosu. İngiliz sinir hekimi John Hughlings Jackson (1834 - 1911) tarafından târif edildiği için J. S. diye adlandırılmıştır.

JACKSONVILLE [*çeksönvil*], Amerika Birleşik Devletleri'nde, Florida eyaletinde bir şehir. Nüfûsu 201 030 (1960) dur. Saint John's River'ın ağzında kurulmuş olan şehir büyük bir pazar yeri, ihracat limanı ve turizm merkezidir. Kâğıt ve kâğıttan yapılmış eşya fabrikaları vardır.

JACOB [*jakob*], **François** (doğ. Nancy 1920), Fransız hekimi ve biyoloji uzmanı. 1937'de Paris'te başladığı tıp öğrenimini II. Dünya Harbi yüzünden yarıda bırakarak Londra'da hür Fransız kuvvetlerine katılmış (1940), 1944'te ağır yaralanmış ve Croix de la Liberation (Kurtuluş nişanı) ile taltif edilmiştir (1945). 1947'de tıp öğrenimini Paris'te bitirdikten sonra, kendisini biyolojik araştırmalara vermiştir. Sorbonne'da 1951'de lisans, 1954'te de doktora yapmıştır. 1950'den sonra Pasteur Enstitüsü'nde çalışan J., 1964'te Collège de France'ta profesör olmuş ve kendisi için bir hücre jenetiği kürsüsü kurulmuştur. J., özellikle bakteri ve bakteriyofajlarda mevcut jenetik mekanizmalar ve mütasyonların biyoşimik etkileri üzerinde çalışmıştır. Çalışmaları *Sexuality and the Genetics of Bacteria* (Cinsiyet ve bakteriler jenetiği) adlı eserinde toplanmıştır. J., aldığı birçok ödüllerden sonra 1965'te André Lwoff (b. bk.) ve Jacques Lucien Monod (b. bk.) ile birlikte Nobel tıp armağanını kazanmıştır.

F. JACOB

JACOB [*yakob*], **Karl Georg** (Königsberg 1862 - 1937), Alman doğu bilgini ve Türkoloğu. Bilim yolundaki çalışmalarına teoloji ve doğu araştırmaları alanında başlamış, kısa bir süre sonra teolojiyi bırakarak doğu bilimleri, Germanistik ve etnografya alanlarında çalışmalara girişmiştir. Leipzig, Strassburg, Breslau ve Berlin'de okumuştur. Erlangen'da Spiegel'den Fars dili dersleri almıştır. Rouss ve Nöldeke gibi bilginlerin yanında çalışmış olan J., Fleischer'in derslerine de devam etmiş, İslâm dünyasının üç ana dili (Arapça, Farsça, Türkçe) üzerinde çalışma isteğini ondan almıştır. 1887 yılında Leipzig Üniversitesi'ne sunduğu *Der nordisch - baltische Handel der Araber im Mittelalter* (Orta Çağ'da Arapların Kuzey ve Baltık ticareti) adlı teziyle doktorluk unvanını kazanmış-

G. JACOB

tır. Bundan sonra bir süre Berlin Kitaplığı'nda yardımcı uzman olarak çalışmış, 1892'de Greifswald'da Ahlwardt'ın yanında doçentlik sınavını kazanmıştır. Türk halkının yaşayışını incelemek üzere İstanbul'a gitmiş ve burada Ramazan ayında Karagöz oyunları üzerine zengin gözlemler toplamıştır. Bu gözlemlerine dayanan J., bu konuda *Geschichte des Schattentheaters im Morgen- und Abendland* (Doğu ve batıda gölge tiyatrosu târihi) [2. bas. 1925] adlı eserini yazmıştır. Eski Arap Bedevîlerinin yaşayışı konusundaki kitabının 1. baskısı da J.'un Greifswald yıllarına rastlar. J. 1896'da doçent olarak Halle Üniversitesi'ne atanmıştır. Halle'de Alman Doğu Cemiyeti'nin kütüphanecilik görevini de yapmıştır. 1901'de Erlangen Üniversitesi'ne profesör olarak çağrılan J., burada verimli bilim çalışmaları yapmıştır. 1911'de G. Hoffmann'ın yerine Kiel Üniversitesi'ne çağrılmış, burada da bilim çalışmalarını sürdürmüştür. Özellikle Sanskrit ve Çince üzerinde çalışarak Hint ve Çin gölge tiyatrosu alanındaki bilgilerini artırmaya önem vermiştir. Hayatının son yıllarında J. büsbütün farklı bir konu üzerinde durmuştur: Shekespeare ve Shakespeare'in tabiatla ilişkisi. Greifswald Üniversitesi'nde botanik derslerine devam eden J., sahne oyunlarını ve genel olarak tiyatro çalışmalarını da büyük ilgiyle takip etmiştir. Bilim alanındaki çalışmalarına Arap araştırmalarıyle başlayan J., doğu dünyasının Batı âlemine etkisi konusu üzerinde durmuştur. Arapların ticarî eşyaları (1886) ve Arapların Kuzey ve Baltık ticaretleri (1887) konusundaki araştırmalarından sonra Arap coğrafyacıları ve Arap şairleri üzerinde çalışmıştır. *Ein arabischer Berichterstatter aus dem 10. Jahrhundert über Fulda, Schleswig, Soest, Paderhorn und andere Städte des Abendlandes* adlı çalışmasının 3. baskısı 1896'da çıkmıştır. Bu çalışma *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhofe aus dem 9. und 10. Jahrhundert* (IX ve X. yüzyıllarda Germen prens saraylarına gönderilen elçilerin Arapça bildirileri) adlı broşürüyle bütünlenmiştir [1927]. J.'un Arap şairleriyle ilgili çalışmaları arasında *Das Leben der vorislâmischen Beduinen nach den Quellen geschildert* (Kaynaklara göre İslâm öncesi Bedevîlerinin yaşayışı) [1895] adlı eseri önemli bir yer tutar. Bu eser 1897'de *Altarabisches Beduinenleben nach den Quellen geschildert* adıyle birçok not ve bölümler eklenerek bütünlenmiştir. J. Kiel'de de bu eserinin 3. baskısı üzerinde çalışmış, fakat 1896'dan sonra daha çok Türk araştırmalarıyle uğraşmıştır. Arap şairleriyle ilgili yayınları yanında *Zum arabischen Unterricht* (Arap öğretimi üzerine) [1905] adlı bir yazısı anılabilir. J. Türklerde Karagöz oyunlarıyle uğraşırken Arap gölge oyununa da temas etmiştir.

J. asıl Türkoloji alanında bilime büyük katkılarda bulunmuştur. Bu bakımdan Almanya'da Türkolojinin kurucusu sayılır. Alman doğu bilginleri - Nöldeke'yi saymayacak olursak - Türkolojiyi bir yan alan olarak almışlardır. J. ise Türkolojiyi esas çalışma alanı seçmiştir. «Türkische Bibliothek» (Türk Kitaplığı) dizisini kuran J., bu dizide Türk halk edebiyatı (*Die türkische Volkslitteratur.* 1901), Türk halk inançları ve Türk etnografyası konusunda birçok yazı ve araştırmalar yayınlamıştır. Bunlardan başka, divanlar ve eski Türk belgeleri üzerinde de çalışmıştır. Karagöz oyunlarına da büyük önem veren J., *Türkische Literaturgeschichte in Einzeldarstellungen* (Türk edebiyatı târihi) [1900] adlı eserinin 1. bölümünde Türk gölge tiyatrosunu tanıtmıştır (*I. Das türkische Schattentheater.* 1900). *Die Literatur der osmanischen Türken* (Osmanlı Türk edebiyatı) adlı küçük broşürü de anılabilir [1918]. «Türkische Bibliothek» in I. cildi meddahlara ayrılmıştır (*Vorträge türkischer Meddâh's.* 1904). Bu dizinin V. cildinde Türkçeden Almancaya çevrilmiş masal ve hikâyelere yer vermiştir (*Xoros Kardasch.* 1906). Türk dili öğretiminde kullanılmak üzere birçok yardımcı kitap ve sözlükler de yazmış olan J., Türk belgelerinin çevrilmesine de önem vermiştir. *Urkunden aus Ungarns Türkenzeit* (Macaristan'da Türk devrine âid belgeler) [1916] adlı esere *Aus Ungarns Türkenzeit* [1917] adlı bir konferans eklemiştir. Bu konferans *Türkiye idaresinde Macaristan* adıyle Türkçeye de çevrilmiştir [1918]. Divan edebiyatı alanında J., Kanunî Sultan Süleyman'ın divanı [1903] ile Fatih Sultan Mehmed'in divanı [1904] nı yayınlamıştır. Türk halk inançlarıyle ilgili olarak Bektaşilik üzerinde durmuştur. *Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-Ordens der Bektaschis* adlı eseri («Türkische Bibliothek», IV. cild) 1908'de çıkmıştır. *Die Bektaschije in ihrem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen* adlı eseri [1909] de bu konuda önemli bir katkıdır.

Farsçanın İslâm kültüründeki yerini de takdir eden J., Yakın Doğu araştırmalarında Arapça, Farsça ve Türkçenin organik birliğini belirtmiş ve I. Goldziher (b. bk.) ve Snouck Hurgronje ile birlikte modern İslâm araştırmalarının kurucuları arasında yer almıştır. J. İran edebiyatı alanında daha çok şiir sanatı üzerinde durmuş, Hâfız'ın şiirlerini Almancaya çevirmiştir [1922]. *Die Herkunft der Silhouettenkunst* (ojmadschylyk) *aus Persien* adlı küçük eseri, İslâm sanatı bakımından değerlidir. Halı sanatının büyük bir uzmanı olan J., bu konuda ancak küçük yazılar yazmakla yetinmiştir. J., İran'da büyük bir gelişmeye erişen halıcılığın Türklerden geldiği inancını belirtmiştir.

J., 1930'da Paul Kahle (b. bk.) ile birlikte *Das orientalische Schattentheater* dizisini de kurmuştur.

JACOB [*jakob*], **Max** (Quimper 1876 - Drancy toplama kampı 1944), Fransız yazarı. Sömürgeler okulundan ayrılmış ve bir zaman Montmartre'de Picasso ve André Salmon gibi ressamlarla arkadaşlık etmiştir. Bir süre Paris'te yaşadıktan sonra Saint-Benoît-sur-Loire'a dönmüş, 1944'te Almanlar tarafından tevkif edilerek Drancy kampına sürülmüştür. 1909'da mistik bir roman olan *Saint Matorel* (Aziz Matorel) adlı eserini, 1911'de de *Oeuvres mystiques et burlesque du frère Matorel mort au couvent de Barcelone* (Barcelona manastırında ölen rahip Matorel'in mistik ve burlesk eserleri) adlı eserini yayımlamıştır. Şiirlerini topladığı *Le Cornet à dés* (Zar hokkası) [1917] adlı eserinde uyanık olarak görülen rüya (rêve éveillé) ve otomatik fikir bağlantıları üzerinde durarak sürrealizmin öncülüğünü

M. JACOB

yapmıştır. Diğer eserleri şunlardır: *Le phanérogame* (Fanerogam) [1918]; *La défense de Tartuffe* (Tartüffe'ün savunma) [1919]; *Le Cinématoma, fragments de Mémoires des autres* (Sinematoma, başkalarının hatırâlarından parçalar) [1920]; *Le Laboratoire central* (Merkezî laboratuvar) [1921]; *Art poétique* (Şiir sanatı); *Filibuth ou la Montre en or* (F. veyâ altın saat) [1922]; *Le Terrain Bouchaballe* (B. adlı arsa) [1923]; *Visions infernals* (Cehennemden görüntüler) [1924]; *L'Homme de chair et l'homme reflet* (Canlı insan ve hayal insan) [1924]; *Les Pénitents en maillots roses* (Pembe mayolu çileliler) [1925]; *Le Nom* (ad) [1926]; *Fond de l'eau* (Suyun dibi) [1927]; *Visions des souffrances et de la mort de Jésus, fils de Dieu* (Allahın oğlu İsa'nın çilesine ve ölümüne dair görüntüler) [1928]; *Sacrifice impérial* (İmparator fedakârlığı) [1929]; *Tableau de la borgeoisie* (Orta sınıfın tablosu) [1930]; *Rivage* (Kıyı) [1931]; *Bourgeois de France et d'ailleurs* (Fransa ve başka yerler burjuvaları) [1933]; *Adès* (ad) [1933]; *Ballades* (Şiirler) [1938].

JACOBAEUS [*yakobẹus*], **Hans Christian** (Skarhult 1879 - Stockholm 1937), İsveçli operatör doktor. Sunî pnömotoraksın tatbiki sırasında yapılan plevra boşluğu muayenesi (pleuroscopy) ni ve plevra adhezyonlarının, horacoscopy ve cauterization ile tedavisinde uygulanan plevra - akciğer bridlerinin kesilme tekniği (J. operasyonu) ni ilk önce J. bulmuş ve târif etmiştir.

JACOBAEUS [*yakobẹus*], **Holger Rasmus Hansen** (1865 - 1934), Danimarkalı hekim. 1901 - 1907 târihleri arasında Finsen Enstitüsü'nde, 1905'ten sonra da Baldersgade hastahânesinde başhekimlik yapmıştır. Özellikle kalp hastalıkları konusundaki araştırmaları ve bunların tedavisi için bulduğu usûllerle ün kazanmıştır.

JACOBI [*yakọbi*], **Friedrich Heinrich** (Düsseldorf 1743 - München 1819), Alman yazarı ve filozofu. Aynı zamanda profesör olan J., 1807 - 1812 yılları arasında München Bilimler Akademisi başkanlığını yapmış, Düsseldorf yakınlarındaki Pempelfort köyünde bulunan kır malikânesi uzun süre Alman fikir hayatının bir merkezi olmuştur. Burada, Goethe ile de sıkı ve hevecanlı bir dostluk bağı kurmuştur. Genç Goethe'nin görüşleri ile teması sonucu mektup tarzında iki felsefî roman kaleme almıştır: *Aus Eduard Allwills Papieren* (Eduard Allwill'in kâğıtlarından) [1775] ve *Woldemar* (ad) [1777] Spinoza'nın panteizmi ile teması sonucunda da yine mektup tarzında bir inceleme ve eleştirme eseri hazırlamıştır: *Über die Lehre des Spinoza, in Briefen an Moses Mendelssohn* (Moses Mendelssohn'a Spinoza'nın doktrini hakkında mektuplar) [1785].

Kant'ın tenkitçi akılcılık felsefesi ve Fichte idealinin mutlak düşünce görüşüne karşılık J., tecrübeye, doğrudan doğruya duyguya, ortadaki gerçekliklerin kabulüne ve insan şahsiyetine dayanan dinî bir gerçekçiliğin savunucusudur ki bu, onu Hamann, Herder, Jean Paul ve Claudius'un temsil ettikleri görüşlere yaklaştırır. Ayrıca, onlarla ortak diğer bir tarafı da Weimar klasisizmi gibi felsefî idealizmden de uzak duruşudur. J. ilk defa olarak nihilizm deyimini de kullanan ve onun hangi şartlar altında gelişebileceğini araştıran fikir adamıdır. Ona göre, felsefenin biricik amacı «varlığı keşfetmek» olmalıydı. Gerçekçi ve kişiye yönelmiş duygu ve inanç felsefesi, daha sonraki Kierkegaard, Nietzsche ve varoluş (Existencialisme) felsefelerinin birçok unsurlarını ihtiva eder.

Külliyatı 1812 - 1825 yılları arasında yayınlanmıştır (6 cild).

JACOBI [*yakọbi*], **Moritz Hermann** (Potsdam 1801 - Petersburg 1874), Alman fizik bilgini. Petersburg'daki Çarlık Bilimler Akademisinin daveti üzerine (1837), Rusya'ya gitmiş, bundan sonraki hayatı da Petersburg'da geçmiştir. 1847'de akademinin asıl üyesi olmuş ve daha sonraları da devlet müsteşarlığına getirilmiştir. J., 1837 - 1839 yılları arasında galvanoplastiği geliştirmiş ve 1834 târihinde yapımını başardığı büyücek bir elektromagnetik makinayı bir tekneye motor olarak takıp tekneyi yürütmüştür (1838).

JACOBI [*yakọbi*], **Karl Gustav Jacob** (Potsdam 1804 - Berlin 1851), Alman matematik bilgini. 23 yaşındayken profesörlük unvanını kazanmış, önce Königsberg (bugün Kaliningrad) ve sonra da Berlin üniversitelerinde kürsü sahibi olmuştur. Aynı konuda çalışan bilgin Abel (b. bk.) den tamamiyle ayrı olarak elips fonksiyonları nazariyesini geliştirmiştir. Aynı zamanda problemi ters yönden ele alarak Abel'in fonksiyonlarını inceleme hususunda kolaylık sağlamıştır. Özellikle dikkate şayan olan araştırmaları, diferansiyel denklemler ve varyasyon hesapları alanındakilerdir. En önemli eseri, *Fundamenta nova theoriae functionum elipticarum* (Eliptik fonksiyonların yeni teorisinin temelleri) [1829] dur.

K. G. JACOBI

JACOBIN [*jakobẽ*], Fransız İhtilâli'nde (1789), Versailles'da kurulan bir siyasî klübün üyelerine verilen ad. 1789'dan 1799'a kadar devam eden bu siyasî birliği kuranlar Bretagne'lı Lanjuinais ve Le Chapelier'dir. İlk adı Société des amis de la Constitution (Anayasayı Sevenler Cemiyeti) olan bu siyasî klüp, ilk zamanlar mutedil bir siyaset takip etmiş, fakat sonraları aşırı ihtilâlci Montagne grupunun aleti haline gelmiştir. J. klübü, son dakikaya kadar Robespierre'i desteklemiş ve Thermidor olayından sonra (11 Kasım 1794) kapatılmıştır. Lâkin Gracchus Babeuf, cemiyeti Société des amis de la République (Cumhuriyet Dostları Cemiyeti) veyâ Club du Panthéon (Pantheon Klübü) adı altında ihya etmiştir (1795). 1796'da tekrar kapatılan cemiyet, Société des amis de la Liberté et de l'Égalité (Hürriyet ve Eşitlik Dostları Cemiyeti) adıyla tekrar dirilmiş ise de, 13 Ağustos 1799'da faaliyetine kesin olarak son verilmiştir.

JACOBSEN [*yạkobsön*], **Jens Peter** (Thisted, Jylland 1847 - Thisted, Jylland 1885), Danimarkalı şair ve romancı. En önemli eseri, *Fru Marie Grubbe* (Bayan M. G.) [1876] adındaki tarihî romanıdır.

JOCOTOT [*jakotọ*], **Jean Joseph** (Dijon 1770 - Paris 1840), Fransız eğitimcisi. Teknik Üniversitede ikinci müdürlük, Dijon Merkezî Okulunda ve Dijon Fakültesi'nde profesörlük yapmıştır. Enseignement universel (Méthode Jacotot) adı verilen bir öğretim metodu bulmuştur.

JACQUARD [*jakar*], **Joseph Marie** (Lyon 1752 - Oullins, Rhône 1834), Fransız mekanikçisi. Kendi adını taşıyan bir dokuma tezgâhı icad etmiştir. J. tezgâhı adıyla günümüzde kullanılan bu makine sayesinde, tek bir işçi en karışık desenli bir kumaşı düz kumaşlar kadar kolaylıkla dokuyabilmektedir.

JACQUE [*jak*], **Charles** (Paris 1813 - Paris 1894), Fransız ressamı ve gravürcüsü. Barbizon okuluna bağlıdır (bk. BARBIZON MEKTEBİ). Kır sahneleri tasvir eden resimleri ve gravürleri vardır.

JACQUEMONT [*jakmõ*], **Victor** (Paris 1801 - Bombay 1832), Fransız botanikçisi ve seyyahı. Kuzey Amerika'yı ve Hindistan'ı gezmiş, Lahor'u görmüş ve Keşmir'de ikamet etmiştir. Mektupları ve *Voyage dans l Inde* (Hindistan gezisi) [1836 - 1844] adlı eseri ölümünden sonra yayınlanmıştır.

JACQUERIE [*jakri*] (Fransız köylülerine verilen Jacques Bonhomme adından), kral Jean le Bon'un esareti sırasında Fransız köylülerinin asılzadelere karşı ayaklanması. 1358 tarihinde Bauvaisis'te başlayan ayaklanma, oradan aşağı Normandie'ye geçmiş, sonra da Ponthieu ve Picardie'ye sıçramıştır. Ayaklanma, Charles le Mauvais tarafından bastırılmıştır.

JACQUES [*jak*], **I.**: bk. DESSALINES, Jean - Jacques.

JACQUES [*jak*] **II de Bourbon, Marche kontu** (ölm. Besançon 1438), Napoli kralı I. Jean de Bourbon ve Catherine de Vendôme'un oğludur. Korkusuz Jean ile birlikte Macaristan seferine çıkmış ve 1396'da Niğbolu'da esir düşmüştür. 1397'de fidye vererek Fransa'ya dönmüş ve Büyük Mabeyinci (Grand Chambellan) olmuştur. Bourguignon ve Armagnac'ların çatışmalarında Armagnac'ların eline düşerek Bourges kalesine kapatılmıştır. 1412'de esaretten kurtulmuş ve bir süre sonra Napoli kraliçesi II. Giovanna ile evlenmiştir. Karısını idareden uzak tutmağa çalışan J., Giovanna'nın emriyle tutuklanmış ise de, kaçarak 1419'da Fransa'ya dönmüş ve Besançon'da Franciscus tarikatına girmiştir (1435).

JACQUES CŒUR [*jak kör*] (Bourges 1395 - Sakız adası 1456), Fransız iş adamı. Bourges'lu bir tüccarın oğlu olan J. C., bütün servetini doğu ticaretine yatırmış ve bu bakımdan Venediklilerin rakibi olmuştur. Fransa kralı VII. Charles'e, İngilizleri Fransa'dan kovmak için lâzım gelen kaynakları sağlamıştır. Buna karşılık ticarî iktidarını artıran birtakım imtiyazlar elde etmiştir. 1440'ta VII. Charles'in maliye nazırı (argentier) olmuş ve para işlerini tanzim etmiştir. 1442'de Kraliyet Şurası (Conseil royal) na girerek, bâzı diplomatik misyonlarda kullanılmıştır. Birçok alanlara yayılan ekonomik faaliyeti kıskançlık uyandırdığı için 1451'de tevkif ve malları müsadere edilmiştir. 1454'te kaçmağa muvaffak olmuş ve Paşa III. Calisetus'un hizmetine girmiştir. Fransa kralı XI. Louis şerefini iâde etmiştir.

JACQUES DE DIXEMUDE [*jak dö diksmüd*], **Jules Alphonse** (Stavelot 1858 - Bruxselles 1928), Belçikalı general. Kongo'nun sömürgeleştirilmesinde öncülük yapmış ve Albertville şehrini kurmuştur. I. Dünya Harbi'nde Antwerpen'da başarı göstermiş, sonra da Diksmuide'de «Demir Tümen» adı verilen 3. Tümen'in başına geçerek Alman hücumunu kırdıktan ve Eylûl 1918'de Flandre tepesini ele geçirdikten sonra zafere kadar bu tümene kumandanlık etmiştir (18 Eylûl 1918).

JADE: bk. YEŞİM TAŞI.

JADWIGA [*yadviga*] (1370 - 1399), Polonya kraliçesi (1384 - 1399). Macaristan ve Polonya kralı Büyük Lajos (Ludwig) ın kızıdır.

JAÉN [*haen*], İspanya'da bir bölge ve bu bölgenin merkezi. Nüfûsu 64 900 (1966) dür. Şehirde şaheser sayılan bir katedral (aş. yu. 1540), Gotik üslûbunda ve Arap sanatından mülhem birçok kiliseler vardır.

JAFFNA [*cafna*] (Coğ.), Seylan adasının kuzey ucunda bir yarımada ve bu yarımada üzerinde bir şehir. Seylan'ın ikinci şehiri olan J.'nın nüfûsu 94 200 (1966) dür.

JAGIĆ [*yagiç*], **Vatroslav** (Varaždin 1838 - Viyana 1923), Hırvat Slavisti. Viyana Üniversitesi'nde Franz Miklosich (b. bk.) in yanında yetişmiştir. 1871'de Odessa'da, 1874'te Berlin'de, 1880'de Petersburg'da, 1886'da Viyana'da Slav dilleri profesörlüğü yapmıştır. 1875'te «Archiv für slavische Philologie» dergisini kurmuştur. Slavistik alanında birçok büyük eserler vermiştir.

JAGIEŁŁO [*yagiello*] **LAR**, Litvanyalı bir âile ve bu âileden gelen Litvanya - Polonyalı bir sülâle. 1386 - 1572 yıllarında hüküm sürmüş olan bu sülâleden birkaç kişi Bohemya ve Macaristan krallığı yapmıştır.

J. sülâlesinin kurucusu Jogaila (Polca adı: Jagiełło; aş. yu. 1351 - 1434), Litvanya büyük prensi Algirdas ile eşi Tver'li Yuliana'nın oğlu ve Litvanya büyük prensi Gediminas'ın torunudur. 1377'den itibaren Litvanya büyük prensi olan Jogaila (Jagiełło), 1386'da Władysław adıyle vaftiz edilmiş ve Anjou'lu Polonya kraliçesi Jadwiga ile evlenmiş, II. Władysław adıyle Polonya kralı olmuştur. Ülkesi Polonya ve Litvanya'dan başka geniş Rus topraklarını da içine alır, Baltık Denizi'nden Karadeniz'e kadar uzanırdı. Büyük oğlu III. Władysław (1424 - 1444) I. Ulászló adı altında Macaristan kralı da olmuş ve Türklere karşı yaptığı Varna savaşında ölmüştür (1444).

Macaristan târihinde Mátyás (b. bk.) ın ölümü (1490) nden Mohács muharebesi (1526) ne kadar süren döneme J.'lar dönemi adı verilir.

JAGUAR (*Panthera onca*) [Zoo.], Orta ve Güney Amerika'da yaşayan etçiller takımının Kedigiller familyasından bir memeli türü. En az 12 alttürü vardır. Özellikle Amazon vadisinde kara J.'lar yaşar. 100 gün süren gebelikten sonra 2 - 4 yavru doğuran J., vahşi bir hayvandır.

JAGUAR

JAHN [*yan*], **Friedrich Ludwig** (Lanz, Prignitz 1778 - Freyburg, Unstrut 1852), modern jimnastiğin Alman asıllı kurucusu. Almanya'da der Turnvater Jahn (Beden eğitiminin babası Jahn) adıyla anılır. İlâhiyat ve lisaniyat öğrenimi yapmış olmakla beraber ünü beden eğitimi sanatının

kurucusu olmasından ileri gelmektedir. Napoléon harpleri dolayısıyle ezilen Alman milletine bedenî ve manevî güç kazandırmak amacıyla bu işe girişen J., 1810 yılında Berlin'deki Plamann eğitim yurduna öğretmen olmuş, 1811 târihinde ise beden eğitimi alanının açılışını yapmıştır. 1813 yılında kısa bir süre için Lützow gönüllüler birliğinde çalışmıştır. Aynı zamanda milliyetçilik ve etnografya gibi konuları da çalışma alanı içine alan J., 1817 - 1818 yıllarında Berlin'de Almanlığın unsurları ve menşei hususlarında takrirler vermiştir. Politik görüşleri de tıpkı ilmî araştırmaları gibi tenkitçi bir anlayış ve radikal duyguların karması manzarası arz eder. Çağdaşı birçok Alman gibi o da siyasî hedeflerinin gerçekleşebilme şansından yoksun bulunduğunu fark etmiş ve bundan acı duymuştur. J., aynı zamanda, Burschenschaft veyâ Corporation adını taşıyan düellocu Alman üniversiteli cemiyetlerinin kuruluşunda da aktif bir rol oynamış ve bu yüzden 1819 târihinde tutuklanarak kalebentliğe mahkûm edilmiştir. 1848 - 1849 yıllarında ise ünlü Frankfurt Millî Meclisi'ne üye sıfatıyla katılanlardan biri olmuştur.

Başlıca eserleri şunlardır: *Deutsches Volkstum* (Alman ulusu) [1810]; *Deutsche Turnkunst* (Alman beden eğitimi sanatı) [1816; Eiselen ile birlikte].

JAKETATAY veyâ JAKET (Fr. Jaquette à taille veyâ Jaquette), erkek elbisesi. Bunun arkası redingot gibi, fakat ön kısımları geniş ve yuvarlaktır. J., başka bir kumaştan yapılmış fantezi yelek ve pantalonla giyilir.

JAIME [*ḫayme*], Mallorca kralları:

Jaime, I. (Montpellier 1243 - Mallorca 1311), Mallorca kralı (1276 - 1311). Aragón kralı I. Jaime (b. bk.) in oğludur. Babası tarafından kurulan ve Balear adalarını, Roussillon, Cerdagne ve Montpellier'yi içine alan Mallorca krallığını idare etmiştir.

Jaime, II. (Catanal 1315 - Mallorca 1349), Mallorca kralı (1324 - 1349). Mallorca prensi Aragónlu Fernando'nun oğludur. 1343'te Balear adalarını, 1344'te Roussillon'u kaybetmiştir. Her iki ülke de Aragón kralı IV. Pedro tarafından alınmıştır. Montpellier'yi Fransa kralına satmış ve Balear'ları tekrar zaptetmeğe çalışırken öldürülmüştür.

Jaime, III. (Perpignan 1336 - Soria 1375), Mallorca (1349 - 1375) ve Sicilya kralı (1363 - 1375). II. J.'nin oğludur.

JAIME II el Justo (aş. yu. 1260 - Barcelona 1327), Aragón kralı (1291 - 1327) ve Sicilia kralı 1285 - 1295). III. Pedro'nun oğludur. 1295'te Sicilia'nın idaresini kardeşi Federigo'ya bırakmıştır. Papa'dan Korsika ve Sardunya (Sardegna)'nın hükümdarlığını elde etmiştir.

JAIPUR (Coğ.): bk. CAYPUR.

JAKOB [*yạkob*], **Ludwig Heinrich von Wettin** (1759 - Bad Lauchstädt 1872), Alman filozofu ve ekonomisti. Helle'de, Kant'ın prensiplerine göre felsefe ve siyasal bilgiler okutmuştur (1806 - 1816). Sonra Har'kov üniversitesinde profesör ve Petersburg'da maliye komisyonu üyesi olarak çalışmıştır. Filozof olarak Kant'a bağlı olduğu gibi, ekonomist olarak Adam Smith'in sistemini kabul etmiş ve Smith'i Almanya'da tanıtmağa çalışmıştır. Bununla beraber, pratik alanda tam olarak liberalizmi uygulamaktan çekinmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Grundsätze der Nationalökonomie* (Millî ekonominin prensipleri) [1809]; *Grundsätze der Polizeigesetzgebung* (Polise âid hukukun prensipleri) [1809]; *Grundriss der allgemeinen Logik* (Genel mantıkın temeli) [1788]; *Grundriss der Erfahrungsseelenlehre* (Deneysel ruh biliminin temeli) [1791].

Politika alanında *Anti - Machiavel* [1794] adlı bir eser bırakmıştır.

JAKOBSON [*yạkobsön*], **Roman** (doğ. Moskova 1896), Rus asıllı Amerikan dil bilgini. Moskova Üniversitesi'nde, Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde ve Praha Üniversitesi'nde yüksek öğrenimini tamamlayan J., 1933 - 1939 yıllarında Masaryk Üniversitesi'nde Rus filolojisi profesörlüğü yapmış; Kopenhag Üniversitesi'nde (1939 - 1941); New York'ta (1941 - 1946); Columbia Üniversitesi'nde (1949 - 1967); ve daha birçok üniversitelerde dersler vermiş, seminerler düzenlemiştir. Polonya, Norveç, Danimarka, Amerika, Sırbistan, Hollanda, İrlanda ilim ve sanat akademilerinin üyesi; birçok dil akademi ve enstitülerinin başkan ve başkan vekili olan J., UNESCO Sosyal İlimler Bölümü'nün de konsultanıdır. N. Trubetskoy (b. bk) ile birlikte fonolojiyi kuran bilginlerden biridir. Praha Dilciler Birliğini kuranlar arasında bulunmuştur.

R. JAKOBSON

Başlıca eserleri şunlardır: *Remarques sur l'évolution phonologique du russe* (Rusçanın fonolojik gelişmesi üzerine notlar) [1929]; *Prinzipien der historische Phonologie* (Târihî fonolojinin esasları) [1931]; *Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre* (Genel isim halleri bilgisine katkı) [1936]; *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgezetze* (Çocuk dili, afazi ve genel ses kanunları) [1941]; *La Geste du Prince Igor* (Prens İgor destanı) [1948]; *Selected writings* (Seçme yazılar) [1962 - 1966]; *Fundamentals of language* (Dilin temelleri) [M. Halle ile birlikte, 1956]; *Sofonija's Tale of the Russian - Tatar Battle* (Sofoniya'nın Rus - Tatar savaşı üzerine hikâyesi) [D. S. Worth ile birlikte, 1963].

JAKARTA (Coğ.): bk. CAKARTA.

JAL, Augustin (Lyon 1795 - Vernon 1873), Fransız bilgini. Denizcilik arkeolojisinin kurucusu sayılır. Başlıca eserleri şunlardır: *Archéologie navale* (Denizcilik arkeolojisi) [1839]; *Glossaire nautique* (Denizcilik sözlüğü) [1848].

JALAPA veyâ XALAPA ENRIQUEZ, Meksika'da bir şehir. Veracruz bölgesinin merkezi olan J.'nın nüfûsu 72 000 (1966) dir. Bölgede kahve ve tütün yetiştirilir.

JALISCO, Meksika Cumhuriyeti'nde federal devletlerden biri. Meksika'nın batısında bulunan J.'nun yüzölçümü 80 683 km², nüfûsu 1 406 481 (1964) dır. Toprakları çok verimli olup, tahıl, şeker kamışı, pamuk, tütün ve yer fıstığı yetiştirilir. Son yıllarda endüstri de gelişmiştir (yün ve pamuklu kumaşlar, kâğıt, cam, gıda maddeleri, sigara ve puro, çanak, çömlek).

JĀLNA [*cālna*], Hindistan'da, Mahārāshtra'da bir şehir. Nüfûsu 67 200 (1966) dür. Toprak ürünleri pazarı olarak tanınmıştır.

JALÓN [*ḫalọn*] (Coğ.), 1. İspanya'nın Alicante evalet (provincia) inde bir kasaba. Nüfûsu 2 145 (1948)dir. Tahıl, zeytin yağı, şarap, meyve ve canlı hayvan yetiştirilir.

2. İspanya'da, Sierra Ministra'da topraktan fışkıran ve Ebro'ya karışan bir ırmak. Uzunluğu 235 km dir.

JALOUX [*jalụ*], **Edmond** (Marseille 1878 - Lutry, İsviçre 1949), Fransız romancısı ve edebiyat eleştiricisi. Aşkı tahlil eden romanlar yazmıştır. En tanınmış eserleri şunlardır: *Le Reste est silence* (Geriye kalan sessizliktir) [1909]; *Le voyageur* (Yolcu) [1935]; *Le Vent souffle sur la Flamme* (Rüzgâr alev üzerine eser) [1942]. Birçok denemelerinde eleştirme kabiliyetini göstermiştir.

Rainer Maria Rilke (Avusturyalı yazar) [1927]; *Du rêve a la réalité* (Düşten gerçeğe) [1932]. 1936'da Fransız Akademisi'ne seçilmiştir.

JALUZİ (Fr. Jalousie, İng. Jalousies), içeriden görülmeksizin dışarıyı görmeyi sağlayan ve gölgelik vazifesi gören madenî veyâ plâstık levhalardan yapılmış bir çeşit perde, pencere kapama vasıtası. İki ucundan yanlardaki kordonlara geçirilmiş aralanıp kapanabilen ve inip kalkabilen yatay levhalardan veyâ birer halka ile alt ve üstteki demir çubuklara geçirilmiş açılıp kapanabilen düzey levhalardan meydana gelir.

JAM [*cem*] (İng.), pişmiş meyve ezmesi, marmelat, bir çeşit reçel. J. yapılacak meyveler küçük parçalar halinde kesilir veyâ bu maksatla çok kullanılan böğürtlen, ahududu v. b. gibi dikenli gülgiller şekerle karıştırılır ve suyunu salıp pelteleşinceye kadar kaynatılır. Pektın ve jelatin ilâve edilerek J. ticarî yiyecek maddeleri haline getirilir. Portakal daha çok marmelat olarak yapılır. Başlıca J., kara üzüm, kuş üzümü, çilek, ahududu, böğürtlen ve elma ile yapılmaktadır.

JAMAICA [*camạyka*], Büyük Antil adalarından biri. Küba'nın güneyindedir. Devlet olarak Commonwealth üyesidir. Yüzölçümü 10 962 km², nüfûsu 1 913 000 (1970) dir. Bunların ancak 12 500'ü beyaz, % 80'i zenci ve 1/5'i karışıktır. Başkenti Kingston (1963'te seçilmiştir), resmî dili İngilizce, dini Protestanlıktır.

Coğrafya: J. adasının doğusu dağlık (Blue Mountains) ve rutubetli olup, plato biçiminde, kalkerli ve nispeten kuru olan batısına bir tezat teşkil eder. Devlet ekonomisinin temelleri şeker kamışı (rom imali), muz ve çok geniş

JAMAICA: Port Antonio'dan bir görünüş

ve zengin boksit yataklarına dayanır. J. boksit ihraç eden ülkelerin başında gelir (yılda 750 milyon ton). J.'da Kahve ve biber yetiştirildiği gibi, büyük baş hayvan da beslenir. Balıkçılık da, turizm de gelişmektedir.

Târihçe: Arawak yerlileri tarafından Xaymaca [*ḫaymaka*] adı verilen bu ada, Christophorus Columbus tarafından 1494'te keşfedilmiştir. 1509'da birinci İspanyol vâlisini kabul etmiş ve Santiago adını almıştır. Yerliler birkaç sömürgeci âilesi tarafından yok edilmiş ve onların yerine Afrika'dan zenci köleler getirilmiştir. 1655'te ada İngilizler tarafından zaptedilmiş ve 1670 Madrid anlaşmasıyla resmen İngiltere'ye verilmiştir. Bundan sonra ada, Güney Amerika'ya doğru yapılan kaçakçılık ticaretinin büyük bir merkezi haline gelmiş ve tabiî (tornadolar) ve sosyal (köleler 1831'de ayaklanmış, 1833'te serbest bırakılmışlardır) güçlüklere rağmen, şeker kamısı, indigo ve kakao plantasyonları sayesinde XIX. yüzyıla kadar refah içinde yaşamıştır. 1846'da koruyucu tarife kalkınca bir bunalım başlamış, 1865'te de zenciler ayaklanmıştır. Vâli Sir John Peter Grant, düzen ve refahı tekrar kurmuş ve 1866'da sömürgeye bir anayasa vermiştir. 1958'de J., Batı Hind (West Indies) Federasyonu'na girmiş, lâkin 1961'de tekrar çekilmiş ve 1962'de Federasyon dağılmıştır.

JAMAICA

JAMÂLPUR (Coğ.): bk. CAMALPUR.

JAMBE DE FER [*jābdöfer*], **Philibert** (Lyon ? - Lyon 1572), Fransız bestecisi. Bir zaman Poitiers'de yaşamış ve orada Sainte Radegonde kilisesinin korosunda çalışmıştır. Lyon'a geri dönmüş ve orada Huguenot (Fransız protestanı) ların ilâhilerini bestelemiştir. Eseri şu başlık altında çıkmıştır: *Les 150 psaumes de David mis en rime françaíse par Clément Marot et Théodore de Bèze ... le tout mis en musique a 4 et 5 parties* (Davud'un Clément Marot ve Théodore de Bèze tarafından Fransızcaya şiir olarak çevrilmiş 150 ilâhisinin 4 ve 5 kısımlı bestesi) [1564]. Bundan önce de bir musiki ve musiki aleti öğrenmek için en eski metotların birini hazırlamış ve şu başlık altında çıkarmıştır: *Epitome musical, sons et accordz es voix humaines, fluestes d'Alleman, fluestes a 9 trous, violes, violons* (Musiki bilgileri özeti: not ve akorlar, insan sesleri, Alman flütleri, dokuz delikli flütler, violalar ve kemanlar için).

J., Saint - Barthélemi Katliamı'nda öldürülmüştür.

JAMBES [*jamb*] (Coğ.), Belçika'da bir kasaba. Namur ili ve arrondissement'ında, Namur şehrinin endüstrileşmiş banliyösindedir. Nüfûsu 12 850 (1962) dir. Ayna fabrikaları, madencilik, elektrik inşaatı, bira fabrikaları vardır. Sebze kültürleri yapılır.

JAMBON (Fr. = bacakçık, *jambe* = bacak), domuz, yaban domuzu veyâ başka bir hayvanın, konserve edilme maksadıyla tuzlanmış ve bazen de dumanlanmış bacağı veyâ omuzu.

JAMBOS (Eugenia Jambos), Myrtaceae familyasından, Hindistan asıllı bir yemiş ağacı. Hindistan'da ve bütün sıcak ülkelerde yetiştirilir.

JAMES [*ceymz*], **Edward Stuart Pretender** (Londra 1688 - Roma 1766), İngiliz prensi. Saint George Şövalyesi diye de anılan J., İngiltere kralı II. James ile Modena prensesi Maria'nın oğludur. XIV. Louis tarafından III. J. adıyle İngiltere kralı olarak ilân edilmiş ise de (1701), parlâmento bu kararı reddetmiştir (1701). 1708 ve 1715'te yaptığı askerî teşebbüsler ve giriştiği müzakereler sonuçsuz kalınca İtalya'ya çekilmiştir.

JAMES [*ceymz*], **George Payne Rainsford** (Londra 1799 - Venedik 1860), İngiliz hikâyecisi, târihçisi ve diplomatı. Doktor Pinkston James'in oğlu olan J., Putney'de ve Fransa'da öğrenim görmüştür. Genç yaşında Walter Scott tarzında küçük hikâyeler, biyografiler ve târihî romanlar yazarak sanat hayatına giren J., 1829'da Richelieu hakkındaki eseri Scott tarafından övülünce birdenbire ün kazanmıştır. 1850'de Boston'a İngiliz konsolosu olarak atanan J., 1856'ya kadar Richmond ve Virginia'da ve 9 Haziran 1860'ta ölümüne kadar da Venedik'te diplomatlık yapmıştır. J., hayatının son 30 yılında 100'den fazla hikâye yayınlamıştır. J.'in başlıca târihî eserleri şunlardır: *Memoirs of Great Commanders* (Büyük kumandanların hâtıraları) [1832]; *Life of Edward the Black Prince* (Kara Prens Edward'ın hayatı) [1836]; *Life of Richard Coeur - de - Lion* (Arslan Yürekli Richard'ın hayatı) [1842 - 1849]; *A History of Chivalry* (Şövalyelik târihi) [1843].

JAMES [*ceymz*], **Henry** (New York 1843 Chelsea, Londra 1916). Amerikan asıllı İngiliz yazarı. Filozof William James'in kardeşidir. İngiltere'de yerleşmiş ve 1915'te İngiliz yurttaşlığına geçmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Roderick Hudson* (erkek adı) [1875]; *Daisy Miller* (kadın adı) [1879]; *The portrait of a lady* (Bir hanımın resmi) [1881]: *The spoils of Poynton* (Poynton'un kalıntıları) [1897]; *What Maisie knew* (Maisie'nin bildiği) [1897]; *The turn of the screw* (Vidanın dönmesi) [1898]; *The Wings of the dove* (Güvercinin kanatları) [1902]; *The Ambassadors* (Büyük elçiler) [1903]; *The Golden Bowl* (Altın kap) [1904].

H. JAMES

JAMES [*ceymz*], **William** (New York 1842 - Chocorua, New Hampshire 1910), Amerikalı filozof. Peirce (b. bk.) ile birlikte pragmatizmin kurucularından biridir. 1869'da tıp doktoru, 1885'te Harvard'da felsefe profesörü olmuştur. Başlıca eserleri şunlardır: *The Principles of Psychology* (Psikolojinin prensipleri) [1890]; *The will to believe and other essays* (İnanma isteği ve başka denemeler) [1897]; *The varieties of religious experience* (Dinî tecrübe çeşitleri) [1902]; *Pragmatism* (Pragmatizm) [1907].

JAMES RIVER [*ceymz rivör*], Amerika Birleşik Devletleri'nin doğusunda bir ırmak. Richmond şehrinden geçen ırmağın uzunluğu aş. yu. 800 km dir. Ağzında bulunan James adası, İngilizlerin Amerika kıtasında kurdukları ilk daimî sömürgedir (1607). Bu ada târihî bir millî park haline getirilmiştir.

JAMES [*ceymz*]**'LER,** İskoçya kralları:

James I. (Dunfermline 1394 - Perth 1437), İskoçya kralı (1406/1424 - 1437). III. Robert'in oğludur. İngilizlerin eline esir düşmüş (1406) ve gençliğini İngiltere'de geçirmiştir. O sırada İskoçya'yı amcası naip Albany idâre etmekteydi. Serbest bırakılınca (1424) idâreyi eline almış ve Albany'nin âilesini öldürterek derebeylerin direnişini ezmiştir. Atholl kontu ve Sir Robert Graham ın tertibiyle öldürülmüştür.

James II. (? 1430 - Roxburgh Castle 1460), İskoçya kralı (1437 - 1460). I. James'ın oğlu ve halefidir. Henüz çok küçük yaşta iken taç giymiş ve Douglas kontu Archibald kral vekili olmuştur. Küçüklüğü Livingstone ile Crichton arasındaki rekabetle geçmiştir. Saint Andrews piskoposu James Kennedy'nin yardımıyla Livingstone'dan kurtulan II. J. (1450), sonra Douglas'ı da yanından kovmuştur (1455). Bunun üzerine İngilizlere karşı harp açmış ve İngilizlerin zaptetmiş oldukları birkaç kaleyi geri almıştır.

James III. (? 1451 - Sauchieburn, Bannockburn 1488), İskoçya kralı (1460 - 1488). II. James'ın oğlu ve halefidir. Danimarka kralı I. Christian'ın kızı Margrete ile evlenmesiyle Orkney ve Shetland adalarını kazanmıştır. Asılzâdeleri otoritesine baş eğmeğe zorlamağa çalışırken bir ayaklanmada öldürülmüştür,

James IV. (? 1473 - Flodden 1513), İskoçya kralı (1488 - 1513). III. James'in oğlu ve halefidir. 1503'te İngiltere kralı VII. Henry'nin kızı Margaret Tudor ile evlenmiştir. İngiltere'de VIII. Henry tahta çıkınca harp tekrar başlamış (1513) ve Flodden bozgununda ölmüştür.

James V. (Linlithgow 1512 - Falkland 1542), İskoçya kralı (1513 - 1542). IV. James'in oğlu ve halefidir. Çok küçük yaşta taç giydiği için, iktidar VIII. Henry'nin kayın biraderi ve İngiliz taraftarları partisinin lideri Angus'un eline geçmiştir. Fakat sonradan V. J., kendisine zorla kabul ettirilen bu vesayeti atarak İskoçya'nın Fransa ve Katolik taraftarı siyasetini devam ettirmiştir. Önce Fransız prensesi Madeleine (1537), sonra da Lorraine prensesi Marie (1538) ile evlenmiştir. İngiltere'ye karşı açılan harbde Solway Moss'da bozguna uğramıştır (1542).

James VI. (Edinburgh 1566 - Theobalds Park, Hertfordshire 1625), İskoçya (1567 - 1625) ve I. James adıyla İngiltere ve İrlanda kralı (1603 - 1625). Kraliçe Mary Stuart ile Darnley baronu Henry Stuart'ın oğludur. Küçük yaşta birtakım naiplerin otoritesi altında yaşamıştır. İskoçya'da kral otoritesini tekrar kurmuş ve 1603'te İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'in ölümünde, onun halefi olmuştur. Anglikan kilisesini desteklemiş, Katolik ve Protestanları takip etmiştir. Fakat Parlâmento'yu hemen hemen hiçe saydığı için halkın sevgisini az zamanda kaybetmiştir. İngiltere'yi İspanya'ya yaklaştırmak teşebbüsünde başarısızlığa uğramıştır.

James VII. (Londra 1633 - Saint Germain - en - Laye 1701), İskoçya ve II. James adıyla da İngiltere ve İrlanda kralı (1685 - 1688), İngiltere kralı II. Charles'ın kardeşi ve halefidir. 1643'te York dukası ve büyük amiral unvanını alan II. J., Hollanda'lılara karşı savaşmış ve Amerika'da Yeni Amsterdam şehrini zaptederek ona New York adını vermiştir. Katolıkliği kabul edince, tahtını kaybetmek tehlikesi karşısında kalmış ve buna rağmen 1685'te kardeşinin halefi olmuş, fakat Katolikleri koruması, Parlâmento'yu hiçe sayması ve Fransa kralı XIV. Louis ile ittifakı kendisine halkın sempatisini kaybettirmiştir. Böylece damadı Nassau prensi William 1688'de tahta çağırılmıştır. II. J., Fransa'ya kaçmış ve tekrar İngiltere tahtına çıkmağa çalışmış ise de, başarısız kalmıştır (Boyne felâketi 1690).

JAMESTOWN [*ceymztavn*], Atlantik'in güneyinde bulunan İngiltere'ye bağlı Saint Helena adasının başkenti. Nüfûsu 1 550 (1966) dir.

JAMIN [*jamẽ*], **Jules Célestin** (Termes, Ardennes 1818 - Paris 1886), Fransız fizikçisi. J. aynaları (miroirs de J.) adını taşıyan bir sistem icad etmiş ve ışığın emilmesini incelemiştir. 1868'te Fenler Akademisine seçilmiştir.

J. C. JAMIN

JAMMES [*jam*], **Francis** (Tournay, Yukarı Pireneler 1868 - Hasparren, Aşağı Pireneler 1938), Fransız şâiri ve romancısı. Şiirde kaidelerden uzaklaşan ve Mallarmé'nin dikkatini çeken bir sanat anlayışını benimsemiştir. 1898'de şiirlerinin büyük kısmını bir araya toplayarak *De l'Angelus de l'aube à l'Angelus du soir* (Sabah duasından akşam duasına) adlı önemli şiir kitabını yayımlamıştır. Bunu *Le Deuil des primevères* (Çuha çiçeklerinin yası) [1901]; *Le Triomphe de la vie* (Hayatın zaferi) [1902] adlı şiir kitapları takip etmiştir. J., hüzünlü ve duygulu birkaç roman da yazmıştır. *Clara d'Ellébeuse* (kadın adı) [1899]; *Almaide d'Etremont* (kadın adı) [1901]; *Pommes d'anis* (Anason elması) [1904]. Hıristiyanlıktan ruhen uzaklaşmış olan J., 1905'te tekrar Hıristiyanlığa dönerek bu târihten sonra yazdığı eserlerine dinî bir hava vermiştir: *Clairières dans le ciel* (Gökte aydınlıklar) [1906]; *Les Géorgiques chrétiennes* (Hıristiyanlığa âid kır şiirleri) [1911 - 1912]; *La Vièrge et les sonnets* (Meryem ve soneler) [1919].

F. JAMMES

JAMMU (Coğ.): bk. CAMMU.

JAMNAGAR (Coğ.): bk. CAMNAGAR veyâ NAVANAGAR.

JAMNITZER [*yamnitsör*], bir Alman sanatkâr âilesi:

1. **Christoph** (Nürnberg 1563 - Nürnberg 1618), Kuyumcu, süsçü ve desinatör. 1592'de «usta» olmuştur. Büyük babasından sonra, âilenin en büyük sanatkârıdır. Neuw Grotteszken Buch, inventirt, gradirtund verlegt durch C. J. süs koleksiyonu Ch. J. tarafından icad edilmiş, çizilmiş ve çıkarılmıştır (1610). 1966'da yeniden çıkarılmıştır. Süslü bir ibrik ve leğen bırakmıştır (Viyana, Kunsthistorisches Museum).

2. **Wenzel** (Viyana 1508 - Nürnberg 1585), kuyumcu ve süsçü. Nürnberg'te 1534'te «usta» olmuş, 1543'te de belediye damgacısı olmuştur. Önce kardeşi Albrecht J., sonradan da oğulları ve damatları ile beraber çalışmıştır. İmparator II. Maximilan ve II. Rudolf için de çalışmıştır. Süslü kapları olağanüstü bir kabiliyetle işlenmiştir. J. teorik araştırmalarda da bulunmuş, tatbikî matematik, fizik, mekanik ve perspektif alanında çalışmıştır. *Perspectiva corporum regularium* (Düzgün cisimler perspektivleri) [1568] adlı bir eser bırakmıştır. Başlıca eseri, 1549'da yaptığı bir sofra takımıdır (Paris'te).

JAMSHEDPUR (Coğ.): bk. CEMŞİDPUR.

JÄMTLAND [*yemtland*], kuzey İsveç'te bir bölge ve il (län). Yüzölçümü 51 712 km², nüfûsu 129 800 (1967) dür. Norveç ile sınırdaş olan bu bölgede birçok göller vardır. Bu göllerin en büyüğü Storsjö (456 km²) dür. İl merkezi Östersund da bu göl kıyısındadır. Storjö gölü çevresi büyük bir turizm merkezidir. Syefjäll (1 762 m) ve Åreskutan (1 420 m) dağları da turistlerin ziyaret ettikleri dinlenme yerleridir.

JAMYN [*jamẽ*], **Amadis** (Chaource, Aube 1540 - Chaource, Aube 1593), Fransız şâiri. IX. Charles ve III. Henri devirlerinin en ünlü şâirlerinden biridir. 1575 ve 1585'te iki külliyat çıkarmış, H. Salel'in başladığı *Ilias* tercümesine devam etmiştir,

JAN [*yan*] **I. Albert** (Kraków 1459 - Torun 1501), Polonya kralı (1492 - 1501). Kral IV. Kazimierz'in büyük oğludur. Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki Moldavya (Buğdan) ya karşı açtığı harb, 1497'de Bukovina felâketi ile sonuçlanmıştır.

JAN [*yan*] **II. veyâ KAZIMIERZ** (? 1609 - Nevers, Fransa 1672), Polonya kralı. III. Sigismund'un oğludur. Papanın müsaadesiyle 1648'de tahta çıkmıştır. 13 yıl süren Rus harbi (1654 - 1667) ile İsveç harbi (1655 - 1660) II. J.'ın krallık devrine rastlar. 1668'de tahttan feragat ederek Fransa'da yerleşmiştir.

JAN MAYEN [*yan mayen*], Kuzey Denizi'nde Norveç'e bağlı bir ada. Yüzölçümü 372 km² olan bu dağlık adanın en yüksek dağı bir volkandır.

JANÁČEK [*yanaçek*], **Leoš** (Hukvaldy, Sklenov civarı, Moravya 1854 - Moravská Ostrava 1928), Çek bestekârı. Brno fılarmoni derneğinin başkanlığını yapmış, aynı şehirde bir org okulu kurmuş ve konservatuvarda kompozisyon profesörü olarak çalışmıştır. Çek musikisine yenilik getirmiş, Rus bestecilerinin ve halk türkülerinin etkisinde kalmıştır. *Moravya halk şarkıları külliyatı* ve *Moravya aşk şarkıları* adlı iki eser yayımlamıştır [1935.] *Jenufa* (ad) [1896 - 1904] ve *Küçük kurnaz tilki* [1921 - 1923] operalarında çok canlı ve realist bir Çek şan üslûbu yaratmıştır. Kantatları *Glagolitik missa* gibi kuvvetli eserlerdir (1927). Oda müziği ve senfonik müzik alanında bestelediği eserler, *Taras Bulba* gibi operaları değerinde değildir.

L. JANÁČEK

JANDARMA (Fr. Gendarme, Gendarmerie; Alm. Gendarm; İng. Gendarme, Gendarmery; eski ter. Zaptiye), görevi, genel güvenlik ve âsâyişi korumak, kanun ve nizam hükümlerinin bütün yurtta uygulanmasını sağlamak olan silâhlı ve askerî bir inzibat kuvveti. Teşkilâtın en yüksek makamı Jandarma Genel Komutanlığı olup, başında orgeneral rütbesinde bir komutan bulunur. Komutanlık İçişleri Bakanlığı'na bağlıdır ve katma bütçe ile idâre edilir. J. teşkilâtı mensubu subay, assubay ve erlerin eğitim ve teçhizatı Genel Kurmay Başkanlığı'nın denetimi ile yürütülür.

İllerde vâliliklere bağlı J. alay komutanlıkları, ilçe merkezlerinde J. bölük komutanlıkları, bucak ve köylerde ise assubay veyâ uzatmalı J. erbaşlarının emri altında karakol teşkilâtı vardır.

4

JANDARMA: Osmanlı devri: 1. Usta, Karakullukçu (ortada); 2. Kazasker, Kaptan Paşa, Çuhadar; 3. Yeniçeri ağası, Re's Efendi, Şeyhülislâm, Çavuşbaşı şâtırı; 4. XIX. yüzyıl Zaptiye Feriki

Târihçe: J. teşkilâtı eskiden zaptiye diye anılırdı. II. Mahmud tarafından Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, askerî ve mülkî idârenin yeni bir kalıba sokulması için

1

2

3

1

2

3

4

JANDARMA: Cumhuriyet devri: 1. Pelerinli bir jandarma subayı; 2. Jandarma subayı; 3. Kaputlu jandarma eri; 4. Teçhizatlı jandarma eri

uğraşılmasını mütaakıp, Asâkir-i Muntazama-i Mansûre ve Asâkir-i Muntazama-i Hassa adı altında serasker (başkomutan) liğe bağlı olarak iki askerî teşkilât kurulmuştur. Yeniçeri Ocağı gibi askerî yapıya sahip olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun emniyet ve âsâyişinin korunması görevini yüklenmiş bulunan bu teşkilâtların hem güvenlik, hem de âsâyiş işlerini lâyıkıyle yerine getirememesi üzerine, 16 Şubat 1846 târihinde Zaptiye Müşiriyeti adı altında yeni bir teşkilât kurulmuştur. Bu teşkilâtın, adlî, idarî ve askerî görevleri o günün şartlarına göre başarabilecek nitelikte olması, müstakil bir nizamnâmeye, mülkî ve askerî görev ve yetkilerini belirten birer talimata sahip bulunması ve müstakil bir zâbıta teşkilâtı hüviyetine bürünmesi bakımından Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluş târihi J.'nın kuruluş târihi olarak kabul edilmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Osmanlı İmparatorluğu aleyhine sonuçlanmasından sonra devletin her bölümünde yapılan ıslahat hareketleri sırasında Zaptiye Müşiriyeti de kaldırılarak, yerine Jandarma Dâire-i Merkeziyesi adı altında yeni bir teşkilât kurulmuştur (1879). Bu yeni teşkilâtın kurulmasında büyük emeği geçen, Sadrâzam Küçük Said Paşa, İtalya ve Fransa'dan J. subayları dâvet ettiği gibi, İtalya'dakine benzer bir J. teşkilâtının kurulması için hazırlıklara başlamış ve Fransız J. nizamnâmesini de tercüme ettirmiştir. Fakat bu nizamnâmenin uygulanmasına imkân bulunamamış, yeni kurulan Jandarma Dâire-i Merkeziyesi'nin başına ilk defa Ferik Hasan Paşa tâyin edilmiştir. Bu teşkilâtın da yeni bir ıslahata tâbi tutulması üzerine basına İngiliz subayı Ferik Baker Paşa, (bk. BAKER, Valentine, Baker Paşa), yardımcılığına da Albay Mustafa Bey getirilmişlerdir.

Küçük Said Paşa'nın sadâretten azli ile Ferik Baker Paşa ve teşkilâtta görevli Sining, Maurice Kostes, Northorn, Belen, Bersfild gibi yabancı subaylar da memleketlerine dönmüşler ve yapılan ıslahat hareketi de gayesine ulaşamamıştır.

JANDARMA: Motorize jandarma erleri tatbikatta

1902'den II. Meşrûtiyet'in ilânına kadar, Kosova, Selânik, Manastır, Drama, Serez gibi Rumeli sancak ve vilâyetlerinde Belçika, İsveç, Norveç, Rusya, İtalya, İngiltere, Avusturya ve Almanya'dan getirtilen subaylar görevlendirilmiştir. Bu yabancı subayların idâresinde gelişen J. teşkilâtı, çok verimli işler yapmış, halkın hükûmete olan güvenini artırmıştır.

31 Mart Vakası'nı müteakıp, mevcut nizamnâme ve teşkilâtta hiç bir değişiklik yapılmadan Jandarma Dâire - i Merkeziyesi adı, Umum Jandarma Kumandanlığı olarak değiştirilmiştir. 1912 yılında yayınlanan kanunla J. teşkilâtı mülkî makamlara, 16 Mart 1919 târihinde yayınlanan bir kararnâmeyle de Umum Jandarma Kumandanlığı, Dâhiliye Nezâreti'ne bağlanmıştır. 19 Nisan 1926 târihine kadar nizamnâmelerle idâre edilen J. teşkilâtı, ilk J. kanunu ile yeni esaslara bağlanmış, nihayet 10 Haziran 1930 târihinde bugünkü belirli durumuna getirilmiştir.

JANDARMA: Jandarma merasim mangası selâm duruşunda

Jandarma Genel Komutanlığı: İstiklâl Harbi sırasında bir yandan iç güvenlik, âsâyiş görevlerini yürütürken, diğer yönden yurd savunmasında başarılı hizmetlerde bulunmuş J. teşkilâtının görevleri ile ilgili olarak 1956 yılında 6815 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bu kanunla sınır, kıyı ve kara sularının korunması; buralarda vuku bulacak kaçakçılığın men, takip ve soruşturma görevleri de J. Genel Komutanlığı'na devredilmiştir. J. Genel Komutanlığı görevlerini, emrinde bulunan seyyar J. tugayları, J. bölge komutanlıkları ve bunlara bağlı olan alt kademe kuruluşları ile yürütmektedir. Hazerde İçişleri Bakanlığı'na bağlı bulunan J. Genel Komutanlığı, savaşa âid görevlerini, Genelkurmay Başkanlığı'ndan aldığı emir ve direktiflere göre gerekli hazırlıkları yaparak yerine getirir.

JANDARMA GENEL KOMUTANLARI VE VAZİFE SÜRELERİ:

Ferik İbrahim Rüşdü Paşa	1877 - 1879
Ferik Vitalis Paşa	1879 - 1885
Mirliva Mustafa Paşa	1885 - 1888
Ferik Bülend Paşa	188 - 1896
Ferik İsmail Hakkı Paşa	1896 - 1897
Ferik Mühir Paşa	1897 - 1899
Ferik Toston Paşa	1899 - 1903
Mirliva Hacı Nuri Paşa	1903 - 1907
Mirliva Münir Paşa	1907 - 1908
Mirliva Nazif Paşa	1908 - 1909
Mirliva Cevad Paşa	1909 - 1910
Ferik Mustafa Hilmi Paşa	1910 - 1912
Mirliva Nazif Paşa	1912 - 1914
Mirliva Rasim Paşa	1914
Mirliva Rasim Paşa	1914 - 1918
Miralay Refet Bey (Gn. Refet BELE)	1918 - 1919
Mirliva Ali Kemal	1919 - 1920
Miralay Mehmed Bahaddin	1920 - 1921
Mirliva Ali Kemal Paşa	1921 - 1923
Miralay Hacı Hurşid Bey	1923 - 2924
Kur. Alb. Ahmed Zeki	1924
Tuğg.. Zeki Paşa	1924 - 1930
Korg. Kâzım Orbay	1930 - 1935
Korg. Nâci TINAZ	1935 - 1939
Korg. Cahid TOYDEMİR	1939 - 1940
Korg. A. Rıza ALTUNKAL	1940 - 1941
Korg. Rüşdü AKIN	1941 - 1943
Korg. Rıfat MATARACI	1943 - 1945
Korg. Nazmi GÖNENLİ	1945 - 1947
Korg. Şükrü KANATLI	1947 - 1949
Korg. Nuri BERKÖZ	1949 - 1950
Korg. Kemal YAŞINKILINÇ	1950 - 1954
Org. Tahsin ÇELEBİCAN	1954 - 1960
Tümg. Nezihî FIRAT	1960
Korg. Hayati ATAKER	1960
Korg. Muhittin ONUR	1960 - 1961
Tuğg. Abdurrahman DORUK	1961 - 1962
Tuğg. Fahri OĞAN	1962
Org. Fikret ESEN	1962 - 1966
Org. Haydar SUKAN	1966 - 1968
Org. Kemal ATALAY	1968 - 1969
Org. Semih SANCAR	1969 - 1970
Org. Kemalettin EKEN	1970 -

Jandarma Subay Tatbikat Okulu: 1902 yılına kadar J. mensuplarının yetiştirilmesi için esaslı bir müessese kurulmamıştır. 1902 yılında Rumeli'de başlayan ıslahat hareketleri sırasında ilk defa Selânik'te Jandarma Zâbit Mektebi açılmıştır. Alman Von Altzen'ın müdürlüğü ve Türk - İtalyan subaylarından müteşekkil bir öğretim kurulunun nezâreti altında işe başlayan okul, II. Meşrûtiyet'in ilânı ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesinden sonra, İstanbul'a nakledilerek Yıldız Sarayı'nın bölümlerinden olan Sarıkışla ve Sergi Dâiresi'ne yerleştirilmiştir. 1912'de Beylerbeyi Zâbit Mektebi'nden mezun olan bâzı yedek subaylar bu okulda okumuşlar ve J. subayı olarak yetiştirilmişlerdir.

Balkan Harbi'ni takip eden yıllarda, daha kaliteli subay yetiştirmek gayesiyle bu okulun teşkılâtı genişletilmiştir. 27 Haziran 1914 târihinde yayınlanan Jandarma Zâbit Mektebi Nizamnâmesi ile subay okulunun teşkilâtı beş kısma çıkarılmıştır.

Jandarma Zâbit Mektebi, Sèvres Muâhedesi'ne kadar Yıldız'daki binasında faâliyet göstermiştir. Binanın, 1919 yılında Muzıka - i Hümayûn ve Mekteb - i Mülkiye'ye tahsis edilmesi üzerine, öğrenciler Beylerbeyi Sarayı Haremağası dâiresine nakledilmişlerdir. İstiklâl Harbi başlayınca okul tekrar İstanbul'a taşınmış ve Fâtih'teki Hırka - i Şerif Câmii karşısındaki bir polis karakolu binasına yerleştirilmiştir.

İstiklâl Harbi yıllarında (1921) Ankara'da Etlik bağlarındaki bir eski bir binada açılan Jandarma Zâbit Mektebi, İstiklâl Harbi'nden sonra İstanbul'daki teşkilâtla birleştirilmiş, 1923 yılında İzmit'e, oradan da 1924'te Konya'ya kaldırılmış, 1930 yılında da bütün teşkilâtıyle birlikte kapatılmıştır.

Bugünkü Jandarma Subay Tatbikat Okulu, Ankara'da Anıttepe semtinde olup, bir sınıflıdır. Harb Okulu'ndan J. subayı olarak çıkan ve Piyade Okulu'nu bitirip, orduda piyade takım komutanlığı yapan J. teğmenlerine burada meslekî ve hukukî bilgi verilir.

Jandarma Assubay Tatbikat Okulu: 1969 yılına kadar Jandarma Subay Tatbikat Okulu'nun bir bölümünde eğitim ve tatbikat dersleri gören J. assubay adayları, bugün Ankara'da Güvercinlik'teki modern tesislerde yetiştirilmektedirler.

JANE [*ceyn*], **Seymour** (Wolf Hall, Wiltshire 1509 - Hampton Court 1537), İngiltere kraliçesi. VIII. Henry'nin üçüncü eşi, kral VI. Edward'ın annesidir.

JANEQUIN [*jankę̄*] veyâ **JANNEQUIN, JENNEQUIN, Clément** (Châtellerault 1475 - Paris 1559), Fransız bestekârı. Angers katedralinde şarkı öğretmenliği ve 1549'da Paris'te kraliyet bestekârlığı yapmıştır. Kilise musikisi için yazdığı eserlerden 2 adet dört sesli missa, bir motet, birkaç ilâhî (psaume) ve dinî şarkı külliyatı kalmıştır. Daha çok dindışı şarkılarıyle ün kazanmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *La guerre* (Harp); *Le chant des oiseaux* (Kuşların ötüşü); *La chasse* (Av); *Les cris de Paris* (Paris'in yaygaraları). J.'in bu eserleri tabiî sesleri taklid eden kompozisyonlardır. Paris müzik okulunun başı sayılır.

JANERT [*yanört*] **Klaus Ludwig** (doğ. Wittenberge 1922), Alman İndoloğu. 1963 yılında Köln Üniversitesi'nde İndoloji profesörü olarak görev almıştır. J., dil bilimi, filoloji ve yazıtlar alanındaki çalışma ve yayımlarıyle tanınmıştır. Belli başlı eserleri şunlardır: *Bedeutung des Wortes dhasi im Rigveda und Awesta* (Rigveda ve Awesta'da dhasi kelimesinin anlamı) [1956]; *Rigveda - Studien* (Rigveda araştırmaları) [2 cilt, 1958]; *Studien zu den Asoka - Inschriften* (Asoka yazıtları üzerinde araştırmalar) [5 cilt, 1959 - 1965]; *Annotated bibliography of the catalogues of Indian manuscripts* (Hind yazmaları kataloglarının açıklamalı bibliyografyası) [1965].

JANET [*janę*], **Paul** (Paris 1823 - Paris 1899), Fransız filozofu. Spiritüalist bir ruh bilimini temsil etmiş, 1864'te Manevî İlimler Akademisi (Académie des sciences morales) ne seçilmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *La Philosophie du bonheur* (Saadet felsefesi) [1872]; *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale* (Siyaset biliminin âhlâk ile münasebetlerinin târihi) [1872]; *Psychologie et métaphysique* (Ruh bilimi ve metafizik) [1897].

JANET [*janę*], **Pierre** (Paris 1859 - Paris 1947), Fransız psikoloğu ve nöroloğu. Filozof Paul Janet (b. bk.) nin yeğeni olan J., 1890'da Paris Salpêtrière kliniğinin patolojik psikoloji laboratuvarı müdürü ve 1902'de Collège de France'ta profesör, 1913'te de Manevî Bilimler Akademisi'nde üye olmuştur. Ruh patolojisi ve özellikle histerinin menşei üzerindeki çalışmaları ile ün salan J., tecrübî psikolojiyi önemli bir şekilde geliştirmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *L'automatisme psychologique* (Psikolojik otomatlık) [1889]; *Les accidents mentaux des hysteriques* (Histeriklerin ruhî kazaları) [1893]; *Névroses et idées fixes* (Nevrozlar ve sabit fikirler) [1898]; *L'état mental des hystériques* (Histeriklerin mânevî durumu) [1911]; *Les médications psychologiques* (Psikolojik ilâç usûlleri) [1919].

JANICKI [*yanitski*], **Klemens** (Januszków, Gniezno 1516 - Krakov 1543), Polonyalı hümanist. Eserleri şunlardır: *Elegiae* (Mersiyeler); *Epigrammata* (Kısa şiirler; Lâtince).

JANIN [*janę̄*], **Jules** (Saint - Etienne 1804 - Paris 1874), Fransız yazarı. «Journal des débats» nın tiyatro eleştiricisi olarak çalışmış, 1870'te Fransız Akademisi'ne seçilmiş ve makalelerini *Histoire de la littérature dramatique* (Tiyatro edebiyatının târihi) [1958] adıyla yayımlamıştır.

JANINA (Coğ.), İoannina (Yanya) şehrinin Sırpça adı. Bk. İOANNİNA ve YANYA.

JANKÉLÉVITCH [*yankeleviç*], **Vladimir** (doğ. Bourges 1903), Fransız filozofu. 1952 yılında Sorbonne Üniversitesi'nde görev almıştır. H. Bergson'un etkisi altında etik, estetik ve müzik problemleri üzerinde çalışmıştır. Belli başlı eserleri şunlardır: *Bergson* (ad) [1931]; *Schelling* (ad) [1933]; *Maurice Ravel* (ad) [1939]; *Debussy et le mystère* (Debussy ve mister) [1945]; *Gabriel Fauré* (ad) [1951]; *Philosophie première* (Temel felsefe) [1954]; *L'austérité et la viemorale* (Sadelik ve ahlâkî hayat) [1965].

JANKO [*yǫnkō*], **Pál** (Tata 1859 - İstanbul 1919), Macar matematikçisi ve piyanisti. Piyanist olarak 1882 yılında kendi adıyle anılan yeni bir piyano klavyesi bulmuştur (Jankó klavyesi). Bu konuda *Eine neue Klaviatur* (Yeni bir klavye) [1886] adlı bir eser de yazmıştır.

JANNINGS [*yaniŋgs*], **Emil** (Brooklyn - New - York, 1887, veyâ Rorchach, İsviçre 1884 Strobl, [Wolfgangsee, Avusturya] 1950), Alman artisti. İlk olarak 1906'da Max Reinhardt (b. bk.) tarafından sahneye çıkarılan J., küçük tiyatro kumpanyalarındaki çetin çalışmaları sonucu tanınmış ve I. Dünya Harbi sonlarında (1915 - 1916) Berlin'de Deutsche Theater (Alman Tiyatrosu) de görev almış ve daha sonra Ernst Lubitsch'in teşvikiyle sinema artistliğine başlayarak ün kazanmıştır. Gerhart Hauptmann'ın *Und Pippa tanzt* (Ve Pippa dans ediyor) ve Goethe'nin *Faust* eserlerindeki büyük başarısından sonra sahneden tamamiyle ayrılan ve Hollywood'a giderek 1922'den sonra kendisini film dünyasına bağlayan J., sesli sinema çıkınca, bozuk İngilizce ile konuşmak istemediğinden 1926'da yeniden Almanya'ya dönmüş, Hitler rejimi zamanında birçok târihî ve melodram filmlerde sinema târihinin unutulmaz bir karakter artisti olarak başrollerde oynamıştır. Robert Wiene ve Lubitsch'in direktörlüğünde çevirdiği filmlerle büyük bir ün yapan J., 1928'de ilk defa dağıtılmaya başlanan Oscar'ların en iyi erkek oyuncu mükâfatını, «The Way of all Flesh» (Bütün yaşayanların tuttuğu yol) [1927] ve «The Last Command» (Son emir) [1928] deki başarıları ile kazanmıştır. Hitler rejimi baskısından Avusturya'ya göçen J., son başarılı filmlerini çevirmiştir. Başlıca filmleri şunlardır: «Der letze Mann» (Sonuncu adam) [1924]; «Variété» (Varyete) [1925]; «Tartuffe» [1925]; «Faust» [1926]; «The Patriot» (Yurtsever) [1929]; «Der blaue Engel» (Mevi melek) [Marlene Dietrich ile birlikte, 1930]; «Die Sünden der Väter» (Babaların günahı) [Almanya'da, 1930]; «Der alte und der junge König» (Yaşlı ve genç kral) [1935]; «Traumulus» (Kâbus) [1936]; «Der zerbrochene Krug» (Kırılmış testi) [1937]; «Der Herrscher» (Hükümdar) [1937]; «Robert Koch» [1939]; «Ohm Krüger» (Krüger amca) [1941]; «Die Entlassung» (Terhis) [1942].

E. JANNINGS

JÁNOS ZSIGMOND [*yānoş jigmond*] (1540 - 1571), Macar kralı ve Erdel (Mac. Erdély) prensi, János Szapolyai (b. bk.) nin oğlu. Babasının ölümü üzerine tahta çıkmıştır. Babası öldüğü zaman J. Zs. 1 yaşında olduğu için yönetim 1551 yılına kadar György Fráter'in elinde kalmıştır. Fráter'in öldürülmesinden sonra ise annesi bir süre için yöne-

timi eline almıştır. J. Zs. 1559 yılından itibaren Macaristan'ın yönetimini eline almış, fakat ancak Erdel ve ülkenin doğu bölümlerine hâkim olmuştur. Bk. ERDEL.

JÁNOSHALMA [*janoşholmo*], Macaristan'da, Szeged (Segedin) şehrinin 65 km batısında bir kasaba. Nüfûsu 14 805'tir. Çevresinde toprak ürünleri yetiştirilir.

JANSEN [*yansen*], **Zacharias** (La Haye 1580 - Amsterdam 1628 veyâ 1638), Hollandalı mucid. Midelburg'da gözlük camı yapan babasının yanında çalışan J.. ilk yaklaştırıcı gözlüğü yapmıştır. Çift adeseli mikroskopu da ilk defa onun yaptığı sanılmaktadır.

JANSENIUS [*yansenius*], **Cornelius** (asıl adı: **Jansen**; Acquoy, Leerdam, Hollanda 1585 - Ypres 1638), Ypres piskoposu. Öğrenimini Louvain Üniverstesi'nde yapmış, ilâhiyatçı Baius (1513 - 1589) un fikirlerine karşı hayranlık duymuş, Duvergier de Hauranne ile tanışmış ve onunla beraber Fransa'ya gitmiştir. 1617'de Louvain'e dönüp Sainte - Pélagie papaz okulunun başına geçmiş, 1619'da da Louvain Üniversitesi doktoru olmuştur. 1626'da İspanya'ya gönderilerek Jesuitlerin oradaki nüfûzunu kırmakla görevlendirilmiştir. *Mars Gallicus* (Fransız harb tanrısı) [1634] adlı eserinde XIII. Louis'nin takip ettiği ittifak siyasetine karşı cephe almıştır. *Augustinus* (bir Lâtin kilise babası) adlı büyük eserini ölümünden birkaç gün önce bitirebilmiştir.

Janseniusçuluk (Lât. Jansenismus): J. ile taraftarlarının kabul ve müdafaa ettikleri dinî fikirler. J.'çuluk, XVI. yüzyılda Augustinusçular ile Molinacılar arasında çıkan tartışmalardan doğmuştur. İlâhiyatçılar o zamana kadar insan ruhunun kurtuluşunda Allahın inayetinin büyük bir yeri olduğu inancındaydılar. XVI. yüzyılda Jesuitler (Molina) irade - i cüz'iye (libre arbitre) ye daha büyük önem vermeye çalışmışlardır. Fikirleri gevşeklik (laxisme) le itham edilen Molinacılar, Louvain ilâhiyatçılarının şiddetli saldırılarına hedef olmuşlardır. Esasen Baius burada 1567'de mutlak bir Augustinusçuluk öğretmiştir. J., 1628 - 1636 yıllarında daha az mutlak ve daha az mübalâgalı bir Augustinusçuluk öğretmiş ve 1640'ta *Augustinus* adıyle St. Augustinus'un fikirlerini toplamıştır. Bu eser tartışmalara sebep olmuştur. Bu fikirleri en kesin şeklinde kabul edenler Saint - Cyran abbési, Arnauld'lar ve Port - Royal manastırı (abbaye) na dayanıyorlardı. Fakat Papa bunları 1642 ve 1653'te mahkûm etti. Bu karar, Sorbonne'un *Augustinus* adlı eserde bulunduğunu iddia ettiği beş fikri reddediyordu. Bu fikirlere göre J., irade - i cüz'iyeyi inkâr ederek, Allah'ın önceden cenneti için seçtiği bir küçük kütle dışında da kimsenin kurtulamayacağını iddia ediyormuş. J.'çular bu yorumu protesto etmişlerdır. Papa'nın mahkûmiyet kararını hak bakımından (en droit, de iure) kabul etmekle beraber, mahkûm edilen beş fikrin de facto (en fait) Augustinus'ta bulunduğunu inkâr ediyorlardı. Pascal 1656'da *Provinciales* (Taşrada bulunan bir arkadaşa mektuplar) adlı eseriyle J.'çuları müdafaa etmiş ise de, XIV. Louis onlara iç barışı bozan fesatçılar gözü ile bakınca, durumları kötüleşmiştir. J.'çular, zaman geçtikçe daha ziyade bir parti tavrı takınmaya başlamışlar, 1694'ten sonra Oratoire tarikatına bağlı Quesnel tarafından idare edilmişlerdir. Papa 1713'te «Unigentius» bulla (emirnâme) sıyla Quesnel'in *Réflexions morales* (Ahlâkî düşünceler) adındaki eserinde bulunan 101 fikri mahkûm edince, tartışma yeniden başlamıştır. Birçok râhip Papa'nın kararına karşı, gelecekte toplanabilecek olan bir genel konsile baş vurmuşlardır. XVIII. yüzyılda J.'çuluk yavaş yavaş Gallicanisme adını taşıyan ve Fransa kilisesinin Roma'dan ayrılmasını sağlamaya çalışan bir dinî parti ile birleşmiştir. J.'çuluk İtalya ve Hollanda'ya da girmiş ve 1724'te, hâlâ mevcut olup Roma'dan ayrılmış bir kilise teşkil eden Eski Katolikleri doğurmuştur.

JANSKÉ LÁZNĚ [*yanskē laznye*] (Almanca adı: **Johannisbad**), Çekoslovakya'da, Doğu Bohemya'da bir dinlenme yeri. Nüfûsu 800 (1961), denizden yüksekliği 600 - 700 m dir. Radyoaktif kaplıcalariyle tanınmıştır.

JANSKY, [*yanski*], **K. Guethe** (Norman, Oklahoma 1905 - Little Silver, New Jersey 1950), Amerikalı mühendis. Yüksek öğrenimini Wisconsin Üniversitesi'nde tamamlayan J., 1928'de Bell Telefon labaratuvarlarında rodyo mühendisi olarak çalışmaya başlamış ve 1931 yılı yazında okyanuslararası telefon konuşmalarına karışan atmosfer parazitlerini incelemiştir. 1933'te yayımlayan J., yıldızlararası radyo dalgalarının varlığını ortaya koyarak radyo - astronomi bilgisinin doğmasına yol açmıştır.

JANSSEN [*jansen*], **Pierre Jules - César** (Paris 1824 - Meudon 1907), Fransız astronomu ve fizikçisi. Özel Mimarlık Okulu'nda genel fizik profesörlüğü yapmış (1865) ve birçok ilmî görevler almıştır. Montmartre (1876) da kurulup sonradan Meudon (1877) a naklolunan astrofizik rasathânesinin kurucusudur. Güneş tayfındaki bâzı çizgilerin tellürden ileri geldiğini (telürik = yere âid) bulmuştur (1862). 1868'de Lockyer'le aynı zamanda güneş tayfını inceleyerek güneş atmosferinde, sonradan helyum adı verilen yeni bir elementin bulunduğunu keşfetmiştir. 1891'de rasathâne kurmak için Mont Blanc'a çıkmış ve 1893'te burada kurduğu rasathânenin müdürü olmuştur. Güneş fotosfer (ışıkyuvar) i (b. bk.) nin granüler yapısını gösterir çok değerli bir fotograf koleksiyonu meydana getirmiştir. 1881'de kuyruklu yıldızın ilk fotografını çekmiştir. 1873'te Fenler Akademisi'ne üye seçilmiştir. J., güneş sistemine âid çok başarı ile çekilmiş fotoğrafları bir atlasta toplamış ve *Atlas de photographies solaires* adı altında yayınlamıştır [1904].

JANTHINA (Zoo.), hava kabarcıklı yüzdürücüsü olan karındanbacaklı yumuşakça, açık denizlerde yaşayan, önden solungaçlılar altsınıfından Janthinidae familyasından örnek bir deniz hayvanı. Mor veyâ mavimsi renkte olan J., içi hava dolu uzun bir yüzdürücü sayesinde dibe çökmeden enginlerde yaşayabilmektedir. Atlas Okyanusu'nda ve Akdeniz'de yaşayan J.'nın, İtalya'da Pliyosen tabakasında bâzı fosil türlerine rastlanmıştır.

JANUS [*yanus*], Roma mitolojisinde bir tanrı. Kapıları koruyan ve öne ve arkaya bakan iki yüzlü bir tanrı olarak tasavvur edilir.

JANUS PANNONIUS [*yanus pannonius*]: bk. CZEZMICEI JÁNOS.

JAPET (Astr.), Satürn gezegeninin bir uydusu. Cassini tarafından Ekim 1671'de keşfedilmiştir.

JAPON, Japonya halkından veyâ bu halkın soyundan olan kimselerin adı.

Japon boyası: Dokumacılıkta, dokuma maddesi bez ve kumaşları kırmızıya boyayan bir cins bitkisel boya.

Japon işi: Tek renkli veyâ değişik renklerde Çin iplikleriyle sarma tarzında ve her sıra bir öncekinin üstüne yapılan bir işleme ve nakış.

Japon kâğıdı: Beyaz veyâ sarımtrak renkte, sedefimsi, perdahlanmış, ipek görünüşlü kâğıt. Eskiden Japonya'da çeşitli ağaççıkların, özellikle bir dut ağacının kabuklarından yapılan ve lüks basımlarda kullanılan bu kâğıttan örnek alınarak Avrupa'da da Simili - Japon denilen kâğıt yapılmıştır.

Japon köpeği: Japonya asıllı eski bir soydan gelen bir köpek cinsi. Yüksek boylu olan bu köpeğin rengi kızıl veyâ siyah olur; üzerinde az miktarda benek bulunur. Genellikle ev köpeği olarak kullanılır. Çin - çin adıyla da bilinen, 25 cm boyunda, çok sevimli, oyuncu süs köpeğine ise Japon mastisi denir. Bk. KÖPEK.

Japon tavşanı: Alaca postlu bir tavşan cinsi. Postu sarı, turuncu ve siyah renklerle kaplıdır. Adından başka Japonlukla ilişkisi bulunmayan bir tavşan türüdür. Bk. TAVŞAN.

JAPON ÇUKURU veyâ TUSCARORA, Pasifik Okyanusu'nda Japon Adaları önündeki çukurluk. Derinliği birkaç yerde 9 000 m yi geçmektedir. Bunlardan Ramapo çukurluğunun derinliği 10 527 m dir.

JAPON DENİZİ (Coğ.), Doğu Asya kenar denizlerinden biri. Büyük Okyanus'ta, doğusunda Sahalin, Hokkaido ve Hondo adaları (Japon takımadaları), batısında Kore kıyıları ve Sovyet Uzakdoğusu bulunan kıyı denizine bu ad verilir. Türkistan Boğazı ve La Pérouse Boğazı ile Ohotsk Denizi'ne; Tsugaru Boğazı ile Büyük Okyanus'a; Kore ve Tsuşima boğazlarıyle Doğu Çin Denizi'ne ulaşan J. D.'nin hemen her yerinde derinliği 2 000 m yi aşar. Doğu bölgesinde 4 036 m derinliğinde bir çukur vardır. Kurasio'nun bir kolu Kore ve Tsuşima boğazlarıyle J. D.'ne girer ve Tsuşima akıntısı adı ile Japonya'nın batı kıyısını izler. Asya kıt'ası kıyıları ile Japon takımadalarının iklim bakımından çok farklı olmalarındaki başlıca sebep, J. D. yüzeyindeki suların sıcaklık farklarıdır. J. D. kıyılarında sardalye ve ringa balığı avcılığı çok yaygındır.

Yirminci cildin sonu

YİRMİNCİ CİLDDE DÜZELTİLMESİ GEREKEN BAŞLICA YANLIŞLAR

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
9	1	23	1939	1945
77	1	51 - 52	İlk ilhan ve İ. devletinin kurucusu Hülegü (Hülâgû), Çingiz Han'ın küçük oğludur	İlk ilhan ve İ. devletinin kurucusu Hülegü (Hülâgû), Çingiz Han'ın küçük oğlu Tulı Han'ın küçük oğludur.
115	1	30	Alman amirali V. Rebour Pascwitz ise	Alman amirali Hubert V. Rebour Paschwitz ise
198	1	38	Ebu'l - Ablas	Ebü'l Abbas
198	2	8	Salin	Salih
203	1	13	staüko	statüko
207	2	42	(1356 - 1410)	(1336 - 1431)